УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1
А–БОРОНА

ТОМ 2
БОРОНУВАННЯ–ГЕРГЕЛІ

ТОМ 3
ГЕРДАН–ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ТОМ 4
ЕЛЕКТРОД–КАНТАРИДИН

ТОМ 5
КАНТАТА–КУЛИКИ

ТОМ 6
КУЛИКІВ–МІКРОКЛІМАТ

ТОМ 7
МІКРОКЛІН–ОЛЕУМ

ТОМ 8
ОЛЕФІНИ–ПОПЛІН

YPE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАЖАН М. П.
(головний редактор, голова редколегії)
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЛУШКОВ В. М.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар, заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора, заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА
РАДЯНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
8

ОЛЕФІНИ — ПОПЛІН

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1982

О3
У45

$E\frac{00101-006}{M222(04)\ 78}457-82\qquad 5000000000$

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1982 р.

О

ОЛЕФІ́НИ, алкени — клас органічних сполук; *ненасичені вуглеводні* ряду *етилену* загальної формули C_nH_{2n}. За фіз. властивостями О. мало відрізняються від *насичених вуглеводнів*. Т-ри кипіння у них нижчі, а густ. вища, ніж у відповідних алканів з тим же числом атомів вуглецю у молекулі. Нижчі О. (від C_2H_4 до C_4H_8) — гази, до $C_{18}H_{36}$ — рідини, інші — тверді речовини. Усі О. — безбарвні, практично не розчинні у воді, обмежено розчинні у спирті, добре розчиняються у вуглеводнях і ефірах. Для О. характерні реакції приєднання і *полімеризації*. Застосовують у *нафтохімії*, для одержання *пластичних мас*, деяких синтетич. *каучуків*, хім. *волокон* та ін. важливих продуктів.

ОЛЕФІ́РЕНКО Надія Федорівна (н. 17.VI 1935, с. Гута Богуславського р-ну Київ. обл.) — новатор виробництва в радіопромисловості, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1959. Працюючи з 1961 на Київ. радіозаводі штампувальницею, досягла значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань. О.— наставник молоді. Делегат XXIII та XXIV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора. *В. П. Печерога.*

ОЛЕ́ША Юрій Карлович [19.II (3.III) 1899, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 10.V 1960, Москва] — рос. рад. письменник. Дитячі і юнацькі роки пройшли в Одесі. В 1916—18 вчився в Новоросійському ун-ті (в Одесі). З 1922 жив у Москві. Друкуватися почав 1918. Писав повісті, новели, кіносценарії, статті. Найзначніший твір О.— роман-казка «Три товстуни» (1924; однойм. п'єсу поставлено в багатьох театрах, зокрема українських; однойм. фільм, 1967; балет—композитор В. Оранський, 1935; опера—композитор В. Рубін, 1956).

За своїм сатирич. романом «Заздрість» (1927), в якому відображено зіткнення нового зі старим у роки непу, О. написав п'єсу «Змова почуттів» (1929). Автор п'єси «Список благодіянь» (1931), інсценізації роману Ф. Достоєвського «Ідіот» (1958), автобіогр. книги «Жодного дня без рядка» (1961). Переклав поему Лесі Українки «В катакомбах».

Тв.: Избранные сочинения. М., 1956; Пьесы.— Статьи о театре и драматургии. М., 1968; Избранное. М., 1974; Укр. перекл.— Чобітки панські — мішки пролетарські. Х., 1921; Три товстуни. К., 1958.

Літ.: Перцов В. О. Мы живем впервые. О творчестве Юрия Олеши. М., 1976. *Ю. І. Корзов.*

ОЛЕ́ШКІВСЬКА СІЧ — організація запорізьких козаків у пониззі Дніпра на тер. володінь *Кримського ханства*. Після зруйнування царським військом 1709 Старої (Чортомлицької) Січі запорожці спробували заснувати Січ на р. Кам'янці (поблизу тепер. с. Милового Бериславського р-ну Херсон. обл.). Але царський уряд, вбачаючи в Січі осередок антикріпосницької боротьби укр. народу, змусив козаків покинути цей Кіш. Тоді *запорізькі козаки* 1711 заснували Січ на тер. Кримського ханства в урочищі Олешки (пониззя Дніпра). Потрапивши під владу крим. феодалів, козаки повинні були сплачувати не тільки різні збори в ханський скарб, а й виконувати важкі земляні роботи на Перекопі та в ін. місцях. Хан заборонив козакам споруджувати укріплення і мати артилерію. Крим. татари часто нападали на козац. територію. Особливо тяжко позначився на становищі козацтва розрив екон. зв'язків з Україною. *Прутський трактат 1711* та мирний договір між Росією і Туреччиною 1713 визначили пд. кордони цих д-в між річками Оріллю і Самарою. Так. чин., Олешки залишилися на тер. Крим. ханства. Хан, використавши цю обставину, перешкоджав козакам вивозити в Росію продукти свого г-ва і привозити звідти хліб, тканини, зброю та ін. Одночасно припинився приплив селян-утікачів. Усе це підривало саму основу існування січового козацтва, викликало масове невдоволення і посилювало прагнення повернутися на батьківщину. В 1714 козаки позбавили прибічника П. Орлика (див. *Орлики*) К. *Гордієнка* посади кошового отамана й обрали на його місце прихильника повернення козаків у Росію І. Малашевича, який звернувся до царського уряду з проханням дозволити козакам повернутися на Запоріжжя. Проте рос. уряд, не бажаючи ускладнювати взаємини з Туреччиною та її васалом крим. ханом, відмовив козакам. Дальша боротьба запорожців за повернення на батьківщину привела в травні 1728 до повстання в О. с. Козаки скинули К. Гордієнка, який перед тим повернув собі посаду кошового отамана, й рушили вверх по Дніпру до р. Підпільної. Однак лише в березні 1734 в зв'язку з наближенням рос.-тур. війни царський уряд, заінтересований у запорожцях як військ. силі, офіційно дозволив козакам заснувати на р. Підпільній т. з. *Нову Січ*.

Літ.: Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

В. О. Голобуцький.

ОЛЕ́ШКІВСЬКІ ПІСКИ́ — піщаний масив, що лежить у пониззі Дніпра, біля м. Цюрупинська Херсон. обл. УРСР. Утворилися внаслідок перевіювання давніх алювіальних (див. *Алювій*) відкладів Дніпра. Розвинені дюни до 8—15 м заввишки. Річок немає. Солоні озера. Горбисті піски закріплюють насадженнями з кримської сосни, акації. Скотарство; на зрошуваних ділянках вирощують виноград, баштанні культури, кукурудзу, рис.

ОЛЕ́ШШЯ — давньоруське поселення, розташоване, згідно з літописом, у пониззі Дніпра, на водному шляху з Царграда до Києва. Точне місцезнаходження О. невідоме. Деякі вчені назву «Олешшя» пов'язують з Гілеєю (так називали лісисту місцевість у пониззі Дніпра та Інгульця давньогрец. письменники).

ОЛИ́ВА — 1) Рослина родини маслинових. Те саме, що й *маслина*. 2) Олія з плодів (олив) маслини.

ОЛИ́ВКОВЕ ДЕ́РЕВО, олива — рід рослин родини маслинових. Те саме, що й *маслина*.

ОЛИ́КА — селище міського типу Ківерцівського р-ну Волин. обл. УРСР. Розташована на річці Путилівці (прит. Пруту), за 9 км від залізнич. ст. Олика. 4,2 тис. ж. (1981). В О.— племінний з-д великої рогатої худоби, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, 2 лікарні. Будинок культури, 2 б-ки. О. відома з 1149. Серед архіт. пам'яток — замок (1564), Петропавлівський костьол (1450—1612), дзвіниця, Луцька брама (1630), костьол колегіатів (1635; арх. Я. Маліверн, Б. Моллі), церква (1784). Іл. с. 6

ОЛИ́ЦЬКА ПЕРШОТРАВНЕ́ВА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1934 — масова політ. демонстрація трудящих, організована комуністами в районі містечка Олики (тепер смт Ківерцівського р-ну Волин. обл.). У ній взяли участь селяни багатьох навколишніх сіл. Під час сутички з поліцією 10 демонстрантів було поранено. Через кілька днів карателі провели в цьому районі жорстоку *«пацифікацію»*. О. п. д. відіграла значну роль у боротьбі трудящих Зх. Волині за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

ОЛИ́ШІВКА — селище міського типу Чернігівського р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташована на р. Смолянці (прит. Десни), за 35 км від залізнич. ст. Дроздовка. 3,1 тис. ж. (1981). В О.— колгосп ім. С. М. Кірова. Середня школа, лікарня. Будинок культури, б-ка. Виникла на поч. 16 ст.

ОЛІВЕ́Р (Oliver) Марія Роса (1898, Буенос-Айрес — 18.IV 1977) — громадська діячка Лат. Америки, аргент. письменниця. Правнука Х. *Сан-Мартіна*. В 1936—43 — віце-голова Союзу аргент. жінок. Брала участь у створенні Аргент. ради миру (1948). З 1952 — член *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ), з 1953 — член Бюро ВРМ. Автор оповідань, а також статей, перекладів з питань нац. незалежності народів Лат. Америки і захисту нац. культури. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1957.

ОЛІВ'Є́ (Olivier) Лоренс (н. 22.V 1907, Доркінг, Суррей) — англ. актор і режисер театру і кіно. Закінчив Оксфордський ун-т і Центр. школу декламації й драм. мист. (1925). Грав у різних театрах Лондона і Нью-Йорка. Режисер і керівник театру *«Олд Вік»* (1944—49, спільно з Т. *Річардсоном* і Дж. Барреллом), Національного театру (1963—73) та ін. Відомий як виконавець театр. ролей шекспі-

Н. Ф. Олефіренко.

М. Р. Олівер.

Л. Олів'є.

рівського репертуару: Гамлет, Річард III, Генріх V, Тит Андронік, Отелло — в одноіменних п'єсах. З 1929 знімається в кіно. Ролі: Хеткліфф («Грозовий перевал», 1939), Нельсон («Леді Гамільтон», 1941), Мекхіт («Опера жебраків», 1953), Красс («Спартак», 1959), Отелло («Отелло», 1965) та ін. Поставив фільми й виконав у них гол. ролі: «Гамлет» (1944), «Річард III» (1955), «Принц та хористка» (1957).

Літ.: Кино Великобритании. М., 1970.
І. О. Карєва.

Олика. Луцька брама. 1630.

ОЛІВІ́Н (від лат. oliva — олива, маслина) — мінерал класу *силікатів*. Являє собою *мінеральний вид* змінного хім. складу $(Mg, Fe)_2[SiO_4]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,22—4,39. Твердість 6,5—7,0. Колір оливково-зелений, жовтувато-зелений, іноді безбарвний. Блиск скляний. Прозорі жовтувато-зелені або зелені відміни О. наз. хризолітом. Важливий породоутворюючий мінерал осно́вних і ультраосно́вних *магматичних гірських порід*. Значні скупчення О. є на Уралі. О. одержують і штучно. Малозалізисті О. й олівінові породи використовують у виробництві вогнетривких матеріалів, хризоліт — як *дорогоцінне каміння*.

ОЛІГА́РХІЯ (грец. ὀλιγαρχία — влада небагатьох) — форма правління, за якої держ. влада належить невеликій групі людей, як правило, економічно наймогутніших. О. називають також саму правлячу групу. Розрізняють О. аристократичну, що існувала в багатьох рабовласницьких д-вах, у феод. містах-державах, і *олігархію фінансову* в епоху імперіалізму.

Певні ознаки олігархічної влади мали окремі античні держави Північного Причорномор'я (*Ольвія* і *Херсонес*, особливо в рим. час).

ОЛІГА́РХІЯ ФІНА́НСОВА — нечисленна верхівка класу капіталістів, яка привласнює переважну частку *національного багатства*, панує над економікою, політикою капіталістичних країн. Панування О. ф.— одна з найхарактерніших екон. ознак *імперіалізму*. В руках О. ф. зосереджений насамперед *фінансовий капітал*. Орг. формою панування і контролю (прямого й опосередкованого) фінанс. капіталу над економікою є фінанс.-монополістичні групи, які стали найвищою формою монополізації приватнокапіталістичної власності і об'єднують пром., банківські, страхові, торг. та ін. монополії. Гол. роль у таких групах відіграють, як правило, гігантські банки та інвестиційно-банківські фірми. Ядром сучас. О. ф., напр., в США, є близько ста сімей і сімейних кланів, серед яких найбільше багатство і владу зосередили в своїх руках Рокфеллери, Моргани, Форди, Меллони та ін. (див. *Монополії капіталістичні*, *Фінансові групи*).

Панування купки фінанс. магнатів над економікою, над різними класами і соціальними верствами капіталістичного суспільства здійснюється за допомогою *системи участі* (багатоступенева система залежності й контролю за допомогою *акцій*), *особистої унії* та довгочасних зв'язків. *С. В. Мочерний.*

ОЛІГОКЛА́З (від грец. ὀλίγος — малий, незначний і κλάσις — розколювання, заломлення) — мінерал класу *силікатів*; проміжний член ізоморфного ряду (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії) *плагіоклазів*. Являє собою ізоморфну суміш *анортиту* (10—30%) й *альбіту* (70—90%). *Сингонія* триклінна. О.— породоутворюючий мінерал гранітів, гнейсів, сієнітів, діоритів, андезитів, трахітів та ін. гірських порід. На Україні поширений у межах *Українського щита*.

ОЛІГОМЕ́РИ (від грец. ὀλίγος — малий, незначний і μέρος — частина, частка) — сполуки з *молекулярною масою* до 10 000 вуглецевих одиниць, при якій ще не проявляються специфічні властивості типових *полімерів*, зокрема високоеластична *деформація*. Займають проміжне положення між *мономерами* та полімерами; являють собою нелеткі в'язкі рідини або легкоплавкі тверді речовини. Більшість методів синтезу О. засновано на реакціях, в яких забезпечується обмеження росту *макромолекул* у процесах *полімеризації* та *поліконденсації*. О. одержують також деструкцією високомол. полімерів та ін. методами. Розрізняють О. реакційноздатні і нереакційноздатні. Реакційноздатні О. (напр., *алкідні смоли*, *епоксидні олігомери*) застосовують як зв'язуючі та *клеї*, а також у виробн. полімерних виробів і матеріалів безпосередньо у технологічному процесі формування шляхом нагрівання або введення спеціальних отверджувачів, нереакційноздатні — як *мастила*, загусники тощо. Серед природних О. біол. значення має граміцидин С, гормони гіпофізу окситоцин і вазопресин, деякі олігосахариди та ін. сполуки.
Ю. П. Гетьманчук.

ОЛІГОПО́ЛІЇ ТЕО́РІЇ — сучасні бурж. концепції, спрямовані на заперечення ленінської теорії монополістичного капіталізму, панування *монополій* в економіці промислово розвинутих капіталістичних країн. Ідеологи великого бізнесу (Е. Чемберлін, А. Каплан, Дж. М. *Кларк*, Р. Хейлбронер та ін.) намагаються довести, що капіталізм є нібито найбільш досконалою і ефективною екон. системою, в якій ліквідовано негативні сторони монополії і *конкуренції*, немає гонитви за максимальним прибутком і забезпечуються інтереси всього суспільства. Термін *олігополія* вживається для опису такого типу ринкової структури г-ва, коли не одне, а кілька гігантських капіталістичних підприємств монополізують збут осн. маси продукції. Монополією при цьому прихильники О. т. наз. лише таку фірму, яка сконцентрувала в своїх руках 100% виробн. або збуту і тим самим повністю ліквідувала конкуренцію. Дослідження бурж. економістами ринкових проявів групової монополії відірвані від позаринкових факторів — відносин власності, політ., соціальних та ін., що маскує монополістичний характер олігополії. Характерною рисою імперіалізму є практична єдність монополії і конкуренції. «Са́ме це з'єднання суперечних одно одному „начал": конкуренції і монополії й істотне для імперіалізму,— підкреслював В. І. Ленін,— саме воно й підготовляє крах, тобто соціалістичну революцію» (Повне зібр. тв., т. 32, с. 143). *С. В. Мочерний.*

ОЛІГОПО́ЛІЯ (від грец. ὀλίγος — нечисленний і πωλέω — продаю) — тип ринкової структури тієї чи ін. галузі в капіталістичних країнах, коли кілька великих фірм, на відміну від *монополії* (панування однієї компанії), монополізують виробництво й збут основної маси галузевої продукції і ведуть між собою нецінову конкуренцію. Така групова монополія характерна майже для всіх галузей капіталістичного потоково-масового виробн. Апологети імперіалізму *олігополії теорією* намагаються довести, що в жодній галузі пром-сті немає неподільного панування однієї компанії і тому нібито не існує *монопольного надприбутку*. Насправді такі монополії забезпечують собі рівний монопольний прибуток не стільки за рахунок нееквівалентного обміну з ін. галузями, скільки за рахунок експлуатації робітників на підприємствах своєї «піраміди» на основі вищого рівня організації праці й виробництва. О. грунтується на переплетенні елементів монополії й конкуренції і посилює суперечності приватнокапіталістичної економіки.

ОЛІГОТРО́ФИ, оліготрофні рослини (від грец. ὀλίγος — малий, недостатній і τροφή — їжа, живлення) — рослини, що можуть розвиватися на грунтах, бідних на поживні речовини. До О. належать овес, верес, пухівка, сфагнові мохи та ін. Див. також *Мезотрофи* та *Евтрофи*.

ОЛІГОФА́ГІЯ (від грец. ὀλίγος — нечисленний і φάγομαι — їм, пожираю) — живлення тварин небагатьма певними видами їжі. О. властива багатьом тваринам (олігофагам) — комахам, павукам, кліщам, ракоподібним, деяким червам, молюскам, рибам, птахам, ссавцям. Серед олігофагів розрізняють зерноїдних, плодоїдних, травоїдних, нектарососів, комахоїдних, рибоїдних, орнітофагів тощо. Крайній ступінь О.— *монофагія*. Олігофаги зустрічаються в усіх широтах, дуже поширені в тропічних лісах. Див. також *Поліфагія*.

ОЛІГОФРЕНІ́Я (від грец. ὀλίγος — малий, недостатній і φρήν — розум) — група захворювань, які характеризуються природженим або набутим у ранньому дитинстві психічним недорозвиненням. Причини виникнення О.: внутрішньоутробні травми, інтоксикації (напр., алкогольна), інфекції (*сифіліс*, *токсоплазмоз* тощо), родові травми і захворювання новонароджених (*менінгіт*, *енцефаліт*), розлади функцій залоз внутр. секреції (*кретинізм*, мікседема) тощо. При О. недоумкуватість часто супроводиться припадками, порушеннями статики, рухів, чутливості — наслідки осередкових уражень *головного мозку*, нерідко О. супроводиться також фізич.

вадами розвитку. Розрізняють 3 форми О.— *дебільність*, *імбецильність* та *ідіотію*.

ОЛІГОФРЕНОПЕДАГО́ГІКА (від *олігофренія* і *педагогіка*) — галузь *дефектології*, вивчає проблеми *навчання* і *виховання*, шляхи корекції вад розвитку розумово відсталих дітей, а також питання їхньої соціальної реабілітації. Виникла на поч. 19 ст. У 2-й пол. 19 ст. для дітей з легкими формами розумової відсталості почали створювати *спеціальні школи* і класи. На Україні прообраз такої школи (лікувально-педагогіч. ін-т) було створено 1904 у Києві. В СРСР навчання і виховання аномальних дітей включено в заг.-держ. систему *народної освіти* (див. *Допоміжна школа*). О. здійснює пед. аналіз, класифікацію, типологію розумової відсталості дітей, визначає шляхи і засоби вивчення особливостей їхнього розвитку під впливом навчання, виховання й корекції, систему освіти і структуру освітньо-виховних закладів для них; дає наук. обгрунтування змісту освіти і трудового навчання, принципів, форм і методів побудови навч.-виховного процесу й підготовки розумово відсталих осіб до життя та праці. Рад. О. розробляє теор. положення про умови й закономірності розвитку людської *особистості* в умовах захворювання центр. нервов. системи, про вирішальну роль виховання в цьому процесі. Шлях розвитку О. пов'язаний з боротьбою проти реакц. теорій *преформізму*, «стелі», *педології* та ін., які, керуючись антинаук. концепціями про фатальну зумовленість розвитку аномальної дитини негативною біологічною спадковістю, заперечують можливість виховання її та залучення до самостійної суспільно корисної праці. В СРСР теор. проблеми О. розробляють Н.-д. ін-т дефектології АПН СРСР, н.-д. ін-ти педагогіки і психології УРСР та кафедри олігофренопедагогіки пед. ін-тів.

Літ.: Граборов А. Н. Очерки по олигофренопедагогике. М., 1961; Основы обучения и воспитания аномальных детей. М., 1965; Основи спеціальної дидактики. К., 1975; Замский Х. С. История олигофренопедагогики. М., 1974. *І. Г. Єременко.*

ОЛІГОХЕ́ТИ — клас кільчастих червів. Те саме, що й *малощетинкові черви*.

ОЛІГОЦЕ́НОВА ЕПО́ХА І ОЛІГОЦЕ́НОВИЙ ВІ́ДДІЛ, олігоцен (від грец. ὀλίγος — малий, незначний і καινός — новий) — остання епоха палеогенового періоду кайнозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Виділив її нім. геолог Г. Бейріх (1855). Настала після еоценової епохи (див. *Еоценова епоха і еоценовий відділ*). Характеризується інтенсивними тектонічними рухами, з якими пов'язана *альпійська складчастість*. Ці рухи зумовлювали формування гірських споруд Карпат, Альп, Гімалаїв та ін., скорочення й опріснення мор. басейнів. В олігоцені *Тетіс* розпався на окремі басейни, кліматичні умови погіршилися, зменшилася кількість тропічної флори; переважали види листопадних рослин, зокрема береза, в'яз, тополя, клен, дуб. Серед фауни мор. безхребетних найпоширенішими були *двостулкові молюски*, *черевоногі молюски*, *форамініфери*. Дальшого розвитку набули хоботні, копитні, гризуни тощо. З'явилися перші людиноподібні мавпи. У межах України відклади олігоцену (гол. чин. глини й пісковики) поширені у Причорноморській западині, в Криму, Карпатах, на *Українському щиті*. З ними пов'язані родовища марганцевих руд (*Нікопольський марганцевий басейн*), нафти й газу, менілітових *сланців*, буд. матеріалів тощо. *Д. Є. Макаренко.*

ОЛІЗА́РИ — старовинний укр. шляхетський рід, який спольщився у 16 ст. Володіли великими маєтностями на Київщині і Волині, обіймали високі урядові посади в шляхет. Польщі 16—18 ст. Прізвище дістали від чорнобильського старости Олізарія Волковича (рр. н. і см. невід.) — одного з організаторів *Люблінської унії 1569*. Франц Каетан О. (рр. н. і см. невід.) — магнат, коронний стольник, прихильник феод. анархії. Густав О. (3.V 1798, Коростишів, тепер місто Житомир. обл.— 2.I 1865, Дрезден, тепер НДР) — поміщик, губернський предводитель дворянства Київ. губ. В 1826 був заарештований у справі «*Патріотичного товариства*».

ОЛІЗАРО́ВСЬКИЙ (Olizarowski) Томаш Август (1811 або 1814, с. Войславичі, тепер с. Волинське Сокальського р-ну Львів. обл.— 3.V 1879, м. Іврі, похований в м. Монморансі поблизу Парижа) — польс. письменник, представник «*української школи*» *в польській літературі*. Навчався в Кременецькому ліцеї. Учасник польс. повстання 1830—31, після поразки якого до 1836 перебував у Галичині. З 1836 жив у Лондоні, Парижі, на Познанщині, в Бельгії, з 1864— в притулку м. Іврі поблизу Парижа. Автор ліричних віршів, поем і драм. творів. Поеми «Завірюха. Українська повість» (1836), «Топір-гора. Волинська повість за місцевими легендами» (1852) — з укр. життя. Давньорус. темі присвятив драми «Рогніда» (1872), «Помста Рогніди» (1874). *Ф. П. Погребенник.*

ОЛІ́Ї (від лат. oleum — олія) — природні продукти, які добувають з насіння і плодів *олійних культур*. Складаються з повних складних *ефірів* гліцерину і насичених та ненасичених вищих одноосно́вних *карбонових кислот* (тригліцериди, 95—98%), вільних *жирних кислот* (1—2%), *фосфатидів* (лецитини, кефаліни, інозитфосфатиди; 0,5—3,0%), рослинних *стеринів* (фітостерини, 0,3—0,5%) та *пігментів* (каротини, ксантофіли, хлорофіл, в незначних кількостях). Густ. О. менша 1, вони нерозчинні у воді, розчиняються в органічних розчинниках, мають специфічний запах і смак. О. є: тверді — не містять летких к-т (какао-О., або *какао-масло*) і містять леткі к-ти (кокосова О.); рідкі — містять оксикислоти, не висихають і не утворюють плівок (*рицинова олія*), містять гол. чин. к-ти з одним *подвійним зв'язком* (олеїнову, ерукову) і висихають повільно (оливкова олія, що її одержують з *маслин*); такі, що містять гол. чин. к-ти з трьома подвійними зв'язками (лінолева) і висихають швидко (лляна олія); із значною кількістю олеостеаринової к-ти зі спряженими подвійними зв'язками, ці О. висихають дуже швидко (тунгова олія). О. при наявності каталізаторів гідрогенізуються, утворюючи тверді *жири* (*маргарини*). Добувають О. методами пресування й *екстрагування*. В СРСР О. виробляє *олійно-жирова промисловість*. Більшість О. використовують як харч. продукти. Їх застосовують і в техніці — гол. чин. для виготовлення *оліфи*, *олійних фарб*, *олійних лаків*, *емалей*, *мила* та ін. матеріалів. О. служать також основою багатьох *мазей*, косметичних засобів тощо. Відходи виробн. О.— жмих і *шріт* — корм для с.-г. тварин. Див. також *Ефірні олії*.

Літ.: Щербаков В. Г. Биохимия и товароведение масличного сырья. М., 1969; Тютюнников Б. Н. Химия жиров. М., 1974. *О. В. Стеценко.*

ОЛІ́ЙНА ПА́ЛЬМА (Elaeis guineensis) — дерево родини пальмових. Вис. до 25—30 м. Однодомна рослина. Стовбур низький, товстий, закінчується кроною з великих пір'ястих листків. Квітки зібрані в одностатеві китиці. Плоди (кістянки) — оранжеві, завбільшки із сливу, багаті на пальмову олію (олію м'якуша використовують в техніці, олія з насіння, т. з. ядропальмова,— їстівна). О. п. дико росте в Екватор. Африці, культивують її у тропіч. країнах.

ОЛІ́ЙНИЙ ЖИВО́ПИС — живопис фарбами, в яких сполучною речовиною є олія (лляна, часом горіхова, соняшникова та ін.) і *лаки*. Застосовується для виконання станкових творів, рідше — *настінних розписів*. Завдяки прозорості й глибині кольорів, різноманітності тех. прийомів (багатошаровий живопис, щільне *корпусне письмо*, *лесирування* на сухому чи вологому шарі) О. ж. дає великі можливості для максимального відтворення задумів художників. О. ж. відомий з 10 ст., поширився з кін. 14 — поч. 15 ст., після вдосконалення його Я. *Ван-Ейком*. Починаючи з 16 ст. став одним з найпоширеніших видів живопису.

Літ.: Лоханько Ф. П., Флорова Т. І. Художні матеріали.— Техніка живопису. К., 1960.

ОЛІ́ЙНИК Борис Ілліч (н. 22.X 1935, с. Зачепилівка, тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. ун-т (1958). Був на журналістській роботі. Дебютував у л-рі документальною повістю «За Сіверським Дінцем» (1959). Перша зб. віршів — «Б'ють у крицю ковалі» (1962). У збірках віршів «Двадцятий вал» (1964, разом із першою збіркою відзначена Респ. комсомольською премією ім. М. Островського, 1964), «Вибір» (1965), «Поезії» (1966), «Коло» (1968), «Відлуння» (1970), «На лінії тиші» (1972), «Рух» (1973), «Стою на землі» (в рос. перекл., 1973, Держ. премія СРСР, 1975), «Гора» (1975), «Істина» (1976), «Заклинання вогню» (1978), «Сива ластівка» (1979) оспівуються Комуністична партія, ратні й трудові звершення рад. людей,

Б. І. Олійник.

ленінська дружба народів. У творчості О. високий громадян. пафос поєднується з ліризмом, філос. глибиною думки. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Секретар правлінь Спілки письменників СРСР і УРСР.

Тв.: На лінії тиші. К., 1972; Істина. К., 1976; Рос. перекл.— Гонг. М., 1966; Стою на земле. М., 1977; Стихи. М., 1977; На линии тишины. М., 1978; В центре круга. М., 1979. *Літ.:* Ільницький М. На спокій права не дано. К., 1980. *А. Я. Шевченко.*

ОЛІ́ЙНИК Леонід Артемович [н. 15 (28).V 1913, с. Великі Деревичі, тепер Любарського району Житомирської області] — укр. рад. режисер, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Після закінчення Київ. театр. ін-ту (1940) працював у Луцькому укр. муз.-драм. театрі. Вистави — «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «Варвари» М. Горького, «Неспокійна старість» Рахманова. З 1946 — на викладацькій роботі в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (з 1965 — професор).

ОЛІ́ЙНИК Микола Якович (н. 9. III 1923, с. Бишів, тепер Макарівського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. пед. ін-т (1951). Друкується з 1939. Перша книга прози — «Волинські оповідання» (1955). Вийшли окремими виданнями: зб. оповідань «Чуєш, брате мій» (1959), «Снігоцвіт» (1964), п'єса «Оновлення» (1957), повісті «Леся» (ч. 1—2, 1957—60), «Одержима», що ввійшла до книги «Дочка Прометея» (1966), присвяченої Лесі Українці, «За життя» (1962), «За красою» (1967), роман «Жилюки» (кн. 1 — «Велика Глуша» — 1965; кн. 2 — «Кров за кров» — 1968). Роман «Пролог» (1975) — про революц. діяльність народників. Виступає з публіцистичними і критичними статтями. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Слави 3-го ступеня, медалями.

Тв.: Терпкий запах живиці. К., 1980; Світанкові роси. К., 1980; Рос. перекл.— Жилюки. М., 1970; Дочь Прометея. М., 1971; Пролог. М., 1979. *В. Х. Косян.*

ОЛІ́ЙНИК Михайло Устимович [22.XI (5.XII) 1910, Одеса—11.V 1942] — укр. рад. поет, журналіст. Працював на шахтах Криворіжжя, був на комсомольській роботі, літ. працівником редакцій газет «Червоний гірник» (Кривий Ріг) та «Літературна газета» (Київ). У збірках поезій «З рудяних надр» (1932), «І так ростемо» (1934) відобразив соціалістич. будівництво, працю криворізьких шахтарів.

ОЛІ́ЙНИК Олександр Якович (н. 25.XI 1929, Вишгород, тепер місто Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі гідромеханіки і гідравліки, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1972. Закінчив (1953) Київ. гідромеліоративний ін-т. З 1956 працював в Ін-ті гідрології і гідротехніки АН УРСР, 1964—71 — в Ін-ті математики АН УРСР. З 1972 працює в Інституті гідромеханіки АН УРСР (1972—81— директор). Основні праці стосуються гідродинаміки підземних вод і рухомих об'єктів, проблем руху потоків у гідротех. спорудах, комплексного використання й охорони водних ресурсів.

О. П. Олійник.

ОЛІ́ЙНИК Олексій Прокопович [1 (14).III 1914, Іванівка, тепер с. Колгоспівка Царичанського р-ну Дніпроп. обл.— 11.XI 1977, Київ] — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1963). Член КПРС з 1963. В 1947 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався в М. *Гельмана* та М. *Лисенка.* Твори: станкові — «Сталевар І. Невчас» (1949); «Ходак у В. І. Леніна», «Портрет Героя Соціалістичної Праці Л. Водолаги» (обидва — 1951), «В. І. Ленін» (1953), «Т. Шевченко» (1964), «Портрет письменника Івана Ле» (1974); пам'ятники (всі — в співавт.) — Т. Шевченкові в Палермо в Канаді (1951), В. І. Леніну в Дніпропетровську (1957) та Харкові (1963), Д. Мануїльському (1966), Г. Петровському (1970), обидва — в Києві, С. П. Корольову в Житомирі (1971), мемор. комплекс жертвам фашизму в с. *Кортелісах* Волин. обл. (1980, у співавт.). З 1947 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1960 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951. Іл. див. до статей *Бронза,* т. 2, с. 40; *Київ,* т. 5, с. 124, *Меморіальні споруди,* т. 6, с. 448—449.

С. І. Олійник.

ОЛІ́ЙНИК Степан Іванович [н. 21.III (3.IV) 1908, с. Пасицели, тепер Балтського р-ну Одес. обл.] — укр. рад. поет-гуморист і сатирик. Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. пед. ін-т (1934). Працював журналістом в Одесі та Києві. Перша зб. гумористичних віршів — «Мої земляки» (1947). Автор книжок сатири й гумору, у яких утверджує соціалістичну етику і мораль: «Наші знайомі» (1948, Держ. премія СРСР, 1950), «Дорога дама» (1954), «Здоровенькі були» (1958), «Карась-середняк» (1961), «Дозасідався...» (1968), «Батьки і діти» (1970), «В ім'я добра — супроти зла» (1978) та ін., зб. автобіографічних оповідань «З книги життя» (1964). Твори О. відзначаються актуальністю тематики, комізмом ситуацій, нар. гумором. Депутат Верховної Ради СРСР 6 і 7-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1968; Твори, т. 1—4. К., 1978—79; Рос. перекл. — Дружу с сатирой. М., 1974; Такие, стало быть, дела! М., 1976: Пути-дороги. М., 1980. *Літ.:* Дузь І. М. Степан Олійник. К., 1964: Зуб І. Степан Олійник. К., 1978. *О. Є. Засенко.*

Г. В. Олійниченко.

ОЛІЙНИЧЕ́НКО Галина Василівна (н. 23.II 1928, с. Градениці, тепер Біляївського р-ну Одеської обл.) — українська і російська радянська співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. РРФСР (з 1964). У 1953 закінчила Одес. консерваторію. В 1952—55— солістка Одес., 1955—57 — Київ. театрів опери та балету. З 1957 — у Великому театрі СРСР. Партії: Волхова, Снігуронька, Царівна-Лебідь, Марфа («Садко», «Снігуронька», «Казка про царя Салтана», «Царева наречена» Римського-Корсакова), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді), Ольга («Повість про справжню людину» Прокоф'єва), Титанія («Сон літньої ночі» Бріттена). В концерт. репертуарі О.—романси, укр. нар. пісні. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ОЛІЙНИЧУ́К Семен Микитович [1798, за ін. даними — 1800, с. Антонопіль, тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.— 27.VII (8.VIII) 1852, Шліссельбурзька фортеця] — укр. кріпак-вільнодумець, просвітитель-гуманіст, демократ. У 1818—24 таємно від поміщика навчався в Подільській гімназії (м. Вінниця). Живучи під чужим прізвищем, 1824—39 учителював на Правобережній Україні, потім у Білорусії. В 1839 повернувся на Україну, де його заарештували і кілька років тримали у в'язниці за втечу від поміщика. В 1845 був звільнений від кріпацтва. Автор антикріпосницького твору з історії укр. селянства «Історична розповідь природних або корінних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомир-Волинської губерній, про своє життя і буття». Під час роботи над твором у жовтні 1849 О. було заарештовано. За наказом Миколи І О., як особливо небезпечного держ. злочинця, було навічно ув'язнено в Шліссельбурзьку фортецю. *С. О. Сосновчик.*

ОЛІ́ЙНІ КУЛЬТУ́РИ — група рослин, що їх використовують для одержання жирної *олії.* О. к. — рослини, що містять в плодах, насінні тощо понад 15% олії. До О. к. належать одно- і багаторічні рослини різних родин: складноцвітих — соняшник, сафлор; бобових — соя, арахіс; губоцвітих — перила, лялеманція; молочайних — рицина; маслинових — маслина; хрестоцвітих — рапс, гірчиця, рижій та ін. З плодів і насіння тропічних деревних рослин — кокосової та олійної пальм, *кавового дерева,* воскового дерева й *авокадо* одержують тверді рослинні олії. Рідкі рослинні олії добувають з деревних (маслина, тунг) і трав'янистих рослин, вирощуваних в країнах з помірним кліматом. Цінну олію одержують з насіння сибірського кедра, *волоського горіха, мигдалю, персика, абрикоса* та ін. З олійних деревних рослин найбільше значення мають маслина й тунг. У світовому землеробстві провідне місце серед О. к. належить *соняшнику, бавовнику, арахісу, сої, льону,* маслині, рицині і ріпаку. На Україні з О. к. вирощують: рицину, льон олійний, озимий ріпак, *мак.* До малопоширених і дикорослих О. к. належать тунг, чуфа, крамбе, гвізоція, мадія та ін. Ряд рослин з високим вмістом жирної олії в насінні (бавовник, льон-довгунець, *коноплі, коріандр,* соя, кукурудза та ін.) вирощують з ін. метою, й жирна олія їх — не основний, а побічний продукт. Крім жирної олії, насіння О. к. містить порівняно багато білків, тому відходи олійницької пром-сті (*макуха, шроти*) є цінним білковим кормом для тварин.

Літ.: Минкевич И. А., Борковский В. Е. Масличные культуры. М., 1970; Олійні та ефіроолійні культури. К., 1970. *І. Г. Севастьянов.*

ОЛІ́ЙНІ ЛА́КИ — розчини плівкоутворюючих *олій* і природних або синтетичних смол в органічних розчинниках (найчастіше в уайтспіриті). До складу О. л. входять також *сикативи.* Залежно від вмісту олії лаки поділяють на пісні, середні та жирні. Із збільшенням вмісту олії підвищується атмосферостійкість покриттів на основі О. л. Покриття наносять на вироби з дерева і металу. О. л. використовують також як зв'язуючий матеріал в емалевих фарбах (олійних емалях). Виробн. О. л. поступово скорочується у зв'язку з заміною їх алкідними лаками (див. *Алкідні смоли*), що містять менше олії й утворюють покриття з більш високими експлуатаційними властивостями.

ОЛІ́ЙНІ ФА́РБИ — *фарби,* виготовлені на натуральній або синтетичній *оліфі.* Випускаються густотертими (пастоподібними) і готовими до вживання (рідкими). О. ф. наносять на поверхню пензлем, валиком або спец. розпилювачами. Швидкість висихання О. ф. і властивості одержуваних на їхній основі покриттів залежать від типу оліфи, *пігменту,* т-ри, освітленості тощо. Висихаючи, О. ф. утворюють тверді матові або блискучі плівки, стійкі до атм. діяння. Застосовуються для одержання захисних і декоративних покриттів по металу, деревині, пластиках тощо; широко використовуються у буд-ві. Велике значення мають спец. О. ф. в *олійному живописі.*

ОЛІ́ЙНО-ЖИРОВА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виробляють олію, маргаринову продукцію, мило, здійснюють гідрогенізацію та розщеплення жирів і пов'язаних з ними продуктів. Продукція О.-ж. п.: *олія* (соняшникова, лляна, конопляна, кукурудзяна та ін.), жири, *маргарин,* майонез, *мило,* мийні засоби на жировій основі, стеарин, оліфа, гліцерин та ін. Осн. сировина — насіння олійних рослин. Виробн. олії відоме з давніх часів. У дореволюц. Росії, в т. ч. й на Україні, переважало примітивне кустарне виробн. олійно-жирової продукції. В 1913 в Росії було вироблено 538 тис. т олії, 192 тис. т мила (у перерахунку на 40%-ний вміст жирних к-т). За роки Рад. влади О.-ж. п. перетворилася на одну з важливих галузей харч. індустрії, оснащену передовою технікою, яка базується на міцній сировинній базі. Підприємства О.-ж. п. розташовані у всіх союзних республіках. В 1979 в СРСР було вироблено 2819 тис. т олії, 1273 тис. т маргаринової продукції. На Україні О.-ж. п. як самостійна фаб.-зав. галузь харчової пром-сті почала формуватися наприкінці 19 ст. У 1913 тут діяло понад 2 тис. дрібних та 92 цензові олійниці. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції О.-ж. п. на Україні, як і в усій країні, розвивалася швидкими темпами. Тільки в післявоєнний період стали до ладу потужні Кіровоградський, Слов'янський (Донец. обл.), Одеський, Харківський, Полтавський, Дніпропетровський, Запорізький, Вінницький, Чернівецький олійно-жирові й жирові комбінати, Пологівський (Запоріз. обл.) олієекстракційний з-д та багато олійницьких з-дів. В 1979 в республіці вироблено 962 тис. т олії, 268,8 тис. т маргаринової продукції, 245,0 тис. т мила (в перерахунку на 40%-ний вміст жирних к-т), 162,9 тис. т синтетичних мийних засобів (1940 відповідно — 159 тис. т, 15,2 тис. т, 99,2 тис. т). Значно зміцніла сировинна база галузі. Збільшилися посіви олійної культури — *соняшнику.* Поліпшилось розміщення галузі, яке характеризується перш за все раціональними зв'язками її підприємств з сировинною базою, підвищенням рівня комбінування й кооперування виробн., створенням олійно-жирових комбінатів. На підприємствах О.-ж. п. впроваджуються прогресивні технологічні процеси, зокрема прогресивний екстракційний спосіб виробн., широка механізація і автоматизація виробничих процесів, найновіші високопродуктивні методи рафінування та гідрогенізації олії. На Україні наук.-тех. проблеми розвитку О.-ж. п. розробляють Харківський філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту олійно-жирової пром-сті, що входить у науково-виробниче об'єднання «Оліяжирпром», Всесоюзний н.-д. ін-т ефіроолійних культур, що входить у науково-виробниче об'єднання «Ефіролія» (Сімферополь). *В. П. Васютинський.*

ОЛІ́МП — найвищий гірський масив у Греції, біля берегів зат. Термаїкос Егейського м. Вис. 2917 м. Складається з кристалічних сланців та мармуроподібних вапняків. Схили круті, розчленовані ярами, вкриті вічнозеленими чагарниками й мішаними лісами. Давні греки вважали О. священною горою.

ОЛІ́МП (''Ολυμπος) — 1) У грец. міфології священна гора в Фессалії, місцеперебування Зевса та ін. богів (звідси назви «олімпійські боги», «олімпійці»). На О. боги бенкетували й розважалися. 2) Сонм олімпійських богів. 3) Переносно, іронічно «олімп» — місцеперебування обранців; «олімпієць» — людина, яка за будь-яких обставин володіє собою, зберігає незворушний спокій.

ОЛІМПІА́ДА [грец. 'Ολυμπιάς ('Ολυμπιάδος)] — 1) У давніх греків 4-річний період між *Олімпійськими іграми.* В 264 до н. е. сіцілійський історик Тімей запровадив літочислення за О., яке було визнане в Старод. Греції і велося до 394 н. е. 2) У сучас. олімпійському русі 4-річний період, у перший рік якого проводяться Олімпійські ігри. Слово «олімпіада» застосовується в значенні «Олімпійські ігри». 3) Командна першість світу з шахів, яку проводить Міжнар. шахова федерація. 4) У 20—40-х рр. поширена в СРСР назва конкурсів, оглядів художньої самодіяльності, нар. творчості. 5) Змагання учнів, студентів на краще виконання певних завдань у будь-якій галузі знань.

ОЛІМПІ́ЙСЬКИЙ КОНГРЕ́С — спільна відкрита нарада членів *Міжнародного олімпійського комітету,* національних олімпійських комітетів, міжнар. спорт. федерацій, *Міжнародної ради фізичного виховання і спорту* та представників прогресивної спорт. громадськості. З 1894 по 1930 було проведено дев'ять О. к., рішення яких мали законодавчий характер для міжнар. олімпійського руху. В 1973 поновлено практику О. к., і у м. Варні (Болгарія) відбувся X, а в 1981 у м. Баден-Бадені (ФРН)—XI О. к. Осн. завданням О. к. на сучас. етапі є всебічне обговорення та пошук шляхів і засобів розв'язання проблем подальшого розвитку олімпійського руху. *Ю. М. Теппер.*

ОЛІМПІ́ЙСЬКІ І́ГРИ — 1) Найдавніші й найпопулярніші в Старод. Греції свята, під час яких проводились змагання і культові церемонії на честь бога Зевса; відбувались у м. *Олімпії* з 776 до н. е. до 394 н. е. через кожні чотири роки (цей період наз. *Олімпіадою*). Спочатку змагались лише з бігу на дистанції 192,27 м. З 708 до н. е. О. і. доповнилися поєдинками борців та п'ятиборців (біг, боротьба, стрибки у довжину, метання списа і диска). Пізніше програма античних О. і. доповнилась кулачним боєм, змаганнями на колісницях, скачками, панкратіоном (поєднує кулачний бій і боротьбу). З 84-х ігор (444 до н. е.) частиною програми олімпійських змагань став конкурс мистецтв. На час проведення О. і. припинялись війни, встановлювалось священне перемир'я — екіхірія. 2) Найбільші комплексні сучасні міжнародні спортивні змагання, що проводяться з 1896 кожного високосного року влітку за принципами, правилами і положеннями, визначеними Олімпійською хартією. О. і. поновлені за пропозицією П. де *Кубертена.* Організуються *Міжнародним олімпійським комітетом* (МОК). З 1896 по 1980 відбулось 19 О. і. (див. табл.). Ігри VI, XII і XIII Олімпіад не відбулися через першу і другу світові війни, але порядковість їх зберігається. Ігри XXII Олімпіади (1980) були вперше проведені у столиці соціалістичної держави — Москві й відіграли значну роль у розвитку олімпійського руху, важливого фактора зміцнення миру і дружби між народами. Програма О. і., що включає не менше ніж 15 видів спорту, за 6 років до їх проведення затверджується МОК, одночасно з обраним для О. і. містом. До програми обов'язково входять змагання з легкої атлетики, гімнастики, плавання, важкої атлетики, боротьби, боксу, фехтування, веслування, велосипедного спорту, футболу, баскетболу. Програма ігор XXII Олімпіади включала змагання з 21 виду спорту (203 спорт. вправи). З 1968 оргкомітетом О. і. проводиться затверджений МОК комплекс заходів культурної програми, спрямований на пропаганду олімпійських ідеалів миру й взаєморозуміння народів засобами мистецтва. З 1924 зимова частина О. і. проводиться як самостійні змагання (див. *Зимові Олімпійські ігри*). Спортсмени Росії брали участь у змаганні IV і V Олімпіад і не досягли істотних успіхів (єдиним чемпіоном був М. О. Панін-Коломенкін, 1908, фігурне катання). Рад. спортсмени успішно дебютували на іграх XV Олімпіади і далі досягали великих успіхів на олімп. аренах

Ігри Олімпіад

Олімпіади	Рік проведення	Місце проведення
I	1896	Афіни
II	1900	Париж
III	1904	Сент-Луїс
IV	1908	Лондон
V	1912	Стокгольм
VII	1920	Антверпен
VIII	1924	Париж
IX	1928	Амстердам
X	1932	Лос-Анджелес
XI	1936	Берлін
XIV	1948	Лондон
XV	1952	Хельсінкі
XVI	1956	Мельбурн
XVII	1960	Рим
XVIII	1964	Токіо
XIX	1968	Мехіко
XX	1972	Мюнхен
XXI	1976	Монреаль
XXII	1980	Москва

Олімпійські нагороди спортсменів СРСР

Олімпіада	Медалі		
	золоті	срібні	бронзові
XV	22	30	19
XVI	37	29	32
XVII	43	29	31
XVIII	30	31	35
XIX	29	32	30
XX	50	27	22
XXI	49	41	35
XXII	80	69	45

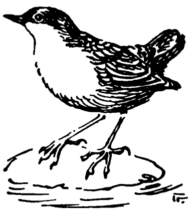

Оляпка звичайна.

(див. табл. с. 9). На XXII Олімпіаді рад. спортсмени завоювали 194 медалі, з них спортсмени України — 38 золотих, 19 срібних, 18 бронзових. Всього спортсмени України завоювали на О. і. (XV—XXII) 142 золоті медалі. Див. окремі біограф. статті про рад. спортсменів — олімпійських чемпіонів та статті про окремі види спорту.

Літ.: Хавин Б. Н. Всё об олимпийских играх. М., 1979; Олимпийская энциклопедия. М., 1980. *Ю. М. Теппер.*

ОЛІ́МПІЯ — давньогрец. місто в Еліді (пн.-зх. частина Пелопоннесу), місце культу *Зевса* та проведення присвячених йому *Олімпійських ігор.* Один з худож. центрів Стародавньої Греції. Архіт. ансамбль О. склався в 7—4 ст. до н. е. У 426 н. е. О. була спалена за наказом рим. імператора Феодосія II. Остаточно зруйнована землетрусами 522 та 551. З 1875 на тер. О. ведуться систематичні археол. розкопки. Перед початком сучас. Олімпійських ігор на місці starод. О. відбувається церемонія запалення олімпійського вогню, який потім доставляють до місця проведення чергових ігор.

ОЛІ́НФ — давньогрец. місто на п-ові Халкідіка (тепер руїни його за 50 *км* на Пд. від Салонік). Засн. вихідцями з м. Халкіда на о. Евбея в період грец. колонізації 8—6 ст. до н. е. Входив до *Делоського союзу.* З 432 до н. е. став центром союзу халкідських міст. У 348 до н. е. цар Старод. Македонії *Філіпп II* захопив О., зруйнував його й спалив. З 1928 на тер. О. провадять археол. розкопки.

ОЛІ́ФА (від грец. ἄλειφα —мазь, олія, жир) — рідка *плівкоутворююча речовина,* що її одержують переробкою *олій, жирів* та інших органічних речовин. Прозорі рідини від жовтого до вишневого кольору. До складу О. додають *сикативи* (прискорювачі висихання) і леткі розчинники. О. добре змочують металеві та дерев'яні поверхні і, висихаючи в тонкому шарі під дією кисню, внаслідок *полімеризації* олії, утворюють м'яку еластичну нерозчинну плівку. Розрізняють О. натуральну, напівнатуральну (напівсинтетичну) та синтетичну. Натуральну О. готують з висихаючих або напіввисихаючих олій, вводячи сикативи. Напівнатуральну О. — на основі препарованих рослинних олій та жирів, їхніх співполімерів з поліефірами, додаючи сикативи та розчинники. Натуральних О. є кілька груп: О. на полімеризаційних оліях; О. на оксидованих (окислених) оліях та ін.; гліфталеві і пентафталеві О., що складаються з продуктів перетворення багатоатомного спирту і фталевого ангідриду з вихідною олією. Синтетичну О. одержують окисленням продуктів переробки нафти, вугілля, сланців, відходів виробн. синтетичного каучуку тощо. Застосовують О. для виготовлення і розведення *олійних фарб,* шпаклівок і для грунтування поверхні перед фарбуванням тощо. *А. М. Куксін.*

О́ЛОВА СПЛА́ВИ — сплави на основі *олова.* Містять один або кілька *легуючих елементів,* найчастіше свинець, сурму, мідь, цинк, кадмій, вісмут. Відзначаються низькою т-рою плавлення, незначною міцністю і твердістю, задовільною *корозійною стійкістю,* у деяких — добрі антифрикційні властивості (низький коеф. тертя). Розрізняють О. с. легкоплавкі (див. *Легкоплавкі сплави*), підшипникові і *припої.*

О́ЛОВА СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, до складу яких входить *олово* в ступені окислення від —4 до + 4. О. с. зі ступенями його окислення від —4 до + 2 — активні відновники. З киснем олово утворює два амфотерні *оксиди* — SnO та SnO_2, яким відповідають *гідроксиди* $Sn(OH)_2$ і $Sn(OH)_4$, що утворюють з кислотами *солі* типу $SnCl_2$, $Sn(SO_4)_2$, а з лугами — станіти, наприклад, K_2SnO_2, $Na_2[Sn(OH)_4]$ і станати Na_2SnO_3, $K_2[Sn(OH)_6]$.

При нагріванні з концентрованою соляною кислотою HCl олово утворює комплексну кислоту $H_2[SnCl_4]$ і сіль $SnCl_2 \cdot 2H_2O$, а з концентрованою азотною к-тою HNO_3 — нерозчинну метастанатну (β) к-ту H_2SnO_3. Остання виникає також при старінні $x SnO_2 \cdot y H_2O$ (α-кислоти). Розчинну в к-тах і лугах α-станатну к-ту добувають дією лугів або к-т на відповідні солі олова (IV). При нагріванні в середовищі кисню або на повітрі олово утворює білий діоксид SnO_2, а з галогенами — сполуки типу $SnHal_4$ (де Hal — F, Cl, Br, I), які легко гідролізуються (див. *Гідроліз*). Дещо стійкіші до гідролізу к-ти і солі типу $H_2[SnCl_6]$, $Rb_2[SnBr_6]$. З сіркою олово дає *сульфіди* SnS і SnS_2, а з металами — станіди типу Na_4Sn, Nb_3Sn. Відомі отруйні олововодні SnH_4 та Sn_2H_6. О. с. служать протравою при *фарбуванні* тканин, відновниками; SnS_2 (сухозлітка) входить до складу *фарб,* що імітують позолоту. Див. *Оловоорганічні сполуки.*

Ф. Д. Шевченко, А. Ф. Тищенко.

О́ЛОВО (Stannum), Sn — хім. елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва; ат. н. 50; ат. м. 118,69. Природне О.— суміш 10 стабільних ізотопів, з яких найпоширеніші ^{116}Sn, ^{118}Sn та ^{120}Sn. Із штучно одержаних ізотопів (понад 10) ^{113}Sn, ^{119}Sn та ^{123}Sn застосовують як радіоактивні індикатори. Вміст О. в земній корі $8 \cdot 10^{-3}$ % за масою, зустрічається О. гол. чин. у вигляді мінералу *каситериту* (див. *Олов'яні руди*). Сріблясто-білий, ковкий, тягучий метал з густ. 7300 кг/м³; $t_{пл}$ 231,8° С; $t_{кип}$ 2270° С. Відомо три алотропні форми: β-О., або біле О., з тетрагональною структурою та парамагнітними властивостями, стійке у межах т-р 13,2—161° С; γ-О., або крихке О., з ромбічною структурою, стійке у межах т-р 161—231,8° С; α-О., або сіре О., з кубічною структурою і діамагнітними властивостями, стійке при т-рі, нижчій за 13,2° С, порошок без металевого блиску, *напівпровідник.* Біле О. при наявності домішок α-О. і при т-рі —33° С швидко переходить у сіре, змінюючи колір, густину, твердість та різко збільшуючись в об'ємі на 25,6%. При цьому воно розсипається на порошок («олов'яна чума»); таке О. перетворюють на β-О. переплавленням. За звичайних умов О. стійке до кисню і добре зберігається на повітрі, повільно розчиняється в розбавлених к-тах і лугах (див. також *Олова сполуки, Оловоорганічні сполуки*). Добувають О., відновлюючи *каситерит* вугіллям в електро- або полуменевих печах, а також як вторинний метал з відходів білої бляхи, брухту О. тощо. О. застосовують у виробн. білої бляхи (для консервної пром-сті), *припоїв, бронзи,* друкарських підшипникових та надпровідних сплавів (див. *Олова сплави*) тощо.

Ф. Д. Шевченко, А. Ф. Тищенко.

ОЛОВООРГАНІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — *металоорганічні сполуки,* що містять у молекулах зв'язок олово — вуглець (Sn — С). О. с.— рідини або кристалічні речовини, розчиняються в органічних розчинниках і не розчиняються у воді. Більшість О. с.— токсичні. Зв'язок в О. с. розщеплюється під дією к-т і галогенів. Відомі кисневі похідні О. с., сульфіди, гідриди, сполуки із зв'язком олово — олово та олово — метал. Одержують О. с, взаємодією *магнійорганічних сполук* з галогенідами олова, а також дією галогеналканів на олово або його сплави з натрієм і магнієм. Застосовують О. с. у пром-сті як *стабілізатори* полівінілхлориду, антиоксиданти каучуків, *каталізатори* утворення поліуретанів, як *фунгіциди* та антисептики, використовують в органічному синтезі тощо. *В. П. Кухар.*

ОЛОВ'Я́НИЙ КА́МІНЬ — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Те саме, що й *каситерит.*

ОЛОВ'Я́НИЙ КОЛЧЕДА́Н — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. Те саме, що й *станін.*

ОЛОВ'Я́НІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом олова в кількостях, при яких його доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. В природі відомо понад 15 мінералів, до складу яких входить олово. З них пром. значення мають *каситерит* (вміст олова до 78,8%), меншою мірою *станін* (до 27,6%). Як домішки О. р. містять вольфрам, цинк, титан, марганець, цирконій, ніобій, тантал та ін. Осн. пром. типами О. р. є каситерито-кварцові та каситерито-сульфідні руди, оловоносні піски (розсипища) та оловоносні *пегматити.* В СРСР пром. родовища О. р. є в РРФСР (Примор'я, Сибір), Серед. Азії; за кордоном — у Болівії, Таїланді, Індонезії, Малайзії, Бразилії та ін. На Україні рудопрояви каситериту відомі в межах *Українського щита.* *О. І. Зарицький.*

О́ЛОМОУЦЬ — місто в центр. частині Чехословаччини, в Чеській Соціалістичній Республіці, в Пн.-Моравській обл. Розташований на р. Мораві. Вузол з-ць і автошляхів. 98 тис. ж. (1976). Виплавка сталі, с.-г. машинобудування, виробн. пром. устаткування для харч. пром-сті. Хім., буд. матеріалів, поліграф., фарм. і харч. пром-сть. Ун-т. Архіт. пам'ятки 12—17 ст. О. виник в 11 ст. Місто-заповідник ЧССР.

ОЛЯ́ЛІН Микола Володимирович (н. 22.V 1941, с. Опіхаліно, тепер Кубіно-Озерського р-ну Волог.

М. В. Олялін.

обл.) — укр. рад. кіноактор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. В 1964 закінчив Ленінгр. ін-т театру, музики й кінематографії. В 1964—68 працював у Краснояр. ТЮГу, з 1968 — актор Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. Довженка. В кіно знімається з 1965. Серед ролей — капітан Цвєтаєв («Визволення», 1970—72), Крапілін («Біг», 1970), Середенко («Дума про Британку», 1969), Топорков («Назад дороги немає», 1970), Мержинський («Іду до тебе», 1971), три останні — на кіностудії ім. О. Довженка; комісар Селіванов («Обов'язок», 1978), Павловський («Відплата», 1980) та ін. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1972.

ОЛЯ́ПКА, водяний горобець (Cinclus) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Тіло (довж. 17—20 см, маса 50—70 г) масивне, ноги довгі, хвіст короткий. Оперення щільне (як у качок), темно-бурого забарвлення, спина, поперек, надхвістя сірі, горло і груди білі. Живуть О. по берегах річок і струмків переважно в гірській місцевості. Корм (переважно водяні безхребетні) добувають під водою. Гнізда мостять в щілинах берегів, серед каміння поблизу води тощо. Кладку з 4—7 білих з краплинами яєць насиджує самка. 5 видів, поширених в Європі, Азії, на Зх., Пн. і Пд. Америки, у Пн.-Зх. Африці. В СРСР — 2 види, з них в УРСР—1 вид: О. звичайна (C. cinclus).

О́ЛЬБЕРС (Olbers) Генріх Вільгельм (11.X 1758, Арберген, поблизу Бремена — 2.III 1840, Бремен) — нім. астроном і лікар. Член Лондон. королівського астр. т-ва (з 1804), член франц. АН (з 1810). Вивчав медицину в Геттінгенському ун-ті. О. відкрив сім комет (одну з них, відкриту 1815, названо його ім'ям). Висловив припущення про відштовхуючу силу Сонця як про причину появи хвостів у комет. У 1802 за обчисленням К. Ф. *Гаусса* О. виявив *Цереру,* загублену незабаром після її відкриття. У цьому ж році відкрив *Палладу,* а в 1807 — *Весту*. Сформулював гіпотезу про походження *малих планет* внаслідок вибуху великої планети між орбітами Марса та Юпітера. У 1826 висловив думку про поглинання світла в *міжзоряному середовищі* та сформулював т. з. фотометричний парадокс (див. *Космологічні парадокси*).

О́ЛЬБОРГ — місто на Пн. Данії, адм. ц. амту Ольборг. Розташований на Пн. п-ова Ютландія, на березі Лім-фіорду. Значний мор. порт, аеропорт, вузол з-ць. 155 тис. ж. (1974). Суднобудівна, хім., цем., текст., харч. (у т. ч. виробн. спирту та олії) пром-сть. База мор. рибальства. Відомий з 11 ст.

О́ЛЬБРАХТ (Olbracht) Іван (справж. ім'я та прізв.— Каміл Земан; 6.I 1882, Семіли, тепер Східно-Чеської обл.— 30.XII 1952, Прага) — чес. письменник і громад. діяч, нар. письменник ЧССР (1946). Син А. *Сташека*. З 1909 співробітничав у соціал-демократичній пресі, 1920—29 редагував газ. «*Руде право*» («Червоне право»). Перші твори — зб. оповідань «Про злих відлюдників» (1913), роман «Тюрма найтемніша» (1916) — пройняті критичним ставленням О. до бурж. суспільства. В 1920 перебував у Рад. Росії. Кн. репортажів «Картини сучасної Росії» (1920—21) — розповідь про перемогу соціалістичної революції в Росії. Був одним із засн. Компартії Чехословаччини (1921). В роки 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. О.— один із зачинателів соціалістич. реалізму в чес. л-рі. В романі «Анна-пролетарка» (1928) показав зростання революц. настроїв. Збірки нарисів і оповідань «Земля без імені» (1932), «Гори й століття» (1935), «Голет у долині» (1937) та ін.— про життя укр. народу на Закарпатті. У романі «Микола Шугай, розбійник» (1933) відобразив боротьбу закарп. нар. месників проти гнобителів, широко використав документальний матеріал, укр. фольклор. Серед творів 40-х рр.: «Із старих літописів» (1940) — розповідь про минуле Чехії, роман «Загарбник» (1947). Переклав (1921) «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, твори Т. Манна, С. Цвейга та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Анна-пролетарка. К., 1955; Микола Шугай, розбійник. Львів, 1960; Сумні очі Ганни Караджичевої. Ужгород, 1973; Рос. перекл.— Избранное. М., 1956; Путешествие за познанием. Страна Советов 1920 года. М., 1967; [Твори]. В кн.: Майерова М.. Ольбрахт И. Избранное. М., 1973.

Літ.: Клейнер П. А. Иван Ольбрахт. В кн.: Очерки истории чешской литературы XIX—XX веков. М., 1963; Копистянська Н. Х. Іван Ольбрахт. В кн.: Сучасні письменники Чехословаччини. К., 1963. *В. А. Моторний.*

І. Ольбрахт.

О́ЛЬВІЯ, Борисфен — давньогрец. д-ва в Нижньому Побужжі, що існувала з 6 ст. до н. е. до 4 ст. н. е. Політ. і екон. центром її було однойменне місто на правому березі Бузького лиману. Залишки міста — біля с. Парутиного Очаківського р-ну Микол. обл. О. заснували переселенці з *Мілета* та ін. іонійських центрів. Основою г-ва О. були землеробство, скотарство, рибальство, виноградарство. В місті розвивалися ремесла (металообробне, гончарське, деревообробне, каменярське тощо). В обмін на ремісничі вироби й товари, імпортовані з ін. давньогрец. центрів, ольвійські купці одержували від навколишніх племен (*скіфів, сарматів* та ін.) зерно, худобу, вовну, а також рабів, яких продавали на ринках метрополії. О. була рабовласницькою республікою (див. *Поліс*). У 331 до н. е. місто витримало облогу війська Зопіріона — одного з полководців *Александра Македонського* (див. *Зопіріона похід на скіфів*). У 2—1 ст. до н. е. О. деякий час була під зверхністю Скіфської д-ви, потім — понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*. В серед. 1 ст. до н. е. О. зруйнували *гети*. В 1 ст. н. е. місто було частково відбудовано. В складі населення О. того періоду значно збільшився негрецький, гол. чин. сарматський, прошарок. З серед. 2 до серед. 3 ст. н. е. в місті перебувала римська залога. В умовах заг. кризи рабовласницької системи О., як і більшість ін. *античних держав Північного Причорномор'я,* в 4 ст. перестала існувати. Руїни О. вітчизн. вчені відкрили в кін. 18 ст. Систематичні розкопки провадяться з поч. 20 ст. (під керівництвом Б. В. *Фармаковського,* Л. М. *Славіна* та ін. археологів). Тер. городища і *некрополя* О. з 1920 є держ. заповідником, що тепер перебуває у віданні *Археології інституту* АН УРСР. Матеріали з розкопок О. зберігаються в *Ермітажі, Історичному музеї* в Москві, *Історичному музеї УРСР, Одеському археологічному музеї,* Миколаївському і Херсонському краєзнавчих музеях, а також у ряді музеїв Зх. Європи та Америки. Іл. див. на окремому аркуші, т. 7, с. 432—433.

Літ.: Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПБ, 1887; Фармаковский Б. Ольвия. М., 1915; Славин Л. М. Здесь был город Ольвия. К., 1967; Надписи Ольвии. Л., 1968; Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии. IV—II вв. до н. э. К., 1971; Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. К., 1974; Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. К., 1974; Ольвия. (Статьи и публикации об археологических исследованиях). К., 1975; Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. К., 1979.

О́ЛЬГА (після хрещення — Єлена; бл. 890—969) — велика княгиня київська (945—957), дружина князя *Ігоря*. Походила з Пскова. Після *древлянського повстання 945,* під час якого повсталі вбили її чоловіка, О. жорстоко розправилася з древлянами. Управляла Руссю в роки неповноліття свого сина *Святослава Ігоровича* і значною мірою пізніше, оскільки Святослав майже все життя провів у походах. Побоюючись нових нар. повстань, О. регламентувала стягування данини: встановила її розмір і пункти збирання. Прагнучи зміцнити торг. і політ. зв'язки з Візантією, О. (за рос. джерелами — 955, за візант.— 957) їздила до Константинополя. Перед поїздкою або в Константинополі прийняла християнство. Мала також політ. зв'язки з нім. королем Оттоном I, з яким обмінялася посольствами. Канонізована рус. православною церквою.

ОЛЬГЕ́РД, Альгірдас (бл. 1296 — травень 1377) — великий князь литовський 1345—77. Син *Гедиміна*. Правив разом з своїм молодшим братом *Кейстутом*. Розширив володіння *Великого князівства Литовського* за рахунок пд.-зх. і зх. руських земель. Боровся проти *Тевтонського ордену* і *Золотої орди*. В Києві посадив удільним князем свого сина Володимира. Вів тривалу боротьбу проти Польщі за Волинську землю, внаслідок чого до Литви 1377 було приєднано Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Здійснив три походи на Москву (1368, 1370, 1372), що були невдалими.

О́ЛЬГИНКА — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Великоанадоль. 4,3 тис. ж. (1981). В О.— цех Ждановського з-ду буд. матеріалів, контейнерний цех Волноваського вагонного депо, дільниця Волноваського з-ду буд.

С. Ф. Ольденбург.

М. С. Ольмінський.

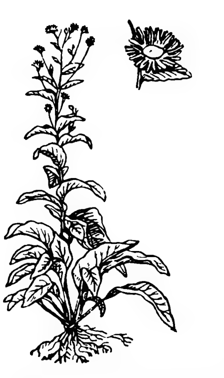

Оман високий. Загальний вигляд рослини та квітка.

матеріалів, комбікормовий та консервний з-ди, міжгосподарське птахоінкубаторне підприємство, міжгосподарська буд. орг-ція. Заг.-осв. школа, філіал Докучаєвської муз. школи, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинок культури, 2 б-ки. О. засн. 1779, с-ще міськ. типу — з 1938.

ОЛЬГІ́Н —місто на Пн. Сх. Куби, адм. ц. провінції Ольгін. Вузол автошляхів, залізнична станція. 158 тис. ж. (1976). Великий з-д по виробн. тростинозбиральних комбайнів, збудований з допомогою СРСР. Підприємства цем., деревообр., текст., шкіряно-взут., харч. (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Місто засн. 1720.

О́ЛЬГОВИЧІ — давньоруська князівська династія нащадків чернігівського і новгород-сіверського князя *Олега Святославича* (п. 1115). О. вели боротьбу за великокнязівську владу проти Мономаховичів, часто використовуючи для цього *половців*. Великими князями були *Всеволод II Ольгович* (п. 1146), його син Святослав Всеволодович (п. 1194) і онук Всеволод Святославич Чермний (п. 1212). Найвідоміший з О.— онук Олега Святославича, герой «Слова о полку Ігоревім» князь *Ігор Святославич*.

ОЛЬДЕНБУ́РГ Сергій Федорович [14 (26).IX 1863, с. Бянкіно, тепер Нерчинського р-ну Читин. обл.— 28.II 1934, Ленінград] — рос. рад. сходознавець, акад. Петерб. АН (з 1900; пізніше — АН СРСР), акад. АН УРСР (з 1925). Закінчив Петерб. ун-т (1885), професор цього ун-ту (з 1894). Директор Ін-ту сходознавства АН СРСР (1930—34). Автор праць з історії, мистецтва, фольклору, етнографії, археології: «Буддійські легенди і буддизм» (1896), «Матеріали з буддійської іконографії» (1901—14), «Буддійське мистецтво в Індії, Тібеті та Монголії» (1902). Написав розвідки про «Махабхарату», про книгу «Тисяча і одна ніч», Калідасу та ін. Був організатором і одним із авторів видання монументальної серії «Буддійська бібліотека» (1897—1936).

О́ЛЬДЕНБУРГ — місто на Пн. Зх. ФРН, в землі Нижня Саксонія. Розташований на р. Гунте (притока р. Везера) і каналі Гунте — Емс. Вузол з-ць і автошляхів. 135 тис. ж. (1976). Підприємства с.-г. машинобудування, електротех., деревообр., скляної, текст. і харч. пром-сті. Адм. академія, пед. і політех. ін-ти. Бот. сад.

ОЛЬДЕРО́ГГЕ Дмитро Олексійович [н. 23.IV (6.V) 1903, Вільно, тепер Вільнюс] — рос. рад. етнограф, історик і мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1960), член багатьох зарубіжних академій. Один із засновників рад. *африканістики*. Закінчив Ленінгр. ун-т (1925), професор і завідуючий кафедрою африканістики цього ун-ту (з 1945). З 1947 — завідуючий сектором Африки Ін-ту етнографії АН СРСР. Осн. праці: «Походження народів Центрального Судану» (1952), «Мова хауса» (1954), «Старожитності Беніну» (т. 1—3, 1953—57), «Західний Судан у XV—XIX ст.» (1960), «Мови й писемність народів Африки» (1963), «Негритянське мистецтво» (1969), «Колоніальне суспільство» (1973) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *Ю. М. Ільїн.*

ОЛЬМІ́НСЬКИЙ Михайло Степанович [справж. прізв.— Александров; 3 (15).X 1863, Воронеж — 8.V 1933, Москва] — професіональний революціонер, рад. парт. діяч, публіцист, літ. критик. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сім'ї дрібного чиновника. В 1883, навчаючись у Петерб. ун-ті, почав революц. діяльність. Деякий час примикав до народовольців (див. *Народництво*), підтримував зв'язки з *Благоєва групою*. В 1894 заарештований, 1898—1903 — на засланні в Сибіру, 1904—05 — в еміграції в Швейцарії. Працював під керівництвом В. І. Леніна в редакції більшовицьких газет «*Вперёд*» і «*Пролетарий*». Після повернення 1905 в Росію — член редакцій ряду більшовицьких газет і журналів, вів парт. роботу в Баку, Петербурзі, Саратові, Москві. Після Лютневої революції 1917 — редактор моск. більшовицької газ. «Социал-демократ», член Рос. бюро ЦК РСДРП(б), Моск. к-ту РСДРП(б). Активний учасник боротьби за владу Рад у Москві. В 1918—20 — член редколегії «*Правды*». В 1920—28 — голова *Істпарту*. Очолював Т-во старих більшовиків. Засновник і редактор журн. «*Пролетарская революция*». З 1928 — член дирекції Ін-ту В. І. Леніна. Автор книг і статей з історії партії, літ.-критичних і публіцистичних праць, спогадів. Похований у Москві біля Кремлівської стіни. *Г. Г. Голубова.*

ОЛЬО́КМА — ріка в Сх. Сибіру, в межах Читин. і Амур. областей РРФСР та Якут. АРСР, права притока Лени. Довж. 1436 км, площа бас. 210 тис. км^2. Бере початок на пн. схилах Ольокминського Становика. У верх. та серед. течії має гірський характер, порожиста. Живлення мішане, переважно дощове й снігове. Замерзає в жовтні, скресає в травні. Влітку характерні паводки. О. сплавна від гирла р. Тунгир, судноплавна від с. Єнюки до гирла.

О́ЛЬСТЕР — історична область на Пн. о. Ірландія. В 3 ст. тут виникла ранньофеод. д-ва. В 13 ст. О. захопила Англія. В 1537—40, 1565—67, 1594—1603, 1641—52 в О. відбулися антиангл. повстання. В 1608—10 тут засновано англо-шотл. колонію і поселено 150 тис. протестантів. Населення О. брало участь у повстанні «*Об'єднаних ірландців*» 1798. Намагаючись протидіяти ірл. нац.-визвольному рухові, брит. колонізатори вдавалися до розпалення реліг. ворожнечі і розколу трудящих католиків і протестантів. Внаслідок політ. криз 1886 і 1893, пов'язаних з кампанією за *гомруль*, в О. 1898 виникла крайньо права Юніоністська партія, що обстоювала непорушність англо-ірл. унії 1801. В 1912—14 юніоністи вчинили заколот проти англ. уряду, що зумовило поділ Ірландії 1921 (див. *Англо-ірландський договір 1921*). 6 графств О. залишилися в складі Великобританії (див. *Північна Ірландія*), 3 — увійшли до складу пров. Ольстер Ірл. вільної д-ви (з 1949 — Ірл. Республіка). В пресі Ольстером іноді називають Пн. Ірландію. *С. В. Толстов.*

ОЛЬХІ́ВКА, Вільхівка — річка у Ворошиловгр. обл. УРСР, права притока Лугані (бас. Сіверського Дінця). Довж. 83 км, площа бас. 814 км^2. Бере початок на Донецькому кряжі. На О. споруджено шлюз-регулятор. Використовують для зрошування і водопостачання. На О. — м. *Лутугине,* при впадінні О. в р. Лугань — м. *Ворошиловград.*

ОЛЬХОВА́ ГО́ВТВА, Вільхова Говтва — річка в Полтав. обл. УРСР, ліва притока Говтви (бас. Дніпра). Довж. 86 км, площа бас. 790 км^2. Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для зрошування.

ОЛЬХОВА́ТКА — селище міського типу, підпорядковане Єнакіївській міськраді Донец. обл. УРСР. Розташована на річках Булавиній і Вільхівці, за 10 км від залізнич. ст. Нікішине. 4,6 тис. ж. (1981). В О.— шахта «Ольховатська», 3 заг.-осв. школи, 3 мед. пункти. Будинок культури, 2 б-ки. Виникла у 1-й пол. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ОЛЬХОВИКО́В Микола Леонідович (н. 7.IX 1922, м. Таганрог) — рос. рад. артист цирку, жонглер на коні, акробат, нар. арт. СРСР (з 1980). В цирку — з 1929. У трупі свого батька Л. С. Ольховикова був еквілібристом, наїзником, жокеєм, акробатом. Як кінний жонглер працював з кін. 30-х рр. У 1971 створив кінно-акробатичний атракціон «Російська трійка». Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ОЛЬХО́Н — найбільший острів на о. Байкал, в межах Ірк. обл. РРФСР. Пл. майже 730 км^2. Гористий (найвища точка 1276 м). Складається з гранітів, гнейсів, мармурів, кварцитів. На Пн. острова — модринова тайга, на Пд.— степ. Характерні пн.-зх. вітри великої сили (сарма). На О. — с-ще міськ. типу Хужир.

ОЛЬШАНЕ́ЦЬКИЙ Олександр Мойсейович [6 (18).V 1887, Одеса — 20.XII 1953, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Член КПРС з 1931. Закінчив Одес. мед. ін-т (1923). В 1925—36 працював у Кременчуцькому виробничому мед. вузі, 1938—41 — професор 2-го Київ. мед. ін-ту, а з 1941 — Київ. мед. ін-ту. Праці О. присвячені питанням *кесаревого розтину*, аборту, знеболювання родів, туберкульозу жіночої статевої сфери тощо.

ОЛЬША́НСЬКЕ — селище міського типу Миколаївського р-ну Микол. обл. УРСР. Розташоване на правому березі Пд. Бугу, за 7 км від залізнич. ст. Ясна Зоря. 5,3 тис. ж. (1981). В О.— з-ди: цем., буд. матеріалів (кам. кар'єр), залізобетонних виробів, міжколг. гідролізно-дріжджовий. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, б-ка. О. засн. 1957, назване на честь Героя Рад. Союзу К. Ф. *Ольшанського*; с-ще міськ. типу — з 1968.

ОЛЬША́НСЬКИЙ Костянтин Федорович [8 (21).V 1915, ст. Приколотне, тепер смт Великобурлуцького р-ну Харків. обл.— 27.III 1944, Миколаїв] — рад. військовослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністичної партії з 1942. Н. в робітничій сім'ї. З 1936 — у рад. ВМФ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 під командуванням О. здійснено *Миколаївську десантну операцію 1944*. В ході цієї операції був смертельно поранений.

ОЛЬША́НСЬКИЙ Михайло (1863, Львів — 25.I 1908, Чернівці) — польс. та укр. актор, режисер, співак (тенор). Сценічну діяльність почав 1879 у трупі А. Каттнера. В 1881—88 — оперетковий співак і драм. актор польс. трупи Г. Лясоцького, укр.-польс. трупи О. *Бачинського,* 1892—94, 1900—01 — польс. міського театру у Львові, 1902—04 — Нар. театрів у Кракові та Львові. В 1889—92, 1894—1900, 1905—08 — актор і режисер (1897— один з директорів) *Театру товариства «Руська бесіда»*. Ролі: Маюфес («Хазяїн» Карпенка-Карого), Вольф Зільберглянц («Учитель» Франка), Добчинський («Ревізор» Гоголя), Аким («Влада темряви» Л. Толстого), Безсеменов («Міщани» М. Горького), Ленюк («Хата за селом» за Крашевським), Мендерс («Примари» Ібсена), Паскінат («Романтики» Ростана). Партії: Коко («Мікадо» Сулівана), Вакула («Різдвяна ніч» Лисенка), Дземба («Галька» Монюшка), Гаспар («Корневільські дзвони» Планкетта) та ін.

Р. Я. Пилипчук.

ОЛЬША́НСЬКИЙ Михайло Олександрович [н. 10 (23).X 1908, с. Сарни, тепер місто Ровен. обл.] — рад. селекціонер, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948), її президент (1962—65). Член КПРС з 1932. У 1928 закінчив Маслівський ін-т селекції і насінництва ім. К. А. Тімірязєва (с. Маслівка Миронівського р-ну Київ. обл.). Працював у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті в Одесі (1928—41 і 1945—51), 1942—45 — директор Куйбишевського с.-г. ін-ту. В 1960—62 — міністр с. г. СРСР. Праці з селекції с.-г. культур, а також з теорії селекції. Делегат XXII з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

ОЛЬША́НСЬКИЙ ЦЕМЕ́НТНИЙ ЗАВО́Д імені XXV з'їзду КПРС — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розташований поблизу смт Ольшанського Микол. обл. Першу чергу з-ду введено в дію в травні 1968, другу — у грудні 1968. Проектна потужність — 1100 тис. т клінкеру та 1266 тис. т цементу за рік. З-д випускає цемент п'яти марок: ШПЦ 300, ШПЦ 400, ПЦ 400, ПЦ 500, ПЦ 550. На підприємстві встановлено високопродуктивне устаткування — обертові печі, цементні, сировинні й стрижневі млини. На О. ц. з. вперше в СРСР застосовано технологічну схему приготування шламу з коректуванням у потоці. Виробн. цементу повністю механізовано й автоматизовано.

М. М. Іванов.

ОЛЬШЕ́ВСЬКА Галина Сергіївна (29.XI 1898, с. Будилівка, тепер Радомишльського р-ну Житомир. обл.— 7.XI 1972, Чернігів) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1951. Сценічну діяльність почала 1915 в укр. трупі М. М. Рудикова в Житомирі, потім виступала в різних пересувних укр. театрах. В 1941—43 — в Краснодар. укр. театрі, 1944—46 — Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. В 1930—41 і 1946—72 — актриса Черніг. укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Устя Шурай («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Варвара («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Кабаниха («Гроза» О. Островського), Леді Мільфорд («Підступність і кохання» Шіллера) та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ОЛЬШЕ́ВСЬКИЙ (Olszewski) Кароль Станіслав (29.I 1846, Броніцув — 24.III 1915, Краків) — польс. фізик і хімік, член Краківської АН (з 1888). Закінчив Гейдельберзький ун-т (1872), з 1876 — професор Краківського ун-ту. Спільно з фізиком З. Ф. *Врублевським* вперше (1883) одержав зріджений кисень, 1895 — рідкий аргон. Згодом одержав зріджені азот, оксид вуглецю, а також хлор, етан тощо. О. досяг зрідження водню, але не зміг зберегти рідину; визначив критичну точку водню.

ОЛЬШЕ́ВСЬКИЙ Мартин (рр. н. і см. невід.) — укр. ливарник 19 ст. З його робіт відомі дзвони з м. Жохова (1824), з сіл Свільчі (1832) та Красного (1834 і 1835) — на Перемишлянщині, дзвін з с. Передільниці на Львівщині (1851). Використовував ампірні (див. *Ампір*) та близькі до народних елементи.

О́ЛЬШТИН — місто на Пн. Польщі, адм. ц. Ольштинського воєводства. Розташований на р. Лині. Вузол з-ць і автошляхів. 129 тис. ж. (1977). Працюють найбільший в країні шинний з-д, підприємства маш.-буд., деревообр., меблевої, харч. пром-сті. Вища с.-г. школа. Музей. 2 театри. В місті зберігся старовинний замок (14 ст.), в якому деякий час жив Міколай *Коперник*. О. засн. в 13 ст.

ОМ (Ohm) Георг Сімон (16.III 1787, Ерланген — 7.VII 1854, Мюнхен) — нім. фізик. Навчався в Ерлангенському ун-ті (1805—06); не закінчивши його, підготував докторську дисертацію, яку захистив 1811 в Ерлангені. Викладав у гімназіях Бамберга і Кельна. Професор Нюрнберзької політех. школи (з 1833) і Мюнхенського ун-ту (з 1849). Наук. праці з електрики, акустики, оптики і кристалооптики. Зокрема, встановив (1826) осн. закон електр. струму (див. *Ома закон*), довів (1843), що найпростіше слухове відчуття спричинюється лише гармонічними коливаннями, на які вухо розкладає складні звуки (т. з. акустичний закон Ома). Ім'ям О. названо одиницю електр. опору — *ом.*

ОМ — ріка в Зх. Сибіру, в межах Новосиб. і Ом. областей РРФСР, права притока Іртиша. Довж. 1091 км, площа бас. 52,6 тис. км². Бере початок з боліт Васюганської рівнини. Живлення переважно снігове. Замерзає в жовтні — листопаді, скресає в квітні — травні. Судноплавна від м. Куйбишева. Сплавна. На О.— міста Куйбишев, Калачинськ, Омськ (біля гирла).

ОМ, Ом, Ω — одиниця *електричного опору* в *Міжнародній системі одиниць* (СІ); дорівнює електр. опору ділянки електр. кола, на якій при силі постійного струму 1 *ампер* виникає напруга 1 *вольт.* Названа за ім'ям Г. С. *Ома.*

О́МА ЗАКО́Н — один з осн. законів *електричного струму*. Встановив 1826 Г. С. *Ом.* За О. з., сила постійного струму I в провіднику прямо пропорційна *напрузі електричній* U на кінцях цього провідника: $RI = U$. Коеф. R залежить від матеріалу провідника, його геом. розмірів та т-ри і наз. омічним (активним) опором (див. також *Електричний опір*). О. з. справджується для струму в металевих провідниках та електролітах при не дуже великих значеннях напруги; для електричних *розрядів в газах, термоелектронної емісії,* струму в напівпровідниках (особливо з *електронно-дірковим переходом*) він незастосовний. Для ділянки *кола електричного,* що містить джерело *електрорушійної сили* $\mathcal{E}$, О. з. має вигляд $RI = U + \mathcal{E}$, а для всього кола — $I(R + r) = \mathcal{E}$, де r — внутр. опір джерела ерс. Узагальненням О. з. для випадку розгалужених електр. кіл є друге *Кірхгофа правило.* О. з. можна записати й у диференціальній формі: $\vec{j} = \sigma\vec{E}$, де $\vec{j}$ — густина струму, σ — *електропровідність* провідника, $\vec{E}$ — результуюча напруженість електростатичного поля й електр. поля сторонніх сил. Для синусоїдальних квазістаціонарних струмів (див. *Квазістаціонарний процес*) справджується О. з. у комплексній формі: $ZI = U$, тут Z — *повний опір,* I і U — амплітудні (діючі) значення струму і напруги.

ОМА́Н (Inula) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багаторічні трави, рідше (під тропіками) кущі. Листки цілісні, чергові. Квітки здебільшого жовті, кошики переважно одиночні або численні, зібрані в загальне щитковидне або волотевидне суцвіття. Бл. 200 видів, пошир. в Європі, Азії, Африці. В СРСР бл. 40 видів, з них в УРСР — 11. Найпошир. О. високий (I. helenium), О. британський (I. britanica), О. верболистий (I. salicina). Корені і кореневища їх містять *інулін*, ефірну олію та ін. речовини. Деякі види О.— декоративні.

ОМА́Н, Султанат Оман — держава в пд.-сх. частині Аравійського п-ова (частина країни розташована окремо на Пн. п-ова Мусандам; О. належить о. Масіра в Аравійському м.). Омивається водами Аравійського м., Оманської зат. та Ормузької прот. Понад 90% населення — араби. Живуть також вихідці з Індії, Пакистану, Ірану та ін. Держ. мова — арабська.

Державний лад. О. — абсолютна монархія. Глава д-ви й уряду — султан.

Природа. Пн. частину країни займають Оманські гори заввишки до 3353 м (г. Шам — найвища точ-

М. Ольшанський.

Г. С. Ольшевська.

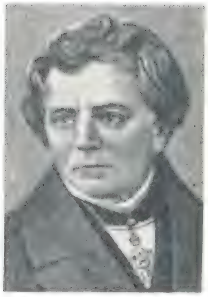
Г. С. Ом.

В. О. Омеляненко. Керамічна посудина «Баран». 1974.

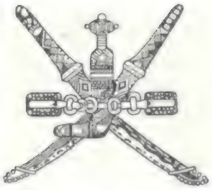

Герб Оману.

ОМАН

Площа — 212,4 тис. км^2 (оцінка ООН)

Населення — 1,6 млн. чол. (1980, офіційна оцінка)

Столиця — м. Маскат

ка О.). Вздовж узбережжя Оманської зат. простягається вузька низовина Ель-Батіна з численними оазисами. В центрі — сх. окраїна пустелі *Руб-ель-Халі*, на Пд.— плато Дофар. У надрах виявлено значні поклади нафти й природного газу, є також заліз. руда. Клімат тропічний, переважно пустельний. Пересічна т-ра червня +32°, січня — понад +20°. Опадів до 150 мм на рік, в гірських районах— до 500—700 мм. Річок з постійним водотоком немає, поширені *ваді*. Переважає пустельна рослинність, в горах — *савана*, листопадні ліси та луки, в оазисах — фінікова і кокосова пальми.

Історія. На узбережжі сучас. О. з 4-го тис. до н. е. існували центри посередницької торгівлі між країнами Пн. Африки, Перської затоки та Індії. В серед. 7 ст. тер. О. ввійшла до складу араб. *Халіфату* на правах імамату. В 2-й пол. 18 ст. О. став об'єктом боротьби між Великобританією і Францією. В кін. 18 ст. від імамату О. відокремилися Маскатський султанат (р-н м. Маската) і т. з. Піратський берег. У 2-й пол. 19 ст. вони стали англ. протекторатами Маскат і Договірний О. Англ. колонізатори при підтримці султана Маскату прагнули до загарбання імамату О. Проте після невдалої для Маскату і англ. колонізаторів війни 1913—20 проти імамату О. Великобританія змушена була 1920 визнати його незалежність. У 1955—70 територію О. окупували англо-маскатські війська. В 1970 англійський уряд визнав незалежність султанату О. (до його складу увійшли імамат О. і султанат Маскат), поставивши на чолі його свою креатуру султана Кабуса. В той же час Великобританія підписала з О. договір, який закріпив за нею ключові позиції в економіці О. Свою зовн. політику уряд Кабуса координував, крім Великобританії, також з США, шахським Іраном, Саудівською Аравією. В кін. 70-х рр. тер. О. перетворено на військ. плацдарм США на Бл. Сході. З 1965 на тер. О. ведеться нац.-визв. боротьба, метою якої є ліквідація султанського режиму і створення демократичної республіки. Її очолює Нар. фронт визволення О. (до 1974 — Нар. фронт визволення Дофару). З 1971 О.— член ООН. О. входить до *Ліги арабських держав*.

Г. Г. Зибіна.

Господарство. О. економічно відстала країна. Завдяки великим покладам нафти з 1967 розвивається нафтодобувна пром-сть, частка якої становить понад 60% валового нац. продукту. Нафту видобуває іноз. компанія, 60% акцій належить д-ві. В 1980 видобуто 14,3 млн. т нафти, частка від її продажу становить бл. 80% бюджету О. В с. г. зайнято 80% самодіяльного населення. Панують феод. відносини. Обробляють менше 40 тис. га землі. На зрошених за допомогою підземних каналів (фаладжів) землях розвинуте оазисне землеробство. Гол. експортні культури: фінікова пальма, лимони й тютюн. Вирощують також просо, пшеницю, ячмінь, овочі, фрукти. Тваринництво кочове, має екстенсивний характер. Розводять гол. чин. кіз, овець і верблюдів. Розвинуте рибальство. Обробна пром-сть тільки починає розвиватися. Працюють з-ди труб і виробів з пластмаси, а також цементний, ф-ки по переробці фруктів, борошномельний комбінат, ТЕС. Значне кустарно-ремісниче виробн. (переробка харч. продуктів; виготовлення текст., шкіряних виробів тощо). В 1980 було вироблено 584,1 млн. кВт · год електроенергії. З-ць у країні немає. Довж. (тис. км, 1980): автошляхів — 11,9, у т. ч. асфальтованих — 1,9, нафтопроводів — бл. 750 км. Поблизу м. Маската — міжнар. аеропорт Ес-Сіб. Гол. мор. порт — Матрах. З О. вивозять нафту, фініки, лимони, тютюн, рибу; довозять гол. чин. машини і устаткування, товари широкого вжитку, продовольство. Гол. торг. партнери — Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Великобританія, Японія, США. Грош. одиниця — оманський ріал. 1 ріал=0,34 дол. США (січень 1981).

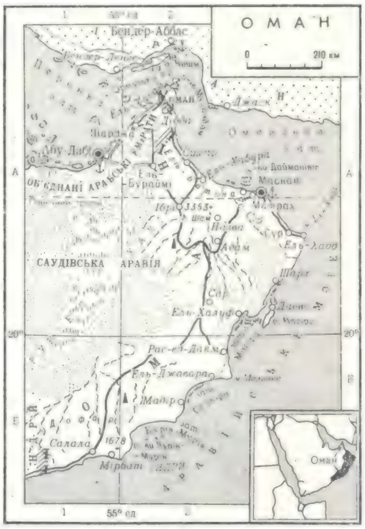

Г. М. Биков.

Освіта. Переважна частина населення неписьменна (80%, 1975). У країні діє безплатна система освіти. В навч. закладах обов'язкове викладання основ мусульманської релігії. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 70,6 тис., у неповних середніх — 4,6 тис., у середніх — 536 учнів. Частина дітей навчається за кордоном. Профес. освіту здобувають у кількох центрах профес. навчання (найбільший у м. Руві, засн. 1968; 1978/79 навч. р.— 600 студентів). Вищих навч. закладів немає. Н.-д. робота проводиться в т. з. Директораті культур. спадщини О. (засн. 1937), Істор. асоціації О. (засн. 1971), обидва — в Маскаті, та ін. установах. Нац. музей археології і етнографії О. в Маскаті.

В. П. Лапчинська.

Літ.: Герасимов О. Г. Оман. М., 1975.

ОМА́Р — спільна назва двох родів (Homarus, Nephrops) морських десятиногих *ракоподібних*. Довж. тіла до 60 см, маса до 15 кг. За будовою О. близькі до *річкових раків*. Клішні дуже розвинені, іноді становлять $^{1}/_{2}$ заг. маси. Живуть у неглибоких місцях; живляться молюсками, голкошкірими (іноді рибою). Яйця виношують на черевних ніжках протягом 7—11 міс. Личинки — пелагічні організми. Статевої зрілості досягають у 5—6-річному віці. 16 видів, з них найвідоміші види: О. європейський (H. vulgaris), поширений вздовж атлантичного узбережжя Європи, а також у Північному і Середземному морях, іноді трапляється у Чорному м.; О. американський (H. americanus) — біля атлантичних берегів Пн. Америки; норвезький О. (N. norvegicus) — переважно вздовж атлантичного узбережжя Європи. О. є об'єктом промислу і штучного розведення (див. *Аквакультура*); використовується м'ясо, гол. чин. клішень. У викопному стані О. відомі з юри. Іл. див. до ст. *Десятиногі ракоподібні*.

В. І. Монченко.

ОМА́Р ХАЙЯ́М Гіясаддін Абу-ль-Фатх ібн Ібрагім (бл. 1048, Нішапур — після 1122, там же) — перс. і тадж. поет, учений. Був послідовником *Арістотеля* й *Ібн Сіни*. Автор матем. трактатів — «Про доведення алгебраїчних задач...», «Коментарі до важких постулатів книги Евкліда», «Про мистецтво визначення кількості золота й срібла в тілі, що складається з них»; праць з фізики та астрономії. Створив один з найдосконаліших календарів. Філос. праця «Загальність буття». Поезія О. Х. сповнена глибоких філос. роздумів над життям, їй властиві афористичність, простота, загальнодоступність. Його *рубаї* (чотиривірші) пройняті протестом проти насильства, несправедливості і гноблення, лицемірства духівництва. Життя і творчість О. Х. досліджував А. Кримський. Він один з перших редагував і включив до книги «Перські лірики» (1916) переклади з Омара Хайяма.

Тв.: Укр. перекл.— [Поезії]. В кн.: Кримський А. Пальмове гілля. Екзотичні поезії, ч. 3. К., 1922; Батьківщина. «Всесвіт», 1960, № 4; Рубаї. К., 1965; Рос. перекл.— Трактаты. М., 1961; Рубаи. Ташкент, 1980. *Літ.:* Гулиа Г. Д. Сказание об Омаре Хайяме. М., 1975.

ОМАТИ́ДІЇ [від грец. ὄμμα (ὄμματος) — око та ... ιδιον — зменшувальний суфікс] — структурна і функціональна одиниця складного, або *фасеткового ока* комах, ракоподібних та деяких багатоніжок. О. складається з рогівкової лінзи, яка має постійну фокусну відстань і утворює фасетку ока, т. з. кристалічного конуса та світлочутливих клітин з нервовими відростками, якими починається *нервове волокно*. Кількість О. в фасетковому оці у різних тварин різна: від 100 (у робочої мурашки) до 28 тис. (у бабки).

О́МАХА — місто в центр. частині США, в штаті *Небраска*. Порт на р. Міссурі, вузол з-ць і автошляхів. 371 тис. ж. (1975). Провідна галузь пром-сті — харч. (особливо м'ясоконсервна, борошномельна). Підприємства с.-г. і трансп. машинобудування, авіац., електротех., металург. (виплавка свинцю, міді й цинку), нафтопереробної пром-сті. Ун-т (з 1908).

ОМБРОФІ́ЛИ (від грец. ὄμβρος — злива і φιλέω — люблю) — рослини, які витримують тривалі дощі. О. є селагінела, традесканція тощо. О. здатні витримувати підвищену вологість, а також мех. дію дощових крапель.

ОМБРОФІ́ТИ (від грец. ὄμβρος — злива і φυτόν — рослина) — рослини, які використовують лише воду атмосферних опадів. Коренева система О. повітряна (у *епіфітів*) або розташована в поверхневому шарі грунту (напр., у традесканції).

ОМБРОФО́БИ (від грец. ὄμβρος — злива і φόβος — страх) — рослини посушливих місць, які не витримують тривалих дощів. О. є багато які *ксерофіти*.

ОМДУРМА́Н — місто в Судані. Розташоване на р. Білому Нілі, біля його злиття з Голубим Нілом. Фактично злився з містами *Хартумом* і Пн. Хартумом, утворюючи «потрійне місто». 259 тис. ж. (1971). Невеликі підприємства текст., шкіряної та харч. пром-сті. Ремесла. Торг. центр худобою, шкірами, тканинами, гуміарабіком. Ун-т, ін-т, який готує вчителів; публічна бібліотека.

ОМЕ́Г (Oenanthe) — рід багато-, дво- або однорічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. Стебла порожнисті заввишки до 1 м. Листки перисторозсічені. Квітки білі або блідо-рожеві. Плоди довгасті; стінка плода — корковогубчаста, заповнена повітрям (*аеренхіма*), завдяки чому плоди легко тримаються на поверхні води. Ростуть на болотах, по берегах річок, озер, ставків. Бл. 40 видів, що зростають переважно в Європі, Азії, Африці. В СРСР — 11 видів, у т. ч. в УРСР — 6. Найпошир. О. водяний (O. aquatica). Застосовувався в нар. медицині як відхаркувальний засіб. Усі види роду отруйні (особливо коріння). Іл. с. 16.

ОМЕ́ГА (ὦ μέγα) — назва останньої літери (Ω, ω) грец. алфавіту. Вживається у виразах «*альфа й омега*» — головне, основне, початок і кінець; «від альфи до омеги» — від початку до кінця.

ОМЕЙЯ́ДИ — династія араб. халіфів 661—750. Засновник династії — Муавія I (661—680), який походив з курейшитського роду Омейя з Мекки. Влада О. поширювалася на Аравійський п-ів, Месопотамію, Сірію, Палестину, Іран, Єгипет, Пн. Африку, значну частину Піренейського п-ова, Серед. Азію, Азербайджан, Вірменію, частину Грузії та деякі князівства Пн.-Зх. Індії. Столицею д-ви О. був Дамаск (тому халіфат О. іноді наз. Дамаським). О. заступили *Аббасиди*.

ОМЕ́ЛА́ (Viscum) — рід одно- або дводомних рослин родини омелових. Напівпаразитні, вічнозелені кущики з вилчасто-розгалуженими гілками. Оселяються на листяних, рідко хвойних деревах, закріплюючись на них *гаусторіями*, через які живляться за рахунок дерева. Листки супротивні, шкірясті, цілокраї, еліптично-довгасті або лусковидні. Квітки одностатеві, сидячі, зібрані в розвилках стебла. Плоди — ягодоподібні, білі, жовті, оранжеві, червоні. Бл. 70 видів, пошир. в Європі, Азії, Африці, Австралії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 3. Молоді стебла з листками О. білої (V. album), що містять віскотоксин, органічні к-ти, глікозиди, спирти, алкалоїди, жирні олії, вітаміни, смоли, ацетилхолін, використовують при гіпертонії та невралгії, у нар. медицині — при епілепсії, істерії, астмі, ревматизмі, проносах, туберкульозі легень, як кровоспинний і глистогінний засоби. Із ягід добувають клей. Ягоди отруйні. Іл. с. 16. *А. П. Лебеда.*

ОМЕ́ЛЮХ (Bombycilla) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 15—18 см, маса 50—60 г. Дзьоб широкий, трохи загнутий донизу. На голові невеликий чубок. Оперення бурувато-сіре; на крилах поперечні білі й жовті смуги, на вершинах деяких махових пер є червоні рогові пластинки; на горлі чорна пляма. О. живляться переважно плодами деревних рослин; дуже люблять ягоди омели (звідси і назва О.); пташенят вигодовують комахами. Гнізда мостять на деревах. У кладці 3—7 яєць блакитно-сірого кольору з темними крапинками; насиджує самка 14 діб. 3 види, поширені у хвойних і мішаних лісах Євразії та Пн. Америки. В СРСР—2 види, з них в УРСР — 1 — О. звичайний (B. garrulus). Іл. с. 16.

ОМЕЛЯ́НЕНКО Василь Онуфрійович (н. 3.VIII 1925, с. Опішня, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. майстер кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1976). З 1950 працює на опішнянській ф-ці «Художній керамік». Виготовляє баранці, чайні сервізи, блюда, миски, свічники, декоративні керамічні посудини «Бик», «Лев», «Баран», «Козел», «Олень». Твори експонуються в музеях Києва, Полтави та ін. міст, виставлялись на міжнар. (Бельгія, Канада, Японія, США) та всесоюзних виставках. Іл. с. 13.

ОМЕЛЯНО́ВСЬКИЙ Михайло Еразмович [н. 6 (19).I 1904, Київ — 1.XII 1979, Москва] — рад. філософ, чл.-кор. АН СРСР (з 1968), акад. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1938. Н. в сім'ї вчителя. В 1931 закінчив Ін-т червоної професури філософії і природознавства. З 1931 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Воронезького хім.-технологічного ін-ту, 1944—46 — ст. наук. співробітник Ін-ту філософії АН СРСР, 1946—52 — директор, 1952—55 — зав. відділом філософії природознавства Ін-ту філософії АН УРСР, 1955—65 — заст. директора, з 1965 — зав. відділом філос. питань природознавства Ін-ту філософії АН СРСР. Автор ряду праць з філос. проблем природознавства, насамперед з філос. проблем фізики. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Ленін і фізика XX віку. К., 1947.

ОМЕЛЯ́НСЬКИЙ Василь Леонідович [26.II (10.III) 1867, Полтава — 21.IV 1928, Гагра] — рад. мікробіолог, акад. АН СРСР (з 1923). Учень С. М. *Виноградського*. Закінчив Петерб. ун-т (1890). У 1893—1928 працював в Ін-ті експериментальної медицини в Петербурзі. Наук. праці О. присвячені вивченню ролі мікробів у *кругообігу речовин*. На основі поєднання морфологіч. та фізіол. методів дослідження О. всебічно висвітлив роль мікроорганізмів у кругообігу азоту та вуглецю. У 1904 виділив культури *бактерій*, що спричинюють метанове і водневе бродіння *целюлози*. Перший вказав на можливість застосування мікроорганізмів як хім. *індикаторів*. О.— автор першого рос. підручника «Основи мікробіології» (1909).

ОМЕЛЬНИ́К — річка в Дніпроп. обл. УРСР, права притока Дніпра (впадає у Дніпродзержинське водосховище). Довж. 63 км, площа бас. 828 км². На О. споруджено ставки та водосховища. Води О. використовують для с.-г. водопостачання.

ОМЕ́ЛЬЧЕНКО Федір Захарович [9 (21).II 1865, м. Кролевець, тепер Сум. обл.— 4.II 1924, Київ] — укр. рад. патоморфолог та мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1921). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1890). Працював військ. лікарем і викладачем патологічної анатомії й бактеріології (з 1893 — у Києві, згодом у Варшаві та Петербурзі; з 1918 — знову в Києві). Організував власну лабораторію, яку подарував Укр. наук. т-ву (це т-во 1921 було підпорядковане АН УРСР). З 1921 О. працював в організованому ним Біологічному ін-ті АН УРСР, а з 1922 — у Київ. ветеринарно-зоотех. ін-ті (професор, ректор). Праці О. присвячені вивченню сперматогенезу, питанням антропології, цитології, патологічної анатомії, мікробіології тощо. *С. О. Матвєєнко.*

ОМЕЛЬЧУ́К Олексій Володимирович [12 (25).III 1911, м. Устилуг, тепер Волин. обл.— 22. I 1981, Київ] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1935 закінчив Київ. театр. ін-т. Працював у театрах Харкова, Києва. В 1946—81 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Панасик («Лиха доля» Старицького), Козеліус («Свіччине весілля» Кочерги), Націєвський («Мартин Боруля» Карпенка-Карого; зіграна й у кіно), Петро («Міщани» М. Горького), Корчагін («Як гартувалася сталь» за М. Островським), Танака («Порт-Артур» Г. Попова та О. Степанова), Блазень («Дванадцята ніч» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна в п'єсах О. Корнійчука, В. Вишневського, М. Шатрова, В. Суходольського. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Портрет с. 16.

ОМИ́ЛЕННЯ — *гідроліз* складних ефірів з утворенням *спирту* і *кислоти* або її *солі*, напр.

$$CH_3COOC_2H_5 + H_2O \rightarrow$$
$$\rightarrow CH_3COOH + C_2H_5OH.$$

Походження терміна О. пов'язане з методом виробн. *мила* шляхом розщеплення жирів за допомогою *лугів*. Часто О. наз. перетворення похідних органічних к-т (нітрилів, амідів, хлорангідридів та ін.) на к-ти або їхні солі, напр. $RCN + 2H_2O \rightarrow RCOOH + NH_3$. О. проводять при наявності каталізаторів — кислот або лугів.

З. Д. Скрипник.

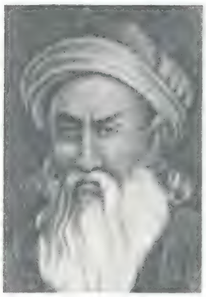

Омар Хайям.

М. Е. Омеляновський.

В. Л. Омелянський.

Ф. З. Омельченко.

О. В. Омельчук.

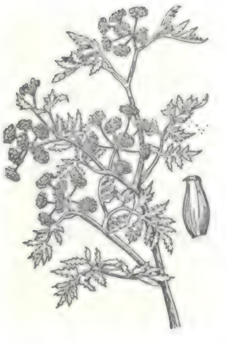

Омег водяний. Верхня частина квітучої рослини і плід.

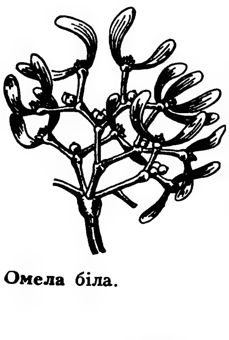

Омела біла.

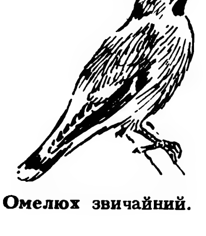

Омелюх звичайний.

ОММЕ́ТР (від *ом* і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким безпосередньо вимірюють активний *електричний опір*; різновид вимірювального *електричного приладу*. Розрізняють О.: магнітоелектричні (див. *Магнітоелектричний прилад* вимірювальний), логометричні (див. *Логометр*) і електронні (див. *Електронний прилад* вимірювальний); з цифровими або стрілковими *індикаторами*. Ними вимірюють електричний опір величиною здебільшого від 10^{-3} до 10^{10} Ом. Великий опір вимірюють звичайно *мегомметрами,* малий — мікроомметрами. Точність вимірювань підвищують, застосовуючи, напр., мостові схеми (див. *Міст вимірювальний*). Нерідко О. є частиною комбінованих вимірювальних приладів деяких типів (напр., *вольтомметрів*). О. використовують у лабораторіях, на пром. підприємствах тощо.

В С. Шкуропадський.

ОММУ — див. *Об'єднання молодих митців України.*

О́МНІБУС (від лат. omnibus — для всіх) — багатомісна кінна карета з платними місцями для пасажирів, що робила регулярні рейси в містах і між містами; перший вид громадського транспорту, попередник *автобуса*. Перші О. (мал.) з'явилися 1662 на вулицях Парижа. На поч. 20 ст., з розвитком ін. видів транспорту, О. втратив своє значення.

ОМО́ГРАФИ (від грец. ὁμός — однаковий і γράφω — пишу) — слова й форми слів, що пишуться однаково, а вимовляються по-різному. Засобом розрізнювання значень О. є наголос (замо́к— за́мок, прикла́д — при́клад, вихо́дити — ви́ходити).

ОМОЛО́ДЖЕННЯ — попередження передчасного старіння організму людини. За стародавніх часів і за середньовіччя для О. випробовували різноманітні заходи (навіть переливання старим крові від молодих осіб — Італія, 1492). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. застосовували введення екстрактів зі статевих залоз від молодих тварин, перев'язування сім'явивідних проток (нім. вчені В. Гармс, 1916, Е. Штейнах, 1920 і рос.— С. О. Воронов, 1923, та ін.)тощо. Омолоджувальні властивості приписували болгарській простоквашi, антиретикулярній цитотоксичній сироватці, різним *гормонам, новокаїну*. Однак ефект таких заходів виявлявся короткочасним, бо дослідники не враховували цілісності організму. Зміна фаз *онтогенезу* (дитинство, молодість, зрілість, старість) — процес необоротний. Тому, виходячи із загальнобіол. настанов, можна говорити лише про сповільнення процесу старіння або про корекцію вікових змін. Див. також *Геронтологія.*

ОМОЛО́ДЖУВАННЯ ДЕРЕ́ВНО-ЧАГАРНИКО́ВИХ РОСЛИ́Н — *обрізування рослин,* що мають слабкий приріст однорічних пагонів, у яких починають старіти і відмирати гілки, а також утворюються дрібні плоди. Особливого значення надають омолоджуванню плодових дерев в садівництві з метою відновлення росту гілок, поліпшення якості плодів і збільшення врожаю. В зеленому будівництві після омолоджування розвиваються рослини з досить загущеною кроною, що являє великий інтерес для декоративних цілей. О. д.-ч. р. полягає в укороченні гілок на 2—5-річну деревину, або на $^1/_2$—$^2/_3$ частини загальної довжини, додержуючись певної форми крони. При цьому крону проріджують, видаляючи, в першу чергу, пошкоджені та старі дуже оголені гілки. На омолоджених гілках з нормальних та сплячих бруньок утворюється багато пагонів. О. д.-ч. р. роблять весною, до початку сокоруху. Великі місця зрізів зачищають садовим ножем і замазують олійною фарбою. Наступного року пагони проріджують та вкорочують, формуючи крону потрібної щільності й архітектури. Піддаються омолоджуванню декоративні рослини — дуб, липа, клен, в'яз, верба, тополя, горіх; гірше — кінський каштан. Добре витримують омолоджування майже всі чагарникові породи.

І Н. Гегельський.

ОМОЛО́Й — ріка у Сх. Сибіру, в межах Якут. АРСР. Бере початок на схилах Верхоянського хр., перетинає Яно-Індігірську низовину і впадає в губу Буор-Хая моря Лаптєвих, утворюючи *естуарій.* Довж. 593 км, площа бас. 38,9 тис. км^2. Живлення снігове й дощове. Замерзає в жовтні, скресає на поч. червня. Рибальство.

ОМОЛО́Н — ріка на Пн. Сх. СРСР, у межах Магадан. обл. РРФСР та Якут. АРСР, права притока Колими. Довж. 1114 км, площа бас. 113 тис. км^2. Бере початок на зх. схилах Колимського нагір'я. Живлення снігове й дощове. Замерзає в жовтні, скресає в кінці травня. В верхів'ї перемерзає, утворюючи полії. Сплавний. У пониззі судноплавний.

ОМО́НІМИ (від грец. ὁμόνυμος — однойменний) — слова чи форми слів, що звучать однаково, але мають різне значення (напр., «ключ» — прилад для замикання й відмикання, джерело, розміщення деяких птахів під час перельоту, нотний знак). О. виникають внаслідок втрати смислових зв'язків між значеннями багатозначного слова, внаслідок істор. звукових змін, випадкового збігу в звучанні слова або слів даної мови й запозиченого слова. Лексичні О. зберігають омонімічність у всіх формах, морфологічні — тільки в одній (напр., «ніс» — іменник і «ніс» — дієслово). Значення слова можна зрозуміти з контексту. *Ю. К. Редько.*

ОМОФО́НИ (від грец. ὁμόφωνος— однотонний, однозвучний) — різновид *омонімів*; слова або словосполучення, які звучать однаково, а пишуться по-різному (напр., «Нас партія наша водила **до бою** одною сім'єю, одною **добою**», А. Малишко). Омофонічними часто бувають загальні й власні назви: «дуб» і «Дуб» (прізвище), «долина» і «Долина» (топонім).

Ю. К. Редько.

ОМСЬК — місто, центр Омської обл. РРФСР, райцентр. Розташований при впадінні р. Ом в Іртиш. Залізнич. вузол на Транссибір. магістралі, річковий порт, аеропорт. 1044 тис. ж. (1981). Поділяється на 7 міськ. районів. Засн. 1716 як острог. З 1782 — місто. Адм. ц. Сибірського козачого війська (1808—1917), генерал-губернаторства Зх. Сибіру (з 1824). Рад. владу встановлено 30.XI (13. XII) 1917. З поч. 1918 — губернський центр. У червні 1918 захоплений білогвардійцями, став столицею «уряду» Колчака (див. *Колчаківщина*). В 1919—22 в О. працював Сибревком. З 1934 О.—обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). О.— великий індустр. і культур. центр Зх. Сибіру. Провідна галузь пром-сті—маш.-буд. (виробн. моторів, деталей до тракторів і автомобілів, автопричепів, с.-г. машин, електроприладів; хім. машинобудування тощо). Значне місце посідає також нафтопереробка (виробниче об'єднання «Омськнафтооргсинтез»), на її базі розвивається хім. і нафтохім. пром-сть (об'єднання «Омськшина», з-ди: синтетичного каучуку, пластмас, тех. вуглецю). Суднорем.-суднобуд., газової апаратури з-ди, деревообр. комбінат, об'єднання «Омськмеблі». Розвинута легка (шкіряне, текст., взут., овчинно-шубне, трикотажне, швейне, суконне, килимове виробн.), харч. (м'ясна, борошномельна) і буд. матеріалів пром-сть. 5 теплових електростанцій. В місті — 11 вузів, у т. ч. *Омський університет*, філіали Всесоюзного заочного ін-ту текст. і легкої пром-сті та Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту, 28 серед. спец. навч. закладів. Сибірський н.-д. ін-т с. г., н.-д. ін-т природновогнищевих інфекцій та ін. наук. установи. 4 театри (драм., муз. комедії, юного глядача, ляльок), філармонія, цирк. 2 музеї: Омський об'єднаний істор.-літ. музей з філіалами (музеї: літ. Ф. М. Достоєвського та меморіальний В. В. Куйбишева) та образотворчих мистецтв. Омська наукова бібліотека ім. О. С. Пушкіна — одне з найбільших книгосховищ Сибіру. В О. народився В. В. *Куйбишев.*

О́МСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утв. 7.XII 1934. Площа 139,7 тис. км^2. Нас. 1973 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, казахи, німці, татари та ін. Міськ. нас.— 63%. Поділяється на 31 район, має 6 міст та 16 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Омськ*. Нагороджена орденом Леніна (1956). Розташована на півдні Зх.-Сибірської рівнини, в серед. течії Іртиша. Поверхня переважно рівнинна, лише в пд. частині подекуди видовжені підвищення (*гриви*). Значні площі заболочені. Корисні копалини: кам. та глауберова солі (оз. Ебейти), торф, піски, глини. Клімат континентальний, помірно холодний. Пересічна т-ра січня —20°, липня +20°. Опадів 300—400 мм на рік. Усі річки належать до бас. *Іртиша,* його найбільші притоки: Ішим (ліва), Ом і Тара (праві). Багато озер, на Пн.— прісних, на Пд.— солоних. Переважають чорноземні грунти, є також підзолисті, дерново-підзолисті, болотні, солонці та солонцюваті грунти. Більша частина області лежить у лісостеповій та степовій зонах, на

Пн.— ліси з кедра, ялини, ялиці, південніше — березово-осикові ліси, у лісостеповій зоні — *колки*. О. о.— один з найрозвинутіших екон. районів Зх. Сибіру. Провідні галузі пром. комплексу області — машинобудування та металообробка, нафтопереробка, що працюють на довізній сировині. Підприємства цих галузей розміщені у Омську (виробн. моторів, газової апаратури, вимірювальних приладів, с.-г. машин, устаткування для хім., легкої та харч. пром-сті, продукції нафтохімії). На місц. ресурсах працює легка (швейна, шкіряна, текст.), харч. (маслосироробна, рибна, м'ясна, консервна) та лісова пром-сть. Осн. міста: Ісількуль, Тюкалінськ, Калачинськ, Тара. О. о.— один з важливих землеробських і тваринницьких районів Зх. Сибіру. Значно збільшилися с.-г. угіддя після освоєння цілинних та перелогових земель (за 1954—60 було освоєно 1,4 млн. га). Провідна зернова культура — яра пшениця, вирощують також овес, ячмінь, озиме жито, гречку, коноплі. Значні площі під кормовими культурами (кукурудза на силос та зелений корм). Тех. культури (льон-кудряш та льон-довгунець, соняшник), картопля та овочеві. У Прирітишші — садівництво. Розводять велику рогату худобу мол.-м'ясного напряму, свиней, овець, кіз, птицю. Бджільництво. Розвинуті хутровий промисел (білка, ондатра), кліткове звірівництво (сріблясточорна лисиця). О. о. перетинають Транссибірська магістраль, лінії від Омська на Тюмень — Свердловськ та ін. Для внутр. перевезень використовують автомоб. та водний транспорт.

В О. о.— 13 вузів, у т. ч. *Омський університет*, 37 серед. спец. навч. закладів, Сибірський н.-д. ін-т с. г., н.-д. ін-т природновогнищевих інфекцій та ін. н.-д. установи. Музеї: Омський об'єднаний історико-літ. з філіалами (літ. Ф. М. Достоєвського та меморіальний В. В. Куйбишева в Омську, краєзнавчі—в Тарі, Калачинську, смт Большеречʼї та образотворчих мистецтв (Омськ); 4 театри (драм., муз. комедії, юного глядача, ляльок), філармонія, цирк; Омська наук. б-ка ім. О. С. Пушкіна. Санаторії, будинки відпочинку.

О́МСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1973 в Омську. В складі ун-ту (1980) ф-ти: істор., філол., юрид., екон., фіз., матем. і хімічний; підготовче й заочне відділення, б-ка. В 1979/80 навч. р. налічувалося бл. 3000 студентів, зокрема 2400 — на денному відділенні.

Б. О. Луговик.

О́МУЛЬ (Coregonus autumnalis) — риба роду *сиг* родини лососевих. Довж. тіла до 64 см, маса до 3 кг. О.— прохідна риба, для розмноження заходить у верхів'я річок (до 1000 км і більше). Статевої зрілості досягає на 5—7-му році. Нерест у жовтні — листопаді перед льодоставом або під льодом. Відкладає 7—41 тис. ікринок. Живиться планктонними ракоподібними, ікрою, іноді молоддю риб. Поширений в басейні Пн. Льодовитого океану. В озері Байкал водиться особливий річково-озерний підвид — О. байкальський (C. a. migratorius). О.— важлива промислова риба, об'єкт штучного риборозведення.

ОМША́НИК, зимівник — будівля для зимівлі *бджіл медоносних*. О. повинен мати сталу т-ру (0—4°), добру вентиляцію та нормальну вологість повітря (75—85%). О. бувають підземні (стеля на рівні поверхні землі), напівпідземні

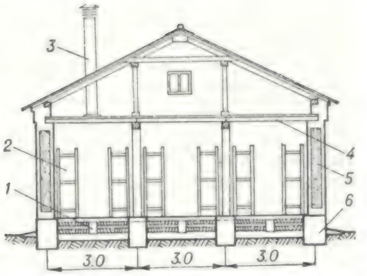

Омшаник на 300 бджолосімей (поперечний розріз): *1* — припливна вентиляційна труба; *2* — стелажі для вуликів; *3* — верхній витяжний канал вентиляції; *4* — горищне перекриття; *5* — стіна; *6* — фундамент.

(стіни до половини в землі) та надземні (підлога на рівні поверхні землі). Найкращі температурні умови в О. підземному. Будують О. залежно від величини пасіки у г-ві на 100, 200 і 300 сімей бджіл. Внутр. висота О. (2,5 м) дає змогу встановлювати *вулики* у 3 яруси. У напівпідземних і надземних О. зовн. стіни роблять подвійними, а простір між ними заповнюють утеплюючим матеріалом. В О. має бути темно, тому їх будують без вікон. Дах вкривають шифером, черепицею тощо, обладнують припливною і витяжною вентиляцією та полицями-стелажами для вуликів з бджолами. Долівку О. устеляють шаром піску (весною його видаляють). Восени роблять *дезинфекцію* і *дератизацію*.

О. Г. Мегедь.

О́НА — ріка в Ірк. обл. і Краснояр. кр. РРФСР, у бас. Ангари. Див. *Бірюса*.

ОНА́ГР (Equus hemionus onager) — непарнокопитий ссавець родини конячих; підвид *кулана*. Поширений в Ірані, Пакистані, Зх. Індії.

ОНАНІ́ЗМ (від імені біблійного персонажа Онана) — одна з форм *статевого збочення*. Те саме, що й *мастурбація*.

ОНА́ЦЬКА Надія Василівна (н. 9.VIII 1923, с. Лісняки Яготинського р-ну Київ. обл., тепер у межах Яготина) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1950. Закінчила Київ. пед. ін-т ім. О. М. Горького (1958). Пед. діяльність почала з 1941: працювала 1941—45 у школах Вологодської та Арх. областей, 1945—53 — в Яготинському р-ні Київ. обл. З 1953 на пед. роботі в Києві: 1953—60 — вчителька рос. мови й л-ри школи № 22; 1960—61 — заст. директора з навч.-виховної роботи тієї ж школи; з 1961 — директор серед. школи № 173 ім. В. Я. Чубаря. Нагороджена орденами Леніна і «Знак Пошани», медалями.

О. К. Боброва.

ОНА́ЦЬКИЙ Никанор Харитонович 9.I 1875, село Хоменкове, тепер Липоводолинського р-ну Сум. обл.— 2.VII 1940 — укр. рад. живописець і поет. У 1899 навчався в Строгановському уч-щі тех. малювання в Москві, 1900—05 — в Одес. худож. уч-щі, деякий час — у Вищому худож. уч-щі при петерб. АМ у І. *Рєпіна*. З 1929 був членом *АХЧУ*. Твори: «Місячна ніч» (1908), «Перед грозою» (1914), «Біля прядки» (1915), «Осінній клен» (1919), «Бузок» (1935), «На пасіці» (1937) та ін. В 1906—32 викладав креслення в різних навч. закладах Лебедина й Сум. Поезії О. друкувалися в альманахах і збірниках «Терновий вінок», «З неволі» (обидва — 1908) та ін. Іл. с. 18.

ОНДА́ТРА, мускусний пацюк (Ondatra zibethica) — гризун род. *полівкових*. Довж. тіла до 35 см, хвоста до 28 см, маса бл. 1,5 кг. О. пристосована до напівводного життя. Хвіст сплющений з боків, по верхньому і нижньому гребеню вкритий рідким щетинистим волоссям, задні лапи з плавальними перетинками, вуха малі, губи можуть змикатися позаду різців, що дає можливість гризти під водою. У самців є залози, що в період гону виділяють *мускус* (звідки й друга назва). Волосяний покрив густий, шовковистий, сірувато-рудого. коричневого кольору різних

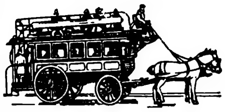

Омнібус.

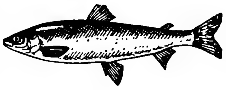

Омуль байкальський.

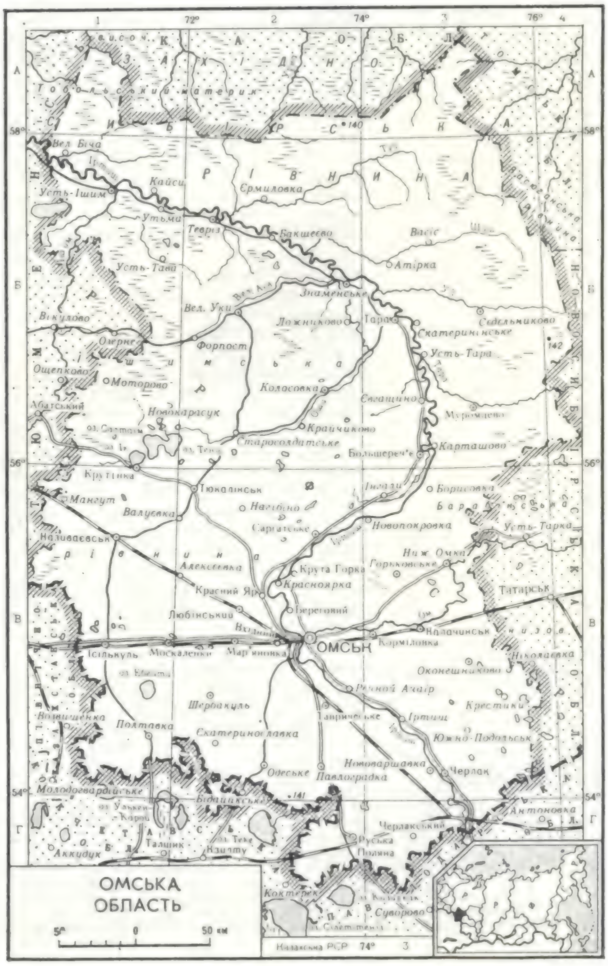

відтінків, зрідка — чорний. Живе О. по берегах водойм. В крутих берегах риє нори, на заболочених водоймах будує «хатки». Живиться переважно рослинами. Самка 1—2(3) рази на рік після 25—26 днів вагітності народжує 6—8 голих і сліпих малят. Статевозрілими стають у 5—7 міс. Тривалість життя бл. 10 років. Батьківщина О. — Пн. Америка. В Європу завезена 1905. Як цінний хутровий звір з 1928 акліматизована в багатьох р-нах СРСР. В УРСР вперше завезена 1944. О. набула великого значення як об'єкт промислової фауни. В СРСР, у т. ч. в УРСР (напр., в Голопристанському р-ні Херсон. обл.), створені також ондатрові промисл. г-ва. На зрошуваних землях може завдавати шкоди гідротехнічним спорудам—дамбам, греблям, руйнувати канали.

Л. В. Колесов.

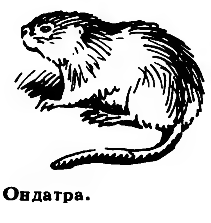
Ондатра.

ОНДУЛЯ́ТОР (франц. ondulateur, від onde — хвиля) — електромеханічний пристрій, що записує (у вигляді зигзагоподібної лінії) сигнали в електр. колі, даючи змогу контролювати і запобігати спотворенню їх. О. фіксує ці сигнали (напр., телеметричні, *коду телеграфного*) на рухомій паперовій стрічці. О. застосовують в автоматиці, телемеханіці, телефонному і телеграфному зв'язку тощо.

ОНЕ́ГА — ріка на Пн. Зх. Європ. частини СРСР, в Арх. обл. РРФСР. Довж. 416 км, площа бас. 56,9 тис. км². Бере початок з оз. Лача, впадає в Онезьку губу Білого м. Шир. русла коливається від 40 до 450 м, у звуженнях — пороги. Живлення мішане, переважно снігове. Замерзає в листопаді, скресає в серед. квітня — на поч. травня. Сплавна, між порогами судноплавна. На О.— м. Каргополь, у гирлі — м. Онега.

ОНЕГГЕ́Р (Honegger) Артюр (10.III 1892, Гавр — 27.XI 1955, Париж) — франц. композитор і муз. діяч, член Ін-ту Франції (з 1953). За походженням швейцарець. Навчався в Цюріхській та Паризькій консерваторіях. Зазнав впливу І. Стравінського, Ж. Кокто, Е. Саті. На поч. 20-х рр.— член об'єднання «*Шістка*», в 30-х рр.— діяч Народної муз. федерації. У творчості О. поєднуються традиції франц. і швейцарського фольклору з досягненнями муз. культури 20 ст. Розвивав жанр опери-ораторії. Твори: драматичні ораторії «Цар Давид» (1921, 3-я ред.— 1924), «Крики світу» (1931), «Жанна д'Арк на вогнищі» (1935), кантата «Пісня визволення» (1942, антифашистської спрямованості). «Різдвяна кантата» (1953); 5 симфоній (1930—50), опери («Юдіф», 1925; «Антігона», 1927; «Орлятко», 1937), балети («Семіраміда», 1933), оперети, фп. п'єси, романси, пісні, музика до вистав. В 1928 відвідав СРСР (диригував авторськими концертами).

ОНЕ́ЗЬКЕ О́ЗЕРО — озеро на Пн. Зх. Європ. частини СРСР, у межах Кар. АРСР, Ленінгр. та Волог. областей РРФСР. Площа 9,7 тис. км². Пересічна глиб. 30 м, найбільша — 120 м. Об'єм води 292 км³. Лежить у тектонічній западині. Пн. береги стрімкі, розчленовані вузькими затоками, пд. — низовинні, часто заболочені. На озері 1369 островів заг. площею 250 км², на одному з них — музей-заповідник *Кижі*. В О. о. впадає 58 річок (найбільші — Шуя, Суна, Витегра та ін.); з нього витікає р. Свір. Замерзає на 5—6 місяців, центр. частина в окремі роки не замерзає. На озері спостерігаються *сейші*, восени — шторми. Рибальство (ряпушка, корюшка, судак, окунь та ін.). Вздовж пд. берега О. о. прокладено Онезький судноплавний канал; *Біломорсько-Балтійським каналом* сполучене з Білим м., входить до системи *Волго-Балтійського водного шляху* імені В. І. Леніна. На берегах озера — міста Петрозаводськ, Кондопога, Медвеж'єгорськ.

ОНЄГІ́НСЬКА СТРОФА́ — чотирнадцятирядкова *строфа* О. Пушкіна в романі «Євгеній Онєгін». Вона складається з трьох чотиривіршів і заключного двовірша, написаних чотиристопним *ямбом*. Кожний чотиривірш має різне римування: перший — перехресне, другий — парне, третій — кільцеве. Схема О. с. така: *абаб ввгг деед єє*. Після Пушкіна цю форму використав М. Лермонтов у поемі «Тамбовська казначейша». В укр. поезії О. Гаврилюк написав О. с. поему «Львів».

ОНИ́ПКО Семен Іванович (31.I 1913, с. Осьмачки, тепер Тахтаулове Полтав. р-ну Полтав. обл.— 1.III 1975, Тернопіль) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1942. В 1928—74 працював у муз.-драм. театрах Полтави, Донецька, Вінниці, Тернополя. Ролі: Стецько («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Микола, Тетерваковський («Наталка Полтавка» Котляревського), Лопух, Шрам («Циганка Аза», «Оборона Буші» Старицького), Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Лопата («Земля» за Кобилянською), дядько Лев («Лісова пісня» Лесі Українки), Онисько («Фараони» Коломійця), Крауз («Незабутнє» за Довженком). Створив образ В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодіна, «Правда» Корнійчука, «Як сходило сонце» Микитенка). Концертна діяльність.

П. К. Медведик.

ОНИШКЕ́ВИЧ Михайло Йосипович (25.III 1906, с. Бісковичі, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.— 13.III 1971, Львів) — укр. рад. мовознавець. Закінчив Львів. ун-т (1933), працював у ньому з 1940 (з перервою), з 1970 — професор, 1956—68 завідував кафедрою слов'ян. філології. Осн. праці: «Слова східнослов'янського походження в польській мові» (1955), «Словацько-українські мовні зв'язки» (1962), «Нариси з лексикографії і лексикології Бойківщини за даними словника бойківського діалекту» (1968).

Літ.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды, т. 3. Минск, 1978.

Н. Х. Онацький. Криниця. 1915.

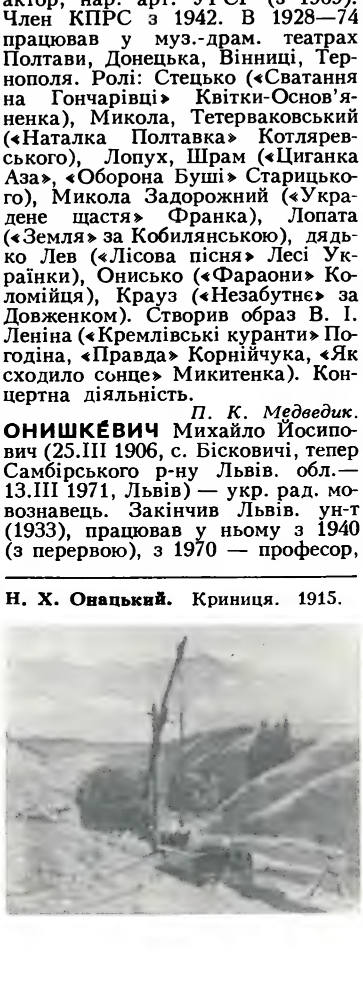

О́НІКС (грец. ὄνυξ, букв — ніготь) — мінерал класу *силікатів*, різновид *агату*, в якому білі смуги чергуються з чорними. Використовують як *виробне каміння* та *дорогоцінне каміння*.

О'НІ́Л (O'Neill) Юджін Гладстоун (16.X 1888, Нью-Йорк — 27.XI 1953, Бостон) — амер. драматург. Був золотошукачем, матросом. Літ. діяльність почав 1912 з віршів. У 1914 вийшла зб. «„Спрага" та інші одноактні п'єси», 1916 поставлено п'єсу «На схід від Кардіффа». Популярність йому принесла п'єса «За обрієм» (1920), що мала певну соціально-критичну спрямованість. Соціальні проблеми порушено і в п'єсах «Волохата мавпа» (1922), «Любов під берестами» і «Всі богові діти мають крила» (обидві — 1924). У драмах «Марко-мільйонщик», «Лазар сміявся» (обидві — 1927), «Дивна інтерлюдія» (1928), «Динамо» (1929) та ін. виявилися формалістичні пошуки й експерименти. Автор трагедії-трилогії «Траур — доля Електри» (1931). Мав намір створити історико-драм. епос з 11 п'єс «Розповідь про власників, що обкрадають самі себе» (більшу частину їх перед смертю знищив). Песимістичні настрої О'Н., викликані передчуттям війни і загостренням хвороби, проявилися в п'єсах «Розносчик льоду прийде» (1939, вид. 1946), «Довгий день сягає в ніч» (1940, пост. 1956). Нобелівська премія, 1936. П'єси О'Н. ставилися в СРСР, зокрема в Харків. Червонозаводському держ. укр. драм. театрі, Миколаїв. обл. рос. драм. театрі та Дніпропетровському обл. рос. драматичному театрі.

Тв.: Рос. перекл.— Золото. М., 1928; Пьесы, т. 1—2. М., 1971; Траур—участь Электры. М., 1975.

Т. Н. Денисова.

ОНІХОФО́РИ — тип безхребетних тварин з єдиним класом *первиннотрахейних*.

ОНКОЛО́ГІЇ ПРОБЛЕ́М ІНСТИТУ́Т імені Р. Є. Кавецького АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Створений 1971 на базі Київ. н.-д. ін-ту експериментальної та клінічної онкології М-ва охорони здоров'я УРСР. З 1978 ін-т носить ім'я свого засновника Р. Є. *Кавецького*. В складі ін-ту — 19 наук. відділів. З 1977 при ін-ті існує дослідне виробництво. Осн. проблеми, що їх розробляє ін-т: «Вивчення молекулярнобіологічних механізмів канцерота лейкозогенезу», «Дослідження імунолого-біохімічних властивостей взаємодії організму з пухлиною», «Розробка нових методів діагностики та лікування злоякісних новоутворень». Ін-т є провідним центром наук. досліджень у країні в галузі експериментальної *онкології*, зокрема з проблем «Механізми канцерогенезу» та «Взаємодія організму і пухлини». З 1979 ін-т видає науково-теоретичний журнал АН СРСР і АН УРСР «Экспериментальная онкология».

В. Г. Пінчук.

ОНКОЛО́ГІЯ (від грец. ὄγκος — пухлина і λόγος — вчення) — розділ *медицини,* що вивчає *пухлини* і розробляє питання лікування хворих на пухлини та методи запобігання росту пухлин. Поділяється О. на експериментальну (вивчає природу пухлинного росту, причини й механізм виникнення пухлин, розробляє методи лікування) і клінічну (діагностика, лікування, профілактика). Деякі дані про пухлини були відомі ще за starод. часів (*Гіппократ,* К. *Гален*), а хірургічні методи їх лікування застосовувалися вже в Стaрод. Єгипті, Індії та ін. країнах. Як окрема галузь медицини О. почала формуватись лише в 19 ст. Вивченню пухлин, зокрема експериментальному, значно сприяли праці вітчизн. вчених М. М. *Руднєва,* М. О. *Новинського,* М. М. Петрова, в т. ч. укр. дослідників В. К. *Високовича,* В. В. *Підвисоцького*; іноземних вчених Р. *Вірхова,* П. *Ерліха* (Німеччина) та ін. У 20 ст., особливо в останні десятиріччя, з'ясовано причини виникнення пухлин, зокрема роль хім. *канцерогенних речовин* (К. Ямагіва та К. Ічикава — Японія, Е. Кеннеуей та Я. Кук — Великобританія, Л. М. Шабад — СРСР та ін.), вірусів (П. Роус, Л. Гросс, Р. Хюбнер — США, Ш. Оберлен — Франція, Л. А. Зільбер — СРСР та ін.), вплив радіації (А. Лакассань — Франція та ін.), значення порушення гормонального балансу в організмі (О. Мюльбок — Нідерланди, А. Ліпшютц — Чілі, В. М. Дільман — СРСР та ін.). Вивчено будову пухлин та їхніх клітин (Р. Еванс — Великобританія, Р. Массон — Канада, М. Ф. Глазунов, С. Ф. Сєров, М. О. Краєвський — СРСР та ін.), визначено особливості *обміну речовин* у пухлинах (О. Варбург — Німеччина, Т. Касперсон — Швеція, Дж. Грінстейн — США, В. С. Шапот, Б. І. *Збарський* — СРСР та ін.). Тільки після Великої Жовтн. соціалістич. революції створені необхідні умови для розвитку вітчизняної онкології.

В дореволюц. Росії для лікування онкологічних хворих існував лише один онкологічний заклад, створений у Москві (1903) на приватні кошти, — Інститут для лікування пухлин ім. Морозових (тепер Онкологічний інститут імені П. О. Герцена).

За роки Рад. влади в СРСР створено ефективну систему онкологічної допомоги. На 1.I 1980 в країні діяло 20 н.-д. онкологічних та рентгенорадіологічних ін-тів, роботу яких координує Всесоюзний онкологічний наук. центр АМН СРСР (Москва). Крім того, в усіх обласних центрах та великих містах працюють (1980) 250 онкологічних диспансерів, 3242 онкологічні відділення та кабінети. Проводяться масові профілактичні огляди населення, особливо старшого віку, з метою виявлення та лікування передракових хвороб та ранніх стадій раку. Роль О. серед мед. наук постійно зростає, оскільки в СРСР, як і в більшості ін. промислово розвинених країн, смертність від злоякісних пухлин займає друге місце після серцево-судинних захворювань.

В УРСР працює 2 н.-д. ін-ти онкологічного профілю: *Онкології проблем інститут* ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР і *Рентгенорадіологічний і онкологічний київський науково-дослідний інститут* МОЗ УРСР. Укр. рад. вчені досягли значних успіхів у розробці проблем онкології. О. В. Репрєв вивчив особливості обміну речовин в організмах експериментальних тварин та зміни у крові після появи злоякісного новоутворення. О. А. Кронтовський розробив метод мікрохімічного аналізу обміну речовин у *культурах тканин,* що дало змогу вивчати особливості злоякісного росту. Багато нового в О. внесли О. О. *Богомолець* та його учні (Є. О. *Татаринов,* Й. М. Нейман та ін.). Особливо значну роль в розвитку експериментальної О. на Україні відіграв Р. Є. *Кавецький,* який був засновником укр. школи онкологів-патофізіологів, вивчав разом зі своїми учнями роль *сполучної тканини,* нервової та ендокринної систем в опірності організму до пухлинного росту, механізми перетворення нормальних клітин на злоякісні, розробив нові методи діагностики та лікування злоякісних пухлин. Укр. хірурги — І. М. *Іщенко,* О. І. *Арутюнов,* І. Т. *Шевченко,* М. М. *Амосов,* О. О. *Шалімов,* А. П. *Ромоданов* та ін. досягли значних успіхів у хірургічному лікуванні злоякісних пухлин внутр. органів та головного мозку. В УРСР запропоновано ряд препаратів (бензотеф, фторбензотеф та ін.) для лікування злоякісних пухлин, методи *імунотерапії,* автовакцинацію (див. *Автовакцини*) хворих для профілактики рецидивів та *метастазів,* впроваджено методи променевої терапії із застосуванням потужних рентгенівських апаратів, кобальтових «гармат», *бетатронів,* лінійних прискорювачів тощо.

При АН УРСР працює наук. рада «Злоякісні новоутворення», яка координує наук. дослідження в галузі О. на Україні. З 1979 в Києві видається журнал АН СРСР та АН УРСР «Экспериментальная онкология». Українське наукове товариство онкологів проводить республіканські з'їзди і конференції.

Літ.: Ручковский Б. С. Очерки развития советской экспериментальной онкологии. К., 1959; Кавецкий Р. Е. Взаимодействие организма и опухоли. К., 1977; Шабад Л. М. Эволюция концепций бластомогенеза. М., 1979; Петерсон Б. Е. Современное состояние онкологии. М., 1980.

В. Г. Пінчук.

ОНКОСФЕ́РА (від грец. ὄγκος — пухлина і σφαῖρα — куля) — одна з личинкових стадій розвитку більшості *стьожкових червів.* О. кулястої форми, з трьома парами гачків. Розвивається в яйці звичайно ще в матці черв'яка; яйця з О. виводяться назовні з екскрементами хазяїна. Дальший розвиток О. відбувається в тілі *проміжного хазяїна,* де вона перетворюється на *фінку* (напр., у свинячого солітера), або у воді.

ОНКОТИ́ЧНИЙ ТИСК (від грец. ὄγκος — об'єм, маса), колоїдно-осмотичний тиск — частина *осмотичного тиску,* що створюється високомолекулярними компонентами (напр., *білками*) розчину. О. т. в крові людини і тварин порівняно з заг. осмотичним тиском (7—8 атм) незначний (0,03—0,04 атм), але він має велике значення для процесів *всмоктування* і переходу рідини з *капілярів* у тканини і назад в капіляри. Швидкість фільтрації рідини крізь стінки капілярів залежить від різниці О. т. білків *плазми крові* та гідростатичного тиску крові, що створюється роботою серця. Зниження О. т. (особливо при зменшенні концентрації білків *альбумінів*) спричинює нагромадження рідини в міжклітинному просторі й утворення *набряків.*

ОНОМА́СТИКА (грец. ὀνομαστικός — належний до найменування, від ὄνομα — ім'я) — 1) Розділ мовознавства, що вивчає *власні назви,* їхнє походження, будову, розвиток. Значення О. зумовлене величезною кількістю власних назв і багатоманітністю наявної в них істор., етногр. та мовної інформації. 2) Сукупність власних імен. У цьому значенні вживаються і терміни «ономастична лексика», «онімія», «ономастикон». Залежно від позначуваних об'єктів О. поділяється на *антропоніміку, топоніміку,* космоніміку (вивчає власні назви зон і частин Всесвіту), зооніміку (власні назви тварин) та ін. Використання власних назв у худож. л-рі досліджує т. з. поетична ономастика.

Літ.: Перспективы развития славянской ономастики. М., 1980.

Ю. О. Карпенко.

ОНОМАТОПЕ́Я (грец. ὀνοματοποιῖα — словотворчість, звуконаслідування) — умовне відтворення криків тварин і птахів, шуму різних явищ і предметів неживої природи тощо. Див. *Звуконаслідування.*

ОНО́Н — ріка в МНР та Читинській обл. РРФСР, один з витоків р. Шилки (бас. Амуру). Довж. 1032 км, площа бас. 96,2 тис. км². Бере початок на нагір'ї Хентей. У серед. течії ділиться на рукави, в руслі є острови. Живлення переважно дощове. Характерні літні паводки. Замерзає в листопаді, скресає — в кінці квітня. Сплавний, використовують для зрошування і пром. водопостачання.

О́НСАГЕР (Onsager) Ларс (27.XI 1903, Крістіанія, тепер Осло — 5.X 1976, Корал-Гейблс, Флорі-

С. І. Онипко.

Онезьке озеро.

да) — амер. фізик і фізико-хімік, член Нац. АН США (з 1947). Закінчив Вищу тех. школу в Тронгеймі (1925). Після еміграції до США (1928) працював в ун-тах країни, зокрема з 1933 — в Йєльському ун-ті (з 1945 — професор). Наук. праці з теорії електролітів, теорії необоротних процесів, теорії фазових переходів, динаміки квантових рідин. Вивів (1926) рівняння, яке пов'язує електропровідність розчину з його концентрацією (т. з. рівняння Онсагера); відкрив (1931) принцип симетрії кінетичних коеф. (т. з. теорема Онсагера), що став феноменологічною основою термодинаміки нерівноважних процесів. Нобелівська премія, 1968.

ОНТА́РІО — озеро в Пн. Америці, на кордоні США і Канади. Пл. 19,5 тис. км^2 (найменше у системі *Великих озер*). Глиб. до 237 м. Лежить на вис. 75 м над р. м. Береги переважно низькі, мало розчленовані. В озеро впадає р. Ніагара, витікає *Святого Лаврентія ріка*. Замерзає у грудні, скресає в квітні. Судноплавне. Шлюзовані канали з'єднують О. з оз. Ері та р. Гудзоном. Гол. порти: Торонто, Гамільтон (Канада), Рочестер (США).

ОНТА́РІО — провінція на Пд. Сх. Канади. Площа 1,1 млн. км^2. Нас. 8,1 млн. чол. (1976). Адм. ц.— м. Торонто. В О. розташована столиця країни — м. Оттава. О.— один з районів розселення українців у Канаді. Більшу частину території займає Лаврентійська височина. Гол. судноплавні ріки — Оттава і Св. Лаврентія. На Пд.— *Великі озера*. Поширені ліси. О.— найбільш економічно розвинута провінція країни. Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна. Видобувають нікель (1-е місце в країні), уран, залізну руду, мідь, свинець, цинк, золото, платину тощо. Розвинуті машинобудування (у т. ч. автомобіле- та авіабудування), чорна металургія, хім., нафтохім., лісова пром-сть. Гол. пром. центри — Торонто, Гамільтон, Сарнія, Уїнсор. Інтенсивне с. г. приміського типу (мол. і м'ясне тваринництво, виробн. зерна, овочів тощо). Густа мережа шляхів, особливо на Пд. провінції.

ОНТОГЕНЕ́З [від грец. ὄν (ὄντος) — існуюче і γένεσις — зародження, розвиток] — індивідуальний розвиток організму, сукупність послідовних морфологічних, фізіологічних та біохімічних перетворень, що відбуваються в організмі з моменту його зародження до смерті. О. взаємопов'язаний з істор. розвитком організмів — *філогенезом* (див. *Біогенетичний закон*). Термін «онтогенез» запроваджений у науку нім. вченим Е. *Геккелем* (1866). Значну роль у вивченні О. тварин відіграли дослідження К. М. *Бера*, К. Ф. *Вольфа*, О. О. *Ковалевського*, І. І. *Мечникова* та ін. вчених. З іменами І. М. *Горожанкіна*, С. Г. *Навашина*, Л. С. *Ценковського*, М. *Шлейдена* та ін. пов'язане вивчення О. рослин. О. включає складні процеси *диференціювання*, кількісне нарощення активної живої маси. Останнє здійснюється переважно за рахунок збільшення кількості клітин в результаті їх *поділу* та збільшення їхніх розмірів. Кожний організм у своєму розвитку закономірно проходить послідовні фази, стадії або періоди розвитку. В основі О. лежить процес реалізації на різних етапах розвитку організму *генетичної інформації*, закладеної в кожній з його клітин. Сучас. прогрес *молекулярної біології*, *генетики*, *біохімії* та *фізіології* дав можливість глибоко проникнути в розуміння природи внутр. та зовн. механізмів О., вивченням яких займається *біологія розвитку*. У різних організмів залежно від ступеня складності їх організації і умов існування розрізняють кілька типів О. При *нестатевому розмноженні* О. починається з поділу материнського організму або з утворення спеціалізованої клітини чи групи клітин, з яких і розвивається зачаток нового організму. При *статевому розмноженні* в О. виділяють передзародковий період, під час якого відбуваються формування статевих клітин (див. *Овогенез*, *Сперматогенез*) і їх *запліднення*, або розвиток без запліднення (див. *Партеногенез*), *зародковий розвиток* та *постембріональний розвиток*, який у одних тварин може здійснюватися прямим шляхом, тобто без *метаморфозу*, а у інших — непрямим шляхом, тобто з метаморфозом. Характерною особливістю вищих і деяких нижчих рослин є *чергування поколінь*: нестатевого (*спорофіт*) й статевого (*гаметофіт*). У вищих рослин (особливо квіткових) значно спрощується гаметофіт і посилено розвивається спорофіт. В О. вищих рослин важливу роль відіграє *конус наростання*. Тривалість О. у різних організмів коливається від кількох десятків хвилин (деякі бактерії) до кількох сот (черепахи) і навіть тисяч років (секвойядендрон).

Літ.: Иванов П. П. Руководство по общей и сравнительной эмбриологии. Л., 1945; Чайлахян М. Х. Основные закономерности онтогенеза высших растений. М., 1958; Токин Б. П. Общая эмбриология. М., 1970; Короткова Г. П. Происхождение и эволюция онтогенеза. Л., 1979; Белоусов Л. В. Введение в общую эмбриологию. М., 1980. *Б. Г. Новиков.*

ОНТОЛО́ГІЯ [від грец. ὄν (ὄντος) — суще і λόγος — вчення] — 1) У домарксистській філософії вчення про першоначала буття. Термін «онтологія» уперше запровадив у 17 ст. нім. філософ Р. Гокленіус. Під О. розуміли самостійну частину філософії, яка намагалась досліджувати першоначала буття (що є суще і що лежить в його основі). У цьому розумінні О. включалася до складу *«метафізики»*. Зокрема, в курсах метафізики, які читалися на Україні в *Київській академії* починаючи з 17 ст., розглядалися такі питання О., як відношення буття і сутності, сутності й існування тощо. В О. вчення про форми мислення розглядалося у відриві від об'єктивної реальності.

Протиставлення О. гносеології досягло крайніх меж у філософії *суб'єктивного ідеалізму* (Дж. *Берклі*, Д. *Юм*, І. *Кант*). Марксистська філософія довела хибність протиставлення О. гносеології, показала спільність об'єктивних законів, які діють у навколишньому світі і в людському мисленні. У *діалектичному матеріалізмі* термін «онтологія» вживається при витлумаченні явищ об'єктивної дійсності, які існують незалежно від свідомості. З онтологіч. точки зору свідомість розглядається як властивість високоорганізованої матерії — *мозку*. 2) В бурж. філософії 20 ст.— система найзагальніших понять буття, які нібито осягаються за допомогою надчуттєвої і надраціональної *інтуїції*. Набула розвитку у філософ. концепціях Е. *Гуссерля*, М. *Хайдеггера*, а також засновника «нової» О.— Н. *Гартмана*.

ОНУ́РОВ Олександр Герасимович [театр. псевдонім — Ануров; н. 8 (21).IV 1914, м. Костянтинівка, тепер Донец. обл.] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1963. В 1930—32 навчався в Київ. худож. ін-ті. Сценічну діяльність почав у Вседонбаському рос. драм. театрі, працював у театрах Вінниці, Москви, Воронежа, з 1953 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Черкун («Варвари» М. Горького), граф Шабельський («Іванов» Чехова), Кузнецов («Сильні духом» А. Гребньова та Д. Медведєва), Дзержинський («Є така партія» Рачади), Ходок («Сині коні на червоній траві» Шатрова), Меркуціо («Ромео і Джульєтта» Шекспіра) та ін. Знімається в кіно [«ЧП» («Надзвичайна подія»), «Вогняний міст» та ін.]. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ОНУ́ФРІЇВКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Омельнику (прит. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Павлиш. 4,7 тис. ж. (1981). Засн. на поч. 17 ст. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1968 О.— с-ще міськ. типу. У селищі — кінний, цегельний і побутових виробів з-ди, міжгосп. буд. орг-ції, комбінати побутового й комунального обслуговування. Середня школа та школа мистецтв, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, картинна галерея, парк (пам'ятка садово-паркового мистецтва 19 ст.).

ОНУ́ФРІЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км^2. Нас. 26,6 тис. чол. (1981). У районі — 32 населені пункти, підпорядковані 2 селищним та 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Онуфріївка*. На Пн. Сх. район омиває *Дніпродзержинське во-*

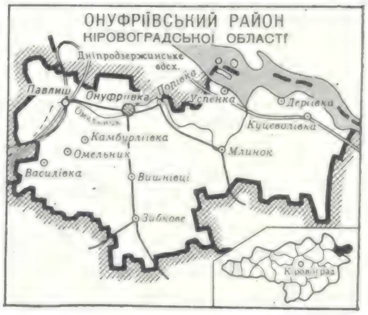

досховище. О. р. розташований на *Придніпровській височині.* Гол. річка — *Омельник* (прит. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Лежить в основному в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 7,5 тис. га. Найбільші підприємства: Деріївський та Кузеволівський каменедробильні, павлиські хлібний, комбікормовий, асфальтовий та Онуфріївський побутових виробів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Онуфріївка). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м’ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 65,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 54,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. В О. р.— 12 колгоспів, кінний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Павлиш. Автомоб. шляхів — 185 км, у т. ч. з твердим покриттям — 173 км. У районі — 15 заг.-осв. шкіл та школа мистецтва, 19 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 12 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 27 кіноустановок, 20 б-к, картинна галерея, меморіально-пед. музей уродженця району (с. Омельник) В. О. *Сухомлинського* в смт Павлиші, де він працював. У с. Успенському (тепер с. Успенка О. р.) народився укр. рад. мовознавець І. К. *Білодід,* в с. Попівці — укр. композитор М. М. *Калачевський,* в смт Павлиші — укр. поет і журналіст І. І. *Шевченко.* В О. р. видається газ. «Соціалістичне село» (з 1932).

В. Д. Іванов.

ОНХОЦЕРКО́З — гельмінтозна хвороба гол. чин. копитних тварин, спричинювана червами *нематодами* з роду Onchocerca. Характеризується ураженням сухожилків ніг, зв’язок шиї та шкіри тварин. Поширений повсюдно. Найбільше О. уражує велику рогату худобу і коней, завдає збитків шкіряній пром-сті знецінненням шкір. Зараження тварин відбувається на пасовищах у період льоту кровосисних комах (*мошки, мокрецеві*) — проміжних хазяїв онхоцерків. У хворих тварин виникають гнійні запалення тканин, бурсити, вони кульгають, знижується їхня продуктивність.

Заходи боротьби. Проводять курс лікування люголевським розчином, який вводять внутрішньовенно. Знищують личинок кровосисних комах, обробляють тварин *інсектицидами* та відлякуючими комах засобами (травень — серпень).

ОНЧУ́Л Петро Єпифанович (н. 30.XII 1936, с. Коритне, тепер Вижницького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1980). Після закінчення 1966 Львів. консерваторії — соліст Донец. театру опери та балету. Партії: Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Микита («Ярослав Мудрий» Мейтуса), князь Ігор (однойменна опера Бородіна), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Скарпіа («Тоска» Пуччіні), Шарль Жерар («Андре Шеньє» Джордано).

Т. І. Бірченко.

ООГА́МІЯ (від грец. ᾠόν — яйце і γάμος — шлюб) — один з типів статевого процесу; полягає в злитті великої нерухливої жіночої статевої клітини — *яйцеклітини* з дрібною, звичайно рухливою (має один або кілька джгутиків) чоловічою — *сперматозоїдом.* Здійснюється всередині жіночого статевого органа або поза ним. В результаті О. утворюється *зигота.* О. властива багатоклітинним тваринам, багатьом нижчим та всім вищим рослинам. Див. також *Гетерогамія, Ізогамія, Запліднення.*

ООГЕНЕ́З (від грец. ᾠόν—яйце)— те саме, що й *овогенез.*

ООГО́НІЙ (від грец. ᾠόν—яйце і γονή — народження) — жіночий статевий орган (*гаметангій*) ряду водоростей і грибів, яким властива *оогамія.* Здебільшого О. одноклітинний (напр., у вошерії, едогонію), зрідка багатоклітинний (у харових водоростей). Всередині О. утворюється одна або кілька *яйцеклітин.*

ООЛІ́ТИ (від грец. ᾠόν — яйце і λίθος — камінь) — дрібні (від сотих часток міліметра до 2,5 см) кулясті мінеральні утворення концентричної або радіально-променистої будови. О. бувають вапнисті, залізисті, марганцеві та ін. Утворюються у теплих морях або джерелах. Великі скупчення марганцевих та залізистих О. утворюють пром. родовища марганцевих та заліз. руд.

ООМІЦЕ́ТИ (Oomycetidae) — клас нижчих грибів. Міцелій здебільшого добре розвинений, розгалужений, неклітинний. Нестатеве розмноження — дво- або одноджгутиковими зооспорами, у деяких — своєрідними *конідіями.* Статевий процес — *оогамія,* зрідка гетерогамія. Бл. 700 видів. Більшість О.— водяні й наземні сапрофіти, деякі — паразити рослин і тварин. Так, Pythium debaryanum спричинює хворобу (чорну ніжку) сіянців капусти, буряків, гарбузових, бавовнику тощо; Phytophthora infestans — збудник хвороби картоплі, баклажанів (фітофторозу); Plasmopara viticola викликає *несправжню борошнисту росу* винограду (мілдью).

Заходи боротьби: знищення уражених рослинних решток, обробка рослин *пестицидами.*

ООН — див. *Організація Об’єднаних Націй.*

О́ОРТ (Oort) Ян Гендрік (н. 28.IV 1900, Франекер) — нідерландський астроном. Член багатьох академій, іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив (1921) Гронінгенський ун-т. 1924—70 працював у Лейденській обсерваторії (з 1945 — директор). У 1935—48 — ген. секретар, а в 1958—61 — президент *Міжнародного астрономічного союзу.* Осн. праці О. стосуються вивчення руху *зір.* Розробив теорію обертання *Галактики,* використовуючи спостереження *променевих швидкостей* та *власних рухів зір* (1927) і теорію динаміки Галактики (1928); запропонував спосіб визначення просторової густини розподілу зір (1938). Досліджував також питання структури Галактики, будови міжзоряного середовища та космогонії (зокрема, запропонував гіпотези про механізм утворення *протозір* та про походження *комет*).

ООФОРИ́Т (від грец. ᾠοφόρον — яєчник) у людини — запалення *яєчника* у жінок. Здебільшого О. поєднується з запаленням фаллопієвої труби — сальпінгітом. Див. *Сальпінгоофорит.*

О́ПАДИ АТМОСФЕ́РНІ — вода у рідкому чи твердому стані, що випадає з хмар або осідає з повітря на поверхню землі та наземні предмети. З хмар О. а. випадають у вигляді *дощу,* мряки, снігу, снігової і льодової крупи, *граду,* льодових голок. Процес утворення О. а. є наслідком змін термодинамічного стану атмосфери, зумовлених підніманням значних мас повітря, в результаті чого воно охолоджується і досягає ступеня насичення. Залежно від початкової т-ри повітря, запасів вологи в ньому, швидкості переміщення процеси конденсації вологи і утворення хмар змінюються в широких межах, що приводить до великої різноманітності О. а. та їхньої інтенсивності. Розрізняють зливові, помірні й слабкі дощі, сильні, помірні й слабкі снігопади. О. а. вимірюють товщиною шару води в міліметрах, їхню інтенсивність — у міліметрах за хвилину, годину, добу. Кількість О. а. визначають за допомогою *опадомірів,* самописців-плювіографів, на великих площах — методом радіолокації. Пересічна річна кількість О. а. на земній кулі становить близько 950 мм. У тропіках за рік випадає понад 1000 мм, місцями — до 12 000 мм (Черапунджі, Індія), у помірних широтах — від 250 до 1000 мм, у пустелях і у високих широтах — менше 250 мм (напр., поблизу Дахли в Єгипті — близько 1 мм).

В СРСР найбільше опадів на рік (пересічно 2600 мм) випадає в Зх. Закавказзі, найменше (бл. 27 мм) — поблизу озера Каракуль (Пн. Памір). На тер. України річна сума опадів коливається від 300 мм на чорноморському узбережжі до 1500 мм і більше у Карпатах. Пересічна річна кількість опадів у республіці зменшується з Пн. Зх. на Пд. Сх.: 550—700 мм у зоні мішаних лісів, 450—550 мм у лісостеповій, 350—300 мм у степовій зонах. В результаті конденсації вологи у приземному шарі повітря утворюються *гідрометеори* — *роса,* іній, паморозь, твердий і рідкий наліт тощо. Взимку і в перехідні періоди в помірних і високих широтах та в горах при випаданні переохолоджених крапель дощу і мряки, а також туману з’являються *ожеледь* і ожеледиця. Рад. вчені виконали дослідження по врахуванню всіх джерел помилок при вимірюванні О. а. (змочування стінок приладів, випаровування опадів з приладів, видування або надування твердих опадів при вітрі). В зв’язку з цим введено два види норм О. а.— виміряні (без поправок) і вирахувані (з поправками). Останніми користуються гол. чин. при воднобалансових розрахунках. Напр., для України вирахувані річні норми опадів на 100—140 мм перевищують виміряні. О. а.— один з важливих елементів *клімату,* вони мають істотне значення для нар. господарства.

М. І. Щербань.

О. Г. Онуров.

П. Є. Овчул.

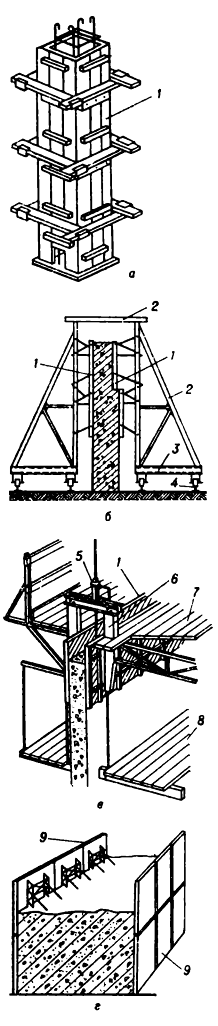

Опалубка: *а* — розбірно-переставна; *б* — горизонтально переміщувана (котюча); *в* — ковзна; *г* — незнімна; *1* — щит; *2* — підтримуючий пристрій; *3* — візок; *4* — коток; *5* — домкрат; *6* — домкратна рама; *7* — робочий настил; *8* — підвісний поміст; *9* — облицьовувальна плита-опалубка.

О́ПАДИ ШТУ́ЧНІ — опади, які випадають з переохолоджених хмар внаслідок активного впливу на них і створення штучних льодових кристалів. Зміни фазового стану хмар, переохолодження і перенасичення їх, що призводить до кристалізації, відбуваються під впливом розсіяних у водяних хмарах спец. хім. речовин (реагентів). Внаслідок цього утворюються мішані хмари, які дають опади. Найчастіше використовують такі реагенти: тверду вуглекислоту, йодисте срібло або йодистий свинець. Розсіюють їх за допомогою літаків та спец. наземних установок. В СРСР експеримент. дослідження О. ш. проводять з 1959, зокрема на спец. метеорологічному полігоні у степовій зоні України. Вони спрямовані на з'ясування можливостей збільшення опадів у районах з недостатнім зволоженням. *І. П. Половина.*

ОПАДОМІ́Р — прилад для вимірювання кількості атмосферних опадів. О. конструкції В. Д. Третьякова складається з дощомірного відра (приймальна пл. 200 $см^2$, висота 40 см) та спец. захисту (складається з 16 пластин, закріплених навколо відра). О. встановлюють так, щоб приймальна поверхня була горизонтальною і містилася на вис. 2 м від землі. Кількість опадів визначають вимірювальною склянкою в міліметрах шару води; кількість твердих опадів вимірюють після того, як вони розтануть.

ОПА́Л (лат. opalus, від санскр. упала — дорогоцінний камінь) — мінерал класу *силікатів*. $SiO_2 \ nH_2O$. Трапляється в природі у вигляді натічних ниркоподібних утворень, *сталактитів*, склоподібних мас. Густ. 1,9—2,3. Твердість 5—6,5. Колір білий, блідо-жовтий, бурий, зелений, сірий, голубий. Блиск скляний. О. має багато відмін. Осн. з них: благородний О.— з брильянтовою «грою» різних кольорів; джиразоль — голубуватий, білий; гіаліт — безбарвний, прозорий. О.— гол. породоутворюючий мінерал кремнистих гірських порід (*опок, трепелів, діатомітів, гейзеритів* та ін.). У Рад. Союзі родовища О. є в РРФСР (на п-ові Камчатка), Казахстані, на Україні (*Український щит, Закарпатський прогин*); за рубежем — в Ісландії, Мексіці, США, Угорщині, Італії та ін. Використовують як *виробне каміння*, благородний О.— як *дорогоцінне каміння*. Іл. див. т. 3, с. 304—305.

ОПА́ЛЕННЯ — штучний обігрів приміщень у холодну пору року, спрямований на створення в них належних теплових умов для людей, технологічних процесів тощо. Провадиться за допомогою системи О., що складається з *генератора* тепла (або *теплообмінного апарата*), *теплопроводів* і *опалювальних приладів*. *Теплоносіями* у системах О. є вода, водяна пара, повітря або газоподібні продукти згоряння палива. Кількість тепла, що його треба подати в опалюване приміщення системою О., визначають, враховуючи тепловтрати (через зовн. огороджувальні конструкції, на нагрівання холодного повітря і матеріалів, що надходять у приміщення) та тепловиділення у ньому (від людей, технологічного устаткування, внаслідок сонячної радіації тощо). Розрізняють системи О. центральні (з генератором тепла поза опалюваними приміщеннями) і місцеві (всі частини системи об'єднано в одному агрегаті, встановленому в опалюваному приміщенні). Найпоширеніші системи *водяного опалення* і *повітряного опалення*. Використовують системи *газового опалення*, *електричного опалення*, *парового опалення* і комбіновані. В малоповерхових житл. будинках застосовують *пічне опалення*. Системи О. розрізняють також за способом передачі тепла від опалювальних приладів, напр. *променисте опалення*, і за конструкцією таких приладів, напр. *панельне опалення*.

Літ.: Отопление и вентиляция, ч. 1. М., 1975; Безштанківський П. О. Автоматизація систем опалення. К., 1979; Шмыга В. Р., Сандалов Е. А. Монтаж отопительных систем. К., 1979.

ОПА́ЛОВА Євгенія Еммануїлівна [н. 27.IX (9.X) 1900, м. Бєлий, тепер Смоленської обл.] — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Після закінчення 1921 Ленінгр. держ. ін-ту сценічних мист. працювала в театрах Ленінграда (Держ. театр при Політосвіті та ін.) і Москви (Другий робітн. театр, 1931; театр Всесоюз. Центр. Ради Профес. Спілок, 1934—35). В 1936—77 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Гурмижська («Ліс» О. Островського), Анна Павлівна («Живий труп» Л. Толстого), Олена («Діти сонця» М. Горького), донна Консепсьйон («Камінний господар» Лесі Українки), Фрау Мільх («Під золотим орлом» Галана), Севідж («Дивна місіс Севідж» Патріка), Дульська («Мораль пані Дульської» Запольської), бабуся Еухенія («Дерева вмирають стоячи» Кассона) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. *С. М. Грін.*

ОПА́ЛУБКА — тимчасова форма, монтована на буд. майданчику, в яку укладають *арматуру* і бетонну суміш при виготовленні бетонних і залізобетонних *монолітних конструкцій*. Забезпечує проектну конфігурацію, задані розміри і належне положення конструкції. Вибір типу О. (мал.) зумовлюється гол. чин. видом конструкції, прийнятою технологією зведення споруди і кліматичними умовами. Найпоширеніша розбірно-переставна О.— дрібнощитова (з щитів масою до 70 кг), великощитова (з щитів-панелей масою до 500 кг) і блокова (з щитів, з'єднаних у просторові блоки, в разі потреби — з робочою арматурою). Таку О. використовують при спорудженні фундаментів, стін, при виготовленні покриттів і перекриттів, колон, балок тощо. При негативній т-рі повітря щити утеплюють або обладнують нагрівачами (термореактивна О.). Є також О. об'ємно-переставна — з просторових П-подібних секцій (для зведення багатоповерхових будинків), підйомно-переставна — з щитів, кріпильних і підйомних пристроїв (для буд-ва високих споруд змінного перерізу, напр. телевеж, градирень), горизонтально переміщувана, або котюча,— з щитів і каркасу на візках чи полозах (для склепінь-оболонок, колекторів, тунелів, підпірних стінок тощо), а також ковзна — сукупність щитів, що за допомогою домкратів ковзають у вертикальному напрямі по поверхні бетонованих конструкцій (напр., резервуарів, силосних споруд, башт, стін будинків). Крім О., що її по досягненні бетоном достатньої міцності знімають (розбирають, пересувають), є О. незнімна (плити, оболонки, металеві сітки тощо). Після бетонування конструкції (напр., греблі) вона залишається в ній як складова частина. До особливого виду належить т. з. гірнича О. (пересувна, стулчаста, секційна та ін.), використовувана при *кріпленні гірничих виробок*. Виготовляють О. з деревинних матеріалів, сталі, бетону і залізобетону, азбесто- і армоцементу, прогумованої капронової тканини (пневматична О.) тощо. О., а також пристрої, що її підтримують, роблять жорсткими, міцними і стійкими. Найефективніша О. багаторазового використання (інвентарна), складена з уніфікованих елементів і укрупнених блоків. Див. також *Опалубкові роботи*. *Г. П. Кривобороденко.*

ОПА́ЛУБКОВІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані з виготовленням, встановленням (монтажем) і зніманням *опалубки*, а також тех. обслуговуванням механізмів і пристроїв, що переміщують її. Складові частини опалубки виготовляють (а в разі потреби і укрупнюють) на деревообробних комбінатах, заводах металоконструкцій або в спец. майстернях. На буд. майданчику опалубку складають за допомогою кранів, *лебідок*, *домкратів* або (легку) вручну, закріплюють і підтримують у проектному положенні розпірками, скобами, стояками або *риштованням*; котючу опалубку розташовують на попередньо прокладених рейках. Коли бетон набуде достатньої міцності, опалубку знімають (розбирають, пересувають) у послідовності, заздалегідь визначеній для кожної конструкції, очищують, змащують емульсійними сумішами і встановлюють на новій позиції. О. р. виконують спеціалізовані ланки теслярів-опалубників та ланки опалубників-монтажників. Зниженню трудомісткості й вартості О. р. (вони становлять 25—40% трудових витрат на зведення монолітних конструкцій) сприяє багаторазове використання опалубки (металевої до 100 раз), застосування опалубки з уніфікованих елементів і укрупнених блоків.

Г. П. Кривобороденко.

ОПА́ЛЮВАЛЬНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади для *опалення* приміщень; різновид *нагрівальних приладів*. Найпоширеніші О. п., до яких надходить *теплоносій* — вода (див. *Водяне опалення*) або пара (див. *Парове опалення*), і О. п., якими нагрівають повітря (див. *Повітряне опалення*). До О. п. такого типу належать *калорифери* та *конвектори* деяких типів, *радіатори*, гладенькі і ребристі труби та ін. Крім того, є О. п., де спалюють горючий газ (див. *Газове опалення*) або перетворюють на теплову електричну енергію (див. *Електричне опалення*). Електричні О. п. (напр., електрокаміни) застосовують гол. чин. як додатковий засіб опалення. Див. також *Променисте опалення*.

ОПАНЧА́ — 1) Давньоруський верхній одяг типу довгого плаща або бурки. 2) Старовинний укр. верхній чоловічий і жіночий одяг з рукавами. О. шили до стану зі зборками по боках, до коміра пришивали велику відлогу (як у *киреї*). Поли, рукава, кишені, відлогу і шви О. облямовували кольоровими шнурами або смужками сукна. В наш час О. носять подекуди в зх. областях України.

ОПА́РА Степан (рр. н. і см. невід.) — гетьман Правобережної України (1665), політ. авантюрист. Був сотником Медведівської сотні *Чигиринського полку*. Під час нар. повстання проти гетьмана П. *Тетері* за допомогою крим. татар захопив Чигирин і проголосив себе гетьманом. Через 2 місяці, вигнаний повсталим народом, О. втік до Криму. Хан видав О. за грошовий викуп П. *Дорошенку*, який передав його шляхет. Польщі. О. було ув'язнено у Марієнбурзькій фортеці.

ОПА́РІН Олександр Іванович [18.II (2.III) 1894, м. Углич, тепер Ярославської обл. РРФСР — 21.IV 1980, Москва] — рос. рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1946), засновник науково обгрунтованої теорії *походження життя на Землі*. Герой Соціалістич. Праці (1969). Член Всесвітньої Ради Миру (з 1950). Закінчив Моск. ун-т (1917); з 1929 — професор цього ж ун-ту. З 1935 — співробітник Ін-ту біохімії АН СРСР (з 1946 — директор). У 1948—55 — акад.-секретар Відділення біол. наук АН СРСР. Праці О. присвячені біохімії рослин, зокрема питанням переробки рослинної сировини й діяння ферментів у рослинному організмі. Разом із співробітниками О. розробив основи тех. біохімії в СРСР. Запропонував теорію оборотності ферментативних реакцій у живій рослині. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1974; премія ім. О. М. Баха АН СРСР; золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1980.

«ОП-АРТ» (англ. op-art, скор. від optical art — оптичне мистецтво) — напрям у *модернізмі* 60-х рр. 20 ст., що розробляє (в живописі й графіці) декоративні ефекти простих геом. форм, звичайно розрахованих на оптичну ілюзію. Засновник «О.-а.» — франц. художник, угорець за походженням В. Вазарелі (Вашаргей). В амер. та англ. мистецтві «О.-а.» відповідав т. з. стиль чіткої грані, який так само тяжів до абстрактного геометризму. По суті, «О.-а.» — один з пізніх варіантів *абстрактного мистецтва*, однак знайшов певне застосування в плакаті, оформлювальному й декоративно-ужитковому мистецтві, промисловій графіці.

ОПАСА́ННЯ — архітектурний елемент. Див. *Піддашшя*.

ОПАСТОВЕ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — у Хмельн. обл. УРСР. Площа 6 км². Лежить у заплаві р. Бужка (бас. Пд. Бугу) й живиться її водами. Дно вкрите чорним мулом. Воду О. о. використовують для водопостачання і зрошування, розведення водоплавної птиці та риби.

ОПЕК (англ. OPEC; Organisation of Petroleum Exporting Countries), організація країн — експортерів нафти — міжнар. організація країн, що розвиваються, для розробки єдиної нафт. політики і захисту нац. інтересів на світових ринках. Засн. 1960. До складу ОПЕК входять 13 країн: Алжір, Венесуела, Габон, Еквадор, Індонезія, Іран, Ірак, Катар, Кувейт, Лівія, Нігерія, Об'єднані Арабські Емірати та Саудівська Аравія. На країни — члени ОПЕК 1979 припадало 64% видобутку і 86% експорту нафти в капіталістичному світі. Осн. завдання ОПЕК: протидіяти експлуатації нафт. ресурсів імперіалістичними монополіями шляхом перегляду нерівноправних концесійних угод, добиватися підвищення доходів від нафти, яку видобувають країни-учасниці, заохочувати розвиток національного нафтового г-ва. Найвищий орган ОПЕК — Конференція міністрів, що скликається не менше як 2 рази на рік. Поточними справами займається Виконавча рада. Штаб-квартира — у Відні. *М. Й. Лозюк.*

ОПЕКУ́ШИН Олександр Михайлович [16 (28).XI 1838, с. Свєчкіно, тепер Яросл. обл. — 4.III 1923, с. Рибниця, тепер Некрасовського р-ну Яросл. обл.] — рос. скульптор. Син кріпака. Навчався в Рисувальній школі Т-ва заохочення художників і в скульптурній майстерні Д. І. Йєнсена в Петербурзі. Брав участь у створенні (за проектами М. *Микешина*) пам'ятників «Тисячоліття Росії» в Новгороді (1862) та Катерині II в Петербурзі (1873). Найзначніші твори О. — пам'ятники О. С. Пушкіну в Москві (1880), К. Беру в Тарту (1886), М. Лермонтову в П'ятигорську (1889). Іл. див. до статей *Лермонтов* М. Ю., т. 6, с. 130 та на окремому аркуші до ст. *Москва*, т. 7.

ОПЕ́НЬКИ — група шапинкових грибів, що об'єднують кілька родів з різних родин. О. луговий (Marasmius oreades) — їстівний гриб, належить до родини трихоломових, має невеликі (до 10 см заввишки) плодові тіла з конусоподібною або плоскорозпростертою кремовою чи сірувато-жовтою шапинкою, з білуватим м'якушем приємного запаху. Поширений на луках, пасовищах, вигонах. О. осінній справжній (Armillaria mellea) — є представником цієї ж родини, з сіро-коричневими *плодовими тілами*, що розвиваються на пеньках, гниючих стовбурах, паразитує на живих деревах, спричинюючи гниття їхньої кореневої системи. Шапинка напівкуляста, до 15 см в діаметрі, рудувато-коричнева, з темними лусочками, ніжка до 15 см завдовжки, також з лусочками, що з віком зникають. Їстівний гриб. О. сірчано-жовтий несправжній (Hypholoma fasciculare) на відміну від попередніх видів належить до отруйних грибів. Росте на гниючих пеньках різних деревних порід, утворюючи плодові тіла сірчано-жовтого кольору з напівсферичною, згодом розпростертою шапинкою до 8 см в діаметрі і ніжкою до 10 см заввишки, гіркі на смак. Іл. див. на окремому аркуші, т. 3, с. 400—401. *І. О. Дудка.*

О́ПЕРА (італ. òpera, від лат. opera — праця, твір) — синтетичний вид муз. мист., зміст якого втілюється в сценічних муз.-поетичних образах. В О. поєднуються вокальна й інструм. музика, драматургія, образотворче мистецтво, часто — і *хореографія* (*балет*). Літературно-драм. основу О. становить *лібретто*, в якому закладено ідею і сюжет твору. Формами оперної музики є *арія*, аріозо, *каватина*, *пісня*, *монолог* (виконуються соло), вокальні *ансамблі* (дует, тріо, квартет), хор, танці, оркестрові номери. Велике значення має *речитатив*, що відтворює інтонації мови людини і пов'язує сольні або ансамблеві номери. В деяких О. (напр., комічних) речитатив заміняють розмовним *діалогом*. Велику роль в оперній драматургії відіграють *лейтмотиви* — короткі муз. теми-символи, які характеризують дійових осіб, певні сценічні ситуації тощо.

Склалося кілька різновидів О.: історико-героїчна, історико-романтична, історико-побутова, героїко-епічна, *музична драма*, лірична, казково-фантастична, комічна, народнопобутова О., та ін. Як самостійний жанр муз. мистецтва О. виникла наприкінці 16 ст. в Італії й поширилася в різних країнах Європи. Велику роль у розвитку О. 17 ст. відіграла творчість К. *Монтеверді* (Італія), Ж. Б. *Люллі*, Ж. Ф. *Рамо* (Франція), Г. *Перселла* (Англія), Г. Шюца (Німеччина). В кін. 17 ст. виникла т. з. неаполітанська оперна школа на чолі з А. Скарлатті. В ній уперше склалася т. з. опера-серіа (на героїко-міфологічний або легендарно-істор. сюжет). З оперою-серіа пов'язана творчість Г. Ф. *Генделя* («Юлій Цезар у Єгипті», «Тамерлан», «Роделінда»). У 18 ст. в Італії розвинулася О.-буфа (комічна О.), демократичні тенденції якої протистояли умовностям опери-серіа. Видатними майстрами О.-буфа були Дж. *Перголезі*, Дж. *Паїзіелло*, Ф. Філідор, А. Гретрі та ін. В Англії в цей час була баладна О., в Іспанії — тонаділья, в Німеччині й Австрії — зингшпіль. Дальший розвиток О. пов'язаний з реформаторською діяльністю К. В. *Глюка* («Орфей і Еврідіка», «Альцеста», «Іфігенія в Авліді»), творчістю В. А. *Моцарта* («Весілля Фігаро», «Дон Жуан», «Чарівна флейта»). Велика франц. революція принесла на оперну сцену громадян. тематику — опери Л. *Керубіні* (Франція), «Фіделіо» Л. *Бетховена* (Німеччина). Нім. композитор К. М. *Вебер* був одним із перших представників романтизму в оперній музиці («Вільний стрілець»). Р. *Вагнер* розробив принципи т. з. муз. драми, в якій збагатилися засоби драматургії й муз. виразності О. («Тангейзер», «Лоенгрін», тетралогія «Перстень нібелунгів», «Трістан

Є. Е. Опалова.

О. І. Опарін.

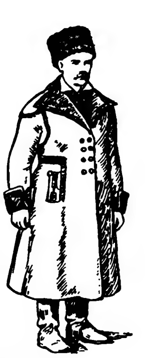
Опанча.

та Ізольда» та ін.). Найвидатнішими майстрами італ. О. 19 ст. були Дж. *Россіні* («Севільський цирульник», «Вільгельм Телль»), Г. *Доніцетті* («Лючія ді Ламмермур», «Любовний напій»), В. *Белліні* («Норма») і особливо Дж. *Верді* («Травіата», «Ріголетто», «Аїда», «Отелло», «Фальстаф» та ін.). Оперне мистецтво кін. 19 — поч. 20 ст. в Італії пов'язане з представниками *веризму* — Дж. *Пуччіні* («Богема», «Тоска», «Чіо-Чіо-сан»), Р. *Леонкавалло* («Паяци»), П. *Масканьї* («Сільська честь»). Розвиток О. в 19—20 ст. у Франції пов'язаний з творчістю Д. Ф. Е. *Обера* («Фра-Диявело»), Дж. *Мейєрбера* («Роберт-Диявол», «Гугеноти»), Ш. *Гуно* («Фауст», «Ромео і Джульєтта»), Л. *Деліба* («Лакме»), Ж. *Массне* («Манон», «Вертер»), Ж. *Бізе* («Кармен», «Шукачі перлин»), К. *Дебюссі* («Пелеас і Мелізанда»). Національно-визвольні рухи 19 ст. сприяли виникненню оперних шкіл у Чехії (Б. *Сметана* — «Продана наречена»; А. *Дворжак* — «Русалка», Л. *Яначек* — «Катя Кабанова», написана на сюжет «Грози» О. Островського), в Польщі (С. *Монюшко* — «Галька», «Страшний двір»; К. *Шимановський* — «Хагіт»), в Угорщині (Ф. *Еркель* — «Ласло Гуняді», «Банк Бан»). В кін. 19 — на поч. 20 ст. в зх.-європ. оперній музиці виявилися модерністські тенденції, зокрема *експресіонізм* — «Саломея», «Електра» Р. *Штрауса*, «Чекання», «Щаслива рука» А. *Шенберга*, «Воццек» А. *Берга*, «Кардільяк» П. Хіндеміта, «Джонні награє» Е. Кнешека, та ін. Тенденції *неокласицизму* помітні в творчості І. *Стравінського* («Цар Едіп»). Розвиткові О. в 20 ст. сприяли Д. Мійо, Ф. Пуленк (Франція), Б. *Бріттен*, А. *Буш* (Англія), М. де *Фалья* (Іспанія), Дж. *Гершвін* (США), З. *Кодай* (Угорщина), Дж. *Енеску* (Румунія), П. *Владигеров*, *Л. Пипков* (Болгарія), італ. композитори Л. Даллапіколла і Дж. Менотті, композитори Е. Сухонь (Чехословаччина), К. *Орф* (ФРН), П. *Дессау* (НДР).

Перша рос. О. «Цефал і Проксіс» Ф. Арайї з'явилася в серед. 18 ст. Рос. опера з самого початку формувалась як демократич. жанр, засн. на нар. музиці. Значну роль у становленні вітчизн. О. відіграли твори Д. *Бортнянського* («Алкід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник, або Нова Стратоніка»), М. Соколовського, Є. Фоміна, М. Матинського, В. Пашкевича та ін. На поч. 19 ст. написані О. «Пан Твардовський» і «Аскольдова Могила» О. *Верстовського*. Творцем класичної рос. О. був М. *Глинка*. Глибока народність його О. «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» спрямувала творчість ін. рос. композиторів — О. *Даргомижського* («Русалка», «Кам'яний гість»), членів «*Могучої кучки*» — М. *Римського-Корсакова* («Псковитянка», «Снігуронька», «Садко» та ін.), О. *Бородіна* («Князь Ігор»). Великий вплив на розвиток світового оперного мистецтва мали нар. муз. драми М. *Мусоргського* «Борис Годунов» і «Хованщина» та опери П. *Чайковського* «Євгеній Онєгін», «Мазепа», «Чародійка», «Пікова дама» та ін. Оперний репертуар збагатили також А. *Рубінштейн* («Демон»), О. *Сєров* («Ворожа сила»), С. *Танєєв* («Орестея»), С. *Рахманінов* («Алеко»). Укр. О. розвивалася в тісному зв'язку з рос. оперною культурою. Першою визначною укр. О. був «Запорожець за Дунаєм» С. *Гулака-Артемовського* (пост. 1863, Петербург). У 2-й пол. 19 ст. композитор П. *Сокальський* створив О. «Мазепа», «Майська ніч» та «Облога Дубна». Чималу роль у розвитку укр. О. відіграла творчість композиторів М. *Аркаса* («Катерина»), А. *Вахнянина* («Купало»), Б. *Підгорецького* («Купальна іскра», «Бідна Ліза»), Д. *Січинського* («Роксолана»), Г. *Козаченка* («Пан Сотник»), К. *Стеценка* («Івасик-Телесик», «Лисичка, Котик та півник»), М. *Тутковського* («Буйний вітер»). Вирішальне значення в розвитку укр. О. мала творчість М. *Лисенка*, О. якого («Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка») відзначаються глибокою народністю. Вершиною оперної творчості Лисенка є «Тарас Бульба». Лисенкові належать і кілька дит. опер, сатирична О. «Енеїда», камерна «опера-хвилинка» — «Ноктюрн». Становлення нац. оперних культур відбувалося в Грузії (М. *Баланчивадзе*), Азербайджані (У. *Гаджибеков*), Вірменії (О. Тигранян) та в ін. народів Росії. Рад. оперному мистецтву, яке склалося після Великої Жовтн. соціалістич. революції, належить особливе місце в розвитку О. Рад. композитори, спираючись на класичні традиції, розвивають в оперному мистецтві метод соціалістичного реалізму. Рад. композитори звертаються до сучас. сюжетів («Тихий Дон» І. *Дзержинського*, «В бурю» Т. *Хрєнникова*, «Семен Котко» С. *Прокоф'єва*, «Сім'я Тараса» Д. *Кабалевського* тощо). До ін. кращих здобутків рос. рад. опери належать «Війна і мир» С. Прокоф'єва, «Декабристи» Ю. *Шапоріна*, «Катерина Ізмайлова» Д. *Шостаковича*, «Мертві душі» Р. Щедріна, «Зорі тут тихі» К. Молчанова, та ін.

Серед укр. радянських О. — «Золотий обруч» і «Щорс» Б. *Лятошинського*, «Наймичка» М. *Вериківського*, «Милана», «Арсенал», «Тарас Шевченко» Г. *Майбороди*, «Довбуш» С. *Людкевича*, «Заграва» А. *Кос-Анатольського*, «Молода гвардія» та «Украдене щастя» Ю. *Мейтуса*, «Богдан Хмельницький» К. *Данькевича*, «Лісова пісня» В. *Кирейка*, «Загибель ескадри», «Вій» і «Ніжність» (моноопера) В. *Губаренка*. Оперне мистецтво розвинулося і в ін. братніх народів нашої країни: «Абесалом і Етері», «Даїсі» З. *Паліашвілі* (Грузія), «Алмаст» О. *Спендіарова* (Вірменія), «Кер огли» У. Гаджибекова (Азербайджан), «Співець свободи» Е. *Каппа* (Естонія), «Джаліль» Н. *Жиганова* (Тат. РСР) та ін. У роки Рад. влади в Узбекистані, Киргизії, Казахстані, Білорусії, Башкирії було створено муз. театр. Значний внесок у розвиток рад. О. зробили Р. Глієр, С. Слонімський, О. Холмінов, В. Шебалін, композитори братніх республік — Ф. Аміров, М. Ашрафі, А. М. М. Магомаєв, А. Малдибаєв, В. Мухатов, Ш. Мшвелідзе, В. Клова, О. Тактакішвілі, Є. Тикоцький та ін. Див. також розділи Музика в статтях про республіки СРСР і окремі країни; статті про театри опери та балету.

Літ.: Архімович Л. Б. Українська класична опера. К., 1957; Архімович Л. Б. Шляхи розвитку української радянської опери. К., 1970; Кречмар Г. История оперы. Пер. с нем. Л., 1925. *М. М. Гордійчук.*

ОПЕРА УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ імені Лібкнехта. Заснована 1919 на базі націоналізованого театру *Київської російської опери*. В складі театру працювали: співаки — К. Воронець-Монтвід, О. Монська, М. Скибицька, М. *Донець-Тессейр*, Ф. Орешкевич, М. *Литвиненко-Вольгемут*, М. *Микиша*, В. Любченко, М. *Донець*, М. Зубарєв, В. Лубенцов, М. *Стефанович*, Ю. *Кипоренко-Доманський*; танцівниця — Б. Ніжинська; балетмейстери — О. Баланотті, М. Дисковський, І. Чистяков; режисери — О. Улуханов, Я. Гречнєв; диригенти — Л. *Штейнберг*, О. Орлов, А. *Маргулян*. В репертуарі: опери — «Пікова дама», «Черевички» П. Чайковського, «Казка про царя Салтана», «Золотий півник», «Садко», «Царева наречена» М. Римського-Корсакова, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Лоенгрін», «Мейстерзінгери», «Валькірія» Р. Вагнера; балети — «Горбоконик» Ц. Пуні, «Коппелія» Л. Деліба, «Марна пересторога» Г. Гертеля, «Жізель» А. Адана та ін. У 1923 поставлено українською мовою «Сільську честь» П. Масканьї та «Гальку» С. Монюшка. В театрі гастролювали: Л. Собінов, Д. Смирнов, Л. Сибіряков, Г. Пирогов, В. Барсова та ін. З 1926 — *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка. *Т. О. Швачко.*

ОПЕРАТИ́ВНА ПОЛІГРАФІ́Я (від лат. operatus — діяльний) — *поліграфія*, пов'язана з швидким і порівняно нескладним виготовленням (розмноженням) друкованої продукції відносно невеликим тиражем. Особливості О. п. полягають у відсутності коректурного (див. *Коректура*) обміну між видавництвом і друкарнею, а також у використанні оригіналу-макета (прообразу майбутнього видання), що його виготовляють, напр., на *складально-друкарських машинах* або на *фотоскладальних машинах*. В О. п. найчастіше використовують *офсетний друк* (на *ротапринтах*), друк трафаретний (на *ротаторах*) і друк гектографічний (спиртовий) — на гектографах, що дають змогу друкувати вибірково навіть окремі рядки або абзаци з заг. друкарської форми. Тираж продукції, що її виготовляють офсетним способом (на ротапринтах) та трафаретним і гектографічним способами, становить відповідно 50—10 000, 30—500 і 20—200 екземплярів. Способами О. п. розмножують технічну і управлінську документацію, друкують наук.-тех., реферативну, інформаційну літературу, журнали, *буклети* або ін. рекламну чи учбово-методичну літературу тощо.

М. А. Прядко.

ОПЕРАТИ́ВНЕ МИСТЕ́ЦТВО — складова частина *воєнного мистецтва,* яка охоплює теорію і практику підготовки та ведення спільних і самостійних операцій (бойових дій) *оперативними об'єднаннями* видів збройних сил. О. м. є проміжним між стратегією і тактикою. Див. *Операція військова, Стратегія* воєнна, *Тактика* воєнна.

ОПЕРАТИ́ВНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ — військ. формування, яке включає кілька з'єднань або об'єднань меншого складу, а також окремих частин і установ. Склад О. о., на відміну від складу військ. частин та з'єднань, як правило, непостійний. У кожному окремому випадку він визначається з урахуванням призначення О. о., виконуваних ним завдань і характеру *театру воєнних дій.* Залежно від складу та розв'язуваних завдань О. о. може бути оперативно-стратегічним, оперативним або оперативно-тактичним. До О. о. належать *фронт, група армій, армія, флот, флотилія.* Існують також тер. загальновійськові О. о., які створюються для виконання у встановлених межах оперативних завдань та військ.-адм. функцій, пов'язаних з підготовкою країни і збройних сил до війни.

ОПЕРАТИ́ВНИЙ ЗВ'ЯЗО́К в управлінні—швидкі передача і прийом повідомлень, пов'язаних з трудовою діяльністю адміністративної або виробничої одиниці (підприємства, установи тощо); один з основних засобів *оргтехніки.* Розрізняють О. з. бездокументальний (наприклад, телефонний з використанням *концентраторів, радіозв'язок*) та документальний (телеграфний, фототелеграфний, засобами *пневматичної пошти* тощо).

ОПЕРАТИ́ВНО-ВИРОБНИ́ЧЕ ПЛАНУВА́ННЯ — система планових розрахунків щодо регулювання процесу виробництва з метою забезпечити рівномірну й ритмічну роботу підприємства, своєчасний випуск виробів у встановлених обсязі й номенклатурі при найповнішому використанні всіх виробничих ресурсів. О.-в. п.— завершальний етап *внутрізаводського планування,* що забезпечує календарне розподілення річної програми за строками відповідно до планових завдань і договорів. Залежно від масштабу підрозділів розрізняють міжцехове і внутріцехове О.-в. п. та диспетчерування виробн. (див. *Диспетчеризація*).

Міжцехове планування забезпечує розробку, регулювання і контроль виконання виробничих програм цехами в цілому, координує роботу осн. цехів між собою і пов'язує їх з роботою допоміжних цехів і служб з-ду. Внутріцехове планування складає плани і графіки роботи дільниць, ліній і окремих робочих місць відповідно до плану цеху. Залежно від типу виробн. розрізняють кілька систем О.-в. п.: система за замовленням, покомплектна і подетальна. Система за замовленням полягає в розробці графіків підготовки і здійснення виробн. на кожне замовлення і ув'язуванні цих графіків за різними об'єктами виробн. Застосовують її переважно в індивідуальному та малосерійному виробн. Покомплектна система характеризується класифікуванням та групуванням деталей за строками подачі їх для складання і встановленням для кожної групи деталей строків випередження запуску відповідно до схеми технологічного маршруту й циклу виготовлення. Характерна гол. чин. для серійного виробн. Подетальну систему використовують переважно у великосерійному та масовому виробн. За цією системою цехи, дільниці, лінії одержують завдання на виготовлення окремих деталей. У допоміжних цехах застосовують систему планування за замовленням і систему планування на склад (при виготовленні запасних частин для ремонту устаткування); в інструментальних цехах — для відновлення запасів інструменту певного типорозміру. В умовах дрібносерійного *одиничного виробництва* і дослідно-експериментального при виготовленні складних об'єктів (кораблів, прокатних станів, гідрогенераторів тощо) найбільше використовують систему сітьового планування.

П. П. Бондарєв.

ОПЕРА́ТОР (лат. operator — виробник) — 1) У математиці — закон f (правило), за яким кожному елементові x множини X (області визначення) ставиться у відповідність певний елемент $y = f(x)$ множини Y (області значень). Еквівалентний зміст мають терміни: *відображення,* перетворення, *функція.* Якщо множина значень О. належить множині дійсних або комплексних чисел, він наз. *функціоналом.* Широко застосовують лінійні О., тобто такі, для яких: а) області визначення і значення є лінійними *просторами;* б) $f(x_1 + x_2) = f(x_1) + f(x_2)$, $x_1, x_2 \in X$ (адитивність); в) $f(\alpha x) = \alpha f(x)$, $x \in X$, α — довільний скаляр (однорідність). Лінійними О. є, напр., диференціальний О.

$$f[x(t)] = a_0(t)\,x(t) + a_1(t) \times$$
$$\times\, x'(t) + \ldots + a_n(t)\,x^{(n)}(t)$$

та інтегральний О.

$$f[x(t)] = \int_a^b K(t, s)\,x(s)\,ds,$$

визначені на деяких лінійних просторах функцій. Лінійний О. є одним із осн. об'єктів, що вивчаються в *функціональному аналізі;* теорія лінійних О. значною мірою складає матем. апарат сучас. теор. фізики.

2) У програмуванні — інструкція даної *мови програмування,* якою задається певний крок процесу обробки *інформації* на *електронній обчислювальній машині. Програми ЦОМ* складаються з відповідних послідовностей О. (та деяких ін. мовних конструкцій — описів тих чи ін. об'єктів, коментарів). Типовими в *програмуванні* є О.: присвоєння, що задають початкове числове значення змінним; циклу, що визначають повторне виконання деякої сукупності дій; введення — виведення, призначені для передачі даних з одних ділянок *пам'яті обчислювальної машини* в інші; *процедури,* що задають виконання певних підпрограм; вибору, що служать для керування послідовністю виконання О. програми, для чого деякі О. в програмі позначаються відповідними мітками. Наявний набір О. характеризує орієнтацію мови на ті чи ін. застосування, а їхня ємність — рівень мови. Так, мовою високого рівня (напр., *ФОРТРАН*ом) О. $X = (A - B) * C + Y$ означає дію присвоєння змінній X значення виразу, записаного після знака рівності; мовою деякого асемблера (*транслятора з мови машинної,* орієнтованої на конкретну обчислювальну машину) описаному крокові обчислень може відповідати ціла низка кроків, напр.: заслати на суматор A; відняти від значення суматора B; помножити значення суматора на C; додати до значення суматора Y; значення суматора присвоїти X.

О. А. Ющенко.

ОПЕРА́ТОР у біології — ділянка *дезоксирибонуклеїнової кислоти,* що безпосередньо прилягає до ділянки структурних *генів;* регулює функціональну активність *оперона.* О. не несе в собі інформації про структуру будь-якого білка або *рибонуклеїнової кислоти,* а лише здатний пізнавати й приєднувати до себе білки-регулятори, які є продуктами спец. генів-регуляторів. Залежно від того, закритий О. білком-регулятором чи ні, ген, роботою якого управляє даний оператор, виключається або включається.

О. Й. Черепенко.

ОПЕРА́ТОРСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — специфічна для кінематографії і телебачення галузь худож. творчості. Служить для створення в процесі *кінознімання* худож. зображень, які в художньо-образній, конкретній і достовірній формі розкривають ідею і зміст фільму. Оператор разом з режисером, художником та ін. членами знімального колективу розробляє образотворче вирішення фільму, на основі якого та за допомогою сучас. методів і кінематографічної техніки здійснює кінознімання. Основне в О. м.— відбір і втілення на екрані найбільш виразних композиційних, пластичних і колористичних вирішень, точок зору і *ракурсів кінознімання,* оптичне світлове трактування матеріалу, що сприяє максимально повній передачі теми та ідеї фільму. Становлення О. м. відбувалося в тісному зв'язку з розвитком *кіномистецтва* і вдосконаленням тех. засобів кіновиробництва. Особливістю О. м. є те, що воно дає змогу відтворити на екрані не лише форму, колір, об'єм і фактуру предметів, тональну і лінійну перспективу об'єкта знімання, а й швидкість, темп і напрям руху в часі і просторі. Оскільки всі елементи зображення перебувають у русі в процесі знімання, безперервно змінюються лінійно-просторова композиція, світлотональне і колористичне вирішення кінокадру, ракурс, оптичний малюнок і величина *плану кінематографічного,* темп і ритм внутрікадрового руху. Водночас робота над композицією кадру поєднується з образотворчим вирішенням сцени, епізоду і фільму в цілому. Специфічна галузь О. м.— комбіновані і спеціальні види знімань, які дають змогу здійснити складніобразотворчі завдання худож., фантастичного або науково достовірного зображення дійсності, явищ природи. На ранній стадії розвитку кіно завдання оператора зводилось до точної фіксації театр. постановок тощо. Але вже в дореволюц. кіно рос. оператори О. Левицький, Є. Славинський, М. Козловський, Б. Завєлєв та ін. розробляли основи О. м. В 20-х рр. рад. оператори брали участь в агітпоїздах (див. *Агітфільм*), знімали хроніку найважливіших подій життя молодої республіки (О. Левицький, П. Новицький, Е. Тіссе та ін.). Згодом у худож. кіно рад. оператори утверджували реалістичний метод відображення дійсності, нові форми розкриття революц. подій. Основою творчості рад. операторів стало образне трактування зображення, пошук граничної виразності й достовірності у відтворенні на екрані середовища, дії. У розвитку рад. О. м. значну роль відіграла творча співдружність режисерів та операторів, яка грунтувалась на єдності ідейно-худож. позицій: С. Ейзенштейна й Е. Тіссе, В. Пудовкіна й А. Головні, Г. Козінцева, Л. Трауберга й А. Москвіна, М. Ромма й Б. Волчека, М. Калатозова й С. Урусевського. Серед провідних рад. кінооператорів також О. Гальперін, Л. Косматов, В. Монахов, В. Юсов, І. Гріцюс, А. Петрицький та ін.

Великий вплив на розвиток О. м. на Україні мала творчість режисерів О. Довженка, І. Савченка, І. Кавалерідзе, Дзиги Вертова, які працювали разом з операторами Д. Демуцьким («Арсенал», 1928; «Земля», 1930), Ю. Єкельчиком («Щорс», 1940; «Богдан Хмельницький», 1941), О. Калюжним («Злива», 1929), М. Топчієм («Коліївщина», 1933; «Прометей», 1935), М. Кауфманом («Людина з кіноапаратом», 1929). Творчими пошуками позначена діяльність операторів Б. Завєлєва, Г. Дробіна, М. Бєльського. Значний внесок у розвиток сучас. О. м. зробили укр. кінооператори О. Панкратьєв, М. Кульчицький (одним з перших на Україні почав освоювати знімання звукових і кольорових фільмів), О. Прокопенко, М. Чорний, П. Тодоровський, В. Ілленко, Ю. Ілленко, С. Шахбазян, В. Верещак, В. Квас, В. Калюта, О. Антипенко, О. Ітигілов.

Серед відомих операторів зарубіж. кіно: франц.— Ж. Перінальь, Р. Юбер, А. Дене, амер.— Г. Толанд, А. Міллер, Т. Гаудіо, італ.— О. Мартеллі, К. Монтуорі, А. Тонті, Дж. Ді Венанцо, япон.— К. Міякава, польс.— Е. Вуйцік, Е. Ліпман та ін. У зарубіж. комерційному кіно робота оператора базується на вивірених прийомах, на стандартному використанні оптики, освітлення, композиційної будови.

Літ.: Косматов Л. Операторское мастерство. М., 1962; Головня А. Д. Мастерство кинооператора. М., 1965; Ильин Р. Н. Изобразительные ресурсы экрана. М., 1973.

О. Ю. Прокопенко.

ОПЕРА́ЦІЇ МАШИ́ННІ — дії, що їх кодують у вигляді окремих команд, які реалізуються устаткуванням *електронної обчислювальної машини.* Набір О. м. повинен бути функціонально повним і ефективним. Функціональна повнота передбачає достатність набору операцій для опису *алгоритмів,* ефективність відображає відповідність цього набору призначенню та вимогам до продуктивності ЕОМ. З набором О. м. пов'язується система команд (що створюють *мову машинну*), які зумовлюють відповідні дії та визначають адреси операндів. За функціональним призначенням О. м. ділять на арифм. та логічні операції, операції відношення, операції пересилань, переходи, операції введення — виведення, спец. операції. Арифметичні, логічні та операції відношення служать для обчислювання арифм. та логічних виразів. До них належать: додавання, віднімання, множення, ділення та перетворення чисел з однієї *системи числення* чи форми подання на іншу; *кон'юнкція, диз'юнкція,* заперечення та зсуви вліво і вправо на задане число розрядів; порівняння («менше», «більше» тощо). Операції пересилань служать для передавання *інформації* між *процесором* та осн. пам'яттю ЕОМ. Переходи служать для керування порядком виконання команд. Вони забезпечують можливість передавання керування будь-якій команді *програми ЦОМ,* причому таке передавання може відбуватися безумовно чи за значенням деякої умови. Операції введення — виведення служать для передавання інформації між осн. пам'яттю та зовн. пристроями ЕОМ. Спеціальні операції — це вбудовані процедури, які виконуються за підпрограмами (чи мікропрограмами), що зберігаються в *пам'яті обчислювальної машини.* Вони визначають процедури виконання деяких часто вживаних дій. Прикладом таких операцій може бути обчислювання *елементарних функцій,* звернення до бібліотеки стандартних підпрограм. Тенденція до підвищення рівня машинної мови, пов'язана з реалізацією *алгоритмічних мов,* веде як до розширення кількості видів О. м., так і до їх ускладнення. Вибір конкретного складу О. м. визначається класом та призначенням ЕОМ.

Літ.: Глушков В. М. Теория алгоритмов. К., 1961; Глушков В. М. [та ін.]. Вычислительные машины с развитыми системами интерпретации. К., 1970; Майоров С. А., Новиков Г. И. Структура электронных вычислительных машин. Л., 1979.

Л. Я. Карпман.

ОПЕРА́ЦІЙ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ в кібернетиці — напрям дослідження складних систем, що базується на *моделюванні математичному* їхніх окремих функцій та операцій. Методи О. д. дають змогу планувати виробництво та оперативно керувати ним, проектувати великі об'єкти, об'єктивно досліджувати різноманітні прояви діяльності організованих колективів. Для розв'язування задач О. д. використовують апарат багатьох розділів сучас. математики (напр., *математичної статистики,* теорії *випадкових процесів, ігор теорії,* математичне *програмування* та ін.), електронно-обчислювальну техніку та автоматизовані системи. Виділення О. д. в окремий напрям зумовлено специфікою матем. моделювання на *електронних обчислювальних машинах* та використанням сучас. матем. методів оптимізації (знаходження найкращих варіантів) систем.

Дослідження систем з точки зору О. д. передбачає здійснення ряду осн. етапів, які забезпечують розв'язання задачі оптимізації їх. Такими етапами є: 1) вивчення системи з метою створення її матем. моделі, за допомогою якої можна побудувати різні варіанти системи; 2) побудова критерію, тобто кількісної характеристики кожного з варіантів; 3) знаходження оптимального варіанта системи (розв'язок багатоваріантної задачі). Цей етап здійснюється за допомогою сучас. матем. методів оптимізації та системного моделювання; 4) перевірка відповідності оптимального варіанта дійсній задачі оптимізації системи та здійснення заходів (розроблених у рамках *системотехніки,* з застосуванням методології системного аналізу), пов'язаних з реалізацією прийнятих рішень.

Деякі проблеми О. д. виділені в самостійні напрями; так, добре розвинута *масового обслуговування теорія,* теорія розкладів та ін. На Україні методи О. д. розробляють в Ін-ті кібернетики АН УРСР, Ін-ті математики АН УРСР та Київ. держ. університеті.

Літ.: Танаев В. С., Шкурба В. В. Введение в теорию расписаний. М., 1975; Ермольев Ю. М. [та ін.]. Математические методы исследования операций. К., 1979. *В. С. Михалевич.*

ОПЕРАЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА — комплекс *програм ЦОМ,* які забезпечують функціонування обчислювальних систем. Осн. призначенням О. с. є керування виконанням програм користувачів *обчислювальної системи,* націлене на макс. підвищення її продуктивності при забезпеченні безперервної роботи системи в різних режимах — однопрограмному, пакетному (див. *Програм пакети*), мультипрограмному (див. *Мультипрограмування*), розподілу часу, режимі запит — відповідь, комбінованих. Осн. функції О. с. реалізує керуюча програма, що забезпечує автом. виконання програм як самої О. с., так і абонентів. В О. с. розрізняють два види мов: мову зв'язку операторів і користувачів з О. с. і мову зв'язку програм, які виконуються *електронною обчислювальною машиною* (мову макрокоманд), з О. с. Перша з них включає команди, які подаються системі з пульта оператора або з *терміналів* користувачів, і повідомлення машини; друга включає заявки на виконання окремих системних процедур, призначених для надання програмам доступу до машинних ресурсів, для введення — виведення даних

тощо. О. с. є частиною внутр. *математичного забезпечення ЕОМ.* За допомогою прикладних програм заг. матем. забезпечення можуть бути розширені окремі можливості О. с. Сучас. О. с. містять десятки і сотні тисяч команд і практично повністю автоматизують зовн. і внутр. організацію процесу переробки *інформації* на ЕОМ.
К. Л. Ющенко.

ОПЕРАЦІ́ЙНЕ ЧИ́СЛЕННЯ — розділ математичного аналізу, в якому розробляються методи розв'язування певних класів диференціальних, інтегральних, інтегродиференціальних та різницевих рівнянь. О. ч. базується на ідеї заміни шуканих функцій (оригіналів) деякими ін. функціями (зображеннями), що їх одержують за допомогою певних відомих правил (найчастіше для цього використовують *Лапласа перетворення*). При використанні перетворення Лапласа операції диференціювання оригіналів відповідає операція множення зображень на незалежну змінну. Тому, напр., задача розв'язування *лінійного диференціального рівняння* зі сталими коефіцієнтами зводиться до розв'язування *алгебраїчного рівняння* відносно зображень шуканих функцій. Розв'язавши його і перейшовши від зображення до оригіналу, одержують розв'язок шуканого рівняння.

О. ч. вперше систематично було викладено у працях М. Є. *Ващенка-Захарченка* та інших математиків середини 19 ст. Значного поширення О. ч. набуло після того, як О. *Хевісайд* застосував його до розв'язування електротех. проблем. У 2-й пол. 20 ст. в О. ч. розроблено більш ефективні методи, ніж метод перетворення Лапласа; ці методи пов'язані з перетворенням Фур'є та *узагальненими функціями.* Операційне числення широко застосовують у механіці, теорії автоматичного регулювання тощо.

Літ.: Штокало И. З. Операционное исчисление. К., 1972; Диткин В. А., Прудников А. П. Операционное исчисление. М., 1975; Деч Г. Руководство к практическому применению преобразования Лапласа. Пер. с нем. М., 1965. *М. И. Ядренко.*

ОПЕРАЦІОНАЛІ́ЗМ — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у сучасній бурж. філософії. Осн. ідеї О. сформулював 1927 фізик П. У. *Бріджмен.* Згідно з О. справжній зміст понять, зокрема наукових, визначається не об'єктивною реальністю, відображенням якої є поняття, а сукупністю (множиною) експериментальних, «вимірювальних» *операцій* (звідси назва), за допомогою яких дістають дане поняття. В результаті саме поняття — «реальність» тлумачиться прихильниками О. як результат збігу різних, незалежних одна від одної множин операцій; операції при цьому можуть бути не тільки «фізичними», а й «розумовими» — «паперово-олівцевими», «вербальними» (словесними) тощо. О. близький до *неопозитивізму,* а оскільки твердить, що об'єкти цілком залежать від діяльності суб'єктів,— і до *прагматизму.* Теза О.— «безпосередній досвід включає тільки речі у моїй свідомості» — свідчить, що він є різновидом *соліпсизму.* *І. В. Бичко.*

ОПЕРА́ЦІЯ (лат. operatio — дія, вплив)—1) Дії, заходи, виконувані за певним планом і спрямовані на вирішення якогось завдання, досягнення якоїсь мети (напр., *операція військова,* О. хірургічна). 2) Дія, що належить до кола функцій даного підприємства, установи, орг-ції, відділу, окремого працівника тощо (напр., торг. О., фінанс. О., технологічна О., поштова О.). 3) Див. також *Операції машинні.*

ОПЕРА́ЦІЯ ВІЙСЬКО́ВА — форма ведення бойових дій оперативними (оперативно-стратегічними) об'єднаннями збройних сил; сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, місцем і часом битв, боїв і ударів, що їх проводять на *театрі воєнних дій* або на стратегічному (операційному) напрямі за єдиним планом для розв'язання стратегічних, оперативно-стратегічних або оперативних завдань. О. в. може проводитися об'єднаннями одного або кількох видів збройних сил. За масштабом О. в. бувають стратегічні, фронтові, армійські, флотилії; залежно від сфери ведення бойових дій — сухопутні, морські, протиповітряні, повітряні, а також спільні; за своєю метою можуть бути наступальні та оборонні.

ОПЕ́РЕННЯ в біології — пір'яний покрив птахів. *Пір'я* у більшості птахів розташоване на шкірі нерівномірно: птерилії — ділянки, вкриті контурним пір'ям, чергуються з *аптеріями,* на яких його нема. Лише в безкільових, пінгвінів і паламедей пір'я розміщене на шкірі рівномірно. У деяких птахів (напр., чаплевих, совоподібних, багатьох горобцеподібних) пух вкриває лише аптерії, у тинамоподібних — лише птерилії, у більшості ін. птахів — все тіло. О. періодично замінюється (див. *Линяння*). О. запобігає охолодженню тіла, забезпечує його обтічну форму під час польоту та утворює несучі поверхні — крила і хвіст.

ОПЕ́РЕННЯ ЛІТАКА́ — крилоподібні частини *літака,* що забезпечують його стійкість і керованість. О. л. буває вертикальне (нерухомий *кіль* з рухомим рулем напряму) та горизонтальне (нерухомий чи рухомий *стабілізатор* з рухомим рулем висоти або рухомий стабілізатор без руля). До осн. типів О. л. (мал.) належать: однокільове з нижнім розміщенням горизонтального оперення (звичайне), Т- та V-подібні, двокільове. Розміщують О. л. звичайно на хвостовій частині *фюзеляжу* літака. Є також літаки лише з вертикальним оперенням на кінцях крила, з горизонтальним оперенням на передній частині фюзеляжу та ін.
О. В. Флоринський.

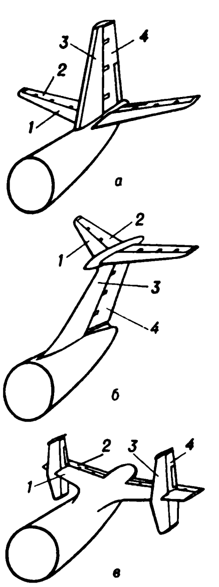

Оперення літака: *а* — звичайне; *б* — Т-подібне; *в* — двокільове; *1* — стабілізатор; *2* — руль висоти; *3* — кіль; *4* — руль напряму.

ОПЕРЕ́ТА (італ. operetta, франц. opérette, букв.— невелика опера) — жанр музично-театрального мистецтва комедійного характеру, в якому спів і танець поєднуються з розмовним діалогом. У 17—18 ст. О. називали невеликі опери на жартівливо-побутові сюжети, що протиставлялися аристократичному театрові. Як самостійний жанр О. виникла в серед. 19 ст. у Франції (Ф. Ейве, Ж. *Оффенбах*); кращі зразки відзначалися сатиричною спрямованістю й злободенністю («Орфей у пеклі», «Прекрасна Єлена» Оффенбаха та ін.). Пізніше в О. («Чайна квітка» Ш. Лекока, «Корневільські дзвони» Р. Планкета) ввійшли ліричні мотиви. В 2-й пол. 19 ст. в Австро-Угорщині з'явилася т. з. віденська О. (Ф. Зуппе, К. Міллекер), яка пізніше здобула широку популярність завдяки побудованим на нар.-пісенній основі творам Й. *Штрауса*-сина («Летюча миша», «Циганський барон» та ін.). До віденської школи належать і угорські композитори Ф. *Легар* («Весела вдова») та І. *Кальман* («Сільва»). В Англії О. писали А. Салівен, С. Джонсон. На рос. сцені О. утвердилася в кін. 60-х рр. 19 ст., але жодного оригінального твору в дореволюц. час не з'явилося. Українські комічні опери мають давні традиції і наз. оперетами, за висловом М. Лисенка, «лише за відсутністю терміна». Класичні зразки цього жанру — «Чорноморці» М. Лисенка, «Сватання на Гончарівці» К. Стеценка — пов'язані з укр. нар. мелосом і реалістичні за своєю основою. Рад. О. розвивається як нац. музична комедія (в Росії — М. Стрельников, Д. Шостакович, І. Дунаєвський, Б. Александров, Ю. Мілютін, В. Соловйов-Сєдой, Т. Хренніков та ін.; в Грузії — В. Долідзе, Ш. Милорава, Г. Цабадзе; в Азербайджані — У. Гаджибеков, С. Рустамов, Ф. Аміров; у Вірменії — В. Тигранян, В. Котоян, О. Айвазян; в Латвії — А. Жилінський; в Литві — Б. Горбульскис; в Естонії — Е. Арро, Л. Нормет; у Татарії — Д. Файзі). У заг. процесі розвитку рад. О. помітне місце посідає укр. рад. О. (твори О. Рябова, А. Кос-Анатольського, О. Сандлера, В. Лукашова, О. Білаша, Я. Цегляра та ін.). Серед провідних театрів О. в СРСР — Московський театр оперети, Ленінгр. театр муз. комедії, зокрема на Україні — *Київський театр оперети, Одеський театр музичної комедії.*
Т. П. Булат.

ОПЕРІ́ЗУЮЧИЙ ЛИША́Й — гостре інфекційне захворювання, що спричинюється *вірусом,* який уражає *нервову систему* і шкіру. Хворіють на О. л. тільки дорослі, у дітей цей вірус викликає *вітряну віспу.* Проявляється О. л. у висипанні на запаленій шкірі пухирчиків за ходом великих нервових стовбурів. Такі пухирчики утворюються здебільшого в ділянці міжреберних нервів, а також на обличчі, звичайно на одній половині тіла. Пухирці мають прозорий серозний вміст, розміри їх від шпилькової головки до сочевиці, іноді зливаються. Часто припухають поблизькі *лімфатичні вузли.* О. л. супроводиться досить сильними болями. Тривалість захворювання 3—4 тижні. Лікування: знеболювальні засоби, вітаміни, ультрафіолетове опромінювання, противірусні препарати; місцеві заходи — мазь, примочки розчинами тощо.

ОПЕРО́Н — ділянка *дезоксирибонуклеїнової кислоти,* що скла-

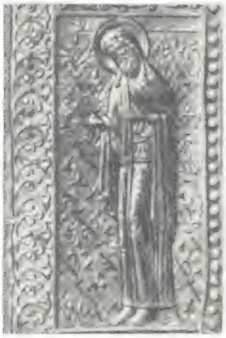

Опізарі Бека. Оклад «Спаса з Анчисхаті». Фрагмент. Золото. 1184 — 1193. Музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

дається з регуляторних елементів—*промотора* і *оператора* та структурних *генів*; детермінує синтез білків-ферментів, що потрібні для здійснення ланцюга послідовних реакцій. Ген-регулятор може бути розташований у різних ділянках *хромосоми;* його продукт — білок-регулятор, постійно синтезується в клітині в невеликій кількості і здатний взаємодіяти з двома різними субстратами: з оператором і з ефектором (низькомолекулярною речовиною). В одних випадках (репресибельні системи) комплекс білка-регулятора з ефектором набуває спорідненості до оператора, він приєднується до нього, внаслідок чого відбувається виключення генів, що керуються даним оператором. В інших випадках (індуцибельні системи) ефектор, приєднуючись до білка-регулятора, звільняє оператор від цього білка, спричинюючи запуск роботи генів, підлеглих даному оператору. Т. ч. О. забезпечують координацію синтетичних процесів і відповідні реакції клітини на вплив навколишнього середовища. *О. Й. Черепенко.*

ОПІДЗО́ЛЕНІ ГРУНТИ́ — грунти лісостепової і лісової зон, що утворилися під трав'янистими лісами. До О. г. належать такі генетичні підтипи: світло-сірі, сірі і темно-сірі лісові грунти, а також опідзолені чорноземи.

На Україні О. г. поширені в лісостеповій зоні та на Поліссі. Світло-сірі й сірі за походженням і будовою наближаються до *підзолистих грунтів* (гумусовий горизонт неглибокий — 10—22 см, вміст *гумусу* — 1—3%; горизонт цей дуже вилугуваний, кислий, малоструктурний). Темно-сірі та опідзолені чорноземи — менш опідзолені, не такі кислі, як грунти перших 2 підтипів. Гумусовий горизонт у темно-сірих— 50—70 см, вміст гумусу — 3,5—5,5%, а в опідзолених чорноземів — відповідно 70—90 см і 5,5—7%. Щоб підвищити родючість О. г., треба поглиблювати орний шар, удобрювати його, застосовувати *вапнування грунтів, сидерацію.*

ОПІЗА́РІ — груз. майстри карбування на металі 2-ї пол. 12 ст. Працювали в Опізі — стародавньому монастирському центрі груз. л-ри та мистецтва. Бешкен О. виконав оправу до Бертського четвероєвангелія (позолочене срібло, Ін-т рукописів АН Груз. РСР, Тбілісі). Бека О., ймовірно, учень Бешкена О. Автор оправи до Цкароставського четвероєвангелія (позолочене срібло, зберігається там же). Твори О. прикрашені вставками з емалі й дорогоцінного каміння.

Літ.: Амиранашвили Ш. Бека Опизари. Тбилиси, 1956.

О́ПІЙ, опіум (лат. opium, з грец. ὄπιον, від ὀπός — бродильний сік) — засохлий на повітрі молочний сік з надрізів нестиглих коробочок *маку* снотворного. О.— один з стародавніх цінних лікарських засобів. Являє собою темно-бурі грудочки гіркої безформної маси з своєрідним запахом. Містить близько 20 *алкалоїдів*, у т. ч. *морфін*, який гол. чин. і визначає фармакологічні властивості О. В мед. практиці О. застосовують як *знеболювальний засіб*, а також при проносах у вигляді порошків, сухого екстракту, настою. В малих кількостях О. входить до складу комбінованих протикашльових та відхаркувальних засобів. При тривалому застосуванні О. може розвинутись хвороблива пристрасть до нього (див. *Наркоманія*).

О́ПІК — ушкодження тканин (шкіри, слизової оболонки, підлеглих тканин) внаслідок діяння високої температури (термічні О.), хімічних речовин — концентрованих кислот, лугів (хімічні О.), струму (електричний О.) та іонізуючого випромінювання (променеві О.). За глибиною ураження О. поділяють на 4 ступені: 1-й ступінь — ушкодження поверхневих шарів *епітелію* шкіри; вона червоніє, утворюється невеликий набряк (одужання настає на 4—5-й день); 2-й ступінь — більш значне ушкодження *епідермісу* з утворенням пухирів, при відсутності інфекції загоювання настає на 10—15-й день, без утворення рубців; 3-й ступінь — *некроз* шкіри сухий або вологий (змертвіння всієї товщі шкіри); 4-й ступінь — змертвіння підшкірної клітковини, м'язів і кісток. Тяжкість О. залежить не тільки від ступеня О., а й від його площі, яку визначають у процентах до поверхні усього тіла потерпілого. Лікування: при опіках 1-го ступеня опечену ділянку змащують спиртом або одеколоном, слабким розчином марганцю, при ін. ступенях О. потерпілого негайно доставляють в лікарню.

ОПІ́КА — в СРСР засіб виховання й держ. охорони особистих і майнових прав та інтересів *неповнолітніх,* які не досягли 15 років і лишилися без батьківського піклування (смерть батьків, *позбавлення батьківських прав* тощо), а також для повнолітніх осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства. Передбачена *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (в УРСР — гл. 15 і 16 КпШС УРСР). О. встановлюється за місцем проживання особи виконавчим к-том районної (міської), сільс. або селищної Ради нар. депутатів. Для безпосереднього здійснення О. призначається опікун, переважно з близьких осіб підопічного або з числа осіб, виділених громад. орг-цією за його згодою. Свої обов'язки опікуни виконують безоплатно. Вони зобов'язані створювати необхідні умови підопічному, забезпечувати його доглядом, лікуванням тощо, піклуватися про його фіз. розвиток, навчання і підготовку до суспільно корисної діяльності. О. припиняється після досягнення неповнолітнім 15 років; в разі повернення його на виховання батькам; у разі видужання особи, що була визнана судом недієздатною, і поновлення її у *дієздатності*; внаслідок смерті підопічного тощо. *С. П. Індиченко.*

ОПІ́КА МІЖНАРО́ДНА — міжнар. система, створена після 2-ї світової війни в рамках ООН як тимчасовий інститут для управління окремими колоніальними і залежними територіями, на які раніше поширювалась *мандатна система* або які було відторгнуто від держав гітлерівської коаліції в результаті війни, а також територіями, добровільно включеними до системи опіки д-вами, відповідальними за управління ними. Відповідно до Статуту ООН осн. завданням О. м. є сприяння політ., екон. і соціальному прогресові населення цих територій, їх розвиткові в напрямі до самоврядування або незалежності. Умови О. м. і функції ООН по ній визначаються угодою між д-вою, яка управляла підопічною територією, і Ген. Асамблеєю ООН або, якщо ця територія визнається важливою в стратегічному відношенні,— *Радою Безпеки ООН.* Для здійснення функцій ООН по О. м. створено Раду по опіці. Крах колоніальної системи імперіалізму прискорив процес визволення народів підопічних територій. Істор. значення для їхньої долі мала прийнята 1960 з ініціативи СРСР Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам (див. *Декларації ООН*). Тепер під О. м. з 11 територій з населенням понад 20 млн. чол. залишилась тільки підопічна Тер. Тихоокеанські О-ви *(Мікронезія)* заг. площею 1,8 тис. кв. км з нас. 130 тис. чол. (1977), що перебуває під опікою США. *К. С. Забігайло.*

ОПІ́ЛЛЯ — 1) Давньоруська назва безлісих або малолісистих рівнинних територій з родючими грунтами в межах лісових зон. Такі безлісі ділянки здавна використовували під орні землі (напр., Владимирське О., Юр'ївське О., Касимівське О. серед хвойних та мішаних лісів *Східно-Європейської рівнини,* Львівське О.— серед широколистяних лісів та ін.). 2) Назва зх. частини *Подільської височини,* в межах Львів., Івано-Фр. і Терноп. областей УРСР (Подільське горбогір'я). Переважні висоти 350—400 м. Поверхня розчленована лівими притоками Дністра — Свіржем, Верещицею та ін. Поширені буково-дубові ліси на сірих опідзолених грунтах. Значні площі розорані. *К. І. Геренчук.*

ОПІ́ЛЬСЬКИЙ Юліан (справж. прізв., ім'я та по батькові — Рудницький Юрій Львович; 8.XII 1884, Тернопіль — 9.II 1937, Львів) — укр. письменник. Навчався у Львівському університеті, 1907 закінчив ун-т у Граці (Австрія). Був учителем укр. гімназії у Львові. Автор трилогії, до якої ввійшли романи: «Іду на вас» (1918) — з часів Київської Русі, «Ідоли падуть» (1928) і «Сумерк» (1929) — про боротьбу укр. народу проти польс. шляхти в 15—16 ст. На істор. теми написав і ряд повістей, оповідань, нарисів. Позитивно оцінював ранні твори Я. Галана; виступав з статтями проти укр. бурж. націоналістів, які фальсифікували історію України.

Тв.: Іду на вас.— Ідоли падуть.— Сумерк. Львів, 1958.

ОПІО́ЇДНІ ПЕПТИ́ДИ, активні нейропептиди — фізіологічно активні поліпептиди (див. *Пептиди*), що беруть участь у регуляції діяльності *нервової системи.* До них належать ендорфіни та енкефаліни, що є поліпептидами з ланцюгом *амінокислот* від 5 (метіонін-енкефалін) до 30 (β-ендорфін). Утворюються при розщепленні в організмі гормонів *гіпофіза,* що містять довгі ланцюги амінокислот (до 91), і є фрагментами цих гормонів. Активними нейропептидами є також поліпептиди ін. походження (бомбезин, субстанція Р, а також судиноактивний поліпептид кишечника). Вони виявлені в нейронах *центральної нервової системи* та *вегетативної нервової системи.* Ендорфіни діють на нервову систему подібно до наркотика *морфіну* та ін. *алкалоїдів,* що входять до складу *опію* (звідси й назва), і відіграють важливу роль у механізмі знеболювання. Інші нейропептиди беруть участь у регуляції *кров’яного тиску,* секреції *гормонів* та *медіаторів,* а також впливають на функцію нейронів та психічну діяльність. *К. І. Несен.*

ОПІ́Р — річка у Львівській обл. УРСР, права прит. Стрия (бас. Дністра). Довж. 58 км, площа бас. 843 км^2. Бере початок і тече в межах *Карпат Українських.* Береги вкриті лісами. Використовують для зрошування культур. пасовищ. На О.— м. *Сколе.*

О́ПІР МАТЕРІ́АЛІВ — наука про інженерні методи розрахунку на міцність, жорсткість і стійкість конструктивних елементів споруд і машин, пов’язана з вивченням фізико-механічних властивостей і особливостей структури матеріалів, з яких вони виготовлені. Грунтується на законах і висновках теоретичної *механіки,* але, на відміну від неї, вивчає рівновагу і рух реальних тіл — тобто тіл, що деформуються під дією зовн. чинників (навантаження, т-ри тощо); в експериментальній частині використовує положення фізики і *матеріалознавства.* Завдання О. м. полягають у встановленні матем. співвідношень між зовн. силами, геом. розмірами конструктивних елементів, *деформаціями* і силами *пружності,* що виникають від зовн. сил; у розроблянні інженерних теорій *міцності,* на основі яких перевіряють міцність конструктивних елементів у складному напруженому стані. При виведенні матем. співвідношень приймають гіпотези: про суцільність матеріалу (атомістична теорія дискретної будови матеріалу не враховується); про однорідність та ізотропність (див. *Ізотропія*) матеріалу; про його ідеальну пружність (розміри тіла повністю відновлюються, коли навантаження перестає діяти); про лінійну залежність між напруженнями і деформаціями (див. *Гука закон*). Вдаються також до гіпотез: про плоскі перерізи (всі поперечні перерізи тіла, плоскі до деформування, залишаються такими самими при деформуванні), про малість переміщень (вони незначні порівняно з розмірами тіла, що деформується) тощо. При виведенні розрахункових формул застосовують *розрахункові схеми.* Осн. об’єктами вивчення в О. м. є прямо- чи криволінійний стрижень, або брус (див. *Кривий брус* в опорі матеріалів), і пластина (зокрема, *оболонка*). Розрахункові характеристики матеріалу в різних умовах навантаження й взаємодії з навколишнім середовищем (у т. ч. в умовах глибокого вакууму, надвисоких і наднизьких т-р, радіації) одержують на основі експериментальних досліджень, використовуючи спец. випробувальні машини і вимірювальні прилади. За результатами досліджень будують цільові діаграми «напруження — деформації», встановлюють границі текучості, міцності і характеристики пружності матеріалу, що дає змогу визначати найбільш напружені зони у розрахунковому елементі, його деформації і *переміщення.* Порівнюючи за допомогою цільових діаграм розрахункові величини напружень і деформацій з допустимими (див. *Допустиме напруження*), визначають на стадії проектування або перевірки розміри і форму конструктивних елементів, які мають забезпечити надійну й економічну експлуатацію споруди (машини). Вперше необхідність застосування аналітичних методів розрахунку елементів споруд замість емпіричних правил обгрунтував Г. *Галілей.* Велике значення для розвитку О. м. мали дослідження Д. *Бернуллі,* Р. *Гука,* Л. *Ейлера,* Ш. О. *Кулона,* К. О. *Мора,* Л. М. А. *Нав’є,* А. Ж. *Сен-Венана,* С. П. *Тимошенка,* Т. *Юнга,* вітчизн. вчених О. М. *Динника,* Д. І. *Журавського,* М. В. *Остроградського,* Ф. С. *Ясинського* та ін. В СРСР проблеми О. м. вивчають у Ін-ті проблем механіки АН СРСР, Ін-ті металургії АН СРСР, Ін-ті машинознавства (Москва), Ін-ті механіки полімерів АН Латв. РСР, *Механіки інституті* АН УРСР, *Міцності проблем інституті* АН УРСР, *Електрозварювання інституті* імені Є. О. Патона АН УРСР та ін. н.-д. установах.

Літ.: Феодосьев В. И. Сопротивление материалов. М., 1974; Сопротивление материалов. М., 1975; Писаренко Г. С. [та ін.]. Сопротивление материалов. К., 1979.

Г. В. Ісаханов.

ОПІСТОРХО́З — глистяне трематодозне (див. *Трематодози*) захворювання людини і рибоїдних ссавців. Найпоширеніший О., спричинюваний котячою двоусткою (Opisthorchis felineus). У циклі розвитку цього гельмінта проміжними хазяями є молюск Bithynia leachi і риби. Людина та рибоїдні ссавці захворюють, з’їдаючи заражену сиру і напівсиру рибу. На ранній стадії захворювання спостерігаються гарячка, кропив’янка, ломота в м’язах і суглобах, головний біль; пізніше може уражатися печінка, жовчний міхур, підшлункова залоза; розвивається паразитарний *цироз печінки.* Лікування — протиглистяні засоби (тільки під наглядом лікаря). Тварини (коти, собаки, хутрові звірі) заражаються О., поїдаючи сиру, недостатньо термічно оброблену та пров’ялену рибу, уражену метацеркаріями гельмінта. Хворі тварини худі, шерсть у них скуйовджена, живіт збільшений, слизові оболонки жовтяничні, травлення розладнане. У них уражаються печінка, жовчний міхур, підшлункова залоза. Без своєчасного лікування тварини гинуть. Діагноз встановлюють на основі клінічних, імунологіч. і гельмінтологіч. досліджень. Для лікування застосовують гексахлоретан, гексахлорпараксилол та ін. з м’ясним фаршем. Не слід згодовувати тваринам сиру і напівсиру рибу (особливо родини *коропових*). Необхідно оберігати водойми від забруднення фекаліями.

«О́ПІУМНІ» ВІ́ЙНИ — грабіжницькі війни Великобританії та Франції проти Китаю в 19 ст. Внаслідок 1-ї «О.» в. (див. *Англо-китайська війна 1840—42*) Великобританія нав’язала Китаю нерівноправний Нанкінський договір, за яким було відкрито для англ. торгівлі 5 китайських портів, встановлено вигідні для Великобританії ввізне та вивізне мита, о. Сянган (Гонконг) став брит. володінням, Китай мав сплатити контрибуцію. За додатковим протоколом (1843) англ. уряд здобув ряд привілеїв (право екстериторіальності, право на концесії, принцип найбільшого сприяння). Поразка Китаю у війні з Великобританією і нав’язані йому договори ознаменували початок перетворення його на напівколоніальну країну. В 1856 Великобританія, а 1857 Франція, скориставшись з ослаблення Китаю внаслідок *Тайпінського повстання,* розв’язали 2-у «О.» в. (див. *Англо-франко-китайська війна 1856—60*). За Пекінськими договорами (1860) К. зобов’язувався сплатити контрибуцію Великобританії і Франції, Великобританія придбала частину п-ова Цзюлун (Коулун), ряд кит. портів було відкрито для іноз. торгівлі. Після утворення КНР чинність усіх нерівноправних договорів було припинено. *Р. М. Бродський.*

ОПІ́ШНЯ — селище міського типу Зіньківського р-ну Полтав. обл. УРСР, на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 45 км від залізнич. ст. Полтава. 7,0 тис. ж. (1981). В О.— з-д «Художній керамік», філіал виробничо-худож. об’єднання «Полтавчанка», виробниче відділення райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. школи, 2 лікарні, поліклініка, Будинок культури, клуб, 4 б-ки. О. відома з 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1925.

О.— один з найдавніших визначних осередків укр. нар. мистецтва. З 18 ст. тут розвинуті ткацтво і кераміка. В 1929 було засн. артіль «Червоний керамік», тепер з-д «Художній керамік». Найбільш характерним для О. є традиційний фігурний посуд у вигляді баранців, левів, птахів, барилець, куманців, баклаг, який виконує також декоративну естетичну функцію (для оздоблення інтер’єру). Серед майстрів — І. *Білик,* В. Біляк, Г. Кирячок, В. *Омеляненко,* В. Нікітченко та ін. Фігурний посуд майстри оздоблюють різноманітним ліпним декором і покривають кольоровою поливою. В О. виготовляють також керамічний посуд (глечики, макітри, вази, тарелі та ін.), який розписують рослинним орнаментом. Форми посуду м’яко округлені, мають спокійний силует. Здавна в О. виробляють керамічні іграшки (майстри О.

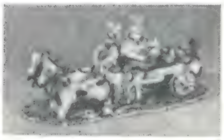

Опішня.

Тарілка і глечик. Початок 20 ст.

А. С. Білик-Пошивайло. Сюжетна композиція «Сорочинський ярмарок». 1974.

З. Й. Коломієць, Н. І. Оначко. Баклага. 1950.

Ночовник, В. Поросний, Ф. Чирвенко) і скульптуру малих форм, яка тепер виконує роль сувенірів,— багатофігурні композиції на сучас. тематику, за фольклорними та літ. мотивами [О. *Селюченко*, А.*Білик* (Білик-Пошивайло), В. Білик та ін.]. В О. вишивають сорочки, скатерті за зразками нар. орнаментів Полтавщини.

В. А. Щербак.

ОПІШНЯ́НСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — поселення, що належить до т. з. *роменських городищ*. Виявлено на поч. 20 ст. у пн.-сх. частині смт Опішні Зіньківського р-ну Полтав. обл. Під час розкопок 1940 і 1957 відкрито залишки 14 напівземлянкових жител з глиняними печами та 20 госп. і виробничих споруд. Знайдено значну кількість посуду та побутового й госп. інвентаря. Датують О. г. серединою 8 — поч. 9 ст.

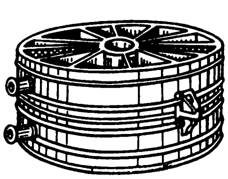

Опока.

ОПЛА́ТА ПРА́ЦІ — див. *Заробітна плата, Оплата праці* в сільському господарстві.

ОПЛА́ТА ПРА́ЦІ в сільському господарстві — винагорода за працю, вкладену в громадське господарство. В *радгоспах*, як і на ін. держ. підприємствах, О. п. виступає у формі *заробітної плати*, основаній на *тарифній системі* з урахуванням особливостей с.-г. виробн. В радгоспах О. п. виступає у відрядній і почасовій формах. О. п. керівних працівників і спеціалістів радгоспів провадять за посадовими окладами. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14.XI 1980 «Про поліпшення планування і економічного стимулювання виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів» набули дальшого розвитку відрядно-преміальна і акордно-преміальна системи заробітної плати, що має забезпечити більш тісний зв'язок О. п. колективів, бригад і ланок з кінцевими результатами виробн. Колг.-кооп. форма власності зумовлює специфічні риси в О. п. Тривалий час О. п. в *колгоспах* провадилася на *трудодні*. Якісні зміни відбулися в О. п. в колгоспах після Березневого пленуму ЦК КПРС (1965). Заходи щодо піднесення с. г. забезпечили зростання і стабільність доходів колгоспів, створили передумови для переходу колгоспів до гарантованої О. п. за єдиними для всіх г-в принципами. За критерій рівня оплати прийнято тарифні ставки радгоспів на аналогічних роботах. Колгоспи створюють грош. і натуральний фонди О. п. Грош. фонд витрачається на щомісячну оплату праці, натуральний видається в рахунок річної оплати в міру надходження продукції. В разі потреби колгоспи одержують на О. п. цільовий кредит. Існують і різні форми додаткової оплати, яка разом з гарантованим мінімумом становить основну О. п. Джерелом формування осн. оплати є частина валового доходу; по кінцевих наслідках діяльності колгоспу оплату здійснюють з чистого доходу, з якого сплачують також премії переможцям соціалістичного змагання. Створення і розвиток міжколгоспних об'єднань і *агропромислових об'єднань* сприяють дальшому вдосконаленню систем оплати праці.

Літ.: Примірний статут колгоспу. К., 1970; Ніжній М. І., Кирпаль З.П., Клоченок М. Т. Матеріальне стимулювання в колгоспах. К., 1978; Петрович В. Б. Проблемы совершенствования оплаты труда в колхозно-кооперативном секторе. К.— Одесса, 1978.

М. Д. Миро́нов.

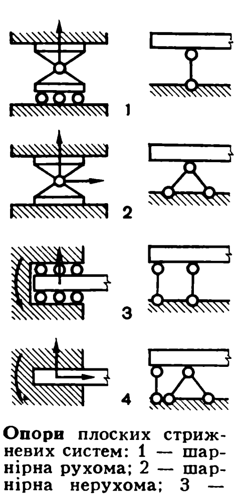

Опори плоских стрижневих систем: 1 — шарнірна рухома; 2 — шарнірна нерухома; 3 — затиснута рухома; 4 — затиснута нерухома (стрілками показано опорні реакції).

О́ПЛОДЕНЬ, перикарпій —частина *плоду* у рослин, яка оточує насіння або насінину. О. утворюється із стінок *зав'язі*, іноді за участю квітколожа та ін. частин квітки. О. бувають сухі й соковиті. В О. розрізняють 3 шари: зовн.— екзокарпій, серед.— мезокарпій і внутр.— ендокарпій. Звичайно — особливо у соковитих плодів — найкраще розвинутий мезокарпій, який часто буває м'ясистий, з великим вмістом цукрів (у черешні, персика) або олій (у маслини, авокадо). Ендокарпій у деяких плодів перетворюється на кісточку (у вишні, абрикоса). Екзокарпій іноді утворює різні вирости (напр., у клена).

ОПОВІДА́ННЯ — один із епічних жанрів літератури, невеликий за обсягом прозовий художній твір. Його особливість — короткочасність зображуваних подій, обмежена кількість дійових осіб. На поч. 19 ст. в Росії й на Україні в цьому значенні вживалось слово «повість». В рос. л-рі велика роль у розвитку жанру О. належить О. Пушкіну, І. Тургенєву, Л. Толстому, М. Горькому. В укр. л-рі спершу виникло побутове О. (Г. Квітка-Основ'яненко), згодом — соціально-побутове (Марко Вовчок, Панас Мирний), реалістично-сатиричне (І. Франко. Лесь Мартович) та ін.

Окремим різновидом О. вважають новелу, в основі сюжету якої лежить незвичайна життєва подія з несподіваною розв'язкою. Особливістю новели є також поглиблений психологізм і драматична напруженість дії. Жанрові межі між О. і новелою не завжди можна визначити. Новела виникла в епоху *Відродження* в Італії («Декамерон» Дж. Боккаччо), набула поширення з кінця 19 ст. (Гі де Мопассан, А. Чехов; в укр. л-рі — М. Коцюбинський, А. Тесленко, О. Кобилянська, В. Стефаник, С. Васильченко). Відомі жанрові різновиди О. гостро сюжетного (О'Генрі, О. Грін), детективного (А. Конан Дойль, Д. К. Честертон), науково-фантастичного (Г. Уеллс), історичного тощо. В укр. рад. л-рі жанр О. представлений у творчості А. Головка, О. Вишні, Ю. Яновського, П. Панча, О. Довженка, О. Гончара, Є. Гуцала, Григора Тютюнника та інших.

Тв.: Антологія українського оповідання, т. 1—4. К., 1960.

Літ.: Фащенко В. Новела і новелісти. К., 1968; Русский советский рассказ. Л., 1970; Наєнко М. К. Жовтневі крила новелістики. К., 1980.

В. М. Лесин.

ОПОВІ́ДАЧІ — традиційна назва народних поетів-імпровізаторів, складачів і виконавців епічних та ліричних творів. О. наз. *скоморохів,* співців *билин* та *історичних пісень, кобзарів, лірників, акинів, бардів, скальдів* та ін.

ОПОЗИ́ЦІЯ (лат. oppositio — протиставлення, заперечення) — 1) Опір, протиставлення однієї політики, одних поглядів іншій політиці, іншим поглядам. 2) У *парламентах* бурж. країн фракції партій або груп, що виступають проти правлячої партії. 3) Угруповання в *партії політичній*, яке виступає проти заг. курсу партії. Так, зокрема, в 20-х рр. проти генеральної лінії ВКП(б), *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* виступали троцькісти (див. *Троцькізм*), праві ухильники [див. *Правий ухил у ВКП(б)*], «*нова опозиція*». 4) В астрономії — те саме, що й протистояння (див. *Конфігурації планет*). 5) В лінгвістиці — одне з осн. понять структурно-лінгвістичної концепції (див. *Структурна лінгвістика*), що розглядає мову як систему взаємно протиставлених елементів.

ОПО́КА — легка, тверда, мікропорувата осадочна гірська порода, що складається з аморфного кремнезему (до 97%), глини, піску, глауконіту тощо. Чисті відміни О. мають високі адсорбційні властивості (див. *Адсорбція*). О. поширені серед крейдових і палеогенових відкладів. Використовують їх як адсорбент і в будівництві.

ОПО́КА в ливарному виробництві — відкрита скринька, що її заповнюють *формувальною сумішшю* для виготовлення *ливарних форм.* Розрізняють О. (мал.): прямокутні, круглі й фасонні; суцільнолиті і зварні; ручні, кранові і комбіновані (з ручним і крановим підніманням). Виготовляють їх із сталі, чавуну, алюмінієвих та магнієвих сплавів. З О. відливки і формувальну суміш вибивають на *вібраційних машинах*.

ОПО́КОВ (Оппоков) Євген Володимирович (1.II 1869, с. Руда́, тепер у складі с. Шамраївки Сквирського р-ну Київ. обл.—1.IX 1938) — укр. рад. гідролог, гідрогеолог, один із засновників вітчизняної гідрології, акад. АН УРСР (з 1929), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935). Навчався в Київ. ун-ті (1886—87), закінчив Петерб. технологічний ін-т (1892). З 1894 проводив гідрологічні дослідження в Білорусії, на Чернігівщині й Полтавщині. Викладав у Київ. політех. ін-ті (з 1915), професор (з 1917). З 1913 очолював роботи по вивченню боліт Полісся. Організував першу на Україні кафедру гідрології при Київ. політехнічному ін-ті, яку було перетворено 1926 на Н.-д. ін-т водного г-ва, директором якого він був. Одночасно керував гідрометеорологічним бюро Укр. метеорологічної служби. З 1929 — зав. першої в СРСР самостійної кафедри гідрології (при АН УРСР). Праці О. присвячені дослідженню водності та стоку річок, використанню водних ресурсів, осушенню боліт. Золота медаль ім. Ф. Літке Рос. геогр. товариства (1916). *Г. І. Молявко.*

ОПО́ЛЕ — місто на Пд. Польщі, адм. ц. Опольського воєводства. Порт на р. Одрі, вузол з-ць і автошляхів. 111 тис. ж. (1977). Виробн. електродвигунів, авточастин; цем. з-ди. Підприємства меблевої, трикотажної та харч. галузей. Вища інженерна школа, пед. ін-т.

2 театри. Музей. Архіт. пам'ятки 15—18 ст. Місто виникло у 10 ст.

ОПОЛЧЕ́ННЯ — військ. формування тимчасового характеру, створюване на основі добровільного залучення широких нар. мас для відсічі ворогові за надзвичайних умов під час війни. Відоме з давніх часів. О. створювались у Київ. Русі 9—11 ст., давньоруських феод. князівствах 12—14 ст. під час боротьби проти зовн. ворогів. Велику роль відіграло О. під час боротьби рос. народу проти польс. і швед. інтервентів на поч. 17 ст. (*народне ополчення 1611—12*) та *народне ополчення у Вітчизняній війні 1812*. В СРСР на першому етапі *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* О. відіграло велику роль у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників (див. *Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні 1941—45*).

ОПОНЕ́НТ [від лат. opponens (opponentis) — той, що протиставляє, заперечує] — 1) Особа, яка заперечує чи спростовує думки доповідача, оцінює працю дисертанта при захисті *дисертації* на здобуття вченого ступеня. В СРСР при захисті на здобуття вченого ступеня кандидата наук призначається не менше двох офіційних О., доктора наук — не менше трьох офіційних О. Число неофіційних О. не обмежується. 2) Супротивник у диспуті, дискусії.

ОПО́РИ, підпори — 1) Конструкції (частини споруди), що сприймають навантаження від одних елементів (деталей) і передають його у зосередженому вигляді на інші елементи або *основу споруди*. В будинках опорами балок і ферм служать, напр., *колони*, несучі *стіни*, вертикальні стояки, опорами арок і рам — найчастіше *фундаменти*. Опорами *прогонових будов мостів* є *бики* і стояни (крайні О.), а також *понтони*, *човни* тощо (див. *Наплавний міст*). Спец. стовпи і *щогли*, закріплені на фундаменті або безпосередньо в грунті, служать *опорами ліній електропередачі* й *опорами контактної мережі*. 2) У будівельній механіці — *розрахункові схеми* реальних опор споруд. У найпоширеніших плоских *стрижневих системах* розрізняють О. (мал.) шарнірні й затиснуті, рухомі й нерухомі.

ОПО́РИ КОНТА́КТНОЇ МЕРЕ́ЖІ — опори, на яких закріплюють контактні *проводи* і несучі троси *контактної мережі*, а також проводи ін. повітряних ліній електричних залізниць. За призначенням О. к. м. поділяють на підтримуючі (проміжні, перехідні), анкерні (вони сприймають навантаження, зумовлене натягом проводів), фіксуючі (ці опори підтримують проводи у певному положенні відносно осі *струмознімача* електр. рухомого складу) й фідерні (на них підвішують проводи живильних і відсмоктувальних ліній). Вони бувають самонесучі, з відтяжками, а також консольні, встановлювані, напр., на перегонах одно- і двоколійних ліній залізниць. Виготовляють їх із залізобетону, сталі і деревини (тимчасові).

ОПО́РИ ЛІ́НІЙ ЕЛЕКТРОПЕРЕДА́ЧІ — опори, на яких підвішують *проводи* і грозозахисні троси *повітряних ліній електропередачі*. Розрізняють О. л. е. (мал.) проміжні (розміщувані на прямих ділянках траси) і анкерні (встановлювані на початку і в кінці лінії електропередачі, на її повороті, при перетинанні природних перешкод тощо), що відзначаються високими міцністю і жорсткістю. За кількістю підвішуваних проводів (ланцюгів) вони бувають одно- і багатоланцюгові. Залежно від конструкції їх поділяють на одностоякові, А-, П- і АП-подібні, вільностоячі, з відтяжками. Виготовляють О. л. е. з залізобетону і металу, гол. чин. сталі (в основному на лініях електропередачі напругою 220 кВ і більше), а також з деревини (переважно на лініях електропередачі напругою до 110 кВ і в лісових місцевостях).

ОПО́РНЕ БУРІ́ННЯ — буріння глибоких свердловин з метою вивчення геол. будови певної території. Від звичайного буріння відрізняється детальним вивченням геол. розрізу свердловини. О. б. проводять з метою визначення і наук. обгрунтування напряму геологорозвідувальних робіт на *корисні копалини*, гол. чин. нафту і газ. На *платформах* свердловини О. б. проходять усю товщу *осадочних гірських порід* до кристалічного фундаменту, а в районах його глибокого залягання — до технічно можливої глибини буріння. В СРСР метод О. б. розробив і запровадив І. М. *Губкін*.

ОПО́РНИЙ ГОРИЗО́НТ — те саме, що й *маркіруючий горизонт*.

ОПОРТУНІ́ЗМ (франц. opportunisme, від лат. opportunus — зручний, вигідний) — ідейно-політ. течія в робітн. русі, спрямована на його пристосування й підпорядкування інтересам капіталу. О. орієнтує робітн. клас на класове співробітництво з буржуазією, відмову від пролет. революції й побудови соціалізму, служить знаряддям імперіалізму в його боротьбі проти *марксизму-ленінізму*, *міжнародного комуністичного руху* й реального соціалізму. Зародився в 2-й пол. 19 ст. Спочатку його теор. основу становили різні течії домарксистського, непролет. соціалізму (*прудонізм*, *бакунізм*, *бланкізм*, *лассальянство* та ін.). В епоху *загальної кризи капіталізму* ідеологія О. представлена двома осн. різновидами — правоопортуністичним *реформізмом* і *ревізіонізмом* та «лівим» О. Теорія, політика й практика правого О. 2-ї пол. 20 ст. втілена в діяльності с.-д. партій, які об'єдналися 1951 в *Соціалістичний інтернаціонал*, що намагався пристосувати ідейну спадщину правих лідерів *Інтернаціоналу 2-го* (*бернштейніанство*, *центризм* та ін.) до нових умов. Доктрини й настанови О., які висуваються під прапором робітн. руху, насправді відображають дрібнобурж. ідеологію й специфічні інтереси непролет. класів і верств, вихідців з цих верств у рядах пролетаріату та *робітничої аристократії*, що суперечать докорінним потребам сусп. розвитку. О. завжди і всюди, підкреслював В. І. Ленін, «здійснює вплив буржуазії на пролетаріат з середини робітничого руху... Опортунізм у верхах робітничого руху, це — соціалізм не пролетарський, а буржуазний. Практично доведено, що діячі всередині робітничого руху, які належать до опортуністичного напряму,— кращі захисники буржуазії, ніж самі буржуа. Без їх керівництва робітниками буржуазія не могла б держатися» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 282, 221). Правий і «лівий» О. практично змикаються. Правий О., що відстоює ідею поступової «трансформації» капіталізму в соціалізм, спрямований на фактичний захист капіталізму, на відмову в ім'я *реформ*, тимчас. і часткових вигід від революц. дій, докорінного перетворення суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах. У комуністичних партіях він означає сповзання на позиції *ліквідаторства*. «Лівий» О. (*троцькізм*, *маоїзм*, *«нові ліві»*), прикриваючись ультрареволюц. фразеологією, штовхає маси на авантюристичні дії, а комуністичні партії — на шлях *сектантства* в робітничому русі, критикує *державно-монополістичний капіталізм* з позицій *анархізму* й *анархо-синдикалізму*, виступає з нападками «зліва» на реальний соціалізм. Осн. ідейно-теор. положенням сучас. О. є концепція «третього шляху», що начебто відрізняється й від капіталізму, й від наук. реального соціалізму (*«демократичний соціалізм»*, «нові», нац. «моделі соціалізму» тощо). На практиці псевдосоціалістичні настанови О. зазнавали і зазнають банкрутства, не тільки не розхитують, а, навпаки, зміцнюють підвалини капіталізму. Борючись проти соціал-реформістського й ревізіоністського О., комуністи зміцнюють єдність своїх рядів, єдність робітн. класу в боротьбі за мир, демократію, соціалізм і комунізм. 2) В широкому розумінні О.— пристосовництво, угодовство.

В. М. Мазур.

ОПОРЯ́ДЖУВАЛЬНІ МАТЕРІ́АЛИ в будівництві — матеріали (вироби) для *опоряджувальних робіт*. До О. м. належать: *лакофарбові матеріали*, *облицьовувальні матеріали*, листове *скло* (див. також *Склоблоки*, *Склопакет*, *Склопрофіліт*), *шпалери*, лінкруст, синтетичні плівки, *штукатурка*, *паркет*, *лінолеум* (у т. ч. *релін*), *ксилоліт*, бетон на білому або *кольоровому цементі*, кам'яні, керамічні і пластмасові плитки для підлог, ворсопрошивні килими тощо.

ОПОРЯ́ДЖУВАЛЬНІ РОБО́ТИ в будівництві — сукупність будівельних робіт, пов'язаних з зовнішнім і внутрішнім опорядженням будинків і споруд. Сприяють підвищенню їхніх експлуатаційних і архітектурно-художніх якостей. До О. р. належать: *малярні роботи* (у т. ч. *альфрейні роботи*), *облицьовувальні роботи*, *склярські роботи*, шпалерні роботи, *штукатурні роботи*, встановлення *столярних виробів* і деталей, а також настилання *підлог* (у т. ч. *паркету*). Послідовність О. р. та поєднування їх з ін. будівельними (зокрема, монтажними) роботами встановлюють за-

Є. В. Опоков.

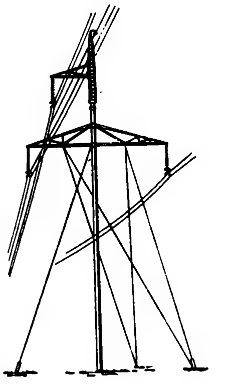

1

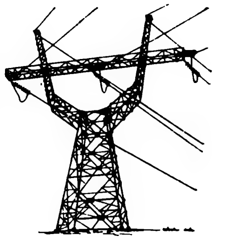

2

Опори ліній електропередачі: 1 — проміжна залізобетонна одностоякова з відтяжками; 2 — анкерна металева на повороті лінії електропередачі.

лежно від особливостей конструкції та технології зведення будинку або споруди. О. р. виконують потоковим методом з комплексною механізацією осн. операцій. Обсяг О. р. зменшується при використанні великорозмірних елементів (*великоблокових конструкцій, великопанельних конструкцій*), виготовлених у заводських умовах в остаточно опорядженому вигляді.

ОПОСЕРЕДКО́ВАНЕ — філософська категорія. Див. *Безпосереднє і опосередковане.*

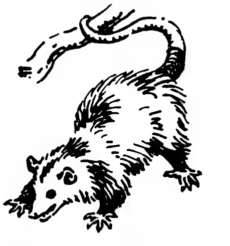

Опосум північний.

ОПО́СУМ, звичайний опосум (Didelphis) — рід *сумчастих* ссавців род. опосумових. Довж. тіла 32—50 см, маса 2—2,5 кг. Голова з видовженою мордою, вуха великі голі, хвіст (довж. 25—55 см) хватальний. Волосяний покрив м'який, сірого, чорного, червонуватого або білого кольору. Поширені О. в Америці. Живуть у лісах з густим чагарником. Живляться рослинною і тваринною їжею. Самка двічі на рік після 12—13-денної вагітності народжує по 8—18 малят, яких доношує в сумці протягом 60—70 днів. 2 види: О. північний (O. marsupialis) та О. південний (O. paraquayensis). О. використовують як лабораторних тварин. У деяких місцевостях їх добувають заради м'яса і хутра.

О́ППЕНГЕЙМЕР (Oppenheimer) Роберт (22.IV 1904, Нью-Йорк — 18.II 1967, Прінстон) — амер. фізик. Закінчив Гарвардський ун-т (1925). Навчався також у Кембрідж. та Геттінгенському ун-тах (1925 — 27). В 1929—47 працював у Каліфорнійському ун-ті в Берклі та Каліфорнійському технологічному ін-ті. З 1947 — директор Ін-ту фундаментальних досліджень в Прінстоні. Наук. праці з квантової механіки, теорії відносності, фізики елементарних частинок. У 1943—45 керував ядерною лабораторією в Лос-Аламосі, був одним з керівників робіт по створенню атомної бомби; 1947—52 О.— голова генерального консультативного комітету при Комісії по атомній енергії США. В 1954 був звільнений з усіх урядових посад, пов'язаних з проведенням секретних досліджень. Причиною цього була його опозиція створенню водневої бомби, а також виступи за використання атомної енергії лише в мирних цілях.

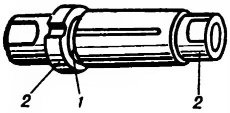

Розтискна **оправка:** *1* — конусний стрижень; *2* — гайка (при затягуванні гайок конусний стрижень розтискує циліндричну частину оправки, закріплюючи насаджені на ній інструмент, деталь або заготовку).

ОППО́КОВ Євген Володимирович (1869—1938) — укр. рад. гідролог. Див. *Опоков Є. В.*

ОПРА́ВКА — 1) Пристрій, на який насаджують різальний інструмент, деталі або заготовки з центральним отвором; вид *оснастки технологічної.* Розрізняють О. суцільну — у вигляді металевого стрижня конічної, циліндричної або комбінованої форми і розтискну (мал.), що являє собою сталевий пустотілий циліндр з конусним стрижнем всередині. При обробці на металорізальних верстатах О. надає інструменту, деталям або заготовкам належного положення, запобігає можливому продавлюванню стінок виробів, зменшенню діаметра отворів та ін. 2) Пристрій (циліндричний стрижень), вміщуваний всередину оброблюваних пустотілих виробів (напр., при куванні, виправленні зім'ятих труб).

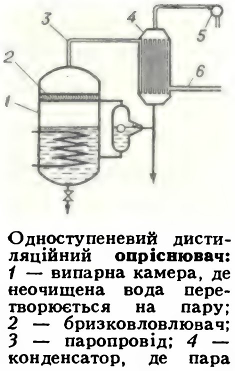

Одноступеневий дистиляційний **опріснювач:** *1* — випарна камера, де неочищена вода перетворюється на пару; *2* — бризковловлювач; *3* — паропровід; *4* — конденсатор, де пара охолоджується, перетворюючись на дистилят; *5* — насос, що переміщує неочищену воду; *6* — трубопровід, яким відводять дистилят (стрілками показано вихід розсолу).

ОПРЕДМЕ́ТНЕННЯ І РОЗПРЕДМЕ́ТНЕННЯ — філософські категорії, що розкривають у найзагальнішій формі механізм людської діяльності та закономірності соціального успадкування історично вироблених суспільних цінностей і соціально-творчих якостей людини. Опредметнення — це перетворення людських сил і здібностей із форми живої діяльності на форму застиглої предметності. Предметний світ, створюваний людиною, є виявом реалізованих людських сил, цілей і здібностей, думок і почуттів. Усі здобутки людського духу і соціально вироблені творчі здібності в процесі діяльності так чи інакше набирають матеріальної предметної форми. Поняття опредметнення значно ширше, ніж споріднене з ним поняття *уречевлення.* Розпредметнення — це процес переведення застиглої предметності в органічні моменти живої діяльності, перетворення об'єктивованих у предметах людських здібностей і соціального смислу на надбання індивідів. Розпредметнення матеріальної і духовної культури шляхом діяльнісного опанування її формоутвореннями є неодмінною умовою *соціалізації* індивіда, вироблення в нього соціальних якостей і творчих здібностей. Разом з тим у предметі задано і зв'язано з ним соціальний спосіб діяльності, а тому формування *особистості* через розпредметнення нагромадженого культурного багатства передбачає залучення індивіда до історично вироблених форм суспільно доцільної діяльності. О. і р. є найабстрактнішими категоріями соціально-діяльнісного аналізу взаємозв'язків людини і сусп. історії. Розгляд О. і р. в конкретно-істор. умовах показує, що в приватновласницькому суспільстві, особливо за капіталізму, опредметнення здійснюється у формі *відчуження,* а оволодіння предметністю має однобічно утилітаристський, речовий характер без розпредметнення всього багатства її соціокультурного змісту. Визволення людської діяльності від усіх форм відчуження збігається з революц. перетворенням суспільства на комуністичних засадах.

О. І. Яценко.

ОПРИ́ЧНИНА, опричина — 1) В 14—16 ст. володіння, виділене членам великокнязівської династії. В 1565—72—царський уділ з його територією, управлінням і збройними силами. 2) Система надзвичайних військово-адміністративних і соціально-екон. заходів внутр. політики уряду *Івана IV,* запроваджених 1565—72 для зміцнення самодержавного ладу, ліквідації пережитків феод. роздробленості. Тер. Рос. д-ви було поділено на О. і *земщину.* До О. відійшли значні області на Пн., Пд., Зх. і в Центрі з містами Великий Устюг, Галич, Вологда, Шуя, Каргополь, Мединь, Кострома, Вязьма, Можайськ, Суздаль та ін. Доходи з цієї території йшли на утримання опричного війська (5—6 тис. чол.), створюваного з опричників держ. апарату тощо. Іван IV вважав гол. метою О. викорінення «крамоли». З О. у земщину було виселено більшість князівсько-боярської знаті, а їхні маєтності конфісковано й передано дворянам-опричникам. Боротьба з «крамолою» супроводилася жорстоким терором. В результаті О. посилилася самодержавна влада, а разом з тим і закріпачення селян (див. «*Заповідні літа*»). Терор опричників, пограбування ними селян і *посадських людей* викликали розорення і масову втечу селянства, що призвело до збезлюднення багатьох феод. маєтків. У 1572 О. було скасовано, частину конфіскованих земель повернено попереднім власникам. У зв'язку з виникненням нової опозиції Іван IV на короткий час відновив О. (1575—76).

А. А. Вовк.

ОПРИ́ШКИ — учасники нар.-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті, Буковині проти феод.-кріпосницького гніту польс. і укр. шляхти, молд. феодалів, угор. і австр. поміщиків у 16 — 1-й пол. 19 ст. Вперше О. згадуються в документах 1529. Назва «опришки», мабуть, походить від лат. «opressor» — нищівник (тобто винищувач шляхти, орендаторів). Рух О. спочатку розгорнувся на Прикарпатті, пізніше охопив Закарпаття і Буковину. Опорним центром О. були Карпатські гори, куди тікали розорені, покривджені укр., а також польс., молд. і угорські селяни, бідні міщани. Діяли О. з ранньої весни до пізньої осені невеликими загонами. В 16—17 ст. зброєю О. були луки, списи, сокирки (бекери). У 18—19 ст. типовою зброєю стали пістолі, рушниці, ножі (чепелики), рогатини. Символом бойової доблесті О. були топірці (бартки, або балти). В серед. 16 ст. загони О. діяли на Покутті (Коломийський пов.), Саноцькій і Перемишльській землях. У 2-й пол. 16 ст. рух О. охопив Зх. Прикарпаття, галицько-угор. пограниччя, а також околиці Язлівця, Жидачева, район Кам'янця-Подільського. Значні виступи О. відбулися під час нар.-визвольної війни 1648—54. О. здобули королівські замки в травні 1648 в Новотанці та в липні — в Саноці, діяли поблизу міст Яслинського, Дуклі, на Лемківщині, брали участь у повстанні 1648 під керівництвом С. Г. *Височана.* В 1649—54 вдало виступали О. на Лемківщині. З ними підтримував зв'язки керівник повстання польс. селян Костка Наперський (див. *Костки Наперського повстання 1651*). На Поділлі О. здобули Гусятин і Сатанів. У 1653 у Молдавії разом з військом Т. *Хмельницького* діяли 2 тис. О. Найвищого піднесення рух О. досяг у 30—40-х рр. 18 ст. під проводом О. *Довбуша.* Після його загибелі загони О. очолили В. *Баюрак,* І. *Бойчук.* О. брали участь у *гайдамацькому русі* 18 ст. на Правобережній Україні. Рух О. не припинявся після загарбання феод. Австрією Галичини (1772) і Буковини (1774). Внаслідок посилення феод.-кріпосницької експлуатації і нац. гноблення рух О. у 1-й чверті 19 ст. значно пожвавився. Протягом 1-ї пол. 19 ст. в Галичині, на Закарпатті і Буковині діяло понад 50 загонів О. За допомогою численних каральних загонів австр. урядові вдалося придушити опришківський рух. Антифеод. рух О. був складовою частиною антикріпосницької боротьби укр. селянства. Про О. складено багато пісень, легенд, переказів. Карпатським О. присвячено численні худож. твори в образотворчому мистецтві, літературі і музиці.

Літ.: Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966.
В. В. Грабовецький.

«ОПРИ́ШКИ» — укр. нар. чоловічий танець (парний). Відображає героїзм, мужність, силу *опришків* (звідси й назва). Виконується з топірцями. Осн. хореографічна фігура — коло; танц. рухи — кроки (простий, з підскоком, ковзний), дрібушки, тропак, присядки, вихилясник.

ОПРИ́ШКО Григорій Якович (бл. 1849, Херсон. губ.— 1882) — революц. народник. Н. в сім'ї селянина. Був унтер-офіцером Микол. військ. команди. В 1878 О. заарештовано за революц. пропаганду серед солдатів. О. було засуджено до 9 років каторги, яку відбував в Андріївському каторжному централі (Харків. губ.), пізніше на Карі (Забайкалля), де і помер.

ОПРІ́СНЮВАЧ — апарат, де опріснюють воду — очищують її від розчинених солей. Вміст солей в очищеній воді звичайно не перевищує 1 г/л. До найпоширеніших належать дистиляційні О., в яких неочищену воду піддають *дистиляції*, одержуючи дистилят (воду з мінім. вмістом солей), що надходить споживачеві. Такі О. (мал.) бувають: одно- і багатоступеневі — з однією і багатьма випарними камерами, де розміщені трубчасті нагрівальні елементи; багатоступеневі з миттєвим закипанням і парокомпресійні. Є також О. електродіалізні (див. *Діаліз, Електродіаліз*), гіперфільтраційні (в них вода очищується гіперфільтрацією, або зворотним *осмосом*), сонячні (див. *Геліоустановка*) та ін. О. дає змогу перетворювати морську або ін. солону воду на питну чи технічну.

ОПРОБКОВІ́ННЯ — процес нашаровування в *оболонці рослинної клітини* жироподібної речовини суберину. Найчастіше відбувається на вторинній оболонці або між первинною і вторинною оболонками клітини. Внаслідок О. оболонка клітини стає майже непроникною для рідин і газів, а *протопласт* відмирає. О. властиве клітинам *покривних тканин рослин — екзодерми* та *корка*, а також клітинам *ендодерми*. О. сприяє загоюванню ранових поверхонь та заростанню рубців, що утворюються після опадання листків.

ОПРОМІ́НЕННЯ ОРГАНІ́ЗМУ — процес діяння на організм різних видів випромінювань (інфрачервоного, ультрафіолетового, іонізуючих випромінювань тощо). Розрізняють зовн. і внутр. О. о. Під час зовн. О. о. джерело випромінювань (ртутні лампи, рентгенівські апарати, ядерні реактори та ін.) розташоване поза опромінюваною тканиною або організмом. Внутр. О. о. буває при нагромадженні (інкорпорації) радіоактивних речовин у клітинах, чим досягають вибіркового опромінення їх (напр., нагромадження радіоактивного йоду в щитовидній залозі). Ступінь О. о. залежить від дози поглинутого випромінювання. Розрізняють ще О. о. гостре (за короткий проміжок часу), фракціоноване (сумарну дозу організм дістає кількома порціями), пролонговане (при значній тривалості), хронічне (постійне). О. о. застосовують у біології з метою досліджень, як мутагенний фактор (див. *Мутагени*), у медицині — як лікувальний засіб. Див. також *Біологічна дія іонізуючих випромінювань, Променева терапія, Радіобіологія, Радіологія, Рентгенологія.*

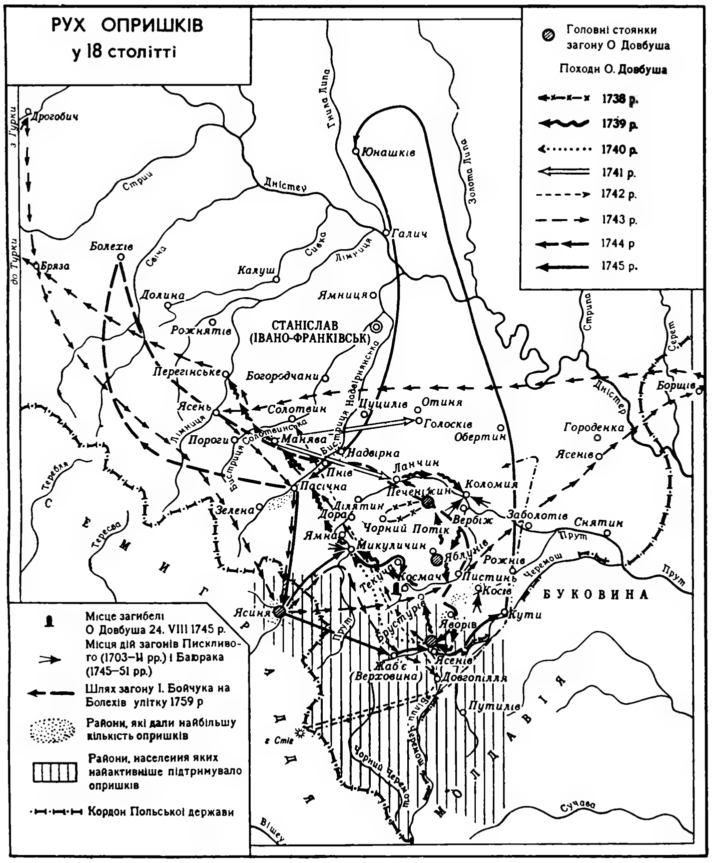
РУХ ОПРИШКІВ
у 18 столітті
Головні стоянки загону О Довбуша
Походи О. Довбуша
1738 р.
1739 р.
1740 р.
1741 р.
1742 р.
1743 р.
1744 р
1745 р.
Місце загибелі О Довбуша 24. VIII 1745 р.
Місця дій загонів Пискливого (1703–11 рр.) і Баюрака (1745–51 рр.)
Шлях загону І. Бойчука на Болехів улітку 1759 р
Райони, які дали найбільшу кількість опришків
Райони, населения яких найактивніше підтрнмувало опришків
Кордон Польської держави
Дрогобич
з Турки
до Турки
Стрий
Дністер
Гнила Липа
Золота Липа
Юнашків
Галич
Болехів
Свіча
Сівка
Лімниця
Калуш
Бряза
Долина
Ямниця
Рожнятів
СТАНІСЛАВ (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК)
Перегінське
Богородчани
Ясень
Солотвин
Бистриця Солотвинська
Бистриця Надвірнянська
Цуцилів
Отиня
Голосків
Обертин
Городенка
Ясенів
Борщів
Серет
Стрипа
Пороги
Маняве
Надвірна
Пнів
Ланчин
Коломия
Печеніжин
Пасічна
Ділятин
Дора
Ямна
Зелена
Микуличин
Чорний Потік
Вербіж
Заболотів
Снятин
Прут
Яблунів
Рожнів
Космач
Пистинь
Косів
Черемош
Кути
БУКОВИНА
Ясиня
Яворів
Жабє (Верховина)
Ясенів
Довгопілля
Путилів
Теребля
Тересва
С Е М И Г Р А Д
М О Л Д А В І Я
г Стіг
Чорний Черемош
Білий Черемош
Сучава
Вішеу

ОПТА́ЦІЯ (лат. optatio — бажання) — право громадян на добровільний вибір *громадянства* при переході території від однієї д-ви до іншої. Здійснюється в порядку, визначеному міжнар. договорами. Діти, як правило, при О. набувають громадянство батьків. Прикладом О. є протокол до Договору між СРСР і Чехословаччиною 1945 про Закарпатську Україну, який передбачав, що особи укр. і рос. національностей та особи словацької і чеської національностей, які проживають на тер. Чехословаччини й Закарпатської України, можуть вибирати громадянство СРСР або Чехословаччини. Терміном «оптація» позначають і право вибору громадянства особою з *подвійним громадянством.*

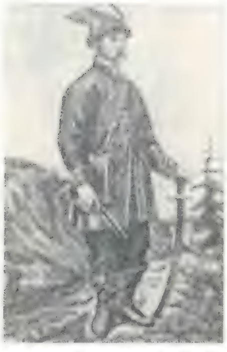
Опришок. Малюнок 1667.

О́ПТИКА [грец. ὀπτική (θεωρία) — наука про зорові сприйняття] — розділ фізики, який вивчає *світло* і його взаємодію з речовиною. Сучас. О. досліджує не лише видиме електромагн. випромінювання, а й *ультрафіолетове проміння* (в т. ч. м'яке *рентгенівське проміння*) та *інфрачервоне проміння.* Довжини електромагн. хвиль оптичного діапазону дуже малі, і при досить повільній зміні властивостей середовища вважають, що поширення світлової енергії відбувається вздовж геом. прямих ліній — променів. Уявлення про світлові промені разом з експериментально встановленими законами відбивання і заломлення світла на межі двох середовищ є основою променевої О. (див. *Геометрична оптика*). Гол. частину О. становить фізична О., яка з'ясовує природу світла, закономірності його випромінювання, поширення, розсіяння і поглинання в речовині. Оптичні явища, в яких проявляється хвильова природа світла (напр., *дифракція* світла, *інтерференція світла, поляризація світла*), вивчає хвильова О. Теор. основою хвильової О. є *електродинаміка класична,* яка оптичні властивості середовища характеризує макроскопічними константами (*діелектричною проникністю* ε, *магнітною проникністю* μ, *електропровідністю* σ), що входять у *Максвелла рівняння* як коефіцієнти. Ці константи однозначно визначають *заломлення показник* n середовища: $n = \sqrt{\varepsilon\mu}$.

Класична електронна теорія досить добре описує явища відбивання і заломлення світла, а також особливості його поширення в ізотропних і анізотропних кристалах, в оптично активних та електропровідних середовищах. У рамках цієї теорії розвинулись *кристалооптика, металооптика* та *молекулярна оптика*. Оптичні явища (зокрема, поглинання і випромінювання світла, *фотоефект,* фотохім. перетворення молекул), в яких проявляється квантова природа світла, вивчає квантова О., теор. основою якої є квантова механіка і *квантова електродинаміка.* Важливим розділом фіз. О. є вчення про спектри випромінювання, поглинання і *комбінаційного розсіяння світла* — *спектроскопія*. Оптичні характеристики речовини не залежать від інтенсивності світла лише при малій інтенсивності світлових пучків. О. слабких світлових пучків наз. лінійною. Оптичні явища (зокрема, самофокусування і дефокусування пучків світла, помноження частоти світлових коливань, прояснення середовища), які проявляються при дуже великій густині світлової енергії, напр. під дією випромінювання *лазерів,* розглядає *нелінійна оптика.* Окремою частиною О. є т. з. фізіологічна О., яка вивчає закони сприймання світла оком і тісно пов'язана з геом. та фіз. О., а також фізіологією і психологією. Закони О. і оптичні методи дослідження широко використовуються при вивченні структури речовини, в кількісному і якісному аналізі, а також у *світлотехніці,* приладобудуванні, автоматиці тощо. О.— одна з найдавніших наук. Вчення про світлові явища виникло за кілька століть до н. е. в результаті численних спроб зрозуміти природу *зору. Піфагор* (6 ст. до н. е.) висловив думку, що тіла стають видимими завдяки випромінюванню ними особливих частинок, які потрапляють в око. В 5 ст. до н. е. *Арістотель* вважав, що світло є збудженням середовища між предметом і оком. Тоді ж у школі *Платона* були сформульовані два осн. закони геом. О.— прямолінійність світлових променів і рівність кутів їх падіння і відбивання. В 2 ст. до н. е. *Птолемей* у своїх творах подав широкі відомості про заломлення світла. Проте закони заломлення світла стародавнім грекам не були відомі, їх встановили лише в 17 ст. В. *Снелліус* і Р. *Декарт,* чим було завершено побудову основ геом. О. Розвиток О. 17 ст. пов'язаний з відкриттям явищ дифракції й інтерференції світла (Ф. *Грімальді*) та *подвійного променезаломлення* (дат. учений Бартолін), яких не можна було пояснити в рамках геом. О., а також з працями І. *Ньютона* і Х. *Гюйгенса.* Ньютон вважав світло потоком частинок (корпускул), що діють на ефір (гіпотетичне всепроникне середовище) і спричинюють у ньому коливання. Гюйгенс дотримувався хвильової концепції світла і розглядав його як потужні коливання ефіру, що поширюються з великою (але скінченною) швидкістю. Важливим внеском у О. став сформульований Гюйгенсом принцип, за яким кожну точку фронту хвильового збудження можна розглядати як джерело вторинних хвиль (див. *Гюйгенса — Френеля принцип*). Через великий наук. авторитет Ньютона в О. до кін. 18 ст. панівне становище займала корпускулярна теорія світла. На поч. 19 ст. завдяки численним працям, гол. чин. О. *Френеля* і Т. *Юнга,* в О. почала створюватись послідовно розвинута хвильова теорія, що стала витісняти корпускулярну. Після побудови Френелем теорії кристалооптичних явищ усі відомі до того часу оптичні явища одержали хвильову інтерпретацію. Незважаючи на такі успіхи, хвильова теорія зіткнулась зі значними труднощами, пов'язаними з тим, що вона спиралась на уявлення про ефір, якому доводилося надавати суперечливих властивостей (дуже великої пружності і надзвичайно малої густини). Ці труднощі вдалося подолати лише після створення Дж. К. *Максвеллом* теорії електромагн. поля, з якої випливав висновок, що світло є електромагн. хвилями. Дальшим розвитком електромагн. теорії світла стала електронна теорія Г. А. *Лоренца.* Уявлення про електрони, які входять до складу атомів і молекул і можуть здійснювати в них коливання, дало змогу описати багато оптичних явищ, зокрема нормальну й анормальну дисперсії та *Зеємана явище*. Електромагн. теорія світла стала відправним пунктом при створенні *відносності теорії,* в якій відпала необхідність користуватися поняттям ефіру. Незважаючи на великі успіхи електродинамічної теорії Максвелла — Лоренца, вона не могла все-таки описати явища поглинання й випромінювання, зокрема спектр випромінювання *абсолютно чорного тіла.* В 1900 М. *Планк* прийшов до висновку що електромагн. енергія може випромінюватися і поглинатися лише певними порціями — *квантами*. Розвиток ідеї Планка, який привів до уявлення про *фотон,* дав змогу не тільки розв'язати проблему випромінювання абс. чорного тіла, а й заклав основи сучас. квантової фізики. На основі уявлень про фотони було пояснено фотоефект, *Комптона явище,* комбінаційне розсіяння світла та ін. У сучас. О. квантові і хвильові уявлення про світло не протиставляються одне одному, а органічно поєднуються в квантових механіці та електродинаміці. Значний внесок у розвиток О. внесли рад. вчені Д. С. *Рождественський,* С. І. *Вавилов,* І. С. *Ландсберг,* М. Г. *Басов,* О. М. *Прохоров,* зокрема укр. вчені А. Ф. *Прихотько,* О. А. Шишловський та ін. Див. також *Оптоелектроніка, Квантова електроніка, Голографія.*

Літ. Вавилов С. І. Мікроструктура світла. К., 1956; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Горбань І. С. Оптика. К., 1979; Сивухин Д. В. Общий курс физики. Оптика. М., 1980, Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1973. *І. С. Горбань.*

ОПТИМА́ЛЬНЕ ПЛАНУВА́ННЯ (від лат. optimus — найкращий) — вибір найкращого (оптимального) варіанта плану з багатьох можливих, здійснюваний на основі порівняльної оцінки різних його варіантів (*альтернатив*). Обгрунтовують оптимальний план, виходячи з вибраного критерію оптимальності і певних обмежень, якими можуть бути ресурси або завдання щодо випуску продукції. О. п. здійснюється на основі застосування економіко-матем. методів і електронно-обчислювальної техніки. Осн. завданням О. п. є знаходження найкращого варіанта використання ресурсів суспільства або госп. ланки та забезпечення такого режиму функціонування економіки, за якого буде досягнуто найповніше задоволення потреб суспільства (особистих і виробничих). Варіанти плану порівнюють за сукупністю значень одного показника, що характеризує результат, або, як правило, за шкалою переваг. Процес О. п. має багатоступеневу структуру і включає кілька етапів: побудова прогнозних гіпотез і постановка планово-екон. завдання, одержання вихідної інформації для моделей (див. *Моделювання економічних процесів*), розробка моделей, проведення розрахунків у кількох варіантах, аналіз результатів і вибір оптимального варіанта. З підвищенням рівня ієрархії планово-госп. управління моделі розробляють у більш укрупнених показниках. Труднощі оптимізації планів пов'язані з проблемами формалізації цілей соціально-екон. розвитку, визначення сусп. та особистих потреб, узгодженості інтересів. *В. К. Черняк.*

ОПТИМА́ЛЬНЕ УПРАВЛІ́ННЯ — вибір і здійснення найкращої програми дій для досягнення бажаного стану керованого об'єкта (виходячи з його певного початкового стану) впливом на параметри управління. Критерієм О. у. можуть бути різні тех., екон. та ін. показники функціонування об'єкта. О. у. має теор., обчислювальні та прикладні аспекти. Поведінка об'єкта описується математично, рівняннями. Матем. теорія О. у. розглядає некласичні варіаційні задачі. При розв'язанні задач О. у. застосовують ідеї динамічного програмування. Оптимальне управління можливе лише на основі взаємозв'язку економіко-матем. моделей (див. *Моделювання економічних процесів*) й ітеративного людино-машинного процесу та їхньої узгодженості. О. у. сприяє успішному розв'язанню наук.-тех. і нар.-госп. завдань на базі раціонального використання наявних ресурсів. Основою О. у. є *оптимальне планування,* гол. умовою якого є порівняння очікуваних результатів і затрат при розподілі ресурсів на розв'язання найважливіших соціально-екон. проблем та при розподілі виробничих завдань і ресурсів між галузями нар. г-ва. О. у. забезпечує випуск заданого обсягу продукції з найменшими затратами або максимізацію екон. результату, узгодженість екон. інтересів виробн. колективів між собою і з нар.-госп. цілями, наближення нар. г-ва до екон. оптимуму (див. *Народногосподарський оптимум*). *В. К. Черняк.*

ОПТИМА́ЛЬНІ РО́ЗМІРИ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ — розмір підприємств, що дає можливість найбільш ефективно використовувати досягнення науково-технічного прогресу, матеріальні і трудові ресурси, сучасні методи організації виробництва, праці й управління за даних конкретних умов функціонування. При екон. обгрунтуванні оптимальних розмірів пром. підприємств виходять з потреби нар. г-ва в різних видах продукції, планованого рівня *спеціалізації виробництва, кооперування виробництва* і *комбінування виробництва*, розвитку *науково-технічного прогресу*, розміщення виробн., а також таких екон.-геогр. і соціальних факторів, як забезпеченість сировинними і паливно-енерг. ресурсами, чисельність і структура трудових ресурсів. Проблема визначення оптимального розміру пром. підприємства пов'язана з розвитком концентрації виробн. На великих підприємствах створено найсприятливіші умови для впровадження і використання досягнень науки і техніки, прогресивної технології, раціональних форм організації виробн., що дає змогу поліпшити всі тех.-економічні показники виробництва. Разом з тим необгрунтоване укрупнення виробн. зменшує можливість рівномірнішого розміщення виробн. на тер. країни, обмежуючи раціональне використання місцевих сировинних, паливно-енерг. і трудових ресурсів, збільшуючи дальність перевезень сировини і готової продукції. Тому при плануванні розвитку концентрації виробн. необхідно визначити економічно доцільні розміри підприємств.

Для с.-г. підприємств оптимальним є такий розмір, який за ін. однакових умов забезпечує найкращі результати виробничої діяльності. Визначаючи оптимальний розмір с.-г. підприємств, враховують такі фактори: величина зем. площі, обсяг с.-г. продукції, спеціалізація г-ва, застосування досягнень наук.-тех. прогресу, наявність трансп. і тех. засобів зв'язку, природні умови тощо. *С. С. Слободяник.*

ОПТИМА́ЛЬНІ ЦІ́НИ — за соціалізму ціни, одержувані в процесі розрахунку оптимального плану виробництва і споживання продукції на одному й тому самому масиві екон. *інформації* методами матем. програмування. Див. *Оптимальне планування.*

ОПТИМА́ТИ (лат. optimates — найзнатніші, від optimus — найкращий) — ідейно-політ. течія в Стародавньому Римі з 30-х рр. 2 ст. до серед. 1 ст. до н. е. Боролися проти *популярів*, намагаючись запобігти проведенню аграрної реформи та демократизації рим. д-ви. Опорою О. був *сенат*.

ОПТИМЕ́ТР (від грец. ὀπτός — видимий і μετρέω — вимірюю) — прилад з важільно-оптичним механізмом, яким вимірюють лінійні розміри кінцевих *мір*, діаметри отворів і різьби виробів високого класу точності; різновид вимірювального *оптичного приладу*. Розрізняють О. (мал.) вертикальні і горизонтальні; з *окуляром* або з проекційним екраном. Проводячи вимірювання оптиметром, визначають, наскільки зображення шкали на пластинці оптичної трубки приладу змістилося відносно нерухомого контрольного індексу (покажчика) при повертанні дзеркала, розміщеного всередині цієї трубки і з'єднаного з вимірювальним стрижнем. Перед вимірюванням О. настроюють, встановлюючи на предметному столику вимірювальні плитки, на нуль шкали, після чого плитки замінюють контрольованим виробом. Показання шкали О. дають змогу встановити відхилення вимірюваного розміру від розміру плиток. Границя вимірювань О. до 500 мм. Ціна поділки 0,2 і 1 мкм. *М. П. Лисиця.*

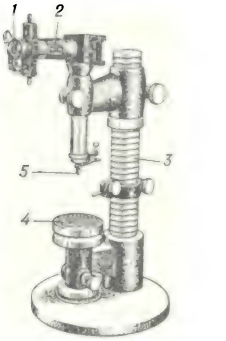

Вертикальний **оптиметр:** *1* — окуляр; *2* — оптична трубка; *3* — штатив; *4* — предметний столик; *5* — вимірювальний стрижень.

ОПТИМІ́ЗМ І ПЕСИМІ́ЗМ (від лат. optimus — найкращий і pessimus — найгірший) — поняття, що характеризують протилежні типи уявлення людей про світ, про майбутнє. Як певні системи філософсько-етичних поглядів О. і п. тісно пов'язані з ідеєю суспільно-істор. та морального прогресу. Оптимізм, як правило, є світоглядною рисою ідеології висхідних класів і передових соціальних сил, які впевнені в кращому майбутньому. Песимізм, навпаки, відображує соціальну позицію відживаючих класів, їхнє світосприйняття, пройняте невірою в можливість змінити стан речей. Як спосіб практичної орієнтації оптимізм сприяє активній діяльності людей по перетворенню світу, в той час як песимізм паралізує соціальну активність людини. О. і п. знаходять широке відображення в л-рі і мистецтві як оціночні категорії, за допомогою яких створюється певне уявлення про майбутнє, його можливі позитивні (добро), або негативні (зло) наслідки. О. і п. в історії філософії і культури нерідко набували ідеалістичного та метафіз. виразу і крайніх форм. Так, абсолютизована віра в безумовну перемогу добра над злом межує з *фаталізмом*. Крайній песимізм виходить з хибної ідеї панування в світі непереможного зла. При цьому його методологічною основою є *агностицизм*, принципове заперечення можливості пізнання законів сусп. розвитку, наук. передбачення ходу істор. процесу. Песимістичне світосприйняття значно посилюється під час загострення кризи класово-антагоністичного суспільства. Песимізм — домінуюча тенденція сучас. бурж. свідомості, духовного життя капіталістич. суспільства. Науково обгрунтований діалектико-матеріалістичною методологією оптимізм є істотною рисою ідеології й моралі робітн. класу. Заснований на знанні об'єктивних законів становлення комуністичної цивілізації дійовий, життєстверджуючий оптимізм — характерна ознака сусп. свідомості і способу життя суспільства розвинутого соціалізму. В психології О. і п. виступають як риси особистості, зумовлені індивідуальними особливостями життєвого досвіду і виховання людини. *В. С. Пазенок.*

ОПТИМІСТИ́ЧНА — горизонтальна карстова печера в Борщівському р-ні Терноп. обл. УРСР; одна з *Печер Подільських*. Утворилась в системі тектонічних тріщин у 20—25-метровій товщі гіпсових відкладів. О. найдовша в Європі печера (досліджено 147,0 км, 1981). Складається з 8 районів, з'єднаних кількома ходами, місцями має двоповерхову будову. У зх. частині печери — кілька підземних озер. Відкрита 1966. Пам'ятка природи респ. значення. *М. П. Савчин.*

О́ПТИМУМ НАРОДНОГОСПОДА́РСЬКИЙ — див. *Народногосподарський оптимум.*

ОПТИ́ЧНА АКТИ́ВНІСТЬ — здатність деяких речовин повертати *площину поляризації* світла, яке крізь них проходить. Відкрив 1811 Д. Ф. *Араго*. Речовини, яким властива О. а., наз. оптично активними. До них належать деякі кристали (напр., кварц, кіновар), рідкі кристали, чисті рідини (зокрема, скипидар, нікотин), розчини (напр., водяні розчини цукру і глюкози) та гази. Поворот площини поляризації світла може відбуватися або за рухом годинникової стрілки, або в протилежному напрямі. Відповідно до цього розрізняють правообертаючі та лівообертаючі оптично активні речовини.

Деякі з них (зокрема, кварц) існують у правообертаючій і лівообертаючій модифікаціях (див. *Антиподи оптичні*). Крім розглянутої природної О. а., не пов'язаної з зовн. діянням на речовину, існує наведена (штучна) О. а., яка виникає при внесенні оптично неактивної речовини в магн. поле (див. *Фарадея явище*). О. а. широко застосовують у фіз., хім., біол. та ін. наук. дослідженнях і пром-сті (див. *Поляриметрія*).

ОПТИ́ЧНА ВІСЬ — 1) Напрям в анізотропному кристалі, поширюючись вздовж якого, світло не зазнає *подвійного променезаломлення* (див. також *Кристалооптика*).

2) Вісь симетрії заломлюючих поверхонь *лінзи* або відбиваючої поверхні дзеркала; проходить через центри кривини поверхонь перпендикулярно до них.

3) Пряма, що з'єднує центри кривини заломлюючих і відбиваючих поверхонь усіх елементів *оптичної системи.*

ОПТИ́ЧНА ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, за яким контрольовані вироби освітлюють промінням видимої області спектра. Часто О. д. передує ін. методам дефектоскопії. Розрізняють оптичний контроль (мал.) візуальний (*мікроскопами*, трубоскопами

Оптична дефектоскопія. Установка для візуального оптичного контролю: *1* — металографічний мікроскоп; *2* — фотокамера; *3* — освітлювачі

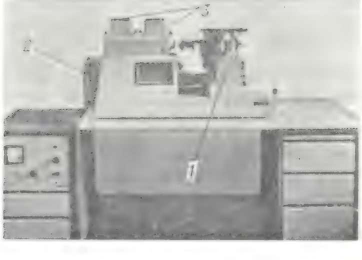

та ін.) і за допомогою світлочутливих приладів (напр., *фотоелементів*). Користуючись О. д., виявляють поверхневі *дефекти металів* та ін. матеріалів розміром понад 0,25 мкм і нерівності поверхні глибиною понад 0,3 мкм. О. д. дає також змогу вивчати властивості тонких плівок, швидкість відкладання і видалення речовин при хім. і електролітичному травленні, визначати границі зерен у сплавах тощо.

ОПТИ́ЧНА ЛОКА́ЦІЯ — визначення місцеположення та деяких характеристик спостережуваних об'єктів за допомогою *електромагнітних хвиль* оптичного діапазону. Набула розвитку з винайденням *лазера*. При О. л. на об'єкт спрямовують зондуючі електромагнітні хвилі і приймають хвилі, відбиті від нього. Ці хвилі бувають безперервними модульованими (див. *Модуляція світла*) або у вигляді хвильових *імпульсів*. Віддаль до об'єкта визначають найчастіше за зміною *фази* безперервних модульованих хвиль або за часом запізнювання відбитого імпульсу відносно зондуючого. До тех. засобів О. л. належать оптичні локатори, осн. частинами яких є *далекоміри* з лазерами та кутомірні пристрої. О. л., порівняно з *радіолокацією*, відзначається більшою точністю визначення кутових координат спостережуваного об'єкта, віддалі до нього, кращою *перешкодостійкістю*. Однак О. л. значною мірою залежить від метеорологічних умов. Засоби О. л. використовують у бортових системах керування літальними апаратами, для картографування земної поверхні, в метеорології, геодезії тощо. За допомогою лазерів було, зокрема, проведено (1962) О. л. поверхні Місяця.

Ю. В. Байбородін.

ОПТИ́ЧНА ПІЧ — оптичний пристрій, у якому промениста енергія джерела світла перетворюється на теплову. Розрізняють О. п. сонячні (див. *Геліоустановка*) і з штучним джерелом світла (напр., ксеноновою лампою). Осн. частиною О. п. є концентратор (див., зокрема, *Геліоконцентратор*) променистої енергії (дзеркало, лінза або сукупність лінз чи дзеркал), що зосереджує світлові промені у невеликій за розміром зоні з робочою площадкою або робочою камерою. Температуру нагріву об'єктів в О. п. (1000—5000° С) змінюють, переміщуючи їх вздовж *оптичної осі* концентратора. В печах такого типу досліджують фіз.-хім. властивості нагрітих променями матеріалів, здійснюють технологічні процеси в особливо чистих умовах, вивчають вплив концентрованої сонячної радіації на біологічні процеси тощо.

ОПТИ́ЧНА СИ́ЛА — характеристика заломлюючої здатності осесиметричних *лінз* і їхніх систем. Дорівнює величині, оберненій *фокусній віддалі*. Вимірюється в *діоптріях*.

ОПТИ́ЧНА СИСТЕ́МА — сукупність оптичних деталей (*лінз*, дзеркал, *призм оптичних* тощо), призначених для створення зображень предметів або передачі світлової енергії. Здебільшого О. с. складається з лінз і дзеркал з сферичними поверхнями. Така О. с. наз. центрованою, або коаксіальною, якщо центри кривини поверхонь усіх її деталей лежать на одній прямій — *оптичній осі*. Застосовують і О. с., в яких заломлюючі поверхні є *еліпсоїдами*, *гіперболоїдами* або *параболоїдами* обертання. Розрахунок О. с. проводять за формулами геометричної оптики. Він зводиться до визначення всіх конструктивних елементів системи (*заломлення показників*, радіусів кривини, товщин і діаметрів оптичних деталей, а також проміжків між ними), при яких вона має необхідні характеристики, зокрема *збільшення оптичне*. В кожній центрованій О. с. є т. з. кардинальні елементи (площини і точки), знаючи які, можна розрахувати положення і розміри зображення для *параксіальних пучків променів*. До таких елементів належать: гол., фокальні та вузлові площини — 3 пари перпендикулярних до оптичної осі спряжених площин (в першій з них лінійне збільшення дорівнює одиниці, в другій одержується зображення віддаленого на нескінченність предмета, в третій кутове збільшення дорівнює одиниці), а також точки перетину цих площин з оптичною віссю — гол. точки, гол. *фокуси* і вузлові точки. Якщо з обох боків О. с. одне й те саме середовище (напр., повітря), вузлові площини збігаються з головними. На мал. подано побудову зображення A' точки A в О. с. C за її кардинальними елементами. Якість зображення, яке дає О. с., визначається *світлосилою*, *полем зору*, виправленням аберацій (див. *Аберації оптичних систем*), *роздільною здатністю* та деякими ін. характеристиками системи. До О. с. належать тонкі й товсті лінзи, *лупи*, *об'єктиви*, *окуляри*, різноманітні *освітлювальні прилади*, *проекційні апарати*, *фотографічні апарати*, *мікроскопи*, *телескопи* тощо. О. с. є орган зору людини, всіх хребетних і деяких безхребетних тварин — *око*.

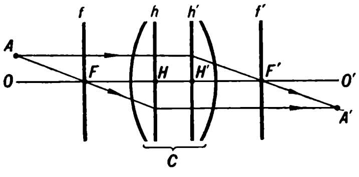

Побудова зображення A' точки A, одержуваного в оптичній системі C; f і f', h і h' — відповідно фокальні та головні площини, F і F' H і H' — головні фокуси і головні точки.

Літ.: Тудоровский А. И. Теория оптических приборов, ч. 1. М.—Л., 1948. Див. також літ. до ст. *Оптика*.

І. С. Горбань.

ОПТИ́ЧНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — вид зв'язку з передаванням і прийманням інформації за допомогою *електромагнітних хвиль* оптичного діапазону. Почав розвиватись з винайденням *лазера*. Розрізняють О. з. відкритий — з передаванням сигналів крізь атмосферу Землі або крізь космічний простір і закритий — по *світловодах*. До осн. частин оптичної лінії зв'язку належать: передавальний пристрій з лазером і *модулятором*, що змінює промінь лазера (див. *Модуляція світла*) відповідно до переданих сигналів; приймальний пристрій з *приймачем світла*, а в деяких — ще й світловод. Широка смуга робочих частот таких ліній зв'язку (10^{13}—10^{15} Гц) дає змогу організовувати *багатоканальний зв'язок* із значно більшим, ніж у лініях *радіозв'язку*, обсягом переданої інформації. До того ж О. з. відзначається високою *перешкодостійкістю* та економічністю. Практичне застосування О. з. обмежується в основному значним ослабленням лазерного променя земною атмосферою, складністю устаткування, яким спрямовують цей промінь на приймальний пристрій, а також складністю виготовлення світловодів. В СРСР досліди з О. з. розпочались 1962, першу передачу по оптичній лінії на 1000 телефонних *каналів зв'язку* проведено 1963. Пізніше засоби О. з. почали використовувати у *космічному зв'язку*. Перспективним є застосування О. з. у телебаченні, телефонному і телеграфному зв'язку тощо.

Ю. В. Байбородін.

ОПТИ́ЧНИЙ КВА́НТОВИЙ ГЕНЕРА́ТОР — те саме, що й *лазер*.

ОПТИ́ЧНИЙ ПРИЛА́Д вимірювальний — прилад, яким вимірюють лінійні та кутові розміри, деякі фізичні величини, а також порівнюють форму виробів або стан оброблюваних поверхонь з *еталоном*, використовуючи властивості *електромагнітних хвиль* оптичного діапазону. Розрізняють О. п.: робочі (для практичних вимірювань) і зразкові (по них звіряють робочі прилади); зі шкалою або *індикатором*. Конструкція О. п. зумовлюється в основному методом вимірювань. Найпоширенішими О. п. є: *гоніометри*, вимірювальні *мікроскопи*, *інтерферометри*, оптичні *кутоміри* і *далекоміри*, *нівеліри*, *оптиметри*, оптичні *профілометри* та *профілографи*, *теодоліти*, *люксметри* та ін. *фотометри*, тіньові прилади (ними вимірюють, напр., шорсткість оброблюваних поверхонь). О. п. використовують у машино- та приладобудуванні, будівництві, геодезії тощо. *Ю. В Байбородін.*

ОПТИ́ЧНІ Я́ВИЩА в атмосфері — світлові ефекти, зумовлені поглинанням, розсіюванням та викривленням траєкторії світлових променів (*рефракція світла*) в атмосфері. До О. я. належать *глорія*, *вінці* й *гало* навколо Сонця та Місяця, *міраж*, *райдуга*, сутінки, *зоря* тощо. Заломлення, відбиття і *дифракція* світла на дощових краплинах викликають явище райдуги. Вінці навколо Сонця і Місяця виникають внаслідок дифракції на льодових кристалах хмар і краплинах води, які в 10—100 раз менші від дощових крапель (див. *Аерозолі*). Явище гало зумовлене заломленням і відбиттям світла у льодових кристалах. Внаслідок аномальної рефракції світлових променів в атмосфері спостерігаються міражі, має місце розширення і підняття видимого горизонту. Сутінки й зоря є результатом сукупності явищ заломлення, розсіяння, поглинання і дифракції світла в атмосфері. Голубий колір неба пояснюється розсіюванням синьо-голубих променів видимого спектра в нижніх шарах атмосфери. У верх. шарах (шар озону й вище) під впливом сонячного випромінювання утворюються *полярні сяйва* й спостерігається ***світіння нічного неба***. Вивчає О. я. *метеорологія*.

Л. С. Рибченко.

ОПТО́ВА ТОРГІ́ВЛЯ — торгівля (великими партіями) засобами виробництва і предметами споживання; складова частина *внутрішньої торгівлі*. О. т. засобами виробн. становить особливу галузь обігу — *матеріально-технічне постачання*. В Рад. Союзі О. т. товарами нар. споживання зосереджено в основному в системі М-ва торгівлі СРСР. *Споживча кооперація* має свою О. т. Важливу роль у встановленні зв'язків пром-сті й торгівлі відіграють оптові міжресп. і міжобл. *ярмарки*.

ОПТО́ВИЙ ТОВАРООБОРО́Т — обіг товарів, що забезпечує рух товарних мас між підприємствами-виробниками і підприємствами-споживачами та між підприємствами-виробниками і торговельними підприємствами з метою дальшого продажу або переробляння їх.

ОПТО́ВІ ЦІ́НИ — за соціалізму ціни, за якими підприємство або збутова орг-ція реалізує свою продукцію іншим підприємствам і орг-ціям. Розрізняють О. ц. підприємства і О. ц. пром-сті. О. ц. підприємства включає середньогалузеву *собівартість* та нормативний прибуток. О. ц. промисловості відрізняються від О. ц. підприємства по товарах нар. споживання на суму *податку з обороту* і відрахувань на утримання збутових орг-цій, а при цінах *франко*-станція призначення (які сплачують постачальники) — і на величину трансп. витрат. За строками діяння О. ц. поділяють на постійні, тимчасові, разові та ступінчасті (змінні). О. ц. на однорідну продукцію єдині для всієї країни, але на окремі види продукції (напр., на лісоматеріали, вугілля, руду) встановлюють поясні або зональні ціни.

ОПТОЕЛЕКТРО́НІКА (від *оптика* і *електроніка*) — галузь електроніки, яка охоплює питання теорії і практичного застосування методів перетворення світлових сигналів на електричні (і навпаки) в системах обробки, передачі й зберігання інформації. Виникла на поч. 60-х рр. 20 ст. Наук. основою О. є фізична (в т. ч. квантова) оптика, фізика і техніка напівпровідників, напівпровідникове приладобудування, схемо- і системотехніка. Від вакуумної й напівпровідникової електроніки О. відрізняється застосуванням у колі сигнала оптичної ланки — оптичного зв'язку, який забезпечує гальванічну й магн. розв'язку між окремими елементами електронного пристрою. Використання взаємоперетворюваних електр. і оптичних сигналів робить можливим передавання інформації у вигляді картин і образів, її візуалізацію (в т. ч. багатокольорову) при відображенні. Внаслідок цього оптоелектронні інформативні системи характеризуються великою швидкістю передачі інформації, високою перешкодозахищеністю, для них не існує проблеми заземлення. В О. використовують як когерентне (див. *Когерентність хвиль*), так і некогерентне випромінювання в діапазоні довжин хвиль від 400 до 2500 нм. Елементну базу О. становлять джерела випромінювання, оптичні середовища (активні й пасивні) та фотоприймачі. Джерела перетворюють електр. сигнали на оптичні, служать для візуалізації та відображення інформації. Джерелами когерентного випромінювання є *лазери*, некогерентного — *світлодіоди* і т. п. В активних оптичних середовищах, до яких належать, зокрема, деякі солі ніобієвої та танталової к-т, відбувається просторово-часове перетворення оптичного променя: зміна напряму, амплітудна, фазова або поляризаційна модуляція (див. *Модуляція світла*). В основі такого перетворення лежать електро-, магніто- та акустооптичні явища. Пасивні середовища — повітряні проміжки, т. з. імерсійні рідини, оптичні волокна (див. *Волоконна оптика*) — служать для оптичного узгодження джерел і фотоприймачів, для передавання оптичних сигналів у задану точку простору. У фотоприймачах здійснюється перетворення оптичних сигналів у електричні. Застосовують переважно прилади, основані на внутр. *фотоефекті*: *фоторезистори, фотодіоди, фототранзистори* і т. д. О. розвивається в двох напрямах: оптичному, основою якого є когерентне випромінювання лазера (когерентна О.) та електрооптичному, який грунтується на фотоелектр. перетворенні оптичних сигналів (некогерентна О.). Когерентна О. є засобом обробки великих масивів інформації в реальному масштабі часу (оптична *пам'ять обчислювальної машини, оптичний зв'язок,* інтегральна оптика — оптичний аналог інтегральної мікроелектроніки). Великі можливості когерентної О. відкриваються при застосуванні *голографії*. Суть некогерентної О. полягає в заміні в електронних приладах гальванічного і магн. зв'язку на оптичний; її осн. структурним елементом є *оптопара*.

Літ.: Свечников С. В. Элементы оптоэлектроники. М., 1971; Интегральная оптика. Пер. с англ. М., 1978; Полупроводниковые формирователи сигналов изображения. Пер. с англ. М., 1979. *С. В. Свєчников.*

ОПТОПА́РА, оптрон — прилад, що складається з випромінювача світла і фотоприймача, які зв'язані між собою оптично і розташовані в одному корпусі. Застосовують для електр. розв'язки між окремими вузлами радіоелектронних пристроїв (подібно до трансформатора) та безконтактного керування електр. колами (подібно до реле). В О. випромінювачем служить напівпровідниковий світловипромінюючий діод, приймачем — *фоторезистор, фотодіод, фототранзистор* і т. д. Іноді О. наз. будь-яку пару оптично зв'язаних між собою джерел випромінювання і фотоприймача. Див. також *Оптоелектроніка*.

ОПУБЛІКУВА́ННЯ А́КТІВ ЗАКОНОДА́ВСТВА — доведення до загального відома прийнятих актів законодавства шляхом вміщення їх в офіційних виданнях. Порядок О. а. з. в СРСР і набрання ними чинності врегульовано *Конституцією СРСР,* конституціями союзних (зокрема, *Конституцією УРСР*) та авт. республік, відповідними регламентами Верховних Рад і спец. актами — Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19.VI 1958 (нова редакція від 6.V 1980) і постановою Ради Міністрів СРСР від 20.III 1959 (в УРСР — Указом Президії Верховної Ради УРСР від 24.IX 1958, нова редакція від 6.VIII 1980, і постановою Ради Міністрів УРСР від 29.II 1980). Законодавчі акти СРСР та УРСР не пізніше 7-денного строку після їх прийняття публікуються відповідно у *«Ведомостях Верховного Совета СССР»* (рос. мовою і мовами союзних республік) і у *«Відомостях Верховної Ради УРСР»* (укр. і рос. мовами). Крім того, закони, постанови та ін. акти Верховної Ради, а також Укази і постанови Президії Верховної Ради, які потребують широкого і негайного обнародування, публікуються: акти СРСР — у газ. *«Известия Советов народных депутатов СССР»*, акти УРСР — у газ. *«Радянська Україна»* і *«Правда Украины»*. Це опублікування є офіційним. З О. а. з. пов'язано набрання чинності актами Верховної Ради та її Президії. Зазначені акти можуть бути опубліковані і в ін. органах преси, обнародувані по телебаченню, радіо, передані телеграфом, розіслані відповідним держ. органам та громад. орг-ціям. Постанови Уряду СРСР, які мають нормативний характер або загальне значення, публікуються в *«Собрании постановлений Правительства СССР»*, а аналогічні постанови Уряду УРСР — у «Зібранні постанов Уряду УРСР». Постанови Уряду, які через важливість або терміновість передбачених у них заходів підлягають широкому і негайному обнародуванню, публікуються в газетах, а в необхідних випадках оголошуються також по телебаченню та радіо або передаються телеграфом. О. а. з. забезпечує можливість ознайомлення з законодавством громадян і службових осіб, відіграє важливу роль у його застосуванні, зміцненні *соціалістичної законності*.

М. О. Голодний.

ОПУ́К — гора на пд. узбережжі *Керченського півострова*. Вис. 185 м. Складений з вапняків. Характерні скелясті обриви, кам'янисті розсипи. На схилах — рідкі зарості шипшини, терну, глоду, ділянки типчаково-ковилового степу. На горі гніздиться багато цінних і рідкісних птахів (рожевий шпак, баклан, сокіл-сапсан та ін.). Пам'ятка природи. *О. В. Єна.*

ОПУ́КЛА МНОЖИНА́ в евклідовому просторі — множина, яка

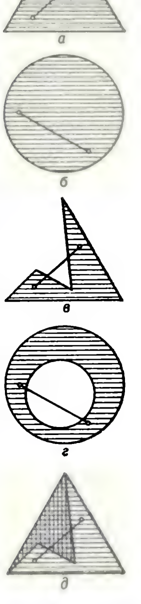

Опуклі множини.

разом з будь-якими двома своїми точками містить і весь відрізок, що з'єднує їх. На малюнку показано опуклі (*а*, *б*) і неопуклі (*в*, *г*) множини на площині. Весь простір, півпростір, *куб*, *куля* — О. м. Перетин (спільна частина) двох і більше О. м. є опуклою множиною. З довільною множиною *M* пов'язується його опукла оболонка — перетин всіх О. м., які містять *M* (мал., *д*). *А. Д. Мілка.*

ОПУ́КЛА О́БЛАСТЬ — *область* у площині чи просторі, яка є *опуклою множиною.* Часто цим терміном позначають замкнену, тобто об'єднану з межею, плоску опуклу множину, яка не належить прямій. Крива, що лежить на межі плоскої О. о., наз. опуклою кривою; замкнена опукла крива наз. також *овалом.* Замиканням О. о. в просторі є *опукле тіло.* *А. Д. Мілка.*

ОПУ́КЛЕ ТІ́ЛО — замкнена *опукла множина,* яка не належить площині. Є замиканням (об'єднанням з межею) *опуклої області* в просторі. Область на межі О. т. наз. опуклою поверхнею. Межа скінченного О. т. (замкнена опукла поверхня) гомеоморфна *сфері* (див. *Гомеоморфізм*). Межа нескінченного О. т., яке не містить прямої (нескінченна повна опукла поверхня), гомеоморфна площині. Найпростішим О. т. є опуклий *многогранник.* Його межа (також наз. опуклим многогранником) складена з опуклих *многокутників.* Опуклими многогранниками можна апроксимувати (див. *Апроксимація*) довільне О. т. Через кожну точку межі О. т. проходить хоча б одна площина, по відношенню до якої О. т. розташоване в замкнутому півпросторі; така площина наз. опорною. О. т. можна задати т. з. опорною функцією, що визначає його опорні площини. Скінченне О. т. є опуклою оболонкою своїх крайніх точок — точок, які не є внутрішніми для прямолінійних відрізків, що належать тілу. Поняття О. т. переноситься на більш заг. *простори.* Геометрія О. т. і опуклих *поверхонь* охоплює широке коло питань (комбінаторна геометрія О. т., змішані об'єми О. т. й ізопериметричні нерівності, *зовнішня геометрія* і *внутрішня геометрія* опуклих поверхонь тощо). Її методи та результати використовуються в *геометрії, математичному аналізі, числе теорії, функціональному аналізі.* Основи теорії О. т. розробили в кінці 19 ст. нім. математики Г. Брунн і Г. *Мінковський.* Заг. теорія опуклих поверхонь побудована в працях О. Д. *Александрова,* О. В. *Погорєлова* та ін. рад. геометрів.

Літ.: Александров А. Д. Выпуклые многогранники. М.—Л., 1950; Люстерник Л. А. Выпуклые фигуры и многогранники. М., 1956; Хадвигер Г. Лекции об объёме, площади поверхности и изопериметрии. Пер. с нем. М., 1966; Рокафеллар Р. Выпуклый анализ. Пер. с англ. М.. 1973. *А. Д. Мілка.*

ОПУ́КЛІСТЬ І УГНУ́ТІСТЬ кривої. Гладка проста крива $y = f(x)$ наз. опуклою (угнутою) в деякому інтервалі, якщо в цьому інтервалі вона лежить не нижче (не вище) *дотичної прямої* в кожній своїй точці. Точка, в якій опуклість кривої переходить в угнутість (чи навпаки), наз. точкою перегину. Так, крива $y = \sin x$ опукла в інтервалі $(\pi, 2\pi)$, угнута в інтервалі $(0, \pi)$, $x = \pi$ — її точка перегину (мал.). Якщо функція $f(x)$ двічі диференційовна, то при $f''(x) > 0$ крива опукла, а при $f''(x) < 0$ — угнута. При $f''(x) = 0$ необхідне додаткове дослідження. *А. Г. Медяник.*

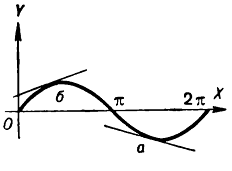

Опуклість і угнутість кривої.
Опукла (*а*) та угнута (*б*) дуга кривої $y = \sin x$.

ОПУ́КСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро на Пд. Керченського п-ва. Див. *Кояшське озеро.*

ОПУ́НЦІЯ (Opuntia) — рід рослин родини *кактусових.* Багаторічні рослини, *сукуленти.* Стебла потовщені, соковиті, гіллясті, поділені на плескаті або округлі членики, вкриті волосками і колючками (видозмінені листки). Квітки одиночні, дзвониковидні, двостатеві. Плід — ягода. Понад 200 видів, пошир. в Америці. Плоди і молоді стебла ряду видів О. їстівні. О. часто вирощують як оранжерейно-кімнатні рослини.

ОПУСКНИ́Й КОЛО́ДЯЗЬ — порожниста, переважно залізобетонна конструкція, що, опускаючись у грунт під дією власної ваги, обмежовує грунтову виробку. О. к. бувають круглої (найчастіше, діам. до 80 м), еліптичної або прямокутної у плані форми, їхня зовн. поверхня — циліндрична, конічна або ступінчаста. Грунт всередині О. к. розробляють *екскаваторами, бульдозерами, грейферами* або *гідроелеваторами.* В малозв'язних грунтах і пісках заглиблення О. к. прискорюють віброустановками, в глинистих грунтах — нагнітанням між стінками колодязя і грунтом глинистої суспензії. Опущені до проектного рівня О. к. (мал.) повністю або частково заповнюють бетоном. О. к. застосовують гол. чин. при спорудженні глибоких *опор* (фундаментів) і буд-ві заглиблених споруд в складних грунтах.

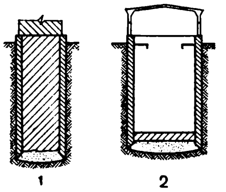

Опускні колодязі:
1 — повністю заповнений бетоном (колодязь-опора); 2 — частково заповнений бетоном (колодязь — заглиблена споруда).

ОПУ́ЩЕННЯ МА́ТКИ — зміщення матки по осі *таза* вниз. Виникає внаслідок порушення цілості або зниження тонусу м'язів тазового дна, що утримують внутр. статеві органи жінки в нормальному положенні. Як правило, при цьому виникає розслаблення зв'язкового апарата матки і м'язів перед. черевної стінки. До О. м. можуть спричинитися ускладнені роди, тяжка фіз. праця тощо. Лікування — хірургічне. Див. також *Випадіння матки, Спланхноптоз.*

ОПУ́ЩЕННЯ НУ́ТРОЩІВ — зміщення внутрішніх органів черевної порожнини (шлунка, печінки, кишечника, нирок, матки та ін.). Див. *Спланхноптоз.*

ОРАДУ́Р-СЮР-ГЛАН — селище у Франції (деп. Верхня Вьєнна), яке під час нім.-фашист. окупації (1940—44) було повністю знищене (10.VI 1944) гітлерівськими загарбниками. Всіх чоловіків було розстріляно, а жінок і дітей зібрано у церкву й підірвано. Загинуло бл. 1 тис. чол. Після визволення Франції поблизу руїн О.-с.-Г., залишених як свідчення звірств фашистів, збудовано нове селище.

ОРА́ДЯ — місто на Зх. Румунії, адм. ц. повіту Біхор. Розташована в долині р. Крішул-Репеде. Вузол з-ць і автошляхів. 153 тис. ж. (1974). Найрозвинутіша легка (виробн. взуття, тканин, трикотажних і швейних виробів) і харч. пром-сть. Виробн. глинозему, верстатобудування, підприємства хім., буд. матеріалів, меблевої, поліграф. пром-сті. ТЕЦ. Музеї. Перші згадки про О. належать до 11 ст.

ОРА́КУЛ (лат. oraculum, від oro — говорю, прохаю) — 1) У стародавніх греків, римлян, єгиптян та ін. народів пророцтва, які нібито були відповіддю богів на запитання до них. Давали пророцтва й тлумачили їх здебільшого жерці в певних місцях при храмах богів. 2) Місце, де давалося пророцтво. Найвідомішим у Стapoд. Греції був О. Аполлона в Дельфах. 3) Божество, яке пророкує, і жрець (чи жриця), який дає пророцтва, що йдуть від божества. 4) Переносно, іронічно «оракул» — людина, всі міркування й присуди якої вважають незаперечною істиною, одкровенням.

ОРА́Н — місто на Пн. Зх. Алжіру, 1981 перейменоване на м. Вахран. Морський порт на Середземному м., вузол залізниць і автошляхів; аеропорт. 440 тис. ж. (1970, з передмістями). Підприємства металург. (сталеплавильний і трубопрокатний з-ди), металообр., хім. (у т. ч. великий суперфосфатний з-д), буд. матеріалів (склоробний та цем. з-ди), текст. пром-сті. Значна харч. пром-сть (борошномельна, виноробна, консервна, маслоробна, тютюнова). Кустарні промисли (шкіряно-взут. та вовняні вироби). Ун-т. Муніципальний музей, музей Тлемсена. О. засн. у 10 ст.

ОРАНГУТА́Н (Pongo) — рід людиноподібних мавп. В сучасній фауні 1 вид — О. звичайний (P. pygmaeus), поширений на о-вах Суматра і Калімантан. Довж. тіла до 150 см, маса самців до 75—100 (150) кг, самки менші; волосяний покрив довгий, рудий або іржасто-рудий. Кінцівки п'ятипалі, передні (розмах до 225 см) довші від задніх. Сідничних мозолів немає. Самці мають гортанний мішок — резонатор. Об'єм головного мозку 300—500 см³. Живуть О. в лісах. Тримаються поодинці або (частіше) сім'ями. Активні вдень, на ніч будують гнізда на деревах. Живляться плодами, бульбами, соковитими частинами рослин, іноді пташиними яйцями. Статева зрілість у 8—12 років, вагітність 275 днів, у виплоді 1 маля. Тривалість життя (у неволі) до 30 років. Внаслідок госп. діяльності людини (вирубування лісів, полювання) О. став рідкісним. Включений до *Червоної книги.* Викопні рештки О. відомі з антропогенових відкладів Зондських о-вів та Індії.

ОРА́НЖЕВА — ріка на Пд. Африки. Тече тер. Лесото, Пд.-Африканської Республіки (ПАР) та по її кордону з Намібією. Довж. 1860 км, площа бас. 1020 тис. км². Бере початок у Драконових горах, впадає в Атлантичний ок. У верхів'ї та в межах пустелі Калахарі О. дуже міліє, місцями пересихає. Подекуди порожиста, є водоспади (найбільший Ауграбіс). Гол. притоки: Каледон і Вааль (праві). Пересічна річна витрата води (біля м. Пріски) 345 м³/с. Несудноплавна. Воду О. використовують для зрошування і водопостачання. Освоєння гідроенергетичних ресурсів бас. О. здійснюється за довгостроковим проектом (з 1966), зокрема, споруджено ГЕС на тер. ПАР. У бас. ріки — поклади алмазів, азбесту, руд марганцю, хрому, поліметалевих руд та ін.

ОРА́НЖЕВА РЕСПУ́БЛІКА, Оранжева провінція — провінція в ПАР. Адм. ц.— м. Блумфонтейн. Тер. О. Р. була заселена племенами басуто. В 30-х рр. 19 ст. сюди почали переселятися бури (див. *Африканери*), які нещадно експлуатували місц. населення. В 1854 бури проголосили створення республіки Оранжева Вільна д-ва, громадянами якої визнавалися лише особи європ. походження. В результаті *англо-бурської війни 1899—1902* республіку анексувала Великобританія. З 1907 ця територія здобула автономію, а з утворенням Пд.-Афр. Союзу (1910, з 1961 — ПАР) увійшла до її складу як провінція.

ОРАНЖЕРЕ́Я (франц. orangerie, від orange — апельсин) — засклене приміщення для вирощування рослин переважно в холодну пору року. Часто «оранжереями» наз. тільки холодні О. (т-ра яких від +1 до +8°), а напівтеплі й теплі — теплицями. В бот. садах та ін. н.-д. установах помірного й холодного поясів в О. вирощують субтропічні рослини.

О́РАНКА — основний прийом мех. обробітку *грунту,* що забезпечує одночасне перевертання орного шару, його розпушування і часткове перемішування. Застосовують з метою створення сприятливих умов для розвитку і росту с.-г. культур. О. поліпшує фіз. властивості орного шару грунту, його водний, тепловий і повітряний режими. Все це підвищує життєдіяльність аеробних (див. *Аероби*) мікроорганізмів, посилює процеси мінералізації *органічної речовини грунту*, підготовки засвоюваних поживних речовин для рослин (див. *Родючість грунту, Обробіток грунту*). Під час О. підрізають і приорюють бур'яни, загортають в грунт добрива і післяжнивні рештки, переміщують у верхні горизонти колоїдні частинки грунту, вимиті опадами в нижчі шари. О. відіграє велику роль у боротьбі з шкідниками і хворобами с.-г. культур. Знаряддя для О.— *плуг* з різними за формою полицями (гвинтові, циліндричні, напівгвинтові і культурні), від яких залежить ступінь обороту пласта і розпушування грунту. За ступенем обороту пласта і його кришіння склалось три види О. Оборот пласта — О. плугом з гвинтовими полицями на невелику глибину і з перевертанням пласта на 180°. Підняття пласта — О. плугом, що перевертає пласт на 135°.

Культурна О.— О. плугом, кожен корпус якого обладнаний передплужником; найбільш досконалий вид оранки, краще за ін. поєднує добре перевертання і кришіння грунту. Передплужник зрізає і скидає на дно борозни верхній шар грунту (завтовшки 10—12 см), а на його місце основний корпус плуга (з полицею культурної форми) переміщує нижню частину орного шару. Ефективність О. залежить передусім від її глибини, якості та строків її проведення. В глибоко зораному грунті (завглибшки 25 см і більше) краще розвиваються корені, інтенсивніше проходять біол. процеси, в результаті чого більше нагромаджується поживних речовин для рослин, підвищується ефективність боротьби з бур'янами, краще відновлюється структура. Визначаючи глибину О., враховують грунтові умови, біол. особливості вирощуваних культур, забур'яненість поля і ін. Напр., під зернові колосові орють на глибину не менше 20 — 22 см, під цукр. буряки—28—30 см і глибше, під плодові насадження і виноградники — на 50—60 см (*плантаж*). На грунтах з мілким орним шаром орють на всю його глибину; при наявності таких грунтів на полях, де вносять органічні добрива, поступово поглиблюють орний шар. О. провадять в основному восени (зяб під ярі культури та *чорні пари*). Поширений гол. чин. загінний спосіб О. (поле розбивають на загінки, довжина яких визначається розміром, рельєфом і конфігурацією поля, а ширина має бути від 40—50 до 100—140 м). Кожну загінку орють окремо всклад або врозгін. При О. всклад спочатку посередині загінки вздовж гонів створюють гребінь (склад); при О. врозгін, навпаки, починають О. з країв загінки і посередині її при закінченні О. утворюється борозна, а по краях — гребені. Буває О. гладка (без гребенів і борозен), коли орють *оборотним плугом.* О. замінюють плоскорізним обробітком грунту без перевертання його верхнього шару — в районах вітрової *ерозії грунту,* при підготовці поля під озимі (в посушливих районах) після гороху, кукурудзи, скошеної на силос та ін.

Літ.: Воробьев С. А., Буров Д. И., Туликов А. М. Земледелие. М., 1977; Моргун Ф. Т. Бесплужная обработка почвы, Х., 1979; Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980. Див. також літ. до ст. *Агрономія, Агротехніка.*

С. С. Рубін.

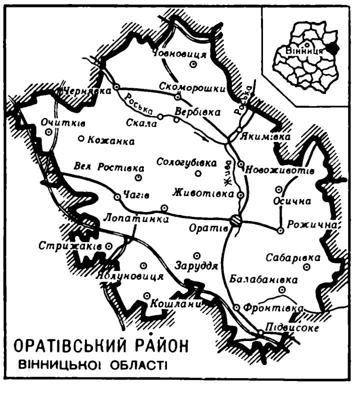

ОРАТІВСЬКИЙ РАЙОН
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ОРА́ТІВ — село Вінн. обл. УРСР, райцентр, за 11 км від залізнич. ст. Оратів. 2,8 тис. ж. (1980). Уперше згадується 1545, коли село було під владою шляхет. Польщі. Жителі О. брали участь у *визвольній війні українського народу 1648—54.* Під час *Коліївщини* 1768 в районі О. діяли повстанські загони. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено у січні 1918.

У О.— маслоробний з-д, міжколг. буд. орг-ція, птахоінкубаторна станція, комбінат побут. обслуговування. Середня школа, лікарня, Будинок культури, бібліотека.

ОРА́ТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1979. Площа 0,9 тис. км². Нас. 35,4 тис. чол. (1981). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — с. *Оратів.* О. р. розташований в межах *Придніпровської височини.* Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки — *Роська* з прит. Живою (бас. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, липа, клен) займають 6,8 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті (Скоморошківський цукр. комбінат, Якимівський дріжджовий та Оратівський маслоробний з-ди). Комбінат побутового обслуговування (Оратів). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. (свинарство, скотарство) напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 72,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 65,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки. В О. р.— 17 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Оратів, Фронтівка, Скоморошки. Автомоб. шляхів — 251 км, у т. ч. з твердим покриттям — 163 км. У районі — 29 заг.-осв. та музична школи; 54 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 19 будинків культури, 25 клубів, 41 кіноустановка, 39 б-к. У с. Вербівці О. р. народився укр. рад. фізіолог рослин А. В. *Манорик.* В О. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1980).

В. О. Теклюк.

ОРАТО́РІЯ (італ. oratòrio, з лат. oratorium — молитовня, від oro — говорю, молю) — монументальний муз.-драм. твір для хору, солістів і симф. оркестру, призначений для концертного виконання. О. зародилася на рубежі 16 і 17 ст. Має спільні з *оперою* риси (розвинутий драм. сюжет, наявність оркестрової увертюри, речитативів, арій, вокальних ансамблів і хорів), але в О. розповідь про дію домінує над самою драм. дією. О. складається з кількох завершених частин (як акти в операх), окремі номери пов'язані речитативами. Для О. типовий героїко-епічний стиль. Сюжети О. в 17—18 ст. бралися переважно з релігійного і античного епосів; кращі О. («Самсон» Г. Ф. Генделя, «Різдвяна ораторія» Й. С. Баха) — патріотичні нар. хорові трагедії. Автором визначних О.—

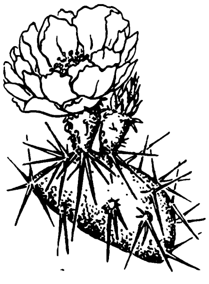

Опунція. Частина стебла з квіткою.

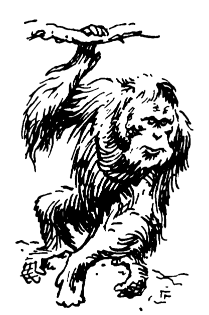

Орангутан звичайний.

«Створення світу» і «Пори року» — був Й. Гайдн. О. «Пори року», що оспівує працю хлібороба, красу і щедрість природи, започаткувала світський тип О. Серед О. 19 ст. виділяються «Ілля» і «Павло» Ф. Мендельсона-Бартольді, «Рай і Пері» Р. Шумана, ораторії Г. Берліоза, Ф. Ліста, А. Дворжака, А. Рубінштейна; з сучас. зарубіжних — «Жанна д'Арк на вогнищі» А. Онеггера та ін.

В рад. О. втілено визначні події вітчизн. історії й сучасності: «Омелян Пугачов» М. Коваля, «Оповідь про битву за Руську землю» Ю. Шапоріна, «Пісня про ліси» Д. Шостаковича, «На варті миру» С. Прокоф'єва, «Патетична ораторія» Г. Свиридова. Серед укр. рад. О. — «Дума про дівку-бранку Марусю Богуславку» М. Вериківського і «Весняна ораторія» для дит. хору П. Козицького, «Жовтень» К. Данькевича, «Шляхами Жовтня» А. Штогаренка, симфонія-ораторія «Я стверджуюсь» Є. Станковича. З О. споріднені *реквієм* і *кантата* («Кавказ» С. Людкевича, «Україно моя» А. Штогаренка).

Літ.: Хохловкина А. Советская оратория и кантата. М., 1955; Терещенко А. Эволюция вокально-симфонических форм. В кн.: Музыкальная культура Украинской ССР. М., 1979.

Л. Б. Архимович.

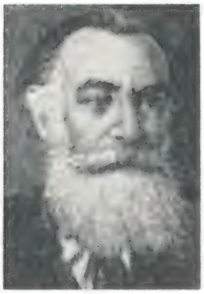

Й. А. Орбелі.

ОРБЕ́ЛІ Йосип Абгарович [8 (20).III 1887, Кутаїсі — 2.II 1961, Ленінград] — рад. сходознавець і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1935), акад. АН Вірм. РСР (з 1943), її президент (1943—47). В 1911 закінчив Петерб. ун-т. У 1914—31 — доцент і професор Петрогр. (з 1924 — Ленінгр.) ун-ту. В 1934—51 — директор Ермітажу. В 1955—60 — декан сх. ф-ту Ленінгр. ун-ту, 1956—61 — зав. Ленінгр. відділенням Ін-ту народів Азії АН СРСР. Провадив археол. розкопки, історико-архіт. дослідження на тер. Туреччини, Вірменії, а також у Дагестані і в Криму. Наук. праці О. присвячені історії народів Закавказзя і Передньої Азії, зокрема вірм. епіграфіці та діалектології, курдській мові, урартській культурі, сасанідському мистецтву. Створив школу рад. кавказознавців. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Л. А. Орбелі.

ОРБЕ́ЛІ Леон (Левон) Абгарович [25.VI (7.VII) 1882, Єреван — 9.XII 1958, Ленінград] — рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1935), АН Вірм. РСР (з 1943), АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР (з 1934), Герой Соціаліст. Праці (1945), генерал-полковник мед. служби. Брат Й. А. *Орбелі.* Закінчив Військово-мед. академію в Петербурзі (1904). Учень І. П. *Павлова.* В 1907—20 — співробітник Ін-ту експериментальної медицини, 1920—31 — професор Петрогр. (1-го Ленінгр.) мед. ін-ту, 1925—50 — Військово-мед. академії; 1936—58 працював також в н.-д. установах АН СРСР і АМН СРСР; 1939—48 очолював Відділення біол. наук АН СРСР; 1942—46 — віце-президент АН СРСР. Праці О. присвячені вивченню *вегетативної нервової системи* (створив вчення про адаптаційно-трофічну роль симпатичної нервової системи), дослідженню функцій мозочка, фізіології травлення й сечовиділення, органів чуття тощо. Розвинув новий наук. напрям — еволюційну фізіологію. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941. Премія ім. І. П. Павлова АН СРСР, 1937.

ОРБЕЛІА́НІ Вахтанг Вахтангович [5 (17).IV 1812 — 29.IX (11.X) 1890, Тбілісі] — груз. поет, ген.-лейтенант, князь. За участь у змові груз. дворян (1832) був засуджений до страти, заміненої засланням до Калуги. Після амністії (1837) став військовим. Друкуватися почав 1857. Вірші О. відзначаються вірністю самобутнім традиціям груз. л-ри, що заперечували вплив перс. поезії. Поряд з цими творами, що допомагали глибше зрозуміти історію визвольної боротьби груз. народу, є твори, в яких він ідеалізував минуле, оспівував ратні подвиги нац. героїв.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поэзия Грузии. М.—Л., 1949.

О. М. Новицький.

Г. З. Орбеліані.

ОРБЕЛІА́НІ Григол Зурабович [2 (14).X 1804, Тбілісі — 21.III (2.IV) 1883, там же] — грузинський поет, політичний діяч. За участь у змові грузинських дворян (1832) був заарештований і засланий. Повернувся 1838. Літ. діяльність почав 1827 як поет романтичної школи. Поезії О. пройняті почуттями патріотизму, безкорисливого служіння батьківщині, туги за минулим («Навіщо потрібне життя, якщо народ стогне під тяжким ярмом?», «Заздоровний тост», «До Яралі»). В основу твору «Сповідь» (1831) покладено мотиви поеми «Наливайко» К. Рилєєва. Кращим його творам («Моїй сестрі Єфемії», «Вечір розлуки», «Спогад» та ін.) властива звучність і благородна простота. Важливе значення мають його щоденники, листування. Перекладав вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Крилова. Укр. мовою поезії О. перекладали Є. Дроб'язко, Б. Тен, О. Новицький, П. Дорошко, Б. Степанюк, В. Ткаченко та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія. т. 1. К., 1961.

О. М. Новицький.

ОРБЕЛІА́НІ Сулхан Саба [25.X (4.XI) 1658, с. Тандзіа, тепер Болнінський р-н Груз. РСР — 26.I (6.II) 1725, Москва] — груз. письменник, політ. діяч. Прихильник освіченого абсолютизму. Боровся за визволення Грузії від іноземного поневолення. В 1712 супроводжував Вахтанга VI у Персію, 1713—16 був у Зх. Європі з дипломатичною місією. В 1724 емігрував в Росію. Автор зб. байок і притч «Мудрість вигадки», в якій критикував тогочасне феод. суспільство, викривав лицемірство, користолюбство, невігластво царедворців та духівництва. Написав кн. «Подорож у Європу» — пам'ятка документ. худож. прози, перша спроба в груз. л-рі показати життя європ. країн, і ряд творів реліг. змісту. Склав «Тлумачний словник грузинської мови». Один із творців новогруз. літ. мови.

Тв.: Укр. перекл.— Мудрість вигадки. К., 1959; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961; Рос. перекл.— Путешествие в Европу. Тбилиси. 1969; Мудрость вымысла. М., 1975.

О. М. Новицький.

ОРБЕЛЯ́Н Костянтин Агапаронович (н. 29.VII 1928, Арманір) — вірм. рад. композитор і диригент, нар. арт. СРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. В 1961 закінчив Єреванську консерваторію. З 1956 — худож. керівник і гол. диригент Держ. естрадного оркестру Вірменії. Твори: балет «Безсмертя» (1969), симфонія (1961), струнний квартет (1956), симф. поема «Зангезур» (1973), пісні, твори для естрадного оркестру, музика для театру й кіно.

ОРБІ́НІ (Orbini) Мавро (р. н. невід., о. Млет — п. 1614, Рагуза, тепер Дубровник) — далматинський історик. Спочатку був ченцем, потім абатом бенедиктинського монастиря. Автор книги «Слов'янське царство» (видана 1601 в м. Пезаро, рос. переклад 1722), в якій зробив спробу висвітлити історію слов'ян. народів. Висунув теорію скандинавського походження слов'ян. Помилково зараховував до слов'ян багато неслов'ян. народів. Твори О. пройняті ідеєю єдності слов'ян. народів.

ОРБІ́ТА (лат. orbita, букв.— колія, від orbis — коло) — парна заглибина лицьового черепа хребетних тварин і людини, в якій міститься очне яблуко (див. *Око*). У людини О. утворюють лобна, клиновидна, верхньощелепна, решітчаста, вилична та слізна кістки і орбітальний відросток піднебінної кістки.

«ОРБИ́ТА» — назва рад. системи далекого космічного радіозв'язку на базі *штучних супутників Землі* (ШСЗ) «*Молния*»; назва наземних радіостанцій цієї системи. Система експлуатується з 1967. Здійснює ретрансляцію кольорових та чорно-білих програм Центрального телебачення СРСР, а також двосторонній або однонапрямлений телефонний, телеграфний і фототелеграфний радіозв'язок. За часовими поясами поділяється на 3 підсистеми: «Орбита-1», яка обслуговує Чукотку, Камчатку, Сахалін та Магаданську обл.; «Орбита-2» — Примор'я і Сх. Сибір; «Орбита-3» — Крайню Північ, Зх. Сибір, Урал, Алтай, Казахстан та Серед. Азію. Система складається з кількох передавальних та великої кількості приймальних радіостанцій. Типова приймальна станція (мал.) обладнана поворотною системою з параболічним відбивачем діаметром 12 м, яка супроводить супутник зв'язку з високою точністю (до кількох *мінут*) автоматично за сигналами з ШСЗ або від програмного пристрою чи вручну. Телевізійні радіосигнали, які випромінюються передавальними станціями в напрямі супутника зв'язку, приймаються ним, підсилюються і знов випромінюються на Землю. Прийняті приймальною станцією і підсилені нею (до 10 млн. раз) сигнали по радіорелейних (рідше кабельних) лініях надходять на місцеві телецентри, звідки передаються в ефір по відведеному для даного телецентру каналу. Тривалість сеансів радіозв'язку через один ШСЗ «Молния», що рухається по дуже витягнутій еліптичній орбіті з висотою апогею над Пн. півкулею $\sim$ 40 тис. км, становить 6—10 год на добу. При використанні трьох і більше ШСЗ, рух яких синхронізовано, досягається цілодобовий радіозв'язок. З 1975 в системі «О.» застосовують також ШСЗ «*Радуга*».

Ю. М. Михайлов.

ОРБІТА в астрономії — *траєкторія* руху небесного тіла в космічному просторі. Для матем. описування О. необхідно побудувати раціонально обрану систему *координат*. У випадку *планет, комет* тощо користуються екліптичною системою *координат небесних*. Для *штучних супутників Землі* (ШСЗ) користуються екваторіальною геоцентричною системою. Осн. силою, під дією якої рухаються космічні тіла, є сила *тяжіння*, а в найпростішому випадку (який відображає *двох тіл задача*) — притягання центр. тіла. При побудові О. для цього випадку масу центр. тіла S (мал.) вважають зосередженою в початку координат. Тоді О. тіла лежить у незмінній площині, яка проходить через цей початок. Лінія перетину площини О. з осн. координатною площиною (SN) наз. лінією вузлів, кут i між цими площинами — нахилом О. Кут Ω (довгота висхідного вузла, тобто точки, в якій тіло переходить з південної півкулі неба в північну) та нахил i визначають положення площини О. в прийнятій системі координат. Тіло рухається в цій площині по т. з. незбуреній, або кеплеровій, траєкторії, яка є *конічним перерізом*. В одному з його фокусів міститься центр. тіло S, найближча до нього точка О. наз. *перицентром* П. Положення О. в її площині визначається кутовим віддаленням ω перицентра від висхідного вузла, форма О.— її ексцентриситетом ε, а розміри О.— великою піввіссю a. П'ять елементів ($i, \Omega, \omega, a, \varepsilon$) та час T проходження тіла через перицентр повністю визначають рух у полі центр. сили. Щоб знайти цей рух, потрібно не менше трьох спостережень, які дають видимі координати тіла.

Відхилення дійсної О. тіла від кеплерової наз. збуреннями (див. *Збурення руху небесних тіл*). Оскільки елементи збуреної О. змінюються, для їх визначення потрібні систематичні спостереження. Їх ведуть засобами візуальної та фотографічної астрометрії, радіо- та світлолокації. Найточніші О. Місяця та ШСЗ (з кутиковими відбивачами) одержуються з вимірювань віддалей лазерними далекомірами. Див. також *Орбіти штучних космічних об'єктів*.

Літ.: Рябов Ю. А. Движения небесных тел. М., 1977. *Є. П. Федоров.*

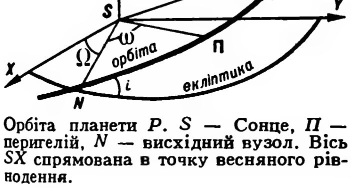

Орбіта планети *P*. *S* — Сонце, *П* — перигелій, *N* — висхідний вузол. Вісь *SX* спрямована в точку весняного рівнодення.

ОРБІТАЛЬНА СТАНЦІЯ — *космічний літальний апарат*, який може тривалий час функціонувати на орбіті штучного супутника Землі або ін. планети чи її супутника, зокрема Місяця, і призначений для проведення різноманітних науково-тех., медико-біол., народногосп. та прикладних досліджень і експериментів. О. с. може працювати як у пілотованому (з екіпажем *космонавтів*), так і автом. режимі. Однією з найважливіших проблем при створенні О. с. є проблема стикування космічних кораблів на орбіті. Довготривалий політ О. с. з екіпажем на борту вимагає розв'язання ряду ін. проблем, зокрема: подолання тривалого впливу *невагомості* на організм людини, протирадіаційний та протиметеорний захист, *життєзабезпечення*, доставка екіпажу на О. с. і його періодична заміна, матеріально-тех. постачання. Параметри орбіти, маса, габарити і конструктивно-компонувальна схема О. с. зумовлюються її призначенням, наміченим часом активного існування, чисельністю екіпажу, а також способом доставляння станції на орбіту. Можливі два способи доставляння. При першому О. с. повністю збирають на Землі і виводять на орбіту однією *ракетою-носієм*. Маса і габарити такої станції обмежені енерг. можливостями ракети. При другому способі збирання О. с. здійснюється на орбіті з елементів, доставлених кількома ракетами-носіями або трансп. кораблями. Цей спосіб дає можливість створювати О. с. будь-якої необхідної маси, об'єму і конфігурації, а також дозволяє в процесі експлуатації станції змінювати її призначення і спеціалізацію. Створені таким способом О. с. можуть служити базами для збирання і запуску важких міжпланетних космічних кораблів. Перша експериментальна О. с. була утворена й функціонувала короткий час на орбіті після стикування 16.I 1969 пілотованих космічних кораблів «Союз-4» і «Союз-5» (див. «*Союз*»). Радянська О. с. «*Салют*», виведена на орбіту 19.IV 1971, стала першою в світі довготривалою О. с. У США перша довготривала О. с. «*Скайлеб*» запущена 14.V 1973. Найдовготривалішою О. с. на 1.I 1981 стала рад. станція «Салют-6». За період від запуску (29.IX 1977) до 1.VII 1981 станція працювала в пілотованому режимі майже 2 роки, було проведено 5 довготривалих експедицій (96, 140, 175, 185 і 75 діб) і 11 експедицій відвідування.

Літ.: Успехи Советского Союза в исследовании космического пространства. М., 1978; «Салют-6» — «Союз». Советский орбитальный пилотируемый научно-исследовательский комплекс. М., 1979; Научные чтения по авиации и космонавтике, 1978. М., 1980. *Ю. М. Михайлов.*

ОРБІТИ ШТУЧНИХ КОСМІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ — *траєкторії* руху *космічних літальних апаратів* та інших штучних космічних об'єктів. Розрізняють орбіти виведення на задані траєкторії, зближення космічних об'єктів, перельоту з однієї траєкторії на іншу, посадки на небесні тіла, орбіти супутникові (які характеризуються еліптичною швидкістю відносно небесного тіла), облітні, прольотно-зондуючі тощо. Від *орбіт* небесних тіл природного походження О. ш. к. о. відрізняються значною нестабільністю параметрів. Вона зумовлена, по-перше, цілеспрямованою дією реактивної сили від двигунів осн. і допоміжних рушійних установок для розгону, гальмування, керування, стабілізації та *орієнтації космічного апарата*, а також корекції його орбіти і, по-друге, впливом гравітаційних полів небесних тіл, гравітаційних аномалій, атмосфери планет і світлового тиску, спричиненим малою питомою густиною штучних космічних об'єктів. У зв'язку з цим є актуальними задачі побудови, визначення та прогнозування цих орбіт. О. ш. к. о. вивчаються в *астродинаміці*.

Ю. М. Михайлов.

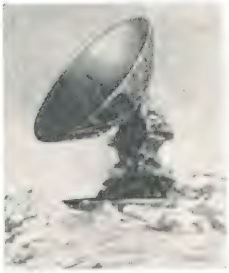

Приймальна станція системи «**Орбіта**».

ОРБІТНИЙ ПОКАЖЧИК в антропології — процентне відношення висоти *орбіти* ока людини до її ширини. О. п. застосовують для характеристики відмінностей у будові лицьового скелета при порівнянні людських рас, сучас. людини з викопними формами людини та ін. О. п. змінюється з віком особини, залежить від її статі тощо.

ОРГАН (лат. organum, від грец. ὄργανον — знаряддя, інструмент) — духовий клавішний музичний інструмент. Складається з набору (до кількох тисяч) різних за розміром труб (дерев'яних і металевих), пневматичної системи, кафедри керування, в якій зосереджено мануали (ручні клавіатури), педаль (у деяких сучасних О.— 2 педалі) та різноманітні допоміжні пристрої. З кожної труби видобувається лише один звук незмінної висоти, сили й тембру. Один із первісних видів О.— гідравлос («водяний» О.), створення якого приписують давньогрец. механікові Ктезібію (Александрія), був завезений у зх.-європ. країни з Візантії в 7 ст. О. використовували для супроводу хору в католицькому богослужінні. Особливого поширення він набув у країнах Європи в 16—18 ст. Великий внесок у розвиток органної музики зробили Дж. Фрескобальді, Г. Ф. Гендель, Й. С. Бах. Найдавніші відомості про О. на Русі належать до 11 ст. В літописах згадуються «органні гласи», «срібні органи». На Україні О. були в костьолах та поміщицьких маєтках. У рад. час органна музика виконується в концертах; у деяких консерваторіях (зокрема, Київській) відкрито органні класи. У Малому залі Київ. консерваторії, Респ. будинку органної та камерної музики (Київ) встановлено нові удосконалені О. Серед відомих рад. органістів — О. Гедіке, І. Браудо, М. Старокадомський, Н. Вандзінь; А. Котляревський (УРСР). Твори для О. писали С. Танеєв,

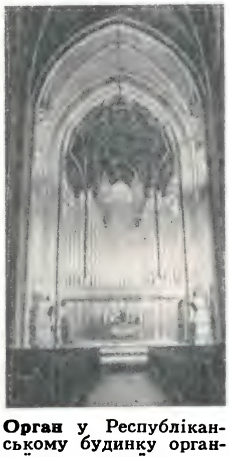

Орган у Республіканському будинку органної та камерної музики. Київ.

О. Глазунов, С. Ляпунов, О. Гедіке, Д. Шостакович, А. Капп та ін. *Літ.:* Браудо И. А. Об органной и клавирной музыке. Л., 1976.

О́РГАН (грец. ὄργανον, букв.— знаряддя, інструмент) у біології — частина тваринного чи рослинного організму, яка виконує одну або кілька специфічних функцій (напр., мозок, нирки, шлунок та ін.— у тварин і людини; листок, стебло, корінь та ін.— у рослин). Всі О. організму взаємопов'язані і взаємодіють (див. *Кореляція* в біології).

Див. також *Аналогія, Гомологія* в біології.

ОРГАНЕ́ЛИ — 1) Постійні складові структурні утвори тваринних і рослинних клітин; виконують певні функції, необхідні для життєдіяльності клітини. До О. відносять *мітохондрії, лізосоми, пластиди, ядра* та ін. Замість терміна «органели» часто вживають термін «органоїди». 2) Частини одноклітинних організмів, які виконують різноманітні життєві функції. Розрізняють скелетні і опорні О. (напр., раковини саркодових), рухові О. (напр., *псевдоподії* саркодових), чутливі О. (напр., війки інфузорій), О. нападу і захисту (напр., жалкі нитки багатьох інфузорій), травні О. (напр., травні *вакуолі* інфузорій), О. екскреції і секреції (напр., пульсуючі вакуолі найпростіших і деяких водоростей).

О́РГАНИ НАРО́ДНОГО КОНТРО́ЛЮ — в СРСР єдина система, яка включає в себе Комітет нар. контролю СРСР, к-ти союзних і авт. республік, крайові, обл. к-ти, к-ти авт. областей і округів, районні, міські к-ти, групи нар. контролю при селищних, сільс. *Радах народних депутатів,* к-ти, групи і пости на підприємствах, у колгоспах, установах, орг-ціях, військ. частинах. О. н. к. поєднують держ. контроль з громадським контролем трудящих. Вони контролюють виконання держ. планів і завдань; ведуть боротьбу з порушеннями *дисципліни державної,* проявами місництва, відомчого підходу до справи, з безгосподарністю й марнотратством, тяганиною і *бюрократизмом,* сприяють удосконаленню роботи *державного апарату.* В основу організації і діяльності О. н. к. покладено розроблені В. І. Леніним принципи масового, постійного, результативного і гласного соціалістич. контролю. *Конституція СРСР* і прийнятий у відповідності з нею «Закон СРСР про народний контроль в СРСР» 1979 уперше в законодавчому порядку закріпили принципи утворення, держ.- правове положення О. н. к., осн. напрями їхньої діяльності і повноваження, характер взаємовідносин з органами влади і управління, громадськими орг-ціями. К-ти всіх ступенів, групи нар. контролю при селищних, сільс. Радах нар. депутатів утворюються відповідними Радами на строк повноважень Рад і підзвітні їм. К-ти і групи нар. контролю підприємств, колгоспів, установ, орг-цій, групи і пости в цехах, бригадах, на дільницях обираються *трудовими колективами* строком на 2—3 роки. На Україні в к-тах нар. контролю, крім штатних працівників, на громад. засадах працюють десятки тис. активістів. На всіх ділянках виробництва, управління та обслуговування на поч. 1981 діяло 265 тис. груп і постів, які об'єднували 2,2 млн. чол. Робота О. н. к. ведеться у взаємодії з *постійними комісіями Рад народних депутатів,* держ. і адм. органами, профспілковими і комсомольськими орг-ціями, парт. комісіями й засобами масової інформації на основі широкої гласності. Гол. обов'язок О. н. к.— сприяти поліпшенню роботи підприємств, колгоспів, установ, орг-цій, міністерств і відомств, застерігати *службових осіб* від помилок і упущень у роботі, добиватися усунення виявлених недоліків. О. н. к. надано відповідні права: вказувати на виявлені недоліки, зобов'язувати усувати їх, заслуховувати пояснення службових осіб, при необхідності притягати їх до дисциплінарної і матеріальної відповідальності, відстороняти від займаних посад, передавати матеріали перевірок у парт. і рад. органи та органи прокуратури. Закон про нар. контроль зобов'язує службових осіб невідкладно усувати виявлені О. н. к. недоліки, гарантує охорону прав нар. контролерів, передбачає використання заходів заохочення щодо найактивніших з них. Успішна діяльність О. н. к. забезпечується повсякденним керівництвом з боку парт. орг-цій. Конкретною програмою дій для О. н. к. і парт. орг-цій є постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи органів народного контролю і посиленню партійного керівництва ними в зв'язку з прийняттям «Закону про народний контроль в СРСР» (1980). О. н. к. є дійовим засобом залучення нар. мас до перевірки виконання директив партії, рад. законів і рішень уряду, до управління держ. і громад. справами, однією з важливих форм *соціалістичної демократії.*

В. С. Куцевол.

О́РГАНИ ШТУ́ЧНІ — апарати для тимчасового заміщення функцій органів і систем людини або тварин. Див. *Штучні клапани серця, Штучного кровообігу апарат, Нирка штучна, Серце штучне, Штучної вентиляції легень апарат.*

ОРГАНІЗА́ЦІЇ ВИРОБНИ́ЦТВА І ПРА́ЦІ ЧО́РНОЇ МЕТАЛУ́РГІЇ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, ВНДІОчормет — установа М-ва чорної металургії СРСР. Створений 1956 у Харкові на базі науково-дослідного Бюро організації і раціоналізації чорної металургії. В складі ін-ту (1980) 12 відділів. Осн. напрями роботи ін-ту: розробка методів управління металургійним виробництвом; створення систем управління пром. підприємствами з використанням сучас. методів і засобів управління; організація осн. виробництва, ремонтного й енерг. господарств та пром. транспорту на підприємствах чорної металургії. Вивчаються методи наук. організації праці, нормування і підвищення продуктивності її, а також галузеві норми і нормативи чисельності. Досліджуються питання заробітної плати і матеріального стимулювання, нормування матеріальних і енерг. ресурсів. Розробляються методи і нормативи організаційного проектування. Ін-т видає зб. «Организация труда в чёрной металлургии» і «Организация и управление металлургическим производством».

В. А. Міненко.

ОРГАНІЗА́ЦІЇ ТА МЕХАНІЗА́ЦІЇ ША́ХТНОГО БУДІВНИ́ЦТВА ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, ВНДІОМШБ — установа М-ва вугільної пром-сті СРСР. Засн. 1947 у Харкові. Головний в СРСР у галузі організації і механізації шахтного буд-ва. У складі ін-ту (1980): 15 наук. лабораторій і 5 відділів, філіал у Кривому Розі, дослідно-експериментальна шахта у Донецьку, сектори впровадження у Ворошиловграді, Донецьку, Караганді, Нижньому Тагілі, Новокузнецьку, Шахтах і Щокіно. Ін-т розробляє наук. основи організації буд-ва і реконструкції шахт, рудників, комбінатів та ін. об'єктів; розробляє і впроваджує у виробн. досконаліші види устаткування, приладів, апаратури, конструкцій і матеріалів; складає нормативні документи, що стосуються технології, організації і техніки безпеки шахтобудування, тощо. Публікує (з 1949) збірник «Вопросы организации и механизации шахтного строительства».

В. Д. Шаповаленко.

ОРГАНІЗАЦІ́ЙНЕ БЮРО́ ПО СКЛИ́КАННЮ ПЕ́РШОГО З'Ї́ЗДУ КП(б)У — утворене на Таганрозькій партійній нараді 19—20.IV 1918. Працювало в Москві під керівництвом ЦК РКП(б). До його складу входили М. О. Скрипник (секретар), А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, С. В. Косіор, І. М. Крейсберг та ін. Органом Оргбюро був журн. «*Коммунист*». В умовах австронім. окупації України підтримувало тісний зв'язок з парт. підпіллям, спрямовувало його діяльність. Оргбюро зосередило увагу на згуртуванні парт. сил, створенні, відновленні та зміцненні підпільних парт. орг-цій, розширенні їх мережі, налагодженні зв'язків між ними. Надсилало для більшовицького підпілля газ. «Правда», «Беднота», «Красная Армия» та ін., парт. л-ру, інструкції тощо. Разом з Тимчасовим парт. всеукр. центром, що діяв на окупованій території, Оргбюро провело велику роботу по скликанню *Першого з'їзду КП(б) України,* який схвалив його діяльність.

В. Ю. Мельниченко.

ОРГАНІЗАЦІ́ЙНЕ БЮРО́ ЦК ВКП(б) — виконавчий орган ЦК партії, який здійснював заг. керівництво орг. роботою ВКП(б). Створене 1919 за рішенням VIII з'їзду РКП(б). Складалося з секретарів ЦК та ін. відповідальних працівників — членів ЦК. Оргбюро звітувало перед Пленумом ЦК. Існувало до 1952, коли XIX з'їзд КПРС визнав за доцільне всю поточну орг. роботу ЦК зосередити в одному органі — *Секретаріаті ЦК КПРС.*

ОРГАНІЗАЦІ́ЙНЕ БЮРО́ ЦК КП(б) УКРАЇНИ — виконавчий орган ЦК КП(б)У, який здійснював заг. керівництво орг. роботою КП(б)У. Створено 1919. Складалося з секретарів ЦК та ін. відповідальних працівників — членів ЦК. Оргбюро звітувало перед пленумом ЦК КП(б)У. Існувало до 1952, коли XVII з'їзд КП(б) України визнав за доцільне всю поточну орг. роботу ЦК зосередити в *Секретаріаті ЦК Компартії України.*

ОРГАНІЗАЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т ПО СКЛИ́КАННЮ ДРУ́ГОГО З'ЇЗДУ РСДРП — уперше обраний Білостоцькою конференцією к-тів і орг-цій РСДРП у квітні 1902 в складі 3 чол. Незабаром двох членів к-ту було заарештовано. Новий к-т створено за ініціативою В. І. Леніна на нараді представників редакції газ. «*Искра*», Петерб. і Київ. к-тів, Пн. союзу і групи «*Южный рабочий*», що відбулася 2—3 (15—16).XI 1902 у Пскові. Нарада прийняла текст «Повідомлення» про утворення ОК, яке вийшло в Росії в грудні 1902 окремим листком і опубліковане 15.I 1903 в «Искре» № 32. В. І. Ленін супроводив «Повідомлення» в «Искре» післямовою, в якій закликав усі с.-д. орг-ції і групи встановити безпосередні зв'язки з ОК і підтримати його зусилля в підготовці з'їзду. Переважна більшість місц. к-тів Росії визнала повноваження ОК. На Україні ОК визнали Київ., Катериносл., Одес., Микол. і Харків. к-ти, Гірничозаводський союз, група «Южный рабочий». Місцем перебування ОК спочатку був Харків, а з квітня 1903 — Київ. В ОК працювали Г. М. Кржижановський, П. А. Красиков, Ф. В. Ленгнік, О. М. Стопані, Р. С. Землячка та ін. В. І. Ленін систематично листувався з ОК, спрямовував його діяльність. На прохання ОК він написав лист «До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загально-партійному з'їздові», який було передруковано в Києві на гектографі й розіслано місцевим к-там. Під керівництвом В. І. Леніна ОК успішно виконав своє завдання і забезпечив скликання *Другого з'їзду РСДРП.*

П. М. Шморгун.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ (франц. organisation) — 1) Об'єднання, союз держав (напр., *Організація Об'єднаних Націй, Організація Варшавського Договору*). 2) Група осіб, що становить колектив, єдине ціле, об'єднане на основі спільних завдань, програми, статуту тощо (держ. установа, парт., комсомольська, профспілкова, кооп. О.). 3) Налагодження, впорядкування, зведення чогось у систему (напр., *наукова організація праці*). 4) Одна з найважливіших функцій управління в суспільстві, на виробництві тощо. 5) Усталений взаємозв'язок елементів системи, частин цілого, їхня внутр. впорядкованість, узгодженість відповідно до структури системи, цілого.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ АМЕРИКА́НСЬКИХ ДЕРЖА́В (ОАД) — регіональна політична організація. Засн. 1948. До складу ОАД входять (на 1980) США та 26 латиноамериканських країн. До 1962 до ОАД входила Куба. Формально проголошеною метою ОАД є підтримання «миру і безпеки» на континенті, врегулювання спірних питань між державами-членами мирним шляхом; організація спільних дій проти агресії, розв'язання спільними зусиллями держав-членів політ., юрид. і екон. проблем, що стоять перед амер. д-вами. Керівну роль в ОАД відіграють США, які, використовуючи засоби екон. і політ. тиску, не раз нав'язували ОАД рішення з метою зміцнення своїх позицій. У віданні ОАД перебуває *Міжамериканський банк розвитку*. Осн. органи ОАД: Генеральна асамблея міністрів закорд. справ (скликається щорічно); Постійна рада; Екон. і соціальна ради; Рада з культури, науки і освіти; Юрид. к-т; Генеральний секретаріат. Штаб-квартира ОАД — у Вашінгтоні.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ АРА́БСЬКИХ КРАЇН — ЕКСПОРТЕ́РІВ НА́ФТИ, ОАПЕК (англ. OAPEC; Organization of Arab Petroleum Exporting Countries) — регіональна організація країн, що видобувають нафту. Створена 1968 араб. д-вами, гол. чин. з регіону Перської зат. До складу ОАПЕК входять Алжір, Бахрейн, Ірак, Катар, Кувейт, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія. В кін. 70-х рр. Єгипет припинив свою діяльність в ОАПЕК. Мета орг-ції відповідно до статуту — охорона інтересів держав-членів, уніфікація їхньої політики та розробка шляхів і засобів для співробітництва в галузі видобування нафти і торгівлі нею. Найвищий орган ОАПЕК — Рада. Допоміжні органи — Бюро і Секретаріат. Бюро спрямовує роботу орг-ції, розглядає і подає на затвердження Ради щорічний бюджет тощо. В період між засіданнями Ради і Бюро роботою керує Секретаріат. Штаб-квартира ОАПЕК — у Кувейті. *С. І. Соколенко.*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ АФРИКА́НСЬКОЇ ЄДНОСТІ (ОАЄ) — регіональна міждержавна політ. організація. Засн. 1963. До складу ОАЄ входить 50 країн (1980). Метою ОАЄ є зміцнення єдності та солідарності країн афр. континенту, координація дій і розвиток співробітництва афр. держав, захист їхнього суверенітету, тер. цілісності й незалежності. ОАЄ виступає проти колоніалізму, неоколоніалізму, *апартеїду, сіонізму*. Гол. принципами ОАЄ є рівноправність і невтручання у внутр. справи держав-членів, поважання їхньої тер. цілісності та незалежності, мирне врегулювання спірних питань, підтримка визвольних рухів на афр. континенті, *неприєднання принцип*. Гол. органи ОАЄ: Асамблея голів держав і урядів (збирається щорічно), Рада міністрів, Генеральний секретаріат. При ОАЄ діють комісії: з екон. і соціальних питань, питань освіти, науки, культури і охорони здоров'я, з питань оборони. Місцеперебування Генерального секретаріату — Аддіс-Абеба (Ефіопія). *В. В. Будяков.*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ АФРИКА́НСЬКОЇ ПРОФСПІЛКО́ВОЇ ЄДНОСТІ (ОАПЄ) — об'єднання нац. профспілкових центрів країн Африки. Утворена за ініціативою *Організації африканської єдності* (ОАЄ) в квітні 1973 на I, установчому, з'їзді в Аддіс-Абебі (Ефіопія) з метою об'єднання афр. профспілкового руху. З'їзд, в якому брали участь делегації 34 профспілкових центрів Африки, прийняв статут, де підкреслювався антиімперіалістичний і антиколоніальний характер ОАПЄ. Попередницею ОАПЄ була Всеафриканська федерація профспілок (ВАФП; ств. 1961), яка 1975 влилася в ОАПЄ. II з'їзд ОАПЄ (квітень 1976) завершив орг. об'єднання профспілок Африки. ОАПЄ, що заявила про свою незалежність від усіх міжнар. профспілкових об'єднань, свої стосунки з ними будує на принципах ділового співробітництва. Вищий орган ОАПЄ — з'їзд, що скликається не рідше як один раз на 4 роки. Він обирає Ген. раду, яка збирається один раз на рік, і Виконком, що здійснює керівні функції в періоди між засіданнями Ген. ради. Постійний виконавчий орган — Ген. секретаріат. ОАПЄ має особливий статус в ОАЄ й *консультативний статус* — в *Економічній і соціальній раді ООН, Міжнародній організації праці, Продовольчій і сільськогосподарській організації ООН* та в *ЮНЕСКО*. Штаб-квартира — в м. Аккра (Гана).

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ВАРША́ВСЬКОГО ДО́ГОВО́РУ (ОВД) — воєнно-політ. оборонний союз європ. соціалістичних держав, створений на основі договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, який укладено 14.V 1955 у Варшаві (див. *Варшавський договір 1955* про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу). До складу ОВД входять НРБ, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР. ОВД було створено з метою протистояння загрозі імперіалізму та створених ним агресивних воєн. блоків, для захисту спільними силами справи соціалізму і миру. ОВД відкрито для приєднання ін. д-в, незалежно від їхнього суспільного і держ. ладу, які висловлять готовність шляхом участі в ОВД сприяти об'єднанню зусиль миролюбних д-в з метою забезпечення миру і безпеки народів. Члени ОВД будують свої відносини на основі принципів рівноправності, поважання суверенітету, невтручання у внутр. справи одна одної. Своїми колективними діями члени ОВД не раз добивалися усунення загрози нової війни, рішуче підтримували народи, що ставали жертвами агресії. ОВД внесла значний вклад у закріплення політ. підсумків 2-ї світової війни і післявоєнного мирного розвитку. Зокрема, ОВД належала ініціатива скликання *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*. Найвищий орган ОВД — *Політичний консультативний комітет* (ПКК). В работі ПКК беруть участь керівники комуністичних і робітн. партій та глави урядів країн, що входять до ОВД. Органами ПКК є К-т міністрів закордонних справ, К-т міністрів оборони та об'єднаний Секретаріат. ОВД має у своєму розпорядженні Об'єднані збройні сили (ОЗС) на чолі з головнокомандуючим, якого призначає ПКК. Вони складаються з спеціально виділених нац. збройних сил, якими командують міністри оборони д-в, що входять до ОВД. Одночасно кожний з міністрів є заст. головнокомандуючого ОЗС. Розробка заходів по зміцненню обороноздатності країн, що входять до ОВД, здійснюється К-том міністрів оборони. Діяльністю ОЗС керує, крім Об'єднаного командування, також Військ. рада ОЗС, Штаб та ін. органи. Місцеперебування Штабу ОЗС — Москва.

Літ.: Организация Варшавского Договора. Документы и материалы. М., 1975. *Г. С. Ігошкін.*

Емблема **Організації Об'єднаних Націй.**

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ВИ́ЗВОЛЕННЯ ПАЛЕСТИ́НИ (ОВП). Очолює боротьбу араб. народу Палестини за здійснення його невід'ємних нац. прав, включаючи право на створення власної держави. Засн. 1964. Об'єднує осн. загони *Палестинського руху опору.* ОВП набула загальноараб. (1974) і міжнар. (1974) визнання єдиного законного представника палестинського народу. З 1974 ОВП має статус постійного спостерігача при ООН. ОВП — член *Ліги арабських держав,* має свої представництва в ряді країн (в СРСР з 1974 — представництво, з 1981 — посольство).

До ОВП входять організації: «Фатх», Демократичний фронт визволення Палестини — гол. командування, Палестинський фронт визволення, Фронт палестинської нар. боротьби, Палестинський нац. фронт на окупованих територіях та ін. ОВП має власні військ. формування (Армія визволення Палестини). Найвищий орган ОВП — Палестинська нац. рада. Керівний виконавчий орган — Виконком (голова — Я. *Арафат*). *П. О. Міщенко.*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — система заходів, спрямованих на найраціональніше поєднання праці з речовими елементами виробництва з метою забезпечити випуск високоякісної продукції, досягти високої продуктивності сусп. праці на основі кращого використання виробничих фондів і *трудових ресурсів.* За капіталізму О. в. спрямована на вилучення найбільшого прибутку власниками засобів виробн. Вона пов'язана з надмірною інтенсифікацією праці при обмежених заходах щодо охорони праці і техніки безпеки. В СРСР в умовах сучас. *науково-технічної революції,* наявності величезних масштабів виробн. наук. розробка всього комплексу заходів О. в. та його застосування є одним з найважливіших факторів прискорення комуністичного будівництва. Соціалістична О. в. спрямована на додержання суворого *режиму економії,* зростання нац. багатства і на цій основі — на неухильне підвищення життєвого рівня трудящих. О. в. соціалістичних підприємств включає планування виробн. (див. *Оперативно-виробниче планування, Планування народного господарства*), його тех. підготовку, матеріально-тех. забезпечення (див. *Матеріально-технічне постачання*) і обслуговування виробн., *організацію праці,* організацію обліку (див. *Бухгалтерський облік*), тех. контроль якості виробів. Поєднання всіх цих елементів О. в. забезпечує оптимальне використання трудових і *матеріальних ресурсів* для виконання й перевиконання держ. планів за кількісними та якісними показниками, досягнення високої *продуктивності праці* та *економічної ефективності соціалістичного виробництва.* О. в. грунтується на найновіших досягненнях науки і техніки, передового досвіду, впроваджуваного у виробн., що дає можливість найкраще поєднувати тех. засоби й працівників у єдиному виробничому процесі на основі *наукової організації праці.* Значною мірою О. в. залежить від організації управління галуззю нар. г-ва (напр., від внутрішньогалузевої та міжгалузевої спеціалізації, концентрації, кооперування, комбінування). Великий вплив на О. в. мають методи *управління народним господарством.* Раціональна О. в. на соціалістичних підприємствах грунтується на заг. для всіх галузей народного господарства принципах: безперервності виробн., що найбільш властива автоматизованому виробн. (див. *Автоматизація виробництва*), *ритмічності виробництва,* пропорційності, паралельності, прямоточності тощо. Важливими формами сусп. О. в. є концентрація, спеціалізація, кооперування і комбінування (див. *Спеціалізація виробництва, Кооперування виробництва, Концентрація виробництва, Комбінування виробництва*).

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ДОГОВО́РУ ПІВДЕ́ННО-СХІ́ДНОЇ А́ЗІЇ — воєнно-політичне угруповання в Пд.-Східній Азії 1954—77. Див. *СЕАТО.*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ЕКОНОМІ́ЧНОГО СПІВРОБІ́ТНИЦТВА І РО́ЗВИТКУ (ОЕСР). Існує з 1961. Включає 24 країни, серед яких — Австрія, Великобританія, Іспанія, Канада, Норвегія, США, Франція, ФРН, Японія та ін. Як асоційований член до складу ОЕСР входить СФРЮ. Осн. завдання ОЕСР — координація екон. політики д-в, які входять до орг-ції, та їхніх програм допомоги країнам, що розвиваються. Фактично ОЕСР діє під егідою США і проводить політику *неоколоніалізму,* прагнучи зберегти і зміцнити екон. позиції капіталістичних д-в у країнах, що розвиваються. Керівний орган ОЕСР — Рада з представників усіх країн-членів. Місцеперебування — Париж.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ КРАЇ́Н — ЕКСПОРТЕ́РІВ НА́ФТИ — див. *ОПЕК.*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НА́ЦІЙ (ООН) — міжнародна міждержавна організація. Основними цілями ООН згідно з її Статутом є: 1) підтримувати міжнар. мир і безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для відвернення й усунення загрози Мирові і придушення актів *агресії* або ін. порушень Миру, вирішувати мирними засобами *міжнародні спори;* 2) розвивати дружні відносини між націями; 3) здійснювати міжнар. співробітництво у вирішенні міжнар. проблем екон., соціального, культур. і гуманітарного характеру і в заохочуванні та розвитку поваги до *прав людини* й осн. свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії. Для здійснення цих цілей *Статут ООН* зобов'язує Організацію та її членів діяти відповідно до таких принципів: суверенна рівність усіх д-в, сумлінне виконання взятих на себе за Статутом зобов'язань; вирішення міжнар. спорів мирними засобами, утримання в міжнар. відносинах від погрози силою та її застосування проти територіальної недоторканності або політ. незалежності будь-якої д-ви, невтручання ООН у справи, що входять до внутр. компетенції будь-якої д-ви. Важлива роль у втіленні в Статуті ООН цих принципів сучас. *міжнародного права* належить СРСР, який був одним з ініціаторів створення ООН і наполегливо домагався побудови її саме на таких принципах і орг. основах, які б сприяли тому, щоб ООН дійсно могла служити справі миру, бути центром для погодження дій д-в у досягненні цілей і завдань, визначених її Статутом. Офіц. датою створення ООН вважається 24.X 1945, коли набрав чинності Статут ООН (підписаний на конференції в Сан-Франціско 26.VI 1945) після його ратифікації СРСР, США, Великобританією, Францією, Китаєм та більшістю ін. з 51 країни (в т. ч. БРСР, УРСР), що є первісними членами ООН. Згідно з ст. 4 Статуту стати членом ООН може будь-яка миролюбна д-ва, яка візьме на себе зобов'язання, передбачені Статутом ООН, і яка, на думку Організації, може і бажає виконувати їх. Прийом у члени ООН провадиться постановою Ген. Асамблеї за рекомендацією Ради Безпеки. На 1.X 1981 членами ООН були 155 д-в. В ООН склався статус постійних *спостерігачів,* який мають деякі д-ви — не члени ООН (Швейцарія, Ватикан) та орг-ції (*Організація визволення Палестини*). Гол. органи ООН: *Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН, Економічна і соціальна рада ООН, Міжнародний суд ООН, Рада по опіці* та *Секретаріат ООН.* Існує багато допоміжних органів (постійних і тимчасових), які здебільшого утворюються за рішенням Ген. Асамблеї, Ради Безпеки, Економічної і соціальної ради (див. табл. на с. 45). Офіц. мови ООН — англійська, французька, іспанська, російська, китайська, арабська. Перші п'ять є й робочими мовами. Штаб-квартира ООН—у Нью-Йорку. В Женеві перебуває Європейське відділення ООН. Переважна більшість держав — членів ООН (в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР) мають постійні представництва при ООН (див. *Постійне представництво УРСР при ООН*). ООН, *спеціалізовані установи ООН* і *МАГАТЕ* становлять систему міжнар. організацій ООН. СРСР разом з ін. країнами соціалістичної співдружності, багатьма молодими незалежними д-вами послідовно і наполегливо бореться за підвищення ефективності діяльності ООН у справі збереження миру, мирного врегулювання міжнар. конфліктів, вирішення проблем *роззброєння,* остаточної ліквідації колоніалізму, розвитку міждерж. співробітництва з питань економіки, науки, прав людини, захисту навколишнього середовища та ін. Завдяки перш за все ініціативній позиції СРСР, його наполегливій боротьбі спільно з усіма прогресивними силами в ООН було прийнято найважливіші рішення з цих питань, розроблено і прийнято ряд міжнар. договорів, декларацій (див. *Декларації ООН*) в рамках і під егідою ООН, що сприяли підвищенню ролі ООН у міжнар. житті. На здійснення *Програми миру,* розробленої XXIV і розвинутої далі XXV і XXVI з'їздами КПРС, СРСР виступив в ООН з важливими пропозиціями, зокрема про укладення міжнар. договорів про загальне і повне припинення випробувань ядерної зброї, про заборону розробки і виробництва нових видів і систем зброї масового знищення, гарантії безпеки неядерних д-в, Всесвітнього договору про незастосування сили в міжнар. відносинах та ін. Протягом усієї історії ООН сили імперіалістичної реакції (перш за все США), а з 60-х рр. і Китай, вдаються до всіляких спроб блокувати рад. пропозиції, зокрема з питань роззброєння, використати ООН у своїх односторонніх цілях. Незважаючи на всі свої недоліки і слабості, ООН внесла корисний вклад у здійснення цілей і принципів, проголошених в її Статуті.

Літ.: Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 3. К., 1972; Организация Объединенных Наций. Сборник документов. М., 1981; Публикации ООН и её специализированных учреждений. М., 1977; ООН как инструмент по поддержанию и укреплению мира. М., 1980; Организация Объединенных Наций. Краткий справочник. М., 1980.

Н. М. Ульянова.

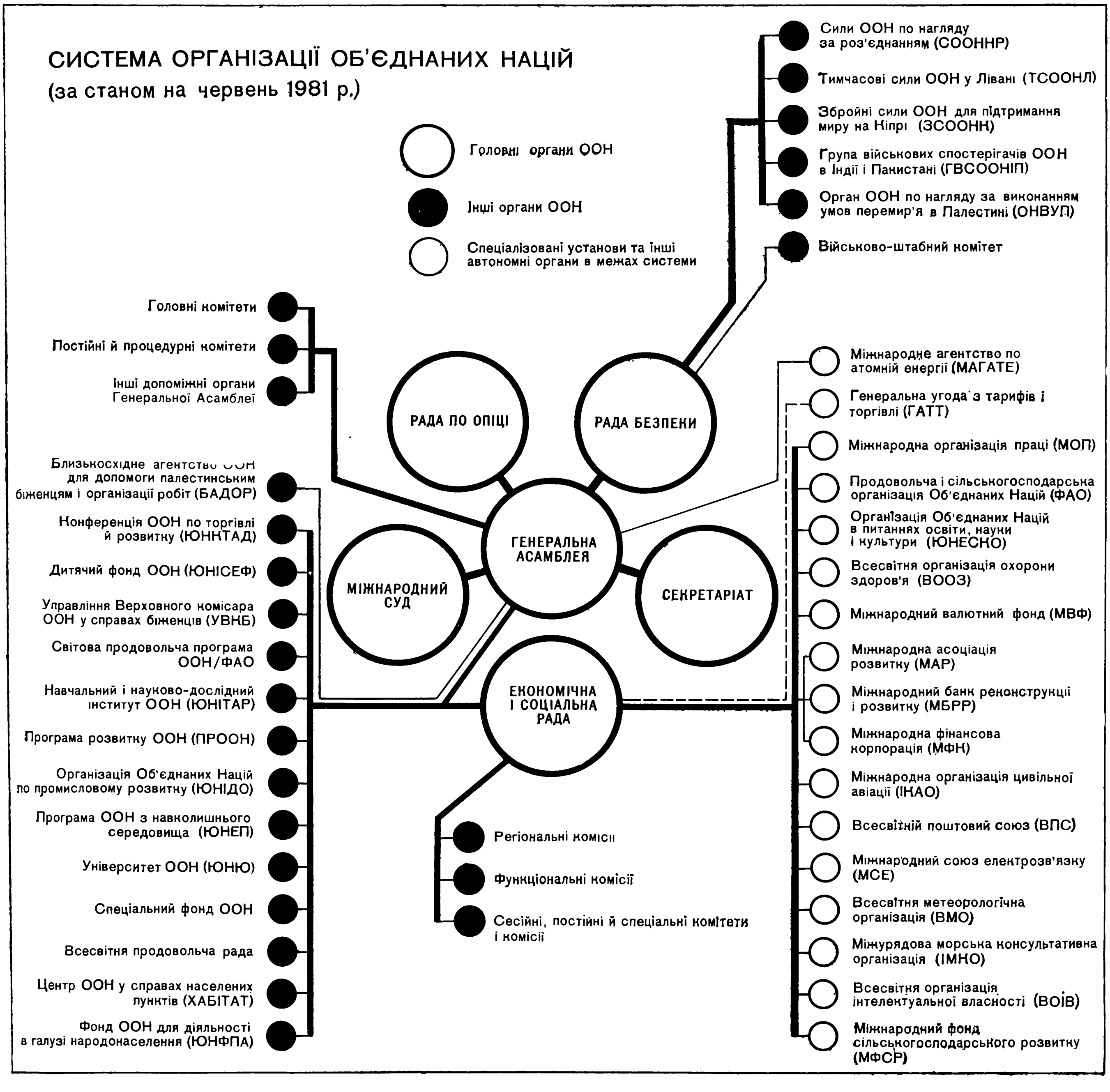

СИСТЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
(за станом на червень 1981 р.)

○ Головні органи ООН
● Інші органи ООН
○ Спеціалізовані установи та інші автономні органи в межах системи
ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ
РАДА ПО ОПІЦІ
РАДА БЕЗПЕКИ
МІЖНАРОДНИЙ СУД
СЕКРЕТАРІАТ
ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА РАДА
Сили ООН по нагляду за роз'єднанням (СООННР)
Тимчасові сили ООН у Лівані (ТСООНЛ)
Збройні сили ООН для підтримання миру на Кіпрі (ЗСООНК)
Група військових спостерігачів ООН в Індії і Пакистані (ГВСООНІП)
Орган ООН по нагляду за виконанням умов перемир'я в Палестині (ОНВУП)
Військово-штабний комітет
Головні комітети
Постійні й процедурні комітети
Інші допоміжні органи Генеральної Асамблеї
Близькосхідне агентство ООН для допомоги палестинським біженцям і організації робіт (БАДОР)
Конференція ООН по торгівлі й розвитку (ЮНКТАД)
Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ)
Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ)
Світова продовольча програма ООН/ФАО
Навчальний і науково-дослідний інститут ООН (ЮНІТАР)
Програма розвитку ООН (ПРООН)
Організація Об'єднаних Націй по промисловому розвитку (ЮНІДО)
Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)
Університет ООН (ЮНЮ)
Спеціальний фонд ООН
Всесвітня продовольча рада
Центр ООН у справах населених пунктів (ХАБІТАТ)
Фонд ООН для діяльності в галузі народонаселення (ЮНФПА)
Регіональні комісії
Функціональні комісії
Сесійні, постійні й спеціальні комітети і комісії
Міжнародне агентство по атомній енергії (МАГАТЕ)
Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ)
Міжнародна організація праці (МОП)
Продовольча і сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй (ФАО)
Організація Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)
Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)
Міжнародний валютний фонд (МВФ)
Міжнародна асоціація розвитку (МАР)
Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР)
Міжнародна фінансова корпорація (МФК)
Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО)
Всесвітній поштовий союз (ВПС)
Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ)
Всесвітня метеорологічна організація (ВМО)
Міжурядова морська консультативна організація (ІМКО)
Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ)
Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСР)

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НА́ЦІЙ З ПИТА́НЬ ОСВІ́ТИ, НАУ́КИ І КУЛЬТУ́РИ — міжурядова організація, спеціалізована установа ООН. Див. *ЮНЕСКО*.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ООН ПО ПРОМИСЛО́ВОМУ РО́ЗВИТКУ, ЮНІДО (англ. UNIDO; United Nations Industrial Development Organization) — міжнар. організація для сприяння прискоренню індустріалізації країн, які визволилися від колоніалізму і стали на шлях самостійного розвитку. Створена 17.XI 1966 за рішенням XXI сесії *Генеральної асамблеї ООН*. Функціонує з 1967. До складу орг-ції входять понад 150 д-в, у т. ч. СРСР та ряд ін. соціалістичних країн. Гол. мета ЮНІДО — сприяти індустріалізації країн, що розвиваються (включаючи фінансування пром. розвитку в цих країнах, особливо в обробних галузях, підготовці нац. кадрів), міжнар. і регіональному співробітництву тощо. Керівний директивний орган — Генеральна конференція. Найвищий орган — Рада пром. розвитку. Допоміжний орган Ради — Постійний комітет. Місцеперебування ЮНІДО — Відень. *А. С. Філіпенко*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПІВНІ́ЧНОАТЛАНТИ́ЧНОГО ДО́ГОВО́РУ — агресивне воєнно-політ. угруповання ряду капіталістичних держав. Див. *НАТО*.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРА́ЦІ — система заходів, що забезпечує відповідну розстановку людей у процесі виробництва, поділ і кооперацію їхньої праці, методи й прийоми праці, її нормування і стимулювання. Існує О. п. суспільна і О. п. в конкретному трудовому колективі. Характер сусп. О. п. визначається екон. ладом суспільства. Існуючі виробничі відносини зумовлюють методи з'єднання *робочої сили* із *засобами виробництва*, форми й методи розподілу робочої сили за галузями, сферами виробн., методи залучення людей до праці, форми розподілу сусп. продукту, закономірності відтворення робочої сили. О. п. в окремих трудових колективах має соціальний і орг.-тех. аспекти. Соціальний аспект випливає із осн. принципів сусп. О. п. Сусп. організація справляє вирішальний вплив на конкретні форми й методи О. п. на окремих пром. підприємствах. Орг.-тех. аспект конкретних форм і методів О. п. на підприємствах характеризується організацією виробн., масштабами і рівнем спеціалізації, прогресивністю застосовуваної техніки, технології, предметів праці тощо.

В матеріальному виробн. О. п. передбачає здійснення комплексу заходів: встановлення переліку робіт і операцій осн. виробн. та послідовності виконання їх; визначення пропорцій різних видів праці, а також раціональних форм її поділу і кооперації; добір, профес. підготовка і розстановка кадрів, чітке визначення обов'язків кожного робітника; організація й оснащення робочих місць; запровадження найраціональніших прийомів і методів виконання робіт; створення необхідних санітарних і виробничо-побутових умов, що забезпечують гігієну та безпеку праці, регламентація режиму праці й відпочинку; встановлення норм праці та її оплати, вибір форм матеріального і морального стимулювання підвищення продуктивності праці; забезпечення необхідної дисципліни праці; організація *соціалістичного змагання* та максимальне використання ін. форм залучення всіх членів колективу до творчої участі в діяльності підприємства. О. п. дає змогу ліквідувати елементи випадковості в роботі, добиватися більшої планомірності й цілеспрямованості, сприяє ефективному управлінню виробн. Вона базується на техніко-екон. розрахунках, науково обгрунтованих нормах, найновіших досягненнях у галузі техніки, економіки тощо. Це дає змогу неухильно підвищувати *економічну ефективність соціалістичного виробництва*. Див. також *Наукова організація праці*. *П. П. Бондарев.*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ СОЛІДА́РНОСТІ НАРО́ДІВ А́ЗІЇ ТА А́ФРИКИ (ОСНАА) — міжнар. громадсько-політ. організація. Засн. 1957. Завданням її є об'єднання та координація боротьби народів Азії і Африки проти імперіалізму, неоколоніалізму, расизму, сіонізму і фашизму, за забезпечення екон., соціального і культур. розвитку країн цих континентів. Об'єднує понад 80 членів (1979): політ. партій, нац.-визвольних рухів, к-тів солідарності та ін. громад. орг-цій країн Азії та Африки. У діяльності ОСНАА як асоційовані члени беруть участь к-ти солідарності європ. соціалістичних країн, як спостерігачі — ряд міжнар. орг-цій, у т. ч. ВФП, МДФЖ, ВФДМ, Всесвітня Рада Миру, Міжнародний союз студентів. *Радянський комітет солідарності країн Азії і Африки* є членом ОСНАА з часу її заснування. Найвищий орган ОСНАА — Конгрес солідарності народів Азії і Африки (скликається раз на 3 роки). Виконавчий орган — Постійний секретаріат. Штаб-квартира — в Каїрі. ОСНАА видає щомісячний журн. «Афро-азіатські народи» (англ., араб. і франц. мовами).

ОРГАНІЗА́ЦІЯ СПІВРОБІ́ТНИЦТВА ЗАЛІЗНИ́ЦЬ (ОСЗ) — міжнар. транспортна орг-ція соціалістичних країн. Засн. 1956, почала свою діяльність 1957. Учасниками ОСЗ є трансп. відомства НСРА, НРБ, НДР, КНР, КНДР, МНР, ПНР, СРВ, СРР, СРСР, УНР, ЧССР, а також Республіки Куби (з 1966). Осн. завдання орг-ції: здійснення заходів щодо виконання угод про міжнар. пасажирське й вантажне сполучення, поліпшення організації міжнар. залізнич. сполучення, розв'язання питань, пов'язаних з поліпшенням використання рухомого складу, збільшенням швидкості руху поїздів і складанням розкладів поїздів у міжнар. сполученні, вивчення і погодження експлуатаційно-тех. питань, організація наук.-тех. співробітництва тощо. Найвищий орган — Нарада міністрів, які відають залізнич. та автомоб. транспортом. Виконавчий орган — Комітет ОСЗ, який міститься у Варшаві. Робочі органи — комісії, на чолі яких стоять члени Комітету.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ СПІВРОБІ́ТНИЦТВА ПІДШИ́ПНИКОВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ (ОСПП) — міжнар. галузева виробничо-екон. орг-ція соціалістичних країн. Створена 1964. До її складу входять НРБ, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР і СФРЮ (з 1976). Осн. завдання ОСПП: розробка заходів щодо повнішого задоволення потреб у підшипниках кочення у відповідному асортименті внаслідок спеціалізації виробн., поліпшення якості, зростання їхнього виробн., впровадження сучас. технології та організації виробн., раціонального використання виробничих потужностей підшипникової пром-сті країн-учасниць. Керівний орган ОСПП — Управління. Постійний орган — Секретаріат. Місцеперебування — Варшава.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ СПІВРОБІ́ТНИЦТВА СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ КРАЇ́Н У ГА́ЛУЗІ ЕЛЕКТРИ́ЧНОГО І ПОШТО́ВОГО ЗВ'ЯЗКУ́ (ОСЗ) — міжнар. орг-ція, що об'єднує адміністрації зв'язку соціалістичних країн. Створена за угодою, укладеною 21.XII 1957 в Москві міністрами зв'язку НСРА, НРБ, СРВ, НДР, КНР, КНДР, МНР, ПНР, СРР, СРСР, УНР і ЧССР. З 1965 до угоди приєдналась адміністрація зв'язку Куби, з 1978— Лаосу (ЛНДР). На поч. 60-х рр. НСРА і КНР припинили діяльність в ОСЗ. Мета орг-ції — розширення і зміцнення співробітництва соціалістичних країн у галузі зв'язку, розвиток електр. і поштового зв'язку цих країн. Завдання ОСЗ — поліпшення експлуатації, вдосконалення існуючих мереж зв'язку; погодження питань проектування і буд-ва ліній зв'язку, розподілу й використання радіочастот, розроблення тех. умов, стандартів і норм на апаратуру зв'язку й кабелі; проведення тех. заходів, що забезпечують взаємний обмін телевізійними і радіомовними передачами та найекономічнішими методами радіофікації, погодження тарифів на послуги зв'язку між соціалістичними країнами; координація діяльності в галузі наук.-тех. співробітництва і н.-д. робіт. Найвищий орган ОСЗ — Нарада міністрів зв'язку країн — членів орг-ції. Сесії Наради скликають один раз на два роки. *С. І. Соколенко.*

«ОРГАНІЗА́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКИХ НАЦІОНАЛІ́СТІВ» (ОУН) — фашистська організація укр. бурж. націоналістів. Створена в лютому 1929 у Відні на чолі з Є. Коновальцем. Попередником ОУН була *«Українська військова організація»*. Фактично ОУН служила нім. імперіалістам, за їхнім завданням вела боротьбу проти СРСР, намагалася перетворити Зх. Україну на плацдарм для нападу на Рад. Союз. У 1940 внаслідок внутр. чвар ОУН розпалася на дві орг-ції — бандерівців і мельниківців (за прізвищами верховодів С. Бандери й А. Мельника). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ОУН допомагала нім. фашистам грабувати Україну, чинила розправу над населенням зх. облас-

тей України. З укр. націоналістів-оунівців окупанти сформували д-зію «СС — Галичина», яка діяла в складі нім.-фашист. армії, 1944 її розгромили рад. війська. Після війни ОУН вела бандитсько-терористичну діяльність на тер. зх. областей УРСР. На поч. 50-х рр. банди ОУН ліквідовано. Недобитки оунівців за кордоном перебувають на службі іноз. розвідок.
Літ.: Масловський В. І. Дорога в безодню. Львів, 1978.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОАМЕРИКА́НСЬКИХ ДЕРЖА́В (ОЦАД) — економічне, політичне і військове об'єднання Гватемали, Гондурасу, Коста-Ріки, Нікарагуа та Сальвадору. Засн. 1951. Статут ОЦАД визначає її як екон. і політ. товариство, що прагне до інтеграції д-в Центр. Америки. В 1962 під тиском США, які мали на меті створити в Центр. Америці антикомуністичний військ. блок, у рамках ОЦАД було утворено Центральноамер. раду оборони (ЦАРО). В 1965 ЦАРО ухвалила рішення про створення центральноамер. збройних сил. ОЦАД брала активну участь у здійсненні антикубинської політики США. В 1965 Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа послали свої війська в Домініканську Республіку під прапором міжамер. сил. З часу створення ОЦАД перебуває у кризовому стані. Причиною цього є насамперед екон. залежність країн Центр. Америки від США, що визначають їхню внутр. і зовн. політику. У Гватемалі, Гондурасі і Сальвадорі встановились терористичні режими, спрямовані проти прогресивних сил. Між Гондурасом і Сальвадором відбуваються часті прикордонні збройні конфлікти. Реакційні сили центральноамер. д-в, підбурювані США, прагнуть загострити відносини цих країн з Нікарагуа, в якій 1979 перемогла революція. Найвищий орган ОЦАД — нарада глав д-в. Керує і координує діяльність постійних органів Центральноамер. бюро (місцеперебування — м. Сан-Сальвадор). *А. А. Стрілко.*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ЦЕНТРА́ЛЬНОГО ДО́ГОВО́РУ — агресивне воєнно-політичне угруповання на Близькому і Середньому Сході. Див. *СЕНТО.*

ОРГАНІ́ЗМ (франц. organisme) — будь-яке живе тіло (істота або рослина). Більшість О. має клітинну будову (див. *Одноклітинні організми, Багатоклітинні організми*). Кожний О., взаємодіючи з навколишнім середовищем, виступає як цілісна система. Серед О. розрізняють *евкаріотів* та *прокаріотів.* Осн. властивостями О. з клітинною будовою є: безперервний *обмін речовин* з навколишнім середовищем, *подразливість,* здатність рости, розмножуватись, *мінливість, спадковість* тощо.

ОРГАНІЗО́ВАНА ЗЛОЧИ́ННІСТЬ — в капіталістичних країнах, особливо в США, злочинна діяльність, здійснювана створеними для цієї мети нелегальними орг-ціями — «синдикатами» (*мафія,* «Коза ностра» та ін.). Поява широко розгалуженої О. з. в США пов'язана з прийняттям 1920 т. з. сухого закону, що заборонив під загрозою кримінального покарання офіц. продаж алкогольних напоїв і призвів до підпільної торгівлі ними на чорному ринку за спекулятивними цінами (бутлегерства). Величезні прибутки, що давало бутлегерство, втягували в орбіту цього злочинного бізнесу чимало людей і сприяли утворенню стійких бандитських угруповань. Скасування «сухого закону» призвело до переключення О. з. на ін. види нелегальної діяльності, зокрема організацію азартних ігор, «рекет» (вимагання під загрозою розправи), «акулячий промисел» (стягнення непомірних процентів — до 20% щомісяця — за дані в борг гроші під загрозою розправи), торгівлю наркотиками, поширення порнографічних видань, експлуатацію проституції, утримання притонів тощо. «Синдикати» часто чинять криваві розправи над прогресивними громад. та держ. діячами, ін. небажаними для них особами. В сфері О. з. існує чіткий розподіл обов'язків членів «синдикату»: оптові і роздрібні торговці, групи професійних вбивць тощо. Керівництво «синдикату» планує злочинні операції, акумулює прибутки, забезпечує підкуп чинів поліції та держ. апарату тощо. Наявність великих коштів дає змогу О. з. все ширше проникати в «законні» сфери бізнесу, зрощуючись з ними. О. з.— одне з свідчень заг. кризи капіталістичної д-ви і суспільства. Див. також *Злочинність.*
Ф. Г. Бурчак.

ОРГАНІЗО́ВАНИЙ НАБІ́Р РОБІТНИКІ́В — одна з форм планового міжгалузевого і територіального перерозподілу *трудових ресурсів* з метою забезпечити потребу в них підприємств та організацій певного економічного району. Форма О. н. р. виникла на поч. 30-х рр. в умовах різкого збільшення потреби пром-сті, буд-ва і транспорту в робочій силі у зв'язку з *індустріалізацією* нар. г-ва за існуючого на той час *аграрного перенаселення* в країні. В післявоєнні роки О. н. р. відігравав важливу роль у забезпеченні робочою силою нар. г-ва відроджуваних після війни районів України, в першу чергу Донбасу і Придніпров'я.

В сучасних умовах обсяги О. н. р. значно скоротились внаслідок того, що в промисловості і буд-ві створено постійні кадри робітників, зменшилася сезонність виробництва тощо. Організований набір постійних робітників здійснюють, гол. чин., для буд. орг-цій з метою прискореного виконання буд. робіт. В десятій п'ятирічці (1976—80) щорічний план О. н. р. по Укр. РСР становив: для постійної роботи — бл. 100 тис., сезонної — бл. 150 тис. чол. О. н. р. здійснюють органи Держ. к-ту УРСР по праці, відділи по праці обл. виконкомів, а в містах і районах — уповноважені й бюро по трудовлаштуванню та інформації населення. Залучення працездатного населення до виробн. по О. н. р. проводиться на добровільних засадах за *трудовими договорами.*
П. П. Коваленков

ОРГАНІ́ЧНА АРХІТЕКТУ́РА — напрям в архітектурі на поч. 20 ст. (гол. чин. у США та Зх. Європі). Засн. амер. арх. Ф. *Райтом.* В основі О. а.— принцип органічності архітектури як цілісної неподільної частини навколишнього середовища, прагнення до гармонії з природою. На відміну від класичної, О. а. відзначається неперервністю простору, вільними планами, широким використанням фактури буд. матеріалів і кольору. Ідейною основою О. а. була філософія *романтизму* й *раціоналізму.* Під впливом ідей О. а. склалися регіональні архіт. школи в сканд. країнах (арх. А. *Аалто*). Принципи О. а. використовувала т. з. каліфорнійська школа архітекторів на чолі з арх. Р. Нейтрою. Серед споруд — будинок Робі в Чікаго (1909), Музей сучас. мистецтва в Нью-Йорку (1956—59), обидва — арх. Ф. Райт; проект ідеального міста «Меза Сіті» (60-і рр. 20 ст., арх. П. Соларі). Див. також *Архітектурна біоніка.*
Літ.: Райт Ф. Л. Будущее архитектуры. Пер. с англ. М., 1960.
В. Є. Ясієвич.

ОРГАНІ́ЧНА БУДО́ВА КАПІТА́ЛУ — відношення постійного капіталу до змінного за вартістю, оскільки воно відображає технічну будову капіталу, тобто відношення маси засобів виробництва до кількості живої праці, яка приводить їх у дію. З розвитком капіталізму О. б. к. зростає. Це зумовлено насамперед діянням закону *додаткової вартості,* гонитвою капіталістів за одержанням надлишкової додаткової вартості, *конкуренцією.* Для цього вони повинні застосовувати досягнення тех. прогресу, що спричинює прискорене зростання витрат на *постійний капітал.* В умовах *науково-технічної революції* зростання О. б. к. стримується підвищенням продуктивності осн. капіталу і збільшенням витрат на *змінний капітал,* внаслідок структурних зрушень *робочої сили.* Зростання О. б. к. зумовлює зниження *норми прибутку.* В міру посилення експлуатації ця закономірність капіталізму перетворюється на тенденцію (див. *Тенденції норми прибутку до зниження закон*). Динаміка О. б. к. відображає суттєві риси антагоністичного характеру капіталізму — зростання тех. рівня *виробництва* і озброєності праці, з одного боку, *безробіття,* погіршення становища робітничого класу — з другого.
Р. М. Березюк.

ОРГАНІ́ЧНА РЕЧОВИ́НА́ ГРУ́НТУ — комплекс органічних сполук, які входять до складу *грунту.* До О. р. г. належать рослинні й тваринні рештки, проміжні продукти їхнього розкладу та *перегній.* О. р. г. — важливе джерело енергії для життєдіяльності мікроорганізмів у грунті та джерело елементів *живлення рослин.* Кількість О. р. г. і її природа визначають процес грунтоутворення, біологіч., фіз., хім. властивості грунту і його родючість. Найбагатшими на О. р. г. є *чорноземи* та *болотні грунти,* найбіднішими — *підзолисті грунти* і *сіроземи.* При раціональному обробітку та внесенні високих доз органічних добрив запас О. р. г. в процесі вирощування с.-г. культур не зменшується.

ОРГАНІ́ЧНА ТЕО́РІЯ СУСПІ́ЛЬСТВА І ДЕРЖА́ВИ — буржуазна теорія 19 — поч. 20 ст., яка ототожнювала суспільство з біологічним організмом. Представники О. т. с. (П. Ф. Ліліенфельд, А. Шеффле, Р. Вормс, К. Краузе, І. Блюнчлі та ін.) намагалися застосовувати метод порівняльного зіставлення соціальних систем з біол. організмами і таким чином виявити внутр. будову (анатомію) та функції (фізіологію) соціального організму, його органів (інститутів) та елементів (сімей та індивідів). В основі такого підходу лежало уявлення про єдність еволюційного процесу, коли сусп. еволюція є однопорядковою з біологічною. Найяскравішим проявом поглядів О. т. с. і д. є органічна теорія д-ви, за якою уряд нібито виконує функції мозку, органи внутр. і закордонних справ — органів чуттів, торгівля — кровообігу, екон. життя — обміну речовин, а д-ва в цілому має бути органом права як сукупності умов нормального функціонування соціального організму. Незважаючи на певну цінність ідеї єдності і цілісності д-ви, зведення її до біол. факторів призводило до антинаук. аналогій, до довільного застосування понять і законів біології для пояснення соціальних явищ без урахування соціальних чинників. Це надавало концепціям О. т. с. і д. реакц. політ. характеру. Вони виправдували соціальну несправедливість бурж. ладу, який ніби відповідає незмінним законам природи, розглядали революц. рух як порушення норми, патологію. В 20 ст. ідеї О. т. с. і д. втратили популярність, хоч частково їх використали представники ін. напрямів сучас. бурж. соціології, зокрема школи *структурно-функціонального аналізу*.

А. К Бичко, П. М. Рабінович.

ОРГАНІ́ЧНА ХІ́МІЯ — розділ *хімії*, в якому вивчаються органічні сполуки (о. с.) — сполуки *вуглецю* з іншими елементами. Осн. завдання О. х.— одержання о. с. у чистому вигляді і встановлення їхньої структури, вивчення реакційної здатності, механізму реакцій, зв'язку між хім. будовою та властивостями речовин і пошуки шляхів практичного використання їх О. с. належить виключно важлива роль в існуванні життя на Землі і в практичній діяльності людини. Усі гол. складові компоненти живих організмів — *білки, нуклеїнові кислоти, вуглеводи, жири, вітаміни, гормони* тощо — є о. с. До о. с. належать майже всі синтетичні і натуральні *волокна, каучуки, пластичні маси, пестициди, барвники, ліки* тощо. Відомо бл. 5 млн. о. с. Окремі о. с. були відомі ще з давніх давен. Проте О. х. як наука почала формуватися лише на поч. 19 ст. Термін «органічна хімія» запровадив 1827 Й. Я. *Берцеліус*. У 1828 нім. хімік Ф. Веллер (1800—82) у лабораторних умовах вперше синтезував *сечовину*. В подальшому О. х. розвивалася на основі теорії О. М. *Бутлерова* про хім. будову о. с. Ще раніше нім. учені А. Кольбе (1818—84), Ф. А. *Кекуле*, шотл. хімік А. Купер (1831—92) та ін. встановили чотиривалентність вуглецю і здатність його атомів утворювати ланцюги. Сучас. формулу *бензолу* запропонував Ф. Кекуле. Теорію просторового розташування атомів у молекулі (див. *Стереохімія*) створили Я. Г. *Вант-Гофф* і франц. хімік Ж. Ле Бель (1847—1930). Розвиток електронних, і особливо квантовомеханічних, уявлень дав змогу пояснити направленість *хімічних зв'язків* у просторі, відмінність властивостей насичених і ненасичених сполук, ароматичність бензолу, особливості спряжених систем, взаємний вплив атомів у молекулах органічних сполук. Фіз. методами знайдено довжину хім. зв'язків у о. с., величини валентних кутів (див. *Валентність*) та ін. параметри геом. структури молекул. Цими ж методами визначено хім. будову деяких складних о. с.— вітаміну B_{12}, пеніциліну, *хлорофілу*, ряду білків і нуклеїнових к-т тощо. Раніше багато о. с. виділяли з рослинних і тваринних організмів або продуктів їхньої життєдіяльності. Тепер більшість о. с. одержують різними методами синтезу.

Характерною особливістю о. с. є здатність вуглецевих атомів сполучатися між собою і з атомами ін. елементів міцними *простими зв'язками*, подвійними і потрійними зв'язками (див. *Кратний зв'язок*) з утворенням довгих ланцюгів і циклів різних розмірів. Залежно від будови осн. ланцюга молекули всі о. с. поділяють на три ряди: ациклічний (аліфатичний, жирний), карбоциклічний і гетероциклічний. До *ациклічних сполук* належать *вуглеводні* з незамкненими ланцюгами: *насичені вуглеводні, ненасичені вуглеводні, дієнові вуглеводні* та ін., а також їхні похідні. Карбоциклічні сполуки (цикли побудовані тільки з атомів вуглецю) утворюють дві групи: аліциклічні сполуки, які властивостями подібні до аліфатичних, і ароматичні сполуки, що містять одне або кілька бензольних кілець (ядер) і мають специфічні ароматичні властивості. У молекулах *гетероциклічних сполук* цикли містять, крім атомів вуглецю, ще й атоми ін. елементів (кисню, азоту, сірки тощо). О. х. тісно пов'язана з ін. природничо-наук. дисциплінами — *біохімією, молекулярною біологією*, хімією високомол. сполук та ін. Розвиток О. х. пов'язаний з іменами вітчизн. вчених М. М. *Зініна*, В. В. *Марковникова*, О. Є. *Фаворського*, С. В. *Лебедєва*, М. Д. *Зелінського*, О. М. *Несмєянова* та ін. Великий вклад у розвиток О. х. внесли, зокрема, укр. вчені П. П. *Алексєєв*, М. А. *Бунге*, О. П. *Ельтеков*, К. А. *Красуський*, П. І. *Петренко-Критченко*, В. П. *Яворський* та ін. У всьому світі стали відомі метод синтезу β-оксикислот, запропонований С. М. *Реформатським*, праці А. І. *Кіпріанова* з теорії кольоровості о. с., Є. О. *Шилова* з механізмів органічних реакцій, О. В. *Кірсанова* в галузі хімії фосфор- і сіркаорганічних сполук. Дослідження на Україні з О. х. проводять в *Органічної хімії інституті* АН УРСР (Київ), *Фізико-органічної хімії та вуглехімії інституті* АН УРСР (Донецьк), *Фізико-хімічному інституті* АН УРСР (Одеса), Київ., Харків. ун-тах, а також в ін. н.-д. ін-тах і вузах республіки.

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 1—2. М., 1974; Развитие органической химии на Украине К., 1979; Моррисон Р., Бойд Р. Органическая химия. Пер. с англ. М., 1974.

Ф. С. Бабичев.

ОРГАНІ́ЧНА ШКО́ЛА в соціології — див. *Органічна теорія суспільства і держави*.

ОРГАНІ́ЧНЕ ВИВІ́ТРЮВАННЯ — процес руйнування й зміни гірських порід і мінералів, зумовлений впливом фіз. (механічного) і хім. діяння живих організмів. Полягає у перетворенні порід і мінералів від мех. діяння рослинних і тваринних організмів та хім. впливу органічних кислот, вуглекислого газу, кисню, що виділяються в процесі життєдіяльності організмів та після їхньої загибелі (продукти розпаду). Деякі хім. реакції зумовлені життєдіяльністю мікроорганізмів. О. в. відбувається спільно з хім. і фіз. вивітрюванням і сприяє утворенню *осадочних гірських порід, кор вивітрювання* і *грунтів*. Див. також *Вивітрювання*.

М. В. Щербакова.

ОРГАНІ́ЧНЕ СКЛО — див. *Скло органічне*.

ОРГАНІ́ЧНІ ДО́БРИВА — *добрива*, в яких містяться усі необхідні для рослин поживні елементи переважно в органічній формі. До О. д. належать *гній, компости*, ін. *місцеві добрива*. Внесені в грунт О. д. забезпечують рослини не тільки азотом, фосфором, калієм та ін. макроелементами, а й необхідними для живлення рослин *мікроелементами*. О. д. поліпшують фізичні й фізико-хімічні властивості *грунту*, його водний і повітряний режим, зменшують шкідливу дію кислотності на ріст рослин, активізують життєдіяльність *азотфіксуючих мікроорганізмів* та ін. корисних грунтових бактерій, створюють сприятливі умови для підвищення врожайності всіх с.-г. культур. Через внесені в грунт О. д. в основному здійснюється круговорот поживних речовин за схемою: грунт — рослини — тварини — рослини — грунт. Застосовують О. д. в поєднанні з *мінеральними добривами*, що забезпечує найраціональніше їх використання.

П. О. Дмитренко.

ОРГАНІ́ЧНІ КИСЛО́ТИ — клас органічних сполук, що містить *карбоксильну групу*. Те саме, що й *карбонові кислоти*.

ОРГАНІ́ЧНОЇ ХІ́МІЇ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа у Києві. Заснований 1939. До складу ін-ту входять (1981) 15 наук. відділів і 4 допоміжних. З 1968 при ін-ті організовано дослідне виробництво. Осн. напрями наук. досліджень: хімія елементоорганічних (фос-

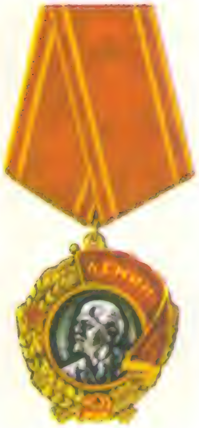
1

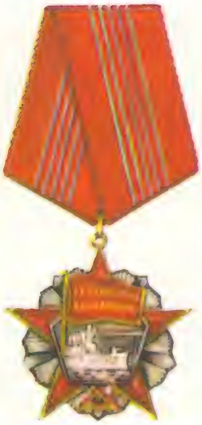
2

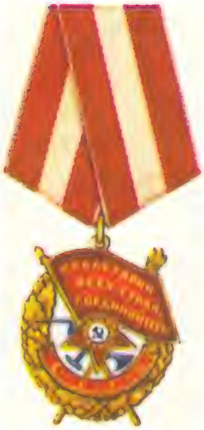
3

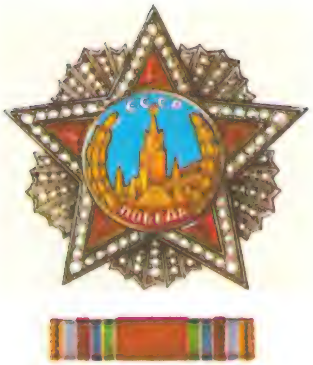

Орден «Перемога»
(стрічка ордена носиться окремо
від стрічок решти орденів).

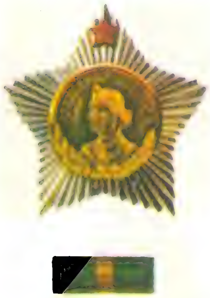
4

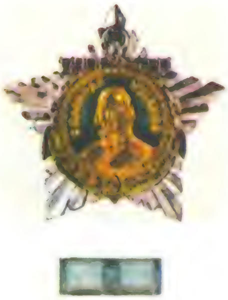
5

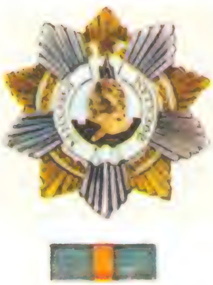
6

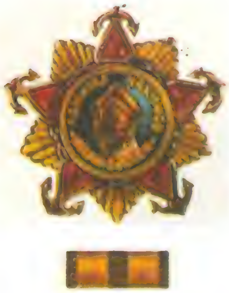
7

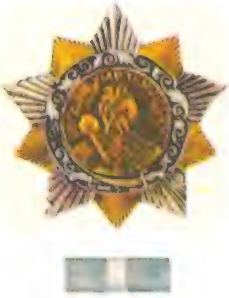
8

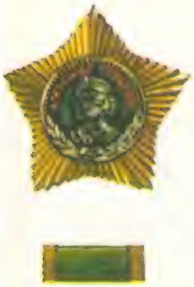
9

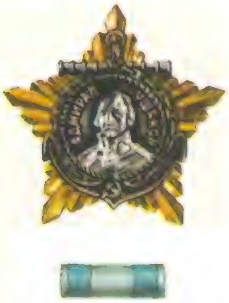
10

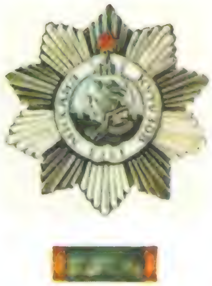
11

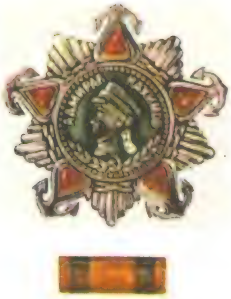
12

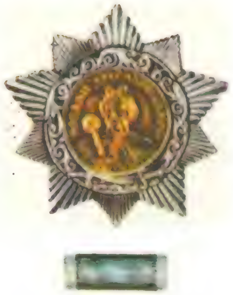
13

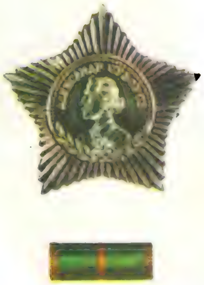
14

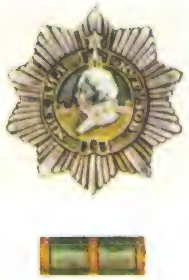
15

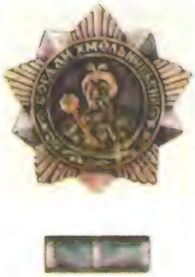
16

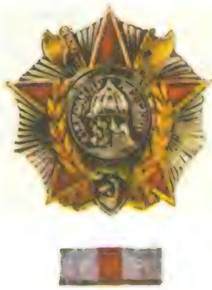
17

До ст. **Ордени СРСР.**

1. Орден Леніна. **2.** Орден Жовтневої Революції. **3.** Орден Червоного Прапора. **4.** Орден Суворова 1-го ступеня. **5.** Орден Ушакова 1-го ступеня. **6.** Орден Кутузова 1-го ступеня. **7.** Орден Нахімова 1-го ступеня. **8.** Орден Богдана Хмельницького 1-го ступеня. **9.** Орден Суворова 2-го ступеня. **10.** Орден Ушакова 2-го ступеня. **11.** Орден Кутузова 2-го ступеня. **12.** Орден Нахімова 2-го ступеня. **13.** Орден Богдана Хмельницького 2-го ступеня. **14.** Орден Суворова 3-го ступеня. **15.** Орден Кутузова 3-го ступеня. **16.** Орден Богдана Хмельницького 3-го ступеня. **17.** Орден Олександра Невського.

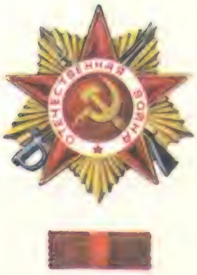

18

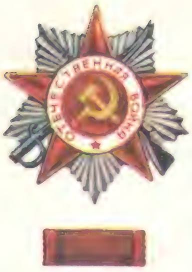

19

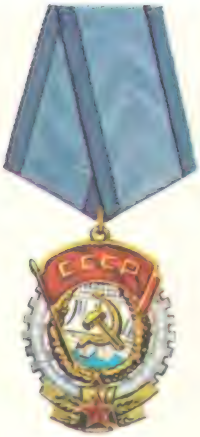

20

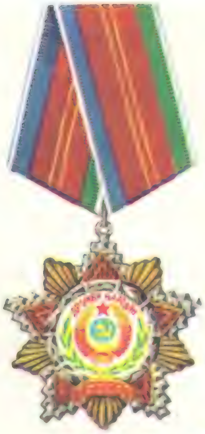

21

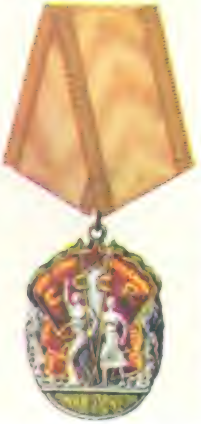

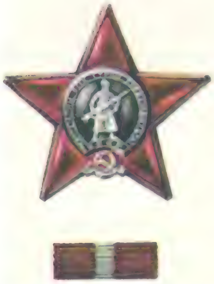

22

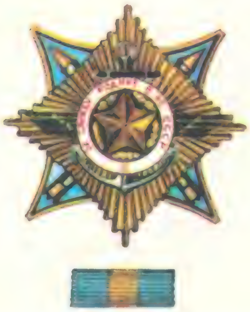

23

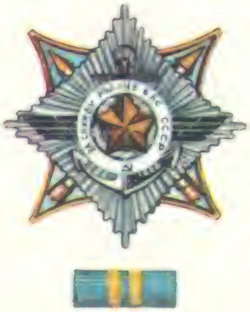

24

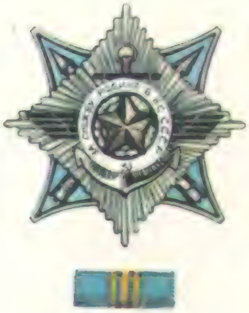

25

26

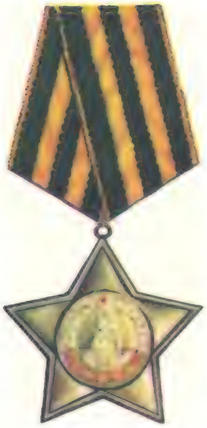

27

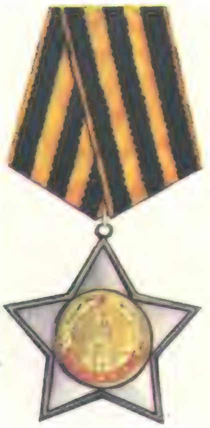

28

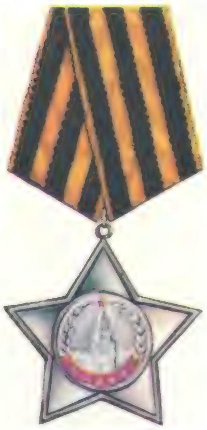

29

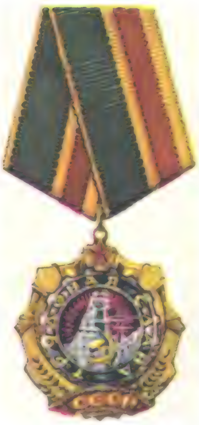

30

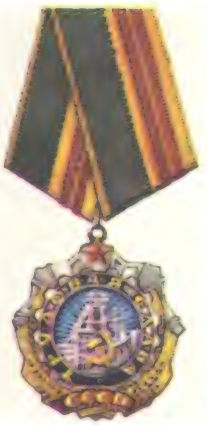

31

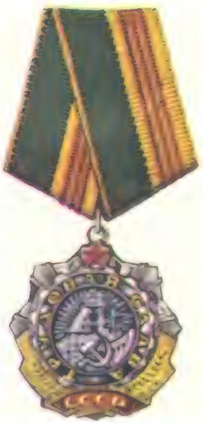

32

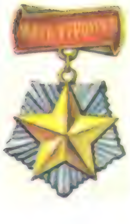

33

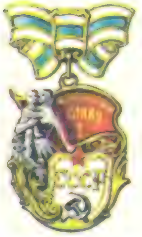

34

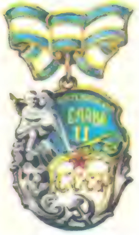

35

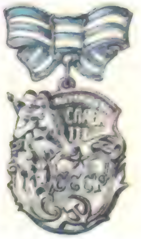

36

До ст. **Ордени СРСР.**

18. Орден Вітчизняної війни 1-го ступеня **19.** Орден Вітчизняної війни 2-го ступеня. **20.** Орден Трудового Червоного Прапора. **21.** Орден Дружби народів. **22.** Орден Червоної Зірки. **23.** Орден «За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 1-го ступеня. **24.** Орден «За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 2-го ступеня». **25.** Орден «За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 3-го ступеня. **26.** Орден «Знак Пошани». **27.** Орден Слави 1-го ступеня. **28.** Орден Слави 2-го ступеня. **29.** Орден Слави 3-го ступеня. **30.** Орден Трудової Слави 1-го ступеня. **31.** Орден Трудової Слави 2-го ступеня. **32.** Орден Трудової Слави 3-го ступеня. **33.** Орден «Мати-героїня». **34.** Орден «Материнська слава» 1-го ступеня. **35.** Орден «Материнська слава» 2-го ступеня. **36.** Орден «Материнська слава» 3-го ступеня.

фор-, сірка-, фтор- та ін.) сполук, хімія гетероциклічних сполук, ціанових барвників, хімія біологічно активних речовин, фотосинтезу, вивчення механізмів органічних реакцій; проводяться дослідження з кінетики і механізму реакцій полімеризації. З О. х. і. пов'язана діяльність В. П. *Яворського*, В. Г. *Шапошникова*, А. І. *Кіпріанова*, Є. О. *Шилова*, П. В. *Головіна*, Г. І. *Деркача*, О. О. *Ясникова*, Ю. Г. *Гололобова*, В. П. *Кухаря*, Л. М. *Марковського*, О. В. *Кірсанова* (з 1960— директор ін-ту). Ін-т видає збірник «Физиологически активные вещества».

ОРГАНОГЕНЕ́З (від *о́рган* і грец. γένεσις — народження, походження) — 1) У людини і тварин — процес утворення і розвитку органів; відбувається на ранніх стадіях ембріонального розвитку (див. *Зародковий розвиток* тварин і людини) із *зародкових листків*. Розрізняють філогенетичний (див. *Філогенез*) та онтогенетичний (див. *Онтогенез*) О. Онтогенетичний О., вивченням якого займаються *ембріологія* і *біологія розвитку*, певною мірою повторює філогенетичний (див. *Біогенетичний закон*) О., що є предметом досліджень *порівняльної анатомії*. 2) У рослин О. звичайно наз. утворення і розвиток органів у процесі онтогенезу з ділянок недиференційованої твірної тканини (*меристеми*). О. у рослин вивчає *ембріологія рослин*.

ОРГАНОГЕ́ННІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — осадочні гірські породи, які утворилися з решток рослинних чи тваринних організмів або продуктів їхньої життєдіяльності. За умовами утворення їх поділяють на мор. і континентальні. Розрізняють зоогенні (з решток тваринного походження), фітогенні (із залишків рослинного походження) й змішані О. г. п. Зоогенні породи за речовинним складом бувають карбонатні (*вапняки*, *крейда*) і кремнисті (спонголіти, радіолярити). Серед фітогенних найпоширеніші *каустобіоліти* (вугілля, торф, сапропеліти), менш поширені карбонатні (літотамнієві вапняки) і кремнисті (*діатоміти*) О. г. п. До О. г. п. змішаного походження відносять *трепели* й *опоки*. Деякі дослідники вважають О. г. п. також *нафту*, *озокерит* і *асфальт*. На Україні О. г. п. мають значне поширення.

В. О. Міщенко.

ОРГАНО́ЇДИ (від *о́рган* і грец. εἶδος — вигляд) — сталі структурні компоненти тваринних і рослинних клітин; беруть участь у здійсненні їхніх універсальних та спеціальних функцій. Містяться в *цитоплазмі*. До О. належать *мітохондрії*, *ендоплазматична сітка*, *рибосоми*, *Гольджі комплекс*, *центросома*, мікротрубочки; у рослинних клітин — *пластиди*. Деякі О. тепер наз. субклітинними *органелами*.

ОРГЗВ'ЯЗО́К — поширена назва сукупності засобів *оперативного зв'язку*, що ними підвищують ефективність адміністративно-управлінської праці. Див. також *Оргтехніка*.

ОРГТЕ́ХНІКА, організаційна техніка — техніка, пов'язана з автоматизацією і механізацією інженерно-технічної, науково-дослідної та *управлінської праці*. До О. належать засоби *обчислювальної техніки*, адміністративно-виробничого зв'язку (див. *Оперативний зв'язок* в управлінні), засоби, за допомогою яких записують і відтворюють людську мову (*диктофони*), друкують текст (друкарські машинки), підшукують і зберігають інформацію (картотеки, спец. шафи), *інформаційно-пошукові системи* та пристрої (див. *Табло*), спеціалізоване устаткування робочих місць і службових приміщень. В О. використовують також засоби *електрографії*, *копіювання*, *креслярсько-конструкторської техніки*, *мікрофільмування*, *оперативної поліграфії*. Засобами малої О. є адресувальні, сортувальні і штемпелювальні машини, діроколи, зшивачі, нумератори, авторучки, олівці. Щоб підвищити оперативність управління виробництвом, робочі місця диспетчерів обладнують засобами *диспетчерського зв'язку* і розшуково-викличної сигналізації, *мнемонічними схемами*, установками *промислового телебачення* та ін. Необхідність прискореного розвитку О. зумовлюється високими темпами *науково-технічного прогресу*, ускладненням систем *диспетчеризації*, значним обсягом оброблюваної інформації. Див. також *Автоматизація управлінської праці*.

Літ.: Оргтехника. М., 1978.

В. М. Гордовський.

О́РДА (Orda) Наполеон (11.II 1807, Вороцевичі, тепер у БРСР — 26.IV 1883, Варшава) — польс. живописець і графік. Навчався у Вільнюс. ун-ті. Після 1831 перебував у Італії, Швейцарії та Франції. У 1856 повернувся до Польщі, згодом мандрував по Україні та Білорусії, виконуючи акварелі з зображеннями краєвидів. Малюнки О. було видано у т. з. «Альбомі видів Польщі» (1873—83) в літографській майстерні М. Фаянса у Варшаві. Значна частина альбому присвячена пам'яткам укр. архітектури (80 аркушів), на яких є види Києва, Ізяслава, Славути, Острога, Кременця, Олеська, Житомира та ін.

ОРДА́ (тюрк.) — 1) У тюркських і монгольських народів — військ.-адм. організація, стоянка кочовиків. В епоху середньовіччя — ставка, столиця правителів тат. держав і держ. утворень. Звідси й назва тюрк. і монг. феод. держав і держ. утворень (напр., *Золота орда*, *Білгородська орда*). 2) Застарілий термін, що вживався в істор. літературі для позначення дородових об'єднань первісної людини (синонім первісного стада), а також родових і територіальних груп у різних народів (напр., австрал. аборигенів). 3) Переносно — численне неорганізоване скупчення людей.

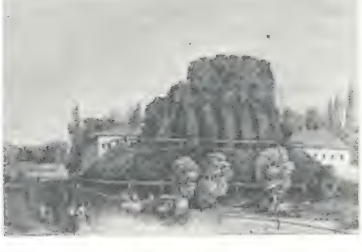

Н. Орда. Золоті ворота в Києві. Малюнок.

ОРДА́ЛІЇ (лат. ordalia, від англосаксонського ordal — вирок, суд), «божий суд» — у рабовласницькому і феодальному суспільствах випробування особи, за допомогою якого сам бог нібито встановлював її вину чи невинність. Особливо поширеними були випробування вогнем, водою, розпеченим залізом тощо. О. передбачалися *Ману законами*, *варварськими правдами* тощо. В «*Руській правді*» є свідчення про застосування О. у Київ. Русі. Різновидом О. був суд. поєдинок. Окремі види О. збереглися у Зх. Європі до 17 ст.

О́РДЕН (нім. Orden, від лат. ordo — ряд, розряд) — 1) Знак відзнаки, почесна держ. нагорода за особливі заслуги. Походження О. як знаків відзнаки пов'язане з історією *лицарства*. Хрести й нашивки на одязі лицарів свідчили про належність їх до певної лицарської орг-ції (ордену). Звідси вираз «кавалер (тобто член) такого-то ордену». В 14—16 ст. з'явилися орденські знаки у придворних, які пізніше набули характеру нагород (напр., англ. О. Підв'язки, 1348 або 1350; О. Бані, 1399; бургундський, а потім австр. і ісп. О. Золотого Руна, 1429; франц. О. св. Духа, 1579). В Росії перший О. було встановлено Петром I 1698 (О. св. апостола Андрія Первозваного). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції царські О. (а також медалі) декретом «Про скасування станів і цивільних чинів» від 10 (23).XI 1917 було ліквідовано. Перший рад. О.— Червоного Прапора — встановлено в РРФСР 16.IX 1918. В 1920—21 встановлювалися О. і в ін. союзних республіках, зокрема в УРСР (див. *Ордени СРСР*, *Трудового Червоного Прапора УРСР орден*). 2) Військово-чернечі організації лицарів у Зх. Європі (див. *Духовно-лицарські ордени*). 3) Назва деяких таємних товариств (напр., масонів; див. *Масонство*). 4) Назва пролетарської організації взаємодопомоги — Міжнародний робітничий орден (існувала в 20—50-х рр. 20 ст.), укр. секція якого діяла в США до 1953.

ОРДЕНИ́ СРСР — державні нагороди СРСР за особливі заслуги в комуністичному будівництві, захисті соціалістичної Вітчизни, а також за інші особливі заслуги перед Рад. державою і суспільством. Встановлюються відповідно до п. 9 ст. 121 Конституції СРСР *Президією Верховної Ради СРСР*. Згідно з Заг. положенням про ордени, медалі й почесні звання СРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.VII 1979, нагородження орденами СРСР удостоюються громадяни СРСР, підприємства, об'єднання, установи, орг-ції, військ. частини, союзні й авт. республіки та ін. Орденів

СРСР можуть бути удостоєні й іноземці, а також підприємства, установи, орг-ції, населені пункти іноз. д-в. Найвищий орден СРСР — *Леніна орден*. Для кожного О. СРСР Президія Верховної Ради СРСР затверджує статут, який містить визначення заслуг, за які провадиться нагородження, опис і зразок О., а також встановлює порядок нагородження, носіння та ін. правила. Клопотання про нагородження порушуються, як правило, в *трудовому колективі*, де працює особа, яку представляють до нагороди. Порядок порушення клопотань про нагородження військовослужбовців, робітників і службовців Рад. Армії і Військово-Морського Флоту, військ і органів внутр. справ, КДБ визначається відповідно МО СРСР, МВС СРСР і КДБ СРСР. Клопотання про нагородження орденами СРСР підприємств, об'єднань, установ, орг-цій порушуються вищестоящими організаціями, військ. частин — вищестоящим військ. командуванням, авт. республік, країв, обл., авт. областей і авт. округів — відповідними парт. і рад. органами. Іноз. громадян і осіб без громадянства, які проживають за кордоном, до нагородження орденами СРСР представляють М-во закордонних справ (МЗС) СРСР або ін. держ. органи і громад. орг-ції СРСР за погодженням з МЗС СРСР. Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденами СРСР публікуються для заг. відома. Вручення орденів СРСР провадиться від імені і за дорученням Президії Верховної Ради СРСР в урочистій обстановці. Кожному нагородженому одночасно з врученням ордена СРСР видаються документи про нагородження. Нагороджені можуть носити або ордени СРСР, або їх стрічки на планках. Ордени СРСР померлих нагороджених громадян і нагороджених посмертно, а також документи про нагородження залишаються в сім'ях або передаються їм для зберігання як пам'ять. За згодою спадкоємців нагороди і документи про нагородження за рішенням відповідних держ. органів можуть бути передані для експонування і зберігання музеям. Якщо у померлого немає спадкоємців, його нагороди і документи про нагородження повертаються в Президію Верховної Ради СРСР. У разі втрати орденів СРСР дублікати їх можуть бути видані лише у виняткових випадках. Позбавити орденів СРСР може тільки Президія Верховної Ради СРСР у передбачених законом випадках. Носіння орденів СРСР особою, яка не має на те права, а також привласнення їх або вчинення ін. незаконних дій по відношенню до них тягне встановлену законом відповідальність.

Ордени СРСР (у порядку встановлення)

Найменування ордена	Дата встановлення
Червоного Прапора	1.VIII 1924 (16.IX 1918 — РРФСР)
Трудового Червоного Прапора	7.IX 1928 (28.XII 1920 — РРФСР, 2.III 1921 — УРСР)
Леніна	6.IV 1930
Червоної Зірки	6.IV 1930
«Знак Пошани»	25.XI 1935
Вітчизняної війни 1-го ступеня	20.V 1942
Вітчизняної війни 2-го ступеня	20.V 1942
Суворова 1-го ступеня	29.VII 1942
Суворова 2-го ступеня	29.VII 1942
Суворова 3-го ступеня	29.VII 1942
Кутузова 1-го ступеня	29.VII 1942
Кутузова 2-го ступеня	29.VII 1942
Олександра Невського	29.VII 1942
Кутузова 3-го ступеня	8.II 1943
Богдана Хмельницького 1-го ступеня	10.X 1943
Богдана Хмельницького 2-го ступеня	10.X 1943
Богдана Хмельницького 3-го ступеня	10.X 1943
«Перемога»	8.XI 1943
Слави 1-го ступеня	8.XI 1943
Слави 2-го ступеня	8.XI 1943
Слави 3-го ступеня	8.XI 1943
Ушакова 1-го ступеня	3.III 1944
Ушакова 2-го ступеня	3.III 1944
Нахімова 1-го ступеня	3.III 1944
Нахімова 2-го ступеня	3.III 1944
«Мати-героїня»	8.VII 1944
«Материнська слава» 1-го ступеня	8.VII 1944
«Материнська слава» 2-го ступеня	8.VII 1944
«Материнська слава» 3-го ступеня	8.VII 1944
Жовтневої Революції	31.X 1967
Дружби народів	17.XII 1972
Трудової Слави 1-го ступеня	18.I 1974
Трудової Слави 2-го ступеня	18.I 1974
Трудової Слави 3-го ступеня	18.I 1974
«За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 1-го ступеня	28.X 1974
«За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 2-го ступеня	28.X 1974
«За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 3-го ступеня	28.X 1974

Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ. див. до ст. *Медалі СРСР*.

В. В. Мрига.

ÓРДЕР (нім. Order, франц. ordre, від лат. ordo — ряд, розряд) у праві — 1) Письмовий наказ; документ, що містить розпорядження державного органу щодо вчинення певних дій, напр., О. на надання *житлової площі*. 2) Наказ керівника підприємства, установи, орг-ції тощо касі на видачу або прийом грошей готівкою (т. з. касовий О.).

ОРДЖОНІКІ́ДЗЕ Григорій Костянтинович [Серго; 12 (24).X 1886, с. Гореша, тепер Орджонікідзевського р-ну Груз. РСР — 18.II 1937, Москва] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. у сім'ї дворянина. З 1901 жив у Тифлісі, брав участь у с.-д. гуртку, вів пропагандист. роботу серед робітників. У 1905—07 — активний учасник революц. руху на Закавказзі. В 1907 — парт. організатор Балаханського р-ну Баку, член Бакинського к-ту РСДРП. Не раз зазнавав арештів, заслання, був в еміграції. В 1909—10 за дорученням Бакинського к-ту РСДРП працював в Ірані. Навесні 1911 навчався в *партійній школі в Лонжюмо* (поблизу Парижа). Влітку 1911 як уповноважений Рос. орг. комісії відвідав Київ. і Одес. парт. орг-ції в зв'язку з підготовкою VI парт. конференції. На VI (Празькій) конференції РСДРП (1912) обраний до складу ЦК і Рос. бюро ЦК РСДРП. В 1912 за дорученням ЦК роз'яснював рішення Празької конференції в Катеринославі. В 1912 ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, 1915 відправлений на довічне заслання в Якутію. В червні 1917 — член Петерб. к-ту РСДРП(б) і виконкому Петрогр. Ради. Брав участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді, в боях проти військ Керенського і Краснова. В грудні 1917 призначений тимчасовим надзвичайним комісаром району України, в квітні 1918 — Пд. району. В 1918 — член ЦВК Донської Рад. республіки. В 1919 як член Реввійськрад 16-ї армії Зх. фронту і 14-ї армії Пд. фронту брав участь у розгромі *денікінщини*, зокрема у визволенні Донбасу, Харкова, Лівобережної України. З січня 1920 — член Реввійськради Кавказ. фронту, голова Пн.-Кавказ. ревкому, голова Бюро по відновленню Рад. влади на Пн. Кавказі. З квітня 1920 очолював Кавказ. бюро ЦК РКП(б), 1922—26 — Закавказ. крайком партії, був першим секретарем Північнокавказ. крайкому ВКП(б). В 1926—30 — голова ЦКК ВКП(б) — нарком РСІ СРСР, заст. Голови Раднаркому та Ради Праці і Оборони СРСР. Навесні 1930 відряджений ЦК ВКП(б) на Україну, подав велику допомогу ЦК КП(б)У у виправленні помилок і перегинів при проведенні колективізації с. г. В листопаді 1930 — голова ВРНГ, з 1932 — нарком важкої пром-сті СРСР. З 1921 — член ЦК. З 1926 — кандидат у члени, з 1930 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Укр. перекл. — Статті і промови, т. 1—2. К., 1957—60.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Г. К. Орджонікідзе (Серго) див. Довідковий том до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Кириллов В. С., Свердлов А. Я. Григорий Константинович Орджоникидзе (Серго). Биография. М., 1962; Дубинский-Мухадзе И. М. Орджоникидзе. М., 1967; Орджоникидзе З. Г. Путь большевика. М., 1956; Посланцы партии. Воспоминания. М., 1967.

ОРДЖОНІКІ́ДЗЕ (до 1931 — Владикавказ, з 1944 до 1954 — Дзауджикау) — столиця Пн.-Осет. АРСР. Розташоване на р. Тереку. Залізнична станція, початковий пункт Військ.-Грузинської дороги. 287 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські райони. Засн. 1784 біля осет. поселення Дзауджикау як фортеця для охорони *Військово-Грузинської дороги*. З 1860 — місто. З 1863 — центр Терської обл. Був одним з осередків революц. руху на Пн. Кавказі. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. Історія міста пов'язана з діяльністю Г. К. *Орджонікідзе,* який 1918 очолював Раду оборони Пн. Кавказу. В 1921—24 О.— столиця Горської АРСР, з 1924 — центр Пн.-Осет. а. о., з 1936 — столиця Пн.-Осет. АРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, в ході *битви за Кавказ 1942—43,* на підступах до О. в листопаді 1942 було зупинено і розгромлено значне угруповання нім.-фашист. військ. О.— значний індустр. і культур. центр Пн. Кавказу. Провідна галузь пром-сті — кольорова металургія (з-ди: «Електроцинк», «Победіт») і маш.-буд., у т. ч. приладобуд., електротех. (з-ди: «Газоапарат», «Електроконтактор», автотракторного електроустаткування, електроламповий, вагонорем. та ін.). Розвинуті скляна, хім., буд. матеріалів, гірничодобувна («Кавдоломіт»), легка (швейна, трикотаж., взут.), меблева (об'єднання «Казбек») та харч. пром-сть. У місті — ун-т, с.-г., гірничо-металург. та мед. ін-ти, 11 серед. спец. навч. закладів. Театри: осет. драм., рос. драм., муз. та ляльок; філармонія. Музеї: краєзнавчий, С. М. Кірова та Г. К. Орджонікідзе, осет. л-ри ім. К. Хетагурова, художній; Будинок-музей К. *Хетагурова,* який жив, працював і похований в О. Планетарій. Санаторії, центр туризму.

ОРДЖОНІКІ́ДЗЕ — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Чортомлик. Засн. 1934 як шахтарське селище. В 1956 смт О. об'єднано з селищем ім. Калініна, селищем № 1 і с. Олександрівкою в один населений пункт О. і віднесено до категорії міст. Один із центрів *Нікопольського марганцевого басейну* (гірничо-збагачувальний комбінат). Серед ін. підприємств — з-ди: ремонтно-мех., рудорем., залізобетонних конструкцій, хлібний, ф-ка верхнього трикотажу, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Філіал гірничого технікуму, тех. уч-ще, 15 заг.-осв. і музична школи; лік. комплекс, профілакторій. Палац культури, 6 клубів, кінотеатр, 20 б-к. Історико-краєзнавчий музей. Поблизу міста — зона відпочинку. В районі О. 1971 досліджено курган *Товста могила.*

ОРДЖОНІКІ́ДЗЕ — селище міського типу Крим. області, підпорядковане Феодосійській міськраді. Розташоване на березі Чорного м. 3,7 тис. ж. (1981). В О.— будинок побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, філіал вечірньої муз. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, б-ка. Засн. 1900, 1932 перейменоване на честь Г. К. Орджонікідзе, з 1939 — с-ще міськ. типу.

ОРДЖОНІКІ́ДЗЕВСЬКИЙ ГІРНИЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство марганцеворудної промисловості. Розташований у м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. Створений 1970. До складу комбінату входять 6 кар'єрів, шахта, 3 збагачувальні та агломераційна ф-ки. Кінцева продукція — марганцевий концентрат. Руду добувають переважно відкритим способом. На підприємствах комбінату застосовують високопродуктивне гірниче устаткування.

ОРДИНА́РЕЦЬ (нім. Ordonnanz, франц. ordonnance, від лат. ordino — впорядковую, влаштовую) — в рос. армії офіцер, унтер-офіцер або рядовий, призначений в розпорядження командуючого (командира) або штабу для виконання їхніх доручень. У Рад. Армії в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 О. були при командирах рот (батарей) і вище.

ОРДИНА́ТА (від лат. ordinatus — упорядкований) — одна з декартових *координат* точки. Позначається переважно літерою *y*.

ОРДИНА́ТОР (лат. ordinator — розпорядник) — в СРСР лікар, який безпосередньо веде лікувально-профілактичну роботу в медичних закладах. У стаціонарі О. провадить діагностичні дослідження хворих, призначає їм лікування, харчування, виконує лікарські маніпуляції тощо. В поліклініці О. виконує функції дільничного лікаря — забезпечує населення *лікарської дільниці* лікувально-профілактичною допомогою, проводить сан.-освітню роботу. Клінічний О.— лікар, що проходить дворічний курс спеціалізації в клінічній *ординатурі*.

Л. Й. Бугай.

ОРДИНАТУ́РА клінічна — в СРСР вища форма підвищення кваліфікації *лікарів*, що здійснюється в *медичних інститутах, інститутах удосконалення лікарів* та в науково-дослідних інститутах під керівництвом висококваліфікованих спеціалістів. Організована 1946. До О. приймають за конкурсом лікарів віком до 35 років включно, які мають стаж практичної роботи не менше 3 років, в окремих випадках — лікарів відразу після закінчення мед. ін-ту за рекомендацією Вченої ради ін-ту. Навчання кожного *ординатора* здійснюється протягом 2 років за індивідуальними планами з урахуванням характеру подальшої роботи. Ординатори виконують лікувально-профілактичну роботу (в обсязі 50% норми навантаження лікаря). Після закінчення О. видається посвідчення.

Л. Й. Бугай.

ОРДИ́НСЬКИЙ ВИ́ХІД — данина, яку мусило сплачувати населення рус. земель (крім духівництва) монголо-татарським ханам у 13—15 ст., а також військова та інші повинності на користь *Золотої орди*. Проти О. в. були спрямовані нар. повстання 1257, 1259 у Великому Новгороді, 1262, 1289 у Ростові, Владимирі, Ярославлі, Суздалі. В кін. 13 — на поч. 14 ст. право на О. в. було передано монголо-татарами рус. князям. Стягування О. в. на тер. України припинилося з серед. 14 ст., коли Київська, Подільська, Волинська, Чернігово-Сіверська, Переяславська землі підпали під владу феодальної Литви. З 1476 Російська централізована держава фактично припинила сплату ординського виходу.

ОРДІ́Н-НАЩО́КІН Афанасій Лаврентійович (бл. 1605, Псков —1680, там же) — рос. держ. і військ. діяч, дипломат і економіст. Боярин. З 1622 — на військ., з поч. 40-х рр.— на дипломатичній службі. Брав участь у переговорах зі Швецією (1658), Річчю Посполитою (1662—66) і укладенні *Андрусівського перемир'я 1667*. У 1667—71 керував *Посольським приказом* і фактично очолював рос. уряд. Був прихильником прогресивних перетворень у Рос. д-ві в екон. і військ. галузях, тісних екон. і культур. зв'язків Росії з країнами Зх. Європи і Сходу. Гол. завданням зовн. політики Рос. д-ви вважав боротьбу за вихід до Балт. моря.

ОРДО́ВИЦЬКИЙ ПЕРІ́ОД І ОРДО́ВИЦЬКА СИСТЕ́МА, ордовик (від назви стародавнього кельтського племені ордовиків, яке мешкало на території сучасного Уельсу) — другий період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 500 млн. років тому, після кембрійського періоду, тривав бл. 60 млн. років, до силурійського періоду. Виділив ордовицьку систему англ. геолог Ч. Лапуорс 1879. До 1960 ордовицькі відклади відносили до нижнього відділу силурійської системи. Ордовицьку систему поділяють на три відділи. В СРСР у нижньому відділі виділяють тремадоцький і аренізький яруси; у середньому — лланвірнський, лландейльський і карадоцький яруси, у верхньому — ашгільський ярус. У ранньоордовицьку епоху відбулися значні горотворчі процеси (див. *Гороутворення*), з якими пов'язана *каледонська складчастість* (Урал, Алтай, Саяни та ін.). На тер. СРСР в ордовицькому періоді було два епіконтинентальні басейни — один у пн.-зх. частині *Східно-Європейської платформи,* другий охоплював значну частину Сх. Сибіру. Широкого розвитку набули морські синьозелені водорості та мор. безхребетні — *граптоліти, трилобіти,* остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), брахіоподи (див. *Плечоногі*), *головоногі молюски, двостулкові молюски, черевоногі молюски*. З'явилися перші хребетні — панцирні риби.

Кліматичні умови в ордовицькому періоді істотно відрізнялися від

Г. К. Орджонікідзе.

Орджонікідзе. Центральна частина міста.

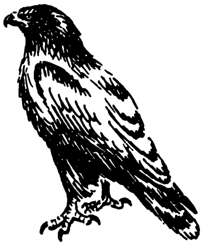

Орел степовий.

сучасних, напр. на тер. сучас. Пн. Америки, Пн. Європи, Пн. Азії був жаркий екваторіальний клімат, на тер. Пд. Європи, Пд. Азії, Африки — холодний (приполярний) клімат. Відклади ордовицької системи відомі на всіх континентах. Вони представлені морськими карбонатними й теригенними і континентальними утвореннями. Їхня потужність від кількох десятків метрів на *платформах* до кількох тисяч метрів у *геосинкліналях*. На Україні відклади ордовику (аргіліти, алевроліти, пісковики, вапняки і мергелі) поширені на *Волино-Подільській плиті* та в *Галицько-Волинській синеклізі*. Заг. потужність їх 70—85 м. З цими відкладами на Україні пов'язані родовища буд. матеріалів.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 3, ч. 2. Ордовик. К., 1972; Дригант Д. М. Про поширення і вік ордовицьких вапняків у Львівському палеозойському прогині. «Доповіді АН УРСР», 1976, серія Б, № 12; Цегельнюк П. Д. Стратиграфия ордовикских отложений Волынского поднятия и Брестской впадины. «Геологический журнал», 1977, т. 37, в. 1. *П. Д. Цегельнюк.*

ОРДОНА́НСИ (франц. ordonnances, англ. ordinances, від лат. ordino — впорядковую, керую) — 1) У Франції та Англії — королівський указ. У Франції О. видавали з середини 12 ст. до бурж. революції 1789, а також у період Реставрації 1814—30. В Англії їх видавали в 13—15 ст. як акти, що не вимагали схвалення парламенту. 2) У ряді зарубіжних д-в — правові акти, що їх приймають найвищі законодавчі й виконавчі органи.

ОРЕГО́Н — штат на Пн. Зх. США, на узбережжі Тихого ок. Пл. 251,2 тис. км². Нас. 2,4 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Сейлем. Рельєф переважно гористий (Колумбійське плато, Берегові хребти, Каскадні гори). Поширені ліси. Гол. ріка — Колумбія. Провідні галузі пром-сті — лісова, деревообр. та целюлозно-паперова (за запасами і заготівлями ділової деревини штат посідає провідне місце в країні). Виплавка алюмінію та нікелю. Підприємства металообр., маш.-буд. (гол. чин. електротех.) та харч. (переробка риби, фруктів, молока) пром-сті. Гол. пром. центр — Портленд. Значне виробн. електроенергії — ГЕС на ріках Колумбії, Уїлламетт і Дешут. У с. г. переважає тваринництво. В міжгірних долинах — землеробство. Вирощують кормові трави, пшеницю, кукурудзу, картоплю, ячмінь. Розвинуте садівництво (груші і вишні). На узбережжі — рибальство.

ОРЕ́Л (Aquila) — рід хижих птахів род. *яструбових*. Розмах крил 2—2,4 м, маса від 650 г до 6 кг. Крила широкі, міцні; кігті великі, дуже загнуті й гострі. Цівка оперена до основи пальців. Оперення буре або коричневе. Гнізда О. будують на деревах, скелях або на землі. В кладці 1—3 яєць; насиджують самець і самка бл. 45 діб. Живляться дрібними ссавцями, птахами, плазунами, іноді падлом. 10 видів, поширені в лісах, степах, пустелях, горах Європи, Азії, Пн. Америки і Африки. В СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 6, з них *беркут, могильник,* О. степовий (A. rapax), О.-карлик (A. pennata) включені до *Червоної книги* Української РСР. У викопному стані О. відомі починаючи з міоценових відкладів.

В. М. Зубаровський.

ОРЕ́Л — екваторіальне сузір'я. Найяскравіші зорі — 0,8 (*Альтаїр*), 2,7 та 3,0 візуальної *зоряної величини*. Укр. нар. назва «Дівчина з відрами». Видно на всій території СРСР навесні, влітку та восени (найкраще в червні — серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо.*

ОРЕ́Л — місто, центр Орлов. обл. РРФСР. Розташований на р. Оці та її притоці р. Орлику. Залізничний вузол. 315 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські райони. Засн. 1566 як фортеця для захисту пд. кордонів Рос. д-ви. Жителі О. брали участь у повстанні під проводом І. І. *Болотникова*. З 1778 — центр Орлов. губ. В 70-х рр. 19 ст. в О. виникли народницькі гуртки, 1874 діяв революц. гурток П. Г. *Заїчневського*. Перші марксистські гуртки засн. 1894, 1896 вони об'єдналися в с.-д. групу. В 1900—03 в О. діяла с.-д. іскрівська група, 1903—04 — Центр. тех. бюро ЦК РСДРП. Під час революції 1905—07 в О. відбувся ряд страйків. Рад. владу встановлено 25.XI (8.XII) 1917. З 1937 — обласний центр. Окупація О. нім.-фашист. загарбниками тривала з 3.X 1941 до 5.VIII 1943 (див. *Курська битва 1943*). На честь визволення О. і Бєлгорода в Москві відбувся перший в історії Великої Вітчизн. війни арт. салют. Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1980). О.— важливий центр машинобудування, у т. ч. приладобудування (виробн. автогрейдерів, автонавантажувачів, технологічного устаткування для текст., шкіряно-взут., скляної і харч. пром-сті, годинників, приладів, керуючих обчислювальних машин тощо). Сталепрокатний з-д. Підприємства легкої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. В місті — с.-г. і пед. ін-ти, філіали Всесоюзного заочного маш.-буд. ін-ту та Моск. ін-ту культури, ф-т заочного ін-ту рад. торгівлі, 10 серед. спец. навч. закладів. Драм., ляльковий та юного глядача театри. Музеї: І. С. Тургенєва, письменників-орловців, М. С. Лєскова, краєзнавчий, картинна галерея. Уродженцями О. є письменники Л. М. *Андрєєв*, І. С. *Тургенєв*, історик Т. М. *Грановський* та ін. У 1848—51 тут жили Марко *Вовчок*, О. В. *Маркович*.

ОРЕНБУ́РГ (з 1938 по 1957 — Чкалов) — місто, центр Оренб. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Уралі, при впадінні в нього р. Сакмари. Залізнична ст. Оренбург І. 482 тис. ж. (1981). Засн. 1735 як фортеця на місці сучас. м. Орська. В 1743 перенесено на місце, що його О. займає тепер. З 1744 — центр губернії, з 1748 — центр Оренбурзького козачого війська, 1850—81 — центр генерал-губернаторства. З 5 (16).X 1773 до 23.III (3.IV) 1774 війська О. І. *Пугачова* тримали місто в облозі. За царизму був місцем заслання, зокрема сюди було заслано Т. Г. Шевченка (листопад 1849 — травень 1850). Перша група РСДРП створена в О. в березні 1905. Ради робітн. і солдатських депутатів виникли на поч. березня 1917. Під час громадян. війни 1918—20 трудящі О. вели героїчну боротьбу проти військ Дутова і Колчака. Постановою ВЦВК 1920 робітників О. нагороджено Почесним революц. прапором. У 1920—25 був столицею тодішньої Кирг. АРСР (з 1925 перейменовано на Каз. РСР). З 1934 О.— обл. центр. Провідні галузі пром-сті — газодобувна та газопереробна (початковий пункт *газопроводу «Союз»*). Розвинуті також маш.-буд. і металообр. (з-ди: тепловозорем., гідропресів, верстатобуд. та виробниче об'єднання «Радіатор»). З-ди: гумотех. виробів, дослідно-пром. нафтомасел, по виробн. буд. матеріалів. Підприємства легкої (шовкове об'єднання, виробн. оренбурзьких пухових хусток і швейно-трикотажних виробів, шкіряно-взут. комбінат) та харч. пром-сті. В місті — 4 вузи, філіал Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту та ф-т Всесоюзного юридичного заочного ін-ту, 17 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз. комедії та ляльковий; філармонія. Музеї: краєзнавчий та образотворчих мистецтв.

ОРЕНБУ́РЗЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 7.XII 1934 (з 1938 по 1957 — Чкаловська обл.). Площа 124 тис. км². Нас. 2114 тис. чол. (1981). Осн. населення — росіяни, живуть також татари, українці, казахи, мордва, башкири, чуваші та ін. Міськ. нас.— 62%. Поділяється на 35 районів, має 12 міст та 23 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Оренбург*. Нагороджена 2 орденами Леніна (1956, 1968). Тер. О. о. простягається широтною смугою з Зх. на Сх. по Передураллю, Пд. Уралу та Заураллю. Рельєф переважно рівнинний. На Зх.— Оренбурзький степ та пасма Общого Сирту (заввишки до 297 м), на Пд.— Губерлінські гори, на Сх.— частина Тургайського плато. Корисні копалини: природний газ, нафта, горючі сланці, кам. сіль, руди кольорових і чорних металів, азбест та ін. Клімат різко континентальний, посушливий (особливо на Сх. та Пд. Сх.). Пересічна т-ра січня від —14 до —18°, липня +19, +22°. Опадів 300—450 мм на рік. Гол. ріка — *Урал* з прит. Сакмарою (права), Великим Кумаком, Ілеком (ліві). На Зх.— верхів'я р. Самари (бас. Волги). О. о. лежить у степовій та частково у лісостеповій зонах. Грунти переважно чорноземні, є темно-каштанові, солонцюваті. На Пн. Зх. ділянки широколистяних лісів, соснові ліси на піщаних грунтах (у т. ч. великий масив Бузулуцького бору).

Сучас. пром. комплекс О. о. характеризується поєднанням розвинутої пром-сті та багатогалузевого с. г. Енергетика базується на довізній (вугілля Кузбасу та Караганди, нафта й газ з Казахстану, Середньої Азії, Башкирії) та на місц. сировині. Є ряд теплових електростанцій, найбільша — Іріклінська ДРЕС. На базі розвіданих корисних копалин розвивається чорна (Орсько-Халіловський металург. комбінат) та кольорова (комбінат «Південуралнікель», Буруктальський нікел. з-д, Медногорський мідно-сірчаний комбінат) металургія. Маш.-буд. пром-сть представлена гол. чин. важким машинобудуванням («Південуралмаш» в Орську та з-д важкого машинобудування в Бузулуку), виготовленням електротех. виробів (з-д «Уралелектромотор» у Медногорську та з-д «Електроперетворювач» у м. Гай), верстатів, інструментів, гідропресів в Оренбурзі та запасних частин до тракторів і с.-г. машин (Оренбурзьке виробниче об’єднання «Радіатор»). Швидкими темпами зростає нафтогазова пром-сть. Ведеться комплексна розробка Оренбурзького газоконденсатного родовища, газ якого надходить по *газопроводу «Союз»*, збудованому країнами — членами РЕВ. Підприємства цієї галузі — виробниче об’єднання «Орськнафтооргсинтез» та Оренбурзький газопереробний з-д. Створено багатогалузеву хім. пром-сть (гумотех. вироби, хромові сполуки, азотні добрива, сірка). Розвинута пром-сть буд. матеріалів — збірний залізобетон, цемент, гіпс, вогнетриви. Розробляється Кіємбаєвське родовище азбесту. Харч. пром-сть представлена борошномельно-круп’яною, м’ясо-мол. та комбікормовою галузями. Добування харч. солі (Соль-Ілецьк). Серед галузей легкої пром-сті найрозвинутіші швейно-трикотажна, шовкоткацька та шкіряно-взуттєва. Традиційна галузь — виробн. оренбурзьких пухових хусток. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, м’ясному та м’ясо-мол. тваринництві. У 1954—55 було розорано 1,3 млн. га цілинних та перелогових земель. Вирощують зернові (провідна культура — яра пшениця), кормові й тех. культури, картоплю та овочі, на Пд.— кавуни й дині. Садівництво. Розвивається полезахисне лісорозведення (держ. лісозахисна смуга вздовж р. Уралу, колгоспно-радгоспні лісопосадки). Розводять велику рогату худобу, овець, свиней, кіз; птахівництво. Гол. з-ці — ділянки магістралі Москва — Куйбишев, Оренбург — Ташкент, а також лінія Челябінськ — Картали — Орськ — Оренбург. Розвинутий трубопровідний транспорт (нафтопроводи Емба — Орськ, Бузулук — Куйбишев, Ішимбай — Орськ, газопроводи Оренбург — Куйбишев, ділянка газопроводу Бухара — Урал з відгалуженням на Оренбург, конденсатопровід район Оренбурга — Башкирія та ін.). В Оренбурзі — аеропорт. В О. о.— 5 вузів (з них 4 — в Оренбурзі), 44 серед. спец. навчальні заклади. Н.-д. ін-ти: м’ясного скотарства та сільськ. г-ва (Оренбург), Борова лісова дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту лісівництва та механізації лісового г-ва (смт Колтубановський). Театри — муз. комедії, драм., ляльковий (Оренбург), драм. в Орську, драм. в Бугуруслані. 5 музеїв — краєзнавчі в Оренбурзі, Бугуруслані, Бузулуку, Орську; музей образотворчого мист. в Оренбурзі. В області — 9 санаторіїв (2 — з кумисолікуванням), будинки відпочинку.

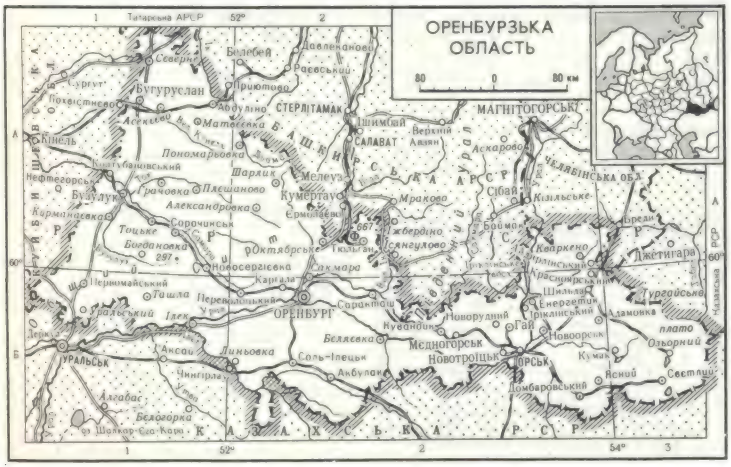
ОРЕНБУРЗЬКА ОБЛАСТЬ
80 0 80 км
Татарська АРСР
52°
54°
60°
1
2
3
А
Б
Сєверне
Бугуруслан
Сургут
Похвістнєво
Асекеєво
Абдуліно
Матвеєвка
Белебей
Давлеканово
Раєвський
Приютово
СТЕРЛІТАМАК
Ішимбай
САЛАВАТ
МАГНІТОГОРСЬК
Верхній Авзян
Аскарово
Кінель
Колтубановський
Нефтегорськ
Бузулук
Грачовка
Плешаново
Пономарьовка
Шарлик
Мелеуз
Кумертау
Єрмолаєво
Олександровка
Кирманаєвка
Тоцьке
Сорочинськ
Богдановка
297
Новосергієвка
Октябрське
Тюльган
Сакмара
Каргала
Первомайський
Ташла
Переволоцький
ОРЕНБУРГ
Уральський
Ілек
Саракташ
Кувандик
Беляєвка
Аксай
Линьовка
Соль-Ілецьк
Акбулак
Чингірлау
Алгабас
Бєлогорка
оз. Шалкар-Єга-Кара
УРАЛЬСЬК
Деркул
Мраково
Іжбердіно
Ісянгулово
667
Сібай
Кізільське
Баймак
Кваркено
Іріклінське водосх.
Іріклінський
Красноярський
Шильда
Енергетик
Новорудний
Гай
Новоорськ
Мєдногорськ
Новотроїцьк
ОРСЬК
Домбаровський
Кумак
Ясний
Світлий
Адамовка
Озьорний
плато Тургайське
Бреди
Джетигара
ЧЕЛЯБІНСЬКА ОБЛ.
Південний Урал
Урал
Сакмара
Самара
Ток
Вел. Кінель
Дьома
Ілек
Утва
Тобол
БАШКИРСЬКА АРСР
КУЙБИШЕВСЬКА ОБЛ.
УРАЛЬСЬКА ОБЛ.
КАЗАХСЬКА РСР
Казахська РСР

ОРЕНБУ́РЗЬКА ПОРО́ДА КІЗ — порода пухового напряму. Виведена в 19 ст. в кол. Оренбурзькій губ. тривалим добором місцевих кіз пухового напряму. Масть переважно чорна (85—90%), зустрічається сіра, руда тощо. Тварини мають міцну конституцію, великий зріст, розвинені роги; добре пристосовані до місцевих умов. Жива маса козлів 65—70 кг, кіз 40—47 кг. *Вовна* складається з дуже тонкого *пуху* (35%) довж. 5—7 см, тониною 14—16 мкм і грубої ості довж. 7—9 см, тониною 80—90 мкм. Ость чорного, пух темно-сірого кольору. Річний начіс пуху 0,2—0,3 кг (найбільший до 0,5 кг). З пуху плетуть теплі (т. з. оренбурзькі) хустки. Настриг вовни 0,3—0,4 кг. *Надій* молока за *лактацію* 90—140 кг, жирністю 4,8—5%. Плодючість 125—140 козенят на 100 маток. Розводять в Оренбурзькій, Челябінській обл., Башкирській АРСР, Казахській РСР.

Коза оренбурзької породи.

ОРЕ́НДА (польс. arenda), майновий найом — договір, за яким одна сторона (орендодавець, наймодавець) надає іншій стороні (орендареві, наймачеві) майно в тимчасове користування за певну плату. Див. також *Оренда землі, Майнового найму договір.*

ОРЕ́НДА ЗЕМЛІ́ — форма землекористування, за якою власник землі надає свою земельну ділянку іншій особі (орендареві) для використання її на певний строк за винагороду (орендну плату). О. з. виникла з появою приватної зем. власності. В докапіталістичних формаціях переважали натуральні форми орендної плати (*здольщина*). Характерною була і суборенда (оренда селянами землі у посередника — орендаря). З розвитком капіталістичних відносин панівною стає грош. форма орендної плати, в основі якої лежить капіталістична *земельна рента*. В умовах розвинутого капіталізму існує капіталістична і селянська О. з. За капіталістичної О. з. орендар вкладає в г-во власний капітал, веде його за допомогою *найманої праці* для одержання прибутку. Орендна плата включає, крім зем. ренти, процент на вкладений в землю капітал і нерідко частину заробітної плати с.-г. робітників. За селянської О. з. земля орендується для задоволення споживчих потреб дрібного й середнього селянина на більш кабальних, ніж за капіталістичної О. з., умовах. Більша частина орендованої землі концентрується в руках великих капіталістичних орендарів. Орендні відносини в умовах капіталізму породжують гострі класові суперечності між орендарями й землевласниками. Тех. прогрес і постійно зростаючий рівень інтенсифікації с. г. підвищують продуктивність с.-г. земель, що використовується зем. власниками для підвищення орендних ставок. В свою чергу, капіталістичні орендарі прагнуть до зменшення орендної плати і подовження строків оренди, що дає їм можливість привласнювати ефект додаткових вкладень капіталу для поліпшення земель. У розвинутих капіталістич. країнах на сучас. етапі спостерігається зменшення ролі оренди як форми землекористування. Зростаюча роль банківського кредиту сприяє поєднанню зем. власника і капіталістичного підприємця в одній особі. В СРСР після націоналізації всіх земель дозволялась трудова оренда їх, тобто обробіток орендованих земель без застосування найманої праці. Після завершення колективізації О. з. в країні практично було скасовано, а 1937 заборонено юридично. В ін. соціалістичних країнах, де збереглася дрібна трудова приватна власність на землю, О. з. має згідно з законодавством обмежений характер. В Албанії і МНР О. з. заборонено особливими держ. актами. *Б. Й. Пасхавер.*

ОРЕО́Л (франц. auréole — сяяння, від лат. aureolus — золотий) — 1) Сяйво навколо чого-небудь. 2) О. оптичний — світловий фон навколо зображення *джерел світла*, який спостерігається неозброєним оком або фіксується *приймачами світла*. Зумовлений *розсіянням світла* на малі кути. О. значно впливає на *роздільну здатність* екранів, вкритих *люмінофорами*, і *фотографічних матеріалів*, погіршує якість одержуваних на них зображень. 3) О. фотографічний — неоднорідне почорніння на *негативі* навколо зображень світних, блискучих або дуже контрастних

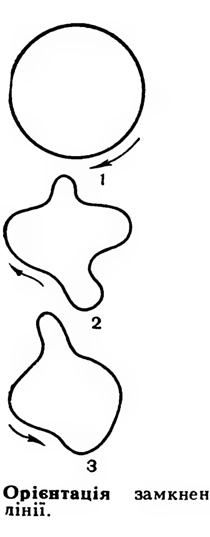

Орієнтація замкненої лінії.

деталей об'єкта. Створюється променями світла, розсіяного на мікрокристалах галоїдного срібла, що є в емульсійному (світлочутливому) шарі фотоматеріалу, а також променями, які проходять крізь цей шар і відбиваються від глянсової основи. Щоб запобігти створенню О., на глянсову основу наносять протиореольний шар з світлопоглинальною речовиною — барвником або металевим сріблом, зменшують товщину емульсійного шару тощо. 4) Переносно — слава, пошана, повага до кого-небудь.

«ОРЕО́Л» — назва рад. *штучних супутників Землі* (ШСЗ) для дослідження фіз. явищ у верхній атмосфері Землі в пн. широтах та вивчення природи *полярних сяйв*. Здійснено 3 запуски ШСЗ «О.» (27.XII 1971, 26.XII 1973 і 21.IX 1981) в рамках програми співробітництва між СРСР і Францією в галузі дослідження і використання косміч. простору в мирних цілях (спільний рад.-франц. проект «Аркад»). ШСЗ «О.» виводилися на еліптичні орбіти з апогеєм ~ 2000 км та перигеєм ~ 400 км; обладнані наук. апаратурою для дослідження спектра протонів і електронів у широкому діапазоні енергій та вимірювання інтегральної інтенсивності потоків протонів у навколоземному просторі, а також апаратурою для визначення іонного складу атмосфери.

Ю. М. Михайлов.

ОРЕ́СТ ('Ορέστης) — персонаж грец. міфології. Син *Агамемнона* і *Клітемнестри*. Разом з сестрою *Електрою* помстився Клітемнестрі та її коханцеві Егісту за вбивство їхнього батька. За одним з міфів, зазнаючи нещадного переслідування *ериній* за вбивство матері, О. з'явився на суд старійшин в Афінах і був виправданий. Як зазначав Ф. Енгельс, швейц. учений Й. Я. Бахофен у своїй книзі «Материнське право» (1861) вперше витлумачив цей факт, «як драматичне зображення боротьби між гинучим материнським правом і виникаючим у героїчну епоху і перемагаючим батьківським правом» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 22, с. 204). За ін. міфом, О. і його друг Пілад вирушили в Таврію, щоб привезти звідти священне зображення Артеміди, і попали в руки таврів. Сестра О. *Іфігенія* врятувала їх і разом з ними повернулася до Греції. Міфи про О. широко використано в образотворчому мистецтві (античний вазопис і фрески), л-рі (Есхіл, Софокл, Еврипід, Расін, Вольтер, Альф'єрі та ін.) й музиці (Р. Крейцер, С. Танєєв та ін.). Імена О. і Пілада як нерозлучних друзів стали прозивними.

Орест убиває Егіста. Розпис давньогрецького стамноса (вази). Близько 475 до н. е. Британський музей. Лондон.

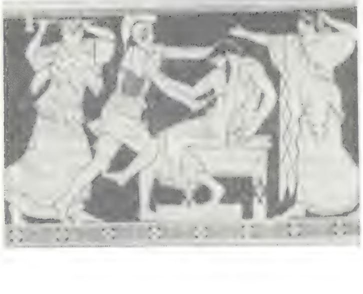

ОРЕШКЕ́ВИЧ Федір Гаврилович [24.IV (6.V) 1872, Одеса — 2.X 1932, Київ] — укр. і рос. рад. співак (тенор). Навчався в Петерб. консерваторії (1895—1900). Був солістом Маріїнського (1901—04, Петербург), Варшавського (1904—06), Київ. (1906—13, 1915—25) оперних театрів, Великого театру (1913—14, Москва). В 20-х рр.— професор Київ. консерваторії та Муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка. Партії: Герман («Пікова дама» Чайковського), Садко («Садко» Римського-Корсакова), Вертер («Вертер» Массне). Виконував укр. нар. пісні. Відомий як камерний співак.

Літ.: Лисенко І. Федір Орешкевич. «Музика», 1972, № 4.

І. М. Лисенко.

ОРЄ́ХОВ Володимир Михайлович [3 (16).VIII 1904, Харків — 17.XI 1979, Київ] — укр. рад. архітектор, засл. будівельник УРСР (з 1964). Член КПРС з 1945. В 1929 закінчив архіт. ф-т Харків. худож. ін-ту. Працював у проектних установах Києва. Осн. споруди: Будинок обл. орг-цій у Харкові (1949—54), забудова центру с. Моринців Черкас. обл. (1963), Держ. музей нар. архітектури і побуту УРСР у Києві (1970—71); забудова лівого берега в Дніпродзержинську (1970—71), всі — у співавт. Викладав у Харків. ін-ті інженерів комунального буд-ва (1934—41, 1943—45), київських худож. (1945—50) та інженерно-буд. (1954—64) ін-тах. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

О. П. Орєхов.

ОРЄ́ХОВ Олександр Павлович [7 (19).XI 1881, Нижній Новгород, тепер Горький — 19.X 1939, Москва] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1939). За участь у студентському русі (1905) був виключений з Катеринославського вищого гірничого училища й емігрував у Німеччину, де закінчив Гісенський ун-т (1908). З 1918 працював у Парижі. Після повернення на батьківщину завідував (з 1928) відділом хімії *алкалоїдів* у Н.-д. хіміко-фарм. ін-ті у Москві. Спільно з іншими відкрив бл. 100 нових алкалоїдів, розробив методи їх пром. добування (*анабазину, ефедрину, кофеїну, платифіліну* тощо). Праця О. «Хімія алкалоїдів» (1938) — перша вітчизн. монографія в цій галузі. О. належать також дослідження з внутрішньомол. перегрупувань.

ОРЄ́ХОВО-ЗУ́ЄВО — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташоване на р. Клязьмі (прит. Оки). Залізнич. вузол. 133 тис. ж. (1981). Виникло в серед. 19 ст. в результаті злиття підприємств і в зв'язку з цим і населених пунктів Зуєва, Нікольського, Орєхова, Дубровки. Початок текстильного виробн. в цих поселеннях датується 1797. Перші виступи робітників проти експлуататорів відбулися 1863; тут пройшов також *Морозовський страйк 1885*. Перший с.-д. гурток з робітників організував 1892 М. Є. *Федосєєв*. У 1901 створено Орєхово-Богородський районний комітет РСДРП на чолі з І. В. *Бабушкіним*. У жовтні 1905 створено Раду робітничих депутатів. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. О.-З. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1970).

В О.-З. розвинута текст. (Орєховський бавовняний комбінат, шовкоткацька ф-ка та ін.), маш.-буд. (виробн. торф'яних машин, текст. устаткування тощо), хім. та буд. матеріалів пром-сть. Пед. ін-т, 6 серед. спец. навч. закладів. Історико-революц. музей.

Г. Г. Орєшкін.

ОРЄ́ШКІН Георгій Григорович [13(26).II 1906, с. Кам'янське, тепер м. Дніпродзержинськ Дніпроп. обл.— 11.II 1974, Дніпропетровськ] — укр. металург-доменщик, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1939. Трудову діяльність почав 1921 на металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського робітником. З 1951 — гол. інженер, у 1954—62 — директор цього з-ду. Професор (з 1960). За час своєї роботи здійснив і впровадив ряд винаходів і удосконалень у металург. виробництво. Делегат XXII з'їзду Компартії України. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1960.

В. М. Чернов.

ОРЄ́ШНИКОВ Віктор Михайлович [н. 7 (20).I 1904, Перм] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1969), дійсний член АМ СРСР (з 1954). В 1924—27 навчався у ВХУТЕІНі в Ленінграді. Автор історичних картин («В. І. Ленін на іспиті в Петербурзькому університеті», 1947; «В штабі оборони Петрограда», 1949) і портретів (балерини Г. Уланової, 1942—46; артистки Д. Зеркалової, 1955; акад. Б. Піотровського, 1970—71; актриси Л. Чурсіної, 1980, та ін.). З 1930 викладає в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна (в 1953—79 — ректор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1950.

ОРЄ́ШНИКОВ Олексій Васильович [9 (21).IX 1855, Москва — 3.IV 1933, там же] — рос. рад. історик і нумізмат, чл.-кор. АН СРСР (з 1928). З 1883 працював зав. нумізматичним відділом і фондами *Історичного музею* в Москві. Досліджував монети *античних держав Північного Причорномор'я*, давньорус. монети, печатки і родові знаки, медальєрне мистецтво Росії. Розробив класифікацію давньорус. монет.

Тв.: Боспор Киммерийский в эпоху Спартокидов по надписям и царским монетам. М., 1884; Русские монеты до 1547 года. М., 1896; Задачи русской нумизматики древнейшего периода. Симферополь, 1917; Денежные знаки домонгольской Руси. М., 1936.

ОРЖЕ́НЦЬКИЙ Роман Михайлович [16 (28).II 1863, Житомир — 24.V 1923, Варшава] — рос. і укр. економіст і статистик, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив 1887 Новоросійський ун-т в Одесі. До 1907 працював у держ. установах Одеси, викладав у комерц. школі, школі торг. мореплавства. З 1910 очолював статистичне бюро Ярославського губ. земства. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — в АН УРСР, з 1920 — зав. кафедрою теор. економіки в АН УРСР у Києві, очолював Соціально-екон. відділ академії (1921—22), керував виданням Статистичного бюлетеня. В екон. працях дотримувався суб'єктивно-психологічного напряму досліджень екон. явищ (див. *Австрійська школа*). Розробляв матем. методи кількісних вимірювань масових сусп. явищ.

О́РЖИЦЯ — річка у Полтав. обл. УРСР, права притока Сули (бас. Дніпра). Бере початок на тер. Київ. обл. Довж. 117 км, площа бас. 2190 км². Заплава О. заболочена, поширені торфовища. На О. споруджено 13 шлюзів-регуляторів. Використовують для зрошування і водопостачання.

О́РЖИЦЯ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Оржиці (бас. Дніпра), за 42 км від залізнич. ст. Лубни. 3,6 тис. ж. (1981). Вперше згадується в писемних джерелах 16 ст. У 1654 О. в складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1968 О.— с-ще міськ. типу. У селищі — комбікормовий, мол. та хлібний з-ди, харч. комбінат, торфопідприємство, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, лікарня, Будинок культури. В О. народився укр. парт. діяч П. Ф. *Слинько*.

О́РЖИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 34,4 тис. чол. (1981). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Оржиця*.

О. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: глина, пісок, торф. Річки — *Сула* (на пд.-сх. межі району) та її притоки *Оржиця* і *Сліпорід* (бас. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, липа, граб) і полезахисні смуги займають 2,7 тис. га. В межах О. р.— Великоселецький та Плехівський держ. заказники. Найбільші підприємства: цукр. (смт Новооржицьке), мол. (с. Заріг) і комбікормовий заводи, харч. комбінат і торфопідприємство (Оржиця). Комбінат побутового обслуговування (Оржиця). В с. г. переважає землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 77,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,8 тис. га, сінножаті й пасовища — 8,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, соняшник, ячмінь, горох, картопля. В О. р. — 15 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Лазірки. Автомоб. шляхів — 246 км, у т. ч. з твердим покриттям — 128 км.

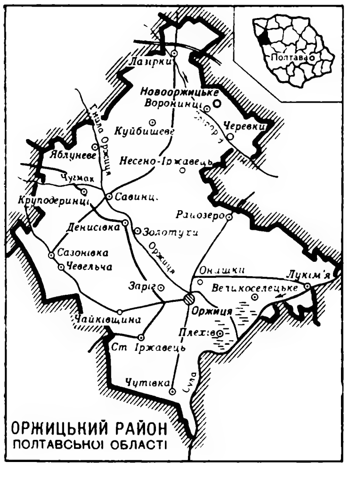
ОРЖИЦЬКИЙ РАЙОН
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У районі — 33 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Лазірки); 35 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 21 клуб, 49 кіноустановок, 39 бібліотек.

У с. Великоселецькому О. р. народився український рад. поет Ю. В. *Андрущенко*, у с. Круподеринцях — рос. рад. актор О. М. *Волін*, у с. Яблуневому — укр. рад. поет І. І. *Гончаренко*. В О. р. видається газ. «Ленінське слово» (з 1931). *Г. М. Дубина.*

О́РЖІВ — селище міського типу Ровенського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташований біля впадіння р. Усті в Горинь. Залізнична станція. 3,5 тис. ж. (1981). В О.— деревообр. комбінат. Заг.-осв. школа, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. О. виник на поч. 16 ст., селище міського типу — з 1959.

ОРИКТОЦЕНО́З (від грец. ὀρυκτός — виритий, викопний та κοινός — загальний) — сукупність скам'янілих решток викопних організмів у даному місцезнаходженні. Див. також *Тафономія*.

ОРІГЕ́Н (грец. Ὠριγένης; бл. 185, Александрія — 253/254, Тір) — християнський теолог і філософ, представник ранньої *патристики*. Автор понад 2 тис. праць, присвячених гол. чин. порівнянню і тлумаченню різних списків *Біблії*. Намагався зблизити *християнство* з поглядами давньогрец. філософів, зокрема *Платона*, у зв'язку з чим пізніше (543) був обвинувачений у *єресі*.

ОРІЄНТАЛІ́СТИКА (від лат. orientalis — східний) — те саме, що *сходознавство*.

ОРІЄНТА́ЦІЯ [франц. orientation, від лат. oriens (orientis) — схід] у математиці — важливе поняття *топології*, що широко використовується в геометрії. О. на прямій задається вибором одного з двох можливих напрямів на ній. О. замкненої кривої (без *особливих точок*) може здійснюватись як за годинниковою стрілкою (від'ємний напрям, мал., 1,2), так і проти неї (додатний напрям, мал., 3). О. такої кривої визначає і О. частини *поверхні* (зокрема, площини), обмеженої нею; при обході кривої ця частина весь час залишається з одного боку. Орієнтована поверхня має два боки і ділить простір на дві частини або обмежує частину простору. Не всяка поверхня може бути орієнтованою. До неорієнтованих поверхонь належить, напр., *мебіусів листок*, і тому, неперервно пересуваючи по замкненій кривій на цій поверхні будь-яку точку разом з орієнтованим малим *околом* цієї точки, можна повернутись (не перетнувши межі поверхні) у вихідне положення так, що О. цього околу зміниться на протилежну. О. на площині може бути задана також відповідним вибором системи декартових *координат* (репера); при цьому репер, у якому найкоротший поворот, що переводить орт (див. *Вектор*) e_1 в орт e_2, відбувається проти годинникової стрілки, наз. правим.

О. тривимірного простору визначається О. замкнених (без самоперетину) поверхонь, які обмежують частину простору. Вважають, що така поверхня орієнтована правим чином, якщо її частини, що спостерігаються іззовні, орієнтовані проти годинникової стрілки. Вибір певної О. замкнених поверхонь наз. О. самого простору. О. простору можна також здійснити, вибравши репер $Oe_1e_2e_3$; при цьому репер називається правим, якщо орт e_1 суміщається з ортом e_2 по найкоротшому шляху проти годинникової стрілки, коли дивитись з кінця орта e_3. О. простору впливає на знак об'єму, обмеженого орієнтованою поверхнею; при цьому додатним вважають об'єм, обмежений поверхнею, орієнтованою правим чином. Поняття О. поширюється і на *багатовимірний простір*. *В. Є. Михайленко.*

ОРІЄНТА́ЦІЯ КОСМІ́ЧНОГО АПАРА́ТА — 1) Певне кутове положення, якого надають *космічному літальному апаратові* (КЛА) відносно небесних тіл, силових ліній магнітного і гравітаційного полів чи інших заданих напрямів у просторі. 2) Керування кутовим рухом КЛА на ділянці вільного польоту, тобто надання його осям певного положення відносно заданих напрямів. Залежно від призначення КЛА орієнтується або весь апарат (на Сонце, Місяць чи якусь зорю), або його окремі частини (напр., сонячні батареї, фото- та телевізійна апаратура, радіоантени). При зближенні двох КЛА іноді потрібна їхня взаємна орієнтація. Застосовують автом. та напівавтом. (ручні) системи орієнтації. До складу системи О. к. а. входять датчики, виконавчі механізми, обчислювальні та допоміжні пристрої, засоби керування (для ручної системи орієнтації). Розрізняють активні та пасивні системи О. к. а. В активних системах використовують реактивні сили, що виникають при роботі двигунів КЛА, в пасивних системах — зовн. сили, для створення яких не витрачають енергію, що є на борту КЛА. Найчастіше— це гравітаційні сили; крім них, використовують силу тиску сонячного світла, *сонячний вітер*, аеродинамічні сили, сили взаємодії магн. поля КЛА із зовн. магн. полем тощо. О. к. а. провадиться на орбітах, розрахованих за законами *астродинаміки*. Див. також *Космічна навігація*. *В. Г. Денисов.*

ОРІЄНТА́ЦІЯ ТВАРИ́Н — здатність визначати своє положення у просторі за допомогою органів чут-

Р. М. Орженцький.

В. М. Орєшников.

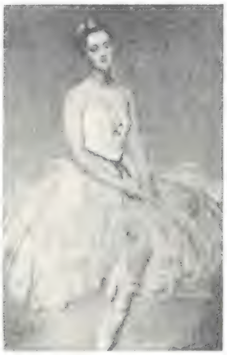
В. М. Орєшников. Портрет балерини А. Я. Шелест. 1949. Державний Російський музей у Ленінграді.

тів (зору, слуху, нюху, дотику та ін.). О. т.— це реакція організму у відповідь на одержану з навколишнього середовища та оброблену в *центральній нервовій системі* інформацію. В ході *еволюції* тварин удосконалювались здатність тварин до орієнтації і відповідні органи чуттів; з'явились пристосування не лише до близької, але й до далекої, дистантної, орієнтації (див. *Біонавігація*). Далека О. т. притаманна гол. чин. мігруючим тваринам (див. *Міграція тварин*). При орієнтації тварини користуються однією або кількома дублюючими системами орієнтації, які включаються паралельно або послідовно, хоча провідна роль може належати одній рецепторній системі. Напр., органи зору мають велике значення в орієнтації комах, птахів і ссавців, які здатні орієнтуватися не лише по безлічі земних орієнтирів, але й по розташуванню Сонця, Місяця, зірок (астронавігація). Велике значення в О. т. має *«біологічний годинник»*. Здатність тварин до орієнтації вивчають за допомогою *мічення тварин*, радіолокаторів, радіопередавачів, в експериментах з хомінгу тощо. Заг. рівень орієнтації птахів значно вищий, ніж багатьох інших тварин. Їм властива т. з. експреснавігація (миттєва). Але ще й тепер в О. т. багато нез'ясованого, тому це питання потребує дальшого вивчення. Див. також *Біоорієнтація*.

Літ.: Механизмы полёта и ориентации птиц. М., 1966; Дольник В. Р. Миграционное состояние птиц. М., 1975. *Л. О. Смогоржевський.*

ОРІ́ЛЬ, Орель — річка в УРСР, ліва притока Дніпра. Бере початок у Харків. обл. (впадає у Дніпровське водосховище). Тече по межі Дніпроп. обл. з Харків. і Полтав. областями та по тер. Дніпроп. обл. Довж. 346 км, площа бас. 9800 км^2. Течія повільна, русло звивисте. Живлення переважно дощове та снігове. Для забезпечення водою Донбасу і м. Харкова споруджується *Дніпро — Донбас канал*, перша черга якого проходить по заплавах річки О. та її притоки Орільки. Є ставки. Воду О. використовують також для зрошування і с.-г. водопостачання, у гирлі судноплавна. Вживаються заходи щодо охорони вод О. від забруднення, зокрема обмежено рух водного транспорту.

ОРІ́ЛЬКА, Орелька — річка у Харків. обл. УРСР, ліва притока *Орелі* (бас. Дніпра). Довж. 95 км, площа бас. 805 км^2. На О. споруджено водосховище. По заплаві річок О. та Орелі проходить перша черга *Дніпро — Донбас каналу*. Воду О. використовують для тех. водопостачання.

ОРІ́ЛЬКА — селище міського типу Лозівського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,8 тис. ж. (1981). В О.— з-ди: цукровий, залізобетонних виробів та хлібний. 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 будинки культури, 2 б-ки. Засн. 1902 під час будівництва з-ці Лозова — Полтава, с-ще міськ. типу — з 1962.

ОРІНО́КО — ріка у Пд. Америці, в межах Венесуели та на її кордоні з Колумбією. Довж. 2740 км, площа бас. 1 млн. км^2. Бере початок на *Гвіанському плоскогір'ї*. Впадає в Атлантичний ок., утворюючи заболочену *дельту* площею бл. 20 тис. км^2 (36 рукавів і численні протоки). Гол. притоки: Вентуарі, Каура, Кароні (праві), Гуав'яре, Мета, Араука (ліві). Через ліву прит. Касік'яре О. сполучається з системою Амазонки (див. *Біфуркація*). Тече переважно широкою долиною, місцями порожиста. Живлення дощове. Під час літніх паводків вода піднімається на 10—15 м. Пересічна річна витрата води в гирлі від 5 до 29 тис. м^3/с. В О. водяться електричний вугор, скати, піранья тощо. О. судноплавна від гирла прит. Гуав'яре (крім порожистих ділянок). Під час припливів на 400 км від гирла доступна для океанських суден. На О.— міста Сьюдад-Болівар, Сан-Томе-де-Гуаяна (Венесуела). В бас. О.— поклади нафти і заліз. руди.

ОРІНЬЯ́КСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура початкової пори пізнього *палеоліту*, поширена в пд. районах Зх. Європи. Назва походить від стоянки в печері Оріньяк у Франції, що була досліджена в серед. 19 ст. Виділив О. К. Е. Ларте 1860. У 1907 франц. дослідник А. Брейль визначив її як проміжний етап між *мустьєрською культурою* і *солютрейською культурою*. Пізніші дослідження показали, що О. к. в Зх. Європі не має генетичних зв'язків з мустьєрською культурою і не завжди безпосередньо заступає її. Тепер вважається, що населення вже сформованої О. к. прийшло на тер. Зх. Європи, найімовірніше, зі Сходу. Разом з солютрейською культурою О. к. дала назву ранній, оріньяко-солютрейській порі (епосі) пізнього палеоліту Європи. Носії О. к. жили в природних печерах і спеціально споруджених довгочасних житлах, займалися полюванням і *збиральництвом*. Для О. к. характерні знаряддя з кременю (пластини-ножі, різці, скребки, вістря, проколки тощо), кістки і рогу (наконечники списів, випрямлячі древків дротиків, проколки та ін.). Значного розвитку досягло первісне образотворче мистецтво (скульптура і графіка). Носіями О. к. були люди сучас. фіз. типу, які належали до т. з. грімальдійців (див. *Грімальді*). Жили вони в умовах первіснообщинного ладу на ранньому етапі *матріархату*. На тер. СРСР до О. к. відносять нижні шари Тельманської стоянки на Дону поблизу Воронежа, *Радомишльську стоянку* на Житомирщині, Пушкарівську І (див. *Пушкарівські стоянки*), Сюрень І (див. *Сюренські стоянки*) та ін. О. к. датується часом бл. 30—20 тис. років тому.

Літ.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Григорьев Г. П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. Л., 1968. *І. Г. Шовкопляс.*

ОРІО́Н ('Ωρίων) — у грец. міфології красень-мисливець, велетень. За більшістю міфів, син *Посейдона* й океаніди Евріали. На полюванні О. супроводив небесний пес Сіріус. Після смерті боги перетворили О. на сузір'я *Оріон* (за одним з міфів, за те, що кілька років переслідував *плеяд* своєю любов'ю).

ОРІО́Н — екваторіальне сузір'я. Найяскравіші *зорі* 0,1 (*Рігель*), 0,3—1,2 (*Бетельгейзе*) та 1,6 (Беллатрікс) візуальної *зоряної величини*. В різних місцевостях України О. має різні назви: Косарі, Полиця, Чепіги. Три зорі О. приблизно 2-ї зоряної величини, розміщені в ряд, утворюють пояс О., який на Україні наз. Граблями. В О. розміщена велика газопилова туманність. В сузір'ї багато гарячих зір спектральних класів О і В, які утворюють одну із *зоряних асоціацій*. О. видно на всій території СРСР восени та взимку (найкраще в листопаді — січні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ОРІОНІ́ДИ — *метеорний потік* з *радіантом* у сузір'ї *Оріона*. Пов'язаний з *Галлея кометою*. Спостерігається 14—26 жовтня. З кометою Галлея пов'язаний також ін. метеорний потік — η-Аквариди, який спостерігається з 21 квітня по 14 травня.

О'РІОРДА́Н (O'Riordan) Майкл (н. 12.XI 1917, Корк) — діяч ірл. робітн. і комуністичного руху. В 1934 вступив до КП Ірландії (КПІ). Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Один з засновників (1948) і ген. секретар Виконкому (з 1951) Ірл. робітн. ліги (з 1962 — Ірл. робітнича партія). Після створення 1970 єдиної КПІ — секретар її Нац. виконкому. З жовтня 1971 — ген. секретар КПІ. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

ОРІСА́БА — вулкан у Мексіці, на Пд. Сх. Мексіканського нагір'я. Найвища вершина країни (5700 м). На схилах до 4000 м — ліси, вище — альпійські луки й сніги. Найбільші виверження О. були 1545, 1566, 1630, 1687, останнє — 1941.

ОРІ́ССА — штат на Сх. Індії, на узбережжі Бенгальської зат. Індійського ок. Площа 156 тис. км^2. Нас. 23,9 млн. чол. (1975). Адм. ц. — м. Бхубанешвар. Рельєф гористий. Більшу частину території займають плоскогір'я *Декан* і Сх. Гати. Вздовж узбережжя — прибережна рівнина. На схилах гір — листопадні мусонні ліси. Основа економіки — с. г. Гол. культура — рис; вирощують також бобові та просо, з технічних — джут (4-е місце в країні), в невеликій кількості — бавовник і цукр. тростину. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Розвинуте рибальство. В лісах — заготівля цінних порід деревини. Видобувають марганцеву, залізну, хромову та ін. руди. Обробна пром-сть представлена підприємствами металург. (алюмінієвий, феромарганцеві, по виробн. прокату з-ди), хім. (з-д мінеральних добрив), буд. матеріалів (цем., по виробн. вогнетривів з-ди) і бавовняної галузей. Поширене кустарне виготовлення тканин, шкір, худож. виробів з срібла і виробного каміння, металевих виробів; плетіння корзин. Гол. пром. центри — Катака, Самбалпур.

ОРІТ — див. *Міжамериканська регіональна організація трудящих*.

ОРІ́ХІВ — місто Запоріз. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Конці (прит. Дніпра). Залізнична ст. Оріхівська. Виник бл. 1783. В червні 1905 в О. створено с.-д. організацію. Рад. владу встановлено в грудні 1918. З 1938 О.— місто. У місті — з-ди: «Орсільмаш», металовиробів, нестандартного обладнання, буд. матеріалів, маслосироробний, плодоконсервний; комбінат хлібопродуктів, швейна ф-ка, кар'єр формувальних матеріалів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум, профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв., музична і 2 спорт. школи. Лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, краєзнавчий музей.

ОРІ́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 61,5 тис. чол. (1981). У районі — 64 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Оріхів*.

Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: буре вугілля, пісок, глина. Річки — *Кінка, Жеребець* та верхів'я Верх. Терси (бас. Дніпра). Грунти в основному чорноземні. Лежить у степовій зоні. Підприємства маш.-буд., харч., буд. матеріалів пром-сті (оріхівські «Орсільмаш», кар'єр формувальних матеріалів, маслосироробний і металовиробів з-ди, комбінат хлібопродуктів). Комбінат побутового обслуговування (Оріхів) та 15 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 139,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 121,5 тис. га. Зрошується 4,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник. У О. р.— 19 колгоспів, 3 радгоспи, 2 птахофабрики, міжгосп. підприємства по виробн. продуктів птахівництва, свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія.

Залізничні станції — Оріхівська, Фісаки, Обща, Мала Токмачка. Автомоб. шляхів — 389 км, у т. ч. з твердим покриттям — 186 км. У районі — с.-г. технікум, профес.-тех. уч-ще, 41 заг.-осв., 3 муз., 2 спорт. і художня школи; 51 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень. 39 клубних установ, кінотеатр, 61 кіноустановка, 43 бібліотеки, краєзнавчий музей. В смт Комишуваси О. р. народився парт. і держ. діяч УРСР І. С. *Грушецький*, в с. Омельнику — рад. вчений-енергетик М. А. *Доллежаль*, у с. Копанях — укр. рад. лікар Л. Т. *Мала*, в с. Преображенці — рад. економіст М. П. *Федоренко*. В О. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1930). *Ж. Ф. Колесников.*

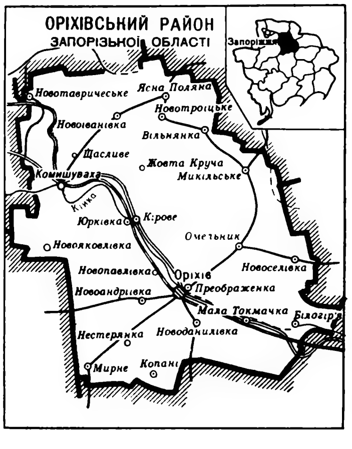

ОРІ́ХОВЕ О́ЗЕРО — озеро на Пн. Волин. обл. УРСР. Площа 5,5 км². Довж. 3,9 км, шир. 2,1 км, глиб. до 3,6 м. Береги низькі, від боліт на Пд. і Сх. озеро відокремлюють берегові вали. Дно вкрите шаром сапропелевого мулу. Живлення за рахунок поверхневого стоку. Рибальство.

О́РІЯ, уткалі — народ в Індії, осн. населення штату *Орісса*. Чисельність — 23,5 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — *орія*. За релігією О.— індуїсти. Предки О. в давнину населяли д-ву Калінга, а згодом входили до складу д-в Маур'я, Гупт, Харші (7 ст.), в 16—19 ст. — *Великих Моголів*. Перші відомі пам'ятки писемності О. (наскельні написи) належать до 13 ст.; література — з 15 ст. В незалежній Індії нац. тер. О. була виділена в окремий штат. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, рибальство, ремесла. О.— вмілі ювеліри, різьбярі на камені.

О́РІЯ, одрі, уткалі — мова народу *орія*. Належить до індійської групи індоєвроп. сім'ї мов. Характерна риса: збереження кінцевих коротких голосних. Типологічно О. належить до аглютинативно-флективних мов. Для О. використовують своєрідне письмо орія, яке розвинулося на основі *брахмі*. Перші писемні пам'ятки на О. належать до 11—13 ст. В 15 ст. поет Сіддхесвар Паріда Сараладас переказав із санскриту на О. «*Махабхарату*», переробивши чимало епізодів у дусі життя орійців. У 15—16 ст. група поетів «П'ятеро друзів» продовжувала перекладати епос. У кін. 16 ст. виникла поезія романтичного й еротичного стилю. Найзначніший її представник — Упендрабхадж. З ліричними творами, близькими до нар.-пісенних традицій, виступали Абхіманью Самантасінгхар, Дінакрушнадас (обидва — 17 ст.), Кавісур'я Баладева Ратха (1789—1845). У 18 ст. під впливом релігійно-реформатор. ідей бхакті з'явилася тенденція до демократизації л-ри. Видатними поетами-ліриками були Бхактачаран, Гопал Крішна (п. 1862), Бхіма Бхой (п. 1895). З 2-ї пол. 19 ст. в л-ру проникають ідеї просвітительства. Боротьбу за нову л-ру очолили прозаїк Факірмохан Сенапаті (1847—1918) та поети Радханатх Рой (1848—1908), Мадхусудан Рао (1853—1912), Нандкішор Бал (кін. 19 — поч. 20 ст.), Гангадхар Мехер (1862—1924), Гопалчандра Прахарадж. Зростання нац.-визвольного руху народів Індії на поч. 20 ст. сприяло розвиткові л-ри. Гопабандху Дас (1877—1928) засн. «Лісову академію» і журн. «Сатьяваді» («Вірний»). За участь у нац.-визвольному русі він був ув'язнений. У 20-х рр. було організовано гурток «зелених», у якому переважали послідовники Р. *Тагора*. В 30-х рр. відбувалося становлення реалізму в л-рі О., в неї проникали соціалістичні ідеї. Визнання 1936 О. офіційною мовою штату викликало піднесення літ. життя. Найвідоміші сучасні прозаїки: Гопінатх Моханті, Кахнучаран Моханті, Годаваріс Махапатра, Сурендранатх Моханті, Раджкішор Рой, поети — Радхамохан Гаднаяк та Кунджабехарідас, драматург — Калічаран Патнаїк.

Літ.: Карпушкин Б. М. Язык ория. М., 1964. *Б. М. Карпушкін* (мова), *Ю. В. Покальчук* (література).

В. Оркан.

О́РКАН (Orkan) Владислав (справж. ім'я та прізв.— Францішек Смречинський; 27.XI 1875, с. Поремба-Велька на Підгаллі — 14.V 1930, Краків) — польс. письменник. Перша збірка — «Новели» (1898). В повісті «Наймити» (1900), романі «В ярах» (1902), п'єсі «Скапаний світ» (1900, була поставлена на укр. сцені в перекладі Й. *Стадника*), збірках оповідань «Над урвищем» (1900), «Новітній Геркулес» (1905) реалістично зобразив життя селянства. Автор істор. роману «Костка Наперський» (1925), етногр. нотаток і нарисів «Листи з села» (т. 1—2, 1925—27). Був у дружніх зв'язках з укр. письменниками І. Франком, В. Стефаником, М. Яцковим та ін., популяризував передову укр. культуру в Польщі. Ініціатор видання антологій укр. прози (1908) і поезії (1911, 1919), до яких написав передмови. Україні присвятив численні статті. Перекладав твори І. Франка, В. Стефаника та ін. В укр. перекладах твори О. відомі з кінця 19 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Скапаний світ. Львів, 1901; Костка Наперський. Х.— К., 1930; В розтоках.—Наймити. — Оповідання. К., 1976; Рос. перекл.— Батраки. М., 1951.

Літ.: Вервес Г. Д. Владислав Оркан і українська література. К., 1962. *Г. Д. Вервес.*

ОРКЕ́СТР, оркестра (грец. ὀρχήστρα, від ὀρχέομαι — танцюю) — 1) У давньогрец. театрі — місце перед сценою, де під час вистави перебував хор (див. *Орхестра*). 2) Сукупність *музичних інструментів;* великий колектив музикантів, об'єднаних для спільного виконання муз. творів.

Групове виконання на муз. інструментах було вже в старод. Єгипті, Китаї, Ассірії, Вавілоні, країнах античного світу. В середньовічній Європі на різноманітних муз. інструментах грали групи *менестрелів*, жонглерів, музиканти при дворах монархів, міські ансамблі; виконували музику до танців, вуличних походів. На рубежі 16 і 17 ст. виникли оперний та симф. О., які розвивалися разом із розвитком жанрів *ораторії, опери, балету, симфонії*. Широкі виражальні можливості, універсалізм *симфонічного оркестру* сприяли його поширенню. В О. удосконалювався інструментарій, змінювався склад та кількість музикантів. Було витіснено *лютні, клавесин*, поздовжні *флейти*, введено *скрипки, кларнети, тромбони*, хроматичні мідні інструменти. Докласичний О. (Й. С. Бах, А. Кореллі) за складом був нестабільний. Великі класичні О. зі стійким складом груп дерев'яних, духових, мідних, струнно-

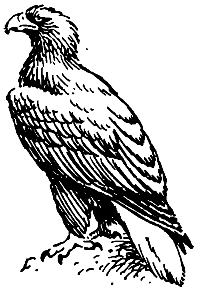

Орлан-білохвіст.

смичкових та удар. інструментів склалися в 2-й пол. 18 ст., коли почався розквіт жанрів симфонії та опери (Й. Гайдн, В. А. Моцарт). Дальшому розвиткові О. в 19 ст. сприяла творчість Л. Бетховена, Р. Вагнера, Г. Берліоза, Й. Брамса, М. Глинки, П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, О. Глазунова, в 20 ст.— К. Дебюссі, М. Равеля, Р. Штрауса, Б. Бартока, І. Стравінського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича та ін.

Сучасні О. розрізняють за інструментальним складом — симфонічний [великий, малий (без тромбонів і туби), парний, потрійний, четверний], естрадно-симфонічний, естрадний, камерний, струнний, джазовий, духовий, ударно-шумовий, народних інструментів. У Київ. Русі були поширені ансамблі *скоморохів*, які грали на гудках, сопелях, свірелях, струнних, смичкових інструментах, бубнах (такий ансамбль зображено на фресках *Софійського собору* в Києві). У походах звучала *військова музика* (сурми, дерев'яні та мідні труби). Здавна відомі нар. інструм. ансамблі, зокрема ансамблі типу *троїстих музик*. У кін. 16 ст. зародився ляльковий театр *вертеп*, у 1-й пол. 17 ст.— *шкільний театр*, у яких існував ансамблевий інструм. супровід. Діяли *музикантські цехи на Україні*. Осередками підготовки музикантів-інструменталістів були *колегіуми*, *Глухівська співацька школа* і, особливо, *Київська академія*, О. якої, очолюваний капельмейстером, був кращим у місті (див. *Музична освіта*). Муз. інструм. колективи були у гетьманів І. Брюховецького, І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського (його глухівський О. складався з 40 музикантів). З виникненням *кріпацького театру* в 18—19 ст. поширились О. кріпацькі та з найманих музикантів. Такий О. (з 50 музикантів) був у О. Розумовського в Яготині. Окремі ріжкові та струнно-духові О. складались із 100 і навіть з 200 учасників. Відомі оркестри Лизогубів, Галаганів на Чернігівщині, П. Булюбаша на Полтавщині та ін. О. існували при міських магістратах, напр. *Київська міська капелія*.

На Україні музичне, зокрема концертне, життя пожвавилося з утворенням 1863 *Київського відділення Російського музичного товариства*. *Музичні товариства* було відкрито і в ін. містах. В 1867 засн. О. Київської, 1873 — Одеської, 1874 — Харківської опер.

У рад. період створено розгалужену мережу — філармонічних О., О. радіо і телебачення. В УРСР, зокрема, працюють 9 симф., 2 естрадно-симф. О., *духовий оркестр*, 7 камерних, 3 *оркестри народних інструментів*, а також військ. та самодіяльні О. Визначними авторами оркестрової музики є укр. рад. композитори Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, А. Штогаренко та ін. Див. також *Духовий оркестр штабу КВО*, *Естрадний оркестр*, *Камерний оркестр*, *Київський оркестр народних інструментів*, *Оркестр українських народних інструментів*. 3) У сучасному театрі — місце для оркестрантів перед сценою.

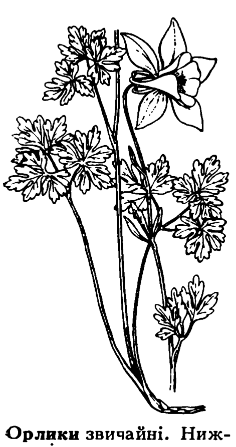

Орлики звичайні. Нижня і верхня частини рослини.

Літ.: Рогаль-Левицкий Д. Современный оркестр, т. 1—4. М., 1953—56; Юцевич Є. Малий духовий оркестр. К., 1960; Муха А. Симфонічний оркестр і його інструменти. К., 1967; Благодатов Г. История симфонического оркестра. Л., 1969; Свечков Д. Духовой оркестр. М., 1971; Еременко К. А. О перспективах развития симфонического оркестра. К., 1974; Барсова И. Книга об оркестре. М., 1978.

В. Н. Золочевський.

ОРКЕ́СТР НАРО́ДНИХ ІНСТРУМЕ́НТІВ — колектив музикантів — виконавців на нац. народних інструментах. О. н. і. бувають однорідні за складом (напр., з бандур, домр, балалайок) або мішані (бандури з баянами, домрово-балалаєчні тощо). Групове виконання на нар. інструментах поширене у різних народів з давніх часів і було аматорським. У Росії перші професійні О. н. і. було створено в кін. 19 ст.: ансамбль володимирських ріжечників (70-і рр.), оркестр хроматичних гармонік (1886), оркестр В. Андрєєва (1896). На Україні здавна існували нар. ансамблі — *троїста музика* (скрипка, цимбали і бубон або ін. поєднання). Згодом до їх складу було додано *бандури* та *ліри* (див. *Оркестр українських народних інструментів*). Широкого розвитку набули О. н. і. в рад. час. Проведено реконструкцію окремих нар інструментів з метою збагачення їхніх виражальних і тех. можливостей. Серед визначних рад. О. н. і.— Оркестр рос. нар. інструментів ім. В. Андрєєва (Ленінград), Рос. нар. оркестр ім. М. П. Осипова (Москва), Казах. оркестр нар. інструментів ім. Курмангази, Нар. оркестр БРСР та ін. На Україні О. н. і. існують при *Капелі бандуристів УРСР*, при *Українському народному хорі* імені Г. Г. Верьовки тощо. Майже в усіх муз. навч. закладах СРСР існують класи нар. інструментів та мішані О. н. і. (зокрема, в Київ. консерваторії).

Літ.: Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти, інструментальні ансамблі та оркестри. К., 1959; Вертков К. Русские народные музыкальные инструменты. Л., 1975.

ОРКЕ́СТР УКРАЇ́НСЬКИХ НАРО́ДНИХ ІНСТРУМЕ́НТІВ — колектив виконавців на укр. нар. інструментах. Ансамблі музик існували на тер. України ще з часів Київської Русі, про що свідчать фрески в Софійському соборі в Києві. З кін. 17 ст. набула поширення т. з. *троїста музика*: скрипка, цимбали і *бубон*; дві скрипки і *басоля*; скрипка, *цимбали* і басоля; скрипка, *сопілка* і цимбали та ін. поєднання муз. інструментів. Ансамблі виконавців на *бандурах*, сопілках були при дворах гетьманів. Г. Хоткевич організував оркестр *бандуристів*, який 1902 виступив на 12-му археол. з'їзді в Харкові. Цей колектив став першим профес. колективом виконавців на укр. нар. інструментах (див. *Оркестр народних інструментів*). У рад. час на Україні створено профес. і самодіяльні оркестри нар. інструментів. Серед профес. колективів — оркестри нар. інструментів Укр. телебачення і радіо, *Українського народного хору* імені Г. Г. Верьовки, *Ансамблю танцю УРСР* імені П. П. Вірського, *Буковинського ансамблю пісні і танцю*, *Закарпатського народного хору*, Житомир. нар. хору «Льонок», *Черкаського українського народного хору*. Серед самодіяльних колективів — оркестр укр. нар. інструментів київ. Жовтневого палацу культури, самодіяльні нар. оркестри: Ворошиловградський, Миколаївський, Косівський, Рахівський. За функціями, які вони виконують, О. у. н. і. поділяють на дві групи: ті, що супроводять спів чи танці, і колективи, які мають самостійний репертуар. Оркестри різняться між собою також за складом. При обов'язковій наявності струнно-смичкової, ударної та басової груп в оркестрі може не бути цимбалів, кобз бандур або духових інструментів. У *Київському оркестрі народних інструментів* осн. є група бандур. Струнно-смичкову групу становлять скрипки, альти, віолончелі, контрабаси; групу дерев'яних духових — флейти, сопілки, гобої, сурми (прими, альти, баси), кларнети, дерев'яні труби; ударних — барабан, бухало, бубон, тарілки та ін. До складу оркестру входять також *кобзи* (перші, альти, тенори, баси), цимбали (перші й другі), епізодично використовуються *ліра*, *трембіта*, *бугай*, *кувиці* та ін.; є троїсті музики, ансамблі сопілкарів і бандуристів. До репертуару О. у. н. і. входять, крім нар. музики, твори вітчизн. і зх.-європ. класиків, рад. композиторів.

Я. І. Орлов.

ОРКЕСТРО́ВКА — 1) Виклад оркестрового твору у вигляді *партитури*. 2) Перекладення будь-якого муз. твору (напр., фортепіанного) для оркестру. Див. *Інструментовка*.

ОРКНЕ́ЙСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг у пн.-сх. частині Атлантичного ок., біля пн. узбережжя Шотландії. Територія Великобританії. Площа майже 1 тис. км^{2}. Нас. 17 тис. чол. (1974). Найбільші острови — Мейнленд, Хой. Поверхня погорбована (вис. до 477 м). Багато озер, торфовища, *вересовища*. Осн. заняття населення — рибальство й вівчарство. Гол. місто — Керкуолл.

ОРЛА́Й Іван Семенович [1770, с. Паладь, тепер Комаринці Ужгородського р-ну Закарп. обл.— 27.II (11.III) 1829, Одеса] — вітчизняний учений-медик, педагог і осв. діяч. Вихователь М. В. *Гоголя*. Вищу освіту здобув у Львів., Пештському та Віденському ун-тах. У 1790 виїхав до Росії. З 1793, після закінчення Медико-хірургічного уч-ща в Петербурзі, працював як медик. В 1821—26 — директор гімназії в Ніжині (див. *Ніжинський ліцей*), 1826—29 очолював *Рішельєвський ліцей* в Одесі. В статті «Думка про перетворення училищ у Росії» критикував хаотичний стан освіти в Росії, вимагав запровадити заг. освіту для всіх станів населення. Метою виховання вважав підготовку громадян, корисних батьківщині. Як просвітитель пропагував демократичні принципи нар. освіти, обстоював ідею народності в навчанні, висловив цінні думки щодо розвитку вищої школи. О. був членом багатьох наук. т-в у Росії й за кордоном. Автор праць з медицини, історії, педагогіки. Діяльність О. високо цінував Й. Гете, з яким він підтримував дружні стосунки, і М. Гоголь, який вважав його незрівнянним педагогом. І. Франко писав, що такі імена, як Орлай, займають почесне місце в історії російського шкільництва і російської науки. *М. Ф Коваль.*

ОРЛА́Н (Haliaeetus) — рід хижих птахів род. *яструбових.* Довж. тіла до 100 см, маса 2,6—5 кг, іноді до 7 кг, розмах крил 2—2,5 м. Крила широкі, довгі; хвіст короткий. Дзьоб дуже великий, ноги масивні, цівка не оперена. Забарвлення О. буре, на голові світле. Живляться переважно рибою, птахами, дрібними ссавцями, іноді падлом. Гнізда будують на деревах або скелях. Кладка у березні — квітні з 1—3 яєць білого кольору; насиджують самець і самка бл. 35 діб. 5 видів, поширених повсюдно, крім Пн. Америки та Антарктиди, з них в СРСР — 3, в т. ч. в УРСР — 2: О.-довгохвіст (H. leucoryphus) та О.-білохвіст (H. albicilla), включений до Червоної книги Української РСР. Як пам'ятка природи О. охороняється законом. У викопному стані відомі, починаючи з серед. міоцену. *В. М. Зубаровський.*

ОРЛЕА́Н — місто в центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Луаре. Розташований на р. Луарі. Вузол з-ць і автошляхів. 106 тис. ж. (1975). Виник до нашої ери під назвою Ценабум, був гол. містом кельтського племені карнутів. Зруйнований *Юлієм Цезарем* (1 ст. до н. е.), відбудований за рим. імператора Авреліана (3 ст.; за ім'ям його у 5 ст. дістав назву). В 6 — на поч. 7 ст. О.— центр Орлеанського королівства. Під час *Столітньої війни 1337—1453* визволений (1429) від англійців франц. військами на чолі з *Жанною д'Арк.* У період *релігійних воєн* 16 ст. О.— один з центрів *гугенотів.* В червні 1940—серпні 1944 окупований нім.-фашист. військами. Найрозвинутіше машинобудування (виробн. електродвигунів, частин для автомобілів і тракторів, с.-г. машин). Підприємства фарм., гумової, швейної, харчосмакової (борошномельної, консервної, оцтової, тютюнової) пром-сті. Ун-т (засн. 1309). Музеї: красних мистецтв, історичний. Архіт. пам'ятки: готичні собор Сент-Круа (з 13 ст.; фасад — 18 ст.) і церква Сент-Еверт (з 1170, перебудови 15 і 17 ст.), ренесансна церква Нотр-Дам-де Рекувранс (1513—19), ратуша (1513—19, тепер Музей красних мистецтв).

ОРЛЕА́НСЬКА ДІ́ВА — героїня франц. народу. Див. *Жанна д'Арк.*

ОРЛЕА́НСЬКИЙ ДІМ — молодші відгалуження споріднених королівських династій Франції — *Валуа* і *Бурбонів.* Представники: Людовік XII (правив 1498—1515) і *Луї Філіпп.*

ОРЛЕ́НЄВ Павло Миколайович [справж. прізв.— Орлов; 22.II (6.III) 1869, Москва — 31.VIII 1932, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. Республіки (з 1926). Навчався на драм. курсах при *Малому театрі* (Москва). Сценічну діяльність почав 1886. Виступав гол. чином як актор-гастролер у різних містах Росії та України, в моск. Театрі Корша (1893—95), в Театрі Літ.-худож. т-ва в Петербурзі (1895—1902; з перервами). Кращі ролі: Цар Федір («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Раскольников, Дмитро Карамазов («Злочин і кара», «Брати Карамазови» за Достоєвським), Освальд, Бранд («Привиди», «Бранд» Ібсена) та ін. На чолі власних труп О. гастролював у Німеччині, Великобританії, США, Швеції, Норвегії та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції постійно жив у Москві, багато виступав з кращими ролями в районних театрах, клубах, допомагав самодіяльним колективам.

ОРЛЕ́НКО Леонід Михайлович (н. 2. V 1925, с. Тарасівка, тепер Пологівського р-ну Запорізької обл.) — укр. рад. художник-монументаліст, засл. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1961. В 1958 закінчив Вище художньо-промислове уч-ще ім. В. І. Мухіної в Ленінграді. Твори: розпис у вестибюлі Палацу піонерів (1959), мозаїчне панно «Радіоелектроніка на службі людини» в радіотехнікумі (1965, в співавт.), обидва — в Запоріжжі; триптих «Союз робітників і селян» (1970), панно «Металурги Запоріжжя» (1972), «Клятва народу» (1975), рельєф «Сім'я сталевара» (1979), всі — кута мідь. Іл. див. до ст. *Горельєф,* т. 3, с. 108.

ОРЛЕ́НКО Роман Іванович (справж. прізв.— Прокопович; 11.X 1883, с. Чижиків, тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл.— 24.VII 1962, Львів) — укр. співак (бас-баритон) і вокальний педагог. У 1907 закінчив Віденський ун-т. Був солістом Віденської (1907—15), Остравської (1915—16) опер, *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові (1918—20). Викладав у Вищому муз. ін-ті ім. М. Лисенка (1920—25), львів. гімназіях (1925—38); 1939—48 — у Львів. консерваторії. Партії: Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Демон («Демон» Рубінштейна), Вотан («Золото Рейну», «Валькірія» Вагнера). *І. М. Лисенко.*

О́РЛИК Марія Андріївна (н. 15.III 1930, с. Косищево Монастирщинського р-ну Смоленської обл.) — держ. і громадський діяч УРСР, заслужений працівник культури УРСР (з 1981). Член КПРС з 1955. Народилася в селянській сім'ї. Після закінчення 1953 Кіровогр. пед. ін-ту ім. О. С. Пушкіна працювала вчителькою, зав. навчальною частиною середньої школи в Терноп. і Київ. областях. З 1957 — зав. кабінетом політ. освіти Володарського райкому, інструктор, заст. зав. відділом Київського обкому Компартії України. З 1971 — заст. голови Київ. міськвиконкому. З 1975 — голова Президії Укр. т-ва дружби і культур. зв'язку з зарубіжними країнами. З квітня 1978 — заст. Голови Ради Міністрів Укр. РСР. З 1976 — кандидат у члени ЦК, з 1981 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

О́РЛИКИ — укр. старшинський рід кін. 17 — поч. 18 ст. Пилип О. (1672—1742) — генеральний писар (1702—08), один із співучасників зради І. *Мазепи.* Після *Полтавської битви 1709* втік до Туреччини. Згодом був проголошений «гетьманом». У 1711 разом з крим. татарами брав участь у нападі на Україну. З 1714 перебував у Швеції, Німеччині, Польщі, Франції, Туреччині, намагався підбити їхні уряди на збройну інтервенцію проти Рос. д-ви. Григорій О. (1702—59) — син Пилипа О. Продовжував зрадницьку політику свого батька. Після поразки Туреччини в рос.-турецькій війні 1735—39 виїхав до Франції, де намагався схилити її уряд до боротьби проти Росії. Служив у франц. війську, дістав титул графа і чин генерала. В істор. думах укр. народ затаврував О. як зрадників.

О́РЛИКИ (Aquilegia) — рід рослин родини *жовтецевих.* Багаторічні трави з двічітрійчастоскладними листками. Квітки поодинокі, фіолетові, рідше червоні, рожеві та білі. Плід — збірна листянка. Бл. 50 видів, поширених в помірній зоні Європи, Азії, Америки; в СРСР — 16 видів, з них в УРСР — 4 (три в Карпатах). О. трансільванські (A. transilvanica), що ростуть на вапнякових скелях в альпійському поясі Карпат,— дуже рідкісна декоративна рослина, *ендемік* — занесені до Червоної книги СРСР та *Червоної книги Української РСР.* Багато видів О. вирощують як декоративні; в УРСР — найчастіше О. звичайні (A. vulgaris).

ОРЛИ́НИЙ ЗАЛІ́Т — гірський масив на пн. схилі *Головного пасма Кримських гір.* Вис. 981 м. Складається з вапняків. Схили вкриті дубово-грабовими та буковими лісами, в підліску — кизил, ліщина, ліани. На вершині — печера *Данильча.* *О. В. Єна.*

ОРЛІ́ВНА Галина Іванівна (справж. прізв.— Поліщук; 1895, м. Лубни, тепер Полтав. обл.— 1955) — укр. рад. письменниця. Навчалася на Вищих пед. курсах у Москві. З 1918 — актриса у київ. «Молодому театрі». В 1920—25 жила у Львові, 1925 повернулася на Рад. Україну, жила в Харкові, працювала актрисою. З 1931 вчителювала в Актюбінській обл. (Казахстан). Перші збірки оповідань «Шляхом чуття» (1921) і «Перед брамою» (1922) вийшли у Львові. Друкувалася у журналах «Червоний шлях», «Життя й революція», «Глобус», «Всесвіт». Належала до літ. орг-ції «*Плуг*». Окремими виданнями вийшли книги оповідань і повістей «Емігранти» (1929) — про духовний занепад української націоналістичної еміграції, «Бабський бунт», «Сибірка» (обидві — 1930) та ін. *Р. І. Доценко.*

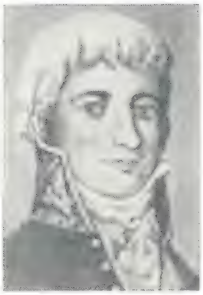
І. С. Орлай.

П. М. Орленєв.

М. А. Орлик.

В. О. Орлов.

ОРЛІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб монет (статерів) з електру (сплаву золота й срібла) давньогрец. міста Кізіка — т. з. кізікинів, знайдений 1967 в с. Орлівці (підпорядковане м. Рені Одес. обл.). Скарб містився в бронзовій посудині — *ойнохої*, яку датують 2-ю чвертю 5 ст. до н. е. Монети належать до 500—330 до н. е. З 44 типів кізікинів О. с. — два типи досі не були відомі (серед них уперше трапилась монета з зображенням скіфа). О. с. було заховано в 30-х рр. 4 ст. до н. е. поблизу давнього торг. шляху через Дунай. Більша частина монет з О. с. нині зберігається в *Одеському археологічному музеї*.

ОРЛО́В Василь Олександрович [25.XI (7. XII) 1896, Скопін, тепер Рязан. обл.— 9. V 1974, Москва] — рос. рад. актор, педагог, нар. арт. СРСР (з 1960). В 1925 закінчив школу МХАТу, з 1926 — в трупі цього театру. Ролі: Кулигін («Три сестри» Чехова), Яків Бардін («Вороги» М. Горького), Іван Шуйський («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Березкін («Золота карета» Леонова) та ін. Як режисер брав участь у постановці вистав: «Дачники» М. Горького (разом з М. *Кедровим*), «Без вини винуваті» О. Островського та ін. З 1929 викладав у Москві в Держ. ін-ті театр. мист. (з 1943 — професор), з 1943 — також у Школі-студії ім. В. Немировича-Данченка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Портрет с. 59.

ОРЛО́В Володимир Митрофанович [3 (15).VII 1895 — 28.VII 1938] — рад. військ. діяч, флагман флоту 1-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в Херсоні. В рад. ВМФ з 1918. Учасник громадян. війни. В 1926 закінчив Вищі академічні курси. В 1926—31 — команд. Мор. Силами Чорного м. В 1931—37 — нач. Мор. Сил РСЧА (до 1934 — член Реввійськради Республіки), а з січня 1937 — заст. наркома оборони СРСР. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки.

Г. М. Орлов.

ОРЛО́В Георгій Михайлович [н. 26.III (8.IV) 1901, Курськ] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970), дійсний член АМ СРСР (з 1979), президент (з 1972) Міжнародної спілки архітекторів. У 1921—26 навчався в Моск. вищому тех. уч-щі у В. *Весніна*. Архіт. роботи: участь у проектуванні та буд-ві Дніпрогесу (1927—32), житл. р-ни (1930—36, 1938), річковий вокзал та літній театр (1938) — у соціалістич. містечку в Запоріжжі; житл. район під Москвою (тепер — у складі м. Жуковського, 1936). В 1944—52 — гол. архітектор відбудови Дніпрогесу; житл. будинки та двоповерхові котеджі на правому березі Дніпра в Запоріжжі (1947—48); керівництво архіт. проектуванням та буд-вом споруд гідроелектростанцій — Каховської (1951—55), Кременчуцької (1955), Каунаської (1961), Чебоксарської (1959), Братської (1960—68). Викладач Моск. архіт. ін-ту (1933—38 і з 1966; професор — з 1969). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Є. І. Орлов.

ОРЛО́В Єгор Іванович [2 (14). II 1865, с. Покров, тепер Княгинінського р-ну Горьковської обл.— 14.X 1944, Москва] — рад. хімік-технолог, акад. АН УРСР (з 1929). Після закінчення Моск. ун-ту (1894) керував лабораторією у Костромському хім.-технологічному уч-щі. У 1911—27 — професор Харків. технологічного ін-ту, 1927—32 — директор Укр. н.-д. ін-ту силікатної пром-сті. З 1932 працював у Моск. хім.-технологічному ін-ті ім. Д. І. Менделєєва. Праці з кінетики хім. реакцій і каталізу, а також у галузі технології кераміки, емалей тощо. О. показав можливість синтезу вищих вуглеводнів із суміші оксиду вуглецю і водню, синтезував етилен з цих речовин. Розроблений О. метод синтезу формальдегіду використовують для виробн. формаліну (за його проектом і під його керівництвом під Москвою був побудований перший у Росії формаліновий завод, 1909—10). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ОРЛО́В Микола Сергійович (н. 29. XII 1919, м. Колпіно, тепер у складі Ленінграда) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1953. Восени 1941 потрапив у вороже оточення. В лютому 1942 вступив до Ямпільського партизан. загону Сум. обл., а в березні — до партизан. загону «За Батьківщину». В жовтні 1942 цей загін вирушив у рейд на Правобережну Україну в складі з'єднання О. М. *Сабурова*. Із створенням 1943 з'єднання партизан. загонів Ровен. обл. О. був призначений командиром підривної групи. Після війни — на госп. роботі в Ровно. З 1965 — персональний пенсіонер. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. нагородами.

М. Ф. Орлов.

ОРЛО́В Михайло Федорович [23.III (5.IV) 1788, Москва — 19 (31).III 1842, там же] — декабрист, генерал-майор (1814). Учасник воєн з Наполеоном I 1805—07, Вітчизняної війни 1812, закордонних походів рос. армії 1813—14. З 1817 служив у Києві, зблизився з членами «*Союзу порятунку*». В 1818 вступив до «*Союзу благоденства*». З 1820 — командир 16-ї піхотної дивізії в Молдавії, де очолив Кишинівську орг-цію декабристів, зв'язану з *Південним товариством декабристів*. Був прихильником повалення царизму шляхом військ. перевороту, встановлення респ. ладу, ліквідації кріпацтва. Після розгрому Кишинів. орг-ції (1822) увільнений від командування дивізією. 21.XII 1825 (2.I 1826) О. заарештовано і вислано під нагляд поліції у власний маєток. З 1831 жив у Москві. Автор ряду праць з економіки і філософії, а також спогадів.

Літ.: Павлова Л. Я. Декабрист М. Ф. Орлов. М., 1964.

ОРЛО́В Михайло Хрисанфович [26.XII 1899 (7.I 1900), Київ — 17.X 1936, там же] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Член Комуністичної партії з 1919. Закінчив (1924) Київ. ін-т нар. освіти. У 1924—30 працював у вузах Києва; у 1931—34 — директор Харків. н.-д. ін-ту математики; у 1934—36 — професор Київ. ун-ту і вчений секретар Ін-ту математики АН УРСР. Осн. праці О. присвячені розрахунку фігур рівноваги обертової рідкої маси, наближеним методам розв'язування диференціальних та інтегральних рівнянь, зовн. балістиці.

ОРЛО́В Олександр Сергійович [23.I (4.II) 1871, Москва — 6.III 1947, Ленінград] — рос. рад. літературознавець, акад. АН СРСР (з 1931). Професор Моск. ун-ту (з 1918). Праці з давньої л-ри, бібліографії — «Про особливості форми руських воїнських повістей» (1902), «Давня російська література XI—XVI ст.» (1937), «Слово о полку Ігоревім» (1946), «Галицько-Волинський літопис» (1947) та ін. Автор праць про О. Пушкіна, О. Грибоєдова, І. Крилова, І. Тургенєва, М. Лєскова та ін. Вивчав палеографію, рос. і казах. фольклор. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ОРЛО́В Олександр Якович [26.III (6.IV) 1880, Смоленськ — 28.I 1954, Москва] — рад. астроном, чл.-кор. АН СРСР (з 1927), акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1950). Закінчив (1902) Петерб. ун-т. У 1913—24 О.— директор *Одеської астрономічної обсерваторії*, у 1926—34 і 1938—51 — директор *Полтавської гравіметричної обсерваторії* АН УРСР, у 1944—48 та 1950—51 — директор *Астрономічної обсерваторії головної АН УРСР*. Наук. праці присвячені геодезії, теор. астрономії, сейсмометрії. Під керівництвом О. проведено значні гравіметричні роботи на Україні. О. дослідив місяцево-сонячні припливні деформації Землі; виявив повільні неполярні зміни широт і запропонував метод виділення цих змін та їх виключення; обчислив координати полюса для інтервалу часу з 1892 по 1952; розробив метод визначення положення полюса за спостереженнями однієї станції. Вивчив рух частинок речовини у хвостах *комет*, одержав нові формули для обчислення швидкості руху речовини та сил, що його зумовлюють. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

ОРЛО́В Сергій Володимирович [6 (18).VIII 1880, Москва — 12. I 1958, там же] — рос. рад. астроном, чл.-кор. АН СРСР (з 1943). Закінчив (1904) Моск. ун-т, з 1926 — професор цього ж ун-ту. У 1943—52 — директор Держ. астр. ін-ту ім. П. К. Штернберга МДУ. Осн. праці О. стосуються кометної астрономії. Він розробив теорію будови голови *комет*, що дало змогу провести строгу класифікацію кометних форм; вперше поставив і розв'язав питання про зміну яскравості комети залежно від віддалі між нею і Сонцем; дослідив причини відштовхуючих сил Сонця на частинки в хвостах комет. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ОРЛО́В Сергій Михайлович [1 (14). IX 1911, Петербург — 18.XI

1971, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник РРФСР (з 1968), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). В 1925 закінчив Вологодський худож. технікум. Автор композицій з фарфору. Твори: «Мати» (1943), «Олександр Невський» (1943—44), «Казка про рибака та рибку» (1944), «Богдан Хмельницький» (1954); пам'ятники — Юрію Долгорукому в Москві (1954, в співавт.), Афанасію Нікітіну в Калініні (1955). Разом з С. *Кириченком* виконав твір «Голова української дівчини» (1954). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Іл. див. до ст. *Нікітін* А., т. 7, с. 366.

ОРЛО́В Юрій Олександрович [31.V (12.VI) 1893, с. Томишево кол. Сизранського пов. Симбірської губ., тепер Новоспаський р-н Ульяновської обл.— 2.X 1966, Москва] — рад. палеонтолог та гістолог, акад. АН СРСР (з 1960), засл. діяч науки РРФСР (з 1946). Закінчив Петроград. ун-т (1917). Викладав у Перм. ун-ті (1916—24), потім в ленінгр. Військово-мед. академії (1924—35). З 1943 до останніх років життя — зав. кафедрою палеонтології Моск. ун-ту; з 1945 — директор Палеонтологічного ін-ту АН СРСР. Осн. наук. праці з питань нейрогістології сучас. безхребетних, а також порівняльної морфології та палеоневрології викопних тварин, рештки яких знаходять на тер. Зх. Сибіру, Казахстану і України. Гол. редактор 15-томної праці «Основи палеонтології». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами та медалями. Ленінська премія, 1967 (посмертно). Портрет с. 63.

ОРЛО́В Яків Іванович (17. V 1923, с. Тернуватка, тепер Криворізького р-ну Дніпроп. обл.— 26.II 1981, Київ) — український радянський диригент, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1954 закінчив Київ. консерваторію (клас М. *Вериківського*). В 1955—67 — керівник і диригент оркестру Укр. нар. хору, 1967—69 — диригент оркестру армійського ансамблю. З 1970 — худож. керівник і гол. диригент Київ. оркестру народних інструментів. У 1980/81 викладав на муз.-пед. факультеті Київ. пед. інституту ім. М. Горького. Портрет с. 63.

ОРЛО́ВА Любов Петрівна [29.I (11.II) 1902, Звенигород, тепер Моск. обл.— 26.I 1975, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1950). Навчалась у Моск. консерваторії (1919—22), Моск. театр. технікумі (1922—25). В 1926—33 працювала в Муз. театрі ім. В. Немировича-Данченка. Ролі в муз. кінокомедіях Г. *Александрова*: Анюта («Веселі хлоп'ята», 1934), Маріон Діксон («Цирк», 1936), Дуня («Волга-Волга», 1938), Таня («Світлий шлях», 1940), Нікітіна і Шатрова («Весна», 1947). Знялася у фільмах «Зустріч на Ельбі» (1949), «Російський сувенір» (1960). З 1955 працювала в Театрі ім. Моссради. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1950. Портрет с. 63.

Жеребець **орловської рисистої породи.**

ОРЛО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 27.IX 1937. Площа 24,7 тис. км². Нас. 884 тис. чол. (1981). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас.— 57%. Поділяється на 19 районів, має 7 міст, 14 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Орел*. О. о. нагороджено орденом Леніна (1967). О. о. лежить у центр. частині Середньоросійської височини (вис. 220—250 м). Поверхня — погорбована рівнина, розчленована ярами та балками. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —9, —10,5°, липня +18, +19,5°. Опадів 570—580 мм на Зх. та 450—500 мм на Пд. Сх. Гол. ріки — *Ока* (бас. Волги) та Сосна (бас. Дону), на Пд. Зх.— верхів'я Навлі та Неруси (бас. Дніпра). О. о. розташована в лісостеповій зоні. Грунти переважно чорноземні, сірі лісові та дерново-підзолисті. Лісами зайнято бл. 8% тер. області (береза, дуб, осика, липа, ялина, сосна). Степи розорані, є луки. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (виробн. технологічного устаткування для текст., шкіряно-взут., скляної, харчової пром-сті), у т. ч. приладобудування (засоби автоматизації, обчислювальні машини, годинники). Розвинуті також металургія (кольорове литво, стальний дріт і канати), хімічна (пластмаси, гумотех. вироби), легка (взуття, швейні та трикотажні вироби) пром-сть. Важливе значення має харч., зокрема цукр., м'ясна, спиртогорілчана, маслосироробна й крохмальна, галузь. Осн. пром. центри: Орел, Ливни, Мценськ. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. Провідні культури — ярий ячмінь, яра та озима пшениця, озиме жито, овес. Вирощують також гречку, цукр. буряки, коноплі, зернобобові й кормові культури. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Розвинуте птахівництво. На Злинському кінному з-ді вирощують племінних рисаків вищого класу. Розвинутий залізнич. (лінія Москва — Орел — електрифікована) та автомоб. (магістраль Москва — Сімферополь) транспорт. Тер. О. о. перетинає нафтопровід «Дружба». В О. о.— с.-г. та пед. ін-ти (Орел), 15 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-т легкого машинобудування та ін. н.-д. ін-ти (Орел), Всесоюзний н.-д. ін-т зернобобових культур у Стрєлецькому, філіал н.-д. інституту «Гіпрокольорметобробка» (Мценськ) та ін. наук. установи. Театри: драматичний, юного глядача та ляльковий (Орел); музеї: краєзнавчий (філіал — Болховський краєзнавчий), І. С. Тургенєва (філіал — заповідник-садиба І. С. Тургенєва Спаське-Лутовіново), письменників-орловців, М. С. Лєскова (Орел) та ін. В О. о.— 3 санаторії, будинок відпочинку.

ОРЛО́ВСЬКА РИСИ́СТА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — вітчизняна порода запряжних коней; виведена в кінці 18 — на поч. 19 ст. у Хрєновському кінному заводі Воронезької губ. кіннозаводчиком А. Г. Орловим-Чесменським і коневодом В. І. Шишкіним методом складного відтворювального *схрещування*. У створенні О. р. п. к. використано *арабську породу коней*, датську, голландську, макленбурзьку та ін. Сучасний орловський рисак має гармонійно розвинені форми тіла, міцний кістяк і спадково закріплену здатність до швидкої рисі (див. *Алюри*). Коні цієї породи великі, масивні, працездатні й витривалі, мають жвавий темперамент, але пізньоспілі. Масть здебільшого сіра, ворона, гніда, зрідка руда. Рекорд жвавості на 1600 м — 2 хв 0,01 сек (жеребець Піон, 1974). Коні орловської породи є основними поліпшувачами місцевих коней майже в усіх районах СРСР (крім тайгових, гірських, напівпустельних). На Україні їх розводять у Дібровському, Запорізькому і Лимарівському *кінних заводах*. Була використана при виведенні *російської рисистої породи коней*.

ОРЛО́ВСЬКИЙ Борис Іванович [справж. прізв.— Смирнов; 1796, с. Столбецьке, тепер Покровського р-ну Орлов. обл.— 16 (28). XII 1837, Петербург] — рос. скульптор, представник *класицизму*. Син кріпака. З 1809 навчався у скульпт. майстернях С. Кампіоні в Москві, з 1816 — у П. Тріскорні в Петербурзі, з 1822 — у І. *Мартоса* в петерб. АМ. У 1823—28 був пенсіонером Академії в Римі, де навчався у Б. *Торвальдсена*. Твори: «Паріс» (1824), «Фавн і вакханка» (1826—28), «Ян Усмар» (1831);

О. С. Орлов.

О. Я. Орлов.

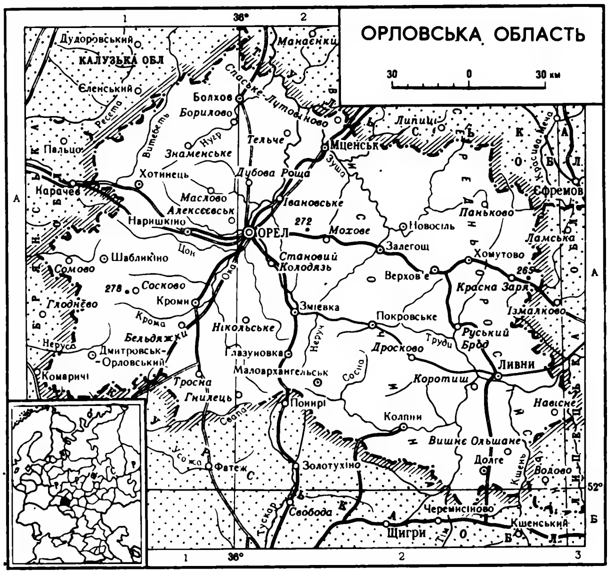

ОРЛОВСЬКА ОБЛАСТЬ
30
0
30 км
1
2
3
36°
52°
А
Б
КАЛУЗЬКА ОБЛ
Дудоровський
Єленський
Пальцо
Карачев
Ресета
Вытебеть
Болхов
Борилово
Нугр
Знаменське
Хотинець
Спаське-Лутовиново
Манаєнкі
Тельче
Мценськ
Зуша
Дубова Роща
Маслово
Алексєєвськ
Івановське
Наришкіно
ОРЕЛ
272
Мохове
Цон
Шабликіно
Сомово
Становий Колодязь
278
Сосково
Кроми
Глоднєво
Крома
Ока
Змієвка
Нікольське
Бельдяжки
Неруса
Дмитровськ-Орловський
Неруч
Глазуновка
Комаричі
Малоархангельськ
Тросна
Гнилець
Понирі
Свапа
Сосна
Усожа
Фатеж
Золотухіно
Тускар
Свобода
Липиці
Новосіль
Залегощ
Паньково
Єфремов
Красива Меча
Ламська
Хомутово
Верхов'е
265
Красна Заря
Ізмалкове
Покровське
Труди
Руський Брод
Дросково
Ливни
Коротиш
Навісне
Колпни
Вишнє Ольшане
Долге
Кшень
Водово
Черемисіново
Щигри
Тім
Кшенський

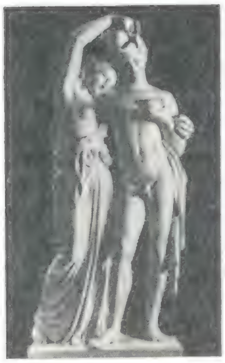

Б. І. Орловський. Фавн і вакханка. Гіпс. 1826—28. Переведено в мармур 1837. Державний Російський музей у Ленінграді.

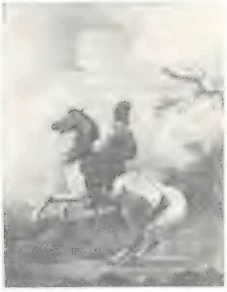

О. О. Орловський. Польський вершник. 1810. Державна Третьяковська галерея в Москві.

пам'ятники М. І. Кутузову й М. Б. Барклаю де Толлі перед *Казанським собором* у Ленінграді (1828—37) та ін. З 1831 викладав у петерб. АМ (з 1836 — професор).

ОРЛО́ВСЬКИЙ Володимир Донатович [20.I (1.II) 1842, Київ — 6 (19).II 1914, м. Нерві, Італія, похований у Києві] — укр. живописець-пейзажист. Початкову художню освіту здобув у 2-й Київ. гімназії, де вчився в художника І. *Сошенка*. В 1861—68 навчався в петерб. АМ, куди вступив за допомогою Т. Г. Шевченка. Академік її — з 1874, професор — з 1878. Вдосконалював свою майстерність у Франції, Німеччині, Швейцарії й Італії. Різноманітні за мотивами пейзажі О. відтворюють своєрідну красу України й Росії. Раннім творам О. притаманні риси романтичного сприйняття навколишнього світу, дещо умовне, академічне, композиційне й колористичне розв'язання сюжетів («Вид села Кокоз у Криму», «Кримський пейзаж», 1868; «Перед шквалом», «Захід сонця», «Болото», «В степу», «Вечір», «Сівба», «Лісовий зруб», «Піски», всі — 1874). В кращих творах О. правдиво й поетично передано красу рідної природи («Село», «Рибалки», 1877; «Жнива», 1882; «Затишшя», 1890; «Хати в літній день», всі — в ДМУОМ; «Березовий гай», 1884, Азерб. музей мист. ім. Р. Мустафаєва). О. брав участь у діяльності *Київської рисувальної школи* й був одним з організаторів *Київського художнього училища*. Іл. див. на окр. аркуші, с. **160—161**.

Літ.: Говдя П. І. Володимир Донатович Орловський. Альбом. К. 1968.

ОРЛО́ВСЬКИЙ Микола Іванович [2 (15).V 1900, с. Шаповалівка, тепер Борзнянського р-ну Черніг. обл.— 21.II 1974, Київ] — укр. рад. вчений в галузі селекції цукр. буряків, доктор с.-г. наук (з 1952), засл. діяч науки Української РСР (з 1970). Закінчив Київ. агроном. ін-т (1924). В 1930—41 — професор Київ. с.-г. ін-ту. В 1941—42— учасник Великої Вітчизн. війни. В 1942—69 — зав. відділом, з 1969 до 1974 — ст. наук. працівник Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків. Дослідження О. присвячені розробці теоретичних основ і методів селекції цукр. буряків. Осн. твори: «Основи біології цукрових буряків» (1937, перевидано 1952 і 1961) та «Этапы развития отечественной селекции сахарной свёклы» (1973). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *С. В. Ільєвич.*

ОРЛО́ВСЬКИЙ (Orłowski) Олександр Осипович [9.III 1777, Варшава—1 (13).III 1832, Петербург]— польс. та рос. художник, представник *романтизму*. Бл. 1793—1802 навчався у Варшаві в Я. П. Норбліна. В 1802 переїхав до Петербурга; з 1809 — акад. петерб. АМ. О.— автор жанрових («Сцена в корчмі», 1795—96) і батальних («Битва під Рацлавіцами», 1798 або бл. 1801; «Польський вершник», 1810) творів, портретів («Автопортрет», 1809; героїв Вітчизн. війни 1812 , зокрема Д. Давидова), пейзажів («Пейзаж з водоспадом»), малюнків із зображенням типів різних соціальних верств і народів Росії («Російський альбом», 1825—26). Твори зберігаються в ДТГ, ДРМ, Нац. музеях у Варшаві й Кракові. Один з перших звернувся до мистецтва *літографії*.

ОРЛЯ́К (Pteridium) — рід рослин родини птеридових, відділу папоротевидних. Багаторічні трави з повзучим кореневищем. Листки великі, на довгих твердих черешках; листкова пластинка двічі- або тричіперисторозсічена. Спорангії розміщені вздовж краю листка. 2 види, поширені майже по всій земній кулі. Обидва зустрічаються в СРСР, у т. ч. й на Україні. Найпоширеніші О. звичайний (P. aquilinum), інсектицидна, отруйна і декоративна рослина, росте по лісах, на піщаних грунтах Полісся, в Лісостепу. О. кримський (P. tauricum) зустрічається в гірських лісах Криму і Кавказу. Кореневище О. містить до 46% крохмалю, *сапоніни*; має лікарські властивості (в'яжучий і глистогінний засіб); отруйне для великої рогатої худоби і коней. Іл. с. 64

ОРЛЯ́НКІН Валентин Іванович [н. 24.I (6.II) 1906, с. Варварине, тепер Кірсановського р-ну Воронезької обл.] — укр. рад. кінооператор, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. В 1936 закінчив Держ. н-т кінематографії в Москві і працював на Центр. студії документальних фільмів. У роки Великої Вітчизн. війни — фронтовий оператор, з 1945 — оператор Київ. студії хронікально-документальних фільмів. Зняв кінострічки: «Альпіністи» (1936), «Перлина Півдня» (1940), «Сталінград» (1943), «Битва за нашу Радянську Україну» (1943), «Перемога на Правобережній Україні» (1944), дві останні — з ін. операторами. Ін. фільми: «Дорога мужніх» (1958), «Син солдата» (1962), «Кораблі не вмирають» (1965), «Світязь-озеро» (1968), «Олесь Гончар» (1970) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ОРМА́НОВ Галі [2 (15).VIII 1907. аул Конир, тепер Капальського р-ну Талди-Курганської обл.—3.IX 1978, Алма-Ата] — казах. рад. поет. Член КПРС з 1938. Друкуватися почав 1927. Перша зб. віршів «Обруч» (1934). Осн. тема творів О.— сучасна дійсність, докорінні зміни в житті казах. аулу і психології людей. Автор збірок віршів «Зруйнована фортеця» (1935), «Дуб» (1945), «Пісня життя» (1948), «Хвиля» (1956), «Вогненна ріка» (1965), «Зелені солодощі» (1972), «Крилата душа» (1973) та ін., збірок оповідань — «Піднесення» (1935), «Серце» (1963). Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого, Т. Шевченка, І. Франка та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Перед друзями книга. «Дніпро». 1961, № 10; Рос. перекл.— Стихи. М., 1958: Глазами мысли Алма-Ата, 1958; Голубые дали. М., 1970: Запах земли. Алма-Ата, 1980 *Б І. Іскаков*

ОРМУ́ЗЬКА ПРОТО́КА — протока між Аравійським п-овом і материковою частиною Азії. Сполучає Перську та Оманську затоки Аравійського м. Довж. бл. 150 км, найменша шир. 55,6 км. Глиб. від 71 м до 219 м. В О. п.— острови Кешм, Ормуз, Ларак та ін. Порт — Бендер-Аббас (Іран).

ОРНА́МЕНТ (від лат. ornamentum — прикраса) — візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів (геометричний О.) або стилізованих рослинних (рослинний О.) чи тваринних (звіриний, або зооморфний, О.) мотивів. Як орнаментальні мотиви використовуються також фігури людей, архітектурні деталі, різні знаки та емблеми, стилізовані написи. Часто в О. сполучаються складні комбінації різних мотивів (тератологія, арабески). О. бувають плоскі або рельєфні, компонуються смугою (фриз, обрамування, бордюр), в розетку (вписані в коло довкола центру) та сіткою (заповнюють поверхню орнаментованої речі). Можуть бути й самостійними станковими творами. О. розрізняються і за належністю до типу прикрашуваних ним предметів: архітектурний, текстильний, керамічний тощо. Характер О. і техніка його виконання зумовлені архітектонікою орнаментованої речі та її матеріалом. О. має давню історію розвитку (з пізнього *палеоліту*), в ньому закарбувалося естетичне осмислення діяльності людини. За *неоліту* речі прикрашалися переважно геом. О. Пізніше у різних народів з'явився рослинний О. у вигляді хвилястої і ламаної ліній (пам'ятки культур *Єгипту* Стародавнього, *Греції* Стародавньої), а також килимовий О., елементи якого компонуються від центра по всій площині декорованої речі (в Зх. Європі в епоху Відродження), та епіграфічний О., що складається з написів (у країнах Сходу). Повільний розвиток О. зумовила сталість його мотивів, композицій, колориту, характерних для певної місцевості, а часом для окремого населеного пункту. На тер. України геом. О. відомий з пізньопалеолітичної *Мізинської стоянки*. В укр. нар. О., що відзначається винятковим багатством елементів, мотивів, форм, композицій, відомі сталі територіально визначені його види: гуцульський вишивальний, полтавський рушниковий, київський килимовий. Крім того, розрізняються О., пов'язані з окремими осередками нар. мистецтва — клембівський і решетилівський вишивальні, кролевецький, богуславський і дігтярівський ткані, петриківські розписи тощо. Укр. О. надзвичайно різноманітний за кольором. За характером він дуже близький до О. ін. сх.-слов'ян. та пд.-слов'ян. (Болгарія, Югославія) народів. Високий рівень укр. нар. О. позначився на розвитку профес. мистецтва, зокрема графіки (книжкова і станкова графіка Г. *Нарбута* та ін.), впливає на орнаментацію різних видів *художньої промисловості* (зокрема текстилю), використовується в оформленні інтер'єрів та екстер'єрів сучас. громад. споруд, іноді перетворюється на самостійну галузь декоративної творчості (див. *Петриківка*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Літ.: Лоренц Н. Ф. Орнамент всех времён и стилей, в. 1—8. СПБ, 1898—99; Соболев Н. Н. Русский орнамент. М., 1948; Косачева О. П. Украинский народный орнамент. К., 1876; Павлуцький Г. Г Історія українського орнаменту . К., 1927; Українські декоративні розписи. К., 1964; Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960; Соколова Т. Орнамент — почерк эпохи. Л., 1972. *Б. С. Бутник-Сіверський.*

ОРНАМЕ́НТИКА (від лат. ornamentum — прикраса) в музиці — сукупність звуків, що прикрашають осн. мелодичний рисунок. О. поділяють на *мелізми* (групетто, форшлаг, трель тощо) і вільну О.— фігурації.

ОРНА́ТСЬКИЙ Петро Павлович [н. 21.VI (4.VII) 1917, Київ] — укр. рад. вчений у галузі метрології, доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1966). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1938 закінчив Київ. політех. ін-т, в якому працює з 1945 (з 1955 — зав. кафедрою). Осн. наук. праці — з теор. основ інформаційно-вимірювальної техніки, зокрема з питань синтезу методів вимірювання. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1973.

ОРНІТО́З [від грец. ὄρνις (ὄρνιθος) — птах] — хвороба птахів, ссавців і людини, що спричинюється грамнегативними (див. *Грама метод*), коковидними мікроорганізмами — хламідіями. Епідеміологічну небезпеку являють хворі птахи і птахи-вірусоносії, які виділяють вірус у навколишнє середовище з фекаліями та носовим слизом.

Найчастіше на О. хворіють люди, які заражаються від птахів при догляді за ними, забої або обробці тушок. Хвороба починається гостро, через 6—14 днів після зараження (*інкубаційного періоду*). Ознаки: кволість, головний і м'язовий біль, безсоння, висока температура (триває 9—20 днів); специфічне запалення легень (без кашлю і задишки). Хвороба, як правило, закінчується одужанням. Лікування тільки в стаціонарі. Серед птиці до О. сприйнятливі папуги, канарки, голуби, фазани, кури, качки, гуси, індики. Специфіч. лікування не розроблене. На г-во накладають обмеження згідно з вет. інструкцією; хвору птицю забивають; проводять вет.-сан. заходи, щоб запобігти захворюванню людей.

ОРНІТОЛО́ГІЯ [від грец. ὄρνις (ὄρνιθος) — птах і λόγος — вчення] — розділ *зоології*, що вивчає *птахів*.

ОРНІТОПО́ДИ (Ornithopoda) — підряд птахотазових *динозаврів* мезозойської ери. Більшість О. були переважно рослиноїдними тваринами, що вели гол. чин. напівводний спосіб життя. Довжина тіла найдавніших, пізньоюрських, О. становила 1—1,5 м, пізньокрейдових — до 15 м. О. пересувались на двох задніх ногах; передні кінцівки були слабо розвинені. Передня частина тіла зрівноважувалася масивним хвостом. О. мали багаторядні зуби, які зростали по всій довжині щелепи. О. не мали ніяких захисних утворів. Були поширені на всіх материках, крім Австралії. Найхарактернішими представниками О. є тварини родин *ігуанодонтових*, качконосих динозаврів (напр., *маньчжурозавр*). *Д. Є. Макаренко.*

ОРНІТОФІЛІ́Я [від грец. ὄρνις (ὄρνιθος) — птах і φιλέω — люблю] — запилення квіток за допомогою птахів. Один із способів *перехресного запилення*. О. властива деяким тропічним рослинам (понад 500 видів). Для багатьох орнітофільних квіток характерне яскраво-червоне забарвлення, яке, певне, найкраще розрізняють птахи, що здійснюють О. (*колібрі, медососові* та ін.).

ОРОБЛЕ́ВСЬКИЙ Іван (н. бл. 1730 — р. см. невід.) — рос. співак (тенор). Українець за походженням. Вокальну освіту здобув у Петербурзі. Був солістом Придворної співацької капели, згодом Придворного театру в Петербурзі. Виступав і в спектаклях італ. опери. *І М. Лисенко.*

ОРОВЕ́ЦЬКИЙ Павло Андрійович [4 (17).III 1905, с. Єлизаветівка, тепер Царичанського р-ну Дніпроп. обл.— 20.II 1976, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1931. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. діяльність почав 1930 як нарисовець. Автор повістей «Серце солдата» (1958), «Рубіновий промінь» (1965), «Загибель Полоза» (1969), романів «Друга зустріч» (1960), «Глибока розвідка» (1963), «Береги життя» (1971). збірок нарисів та ін.

Тв.: Партизанська повість. К., 1972; Перерваний рейс. К., 1975; Рос. перекл.— Вторая встреча М., 1962; Живет солдат. М., 1966. *Г. О. Бандура.*

ОРОГЕНЕ́З (від грец. ὄρος — гора і γένεσις — походження) — сукупність тектонічних процесів, що спричинюють утворення гір. Термін запропонував амер. геолог К. Джілберт (кін. 19 ст.) на відміну від епейрогенезу (див. *Коливальні рухи земної кори*) — процесів, що зумовлюють утворення континентів. Франц. геолог Е. *Ог* і нім. геолог Г. Штілле під О. розуміли сукупність процесів складкоутворення (див. *Складчастість гірських порід*) і *гороутворення*, вважаючи, що вони проявляються лише в *геосинкліналях*. В. О. *Обручев* (1922) і його послідовники довели, що О. відбувається і на *платформах*, а складко- і гороутворення — процеси різного типу, але в геосинкліналях проявляються спільно. В сучас. л-рі для гороутворення на платформах все частіше вживають термін епіплатформений О., в геосинкліналях — епігеосинклінальний О. Термін «орогенез» іноді вживають і як синонім терміна «гороутворення». *Ю. М. Довгаль.*

Х. К. Ороско. Беніто Хуарес (відомий мексіканський історик). Розпис у палаці Чапультепек у Мехіко. 1948—49

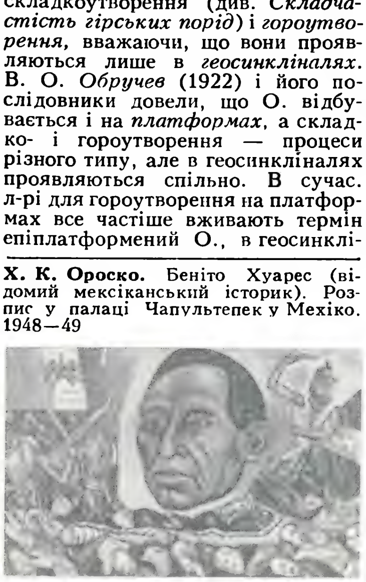

ОРОГОВІ́ННЯ — просякнення епітеліальних клітин хребетних тварин і людини білками — *кератинами*. Нормальним є О. клітин поверхневих шарів шкіри — *епідермісу* (внаслідок чого вони набувають міцності, певної твердості й захищають організм від мех. ушкоджень, надмірного висихання та від проникнення мікроорганізмів) і його похідних (луски, пір'я, волосся, кігтів, нігтів, копит, рогів, дзьоба). На перебіг О. впливає ряд *гормонів* і *вітамінів*.

ОРОГРА́ФІЯ (від грец. ὄρος — гора і γράφω — пишу) — розділ геоморфології, зміст якого становлять опис і класифікація форм *рельєфу* земної поверхні, систематизація їх за зовн. ознаками незалежно від походження. О. дає відомості про просторове розташування форм рельєфу відносно сторін світу, інших (сусідніх) форм рельєфу, про їхні розміри, гіпсометричні дані (макс., мінім., пересічні висоти), густоту та глибину розчленування, загальний малюнок. Іноді термін «орографія» вживають як синонім поняття «рельєф». *І. М. Рослий.*

О́РОКИ (самоназва — ульта) — нечисленна народність, що живе на о. Сахалін (Сахал. обл. РРФСР). Мова орокська, належить до *тунгусо-маньчжурських мов*. О., як і *орочів* та *удегейців*, інколи неправильно називають орочонами. Осн. заняття — оленярство, рибальство, мисливство.

ОРО́ЗІЙ (Орозій; Orosius) Павло (бл. 380 — бл. 420) — римський історик. Автор «Історії проти поганців» у 7 книгах, що є нарисом всесвітньої історії від «створення світу» до 417. Значний інтерес становлять відомості з історії Причорномор'я 2—1 ст. до н. е.

ОРО́СКО (Orozco) Хосе Клементе (23.XI 1883, Сапотлан, шт. Халіско — 7.IX 1949, Мехіко) — мекс. живописець, один із засновників школи монумент. живопису. У 1908—14 навчався в АМ у Мехіко. Брав участь у Мекс. революції 1910—17. В 1917—19 та 1927—34 жив у США. Автор серії акварелей («Мексіка в революції», 1913—17), монументальних розписів (фрески — в Нац. підготовчій школі в Мехіко, 1922—27; «Прометей» у Помона-коледжі в Клермонті у Каліфорнії, 1930; розписи в аудиторії ун-ту, 1936, госпіталі Каваньяса, 1938—39, і Паласіо де Гоб'єрно, 1937, 1948—49, у Гвадалахарі), картин, книжкових ілюстрацій. Іл. див. також до ст. *Мексіка*, т. 6, с. 443.

Літ.: Костеневич А. Г. Х. К. Ороско. Л., 1969.

ОРО́ТОВА КИСЛОТА́, вітамін B_{13}, урацил-6-карбонова кислота— органічна сполука. Безбарвні кристали, погано розчинні у воді та органічних розчинниках; $t_{пл}$ 323—345° C. Міститься в молоці тварин та людини, печінці, дріжджах. О. к. бере участь у *біосинтезі* піримідинових *нуклеотидів*; стимулює ріст рослин і тварин. В організмі О. к. синтезується з *аспарагінової кислоти*. Калієва

Ю. О. Орлов.

Я. І. Орлов.

Л. П. Орлова.

В. Д. Орловський.

Орляк звичайний. Верхня і нижня частини рослини.

сіль О. к. (оротат калію) застосовується в медицині при порушеннях білкового обміну.

О́РОЧІ (самоназва — нані) — народність, яка живе в Хабаровському краї РРФСР. Чисельність — 1,2 тис. чол. (1979, перепис). Мова — орочська, належить до *тунгусо-маньчжурських мов*. За культурою близькі до *удегейців*. О. зайняті в колгоспному г-ві, що включає як традиційні заняття — рибальство, мисливство, так і нові — городництво, домашнє тваринництво.

ОРСЬК — місто обласного підпорядкування Оренб. обл. РРФСР. Розташований на Пд. Уралі, біля впадіння р. Орі в Урал. Залізничний вузол. 254 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські райони. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971). О.— важливий пром. центр Уралу. Провідні галузі пром-сті: кольорова металургія (комбінат «Південуралнікель», з-д по обробці кольорових металів), машинобудування (виробн. машин для металург. та гірничорудної пром-сті, буд. машин, електромонтажних виробів, металоконструкцій, тракторних причепів) та нафтопереробка. М'ясокомбінат, швейна, трикотажна та конд. ф-ки. В О.— пед. ін-т, філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. Засн. 1735, місто — з 1865.

ОРТ — срібна монета ряду європ. країн 16—18 ст. Назва «орт» нім. походження і означає $^1/_4$ частину грошової одиниці (в даному випадку — *талера*). В Польщі О. карбували з 1608 до 1766. Талер спочатку дорівнював 40 грошам. Тому перші О. були 10-грошовиками. Поступово вартість О. підвищилася до 16, пізніше до 18 грошів. На тер. укр. земель у 17 — 1-й пол. 18 ст. були в обігу поряд з О. Речі Посполитої О. Бранденбургу.

О́РТ (від грец. ὀρθός — прямий) — те саме, що й одиничний *вектор*.

ОРТ (нім. Ort — вибій) у гірничій справі — горизонтальна підземна *гірнича виробка*, що проведена впоперек простягання родовища і не має безпосереднього виходу на поверхню.

ОРТЕ́ГА-І-ГАСЕ́Т (Ortega y Gasset) Хосе (9.V 1883, Мадрід — 18.X 1955, там же) — ісп. філософ-ідеаліст, громадський діяч. Закінчив Мадрідський ун-т, вивчав філософію в Лейпцігу, Берліні, Марбурзі. В 1911—36 керував кафедрою Мадрід. ун-ту. В 1948 заснував в Іспанії Ін-т гуманітарних наук, який пропагував зх.-європ. бурж. філософію. Філос. погляди О.-і-Г. склалися під впливом *марбурзької школи* неокантіанства, «*філософії життя*» Ф. *Ніцше*, В. *Дільтея*, *філософії культури* і були близькі до *екзистенціалізму* М. *Хайдеггера*. О.-і-Г.— засновник «раціовіталізму» — філософії «історичного життєвого розуму», за якою справжня реальність людського буття криється в історії, що нібито являє собою нескінченну зміну епох, істор. ситуацій, поколінь, зв'язаних суто зовнішньою спадкоємністю. Зведення О.-і-Г. істор. розвитку до ірраціонального потоку практично призводить до заперечення сусп. прогресу. О.-і-Г.— основоположник «*масового суспільства теорії*», за якою індустріалізація нівелює особистість, перетворює людину на частину «маси». Незважаючи на те, що О.-і-Г. був противником монархії і франкізму, він заперечував демократію й протиставляв духовну «еліту» несвідомим «масам». *Л. К. Куліченко.*

ОРТИКО́Н (від грец. ὀρθός — прямий, дійсний та εἰκών — зображення) — перетворювач світлового сигналу на електричний (*відеосигнал*); *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів, у якій *телевізійна розгортка* зумовлюється діянням пучка сповільнених (в *іконоскопі*— несповільнених) електронів. О.— одна з перших трубок такого типу, що її використовували в електронних системах телебачення. Досконалішими світлоелектр. перетворювачами є *суперортикони*.

ОРТИ́Т (від грец. ὀρθός — прямий, правильний) — мінерал класу *силікатів*. Належить до групи *епідоту*. $(Ce, Ca)_2 (Fe^{2+}, Mg) \times \times Al_2O (OH) [SiO_4] [Si_2O_7]$. Часто містить домішки *торію, урану, рідкісноземельних елементів*. Густ. 4,2—3,7. Твердість 6,0—6,5. Колір бурий, чорний. Блиск скляний, смоляний. Радіоактивний. О.— *акцесорний мінерал* гранітів, пегматитів, сієнітів та ін. Родовища О. відомі в Норвегії та Швеції. Використовують як сировину для вилучення рідкісноземельних елементів і торію.

ОРТОБО́РНА КИСЛОТА́ — те саме, що й *борна кислота*.

ОРТОГЕНЕ́З (від грец. ὀρθός — прямий і γένεσις — походження, розвиток), ортоеволюція — одна з антидарвіністичних, ідеалістичних теорій історичного розвитку органічного світу, за якою розвиток організмів являє собою нібито тільки «органічний ріст» у певних, наперед визначених напрямах і спрямовується закладеними в них внутрішніми силами. Спрямований процес еволюції прибічники О. називали філогенетичним ростом, а відокремленість видів вважали результатом періодичних зупинок цього росту. Навколишньому середовищу надавалося значення лише стимулюючого фактора. О. відкидає значення *мінливості* і творчу роль *добору природного* в процесі еволюції організмів. Термін «ортогенез» запроваджений нім. вченим В. Гакке (1893) і сприйнятий його співвітчизником Р. Еймером, якого і вважають автором теорії. Див. також *Номогенез*.

Б. Г. Новиков.

ОРТОГНАТИ́ЗМ (від грец. ὀρθός — прямий і γνάθος — щелепа) — тип профілю обличчя, в якому, на відміну від *прогнатизму*, верхня щелепа не виступає або незначно виступає вперед за загальну фронтальну площину обличчя. Під О. розуміють також відносну прямоту середньолицьового відділу і альвеолярної частини верх. щелепи. О. є морфологічною ознакою виключно людини, пов'язаною з переважанням у неї мозкової частини черепа над лицьовою.

ОРТОГОНА́ЛЬНА ПРОЕ́КЦІЯ— частинний випадок паралельної *проекції*. Див. *Нарисна геометрія*.

ОРТОГОНА́ЛЬНІ ФУ́НКЦІЇ — — *функції* $\{\varphi_n (x)\}$ $(n = 1, 2, \ldots)$ деякого функціонального простору, для яких на відрізку $[a, b]$ виконується умова *ортогональності:*

$$\int_a^b \varphi_i (x)\, \overline{\varphi_j} (x)\, p (x)\, dx = 0$$

при $i \neq j$, де $\overline{\varphi}_j$ — функція, комплексно спряжена з φ_j, $p \geqslant 0$ (т. з. вага) — деяка фіксована функція. Напр., системою О. ф. (з $p (x) \equiv \equiv 1$) є система функцій 1, $\cos nx$, $\sin nx$ $(n = 1, 2 \ldots)$, заданих на відрізку $[-\pi, \pi]$. Поняття про О. ф. дає змогу перенести на *функціональні простори* ідею про єдиність розкладу будь-якого вектора тривимірного простору по трьох фіксованих попарно ортогональних векторах, а також узагальнити теорему Піфагора. Для багатьох функціональних просторів існують нескінченні послідовності попарно О. ф. такі, що будь-яка функція простору допускає єдиний розклад в *ряд* по цій послідовності (див. також *Фур'є ряди*). Теорія О. ф. виникла в зв'язку з розв'язуванням задач матем. фізики методом Ж. Б. Ж. *Фур'є*. За допомогою системи О. ф. (зокрема, ортогональних многочленів) розв'язуються численні задачі про *наближення функцій*. Заг. теорію ортогональних систем многочленів розробив П. Л. *Чебишов*.

Літ.: Толстов Г. П. Ряды Фурье. М., 1960; Качмаж С., Штейнгауз Г. Теория ортогональных рядов. Пер. с нем. М., 1958. *А. Я. Дороговцев.*

ОРТОГОНА́ЛЬНІСТЬ (від грец. ὀρθογώνιος — прямокутний) — узагальнення поняття *перпендикулярності* двох прямих на довільний *простір*, в якому запроваджено поняття скалярного добутку. У тривимірному просторі скалярний добуток (див. *Векторне числення*) двох взаємно перпендикулярних *векторів* дорівнює нулеві. Аналогічно два вектори будь-якого *векторного простору* наз. ортогональними, якщо їхній скалярний добуток дорівнює нулеві. Два векторні підпростори наз. ортогональними, якщо кожний вектор одного з них є ортогональним до кожного вектора другого. Поняття О. елементів відіграє винятково роль у теорії гільбертового простору. Див. також *Ортогональні функції*.

ОРТОДО́НТІЯ [від грец. ὀρθός — прямий, правильний та ὀδούς (ὀδόντος) — зуб] — галузь ортопедичної стоматології, що вивчає *етіологію* і *патогенез*, розробляє методи діагностики, заходи профілактики і лікування зубощелепних *аномалій* та деформацій. Термін «ортодонтія» запровадив Лефулен (1840). В розвитку О. як науки можна виділити 3 етапи: 1-й — з 1 ст. до н. е. і до 1840, коли нім. вчений Е. Енгль за допомогою примітивних апаратів і заходів намагався виправити неправильне положення окремих зубів; 2-й — робляться спроби систематизувати всі зубо-щелепні аномалії і деформації (рад. вчений А. Я. Катц, 1930), з'являються

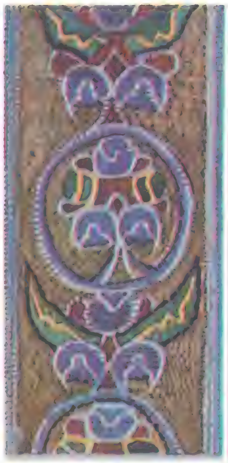
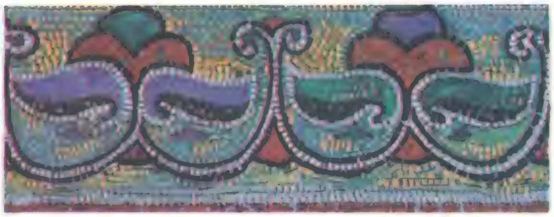
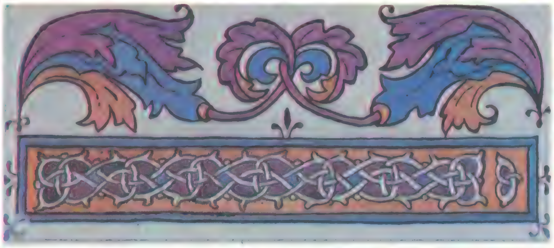
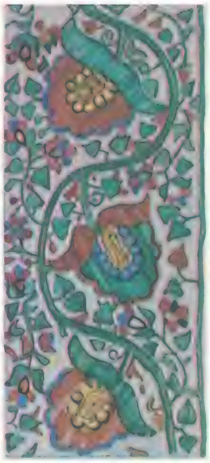
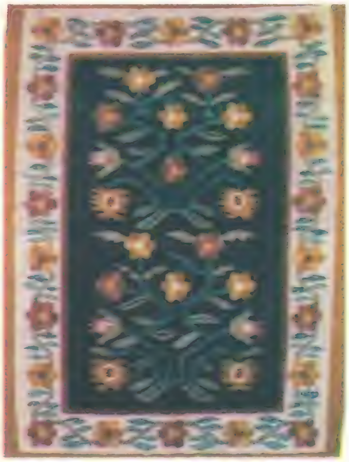

1
2
3
4
5

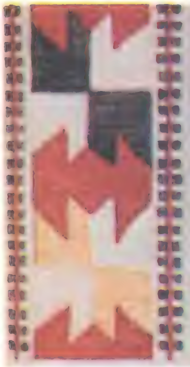
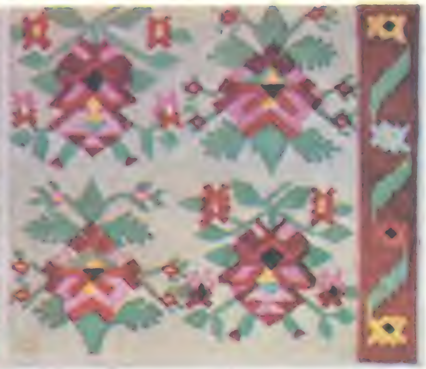
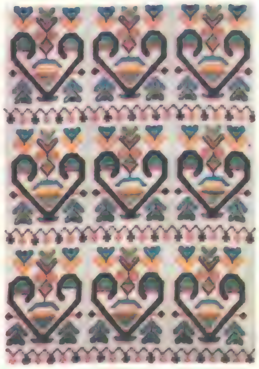
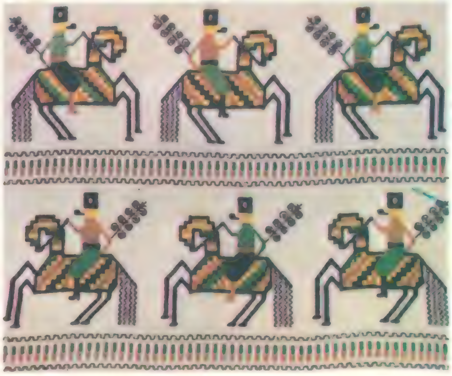

6
7
8
9

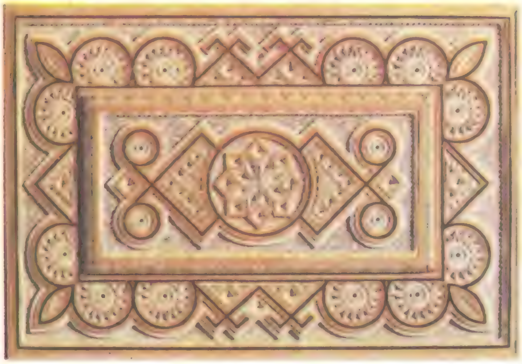
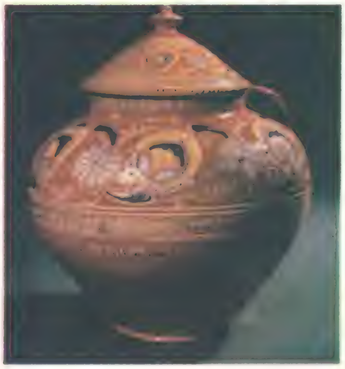
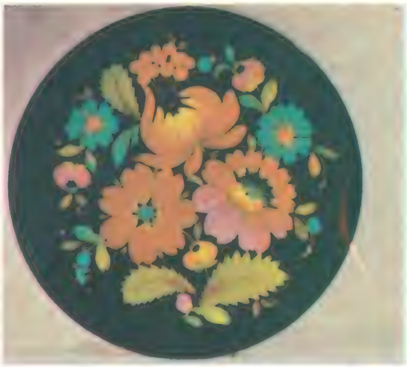

10
11
12

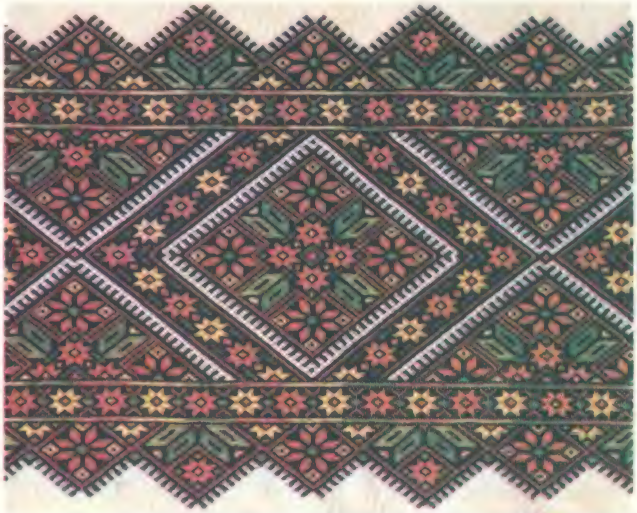
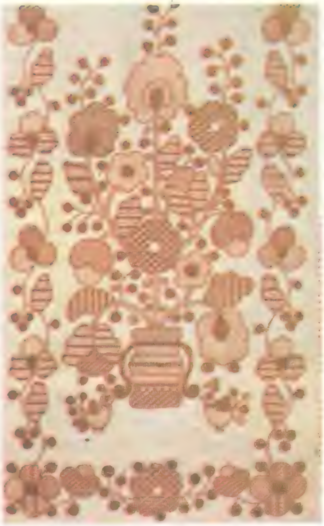

13
14

До ст. **Орнамент.**

Зразки українського орнаменту. **1.** Мозаїка Софійського собору. Київ. Початок 11 ст. **2.** Мозаїка Михайлівського Золотоверхого монастиря. Київ. 11 ст. **3.** Заставка з Пересопницького євангелія. 16 ст. **4.** Вишивка. Полтавщина. 18 ст. **5.** Ганжа Л. С. Килим. Київ. 1970. **6.** Тканина. **7.** Килим (**6** і **7** — Волинь). 19 ст. **8.** Сидоренко М. В. Вишивка. Фрагмент рушника. Вінниця. 1966. **9.** Лялько Г. Д. Вишивка. Фрагмент рушника. Село Клембівка Вінницької області. **10.** Гавриленко Ф. Р. Різьблення. Накривка скриньки. Косів Івано-Франківської області. 1978. **11.** Оначко Н. І., Сердюченко М. А. Макітра. Розпис. Опішня Полтавської області. 1958. **12.** Чернуська Н. Т. Підлаковий розпис. Декоративна тарілка. Петриківка Дніпропетровської області. 1975. **13.** Петкевич Д. М., Попадинець М. Ф. Вишивка. Фрагмент наволочки. Івано-Франківськ. 1974. **14.** Закорка О. І. Вишивка. Фрагмент рушника. Лубни Полтавської області. 1976.

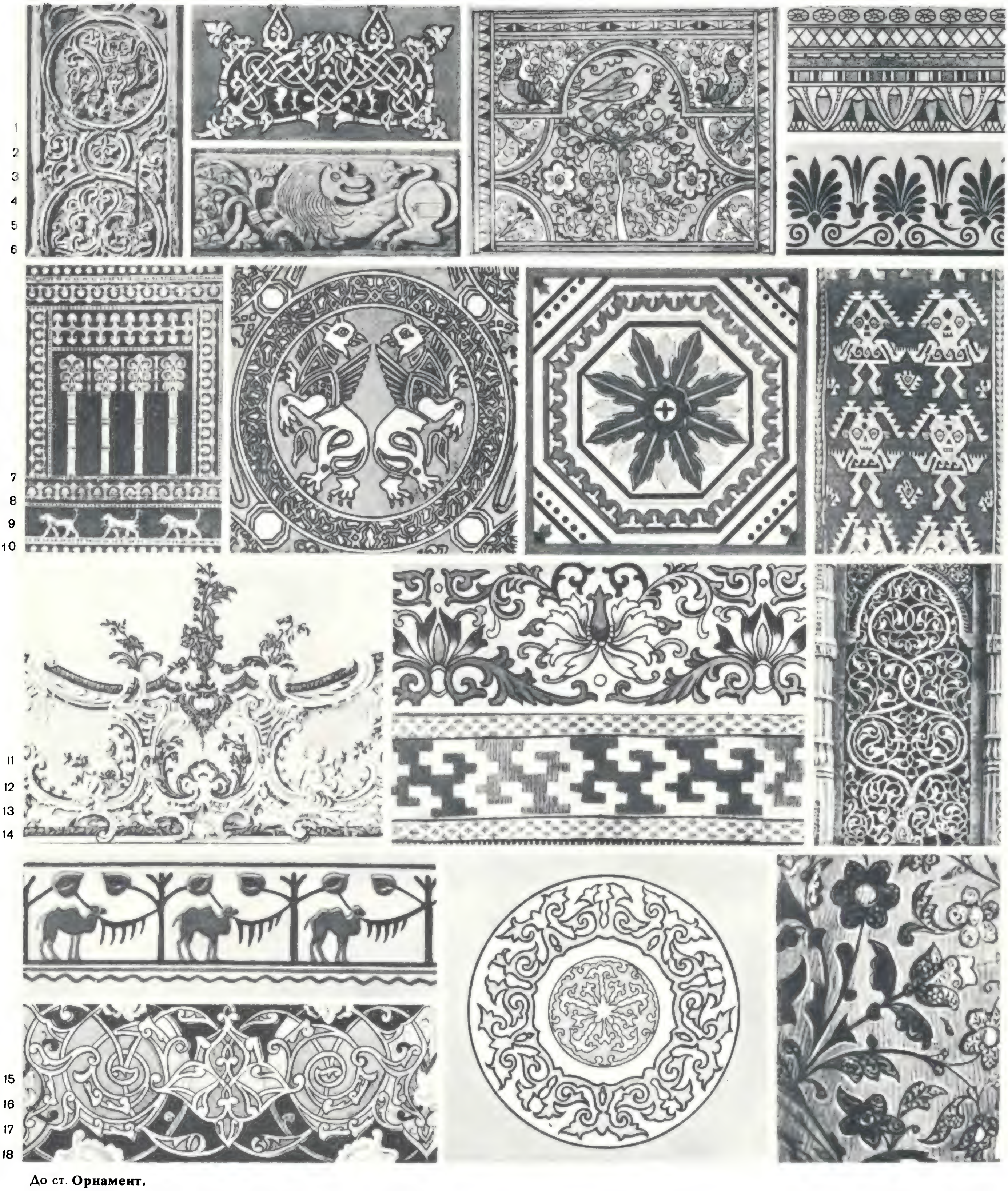

До ст. **Орнамент.**

1. Білокам'яне різьблення на стінах собору в місті Юр'єві-Польському. 13 ст. **2.** Російський книжковий орнамент. 16 ст. **3.** Деталь різьбленого орнаменту на дерев'яних хатах. 20 ст. РРФСР. **4.** Розпис на дереві. 18 ст.Росія. **5.** Розпис на саркофагу. Стародавній Єгипет. **6.** Розпис керамічної вази. Стародавня Греція. **7.** Орнамент декоративного панно тронного залу Південного палацу. Вавілон. **8.** Тканина. Візантія. **9.** Розпис на облицювальній кахлі. 16 ст. Італія. **10.** Тканина. Перу. **11.** Ліпне та розписне оздоблення залу в стилі рококо. 18 ст. Франція. **12.** Розпис на емалі. 19 ст. Китай. **13.** Килим. 19 ст. Румунія. **14.** Ажурне вікно мечеті. 15 ст. Індія. **15.** Вишивка. 20 ст. Киргизька РСР. **16.** Настінний розпис. 20 ст. Узбецька РСР. **17.** Розпис керамічного блюда. 20 ст. Казахська РСР. **18.** Гравірований орнамент вази. 20 ст. Дагестанська АРСР.

перші школи ортодонтів, відкриваються спец. заклади, видаються спец. журнали; 3-й — від 1930 до наших днів — бурхливий розвиток О., яка набуває функціонального напряму. Метою ортодонтичних втручань є не тільки створення кращої форми зубо-щелепного апарату, а й відновлення його порушених функцій (жування, мовлення тощо), запобігання виникненню аномалій і деформацій на основі цілеспрямованої профілактики. Велику роль у розвитку сучас. О. відіграли рад. вчені Н. І. Агапов, А. Я. Катц, Д. А. Калвеліс, В. Ю. Курляндський, Л. В. Ільїна-Маркосян, Ф. Я. Хорошилкіна, зокрема укр. вчені К. Д. Тарасов, А. І. Бетельман, С. Й. Криштаб та ін. В СРСР ортодонтичне лікування стало невід'ємною частиною комплексної *санації* порожнини рота дітей дошкільного і шкільного віку.

Літ.: Гаврилов Е. И., Оксман И. М. Ортопедическая стоматология. М., 1978; Варава Г. М., Стрелковский К. М. Ортодонтия и протезирование в детском возрасте. М., 1979.

С. І. Дорошенко.

ОРТОКЛА́З (від грец. ὀρθός — прямий і κλάσις — перелам, розщеплення) — породоутворюючий мінерал класу *силікатів*, належить до групи лужних *польових шпатів*. K [$AlSi_3O_8$]. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,5—2,6. Твердість 6,5—6,75. Колір світло-рожевий, бурувато-жовтий, червоний. Блиск скляний. На Україні поширений у межах *Українського щита*. Використовують у скляній пром-сті, при виготовленні керамічних виробів.

ОРТОПЕ́ДІЇ І ТРАВМАТОЛО́ГІЇ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені професора М. І. Ситенка — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1907 як Медико-мех. ін-т. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перетворений (1925) на Укр. н.-д. ін-т ортопедії і травматології, з 1941 — ім. проф. М. І. Ситенка. Сучас. назва з 1974. У складі інституту — клінічний відділ з поліклінікою, три ін. відділи, 11 лабораторій, клініка тварин, експериментально-тех. майстерні. Ін-т працює над проблемами боротьби з автошляховим травматизмом, лікування відкритих травм, патології великих суглобів і хребта, розробляє медико-тех. засоби лікування при ортопедо-травматологічній патології. В ін-ті працювали професор К. Ф. Вегнер (засновник ін-ту), М. І. *Ситенко*, М. П. *Новаченко* та ін. З 1926 ін-т видає журнал «Ортопедия, травматология и протезирование».

О. О. Корж.

ОРТОПЕ́ДІЇ КИЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1919 як Будинок покаліченої дитини, 1924 перейменований на Всеукр. держ. дит. ортопедичний ін-т. Сучас. назва — з 1952. У складі ін-ту — 8 клінічних відділень, 3 відділи, 4 лабораторії. Ін-т розробляє проблеми профілактики травматизму та організації мед. допомоги при травматизмі у с. г.; захворювань та травматичних ушкоджень суглобів; генезу природжених ортопедичних захворювань і деформацій; лікування хронічного *остеомієліту* і дефектної *кукси* в інвалідів. Ряд наук. проблем ін-т розробляє в комплексі з ін. ін-тами МОЗ УРСР та МОЗ СРСР, АН УРСР і мед. установами НДР і НРБ. Історія ін-ту пов'язана з іменами Ф. Р. *Богданова*, К. М. Климова, проф. І. П. Олексієнка та ін. вчених. Ін-т щорічно видає збірник наук. праць «Ортопедия, травматология и протезирование».

І. В. Шумада.

ОРТОПЕ́ДІЯ (від грец. ὀρθός, тут — стійкий і παιδεία — виховання) — галузь *медицини*, яка розробляє питання запобігання, розпізнавання і лікування стійких деформацій і ушкоджень органів опори й руху людини. Термін «ортопедія» запропонований франц. лікарем Н. Андрі (1658—1742), основоположником цієї науки.

О. нерозривно пов'язана з *травматологією*. Ще в працях *Гіппократа, Ібн-Сіни* є опис ушкоджень і захворювань органів опори й руху і рекомендації щодо лікування їх. На поч. 16 ст. франц. лікар А. *Паре* розробив методи ампутації кінцівок і запропонував апарати, що застосовувались при ортопедичних захворюваннях. Прогресу О. в нашій країні сприяли праці Є. Й. *Мухіна*. В його книзі «Перші засади костоправної науки» (1806) викладені основи лікування переломів і вивихів. Велика заслуга в розвитку О. і травматології належить М. І. *Пирогову*, який 1852 запровадив у клінічну практику безпідстилкову гіпсову пов'язку, йому належить також вчення про процеси *регенерації* після операції *ахіллового сухожилка*, дослідження з *топографії* м'язів і сухожилків кінцівок; він є основоположником методу остеопластичної ампутації гомілки. Праці М. П. Нікольського (1870), М. Ф. Руднєва (1880) сприяли прогресу кістково-пластичної хірургії, праці В. І. Розумовського, М. І. Студенського, В. М. Шевкуненка — розвитку ортопедичних операцій при артродезі, остеомії, *клишоногості*. В Петербурзі Г. І. Турнер (1900) створив першу в Росії клініку і кафедру О. при Військово-мед. академії, а 1906 там же був організований перший Ін-т ортопедії, який очолював Р. Р. Вреден. У 1907 у Харкові було створено Медико-механічний ін-т (тепер — *Ортопедії і травматології харківський науково-дослідний інститут*), в якому М. І. *Ситенко* створив першу укр. ортопедичну школу. Праці школи Турнера стали основою поглибленого клінічного вивчення ортопедичних захворювань, школи Вредена — активного хірургічного напряму в О.; в Харкові розроблялись ортопедичні апарати. Ці три напрями і визначили осн. лінії розвитку вітчизняної О. Засновником системи ортопедичної допомоги в СРСР був М. М. Пріоров, який створив у Москві (1921) Лікувально-протезний ін-т (з 1940 — Центр. ін-т травматології та ортопедії, з 1971— ім. М. М. Пріорова). В наступні роки було створено ін-ти ортопедії і травматології в Свердловську, Казані, Мінську та ін. містах; при мед. і ін-тах удосконалення лікарів — кафедри. Рад. вчені ортопеди-травматологи зробили значний внесок у розвиток теор. і практичної О.— розроблено систему заходів щодо профілактики і раннього лікування ортопедичних захворювань, широко впроваджено нові методи остеосинтезу з використанням нових ортопедичних апаратів, вперше в світі розроблено і впроваджено в практику пластичні операції з застосуванням консервованих алотканин (однорідних тканин), методи ксенопластичного (штучними матеріалами) заміщення суглобів, ультразвукового різання і зварювання кісток тощо. У 1981 в СРСР працювало 20 н.-д. ін-тів ортопедії і травматології, в т. ч. на Україні 3 — в Києві, Донецьку, Харкові. З 1926 в Харкові видається журнал «Ортопедия, травматология и протезирование», з 1971 у Києві — збірник «Ортопедия, травматология и протезирование».

Літ.: Новаченко Н. П. 40 лет советской ортопедии и травматологии. «Ортопедия, травматология и протезирование», 1957, № 5; Терновой К. С., Шумада И. В. Развитие травматолого-ортопедической науки в УССР. К., 1978.

І. В. Шумада.

ОРТОЦЕ́НТР (від грец. ὀρθός — прямий і лат. centrum — осереддя, центр) — точка перетину *висот* трикутника. В будь-якому *трикутнику* точка перетину *медіан*, центр описаного кола і О. лежать на одній прямій.

Оружейна палата. Один із залів.

ОРУЖЕ́ЙНА ПАЛА́ТА — найстаріший в СРСР держ. музей декоративного й ужиткового мистецтва. Міститься на тер. Моск. Кремля в будинку, спорудженому арх. К. А. Тоном (1851). В О. п. зберігаються: велике зібрання старовинної зброї (13—18 ст.), колекції золотого і срібного посуду, тканин і одягу (14—19 ст.), посольські дари, речі царського й князівського побуту, ювелірні вироби. Тут виставлено роботи російських зброярів (В. Карцева, Т. і Г. Вяткіних та ін.), золотарів (І. Попова, Г. Овдокимова та ін.).

Вперше О. п. згадується 1547 в літописах як сховище зброї. З 1640 до О. п. входили іконописна, а з 1683 — живописна палати; в 2-й пол. 17 ст. вона стала школою навчання художнім ремеслам і живопису (працювали живописці С. *Ушаков*, І. Владимиров та ін., гравери Л. Бунін, О. *Зубов*, А. Трухменський). На поч. 18 ст. живописну школу було закрито, майстрів переведено до Петербурга. В 1720 О. п. об'єднано з ін. царськими майстернями Кремля, а 1806 перетворено на музей. Філіал О. п.— Музей ужиткового мист. і побуту 17 ст. (відкрито в 1962) в колишніх Патріарших палатах.

ОРФ (Orff) Карл (н. 10.VII 1895, Мюнхен) — нім. композитор, педагог, театр. діяч і драматург (ФРН), член Баварської АМ (з 1950), Нац. академії «Санта-Чечілія» (Рим, 1957). Навчався в мюнхенській Академії муз. мистецтва. Був капельмейстером драм. театру в Мюнхені, виступав як диригент у концертах. Автор сценічних кантат «Карміна Бурана» (1937), «Катуллі карміна» (1943), муз.-

драм. творів «Місяць» (1939), «Розумниця» (1943), музики для театру, зокрема до п'єс Софокла («Антігона», 1948; «Цар Едіп», 1958), Есхіла («Прометей», 1967), Шекспіра («Сон літньої ночі», 1962) та ін. Розробив систему муз. виховання, основану на колективному музикуванні дітей. У 1962 в Зальцбурзі відкрито «Інститут Орфа» (відділення вищої школи музики й театру «Моцартеум»), який веде роботу з дітьми й готує пед. кадри в міжнар. масштабі.

ОРФЕ́Й (’Ορφεύς) — у грец. міфології славетний співець і поет з Фракії. Син музи *Калліопи*. Спів О. і його гра зачаровували не тільки людей, а й диких звірів та птахів, дерева й каміння, від його пісень вщухала буря на морі. Брав участь у поході *аргонавтів*. Коли вмерла Орфеєва дружина *Еврідіка* і він спускався за нею в *Аїд*, звуки його музики приспали лютого *Цербера* і розчулили *Персефону*. О. розтерзали супутниці *Діоніса*—менади за відмову взяти участь в оргії (за ін. варіантами міфа, за те, що після смерті дружини він цурався жінок). Вважався засновником вчення орфіків.

Міф про О. широко відображено в мист. (античний вазопис, фрески, Рубенс, А. Канова та ін.), л-рі (Есхіл, Евріпід, Овідій, П. Б. Шеллі, Р. М. Рільке, В. Брюсов, М. Цвєтаєва та ін.) і музиці (К. В. Глюк, Й. Гайдн, Ф. Ліст, Ж. Оффенбах, І. Стравінський та ін.).

ОРФОГРА́МА (від грец. ὀρθός — правильний і γράμμα — запис, письмо) — написання слів або сполучень слів, яке відповідає правилам *орфографії*. Напр., в О. сполучень слів реалізуються правила написання разом (нанівець), окремо (на добраніч) або через дефіс (вряди-годи).

ОРФОГРА́ФІЯ (грец. ὀρθογραφία, від ὀρθός — правильний і γράφω — пишу) — сукупність правил відтворення на письмі *звуків мови*. Базується на поєднанні кількох принципів, що визначають відповідність писемних знаків звукам мови, рекомендують написання слів разом, окремо або через дефіс, дають змогу розрізняти загальні й *власні назви* тощо. Для О., яка базується на вживанні літер алфавіту, провідними принципами є або фонетичний, або фонематичний. Фонетичний принцип полягає в тому, що кожна літера відповідає певному звукові, фонематичний — у закріпленні літери за фонемою, яка в різних позиціях може реалізуватися різними звуками [пор. укр. фонетичне написання «вода» і рос. фонематичне «вода», в якому літерою **о** передається звук (а) — варіант фонеми (о)]. Вживання окремих літер базується на історико-традиційному принципі (напр. **щ**, яка відповідає двом звукам — **шч**). В О. застосовуються також морфологічний принцип (пор. написання сміє-ть-ся, що звучить с'м'ійец'ц'а) і диференційний (смисловий), яким регулюється уживання великої й малої літер (пор. орел — птах і Орел — місто), написання слів окремо, разом і через дефіс. Див. також *Правопис*. *В. М. Русанівський.*

ОРФОЕ́ПІЯ (грец. ὀρθοέπεια, від ὀρθός — правильний та ἔπος — слово, мова) — 1) Сукупність вимовних норм *літературної мови*. 2) Розділ *мовознавства*, який вивчає нормативну літ. вимову. Літературна вимова — зразкова, нормалізована вимова освічених людей, без будь-яких просторічних або діалектних рис. Поняття О. включає сукупність правил вимови окремих звуків і їхніх сполук, а також норми наголошування та *інтонації*. Завдяки орфоепічним нормам мова може краще виконувати свою комунікативну функцію. О. складається історично разом з формуванням *національної мови*. Норми О. укр. літ. мови в осн. рисах сформувалися на базі вимови *середньонаддніпрянських говорів* у 2-й пол. 19 ст. Остаточно літ. вимова усталилася лише за рад. часу. У формуванні О. велику роль відіграють театр, радіомовлення, телебачення, звукове кіно, школа, вузи, публічні виступи тощо. Див. також *Наголос*, *Український наголос*.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. К., 1969; Аванесов Р. И. Русское литературное произношение. М., 1972; Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. К.. 1973. *Н. І. Тоцька.*

ОРХА́Н ВЕЛІ́ КАНИ́К (Orhan Veli Kanik; 13.IV 1914, Стамбул — 14.XI 1950, там же) — тур. поет і перекладач. Дружба в школі з майбутніми поетами Октаєм Рифатом Хорозчу та Меліхом Джевдетом Андаєм переросла у творчу співдружність, що ввійшла в історію турецької літератури під назвою «Триножник». О. В. К. був майстром лаконічної форми в поезії, послідовником реалізму. Осн. тема творів — безпросвітне життя і праця трудящої людини. Автор збірок віршів: «Незнайомий» (спільно з Октаєм Рифатом і Меліхом Джевдетом, 1941), «Те, від чого не зміг відмовитись» (1945), «Неначе дестан» (1946), «Нове» (1947), «Всупереч» (1949). Перекладав твори франц. письменників, оповідання М. Гоголя (з франц.). В 1949—50 видавав журн. «Япрак» («Листя»), який відіграв значну роль у розвитку прогресивної тур. л-ри. Критичні нариси зібрані в кн. «Проза» (вид. 1953; 2-е вид.— під назвою «До моря», 1970).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт». 1964, № 12; [Вірші]. «Всесвіт», 1981, № 8; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Турецкая поэзия наших дней. М., 1958; Для вас. М., 1961.

Літ.: Мірошниченко М. На шляху до народної поезії. «Всесвіт», 1981, № 8. *О. І. Ганусець.*

Орфей грає на лірі. Розпис червонофігурного кратера. Близько 440 до н. е.

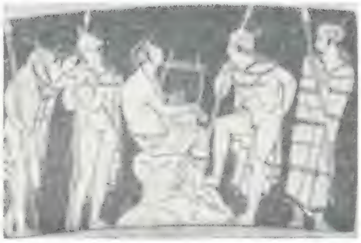

ОРХА́Н КЕМА́ЛЬ (Orhan Kemal, справж. ім'я — Мехмет Рашід Огютчю; 15.IX 1914, Джейхан — 2.VI 1970, Софія) — тур. письменник. Літ. діяльність почав 1937 як поет. Почав писати за порадою Назима Хікмета (див. *Хікмет Назим Ран*), з яким кілька років провів у в'язниці. О. К. переклав «Підняту цілину» М. Шолохова. У своїх творах реалістично змалював тяжке життя знедолених і безправних робітників і селян. Автор збірок оповідань: «Боротьба за хліб» (1949), «Дочка пралі» (1952), «Сімдесят друга камера», «Страйк» (обидві — 1954), «Була на світі війна» (1963), «Безробітний» (1966); романів: «Батьків дім» (1949), «Джеміле» (1952), «Пригода» (1959), «Будинок» (1966), «Згубний шлях» (1969) та ін. В 1969 відвідав СРСР. У 1971 в Туреччині засновано літ. премію ім. Орхана Кемаля.

Тв.: Укр. перекл.— [Оповідання]. В кн.: Оповідання турецьких письменників. К., 1955; Рос. перекл.— Борьба за хлеб. М., 1953; Преступник. М., 1961; Происшествие. М., 1963; Брошенная в бездну. М., 1965; Мстительная волшебница. М., 1967; Мошенник.— Муртаза.— Семьдесят вторая камера. Рассказы. М., 1975. *О. І. Ганусець.*

ОРХЕ́СТРА (грец. ὀρχήστρα) — головна найдавніша частина театр. будівлі в Стародавній Греції. В 5 ст. до н. е. О.— місце перед сценою, де виступали актори і хор, який супроводив свої *речитативи* і танці грою на *авлосах*. О.— округлий (діаметром 20 м і більше) майданчик, оточений амфітеатром. У центрі О. містився вівтар (фімела) богові *Діонісу*, що підкреслювало культову основу театр. мист. того часу. В starod. рим. театрі у зв'язку з відсутністю хору розміри О. зменшилися, і вона набула форми півкола. В часи Рим. імперії О. використовували для різноманітних видовищ (ігри *гладіаторів* тощо).

ОРХІ́ДНІ — родина однодольних трав'янистих рослин. Те саме, що й *зозулинцеві*.

ОРХІ́Т (від грец. ὄρχις — яєчко)— запалення *яєчка* у людини. О. буває гострий і хронічний. Хронічний є або наслідком гострого, або виникає при *сифілісі* та *туберкульозі*. Причиною гострого О. може бути паротит, тифи, грип та ін. інфекційні хвороби, а також травма яєчка чи перехід запалення з його придатка. Ознаки гострого О.: сильний біль і припухлість яєчка, що заважає при ходінні, висока т-ра тіла тощо. При хронічному О. головними ознаками є припухлість у ділянці мошонки, тупий біль. О. може призвести до припинення функції яєчка внаслідок його гнійного розплавлення чи склерозу. Лікування: спокій, суспензорій на мошонку, *антибіотики*; при нагноєнні яєчка — розтин тощо.

ОРХО́НО-ЄНІСЕ́ЙСЬКІ НА́ПИСИ — найдавніші писемні пам'ятки тюркомовних народів. Відкриті в 17—18 ст. в бас. Єнісею і в 19 ст. на р. Орхоні (Монголія). Розшифрував О.-є. н. датський учений В. Томсен (1893), вперше прочитав рос. тюрколог В. В. *Радлов*

(1894). Датуються 7—11 ст.; написані т. з. рунічним письмом (див. *Руни*). Відомо 7 груп О.-є. н.: ленсько-прибайкальська, єнісейська, монгольська, алтайська, сх.-туркестанська, середньоазіатська, сх.-європейська.

За змістом виділяються: історико-біографічні тексти Монголії на каменях; *епітафії* Єнісею і Семиріччя; юридичні документи, магічні та реліг. тексти (на папері) з Сх. Туркестану; пам'ятні написи на скелях, каменях і будівлях; мітки на побутових предметах. О.-є. н. дають цінний матеріал не лише для лінгвістів, а й для археологів, етнографів, істориків.

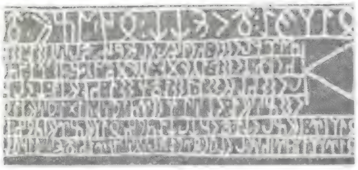
Уривок напису на пам'ятнику Тоньюкукові на березі ріки Селенги.

ОРХО́НСЬКІ ТЮ́РКИ — конфедерація тюркомовних племен Центр. Азії 5—8 ст. на чолі з племенем ашина. Спочатку жили на Алтаї, де очолювали тюркський племінний союз. В 551—555 вони розгромили жужан (союз кочових племен у степах Зх. Маньчжурії, Монголії, Туркестану) і створили *Тюркський каганат* з центром на р. Орхоні (Монголія). В 740—745 уйгури розгромили О. т., хоча вони й зберігали до 10 ст. автономію і частину племінних територій. Осн. заняття О. т.— кочове скотарство і залізоробний промисел. Пам'ятки культури — *орхоно-єнісейські написи* і *баби кам'яні*.

О́РХУС — місто в Данії, на Сх. п-ова Ютландія, адм. ц. амту Орхус. Порт на узбережжі зат. Орхус-Бугт. Вузол з-ць. Залізничне поромне сполучення з о. Зеландія. 246 тис. ж. (1974). Значний торг.-пром. центр: локомотиво- та вагонобудування, підприємства металообр., нафтопереробної, хім., текст., тютюнової, м'ясної пром-сті. Ун-т (з 1928). Вища торг. школа. Музеї — під відкритим небом «Старе місто», художній. Архіт. пам'ятки 12—15 ст. О. вперше згадується 948.

О́РЧИК — річка в УРСР, у межах Харків. та Полтав. областей, права притока Орелі (бас. Дніпра). Довж. 108 км, площа бас. 1460 км². Тече широкою долиною, русло звивисте. Використовують для зрошування. На О.— м. *Карлівка*. В долині О. досліджено кургани з похованнями *бронзового віку* (3—1-е тис. до н. е.).

О́РША — місто обласного підпорядкування Вітеб. обл. БРСР, райцентр. Розташована на обох берегах Дніпра. Залізнич. вузол. 113 тис. ж. (1980). Розвинута текст. (льонокомбінат, трикотажна спорт. виробів і швейна ф-ки), маш.-буд. (з-ди: верстатобуд., швейних машин, інструментальний), буд. матеріалів та харч. пром-сть. 4 серед. спец. навч. заклади. Вперше згадується 1067, місто — з 1772.

ОСАВУ́Л — 1) Виборна службова особа, що обіймала одну з адм.-військ. посад на Україні в 17—18 ст. Поділялися на О. генеральних, полкових та сотенних. 2) Офіцерський чин у козачих військах дореволюц. Росії, що відповідав чинові капітана (ротмістра) регулярної армії.

ОСА́ДА Яків Юхимович (30.IX 1920, рудник «Жовта ріка», на території теперішнього м. Жовті Води Дніпроп. обл.— 3.XI 1979, Москва) — укр. рад. вчений у галузі пластичного деформування чорних металів, доктор тех. наук (з 1965). Член КПРС з 1948. Закінчив (1941) Дніпроп. металург. ін-т, працював на Магнітогор. металург. комбінаті, Первоуральському новотрубному з-ді, у Всесоюзному н.-д. і конструкторсько-технологічному ін-ті трубної пром-сті (1944—62, з 1950 — директор). З 1962 — на керівних посадах в системі Держплану і М-ва чорної металургії СРСР. Осн. праці — з питань виробництва сталевих тонкостінних безшовних труб, обладнання трубних цехів, економіки трубного виробництва. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1961. *О. О. Семенов.*

ОСА́ДА — 1) Застаріла укр. назва поселення. 2) О., осад — місцева назва садиби на Україні.

ОСА́ДКА — 1) В металообробці — кувальна операція, що полягає у зменшенні висоти при одночасному збільшенні поперечних розмірів заготовки. Осадці піддають звичайно нагріті заготовки, застосовуючи кувальні молоти і преси (див. *Кувальна машина*). Іноді О. є попередньою операцією перед *протяганням* та *прошиванням*. Крім того, осадкою видаляють *окалину* перед штампуванням. Див. також *Висадка* в металообробці. 2) Глибина занурення судна у воду — віддаль між *ватерлінією* та найнижчою точкою *корпуса судна*.

ОСА́ДНИКИ — за бурж.-поміщицької Польщі польс. колоністи на зх.-укр. і зх.-білорус. землях, в основному в районах, що межували з Рад. Союзом. Декрет польс. уряду про створення г-в О. оголошено 1919. Метою колонізації було зміцнення екон. і політ. бази польс. окупації, посилення польс. впливу на цих землях, боротьба проти революц. руху. Як правило, О. ставали члени військових і напіввійськ. фашист. орг-цій, активні учасники боротьби проти Країни Рад під час рад.-польс. війни 1920. О. одержували від д-ви кращі землі, їх забезпечували с.-г. реманентом і надавали їм кредит. Найбільше О. було на Волині та Тернопільщині, де їх було організовано за військ. зразком. У 1938 на зх.-укр. і зх.-білорус. землях існувало 35 тис. г-в О., яким належало 12% усіх зем. угідь. Захоплюючи в свої руки місц. органи адм. влади, О. втручались у внутр. справи зх.-укр. і зх.-білорус. населення, допомагали поліції придушувати революц. рух.

ОСА́ДОЧНА ОБОЛО́НКА ЗЕМЛІ́, стратисфера — верхня частина земної кори, що складається гол. чин. з *осадочних гірських порід*.

ОСА́ДОЧНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — гірські породи, що утворилися у верхній частині *літосфери* внаслідок мех. та хім. руйнування, перенесення і перевідкладання більш давніх порід різного походження, нагромадження решток рослинних і тваринних організмів і продуктів їхньої життєдіяльності, вулканічного матеріалу та матеріалу, що надходить з космосу.

За способом утворення О. г. п. поділяють на три основні групи: уламкові (у т. ч. й вулканогенно-уламкові) — конгломерати, галечники, піски, пісковики, алеврити, аргіліти, леси, туфи тощо; глинисті (продукти мех. і хім. руйнування гірських порід з утворенням вторинних глинистих *мінералів*) — каолінітові й монтморилонітові глини, бентонітові глини, вторинні каоліни тощо; хіміко-органогенні (утворюються внаслідок випадання солей з природних розчинів морів, озер і джерел та нагромадження решток організмів) — вапняки, солі, трепели, радіолярити, горючі сланці, вугілля викопне та ін. Утворення О. г. п.— складний геол. процес, що відбувається за схемою: виникнення продуктів руйнування магматичних, метаморфічних чи більш давніх осадочних порід, перенесення їх водою, вітром, льодовиками і відкладання на поверхні суходолу та у водних басейнах. Утворюється пухкий пористий осадок, який з часом поступово внаслідок *діагенезу* перетворюється на осадочну породу. Здебільшого О. г. п. залягають у вигляді проверстків, мають верствувату будову, поруваті. Часто містять рештки викопних організмів. О. г. п. становлять 10% усіх *гірських порід* земної кори, вони вкривають 75% поверхні Землі, утворюючи осадочну оболонку Землі (стратисферу). З О. г. п. пов'язані численні корисні копалини — вугілля викопне, нафта і газ, різні солі, фосфорити, крейда, руди заліза, марганцю, алюмінію, розсипища золота і платини, буд. матеріали тощо. *В. О. Міщенко.*

ОСА́ДЧИЙ Максим Романович [н. 21.I (3.II) 1918, ст. Миколо-Козельськ, тепер смт Миколаївка Широківського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Ростовський-на-Дону пед. ін-т 1952. На пед. роботі з 1940. В 1943—44 працював учителем математики в школах Ростов. обл., з 1944 — у м. Макіївці Донец. обл.— учителем математики, заст. директора, директором серед. шкіл. З 1980 — на пенсії. *О. К. Боброва.*

ОСА́ДЧИЙ Тихон Іванович (30.VI 1866, с. Будище, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 24. XII 1945) — укр. економіст і земський статистик ліберально-народницького напряму, кооператор. Автор багатьох праць з питань сел. землеволодіння і землекористування, в яких зібрано великий фактичний матеріал, зокрема з питань диференціації селянства. Праці О. «Щербановська волость, Єлизаветградського повіту, Херсонської губ.» В. І. Ленін дав позитивну оцінку в творі «Розвиток капіталізму в Росії». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції вчителював на Чернігівщині, брав участь у роботі рад. кооп. організацій.

В. І. Освецимський.

О́САКА — місто в Японії, на Пд. о. Хонсю, адм. ц. префектури Осака. Значний порт на узбережжі зат. Осака Внутрішнього Японського м., в дельті судноплавної р. Йодо. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт міжнар. значення. 2,8 млн. ж. (1975). Разом із передмістями і містами-супутниками утворює індустр. ядро одного з гол. екон. районів Японії — Кансай. Провідні галузі пром-сті — металургія і машинобудування (судно-, приладо-, верстатобудування, транспортне, енергетичне, виробн. радіотех. устаткування, сталевих конструкцій тощо). Розвинута хім. (синтетичні матеріали, гумові, лакофарбові й фарм. вироби, штучні волокна), поліграф., шкірянозвут., текст. (бавовняні та вовняні тканини) пром-сть. Цем., склоробно-керамічні, деревообр., харч. (борошномельні, рибоконсервні, цукрові) та ін. підприємства. О.— важливий торг.-фінанс. центр; тут зосереджені біржі, торг.-пром. палати, правління акц. т-в, відділення великих банків країни. 2 ун-ти та ін. вузи. Міський музей красних мистецтв. Планетарій. Метрополітен. У 1970 в О. відбулася всесвітня виставка «ЕКСПО-70». Архіт. пам'ятки 6—17 ст. Одне з найдавніших міст Японії, відоме з 4—7 ст.

О́СБОРН (Osborne) Джон (н. 12. XII 1929, Лондон) — англійський драматург, актор, кіносценарист. Творчу діяльність О. почав з 1949. Драма «Огляньея в гніві» (1957) — програмний твір руху «сердитих молодих людей». Протест проти суспільних та етичних норм бріт. середнього класу, проти бездуховності його існування втілював у формі істор. драми («Лютер», 1961), політ. фарсу («Кров Бамбергів», 1963), соціально-психологічної драми («Непідсудна справа», 1964). Центр. тема драм «Час — теперішній», «Готель в Амстердамі» (обидві — 1968), «На Захід від Суецу» (1971) та ін.— глибока криза брит. суспільства, в зображенні якої О. часом вдається до прийомів *театру абсурду* («Почуття відчуження», 1972). Твори О. вплинули на розвиток драматургії «нової хвилі» (Ш. Ділені, Р. Болт, Б. Копс, А. Уескер та ін.).

Тв.: Рос. перекл.— Оглянись во гневе. М., 1959; Неподсудное дело. В кн.: Семь английских пьес. М., 1968; Пьесы. М., 1978. *Н. Ю. Жлуктенко.*

ОСВЕ́НЦІМ (Oświęcim) Станіслав (н. після 1605, Седліски — вересень 1657) — польс.-шляхетський мемуарист. Служив при дворі С. *Конецпольського.* Залишив щоденник (дійшов до нас у фрагментах за 1643—47 та 1650—51), який містить дані про соціально-екон. становище укр. селянства та козацтва напередодні визвольної війни укр. народу 1648—54 та відомості про воєнні операції сел.-козац. війська 1650—51 проти польс.-шляхет. армії. Вороже ставився до боротьби укр. народу проти феод. і нац. гніту.

ОСВЕ́НЦІМ — місто на Пд. Польщі, в Бельському воєводстві. Розташований на р. Солі, при її впадінні в Віслу. 44 тис. ж. (1977). Важливий центр хім. пром-сті країни (виробн. пластмас, синтетичного каучуку). Шкіряний з-д, підприємства харч. пром-сті. Музей, створений на місці колишнього нім.-фашист. концентраційного табору *Освенцім.* Архіт. пам'ятки 13 ст.

Освенцім. Урна з прахом жертв, спалених у крематоріях Бжезінки.

ОСВЕ́НЦІМ — нім.-фашист. концтабір біля м. Освенціма (Польща) 1940—45. Об'єднував два окремі табори: О. і Бжезінку. За час існування в О. знищено понад 4 млн. чол., у т. ч. бл. 20 тис. рад. військовополонених. Перші підпільні орг-ції в О. виникли 1940. У 1941 створено орг-цію рад. військовополонених.

З кін. 1942 створювалися нац. групи Опору: австр., франц., нім., бельг. та ін. Найчисленнішою і бойовою була рад. група, ядро якої становили офіцери В. Іванов, В. Сітнов, К. Карцев, О. Лебедєв і Ф. Скиба. У 1943 було створено міжнар. інтернац. орг-цію, в гол. к-т якої ввійшли Ю. Циранкевич, Е. Бургер, Б. Баум, Т. Голуй, Г. Лангвейн, Б. Сверчина, О. Ф. Лебедєв. Серед учасників антифашист. підпілля були люди різних національностей, у т. ч. українці Т. У. Дуракова, Г. О. Кузьменко, О. М. Клименко, І. П. Орленко та ін. У Бжезінці активно боролися проти ворога І. Миронов, П. Мішин, М. Виноградов, В. Сороко, з 1944 групу очолив Д. М. *Карбишев.* Восени 1944 міжнар. підпільна орг-ція готувала повстання, але через достроковий виступ окремих груп повстання було жорстоко придушене фашистами. 27.І 1945 в'язнів О. визволили рад. війська. На тер. О. 1946 створено музей.

М. М. Лемещук.

Осака. Вид частини міста.

ОСВЕЦИ́МСЬКИЙ Володимир Іванович [10 (22).VI 1886, Камишлов, тепер місто Свердл. обл.— 4.XII 1955, Одеса] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1947. Сценічну діяльність почав 1904 у трупі М. Строєва. Працював у театрах Петербурга, Одеси, Харкова, Риги, в моск. *Малому театрі* (1918—23), Ленінгр. театрі драми ім. О. Пушкіна (1924—26 і 1933—36). В 1936—48 — актор Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки, 1948—55 — Одес. рос. драм. театру ім. А. Іванова. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Каренін («Живий труп» Л. Толстого), Фірс («Вишневий сад» Чехова), Іван Коломійцев («Останні» М. Горького), Дубравін («Вогненний міст» Ромашова) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *Л. М. Новоселицька.*

ОСВІ́ТА — процес і наслідки засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок, необхідних для практичної діяльності. О.— необхідна умова підготовки до життя і праці, осн. засіб прилучення до культури. Осн. шлях одержання О.— *навчання* і *виховання* в навч. закладах. Значну роль у засвоєнні знань, розумовому розвитку людини відіграють і різні форми *підвищення кваліфікації, самоосвіта, культурно-освітня робота,* участь у суспільно-корисній праці. Зміст О., її рівень визначаються вимогами сусп. виробництва, зумовлюються сусп. відносинами, станом науки, техніки і культури та рівнем розвитку шкільної справи і пед. науки. В класовому суспільстві О. має класово-істор. характер, що виявляється у побудові системи *народної освіти,* змісті О. й методах навчання.

Залежно від характеру підготовки до життя і праці розрізняють заг. і спец. освіту. В соціалістичних країнах заг. О. покликана озброїти учнів сукупністю знань з основ наук, виробити навички й уміння, необхідні для всебічного розвитку особистості, виховати активних і свідомих будівників соціалізму й комунізму, сформувати основи комуністичного світогляду. Заг. О.— необхідна передумова оволодіння будь-якою професією на рівні сучас. досягнень науки, техніки і культури. Спец. освіта дає знання, уміння і навички, необхідні працівникові конкретної професії і відповідної кваліфікації. За рівнем *професійну освіту* поділяють на *вищу освіту, середню спеціальну освіту* і *професійно-технічну освіту.* Профес.-технічні, середні спец. і вищі навч. заклади вирішують завдання підготовки кадрів, які швидко орієнтуються у виробничій діяльності, можуть поєднувати широкі заг.-тех. і культур. знання з оволодінням конкретною спеціальністю.

Д. І. Румянцева.

ОСВІ́ТЛЕНІСТЬ — величина, яка дорівнює відношенню *світлового потоку* $d\Phi$, що падає на малий елемент поверхні, до площі dS цього елемента: $E = d\Phi/dS$. Для точкового джерела світла $E = I \times (\cos^2 \alpha)/r^2$, де I — *сила світла*, α — кут між напрямом світлового потоку і перпендикуляром до dS, r — віддаль від джерела до dS. Одиницею вимірювання О. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *люкс*.

ОСВІ́ТЛЕННЯ — створення певної *освітленості* об'єктів, що забезпечує зорове сприйняття або можливість фіксування їх світлочутливими матеріалами чи пристроями. Розрізняють О. природне (створюване Сонцем, ін. небесними світилами, атм. електр. розрядами тощо), штучне (звичайно *освітлювальними приладами;* див. також *Освітлювальна установка*) і мішане. Найсприятливішим для людини є природне О. Належний рівень його у будинках і окремих приміщеннях забезпечується перекриттями і стінами з світлопроникних матеріалів, верхніми (у покрівлі) ліхтарями, бічними вікнами. Кращому використанню природного О. сприяє раціональна забудова міськ. кварталів, правильна орієнтація будинків тощо. Штучне О. (гол. чин. електричне) доповнює природне, компенсує його добові зміни. Осн. вимоги до штучного О.— достатній рівень, рівномірність і незмінність освітленості у часі. Штучне О. буває загальне, місцеве (робочих місць) і комбіноване; робоче (для повсякденного користування) та аварійне (при виході з ладу робочого). Широко запроваджується штучне (утилітарне та архітектурно-декоративне) О. населених місць: трансп. магістралей, вулиць, площ тощо. Утилітарне О. сприяє безпеці руху транспорту і пішоходів. Архіт.-декоративне О. надає яскравості фасадам будинків, фонтанам, зеленим насадженням, позначає контури будов, зумовлює різні світлові ефекти. В СРСР природне О. приміщень і штучне О. регламентуються *Будівельними нормами і правилами*. Раціональне О., що відповідає гігієнічним та екон. вимогам і є нерідко складним інженерно-гігієнічним завданням, дає можливість підвищувати продуктивність праці, запобігати травмам, деяким захворюванням, створювати сприятливі умови для життя і діяльності людини.

Літ.: Черниловская Ф. М. Освещение промышленных предприятий и его гигиеническое значение. Л., 1971; Воронец Л. А. Искусственное освещение помещений. К., 1979.

ОСВІ́ТЛЮВАЛЬНА АРМАТУ́РА — сукупність допоміжних деталей та пристроїв, що забезпечують нормальну експлуатацію *освітлювальних приладів*. Нею перерозподіляють світловий потік штучного джерела світла в належному напрямі, захищають очі від світлових променів (змінюючи інтенсивність і *спектр оптичний* випромінюваного світла), кріплять джерело світла у потрібному положенні, захищають його від мех. пошкоджень, пилу або вологи, ізолюють від вибухо- і пожежонебезпечних середовищ, підводять і перемикають електр. струм тощо. Арматурою такого типу є розсіювачі (напр., плафони), відбивачі (з дзеркальним або ін. покриттям), заломлювачі (ними змінюють напрям світлових променів), світлотехнічні патрони, герметичні корпуси, *перемикачі, контактори* та ін. деталі й пристрої. Розрізняють О. а. звичайну й архітектурно-художню, переносну і стаціонарну. Конструкція О. а. зумовлюється в основному типом джерела світла та призначенням арматури.

ОСВІ́ТЛЮВАЛЬНА УСТАНО́ВКА — установка для штучного *освітлення* об'єктів. Поняття О. у. стосується переважно установок електр. штучного освітлення, що складаються в основному з *освітлювальних приладів,* розподільних щитів, пускорегулювальної та ін. апаратури. В СРСР будова й експлуатація О. у. регламентуються нормами й правилами, за якими установки такого типу мають забезпечувати належне (з достатньою *освітленістю*) освітлення, бути економічними, надійними в роботі, електро- та пожежобезпечними, нескладними для монтажу і тех. обслуговування. О. у. використовують на підприємствах, в установах, ними освітлюють мости, пам'ятники, стадіони, фонтани та ін. об'єкти. Вони є часто елементом худож. оформлення приміщень, будинків, вулиць тощо. До О. у. належать також установки для оздоровчого опромінення (див. *Світлолікування*).

ОСВІ́ТЛЮВАЛЬНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади для штучного *освітлення* об'єктів; різновид *світлових приладів*. Складаються з *освітлювальної арматури* та штучного *джерела світла*. В О. п. деяких типів є оптичні системи (напр., *конденсори*). Розрізняють О. п. далекої (див. *Прожектор*) і близької (див. *Світильник*) дії. Прожектори або світильники деяких типів поєднують в *освітлювальних установках*. О. п. застосовують у промисловості, міськ. г-ві, на транспорті, у побуті тощо.

ОСВІ́ТНІ ТОВАРИ́СТВА на Україні — громад. організації, які проводили культур.-осв. роботу серед населення України в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Найпомітнішою була діяльність «Київського т-ва грамотності» (1882—1907), «Київського т-ва сприяння початковій освіті» (1882—1918), «*Харківського товариства грамотності*» (1869), а на Зх. Україні — «*Товариства наукових викладів імені Петра Могили*», засн. 1907 у Львові, т-ва «*Руська бесіда*» на Буковині (1869—1918), т-в «*Просвіти*» (з поч. 20 ст. діяли й на тер. України, що була у складі Росії).

О. т. організовували б-ки, читальні, клуби, *недільні школи*, видавали підручники, наук.-популярну л-ру, поширювали с.-г. знання, проводили публічні лекції, літ.-муз. вечори та ін. культур.-осв. заходи. Діяльність О. т. мала бурж.-ліберальний характер, а в кін. 19 — на поч. 20 ст., особливо в т-вах «Просвіти», посилився вплив бурж.-націоналістичних елементів. У 20—30-х рр. численні т-ва «Просвіти» в Галичині і на Волині працювали під впливом комуністів, б-ки їх поповнювалися марксистською, в т. ч. й рад. літературою. О. т. на Україні часто зазнавали переслідувань з боку царизму, а на Зх. Україні — з боку австро-угор. і польс. урядів.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції деякі О. т. припинили діяльність, інші перебудували її відповідно до завдань Рад. влади. Виникли нові О. т. й установи: т-во «*Геть неписьменність*», т-во «*Знання*» Української РСР, клуби, палаци й будинки культури тощо. Див. також *Київські освітні товариства*.

Літ.: Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.). К., 1961.

П. Д. Соломуха.

ОСВІ́ЧЕНИЙ АБСОЛЮТИ́ЗМ — політика ряду європейських феод.-абсолютистських держав (див. *Абсолютизм*) у 2-й пол. 18 ст., яка полягала в тому, щоб шляхом деяких реформ врятувати від революційної ломки феодально-абсолютистський лад і пристосувати його до нових історичних умов розвитку капіталістичного укладу. Набув форми наслідування ідей *Просвітительства* (звідси назва). Просвітителі висунули ідею «освіченого монарха», здатного перебудувати суспільство за порадами філософів, яка об'єктивно віддображала прагнення поміркованоліберальної буржуазії домогтися бурж. перетворення суспільства внаслідок реформ зверху. В умовах складання бурж. відносин феод.-абсолютистські д-ви Європи (Австрія, Іспанія, Португалія, Данія, Швеція, Пруссія, Росія) провели ряд реформ в дусі освіченого абсолютизму, які обмежували станові привілеї і скасовували найвідсталіші форми феод. гноблення. Деякі з цих реформ об'єктивно сприяли розвиткові капіталістичного ладу. Проте в цілому політика О. а. була далекою від ідеалів просвітителів. Так, у 60-х рр. 18 ст., коли *Катерина II* загравала з просвітителями і лицемірно проголошувала себе прихильницею О. а., царський уряд насправді проводив реакційну політику, спрямовану на зміцнення класового панування рос. дворянства, жорстоко придушував нар. виступи. Політика О. а. не змогла подолати осн. суперечності епохи і повсюдно була замінена відкритою феод. реакцією. *Г. Й. Хенегар.*

ОСВО́ЄННЯ ОСУ́ШЕНИХ ЗЕМЕ́ЛЬ — комплекс меліоративних, агротехнічних і організаційно-госп. заходів, спрямованих на правильне, високоефективне використання осушених земель, скорочення строків досягнення на цих землях проектної врожайності. Осн. завданням О. о. з. є приведення поверхні новоосвоюваних угідь (див. *Осушення земель*) у придатний для дальшого *обробітку грунту* стан за допомогою *культуртехнічних робіт*. О. о. з. включає також важливий організаційно-госп. захід — введення і освоєння *сівозмін* (овочевих, овочево-кормових, польових та лукопасовищних).

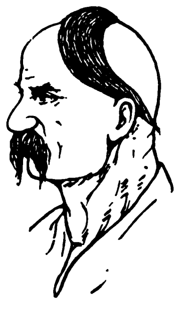

Оселедець.

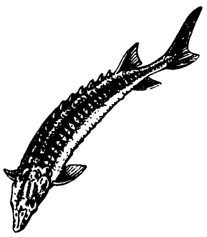

Осетер російський.

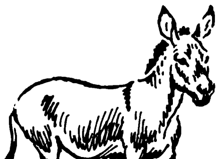

Осел африканський.

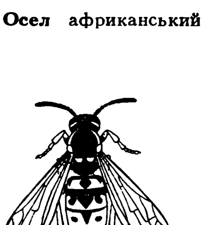

Оси справжні. Paravespula germanica.

В засушливі періоди при О. о. з. застосовують *зрошення,* будуючи для цього *осушувально-зволожувальні системи.* *Х. М. Стариков.*

ОСВО́ЄННЯ ПІСКІ́В — система агролісомеліоративних і агротехнічних заходів, спрямованих на закріплення *пісків* та їх господарське використання. В СРСР площа неосвоєних піщаних територій становить бл. 80 млн. га. На Україні піски займають значні площі на Поліссі, вздовж річок Дніпра, Десни, Сіверського Дінця та ін., на узбережжі Чорного та Азовського морів — всього понад 250 тис. га. При швидкості вітру 4—5 м/с голі, не вкриті рослинами піски починають розвіюватися, а при вітрі 10 м/с і більше здіймаються піщані бурі, коли пісок засипає родючі грунти, луки, шляхи, водойми тощо. Щоб перетворити піщані території на с.-г. угіддя, насамперед вживають заходів щодо закріплення пісків. Для цього їх обробляють в'яжучими речовинами і хімікатами (нерозином) або застосовують механічні захисти (стоячі, у вигляді тинків з очерету, лози чи устилкові з гілля і хмизу), *травосіяння,* садять шелюгу тощо. Жовті горбасті піски недавнього походження непридатні для с.-г. використання, тому їх освоюють лише під *лісорозведення.* Див. також *Олешківські піски, Ерозія грунту, Агролісомеліорація, Піскозакріплювальні насадження.* *Б. Й. Логгінов*

ОСЕЇ́Н (від лат. osseus — кістковий) — білок з групи *склеропротеїнів* — білків тваринного походження; головна органічна складова частина кісткової тканини (див. *Кістка*).

ОСЕ́Л (Asinus) — підрід ссавців роду кінь родини *конячих.* О. менші за власне коней (вис. в холці 1,1—1,4 м), мають довгі, дуже рухливі вуха, високі вузькі копита. Рогових мозоль («каштанчики») на задніх кінцівках немає. Хвіст довгий (60—80 см) з китицею на кінці. 1 сучас. вид — A. asinus з двома підвидами: О. африканський (A. a. africanus), О. сомалійський (A. a. somaliensis). Живуть у пустелях, напівпустелях і степах Африки, Серед. і Передньої Азії. Тримаються табунами. Дуже нечисленні, перебувають під охороною. Вважають, що обидва підвиди є родоначальниками свійського осла. В плейстоценових відкладах Європи зустрічаються рештки викопного дикого О. європейського (A. hidruntinus).

ОСЕЛЕ́ДЕЦЬ — пасмо волосся (чуб) на виголеній голові, що іноді спускалося на лоб і закидалося за вухо. Відомий у давніх слов'ян, українців, болгар. Перша писемна згадка про О. належить візантійському історику *Льву Діакону* (10 ст.), який описав зовнішність київського кн. *Святослава Ігоровича.* Особливо поширений О. був у запорізьких козаків (16—18 ст.).

ОСЕЛЕ́ДЦЕВІ (Clupeidae) — родина риб ряду *оселедцеподібних.* Тіло довж. до 50 см, видовжене, сплюснуте з боків, вкрите великою циклоїдною *лускою.* На череві — гострий кіль із складених удвоє колючкоподібних лусочок. Спина зеленувато-сіра, боки і черевце сріблясті. Поширені О. в океанах і морях майже усього світу. Більшість О.— морські риби, частина є прохідними, які для нересту заходять у річки, деякі — постійні мешканці прісних вод. Ікра пелагічна. Живляться гол. чин. безхребетними, іноді — дрібною рибою. Відомо бл. 50 родів, що об'єднують 160 видів. В СРСР — 11 родів, в т. ч. на Україні — 4. Найпоширеніші представники: оселедець чорноморсько-азовський прохідний (Alosa brashnicovi maeotica), оселедець чорноморсько-азовський (A. kessleri pontica), *пузанок* чорноморсько-азовський (A. caspia tanaica), чорноморська кілька, або *шпрот,* азовсько-чорноморська тюлька (Clupeonella delicatula delicatula) і *сардини.* У викопному стані О. відомі з нижньокрейдяних відкладів. О.— один з найважливіших об'єктів світового рибальства. *А. Я. Щербуха.*

ОСЕЛЕДЦЕПОДІ́БНІ (Clupeiformes) — ряд *костистих риб.* Тіло стиснене з боків, сріблясте, грудні плавці розташовані низько, черевні — посередині живота, спинний — один, без колючок. Плавальний міхур майже в усіх О. сполучається з кишечником. *Луска* здебільшого циклоїдна; ганоїн на лусці та кістках голови є тільки у викопних форм. Ряд об'єднує 15 родин викопних і бл. 50 родин сучасних риб, досить різноманітних за морфологіч. і біологіч. ознаками. Більшість сучасних О.— морські риби, поширені в басейнах Тихого, Атлантич. і частково Пн. Льодовитого океанів; частина — прохідні риби; окремі види живуть лише в прісних водах. В межах СРСР — 7 родин (*оселедцеві,* анчоусові, *лососеві,* харіусові, корюшкові, золоті корюшки, саланксові). У викопному стані О. відомі з верхньотріасових відкладів. О. мають важливе промислове значення.

ОСЕ́ЛІВСЬКА СТОЯ́НКА — багатошарове поселення часів *кам'яної доби,* виявлене на правому березі Дністра поблизу с. Оселівки Кельменецького р-ну Чернів. обл. Відкрили О. с. в 20-х рр. 20 ст. рум. вчені. Досліджувала її 1966—68 археол. експедиція Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Відкрито залишки трьох різночасних поселень. Два раніших поселення, при дослідженні яких було виявлено залишки вогнищ, кістки мамонтів, коней, зубрів, пн. оленів, крем'яні вироби, належать до т. з. оріньяко-солютрейського часу пізнього *палеоліту.* Верхнє поселення, при розкопках якого знайдено кістки коней, пн. оленів, волохатих носорогів, зубрів, крем'яні вироби тощо, датується добою *мезоліту.*

ОСЕТЕ́Р (Acipenser) — рід риб родини *осетрових.* Тіло довж. до 3 м, маса до 200 кг, іноді 300 кг (осетер атлантичний). Прісноводні й прохідні риби; нерест в річках у березні — серпні. Відкладають від 5 тис. до 6 млн. ікринок. Статевої зрілості досягають на 4—15-му році. Поширені О. у водах Європи, Пн. Азії й Пн. Америки. Всього відомо 16 видів, з них в СРСР — 8, у т. ч. на Україні у водоймах Азово-Чорноморського басейну — 5 видів: осетер російський (A. güldenstädti), осетер атлантичний (A. sturio), *шип, стерлядь* і *севрюга.* О.— цінний об'єкт промислу. Провадиться робота по відтворенню запасів і штучному розведенню О. в Дніпрі та ін. водоймах України.

ОСЕТИ́НИ (самоназва — ірон, на Зх. Пн. Осетії —дигорон) — нація, основне населення Пн.-Осет. АРСР і Пд.-Осет. а. о. Живуть також у ряді районів Груз. РСР, Каб.-Балк. АРСР, у Ставропольському краї, в т. ч. в Карач.-Черкес. а. о. Заг. чисельність — 542 тис. чол. (1979, перепис). Мова осетинська (див. *Осетинська мова*). Сформувалися О. в результаті змішання давнього аборигенного населення з прийшлими народами — *скіфами, сарматами* і особливо *аланами.* Міцний союз аланів-осетинів, що склався на тер. Центр. Кавказу, в 13 ст. був розгромлений монголо-татарами. З кін. 15 ст. відновився процес формування осетин. народності (тривав до 18 ст.). Після нашестя монголо-татар (13 ст.) та ін. завойовників алани-осетини були витіснені з родючих рівнин Пн. Кавказу в гірські ущелини Центр. Кавказу. Після приєднання Пн. Осетії до Росії (1774) частина О. повернулася на рівнину. За релігією більшість О.— православні, є також мусульмани-суніти. Осн. заняттями були на рівнинах — землеробство, в горах — скотарство. Давні види ужиткового мистецтва О.— різьблення на дереві й камені, художня обробка металу, вишивання. Серед різних жанрів фольклору виділяється *нартський епос.* За Рад. влади докорінно змінилися життя і побут О. Вони здобули автономію, сформувалися в соціалістичну націю; розквітла культура О. Див. також *Північно-Осетинська АРСР, Південно-Осетинська автономна область.*

ОСЕТИ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — література *осетин,* що живуть в Пн.- Осет. АРСР і Пд.-Осет. а. о. Осет. народ мав різноманітну за жанрами нар. творчість: *нартський епос,* сказання про героїв дарездзанів, казки, пісні, прислів'я, перекази тощо. В серед. 18 ст. створено осет. писемність на основі рос. графіки. Перша книга осет. мовою — «Короткий катехізис» (1798). В 1865 Т. Мамсуров написав перші вірші осет. мовою, проте його творчість стала відомою лише за рад. часу. Найзначнішим письменником, мислителем і громад. діячем осетин в 19 ст. був К. *Хетагуров.* Він писав рідною мовою поетичні твори, пройняті ідеологією революц. демократизму. Серед його сучасників виділяються І. Кануков, О. Кубалов, Б. Гурджібеті. 19 ст. для О. л. було періодом становлення. На поч. 20 ст. з'явилася нац. преса. Творцями нац. драматургії і прози були Є. Бритаєв, С. *Гадієв,* А. *Коцоєв,* Ц. *Гадієв.* За рад. часу О. л. дістала можливість всебічно розвиватися. Твори Ц. Гадієва, Г. Баракова, С. Баграєва, А. Коцоєва, *Нігера* (І. Джанаєва) та ін. були пройняті пафосом боротьби за революц. перетворення. Після утворення 1924 Пн.-Осет. АРСР вийшли збірки А. Коцоєва і С. Кулаєва, вірші Г. Баракова, Ц. Гадієва та ін. В 20—30-і рр. виступали прозаїки К. Фарніон, Б. Боцієв, Д. *Мамсуров*, Т. Басаєв, поети Т. Єпхієв, Г. Кайтуков, Х. Плієв, М. Камбердієв та ін. В роки Великої Вітчизн. війни воєнна тематика переважала в усіх жанрах. У повоєнні роки з'являються прозові твори Є. *Уруймагової*, М. Гаглоєва, Д. Джіоєва, М. *Цагараєва*, Г. Джатієва, зб. віршів Г. Кайтукова, Г. Дзугаєва, *Гафеза* (Ф. Гаглоєва), Б. Мартазова, Р. Асаєва, Д. Туаєва, С. Бритаєва та ін. В 60—70-х рр. в О. л. прийшли В. Гаглоєв, Г. Хугаєв, Р. Хубецова, Г. Бестатути, Х. Дзуццати, В. Малієв, Ш. Джикаєв, К. Ходов та ін. В галузі критики і літературознавства працювали і працюють Х. Ардасенов, Г. Гагієв, Н. *Джусойти*, С. Мерзоєв, Г. Калоєв та ін.

Осетино-укр. літ. зв'язки склалися ще у 19 ст. Україні присвятили свої твори І. Кануков («Малоросам»), Г. Цаголов («Пам'яті Шевченка»). Визвольною боротьбою осетинів захоплювався Т. Шевченко. С. Васильченко написав «Осетинські казки» (1912). Життя і творчість К. Хетагурова пов'язані з Україною. В перекладі осет. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, П. Тичини, В. Сосюри, антологія укр. л-ри, збірки укр. оповідань. Україну, Т. Шевченка оспівали Б. Муртазов, Т. Балаєв, Т. Кочієв та ін. На Україні в перекладі В. *Чередниченко* видано укр. мовою нартський епос і зб. «Осетинські оповідання» (1931), зб. поезій К. Хетагурова «Осетинська ліра» (1950, перекл. за ред. П. Тичини) та ін., літ.-критичні праці «Коста Хетагуров і Україна», «Шевченко і Осетія» (обидві—1961), поставлено п'єсу А. Токаєва «Женихи».

ОСЕТИ́НСЬКА МО́ВА — мова *осетинів*. Належить до іранської групи індоєвроп. сім'ї. Розмовляє нею 478 тис. чол. (1979, перепис). О. м. є нащадком мови *аланів* і *скіфів*. Зазнала значного впливу мов народів Кавказу. У сучас. О. м. розрізняють два діалекти: дигорський та іронський, який покладено в основу літ. мови. Характерні риси О. м.: поділ голосних на сильні й слабкі, наявність зімкнено-гортанних приголосних. Відмінювання аглютинативне, а дієвідмінювання — флективне. Категорії роду немає. Є десяткова й двадцяткова система лічби. Найдавніша пам'ятка О. м. (грец. літерами) — Зеленчуцький напис — належить до 941. Сучас. алфавіт О. м.— на основі російського. О. м. існує багата *осетинська література*.

Літ.: Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. М.—Л., 1949; Грамматика осетинского языка, т. 1—2. Орджоникидзе, 1963—69. *К. Є. Гагкаєв.*

ОСЕ́ТІЯ — істор. область у центр. частині Кавказу, населена переважно *осетинами*. Пн. О. було приєднано до Росії 1774, Пд. О.— 1801. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Пн. О. 1920 ввійшла як Осетинський (Владикавказький) округ до Горської АРСР, Пд. О. 1922 — до Груз. РСР на правах авт. області. В 1924 утворено Пн.-Осетинську а. о. (з 1936 — Пн.-Осетинська РСР) у складі РРФСР. Див. також *Північно-Осетинська АРСР*, *Південно-Осетинська автономна область*.

ОСЕТРО́ВІ (Acipenseridae) — родина риб групи *хрящових ганоїдів*. Довж. тіла досягає 9 м, маса понад 1 т (білуга). Тіло видовжене, веретеноподібне. Вздовж тіла розміщені 3 або 5 рядів великих кісткових пластинок (пучків). Череп плескатий. Рот має вигляд поперечної щілини і міститься на нижній стороні голови. Хвостовий плавець гетероцеркальний (верхня лопать значно більша за нижню). Скелет переважно хрящовий. О.— прісноводні, напівпрохідні або прохідні риби, статевозрілими стають у 8—10 років і пізніше; у всіх нерест — у річках, прохідні для нагулювання повертаються в море. Живляться рибою або донними безхребетними. Живуть 100 років і більше. Родина О. об'єднує 4 роди: *білуга* (Huso), *осетер*, лопатоніс (Scaphirhynchus) і псевдолопатоніс (Pseudoscaphirhynchus), 25 видів; поширені у водах Пн. півкулі. В СРСР — 13 видів, у т. ч. на Україні — 6: білуга та 5 видів осетрів. О.— дуже цінні промислові риби, відомі ще під назвою «красна риба». Від О. одержують також ікру, що є високоякісним харчовим продуктом (зерниста і паюсна ікра). О.— об'єкт штучного розведення.

ОСЕ́ЦЬКИЙ (Ossietzky) Карл фон (3.X 1889, Гамбург — 4.V 1938, Берлін) — нім. публіцист. З 1910— співробітник ліберально-демократичної й лівої преси. З 1927 редагував прогресивний тижневик «Ді вельтбюне» («Світова арена»). В гостро полемічних статтях і промовах викривав мілітаризм і фашизм, відстоював ідеї демократії і миру, підтримував комуністів, революц. боротьбу нар. мас, Рад. Союз. Не раз був ув'язнений. У 1933 кинутий фашистами до концтабору, де тяжко захворів і помер. В НДР видано «Твори» О. (т. 1—2, 1966). Нобелівська премія Миру, 1936.

Літ.: Кривуля В. И. Он ненавидел войну. М., 1966.

Н. М. Матузова.

О́СИ — спільна назва багатьох родин жалячих *перетинчастокрилих* комах. До О. належать *дорожні оси*, *німки*, *риючі оси*, *оси справжні*, *сколієві* та ін. Понад 20 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди, найбільша кількість їх у тропіках і субтропіках. В СРСР — бл. 2 тис. видів, найчисленніші на Пд. Європейської частини (у т. ч. на Україні понад 600), в Закавказзі та Серед. Азії. Серед О. є корисні види — *ентомофаги*, що можуть регулювати чисельність комах-шкідників; окремі О.— шкідливі (напр., шершні знищують медоносних бджіл). *Г. З. Осичнюк.*

О́СИ СПРА́ВЖНІ, складчастокрилі (Vespoidea) — надродина жалячих комах ряду *перетинчастокрилих*. Тіло (довж. 2—35 мм) чорне з жовтим або червоним малюнком. Передні крила у спокійному стані складають по довжині вдвоє (звідси й друга назва). Живуть поодиноко або сім'ями (гуртосімейні комахи). Поодинокі оси будують комірки-гнізда переважно з глини, личинки їх живляться гусеницями метеликів, личинками жуків або нектаром, пилком квіток. Гуртосімейні О. с. будують гнізда з розжованої, обробленої слиною деревини, личинок вигодовують рослинною і тваринною їжею. З родини О. с.: справжні оси (Vespidae), евменові оси (Eumenidae), квіткові оси (Masaridae). Об'єднують бл. 5 тис. видів, пошир. на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР 150 видів, у т. ч. на Україні — бл. 100, серед них Paravespula germanica, Vespa crabro та ін. Деякі гуртосімейні оси шкодять садівництву і виноградарству, *шершні* знищують домашніх бджіл, поодинокі — важливі *ентомофаги*.

Г. З. Осичнюк.

ОСИ́КА, тополя тремтяча (Populus tremula) — листопадне дерево з роду тополя родини вербових. Дводомне дерево до 30 м заввишки. Листки шкірясті, майже округлі або округло-ромбічні, нерівномірно виїмчастозубчасті, сіро-зелені. Квітки одностатеві, у пониклих пурпурових сережках, цвітуть до появи листків. Плід — коробочка. Насіння дрібне з чубком. Поширена в помірних і пн. широтах Євразії, на Україні — як домішка у хвойних і широколистяних лісах, по торфовищах, в плавнях. О. використовують як декоративну, фітомеліоративну, фарбувальну і кормову рослину. З деревини виготовляють папір, штучний шовк, сірникову соломку. В народ. медицині кору О. використовують як жарознижуюче, при подагрі, ревматизмі, бруньки — від геморою, проносу, дизентерії.

А. П. Лебеда.

ОСИ́ННИКИ — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР. Розташовані на р. Кондомі (бас. Обі). Залізнична станція. 60 тис. ж. (1980). Добування кам. вугілля, підприємства харч. пром-сті. Гірничий технікум. Утворене 1938.

ОСИ́НСЬКИЙ Антін (бл. 1720 — бл. 1765) — укр. скульптор. Жив і працював у Львові. Учень Х. Гуттера. Автор головного й двох бічних вівтарів костьолу в с. Лешневі (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.; 1754—55, згорів 1944), скульптурного декору 9 вівтарів костьолу в м. Збаражі (1756—59). Ймовірно, що він є автором жіночих постатей на бічних вівтарях костьолу в с. Наварії (тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл.; 1760—65).

ОСИ́НСЬКИЙ Валер'ян Андрійович [29.X (10.XI) 1852, Таганрог — 14 (26).V 1879, Київ] — рос. революціонер, народник. Н. в дворянській сім'ї. В 1871—72 навчався в Петерб. ін-ті інженерів шляхів. Один з членів-фундаторів «*Землі і волі*» (1876—79), поборник переходу народників до політ. боротьби. В 1877—79 брав участь у революц. русі на Україні: один із засновників і членів першого (Південного) «Виконавчого к-ту рос. соціально-революц. партії», учасник підготовки втечі з Лук'янівської тюрми (Київ) Я. В. *Стефановича*, Л. Г. *Дейча*, І. В. *Бохановського*, а також замахів на деяких представників царської адміністра-

А. Осинський. Алегорична жіноча фігура. Дерево. Середина 18 ст.

Осіріс. Статуетка. 1-е тисячоліття до н. е.

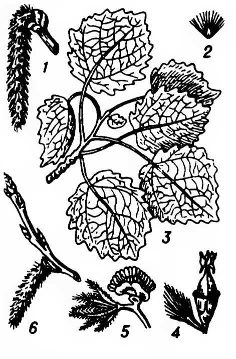

Осика:
1 — чоловіча сережка;
2 — насінина;
3 — гілка з листками;
4 — чоловіча квітка;
5 — жіноча квітка;
6 — жіноча сережка.

П. Д. Осипенко.

Я. О. Осипенко.

В. М. Осипов.

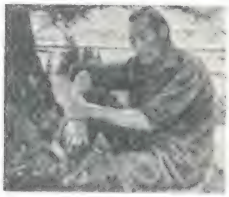

П. М. Осипов. Портрет народного письменника Якутії Д. К. Сивцева. 1973. Якутський музей образотворчих мистецтв.

ції. Організував у Києві (1878) з'їзд революціонерів у питаннях вироблення тактики спільної боротьби проти царського самодержавства. О. заарештовано в Києві в січні 1879. Повішений за вироком Київ. військ.-окружного суду. *С. О. Сосновчик.*

ОСИПЕ́НКО Поліна Денисівна [дівоче прізв.— Дудник; 25.IX (8.X) 1907, с. Новоспасівка, тепер с. Осипенко Бердянського р-ну Запоріз. обл.— 11.V 1939] — рад. військ. льотчиця, майор, Герой Рад. Союзу (1938). Член Комуністичної партії з 1932. В Рад. Армії з 1931. Була льотчицею і командиром ланки в складі винищувальної авіації. Встановила 5 міжнар. жіночих авіац. рекордів. З них найвідоміші безпосадочні перельоти, здійснені 1938 за маршрутами: Севастополь — Архангельськ (на гідролітаку за 10 год пройдено 2416 км), Москва — район Комсомольська-на-Амурі разом з В. С. *Гризодубовою* і М. М. *Расковою* (за 26 год 29 хв пройдено 6450 км). Загинула в авіац. катастрофі. Похована в Москві біля Кремлівської стіни. Нагороджена 2 орденами Леніна.

ОСИПЕ́НКО Ярослав Олексійович (н. 4.X 1928, с. Назавизів, тепер Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл.) — передовик виробництва в нафтопереробній промисловості, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1962. З 1951 працює старшим оператором Надвірнянського нафтопереробного з-ду ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістичної революції. На XXIII—XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Жовтневої Революції. *Й. М. Гах.*

ОСИПЕ́НКО — колишня (з 1939 до 1958) назва м. *Бердянська.*

О́СИПОВ Василь Миколайович [н. 17 (30).XII 1917, Петроград] — рад. військ. льотчик, майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї гвард. бомбардувального авіаполку далекосяжної дії. Брав участь у боях на Пд., Пд.-Зх., Ленінградському та ін. фронтах. Здійснив бл. 400 бойових вильотів. У 1949 закінчив Вищу льотно-тактичну школу. З 1954 — у запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, медалями.

О́СИПОВ Микола Петрович [15 (28).I 1901, Петербург — 9.V 1945, Москва] — рос. рад. виконавець-віртуоз на балалайці, диригент і педагог, засл. арт. РРФСР (з 1940). Навчався в А. Дихова — артиста оркестру В. Андреєва. В 1928—39 — соліст Моск. філармонії, з 1940 — худож. керівник і диригент Держ. оркестру нар. інструментів (з 1946 — Держ. рос. нар. оркестр ім. М. П. Осипова). Вдосконаливши техніку гри на балалайці, О. розширив її виражальні можливості. До репертуару керованого ним оркестру, поряд з нар. піснями й танцями, входили класичні твори (напр., рапсодії Ліста). Брат О.— Дмитро Петрович Осипов (1910—53) — піаніст і диригент.

О́СИПОВ Панас Миколайович (н. 28.II 1928, 2-й Іргідський насліг, тепер частина Гірського р-ну Якут. АРСР) — якут. рад. живописець, засл. художник РРФСР (з 1968), чл.-кор. АМ СРСР (з 1973). В 1949—55 навчався в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова. Твори: «Правління колгоспу» (1967), триптих «Сивий Вілюй» (1969), «Спорудження будинку в наслізі Митах» (1972), «Заслужений тренер СРСР Д. Коркін з учнями» (1971). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

О́СИПОВ Петро Миколайович [н. 14 (27).I 1900, с. Кудемери, тепер Козловського р-ну Чув. АРСР] — чув. рад. письменник, засл. діяч мистецтв Чув. АРСР (з 1940), засл. лікар РРФСР (з 1945). Член КПРС з 1946. Один із зачинателів чув. драматургії. Друкуватися почав 1918 (комедія «Мискара»). Написав понад 20 п'єс — «Кужар» (пост. 1920), «Айдар» (пост. 1924), «Симфонія буднів» (пост. 1935), «Заповітна мрія» (пост. 1960) та ін., романи «Родина Ельгеєвих» (1973), «Брати» (1977). Автор лібретто опери «Перерваний вальс» і муз. комедії «Сваха з Шоршел». Працював у театрі як актор, режисер, перекладач п'єс рос. і зарубіж. класиків. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *П. М. Чичканов.*

ОСИПО́ВИЧЕВА Антоніна (дівоче прізв.— Скршіван, 1880—84 виступала під псевд. Танська; 5.V 1855, Прага — 22.XI 1926, Львів) — укр. драматична артистка й співачка (сопрано). Виступала в польс. мандрівних трупах Ю. Пясецької (1877—80) та В. Антоневського (1894—95). В 1882—1914, 1917—18 грала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1917 — в трупі *«Тернопільські театральні вечори»*, 1918—19 — в *«Чернівецькому українському театрі»*. Ролі: в драм. виставах — Терпелиха («Наталка Полтавка» Котляревського), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Анна («Украдене щастя» Франка), Лимериха («Лимерівна» Панаса Мирного), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Кабаниха («Гроза» О. Островського), Естера («Уріель Акоста» Гуцкова); в оперетах — Тетяна («Підгоряни» Вербицького), Івга («Чорноморці» Лисенка), Ельвіра («Ямарі» Целлера), Чіпра («Циганський барон» Штрауса) та ін. *П. К. Медведик.*

ОСИПО́ВСЬКИЙ Тимофій Федорович [22.I (2.II) 1765, с. Осипово, тепер Ковровського р-ну Владимирської обл.— 12 (24).VI 1832, Москва] — рос. і укр. математик, мислитель-матеріаліст. У 1786 закінчив Петерб. учительську гімназію. З 1803 брав активну участь у створенні Харків. ун-ту. З 1805 був професором цього ун-ту, у 1813—20 — ректором. О. є автором тритомного «Курсу математики» — одного з найкращих на той час рос. посібників у цій галузі. Саме за ним протягом 1-ї чверті 19 ст. викладали математику в Харків. ун-ті. Серед учнів О. був М. В. *Остроградський*. Наук. інтереси О. стосувались також фізики (гол. чином оптики) й астрономії. На філософ. погляди О. позначився вплив ідей Декарта, що знайшло відображення в перебільшенні методологічної ролі математики, в переоцінці пізнавального значення аналітичного методу. Не будучи професіональним філософом, О., однак, приділяв велику увагу питанням *пізнання теорії*. В працях «Про простір і час» (1807), «Про динамічну систему Канта» (1813) та ін. О. піддав критиці ідеалістичні концепції І. *Канта* і Ф. В. *Шеллінга*, відстоюючи матеріалістичні положення про первинність матерії і вторинність свідомості, про об'єктивність простору і часу. Визначаючи об'єктивний характер законів матеріального світу, О. доводив можливість пізнання їх і використання людиною. Активно боровся проти містики, високо оцінював роль освіти й науки. Разом з тим у поглядах на релігію О. залишався на позиціях *деїзму*.

ОСІДА́ННЯ ГРУ́НТУ — опускання масиву грунту (*основи споруди*) під впливом зовн. навантажень, яке не супроводиться докорінними змінами його структури. Зумовлюється пружним стиском мінеральної частини (скелета) грунту (пружня складова О. г.), а також взаємним необоротним зміщенням його частинок внаслідок компактнішого розташування їх (залишкова складова О. г.). Крім того, О. г. може спричинюватися додатковим ущільнюванням грунту під впливом власної маси (напр., в *земляних греблях*, насипах), опусканням земної поверхні при зведенні споруд над виробленим простором (в місцях, де видобувають корисні копалини), зміною гідрогеол. режиму (рівня *грунтових вод*). Величина осідання грунту залежить в основному від його властивостей (деформівності, водонепроникності), діючих навантажень, форми і розмірів навантажуваної площі. Скельні й великоуламкові грунти практично майже не осідають. Осідання піщаних і маловологих грунтів невелике і припиняється із завершенням буд-ва, глинистих водонасичених грунтів — значне і відбувається ще довгий час в процесі експлуатації споруди (іноді воно не припиняється зовсім). При осіданні грунту деформується сама споруда, порушуються нормальні умови експлуатації її. Зважаючи на ці обставини, в споруді передбачають вертикальні наскрізні (осадочні) шви, застосовують фундаменти підвищеної міцності й жорсткості тощо. Величину розрахункового О. г. (її визначають методами *механіки грунтів*) обмежовують граничною деформацією всієї споруди або окремих конструктивних елементів її (розрахунок основ споруд за деформаціями), виходячи з конструктивних особливостей і умов експлуатації споруди. Вимірюють О. г. гол. чин. методами інженерної *геодезії*: високоточним *нівелюванням*, за допомогою електронно-гідростатичних систем тощо. Опускання грунту, що супроводиться

докорінними змінами його структури (напр., мерзлого — при відтаванні), наз. просіданням.
В. Б. Швець.

ОСІ́ЛІСТЬ — 1) Спосіб життя, при якому людина тривалий час живе на одному місці. О. зумовлена певними формами господарства, з'явилася за часів *неоліту* з виникненням рибальства та мотичного землеробства. 2) Ценз О.— встановлений законодавством деяких капіталістичних країн час, протягом якого громадянин має жити на одному місці, щоб набути право участі у виборах представницьких органів держави (див. *Цензи виборчі*). 3) Смуга О.— територія в царській Росії, поза якою не мало права жити трудове євр. населення. Існування смуги О. було одним з проявів шовіністичної політики царизму. 4) В ряді сучас. капіталістичних країн внаслідок політики расової дискримінації запроваджено примусову О. (в США — *резервації* для індіанців, у ПАР — бантустани для негритянського населення). Див. також *Сегрегація*.

ОСІМЕНІ́ННЯ — процес зближення *гамет* у тварин і людини; передує *заплідненню*. Розрізняють зовнішнє О., властиве більшості водяних тварин (багатьом безхребетним, рибам, безхвостим земноводним), і внутрішнє, що відбувається в організмі самки й властиве деяким водяним, усім наземним тваринам і людині. На основі вивчення природного О. розроблено методи *штучного осіменіння*, яке має важливе значення в практиці тваринництва і рибництва.

О́СІНЬ — пора року, яка в Пн. півкулі Землі триває від дня осіннього *рівнодення* (23 вересня) до дня зимового *сонцестояння* (21 чи 22 грудня). У побуті осінніми наз. місяці вересень, жовтень та листопад. У Пд. півкулі Землі в цей час *весна*, а О. припадає на березень, квітень і травень.

ОСІ́РІС — у давньоєгип. міфології бог рослинності, виноробства, місяця, вологи, володар потойбічного світу. Син богині неба Нут і бога землі Геба, брат і чоловік *Ісіди*, брат *Сета*. В найдавніші часи О. вважали богом м. Бусіріса, потім його культ став загальнодержавним. Успадкувавши батькове царство, О. правив мудро і справедливо. Сет (бог темряви) через заздрощі убив його і став правити світом. Лише після тривалої боротьби синові О., *Гору*, вдалося перемогти Сета і стати володарем Всесвіту. О. воскрес і став володарем потойбічного світу. Чимало елементів з культу О. (умираючого і воскресаючого бога) запозичила християнська релігія. Іл. с. 71.

О́СІС Яніс Аугустович [23.VI (5.VII) 1895, Рига — 3.XI 1973, там же] — латис. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). Навчався в Петрогр. ун-ті. З 1916 виступав у латис. петрогр. Новому театрі. У 1919 став актором Робітничого театру Рад. Латвії (з кінця 1919 до 1940 — Нац. театр, тепер Латв. театр драми ім. А. Упіта в Ризі). Працював до 1971. Серед ролей — «Левій» («Йосиф та його брати» Райніса), Гароза («Син рибалки» Лаціса), Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Гвоздилін («Третя патетична» Погодіна), Калібан («Буря» Шекспіра). Створив образ Карла Маркса («Громадянин епохи» Щеглова). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

ОСІ́ЧНИЙ Дмитро Павлович (20. IX 1885, с. Кобаки, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— 26.XI 1962, там же) — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1909. В 1914—19 жив у Росії, де познайомився з укр. і рос. класичною л-рою. Повернувшись до Галичини, працював на селі. Був тісно зв'язаний з літ. об'єднанням «*Горно*». У прогрес. журналах «*Вікна*», «*Нові шляхи*», «Зеркало», «Плуг» друкував вірші про тяжке життя сільської бідноти в умовах панської Польщі. В рад. час окремими виданнями вийшли збірки віршів і прози «Де шум потоків і смерек» (1957), «Думи верховинця» (1962), «Довбушева криниця» (1973).
В. І. Хома.

ОСКА́Л-О́ОЛ Володимир (справж. ім'я — Сат) Базироолович (н. 31. XII 1920, с. Хондергей, тепер Дзун-Хемчинського р-ну Тув. АРСР) — тувин. рад. артист цирку, жонглер і еквілібрист, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1940. В 1939 закінчив Держ. уч-ще циркового мист. У 1941—45 очолював організоване ним циркове відділення Тув. театр. уч-ща, випускники якого склали основу Тув. циркової групи. З 1969 очолює ансамбль жонглерів. Нагороджений орденом Леніна.

ОСКА́РЖЕННЯ у праві — в СРСР право особи подати скаргу на дію чи рішення держ. чи громадського органу або *службової особи*. Право громадян СРСР оскаржити дії службових осіб, держ. і громад. органів визначено Конституцією СРСР (ст. 58), конституціями союзних (в УРСР — ст. 56 Конституції УРСР) і авт. республік. Посилено й ін. гарантії прав громадян на О. Конституція закріпила *право на судовий захист* громадян від дій службових осіб, вчинених з порушенням закону, з перевищенням повноважень і які ущемляють права громадян; на відшкодування втрати, заподіяної незаконними діями держ. і громад. орг-цій, а також службових осіб при виконанні ними службових обов'язків. Відповідно до діючого законодавства скарги можна подавати в письмовій або усній формі у відповідні органи чи службовим особам, яким безпосередньо підпорядковані держ. чи громад. орган, підприємство, установа, орг-ція чи службова особа, дії яких оскаржуються. Скарги на рішення загальних зборів про виключення з членів колгоспів чи ін. кооперативних організацій, які діють під керівництвом *місцевих Рад народних депутатів*, подаються у виконавчий комітет відповідної місц. Ради. У випадках, передбачених законом, скарги можна подавати в *районний* (*міський*) *народний суд*. Службові особи при вирішенні скарг зобов'язані уважно розглянути їх і сповістити скаржника про прийняті рішення. Якщо громадянин з прийнятим рішенням не згоден, він має право оскаржити це рішення у вищестоящий орган, якому безпосередньо підпорядкований держ., громад. орган чи підприємство, що прийняли рішення. Забороняється надсилати скарги громадян для вирішення тим органам або службовим особам, дії яких оскаржуються. Скарги, як правило, вирішуються в строк до одного місяця, а ті, які не потребують додаткового вивчення і перевірки, невідкладно, але не пізніше 15 днів з дня надходження їх до органу, який зобов'язаний вирішити їх по суті. Держ. і громад. органи, підприємства і службові особи, до відання яких не входить вирішення питань, висунутих у скаргах, направляють їх не пізніше як у 5-денний строк за належністю, повідомляючи про це скаржника. За порушення встановленого порядку розгляду скарг, тяганину, бюрократичне ставлення до їх вирішення винні службові особи можуть бути притягнені до дисциплінарної відповідальності. Подача громадянином скарги з наклепницькою метою тягне відповідальність відповідно до діючого законодавства. Скарги на рішення, вироки й ухвали судів розглядаються в порядку і строки, встановлені Цивільно-процесуальним та Кримінально-процесуальним кодексами (див. *Касаційний розгляд справ, Перегляд у порядку судового нагляду*). На рішення держ. арбітражів подаються заяви гол. арбітру відповідного арбітражу в місячний строк з дня винесення рішення. Заяви на рішення відомчих арбітражів розглядаються керівниками відомств.

Літ.: О работе с письмами трудящихся. Сборник документальных материалов. М., 1980. *О. Г. Павшукова.*

А. Осиповичева.

Я. А. Осіс.

В. Б. Оскал-Оол.

ОСКІ́Л, Оскол — ріка в Курській і Бєлг. областях РРФСР та Харків. обл. УРСР, ліва притока Сіверського Дінця (бас. Дону). Довж. 472 км, площа бас. 14 800 км^2. Бере початок на Пд. Середньоросійської височини. Живлення переважно снігове. Замерзає в кінці листопада, скресає у березні. На О. (в межах УРСР) споруджено ГЕС і створено *Червонооскільське водосховище* для водопостачання Донбасу. На О.— міста Старий Оскол, Новий Оскол, Куп'янськ. У долині ріки виявлено залишки поселень періоду *неоліту* (5-е — 4-е тис. до н. е.) і *салтівської культури* (8—10 ст.).

ОСЛА́БЛЕННЯ ФОТОГРАФІ́ЧНЕ — зменшення оптичної густини (ступеня поглинання світла) фотографічного зображення. О. ф. зображень на чорно-білих *фотографічних матеріалах* грунтується на перетворенні частини металевого срібла, яке створює зображення, в розчинні солі, що їх потім видаляють з світлочутливого шару. Таке О. ф. буває субтрактивне (поверхневе), пропорційне і надпропорційне. При субтрактивному О. ф. видаляється однакова кількість срібла з усіх ділянок зображення, внаслідок чого його *контраст* не змінюється або дещо зменшується. Способом субтрактивного О. ф. знімають фотографічну *вуаль*, виправляють *нега-*

тиви, одержані з надмірною *експозицією*, та ін. В процесі пропорційного О. ф. більша кількість срібла видаляється на ділянках зображення з більшою оптичною густиною. Пропорційним О. ф. рівномірно зменшують контраст зображення, виправляють надмірно проявлені негативи тощо. При надпропорційному О. ф. срібло видаляється гол. чин. з ділянок зображення, у яких велика оптична густина. Таким методом виправляють дуже контрастні густі негативи. О. ф. кольорових зображень на багатошарових фотоматеріалах полягає у частковому знебарвленні окремих барвників у спец. розчинах. Таке О. ф. поліпшує кольорову гаму зображень.

О́СЛО — столиця Норвегії, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташоване на узбережжі Осло-фіорду. Значний порт, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт міжнар. значення (Форнебу). 462 тис. ж. (1977). Разом з передмістями і містами-супутниками Берум, Ашер, Сандвіка та ін. утворює міську агломерацію Великого О. з нас. понад 700 тис. чол. Засн. бл. 1048. З 13 ст. — один з торг. центрів *Ганзи*. З кін. 13 ст. до 1380 — резиденція норв. королів. З 1572 — центр дат. адміністрації в Норвегії. Після пожежі 1624 було заново відбудовано на новому місці і названо Хрістіанія (за ім'ям дат. короля Хрістіана IV); мало цю назву до 1924. З 1814 — столиця Норвегії. Під час нім.-фашист. окупації (9.IV 1940—8.V 1945) — один з центрів *Руху Опору*. Найрозвинутіші металообробка й машинобудування (виробн. енергосилового, целюлозно-паперового, електротех., радіоелектронного устаткування; суднобудування і судноремонт). Переробна металургія (виплавка електросталі в Берумі). Підприємства поліграф., текст., швейної і харч. пром-сті. Метрополітен (з 1966). Ун-т Осло (засн. 1811), Держ. академія мистецтв, консерваторія, Норв. академія наук і л-ри. Найбільші б-ки — міська й ун-ту. Університетський музей нац. старожитностей, Норв. нар. музей (засн. 1894), Нац. галерея (засн. 1837), Музей прикладного мистецтва (засн. 1876). В О., на п-ові Бюгде — музей, в якому зберігаються судна норв. вікінгів, корабель «Фрам» і пліт «Кон-Тікі», та Музей народного побуту. Поблизу О. — будинок-музей Р. Амундсена. Нац. театр, Норв. театр, Новий театр Осло, Норв. опера. Серед архіт. пам'яток — залишки Старого міста (з фортецею Акерсхус, бл. 1300, перебудована в 15—16 ст.), барокковий собор (90-і рр. 17 ст.), у стилі *класицизму* королівський палац (1824—48, арх. Г. Д. Ф. Лінстов), ун-т (1838—52, арх. К. Г. Грош); парламент (1866, арх. Е. В. Ланглет), нац. театр (1891—99, арх. Х. Булль), ратуша (1933—50, арх. Г. Арнеберг, М. Поульсон), Будинок уряду (1958, арх. Е. Вікше). Численні парки (Фрогнер-парк, зі скульптурним ансамблем Г. Вігеланна, 1900—43).

Ратуша.

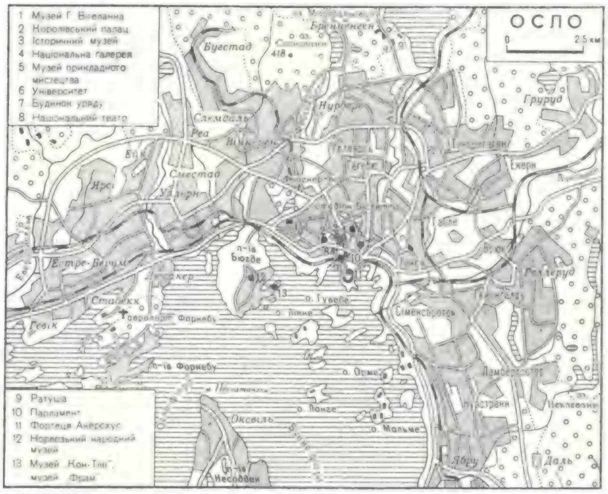

О́СЛО-ФІО́РД — вузька затока біля пд. узбережжя Норвегії, пн. частина зат. Бохус. Довж. 102 км, шир. від 2 до 30 км. Найбільша глиб. 354 м. Багато островів. На березі О.-ф. — м. Осло.

ОСМА́Н I Газі [бл. 1258—1324 (за ін. даними — 1326), Бурса] — тур. султан з 1299 або 1300, засновник Османської династії тур. султанів.

ОСМА́Н II (1605—22) — тур. султан з 1618. За його правління Туреччина вела війну проти Польщі (див. *Хотинська війна 1620—21*). В *Цецорській битві 1620* тур. армія завдала польс. війську, в складі якого були й укр. козаки, тяжкої поразки. В 1621 у бою під Хотином польс. армія, завдяки мужності укр. козаків (бл. 40 тис.), очолюваних П. *Сагайдачним*, розгромила 150-тисячне тур. військо. Внаслідок поразок, завданих тур. армії, уряд О. II змушений був укласти з Польщею *Хотинський мир 1621*. Був убитий *яничарами*.

ОСМАНІ́ЗМ, оттоманізм — політ. доктрина, що її висунули в кін. 19 ст. *молодотурки* в *Османській імперії*. Спочатку декларувала рівність усіх народів імперії, а з 1908, після приходу молодотурків до влади, перетворилася на знаряддя боротьби проти нац. вимог нетур. народів, обгрунтовуючи необхідність їхнього потуречення з метою створення «єдиної османської нації». Нац.-визвольна боротьба арабів, вірмен, болгар та ін. народів проти тур. ярма показала неспроможність О. як засобу збереження цілісності імперії. На зміну йому прийшли ідеології *пантюркізму* і *панісламізму*.

ОСМА́НСЬКА ІМПЕ́РІЯ, Оттоманська імперія — офіційна назва Туреччини до 1922 (походить від імені *Османа I*). О. і. склалася в 15—16 ст. в результаті тур. завоювань в Азії, Європі і Африці, припинила своє існування після 1-ї світової війни 1914—18, юридично — 1922, після ліквідації султанату.

ОСМА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Османія — один з найбільших вузів Індії. Засн. 1918 у князівстві Гайдарабад за правління Османа Алі, ім'ям якого названий. Ф-ти та коледжі О. у. — переважно у м. Гайдарабаді, а також у містах Варангалі, Секундерабаді та ін. У складі ун-ту 10 ф-тів: мистецтв, природничо-наук., усп. наук, комерційний, інженерний, пед., юрид., мед., технологічний та ін. При ун-ті діє 18 коледжів. Крім того, О. у. підпорядковано 92 філіальні коледжі. У 1978/79 навч. р. в ун-ті налічувалося бл. 65 тис. студентів. Викладання ведеться мовами урду, англ., гінді, телугу, маратхі. Видаються «Журнал Османського університету» та праці з питань мистецтва, англ. мовознавства, психології. *А. В. Санцевич.*

О́СМІЙ (Osmium; від грец. ὀσμή — запах), Os — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 76, ат. м. 190,2; належить до *платинових металів*. Природний О. — суміш семи стабільних ізотопів з масовими числами від 184 до 192; найпоширеніший з них ^{192}Os (40,97%). Відкрив О. 1804 англ. хімік С. Теннант. Вміст О. в земній корі бл. $5 \cdot 10^{-6}$ % за масою; він — супутник *платини* та *іридію*. О. — дуже твердий і крихкий метал, синювато-сірого кольору, густ. 22610 кг/м^3 (при т-рі 20° С), $t_{пл}$ 3045 ± 30° С, $t_{кип}$ бл. 5030° С. Компактний О. мало активний, порошкуватий — легко окислюється на повітрі, даючи леткий, надзвичайно токсичний, із запахом гнилої редьки, тетроксид OsO_4. При нагріванні О. реагує з воднем, фтором, хлором, сіркою, фосфором, концентрованими азотною та сірчаною к-тами; утворює багато комплексних сполук, напр. $[OsO_2(NH_3)_4]Cl_2$. Одержують О. при *афінажі* платини. Використовують як *каталізатор*. Сплави О. з ін. металами дуже тверді і стійкі щодо стирання, вони йдуть на виготовлення деталей точних вимірювальних приладів тощо. *В. Л. Павлов.*

ОСМОРЕГУЛЯ́ЦІЯ (від грец. ὠσμός — тиск і лат. regulo — направляю) — фізіологічні й фізико-хімічні процеси в організмі, що забезпечують відносну сталість *осмотичного тиску* його внутрішнього середовища (*лімфи, крові, міжклітинної рідини*). О. здійснюється шляхом надходження в організм і виділення з нього води і солей (гол. чин. хлористого натрію) та розподілу води в організмі. О. властива всім прісноводним і наземним тваринам та людині, з морських організмів — усім хребетним (крім міксин), деяким ракоподібним (див. *Гомойосмотичні тварини*). Найдосконаліша О. у ссавців (у т. ч. в людини), у яких осмотичний тиск підтримується на постійному рівні. Вода виводиться з їхнього організму нирками, потовими залозами, легенями й кишечником, хлористий натрій — нирками і потовими залозами. Здійснюється О. *центральною нервовою системою* за участю *гормонів*. Див. також *Водно-сольовий обмін*.

О́СМОС (грец. ὠσμός — поштовх, тиск) — однобічна *дифузія* молекул розчинника крізь перетинку (мембрану), яка розділяє розчин і чистий розчинник або два розчини різної концентрації і є проникною лише для молекул розчинника. О. зумовлений прагненням системи до *термодинамічної рівноваги* і вирівнювання концентрації розчину з обох боків напівпроникної мембрани. Характеризується т. з. осмотичним тиском, що дорівнює надлишковому тиску, який треба прикласти з боку розчину для припинення дифузійного потоку в нього молекул розчинника. Перевищення надлишкового тиску над осмотичним може привести до оберненої дифузії розчинника — *ультрафільтрації*. О. відіграє особливо важливу роль у біол. процесах (див. *Осморегуляція, Осмотичний тиск* у біологічних системах). Його застосовують для очищення високомол. розчинів від низькомол. домішок (див. *Діаліз*), при визначенні мол. характеристик полімерів та дослідженні різноманітних біол. структур.

ОСМОТИ́ЧНИЙ ТИСК у біологічних системах — тиск, утворений речовинами, розчиненими у клітинах і рідких середовищах організму (див. *Осмос*). За здатністю регулювати О. т. організми поділяють на пойкілосмотичні й гомойосмотичні (див. *Пойкілосмотичні тварини, Гомойосмотичні тварини*). Концентрація речовин, розчинених у рідинах тіла у пойкілосмотичних організмів (більшість морських безхребетних тварин), знаходиться в пасивній рівновазі з концентрацією навколишнього середовища. *Адаптація* клітин цих організмів до змін О. т. здійснюється переважно за рахунок зміни концентрації азотистих органічних речовин, при цьому внутрішньоклітинний вміст неорганічних іонів підтримується на сталому рівні. У гомойосмотичних організмів відносна сталість О. т. забезпечується *водно-сольовим обміном*. Серед гомойосмотичних організмів розрізняють гіперосмотичні (О. т. рідин тіла вищий, ніж О. т. зовн. середовища) та гіпоосмотичні (О. т. менший, ніж зовн. середовища). Гіперосмотична регуляція властива прісноводним організмам (здійснюється за рахунок активного поглинання і затримання солей в рідинах їхнього тіла), морським хрящовим рибам (за рахунок утримання в організмі *сечовини* і деякої кількості триметиламіноксиду) та ін. Гіпоосмотичні організми (морські костисті риби, морські змії і черепахи та ін.) здатні до активного виділення солей. Цей поділ не є абсолютним. Існують костисті риби, які можуть жити у прісній і в морській воді, зберігаючи гіперосмотичність у прісній воді й гіпоосмотичність у морській. У ссавців, у т. ч. людини, О. т. більшості рідин організму такий самий, як О. т. крові, й дорівнює 6,6—8,0 атм. Див. також *Онкотичний тиск*. *І. С. Магура.*

ОСМУ́ — Див. *Об'єднання сучасних митців України*

ОСМЯЛО́ВСЬКА Катерина Олександрівна [н. 13 (26).XI 1904, Полтава] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1951). В 1921 закінчила Київ. *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*. Сценічну діяльність почала 1920 в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка. В 1925—26 працювала у філіалі театру ім. І. Франка, (Донецьк), в 1926—30 — в Одес. укр. драм. театрі, 1930—63 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Оксана («Гайдамаки» за Шевченком), Софія, Маруся («Безталанна», «Житейське море» Карпенка-Карого), Ліда, Соломія («Платон Кречет», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Геро, Віола («Багато галасу даремно», «Дванадцята ніч» Шекспіра), Есмеральда («Собор Паризької богоматері» за Гюго), Ламбріні («Острів Афродіти» Парніса) та ін. Знімалася в кінофільмах «Перекоп», «Наталка Полтавка», «Нескорені» та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

К. О. Осмяловська.

ОСНАБРЮ́КК — місто у ФРН, в землі Нижня Саксонія. Порт на відгалуженні Середньонімецького каналу, вузол з-ць і автошляхів. 162 тис. ж. (1976). Старовинний центр чорної металургії, маш.-буд., текст., взут. та ін. галузей пром-сті. В районі О. — видобування вугілля. Місто засн. у 8 ст.

ОСНА́СТКА ТЕХНОЛОГІ́ЧНА в машинобудуванні — пристрої, за допомогою яких оброблювану деталь (заготовку) встановлюють та закріплюють відносно інструмента і робочих органів верстата. Розрізняють О. т. спеціальну — для певних деталей, універсально-налагоджувальну — для деталей різних за формою і розмірами (її переналагоджують на кожний розмір, замінюючи деякі вузли) та універсальну — для різних деталей. О. т. буває агрегатованою, складеною з самостійних нормалізованих і універсальних вузлів, і неагрегатованою — з вузлів і деталей спец. призначення. Агрегатованою є універсальна збірна О. т., що її складають з типових вузлів і деталей, а потім розбирають. О. т. поділяють на установочну (напр., *оправка, планшайба*), затискну (затискний *патрон*, різьбові, клинові та ін. затискачі), напрямну (напр., *кондуктор*), центруючу, поворотну і ділильну (поворотний стіл, ділильна і револьверна головки тощо). Є також О. т., за допомогою якої складають деталі, а іноді й переміщують їх (пристрої-супутники). Забезпеченість оснасткою характеризує рівень розвитку виробництва, сприяє підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції. *Ю. О. Попченко.*

ОСНО́ВА в мовознавстві — частина змінюваного слова, яка є носієм його лексичного значення. О. виділяють, відокремивши *афікси*, які виражають граматичні значення, — *закінчення* (напр., міст-о, геройськ-ий) або формотворчі суфікси (записа-ти, записа-в), формотворчі суфікси й закінчення (записа-л-а, записа-л-и). До О. може входити й *інфікс* (лат. vin-c-o — «перемагаю» і vic-i — «переміг»). О. історично змінюється. У сучас. індоєвроп. мовах розрізняють непохідні О., що складаються тільки з кореня (біл-ий, мир), і похідні, в яких, крім кореня, є один або кілька живих словотворчих афіксів (біл-яв-ий, мир-н-ий, під-нес-ен-н-я). *М. Я. Плющ.*

«ОСНО́ВА» — укр. громадсько-політ. і літературно-мистецький журнал ліберально-бурж. напряму. Виходив у 1861 (№№ 1—12) і 1862 (№№ 1—10) роках у Петербурзі за редакцією В. М. *Білозерського* з участю П. О. Куліша, М. І. Костомарова. В «О.» співробітничали Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок, М. О. Максимович, О. Ф. Кістяківський та ін. Частина матеріалів друкувалася рос. мовою. «О.» відіграла значну роль у розвитку укр. мови, л-ри і мистецтва на засадах реалізму і народності, обстоювала навчання рідною мовою. В журналі опубліковано уривки з «Щоденника», листи і чимало поезій Т. Шевченка, твори Марка Вовчка, С. Руданського, Л. Глібова, А. Свидницького, О. Стороженка, П. Кузьменка, Д. Мордовця, О. Кониського, істор. праці М. І. Костомарова, М. О. Максимовича, Т. Р. Рильського, В. Б. Антоновича, П. С. Єфименка, О. М. Лазаревського та ін., істор., етногр., фольклорні матеріали. Журнал вів полеміку з шовіністичною і сіоністською польс., рос. і євр. пресою, виступав як проти «виключності і замкненості», так і проти будь-якого нівелювання нац. культури, за вільний розвиток усіх слов'ян. народів, їхнє зближення. У деяких питаннях соціально-екон. і літ. розвитку «О.» стояла на ліберально-консервативних позиціях. В «О.» брали участь передові діячі рос. науки і культури Л. Жемчужников, М. Сухомлинов, П. Якушкін, О. Сєров, В. Межов, М. І. Анненков, П. Лавровський та ін. М. Чернишевський, О. Герцен, О. Пипін підтримували прогрес. починання «О.». Водночас революц. демократич. передові рос. і укр. письменники й культур. діячі гостро критикували журнал за прояви консерватизму й нац. обмеженості, бурж.-ліберальну позицію щодо сел. реформи 1861. *В. В. Яременко.*

ОСНО́ВА в математиці — 1) Назва деяких елементів геометричних фігур. Напр., О. трикутника — будь-яка з його сторін; О. перпендикуляра до якоїсь прямої — точка його перетину з цією прямою; О. піраміди — грань *піраміди*, яка лежить у площині, що перетинає всі грані *многогранного кута*, з якого утворена піраміда. 2) О. степеня — число, яке підноситься до цього степеня. Розглядають також О. *логарифма*, О. *системи числення* тощо.

ОСНО́ВА в ткацтві — сукупність *ниток*, паралельних одна одній і спрямованих вздовж тканини. На ткацькому верстаті тканина створюється взаємним (звичайно перпендикулярним) *переплетенням ниток* О. і *піткання*.

Оскільки в процесі ткацтва нитки О. зазнають (порівняно з нитками піткання) більшого мех. діяння, їх виготовляють з міцнішої і вищої якості пряжі. Міцність ниток О. підвищують також *шліхтуванням*. При машинному *в'язанні* поздовжньо-в'язальним способом нитками О. створюється петельний ряд у трикотажних *полотнах* або виробах.

ОСНО́ВА СПОРУ́ДИ — масив *грунту*, що через *фундаменти* сприймає навантаження від споруди. Буває природною, коли грунтовий масив використовують без будь-яких змін природних властивостей, і штучною, якщо вдаються до *закріплення грунтів* або *ущільнення грунтів*. Осн. вимогою до О. с. є заг. стійкість до геол. процесів і сейсмічних діянь. О. с. розраховують за граничними станами (за деформацією і несучою здатністю основи), з урахуванням мех. характеристик грунтів, умов їхнього залягання та особливостей споруди, що її проектують.

«ОСНО́ВИ ВЗАЄМОВІДНО́СИН МІЖ СОЮЗОМ РАДЯ́НСЬКИХ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ РЕСПУ́БЛІК І СПОЛУ́ЧЕНИМИ ШТА́ТАМИ АМЕ́РИКИ» — міжнар. документ, підписаний 29.V 1972 в Москві. Обидві д-ви визнали, що в ядерний вік не існує ін. основи для підтримання відносин між ними, крім *мирного співіснування*. В документі відзначено, що для зміцнення мирних відносин між собою, відвернення загрози війни і для створення умов, які сприятимуть розрядці напруженості в світі, сторони мають намір всіляко поліпшувати рад.-амер. відносини та взаємовигідний розвиток їх, у т. ч. в сфері економіки, науки і культури. Кінцевим завданням своїх зусиль СРСР і США вважають розв'язання проблеми заг повного *роззброєння*. Ці положення було закріплено в ряді ін. документів, підписаних СРСР і США (див. *Радянсько-американські документи*). Проте з кін. 70-х рр. правлячі кола США, як зазначив XXVI з'їзд КПРС, почали руйнувати те позитивне, що з немалими труднощами вдалося створити в радянсько-амер. відносинах за попередні роки. В результаті двосторонні зв'язки з ряду напрямів виявилися відкинутими назад (заморожено набрання чинності Договору ОСО-2, припинено переговори з ряду питань обмеження озброєнь тощо).

ОСНО́ВИ ВИ́ПРАВНО-ТРУДОВО́ГО ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮ́ЗУ РСР І СОЮ́ЗНИХ РЕСПУ́БЛІК — загальносоюзний закон, що визначає найважливіші положення про виконання і відбування кримінального *покарання*, призначеного судом. Прийняті Верховною Радою СРСР 11.VII 1969 і введені у дію з 1.XI 1969 (зміни 13. VIII. 1981). Складаються з 5 розділів, що містять 49 статей. У розд. 1-му визначено завдання рад. виправно-трудового законодавства, підстави відбування покарання. Розд. 2-й присвячено заг. положенням виконання покарань у вигляді *позбавлення волі*, заслання, вислання і *виправних робіт* без позбавлення волі. Розд. 3 і 4-й встановлюють порядок і умови відбування цих покарань, зокрема режиму у місцях позбавлення волі, обов'язкове залучення засуджених до суспільно корисної праці. У розд. 5-му — підстави звільнення від відбування покарання, передбачено порядок трудового і побутового влаштування звільнених осіб і здійснення нагляду за ними. Основи закріплюють єдині для всіх союзних республік осн. напрями виправно-трудової політики і становлять юрид. базу виправно-трудових кодексів союзних республік (див. *Виправно-трудовий кодекс УРСР*), а також усієї системи виправно-трудового законодавства.

ОСНО́ВИ ВО́ДНОГО ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮ́ЗУ РСР І СОЮ́ЗНИХ РЕСПУ́БЛІК — загальносоюзний закон, що визначає найважливіші положення водних відносин в СРСР, зміст їх і характер правового регулювання. Прийнятий Верховною Радою СРСР 10.XII 1970 і введений у дію з 1.IX 1971 (зміни і доповнення внесено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7.I 1980). Основи складаються з вступу, де підкреслюється соціалістич. характер держ. власності на води, яка становить основу водних відносин в СРСР, та 6 розділів, що містять 46 статей. У розділі 1-му визначено завдання рад. водного законодавства, закріплено виключне право держ. власності на води і встановлено компетенцію Союзу РСР і союзних республік у галузі регулювання водних відносин. Розділ 2-й регулює питання *водокористування*, визначає його об'єкти тощо. Розділ 3-й присвячено питанням *охорони вод* і запобіганню шкідливому діянню їх. У розділі 4-му подано норми що регулюють держ. облік і планування використання вод, а також ведення державного *Водного кадастру* та ін. Розділ 5-й визначає відповідальність за порушення водного законодавства. Питання міжнар. договорів регулюються у розділі 6-му. Основи становлять юрид. базу водних кодексів союзних республік (див. *Водний кодекс УРСР*), а також усієї системи нормативних актів щодо використання і охорони рік, озер, внутр. морів та ін. внутр. мор. вод, водоймищ, ін. поверхневих водойм і водних джерел, вод каналів і ставків, підземних вод і льодовиків, а також *територіальних вод* СРСР.

ОСНО́ВИ ЖИТЛОВО́ГО ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮ́ЗУ РСР І СОЮ́ЗНИХ РЕСПУ́БЛІК — загальносоюзний закон, що визначає основні принципи і встановлює загальні положення рад. житлового законодавства. Основи є спеціальним, комплексним нормативним актом, який регулює адм.-правові, цивільно-правові і процесуальні відносини й містить відповідні правові норми. Прийняті 24.VI 1981 Верховною Радою СРСР; введені в дію з 1.I 1982. В Основах міститься ряд нових положень щодо забезпечення житлових прав громадян, а також використання й збереження житла. Разом з тим у них збережено найважливіші норми чинного житлового законодавства, що виправдали себе на практиці. Складаються з вступної частини і 7 розділів, які містять 55 статей. У вступній частині вказується на створення в Рад. країні необхідних умов для забезпечення конституційного права громадян на житло. У розд. 1-му закріплено вихідні для житлового законодавства засади — передбачене Конституцією СРСР *право на житло*, житлові права і обов'язки громадян, завдання рад. житлового законодавства, структура *житлового фонду*, призначення житлових будинків і приміщень, компетенція Союзу РСР і союзних республік у галузі регулювання житлових відносин. У розд. 2-му подано норми з питань управління житловим фондом. Розд. 3-й присвячено регулюванню питань забезпечення громадян житловими приміщеннями в будинках держ. і громад. житлового фонду та будинках *житлобудівних кооперативів* (ЖБК), а також користування цими приміщеннями та приміщеннями в будинках індивідуального житлового фонду. Передбачено, зокрема, право громадян, які потребують поліпшення житлових умов, на одержання в будинках держ. чи громад. житлового фонду або в будинках ЖБК житлового приміщення в безстрокове користування, як правило, у вигляді окремої квартири на сім'ю. Виключено вилучення зайвої *житлової площі*, зведено до мінімуму підстави виселення громадян з житлових будинків без надання ін. житла, розширено судовий захист житлових прав громадян. Розд. 4-й містить норми з питань забезпечення збереження житлового фонду, його експлуатації і ремонту. Розд. 5-й присвячено відповідальності за порушення житлового законодавства, розд. 6-й — розв'язанню житлових спорів. Розд. 7-й містить заключні положення (забезпечення житловими приміщеннями громадян, яких направляють за кордон; міжнар. договори). О. ж. з. СРСР і с. р. є правовою основою для прийняття відповідного респ. законодавства, для дальшого розвитку *житлового господарства*, справедливого розподілу житла тощо. *М. О. Голодний.*

ОСНО́ВИ ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮ́ЗУ РСР І СОЮ́ЗНИХ РЕСПУ́БЛІК — загальносоюзні закони, що визначають осн. загальні положення, принципи і завдання рад. законодавства в певній галузі права. Конституцією СРСР (п. 4, ст. 73) до відання законодавчих органів СРСР віднесено встановлення Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік. Норми, вміщені в Основах, подаються за певною системою з поділом на вступну частину, розділи, статті. Політ. значення Основ полягає в тому, що в них сформульовано і встановлено в загальносоюзному масштабі обов'язкові для всіх союзних республік осн. принципи рад. права в певній галузі, що вони стали юрид. базою для дальшого розвитку рад. законодавства. Починаючи з 1958 прийнято *Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік*, *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних* *республік, Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю, Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я, Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра, Основи житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік* та ін. Відповідно до Основ прийнято кодекси і закони союзними республіками. В УРСР прийнято Кримінальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Земельний, Водний, Лісовий кодекси, Кодекс законів про працю, Кодекс про шлюб і сім'ю, Закон про охорону здоров'я та ін.

О. Г. Павшукова.

ОСНО́ВИ ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮ́ЗУ РСР І СОЮ́ЗНИХ РЕСПУ́БЛІК ПРО АДМІНІСТРАТИ́ВНІ ПРАВОПОРУ́ШЕННЯ — загальносоюзний закон, який визначає принципи і встановлює загальні положення законодавства про правопорушення адміністративні.

Затверджені Верховною Радою СРСР 23.X 1980 і введені в дію з 1.III 1981. Основи складаються з 4 розділів, які містять 42 статті. В 1-му розділі викладено заг. положення, визначено завдання законодавства про адм. правопорушення, компетенцію СРСР і союзних республік у галузі цього законодавства, повноваження *Рад народних депутатів* по керівництву органами, які покликані вести боротьбу з адм. правопорушеннями, тощо. 2-й розділ визначає поняття адм. правопорушення, коло осіб, що підлягають відповідальності за вчинення їх, види адм. стягнень — попередження, штраф, вилучення з відшкодуванням вартості або конфіскація предмета, який є знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом правопорушення, позбавлення спец. права, наданого даному громадянину (напр., права керування транспортними засобами), виправні роботи, адм. арешт; порядок і строки накладення їх; передбачено обставини, які пом'якшують чи обтяжують відповідальність за адм. правопорушення тощо. В 3-му розділі дано перелік органів, уповноважених розглядати справи про адм. правопорушення — адм. комісії при виконкомах місц. Рад нар. депутатів, виконкоми селищних і сільс. Рад нар. депутатів, районні (міські), районні в містах комісії в справах неповнолітніх, районні (міські) нар. суди, органи М-ва внутр. справ, держ. інспекцій та ін., а також порядок розгляду ними цих справ. Норми, які визначають завдання провадження в справах про адм. правопорушення, місце і строки розгляду цих справ, порядок складання і вимоги щодо змісту протоколу про них, права осіб, що притягаються до адм. відповідальності, порядок оскарження й опротестування винесених постанов та ін. містяться в 4-му розділі. Основи є юрид. базою для дальшого розвитку як союзного, так і респ. законодавства про адм. правопорушення.

В. Є. Бражников.

ОСНО́ВИ ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮ́ЗУ РСР І СОЮ́ЗНИХ РЕСПУ́БЛІК ПРО НА́ДРА — загальносоюзний закон, що визначає основні принципи й загальні положення в галузі використання і охорони надр. Затверджені Верховною Радою СРСР 9.VII 1975; введені в дію з 1.I 1976 (зміни і доповнення внесено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20.IX 1979). Складаються з вступної частини і 11 розділів, що містять 51 статтю. У 1-му розділі — загальні положення — встановлено завдання рад. законодавства про надра: регулювання гірничих відносин з метою забезпечення в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь раціонального використання надр для потреб нар. г-ва; визначено компетенцію Союзу РСР і союзних республік у галузі регулювання гірничих відносин, перелічено органи держ. управління в цій галузі; передбачено порядок і умови надання надр у користування, а також права і обов'язки користувачів надр тощо. Інші розділи Основ регулюють такі питання: 2-й — геологічне вивчення надр; 3-й — проектування, будівництво і введення в експлуатацію підприємств по видобуванню корисних копалин і переробці мінеральної сировини, а також не зв'язаних з цим підземних споруд; 4-й — користування надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин; 5-й — безпека робіт, зв'язаних з користуванням надрами; 6-й — *охорона надр;* 7-й — держ. облік запасів і родовищ корисних копалин, а також ділянок надр, наданих у користування, не зв'язане з видобуванням корисних копалин; 8-й — нагляд і контроль за використанням та охороною надр і веденням робіт по геол. вивченню надр; 9-й — вирішення спорів з питань користування надрами; 10-й — відповідальність за порушення законодавства про надра; 11-й — міжнар. договори про надра. Основи є юрид. базою для дальшого розвитку як союзного, так і респ. законодавства про надра, зокрема *Кодексу УРСР про надра*.

В. С. Анджиєвський.

ОСНО́ВИ ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮ́ЗУ РСР І СОЮ́ЗНИХ РЕСПУ́БЛІК ПРО НАРО́ДНУ ОСВІ́ТУ — загальносоюзний закон, що визначає основні положення правового регулювання організації *народної освіти* в СРСР. Прийнятий Верховною Радою СРСР 19.VII 1973 і введений у дію з 1.I 1974 (зміни і доповнення внесено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14.VIII 1979). Складається з вступної частини і 14 розділів, які містять 65 статей. У вступній частині, зокрема, визначено, що освіта в СРСР є всенар. справою, успішне розв'язання якої забезпечується спільними зусиллями д-ви, сім'ї і громад. орг-цій. У розділі 1-му викладено завдання рад. законодавства про нар. освіту, його роль у здійсненні громадянами СРСР *права на освіту*, визначено осн. принципи і систему нар. освіти в СРСР тощо. Розділ 2-й містить правові норми, що регулюють питання дошкільного *виховання* дітей; розділи 3—8-й — питання організації заг. середньої, профес.-тех., середньої спеціальної і вищої освіти. В розділі 9-му закріплено права і обов'язки учнів і студентів, види матеріального забезпечення їх, пільги, право випускників на забезпечення їх роботою. Розділ 10-й передбачає систему і форми підготовки пед., наук.-пед. і наук. кадрів, права, пільги, переваги та види заохочень працівників нар. освіти; 11-й — дає перелік прав і обов'язків батьків та осіб, що їх замінюють, по вихованню і навчанню дітей тощо; 12-й — регулює питання навч.-матер. бази навч.-виховних закладів. У розділах 13—14 му встановлено відповідальність за порушення законодавства про нар. освіту та закріплено права *іноземців* і осіб без громадянства, що живуть в СРСР, на освіту. Основи становлять юрид. базу всієї системи нормативних актів з питань нар. освіти в країні. На їх підставі в УРСР 28.VI 1974 прийнято *Закон УРСР про народну освіту*.

ОСНО́ВИ ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮ́ЗУ РСР І СОЮ́ЗНИХ РЕСПУ́БЛІК ПРО ОХОРО́НУ ЗДОРО́В'Я — загальносоюзний закон, що визначає найважливіші положення, зміст і характер правового регулювання в галузі *охорони здоров'я* населення.

Прийнятий Верховною Радою СРСР 19.XII 1969; введений у дію з 1.VII 1970. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.VI 1979 в нього внесено зміни і доповнення. Основи складаються з 9 розділів, які містять 55 статей. Розділ 1-й присвячено заг. положенням (завдання рад. законодавства щодо охорони здоров'я, забезпечення громадян мед. допомогою тощо). Розділ 2-й визначає професійні обов'язки, права й пільги, а також відповідальність мед. і фармацевтичних працівників. Розділ 3-й регулює забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення. В розд. 4-му подано правила організації лікувально-профілактичної допомоги населенню. Розд. 5-й присвячено питанням *охорони материнства і дитинства*; розд. 6-й — організації санаторно-курортного лікування, відпочинку, туризму й фізичної культури. Розд. 7-й встановлює правила проведення мед. експертизи; розд. 8-й — подання громадянам лікарської і протезної допомоги. У розд. 9-му йдеться про порядок застосування міжнар. договорів і угод, що стосуються справи охорони здоров'я. Відповідно до закріплених в Основах заг. засад правового регулювання охорони здоров'я видаються нормативні акти, пов'язані зі справою охорони здоров'я, зокрема в союзних республіках. В УРСР 15.VII 1971 прийнято *Закон УРСР про охорону здоров'я*.

ОСНО́ВИ ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮ́ЗУ РСР І СОЮ́ЗНИХ РЕСПУ́БЛІК ПРО ПРА́ЦЮ — загальносоюзний закон, що визначає найважливіші норми, які регулюють працю робітників і службовців. Прийнятий Верховною Радою СРСР 15.VII 1970 і введений у дію з 1.I 1971 (зміни і доповнення внесено Указами Президії Верховної Ради СРСР від 9.VII 1971 і 7.I 1980). Основи складаються з вступної частини і 15 розділів, які охоплюють 107 статей. Розділ 1-й містить заг. положення; 2-й — про *колективний договір*; 3-й — про *трудовий договір*; 4-й — про робочий час і час відпочинку; 5-й — про *заробітну плату*, гарантії і компенсації (див. *Гарантії та компенсації трудові*); 6-й — про *дисципліну трудову*; 7-й — про *охорону праці*; 8-й — про працю жінок; 9-й — про працю молоді; 10-й — пільги робітникам і службовцям, які поєднують роботу з навчанням; 11-й — про *трудові спори*; 12-й — про профспілки, участь робітників і службовців в управлінні виробництвом; 13-й — про держ. соціальне страхування; 14-й — про нагляд і контроль за додержанням *законодавства про працю*, розділ 15-й — заключні положення (особливості регулювання праці деяких категорій робітників і службовців; розмежування компетенції СРСР і союзних республік з питань, передбачених Основами). Цей закон став базою дальшої кодифікації трудового законодавства відповідно до потреб комуністичного будівництва, на його основі прийнято кодекси законів про працю в союзних республіках, зокрема *Кодекс законів про працю УРСР*.

ОСНÓВИ ЗАКОНОДÁВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПÝБЛІК ПРО СУДОÝСТРІЙ В СРСР — загальносоюзний закон, що визначає завдання суду, побудову судової системи в СРСР, основні демократичні принципи організації і діяльності судових органів. Затверджені Верховною Радою СРСР 25.XII 1958 (25.VI 1980 прийнято нову редакцію). Складаються з 3 розділів, що містять 37 статей.

У розділі 1-му Основ викладаються завдання суду, конституційні принципи правосуддя, зокрема, здійснення правосуддя тільки судом, рівність громадян перед законом і судом, здійснення правосуддя у точній відповідності з законом, утворення всіх судів на засадах виборності, незалежність суддів і підкорення їх тільки законові та ін. У цьому ж розділі регламентовано питання подання юрид. допомоги у судочинстві; нагляд прокурора за виконанням законів при розгляді справ у судах; орг. керівництво судами тощо. У розділі 2-му визначено *судову систему* в СРСР, порядок обрання і склад судів, у т. ч. *військових трибуналів* (організація і компетенція військових трибуналів визначені Положенням про військові трибунали, затвердженим Верховною Радою СРСР в новій редакції 25.VI 1980).

Розділ 3-й містить норми про вимоги, що ставляться до кандидатів у судді і *народні засідателі*, підзвітність суддів і народних засідателів, їх недоторканність і відповідальність тощо. Відповідно до Основ у всіх союзних республіках прийнято закони про судоустрій, які враховують національні особливості та місцеві умови кожної республіки. Зокрема, Верховна Рада УРСР 30.VI 1980 прийняла *Закон про судоустрій УРСР*.

В. С. Анджиєвський.

ОСНÓВИ ЗАКОНОДÁВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПÝБЛІК ПРО ШЛЮБ ТА СІМ'Ю — загальносоюзний закон, який містить основні положення, що регулюють питання *шлюбу* та *сім'ї*. Затверджені Верховною Радою СРСР 27.VI 1968; набули чинності з 1.X 1968 (зміни і доповнення внесені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9.X 1979). Складаються з преамбули і 5 розділів, які містять 36 статей. У розділі 1-му викладено заг. положення, що регулюють відносини, які виникають з шлюбу та сім'ї, завдання рад. законодавства в цій галузі; встановлюють умови і порядок укладення шлюбу, норми, що регулюють особисті й майнові відносини, які виникають між членами сім'ї, порядок і умови припинення шлюбу тощо. Основи підкреслюють, що в сімейних відносинах жінка і чоловік мають рівні особисті й майнові права. Розділ 2-й визначає правила, що стосуються шлюбу: порядок укладання шлюбу, припинення шлюбу, правила щодо майна *подружжя*, обов'язки подружжя по взаємному утриманню (див. *Аліменти*) та ін. Питання, що стосуються сім'ї, регулює розділ 3-й, де підкреслюється, що взаємні права та обов'язки батьків і дітей грунтуються на походженні дітей, засвідченому у встановленому законом порядку. Цей розділ визначає порядок встановлення *батьківства, батьківські права і обов'язки*, встановлює випадки *позбавлення батьківських прав*. Розділ 4-й регулює питання щодо ведення *актів громадянського стану*, розділ 5-й — застосування рад. законодавства про шлюб та сім'ю до іноземних громадян і осіб без громадянства, а також застосування законів про шлюб та сім'ю іноземних д-в та міжнар. договорів. Відповідно до Основ у всіх союзних республіках прийнято кодекси про шлюб та сім'ю (див. *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР*).

ОСНÓВИ ЗЕМÉЛЬНОГО ЗАКОНОДÁВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПÝБЛІК — загальносоюзний закон, що визначає основні положення, зміст і характер правового регулювання земельних відносин в СРСР. Затверджені Верховною Радою СРСР 13.XII 1968 і введені в дію з 1.VII 1969 (зміни і доповнення внесені Указами Президії Верховної Ради СРСР 14.X 1977, 7.I 1980, 15.I 1981). Складаються з вступу, де підкреслюється, що земля є всенар. добром, і 12 розділів, які містять 50 статей. Розділ 1-й — заг. положення — визначає завдання рад. зем. законодавства, виключне право держ. власності на землю, встановлює класифікацію *єдиного державного земельного фонду* СРСР, визначає органи, на які покладається здійснення держ. контролю за використанням земель тощо. Розділи 2—7-й присвячено питанням правового регулювання користування окремими категоріями земель: с.-г. призначення, населених пунктів, несільськогосп. призначення, державного лісового фонду, водного фонду, державного запасу. Розділ 8-й визначає принципи ведення державного земельного кадастру; розділ 9-й — завдання держ. землеустрою; розділ 10-й — порядок розв'язання зем. спорів. Розділ 11-й встановлює відповідальність за порушення зем. законодавства. Розділ 12-й присвячено питанням міжнар. договорів. Основи є юрид. базою для дальшого розвитку як союзного, так і республіканського зем. законодавства, для зем. кодексів союзних республік, зокрема *Земельного кодексу УРСР*.

ОСНÓВИ КРИМІНÁЛЬНОГО ЗАКОНОДÁВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПÝБЛІК — загальносоюзний закон, що визначає принципові, обов'язкові для всіх союзних республік положення Заг. частини кримінального законодавства. Затверджені Верховною Радою СРСР 25.XII 1958 (8.II 1977, 13.VIII 1981 Указами Президії Верховної Ради СРСР внесено зміни і доповнення). 4 розділи Основ містять 47 статей. 1-й розділ визначає завдання рад. кримінального законодавства, підстави *відповідальності кримінальної*, дію кримінальних законів у просторі й часі; 2-й розкриває поняття *злочину*, визначає форми *вини* тощо; в 3-му визначено мету *покарання*, дано вичерпний перелік його видів; у 4-му йдеться про порядок та умови призначення покарання і звільнення від нього. Основи стали базою для дальшого розвитку кримінального законодавства в країні. Вони ввійшли як складова (загальна) частина до респ. кримінальних кодексів, зокрема до *Кримінального кодексу УРСР*.

ОСНÓВИ КРИМІНÁЛЬНОГО СУДОЧИ́НСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПÝБЛІК — загальносоюзний закон, що визначає завдання і демократичні принципи рад. *процесу кримінального*, встановлює єдиний порядок судочинства в кримінальних справах для всіх союзних республік. Затверджені Верховною Радою СРСР 25.XII 1958. До деяких статей Основ внесено зміни, доповнення, зокрема Указами Президії Верховної Ради СРСР від 7.X 1960, 21.IV 1961, 31.VIII 1970, 3.II 1972, 8.II 1977, 13.VIII 1981. Складаються з 7 розділів, що містять 57 статей. В розділі 1-му викладено заг. положення кримінального судочинства, його завдання, принципи та гарантії здійснення їх, поняття *доказів*. У розділі 2-му визначено учасників процесу, їхні права та обов'язки. *Дізнанню* і попередньому слідству присвячено розділ 3-й. У цьому ж розділі йдеться про прокурорський нагляд за ними. Розділ 4-й регламентує осн. питання, пов'язані з провадженням справ у суді 1-ї інстанції, зокрема *віддання до суду, судовий розгляд справи*, постановлення вироку. Осн. питання щодо провадження справ у касаційній і наглядовій інстанціях викладено в 5-му розділі. Розділ 6-й присвячено питанням, що стосуються набуття вироком законної сили і *виконання вироку*; 7-й — заходам запобігання злочинам. Основи є юрид.

базою для союзного і республіканського кримінально-процесуального законодавства, для кримінально-процесуальних кодексів союзних республік (див. *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*).

ОСНО́ВИ ЛІСОВО́ГО ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУ́БЛІК — загальносоюзний закон, що визначає основні принципи і встановлює найважливіші положення радянського *лісового законодавства*. Затверджені Верховною Радою СРСР 17.VI 1977. Введені в дію з 1.I 1978. 16.XI 1979 внесено до них зміни. Складаються з вступної частини і 7 розділів, що містять 51 статтю. У вступній частині підкреслюється соціалістичний характер держ. власності на ліси, яка становить основу сусп. відносин у галузі використання, відтворення та охорони лісів. Розділ 1-й визначає завдання рад. лісового законодавства — регулювання лісових відносин з метою забезпечення раціонального використання лісів, їх охорони і захисту, відтворення і підвищення продуктивності лісу для задоволення потреб нар. г-ва і населення в деревині та ін. лісовій продукції, зміцнення законності в галузі лісових відносин тощо. У ньому також визначено компетенцію Союзу РСР і союзних республік у галузі регулювання лісових відносин, завдання держ. контролю за використанням і охороною лісів. У розділі 2-му врегульовано, зокрема, питання *лісокористування*, визначено його суб'єкти, види та строки, права і обов'язки лісокористувачів. Положення щодо відтворення і підвищення продуктивності лісів і догляду за ними передбачено у розділі 3-му; норми, що врегульовують питання охорони і захисту лісів, — в розділі 4-му. Розділ 5-й містить положення щодо держ. обліку лісів і держ. лісового кадастру, лісовпорядкування; 6-й — передбачає відповідальність за порушення лісового законодавства; 7-й — присвячений питанням міжнар. договорів. Основи є юрид. базою для дальшого розвитку як союзного, так і респ. лісового законодавства, зокрема для лісових кодексів республік (див. *Лісовий кодекс УРСР*). *І. С. Шапоренко.*

ОСНО́ВИ МАТЕМА́ТИКИ — комплекс наукових досліджень, спрямованих на з'ясування сутності, а також меж застосовності основних математичних понять, концепцій і методів, які лежать в основі різноманітних математичних дисциплін. Піддаючи аналізові найфундаментальніші принципи, у відповідності з якими в *математиці* приймаються різні положення, будуються доведення (див. *Доведень теорія*) чи виконуються побудови, дослідження з О. м. не можуть проводитись у рамках лише математики і неминуче виходять в область філософії. Дослідження з О. м. провадяться з давніх давен. Як правило, виникнення нових матем. напрямів пов'язано з інтенсивним дослідженням понять і методів, які лежать в їхній основі, тобто з вивченням питань, що належать до О. м. Так було при відкритті *ірраціональних чисел*, побудові *евклідової геометрії* та *неевклідових геометрій*, створенні числення нескінченно малих і т. п. Однак тільки з поч. 20 ст., коли була розроблена *множин теорія* і систематично почала проводитись концепція аксіоматичної побудови матем. дисциплін (див. *Аксіоматичний метод*) на базі методів *математичної логіки*, дослідження з О. м. виділились у самостійний філос.-матем. напрям. В О. м. існують різні напрями (*інтуїціонізм, логіцизм, номіналізм* та ін.), які грунтуються на різних філос. концепціях. *М. І. Кратко.*

ОСНО́ВИ НЕОРГАНІ́ЧНІ — хім. сполуки, *гідроксиди* металів, молекули яких складаються з іона металу та гідроксид-іона, заг. формули $M(OH)_x$, де M — метал, x — ступінь окислення металу або металоподібної групи атомів. Напр., О. н. є $Ca(OH)_2$, $NaOH$, $[Cu(NH_3)_4](OH)_2$. Число гідроксидних груп в О. н., що здатні заміщуватись на кислотні залишки з утворенням *солей*, визначає їх кислотність. Розчинні у воді О. н. (*луги*) — це *електроліти*, які дисоціюють, відщеплюючи один тип аніонів — гідроксидні іони. Більшість О. н. нерозчинні у воді. Одержують О. н. взаємодією активних металів (або їхніх оксидів) з водою, за реакцією подвійного обміну між солями та лугами, *електролізом* водних розчинів солей лужних, лужноземельних металів тощо. *В. В. Григор'єва.*

ОСНО́ВИ ЦИВІ́ЛЬНОГО ЗАКОНОДА́ВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУ́БЛІК — загальносоюзний закон, що визначає основні положення і принципи рад. цивільного законодавства, регулює майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини. Затверджені Верховною Радою СРСР 8.XII 1961; введені в дію з 1.V 1962. Указами Президії Верховної Ради СРСР 1973, 1977, 1981 внесено зміни і доповнення. Складаються з вступу і 8 розділів, що містять 129 статей.

У розділі 1-му викладено заг. положення, зокрема завдання цивільного законодавства, підстави виникнення цивільних прав і обов'язків, норми щодо суд. порядку *захисту честі і гідності*. Розділ 2-й регламентує *право власності*; 3-й — *зобов'язальне право*, зокрема окремі види договорів (купівлі — продажу, поставки, майнового найму, підряду, перевозки тощо), а також норми держ. страхування, розрахункових і кредитних відносин, зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди і рятування соціалістичного майна. Розділ 4-й присвячено *авторському праву*; розділ 5-й — праву на відкриття; 6-й — винахідницькому праву; розділ 7-й — спадковому праву. Про правоздатність іноземців і осіб без громадянства йдеться в розділі 8-му, тут же викладено й норми застосування цивільних законів іноз. д-в, міжнар. договорів. Основи є юрид. базою для загальносоюзного і республіканського цивільного законодавства. Відповідно до Основ протягом 1963—64 прийнято цивільні кодекси союзних республік. Див. *Цивільний кодекс УРСР*.

ОСНО́ВИ ЦИВІ́ЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУ́БЛІК — загальносоюзний закон, що визначає основні принципи й завдання рад. цивільного судочинства, встановлює єдиний порядок провадження цивільних справ у суді. Затверджені Верховною Радою СРСР 8.XII 1961; введені в дію з 1.V 1962. Указами Президії Верховної Ради СРСР 1977 і 1979 внесено зміни. Поділяються на 6 розділів, що містять 64 статті. Розділ 1-й — загальні положення — встановлює завдання *цивільного судочинства*, порядок провадження цивільних справ, *підвідомчість цивільних справ*, демократичні принципи цивільного судочинства та гарантії здійснення їх, *докази*, питання про відвід, суд. доручення і суд. витрати. В розділі 2-му йдеться про осіб, які беруть участь у справі, їхні права та обов'язки. Розділ 3-й присвячено провадженню справ у суді 1-ї інстанції; 4-й — провадженню справ у касаційній і наглядовій інстанціях. У розділі 5-му регламентовано осн. питання виконання *судових рішень*. Розділ 6-й визначає цивільні процесуальні права іноз. громадян і осіб без громадянства; позови до іноз. д-в, суд. доручення і рішення іноз. судів, міжнар. договори. Основи є юрид. базою для наступного цивільно-процесуального законодавства. Відповідно до Основ прийнято цивільні процесуальні кодекси союзних республік (див. *Цивільний процесуальний кодекс УРСР*).

ОСНОВНА́ ТЕОРЕ́МА А́ЛГЕБРИ — теорема, за якою будь-яке *алгебраїчне рівняння* з комплексними коефіцієнтами має хоча б один комплексний *корінь*. З неї та з теореми Безу про подільність *многочлена* на лінійний двочлен випливає, що многочлен

$$f(z) = a_0 z^n + a_1 z^{n-1} + \ldots + \\ + a_{n-1} z + a_n \ (a_0 \neq 0)$$

у полі *комплексних чисел* має рівно n коренів, якщо враховувати їхню кратність [число a наз. k-кратним коренем многочлена $f(z)$, коли $f(z)$ націло ділиться на $(z - a)^k$, але не ділиться на $(z - a)^{k+1}$].

З цього випливає, що його можна розкласти на множники

$$f(z) = a_0 (z - z_1)(z - z_2) \ldots (z - z_n),$$

де $z_1, z_2, \ldots, z_n$ — корені многочлена. Напр., многочлен $z^5 - 7z^4 + 19z^3 - 25z^2 + 16z - 4 \equiv (z - 1)^3 (z - 2)^2$ має 5 коренів (3 корені, що дорівнюють 1, і 2 корені, що дорівнюють 2). О. т. а. вперше сформулював А. *Жірар* 1629, а строго довів її 1799 К. Ф. *Гаусс*.

Літ.: Курош А. Г. Курс высшей алгебры. М., 1975; Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 2. К., 1976.

ОСНОВНЕ́ ВИРОБНИ́ЦТВО — частина виробничого процесу, здійснюваного на підприємстві, де предмети праці (сировину й матеріали) безпосередньо перетворюють на *готову продукцію*. О. в. здійснюють *основні робітники* підприємства. О. в. залежить від *організації виробництва, спеціалізації виробництва* і рівня *кон-*

централізації виробництва. Однак одне й те саме виробн. за різної спеціалізації підприємств може належати в одних випадках до О. в., в інших — становити *допоміжне виробництво*. Найпрогресивнішою формою організації О. в. є *потокове виробництво*. Істотні зміни в структурі, напрями розвитку й динаміка О. в. в сучас. умовах визначаються *науково-технічною революцією*. *Ф. М. Протас.*

ОСНОВНЕ́ ПИТА́ННЯ ФІЛОСО́ФІЇ — питання про відношення *мислення* до *буття*, *свідомості* до *матерії*, природи. О. п. ф. включає в себе дві сторони: 1) що є первинним — мислення чи буття, природа чи дух, що кого породжує і визначає; 2) «як відносяться наші думки про світ, що нас оточує, до самого цього світу? Чи спроможне наше мислення пізнавати дійсний світ, чи можемо ми в наших уявленнях і поняттях про дійсний світ діставати вірне відображення дійсності?» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 271). Обидва аспекти тісно пов'язані між собою. Залежно від розв'язання О. п. ф. в історії філософії виділяються дві осн. лінії, два осн. табори — *матеріалізм* який первинним вважає природу, буття, матерію, та *ідеалізм*, що первоначало вбачає в дусі, свідомості. Матеріалісти визнають свідомість властивістю високоорганізованої матерії, сутність якої полягає у відображенні дійсності в ідеальній формі, стверджують пізнаванність світу. З ідеалізмом пов'язане заперечення пізнаванності світу — *агностицизм*. Якщо ж окремі ідеалісти і визнають пізнаванність світу, то розуміють під цим не відображення об'єктивної реальності, а пізнання людиною *абсолютної ідеї*, світової волі тощо (*об'єктивний ідеалізм*) або ж пізнання самої людської свідомості через аналіз відчуттів, понять, мови тощо (*суб'єктивний ідеалізм*). Та чи ін. відповідь на О. п. ф. становить вихідний принцип розв'язання всіх без винятку філос. проблем і тим самим утворює філософсько-теор. основу *світогляду*, вихідний пункт філос. осмислення різних аспектів відношення людини до світу. Боротьба матеріалізму й ідеалізму є боротьбою протилежних світоглядів і в кінцевому підсумку виявом *класової боротьби* в суспільстві. Виділивши О. п. ф., марксистсько-ленінська філософія виробила науково обгрунтований критерій виявлення *партійності* у філософії, сформулювала принцип, який дає змогу правильно орієнтуватися в історико-філос. процесі і визначати сутність будь-якої філос. системи. У розв'язанні О. п. ф. діалектичний та істор. матеріалізм спростував усі різновиди ідеалізму, виявивши разом з тим його гносеологічні й класові корені, його тісний зв'язок з *релігією* і *фідеїзмом*, довів безпідставність і демагогічність претензій на «третю лінію» в філософії, на «скасування» О. п. ф., а також подолав метафіз. і споглядальну обмеженість домарксистського матеріалізму, послідовно провівши матеріалізм у поглядах на сусп. розвиток і розкривши соціально-практичне походження, відображальний та активно-творчий характер свідомості.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. Тези про Фейєрбаха; Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Ойзерман Т И. Главные философские направления. М., 1971; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К., 1977. *О. І. Яценко.*

ОСНОВНЕ́ УДО́БРЕННЯ — внесення в грунт під зяблеву *оранку* або оранку під озимі повної науково обгрунтованої норми добрив в розкид або локально для одержання запланованого врожаю; удобрення грунту в період його основного (зяблевого) обробітку, яке повністю забезпечує рослини поживними речовинами протягом усього *вегетаційного періоду*. Особливо важливе значення має О. у. на Україні в зонах недостатнього та нестійкого зволоження, оскільки при цьому поживні речовини добрив потрапляють у глибші шари грунту, де для нормального розвитку кореневої системи рослин є достатня кількість вологи. Дози і співвідношення добрив при О. у. грунту визначають органи *агрохімічної служби*. На доповнення до О. у. застосовують локальні способи внесення добрив при *рядковій сівбі* та *підживленні рослин*.

П. О. Дмитренко.

ОСНОВНИ́Й ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ЗАКО́Н — закон функціонування і руху економіки суспільно-економ. формації. Виражає головну рису *виробничих відносин*, суспільну форму *виробництва* і привласнення продукту. О. е. з. визначає осн. мету, рушійні сили і осн. процеси сусп. виробн., притаманні певному сусп.-екон. ладові; підпорядковує всі *економічні закони* даної формації, формує найбільш суттєве в її соціальній структурі та основу її політ. системи. Форми прояву О. е. з. змінюються на кожному ступені розвитку формації. В умовах *первіснообщинного ладу* він визначався колективною формою виробн. і *споживання*, за рабовласницького і феодального ладу проявляється в антагоністичних виробничих відносинах, відносинах *експлуатації* та гноблення. Рушійною силою капіталістичного суспільства є виробництво і привласнення *додаткової вартості* (див. *Основний економічний закон капіталізму*). Функціонування й розвиток комуністичної формації визначаються принципово новим типом О. е. з., який полягає в найповнішому забезпеченні добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства (див. *Основний економічний закон соціалізму*).

ОСНОВНИ́Й ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ЗАКО́Н КАПІТАЛІ́ЗМУ — закон виробництва і привласнення капіталістами *додаткової вартості* шляхом посилення експлуатації найманих робітників.

Відкритий К. Марксом О. е. з. к. виражає суть капіталістичного *способу виробництва*, його експлуататорський характер, визначає всі гол. процеси його екон. розвитку. Закон додаткової вартості є законом руху і розвитку капіталізму. Розширення сусп. виробн., масштаби й темпи його розвитку, зміни його структури, створення нових галузей г-ва, пропорції між різними його сферами, впровадження наук. відкриттів, удосконалення техніки—все це підпорядковане гол. меті — одержанню додаткової вартості. О. е. з. к. діє протягом усього періоду існування капіталізму, але форми прояву його на різних етапах різні. На домонополістичній стадії він виступав як закон середньої *норми прибутку*. З переходом до імперіалізму закон додаткової вартості модифікується в закон *монопольного надприбутку*. Монополії одержують високий прибуток, посилюючи експлуатацію трудящих своїх країн, а також народів залежних, економічно слаборозвинутих країн (див. *Вивіз капіталу*, *Нееквівалентний обмін*, *Неоколоніалізм*). Діяння О. е. з. к. поглиблює осн. суперечність капіталізму — суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення результатів праці, призводить до загострення всіх антагонізмів бурж. суспільства, породжує *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату*, зростання *безробіття*, загострення суперечностей між *працею* і *капіталом*, призводить до *економічних криз*. В сучас. умовах діяння О. е. з. к. проявляється також у суперечностях між досягненнями *науково-технічної революції* і неможливістю впровадження їх в інтересах усього народу, між сусп. характером виробн. і держ.-монополістичним регулюванням його (див. *Державно-монополістичний капіталізм*). В соціально-екон. житті бурж. суспільства діяння О. е. з. к. спричинює зростання класових антагонізмів, які проявляються в загостренні *класової боротьби*. Все це поглиблює *загальну кризу капіталізму*, неминуче веде до необхідності заміни його соціалізмом. В. І. Ленін у праці «Карл Маркс» підкреслював, що «неминучість перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне Маркс виводить цілком і виключно з економічного закону руху сучасного суспільства» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 65), тобто з закону додаткової вартості.

Н. П. Баранова.

ОСНОВНИ́Й ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ЗАКО́Н СОЦІАЛІ́ЗМУ — закон руху соціалістичної економіки, що виражає суть *соціалізму* і полягає в дедалі повнішому задоволенні зростаючих матеріальних і культурних потреб народу, всебічному розвиткові всіх членів суспільства на основі неухильного піднесення і вдосконалення суспільного *виробництва* та підвищення його ефективності на базі *науково-технічного прогресу*. О. е. з. с. визначає осн. напрями розвитку соціалістичного виробн., осн. взаємозв'язки екон. законів виробництва, *розподілу*, *обміну* і *споживання* матеріальних благ.

Виникає й починає діяти з переходом засобів виробн. з приватної *власності* в суспільну *соціалістичну власність* і створенням соціалістичного укладу в економіці країни. Сфера діяння О. е. з. с. в *пе-*

рехідний період від капіталізму до соціалізму обмежена рамками соціалістичного укладу г-ва, оскільки в приватнокапіталістичному укладі, що певний час існує поряд з ним, діє закон *додаткової вартості*. З дальшим розвитком соціалістичних *виробничих відносин* сфера діяння О. е. з. с. розширюється, а з перемогою соціалізму він дістає повний простір. Матеріальну базу діяння О. е. з. с. становлять сусп. продуктивні сили, неухильний розвиток яких зумовлений органічним поєднанням досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи г-ва.

О. е. з. с. відображає спільність інтересів сукупних власників сусп. засобів виробн. в процесі узгодженої в масштабі суспільства праці, характеризує суть екон. ладу соціалізму — підпорядкованість сусп. виробн. зростанню *добробуту* всіх членів суспільства. За соціалізму задоволення потреб людини вперше в історії людства стає безпосередньою метою сусп. виробн. Засіб досягнення цієї мети — динамічний розвиток сусп. виробн., підвищення його ефективності, прискорення наук.-тех. прогресу, підвищення *продуктивності праці*, всемірне поліпшення *якості продукції* і *якості роботи* в усіх ланках *народного господарства*. Темпи зростання *національного доходу* і пропорції його розподілу на споживання і нагромадження здійснюються за соціалізму планомірно і в інтересах трудящих. Зростаюче задоволення сусп. та індивідуальних потреб в умовах повної зайнятості і неухильного зростання продуктивності праці на етапі розвинутого соціалізму супроводиться збільшенням *вільного часу* членів суспільства, необхідного для їхнього всебічного фіз. і духовного розвитку, вдосконаленням *соціалістичного способу життя*, що, в свою чергу, сприяє підвищенню продуктивної сили праці і продуктивності сусп. праці. Пізнання і планомірне використання механізму О. е. з. с., комплексне вдосконалення *господарського механізму* створюють умови для неухильного розвитку сусп. виробн. і підвищення добробуту народу. Послідовна реалізація цієї мети — найважливіше завдання *економічної стратегії КПРС*. В розвинутому соціалістичному суспільстві вимоги О. е. з. с. дедалі повніше реалізуються через діяння *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону*. З перемогою соціалістич. революцій в ряді країн, утвердженням у них сусп. власності на засоби виробн. і утворенням *світової системи соціалізму* врахування вимог О. е. з. с. сприяє зростанню екон. могутності й неухильному піднесенню добробуту народу кожної з країн і всієї світової системи соціалізму (див. *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ). Бурж. економісти заперечують О. е. з. с. Вони твердять, що розвиток соціалістичної економіки підпорядковано діянню товарного виробн. та ринку (див. *Неолібералізм*, «*Ринковий соціалізм*») або взагалі заперечують діяння об'єктивних екон. законів соціалізму, закону руху соціалістичної економіки. Ці трактування є антинауковими. Реалізація О. е. з. с. веде до створення передумов поступового переходу від соціалізму до *комунізму*.

М. П. Панченко.

ОСНОВНИЙ КАПІТА́Л — частина *продуктивного капіталу* у формі засобів праці, яка переносить свою *вартість* на готовий продукт поступово, в міру зношування (див. *Фізичне зношування, Моральне зношування*). До О. к. належить та частина *капіталу*, яка йде на будівництво споруд, на купівлю машин, устаткування, інструменту. Для заміни спрацьованих машин і споруд відрахування нагромаджують в *амортизаційному фонді*.

ОСНОВНИЙ О́БМІН — сукупність процесів обміну речовин і енергії, що відбуваються в організмі людини або тварини в стані відносного спокою, натще (у тварин через певний проміжок часу після годівлі), при оптимальній температурі. О. о. найчастіше виражають у кілоджоулях (кДж) за 1 год (або добу) і розраховують на 1 кг маси тіла чи на 1 м² його поверхні. Визначають О. о. методом прямої та непрямої *калориметрії*. У здорової дорослої людини О. о. становить за добу 6700—7000 кДж. О. о. залежить від віку, статі, зросту, маси тіла, пори року та ін. Так, у людини в молодому віці О. о. вищий, ніж у зрілому або старечому; у жінок нижчий, ніж у чоловіків (див. табл.). Регулюється О. о. нервовою системою і залозами внутр. секреції. Визначення О. о. має велике значення в медицині (для діагностики) і у тваринництві (для встановлення норм годівлі).

ОСНО́ВНІ БАРВНИКИ́ — синтетичні органічні *барвники*, що містять у своєму складі осно́вні групи (NH_2, $NHCH_3$, $N(CH_3)_2$ та ін.); за рахунок цих груп утворюють з к-тами *солі*, що мають забарвлений *катіон*. За хім. будовою О. б. належать до різних класів барвників (азобарвників, трифенілметанових, азинових, оксазинових, тіазинових тощо). Виявляють спорідненість до волокон амфотерного (шерсть) або кислого (ацетатний шовк, поліефірні та поліакрилонітрильні волокна) характеру, які фарбують з водного розчину без протрави. При *фарбуванні* О. б. бавовняних волокон застосовують танінову протраву. О. б. малостійкі до діяння світла і лужних розчинів. З гетерополікислотами утворюють світлостійкі нерозчинні солі (лаки). Застосовують О. б. в поліграф., текст., шкіряній пром-сті тощо.

О. І. Толмачов.

ОСНО́ВНІ ГІРСЬКІ́ ПОРО́ДИ — магматичні гірські породи, відносно бідні на кремнезем (до 55%) і багаті на кальцій та магній. Гол. породоутворюючі мінерали О. г. п.: осно́вні *плагіоклази* (бл. 50%), моноклінні та ромбічні *піроксени, олівіни, рогова обманка, магнетит, ільменіт* тощо. О. г. п. поділяються на *інтрузивні гірські породи* (габро, норити, габронорити, лабрадорити) й *ефузивні гірські породи* (базальти, діабази, долерити). Утворюються О. г. п. внаслідок кристалізації *магми*. На Україні поширені гол. чин. у межах *Українського щита, Волино-Подільської плити, Закарпатського прогину*, Донецької складчастої споруди. Використовують О. г. п. як буд. і облицьовувальний матеріал та сировину для кам. литва. З О. г. п. пов'язані поклади мідних та нікелевих руд, титаномагнетиту тощо.

І. Б. Щербаков.

ОСНОВНІ́ ЗА́СОБИ — *основні фонди* у грошовому виразі.

ОСНОВНІ́ ПРА́ВА, СВОБО́ДИ І ОБО́В'ЯЗКИ ГРОМАДЯ́Н СРСР — економічні, політичні і соціальні можливості рад. громадян (права і свободи) та вимоги суспільства і держави до них (обов'язки), закріплені в *Конституції СРСР*, в конституціях союзних і авт. республік. Відповідно до Конституції СРСР (ст. 39), конституцій союзних (ст. 57 *Конституції УРСР*) і авт. республік рад. громадяни мають усю повноту соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих конституціями та ін. законами. О.п.с. і о.г. СРСР є визначальними для всіх ін. прав, свобод і обов'язків громадян, закріплених в рад. законодавстві. Провідними в системі осн. прав і свобод громадян є соціально-економічні права: *право на працю*; *право на відпочинок*; *право на охорону здоров'я*; *право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, втрати працездатності, а також втрати годувальника; *право на житло*. До осн. прав і свобод рад. громадян належать права і свободи в галузі культури: *право на освіту*; *право на користування досягненнями культури* й свобода наук., тех. і худож. творчості.

Осн. політичними правами і свободами рад. громадян є: *право участі громадян в управлінні державними і громадськими справами* в СРСР; *право вносити пропозиції* до державних органів і громадських організацій СРСР, критикувати недоліки в роботі; свободи слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій; *право об'єднання в громадські організації*. До осн. особистих свобод рад. громадян належать: *свобода совісті*, держ. захист сім'ї, *недоторканність особи*. Особисте життя рад. громадян охороняється *недоторканністю житла*, забезпеченням *таємниці листування*, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, обов'язком усіх держ. органів, громад. орг-цій і *службових осіб* поважати особу, охороняти права і свободи громадян та *правом на судовий захист* від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно громадян, правом оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів. Осн. права і свободи громадян СРСР забезпечуються економічними (матеріальними), політичними і правовими гарантіями.

Основний обмін у чоловіків і жінок

Вік, роки	кДж на 1 м² поверхні тіла за 1 годину	
	У чоловіків	У жінок
14—16	192,7	180,2
16—18	180,2	167,6
18—20	171,8	159,2
20—30	165,5	155,0
30—40	165,5	152,9
40—50	161,3	150,8
50—60	157,1	146,7
60—70	150,8	142,5
70—80	148,7	138,7

Економічні (матеріальні) гарантії прав і свобод рад. громадян базуються на *соціалістичній власності* на засоби виробництва, яка є основою економічної системи СРСР, на розвитку соціалістич. системи г-ва, яка має плановий характер, на неухильному зростанні продуктивних сил суспільства, на виконанні планів екон. і соціального розвитку. Політичними гарантіями реалізації громадянами своїх прав і свобод є *політична система радянського суспільства,* внутр. і зовн. політика СРСР, справжній демократизм соціалістичного суспільства, в якому вся влада належить народу. Суть *гарантій правових* полягає в тому, що громадяни або службові особи при порушенні ними прав чи свобод ін. осіб або в разі зловживання своїми правами та свободами, а також при невиконанні або неналежному виконанні покладених на них обов'язків несуть відповідальність за законом. Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік встановлюють, що здійснення громадянами прав і свобод є невіддільним від виконання ними своїх обов'язків. Кожний громадянин СРСР зобов'язаний додержувати Конституції СРСР конституцій союзних і авт. республік та рад. законів, поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання громадянина СРСР. До обов'язків соціально-економічного характеру відносяться сумлінна праця громадянина СРСР в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності і додержання *дисципліни трудової,* що є справою честі кожного здатного до праці громадянина СРСР. Ухилення від суспільно корисної праці несумісне з принципами соціалістич. суспільства. Цей обов'язок відповідає конституційному праву на працю громадян СРСР. Громадянин СРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати соціалістичну власність. Особи, які посягають на соціалістичну власність, караються за законом. Обов'язком громадян СРСР є дбайливе ставлення до наданого їм житла, що відповідає праву на житло громадян СРСР. Громадяни СРСР зобов'язані берегти природу, охороняти її багатства (див. *Охорона природи*). Обов'язками в галузі культури є заг. обов'язкова середня освіта молоді, яка відповідає праву на освіту, турбота про збереження істор. пам'яток та ін. культур. цінностей (див. *Охорона пам'яток*). До обов'язків соціально-політичного характеру відноситься насамперед обов'язок громадянина СРСР оберігати інтереси Рад. д-ви, сприяти зміцненню її могутності й авторитету. Священним обов'язком громадянина СРСР є *захист соціалістичної Вітчизни.* Зрада Батьківщини є найтяжчим злочином перед народом. Інтернац. обов'язком громадянина СРСР є сприяння розвиткові дружби і співробітництва з народами ін. країн, підтриманню і зміцненню заг. миру. Обов'язок кожного громадянина СРСР — поважати нац. гідність ін. громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей Рад. багатонац. д-ви. Загальногромадянськими обов'язками рад. громадян є поважання прав і законних інтересів ін. осіб, непримиримість до антигромад. вчинків, всемірне сприяння охороні громадського порядку, піклування про виховання дітей, підготовка їх до суспільно корисної праці.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Брежнєв Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. К., 1977; Конституция общенародного государства. М., 1979.

І. П. Бутко.

ОСНОВНІ РОБІТНИКИ́ — робітники, що безпосередньо зайняті виготовленням основної продукції, для виробництва якої призначене дане підприємство. Чисельність і питома вага О. р. на підприємстві зумовлюються питомою вагою осн. виробн., характером його технології, розвитком концентрації і спеціалізації, рівнем механізації і автоматизації виробничих процесів, досконалістю форм *організації виробництва* і *організації праці.* Застосування досягнень *науково-технічного прогресу* в умовах соціалізму приводить до якісних змін у кваліфікаційній структурі О. р. Зростання питомої ваги О. р. внаслідок скорочення чисельності *допоміжних робітників* становить важливий резерв зростання *продуктивності праці.*

Ф. М. Протас.

ОСНОВНІ ФО́НДИ — сукупність засобів праці, що діють протягом тривалого періоду. О. ф. (основний капітал за капіталізму) характеризують рівень розвитку *продуктивних сил,* є матеріальною основою організаційно-технологічних процесів. «Економічні епохи,— писав К. Маркс,— різняться не тим, щó виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177). За капіталізму, функціонуючи як приватна власність, осн. капітал є засобом експлуатації найманої робочої сили (див. *Капітал*).

О. ф. є гол. частиною нац. багатства соціалістичних країн. За існуючою типовою класифікацією О. ф. групують за *галузями народного господарства.* О. ф. поділяють на виробничі й невиробничі. О. ф. виробничого призначення функціонують у сфері матеріального виробн. і переносять свою вартість на виготовлюваний продукт частинами в міру їхнього зношування протягом ряду кругооборотів. До них належать виробничі споруди, силові й робочі машини, вимірювальні й регулюючі прилади, лабораторне устаткування, трансп. засоби, виробничий та госп. інвентар, інструмент, робоча та продуктивна худоба, багаторічні насадження тощо. Невиробничі О. ф. функціонують у галузях *невиробничої сфери,* не беруть участі в процесі виробн. і призначені для невиробничого споживання. До невиробничих О. ф. відносять будівлі, споруди та ін. об'єкти тривалого користування, які задовольняють культур.-побутові потреби колективів підприємств та орг-цій, а також О. ф. житл.-комунального г-ва, охорони здоров'я, освіти, науки й мистецтва, культури тощо (житл. будинки, школи, клуби, лікарні, дит. заклади, б-ки та ін.). У госп. практиці планування й облік О. ф. проводять у вартісному виразі та в натуральних показниках. О. ф. у грош. оцінці відображають у *балансі основних фондів.* О. ф. є загальнонар. або колективною власністю і використовуються в інтересах трудящих. О. ф. України на кін. 1979 досягли 276 млрд. крб., у т. ч. виробничі О. ф. — 183 млрд. крб. Порівняно з 1970 вартість усіх О. ф. зросла в 1,76 раза, вартість виробничих О. ф.— у 1,89 раза. Зростання О. ф., якісне вдосконалення конкретних видів засобів праці, поліпшення виробничої й галузевої структур та ефективне використання їх в усіх галузях сусп. виробн. є важливою передумовою створення *матеріально-технічної бази комунізму,* підвищення *продуктивності праці* і зростання матеріального *добробуту* рад. народу.

Г. М. Підлісецький.

ОСНО́ВНОГО ОРГАНІ́ЧНОГО СИ́НТЕЗУ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ— одна з провідних підгалузей *хімічної промисловості* й *нафтохімічної промисловості.* Об'єднує підприємства і технологічні комплекси по виробн. хім. продуктів на базі природного газу, нафти, газів нафтопереробки або газів, що утворюються під час коксування вугілля.

На основі органічного синтезу виробляють напівпродукти для одержання пластичних мас, хім. волокон, гумотех. виробів, різних барвників, хім. засобів захисту рослин та ін. хім. продукції. Із створенням нових технологічних процесів і впровадженням високопродуктивних виробничих комплексів асортимент і кількість хімікатів, що їх виробляють за технологією органічного синтезу, безперервно зростають. При цьому одержувані речовини або продукти не тільки замінюють природні, а й часто мають властивості, яких немає навіть у природних. Розвиткові О. о. с. п. сприяли наук.-тех. досягнення в галузі *каталізу,* широке впровадження в практику високого тиску, низьких т-р, теор. основ *дистиляції* і *сорбції.* Для О. о. с. п. характерне комбінування різних виробництв, створення багатогалузевих об'єднань, пов'язаних з комплексним використанням сировини або послідовною переробкою напівпродуктів. В СРСР збудовано гіганти сучасної О. о. с. п.— виробн. об'єднання «Омськнафтооргсинтез», «Горькнафтооргсинтез» та ін. Створюються нові значні центри нафтопереробки і нафтохімії в Башкирії, Татарії, Казахстані та Азербайджані; розширюються потужності органічного синтезу в Білорусії, Туркменії та Узбекистані. На Україні великотоннажні потужності О. о. с. п. мають *калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл», сєвєродонецьке виробниче об'єднан-*

ня «Азот», черкаське виробниче об'єднання «Азот», Сокальський з-д хім. волокна, Івано-Франківський з-д тонкого органічного синтезу, *рубіжанське виробниче об'єднання «Краситель»* та інші.

В. В. Костенко.

ОСО́БА — індивід як суб'єкт соціальної діяльності. Див. *Особистість.*

ОСО́БА в граматиці — граматична категорія *дієслова,* яка виражає співвіднесеність дії з її виконавцем. Об'єднувані нею граматичні значення вказують, хто виконує дію. Виділяють три О. і, відповідно, три особові форми дієслова. Перша О. вказує, що суб'єктом дії є сам мовець (пиш-у), друга — що ним є співрозмовник (пиш-еш), а третя — що суб'єктом дії є особа (чи предмет), яка не бере участі в розмові (пиш-е). У множині значення особових форм ускладнюються. Категорія О. виражається закінченнями дієслова.

І. К. Кучеренко.

ОСО́БА в цивільному праві — самостійний *суб'єкт права* в цивільних правовідносинах. *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* та цивільні кодекси союзних республік (в УРСР — гл. 2 ЦивК УРСР) підрозділяють О. на громадян та *юридичних осіб,* визначають їхні права та обов'язки. Визнання О. означає надання їй можливості здійснення законних прав та інтересів, виконання юрид. обов'язків. Права О. охороняються законом, якщо здійснені ними угоди з приводу речей, дій та суб'єктивних прав не суперечать законові. О., які беруть участь у правовідносинах, повинні бути правоздатними (див. *Правоздатність*) і дієздатними (див. *Дієздатність*). Коло суб'єктів сусп. відносин, що визнаються О., змінюється в різних соціально-екон. формаціях. О. в рад. цивільному праві користуються дійсною рівністю, свободою і захистом з боку держави. У бурж. державах права О. проголошено лише формально.

О. І. Щербак.

ОСО́БИНА, індивід — кожний окремий *організм.* О. властиві всі ознаки *виду,* до якого вона належить, а також свої власні морфологічні і фізіол. особливості, що відрізняють її від інших О. того самого виду. Для *колоніальних організмів,* що розмножуються вегетативно, та симбіонтів (див. *Симбіоз*) поняття «особина» є відносним.

ОСОБИ́СТА ВЛА́СНІСТЬ — екон. відносини з приводу привласнення членами суспільства предметів споживання, що йдуть на задоволення індивідуальних потреб. Природа О. в. та її місце в системі *виробничих відносин* зумовлюються сусп.-екон. ладом. За капіталізму джерелом О. в. експлуататорських класів є безоплатне привласнення *додаткової вартості;* О. в. нерідко використовується для експлуатації *найманої праці.* Джерелом О. в. трудящих капіталістич. країн є їхня праця. Збільшенню їхніх доходів протидіє зростання вартості життя, прогресуюча *інфляція, безробіття.*

За соціалізму основу О. в. громадян становить праця в суспільному *виробництві,* а також доходи, які вони одержують із *суспільних фондів споживання, особистого підсобного господарства* та ін. Як похідна від сусп. *соціалістичної власності* О. в., поширюючись переважно на предмети споживання, не може бути засобом експлуатації чужої праці. Неухильне підвищення ефективності сусп. виробн. створює основу для збільшення розмірів О. в.

Соціалістична д-ва охороняє О. в. громадян і право її спадкоємства (ст. 13 Конституції СРСР). О. в. виражає відносини як між суспільством в цілому та його членами з приводу виробн., *розподілу, обміну* і *споживання* матеріальних і духовних благ, так і між членами суспільства, соціальними групами. Марксизму-ленінізму чужі аскетизм, низький рівень споживання, що пропагують «ліві» ревізіоністи, а також поклоніння речам, дух користолюбства. Матеріальні потреби мають певні межі (див. *Потреби економічні*), духовні розвиваються, по суті, необмежено. Похідний характер О. в. від сусп. соціалістичної власності зумовлює її існування в двох осн. формах: О. в. робітників і службовців та О. в. колгоспників. До об'єктів О. в. робітників, службовців і колгоспників належать предмети одягу, харчування, домашнього вжитку, житл. будинки та ін. Колгоспники і деякі робітники держ. сектора, крім того, мають особисте підсобне господарство на присадибній ділянці (продуктивна худоба, птиця, дрібний с.-г. інвентар тощо). В перспективі в соціалістичному суспільстві на основі ліквідації відмінності між двома формами О. в. відбуватиметься утворення однотипної за своїм матеріальним змістом особистої власності.

В. К. Логвиненко.

ОСОБИ́СТА У́НІЯ — одна з основних форм злиття капіталістичних монополій між собою і з державою. Суть її розкрив В. І. Ленін, аналізуючи *імперіалізм.* Він підкреслював, що на імперіалістичній стадії «розвивається... особиста унія банків з найбільшими підприємствами промисловості і торгівлі, злиття тих і других через володіння акціями, через вступ директорів банків у члени наглядальних рад (або правлінь) торговельно-промислових підприємств і навпаки» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 317). Злиття банків з пром-стю доповнюється О. у. монополістів — магнатів фінанс. капіталу — з урядом. Представники д-ви втягуються в правління монополістичних об'єднань, монополісти проникають в апарат держ. влади, стають членами уряду. О. у. — одна з форм розвитку міжнар. фінанс. капіталу і міжнар. *олігархії фінансової.* Інтернаціональне переплетення капіталів призводить до того, що в багатьох капіталістичних країнах керівні пости в банківських і пром. монополіях часто посідають монополісти ін. держав.

ОСОБИ́СТЕ ПІДСО́БНЕ ГОСПОДА́РСТВО — різновид *особистої власності* за соціалізму. За своєю соціально-екон. природою О. п. г. похідне від суспільного, органічно пов'язане з ним і входить у систему соціалістичних *виробничих відносин,* основане на особистій праці. Включає госп. будівлі, продуктивну худобу, птицю, бджіл, багатолітні насадження, посіви с.-г. культур та дрібний інвентар. Воно ведеться трудівниками і членами їхніх сімей на присадибних ділянках землі, які надаються у встановленому законом порядку для ведення підсобного г-ва, садівництва й городництва, що є загальнонар. надбанням. Доход від О. п. г. виступає лише додатковим джерелом продуктів, необхідних колгоспникам, робітникам і службовцям. Осн. джерелом підвищення добробуту трудящих є сусп. *виробництво.*

Разом з продуктом, створеним у сусп. секторі виробн., продукт, створений в О. п. г., дає можливість повніше задовольняти особисті й сусп. потреби. В ст. 13 Конституції СРСР записано: «Держава і колгоспи сприяють громадянам у веденні підсобного господарства». На певному етапі в міру зростання сусп. виробн., коли воно буде повністю задовольняти потреби трудящих, О. п. г. економічно вичерпає себе і відімре.

В. К. Логвиненко.

ОСОБИ́СТІ НЕМАЙНОВІ́ ПРАВА́ — права особи, що не мають майнового змісту. Нова *Конституція СРСР* розширила О. н. п. громадян. До них, зокрема, належать права: на ім'я, на недоторканність честі і гідності (див. *Захист честі і гідності*), на свободу творчості, авторство, вибір *місця проживання,* на недоторканність особистої сфери громадянина та ін. О. н. п., що забезпечують кожному громадянину всебічний розвиток своєї особи, є складовою частиною *особистих прав громадян СРСР.* О. н. п. громадян не передаються і не відчужуються, вони супроводять громадян протягом усього їхнього життя. Захист О. н. п. здійснюється різними способами, осн. з яких є судовий (див. *Право на судовий захист*). На вимоги про захист О. н. п. *позовна давність* не поширюється (ст. 83 ЦивК УРСР). О. н. п. *юридичних осіб* є право на найменування й фірму, право на *товарний знак,* знак обслуговування тощо.

А. М. Савицька.

ОСОБИ́СТІ ПРАВА́ ГРОМАДЯ́Н СРСР — встановлені й гарантовані *Конституцією СРСР,* рад. законами права громадян, що характеризують правове становище особи в рад. суспільстві і безпосередньо пов'язані з особою людини, задоволенням її особистих інтересів. До О. п. г. СРСР, які охороняються рад. законом, належать: захист *сім'ї* д-вою, *свобода совісті, недоторканність особи, недоторканність житла,* охорона законом особистого життя громадян, *таємниця листування,* телефонних переговорів і телеграфних повідомлень; *право на судовий захист* від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу і майно громадян (ст. 52—58 Конституції СРСР, ст. 50—56 Конституції УРСР).

Найважливішою принциповою особливістю О. п. г. СРСР, як і ін. прав і свобод, є їхня реальність, яка забезпечується рад. соціалістичним ладом та встановленими Конституцією СРСР юрид. і матеріальними гарантіями (див., зокрема, *Гарантії правові*). Використання громадянами особистих прав, що є однією з важливих умов вільного розвитку особи, не повинне завдавати шкоди інтересам суспільства і д-ви, правам інших громадян. *В. Є. Бражников.*

ОСОБИ́СТІ РАХУ́НКИ ЕКОНО́МІЇ — в СРСР форма обліку виконання соціалістичних зобов'язань, які приймають робітники і службовці у змаганні за економію й ощадливість на виробництві, одна з форм бригадного та індивідуального господарського розрахунку. О. р. е. оформляються у вигляді книжок, розрахованих на рік. Вони відображають лише ті витрати, на розмір яких впливає безпосередньо праця окремого робітника або колективу бригади (зниження втрат від браку, витрат на ремонт устаткування, економія палива, сировини, інструменту тощо). Широке впровадження О. р. е. сприяє зниженню матеріаломісткості і собівартості продукції.

ОСОБИ́СТІСТЬ, особа — у широкому розумінні — конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вужчому, філософському розумінні — індивід як суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя *суспільства*.

Поняття «особистість» не слід цілком ототожнювати з поняттями «індивід» (одиничний представник людського роду) та «індивідуальність» (сукупність рис, що відрізняють даного індивіда від усіх ін.). Марксизм-ленінізм розкрив суспільно-істор. природу *людини* й показав, що О. визначається даною системою *суспільних відносин* та *культурою* й зумовлена і біол. особливостями. Подолавши метафіз. уявлення про О. як продукт соціального чи біол. середовища, а також волюнтаристське заперечення значення середовища в формуванні О., марксизм вважає її водночас і продуктом, і суб'єктом історії. Як суб'єкт історії вона діє не ізольовано, а лише як частина соціального *колективу* (класу, нації, народу). Найбільшою спільністю, в якій О. діє як суб'єкт історії, є народ (див. *Роль народних мас і особи в історії*). Становлення О. як суб'єкта сусп. діяльності — істор. процес, тісно пов'язаний з розвитком сусп. *поділу праці*, тому що основою формування О. є суспільно-виробнича діяльність людей, у процесі якої відбувається їхня взаємодія. При цьому різні *суспільно-економічні формації* й різні класи породжують різні типи О. В ході істор. розвитку змінюються не тільки соціальні типи О., а й їхні ціннісні орієнтації, взаємовідносини О. та суспільства. В капіталістичному суспільстві, з одного боку, відбувається зведення О. до будь-якої часткової соціальної функції (див. *Відчуження*), з другого — бурж. *індивідуалізм* абсолютизує принцип індивідуальності, протиставляє її колективові й суспільству. Т. ч., капіталізм, проголошуючи О. вищою соціальною цінністю, разом з тим підкоряє її приватній власності. Відкидаючи бурж. індивідуалізм, який протиставляє О. суспільству, а також дрібнобурж. «*казармений комунізм*», що нівелює О., марксизм-ленінізм проголосив всебічний розвиток О. вищою метою комуністичного суспільства. На основі створення *матеріально-технічної бази комунізму*, розвитку комуністичних сусп. відносин та здійснення *культурної революції* формується нова людська О., яка гармонійно поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту й фіз. досконалість (див. *Комуністичне виховання, Моральний кодекс будівника комунізму, Соціалізація*).

З точки зору психології О.— це певне поєднання психічних (включаючи психофізіологічні і соціально-психологічні) властивостей: спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання та ін.), рис *темпераменту* й *характеру*, *здібностей*, особливостей *психічних процесів* (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, емоційно-вольової сфери). Природною основою цих властивостей є фізіологічні особливості людини — її конституція, вища нервова діяльність тощо. Однак визначальну роль у формуванні О. відіграють умови суспільного, конкретно-істор. існування людини, її *навчання* й *виховання*. В бурж. психології поширено індивідуалістич. концепції О. Так, *фрейдизм* виходить з визнання людини індивідуалістом, у містифікованій формі відбиває постійний конфлікт між сусп. нормами і індивідуалістичними цілями в бурж. суспільстві (див. також *Неофрейдизм*). О. є об'єктом вивчення філософії, соціології, психології особистості, *психології соціальної* та ін. наук.

Літ.: Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968; Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968; Ковалёв А. Г. Психология личности. М., 1970; Петровский А. В. О психологии личности. М., 1971; Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975.

А. М. Феоктистов (філософія), *С. Д. Максименко* (психологія).

ОСОБЛИ́ВЕ — філософська категорія. Див. *Одиничне, особливе, загальне.*

ОСОБЛИ́ВІ ТО́ЧКИ — такі елементи деякої множини, які мають властивості, відмінні від відповідних властивостей інших елементів цієї множини. 1) В геометрії — точка лінії (поверхні), в якій не існує точно однієї цілком певної одинарної *дотичної прямої* (*дотичної площини*). Кількість дотичних у ній та характер розташування лінії (поверхні) відносно цих дотичних визначають назву О. т. Точка $M_0(x_0, y_0)$ плоскої лінії, заданої рівнянням $F(x, y) = 0$, є її О. т., якщо $F'_x(x_0, y_0) = 0$ і $F'_y(x_0, y_0) = 0$; вона наз. подвійною, якщо в ній не всі другі частинні похідні функції $F(x, y)$ дорівнюють нулеві; якщо вони нулі, але не всі треті частинні похідні тієї ж функції $F(x, y)$ дорівнюють нулеві в $M_0(x_0, y_0)$ — потрійною і т. д. Якщо $\Delta = F''_{xx}(x_0, y_0) \cdot F''_{yy}(x_0, y_0) - [F''_{xy}(x_0, y_0)]^2 > 0$, то подвійна О. т. $M_0(x_0, y_0)$ наз. ізольованою; в ній дотичних до лінії нема (мал., 1). Коли $\Delta < 0$ — точкою самоперетину (вузловою); в ній лінія сама себе перетинає й існують дві різні дотичні (мал., 2). Коли $\Delta = 0$, то О. т. M_0 може бути ізольованою, або точкою звороту 1-го (мал., 3) чи 2-го роду (мал., 4), або ж точкою самодотику (мал., 5). В кожному з трьох останніх випадків дві дотичні до лінії в О. т. M_0 зливаються в одну і в *околі* О. т. звороту 1-го роду (2-го роду) лінія розташована з обох (з одного) боків дотичної, а в околі О. т. самодотику лінія сама до себе дотикається. Трансцендентні криві можуть мати О. т. нескінченної кратності, точку зупинки (мал., 6), в якій крива немов би обривається, точку злому (мал., 7), точку роздвоєння (мал., 8), асимптотичну точку, як, напр., вершина спіралі з нескінченною кількістю витків (мал., 9), та ін. 2) В теорії аналітичних функцій — точка, в якій порушується аналітичність функції (див. *Аналітичні функції*). Якщо існує окіл О. т. a, вільний від інших О. т., то a наз. ізольованою О. т. Ізольована О. т. функції $f(z)$ наз. усувною, якщо $\lim_{z\to c} f(z) < \infty$, полюсом, якщо $\lim_{z\to a} f(z) = \infty$, істотно особливою, якщо цієї *границі* не існує. 3) В теорії диференціальних рівнянь — точка області задання *диференціального рівняння*, в якій не виконується теорема існування і єдиності розв'язку рівняння. Напр., О. т. рівняння $M(x, y) \times dx + N(x, y)\,dy = 0$ є точка, в якій $M(x, y) = N(x, y) = 0$. Вивчення властивостей О. т. диференціальних рівнянь, поводження інтегральних кривих в околі О. т. відіграють важливу роль в теорії стійкості і становлять один з розділів якісної теорії диференціальних рівнянь. *М. П. Хоменко.*

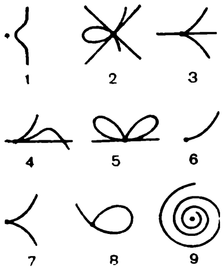

Особливі точки плоскої кривої.

ОСОЇ́Д (Pernis) — рід хижих птахів род. *яструбових*. Довж. тіла до 60 см, розмах крил до 140 см. Оперення буре, різних відтінків, низ — іноді з білими і бурими поперечними пістрявинами. Уздечка і лоб вкриті жорстким лускоподібним пір'ям, що захищає О. від жала ос, джмелів та ін. жалких перетинчастокрилих, якими переважно живиться цей птах. 2 види, поширені в Європі, Азії та Африці. Обидва види є в СРСР, з них в УРСР — О. звичайний (P. apivorus) — нечисленний перелітний птах, гніздиться в лісах. Кладку з 1—2 яєць червоно-бурого кольору з мармуровим малюнком насиджують самець і самка 30—32 дні.

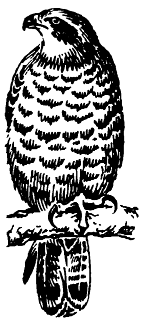

Осоїд звичайний.

ОСОКА́ (Carex) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини осокових. Кореневищні, *однодомні рослини* (зрідка дводомні) з тригранними, заповненими серцевиною, облисненими стеблами. Ли-

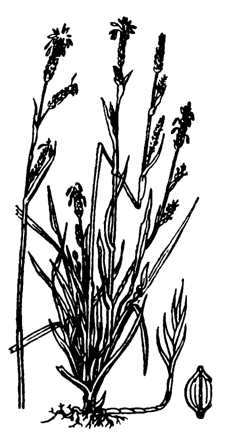

Осока просовидна. Верхня і нижня частини рослини та мішечок.

стки лінійні, жорсткі, переважно з піхвами. Квітки одностатеві, в колосках, зібраних у суцвіття. Зав'язь вкрита плівчастою або шкірястою оболонкою — мішечком. Плід — горішок. Бл. 2000 видів, пошир. переважно в холодних і помірних зонах обох півкуль. В СРСР — понад 400 видів; з них в УРСР — 90. Ростуть на болотах, луках (вологих, сухих, гірських), в лісах, частково в степах. О. містить багато кремнезему, який надає їй жорсткості й зменшує перетравність. Найпоширеніші на Україні великостеблові (40—160 см заввишки) види: О. струнка (C. acuta, або C. gracilis), О. дерниста (C. caespitosa), О. гостровидна (C. acutiformis) та ін. Засилосована О.— добрий корм. Сіно, зібране до цвітіння (пересічний урожай 15—20 ц/га), містить до 12% *протеїну*. Великостеблові О. використовують і як сировину в паперовій пром-сті та на виготовлення рогож. О. дрібностеблові (10—50 см заввишки) — О. звичайна (C. vulgaris), О. жовта (C. flava), О. просовидна (C. panicea) та ін. використовують як кормові рослини. Деякі види (О. парвська) застосовують в медицині. *А. П. Микитенко.*

ОСОКІ́Р, тополя чорна (Populus nigra) — дводомне дерево родини вербових. Вис. до 30 (40) м і до 2 м у діаметрі. Крона розлога. Листки на довгих сплюснутих черешках, яйцевидно-трикутні або майже ромбічні. Квітки в сережках. Плід — коробочка. О. живе до 150, іноді до 300 років. Пошир. в Пн. Африці і Азії, Європі (крім пн. частини), зокрема в СРСР, у т. ч. в УРСР. На Україні росте переважно на зволожених грунтах — у долинах річок тощо. Часто культивують. Деревину використовують у будівництві, меблевій пром-сті, для виробн. целюлози тощо. Особливо цінна «очкаста» форма О., пошир. в Закарпатті. *С. М. Стойко.*

ОСОКО́ВІ (Cyperaceae) — родина однодольних рослин. Трав'янисті, багаторічні, рідше однорічні рослини, іноді дерев'янисті форми (у тропіках). Стебла тригранні, рідше округлі. Листки лінійні, гол. чин. із замкнутими піхвами, без язичка. Квітки дрібні, в колосках, одно- або двостатеві. Колоски зібрані в складні колосовидні, волотисті, зонтиковидні або головчасті суцвіття. Вітрозапильні рослини. Плід — тригранний горішок або мішечок, тобто горішок, що міститься в зрослому плівчастому приквітку. Об'єднують бл. 90 родів (понад 3500 видів), пошир. майже по всій земній кулі. В СРСР є 550 видів (бл. 20 родів), з них в УРСР — бл. 140 видів (17 родів). Госп. значення О. незначне, бо сіно рослин з роду *осока* та ін. жорстке, малопоживне, бідне на білки. До найпошир. представників цієї родини у флорі УРСР належать також *пухівка, комиш, куга, чуфа.*

ОСО́СКОВ Павло Іванович [15 (27).XII 1897, Воронеж — 4.VIII 1968, Сімферополь] — рос. рад. актор, нар.˙ арт. Тат. АРСР (з 1945). В 1927 закінчив Сарат. театр. технікум. Працював у театрах Воронежа, Казані, в 1950—59 — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького (Сімферополь). Ролі: Бєлогубов («Тепленьке місце» О. Островського), Осип («Ревізор» М. Гоголя), Перчихін («Міщани» М. Горького), Часник, Тур, Погода («В степах України», «Богдан Хмельницький», «Чому посміхаються зорі» Корнійчука), Оргон («Тартюф» Мольєра) та ін.

ОСО́Т (Cirsium) — рід багаторічних, рідше дворічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих.* Стебла прямостоячі, розгалужені, 20—30 см заввишки. Листки видовжені, цілісні або перистороздільні. Квітки трубчасті, в кошиках, зібраних у волотево-щіткові видні суцвіття. Плоди — сім'янки з перистими летючками. Бл. 150 видів, поширених в Європі, Азії, Америці; в СРСР — 111 видів, у т. ч. в УРСР — понад 20. Деякі види — злісні *бур'яни,* з них найшкідливішим є О. польовий, або рожевий (C. arvense), пошир. переважно в Правобережному Лісостепу, на Поліссі, в Карпатах. О. польовий має кілька форм: О. щетинистий, О. ліловий, О. червоний та ін. Всі вони легко перезапилюються і дають численні помісі; мають дуже розвинену кореневу систему (головний корінь заглиблюється на 5—6 м, а іноді й на 9 м). Засмічує всі с.-г. культури. Заходи боротьби. Правильні сівозміни з застосуванням *чистих парів* в Степу. Систематично знищують О., застосовуючи комплекс агротех. і хім. заходів. *І. В. Веселовський.*

ОССІА́Н (Ossian) — легендарний ірл. бард. За переказами, жив у 3 ст. Оспівував подвиги свого батька Фінна (Фінгала), його дружинників. У 1765 Дж. *Макферсон* видав «Твори Оссіана, сина Фінгала, перекладені з гельської мови Джеймсом Макферсоном» (т. 1—2), куди ввійшли раніше підготовлені й опубліковані ним анонімно «Уривки стародавніх віршів, зібраних у гірській Шотландії» (1760) та ліро-епічні поеми «Фінгал» (1762) і «Темора» (1763), тим самим приписавши О. свої твори. «Твори Оссіана...» свідчать про зв'язок сентименталізму з зародженням романтизму в англ. поезії кін. 18 ст. *Б. Б. Бунич-Ремізов.*

А. ван Остаде. В селянському шинку. 1660. Дрезденська картинна галерея.

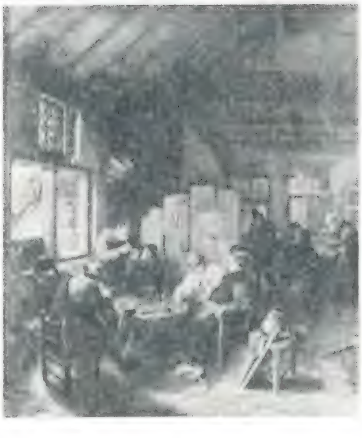

ОССОЛІНЕ́УМ, Львівський інститут Оссолінських — культурно-освітня установа. Засн. 1817 у Львові Ю. М. *Оссолінським.* У складі О. було два осн. відділи — б-ка і музей. В О. концентрувалися книги переважно слов'ян., зокрема польс. авторів, з питань філософії, л-ри, історії, географії і права. У 1823 з ін-том об'єднано музей ім. Любомирських, а 1921 — б-ку Павліковських. У 1939 в б-ці ін-ту було бл. 500 тис. книг. У музейному відділі зберігалася велика колекція археологічних пам'яток, нумізматичних експонатів, старод. зброї, картин, гравюр, скульптури тощо. В 1946 осн. фонди О. було передано ПНР. Деяка частина перейшла до Львівської б-ки АН УРСР (тепер Львів.наук. б-ка ім. В. Стефаника), картинний фонд — до картинної галереї, експонати — до істор. музею у Львові.

Літ.: Тшина Е. 150-річчя «Оссолінеуму». «Український історичний журнал», 1968, № 7.

ОССОЛІ́НСЬКИЙ (Ossoliński) Юзеф Максиміліан (1748, Воля-Мелецька, тепер Жешувського воєводства ПНР — 17.III 1826, Відень) — польс. просвітитель, письменник, історик, літературознавець і бібліограф. З 1772 жив у Галичині, з 1793 — у Відні. Виступав за розвиток освіти в Галичині. В 1817 заснував у Львові культур.-освітню установу — *Оссолінеум.* Автор ряду літ. та істор. праць.

ОСТА́ДЕ (Ostade) — родина голл. живописців. Адріан ван О. (хрещений 10.XII 1610, Гарлем — похований 2.V 1685, там же). Навчався, ймовірно, у Ф. *Гальса.* Автор картин, офортів і малюнків, в яких зображував сел. побут, сцени з життя дрібної буржуазії Голландії 17 ст. Серед картин — «У школі», «Флейтист», «Пекар». На творчості художника позначився вплив *Рембрандта* («Сільські музики», 1655, ДЕ). Ісак ван О. (хрещений 2.VII 1621, Гарлем — похований 16.X 1649, там же). Брат і учень Адріана ван О. Майстер пейзажу («Озеро замерзло», 1642, ДЕ).

ОСТАНЕ́ЦЬ — ізольоване відносно невелике підвищення, що є залишком зруйнованої *денудацією* поверхні Землі. О. складаються гол. чин. з стійких до руйнування гірських порід. Розрізняють О. *вивітрювання* (часом мають екзотичні форми), останцеві столові гори (ділянки колишнього плато) та О. обтікання (підвищення в долинах річок між старим і новим руслом). На Україні на Поліссі та в Лісостепу найпоширеніші лесові О. (див. *Лес*).

ОСТА́НКІНО — архітектурно-художній ансамбль кін. 18 ст. (кол. підмосковна садиба-резиденція графів Шереметєвих; з кін. 19 ст.— у складі Москви). Основою архіт. ансамблю О. є комплекс будівель у стилі пізнього *класицизму* (1791—98, арх. Ф. Кампорезі, П. Аргунов та ін.; ліпні рельєфи Ф. Гордєєва і Т. Замараєва). В центрі комплексу — палац-театр, що з'єднується невисокими галереями з концертним залом в «Єгипетському» та з бенкетним — у «Італійському» павільйонах. В

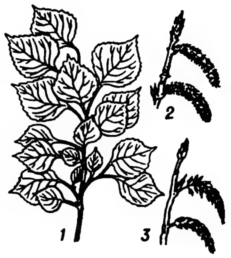

Осокір: *1* — гілка рослини; *2* — тичинкове суцвіття; *3* — маточкове суцвіття.

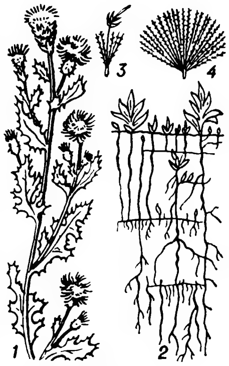

Осот польовий: *1* — верхня частина стебла з суцвіттями; *2* — коренева система; *3* — квітка; *4* — плід.

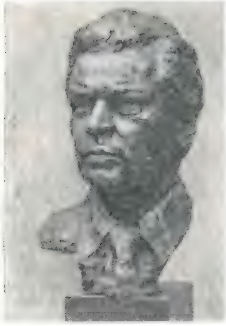

П. П. Остапенко. Портрет начальника дільниці київського заводу «Арсенал» В. С. Філіппова. Бронза. 1977.

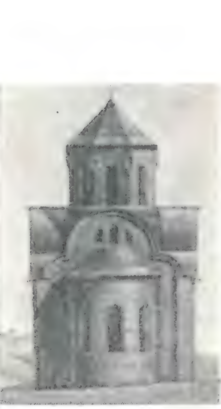

Остер. Юр'єва (Михайлівська) божниця. 1098. Реконструкція Ю. С. Асєєва.

інтер'єрах — колекції живопису (в т. ч. твори І., М. та Я. Аргунових), гравюри, скульптури, меблів тощо. Частково зберігся пейзажний парк (тепер Моск. парк культури і відпочинку ім. Ф. Е. Дзержинського; 1793—95, арх. О. Миронов та П. Аргунов). Церква Трійці (1678—92, будівничий П. Потєхін) з дзвіницею в псевдорос. стилі (1877—78, арх. Н. Султанов).

Літ.: Елизарова Н. А. Останкино. М., 1966.

ОСТА́ПЕНКО Петро Пилипович (н. 9.VII 1922, с. Миролюбівка, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1945. Фаху навчався в Ю. *Білостоцького* та Е. *Фрідмана*. Твори: портрети — М. Рильського (1956), О. Шліхтера (1970), М. Сеспеля (1978); пам'ятники — Т. Шевченкові в м. Звенигородці Черкас. обл. (1964, у співавт.), В. І. Леніну в м. Лубнах Полтав. обл. (1971); надгробки — засл. арт. УРСР Л. Герасимчук (1960) і М. Рильському (1969, у співавт.), обидва — на Байковому кладовищі в Києві.

ОСТАПЧУ́К Анда Яківна (псевд. — Оста; 15.IV 1896, с. Тарасівка, тепер Збаразького р-ну Терноп. обл.— 1949, Братіслава) — укр. і чес. співачка (меццо-сопрано). Вокальну освіту здобула у Відні (1915—20). Була солісткою укр. театру в Ужгороді (1922—27), Львів. (1927—29) і Братіславської опер. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Роксолана («Роксолана» Січинського), Маженка («Продана наречена» Сметани), Русалка (однойменна опера Дворжака), Амнеріс («Аїда» Верді), Кармен («Кармен» Бізе). В концертах виконувала твори М. Лисенка, О. Нижанківського, М. Аркаса, С. Людкевича та ін. Виступала і як драм. актриса в укр. виставах в Ужгороді. *І. М. Лисенко.*

ОСТАШЕ́ВСЬКИЙ Генріх Романович (н. 1.VI 1921, Одеса) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1976). В 1938—41 навчався в Одес. театр. уч-щі. В 1944—58 працював в Одес. театрі юного глядача, з 1958 — в Одес. укр. муз.-драм. театрі ім. Жовтневої революції. Ролі: Гірей («Маруся Богуславка» Старицького), Сергій Смик («97» М. Куліша), Кузьма Рижов («Правда» Корнійчука), Задніпровський («Правда і кривда» Стельмаха), Олексій («Оптимістична трагедія» В. Вишневського), Прохор Громов («Угрюм-ріка» за Шишковим, інсценізація В. *Василька*), Джільберт («Марія Тюдор» Гюго), Прінчівалле («Монна Ванна» Метерлінка), Коррадо («Сім'я злочинця» Джакометті) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ОСТА́ЩЕНКО-КУДРЯ́ВЦЕВ Борис Павлович [28.XII 1876 (9.I 1877), Петербург — 1.X 1956, Харків] — український рад. астроном і геодезист, Герой Праці (1922), засл. діяч науки УРСР (з 1952). Після закінчення (1898) Петерб. ун-ту працював астрономом на Пулковській астр. обсерваторії. У 1899 брав участь в арктичній експедиції на криголамі «Єрмак». З 1909 О.-К.— співробітник Миколаївської мор. обсерваторії. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції О.-К. займався громад.-політ. діяльністю, зокрема 1917 брав участь в організації Миколаївського робітничого ун-ту, а 1917—18 — в організації ун-ту для матросів. З 1923 О.-К.— в Харків. астр. обсерваторії, одночасно (з 1924) викладав у харків. вузах (професор з 1935). Осн. праці — з астрометрії, геодезії та матем. картографії. О.-К. розробив метод дослідження картографічних проекцій за допомогою диференціальних величин першого порядку. Нагороджений орденом Леніна.

О́СТВАЛЬД (Ostwald) Вільгельм Фрідріх (2.IX 1853, Рига — 4.IV 1932, Лейпціг) — нім. фізико-хімік і філософ-ідеаліст; іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1896). Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1875). Професор Ризького політехнічного уч-ща (1882—87) і Лейпцігського ун-ту (1887—1906). Осн. наук. праці О. присвячені розвитку теорії електролітичної дисоціації. Виявив взаємозв'язок між електропровідністю розчинів к-т і ступенем їхньої електролітичної дисоціації; запропонував спосіб визначення основності к-т за величиною електропровідності їхніх розчинів; сформулював закон розведення, який пов'язує ступінь дисоціації електроліту з концентрацією та ін. Займався також питанням хім. кінетики і каталізу (каталітичне окислення аміаку). Нобелівська премія, 1909.

У філософії О. відомий як основоположник суб'єктивно-ідеалістичної теорії *енергетизму*. В праці «Подолання природничонаукового матеріалізму» (1895) та ін. він твердив, що єдиною субстанцією світу є не *матерія*, а *енергія*, до змін якої можна нібито звести всі (в т. ч. психічні й соціологічні) явища. Виходячи з антинаук. філос. поглядів, О. деякий час заперечував вчення про атомістичну будову матерії (див. *Атомістика*), але згодом змушений був визнати його. Неспроможність філос. поглядів О. як прояву «фізичного» ідеалізму і різновидності *махізму* викрив В. І. Ленін у книзі «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

Останкіно. Палац. 1791—98. Головний фасад.
Інтер'єр залу.

ОСТГО́ТИ, остроготи, грейтунги — плем'я *германців*, сх. відгалуження *готів*. У 3 ст. осіли в Пн. Причорномор'ї, частково в Криму (див. *Готи кримські*). В 2-й пол. 4 ст. створили племінний союз на чолі з Ерманаріхом, до якого ввійшли германські, скіфо-сарматські і слов'ян. племена. Після розгрому союзу 375 *гуннами* О. розселилися в Паннонії (тер. частини сучас. Австрії, Угорщини, Югославії). В 488 О. на чолі з *Теодоріхом* вторглися до Італії, розбили військо *Одоакра* і утворили 493 своє королівство (554 його завоювала *Візантія*).

О́СТЕН (Остін; Austen) Джейн (16.XII 1775, Стівентон, Гемпшір — 18.VII 1817, Уїнчестер) — англійська письменниця. В романах «Здоровий глузд і чутливість» (т. 1—3, 1811), «Гордість і упередження» (т. 1—3, 1813), «Нортенгерське абатство» (1798, опубл. 1818) та ін. іронічно відобразила психологію й поведінку персонажів, зумовлені класово-економічними факторами. Романи «Менсфілд парк» (1814), «Емма» (т. 1—3, 1815) і особливо «Переконання» (вид. 1818) наближаються до сатири на корисливість і снобізм пануючих класів англ. провінції поч. 19 ст. За глибиною психологічного аналізу і засобами передачі мови персонажів твори О. передують новітньому реалістичному англ. романові.

Тв.: Рос. перекл.— Гордость и предубеждение.— Аббатство Нортэнгер. М., 1976.

Літ.: Демурова Н. Джейн Остин и её роман «Гордость и предубеждение». Хронограф жизни и творчества Джейн Остин. В кн.: Остин Дж. Гордость и предубеждение. М., 1967.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

ОСТЕ́НДЕ — місто на Пн. Зх. Бельгії. Порт на узбережжі Північного м. Вузол з-ць і автошляхів, каналом сполучене з м. Брюгге. 72 тис. ж. (1976). Гол. риболовний центр країни. Підприємства, що виробляють рибальське знаряддя (канати і риболовні сітки). Суднобуд., металообр., хім. і харч. галузі. Музей. Вперше згадується в 11 ст. О.— приморський кліматичний курорт. Лікувальні засоби: морські купання (з липня до серед. вересня), мор. підігріті та піщані ванни. Показання: функціональні розлади нервової системи, захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, недокрів'я тощо.

ОСТЕОБЛА́СТИ (від грец. ὀστέον — кістка та βλαστός — пагін, паросток) — кісткоутворюючі клітини хребетних тварин і людини. Беруть участь у побудові кісткової тканини (див. *Кістка*), а також у процесах її *регенерації*. З О. виникають *остеоцити*.

ОСТЕОЛО́ГІЯ (від грец. ὀστέον — кістка і λόγος — вчення) — розділ *анатомії*, що вивчає форму і структуру кісток у взаємозв'язку з їхньою функцією.

ОСТЕО́МА (від грец. ὀστέον — кістка і ὄγκωμα — пухлина) — доброякісна пухлина, що утворюється з кісткової тканини у людини і тварин. О. повторює анатомічну і гістологічну будову кісток, з яких вона виростає. Найчастіше розвивається на стегновій і плечовій кістках, а також на кістках черепа і обличчя. Лікування хірургічне.

ОСТЕОМАЛЯ́ЦІЯ (від грец. ὀστέον — кістка і *μαλακία* — м'якість) — системне захворювання з переважним ураженням кісткової тканини, що характеризується порушенням мінерального обміну і полягає в розм'якшенні й *деформації* кісток внаслідок збіднення організму на солі кальцію і фосфорної кислоти, вітамін D. На О. хворіють здебільшого жінки, особливо під час вагітності. При цьому найчастіше уражаються кістки таза, нижній відділ хребта, верхні відділи стегнової кістки. Як правило, в післяродовому періоді настає видужання. Лікування: відповідна дієта (багата на вітаміни, білки, солі кальцію), препарати фосфору.

У тваринництві на О. найчастіше хворіють високопродуктивні й вагітні тварини. У хворих тварин виникає т. з. лизуха—вони поїдають неїстівні речовини, розвивається розлад травлення, буває передродове залежування, викривлення та прогинання хребта, ламкість кісток. Лікування. Призначають *дієту,* глюконат кальцію (внутрішньовенно), вітаміни D і A, *мінеральну підгодівлю, дріжджі кормові,* щоденне ультрафіолетове опромінювання хворих тварин, особливо в стійловий період.

ОСТЕОМІЄЛІ́Т (від грец. ὀστέον — кістка і μυελός — кістковий мозок) — інфекційно-запальний процес, що уражає ділянку кісткового мозку, а далі — елементи кісткової тканини однієї або кількох кісток. Збудниками О. здебільшого є гноєтворні мікроби (найчастіше стафіло- і стрептококи). Залежно від механізму виникнення розрізняють О. гематогенні, при яких збудник заноситься до кісток з первинного вогнища плином крові, і негематогенні, або вторинні, коли запальний процес виникає при переході на кістку з оточуючих тканин і органів (напр., туберкульозний) або розвивається внаслідок інфікування відкритих переломів (вогнестрільні, травматичні О.). Гематогенний О.— найпоширеніша форма, переважно уражає кістки кінцівок. За перебігом О. поділяють на гострі і хронічні. Останні розвиваються як наслідок гострих О. або виникають як первинно-хронічні. Ознаки О.: місцева болючість і припухлість ураженої ділянки; на рентгенівських знімках виявляється потовщення або відшарування окістя й руйнування кісткової тканини: внаслідок порушення живлення кістка мертвіє і розпадається на більші або менші фрагменти — т. з. секвестри; іноді вогнища нагноєння прориваються назовні (утворення нориць). Лікування: антибіотики, обов'язково іммобілізація (гіпсові пов'язки), висококалорійна, багата на вітаміни дієта, при хронічному О.— також хірургічне.

ОСТЕО́Н (від грец. ὀστέον — кістка), гаверсова система — основна структурна одиниця *кістки,* що забезпечує її міцність. Складається з *гаверсового каналу* і системи кісткових пластинок, що концентрично оточують його. Кісткові пластинки побудовані з осн. кісткової речовини — *колагенових волокон,* остеомукоїду та мінеральних солей. Простір між пластинками заповнений аморфною речовиною, в якій містяться *остеоцити.*

ОСТЕОЦИ́ТИ (від грец. ὀστέον — кістка і κύτος — вмістище, тут — клітина) — високодиференційовані клітини кісткової тканини (див. *Кістка*). Тіло О. порівняно невелике з численними довгими відростками. Утворюються з *остеобластів* під час розвитку кісткової тканини.

ОСТЕ́Р — річка у Черніг. обл. УРСР, ліва притока Десни (бас. Дніпра). Довж. 199 км, площа бас. 2950 км². Тече широкою долиною по Придніпровській низовині. Басейн О. заболочений, є торфовища. Живлення переважно снігове. Замерзає в кінці листопада, скресає у березні. Використовують для госп.-побутових потреб, рибопоосвідення. В заплаві річки споруджено *Остерську осушувальну систему.* На О.— міста Ніжин, Козелець, Остер.

ОСТЕ́Р — місто районного підпорядкування Козелецького р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташований на лівому березі Десни (прит. Дніпра), при впадінні в неї р. Остра, за 63 км від залізнич. ст. Бобровиці. Пристань на Десні. Вперше згадується в літописі під 1098 як місто «на Въстри». О. був фортецею *Переяславського князівства* для захисту *Київської Русі* від *половців.* У 1240 зруйноване монголо-татарами. Згодом тут виникло поселення, яке звалося Старим Остром, Старогородкою. На поч. 14 ст. ближче до Десни виросло нове поселення під назвою Остер. З 1356 О.— під владою *Великого князівства Литовського,* після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщі. Після *возз'єднання України з Росією 1654* О.— у складі Рос. д-ви. В 1662 О. надано *магдебурзьке право.* Рад. владу проголошено в листопаді 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації О. (9.IX 1941—22.IX 1943) тут діяв підпільний райком партії. З 1961 О.— місто. В О.— текст. ф-ка, дільниці козелецьких маслозаводу, з-ду прод. товарів та комбінату побутового обслуговування; пром. комбінат, виробниче відділення райсільгосптехніки, лісгоспзаг, Козелецьке міжколг. об'єднання по виробн. продуктів птахівництва. 4 заг.-освітні та музична школи, буд. технікум; 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Краєзнавчий музей, турбаза. В районі О.— бази відпочинку.

В О. збереглися городище літописного міста Городець і пам'ятка архітектури Київської Русі — Юр'єва (Михайлівська) божниця 1098, реставрована на поч. 20 ст.; іл. див. до ст. *Київська Русь,* т. 5, с. 128—129).

В місті встановлено пам'ятники В. І. Леніну, загиблим учасникам громадян. війни 1918—20, рад. воїнам, що полягли в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. В О. народилися укр. рад. ботанік А. І. *Барбарич,* анатом-гістолог В. О. *Бец,* рад. парт. діяч В. В. *Птуха,* укр. рад. економіст М. В. *Птуха.* Тут працювали укр. рад. письменник Ю. О. *Збанацький,* чувас. рад. поет М. *Сеспель* (помер і похований в Острі).

ОСТЕ́РВА (Osterwa) Юліуш (справж. прізв.— Малушек; 23.VI 1885, Краків — 10.V 1947, Варшава) — польс. актор, режисер, театральний діяч. Творчу діяльність розпочав 1904 в «Театрі Людовому». В 1906—15 працював у театрах Познані, Вільна, Варшави, Самари та Москви. В 1916—18 — у Києві, грав у драм. студії С. *Висоцької,* в польс. трупі під керівництвом Ф. Рихловського (поставив спектаклі «Помста» й «Дівочі обітниці» Фредро, «Стійкий принц» Кальдерона, «Горштинський» Словацького та ін.). В цей час познайомився з *Станіславського системою.* В 1918 повернувся до Варшави, де очолював театр «Редута» і *польський «Театр Народовий».* Запроваджував у них принципи, близькі МХТ.

ОСТЕ́РСЬКА ОСУ́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — гідромеліоративна система, збудована для *осушення земель* у заплаві р. Остер (Черніг. обл.). Будувалась у три черги протягом 1928—55. Площа осушених земель — 34,2 тис. га (1980). У 1964—68 реконструйовано першу і другу черги О. о. с. на площі

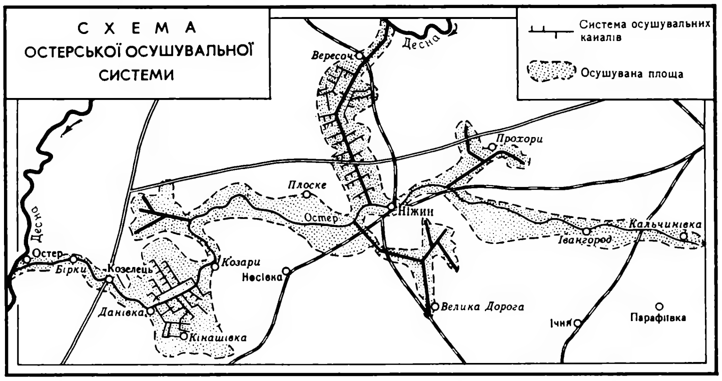

Г. Р. Осташевський.

К. В. Островітянов.

22,1 тис. га. Осн. водоприймач О. о. с.— відрегульоване річище Остра, яке водночас є магістральним каналом. У 1960—61 збудовано 4 гідровузли (насосні станції і підпірні шлюзи) для водоподачі по антирусλу з р. Десни на обводнення *Трубізької осушувально-зволожувальної системи*. Осушення і регулювання водного режиму провадять за допомогою відкритої мережі каналів протяжністю 673 км, у т. ч. магістрального каналу довжиною 207 км, та 246 шлюзів-регуляторів. На площі понад 3 тис. га у вегетаційний період здійснюють підгрунтове зволоження осушених земель за допомогою шлюзування і кротового (необлицьованого) дренажу, на площі понад 9 тис. га — запобіжне регулювання водного режиму за допомогою затримання стоку. Осушені землі О. о. с. використовують під посіви кормових і технічних культур та як сіножаті й пасовиська, продуктивність яких підвищено залуженням сумішками багаторічних трав. *О. Ф. Рубан.*

ОСТИ́Т (від грец. ὀστέον — кістка) — запалення кістки. О. можуть бути гострими і хронічними. Гострі О. являють собою гнійне запалення, хронічні є наслідком хронічних інфекцій (*туберкульоз, сифіліс, проказа* тощо). При О. кісткова тканина або розсмоктується, або, навпаки, утворюються нові кісткові нашарування. Див. також *Остеомієліт.*

ОСТІ́ЙНІСТЬ судна — здатність судна протистояти зовнішнім силам, що порушують його рівновагу, і повертатися у вихідне положення рівноваги, коли дія цих сил припиняється; одна з основних *морехідних якостей* судна. Розрізняють О.: поперечну (при нахилі судна у поперечній площині) і поздовжню; динамічну (коли судно нахиляється із значною кутовою швидкістю) та статичну (при повільному нахилі судна). Достатній рівень поперечної О., яка значно менша поздовжньої (через видовженість форми суднового корпусу), є важливою умовою безпеки плавання судна.

ОСТ-І́НДІЯ (англ. East Indies, букв.— Східна Індія) — у 17—18 ст. назва тер. Індії та деяких ін. країн Пд. і Пд.-Сх. Азії. Виникла на противагу назві *Вест-Індія* після того, як європейці (вони вважали Індією о-ви Карибського м., відкриті Х. *Колумбом*), мандруючи на Сх. від Європи, досягли берегів п-ова Індостан.

ОСТ-І́НДСЬКІ КОМПА́НІЇ — монопольні торг. компанії англійських (1600—1858), голландських (1602—1798) і французьких (1664—1793) купців-колонізаторів в *Ост-Індії*. Англ. компанія виникла як приватна компанія купців Лондона для торгівлі з Ост-Індією (одержала королівську хартію на безмитну торгівлю на 15 років). Поступово перетворилася на політ. орг-цію, апарат якої англ. уряд використовував для експлуатації і управління загарбаною територією. З 1623 зосередила свою діяльність на тер. Індії. Опорними пунктами її були спочатку Сурат, потім Мадрас, Бомбей, Калькутта. Перемігши в боротьбі проти ін. компаній-суперниць (португальської, франц. і голл.), англ. компанія в 17 ст. набула ряд держ. прерогатив (право вести війну і укладати мир, карбувати власну монету, чинити суд тощо). З 2-ї пол. 18 ст. осн. формою експлуатації інд. території стало збирання податків з інд. селян. До 1849 компанія підкорила майже всю Індію, до 1852 — Нижню Бірму. В кін. 18 — серед. 19 ст. діяльність компанії було поставлено під контроль англ. д-ви. В 1813 ліквідовано монополію компанії на торгівлю з Індією, а 1833 заборонено її торг. діяльність. У 1858 під час *Індійського народного повстання 1857—59* компанію було ліквідовано (з виплатою компенсації пайовикам 3 млн. фунтів стерлінгів). Голл. компанія виникла внаслідок злиття кількох компаній. Мала монопольне право безмитної торгівлі і мореплавства, створення факторій, право мати свій флот, укладати міжнар. договори на Сх. від мису Доброї Надії до Магелланової протоки. Стверджувала своє панування з допомогою зброї, нещадно експлуатувала місц. населення, займалася работоргівлею. Найбільшого розквіту досягла в 17 ст. Після її ліквідації майно і активи перейшли у власність д-ви. Франц. компанія була організована з ініціативи Ж. Б. *Кольбера* з метою монополізації торгівлі з Індією. Заснувала ряд факторій з центром у Пондішері Керівництво нею здійснював франц. уряд. У 1770 король ліквідував компанію, гарантувавши акціонерам щорічну ренту в 200 тис. франків. У 1785 було створено нову компанію, яку ліквідував *Конвент* 1793. *Ю. М. Барабанов.*

О́СТРАВА — місто на Пн. Чехословаччини, в Чеській Соціалістич. Республіці, адм. ц. Пн.-Моравської обл. Розташована на р. *Одрі*. Вузол з-ць і автошляхів. 317 тис. ж. (1976). Центр найбільшого в країні Остравсько-Карвінського кам.-вуг. басейну. На базі місцевого вугілля і довізної руди розвинулася чорна металургія (металург. комбінати). Підприємства коксохімічної, маш.-буд. пром-сті. Маш.-буд. і гірничопром. ін-ти.

ОСТРАКІ́ЗМ (від грец. ὄστρακον — черепок) — у Стародавніх *Афінах* та деяких інших давньогрец. містах вигнання політично небезпечних осіб за постановою нар. зборів. О. було запроваджено *Клісфеном* у кін. 6 ст. до н. е. як захід проти відновлення *тиранії*. Пізніше О. почали застосовувати як засіб політ. боротьби. Вигнанню підлягав той, проти кого на нар. зборах було подано принаймні 6 тис. голосів. Голосування відбувалося черепками (звідси назва), на яких писалося ім'я небажаної особи. Вигнання (звичайно на 10 років) не позбавляло прав громадянства і власності. О. існував до 417 до н. е.

ОСТРАКОДЕ́РМИ, щиткові (Ostracodermi) — вимерлі примітивні водяні хребетні. Разом з сучас. *круглоротими* належать до *безщелепних*. Тіло О. (завдовжки від 3 см до 2 м) було вкрите костяними щитками. Жили в силурі й девоні. Викопні рештки О. знайдено в силурійських і девонських відкладах Пд.-Зх. України.

ОСТРЕ́НКО Віктор Якович [н. 28.III (10.IV) 1917, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. Закінчив (1941) Дніпроп. металург. ін-т. З 1947 працює у Всесоюзному н.-д. і конструкторсько-технологічному ін-ті трубної пром-сті (Дніпропетровськ). Осн. напрям наук. діяльності — розробка теорії і технології виробн. безшовних труб. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1968, 1979.

О́СТРІВ — невелика (порівняно з материком) ділянка суходолу, з усіх боків оточена водами океану, моря, озера або річки. Трапляються одиночні О. та групи їх — *архіпелаги*. О. в океанах і морях поділяють на материкові й самостійні (вулканічні, коралові, намивні). Серед О. річок і озер розрізняють намивні та ерозійні.

ОСТРІВНА́ ФА́УНА І ФЛО́РА — природна сукупність видів тварин і рослин, що населяють острови. За шляхами формування і складом О. ф. і ф. суттєво відрізняються від материків. Риси О. ф. і ф. чіткіше виявлені на океанічних та стародавніх материкових о-вах, віддалених від материків. На островах багато *ендеміків*, немає деяких груп тварин і рослин, що поширені на материках.

ОСТРОВЕ́РХІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — неукріплене поселення раннього періоду *залізного віку*, залишки якого виявлено на високому березі р. Чернявки (басейн Сіверського Дінця), біля с. Островерхівки Готвальдівського р-ну Харків. обл. Під час досліджень, що їх проводили 1951—53, відкрито 60 *зольників* і залишки кількох наземних жител. Знайдено уламки глиняного посуду, глиняні прясельця, грузила, фігурки тварин, залізну сокиру, уламок серпа, бронз. наконечник стріли, уламки кам'яних зернотерок тощо. Поблизу О. п. є курганний могильник того самого часу, там 1950—53 розкопано 6 курганів.

ОСТРОВИ́ ЗЕЛЕ́НОГО МИ́СУ, Республіка Острови Зеленого Мису — держава на островах тієї ж назви в Атлантичному ок., біля зх. узбережжя Африки. Складаються

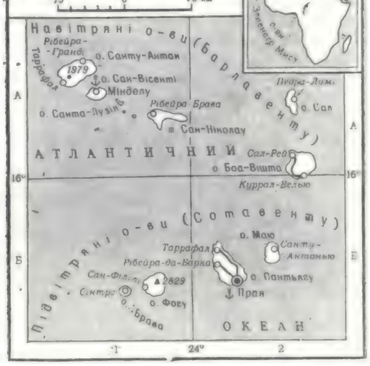

з 10 великих і 5 малих островів, що поділяються на 2 групи: північну — Навітряні о-ви (Барлавенту), і південну — Підвітряні о-ви (Сотавенту).

Населення О. З. М.— мулати (понад 60%), африканці (35%) та ін. Офіц. мова — португальська.

Державний лад. О. З. М.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1980. Глава д-ви — президент. Найвищий законодавчий орган — Нац. народні збори. Виконавчу владу здійснює уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Острови мають здебільшого вулканічне походження. Рельєф переважно гористий. Найвища точка — вулкан Фогу заввишки до 2829 м (на о. Фогу). Поклади фосфоритів, буд. матеріалів (зокрема, гіпсу). Клімат тропічний. Пересічні місячні т-ри від + 22 до + 27°. Опадів 100—250 мм на рік. Часто бувають великі посухи. Переважає пустельна та напівпустельна рослинність.

Історія. О. З. М. відкрили португальці між 1456 й 1460. З 1495 — португ. колонія. Були ненаселені; заселялися вивезеними з афр. континенту рабами й селянами з Португалії. В кін. 15—16 ст. стали одним з центрів работоргівлі в районі Гвінейського узбережжя. З занепадом работоргівлі (повністю заборонена 1876) значна частина колоністів О. З. М. емігрувала до США та ін. країн. Після 2-ї світової війни на О. З. М. посилився нац.-визвольний рух, який очолила Афр. партія незалежності Гвінеї і Островів Зеленого Мису (ПАІГК). В 1951 Португалія оголосила О. З. М. «заморською провінцією», 1972 надала їй право «місцевої автономії». Після повалення фашист. режиму в Португалії (1974) португ. уряд підписав з ПАІГК угоду про проголошення 5.VII 1975 незалежності О. З. М. Уряд О. З. М. спрямовує свою діяльність на розвиток нац. економіки; в галузі зовн. політики дотримується політики неприєднання. Уряд О. З. М. підписав 1976 консульську конвенцію й договори про екон. і тех. співробітництво з СРСР. *В. К. Гура.*

Політичні партії, профспілки. Африканська партія незалежності Островів Зеленого Мису. Засн. 1981 (до 1981 наз. Афр. партія незалежності Гвінеї і Островів Зеленого Мису). Єдина в країні. Національний союз зеленомиських трудящих. Засн. 1979. *В. К. Гура.*

Господарство. О. З. М.— економічно слаборозвинута агр. країна, г-во якої базується на малопродуктивному с.-г. виробництві. С. г. не забезпечує потреб населення в продуктах харчування. Після проголошення незалежності вживаються заходи щодо ліквідації наслідків колоніалізму — створено фонд нац. розвитку (1976), розроблено надзвичайну програму розвитку с. г., націоналізовано частину земель, розвиваються різні форми кооперації, створюються пром. підприємства, зміцнюється держ. сектор тощо. В с. г. зайнято понад 80% самодіяльного населення. Для власного споживання вирощують кукурудзу, маніок, квасолю, помідори. Гол. експортні культури — тютюн, банани, кава, рицина, цукр. тростина. Тваринництво екстенсивного напряму. Розводять велику рогату худобу, кіз, овець і свиней. У прибережних водах — вилов риби, креветок, омарів. Пром-сть розвинута слабо. Окремі підприємства по переробці морепродуктів, буд. матеріалів, виробн. спирту, олії, мила, опрісненню мор. води; елеватор, суднорем. майстерні, швейна, меблева та борошномельна ф-ки. Видобування солі, пемзи й туфу. Розвинуті кустарні промисли (гончарство, плетіння корзин тощо). В 1979 було вироблено 9 млн. кВт · год електроенергії. З-ць у країні немає. Довжина автошляхів — 1,5 тис. км (1979). Осн. мор. порти — Мінделу та Прая. На о. Сал — аеропорт. Вивозять рибу, рибні консерви, спирт, сіль, с.-г. продукцію; довозять прод. товари, машини і устаткування, нафтопродукти, товари широкого вжитку. Гол. торг. партнери — Португалія, Франція, ФРН, США. Розширюються екон. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — ескудо. 77 ескудо = 100 португ. ескудо.

Освіта. В 1975 бл. 70% дорослого населення було неписьменним. Після здобуття незалежності проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей від 7 до 14 років, практично всі діти цього віку охоплені навчанням. У поч. школі навчаються діти віком від 7 до 12 років, у підготовчій (наступний ступінь шкільної освіти) — від 12 до 14 років, після закінчення якої можна вступити до серед. школи (ліцею) з 3-річним строком навчання. Викладання — португ. мовою. В 1977/78 навч. р. у поч. школах налічувалося 56 тис. учнів, у підготовчих школах — бл. 6 тис. учнів. Вузів немає. Є індустр.-комерційна школа, 3 пед. уч-ща, що готують вчителів для поч. шкіл. *В. З. Клепиков.*

Літ.: Страны и народы. Африка. Западная и Центральная Африка. М., 1979.

ОСТРОВІ́ТЯНОВ Костянтин Васильович [18 (30).V 1892, с. Бички Тамбовської губ.— 9.II 1969, Москва] — рад. економіст і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1953), дійсний член Чехословацької АН (1957). Член КПРС з 1914. Закінчив Моск. комерційний ін-т (1917). В 1917—21 на парт. роботі, з 1922— на викладацькій та н.-д. роботі у вузах. В 1947—53 — директор Ін-ту економіки АН СРСР. У 1948—54 — гол. редактор журн. «Вопросы экономики». В 1953—62— віце-президент АН СРСР. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Праці з питань політ. економії капіталізму і соціалізму, критики бурж. і ревізіоністських екон. теорій. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ОСТРО́ВСЬКА Лідія Миколаївна [н. 5 (18).III 1909, Київ] — укр. рад. режисер науково-популярних фільмів, кіноактриса, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1963. В 1928 закінчила Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В. Лисенка. Виконувала гол. ролі у фільмах «Джальма» (1929), «Мірабо» (1930), «Вітер з порогів» (1931). З 1945 — режисер Київ. кіностудії науково-популярних фільмів. Серед фільмів: — «Айвазовський» (1954), «Іван Франко» (1956), «Дніпро» (1957), «Карпати — краса моя» (1959), «Вогні України» (1960), «Ульянови у Києві» (1962), «Розповіді про Шевченка» (1963), «Шосте чуття» (1976), «Під знаком гена» (1977). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ОСТРО́ВСЬКА Людмила Костянтинівна [н. 17 (30).VIII 1913, Київ] — укр. рад. біохімік та фізіолог рослин, доктор біол. наук (з 1959), професор (з 1966). Член КПРС з 1950. Закінчила (1940) Київ. ун-т. Наук. праці з питань біохімії азотного живлення, біохімічної ролі мікроелементів, біохімії фотосинтезу (структура хлоропластів у зв'язку з фотохім. реакціями). Держ. премія СРСР, 1978.

ОСТРО́ВСЬКА Надія Іллівна (1881 — 4.XI 1937) — учасниця революційного руху і громадян. війни в Росії. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в Києві. Учасниця революції 1905 (член Ялтинського к-ту РСДРП). В 1907 проводила революц. роботу серед військ. моряків у Севастополі. Переслідувана царським урядом, емігрувала за кордон. Повернулася до Росії 1914, проводила революц. роботу у Москві й Петрограді. В 1917 — голова Севастопольського к-ту РСДРП(б), член губкому партії, член Військ.-революц. к-ту. З 1918 — заст. голови ЦВК Кубано-Чорноморської республіки, голова Владимирського губкому партії, нач. політвідділу 10-ї армії; пізніше — член колегії відділу робітниць Комінтерну. Брала участь у міжнар. конференціях комуністок. Обиралася членом ВЦВК.

ОСТРО́ВСЬКИЙ Дмитро Михайлович (23.VII 1911, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 20.VII 1979, Одеса) — укр. рад. актор, театр. діяч, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Член КПРС з 1950. Навчався в Держ. ін-ті театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). Працював у Донец. пересувному комсомольському театрі (1928—32), Харків. робітничо-колгоспному театрі (1932—39), Сум. театрі ім. М. С. Щепкіна (1939—43; під час Великої Вітчизн. війни театр перебував у м. Бугуруслані, тепер Оренб. обл.), Чернів. театрі ім. О. Кобилянської (1943—46), Одес. театрі муз. комедії (1946—79). Серед ролей — Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Тимошка («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Котя («Кадри» Микитенка). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ОСТРО́ВСЬКИЙ Ісаак Єремійович [12 (25).III 1909, м. Костянтиноград, тепер м. Красноград Харківської обл.] — укр. рад. радіофізик, доктор технічних наук (з 1966), професор (з 1970). Після закінчення 1932 Харків. фізико-хіміко-матем. ін-ту (тепер ун-т) до 1952 працював у Харків. хіміко-

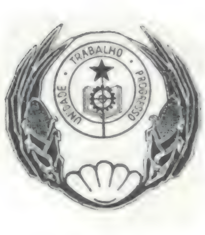

Герб Островів Зеленого Мису.

ОСТРОВИ ЗЕЛЕНОГО МИСУ

Площа — 4033,3 км²

Населення — 320 тис. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Прая

Найбільші острови світу

Назва	Місцезнаходження	Площа, тис. км²
Гренландія	Пн. Льодовитий океан	2176
Нова Гвінея	Тихий океан	829
Калімантан	«	734
Мадагаскар	Індійський океан	590

технологічному ін-ті (з 1950 у складі політех. ін-ту) і водночас (1944—55) у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР. З 1955 — зав. відділом Ін-ту радіофізики і електроніки АН УРСР. Осн. наук. праці з питань поширення і розсіяння ультракоротких радіохвиль. Держ. премія СРСР, 1952.

ОСТРО́ВСЬКИЙ Йосип Володимирович (н. 6.IV 1934, Дніпропетровськ) — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Закінчив (1956) Харків. ун-т, з 1958 працює в ньому (з 1963 — завідуючий кафедрою), одночасно (з 1969) — у Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці — з теорії функцій та її застосування до теорії імовірностей.

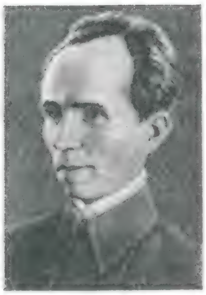
М. О. Островський.

М. О. Островський. Обкладинка книги «Микола Островський. Спогади про письменника». Київ. 1974.

ОСТРО́ВСЬКИЙ Микола Олексійович [16 (29).IX 1904, с. Вілія, тепер Острозького р-ну Ровен. обл.— 22.XII 1936, Москва] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1924. З 1915 працював у Шепетівці, де зблизився з більшовиками. Під час нім. окупації та громадян. війни виконував доручення підпільного ревкому. В 1919 вступив до комсомолу, пішов добровольцем на фронт. Воював у бригаді Котовського і Першій Кінній армії. У 1920 під Львовом був поранений. У 1921—22 працював у київ. залізнич. майстернях. У 1923—24 був секретарем райкому комсомолу у Берездівському та Ізяславському р-нах. У 1924 тяжко захворів; з 1927 був прикутий до ліжка; у 1928 втратив зір. Незважаючи на це, О. проводив велику пропаганд. роботу, навчався в комуністичному ун-ті ім. Я. М. Свердлова (1927—30). В статтях, виступах по радіо, листах закликав до подвигу в ім'я соціалістич. Батьківщини. У 1930 почав роботу над романом «Як гартувалася сталь» (1932—34), в якому відтворив події громадян. війни та роки відбудови нар. г-ва на Україні, становлення революц. самосвідомості трудящих. Образ гол. героя — Павла Корчагіна автобіографічний. За романом «Як гартувалася сталь» 1942 поставлено однойм. кінофільм; на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка кінофільм «Павло Корчагін» (1956) і багатосерійний телефільм «Як гартувалася сталь (1973); М. Чулакі створив балет «Юність» (1950), Н. Юхновська — оперу «Павло Корчагін» (1961). Роман О. «Народжені бурею» (1934—36; однойм. кінофільм, 1958) присвячено боротьбі укр. народу за владу Рад під час громадян. війни, відтворено інтернац. солідарність укр., рос., польс. та ін. народів проти спільних класових ворогів. У 1974 І. Цюпа написав про О. роман «Мужній вершник». О. нагороджений орденом Леніна. Премія Ленінського комсомолу, 1966. В 1958 встановлено Респ. комсомольську премію ім. М. Островського. Меморіальні музеї О. є в Сочі (з 1937), Москві (з 1940), Шепетівці (з 1946), с. Вілія Ровен. обл. (1954; встановлено бронзовий бюст письменника). У Боярці Київ. обл. 1979 створено комплекс на честь героїчних звершень комсомольців корчагінського покоління. У Києві О. встановлено два пам'ятники.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1969; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974—75; Укр. перекл.— Твори. К., 1958; Твори, т. 1—3. К., 1979. *Літ.:* Островська Р. П. Микола Островський. К., 1976. *І. Т. Крук.*

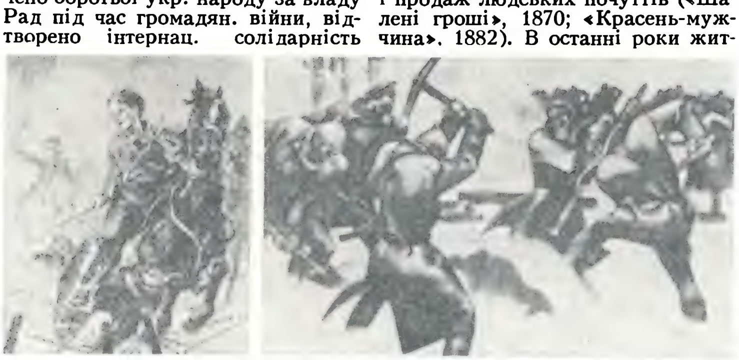
М. О. Островський. Ілюстрації А. І. Резниченка, 1949 (ліворуч) та А. Савадова, 1974 до роману «Як гартувалася сталь».

ОСТРО́ВСЬКИЙ Олександр Миколайович [31.III (12.IV) 1823, Москва — 2 (14).VI 1886, Щеликово, тепер Островського р-ну Костром. обл.] — рос. драматург. Як письменник виступив 1847 («Записки замоскворецького жителя»). У п'єсах «Сімейна картина» (1847), «Свої люди — поквитаємось» (1850), «Бідна наречена» (1851) викривав тогочасну соціальну дійсність, жадобу до грошей і самодурство рос. купецтва. У п'єсах «Не в свої сани не сідай» (1852), «Бідність не порок» (1853) та ін. відчутні мотиви примирення з соціальною дійсністю, водночас в них з'явилися позитивні герої — «маленькі люди». У п'єсі «Гроза» (1859) О. таврував купецтво з його диким сваволям; образ Катерини, яку Добролюбов назвав «променем світла у темному царстві», став символом протесту проти гноблення і приниження людської особистості. У п'єсах «Старий друг краще нових двох» (1860), «Тяжкі дні» (1863), «Пізня любов» (1873) та ін. показав тяжке життя чесних, роботящих «маленьких людей», які прагнули жити по правді. Автор патріотичних п'єс на істор. теми — «Козьма Захарович Мінін-Сухорук» (1861), «Воєвода» (1864), «Дмитрій Самозванець і Василій Шуйський» (1866), «Тушино» (1866) та ін., сатиричних комедій «Тепленьке місце» (1856), «На всякого мудреця доволі простоти», «Гаряче серце» (обидві — 1868), «Ліс» (1870), «Вовки та вівці» (1875). О. один із перших в рос. л-рі створив образ бурж. ділка, показав моральну потворність світу, де панують купівля і продаж людських почуттів («Шалені гроші», 1870; «Красень-мужчина», 1882). В останні роки життя (1875—86) О. створив соціально-психологічні драми і комедії про трагічну долю жінок в умовах бурж.-поміщицької Росії («Остання жертва», 1877; «Безприданниця», 1878; «Таланти і поклонники», 1882; «Без вини винуваті», 1883, та ін.). Ряд п'єс О. написав у співавторстві («Одруження Бєлугіна», 1877; «Старе по-новому», 1882, та ін.). Перекладав твори У. Шекспіра, М. Сервантеса, К. Гольдоні та ін. Виступав як публіцист. У статтях та «Записках» обстоював принципи реалістичного театру, демократичну спрямованість сценічного мистецтва. За мотивами п'єс О. створено опери «Воєвода» П. Чайковського, «Снігуронька» М. Римського-Корсакова, «Ворожа сила» О. Сєрова, чес. композитора Л. Яначека «Катя Кабанова», поставлено фільми («Гроза» та ін.). О. знав укр. мову, читав твори укр. письменників. Переклав п'єсу Г. Квітки-Основ'яненка «Щира любов» (1852). Творчість О. високо цінували Т. Шевченко, І. Франко. Під впливом «Грози» Панас Мирний написав «Лимерівну». Перші п'єси О. укр. мовою були поставлені в театрі товариства «Руська бесіда» у Львові, а також в театрі Садовського у Києві. У п'єсах О. грали М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Заньковецька, М. Садовський, І. Мар'яненко та ін. В рад. час багато п'єс О. йде на сцені укр. театрів. Твори О. видано укр. мовою в перекладі А. Головка, О. Ільченка, С. Скляренка, І. Сенченка та ін. В кол. садибі О. М. Островського Щеликово створено 1948 меморіальний музей. У 1929 в Москві біля будинку Малого театру, з яким пов'язана багаторічна творчість О., споруджено пам'ятник.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—12. М., 1973—80; Укр. перекл. — Вибрані п'єси. К., 1949; П'єси. К., 1973.
Літ.: Лебедев А. А. Драматург перед лицом критики. М., 1974; А. Н. Островский на советской сцене. М., 1974; Лобанов М. П. Островский. М., 1979; Дурилін С. М. Вистави Островського на Україні. В кн.: Дурилін С. М. Творча єдність. К., 1957; Муратова К. Д. Библиография литературы об А. Н. Островском. Л., 1974; Самаріна О. Ф., Ткаленко В. П. Великий російський драматург Олександр Миколайович Островський (Бібліографічний покажчик). Х., 1948.
Ю. І. Корзов.

ОСТРО́Г — постійні чи тимчасові укріплені пункти, обнесені дерев'яною, зверху загостреною огорожею. Відомі на Русі з 12 ст. В 14—17 ст. постійні О. споруджували на пд. кордонах Рос. д-ви, в кін. 16—18 ст.— в Сибіру. Тимчасові О. будували для захисту військ. таборів або для облоги чи штурму (зокрема й рухомі) міст. Спочатку О., на відміну від міст, були населеними пунктами другорядного значення. Згодом значна кількість їх переросла в міста. У 18—19 ст. О. в Росії називали також в'язницю, обнесену стіною.

ОСТРО́Г — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Вілії (прит. Горині), за 14 км від залізнич. ст. Острог. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1100. В 2-й половині 14 ст.

місто загарбала феод. Литва. З 1386 до 1-ї пол. 17 ст. О. належав князям *Острозьким.* У 1528 місто дістало *магдебурзьке право.* Після *Люблінської унії 1569* О.—у складі шляхет. Польщі. В 70-х рр. 16 ст. в місті відкрилася *Острозька школа.* В 1578 І. *Федоров* заснував *Острозьку друкарню.*

В О. склався антиуніатський літ.-наук. гурток, до якого входили Г. *Смотрицький,* Д. *Наливайко* та ін. Під час *Наливайка повстання 1594—96* О. не раз захоплювали повстанці. Трудящі О. брали активну участь у нар.-визв. війні 1648—54. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1900 в Острозькій чоловічій гімназії виник с.-д. гурток, у роботі якого брав участь учень гімназії Д. З. *Мануїльський.* Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1920 О. окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. На поч. 1932 в О. створено підпільний райком КПЗУ. В 1939 О. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 О.— місто.

У місті — маслосироробний, цукр., хлібний, плодоконсервний, пивоварний, мінеральної води, 2 асфальтові, цегельний, шинорем., дренажних труб і комбікормовий з-ди, меблева ф-ка, пром. комбінат та комбінат побут. обслуговування. 4 заг.-осв., муз. та спорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 4 лік. заклади, у т. ч. лікарняне містечко. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 3 б-ки, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: на Замковій горі — залишки замку князів Острозьких (14—16 ст.), Богоявленська церква (15 ст., перебудована в 16 ст., реконструйована в 19 ст.), вежі — Мурована (14 ст., перебудовувалась в 16 ст. і 1897—1905, інж. В. Леонтович) та Кругла, або Нова (16 ст.), фрагменти міськ. укріплень (Татарська й Луцька вежі, обидві — 16 ст.), синагога (17 ст.), костьол (18—19 ст.), будинок гімназії (19 ст.). На околиці О., в с. Межиріччі,— Троїцький монастир-фортеця (15—16 ст.) з Троїцькою церквою (15 ст., іконостас, 1750—60-і рр.).

У 1846 О. відвідав Т. Г. Шевченко. Тут бував укр. рад. вчений, сходознавець А. Ю. *Кримський.* В О. навчався рад. військ. діяч О. І. *Антонов.*

ОСТРОГО́ЗЬКИЙ ПОЛК, Рибинський полк — адм.-тер. і військ. одиниця на Слобідській Україні. Засн. 1652 селянами й козаками з Чернігівщини, які, рятуючись від польс.-шляхет. гноблення, з дозволу рос. уряду оселилися на правому березі Дону при впадінні р. Острогощі в р. Тиху Сосну, заклавши тут м. Острогозьк (або Рибне), що стало полковим містом. У кін. 70-х рр. 17 ст. в О. п. налічувалося 9 сотень. У 18 ст. тер. О. значно розширилася. Частина його мешканців розселилася 1717 вздовж р. Богучару на землях, які після придушення *Булавінського повстання 1707—09* обезлюдніли, 1732 — на узбережжі р. Айдару. Створений у районі *Кальміуського шляху,* О. п. відіграв значну роль в обороні Пд. Росії та Слобідської України від нападів крим. і ногайських татар. Сел.-козац. маси О. п. були учасниками *Дзиковського повстання 1670, Азовських походів 1695—96, Північної війни 1700—21,* рос.-тур. війни 1735—39, *Семилітньої війни 1756—63.* З ліквідацією полкового устрою на Слобідській Україні 1765 О. п. реорганізовано в регулярний Острогозький гусарський полк. Рядових козаків перетворено на *військових обивателів,* а старшина дістала дворянські привілеї. Тер. кол. О. п. ввійшла до складу створеної *Слобідсько-Української губернії.*

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Х., 1954.

О. І. Путро.

ОСТРОГО́РСЬКИЙ Віктор Петрович (16.II 1840, Петербург — 31.I 1902, Валдай, тепер Новгор. обл.) — рос. педагог, методист, літератор, громад. діяч. У 1862 закінчив Петерб. ун-т, викладав у гімназіях і на жіночих пед. курсах. Розробив систему літ. освіти від початкового до випускного класу серед. школи, виступав проти схоластики, догматизму і формалізму у викладанні. Осн. заслуга О. як методиста в тому, що в процесі викладання він приділяв велику увагу етико-естетичному вихованню й розвиткові творчої самостійності учнів. Автор оповідань для дітей, літ.-критичних праць, присвячених творчості М. Лермонтова, М. Гоголя, О. Кольцова та ін.; редактор ряду пед. журналів. Виступав за жіночу освіту, відкрив у Валдаї на свої кошти безплатну школу й б-ку для сільс. дітей, був організатором перших недільних шкіл у Петербурзі.

ОСТРОГРА́ДСЬКИЙ Михайло Васильович [12 (24).IX 1801, с. Пашенна, тепер с. Пашенівка Козельщинського р-ну Полт. обл.—20.XII 1861 (1.I 1862), Полтава] — рос. і укр. математик, акад. Петерб. АН (з 1830). У 1817—20 навчався в Харків. ун-ті у Т. Ф. *Осиповського* і А. Ф. *Павловського*; у 1822—27 слухав у Парижі лекції А. М. *Ампера,* О. Л. *Коші,* П. С. *Лапласа,* С. Д. *Пуассона,* Ж. Б. Ж. *Фур'є.* В Парижі О. здружився з В. Я. *Буняковським.* З 1828 О.— професор вищих навчальних закладів Петербурга. В цей час він познайомився і потоваришував з Т. Г. *Шевченком.* Осн. праці О. стосуються матем. фізики, матем. аналізу, теор. механіки; відомі також його праці з теорії чисел, алгебри та теорії імовірностей. В галузі матем. фізики О. розв'язав задачу про поширення хвиль на поверхні рідини в басейні, що має форму круглого циліндра; одержав диференціальне рівняння поширення тепла в твердих тілах і в рідинах. В галузі матем. аналізу О. знайшов формулу зв'язку інтеграла по об'єму з інтегралом по поверхні (див. *Остроградського формула*); запровадив поняття спряженого диференціального оператора, довів ортогональність власних функцій даного оператора та спряженого з ним; встановив принцип розкладності функції в *ряд* за власними функціями і принцип локалізації для тригонометричних рядів; подав правило перетворення змінних в подвійних і потрійних інтегралах; одержав результати, пов'язані з інтегруванням раціональних функцій (див. *Остроградського метод*). В теор. механіці О. належать фундаментальні результати, пов'язані з *можливих переміщень принципом* та *варіаційними принципами механіки.*

О. був передовим ученим, стояв на позиціях природничо-наук. матеріалізму. Критерієм цінності матем. дослідження для О. була практика. О.— один із засновників петерб. матем. школи. Його учнями були рос. вчені І. О. *Вишнеградський,* Д. І. *Журавський,* І. П. Колонг (1839—1901), М. П. Петров (1836—1920) та ін. О. багато зробив і в педагогічній справі. Поряд з В. Я. Буняковським і П. Л. *Чебишовим* О. відіграв важливу роль у підвищенні наук. рівня викладання математики у вищій школі, був автором кількох підручників. Портрет с. 92.

Тв.: Полное собрание трудов, т. 1—3. К., 1959—61.

Літ.: Гнеденко Б. В., Погребысский И. Б. Михаил Васильевич Остроградский. М., 1963. *А. С. Бугай.*

ОСТРОГРА́ДСЬКІ — укр. старшинсько-поміщицький рід, відомий з серед. 17 ст. Власники значних маєтностей на Полтавщині й Катеринославщині. Матвій Іванович О. (рр. н. і см. невід.) — миргородський полковий суддя. Брав участь у *Північній війні 1700—21,* рос.-тур. війні 1735—39. Федір Матвійович О. (рр. н. і см. невід.)—миргородський полковник, учасник *Прутського походу 1711,* рос.-тур. війни 1735—39. Михайло Васильович О. (1801—62)—див. М. В. *Остроградський.* Василь Олександрович О. (1857 — р. см. невід.) — поміщик, товариш (заступник) міністра торгівлі і пром-сті в царському уряді, правий депутат 3-ї Держ. думи.

ОСТРОГРА́ДСЬКОГО МЕ́ТОД — метод виділення раціональної частини невизначеного інтеграла

$$\int \frac{P(x)}{Q(x)}\,dx,$$

де $Q(x)$ — *многочлен* степеня n, що має кратні корені (див. *Основна теорема алгебри*), а $P(x)$ — многочлен степеня $m \leqslant n-1$. За О. м.,

$$\int \frac{P(x)}{Q(x)}\,dx = \frac{P_1(x)}{Q_1(x)} + \int \frac{P_2(x)}{Q_2(x)}\,dx, \qquad (1)$$

де $Q_1(x)$, $Q_2(x)$, $P_1(x)$, $P_2(x)$ — многочлени степенів n_1, n_2, m_1, m_2

О. М. Островський.

Пам'ятник **О. М. Островському** в Москві біля Малого театру. Скульптор М. А. Андрєєв, арх. І. П. Машков. 1924—29.

Острог. Замок Острозьких. 14—16 ст.

М. В. Остроградський.

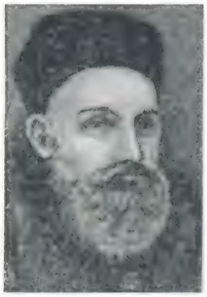

К. К. Острозький.

відповідно, причому $Q(x) = Q_1(x)\,Q_2(x)$, $m_1 \leqslant n_1 - 1$, $m_2 \leqslant n_2 - 1$ і многочлен $Q_2(x)$ не має кратних коренів. Многочлен $Q_1(x)$ є *найбільшим спільним дільником* многочленів $Q(x)$ і $dQ(x)/dx$ і, отже, його можна визначити за допомогою *Евкліда алгоритму*. Диференціюючи ліву і праву частини (1), одержують тотожність, яка дає змогу знайти явний вираз многочленів $P_1(x)$ і $P_2(x)$ методом невизначених коефіцієнтів. Метод запропонував 1844 М. В. *Остроградський*.

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 2. М., 1969.

ОСТРОГРА́ДСЬКОГО ФО́РМУЛА — формула, що пов'язує інтеграл по об'єму з інтегралом по поверхні. О. ф. має вигляд

$$\iiint\limits_V \left(\frac{\partial P}{\partial x} + \frac{\partial Q}{\partial y} + \frac{\partial R}{\partial z}\right) dxdydz = \iint\limits_S Pdydz + Qdxdz + Rdxdy,$$

де P, Q і R — функції точки $S(x, y, z)$ тривимірної області V, обмеженої поверхнею S. У векторній формі О. ф. має вигляд

$$\iiint\limits_V \operatorname{div} \vec{p}\, d\tau = \iint\limits_S (\vec{p}, \vec{n})\, d\sigma.$$

де $\vec{p}$ — вектор поля, заданого в області V; $d\tau$ — елемент об'єму; $\vec{n}$ — вектор зовн. *нормалі* до поверхні S; $d\sigma$ — елемент цієї поверхні. Формулу встановив М. В. *Остроградський* 1828 (опублікував 1831); він же поширив її на n-вимірну область (1834, опублікував 1838).

ОСТРО́ЗЬКА БІ́БЛІЯ — визначна пам'ятка *книгодрукування* на Україні. О. б.— перше повне видання Біблії в перекладі сх.-слов'ян. пізнім варіантом церковнослов'ян. мови (є в ній і чимало українізмів, особливо в морфології й фонетиці). Надрукована О. б. 1581 І. *Федоровим* у м. *Острозі* (звідси й її назва). В основу О. б. покладено один із списків т. з. Геннадіївської біблії, складеної в Новгороді в кін. 15 ст. Під час підготовки О. б. до друку текст її було звірено й узгоджено з канонізованими грец. і лат. текстами, зроблено значні виправлення й доповнення. У книзі вміщено також передмову К. *Острозького*, передмову й два вірші Г. *Смотрицького*, післямову, під якою — друкарський знак І. Федорова. Усього О. б. має 1256 сторінок. О. б. стала одним з важливих факторів нормалізації церковнослов'ян. мови як засобу міжслов'ян. єднання, відіграла важливу роль у боротьбі проти наступу католицької церкви на православ'я. Примірники О. б. зберігаються в Центр. наук. б-ці АН УРСР (Київ) та ін. бібліотеках.

Літ.: Франко І. Причинок до студій над Острожською біблією. Львів, 1907; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975.

Ф. П. Медведєв.

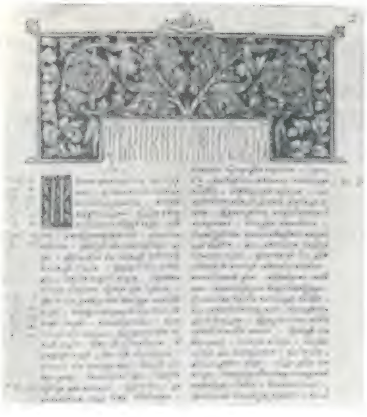

Сторінка **Острозької біблії.** Фрагмент.

ОСТРО́ЗЬКА ДРУКА́РНЯ — одна з найстаріших друкарень на Україні. Засн. 1578 І. *Федоровим* при *Острозькій школі* на кошти К. К. *Острозького*. Тут було надруковано Буквар (1578), Новий завіт і алфавітний покажчик до нього (1580), віршовану «Хронологію» А. *Римші* й *Острозьку біблію* (1581). Пізніше О. д. видала твори Г. *Смотрицького*, В. Суразького, Х. *Філалета*, *Острозького Клірика*, що закликали до боротьби проти католицизму. У складі острозької «Книжиці в десятьох розділах» 1598 надруковано послання І. *Вишенського* до К. К. Острозького. Це єдине прижиттєве видання твору І. Вишенського. Для відсічі католицьким публіцистам велике значення мало й опублікування творів візант. філософів та богословів у перекладах старослов'ян. та укр. мовами. Відомо бл. 30 острозьких видань. Деякі з них пізніше було передруковано в Москві. Друкарство в Острозі тривало з перервами до 1612. В 1602—05 друкарня діяла в с. Дермані (див. *Дерманська друкарня*).

Літ.: Книга й друкарство на Україні. К., 1965; Ісаєвич Я. Невідомий острозький буквар Івана Федорова (1578 р.). «Радянське літературознавство», 1969, № 1; Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. М., 1981.

Я. Д. Ісаєвич.

ОСТРО́ЗЬКА ШКО́ЛА — греко-слов'яно-латинська колегія, перша укр. школа вищого рівня. Серед сучасників відома під назвою «академія». Засн. бл. 1576 в м. Острозі К. К. *Острозьким*. Стала значним освітнім центром антикатолицького спрямування. Велику роль у її діяльності відіграли зв'язки з Росією, Грецією, пд. і зх. слов'янами. В школі викладали слов'ян., грец. і лат. мови й т. з. «вільні науки» (граматику, арифметику, риторику, логіку та ін.). На високому рівні стояло вивчення музики та хорового співу, тут розвинувся широко відомий на Україні і в Білорусії «острозький наспів». Першим ректором школи був письменник Г. *Смотрицький*. Серед викладачів — *Острозький Клірик*, грек К. Лукаріс та ін. При школі діяли друкарня і наук.-літ. гурток. Члени гуртка (І. *Федоров*, В. Суразький, Кипріян, Д. *Наливайко*, М. *Броневський*) видавали навч. посібники, пам'ятки греко-візант. писемності, полемічні твори. Вихованцями школи були гетьман П. *Сагайдачний*, М. *Смотрицький*, І. *Княгиницький* та ін. О. ш. мала велике значення для поширення освіти серед населення і організації школи на Україні, а також впливала на пізніше відкриті *братські школи* у Львові, Києві, Луцьку, Вільнюсі, Бресті. Перестала існувати 1636. *І. З. Мицько.*

ОСТРО́ЗЬКИЙ Костянтин (Василь) Костянтинович (1526—1608) — укр. магнат, київ. воєвода, діяч культури, князь. Володів великими маєтностями на Правобережній Україні і в Галичині. Вороже ставився до антифеод. рухів, брав участь у придушенні сел.-козац. повстань під керівництвом К. *Косинського* і С. *Наливайка*. Був прихильником православної церкви. З ініціативи О. в м. Острозі було створено гурток антиуніатських літераторів і публіцистів, засновано школи в Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), школу і друкарню в Острозі (див. *Острозька школа*, *Острозька друкарня*). Під час Брестського церк. собору підтримував православ'я (див. *Брестська унія 1596*).

ОСТРО́ЗЬКИЙ КЛІ́РИК — псевдонім одного з укр. письменників-полемістів кінця 16 — поч. 17 ст., ім'я якого не розкрито. Входив до острозького гуртка діячів, які гостро виступали проти *Брестської унії 1596*. Йому належать публіцистичні твори, спрямовані проти запеклого поборника унії І. *Потія* та православних церковників-ренегатів: «Отпис на лист... Ипатія», виданий однією книжкою з ін. твором О. К.— «Історія о листрикійськом, то есть о разбойническом, Ферарском або Флоренском Синодѣ» (Острог, 1598), «На другий лист велебного отца Ипатія» (1599), що свого часу надрукований не був (опубл. 1906). Твори О. к. написані образною мовою, близькою до народної української.

Літ.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967. *В. П. Колосова.*

ОСТРО́ЗЬКИЙ ЛІТОПИ́СЕЦЬ — твір, складений, імовірно, в кінці 30-х рр. 17 ст. мешканцем м. Острога. Охоплює події з 1500 до 1636. Перша частина (по 1597) є компіляцією з істор. хронік *Бельських*. Друга частина написана на основі власних спостережень автора. Він виступав як антиуніат, прихильно ставився до нар. мас. Автор описав козацько-сел. війни, тат.-тур. напади, події культур. життя, боротьбу православних проти унії та ін. сусп. явища. Осн. увагу автор приділяв історії роду князів *Острозьких*. Уперше О. л. опублікував 1951 акад. М. М. Тихомиров.

Видання: В кн.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970.

ОСТРО́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,7 тис. км². Нас. 48,8 тис. чол. (1981). У районі — 63 населені пункти, підпорядковані міській і 18 сільським Радам народних депутатів.

Центр — м. *Острог*. О. р. розташований в межах *Волинської височини*. На Пд. Зх. району — *Мізоцький кряж*. Корисні копалини: глина, пісок, вапняки, торф. Є джерела мінеральних вод. Гол. річки — *Горинь, Вілія* (на пд. межі району), Свитенька (бас. Дніпра). Грунти переважно дерново-підзолисті. Лежить в основному у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза, граб, клен) займають 16,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства — острозькі цукр., плодоконсервний, дренажних труб з-ди, меблева ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Острог), будинок побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 43,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 33,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля. В О. р.— 17 колгоспів, міжгосп. підприємства по виробн. яловичини і птахівництву, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. станції: Острог, Могиляни. Автомоб. шляхів — 258 км, у т. ч. з твердим покриттям — 180 км. У районі — 40 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 42 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 9 будинків культури, 39 клубів, кінотеатр, 35 кіноустановок, 44 б-ки, 2 музеї (краєзнавчий у м. Острозі та літ.-меморіальний М. О. Островського на його батьківщині у с. Вілії). Пам'ятка архітектури в с. Межиріччі — Троїцький монастир-фортеця (15—16 ст.). В О. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1939). *І. О. Ткач.*

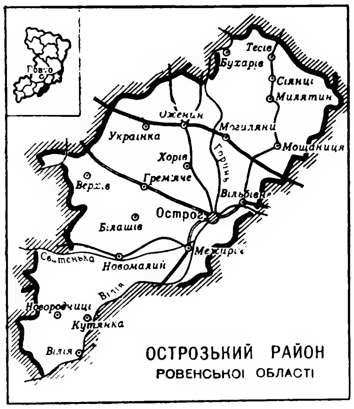

ОСТРО́ЗЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ ЗАВО́Д — підприємство цукрової промисловості. Розташований у м. Острозі Ровен. обл. Буд-во почато 1965, закінчено 1968. Потужність— 30 тис. ц. переробки цукр. буряків за добу. Продукція з-ду — цукор-пісок. Всі виробничі процеси автоматизовано.

ОСТРО́ЗЬКІ — князі, укр. магнати 14 — поч. 17 ст. Походили з пінських і туровських удільних князів. Були власниками великих маєтностей на Волині, Київщині, Поділлі, в Галичині. Обіймали високі урядові посади у феод. Литві і шляхет. Польщі. Данило О. (рр. н. і см. невід.) брав участь у повстанні лит. феодалів 1341 проти польс. короля Казимира III. Федір Данилович О. (рр. н. і см. невід.) — луцький староста, підтримував *Свидригайла* в боротьбі проти *Вітовта*. Костянтин Іванович О. (бл. 1460—1530) — брацлавський староста, великий лит. гетьман. Очолював ряд походів проти крим. татар. Костянтин (Василь) Костянтинович О. (1526—1608) — див. К. К. *Острозький*. Після смерті Януша Костянтиновича О. (1554—1620) — волинського воєводи, рід О. по чоловічій лінії припинився, а їхні маєтності успадкували князі *Заславські*.

ОСТРОМИ́РОВЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — найдавніша датована пам'ятка старослов'ян. писемності в давньорус. редакції. Містить тижневі євангельські читання. Переписане 1056—57 з староболг. оригіналу дияконом Григорієм, як гадають, у Києві для новгородського воєводи посадника Остромира. Написане кириличним *уставом* на пергаменті (294 аркуші). Оздоблене високохудож. *мініатюрами*, майстерно виконаним *орнаментом*. У його мові відбилися важливі риси давньорус. мови. О. є.— цінне джерело для вивчення старослов'ян. і давньорус. мови, *палеографії* тощо. Зберігається в Держ. публічній б-ці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді. Іл. див. до ст. *Книга*, т. 5, с. 236 і до ст. *Мініатюра*, т. 7, с. 32—33.

Літ.: Жуковская Л. П. Значение и перспективы изучения Остромирова евангелия. В кн.: Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. М., 1961. *Ф. П. Медведєв.*

ОСТРОУ́МОВА-ЛЕ́БЕДЄВА Анна Петрівна [5 (17).V 1871, Петербург — 5.V 1955, Ленінград] — рос. рад. гравер і живописець, нар. художник РРФСР (з 1946), дійсний член АМ СРСР (з 1949). В 1892—1900 навчалася в петерб. АМ у В. *Мате* та І. *Рєпіна*, 1898—99 працювала в Парижі у Дж. *Уїстлера*. З 1899 — член об'єднання «*Мир искусства*». Автор пейзажів (серії ксилографій — «Петербург», 1908—10; «Павловськ», 1922—23; акварелі — «Марсове поле», 1922; «Інженерний замок в інеї», 1929) та ін.

Іл. див. також до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

Тв.: Автобиографические записки, т. 1—3. М., 1974.

Літ.: Суслов В. Анна Петровна Остроумова-Лебедева. Л., 1967.

ОСТРЯ́НИН Данило Хомич (н. 30.XII 1906, с. Більськ, тепер Котелевського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. філософ, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1927. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Ін-т комуністичної освіти в Харкові (1929). З 1930 — на науково-пед. роботі. Завідував кафедрами філософії в ряді вузів Харкова. В 1952—62 — директор Ін-ту філософії АН УРСР, зав. кафедрою філософії (1963—69) та історії філософії (1969—75) Київ. держ. ун-ту. З 1975 — професор-консультант. Автор праць з історії вітчизн. філос. думки, з питань природознавства, атеїзму. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ОСТРЯ́НИН Яків [Остряниця; р. н. невід.— п. 26.IV (6.V) 1641] — один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 (див. *Острянина повстання 1638*). Вперше згадується в документах 1633 як полковник реєстрових козаків. Після придушення *Павлюка повстання 1637* О. прибув на Запорізьку Січ, де на поч. 1638 був обраний гетьманом нереєстрового козацтва. Навесні 1638 очолив сел.-козац. повстання. Зазнавши поразки, О. і частина повстанців відступили на Слобідську Україну, де з дозволу рос. уряду оселилися на Чугуївському городищі (тепер м. Чугуїв Харків. обл.). Під час заворушення в зв'язку з загостренням відносин між рядовим козацтвом і козац. старшиною О. був убитий.

ОСТРЯ́НИНА ПОВСТА́ННЯ 1638 — селянсько-козацьке повстання на Україні під керівництвом Я. *Острянина*, Д. Т. *Гуні* й К. П. *Скидана* проти польс.-шляхетських загарбників і укр. шляхти. На поч. 1638 на Запорізькій Січі зібралося 5 тис. нереєстрових козаків, які обрали своїм гетьманом Я. Острянина, найближчим помічником якого став К. П. Скидан. Вони очолили підготовку повстання. В березні повстан. загони вирушили з Січі в похід. За допомогою місц. населення, яке вливалося до повстанського війська, вони визволили Кременчук, Хорол, Омельник та ін. міста й містечка Придніпров'я. 25.IV (5.V) під містечком Говтвою між повстанцями й польс.-шляхет. військом, з яким були реєстровці, почалися бої. Зазнавши поразки, карателі 1 (11).V відступили під м. Лубни. За ними з Говтви рушило повстанське військо. 6 (16).V під Лубнами відбулася битва, яка не принесла перемоги жодній з сторін. Повстанці відступили до Лохвиці, а звідти до Миргорода. Після боїв біля р. Сліпороду (притоки Сули) повстанське військо відступило до Лукомля, а звідти вздовж Сули рушило на Жовнин, де відбулася *Жовнинська битва 1638*. Вважаючи Жовнинську битву програною, Я. Острянин з частиною війська переправився через Сулу і відступив на Слобідську Україну під захист Рос. д-ви. Частина повстанців на чолі з обраним гетьманом Д. Гунею до 30.VII (8.VIII) героїчно оборонялася. Придушивши повстання, польс. і укр. шляхта вчинила жорстоку розправу з повсталими нар. масами. Сел.-козац. повстання 30-х рр. 17 ст. були провісниками *визвольної війни українського народу 1648—54*. *М. М. Кравець.*

ОСТУ́ДНИК, грижниця (Herniaria) — рід рослин родини гвоздикових. Одно- або багаторічні трави з розпростертими стеблами і дрібними листками. Квітки дрібні, без віночка, зібрані в клубочки. Плід горішковидний. Понад 35 видів, пошир. в Серед. і Пд. Європі, Зх. Азії, Пн. і Пд. Африці та на Канарських о-вах. В СРСР — бл. 10 видів, з них в УРСР — 7. Найпоширеніші види: О. запашний (H. odorata, синонім H. polygama) і О. голий (H. glabra) — отруйні рослини, ростуть на сухих луках, берегах річок та ін.; застосовуються в нар. медицині як сечогінний і в'яжучий засоби. О. містять сапоніноподібний глікозид герніарин.

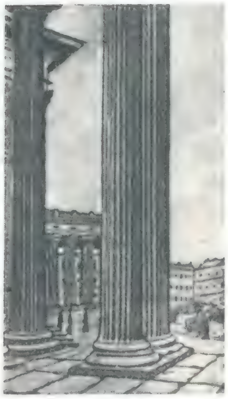

А. П. Остроумова-Лебедєва. Петербург. Колони Казанського собору. Гравюра на дереві. 1903.

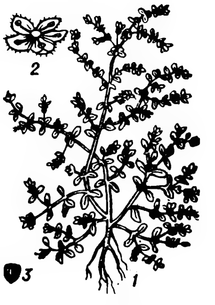

Остудник голий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

ОСТУ́ЖЕВ Олександр Олексійович [справж. прізв.— Пожаров; 16 (28).IV 1874, Воронеж — 1.III 1953, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1937). Закінчив драм. курси Моск. театр. уч-ща (учень О. П. *Ленського*). З 1898 — актор *Малого театру,* один з видатних представників героїко-романтичного напряму. В 1910 актор втратив слух, проте виробив систему прийомів, які дали йому змогу виступати на сцені. Серед ролей — Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Ромео, Отелло («Ромео і Джульєтта», «Отелло» Шекспіра), Карл Моор («Розбійники» Шіллера), Уріель Акоста («Уріель Акоста» Гуцкова). Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1943.

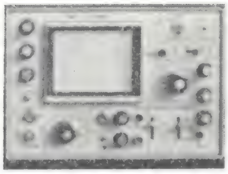

Електроннопроменевий **осцилограф.**

ОСТЯ́КИ — колишня (до 30-х рр. 20 ст.) назва народу *хантів.*

ОСТЯ́КО-ВОГУ́ЛЬСЬК — колишня (до 1940) назва м. *Ханти-Мансійська.*

ОСТЯ́КО-ВОГУ́ЛЬСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ О́КРУГ — колишня (до 1940) назва *Ханти-Мансійського автономного округу* Тюмен. обл. РРФСР.

ОСУ́ДНІСТЬ — стан людини, коли вона усвідомлює свої вчинки і може керувати своїми діями. О. включає інтелектуальний, пізнавальний момент, пов'язаний з процесом мислення (здатність людини свідомо ставитись до навколишнього середовища, розуміти свої дії і передбачати їхні наслідки, визначати своє ставлення до вимог, які пред'являються до неї законом). О. передбачає й вольовий момент, який полягає в спроможності особи керувати своїми діями. Вчинки людей, їхня діяльність значною мірою визначаються (детермінуються) умовами їхнього життя, законами природи. Однак така залежність не заважає людині, використовуючи свій розум і *волю,* вільно діяти. Активна роль свідомості і здатність розуміти свої дії є суб'єктивною передумовою відповідальності людини за свої вчинки. Тільки після встановлення О. особи, яка скоїла протиправну дію, може йти мова про її винність (див. *Вина*) і тим самим про її відповідальність.

Див. також *Неосудність.*

П. С. Матишевський.

ОСУ́ШЕННЯ ЗЕМЕ́ЛЬ — відведення зайвої води з грунту, створення в ньому сприятливого для рослин водно-повітряного режиму; один із видів *меліорації,* яка дає можливість освоювати нові землі (болота, заболочені луки й пасовиська, надмірно зволожені землі) і підвищувати їх екон. продуктивність. Залежно від природних умов перезволоження і намічуваного госп. використання освоюваних угідь вибирають відповідні методи О. з., певний комплекс гідротехніч., агротехніч. і госп. заходів. На Україні найчастіше застосовують такі методи О. з.: прискорення поверхневого стоку дощових і снігових вод (прокладають видолинки з пологими схилами та окремі відкриті канали); прискорення стоку по орному горизонту (відведення води через орний шар по поверхні водонепроникного підорного шару за допомогою *дренажу*); зниження рівня грунтових вод (застосуванням дренажу або осушувальних каналів) та ін. З метою О. з. будують *осушувальні системи, осушувальна мережа* яких забезпечує відведення зайвої води з грунту до необхідної *осушувальної норми.* В СРСР за роки, що минули після Травневого пленуму ЦК КПРС 1966, який прийняв розраховану на тривалий період програму широкої меліорації земель, проведена велика робота по О. з. Зокрема на Україні, де площі, що потребують О. з., займають 4,9 млн. га, споруджено ряд сучасних осушувальних і *осушувально-зволожувальних систем* з осушувальною мережею на площі понад 2,5 млн. га. Ці землі дають тепер високі врожаї кормових, зернових та тех. культур.

В. П. Кравченко.

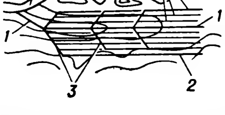

Осушувальна мережа. Схема осушення лук: *1,3* — магістральні канали; *2* — нагірний канал: *4* — відкритий збирач; *5* — річка-водоприймач.

ОСУ́ШУВАЛЬНА МЕРЕ́ЖА — гідротехнічні споруди, що забезпечують *осушення земель* на відведеній для цього території; найважливіший елемент *осушувальної системи.* До складу О. м. входять три комплекси споруд, різних за своїм призначенням: регулювальний, захисний і провідний. Регулювальний комплекс будують для своєчасного відведення зайвої води із верхнього шару грунту на глибину розміщення кореневої системи рослин до необхідної *осушувальної норми,* це — постійні відкриті осушувачі (канали, які прокладають на природних сінокосах, а також при осушенні торфовищ, заплавних лук тощо) або постійні закриті збирачі (траншеї з пластмасовими, гончарними чи ін. трубами, прокладеними на дні й щільно засипаними піском чи ін. добре фільтруючими матеріалами). При осушенні надмірно зволожених мінеральних грунтів регулювальний комплекс прокладають у вигляді горизонтального, рідше вертикального *дренажу.* Захисний комплекс — це нагірні канали (вони перехоплюють води, що стікають з прилеглих схилів на осушувану ділянку, захищаючи її від затоплення), а також ловчі канали, що їх прокладають для найповнішого перехоплення потоку грунтових вод. Провідний комплекс — це відкриті магістральні та збиральні канали, прокладені по найнижчих місцях осушуваної площі, а також закриті колектори при осушуванні дренажем; провідні споруди прокладають для приймання зайвої води від споруд регулювального і захисного комплексів та транспортування її до магістральних каналів і далі — до основного водоприймача (моря, ріки, озера, водосховища, яру, балки тощо).

В. П. Кравченко.

ОСУ́ШУВАЛЬНА НО́РМА — глибина зеркала грунтових вод від поверхні грунту (у см), що забезпечує найсприятливіші водно-повітряний, тепловий, поживний та сольовий режими грунту для одержання найвищих урожаїв певної с.-г. культури. О. н. залежить від біол. особливостей вирощуваної культури, метеорологічних умов та фази вегетації, фізико-хім. властивостей грунту. Напр., рівень грунтових вод середній за літній період для цукр. буряків має бути 115—130 см, а для багаторічних трав — 70—85; залежно від капілярності грунту й метеорологіч. умов для більшості с.-г. культур на середньо розкладених торфових грунтах рівень грунтових вод у весняний період коливається від 55 см у середньопосушливі місяці до 70 см у середньовологі. Регулюють О. н. за допомогою гідротехніч. споруд *осушувально-зволожувальної системи.*

В. П. Кравченко.

ОСУШУВА́ЛЬНА СИСТЕ́МА — комплекс гідротехнічних та інших інженерних споруд, призначених для відведення з осушуваної території зайвої поверхневої та грунтової води. До складу О. с. входять: *осушувальна мережа* каналів з гідротех. спорудами (для перекриття і підтримання потрібних горизонтів води, шлюзи-регулятори, мости, переходи, *дренажі,* спостережні колодязі, водомірні пости тощо); мережа експлуатаційних шляхів; лінії зв'язку й електропередачі; комунально-побутові, адм. й житл. будівлі та ін. об'єкти виробничого і госп. призначення. За способом відведення води з меліорованої території О. с. поділяють на самопливні (найпоширеніші на Україні), машинні й мішані. У самопливних О. с. вода з осушувальної мережі надходить у водоприймач (напр., річки) самопливом. У машинних О. с. воду з осушувальної мережі відводять у водоприймач за допомогою *насосних станцій* (будують їх у комплексі споруд О. с. в тих випадках, коли рівень води у водоприймачі вищий за рівень її у магістральному каналі системи). Мішані О. с. споруджують там, де в одні періоди року рівень води у водоприймачі буває дуже низький (тоді можливе самопливне скидання вод у водоприймач), а в ін. періоди року — дуже високий (перекачувати воду у водоприймач доводиться за допомогою насосних станцій). В СРСР за Рад. влади побудовані та реконструйовані О. с. на площі понад 12 млн. га, у т. ч. на Україні — понад 2500 тис. га. В республіці споруджені *Остерська осушувальна система,* Турська осушувальна система, Оржицька, Тясминська та ін. Щоб забезпечити не тільки *осушення земель,* а й їх зволоження у посушливі періоди вегетації, будують *осушувально-зволожувальні системи.*

В. П. Кравченко.

ОСУ́ШУВАЛЬНО-ЗВОЛО́ЖУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — комплекс гідромеліоративних споруд двосторонньої дії для регулювання водно-повітряного режиму грунту на осушуваних землях; меліоративна система, що поєднує функції *осушувальної системи* і *зрошувальної системи.* О.-з. с. конструктивно відрізняється від осушувальної системи односторонньої дії тим, що в ній є регулюючі гідротех. споруди, *насосні* *станції,* машини і пристосування для *зрошення* осушених земель. О.-з. с. забезпечує не тільки скидання поверхневих вод і зниження рівня грунтових вод до *осушувальної норми,* а й подавання води для зволоження грунту в періоди року з недостатньою кількістю опадів. На Україні споруджено О.-з. с. на площі понад 1 млн. га. Лише за десяту п'ятирічку (1976—80) на 568 тис. га (або 85%) споруджено нові О.-з. с. та застосовано закритий *дренаж.* Найбільшими є *Трубізька осушувально-зволожувальна система, Ірпінська осушувально-зволожувальна система* та ін.

В. П. Кравченко.

ОСЦИЛО́ГРАФ (від лат. oscillo — коливаюсь і грец. γράφω — пишу) — 1) О. електроннопроменевий — прилад, на екрані якого відтворюються графічні зображення електричних сигналів, даючи змогу визначати їхні параметри та функціональну залежність між електричними та перетвореними на електричні фізичними величинами. Осн. частиною електроннопроменевого О. (мал.) є осцилографічна *електроннопроменева трубка* зі спец. пластинами або котушками. Змінні електр. чи магн. поля цих пластин (котушок) керують електронним променем, який і створює на екрані приладу зображення (осцилограми) у вигляді ліній або фігур (див., напр., *Ліссажу фігури*). Розрізняють О. низької (до 1 МГц) та високої (5—100 МГц і більше) частоти; одно- та багатопроменеві. О. поділяють також на імпульсні, якими досліджують електр. *імпульси*; стробоскопічні (див. *Стробоскопічний ефект*), використовувані при спостереженні швидких сигналів; запам'ятовуючі, на екранах яких зображення сигналів можна відтворювати через тривалий час після реєстрації, що дає змогу вивчати одноразові сигнали та сигнали, що рідко повторюються; спеціальні, застосовувані при вивченні телевізійних або високовольтних сигналів, та універсальні. Крім того, є О., що автоматично змінюють (для зручності спостережень) частоту електронної *розгортки* у часі або вимірюють *амплітуду* електр. коливань. О. часто використовують разом з вимірювальними приладами різних типів (напр., *акселерометрами*). Електроннопроменеві О. застосовують при радіовимірюваннях, в імпульсній техніці тощо. 2) О. світлопроменевий — прилад, що на його носії запису (світлочутливому папері або плівці) відтворюються у графічній формі зміни у часі електричних та перетворених на електричні фізичних величин. Осн. частини світлопроменевого О.: дзеркальний *гальванометр*; світлооптична система (звичайно сукупність призм і лінз), що нею спрямовують світловий промінь від гальванометра на носій запису; пристрій, який переміщує цей носій. Крім того, О. обладнують, як правило, відмітчиками часу та пристроями для візуальних спостережень записуваних сигналів. Частота сигналів, що їх реєструють світлопроменевими О., не перевищує звичайно 10—15 кГц. О. такого типу найчастіше використовують при одночасному реєструванні даних від багатьох датчиків, зокрема в *електрофізіології* та медицині, при дослідженні вібрації і деформації складних машин — літаків, турбін тощо.

Літ.: Линт Г. Э. Автоматические осциллографы при измерениях. М., 1972; Аршвила С. В., Борисевич Е. С., Жилевич И. И. Электрографические светолучевые осциллографы. М., 1978.

ОСЦИЛЯ́ТОР (від лат. oscillo — коливаюсь) — фізична система, яка здійснює *коливання.* Залежно від кількості *ступенів вільності* розрізняють лінійні, а також дво-, три- і т. д. вимірні О. Класичний О.— *матеріальна точка* маси m, що коливається біля стійкого положення рівноваги, в якому її *потенціальна енергія* U має мінімум. Якщо відхилення x від цього положення малі, $U = kx^2/2$, де k — стала. При цьому змінна сила F, яка діє на точку, дорівнює $-dU/dx = -kx$. Такий О. наз. гармонічним, і його рух описується лінійним рівнянням $m\ddot{x} = -kx$, розв'язок якого має вигляд: $x = A \sin(\omega t + \varphi)$, де $\omega = \sqrt{k/m}$ — частота, A — амплітуда, φ — початкова фаза коливань, t — час. Повна енергія (сума кінетичної і потенціальної енергії) гармонічного осцилятора дорівнює: $E = m\omega^2 A^2/2$. Якщо відхилення x не є малими, рух О. описується нелінійним рівнянням і він наз. ангармонічним. Квантовий О. У квантовій механіці задачу про лінійний гармонічний О. розв'язують за допомогою *Шредінгера рівняння,* в якому потенціальну енергію беруть рівною $kx^2/2$. Розв'язки цього рівняння існують лише для дискретних (перервних) значень енергії $E_n = \hbar \sqrt{k/m} \times (n + 1/2)$, де $n = 1, 2, 3 \ldots$, $\hbar$ — *Планка стала.* На відміну від класичного О., найменше значення енергії квантового О. дорівнює не нулеві, а $\hbar\omega/2$ (*нульова енергія* О.). Поняття про О. широко застосовують у теор. фізиці, зокрема для опису процесів електромагн. випромінювання.

Літ.: Давыдов А. С. Квантовая механика. М., 1973; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 3. Квантовая механика. М., 1974.

ОСЦИЛЯТО́РІЯ (Oscillatoria) — рід синьо-зелених водоростей. Особини О. ниткуваті, циліндричні, нерозгалужені; складаються з одного ряду морфологічно однотипних (часом за винятком кінцевих) клітин, поодинокі або утворюють (переважно плівчасті, нерідко макроскопічні) з'єднання. Здатні до активного (ковзаючого) руху. Розмноження — вегетативне. Понад 100 видів, пошир. по всій земній кулі. В УРСР — бл. 70 видів. Ростуть в найрізноманітніших умовах (морях, континентальних водоймах, грунтах тощо). Деякі О. спричинюють «цвітіння» води.

Н. В. Кондратьєва.

В. О. Осьмак. Набережна Дніпра в Києві. 1935—38.

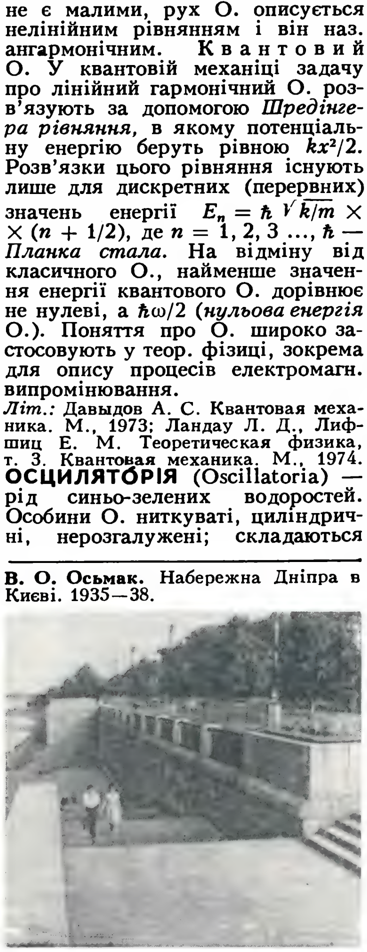

ОСЬМА́К Василь Олександрович (1870, с. Гоголів, тепер Броварського р-ну Київ. обл.— 1942, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1888—90 навчався на математичному ф-ті Київ. ун-ту. В 1895 закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів. Осн. споруди в Києві: кол. Троїцький народний будинок (тепер театр оперети, 1902); будинки бібліотеки (тепер Центр. наукова бібліотека АН УРСР, 1929—30; іл. т. 1, с. 441) та ун-ту (1932); стадіон «Динамо» (1934—35), набережна Дніпра (1935—38), всі у співавт. У своїх творах широко застосовував форми вітчизн. *класицизму.* З 1899 викладав у Київ. політех. ін-ті (з 1921 — професор).

ОСЬОВИ́Й СКЕЛЕ́Т — частина *скелета* хордових тварин і людини, розташована в напрямі поздовжньої осі тіла; виконує функцію опори і захищає спинний мозок. У безчерепних О. с. є *хорда*; у нижчих хребетних, крім хорди, з'являються ще елементи *хребців.* У більшості хребетних тварин і людини О. с. представлений *хребтом*; хорда виконує роль О. с. лише на ранніх стадіях їхнього *зародкового розвитку.*

ОСЬОВИ́Й ЦИЛІ́НДР — 1) Відросток нервової клітини; те саме, що й *аксон.* 2) Центральна частина стебла і кореня рослин; складається переважно з *деревини* і *лубу*; те саме, що й *центральний циліндр.*

О́ТА Каору (н. 1.I 1912, префектура Окаяма) — япон. профспілковий діяч. Закінчив Осакський ун-т (1938). З 1946 — на керівній профспілковій роботі. В 1949—53 — заст. голови, 1953—57 — голова Федерації профспілок робітників пром-сті синтетичної хімії. В 1953—54 та 1955—58 — заст. голови, 1958—66 — голова, з 1966 — радник Генеральної ради профспілок Японії. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1965.

ОТА́ВА — надземна маса трав'янистих рослин, що відросли після скошування або випасання. Біол. властивість трав відростати наз. отавністю. На природних *сінокосах* урожай О. звичайно становить 30—50% урожаю першого укосу. О.— добрий корм для молодняка с.-г. тварин; в ній більше протеїну і менше клітковини, ніж у квітучих рослинах *кормових трав.* О. сушать на *сіно,* силосують; з неї виготовляють *трав'яне борошно.*

ОТАМА́Н (тюрк.) — 1) Керівник нерегулярного, незалежного від держ. влади військ. загону (іноді розбійницької зграї, банди). 2) У козаків командир війська і окре-

О. Остужев

К. Ота.

М. Отеро Сільва.

мого підрозділу, який користувався військ. і військ.-адм. владою. В Запорізькому козац. війську обиралися *кошові отамани, курінні отамани;* О., яких призначав гетьман, називалися наказними. На Правобережній Україні і в Галичині в 14—19 ст. О. називали сільс. старосту. 3) В Донському та інших козачих військах обирали військового О. З 1723 О. призначались урядом і отримували звання наказного військ. О. Адм.-тер. одиниці в козачих областях також очолювали О. (окружні, станичні тощо). Звання О. скасовано після Великої Жовтн. соціалістич. революції в зв'язку з ліквідацією козачого стану.

ОТА́РА — стадо овець, що його виділяють для стійлового або пасовищного утримання. О. формують з тварин одної статі, віку і породи. На великих фермах овець поділяють на О. вівцематок, *ярок*, баранів, валушків і *валухів*. Розмір О. 100—1000 голів і більше. Найчастіше О. вівцематок складається з 600—800 голів, ярок — з 800—1000, баранчиків-річників — з 500—600, валухів — з 1000—1300 голів. О. формують переважно восени, після відлучення ягнят від вівцематок. Обслуговує О. бригада чабанів (3—4 чол.).

ОТА́РОВ Керім Сарамурзайович [20.IV (3.V) 1912, аул Гюрхожан Терської губ., тепер м. Тирниауз Каб.-Балк. АРСР — 13.X 1974, Нальчик] — балк. рад. поет, нар. поет Кабардино-Балк. АРСР (з 1969). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Автор збірок «Вірші і пісні» (1938), «Дороги» (1956), «Рідна земля» (1960), «Роки» (1964), «Моя вранішня зоря» (1969) та ін. Поезія О. оптимістична, їй притаманна актуальність. У віршах 60 — поч. 70-х рр. частіше звучать філос. ноти. Перекладав твори Т. Шевченка, опублікував статтю про його творчий шлях — «Великий Кобзар» (1939). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Годы и горы. М., 1966; Памятники. Нальчик. 1972; Дороги утра. М., 1972.

ОТЕНІ́Т (від назви м. Отен у Франції) — мінерал класу фосфатів та їх аналогів. $Ca(UO_2)_2[PO_4]_2 \times nH_2O$. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 3,14. Твердість 2—3. Колір зелений, зеленувато-жовтий, жовтий, блиск перламутровий. Прозорий, крихкий, радіоактивний. Родовища О. є у Франції, США, Великобританії. Використовують як сировину для одержання *урану*.

ОТЕ́РО СІ́ЛЬВА (Otero Silva) Мігель (н. 26.X 1908, Барселона, шт. Ансоатегі) — венесуел. письменник і громад. діяч. З 1928 — учасник політ. боротьби проти диктаторських режимів країни. В 1930—36, 1937—41 — в еміграції. З 1958 по 1964 обирався сенатором венесуел. парламенту. Літ. діяльність почав як поет (збірки «Вода та русло», 1937; «25 віршів», 1942; «Елегія-хорал пам'яті Андреса Елой-Бланко», 1958). Засновник і редактор прогрес. газети «Ель насіональ» (1943). Роман «Лихоманка» (1939) має значною мірою автобіогр. характер. У романі «Мертві будинки» (1955) відтворив трагічну долю мешканців провінційного містечка, «Контора № 1» (1961) — про експлуатацію нафтових багатств Венесуели. Найпопулярніший роман — «Смерть Оноріо» (1964, в рос. перекл.— «П'ятеро, що мовчали»), в якому О. С. показав велич духу політ. в'язнів Венесуели. В романі «Коли хочеться плакати, не плачу» (1970) відобразив життя молоді 60-х рр. Автор істор. роману «Лопе де Агірре, князь свободи» (1978). Виступає також як журналіст і літ. критик. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1980.

Тв.: Рос. перекл.— Лихорадка. М., 1964; Пятеро, которые молчали. М., 1966; Когда хочется плакать, не плачу. М., 1976.

Літ.: Федоренко Н. Т. Диалог в Каракасе. М., 1979.

М. І. Жердинівська.

«ОТЕ́ЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИ́СКИ» — 1) Рос. щомісячний журнал, який видавав П. П. Свиньїн 1820—30 в Петербурзі. В журн. друкувалися матеріали з питань історії, етнографії, пром-сті тощо. 2) Рос. літ. і громад.-політичний щомісячний журнал, який видавав 1839—67 в Петербурзі А. Краєвський. Відділ критики до квітня 1846 очолював В. Бєлінський, пізніше — В. Майков, С. Дудишкін та ін. Тут друкувалися М. Лермонтов, О. Герцен, М. Некрасов, І. Тургенєв, Ф. Достоєвський, Д. Григорович, О. Кольцов та ін. 3) Рос. літ. і громад.-політичний щомісячний журнал, який виходив 1868—84 у Петербурзі; редагували його М. Некрасов, М. Салтиков-Щедрін, Г. Єлисеєв, пізніше — М. Михайловський. «О. з.» стали легальним органом рос. революц. демократії. На сторінках журналу виступали О. Островський, Ф. Решетников, Г. Успенський, В. Гаршин, Д. Мамін-Сибіряк, С. Надсон та ін. Відділ критики вів Д. Писарєв (недовго), згодом — М. Салтиков-Щедрін, О. Скабичевський, М. Михайловський. У 1884 «О. з.» було заборонено.

«О. з.» відіграли певну роль в розвитку укр. демократичної л-ри. На їх сторінках в різний час публікувалися твори Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Є. Гребінки, Марка Вовчка, рецензії на твори укр. письменників, зокрема на перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1840).

Літ.: Басс І. І. Журнал «Отечественные записки» 40-х років XIX ст. і українська література. В кн.: Російсько-українське літературне єднання. К., 1953; Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). К., 1959.; Гайнцева Э. Г. Из истории борьбы «Отечественных записок» с литературной реакцией 70-х годов (К проблеме положительного героя). В кн.: Проблемы развития литературы и литературной критики. К., 1977.

Е. Г. Гайнцева.

ОТИ́НЯ — селище міського типу Коломийського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташована на р. Опрашина. Залізнична станція. 4,8 тис. ж. (1981).

В О.— комбінат хлібопродуктів, меблева фабрика, лісництво, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки. О. відома з 13 ст.

ОТИ́Т [від грец. οὖς (ὠτός) — вухо] — запалення вуха. Розрізняють зовнішній, середній і внутрішній О. (*лабіринтит*). При зовнішньому О. виникає запалення вушної раковини, зовн. слухового проходу внаслідок їх розчухування різними предметами або пальцем під час свербіння, ушкодження при укусах, опіках, відморожуваннях. Супроводиться сильним болем у вусі, особливо при розкриванні рота під час розмови, їди. Середній О. може бути гострим або хронічним. Виникає в основному як ускладнення при грипі, гострому катарі верхніх дихальних шляхів, кору, скарлатині та ін. інфекційних захворюваннях. Зустрічається дуже часто, особливо в дитячому віці; перебіг тяжкий, супроводиться сильним болем, високою т-рою, значним зниженням слуху. При гнійних О. можливі ускладнення (*менінгіт, сепсис, абсцес* мозку та ін.). Лікування: зовнішнього О.— гігієнічний догляд, при середньому О.— антибіотики, хірургічне втручання.

ОТІАТРІ́Я [від грец. οὖς (ὠτός) — вухо та ἰατρεία — лікування] — розділ *оториноларингології*, що вивчає хвороби вуха та їх лікування.

ОТОЛАРИНГОЛО́ГІЇ КИ́ЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені професора О. С. Коломійченка — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1960 на базі отоларингологіч. корпусу лікарні № 23 ім. М. І. Калініна, з 1978 носить ім'я його засновника — О. С. *Коломійченка*. В складі ін-ту — 4 відділи, 4 відділення, 7 лабораторій, слуховідновний центр (на 100 ліжок) з консультативною поліклінікою. Осн. проблеми, які розробляє ін-т, присвячені хворобам лімфоїдної тканини глотки, хворобам органа слуху, злоякісним пухлинам. В інституті працювали О. С. Коломійченко, Л. А. *Зарицький* та інші. В інституті розроблено оригінальні методи операцій по відновленню слуху, кріохірургічного (див. *Кріомедицина*) лікування пухлин в отоларингології та методи дослідження і реабілітації функцій слухового і вестибулярного аналізаторів. Впроваджено в практику науково обгрунтовані методи лікування за допомогою ультразвуку, лазера, магнітних полів тощо. *О. І. Циганов.*

ОТОЛІ́ТИ [від грец. οὖς (ὠτός) — вухо і λίθος — камінь], статоліти — тверді утвори, частина *рівноваги органів*. Складаються гол. чин. з кристалів вуглекислого кальцію, склеєних органічною речовиною. У деяких безхребетних тварин О. знаходяться в слухових ямках або пухирцях, у хребетних тварин і людини — у *вестибулярному апараті*. При зміні положення тіла і впливі прискорення О. переміщуються і подразнюють чутливі рецепторні (див. *Рецептори*) клітини, з яких відповідний сигнал надходить у головний мозок.

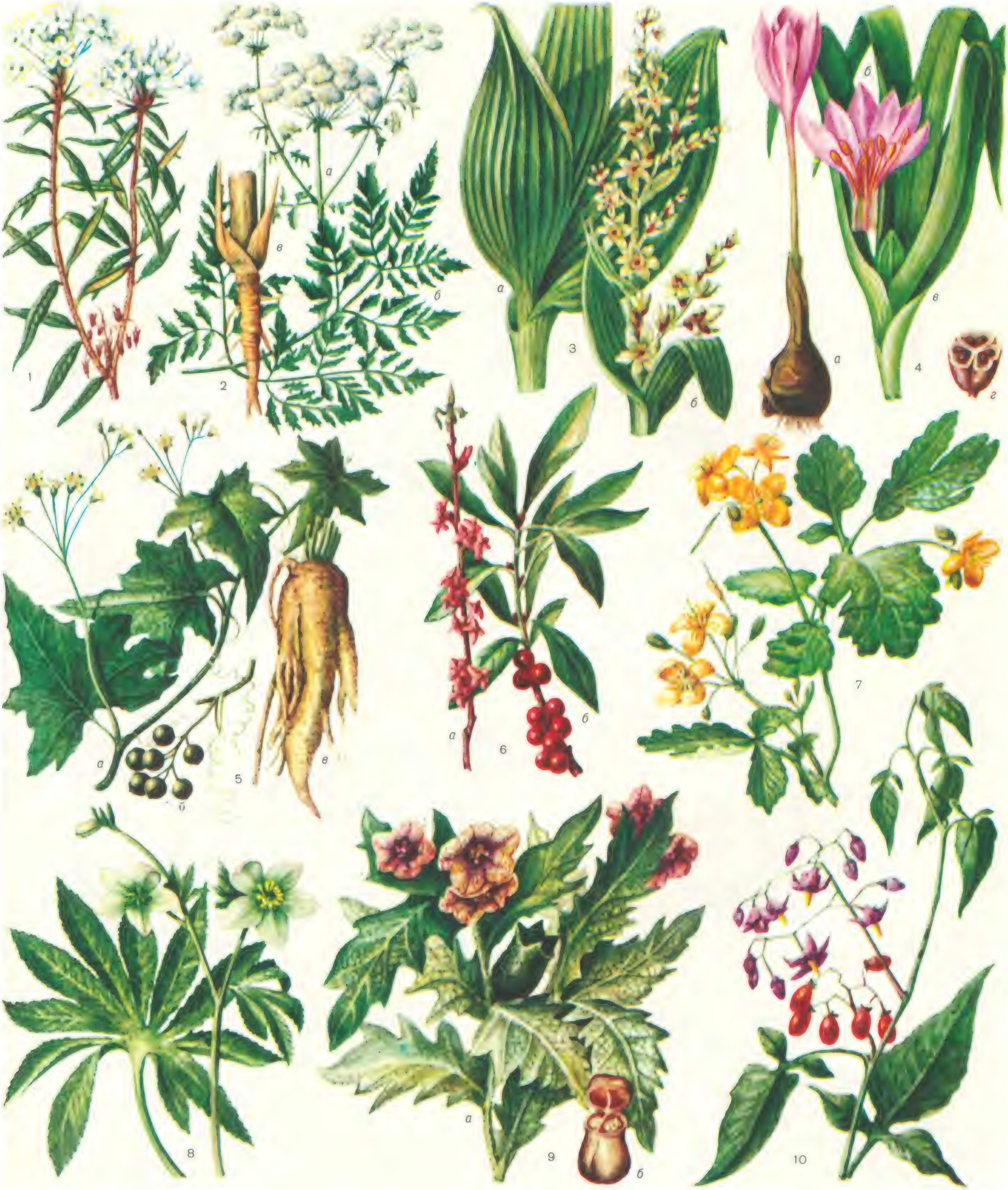

До ст. **Отруйні рослини.**

1. Багно звичайне (Ledum palustre). **2.** Болиголов плямистий (Conium maculatum): *а* — квітуча верхівка рослини, *б* — листок, *в* — нижня частина стебла з коренем. **3.** Чемериця Лобеля (Veratrum lobelianum): *а* — частина пагона, *б* — суцвіття. **4.** Пізньоцвіт осінній (Colchicum autumnale): *а* — квітуча рослина, *б* — квітка в розрізі, *в* — верхня частина рослини з плодом, *г* — плід у розрізі. **5.** Переступень білий (Bryonia alba): *а* — квітучий пагін, *б* — плоди, *в* — корінь. **6.** Вовче лико (Daphne mezereum): *а* — квітуча гілка, *б* — гілка з плодами. **7.** Чистотіл звичайний (Chelidonium majus). **8.** Чемерник зелений (Helleborus viridis). **9.** Блекота чорна (Hyoscyamus niger): *а* — пагін з квітками і плодами, *б* — плід-коробочка. **10.** Паслін солодко-гіркий (Solanum dulcamara).

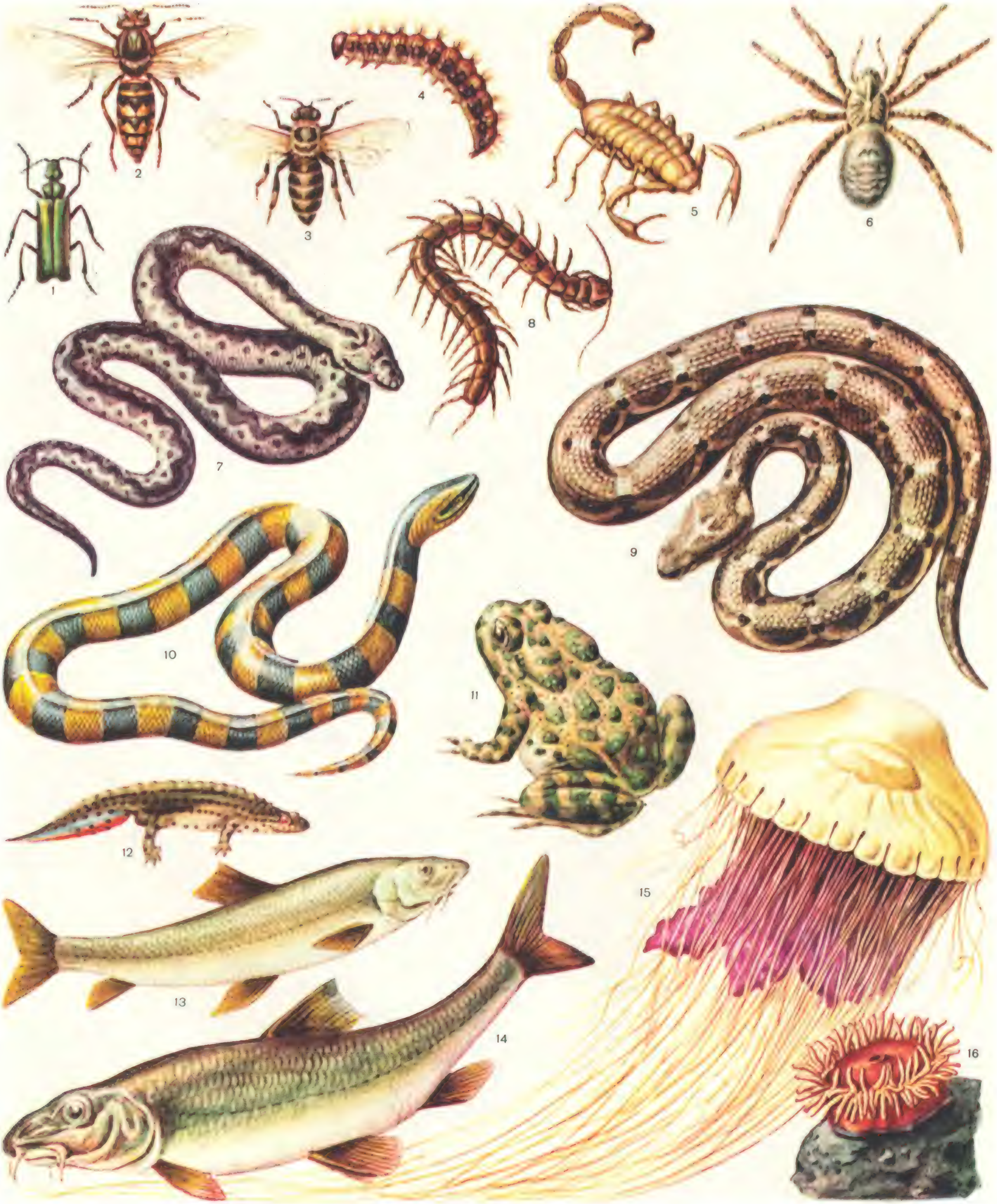

До ст. **Отруйні тварини.**

1. Шпанська мушка (Lytta vesicatoria). **2.** Шершень звичайний (Vespa crabro). **3.** Бджола медоносна (Apis mellifera). **4.** Гусениця золотогузки (Euproctis chrysorrhoea). **5.** Скорпіон кримський (Euscorpius tauricus). **6.** Тарантул південноросійський (Licosa singoriensis). **7.** Гадюка степова (Vipera ursini). **8.** Сколопендра кільчаста (Scolopendra cingulata). **9.** Ефа піщана (Echis carinatus). **10.** Пама (Bungarus fasciatus). **11.** Ропуха зелена (Bufo viridis). **12.** Тритон звичайний (Triturus vulgaris). **13.** Маринка звичайна (Schizothorax intermedius). **14.** Марена (Barbus barbus). **15.** Медуза ціанея (Cyanea capillata). **16.** Актинія кінська (Actinia equina).

ОТОРЕ́Я [від грец. οὖς (ὠτός) — вухо і ῥέω — течу] — витікання з вуха рідини, здебільшого гною, що виділяється з *барабанної порожнини* або зовн. слухового проходу при запальних процесах у них (*отиті,* фурункулі зовн. слухового проходу).

ОТОРИНОЛАРИНГОЛО́ГІЯ [від грец. οὖς (ὠτός) — вухо, ῥίς (ῥινός) — ніс, λάρυγξ (λάρυγγος) — горло і λόγος — вчення] — розділ клінічної *медицини,* що вивчає причини виникнення хвороб вуха, носа і горла (глотки, гортані, трахеї) і суміжних ділянок, розробляє питання лікування хворих та запобігання зазначеним хворобам. Отіатрія (що займається вивченням і лікуванням патології вуха та ін.) і риноларингологія (вивчає захворювання носа, горла і гортані) існували як різні спеціальності. Об'єднання їх в одну дисципліну зумовлене анатомічною близькістю і функціональним зв'язком органів, що вивчаються, частою взаємозалежністю захворювань їх і деякою спільністю методів дослідження. В О. прийнято такі скорочення: ОРЛ (оториноларингологія) або ЛОР (ларингооториноларингологія). Деякі дані про захворювання вуха, носа і гортані були відомі ще до н. е. (Єгипет, Індія, Китай, Греція та ін.), але оформлення О. як окремої галузі почалося лише в середині 19 ст. Значним поштовхом для розвитку О. стала розробка ендоскопічних методів, що дали змогу проводити огляд оком недоступних у звичайних умовах глибоких порожнин вуха, носа, гортані, носоглотки, трахеї. В Зх. Європі в галузі О. успішно працювали такі вчені: Й. Чермак (чес.), А. Труссо (франц.), Ф. Бецольд (нім.), А. Поліцер (австр.) та ін. В дореволюційній Росії О. була мало розвинута. Усього до Великої Жовтн. соціалістич. революції налічувалось 5 ларингологічних клінік. Першу клініку і кафедру О. відкрив у Петербурзі (1893) М. П. Симановський. На всю Росію було всього 400 лікарів-отоларингологів. Розвиткові О. в 19 ст. сприяла діяльність С. П. *Боткіна,* О. Ф. Пруссака, Д. І. Кошлакова і його учня М. П. Симановського та ін.; на Україні — В. О. *Караваєва,* В. П. Покровського. Л. А. Маровського, М. М. Жука, М. М. Ломиковського та ін. В 1895 в Одесі було відкрито перше на Україні отоларингологічне відділення (О. І. Гешелін); згодом такі відділення виникли в Києві (А. С. Деленс, М. П. Трофімов) і Харкові (О. О. Скрипт), 1907 було організовано клініку хвороб вуха, носа і горла при Київ. ун-ті. Проте широко розвиватись вітчизн. О. почала лише після Великого Жовтня. В 1922 О. почали викладати в усіх мед. ін-тах як обов'язковий предмет. Велику роль у розвитку вітчизн. О. відіграли рад. вчені В. Г. Воячек, О. Ф. Іванов, Л. Т. Левін, Б. С. Преображенський та ін., в т. ч. укр. вчені М. М. *Волкович,* М. П. Трофімов, С. М. Компанієць, Є. М. Харшак, О. О. Скрипт, О. С. *Коломійченко,* Л. А. *Зарицький,* С. І. *Мостовий* та ін. В УРСР (1980) висококваліфікована допомога здійснюється в 14 ЛОР-клініках при мед. ін-тах і в 4 — при ін-тах удосконалення лікарів. Отоларингологічні стаціонари створено в кожному обл. центрі і при багатьох районних і міжрайонних лікарнях. Кількість отоларингологічних ліжок в республіці досягла 15 000. Амбулаторну ЛОР-допомогу надають майже в 1400 міських і сільських лікувально-профілактичних закладах, у яких працюють 3200 лікарів-отоларингологів. У 1960 було відкрито *Отоларингології київський науково-дослідний інститут,* який розробляє і координує наукові проблеми з цієї спеціальності в республіці. В кожній області УРСР функціонують наукові т-ва, діяльність яких координує республіканське наукове т-во отоларингологів. З 1959 у Києві видається «Журнал ушных, носовых и горловых болезней».

До складу сучасної О. входить ряд самостійних медичних спеціальностей: фоніатрія (вивчає фізіологію, патологію і розробляє методи лікування голосоутворення), сурдологія, зокрема *аудіологія* (вивчає причини і клінічні прояви *туговухості* і *глухоти,* розробляє методи їх лікування), вестибулологія (вивчає фізіологію і патологію *вестибулярного апарата*), дитяча О., ЛОР-онкологія і військова О. Остання являє собою й галузь *військової медицини.*

Літ.: Отоларингология на Украине. К., 1967; Лихачев А. Г. Болезни уха, горла и носа. М., 1975.

О. І. Циганов.

ОТОСКЛЕРО́З [від грец. οὖς (ὠτός) — вухо і *склероз*] — хронічне захворювання органа слуху, що виникає внаслідок розростання губчатої кістки в ділянці кісткової капсули лабіринта (див. *Вухо*). Цей процес захоплює і сполучнотканинні зв'язки, тому порушується рухомість слухової кісточки стременця, що різко утруднює передачу звуків до внутрішнього вуха. Поступово розвивається дегенерація периферичних нервових *рецепторів.* У хворих настає *туговухість,* а іноді повна глухота. Хвороба починається у молодому віці і неухильно прогресує. Жінки хворіють частіше, ніж чоловіки, хвороба значно прогресує у зв'язку з вагітністю. Причини виникнення О. невідомі. Лікування — хірургічне; консервативне — не дає ефекту. З 60-х рр. 20 ст. застосовують хірургічне втручання (мобілізують нерухоме стременце або замінюють його трупною кісточкою чи штучним протезом).

О. І. Циганов.

С. Б. Отрощенко. Рання весна в Карпатах. 1979.

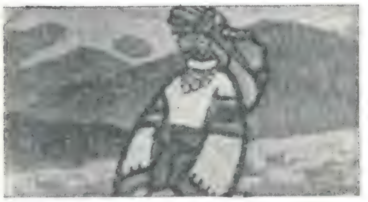

ОТОСКОПІ́Я [від грец. οὖς (ὠτός) — вухо і σκοπέω — дивлюсь, розглядаю] — метод обстеження вуха; застосовується для огляду зовнішнього слухового проходу та барабанної перетинки, а при наявності перфорації в ній — і частини барабанної порожнини з метою діагностики, а також при хірургічних втручаннях під контролем зору. При О. використовують вушні воронки, на які лікар спрямовує промінь світла від лобового дзеркала (рефлектора), а також лінзи та спеціальні мікроскопи.

ОТО́ЧЕННЯ — ізоляція певного угруповання противника від решти його військ з метою знищення або полонення. Для успішного О. необхідним є створення внутр. фронту й активно діючого зовн. фронту при одночасному блокуванні оточеного противника з повітря, а на примор. напрямі — з моря. Ведення бойових дій на О. залежить від умілого вибору напряму гол. удару, який повинен найкоротшим шляхом виводити наступаючі війська в тил оточеного угруповання й забезпечувати відсічення його від решти військ противника та від надходження резервів. О. широко застосовували в 2-й світовій війні. Зокрема, під час Великої Вітчизн. війни рад. війська успішно провели ряд значних операцій по О. противника. Багато з них стали класичними зразками (напр., О. і розгром ворожих військ у *Сталінградській битві 1942—43, Корсунь-Шевченківській операції 1944, Ясько-Кишинівській операції 1944* та ін.).

О́ТРОКИ. В Давній Русі: 1) підлітки, юнаки; 2) князівські посли, збирачі данини; 3) молодші дружинники, воїни. О. були князівські, боярські та посадницькі.

ОТРОКО́ВСЬКИЙ Володимир Михайлович [13 (25).X 1892, с. Кудринці, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.— 26.IV 1918, Київ] — рос. та укр. історик літератури, поет. Навчався в колегії П. Галагана (закінчив 1910), в Київ. ун-ті. Працював у семінарі В. М. *Перетца.* Досліджував твори давньої рос. та укр. л-р («Тарасій Земка, південноросійський літературний діяч XVII ст.», вид. 1921, та ін.). Автор символістських віршів.

С. І. Білокінь.

ОТРО́ЩЕНКО Сергій Борисович (н. 2.IV 1910, Омськ) — укр. рад. живописець. У 1930—35 навчався в Одес., 1935—40 — в Київ. худож. ін-тах. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1968 — в Москві. Працює в галузі станкового й монументального живопису. Твори: картини — «Партизанський край» (1945), «Партизани» (1947), «Месники» (1958), «Вівчар» (1961), «Гуцулка» (1972), серія «Київ» (1976—77), «Рання весна в Карпатах» (1979); монументальні — панно «Пісня часів громадян. війни» в магазині «Ноти» на Хрещатику в Києві (1959), діорама «Київ 12 ст.» в Музеї істор. коштовностей УРСР в Києві (1969, в співавторстві), вітраж і керамічна стела в готелі «Росія» в Москві (1971, в співавторстві); декорації до театральних вистав.

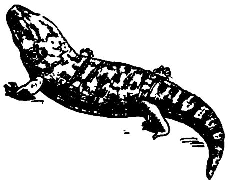

Отрутозуб.

ОТРУ́ЄННЯ — хворобливий стан, спричинений проникненням в організм різних *отрут* через шлунково-кишковий тракт, дихальні шляхи, шкіру, внаслідок введення їх у м'язи, вену, під шкіру тощо. Супроводиться порушенням функцій організму. Виникнення і перебіг О. залежать від шляхів проникнення *отруйних речовин*, їх дози і фіз.-хім. стану (розчин, пил, гази), а також від стану організму і зовн. середовища. У людини О. розрізняють гострі й хронічні. Гострі О. бувають випадковими і навмисними. Вони виникають від одноразового сильного діяння отруйної речовини і супроводяться порушенням життєво важливих функцій організму. Хронічні О. виникають внаслідок тривалого надходження в організм отрут у малих концентраціях. За умовами виникнення О. поділяють на побутові, харчові (див. *Харчові отруєння*), медикаментозні і професійні. Побутові О.— це О. хім. речовинами, що застосовуються для очищення приміщень, одягу й посуду, для боротьби з щурами, клопами та ін. паразитами. Медикаментозні О. виникають при неправильному вживанні ліків (снотворних, наркотиків та ін.) та через особливу чутливість окремих осіб (ідіосинкразію) до певних лікарських речовин (антибіотиків, сульфамідних препаратів тощо). Професійні О. виникають на виробництві (див. *Отрути промислові*). Ознаки О. різноманітні й залежать від ступеня ураження печінки, нирок, крові, центральної і периферичної нервової системи та ін. Лікування полягає в тому, щоб видалити отруту з організму або нейтралізувати її *протиотрутами* і відновити порушені функції.

О. у тварин виникають внаслідок поїдання отруйних рослин, зіпсованих кормів, отрутохімікатів, вдихання отруйних газів, введення тваринам великих доз медикаментів, укусів отруйних змій та комах. Заходи боротьби. Хворим тваринам подають невідкладну допомогу. Насамперед встановлюють джерело О. і припиняють надходження отрути. Видалення з організму отрути, протиотруйні й проносні засоби, адсорбенти, *дієта*; правильна заготівля і зберігання кормів, організація культурних *пасовищ*, гігієна годівлі.

Літ.: Баженов С. В. Ветеринарная токсикология. Л., 1970; Сидоренко Е. Н. Отравление пестицидами. К., 1978; Калоянова-Симеонова Ф. Пестициды. Токсическое действие и профилактика. Пер с болг. М., 1980.

ОТРУ́ЙНІ РЕЧОВИ́НИ — висококотоксичні хім. сполуки, які здатні вражати організм людини. Вперше О. р. (*хлор, фосген*, хлорпікрин) були використані для бойових цілей під час першої світової війни 1914—18 (див. *Хімічна зброя*). Для цієї мети О. р. можуть застосовуватися у газоподібному (гази, пара), рідкому та твердому (аерозолі) станах. За характером токсичної дії на організм людини О. р. поділяються на: 1) нервовопаралітичні: *зарин, зоман*, **табун, фосфорилтіохоліни**; 2) загальноотруйні: *ціаністоводнева кислота* (синильна к-та), арсин AsH_3, фосфін PH_3; 3) шкірonаривні: *іприт, люїзит*, трихлортриетиламін $N(CH_2CH_2Cl)_3$ тощо; 4) задушливі: хлор, фосген, дифосген, алкілхлоркарбонати $ROCOCl$ (де R — *алкіл*); 5) сльозоточиві (*лакриматори*) та подразнюючі: *адамсит, хлорацетофенон*, дифенілхлорарсин $(C_6H_5)_2AsCl$, дифенілціанарсин $(C_6H_5)_2AsCN$, капсаіцин (ваніліламід 8-метилнонен-6-ової к-ти) та його похідні; 6) психотропні або психохімічні: похідні лізергінової к-ти $(C_{16}H_{16}O_2N_2)$ та до них подібні. За поведінкою на місцевості О. р. поділяють на нестійкі (НОР), стійкі (СОР) та отруйливі димоутворюючі (ОДР). В основі токсичності більшості О. р. лежать реакції пригнічення ферментних систем організму (див. *Інгібітори* в біології). Для уникнення вражаючої дії О. р. застосовують різні засоби *дегазації* та захисту (див. *Захист від зброї масового ураження, Захисні споруди цивільної оборони, Індивідуальні засоби захисту, Протигаз*). Застосування О. р. у воєнних цілях заборонено міжнародним правом (Женевський протокол. 1925).

Літ.: Степанов А. А., Попов В. Н. Химическое оружие и основы противохимической защиты. М., 1962; Руководство по токсикологии отравляющих веществ. М., 1972; Франке З. Химия отравляющих веществ, т. 1—2. Пер с нем. М., 1973.

О В. Стеценко.

ОТРУ́ЙНІ РОСЛИ́НИ — рослини, що містять отруйні речовини, при різних формах контакту з якими у людини і тварин виникають *отруєння*. Діючими речовинами О. р. є *алкалоїди, глікозиди*, ефірні олії, органічні кислоти, смоли та ін. Відомо бл. 10 тис. видів О. р., поширених по всій земній кулі. В тропіках і субтропіках О. р. більше, ніж у помірних широтах, отрута їх сильніша. Проте і в р-нах з помірним і холодним кліматом зустрічаються О. р. з сильною дією. Найбільше О. р. серед квіткових рослин, зокрема дводольних (з род. пасльонових, жовтецевих, молочайних та ін.) і грибів. Кількісний вміст отруйних речовин в О. р. залежить від умов зовн. середовища: клімату, грунту, освітлення та ін. (напр., при вирощуванні пд. О. р. на Пн. зменшується їх отруйність), а також від фази розвитку рослини (напр., у чемериці найотруйніші перші паростки, у маку — нестиглі коробочки). Отруйною однаковою мірою може бути кожна частина О. р. (напр., у воронячого ока), але частіше найотруйнішими бувають певні частини О. р. (напр., у вовчого лика звичайного — кора і плоди, у багна звичайного — листки, у болиголова — плоди, у чистотілу великого — корінь, у блекоти чорної — листки та насіння, у пасльону солодко-гіркого — зелені частини рослини). Здебільшого діючі речовини отруйних рослин потрапляють в організм через рот та органи дихання. Деякі О. р. небезпечні і на відстані, напр. сумах їдкий, отруйні виділення якого переносяться повітрям і спричинюють запалення шкіри. Якщо при пораненні отруйні речовини О. р. потрапляють безпосередньо в кров, вони діють швидше. Різні види організмів неоднаково реагують на дію тих самих О. р. Так, беладонна отруйна для людини і нешкідлива для кролів, людина вживає плоди кмину, кропу, анісу, а птахи гинуть від них. Найотруйніші свіжі рослини. При висушуванні, відварюванні, силосуванні токсичність О. р. здебільшого зменшується або зовсім втрачається. Тварини, як правило, О. р. не поїдають (за винятком тих випадків, коли в раціоні тварин довго не було зелених кормів, при перевезенні їх у нові місця з «незнайомими» травами тощо). За характером дії на організм розрізняють О. р., що уражують *центральну нервову систему* (чемериця, блекота, болиголов тощо), серцево-судинну систему (чемерник, конвалія та ін.), органи дихання і травлення (пізньоцвіт осінній, переступень білий тощо) та ін. До сильно діючих О. р. України (крім поданих на мал.) відносять жовтець їдкий, кукіль звичайний, беладонну, вороняче око, конвалію травневу, чоловічу папороть та ін. Багато які О. р. є водночас лікарськими рослинами, інші — сировиною для *інсектицидів*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Літ.: Липа О. Л. [та ін.]. Отруйні та шкідливі рослини флори УРСР. К., 1958; Полішвайко М. Н. Отруйні, лікарські та шкідливі рослини. К., 1975.

Л. А. Карнаухова.

ОТРУ́ЙНІ ТВАРИ́НИ — тварини, в організмі яких містяться речовини, при різних формах контакту з якими в інших тварин чи людини виникають порушення життєвих функцій або настає смерть. Розрізняють первинно О. т. і вторинно О. т. Первинно О. т.— це тварини, отруйність яких є їхньою біол. властивістю, тобто притаманна всім особинам даного виду. Відомо бл. 5000 видів первинно О. т. Найбільше їх серед *членистоногих* (бл. 4000 видів). В СРСР — 1500 видів первинно О. т. Серед первинно О. т. розрізняють активно О. т., які мають особливі залози, що виділяють отруту, і пасивно О. т., які таких залоз не мають, а їхня отруйність залежить від властивостей тих або ін. тканин тіла, статевих клітин, крові. Так, у риби маринки отруйні ікра й очеревина, у жуків род. наривникових — кров; у риби марени, що живе і в Дніпрі, в період *нересту* ікра також отруйна. Активно О. т., у свою чергу, поділяють на озброєних і неозброєних. Озброєні О. т., крім отруйної залози, мають апарат, що ранить: *кнідобласти*, хітинові волоски (у отруйної гусені), жало (у скорпіонів, жалячих *перетинчастокрилих*), ротові органи (у багатоніжок, павуків та ін.), плавці й кісткові шипи (у риб), отруйні зуби (у змій) тощо. Неозброєні О. т. мають лише отруйні залози — шкірні (у земноводних) та анальні (у попелиць та ін.), але не мають апарата для введення отрути. Отрута неозброєних О. т. діє при потраплянні на шкіру, звичайно ушкоджену, або на слизові оболонки. Вторинно О. т.— це види тварин, у яких отруйними бувають лише окремі особини; їхня отруйність виникає внаслідок певного режиму живлення, бактеріальної інфекції, впливу зовн. середовища тощо. Так, отруйними стають ті особини їстівних молюсків (мідій, устриць), а також риб, які певний час жили у забруднених водоймах; м'ясо осетра, білуги та ін. їстівних риб може стати отруйним внаслідок оселення в їхньому організмі бактерій, що виділяють речовини, отруйні для людини. Отруйність таких тварин виявляється лише при поїданні їх. Універсально отруйних тварин немає. Отрута даної тварини неоднаково діє на тварин різних видів і на людину. Так, добова смертельна доза отрути кобри для собаки вдвічі менша, ніж для кавії (у перерахунку на 1 кг маси тіла). Крім видової належності жертви і дози введеної отрути, отруйність О. т. залежить від її віку, пори року, фізіол. стану, а також від віку жертви, місця введення їй отрути та ін. Напр., кобра після тривалого голодування стає значно отруйнішою, а після линяння — у кілька разів отруйнішою, ніж до нього; деякі *зміїні отрути* не шкідливі при надходженні в травний апарат і сильно діють при потраплянні в кров; отрута діє тим сильніше, чим багатша на кровоносні судини тканина, в яку вона введена. Організм тварини і людини при введенні протягом тривалого часу невеликих доз отрути може поступово втратити чутливість до неї (напр., деякі пасічники — до *бджоляної отрути*). Серед О. т., що зустрічаються в УРСР, дуже мало небезпечних для життя людини. Тільки укус каракурта й гадюк іноді призводить до смерті. Тяжкий стан, а зрідка й смерть спричинює у людини укол отруйних спинних плавців або шипів морського дракончика, укол хвостового шипа морського кота; дуже болючий укол плавців морського йоржа. Укол скорпіона кримського, укус тарантула російського спричинюють біль і місцевий опух. Болючий, але не небезпечний для життя людини й укус сколопендри кільчастої. Багато отруйних тварин серед комах фауни Української РСР. Але реакція організму людини на отрути цих тварин дуже слабка. Найболючішими є уколи жала бджіл, ос, шершнів та ін. жалячих перетинчастокрилих, а також подразнення, спричинювані кров'ю (вона містить *кантаридин*) жуків род. наривникових при її потраплянні на шкіру. Отруту деяких О. т. (напр., бджіл, змій) у малих дозах використовують у медицині. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Літ.: Пигулевский С. В. Ядовитые животные. Токсикология позвоночных. Л., 1966; Талызин Ф. Ф. Ядовитые животные суши и моря. М., 1970; Пигулевский С. В. Ядовитые животные. Токсикология беспозвоночных. Л., 1975. *О. С. Сенченко.*

ОТРУ́ТИ — речовини, здатні спричиняти порушення функцій організму і навіть смерть. Вони можуть спричинити *отруєння* при введенні в організм у дуже малих кількостях. Сила і характер діяння О. залежить від їхньої хімічної структури, фіз.-хім. властивостей і функціональних особливостей організму. О. бувають речовини рослинного (морфін, нікотин, стрихнін та ін.; див. *Отруйні рослини*), тваринного (О. гадюк, скорпіонів та ін.; див. *Отруйні тварини*), мінерального (ртуть, арсен та ін.) походження або синтетичні (*отрути промислові, пестициди*). Потрапляють О. в організм людини гол. чин. через слизові оболонки травного тракту або дихальні шляхи, спричинюючи патологічні зміни в різних органах, а виділяються з організму нирками, легенями, кишечником та ін. органами. Розрізняють О. переважно місцевого, рефлекторного і загальнорезорбтивного (загальновсмоктуючого) діяння. Вивченням дії отрут на організм займається *токсикологія*. Див. також *Протиотрути*.

ОТРУ́ТИ ПРОМИСЛО́ВІ, отрути професійні, отрути виробничі — хімічні речовини, які використовуються на виробництві, і, потрапляючи в організм людини при порушенні правил техніки безпеки та гігієни праці, шкідливо впливають на його функції. О. п. можуть діяти на організм як моментально, так і поступово. Дія О. п., таких як ціанисті сполуки, бензол, свинець, арсен, ртуть, марганець, ароматичні сполуки, нітро- і аміносполуки тощо, на організм батьків і на *плід* може шкідливо позначатися на потомстві. Профілактика отруєння передбачає виключення з технології виробництва високотоксичних і небезпечних для життя О. п. і заміну їх менш шкідливими; скорочення робочого дня і додаткові відпустки особам, які працюють з отрутами; додержання чистоти повітря у виробничих приміщеннях; індивідуальні заходи захисту — спеціальний одяг, протигази, респіратори, захисні пасти, мазі, організація душових і, при необхідності, щоденна зміна натільної білизни, періодичні медичні огляди, розробка протипоказань щодо роботи з О. п.; лікувально-профілактичне харчування тощо. Дуже важливим є наукове обгрунтування гігієнічного нормування факторів навколишнього середовища, а також установлення гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у повітрі робочої зони. Гранично допустимі концентрації є обов'язковим санітарним нормативом при проектуванні виробничих будинків, технологічних процесів, устаткування і вентиляції, а також при проведенні запобіжного і поточного санітарного нагляду та ін. видів контролю санітарного режиму у виробничих умовах і для оцінки ефективності оздоровчих заходів. Підприємствам і проектувальним установам слід постійно добиватись мінімального вмісту шкідливих речовин у повітрі робочої зони. Див. також *Професійні хвороби*, *Професійні шкідливості*.

ОТРУТОЗУ́Б (Heloderma) — єдиний рід отруйних *ящірок*. Тіло (довж. до 50—90 см) валькувате, вкрите горбчастою лускою. Забарвлення буре з жовтим або оранжевим. Зуби конічні з борозенками; отруйні залози — на нижній щелепі; при закритому роті отрута по борозенках потрапляє з нижніх зубів на верхні, які теж стають отруйними. Укус смертельний для дрібних тварин, якими живляться О., та може бути небезпечним для людини. Отрута уражає центральну нервову систему. 2 види: H. suspectum, H. horridum, поширені на півдні Пн. Америки. Живуть у сухих кам'янистих передгір'ях та напівпустелях. Активні у присмерках та вночі. Самка відкладає за сезон 3—12 яєць. Викопні О. відомі починаючи з олігоцену. *В. І. Таращук.*

ОТРУТОХІМІКА́ТИ — хімічні засоби боротьби з шкідниками й хворобами сільськогосподарських культур. Див. *Пестициди*.

Г. К. Отс.

ОТС Георг Карлович (21.III 1920, Петроград — 5.IX 1975, Таллін) — ест. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. Син оперного співака нар. арт. Ест. РСР К. Отса. В 1951 закінчив Таллінську консерваторію (клас Т. *Куузіка*). З 1944 — артист хору, з 1945 — соліст театру опери та балету «Естонія». Партії: в операх — Меєліс («Лембіту» Каппа), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Демон («Демон» Рубінштейна), Ріголетто, Яго, Ренато («Ріголетто», «Отелло», «Бал-маскарад» Верді), Фігаро («Весілля Фігаро» Моцарта), Олег Кошовий, Михайло Гурман («Молода гвардія», «Украдене щастя» Мейтуса); в оперетах — Румму Юрі («Румму Юрі» Арро і Нормета), Данило («Весела вдова» Легара). Виступав як камерний і естрадний співак. Знімався в кіно («Світло в Коорді», «Містер Ікс» та ін.). Не раз гастролював на Україні. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1950, 1952, 1968.

Літ.: Стрельников Б. Георг Отс. Л.—М., 1962; Тынсон Х. Георг Отс. Пер. с эст. Таллин, 1981.

ОТТ Валентина Дмитрівна (н. 15.XI 1925, Омськ) — укр. рад. лікар-педіатр, доктор мед. наук (з 1976). В 1951 закінчила Ташкентський мед. інститут. Зав. відділом Київ. н.-д. ін-ту педіатрії, акушерства і гінекології (з 1966). Праці присвячені питанням фізіології і патології дітей раннього віку, харчування, обміну речовин, реактивності здорової і хворої дитини. Держ. премія УРСР, 1979.

ОТТА́ВА — ріка на Пд. Сх. Канади, найбільша ліва притока *Святого Лаврентія ріки*, в яку впадає біля м. Монреаля. Довж. 1120 км, площа бас. 115 тис. км². Бере початок на Лаврентійській височині, протікає через кілька озер. Порожиста, є водоспади. Судноплавна завдяки обхідним каналам до м. Оттави. ГЕС.

ОТТА́ВА — столиця Канади. Гол. політ. і культурний, значний пром. центр країни. Розташована на р. Оттаві й каналі Рідо. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, аеропорт міжнар. значення (Аплендс). 700 тис. ж. (1980).

Засн. в 20-х рр. 19 ст. під назвою Байтаун. Статус міста надано 1854. З того часу має сучас. назву. В 1858—67 — столиця англ. колонії (провінції) Канада. В 1867 стала столицею домініону Канада. Провідні галузі пром-сті — целюлозно-паперова та поліграфічна. Виробн. електронного (у т. ч. електронно-обчислювальних машин) і конторського устаткування, приладів та інструментів. Оттавський (засн. 1842) і Карлтонський ун-ти. Королівське наук. т-во Канади, Нац. н.-д. рада, Н.-д. ін-т атомної енергії Канади та ін. н.-д. заклади. Б-ки: Нац., Нац. наукова, Публічна та парламенту. Нац. музеї: Канади, науки і техніки, природничих наук, авіації; воєнний музей, Нац. галерея Канади. Нац. центр мистецтв.

Оттава. Панорама частини міста.

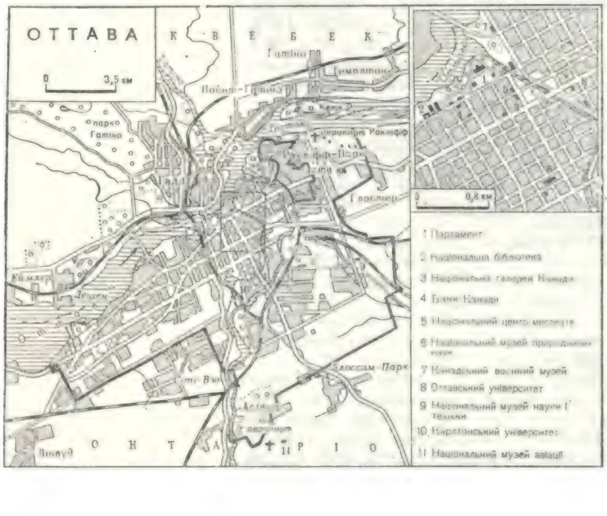

ÓТТО (Otto) Ніколаус Август [10. VI 1832, Гольцгаузен (Нассау), тепер ФРН — 26.I 1891, Кельн] — нім. конструктор і підприємець. Закінчив (1848) реальне уч-ще. Створив (1867, разом з нім. інж. Е. Лангеном) атм. двигун внутр. згоряння, 1876 побудував чотиритактний газовий двигун. Запропонував (1884) систему електр. запалювання, що дало змогу застосовувати в двигунах рідке паливо. Двигун О. мав усі осн. елементи сучас. двигунів такого типу і набув значного поширення.

ОТТОМÁНСЬКА ІМПÉРІЯ — одна з назв *Османської імперії.*

ОТТÓН I (Otto I; 23.XI 912 — 7.V 973, Мемлебен) — нім. король з 936, імператор «*Священної Римської імперії*» (з 962) з *Саксонської династії.* Син *Генріха I.* Спираючись на великих церк. феодалів, проводив політику зміцнення королівської влади. Продовжував завоювання земель *полабських слов'ян,* почате його батьком. Захопивши 951—961 Пн. і Серед. Італію, О. I поклав початок існуванню «Священної Рим. імперії» (962—1806). В 955 на р. Лех завдав поразки угорцям, які нападали в той час на Німеччину.

ОТЦÍ ЦÉРКВИ (святителі) — традиційна назва церк. діячів раннього *християнства* (2—8 ст.), що створили догматику й організацію християн. церкви. Вчення О. ц. (див. *Патристика*) складалось у боротьбі, з одного боку, з поганством та *іудаїзмом,* з другого,— з християн. *єресями — гностицизмом, аріанством* та ін. Філософію О. ц. зводили до реліг. інтерпретації містичного вчення *неоплатонізму* і розглядали її як служницю богослов'я.

ÓТЧЕНАШЕК (Otčenášek) Ян (19.XI 1924, Прага — 24.II 1979, там же) — чес. письменник. Член Компартії Чехословаччини з 1945. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В романах «Широким кроком» (1952) і «Громадянин Брих» (1955) показав складний процес формування нової людини. Повість «Ромео, Джульєтта й пітьма» (1958) — про трагедію двох закоханих в період фашист. окупації. Герої роману «Кульгавий Орфей» (1964) — учасники підпільної групи Руху Опору. В основі гумористичного роману «Коли в раю накрапало» (1972) — проблема становлення молодої сім'ї.

Тв.: Укр. перекл.— Громадянин Брих. К., 1958; Рос. перекл.— Гражданин Брих. М., 1957; Ромео, Джульетта и тьма. М., 1964; Хромой Орфей. М., 1967.

Літ.: Шевчук В. І. Революція і проблема соціалістичної батьківщини в романах Яна Отченашека і Зденека Плугаржа. В кн.: Жовтень і зарубіжні слов'янські літератури. К., 1967. *В. І. Шевчук.*

ÓТЧИЧІ — одна з категорій феодально залежного селянства в Росії, на Україні та у Великому князівстві Литовському в 15—16 ст. О. називали групу «*непохожих*» *селян,* предків яких феодали з давніх часів закріпачили і позбавили права переходу до ін. власників.

ÓУЕН (Owen) Роберт (17.V 1771, Ньютаун, Уельс — 17.XI 1858, там же) — англ. соціаліст-утопіст. Син ремісника. В 1800—29 керував прядильним підприємством у Нью-Ленарку (Шотландія). Займався філантропічною діяльністю. Згодом О. під впливом ідей франц. матеріалістів 18 ст. прийшов до *утопічного соціалізму,* піддав гострій критиці капіталістичний лад, насамперед приватну власність на засоби виробництва. У створених ним т. з. комуністичних колоніях в США (Нова Гармонія) та Великобританії (Орбістон, Гармоні-Холл) та ін. О. намагався втілити на практиці свої ідеї про екон. лад без експлуатації, справедливі сусп. відносини, гармонійний розвиток кожної людини, спільність власності і праці, рівність у правах. Але ці спроби зазнали невдачі, оскільки О., як і ін. соціалісти-утопісти й представники *Просвітительства,* не розумів істор. ролі робітн. класу, розглядав клас. боротьбу як перешкоду на шляху до соціалізму. За філос. поглядами О.— представник *метафізичного матеріалізму.* Ідеї свого утопічного соціалізму О. виклав у працях «Новий погляд на суспільство, або Нариси про формування характеру» (1812—13), «Книга про новий моральний світ» (1836—44) та ін. Певного впливу ідей О. зазнали *петрашевці,* О. І. Герцен, М. О. Добролюбов та ін. рос. революціонери-демократи. О. належить визначне місце в історії сусп. думки як одному з попередників наукового комунізму.

Тв.: Рос. перекл. Избранные сочинения, т. 1—2. М.—Л., 1950.

Літ.: Добролюбов М. О. Роберт Оуен і його спроби суспільних реформ. В кн.: Добролюбов М. О. Вибрані філософські твори, т. 1. К., 1952; Кан С. Б. История социалистических идей. М., 1967. *В. О. Курганський.*

ÓУЛУ — місто на Зх. Фінляндії, адм. ц. ляні Оулу. Мор. порт у гирлі р. Оулу-Йокі на узбережжі Ботнічної зат. Балтійського м., вузол з-ць і повітр. сполучень. 93 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша хім. пром-сть, у т. ч. виробн. азотних добрив, хлору. Лісохім., деревообр., шкіряна, харч. пром-сть. ГЕС. Університет.

ÓУТС (Oates) Джойс Керол (н. 16. VI 1938, Локпорт, штат Нью-Йорк) — амер. письменниця. Перша зб. оповідань — «Біля північної брами» (1963). Кращі романи: «Сад радощів земних» (1967), «Їхні життя» (1969), «Роби зі мною, що хочеш» (1973). Автор п'яти збірок віршів, збірок оповідань «Колесо кохання» (1970), «Голодні ду́хи» (1974) та ін., п'єси «Солодкий ворог» (1965), збірок критичного й теор. плану «На грані неможливого...» (1972), «Нове небо й нова земля» (1974) та ін. У своїх творах відображає атмосферу морального неблагополуччя, трагічність самотнього, позбавленого високого змісту людського існування, що їх породжують капіталістичні суспільні відносини. В психологічній прозі О. відчувається вплив модерністської філософії.

Тв.: Укр. перекл.— Після аварії. К., 1979; Рос. перекл.— Сад радостей земных. М., 1974. *Т. Н. Денисова.*

О'ФÁОЛЕЙН (O'Faolain) Шон (н. 22.II 1900, Дублін) — ірл. письменник, член Ірл. літ. академії. В 1922—23 брав участь у громадян. війні на боці республіканців. У зб. оповідань «Божевілля літньої ночі» (1932), романах «Гніздо простих людей» (1933), «Самітний птах» (1936), «Вертайся в Ерін» (1940) центральною є тема патріотизму. Під час 2-ї світової війни редагував прогресивний журн. «Белл» («Дзвін»). У зб. оповідань «Тереза» (1947), «Я пам'ятаю! Я пам'ятаю!» (1962), «Дерева, що говорять» (1971) виявив себе майстром психологічного аналізу. Послідовний прихильник реалістичного мистецтва. Автор літ.-критичних праць «Оповідання. Аналіз жанру» (1948), «Зникаючий герой» (1956) тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Гнездо простых людей. М., 1941. *О. І. Земляний.*

ОФЕ́РТА (від лат. offertus — запропонований) — у *цивільному праві* пропозиція однієї особи іншій про укладення *угоди* з обов'язковим переліком усіх її умов. Прийняття О., зробленої в письмовій формі, тягне за собою ті самі юрид. наслідки, що й укладення двостороннього договору. О., зроблена в усній формі, якщо після неї не відбулось негайної дії щодо виконання (прийняття) запропонованих умов, ніяких юрид. наслідків за собою не тягне.

ОФІКАЛЬЦИ́Т (від грец. ὄφις — змія і *кальцит*) — метаморфічна гірська порода, що складається гол. чин. з кальциту й хризотилу. Містить гнізда і прожилки *серпентину*. Колір жовтий, голубий або зеленуватий. Утворюється О. внаслідок *контактного метаморфізму* доломітів. В СРСР родовища О. відомі на Кавказі й Далекому Сході, за рубежем — в Італії, Китаї, США, Мексіці. Використовують для внутр. оздоблення будинків.

ОФІОЛІ́ТИ (від грец. ὄφις — змія і λίθος — камінь) — генетично пов'язаний комплекс *ефузивних гірських порід* та *інтрузивних гірських порід*, характерний для земної кори океанічного типу. До складу О. входять ультрабазити (дуніти, перидотити й піроксеніти), габроїди, діабази і осно́вні вулканіти. Утворення О. пов'язане з розвитком *серединноокеанічних хребтів*, острівних дуг і окраїнних морів. Вивчення О. важливе для пізнання геол. історії формування земної кори і виявлення родовищ хромових, мідно-нікелевих і платинових руд, золота та ін. корисних копалин. Термін «офіоліти» запровадив швейцарський геолог Г. Штейнман 1905.

О. Б. Фомін.

ОФІУ́РИ, змієхвостки (Ophiuroidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Тіло складається з центр. диска, від якого без поступового переходу відходять 5 чітко окреслених променів, т. з. рук, здатних змієвидно рухатися (звідки й друга назва). Розмах променів від кількох см до 1 м. Живляться дрібними безхребетними тваринами, *детритом*, рідше — водоростями. Розмножуються статевим способом, деякі види — поділом. Донні тварини. Бл. 2000 видів, поширених переважно в тропіч. морях; в СРСР — бл. 120 видів, у т. ч. у пн. морях — бл. 80, у Чорному м.— 4 види, з них найпоширеніша амфіура Степанова (Amphiura stepanovi). У викопному стані О. відомі починаючи з нижнього силуру.

Б. М. Мазурмович.

ОФІЦЕ́Р (нім. Offizier, франц. officier, від лат. officium — посада) — особа командного (начальницького) складу в збройних силах, міліції, поліції. О. мають присвоєне їм *звання військове*. Спочатку О. називали осіб, які обіймали деякі держ. посади. З виникненням постійних найманих армій та військ.-мор. флоту (16 ст.) у Франції, а потім і в ін. європ. країнах О. почали називати військ. командирів. У рос. армії офіцерські чини вперше запроваджено на поч. 30-х рр. 17 ст. У феод. д-вах О. комплектувалися з дворян і становили замкнуту касту. З розвитком капіталізму склад О. почав поповнюватися вихідцями з буржуазії і серед. верств. У Росії за *Табелем про ранги* 1722 О. в армії поділялися на обер-О. (від прапорщика до капітана) і штаб-О. (від майора до полковника). Офіцерський чин надавав право особистого або потомственого дворянства. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції всі чини, в т. ч. офіцерські, було скасовано. В Червоній Армії і ВМФ 1943 із запровадженням погонів командири та начальники почали іменуватися О. (поділяються на молодший і старший офіцерський склад).

О'ФЛА́ЕРТІ (O'Flaherty) Лайам (н. 19.III 1897, о-ви Аран, затока Голуей, Ірландія) — ірл. письменник. Учасник громадян. війни 1922—23 на боці республіканців. У перших романах «Інформатор» (1925), «Вбивця» (1928), «Мученик» (1933) О'Ф. не вдалося створити історично переконливої картини нац.-визвольного руху, хоча в них, як і в усій творчості письменника, патріотична тема займає центр. місце. В істор. романі «Голод» (1937) реалістично зобразив життя і визвольну боротьбу ірл. народу в серед. 19 ст. Автор збірок оповідань «Весняна сівба» (1924), «Намет» (1926).

Тв.: Укр. перекл.— Лист. «Всесвіт», 1979, № 10; Мати і син. В кн.: Господар у домі. Оповідання ірландських письменників. К., 1981; Рос. перекл.— Мистер Гильхули. Л., 1927; Палатка. М., 1928; Весенний сев. М., 1929. *О. І Земляний.*

ОФЛЮСО́ВАНИЙ АГЛОМЕРА́Т — спечена в грудки суміш дрібнозернистої або пилоподібної залізної руди (разом з продуктом її збагачування — *концентратом* та ін. залізовмісними матеріалами), до якої додано подрібнені *флюси*, переважно вапняк з вапном. Порівняно із звичайним *агломератом* краще відновлюється. Застосування О. а. дає змогу одержувати чавун підвищеної якості, знижувати витрати коксу, підвищувати продуктивність доменних печей.

ОФО́РМЛЮВАЛЬНЕ МИСТЕ́ЦТВО — галузь декоративного мистецтва; святкове (тимчасове) оформлення інтер'єру, споруди, районів міста, а також пром. товарів, предметів побуту, стендів, вітрин, виставок, демонстрацій, нар. свят. В О. м. використовуються різні зображувальні засоби й техніки — *архітектури*, образотворчого та *декоративно-ужиткового мистецтва, плаката, колажу, фотографії*, кіно, телебачення, а також транспаранти, декоративне озеленення, освітлення. О. м. має виховне, агітаційно-політ. й естетичне значення. До О. м. вдавалися в Старод. Греції й Старод. Римі при оформленні тріумфів і свят. Особливо широко О. м. застосовувалося в середні віки в ритуальних, народних святах, *карнавалах*. У капіталістичних країнах О. м. використовується гол. чин. для реклами нових товарів, в боротьбі передвиборних кампаній, конкуруючих партій і фірм, а також в ін. політ. цілях (оформлення мітингів, демонстрацій). В СРСР О. м. набуло поширення в перші роки рад. влади (оформлення міст до святкування роковин Великої Жовтн. соціалістич. революції, Першого травня, оформлення агітпоїздів тощо). Сучас. О. м. передбачає оформлення окремих об'єктів і комплексне естетичне формування середовища. В СРСР О. м. має велике суспільне значення, відображає зростання матеріального добробуту й культур. рівня народу. *Л. Є. Жоголь.*

ОФО́РТ (франц. eau-forte, буквально — міцна вода; азотна кислота) — вид *гравюри* на металі, в якому заглиблені елементи зображення роблять шляхом травлення металу кислотами. Для виготовлення друкарської форми в О. використовують мідні або цинкові платівки, поліровану поверхню яких, підігрівши, покривають кислотривким грунтом з асфальту, воску й каніфолі та закопчують восковими свічками, щоб одержати чорне тло. Малюнок продряпують на грунті гравірувальною голкою до металу, після цього зображене травлять кислотою. Різних станів світлотіньових переходів в О. досягають повторним покриттям і травленням платівки. Потім сплав змивають скипидаром або гасом, у витравлені місця набивають фарбу і, користуючись спец. станком, віддруковують на зволоженому папері. Мист. О. виникло в Зх. Європі на поч. 16 ст. (художники У. Граф, А. Дюрер). Дальшого розвитку воно набуло в 17 ст. (Ж. Калло, А. ван Остаде й, особливо, Рембрандт), у 18 ст. (Дж. Б. Піранезі), в 19 ст. (Ф. Гойя), в 20 ст. (Ф. Бренгвін, К. Кольвіц). В Росії цією технікою користувалися О. Зубов, І. Шишкін, В. Мате; на Україні — Л. Тарасевич, І. Щирський, Г. Левицький, Т. Шевченко, Л. Жемчужников. Їхні традиції продовжили М. Самокиш, В. Заузе, О. Кульчицька, В. Касіян, Л. Левицький, В. Мироненко, М. Дерегус, Н. Лопухова, Г. Якутович, О. Данченко, О. Постель, П. Куценко, В. Куткін та ін.

Літ.: Богомольний Н., Чебикін А. Техніка офорта. К., 1978.

ОФСЕ́ТНИЙ ДРУК, офсет (англ. offset, букв.— відгалуження) — спосіб переважно *плоского друку*, за яким фарба з *друкарської форми* передається на проміжну гумотканинну пластину, а з неї — на папір (або інший матеріал). Грунтується на вибірковому змочуванні друкуючих елементів фарбою, а пробільних (проміжних) елементів — водою (відмінність у змочуванні зумовлюється спец. фіз.-хім. обробкою поверхні цих елементів). Офсетні друкарські форми бувають неметалеві (полімерні, паперові) і металеві. Найпоширенішими є металеві форми — моно- (алюмінієві) та біметалеві. В біметалевих формах друкуючі елементи — з міді, пробільні — з хрому, нікелю або нержавіючої сталі. Такі форми виготовляють на бі- і поліметалевих пластинах з алюмінієвою або сталевою основою. Для О. д. застосовують ротаційні (див. *Ротапринт*) офсетні *друкарські машини*. В процесі О. д. (мал.) спочатку зволожується

Р. Оуен.

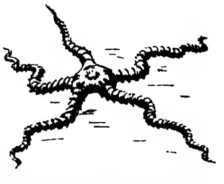

Офіури. Амфіура Степанова.

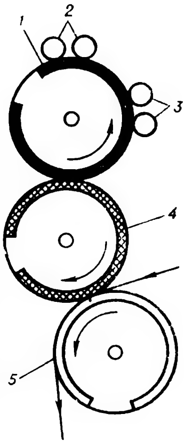

Офсетний друк:
1 — формний циліндр (з друкарською формою);
2 — валик фарбового апарата;
3 — валик зволожувального апарата;
4 — офсетний циліндр (з гумотканинною пластиною);
5 — друкарський циліндр (з папером).

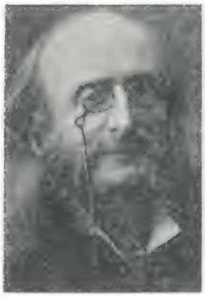

Ж. Оффенбах.

друкарська форма, після чого на її друкуючі елементи накатується фарба. Далі фарба з друкарської форми переноситься під тиском на гумотканинну пластину, а з неї — на папір (або інший матеріал). Крім плоского, є офсет високий (друкуючі елементи височать над пробільними) і офсетний глибокий друк (з заглибленими друкуючими елементами). О. д. відзначається значною швидкістю, високою продуктивністю, порівняно нескладним виготовленням і незначним зношуванням друкарських форм. Способом О. д. виготовляють плакати, географічні карти, репродукції картин, дитячі книжки, книжкові ілюстрації, етикетки, ілюстровані журнали тощо.

Літ.: Никанчикова Е. А., Попова А. Л. Технология офсетного производства, ч. 1—2. М., 1978—80.

М. А. Прядко.

«ОФТАЛЬМОЛОГИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науковий періодичний орган М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1946 акад. В. П. *Філатовим* (редакція при *Очних хвороб і тканинної терапії одеському науково-дослідному інституті* ім. акад. В. П. Філатова). Публікує статті з проблем діагностики, лікування і профілактики *очних хвороб,* у т. ч. висвітлює теор. питання з *офтальмології,* питання щодо розробки нової апаратури й інструментарію, нових способів хірургічного і консервативного лікування очних хвороб та ін. Виходить 8 номерів на рік.

ОФТАЛЬМОЛО́ГІЯ (від грец. ὀφθαλμός — око і λόγος — вчення) — розділ медицини, предметом вивчення якого є *око,* а також захворювання очей (*очні хвороби*) і розробка питань їх лікування та запобігання їм. Сукупність знань про орган зору називається заг. О., а вчення про захворювання органу зору, методи їх розпізнавання і лікування — клінічною О. Деякі дані про хворобу та функції ока, а також про окремі його захворювання були відомі ще з стародавніх часів (клиновидний напис на камені — Сірія, 2250 до н. е.; пам'ятки письменства Єгипту, твори *Гіппократа, Галена,* праці індійських та кит. медиків). В 7—11 ст. на Сході О. пережила період розквіту. Збереглося кілька посібників з очних хвороб і серед них найвідоміший твір «Канон медицини» *Ібн-Сіни,* 3-й том якого присвячений захворюванням очей. Лікарі того часу вже розпізнавали *глаукому, гемералопію,* лікували *трахому,* робили операцію *катаракти.*

В 17 ст. значний вклад у розвиток О. вніс нім. астроном Й. Кеплер, який з'ясував здатність прозорих середовищ ока заломлювати світло. У ці ж часи завдяки успіхам техніки почали виготовляти скельця для окулярів тощо. Але як окрема галузь наукових мед. знань О. почала оформлятися лише на початку 19 ст. Перші у світі лікарні очних хвороб були засновані 1805 в Москві (очолював Ф. А. Гільденбрант); 1806 — в Петербурзі і Лондоні. Перші кафедри очних хвороб було засновано 1818 у Відні (проф. Дж. Беєр), в Петербурзі при Медико-хірургічній академії (проф. Грубі); в ін. мед. навч. закладах у 1-й пол. 19 ст. О. викладали разом з хірургією. В Харків. ун-ті викладання О. почалося 1811, у Київ. ун-ті — 1841 (В. О. *Караваєв*); самостійні кафедри О. згодом було створено у Москві (1861, О. М. Маклаков), Києві (1869, О. В. Іванов), Харкові (1868, Л. Л. *Гіршман*), Казані (1867, Є. В. Адамюк), Одесі (1903, С. С. Головін). Основоположниками науково обгрунтованої сучас. О. вважають Г. *Гельмгольца* (винайшов у 1851 офтальмоскоп), А. Грефе (перший за допомогою офтальмоскопа описав дно ока у нормі і патології, розробив метод офтальмоскопічної діагностики — клінічна О., див. *Офтальмоскопія*), А. Гюльстранда (розробив питання фізіологічної оптики). В 1745 франц. офтальмолог Ж. Давієль вперше запропонував екстракцію (видалення) катаракти. Вдосконалив цей оперативний метод київський хірург В. О. Караваєв (він здійснив бл. 3000 таких операцій). Великий внесок у розвиток О. на Україні зробили проф. А. В. *Ходін* (Київ, організував перший рос. журнал «Вестник офтальмологии», 1884, який видається і тепер у Москві), проф. О. Ф. *Шимановський* (Київ, перший здійснив пересадку переднього відрізка ока, реорганізував навчальний процес при вивченні О.— увів обов'язкові практичні заняття).

Розвиткові радянської О. значно сприяла діяльність ряду вчених — Л. Г. Беллярмінова, М. Й. *Авербаха,* В. П. Одинцова, О. М. Маклакова та ін. Всесвітнє визнання здобула діяльність укр. вчених — В. П. *Філатова,* Н. О. *Пучківської.* При всіх медичних інститутах, а також інститутах удосконалення лікарів створено кафедри О., ряд н.-д. офтальмологічних ін-тів, зокрема на Україні *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут* ім. акад. В. П. Філатова (1936). При цьому ін-ті видається *«Офтальмологический журнал»* (1946).

Сучас. офтальмологія збагатилася новими методами інструментальної діагностики: біомікроскопія, рентгенографія ока і орбіти з рентгенолокалізацією чужорідних тіл, електродіагностика, ізотопна діагностика пухлин ока тощо. В практику запроваджені лазерна терапія, очні операції за допомогою мікроскопа (мікрохірургія ока); значно вдосконалені методи виправлення аномалій рефракції; розроблені операції пересадження рогівки, операційна методика ліквідації відшарування сітчастої оболонки ока, фотокоагуляція при внутрішньоочних пухлинах та ін. Розробляються методи лікування і профілактики сліпоти, глаукоми, значна увага приділяється боротьбі з короткозорістю, впровадженню заходів запобігання очним хворобам тощо.

Літ.: Глазные болезни. М., 1977; Зайкова М. В. Пластическая офтальмохирургия. М., 1980; Панфилова Г. В., Шитова И. Я. Рентгенологические исследования в офтальмологии. К., 1980. *Т. В. Шлопак.*

ОФТАЛЬМОСКОПІ́Я (від грец. ὀφθαλμός — око і σκοπέω — дивлюсь, спостерігаю) — метод дослідження дна (внутр. оболонок) *ока.* О. проводять за допомогою офтальмоскопа (спец. дзеркало з отвором посередині) або спеціальних складних апаратів. При т. з. прямій О. проміння світла від якогось джерела (звичайно електричної лампочки) падає на дзеркальце офтальмоскопа і спрямовується всередину ока через зіницю; відбиваючись від внутр. оболонок ока, воно виходить назад через зіницю, потрапляючи через отвір офтальмоскопа і в око лікаря. При оберненій О. перед оком хворого встановлюють ще збиральну лінзу. О допомагає у діагностиці не тільки очних, а й ін. захворювань, при яких відбуваються зміни на очному дні (пухлини мозку, *гіпертонічна хвороба* тощо).

ОФФЕНБА́Х (Offenbach) Жак (справж. прізв. та ім'я — Ебершт Якоб; 20.VI 1819, Кельн — 4.X 1880, Париж) — франц. композитор, один з основоположників класичної оперети. Навчався в Паризькій консерваторії (1833—34), брав уроки композиції у Ж. Ф. *Галеві* (1835). З 1849 був композитором і диригентом театру *«Комеді Франсез»*. У 1855 відкрив власний театр «Буф-Парізьєн», яким керував до 1862. В 1876—77 диригував концертами в США. О. написав понад 100 оперет, з яких найвідоміші «Орфей у пеклі» (1858, 2-а ред. 1874), «Прекрасна Єлена» (1864), «Синя Борода», «Паризьке життя» (обидві — 1866), «Перікола» (1868), «Розбійники» (1869). Ці твори відзначаються сатиричною спрямованістю проти буржуазно-аристократичного світу 2-ї імперії, дотепністю і гумором, мелодійністю, витонченістю інструментовки. Ліричне обдарування О. особливо виявилося в останньому творі — опері «Казки Гофмана» (1880; пост. 1881 в ред. Е. Гіро). Твори О. ставились в театрах України: в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові — «Синя Борода» (під назвою «Синьобородий», 1886), «Казки Гофмана» (під назвою «Оповіді Гофмана», 1911); в трупі О. *Бачинського* — «Прекрасна Єлена» (1873—74, переклад І. Франка); за рад. часу — в театрах муз. комедії Харкова, Одеси і Києва.

Літ.: Соллертинский И. И. Оффенбах. М., 1962.

О'ХА́РА (O'Hara) Джон Генрі (31.I 1905, Потсвіл, Пенсільванія — 11.IV 1970, Прінстон, Нью-Джерсі) — амер. письменник. Працював розсильним, клерком, репортером. Перші твори — роман «Зустріч у Самаррі» (1934) та зб. оповідань «Син лікаря» (1935). Новелістика О'Х. (збірки «Маяк на мисі Кейп-Код», 1962; «В чеканні зими», 1966) відзначається динамізмом, психологізмом, майстерністю діалогу. Тема романів «З тераси» (1958), «Справа Локвудів» (1965) — життя, побут, мораль і деградація родин амер. фінансистів, бізнесменів та ін. Писав також п'єси.

Тв.: Укр. перекл.— Гроші. «Всесвіт», 1977, № 3; Рос. перекл.— Жажда жить. М., 1970; Свидание в Самарре.— Дело Локвудов. М., 1979.

Т. Н. Денисова.

О'ХÍГГІНС (O'Higgins) Бернардо (20.VIII 1776, Чільян — 24.X 1842, Ліма) — один з керівників *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*, держ. і військ. діяч Чілі. Освіту здобув у Перу, Іспанії, Великобританії. В 1802 повернувся до Чілі. В 1813—14 — головнокоманд. військами патріотів, які 1817 разом з армією Х. *Сан-Мартіна* завдали поразки іспанським колонізаторам. У 1817—23 — верховний правитель Чілі. В січні 1818 підписав Декларацію незалежності Чілі. Провів в країні держ. реформи (скасування колоніальних податків, запровадження початкового навчання). В 1823 під тиском реакційних кіл змушений був вийти у відставку. Помер в еміграції.

ОХЛÓПКОВ Микола Павлович [2 (15).V 1900, Іркутськ — 8.I 1967, Москва] — рос. рад. режисер і кіноактор, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1952. В 1921 на міськ. площі Іркутська поставив «*масове дійство*», присвячене Першому травня. З 1923 навчався в Держ. експериментальних майстернях (Москва), одночасно працював у театрі ім. В. Мейєрхольда. В 1930—37 очолював Моск. реалістичний театр, в 1938—43 працював у театрі ім. Є. Вахтангова, 1943—66 — гол. режисер Моск. театру драми (з 1954 — імені В. Маяковського). Серед вистав — «Гроза» О. Островського, «Мати» за М. Горьким, «Аристократи» М. Погодіна, «Молода гвардія» за О. Фадєєвим (у власній інсценізації), «Іркутська історія» О. Арбузова, «Гамлет» У. Шекспіра, «Медея» Евріпіда. О. відомий як оперний режисер («Молода гвардія» Ю. Мейтуса в Ленінгр. Малому оперному театрі та ін.). З 1924 працював у кіно як актор і режисер [зіграв ролі в поставлених ним на Україні німих фільмах «Митя» (1927) та «Проданий апетит» («Філантроп», 1928)]. Серед ролей у кіно: Василь («Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918 році»), Буслаєв («Олександр Невський»), Воробйов («Повість про справжню людину»). Викладав у Держ. ін-ті театр. мист. ім. А. В. Луначарського (Москва), професор. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1949 (двічі), 1951 (двічі).

М. П. Охлопков.

ОХМÁТІВСЬКА БИ́ТВА 1655 — битва укр.-рос. війська проти польс.-шляхетських і тат. загарбників 19 (29).I—22.I (1.II) під Охматовим (тепер село Жашківського р-ну Черкас. обл.). На поч. 1655 на Правобережну Україну вдерлися польс. війська і тат. загони. 10 (20).I вони оточили Умань, обороною якої керував вінницький полковник І. *Богун*. На допомогу обложеним в Умані козакам виступили з Білої Церкви об'єднані сили сел.-козац. війська під командуванням Б. Хмельницького (60 тис.) і рос. війська на чолі з В. Б. *Шереметєвим* (понад 6 тис.). Діставши звістку про це, польс. воєначальник С. *Чарнецький* зняв облогу Умані і рушив назустріч укр.-рос. військові. В битві під Охматовим відзначився очолений І. Богуном *Вінницький полк*, який 19 (29).I несподіваним ударом з тилу змусив ворогів відмовитися від раптового нападу на укр.-рос. військо. Скориставшися з тимчасового припинення битви, укр.-рос. військо до ранку 20 (30).I збудувало укріплений табір, у запеклих триденних боях завдало польс.-тат. військові значних втрат і змусило його відступити з Правобережної України.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, ч. 2. К., 1979; Літопис Самовидця. К., 1971.

ОХОЛÓДЖЕННЯ — зниження температури тіла теплокровних тварин і людини в результаті тепловіддачі, яка перевищує утворення тепла в організмі, або внаслідок порушення механізмів *терморегуляції*. Те саме, що й *гіпотермія*. Див. також *Кріобіологія, Кріомедицина*.

ОХОЛÓДЖУВАННЯ ХАРЧОВИ́Х ПРОДУ́КТІВ — штучне знижування температури рослинних і тваринних харчових продуктів з метою сповільнити або частково припинити в них життєдіяльність *мікрофлори* й активність *ферментів*. Використовується як самостійний процес або як попередня стадія обробки перед *заморожуванням харчових продуктів*. Т-ра охолоджування плодів і овочів становить звичайно від —1 до —1,2° С (деяких, напр. цитрусових, не нижче 4—5° С, картоплі — не нижче 4° С), м'яса — від —1 до 0, риби — від —0,3 до 0° С. Для О. х. п. застосовують холодильні камери або спец. установки, де одночасно зі знижуванням т-ри підтримується необхідна вологість повітря. Є також вакуумне О. х. п., зокрема для листяних овочів. Охолоджені літні ягоди, зелені овочі зберігають 7—12 діб, літні яблука, груші, цитрусові, капусту — 1—6 місяців, картоплю, зимові яблука — до 1 року, м'ясо — 8—12, рибу — 2—10 діб.

ОХОРÓВИЧ (Ochorowicz) Юліан (23.II 1850, Радзімін, тепер ПНР — 1.V 1917, Варшава) — укр. і польс. психолог, філософ-позитивіст, винахідник у галузі телефонного зв'язку. В 1872 закінчив фіз.-матем. ф-т Варшавського ун-ту, 1873 одержав ступінь доктора філософії в Лейпцігському ун-ті. В 1875—82 — доцент кафедри психології Львів. ун-ту (тут його лекції слухав І. Франко). В 1882—92 жив у Парижі, де разом з Ж. М. *Шарко*, Ш. Ріше та Т. *Рібо* розробляв наук. проблеми *гіпнозу* й методики *психотерапії*. Винайшов двомембранний електромагн. телефон, термомікрофон та ін. У 1886 на 3-й Петерб. електротех. виставці вперше в світі організував трансляцію по проводах оперних вистав.

О. Т. Губко.

ОХОРÓНА ВІЙСЬК — вид забезпечення бойових дій військ (сил флоту). Організується в підрозділах, частинах і з'єднаннях з метою не допустити раптового нападу противника і проникнення його розвідки до гол. сил, а також забезпечити своїм військам необхідний час та вигідні умови для розгортання і вступу в бій. О. в. здійснюється спец. підрозділами. О. в. на марші наз. похідною, при розташуванні на місці — сторожовою, в бою — бойовою. Крім того, в підрозділах організуються безпосередня охорона і спостереження за противником. У наступі О. в. здійснюється *авангардом* (при відході — ар'єргардом), бойовими дозорами, патрулями, сторожовими постами. В обороні діють бойова і безпосередня О. в., а в смузі забезпечення — загальна. Похідна О. в. при зближенні з противником здійснюється головними, боковими, тильними заставами. У ВМФ охорона організується при перебуванні сил флоту на базі, при переході і в мор. бою.

ОХОРÓНА ВОД — комплекс правових, господарських, гідротех. та інших заходів Рад. держави, спрямованих на забезпечення збереження і раціонального використання водних об'єктів, запобігання забрудненню їх і вичерпанню; складова частина системи *охорони природи*. Осн. правила О. в. містяться в *Основах водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* та водних кодексах союзних республік, зокрема *Водному кодексі УРСР*. Найважливішими з них є правила використання водних об'єктів лише у встановленому законом порядку та з метою, для якої вони надані, а також спец. порядок розміщення, проектування і введення в експлуатацію підприємств, споруд та ін. об'єктів, що впливають на стан вод; встановлення навколо водних об'єктів охоронних смуг, округів і зон зі спец. режимом користування і порядком проведення в них будь-яких робіт; обов'язки водокористувачів здійснювати заходи, спрямовані на О. в. від забруднення, засмічення і вичерпання. Додержання перелічених правил гарантується правовими нормами, якими передбачено здійснення держ. контролю за використанням та О. в. і правову відповідальність водокористувачів та ін. осіб за порушення водного законодавства (глава 31 ВК УРСР, ст. 228, 228^1 КК УРСР, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1.X 1980 «Про адміністративну відповідальність за порушення водного законодавства» та ін.).

А. І. Пшеничний.

ОХОРÓНА ГРОМÁДСЬКОГО ПОРЯ́ДКУ — в СРСР система держ. і громадських заходів, спрямованих на неухильне виконання моральних норм, рад. законів та інших нормативних актів, що регулюють *громадський порядок* і нормальну діяльність держ. органів, установ, підприємств і організацій, правила соціалістичного співжиття. Сприяння О. г. п. є конституційним обов'язком громадян СРСР (ст. 65 Конституції СРСР, ст. 63 Конституції УРСР). Завдання О. г. п. покладено на всі органи Рад. д-ви. Особливо значна роль належить *правоохоронним органам*, зокрема *міліції*. О. г. п. йде в багатьох напрямах, основними з яких є боротьба проти *хуліганства*, пияцтва, дармоїдства та ін. правопорушень; забезпечення охорони *соціалістичної власності*, прав і законних інтересів громадян, підприємств, орг-цій і установ від злочинних посягань; запобігання дитячій бездоглядності й правопорушенням неповнолітніх тощо. В СРСР склалися конкретні форми участі громадськості в О. г. п.: *добровільні народні дружини*; опорні пункти по О. г. п.; *товариські суди*, вуличні, квартальні, будинкові, сільс. та селищні к-ти, комісії при виконавчих к-тах місц. Рад та ін. Важливим фактором забезпечення О. г. п. є громад. думка. В зв'язку з цим особливого значення набувають *правове виховання* громадян, пропаганда і роз'яснення рад. законодавства. В рішеннях з'їздів партії і пленумів ЦК КПРС, у постановах Уряду СРСР накреслено конкретні заходи по охороні *правопорядку* і його складової частини — громадського порядку. *О. Ф. Фрицький.*

ОХОРО́НА ЗДОРО́В'Я — система соціально-екон. і медичних заходів, спрямованих на збереження і підвищення рівня здоров'я кожної окремої людини і населення в цілому. Стан О. з. та її місце у житті народів на різних етапах розвитку суспільства зумовлюються суспільним ладом, рівнем розвитку науки та культури, зокрема *медицини*. О. з. в СРСР та ін. країнах соціалізму, на відміну від капіталістичних країн, є однією з найважливіших завдань держави. Основи соціалістичної системи О. з. закладено ленінськими декретами про О. з. Держ. характер рад. О. з. підкреслюється прийнятою на XXII з'їзді КПРС Програмою партії, Законом СРСР про затвердження Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про охорону здоров'я, що був прийнятий 19.XII 1969 (зокрема, на Україні — постановою Верховної Ради Української РСР від 15.VII 1971 «Про введення в дію закону Української РСР про охорону здоров'я»). *Право на охорону здоров'я* гарантовано Конституцією СРСР.

Система соціалістичної охорони здоров'я базується на принципах загальнодоступності й безплатності кваліфікованої мед. допомоги, на профілактичному напрямі, тісному зв'язку науки й практики, активної участі самого населення в О. з. Лікувально-профілактичні заклади перебувають на держ. бюджеті. Крім того, значні кошти на О. з. виділяються держ. установами, кооперативами, профспілками, колгоспами. Центр. орган О. з.— М-во охорони здоров'я СРСР. Воно керує м-вами союзних і автономних республік, відділами О. з. обласних, міських, районних Рад народних депутатів. Ряд міністерств (шляхів, оборони та ін.) мають свої медико-сан. служби, діяльність яких також контролюється М-вом охорони здоров'я СРСР. Крім того, питаннями О. з. займаються ін. відомства та установи (фізкультурно-спортивні, профспілкові та ін.). Провідним напрямом рад. О. з. є *профілактика*. Лікувально-профілактична допомога забезпечується за дільнично-територіальним принципом (див. *Лікарська дільниця*) в *поліклініках* та *лікарнях* (обласних, районних, сільських і т. д.). Профілактичний напрям передбачає наступність в мед. нагляді населення. Всі вагітні жінки перебувають на обліку в *жіночих консультаціях*. За здоров'ям і фіз. розвитком дітей з моменту їх виписки з *пологового будинку* наглядають лікарі та серед. мед. персонал дитячих поліклінік і *амбулаторій*, значне місце в роботі яких займає *патронаж*. В кожній республіці широко проводяться заходи по *охороні материнства і дитинства, охороні здоров'я дітей та підлітків*. Найдосконалішою формою О. з. став диспансерний метод (див. *Диспансеризація*), що є осн. формою роботи як спец. *диспансерів* (онкологічних, ендокринологічних, протитуберкульозних тощо), так і всіх лікувально-профілактичних закладів. Для подання *невідкладної медичної допомоги* населенню створені пункти і станції *швидкої медичної допомоги*. До лікувально-профілактичних заходів належить сан.-курортне лікування (див. *Курорти*). На багатьох підприємствах відкриті *профілакторії*. Функціонують спеціалізовані санаторії, путівки в які видаються в основному безплатно або за 30% вартості, а в санаторії системи О. з.— тільки безплатно. Одним з факторів зміцнення здоров'я є *фізична культура* і *спорт*, *лікарський контроль* за якими покладено на органи О. з. Профілактичний напрям рад. О. з. забезпечується в держ. масштабах проведенням таких важливих заходів, як *охорона навколишнього середовища*, у т. ч. *санітарна охорона атмосферного повітря, санітарна охорона грунту, санітарна охорона водойм, санітарна охорона кордонів*, оздоровлення умов *праці*, побуту (див. *Благоустрій населених місць, Містобудування, Планування сільських населених місць, Житло, Очищення населених місць*) і *відпочинку* населення, що передбачені сан. законодавством. Додержання сан. норм і правил контролюється *санітарно-епідеміологічною службою*. Серед населення проводиться широка сан.-освітня робота, провідна роль в якій належить *будинкам санітарної освіти*. Заходи по запобіганню і боротьбі з інфекційними, паразитарними і професійними хворобами здійснюються лікувально-профілактичними закладами (*санітарно-епідеміологічними станціями*, поліклініками, амбулаторіями тощо). Розвинена *медична промисловість* задовольняє потреби О. з. в медичній техніці і лікарських препаратах. Значну допомогу О. з. подають постійно діючі комісії при Радах народних депутатів, *Союз товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР* (на Україні — *Товариство Червоного Хреста УРСР*), товариство «Знання» та ін. За забезпеченням мед. кадрами СРСР займає перше місце в світі. Зокрема, на Україні лікарів і фармацевтів готують у 15 *медичних інститутах* і на мед. ф-ті Ужгородського ун-ту (див. *Медична освіта*). Підвищення кваліфікації лікарів здійснюється в н.-д. ін-тах, ін-тах удосконалення лікарів і на кафедрах мед. ін-тів.

Підготовка серед. мед. працівників ведеться у 99 *медичних училищах*. Важлива роль в розвитку О. з. належить мед. науці. В УРСР 44 н.-д. ін-ти мед. профілю АН УРСР, АМН СРСР, М-ва охорони здоров'я СРСР і М-ва охорони здоров'я УРСР розробляють найважливіші питання теоретичної і клінічної медицини. Ряд наукових колективів УРСР співробітничає із *Всесвітньою організацією охорони здоров'я* (ВООЗ). Див. також *Демографія, Гігієна соціальна.*

Літ.: Соловьёв З. П. Вопросы социальной гигиены и здравоохранения. М., 1970; Попов Г. А. Экономика и планирование здравоохранения. М., 1976; Социальная гигиена и организация здравоохранения. М., 1977; 60 лет советского здравоохранения. М., 1977; Романенко А. Ю. Заради здоров'я людини. К., 1978.

А. Ю. Романенко.

Охорона здоров'я.

1. В родильному відділенні Калинівської районної лікарні Вінницької області.
2. Апарат Рокус-М для променевої терапії в Харківському науково-дослідному інституті медичної радіології.
3. Рентгено-хірургічне дослідження серця в клініці серцево-судинної хірургії Київського науково-дослідного інституту туберкульозу і грудної хірургії імені академіка Ф. Г. Яновського.
4. В лазерній операційній Інституту проблем онкології АН УРСР. Київ.
5. Літак санітарної авіації. Львівська область.
6. Сеанс лазерної терапії в Одеському науково-дослідному інституті очних хвороб і тканинної терапії імені академіка В. П. Філатова.

1

2

3

4

5

6

ОХОРО́НА ЗДОРО́В'Я ДІТЕ́Й ТА ПІ́ДЛІТКІВ — в СРСР система державних і громадських заходів, які забезпечують гармонійний духовний і фізичний розвиток дітей і підлітків, профілактику захворювань і зниження смертності. В дореволюц. Росії зачатки державних заходів з О. з. д. та п. вперше з'явилися у 1905; при міністерстві освіти було створено т. з. Лікувально-санітарну частину учбових закладів. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції при Наркоматі освіти було створено (1917) шкільно-гігієнічний відділ. За ініціативою В. І. Леніна було видано ряд декретів, спрямованих на О. з. д. та п., серед них — «Про восьмигодинний робочий день». Тривалість робочого дня для підлітків до 18 років встановлювалася не більше 6 год., заборонялось використовувати працю дітей, які не досягли 14 років. Велику роль у створенні О. з. д. та п. відіграли Н. К. *Крупська*, О. М. *Коллонтай*, В. П. Лебедєва та ін. Перший з'їзд по О. з. д. та п. (1919) осн. увагу приділив питанням охорони здоров'я школярів, а профілактичний напрям визначив як основний. Основи *гігієни дітей і підлітків* були закладені під керівництвом гігієністів і дитячих лікарів — Д. Д. *Бекарюкова*, О. В. Молькова, С. С. Познанського та ін. У Москві (1927) було створено Центральний науково-дослідний ін-т О. з. д. та п. (тепер Ін-т педіатрії і дит. хірургії), згодом — аналогічні ін-ти в Ленінграді, Києві, Харкові та ін. В 1939 відділ О. з. д. та п. Наркомату охорони здоров'я увійшов в єдине управління лікувально-профілактичної допомоги дітям (такі управління є при МОЗ СРСР і республіканських МОЗ). В 1935 було створено дитячі поліклініки, які у 1949 були об'єднані з дитячими лікарнями і дитячими консультаціями. В СРСР усі діти до 14 років обслуговуються дитячими поліклініками, підлітки в поліклініках для дорослих — підлітковими кабінетами.

О. з. д. та п. здійснюється поетапно: дитячими поліклініками, лікарями шкіл і підліткових кабінетів, *диспансерами*, санаторіями (заг. типу і спеціалізованими), піонерськими таборами (цілорічними та сезонними). В 1959 у Москві було створено Н.-д. ін-т гігієни дітей і підлітків — наук. центр з питань гігієни навчання і виховання в дошкільних закладах, школах, професійно-технічних училищах, профорієнтації. На Україні Харківський н.-д. ін-т охорони материнства та дитинства був реорганізований (1965) в *Охорони здоров'я дітей і підлітків харківський науково-дослідний інститут* ім. Н. К. Крупської. В 1972 створено науково-методич. раду «Здоров'я і школа» АМН СРСР і АПН СРСР, яка координує наукові дослідження фізіологів, гігієністів, педіатрів, психологів, педагогів з основних проблем фізичного і психічного розвитку, навчання і виховання школярів. Див. також *Діти, Дитяча праця, Охорона материнства і дитинства, Педіатрія.*

Літ.: Охрана здоровья детей, в. 7. М., 1979; Охрана здоровья детей и подростков, в. 10. К., 1979.

О. І. Корнілова.

ОХОРО́НА ЗЕМЕ́ЛЬ — комплекс правових, агротех., агромеліоративних та інших заходів Рад. держави, здійснюваних для забезпечення раціонального використання, збереження і підвищення родючості земель, складова частина системи *охорони природи.* Чинним законодавством, зокрема *Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік* і зем. кодексами союзних республік (див. *Земельний кодекс УРСР*), О. з. покладається на держ. органи і землекористувачів. До кола осн. правових норм, що регулюють О. з., належать норми, які містять вимоги щодо госп. використання земель та покладають на землекористувачів обов'язки постійно дбати про підвищення родючості грунтів і збереження с.-г. угідь, охорону їх від засмічення і забруднення, захист грунтів від вітрової і водної ерозії, здійснювати заходи по меліоруванню земель тощо. Виконання зазначених вимог землекористувачами гарантується законодавчим закріпленням права держ. контролю за використанням земель та встановленням кримінальної, адм. і цивільної відповідальності за порушення правил О. з. Особливій охороні підлягають землі с.-г. призначення та ін. цінні землі. У землекористувачів, які допускають систематичне порушення правил О. з., зокрема правил користування землею, зем. ділянки за рішенням виконкомів місц. Рад нар. депутатів можуть бути вилучені. *А. І. Пшеничний.*

ОХОРО́НА МАТЕРИ́НСТВА І ДИТИ́НСТВА — в СРСР система державних, громадських і профілактично-лікувальних заходів, спрямованих на охорону і зміцнення здоров'я матері і дитини, що дають змогу жінкам поєднувати працю з материнством і вихованням здорових, фізично і розумово розвинених дітей. Справжній розвиток О. м. і д. почався у нашій країні після Великої Жовтневої соціалістич. революції. Ініціатором створення нового законодавства в галузі О. м. і д. був В. І. Ленін. В складі Наркомату соціального забезпечення вже 28.XII 1917 було організовано відділ охорони материнства та дитинства; на Україні такий відділ організовано 1919 (1920 його було передано Наркоматові охорони здоров'я). У 1918—20 було видано закони про охорону праці вагітних і матерів, що годують дитину. Найважливішим принципом системи О. м. і д. є державний характер і профілактична спрямованість акушерсько-гінекологічної допомоги та лікувально-профілактична допомога дітям. О. м. і д. гарантується законом і забезпечується Рад. державою. В Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю (1970) визначені законоположення про працю жінок, зокрема вагітних жінок і матерів, а також про відпустки за вагітністю і пологами. Не допускається залучати до роботи в нічні години, до понаднормової роботи у неділю і направляти у відрядження вагітних жінок і матерів, які годують дитину, а також тих, що мають дітей віком до 1 року. Жінок, які мають дітей віком від 1 до 8 років, не можна залучати до понаднормової роботи або направляти у відрядження без їхньої згоди. Крім відпустки по вагітності і пологах, жінкам за їх заявою надається додаткова відпустка до досягнення дитиною 1 року. Жінкам, що продовжують працювати і які годують дитину, що мають дітей віком до 1 року, надають, крім заг. перерви для відпочинку і приймання їжі, додаткову перерву для годування дитини. Перерви для годування дитини включаються у робочий час і оплачуються за середнім заробітком. Звільнення вагітних жінок, матерів, які годують, і жінок, що мають дітей віком до 1 року, за ініціативою адміністрації не допускається, крім випадків повної ліквідації установи, організації, підприємства, коли допускається звільнення з обов'язковим працевлаштуванням. Заклади охорони здоров'я забезпечують кожній жінці кваліфікований мед. нагляд за перебігом вагітності, стаціонарну медичну допомогу при пологах і лікувально-профілактичну допомогу матері і новонародженій дитині. В СРСР створена і постійно розширюється мережа лікувально-профілактичних закладів, що забезпечують безплатну медичну допомогу жінкам і дітям (див. *Лікарня, Диспансер, Пологовий будинок, Жіноча консультація* та ін.), а також мережа санаторно-курортного лікування. Реалізуючи рішення

Показники розвитку охорони здоров'я в УРСР

Показники	1913	1940	1965	1970	1975	1980
Кількість лікарн. ліжок (тис.)	47,7	157,6	428,2	511,0	578,3	627,1
Забезпеченість населення ліжками (на 10 тис. ж.)	13,6	37,7	94,0	107,6	117,7	125,1
Кількість жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій (тис.)	0,003	1,8	4,2	4,6	4,5	5,0
Кількість лікарів усіх спеціальностей (тис.)	7,9	35,3	110,6	131,0	157,1	182,5
Забезпеченість населення лікарями (на 10 тис. ж.)	2,2	8,4	24,3	27,6	32,0	36,4
Кількість середнього медичного персоналу (тис.)	12,4	100,8	331,7	411,5	484,5	511,0
Забезпеченість населення середнім медичним персоналом (на 10 тис. ж.)	3,5	24,1	72,8	86,6	98,6	102,0

XXV і XXVI з'їздів КПРС, Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР 22.I 1981 прийняли постанову «Про заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей», а в вересні 1981 ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли рішення про порядок і строки здійснення цих заходів. В 1980 в СРСР було лікарн. і акушер. ліжок для вагітних і роділь 230,4 тис., жіночих консультацій, дитячих поліклінік і амбулаторій — 24 293; дитячих садків — 32,6 тис., дитячих ясел — 12,8 тис. (1979). По УРСР лікарн. і акушер. ліжок для вагітних і роділь 1980 налічувалося 39,7 тис., жіночих консультацій, дитячих поліклінік і амбулаторій — 4,9 тис., дитячих садків та ясел — 20 612 (1979). З проблем О. м. і д. в УРСР функціонують 3 н.-д. ін-ти (у Києві, Харкові, Львові). Див. також *Дитячі ясла, Будинок дитини, Охорона здоров'я дітей та підлітків.*

Літ.: Охрана материнства и детства. X., 1975; Охрана материнства и детства в СССР и развивающихся странах. М., 1979. *І. В. Пінчук.*

ОХОРО́НА НАВКО́ЛИШНЬОГО СЕРЕДО́ВИЩА — в СРСР система держ. і громадських заходів, спрямованих на поліпшення умов навколишнього середовища, боротьбу проти його забруднення та ін. негативних для людини явищ. Головним для О. н. с. є управління його якістю, що визначається сан.-гіг., будівельними та ін. нормативами, які врегульовано правом у процесі госп. діяльності підприємств, установ та орг-цій. Див. *Навколишнє середовище, Охорона природи.*

ОХОРО́НА НАДР — в СРСР система держ. і громадських заходів, спрямованих на раціональне використання багатств надр. Оскільки більшість *корисних копалин,* що знаходяться в надрах Землі, належить до *непоновлюваних природних ресурсів,* О. н. має дуже важливе значення. О. н. передбачена Конституцією СРСР (ст. 18), конституціями союзних (ст. 18 Конституції УРСР) та авт. республік. Відповідно до закону, зокрема до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра* (в УРСР — *Кодекс УРСР про надра*), О. н. передбачає необхідність бережливого і цілеспрямованого використання *мінеральних ресурсів,* найповніше видобування корисних копалин, збереження їхніх родовищ при проектуванні й будівництві пром. підприємств, водоймищ, зрошувальних систем тощо; охорону від пожеж та ін. факторів, що знижують пром. цінність родовищ або ускладнюють розроблення їх, раціональне використання *мінеральної сировини.* О. н. має забезпечити запобігання шкідливому впливу робіт, пов'язаних з видобуванням корисних копалин, збереження запасів тих копалин, що на даний час не видобуваються, охорону гірничих виробок, що експлуатуються та перебувають на консервації, запобігання забрудненню надр при зберіганні нафти, газу та ін. корисних копалин. Надійне і вічне захоронення радіоактивних та ін. шкідливих мінеральних речовин, відходів виробництва, скидання стічних вод, дотримання встановленого порядку надання і користування надрами тощо є неодмінними умовами надійної охорони надр. О. н. в УРСР покладено на Раду Міністрів УРСР, виконкоми місц. Рад нар. депутатів, а також спец. уповноважені на те держ. органи (напр., Держ. гірничий нагляд УРСР, М-во геології) в порядку, встановленому законодавством СРСР і УРСР. *О. О. Чувпило.*

ОХОРО́НА ПА́М'ЯТОК — в СРСР система держ. і громадських заходів, спрямованих на забезпечення збереження істор. та культур. цінностей для нинішнього і майбутніх поколінь, ефективне використання для наук. вивчення і пропаганди їх в інтересах комуністичного виховання трудящих. За ініціативою В. І. Леніна протягом 1918—24 було видано більше 15 декретів, які заклали основу рад. держ. системи О. п. Після Великої Вітчизняної війни здійснено значні роботи по відбудові зруйнованих фашистами пам'яток у Ленінграді, Пскові, Києві, Чернігові та ін. Конституцією СРСР і конституціями союзних (ст. 66 Конституції УРСР) та авт. республік встановлено, що турбота про збереження істор. пам'яток та ін. культурних цінностей — обов'язок рад. громадян. Осн. законодавчими актами, норми яких регулюють О. п., є Закон СРСР від 29.X 1976 про охорону і використання пам'яток історії та культури та прийняті в усіх союзних республіках аналогічні закони. Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» прийнято 13.VII 1978. Відповідно до цих законів усі пам'ятки, що перебувають у власності д-ви, а також колгоспів, ін. кооп. орг-цій, їхніх об'єднань, громад. орг-цій і в особистій власності громадян, охороняються д-вою. Держ. управління О. п. здійснюють Рада Міністрів СРСР, Ради Міністрів союзних і авт. республік, виконавчі к-ти місц. Рад нар. депутатів, а також спеціально уповноважені на те держ. органи (в УРСР — Міністерство культури, Держ. к-т у справах будівництва, Гол. архівне управління при Раді Міністрів республіки та їхні органи на місцях). Держ. контроль за О. п. здійснюють Ради нар. депутатів, їхні виконавчі і розпорядчі органи та спеціально уповноважені на те держ. органи. В О. п. беруть участь громад. орг-ції та громадяни, які згідно з законами про О. п. повинні сприяти держ. органам у здійсненні заходів по О. п. У всіх союзних республіках створено республіканські т-ва охорони пам'яток історії та культури (в УРСР — *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури,* створене 1966), на які покладено завдання по сприянню залучення широких верств населення до активної і безпосередньої участі в О. п. і здійснення громад. контролю за О. п. Рад. законодавством встановлено адм., кримінальну і цивільноправову відповідальність за порушення правил охорони пам'яток. О. п. здійснюється і в міжнар. масштабі. Було прийнято, зокрема, *Гаагську конвенцію 1954* про захист культур. цінностей у випадку збройного конфлікту, учасниками якої є також СРСР, УРСР і БРСР; найважливіші з культур. цінностей включаються в Міжнар. реєстр, який ведеться *ЮНЕСКО,* тощо. *В. С. Анджиєвський.*

ОХОРО́НА ПРА́ЦІ — в СРСР система соціально-екон., правових, тех., гігієнічних та організаційних держ. і громадських заходів, що забезпечують безпеку, охорону здоров'я і працездатність людини в процесі праці. Осн. положення в галузі О. п. визначено Конституцією СРСР (ст. 21, 42), конституціями союзних (ст. 21, 40 Конституції УРСР) і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* та труд. законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 153—173 КЗпП). Норми О. п. містяться й в ін. нормативних актах (правилах внутр. трудового розпорядку, правилах техніки безпеки та ін.). Забезпечення здорових і безпечних умов праці покладається на адміністрацію підприємств і орг-цій, яка повинна впроваджувати сучасні засоби *техніки безпеки,* забезпечувати сан.-гіг. умови, що запобігають виникненню *професійних хвороб* працівників, проводити інструктаж щодо безпечних прийомів роботи, вчасно і правильно провадити розслідування і облік нещасних випадків на виробництві, організовувати попередні мед. огляди, виконувати спец. правила О. п. жінок і молоді, видавати спец. одяг та ін. засоби індивідуального захисту тощо. Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, затверджені XXVI з'їздом КПРС, передбачають здійснення глибоких перетворень у найважливішій сфері життєдіяльності людей — у праці, поліпшення і полегшення її умов. Орг.-тех. і сан.-оздоровчі заходи поліпшення умов праці, запобігання нещасним випадкам і захворюванням, сан.-побутове забезпечення працюючих на підприємстві визначено номенклатурою заходів по О. п., затвердженою Постановою ВЦРПС від 31.III 1980 і погодженою з ЦСУ і М-вом фінансів СРСР. Вона є основою для підготовки комплексного плану поліпшення умов праці, О. п. та сан.-оздоровчих заходів, відповідного розділу *колективного договору.* Нагляд і контроль за додержанням правил по О. п. здійснюють профспілки, підпорядковані їм тех. і правова інспекції праці, а також спец. уповноважені на те держ. органи та інспекції, напр., Держгірничтехнагляд, Держенергонагляд, Держсаннагляд (ст. 104 Основ і 259 КЗпП УРСР). Заг. нагляд за додержанням норм О. п. покладено на *Прокуратуру СРСР.* Службові особи, винні в порушенні правил О. п., в невиконанні зобов'язань за колективними договорами і угодами по О. п., підлягають дисциплінарній, матеріальній, адм. або кримінальній відповідальності (ст. 133—135 КК УРСР).

Літ.: Лановенко І. П. Боротьба із злочинами проти трудових прав і безпеки виробництва. К., 1972; Лесенко Г. В. Организация безопасности труда на производстве. К., 1977; Советский закон и гражданин, ч. 2. К., 1980. *І. С. Александров.*

ОХОРÓНА ПРИРÓДИ — система держ. і громадських заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання і відтворення природних багатств в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. Включає комплекс наук., тех.-виробничих, екон. і адм.-правових заходів, пов'язаних із збереженням чистоти повітря, води, грунту, природної рослинності й тваринного світу, охороною неповторних пам'яток живої та неживої природи, з вихованням дбайливого ставлення до багатств природи. Як складова частина *природокористування* О. п. тісно пов'язана з раціональним використанням *природних ресурсів.* У процесі госп. діяльності людина значною мірою впливає на *природні умови* й природні ресурси, вносить певні зміни, які можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки. Обсяг цього впливу, а також заходів щодо О. п. в різних країнах значно змінюється в ході істор. розвитку. Особливо зростає вплив людини на природу в результаті *науково-технічної революції.* Інтенсифікація виробн., надходження до природного середовища багатьох нових речовин і сполук, виробничих і побутових відходів, вичерпання запасів деяких природних ресурсів, порушення природної рівноваги *біосфери, урбанізація* — все це призводить до значних екологічних зрушень. Негативні наслідки впливу цих факторів на *навколишнє середовище* особливо проявляються за капіталізму. У соціалістичних країнах в умовах держ. власності на природні ресурси й планової економіки О. п. і раціональне використання природних ресурсів є справою держ. значення. В СРСР вони стали складовими частинами комплексних програм розвитку нар. г-ва, природоохоронні заходи забезпечуються фінансами і матеріальними ресурсами.

О. п. включає попереджувальні й активні заходи. Попереджувальні заходи — це створення умов для збереження природної рівноваги в тому чи ін. регіоні. Багато таких ділянок охороняються законом, маючи статус *заповідників, заказників, природних парків, пам'яток природи* та ін. Рідкісні або зникаючі види тварин і рослин заносять до *Червоної книги.* Активні заходи полягають у запобіганні чи усуненні забруднення атмосфери, води й земель, комплексній розробці корисних копалин, впровадженні безвідходних та маловідходних технологій виробн. тощо.

Природоохоронні заходи особливо актуальні для Української РСР з її високим пром.-екон. потенціалом, залученням до експлуатації багатьох видів природних ресурсів. У республіці розроблено довгострокові програми боротьби з *ерозією,* по рекультивації ландшафтів, охороні надр, повітр. басейну. Особливо велика увага приділяється охороні та раціональному використанню *водних ресурсів.* В УРСР створено 10 заповідників, 4 заповідно-мисливські г-ва, 112 об'єктів оголошено пам'ятками природи респ. значення (1981). Розв'язання практичних завдань О. п. потребує спец. наук. досліджень. У республіці створено Міжвідомчу наук.-тех. раду з проблем навколишнього середовища, в складі АН УРСР — Наук. раду з проблем біосфери, працює нац. к-т УРСР по програмі ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

Правові аспекти охорони природи. О. п. є конституційним обов'язком громадян СРСР (ст. 67 Конституції СРСР, ст. 65 Конституції УРСР). Основи раціонального використання і О. п. було закладено *Декретом про землю* (1917), що його прийняв 2-й Всерос. з'їзд Рад, декретами ВЦВК «Про ліси» (1918), Раднаркому РРФСР «Про лікувальні місцевості загальнодержавного значення» (1919), «Про надра землі» (1919) та ін. Питання О. п. відбито в Програмі КПРС, Конституції СРСР, конституціях союзних і авт. республік, Основах земельного (1968) і водного (1970) законодавств СРСР і союзних республік, Основах законодавства СРСР і союзних республік про охорону здоров'я (1969), відповідних кодексах законів союзних республік, респ. законах про О. п., зокрема в законі Про охорону природи УРСР, 1960. КПРС і Рад. уряд приділяють велику увагу О. п. Видано постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» (1972) та «Про додаткові заходи по посиленню охорони природи і поліпшенню використання природних ресурсів» (1978), Закони СРСР про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу (1980) та ін. нормативні акти. В УРСР заборонено будь-яку госп. діяльність, яка може шкідливо вплинути на стан природи, призвести до ерозії грунтів (див., зокрема, *Охорона земель*), забруднення і обміління водойм (див. *Охорона вод*), погіршення повітря, знищення корисних тварин і рослин. Розроблено довгострокову програму по створенню природних заповідників і заповідних територій. Це дає змогу передбачити заходи по О. п. в поточних і перспективних планах розвитку нар. г-ва СРСР і окремих республік. Ці заходи забезпечують комплексний підхід до О. п., раціональне використання природних ресурсів, створення здорових умов для існування людини. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—85 рр. і на період до 1990 р., затверджених XXVI з'їздом КПРС, питання О. п. розглядається як одне з гол. завдань екон. стратегії КПРС.

Забезпечення О. п. як держ. завдання покладається насамперед на місц. Ради нар. депутатів, м-ва, відомства, орг-ції, підприємства і установи, у віданні яких є певні природні об'єкти. Контроль за здійсненням заходів по О. п. в УРСР покладено на Державний комітет УРСР по охороні природи, Ради народних депутатів та їхні виконавчі і розпорядчі органи.

Проблеми О. п. набувають глобального значення, вони є актуальними для всіх країн. Напр., в зарубіжних соціалістичних країнах прийнято закони про О. п., функції контролю за здійсненням їх покладено на спец. к-ти і м-ва по О. п., на ін. держ. орг-ції, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів. СРСР бере активну участь у міжнар. співробітництві в галузі О. п. по лінії ООН, з країнами РЕВ (проблема «Розробка заходів по охороні природи», 1971, та ін.). У 1948 створено *Міжнародний Союз охорони природи.*

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 7. К., 1979; Збірник законодавчих актів по охороні природи. К., 1969; Сборник нормативных актов по охране природы. М., 1978; Чичварин В. А. Охрана природы и международные соглашения. М., 1970; Гладков Н. А., Михеев А. В., Галушин В. М. Охрана природы. М., 1975; Природа України та її охорона. К., 1975; Червона книга Української РСР. К., 1980.

Д. Й. Проценко, В. П. Цемко (правові аспекти).

ОХОРÓНИ ВОД ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКÓВО-ДÓСЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва меліорації і водного господарства СРСР. Організований 1971 у Харкові на базі харків. н.-д. лабораторій Всесоюзного н.-д. ін-ту гідротехніки і меліорації ім. О. М. Костякова (Москва). У складі ін-ту (1980) 17 лабораторій, 6 відділів, проектно-технолог. бюро; підрозділи у Сєвєродонецьку, Дніпродзержинську й Алма-Аті. Є аспірантура. Ін-т розробляє наук. основи прогнозування, планування і регулювання якості поверхневих і підземних вод, контролю і заходів, спрямованих на охорону поверхневих і морських вод від забруднення. Досліджує проблеми, пов'язані з захистом вод від поверхневого стоку з територій міст, виробничих об'єктів і с.-г. угідь. Розробляє прилади, устаткування й автоматизовані системи, призначені для контролю якості вод і керування водогосп. комплексами, а також нормативно-правові основи водоохоронної діяльності. Видає (з 1972) тематичні збірники з проблеми охорони вод.

В. Р. Лозанський.

ОХОРÓНИ ЗДОРÓВ'Я ДІТÉЙ І ПІ́ДЛІТКІВ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКÓВО-ДÓСЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Н. К. Крупської — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1922 як Всеукраїнський ін-т охорони материнства і дитинства на базі 5 наук. лікувально-профілактичних закладів. З 1929 — імені Н. К. Крупської. Сучас. назва з 1965. До складу ін-ту (1981) входять 5 наук. відділів, у т. ч. клінічний з 4 відділеннями і консультативною поліклінікою, 9 лабораторій. Ін-т є головним в УРСР та СРСР з проблеми «Фізіологія і патологія підлітків». У 1980 на базі ін-ту створено Центр з охорони здоров'я школярів і підлітків УРСР. В ін-ті вивчаються особливості фізіології підлітків, нейроендокринної регуляції в препубертатному і пубертатному віці (див. *Статеве дозрівання*), клініки і патогенезу серцево-судинних, нервових, ендокринних хвороб, гінекологічних розладів, питання гігієни навчання, праці і відпочинку дітей та підлітків. Вчені ін-ту розробляють профілактичні та лікувально-оздоровчі заходи і організаційні заходи по вдосконаленню мед. допомоги дітям та підліткам. В ін-ті працювали проф. В. І. *Константинов*, доктор мед. наук Р. С. Мірсагатова, проф. С. М. Ямпольський та ін.

О. І. Корнілова.

ОХОРО́ННЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ, охранка (до 1903 — «Відділення охорони громадської безпеки й порядку») — місцевий орган політ. розшуку в царській Росії, підпорядкований департаментові поліції. Перше О. в. виникло 1866 в Петербурзі; в Москві й Варшаві — 1880. Районні О. в. (створено в кін. 1906) об'єднували діяльність О. в. і губернських жандармських управлінь кількох губерній (від 3 до 12) кожне. На тер. України діяли Пд.-Зх. районне О. в., що керувало органами політ. розшуку Київ., Волин., Подільської, Полтав., Черніг. губерній, та Пд. районне О. в. (Одес., Херсон., Таврійська та Бессарабська губернії). Органи розшуку Харків. і Катеринославської губерній входили до Пд.-Сх. районного О. в. Відділення мали широку агентурну мережу — філерів (агентів спостереження) і секретних агентів (провокаторів). Моск. О. в. було ініціатором *зубатовщини*. Ліквідовані Лютневою революцією 1917.

Літ.: Ерошкин Н. П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. М., 1960.

ОХО́ТНИЦЬКІ ПОЛКИ́ — наймані полки на Лівобережній Україні, сформовані гетьманським управлінням у 70-х рр. 17 ст. в зв'язку з загостренням класової боротьби. Поділялися на піхотні (див. *Сердюки*) і кінні *компанійські полки*. На відміну від городових полків, козаки яких в обов'язковому порядку своїм коштом відбували військ. службу, О. п. комплектувалися з найманців-добровольців, т. з. охотників (звідси й назва полків). Вони одержували від гетьманського управління платню, продовольство, амуніцію, бойове спорядження тощо. О. п. використовували для придушення антифеод. рухів, прикордонної служби, охорони гетьманської резиденції. Ліквідовано О. п. в 70-х рр. 18 ст.

ОХО́ТСЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Тихого ок., між пн.-сх. берегами Азії та островами Хоккайдо, Сахалін та Курильськими. Омиває береги СРСР та Японії (о. Хоккайдо). Протоками Татарською та Лаперуза сполучається з Японським м. Пл. 1603 тис. км^2. Пн. частина О. м. має глибини до 500 м, пд.— до 3521 м (Курильська улоговина). Береги гол. чин. високі, скелясті, мало розчленовані, найбільша затока — Шеліхова. В О. м. впадають ріки Амур, Уда, Охота, Пенжина. Найбільші острови — Шантарські та Йони. Пересічна т-ра води взимку —1°, влітку +10, +15°. Солоність до 33‰. Пн. частина моря вкрита кригою з листопада до травня. Взимку часто бувають тумани і шторми. Припливи досягають вис. 13 м (Пенжинська губа). З риб пром. значення мають кета, горбуша, оселедці, тріска; у сх. частині моря багато крабів. Водяться мор. звірі (морж, тюлень, морський котик, нерпа). Через О. м. проходять важливі мор. шляхи. Гол. порти: Магадан, Охотськ, Корсаков.

ОХРЯ́СТЯ, перихондр — зовнішній сполучнотканинний шар *хряща*. Складається з *колагенових волокон*, *еластичних волокон* та сполучнотканинних клітин; містить кровоносні судини і нерви. О. в процесі розвитку *кістки* диференціюється в клітини хряща; може перетворюватись на *окістя*. О. бере участь у живленні та *регенерації* хряща.

ОХТИ́РКА — місто обласного підпорядкування Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Охтирці, при впадінні її у Ворсклу (бас. Дніпра). Залізнич. станція. Засн. 1641. З 1647 — укріплений пункт у системі т. з. *Бєлгородської лінії*. В 1655—1765 — адм. центр *Охтирського полку*. Населення О. брало участь в антифеод. виступах 1659, 1668, в сел. війні під проводом С. Т. Разіна 1667—71. У січні 1709 воно відбило напад швед. загарбників, які обложили місто. Рад. владу встановлено в грудні 1917. За активну боротьбу населення проти контрреволюції Охтирський пов. 1921 нагороджено Червоним прапором ВУЦВК. Під час *Курської битви 1943* в районі О. велися запеклі бої, на місці яких 1966 споруджено меморіал — Курган Бойової Слави. На честь 50-річчя Великого Жовтня споруджено Монумент безсмертя.

За роки Рад. влади О. стала значним пром. центром. Осн. підприємства: з-ди — «Промзв'язок», с.-г. машинобудування, мед. меблів, буд. матеріалів, а також швейна, взут., худож. виробів ф-ки. Розвинута харч. пром-сть (пивоварний, маслоробний, хлібопродуктів та м'ясний комбінати). Нафтогазодобувне управління, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 14 заг.-осв. і музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, технікум механізації та електрифікації с. г.; 2 лікарні, 2 палаци культури, Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 4 б-ки, краєзнавчий музей, планетарій. В О. народилися укр. поет Я. І. *Щоголев*, нар. арт. СРСР П. С. *Білинник*, укр. рад. археолог М. Я. *Рудинський*, укр. рад. фізик О. Я. *Усиков*.

ОХТИ́РСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Слобідській Україні. Створений 1655—58 для оборони пд. кордонів Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар. Межував на Сх. з Харківським, на Зх.— з Сумським і на Пд.— з Гадяцьким полками. Полковим містом була Охтирка. За переписом 1732, в О. п. було 20 сотень, 13 міст, 63 слободи і села, 22 хутори з населенням 41 164 чол. Козаки О. п. брали участь у *селянській війні під проводом С. Т. Разіна 1667—71*, у війні проти Туреччини під час *Чигиринських походів 1677 і 1678*, в *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39, *Семилітній війні 1756—63*. У зв'язку з ліквідацією царським урядом козац. самоврядування на Слобідській Україні О. п. 1765 було реорганізовано в гусарський полк, а козаків перетворено на *військових обивателів*. Тер. О. п. ввійшла до складу *Слобідсько-Української губернії*.

ОХТИ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км^2. Нас. 42,5 тис. чол. (1981). В районі — 94 населені пункти, підпорядковані селищній і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Охтирка*. Поверхня О. р. рівнинна. Корисні копалини: нафта, природний газ, глина, пісок. Гол. річка — *Ворскла*. Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза) займають 23 тис. га. У межах району — Хухрянський держ. заказник та частина Бакирівського держ. заказника.

Осн. пром. і культур. центр — місто обласного підпорядкування Охтирка. В районі — підприємства нафтогазодобувної і харч. пром-сті. Найбільші: Охтирське нафтогазодобувне управління, Чупахівський цукр. комбінат, Височанський спиртовий та Качанівський газопереробний з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування і будинок побуту (Охтирка). Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. С.-г. угіддя 1981 становили 83,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,2 тис. га. Гол. с.-г. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, кукурудза. В О. р.— 16 колгоспів, 4 радгоспи, дослідно-селекційна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Охтирка. Автомоб. шляхів — 395 км, у т. ч. з твердим покриттям — 263 км. У районі — 38 заг.-осв., музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 67 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 18 будинків культури, 27 клубів, 61 кіноуста-

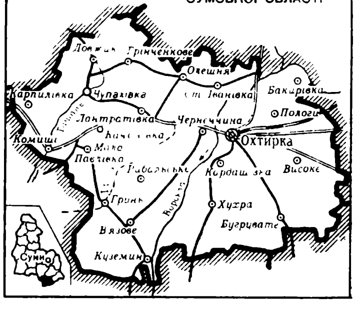

новка, 42 б-ки. В с. Чернеччині О. р. народився укр. рад. поет П. М. *Воронько*, в с. Груні — укр. рад. письменник Остап *Вишня*. На місці жорстоких боїв на заключному етапі *Курської битви 1943*, за 12 км на Пд. Сх. від Охтирки споруджено меморіал — Курган Бойової Слави. В О. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1917). *Д. К. Зайцев.*

ОХТИ́РСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧО-КОЛГО́СПНИЙ ПЕРЕСУВНИ́Й ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Створений у грудні 1930 в м. Охтирці на Харківщині (з 1939 — Сум. обл.) як Другий пересувний робітничо-селянський театр ім. В. Еллана-Блакитного (з 1933 — робітничо-колгоспний пересувний театр імені Т. Г. Шевченка). В різний час у театрі працювали: профес. актори — А. Коваль, Н. Полтавка, К. Галайда, А. Коляда, Ф. Матковський, Г. Слуцька, П. Фоменко, В. Хмельницька, вихідці з самодіяльних драм. колективів. У репертуарі театру були: «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Лісова пісня» Лесі Українки (постановник вистави М. *Терещенко*), «Платон Кречет» О. Корнійчука (у виставі як шефи театру брали участь актори Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка А. *Бучма* й В. *Чистякова*), «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Останні» М. Горького, «Чужа дитина» В. Шкваркіна, «Чудесний сплав» В. Кіршона, «Шестеро любимих» О. Арбузова, «Любов Ярова» К. Треньова та ін. В 1941—43 театр виступав у містах і селах Каз. РСР. Ставив спектаклі минулих років, а також «Пошились у дурні» М. Кропивницького, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, літ.-муз. композиції «У бій», «Ні кроку назад!», «Червона Армія наступає» А. Тельнова. В січні 1944, повернувшись до м. Охтирки, колектив відкрив сезон виставами «Навала» Л. Леонова і «Російські люди» К. Симонова. В 1945 театр переведено на Тернопільщину, реорганізовано і перейменовано на *Тернопільський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка.

Літ.: Корнієнко О. З. Тернопільський театр імені Т. Г. Шевченка. К., 1980. *М. Г. Лабінський.*

ОЦВІ́ТИНА, періантій — сукупність видозмінених листочків, що оточують тичинки і маточки в *квітках*. О. буває проста (віночковидна, напр. у тюльпана, або чашечковидна, напр. у винограду) і подвійна (складається з *чашечки квітки* і *віночка квітки*).

ОЦЕЛО́Т (Felis pardalis) — ссавець род. *котячих*. Сильна струнка тварина з масивною головою. Довж. тіла до 1 м, хвоста — до 40 см. Волосяний покрив низький, м'який; забарвлення від пісочно-жовтого до вохристо-коричневого з темними поздовжніми смугами і плямами. О. поширений на півдні Пн. Америки та по всій пн. частині Пд. Америки. Живе переважно в лісах. Активний вночі. Живиться дрібними ссавцями, птахами та ін. Самка після 70-денної вагітності народжує 2—4 кошенят. Є об'єктом полювання як хутровий звір.

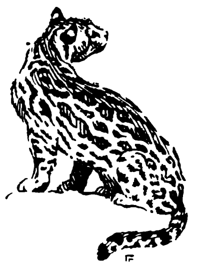
Оцелот.

О́ЦЕТ (від лат. acetum) — водний розчин (3—15%) *оцтової кислоти*. Виготовляють розведенням 80%-ї харч. оцтової к-ти (оцтової есенції). Застосовується для готування приправ, маринадів, консервів (див. *Консервування*).

ОЦІ́НКА МОРА́ЛЬНА — схвалення чи осуд різних явищ соціальної дійсності, встановлення їхньої значущості, відповідності чи невідповідності вимогам сусп. *моралі*. За функціями розрізняють пізнавальну і наказову О. м., за змістом — позитивну і негативну. О. м. виявляється в різних формах — схвалення або осуд, прояв симпатії чи антипатії, любові чи ненависті тощо. О. м. має класовий характер.

Ставлячи вимоги до поведінки особи чи до оцінки її вчинків, комуністична мораль виходить з відповідності вчинку об'єктивним закономірностям сусп. розвитку. Якщо діяльність людини спрямована на боротьбу за історично прогресивну справу, то цю діяльність оцінюють як високоморальну. Навпаки, вчинки, які гальмують суспільний розвиток, суперечать суспільним потребам, оцінюються як негативні. Обгрунтування О. м. або спростування її здійснюється в найзагальніших оціночних етичних категоріях — *добра і зла*. В бурж. етиці не існує єдиної думки щодо обгрунтування О. м. Марксистська етика вказує на необхідність врахування всіх елементів вчинку, а також ін. факторів, з ним пов'язаних. Отже, щоб правильно оцінити вчинок, треба з'ясувати і мотиви діючої особи, і сукупність міркувань, що спонукали її до дії, і саму дію (чи є вона благом для ін. людей), проаналізувати всі обставини вчинку, виявити його місце в системі поведінки даної особи. Треба враховувати також, якими засобами здійснюється вчинок — чесними, дозволеними чи нечесними, своєрідність самої особи, її психічні особливості. Тільки все це разом узяте робить О. м. не лише правильною, об'єктивною, а й здатною вплинути на поведінку ін. людей.

О́ЦТОВА КИСЛОТА́, CH_3COOH — одноосновна *карбонова кислота*. Безбарвна рідина з різким запахом, кисла на смак. Безводну О. к. наз. «льодяною», її густ. 1055 кг/м³ (при т-рі 15° С), $t_{пл}$ 16,75° С, $t_{кип}$ 118,1° С. Змішується у всіх співвідношеннях з водою, спиртом, ефіром, бензолом; не розчиняється у сірковуглеці. Має властивості, характерні для карбонових к-т. О. к.— перша з к-т, про яку стало відомо людині (*оцет*, що утворюється при скисанні вина). Концентровану О. к. вперше одержав 1700 нім. учений Г. Е. Шталь (1660 — 1734), склад О. к. встановив 1814 Й. Я. *Берцеліус*. Є в рослинах, утворюється в процесі *бродіння* і *гниття* молочних продуктів. У пром-сті її одержують в осн. окисленням *ацетальдегіду*. Застосовують у харч. пром-сті, у виробн. лікар. препаратів, *ацетону*, *ацетилцелюлози*, синтетичних *барвників*; солі О. к.— *ацетати* — при виготовленні *пігментів*, як протраву при фарбуванні тощо. Пара О. к. подразнює слизову оболонку. Гранично допустима концентрація О. к. у повітрі 5 мг/м³. *С. М. Васіна.*

О́ЦТОВЕ ДЕ́РЕВО, сумах коротковолосий (Rhus typhina) — дводомне дерево або кущ, один з видів роду *сумах*. Вис. до 12 м. Листки великі, непарноперисті; квітки одностатеві, маленькі, зібрані у густі волоті. Плід — костянка. Походить з Пн. Америки; в Європі (в СРСР — у Європ. частині, зокрема в УРСР) вирощують як декоративну рослину. Культивують у садах і парках. Деревина щільна, з гарним малюнком, іде на столярні і токарні вироби. Плоди О. д. раніше використовувались для підкислення виноградного оцту (звідки і назва дерева); використовують для виготовлення напоїв. У листках і корі містяться *таніни*.

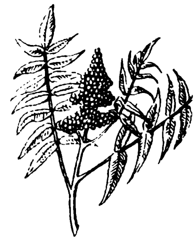
Оцтове дерево. Гілка з плодами.

О́ЦТОВИЙ АЛЬДЕГІ́Д — те саме, що й *ацетальдегід*.

О́ЦТОВИЙ АНГІДРИ́Д — *ангідрид* оцтової кислоти $(CH_3CO)_2O$; безбарвна рухлива рідина з різким запахом; густ. 1082 кг/м³ (при т-рі 20° С), $t_{кип}$ 139,5° С. Розчиняється в бензолі, ефірі, хлороформі та ін. розчинниках. З водою при нагріванні утворює *оцтову кислоту*. О. а. широко застосовують в органічному синтезі для введення ацетильної групи CH_3CO (див. *Ацилювання*). У пром-сті О. а. одержують окисленням *ацетальдегіду* киснем при наявності ацетатів кобальту і міді та ін. методами. О. а. використовують гол. чин. для виробн. *ацетилцелюлози*, фарм. препаратів, *запашних речовин* тощо. *С. М. Васіна.*

ОЦТОВОКИ́СЛЕ БРОДІ́ННЯ — окислення етилового спирту до оцтової кислоти. О. б. спричинюється *оцтовокислими бактеріями*. Термін «оцтовокисле бродіння» є умовним, оскільки *бродіння* за цим типом, на відміну від ін. типів бродіння, відбувається з участю кисню повітря, тобто в аеробних умовах.

ОЦТОВОКИ́СЛІ БАКТЕ́РІЇ — бактерії, здатні окислювати первинні і вторинні спирти; викликають *оцтовокисле бродіння*, використовуючи енергію, що вивільнюється при цьому процесі. За сучас. класифікацією (Bergey, 1974) О. б. віднесені до родів Gluconobacter (недоокислювачі) і Acetobacter (переокислювачі). О. б.— неспороносні бактерії паличковидної форми, грамнегативні (див. *Грама метод*), рухливі, оптимальна температура їх розвитку — 25—30° С. Поширені в природі (на квітках, плодах тощо); на рідких середовищах О. б. утворюють плівки; на твердих — слизові, безбарвні колонії. Деякі О. б. використовують у пром-сті для одержання оцту, глюконової к-ти і сорбози, з якої потім синтезують *аскорбінову кислоту*.

ОЧА́КІВ — місто Микол. обл. УРСР, райцентр. Розташований на березі Дніпровського лиману, біля виходу його в Чорне м., за 58 км від Миколаєва. Морський порт. В кін. 14 — на поч. 15 ст. лит. князь *Вітовт* заснував фортецю Дашів,

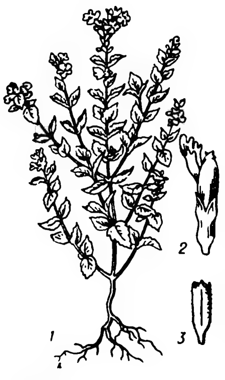

Очанка стиснута: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка: *3* — плід.

на місці якої 1492 крим. хан Менглі-Гірей, що захопив ці землі, спорудив фортецю Кара-Кермен (Чорна фортеця), яка невдовзі перейшла до Туреччини і була названа Ачі-Кале (в рос. вимові — О.). В 1523, 1669, 1688, 1692 і 1694 її штурмували запорізькі козаки. Під час рос.-тур. воєн 1735—39 і 1787—91 рос. війська здобували О. 2 (13).VII 1737 і 6 (17).XII 1788. За *Ясським мирним договором 1791* О. відійшов до Росії. В 1792 на місці зруйнованої фортеці закладено місто. В 1906 в О. відбувся суд. процес над учасниками повстання на крейсері «*Очаків*» на чолі з П. П. *Шмідтом*. Рад. владу встановлено в серед. січня 1918.

У місті — дослідний мідійно-устричний рибоконсервний комбінат, хлібний і мол. з-ди, харчосмакова ф-ка, виноробний цех радгоспу-заводу «Лиманський», пром. комбінат, риболовецький колгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, районне побутове об'єднання. 4 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи, лікарня, поліклініка, численні здравниці (будинок відпочинку «Ольвія», турбази «Очаків», «Сонячний промінь», «Динамо»). Будинок культури, 3 клуби, 2 кінотеатри, 4 б-ки; музеї: військово-істор. ім. О. В. Суворова, мариністичного живопису ім. Р. Г. Судковського, музей П. П. Шмідта. На тер. та околицях О. знайдено залишки давньогрец. поселення (7 ст. до н. е.), могильника (4—1 ст. до н. е.), скіф поселень та курганів. Пам'ятники О. В. Суворову (1903—07, скульптор Б. Едуардс), В. І. Леніну, П. П. Шмідту, одному з керівників Одес. січневого збройного повстання 1918 М. І. Чижикову. В О. народилися рад. парт. і держ. діячка Є. Б. *Бош*, укр. графік А. А. *Ждаха*, укр. рад. поет А. Й. *Копштейн*, рос. живописець Р Г *Судковський*. Тут відбував заслання осет. поет К. *Хетагуров*

«ОЧА́КІВ» — крейсер рос. Чорноморського флоту, команда якого брала активну участь у *Севастопольському збройному повстанні 1905*. Приводом до виступу було брутальне поводження командира корабля з матросами. Повстання почалося 12 (25).XI. Команда «О.» висунула ряд вимог, у т. ч. політичних: скликання Установчих зборів, встановлення демократичної республіки та ін. Матроси «О.» зв'язалися з повсталими робітниками, солдатами й матросами Севастополя. Незабаром «О.» став центром збройного повстання. 14 (27).XI на «О.» прибув лейтенант П. П. *Шмідт*. Повстанці обрали його командуючим флотом. До «О.» приєдналося 11 кораблів. 15 (28).XI урядові війська відкрили вогонь по повсталих кораблях. Після нерівного бою матроси змушені були залишити кораблі. Повстання було придушено. Бл. 3 тис. повстанців заарештовано. Керівників повстання П. П. Шмідта, М. Г. Антоненка, О. І. Гладкова, С. П. Частника було засуджено до страти. 6 (19).III 1906 на о. Березань їх розстріляли.

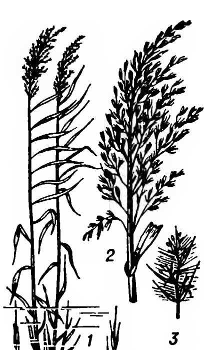

Очерет звичайний: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — суцвіття; *3* — колосок.

ОЧА́КІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 32,1 тис. чол. (1981). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані міській і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Очаків*. На Зх. район омивається Березанським лиманом, на Сх.— Бузьким лиманом, на Пд.— Дніпровським лиманом та Чорним м. Розташований на *Причорноморській низовині*. Корисні копалини: глина, пісок, черепашник. Грунти каштанові. Лежить у степовій зоні. В межах району — філіал *Чорноморського заповідника* — Воложин ліс та держ. заказник «Ягорлицька затока». Найбільші підприємства — очаківські дослідний мідійно-устричний рибоконсервний та пром. комбінати, харчосмакова фабрика. Районне побутов об'єднання (Очаків) Спеціалізація сільс. господарства — землеробство виноградарсько-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 60,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 43,9 тис. га, виноградники і сади — 8,5 тис. га. Зрошується 1,5 тис. га (Очаківська зрошувальна система). Гол. культури: виноград, озима пшениця. У О. р.— 8 радгоспів, з них 2 виноградгоспи-заводи та племінний вівцерадгосп, 4 колгоспи, у т. ч. 2 риболовецьк, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 251 км (з твердим покриттям — 125 км).

У районі — 21 заг.-осв., музична, спортивна і художня школи; 25 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. У межах району — об'єднання пансіонатів, будинок відпочинку «Ольвія», турбази «Очаків», «Сонячний промінь» і «Динамо», дит. санаторій «Сонячний» тощо. 34 клубні установи, 2 кінотеатри, 32 кіноустановки, 18 б-к; музеї — військ.-історичний ім. О. В. Суворова, мариністичного живопису ім. Р. Г. Судковського, музей П. П. Шмідта (Очаків), музей колгоспу «Україна» (с. Кам'янка); біля с. Парутине — археол. заповідник АН УРСР «Ольвія» (див. *Ольвія*), біля с. Козирки — *Козирське городище*. У районі видається газ. «Чорноморська зірка» (з 1919).

Г. Ф. Крикун.

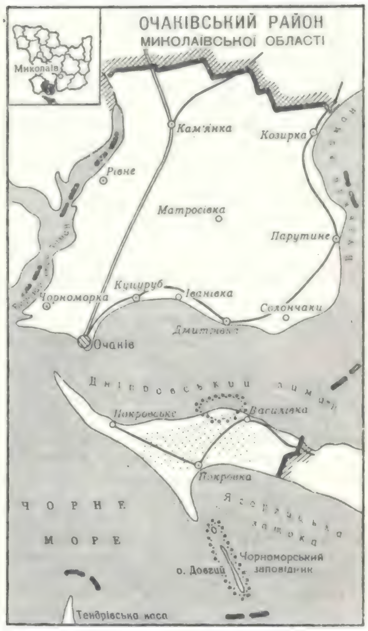

Крейсер «Очаків».

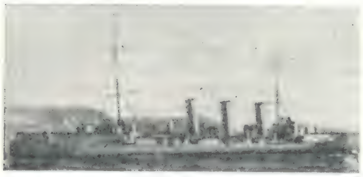

ОЧА́НКА (Euphrasia) — рід однорічних, рідко багаторічних невеликих трав'янистих напівпаразитних опушених рослин родини ранникових. Стебла прямі. Листки сидячі, супротивні, зубчасті або надрізані, поступово переходять у приквітки. Квітки пазушні, в колосовидних або китицевидних суцвіттях, білі, блідо-рожеві. Плід — коробочка. Бл. 200 видів, пошир. в Пд. Америці, Африці, Австралії, Євразії. В СРСР — 62 види, з них в УРСР — 17. Найпошир. О. стиснута (E. condensata). Деякі види (О. Росткова — E. rostcoviana, О. татарська — E. tatarica) містять жирну олію, глікозиди, гіркі, леткі й *дубильні речовини*. Більшість О.— лучні рослини, що паразитують на злакових, знижують урожайність лук. Багато видів — медоноси. Заходи боротьби — агротехнічні (вапнування, внесення азотних добрив, підсів злакових і бобових лучних трав). *А П. Лебеда.*

ОЧЕВИ́ДНІСТЬ — безпосередня даність істинності деяких видів знань на противагу іншим, істинність яких встановлюється шляхом застосування спец. процедур *доведення;* очевидно істинним вважають знання, що відображує доступні безпосередньому чуттєвому спогляданню предмети чи явища дійсності і набуває вигляду простих фактів, або знання, що закріплює в свідомості багатовіковий досвід людства і набуває значення *аксіом*. Прикладом останнього є аксіоми *Евклідової геометрії*, деякі правила *логіки*. Очевидно істинне знання є базовим при встановленні істинності знання вищих рівнів. Ідеалізм спотворює пізнавальну роль О., обстоює наявність «раціональної О.» (здатності розуму безпосередньо «схоплювати» істину), намагається надати О. значення єдиного і абсолютного критерію істини. Насправді ж, як довів *діалектичний матеріалізм*, об'єктивним і остаточним критерієм істинності будь-якого знання є суспільно-історична *практика*.

П. Ф. Йолон.

ОЧЕРЕ́ВИНА — серозна оболонка, що вистилає *черевну порожнину* тварин і людини та вкриває розташовані в ній органи. О. утворює також складки, *зв'язки*, брижі і сальники. Поверхневий шар О. являє собою *мезотелій*, під ним розташована *сполучна тканина*, яка густо пронизана кровоносними та лімфатичними судинами. Гладенька блискуча поверхня О. зволожується серозною рідиною, завдяки чому органи легко переміщуються. Очеревина виконує також захисну функцію.

ОЧЕРЕ́Т (Phragmites) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трави з повзучим кореневищем. Стебла високі, від 2—4 до 9 м заввишки, до верхівки вкриті довгими лінійно-ланцетними листками. Суцвіття — велика розлога волоть. 3 види, пошир. переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — один: О. звичайний (Ph. communis); росте на вологих луках, болотах, по берегах річок, озер тощо; утворює великі зарості у пониззях Дніпра, Дунаю, Дністра. О. витримує велике засолення, росте по берегах солоних озер і заток Чорного та Азовського морів. Заг. площа заростей в СРСР — бл. 5 млн. га. Молодий О. (до викидання волотей) придатний як корм для коней і вел. рог. худоби (містить цукри, білкові речовини), для виготовлення *силосу*, трав'яного борошна, брикетів; цінний корм для *ондатри* й *нутрії*, лося, оленя. О. широко використовують як місцевий буд. матеріал. З О. добувають смоли, оцтову к-ту, метиловий спирт. Він є сировиною для паперово-целюлозної пром-сті.

В. І. Мойсеєнко.

ОЧЕРЕ́ТИНЕ — селище міського типу Ясинуватського району Донец. обл. УРСР. Залізнич. станція Очеретине. 3,5 тис. ж. (1981). Заг.-освітня школа, лікарня, мед. пункт, клуб, 2 бібліотеки. О. засн. 1880 в зв'язку з будівництвом залізниці, с-ще міського типу — з 1957.

ОЧЕРЕ́ТНИЦЯ, очеретянка (Typhoides, син. Digraphis) — рід рослин родини *злакових*. Включає 20 видів, поширених в пн. і пд. помірних областях. В СРСР, в т. ч. й УРСР, зустрічається 1 вид — О. звичайна, або очеретовидна (Th. arundinacea) — багаторічник з довгим кореневищем, облисненим стеблом і великою лопатевою або майже колосовидною волоттю. Росте по берегах водоймищ, на болотистих луках. Молоді рослини — добрий корм для худоби. Різновидність О. з смугастими листками вирощують як декоративну рослину («шовкова трава»).

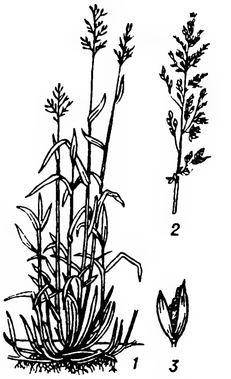

Очеретниця звичайна: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — волоть; *3* — колосок.

ОЧЕРЕТЯ́НКИ — спільна назва кількох родів (Acrocephalus, Locustella, Phragmaticola, Cettia, Horeites та ін.) птахів род. *славкових*. Довж. тіла до 20 см, маса до 30 г. Оперення спини найчастіше рудувато-буре, черевця — біле з рудуватим відтінком. Поширені в Євразії, Африці, Австралії. В СРСР — бл. 25 видів, в УРСР — 11. Перелітні. Більшість видів гніздиться в очереті, чагарниках, на болотах, деякі в лісах або садах. Гніздо здебільшого має вигляд чаші, у кладці 4—6 білуватих або зеленуватих яєць. К.— *нагніздні птахи*. Живляться перев. комахами.

ОЧИ́СНИК-ОХОЛО́ДНИК МОЛОКА́ — апарат для очищення та охолодження молока на фермських *молочарнях* і невеликих заводах. Промисловість УРСР випускає очисник-охолодник молока ОМ-1 (мал.) для відцентрового очищення та охолодження молока при використанні *доїльних установок* з переносними відрами. Основні вузли О.-о. м. ОМ-1: молочний насос (служить для подавання молока до центрифуги й для циркуляційного промивання охолодника); відцентровий молокоочисник (центрифуга) з приводом; пластинчастий протитечійний охолодник (для охолодження молока в закритому потоці); ванна (для промивання вузлів і деталей О.-о. м.). Продуктивність О.-о. м. ОМ-1 — 1000 л молока за годину. Привід від електродвигуна потужністю 2,6 кВт.

С. О. Карпенко.

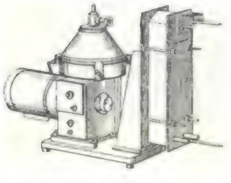

Очисник-охолодник молока ОМ-1.

ОЧИСНІ́ СПОРУ́ДИ — інженерні споруди системи *каналізації* населеного місця або промислового підприємства, призначені для очищування, знешкоджування та знезаражування *стічних вод*. О. с. поділяють на загальні (загальноміські), на яких стічні води різного виду очищують сумісно, та локальні, де в разі потреби попередньо очищують (з одночасним вилученням цінних речовин — відходів виробництва) виробничі стічні води з підвищеною концентрацією забруднюючих домішок. З локальних О. с. стічні води спрямовують у системи виробничого *водопостачання* або на заг. О. с. для подальшого очищування. Розрізняють О. с. механічного, біологічного, фіз.-хімічного та додаткового очищування. Спорудами мех. очищування є: гратки (гратки-дробарки) й сита, де при проціджуванні води затримуються грубі покидьки; пісковловлювачі, в яких осаджуються важкі мінеральні домішки, переважно пісок (з них *гідроелеватори* подають пісок на спец. майданчики або у бункери для зневоднювання); *відстійники* різних типів (перед спорудами біол. очищування — первинні), де з стічних вод вилучають осн. масу дрібних нерозчинених домішок. В разі потреби інтенсивнішого мех. очищення перед первинними відстійниками стічні води піддають попередній обробці (*аерації*) у преаераторах, біокоагуляторах чи прояснювачах, де відбувається *коагуляція* дуже дрібних частинок (вони осідають при наступному відстоюванні). Для мех. очищування виробн. стічних вод від нафтопродуктів, жирів, масел, смол, волокон застосовують нафто-, жиро- і масловловлювачі, флотатори (для електр., напірної та пінної *флотації*), барабанні сітки, мікрофільтри, фільтри. До споруд *біологічного очищення стічних вод* у штучних умовах належать *аеротенки, аерофільтри, біофільтри,* вторинні відстійники. Біол. очищування в умовах, близьких до природних, відбувається у біоставках, на полях фільтрації і полях зрошування. Для фіз.-хім. очищення застосовують флотатори, сорбери, десорбери, пристрої для іонного обміну, випаровування, гіперфільтрації, а також пристрої для приготування і дозування хім. реагентів, змішувачі, камери реакцій, відстійники тощо. Споруди додаткового очищування — фільтри, мікрофільтри, біоставки, а також змішувачі та ін. пристрої. Знезаражують (звичайно хлором) стічні води у контактних резервуарах; осад, що утворився в процесі очищування стічних вод, обробляють і знешкоджують у *метантенках*, відстійниках-септиках, двоярусних відстійниках, зневоднюють його на мулових майданчиках, у фільтр-пресах, вакуум-фільтрах, центрифугах тощо. Для термічної обробки осаду застосовують камери дегельмінтизації (в них знешкоджують яйця *гельмінтів*) та спец. сушарки. Вибір типу О. с. зумовлюється видом забруднень і кількістю стічних вод, місцевими умовами, вимогами до якості очищеної води. В УРСР найбільші загальноміські О. с. побудовано у Києві (заг. потужність 1200 тис. $м^3$ стічних вод на добу) — Бортницька і Новобортницька станції аерації (мал.), Одесі (600) і Харкові (950 тис. $м^3$ стічних вод на добу).

Літ.: Канализация. М., 1975; Кигель Е. М. Эксплуатация канализационных очистных сооружений. К., 1978; Кульский Л. А. [та ін.]. Справочник по свойствам, методам анализа и очистке воды, ч. 1—2. К., 1980.

В. І. Новиков.

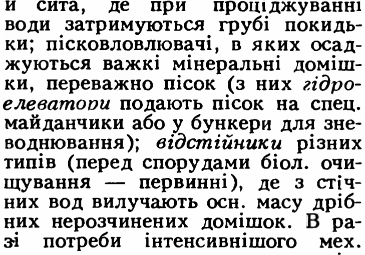

Очисні споруди Новобортницької станції аерації в Києві.

ОЧИ́ТОК, заяча капуста (Sedum) — рід рослин родини товстолистих. Багато-, рідше одно- і дворічні рослини до 60 см заввишки. Листки чергові або супротивні, товсті, м'ясисті. Квітки зібрані в розгалужене щитковидне суцвіття. Плід збірний з листянок. Бл. 250 видів (за ін. даними, 600 видів), пошир. переважно в помірній зоні Пн. півкулі, 1 вид в Перу. В СРСР — 54 дикорослі види, з них в УРСР — 18. Ростуть на луках, у лісах, на пісках, скелях. Медоноси. Деякі О.— декоративні бордюрні рослини. Найпошир. О. їдкий (S. acre) — містить алкалоїди — седридин, седамін, нікотин та ін.; лікарська, декоративна рослина.

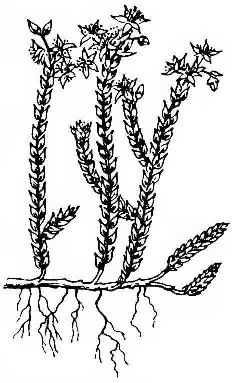

Очиток їдкий.

ОЧИ́ЩЕННЯ ВОДИ́ — надання воді необхідної, відповідно до встановлених показників, якості. Очищенню піддають воду, що надходить з природних джерел у водопровідну мережу для господарсько-питних (див. *Водоочищення, Знезаражування води*) і пром. потреб (див. *Водопідготовка*), а також *стічні води* (див. *Очищення стічних вод*). Необхідної якості вона набуває на водоочисних станціях, *очисних спорудах*. Перші відомості про очищення питної води містяться в мед. книзі «Усрута Сангіта», написаній на санскриті бл. 2 тис. р. до н. е. Першу водоочисну станцію з т. з. повільними фільтрами споруджено (1829) у Лондоні. В Росії перша станція, де очищували водопровідну воду, стала до ладу (1888) у Петербурзі, станція знезаражування води — у Нижньому Новгороді (1910). О. в.— важливий засіб *охорони здоров'я* людини і охорони вод (див. також *Санітарна охорона водойм*), воно сприяє збереженню технологічного устаткування (запобігає *корозії металів*, утворенню накипу) тощо.

ОЧИЩЕННЯ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ — збирання, видалення і знешкоджування твердих і рідких покидьків, що нагромаджуються у населених місцях. Включає також утримання в чистоті (за допомогою *комунальних машин*) вулиць, площ, дворових територій та ін. місць заг. користування, що їх влітку підмітають, поливають або миють, а взимку очищають від снігу й льоду. До твердих покидьків належать головним чином побутове і будівельне сміття, опале листя, гілля дерев. До рідких — фекалії і помиї з неканалізованих будинків, *стічні води*, деякі відходи виробництва, які не можна скидати у *каналізаційну мережу*. Одним з найважливіших заходів є своєчасне О. н. м. від побутового сміття — харч. відходів, утилю тощо. В будинках вис. до 5 поверхів його спочатку збирають у квартирні місткості — загальні для сміття всіх видів (унітарний спосіб) або різні — за видами сміття (роздільний спосіб). Потім сміття скидають у переносні сміттєзбирачі або контейнери (місткістю відповідно до 100 та 750 л), розміщені на спец. майданчиках на віддалі 15—100 м від входів у будинки, чи безпосередньо у сміттєвози. З багатоповерхових будинків його видаляють по *сміттєпроводах*. Зібране сміття регулярно вивозять на місця знешкоджування. Щоб знизити транспортні витрати, вдаються до *брикетування* сміття (на спец. сміттєперевантажувальних станціях), зменшуючи його об'єм у 10—15 разів. Іноді сміття з сміттєпроводів транспортують пневматичним способом (у повітряному потоці системою труб) або способом гідравлічним (подрібнене у дробарках сміття змивають у каналізаційну мережу). Найчастіше тверді покидьки знешкоджують, закопуючи їх на спец. звалищах: в ярах, вироблених кар'єрах або спец. траншеях (шари ущільнених покидьків чергують з шарами землі). Прогресивніші способи знешкоджування покидьків — спалювання їх у спец. печах (з утилізацією тепла для опалення, для гарячого водопостачання тощо) і нагрівання без доступу повітря (з використанням одержуваних газів і масел як палива або хім. сировини, а шлаку — як буд. матеріалу). Перспективним є спорудження сміттєпереробних заводів з сортуванням покидьків і макс. вилученням вторинної сировини. Рідкі покидьки з неканалізованих будинків вивозять асенізаційними машинами, а далі через зливні станції або зливні пункти відводять у каналізаційну мережу. Якщо в населеному місці каналізації немає або пропускна спроможність її недостатня, нечистоти і помиї знешкоджують на полях асенізації, на полях заорювання або безпосередньо на присадибних ділянках (перетворенням на *компости*). В СРСР очищенням населених місць від покидьків відають органи *комунального господарства*. Дослідження з питань переробки і використання побутових відходів очолює Академія комунального г-ва ім. К. Д. Памфілова (Москва). О. н. м. — важлива частина проблем *охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я* людини, *благоустрою населених місць*.

Літ.: Крижанівська М. В. Гігієна житлових і громадських будівель. К., 1969; Гуляев Н. Ф. Удаление, обезвреживание и переработка бытового мусора. М., 1973; Перелыгин В. М., Разнощик В. В. Гигиена почвы и санитарная очистка населенных мест. М., 1977. *М. І. Максимчук.*

ОЧИЩЕННЯ ПОВІТРЯ — видалення з *повітря* пилу, рідких та газоподібних шкідливих домішок. Очищенню звичайно піддають: забруднене повітря, що його видаляють, напр., з виробн. приміщень, від пром. устаткування (див. *Пиловловлювання, Газоочищення, Золовловлювання*); повітря, яке подається в приміщення або ін. об'єкти системами припливної *вентиляції* і *кондиціювання повітря*, а також повітря, використовуване в технологічних процесах (напр., у виробн. кисню, азоту, інертних газів, у доменному і мартенівському виробн.). О. п.— найважливіший захід, спрямований на *охорону навколишнього середовища*, насамперед атмосфери, в містах і пром. центрах. Крім того, О. п. забезпечує необхідні санітарно-гігієнічні умови в приміщеннях та ін. об'єктах, запобігає забрудненню і зношуванню пром. устаткування, порушенню технологічних процесів, зниженню якості продукції, втраті цінної сировини. Вибір тех. засобів для О. п. залежить від виду шкідливих домішок та ступеня забрудненості повітря. Концентрація пилу різного походження пересічно за добу може досягати 0,5 мг/м^3 (у житлових р-нах промислових міст), 1 мг/м^3 (в індустріальних р-нах), 3 мг/м^3 (на території промислових підприємств). В СРСР прийнято закони про *охорону природи*, зокрема атм. повітря. Ці закони передбачають контроль за сан. станом повітря, очищування (перед викиданням в атмосферу) пром. газів; регламентують гранично допустимі концентрації домішок у повітрі. Нагляд за О. п. здійснюють Держ. комітет СРСР по гідрометрології і контролю природного середовища, сан.-епідеміологічна служба.

ОЧИЩЕННЯ СТІЧНИХ ВОД — видалення з *стічних вод* (перед повторним використанням або скиданням у водойму) забруднюючих домішок із знешкодженням їх. За діючими в СРСР «Правилами охорони поверхневих вод від забруднення стічними водами» скидання неочищених стічних вод у водойму заборонено. О. с. в. провадять на *очисних спорудах* мех., біол. та фіз.-хім. способами. Мех. спосіб О. с. в. полягає в проціджуванні, відстоюванні й фільтруванні стічних вод, внаслідок чого з них видаляються (до 60%) нерозчинені домішки — плаваючі й завислі речовини, пісок, нафтопродукти, жири, масла. Повнішого мех. очищення (до 75%) досягають попередньою *аерацією* (преаерацією), біокоагуляцією (див. *Коагуляція*), прояснюванням у завислому шарі (див. також *Прояснювання води*). Цей спосіб застосовують, коли очищену воду можна безпосередньо скидати у водойму або використовувати для різних потреб. Він передує також ін. способам очищування. Біол. способом О. с. в.— мінералізацією мікроорганізмами органічних речовин (див. *Біологічне очищення стічних вод*) — з стічних вод видаляють (до 95%) розчинені й завислі органічні домішки. В разі потреби стічні води очищують додатково, вилучаючи залишок завислих речовин, фосфор, азот тощо. Фіз.-хім. способи О. с. в.— *екстрагування*, коагуляція, *сорбція, флотація*, знесолення, іонний обмін та ін.— грунтуються гол. чин. на хім. взаємодії між введеними в очищувану воду реагентами і домішками в ній, що й зумовлює інтенсивне видалення забруднюючих домішок, перетворення шкідливих домішок на нешкідливі, зміну реакції стічних вод тощо. Побутові стічні води очищують звичайно мех. і біол. способами; вибір способу, яким очищують виробничі стічні води, залежить від виду виробництва та складу цих вод. Коли концентрація забруднюючих домішок у виробничих стічних водах не перевищує допустимої, їх очищують сумісно з побутовими водами на заг. очисних спорудах. В разі невідповідності певним вимогам (за якістю, кількістю домішок, т-рою тощо) виробничі стічні води піддаються попередньому очищуванню (з одночасним вилученням цінних речовин — відходів виробн.) на локальних очисних спорудах. У деяких випадках ці води випарюють або застосовують інші способи знешкодження. Атмосферні й поливально-мийні стічні води очищують разом з виробничими й побутовими водами на заг. очисних спорудах або окремо — у відстійниках, ставках-відстійниках, біоставках. Очищені води використовують для зрошення с.-г. земель (в УРСР 1980 такими водами зрошено 89,3 тис. га), в системах виробничого *водопостачання* пром. підприємств або в замкнених безстічних системах водопостачання і *каналізації*. Перед скиданням у водойму очищені стічні води попередньо знезаражують (дезинфікують). Осад з первинних відстійників і надлишковий активний мул (бактерії-мінералізатори), що утворився при біол. очищенні, використовують (після зброджування, сушіння, знезаражування) як добриво, для ін. цілей. В СРСР проблеми О. с. в. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті водопостачання, каналізації, гідротех. споруд та інженерної гідрогеології, Академії комунального г-ва ім. К. Д. Памфілова, Центр. н.-д. і проектно-експериментальному ін-ті інженерного устаткування міст, житлових і громад. будинків (всі у Москві), в *Охорони вод всесоюзному науково-дослідному інституті, Міського господарства науково-дослідному і конструкторсько-технологічному інститу-*

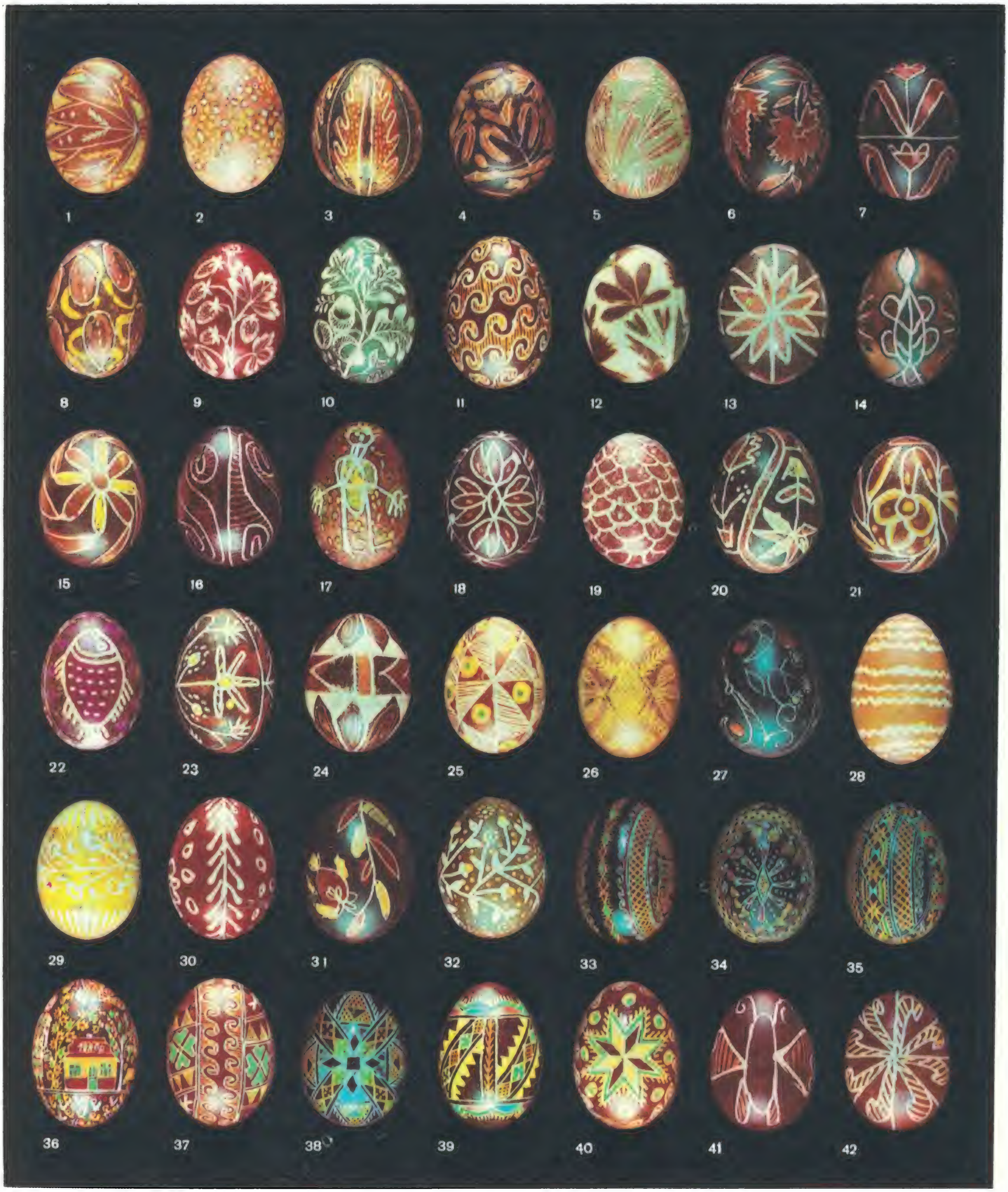
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42

До ст. **Писанки.**

Українські писанки. **1.** Полтавська область. **2–8.** Київська область. Кінець 19 ст. **9, 10.** Ю. С. Безпалько. Київська область. 1945. **11.** М. Г. Степах. М. Київ. 1978. **12, 13.** Чернігівська область. Кінець 19 ст. **14.** Я. Ф. Ратушняк. Черкаська область. 1978. **15–18.** Вінницька область. Кінець 19– початок 20 ст. **19–23.** Вінницька область. 20 ст. **24.** Одеська область. **25, 26.** Львівська область. Кінець 19 ст. **27.** Тернопільська область. **28.** М. П. Федірко. **29, 30.** Г. Ф. Бедрань (**28–30** – усі 1972; Тернопільська область). **31–33.** 20–30-і рр. 20 ст. **34.** П. Д. Григорчук. 1948–49. **35.** П. І. Бойчук. 1980. **36.** О. М. Кравчук. 1980. **37.** 60-і рр. 20 ст. (**31–37** – Івано-Франківська область). **38, 39.** О. Т. Клим. 1970 і 1980. **40.** О. В. Клим. 1980. **41.** К. С. Кланчук. 1980. **42.** 1975–80 (**38–42** – Чернівецька область).

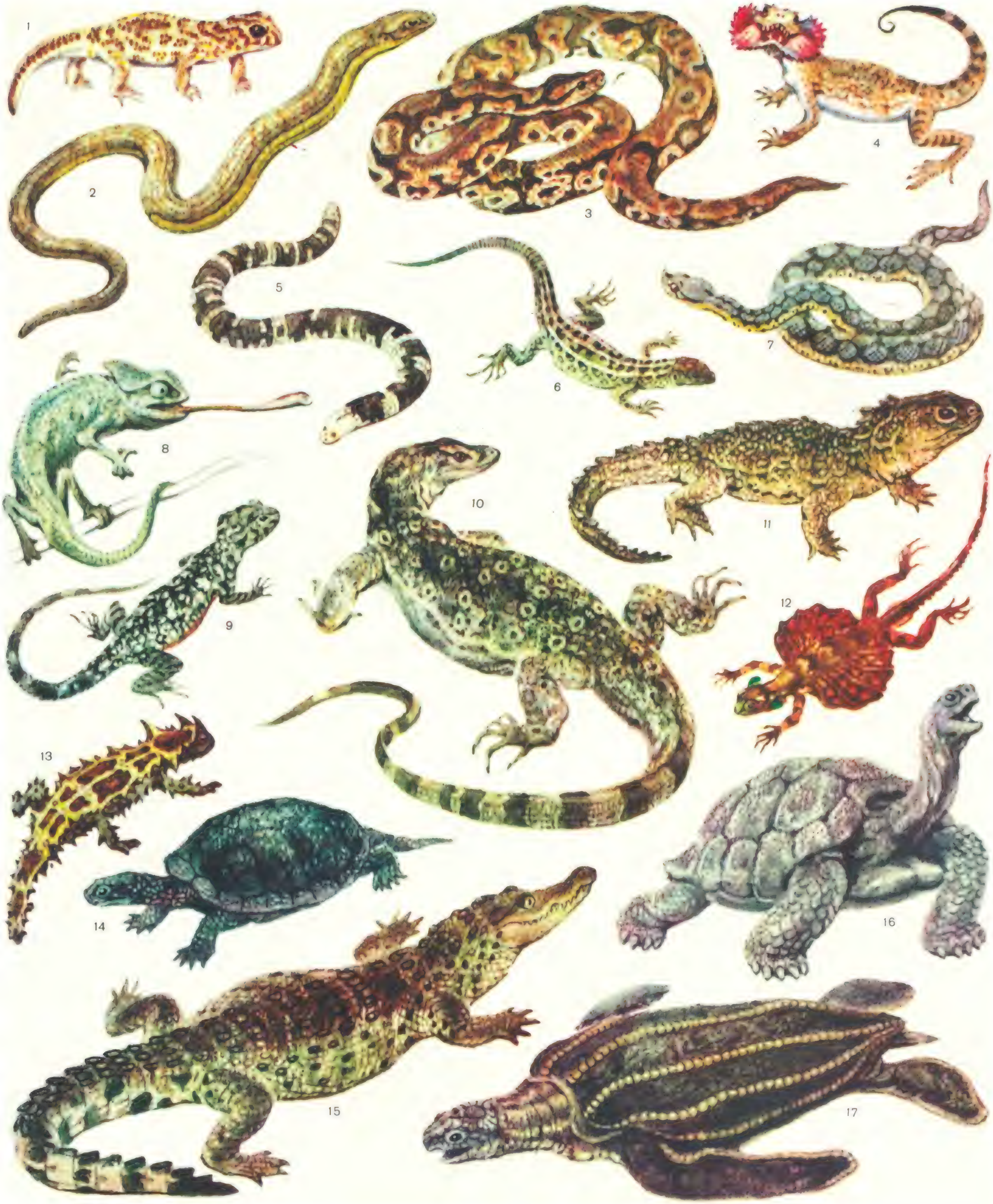

До ст. **Плазуни.**

1. Сцинковий ґекон (Teratoscincus scincus). **2.** Жовтопуз (Ophisaurus apodus). **3.** Пітон королівський (Python regius). **4.** Круглоголовка вухата (Phrynocephalus mystaceus). **5.** Амфісбена плямиста (Amphisbaena fuliginosa). **6.** Ящірка прудка (Lacerta agilis). **7.** Гадюка носата (Vipera ammodytes). **8.** Хамелеон бородавчастий (Chamaeleo verrucosa). **9.** Агама кавказька (Agama caucasica). **10.** Варан велетенський індонезійський (Varanus komodoensis). **11.** Гатерія (Sphenodon punctatus). **12.** Дракон летючий (Draco volans). **13.** Молох (Moloch horridus). **14.** Болотяна черепаха (Emys orbicularis). **15.** Крокодил кубинський (Crocodylus rhombifer). **16.** Сухопутна черепаха слонова (Testudo elephantopus). **17.** Шкіряста морська черепаха (Dermochelus coriacea).

ті, Колоїдної хімії та хімії води інституті АН УРСР, *Укрводоканалпроекті, Укркомунндіпроекті, Укрпівдендіпрокомунбуді* та ін. установах. Ці дослідження спрямовані насамперед на інтенсифікацію технологічних процесів і підвищення ступеня очищення стічних вод, зменшення об'ємів цих вод, вдосконалювання очисних споруд, ширше використання стічних вод у пром-сті і с. г., подальше впровадження безстічних систем водопостачання і каналізації. Очищування, знешкоджування й утилізація стічних вод — важливі заходи по *охороні природи*, оздоровленню *навколишнього середовища*, забезпеченню *благоустрою населених місць*.

Літ.: Очистка промышленных сточных вод. К., 1974; Очистка производственных сточных вод. М., 1979; Хаммер М. Технология обработки природных и сточных вод. Пер. с англ. М., 1979. *В. І. Новиков.*

ОЧІ́ПОК — старовинний головний убір заміжньої жінки у вигляді шапочки з бавовняної, вовняної, лляної, конопляної, шовкової тканини або оксамиту. Існував майже у всіх слов'ян. народів. У дореволюц. Україні мав різні форми (круглу, циліндричну, сідлоподібну тощо). О. звичайно носили вдома. На людях поверх О. здебільшого пов'язували хустку або *намітку*. В наш час майже вийшов з ужитку. В росіян головний убір, подібний до О., називався «повойник», «чепец», у білорусів — «чапец».

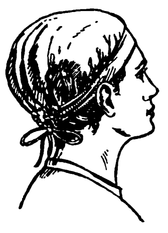
Очіпок.

О́ЧНА СТА́ВКА — в рад. судочинстві одночасний допит віч-на-віч двох осіб, попередньо допитаних у справі, якщо в їхніх показаннях з приводу тих самих обставин є істотні суперечності, які не можна усунути ін. способом. Передбачена кримінально-процесуальним (в УРСР — ст. 172, 173, 304 КПК УРСР) та цивільно-процесуальним (в УРСР — ст. 182 ЦПК УРСР) законодавством союзних республік. Протокол О. с. підписують кожен з допитаних та особа, яка проводить О. с. Показання на допиті віч-на-віч в суді заносяться до протоколу суд. засідання.

О́ЧНИХ ХВОРО́Б І ТКАНИ́ННОЇ ТЕРАПІ́Ї ОДЕ́СЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені академіка В. П. Філатова — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1936 в Одесі. У складі ін-ту (1979) — [illegible] відділи, у т. ч. експериментальний з 10 н.-д. лабораторіями, клінічний на 8 відділень і консультативна поліклініка.

Основні проблеми, що їх розробляє ін-т: пересаджування рогівки, кератопротезування, травми і опіки ока, охорона зору у дітей, глаукома, пухлини ока і орбіти, увеїти, відшарування сітчастої оболонки, застосування лазерів і ультразвуку в офтальмології, тканинна терапія. Досягнення ін-ту, зокрема в кератопластиці, лікуванні опіків і тканинній терапії, широко відомі за межами Рад. Союзу. Щорічно в ін-ті лікується понад 8 тис. хворих, проводиться більш як 6 тис. операцій, понад 150 тис. хворих відвідують консультативну поліклініку, тисячі громадян СРСР та ін. країн світу одержують консультації з листів. З часу заснування до 1956 ін-т очолював В. П. *Філатов*, з 1956 — Н. О. *Пучківська*. З 1946 ін-т видає «*Офтальмологический журнал*». *Л. Т. Кашинцева.*

ОЧНІ́ ХВОРО́БИ — захворювання очного яблука, повік, слізних органів і *орбіти*. О. х. часто є виявом заг. захворювання організму (гострих і хронічних інфекцій, *ревматизму, токсоплазмозу, бруцельозу, діабету, гіпертонічної хвороби, туберкульозу*, захворювань центр. нервової системи, порушень обміну речовин і ендокринних функцій). Так, тісний взаємозв'язок спостерігається між патологією зорового нерва і захворюванням центр. нервової системи. До О. х. відносять також аномалії *рефракції ока* — *короткозорість, далекозорість, астигматизм*, оскільки при цьому порушується нормальна гострота *зору*. О. х. бувають природженими і набутими, ендогенними і екзогенними, хронічними та прогресуючими. До О. х., які можуть призвести до зниження гостроти зору, відносять: *глаукому*, захворювання *рогівки, катаракту*, хвороби судинної і сітчастої оболонок, зорового нерва, опіки, травми ока та ін. Досягнення мед. науки в СРСР значно змінили характер і ступінь поширення О. х. Ліквідовано *бленорею, трахому* та ряд ін. О. х. Велике значення для боротьби з О. х. має організація офтальмологічної (див. *Офтальмологія*) допомоги. В УРСР (1979) налічується 10 тис. ліжок для хворих на О. х. Застосовуються сучас. методи медикаментозного і оперативного лікування (пересаджування рогівкової оболонки при більмах, її протезування, усунення катаракти і пересаджування інтраокулярних лінз, операції на райдужці і скловидному тілі, операції при відшаруванні сітківки, операції із застосуванням лазера, ультразвукова терапія тощо). Велика увага приділяється охороні зору у дітей. Виявляються аномалії рефракції, косоокість і амбліопії («слабління зору») у дітей, проводяться диспансеризація і лікування. Провадиться значна робота по ранньому виявленню хворих на глаукому та їх лікуванню, поданню допомоги і лікуванню при травмах і опіках очей. О. х. у тварин можуть спричиняти ушиби, опіки, отруйні речовини, погані годівля і утримання, паразитарні й інфекційні хвороби (*телязіоз, злоякісна катаральна гарячка, чума тварин* та ін.), природжені вади. Лікування — залежно від причини захворювання. Профілактика — повноцінна годівля і утримання, добре освітлення і вентиляція тварин. приміщень.

Літ.: Пильман Н. И. Функциональное лечение косоглазия у детей. К., 1964; Пучковская Н. А., Шульгина Н. С., Непомнящая В. М. Патогенез и лечение ожогов глаз и их последствий. М., 1973; Черикчи Л. Е. Физиотерапия в офтальмологии. К., 1979. *Н. О. Пучківська* (очні хвороби у людини).

ОЧО́А (Ochoa) Северо (н. 24.IX 1905, Луарка, Іспанія) — амер. біохімік, член Нац. АН США (з 1957), доктор медицини, іноз. чл. АН СРСР (з 1966). Закінчив Мадрідський ун-т (1929). З 1940 працює в США; 1941—42 — в ун-ті Вашінгтона (Сент-Луїс, шт. Міссурі), з 1942 — в Мед. школі Нью-Йоркського ун-ту. Осн. праці з біохімії *нуклеїнових кислот* (НК), ферментативних перетворень вуглеводів та жирів, механізму *фотосинтезу*. О. зробив великий внесок у розшифровку *генетичного коду* та механізму *біосинтезу* НК. Виділив і дослідив фермент полінуклеотидфосфорилазу. Нобелівська премія, 1959 (разом з А. *Корнбергом*).

«ОЧУ́ДНЕННЯ» — художньо-образний прийом, за допомогою якого письменник відкриває читачеві нові якості зображуваного предмета, показуючи його в незвичному аспекті чи освітленні. Як правило, явища або ситуації подаються в цьому випадку у сприйнятті героя, який стикається з ними вперше і вважає їх дивними, «чудними». Так, напр., сприймає оперний спектакль Наташа Ростова в романі Л. Толстого «Війна і мир». Термін «очуднення» пов'язують з формальною школою рос. літературознавства (В. Б. Шкловський). Коли «О.» для автора не самоціль, воно збагачує худож. виразність твору.

Літ.: Шкловский В. Воскрешение слова. СПБ, 1914; Тынянов Ю. Н. Проблема стихотворного языка. Л., 1924; Выготский Л. С. Психология искусства. М., 1968. *Г. М. Сивокінь.*

ОШ — місто, центр Ошської обл. Кирг. РСР. Розташований на обох берегах р. Ак-Буури, біля виходу її з передгір'їв Алайського хр. у Ферганську долину. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. 178 тис. ж. (1981).

О.— давнє місто. В 9 ст. відоме як центр шовківництва. В 10 ст.— третє за величиною місто Фергани. Через нього проходили торг. шляхи з Серед. Азії до Китаю та Індії. З 1876 — у складі Росії. За роки Рад. влади О. перетворився на значний пром. центр республіки (2-й після м. Фрунзе). Провідна галузь пром-сті — легка (виробниче бавовняне об'єднання, шовковий комбінат, бавовноочисний з-д, швейна взут. ф-ки). Розвивається харч. пром-сть. Машинобудування і металообробка (з-ди насосний та авторем.), виробн. буд. матеріалів (виробниче об'єднання «Ошбудматеріали», з-ди залізобетонних виробів, асфальтобетонний). Меблева ф-ка; народні художні промисли. В О.— пед. ін-т, вечірній ф-т Фрунзенського політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Киргиз. та Узб. муз.-драм. театри, краєзнавчий музей. Турбаза.

ОША́НІН Лев Іванович [н. 17 (30). V 1912, Рибінськ, тепер Ярославської обл.] — рос. рад. поет. Член КПРС з 1944. Друкується з 1930. У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори. Значне місце у творчості О. посідає тема боротьби за мир, любовна лірика. Автор збірок «Завжди в дорозі» (1948); «Діти різних народів» (1950); «Вірші про кохання» (1957); «Це буде ось так» (1969);

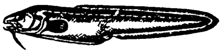
Ошибень звичайний.

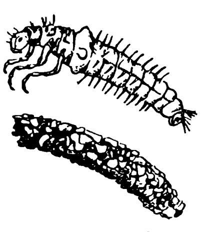
Ошиток стенофілакс (вгорі) та його чохлик.

Л. І. Ошанін.

М. А. Ошеровський.

І. Ояма.

«Островитяни» (1972); «Здалеку — довго» (1977); віршованої повісті «Мій друг Борис» (1972); віршованого роману «Вода безсмертя» (1978) і п'єс. Вірші «Дівчина в альтанці», «Вечір дружби», «Два товарища» присвячені Україні. Багато поезій О. покладено на музику («Гімн демократичної молоді», «Пісня про тривожну молодість», «Тече Волга» та ін.). За цикл віршів і пісень до кінофільму «Юність світу» удостоєний 1950 Держ. премії СРСР. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1980—81; Укр. перекл. — Діти різних народів. К., 1954.

І. М. Давидова.

ОША́НІНА Марія Миколаївна [дівоче прізвище — Оловенникова; 1853 — 20.IX (2.X) 1898] — рос. революціонерка, народниця. В 1874—75 входила до революц. гуртка в Орлі, 1875 в Петербурзі зблизилася з послідовниками П. М. *Ткачова.* В 1878 — член орг-ції «*Земля і воля*». Член виконавчого к-ту «*Народної волі*», керівник моск. групи народовольців. У 1882 емігрувала в Париж, де жила під прізвищем Полонської, представляла виконавчий к-т за кордоном. У 90-х рр.— один з організаторів «Групи старих народовольців», що видавала збірники «Матеріали для історії російського соціал-демократичного руху» (1893—96). Покінчила життя самогубством.

О́ШЕН, Банаба — острів у зх. частині Тихого ок. Площа 6,5 км². Нас. понад 2 тис. чол. Входить до складу д-ви *Кірібаті.* Острів коралового походження, заввишки до 81 м, оточений *кораловими рифами.* Клімат екваторіальний. Внаслідок хижацької експлуатації родовища фосфоритів іноз. компанією більша частина поверхні острова зруйнована. Відкритий 1804 англ. моряками.

ОШЕРО́ВСЬКИЙ Матвій Абрамович (н. 24.X 1920, Ростов-на-Дону) — укр. і рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1973). Після закінчення 1946 Держ. ін-ту театр. мист. (Москва) працював актором і режисером Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка (1946—51). У 1952—61 — режисер театрів муз. комедії в Горькому, Воронежі, Краснодарі, 1962—77 — гол. режисер *Одеського театру музичної комедії,* де здійснив спектаклі «На світанку» О. Сандлера, «Прекрасна Єлена» Ж. Оффенбаха, «Весела вдова» Ф. Легара та ін. В ін. театрах Одеси поставив «Безприданницю» О. Островського, «Голубі олені» О. Коломійця (Рос. драм. театр ім. Іванова), «Тараса Бульбу» М. Лисенка (театр опери та балету). Серед ролей, зіграних 1946—51 в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка,— Олег Кошовий («Молода гвардія» за Фадєєвим), Шура Зайцев («Старі друзі» Малюгіна). З 1977 викладає в муз.-пед. ін-ті ім. Гнєсіних (Москва).

ОШИ́БЕНЬ (Ophidion) — рід морських риб ряду тріскоподібних. Тіло довж. до 25 см, видовжене, вкрите дрібною лускою. Плавці м'які; непарні — злиті в один суцільний плавець; черевні — вусикоподібні, розміщені на підборідді. Забарвлення сріблясто-сіре або бурувате; на непарному плавці вузька чорна смужка. О.— донна риба, живиться безхребетними, дрібною рибою. Відкладає до 9 тис. дрібних ікринок, склеєних слизом в округлі грудочки до 2 см завдовжки. Має кілька видів. Поширений у прибережних водах Середземного моря і прилеглих р-нах Атлантики. В СРСР 1 вид — О. звичайний (O. rochei) в Чорному морі. Пром. значення не має. Іл. с. 113.

ОШИ́ТКИ — народна назва личинок *волохокрилих.* Довжина тіла 20—25 мм. О. розвиваються у прісній воді між камінням, затопленими гілками дерев, кущів, стеблами трав і в грунті дна водойми. Живляться тваринною або рослинною їжею. З виділень прядильних залоз і рослинних та мінеральних частинок більшість О. утворюють чохлики («обшивають» себе, звідки й назва — ошитки). О. є поживою пром. риб. Іл. с. 113.

ОШО́ГБО — місто на Зх. Нігерії. Розташоване на р. Ошун. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 252,6 тис. ж. (1971). Тютюн. та бавовноочисні підприємства. Значний центр збирання бобів какао, плодів олійної пальми, бавовнику, тютюну.

О́ШСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Кирг. РСР. Утворена 21.XI 1939; 27.I 1959 до неї увійшла Джалал-Абадська обл. Розташована у пд.-зх. частині республіки. На Пд. Сх. області проходить частина держ. кордону СРСР з Китаєм. Пл. 59,2 тис. км². Нас. 1520 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — киргизи, живуть також узбеки, росіяни, татари, українці та ін. Міськ. нас.— 30%. Поділяється на 14 районів, має 9 міст та 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Ош.* О. о. нагороджена орденом Леніна (1966).

Рельєф області переважно гірський — лежить у межах *Тянь-Шаню* та Паміро-Алаю. Найбільші хребти: Ферганський, Туркестанський, Алайський. Найвища вершина — *Леніна пік* (7134 м) у Заалайському хр. Міжгірні долини лежать на висоті 750—3000 м (Алайська та ін.). Корисні копалини: кам. та буре вугілля, нафта, природний газ, сурма, ртуть, свинцеві руди, кам. сіль, будівельна сировина тощо. Клімат різко континентальний, посушливий. До вис. 1100 м пересічна т-ра січня —3°, липня +24, +27°. Опадів до 500 мм на рік. У цій смузі розташовані гол. оазиси області. На вис. 2000—3000 м пересічна т-ра липня +11, +18°, зима холодна, довга. Опадів 400—600 мм на рік. Найбільші ріки — *Нарин* і Карадар'я (витоки Сирдар'ї). Вони мають великі запаси гідроенергії, використовуються також для зрошування. До вис. 1500 м переважає напівпустельна рослинність (полин, ефемери, солянки) на сіроземах, до 3000 м — сухі гірські степи та цінні горіхово-плодові ліси на коричневих і бурих грунтах. Вище 3000 м — субальп. та альп. луки. В межах О. о.— *Сари-Челекський заповідник.* У пром. комплексі республіки О. о. виділяється розвинутою гірничодобувною пром-стю, кольоровою металургією та галузями, що переробляють с.-г. сировину. Осн. нафтогазові родовища — Майлі-Сайське, Ізбаскентське, Чангир-Ташське; вугільні — Кизил-Кійське, Сулюктинське, Кок-Янгакське, Наринське. Підприємства кольорової металургії розташовані у Хайдаркені, Кадамжаї; машинобудування і металообробка — в Оші, Джалал-Абаді; у Майлі-Саї — найбільший у Середній Азії електроламповий з-д. З галузей легкої пром-сті виділяються бавовноочисна, бавовняна та шовкова (Ош, Джалал-Абад, Кара-Су). Харч. пром-сть представлена олієекстракційною, плодоовочевою, м'ясопереробною та ін. галузями. Електроенергія надходить від Учкурганської та Токтогульської гідроелектростанцій. О. о.— важливий район вирощування тех. культур і гірськопасовищного тваринництва. Землеробство на зрошуваних землях (Базаркурганське, Токтогульське водосховища та ін.). Гол. тех. культура — бавовник. Вирощують також тютюн, зернові (пшениця, ячмінь, рис) і кормові культури. В долинах — садівництво та вино-

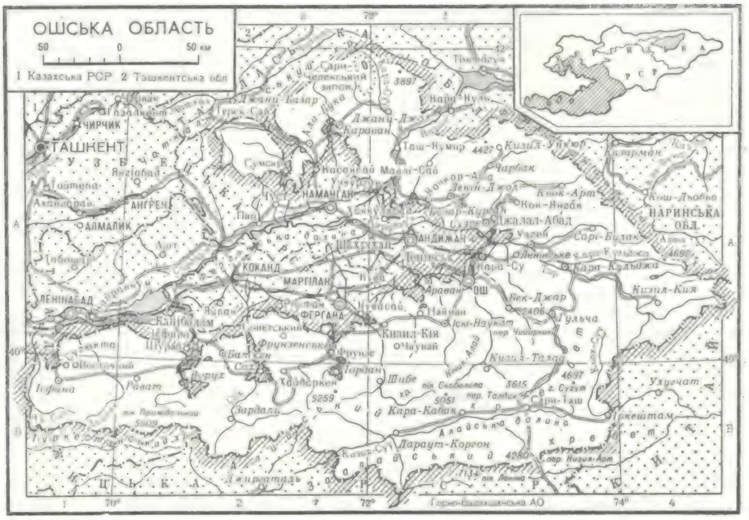
ОШСЬКА ОБЛАСТЬ
50
0
50 км
1 Казахська РСР 2 Ташкентська обл
Сари-Челекський запов.
3897
Токтогул
Кара-Куль
Джани-Базар
Джани-Джол
Караван
ЧИРЧИК
ТАШКЕНТ
Таш-Кумир
4427
Кизил-Уйкюр
Сумсар
Янгіабад
Касансай
Майлі-Сай
Чарбак
Кочкор-Ата
Ленін-Джол
Кок-Арт
Кок-Янгак
Кош-Дьобьо
НАРИНСЬКА ОБЛ.
НАМАНГАН
АНГРЕН
АЛМАЛИК
Джалал-Абад
Узген
Сари-Булак
АНДИЖАН
Шахрихан
Ленінське
Кара-Кульджа
Кара-Су
КОКАНД
МАРГІЛАН
Араван
ОШ
Кизил-Кия
ЛЕНІНАБАД
Бек-Джар
2406
Гульча
ФЕРГАНА
Кайраккум
Найман
Ісфара
Ісфі-Наукат
пер. Чиїрчик
Кизил-Кія
Чаувай
Фрунзенське
Фрунзе
Баткен
Сох
Кизил-Талаа
Ворух
Ісфана
Хайдаркен
Шибе
пік Скобелєва
3615
4697
Сугут
5259
5051
пер. Талдик
Сари-Таш
Кара-Кабак
Іркештам
Улугчат
Зардали
Алайська долина
Дараут-Коргон
4280
пер. Кизил-Арт
пік Леніна
Джиргаталь
70°
72°
74°
40°
Горно-Бадахшанська АО
К И Р Г И З Ь К А Р С Р

градарство, в горах — відгінно-пасовищне тваринництво (вівчарство м'ясо-вовнового напряму). Літні пасовища Алайської долини мають міжресп. значення. Розводять також велику рогату худобу, свиней, коней, птицю. Шовківництво. Гол. вид транспорту — автомобільний. Важливі автомоб. магістралі: Ош — Фрунзе, Ош — Хорог, Ош — Кара-Су — Узген — Кара-Кульджа, Ош — Кизил-Кія, Ош — Араван. Усі міста області, за винятком Майлі-Сая, Узгена, з'єднані залізничними лініями з Ферганським залізнич. кільцем. Розвинутий авіац. транспорт. В О. о.— пед. ін-т (Ош), 12 серед. спец. навч. закладів, Киргизький та Узбецький муз.-драм. театри, краєзнавчий музей (Ош). Бальнеологічний курорт у Джалал-Абаді. Санаторії, будинки відпочинку, турбази.

К. О. Оторбаєв, К. Р. Рахманов.

ОЩА́ДНІ КА́СИ — кредитні установи, що залучають і зберігають грошові заощадження населення у формі *вкладів*. У більшості країн О. к. виникли наприкінці 18 — на поч. 19 ст. В Росії перші О. к. створено 1841 у Петербурзі і Москві. За капіталізму акумульовані О. к. кошти є джерелом нагромадження *позичкового капіталу*. Діяльність О. к. сприяє перерозподілові *національного доходу* в інтересах пануючих класів. В. І. Ленін зазначав, що «мільярдними капіталами ощадних кас розпоряджаються в дійсності кінець кінцем ті самі магнати банкового капіталу» (Повне зібр. творів, т. 27, с. 314).

В СРСР Державні трудові О. к. створено 1922. Залучення тимчасово вільних коштів населення мало важливе значення для соціалістичної індустріалізації країни. Діяльність О. к. сприяє зміцненню *грошового обігу*, оскільки вільні кошти населення вливаються в нар.-госп. оборот. Ці кошти враховують, складаючи баланси грошових доходів і видатків населення та плануючи грош. обіг. З 1.I 1963 О. к. перейшли з підпорядкування М-ва фінансів СРСР у підпорядкування *Державного банку СРСР*. Безпосередньо керують діяльністю всієї системи О. к. з 1.I 1981 Правління держ. трудових ощадних кас СРСР та місцеві Ради нар. депутатів. Відповідно до Статуту, затвердженого Радою Міністрів СРСР, О. к. виконують такі операції: приймають і видають вклади повністю або частково на першу вимогу вкладника; переказують вклади за дорученням вкладників з однієї О. к. в іншу; продають і купують облігації держ. 3%-ної внутр. позики; продають білети грош.-речової лотереї; виплачують виграші по облігаціях *позик державних*, по лотерейних білетах і картках «Спортлото»; приймають облігації держ. позик на зберігання; видають і сплачують *акредитиви*; видають розрахункові *чеки* для оплати будь-яких пром. товарів вартістю 200 крб. і більше (чек дійсний протягом двох місяців, його можна пред'явити в магазині будь-якого міста Рад. Союзу): приймають плату за квартиру, комунальні послуги, податкові та ін. платежі від населення на користь держ. і кооп. підприємств, установ і орг-цій. О. к. приймають від населення такі вклади: до запитання — гроші приймають на необмежений строк, їх можна одержати в будь-який час повністю або частково, причому вкладникові нараховують 2% річних; строкові — гроші приймають на заздалегідь встановлений строк, не менший як 6 місяців; виграшні — тираж по виграшних вкладах проводиться двічі на рік; умовні — гроші видають за настання певних умов (напр., досягнення певного віку) або обставин (напр., закінчення навч. закладу); на поточні рахунки — вкладник може розпоряджатися коштами, не відвідуючи особисто О. к. (за дорученням проводити безготівкові платежі за квартиру, телефон, товари, придбані в кредит, тощо). СРСР має розгалужену мережу О. к. На поч. 1980 в СРСР було 80,5 тис. О. к., з них у сільс. місцевості — 55,5 тис.; кількість вкладників становила 136,0 млн. чол., середня сума вкладу — 1080 крб. В УРСР мережа О. к. становить 15 тис., сума вкладів — 31,5 млрд. крб., кількість вкладників — майже 30 млн. чол., середня сума вкладу — 1080 карбованців. Рад. д-ва гарантує таємницю вкладів. *І. М. Галь*

ОЯ́МА Ікуо (20.IX 1880, Вакасано, повіт Акахо, префектура Хіого — 30.XI 1955, Токіо) — япон. громадський діяч. У 1905 закінчив ун-т Васеда (Токіо). З 1906 — викладач, з 1915 — професор цього ун-ту. Виступав проти інтервенції япон. імперіалістів на Рад. Далекому Сході 1918—22. В 1926—28 — голова Робітничо-сел. партії, 1929—31 — нової Робітничо-сел. партії. У 1932—47 перебував в еміграції в США. З 1950 — голова Япон. к-ту захисту миру. З 1951 — член Бюро *Всесвітньої Ради Миру*. Був одним з організаторів 1-ї Міжнар. конференції за заборону атомної і водневої зброї (Хіросіма, 1955). В 1930—32 і 1950—55 — депутат япон. парламенту. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

П

П — дев'ятнадцята буква укр. алфавіту. Є також у рос. та в ін. алфавітах, створених на слов'яно-кириличній основі. За формою накреслення — дещо видозмінена літера, що походить з грец. *л*. У сучас. укр. літ. мові буквою «п» позначають проривний губно-губний глухий приголосний звук (пил, пісня).

ПА (франц. pas, букв.— крок) — 1) Танц. крок; хода з певною постановкою ніг. 2) Поєднання танц. кроків на певну кількість тактів музики. В цьому значенні термін «па» вживається в балеті як складова частина назви балетної форми: па-де-де та ін. 3) В побутовому значенні — будь-який танц. рух.

ПАА́НГА, долар Тонги — грошова одиниця королівства Тонга, поділяється на 100 *сеніті*. 1 П. дорівнює 1,06 австрал. *долара* (1979).

ПА́АСІКІВІ (Paasikivi) Юхо Кусті (27.XI 1870, Тампере — 14. XII 1956, Хельсінкі) — держ. і політ. діяч Фінляндії. За фахом юрист. У 1903—13, 1917—18 — один з лідерів старофіннів — правого крила Фінської партії. В травні — листопаді 1918 — прем'єр-міністр. Керівник фінл. делегацій на рад.-фінл. переговорах 1920 і 1940. У 1934—36 — голова Нац. коаліційної партії. В 1936—39 — посланник у Швеції, 1940—41 — у СРСР. Під час 2-ї світової війни — прихильник т. з. мирної опозиції, яка виступала за вихід Фінляндії з війни. З листопада 1944 по березень 1946 — прем'єр-міністр, з 1946 — президент Фінл. Республіки. Ініціатор післявоєнного зовнішньополіт. курсу Фінляндії (т. з. лінія Паасіківі — Кекконена), спрямованого на розвиток добросусідських відносин з СРСР. У 1944—56 — почесний голова т-ва «Фінляндія — Рад. Союз». Нагороджений орденом Леніна.

Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

ПАВЕ́ЗЕ (Pavese) Чезаре (9. IX 1908, Санто-Стефано-Бельбо, П'ємонт — 27.VIII 1950, Турін) — італ. письменник і перекладач. Член Італ. компартії з 1945. Громад. діяльність і рання творчість (зб. поезій «Робота втомлює», 1936; повість «Твій край», 1941, та ін.) були опозиційними до фашизму, за що в 30-х рр. зазнавав переслідувань. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В післявоєнний період звертався до теми боротьби проти фашизму (роман «Товариш», 1947), критично зображував італ. бурж. дійсність (повісті «Диявол на пагорбах», 1949; «Місяць і смолоскипи», 1950, та ін.). Автор повісті «Прекрасне літо» (1949), щоденника «Ремесло жити» (посмертно, 1952). Творчість П. близька до *неореалізму*.

Тв.: Укр. перекл.— Шкіряна куртка. «Вітчизна», 1970, № 8; [Вірші]. «Всесвіт», 1979, № 12; Роки. Новели. К., 1981; Рос. перекл.— Прекрасное лето.— Дьявол на холмах.— Товарищ.— Луна и костры. М., 1974.

Літ.: Данченко В. Т. Чезаре Павезе. Биобиблиографический указатель. М., 1975 *Д. С. Наливайко.*

ПАВИНОО́ЧКОВІ, сатурнієві (Attacidae, синонім Saturniidae) — родина нічних *метеликів*. На кожному крилі (розмах — 5—25 см) по одній яскравій очковидній плямі, що нагадують плями на надхвісті павичів (звідси й назва). Дорослі П. нічого не їдять. Гусінь живиться листям дерев і кущів. Бл. 1000 видів, поширених переважно в тропіках Сх. півкулі. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— бл. 20 видів, серед них велике нічне павине око, або сатурнія грушова (Saturnia pyri). Деякі види П., напр. китайського *дубового шовкопряда*, розводять з метою одержання шовку.

ПАВИ́Ч, пава (Pavo) — рід птахів род. *фазанових*. Довж. тіла 100—125 см, хвоста — 40—45 см,

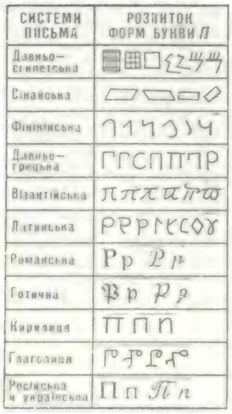
СИСТЕМИ ПИСЬМА
РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ П
Давньоєгипетська
Сінайська
Фінікійська
Давньогрецька
Візантійська
Латинська
Романська
Готична
Кирилиця
Глаголиця
Російська и українська

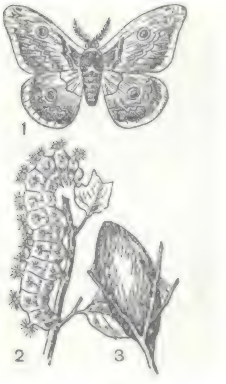

Павиноочкові. Велике нічне павине око:
1 — метелик;
2 — гусениця;
3 — кокон.

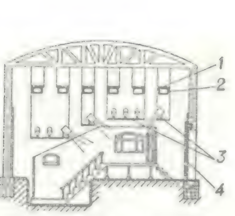

Павільйон кінознімальний:
1 — робоча (підвісна) стеля;
2 — повітровід системи вентиляції;
3 — місток з освітлювальною апаратурою;
4 — ворота з ущільнювальними прокладками

Рожевий **павільйон** на острові Верхнього ставу в парку «Софіївка» в місті Умані Черкаської області. Початок 19 ст.

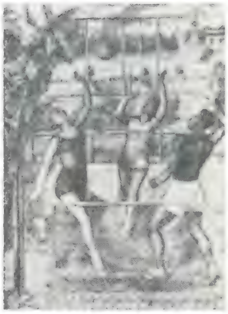

О. Т. Павленко. Фреска «Фізкультура і спорт в СРСР» в Червонозаводському театрі в Харкові. 1933—35.

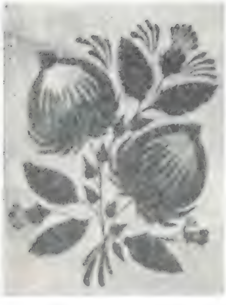

П. М. Павленко. Декоративний розпис. 1965.

маса 4—4,25 кг. Забарвлення самця яскраве: голова, шия і верхня частина грудей сині з металічним блиском, спина зелена, нижня частина грудей і черева чорна, крила білі з чорними смугами. Пір'я надхвістя самців дуже довге (120—130 см , зеленого кольору з своєрідним малюнком — «вічками», може розправлятися у вигляді віяла. Самки менші за самців, бурого забарвлення. 2 види: П. звичайний (P. cristatus) та П. синьокрилий (P. muticus), поширені в лісах Індії, Індокитаю, на о-вах Шрі-Ланка, Ява, Суматра. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Гнізда — на землі. Кладку з 5—15 яєць насиджує самка бл. 30 днів. Живиться П. зерном, травою, комахами, ящірками, зміями. Як декоративних птахів П. розводять у зоопарках. Іл. див. до ст. *Птахи*

ПАВІА́Н (Papio) — рід нижчих *вузьконосих мавп* род. мартишкоподібних. Тіло (довж. 50—110 см, маса до 50 кг) міцне, кремезне, кінцівки відносно короткі, кисті і стопи короткопалі. Морда видовжена, нагадує собачу. Сідничні мозолі яскравого кольору. Волосяний покрив досить грубий, від попелясто-сірого до жовтого і зеленого забарвлення. П. живуть стадами (по 25—300 особин) в лісових і відкритих скелястих місцевостях. Живляться рослинами та дрібними тваринами. Самка після 6—7 міс. вагітності народжує 1 маля. Статевозрілими стають у 3—5 років. Тривалість життя до 45 років (у неволі). 5 (7) видів, поширених в Африці, Аравії, Індії; найбільш відомі види: гвінейський П., або сфінкс (P. papio), чакма (P. ursinus), *бабуїн, гамадрил.*

Г. П Зіневич.

ПАВІЛЬЙО́Н (франц. pavillon, від лат. papilio — шатро, намет) — 1) Легка будівля, що звичайно має невеликий компактний об'єм. В Європі (17—19 ст.) П. був невід'ємною частиною палацово-паркового ансамблю. 2) Постійна або тимчасова полегшена будівля музейного типу, призначена для виставочної експозиції, кінознімання, торгівлі тощо. 3) Театральна декорація (на рамах), що зображає внутрішній вигляд закритого приміщення (кімнати, залу); декорація в приміщенні кіностудії, споруджена для знімання певної сцени фільму.

ПАВІЛЬЙО́Н КІНОЗНІМА́ЛЬНИЙ — споруда ангарного типу для *кінознімання* з використанням декорацій і штучного освітлення; основне виробниче приміщення *кіностудії*. Розрізняють павільйони малі (площею до 400 м²), середні (до 820) і великі (до 1400 м², іноді більше). Їх обладнують освітлювальною, кінознімальною і звукозаписувальною апаратурою, системами вентиляції і кондиціювання повітря, протипожежними установками, водопровідними та ін. пристроями. На робочій (на вис. 5—18 м) стелі П. к. розміщують механізми для монтажу і демонтажу декорацій, пристрої дистанційного керування освітлювальною апаратурою, підвішують містки, на яких встановлюють цю апаратуру, закріплюють декорації. Щоб створити оптимальні умови для *звукозапису* (при чистовому записі звуку забезпечують час *реверберації* 0,7—1 с), стіни П. к. вкривають *звуковбирними матеріалами.* В підлозі деяких П. к. роблять поглиблення (до 3 м), яке використовують як басейн або для монтажу декорацій підвальних приміщень. Крім капітальних, є пересувні (з пневматичних буд. конструкцій) кінознімальні павільйони, встановлювані на *натурних майданчиках* подалі від джерел шуму. П. к. використовують також для знімання телефільмів (кінотелепавільйони). Іл. с. 115.

В. В. Халяпін.

ПАВІ́НСЬКИЙ (Pawiński) Адольф (7.V 1840, Згеж, тепер Лодзинського воєводства ПНР — 24.VIII 1896, Гродзіськ, тепер Варшавського воєводства ПНР) — польс. історик, археолог і археограф. Навчався в Петерб. і Дерптському (тепер Тартуський) ун-тах. З 1871 — професор ун-ту і одночасно з 1875 — нач. архіву давніх актів у Варшаві. Автор праць з археології, історії первісного суспільства, історії феод. Польщі. Один з видавців (1875) серії джерел з історії Польщі 16 ст. («Історичні джерела»), які містять значний матеріал з історії України.

ПАВЛЕ́НКО Віра Іванівна [н. 4(17).VII 1912, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Творчий шлях почала в с. *Петриківці* — відомому осередку укр. нар. декоративного розпису. В 1936 П. запрошено до Київ. експериментальних худож. майстерень. У 1937—39 навчалася в Київ. школі майстрів нар. творчості, з 1944 працює на Київ. експериментальному кераміко-художньому з-ді. Створює декоративні розписи, якими оздоблюють чайні й столові сервізи, настінні тарілки і блюда, вази з фарфору та фаянсу; автор творів декор. графіки, худож. листівок, книжкового оформлення, підлакових розписів. Твори зберігаються в багатьох музеях СРСР. Іл. див. на окрем. арк. с. 176—177.

ПАВЛЕ́НКО Георгій Євстафійович [13 (25).III 1898, с. Леб'яже, тепер Чугуївського р-ну Харків. обл.— 4.III 1970, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гідромеханіки і теорії корабля, акад. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1942. Закінчив (1924) Ленінгр. політех. ін-т, викладав у Ленінгр. кораблебуд. ін-ті (1928—44) і в Одеському ін-ті інженерів мор. флоту (1944—58). В роки Великої Вітчизн. війни був головою Ради наук. допомоги обороні Ленінграда. В 1958—62 — зав. відділом Ін-ту гідрології і гідротехніки (тепер Ін-т гідромеханіки) АН УРСР. Одночасно працював на суднобудівних з-дах і в конструкторських бюро. Осн. дослідження — з питань геометрії, статики і опору води руховї корабля, суднових рушіїв, безпеки плавання, автоматизації судноводіння.

ПАВЛЕ́НКО Ніна Євтухівна (н. 29. IV 1932, с. Черевки, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1977). В 1958 закінчила Київ. консерваторію, відтоді працює в Київ. філармонії, з 1961 — в складі тріо бандуристок (разом з Н. *Москвіною* та В. *Третяковою*). В репертуарі — укр. нар. пісні, твори рад. і зарубіжних композиторів, музика народів різних країн світу. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Р. І Кулик.

ПАВЛЕ́НКО Оксана Трохимівна [н. 30.I (12.II) 1895, с. Валява, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. живописець. У 1922 закінчила Держ. укр. АМ у Києві. З 1929 — в Москві. Твори: картини — «Комсомолка» (1927), «Збори делегаток» (1933); малюнки — «В консультації», «Відпочинок на маневрах» (обидва — 1928), «Селянка з дитиною»; монументальні розписи («Фізкультура спорт в СРСР» у кол. Червонозаводському театрі в Харкові, 1933—35; в будинку Уряду в м. Фрунзе, 1936—38; на ВДНГ СРСР, 1938—40, 1951—54) та ін.

ПАВЛЕ́НКО Параска Миколаївна [н. 7 (19).I 1881, с. Петриківка, тепер Царичанського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. майстер декоративного розпису. Мати В. *Павленко* та Г. *Павленко-Черниченко.* Серед виробів з цигаркового паперу — розмальовані рушники, килимки, мережива «решітки» для сволока. Малює аніліновими фарбами, на стіні — кольоровими глинами. Серед творів — «Декоративний мотив», «Фриз» (обидва — 1964), «Букет квітів у вазі», «Килимок» (обидва — 1980). Твори зберігаються в ДМУНДМ.

Н О Глухенька.

ПАВЛЕ́НКО Петро Андрійович [29.VI (11.VII) 1899, Петербург — 16.VI 1951, Москва] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1920. У роки Великої Вітчизн. війни — фронтовий кореспондент «Правды» і «Красной звезды». Друкуватися почав 1928. Перші збірки — «Азіатські оповідання» (1929); «Стамбул і Туреччина» (1930) та ін. Повість «Пустеля» (1931), кн. нарисів «Подорож до Туркменистану» (1932) — про соціалістичні перетворення в середньоазіатських республіках. Роман «Барикади» (1932) присвячений подіям Паризької комуни, роман «На Сході» (кн. 1—2, 1936—37; фільм «На Далекому Сході», в співавт., 1937) — соціалістичному будівництву і обороні країни на Далекому Сході. У романі «Щастя» (1947; Держ. премія СРСР, 1948) і циклі кримських оповідань змалював відбудову зруйнованого фашистами Криму. Автор повісті «Степове сонце» (1949), незакінч. роману «Трудівники миру» (частково опубл. 1952); співавтор сценаріїв «Олександр Невський» (1938; Держ. премія СРСР, 1941), «Яків Свердлов» (1940); «Клятва» (1946; Держ. премія СРСР, 1947); «Падіння Берліна» (1949; Держ. премія, 1950). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1953—55; Укр. перекл.— Барикади. К.—Х., 1935; На Сході К., 1940; Щастя. К., 1951; Молода Німеччина. К., 1949; Світанок. К., 1953; Вірність. К., 1956.

Літ.: Павленко в воспоминаниях современников. М., 1963; Хмелюк Н. Д.

Художественная проза П. А. Павленко. К., 1976. *М. Д. Хмелюк.*

ПАВЛЕ́НКОВ Флорентій Федорович [8 (20).X 1839, Тамбовська губ.— 8 (20).I 1900, Ніцца, похований в Петербурзі] — рос. книговидавець. У 1861 закінчив Михайловську арт. академію, служив у Київ. і Брянському арсеналах. У 1866 вийшов у відставку, відкрив у Петербурзі книжковий магазин, почав перекладацьку й видавничу діяльність. За поширення ідей революц. демократів не раз переслідувався, 10 років перебував на засланні й у тюрмах. У 1881 повернувся в Петербург. Видавнича діяльність його мала демократичний характер. Видавав твори рос. революц. демократів, працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Складена ним на засланні «Наочна азбука» для самонавчання грамоти (витримала 22 вид.) відзначена 1873 на Всесвітній виставці у Відні. Видав серію «Життя видатних людей» (200 біографій), «Енциклопедичний словник» (1899, див. *Павленкова енциклопедичний словник*), перше в Росії зібрання творів О. І. Герцена та ін. Вид-во П. існувало до 1917.

Літ.: Рассудовская Н. М. Издатель Ф. Ф. Павленков. М., 1960; Кауфман И. М. Русские энциклопедии. в. 1. М., 1960.

ПАВЛЕ́НКОВА ЕНЦИКЛОПЕДИ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К — рос. однотомний енциклопедичний словник, який видавали книговидавець Ф. Ф. *Павленков* і його наступники. Над першим виданням — 1899 Павленков працював бл. 20 років. У 1905 і 1907 опубліковано 2-е видання, до нього включено додаток з рядом статей на актуальні політ. теми («Безробіття», «Каральні експедиції» та ін.), матеріали про діячів рос. революц. руху тощо. На вимогу цензури додаток було вилучено з словника. В 1909 вийшло 3-є видання, 1910 — 4-е, в 1913 — 5-е. Словник, пройнятий демократичними тенденціями, користувався великим попитом і популярністю, його тираж досягав 100 тис. прим. Словник містив і матеріали про Україну.

Літ.: Кауфман И. М. Русские энциклопедии. в. 1. М., 1960. *Н. Ф. Королевич.*

ПАВЛЕ́НКО-ЧЕРНИЧЕ́НКО Ганна Іванівна (н. 8.XII 1919, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Сестра В. *Павленко.* Творчий шлях П.-Ч. почався в с. *Петриківці.* В 1936 її запрошено до Київ. експериментальних худож. майстерень. У 1941 закінчила Київ. школу майстрів нар. творчості. З 1944 працює на Київ. експериментальному керамiко-художньому з-ді. Створює декоративні розписи, якими оздоблюють сервізи («Ювілейний», 1969), вази («Наталка», 1974), настінні тарілки тощо; панно («Синій птах», 1970); автор творів декоративної графіки, худож. листівок, книжкового оформлення, підлакових розписів. Твори зберігаються в багатьох музеях СРСР, експонувалися в зарубіжних країнах (Бельгія, США, Франція та ін.). Іл. див. на окрем. арк. с. 176—177, а також с. 118.

ПАВЛИ́К Ганна Іванівна (26.I 1855, с. Монастирське, тепер у складі м. Косова Івано-Фр. обл.— 13.X 1928) — громадсько-політ. діячка революційно-демократичного напряму в Галичині, сестра Мих. І. *Павлика.* Перша жінка в Галичині, яка проводила соціалістичну агітацію серед селян. П. виступала в галицькій пресі із статтями на суспільно-політ. теми. Була членом *Русько-української радикальної партії.* П. не раз заарештовувала австр. влада.

ПА́ВЛИК Микола Іванович (13.IV 1896, с. Бушковичі, тепер у Жешувському воєводстві ПНР — 12.VII 1977, Львів) — діяч Комуністичної партії Західної України. Член КПЗУ з 1923. Н. в сім'ї робітника-залізничника. Працював у залізничних майстернях Перемишля. З 1924 — редактор і видавець робітн. газ. «Профспілкове життя», що виходила в Перемишлі. В 1926—28 — секретар Перемишльського, а пізніше Стрийського окружкомів КПЗУ. На III з'їзді КПЗУ (1928) обраний членом ЦК та Секретаріату ЦК КПЗУ. Після з'їзду деякий час працював секретарем Львів. міського к-ту КПЗУ, влітку — восени 1930 — секретарем ЦК КПЗУ. За революц. діяльність П. не раз зазнавав репресій, проходив по *«Луцькому процесу 57-и»* (1934). Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР брав активну участь у зміцненні Рад. влади, працював на відповідальних посадах у м. Львові. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *М. П. Тесленко.*

ПАВЛИ́К Михайло Іванович (17.IX 1853, с. Монастирське, тепер у складі м. Косова Івано-Фр. обл.— 26.I 1915, Львів) — укр. письменник, публіцист, громад. діяч революц.-демократичного напряму. Навчався у Львів. ун-ті (1874—77), не закінчив через нестатки і переслідування. Сусп.-політ. погляди П. складалися під впливом визвольного руху в Галичині, ідей рос. революц. демократії, творчості Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка. Був знайомий з марксистським вченням, пропагував соціалістичні ідеї в робітн. гуртках Львова, в польс. газ. *«Praca»* («Праця»). Проте істор. ролі пролетаріату П. не зрозумів, до кінця життя залишався членом дрібнобуржуазної радикальної партії. Разом з І. Франком підтримував зв'язки з рос. політеміграцією в Женеві (марксистською групою «Визволення праці», редакцією газ. *«Искра»*) і в Лондоні, допомагав М. Драгоманову і С. Подолинському видавати журн. *«Громада».* За революц. діяльність не раз був ув'язнений. П. та І. Франко поклали початок укр. революц.-демократичній журналістиці: видавали журнали *«Товариш», «Громадський друг», «Народ»,* газ. «Хлібороб», збірники *«Дзвін»* і *«Молот».* В публіцистичних статтях П. критикував сусп. і держ. лад Австро-Угорщини, викривав націоналізм, клерикалізм, угодовство бурж. інтелігенції, відстоював ідеї інтернаціоналізму, зокрема ідею дружби укр. і рос. народів. Гол. праці: «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині» (1876), «Про русько-українські народні читальні» (1887), «Робітницьке свято Першого Мая» (1891), «Про „строїтелів" та „руїнників"» (1893) та ін.

У поясненні явищ природи П. стояв на позиціях матеріалізму, вважаючи його єдино правильним світоглядом, який позитивно впливає на науку і мистецтво. З матеріалістичних позицій критикував людиноненависницьку філософію Ф. *Ніцше.* Близько підійшов до марксистського розуміння соціальної ролі релігії, однак справжніх причин існування реліг. світогляду не розумів, оскільки в поясненні явищ сусп. життя залишався в основному ідеалістом.

Худож. спадщина П. складається з віршів, двох оповідань і двох повістей. Письменник засуджував загарбницькі війни (оповідання «Юрко Куликів», 1878), відстоював рівноправність жінки (оповідання «Ребенщукова Тетяна», 1876; надрук. 1878), викривав паразитизм реакц. галицької інтелігенції і духівництва (повість «Пропащий чоловік», 1878), показував соціальні причини сімейних трагедій (повість «Вихора», 1889). Популяризував рос. прогрес. л-ру, переклав окремі твори Г. Успенського, М. Лєскова, М. Салтикова-Щедріна, О. Островського, Л. Толстого та ін. Як літ. критик боровся за реалізм і народність л-ри. П. видав листування і фольклористичні праці М. Драгоманова, склав «Список творів Івана Франка за перше 25-річчя його літературної діяльності».

Тв.: Твори. К., 1959; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. 1—8. Львів — Чернівці. 1901—12.

Літ.: Денисюк І. Михайло Павлик К., 1959; Ящук П. Михайло Павлик Львів, 1959; Манзенко П. Т. Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. К., 1962. *Ф. Д. Пустова.*

ПА́ВЛИКІВ Марія Теофілівна [1.VI 1865, Львів — бл. 1930 (?), там же] — укр. співачка (драматичне сопрано). В 1888 закінчила школу співу А. Пасхаліс і А. Соувестрі у Львові. Виступала на сцені Львів. оперного театру 1889—97 (з 1897 до 1906 — епізодично). В 1909—10 викладала вокал у Муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка (Львів). Партії: Одарка («Купало» Вахнянина), Рахіль («Дочка кардинала» Галеві), Галька («Галька» Монюшка), Норма («Норма» Белліні), Аїда («Аїда» Верді), Сантуцца («Сільська честь» Масканьї), Маргарита («Фауст» Гуно), Манон Леско («Манон» Массне) та ін. В 1882—1901 виступала як камерна співачка на укр. і польс. концертах у Львові, Кракові, Рогатині, Трускавці. Виконувала, зокрема, твори М. Лисенка, М. Вербицького, П. Ніщинського, С. Гулака-Артемовського. *П. К. Медведик.*

ПАВЛИЧЕ́НКО Людмила Михайлівна (12.VII 1916, м. Біла Церква, тепер Київ. обл.— 26.X 1974, Москва) — учасниця Великої Вітчизняної війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1945. З 1931 працювала токарем на з-ді в Києві. З 1937 навчалася на істор. ф-ті Київ.

Г. Є. Павленко.

Н. Є. Павленко.

П. А. Павленко.

М. І. Павлик.

Л. М. Павличенко.

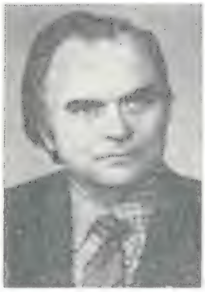

Д. В. Павличко.

І. П. Павлов.

Г. І. Павленко-Черниченко. Чайник. Фарфор, розпис. 1975.

ун-ту (закінчила 1945). В Рад. Армії з 1941. Під час війни як снайпер відзначилася під час оборони Одеси (1941) і Севастополя (1941—42). Особисто знищила 309 гітлерівців, у т. ч. 78 снайперів. У 1942 в складі делегації рад. студентів-фронтовиків відвідала США, Канаду, Великобританію, де брала участь у багатьох антифашист. мітингах і мітингах солідарності з рад. народом. У 1945—53 працювала у Гол. штабі ВМФ. Член Рад. к-ту ветеранів війни. Учасниця багатьох конгресів прихильників миру і всесвітніх конгресів жінок. Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями.

ПАВЛИ́ЧКО Дмитро Васильович (н. 28.IX 1929, с. Стопчатів, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.)— укр. рад. поет. Член КПРС з 1954. Закінчив Львів. ун-т (1953). Був на журналістській роботі, 1971—78 — гол. редактор журн. «*Всесвіт*». Друкуватися почав 1951. Перша зб. віршів — «Любов і ненависть» (1953). У збірках «Моя земля» (1955), «Чорна нитка» (1958), «Бистрина» (1959), «Днина» (1960, Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1961), «На чатах» (1961), «Пальмова віть» (1962), «Гранослов» (1968), «Сонети» (1978), «Вогнище», «Таємниця твого обличчя» (обидві—1979) створив образ рад. сучасника, будівника нового суспільства. Поезії П. притаманні глибокий ліризм, публіцистичність, філос. роздуми. Багато віршів П., покладених на музику, стали популярними піснями («Два кольори», «Лелеченьки», «Черешня» та ін.). Виступає як літературознавець і критик («Магістралями слова», 1978). Автор віршів для дітей («Дядько Дощ», 1971, та ін.). За його сценаріями поставлено кінофільми «Сон» (1965) і «Захар Беркут» (1970). Працює в галузі поетичного перекладу з рос. й ін. слов'ян., англ., ісп., італ., румунської та ін. мов. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, ін. орденами. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

Тв.: Любов і ненависть. К., 1975; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1979; Рос. перекл.— Стихи. М., 1955; Быстрина. М., 1960; Стихотворения. Л., 1968; Сонеты. М., 1978.
Літ.: Бурляй Ю. Боєць життя нового. К., 1963; Ільницький М. Свідомість слова як зброї. «Дніпро», 1979, № 9; Лубківський Р. Вереснем осяяна дорога. «Жовтень», 1979, № 9.

Л. М. Коваленко.

ПАВЛИ́Ш — селище міського типу Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташований в долині р. Омельничка (бас. Дніпра). Залізнична станція. 5,7 тис. ж. (1981). У П.— з-ди: хлібний, асфальтовий, комбікормовий; коконосушарка, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. З заг.-осв. школи (директором однієї з яких був чл.-кор. АПН СРСР В. О. *Сухомлинський*). Мед. амбулаторія. Будинок культури, 3 клуби, б-ка, меморіально-пед. музей В. О. Сухомлинського. Засн. на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПАВЛІКІА́НИ (грец. παυλικιάνοι, ймовірно від імені апостола Павла) — учасники антифеод. (а у Вірменії — і нар.-визвольного проти *Халіфату*) руху, що виник у сер. 7 ст. у *Візантії* і набув форми реліг. *єресі*. Особливого розмаху досяг у 8—9 ст. У філософії П. дотримувались дуалістичного вчення про боротьбу двох протилежних начал: добра — бога і зла — сатани, заперечували догми й обряди християнської церкви, вимагали скасування церк. ієрархії. В 70-х рр. 9 ст. візантійський уряд розгромив рух П.; частину П. було переселено у Фракію; у 10 ст. рух П. перетворився на вузьку секту.

ПАВЛІКО́ВСЬКИЙ (Pawlikowski) Тадеуш (9.XI 1861, с. Медика, тепер Пшемисльського воєводства ПНР — 28.IX 1915, Краків) — польс. режисер і театр. діяч. Муз. освіту здобув у Відні, Лейпцігу і Веймарі, театральну — у Веймарі й Мейнінгені (у Л. Кронека). В 1882—93, 1908—12 виступав як театр. і муз. критик у пресі Кракова і Львова. В 1898—99 і 1913—15 — директор і режисер Краків., 1900—06 — Львів. міськ. театрів. У червні 1905 трупа Львів. міськ. театру під керівництвом П. виступала в Києві. Відомий як реформатор польської сцени. Поставив п'єси польських драматургів, російських (зокрема О. Островського, О. Сухово-Кобиліна, М. Горького, А. Чехова) і західноєвропейських класиків.

Р. Я. Пилипчук.

ПАВЛО́ I [20.IX (1.X) 1754, Петербург — 12 (24).III 1801, там же] — рос. імператор з 6 (17).XI 1796, син *Петра III* і *Катерини II*. П. I продовжував реакційну політику, спрямовану на зміцнення самодержавства й феод.-кріпосницької системи. Роздав дворянам бл. 600 тис. держ. селян (з них до 150 тис. на Україні), сприяв поміщицькій колонізації Пд. України. Указом П. I від 12 (23).XII 1796 закріпачено селян Пд. України, Приазов'я й Дону. Посилив переслідування передової сусп. думки. В армії запровадив палочну муштру. Зовн. політика П. I була спрямована на боротьбу проти Великої франц. революції, за його царювання Росія брала участь у коаліційних війнах проти Франції. Однак загострення суперечностей між Росією та її союзниками — Англією і Австрією привело до виходу Росії з коаліції, укладення договору з Францією і розриву з Англією (1800). Зміна курсу зовн. політики викликала невдоволення дворянства, заінтересованого у збереженні торг. зв'язків з Англією. Це, а також психічна неврівноваженість, самодурство П. I стали причинами двірцевої змови, внаслідок якої П. I було вбито. На престол вступив його син *Олександр I*.

ПАВЛО́ VI (Paulus; світські імена і прізвище—Джованні Баттіста Монтіні, 26.IX 1897, Концезіо, побл. м. Брешіа — 6.VIII 1978, Кастель-Гондольфо, побл. Рима) — римський папа з 1963. Закінчив Папський і державний університети в Римі. В 1923 — 54 — на дипломатичній службі Ватикану. П. VI — перший з рим. пап, який, порушивши традицію затворництва пап у Ватікані, відвідав ряд країн (Палестина, Індія, США, Колумбія, Уганда, Філіппіни, Австралія та ін.). Виступав за зближення церков, за збереження миру і мирне співіснування д-в з різним сусп. ладом.

ПАВЛО́ ДІА́КОН (Paulus Diaconus; бл. 720, Фріулі, Італія — 13.IV 799, Монтекассіно) — історик *лангобардів*. Навчався у м. Павії. Служив при дворі останнього короля лангобардів Дезідерія, 782—786 — при дворі *Карла Великого* (член його «Академії»), згодом — чернець монастиря Монтекассіно (Італія). Автор «Історії лангобардів», написаної на основі нар. переказів, писемних джерел, свідчень очевидців. Твір П. Д.— осн. джерело з історії лангобардів з найдавніших часів до 744.

ПАВЛО́ ХАЛЕ́БСЬКИЙ (Павло Алеппський; бл. 1627, Алеппо, тепер м. Халеб, Сірія — 1669) — араб. церковний діяч (архідиякон), мандрівник і письменник. Протягом майже всього життя супроводив свого батька, антіохійського патріарха Макарія в його подорожах. Під час подорожі до Росії (1654 і 1656) відвідав Україну (міста Рашків, Київ, Умань, Прилуки, Переяслав). Залишив записки про цю подорож, що містять цікаві відомості про історію, економіку, географію, культуру, освіту, побут, мистецтво, реліг. життя на Україні. П. Х. позитивно характеризував Б. Хмельницького, з яким зустрічався в червні 1654 в Богуславі.

Тв.: Рос. перекл.— Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским, в. 1—5. М., 1896—1900.

ПА́ВЛОВ Іван Миколайович [5 (17).III 1872, с. Поповка, тепер Тул. обл.— 30.VIII 1951, Москва] — рос. рад. гравер, нар. художник РРФСР (з 1943), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1891—92 навчався в Центр. уч-щі тех. рисування Штігліца в Петербурзі у В. *Мате*. З 1925 — член *АХРР*. Твори: «Запорожець» (за етюдом І. Рєпіна, 1895), «Останкіно» (1909), серія «Стара Москва» (1944—47). В 1907—14 викладав у Строгановському художньо-пром. уч-щі в Москві, 1917—22 — в Моск. ВХУТЕМАСі. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

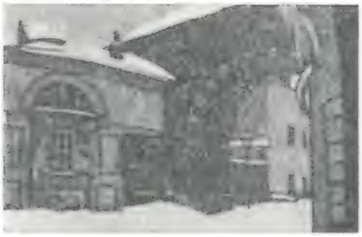

Проломні ворота. Гравюра на дереві. 1919

Тв.. Жизнь русского гравёра. М., 1963.

ПА́ВЛОВ Іван Петрович [14 (26).IX 1849, м. Рязань — 27.II 1936, Ленінград] — рад. фізіолог, академік (з 1907). Закінчив природниче відділення Петерб. ун-ту

(1875). Під час навчання займався наук. працею на кафедрі фізіології під керівництвом П. В. *Овсяннікова* та І. Ф. Ціона. Після закінчення ун-ту вступив на третій курс Медико-хірургічної академії (з 1881 Військово-мед. академія). Після її закінчення залишився при академії для вдосконалення; одночасно працював у фізіол. лабораторії при терапевтичній клініці С. П. *Боткіна* (з 1886 — керівник цієї лабораторії). В 1890—96 — професор і зав. кафедрою фармакології, а в 1896—1924 — зав. кафедрою фізіології Військово-мед. академії. П.— один із організаторів Ін-ту експериментальної медицини, в якому з 1890 по 1936 був зав. відділом фізіології. З 1925 і до кінця життя П.— директор заснованого ним Ін-ту фізіології АН СРСР. В 1926 за планом П. було організовано біол. станцію в с. Колтушах (тепер селище Павлово) під Ленінградом для вивчення *умовних рефлексів*. Про виняткове значення для науки досліджень П. свідчить, зокрема, спец. постанова про створення умов, необхідних для його наук. діяльності, прийнята в 1921 Радою Народних Комісарів за підписом В. І. Леніна.

Наук. діяльність П. розвивалась по трьох осн. напрямах: фізіології кровообігу, фізіології травлення і *вищої нервової діяльності*. Праці з фізіології кровообігу присвячені вивченню механізмів регуляції діяльності серця і кровоносних судин. В докторській дисертації «Відцентрові нерви серця» (1883) представлені дані про *іннервацію* серця і її роль у керуванні роботою серця; показано, що послаблення і посилення діяльності серця спричинюються особливими нервами, що впливають на *обмін речовин* та енергії у серцевому м'язі й названі П. трофічними. У ряді праць показана наявність регуляторних механізмів, що підтримують сталість артеріального кров'яного тиску. П.— один із засновників вчення про *нервізм*. П. належить пріоритет розробки принципово нового методу фізіол. дослідження — методу хронічного експерименту. Завдяки застосуванню цього методу при вивченні травлення П. вперше одержав у чистому вигляді всі травні соки, визначив їх склад і роль кожного у процесі травлення, з'ясував механізми регуляції діяльності всіх травних залоз і встановив залежність кількості й якості виділюваних травних соків від консистенції і складу їжі. Все це становить основу сучас. фізіології травлення.

П. розробив вчення про вищу нервову діяльність, згідно з яким вся діяльність тварин і людини, що забезпечує складні взаємовідносини їх із зовн. середовищем, включаючи і їхню психічну діяльність, здійснюється за допомогою умовних рефлексів. В результаті багаторічного вивчення умов утворення і пригнічення різних умовних рефлексів П. визначив осн. закономірності у діяльності головного мозку.

У своїй наук. діяльності П. виступав з матеріалістичних позицій, доводив діалектичний характер зв'язків *науки* і *практики*, експерименту і теорії, розвивав ідеї цілісності організму, єдності його з зовн. середовищем. Усі явища в живому організмі П. розглядав у їхньому розвитку, постійному русі та взаємодії, був переконаний, що все існуюче пізнаванне. Вчення П. в цілому є однією з природничонаук. підвалин *діалектичного матеріалізму*.

П.— засновник найбільшої фізіол. школи в СРСР. Почесний член багатьох іноземних академій, ун-тів і наук. т-в. Нобелівська премія, 1904. За кращу наук. працю в галузі фізіології АН СРСР затвердила 1934 премію ім. Павлова, а 1949 — золоту медаль його імені — за сукупність праць з розвитку вчення Павлова.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—6. М., 1951—52; Вибрані твори. К., 1949.

Літ.: Анохин П. К. Иван Петрович Павлов. М.—Л., 1949; Асратян Э. А. Иван Петрович Павлов. М., 1974.

П. М. Сєрков.

ПА́ВЛОВ Іван Улянович [26.XI (8.XII) 1893 — 11.IV 1936] — рад. військ. діяч, один з перших рад. льотчиків, комкор. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Андріївці на Херсонщині в сел. сім'ї. Кол. унтер-офіцер старої армії. В Червоній Армії з 1918. В 1918—20 на чолі авіагрупи брав участь у боях проти колчаківців, денікінців і врангелівців. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі: команд. авіацією Київ., Пн.-Кавказького, Моск. військ. округів, гол. інспектор Військ.-Повітр. Сил РСЧА. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

ПА́ВЛОВ Іван Хомич (25.VI 1922, с. Борис-Романовка, тепер Боровського р-ну Кустанайської обл.— 12.X 1950) — рад. військ. льотчик-штурмовик, майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни з грудня 1942 — льотчик, командир ланки, ескадрильї, штурман гвард. штурмового авіаполку. Учасник боїв на Калінін., Центр., 1-му Прибалт. фронтах. Здійснив понад 200 бойових вильотів. У 1949 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Загинув під час виконання службових обов'язків. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПА́ВЛОВ Капітон Степанович (1792, м. Ревель, тепер Таллін — 1.II 1852, Київ) — укр. живописець. У 1800—15 навчався в петерб. АМ, після чого переїхав на Україну. П.— автор портретів (Б. Лизогуб, 1835; «Автопортрет», 30-і рр. 19 ст.; мічман Г. Чайковський, 1840), жанрових картин («Діти будують картковий дім», 1837; «Бондар», 1838; «Чабан», 30—40-і рр. 19 ст.), пейзажів («Церква Спаса Нерукотворного у Полтаві», 30-і рр. 19 ст.). Твори П. зберігаються в ДМУОМ та ДРМ. У 1820—39 П. викладав у Ніжинському ліцеї, де в нього навчалися М. Гоголь, брати Є. та М. Гребінки, А. *Мокрицький*; 1839—46 — у Київ. ун-ті. Був особисто знайомий з Т. Шевченком. У повісті «Близнецы» Т. Шевченко пише про П. як про хорошого художника і добру людину.

Літ.: Раєвський С. Тарас Шевченко і художник Капітон Павлов. «Мистецтво», 1955, № 5.

ПА́ВЛОВ Михайло Олександрович [9 (21).I 1863, містечко Божий Промисел, тепер у межах м. Ленкорань Аз. РСР — 10.I 1958, Москва] — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1932), Герой Соціалістичної Праці (1945). Закінчив (1885) Петерб. гірничий ін-т, працював на металург. з-дах. У 1900—04 викладав у Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (тепер Дніпроп. гірничий інститут), 1904—41 — професор Петерб. (Ленінгр.) політех. ін-ту, одночасно — Моск. гірничої академії (1921—30) і Моск. ін-ту сталі (1930—41). Осн. дослідження — з питань інтенсифікації доменного процесу, проблем розширення залізорудних і паливних ресурсів металург. виробництва, використання офлюсованого агломерату. Брав участь у проектуванні великих металург. з-дів, потужних доменних печей і сталеплавильних агрегатів. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1947.

Тв.: Металлургия чугуна, ч. 1—3. М., 1948—51; Расчет доменных шихт. М., 1951.

Літ.: Федоров А. С. Михаил Александрович Павлов. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ПА́ВЛОВ Олександр Васильович [10 (22).XII 1880 — 14.VIII 1937] — рад. військ. діяч, комдив (1935). Н. в Одесі. Учасник 1-ї світової війни, поручик. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. В Рад. Армії з 1918, був членом ревкому 7-ї армії, в складі якої бився проти військ Центр. ради. Під час громадян. війни командував полком, бригадою, стрілецькою д-зією на Сх. фронті. З грудня 1919 по червень 1920 — команд. 10-ю армією (з 4.V 1920 — 10-а Терська Червона армія) на Пд.-Сх. (з 16.V 1920 — Кавказькому) фронті. Після війни — інспектор піхоти збройних сил України і Криму, командир корпусу, помічник команд. військами ряду військ. округів. З 1930 — помічник інспектора, з 1931 — інспектор піхоти РСЧА, потім — нач. ф-ту і помічник нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ПА́ВЛОВ Олексій Петрович [19.XI (1.XII) 1854, Москва — 9.IX 1929, Бад-Тельц, тепер ФРН] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1916; чл.-кор.— з 1905). Закінчив Московський університет (1879), з 1886 — професор цього університету. Досліджував геологічну будову Поволжя. Осн. праці з питань *стратиграфії, палеонтології,* геології антропогену, *тектоніки, геоморфології, інженерної геології.* Перший висунув уявлення про триразове зледеніння *Східно-Європейської рівнини* й запропонував першу схему її антропогенової геол. історії. Виділив два нових типи континентальних відкладів — *делювій* і *пролювій*. Виявив на

І. Х. Павлов.

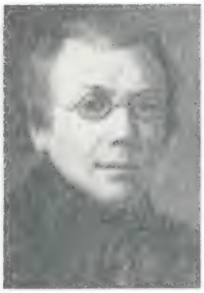

К. С. Павлов. Автопортрет. 30-і рр. 19 ст. ДМУОМ у Києві.

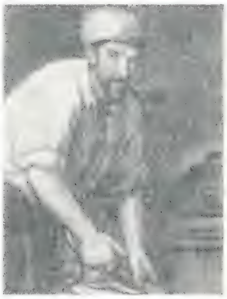

К. С. Павлов. Бондар. 1838. ДРМ у Ленінграді.

М. О. Павлов.

О. П. Павлов.

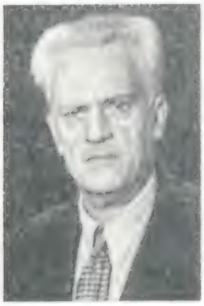

Т. Д. Павлов.

А. П. Павлова.

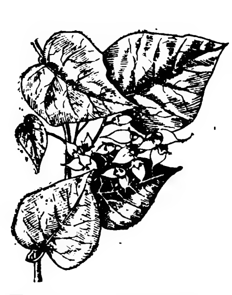

Павловнія пухнаста. Гілка з плодами.

Східно-Європейській платформі широкі прогини, які назвав *синеклізами*. Вперше висловив припущення (яке пізніше підтвердилося) про можливу нафтоносність району Самарської Луки. П. багато уваги приділяв дослідженню *ерозії, суфозії, зсувів*; розробив класифікацію зсувів і вказав на методи боротьби з ними.

ПА́ВЛОВ Павло Андрійович [19. II (2.III) 1892, Тбілісі — 18.VII 1924, біля Гуанчжоу, Китай] — рад. військ. діяч, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1919. Учасник 1-ї світової війни, штабс-капітан. В 1917 — член солдатського к-ту Пд.-Зх. фронту. В 1918 П. командував повстанським загоном, який брав участь у боях проти нім. окупантів і гетьманців на Україні. З 1919 — в Червоній Армії, командував правобережною групою 12-ї армії, бригадою в складі ударної групи Пд. фронту. В 1920—21 як командир бригади, д-зії брав участь у розгромі врангелівців, махновців, *антоновщини*. Після громадян. війни П.— учасник розгрому *басмацтва*, нач. Вищих стрілецьких курсів, командир корпусу. З квітня 1924 — військ. радник *Сун Ятсена*. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ПА́ВЛОВ Платон Васильович [7 (19).X 1823, с. Таможенне, тепер Таможниково Дальньоконстантиновського р-ну Горьков. обл.— 29.IV (11.V) 1895, Петербург] — вітчизняний історик, прогресивний освітній і громадський діяч. Закінчив Гол. пед. ін-т у Петербурзі (1844). У 1847—59 — професор рос. історії Київ. ун-ту. Один з організаторів перших *недільних шкіл* у Києві (1859) і член Ради недільних шкіл у Петербурзі (1860). У 1860 притягався у справі *Харківсько-Київського таємного товариства*. В 1862 за публічний виступ, у якому закликав студентів єднатися з народом, висланий у Ветлугу, а потім у Кострому. Після повернення до Петербурга (1866) викладав у військ. уч-щах. У 1875—85 — професор історії і теорії мистецтв Київ. ун-ту. Автор праць з історії, політ. економії, статистики. *П. Д. Соломуха.*

ПА́ВЛОВ (псевд. П. Досев) Тодор Димитров (14.II 1890, Штип, Македонія — 9.V 1977, Софія) — болг. філософ-марксист, громадський діяч, академік (з 1945), президент (1947—62, з 1962 — почесний президент) Болгарської АН, член Академії мистецтв СРСР (з 1959), іноз. член АН СРСР (з 1947) та ряду ін. іноз. академій. Двічі Герой Соціалістич. Праці НРБ (1960, 1965). Член БКП з 1919. Н. в сім'ї вчителя. Закінчив Софійський ун-т (1914). З 1924 — член ЦК БКП. В 1925—29 зазнав репресій за революц. діяльність. У 1932—36 П.— в Москві: декан філос. ф-ту Ін-ту філософії і л-ри, професор Ін-ту червоної професури. В 1936 повернувся до Болгарії. Брав активну участь в антифашист. боротьбі, 1941—44 ув'язнений у концтаборі. У 1946—48 — професор Софійського ун-ту; директор Ін-ту філософії Болг. АН (1948—52 і з 1960). В 1966—76 — член Політбюро ЦК БКП. Автор праць з діалектичного і історичного матеріалізму, естетики, мовознавства, літературознавства, методології науки, історії болг. філос. думки. Гол. редактор і один з авторів рад.-болг. праці «Ленінська теорія відображення і сучасна наука». Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные философские произведения, т. 1—4. М., 1961—63.

ПА́ВЛОВ Яків Федотович [н. 4 (17).X 1917, с. Крестова, тепер Валдайського р-ну Новгород. обл.] — учасник боїв у Сталінграді (тепер м. Волгоград), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був командиром кулеметного відділення, навідником гармати, командиром відділення розвідки; брав участь у боях на Пд.-Зх., Сталінградськ., 3-му Укр. і 2-му Білорус. фронтах. У період оборонних боїв у Сталінграді (див. *Сталінградська битва 1942—43*) розвідники на чолі з П. тривалий час утримували в центрі міста чотириповерховий будинок, який потім став важливим опорним пунктом (відомий як «Будинок Павлова»). В 1946 П. демобілізувався, закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. Працює в нар. г-ві. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 орденами Червоної Зірки, медалями.

ПА́ВЛОВА Анна Павлівна (Матвіївна) [31.I (12.II) 1881, Петербург — 23.I 1931, Гаага] — рос. артистка балету. В 1899 закінчила Петерб. театр. уч-ще і була прийнята в Маріїнський театр. У 1906 здобула звання балерини. З 1909 брала участь у «Російських сезонах» у Парижі, з 1910 гастролювала, створила власну трупу, з якою виступала в Європі, Америці й Азії. Останні виступи в Петербурзі — 1913, в Москві — 1914. П. утверджувала реалістич. принципи рос. балетної школи, її мистецтву були властиві музикальність, емоційність, глибокий психологічний зміст. Кращі партії: Нікія («Баядерка» Мінкуса), Жізель («Жізель» Адана), Раймонда («Раймонда» Глазунова), гол. партії в балетах балетмейстера М. Фокіна — «Виноградна лоза» Рубінштейна, «Евніка» Щербачова, «Павільйон Арміди» Черепніна, «Єгипетські ночі» Аренського, концертний номер «Лебідь» Сен-Санса («Вмираючий лебідь», 1907).

ПА́ВЛОВА Марія Василівна [15 (27).VI 1854, м. Козелець, тепер смт Козелець Чернігів. обл. УРСР — 23.XII 1938, Москва] — рад. палеонтолог, почесний член АН СРСР (з 1930), акад. АН УРСР (з 1921). У 1870 закінчила Київ. ін-т шляхетних дівчат, 1884 — Паризький ун-т (Сорбонну). У 1919—30 — професор Моск. ун-ту. Разом з своїм чоловіком О. П. Павловим організувала при Моск. ун-ті геол. музей з палеонтологічним відділом, в якому працювала з 1885 і майже до кінця життя (тепер музей Моск. геологорозвідувального ін-ту ім. О. П. та М. В. Павлових). Осн. праці П. стосуються викопних ссавців Пд. України, Молдавії і Поволжя, причин вимирання тварин тощо.

Тв.: Причины вымирания животных в прошедшие геологические эпохи... М.—Пг., 1924; Палеозоология, ч. 1—2. М.—Л., 1927—29.

ПАВЛО́ВИЧ Михайло Павлович [Волонтер; справж. прізв., ім'я та по батькові — Вельтман Михайло Лазарович; 13 (25). III 1871, Одеса — 19.VI 1927, Москва] — учасник революц. руху в Росії, вчений-сходознавець. Н. в сім'ї службовця. За участь у с.-д. гуртках Одеси П. 1892 заарештовано, 1894 заслано до Верхоянська. З 1898 — член РСДРП, проводив парт. роботу в Одесі, Кишиневі. З 1901 — в Парижі; співробітничав в *«Искре»*. Після II з'їзду РСДРП (1903) примкнув до меншовиків. В 1905 повернувся до Росії. У 1907—17 знову в еміграції. В 1918 вступив до РКП(б). В 1919—20 — уповноважений Реввійськради на Пд. фронті. В 1921—27 — голова Всерос. наук. асоціації сходознавства і ректор Моск. ін-ту сходознавства. Автор праць з проблем імперіалізму, історії нац.-визвольного руху в країнах Сходу.

ПАВЛО́ВИЧ Никола [9 (21).XII 1835, Свиштов — 13 (25).II 1894, Софія] — болг. живописець і графік доби Болг. відродження. В 1852—54 навчався у віденській, 1856—58 — мюнхенській АМ. У 1860—61 жив у Одесі. П.— автор картин на істор.-патріотичні теми («Аспарух» бл. 1867—69; цикл «Райна, княгиня болгарська», розпочато 1860), портретів («Автопортрет», 1854 і 1865; К. Радославової, 1872; П. Берона, 1885, та ін.). Твори зберігаються в Нац. галереї в Софії. Ім'я П. присвоєно Держ. худож. академії в Софії.

ПАВЛО́ВИЧ Олександр Іванович (псевд.— Маковицький Чернян; 19.IX 1819, с. Шариське Чорне, тепер у ЧССР — 25. XII 1900, с. Вишній Свидник, тепер у ЧССР) — укр. поет, громад. діяч, педагог. Закінчив Трнавську духовну семінарію (1847). Друг і соратник О. *Духновича*. Як поет виступив у 40-х рр. Належав до *«будителів»*. За життя опублікував лише зб. віршів «Песник для маковицкой русской детвы» (1860). Осн. теми творчості — тяжке життя селян під гнітом Австро-Угорщини, заклик до єднання слов'ян. народів. Писав на істор. теми (поема «Дума об атамане Подкове», 1875, та ін.) Оспівав революцію 1848 та революційні події у Франції 1871. Кращі твори П. написані місцевим діалектом з елементами «язичія».

Тв.: Избранные произведения. Пряшев, 1955.

Літ.: Микитась В. Олександр Павлович. «Радянське літературознавство», 1965, № 5.

М. Ф. Коваль, Ф. І. Науменко.

ПАВЛО́ВНІЯ, адамове дерево (Paulownia) — рід деревних листопадних рослин родини ранникових. Листки супротивні, черешкові, цілокраї або лопатеві. Квітки двостатеві, великі, у волотистих суцвіттях на кінцях пагонів. Плід — коробочка. Насіння дрібне, крилате. Бл. 10 видів, пошир. у Сх. Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР — 1 вид у культурі: П. пухнаста (P. tomentosa) — чудове паркове і алейне дерево з великими дзвоникоподібними фіолетово-синіми або рожевими запашними квітками. Деревина П. легка, використовують її в основному для виготовлення музичних інструментів, меблів, тари тощо. *А. П. Лебеда.*

ПА́ВЛОВО — місто обласного підпорядкування Горьк. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична ст. (Металіст). Пристань на правому березі р. Оки. 69 тис. ж. (1981). Важливий центр машинобудування і металообробки — з-ди: автобусний, медико-інструм., дослідно-експериментальний механізованого інструменту, ім. С. М. Кірова (виробн. столових ножів і виделок, замків), сувенірів. Підприємства харч. пром-сті. Автомех. технікум. Пром. музей. П. засн. 1566, з 1919 — місто.

ПА́ВЛОВ-СІЛЬВА́НСЬКИЙ Микола Павлович [1 (13).II 1869, Кронштадт — 17 (30).IX 1908, Петербург] — рос. бурж. історик, кадет. У 1892 закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту. З 1907 професор історії рос. права Вищих жіночих курсів. На формування наук. поглядів П.-С. великий вплив мав С. М. *Соловйов.* Істор. теорію марксизму сприйняв переважно в дусі *економічного матеріалізму.* Найзначніші праці: «Феодалізм у Давній Русі» (вид. 2-е, 1924), «Феодалізм в удільній Русі» (1910). П.-С. довів наявність в історії рос. суспільства феод. періоду, однотипного з феод. ладом країн Зх. Європи. Проте феодалізм П.-С. розглядав не як соціально-економічну формацію, а як систему правових відносин.

ПА́ВЛОВСЬК — місто в Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Пушкінській райраді. Розташований на р. Славянка. Залізнична станція за 26 км на Пд. від Ленінграда. Засн. 1777 як село Павловське, з 1796 — місто з сучасною назвою. В П. зберігся палацово-парковий ансамбль у стилі *класицизму* (1782—86, арх. Ч. *Камерон,* перебудовано 1797—99, арх. В. Бренна; 1803—04, арх. А. Вороніхін). В оздобленні парадних приміщень палацу брали участь арх. А. Вороніхін, Дж. Кваренгі, К. Россі, скульптори І. Мартос, І. Прокоф'єв, М. Козловський, В. Демут-Малиновський, художники П. Гонзаго, Дж. Б. Скотті та ін. Пейзажний парк (понад 600 га) з численними павільйонами і будівлями (1777—1828). У 1941—44 палац і парк були майже знищені нім.-фашист. загарбниками В 1946—73 відбудовано (арх. М. Баранов, О. Наумов, Ф. Олейник та ін.). З 1918 Павловський палацово-парковий ансамбль-музей, тепер Павловський парк і палац-музей худож. оздоблення рос. палаців 18—19 ст.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Андрій Федорович [8 (19).XI 1789, м. Валки, тепер Харків. обл.— 12 (24).I 1857, Харків] — укр. математик. У 1806—09 навчався в Харків. ун-ті у Т. Ф. *Осиповського,* з 1810 — викладач цього ун-ту (професор з 1819), 1837—38 — ректор. Серед учнів П. був М. В. *Остроградський.* Осн. праці — з теорії інтегрування диференціальних рівнянь з частинними похідними й алгебр. кривих. Праця П. «Про імовірності» (1821) була першим твором з теорії імовірностей в Росії. П. брав активну участь у поширенні освіти на Харківщині і в самому Харкові.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Євген Никанорович [22.II (5.III) 1884, м. Бирюч, тепер Красногвардійськ Воронезької обл.— 27.V 1965, Ленінград] — рад. зоолог, паразитолог, акад. АН СРСР (з 1939), АМН СРСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1964), генерал-лейтенант мед. служби. Член КПРС з 1940. Закінчив Військово-мед. академію (1908), при якій залишився працювати (з 1921 — професор). У 1933—44 працював у Всесоюзному ін-ті експериментальної медицини (в Ленінграді), одночасно (1937—51) — Тадж. філіалі АН СРСР; 1942—62 — директор Зоол. ін-ту АН СРСР, керівник (з 1946) відділу паразитології і мед. зоології Ін-ту епідеміології та мікробіології АМН СРСР. У 1952—64 — президент Геогр. т-ва СРСР. Праці П. присвячені питанням зоології та паразитології. Під його керівництвом проведено численні експедиції в Середню Азію, Закавказзя, Крим, на Далекий Схід та ін. для вивчення фауни, паразитарних і *трансмісивних хвороб.* П. створив вчення про *природну вогнищевість* хвороб людини та концепцію про *паразитоценози.* Золота медаль ім. І. І. Мечникова АН СРСР, 1949. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1950. Ленінська премія, 1965.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Іван Францович [9 (21).I 1851, с. Боброво Калуз. губ.— 27.V 1922, Полтава] — укр. історик-архівіст бурж.-ліберального напряму. Закінчивши 1874 істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту, бл. 40 років викладав історію в Полтав. кадетському корпусі. В 1903—07 — секретар Полтав. ученої архівної комісії. Був організатором і завідував музеєм Полтавської битви (1909—18). Осн. праці: «Битва під Полтавою 27 червня 1709 р. та її пам'ятники» (1908), «Малоросійське козаче ополчення в Кримську війну» (1910), «До історії Кирило-Мефодіївського товариства в Києві» («Русская старина», 1911, № 12), «З минулого Полтавщини. До історії декабристів» (1918) та ін. Праці П., написані на основі архівних матеріалів, зберігають певне довідкове значення.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Мечислав Антонович (н. 18.I 1921, с. Любарська Гута, тепер Баранівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. нар. майстер художнього скла, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Працював на Львів. ф-ці ім. 40-річчя ВЛКСМ, 1960—71 — на Львів. кераміко-скульптурній ф-ці. З гутного скла виготовляє статуетки й фігурний посуд у традиційних формах гутних і гончарних виробів. Серед творів: десертний набір «Червона стрічка» (1963), набір для води «Хвилястий» (1963), вази «Рожева» (1964) і «Дзвінкувата» (1964) та декоративна скульптура «Птахи» (1975). Твори зберігаються в ДМУНДМ та ін. музеях України; експонувалися на всесоюзних та міжнар. виставках. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Іл. с. 122.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Микола Миколайович [6 (18).XII 1884, Орел — 12.V 1937, Ленінград] — рад. вчений у галузі гідравліки й гідротехніки, акад. АН СРСР (з 1932). Закінчив (1912) Петерб. ін-т інженерів шляхів. З 1919 — професор цього і Лісового ін-тів, з 1921 — Петроград. політех. ін-ту. П. запропонував нові принципи проектування гідротех. споруд, розробив теорію напірного і безнапірного руху грунтових вод, метод розрахунку руху води у відкритих потоках, метод електрогідродинамічних аналогій (для розрахунку фільтрації), спосіб побудови кривих вільної поверхні потоків тощо. Консультант і експерт Волховбуду, Дніпробуду, Свірбуду, проекту «Великої Волги», споруд по захисту Ленінграда від повеней, брав участь у буд-ві Московського метрополітену. Портрет с. 122.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. М.—Л., 1955—56.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Олександр Дмитрович [1 (13).X 1857, с. Чуфарово Яросл. губернії, тепер Яросл. обл.— 18.X 1944, Бессарабія, тепер Молд. РСР] — вітчизняний бактеріолог і хірург, доктор мед. наук (з 1884). Закінчив Військово-мед. академію (1881). У 1889—1912 — професор Київ. ун-ту. Був одним з організаторів Київ. бактеріологічного ін-ту, зав. відділом сироваток (до 1909) цього ж ін-ту. В 1893 запропонував протихолерну, 1895 у Києві організував виготовлення та застосував протидифтерійну сироватки. У 1894 заснував Київ. т-во по боротьбі з заразними хворобами та Київ. пастерівську станцію. Праці присвячені вивченню мікробіології повітря, інфекційних хвороб, хірургічної інфекції, цитології тканин тощо. *С. О. Матвеєнко.*

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Олексій Павлович (1773, с. Соснівка, тепер Глухівського р-ну Сум. обл.— р. см. невід.) — укр. мовознавець. Закінчив Київську академію (1789) і Петерб. учительську семінарію (1793). Автор першої друкованої граматики живої укр. мови «Грамматика малороссийского наречия» (СПБ, 1818; подано до друку 1805), в якій дано опис найважливіших

М. В. Павлова.

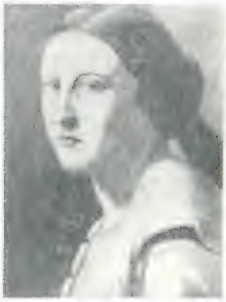
Н. Павлович. Портрет молодої жінки. 2-а половина 19 ст.

Є. Н. Павловський.

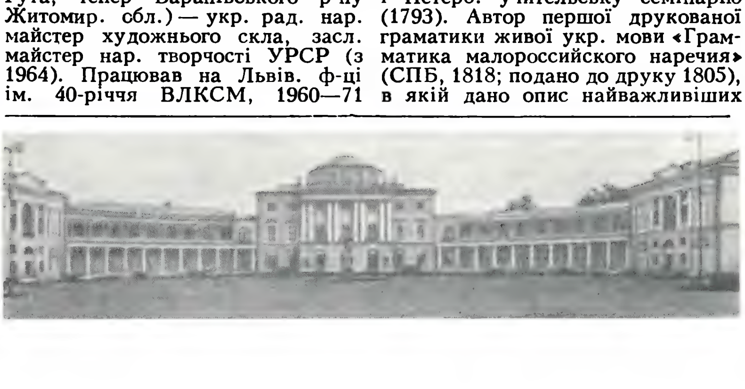
Павловськ. Великий палац. Архітектор Ч. Камерон, 1782—86; архітектор В. Ф. Бренна, 1797—99; архітектор А. Н. Вороніхін, 1803—04.

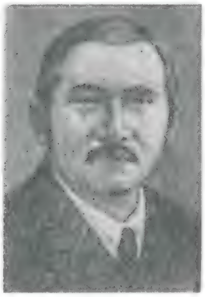

М. М. Павловський.

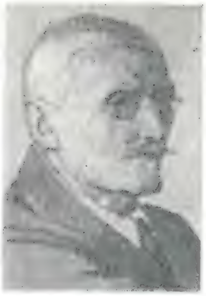

Г. Г. Павлуцький. Портрет роботи **Ф. Г. Кричевського.** Фрагмент. 1922—23

М. А. Павловський. Фігурна посудина «Риба». Гутне скло. 1969.

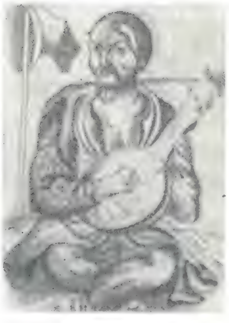

Ф. Павловський. Козак-бандурист. 18 ст.

фонетичних і морфологічних рис укр. мови, короткий словник, наведено прислів'я, приказки та зразки укр. поетичних творів. Ця граматика поклала початок фонетичному правописові укр. мови. У відповідь на рецензію М. *Цертелєва* опублікував «Прибавление к грамматике малороссийского наречия» (СПБ, 1822). Він займався також лексикографією («Спроба словника малоросійського наріччя», опубл. 1972), цікавився етнографією («Відьма...», 1808), писав вірші, оди («Чудо з чудес», 1813), робив переклади.

Літ.: Іоаніді А. Український фольклор у «Грамматике малороссийского наречия» О. П. Павловського. «Народна творчість та етнографія», 1968, № 4; З історії української мови. До 150-річчя «Граматики» О. Павловського. К., 1972; Дзендзелівський Й. О. З життя та діяльності О. П. Павловського. «Slavia», 1975, XLIV.

Й. О. Дзендзелівський.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ (Язловський) Феоктист (1706, с. Лютенька, тепер Гадяцького р-ну, Полтав. обл. — 28.XI 1744) — укр. живописець. Навчався в Київ. академії. З 1730 працював разом з І. *Максимовичем* у *Лаврській іконописній майстерні.* Писав ікони, пейзажі й портрети (Варлаама Ванатовича та ін.). Малюнки й ескізи до ікон П. збереглися в «*Кужбушках*». П. намалював «Тезис Сильвестра Кулябки» (1744, гравірував у Берліні Д. Шлейхер).

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Феофан Венедиктович [29.XII 1880 (10.I 1881), с. Кам'янка, тепер Новопсков. р-ну Ворошиловгр. обл.— 13.IV 1936, Каунас] — вітчизн. оперний співак (баритон) і режисер. У 1905 закінчив Петерб. консерваторію. Був солістом оперних театрів Києва (1906—07, 1909—10), Тбілісі (1907—08), Москви (опера С. Зиміна, 1908—09; Великий театр, 1910—21). В 1921—28 — режисер Бєлградського, 1928—36 — Каунаського оперних театрів. Партії: Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Мазепа («Мазепа» Чайковського), Голова, Каленик («Ніч проти різдва», «Майська ніч» Римського-Корсакова), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Скарпіа («Тоска» Пуччіні), Вольфрам, Тельрамунд («Тангейзер», «Лоенгрін» Вагнера). В концертах виконував укр. вокальні твори.

І. М. Лисенко.

ПА́ВЛОВСЬКИЙ ПОСА́Д — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на правому березі р. Клязьми (прит. Оки). Залізнична станція. 71 тис. ж. (1981). Розвинута легка пром-сть, зокрема вовняна (камвольний комбінат, Моск. виробниче хусткове об'єднання), шовкова та бавовняна галузі. З-ди: керамічний, ливарно-мех. та ін. Вечірній текст. технікум. Засн. 1844.

ПАВЛОГРА́Д — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, на р. Вовчій (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 112 тис. ж. (1981).

Засн. 1780 як військ. укріплення. В 1784 П. здобув статус міста. На поч. 1903 в П. виникла с.-д. група іскрівського напряму. Рад. владу встановлено 28.X (10.XI) 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (11.X 1941 — 18.IX 1943) в П. діяли підпільні Дніпроп. обком партії, міськком партії. Під їхнім керівництвом відбулося *Павлоградське повстання 1943.*

П.— один з пром. центрів Зх. Донбасу (10 шахт, центр. збагачувальна ф-ка). Серед ін. підприємств — з-ди: хім. машинобудування, ливарних машин, електроосвітлювальної арматури та шкіряний; домобудівний комбінат, меблева та швейна ф-ки. Виробн. буд. матеріалів. Підприємства харч. пром-сті. Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Маш.-буд. технікум, мед. та 4 профес.-тех. уч-ща, 25 заг.-осв. і 4 муз. школи; 19 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 10 палаців культури і клубів, 4 кінотеатри, 17 б-к, істор.-краєзнавчий музей. В П. народилися революц. народник Й. В. *Аптекман*, рад. конструктор танків Ж. Я. *Котін.*

ПАВЛОГРА́ДСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1943 — збройне повстання трудящих проти фашистських загарбників у тилу ворога в м. Павлограді (Дніпроп. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Готувалося під керівництвом ЦК КП(б)У. Підпільний Дніпроп. обком і Павлоградський міськком партії завчасно провели велику роботу по підготовці всіх підпільних груп до бойових дій. 10.II 1943 штаб бойових підпільних груп видав наказ зосередити всі групи в районі Павлограда. Вночі проти 16.II у місті почалося повстання, в якому взяло участь бл. 500 чол. Повстанці звільнили з в'язниці 300 чол. і з таборів для військовополонених бл. 800 бійців Червоної Армії, які в ході боїв поповнили ряди повстанців. 17.II повстанці з допомогою наступаючих частин 4-го гвард. стрілецького корпусу визволили місто від нім.-фашист. загарбників. Зосередивши великі сили, фашисти 22.II почали контрнаступ. Рад. війська тимчасово відступили. Частина повстанців залишилася в місті для підпільної роботи.

ПАВЛОГРА́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,4 тис. км². Нас. 56,3 тис. чол. (1981). У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Павлоград.* Поверхня району — в основному хвиляста рівнина, яка поступово підвищується на Пн. і переходить у Приорільське плато. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Річки: *Самара* з прит. Вовчою і Тернівкою та *Оріль* (усі бас. Дніпра). На Пн. району проходить траса *Дніпро — Донбас каналу.* Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. В межах району — держ. заказники Волошанська Дача та Булахівський лиман.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Павлоград. У районі — видобування кам'яного вугілля, підприємства харч. пром-сті. 2 будинки побуту. Землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 189,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 154,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки, коноплі, кормові. У П. р.— 18 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Варварівка, Ароматна, Павлоград I, Павлоград II, Богуславська, Межирічі, Мінеральна. Автомоб. шляхів — 432 км, у т. ч. з твердим покриттям — 354 км. У районі — 45 заг.-осв. шкіл; 82 лік. заклади, у т. ч. 10 лікарень. 45 будинків культури і клубів, 65 кіноустановок, 39 б-к, істор.-краєзнавчий музей у с. Межирічі. У с. В'язівку П. р. народився укр. рад. письменник І. У. *Кириленко,* у с. Благодатному — укр. рад. філософ В. І. *Куценко.* У районі видається газ. «Світло Жовтня» (з 1920).

В. М. Молодан.

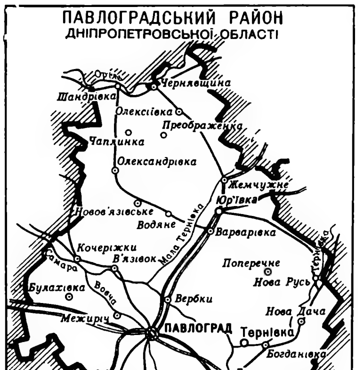

ПАВЛОГРАДСЬКИЙ РАЙОН
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ПАВЛОДА́Р — місто, обласний та районний центр Каз. РСР. Розташований на правому березі р. Іртиша (прит. Обі). Річковий порт, залізнична станція. Поблизу П. починається канал Іртиш — Караганда. 288 тис. ж. (1981). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1720 як Коряковський форпост. З 1861 П.— місто. Рад. владу встановлено 19.I 1918. П.— значний пром. центр Казахстану, навколо нього формується Павлодарсько-Екібастузький тер.-виробничий комплекс. Найбільші підприємства — тракторний, нафтопереробний, алюмінієвий, суднобуд.-суднорем., шинорем., авторем., картонно-руберої дний, столових приборів, металоконструкцій з-ди. Розвивається хімічна, легка та харчова (м'ясний та мол. комбінати; з-ди: мол. консервів, рибний та ін.) пром-сть. Створено значну пром-сть буд. матеріалів (бл. 30 підприємств). Три ТЕЦ. У П.— індустр. та пед. ін-ти, 10 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, істор.-краєзнавчий та худож. музеї.

ПАВЛОДА́РСЬКА О́БЛАСТЬ — область у складі Каз. РСР. Утворена 15.I 1938. Площа 127,5 тис. км². Нас. 836 тис. чол. (на 1.I 1981). У П. о. живуть казахи, росіяни, а також українці, татари, білоруси, німці, молдавани, мордва, чуваші, узбеки, удмурти та ін. Міськ. нас.— 59%. Поділяється на 12 районів, має 4 міста та 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Павлодар*. Поверхня в основному рівнинна. На Пн. і Пн. Сх.— Кулундинська рівнина (пд. частина Зх.-Сибірської рівнини), на Пд. Зх.— *Казахський дрібносопковик* з горами Кизилтау (вис. до 1055 м, г. Аулиє) та Баянаульськими. Корисні копалини: кам. та буре вугілля, мідні й поліметалеві руди, бурий залізняк, кам. та глауберова солі тощо. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —19° на Пн. та —17° на Пд., липня відповідно +20, +22°. Опадів 300 мм на Пн. та 200 мм на Пд., у горах до 350 мм на рік. Гол. ріка — *Іртиш*. Збудовано канал Іртиш — Караганда. Багато озер, гол. чин. солоних (найбільші — Сілетітеніз, Жалаули, Кизилкак). В оз. Муялди — лік. грязі. Більша частина області вкрита темно-каштановими грунтами і раніше була зайнята типчаково-ковиловою рослинністю, тепер ці степові простори розорано. На Пн.— масиви чорноземних солонцюватих грунтів з різнотравно-ковиловою рослинністю та осиково-березовими колками. В долині Іртиша — луки та соснові бори. В Баянаульських горах — невеликі масиви сосново-березових лісів. Усього лісами зайнято 204 тис. га. В П. о.— баянаульські заповідно-мисливське господарство та заповідний парк.

У нар.-госп. комплексі республіки П. о. виділяється значною паливно-енерг. пром-стю. Розвинуті також гірничодобувна, металург., маш.-буд., хім., легка та харч. пром-сть. Енергетика базується на місц. екібастузькому вугіллі, мазуті (теплові електростанції в Екібастузі, Павлодарі, Єрмаку). Гол. галузі гірничодобувної пром-сті — видобування вугілля (Екібастузьке родовище), руд кольорових металів (у районі Казахського дрібносопковика), солі (в озерах). Машинобудування і металообробка представлені з-дами: тракторним, суднобуд.-суднорем., авторемонтним та ін.; металургія — алюмінієвим та феросплавів заводами. Розвивається хімічна, харч. (мол., м'ясна, консервна та рибна галузі), легка (швейні ф-ки, шкіряний з-д) та буд. матеріалів пром-сть. У Павлодарі — нафтопереробний та шинорем. з-ди. Створюється Павлодар-Екібастузький тер.-виробничий комплекс.

Провідні галузі с. г.— зернове землеробство (яра пшениця, ячмінь, просо) та мол.-м'ясне скотарство і вівчарство (тонкорунне, м'ясо-сальне). За роки освоєння цілинних земель посівна площа збільшилася майже в 64 рази. Вирощують також картоплю, соняшник, овоче-баштанні культури. Значні площі зайнято пасовищами. Розводять свиней, коней. Птахівництво, рибальство, мисливство. Навколо пром. центрів — с. г. приміськ. типу. П. о. перетинає частина з-ці Цілиноград — Павлодар — Кулунда. Гол. автомоб. магістраль: Омськ — Павлодар — Семипалатинськ. Судноплавство по Іртишу. В П. о.— індустр. та пед. ін-ти (Павлодар), 17 серед. спец. навч. закладів, драм. театр; музеї: історико-краєзнавчий (філіал — меморіальний музей К. І. Сатпаєва у смт Баянаулі) та худож. (Павлодар). На базі лік. грязей оз. Муялди — бальнеогрязьовий курорт; санаторії, будинки відпочинку, піонерські табори.

М. Ш. Ярмухамедов.

ПАВЛОДА́Р - ЕКІБАСТУ́ЗЬКИЙ ТЕРИТО́РІА́ЛЬНО - ВИРОБНИ́ЧИЙ КО́МПЛЕКС. Розташований у пн.-сх. частині Казахстану. Виник і розвивається на базі видобування вугілля (Екібастузький бас.) і використання його великими тепловими електростанціями. Наявність електроенергії дає можливість розвивати потужності щодо виробництва глинозему, хімічну і машинобудівну промисловість. Див. *Територіально-виробничі комплекси*.

ПАВЛУ́ЦЬКИЙ Григорій Григорович (1861, Київ — 15.III 1924, там же) — укр. мистецтвознавець. У 1886 закінчив Київ. ун-т. Пізніше багато років викладав у ньому історію мистецтва, професор (з 1897). Основні праці: «Корінфський архітектурний ордер» (1891), «Про жанрові сюжети в грецькому мистецтві епохи еллінізму» (1897), «Дерев'яні і кам'яні храми на Україні» (1905), «Про походження давньоруського іконопису» (1905), «Історія українського орнаменту» (видано 1927). Багато статей П. присвячено аналізу київ. та черніг. архітектурних пам'яток старовини.

ПАВЛЮ́К Георгій Миколайович (н. 20.XI 1925, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1973). Син М. *Павлюка*. В 1953 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в С. *Григор'єва*. Твори: «Золоте весілля» (1957), «В доменному цеху» (1960), «Заочник» (1963), «В наряді» (1964—65), «Прапор Перемоги» (1971), «Прощання» (1971—72), «Щорс і Боженко» (1974); «Хлопчиш-Кибальчиш» «Ранок» (обидва — 1977), «Зустріч» (1980).

ПАВЛЮ́К Микола Артемович [н. 6 (19).XII 1901, м. Гайсин, тепер Вінн. обл.] — укр. рад. живописець. Був членом *АРМУ*. В 1930 закінчив Одес. худож. ін-т, де вчився в Д. *Крайнєва* і П. *Волокидіна*. Твори: картина «Шефи» (1927); брав участь у розписах санаторію ім. ВУЦВК в Одесі (1929); картина «Царська воля. 1905 рік» (1929), фреска «Під ярмом царату» в Будинку преси ім. М. Коцюбинського в Одесі (1929—30), картини — «Окопна правда» (1934), «Котовський на чолі партизанського загону» (1937), «Приїзд В. І. Леніна до Росії» (1947), «Колгоспний агроном» (1952), «Родина» (1970), «Жовтень на фронті» (1976). В 1930—80 викладав у худож. навч. закладах Києва і Одеси.

ПАВЛЮ́К (Павло Михнович Бут; р. н. невід.— п. 1638) — гетьман нереєстрового запорізького козацтва, керівник селянсько-козацького повстання на Україні (див. *Павлюка повстання 1637*). В 1635 разом з І. *Сулимою* брав участь у зруйнуванні запорізькими нереєстровими козаками фортеці *Кодак*. На поч. 1637 П. на чолі частини запорожців вирушив у похід на допомогу крим. ханові Інаєт-Гіреєві, який намагався позбутися залежності від султанської Туреччини й вів боротьбу проти її ставленика хана Кан-Теміра. Повернувшися з походу, П. очолив сел.-козац. повстання на Україні. Після *Кумейківського бою 1637* П. з частиною козаків відійшов на Пд., щоб зібрати підкріплення. Під Боровицею (поблизу Черкас) загін з'єднався з гол. силами повстанців, яких очолював Д. *Гуня*. Після капітуляції повстанської армії під Боровицею П. потрапив у полон і був страчений у Варшаві.

ПАВЛЮКА́ ПОВСТА́ННЯ 1637 — селянсько-козацьке повстання на Україні під керівництвом *Павлюка* проти польс.-шляхет. загарбників і укр. шляхти.

Поштовхом до повстання був виступ запорізьких *нереєстрових козаків*. У травні 1637 їхній загін захопив артилерію реєстровців у Корсуні і вивіз її на Січ. Павлюк, як гетьман низового Війська Запорізького, закли́кав нар. маси України до повстання. В своїх універсалах він заклика́в громити не тільки шляхту, а й реєстрову козац. старшину, яка зраджувала інтереси народу. На поч. серпня він привів запорожців до Крилова (поблизу Чигирина). За його наказом загін запорожців на чолі з полковниками К. *Скиданом* і С. Биховцем був відряджений на Переяславщину піднімати селян. З допомогою місц. жителів вони вступили в Переяслав, полонили старшину реєстровців С. Кононовича і деяких ін. старшин-зрадників і повернулися в Чигирин. За ухвалою повстанської ради цих старшин було страчено. Повстання охопило велику територію Лівобережжя і Правобережжя України. Поширилося покозачення населення. Повстанці мали намір

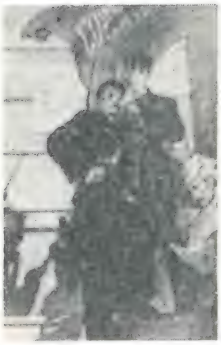

Г. М. Павлюк. Солдати революції. 1972.

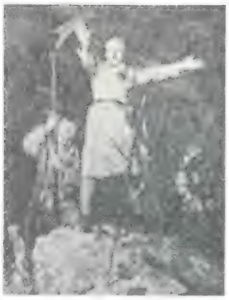

М. А. Павлюк. Кінець імперіалістичної війни. 1935.

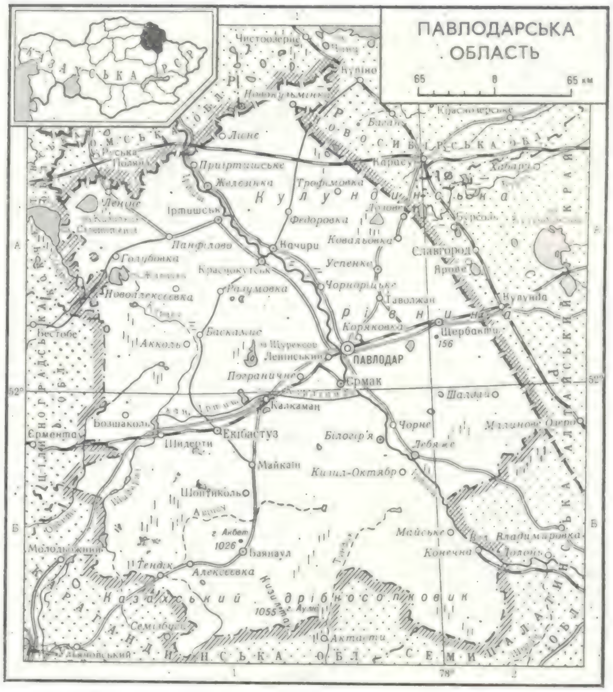
ПАВЛОДАРСЬКА ОБЛАСТЬ
65
0
65 км
КАЗАХСЬКА РСР
ОМСЬКА ОБЛ.
НОВОСИБІРСЬКА ОБЛ.
АЛТАЙСЬКИЙ КРАЙ
Чистоозерне
Купіно
Новокулунмінка
Лісне
Руська Поляна
Прііртишське
Железінка
Трофимовка
Кулундинська рівнина
Карасук
Іртишськ
Федоровка
Ковальовка
Панфілово
Голубовка
Качири
Славгород
Ярове
Красноkутськ
Успенка
Разумовка
Новоалексеевка
Чорнорiцьке
Тавожан
Кулунда
Коряковка
Щербакти
156
Бестобе
Акколь
Баскаміс
Ленінський
ПАВЛОДАР
Пограничне
Єрмак
Шалдай
52°
Калкаман
Бозшаколь
Екібастуз
Шидерти
Ерментау
Білогір'я
Чорне
Малинове Озеро
Лебяже
Майкаін
Кизил-Октябр
Шоптиколь
г. Акбет 1026
Баянаул
Майське
Владимировка
Конечна
Молодіжний
Тендик
Алексеевка
Казахський дрібносопковик
1055 г. Аулиє
СЕМИПАЛАТИНСЬКА ОБЛ.
ЦІЛИНОГРАДСЬКА ОБЛ.
КАРАГАНДИНСЬКА ОБЛ.
А
Б

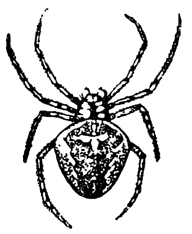

Павук-хрестовик.

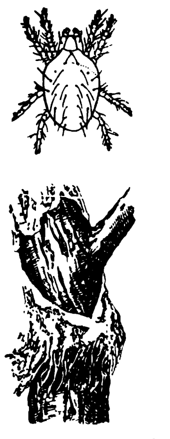

Павутинний кліщ глодовий та стовбур дерева, вкритий павутиною кліщів.

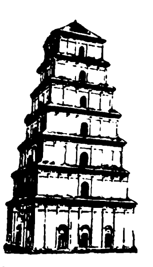

Пагода.

з'єднатися з *донськими козаками* й визнати владу Рос. д-ви. Павлюк повернувся на Січ за артилерією. Старшим на час його відсутності став К. Скидан. 5 (15).XII Павлюк з'єднався із запорожцями Скидана у містечку Мошни (поблизу Черкас). Тут зібралося 10 тис. повстанців. У війську польного гетьмана М. *Потоцького*, що вирушило проти повстанців, налічувалося бл. 15 тис. чоловік. Після *Кумейківського бою 1637* повстанська армія відступила до містечка Боровиці (біля Черкас), де, оточена переважаючими силами ворога, змушена була капітулювати. Повстання було жорстоко придушено. Захопленого в полон Павлюка стратили у Варшаві.

М. М. Кравець.

ПАВЛЮЧЕ́НКО Сергій Олексійович [н. 5 (18).X 1902, Курськ] — укр. рад. музикознавець і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). В 1932 закінчив Ленінгр. консерваторію (1932—47 — її викладач). В 1947—53 — директор Львів., 1954—74 — професор Київ. консерваторій. Автор фп. п'єс, теоретичних праць.

Тв.: Элементарная теория музыки. Л., 1938; Руководство к практическому изучению основ инвенционной полифонии. М., 1953; Практическое руководство по контрапункту строгого письма. Л., 1963; Музыканту-любителю. Короткий словник-довідник. К., 1965. *Л. З. Мазепа.*

ПА́ВОДОК — нерегулярне короткочасне підвищення рівня води у річках. П. виникають внаслідок інтенсивного танення снігу або льоду, тривалих дощів, прориву водозатримуючих споруд, сейсмічних явищ тощо. На відміну від *повені* П. бувають у будь-яку пору року, на Україні, зокрема, спостерігаються на річках у Карпатах.

ПА́ВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений 1648. Об'єднаний з *Білоцерківським полком* після *Зборівського договору 1649*. В 1651 П. п. було відновлено. Центром П. п. була *Паволоч*. За реєстром 1654 в П. п. було 14 міст і містечок. Селяни і козаки П. п. брали участь у битвах під Пилявцями (1648), Зборовом (1649), Батогом (1652) та ін. боях проти польс.-шляхет. військ. Полковниками П. п. були І. *Богун* (1657—60), І. *Попович* (1661—63). П. п. ліквідовано на поч. 70-х рр. 17 ст., коли значна частина населення Пд. Київщини змушена була переселитися на Лівобережну Україну в зв'язку з навалою на Правобережжя тур.-тат. загарбників.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

ПА́ВОЛОЧ — село Попільнянського р-ну Житомир. обл. УРСР. Вперше згадується в документах 1593 в зв'язку з участю її жителів у *Косинського повстанні 1591—93*. Історія П. тісно пов'язана з *визвольною війною українського народу 1648—54*. В липні 1648 сформовано *Паволоцький полк*. В 1663 у П. вибухнуло очолене полковником І. *Поповичем* повстання проти польсько-шляхет. загарбників. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. відійшла до Польщі. На поч. 70-х рр. 17 ст. значна частина населення П. в зв'язку з навалою тур.-тат. загарбників переселилася на Лівобережну Україну. У 18 ст. в районі П. діяли гайдамацькі загони Гриви, Жили, Іваниці Медведя, Харка, І. *Бондаренка*. В 1793 П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В період революції 1905—07 в П. відбувалися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. Влітку 1918 селяни П. брали участь у збройному повстанні проти нім. окупантів і гетьманців.

ПАВУКИ́ (Araneida) — ряд членистоногих тварин класу *павукоподібних*. Тіло (довж. 0,7 мм — 11 см) складається з *головогрудей* і *черевця*, з'єднаних вузьким стебельцем. Двочленисті *хеліцери* є органами нападу і захисту, в осн. членику міститься отруйна залоза, протока якої відкривається назовні на верхівці другого, кігтикоподібного членика. *Педипальпи* щупальцеподібні, виконують гол. чин. функцію дотику (у самців деяких видів кінцевий членик педипальп перетворився на парувальний орган). Ходильні ноги, крім основної, виконують також функції дотику, виготовлення з павутини ловильних сіток, схованок, обплутування здобичі, захисту тощо. На черевці є павутинні бородавки, на верхівці яких (іноді спереду від них) відкриваються протоки *павутинних залоз*. Понад 25 тис. видів, поширених всесвітньо. В СРСР відомо бл. 2000 видів, у т. ч. на Україні — бл. 300. П. (за винятком *водяного павука*) живуть на суходолі. Хижаки, живляться переважно комахами, гол. чин. шкідливими. Серед П. (особливо тропічних) є отруйні, небезпечні для с.-г. тварин і людини, види; з них у фауні України зустрічаються лише *тарантул* і *каракурт*. *О. П. Маркевич.*

ПАВУКОПОДІ́БНІ (Arachnoidea) — клас безхребетних тварин типу *членистоногих*. Тіло (довж. від 0,2 мм до 20 см) звичайно складається з *головогрудей* і *черевця* (у багатьох кліщів — суцільне). Головогруди нерозчленовані (виняток — сольпуги, джутоногі), черевце сегментоване (крім більшості павуків і багатьох кліщів). На головогрудях 6 пар кінцівок: *хеліцери, педипальпи* та 4 пари ходильних ніг. Нервова система характеризується різним ступенем концентрації і злиття нервових вузлів, зокрема повного злиття вона досягла у *косарів* кліщів (представлена суцільною гангліозною масою — кільцем навколо стравоходу). Видільна система — *мальпігієві судини* і коксальні залози (1—2 пари) — мішкоподібні органи з вивідними каналами. Органи дихання — легеневі мішки чи *трахеї* (у більшості павуків ті й інші). Кровоносна система незамкнена, у багатьох кліщів її немає; серце майже завжди трубчасте. П. роздільностатеві, більшість відкладає яйця; деякі кліщі й скорпіони — живородні. Переважна більшість П. — хижаки, серед кліщів є багато паразитів і рослиноїдних видів. Понад 50 тис. видів, поширених на всіх материках. Клас П. поділяють на 9—13 рядів: *скорпіони,* джутоногі, *сольпуги, псевдоскорпіони, павуки, кліщі* (за ін. системою їх поділяють на 3 ряди) та ін. Живуть у різних *біотопах* суходолу, окремі П. (водяні кліщі, *водяний павук*) пристосувались до життя у воді. Відомо багато шкідливих видів П.: отруйні (скорпіони, *тарантул, каракурт*); паразити людини, тварин, рослин (напр., кліщі), що завдають безпосередньої шкоди, а також часто є переносниками збудників небезпечних вірусних, бактеріальних і протозойних хвороб; шкідники зерна і зернопродуктів (див. *Комірні кліщі*) та с.-г. культур (*павутинні кліщі*). П. походять від велетенських щитнів (Gigantostraca). Викопні види відомі починаючи з силуру.

Літ.: Основы палеонтологии. Членистоногие — трахейные и хелицеровые. М., 1962; Жизнь животных, т. 3. М., 1969. *О. П. Маркевич.*

ПАВУ́К-ХРЕСТОВИ́К, хрестовик звичайний (Araneus diademus) — безхребетна тварина род. павуків-кругопрядів ряду *павуків*. Довж. тіла самок 20—25 мм, самців — 10—11 мм. На темному фоні черевця зверху є чітко виражений світлий малюнок, що нагадує хрест (звідси й назва). Поширений П.-х. у Європі, є в СРСР, у т. ч. й на Україні. Зустрічається скрізь — у лісі, в садах, під дахами будівель тощо. Живиться комахами, яких ловить у колесовидні тенета. Самка відкладає яйця восени в павутинні кокони, молодь виходить навесні наступного року. Укус П.-х. для людини не становить небезпеки.

ПАВУТИ́НА — застиглий на повітрі у вигляді міцної, пружної, клейкої нитки секрет *павутинних залоз* деяких членистоногих (павуків, павутинних кліщів, ембій, псевдоскорпіонів тощо). Складається гол. чин. з міцної, не розчинної у воді речовини — *фіброїну*. П. використовується тваринами на будування ловильних тенет, гнізд, яйцевих коконів тощо.

ПАВУТИ́ННІ ЗА́ЛОЗИ — органи деяких членистоногих тварин, що виділяють секрет (див. *Павутина*). Найрозвиненіші у павуків, у яких вони розташовані в задній частині черевця. Протоки П. з. відкриваються численними дрібними отворами на кінцях павутинних бородавок, яких у більшості павуків 3 пари.

ПАВУТИ́ННІ КЛІ́ЩІ (Tetranychidae) — родина акариформних *кліщів*. Тіло (довж. 0,3—1,0 мм) зеленуватого або червонувато-бурого кольору з м'якими покривами. Більшість П. к. виділяють павутину, що виконує захисну роль і сприяє рознесенню їх вітром. Цикл розвитку включає яйце, личинку, дві німфи й дорослу фазу. Протягом року дають кілька поколінь (у деяких видів до 30 і більше). П. к. живляться клітинним соком вегетативних частин рослин, наносячи їм численні проколи. Пошкоджені рослини всихають і гинуть. П. к. можуть завдавати великих економічних збитків, іноді знищуючи до 70% урожаю. Пошкоджують бавовник, садові, городні, баштанні культури та декоративні рослини як у відкритому грунті, так і в оранжереях, парниках та ін. Відомо понад 800 видів П. к., поширених всесвітньо. В СРСР — бл. 100 видів, зокрема в УРСР — бл. 50, у т. ч. П. к. звичайний (Tetranychus urticae), зустрічається повсюдно, переважно в південних районах; поліфаг, живе колоніями, розвивається на нижній поверхні листків, вкриваючи її павутиною; розвиток одного покоління триває 10—28 днів; характерні спалахи масового виплоду; П. к. глодовий (T. viennensis) завдає шкоди плодовим породам з род. розових. Заходи боротьби. Застосовують *акарициди*; в умовах закритого грунту добрі наслідки дає метод біологічної боротьби за допомогою хижих кліщів фітосеїд (див. *Фітосеїдні кліщі*).

Г. Й. Гуща.

ПАГАНІ́НІ (Paganini) Нікколо (27.X 1782, Генуя — 27.V 1840, Ніцца) — італ. скрипаль і композитор. Один з основоположників муз. романтизму. Муз. освіту здобув приватно. Вже перший виступ П. з самостійним концертом у Генуї 1793 (виконував, зокрема, власні варіації на тему франц. революц. пісні «Карманьйола») мав великий успіх. Концертував в Італії 1797—98, з 1808 цілком зайнявся концертною діяльністю, виступав у багатьох європ. країнах. Виконавському мист. П. властиві гостра емоційність, феноменальна віртуозність, яскраве тембральне забарвлення, патетична наснага й імпровізаційність. Він увів у практику багато нових для свого часу техніч. і колористичних засобів, заклав підвалини сучас. скрипкової техніки. Серед численних творів П. — 6 концертів для скрипки з оркестром (першим в СРСР всі 6 концертів записав у фірмі «Мелодія» укр. скрипаль О. Горохов), «24 капричіо» для скрипки соло, 3 струнні квартети, скрипкові п'єси. Велику увагу приділяв гітарі (написав понад 200 п'єс), вводив її до складу класичного струнного ансамблю (2 зб. сонат для скрипки й гітари, 2 зб. квартетів для скрипки, альта, віолончелі й гітари). Митець прогресивного світогляду, П. зазнавав переслідувань з боку католицької церкви. Після смерті П. папська курія заборонила ховати його в Італії. Через багато років прах П. було перевезено до Парми. З 1954 в Генуї щорічно проводиться конкурс скрипалів ім. Н. Паганіні (зокрема, лауреатами його стали укр. скрипалі О. Криса та Б. *Которович*).

Літ.: Ямпольский И. М Никколо Паганини. М., 1968.

Л. Б Архімович.

ПАГА́НО (Pagano) Франческо Маріо (8.XII 1748, Брієнца — 29.X 1799, Неаполь) — італ. просвітитель, юрист і політ. діяч, республіканець. Професор Неаполітанського ун-ту. В своїй осн. праці «Політичні нариси про походження, прогрес і занепад суспільства» (1783—85) розвинув ідею про об'єктивну закономірність істор. процесу. Брав участь у якобінському русі (див. *Якобінці*), що розгорнувся в Неаполі під впливом *Великої французької революції*. Член тимчасового уряду і президент законодавчого к-ту бурж. республіки, проголошеної в Королівстві обох Сіцілій (січень 1799), один з авторів проекту респ. конституції. Страчений після падіння республіки.

ПА́ГІН у рослин — один з основних органів вищих рослин, що має листостеблову структуру (*стебло, листки, бруньки*). Спільне походження, єдність провідної системи, формування в *онтогенезі* складових частин П. з *конуса наростання* свідчить про цілісність П. як єдиного органа. Осьова стеблова частина П. виконує функції двостороннього проведення речовин та опорну, листки — органи *фотосинтезу* і *транспірації*, бруньки — зачаткові П. (вегетативні і репродуктивні), здатні тривалий час зберігати життєдіяльність *меристеми*. Для структури П. характерне чергування *меживузлів* і *вузлів* вздовж його осі. П. можуть бути видовженими з добре виявленими вузлами і меживузлями або вкороченими — без виявлених меживузлів, з листками, зібраними у вигляді розетки тощо. Зовн. різноманітність П. залежить також від розташування листків, способів їх прикріплення, розвитку (чи його відсутності) пазушних бруньок у бокові П., рівня, на якому відбувається *галуження*. Ріст П. у довжину здійснюється у більшості дводольних переважно верхівкою, у багатьох однодольних і деяких дводольних — основами меживузлів (*інтеркалярний ріст*). Завдяки діяльності *камбію* стеблова частина П. потовщується. У багатьох рослин утворюються як надземні (колючки, вусики, кладодії), так і підземні (бульби, цибулини, кореневища) видозміни пагона. *О. В. Брайон.*

ПА́ГОДА (португ. pagoda, від кит. бао-та — башта скарбів; першоджерело: санскрит. бхагават — священний) — баштоподібна культова буддійська меморіальна споруда в країнах Далекого Сходу. Призначається для зберігання буддійських реліквій, означає «святі» місця. П. як тип споруди було створено у Китаї в період поширення *буддизму*. В плані П. звичайно мають квадратну, багатокутну або круглу форму, відзначаються чіткимм ритмом ярусного членування, строгістю пропорцій і спрямованістю архітектурних ліній вгору. Будуються з дерева, цегли, каменю і металу. Серед найдавніших П., що збереглися до наших днів,— П. Сун-Юе-си в провінції Хенань у Китаї (523), П. храму Хоріудзі поблизу м. Нари в Японії (8 ст.). Іл. див. також на окремих аркушах до ст. *Індія*, *Індонезія*, т. 4, с. 448—449; до ст. *Китай*, т. 5, с. 173 та на окремому аркуші, т. 5, с. 448—449.

ПА́ГОН (від грец. πάγος — лід і ὄν — суще) — сукупність організмів, що перебувають, звичайно у стані *анабіозу*, в товщі льоду. Т-ра льоду поблизу межі з водою не буває нижчою за —1° С, що зумовлює збереження життєздатності організмів. У складі П. серед. широт Пн. півкулі зустрічаються бл. 150 видів організмів (водорості, найпростіші, коловертки, молюски, ракоподібні, личинки комах тощо). П. вперше описав С. О. *Зернов* (1928). Див. також *Психрофільні мікроорганізми*.

ПА́ГО-ПА́ГО — місто, адм. ц. Східного Самоа (володіння США). Розташоване на о. Тутуїла в пд.-зх. частині Тихого ок. Мор. порт. Близько 2,5 тис. ж. Рибоконсервна пром-сть. Вивіз копри і рибних консервів. Військ. мор. база США.

ПАГУО́ШСЬКІ КОНФЕРЕ́НЦІЇ — міжнародні зустрічі вчених, які виступають на захист миру, проти загрози виникнення світової термоядерної війни, за роззброєння, міжнародну безпеку і наукове співробітництво. Ініціаторами скликання П. к. виступили відомі вчені А. *Ейнштейн*, Ф. *Жоліо-Кюрі*, Б. *Рассел* та ін., які в липні 1955 звернулися до вчених світу із закликом заборонити використання атомної енергії в воєнних цілях («Маніфест Ейнштейна—Рассела»). При активній підтримці громад. діяча і промисловця США С. *Ітона* 7—10.VII 1957 в м. Пагуоші (Канада) відбулася 1-а П. к. Скликаються П. к. періодично (1—2 рази на рік) Радою (до 1975 — Постійним к-том) в складі 25 членів (у т. ч. 3 — від СРСР) Пагуошського руху вчених, яка перебуває в Лондоні. Рада підтримує контакти з *ЮНЕСКО* та ін. установами ООН. У роботі П. к. беруть участь представники нац. пагуошських груп, а також окремі вчені. У 1981 відбулася чергова, 31-а П. к. в м. Банфі (Канада). На П. к. обговорюються найважливіші питання, які виникають в результаті прогресу науки і пов'язані із збереженням миру та відверненням нової світової війни. Рекомендації П. к. направляються главам урядів та генеральному секретареві ООН. Активними учасниками П. к. є рад. вчені, які рішуче виступають на захист миру, за розрядку й припинення гонки озброєнь. Учасники пагуошського руху видають бюлетень «Пагуошські новини».

Л Б. Кокарєв.

ПА́ДАЛКА Іван Іванович [15 (27).X 1894, с. Жорнокльови, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл.— 10.VIII 1938] — укр. рад. живописець і графік. В 1910—12 навчався в Худож.-промисловій школі ім. М. Гоголя в Миргороді, 1913—17 — в Київ. худож. уч-щі в І. *Селезньова*, 1917— 20 — в Держ. укр. АМ у М. *Бойчука*. Член *АРМУ*. В 1920—21 викладав у Миргородському керамічному технікумі ім. М. Гоголя, 1921—25 — Межигірському худож.-керамічному технікумі, 1925—34 — Харків. худож. ін-ті, 1934—36 — в Київ. худож. інституті. Твори: розписи в т. з. Луцьких казармах у Києві (в співавт., 1919), фреска «Відпочинок» у Червонозаводському театрі в Харкові (1933—35), картони тематичних килимів «В. І. Ленін», «Яблуня» (обидва — 1936); картини — «Атака Червоної кінноти», «Фотограф на селі», «Молочниці» (всі — 1927), «Збирання яблук»; графічні — «Яблучко» (1926), «Полільниці» (1928), серія «Дніпрельстан», цикл малюнків до «Слова о полку Ігоревім» (1928), іл. до книги К. Тетмайєра

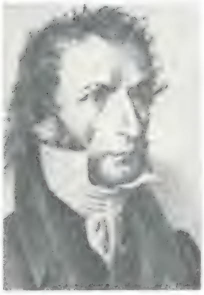

Н. Паганіні.

І. І. Падалка.

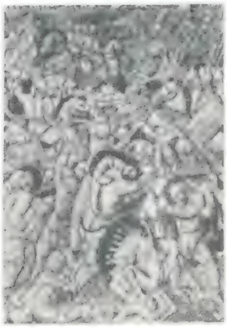

І. І. Падалка. Ілюстрація до «Слова о полку Ігоревім». Акварель. 1928. ДМУОМ у Києві.

«Легенда Татр» (1928); обкладинки до творів І. Франка, Т. Шевченка, І. Котляревського та ін., декоративні тарілки, плакати, лубки: «Жінки, йдіть у ради, комнезами, кооперацію!», «Хто не член кооперативу — той ворог нового життя!» (обидва — 1930) та ін. Картини П. зберігаються в ДМУОМ.

Л. В. Владич.

ПА́ДАЛКА Лев Васильович (1859, с. Чорнухи, тепер смт Чорнухинського р-ну Полтав. обл.— 1922) — укр. історик бурж.-ліберального напряму, статистик. Н. в сім'ї священика. Після закінчення 1884 істор.-філологічного ф-ту Київ. ун-ту працював у Полтав. і Херсон. земствах, Харків. міській і Полтав. губернських управах, співробітничав у Полтав. вченій архівній комісії. Автор праць: «Минуле Полтавської території і її заселення» (1914), «Карта козацьких полків на Полтавській території» (1914), «До питання про існування Запорізької Січі в перші часи Запорізького козацтва» («Киевская старина», 1894, № 5—6) та ін.

Т. Падура.

ПА́ДАЛКА Федот Романович (1850—1914) — майстер керамічної скульптури. Жив і працював у с. Межиріччі (тепер Лебедин. р-ну Сум. обл.). Керував навч. майстернею, заснованою Варварою Капніст. Твори П.— фігурний посуд, куманці, вкриті зеленою та синьою поливами, глеки й підвазонники, прикрашені рядками смужок,— експонувалися на виставках кін. 19 — поч. 20 ст. На Кустарній виставці в Харкові 1887 П. було нагороджено срібною медаллю. Твори П. зберігаються в музеях Харкова.

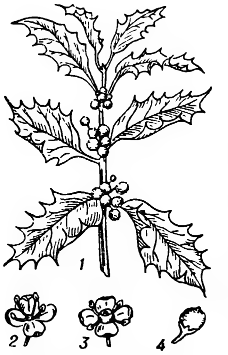

Падуб гостролистий: *1* — гілка з плодами; *2* — тичинкова квітка; *3* — маточкова квітка; *4* — плід.

ПАДА́НСЬКА РІВНИ́НА — рівнина на Пн. Італії, одна з найбільших у Пд. Європі. Розташована між Альпами, Апеннінами і Адріатичним м. Довж. бл. 500 км, шир. до 200 км. Поверхня плоска, поступово підвищується зі Сх. на Зх. до 100 м, у передгір'ях — до 500 м. Густа сітка річок (По, Адідже, Брента та ін. з їхніми притоками), зрошувальних та судноплавних каналів. П. р.— осн. пром. і с.-г. район Італії. На родючих алювіальних грунтах вирощують пшеницю, кукурудзу, рис; плантації винограду, сади. Гол. міста — Турін, Мілан, Болонья, Венеція.

ПА́ДЕВИЙ МЕД — мед, який виробляють бджоли з *паді* і *медяної роси*. Здебільшого П. м. буває в суміші з квітковим медом, але відрізняється деякими органолептич. ознаками і хім. складом. Він може бути темним (з листяних дерев) і світлим (з хвойних), більш в'язким, ніж квітковий мед, мати специфіч. присмак, деякі сорти довго не кристалізуються. П. м. містить менше глюкози і фруктози, але більше мінеральних солей, *декстринів*, білкових речовин, органіч. кислот. Він не шкідливий для людини, але токсичний (див. *Токсикоз*) для бджіл, особливо під час зимівлі, спричиняючи у них пронос, великий підмор і навіть загибель сімей, тому його не слід залишати у *вуликах* для перезимівлі бджіл. Домішку П. м. до квіткового визначають вапняною, спиртовою та ін. реакціями. Використовують П. м. у кондитерській та винобробній пром-сті. Див. також *Мед бджоляний*.

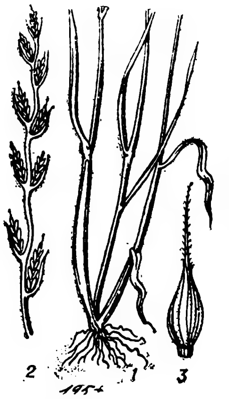

Пажитниця п'янка: *1* — нижня частина рослини; *2* — суцвіття; *3* — плід.

ПА-ДЕ-ДЕ́ (франц. pas de deux, букв.— танок удвох) — одна з основних музично-танцювальних форм у *балеті*. Складається з *адажіо* (парна лірична частина), *алегро* — двох варіацій (соло танцівниці і танцівника) й *коди* (спільна заключна частина).

ПА-ДЕ-КАЛЕ́, Дуврська протока — протока між материковою частиною Європи та о. Великобританія. Разом з прот. *Ла-Манш* сполучає Північне м. з Атлантичним ок. Найменша шир. 29 км, глиб. до 64 м. Має важливе трансп. значення. Гол. порти: Дувр (Великобританія), Кале, Булонь, Дюнкерк (Франція).

ПАДЕРЕ́ВСЬКИЙ (Paderewski) Ігнаций Ян (18.XI 1860, с. Курилівка, тепер Хмільницького р-ну Вінн. обл.— 29.VI 1941, Нью-Йорк) — польс. піаніст, композитор, бурж. політ. діяч. У 1878 закінчив Варшавський муз. ін-т по класу фортепіано (з 1879 — викладач, 1882—83 — професор, з 1909 — його директор). З 1885 гастролював у Європі та Америці, виступав, зокрема, в Петербурзі й Києві (1899). Автор фп. і симф. творів, романсів, опери «Манру» (пост. 1901; йшла у Києві і Львові). В 1919 — прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Польщі.

ПАДИША́Х (від давньоперс. паті — володар і перс. шах — цар) — титул монарха в деяких країнах Близького і Середнього Сходу. Вперше з'явився в Персії. В *Османській імперії* — титул султана. У 18 ст. та 1926—73 — титул правителя (короля) Афганістану.

ПАДІ́ЛЬЯ РУШ (Padilla Rush) Рігоберто (н. 5.IX 1929, селище Мінас-де-Оро, деп. Комаягуа) — діяч комуністичного руху Гондурасу. Брав участь у створенні перших марксистських гуртків, у масовому русі проти диктаторських режимів у країні. В 1954 — член комісії по організації І нац. конференції марксистів, на якій відновлено КП Гондурасу (КПГ). Член КПГ та її ЦК з 1954. В 1954—57 організовував страйки робітників бананових плантацій. В 1955—56 працював у нелегальній комуністичній пресі, був активним діячем Патріотичного к-ту захисту прав народу та Нац. фронту визволення. З 1958 — член Політ. комісії ЦК КПГ. В 1964—78 — член Секретаріату ЦК КПГ. З грудня 1978 — ген. секретар ЦК КПГ.

ПАДІ́ННЯ РІ́ЧКИ — різниця між висотою рівнів поверхні води у точках, одна з яких розташована біля витоку, друга — у гирлі, або на кінцях будь-якого відрізку річки. Для характеристики П. р. на окремих ділянках обчислюють падіння на 1 км русла. Для рівнинних річок воно дорівнює кільком сантиметрам, для гірських — кільком метрам на 1 км. Дані про П. р. мають велике значення для визначення її госп. використання.

ПАДЛЕ́ВСЬКИЙ (Padlewski) Зигмунт (1.I 1835, с. Мала Чернявка, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.— 15.V 1863, Плоцьк, тепер ПНР) — польс. революціонер-демократ, один з керівників *польського повстання 1863—64*. Офіцер рос. армії. У 1861 закінчив Арт. академію в Петербурзі. Зазнав впливу рос. революціонерів-демократів. З 1861 керував революц. орг-цією «Польська молодь» у Парижі. В 1862 ввійшов до Центр. нац. комітету (ЦНК) у Варшаві, який очолив підготовку до повстання і розробив його план. Як представник ЦНК вів переговори з О. І. *Герценом* у Лондоні (вересень 1862) і з керівниками «*Землі і волі*» в Петербурзі (листопад 1862) про спільну боротьбу проти рос. царизму. В ході повстання керував загоном у тодішній Плоцькій губ. 22.IV взятий у полон і пізніше страчений за вироком царського суду.

ПА́ДУБ (Ilex) — рід рослин родини падубових. Невеликі дерева або кущі, переважно вічнозелені. Листки шкірясті, прості, чергові, виїмчастозубчасті, часто з колючими зубцями, іноді цілокраї. Квітки здебільшого одностатеві, з колесовидним віночком, зібрані в зонтиковидні щитки, рідко одиночні. Плід — м'ясиста червона, чорна, рідше — жовта кістянка.

Понад 400 видів, пошир. переважно в тропіч. Пд. Америці та тропіч. і субтропіч. Азії. В СРСР — 6 дикорослих видів, що ростуть на Кавказі і на Далекому Сході; інтродуковано 9 видів, зокрема в УРСР у садах і парках культивують 1 вид — П. гостролистий (I. aquifolium), який дико росте в Пд. і Зх. Європі, Малій Азії та Закавказзі. Деревина П. тверда і важка, використовується для токарних виробів.

ПА́ДУГА — частина сценічної декорації. Складається зі смуги полотна або ін. тканини, підвішеної на штанзі до верх. частини сцени для покриття верх. прогонів над декораціями, висячих декорацій та ін. Першу П., яка є частиною порталу сцени і постійних куліс, іноді наз. «арлекіном», або «підзором».

ПАДУ́РА Тимко (Падурра Томаш; 21.XII 1801, містечко Іллінці, тепер смт Вінн. обл.— 20.IX 1871, с. Козятин, тепер Козятинського району Вінн. обл., похований у с. Махнівці, тепер с. Комсомольське Козятинського р-ну) — укр. і польс. поет. Закінчив Кременецький ліцей (1825). Літ. діяльність почав 1823. Укр. твори писав лат. літерами. Підтримував зв'язки з декабристами, на пропозицію С. Муравйова і М. Бестужева-Рюміна написав 1825 «бойову пісню» укр. мовою «Рухавка (Пісня козацька)», в якій закликав до боротьби з царизмом. Революц. і соціальні мотиви звучать у віршах П. польс. мовою «Шапка» (1826) і «Місто» (1834). Укр. поезії П. споріднені з нар. творчістю. Проте в деяких творах П. довільно використовував істор. матеріал, ідеалізуючи взаємини між укр. народом і польс. шляхтою в минулому. Окремі вірші П. поширювались з його власними мелодіями, деякі — з музикою торбаніста Г. *Відорта*, К. *Ліпінського*.

Тв.: Pienia. Lwów, 1842; Ukrainky z nutoju. Warszawa, 1844; Співанки українця. Львів, 1878; [Вірші]. В кн.:

Українською музою натхненні. К., 1971. *Р. Я. Пилипчук.*

ПА́ДУЯ — місто на Пн. Сх. Італії, в обл. Венеція, адм. ц. провінції Падуя. Вузол з-ць і автошляхів. Судноплавним каналом сполучена з Адріатичним м. 240 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (електротех., верстато-, приладо- і моторобудування). Виробн. велосипедів, штучних волокон. Підприємства швейної, взут., деревообр., паперової, поліграф. і харч. пром-сті. Ун-т (з 1222). Щорічні міжнар. ярмарки. Музеї: міський, Сант-Антоніо, Боттаччін. Численні архіт. пам'ятки 13—14 ст. Перші згадки про П. належать до 4 ст. до н. е.

ПАДЬ — солодка клейка густа рідина, виділювана *листоблішками, попелицями, червецями* та ін. комахами. Найчастіше трапляється на листках дерев, кущів і трав'янистих рослин, іноді падає на землю (звідси й назва). Бджоли збирають П. і переробляють її на *падевий мед*. Див. також *Медяна роса.*

ПАЄВСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. художник кінця 17 ст. Найвідоміший твір — «Портрет дружини новгород-сіверського сотника Євдокії Жоравко з трьома дітьми» (1697). Вважають, що пензлю П. належить портрет новгород-сіверського архімандрита Михайла Лежайського (1696). Твори П. зберігалися в Черніг. історичному музеї, під час Великої Вітчизн. війни загинули.

ПАЖ (франц. page) — 1) В середньовічній Зх. Європі юнак дворянського походження, який проходив підготовку до лицарського звання як слуга при дворі великого феодала або короля. 2) В царській Росії — придворне звання (з 1711). З 2-ї пол. 18 ст.— також вихованець пажеського корпусу.

ПА́ЖИТНИЦЯ (Lolium) — рід трав'янистих одно-, рідше багаторічних рослин родини *злакових*. Суцвіття — дворядний колос, колоски багатоквіткові, стиснуті з боків, сидять поодиноко на виступах осі колоса. 20 видів, пошир. гол. чин. у помірному поясі Євразії і в Пн. Африці. В СРСР — 9 видів, з них в УРСР — 7, з яких 2 види — цінні кормові рослини (див. *Райграси*), інші — бур'яни. П. п'янка, дурійка, плевел (L. temulentum)—однорічний бур'ян, засмічує ярі зернові культури. Плід — зернівка, отруйна. Зернівки П. не обсипаються, потрапляють в урожай під час обмолочування. Зернівки П. уражуються грибом Stromatinia temulenta, який виробляє алкалоїд темулін. Домішки таких зернівок П. (до борошна або зернових відходів) спричинюють отруєння людей і тварин. Зустрічається у зволожених районах Лісостепу, Полісся, Донбасу. П. розсунута, або льонова (L. remotum), засмічує тільки посіви льону, зустрічається у пн. районах Полісся і Лісостепу. Заходи боротьби. Очищають насіння, лущать стерню, запроваджують ранню оранку на зяб, застосовують *гербіциди*.

І. В. Веселовський.

ПА́ЗАРДЖИ́К — місто в центр. частині Болгарії, адм. ц. Пазарджикського округу. Розташований на р. Мариці. Вузол автошляхів. 70 тис. ж. (1975). Підприємства металообр., електротех. (виробн. акумуляторів), деревообр., текст., плодоконсервної пром-сті. Виробн. гумового взуття. Нар. музей. Будинок-музей художника С. *Доспевського.* Засн. в кінці 15 ст.

ПАЗИРИ́КСЬКІ КУРГА́НИ — група давніх курганів в урочищі Пазирик на Пд. Сх. Чулишманського хребта (Сх. Алтай) на тер. Улаганського р-ну Горно-Алт. а. о. Археол. дослідження П. к. провадилися 1929 і 1947—49. Розкопано 5 великих курганів і 3 малі. Під курганами виявлено могильні ями, в яких були дерев'яні поховальні зруби. Завдяки утворенню під курганами багаторічної мерзлоти збереглися бальзамовані трупи похованих людей, а також коней. Знайдено численні побутові предмети, деякі з орнаментацією в «*звіриному стилі*», рештки дерев'яної колісниці, пишно прикрашені сідла. Крім речей, що свідчать про багату і своєрідну місцеву культуру, в П. к. вперше було знайдено давні передньоазіатські і китайські тканини та килими великої істор. і худож. цінності. В П. к. разом з чоловіками поховано й жінок, очевидно їхніх наложниць. П. к. датуються 5—4 ст. до н. е. або 3 ст. до н. е. Археол. матеріали, що висвітлюють культуру скотарських племен гірського Алтаю, мають світове значення. Зберігаються в *Ермітажі*.

Літ.: Руденко С. И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М.—Л., 1960.

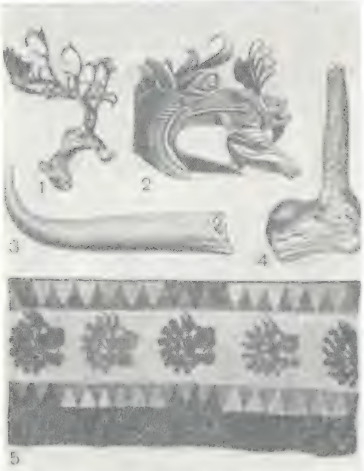

Знахідки з Пазирикських курганів: 1 — навершя у вигляді голови оленя, вирізьбленої з дерева, з шкіряними приставними рогами; 2 — деталь навершя — голова оленя в дзьобі грифа, вирізьблена з дерева; 3 — мотика з оленячого рогу; 4 — роговий молоток; 5 — аплікація на повстяному килимі.

ПАЗО́ВСЬКИЙ Арій Мойсейович [21.I (2.II) 1887, Перм — 6.I 1953, Москва] — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1940). Член КПРС з 1941. В 1904 закінчив Петерб. консерваторію. Був диригентом ряду оперних театрів, зокрема в Харкові, Одесі, Києві. В 1918 — диригент, 1936—43 — худож. керівник Ленінгр. театру опери та балету; 1923—24, 1925—28 — диригент, 1943—48 — худож. керівник і гол. диригент Великого театру СРСР. У 1934—35 очолював Київ. театр опери та балету, де поставив «Снігуроньку» Римського-Корсакова і «Кармен» Бізе. Серед вистав П.— «Іван Сусанін» Глинки (1939), «Чародійка» Чайковського (1941), «Омелян Пугачов» М. Коваля (1942). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943.

Тв.: Записки дирижера. М., 1968.

А. М. Пазовський.

ПАЗОЛІ́НІ (Pasolini) П'єр Паоло (5.III 1922, Болонья — 2.XI 1975, Рим) — італ. кінорежисер і письменник. Закінчив Болонський ун-т. Дебютував у 40-х рр. як поет і публіцист, співробітничав у комуністичній пресі. Автор зб. віршів «Прах Грамші» (1957, присвячена життю й боротьбі італ. трудящих), романи «Меткі хлопці» (1955), «Скажене життя» (1959; обидва — про нелюдські умови існування декласованої молоді рим. околиць) та ін. Створив фільми за власними сценаріями та за мотивами творів світової л-ри: «Злидар» (1961), «Мама Рома» (1962), «Євангеліє від Матвія» (1964), «Птахи і пташиська» (1966), «Цар Едіп» (1967), «Медея» (1969), «Декамерон» (1970), «Кентерберійські оповідання» (1972), «Квітка 1001-ї ночі» (1974) та ін. Творчість П., особливо останнього періоду, позначена рисами песимізму і натуралізму, спрямована проти бурж. світу з його псевдоцінностями. П. виступав і як учений-філолог і теоретик кіномистецтва. Трагічно загинув за нез'ясованих обставин.

Тв.: Укр. перекл.— В кн.: З італійської сучасної поезії. К., 1958.

В. Л. Скуратовський.

П. П. Пазоліні.

ПАЇЗІЄ́ЛЛО (Паезієлло; Paisiello, Paesiello) Джованні (9.V 1740, Таранто — 5.VI 1816, Неаполь) — італ. композитор, представник неаполітанської оперної школи. В 1755—59 вчився в консерваторії в Неаполі. В 1776—83 був придворним капельмейстером та інспектором італ. опери в Петербурзі. Тут написав і поставив ряд опер (у т. ч. «Служниця-господиня», 1781; «Севільський цирульник», 1782). У 1784 повернувся до Італії, жив у Неаполі. П.— майстер опери-буфа (понад 100), зокрема «Прекрасна мельничиха» (1788), «Ніна, або Божевільна від кохання» (1789). Написав також 12 симфоній, камерно-інструм., культові твори.

ПА́ЙЗА, плоскуха хлібна, японське просо (Echinochloa frumentacea) — однорічна трав'яниста рослина родини *злакових*. Коренева система мичкувата, добре розгалужена. Стебло пряме, заввишки до 2 м, облистяність добра. Листки широколінійні. Суцвіття — багатоколоскова волоть; колоски остисті й безості. Зернівки плівчасті, легко обсипаються. Як зернову й кормову рослину культивують у Китаї, Кореї, Індії, Японії, США та ін. країнах. В СРСР пошир. у культурі в Примор. й Хабаровському краях, на Україні вирощують на невеликих площах. Сіно, зеле-

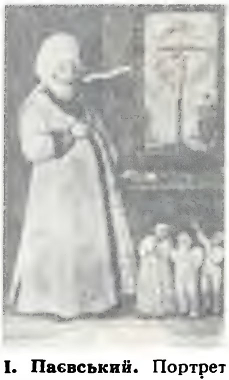

І. Паєвський. Портрет дружини новгород-сіверського сотника Євдокії Жоравко з трьома дітьми. 1697

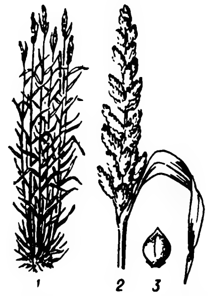

Пайза: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — суцвіття; *3* — плід.

на маса й зерно П. мають добрі кормові якості. 100 кг сіна містять 56 корм. од. і 8,1 кг перетравного протеїну. Врожайність зеленої маси 250—300 ц/га (на торфових грунтах — до 800 ц/га), зерна — 16—18 ц/га. *В. І. Мойсеєнко.*

ПАЙКЕ́НД — середньовічне місто на тер. Узб. РСР; тепер руїни за 35 км на Пд. Зх. від Бухари. Поселення на місці П. виникло в перші століття н. е. В 5—7 ст. П.— значний торг.-ремісничий центр. Найбільший його розквіт припадає на 9—10 ст. Місто з цитаделлю було укріплено сирцевими стінами з баштами. В 11 ст. П. занепав. На поч. 12 і в 14—15 ст. в місті частково поновлювалося життя. Археол. розкопками, що провадились 1914, 1939—40, 1954 і 1959, відкрито залишки жител, майстерень (переважно гончарних), культових та ін. споруд.

ПАЙРА́В (справж. прізв. та ім'я— Сулаймоні Атаджан; 15.IV 1899, Бухара — 9.VI 1933)— тадж. рад. поет. Почав писати в 20-і рр. Перша збірка віршів — «Квіти літератури» (1931). У віршах оспівував соціальні й культурні зміни в республіках Рад. Сходу («Перо моє», «Ударникові», «Вахшбуд»), писав про страждання колоніальних народів Азії («Два походи», «Свободу жінкам Сходу», «Гіндустан»). У поемах «Кривавий престол» (1931) і «Мінарет смерті» (1933) закликав до революц. боротьби за визволення народів Сходу.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Таджицька поезія. Антологія. К., 1962; Рос. перекл.— Избранное. [Сталинабад] 1957: Перо моё М. 1968

ПА́ЙСА — 1) Інд. мідна монета у 18—19 ст. 2) Розмінна монета Індії (дорівнює $^{1}/_{100}$ інд. *рупії*) і Пакистану (дорівнює $^{1}/_{100}$ пакист. рупії).

ПАЙСАНДУ́ — місто на Зх. Уругваю, адм. ц. департаменту Пайсанду. Автошляхом і з-цею сполучене з *Монтевідео.* Порт на р. Уругваї, доступний для мор. суден. 80 тис. ж. (1975). Розвинута м'ясна пром-сть (виробн. консервів, в'яленого м'яса). Судноверф. Борошномельні, взут., шкіряні й лісопильні підприємства. П. засн. 1772.

В. С. Пак

ПАК Вітольд Степанович [10 (22). VIII 1888, поблизу с. Козлова Руда, тепер м. Казлу-Руда Капсукського р-ну Лит. РСР—30.V 1965, Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, акад. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1937. Закінчив (1911) Томський технологічний ін-т, працював на підприємствах гірничої пром-сті Сх. Сибіру і Далекого Сходу, викладав у вузах Владивостока. З 1934 — зав. кафедрою Донецького гірничого (тепер політех.) ін-ту, одночасно (з 1951) працював в Ін-ті гірничої справи АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова). Осн. праці — з питань рудникового підйому, вентиляції і водовідливу. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПАК, паковий лід (англ. pack — пака, купа, маса) — багаторічний торосистий морський лід, який утворюється в полярних басейнах. На П. припадає від 60 до 90% площі льодового покриву Арктичного бас.; він має значну потужність (до 3—5 м). Внаслідок танення площа П. влітку зменшується майже на третину. Під впливом вітрів і течій П. в Арктичному бас. дрейфує і виноситься гол. чин. у Гренландське м. П. перешкоджає судноплавству. Див. також *Тороси.*

Пак Ден Ай.

ПАК ДЕН АЙ (н. 1907) — корейська політична і громадська діячка. З 30-х рр. вела революційну роботу. В 1935 і 1944 була ув'язнена япон. колоніальною владою. В 1945—46 — член ЦК Компартії Пн. Кореї, 1946—70 — член ЦК Трудової партії Кореї (ТПК). У 1946—65 — голова ЦК Союзу демократичних жінок Кореї. В 1948—72 — депутат Верховних нар. зборів (ВНЗ) КНДР. У 1948—71 — член Президії ВНЗ КНДР. У 1950—53 — секретар ЦК ТПК, 1953—61 — заст. голови ЦК ТПК, 1951—70 — член Політ. комітету ЦК ТПК. Була членом Всесвітньої Ради Миру (з 1950). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

ПАКЕ́Т БДЖІЛ (франц. paquet — згорток) — відводок бджіл, сформований у спец. фанерному ящику й перевезений на автомашині, поштою чи авіатранспортом у віддалені пасіки країни на медозбір і *бджолозапилення* с.-г. рослин. У пд. р-нах країни відводки одержують ранньою весною (в квітні — травні), забезпечують їх бджоломатками (див. *Бджола медоносна*) і пересилають у ящиках на пасіки пн. р-нів, що спеціалізуються на виробн. *меду бджоляного.* П. б. бувають двох типів — стільникові (рамкові) і безстільникові. В рамковий пакет вміщують 4—6 *стільників бджоляних,* що містять 3—4 кг запечатаного меду, 1,2—1,3 кг бджіл і плідну матку. У безстільниковий пакет вміщують 1,1—1,2 кг бджіл з маткою і годівницею з цукровим сиропом. П. б., що прибули на нове місце, пересаджують у *вулики,* дають корм і створюють умови для вирощування розплоду. Через 50 днів відводок стає повноцінною сім'єю, здатною використовувати *взяток.* *В. П. Поліщук.*

ПАКИСТА́Н, Ісламська Республіка Пакистан — держава в Пд. Азії. Омивається водами Аравійського м. В адм. відношенні поділяється на 4 провінції, федеральну територію Ісламабад і райони племен. Карту див. на окрем. арк. с. 128—129.

Державний лад. П.— республіка. За формою держ. устрою — федерація. Діючу конституцію прийнято 1973. Після політ. кризи 1977 законодавча і виконавча влада фактично належить Військ. раді, дію ряду статей конституції припинено. Глава д-ви — президент, він же є главою уряду, гол військ. адміністратором, обіймає ряд ін. урядових посад.

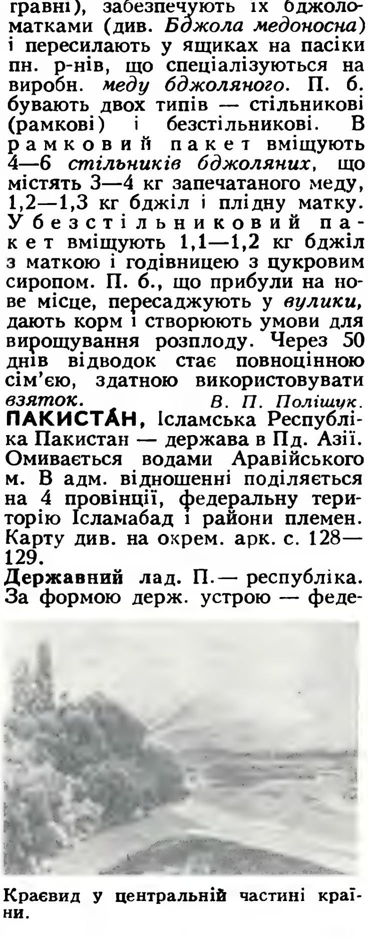

Краєвид у центральній частині країни.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги низькі. На більшій частині території — гори систем *Гіндукушу, Гімалаїв* та *Іранського нагір'я.* Найвища точка країни — г. Тірічмір, вис. 7690 м. На Сх.— рівнина Інду (частина *Індо-Гангської рівнини*), зайнята частково пустелями Тхал і Тар. Поклади нафти, газу, вугілля, заліз., марганцевої, свинцевої і цинкової руд, бокситів, сурми, сірки, кам. солі, гіпсу, магнезиту, вапняку та ін. Клімат тропічний, в окремих районах субтропічний, мусонний. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (січня) на рівнині від +12 до +16° (в горах до —20°), найтеплішого (липня) на Пд. Сх. до +35°, на узбережжі бл. +29°, на Зх.— від +20 до +25°. Пересічна річна сума опадів на рівнині 400—500 мм (у пустелях місцями до 50 мм), у горах понад 1000 мм. Найбільші ріки — *Інд* та його притоки Джелам, Чінаб, Раві, Сатледж. Влітку під час мусонних дощів, а також внаслідок танення льодовиків і снігів у горах бувають катастрофічні повені. На рівнині поширені сіроземні та сіро-коричневі, в долинах річок — алювіальні, в пустелях — піщані грунти та солончаки, у передгір'ях — коричневі та буроземні грунти. Переважає напівпустельна і пустельна рослинність, на узбережжі — місцями мангрові зарості. *В. С. Гаврилюк.*

Краєвид у Гімалаях.

Населення. П. населяють *панджабці, синдхи, пуштуни, белуджі,* брагуї, *кохістанці* та ін. Держ. мова — урду (офіц. мова — також англійська). Пересічна густота нас. — 96,8 чол. на 1 км^2 (1979, оцінка). Міське нас. становить 25% Найбільші міста: *Карачі, Лахор,* Лаялпур, *Гайдарабад, Мултан, Равалпінді, Пешавар.*

Історія. Тер. П. була заселена в епоху *палеоліту.* В 3-му тис. до н. е. тут з'явилися перші держ. утворення, що належали до Хараппської цивілізації (див. *Хараппа*). В серед. 2-го тис. до н. е. на тер. П. з'явилися племена т. з. *аріїв,* контакти яких з місц. населенням привели до формування індоарійських народів. У 7—6 ст. до н. е. ці народи утворили д-ви

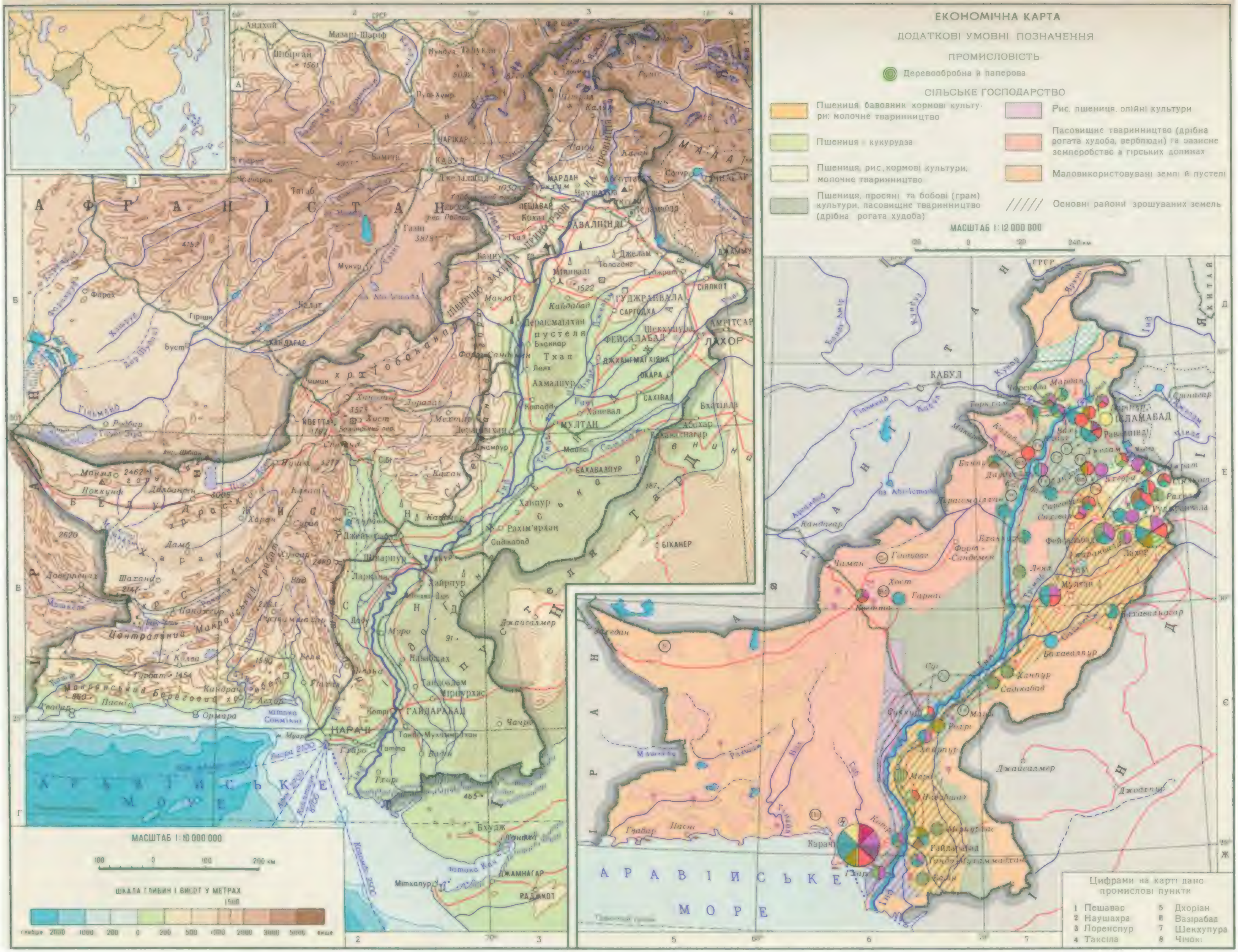
АФГАНІСТАН
КАБУЛ
Кандагар
Герат
Газні
Мазарі-Шаріф
Шібірган
Андхой
Кундуз
Талукан
Чарікар
Джелалабад
Пешавар
Мардан
Наушахра
Кохат
Равалпінді
Ісламабад
Джелам
Гуджрат
Сіялкот
Гуджранвала
Сарґодха
Фейсалабад
Лахор
Амритсар
Джхангмагхіяна
Окара
Сахівал
Мултан
Бахавалпур
Бахавалнагар
Дераісмаїлхан
Дерагазіхан
Кветта
Чаман
Сібі
Якобабад
Шікарпур
Суккур
Ларкана
Хайрпур
Навабшах
Гайдарабад
Карачі
Тхатта
Бадін
Мірпурхас
Тандо-Мухаммадхан
Джамнагар
Бхудж
Раджкот
Джайсалмер
Біканер
Бхатінда
Гвадар
Пасні
Ормара
Белуджистан
Пустеля Тхар
Інд
Сатледж
Ченаб
Рави
Джелам
Гільменд
Арабське море
Гіндукуш
Гімалаї
Каракорум
СРСР
Китай
Індія
Іран
Джамму
Срінагар

МАСШТАБ 1:10 000 000

100 0 100 200 км

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

глибше 2000 1000 200 0 200 500 1000 2000 3000 5000 вище

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

◎ Деревообробна й паперова

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- 🟧 Пшениця, бавовник, кормові культури; молочне тваринництво
- 🟩 Пшениця і кукурудза
- ☐ Пшениця, рис, кормові культури; молочне тваринництво
- ▨ Пшениця, просяні та бобові (грам) культури, пасовищне тваринництво (дрібна рогата худоба)
- 🟪 Рис, пшениця, олійні культури
- 🟥 Пасовищне тваринництво (дрібна рогата худоба, верблюди) та оазисне землеробство в гірських долинах
- 🟧 Маловикористовувані землі й пустелі
- ///// Основні райони зрошуваних земель

МАСШТАБ 1:12 000 000

120 0 120 240 км

Цифрами на карті дано промислові пункти

1	Пешавар	5	Дхоріан
2	Наушахра	6	Вазірабад
3	Лоренспур	7	Шеккупура
4	Таксіла	8	Чічокі

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

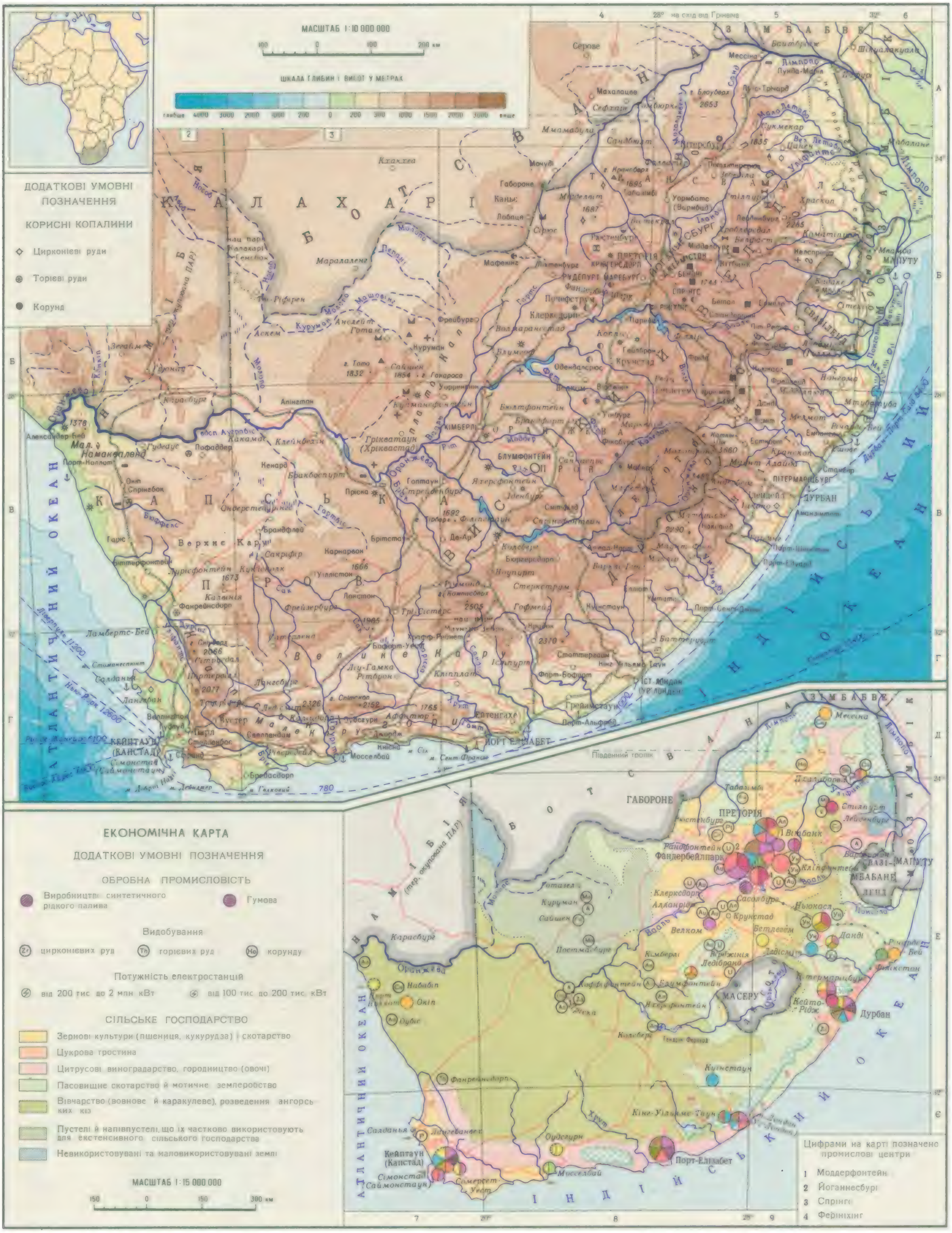
МАСШТАБ 1:10 000 000
100 0 100 200 км
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
глибше 4000 3000 2000 1000 200 0 200 500 1000 1500 2000 3000 вище
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
КОРИСНІ КОПАЛИНИ
◇ Цирконієві руди
⊛ Торієві руди
● Корунд
К А Л А Х А Р І
Б О Т С В А Н А
З І М Б А Б В Е
Н А М І Б І Я (тер. окупована ПАР)
ПРЕТОРІЯ
ЙОГАННЕСБУРГ
КІМБЕРЛІ
БЛУМФОНТЕЙН
ПІТЕРМАРЦБУРГ
ДУРБАН
МАПУТУ
СВАЗІЛЕНД
ЛЕСОТО
ІСТ-ЛОНДОН
ПОРТ-ЕЛІЗАБЕТ
КЕЙПТАУН (КАПСТАД)
Габороне
Оранжева
Лімпопо
Вааль
Великий Карру
Драконові гори
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
28° на схід від Гринвіча
Південний тропік
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
● Виробництво синтетичного рідкого палива
● Гумова
Видобування
Zr цирконієвих руд
Th торієвих руд
Ко корунду
Потужність електростанцій
⚡ від 200 тис. до 2 млн. кВт
⚡ від 100 тис. до 200 тис. кВт
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернові культури (пшениця, кукурудза) і скотарство
Цукрова тростина
Цитрусові, виноградарство, городництво (овочі)
Пасовищне скотарство й мотичне землеробство
Вівчарство (вовнове й каракулеве), розведення ангорських кіз
Пустелі й напівпустелі, що їх частково використовують для екстенсивного сільського господарства
Невикористовувані та маловикористовувані землі
МАСШТАБ 1:15 000 000
150 0 150 300 км
ГАБОРОНЕ
ПРЕТОРІЯ
МАСЕРУ
МБАБАНЕ
Дурбан
Порт-Елізабет
Кейптаун (Капстад)
Цифрами на карті позначено промислові центри
1 Моддерфонтейн
2 Йоганнесбург
3 Спрінгс
4 Феріхінг

Мадра, Гандхара, Саувіра та ін. З кін. 6 ст. до 5—4 ст. до н. е. землі в долині Інду входили до д-ви *Ахеменідів,* 327—325 до н. е. були завойовані *Александром Македонським,* 323 до н. е. ввійшли до імперії Маур'я. На поч. 2 ст. до н. е. на тер. П. виникло елліністичне, т. з. Греко-Індійське царство. В 1—4 ст. н. е. басейн Інду входив до *Кушанського царства,* після розпаду якого зх. райони сучас. П. увійшли до імперії *Сасанідів,* а східні — до імперії Гуптів. У 6—7 ст. на тер. П. утворилося кілька ранньофеод. д-в. Почав поширюватися *індуїзм,* складалася система *каст.* З поч. 8 ст. до 750 тер. П. перебувала під владою араб. *Халіфату.* На поч. 11 ст. в басейні Інду створилася дин. Газневідів, у кін. 12 ст.— дин. Гурідів, на поч. 13 ст. утворився *Делійський султанат.* У 13 — на поч. 14 ст. ця тер. зазнала навали монголів, у кін. 14 ст.— військ *Тімура.* З 16 до поч. 18 ст. тер. П. перебувала у складі д-ви *Великих Моголів.* У серед. 18 ст. тер. П. підкорив афг. правитель *Ахмад-шах Дуррані.* В 2-й пол. 18 ст. на тер. П. утворилося кілька феод. князівств *сикхів.* Протягом 19 ст. тер. П. захопили англ. колонізатори. Вона увійшла до складу англ. колонії Брит. Індія. Населення П. вело постійну нац.-визвольну боротьбу, яка часто набувала форми збройної боротьби (повстання в Сінді 1896—1908, пуштунських племен 1919—21, у Пешаварі 1930, в Белуджистані 1897—1900, 1915—16, 1925, 1927—28). Після 2-ї світової війни англ. колонізатори змушені були надати Брит. Індії незалежність. 15.VIII 1947 було створено *домініони* — Індію з населенням, яке сповідає переважно індуїзм, і П., більшість населення якого становлять мусульмани. Після утворення П. владу в країні захопили представники пануючих класів — поміщиків та *компрадорської буржуазії.* Створений ними уряд придушував робітн. і сел. рухи, обмежував демократичні права народу, захищав інтереси бурж.-поміщицьких кіл та іноз. (англ. і амер.) імперіалістів. У 1948 П. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Того самого року в П. виникла Комуністична партія П., діяльність якої 1954 було заборонено. З початку свого існування П. став ареною гострої боротьби між амер. та англ. імперіалістами за сфери екон. і політ. впливу в країні. З 1953 в П. значно посилився вплив США. В 1954 П. уклав з США угоду про «військову допомогу», яка давала США можливість впливати на внутр. і зовн. політику країни. В 1954 П. вступив до *СЕАТО,* 1955 — до Багдадського пакту (з 1959 — *СЕНТО*). Згідно з прийнятою 1956 конституцією П. проголошено Ісламською Республікою Пакистан. У 1958—68 уряд Аюб Хана, який прийшов до влади в результаті військ. перевороту, здійснив ряд заходів з метою екон. розвитку країни, нормалізації відносин з СРСР та ін. соціалістичними країнами, обмежив участь П. в діяльності військ. блоків. У 1965 між П. та Індією виник воєн. конфлікт. Велику роль у нормалізації відносин між ними відіграла проведена за ініціативою СРСР *Ташкентська зустріч 1966.*

В кін. 1968 — на поч. 1969 в П. розгорнувся широкий рух за демократизацію держ. ладу і проведення соціально-екон. реформ, зокрема за надання автономії Сх. П. (тепер д-ва *Бангладеш*). В 1969 до влади в П. прийшов військ. уряд на чолі з ген. Ях'я Ханом. У грудні 1970 відбулися перші заг. вибори, на яких перемогу здобули партії, що виступали з програмою демократичних перетворень: у Сх. П.— Нар. ліга, в Зх. П.— Пакистанська нар. партія. Нар. ліга вимагала передати владу обраному парламентові й закріпити в конституції широку автономію Сх. П. Відмова правлячих верств П. прийняти ці вимоги призвела до гострої політ. кризи в країні. На тер. Сх. П. 1971 утворилася д-ва Бангладеш. До влади в П. прийшов уряд Пакист. нар. партії на чолі з З. А. Бхутто. В країні було здійснено ряд соціально-екон. перетворень. У 1973 прийнято нову конституцію, яка проголошувала П. федеративною республікою з президентською формою правління. В 1972 П. вийшов із *Співдружності,* очолюваної Великобританією, і з СЕАТО, 1974 визнав Бангладеш, 1976 встановив дипломатичні відносини з Індією. В 1977 в П. до влади прийшов військ. уряд. Новий режим припинив дію окремих статей конституції 1973, розпустив парламент, заборонив діяльність політ. партій і прогресивних орг-цій, посилив мілітаризацію П. Цей курс нового режиму викликав у країні стан політ. і фінанс.-екон. кризи. Широкі кола пакист. громадськості рішуче засуджують зневажання військ. режимом громадян. прав і свобод, його внутр. і зовн. політику. Намагаючись збити хвилю протесту проти своєї антинар. політики, військ. режим проголосив осн. завданням д-ви створення «ісламського суспільства». В 1979 П. вийшов з СЕНТО, 1979 вступив до *неприєднання руху.* Разом з тим військ. адміністрація під тиском США і КНР надала свою територію як плацдарм для агресивних дій афг. контрреволюціонерів проти Демократичної Республіки Афганістан. З 1947 П.— член ООН. *І. Г. Майдан.*

ГЕС на ріці Інд.

Нафтопереробний завод у місті Карачі.

Політичні партії, профспілки. Пакистанська народна партія, засн. 1967. Виражає інтереси дрібної і серед. буржуазії. Пакистанська соціалістична партія, засн. 1972. Всепакистанська мусульманська ліга, засн. 1969. Джамаат-і-Іслам, засн. 1941. Права партія. Техрік-і-Істікляль, засн. 1969. Правоцентристська бурж. партія. Пакистанська мусульманська ліга, засн. 1906. Виражає інтереси великої буржуазії і поміщиків. Національно-демократична партія, засн. 1975. Комуністична партія Пакистану, засн. 1948. Діє з 1954 нелегально. Всепакистанська конфедерація праці, заснована 1948. Пакистанська національна федерація профспілок, засн. 1963. Всепакистанська рада профспілок, засн. 1967. Пакистанська федерація профспілок, засн. 1970. Входить до ВФП. Пакистанська національна робітнича федерація профспілок, засн. 1968. З 1979 діяльність політ. партій заборонено.

Господарство. П.— економічно слаборозвинута аграрна країна з багатоукладним г-вом. За роки незалежності проведено ряд заходів щодо пристосування залишеного у спадщину колоніального г-ва до потреб капіталістичного розвитку. Провідна роль в економіці належить приватному сектору, частка якого в пром. виробн. становить бл. 80%. 22 монополістичні групи контролюють 70% банківського і пром. капіталу (1980). З кінця 70-х рр. відбувається процес послаблення держ. сектора. Денаціоналізовано борошномельні, рисо- і бавовноочисні підприємства; в базові галузі держ. сектора пром-сті (металургію, важке машинобудування, нафтохімію та ін.) допущено приватні капіталовкладення. Заохочується приток іноз. капіталу. Значне зростання воєн. витрат країни (1980 — понад 50% бюджету) призвело до ще більшого погіршення становища трудящих. У країні налічується понад 4 млн. безробітних (1980).

Сільське господарство, в якому зайнято бл. 60% економічно активного населення і виробляється майже 30% валового внутр. продукту (1980), не задовольняє потреб країни в продовольстві. В обробітку — бл. 20 млн. га землі, більша частина якої зосереджена в руках поміщиків. В окремих районах зберігся натурально-патріархальний лад. Переважає землеробство. На зрошува-

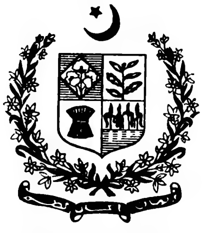

Герб Пакистану.

ПАКИСТАН

Площа—803,1 тис. км²

Населення—80,2 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця—м. Ісламабад

них землях вирощують (млн. т, 1979/80): пшеницю — 10,1, рис — 3,2, кукурудзу, ячмінь, просяні; з технічних — цукр. тростину — 27,2, бавовник — 0,7, олійні культури, тютюн. Поголів'я (млн., 1978): великої рогатої худоби — 14,9, овець — 22,3. Рибальство.

Промисловість. У 1979/80 у пром-сті створено 15,0% валового внутр. продукту Видобувають (тис. т, 1979/80): нафту — 487, вугілля — 1504, хроміти — 4, кам. сіль — 495, природний газ — 7531 млн. м³. Серед галузей обробної пром-сті найрозвинутіші текст. (гол. чин. бавовняна, а також вовняна, шовкова, трикотажна) та харчосмакова (цукр., борошномельна, олійницька, плодоконсервна, тютюнова та ін.). Машинобудування представлене окремими підприємствами по виробн. автомобілів, тракторів, суден, локомотивів, вагонів, верстатів, моторів, велосипедів, інструментів, с.-г. машин та реманенту, електротех. виробів, комплексного устаткування для цукр., цем. та ін. галузей пром-сті. Певного розвитку набула хім. (гол. чин. виробн. мінеральних добрив), хім.-фарм., цем. і склоробна пром-сть. Значне ремісниче виробн. тканин, виготовлення металовиробів, худож. виробів, вишивок, килимів, кераміки, шкір. Більша частина електроенергії виробляється на ГЕС, поблизу Карачі працює перша АЕС.

Мечеть Везір-хана в місті Лахорі. 1634.

Кустарне виробництво сукна на півночі країни.

Гол. пром. центри: Карачі, Фейсалабад, Лахор, Равалпінді, Гайдарабад.

Транспорт. Переважає залізничний транспорт. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — 8,8, автошляхів — 57,5 (у т. ч. шосейних—33,4). Гол. мор. і міжнародний аеропорт — Карачі.

Зовнішня торгівля. З П. вивозять тканини, килими, бавовну, вироблені шкіри, рибу та ін.; довозять машини і устаткування, продовольство, хім. товари, паливо, чорні метали та вироби з них тощо. Гол. торг. партнери — Великобританія, Японія, Саудівська Аравія, США. Характерний постійний дефіцит платіжного балансу. Грош. одиниця — пакист. рупія. За курсом Держбанку СРСР 100 рупій = 7,25 крб. (листопад 1981). *В. О. Пуляркін.*

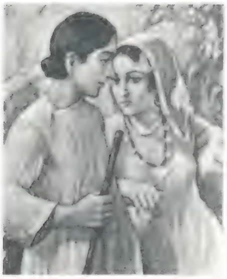

Пакистан. А. Бакш. Хір Ранджха. Мініатюра.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 39,2 тис. лікарняних ліжок (5,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 19,9 тис. лікарів (2,65 лікаря на 10 тис. ж.), 809 зубних лікарів, 1,3 тис. фармацевтів. Лікарів готують у 6 мед. коледжах.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1975/76 понад 80% нас. було неписьменним. Обов'язкового навчання немає. В серед. 70-х рр. поч. школу відвідувало менше 50% дітей відповідного віку. Строк навчання у поч. школі 5 років (приймаються діти з 5-річного віку), у середній — 5 (3 + 2). Поряд з держ. є приватні школи. З 1974 проголошено безплатне навчання в держ. школах. Для вступу до вузу необхідно, крім серед. школи, закінчити 2-річний проміжний коледж. У 1976/77 навч. р. в поч. школі було 5,6 млн. учнів, у серед. навч. закладах — понад 2,1 млн.; у вузах 1974/75 навч. р.— 114,9 тис. студентів. У країні 15 ун-тів: Пенджабський у Лахорі (засн. 1882), у Карачі (засн. 1951), Сіндський (засн. 1947 у Карачі, з 1951 — в Гайдарабаді), в Пешаварі (засн. 1950), в Ісламабаді (засн. 1965), Белуджистанський у Кветті (засн. 1970) та ін. Наук. установи: Академія наук П. (засн. 1953), Пакист. комісія по атомній енергії (засн. 1956), Нац. рада природничих наук (засн. 1961), Центр. ін-т ісламу (засн. 1960), усі — в Ісламабаді; Академія, Пакистан. рада наук.-тех. досліджень (засн. 1953) — в Карачі; Пакист. філос. конгрес, Н.-д. ін-т економіки (засн. 1955) — в Лахорі; Ін-т лісу (засн. 1947) і Рада з досліджень у галузі с. г.— в Пешаварі тощо. Б-ки: Національна, Центр. медична і Нац. асамблеї — в Ісламабаді, Пенджабська публічна (засн. 1884; 200 тис. тт., 18 тис. манускриптів) і університетська — в Лахорі, університетські в Карачі, Гайдарабаді тощо. Нац. музей П. у Карачі (засн. 1950), Археол. музей (засн. 1928) і Галерея сучас. мистецтва (засн. 1961) — у Равалпінді, музей у Лахорі (засн. 1864), музей у Пешаварі (засн. 1906). *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 у П. видавалося 1222 періодичні видання, в т. ч. 882 урду, понад 300 англ. мовами, заг. тиражем понад 4 млн. прим. 84 газети виходять щоденно, з них найбільші: урду мовою — «Джанг» («Війна», з 1937), «Машрик» («Схід», з 1963), «Імроз» («Сьогодні», з 1948), «Наваї вакт» («Новий час», з 1940); англ. мовою — «Пакистан таймс» («Пакистанський час», з 1947), «Доон» («Світанок», з 1942). Інформ. агентства: урядове — Ассошіейтед пресс оф Пакистан (засн. 1948); приватні — Пакистан пресс інтернейшенал (засн. 1952); Юнайтед пресс оф Пакистан (засн. 1948) та ін. Радіомовлення перебуває під контролем урядової служби Пакистан. радіомовна корпорація. Внутр. передачі ведуться 17 мовами, на закордон — 18 мовами. Телебачення — з 1964.

Література розвивається белуджською, гуджаратською, пенджабською, пушту, синдхі, урду та ін. мовами цього регіону, а також араб., перс. і англ. мовами на основі спільної фольклорно-літ. і культур. спадщини народів Індостанського п-ова та прилеглих регіонів (див. *Індія*, розд. Література). В 50— 60-х рр. зародилася писемна л-ра на мовах і діалектах малих етнічних груп (брагуї та ін.). Л-ри народів П. довгий час розвивалися в тісній взаємодії, що привело до зближення худож. образності і типологічної подібності, а поширена в цьому регіоні поряд з *індуїзмом* релігія *іслам* (яку сповідують мусульмани) сприяла впливу на літ. процес перс. і, меншою мірою, араб. традицій. Намагання багатьох письменників у 40-х рр. протиставити мусульм. літ. традицію «індуській» зустріло опір прогресив. письменників на чолі з Ахмадом Надімом *Касмі*. Осн. напрямами в л-рі П. є романтичний і реалістичний, хоча в 50—60-х рр. поширилися також модерністські тенденції, а з серед. 60-х рр. помітний вплив маоїстських і реліг.-шовіністичних ідей. Значне місце в л-рі країни займають переклади західноєвроп., рос. і рад. класики. Л-ри П. розвинуті нерівномірно. Найбільших успіхів досягла л-ра урду мовою. Найвідоміші поети урду: Джош Маліхабаді, *Фаїз* Ахмад Фаїз, Ахмад Надім Касмі (виступає і як прозаїк), прозаїки-реалісти — Саадат Хасан Манто, Гулам Аббас, Мірза Адіб, Азіз Ахмад, Шаукат Сіддікі, Хадіджа Мастур, Хаджра Масрур та ін. Поширена «масова» л-ра урду мовою, зокрема детективні романи. З'явилася драма. Пенджабською мовою, розвивається переважно поезія — в традиційних і формалістичних напрямах. У 70-х рр. письменники, які писали тільки урду мовою), звернулися й до пенджабської (Фаїз Ахмад Фаїз). Помітні успіхи поезії пушту мовою (Саїд Рахан Захейлі, Самандар-хан Самандар, Амір Хамза Шінварі та ін.). Розвивається проза. Найвідоміші письменники-реалісти: Мастер Абдулкарім, Каландар Моманд, Валі Мухаммад-хан Туфан, романтик Сеїд Мір Махдішах Махді. Серед відомих прозаїків синдхі мовою — Гулам Хайдар Балуч, Джамалуддін Абру, поетів — Шейх Аяз, Харі Ділгір та ін. Публікується багатий синдхський фольклор. Белуджською мовою л-ра почала формуватися в 60—70-х рр. З патріотичними віршами виступають Гуль-хан Насір, Азад Джамалдіні, Мухаммад Хусейн Анка. Розвивається жанр оповідання (Бадбан Рікі, Абдулла Джан Джамалдіні, Гулам Мухаммад Шахвані). Гуджаратську літературу представляють прозаїки Адіб Куреші, Салік Папатіа, Мухаммад Адіб, поети Шама Порбандарі, Тауфік Хатір, Джафар Мансур.

Архітектура. На тер. П. збереглися: з 4—3 тис. до н. е.— залишки енеолітичних сел. поселень (Амрі, Рана-Гхундаї та ін.) з будинками з каменю й сирцевої цегли, в с-щі Кот-Діджі на Пд. від Хайрпура; з серед. 3 — серед. 2 тис. до н. е.— центри Хараппської культури — міста *Мохенджо-Даро* й *Хараппа*; від періоду розквіту *Кушанського царства* — залишки кам. культових споруд: *ступ*, чайтья, буддійських комплексів (Дхармараджіка і Джауліан у Таксілі та ін.). Після 11 ст., коли в басейні Інду утвердилися мусульм. феодали, вихідці з Бл. та Серед. Сходу, з'явилися нові типи споруд — мечеті, мінарети, мавзолеї, а також споруди оборонного значення в містах Мултані, Пешаварі, Лахорі. В культовій архітектурі П. 13—15 ст. помітний вплив фортечного буд-ва (мавзолей Рукні-Алам у Мултані 1320—24). Велике буд-во розгорнулося в 16—17 ст. за Великих Моголів. Міста оточували масивними стінами з баштами й брамами, зводили форти з палацами, урядовими й культовими будівлями (мечеті Бадшахі в Лахорі, 1674, Махабат Хана в Пешаварі, 1630). В період англ. колоніального панування (серед. 19 ст.— 1947) англ. архітектори споруджували будівлі у формах неокласицизму та неоготики. Після утворення П. (1947) розвиваються нові міста (Даудхейль, Новий Кхаур), будують столицю Ісламабад, адм., культові й громад. будівлі у формах сучас. архітектури (готель «Шехерезада» в Ісламабаді, 60-і рр. 20 ст., арх. Дж. Понті; Ін-т ядерних досліджень, буд-во розпочато 1961, арх. А. Кайум).

Образотворче мистецтво. На тер. П. під час археол. розкопок знайдено металеві прикраси, статуетки з глини часів енеоліту. З I ст. храми оздоблювали скульптурою й розписом. З 11 ст. поширилося різьблення на дереві, мозаїки з полив'яних плиток. У 16—17 ст. великого розвитку досягла могольська мініатюра. Серед сучас. живописців — А. Р. Чугтаї, А. Бакш, Ф. Рахаміні. Окремі митці працюють у традиціях модерністських течій (живописці Ш. Алі, Садекуайн, скульптор З. Агха). Декор.-ужиткове мистецтво представлене обробкою металу, гончарством, килимарством, вишивкою, різьбленням на кістці й дереві.

Музика, кіно. Нар. музика (пісенний фольклор, пісенно-танц. й інструм. форми) має локальні стилістичні й жанрові особливості. Муз. інструменти: струнні — ситар (щипковий), сарангі (смичковий); струнно-ударний, — рабаб; духові — бансорі (тип флейти), алгоза (подвійна флейта), шенхай (тип гобою); ударні (барабани)— табла, пакхавадж та ін.; джалатаранг — інструмент, що складається з чашечок, наповнених водою, інд. гармоніка. Профес. музика одноголоса, складніша за змістом, виразними засобами, багато орнаментована. Серед музикантів 13—16 ст.— Амір Хусров Дехлеві, Султан Хусейн Шаркі, Міані Тансаїн, Вашід алі Шах; 20 ст.— Діджекдралал, Раджаніканта, Назрул Іслам, Атулпрошад. Основоположник сучас. музики — співак і віртуоз на сарангі Умрао Бунду Хан. З 60-х рр. 20 ст. розвиваються нові форми і жанри (пісні, музика для кіно), які включають прийоми європ. музики (композитори Хуршід Анвар, Махді Захір, Сохайл Раана). Профес. музикантів готує муз. центр у Карачі. Працюють: Нац. рада в справах мистецтв (з 1971), Нац. ін-т фольклору, Нац. танц. ансамбль з групою нац. муз. інструментів (гастролював у СРСР 1974), культур. центр «Шалімар», який об'єднує радіо, телебачення, корпорацію нац. фільмів, фірму грамплатівок. Перший худож. фільм «Тері Яад» (реж. Д. Сардарі Лал) поставлено в 1948. Більшість кінофільмів П.— комерційні мелодрами. Серед фільмів, що відобразили важливі проблеми життя народу,— «Настане день» (1958, реж. А. Кардар), «Ніда», «Сіма» (обидва 1967, реж. Ш. Малик). Діють кіностудії в Лахорі й Карачі, які випускають фільми місц. мовами.

Літ.: Современный Пакистан: экономика, история, культура. М., 1976; Пакистан: проблемы политики и экономики. М., 1978; Компанцев И. М. Пакистан и Советский Союз. М., 1970; Каменев С. Н. Экономический рост Пакистана. М., 1977; Аристова Л. Б. Производственная инфраструктура Пакистана. М., 1978; Пакистан. Справочник. М., 1977; Фаиз Ахмад Фаиз. Многообразие и жизненная сила (О современной литературе и театре Пакистана). «Иностранная литература», 1964, № 4; Судаков К. П. Писатели Восточного Пакистана и Бангладеш. 1947—1975. Библиографический справочник. М., 1979; Энайетуллах А. Два десятилетия музыки в Пакистане. В кн.: Музыка народов Азии и Африки, в. 2. М., 1973.

ПАК ІН НО (літ. псевд.— Ноге; 1561, повіт Йончхон — 1642, там же) — кор. поет. Майстер поетичних жанрів каса (поем) та сіджо (тривіршів). Учасник визвольної Імджинської війни 1592—98 проти япон. загарбників. Автор патріотичних поем «Слово про мир» (1598), «Думи на кораблі» (1605), «Пісня про Йоннам» (1635). Залишивши з 1605 військ. службу, вів відлюдницьке життя, що знайшло вираження в кращих пейзажних поемах «Станси про глухий провулок» (бл. 1610—11) та «Пісня про містечко Ноге». 7 каса, 68 сіджо і вірші на ханмуні (кореїзованій формі кит. писемної мови) склали «Зібрання творів учителя з Ноге» (кн. 1—3, вид. 1800). У 1961 за ухвалою Всесвітньої Ради Миру відзначено 400-річчя з дня народження поета.

Тв.: Рос. перекл.— Пятицветные облака. Алма-Ата, 1962; [Вірші]. В кн.: Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи, Вьетнама, Японии. М., 1977; [Вірші]. В кн.: Бамбук в снегу. М., 1978. *Л. Р. Концевич.*

ПАКСЕ́ — місто на Пд. Лаосу, адм. ц. провінції Чампассак. Розташоване на р. Меконг при впадінні в неї р. Седон. Річковий порт, аеропорт. 45 тис. ж. (1973). Ф-ки по обробці цінних порід деревини та по переробці батату на борошно. Електростанція. Розвинуті ремесла. Пед. уч-ще. П.— важливий торг. центр країни.

ПАКТ (від лат. pactum — договір, угода) — 1) У міжнародному праві — одна з назв *договору міжнародного* (як правило, такого, який має велике політ. значення). 2) Переносно—угода політ. партій, профспілок або ін. орг-цій про спільні дії (напр., на виборах).

ПАКТ МИ́РУ — договір, пропозицію про укладення якого 5 великими державами — СРСР, США, КНР, Великобританією і Францією — висунула 1949 рад. делегація на сесії Генеральної Асамблеї ООН. СРСР пропонував ін. великим д-вам заявити про відмову від використання сили або загрози силою і закликав усі д-ви до розв'язання спорів мирними засобами. Проте рад. пропозиція зустріла протидію держав — членів НАТО і країн, що йшли у фарватері їх політ. курсу. На підтримку П. м. виступили *Всесвітня Рада Миру* (1951), Конгрес народів на захист миру (1952, Відень). Осн. положення П. м. стали складовою частиною *Програми миру.*

«ПА́КТА СУНТ СЕРВА́НДА» ПРИ́НЦИП (лат. pacta sunt servanda — договорів слід дотримуватися) — один з основних принципів *міжнародного права,* згідно з яким д-ви повинні виконувати добровільно взяті на себе за міжнар. договорами зобов'язання. Дотримання цього принципу має основоположне значення для зміцнення договірних зв'язків д-в, розвитку міжнар. співробітництва в різних галузях. «П. с. с.» п. закріплено в *Статуті ООН,* Віденській конвенції 1969 про право міжнар. договорів, Декларації про принципи міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*), *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975. Він є загальновизнаною нормою міжнар. права. Обов'язок дотримання міжнар. договорів не означає, що дію договору не можна припинити. Але міжнар. право не допускає в цьому сваволі й регулює порядок припинення дії міжнар. договорів і підстави їхньої недійсності. Недотримання «П. с. с.» п. розглядається як міжнар. *делікт.*

В. І. Євінтов.

ПА́КУЛЬ — село Чернігівського р-ну Черніг. обл. Розташований за 9 км від залізнич. станції Жидиничі. Виник у 2-й пол. 14 ст. На околиці П.— городище часів Київ. Русі. В П. була Троїцька дерев'яна церква (1710, не збереглася), збудована з тесаних соснових колод, хрещата в плані (на осях 21,5 × 17,5 м). П'ять верхів мали по два заломи. Висота церкви з хрестом — 31 м. Для ілюзійного збільшення внутр. висоти храму стіни в інтер'єрі на кожний метр висоти мали ухил всередину 5—6 см. Всі п'ять приміщень об'єднувалися за допомогою фігурних арок-вирізів (висотою 10 м). Одвірки, карнизи і парапети хорів були оздоблені різьбленням. Завдяки інженерно-конструктивному й арх.-мистецькому прийому висотне розкриття внутрішнього простору храму знайшло високохудожнє розв'язання, що не має аналогій у світовій архітектурі. Невідомий майстер втілив мистецькі ідеали, притаманні як черніг. школі, так і всій укр. архітектурі 17—18 ст.

Літ.: Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976.

Г. Н. Логвин.

ПАК ЧІ ВОН (псевд.— Йонам; 5.III 1737, Сеул — 10.XII 1805, там же) — кор. письменник, учений-енциклопедист. Представник прогресивної течії сірхак (реальні науки). Автор праць з природничих наук, економіки, філософії, історії, військ. мистецтва. Як стихійний матеріаліст підтримував геліоцентричну теорію. Висував проекти перебудови феод. системи землекористування («Трактат про землеробство», 1799); виступав за надання освіти народові

Пакистан. Бюст жерця (?) з Мохенджо-Даро. Стеатит. 3-є тисячоліття до н. е. Національний музей Пакистану. Карачі.

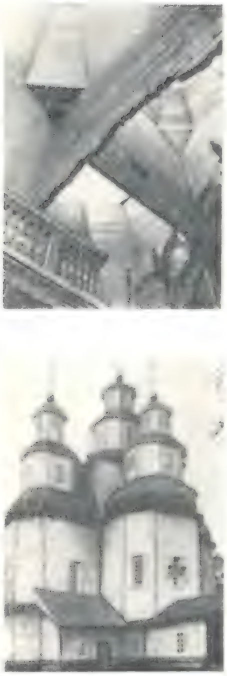

Пакуль. Троїцька церква. 1710. Інтер'єр церкви.

І. М. Палаташ. Лава-шафарня. Дерево, різьблення. 1977.

але як конфуціанець (див. *Конфуціанство*) здійснення цих ідей покладав на освіченого монарха. Літ. спадщина П. Ч. В. відіграла визначну роль у розвитку реалістичного напряму в кор. л-рі. Ранні сатиричні новели (зб. «Неофіційна історія павільйону Пангьонгак») відображали соціальні проблеми епохи. В багатотомному «Жехейському щоденнику» (кн. 1—26, бл. 1783), написаному в результаті поїздки 1780 до Китаю, вміщено сатиричну алегорію «Відсіч тигра» та утопічну «Розповідь про Хосена». Пейзажна й філос. лірика П. Ч. В. пройнята любов'ю до батьківщини і вірою в її щасливе майбутнє. В літ.-критичних статтях підкреслював сусп.-виховне значення літератури.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Пхеньян, 1955; [Вірші]. В кн.: Восточный альманах, в. 5. М., 1962; Отповедь тигра. В кн.: Классическая проза Дальнего Востока. М., 1975. *Літ.:* Тягай Г. Д. Пак Чи Вон. В кн.: Тягай Г. Д. Общественная мысль Кореи в эпоху позднего феодализма. М., 1971. *Л. Р. Концевич.*

ПАЛА́ВАН — острів в архіпелазі *Філіппінських островів* між Пд.-Китайським м. та морем Сулу. Пл. 11,8 тис. км². Рельєф переважно гористий, заввишки до 2084 м. Вздовж пн. та сх. узбережжя — коралові рифи. Рослинність тропічна; плантації рису, кокосової пальми, цукр. тростини. Гол. місто — Пуерто-Прінсеса.

ПАЛА́ДЕ (Palade) Джордж Еміль (н. 19. XI 1912, м. Ясси, Румунія) — амер. біохімік (за походженням румун). Закінчив ун-т у Бухаресті (1940). В 1946 емігрував до Нью-Йорка. Осн. праці — з електронно-мікроскопічного дослідження ультраструктур клітини. Першим описав *рибосоми* і *мітохондрії* (1953). Нобелівська премія, 1974 (разом з К. де Дювом і А. Клодом).

ПАЛА́ДІЙ (Palladium; від назви планети *Паллади*), Pd — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 46, ат. м. 106,4; належить до *платинових металів*. Природний П. складається з 6 стабільних ізотопів. Одержано радіоактивні ізотопи з масовими числами від 98 до 115, з них найбільш довгоживучий — ізотоп ^{107}Pd з періодом піврозпаду 7 10^6 р. П. відкрив 1803 англ. хімік У. Г. Волластон (1766—1828). Вміст П. у земній корі $1\cdot10^{-6}$ % за масою. Рідко буває у самородному вигляді. Відомо бл. 30 мінералів, до складу яких входить паладій. П.— сріблясто-білий м'який метал; густ. 12020 кг/м^3 (при т-рі 20° С), $t_{пл}$ 1554° С, $t_{кип}$ 2937 ± 30° С. Хімічно активніший, ніж ін. платинові метали. У звичайних умовах на повітрі не окислюється і не тьмяніє, при нагріванні на його поверхні утворюється щільна оксидна плівка. П. інтенсивно поглинає водень (до 900 об'ємів на 1 об'єм металу). При нагріванні взаємодіє з фтором, хлором, сіркою, селеном, фосфором, миш'яком і кремнієм.

З більшістю металів П. утворює сплави. Розчиняється в гарячих азотній і сірчаній к-тах, суміші концентрованої азотної і соляної к-т. Одержують разом з *платиною* гол. чин. із сульфідних мідно-нікелевих руд. Чистий П. застосовують у виробн. електр. контактів, для нанесення декоративних і захисних покриттів (див. *Паладіювання*) тощо. Сплави П. використовують як каталізатори, в електро- і радіотех. пром-сті, точному приладобудуванні, у виробн. жароміцних твердих *припоїв*, у зубопротезній техніці, ювелірній справі тощо.

ПАЛАДІЮВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *паладію*. Таке покриття (завтовшки переважно 1—5 мкм) створюють електролітичним осадженням (див. *Електроліз*) паладію з фосфатних, солянокислих, хлоридних або нітратних *електролітів*. Паладіюванням захищають від окислення електр. контакти і *друковані схеми*, ним користуються при виробн. металевих дзеркал з високою відбивною здатністю тощо.

ПАЛА́К (рр. н. і см. невід.) — скіфський цар у 2-й пол. 2 ст. до н. е. Син царя *Скілура*. Продовжував початий батьком наступ на грец. міста крим. узбережжя для здобуття торг. гаваней. Наприкінці 2 ст. до н. е. двічі у битвах під *Херсонесом* зазнавав поразки від військ *Діофанта* — полководця понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*. Скіфське царство в Криму змушене було визнати свою залежність від Мітрідата VI. Іл. т. 5, с. 509.

ПАЛАМА́Р (від грец. *παραμόνιμος* — надійний, вірний) — донедавна один із нижчих служителів православної церкви, який під час відправи супроводив священика і прислуговував йому.

ПАЛАМАРЕ́НКО Анатолій Нестерович (н. 12.VII 1939, смт Макарів Київ. обл.) — укр. рад. артист, читець, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1975. В 1961 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. У 1961—62 — актор Хмельницького обл. муз.-драм. театру. З 1962 — артист Київ. філармонії. В репертуарі — твори Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Остапа Вишні, О. Довженка, Григорія Тютюнника, Б. Олійника, П. Глазового, Ч. Айтматова та ін. письменників. Автор і виконавець композиції «Кобзарева дума» (1980). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Республіканська комсомольська премія ім. М. Островського, 1970.

ПАЛАМАРЧУ́К Леонід Сидорович (н. 9. VIII 1922, с. Мусіївка, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. мовознавець. Член КПРС з 1958. Закінчив Київ. пед. ін-т (1949). Доктор філологічних наук, професор. Заступник директора Ін-ту мовознавства АН УРСР (з 1978). Осн. праці присвячені питанням укр. лексикології та лексикографії («Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського», 1957, «Тлумачний словник української мови в колі слов'янських словників цього типу», 1973, тощо). Наук. керівник колективів та один із авторів видань: «Російсько-український словник» (т. 1—3, 1968), «Словник української мови» (т. 1—11, 1970—80) та ін. Держ. премія УРСР, 1971.

Тв.: Українська радянська лексикографія. К., 1978. *В. М. Русанівський.*

ПАЛАМАРЧУ́К Лука Хомич [н. 6 (19).IX 1906, с. Троща, тепер Липовецького р-ну Вінн. обл.] — держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1928. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Київ. ун-т (1949), Вищу парт. школу при ЦК КП(б)У (1950). З 1929 працював журналістом, зокрема 1943—52 — відповідальний ред. газ. «*Радянська Україна*». В 1941—42 — голова Радіокомітету при Раднаркомі УРСР. В 1952—54 — заст. міністра закордонних справ УРСР; 1954—65 — міністр закордонних справ УРСР, очолював делегації УРСР на сесіях Ген. Асамблеї ООН. В 1965—72 — повноважний посол СРСР у Марокко. З 1972 — на пенсії. На XIX, XXI, XXII з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 2—6-го скликань. Нагороджений 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ПАЛАМАРЧУ́К Максим Мартинович (н. 22.X 1916, с. Воробіївка Полонського р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. економіст та економіко-географ, акад. АН УРСР (1973), засл. діяч науки УРСР (1976). Член КПРС з 1945. Закінчив Київ. ун-т (1939). Учасник Великої Вітчизн. війни. Протягом 1946—62 працював у Львів. торг.-екон. ін-ті (1953—62 — зав. кафедрою). У 1965—67 — заст. директора Ін-ту геол. наук АН УРСР. У 1962—64 — зав. відділом, 1967—69 — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР. З 1970 — зав. відділом теор. проблем екон. географії Відділення географії АН УРСР, одночасно з 1975 — професор Київ. ун-ту). Наук. праці з економіки пром-сті, економіки районів, розміщення і тер. організації продуктивних сил, екон. географії УРСР, теорії нар.-госп., зокрема агропром. комплексоутворення, раціонального використання природних ресурсів. Автор підручника з екон. географії УРСР. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Премія ім. О. Г. Шліхтера АН УРСР, 1978.

ПАЛАМА́С (Παλαμᾶς) Костіс (13.I 1859, Патри — 27.II 1943, Афіни) — грец. письменник. Член Афінської АН (з 1926), з 1930 — її президент. Автор поетичних збірок «Пісні моєї батьківщини» (1886), «Очі моєї душі» (1892), «Ямби та анапести» (1897), «Непорушне життя» (1904), «Сатиричні етюди» (1912), «Сонети» (1919), поем «Дванадцять пісень цигана» (1907), «Царева сопілка» (1910), зб. «Оповідання» (1920), мемуарів «Мої роки та папери» (т. 1—2, 1933—40), літ.-критичних статей про творчість грец. письменників. Відстоював права народної розмовної мови (димотики) в літературі; очолював революційно-демократичний суспільно-літературний рух — димотикізм.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Передчуття. К., 1979; Рос. перекл.— Избранная поэзия. М., 1970. *Т. М. Чернишова*

ПАЛАМЕДЕ́Ї, анхіми — підряд птахів ряду *гусеподібних.*

ПАЛА́НА — селище міського типу, центр Коряц. авт. окр. Камчатської обл. РРФСР. Розташована на зх. узбережжі п-ова Камчатка, на правому березі р. Палани. Підприємства паливної та харч., у т. ч. рибної, пром-сті. Ф-ка художніх промислів. Філіал Петропавловськ-Камчатського краєзнавчого музею, окружна школа мистецтв.

ПАЛА́НГА́ — місто республіканського підпорядкування в Литовській РСР, розташоване на березі Балтійського моря, за 25 км від Клайпеди. Клімато-бальнео-грязьовий приморський курорт; оточений сосновим лісом, має дрібнопіщаний пляж. Лікувальні засоби — *кліматотерапія*; мінеральна хлоридно-сульфатна натрієво-кальцієва вода, що застосовується для ванн; торф'яна грязь; аерогеліотерапія; морські купання (з серед. червня до кінця серпня). Показання: захворювання серцево-судинної і нервової систем, органів дихання (нетуберкульозного характеру), розлади травного тракту.

ПАЛА́НКА — адм.-тер. одиниця (округ) у *Новій Січі* (1734—75). Виникнення П. було зумовлене збільшенням населення на Запоріжжі і ускладненням у зв'язку з цим функцій управління і суду. Напередодні ліквідації Нової Січі налічувалося 8 П. Найгустіше були залюднені північні П., де успішніше розвивалося землеробство, найменше — південні, де в г-ві переважали промисли. Населення П. за своїм соціальним станом поділялося на козаків і посполитих (селян). Кожна така соціальна група в межах *слободи* (селища) утворювала громаду з виборним отаманом. У середовищі як козаків, так і посполитих поглиблювалася майнова нерівність. На чолі П. стояв призначуваний *Кошем Запорізької Січі* полковник, що виконував військ.-адм. та суд. функції.

ПАЛАНТА́Й Іван Степанович [справж. прізв.— Ключников; 11 (23).IV 1886, с. Кокшамари, тепер Звениговського р-ну Мар. АРСР — 11.VII 1926, Москва] — марійський рад. композитор, хормейстер, фольклорист і педагог. Член Комуністичної партії з 1918. Вчився в муз. уч-щі в Казані, на регентських курсах Придворної співацької капели в Петрограді (1914—15). З 1919 жив у Краснококшайську (тепер Йошкар-Ола), де 1923 організував Зразковий нар. хор при пед. уч-щі, започаткував формування мар. хорового мистецтва. Працював переважно в хоровому жанрі: кантата «Марійському з'їздові Рад», хори «Гуслі», «Води течуть», «Радій» та ін. Уклав збірки: марійських нар. пісень (1923), «Піонерські пісні» (1926), «Вибрані пісні для хору а капела» (вид. 1938) та ін.

Літ.: Яшмолкина И. В. И. С. Ключников-Палантай. Йошкар-Ола, 1973.

ПАЛА́С (перс. пелас) — безворсовий двобічний килим ручної роботи. Виконується в техніці полотняного переплетення ниток із застосуванням 2 видів скріплення ниток *піткання* — з вертикальними щілинами на межах кольорових ділянок і без них. У П. застосовуються геометричний і рослинний малюнки.

ПАЛА́ТА ГРОМА́Д — *нижня палата* двопалатного парламенту Великобританії (635 членів, обираних нас. на 5 років) і Канади (282 деп., обирані нас. на 5 років).

ПАЛА́ТА ДЕПУТА́ТІВ — 1) Однопалатний парламент Лівану (99 деп., обираних нас. на 4 роки) і Люксембургу (59 деп., обираних нас. на 5 років). 2) *Нижня палата* двопалатного парламенту Бразілії, Італії, Мексіки та ряду ін. д-в. 3) Найвищий орган влади *Західного Берліна* (135 деп., обираних нас. на 4 роки).

ПАЛА́ТА ЛО́РДІВ — *верхня палата* двопалатного парламенту Великобританії. Складається з світських (спадкових і призначених короною) та духовних *перів* (понад 1100 чол.). Голова П. л.— лорд-канцлер.

ПАЛА́ТА НАЦІОНА́ЛЬНОСТЕЙ — одна з палат двопалатного найвищого органу держ. влади ЧССР — *Федеральних зборів.* Складається з 150 деп., що обираються нас. Чеської СР та Словацької СР роздільно — по 75 депутатів.

ПАЛА́ТА ПРЕДСТАВНИКІ́В — 1) Однопалатний парламент Кіпру, Марокко, Нової Зеландії та деяких ін. країн. 2) *Нижня палата* двопалатного парламенту Австралії, Бельгії, Нігерії, США, Японії та ряду ін. країн.

ПАЛА́ТА РА́ДНИКІВ — *верхня палата* двопалатного парламенту Японії. Складається з 252 деп., обираних нас. на 6 років (152 деп. обираються від 46 префектурних виборчих округів і 100 — від усієї країни). Склад П. р. обновлюється наполовину кожні 3 роки.

ПАЛАТАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. palatum — піднебіння), пом'якшення — м'який відтінок приголосних, що виникає внаслідок додаткового підняття середньої частини язика до твердого піднебіння (порівняй «сад» і «сядь»). Залежно від міри наближення язика до піднебіння приголосні можуть бути м'якими, пом'якшеними, напівпом'якшеними. В укр. мові найбільше здатні палаталізуватися передньоязикові **л, н, д, т, з, с,** найменше — задньоязикові **г, к, х** та губні **б, п, в, м, ф.** П. наз. і зміни **г, к, х** у **ж, ч, ш** та в **з, ц, с** (нога — ніжка, нозі), що виникли у спільнослов'ян. період.

П. Д. Тимошенко.

ПАЛАТА́Ш Іван Михайлович (н. 20.VIII 1934, с. Тарна-Маре, тепер на тер. Румунії) — укр. рад. художник декоративно-ужиткового мистецтва, засл. майстер нар. творчості (з 1977). В 1959 закінчив Ужгородське уч-ще декоративно-ужиткового мист., відділ худож. обробки дерева, навчався у В. *Свиди* і Ф. *Манайла.* З 1970 працює в Закарп. худож.-виробничих майстернях. Серед творів — вівчарські атрибути (1977), люльки (1975, 1976), декоративні палиці (1976, 1977) і скульптури («Козел», 1973; «Бик», 1974). Твори експонуються на республіканських виставках.

Палац дожів у Венеції. 14—15 ст.

ПАЛА́Ц (лат. palatium) — парадна споруда; спочатку — резиденція володарів або представників вищих верств суспільства, пізніше — будівлі органів держ. влади та споруди різного громад. призначення. За рабовласницької доби П. — складні комплекси з численними житл. й культовими приміщеннями, парадними залами; за середньовіччя — укріплені резиденції феодалів — *замки.* За доби *Відродження* в містах Італії поширився тип палацу-особняка — *палаццо.* В 16—18 ст. в країнах Європи і Сходу споруджували монументальні П. і палацово-паркові ансамблі з просторими внутр. подвір'ями, залами для зібрань живопису, унікальних предметів (*Ескоріал* поблизу Мадріда, 16 ст.; *Лувр* у Парижі, 16—18 ст.; Імператорський палац у Пекіні та ін.). Своєрідний тип П. створили давньорус. будівничі [князівські П. в Києві (Володимира та Ярослава, Новий Красний двір Всеволода на Берестові), Білгороді, Вишгороді, Чернігові, Переяславі, всі — 10—11 ст.; палацовий ансамбль у смт Боголюбові поблизу м. Владимира, 12 ст.]. У 18 — 19 ст. склалися унікальні палацові ансамблі з великими парками й декоративними спорудами в Петербурзі, Москві та на їхніх околицях (*Зимовий палац, Гатчина, Петродворець, Останкіно* та ін.), у Києві (*Маріїнський палац, Кловський палац*), *Батурині,* в Алупці (Алупкинський палац-музей), в Одесі (Воронцовський палац) та ін. (див. також *Садово-паркове мистецтво,* зокрема *«Софіївка», Качанівка, «Олександрія», Сокиринський парк, Хомутець* та ін.). В кін. 19 — 20 ст. термін «палац» не пов'язується з певним типом споруди. В рад. архітектурі з'явилися нові типи П.— *Кремлівський Палац з'їздів, Палац культури «Україна»* в Києві, *палаци і будинки піонерів та школярів,* Палаци одруження, *Палац спорту* та ін.

ПАЛА́Ц ДО́ЖІВ у Венеції — пам'ятка італ. архітектури. У поєднанні з собором і б-кою Сан-Марко та ін. будинками створює гол. архіт. ансамбль Венеції. Колишня резиденція *дожів,* з кін. 18 ст.— музей. Споруджено в 14—15 ст. у стилі венеціанської готики. Наприкінці 15—16 ст. частково перебудовано у стилі Ренесансу. В залах — панно і картини П. *Веронезе,* Я. *Тінторетто,* Дж. Б. *Тьєполо* та ін. венеціанських художників.

ПАЛА́Ц КУЛЬТУ́РИ «УКРАЇ́НА» в Києві. Збудовано 1965—70 (арх. Є. Маринченко, П. Жилицький та І. Вайнер). Багатофункціональна

А. Н. Паламаренко.

М. М. Паламарчук.

споруда з залом для глядачів на 3780 місць, де відбуваються з'їзди, урочисті збори, конференції, концертні й театр. вистави, демонструються кінофільми. В плані палац має форму трапеції (розміри — 50 × 80 × 90 м, вис. 28 м, об'єм 150 тис. м³). Сцена вміщує бл. 1500 чол. Зал для глядачів збудовано у формі амфітеатру з одним ярусом і балконом. Об'ємно-просторове рішення П. к. «У.» та його інтер'єри підпорядковано загальній ідеї вільного трактування простору. Цьому сприяє також світла оптимістична гама фарб, широке використання природних та нових будівельних матеріалів, світлові ефекти штучного освітлення. В оздобленні споруди застосовано білий і рожевий мармур, граніт, вапняк, склопрофіліт, алюміній, різні породи дерева, штучну шкіру. Палац обладнано новітнім устаткуванням штучного клімату, електроосвітлення і світлотехніки, акустики й радіофікації. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

В. Є. Ясієвич.

Паленке. «Храм написів». 7—8 ст.

ПАЛА́Ц СПО́РТУ — крита архітектурна споруда, призначена для проведення спортивних змагань, а також видовищних і громадських масових заходів. Більшість П. с. обладнано льодовим полем і трансформівними трибунами для глядачів. Форма багатопрогонних залів прямокутна, овальна або кругла, трибуни розраховано на 3—14 тис. глядачів. Найбільші сучасні П. с.— у Римі (Малий, 1957; Великий, 1960, обидва — за проектом арх. та інж. П. *Нерві*), у Токіо (1964, арх. К. *Танге*), у Москві (1959, арх. О. Власов та ін.), у Ленінграді («Ювілейний», 1967, арх. Г. Морозов, І. Сусликов та ін.), *Київський палац спорту* (1960, арх. М. Гречина, О. Заваров та ін.), у Львові («Трудові резерви», 1970, арх. С. Соколов), в Запоріжжі («Юність», 1972).

ПАЛА́ЦИ І БУДИ́НКИ ПІОНЕ́РІВ ТА ШКОЛЯРІ́В — в СРСР *позашкільні заклади* системи м-в освіти союзних республік. Організаційні й інструктивно-методичні центри проведення навч.-виховної роботи з учнями. Вперше відкриті 1923—24 в Москві. На Україні в 20-і рр. осн. типом позашкільної установи був дитячий клуб; перший Палац піонерів створено 1934 у Харкові. Діють респ., обл., міські та районні П. і б. п. та ш. Вони працюють під керівництвом відповідних органів нар. освіти, комітетів комсомолу й рад піонерської орг-ції. Гол. завдання П. і б. п. та ш.— подання всебічної допомоги заг.-осв. школі, піонерським і комсомольським орг-ціям у *комуністичному вихованні* школярів. Робота з дітьми проводиться в гуртках, секціях, клубах та ін. дитячих творчих колективах. П. і б. п. та ш. займаються підготовкою та вихованням піонерського і комсомольського активу. Серед найбільших в СРСР — Палац піонерів і школярів на Ленінських горах у Москві, *Київський палац піонерів і школярів* ім. М. Островського. У 1981 в УРСР працювало 806 П. і б. п. та ш. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (1977) «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» передбачено зростання мережі П. і б. п. та ш., поліпшення виховної роботи в них. *В. А. Якубовський.*

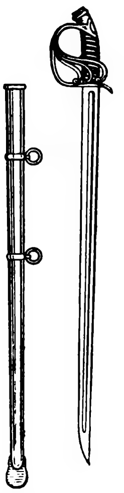

Палаш офіцерський (з піхвами). 19 ст.

ПАЛА́ЦЦО (італ. palazzo, від лат. palatium — палац) — міський палац-особняк в Італії; тип житла міської буржуазії та феодальної верхівки, створений за доби *Відродження*. Здебільшого П. були триповерхові. На першому поверсі розміщалися службові приміщення, на другому — парадні, на третьому — житлові кімнати. П. мали внутрішні двори, обнесені легкими аркадами. Фасади відзначалися строгістю й величністю форм. У ранніх П. зберігалися окремі риси середньовічного замку; в П. 16 ст. (арх. Браманте, Б. Перуцці, Мікеланджело) посилилася роль декору, споруда набула тісніших зв'язків з міськ. оточенням. Серед кращих П.— палаццо Медічі, Пітті, Строцці у Флоренції; делла Канчеллерія, Фарнезе в Римі. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

ПА́ЛАЦЬКИЙ (Palacký) Франтішек (14.VI 1798, Годславіце, Моравія — 26.V 1876, Прага) — чес. політ. діяч, історик, філософ. Н. в сім'ї вчителя. Один з авторів (разом з П. Й. *Шафариком*) програми (1818) відродження чес. нац. культури і науки. Засновник чес. культурно-осв. т-ва (1831; див. *Матиці*), засновник (1827) і редактор (до 1838) першого чес. наук. журналу «Часопис товариства патріотичного музею в Чехії», в якому друкувалися також праці з історії та культури укр. народу. Листувався з укр. діячами культури. Досліджував істор. джерела слов'ян. народів, у т. ч. українського, опублікував, зокрема, матеріали з історії чесько-укр. зв'язків у період середньовіччя. З 40-х рр.— один з авторів програми *австрославізму*, яка стала лозунгом чес. бурж.-ліберальних кіл під час *революції 1848—49 в Австрії*. В 1848 був головою Слов'ян. з'їзду у Празі. З кін. 40-х до поч. 60-х рр.— депутат австр. рейхсрату і чес. сейму. З кін. 60-х рр.— лідер старочехів — правого крила чес. буржуазії. В 1867 очолював чес. делегацію на Слов'ян. з'їзді в Москві. Автор праць з історії Чехії, основна з них — «Історія чеського народу в Чехії і Моравії з давніх часів до 1526». (т. 1—5, 1848—76). Цю працю використав у творі про полабських слов'ян М. І. *Гулак*. *Г. І. Марахов.*

ПАЛА́Ш (від угор. pallos) — холодна рубаюча і колюча зброя з прямим і довгим (бл. 85 см) однолезовим (на кінці двосічним) клинком, з 18 ст.— в металевих піхвах. З'явився у 16 ст., заступивши *меч*. В рос. армії з 18 ст.— на озброєнні кірасирських полків гвард. кавалерії (див. *Кірасири*); вийшов з ужитку в кін. 19 ст. В 1940 — 58 П. був частиною форменого спорядження курсантів рад. військово-морських училищ.

ПАЛЕА́РКТИКА, Палеоарктика (від *палео*... і грец. ἀρκτικός — північний) — відділ *Голарктичної біогеографічної області*. Розташована у Сх. півкулі. Деякі автори вважають П. самостійною біогеографічною областю.

ПАЛЕБІ́ЙНЕ УСТАТКУВА́ННЯ — устаткування ударної або вібраційної дії, яким занурюють у грунт *палі*. За допомогою П. у. деяких видів можна і витягувати палі з грунту. До П. у. належать пароповітряні (легкі або важкі, маса ударної частини відповідно 1,25—2 або 3,6 і 8 т), дизельні (легкі або важкі, 0,1—1,2 або понад 1,8 т) та ін. типу пальові *молоти*, *вібромолоти*, а також *віброзинурювачі*, якими палі занурюють у слабкі водонасичені та легкі грунти. П. у. звичайно закріплюють на *копрах*, на шасі вантажних автомобілів, на тракторах, стрілових підйомних кранах тощо. Застосовують його у гідротех., пром., цивільному, дорожньому та ін. будівництві.

ПАЛЕМБА́НГ — місто в Індонезії, адм. ц. провінції Пд. Суматра. Порт (гол. чин. нафтовий) на р. Мусі, доступний під час припливів для мор. суден. Залізнична станція, аеропорт. 583 тис. ж. (1971). Центр гол. нафтопром. району країни. Розвинуті нафтоперобка (у передмістях П.) та обробка каучуку (у т. ч. виробн. шин). Судноверф, з-д азотних добрив, підприємства буд. матеріалів, шкіряної, текст. і харч. пром-сті. Університет (з 1960).

ПАЛЕ́НКЕ — умовна назва руїн великого міста в шт. Ч'япа́с (Мексіка) — політичного і культурного центру індіанців *майя* в 3—8 ст. н. е. Руїни відомі з 18 ст. і не раз досліджувалися (зокрема, мекс. археологами 1949—68). Збереглися залишки палацу, квадратної в плані башти, «Храму Сонця», «Храму Хреста», «Храму написів» (в товщі його піраміди 1952 виявлено приміщення з барельєфами на стінах і саркофагом у центрі — ймовірно, гробниця правителя). Всі будівлі багато прикрашені рельєфами з стуку (суміш товченого мармуру з гіпсом). П. перестав існувати, можливо, в результаті нашестя племен з узбережжя Мексіканської затоки в 9 ст.

ПАЛЕО... (від грец. παλαιός — старовинний, давній) — частина складних слів, яка вказує на зв'язок понять, що їх виражають ці слова, з давниною (*палеогея*, *палеографія*, *палеотип*).

ПАЛЕОАЗІА́ТСЬКІ МО́ВИ, палеосибірські мови — умовний термін, під яким об'єднують невеликі мовні сім'ї (за ін. класифікаціями — групи) та генетично ізольовані мови *палеоазіатських народів*. Сучас. П. м. включають дві мовні сім'ї (чи групи) — чукотсько-камчатську (чукотська, коряцька, алюторська, керекська й ітельменська мови) та ескімосько-алеутську (ескімоська й алеутська), а також три мови, що стоять ізольовано,— кетську, юкагірську й нівхську. Неоднорідні генетично, П. м. мають відмінності й у *типології*. Для всіх П. м. характерна *аглютинація*, але в одних мовах вона суфіксальна, в інших — суфіксально-префіксальна, а в третіх — ще й інфіксальна. Деякі П. м.— *інкорпоруючі мови*. Частина П. м.

має *ергативну конструкцію* речення. Отже, термін «палеоазіатські мови» не має лінгвістичного значення. Є гіпотези про генетичні зв'язки П. м. з уральськими й алтайськими.

Літ.: Палеоазиатские языки. В кн.: Языки Азии и Африки, т. 3. М., 1979. *П. Я. Скорик.*

ПАЛЕОАЗІА́ТСЬКІ НАРО́ДИ, палеоазіати, давньоазіатські народи — умовний термін, запроваджений у серед. 19 ст. рос. ученим Л. І. Шренком для позначення ряду нечисленних народів Пн. і Пн.-Сх. Сибіру, які є нащадками найдавнішого населення Пн. Азії і зберегли мови, що не входять до мовних сімей Пн. Азії (див. *Палеоазіатські мови*). В групу П. н. включалися *чукчі, коряки, ітельмени, юкагіри,* чуванці, *нівхи, кети, ескімоси, алеути* й *айни.* Лінгвістичні, етнографічні й археол. дослідження свідчать, що хоч П. н. і є аборигенами Пн. Азії, їх не можна розглядати як єдину етнічну групу.

ПАЛЕОА́НТРОПИ (від *палео...* і грец. ἄνθρωπος — людина) — узагальнююча назва викопних людей, які жили в Азії, Африці та Європі 250—35 тис. років тому. До П. належать, зокрема, *неандертальці.*

ПАЛЕОАНТРОПОЛО́ГІЯ (від *палео...* та *антропологія*) — розділ антропології, що вивчає фізичний тип, походження та розселення викопних людей — *архантропів, палеоантропів* і давніх *неоантропів.* П. тісно пов'язана з *археологією* та *геологією* четвертинного періоду, на початку якого людина виділилася з світу тварин. Палеоантропологічні матеріали (рештки скелета: черепи, довгі кістки кінцівок тощо) використовують не тільки для дослідження антропологічного типу людини, починаючи з давніх стадій її еволюції (*пітекантроп, синантроп*) і кінчаючи викопною людиною сучас. виду (Homo sapiens), а й для розв'язання проблеми формування расових типів.

ПАЛЕОБІОЦЕНО́З (від *палео...* та *біоценоз*), палеоценоз — біоценоз, що існував в один певний минулий період часу й частково зберігся у викопному стані; П. слід відрізняти від *ориктоценозу,* до складу якого можуть входити представники різних П. Див. також *Тафономія.* *Л. П. Татаринов.*

ПАЛЕОБОТА́НІКА (від *палео ...* та *ботаніка*), палеофітологія — галузь ботаніки, що вивчає викопні рослини, їх систематичне положення, спорідненість між собою, поширення на Землі в різні геол. періоди та закономірності зміни рослинного покриву. Об'єктом досліджень П. є викопні рештки рослин та сліди їхнього існування (відбитки тощо). Залежно від об'єктів дослідження П. поділяють на ряд дисциплін, напр. іхнофітологію, яка вивчає переважно відбитки різних частин рослин, палеопалінологію (див. *Спорово-пилковий аналіз*) — викопний пилок і спори рослин, палеоксилологію — викопну деревину рослин, палеодіаспорологію (або палеокарпологію) — викопні плоди і насіння рослин. В розвиток П. великий внесок зробили вітчизн. вчені, зокрема К. Е. Merклін, М. Д. Залесський, І. В. Палібін, у тому числі укр. вчені Д. К. *Зеров,* А. М. *Криштофович,* та зарубіжні О. Геєр, Г. Сапорта, О. Беррі, В. Готан, Б. Сані та ін. П.— один з головних підрозділів *палеонтології.*

ПАЛЕОВУЛКАНОЛО́ГІЯ (від *палео...* і *вулканологія*) — галузь *геології,* що досліджує давні вулкани і вулканічну діяльність минулих геол. епох. Осн. завдання П.— з'ясування палеогеогр. обстановки (див. *Палеогеографія*), характеру вулканічних вивержень (наземні, підводні), визначення типів і морфології давніх вулканів. В результаті *денудації* давні вулкани різною мірою зруйновані, що дає змогу досліджувати геолого-геоморфологічними методами їхню геол. будову. П. встановлює також закономірності поширення корисних копалин, пов'язаних з давнім вулканізмом (поліметалеві, ртутні, срібні, золоті, мідні, олов'яні руди та ін.). Для з'ясування багатьох проблем П. користуються методом *актуалізму.* П. тісно пов'язана з вулканологією, *тектонікою* та ін. галузями геології. Перші палеовулканологічні зведення є в працях нім. природодослідника А. *Гумбольдта*; в СРСР питаннями П. займались Ф. Ю. *Левінсон-Лессінг,* О. М. *Заварицький* та ін. Як окрема галузь науки П. сформувалася в 70-х рр. 20 ст. (праці І. В. Лучицького).

М. В. Щербакова.

ПАЛЕОГЕ́НОВИЙ ПЕРІ́ОД І ПАЛЕОГЕ́НОВА СИСТЕ́МА, палеоген (від *палео...* і грец. γένος — народження, походження) — перший період кайнозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 67 млн. років тому, після крейдового періоду, тривав бл. 42 млн. років, до неогенового періоду. Назву запропонував нім. геолог К. Науман 1866. Палеогенову систему поділяють на три відділи: нижній — палеоцен, середній — еоцен і верхній — олігоцен. Відділи поділяють на підвідділи (палеоцен і олігоцен — на два, еоцен — на три). Загальноприйнятого ярусного поділу немає. На Україні в палеоцені виділяють інкерманський і качинський яруси; в еоцені — бахчисарайський, сімферопольський, бодракський і альминський яруси. Стратотипові розрізи цих ярусів — у Криму. В палеогені відбувалися значні тектонічні рухи, з якими пов'язане формування гірських систем *альпійської складчастості,* прояви вулканізму, *трансгресії* та *регресії моря.* У палеоцені (див. *Палеоценова епоха і палеоценовий відділ*) море вкривало пд.-сх. частину Пн. Америки, пн.-сх. частину Пд. Америки, Центр. Європу, Пн. Африку, пд. частину Сх. Європи, зх. частину Сибіру. В кінці палеоцену й на початку еоцену (див. *Еоценова епоха і еоценовий відділ*) відбулася регресія моря. Макс. трансгресія сталася в середині еоцену. В олігоцені (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*) значні території звільнилися від моря. В кінці пізньокрейдової епохи вимерли *амоніти, белемніти, іноцерамові, іхтіозаври, динозаври.* На початку палеоцену в морях з'явилися і в еоцені досягли великого розвитку *нумуліти.* Серед мор. безхребетних значне місце належало *двостулковим молюскам, черевоногим молюскам, морським їжакам.* Значного розвитку набули *ссавці*; в еоцені з'явилися *плацентні,* предки коней, хижаки й гризуни, в олігоцені — *хоботні* й *мавпи.* Рослинність палеогенового періоду близька до сучасної. У Пн. півкулі виділялося дві фітогеогр. провінції: північна (тургайська) з помірним кліматом, мала листопадну флору, охоплювала о. Шпіцберген, Пн. Сибір, Пн. Америку і Гренландію; південна (полтавська) з тропічним кліматом і вічнозеленою, тропічною флорою, охоплювала значні площі Європи (зокрема, території сучас. України і Поволжя), Центр. Азії, пд. частину Пн. Америки.

Палеогенові відклади поширені на всіх континентах. У межах України вони є в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, у Криму і Карпатах, представлені гол. чин. пісками, глинами, мергелями, вапняками заг. потужністю до кількох тисяч метрів. З цими відкладами пов'язані родовища марганцевих руд (*Нікопольський марганцевий басейн*), нафти і газу (*Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція, Передкарпатська нафтогазоносна область*), менілітових сланців, бурого вугілля, каолінів, буд. матеріалів тощо.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 9. Палеоген. К., 1963; Стратиграфия СССР. Палеогеновая система. М., 1975.

Д. Є. Макаренко.

ПАЛЕОГЕОГРА́ФІЯ (від *палео...* і *географія*) — наука про давню *географічну оболонку Землі.* Давня геогр. (або палеогеогр.) оболонка почала формуватися з часу виникнення Землі як планети (бл. 4,6 млрд. років тому) й існувала до кінця плейстоцену (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*), бл. 10 тис. років тому, коли природні умови Землі стали близькими до сучасних. Включає *палеогеоморфологію, палеопедологію, палеокліматологію,* палеогідрологію, палеобіогеографію, палеоландшафтознавство та ін. Розрізняють П. загальну, галузеву, регіональну і прикладну та палеоландшафтознавство. П. тісно пов'язана з фіз. географією, геологією, біологією та ін. науками. Давню природу земної поверхні відтворюють шляхом дослідження палеогеогр. документів — решток, що збереглися (палеогеогр. пам'яток), та слідів (палеогеографічних індикаторів) із застосуванням палеогеоморфологічного, палеопедологічного, палеокліматичного, палеоландшафтного та ін. методів. Гол. практичне завдання П. полягає у розробці палеогеогр. основ *раціонального природокористування,* зокрема при пошуках і розвідці корисних копалин, *меліорації,* прогнозуванні змін сучас. *навколишнього середовища* тощо.

Історію природи Землі почали вивчати ще в античні часи. Про зміни природних умов у минулому писав М. В. Ломоносов. П. у близькому до сучас. її розумінні розвивається з 2-ї пол. 19 ст., зокрема дослідження О. П. *Карпінського*, Е. *Зюсса*. Значний внесок у розвиток теоретичних основ П. зробили вітчизн. вчені — О. О. *Борисяк*, Д. В. *Наливкін*, П. А. *Тутковський*, А. М. *Криштофович*, В. І. *Крокос*, М. М. *Страхов*, К. К. *Марков*, Л. Б. Рухін, нім. вчений Т. Арльдт, франц.—Р. Фюрон та ін. Створено палеогеогр. атласи і карти, зокрема «Атлас литолого-палеогеографических карт СССР» (т. 1—4, 1967—69), «Атлас палеогеографічних карт Української РСР і Молдавської РСР» (1960). На Україні палеогеографічні дослідження проводять *Відділення географії Морського гідрофізичного інституту* АН УРСР (див. т. 12, Додаток), *Геологічних наук інститут* АН УРСР, *Ботаніки інститут* імені М. Г. Холодного АН УРСР, *Зоології інститут* АН УРСР, кафедри університетів.

Літ.: Рухин Л. Б. Основы общей палеогеографии. Л., 1959; Марков К. К. Палеогеография. М., 1960; Палеогеография. Палеоландшафты. К., 1977.

М. Ф. Веклич.

ПАЛЕОГЕОМОРФОЛО́ГІЯ (від *палео...* і *геоморфологія*) — галузь *палеогеографії*, що вивчає рельєф минулих геологічних епох. П. досліджує давній рельєф, нині перекритий пізнішими геол. відкладами, а також реконструює за допомогою палеогеоморфологічного аналізу знищені форми рельєфу. П. тісно пов'язана з геологією, тектонікою, вченням про фації. Розрізняють П. загальну, регіональну та прикладну. Загальна П. розглядає теор. основи, рельєфоутворюючі фактори минулого, характер їхньої взаємодії, закономірності та історію розвитку рельєфу. Регіональна П. досліджує палеогеоморфологічні особливості певних областей суходолу та дна *Світового океану*. Прикладна П. вивчає питання практичного використання давнього рельєфу. П. користується такими осн. методами — палеофаціальним, палеонтологічним, палеогеоморфологічним, математичним та ін. Результати палеогеоморфологічних досліджень використовують при проектуванні підземних і наземних споруд, пошуках та прогнозуванні родовищ корисних копалин тощо. Перші відомості про давній рельєф в Росії припадають на серед. 19 ст. Вагомий внесок у розвиток теоретичних основ П. зробили вітчизняні дослідники О. П. *Карпінський*, Д. М. Соболєв, І. П. *Герасимов*, К. К. *Марков*, Л. Б. Рухін, Ю. О. Мещеряков та ін. На Україні палеогеоморфологічні дослідження проводять *Відділення географії Морського гідрофізичного інституту* АН УРСР (див. т. 12, Додаток), кафедри ун-тів та ін. установи й організації.

Літ.: Веклич М. Ф. Палеогеоморфология области Украинского щита. К., 1966; Галицкий В. И. Основы палеогеоморфологии. К., 1980.

В. І. Галицький.

ПАЛЕОГЕ́Я (від *палео...* і грец. γῆ — земля) — біогеографічний підрозділ, що його деякі автори при *біогеографічному районуванні* суходолу виділяють в окреме *царство*. П. об'єднує 2 області: *Ефіопську біогеографічну область* та *Індо-Малайську біогеографічну область*.

ПАЛЕОГІДРОГЕОЛО́ГІЯ — розділ *гідрогеології*, що вивчає гідрогеол. умови минулих геол. епох та їхні зміни протягом геол. історії Землі. Базується на детальному вивченні хім. складу та фіз. властивостей *підземних вод* і порових вод глинистих порід *літосфери*. Гол. завдання П.— вивчення діяльності води у геол. процесах і формуванні родовищ *корисних копалин*, у т. ч. і підземних вод та розсолів. Виникнення П. пов'язане з роботами рад. учених В. І. *Вернадського* та П. М. Чирвінського (1880—1955). На Україні перші палеогідрогеол. реконструкції (*Причорноморської западини*) склав К. І. *Маков*. Палеогідрогеол. дослідження на Україні проводить Ін-т геол. наук АН УРСР.

А. Є Бабинець

ПАЛЕОГРА́ФІЯ (від *палео...* і грец. γράφω — пишу)— допоміжна історико-філологічна дисципліна; досліджує історію *письма*, його еволюцію та характерні особливості на основі стародавніх писемних пам'яток з метою правильного читання текстів, датування їх, встановлення місця створення й авторства, підтвердження правдивості (справжності) текстів, виявлення підробок. П. вивчає також системи *криптографії*, оздоблення рукописів і написів (зокрема, *орнаменти* й *мініатюри*), досліджує матеріали, на які нанесено текст (*пергамент*, тканину, *берест*, папір і *філіграні* на ньому), знаряддя писання тощо. З П. тісно пов'язані *дипломатика*, *текстологія*, *сфрагістика*, хронологія та ін. Залежно від систем письма й мов, які ними користуються, П. поділяють на грец., лат., араб., слов'яно-кириличну, рос., укр. та ін. Спостереження над особливостями письма дуже давні (напр., на Україні —для викриття підробок документів починаючи з 15 ст., зауваження про кириличну орфографію в «Граматиці словенській» 1596 Л. *Зизанія*, міркування про особливості давньої графіки й правопису в «Граматиці словенській» 1619 М. *Смотрицького*).

Вперше термін «палеографія» ужив у 18 ст. франц. учений Б. Монфокон, який виділив П. з дипломатики. Укр. П. почала формуватись у 19 ст. (праці І. М. *Каманіна* та ін.). Особливого розвитку набула за радянського часу в зв'язку з виданням пам'яток української мови, літератури, історії.

Літ.: Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV—XVIII вв. В кн.: Палеографический изборник, в. 1. К., 1899; Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651). К., 1923; Черепнин Л. В. Русская палеография. М., 1956; Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960; Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). К., 1974; Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. К., 1974; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. М., 1979.

В. В. Німчук.

ПАЛЕОЕКОЛО́ГІЯ (від *палео...* та *екологія*) — розділ *палеонтології*, що вивчає закономірності взаємовідносин організмів минулого та їх зв'язків з навколишнім середовищем. У палеонтології все більшу роль відіграють біоценотичні (див. *Біоценоз*) дослідження, особливо при вивченні мор. організмів *бентосу*. Біоценотичні дослідження наземних організмів утруднює те, що комплекс організмів, виявлених у конкретному місцезнаходженні, може різко відрізнятися від біоценозу, що дійсно існував, з-за вибірковості захоронення і перенесення залишків викопних організмів водними течіями. Дослідження з П. набувають дедалі більшого значення у розкритті причин глобальних біоценотичних криз в історії Землі. Для розв'язання багатьох питань П., особливо відновлення життєвого середовища та його змін у ході історії Землі, важлива роль належить палеобіогеохімічним дослідженням.

Л. П. Татаринов.

ПАЛЕОЗО́ЙСЬКА Е́РА І ГРУ́ПА, палеозой (від *палео...* і грец. ζωή — життя)— перша після *докембрію* ера в геол. історії Землі та відклади, що утворилися в той час. Настала бл. 570 млн. років тому, тривала бл. 340 млн. років, до мезозойської ери. Виділив палеозойську групу англійський геолог А. Седжвік 1837. П. е. поділяють на 6 періодів: кембрійський, ордовицький, силурійський, девонський, кам'яновугільний і пермський (див. окремі статті). *Тектонічні рухи* земної кори в *геосинкліналях* і на *платформах* зумовлювали протягом П. е. численні, нерідко великі *трансгресії* та *регресії моря*. Найбільші трансгресії сталися в кембрійському, ордовицькому і силурійському періодах та в ранньокам.-вуг. епоху; великі регресії — на межі ордовицького і силурійського, на поч. девонського і в пермському періодах. В результаті *каледонської складчастості* й *герцинської складчастості* в багатьох геосинкліналях утворилися гірські хребти (Аппалачі, Донецький кряж, Урал, Алтай, Саяни, Тянь-Шань та ін.). На початку П. е. у Пд. півкулі виник материк *Гондвана*. Вважають, що у 2-й пол. П. е. на місці Пн. Азії існував материк *Ангарида*.

Органічний світ П. е. був дуже різноманітний. У морських басейнах у палеозої значно поширені були *безхребетні* — *археоціати*, *граптоліти*, *трилобіти*, *плечоногі*, *голкошкірі*, корали (див. *Коралові поліпи*), *двостулкові молюски*, *головоногі молюски* (гоніатити і наутилоїдеї), *черевоногі молюски*, *форамініфери*, остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*) тощо. В ордовицькому періоді з'явилися перші мор. *хребетні* — безщелепні рибоподібні й риби, в девоні—перші наземні безхребетні і хребетні, в кінці карбону — рептилії. Значного розвитку в карбоні набули наземні безхребетні (багатоніжки, ракоскорпіони, крилаті комахи, черевоногі молюски). В палеозої вперше з'явилася фауна солонуватих лагунних та прісних континентальних водойм (риби, ракоскорпіони, філокариди, остракоди, двостулкові молюски, філоподи тощо). В палеозої (в силурійському періоді) з'явилися перші наземні рослини — *псилофіти* й *плауновидні*. В кам.-вуг. періоді значне місце належало *лепідодендронам, сигілярієвим, каламітам,* деревовидним папоротям; у пермському періоді — *хвойним*. Клімат П. е. переважно теплий, вологий — тропічний і помірний, частково сухий. На Гондвані у ранньодевонську епоху, в кам.-вуг. та пермському періодах в окремі відрізки часу був холодний клімат, який зумовлював обширні зледеніння. Відклади П. г. відомі на всіх континентах. На Україні вони дуже поширені й представлені переважно аргілітами, алевролітами, пісковиками, вапняками; трапляються також доломіти, мергелі тощо. З цими відкладами пов'язані поклади нафти й газу (*Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область*), кам. вугілля (*Донецький кам'яновугільний басейн, Львівсько-Волинський вугільний басейн*), кам. солі (*Артемівське родовище кам'яної солі*) та ін. корисних копалин.

Літ.: Историческая геология. М., 1974; Гаврилов В. П. Историческая геология и региональная геология СССР. М., 1979. *С. В. Горак.*

ПАЛЕОЗООЛО́ГІЯ (від *палео...* і *зоологія*) — наука про тваринний світ минулого, підрозділ *палеонтології*. Об'єктом досліджень П. є викопні рештки тварин та сліди їхньої діяльності. Залежно від об'єктів дослідження П. поділяють на розділи, напр. палеомалакологія (про викопних молюсків), палеотеріологія (про викопних ссавців), палеоорнітологія (про викопних птахів), палеоантропологія (про викопних людей) та ін. В розвиток П. великий вклад внесли вітчизн. вчені К. Ф. *Рульє*, В. О. *Ковалевський*, О. О. *Борисяк* (у т. ч. укр. вчені О. С. *Рогович*, І. П. *Хоменко* та ін.) і зарубіжні — Ж. *Ламарк*, Ж. *Кюв'є*, О. Марш, К. Ціттель та інші.

ПАЛЕОКЛІМАТОЛО́ГІЯ (від *палео...* і *кліматологія*) — галузь *палеогеографії*, що вивчає давню атмосферу і давній клімат Землі. Гол. завдання П.— відтворення та вивчення клімату і атмосфери та їхнього розвитку протягом історії Землі. Первісний склад і багаторічний режим атмосфери визначають переважно за палеокліматичними індикаторами (мінерали, гірські породи, викопні грунти, рештки рослин і тварин, ізотопи деяких елементів, дані *палеомагнетизму*, археол. пам'ятки тощо), давній клімат — ще й шляхом реконструкції факторів і процесів кліматоутворення з урахуванням реліктових рис сучас. атмосфери. Зародилася П. у 17 ст., значний розвиток її припадає на 19—20 ст., що пов'язане, зокрема, з вивченням давніх зледенінь (див. *Зледенінь епохи*). Теор. узагальнення з П. належать вітчизн. ученим П. А. *Тутковському*, М М *Страхову*, В. М. Синицину, нім.— А. Пенку, А. Л. *Вегенеру*. Палеокліматичні реконструкції мають велике значення для пояснення властивостей гірських порід, прогнозування наявності родовищ корисних копалин, передбачення тривалих змін сучас. клімату тощо. В УРСР проблеми П. вивчають, зокрема, у *Відділенні географії Морського гідрофізичного інституту* АН УРСР (див. т. 12, Додаток).

Літ.: Синицын В. М. Введение в палеоклиматологию. Л., 1967; Борисов А. А. Палеоклиматология СССР. Калининград, 1973. *М. Ф. Веклич.*

ПАЛЕОЛІ́Т (від *палео...* і грец. λίθος — камінь) — давній кам'яний вік. Виділений у 19 ст. Дж. *Леббоком* як перший і найраніший період *кам'яної доби*. Датується прибл. часом від 3 млн. до 10 тис. років тому. За П. почався і завершився процес виділення людини з тваринного світу, склалася найдавніша соціально-екон. формація — *первіснообщинний лад*. У той час були виготовлені перші знаряддя праці з каменю, дерева і кістки, виникли трудові навички. Люди навчилися добувати *вогонь*, виготовляти одяг, споруджувати перші житла. Займалися мисливством і *збиральництвом*. Формування й розвиток найдавнішого людського суспільства відбувались у мінливих природно-кліматичних умовах останнього, т. з. четвертинного (антропогенового), періоду в історії Землі. Похолодання, що настало з початком цього періоду, супроводилося зледенінням, періодичним утворенням в пн. районах льодовиків. Відповідно до змін у характері знарядь праці та у фіз. типі людини П. поділяється на ранній (давній, нижній) і пізній (верхній). Ранній П., у свою чергу, ділиться на епохи: олдовайську (див. *Олдовай*), ашельську (див. *Ашельська культура*) й мустьєрську (див. *Мустьєрська культура*). Відрізок часу, який раніше визначався як шельська епоха (див. *Шельська культура*), тепер здебільшого включають до ашельської епохи як її найдавніший етап. Часто мустьєрську епоху вважають за окремий період — середній П. між раннім і пізнім П. Пізній П. поділяється на оріньяко-солютрейську і мадленську епохи (див. *Оріньякська культура, Солютрейська культура, Мадленська культура*). Пам'ятки олдовайської епохи відомі тільки в Африці й на Пд. Європи та Азії (Кообі-Фора в Кенії, Олдовайська ущелина в Танзанії, грот Валонне у Франції). Для того часу характерними знаряддями праці були чопери (грубі рубаючі знаряддя) і *відщепи*. Фізичний тип людини — Homo habilis (людина вміла). Стоянки часів ашельської епохи виявлено на значній території Старого Світу, в т. ч. й на тер. України (*Королеве, Амвросіївська стоянка* та ін.). Характерні знаряддя — ручні *рубила*, колуни, *скребла*, ножі, пилки, скобелі. За ашельської пори люди навчилися користуватися вогнем. Фіз. тип людей — *архантропи*, які жили на початковій стадії первіснообщинного ладу. Пам'ятки мустьєрської епохи поширені на тер. Європи, Азії, Африки. Досліджені вони й на тер. України (*Кіїк-Коба, Шайтан-Коба, Вовчий Грот, Старосіллівська стоянка, Заскальнинські стоянки, Молодове,* Королеве та ін.). Носії мустьєрської культури користувалися *гостроконечниками*, скреблами, ножами, пилками, проколками. До того часу належить поява штучних поховань. Фізичний тип людини — *палеоантропи*. За пізнього П. люди заселяли майже всю вільну від льодовика тер. Європи, значну частину Азії й проникли на Американський континент. На тер. України відомі численні пізньопалеолітичні пам'ятки (*Сюренські стоянки, Радомишльська стоянка, Пушкарівська стоянка, Добраничівська стоянка, Межиріцька стоянка, Кормань, Гінцівська стоянка,* Амвросіївська стоянка та багато ін.). Пізній П. в Європі характеризувався суворим континентальним кліматом, який зумовив існування холодолюбних тварин: мамонтів, пн. оленів, шерстистих носорогів та ін. З розвитком мисливства люди жили на одних і тих самих місцях протягом тривалого часу. Замість сколювання масивних відщепів з дисковидних *нуклеусів*, характерних для мустьєрської епохи, застосовувався досконаліший спосіб виготовлення знарядь — сколювання і відтискування довгих ножовидних пластин з призматичних або конусоподібних нуклеусів. Поширилися вироби з кістки й рогу. За пізнього П. панував матріархально-родовий лад (див. *Матріархат*). Зароджувалося мистецтво, що мало як реалістичний, так і стилізовано-схематичний характер (див., зокрема, *Альтаміра, Капова печера, Мізинська стоянка*). Виникли первісні реліг. вірування — *магія* і *тотемізм, фетишизм* та *анімізм*. За часів пізнього П. жили *неоантропи*. Територіальне розселення їх у різних, віддалених один від одного фіз.-геогр. районах привело до утворення трьох осн. *рас людини*. Кінець П. датується прибл. 12 — 10 тис. років тому. Це час переходу до *мезоліту* — періоду між П. і *неолітом*.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953; Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. М.—Л., 1960; Окладников А. П. Утро искусства. Л., 1967; Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. Л., 1979. *В. М. Гладилін.*

ПАЛЕОЛО́ГИ (Παλαιολόγοι) — остання імператорська династія у *Візантії* (1261—1453). Заснована імператором Нікеї Михайлом VIII Палеологом. Час правління П.— період феод. роздробленості країни, засилля в галузі економіки венеціанців і генуезців, наступ на країну турків-сельджуків, які 1453 загарбали *Константинополь*. Представники П.: Михайло VIII (1261—82), Андронік II (1282—1328), Андронік III (1328—41), Іоанн V (1341—91), Мануїл II (1391—1425), Іоанн VIII (1425—48), Константин XI (1449—53). Племінниця Константина XI Зоя (Софія) була одружена (з 1472) з *Іваном III*.

ПАЛЕОМАГНЕТИ́ЗМ (від *палео...* і *магнетизм*) — галузь *геофізики*, що вивчає земний магнетизм минулих геол. епох. Базу-

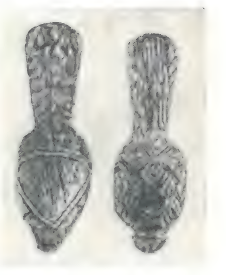

Палеоліт. Стилізовані жіночі статуетки з бивня мамонта, знайдені при розкопках Мізинської стоянки.

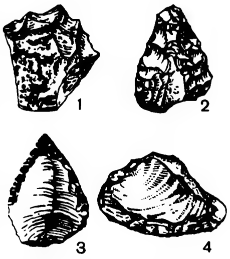

Палеоліт. Кам'яні знаряддя, знайдені на території УРСР: 1 — чопер; 2 — ручне рубило; 3 — гостроконечник; 4 — скребло.

ється на дослідженні природної залишкової намагніченості *гірських порід*. При палеомагн. дослідженнях користуються польовими і лабораторними методами, які дають змогу визначити початкову залишкову намагніченість способом статистичної обробки великої кількості вимірів, зроблених на окремих зразках гірських порід. Систематичні палеомагн. дослідження у різних країнах проводять з серед. 20 ст. Даними палеомагн. досліджень користуються при вивченні *магнітного поля Землі*, проблем дрейфу континентів (див. *Глобальна тектоніка*), а також *стратиграфії* та умов утворення гірських порід, *тектоніки, геохронології*, історії вулканізму тощо. На Україні палеомагн. дослідження проводить *Геофізики інститут* АН УРСР.

Н. П. Михайлова

ПАЛЕОНТОЛО́ГІЯ [від *палео...*, грец. ὄν (ὄντος) — суще і λόγος — вчення] — наука, що вивчає всі прояви життя в геологічному минулому Землі на організмовому, популяційному, екосистемному, а також на тканинному, клітинному та субклітинному рівнях. За методологією, об'єктами та методами дослідження П. є суто біол. наукою, джерелом інформації якої служать *викопні організми* і сліди їхньої життєдіяльності (*скам'янілості*) та *ориктоценози*. Гол. напрями П. можуть бути зведені до таких проблем: вивчення осн. ступенів розвитку життя в минулі геол. періоди та шляхів і закономірностей еволюції рослин і тварин різних систематичних категорій від типів до видів, включаючи проблеми *видоутворення*; вивчення філогенезу рослин і тварин з метою побудови природних систем; вивчення *флор* і *фаун* минулого, *палеобіоценозів* та *тафоценозів* в еволюційному, історико-геол., біостратиграфічному (див. *Біостратиграфія*) та палеогеографічному (див. *Палеогеографія*) аспектах. П. тісно пов'язана з комплексом біол. наук (морфологією, фізіологією, біомеханікою, біохімією, екологією, гідробіологією, біогеографією, генетикою, цитологією тощо), науками геол. та геогр. циклів. Являє собою теор. фундамент істор. геології, біостратиграфії, відносної *геохронології* тощо. П., як одне з джерел інформації про середовище існування людського суспільства, принаймні на давніх етапах його розвитку (первісне суспільство), тісно пов'язана з історією, а в розділі еволюції приматів — з *антропологією*. Через палеопатологію П. контактує з науками медико-ветеринарного циклу. П. бере початок ще від античних часів і пов'язана з іменами давньогрец. учених (*Ксенофан* Колофонський, Ксанф Сардський, *Геродот, Теофраст, Арістотель* та ін.). Після періоду середньовіччя палеонтологічні дослідження знов відновлюються в епоху Відродження (китайські натуралісти, *Леонардо да Вінчі*, Дж. Фракасторо, Б. Паліссі, Г. *Агрікола* та ін.), проте наук. інтерпретація уявлень про скам'янілості як рештки організмів минулих геол. епох з'явилася лише наприкінці 17 та у 18 ст. (Н. Стено в Данії, Р. *Гук* та Дж. Геттон в Англії, Ж. *Бюффон* у Франції, М. В. *Ломоносов* в Росії та ін.). Єдність системи викопних та сучас. організмів визнавав К. *Лінней*. На початку 19 ст. створюються важливі практичні передумови для дальшого інтенсивного розвитку П. завдяки застосуванню У. Смітом в Англії відносної геохронології за рештками викопних безхребетних, що надалі склало основи геол. картування осадочних товщ. Засновником П. як наук. дисципліни взагалі та *палеозоології* хребетних зокрема вважають Ж. *Кюв'є*, палеозоології безхребетних — Ж. Б. *Ламарка*, палеоботаніки — А. *Броньяра*. Сам термін «палеонтологія» був запроваджений в науку А. Бленвілем (Франція) та Г. І. Фішером фон Вальдгеймом (працював у Росії) на поч. 19 ст. В Росії успіхи П. додарвінівського періоду пов'язані з іменами Е. І. Ейхвальда, Х. І. *Пандера*, С. С. Куторги, К. Ф. *Рульє* та ін. Міцний наук. фундамент П. заклала теорія еволюції Ч. *Дарвіна*, на основі якої завдяки працям рос. вченого В. О. *Ковалевського* та його послідовників: бельг. вченого Л. *Долло*, амер.—Г. Осборна та Е. Копа, нім.—О. Абеля та ін. виник новий наук. напрям — еволюційна П. Вагомий внесок в розвиток еволюційної П. зробили вітчизн. вчені Ф. Ф. Брандт, О. П. *Карпінський*, М. І. Андрусов, О. П. *Павлов*, М. В. *Павлова*, О. О. *Борисяк*, Ю. О. *Орлов*, Л. С. *Берг*, Л. Ш. *Давіташвілі*, зокрема укр. вчені — О. С. *Рогович*, І. Й. Калениченко, О. Д. Нордман, І. П. *Хоменко*, В. І. Крокос, Д. М. *Соболєв*, Н. В. Піменова, І. Г. *Підоплічко* та ін. Гол. підрозділами П. є палеозоологія (вивчає викопні тварини) та палеоботаніка (вивчає викопні рослини). Значення окремих підрозділів П. набули також мікропалеонтологія (вивчає давні мікроорганізми, дисперсні рештки великих організмів та мікропроблематики — рештки з невизначеним систематичним положенням); *палеоекологія*, палеобіогеографія (вивчає геогр. закономірності розселення організмів минулого залежно від еволюції клімату та тектонічних процесів). Закономірності захоронення і поширення викопних решток в осадочних товщах вивчають *тафономія* та біостратономія, сліди життєдіяльності — палеоіхнологія.

В СРСР є два спеціалізовані палеонтологічні центри — Палеонтологічний ін-т АН СРСР у Москві та Ін-т палеобіології АН Грузинської РСР в Тбілісі. Численні окремі лабораторії та осередки палеонтологічних досліджень існують у зоол., бот. та геол. установах АН СРСР, АН союзних республік, відомчих наук. установах, ун-тах тощо. В УРСР центрами досліджень з П. є Ін-т геол. наук АН УРСР, Ін-т зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР, кафедри ун-тів в Києві, Харкові тощо. В Києві та Одесі створені спеціалізовані палеонтологічні музеї. Існують Всесоюзне палеонтологічне т-во та Українське палеонтологічне товариство.

Літ.: Давиташвили Л. Ш. История эволюционной палеонтологии от Дарвина до наших дней. М.—Л., 1948; Пидопличко И. Г. Развитие палеонтологии на Украине. В кн.: Труды Одесского государственного университета. К. — Одесса, 1954; Криштофович А. Н. Палеоботаника. Л., 1957; Основы палеонтологии. Справочник [т. 1—15]. М., 1958—64; Друщиц В. В., Обручева О. П. Палеонтология. М., 1971.

В. О. Топачевський.

ПАЛЕОПЕДОЛО́ГІЯ (від *палео...*, грец. πέδον — грунт і λόγος — вчення) — галузь *палеогеографії*, що вивчає давні грунти. Об'єктом палеопедологічних досліджень є грунти минулих геол. епох та продукти їх перевідкладення, що зберігають ознаки давнього грунтоутворення. Осн. завдання П. полягає в реконструкції давніх грунтів, факторів і процесів грунтоутворення, встановленні закономірностей їх розвитку в давній геогр. оболонці Землі (до поч. *голоцену*). П. користується методами сучас. *грунтознавства*, а також комплексним палеопедологічним методом. Вона тісно пов'язана з фіз. географією, геологією, зокрема стратиграфією, а також з палеонтологією, геохімією та ін. науками. Перші відомості про давні грунти відносяться до кінця 19 — поч. 20 ст. (Ф. *Ріхтгофен*, І. Ф. *Леваковський*, К. Д. *Глинка*, В. В. *Докучаєв*, Г. М. *Висоцький*). Як наук. напрям П. виникла у 1-й чверті 20 ст., завдяки дослідженням вітчизн. вчених О. Г. Набоких і В. І. *Крокоса*. Відомі праці з теор. основ палеопедології І. П. *Герасимова*, Д. К. Біленка, П. К. *Заморія*, М. Ф. *Веклича* та ін. Результати палеопедологічних досліджень використовують при *гідромеліоративному будівництві*, пошуках і розвідці родовищ корисних копалин, стратиграфічному розчленуванні гірських порід. На Україні дослідження з П. проводить *Відділення географії Морського гідрофізичного інституту* АН УРСР (див. т. 12, Додаток).

Літ.: Крокос В. І. Палеопедологія та її значення. В кн.: Збірник пам'яті академіка П. А. Тутковського, т. 1. К., 1932; Палеопедология. К., 1974; Веклич М. Ф. [та ін.]. Методика палеопедологических исследований. К., 1979.

Н. О. Сіренко.

ПАЛЕОТИ́П (від *палео...* і грец. τύπος — відбиток) — стародруки; видання, що виходили в 1-й пол. 16 ст.

ПАЛЕОЦЕ́НОВА ЕПО́ХА І ПАЛЕОЦЕ́НОВИЙ ВІ́ДДІЛ, палеоцен (від *палео...* і грец. καινός — новий) — рання епоха палеогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. Настала після верхньокрейдової епохи (див. *Крейдовий період і крейдова система*). Палеоценовий відділ виділив нім. палеоботанік В. Шімпер 1874. Його поділяють на два підвідділи — нижній (інкерманський ярус) і верхній (качинський ярус). Клімат у серед. смузі Європи, у т. ч. й на тер. сучас. України, у палеоцені був теплий. Суходоли були вкриті теплолюбною рослинністю (магнолія, бамбук та ін.). З'явилися беззубі птахи — чапля, лелека та ін., серед ссавців

широкого розвитку набули *сумчасті,* гризуни, парнокопиті, непарнокопиті, *півмавпи* Мор. басейни населяли *двостулкові молюски, черевоногі молюски, морські їжаки,* коралі та ін. У межах України відклади палеоцену (гол. чин. піски, глини, вапняки, мергелі, алевроліти) поширені в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, у Криму й Карпатах. З ними пов'язані родовища нафти.
Д. Є. Макаренко.

ПАЛЕ́РМО — місто на Пд. Італії, адм. ц. обл. Сіцілія і провінції Палермо. Розташоване на пн. узбережжі о. Сіцілія. Значний мор. порт, залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, аеропорт. 666 тис. ж. (1975). Найрозвинутіше машинобудування (точне, с.-г., судно- і авіабудування, електротех. і електронне). Сталеливарне виробн.; хім., текст., цем., деревообробні, тютюнові, взут., меблеві, поліграф., харч. (макаронні, плодоовочеконсервні, рибопереробні) та ін. підприємства. Ун-т (засн. 1777). Академія красних мистецтв, консерваторія. Археол. нац. музей. Нац. галерея Сіцілії, Галерея сучас. мистецтва, Етногр. музей Джузеппе Пітре, скарбниця собору. Оперний і драматичний театри. У П. щорічно проводять Середземноморські ярмарки. Центр туризму, зимовий курорт.

Палермо. Собор. Близько 1170, фасад — 14—15 ст., купол — 1781.

Серед архіт. пам'яток — церква Марторана (1143; мозаїки серед. 12 ст.), Палаццо Реале (11 ст.; мозаїки 12 ст.), собор (12—18 ст.), палаццо Ла Дзіза і Ла Куба (обидва — 12 ст.), численні бароккові палаци й церкви (16—17 ст.).

ПАЛЕ́РМСЬКИЙ КА́МІНЬ — уламок плити з діориту з вирізьбленим на ньому текстом давньоєгип. *анналів.* Зберігається в музеї м. Палермо (Італія; звідси і назва). Кілька незначних уламків плити — в музеях Каїра і Лондона. Текст анналів був вирізьблений за часів Давнього царства (2700—2160 до н. е.) і складений, можливо, за документами. П. к.— важливе джерело з хронології Стародавнього Єгипту, містить цінні відомості про екон., військову і реліг. політику фараонів.

ПАЛЕСТИ́НА (грец. Παλαιστίνηα — історична область у Передній Азії на східному узбережжі Середземного м. (включає басейн р. Йордану і Мертвого м., Ваді-ель-Араба). Пл.— бл. 26 тис. км². В 5—4-му тис. до н. е. на тер. П. проникли семітські племена, які в 3—2-му тис. до н. е. створили ранньокласові міста-держави. В 18 ст. до н. е. тер. П. завоювали *гіксоси.* В 16—13 ст. до н. е. П. перебувала під владою Стародавнього Єгипту. В 13 ст. до н. е. почалося завоювання тер. П. давньоєвр. племенами. В 12 ст. до н. е. узбережжя П. завоювали філістимляни. На решті тер. П. давньоєвр. племена в 11 ст. до н. е. заснували Ізраїльсько-Іудейське царство, яке бл. 928 до н. е. розпалося на *Ізраїльське царство* (існувало до 722 до н. е.) та *Іудейське царство* (587 до н. е. було завойоване *Вавілонією*). Пізніше тер. П. входила до складу д-в *Ахеменідів* (після 539 до н. е.), *Александра Македонського* (4 ст. до н. е.), *Птолемеїв* і *Селевкідів* (у 3—2 ст. до н. е.), Риму (з 63 до н. е.). Проти рим. панування вибухали великі нар. повстання — *Іудейська війна 66 — 73,* повстання *Бар-Кохби* 132 — 135 та ін. З 395 П. — у складі *Візантії.* В 7 ст. тер. П. завоювали араби, в 11 ст.— *хрестоносці,* в 12 ст.— єгип. султани. З 1516 — в складі *Османської імперії.* В 1917 тер. П. окупували англ. війська, 1920—47 П.— підмандатна тер. Великобританії. В 1919 засновано Соціалістичну робітн. партію П. (з 1921 — Компартія П.). 29.XI 1947 Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про ліквідацію англ. мандата і створення на тер. П. двох незалежних д-в — єврейської і арабської. Єрусалим було виділено в самостійну адм. одиницю під управлінням ООН. 14.V 1948 на частині тер. П. було створено д-ву Ізраїль. Правлячі кола Ізраїлю, відображаючи ідеологію *сіонізму,* стали на шлях експансії щодо сусідніх араб. країн. У ході *арабо-ізраїльської війни 1948—49* Ізраїль загарбав більшу частину тер. П., яка призначалася для араб. д-ви, і зх. частину Єрусалима. Частину території приєднала Трансйорданія (тепер Йорданія), район Гази відійшов під контроль Єгипту. Збройні сили Ізраїлю вигнали з загарбаної території понад 900 тис. арабів, створивши т. ч. проблему палестинських біженців (див. *Близькосхідна криза*). В 1967 Ізраїль окупував всю тер. колишньої підмандатної П., Сінайський п-ів, що належав Єгипту, та Голанські висоти, які належали Сірії. Число палестинських біженців досягло понад 1,5 млн. чол. (1975). Ізраїльський уряд проводить курс на закріплення окупації араб. територій П., створюючи ізраїльські поселення на зх. березі р. Йордану. В 1950 Ізраїль, ігноруючи рішення ООН про виділення Єрусалима в самостійну адм. одиницю, проголосив його зх. частину, а 1980 — весь Єрусалим «неподільною столицею» Ізраїлю. Араб. народ П., очолений *Організацією визволення Палестини,* бореться за ліквідацію наслідків ізраїльської агресії, за відновлення своїх законних прав.
Г. Г. Зибіна.

ПАЛЕСТИ́НСЬКА АРА́БСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА. До серед. 19 ст. л-ра Палестини розвивалася в заг. руслі араб. л-ри (див. *Арабська культура,* розділ Література). В кін. 19 — на поч. 20 ст. важливу роль у літ. відродженні відіграли популяризатор рос. л-ри прозаїк Халіль Бейдас (1875—1949), поетеса Мейй Зіяде (1895—1941), поети Шейх Селім аль-Якубі (1880—1946), Іскандер аль-Хурі аль-Бейтаджалі (1890—1973). У творах міжвоєнного періоду письменники відображали боротьбу народу проти англ. колонізаторів і сіоністів. З патріотичними антиімперіалістичними творами виступали поети Ібрахім Тукан (1905—41), Абд-ар-Рахім Махмуд (1913—48), Абу Сельма (1911—80). Після створення 1948 Ізраїлю значна частина письменників змушена була емігрувати, інші опинилися в умовах окупаційного режиму. Осн. мотиви еміграційної л-ри до 60-х рр.: туга за рідною землею, мрії про повернення на батьківщину (поети Ахмед Фахмі, Махмуд аль-Хут, Харун Хашім Рашід та ін.), з 60-х рр. в ній домінують мотиви боротьби проти сіоністської агресії, за права народу Палестини. На землях, окупованих Ізраїлем, під впливом Компартії народилася бойова патріотична л-ра. Найвідоміші поети: Махмуд Дервіш, Тауфік Зайяд, Саміх аль-Касем, Муїн Бсісу, прозаїк Еміль Хабібі. Творчо активізувалися й письменники в еміграції — прозаїк Саміра Аззам (1934—67), поет Камаль Насер (1925—72) і прозаїк Гасан Канафані (1936—72, обидва загинули від рук сіоністських терористів). Тему боротьби народу в своїх творах порушують поетеси Фадва Тукан та Сельма аль-Джаюсі, з віршами виступили бійці-*федаї* Ахмад Дахбур, Халід Абу-Халід.

Літ.: Путь становления и борьбы. М., 1973
Ю. М. Кочубей.

ПАЛЕСТИ́НСЬКИЙ РУХ О́ПОРУ (ПРО) — складова частина араб. нац.-визвольного руху. Веде боротьбу за ліквідацію наслідків ізраїл. агресії проти араб. народів (див. *Близькосхідна криза*). Метою ПРО є забезпечення законних прав араб. народу *Палестини* на самовизначення і створення палестинської д-ви на зх. березі р. Йордану та в районі Гази відповідно до рішень Генеральної Асамблеї ООН від 29.XI 1947. Перші палестинські орг-ції опору виникли в 40-х рр. 20 ст. в боротьбі проти сіоністського терору. До ПРО входять орг-ції різних політ. напрямів. Керівною силою руху є *Організація визволення Палестини.* СРСР та ін. соціалістичні країни подають палестинському народові активну допомогу в його боротьбі за свої права.
П. О. Міщенко.

ПАЛЕ́СТРА (грец. παλαίστρα, від παλαίω — борюся) — гімнастична школа в Стародавній Греції, навч. заклад закритого типу (держ. або приватний). У П. хлопчики віком 12—16 років вчилися бігати, стрибати, боротися, кидати диск і спис під керівництвом учителя гімнастики (педотриба). В П. проводились і виховні бесіди. Але осн. метою навчання у П. був розвиток красивого тіла, сили, здоров'я. Навчання тривало 2—3 роки.

ПАЛЕСТРІ́НА (Palestrina), Джованні П'єрлуїджі да Палестріна (бл. 1525, Палестріна, поблизу Рима—2.II 1594, Рим)— італ. композитор, класик хорової музики а капела. Глава рим. поліфонічної школи. В 1544—51 — органіст і капельмейстер гол. церкви Пале-

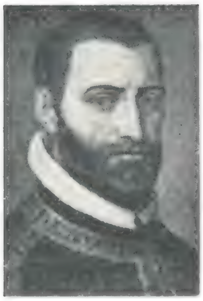

Палестріна.

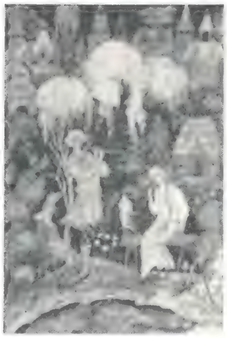

Палехська мініатюра. Т. Зубова. «Лель і Снігуронька». 1972.

стріни. З 1551 жив і працював у Римі. В творчості П. відбилися гуманістичні ідеали епохи Відродження; він надав хоровій поліфонії ритмічної плавності й прозорості. В його месах (понад 100), мотетах (бл. 180), духовних гімнах, псалмах, світських мадригалах тощо органічно поєднано текст і музику.

ПАЛЕ́ТКА (від франц. palette — платівка) — поділені на квадрати певних розмірів прозорі платівка або папір, що їх використовують для вимірювання площ на плані або карті, визначення координат. За допомогою П. здійснюють найпростіший графічний спосіб чисельного інтегрування (див. *Інтегральне числення*).

ПА́ЛЕХСЬКА МІНІАТЮ́РА — вид рос. нар. мініатюрного підлакового живопису (головним чином на виробах з пап'є-маше). Виникла в с-щі Палех (тепер смт Іван. обл.) — кол. осередку іконопису. Іконописний живопис у Палеху відомий з кінця 17 ст. Відзначався декоративністю, був тісно пов'язаний з нар. творчістю. Серед його майстрів — Ф. Болотов, О. Філатов, Л. Сафонов, різні покоління родини Коріних, брати Білоусови. Палехські художники робили й настінні церковні розписи В жанрі мініатюри палехські майстри почали працювати з 1923 (з 1924 — артіль, з 1932 — Палехське товариство художників, з 1953 — Худож.-виробничі майстерні Художнього фонду СРСР). П. м. виконується (на теми сучасності, літ. творів, казок, билин, пісень) яскравими фарбами переважно на чорному лаковому тлі. Їй притаманні тонкий віртуозний малюнок, велика кількість золотої штриховки, чіткість силуету фігур. Декоративні форми пейзажів та архітектури, а також видовжені пропорції постатей П. м. засвоєно з іконописних традицій. П. м. оздоблюють дрібні побутові речі (скриньки, брошки тощо), меблі, книги, її використовують у настінних розписах. Серед майстрів П. м. — І. Маркичев, І. Вакуров, А. Котухін, І. Голиков, І. Баканов, Д. Буторін, М. *Зінов'єв*, П. Баженов, С. Бахірєв.

Літ.: Зиновьев Н. М. Искусство Палеха. Л., 1968; Некрасова М. А. Палехская миниатюра Л., 1978.

ПА́ЛИВНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей важкої промисловості, підприємства яких видобувають і переробляють різні види *палива*. До П. п. належать: *нафтодобувна промисловість*, *нафтопереробна промисловість*, *газова промисловість*, *вугільна промисловість*, сланцева і *торфова промисловість*. Осн. продукція: нафта і нафтопродукти, природний і штучний газ, кам'яне і буре вугілля, сланці, торф; використовується як енергетичне й технологічне паливо, сировина для хім., нафтохім. та ін. галузей пром-сті. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, переважне місце в заг. балансі палива займали дрова. Мінеральне паливо почали широко використовувати лише в кінці 19 — на поч. 20 ст.

СРСР за видобутком палива посідає 2-е місце в світі (після США) і 1-е в Європі, за видобутком нафти, вугілля, запасами газу — 1-е місце в світі. Докорінно змінилася структура П. п. (див. *Паливно-енергетичний баланс*). На Україні в дореволюц. час видобували в основному вугілля. За роки Рад. влади П. п. республіки перетворилася на потужну високорозвинуту галузь. По суті заново створено такі важливі галузі, як нафтова й газова. Внаслідок буд-ва нових високомеханізованих підприємств і реконструкції діючих підвищувався тех. рівень галузі, зростав видобуток палива. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—85 роки і на період до 1990 року передбачено забезпечити 1985 видобуток нафти (з газовим конденсатом) в СРСР в обсязі 620—645 млн. т, природного газу — до 600—640 млрд. м^3, вугілля — до 770—800 млн. т (див. розділ Промисловість до статей про окремі країни).

І. Я. Павленко.

ПА́ЛИВНИЙ БАЛА́НС — баланс видобутку, переробки й використання різних видів *палива*. Див. *Паливно-енергетичний баланс*.

ПА́ЛИВНИЙ ЕЛЕМЕ́НТ — пристрій, в якому хімічна енергія реакції окислення палива, що безперервно надходить до нього, безпосередньо перетворюється на електричну; одне з *джерел струму*. Виникнення електр. струму в П. е. (мал.) зумовлене *окислювально-відновними реакціями*, що відбуваються на поверхні розділу електроліт — електрод при наявності *каталізатора*. П. е. розрізняють за видом використовуваного палива (напр., водню), окислювача (кисню, хлору та ін.), який теж надходить безперервно, каталізатора (нікелю, платини, срібла та ін.), електроліта (напр., лугів, к-т) і т-рами, при яких відбуваються електрохім. реакції (від кімнатної до 1200 К). До найпоширеніших належать П. е., де паливом, окислювачем і електролітом служать відповідно водень, кисень і луг. Перспективними, особливо при тривалих польотах у космос, є біохім. П. е., що їх дія грунтується на використанні мікроорганізмів для окислювально-відновних реакцій, внаслідок яких і виникає електричний струм. Ккд П. е. майже вдвічі перевищує ккд *силових установок*, насамперед теплових двигунів. Крім того, у П. е. немає рухомих частин, вони довговічні, діють без шуму, не утворюють шкідливих вихлопних газів і кіптяви. П. е. використовують в автомоб. транспорті (див. *Електромобіль*), для живлення радіопередавачів та радіолокаційних пристроїв тощо. Вони перспективні в залізнич. транспорті, ядерній енергетиці та гідроенергетиці.

ПА́ЛИВНІ КОРИ́СНІ КОПА́ЛИНИ, горючі корисні копалини — природні органічні сполуки, що мають здатність горіти і використовуються в нар. г-ві як джерело теплової енергії. П. к. к. поширені в природі у твердому (*кам'яне вугілля, буре вугілля, торф, горючі сланці*), рідкому (*нафта*) й газоподібному (*гази природні горючі*) стані. П. к. к. складаються з горючої маси (вуглець, водень, кисень, сірка) і баласту. В твердих і рідких П. к. к. до баласту належать негорючі мінеральні сполуки і вода, у газоподібних — азот і двоокис вуглецю. Калорійність і жаропродуктивність П. к. к. залежать від складу й обсягу горючої маси. В СРСР є всі види П. к. к. Країна займає провідне місце в світі по видобутку викопного вугілля, нафти й газу. На Україні родовища кам. вугілля зосереджені в *Донецькому кам'яновугільному басейні* і *Львівсько-Волинському вугільному басейні*, бурого вугілля — у *Дніпровському буровугільному басейні*. На тер. республіки є бл. 1,5 тис. родовищ торфу, гол. чин. на Поліссі. Найбільші на Україні родовища горючих сланців — у Кіровогр., Черкас. (Бовтиське родовище) та Івано-Фр. областях. Родовища нафти й горючого газу — в *Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області*, *Передкарпатській нафтогазоносній області*, *Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній провінції*. П. к. к. використовують у неперероблeному вигляді або після попередньої обробки.

У зв'язку з тим, що П. к. к. належать до *непоновлюваних природних ресурсів*, дедалі більшого значення набуває питання охорони й раціонального використання їх. Див. також *Каустобіоліти*, *Паливо*, *Паливна промисловість*.

Г. Г. Йовенко.

ПА́ЛИВНО-ЕНЕРГЕТИ́ЧНИЙ БАЛА́НС — система показників, що характеризують співвідношення між потребою в паливі й енергії та їхніми ресурсами, виробництвом і використанням в межах відповідної території чи виробничої одиниці (країни, району, галузі, підприємства тощо) за певний період. Складається з двох частин: надходжувальної, в якій зазначають усі джерела надходження різних видів палива й енергії (власне виробн., ввезення з ін. районів країни і з-за кордону),

Видобуток палива за видами в СРСР (млн. т, в перерахунку на умовне паливо — 7000 ккал)

Роки	Всього	Нафта (включаючи газовий конденсат)	Газ	Вугілля	Торф	Сланці	Дрова
1913	48,2	14,7	—	23,1	0,7	—	9,7
1940	237,9	44,5	4,4	140,5	13,6	0,7	34,2
1950	311,2	54,2	7,3	205,7	14,8	1,3	27,9
1960	692,8	211,4	54,4	373,1	20,4	4,8	28,7
1970	1221,8	502,5	233,5	432,7	17,7	8,8	26,6
1980	1905,7	862,6	515,7	484,4	7,3	11,9	23,8

та витрачальної, в якій подають розподіл паливно-енерг. ресурсів по районах, галузях і підприємствах, витрати на різні нар.-госп. потреби (безпосереднє споживання, переробка на ін. види палива й енергії тощо), втрати і вивіз за межі територіальної чи виробничої одиниці. Розрізняють звітні й планові П.-е. б. Звітні баланси періодично складають у зведеному вигляді статистичні органи на основі П.-е. б. підприємств, орг-цій і відомств. Планові П.-е. б. складають планові органи, всебічно вивчаючи потреби в паливі й енергії, обсяг та можливості видобування та виробн. паливно-енерг. ресурсів, а також аналізуючи звітні П.-е. б. Планові П.-е. б. відображають гол. напрями розвитку паливно-енерг. бази, пропорції в розвитку паливнодобувних і енерговиробничих галузей нар. г-ва, співвідношення та взаємозв'язки між розвитком *електрифікації, теплофікації* й газифікації (див. *Газова промисловість*) та гол. напрями й ефективність використання паливно-енерг. ресурсів. Під впливом науково-технічного прогресу й вимог сусп. виробн. в структурі П.-е. б. відбуваються зміни внаслідок збільшення частки прогресивних для даного рівня розвитку техніки та економіки видів палива й енергії. Важливим засобом піднесення екон. ефективності показників П.-е. б. у Рад. Союзі є вдосконалення транспортування палива, особливо рідкого й газового (див. *Газопровід, Нафтопровід*) та енергії, зокрема електроенергії, зі сх. районів країни до Європ. частини СРСР. Велике значення має й збільшення частки електроенергії в заг. *енергетичному балансі* СРСР, у т. ч. й України, що пов'язане з необхідністю вдосконалення техніки і технології її виробн., а також підвищення ефективності показників П.-е. б. внаслідок раціоналізації його витрачальної частини. Розв'язання завдань щодо зростання ефективності показників П.-е. б. здійснюється у двох напрямах: по-перше — підвищення рівня використання палива й енергії у топках котлів, печах, різних агрегатах і зменшення внаслідок цього паливних і теплових відходів та енерговтрат; по-друге — розширення й підвищення ефективності використання паливних і теплових відходів, тобто вторинних енерг. ресурсів. Значну роль у поліпшенні використання паливно-енерг. ресурсів відіграють нові прогресивні види палива й енергії, зокрема атомна і геотермальна, та нові методи виробн. електроенергії (напр., магнітогідродинамічний спосіб її одержання). На одинадцяту п'ятирічку (1981—85) передбачено дальше зростання виробн. палива й енергії та вдосконалення П.-е. б., що істотно підвищить рівень електрифікації всіх галузей нар. г-ва й побуту. *М. С. Калита.*

ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИ́ЧНИЙ КО́МПЛЕКС — сукупність галузей промисловості, що забезпечують країну паливом і електроенергією. В СРСР основними складовими частинами П.-е. к. є електроенергетика, нафтова, нафтопереробна, газова і *вугільна промисловість*. Див. *Електрифікація, Нафтодобувна промисловість, Газифікація.*

ПА́ЛИВО — горючі речовини, що служать джерелом теплової енергії (при спалюванні). Використовується також як технологічна сировина. Осн. вимоги до П.: достатня поширеність у природі, порівняно невеликі затрати на видобування (виробництво), відсутність (понад допустиму норму) шкідливих домішок, тех. можливість і екон. доцільність спалювання, висока ефективність використання. Найпоширенішим є органічне П., що являє собою суміш складних органічних сполук. Воно буває тверде, рідке і газоподібне; природне, штучне і синтетичне. До природного П. належать, напр., *вугілля викопне, гази природні горючі, горючі сланці, деревина, нафта, торф* (див. також *Паливні корисні копалини*), до штучного — бензин, *генераторний газ, дизельне паливо, доменний газ, кокс, коксовий газ, мазут* та ін., до синтетичного — синтетичний бензин, що його виробляють з оксиду вуглецю і водню, хім. *ракетне паливо* тощо. Органічне П. характеризується теплотою згоряння (кількістю тепла, що виділяється при повному його згорянні), т-рою займання (спалаху), т-рою самозаймання (самоспалаху), випаровуваністю. Твердому П. властиві, крім того, спікливість і мех. міцність, рідкому П.— в'язкість, т-ра застигання. Щоб порівняти різні види й облічити сумарні запаси органічного П., користуються поняттям «умовне паливо» (в СРСР за його нижчу теплоту згоряння прийнято 29,3 МДж/кг), яке дає змогу складати *паливно-енергетичний баланс*. Оскільки значна частина органічного П., що його видобувають (виробляють) у світі, згоряє в *камерах* або *топках* (лише бл. 10% нафти і газу використовується як сировина), щорічно в атмосферу Землі викидаються десятки мільйонів тонн *сажі*, оксидів сірки й азоту, мільярди кубічних метрів оксиду вуглецю. Для захисту *навколишнього середовища* вдаються до уловлювання шкідливих речовин з продуктів згоряння (див. *Газоочищення*), а також до таких способів спалювання, при яких ці речовини не утворюються. В СРСР впроваджуються ефективні методи комплексного використання та переробки твердого і важкого рідкого П., одержання синтетичного П., вживаються заходи до найекономічнішого використання паливно-енерг. ресурсів, зокрема до економії викопного П. Значна увага приділяється скорочуванню масштабів споживання нафти і нафтопродуктів як котельно-пічного П. (замість них — вугілля і атомна енергія). Поряд з органічним є неорганічне П., напр. металовмісне, що містить *чисті метали* або їхні хім. сполуки. Див. також *Атомна енергетика, Ядерне пальне, Паливна промисловість* і статті про її окремі галузі.

Літ.: Касаточкин В. И., Ларина Н. К. Строение и свойства природных углей. М., 1975; Кушниренко К. Ф. Краткий справочник по горючему. М., 1979; Энергетическое топливо СССР. Справочник. М., 1979.

ПАЛИВОРОЗДАВА́ЛЬНА КОЛО́НКА — колонка, з якої рідке *паливо* відпускають в баки транспортних засобів, самохідних машин або в тару споживача. Встановлюють її на *автозаправних станціях* або пунктах заправки. П. к. (мал.) обладнують насосом з вибухобезпечним електродвигуном, лічильниками сумарної і разової видачі палива, мех. або електромех. дозаторами, роздавальним шлангом з наконечником (пістолетом). Розрізняють П. к. з ручним, дистанційним або комбінованим керуванням. Є П. к. і з керуванням автоматичним, які діють при вставлянні у відповідне гніздо панелі спец. ключа, опусканні перфокарти, жетона чи монети. За хвилину П. к. може відпускати 40—60 л палива.

ПАЛИГОРСЬКІ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Mg_5(H_2O)_4(OH)_2 \times [Si_4O_{10}]_2 \cdot 4H_2O$. *Сингонія* ромбічна або моноклінна. Густ. 2,1—2,3. Твердість 2—3. Колір білий з жовтуватим, буруватим або сірим відтінками. Трапляється в *осадочних гірських породах*, особливо в глинах. Значні скупчення П. відомі на Кавказі, в Зх. Сибіру. На Україні є в Кримській (поблизу Сімферополя), Житомир., Ровен. і Черкас. областях. Використовують у буд-ві як тепло- і звукоізоляційний матеріал.

ПА́ЛИЦИН Олександр Олександрович (1741—1816, хутір Попівка, тепер у складі с. Залізняка Сум. району Сум. обл.) — вітчизняний поет, архітектор, культурно-осв. діяч. Був на військ. службі в Петербурзі. Вийшовши у відставку, оселився у своєму маєтку Попівці на Сумщині, де заснував просв. гурток, який називав «Попівською академією». Членами гуртка були, зокрема, літератори В. *Капніст*, І. Богданович, С. Глинка, художник М. Алфьоров, архітектор В. Ярославський. Тут обговорювалися питання скасування кріпацтва в Росії, поширення освіти серед народу. «Академію» відвідували Г. Сковорода, В. *Каразін*. П. зібрав картинну галерею, яку передав Харків. ун-тові. На її базі пізніше було створено Харків. музей образотворчого мистецтва. У 1810 П. обраний почесним членом президії Харків. ун-ту. Переклав віршами «Слово о полку Ігоревім» (вид. 1807), твори франц. письменників, зокрема Вольтера, Ж. Ж. Руссо, Ж. Деліля. У 1807 видав оригінальний твір «Послання до Привіти, або Спогади про деяких російських письменників мого часу». За проектами П. споруджено декілька будинків і церков на Сумщині. *М. П. Тесля.*

ПА́ЛИЧКИ, паличкові клітини — світлочутливі клітини зовнішнього шару сітківки *ока* людини і хребетних тварин. Містять зоровий пігмент — *родопсин*; забезпечують присмерковий *зір*. П. чутливіші, ніж *колбочки*. В сітківці людини близько 130 млн. П.; розташовані переважно на її периферії. Сітківка ока нічних і присмеркових тварин містить тільки палички.

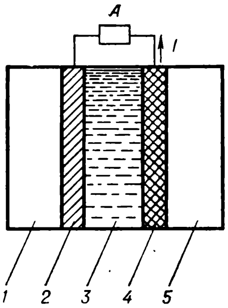

Паливний елемент:
1 — порожнина з паливом; *2* — електрод (катод); *3*—електроліт; *4*—електрод (анод); *5* —порожнина з окислювачем; *A* — споживач електричного струму; *I* — електричний струм

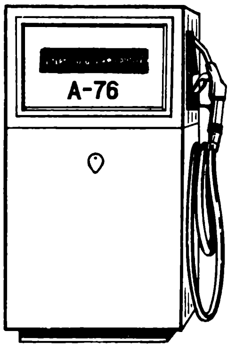

Паливороздавальна колонка з дистанційним керуванням.

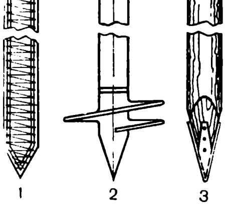

Забивні **палі:**
1 — залізобетонна.
2 — сталева;
3 — дерев'яна.

З. П. Паліашвілі.

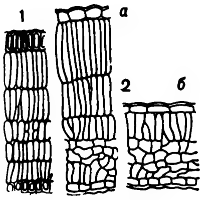

Палісадна тканина (поперечний розріз): 1 — листка фісташки; 2 — листка бука (*а* — на світлі; *б* — в тіні)

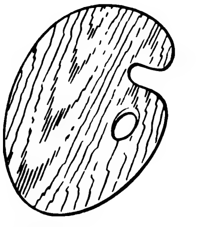

Палітра.

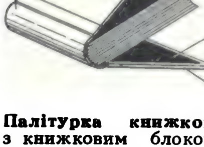

Палітурка книжкова з книжковим блоком: *1* — корінець з одставом (на внутрішньому боці корінця); *2* — боковинка кришки. *3* — форзац; *4* — книжковий блок.

ПА́ЛИЧНИКИ — ряд комах. Те саме, що й *примарові*.

ПА́ЛІ — стрижні (стовпи, бруси), що їх занурюють у *грунт* або виготовляють у ньому, щоб передати навантаження від споруди на її основу (грунт). Розрізняють палі забивні (залізобетонні, сталеві, дерев'яні, комбіновані), частково або повністю занурювані у грунт ударним або ін. способом, та набивні (бетонні, грунтові), які виготовляють у заздалегідь пробурених свердловинах (див. *Пальові роботи*). П. бувають суцільні й порожнисті; циліндричної, призматичної, конічної та ін. форми. Їх застосовують для зведення пальових *фундаментів* (у слабких грунтах), в конструкціях *набережних*, *причальних споруд*, гребель тощо. Спец. П. з поздовжніми гребенями і пазами (*шпунтами*) використовують у вигляді суцільних (шпунтових) стінок, що захищають котловани і траншеї від грунтових вод, як *перемички* при буд-ві гідротех. споруд тощо. Іл. с 141.

ПА́ЛІ МО́ВА — одна з найвідоміших середньоіндійських мов—*пракритів*. Належить до індійських мов індоєвроп. сім'ї. Базується на архаїчному середньоінд. діалекті, який пізніше ввібрав у себе елементи мови району Магадхі (на Сх. Індії) — т. з. магадхізми. П. м. була мовою реліг., філос. і наук. л-ри, яка відіграла велику роль у культурі Індії та сусідніх з нею країн. На межі н. е. П. м. поширилася на Цейлоні (сучас. Шрі-Ланка), а в кін. 1-го — на поч. 2-го тис. — в ряді країн Пд.-Сх. Азії. В цьому ареалі П. м зберігається й тепер як мова *буддизму*. П. м найближча з усіх пракритів до давньоінд. мови, хоч у ній, порівняно з давньоінд. мовою, відбулися значні фонетичні спрощення, скоротилася флективна *парадигма*, особливо розвинулася лексика реліг.-філос. характеру. У багатьох країнах П. м зазнала впливу місцевих мов.

Літ.: Елизаренкова Т. Я., Топоров В. Н. Язык пали. М., 1965.

В. М Топоров

ПАЛІАШВІ́ЛІ Захарій Петрович [4 (16).VIII 1871, Кутаїсі — 6.X 1933, Тбілісі] — груз. рад. композитор, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. Груз. РСР (з 1925). Один з основоположників груз. нац. профес. музики, зокрема опери. В 1895—99 навчався в Тбіліському муз. уч-щі, 1900—03 — Моск. консерваторії (клас С. *Танеєва*). З 1903 працював у Тбілісі як педагог, диригент, органіст, брав участь в організації Груз. філармонічного т-ва, очолював хор, оркестр, муз. школу, створені при т-ві за його ініціативою. З 1919 — професор, 1919, 1923, 1929—32 — директор Тбіліської консерваторії. Творчість П. глибоко народна за змістом і стилем. Твори: опери «Абесалом і Етері» (1919), «Даїсі» (1923; обидві поставлено на Україні), «Латавра» (1927); «Грузинська літургія», «Урочиста кантата» (1927), сюїта для оркестру, хори, романси. Записав бл. 300 груз. нар. пісень. Ім'я П. дано Груз. театру опери та балету. Існують будинки-музеї П., Держ. премія Груз. РСР ім. З. Паліашвілі (серед її лауреатів—укр. співаки Д. *Гнатюк*, А. *Мокренко*, диригент С *Турчак*)

Літ.: Палиашвили З. Биографический справочник. Тбилиси, 1964; Донадзе В. Захарий Палиашвили. М., 1971. *В. Н Золочевський.*

ПАЛІЄ́НКО Микола Іванович (25.XI 1869, Київ — 11.XI 1937) — укр. рад. юрист, акад. АН УРСР (з 1930), фахівець у галузі держ. права. Закінчив Київ. ун-т у 1892. З 1906 — професор Харків. ун-ту; з 1918—професор різних учбових закладів Харкова. У 1930—37 — зав. кафедрою держ. права АН УРСР. Автор багатьох праць, зокрема «Правова держава і конституціоналізм» (1906), «Обласна автономія і федерація» (1917), «Право громадянства в сучасних федераціях і в Союзі РСР» (1926), «Проблема суверенітету сучасної держави» (1929).

ПАЛІ́Й Семен Пилипович (справж. прізв.— Гурко; н. в 40-х рр. 17 ст., м. Борзна, тепер Черніг. обл.— січень 1710, похований у *Межигірському монастирі*) — білоцерківський (фастівський) полковник, керівник визвольної боротьби на Правобережній Україні проти польс.-шляхет. загарбників у кін. 17 — на поч. 18 ст. Н. в козац. сім'ї. Навчався в Києво-Братській колегії. В 70-х рр. 17 ст. перебував на Запорізькій Січі. На поч. 80-х рр. кілька сотень запорожців на чолі з П. перейшли із Запоріжжя на Пд. Київщину. Сюди на заклик П. почали переселятися селяни-втікачі і козаки з різних місцевостей України. Опорним пунктом їх став Фастів (тепер місто Київ. обл.). Під проводом П. козаки успішно відбивали напади турків і татар. У кін. 80-х рр. 17 ст. польс.-шляхет. уряд зробив спробу підкорити козаків. П. і його соратники С. *Самусь*, З. *Іскра*, А. *Абазин* очолили повстанський рух проти польс.-шляхет. загарбників, за возз'єднання Правобережної України з Росією. В 1688 та наступні роки П. не раз звертався до царського уряду з проханням возз'єднати Правобережну Україну з Росією. Але зв'язаний умовами «*Вічного миру*» *1686*, царський уряд не міг відкрито подавати військ. допомогу козакам. У жовтні 1689 П. був підступно заарештований польс.-шляхет. урядовцями, але в квітні 1690 він втік з в'язниці. На поч. 18 ст. на Правобережній Україні вибухнуло *Палія повстання 1702—04* проти польс.-шляхет. загарбників. Щоб допомогти польс.-шляхет. урядові придушити повстання, І. Мазепа наклепницьки звинуватив П. у зносинах з прихильником швед. короля *Карла XII* польс. коронним гетьманом Г. Любомирським. 31.VII (11.VIII) 1704 П. було підступно заарештовано, позбавлено посади білоцерківського полковника і 1705 за цар. указом заслано до Сибіру. Після зради І. Мазепи 1708 П. було звільнено з ув'язнення і призначено полковником *Білоцерківського полку*. Козац. загони на чолі з П. брали участь у *Полтавській битві 1709*, переслідуванні швед. загарбників до Дніпра. Образ П. оспівано в нар. думах, відтворено Т. Г. Шевченком у поемі «Чернець» і вірші «Швачка». Укр. рад. письменник Ю. М. Мушкетик написав повість «Семен Палій».

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Дядиченко В. Семен Палій. Саратов. 1942.

ПАЛІЙЧУ́К Борис Дмитрович [н. 22.V (4.VI) 1913, м. Вільно, тепер Вільнюс] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Живе і працює на Україні. Перші вірші надрукував 1938. Осн. тематика — героїка Великої Вітчизн. війни. Окремими виданнями вийшли книги віршів і поем «Іван Гвоздьов на фронті» (у співавт. з О. Твардовським, 1941), «Фронтові вірші» (1942), «Слово про солдата» (1948), «Моє покоління» (1963), «Крила землі» (1968), «Початок травня» (1975), романи у віршах «Нова Каховка» (1953), «Твердиня» (1962), романи «Розгін» (1964), «Сходження на хмари» (1967), повість «Ескадрилья „Лисий орел"» (1969) та ін. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня і Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Рубежи. К., 1976; Восхождение на облака.— Эскадрилья «Лысый орел». К., 1980.

ПАЛІМПСЕ́СТ (грец. *παλίμψηστον*, від *πάλιν* — знову і *ψάω* — розсипаюся на порох) — пам'ятка писемності, рукопис (переважно на *пергаменті* чи *папірусі*), з якого стерто більш ранній текст і написано новий. Один з найдавніших П.— від 7 ст. до н. е. (Пд. Палестина). Особливо були поширені у Зх. Європі й на Русі в середні віки, коли папір для писання ще не використовували, а пергаменту не вистачало. Стирали переважно тексти античних авторів і на місці їх писали церковно-реліг. тексти. Застосування різних способів читання (діяння хім. реактивами, інфрачервоне проміння тощо) дало змогу відновити стерте і прочитати багато творів античності—Т. Лівія, Вергілія, Евкліда, Ціцерона та ін.

«ПАЛІНО́ДІЯ» (від грец. *παλινωδια* — зречення), «Книга оборони» — памфлет проти *Брестської унії 1596*. Написана З. *Копистенським* 1621—22 в Києві у відповідь на трактат уніатського церк. письменника Л. Кревзи «Оборона унії». Автор «П.» викривав загарбницьку політику шляхет. Польщі та Ватікану щодо України та Білорусії, підкреслював істор. зв'язки укр., рос. і білорус. народів. У «П.» використано твори античних, візант., зх.-європ. істориків, церк.-істор. л-ру, польс. хроніки, давньорус. літописи і сучасну авторові антиуніатську публіцистику.

ПАЛІНОЛО́ГІЯ (від грец. *παλίνη* — тонкий пил і *λόγος* — вчення) — ботанічна наука, що вивчає *пилкові зерна* і *спори* рослин, їх розсіяння і застосування. Дослідження з П. мають значення для з'ясування систематичного положення рослин (палінотаксономія), вивчення закономірностей розсіяння і захоронення пилкових зерен та спор, вирішення палеоботанічних, геоморфологічних та геологічних завдань за допомогою *спорово-пилкового аналізу*, з'ясування виникнення деяких видів *алергії* (лікарська

П.), вивчення складу *перги* та пилку в меді (мелітопалінологія) тощо. Термін «палінологія» запропонували англ. палеоботаніки Х. Хайд та Д. Уільямс (1944).

ПАЛІСА́ДНА ТКАНИ́НА (від франц. palissade — загорожа), стовпчастий мезофіл — різновид асиміляційної *паренхіми* листка (зрідка стебла). Складається з видовжених тонкостінних, щільно прилеглих одна до одної клітин зі значним вмістом *хлоропластів*. П. т. розміщена під *епідермісом*. При достатньому освітленні представлена кількома шарами клітин або може становити всю асиміляційну тканину листка. Забезпечує в основному *фотосинтез*. Будова П. т. різних рослин неоднакова і значною мірою залежить від умов росту.

ПАЛІСА́НДРОВЕ ДЕ́РЕВО, палісандр (франц. palissandre) — назва деревини деяких видів південноамериканських рослин з родів жакаранда родини бігнонієвих. Деревина цих дерев важка, щільна, мало усихає, добре полірується; колір її ядра — від темно-червоного до шоколадно-бурого з фіолетовим відтінком, заболоні — світло-жовтий; використовується для виготовлення музичних інструментів, художніх меблів, паркетів, токарних виробів тощо. Іноді П. д. наз. деревину дальбергії родини бобових та деяких ін. рослин.

ПАЛІ́ТРА (від франц. palette) — 1) Невелика чотирикутна або овальна дошка з дерева, фарфору або металу, на якій художник змішує фарби для роботи. 2) Перелік колірних сполучень, притаманних живописові художника або окремій картині.

ПАЛІТУ́РКА КНИЖКО́ВА (від лат. politura — оздоблення) — картонна або з ін. матеріалу кришка, з'єднана за допомогою подвійних аркушів паперу (*форзаців*) з книжковим *блоком*. Перші П. к. відомі з 1 ст. н. е., коли в Європі почали виготовляти рукописні книжки на *пергаменті*. Кришки палітурок (мал.) бувають: складені, у яких корінець з одставом (стрічкою щільного паперу) та картонні боковинки вкриті різними *палітурними матеріалами*; суцільнокриті, що в них корінець з одставом і картонні боковинки обтягнуті одним матеріалом, та суцільнокроєні (без картонних боковинок) з одного матеріалу. Написи та зображення на кришці (якщо вони не нанесені заздалегідь на палітурний матеріал) створюють *тисненням*, трафаретним і *високим друком*, глибоким *офсетним друком*, *декалькоманією* та ін. способами. Див. також *Палітурні процеси*.

ПАЛІТУ́РНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, використовувані в *палітурних процесах*. Розрізняють П. м. для обкладинок і палітурних кришок (див. *Палітурка книжкова*); П. м., якими скріплюють книжкові *блоки*, і П. м., що їх наносять (*тисненням*) на палітурні кришки. П. м. для обкладинок і палітурних кришок бувають на основі тканинній (*коленкор, ледерин, піке* тощо), паперовій або нетканій (клеєні *неткані матеріали*); з крохмальним, нітроцелюлозним, полівінілхлоридним, поліамідним, латексним або поліефіруретановим покриттям. Застосовують також *картон, папір* обгортковий, для оклеювання корінців книжкових блоків, форзацний та ін., пресшпан (лощений картон), *шкіру вичинену, шкіру штучну,* полівінілхлоридний матеріал (пластикат). До П. м., що ними скріплюють книжкові блоки, належать *марля,* каптал (кольорова тасьма), бавовняні, капронові і нейлонові швейні нитки, дріт, клеї (в осн. синтетичні). Матеріалом, яким користуються при створенні написів та зображень на палітурних кришках, служить алюмінієва, бронзова або ін. *фольга.* В СРСР П. м. розробляють у Всесоюзному н.-д. ін-ті комплексних проблем поліграфії з спец. видів друку (Москва), Моск. і Укр. поліграф. ін-тах тощо. В Київському філіалі Державного проектного і н.-д. ін-ту по комплексному проектуванню підприємств поліграф. пром-сті разом з Ін-том хімії високомолекулярних сполук АН УРСР створено (1980) міцний, морозостійкий матеріал «Фоліант» (на паперовій основі з поліефіруретановим покриттям, що імітує шкіру). *Л. Г. Хилько.*

ПАЛІТУ́РНІ ПРОЦЕ́СИ — процеси, пов'язані з виготовленням книжкової та білової (альбомів, блокнотів та ін.) продукції у *палітурках книжкових*. Є опоряджувальними процесами поліграфічного виробництва, що виконуються після брошурування (див. *Поліграфія*). Полягають в обробці книжкового *блока,* виготовленні палітурної кришки і з'єднанні блока з нею. Під час обробки книжковий блок (зшитий, склеєний або скріплений ін. способами) обрізають з трьох боків, надають його корінцю належної форми, потім на корінець наклеюють кольорову тасьму (каптал) і папір. Палітурні кришки виготовляють на кришкоробних машинах з механізмами подавання картонних боковинок, матеріалів для палітурних кришок, клеємащувальними апаратами, обтискними пристроями тощо. Усі операції обробки блока і з'єднання його за допомогою *форзаців* з палітурною кришкою виконують на механізованих *потокових лініях,* у складі яких є різальні машини, блокообробні агрегати, обтискні преси, книжковставні машини тощо. Продуктивність таких ліній — 2—3 тис. одиниць продукції за годину. При використанні суцільнокроєних кришок і склеєних блоків кількість операцій зменшується вдвічі, продуктивність таких ліній досягає 5—6 тис. одиниць продукції за годину. В СРСР устаткування для П. п. розробляють гол. чин. у Московському й Укр. поліграф. ін-тах, у Всесоюзному н.-д. ін-ті комплексних проблем поліграфії з спец. видів друку (Москва) — в його київському філіалі, зокрема, створено (1980) високопродуктивне устаткування для трафаретного друку на палітурних кришках. *Т. О. Стародуб.*

ПАЛІЯ́ ПОВСТА́ННЯ 1702—04 — селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні під керівництвом С. П. *Палія* проти польс.-шляхетських загарбників. Після *Карловицького конгресу 1698—99* польський сейм 1699 прийняв рішення остаточно ліквідувати правобережне козацтво. В зв'язку з цим полковники С. Палій, С. *Самусь,* З. *Іскра* разом з представниками православної шляхти, міського населення і нижчого духівництва весною 1702 на нараді у Фастові ухвалили підняти нар. повстання. Воно почалося в червні 1702 виступами повстанських загонів на Поділлі та селян і козаків на Брацлавщині. В липні повстання охопило Київщину. На поч. вересня 1702 повстанські війська під проводом С. Палія, С. Самуся і З. Іскри оточили Білу Церкву. Проти повстанців виступили 2-тисячне військо та загони шляхет. ополчення Київського і Брацлавського воєводств. У запеклих боях повстанські загони розгромили польс.-шляхет. загарбників, визволивши 7 (18).X Немирів, 16 (27).X — Бердичів. 10 (21).XI 1702 гол. сили повстанців (бл. 12 тис.) на чолі з С. Палієм змусили капітулювати залогу в Білій Церкві. 14 (25).XI повстанське військо здобуло Бар і 24.XI (5.XII) почало облогу Меджибожа. Повстанський рух поширився на Сх. Галичину, де посилилися виступи *опришків.* Під впливом повстання на Правобережжі зросла антифеод. боротьба на Лівобережній Україні і на Запоріжжі. На поч. 1703 15-тисячне польс.-шляхет. військо вдерлося на Поділля. Захопивши Поділля і Брацлавщину, польс.-шляхет. загарбники стратили бл. 10 тис. чол., у т. ч. полковника А. *Абазина.* В дальших запеклих боях повстанські війська на чолі з С. Палієм, С. Самусем та З. Іскрою відбили спроби

М. І. Палієнко.

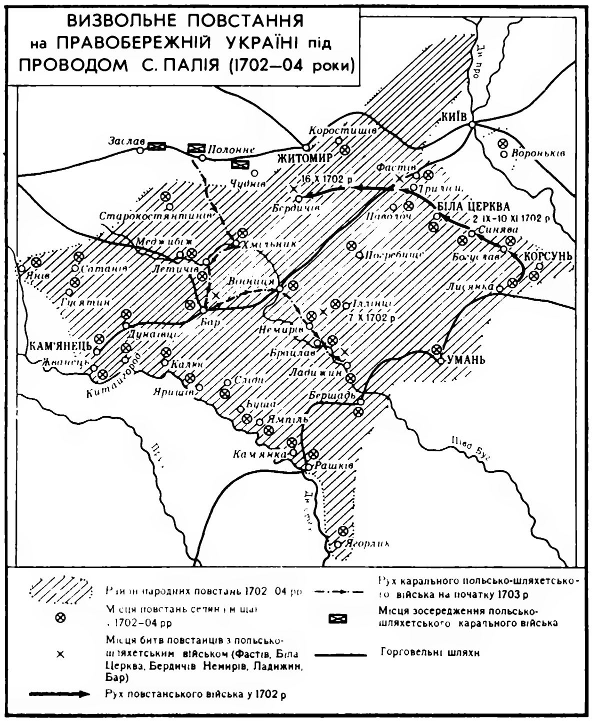
ВИЗВОЛЬНЕ ПОВСТАННЯ на ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ під ПРОВОДОМ С. ПАЛІЯ (1702—04 роки)

Дніпро
КИЇВ
Коростишів
Заслав
Полонне
ЖИТОМИР
Вороньків
Чуднів
Фастів
16 X 1702 р
Триліси
Бердичів
Паволоч
БІЛА ЦЕРКВА
2 IX–10 XI 1702 р
Старокостянтинів
Синява
Меджибіж
Хмільник
Богуслав
КОРСУНЬ
Погребище
Янів
Сатанів
Летичів
Вінниця
Лисянка
Гусятин
Бар
Іллінці
7 X 1702 р
Немирів
Дунаївці
КАМ'ЯНЕЦЬ
Брацлав
Жванець
Калюс
УМАНЬ
Ладижин
Китайгород
Студениця
Яришів
Бершадь
Буша
Ямпіль
Прут
Півд. Буг
Кам'янка
Рашків
Дністер
Ягорлик
Райони народних повстань 1702—04 рр
Місця повстань селян і міщан 1702—04 рр
Місця битв повстанців з польсько-шляхетським військом (Фастів, Біла Церква, Бердичів, Немирів, Ладижин, Бар)
Рух повстанського війська у 1702 р
Рух карального польсько-шляхетського війська на початку 1703 р
Місця зосередження польсько-шляхетського карального війська
Торговельні шляхи

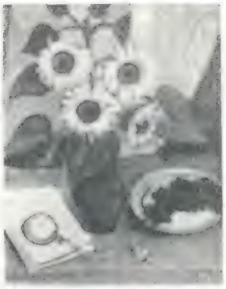

Т. Палладі. Натюрморт з соняшником. Музей мистецтв СРР. Бухарест

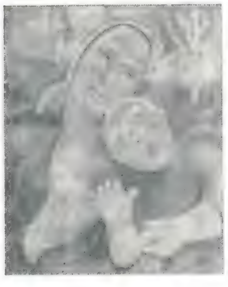

В. Н. Пальмов. Мати з дитиною. 1927 ДМУОМ у Києві.

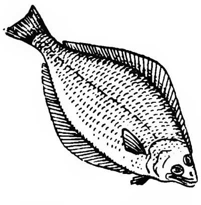

Палтус білокорий

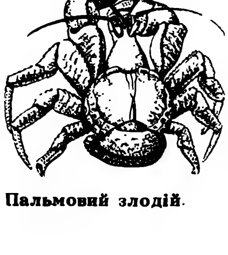

Пальмовий злодій.

польс.-шляхет. військ захопити Київщину. Придушити сел.-козац. повстання допоміг польс.-шляхет. урядові лівобережний гетьман І. *Мазепа*. 31.VII (11.VIII) 1704 він підступно заарештував С. Палія і його помічників. За гетьманським наказом *сердюки* захопили Білу Церкву та ряд ін. фортець. Повстання було придушено.

ПАЛЛА́ДА (за ім'ям давньогрец. богині *Афіни* Паллади) — *мала планета* № 2. У протистоянні має блиск 8,0 візуальної *зоряної величини*. Діаметр П. 608 км. Серед. віддаль від Сонця 2,77 *астрономічної одиниці*. Орбіта П. нахилена до площини *екліптики* під кутом 34° 48′. Відкрив П. 1802 Г. *Ольберс*.

ПАЛЛА́ДІ (Pallady) Теодор (11.IV 1871, Ясси — 26.VIII 1956, Бухарест) — рум. живописець, засл. діяч мист. СРР. У 1889—92 навчався в Парижі в майстерні Е. Ф. Аман-Жана і школі красних мистецтв у Г. Моро. Твори: «Автопортрет» (1942), «Оголена в шезлонгу», «Натюрморт з совою» та ін. Твори П. зберігаються в Музеї мистецтв СРР в Бухаресті.

ПАЛЛА́ДІЙ — рос. вчений-китаєзнавець; див. *Кафаров* Петро Іванович.

ПАЛЛА́ДІН Володимир Іванович [11 (23).VII 1859, Москва — 3.II 1922, Петроград] — вітчизн. ботанік і біохімік, акад. Петерб. АН (з 1914). Закінчив Моск. ун-т (1883). Професор Новоолександрійського (тепер — Пулави Люблінського воєводства ПНР) с.-г. ін-ту, потім — Харківського (з 1889), Варшавського (з 1897) і Петерб. (1901—14) ун-тів. Основні праці присвячені дослідженню дихання рослин, яке він розглядав як ферментативний процес. Вивчав також питання утворення і координації дії *ферментів*. Основоположник школи фізіологів та біохіміків рослин.

ПАЛЛА́ДІН Олександр Володимирович [29.VIII (10.IX) 1885, Москва — 6.XII 1972, Київ] — укр. рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1942), акад. АН УРСР (з 1929); з 1939 — віце-президент, 1946—62 — президент АН УРСР, дійсний член АМН СРСР (з 1944), почесний член Білоруської (з 1950), Угорської (з 1953), Польської (з 1954), Румунської (з 1957), Болгарської (з 1958) академій наук, засл. діяч науки УРСР (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1955). Член КПРС з 1932. Син В. І. *Палладіна*. Засновник укр. школи біохіміків. Закінчив Петерб. ун-т (1908). З 1916 П.— професор Харків. ін-ту с. г. і лісівництва, 1921—31 — зав. кафедрою фізіол., пізніше — біол. хімії Харків. мед. ін-ту; 1933—54 — зав. кафедрою біохімії Київ. ун-ту. З 1925 П.— директор заснованого за його ініціативою Укр. біохім. ін-ту в Харкові (тепер Ін-т біохімії АН УРСР ім. О. В. Палладіна у Києві). Осн. наук. праці П. з питань біохімії вітамінів, м'язової діяльності та біохімії нервової системи. Перший в СРСР розпочав біохім. дослідження вітамінів та особливостей тканинного обміну за різних авітамінозних станів. Синтезував аналог вітаміну К — *вікасол*. Дослідження П. біохімії м'язової діяльності лягли в основу уявлень функціональної біохімії про процеси втоми, відпочинку та тренування м'язів. П. належить встановлення т. з. біохім. топографії нервової тканини, дослідження за допомогою мічених атомів особливостей обміну білків, нуклеїнових к-т та вуглеводно-фосфорних сполук у нервовій тканині при збудженні і гальмуванні центр. нервової системи, а також дослідження процесів іонного транспорту в структурах нервової системи. П.— засновник і редактор «Украинского биохимического журнала». Член ВУЦВК (1928), депутат Верх. Ради СРСР та УРСР 2—5-го скликань. Делегат XIX—XXII з'їздів КПРС і XVI—XXII з'їздів КП України (на XVI—XXII з'їздах був обраний членом ЦК КП України), активний учасник боротьби за мир. Засновник і голова Укр. фізіол. т-ва (з 1928); голова Укр. біохім. т-ва (з 1958); президент Всесоюзного біохім. т-ва (1964—69). Премія ім. В. І. Леніна (1929). Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

Тв.: Исследования над образованием и выделением креатина у животных. Х., 1916; Хімічна природа вітамінів. К., 1938; Вопросы биохимии нервной системы. К., 1965; Белки головного мозга и их обмен. К., 1972 [у співавт.].
Літ.: Утєвський А. М. Олександр Володимирович Палладін. К., 1979.
Н. М. Полякова.

ПАЛЛА́ДІО (Palladio; власне — ді П'єтро) Андреа [30.XI 1508, Падуя (?) — 19.VIII 1580, Віченца] — італ. архітектор і теоретик архітектури, представник Пізнього *Відродження*. Архіт. й гуманістичне виховання здобув під керівництвом гуманіста Дж. Дж. Тріссіно. Характерною рисою творчості П. є глибоке освоєння античної спадщини. Серед численних споруд П.— Базиліка (1549), Театро Олімпіко (1580—85), Палаццо Вальмарана (1566) — у Віченці; церква Сан-Джорджо Маджоре (буд-во почато 1565) — у Венеції; вілла «Ротонда» поблизу Віченци (1551—67; буд-во закінчено 1580—91; арх. В. Скамоцці) та ін. П.— автор відомого трактату «Чотири книги про архітектуру» (1570), в якому виклав свою архіт. теорію, використавши теор. праці давньоримського арх. *Вітрувія*; трактату «Римські старожитності» (1554) і «Коментарів до Юлія Цезаря» (1575). Творчість П. мала великий вплив на розвиток європ. архітектури, особливо на формування стилю *класицизму* 17—18 ст. (т. зв. палладіанство).

Тв.: Рос. перекл.— Четыре книги об архитектуре. М., 1938.
Ю. С. Асєєв.

А. Палладіо. Базиліка у Віченці. 1549.

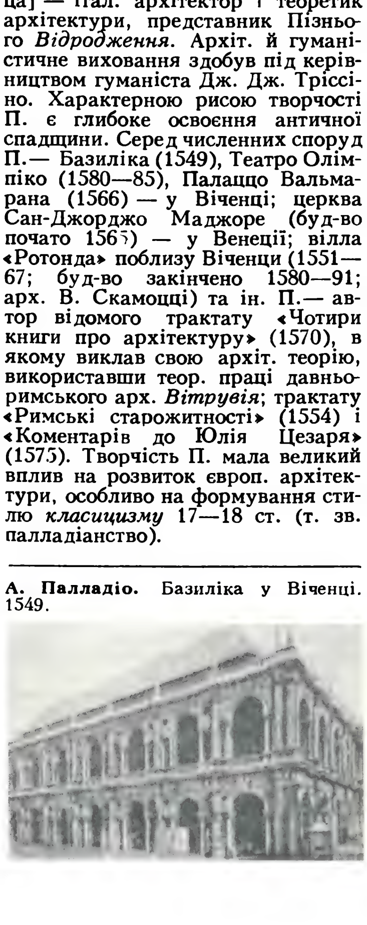

ПАЛЛА́С Петро Симон (22.IX 1741, Берлін — 8.IX 1811, там же) — рос. природознавець, географ і мандрівник, член Петерб. АН (1767). Навчався в Німеччині, Голландії, Великобританії. В 1767 переїхав до Росії. В 1768—74 проводив експедиційні дослідження на Сх. і Пд. Сх. Європ. частини Росії та в Сибіру, 1793—94 — на Пд. Росії, включаючи Пд. Україну та Крим. Зібрав і узагальнив матеріал з географії, геології, ботаніки, зоології та ін. Відкрив і описав нові види рослин і тварин. Зробив першу спробу систематизувати рослинність країни у праці «Флора Росії», надрукувавши лат. мовою два томи (1784—88). На честь П. названо деякі рослини і тварини, особливий тип метеоритів — палласити. Ім'ям П. названо вулкан на Курильських о-вах, риф у Новій Гвінеї.

ПАЛМА́РІС — держава збіглих негрів-рабів у пальмових лісах (палмарах) Пн.-Сх. Бразілії 1630—97. У 30-х рр. 17 ст. кіломбус — укріплені негритянські селища, об'єднавшись, утворили феод. д-ву, на чолі якої стояли вождь і рада старійшин. Населення П. вело боротьбу проти португ. і голл. колонізаторів, але було повністю винищено.

ПА́ЛМЕР (Palmer) Едуард Венс (28.VIII 1885, м. Бандаберг, шт. Квінсленд — 15.VII 1959, Мельбурн) — австрал. письменник. Літ. діяльність почав збірками поезій «Передвісники» та оповідань «Світ чоловіків» (обидві — 1915). Один із засновників соціального роману в Австралії. Романи «Прості смертні», «Протока» (обидва — 1930), «Світанок» (1932), «Родина Суейнів» (1934), «Легенда про Сандерсона» (1937) — свідчення еволюції П. від сімейно-побутових тем до висвітлення важливої соціальної проблематики. Популярність П. принесла трилогія «Голконда» (1948), «Час сівби» (1957) і «Видатний діяч» (1959) — перший в Австралії роман політ. жанру, присвячений діяльності австрал. лейбористів. Писав також новели, вірші, літ.-критичні статті. Брав активну участь у боротьбі за мир.

Тв.: Укр. перекл.— Родина Суейнів. К., 1978; Рос. перекл.— Серебристый дуб. М., 1958; Семья Суэйн. М., 1971.
Літ.: Родзевич О. В. Австралийский социальный роман 30-х годов XX в. (Творчество В. Палмера и З. Херберта). В кн.: Австралийская литература. М., 1978; Родзевич О. В. Венс Палмер та його роман «Родина Суейнів». В кн.: Палмер В. Родина Суейнів. К., 1978. *О. В. Зернецька.*

ПАЛО́МНИЦТВО (від лат. palma — пальмова гілка), проща — мандрування богомольців до «*святих місць*» (у християн — до *Єрусалима*, у мусульман — до Мекки й Медіни тощо). Термін походить від звичаю прочан привозити з Єрусалима пальмову гілку. Особливо поширене було П. в середні віки.

ПАЛО́МНИЦЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — жанр давньоруської л-ри. В паломницьких «ходіннях» описувались подорожі до «святих місць» — у Палестину, на Афон, до Константинополя та ін. Назва походить від пальмової гілки, яку паломники приносили додому. Видатною пам'яткою П. л. є «Ходіння» *Даниїла Паломника* (1106—08). Наприкінці 16 ст. мандрівку до Палестини описав Данило Корсунський у «Книзі бесіди о пути ієрусалимском». Описи таких подорожей з'явились у 1-й пол. 18 ст. (Іполит Вишенський, Варлаам Ліницький, Серапіон та ін.). Серед них виділяються «Странствованія» киянина В. *Григоровича-Барського,* який мандрував з 1723 по 1747 не тільки по «святих місцях», але і по багатьох країнах Європи і Бл. Сходу. *О. В. Мишанич.*

ПА́ЛТУС — промислова назва 4 видів риб родини *камбалових.* На відміну від ін. камбал, тіло П. більш видовжене, асиметрія менш виявлена. Населяють пн. води Атлантич. і Тихого океанів. В СРСР — 4 види: П. азіатський стрілозубий (Atherestes evermanni) — довж. до 73 см, маса 2—3 кг, в Охотському і Берінговому морях; П. білокорий (Hippoglossus hippoglossus) — довж. до 4,7 м, маса до 335 кг, в Берінговому, Охотському і Баренцовому морях; П. чорний (Reinhardtius hippoglossoides) — довж. до 1,2 м, маса до 45 кг, у Баренцовому, Берінговому і Охотському морях; зрідка біля берегів Сх. Камчатки зустрічається П. американський стрілозубий (Atherestes stomias). П.— хижаки, ведуть донний спосіб життя; відкладають 0,3—3,5 млн. ікринок. Цінні пром. риби.

ПАЛФІ́Й Федір Юрійович (н. 3.III 1925, с. Королеве, тепер смт Виноградівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. біохімік, доктор біол. наук (з 1965), проф. (з 1966), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1970). Член КПРС з 1961. У 1950 закінчив Львівський зоовет. ін-т. У 1950—51 — зав. Яворівською райветлікарнею (Львів. обл.). З 1954 до 1956 — молодший наук. співробітник Ін-ту агробіології АН УРСР, перетвореного (1956) на Н.-д. ін-т землеробства і тваринництва зх. р-нів УРСР, де П. з 1957 до 1960— старший наук. співробітник, а з 1969 — директор. Роботи з біохімії годівлі с.-г. тварин та з питань силосування кормів. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПА́ЛЬМА — місто в Іспанії, розташована на пд.-зх. узбережжі о. Мальорка, що входить до складу *Балеарських островів.* Адм. ц. пров. Балеарес. Мор. порт, аеропорт міжнар. значення (поблизу П.), вузол місц. з-ць і автошляхів. 222,8 тис. ж. (1971). Невеликі підприємства суднобуд., скляної, шкіряно-взут., текст., харч. (плодоконсервної, виноробної, олійної) пром-сті. Килимарство. Значний центр туризму. Курорт. Архіт. пам'ятки 13—15 ст. П. засн. в 3 ст.

ПА́ЛЬМЕРСТОН (Palmerston) Генрі Джон Темпл (20.X 1784, Лондон — 18.X 1865, Брокет-Холл, Гертфордшір) — англ. держ. діяч і дипломат, віконт. З початку своєї політ. кар'єри примикав до *торі,* з 1830 — до *вігів.* Лідер *Ліберальної партії* (1855—65). З 1807— член палати громад. З 1809 по 1855 обіймав ряд міністерських посад (як міністр закорд. справ сприяв розв'язуванню *Кримської війни 1853—56*). У 1855—58 і з 1859—прем'єр-міністр. Уряд П. проводив експансіоністський зовнішньополіт. курс (брав участь у придушенні інд. нар. повстання 1857—59 і *Тайпінського повстання* в Китаї, сприяв розширенню англ. колоніальної імперії). У внутр. політиці виступав противником будь-яких реформ, застосовуючи репресії проти брит. робітн. руху і нац.-визвольного руху в Ірландії.

ПАЛЬМЕ́ТА (франц. palmette, зменшувальне від palme — пальмова віть) — орнамент у вигляді стилізованого віялоподібного листа. У мистецтві різних епох П. застосовували як деталь архіт. декору (напр., у вигляді *акротерію*), а також у декоративно-ужитковому мистецтві.

ПАЛЬМЕ́ТА — штучно створена плоска форма крони плодового дерева. Див. *Шпалерна культура.*

ПАЛЬМІ́РА — стародавнє місто на території пн.-сх. Сірії (руїни поблизу сучас. Тадмора). Існувала з 1-ї пол. 2-го тис. до н. е. Наприкінці 2-го тис. до н. е. зруйнована ассірійцями, в 10 ст. до н. е. відбудована царем Ізраїльсько-Іудейського царства *Соломоном.* В епоху *еллінізму* і на поч. н. е. П. визначалася надзвичайною розкішшю, багатством архітектури. З 64 до н. е. П.— в складі рим. провінції Сірія. Найбільшого розквіту досягла в 1—3 ст. н. е. завдяки торгівлі з містами Пд. Аравії, Пд. Месопотамії, Скіфії, Серед. Азії. За правління Оденату (60-і рр. 3 ст.), який дістав від Риму титул дукса (вождя) і імператора (сам Оденат титулував себе «царем царів»), П. стала фактично незалежною. За правління його дружини цариці Зіновії (Бат-Заббай; 266 або 267—272) П. об'єднала всю Передню Азію і Єгипет. У 272 війська П. зазнали поразки від рим. імператора Авреліана. В 273 після антирим. повстання П. була зруйнована римлянами. З 1900 на місці П. ведуться археол. розкопки. Розкриті руїни античного міста. Знайдено численні статуї, рельєфи, мозаїки і розписи, написи арамейською, грец. і лат. мовами. Назва «Пальміра» стала прозивною для міст, архітектура яких вражає розкішшю і монументальністю (зокрема, Пн. Пальмірою іноді називали Петербург). *І. А. Лісовий.*

Пальміра. «Велика колонада» з трипрогінною аркою. 2—3 ст.

ПА́ЛЬМОВ Віктор Никандрович (10.X 1888, Самара, тепер Куйбишев — 7.VII 1929, Київ) — рос. та укр. живописець. У 1910 закінчив Пензенську художню школу, 1910—14 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. З 1925 жив і працював на Україні. В 20-х рр. був членом *АРМУ,* пізніше — один із засновників *ОСМУ.* Твори: «Робітники», «Дачник» (1920), «Кузня» (1923), «Коваль» (1926), «За владу Рад!», «Каменярі», «Червоний прапор», «Мати з дитиною», «На селі» (всі — 1927, ДМУОМ), «1-е Травня» (1929, ДМУОМ). У 1925—29 викладав у Київ. худож. ін-ті (професор — з 1925).

Літ.: Садиленко Ю. Художник Віктор Пальмов. «Життя й революція», 1929, № 11. *Д. О. Горбачов.*

ПА́ЛЬМОВИЙ ЗЛОДІ́Й (Birgus latro) — безхребетна тварина ряду *десятиногих ракоподібних.* Довж. тіла до 32 см. П. з. поширені на тропічних о-вах Індійського та зх. частини Тихого океанів. Живуть на суходолі, здатні залазити на дерева, живляться гол. чин. плодами пальм (звідси й назва). Яйця і личинки розвиваються у морській воді, молоді рачки оселюються в раковинах спочатку морських, а після виходу на суходіл — наземних молюсків, згодом вони покидають раковини. М'ясо П. з. їстівне.

ПА́ЛЬМОВІ, пальми (Arecaceae, синонім Palmae, або Palmaceae) — родина багаторічних однодольних дерев'янистих одно- або дводомних рослин. Переважна більшість П.— вічнозелені дерева до 60 м заввишки з кроною з великих листків на верхівці, рідше кущі або могутні ліани понад 300 м завдовжки. Стовбур колоноподібний (до 1 м у діаметрі) або бочкуватий, гол. чин. нерозгалужений, здебільшого гладенький, рідше вкритий залишками листкових черешків, іноді має колючки; у деяких видів П. стовбур майже зовсім відсутній. Листки чергові, великі, перисті або віялові, зрідка цілісні, з довгими черешками (до 5 м). Квітки одно- або двостатеві, дрібні, до розпускання вкриті покривалом, білі, жовті, зеленуваті або червоні у багатоквіткових (до 200 000 квіток) пазушних чи верхівкових суцвіттях (початках, китицях) завдовжки до 6 м і більше. П. з верхівковим суцвіттям цвітуть лише раз у житті: після достигання насіння вони гинуть. Плід — кістянка або ягода, розміром від ягід смородини до 0,5 м у діаметрі. Бл. 3400 видів (240 родів), поширених у тропічній і субтропічній зонах: у вологих тропічних лісах, на морських узбережжях, у саванах тощо. В

О. В. Палладін.

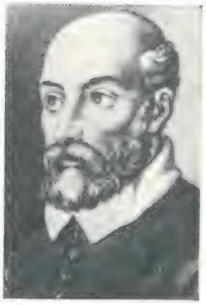

Андреа Палладіо.

Пальмета. Зразки.

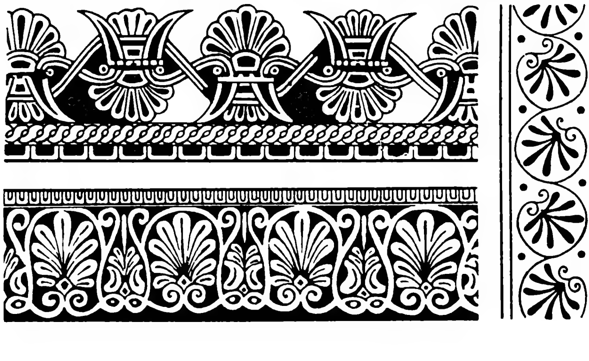

Європі (Пд. Піренейського п-ова) у дикому стані і вид — хамеропс низький (Chamaerops humilis), в СРСР, у т. ч. в УРСР, у дикому стані відсутні, в культурі (у відкритому грунті на Пд. березі Криму і Чорноморському узбережжі Кавказу, в оранжереях і кімнатах) — понад 150 видів. За значенням у житті людини П. поступаються лише злакам: вони дають будівельну і виробну деревину, волокно, технічну олію, рослинний віск, харчові продукти тощо. Див. також *Воскові пальми, Кокосова пальма, Олійна пальма, Сагові пальми, Таліпотова пальма, Фінікова пальма, Цукрова пальма.* *А. П. Лебеда.*

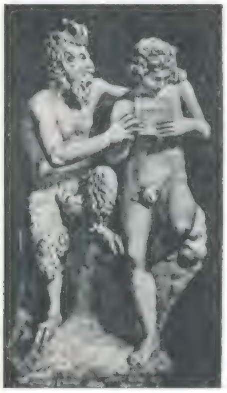
Пан і юнак. Мармур. Національний музей. Неаполь.

ПАЛЬНИ́К — пристрій, за допомогою якого створюють і спалюють суміш палива з повітрям або киснем. Розрізняють П. (мал.) газові, пилоподібного палива, рідинні (див. *Форсунка*) і комбіновані. Використовують їх при зварюванні, різанні і паянні, в топках котельних агрегатів і печей, у газових нагрівальних приладах тощо.

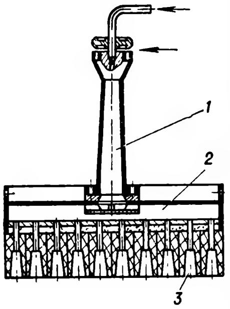

Газовий **пальник**: *1* — змішувач; *2* — розподільна камера; *3* — вихідний тунель (верхньою стрілкою показано вхід газу, нижньою — вхід повітря)

ПА́ЛЬОВІ БУДІ́ВЛІ — окремі житла або цілі селища, споруджені на палях з дерев'яним помостом над водою або поблизу неї — на берегах річок, озер, морських заток, у низьких заболочених місцевостях. В Європі П. б. існували з часів *неоліту*. Вперше залишки неолітичних П. б. було відкрито 1854 на Цюріхському оз. (Швейцарія). Пізніше П. б. було виявлено на тер. Пн. Італії (терамари), Данії, Німеччини, у Придунав'ї та ін. районах. На тер. СРСР найзначніші залишки первісних П. б. виявлено на р. Модлоні у Вологодській обл. (Модлонське пальове поселення), на оз. Лача (Арханг. обл.), в Шигиринському торфовищі і *Горбуновському торфовищі* в Серед. Заураллі. П. б. відомі й у деяких народів Пд. і Сх. Азії, Океанії, Пд. Америки, Африки, осн. заняттям яких є рибальство.

ПА́ЛЬОВІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані з виготовленням забивних і набивних *паль*, занурюванням забивних паль у грунт, а також об'єднанням паль у єдину конструкцію — пальовий *фундамент* або шпунтову стінку; різновид *будівельних робіт*. Забивні палі виготовляють на заводах, підсобних підприємствах або буд. майданчиках. Осн. операції при занурюванні таких паль полягають у встановлюванні їх у вихідне положення, у заглиблюванні паль до проектної відмітки або до такого положення, коли опір занурюванню перебільшує прикладене зусилля, у переміщуванні застосовуваного устаткування на нову позицію. Занурюють палі гол. чин. ударом і вібруванням (див. *Палебійне устаткування*), загвинчуванням (спеціальн. установкою з обертовим робочим органом), вдавлюванням (вдавлюючими й вібровдавлюючими агрегатами) або підмиванням грунту водою (її під великим тиском подають до вістря палі). Набивні палі (трамбовані, пневмо- і буронабивні) виготовляють у проектному положенні, заповнюючи бетонною сумішшю (іноді грунтом) попередньо пробурені у визначених місцях свердловини (з *обсадними трубами* або без них). При зведенні пальових фундаментів верх. частини паль об'єднують плитами або балками (*ростверками*), шпунтові стінки закріплюють *анкерами*. П. р. виконують, як правило, спеціалізовані буд. організації.

ПАЛЬПА́ЦІЯ (лат. palpatio — обмацування) — основний клінічний метод дослідження, що дає уявлення про властивості досліджуваних органів і тканин, їх чутливість і топографічні співвідношення між ними, болісність. Метод П. згадується ще в працях *Гіппократа*. Значний внесок у розробку методики П. зробили укр. вчені В. П. *Образцов* і М. Д. *Стражеско*. Розрізняють поверхневу й глибоку П. Поверхнева П. провадиться однією або двома долонями, що покладені плиском на частину тіла, яку пальпують. Особливе значення має П. живота. Глибока П. застосовується при детальному дослідженні і для більш точного виявлення патологічного процесу. Її провадять двома, трьома, чотирма пальцями з більш або менш значним натискуванням. Застосовується при дослідженні печінки, шлунка, селезінки тощо.

ПАМІ́Р — високогірна країна на Пд. Сх. Середньої Азії. Розташований в основному в СРСР (Горно-Бадахш. а. о. Тадж. РСР), сх. окраїна — у Китаї, пд.— в Афганістані. Протяжність П. у межах СРСР з Пн. на Пд.— 275 км, з Зх. на Сх.— 250 км.

За природними особливостями П. поділяють на Західний та Східний. Західний П.— область глибоко розчленованого високогірного рельєфу. Гребені хребтів підносяться над днищами вузьких ущелин на 2000—3000 м і більше (Дарвазький, Ванчський, Язгулемський, Рушанський та ін.). На Зх. П., в хр. Академії Наук— найвища вершина СРСР — *Комунізму пік* (7495 м). Серед ін. вершин Зх. П. — піки Івана Франка та Лесі Українки (названі укр. альпіністами 1975), пік «1500-річчя Києва» (назв. 1981). Східний П. — нагір'я вис. 4000—4500 м з окремими хребтами вис. 5000—6000 м. П. сформувався в результаті складних горотворчих процесів, які відбулися у пізньому палеозої, мезозої й кайнозої. Особливо потужних піднять зазнав П. в епоху кайнозойського (альпійського) *орогенезу*, внаслідок чого утворилися високі хребти і плоскогір'я. Для П. характерні висока сейсмічність, інтенсивні неотектонічні рухи. У геол. будові П. беруть участь відклади докембрію (гнейси, мармури), палеозою (пісковики, сланці), мезозою (алевроліти, глини), кайнозою (мергелі, вапняки). З корисних копалин на П. є гірський кришталь, ртуть, бор, олово, срібло, слюда, золото, буд. матеріали.

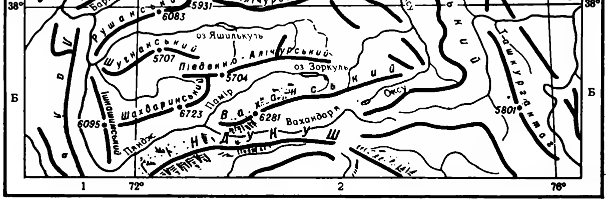

Хребет Академії Наук на Західному Памірі.

Клімат П. високогірний, суворий, різко континентальний. Пересічна т-ра січня на Сх. на вис. бл. 3600 м —17,8°, липня +13,9°, зима триває більше 10 місяців (абс. мінімум т-ри до —50°). Поширена *багаторічна мерзлота*. Клімат Зх. П. м'якший. У м. Хорог (вис. 2080 м) пересічна т-ра січня —7,6°, липня +22°, тривалість безморозного періоду 212 днів. Опадів від 100—250 до 800—1000 мм на рік. П.— район значного зледеніння (заг. пл. зледеніння понад 8000 км²). Найбільші льодовики — Федченка (907 км²), Грум-Гржимайла (160 км²) та ін. Ріки П. належать переважно до бас. Амудар'ї і Тариму. Найбільша ріка — Пяндж з притоками Гормчашма, Гунт, Бартанг, *Мургаб*, Язгулем, Ванч. Всі вони гірського типу, мають великі запаси гідроенергії. Озера П. — тектонічні (Каракуль, Рангкуль), моренні (Зоркуль, Куркунтай), завальні (Сарезьке, Яшилькуль).

У горах Зх. П. до вис. 3000—3700 м поширені солянково-полинні пустелі, вище — полинно-типчакові степи з ковилем і нагірними ксерофітами (до 4000 м) в альп. поясі розвиваються низькотравні луки. Вздовж долин річок — зарості верби, тополі, берези, шипшини. У Сх. П. переважають ландшафти холодних високогірних пустель, з вис. 3500—4100 м — субальп. пояс, з 4100—4700 м — альпійський. Для П. характерні памірський архар, довгохвостий бабак, червона пищуха, памірський заєць, гвинторогий козел, бурий ведмідь, лисиця; з птахів — сніговий гриф, тібетський улар, саджа, кеклик; з плазунів — гюрза, полоз, ящірки. П.— один з осн. районів альпінізму в СРСР. Про населення і г-во П. див. *Горно-Бадахшанська автономна область*. *Е. З. Таїров.*

ПАМІ́РСЬКІ МО́ВИ — споріднені мови, якими розмовляють народи Припамір'я — в СРСР (переважно в Горно-Бадахш. а. о. Тадж. РСР), а також в Афганістані, Пакистані й Китаї. Входять до пд.-сх. підгрупи *іранських мов.* До П. м. належать ваханська, язгулямська, ішкашимська мови й шугнано-рушанська діалектна група. За типологією П. м.— аналітичні, з елементами *фузії*. Всі вони безписемні. Літ. мовою для памірців в СРСР є *таджицька мова.*

В. І. Бєликов.

ПА́МОРОЧНИЙ СТАН — те саме, що й *непритомність.*

ПА́МПА, пампаси (ісп. pampa, мн. pampas, з мови кечуа) — 1) Природна область у Пд. Америці, переважно в межах Аргентіни. Займає пд. частину *Лаплатської низовини*. Поверхня П. рівнинна (вис 100—150 м) з плескатими западинами. На Пд. Зх. підносяться гірські масиви (вис. до 1243 м). Клімат субтропічний. Пересічна т-ра січня до +24°, липня від +10 до +6°. Опадів до 1000 мм на рік, на Зх. до 300—500 мм (максимум влітку). Характерні сильні вітри. Річки П. належать до бас. Парани. На Сх.— болота. Грунти гол. чин. чорноземні, на Зх.— сіро-коричневі. Природна рослинність степова, але більша частина П. розорана (гол. культури — кукурудза, пшениця) або використовується як пасовища. Значні площі зрошуються. П.— осн. пром. та с.-г. район Аргентіни. Гол. міста — Буенос-Айрес, Росаріо, Кордова. 2) Назва рівнинних степів Пд. Америки.

ПАМПЛО́НА — місто на Пн. Іспанії, адм. ц. провінції та істор. обл. Наварра. Розташована в долині р. Арга в Піренеях. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. 148 тис. ж. (1971). Маш.-буд., хім., целюлозно-паперова, лісопильна, харч. (у т. ч. цукр.) пром-сть. Ун-т. Архіт. пам ятки 14—17 ст. Центр туризму. П. виникла як укріплене баське прикордонне місто. З 16 ст.— фортеця.

ПАМФЛЕ́Т (англ. pamphlet) — художньо-публіцистичний злободенний твір гостросатиричного характеру, в якому викриваються негативні суспільні явища, ворожі політ. погляди, реакційна діяльність політ. лідерів чи ідеологів тощо Зразками П. в марксистсько-ленінській публіцистиці є «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» К. Маркса, «Пам'яті графа Гейдена» В. І. Леніна. П. писали прогресивні письменники, виступаючи проти сил реакції і мракобісся,— М. Горький («В Америці»), Леся Українка («Голос однієї російської ув'язненої»), Я. Галан («На службі у сатани», «Те, чого не забувають») та ін.

ПА́М'ЯТІ РО́ЗЛАДИ — зниження або втрата здатності запам'ятовувати, порушення збереження і відтворення запасів *пам'яті*, а також спотворення пам'яті і несправжні спогади. Серед різноманітних патологічних процесів, що являють собою П. р., розрізняють порушення запам'ятовування і порушення пригадування. Порушення запам'ятовування лежить в основі антероградного розладу пам'яті, тобто такого, коли втрачено спогади про дії, що безпосередньо слідували після закінчення непритомного стану чи психічного захворювання. Порушення спогаду лежить в основі ретроградного розладу пам'яті, тобто такого, коли випали з пам'яті дії, що були безпосередньо перед непритомним станом або втратою свідомості при психічному захворюванні.

Ураження ретенції (утримання в пам'яті) спричинюються тяжкими деструктивними процесами. Розлади відтворення запам'ятованого є найчастішими порушеннями пам'яті. Розрізняють такі П. р.: гіпермнезію — короткочасне (як правило) посилення пам яті на фоні хворобливих станів, спостерігається при деяких психічних і інфекційних захворюваннях, в гарячковому стані, в гіпнотичному сні; гіпомнезію — ослаблення пам'яті, яке проявляється в погіршенні вибіркової репродукції, утрудненні відтворення, спостерігається при *атеросклерозі,* астенічних станах, в похилому віці; амнезію — повна відсутність спогадів або випадіння з пам'яті подій певного відрізку часу (може бути повною і частковою); парамнезії — несправжні спогади (обмани пам'яті), що поділяються на псевдоремінісценції (це несправжні спогади реального змісту про події, яких не було, але які могли бути) і конфабуляції (це спогади про події, яких не було і не могло бути, бо вони фантастичні). До парамнезій відносять також розлади почуття знайомості (сприймання ніколи не баченого явища як вже випробуваного). П. р. трапляються при старечому одряхлінні, різкому послабленні функцій кори головного мозку під впливом різних чинників (травм, інтоксикацій, інфекцій тощо).

Літ.: Кербиков О. В. [та ін.]. Психиатрия. М., 1968; Психіатрія. К., 1971.

Н. І. Протасевич.

ПА́М'ЯТІ ФО́РМИ ЕФЕ́КТ — властивість сплавів, пластично деформованих у мартенситному стані або в інтервалі температур *мартенситного перетворення,* «запам'ятовувати» свою форму і відновлювати («згадувати») її при нагріванні. Зумовлюється специфічними процесами, що відбуваються з *кристалічною граткою* сплавів, зокрема явищем термопружної рівноваги фаз у твердому тілі. Якщо, напр., нагрітому дроту з такого сплаву надати певної конфігурації, після чого охолодити, зім'яти (або зігнути) і знову нагріти його, він набуде вихідної форми (конфігурації), відновлюючи з високою точністю всі первинні згини й закруглення. Є також сплави, вироби з яких при повторному охолодженні деформуються самі (без прикладення зовн. зусиль), а при нагріванні набувають своєї вихідної форми. Розрізняють П. ф. е. неповний (частковий) і повний. Неповне відновлення форми (напр., у сплавах на основі заліза) пов'язане з утворенням необоротних дефектів структури. Повне її відновлення (при обмежених деформаціях) притаманне сплавам з термопружним *мартенситом*: нікель — титан, мідь — алюміній — нікель тощо. Для сплавів з П. ф. е. характерні значна циклічна міцність, надпружність. Найчастіше з них виготовляють герметизуючі деталі, термочутливі пристрої. Вони перспективні при створенні двигунів, що безпосередньо перетворюють теплову енергію на механічну: в них пластини, зігнуті в холодній воді, випрямляються у воді гарячій, при цьому виконується певна робота. Великі антени з таких сплавів, розміщені у компактному вигляді на космічних кораблях, розгортатимуться в космосі під впливом сонячного тепла. Сплави з П. ф. е. мають важливе значення для медицини, зокрема хірургії.

ПА́М'ЯТКИ ПРИРО́ДИ — природні об'єкти, які мають видатне

Пам'ятки природи Української РСР.
1. Червоногородський водоспад на річці Джурин. Тернопільська область.
2. «Баранячі лоби» на річці Уж. Житомирська область.
3. Запорізький дуб віком 700 років на острові Хортиця. Запорізька область.
4. Гора Кішка. Кримська область.
5. Карстова печера «Оптимістична». Тернопільська область.

наукове, культурне, історичне або естетичне значення і повний заповідний режим. П. п. поділяють на такі типи: комплексні, ботанічні (окремі дерева чи *асоціації* рослинні), зоологічні (окремі місця поширення дикої фауни), гідрологічні (унікальні водойми, водоспади, джерела тощо) та геологічні (скелі, печери, каньйони, валуни, геологічні відслонення). Розрізняють П. п. респ. та місц. значення. В УРСР є бл. 3 тис. П. п., у тому числі 112 респ. значення (1980). *О. К. Ющенко.*

І. І. Панаєв.

ПА́М'ЯТНИК — скульптурний або архітектурний твір, що встановлюється для увічнення пам'яті видатної людини чи важливої історичної події. Різновидами П. є монумент і надгробок. П. виготовляються переважно з граніту, мармуру, бронзи. Звичай встановлювати П. на честь героїв або громад. діячів існував у країнах стародавнього Сходу, в Стародавній Греції (скульптори Крітій та Несіот — «Тирановбивці Гармодій і Арістогітон», 477 до н. е.) та Римі (статуя Марка Аврелія в Римі, 2-а пол. 2 ст. н. е.). За доби *Відродження* в Італії скульптори розвивали давньоримські традиції (Донателло — кінна статуя Гаттамелати в Падуї, 1447—53). В Росії П. почали встановлювати з 18 ст., на Україні — з поч. 19 ст. в стилі *класицизму*: Е. Фальконе — Петру І (1768—82) в Петербурзі, І. Мартоса — Мініну і Пожарському (1818) у Москві, Рішельє (1823—28) в Одесі, В. Демут-Малиновського і П. Клодта — кн. Володимиру (1850—53) в Києві. З 2-ї пол. 19 ст. П. виконуються в реалістичному дусі: М. Микешина — Богданові Хмельницькому (1879—88) в Києві, Л. Позена — І. Котляревському (1896—1902, відкрито 1903) в Полтаві, Ф. Балавенського — надгробок М. Кропивницькому (1910—14) у Харкові. В перші роки Рад. влади за планом *монументальної пропаганди*, розробленим В. І. Леніним у 1918, було встановлено ряд П. видатним діячам революції і культури. В СРСР споруджено численні, зокрема багатофігурні за композицією, узагальнені за формою П. на честь В. І. Леніна, перемог рад. народу в громадянській та Великій Вітчизн. війнах, здобутків рад. науки і техніки, зокрема, в освоєнні космосу, борцям за Рад. владу, парт., держ. і військ. діячам, видатним представникам культури тощо. Серед відомих пам'ятників, створених рад. скульпторами: В. І. Леніну І. Шадра на Земо-Авчальській ГЕС (1927), Я. Райнісу К. Земдеги в Ризі (1934), Т. Шевченкові М. Манізера в Харкові(1935), С. М. Кірову М. Томського в Ленінграді (1938), Шота Руставелі К. Мерабішвілі в Тбілісі (1942), Нізамі Ф. Абдурахманова в Баку (1949), В. Маяковському О. Кибальникова і Ф. Е. Дзержинському Є. Вучетича (обидва — в Москві, 1958), Давиду Сасунському Є. Кочара в Єревані (1959), О. Пушкіну О. Ковальова в Києві (1962), В. І. Леніну М. Лисенка [в співавт.] в Запоріжжі (1964). На батьківщині двічі Героїв Радянського Союзу та двічі Героїв Соціалістичної Праці встановлюються їх бронзові погруддя. Див. також *Меморіальні споруди, Монументальна пропаганда, Монументальне мистецтво, Надгробок, Скульптура,* розділи Архітектура до окремих статей про міста, радянські республіки, країни світу. *А. В. Німенко.*

Пам'ятник поету Давиду Гурамішвілі в Тбілісі. Скульптор М. Бердзенешвілі. Чавун. 1965.

Пам'ятник В. І. Вернадському — першому президентові АН УРСР. Фрагмент. Скульптор О. П. Скобликов, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Граніт. 1981. Київ.

«ПА́МЯТНИКИ, И́ЗДАННЫЕ ВРЕ́МЕННОЮ КОМИ́ССИЕЮ ДЛЯ РАЗБО́РА ДРЕ́ВНИХ А́КТОВ» — збірник документів з історії України 15—18 ст. (т. 1—4. К., 1845—59). Кожний том складається з трьох розділів: у 1-му вміщено документи церк. установ, у 2-му — документи про феод. землеволодіння і г-во, у 3-му — документи з історії визвольного руху укр. і білорус. народів серед. 17 ст. та рос.-польс. війни 1654—67. Том 1 включає акти *Луцького братства* (1617—1713), приватні акти (1490—1596), документи з історії визвольної війни укр. народу 1648—54 (1648—49); т. 2 — акти *Київського братства* (1615—1787), «*Уставу на волоки*» *1557*, документи про хід нар.-визвольної війни після *Зборівського договору 1649* (1650—51); т. 3 — акти *Львівського братства* (1586—1637), описи маєтків та інвентарі різних володінь за 1566—98, документи з історії України за 1652—60; т. 4 — документи Старосільського (1600—1700) та Дерманського (1586—1637) братств, Почаївського (1597—1700) та ін. монастирів, описи Володимирського, Луцького, Кременецького та ін. замків, документи з історії України за 1600—64. У 2-му виданні (т. 1—3. К., 1897—98) за ред. О. І. *Левицького* додано нові документи, церк.-слов'ян. шрифт замінено *гражданським шрифтом.* *І. Л. Бутич.*

ПА́М'ЯТЬ — один з основних пізнавальних процесів, що включає закріплення, збереження і відтворення людиною її попереднього *досвіду*.

П. у фізіології — здатність *нервової системи* людини й тварин зберігати в закодованому вигляді інформацію, яка за певних умов може бути виведена з цієї системи без порушення властивостей і характеру «запису». За тривалістю зберігання інформації П. поділяють на короткочасну і довгочасну. Короткочасна П.— це обмежене у часі зберігання інформації здебільшого незначного обсягу, основане на циркуляції *імпульсів нервових* по замкнених колах *нейронів*. Довгочасна П.— це тривале зберігання інформації, практично необмеженого обсягу, основане на певних структурно-хім. змінах у діяльності нейронів. Єдиної теорії П. немає. Специфічною рисою людської П. є здатність до збереження не тільки пам'ятних слідів від конкретних подразників та їх словесних позначень, а й можливість керування П. У тварин П. вивчають шляхом вироблення *умовних рефлексів* та перевірки їх відтворення через різні проміжки часу в нормі та при дії деяких факторів, що негативно впливають на П. (електрошок, фармакологічні речовини тощо). Єдиного центра П. в мозку немає, але ряд структур лімбічної системи мозку (гіпокамп, мигдалевидні ядра) мають дуже важливе значення для утворення і збереження пам'ятного сліду. Порушення П. виникають внаслідок ушкодження різних ланок її формування і відтворення (див. *Пам'яті розлади*). П. у психології є інформаційною основою всіх психічних процесів. За характером психічної активності, яка домінує в діяльності людини, П. поділяють на моторну, емоційну, образну і словесно-логічну; за тривалістю — також на короткочасну і довгочасну П. (див. вище). Вимоги практики привели до виділення оперативної П., що обслуговує поточну діяльність людини. Осн. процесами П. є запам'ятовування, відтворення і забування. Запам'ятовування буває мимовільним (відбувається без певної мети запам'ятати, не вимагає від людини вольових зусиль) і довільним (свідома спрямованість зусиль на закріплення в П. певного матеріалу, використання спец. прийомів і методів). Те саме стосується і відтворення. Забування буває тривалим і тимчасовим. Індивідуальні особливості П. виявляються у різному обсязі її, швидкості запам'ятовування, точності відтворення, тривалості збереження засвоєного, готовності П. Певною мірою вони пов'язані з особливостями *вищої нервової діяльності* суб'єкта. Однак самі ці особливості змінюються під впливом умов життя і діяльності людини. Велику роль у вивченні П. відіграли становлення електроніки і створення на її базі ЕОМ, а також розкриття механізмів П. завдяки успіхам у галузі *нейрофізіології, генетики,* психології та ін. наук. П. слід тренувати з раннього дитинства. Є чимало способів тренування П.: розподіл повторень, чергування запам'ятовування з пригадуванням, урізноманітнювання тренувальних навантажень, використання мнемонічних (див. *Мнемоніка*) засобів розв'язання інтелектуальних задач тощо.

Літ.: Вейн А. М., Каменецкая Б. И. Память человека. М., 1973; Бериташвили И. С. Память позвоночных животных, ее характеристика и происхождение. М., 1974; Смирнов А. А. Проблемы психологии памяти. М., 1966; Лурия А. Р. Нейропсихология памяти. М., 1974; Ильюченок Р. Ю. Память и адаптация. Новосибирск, 1979; Громова Е. А. Эмоциональная память и ее механизмы. М., 1980; Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения. Пер. с англ. М., 1980.

Т. П. Зінченко (П. у психології);
Г. М. Чайченко (П. у фізіології).

ПА́М'ЯТЬ ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНОЇ МАШИ́НИ — складова частина *обчислювальної машини,* призначена для зберігання програм та оброблюваної *інформації*. П. о. м. створюється на базі кількох типів *запам'ятовувальних пристроїв* (ЗП), істотно різних за швидкодією, ємністю та вартістю. П. о. м. можна класифікувати за різними ознаками, що відбивають її функціональні та конструктивні особливості, зокрема характер зв'язку з *процесором* (оперативна і зовнішня), спосіб звертання (адресна, асоціативна, магазинна), спосіб зберігання інформації (постійна і напівпостійна) тощо. Оперативна пам'ять охоплює ЗП, в яких зберігається виконувана програма та частина тих даних, що стосуються її. Характеризується високою швидкодією (10^6 — 10^7 *байтів* за с) і відносно невеликим обсягом (10^5—10^7 байтів); має постійний зв'язок з процесором; вся інформація адресується в байтах, словах (2—8 байтів) чи невеликих групах слів; може мати швидший ступінь меншого обсягу — надоперативну пам'ять. Зовнішня пам'ять охоплює повільніші, але ємніші ЗП (10^7—10^{18} байтів); з процесором зв'язана переважно через оперативну пам'ять; одиницею звертання є *масиви* (зона, сторінка) слів (10^2—10^4 байтів). Адресна пам'ять є звичайною пам'яттю з довільним доступом (за *адресою*) до будь-якої області незалежно від її змісту. Асоціативна пам'ять не має адрес областей пам'яті. Звертаються до неї за вмістом певного поля області пам'яті (ключа). Магазинна пам'ять складається з упорядкованих в один бік областей пам'яті (байтів чи слів). Звертаються до неї тільки з одного боку — записують у першу вільну, читають з останньої зайнятої області пам'яті. Постійна пам'ять допускає тільки читання інформації і використовується для зберігання мікропрограм, стандартних *підпрограм,* констант, що часто використовуються, тощо. Порівняно з оперативною пам'яттю має більшу швидкодію і меншу вартість; найбільше використовується в керуючих машинах. Напівпостійна пам'ять, на відміну від постійної, дає змогу й записувати в ній інформацію, хоча і за істотно (у 10 і більше разів) довший час.

І. В. Вельбицький.

ПАН (Πάν) — у грец. міфології спочатку бог лісів і отар, покровитель пастухів і мисливців, пізніше — покровитель усієї природи. Син *Гермеса* (або *Зевса*) і німфи. Зображували його напівлюдиною, напівцапом. П. мав лагідну, веселу вдачу, часто грав на дудці, а німфи й *сатири* танцювали довкола. Але коли порушували його відпочинок, страшенно гнівався і наганяв на людей жах. Від цього походять вирази — «паніка», «панічний страх». Образ П. відтворено в мистецтві античного й пізніших часів (М. Врубель та ін.) і в л-рі (К. Гамсун). У рим. міфології П. ототожнювали з *Фавном.* Іл. с. 146.

ПАНА́ЄВ Іван Іванович [15 (27). III 1812, Петербург — 18.II (2.III) 1862, там же] — рос. письменник і журналіст. Друкуватися почав 1834. Ранні повісті («Спальня світської жінки», 1835; «Вона буде щаслива», 1836, та ін.) мали романтичний характер. В 40-х рр. опублікував в «*Отечественных записках*», а потім в «*Современнике*» твори, в яких наявні тенденції критичного реалізму. В повістях і нарисах викривав сваволю кріпосників, чиновників, безвілля інтелігенції, але не піднісся до широких соціальних узагальнень («Прекрасна людина», 1840; «Літературна тля», 1843; «Мамин синок», 1845). З 1847 П. разом з М. Некрасовим видавав журн. «Современник». Автор роману «Леви в провінції» (1852), повісті «Родичі» (1847), «Спогадів про Бєлінського» (1860), «Літературних спогадів» (1861).

ПАНА́МА, Республіка Панама — держава в Центр. Америці. На Пн. омивається водами Карибського м., на Пд.— Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій.

Державний лад. П.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1972. Законодавча влада належить однопалатним Нац. зборам нар. представників (НЗНП; 505 депутатів, обираних населенням на 6 років) і Нац. законодавчій раді, до складу якої входять президент, віцепрезидент, голова НЗНП, міністри і члени законодавчої комісії. Глава д-ви — президент (обирається НЗНП на 6 років), який одночасно є і главою уряду, що здійснює виконавчу владу.

О. В. Зайчук.

Природа. П. займає найвужчу частину Центр. Америки. Берегова лінія Тихого ок. та Карибського м. порізана численними затоками й бухтами. Багато дрібних островів. Через всю тер. країни з Зх. на Сх. простягаються гірські хребти — Кордильєра-де-Верагуа з найвищою точкою П. і єдиним діючим вулканом Чірікі (Бару, вис. 3478 м), Сьєрра-Льйорона-де-Портобело, Кордильєра-де-Сан-Блас та ін. Низовини займають міжгірні улоговини та ділянки вздовж узбереж. Невеликі поклади золота, ртуті, заліз. та мідної руд, бокситів, буд. матеріалів. Клімат субекваторіальний, жаркий, вологий. Пересічна річна т-ра від +25 до +28°. Опадів від 1500 мм на пд. схилах гір до 5000 мм на пн. схилах. Річки короткі (до 200 км), несудноплавні, в сухий сезон часто пересихають. У найвужчій частині країни через *Панамський перешийок* прорито *Панамський канал.* Поширені переважно вологі екваторіальні ліси (сельваси) з цінними породами дерев на червоно-жовтих латеритних грунтах, на Пд. Зх.— *савана* на коричнево-червоних грунтах.

Населення. Осн. населення П.— *панамці.* В містах живуть ямайці, китайці, американці та ін., в країні кілька десятків тисяч індіанців. Держ. мова — іспанська. Пересічна густота нас. — 24 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 47%. Найбільші міста: *Панама, Колон,* Давід.

Історія. Тер. сучас. П. до ісп. колонізації населяли індіанські племена (найбільші — куна, гуаймі, чоко). В 1501 П. завоювали ісп. *конкістадори,* які жорстоко експлуатували корінне індіан. населення, знищили більшу його частину й завезли для роботи на плантаціях і рудниках негрів-рабів з Африки. В ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* П. проголосила незалежність (1821) і ввійшла до створеної С. *Болівaром* республіки Велика Колумбія. В 1830, після розпаду Великої Колумбії, П. на правах департаменту ввійшла до складу республіки Нова Гранада (з 1886 — Колумбія). З серед. 19 ст. в країну почав проникати іноз. капітал, гол. чин. у зв'язку з планами будівництва на території П. міжокеанського каналу (див. «*Панама*»). В 1903 П. відділилася від Колумбії і проголосила незалежність, але фактично опинилася в повній залежності від США, уклавши того самого року договір (див. *Американо-панамські договори*), згідно з яким частина тер. П. переходила у безстрокове користування США з правом будівництва на цій території міжокеанського каналу.

В *Зоні Панамського каналу* амер. імперіалісти розмістили свої військові контингенти, збудували військ. бази. Протягом багатьох ро-

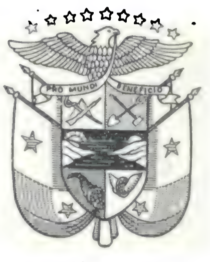

Герб Панами.

ПАНАМА

Площа — 77,08 тис. км²

Населення — 1,88 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Панама

Панорама міста Панами.

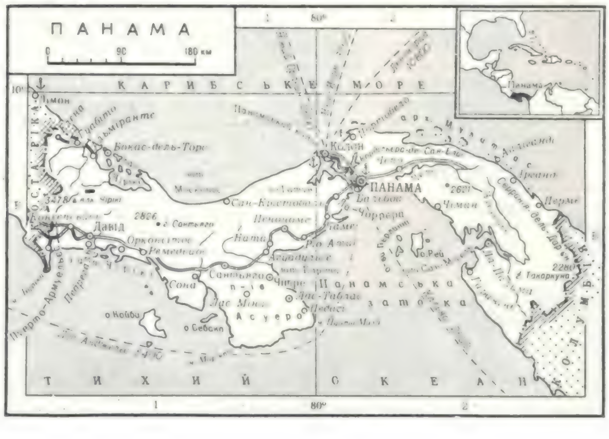

ків народ П. вів самовіддану боротьбу за визволення окупованої США тер. країни (виступи 1958, 1959, 1964). В жовтні 1968 нац. гвардія П. на чолі з ген. О. Торріхосом Еррерою здійснила держ. переворот, усунувши від влади представника панам. олігархії. Уряд О. Торріхоса Еррери здійснив ряд прогресивних заходів по обмеженню впливу амер. монополій в економіці і розширенню держ. сектора в пром-сті, по демократизації політ. життя в країні. 7.IX 1977 уряд П. підписав з США договір, за яким скасовано договір 1903 і відновлено з 1.X 1979 панамський суверенітет над зоною каналу (сам канал повністю перейде до П. лише 1.I 2000). В 1978 президентом П. обрано А. Ройо, уряд якого продовжує проводити антиімперіалістичні заходи у країні. З 1945 П. — член ООН. Є членом *Організації американських держав*.

А. А. Стрілко.

Гідроелектростанція «Естрелья» на річці Кальдері.

Політичні партії, профспілки. Революційно-демократична партія, засн. 1978. Правляча. Виступає за зміцнення нац. суверенітету й екон. незалежності країни. *Народна партія Панами*, засн. 1930. Партія комуністів. Конфедерація трудящих Панами, засн. 1950. Входить у ОРІТ і МКВП. Національний профспілковий центр панамських трудящих, засн. 1970. Входить до ВФП.

Господарство. П.— економічно слаборозвинута країна. Значні позиції в г-ві займають монополії США. В 70-х рр. 20 ст. уряд П. провів деякі соціально-екон. перетворення — аграрну, трудового законодавства й налогову реформи, д-ва проголосила своє право на всі корисні копалини й переважне використання їх тощо. В заг. об'ємі нац. виробн. частка держ. сектора перевищує частку приватного капіталу. У с. г. зайнято 37% економічно активного населення і створюється 15% валового внутр. продукту (1979). Створено 300 с.-г. кооперативів (1979), але переважною формою землекористування лишаються латифундії. Більшість селян мало- або безземельні. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1979): банани — 1000, цукр. тростина — 2624, кава — 6, боби какао. Для власного споживання вирощують рис, кукурудзу, бобові, картоплю. Розвинуте тваринництво м'ясного напряму і птахівництво. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 1423, свиней — 205. Розводять також коней, кіз, мулів. У лісах — заготівлі цінних порід деревини. З мор. промислів найбільше значення має лов креветок; вилов риби — 110 тис. т (1978). Пром-сть, частка якої у валовому внутр. продукті становить 13% (1979), розвинута слабо. В невеликій кількості видобувають золото, мідну руду, нафту. Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами гол. чин. харчосмакової (виробн. цукру, консервів, сухого та згущеного молока, алкогольних та безалкогольних напоїв, рибного борошна, тютюнових виробів та ін.), деревообр., а також шкірянозвут., швейної, паперової, керамічної і цем. пром-сті. В Лас-Мінасі на довізній та місц. нафті працює нафтопереробний з-д. Розвинуті кустарні промисли. Виробн. електроенергії на електростанціях заг. користування — 1488 млн. кВт × год (1979). Осн. пром. центри: Панама, Колон, Ната. Довж. (1979) з-ць — 474 км, автошляхів — бл. 8,2 тис. км (у т. ч. 3,7 тис. км — з твердим покриттям). Власний мор. флот П. невеликий, але завдяки мор. фінанс. законодавству і сприятливому геогр. положенню країни багато іноз. суден (4090, заг. тоннажем 24,2 млн. брутто реєстр. т, 1980) плаває під прапором П. Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Панама, важливі мор. порти — Бальбоа та Колон. З П. вивозять банани, нафтопродукти, цукор, деревину, креветок тощо; довозять машини й устаткування, металовироби, сиру нафту, хім. товари, продовольство тощо. Гол. торг. партнери: США, Венесуела, Канада, Японія. Грош. одиниця — бальбоа. 1 бальбоа = 1 дол. США.

Е. Л. Бєлий.

Панама. Школа адміністрації і комерції Панамського університету в місті Панамі. Архітектори Г. де Ру, Р. Бренес, Р. Бермудес. 1949—53.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 6,8 тис. лікарняних ліжок (38,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1977 подавали 1,4 тис. лікарів (7,92 лікаря на 10 тис. ж.), 237 зубних лікарів (1976). Лікарів готує мед. ф-т Ун-ту Панами.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1946 в країні діє закон про обов'язкове 8-річне навчання, але практично обов'язкове навчання обмежено 6 роками. Неписьменних серед населення — 20,6%. Поч. школа в містах 6-річна (з 7 до 13 років), у сільській місцевості — 3- і 4-річна. Серед. школа — 6-річна і складається з 2 циклів по 3 роки (2-й цикл — ліцей з гуманітарним і природничо-матем. відділеннями). В 1975/76 навч. р. у П. було 2178 поч. шкіл (351,3 тис. учнів), 196 серед. шкіл (129,3 тис. учнів). Профес.-тех. підготовка здійснюється в тех., с.-г., комерційних та ін. уч-щах, що працюють на базі поч. шкіл або 1-го циклу серед. шкіл. Вищу освіту здобувають у Ун-ті Панами (засн. 1935) і приватному католицькому ун-ті «Санта-Марія ла Антігуа» (засн. 1965), обидва — в м. Панамі; в 1975/76 навч. р. — 30,6 тис. студентів. Наук. дослідження в країні координує Нац. рада по науці (створена 1963). Працюють Нац. академія наук П. (засн. 1942), Панам. академія мови, Панам. академія історії (засн. 1921), Нац. комісія по археології і істор. пам'ятках (засн. 1946), Ін-т по вивченню культури індіан. народів (засн. 1952), Ін-т екон. розвитку (засн. 1953), Панамер. ін-т історії та географії, н.-д. установи при Ун-ті Панами. Б-ка Ун-ту Панами (засн. 1935), Нац. б-ка (засн. 1892), Нац. музей П. (засн. 1925), усі — в м. Панамі.

В. П. Лапчинська.

Сортування апельсинів.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в П. видавалося 6 щоденних газет заг. тиражем бл. 100 тис. прим. Осн. газети: ісп. мовою — «Критика» (з 1959), «Матутіно» («Ранкова», з 1969), «Естрелья де Панама» («Зірка Панами», з 1853); англ. мовою — «Стар енд геральд» («Зірка та вісник», з 1849). Щомісячна газ. «Унідад» («Єдність», з 1973) — орган Нар. партії П. Радіомовлення і телебачення діють на комерційній основі. Урядова радіостанція «Лібертад» засн. 1971. Телебачення — з 1959.

Література П. розвивається ісп. мовою. До проголошення незалежності країни 1903 складалася в руслі колумбійської л-ри. Почала виділятися з неї й формуватися як нац. л-ра в 2-й пол. 19 ст. Основи її заклали М. Аросемена історико-публіцистич. «Історичними нотатками» та його син Х. Аросемена нарисами на соціально-екон., політ. й побутові теми. Визначну роль у її становленні відіграли пое-

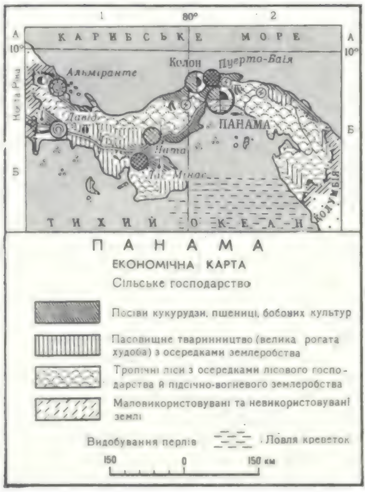
1
80°
2
А
10°
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
Колон
Пуерто-Баїя
Альміранте
Коста-Ріка
Давід
ПАНАМА
Ната
Лас-Мінас
Б
ТИХИЙ ОКЕАН
КОЛУМБІЯ
ПАНАМА
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
Сільське господарство
Посіви кукурудзи, пшениці, бобових культур
Пасовищне тваринництво (велика рогата худоба) з осередками землеробства
Тропічні ліси з осередками лісового господарства й підсічно-вогневого землеробства
Маловикористовувані та невикористовувані землі
Видобування перлів
Ловля креветок
150
0
150 км

ти-романтики Г. Колунхе, Т. М. Фейє, Х. М. Алеман, А. Д. де Ісака, твори яких були пройняті патріотизмом. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в л-рі запанував т. з. модернізм, представники якого — прозаїк Д. Еррера, поети Г. Андреве, Л. А. Сото — розвивали патріотичні мотиви, відстоювали нац. своєрідність панам. л-ри, користуючися водночас певними елементами поетики європ. символістів. Після 1903 Р. Міро та ін. поети т. з. першого покоління республіки також виступали за самобутній розвиток нац. л-ри. У творах поета-негра Х. О. Ернандеса (збірки «Мелодії минулого», 1915, і «Аметистовий бокал», 1923) звучав гнівний протест проти безправ'я негрів і загарбання США зони Панам. каналу.

Мекс. бурж.-демократична революція 1910—17, 1-а світова війна, Велика Жовтн. соціалістич. революція сприяли появі в л-рі П. творів, присвячених зображенню життя трудящих. Соціальні теми порушували поети Д. Корсі (зб. «Вітер в горах», 1926), Д. Еррера Севільяно (зб. «Пісня раба», 1947), прозаїки І. де Х. Вальдес (зб. «Панамські оповідання про місто й село», 1928), Х. М. Санчес (зб. оповідань «Зливні дощі», 1948), Х. Б. Соса (роман «Спляча індіанка», 1948). Після 2-ї світової війни значно посилилися соціально-викривальні мотиви, склалася л-ра, яка оспівує боротьбу за мир і демократію, засуджує експансію північноамер. імперіалізму. Найвідоміші сучасні письменники П.: поети Д. Моран, А. Менендес Франко, прозаїки Е. Чуес, Х. М. Байярд Лерма, Х. Беленьйо (роман «В'язні Гамбоа», 1960), революц. поет і прозаїк К. Ф. *Чангмарін* (зб. «Вірші народу», 1973), драматург Х. Х. де Мартінес (драма «Нуль і троє, що йдуть», 1970). *В. С. Харитонов.*

Архітектура та образотворче мистецтво. Міста (Панама, Портобело) у колоніальний період забудовували цивільними (укріплення, ринки, митниці, складські приміщення) й культовими (фортечного типу церкви, оздоблені барокковим позолоченим різьбленням) спорудами. В 20 ст. в містах Панама, Колон зводяться архіт. комплекси в дусі сучас. амер. архітектури з деяким застосуванням місц. традицій (будівлі архітекторів Г. де Ру, І. Галіндо Вальяріно, О. Мендеса Гуардії).

До 16 ст. на тер. П. була розвинута культура *індіанців* (статуї з каменю, стовпи з постатями людей і тварин, поліхромні посудини з кераміки тощо). Серед сучас. митців — живописець і скульптор Р. Льюїс, скульптор Х. М. Ульйоа, живописець Х. Ф. Аросемена, графік Ф. Р. Карчері. В сучас. образотворчому мист. П. поширені *кубізм* (С. Одубер), *сюрреалізм* (П. Руньян) та ін.

Літ.: Гонионский С. А. История панамской «революции». М., 1958· Гонионский С. А. Панама и Панамский канал. М., 1976; Панама. 1903—1970 гг. Пер. с исп. М., 1974; Торрес-Риосеко А. Большая латиноамериканская литература. Пер. с исп. М., 1972.

ПАНА́МА — столиця держави Панами, адм. ц. провінції Панама. Порт на узбережжі Панамської зат. Тихого ок., біля входу в Панамський канал. Залізнична станція, аеропорт міжнар. значення ім. Омара Торріхоса, трансп. пункт на Панамер. шосе. Близько 500 тис. ж. (1979). Є підприємства цем., меблевої, шкіряно-взут., швейної, текст. і харч. пром-сті. Ун-т Панами та католицький ун-т; Нац. академія наук Панами, Панамська академія мови та Панамська академія історії. Нац. музей Панами. Консерваторія, театри. П. засн. 1519.

«ПАНА́МА», «панамський скандал» — політична і фінансова афера, пов'язана із зловживаннями і корупцією правління акціонерної компанії, створеної 1879 у Франції для спорудження *Панамського каналу*. Для приховування скрутного фінанс. становища правління компанії стало на шлях систематичного підкупу франц. міністрів, сенаторів, депутатів, редакторів газет та ін. офіційних осіб. Банкрутство компанії (1888) призвело до розорення бл. 500 тисяч дрібних акціонерів. Термін «П.» став прозивним для визначення великих політ. і фінанс. шахрайств.

ПАНАМЕРИКАНІ́ЗМ (від грец. πᾶν — усе) — реакційна політична доктрина, в основу якої покладено фальшиву тезу про істор., географічну, екон., духовну, культурну «спільність» та єдність усіх країн амер. континенту. Використовується імперіалістами США для закабалення країн Лат. Америки та створення в Зх. півкулі агресивних воєнно-політ. блоків під егідою США. На поч. 19 ст. США, скориставшись з прагнення латиноамер. країн до об'єднання у боротьбі за своє визволення (див. *Війна за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*), висунули *Монро доктрину,* яка мала на меті забезпечити політ. і екон. контроль над цими країнами. *Міжамериканські конференції*, що почали діяти з 1889, і *Панамериканський союз* зміцнили позиції США в Лат. Америці. Закабалення латиноамер. країн особливо посилилось з утворенням *Організації американських держав* (1948). Намагаючись оновити доктрину П., правлячі кола США 1961 проголосили програму «допомоги» країнам Лат. Америки, але широкі соц.-екон. реформи, проведені на поч. 70-х рр. в цих країнах, змусили США відмовитися від прийнятої програми. Імперіалістична політика США, що проводиться під лозунгом П. і спирається на реакц. кола в латиноамериканських країнах, викликає все більший опір на континенті і прагнення покінчити з залежністю від США.

Літ.: Антясов М. В. Панамериканизм: идеология и политика. М., 1981. *Н. М. Маркіна.*

Панама. Ф. Р. Карчері. Вуличка. Гравюра на дереві. 20 ст.

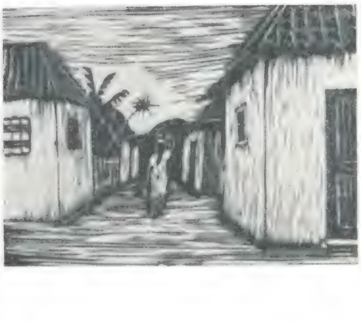

ПАНАМЕРИКА́НСЬКИЙ СОЮ́З. Створений 1889 на 1-й Панамериканській конференції (див. *Міжамериканські конференції*) як Міжнар. союз амер. республік з метою взаємного обміну екон. інформацією. У 1902 союз перейменовано на Міжнар. бюро амер. республік, а 1910 — на П. с. За конвенцією 1928 П. с. став постійним органом панамер. конференцій. З утворенням 1948 *Організації американських держав* (ОАД) П. с. дістав статус її постійного центр. органу. П. с. активно пропагує *панамериканізм,* бере участь у підготовці конференцій, нарад міністрів закорд. справ амер. республік. У 1970 П. с. перейменовано на Ген. секретаріат. Його очолює ген. секретар, що призначається Радою ОАД строком на 5 років (місцеперебування Секретаріату — Вашінгтон). *Н. М. Маркіна.*

ПАНА́МСЬКИЙ КАНА́Л — штучний водний шлях міжнар. значення, що сполучає Тихий та Атлантичний океани. Прокладений через найнижчу частину *Панамського перешийку*. Довж. 81,6 км (з них 65,2 км суходолом, 16,4 км — по дну Лімонської та Панамської бухт). Найменша шир. 150 м, глиб.— 12,5 м. Вододільна лінія проходить на вис. 25,9 м над р. м. На цю висоту судна піднімаються за допомогою шлюзів (по три пари на кожному схилі). Траса П. к. з боку Атлантичного ок. проходить через Гатунські шлюзи, штучне оз. Гатун, Гайлардські ворота, далі — через шлюз Педро-Мігель та шлюзи на оз. Мірафлорес. Час проходження судна через канал — 7—8 год., пересічна пропускна здатність — 36 суден на добу, максимальна — 48 суден. Через П. к. можуть проходити судна тоннажністю до 40 тис. т. У зв'язку з цим не раз висувалися проекти реконструкції П. к. або буд-ва нового міжокеанського каналу. Гол. порти — Бальбоа-Гайтс, Колон, Крістобаль.

Буд-во П. к. розпочато 1879 франц. компанією, але внаслідок її банкрутства права на спорудження П. к. домоглися США. Буд-во тривало 1903—14; офіційне відкриття відбулося 12.VI 1920. Народ Панами вів постійну боротьбу за повернення П. к. під суверенітет країни. 7.IX 1977 було підписано договір, ратифікований 1.X 1979, у якому передбачено скасування попередніх *американо-панамських договорів,* позбавлення США юрисдикції над *Зоною Панамського каналу* та поступове повернення Панамі самого каналу до 1.I 2000. На строк чинності договору для управління каналом та його експлуатації створено спільну амер.-панамську Комісію Панамського каналу. В районі П. к. все ще знаходяться військові бази США. Карту див. т. 4, с. 299. Іл. с. 152. *М. Й. Лозюк.*

Панама. Церква в місті Оку. 18 ст.

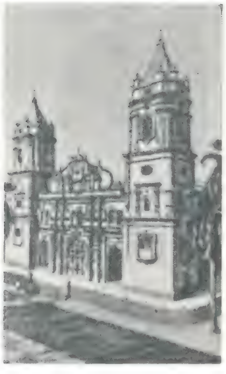

Панама. Собор у місті Панамі. Архітектори Х. де Веласко, П. Торрес, Н. Родрігес. 1690—1796.

Панама. Фігурка шамана. Дерево. Індіанці куна (провінція Дар'єн). Музей американських індіанців. Нью-Йорк.

ПАНА́МСЬКИЙ ПЕРЕШИ́ЙОК — найбільш звужена частина Центр. Америки. Лежить у межах Республіки Панама, між Карибським м. і Панамською зат. Тихого ок. Найменша шир. 48 км. Рельєф низовинний, подекуди погорбований. Рослинність — тропічні ліси та *савани*. Через найнижчу частину П. п. (вис. до 87 м) прорито *Панамський канал.*

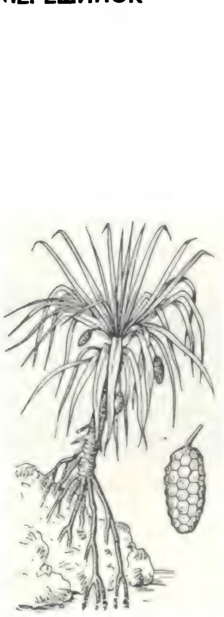

Пандан. Загальний вигляд рослини з повітряними коренями та суплідця.

ПАНА́МЦІ — народ, основне населення Панами. Заг. чисельність — 1,7 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять ісп. мовою з деякими лексичними запозиченнями з індіанських мов. П.— переважно метиси і мулати, нащадки ісп. колоністів 16—18 ст. і європ. переселенців (італійців та ін.) пізніших часів, які змішалися з аборигенами індіанцями і з неграми, завезеними з Африки. Більшість віруючих П. — католики, є протестанти. Осн. заняття — землеробство. Про історію, г-во і культуру П. див. *Панама.*

ПАНАРИ́ЦІЙ (лат. panaricium — нігтьоїда, від грец. *παρωνυχία* — задирка), дактиліт. П. у людини — гнійне запалення тканин пальців (найчастіше на кисті, на нозі майже ніколи не трапляється). П. виникає внаслідок дрібних побутових або виробн. травм пальців (проколи голками, задирки, садна тощо). Через ранку в глибину тканин проникають бактерії (стафілококи, стрептококи), що призводить до виникнення гнійного запального процесу. Розрізняють П. поверхневий (шкірний, підшкірний, піднігтьовий) і глибокий (сухожилковий, суглобовий, кістковий). Крім того, особливими формами П. є пароніхія— запалення колонігтьового ложа і пандактиліт — запалення всіх тканин пальця. Характерні симптоми П.— сильний біль, який позбавляє людину сну, припухлість на місці ушкодження, почервоніння. Лікування: на початку захворювання — консервативне (компреси, ванночки, фізметоди), при безуспішності консервативного — хірургічне.

П. у тварин протікає у формі гнійно-некротич. запалення шкіри і підшкірної клітковини на фалангах пальця, міжкопитної щілини тощо. Іноді процес охоплює зв'язки, сухожилки, суглоби і кістки; можливий *сепсис.* При лікуванні застосовують антибіотики, антисептичні речовини, новокаїнову блокаду; гнояки розрізують. Слід додержуватись зоогігієніч. правил догляду за копитами тварин.

ПАНА́С МИ́РНИЙ (справж. прізв., ім'я та по батькові — Рудченко Панас Якович; 1849—1920)— укр. письменник. Див. *Мирний Панас.*

ПАНАСЮ́К Володимир Васильович (н. 27.II 1926, с. Красне на Холмщині, тепер ПНР) — укр. рад. вчений у галузі механіки й міцності матеріалів, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1957. Після закінчення (1951) Львів. ун-ту почав працювати в Ін-ті машинознавства та автоматики (тепер Фіз.-мех. ін-т) АН УРСР (з 1962 — зав. відділом, з 1971 — директор). Осн. напрями досліджень: прикладні проблеми теорії пружності, теорія крихкого руйнування та міцності матеріалів. П. розв'язав комплекс задач про напружено-деформівний стан і граничну рівновагу твердих тіл з тріщинами; створив розрахункову модель твердого тіла, застосовувану при визначенні тріщиностійкості конструкційних матеріалів і встановленні граничної рівноваги деформованих пружнопластичних тіл з тріщинами; розробив методи неруйнівного контролю характеристик міцності елементів конструкції. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора й «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1977. Премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1974.

ПАНА́СЬЄВ Микола Лаврентійович (9.V 1918, Київ — 18.VII 1980, там же) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1951. В 1941 закінчив драм. студію при Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка і працював у цьому театрі. Під час Великої Вітчизн. війни був у складі акторської бригади, яка обслуговувала війська 3-го Укр. фронту. Ролі: Омелько, Мартин Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Каленик («Майська ніч» за М. Гоголем), Кандиба («Калиновий гай» Корнійчука), Онисько («Фараони» Коломійця), Расплюєв («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Яша («Вишневий сад» Чехова), Ендрю («Дванадцята ніч» Шекспіра) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ПАНАФРИКАНІ́ЗМ — ідейно-політ. рух, який спочатку (кінець 19 — початок 20 ст.) ставив метою об'єднання негрів для боротьби проти расового гніту, з 50-х рр. 20 ст. перетворився на рух за визволення всіх народів Африки, об'єднання визвольних сил у боротьбі проти *колоніалізму, неоколоніалізму, расизму* та *сіонізму.* Початок руху поклала негритянська інтелігенція США і *Вест-Індії,* яка вимагала припинення расової дискримінації африканців. Дальший його розвиток пов'язаний з антиколоніальним рухом в Африці. Програми руху вироблялися на панафр. конгресах (1-й — 1919, Париж; 2-й — 1921, Лондон, Брюссель і Париж; 3-й — 1923, Лондон, Лісабон; 4-й — 1927, Нью-Йорк; 5-й — 1945, Манчестер). Активну участь у роботі конгресів брали У. *Дюбуа,* К. *Нкрума,* Дж. *Кеніата.* Після завоювання політ. незалежності більшістю країн Африки ідеї П. почали втілюватися в налагодженні всебічних міжафр. зв'язків і підтримці антиколоніальних рухів. Широта соціальної бази сучас. П. і загострення класової боротьби в Африці зумовлюють протиборство в межах цього руху різних ідейно-політ. напрямів від революц.-демократичного до крайньо націоналістичного. Програму сучас. П. викладено в документах 6-го панафриканського конгресу (1974, Дар-ес-Салам), що вимагають припинення експлуатації імперіалізмом природних і людських ресурсів Африки, здійснення прогресивних перетворень і посилення боротьби за права людини в усьому світі.

В. В. Будяков.

Панамський канал.

ПАНАХИ́ДА [від грец. *παννυχίς* (*παννυχίδος*) — всенощна] — в *православ'ї* церковна служба по померлому. За часів переслідування ранніх християн відбувалася вночі (звідси назва). На відміну від похоронної відправи (відспівування), П. може влаштовуватися через значний час після смерті людини. Поряд з церк. П. значного поширення набув обряд т. з. громадян. П., до якого входять траурні процесія і мітинг, а також почесний караул біля труни.

ПАНАЦЕ́Я (Πανάκεια — всецілюща) — 1) У грец. міфології богиня-цілителька, дочка *Асклепія.* 2) Міфічні ліки від усіх хвороб, вигадані середньовічними алхіміками.

3) Переносно (часто іронічно) «панацея»— ліки від усіх нещасть, засіб розв'язати будь-яку проблему.

ПАНАША́Ж (франц. panachage, букв.— змішування) — у буржуазному *виборчому праві* встановлений законом дозвіл виборцеві голосувати за кандидатів різних партійних списків.

ПАНВАВІЛОНІ́ЗМ — у кін. 19 — на поч. 20 ст. напрям бурж. історіографії, що виводив усі культури світу (у т. ч. народів Середземномор'я, Індії, Китаю, Пд. Америки) з *Вавілонії.* Неспроможність П. довів нім. учений Ф. К. Куглер та ін.

ПАНГА́МОВА КИСЛОТА́, вітамін B_{15} — ефір D-глюконової та диметиламінооцтової кислот. Кристалічна, водорозчинна речовина. Мол. маса 281,27. Міститься в насінні злакових, дріжджах, крові, печінці. Активує процес перенесення кисню в живих клітинах, бере участь в реакціях метилювання. Натрієву або кальцієву сіль П. к. застосовують у медицині при лікуванні хронічних захворювань печінки, ревмокардиту, порушень коронарного кровообігу тощо, а також при хронічних і гострих отруєннях алкоголем та ін. отрутами.

ПАНГЕНЕ́ЗИС (від грец. *πᾶν* — усе і *γένεσις* — походження) — гіпотеза, висунута Ч. Дарвіном (1868) для пояснення явищ *спадковості*. За теорією П., кожна частина організму і його окремі органи продукують специфічні часточки — гемули, які вільно переміщуються в організмі, концентруючись у статевих клітинах. Відповідно до цього здійснюється передавання від батьків нащадкам ознак, у т. ч. і набутих в *онтогенезі*. Гіпотеза П. має лише історичне значення, оскільки не дістала експериментального підтвердження. В 1889 Г. *Де Фріз* висунув гіпотезу внутрішньоклітинного П., за якою, на відміну від дарвінівської, спадкові задатки пов'язані з часточками — пангенами, що не надходять до статевих клітин, а всі містяться в *ядрі* клітини. Деякі елементи цієї гіпотези мають значення і в сучас. біології, напр. доведено, що в ядрах клітин дійсно міститься вся *генетична інформація*.

В. А. Труханов.

ПАНГЕРМАНІ́ЗМ — крайньо шовіністична реакційна доктрина, що виражала прагнення нім. монополістичного капіталу і вояччини до встановлення світового панування Німеччини шляхом експансії і переподілу колоній. Висунутий на поч. 80-х рр. 19 ст. представниками нім. буржуазії і юнкерства, П. заперечував міжнар. право і виправдовував «політику сили». Шовіністична расова теорія П. про нібито культурну «перевагу» німців обгрунтовувала зневажливе ставлення до ін. народів. П. пропагував і використовував реакційну ідеалістичну філософію *Ніцше*. Ідеї П. були однією з основ агресивної зовн. політики нім. імперіалізму (див. *Перша світова війна 1914—18, Друга світова війна 1939—45*), були взяті на озброєння *фашизмом*. Носієм П. був *Пангерманський союз*. Сучас. прихильники П. беруть участь у діяльності реваншистських і мілітаристських орг-цій ФРН.

М. В. Кірсенко.

ПАНГЕРМА́НСЬКИЙ СОЮ́З — реакційна організація націоналістичних і шовіністичних елементів нім. буржуазії і юнкерства 1891—1939 (до 1894 наз. Загальний нім. союз). П. с. виступав за встановлення світового панування Німеччини, ставив за мету створення колоніальної імперії в Африці і Лат. Америці, розробку планів боротьби проти Великобританії, підкорення слов'ян. народів (див. *Пангерманізм*). П. с. мав широку мережу орг-цій в Німеччині і за кордоном. Діяльність його фінансували і спрямовували магнати важкої індустрії. Пангерманісти вимагали мілітаризації Німеччини, збільшення армії і створення сильного військ.-морського флоту. Члени П. с. були в таборі контрреволюції в період *Листопадової революції 1918*, брали участь у контрреволюц. путчі 1920, спрямованому проти *Веймарської республіки*. Більшість членів П. с. ввійшли до складу *націонал-соціалістської партії* Німеччини.

М. В. Кірсенко.

ПАНГОЛІ́НИ — ряд ссавців. Те саме, що й *ящери*.

ПАНДА́Н (Pandanus) — рід однодольних вічнозелених дерев'янистих рослин родини панданових. Вис. до 6—9 (25) м. Стовбури тонкі, вилчасто розгалужені, у більшості видів з додатковими коренями в нижній частині. Листки довгі, лінійні, мечовидні, зібрані в пучки на кінцях гілок. Квітки одностатеві, без оцвітини, в початках. Плоди — ягодоподібні або кістянки, у деяких П. їстівні, утворюють супліддя. Бл. 600 видів, поширених у тропіках Сх. півкулі, по морських узбережжях, берегах річок у вологих тропічних лісах. Деякі види культивують заради плодів і волокнистих листків, з яких плетуть різні вироби, виробляють тех. тканину, щітки. Окремі П. вирощують як декоративні кімнатні та оранжерейні рослини.

ПАНДЕ́КТИ (лат. pandectae, від грец. *πανδέκτης* — всеосяжний) — те саме, що й *дигести*.

ПАНДЕМІ́Я (від грец. *πανδημία* — весь народ, усе населення) — найвищий ступінь розвитку *епідемії*, коли якась інфекційна хвороба поширюється на території усієї країни, території суміжних держав, а іноді й багатьох країн світу (напр., холера, грип).

ПА́НДЕР Християн Іванович [12.VII 1794, Рига— 29.VIII 10.IX) 1865, Петербург] — вітчизн. природознавець, акад. Петерб. АН (з 1823). Освіту здобув у Дерптському (тепер Тартуський) університеті та університетах Німеччини. Осн. наук. праці з питань палеонтології, заг. та порівняльної морфології тварин, ембріології. Вивчаючи розвиток курчати, П. досліджував розвиток і роль *зародкових листків* у формуванні органів. У вченні про істор. розвиток органіч. світу (див. *Еволюційне вчення*) був одним з вітчизн. попередників Ч. *Дарвіна*.

ПАНДЖА́БІ — мова *панджабців*. Див. *Пенджабська мова*.

ПАНДЖА́БСЬКА МО́ВА — мова *панджабців*. Див. *Пенджабська мова*.

ПАНДЖА́БЦІ, пенджабці — народ, основне населення історичної області *Пенджабу*. Заг. чисельність— 70 млн. чол. (1978, оцінка). Більшість П. говорить *пенджабською мовою*, решта — *гінді мовою, урду мовою*. За релігією переважна частина П. в Індії — *сикхи*, або індуїсти, в Пакистані майже всі П.— мусульмани. З 3-го тис. до н. е. предки П. відомі як творці високої культури (див., зокрема, *Хараппа*) й засновники могутніх д-в (Таксила та ін.). П. сформувалися в народність внаслідок змішання місц. населення з іранськими та ін. прийшлими етнічними елементами. Осн. заняття П.— землеробство, розвинуті ткацтво, гончарство, килимарство, різьблення на дереві тощо. П. мають розвинуту архітектуру (Золотий храм сикхів у *Амрітсарі*, мавзолеї Раджіт-Сінга і Джехангіра в Лахорі та ін.), фольклор, л-ру, яка бере початок з 15 ст.

Літ.: Народы Южной Азии. М., 1963.

ПАНДО́РА (Πανδώρη — усім обдарована) — 1) У грец. міфології жінка-красуня, що була причиною всього лиха на землі. *Зевс*, який хотів покарати людей за те, що *Прометей* викрав для них вогонь, наказав *Гермесові* створити П. Боги всіляко обдарували її (звідси її ім'я). Епіметей, забувши пересторогу свого брата Прометея не брати нічого від богів, одружився з П. Всупереч чоловіковому наказові П. з цікавості відкрила посудину, що стояла в домі Епіметея. Звідти розлетілися по світу всі людські пороки, нещастя й хвороби. На дні залишилася тільки облудна надія. 2) Переносно «скринька Пандори» — джерело біди й нещастя.

ПА́НДУС (від франц. pente douce — пологий схил) — пологий (звичайно до 13—14°) майданчик для в'їзду і виїзду автомашин, автокарів тощо в склад, гараж, на міст та ін. Іноколи П. замінює сходи в будинках, парках, підземних переходах, а також є частиною архіт.-скульптурного мемор комплексу

ПАНЕ́ВЕЖИ́С — місто респ. підпорядкування Лит. РСР, райцентр. Розташований на обох берегах р. Невежису (прит. Нямунасу). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 107 тис. ж. (1981). Розвинуті машинобудування (з-ди: «Електротехніка», кабельний, автокомпресорний, точної механіки, авторемонтний, металевих виробів), харчова (з-ди: цукр., хлібопродуктів; комбінати: спиртовий, м'ясний, мол.) і легка (два об'єднання по переробці льону та швейна ф-ка) пром-сть. Залізобетонних та буд. конструкцій, склоробний, сувенірних виробів з-ди. Вечірній ф-т Каунаського політех. ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади. Драм. театр, краєзнавчий музей. П. засн. у 16 ст.

ПАНЕГІ́РИК [грец. *πανηγυρικός* (*λόγος*) — урочиста похвальна промова] — ораторський жанр, що виник у Стародавній Греції. Спочатку це були похвальне слово, прилюдний виступ, зокрема на Олімпійських іграх, надгробне слово тощо. Панегірична поезія виникла пізніше, в період абсолютизму. П. адресувалися видатним особам, монархам. На Сході хвалебна поезія має тривалу історію в жанрах *гімну*, касиди. В 16 ст. укр. і білорус. поет А. Римша складав П. на честь гербів знаті. П. писали С. Полоцький, Ф. Прокопович. У 18 ст. П. був витіснений *одою*. Пізніше слово «панегірик» набуло іронічного значення як надмірне, перебільшене вихваляння.

М. М. Плісецький.

ПАНЕ́ЛЬ (нім. Paneel) — 1) Плоский (у вигляді великорозмірної плити) елемент конструкції заводського виготовлення, застосовуваний при зведенні будинків і споруд (див. *Великопанельні конструкції*). 2) Нижня частина стіни, виділена оздоблюванням або фарбуванням. 3) Прогін між суміжними вузлами *ферми*, що сприймають осн. навантаження. 4) Пішохідна доріжка по краях вулиці; тротуар. 5) Ділянка шахтного поля, обмежена на розроблювальному горизонті *штреками*. 6) Частина зовн. і внутр. обшивок літального апарата. 7) Елемент електр. розподільного щита, *приладу, пульта керування*, радіотех. або ін. пристрою, де розміщено органи ке-

В. В. Панасюк.

М. Л. Панасьєв.

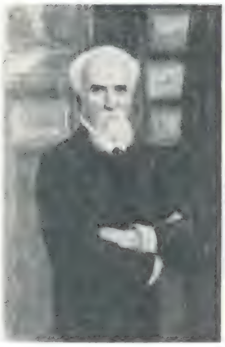

М. М. Панін. Портрет П. П. Чистякова. Дніпропетровський художній музей.

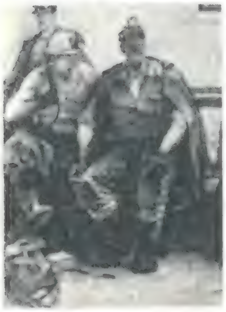

І. В. Панич. Шахтарі. 1968.

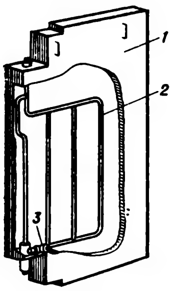

Панельне опалення. *1* — бетонна перегородкова опалювальна панель; *2* — змійовик; *3* — регулювальний вентиль.

рування, контролю, сигналізації (напр., *мнемонічні схеми*).

ПАНЕ́ЛЬНЕ ОПА́ЛЕННЯ — опалення, при якому тепло в приміщення передається від нагрітих поверхонь опалювальних *панелей*, розміщених у стінах (зокрема, під вікнами), перегородках, іноді у підлозі; вид центрального *опалення*. Всередині опалювальних (звичайно бетонних) панелей є нагрівальний елемент у вигляді сталевих або скляних труб (*змійовиків*) чи чавунних вкладишів, по яких циркулює гаряча вода або пара, рідше — нагріте повітря. Використовують також панелі з електронагрівальним елементом. П. о. (мал.) економічне за витратою металу і трудовими затратами при монтажі, відзначається високими сан.-гіг. якостями. Застосовують його у громад., пром. та житл. будинках. Різновид П. о.— *променисте опалення*.

«ПАН-ЄВРО́ПА» — проект утворення блоку капіталістичних д-в континентальної Європи з метою зовнішньо-політ. ізоляції СРСР і встановлення гегемонії Франції в Європі. Висунутий міністром закордонних справ Франції А. *Бріаном* 1929. Через суперечності між імперіалістичними д-вами проект «П.-Є.» зазнав провалу (1931). Після *другої світової війни 1939—45* ідеї «П.-Є.» було відроджено у формі воєнно-політ. і екон. союзів (див., зокрема, *Європейське економічне товариство*).

ПАНЗОО́ТІЯ (від грец. πᾶν — усе і ζῷον — тварина) — найвища форма прояву епізоотичного процесу (*епізоотії*), при якій *інфекційна хвороба* уражає тварин на великих просторах — території кількох держав, материків, а водних тварин — у кількох морях або майже в усіх внутр. водоймах окремих частин світу. Властива хворобам (*ящур, чума тварин* та ін.), що мають високу контагіозність (заразливість) і швидке поширення. У боротьбі з П. велике значення має координація заходів боротьби з нею між окремими державами.

ПА́НИЧ Ігор Васильович (н. 20.IV 1919, с. Іванівка, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. В 1950 закінчив Харків. худож. ін-т, де вчився в С. *Прохорова*, О. *Кокеля* та Й. *Дайца*. Твори: «В забої» (1951), «Молодий шахтар» (1958), «Кобзарі» (1961), «За декретом В. І. Леніна» (1962), «Хлібороби» (1966—67), «Шахтарі» (1968), «Сім'я» (1971), «Марковські хлібороби» (1972), «В ім'я життя» (1975), «Солдати. 1941 рік» (1978), «На будівництві Ждановського конвертора» (1979). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ПА́НІВ Андрій Степанович [18 (30).IX 1899, с. Проруб, тепер у складі м. Білопілля Сум. обл.— 3.XI 1942] — укр. рад. поет. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1925). Вчителював, згодом працював як журналіст. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Літ. діяльність почав 1921. Автор збірок оповідань «Село» (1925), «Христя» (1928), двох книжок поезій: «Вечірні тіні» (1927) і «Без меж» (1933). Поет оспівував Радянську Україну (цикл «Ми стоїмо на варті Дніпрельстанів»), соціалістичну перебудову села, дружбу народів.

Тв.: З плугом. К., 1960.

Ф. П. Погребенник.

ПАНІВЕ́ЦЬКА ДРУКА́РНЯ — діяла 1608—11 у с. Панівцях поблизу Кам'янця-Подільського. Тут друкувалися лат. і польс. мовами публіцистичні твори викладачів Панівецької школи, в яких з позицій *кальвінізму* критикувалися віровчення і діяльність католицької церкви. Автором більшості видань П. д. був ректор школи Й. Зигровіус. Тех. керівником друкарні працював В. *Малахович*.

Літ.: Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. М., 1981.

Я. Д. Ісаєвич.

ПА́НІН Микита Іванович [18 (29).IX 1718, Данціг, тепер Гданськ, ПНР — 31.III (11.IV) 1783, Петербург] — рос. державний і військ. діяч, граф. 1747 — 59 — посланник Росії в Данії, потім — у Швеції. Брав активну участь у двірцевому перевороті, в результаті якого рос. престол зайняла Катерина II. Став її найближчим радником і фаворитом, 1763 — 81 очолював Колегію закорд. справ. Прагнучи до деякого обмеження *абсолютизму*, був у таємній опозиції до Катерини II. На поч. 70-х рр. очолив змову на користь її сина Павла (в майбутньому — *Павло I*). З 1781 — у відставці.

ПА́НІН Михайло Микитович (4.VI 1877, с. Протасово, тепер Сухиницького р-ну Калузької обл. — 20.XII 1963, Дніпропетровськ)— укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). У 1902—11 навчався в петерб. АМ у В. *Савинського*. П.— автор картин на історичну й історико-революц. тематику: «Таємний виїзд Івана Грозного перед опричниною» (1911), «Штурм пошти» (1927), «Розстріл робітників Брянського заводу» (1928), «Захоплення броньовика в гайдамаків» (1929); портретів: І. Рєпіна (1947), П. Чистякова (1947, Дніпроп. худож. музей), «Портрет жінки» (1954). З 1925 П. викладав у Дніпроп. худож. училищі.

ПА́НІНІ (5—4 ст. до н. е.) — давньоінд. мовознавець. Один із засновників *мовознавства*, який випередив багато ідей сучас. *структурної лінгвістики, семіотики, логіки*. Навчався в м. Таксіла. Належав до пн. школи давньоінд. класичних граматистів. Створив першу в Індії нормативну граматику «Аштадх'яї» («Восьмикнижжя»). В ній сформульовано сутри (правила) фонетики, морфології, словотвору й синтаксису давньоінд. мов — *санскриту* й (частково) *вед*.

Ю. І. Панкевич. Водоспад у лісі. Львівський музей українського мистецтва.

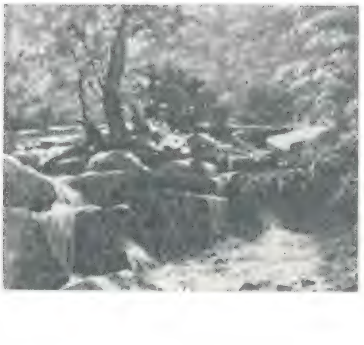

ПАНІСЛАМІ́ЗМ — релігійно-політ. ідеологія і рух за об'єднання народів, що сповідують *іслам*. Виник у 2-й пол. 19 ст. як знаряддя реакційної політики панівних класів мусульманських країн. Подекуди намагався пристосуватися до завдань антиколоніальної боротьби. Але оскільки П. суперечив дійсним інтересам трудящих, на поч. 20 ст. він втратив самостійне значення. В Росії був покладений в основу націоналістич. ідеології *джадидизму*, після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції став одним з осн. лозунгів націоналістич. контрреволюції Серед. Азії і Закавказзя. Сучас. лідери П. намагаються використати П. у боротьбі проти революц. руху і прогресивних елементів, протиставити створення мусульм. блоків соціалістичним тенденціям у ряді араб. країн.

ПАНКЕ́ВИЧ Юліан Іванович (псевд.— Простен Добромисл; 1863, с. Устя-Зелене, тепер Монастириського р-ну Терноп. обл.— 1933, Харків) — укр. живописець і графік. Навчався у віденській АМ. Писав картини реліг. змісту, жанрові композиції («Т. Шевченко на тлі Дніпра», 1904), портрети («Т. Шевченко», 1904; «І. Франко», 1910), пейзажі («Водоспад у лісі», Львів. музей укр. мистецтва). Графічні твори: малюнки — «Групи людей біля тину», «Жінка за шитвом»; оформлення антології укр. лірики «Акорди» (1903), впорядкованої І. Франком. П. брав активну участь у мистецькому житті Галичини.

ПАНКО́ Федір Савич (н. 21.II 1924, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). В 1938—41 навчався у петриківській школі декоративного малювання у Т. *Пати* і В. Кучеренко. Серед творів — декоративні розписи на папері, фарфорі та фаянсі; стінопис. Серед. творів: панно — «Квіти» (1948, 1959), «Зозуля» (1955), «Майори з барвінком» (1959), «Птахи з пташенятами» (1967), ювілейне панно з портретом Т. Шевченка (у співавт. з О. Латун, 1961), «Дума про Пату» (1980); скриня «Козацькому роду нема переводу» (1967); бандура «Зозулі на калині» (1976); серія декоративних ваз з дерева «Бережіть природу» (1979). З 1958 викладає композицію орнаменту в петриківській філії Дніпропетровської дитячої худож. школи. Твори П. зберігаються у київ. ДМУНДМ. Експонувалися на міжнар. виставках у Канаді, Японії, Франції, Угорщині. Республіканська комсомольська премія ім. М. Островського, 1978.

Літ.: Федір Панко. Альбом. К., 1978.

ПАНКРА́ТОВА Ганна Михайлівна [4 (16).II 1897, Одеса — 25.V 1957, Москва] — рад. історик, академік АН СРСР (з 1953), засл. діяч науки РРФСР і Каз. РСР (з 1943). Член КПРС з 1919. В 1917 закінчила істор.-філологічний ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі. В 1918—20 брала участь у партизан. русі в Одес. губ. В 1920—21 — на парт. роботі на Україні та Уралі. В 1925 закінчила істор. відділ Ін-ту червоної професури, викладала у вузах Москви, Ленінграда, Саратова. Зав. сектором і заст. директора Ін-ту історії АН СРСР (1939—47), гол. редактор журн. «Вопросы истории» (1953—57). П.— автор праць з історії рос. робітн. руху, революції 1905—07, рад. суспільства, історії дипломатії, історії зх.-європ. пролетаріату. Брала участь у створенні підручника з історії СРСР для серед. школи. Очолювала *Національний комітет істориків Радянського Союзу* (1955—57). На XIX і XX з'їздах КПРС обиралася членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань, член Президії Верховної Ради СРСР (з 1954). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами й медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Літ.: Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969.

ПАНКРА́ТЬЄВ Олексій Олексійович (н. 26.XI 1903, Київ) — укр. рад. кінооператор. Член КПРС з 1942. У 1927 закінчив Одес. технікум кінематографії. З 1925 — на Одес. кінофабриці ВУФКУ. З 1928 — на Київ. кіностудії худож. фільмів, де зняв картини: «Мірабо» (1931), «Фата моргана» (1931, разом з Д. *Демуцьким*); «Мати» (1941), «Олександр Пархоменко» (1942), «Капела ,,Думка"» (1957, премія на Брюссельській виставці, 1958), «Шельменко-денщик» (1957), «Золоті руки» (1960) та ін. В 1934—40 керував н.-д. лабораторією та відділом комбінованого кінознімання на Київ. кіностудії, автор винаходів у цій галузі. Провів комбіноване кінознімання у фільмах «Богдан Хмельницький» (1941), «В далекому плаванні» (1946), «Подвиг розвідника» (1947) та ін. Викладав у Київ. ін-ті кінематографії (1931—32, 1935—37). З 1958 очолив комісію по роботі з кінолюбителями у Спілці кінематографістів УРСР.

ПАНКРЕАТИ́Н [від грец. λάγκρεας (λαγκρέατος) — підшлункова залоза] — ферментний препарат, який одержують з *підшлункової залози* свиней або великої рогатої худоби. Містить гол. чин. *трипсин* та *амілази* — осн. ферменти підшлункової залози. Застосовують у порошках і таблетках при розладах травлення, що виникають внаслідок порушення функцій печінки і підшлункової залози.

ПАНКРЕАТИ́Т [від грец. πάγκρεας (λαγκρέατος) — підшлункова залоза] — запалення *підшлункової залози*. П. являє собою дуже поширене захворювання різної *етіології*. Розрізняють П. гострий і хронічний. Залежно від клінічних проявів і морфологічних змін у тканинах підшлункової залози гострий П. може бути інтерстиціальним (у вигляді набряку), геморагічним, некротичним (найбільш тяжка форма) і гнійним (дуже рідко). В основі гострого П. лежить *автоліз* тканин підшлункової залози, зумовлений впливом її ферментів (*трипсину*, хімотрипсину, *ліпази*). При цій формі П. відбувається активування в тканинах підшлункової залози біологічно активних речовин, т. з. *кінінів*, що викликають у хворих тяжкі заг. реакції (*колапс*) і зміни в ін. органах (серці, печінці, нирках). У розвитку П. велике значення має порушення харчового режиму, переїдання, зловживання алкоголем, перенесені гострі інфекційні захворювання (ангіна, грип, *паротит епідемічний*), а також захворювання ін. органів (жовчного міхура, шлунка, печінки, дванадцятипалої кишки, жіночих статевих органів та ін.). Найчастіше спостерігається поєднання П. з захворюванням жовчних шляхів (холецисто-панкреатит). Ознаки гострого П.: біль під грудьми (іноді дуже гострий), який має характерне поширення в спину і набуває оперізуючого характеру, нудота, блювання, слабкість, іноді можливе підвищення т-ри тощо. Гострий П. може закінчуватись повним видужанням, а нерідко набуває хронічного перебігу. Хронічний П., як правило, виявляється порушенням травлення, втратою маси тіла. Лікування: консервативне (дієта, протиспастичні засоби, заміщувальні препарати, жовчогінні, антибіотики, антиферментні препарати та ін.), курортне лікування; іноді — хірургічне втручання. *Г. Й. Бурчинський.*

ПАНКРЕАТИ́ЧНИЙ СІК — рідина, що виробляється підшлунковою залозою; те саме, що й *підшлунковий сік*.

ПАНЛОГІ́ЗМ (від грец. πᾶν — усе і λόγος — розум) — об'єктивно-ідеалістичне вчення, яке вважає *мислення* сутністю, першоосновою світу й ототожнює об'єктивну закономірність з системою логічних категорій. Найповніше виражений у філософії Г. В. Ф. *Гегеля*, згідно з якою розвиток природи і суспільства є здійсненням логічної діяльності світового розуму, *абсолютної ідеї* (див. *Гегельянство*). Діалектичний матеріалізм спростував П., довів, що закони й категорії логіки є відображенням об'єктивного світу в свідомості людини і саме тому мають важливе значення для пізнання дійсності.

ПАНМІКСІ́Я (від грец. πᾶν — усе і μῖξις — змішання, поєднання) — вільне *схрещування* двостатевих особин у межах *популяції*, засноване на випадковому однаково вірогідному поєднанні *гамет* всіх типів. При повній П. будь-яка самка популяції має однакову імовірність паруватися з будь-яким самцем. В природних популяціях П дуже поширена, але з деякими відхиленнями. До останніх відносять *інбридинг, аутбридинг*, селективне схрещування — найбільш імовірну участь у будь-яких схрещуваннях особин певних *генотипів*, позитивне (негативне) асортативне схрещування — більш імовірне між особинами однакових (різних) генотипів. *М. В. Глотов.*

ПАННО́ (франц. panneau, від лат. pannus — шматок тканини) — живописний твір декоративного призначення або частина стінної поверхні, а іноді й стелі, обрамлена ліпниною чи орнаментом і заповнена живописом, *мозаїкою* або скульптурним *рельєфом*. П. виконується переважно на полотні звичайною живописною технікою. П. бувають знімні. Використовують для оздоблення громад. споруд, оформлення масових свят тощо.

ПА́НО — група племен індіанців Пд. Америки (власне пано, майоруна, ремо, шетебо, майю та ін.), які живуть у Перу, Болівії, Еквадорі, Бразилії. Заг. чисельність — бл. 210 тис. чол. (серед. 1978). Говорять мовами групи П. У П. поширені місц. традиційні вірування, що зазнали впливу християнства. П. перебувають на різних стадіях розвитку і розкладу родоплемінних відносин. Осн. заняття — землеробство, мисливство, рибальство.

ПАНО́ВА Віра Федорівна [7 (20). III 1905, Ростов-на-Дону — 3.III 1973, Ленінград] — рос. рад. письменниця. В 20—30-х рр. працювала в редакціях газет. У повістях «Супутники» (1946; Держ. премія СРСР, 1947, кінофільм «Поїзд милосердя», 1964, телефільм «На все життя, що залишилось», 1975); «Ясний берег» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Сергійко» (1955; однойм. фільм, 1960; гол. премія «Кришталевий глобус» на 12-му Міжнар. кінофестивалі в Карлових Варах, 1960), романах «Кружилиха» (1947; Держ. премія СРСР, 1948), «Пори року» (1953, кінофільм «Високосний рік», 1962), «Сентиментальний роман» (1958) відобразила життя рад. народу, його духовне зростання. Автор творів на істор. теми — «Хто вмирає» (1965), «Сказання про Ольгу» (1966) та ін. П'єси «Дівчатка» (1945), «Проводи білих ночей» (1961) та ін. поставлені на сцені укр. театрів Кіносценарії «Євдокія» (1961), «Рано вранці», «Саша» (обидва — 1966) тощо. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. Л., 1969—70; Избранное. М., 1972; Укр. перекл.— Ілля Косогор. К., 1941; Супутники. К., 1948; Кружилиха. К., 1948; Ясний берег. К., 1950; Сергійко. К., 1956.

Літ.: Тевекелян Д. В. Вера Панова. М., 1980. *Ю. І. Корзов.*

ПАНО́ПТИКУМ (від грец. πᾶν — усе і ὀπτικός — зоровий) — музей, зібрання рідкісних речей і воско-

Г. М. Панкратова.

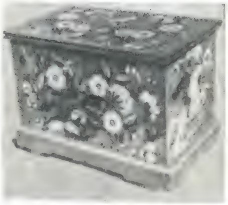

Ф. С. Панко. Скринька «Козацькому роду нема переводу». Дерево, розпис. 1967.

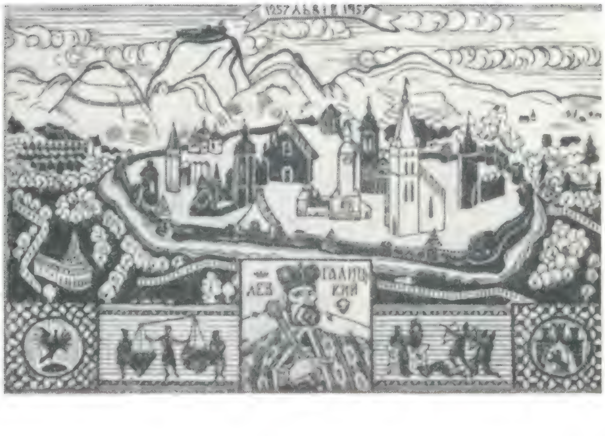

Панно роботи О. Л. Сопєлкіна «700-річчя Львова» в Будинку архітекторів у Львові. Сграфіто. 1959.

вих фігур людей, дивовижних живих істот. Переносно (іронічно) — безладний набір всякої всячини.

ПАНОРА́МА (від грец. *πᾶν* — усе і *ὅραμα*— вид, видовище) — один з видів образотворчого мистецтва, в якому живописне зображення для більшої ілюзорності доповнюється переднім «предметним» планом (макетами фігур, будовами тощо). П. спеціально освітлюють, щоб досягти ілюзії реального простору. П. розрахована на круговий огляд і має вигляд великого циліндра, в середині якого влаштовується місце для глядачів. У П. зображують визначні істор. події, переважно батальні сцени. Перші П. з'явилися в Зх. Європі в 2-й пол. 18 ст. В Росії визначним майстром П. був Ф. *Рубо* («Оборона Севастополя 1854 — 55 рр.» в Севастополі, «Бородінська битва» в Москві).

В рад. час над П. працювали М. *Греков*, Г. *Савицький*, П. *Соколов-Скаля* та ін. Нині над П. працюють гол. чин. майстри Студії військових художників ім. М. Грекова. Різновидом П. є *діорама*.

ПАНОРА́МНЕ КІНО́ — виробництво і демонстрування кінофільмів (з одержанням панорамного зображення) на великому угнутому *кінопроекційному екрані*; вид *кінематографії*. Створює «ефект присутності», наближуючи сприйняття кінозображення до умов реального бачення. Перший панорамний фільм («Наполеон») зняв і продемонстрував (1927) франц. реж. Абель Ганс. П. к. набуло певного поширення із створенням 1952 у США (Ф. Уоллером і Л. Томасом) системи «Синерама» (перший фільм «Це — синерама»). В СРСР аналогічну систему П. к.— «Кінопанораму» — розроблено 1957 (під керівництвом Є. М. Голдовського). Вона відзначалася вищою якістю стереофонічного (див. *Стереофонія*) звучання (9 каналів запису і відтворення звуку, в амер.— 7 каналів). Перший в СРСР кінопанорамний кінотеатр, де демонструвався перший рад. повнометражний панорамний фільм «Широка країна моя...» (1958, реж. Р. Л. Кармен), почав функціонувати (1958) у Києві. За системою П. к. (мал.), розробленою в СРСР, кінознімання здійснюють *кінознімальним апаратом* з трьома *об'єктивами*, встановленими під кутом 48° один до одного, на три 35-мм негативні *кіноплівки*, одержуючи на кожній з них третину (за шириною) всього зображення. На екрані зображення відтворюють одночасно трьома *кінопроекційними апаратами*. Кут охоплення екрана в горизонтальній площині до 150—170°, у вертикальній — до 55°. Звук відтворюють з 35-мм магн. плівки, гучномовці розміщують поза екраном, на стелі й стінах залу. В залі встановлюють *пульти керування* кінопроекційною і звуковідтворювальною апаратурою. Через тех. складність і наявність на екрані двох помітних вертикальних стиків часткових зображень системи П. к. з 1963 практично не застосовуються. Подальшого розвитку системи П. к. набули у *широкоформатному кіно*.

Б. О. Калашников.

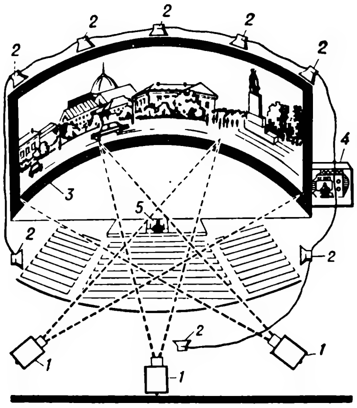

Панорамне кіно. Демонстрування кінофільму за системами «Кінопанорама» і «Синерама»: *1* — кінопроекційний апарат; *2* — гучномовець; *3* — кінопроекційний екран; *4* — пульт керування звуковідтворювальною апаратурою; *5* — пульт керування кінопроекційною апаратурою.

ПАНОЧІ́НІ Алоїз Йосипович [справж. прізв.— Паноцний; бл. 1820, Чехія — 11 (23).VI 1863, Київ] — вітчизняний музикант і муз. педагог. За походженням чех. Закінчив Гол. уч-ще в Пльзені. З 1852 викладав музику в *Інституті шляхетних дівчат*, з 1854 — нім. мову в Першій гімназії (обидва заклади — в Києві). В 1852—55 у П. навчався гри на фортепіано в пансіоні Гедуена М. Лисенко. П.— автор фп. п'єс.

Літ.: М. В. Лисенко у спогадах сучасників. К., 1968; Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972. *С. І. Білокінь.*

ПАНПСИХІ́ЗМ (від грец. *πᾶν* — усе і *ψυχή* — душа) — ідеалістичне вчення про загальну одушевленість природи, про душу і психіку як загальну властивість матерії. Бере початок від *анімізму* первісних вірувань, а також *гілозоїзму* античних мислителів, однак відкидає матеріалістичні елементи їхнього світогляду. Найповніше вираженний у теорії *монад* Г. *Лейбніца*, яку піддав гострій критиці В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 29, с. 64—66). Як філос. концепція П. змикається з *пантеїзмом*. У сучас. бурж. філософії до П. близька теорія *персоналізму*. Марксистсько-ленінська філософія вчить, що психіка є вищим етапом розвитку природи і властива лише високоорганізованій матерії — мозкові. Психічна діяльність є найвищим етапом розвитку здатності відображення. *О. Т. Губко, А. І. Селецький.*

ПАНСІО́Н (франц. pension, від лат. pensio — платіж, внесок, орендна або квартирна плата) — 1) В дореволюц. Росії та деяких зарубіж. країнах назва приватного, рідше державного закритого навч. закладу з гуртожитком і повним утриманням учнів. 2) Стара назва невеликого готелю з повним утриманням мешканців. 3) Утримання жильця з повним обслуговуванням.

ПАНСІОНА́Т (від франц. pensionnat — *пансіон*) — установа для відпочинку. В СРСР путівки в П. надають трудящим безкоштовно або за 30% їх вартості, решта оплачується за рахунок коштів *соціального страхування*. В П. можна відпочивати також з сім'єю (П. для батьків з дітьми). П. має їдальню, клуб, кінозал, споруди для занять спортом, медпункт. П. споруджують на кліматичних, у т. ч. приморських, курортах, а також у місцевостях, що мають сприятливі кліматоландшафтні умови. На бальнеологічних і грязьових курортах П. призначені для хворих, які лікуються в курортній поліклініці. Великі комплекси впорядкованих П. є на курортах Криму, Кавказу (Ялта, Піцунда, Адлер та ін.), Підмосков'я (на Клязьминському, Пироговському водосховищах), під Ленінградом (на березі Фінської затоки), під Києвом (у Кончі-Заспі, Ворзелі) і поблизу ін. великих міст та промислових центрів.

ПАНСЛАВІ́ЗМ — суспільно-політ. течія, ідеологічним обгрунтуванням якої була теорія про особливу роль слов'янських народів в історії і необхідність їхнього держ. об'єднання. Виникла в кін. 18 ст. за умов боротьби проти австр. і тур. панування і була поширена серед частини слов'ян. інтелігенції до поч. 20 ст. Бурж.-поміщицькі кола Росії використовували ідеї П. в реакційних цілях, прагнучи до об'єднання слов'ян під владою рос. царизму. На цих позиціях стояли в Росії в 30—70-х рр. 19 ст., зокрема, М. П. *Погодін*, І. С. *Аксаков*, на зх.-укр. землях— «*москвофіли*». З позицій демократичного П., що пов'язував об'єднання слов'ян з нац. визволенням їх, виступали М. О. *Бакунін*, П. Й. *Шафарик*, деякі учасники *Кирило-Мефодіївського товариства* (М. *Костомаров*, В. *Білозерський* та ін.). Проти П. виступали ліберальні кола *слов'янофілів*, *західники*. Реакційність П. викривали О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, серб. революціонер-демократ С. Маркович. Непримиренну боротьбу проти П. вели К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І.

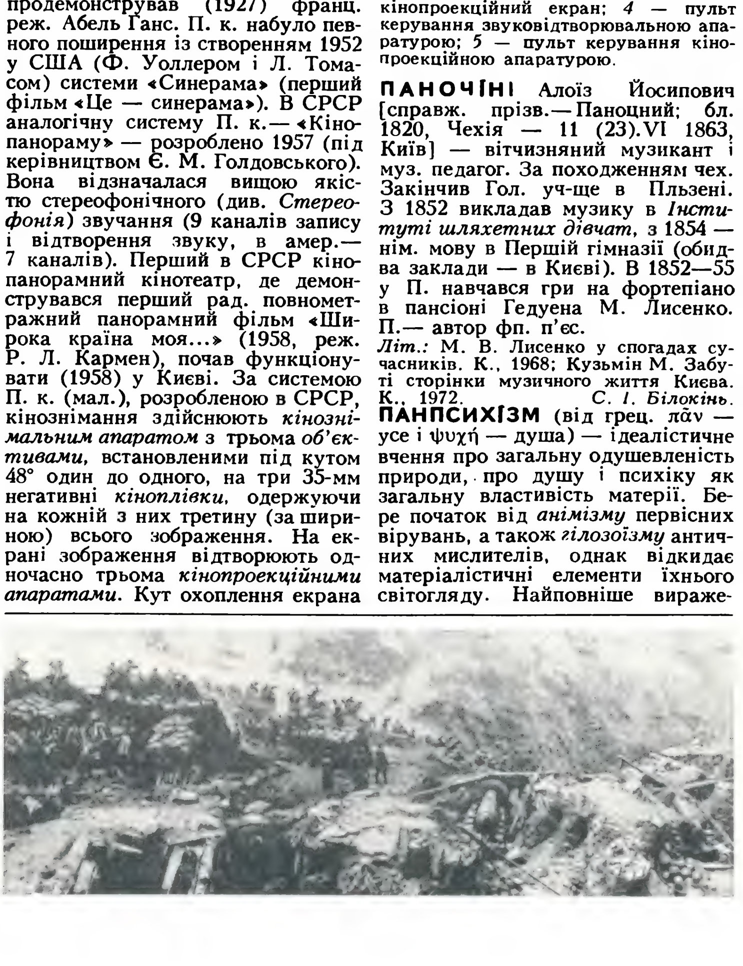

Панорама «Оборона Севастополя 1854—55 рр.» роботи Ф. О. Рубо. Фрагмент. 1901—04.

Ленін (див., зокрема, Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 281—290; Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 19, с. 211; т. 23, с. 175—176; т. 26, с. 6, 111—112, 311).

М. В. Кірсенко.

ПАНСПЕРМІ́Я (від грец. *πανσπερμία* — суміш всякого насіння) — гіпотеза про занесення зародків живих істот на Землю із космосу, висунута нім. вченим Г. Ріхтером (1865). Згідно з П. зародки життя розсіяні у всесвітньому просторі і нібито переносяться з однієї планети на іншу (зокрема, Землю) з метеоритами або під дінням тиску світла. Після відкриття космічного проміння та з'ясування дії радіації на біол. об'єкти гіпотеза втратила своє значення.

ПА́НСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро в Крим. обл. УРСР, на Тарханкутському п-ові. Солоність 12—28‰. Від моря відокремлене піщаним пересипом. Живлення за рахунок підземних вод та інфільтрації мор. води. Дно П. о. вкрите мулом, який має лік. властивості.

ПАНТ Сумітранандан (н. 20.V 1900, с. Каусані, округ Алмора) — інд. поет. Поезія П. *(гінді мовою)* позначена романтичним пафосом, любов'ю до батьківщини. Перші збірки: «Віна» (1927), «Пуп'янки» (1928), «Спів бджіл» (1932). У збірках «Кінець епохи» (1936), «Голос епохи» (1939) та ін. порушував сусп. проблеми інд. життя. У творах 40—50-х рр. висловлювався за соціальну перебудову суспільства, але захоплювався й ідеями М. К. *Ганді* та Ауробіндо Гхоша. Глибоко гуманістична поезія П. сповнена філос. роздумів, бажання осмислити людське буття. Автор збірок: «Золоте проміння», «Золотий пил» (обидві — 1947) та ін., віршованих п'єс «Срібні вершини» (1951), «Художник» (1952), епічної поеми «Народна оселя» (1964), багатьох літ.-критичних статей та есе.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные стихи. М., 1959; Гималайская тетрадь. М., 1965.

Літ.: Челышев Е. П. Современная поэзия хинди. (Традиции и новаторство в творчестве Сумитранандана Панта и Сурьяканта Трипатхи Нирала). М., 1965; Покальчук Ю. Поезія краси і страждання. «Всесвіт», 1970, № 9.

Ю. В. Покальчук.

ПАНТА́ЇВКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, підпорядковане Олександрійській міськраді. Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1981). В селищі — вуг. розрізи Морозівський (найбільший на Україні) та Бандурівський. 2 заг.-осв. школи, лікарня, кінотеатр, бібліотека. С-ще міськ. типу — з 1960.

ПАНТЕЇ́ЗМ (від грец. *πᾶν* — усе і θεός — бог) — релігійно-філософське вчення, яке ототожнює бога з природою. Термін виник на поч. 18 ст. В ідеалістичній філософії найяскравіший вияв дістав у *неоплатонізмі*, в сучас. бурж. філософії — в *персоналізмі*. П. з його тезою «природа — це бог, розлитий у речах» був у 16—17 ст. зручною формою боротьби проти релігії. П. прикривали свої матеріалістичні погляди Дж. *Бруно*, Б. *Спіноза*, на Україні — Г. С. *Сковорода*. На сучас. етапі П. перетворився на релігійно-ідеалістичну теорію про існування світу в особі бога і є спробою примирити релігію з наукою.

ПАНТЕЛЕЙМО́НІВКА — селище міського типу, підпорядковане Центрально-Міській райраді м. Горлівки Донец. обл. УРСР. Залізнична станція. 7,8 тис. ж. (1981). В П.— з-ди вогнетривів та залізобетонних виробів, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, поліклініка; профілакторій. Палац культури, клуб, 2 б-ки. Засн. 1876 в зв'язку з буд-вом залізниці, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПАНТЕЛЕ́ЄВ Л. [справж. прізв.— Єремєєв Олексій Іванович, н. 9 (22).VIII 1908, Петербург] — рос. рад. письменник. Виховувався в дит. будинках і колоніях. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. Перша кн. «Республіка Шкід» (1927; в співавт.; однойм. фільм, 1967) написана на автобіографічному матеріалі. Темі громадян. і Великої Вітчизн. воєн присвячені оповідання для дітей і юнацтва «Пакет» (1932), «Нічка» (1939), «Гвардії рядовий» (1943), «Січень 1944» (1965), «Із воєнних щоденників» (1978), автобіографічна повість «Льонька Пантелеєв» (1939). Написав спогади про М. Горького, С. Маршака, Л. Квітка та ін. Деякі твори П. екранізовано. Подіям, що відбувалися на Україні, присвячені повісті «Годинник», «Льонька Пантелеєв», ряд оповідань. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Л., 1970—72; Избранное. Л., 1978; Укр. перекл.— Пакет. Х., 1938; Чесне слово. К., 1957; Республіка Шкід. К., 1975 [у співавт.].

М. М. Радецька.

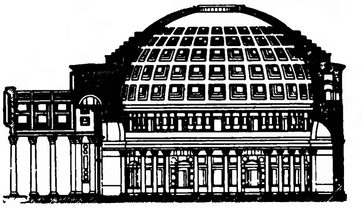

Пантеон у Римі. Близько 125 н. е. Поздовжній розріз.

ПАНТЕО́Н [лат. Pantheon, від грец. Πάνθειον (ἱερόν) — храм усім богам] — 1) У Стародавньому Римі — «Храм усіх богів», визначна пам'ятка староримської архітектури. Споруджено за правління Адріана бл. 125 н. е. на місці однойменного храму, збудованого *Агріппою*. П. являє собою ротонду, перекриту великим півсферичним кесонованим куполом (з бетону й цегли; діам. 43,2 м), в центрі якого є отвір для освітлення (діам. бл. 9 м). Стіну, що підтримує купол, поділено на 2 яруси, нижній ярус розчленовано 7 нішами. Вхід до П. підкреслено струнким портиком із 16 корінфських колон. За середньовіччя П. кілька разів перебудовувався; був перероблений на церкву. Тепер П.— нац. мавзолей, де поховано визначних діячів італ. мистецтва (зокрема Рафаеля, Б. Перуцці). 2) Місце поховання визначних людей країни — держ. діячів, письменників, вчених, філософів тощо: Вестмінстерське абатство в Лондоні (1245—1745), П. у Парижі (церква Сент-Женев'єв, 1755—89, арх. Ж. Ж. Суфло; П. на горі Мтацмінда в Тбілісі. Іл. див. на окремому аркуші до статей *Архітектура*, т. 1, с. 224—225, *Класицизм*, т. 5, с. 96—97).

ПАНТЕ́РА (Panthera) — рід хижих ссавців родини *котячих*. Довж. тіла до 317 см, хвоста — до 114 см, маса до 390 кг. Волосяний покрив короткий, густий, жовтувато- чи червонувато-рудого кольору або з чорними поперечними смугами, плямами на осн. фоні. П. населяє різноманітні ландшафти — савани, напівпустелі, пустелі, рівнинні й гірські ліси. Живиться майже виключно м'ясом великих копитних тварин. Самка раз на рік після 90—119-денної вагітності народжує 2—4 (іноді до 6) сліпих малят. Статева зрілість настає у 2—3 роки. Тривалість життя понад 20 років (у неволі). 4 види: *лев, тигр, леопард, ягуар*, поширені в Африці, Америці, Пд. і Пд.-Сх. Азії та Пд.-Сх. Європі. В СРСР зрідка зустрічаються в Закавказзі, Примор'ї, Уссурійському краї, Туркм. та Тадж. РСР. Як рідкісні тварини включені до *Червоної книги*.

О. П. Корнєєв.

ПА́НТИ — нескостенілі роги плямистого і звичайного (марала й ізюбра) оленів, вкриті ніжною шкірою з бархатистим волосяним покривом. Використовуються для виготовлення *пантокрину*. У оленя плямистого найкращими вважаються П. на 48—55-й день з початку їх росту; у марала й ізюбра — на 60—90-й. Найвище цінуються П. оленя плямистого, оскільки добутий з них пантокрин найактивніший. Для збереження П. їх консервують варінням або сушінням.

ПАНТІКАПЕ́Й — давнє місто, засноване в 1-й пол. 6 ст. до н. е. на зх. березі Керченської протоки, на місці сучасної Керчі, переселенцями з Мілета, Теоса та інших міст Стародавньої Греції. Назва міста, можливо, походить від іран. «пантікапа» (рибний шлях). Про П. є згадки в творах давніх авторів *Демосфена, Діодора Сіцілійського, Страбона, Птолемея, Плінія* Старшого, *Стефана Візантійського*. Місто було укріплене оборонним муром. З 2-ї пол. 6 ст. до н. е. П. карбував власну монету. З утворенням бл. 480 до н. е. *Боспорської держави* він став її столицею. Розквіту П. досяг у 4 — на

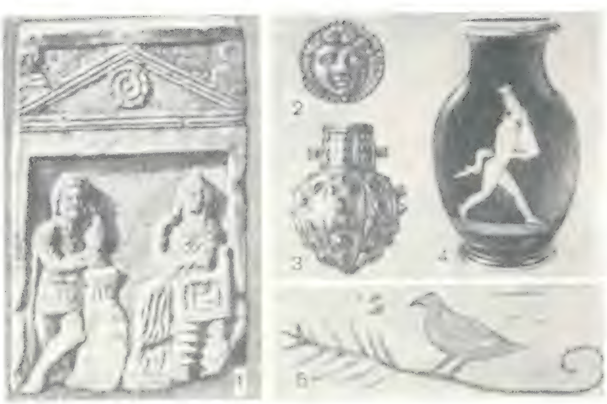

Пантікапей:
1 — рельєф надгробної стели. Вапняк. Перші століття н. е.;
2 — електрова бляшка з Пантікапея. 4 ст. до н. е.;
3 — золотий флакон, прикрашений гранатами, з поховання боспорського царя Ріскупоріда III (210—228 н. е.);
4 — аттічна червонофігурна ваза, на якій зображено Сілена. 5 ст. до н. е.;
5 — настінний розпис одного з пантікапейських склепів. Деталь.

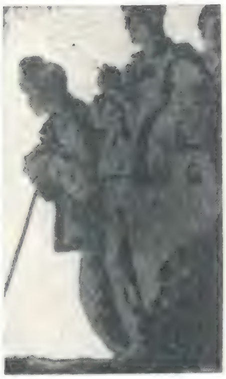

В. В. Панфілов. Богатирі. З серії «В гарячих цехах». Кольорова ліногравюра. 1960.

поч. 3 ст. до н. е., коли він був найбільшим ремісничим і торг. центром Пн. Причорномор'я. Площа міста в той час дорівнювала бл. 100 га. П. був розташований на схилах і біля підніжжя сучас. г. *Мітрідат*. На вершині гори був *акрополь* з храмами Аполлона, Кібели та палацами правителів Боспору. В приморській частині містилася агора (центр. площа) та великий порт, до якого прибували товари з Середземномор'я і скіфських земель. На схилах гори стояли будинки заможних жителів міста; трудовий народ жив на околицях П. За межами міста на Пн., Зх. і Пд. простягся *некрополь* з похованнями царів (див. *Мелек-Чесменський курган, Царський курган*), знатної верхівки населення міста (*Золотий курган*, кургани *Юз-Оби*) та рядового населення. В кін. 2 ст. до н. е. П. став осередком *Савмака повстання*. Соціально-екон. криза, що охопила весь античний світ у 4 ст. н. е., негативно позначилася на екон. становищі П. В 70-х рр. 4 ст. П. зазнав руйнівної навали *гуннів*. У 5 ст. античний П. перестав існувати. Археол. розкопки П. провадять з поч. 19 ст. Особливо важливе значення мають дослідження міста та його некрополя, проведені за рад. часу (В. Д. Блаватський, В. Ф. *Гайдукевич*, І. Д. Марченко). Відкрито залишки ряду житлових і громад. будинків та ремісничих майстерень, а також зібрано багато різноманітних предметів — знаряддя праці, будівельних деталей, глиняного посуду, написів на каменях, монет, пам'яток мистецтва (прикраси, скульптура та ін.).

Літ.: Пантикапей. М., 1957; Пантикапей. М., 1962; Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. М., 1964; Марченко И. Город Пантикапей. Симферополь, 1974

ПАНТО́ГРАФ [від грец. πᾶν (παντός) — усе і γράφω — пишу] — 1) Пристрій, яким перерисовують геогр. карти, плани та ін. графічні зображення (оригінали) у зміненому, переважно зменшеному масштабі. П. (мал.) являє собою розсувний шарнірний *паралелограм*, що його стрижень (штифт) обводить контури оригіналу, а олівець або *рейсфедер* копіює їх. 2) Шарнірно-важільний пристрій гравірувальних верстатів, на одному кінці якого є різальний інструмент (*фреза*, штихель), а на другому — копір (шаблон). Пантограф дає змогу відтворювати букви, знаки тощо в зміненому або незміненому масштабі. 3) Важільний пристрій (шарнірний паралелограм), що є частиною креслярського приладу — *кульмана*; засіб *креслярсько-конструкторської техніки*. 4) Пристрій (сукупність шарнірно з'єднаних важелів з *пружинами*), за допомогою якого електр. струм від повітряного контактного провода надходить до тягових двигунів електровозів, трамваїв тощо; різновид *струмознімача*.

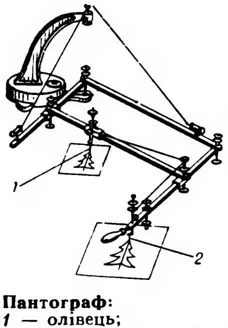

Пантограф:
1 — олівець;
2 — стрижень (штифт).

ПАНТОКРИ́Н (від *панти* і грец. κρίνω — відділяю, вибираю) — рідкий спиртовий екстракт з молодих нескостенілих рогів (пантів) *ізюбра, марала* та оленя плямистого. У мед. практиці П. застосовують (в краплях, підшкірно або внутрішньом'язово) як тонізуючий засіб при астенічному стані, гіпотонії, при заг. перевтомі організму тощо.

ПАНТОМІ́МА (від грец. παντόμιμος — мімічний актор) — 1) Вид сценічного мистецтва, в якому головними художніми засобами створення образу є пластична виразність людського тіла в динаміці й статиці, жест, *міміка*. П. виражає ті внутр. імпульси, які не можна висловити, їй властиві широкі узагальнення, *символіка, імпровізація*, імітація руху, гра з уявними силами, партнерами, предметами тощо. В супроводі музики, ритмічного акомпанементу, декламації П. з давніх давен поширена як гол. вид театр. видовищ у країнах Азії (Індії, Індонезії, Китаї, Японії та ін.). У Старод. Греції і Старод. Римі виконувалася в масках на сюжети трагедій. У серед. віки побутувала народна П. гістріонів, жонглерів, *мімів, скоморохів*. У 16—18 ст. використовувалася в італ. *комедії дель арте*. В 19—20 ст. як самостійну форму П. розвивали Дж. Грімальді і Ф. Карно (Великобританія), Ж. Б. Г. *Дебюро*, Ж. Б. Гаспар (Франція), Ч. *Чаплін* (США), режисер М. *Рейнгардт* (Німеччина). На поч. 20 ст. Е. Декру (Франція) розробив основи сучас. П. В Київ. Русі П.— складова частина нар. ігор, обрядів. У 19 ст. була поширена в Росії і на Україні в цирках і балаганах, на поч. 20 ст.— в драм. театрі (К. *Марджанішвілі*, Л. *Курбас*, В. *Мейєрхольд*, О. *Таїров*). На П. позначилися дійовість і психологізм *Станіславського системи*.

Сучас. П.— це мистецтво міма (один актор) і мімодрама з усіма ознаками театр. вистави, різноманітне за жанрами і видами. Відомі актори П.: М. *Марсо*, Ж. Л. *Барро* (Франція), Л. Фіалка (Чехословаччина), Х. Томашевський (Польща), Л. Єнгібаров і О. Жеромський (СРСР). Відомі театри П.: у Москві — Експериментальний; Міміки і жесту; молодіжний при гастрольному Рос. держ. концерті; в Ризі — «Ригас пантомімас»; в Ленінграді — театр мініатюр; «Експеримент»; студії П.— у Москві («Наш дім»), Ленінграді («Мім»), Києві (при Палаці культури авіазаводу) та ін. 2) Один з основних засобів хореографічного мистецтва. 3) Циркова вистава-*феєрія*.

Літ.: Барро Ж.-Л. Размышления о театре. Пер. с франц. М., 1963; Румнев А. О пантомиме. Театр, кино М., 1964; Славський Р. Мистецтво пантоміми. К., 1970; Рутберг И. Пантомима Опыты в мимодраме. М., 1977

В. Г. Давидов.

ПАНТОМІ́МІКА — виражальні рухи тіла людини. Розрізняють довільну й мимовільну П. Як і *міміка*, жестикуляція, *інтонація* мовлення тощо, П. є зовн. виявленням внутр. душевних станів. Значну роль відіграє в мистецтві (особливо в *пантомімі* й балеті), а також у повсякденному спілкуванні людей. Індивідуальні відміни в П. залежать від *типу нервової системи*. Найбільш виразна вона у *холериків, сангвініків*, а також у людей художнього (образно-емоційного) типу, менш виразна — у *флегматиків, меланхоліків* та розумового типу, в якого переважає *друга сигнальна система*.

О. Т. Губко.

ПАНТЮРКІ́ЗМ — націонал-шовіністична доктрина тур. бурж.-поміщицької верхівки, що пропагує об'єднання в єдину державу під зверхністю Туреччини всіх тюркомовних народів. П. виник у 2-й пол. 19 ст. як одна з ідеологічних підвалин політ. орг-ції тур. нац. буржуазії «*Нові османи*». Перед 1-ю світовою війною 1914—18 поряд з *панісламізмом* П. був офіц. ідеологією *молодотурків*. П. взяли на озброєння також деякі бурж. партії і рухи Серед. Азії і Закавказзя, що прагнули відторгнути ці території від Росії, відвернути увагу трудящих від революц. боротьби, а після Великої Жовтн. соціалістич. революції виступали проти Рад. влади. Під час 2-ї світової війни П. став прикриттям тер. претензій тур. реакції щодо Рад. республік Закавказзя і Серед. Азії, перетворився на тур. різновид фашизму. В післявоєнні роки П. є знаряддям імперіалізму і тур. реакції в боротьбі проти демократичного руху, розпалюванні антикомуністичної істерії, розправі з прогресивними елементами.

І. Ф. Черников.

ПАНТЮХО́В Іван Іванович [19 (31).VII 1836, Новгород-Сіверський, тепер Черніг. обл.— 15 (28).VI 1911, Київ] — укр. лікар. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1862). Перебував на військовій службі на Кавказі, учителював в Балтському нар. училищі, з 1872 — ординатор Київ. військ. госпіталю. Праці П. присвячені питанням антропології, історії медицини та сан. статистики, зокрема П. видав брошуру «Досвід топографії і статистики Києва» (1877). Популяризатор медичних знань серед населення Києва.

М. К. Бородій.

ПАНФІ́ЛОВ Валерій Васильович (н. 31.III 1927, Владикавказ, тепер Орджонікідзе) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1962. В 1958 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в О. *Пащенка* та І. *Селіванова*. Твори: серії «В гарячих цехах» (1958—69), «На будівлях семирічки» (1960—63), за мотивами поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» (1962—64), «У прикордонній смузі» (1965), «Комсомол будує» (1966—67), «Відбудова Донбасу» й «Жовтневі етюди» (обидва — 1969), «В степах України» (1971—72); окремі естампи — «В. І. Ленін в Шушенському» 1980).

Літ.: Валерій Панфілов Альбом репродукцій. К.. 1974.

ПАНФІ́ЛОВ Іван Васильович [1 (13).І 1893, м. Петровськ, тепер Сарат. обл.— 18.XI 1941, с. Гусенево Волоколамського району Моск. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-майор (1940), Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністичної партії з 1920. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. В Рад. Армії з 1918. Закінчив Київську вищу військ. школу (1923). З 1938 — військ. комісар Кирг. РСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 316-ю стрілецькою д-зією, яка в оборонних боях під

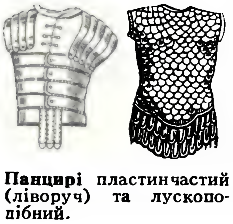

Панцирі пластинчастий (ліворуч) та лускоподібний.

Москвою в районі Волоколамська виявила масовий героїзм (23.XI 1941 цю дивізію названо ім’ям П., див. *Панфіловці*). П. загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, медаллю. Похований у Москві Ім’ям П. названо м. Джаркент Талди-Курган. обл. В м. Фрунзе 1942 П. встановлено пам’ятник.

ПАНФІ́ЛОВ Федір Дмитрович (17.VII 1856—1940) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в селі Черкаському (тепер с. Зимогір’я Слов’яносербського р-ну Ворошиловгр. обл.) в сел. сім’ї. В 60—90-х рр. був наймитом, робітником-металістом, шахтарем. У революц. русі з 80-х рр. 19 ст. Учасник революції 1905—07 в Катеринославі (член військ. орг-ції РСДРП, голова профспілки металістів). У 1908—09 — член Катериносл. к-ту РСДРП. У 1914—16 вів нелегальну парт. роботу в Маріуполі, Керчі, Старобільську. Не раз був заарештований і засланий. Активний учасник боротьби за Рад. владу в Богодухові і Старобільську. В 1918—20 — на політ. роботі в Червоній Армії. В 1921—22 — на рад. роботі в Старобільську. З 1923 — пенсіонер. Був членом ВУЦВК. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ПАНФІ́ЛОВЦІ — воїни 316-ї стрілецької дивізії, які відзначилися під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 (командир — генерал-майор І. В. *Панфілов*). Д-зію було сформовано в липні — серпні 1941 в Алма-Аті. 7—10.X її було перекинуто на Волоколамський напрям. У складі 16-ї армії вона брала участь у *Московській битві 1941—42*. 14.X 1941 д-зія вступила в тяжкі оборонні бої на Зх. від Волоколамська. Особовий склад д-зії виявив у цих боях масовий героїзм. 16.X видатний подвиг зробили 28 бійців 4-ї роти 2-го батальйону 1075-го стрілецького полку на чолі з політруком В. Г. Клочковим, які, займаючи оборону в районі роз’їзду Дубосєково поблизу Волоколамська, підбили 18 ворожих танків, не пропустили прориву ворога, але майже всі загинули в цьому бою. Всім учасникам цього бою 21.VII 1942 було присвоєно звання Героя Рад. Союзу. 17.XI 1941 316-у д-зію було нагороджено орденом Червоного Прапора, 18.XI їй присвоєно звання 8-ї гвардійської, 23.XI названо ім’ям І. В. Панфілова.

ПАНФЬО́РОВ Федір Іванович [20.IX (2.X) 1896, с. Павловка, тепер Ульян. обл.— 10.IX 1960, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1926. Друкуватися почав 1918. П’єси «Діти землі» (1920), «Мужики» (1924), «Бунт землі» (1926) — з життя селян. Роман «Бруски» (кн. 1—4, 1928—37) — про колективізацію на Поволжі. Мотиви роману лягли в основу п’єси «Життя» (1939; йшла на сцені театрів України) і кіносценарію «В пошуках радості» (1940). Повісті «Своїми очима» (1941), «Рука отяжіла» (1942), романи «Боротьба за мир» (1945—47; Держ. премія СРСР, 1948), «В країні переможених» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Велике мистецтво» (1949, 2-а ред. 1954) присвячені героїзмові рад. людей під час Великої Вітчизн. війни. В трилогії «Волга-матінка ріка» (романи «Удар», 1953; «Роздуми», 1958; «В ім’я молодого», 1960) відображено соціальні процеси в рад. селі 50-х рр. Автор повістей, нарисів, публіцистичних і літ.-критичних статей. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1958—59; Волга-матушка река, кн. 1—2. М., 1960; Укр. перекл.— На власні очі. М.—Х., 1944; Роздуми. К., 1960; Бруски. К., 1972.

Літ.: Сурганов В. А. Фёдор Панфёров. М., 1967; Панфёров А. И. Мой старший брат. М., 1980.

В. Я. Буран.

ПАНЦЕРЖА́НСЬКИЙ Едуард Самійлович [30.IX (12.X) 1887 — 26.IX 1937] — рад. військ. діяч, флагман флоту 1-го рангу (1935). Н. в м. Лієпая, тепер Латв. РСР. Учасник 1-ї світової війни. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. З 1918 — команд. Онезькою військ. флотилією, 1920 — нач. оборони Кольської затоки, нач. Мор. сил Каспійського м. і Чорного м. З квітня 1921 — пом. команд. військами України та Криму по мор. частині. З листопада 1921 по квітень 1924 — команд. Мор. силами Республіки, в квітні — грудні 1924 — нач. Мор. сил СРСР. В 1925—26 — нач. Мор. сил Чорного м., з 1926 — на керівних посадах у ВМФ. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ПА́НЦИР (нім. Panzer; від лат. pantex, pantices — живіт, черево) — у давні часи та за середньовіччя частина бойового спорядження воїна для захисту тулуба від ударів зброї. П. виготовляли спочатку з шкіри тварин та дерева, пізніше — з прядива, рогів, копит та металу. В Київській Русі за П. правила *кольчуга*, виготовлена з дрібних заліз. кілець. У 15 ст. в Європі були поширені суцільні металеві П. На Україні такі П. виготовляли в 16 — 1-й пол. 17 ст. З розвитком вогнепальної зброї П. втратив своє значення. В сучас. умовах застосовують для захисту від куль і осколків снарядів (мін) сталеві нагрудники, спец. П. нейлонові та склопластикові жилети.

ПА́НЦИР у біології — захисні тверді зовнішні скелетні утвори тварин. Розрізняють П.: хітиновий — властивий деяким комахам (твердокрилим) і нижчим ракоподібним (щитням); у вищих ракоподібних хітиновий П. просякнутий вапнистими солями; вапнистий — притаманний голкошкірим; кістковий — викопним панцирним безщелепним і панцирним рибам, сучас. панцирним сомам, морським голкам, черепахам; роговий — *ящерам, броненосцевим*.

ПА́НЦИРНІ БОЯ́РИ — категорія *служилих людей* у *Великому князівстві Литовському* (згодом — Речі Посполитій) в 16—18 ст., у т. ч. на загарбаних землях Білорусії і України. Походять з «панцирних слуг», які повинні були нести службу на коні і в тяжкому («панцирному», звідси і назва) озброєнні. Займали проміжне становище між *тяглими селянами* й дрібною *шляхтою*. В 17—18 ст. становили привілейовану групу селян-слуг. Г-ва П. б. звільнялися від податків і феод. повинностей. Після возз’єднання укр. і білорус. земель з Росією внаслідок поділів Речі Посполитої П. б. стали близькими за своїм станом до укр. козаків і рос. *однодвірців*.

ПА́НЦИРНІ КЛІ́ЩІ, орибатиди (Oribatei) — група членистоногих ряду акариформних *кліщів*. Тіло (довж. 0,2—2,5 мм) вкрите склеротизованим панциром. Поширені по всій земній кулі. Живуть у верхніх шарах грунту. Живляться органіч. рештками, грибами, мікрофлорою. Відіграють значну роль у *грунтоутворювальних процесах*. Деякі П. к. є проміжними хазяями стьожкових червів — паразитів диких та свійських ссавців. Група включає 134 родини. Велика кількість видів зустрічається в СРСР, у т. ч. в УРСР — понад 500, з них найбільш поширені представники родів Scheloribates, Oppia, Ceratozetes, Galumna.

Г. Й. Гуща.

ПА́НЦИРНІ МОЛЮ́СКИ, хітони (Loricata, синонім Polyplacophora) — клас *молюсків*. Тіло (довж. 4,5 мм — 35 см) двобічно-симетричне, еліптичної форми, сплющене в спинно-черевному напрямі. Раковина, що вкриває тіло з спинної сторони, складається з 8 вапнистих поперечних пластинок. П. м.— виключно морські донні малорухливі організми. Роздільностатеві. Розвиток з *метаморфозом*. Живляться переважно водоростями і детритом. Бл. 1000 видів, поширених в усіх морях і океанах. В СРСР — бл. 40 видів, з них у Чорному м.— 3: Lepidochitona cinerea, Middendorffia caprearm, Acanthochitona fascicularis. У викопному стані П. м. відомі з нижнього силуру. Окремі види їстівні.

ПА́НЦИРНІ ЩУ́КИ, панцирники, кайманові риби (Lepisosteiformes) — ряд риб підкласу *променеперих*. Тіло (довж. до 3—4 м, маса — понад 150 кг) видовжене, вкрите, як панциром, дуже міцною ромбічною ганоїдною *лускою*. Рило витягнуте. Щелепи озброєні гострими конічними зубами. Хребці, на відміну від хребців ін. риб,— опістоцельні (опуклі спереду і вгнуті ззаду). П. щ. поширені переважно в озерах і річках сх. частини Пн. і Центр. Америки та о. Куба. Хижаки: живляться рибою. Ряд об’єднує 1 родину — панцирникові (Lepisosteidae) з 1 родом — панцирник (Lepisosteus) і 5—7 видами. П. щ. мають місцеве пром. значення (м’ясо їстівне). Викопні рештки П. щ. відомі з крейдових відкладів Європи та еоцену Пн. Америки і Азії. *Ю. В. Мовчан.*

ПАНЧ Петро Йосипович [справж. прізв.— Панченко; 22.VI (4.VII) 1891, м. Валки, тепер Харків. обл.— 1.XII 1978, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Закінчив Полтав. землемірне уч-ще (1915). У 1915 був мобілізований у царську армію. Брав участь у Лютневій революції. З 1919 по 1921 перебував у Червоній Армії. В 1923—38 — співробітник редакцій журналів «Червоний

І. В. Панфілов.

Ф. І. Панфьоров.

П. Й. Панч.

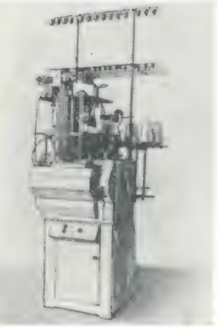

Двоциліндрова кругла **панчішна машина.**

Пань Тяньшоу. Весняне пробудження. Кольорова туш.

шлях» і «Радянська література». Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», *Вапліте*, ВУСПП. Брав участь у Всесвітньому Конгресі на захист культури (Париж, 1935). У 1939—40 очолював Львівську письменницьку орг-цію. Під час Великої Вітчизн. війни працював на радіостанції «Радянська Україна». В 1949—53 — голова Харків. орг-ції СПУ, в 1966—69 — секретар правління СПУ. Друкуватися почав 1921. У першій повісті «Там, де верби над ставом» (1923) і в наступних збірках оповідань і повістей «Солом’яний дим» (1925), «Мишачі нори» (1926) відтворив класову боротьбу на селі. Кроком уперед у творчому зростанні П. стала зб. повістей «Голубі ешелони» (1928) — цикл творів про революц. події першої чверті 20 ст. («З моря», «Без козиря», «Голубі ешелони», «Повість наших днів»). Боротьбу трудящих за перемогу Радянської влади на Україні П. відобразив у повістях «Мир» (1937, пізніша назва — «Рано-вранці»), «Олександр Пархоменко» (1939), «Синів не віддам!» (1959), в романі «Облога ночі» (1935); становлення особи в умовах соціалізму показав у збірках оповідань «Слюсар із депо» (1931), «Народження» (1932), «Іду» (1946), «В дорозі» (1959) та ін. В роки Великої Вітчизн. війни П. друкував оповідання (збірки «Рідна земля», «Відблиски пожеж», «Гнів матері», всі — 1942), фейлетони («Кортить курці просо», 1943), гуморески («Зозуля», 1943). У післявоєнні роки П. завершив велике епічне полотно про перший етап *визвольної війни українського народу 1648—54* — роман «Гомоніла Україна» (1954). Автор багатьох книжок для дітей: «Будемо літати» (1935), «Син Таращанського полку» (1937), «Ерік шукає щастя» (1950), «Дорогий подарунок» (1955), «Гарні хлопці» (1959). За автобіографічну повість «На калиновім мості» (1965) удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1965. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1961—62; Твори, т. 1—4. К., 1972—73; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1959.

Літ.: Білецький О. Петро Панч. В кн.: Білецький О. Зібрання праць, т. 3. К., 1966; Дончик В. Г. Петро Панч. К., 1971; Про Петра Панча. К., 1961. *Г. Ф. Семенюк.*

ПА́НЧА ШИ́ЛА (мовою гінді — п’ять принципів) — див. *П’ять принципів мирного співіснування.*

«ПАНЧАТА́НТРА» (санскр.— «П’ятикнижжя») — пам’ятка санскр. л-ри (бл. 3—4 ст.). Кожна з 5 книг становить своєрідну повість, в яку вкраплено засновані на фольклорних мотивах новели, байки і казки про тварин. Створена в період розквіту світської культури в Індії, тому в ній немає реліг. мотивів. У «П.» в алегоричній формі змальовано життя простолюду й усього інд. суспільства, відчутні сатиричні мотиви, затавровано сусп. несправедливість і людські пороки. Авторство «П.» приписують легендарному мудрецеві Вішнушарману. Справила значний вплив на світову л-ру. Особливо поширився араб. переспів під назвою «Каліла й Дімна» (бл. 750). З нього зроблено грец. переклад (під назвою — «Стефаніт та Іхнілат», 1081), з якого пізніше було здійснено переклади слов’ян. мовами, переспіви в л-рі на Русі (з 15 ст.). Араб. версія («Каліла й Дімна») через зх.-європ. переклади прийшла на Україну (кін. 16 ст.). Відомо бл. 200 перекладів більше як 60 мовами. Лягла в основу відомої зб. «Гітопадеша», мотиви її використали в казкових поемах давньоінд. поети Сомадева та Кшемендра. «П.» вплинула й на новітні л-ри Індії.

Видання: Рос. перекл.— Панчатантра. М., 1972. *Ю. В. Покальчук.*

ПА́НЧЕНКО Дмитро Іванович [н. 11 (24).II 1906, с. Новгородка, тепер смт Кіровогр. обл.] — укр. рад. невропатолог, доктор мед. наук (з 1941), засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1926. Закінчив Військово-мед. академію (1932). Професор Львів. мед. ін-ту (1946—51, 1949—51 — директор) та Київ. ін-ту удосконалення лікарів (1951—78). З 1960 одночасно — гол. редактор журн. «Врачебное дело». Праці П. присвячені вивченню ішемічних захворювань нерв. стовбурів, регенерації нервів, судинних захворювань нервової системи, облітеруючого ендартеріїту й спонтанної гангрени. П. належить ідея створення *біотрону*, який вперше було обладнано за його ініціативою у Києві. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ПА́НЧЕНКО Пимен Омелянович [н. 10 (23).VIII 1917, Таллін] — білорус. рад. поет, нар. поет БРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1934. Перші збірки — «Впевненість» (1938), «Вересневі стяги» (1940). Твори воєнних років увійшли до книг «Дорога війни» (1943), «Далекі станції» (1945). У циклі поезій «Іранський щоденник» (1944—47), збірках «Книга мандрів і любові» (1959), «Тисяча небосхилів» (1962), «При світлі блискавок» (1966), «Грудень» (1972), «Крик сойки» (1976), «Чумацький шлях» (1980) та ін. оспівує рад. людину, дружбу народів, боротьбу за мир. Україні присвятив поезії «Києву», «Дорога в Закарпатті», «Спогад» та ін. Творам П. притаманні висока громадянськість, публіцистичність, поєднання ліризму з пафосом і іронією. Перекладач творів укр., рос., латис. та зарубіж. поетів. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1981.

Тв.: Збор твораў, т. 1 — 3. Мінск, 1967—71; Укр. перекл.— Поезії. К., 1961; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1968; При свете молний. М., 1974; Крик сойки. М., 1977; Где ночует жаворонок. Минск, 1979. *В. Я. Буран.*

ПА́НЧЕНКО Платон Миколайович [літ. псевд.— П. Таїсич; 16 (28).II 1856, с. Каменка, тепер Малоархангельського р-ну Орлов. обл.— 1911, м. Ростов] — укр. поет. Навчався в Ризькому ун-ті. Працював у Астрахані, Катеринодарі. За демократичні переконання переслідувався поліцією. Починаючи з 80-х рр. друкував вірші в журналах «*Зоря*», «*Літературно-науковий вістник*», альманахах «Нива», «*З-над хмар і долин*», антологіях «*Акорди*», «Українська муза». Лірика П. пройнята патріотичними та інтернац. мотивами, співчуттям до поневоленого народу.

Тв.: З вільних часів. К., 1910. *Ф. П. Погребенник.*

ПА́НЧЕН-ЛА́МА (від санскр. панчен — великий розум, широкі знання і *лама*) — в Тібеті з сер. 17 ст. титул однієї з найвищих (після *далай-лами*) духовних осіб у ламаїстській церкві (див. *Ламаїзм*).

ПАНЧІ́ШНА МАШИ́НА — машина для *в’язання* панчішно-шкарпеткових виробів; різновид *трикотажної машини*. За способом виготовлення виробів розрізняють П. м. (мал.) круглі (найпоширеніші) і плескаті, або котонні. На круглих (одно- та двоциліндрових) П. м. вироби виготовляють у вигляді трубки з ув’язаною п’яткою (або без неї) та з відкритим (або закритим) миском. Відкритий мисок зашивають потім на спец. швейних машинах. Такі П. м. обладнують язичковими голками. На плескатих П. м. (одно- і багатополотенних) спочатку в’яжуть трикотажне полотно (його форма і розміри відповідають готовому виробу), що його далі зшивають. Для плескатих П. м. застосовують крючкові голки. Тривалість в’язання на П. м. панчохи — 2—6, шкарпетки — 2—8 хв. *Л. С. Смирнов.*

ПА́НЩИНА, відробіткова рента — одна з форм докапіталістичної *земельної ренти*, найбільш поширена в період феодалізму; дармова, примусова праця феодально залежного селянина, який працював власним інвентарем у господарстві поміщика. В більшості країн Зх. Європи П. існувала до 18 ст. В Росії формально ліквідована 1861, після скасування кріпацтва, але фактично у вигляді *відробітків* зберігалася до перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. В сучас. умовах П. у різних формах трапляється в економічно відсталих і залежних агр. країнах.

ПАНЮТИНЕ (до 1872 — Лозова-Азовська) — селище міського типу Лозівського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 8,7 тис. ж. (1981). У П.— вагонорем. з-д, газокомпресорна служба, комбінат комунальних підприємств. Профес.-тех. уч-ще механізації та електрифікації, серед. і муз. школи, лікарня, клуб, кінотеатр, 3 б-ки. Засн. 1869, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПАНЬГУ́ — в давньокит. міфології божественний творець Неба й Землі. Його породили два начала, що лежать в основі всього існуючого: Ян — активна чоловіча сила та Інь — пасивна жіноча сила.

ПАНЬКЕ́ВИЧ Іван Артемович (6.X 1887, с. Цеперів, тепер Кам’янсько-Бузького р-ну Львів. обл.— 25.II 1958, Прага) — укр. і чехослов. мовознавець. Навчався у Львів. та Віденському (закінчив 1912) ун-тах. З 1919 працював в Ужгороді редактором журналів «Учитель», «Підкарпатська Русь» та ін. У 1939 виїхав до Братіслави, потім до Праги. Професор укр. мови та л-ри Празького ун-ту (1947—58). Осн. праці: «Українсь-

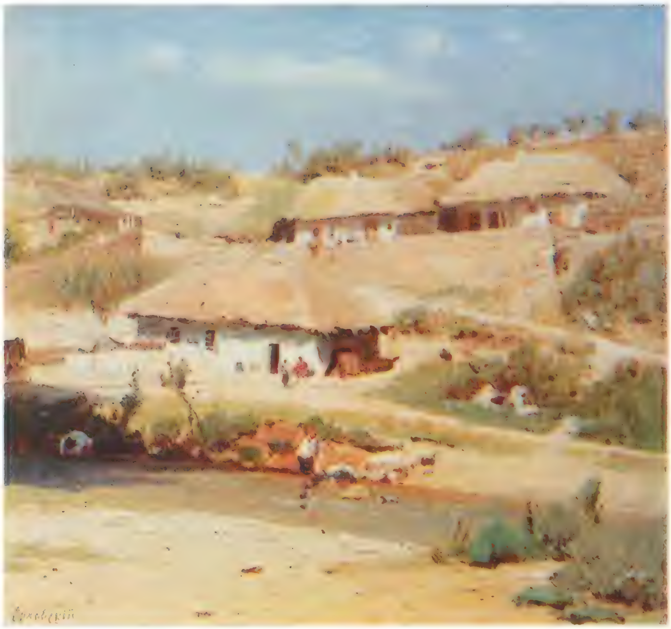

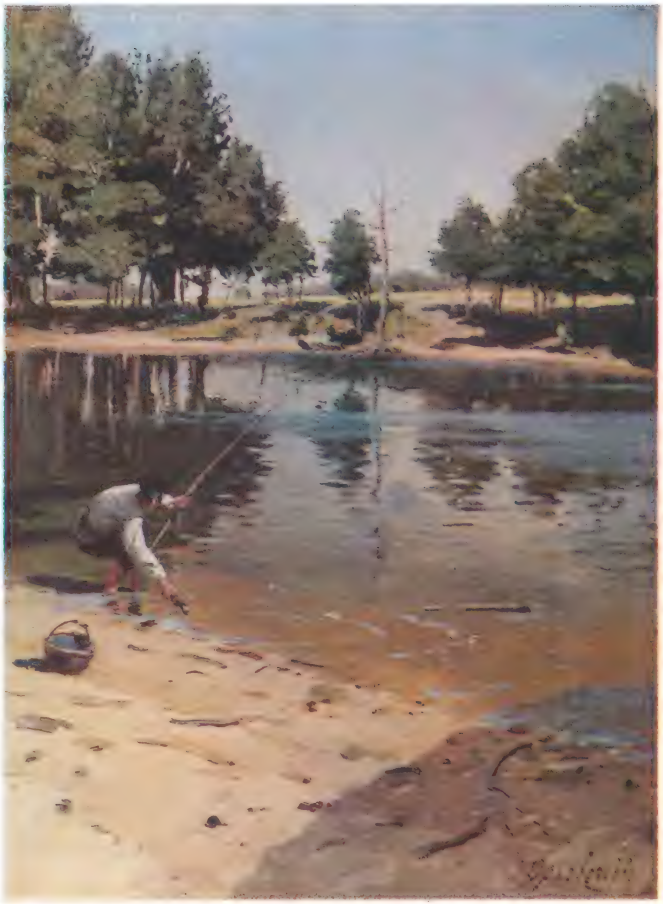

1
2

До ст. **Орловський В. Д.**

1. Хати в літній день.
2. Рибалка.
3. Жнива. 1882. Всі — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

3

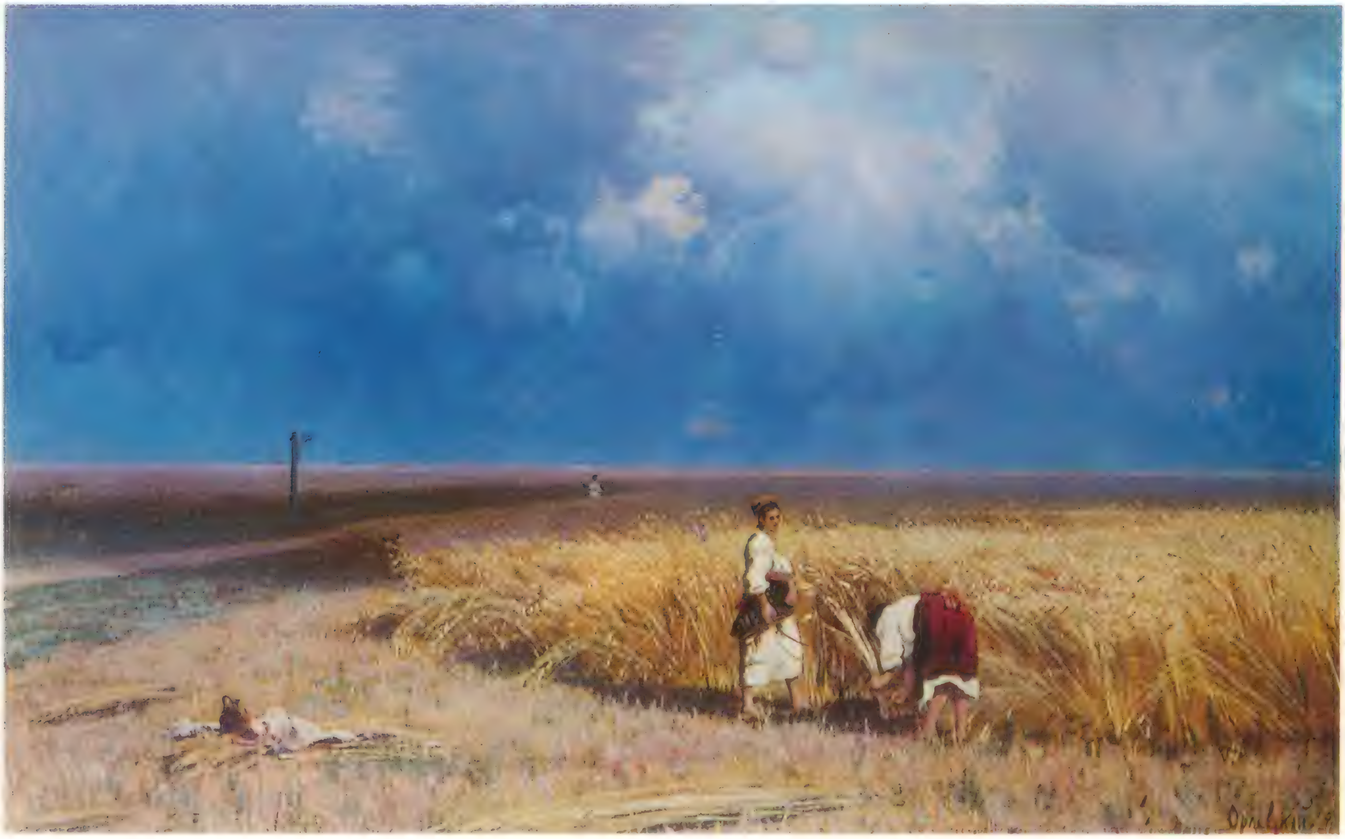

До ст. **Перов В. Г.** Сільський хресний хід на великдень. 1861. Державна Третьяковська галерея в Москві.

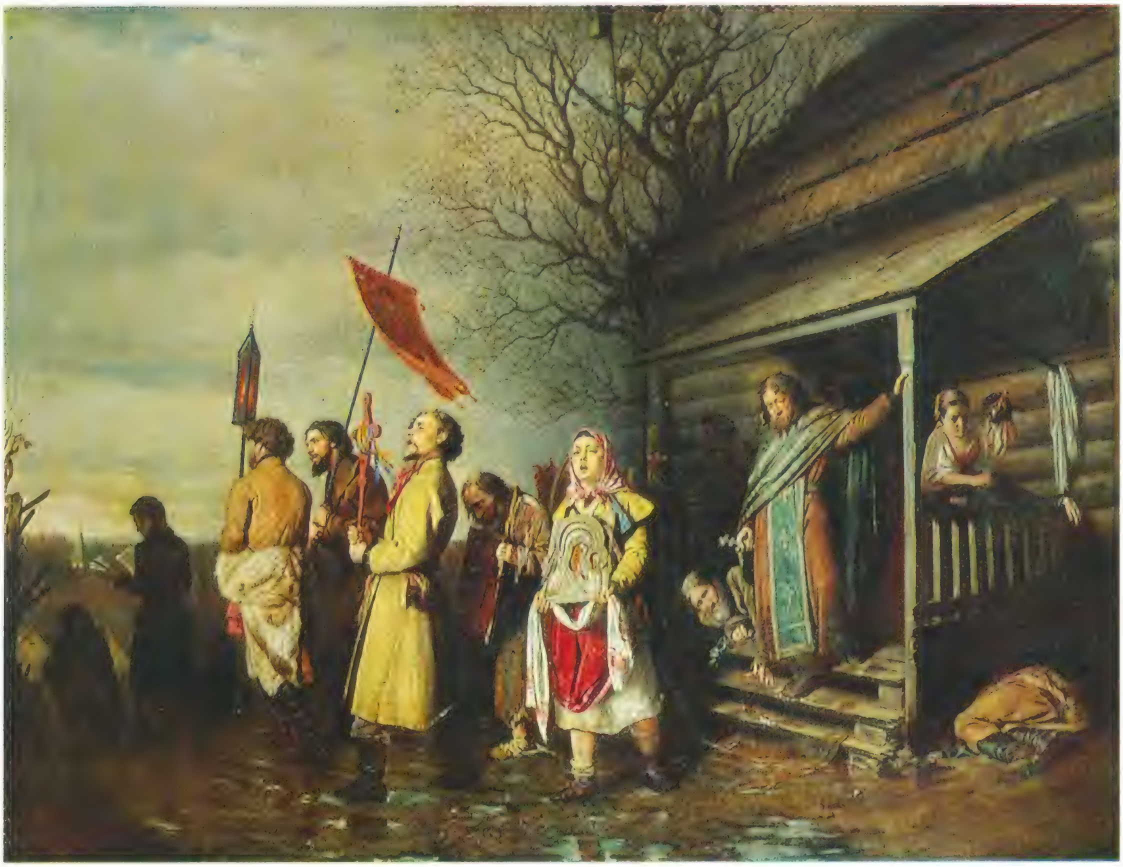

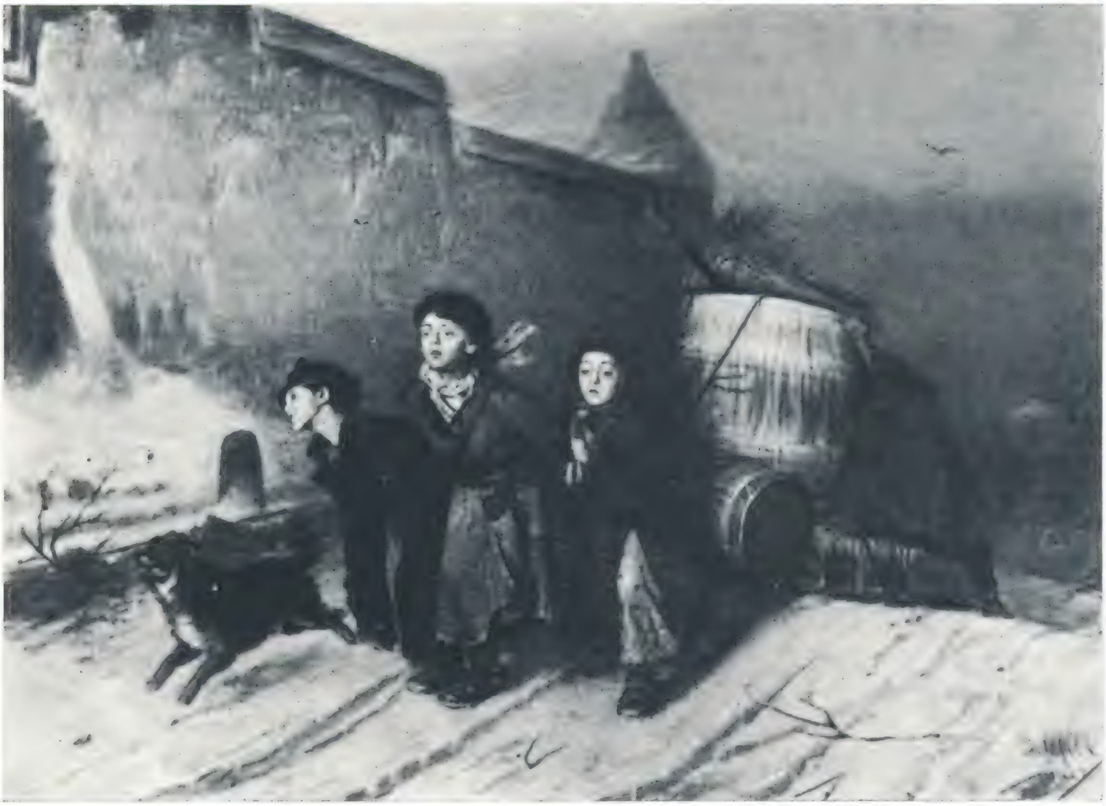

Трійка. 1866. Державна Третьяковська галерея в Москві.

кі говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (1938), «Нарис історії українських закарпатських говорів», «До питання генези українських лемківських говорів» (обидві — 1958).

Літ.: Єдлінська У. Я. Іван Артемович Панькевич. «Українська мова в школі». 1957, № 6.

Й. О. Дзендзелівський.

ПАНЬКЕ́ВИЧ (Pankiewiecz) Юзеф (29.XI 1886, Люблін — 4.VII 1940, Ла-Сьйота, Франція) — польс. живописець і графік. У 1884—85 навчався у Варшаві у В. *Герсона,* 1885—86 — петерб. АМ, 1889 — в Парижі. В 1914—19 жив у Іспанії. Твори: «Ринок за Залізною брамою у Варшаві» (1888), «Пейзаж з хатами» (1890), «Портрет пані Одерфельд з дочкою» (1897), «Натюрморт з фруктами й ножем» (1909), «Жінка перед дзеркалом» (1911), автопортрет (1930). У 1906—14 і з 1923 — професор АМ у Кракові; з 1925 — директор філіалу Краківської АМ у Парижі.

ПАНЬКІ́ВСЬКИЙ Кость Федорович (15.IV 1855, с. Ришкова Воля, Ярославського пов., тепер на тер. ПНР — 16.XI 1915, Київ) — укр. громад. діяч ліберально-бурж. напряму, журналіст. Закінчив 1883 Академію землеробства у Відні. В 1878 був ув'язнений австр. властями за поширення соціалістичних ідей і зв'язки з І. Франком. Пізніше прилучився до *«народовців».* Був членом правління *Наукового товариства імені Шевченка, «Просвіти»* у Львові та ін. Редагував журнали *«Зеркало», «Зоря»* (1896), «Економіст» (1904—07), видавав у Львові «Бібліотеку батьківщини» (1892—96), «Дрібну бібліотеку» (1894—96) тощо, в яких окремими випусками вийшли твори Є. Гребінки, П. Грабовського, О. Маковея, Б. Грінченка, В. Щурата.

ПАНЬКІ́ВСЬКИЙ Северин Федорович (24.IV 1872, с. Ришкова Воля Ярославського пов., тепер на тер. ПНР — 10.I 1943, Львів) —укр. рад. актор і перекладач. Брат К. *Паньківського.* Учень М. *Кропивницького.* Працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1891—93, 1905—06), в трупах М. Кропивницького (1897—98, 1900—03), М. *Старицького* (1899), братів Тобілевичів (1903—05), в *Театрі Миколи Садовського* (1906—17), в *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка (1919—21), в укр. драм. театрі у Ромнах (1921—22). В 1924—29 — на наук.-дослідницькій роботі в АН УРСР. Ролі: Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Микола («Украдене щастя» Франка), дядько Лев («Лісова пісня» Лесі Українки), Феноген («Хазяїн» Карпенка-Карого), Осип («Ревізор» Гоголя), Дрейсігер («Ткачі» Гауптмана) та ін. Знімався у кінофільмах «Наймичка» (1911), «Злива» (1929), «Коліївщина» (1933), «Прометей» (1935), «Сорочинська трагедія» (1939). Автор спогадів про корифеїв укр. театру, перекладач п'єс С. Виспянського, Г. Гейєрманса, Г. Запольської, Е. Ростана, Ю. Словацького, О. Толстого, У. Шекспіра, О. Фредра та ін.

П. К. Медведик.

ПАНЬКО́ Георгій Сергійович [н. 28.VII (9.VIII) 1913, Київ] — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1953. У 1940 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т, навчався у О. *Вербицького* та В. *Заболотного.* Осн. роботи: серія типових проектів житл. будинків (1957), проекти планування сіл Кицканів, Копанки (обидва — Слободзейського р-ну) Молд. РСР (1960—63), планування й забудова громад. центрів сіл Моринців і Шевченкового (обидва — Звенигородського р-ну) Черкас. обл. (1963—69), забудова громад. центру с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. (1967), всі — у співавт. Автор статей з питань буд-ва та архітектури.

ПАНЬ ТЯНЬШО́У (1897, пров. Чжецзян — 1965) — кит. живописець, каліграф, поет і мистецтвознавець, почесний член АМ СРСР (з 1958). Навчався в У Чанші. Працював у традиціях школи *гохуа.* Твори: «Осіння ніч», «Червоний лотос», «Стерв'ятник на сосні», «Весняне пробудження», «Скеля біля струмка Ліняньцзянь» та ін. П. Т.— автор наук. праці «Історія китайського живопису».

ПАО́ЛО (італ. pàolo) — срібна монета Папської області за папи римського Павла III (1534—49; названа на його честь). В обігу — до кін. 19 ст. У Болоньї П. дорівнював 1/16 *дуката.*

ПАП Олександр Германович [19. VI (2.VII) 1910, с. Дашинка, тепер Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл.— 14.IX 1979, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, доктор мед. наук (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1943. Закінчив Київ. мед. ін-т (1937). У 1945—79 — директор Київ. н.-д. ін-ту педіатрії, акушерства і гінекології. Праці присвячені особливостям перебігу вагітності, пологів і післяпологового періоду у жінок з захворюваннями внутр. органів; раціональному харчуванню вагітних, удосконаленню організаційних форм мед. допомоги вагітним. Був головою Респ. т-ва акушерів-гінекологів (1979). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. *М. Ф. Денисова.*

ПА́ПА РИ́МСЬКИЙ (лат. papa, від грец. *πάππας* — батько) — глава римсько-католицької церкви й правитель держави *Ватікану.* Обирається з *кардиналів* довічно *конклавом.* Резиденція П. р. (з 1978 — *Іоанн Павло II*) — Ватікан. Див. також *Папство.*

ПАПАВЕРИ́Н (від лат. papaver — мак) — лікарський препарат з групи *спазмолітичних засобів;* один з алкалоїдів *опію.* П. знижує тонус і спричинює розслаблення гладенької мускулатури. Застосовують у розчинах і таблетках при лікуванні *гіпертонічної хвороби,* стенокардії, холециститу та ін. П. одержують також синтетичним способом.

ПАПАДІАМА́НДІС (Παπαδιαμάντης) Александрос (4.III 1851, о. Скіатос — 3.I 1911, там же) — грец. письменник. Один із зачинателів реалістичної прози в сучас. грец. л-рі. Зображував життя трудящих, зокрема знедолених жінок. Автор повістей «Переселенець» (1876), «Циганчата» (1884), «Хрістос Мільйоніс» (1885), «Убивця» (1903), «Рожеві узбережжя» (вид. 1913) та ін. Перекладав твори Ф. Достоєвського, Л. Толстого, У. Шекспіра. *Т. М. Чернишова.*

ПАПАЗЯ́Н Ваграм Камерович [6 (18).I 1888, Стамбул — 5.VI 1968, Ленінград] — вірм. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). Навчався у міланській АМ (1908—11). У 1907—22 (з перервами) грав у різних вірм. театрах Стамбула, гастролював у країнах Зх. Європи, в Африці, на Бл. Сході. В 1922 переїхав до Рад. Союзу, до 1953 виступав у вірм. і рос. трупах у Тбілісі, Баку, Єревані, в містах Росії та України (Київ, Харків). З 1954 грав у театрі ім. Г. Сундукяна (Єреван). Ролі: Мек-Грегор («Моє серце в горах» Сарояна), Сейран («Намус» Ширванзаде), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Отелло, Гамлет, Макбет, Король Лір (однойменні трагедії Шекспіра), Урієль Акоста («Урієль Акоста» Гуцкова), Дон Жуан («Дон Жуан» Мольєра) та ін. П.— автор книг «По театрах світу» (1937), «Погляд на минуле» (1956—57) та «Життя актора» (1965). Нагороджений орденом Леніна, медалями. *К. О. Силіна.*

ПАПАІОА́ННУ (Παπαιωάννου) Езекіас (н. 8.X 1908, селище Келлакі, округ Лімасол, Кіпр) — діяч кіпрського і міжнар. комуністичного руху. Н. в сел. сім'ї. Трудову діяльність почав робітником на мідних рудниках. У 1930 переїхав до Великобританії. В 1931 вступив до КП Великобританії. В 1936 в складі Інтернац. бригад брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. У 1943 — секретар Кіпрського к-ту у Великобританії, з 1944 — секретар лондон. орг-ції Прогрес. партії трудового народу Кіпру (АКЕЛ). В 1946 повернувся на Кіпр, призначений гол. редактором ЦО АКЕЛ газ. «Дімократіс» («Демократ»). З 1947 — член ЦК АКЕЛ, секретар ЦК з орг. питань. З серпня 1949 — член Політбюро ЦК, ген. секретар АКЕЛ. В 1955 заарештований брит. колоніальною владою, 1956 здійснив втечу і до 1959 працював у підпіллі. З 1960 — депутат парламенту, з 1974 — член Нац. ради (дорадчий орган при президенті Кіпру). Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

ПАПАЛЕ́КСІ Микола Дмитрович [20.XI (2.XII) 1880, Сімферополь — 3.II 1947, Москва] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1939). Після закінчення Страсбурзького ун-ту (1904) працював там же до 1914. У 1914—18 — консультант Рос. т-ва бездротового телеграфування і телефонування, 1918—23 викладав у Одеському політех. ін-ті (з 1922 — професор), 1923—35 працював у Центр. радіолабораторії в Ленінграді, з 1935 — у Москві в Фіз. і Енерг. ін-тах АН СРСР. З 1944 — голова Всесоюз. наук. ради у справах радіофізики і радіотехніки при АН СРСР. Осн. праці — з радіофізики і теорії нелінійних коливань. У 1914—16 провадив дослідження з питань напрямленої радіотелеграфії, радіозв'язку з підводними

С. Ф. Паньківський.

В. К. Папазян.

М. Д. Папалексі.

А. Папатанасіу (ліворуч) в ролі Антігони в однойменній трагедії Софокла на сцені Київського українського драматичного театру імені І. Франка. 1967.

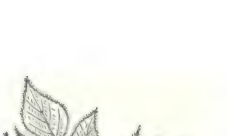

Паперове дерево. Гілка з плодом.

човнами і телекерування, керував розробкою перших зразків вітчизн. радіоламп. Спільно з Л. І. *Мандельштамом* розробив метод параметричного збудження електр. коливань та інтерференційний метод дослідження поширення радіохвиль. Нагороджений орденом Леніна. Премія ім. Д. І. Менделєєва, 1936. Держ. премія СРСР, 1942.

ПАПАНДРЕ́У (Παπανδρέου) Андреас (н. 5.II 1919, о. Хіос) — політ. і держ. діяч Греції. В період реакційної диктатури в кін. 30-х рр. емігрував до США, де закінчив екон. ф-т Гарвардського ун-ту. На поч. 60-х рр. повернувся на батьківщину. В 1964 обраний депутатом парламенту. В квітні 1967 заарештований, згодом звільнений, після чого перебував в еміграції. Повернувшись 1974 до Греції, засн. партію Всегрец. соціалістичний рух, яка на виборах до парламенту в жовтні 1981 здобула більшість. З жовтня 1981 П.— прем'єр-міністр і міністр оборони.

ПАПАНІН Іван Дмитрович [н. 14 (26).XI 1894, Севастополь] — рад. полярний дослідник, доктор геогр. наук (з 1938), контр-адмірал (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1940). Член КПРС з 1919. У 1918—20 — учасник громадянської війни на Україні. В 1923—32 працював у системі Наркомату зв'язку. В 1932—35 — нач. полярних станцій у бухті Тихій на Землі Франца-Йосифа та на мисі Челюскін. У 1937—38 очолював першу н.-д. станцію «*Північний полюс*» («ПП-1») на дрейфуючій крижині. У 1939—46 — нач. Головпівнічморшляху. У 1948—51 — заст. директора Ін-ту океанології АН СРСР по експедиціях, з 1951 — нач. Відділу мор. експедиційних робіт АН СРСР, 1952—72 — одночасно директор Ін-ту біології внутр. вод АН СРСР. З 1945 — голова Моск. філіалу Геогр. т-ва СРСР. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Нахімова 1-го ступеня, ін. орденами та медалями. Ім'ям П. названо мис на п-ові Таймир, гори в Антарктиді й підводну гору в Тихому океані.

ПАПА́НІНЦІ — учасники першої рад. наук.-дослідної експедиції на дрейфуючій крижині в Пн. Льодовитому ок.— станції «Північний полюс-1»: І. Д. *Папанін* — нач. станції, П. П. *Ширшов* — гідролог, Є. К. *Федоров* — астроном та Е. Т. Кренкель — радист. Станцію було створено 21.V 1937 поблизу Пн. полюсу, обладнання на неї доставлено літаками. Знесена течією та вітром у Гренландське море, крижина наприкінці січня 1938 під час шторму розкололася. 19.II 1938 П. зняли з крижини льодоколи «Таймир» і «Мурман». За 274 дні дрейфу станція подолала шлях протяжністю бл. 2,5 тис. км. Під час дрейфу було зібрано цінні матеріали про природу Арктики, зокрема встановлено, що в районі Пн. полюсу має місце активна циклонічна діяльність, що під холодні поверхневі води проникають тепліші води Атлантичного ок., виміряно глибини в районі полюсу, швидкість дрейфу криги тощо. Всім учасникам експедиції присвоєно звання Героя Рад. Союзу, за цінний внесок у науку — вчений ступінь доктора геогр. наук. *М. О. Волков.*

ПАПА́НОВ Анатолій Дмитрович (н. 31.X 1922, Вязьма) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1973). В 1946 закінчив Держ. ін-т театр. мист. ім. А. В. Луначарського (Москва), з 1949 — актор Моск. театру сатири. Ролі: Городничий («Ревізор» Гоголя), Пустославцев («Лев Гурич Синичкін» Ленського), Вельзевул («Містерія-буф» Маяковського), Почесухін («Пам'ятник собі» Михалкова) та ін. Серед ролей в кінофільмах — Серпілін («Живі і мертві», 1964; «Відплата», 1969), Кружкін («Бережись автомобіля», 1966), Дубинський («Білоруський вокзал», 1971) та ін. Знявся у фільмі Одес. кіностудії «Приходьте завтра» (1963). *Літ.:* Линецкая М. Я. Анатолий Папанов. М., 1972.

ПАПАТАНАСІ́У (Παπαθανασίου) Аспасія (по чоловіку — Мавроматі; н. 20.X 1918, Анфіса) — грец. актриса. В 1940 закінчила театр. школу афінського Нац. театру (учениця Д. *Рондіріса*). Дебютувала на сцені театру М. Котопулі (Афіни). П.— учасниця Руху Опору. В післявоєнні роки увійшла до складу трупи «Об'єднані артисти», де 1945—46 грала Льошку («Далека дорога» Арбузова), Ониську («Навала» Леонова) та ін. В умовах реакційного режиму виступала на сцені з великими перервами; 1953— 54 грала в трупі М. Катранка, з 1957 — в Пірейському театрі (керівник Д. Рондіріс). Високою патетикою, пафосом і громадян. протестом звучать у виконанні П. трагічні образи Електри (однойменна п'єса Софокла), Медеї (однойменна п'єса Евріпіда), Атосси і Клітемнестри («Перси», «Хоефори» та «Евменіди» Есхіла). П. гастролювала майже у всіх країнах Європи, в США, а також в СРСР 1963 — 64 і 1967, 1974, зокрема в Києві (роль Антігони в однойменній трагедії Софокла, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка, 1967, 1974).

ПАПЕРО́ВЕ ДЕ́РЕВО, паперова шовковиця (Broussonetia papyrifera) — дерево або кущ родини шовковицевих. Листки переважно лопатеві, чоловічі квітки зібрані в сережки, жіночі — в кулясті головки; плоди оранжево-червоні, їстівні. Батьківщина — Японія, Китай. В СРСР П. д. вирощують як декоративне в Серед. Азії, на Кавказі і в Криму. З волокон кори молодих пагонів П. д. в Японії виготовляють папір для грошових знаків, держ. актів та ін.

ПАПЕРОРО́БНА МАШИ́НА — машина, на якій збезводнюванням паперової маси (водної суміші переважно рослинних волокон) виготовляють *папір* і деякі види *картону*. Найпоширенішою є плоскосіткова (столова) П. м. (мал.), що складається з сіткової, пресової, сушильної і оздоблювальної частин. Сіткова частина являє собою плоску рухому сітку, на яку під дією напірного пристрою безперервним потоком надходить розбавлена водою паперова маса (концентрацією 0,2—1,2%). В процесі збезводнювання паперової маси (внаслідок стікання води, дії відсмоктувальних пристроїв) на сітці формується осад — паперове полотно, що містить до 18—22% сухого волокна. В пресовій частині, що складається з кількох пресових валів, паперове полотно ущільнюється і додатково збезводнюється (до 38—45% сухого волокна). Остання частина води випаровується в сушильній частині, в якій вологе полотно паперу прилягає до металевих циліндрів, що обігріваються зсередини парою. Висушений папір містить до 92—95% сухих волокон. В оздоблювальній частині папір охолоджується на холодильному циліндрі, розгладжується та ущільнюється на *каландрі* і намотується в рулони. Потім папір розрізають, сортують і пакують. До інших типів машин належать круглосіткові (циліндрові), комбіновані, сухого формування та ін. На П. м. виготовляють папір і картон завширшки 1—10 м. Робоча швидкість П. м. 40—1000 м/хв, продуктивність (для газетного паперу) 330—550 т/добу, іноді більше. В УРСР П. м. виготовляє виробн. об'єднання «Дніпроважпапірмаш» імені Артема. Див. також *Целюлозно-паперова промисловість.* *Г. М. Богомол.*

ПАПІЛО́МА (від лат. papilla — сосок і грец. ὄγκωμα — пухлина) — доброякісні пухлини у людини і тварин, які розвиваються з покривного *епітелію* і мають вигляд сосочкового розростання, що виступає над поверхнею навколишнього незміненого епітелію. Наявність множинних П. наз. папіломатозом. Найчастіше П. бувають на шкірі, слизовій оболонці сечових шляхів, піхви матки, шлунка тощо. Лікування — хірургічне.

ПАПІЛЯ́РНІ ЛІ́НІЇ ТА ВІЗЕРУ́НКИ (від лат. papilla — сосок), сосочкові лінії — лінії та візерунки на поверхні долонь і підошов людини, мавп і деяких ін. ссавців. Особливо розвинуті на подушечках пальців. Мають вигляд тонких гребінців, розділених борозенками, разом з якими утворюють певний «візерунок» на шкірі. П. л. та в. є периферійною частиною шкірного аналізатора і виконують тактильну функцію; мають строго індивідуальні варіації, не змінюються протягом життя і не залежать від умов зовнішнього середовища; багато їх особливостей успадковується. Дослідження П. л. та в. має важливе значення в криміналістиці (див. *Дактилоскопія*), клінічній медицині, *антропології*. *В. Д. Дяченко.*

ПАПІНО́ (Papineau) Луї Жозеф (7.X 1786, Монреаль — 23.IX 1871, Монтебелло, Квебек) — канад. політ. діяч. Адвокат. У 1808—37 — член Законодавчих зборів, 1820—23 — член Виконавчої ради (уряду) англ. колонії (провінції) Нижня Канада. Після 1815 — в опозиції до англ. уряду, лідер руху франкоканад. патріотів. Один з керівників повстання 1837—38 в Нижній Канаді проти англійського панування. Після поразки повстання 1839—45 — в еміграції. В 1848—51, 1852—54 — член Законодавчої асамблеї пров. Канада.

ПАПІР (нім. Papier; першоджерело: грец. *πάπυρος* — папірус) — листовий, переважно рослинного походження матеріал, маса квадратного метра якого становить від 4 до 200 г (див. *Картон*). Являє собою сукупність попередньо розмелених переважно рослинних волокон, безладно переплетених і зв'язаних між собою силами поверхневого зчеплення. П. винайшли в Китаї (2 ст., Цай Лунь), де його одержали осадженням на сітку рослинних волокон, що містилися у водній *суспензії*. Згодом (приблизно в 10 ст.) виробництво П. почалось в Європі, широкого розвитку воно набуло після винайдення *книгодрукування* (15—16 ст.). На Україні перші паперові млини створено в 16 ст. в містах Янові (тепер смт Івано-Франкове Львівської обл.), Буську (тепер Львівської обл.), Острозі (тепер Ровенської обл.). У 1625 для *Києво-Печерської друкарні* в Радомишлі (тепер Житомирської обл.) було побудовано паперову ф-ку. П. виготовляють на *папероробних машинах* з паперової маси — водної суспензії, що містить переважно волокнисті напівфабрикати (*целюлозу* деревинних порід і однорічних рослин, напівцелюлозу, деревну масу) і *макулатуру*, іноді ганчірну напівмасу, мінеральні (азбестові, базальтові), штучні та полімерні волокна. Перед надходженням на папероробні машини паперову масу розмелюють на машинах періодичної або безперервної дії (*ролах*, млинах). Розмелені матеріали змішують у певному співвідношенні (готують композицію) залежно від призначення П. Потім у паперову масу вводять речовини, що надають П. тих або інших властивостей. Такими речовинами є, напр.: каніфольна і каніфольно-парафінова емульсії, що зменшують вбирну здатність і змочуванісгь П.; каолін, тальк та ін., що підвищують друкарські властивості, непрозорість, гладкість і густину П., надають йому білості. Для пофарбування і підфарбування паперової маси використовують органічні або (рідше) мінеральні барвники. До спец. видів обробки П. належать: поверхневе фарбування і крейдування, поверхневе проклеювання, просочування, тиснення, нанесення емульсій і плівок тощо. Створено понад 600 видів П., що його розрізняють: залежно від матеріалу, з якого він виготовлений; за способом виробництва; за ступенем гладкості (лощений, матовий); за формою (листовий, ролевий); за товщиною (від 4 до 400 мкм), оптичними, друкарськими, електроізоляційними та ін. властивостями. Є П.: для друку (друкарський, офсетний та ін.); для писання (зошитовий, поштовий); креслярсько-рисувальний (напр., *калька*); електроізоляційний (конденсаторний, кабельний); цигарковий (мундштуковий, сигаретний та ін.); вбирний (промокальний); санітарно-побутовий (туалетний, гігієнічний); для апаратів (телеграфна стрічка); світлочутливий (основа для фотопаперу, див. *Папір фотографічний*); перебивний (копіювальний); пакувальний (мішковий, *пергамін*) і пром.-технічний (патронний, наждаковий). З П. виготовляють також тех. і побутові вироби, спец. одяг тощо. В УРСР П. виробляють *Жидачівський целюлозно-картонний завод, Малинська паперова фабрика, Понінківська картонно-паперова фабрика* та ін.

Літ.: Фляте Д. М. Свойства бумаги. М., 1976; Тищенко А. Ф., Марков И. Г. Производство бумаги. В кн.: Развитие химической технологии на Украине, т. 2. К., 1976. *Г. М. Богомол.*

ПАПІР ФОТОГРАФІЧНИЙ — матеріал, що складається з паперової основи і нанесеного на неї тонкого шару світлочутливої *емульсії*. Залежно від типу П. ф. емульсію наносять або безпосередньо на основу, або на основу з баритовим покриттям (з мікрочастинок сульфату *барію* в суміші з спец. речовинами). Світлочутливий шар являє собою мікрокристали *галогенідів* срібла, розподілені у водному розчині желатини або деяких синтетичних полімерів (напр., полівінілового спирту і його похідних) з добавками спец. речовин (сенсибілізаторів, стабілізаторів). Світлочутлива емульсія кольорового П. ф. містить, крім того, компоненти для кольорового *проявлення фотографічного* і барвники. Розрізняють П. ф. (чорно-білий, кольоровий) загального і тех. призначення. П. ф. заг. призначення, використовуваний для аматорської, профес. і худож. фотографії, буває для проекційного і контактного друку; гладенький і структурний (тиснений); глянсовий, напівматовий і матовий. Залежно від густини (маси) основи його поділяють на тонкий (80—135 г/м²), напівкартон (180 г/м²) і картон (240 г/м²); залежно від корисного інтервалу *експозиції* — на м'який, напівм'який, нормальний, контрастний і особливо контрастний; за кольором основи — на білий і кремовий. П. ф. тех. призначення, використовуваний для фотограф. робіт у різних галузях техніки, служить для знімання, реєстрації та копіювання. Реєструючі (високочутливі) П. ф.— осцилографні, електрокардіографні та фототелеграфні. П. ф. для швидкісного копіювання документів — фотостатні, рефлексні, фотокальки (на прозорій основі), папери «Технокопір» і «Контакт». За складом галогенідів срібла чорно-білий П. ф. поділяють на бромосрібний (напр., «Унібром»), хлоробромосрібний (напр., «Бромпортрет»), хлоройодосрібний, хлоросрібний і хлоробромойодосрібний. Кольоровий П. ф. використовують для контактного і проекційного друку кольорових фотографій з кольорових негативів (див. *Кольорова фотографія*).

Літ.: Картужанский А. Л., Борин А. В., Иванов В. О. Процессы старения и сохраняемость фотографических материалов. Л., 1976.

Є. М. Макушин.

ПАПІРОЛÓГІЯ (від *папіруси* і ...логія) — спеціальна історико-філологічна дисципліна, тісно пов'язана з *палеографією*. Завданням П. є прочитання, інтерпретація і видання текстів папірусів, а також написів на глиняних черепках (остраконах) і дерев'яних табличках, прикріплених до *мумій*. Перші грец. тексти папірусів знайдено 1752 в Італії і 1778 в Єгипті. Однак як самостійна дисципліна П. виникла після масових знахідок папірусів у Файюмі (Єгипет) 1877—78. Осн. центри зберігання і вивчення папірусів — *Єгипетський музей, Британський музей, Лувр*, Ін-т папірології (Марбург, ФРН), Колумбійський і Мічіганський ун-ти (США), Варшавський ун-т (ПНР) та ін., в СРСР — *Ермітаж* і *Бібліотека публічна* імені М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, *Музей образотворчих мистецтв* імені О. С. Пушкіна в Москві, Ін-т рукописів АН Груз. РСР та ін. В 1947 створено Міжнар. асоціацію папірологів з центром у Брюсселі.

І. Д. Папанін.

А. Д. Папанов.

ПАПІРУС (Cyperus papyrus) — багаторічна трав'яниста рослина родини осокових. Стебло прямостояче, тригранне, 4—5 м заввишки; на верхівці — велике зонтиковидне суцвіття. Квітки двостатеві, без оцвітини. Походить з тропічної Африки; в давні часи занесений в Єгипет, Палестину та ін. країни, де здичавів. Утворює великі зарості по берегах річок та озер. У давньому Єгипті, в ін. країнах Серелземномор'я з П. виготовляли своєрідний папір (див. *Папіруси*). Тепер П. розводять як декоративну рослину в садах, парках. П. іноді неправильно наз. кімнатну рослину *смикавець* різнолистий.

ПАПІРУСИ (лат. papyrus, одн., від грец. *πάπυρος*, з давньоєгип.) — стародавні рукописи (давньоєгипетські, грецькі, латинські, коптські, арабські, арамійські, єврейські, перські, сірійські, грузинські та ін.), написані на *папірусі*. Найбільшу кількість П. (кілька десятків тисяч) знайдено в Єгипті. Серед П. є твори історичні (напр., списки правителів Єгипту 3—2-го тис. до н. е., Турінський музей в Італії), літературні («Подорож Унуамона», Держ. музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві), математичні (П. Рінда, Брит. музей у Лондоні; Московський П., Держ. музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві), релігійні, медичні та ін. Тексти П. вивчають папірологія, єгиптологія, семітологія та ін. науки. П. є цінним джерелом для вивчення госп., культур. і політ. життя Старод. Єгипту і античного світу.

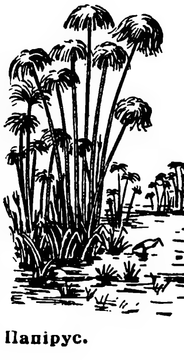
Папірус.

ПАПОРОТЕВИ́ДНІ, папоротеподібні, папороті (Polypodiophyta, синонім Pteridophyta) — відділ (за ін. авторами, група) вищих судинних (спорових) рослин. Деревовидні форми (серед тропічних П.) — до 25 м заввишки і 50 см у діаметрі, найдрібніші трав'янисті форми П.— заввишки кілька мм. В циклі розвитку П. (*чергування поколінь*) *спорофіт* — безстатеве, або спорове, покоління переважає над гаметофітом — статевим поколінням. Спорофіт (те, що наз. папороттю) П. розчленований на *корінь* (придатковий), *стебло*, листки. В сучасних трав'янистих П. листки за розмірами переважають стебло, яке часто буває повзучим і тоді його наз. кореневищем. Від кореневища вертикально відходять листки

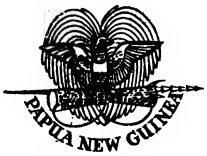

Герб Папуа—Нової Гвінеї.

ПАПУА — НОВА ГВІНЕЯ

Площа — 462,8 тис. км²

Населення — 3,1 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Порт-Морсбі

(вайї), а донизу — придаткові корені. Розмножуються П. спорами, зібраними у *спорангії*, які утворюються на листках. Після дозрівання спори потрапляють на грунт, проростають, утворюючи гаметофіт, або *заросток*, у вигляді невеликої серцевидної пластинки (у видів помірної зони) з статевими органами розмноження — *антеридіями* й *архегоніями*. Із заплідненої яйцеклітини утворюється зародок безстатевої фази — спорофіт, з якого розвивається нова рослина. Відділ П. поділяють на 7 класів: аневрофітопсиди (Aneurophytopsida); археоптеридопсиди (Archaeopteridopsida); кладоксилопсиди (Cladoxylopsida); зигоптеридопсиди (Zygopteridopsida); офіоглосопсиди (Ophioglossopsida), або вужачкові; маратіопсиди (Marattiopsida); поліподіопсиди (Polypodiopsida). Є й ін. класифікації. Представники перших 4 класів вимерли в давноминулі епохи й відомі у викопному стані; останні 3 класи — сучасні П. Найчисленнішими є клас поліподіопсиди. Бл. 300 родів і понад 10 000 видів сучасних П., поширених майже по всій земній кулі в різноманітних екологічних умовах — від пустель до боліт, озер і солонуватих вод; найбільш пишного розвитку і видового багатства П. досягли в вологих тропічних лісах. П. поселяються в воді, на грунті, на стовбурах дерев, гілок (*епіфіти*). На території СРСР зустрічаються тільки трав'янисті, в тропіках та субтропіках — деревовидні П. Найбільш характерними П. на Україні є *орляк* звичайний, *чоловіча папороть*, страусове перо звичайне, аспленій волосовидний; значно рідше трапляються *вужачка* звичайна, *гронянка*, ключ-трава; дуже рідко — вудсія альпійська, *марсилея* чотирилиста, сальвінія плаваюча занесені до *Червоної книги* Української РСР. П.— одна з найдавніших груп рослин, ровесник хвощоподібних, виникла в кінці силурійського періоду.

Літ.: Тахтаджян А. Л. Высшие растения, т. 1. М.—Л., 1956; Визначник рослин України. К., 1965; Жизнь растений. т. 4. М., 1978.

В. І. Чопик.

ПА́ПОРОТІ — за старою класифікацією порядок вищих рослин. Тепер виділені у відділ (за ін. авторами, групу) *папоротевидних*.

ПАПРО́ЦЬКИЙ (Paprocki) Бартош (бл. 1543, Папроцька Воля, тепер ПНР — 27.XII 1614, Львів) — польс. історик-геральдист, поет. Закінчив Краківський ун-т. У праці П. «Герби лицарства польського» (Краків, 1584) є відомості про укр. шляхет. герби, історію окремих укр. шляхет. родин (зокрема, князів Острозьких), тат.-тур. напади на тер. України, про життя, побут, звичаї, мор. походи укр. козаків. Водночас тут є вигадані відомості про обрання запорізьким «отаманом» С. Зборовського і похід запорожців на чолі з ним у Молдавію. П. вихваляв гнобительську політику польс. шляхти, зневажливо ставився до запорожців. Праці П. використовували укр. літописці й історики.

ПА́ПСТВО — релігійно-політичний центр католицької церкви, очолюваний *папою римським*. Виникло в 3—5 ст. В серед. 8 ст. була створена теократична папська д-ва *Ватікан*. Для звеличення П. та обгрунтування його прав на територію т. з. *Папської області* було сфабриковано кілька фальшивих документів (див. *«Константинів дар»*, *Лжеісидорові декреталії*), а також створено легенду про те, що папа є «намісником Христа на землі». Для поширення свого впливу П., особливо за середньовіччя, вдавалося до найжорстокіших засобів, включаючи *хрестові походи, інквізицію*. В кінці 15 — на поч. 16 ст. антифеодальні рухи, *Реформація* поставили П. перед загрозою катастрофи. В серед. 16 ст. П. очолило *контрреформацію*. Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. П. намагалося поширити свій вплив на Україну і Білорусію (див. *Брестська унія 1596*). В період бурж. революцій П. підтримувало феод. реакцію, з розвитком революц. робітн. руху — реакційну буржуазію, зокрема італ. та нім. фашизм, а після 2-ї світової війни — агресивну політику правлячих кіл США. Залишаючись противником соціалізму, П. з кін. 50-х рр. стало на шлях більш реалістичної політики, зокрема визнання необхідності боротьби за мир і мирне співіснування. З 1978 П. очолює папа Іоанн Павло II. Див. також *Католицизм*.

ПА́ПСЬКА О́БЛАСТЬ, Церковна область — теократична держава в Середній Італії (756—1870) на чолі з *папою римським*. Столиця — Рим. Утворена на землях, відвойованих королем франків *Піпіном Коротким* у *лангобардів* і дарованих рим. папі. Утворення П. о. поклало початок світській владі пап. У 756—962 П. о. входила до імперії *каролінгів*, з 962 — до *«Священної Римської імперії»*. В кін. 11 ст. *папство*, яке домагалося розширення своїх володінь, виступило ініціатором і організатором *хрестових походів*. В 1274 П. о. офіц. визнано суверенною д-вою. Проти світської влади пап в П. о. було спрямовано повстання *Кола ді Рієнцо* в Римі, антипапські повстання в Перуджі, Болоньї. Протягом 16—18 ст. в П. о. зміцнів папський *абсолютизм*. В 19 ст. П. о.— вогнище клерикально-монархічної реакції. Під час *революції 1848—49 в Італії* на тер. П. о. було встановлено *Римську республіку 1849*. У 1870 П. о. припинила існування, ввійшовши до складу Італ. королівства (утворене 1861). За *Латеранськими угодами* (1929) Папську д-ву відновлено на частині тер. Рима — у *Ватікані*.

А. В. Санцевич.

ПА́ПУА — НОВА́ ГВІНЕ́Я — держава на Пд. Зх. Тихого ок. Займає сх. частину о. Нова Гвінея, архіпелаг Бісмарка, пн. частину Соломонових о-вів та бл. 200 великих і малих островів. Населяють П.— Н. Г. папуаси, меланезійці й бл. 30 тис. австралійців та європейців. Офіц. мова — англійська. В адм. відношенні П.— Н. Г. поділяється на 20 округів.

Державний лад. П.— Н. Г.— конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. король (королева), представлений генерал-губернатором (призначається за вибором парламенту на 6 років). Законодавчий орган — однопалатний Нац. парламент (109 членів). Уряд — Рада міністрів — очолюється прем'єр-міністром.

Природа. Більшу частину території займають гори заввишки до 4506 м. На Пд.— заболочена низовина. Надра країни вивчені мало; виявлено поклади мідної, заліз., нікелевої, свинцевої і марганцевої руд, платину, золото, срібло, буре вугілля. Клімат екваторіальний і субекваторіальний, жаркий і вологий. В горах — вологі тропічні ліси з цінними породами дерев.

Історія. Острів Нова Гвінея відкрили у 1-й пол. 16 ст. португальці. До європ. колонізації населення теперішньої тер. П.— Н. Г. становили папуаси і меланезійці. Для дослідження їхнього побуту і культури багато зробив М. М. *Миклухо-Маклай*. В 1884 пд.-сх. частину о. Нова Гвінея захопила Великобританія (ця тер. здобула назву Папуа), яка встановила тут свій протекторат, 1888 проголосила Папуа своєю колонією, а 1905 передала її під управління Австралійському Союзові (АС); пн.-сх. частину загарбала Німеччина (ця тер. здобула назву Земля Імператора Вільгельма). В 1920 АС одержав від *Ліги націй* мандат на управління всією тер. Нової Гвінеї (з 1946 ця тер. перебувала під опікою АС). Населення П.—Н. Г. протягом багатьох років вело боротьбу за незалежність. 1.XII 1973 П.—Н. Г. здобула внутр. самоврядування, а 16.IX 1975 була проголошена незалежною д-вою в складі Співдружності,

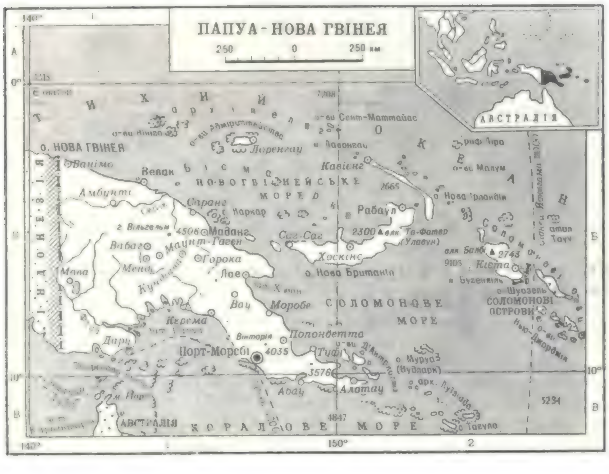

Селище Бонгу, в якому жив М. М. Миклухо-Маклай.

очолюваної Великобританією. В 1977 між П.— Н. Г. і СРСР встановлено дипломатичні відносини. У внутр. політиці уряд П.—Н. Г. проводить курс на залучення іноз. капіталу. В той же час проголошено лінію «економічного націоналізму», спрямовану на обмеження діяльності іноз. капіталу. На міжнар. арені уряд П.—Н. Г. проводить політику розвитку відносин з Австралією та Індонезією. З 1975 П.—Н. Г.— член ООН.

В. В. Будяков.

Політичні партії, профспілки. Пангу парті (Партія єдиної П.— Н. Г.), засн. 1966. Народна прогресивна партія, засн. 1970. Національна партія, засн. 1979. Конгрес профспілок Папуа — Нової Гвінеї. Входить до МКВП.

Господарство. П.—Н. Г. — економічно слаборозвинута країна. В г-ві панівні позиції посідає іноз. (гол. чин. австрал. та япон.) капітал, частка якого становить 80% усіх приватних капіталовкладень. Іноз. компанії видобувають мідну руду (у т. ч. розробляють одне з найбільших у світі родовищ на о. Бугенвіль) та золото. Основа економіки — с. г. експортного напряму. На великих капіталістичних плантаціях вирощують каву, боби какао, кокосову та олійну пальми, каучуконоси, чай, піретрум; у натуральних г-вах місц. населення — батат, ямс, таро, сорго. Тваринництво гол. чин. м'ясного напряму. Розвинуте рибальство. В лісах — заготівлі цінних порід деревини. Окремі підприємства деревообр. пром-сті та по переробці с.-г. продукції. З-ць у країні немає. Автошляхів — понад 16 тис. км. Осн. мор. порти: Порт-Морсбі, Рабаул, Маданг, Лае. У Порт-Морсбі та Лае — аеропорти. З П.—Н. Г. вивозять мідний концентрат (бл. 40% валютних надходжень), золото, каву, боби какао, копру, каучук, деревину цінних порід; довозять гол. чин. прод. товари. Осн. торг. партнери — Австралія та Японія. Грош. одиниця — кіна. 0,7 кіна = 1 дол. США (1978).

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1971 67,9% нас. країни було неписьменним. Обов'язкового навчання немає. В серед. 70-х рр. поч. школою охоплено бл. 50% дітей. Строк навчання в поч. школі (приймаються діти з 7 років) — 6 років, у середній — 6 (4 + 2). Викладання — англ. мовою. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 268,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 49 тис. Ун-т П.—Н. Г. у Порт-Морсбі (засн. 1965; 1979/80 навч. р.— 1,7 тис. студентів), Ун-т технології в Лае (засн. 1965; 1979/80 навч. р.— 1,2 тис. студентів). Наук. установи: Ін-т мед. досліджень (засн. 1968), Ін-т по вивченню П.—Н. Г. (засн. 1973), Ін-т прикладних досліджень у галузі екон. і соціальних наук (засн. 1976). Бібліотеки — університету в Порт-Морсбі, Університету технології в Лае, при наукових установах. Національний музей і художня галерея — в Порт-Морсбі.

В. З. Клепиков.

ПАПУА́СИ (від малайського papuwa — кучерявий) — група племен (дорей, монумбо, роро, коїта, кевері та багато ін.), корінне населення о-ва *Нова Гвінея,* а також деяких ін. о-вів *Меланезії.* Чисельність П.— бл. 3 млн. чол. (1978, оцінка). П. говорять *папуаськими мовами.* Реліг. вірування — *культ предків, магія* і *тотемізм.* З кін. 19 ст. під впливом місіонерів поширилося *християнство,* яке сповідає більшість П. До недавнього часу П. жили первіснообщинним ладом (в деяких районах досі зберігся). Осн. заняття П.— примітивне землеробство, в узбережних районах — рибальство, частково мисливство, ремесла. Значний вклад в етнографічне вивчення П. вніс М. М. *Миклухо-Маклай.*

Літ.: Бутинов Н. А. Папуасы Новой Гвинеи. М., 1968.

ПАПУА́СЬКІ МО́ВИ — мови *папуасів.* П. м. умовно наз. ті мовні групи та ізольовані мови району Нової Гвінеї, які не входять до малайсько-полінезійської сім'ї. Усього налічують понад 700 мов, поширених на невеликих тер. Хоч П. м. дуже відрізняються одна від одної, вчені припускають, що більшість із них генетично споріднені. Характерними особливостями П. м. є своєрідні морфонологічні чергування на межі афіксів, дуже складна граматична будова. У багатьох мовах є *іменні класи,* оригінальні системи лічби. Майже всі П. м. безписемні.

Літ.: Леонтьев А. А. Папуасские языки. М., 1974. *Ю. Х. Сірк.*

ПАПУГОПОДІ́БНІ, папуги (Psittaciformes) — ряд птахів. Довж. тіла 9,5 см — 1 м, маса 10 — 1200 г. Голова відносно велика; дзьоб міцний, загнутий гачком. Верхня щелепа рухомо з'єднується з черепом. Цівка коротка, два пальці ніг спрямовані вперед, два — назад, четвертий палець дуже рухливий і може сильно відводитись вбік. Оперення переважно яскраве — червоне, зелене, синє, біле, рожеве та ін. В ряді 1 рід — папугові (Psittacidae), 75 родів (з них 19 вимерлі) з 324 видами. Поширені П. в тропіках, субтропіках, частково—в помірних широтах. Більшість живуть у кронах дерев, чагарниках. Яйця відкладають гол. чин. у дуплах. Моногами (див. *Моногамія* у тварин). Кладку (1 або 2 на рік) з 2—3 білих яєць насиджують переважно самки; інкубація 14—30 днів. Живляться П. плодами, горіхами, насінням тощо, деякі види — тваринною їжею (напр., нестор, який нападає на овець, вириває з спини в них шматки шкіри з м'ясом). *Арара, какаду* та ін. добре приручаються, *жако, лорі* легко навчаються вимовляти слова і короткі фрази. П. часто утримують у клітках у квартирах та в зоопарках. У викопному стані відомі починаючи з верхнього олігоцену Європи.

ПАР, парове поле — поле *сівозміни,* вільне від посівів с.-г. культур протягом усього або частини вегетаційного періоду, яке систематично обробляють, щоб очистити грунт від бур'янів, зберегти в ньому вологу, забезпечити нагромадження поживних речовин. Ефективний агротехнічний засіб, застосування якого в *землеробстві* підвищує *родючість грунту,* а відповідно і врожай першої, розміщеної по П., і наступних культур сівозміни, поліпшує якість с.-г. продукції. П. поділяють на дві основні групи: чисті (незайняті) та зайняті. Чистий пар, піднятий влітку чи восени за рік до сівби озимих, наз. чорним П., а піднятий навесні в рік посіву озимих — раннім П. Різновидністю чистих П. є кулісний П. (див. *Куліси* польові). В зайнятих П. вирощують кормові культури, посіяні суцільним способом (виковівсяну суміш тощо) або просапні (кукурудзу на зелений корм, ранню картоплю). Вирощування просапних культур у зайнятому П. за ефективністю у боротьбі з бур'янами наближає останній до чистого П. Різновидністю зайнятих П. є сидеральний П. (див. *Зелене добриво, Сидерація*). В СРСР чистий П. поширений на Пд. України, у Заволжі, на Пн. Кавказі, у Молдавії, де він є найкращим попередником для озимої пшениці та жита. У Пн. Казахстані, Зх. та Сх. Сибіру по чистому П. сіють яру пшеницю. Зайнятий П. поширений в усіх зонах України, в ін. республіках СРСР в умовах достатнього зволоження (нечорноземна зона, Пн. лісостеп Європ. частини СРСР, у районах *зрошуваного землеробства*). У менше зволоженому Пд. лісостепу зайнятий П. поєднують з чистим. Див. також *Зяблевий обробіток грунту, Обробіток грунту.*

Є. Й. Дорошенко.

ПА́РА — речовина в газоподібному стані при температурі і тиску, нижчих за критичні (див. *Критичний стан*). Поділ станів речовини на газ і П. умовний і не є загальноприйнятим. Зокрема, під водяною П. розуміють воду в газоподібному стані при будь-якій т-рі, а діоксид вуглецю (CO_2) наз. газом навіть при т-рі, нижчій за критичну. П., що перебуває в рівновазі з рідкою або твердою фазою тієї самої речовини, наз. насиченою. Її властивості (*густина,* питома *теплоємність* і т. д.) визначаються лише т-рою. Якщо т-ра П. вища за т-ру насиченої П. при даному тиску, вона наз. ненасиченою, або перегрітою. П., що має тиск, більший за тиск насиченої пари при тій самій т-рі, наз. пересиченою. При відносно невеликих тисках і високих т-рах усі види П. своїми властивостями близькі до *ідеального газу.*

ПА́РА (тур. para — гроші, монета) — 1) Срібна монета Туреччини, перебувала в обігу з 1623. З 1930 П. використовують тільки як рахункову одиницю, яка дорівнює $^1/_{40}$ *куруша.* 2) Срібна монета Крим. ханства (17 ст.). 3) Мідна монета, що її карбували в Росії для Молдавії і Валахії 1771—74. 4) Розмінна монета Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, дорівнює $^1/_{100}$ *динара.*

ПАРА... (грец. *παρα* ...) — префікс, який означає знаходження поруч, суміжність, а також відхилення, зміну (*парабіоз, паралінгвістика, парамагнетизм, парапсихологія*).

ПАРААМІНОБЕНЗОЙНА КИСЛОТА, ПАБК — *вітамін* B_x, необхідний для нормального *обміну речовин*; фактор росту для багатьох мікроорганізмів. Міститься в тканинах рослин, тварин, у т. ч. в мікроорганізмах; найбільше П. к. у печінці, дріжджах, яйцях, молоці. П. к.— похідне *бензойної кислоти*, попередник *фолієвої кислоти*. Мол. м. 137,1. Безбарвні кристали П. к. розчинні у воді, спирті, ефірі. Має значення в активації процесів синтезу *пуринових основ* та *піримідинових основ*, бере участь у біосинтезі *нуклеїнових кислот*, а також у перетворенні амінокислоти *тирозину* на *меланін*. Похідні П. к.— анестезин, *новокаїн*. Нестача П. к. негативно впливає на заг. стан людини.

ПАРАБІОЗ (від *пара*... і грец. βίος — життя) — 1) Стан живої тканини, що характеризується оборотною втратою здатності до проведення *збудження*; спричинений діянням різних подразників (фіз., зокрема електр. струмом, хім. тощо). Явище П. відкрив і вивчив М. Є. *Введенський*. У розвитку П. розрізняють стадії: провізорну, або зрівняльну (на цій стадії слабкі й сильні подразнення певної ділянки нерва спричинюють однакові скорочення м'яза), парадоксальну (коли слабкі подразнення викликають більш сильну реакцію, ніж сильні) та гальмівну (на слабкі і сильні подразнення тканина не реагує). Якщо на тканину в стані П. продовжують діяти подразники, то вона відмирає. Вивчення П. показало, що процеси *гальмування* і збудження взаємозв'язані. 2) Метод штучного з'єднання через кровоносну і лімфатичну системи двох (рідше кількох) тварин з метою вивчення взаємного впливу їхніх органів і тканин.

ПАРАБОЛА (грец. παραβολή — зіставлення, порівняння, подібність; конічний переріз) — 1) *Геометричне місце* точок M площини, віддалі k кожної з яких від даної точки F (фокуса) і від даної прямої PN (*директриси*) l рівні між собою: $k = l$ (мал.); один з *конічних перерізів*. Пряма, що проходить через фокус перпендикулярно до директриси, наз. віссю П.; точка перетину П. з її віссю наз. вершиною П. Якщо вісь П. паралельна до осі OY (до осі OX), то її рівняння має вигляд: $y = ax^2 + bx + c$ ($x = Ay^2 + By + C$); коли ще й вершина П. збігається з початком координат, то рівняння П. має вигляд: $y = 2px^2$ ($x = 2qy^2$), де p (q) — *віддаль* від фокуса до директриси. П. — *лінія* другого порядку. 2) В літературі — притча, коротка казка, алегорична розповідь повчально-моралізаторського змісту.

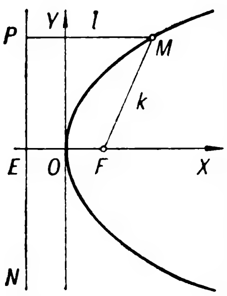

Парабола.

ПАРАБОЛІЧНИЙ ЦИЛІНДР — *циліндрична поверхня*, напрямною якої є *парабола*.

ПАРАБОЛОЇДИ (від *парабола* і грец. εἶδος — вигляд) — нецентральні поверхні другого порядку. Утворені рухом параболи паралельно самій собі так, що її вершина рухається по нерухомій параболі, площина якої перпендикулярна до площини рухомої параболи. Якщо осі парабол спрямовані однаково, одержують еліптичний П. (мал., 1); якщо протилежно — гіперболічний П. (мал., 2). Коли вершина П. розміщена в початку *координат* O, OZ є віссю *симетрії*, а XOZ і YOZ — площинами симетрії, то рівняння еліптичного П. має вигляд $z = x^2/a^2 + y^2/b^2$, а гіперболічного — вигляд $z = x^2/a^2 - y^2/b^2$. Перерізи еліптичного П.— параболи і *еліпси*, гіперболічного — параболи, *гіперболи* і прямі. Гіперболічний П.— лінійчаста *поверхня*. Його можна утворити, переміщуючи пряму так, щоб вона в усіх своїх положеннях мала спільні точки з трьома прямими, паралельними одній площині, але попарно не паралельними між собою.

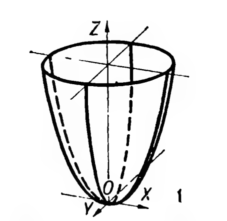

Еліптичний (1) і гіперболічний (2) параболоїди.

ПАРАГАНГЛІЇ (від *пара*... і *ганглій*) — *залози* хребетних тварин і людини, що утворені *хромафінними клітинами* і виділяють у кров гормони *адреналін*, *норадреналін*, а можливо, й інші *катехоламіни*. До П. належать мозкова речовина *надниркових залоз* та скупчення хромафінної тканини біля серця і аорти, у сплетеннях симпатичної нервової системи (див. *Вегетативна нервова система*).

ПАРАГВАЙ — ріка в Пд. Америці, найбільша права притока *Парани*. Довжина 2500 км, площа бас. 1150 тис. км^2. Тече в межах Бразилії і Парагваю та по його кордону з Бразілією і Аргентіною. Бере початок на плато Мату-Гросу, нижче виходить на *Лаплатську низовину*. Шир. русла від 350—600 м у серед. течії до 1—1,5 км у пониззі. Гол. притоки — Пількомайо, Ріо-Бермехо (праві). Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі до 4000 м^3/с. Судноплавний до м. Корумби; до Асунсьйона доступний для океанських суден.

ПАРАГВАЙ, Республіка Парагвай — держава в центр. частині Пд. Америки. В адм. відношенні поділяється на 16 департаментів і столичний округ.

Державний лад. П.— республіка. За конституцією 1967 глава д-ви й уряду — президент, обираний населенням на 5 років. При президенті як дорадчий орган функціонує призначувана ним Держ. рада. Найвищий законодавчий орган — Конгрес, що складається з сенату (30 членів) і палати депутатів (60 членів). Обидві палати обираються населенням на 5 років. Виконавчу владу здійснює уряд, який формується президентом. З 1954 вся влада фактично належить президенту, який має диктаторські повноваження.

О. В. Зайчук.

Природа. Рельєф країни переважно рівнинний. Центр. частину території займає заболочена низовина р. Парагваю, на Пн. Зх.— частина рівнини Гран-Чако; на Пд. Сх.— частина Бразільського нагір'я. Незначні поклади заліз., марганцевої, мідної руд. Клімат тропічний, жаркий. На Сх.— вологий, на Зх.— посушливий, більш континентальний. Пересічна т-ра липня від +17 до +19°, січня — від +27 до +29°. Річна сума опадів від 700 мм на Зх. до 2000 мм на Сх. Річкова сітка густа. Гол. ріки — *Парана* та її притока Парагвай. Бл. 60% тер. країни вкрито лісами з цінними породами дерев, зокрема квебрахо, а також дерево мате, з листя та стебел якого виробляють парагвайський чай. На Сх. — листопадно-вічнозелені ліси на червоних фералітних грунтах, у центр. частині—ліси та високотравні угруповання на лучних грунтах, на Зх.—тропічне рідколісся на коричнево-червоних грунтах.

Населення. Осн. населення — *парагвайці*. Живуть також індіанці, німці, аргентінці. Офіц. мова — іспанська, поширена мова індіанців-гуарані. Пересічна густота нас. — 7,9 чол. на 1 км^2 (1980). Міське населення становить 36%. Найбільші міста: *Асунсьйон*, Вільярріка, *Консепсьйон*.

Історія. В давнину тер. П. населяли індіан. племена. В 20—30-х рр. 16 ст. П. завоювали ісп. колонізатори, які нещадно експлуатували корінне населення, знищували тисячі індіанців. Внаслідок загальнонар. боротьби проти іноз. поневолювачів (див. *Війна за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*) 1811 П. здобув держ. незалежність і був проголошений конституційною республікою. В 1864—70 правлячі кола Аргентіни, Бразілії та Уругваю при підтримці США, Великобританії і Франції розв'язали проти П. загарбницьку війну. Незважаючи на героїчний опір парагвайської армії, П. зазнав поразки, в результаті країна втратила значну частину своєї території. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в П. посилилося проникнення іноз. капіталу, гол. чин. Великобританії і США. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в країні посилилася визвольна боротьба.

В 1928 створено Парагвайську компартію. Англо-амер. суперництво за володіння нафтовими родовищами П. втягнуло його у війну з Болівією (1932—35), в результаті якої країна опинилася в повній залежності від іноз. капіталу. Нар. повстання (лютий 1936) було придушене силами реакції.

Під час 2-ї світової війни П. подавав допомогу фашист. Німеччині, а після війни надав притулок багатьом нацистським злочинцям. У післявоєн. час у П. відбувся ряд антиурядових виступів (зокрема, збройне повстання 1947, яке переросло в громадян. війну). В травні 1954 внаслідок держ. перевороту, здійсненого реакційною вояччиною, в П. встановлено військ.-поліцейський режим. Реакційна диктатура А. Стреснера стала слухняним знаряддям імперіалізму США, підпорядкувала економіку П. амер. монополіям, розгорнула жорстокі переслідування

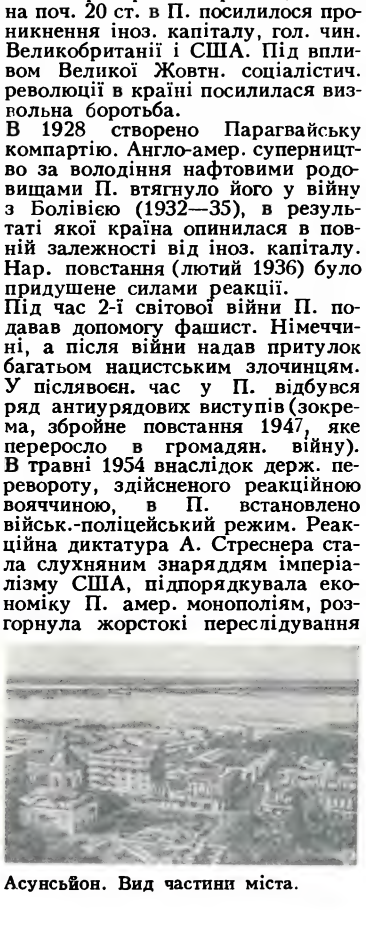

Асунсьйон. Вид частини міста.

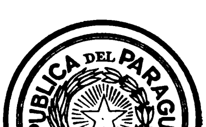
REPUBLICA DEL PARAGUAY

Герб Парагваю.

ПАРАГВАЙ

Площа — 406,8 тис. км²

Населення — 3,2 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Асунсьйон

демократичних сил країни. Народ П. веде боротьбу за повалення реакційної диктатури.

А. А. Стрілко.

Політичні партії, профспілки. Національно-республіканська асоціація («Колорадо»), засн. 1887. Правляча. Виражає інтереси бурж. поміщицької олігархії, вищого офіцерства і реакційної частини духівництва. Ліберальна партія, засн. 1887. Опозиційна, легальна. Має широку соціальну базу серед селянства, студентства, інтелігенції. Виражає також інтереси частини поміщиків. Революційна феберистська партія, засн. 1936. Опозиційна, легальна. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу* Християнсько-демократична партія, засн. 1965. Народний рух «Колорадо» (МОПОКО), засн. 1959. *Парагвайська комуністична партія,* засн. 1928, діє в глибокому підпіллі. Парагвайська конфедерація трудящих, засн. 1951. Контролюється урядом.

А. А. Стрілко.

Господарство. П.—економічно слаборозвинута агр. країна. В г-ві її панують іноз. монополії, які контролюють провідні галузі, банки, частину транспорту, 80% зовн. торгівлі, володіють більш як 30% землі. Нац. доход на душу населення—один з найнижчих у Лат. Америці, понад 9% економічно активного населення безробітні, приблизно стільки ж — частково безробітні. За 1975—79 вартість життя зросла на 100—120%. Основа економіки — с. г., в якому створюється 30,9% валового нац. продукту. Панує велике поміщицьке землеволодіння. Рівень с.-г. виробн. низький. В обробітку бл. 4% земельної площі країни, близько 40% земель під пасовищами. Переважає екстенсивне пасовищне тваринництво. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 6,2, овець — 0,6, свиней — 1,0, коней, ослів та мулів — 0,3. На експорт вирощують тютюн, бавовник, парагв. чай, цукр. тростину, каву, тунг, для власного споживання — кукурудзу, маніок, рис, пшеницю, батат тощо. Виноградарство та виноробство. В лісах значні заготівлі деревини цінних порід. Пром-сть розвинута слабо, переважають невеликі кустарні підприємства. Осн. галузі — м'ясохолодобійна (1979 було вироблено 185 тис. т м'яса), деревообр. та хім. (виробн. дубильного екстракту з деревини квебрахо). Працюють текст. ф-ки, нафтоперероб., цем., алкогольних та безалкогольних напоїв з-ди, борошномельні, цукр., олійницькі підприємства. Виробн. невеликих суден, меблів. У 1979 вироблено 772 млн. кВт · год електроенергії (переважно на ГЕС). Гол. пром. центр — Асунсьйон. Осн. вид транспорту — річковий. Довжина (тис. км, 1979): з-ць — 1,3, автошляхів — 8, у т. ч. 1 — асфальтованих, водних шляхів — 2,2. Найбільший річковий порт і аеропорт — Асунсьйон. З П. вивозять м'ясо і м'ясопродукти, лісоматеріали, бавовну, тютюн, екстракт квебрахо, олію, шкірсировину, каву тощо; довозять машини і устаткування, трансп. засоби, продовольство, чорні метали, паливо і мастила, хім. товари. Гол. торг. партнери — Аргентіна, США, ФРН, Великобританія, Бразілія. Грош. одиниця — гуарані. 126 гуарані = 1 дол. США (червень 1980).

Н. Ф. Щербина.

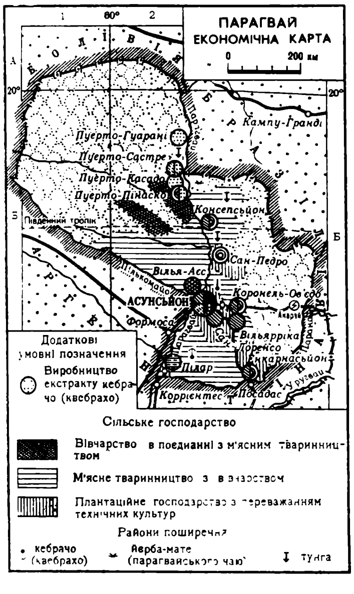
ПАРАГВАЙ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
0
200 км
1
60°
2
А
Б
20°
Болівія
Бразілія
Аргентіна
Парагвай
Кампу-Гранді
Пуерто-Гуарані
Пуерто-Састре
Пуерто-Касадо
Пуерто-Пінаско
Південний тропік
Консепсьйон
Сан-Педро
Пількомайо
Вілья-Асс
АСУНСЬЙОН
Коронель-Ов'єдо
Акарай
Формоса
Вільяррика
Парана
Торейсо
Енкарнасьйон
Пілар
Уругвай
Коррієнтес
Посадас
Додаткові умовні позначення
Виробництво екстракту кебрачо (квебрахо)
Сільське господарство
Вівчарство в поєднанні з м'ясним тваринництвом
М'ясне тваринництво з вівчарством
Плантаційне господарство з переважанням технічних культур
Райони поширення
кебрачо (квебрахо)
йерба-мате (парагвайського чаю)
тунга

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 3,8 тис. лікарняних ліжок (14,4 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 1976 1,3 тис. лікарів (4,65 лікаря на 10 тис. ж.), 679 зубних лікарів і 231 фармацевт (1975).

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В середині 70-х рр. 23% нас. було неписьменним. Поч. навчання дітей віком від 7 до 14 років проголошено безплатним і обов'язковим. Та через нестатки 20% дітей шкільного віку не відвідують школу. В країні не вистачає вчителів, шкільних приміщень. Поч. школи 3-х типів: 3-річні, 5-річні й 6-річні. Серед. школа (строк навчання 6 років) складається з двох 3-річних ступенів. Профес.-тех. навч. заклади працюють на базі поч. школи та 1-го ступеня середньої. В 1976/77 навч. році у П. було 2799 поч. шкіл (478,6 тис. учнів), 824 серед. навч. заклади (92,4 тис. учнів); 21 вищий навч. заклад (17,1 тис. студ.). Найбільші вузи: Нац. ун-т (засн. 1890) і католицький ун-т «Нуестра Сеньйора де ла Асунсьйон» (засн. 1960), обидва — в Асунсьйоні. Наук. установи: державні — Нац. комісія по атомній енергії (засн. 1965), Бот. сад (засн. 1914), Військово-геогр. ін-т (топографічні карти), Академія мови і культури гуарані (засн. 1975); приватні — Наук. т-во П. (засн. 1921), Ін-т педіатрії і гігієни дітей П. (засн. 1928), Парагв. ін-т істор. досліджень (засн. 1937) та ін. В Асунсьйоні є Нац. б-ка, Нац. музей красних мистецтв і пам'яток старовини, Музей природничої історії та етнографії.

М. І. Павлов.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в П. видавалося 5 щоденних газет заг. тиражем бл. 150 тис. прим.: «А Бе Це-колор» («АБЦ-забарвлення», з 1967), «Патріа» («Батьківщина», з 1946), «Трибуна» (з 1925), «Ультіма ора» («Остання година», з 1977). Газ. «Аделанте!» («Вперед!», з 1941) — орган Парагв. компартії, видається нелегально. Щотижневики: «Лібертад» («Свобода», з 1962), «Пуебло» («Народ», з 1964). Радіомовлення і телебачення під контролем Нац. управління зв'язку. Телебачення — з 1965.

Література розвивається ісп. та гуарані мовами. В колоніальний період (16 — поч. 19 ст.) писемної л-ри майже не було, розвивався багатий фольклор індіанців гуарані. Починається парагв. л-ра після визволення країни від ісп. колоніального гноблення на поч. 19 ст. з поезії. Першим поетом-романтиком, творцем нац. патріотичної лірики, а також національного гімну був Н. М. Талавера. Значну роль у розвитку л-ри відіграли письменники-просвітителі кін. 19 — поч. 20 ст. М. Домінгес, С. Баес та ін. Вони вплинули на творчість письменника і громад. діяча демократичного спрямування Р. Баррета. Його ідеї народовладдя розвивав вигнаний з країни Е. Фарінья Нуньєс — автор поеми «Пісня віків». Цей твір та віршовані цикли Х. Е. О'Лірі, пов'язані з істор. традиціями та нар. творчістю, пройняті духом просвітительства, привернули увагу до фольклору гуарані, перша антологія якого вийшла 1917. Під її впливом поет А. Гуанес почав писати і на гуарані (спочатку писав ісп. мовою). Розквіту поезія гуарані досягла у творчості Х. Корреа (1908—54) — засновника нац. драматургії (п'єса «Голод знедолених»), організатора нар. театру. Війна з Болівією (1932—35) сприяла розвиткові антивоєн. і демократичної л-ри, посиленню в ній соціального протесту. З нац.-

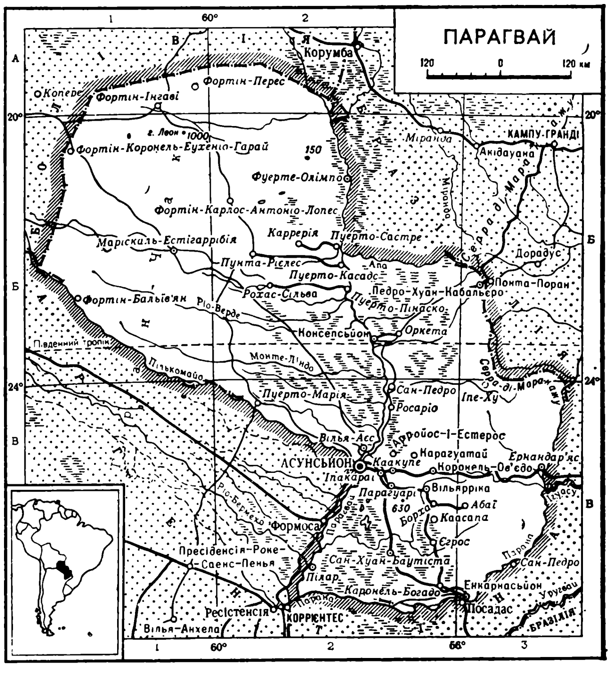
ПАРАГВАЙ
120
0
120 км
1
60°
2
66°
3
А
Б
В
20°
24°
Болівія
Бразілія
Аргентіна
Корумба
Фортін-Перес
Копере
Фортін-Інгаві
г. Леон
1000
150
Фортін-Коронель-Еухеніо-Гарай
Фуерте-Олімпо
Фортін-Карлос-Антоніо-Лопес
Міранда
Кампу-Гранді
Акідауана
Серра-ді-Маракажу
Каррерія
Пуерто-Састре
Маріскаль-Естігаррібія
Пунта-Ріелес
Апа
Пуерто-Касадо
Дорадус
Понта-Поран
Педро-Хуан-Кабальєро
Рохас-Сільва
Фортін-Бальїв'ян
Ріо-Верде
Пуерто-Пінаско
Консепсьйон
Оркета
Південний тропік
Монте-Ліндо
Пількомайо
Пуерто-Марія
Сан-Педро
Іпе-Ху
Росаріо
Арройос-і-Естерос
Вілья-Асс
Карагуатай
Ернандар'яс
АСУНСЬЙОН
Каакупе
Коронель-Ов'єдо
Іпакараі
Парагуарі
Вільяррика
Ігуасу
630
Борха
Абаї
Каасапа
Ріо-Бермехо
Формоса
Парагвай
Єгрос
Пресіденсія-Роке-Саенс-Пенья
Сан-Хуан-Баутіста
Парана
Сан-Педро
Пілар
Енкарнасьйон
Коронель-Богадо
Уругвай
Ресістенсія
КОРРІЄНТЕС
Посадас
Вілья-Анхела
БРАЗІЛІЯ

Парагвай. В. Польяроло. Індіанець чамакоко. Бронза.

патріотичною поемою «Лісоруб» (1953) виступив Е. Кампос Сервера, який сам свідчив про вплив на нього революц. поезії П. *Неруди*, Р. *Альберті.* Поет і прозаїк А. *Роа Бастос,* спираючись на нар. традиції, змальовує гострі соціальні конфлікти (зб. «„Соловей на світанку" та інші вірші», 1940; зб. оповідань «Грім серед листя», 1953; роман «Син людський», 1960). Поет соціальних тем, член Парагв. компартії Е. *Ромеро* оспівує політ. й громадян. боротьбу (збірки «Пробуджуються багаття», 1953; «Сонце під корінням», 1956; «Ця сувора гітара», 1961; до зб. «Поетична антологія», 1965, увійшли кращі його вірші й поема «Книга мандрувань», створена на основі легенд гуарані). Військово-поліцейська диктатура, яка запанувала в країні, загальмувала культур. життя. Більшість парагв. письменників перебуває в еміграції.

В. С. Харитонов.

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житло — хатини з адоби, глини, очерету. В період ісп. колонізації в укріплених поселеннях (редукціях) будували архіт. комплекси з тринефними каркасними церквами з дерева або цегли-сирцю, ринками, майстернями, хатинами для індіанців. У 1840—65 було переплановано й забудовано в класичному стилі столицю П.— Асунсьйон (серед споруд — церква Сантісіма Тринідад, 1854; Паласіо дель Гоб'єрно, 1840—65, арх. А. Равіцца). Після 1945 зводять будівлі сучас. архітектури. Здавна в П. було поширене мистецтво індіанців (орнаментована кераміка, художньо оздоблений одяг). В редукціях індіанців навчали живопису й різьблення. Власне мист. П. зародилося в серед. 19 ст. (живописці С. Ріос, А. Гарсіа). Серед сучас. митців — живописець П. Альборно, скульптор В. Польяроло, графік Х. де ла Еррерія. На творчості живописця К. Коломбіно, скульптора Б. Куджарі позначився вплив авангардистських течій. Розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (мереживо, фігурки з глини, намисто з міді, прикраси з пір'я тощо). *Є. М. Сільверсван* (образотворче мистецтво).

Музика, театр. Різноманітні жанри індіан. музики: обрядові, трудові, істор., ліричні пісні; інструм. музика. Муз. інструменти: флейти (мімбі), свистульки, бамбукові сурми, барабани, брязкальця та ін. Музика парагвайців (незважаючи на спільність з креольською музикою всієї Лат. Америки) відзначається нац. своєрідністю (пісенні жанри — кансьйон і гуаранія; муз. інструменти — гітара й арфа). Профес. музика почала розвиватися з 19 ст. У 20 ст. пожвавилося концертне життя. В 1913 відкрито «Парагвайську гімназію» (з симф. оркестром), яку 1934 об'єднано з «Парагвайським інститутом» (засн. 1895) у «Парагвайський Атенеум». Серед композиторів — Р. Хіменес, Е. Хіменес, Х. А. Флорес. У Асунсьйоні — муз. класи при «Парагвайському Атенеумі», муз. уч-ще (засн. 1944); існують приватні муз. заклади. Перші театр. вистави відбулися в серед. 16 ст. В колоніальний період в основному здійснювалися постановки реліг. характеру, організовані гол. чин. єзуїтами. Становлення нац. театрального мист. належить до серед. 19 ст. В 1858 в Асунсьйоні споруджено будинок театру. В 20—30-х рр. 20 ст. в столиці працювали театри «Гранадос», «Насьйональ», «Індепендьєнте», трупа Парагв. драми і комедії під керівництвом А. Суньє та ін. Особливість сценічної культури серед. 20 ст.— розвиток т. з. театру гуарані, діяльності якого сприяли актор і драматург Х. Корреа, драматург Ф. М. Барріос, асоціація «Парагвайський Атенеум» в Асунсьйоні. Серед відомих парагв. драматургів — Р. Сентуріон Міранда і Х. Пла (які написали ряд п'єс у співавт.), акторів — Е. Баес, Е. Рейсофер. Розвитку нац. театру перешкоджає панування в країні військово-поліцейської диктатури.

Парагвай. Церква Сантісіма Трінідад в Асунсьйоні. 1854.

Літ.: Альперович М. С. Революция и диктатура в Парагвае (1810—1840). М., 1975; Харитонов В. А. Парагвай: военно-полицейская диктатура и политическая борьба. М., 1970; Харитонов В. А. Парагвай. М., 1976; Торрес-Риосеко А. Большая латиноамериканская литература. Пер. с исп. М., 1972.

ПАРАГВА́ЙСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПКП). Засн. 19.II 1928 в м. Асунсьйоні групою марксистів. З часу заснування діє в підпіллі (з незначними перервами). В 1928 вступила до Комінтерну. За участю ПКП 1935 створено Лігу портових робітників і моряків, 1936 — Нац. конфедерацію трудящих, 1939 проведено 1-й конгрес робітників Парагваю. В лютому 1936 партія взяла участь у збройному нар. повстанні проти місц. олігархії, під час якого 15 днів діяла легально. I з'їзд ПКП (1941) прийняв програму партії. З серпня 1946 працювала легально, після військ. перевороту в січні 1947 змушена знову піти в підпілля. В 1947 ПКП очолила збройне повстання, що переросло в громадян. війну. Проте революц. рух було придушено. II з'їзд ПКП (1949) прийняв програму нац.-демократичних перетворень, яка передбачала проведення агр. реформи, відновлення екон. незалежності країни, підвищення життєвого рівня трудящих. У 1959 за ініціативою ПКП осн. опозиційні партії створили Єдиний фронт нац. визволення, який мобілізував трудящих на боротьбу проти диктатури. В 1953—66 ПКП зазнавала внутр. труднощів, викликаних опортуністичною діяльністю її керівництва. В 1965 опортуністи були виключені з партії. В 1967 Нац. конференція ПКП визначила заходи по реорганізації партії на марксистсько-ленінських принципах. III з'їзд ПКП (квітень 1971) прийняв нові статут і програму, в якій підкреслено, що кінцевою метою партії є побудова соціалізму і комунізму, зазначив, що в умовах існуючої в країні військ.-поліцейської диктатури революція можлива лише шляхом заг. нар. збройного повстання. Як першочергове завдання у боротьбі за здійснення демократичної, антиімперіалістичної революції ПКП висуває створення широкого нац. антидиктатор. фронту. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Перший секретар ЦК— А. *Майдана* (з 1978; 1971—78 — голова ПКП), голова — Обдуліо Барте (з 1978). Друк. органи: ЦО — газ. «Аделанте» («Вперед», з 1941), політико-теор.— журн. «Басес» («Основи», з 1973). Видаються нелегально. *Є. Г. Лапшев.*

Парагвай. Паласіо дель Гоб'єрно. Архітектор А. Равіцца. 1840—65.

ПАРАГВА́ЙЦІ — основне населення Парагваю. Чисельність — бл. 2,9 млн. чол. (1978, оцінка). П. сформувалися переважно в 17—18 ст. в результаті змішання індіанців гуарані і нащадків ісп. завойовників. Більше половини П.— двомовні (говорять ісп. мовою і мовою гуарані), незначна частина говорить тільки ісп. мовою, інші — тільки мовою гуарані. За релігією — католики. Осн. заняття — тваринництво, лісові промисли. Про історію, г-во і культуру П. див. *Парагвай.*

ПАРАГЕНЕ́ЗИС МІНЕРА́ЛІВ (від *пара...* і грец. γένεσις — походження) — закономірне сумісне розміщення мінералів у природних умовах, зумовлене однаковими або близькими геохім. процесами, за яких вони утворилися. Генетичний і просторовий зв'язки між мінералами зумовлені одночасним чи послідовним виділенням або заміщенням одного мінералу іншим. Провідними факторами, що визначають П. м., є хім. склад і термодинамічні умови середовища мінералоутворення. Досліджують П. м. (парагенетичний аналіз) з метою з'ясування (реконструкції) фіз.-хім. умов мінералоутворення і розроблення методів розшуків родовищ корисних копалин.

В. І. Павлишин.

ПАРАГІЛЬМЕ́Н — гора на *Південному березі Криму,* на Пд.-Зх. від м. Алушти. Вис. 853 м. Складений переважно з вапняків. Розвинуті карстові форми рельєфу, є глибокі ущелини. На схилах — дубово-грабові й букові ліси, вічнозелені релікти: ялівець високий, тис ягідний, жасмин чагарниковий. Пам'ятка природи.

О. В. Єна.

ПАРАГРИ́П (від *пара...* і *грип*) — гостре інфекційне захворювання, спричинюване парагрипозними вірусами. Уражуються переважно верхні дихальні шляхи. Джерелом інфекції є хвора людина. Інфекція поширюється повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чханні, розмові). Хворіють дорослі і діти, особливо раннього віку. *Інкубаційний період* — 1—6 днів, частіше 3 дні. Захворювання починається поступово, характеризується симптомами гострого катару верхніх дихальних шляхів (запаленням гортані, що виявляється болем у горлі, сухим кашлем). Іноді П. може ускладнюватись запаленням легень, бронхітом. Лікування: симптоматичні засоби, постільний режим.

ПАРА́Д ПЕРЕМО́ГИ (франц. parade — огляд, парад, від лат. paro — готую, влаштовую) — парад рад. військ, який відбувся 24.VI 1945 в Москві на Красній площі на ознаменування перемоги Рад. Союзу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—45. В параді взяли участь зведені полки Карельського, Ленінгр., 1-го Прибалт., 3-го, 2-го, 1-го Білорус., 1-го, 4-го, 2-го, 3-го Укр. фронтів, Наркомату оборони та ВМФ, військ. академії, військ. уч-ща і війська Моск. гарнізону. Парад приймав заст. Верх. Головнокоманд. Маршал Рад. Союзу Г. К. *Жуков*, командував парадом Маршал Рад. Союзу К. К. *Рокоссовський*. При проходженні урочистим маршем попереду зведених полків фронтів ішли команд. фронтами та арміями, Герої Рад. Союзу з прапорами уславлених частин та з'єднань. Марш зведених полків фронтів завершувала колона солдатів, які несли 200 опущених прапорів розгромлених нім.-фашист. військ. Ці прапори були кинуті до підніжжя Мавзолею В. І. Леніна. П. П. був яскравою демонстрацією непохитної могутності і військ. доблесті Рад. Збройних Сил.

ПАРАДИ́ГМА (грец. παράδειγμα — приклад, взірець) — система форм одного слова, що відображає змінювання слова за властивими йому *граматичними категоріями* (напр., для іменника — за числом, відмінком, дієслова — за особою, часом, видом та ін.). П. наз. і схему видозмінювання слова за граматичними категоріями, а також зразок типу відмінювання іменника (напр., П. першої відміни) або дієвідмінювання дієслова (напр., П. другої дієвідміни). П.— закритий ряд форм, який характеризується лексичною тотожністю основи, що дає змогу зображувати її у вигляді таблиці *закінчень*. Термін «парадигма» поширюють на будь-які обмежені системи вторинних утворень з єдиною основою. Розрізняють П. морфологічні, словотвірні, лексичні, синтаксичні тощо. *Л. Г. Скрипник.*

ПАРАДО́КС (від грец. παράδοξος — несподіваний, дивний) — 1) Різновид суперечності в системі логічного доказу, що набуває вигляду своєрідного кола: ствердження певного висловлювання зумовлює його заперечення, а заперечення цього висловлювання неминуче приводить до його ствердження. П. виникають як у сфері буденного мислення, так і в процесі розвитку наук. теорій. Здебільшого вони є наслідком неузгодженості вихідних положень теорії, введення в основи теорії внутрішньо суперечливих понять тощо. Про наявність П. в теорії свідчить можливість доведення засобами цієї теорії двох тверджень, що суперечать одне одному, або одного складного твердження, що рівнозначне цим суперечливим твердженням. Розрізняють П. логічні (суперечність виникає внаслідок самозастосовності понять) та семантичні (вона з'являється при встановленні предметного чи істиннісного значення мовних виразів, яким властиве самопозначення). Теорії, що містять П., науково непродуктивні. П. усувають шляхом заміни вихідних принципів, встановлення обмежень щодо вживання окремих понять, зміни способу доведення положень теорії і навіть шляхом відмови від усталених способів мислення та переходу до ін. систем логіки, що стимулює розвиток наук. теорій. 2) Думка, що разюче розходиться з усталеними поглядами, суперечить здоровому глуздові, хоч насправді може й не бути хибною. *П. Ф. Йолон.*

ПАРАДО́КСИ в математиці — математичні твердження, для яких можна довести як їхню істинність, так і їхню помилковість. При цьому маються на увазі правильні, відповідні строгим логічним нормам, умовиводи. Поняття П. в математиці відповідає філос. поняттю *антиномії* чи *апорії*. Виявлення в кін. 19— на поч. 20 ст. П. у теорії множин спричинило кризу в основах математики, внаслідок чого виникла необхідність розробки систем *математичної логіки*. Відомо багато П. різної природи, напр. П. Рассела (про множину всіх множин, які не є власними елементами; вона є власним елементом тоді і тільки тоді, коли вона не є власним елементом), П. Кантора (про потужність множини всіх множин; якого б значення не набирала, вона повинна бути більшою за це значення) та ін. Щоб уникнути П., будують т. з. аксіоматичні системи теорії множин, які так обмежують поняття множини, що при цьому не виникає жоден з відомих парадоксів. *М. І. Кратко.*

ПАРАЗИТА́РНІ ХВОРО́БИ — захворювання, що спричинюються паразитами — паразитичними червами (*гельмінтами*), найпростішими (патогенні одноклітинні організми — амеби, лейшманії, плазмодії та ін.) і членистоногими (комахами і кліщами). Див. також *інвазійні хвороби*.

ПАРАЗИ́ТИ (від грец. παράσιτος— нахлібник, дармоїд) в біології — організми, які живуть на поверхні тіла (ектопаразити) або в тілі (ендопаразити) інших живих істот (хазяїв), живляться за їхній рахунок і здебільшого завдають їм певної шкоди. Виникли в процесі еволюції організмів з вільно живучих форм. П. поділяють на зоопаразитів (найпростіші, гельмінти, комахи та ін.) та фітопаразитів (бактерії, гриби, деякі вищі рослини та ін.); до П. відносять і *віруси*. Для проходження циклу розвитку П. іноді необхідна зміна 2—3 хазяїв. Багато які П.— збудники ряду захворювань людини, тварин і рослин. Див. також *Паразитизм, Паразитологія*.

ПАРАЗИТИ́ЗМ — специфічна форма співжиття (*симбіозу*) організмів різних видів, з яких один (*паразит*) перебуває в більш або менш тривалому безпосередньому (тілесному) зв'язку з іншим (живителем, або хазяїном), використовуючи його як джерело живлення й життєве середовище. Протягом циклу розвитку один паразит може мати кількох хазяїв (див. *Проміжні хазяї*). Сукупність паразитів та ін. симбіонтів одного хазяїна становить *паразитоценоз*. Продукти життєдіяльності багатьох паразитів діють на хазяїв як *антигени*, спричиняючи в їхньому організмі імунологічні (див. *Імунітет*) реакції. Паразитичні форми організмів виникли в процесі еволюції від вільноживучих форм. Розрізняють зовнішній П. (ектопаразитизм) та внутрішній П. (ендопаразитизм). В основі виникнення ектопаразитизму найчастіше лежать закономірні просторові й харчові зв'язки організмів: сидячий спосіб життя, квартирантство, хижацтво тощо. Зовнішні паразити за певних умов у процесі істор. розвитку переходили до ендопаразитизму. Існує П. факультативний (необов'язковий) і облігатний (обов'язковий). Дуже поширеним є пристосування факультативних паразитів до постійного життя в кишковому тракті хазяїна та перетворення їх у зв'язку з цим на облігатних паразитів. Кишковий П. є одним з осн. джерел виникнення ін. форм ендопаразитизму, зокрема кровопаразитизму. В рослинному, як і в тваринному світі П. виникав різними шляхами. У бактерій і грибів виникнення П. звичайно пов'язане з сапрофітизмом (див. *Сапрофіти*). У водоростей та деяких вищих рослин перехід до П. пов'язаний з втратою здатності до автотрофного (див. *Автотрофи*) живлення. Залежно від тривалості безпосереднього контакту паразитів з хазяями розрізняють П. тимчасовий і П. стаціонарний. Тимчасові паразити своїм рівнем організації і біол. ознаками мало відрізняються від близьких вільно живучих видів, особливо ті тимчасові паразити, що перебувають у контакті з хазяїном тільки в момент живлення (комарі, москіти та ін.). Проте помітних змін у них зазнали органи травлення, насамперед ротові кінцівки. У тимчасових паразитів, які знаходяться в контакті з хазяїном значно довше (напр., деякі кліщі, зяброхвості, ракоподібні), змінюються не тільки ротові, але й ін. кінцівки і навіть форма тіла. У *нематод, пасовищних кліщів,* веслоногих ракоподібних, бліх, *покритонасінних* рослин та ін. груп організмів спостерігаються непомітні переходи від тимчасового до стаціонарного паразитизму. Стаціонарний П., у свою чергу, поділяють на П. періодичний (фазовий) і П. постійний. Постійні паразити (воші, пухоїди, кровопаразитні найпростіші та ін.) паразитують протягом усього свого життя; періодичні П. на одних стадіях розвитку ведуть паразитичне життя, на інших — вільне. Одні з періодичних паразитів (деякі круглі

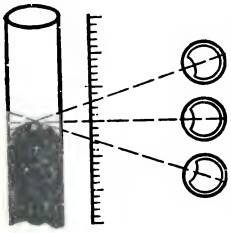

Мал. 1. Вплив **паралакса** на відлік тиску за барометром.

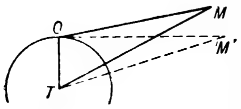

Мал. 2. Добовий **паралакс** світила (∠ *OMT*): *T* — центр Землі; *O* — пункт спостереження на поверхні Землі; *M* — центр світила; ∠ *OM′T* — горизонтальний добовий паралакс (максимальний протягом доби).

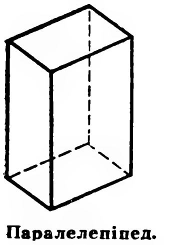

Паралелепіпед.

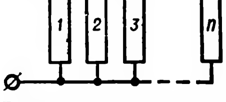

Схема **паралельного з'єднання** в електротехніці: *1 — n* — джерела або приймачі електричної енергії.

черви, веслоногі ракоподібні, блохи та інші організми) паразитують у дорослому стані (імагінальний П.), інші (молюски з родини перлівницевих, багато паразитичних комах — оводи, техіни, наїзники та ін., морські павуки тощо) — на личинкових стадіях розвитку (личинковий П.). Деякі періодичні паразити (трематоди, стьожкові черви, багато круглих червів, паразитичних ракоподібних та ін.), що міняють своїх хазяїв, паразитують як у дорослому стані, так і на певних личинкових стадіях розвитку; в окремих видів правильно чергуються паразитичне і непаразитичне покоління. Вивчення особливостей П. має значення для правильного розуміння суті патологічних процесів, спричинюваних паразитами, та для розробки ефективних методів ліквідації *паразитарних хвороб*. Питаннями П. та розробкою методів боротьби з паразитами займаються паразитологія, паразитоценологія, мікробіологія, вірусологія та фітопатологія. Див. також *Бактеріози, Мікози, Грибні хвороби рослин, Вірусні хвороби*.

Літ. див. до ст. *Паразитологія*.

О. П. Маркевич.

ПАРАЗИТОЛО́ГІЯ (від *паразити* і грец. λόγος — вчення) — комплексна медико-ветеринарно-біологічна наука, що різнобічно вивчає життя паразитів з метою запобігання та ліквідації спричинюваної ними шкоди або ж використання їх для боротьби з шкідливими організмами (біологічний метод). Осн. завданням П. є всебічне дослідження паразитарних *екосистем* та закономірностей їх формування, внутрішньовидових і міжвидових зв'язків їх компонентів, взаємовідношень з живителями (хазяями), залежності від умов зовн. середовища, закономірностей еволюції *паразитизму*. Ці дослідження грунтуються на всебічному вивченні паразитів, їх будови, *життєвих циклів*, біології, їхніх фізіолого-біохім. та біофізичних особливостей, закономірностей геогр. поширення, механізмів передачі та способів зараження хазяїв. В завдання П. входить також вивчення взаємовпливів паразитів та хазяїв, всебічне дослідження перебігу інфекційних та інвазійних хвороб, патологоанатомічних та патологофізіологічних змін при тій чи ін. заразній хворобі, її клінічних проявів. У тісній співдружності з *епідеміологією, епізоотологією* та епіфітотіологією П. вивчає закономірності виникнення і масового поширення паразитарних хвороб, опрацьовує раціональні методи терапії і профілактики паразитозів.

Ефективна боротьба з паразитарними хворобами можлива лише при грунтовному знанні конкретної паразитологічної ситуації на оздоровлювальній території (*акваторії*), а саме: видового складу паразитів, переносників, проміжних і резервуарних хазяїв, їх чисельності, біології, сезонної динаміки, біоценотичних (див. *Біоценоз*) зв'язків, шляхів циркуляції збудників хвороб у природі, їх залежності від госп. діяльності та побуту населення. П. поділяють на загальну П., осн. завданням якої є вивчення заг. закономірностей паразитизму, і спец. П.— медичну, ветеринарну та агрономічну, або *фітопатологію*.

В зв'язку з інтенсивним розвитком досліджень паразитів водних організмів останніми роками оформляється як самостійна наук. дисципліна гідропаразитологія. Свої специфічні проблеми і методи дослідження має і фітонематодологія, об'єктом вивчення якої є *нематоди*, що оселяються в тілі рослин і завдають великих збитків *рослинництву*. Особливо великі успіхи в галузі П. досягнуті за останні десятиріччя завдяки застосуванню новітніх методів дослідження, появі численних праць з екології і фізіології паразитичних організмів, з'ясуванню на молекулярному рівні питань *патогенезу* та *імунітету* при паразитозах, а також завдяки вивченню питань діагностики, клініки, епідеміології, епізоотології та епіфітотіології паразитарних хвороб. Зокрема, створено (роботами школи К. І. *Скрябіна*) вчення про *девастацію*, що знаменує корінний поворот у боротьбі з паразитичними червами с.-г. тварин. Велике значення ветеринарна П. має у боротьбі з втратами в тваринництві та підвищенні продуктивності тварин. Розроблено системи боротьби з кровопаразитарними хворобами худоби (*піроплазмідози*), з *гельмінтозами* свійських і промислових тварин, з шкірними оводами (*гіподерматози*) і паразитарними хворобами ставкових риб та ін. З кожним роком все більша увага приділяється фізіолого-біохім. та біофізичним аспектам П., використанню математичних і генетичних методів досліджень. Все переконливішою стає потреба опрацювання комплексних методів пізнання об'єктивних законів життя і розвитку паразитарних екосистем (див. *Паразитоценологія*) з метою керування процесами їх формування та опрацювання раціональних методів боротьби з асоціативними (мішаними) заразними хворобами.

В СРСР питаннями П. займаються численні наук. і н.-д. заклади, провідними з яких є: Ін-т мед. паразитології і тропіч. медицини, Ін-т епідеміології і мікробіології АМН СРСР, Всесоюзний ін-т вірусології, Всесоюзний ін-т гельмінтології, Всесоюзний н.-д. ін-т ветеринарної санітарії та ін. Великі заслуги в розвитку рад. П. мають В. М. Беклемішев, І. Г. Галузо, В. О. Догель, Є. І. Марциновський, Є. Н. Павловський, П. Г. Сергієв, К. І. *Скрябін*, В. Л. *Якимов* та ін. Значний внесок в розвиток П. на Україні зробили колективи паразитологічних відділів *Зоології інституту, Гідробіології інституту, Біології південних морів інституту, Епідеміології, мікробіології і паразитології київського науково-дослідного інституту*, відповідних кафедр ун-тів, мед. ін-тів. Питаннями П. займається також Укр. республіканське наукове т-во паразитологів (існує з 1945).

Літ.: Павловский Е. Н. Руководство по паразитологии человека с учением о переносчиках трансмиссивных болезней, т. 1—2. М.—Л., 1946—48; Маркевич О. П. Основи паразитології. К., 1950; Догель В. А. Общая паразитология. М., 1962; Маркевич А. П. Новые проблемы и направления в паразитологии, их состояние и перспективы развития на Украине. В кн.: Проблемы паразитологии, ч. 1. К., 1969; Шевцов О. О. Ветеринарна паразитологія. К., 1977; Генис Д. Е. Медицинская паразитология. М., 1979; Кеннеди К. Р. Экологическая паразитология. Пер. с англ. М., 1978.

О. *П. Маркевич.*

ПАРАЗИТОЦЕНО́З (від *паразити* і грец. κοινός — загальний, спільний), симбіоценоз — сукупність паразитів та ін. симбіонтів (див. *Симбіоз*) організму людини, тварини або рослини, яка склалася в процесі історичного розвитку. До П. можуть входити представники різних систематичних груп (віруси, бактерії, найпростіші, гельмінти, кліщі, комахи тощо), які перебувають в імунобіологічній взаємодії (див. *Імунологія*) між собою і з організмом хазяїна. П. являє собою динамічну асоціацію мікропопуляцій (див. *Популяція*) симбіонтів (усіх живих істот, які населяють організм хазяїна). Видовий склад П. і кількісні співвідношення його мікропопуляцій дуже варіюють навіть у представників одного виду хазяїна, особливо у людини (внаслідок різних сан.-побутових, геогр. та ін. факторів). Індиферентні та корисні для організму хазяїна співжитці так чи інакше впливають на життєдіяльність паразитів і навіть на їх вірулентність, а в певних умовах і при певних якісних та кількісних комбінаціях компонентів П. самі можуть набувати патогенних властивостей. Поняття «паразитоценоз» ввів у науку радянський вчений Є. Н. *Павловський* (1937). Див. також *Паразитизм, Паразитологія*.

О. *П. Маркевич.*

ПАРАЗИТОЦЕНОЛО́ГІЯ (від *паразитоценоз* і грец. λόγος — вчення) — комплексна біологічна наука про об'єктивні закони існування паразитоценозів, а також *популяцій* вільних стадій *паразитів* та інших симбіонтів (див. *Симбіоз*), які входять до складу конкретного *біогеоценозу* чи *біосфери* в цілому. Осн. завданням П. є вивчення популяцій симбіонтів (насамперед паразитів) не ізольовано, а у взаємодії між собою і з організмом хазяїна з метою розкриття механізмів, які регулюють їх взаємовідношення, а також для з'ясування залежності цих взаємовідношень від умов навколишнього середовища. П. має відігравати найважливішу роль в інтеграції паразитологічних дисциплін (див. *Паразитологія*), у синтезі емпіричних теорій, створених паразитологами, в опрацюванні заходів боротьби зі змішаними (асоціативними) хворобами тварин і людини.

О. *П. Маркевич.*

ПАРАКО́НЬЄВ Костянтин Йосипович (н. 8.IX 1920, Єлизаветград, тепер Кіровоград) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1979). Закінчив Київ. ін-т театр. мист. В 1945—67 працював у Кіровоград. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Л. Кропивницького, з 1967 — в Запоріз. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса. Ролі: Халява («Вій» Кропивницького за М. Гоголем), Ярослав Мудрий (однойменна п'єса Кочерги), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Актор, Сатін («На дні» М. Горького), Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Олексій («Оптимістична трагедія» Вишневського), Сімон Ренар («Марія Тюдор» Гюго) та ін. Серед вистав — «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Чайка» А. Чехова, «Останні» М. Горького, «А зорі тут тихі...» Б. Васильєва, «Каса маре» Й. Друце та ін. Знімався в кінофільмах «Сон», «17-й трансатлантичний» (обидва — Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. Довженка). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970.

К. Й. Параконьєв.

ПАРАКСІА́ЛЬНИЙ ПУЧО́К ПРО́МЕНІВ (від *пара*... і лат. axis — вісь) — пучок світлових променів, які напрямлені до осі *оптичної системи* під дуже малими кутами. Лише в зображеннях, створених такими променями, немає жодної *аберації оптичних систем* (крім хроматичної в лінзових системах). На практиці, проте, в багатьох випадках параксіальним можна вважати пучок, в якому промені проходять під скінченними (до кількох градусів) кутами до *оптичної осі*.

ПАРАЛА́КС (грец. *παράλλαξις* — відхилення, зміщення) — позірне зміщення об'єкта внаслідок переміщення ока спостерігача. Прикладом П. є подібне зміщення краю стовпчика ртуті в барометрі відносно поділок шкали при різних положеннях ока (мал. 1). П. залежить від напряму і величини переміщення спостерігача, віддалі між спостерігачем і об'єктом. Так, паралактичні зміщення світил на *небесній сфері* зумовлені рухом спостерігача разом з Землею. Обертання Землі навколо осі спричинює добовий П. (кут між напрямами на світило з якої-небудь точки земної поверхні і з центра Землі, мал. 2), рух Землі навколо Сонця — річний П. світила (кут, під яким із світила видно велику піввісь земної *орбіти*). Добові П. світил помітні лише у тіл *Сонячної системи*. Серед. П. Місяця дорівнює 57′2,6″, Сонця — 8,79″. На положення *зір* внаслідок їхньої великої віддаленості добовий П. практично не впливає. Річні П. служать для знаходження віддалі до зір; внаслідок їхньої малості їх можна вважати обернено пропорційними цим віддалям (П. в 1″ відповідає віддаль в 1 *парсек*). Річні П. безпосередньо можна виміряти лише для найближчих до Землі зір: для Проксіми Центавра він дорівнює 0,76″, для *Сіріуса* — 0,38″. Для ін. зір його знаходять непрямими методами. Використовують також віковий П. (кутове зміщення зорі за рік, зумовлене рухом Сонячної системи і віднесене до напряму, перпендикулярного цьому рухові). Внаслідок *власних рухів зір* вікові П. визначаються тільки статистично по відношенню до великої групи зір (при цьому припускають, що зорі в цій групі не змінюють свого положення по відношенню одна до одної). Вікові П. використовуються в *зоряній астрономії*, оскільки з їх допомогою можна оцінювати віддалі, значно більші за ті, які одержують при вимірюванні річних паралаксів.

ПАРАЛЕЛЕПІ́ПЕД (грец. *παραλληλεπίπεδον*, від *παράλληλος* — той, що проходить уздовж, паралельний та *ἐπίπεδος* — площина) — *призма*, основою якої є *паралелограм* (мал.). Всі грані П.— паралелограми. П. має 6 граней, 8 вершин і 12 ребер. В П. протилежні грані рівні між собою, всі 4 *діагоналі* перетинаються в одній точці і діляться нею навпіл. П. наз. прямим, якщо бічні ребра його перпендикулярні до площини основи (тобто бічні грані — *прямокутники*). Прямий П. наз. прямокутним, якщо його основи — прямокутники; всі діагоналі його рівні між собою. Якщо всі грані П. є *квадратами*, він наз. *кубом*. Об'єм будь-якого П. дорівнює добуткові площі його основи на *висоту*.

ПАРАЛЕЛІ́ЗМ — *фігура стилістична* у поетиці; художній засіб, який полягає в паралельному зіставленні двох явищ з різних сфер життя. Широко використовується в нар. творчості й л-рі. Засобом П. настрої й переживання людини змальовуються як паралель до явищ природи (т. зв. психологічний паралелізм): «Стоїть явір над водою, в воду похилився, || На козака незгодонька, козак зажурився» (Нар. пісня). Паралельне зображення явищ часто переходить у *порівняння*, *метафору*, стає засобом побудови поетичного твору: «Дзвенить у зорях небо чисте, || Палає синім льодом шлях. || Неначе дерево безлисте, || Стоїть моя душа в полях» (Д. Павличко).

Р. Т. Гром'як.

ПАРАЛЕЛОГРА́М (грец. *παραλληλόγραμμον*, від *παράλληλος* — той, що проходить уздовж, паралельний і *γράμμα* — лінія) — чотирикутник з попарно паралельними сторонами (мал., 1— 4). П. є такий опуклий чотирикутник, у якого або протилежні сторони рівні між собою, або дві протилежні сторони рівні й паралельні, або точка перетину *діагоналей* ділить кожну з них на дві рівні частини. У будь-якому П. протилежні кути рівні між собою і сума кутів, прилеглих до однієї сторони, дорівнює 180°. Якщо в П. всі кути прямі, то він наз. прямокутником (мал., 2); якщо всі сторони рівні, то ромбом (мал., 3); якщо всі сторони рівні і кути прямі, то квадратом (мал., 4).

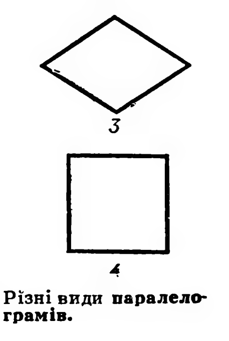

Різні види **паралелограмів.**

ПАРАЛЕ́ЛЬ ГЕОГРАФІ́ЧНА (від грец. *παράλληλος* — той, що проходить уздовж, паралельний) — лінія перетину поверхні земної кулі площиною, паралельною до площини *екватора географічного*. Всі точки, що лежать на одній П. г., мають однакову геогр. широту. Див. також *Координати географічні*.

ПАРАЛЕ́ЛЬНЕ З'ЄДНАННЯ в електротехніці — ввімкнення двох або більше джерел чи приймачів електричної енергії між двома тими самими точками *кола електричного* (мал.). Окремі вітки (ділянки) П. з. можуть являти собою складні електр. кола з різноманітними елементами. При П. з. на всі вітки подається однакова напруга. Тому, якщо немає додаткових джерел, струми в окремих вітках визначаються лише опорами цих віток. Заг. величина струму при П. з. дорівнює сумі струмів у всіх його вітках (алгебраїчній — при постійній напрузі, векторній — при змінній). П. з. широко застосовують для живлення великої кількості приймачів; вмикання чи вимикання окремих джерел або приймачів при П. з. не порушує роботи системи в цілому. Див. також *Послідовне з'єднання* в електротехніці.

ПАРАЛЕ́ЛЬНІ ПРЯМІ́ — прямі, що лежать в одній площині і не перетинаються. В *евклідовій геометрії* на площині через кожну точку, що не лежить на заданій прямій, проходить лише одна пряма, яка не перетинає задану. В *Лобачевського геометрії* на площині через кожну точку, що не лежить на заданій прямій, проходить безліч прямих, що не перетинають задану. Проте серед них лише дві прямі наз. паралельними до заданої. В *рімановій геометрії* (еліптичній) П. п. немає.

ПАРАЛЕ́ЛЬНОСТІ КУТ — у *Лобачевського геометрії* кут між прямою, що проходить через дану точку паралельно до заданої прямої, та перпендикуляром, опущеним з даної точки на задану пряму.

ПАРАЛІНГВІ́СТИКА (від *пара*... і *лінгвістика*) — розділ *мовознавства*, що вивчає різні допоміжні звукові й кінетичні (див. *Жестів мова)* засоби спілкування як носії інформації, що за певних умов компенсують недостатність словесної інформації. Ці засоби супроводять *мовлення*, але не належать до мови, утворюючи знакові системи допоміжного значення. Вони є стереотипами *інтонації*, *мелодики*, розподілу *пауз* не граматичного характеру, міміки, жестикуляції, що їх використовують у мовному спілкуванні. Сюди відносять і паралінгвістичну графіку (варіанти шрифтового оформлення тексту, комбінації пунктуаційних знаків, фарб друку тощо). Рад. мовознавство вивчає паралінгвістичні засоби в нерозривній єдності з функціонуванням мовної комунікативної системи.

Літ.: Колшанский Г. В. Паралингвистика. М., 1974; Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. М., 1980. *С. В. Семчинський.*

ПАРА́ЛІЧ (грец. *παράλυσις*, букв. — розслаблення) — відсутність довільних рухів внаслідок ураження мозкових рухових центрів або рухових шляхів центральної чи периферичної *нервової системи*. Причини виникнення П.— різні ураження нервової системи (крововилив, пухлина, травма, інфекція тощо); це т. з. органічні П. Розрізняють також П. функціональні, що виникають внаслідок утворення тривкої ділянки гальмування в рухових відділах мозку (здебільшого при *істерії*). Усі органічні П. залежно від місця ураження нервової системи поділяють на периферичні й центральні. За принципом поширеності ураження розрізняють П.: моноплегію (П. однієї кінцівки), геміплегію (П. однієї половини тіла), параплегію (П. обох верхніх або нижніх кінцівок), тетраплегію (П. усіх чотирьох кінцівок). Перебіг П. різний, залежно від його причини. Лікування: функціональні П. повністю лікуються, органічні — потребують тривалого й наполегливого лікування. Див. також *Парез*.

Жінка в паранджі.

ПАРА́ЛІЧ ТРЕМТЮ́ЧИЙ, Паркінсона хвороба — розлад рухових функцій внаслідок ураження підкіркових структур головного мозку. Див. також *Паркінсонізм*.

ПАРАЛОГІ́ЗМ (грец. *παραλογισμός* — хибний умовивід) — ненавмисна логічна помилка в міркуванні (в доведенні, в спорі тощо), яка є наслідком порушення законів і правил логіки. П. слід відрізняти від свідомого порушення правил логіки — *софізму*.

ПАРАМАГНЕТИ́ЗМ (від *пара*... і *магнетизм*) — властивість речовини, вміщеної в зовн. магнітне поле, намагнічуватися (набувати *магнітного моменту*) в напрямі цього поля. *Магнітна сприйнятливість* парамагн. речовин (парамагнетиків) $\chi > 0$ і за порядком величин, як правило, дорівнює $10^{-3} \div 10^{-6}$. Для багатьох парамагнетиків χ не залежить від величини напруженості поля, але дуже залежить від т-ри (див. *Кюрі закон*). У лужних металів залежність χ від т-ри слабка — т. з. парамагнетизм Паулі. П. зумовлений магн. моментами атомів (іонів, молекул) речовини, зв'язаними з рухом електронів у електронних оболонках атомів (орбітальний П.), з спіновим моментом самих електронів (спіновий П.) та з магн. моментами атомних ядер (ядерний П.). Намагнічування парамагн. речовин відбувається внаслідок орієнтації магн. моментів атомів (ядер) у напрямі зовн. магн. поля. Коли поля немає, ці моменти дезорієнтуються тепловим рухом, і в парамагнетиків спонтанна намагніченість відсутня. При т-рах вищих за *Кюрі точку* (або *Нееля точку*) *феромагнетики* й антиферомагнетики (див. *Антиферомагнетизм*) стають парамагнітними. Електронний П. властивий лужним і лужноземельним металам, перехідним і рідкоземельним металам та їхнім солям, деяким газам, зокрема кисню O_2.

Літ.: Дорфман Я. Г. Магнитные свойства и строение вещества. М., 1955; Вонсовский С. В. Магнетизм. М., 1971; Вонсовский С. В. Магнетизм микрочастиц. М., 1973; Абрагам А. Ядерный магнетизм. Пер. с англ. М., 1963. *В. В. Єременко.*

ПАРАМАГНІ́ТНИЙ РЕЗОНА́НС — резонансне поглинання енергії змінного електромагнітного поля парамагнітною речовиною (див. *Парамагнетизм*), вміщеною в постійне магнітне поле. Відкрив 1944 Є. К. *Завойський*. Розрізняють електронний парамагн. резонанс (ЕПР), зумовлений зміною орієнтації магн. моментів електронів, та ядерний парамагн. резонанс (ЯПР), зумовлений зміною орієнтації магнітних моментів атомних ядер. Див. також *Магнітний резонанс*.

ПАРАМАРІ́БО — столиця Сурінаму, розташована на березі р. Сурінам, за 20 км від її впадіння в Атлантичний ок. Гол. порт країни. З-цею сполучене з районами видобування бокситів і золота. 150 тис. ж. (1976). Виробн. кокосової олії, деревообр. пром-сть. Поблизу П.— алюм. з-д. Вивіз бокситів, деревини, с.-г. продуктів.

ПАРА́МЕТР (від грец. *παραμετρέω* — розмірюю, відмірюю) — величина, що є істотною характеристикою явища, процесу, матеріалу, тех. пристрою або споруди тощо. До П. належать, напр., *габарит, газопроникність, маса, момент інерції, електричний опір, напруга електрична, теплоємність, температура, тиск*. Розрізняють П.: зосереджені (напр., навантаження на балку, зосереджене на малій порівняно з її довжиною ділянці) та розподілені (напр., *індуктивність* довгих ліній електропередачі, розподілена по всій довжині їх); постійні і змінні (залежно від часу або системи *координат*). Див. також *Параметр* у математиці, *Параметри стану*.

ПАРА́МЕТР у математиці — величина, числові значення якої дають можливість виділити певний елемент з множини елементів того ж роду. Напр., у рівнянні *параболи* $y = ax^2 + bx + c$ величини a, b і c є П., певні значення яких ($a = a_1$, $b = b_1$, $c = c_1$) виділяють одну параболу з множини всіх парабол, заданих цим рівнянням. П. наз. також допоміжну змінну величину, яку запроваджують для параметричного представлення *функцій*. Так, у випадку залежності $x^2/4 + y^2/9 = 1$ маємо параметричне представлення $x = 2\cos t$, $y = 3\sin t$ $(0 \leqslant t \leqslant 2\pi)$ — параметричне рівняння *еліпса*.

ПАРА́МЕТРИ СТА́НУ, термодинамічні параметри — фізичні величини, які характеризують стан *термодинамічної системи*. Розрізняють екстенсивні П. с., які пропорційні масі, та інтенсивні П. с., що не залежать від неї. До екстенсивних П. с. належать: об'єм, *внутрішня енергія, ентропія, ентальпія* та ін.; до інтенсивних П. с.— тиск, т-ра, концентрація, магн. індукція і т. д. П. с. взаємопов'язані, тому рівноважний стан системи можна однозначно встановити, знайшовши значення обмеженої кількості П. с. (див. *Кінетика фізична, Фаз правило*).

ПАРАМЕТРИ́Т (від *пара*... і грец. *μήτρα* — матка) — запалення навколоматкової клітковини (параметрія). Збудниками П. здебільшого є гноєтворні мікроби (найчастіше стафілококи і стрептококи, кишкова паличка).

До П. можуть спричинитися невдало проведені *аборти*, патологічні роди, травматичні ушкодження жіночого статевого апарату, іноді — хронічні захворювання кишечника та сечового міхура тощо. Перебіг П. гострий або хронічний (гостра форма може переходити в хронічну). П. починається заг. нездужанням, кволістю, ознобом, підвищенням т-ри (38—39° С), болем внизу живота. Інфільтрат, що виникає в клітковині, досягає стінок малого таза. Через 1—2 тижні цей інфільтрат, як правило, розсмоктується. Лікування: гострої форми — постільний режим, холод на низ живота, антибіотики, протизапальні препарати; при хронічній формі — фізіотерапевтичні заходи, курортне лікування. При наявності гнояка — хірургічне.

ПАРАМЕТРИ́ЧНІ КОЛИВА́ННЯ — *коливання*, що виникають внаслідок періодичної зміни параметрів коливальної системи (маси, пружності, коеф. тертя, індуктивності, ємності, електр. опору тощо). Спостерігаються тоді, коли відношення частоти одного з власних коливань системи ω_0 до частоти зміни параметра $\omega_п$ стає близьким до $k/2$, де $k = 1, 2, 3 \ldots$. Частота П. к. ω пов'язана з частотою $\omega_п$ співвідношенням: $\omega = k(\omega_п/2)$. Найінтенсивніші коливання збуджуються на частоті $\omega = \omega_п/2$, тобто коли $\omega_0/\omega \approx 1/2$.

ПАРАМЕ́ЦІЯ — рід найпростіших організмів класу інфузорій. Те саме, що й *туфелька*.

ПАРАНА́ — ріка в Пд. Америці. Тече тер. Бразілії, по кордону Парагваю з Бразілією й Аргентіною і в межах Аргентіни. Завдовжки (разом з Ла-Платою) 4700 км, площа бас. 3100 тис. км². Утворюється на Бразільському плоскогір'ї злиттям річок Паранаіби й Ріу-Гранді. Впадає в зат. Ла-Плата Атлантичного ок., утворюючи разом з р. Уругваєм спільну дельту-естуарій. Гол. притоки: Парагвай, Ріо-Саладо (праві), Паранапанема, Ігуасу (ліві). У верхів'ї П. місцями порожиста, є водопади (Урубупунга, Сеті-Кедас). У серед. та нижній течії перетинає *Лаплатську низовину*, русло розширюється до 2 км і ділиться на численні рукави. Живлення дощове. Бувають два паводки на рік. Річна витрата води у гирлі від 15 000 м³/с до 30 000 м³/с. П. та її притоки мають великі запаси гідроенергії. У 1977 на П. завершено буд-во енерг. комплексу Урубупунга (найбільші ГЕС Пд. Америки). Ріка судноплавна до м. Посадаса, для мор. суден доступна на 640 км від гирла. На П.— міста Санта-Фе, Парана, Росаріо (Аргентіна).

ПАРАНА́ — місто на Сх. Аргентіни, адм. ц. провінції Ентре-Ріос. Порт на р. *Парані* (доступний для мор. суден); залізнична станція. 127,8 тис. ж. (1970, з передмістями). Підприємства цем., керамічної, шкіряно-взут., тютюнової та харч. пром-сті. Торг. центр с.-г. району. Ун-т. П. засн. 1730. У 1853—62 була столицею країни.

ПАРАНДЖА́ (від араб. фараджійя — верхній одяг) — старовинний одяг узбецьких і таджицьких жінок у вигляді халата з довгими несправжніми рукавами, скріпленими на спині. П. вкривала жінку з голови до ніг. Доповненням до П. є чачван — густа сітка з кінського волосу, що закривала обличчя. За нормами ісламу жінка мала обов'язково носити П. За Рад. влади П. вийшла з ужитку.

ПАРАНЕФРИ́Т (від *пара...* і грец. νεφρός — нирка)—запалення приниркової жирової клітковини. Спричинюється поширенням мікробів (найчастіше стафілококів, стрептококів, кишкової палички та ін.) по клітковині при захворюваннях нирок, товстої кишки або з течією крові з віддаленого вогнища *запалення*. Ознаки: підвищення т-ри до 38° С і більше, озноб, болі в поперековій ділянці тощо. Спостерігається *ригідність* поперекових м'язів, а потім утворюється *інфільтрат*. Лікування хірургічне (розтин гнояка), антибіотики.

ПАРАНО́ЙЯ (грец. παράνοια — божевілля, безумство) — стійкий психічний розлад, який характеризується наявністю тривкого систематизованого *марення* (ідеї величності, переслідування, ревнощів тощо) без *галюцинацій*. Причини виникнення П. остаточно не з'ясовані, перевагу має погляд, що це симптомокомплекс, який виникає в перебігу *шизофренії* і деяких ін. психічних хвороб. Працездатність, як і здатність до правильного мислення, зберігається у хворого в усіх питаннях, крім того, що стосується його марення. Хворобливі думки існують у свідомості хворого як правильні; в хибності таких думок його переконати неможливо. Лікування неефективне, дає лише деяке покращення стану.

ПАРАНУ́К Мурат Саліхович (5.V 1912, аул Пчегатлукай, тепер Теучежського р-ну Адиг. АО — 4.VII 1970, Майкоп) — адиг. рад. поет. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931. Перша адиг. поема «Ураза» (1931) має антиреліг. характер. Поема «Будь пильним» (1934) — про будівництво колг. життя. Автор збірок «Вірші» (1940), «Вірші і поеми» (1950), «Пісня щасливих» (1955), «Мирний ранок» (1966), «Думи» (1968) та ін., в яких створив образи сучасників. Багато віршів П. стали нар. піснями. Перекладач творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Некрасова, К. Хетагурова та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Земля моих отцов. Майкоп, 1956; Песня счастливых. Краснодар, 1967.

ПАРАПЕ́Т (франц. parapet, з італ. parapètto, від parare — захищати і pètto — груди) — невисока стінка, що огороджує ганок, міст, набережну, покрівлю будинку тощо. Часто П. править за постамент для декоративних ваз і для статуй. П. називають також *балюстраду*, перила.

ПАРАПРОКТИ́Т (від *пара...* і грец. πρωχτός — відхідниковий отвір) — гнійне запалення клітковини навколо прямої кишки. Виникає внаслідок проникнення інфекції (кишкова паличка, стафілокок, стрептокок) через ушкоджену слизову оболонку (тріщина відхідникового отвору при запорі, *геморої* тощо). Запалення іноді обмежується *абсцесом*, в ін. випадках поширюється і ускладнюється *сепсисом*. Ознаки: гострий біль в ділянці відхідникового отвору (посилюється при випорожненні), підвищення т-ри, порушення заг. стану, поява абсцесу, який може прорватися назовні з утворенням *фістули*; тоді перебіг П. набуває хронічного характеру. Лікування: антибіотики, протизапальні препарати; оперативне втручання, якщо утворюється абсцес.

ПАРАПСИХОЛО́ГІЯ (від *пара...* і *психологія*) — галузь психології, що досліджує маловивчені психічні процеси і властивості. Ін. назви — метапсихологія, психотроніка, біоінформація, біологічний радіозв'язок, біоінтроскопія, екстрасенсорика тощо.

До П. здебільшого відносять т. з. надзвичайні психічні явища, які важко пояснити з позицій уже відомих психологічних закономірностей. Це — телепатія — безпосереднє сприймання думок і почувань ін. людей на відстані; ретроскопія — нібито властива деяким людям здатність сприймати минулі події, свідком яких вони не були; проскопія — передбачення майбутніх подій; телекінез — здатність рухати предмети на відстані за допомогою одного лише вольового зусилля (психічної енергії). Здавна вживають поняття «ясновидіння» (здатність одержувати знання поза відомими джерелами пізнання). Окремо стоїть здатність лозошукання, або рудошукання (біофізичний ефект),— відчування підземних вод, покладів, пустот за допомогою індикатора — металевої дротини, лозини тощо. Відомі також парадіагностика й парамедицина — встановлення діагнозу й лікування без контакту з хворим (часом на значній віддалі). Осіб, які мають яскраво виявлені парапсихологічні здібності, називають екстрасенсами. Відкидаючи ідеалістичне тлумачення П., передова наука знаходить матеріалістичне пояснення деяким реальним явищам, що потрапляють у сферу парапсихології.

Літ.: Васильев Л. Л. Таинственные явления человеческой психики. М., 1964; Кажинский Б. Б. Биологическая радиосвязь. К., 1962; Зинченко В. П. [та ін.]. Парапсихология: фикция или реальность? «Вопросы философии», 1973, № 9; Хэнзел Ч. Парапсихология. Пер. с англ. М., 1970.

О. Т. Губко.

ПАРАСИМПАТИ́ЧНА НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА (від *пара...* і грец. συμπαθής — співчутливий) — відділ *вегетативної нервової системи* хребетних тварин і людини.

ПАРАСЮ́К Остап Степанович (н. 20.XII 1921, с. Білка, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл.) — український рад. фізик-теоретик і математик, акад. АН УРСР (з 1964). Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив (1947) Львів. ун-т. В 1949—66 працював в Ін-ті математики АН УРСР, з 1966 — в Ін-ті теор. фізики АН УРСР. У 1966—70 — член Президії АН УРСР — акад.-секретар відділення. Осн. праці присвячені матем. фізиці, зокрема застосуванню методів функціонального аналізу до *квантової теорії поля*. П. розвинув і обгрунтував теорію усунення нескінченностей в квантовій теорії поля. Запропонував нову методику вивчення *Фейнмана діаграм*, побудував нові локалізовані розв'язки для класичної моделі, яка враховує взаємодію спінорного і бозонного полів тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

О. С. Парасюк.

ПАРАТИРЕО́ЇДНИЙ ГОРМО́Н, паратиреоїдин (від *пара...* і грец. θυρεοειδής — щитовидний), паратгормон, паратиреокрин — *гормон*, що виробляється *station*.

сироватками імунними з антибіотиками; решту вакцинують. Проводять дезинфекцію та ін. вет.-сан. заходи за інструкцією.

Літ.: Громашевский Л. В. Общая эпидемиология. М., 1965; Эпизоотология. М., 1974; Горбань М. І. Епізоотологія з мікробіологією. К., 1978.

ПАРАТРО́ФНІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ (від *пара...* і грец. τροφή — їжа, живлення) — види мікроорганізмів паразитичного типу живлення. Існують облігатні (безумовні) і перехідні факультативні (умовні) форми П. м. Облігатні П. м.— виключно внутрішньоклітинні *паразити*, здебільшого специфічні до певного виду і штаму хазяїна. Мають найпростіші структурну організацію, ферментні системи та *обмін речовин*. Існування і розмноження облігатних П. м. повністю залежить від постачання їм енергії іншими організмами. До облігатних П. м. відносять *віруси* людини, тварин, рослин, мікроміцетів та *бактерій*, *рикетсії*, деякі види патогенних для вищих організмів мікоплазм, *спірохет*, а також бактерій, що паразитують на інших видах бактерій. Більшість бактерій, хвороботворних для людини, тварин і рослин, можна розглядати як різні перехідні факультативні форми паратрофних мікроорганізмів.

В. О. Кудрявцев.

ПАРАТУБЕРКУЛЬО́З (від *пара...* і *туберкульоз*), паратуберкульозний ентерит — хронічна інфекційна хвороба жуйних тварин, що характеризується ураженням кишечника. Збудник — мікроорганізм Mycobacterium paratuberculosis. Джерело інфекції — хворі тварини, які своїми виділеннями забруднюють корми, воду, предмети догляду та ін. Зараження відбувається як у стійловий, так і в пасовищний періоди. Перебіг хвороби хроніч. або прихований. У хворих тварин настають профузні проноси, набрякає підгруддя і низ живота, вони дуже виснажуються, знижують продуктивність і гинуть. Заходи боротьби. Специфіч. засобів лікування ще не розроблено. На г-во накладають обмеження. Явно хворих тварин і одержаний від них приплід ізолюють і здають на забій; умовно здорових досліджують на приховану форму П., молоко від них пастеризують, гній знезаражують; проводять ін. вет.-сан. заходи.

ПАРАФІ́ЗИ (від грец. παράφυσις — розростання) — безплідні одноклітинні або багатоклітинні нитковидні утвори, що містяться між спорангіями у деяких бурих водоростей, між сумками у сумчастих грибів та лишайників і між статевими органами у листостеблових мохів. П. захищають спороторні та *статеві органи рослин* від мех. пошкоджень, висихання тощо.

ПАРАФІ́ЇВКА — селище міського типу Ічнянського р-ну Чернігівської обл. УРСР, за 1 км від залізнич. ст. Качанівка. 3,5 тис. ж. (1981). У П.— цукр. (засн. 1846) і цегельний з-ди, 2 радгоспи. 2 серед. школи, лікарня. Будинок культури, клуб, б-ка. Засн. у 17 ст. Тут відбулося *Парафіївське повстання 1918*. С-ще міськ. типу — з 1960.

ПАРАФІ́ЇВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ селян с. Парафіївки Борзнянського пов. Черніг. губ. (тепер смт Ічнянського р-ну Черніг. обл.) проти австро-нім. окупантів та гетьманців. Спалахнуло на поч. серпня 1918. Повстанці розгромили ряд ворожих загонів, ліквідували в кількох селах гетьманську адміністрацію, на деякий час оволоділи повітовим центром. Переважаючі сили ворога придушили повстання. В кін. листопада боротьба відновилася з новою силою. Повстанці встановили зв'язок з наступаючими рад. військами. Частина повстанців увійшла до складу *Першої Української радянської дивізії*.

ПАРАФІ́Н (від лат. parum — мало, трохи і affinis — споріднений)— суміш твердих високомолекулярних *насичених вуглеводнів*. Біла або жовтувата воскоподібна речовина; густ. (при т-рі 15° С) від 881—905 кг/м³ (неочищений) до 907—915 кг/м³ (очищений); $t_{пл}$ 42—54° С (залежно від ступеня очищення). Чистий П.— безбарвний продукт, без запаху і смаку, жирний на дотик, нерозчинний у воді і спирті, добре розчиняється в багатьох органічних розчинниках і мінер. маслах. Одержують гол. чин. з *нафти*, а також синтетично — відновленням оксиду вуглецю воднем. Пром-сть випускає П.: технічний високоочищений, очищений, медичний та ін. Застосовують П. в паперовій, текстильній, лакофарбовій та ін. пром-сті, в електротехніці, медицині, як електроізоляційний матеріал, для виготовлення свічок, для одержання вищих *жирних кислот*, *спиртів*, *миючих засобів*, *поверхнево-активних речовин* тощо.

ПАРАФІ́НИ — те саме, що й *насичені вуглеводні*.

ПАРАФІНОТЕРАПІ́Я (від *парафін* і грец. θεραπεία — лікування) — застосування парафіну з лікувальною метою. Використовують очищений і повністю збезводнений медичний парафін. Розтоплений парафін (нагрітий до т-ри 60—65°) за допомогою пензля накладають на суху чисту шкіру методом нашарування; застосовують також місцеві парафінові ванни, парафіно-масляні пов'язки. Нагрітий парафін довго тримає тепло; сприяє глибокому прогріванню тканин, поліпшенню їх кровообігу і живлення, посиленню обміну речовин, розсмоктуванню хронічних вогнищ запалення тощо. Показання: підгострі й хронічні захворювання суглобів, м'язів, *периферичної нервової системи* тощо.

ПАРА́ФІЯ (лат. parochia, paroecia — церковна громада або єпархія, з грец. παροεσία) — нижча церковно-адм. організація на чолі з церк. радою, що об'єднує віруючих, яких обслуговують церковнослужителі одного храму. Межі П. визначаються за територіальною ознакою.

ПАРАФІЯ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — початкові школи при церковних парафіях у дореволюц. Росії. Відомі з 11 ст. Назву дістали за Статутом 1804. З 1884 наз. церковнопарафіяльними. Належали духовному відомству. Існували такі типи П. ш.: *школи грамоти*, однокласні (2—3 роки навчання) і двокласні (4—5 років). У П. ш. навчали елементарної грамоти дітей селян та ін. «нижчих» верств населення. На поч. 20 ст. церк.-параф. школи становили бл. 46,5% усіх поч. шкіл. Так, 1900 у губерніях, де ще не було земств (Київській, Волинській, Подільській, Бессарабській), вони становили бл. 80% усіх поч. шкіл. У 1917 церк. школи реорганізовано в загальноосвітні світські.

Б. Н. Мітюров.

ПАРАФРА́З, парафраза (грец. παράφρασις — переказ) — 1) У літературі — переказ своїми словами літ. твору або скорочений виклад великих худож. творів (напр., для дітей); переклад прозаїчного твору на віршований. 2) У музиці — поширена в 19 ст. назва інструм. віртуозної фантазії, переважно для фортепіано, на теми популярних пісень, оперних арій тощо (парафраз Ф. Ліста на теми опери «Ріголетто» Дж. Верді, В. Барабашова на тему укр. пісні «Думи мої»).

ПАРАФУВА́ННЯ ДО́ГОВО́РУ (від франц. paraphe — розчерк, скорочений підпис) — попереднє підписання *договору міжнародного* (або окремих його статей) ініціалами уповноважених осіб, що брали участь у виробленні його. П. д. може мати місце в тих випадках, коли договір повністю погоджено між його учасниками, але він потребує ще схвалення з боку відповідних урядів, чи коли підписання остаточно оформленого тексту відкладається з якихось ін. причин. П. д. не замінює підписання його і не є обов'язковим етапом укладення міжнар. угоди.

ПАРАЦЕ́ЛЬС [Paracelsus; псевд., справж. ім'я і прізвище — Філіпп Ауреол Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм; 10 (за ін. даними, 14).XI 1493, Айнзідельн, Швейцарія — 24.IX 1541, Зальцбург, Австрія] — нім. природознавець і лікар. В 1515 закінчив ун-т у Феррарі. З 1526 був професором ун-ту в Базелі. Багато мандрував по Європі. Діяльність П. спрямовувалася проти схоластики у медицині і догматизації вчення К. *Галена*, яким П. протиставляв спостереження і досвід. Процеси, що відбуваються в організмі, П. вважав хімічними. Був одним з засновників *ятрохімії*. П. запровадив у мед. практику препарати заліза, свинцю, міді, миш'яку, ртуті, мінеральні води, рослинні ліки у вигляді тинктур, екстрактів і еліксирів. Розробив вчення про дозування ліків, підкреслював тісний зв'язок між хірургією і терапією. Проте погляди П. певною мірою залишалися під впливом релігійних і містичних уявлень середньовіччя.

ПАРА́ШКА — гірська вершина в Сх. Бескидах, у межах *Карпат Українських*, на тер. Львів. обл. УРСР. Вис. 1268 м. Складена з пісковиків та сланців, що перетворюються (див. *Фліш*). На схилах — буково-ялинові ліси. Об'єкт туризму.

ПАРАШУ́Т (франц. parachute, від італ. parare — відвертати, запобігати і франц. chute — падіння) — пристрій, яким, використовуючи

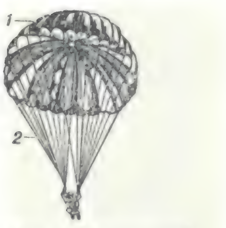

Мал. 1. Спортивний **парашут:** *1* — купол; *2* — стропи.

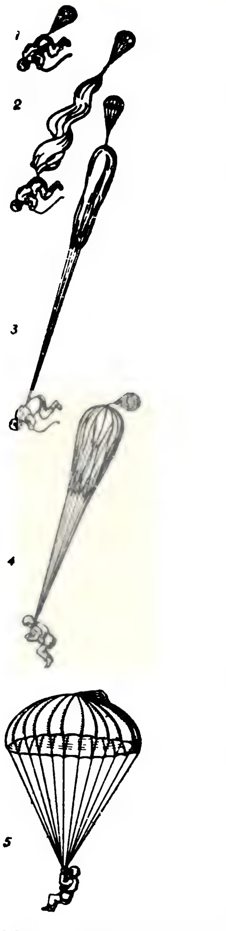

Мал. 2. Схема дії рятувального **парашута:** *1* — викидання спеціальним пристроєм витяжного парашута; *2* — витягування витяжним парашутом купола зі стропами; *3—4* — поступове наповнення купола повітрям; *5* — купол, повністю наповнений повітрям.

опір навколишньої атмосфери, зменшують швидкість падіння тіла: спускного космічного апарата, людини, вантажу тощо. Ідею безпечного спуску на П. теоретично обгрунтував (1495) *Леонардо да Вінчі.* Вперше на П. (у вигляді величезної парасолі) спустився (1797) з повітр. кулі франц. повітроплавець Ж. Гарнерен. В Росії П. такого типу використовували з початку 19 ст. Перший у світі авіац. ранцевий П. створив і випробував (1911) Г. Є. *Котельников.* В СРСР перший вимушений стрибок з П. зробив 27.IV 1927 М. М. *Громов,* перші навчально-тренувальні та рятувальні П. були виготовлені 1930. Осн. частинами П. є купол зі стропами та підвісна (для апарата, людини, вантажу тощо) система, що являє собою сукупність ременів, лямок та замків (карабінів). Розкривається він автоматично (спец. пристроєм чи витяжною вірьовкою, прикріпленою до літального апарата) або вручну. Швидкість спуску на парашуті при приземленні становить звичайно 4—5 м/с. Розрізняють П.: спортивні (мал. 1), що використовуються на спорт. змаганнях (див. *Парашутний спорт*); рятувальні (мал. 2), які застосовують при аваріях літальних апаратів; посадочні (для безпечного приземлення апаратів, людей, вантажів) і гальмівні, що ними забезпечують спуск із заданою швидкістю, напр., наукової апаратури. Їх поділяють також за формою купола (напр., круглою або прямокутною), його площею (0,1—1000 м² і більше) та особливостями конструкції (напр., з щілинами та клапанами, що полегшують керування парашутом). Крім того, є П., купол яких під час спуску набуває форми *крила* літального апарата. На П. такого типу можна рухатись проти вітру та досягати горизонтальної швидкості 10—11 м/с (при швидкості спуску 2—3 м/с). Користуючись П., зменшують також пробіг літаків, швидкість перегонових автомобілів, мор. суден тощо. Див. також *Парашут шахтний.*

ПАРАШУ́Т ША́ХТНИЙ — запобіжний пристрій, що автоматично затримує (вловлює) і плавно зупиняє шахтну *кліть* при обриві або зменшенні натягу підйомного каната. Вперше запобіжні пристрої такого призначення почали застосовувати в 30-х рр. 19 ст. на шахтах Німеччини, Англії та ін. країн. В П. ш. сучасного типу (мал.) приводна пружина в разі аварії розтискується, приводить у дію клини клинової муфти вловлювача, які й затискують гальмівний канат, зупиняючи кліть. Є П. ш. й інших конструкцій. П. ш. застосовують у підйомних установках, які розміщують у вертикальних або похилих шахтних стовбурах.

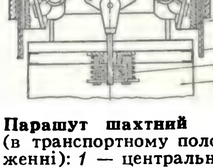

Парашут шахтний (в транспортному положенні): *1* — центральна підвіска, з'єднана з підйомним канатом; *2* — вловлювач; *3* — клинова муфта вловлювача; *4* — гальмівний канат; *5* — приводна пружина; *6* — кліть.

ПАРАШУ́ТНИЙ СПОРТ — вид авіаційного спорту; включає стрибки з *парашутом* з *літальних апаратів.* До програми змагань з П. с. входять різні вправи: одиночні й групові стрибки, стрибки на точність приземлення, затяжні стрибки (з затриманням розкриття парашута), групові акробатичні стрибки, парашутне багатоборство тощо. Виник П. с. у кін. 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст., в СРСР — 1930. З 1932 почали реєструвати всесоюзні й світові рекорди з П. с. В 1933 керівництво П. с. доручено *Тсоавіахіму* (тепер — ДТСААФ СРСР), який в 1934 встановив звання «Майстер парашутного спорту СРСР». В 1948 створено всесоюзну секцію з П. с., яка 1962 перетворена на парашутний комітет, а 1966 — Федерацію П. с. СРСР. З 1949 проводяться чемпіонати СРСР з П. с. В 1935 Центр. аероклуб СРСР увійшов у Міжнар. авіаційну Федерацію (ФАІ), створену 1905. В 1950 при ФАІ створено парашутну комісію. У 1951 відбувся перший чемпіонат світу з П. с. (рад. спортсмени беруть участь з 1954). Серед абсолютних чемпіонів світу укр. спортсмени-парашутисти І. Федчишин (1954), П. Островський (1958), Є. Ткаченко (1968), Г. Сурабко (1976), В. Закорецька (1978).

В. О. Ющенко.

ПАРАЩИТОВИ́ДНІ ЗА́ЛОЗИ, прищитовидні залози — органи *внутрішньої секреції* у хребетних тварин і людини. Розміщені на задній поверхні *щитовидної залози* або всередині її речовини. П. з. утворені залозистими епітеліальними оксифільними клітинами, зовні вкриті сполучнотканинною капсулою. У більшості ссавців є 2 пари П. з., які починають функціонувати в зародковому періоді. У людини — 3—4 П. з., кожна масою 10—12 мг, розмірами 4—8 × × 3—4 мм. П. з. виділяють *паратиреоїдний гормон,* відсутність якого призводить до підвищення збудливості нервової і м'язової систем, виникнення тяжких тетанічних судорог, які можуть спричинити зупинку дихання. При посиленні функції П. з. настає руйнування скелету.

ПАРАЩУ́К Михайло Іванович (16.XI 1878, с. Варваринці, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.— 24.XII 1963, Софія) — укр. скульптор. Початкову художню освіту здобув у Краків. школі красних мистецтв. Пізніше працював під керівництвом А. *Попеля* у Львові. В 1910 закінчив академію Жюльєна в Парижі, деякий час удосконалював свою майстерність у О. *Родена.* В 1911—13 жив у Києві. З 1924 оселився в Софії (Болгарія). П.— автор численних портретів діячів укр. культури, зокрема В. Стефаника, С. Людкевича (обидва — 1906, Львів. музей укр. мистецтва), Т. Шевченка (1912), І. Франка й М. Лисенка (обидва — 1913), болг. революціонерів Х. Ботева (1922), Д. Благоєва (1922), Г. Димитрова (1927); жанрових композицій — «Танок» та «Скрипачка» з циклу «Поневолені» (обидві — 1905—07), пам'ятників — А. Міцкевичу у Львові (1905—06, в співавт. з А. Попелем), М. Драгоманову в Софії (1932), монументальних декор. скульптур, якими прикрашено ун-т і Військ. академію в Софії тощо.

Літ.: Німенко А. Доля митця. «Україна», 1961, № 15; Атанасов П. Скульптор Михайло Паращук. «Жовтень», 1969, № 11.

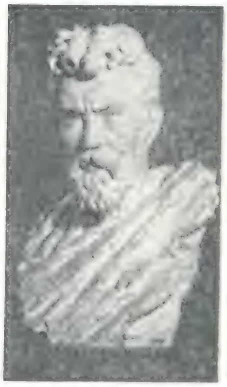

М. І. Паращук. Портрет В. С. Стефаника. Гіпс. 1906. Львівський музей українського мистецтва.

ПА́РВЕ Ральф Людвігович (н. 25. VI 1919, м. Раквере) — ест. рад. письменник, засл. письменник Ест. РСР (з 1959). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1936. Перші збірки — «З душі бійця» (1945), «Про час суворий, прекрасний і дорогий» (1946) — пройняті почуттям рад. патріотизму. Збірки «Відчинені ворота» (1958), «Лірична стенограма» (1964), «Стріли вітру» (1969), «Біль щастя» (1979) — про творчу працю радянських людей, боротьбу за мир. Автор сатиричних п'єс («В день семи сплячих», 1964, та ін.), документальної драми «Морок означає ніч» (1971), творів для дітей, дорожніх нарисів, публіцистичних і літературознавчих праць («Мандри дум», 1963; «Прихильність», 1972). Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Пісня про дружбу. «Дніпро», 1954, № 5; Рос. перекл.— Дальние дороги. Таллин, 1956; Стихи. М., 1968; Близость. Таллин, 1980. *С. Г. Ісаков.*

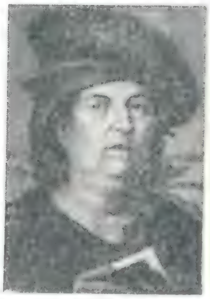

Парацельс.

ПА́РДУБІЦЕ — місто в Чехословаччині, в Сх.-Чеській обл. Розташоване на р. Лабі (Ельбі). Залізнична станція. 79,9 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування (електротех., виробн. с.-г. машин, устаткування для харч. пром-сті). Хім., нафтопереробна й харч. пром-сть. Вища хім.-технологічна школа. П.— місто-заповідник. З кін. 19 ст. в П. проводять міжнар. змагання з кінного спорту. Місто засн. в 13 ст.

ПАРЕ́ (Paré) Амбруаз [1517 (за ін. джерелами — 1509, 1510), Бур-Ерсан, поблизу м. Лаваль — 20.XII 1590, Париж] — франц. хірург. Практичну підготовку пройшов у Парижі. З 1563 П.— «перший хірург короля», зав. хірургіч. відділенням лікарні Отель дьйо. Впровадив лікування ран мазевими пов'язками (1537) замість заливання їх киплячим розчином смолистих речовин (т. з. бальзамом), для запобігання кровотечам застосував *лігатуру* (1557) замість припікання та перекручування кровоносних судин. Запропонував методику ампутацій і оперативного лікування гриж, описав (1552) перелом шийки стегна та його лікування. Праці з питань ортопедії (*протезування*), хірургії, акушерства тощо.

ПАРЕ́З (грец. πάρεσις — ослаблення) — неповний *параліч,* характеризується ослабленням рухової функції. Зумовлюється ушкодженням рухових апаратів центрального і периферичного відділів *нервової системи.* П. спричинюється різними ураженнями: запальними захворюваннями, крововиливами, пухлинами, травмами головного і спинного мозку тощо. Розрізняють в'ялий П. (зниження тонусу м'язів і рефлексів) та спастичний П. (протилежний стан). Лікування: спрямовується на усунення осн. захворювання, фізіотерапевтичні заходи.

ПАРЕЙАЗА́ВРИ (Pareiasauria) — підряд викопних рослиноїдних плазунів підкласу *котилозаврів.* Відомі переважно з пермських (почасти з тріасових) відкладів Європи та Африки. Мали приземкувате тіло завдовжки 1—4 м, масивні кінцівки; на черепі містилися численні кісткові вирости. Для деяких П. був характерний спинний панцир з кісткових пластин. Декілька скелетів парейазаврів, розкопаних в пермських відкладах Пн. Двіни, зберігаються в Палеонтологічному музеї АН СРСР у Москві.

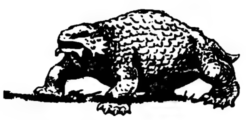
Парейазавр.

ПАРЕНТЕРА́ЛЬНЕ ХАРЧУВА́ННЯ (від *пара...* і грец. ἔντερον — кишка) — спосіб введення в організм лікарських і поживних речовин, обминаючи шлунково-кишковий тракт, з метою штучного харчування (напр., упорскування під шкіру або внутрішньовенне введення препаратів поживних речовин: розчину глюкози, гідролізатів білків, вітамінів, мікроелементів тощо).

ПАРЕНХІ́МА (грец. *παρέγχυμα*, букв.— наповнене; тут — тканина) — 1) Основна тканина рослин, що складається з клітин різної форми. Оболонки клітин П. лишаються здебільшого тонкими целюлозними, іноді потовщуються й просочуються *лігніном*, суберином тощо. П. може бути щільною з маленькими *міжклітинниками* або зовсім без них і пухкою з великими міжклітинниками. П. становить основну масу органів рослин і виконує різні функції: асиміляційну, видільну, запасальну, опорну; бере участь у *газообміні* тощо. 2) Сполучна тканина тварин, що переважно заповнює проміжки між органами у безхребетних. Іноді П. називають головну функціональну тканину печінки, селезінки, легень, залоз і поперечносмугастих м'язів.

ПАРЕНХІМЕ́ЛИ ТЕО́РІЯ — запропонована І. І. *Мечниковим* теорія виникнення багатоклітинних тварин від паренхімели (пізніше І. І. Мечников назвав її фагоцителою); докладніше див. *Фагоцители теорія.*

ПАРЕНХІ́МУЛА — одна з вільноплаваючих личинкових стадій розвитку нижчих багатоклітинних тварин — деяких губок і багатьох кишковопорожнинних. П. овальної форми, складається з зовн. шару клітин з *війками* та суцільної внутр. маси клітин — *паренхіми.* Під час дальшого розвитку П. або перетворюється на дорослу особину (губки), або переходить у стадію *планули* (кишковопорожнинні).

Париж.
Вид частини міста.

ПАРЕ́ТО (Pareto) Вільфредо (15.VII 1848, Париж — 20.VIII 1923, Селіньї, біля Женеви) — італ. бурж. соціолог і економіст. Представник *математичної школи* в бурж. політ. економії. В 1893—1906 — проф. політекономії Лозанського ун-ту. Виступаючи проти наукового моністичного розуміння *причинності* в суспільних явищах, головним завданням соціології вважав виявлення функціональної залежності між суспільно рівнозначними явищами. П. вороже ставився до марксизму, наук. соціалізму, революц. боротьби трудящих. За П., зміст історії полягає в постійній боротьбі за владу політ., екон. та ідеологічної *еліт*. Ідею П. про те, що вищим принципом політ. життя є утримання влади незалежно від методів її досягнення, використав *фашизм*.

А. К. Бичко.

ПАРИ́Ж — столиця Франції, гол. екон., політ. і культурний центр країни, одне з найбільших міст світу. В адм. відношенні П. виділено в окремий департамент (поділяється на 20 районів, або округів). Розташований на р. Сені, при впадінні в неї Марни і Уази. Найбільший у країні вузол внутр. та міжнар. з-ць, автошляхів, водних (гол. річковий порт — Женвільє) і повітр. (аеропорти міжнар. значення — Орлі, Ле-Бурже і «Шарль де Голль») сполучень. Разом з передмістями (Булонь-Бійанкур, Сен-Дені, Монтрей, Версаль, Аржантей, Нантер, Коломб та ін.) утворює Великий П. (Паризьку агломерацію з нас. понад 9 млн. чол., 1980). Великий П. з навколишньою субурбанізованою територією (8 департаментів) утворює плановий екон. район Іль-де-Франс. Найдавніші поселення людини на тер. П. належать до шельської культури палеоліту. В письмових джерелах П. вперше згадується 53 до н. е. як поселення галльського племені паризіїв — Лютеція (в записках Ю. Цезаря про галльську війну). В 3—4 ст. н. е. за Лютецією закріпилася назва «місто паризіїв» (звідки згодом пішла назва Париж). З 497 П.— під владою франків, з 508 — резиденція франкських королів; за *Каролінгів* — центр графства. За *Капетінгів* став (з 987) столицею франц. королівства.

В 12—13 ст. починає зростати значення П. як політ., ремісничого та торг. центру. На цей же час припадає заснування ун-ту, становлення П. як найвидатнішого осередку культури (див. *Сорбонна*). Під час *Столітньої війни 1337—1453* місто захопили англійці (1420—36). В період *релігійних воєн* в П. 1572 була влаштована масова різня *гугенотів* (див. *Варфоломіївська ніч*). У 1648—53 — відбувався рух *Фронди*. В 17—18 ст. П. стає центром світової науки, л-ри та мистецтва, суспільної думки (див. *Енциклопедисти*). Трудові маси П. відігравали вирішальну роль у *Великій французькій революції* кінця 18 ст. В 1804—14 П.— столиця Франц. імперії *Наполеона I.* З 1815 в П. увійшли війська антифранц. коаліції (зокрема, російські). П. був головним центром *Липневої революції 1830* і *Революції 1848 у Франції.* В 1851—71 П.— столиця *Другої імперії.* У 1843—45 в місті жив і вів революц. діяльність К. Маркс, в серпні 1844 в П. відбулася його перша зустріч з Ф. Енгельсом. У 1865 засн. паризьку секцію *Інтернаціоналу 1-го.* З П. пов'язана видатна подія в історії пролет. руху — *Паризька комуна 1871.* У 1889 в П. було скликано 1-й конгрес *Інтернаціоналу 2-го.* В 1890 в П. відбулася перша в країні першотравнева демонстрація. В 1895, 1902, 1904, 1908—12 тут жив і працював В. І. Ленін. У грудні 1908 (січні 1909) проходила робота 5-ї конференції РСДРП, під П. 1911 діяла *партійна школа в Лонжюмо.* До 1917 П.— один з центрів революц. і демократич. еміграції, зокрема російської. В місті жили, працювали і перебували видатні представники науки, культури народів світу, в тому числі і українського.

Париж. Палац Правосуддя. 14—18 ст. Архітектори П. Демезон та Ж. Д. Антуан.

В кінці 1917 в П. почався рух франц. трудящих на захист Рад. Росії, що поширився по всій Франції. В П. проходила *Паризька мирна конференція 1919—20.* У 1933—35 відбувся ряд *антифашистських конгресів.* У лютому 1934 робітники П. дали відсіч спробам реакції вчинити фашист. переворот, відіграли вирішальну роль у створенні *Народного фронту* 1935. Під час другої світової війни 14.VI 1940 франц. уряд здав столицю без бою нім.-фашист. військам. Під час гітлерівської окупації в П. діяли підпільні орг-ції *Руху Опору,* в яких брали участь і рад. громадяни (див. *Центральний комітет радянських полонених*), представники прогресивної еміграції, в т. ч. й української (див. *Український народний фронт*; в П. видавалася його газ. «Батьківщина»). В результаті *Паризького повстання 1944* місто було визволено від нім.-фашист. загарбників. В П. проходила *Паризька мирна конференція* 1946, були підписані *Паризькі мирні договори 1947.* У 1949 в П. (одночасно й у Празі) проходив 1-й Всесвітній конгрес прихильників миру. В 50—60-х рр. в П. відбувся ряд масових виступів і демонстрацій трудящих: на захист республіки (травень 1957), проти спроб *ОАС* здійснити фашист. переворот (лютий 1962), страйки 1965—67, *Загальний страйк 1968,* що переріс в найбільшу соціально-політ. кризу в післявоєнній Франції. В 60—70-х рр. в П. відбувалися неодноразові переговори між СРСР і Францією на найвищому рівні, були укладені важливі *радянсько-французькі до-*

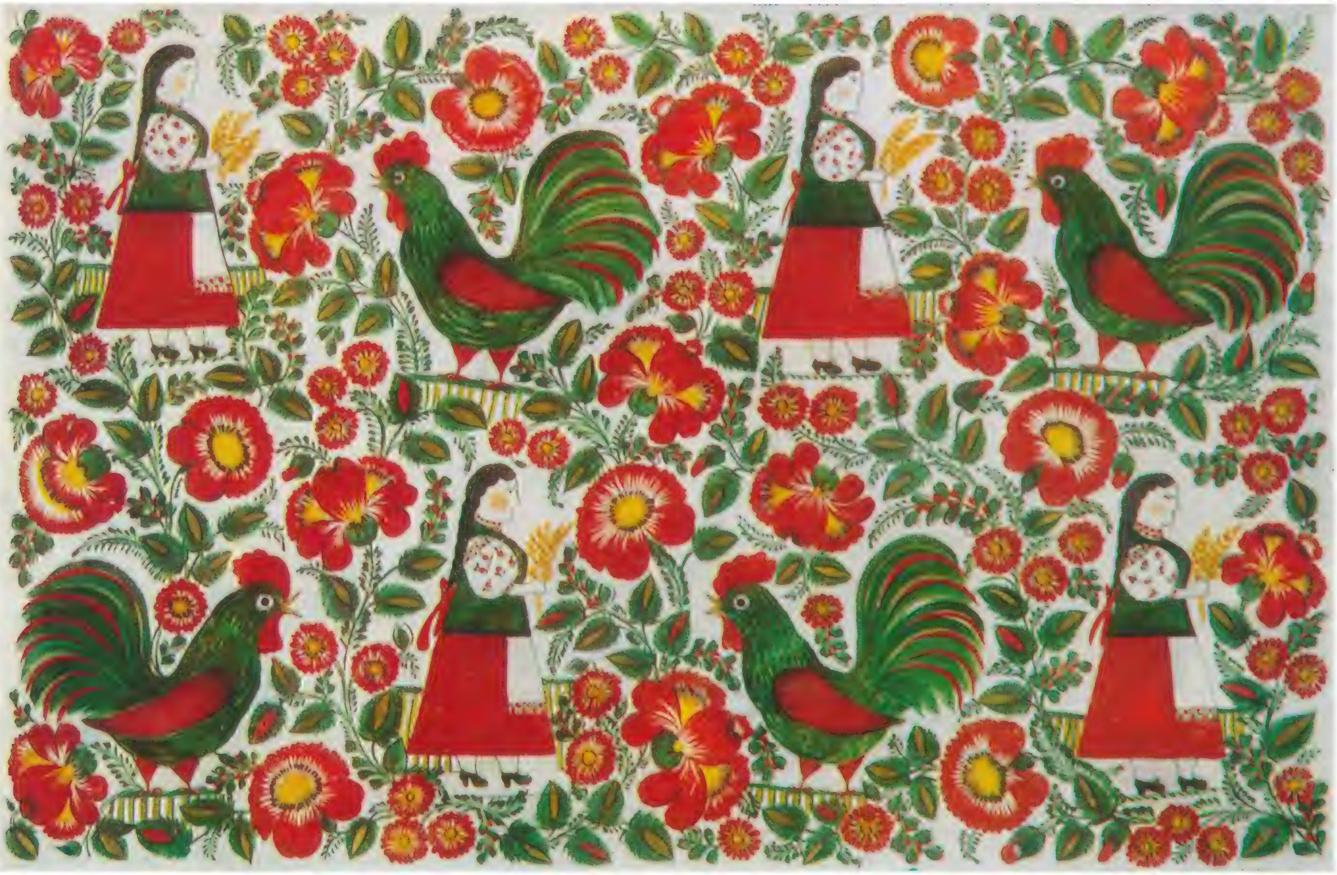

До ст. **Павленко В. І.**
Дівчата і півні. Темпера. 1965.
Ваза. Фарфор, розпис. 1966.

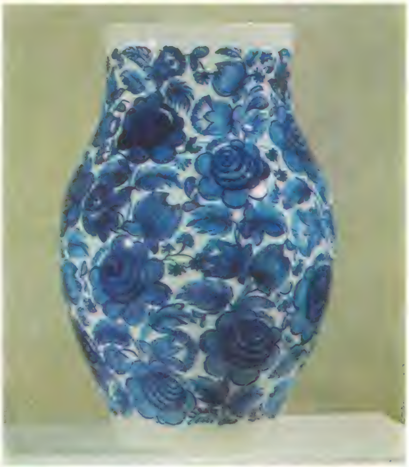

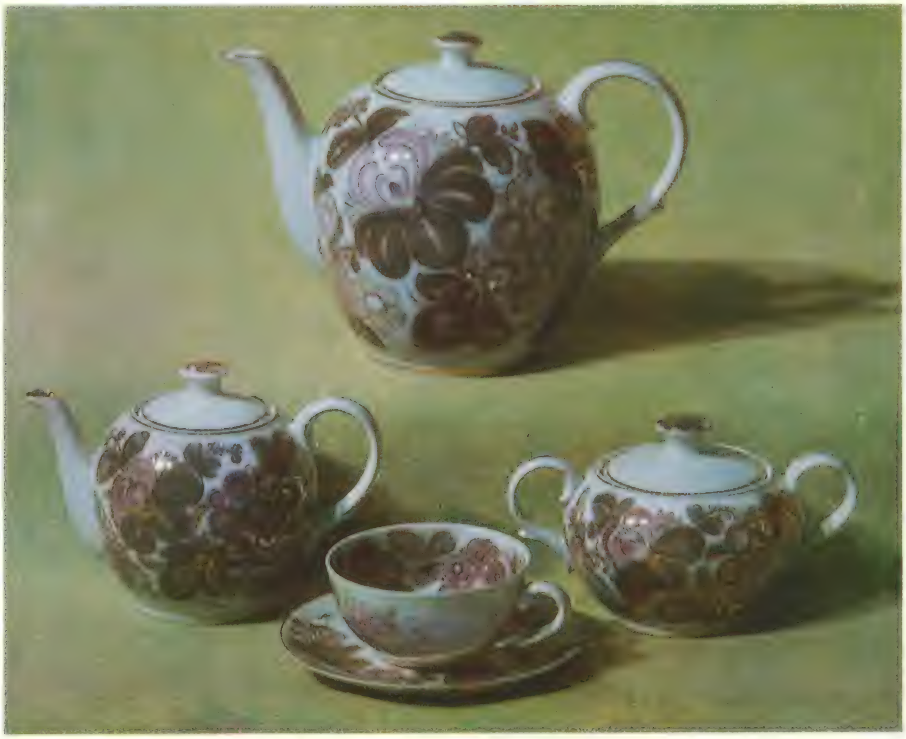

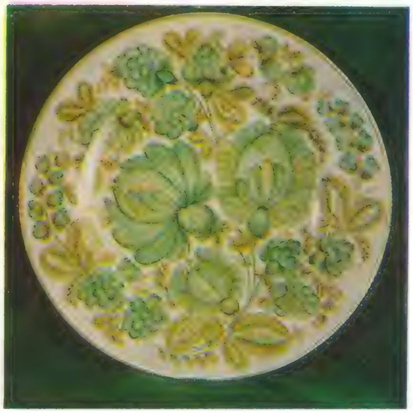

До ст. **Павлечко-Черниченко Г. І.**
Чайний сервіз. Фарфор, розпис. 1972.
Блюдо. Фарфор, розпис. 1975.

1

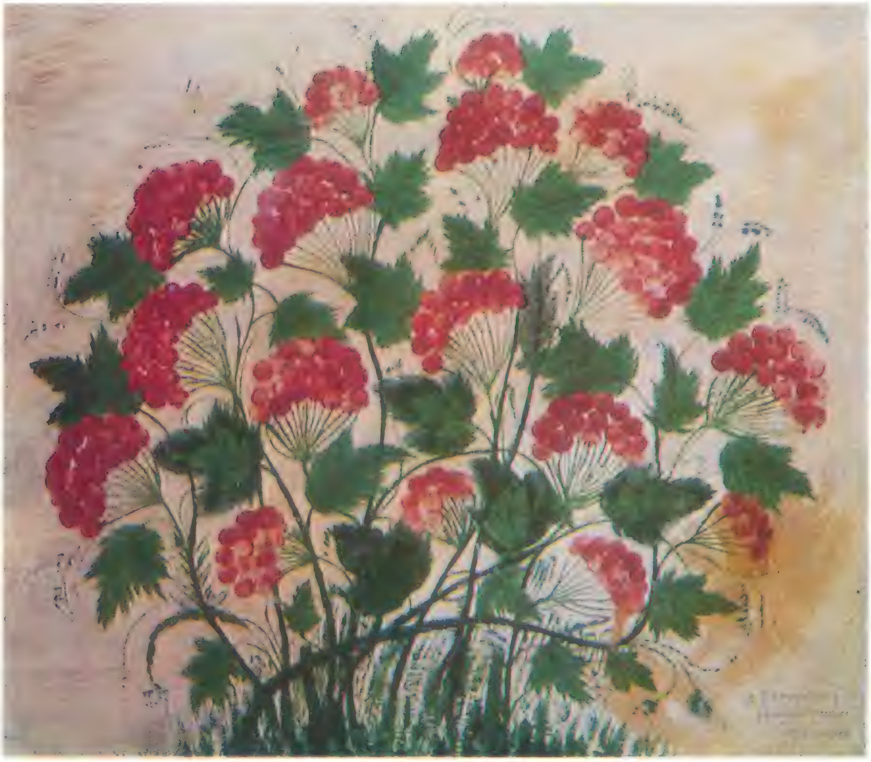

2

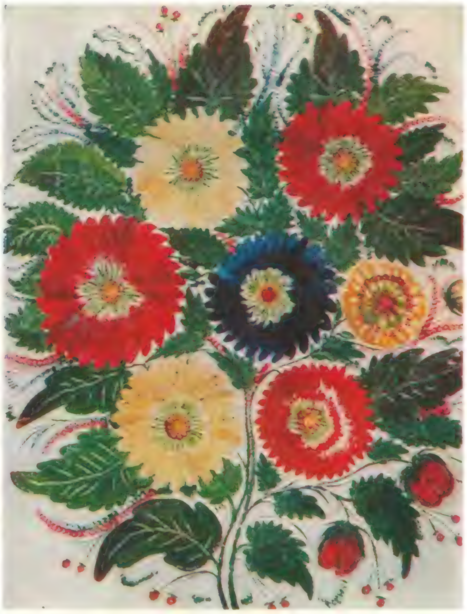

До ст. **Пата Т. Я.**

1. Кущ калини. Дикт, олія. 1926.

2. Жоржини. Папір, акварель. 1937.

3. Павичі серед квітів. Папір, анілінові фарби. 1949.

3

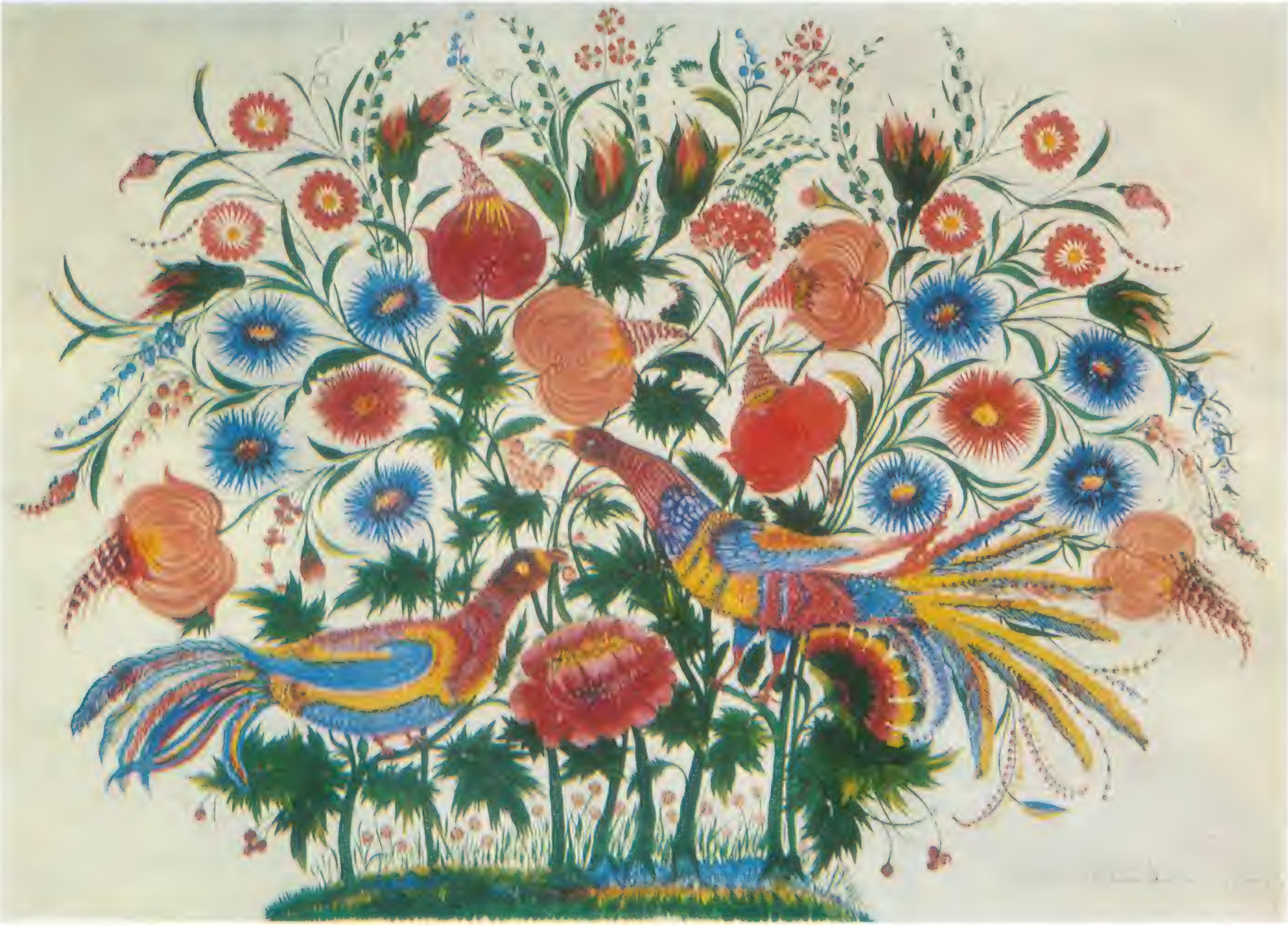

кументи. П.— одна з гол. арен дипломатич. і громад. життя, місцеперебування багатьох міжнар. орг-цій: *ЮНЕСКО,* Міжнар. торг. палати (МТП), Міжнар. асоціації екон. наук та ін., місце проведення численних міжнар. нарад, конгресів, конференцій.

Великий П.— найбільший у країні пром. центр (понад 1 млн. зайнятих). Провідні галузі — металообробка і машинобудування — представлені автомобіле- (заводи «Рено», «Сітроен»), авіа- та верстатобудуванням, електротех. та електронною пром-стю, точною механікою й оптикою. Розвинуті також хім. (гумова, фарм., виготовлення фотоматеріалів і пластмасових виробів) та швейна галузі. Значне місце у продукції пром-сті належить різноманітним виробам тонкої ручної роботи, коштовним ювелірним речам, сувенірам для туристів, предметам туалету, прикрасам і галантерейним товарам. Підприємства воєн., паперової, буд. матеріалів, поліграф., меблевої та харч. пром-сті. Поряд з численними великими підприємствами існує дрібне ремісниче виробн., зосереджене гол. чин. у центр. частині міста. У П.— найбільші банки країни та правління багатьох великих монополій, страхові компанії, торг. фірми, біржа. Щорічно проводяться великі торг. ярмарки. В місті численні навч., наукові та культурні заклади, зокрема *Паризький університет, Колеж де Франс* (засн. 1530), Нац. політех. ін-т, Вища практична школа, Вища нормальна школа, Вища нац. школа тех. освіти, Католицький ін-т П., понад 40 т. з. незалежних ін-тів, 2 консерваторії (драм. мистецтва і музики), Нац. вища школа красних мистецтв та ін. вузи. *Інститут Франції,* академії архітектури, хірургії, лат. світу, с. г., вет. та ін. Нац. центр наук. досліджень та ін. н.-д. заклади. Найбільші б-ки: Нац., Ін-ту Франції, ун-ту, Сент-Женев'єв, Арсеналу. У місті — 60 музеїв, серед них — *Лувр, Версаль,* Карнавале (історія П.), сучасного мистецтва, *Музей імпресіонізму,* Гіме (мистецтво країн Сходу), Людини, природничої історії, армії; меморіальні — Родена, Бальзака, Гюго та ін.

У П.— квартира-музей В. І. Леніна. Численні театри, провідні — «*Гранд-Опера*», «*Комеді Франсез*», «Театр де л'ест парізьєн», «Жімназ»; у передмістях популярні «Театр де Ла Коммюн» (Обервільє), «Театр Жерара Філіпа» (Сен-Дені) та ін. Відомі концертні зали «Олімпія», «Плейель», «Пале дю спор», «Бобіно». П.— відомий центр міжнар. туризму.

П.— одне з найкрасивіших міст світу. Архіт. обличчя П. складалося протягом кількох століть. Місто має радіально-кільцеве планування: радіальні магістралі перетинаються широкими кільцями бульварів, прокладених на місці кол. фортечних стін. Від галлорим. періоду збереглися руїни амфітеатру (1 ст.) й *терм* (2—3 ст.). Місто розвивалося навколо історично сформованих трьох центрів — на о. Сіте (з 3 ст.), де зосереджувалась держ. та реліг. влада, на лівому березі Сени (в 12—13 ст. склався університетський центр) і на правому її березі (торг. і ремісничі р-ни). Серед архіт. пам'яток у романському й готичному стилях: *Паризької богоматері собор* (1163—1257; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура,* т. 1, с. 224—225), церкви Сен-Жермен-де-Пре (11—17 ст.), Сен-Мартен-де-Шан (12—13 ст.), Сен-П'єр-де-Монмартр (збереглися частини 12 ст.), Венсенський замок-фортеця (11—70-і рр. 14 ст., перебудова 19 ст.), башти Іоанна Безстрашного (кін. 14 ст.), Сен-Жак (поч. 16 ст.). Серед цивільних споруд 14—15 ст. отелі Клюні (розпочато 1485), де Санс (розпочато 1474), Палац Правосуддя (14—18 ст.; палац Конс'єржері— 14 ст., Годинникова башта — 1370). В 16—17 ст. формуються гол. класицистичні ансамблі (площі: Вогезів, 1606—12, арх. Н. де Шатійон; Вандомська, 1685—1701; Перемог, 1685—86, дві останні — арх. Ж. *Ардуен-Мансар*), палаци Лувр, Тюїльрі (розпочато 1563, арх. Ф. *Делорм*), Люксембург (1615—20, арх. С. де Брос), Пале-Руайаль (1629—36, арх. Ж. *Лемерсьє*), громад. будівлі (Сорбонна, розпочато 1629, арх. Ж. Лемерсьє; Колеж чотирьох націй; тепер Ін-т Франції; розпочато 1661, арх. Л. *Лево*), особняк-отель Карнавале (розпочато 1544, арх. П. *Леско,* скульптор Ж. *Гужон;* 1660—61, арх. Ф. *Мансар*), монастирі й церкви (Валь-де-Грас, 1645—1710, арх. Ф. Мансар, Ж. Лемерсьє, Г. Ледюк; Сен-Рош, з 1653, арх. Ж. Лемерсьє; з 1705, арх. Ж. Ардуен-Мансар), собор Будинку інвалідів (1680—1706, арх. Ж. Ардуен-Мансар). В цей час прокладають бульвари (Великі, 70-і рр. 17 ст.), споруджують мости (Пон-Неф, 1578—1604, арх. Ж. Б. Дюсерсо; «Фонтан невинних», 1547—49, скульптор Ж. Гужон) і брами (Сен-Дені, 1672, арх. Ф. Блондель). У 18—19 ст. продовжуються великі містобудівні роботи: створюються площі Людовика XV (тепер Згоди, 1755—63, арх. Ж. А. *Габрієль*), Карусель з Тріумфальною аркою (1806,

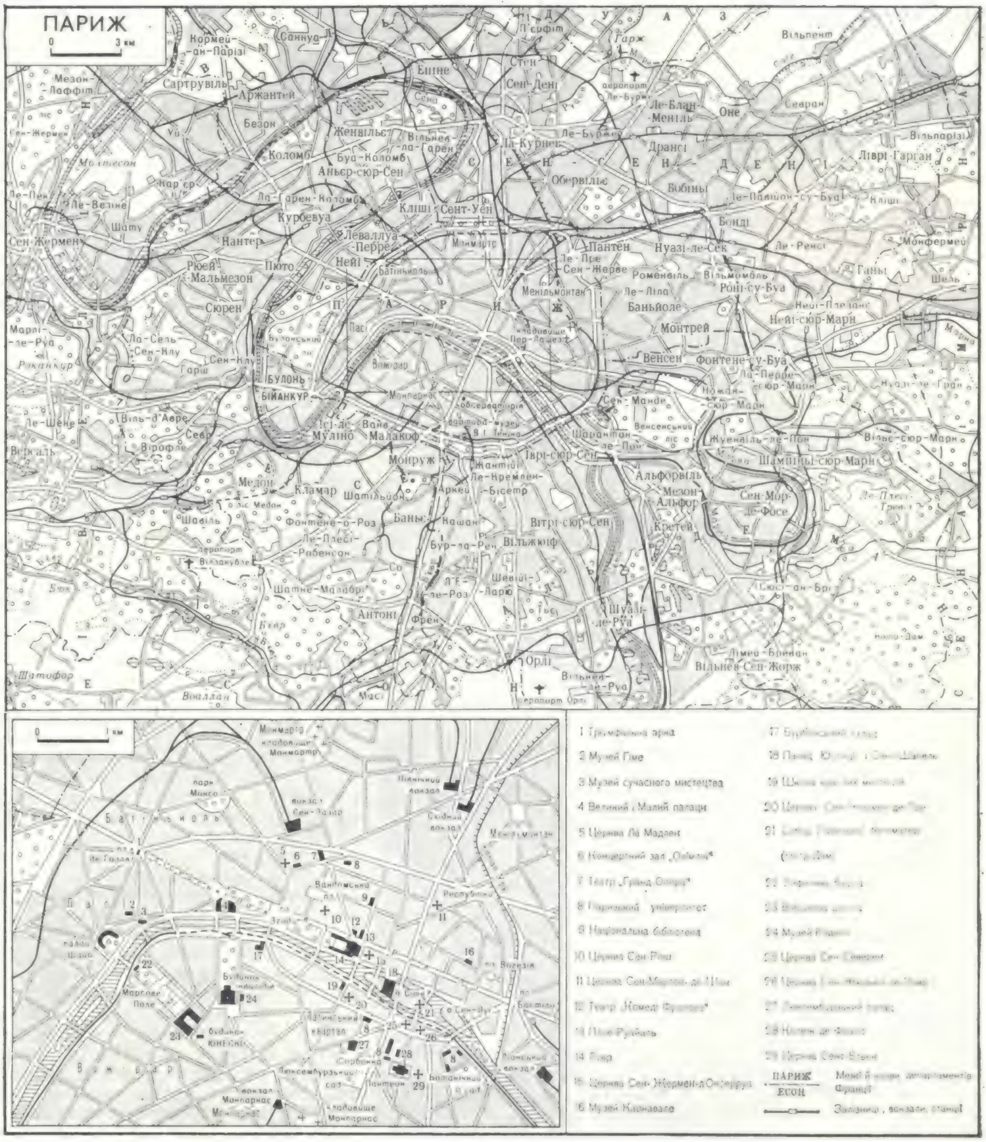
ПАРИЖ
0 3 км
0 1 км
1 Тріумфальна арка
2 Музей Гіме
3 Музей сучасного мистецтва
4 Великий і Малий палаци
5 Церква Ла Мадлен
6 Концертний зал „Олімпія"
7 Театр „Гранд Опера"
8 Паризький університет
9 Національна бібліотека
10 Церква Сен-Рош
11 Церква Сен-Мартен-де-Шан
12 Театр „Комеді Франсез"
13 Пале-Руайаль
14 Лувр
15 Церква Сен-Жермен-л'Оксеррув
16 Музей Карнавале
17 Бурбонський палац
18 Палац Юстиції і Сент-Шапель
24 Музей Родена
25 Церква Сен-Северен
27 Люксембурзький палац
28 Колеж де Франс
29 Церква Сент-Етьєн
ПАРИЖ
ЕСОН
Межі й назви департаментів Франції
Залізниці, вокзали, станції

Париж. Каплиця Сент-Шапель. 1243—48. Архітектор П'єр Монтрейя.

арх. Ш. *Персьє* та П. Фонтен), розбиваються сквери й лісопарки (Булонський, 1852 — 58, і Венсенський, 1859—60). У 18 — 1-й пол. 19 ст. споруджують культові й громадські будівлі в стилі класицизму (*Пантеон*, 1758—90, арх. Ж. Ж. Суфло; іл. див. на окремому аркуші до статей *Архітектура*, т. 1, с. 224—225, і *Класицизм*, т. 5, с. 96—97; б-ка Сент-Женев'єв, 1843—50, арх. А. Лабруст; церква Ла Мадлен, почато 1806, арх. П. Віньйон). 1883—96 проведено значні містобудівні роботи під керівництвом префекта Ж. Е. Османа. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. зведено будівлі в дусі еклектики (театр «Гранд-Опера», 1861—75, арх. Ж. Л. Ш. *Гарньє*) і в стилі модерну (театр Єлісейських Полів, 1911—13, арх. О. і Г. Перре), сформовано площу *Марсове поле* з *Ейфелевою баштою*. 1900 збудовано один з найперших *метрополітенів*. Після 2-ї світової війни, особливо в 50-і рр., створено житл. масиви в приміських смугах, поновлюються центр. райони. Серед сучас. споруд — будинок «ЮНЕСКО» (1953—57, арх. М. Л. Брейєр, Б. *Зерфюсс*, інж. П. Л. *Нерві*, іл. див. на окремому аркуші до ст. Архітектура, т. 1, с. 224—225), будинки Радіо (1959—63, арх. А. Бернар) і ЦК Франц. компартії (1966—71, арх. О. *Німейєр*), Нац. центр мистецтва і культури ім. Ж. Помпіду (1977, арх. Р Піано і Р. Роджерс). Пам'ятники П.— Вандомська колона (1806—10, арх. Ж. Б. Лепер, Ж. Гондуен), рельєф «Марсельєза» на Тріумфальній арці (1833—36, скульптор Ф. Рюд), Стіна комунарів на кладовищі Пер-Лашез (1909, скульптор П. Моро-Вотьє), могила Невідомого солдата під тріумфальною аркою на пл. Зірки (Тепер де Голля, 1921), Меморіал Загиблим у фашист. концтаборах (на о. Сіте; 1961, арх. А. Пенгюссон) та ін. Численні пам'ятники держ., громадським, військ. діячам Франції, представникам франц. літератури і мистецтва. 1978 в П. встановлено пам'ятник Т. Г. Шевченку (скульптор М. Лисенко, арх. А. Ігнащенко).

Літ.: Бирюков В. П. Париж. М., 1968; Моруа А. Париж. Пер. с франц. М., 1970; Париж. Пер. с франц. М., 1976; Аркин Д. Париж. Архитектурные ансамбли города. М., 1937.

А. В. Кудрицький (історія), *О. Є. Слука* (загальні відомості, господарство).

Париж. Вулиця Єлісейські Поля.

ПАРИЗЬКА ЗУСТРІЧ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ ЄВРОПИ 1980 за мир і роззброєння. Відбулася 28—29.IV за участю делегацій 22 партій Австрії, Бельгії, Болгарії, Греції, Данії, Західного Берліна, Ірландії, Кіпру, Люксембургу, Мальти, НДР, Норвегії, Польщі, Португалії, СРСР, Туреччини, Угорщини, ФРН, Фінляндії, Франції, Чехословаччини і Швейцарії (делегації КП Бельгії та Швейцарської партії праці брали участь як спостерігачі). Скликана за ініціативою Французької КП та ПОРП у зв'язку з загостренням міжнар. обстановки, спробами імперіалістичних кіл прискорити *гонку озброєнь*, перешкодити *розрядці міжнародної напруженості*. В ході Зустрічі відбувся обмін думками з приводу міжнар. ситуації, який виявив прагнення всіх партій-учасниць добиватися перелому в розвитку міжнар. обстановки з метою захисту миру, продовження і поглиблення розрядки, доповнення політ. розрядки воєнною. Було підкреслено необхідність боротьби проти агресивної політики імперіалізму, насамперед американського, який несе відповідальність за продовження й розширення гонки озброєнь, що посилює воєнну небезпеку. На Зустрічі прийнято «Заклик комуністів до народів європейських країн за мир і роззброєння», в якому зазначено, що кампанія воєнного психозу, розгорнута імперіалістичними колами капіталістичних д-в і спрямована на відновлення *«холодної війни»*, перешкоджає справі миру, розрядці, взаємному довір'ю і міжнар. співробітництву, наголошено на необхідності об'єднання всіх миролюбних сил у боротьбі проти гонки озброєнь, за скликання загальноєвроп. конференції з питань воєнної розрядки і роззброєння В Документі підкреслено, що комуністи всіх країн Європи в інтересах миру і безпеки народів готові до будь-яких переговорів, до будь-яких спільних дій з усіма миролюбними демократичними силами.

Літ.: Встреча коммунистических и рабочих партий Европы за мир и разоружение. М., 1980. *П. Ф. Гринюк.*

ПАРИЗЬКА КОМУНА 1871 — перша в світі пролетарська революція, перша форма *диктатури пролетаріату*. Революц. робітн. уряд П. к., що проіснував у Парижі 72 дні (18.III—28.V), вперше в історії виступив як самостійна політ. сила, яка відіграла провідну роль у поваленні старого, експлуататорського ладу, у встановленні нової влади та проведенні її осн. заходів. П. к. була закономірним результатом екон. і політ. розвитку Франції з часу *Великої французької революції*, наслідком революц. боротьби франц. і міжнар. пролетаріату, безпосередньою відповіддю на антинац. політику пануючих класів Франції (див. *Франко-прусська війна 1870—71*). В лютому — березні 1871 в Парижі та ряді ін. міст Франції склалася революц. ситуація. Франц. уряд, очолюваний А. *Тьєром*, вирішивши роззброїти трудящих Парижа і ліквідувати їхні революц. орг-ції, 18.III направив урядові війська в робітн. райони Парижа. У відповідь на це *Національна гвардія*, робітники, дрібні ремісники і торговці, передова частина інтелігенції підняли повстання. Побоюючись нар. розправи, франц. уряд, велика буржуазія і регулярні війська втекли в передмістя столиці — Версаль, де зосередили осн. контрреволюц. сили (див. *Версальці*). Надвечір 18.III всі осн. стратегічні пункти Парижа були в руках Нац. гвардії. На міській ратуші і будинках столиці замайоріли червоні прапори. Владу буржуазії було повалено. Перша в світі пролет. революція перемогла. Революц. комуни було проголошено в ряді провінційних міст (Ліоні, Марселі, Тулузі та ін.). Тимчасовим революц. урядом Парижа став Центр. К-т Нац. гвардії (утворений ще 15.III). 26.III було проведено вибори до П. к. (міська Рада Парижа). 28.III Центр. К-т Нац. гвардії передав свої повноваження П. к. Всього до складу Комуни було обрано 86 чол., серед них були відомі діячі франц. та міжнар. робітн. руху — Л. О. *Бланкі*, Л. Е. *Варлен*, Е. В. *Дюваль*, О. *Сєррайє* та ін., видатні діячі науки, л-ри та мистецтва — Г. *Флуранс*, Г. *Курбе*, Л. *Делеклюз*, Е. *Потьє* (автор *«Інтернаціоналу»*) та ін. Бл. 40 членів П. к. входило до секцій *Інтернаціоналу 1-го*. За своїм політ. складом П. к. являла собою блок пролет. і дрібнобурж. революціонерів і поділялась на 2 угруповання — «більшість» (бланкісти і неоякобін-

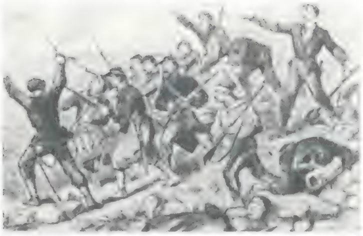

Комунари в бою.

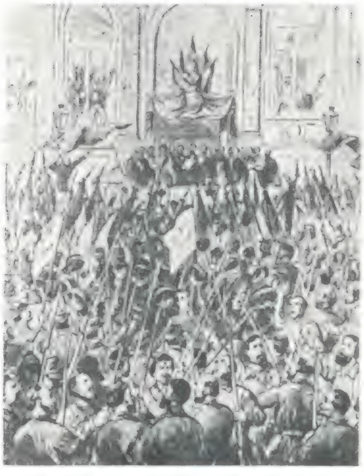

Проголошення Комуни 28 березня 1871.

ції) і «меншість» (в основному ліві прудоністи і бакуністи). По суті справи, як відзначав К. Маркс, П. к. була урядом робітн. класу (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 336). П. к. вперше в історії людства зламала стару держ. машину і замінила її державою нового типу. П. к. була одночасно законодавчим і виконавчим органом. Усі закони приймалися на засіданнях Комуни, а виконувалися 9 її галузевими комісіями (військова; продовольча; фінансів; юстиції; громад. безпеки; праці, пром-сті і обміну; громад. служб; зовн. зносин; освіти), на чолі яких стояли делегати Комуни з правами міністрів. Делегати утворювали 10-у Виконавчу комісію Комуни для заг. керівництва (з 1.V — К-т громад. порятунку), яка спрямовувала й координувала діяльність усіх комісій. Держ. відомства було реорганізовано, керівних чиновників замінено робітниками. Було проголошено принцип виборності і звітності перед своїми виборцями всіх службових осіб згори й донизу. П. к. знищила постійну армію і поліцію — гол. сили класового гноблення і поклала охорону громад. порядку на Нац. гвардію. Старий суд було замінено нар. судом. Церкву, що являла собою ідейну опору реакційних сил, відокремлено від д-ви, а школу — від церкви. З'явилися політ. клуби і громад. орг-ції, виникла нова нар. преса, що завоювала широке визнання: «Робітник майбутнього», «Народний трибун», «Вільний Париж», «Пролетар», «Революція», «Крик народу» (видавалася Ж. *Валлесом*), популярна газ. П. к.— «*Пер Дюшен*» — всього бл. 40 революц. газет підтримували Комуну та її політику. Незважаючи на короткочасність свого існування і ту запеклу боротьбу, яку П. к. доводилося вести проти внутр. і зовн. контрреволюції, в інтересах робітн. класу було проведено ряд найважливіших соціально-екон. заходів: передано робітникам усі пром. підприємства капіталістів, які втекли з Парижа, встановлено робітн. контроль над усіма ін. пром. підприємствами, а також залізницями, підвищено заробітну плату низькооплачуваним робітникам, скасовано штрафи і відрахування з заробітної плати робітників, конфісковано і передано робітникам палаци і будинки буржуазії, що втекла, створено дитячі ясла, садки й школи для дітей трудящих. Значна частина проведених П. к. соціальних заходів була «містком», що веде від капіталізму до соціалізму. П. к., як д-ва нового типу, з перших днів свого існування стала на шлях миролюбної зовн. політики, одним з проявів чого був декрет про ліквідацію в Парижі Вандомської колони — символу війни і насильства над ін. народами (площу, на якій стояла колона, було перейменовано на Інтернаціональну). Нац.-патріотичний характер Комуни, проведені нею соціально-екон. заходи залучили на її бік різнорідні верстви населення. У своїй діяльності П. к. спиралась на широку підтримку паризької бідноти, на професійні, жіночі, молодіжні та ін. орг-ції робітн. класу, на підтримку паризьких секцій 1-го Інтернаціоналу. Велику допомогу П. к. в її діяльності подавали К. Маркс, Ф. Енгельс, Генеральна Рада 1-го Інтернаціоналу. Солідарність з П. к. виявив міжнар. пролетаріат, що розцінював її як своє власне завоювання, як революцію не тільки національну, а й світову, інтернаціональну. В діяльності П. к. і в боротьбі на її захист брали участь демократично настроєні представники багатьох народів світу, в т. ч. 20-річна рос. революціонерка Є. Л. *Дмитрієва*, через яку здійснювалося листування К. Маркса з керівними діячами П. к., письменниця Г. В. *Корвін-Круковська*, Я. *Домбровський* (головнокомандуючий усіма збройними силами П. к.), Г. Т. *Пустовойтова* та багато інших.

П. к. діяла в умовах постійної боротьби проти буржуазної держави, допомогу якій надали прусські інтервенти. Нерішучість у здійсненні націоналізації Французького банку, в ліквідації контрреволюц. сил усередині Парижа, а також у боротьбі за революц. завоювання в ін. містах Франції, де комуни проіснували бл. 10 днів і були розгромлені реакц. силами, тактика пасивної оборони і невдало організований наступ на Версаль прискорили падіння П. к. На поч. квітня між комунарами і версальцями розгорнулися воєнні дії. Незважаючи на всі труднощі, комунари чинили стійкий опір версальцям. Але з кінця квітня версальці мали явну перевагу над силами П. к. 21.V війська версальців (бл. 100 тис.) вдерлися в Париж. Придушення Комуни супроводилося розгулом контрреволюц. терору. Останні дні існування П. к. ввійшли в історію як «кривавий травневий тиждень». Комунари втратили в ті дні кілька десятків тис. чоловік. Одним з останніх опорних пунктів комунарів стало кладовище *Пер-Лашез*. 28.V в Парижі впала остання барикада. Силами франц. і міжнар. реакції П. к. було жорстоко придушено. Основними причинами поразки П. к. як диктатури пролетаріату були недостатній розвиток франц. економіки, а в зв'язку з цим порівняна нечисленність і політ. незрілість франц. пролетаріату, а головне — відсутність марксистської пролет. партії і союзу робітн. класу з селянством. Незважаючи на поразку, 72 дні П. к. просунули історію далеко вперед, спричинили великий революціонізуючий вплив на всі країни Європи. К. Маркс відзначав, що «Париж робітників з його Комуною завжди шануватимуть як славного провісника нового суспільства» (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 356). В. І. Ленін розглядав Комуну як прообраз Рад. влади, як новий і найвищий тип д-ви (див. Повне зібр. творів, т. 36, с. 91). П. к. вітали робітники, передова частина інтелігенції Росії.

Істор. заслуга П. к. полягає в тому, що вона на власному досвіді довела пролетаріатові всього світу не тільки необхідність зруйнування старої держ. машини і заміни її д-вою нового типу, а й показала, чим і як її треба замінити, утворивши нові революц. органи політ. влади. П. к. вперше в істо-

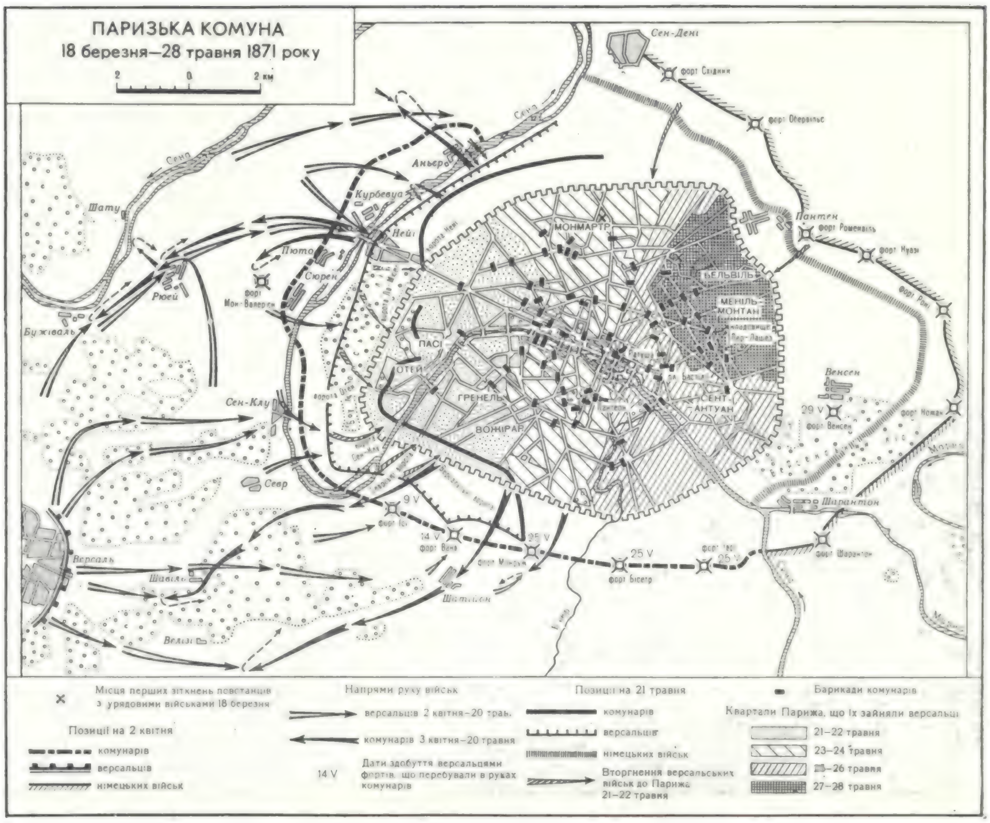
ПАРИЗЬКА КОМУНА
18 березня–28 травня 1871 року
2
0
2 км
Сена
Шату
Аньєр
Курбевуа
Нейї
Пюто
Рюей
Сюрен
форт Мон-Валер'єн
Бужіваль
Сен-Клу
Севр
Версаль
Шавіль
Шатійон
Велізі
Сен-Дені
форт Сходний
форт Обервільє
Пантен
форт Ромenвіль
форт Нуазі
форт Роні
форт Ножан
Венсен
форт Венсен
29 V
Шарантон
форт Шарантон
форт Іссі
9 V
14 V
форт Ванв
форт Монруж
25 V
форт Бісетр
форт Іврі
МОНМАРТР
БЕЛЬВІЛЬ
МЕНІЛЬ-МОНТАН
кладовище Пер-Лашез
Ратуша
Пантеон
ПАСІ
ОТЕЙ
ГРЕНЕЛЬ
ВОЖІРАР
СЕНТ-АНТУАН
Марна
Місця перших зіткнень повстанців з урядовими військами 18 березня
Позиції на 2 квітня
комунарів
версальців
німецьких військ
Напрями руху військ
версальців 2 квітня–20 трав.
комунарів 3 квітня–20 травня
14 V
Дати здобуття версальцями фортів, що перебували в руках комунарів
Позиції на 21 травня
комунарів
версальців
німецьких військ
Вторгнення версальських військ до Парижа 21–22 травня
Барикади комунарів
Квартали Парижа, що їх зайняли версальці
21–22 травня
23–24 травня
25–26 травня
27–28 травня

рії довела, що робітн. клас визрів для ролі гегемона сусп. прогресу. В період П. к. пролетаріат уперше в історії виступив як гол. рушійна сила революції. П. к. стала підсумком усіх попередніх класових битв франц. і міжнар. пролетаріату. Комуна поклала початок новому, вищому етапові в історії міжнар. робітн. руху. Всесвітньоістор. значення Комуни полягає і в тому, що вона стала невичерпним джерелом для теор. узагальнень з найважливіших питань пролет. революції і диктатури пролетаріату. Досвід П. к., глибоко проаналізований у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, відіграв важливу роль у дальшому розвитку марксистської теорії, в розвитку революц. руху в усіх країнах світу. «Справа Комуни — це справа соціальної революції, справа повного політичного і економічного визволення трудящих, це справа всесвітнього пролетаріату. І в цьому розумінні вона безсмертна» (див. Ленін В. І., Повне зібр. творів, т. 20, с. 209).

Літ.: Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О Парижской Коммуне. М., 1971; Керженцев П. М. История Парижской Коммуны 1871. М., 1959; Дюкло Ж. На штурм неба. Пер. с франц. М., 1962; Джеджула К. О. Паризька Комуна та її історичне значення. К., 1962; Боєв Ю. О. Паризька Комуна і сучасність. К., 1971; Фролкін М. М. Паризька Комуна і Україна. К., 1971; Бачинський А. Д. Паризька Комуна і революційний рух на півдні України. «Український історичний журнал», 1961, № 2; Гуржій І. О. Паризька Комуна та її відгомін у Росії і на Україні. «Вісник АН УРСР», 1971, № 3; Арсеньев Э. Подвиг парижских коммунаров и современность. «Коммунист», 1981, № 4; Парижская коммуна 1871 года. М., 1981. *К. О. Джеджула.*

ПАРИ́ЗЬКА МИ́РНА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1919—20 — міжнародна конференція, скликана державами-переможницями в 1-й світовій війні для вироблення і підписання мирних договорів з переможеними державами. Відбувалася з перервами з 18.I 1919 до 21.I 1920 в Парижі. В її роботі взяли участь Великобританія, Франція, США, Італія, Японія, Бельгія, Бразілія, брит. домініони (Австралія, Канада, Південно-Афр. Союз, Нова Зеландія), Індія, Греція, Гватемала, Гаїті, Хіджаз, Гондурас, Китай, Куба, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Польща, Португалія, Румунія, Сербо-Хорвато-Словенська д-ва, Сіам, Чехословаччина, а також д-ви, що розірвали дипломатичні відносини з нім. блоком — Еквадор, Перу, Болівія та Уругвай. Рад. Росію на П. м. к. не було запрошено. Німеччину та її кол. союзників було допущено на П. м. к. лише тоді, коли були вироблені проекти мирних договорів з ними. Регламент П. м. к. забезпечував панівну роль Великобританії, Франції та США, гол. представники яких — Д. *Ллойд Джордж,* Ж. *Клемансо* і В. *Вільсон* в ході секретних переговорів вирішували осн. питання конференції. В результаті роботи П. м. к. були підготовлені: *Версальський мирний договір 1919* з Німеччиною (підписаний 28.VI), *Сен-Жерменський мирний договір 1919* з Австрією (10.IX), *Нейїський мирний договір 1919* з Болгарією (27.XI), *Тріанонський мирний договір 1920* з Угорщиною (4.VI) і *Севрський мирний договір 1920* з Туреччиною (10.VIII). На П. м. к. було прийнято рішення про створення *Ліги націй* і схвалено її статут, який увійшов складовою частиною до мирних договорів. Підготовлені П. м. к. мирні договори 1919—20 разом з угодами, прийнятими на *Вашінгтонській конференції 1921—22,* заклали основи імперіалістичної *версальсько-вашінгтонської системи,* спрямованої не лише проти переможених д-в, а й проти Рад. Росії, світового революц. і визвольного руху. Гол. учасники П. м. к. обговорили плани придушення Рад. влади в Росії і здійснили ряд заходів, спрямованих на підтримку білогвардійців і створення навколо Рад. д-ви «санітарного кордону» з ворожих д-в. Всупереч нац. інтересам укр. народу П. м. к. перешкодила возз'єднанню всіх укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві, санкціонувавши загарбання Сх. Галичини і Зх. Волині бурж.-поміщицькою Польщею, анексію Закарпатської України бурж. Чехословаччиною, Пн. Буковини — боярською Румунією. Перекроївши карту світу, П. м. к. призвела до гострих міжнародних суперечностей, що згодом стало однією з причин 2-ї світової війни. *О. В. Долинський.*

ПАРИ́ЗЬКА МИ́РНА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1946 — міжнародна конференція, скликана для розгляду проектів мирних договорів між державами антигітлерівської коаліції — переможницями у 2-й світовій війні 1939—45 і колишніми союзниками фашист. Німеччини в Європі — Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Відбулася 29.VII—15.X 1946 в Парижі. В роботі П. м. к. взяли участь СРСР, США, Великобританія, Франція, Китай, Австралія, Бельгія, Білорус. РСР, Бразілія, Греція, Ефіопія, Індія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Південно-Афр. Союз, Польща, Укр. РСР, Чехословаччина, Югославія. На П. м. к. були запрошені з правом брати участь у дискусії представники Австрії, Албанії, Єгипту, Іраку, Ірану, Куби і Мексіки. Конференція заслухала також думку делегацій Болгарії, Італії, Румунії, Угорщини і Фінляндії. Рад. делегація на П. м. к. відстоювала нац. незалежність усіх народів і рішуче відкинула спроби зх. д-в (передусім США і Великобританії) закріпити за собою право втручання у внутр. справи кол. союзників Німеччини, зокрема Болгарії, Румунії та Угорщини, де переміг нар.-демократичний лад. Завдяки твердій позиції рад. делегації П. м. к. схвалила переважну більшість положень, раніше узгоджених Радою міністрів закорд. справ. Але зх. д-ви, зірвавши раніш узгоджений порядок прийняття рекомендацій $^2/_3$ голосів, простою більшістю голосів провели на П. м. к. деякі вигідні їм рекомендації (про т. з. інтернаціоналізацію Дунаю та ін.). Неузгоджені статті проектів мирних договорів (про репарації з Італії, італо-югосл. і греко-болг. кордони та ін.) було врегульовано на Нью-Йоркській сесії Ради міністрів закорд. справ 4.XI—12.XII 1946. Див. *Паризькі мирні договори 1947.* *О. В. Долинський.*

ПАРИ́ЗЬКА УГО́ДА 1973 про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі — підписана 27.I міністрами закорд. справ ДРВ, США, Тимчасового революц. уряду Республіки Пд. В'єтнам та сайгонською адміністрацією. США зобов'язалися поважати незалежність, суверенітет, єдність і тер. цілісність В'єтнаму згідно з *Женевськими угодами 1954.* Передбачалося припинення воєн. дій у Пд. В'єтнамі, виведення з Пд. В'єтнаму протягом 60 днів військ США та ін. д-в, проведення у Пд. В'єтнамі під міжнар. контролем демократичних виборів, поступове мирне возз'єднання В'єтнаму на основі угоди між Пд. і Пн. В'єтнамом. Контроль і нагляд за виконанням П. у. покладалися на Міжнар. комісію по контролю і нагляду в складі представників Канади (31.VII 1973 її місце зайняв Іран), Угорщини, Індонезії і Польщі. Сайгонська адміністрація аж до свого падіння (квітень 1975) саботувала виконання цієї угоди. 13.IV 1973 в Парижі підписано Спільне американо-в'єтнамське комюніке про проведення в життя Паризької угоди.

ПАРИ́ЗЬКА ШКО́ЛА (франц. Ecole de Paris) — умовне визначення кола художників походженням з Франції та багатьох інших країн, що працювали в Парижі в 10—20-х рр. 20 ст. Осмислюючи здобутки *імпресіонізму* і *постімпресіонізму,* вони шукали нові художні засоби виразності. Ці майстри, не маючи, однак, спільної ідейно-творчої програми, не створили мистецької школи в звичайному розумінні. Митці П. ш. (А. *Модільяні,* М. *Шагал,* К. Ван Донген, Х. Сутін, Ж. Пасхін, Ц. Фудзіта, М. Кіслінг та ін.) працювали в галузі тематичного, портретного й пейзажного живопису та станкової скульптури і зробили помітний внесок у розвиток худож. культури 20 ст. З іменами декого з них пов'язані початок або продовження окремих авангардистських (див. *Авангардизм*) течій в образотворчому мистецтві (*кубізм, фовізм, дадаїзм, сюрреалізм, ташизм* тощо). Часто в поняття «паризька школа» включають окремі

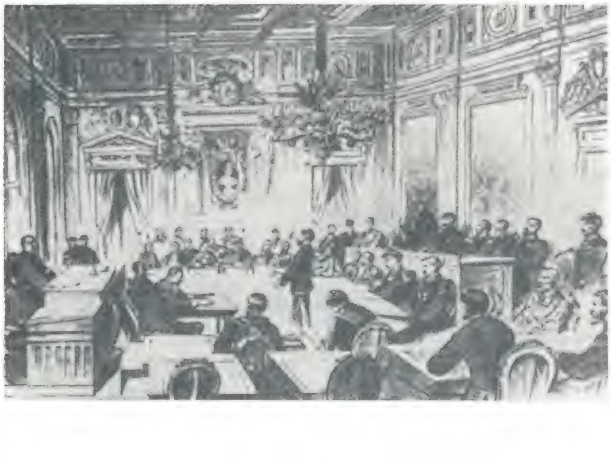

Паризька комуна 1871. Засідання Комуни. Гравюра за мал. Деруа.

періоди творчості О. *Архипенка*, П. *Пікассо*, Ж. Брака, А. *Матісса*, М. Утрілло. Творчість художників П. ш. була тісно пов'язана з тогочасною франц. поезією (Г. *Аполлінер*, Ж. Кокто та ін.).

Літ.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1980; Москва — Париж. 1900—1930. Каталог выставки, т. 1—2. М., 1981. *І. І. Верба.*

ПАРИ́ЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1357—58 — повстання городян Парижа, спричинене різким погіршенням їхнього становища під час *Столітньої війни 1337—1453* (гол. чин. збільшенням податків). На скликаних у лютому 1357 *Генеральних штатах* городяни вимагали участі Ген. штатів в управлінні д-вою, регулярного скликання їх для контролю над діями уряду. Відмова дофіна Карла прийняти ці вимоги призвела до повстання. 22.II 1358 повстанці захопили королів. палац. Влада перейшла до рук міськ. верхівки на чолі з купцем Е. Марселем. Ін. міста не підтримали П. п. Для прориву голодної блокади Парижа, яку організував уряд, городяни встановили зв'язки з повсталими на той час селянами (див. *Жакерія*). Проте, міська верхівка, побоюючись зростання повстання, перейшла на бік дофіна. Повстання було жорстоко придушено, Е. Марселя вбито.

ПАРИ́ЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1944 — визвольне антифашистське повстання нар. мас Парижа в період 2-ї світової війни 1939—45. Спрямоване як проти нім.-фашист. окупантів, так і проти зрадницьких кіл франц. буржуазії, що співробітничали з ними (див. *Колабораціоністи*, «*Віші*»). Відбулося 19—25.VIII. Було кульмінаційним моментом *Руху Опору* у Франції. Гол. силою П. п. виступив робітн. клас, керований комуністичною партією. Очолив П. п. Паризький к-т визволення. В результаті запеклих вуличних боїв франц. патріоти 24.VIII визволили більшу частину міста. 25.VIII на допомогу повстанцям, серед яких були й рад. партизан. групи, які брали участь у Русі Опору у Франції, прибули підрозділи франц. танк. армії. Париж було повністю очищено від гітлерівців, нім.-фашист. війська капітулювали. П. п. прискорило визволення всієї Франції від нім.-фашист. окупантів, врятувало столицю від зруйнування, а її населення — від загрози масового винищення.

ПАРИ́ЗЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1952, Договір про створення «Європейського оборонного співтовариства». Передбачав створення військ. угруповання Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу; підписаний міністрами цих держав 27.V 1952 в Парижі. Згідно з П. д. передбачалося створення наднац. «європ. армії», що мала перебувати в розпорядженні головнокомандуючого збройними силами *НАТО*. Підписання П. д. викликало хвилю протесту в Зх. Європі. 30.VIII 1954 Нац. збори Франції відхилили П. д. Проте з ініціативи США, Великобританії і Франції за участю ФРН замість П. д. було укладено *Паризькі угоди 1954* про створення пов'язаного з НАТО *Західноєвропейського союзу*.

ПАРИ́ЗЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІ́Р 1856 — договір, що завершив *Кримську війну 1853—56*. Підписаний 18 (30).III в Парижі представниками Росії, Великобританії, Франції, Туреччини (*Османської імперії*), Австрії, Пруссії, Сардінії. Росія, що зазнала поразки у війні, повернула Туреччині Карс (в обмін на міста Криму, зайняті союзниками). Чорне море оголошувалося нейтральним, Росії і Туреччині заборонялося мати там військ. флот і арсенали. Проголошено свободу плавання по Дунаю. Росія передавала *Молдавському князівству* гирло Дунаю і частину Пд. Бессарабії. Балканським князівствам гарантувалася автономія у межах Османської імперії. До договору додавалися 3 конвенції (про закриття Чорноморських проток для військ. кораблів, про встановлення числа легких військ. кораблів для Росії і Туреччини на Чорному морі, про заборону Росії споруджувати військ. укріплення на Аландських о-вах і Балтійському морі). Після перемоги Росії в рос.-тур. війні 1877—78 П. м. д. замінено трактатом, прийнятим на *Берлінському конгресі 1878*, за яким Росія повернула собі пд. частину Бессарабії, Сербія, Румунія та Чорногорія визнавалися незалежними тощо.

ПАРИ́ЗЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІ́Р 1898 — договір, що завершив *іспано-американську війну 1898*. Підписаний 10.XII в Парижі. Іспанія відмовилася від своїх прав і домагань на Кубу, яка оголошувалася незалежною д-вою, а фактично перетворювалася на протекторат США. Філіппіни, Пуерто-Ріко та ін. о-ви Антільського архіпелагу, а також Гуам відійшли до США (за Філіппіни США сплачували Іспанії 20 млн. доларів).

ПАРИ́ЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Сорбонна — найбільший і найстаріший університет Франції. Засн. 1215 як перший у Європі світський ун-т, мав 4 ф-ти: мистецтв, права, теології і медицини. В 1257 створено колеж Сорбонну (за ім'ям засновника Р. де Сорбона). В 17 ст. П. у. і Сорбонна злилися в один навч. заклад. У серед. віки П. у. був найбільшим у Європі навч. закладом й наук. центром у галузі теології і юриспруденції. З ним пов'язана діяльність таких видатних учених, як Ж. Гей-Люссак, А. Лавуазьє, Л. Пастер, П. Кюрі, Ж. Б. Перрен, П. Ланжевен. У П. у. навчалися П. *Могила*, І. *Ужевич*, В. *Горленко* та ін. діячі укр. культури. П. у. об'єднує 13 самостійних ун-тів (іменуються за номерами), 10 з яких мають навч. і наук.-виробничі підрозділи з економіки, права, л-ри й лінгвістики, сусп. наук, 2 — з фізико-матем. наук, біології, хімії і наук про Землю, 1 — з медицини і біології. В 1979/80 навч. р. налічувалося 218 308 студентів. У П. у. понад 100 н.-д. ін-тів, центрів, вищих шкіл. Він тісно пов'язаний з Нац. центром наук. досліджень і комісаріатом з атомної енергії, для яких готує наук. кадри. В ун-ті 35 б-к з різних галузей знань.

В. П. Лапчинська.

Один з корпусів Сорбонни.

ПАРИ́ЗЬКІ МИ́РНІ ДО́ГОВО́РИ 1947 — підписані 10.II в Парижі державами-переможницями в *другій світовій війні 1939—45* з колишніми союзниками Німеччини в Європі — Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією. Проекти договорів згідно з рішеннями *Потсдамської конференції 1945* було підготовлено Радою міністрів закорд. справ СРСР, США, Великобританії і Франції (вересень — жовтень 1945 і квітень — липень 1946), нарадою міністрів закорд. справ СРСР, США і Великобританії (грудень 1945), нарадою заст. міністрів закорд. справ (лютий — квітень 1946) і розглянуто на *Паризькій мирній конференції 1946*. Набули чинності 15.IX 1947. Договір з кожною з п'яти д-в підписано тими д-вами-переможницями, які перебували з нею в стані війни. В преамбулах договорів зафіксовано припинення стану війни і зобов'язання д-в-переможниць сприяти прийняттю п'яти переможених країн до ООН. П. м. д. з усіма д-вами, крім Фінляндії, що не була окупована, містять постанови про термін виведення союзних військ.

Мирний договір з Італією — підписаний СРСР, Великобританією, США, Китаєм, Францією, Австралією, Бельгією, Білорус. РСР, Бразілією, Грецією, Ефіопією, Індією, Канадою, Нідерландами, Новою Зеландією, Польщею, Південно-Афр. Союзом, Укр. РСР, Чехословаччиною і Югославією. Договір визначив зміну італо-югосл. кордону на користь Югославії, до складу якої відійшли п-ів Істрія і частина Юлійської Крайни, м. Фіуме (Рієка), о. Пелагоза з прилеглими островами і комуна Зара з прилеглими островами. Трієст було перетворено на т. з. Вільну територію. Згодом, за італо-югосл. угодою від 5.X 1954, Трієст і зону з населенням бл. 290 тис. чол. було передано під управління Італії, а зону з населенням бл. 70 тис. чол.— під управління Югославії. Додеканеські о-ви відійшли до Греції. Італо-франц. кордон зазнав деяких змін на користь Франції, якій було передано перевал Малий Сен-Бернар, плато Мон-Сені, Мон-Табор-Шабертон і невеликі

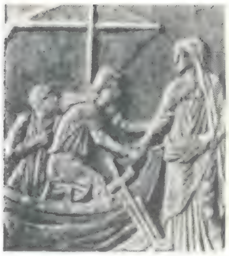

Паріс викрадає Єлену. Барельєф. Музей Латерано. Рим.

ділянки у верхів'ях річок Тіне, Везубія і Ройя. Італія відмовлялася від своїх колоній в Африці — Лівії, Італ. Сомалі, Ерітреї, визнала незалежність і суверенітет Албанії та Ефіопії. Договір зобов'язав Італію надати всім громадянам осн. свободи (слова, друку, релігії тощо), не дозволяти відродження фашист. орг-цій, забезпечити затримання і віддання до суду воєнних злочинців і громадян союзних д-в, які співробітничали з ворогом під час війни, скоротити армію до 250 тис. чол., військ.-мор. сили—до 25 тис. чол., військ.-повітр. сили — до 25 тис. чол., не виробляти і не випробовувати ніяких видів атомної зброї і керованих снарядів, виплатити репарації: СРСР — 100, Греції —105, Югославії — 125, Албанії — 5, Ефіопії — 25 млн. дол. Але після підписання договору Італія 1949 вступила до *НАТО*, чисельність її армії значно перевищила дозволені договором норми, на тер. Італії розміщено амер. ракетні бази. Багатьох воєнних злочинців не було покарано. Італ. уряд не виплатив репарації Рад. Союзові.

Мирний договір з Фінляндією — підписаний СРСР, Великобританією, Австралією, Білорус. РСР, Індією, Канадою, Новою Зеландією, Південно-Афр. Союзом, Укр. РСР і Чехословаччиною. Договір визначив кордони Фінляндії за станом на 1.I 1941, підтвердив повернення Фінляндією Рад. Союзові області Петсамо (Печенга), добровільно переданої Фінляндії Рад. д-вою за мирними угодами від 14.X 1920 і 12.III 1940, зобов'язав Фінляндію надати Рад. Союзові на 50 років територію в районі Порккала-Удд для створення рад. військ.-мор. бази (1955 СРСР достроково відмовився від цих прав), передбачав збереження демілітаризації Аландських о-вів, обмежив фін. армію 34 400 чол., військ.-мор. флот — 4500 чол.; військ.-повітр. сили — 60 літаками (особовий склад 3000 чол.). Фінляндія зобов'язалася відшкодувати збитки, завдані Рад. Союзові (300 млн. дол.), і повернути цінності, вивезені з рад. території.

Мирні договори з Болгарією, Румунією, Угорщиною — підписані СРСР, Великобританією, США, Австралією, Білорус. РСР, Укр. РСР, Чехословаччиною, Індією, Новою Зеландією, Південно-Афр. Союзом, а також Грецією (з Болгарією), Канадою (з Румунією і Угорщиною), Югославією (з Болгарією і Угорщиною).

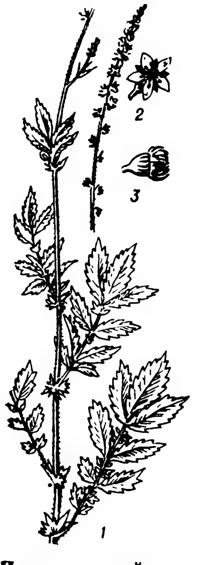

Парило звичайне: *1* — гілка рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

Договори встановили кордони Болгарії за станом на 1.I 1941, кордони Угорщини з Австрією, Румунією і Югославією — за станом на 1.I 1938 (рішення *Віденських арбітражів 1938 і 1940* було анульовано); кордон між Угорщиною і Чехословаччиною дещо змінено на користь Чехословаччини в районі Братіслави, кордони Румунії встановлено за станом на 1.I 1941, за винятком румуно-угор. кордону, який відновлено за станом на 1.I 1938 (Трансільванію повернуто Румунії), і рад.-рум. кордону, визначеного рад.-рум. угодою від 28.VI 1940. Політ. постанови договорів гарантували громадянам цих країн демократичні свободи, заборону фашист. орг-цій тощо; військ. постанови регулювали питання про склад збройних сил цих д-в. Договори визначили суму репарацій з Болгарії, Румунії та Угорщини. Болгарія зобов'язалася виплатити репарації Греції та Югославії, Угорщина — Рад. Союзові, Чехословаччині та Югославії, Румунія — Рад. Союзові. Було визнано право країн, що зазнали агресії, на реституцію майна, вивезеного з їхньої території, а також право Рад. Союзу на всі нім. активи в Болгарії, Румунії та Угорщині (згодом Рад. Союз відмовився від значної частини компенсацій, сприяючи екон. розвиткові цих країн). Договори містять положення щодо Дунаю, режим якого було остаточно визначено Бєлградською конференцією 1948.

П. м. д., підготовлені за активною участю Рад. Союзу, зберігали незалежність переможених країн і створювали умови для їхнього мирного демократичного розвитку.

Видання: Мирный договор с Болгарией. М., 1947; Мирный договор с Венгрией. М., 1947; Мирный договор с Румынией. М., 1947; Мирный договор с Италией. М., 1947; Мирный договор с Финляндией. М., 1947.

О. В. Долинський.

ПАРИ́ЗЬКІ УГО́ДИ 1954 — комплекс документів з військових, політ. та ін. питань, підписаних 23.X в Парижі представниками США, Великобританії, Франції, Італії, Канади, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу з ФРН. Набули чинності 5.V 1955. Основні з них: 1) протокол і угода, підписані США, Великобританією, Францією і ФРН, про скасування окупаційного режиму у ФРН; 2) протоколи, підписані Великобританією, Францією, Італією, Бельгією, Нідерландами, Люксембургом і ФРН, про створення в межах НАТО *Західноєвропейського союзу*; 3) резолюція д-в — членів НАТО про приєднання ФРН до цього блоку. П. у. легалізували озброєння ФРН. Уряд ФРН було незаконно проголошено «єдиним представником» усього нім. народу. Підписані на порушення *Потсдамської конференції 1945*, П. у. посилили міжнар. напруженість. Проти П. у. рішуче виступили СРСР, НДР та ін. соціалістичні країни, миролюбна громадськість європ. держав.

ПАРИ́ЗЬКОЇ БОГОМА́ТЕРІ СОБО́Р, Нотр-Дам де Парі (Notre-Dame de Paris) — пам'ятка архітектури франц. *готики*. Споруджено 1163—1257. П'ятинефна базиліка (довж 130 м, шир. 108 м, вис. інтер'єру 35 м) з коротким *трансептом* і двома баштами (вис. 69 м). Тип конструкції (нервюрні перекриття, *аркбутани*) і форма собора відповідають готичному стилю, але в деяких деталях помітні риси *романського стилю* (круглі стовпи в інтер'єрі тощо). Збереглися фрагменти вітражів (13 ст.) і скульптура (на фасадах, бл. 1165—1225; на хорах, 13—14 ст.). Під час реставрації (19 ст., арх. Ж. Б. Лассю та Е. Віолле ле Дюк) відновлено первісні форми собору. Іл. див. на окремих аркушах до статей *Архітектура*, т. 1, с. 224 — 225: та *Готика*, т. 3, с. 448—449.

ПАРИ́ЛО (Agrimonia) — рід рослин родини *розових*. Багаторічні трави з опушеним стеблом заввишки до 90 см. Листки непарноперисті. Квітки двостатеві, жовті, зібрані в колосовидну китицю на верхівці стебла. Плід — горішок, вкритий гачковидними колючками. Бл. 15 видів, поширених переважно у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 7 видів, у т. ч. на Україні — 4; найпоширеніший з них П. звичайне (A. eupatoria). Листки, стебла, квітки містять *дубильні речовини* і використовуються для дублення шкур.

ПАРИТЕ́Т [від лат. paritas (paritatis) — рівність] — 1) Рівність сторін у їхніх взаємовідносинах; принцип рівноправного представництва сторін під час розгляду будь-якого конфлікту, розв'язання будь-якого питання, що стосується інтересів обох сторін, тощо. 2) П. валютний — співвідношення валют різних країн, вимірюване співвідношенням їхнього золотого вмісту.

«ПАРІ́-БА» (франц. Paris-Bas, скорочене від Paris — Париж і Pays-Bas — Нідерланди) — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Франції. Почала створюватись наприкінці 17 ст. До кін. 60-х рр. 20 ст. центром групи був Паризько-Нідерландський банк (засн. 1872). Після реорганізації головною стала «Компані фінансьєр де Парі е де Пеї-Ба» — велика фінанс. компанія, яка контролює 4 осн. банківські філіали, тісно пов'язані між собою *системою участі*. Вони мобілізують кошти для ін. компаній групи, беруть участь у пром., торг. компаніях, фірмах по продажу нерухомого майна, контролюють ряд галузевих банків, які відіграють важливу роль у суднобудуванні, нафтогазовій пром-сті, координують зовнішньоекон. операції групи. В сфе-

Центральний портал західного фасаду **Паризької богоматері собору** в Парижі.

ру впливу «П.-Б.» входять також пром. монополії «Компані франсез ді петроль», «Томсон — Брандт», банки «Компані бенкер», «Креді дю Нор е Юньйон» та багато ін. «П.-Б.» разом з групою «Суец» займає домінуюче становище в економіці Франції.
С. В. П'ятенко.

ПАРІЄТА́ЛЬНИЙ [від лат. paries (parietis) — стіна], пристінковий — 1) Термін, яким в анатомії позначають різні утвори в організмі тварин і людини, тісно зв'язані зі стінками порожнини тіла (напр., П. листок *очеревини*, П. мускулатура — поперечносмугасті м'язи тощо). Див. також *Вісцеральний*. 2) У рослин — визначення *насінних зачатків*, розташованих не в центрі *зав'язі*, а вздовж її стінок.

ПА́РІЇ (від тамільського парайян) — одна з нижчих *каст* в Індії. За догмами *індуїзму*, П. були «недоторкуваними». Вважалося, що спілкування та споживання їжі з П. «оскверняє» представників вищих каст. П. жили в окремих поселеннях, виконували в основному брудну роботу (виробляли шкіру, прибирали сміття та ін.). Після скасування в Індії (за конституцією 1950) кастових відмінностей П. борються за соціальне рівноправ'я. В європ. мовах слово «парія» набуло значення «знедолений», «безправний».

ПА́РІН Василь Васильович [5 (18). III 1903, Казань — 15.VI 1971, Москва] — рос. рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1966) і АМН СРСР (з 1944). Член КПРС з 1939. Закінчив Перм. ун-т (1925). В 1932—41 — зав. кафедрою Свердл. мед. ін-ту; 1942—45 — заст. наркома охорони здоров'я СРСР. Один з засновників АМН СРСР та її перший академік-секретар (1963—66 — віце-президент). В 1960—65 — директор Ін-ту нормальної і патологічної фізіології АМН СРСР; 1965—69 — директор Ін-ту медико-біол. проблем М-ва охорони здоров'я СРСР; 1969—71 — зав. Лабораторією проблем керування функціями організму людини і тварин АН СРСР. Осн. праці П. присвячені дослідженням нормальної і патологічної фізіології *кровообігу*, використанню принципів кібернетики і нової техніки у фізіології і медицині, проблемам *космічної біології* та медицини тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

В. В. Парі́н.

ПАРІ́НЬЯС — мис, крайня зх. точка Пд. Америки (4° 45′ пд. ш., 81° 20′ зх. д.). Лежить у межах Перу, поблизу м. Талара.

ПАРІ́С (Πάρις), Александр — у грец. міфології і Гомеровій «Іліаді» син троянського царя *Пріама* і *Гекуби*. До П., за рішенням *Зевса*, звернулися *Гера, Афіна* й *Афродіта*, щоб він розсудив, кому з них має належати золоте яблуко (див. *Яблуко розбрату*). П. присудив яблуко Афродіті, яка за це допомогла йому викрасти в царя Спарти *Менелая* його дружину *Єлену*, що призвело до *Троянської війни*. Під час війни П. убив *Ахілла*. А сам П. помер від рани, якої завдав йому Філоктет отруєною стрілою з Гераклового лука. Образ П. відтворено в мист. античного й пізнішого часу (Л. Кранах. П. П. Рубенс, А. Ватто та ін.).

ПАРК (англ. park, франц. parc, від лат. parius — відгороджене місце) — 1) Територія з природними або штучними зеленими насадженнями, алеями, водоймами, архіт. будівлями, скульптурними прикрасами тощо, призначена для відпочинку. Деякі П., що займають порівняно невелику територію, іноді наз. садами або скверами. Залежно від розміщення алей і зелених насаджень, характеру оформлення рослинністю і парковими спорудами П. набувають різного стилю. В *Єгипті* Стародавньому П. мали геом. правильне планування, у Вавілоні було створено т. з. висячі сади Семіраміди (7—6 ст. до н. е.), в *Греції* Стародавній у громад. садах були місця для змагань і прогулянок. За середньовіччя в Китаї та Японії створювали своєрідні сади, що відтворювали природні краєвиди, часто в мініатюрних розмірах. З 16 ст. в Європі поширилися регулярні П., де переважали осьові композиції з яскраво вираженим центром, чітким симетричним членуванням плану; в таких П. зеленим насадженням надають геом. форм, водні поверхні окантовують чіткими лініями з каменю, пагорбам надають вигляду прямих терас тощо (парки *Версалю, Петродворця* та ін.). З 18 ст. почали розвиватись краєвидні П., в основу композиції яких було покладено прийоми вільного групування деревно-чагарникової рослинності, де відтворюються наймальовничіші з худож. боку природні краєвиди (Царське Село, тепер м. *Пушкін*). На Україні в містах і маєтках були поширені П. регулярні (кол. Царський сад, тепер Першотравневий парк у Києві, закл. 1735; у маєтку Румянцева-Задунайського в *Качанівці* Чернігів. обл., кін. 70-х рр. 18 ст.) і краєвидні («*Софіївка*» в Умані, закл. 1796—1800; «*Олександрія*» в Білій Церкві, закл. 1793 або 1797—98; Тростянецький П. у Чернігів. обл., закл. 1834, див. «*Тростянець*»; *Стрийський парк* у Львові, 1876—94; Весело-Боковеньківський у Кіровоград. обл., закл. 1893, та ін.), а також П. романтичного напряму в Криму (Алупка, Місхор, Гаспра) та зх. областях України (П. у м. Скалаті Терноп. обл., 1-а пол. 19 ст.; у маєтку Грохольських у П'ятничанах; у с. Новоселиці, обидва — Хмельниц. обл.). В 20 ст. у створенні П. часто поєднуються різні прийоми *садово-паркового мистецтва*. В СРСР створено новий тип П. (*парки культури і відпочинку, меморіальні парки*). Див. також ст. *Озеленення населених місць*. 2) Сукупність рухомого складу (вагонів, автомашин, літаків тощо) різних видів транспорту. 3) Місце стоянки, ремонту й обслуговування транспорт. засобів (П. таксомоторний, трамвайний), матеріальної частини артилерії, реактив. зброї тощо.

ПАРК СЛА́ВИ у Києві. Розташований на верхній наддніпровській терасі. Пл. 9,5 га. В 1895 на цьому місці було закладено т. з. Аносовський сквер (названо за ім'ям ген. О. В. Аносова, коменданта *Києво-Печерської фортеці*). Після реконструкції в парку 1957 встановлено меморіальний комплекс з пам'ятником Вічної слави (арх. А. Милецький, В. Бакланов, Л. Новиков). Пам'ятник — 26-метровий обеліск. Біля його підніжжя — могила Невідомого солдата, на якій палає Вічний вогонь. До монумента веде широка алея, обабіч якої — 34 могили воїнів, які загинули в боях за Вітчизну, зокрема за Київ. Серед них — командуючий Пд.-Зх. фронтом, Герой Рад. Союзу, генерал-полковник М. П. Кирпонос, Герой Рад. Союзу, Нар. Герой Югославії генерал-майор авіації А. Н. Вітрук, Герої Рад. Союзу гвардійці генерал-лейтенант артилерії Д. І. Турбін, майори І. Д. Леонов, М. С. Мончак, капітан М. Д. Авдєєв, старшина М. І. Гогичаішвілі, старшина Н. М. Шолуденко, який першим на своєму танку прорвався у Київ. Іл. див. до ст. *Київ*, т. 5, с. 122. *О. В. Замостьян.*

ПАРКЕ́Т (франц. parquet) — невеликі стругані дерев'яні планки, які настеляють на *підлогу*, а також саме покриття такої підлоги. Виготовляють П. переважно з деревини твердих порід (дуба, бука, ясеня, клена, берези тощо), худож. П.— з деревини цінних порід (горіха, червоного дерева). П. відзначається гарним зовн. виглядом, довговічністю, низькою тепло- і звукопровідністю. Розрізняють П.: поштучний — окремі планки (довж. 150—450, шир. 30—60 і товщ. 16—19 мм); набірний, або мозаїчний,— з планок (товщ. 8—12 мм), підібраних за малюнком і наклеєних лицьовою поверхнею на міцний папір (мал. с. 184), щитовий —з планок, наклеєних на щити (800 × 800, 400 × 400 мм) з дощок або деревоволокнистих плит. Є також паркетні дошки, що складаються з основи (рейок довж. 1,2—3 м) та впоперек наклеєних на неї паркетних планок. П. укладають на жорстку рівну суцільну основу підлоги, закріплюючи цвяхами, *мастиками*, клеями. Опоряджують П. (циклюють, шліфують) вручну або за допомогою паркетоопоряджу-

Парк. 1. Острів кохання в парку «Софіївка» в місті Умані Черкаської області. 2. Великий став Тростянецького парку в Чернігівській області. 3. Алея Стрийського парку у Львові.

вальних машин; щоб запобігти забрудненню й підвищити стійкість проти зношування, його натирають спец. мастиками або вкривають паркетним лаком.

П. Парлер. Бюст Карла IV в соборі св. Віта у Празі. 14 ст.

ПА́РКИ (лат. Parcae) — у рим. міфології богині долі. Відповідали *мойрам* у грец. міфології.

ПА́РКИ КУЛЬТУ́РИ І ВІДПОЧИ́НКУ — культурно-освітні заклади, що проводять різноманітну масово-політичну роботу, організовують культурний відпочинок і дозвілля різних груп населення. Створюються на великих масивах природних або штучних зелених насаджень. На тер. П. к. і в. містяться виставочні майданчики і павільйони, б-ки, масово-видовищні заклади (театри, естради, атракціони), спортивно-оздоровчі майданчики й споруди, водні станції тощо. В П. к. і в. проводяться театралізовані та спорт. свята, гуляння, вечори відпочинку та ін.; поширення набули самодіяльні клуби революц., бойової і трудової слави, любительські об'єднання і секції, групи здоров'я, а також платні курси і гуртки. Перший в СРСР П. к. і в.— ім. О. М. Горького створено 1928 в Москві. У 1980 в УРСР налічувалося 105 П. к. і в., найбільші — Київ. центральний, розташований на мальовничих схилах правого берега Дніпра, Харків. центральний ім. О. М. Горького, Львів. центральний ім. Б. Хмельницького та ін. (див. також *Будинки і палаци культури, Художня самодіяльність, Культурно-освітня робота* в СРСР).

Л. М. Галамага.

ПАРКІНСОНІ́ЗМ — хронічне, прогресуюче захворювання *центральної нервової системи,* що характеризується розладами рухових функцій. Виникає при ураженні підкіркових вузлів *головного мозку* внаслідок повільної загибелі їх клітин з невідомої причини (хвороба Паркінсона), при запаленні мозку (*енцефаліті*), при *атеросклерозі* його судин, отруєнні окисом вуглецю або марганцем тощо. П. супроводиться вираженим дефіцитом дофаміну (одного з *катехоламінів*) у підкіркових структурах мозку, що призводить до порушення рівноваги між осн. системами *медіаторів* мозку і розладу регуляції рухів. Основні ознаки: постійне тремтіння рук і ніг, згодом мимовільні рухи поширюються, захоплюючи голову, нижню щелепу, язик (під час сну тремтіння припиняється); тонус м'язів підвищується, обличчя стає маловиразним, маскоподібним, мова — повільною, монотонною, тихою, рухи уповільнюються (повільна хода дрібненькими кроками).

Лікування: симптоматичне, залежить від причини захворювання, лікувальна фізкультура. У деяких випадках вдаються до хірургічного лікування.

ПАРЛА́МЕНТ (англ. parliament, з франц. parlement, від parler — говорити) — 1) Найвищий представницький законодавчий орган у бурж. д-вах. Уперше створений в Англії в 13 ст. як орган станового представництва. Сучас. функцій у більшості країн набув після бурж. революцій 17—18 ст. До функцій П. входить прийняття законів, держ. бюджету, ратифікація міжнар. договорів, здійснення *конституційного нагляду* та ін. В деяких країнах П. формує уряд та контролює його діяльність, у ряді інших (напр., в Італії, ФРН) обирає президента. Для попереднього розгляду питань у П. створюються *комісії парламентські*. П. будуються за *однопалатною системою* (у Греції, Данії, Новій Зеландії, Швеції та ін.) або за *двопалатною системою* (напр., у Великобританії, Індії, США, Японії). Однопалатні П. та *нижні палати* двопалатних П. утворюються шляхом прямих виборів населенням. *Верхні палати* двопалатних П. формуються шляхом прямих (в Італії, США та ін.) або непрямих (багатоступеневих; напр., в Індії, Франції) виборів (див. *Виборча система*), частина їхніх членів займає місця в порядку спадкування або призначення (у Великобританії, Канаді та ін.). Назва «парламент» як власна назва найвищого представницького органу вживається у Великобританії, Італії, Японії та деяких ін., у решті має різні назви (напр., у Норвегії — *стортинг,* США та країнах Лат. Америки — *конгрес,* Швеції — *риксдаг*). Див. також *Парламентаризм.* 2) У Франції в 13—18 ст.— вищі судово-адм. органи. 3) В широкому розумінні — найвищий представницький орган будь-якої держави.

ПАРЛАМЕНТАРИ́ЗМ — у бурж. державах система правління, що характеризується поділом функцій між *законодавчою владою* і *виконавчою владою* при провідній ролі законодавчого виборного представницького органу (*парламенту*). Осн. риси П., такі як верховенство парламенту, політ. відповідальність уряду перед парламентом, виключне право парламенту приймати закони та ін., склалися в період домонополістичного капіталізму. Одночасно П., як формі класового панування буржуазії, завжди були притаманні відірваність від народу, привілейоване становище депутатів, фактична безвідповідальність урядовців. В епоху імперіалізму П. переживає глибоку кризу. В механізмі диктатури буржуазії дедалі більшу роль відіграють виконавчі органи влади, військово-бюрократичний апарат. Монополії спираються саме на ці органи, які, на відміну від представницьких, не зазнають прямого впливу з боку мас. Класики марксизму-ленінізму, піддаючи гострій критиці П. як знаряддя гноблення трудящих, разом з тим учили пролетаріат використовувати представницькі органи як легальну трибуну для виховання й організації мас в інтересах революц. боротьби. В сучас. умовах комуністичні партії багатьох капіталістичних країн у своїх програмах обгрунтували можливість за певних умов переходу мирним шляхом до соціалізму через завоювання більшості в парламенті.

Ю. І. Нипорко.

Набірний **паркет** в Останкінському палаці в Москві. Кінець 18 ст.

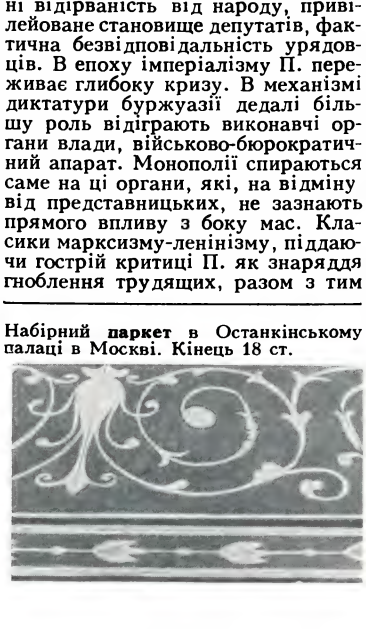

ПА́РЛЕР (Парлерж; нім. Parler, чес. Parléř) — родина архітекторів і скульпторів 14 — поч. 15 ст. Розрізняють дві її парості: нім. і чеську. До першої належать: Генріх I П. (н. між 1300 і 1310, можливо, в Кельні). Збудував зальну Гейлігкрейцкірхе в Швебіш-Гмюнді (з 1351). Йоганн П. з м. Швебіш-Гмюнд. З 1354 керував побудовою нових хорів соборів у Фрейбургу-ім-Брейсгау; Генріх II П. з Ульма. Близько 1377—83 керував (разом з Міхаелем II П. і Генріхом III П.) побудовою хорів собору в Ульмі, Міхаель III П. з 1383 керував буд-вом собору в Страсбургу. До другої, чес. парості належить Петер (Петр) П. (1330, Швебіш-Гмюнд — 13.VII 1399, Прага) — архітектор і скульптор, представник *готики.* З 1356 працював у Чехії. Керував буд-вом собору св. Віта (продовжили його сини Вацлав і Ян) й Карлового мосту в Празі (1357—78), збудував хори церкви св. Варфоломія в Коліні (1360—78). Скульп. твори Петра П.: надгробки Пржемисла Отакара I (1377, собор св. Віта, Прага) й Пржемисла Отакара II [1377 (?), там же], портретні бюсти в галереї трифорія собору св. Віта (1374—85, в співавт.)

ПА́РМА — місто на Пн. Італії, в області Емілія-Романья, адм. ц. провінції Парма. Розташована на р. Пармі, поблизу її впадіння в р. По. Вузол з-ць. 177 тис. ж. (1975). Провідна галузь пром-сті — машинобудування (у т. ч. с.-г., виробн. устаткування для консервної пром-сті). Значна харч. пром-сть, гол. чин. овочеконсервна та сироварна (зокрема, виробн. сиру «пармезан»). Підприємства нафтопереробної, хім. (виробн. мінеральних добрив), скляробної, керамічної, цем., фарм., парфюмерної, текст., швейної і взут. галузей. Щорічні міжнар. виставки консервів. Ун-т (засн. 1065). Академія красних мистецтв, консерваторія. Музеї: пінакотека Стюард, кит. мистецтва, Нац. галерея і Нац. музей старожитностей. Театр.

П. відома з античних часів. Архіт. пам'ятки: романський собор (11—12 ст.), романо-готичний баптистерій (1196—1307, арх. Б. Антелам та ін.), церкви доби *Відродження* (15—16 ст.), Палаццо делла Пілотта (16—17 ст., арх. Дж. Босколі та ін.; тепер — Нац. галерея і Нац. музей старожитностей), театр Фарнезе у стилі *барокко* (1618, архітектор Дж. Б. Алеотті).

ПАРМЕНІ́Д (*παρμενίδηζ*) з Елеї (бл. 540—бл. 470 до н. е.)—давньогрец. філософ-ідеаліст, один з гол. представників *елейської школи*. Реально існуючим П. вважав вічне, незмінне, нерухоме і єдине буття. Все плинне, змінне, чуттєво дане людині в явищах природи проголошував обманом органів чуттів. Тому заперечував роль чуттєвого пізнання, розглядаючи істину як результат тільки раціонального, умоглядного пізнання. Вчення П. було спрямоване проти стихійної діалектики *Геракліта*. Гол. філос. твір П.— поема «Про природу».

ПА́РНАС Яків Оскарович [16 (28). I 1884, с. Мокряни, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.— 29.I 1949, Москва] — укр. рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1942), дійсний член АМН СРСР (з 1944). Закінчив Вищу тех. школу в Берлін-Шарлоттенбурзі (1904). У 1920—41 — проф. і директор Ін-ту мед. хімії Львів. ун-ту, в 1944—48 — директор Ін-ту біохімії АМН СРСР, у 1943—49 — зав. організованої ним лабораторії фізіол. хімії АН СРСР. Осн. наук. праці присвячені вивченню обміну вуглеводів та ферментативних процесів, що лежать в основі м'язового скорочення. П. встановив закономірності утворення *глікогену* з гліцеринового альдегіду в печінці; вивчав питання утворення аміаку в крові та м'язах тощо. В 1935, разом з польським вченим Т. Барановським, відкрив процес розщеплення глікогену з участю фосфорної к-ти. Один з перших почав застосовувати метод радіоактивних ізотопів у біохімії. Нагороджений орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942.

Я. О. Парнас.

ПАРНА́С — 1) Гірський масив у серед. частині Греції. Вис. 2457 м. 2) У грец. міфології — гора П.— одне з місць перебування *Аполлона* й *муз*. Біля підніжжя П. знаходився Дельфійський оракул і храм Аполлона. В одній з гірських ущелин П. було Кастальське джерело, присвячене Аполлонові й музам.

3) Переносно «Парнас» — святилище поезії, співдружність поетів; «зійти на Парнас» — стати поетом, «парнаські сестри» — музи, «парнаські квіти» — вірші.

«ПАРНА́С», «парнасці» — назва групи франц. поетів 50—70-х рр. 19 ст. Серед них — Ш. М. *Леконт де Ліль*, Т. Ф. Банвіль, Ф. Коппе, К. Мендес, А. Сюллі-Прюдом, Ж. М. *Ередіа*. Деякий час близьким до «П.» був Ш. *Бодлер* та ін. поети. Група видала три збірники «Сучасний Парнас». Поети «П.» виступали проти активного втручання в сусп. життя, форму поезії ставили вище за зміст. Характерні для поезії «парнасців» безпристрасність, пластичність образів були реакцією на суб'єктивізм епігонів романтизму, неприйняттям низькопробної бурж.-міщанської поезії. Незважаючи на ідейну обмеженість, найталановитіші представники «П.» внесли значний вклад у франц. поезію кін. 19 ст. *Т. Т. Духовний.*

ПА́РНЕЛЛ (Parnell) Чарлз Стюарт (27.VI 1846, Ейвондейл — 6.X 1891, Брайтон) — ірл. політ. діяч, лідер руху за *гомруль*. Син землевласника-протестанта. Навчався в Кембріджі. З 1875 — член англ. парламенту від Ірл. парламентської партії (ІПП), 1877—90 — лідер ІПП. З 1879 — голова *Земельної ліги*. Під керівництвом П. ІПП домоглася становища «третьої сили» в політ. боротьбі між лібералами і консерваторами, змусила уряд У. *Гладстона* 1886 внести в парламент білль про гомруль (був відхилений). Виступав проти руху *феніїв* і стихійних агр. заворушень селян. Англ. правлячі кола після ряду провокаційних спроб дискредитувати П. 1890 домоглися розколу ІПП. Вбачаючи в автономії Ірландії загрозу занепаду *Британської імперії*, англ. правлячі кола не допустили здійснення програми ІПП.

Літ.: Тарле Е. В. Чарльз Парнель. В кн.: Тарле Е. В. Сочинения, т. 1. М., 1957. *С. В. Толстов.*

ПА́РНИЙ ШЛЮБ — форма шлюбу, що була типова для розвинутого *матріархату*. В історії форм шлюбу та сім'ї П. ш. замінив *груповий шлюб*. За П. ш. чоловік і дружина, які належали до різних родів (звичай *екзогамії*), створювали неміцно з'єднану шлюбну пару. Діти були зв'язані з родовою общиною матері і лишалися в ній в разі розірвання шлюбу. Сім'я за П. ш. не була ще госп. осередком суспільства і не мала спільної власності. З переходом до *патріархату* в період розкладу родового суспільства П. ш. поступово заступила моногамна сім'я (див. *Моногамія*).

ПАРНИКИ́ — засклена або накрита полімерною плівкою споруда для вирощування розсади та ранніх овочів і насіння. За будовою П. бувають одно- й двосхилі, заглиблені в землю та наземні. На Україні найпоширеніші П., що являють собою заглиблену в землю односхилу споруду (т. з. російські П.) із знімними рамами. В районах з високим стоянням грунтових вод пошир. переносні й наземні П. Під парники копають (у напрямі зі Сх. на Зх.) котлован 21,2 м завдовжки і 45—70 см завглибшки, ширина: по дну 120—130 см, по верху 145—150 см, обв'язка (парубні) дощата або з залізобетону. Зверху на парубні кладуть 20 засклених рам 160 × 106 см або накривають їх полімерною плівкою. Для обігрівання П. використовують біопаливо (здебільшого кінський гній), гарячу воду, водяну пару, електроенергію. Закладаючи П., їх спочатку набивають розігрітим гноєм, накривають рамами, а зверху, щоб краще зберігалося тепло, солом'яними матами. Через 3—4 дні, коли біопаливо осяде, знову додають гарячий гній, а поверх нього насипають шар (12—16 см і більше) парникової землі, на якій вирощують *парникові культури*; їх насіння висівають *парниковою сівалкою*.

ПАРНИКО́ВА СІВА́ЛКА — машина для висівання однозерного насіння, а також для рядкової сівби насіння капусти, помідорів, огірків, редиски, цибулі й салату в захищеному грунті (*парниках*). В СРСР, зокрема на Україні, застосовують П. с. марки ПРСМ-7. Продуктивність 250 рам за годину. Див. також *Сівалка*.

ПАРНИКО́ВИЙ ЕФЕ́КТ АТМОСФЕ́РИ — властивість атмосфери регулювати променевий теплообмін Землі з космічним простором. *Атмосфера* Землі має здатність пропускати короткохвильову *сонячну радіацію*, яку поглинає земна поверхня. Земна поверхня нагрівається і стає джерелом довгохвильового випромінювання, яке значною мірою поглинається атмосферою (гол. чин. водяною парою та *вуглекислим газом*). Лише 10—20% земного випромінювання при ясному небі надходить у космічний простір. Завдяки П. е. а. пересічна т-ра земної поверхні залишається позитивною (бл. + 15°), при відсутності атмосфери вона б становила бл. —23°. *М. Б. Барабаш.*

ПАРНИКО́ВІ КУЛЬТУ́РИ — овочеві рослини, які вирощують в *парниках* для одержання ранніх *овочів*. До П. к. відносять огірки, помідори, цвітну капусту, пекінську капусту, редиску, салат, кріп, шпинат, цибулю, кабачки та ін. Застосовують різні методи вирощування П. к.: висівання насіння в грунт парника (кріп, редиска), висаджування розсади (огірки, помідори), вигонка рослин (цибуля), дорощування (цвітна капуста, салат). Вирощування П. к. має велике значення для цілорічного постачання населенню овочів. Врожай збирають в міру настання тех. і насінної стиглості рослин.

ПА́РНІ І НЕПА́РНІ ФУ́НКЦІЇ. *Функція* $y = f(x)$, $x \in R$, наз. парною, якщо вона не змінюється при зміні знака аргументу, тобто $f(-x) = f(x)$ для всіх x; якщо ж для всіх x $f(-x) = -f(x)$, то функція наз. непарною. Напр., $y = x^2$, $y = \cos x$ — парні функції, а $y = x^3$, $y = \sin x$ — непарні. У прямокутній декартовій системі *координат* графік парної функції симетричний відносно осі OY, непарної — відносно початку координат. Для П. і н. ф. виконується рівність $|f(-x)| = |f(x)|$; якщо ж $|f(-x)| \neq |f(x)|$, то функція не належить ні до парних, ні до непарних.

ПА́РНІСТЬ СТА́НУ — *квантове число*, яке характеризує симетрію *хвильової функції* ψ квантової системи чи *елементарної частинки* при дзеркальному відображенні P координат: $\vec{r} = -\vec{r}$. Через те що повторне відображення еквівалентне тотожному перетворенню ($P^2 = 1$), при відображеннях ψ може лише змінити знак (парність — 1) або залишитися незмінною (парність + 1): $P\psi(\vec{r}) = \psi(-\vec{r}) = \pm\psi(\vec{r})$. Крім P-парності (т. з. просторової парності), у фізиці частинок вводять також загальніші П. с., пов'язані з симетрією хвильової функції при *зарядовому спряженні* C (зарядова парність), при CP-відображенні (комбінована парність) тощо. P- і C-парності зберігаються при електромагнітних і *сильних взаємодіях* частинок. При *слабких взаємодіях* P і C окремо не зберігаються, але зберігається їхній добуток CP. Закони збереження П. с. приводять до певних *добору правил*. *П. І. Фомін.*

ПАРНОКОПИ́ТІ (Artiodactyla) — ряд *ссавців*. Тіло у більшості видів струнке, на високих тонких

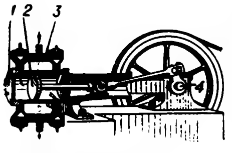

Парова машина: *1* — циліндр; *2* — поршень; *3* — система паророзподілу; *4* — вал (стрілками показано напрям руху пари).

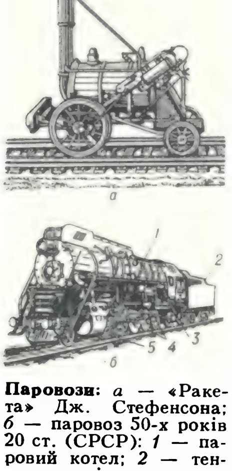

Паровози: *а* — «Ракета» Дж. Стефенсона; *б* — паровоз 50-х років 20 ст. (СРСР): *1* — паровий котел; *2* — тендер, де містяться запаси води, палива, допоміжні пристрої; *3* — топка; *4* — колісна пара; *5* — циліндр парової машини.

кінцівках, іноді товсте, незграбне. Довж. тіла від 52 см (карликова антилопа) до 5 м (жирафа), маса від 2—3 кг до 3,2 т (бегемот). Кінцівки пристосовані до швидкого бігу, з добре розвинутими 3-м і 4-м пальцями, що служать осн. опорою; кінцеві фаланги пальців вкриті *копитами*. *Шлунок* складається з кількох відділів. Живляться П. рослинами. Стадні полігамні тварини (див. *Полігамія* в біології). Малят у виплоді 1—2 (іноді до 14). Бл. 170 видів, що населяють різноманітні ландшафти всіх континентів, крім Антарктиди. В Австралію, на Нову Зеландію та на ін. о-ви у дикому та одомашненому стані завезені людиною. П. поділяють на 2 підряди: нежуйні (*свиня, пекарі, бегемот*) і жуйні (*оленцеві, олень, жирафа, вилороги, бичачі*, або порожнисторогі). Іноді до П. відносять *мозоленогих*. Серед П. багато мисливських (свиня дика, косуля, лось, олені та ін.) і сільськогосподарських тварин (свині, вівці, велика рогата худоба тощо). Викопні П. (понад 330 родів) відомі з раннього еоцену Європи та Америки.

В. І. Крижанівський.

ПАРНЯКО́В Серафим Платонович [н. 1 (14).I 1913, с. Афуріно, тепер Великоустюгського р-ну Волог. обл.] — укр. рад. вчений у галузі приладобудування, доктор тех. наук (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1960. Після закінчення (1937) Ленінгр. ін-ту точної механіки і оптики працює на підприємствах приладобудівної пром-сті. Наук. дослідження — в галузі оптотехніки, високоточних систем кутових вимірювань, автономного визначення азимутальних напрямів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1970.

ПАРОВА́ МАШИ́НА — тепловий двигун, в якому енергія водяної *пари*, що надходить з *парогенератора*, перетворюється на енергію *поршня*, що переміщується в циліндрі. Впуск і випуск пари в П. м. (мал.) регулюються системою паророзподілу. Проект першого в світі універсального парового двигуна (потужністю 1,3 кВт) розробив 1763 рос. теплотехнік І. І. *Ползунов*. Патент на досконалішу й економічнішу універсальну П. м. дістав 1784 англ. винахідник Дж. *Уатт*. У 19 ст. парові машини служили осн. двигунами майже у всіх галузях пром-сті, на транспорті (див. *Паровоз, Пароплав*): вони були надійні й нескладні в експлуатації. Вади П. м.: низький ккд (до 0,2), невелика потужність (прибл. до 5 МВт), значні габарити і маса. В першій половині 20 ст. виробн. П. м. припинено у зв’язку з застосуванням економічніших двигунів — *парових турбін* і *двигунів внутрішнього згоряння*.

ПАРОВА́ ТУРБІ́НА — тепловий двигун безперервної дії, в якому *потенціальна енергія* водяної пари, що надходить з *парогенератора*, перетворюється на *кінетичну енергію*, а потім на механічну енергію обертового вала; різновид *лопаткової машини*. На відміну від *парової машини* в П. т. перетворення енергії відбувається не періодично, а безперервно; в ній немає елементів зі зворотно-поступальним рухом. Це дає змогу забезпечувати високу швидкохідність турбін при порівняно невеликих габаритах і вазі, значні потужності в одному агрегаті і безпосереднє з’єднання їх з швидкохідними машинами-споживачами. Ідея створення П. т. виникла прибл. за 100 років до н. е. Відомий опис нескладної П. т., зроблений *Героном* Александрійським. В Росії перші малопотужні П. т. розробив 1806—13 на Сузунському з-ді (Алтай) механік П. Залєсов. Наприкінці 19 ст. Ч. А. *Парсонс* (1884) і К. Г. П. *Лаваль* (1889) створили П. т. пром. значення. В СРСР першу П. т. (потужністю 2000 кВт) збудовано 1924 на Ленінград. металічному з-ді. Виробн. турбін (потужністю 50 тис. кВт) почалося з 1935 на Харків. турбінному заводі. Складовими частинами П. т. є нерухомий *статор* з напрямними апаратами (*соплами*) і обертовий *ротор* з дисками, на яких закріплено рухомі робочі лопатки. Під час дії турбіни пара, що надходить до неї по *паропроводу*, потрапляє через регулюючі клапани в сопла, де розширюється, її швидкість збільшується (потенціальна енергія пари перетворюється на кінетичну). Далі пара перетікає по каналах між робочими лопатками, змінює напрям і створює зусилля, що обертають ротор (кінетична енергія пари перетворюється на механічну). Розрізняють: *активні турбіни, реактивні турбіни* і турбіни комбіновані (активно-реактивні); турбіни стаціонарні, що приводять у рух генератори на *теплових електростанціях*, повітродувки, насоси або компресори, і транспортні, що встановлюються на *пароплавах* (у т. ч. *криголамах*), *локомотивах* та ін. Стаціонарні П. т. поділяють на: конденсаційні, в яких пара після розширення з тиском, нижчим за атмосферний, надходить у *конденсатор* (див. *Конденсаційна турбіна*); конденсаційні з проміжним відбиранням пари, в яких частина її відбирається з проміжного ступеня і при постійному тиску відводиться для теплофікаційних (див. *Теплофікаційна турбіна*) або виробничих потреб; турбіни з протитиском, пару з яких після розширення до тиску, вищого за атмосферний, застосовують для технологічних цілей, і турбіни з проміжним перегріванням пари, що з них пара відводиться у теплообмінний апарат, де підігрівається до т-ри, близької до початкової, і знову підводиться до турбін. П. т. (мал.) бувають осьові, або аксіальні (потік пари рухається вздовж осі турбіни), і радіальні (потік пари рухається перпендикулярно до осі турбіни); одно- і багатоступеневі; одно-, дво- і трикорпусні (рідше — чотирикорпусні). Їх розрізняють також за видом палива (органічного, ядерного), використовуваного для одержання пари; за початковим тиском пари — низьким (0,12—0,25 МПа), середнім (до 4), високим (6—12), надвисоким (14—20) і надкритичним (23 МПа і вище). Регулювання турбіни буває дросельним, коли пару впускають через один або кілька клапанів, що відкриваються одночасно, і сопловим, якщо пара надходить через два або кілька клапанів, які відкриваються послідовно. П. т. нескладні в експлуатації. Їхні високі техніко-екон. показники зумовлені використанням пари надкритичних параметрів, теплових схем з проміжним перегріванням пари тощо. В СРСР П. т. виготовляють *ленінградське виробниче об’єднання турбобудування «Ленінградський металічний завод»*, *Харківський турбінний завод* імені С. М. Кірова, Уральський турбомоторний з-д імені К. Є. Ворошилова (див. також *Енергетичне машинобудування*). Найпотужніша в світі одновальна П. т. (1200 МВт) введена в дію 1980 на Костромській ДРЕС.

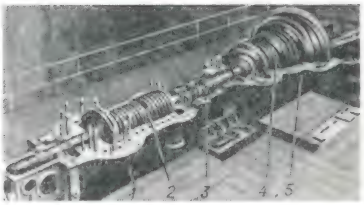

Двокорпусна парова турбіна (зі знятими кришками): *1* — корпус високого тиску; *2* — ротор високого тиску; *3* — з’єднувальна муфта; *4* — ротор низького тиску; *5* — корпус низького тиску.

Літ.: Кириллов И. И. Теория турбомашин. Л., 1972; Прочность паровых турбин. М., 1973; Щегляев А. В. Паровые турбины. М., 1976; Трояновский Б. М. Турбины для атомных электростанций. М., 1978.

Л. О. Шубенко-Шубін.

ПАРОВЕ́ ОПА́ЛЕННЯ — опалення приміщень сухою насиченою *парою*, що подається по *паропроводах* з парового котла в *опалювальні прилади*; вид центрального *опалення*. Розрізняють системи П. о.: тиску високого, низького та вакуум-парові (тиск пари відповідно 0,17—0,47; 0,105—0,17 та менше 0,1 МПа); одно- або двотрубні (з послідовним або паралельним приєднанням опалювальних приладів до труб); з верхнім, нижнім або середнім розведенням паропроводів. Системи П. о. (мал.) поділяються на замкнені, в яких конденсат (вода, що утворилася в опалювальних приладах при *конденсації* пари) рухається самопливом, та розімкнені, в яких конденсат перекачується насосом. П. о. економічне за первинними витратами, забезпечує швидке нагрівання приміщень, проте поступається *водяному опаленню* у гігієнічному відношенні. Основними вадами П. о. є: висока (понад 100° С) температура поверхні опалювальних приладів і труб, складність регулювання *тепловіддачі*, великі зайві витрати тепла. Застосовують П. о. обмежено — у деяких *промислових будинках* та невеликих приміщеннях з короткочасним перебуванням людей.

Г. Є. Бем.

ПАРОВЕ́ СУДНО́ — те саме, що й *пароплав*.

ПАРОВИ́Й КОТЕ́Л — див. *Парогенератор*.

ПАРОВИ́Й ОБРОБІ́ТОК ГРУ́НТУ — *обробіток грунту* на паровому полі сівозміни. Див. *Пар*.

ПАРОВО́З — локомотив, що приводиться в рух *паровою машиною*. Перші в світі П. створено в Великобританії на початку 19 ст. (Р. Тревітіком 1803 та ін.). Найдосконалішим на той час виявився П. англ. винахідника Джорджа *Стефенсона* «Ракета» (мал., *а*), успішно випробуваний 1829 на лінії Манчестер — Ліверпуль. В Росії перший локомотив такого типу побудували 1833—34 батько і син Ю. О. та М. Ю. *Черепанови*. На Україні виробництво П. почалось 1900 на Луганському паровозобудівному з-ді. Найбільшого розвитку паровозобудування набуло наприкінці 19 і до 50-х рр. 20 ст. Потужність П. не перевищувала звичайно 4000 к. с. (2942 кВт), швидкість — до 130 км/год. В СРСР виробництво П. (мал., *б*) припинено 1956, хоч їх ще експлуатують на деяких промисл. підприємствах і малонавантажених залізницях. Осн. причиною заміни П. ін. локомотивами (напр., *електровозами, тепловозами*) є низька економічність (ккд — не більше 0,09).

ПАРОГАЗОТУРБІ́ННА УСТАНО́ВКА — енергетична установка з комбінованим використанням у *циклі термодинамічному* двох робочих тіл — водяної *пари* (в *паровій турбіні*) і газоподібних продуктів згоряння палива (в *газовій турбіні*). Розрізняють П. у. (мал.) з роздільними потоками пари і газоподібних продуктів згоряння палива (найпоширеніші) і зі змішаним потоком пари і цих продуктів. Переваги П. у., що зумовлюють її економічність: можливість передачі робочому тілу установки з паровою турбіною частини тепла газотурбінної установки (в ізольованій газотурбінній установці тепло викидається в атмосферу); включення парогенератора паротурбінної установки в тракт робочого тіла газотурбінної установки. До того ж спорудження П. у. дає змогу досягти деякого зменшення капітальних затрат порівняно з установками ін. типів. Використовують П. у. гол. чин. на електростанціях. В УРСР П. у. (потужністю 200 і 250 МВт) виготовляє *Харківський турбінний завод* імені С. М. Кірова.

Л. О. Шубенко-Шубін.

ПАРОГЕНЕРА́ТОР — пристрій (апарат), що виробляє (генерує) водяну *пару* з тиском, вищим за атмосферний; частина *паросилової установки*. До найпоширеніших належать П. (або парові котли, котлоагрегати), в яких використовується тепло, що виділяється при згорянні в *топці* органічного палива. П. такого типу складається з випарювальної (котельної) частини, водяного *економайзера*, одного або кількох *пароперегрівників, повітронагрівників* та ін. пристроїв. Розрізняють П. низького, середнього, високого, надвисокого і надкритичного тиску. Їх мають виготовляти, монтувати, приймати в експлуатацію й експлуатувати згідно з правилами *Котлонагляду*. Встановлюють такі П. на *конденсаційних електростанціях, теплоелектроцентралях* тощо. Є П., в яких використовується тепло, що його сприймає в ядерному реакторі первинний *теплоносій* (напр., вода). Такі П. застосовують на *атомних електростанціях* з двоконтурною тепловою схемою.

ПАРО́ДІЯ (грец. παρῳδία — жартівлива переробка) — один із жанрів сатирично-гумористичної літератури; твір, який у перебільшено-карикатурному вигляді наслідує особливості форми іншого твору, загострює слабкі сторони його змісту з метою висміювання. П. є сатиричною або гумористичною стилізацією, яка знижує і більшою чи меншою мірою дискредитує літ. твір, автора, жанр, літ. напрям тощо. У Давній Греції до П. звертались Гіппонакт, Арістофан, пародійними є античні поеми «Батрахоміомахія» і «Гігантомахія». Пізніше з пародійними творами виступали М. Сервантес («Дон-Кіхот»), Д. Дефо, Дж. Свіфт, Вольтер, Г. Гейне, К. Чапек та ін. У рос. л-рі майстрами П. були І. Крилов, О. Пушкін, М. Некрасов, М. Салтиков-Щедрін, Д. Минаєв, В. Курочкін та ін. П. на церковні відправи, молитви, колядки поширені в укр. фольклорі. Вони були одним із джерел *бурлеску* і *травестії* у віршах *мандрівних дяків* (кін. 18 — поч. 19 ст.), у творчості І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського. З П. виступали І. Франко, І. Нечуй-Левицький, В. Самійленко. В рад. л-рі відомі П. письменників В. Маяковського, Дем'яна Бєдного, О. Архангельського, О. Іванова, на Україні — В. Еллана (Блакитного), Остапа Вишні, Ю. Івакіна, О. Жолдака та ін.

Літ.: Нудьга Г. А. Пародія в українській літературі. К., 1961; Вулис А. В лаборатории смеха. М., 1966.

В. Д. Тимченко.

ПАРОДОНТО́З [від *пара*... і грец. ὀδούς (ὀδόντος) — зуб], піорея альвеолярна, амфодонтоз — судинно-неврогенна *дистрофія* тканини, яка оточує корінь зуба (пародонта). Ознаки: початкові форми П. перебігають непомітно (кровоточивість ясен, в'язка слина, зранку наліт на зубах). Клінічно виявлені форми супроводяться *атрофією* альвеолярного відростка, утворенням патологічних ясневих кишень і гноєтечею з них, *гінгівітом*, функціональним перевантаженням пародонта, з дальшим розхитуванням і випадінням зубів. На П. хворіють люди різного віку, це дуже поширене захворювання з хронічним перебігом. Виникнення і розвиток П. пов'язують з несприятливою дією заг. факторів (порушення обміну речовин, недостача білків, мінеральних речовин, ендокринні порушення, захворювання нервової системи, патологічні зміни внутр. органів, судинні порушення тощо) і місцевих факторів (травматична *оклюзія*, недостатній гігієнічний догляд за порожниною рота, мікрофлора тощо). Профілактика: споживання твердої їжі, своєчасне видалення зубних каменів, пломбування зубів. Лікування комплексне: медикаментозне, хірургічне, ортопедичне. фізіотерапевтичне тощо.

С. І. Дорошенко.

ПАРОІЗОЛЯ́ЦІЯ — захист *огороджувальних конструкцій* будинків і споруд від проникнення водяної *пари* або конденсованої вологи. Для П. використовують *пергамін, руберойд, толь*, бітумні *мастики* й емульсії, полімерні та *олійні фарби*, полімерні плівкові матеріали, щільні *штукатурки* та ін. матеріали, що їх наносять на внутр. поверхню зовн. стін, горищних і міжповерхових (над вологими приміщеннями) перекриттів, безгорищних покриттів. Пароізоляцією запобігають перезволожуванню і загниванню матеріалів конструкцій, втраті ними міцності або теплоізоляційних властивостей. П. сприяє нормальній експлуатації будинків і споруд, підвищує надійність і *довговічність споруд*.

ПАРОКСИ́ЗМ (від грец. παροξυσμός — збудження, подразнення) — раптове погіршення хворобливого стану, що виникає через різні проміжки часу і є періодичним проявом захворювання (напр., приступ болю при *стенокардії*, кашлю при *коклюші*, гарячки при *малярії* тощо). Термін «пароксизм» вживають також для позначення бурхливих емоцій (П. гніву, сміху тощо).

ПАРОКСИЗМА́ЛЬНА ТАХІКАРДІ́Я — приступи різкого прискорення серцевих скорочень при збереженні правильної їх послідовності; вид *аритмії серця*.

ПАРО́ЛЬ (франц. parole — слово) — встановлені на певний строк секретне слово або речення, знання яких дає право пройти до військ. об'єкта чи території, що охороняються, або до приміщення конспіративної організації. У збройних силах багатьох д-в П. застосовують під час несення караульної служби, в розвідці й обороні.

ПАРО́НІМИ (від *пара*... і грец. ὄνυμα — ім'я, назва) — слова, досить близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням (талан — талант, розпещений — розбещений). Деякі вчені вважають паронімічними тільки слова, які подібні за структурою й звучанням, належать до тієї самої частини мови або мають спільні граматичні ознаки (радити — раяти, мимохідь — мимохіть). П. використовуються для створення *каламбурів*. На П. грунтується стилістична фігура — парономазія.

Р. Г. Іванченко.

ПАРОНЯ́Н Акоп Ованесович (19.XI 1843, Адріанополь, тепер Едірне, Туреччина — 27.V 1891, Стамбул) — вірм. письменник, публіцист, комедіограф. Був редактором демократичної газети «Бджола», сатиричних видань «Театр», «Сміх». Літ. діяльність почав 1865 (комедія «Слуга двом панам»). У комедіях «Східний дантист» (1868), «Дядечко Багдасар» (1886), «Придане» (1887) та ін. висміював вади бурж. суспільства. Автор сатиричної повісті «Високошановні жебраки» (1880), зб. сатиричних портретів «Національні стовпи» (т. 1—3, 1874—80), фейлетонів, сатиричних новел, на-

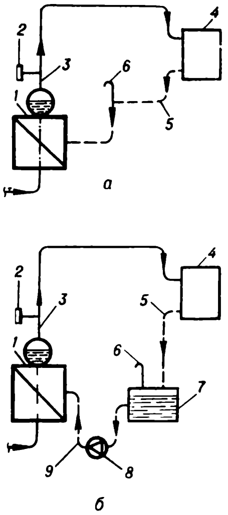

Системи **парового опалення** (принципові схеми): *а* — замкнена; *б* — розімкнена; *1* — паровий котел; *2* — запобіжник перебільшення тиску; *3* — паропровід; *4* — опалювальний прилад; *5* — безнапірний трубопровід конденсату; *6* — труба для випускання з системи повітря; *7* — бак для конденсату; *8* — насос; *9* — напірний трубопровід конденсату (стрілками показано напрями руху води, пари й конденсату).

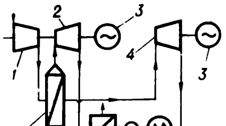

Схема **парогазотурбінної установки:** *1* — компресор; *2* — газова турбіна; *3* — електричний генератор; *4* — парова турбіна; *5* — конденсатор; *6* — живильний насос; *7* — підігрівач живильної води; *8* — високонапірний парогенератор.

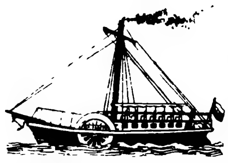

Мал. 1. Перший російський **пароплав**.

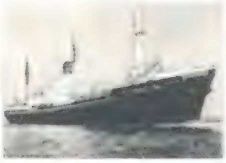

Мал. 2. Сучасний морський суховантажний **пароплав** (СРСР).

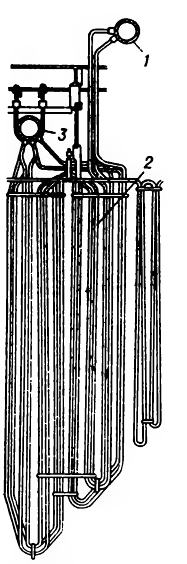

Пароперегрівник: *1* — вхідний колектор, яким підводять насичену пару; *2* — змійовик; *3* — вихідний колектор, яким відводять перегріту пару.

рисів, оповідань. Комедія «Східний дантист» під назвою «Карнавал у Стамбулі» в перекладі П. Тичини 1955 поставлена в Київ. театрі муз. комедії.

ПАРОПАМІ́З — гірська система на Пн. Зх. Афганістану, пн.-зх. відроги — Бадхиз і Карабіль — в СРСР, у межах Туркм. РСР. Довж. бл. 600 км, шир. до 200 км, вис. до 4565 м. П. складається з хребтів широтного простягання, розчленованих долинами річок Геріруду, Мургабу, Сурхабу та ін. У вузькому розумінні П.— один з хребтів цієї гірської системи у межиріччі Мургабу і Геріруду. Гори складаються переважно з вапняків, на Пд. і Сх.— з гранітів та гнейсів. На пн. схилах — чагарникова рослинність і рідколісся з арчі та фісташок, на пд.— гірські напівпустелі. В горах — відгінне скотарство; в долинах річок вирощують пшеницю, бавовник, субтропічні культури. У передгір'ї хребта П.— *Бадхизький заповідник*.

ПАРОПЕРЕГРІВНИ́К — пристрій, в якому насичена водяна *пара* перетворюється на перегріту; частина *парогенератора*. П. (мал.) являє собою сукупність сталевих *змійовиків* з труб, всередині яких рухається пара; зовні вони омиваються гарячими (т-ра 700—900° С) димовими газами. Одним кінцем змійовики приєднано до вхідного колектора, другим — до вихідного. За напрямом руху пари відносно руху димових газів П. поділяють на прямоточні, протиточні й мішані; за видом *теплообміну* — на конвекційні (див. *Конвекція*), радіаційні (променистий теплообмін) та напіврадіаційні (ширмові). Конвекційні П. звичайно розміщують у газоході парогенератора за пучком кип'ятильних труб, радіаційні — на стелі або на стінках *топки*, напіврадіаційні — на виході з неї. Є також комбіновані П. (з конвекційною, напіврадіаційною, а іноді й радіаційною частинами). Застосування П. дає змогу підвищити термічний ккд *паросилових установок*. При тиску пари 14 МПа і більше, крім основних (первинних), встановлюють звичайно проміжні (вторинні) П., де перегрівається пара, що надходить з проміжного ступеня турбіни.

ПАРОПЛА́В, парове судно — морське або річкове самохідне *судно*, що приводиться в рух *паровою машиною* чи *паровою турбіною*. Перший у світі П. (річкового типу) збудував 1807 амер. винахідник Р. *Фултон*. В Росії перший П. (морського типу) збудовано 1815 для рейсів між Петербургом і Кронштадтом (мал. 1). На Україні П., збудований 1825 (в с. Мошнах, тепер Черкас. обл.), використовували на Дніпрі як буксирний. Згодом на Дніпрі з'явились вантажні та пасажирські П., а 1850 відкрилась пасажирська пароплавна лінія — між Кременчуком та Пінськом. Перші П. були з гребними колесами, з 1825 на П. (переважно морських) почали встановлювати також *гребні гвинти*. В СРСР буд-во П. з паровими машинами припинено 1958 у зв'язку з експлуатацією економічніших суден (з двигуном внутр. згоряння) — *теплоходів*. Перший П., що рухався за допомогою парової турбіни, збудовано 1894 в Англії. Сучасні П. (мал. 2) з паровою турбіною, яку встановлюють на мор. вантажних і пасажирських суднах, військ. кораблях, наз. турбоходами, турбоелектроходами (див. *Електрохід*).

ПАРОПЛА́ВСТВО — підприємство водного транспорту, яке організовує і здійснює перевезення пасажирів і вантажів морськими (морські П.) або внутрішніми (річкові та озерні П.) водними шляхами закріпленими за ним спеціальними транспортними суднами. В СРСР П.— госпрозрахункові підприємства, організовані за тер.-геогр. ознакою водних басейнів. На тер. України розміщені *Азовське морське пароплавство, Радянське Дунайське пароплавство, Чорноморське морське пароплавство* М-ва мор. флоту СРСР. Річкові П. респ. підпорядкування 1965 перетворені на єдину респ. орг-цію — Головне Управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР.

ПАРОПРО́ВІД — система труб (звичайно сталевих), по яких пара переміщується від *парогенератора* або ін. її джерела до споживачів пари — *парових турбін, насосів* чи *теплообмінних апаратів*. П. обладнують пристроями для видалення повітря і відведення конденсату (продукту *конденсації* пари), *компенсаторами, вентилями* і засувками, захищають *теплоізоляційними матеріалами*. Розрізняють П. з низьким, середнім, високим, надвисоким і надкритичним тиском переміщуваної пари. В СРСР П. мають проектувати, виготовляти й експлуатувати згідно з правилами *Котлонагляду*.

ПАРОСИЛОВА́ УСТАНО́ВКА — енергетична установка, в якій енергія водяної *пари* перетворюється на механічну. Осн. частинами П. у. є *парогенератор* і *парова турбіна* (рідше — *парова машина*). Мех. енергію П. у. перетворюють далі, як правило, на електричну, використовуючи з цією метою електр. *генератори*. Крім стаціонарних, є П. у. транспортні (див. *Пароплав, Паровоз*). Нерідко частину пари, виробленої в парогенераторі П. у., використовують для побутових і технологічних потреб (напр., опалення, сушіння).

ПАРОТИ́Т ЕПІДЕМІ́ЧНИЙ [від *пара*... і грец. οὖς (ὠτός) — вухо], свинка, завушниця — гостра інфекційна хвороба, яка характеризується здебільшого ураженням привушних слинних залоз. Збудник П. е.— вірус. Зараження здорової людини відбувається повітряно-крапельним шляхом від хворого (при кашлі, чханні). *Інкубаційний період* у середньому 18—20 днів. Найчастіше хворіють діти віком від 5 до 15 років. Після перенесеного захворювання залишається стійкий *імунітет*. Ознаки: підвищення т-ри до 39° С, головний біль; привушна слинна залоза припухає і стає болючою, відчувається біль під час жування і ковтання. Можуть уражатись також підщелепні і під'язикові слинні залози. Іноді запальний процес уражає підшлункову залозу (*панкреатит*), у підлітків і молодих чоловіків — яєчка (*орхіт*), у жінок — яєчники (оофорит) тощо. Профілактика — рання ізоляція хворих, карантин до 9 днів. Лікування: постільний режим, тепло на уражені залози, симптоматичні засоби.

ПАРПУ́РА Максим Йосипович [бл. 1763, Конотоп. повіт, тепер р-н Сум. обл.— 11 (23).VI 1828, Харківщина] — укр. культурно-осв. діяч. Навчався спочатку в Київ. академії, з 1783 — у Петерб. медико-хірургічному ін-ті. Працював у Петербурзі в ряді мед. закладів, завідував друкарнею мед. колегії (1803). В кінці 80-х рр. почав літ.-перекладацьку, а згодом і видавничу діяльність. Переклав праці І. Еллізена «Фармакология или Описание лекарств» (СПБ, 1797), Йозефа Жакена «Начальные основания всеобщей и врачебной химии» (ч. 1—2, вид. 2-ге, СПБ, 1800) та ін. У 1798 підготував і видав своїм коштом у Петербурзі «Енеїду» І. Котляревського. Це була перша книга, надрукована сучас. укр. мовою П. заповів значні кошти на лікарні, школи і Харків. ун-т. *С. І. Білокінь.*

ПАРРА́СІЙ з Ефеса (Παρράσιος ὁ 'Εφέσιος) — давньогрец. живописець 2-ї пол. 5 ст. до н. е. Працював в Афінах. Твори П. відомі з літ. джерел. Художник, як пишуть про нього, добре передавав об'єм зображуваного контурними лініями й світлотінню, відтворював фізичні страждання (картина з грец. воїном Філоктетом), душевний стан (картина з *Одіссеєм*).

ПА́РРІ (Parry) Уїльям Едуард (19.XII 1790, Бат, Великобританія — 8.VII 1855, Бад-Емс, Пруссія) — англ. полярний дослідник, адмірал. Керував експедиціями з метою пошуків *Північно-Західного проходу* (1819—24). Відкрив ряд проток та островів у *Канадському Арктичному архіпелазі*, довів, що *Баффінова Земля* — острів. У 1827 зробив спробу дійти з Шпіцбергена пішки до Пн. полюсу (досяг 82°45′ пн. ш.). Ім'ям П. названо архіпелаг, затоку, півострів, три миси в Арктиці.

ПА́РРІ АРХІПЕЛА́Г — група островів у складі *Канадського Арктичного архіпелагу*. Належить Канаді. Заг. площа 100 тис. км². Найбільший острів — Мелвілл. Береги П. а. круті, розчленовані фіордами. Переважають ландшафти арктичних пустель. Названий на честь англ. полярного дослідника У. Е. *Паррі*.

ПАРСЕ́К [від *пар*(*алакс*) і *сек*(*унда*)], пк, pc — одиниця віддалі в астрономії. П. дорівнює віддалі, з якої радіус земної *орбіти* видно під кутом 1″, або віддалі до зорі, річний паралакс якої дорівнює одній секунді (звідси назва). 1 пк = = 3,26 *світлового року* = 206 265 *астрономічних одиниць* = 30,857 × × 10^{12} км. Віддалі від Землі до найближчих зір: Проксімі Центавра — 1,32 пк, *Сіріуса* — 2,66 пк.

ПА́РСЕЛЛ (Перселл; Purcell) Едуард Мілс (н.30.VIII 1912, Тейлорвілл, Іллінойс) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1951). Закінчив ун-т Пердью (1933). З 1938 викладав у Гарвардському ун-ті (з 1949 — професор). У 1940—46 працював у радіолокаційній лабораторії Массачусетського технологічного ін-ту. Осн. наук. праці — з радіоспектроскопії. Незалежно від Ф. *Блоха* відкрив явище *ядерного магнітного резонансу* (1946). Спільно з Г. Юеном виявив *космічне радіовипромінювання* нейтрального міжзоряного водню (1951). Нобелівська премія, 1952.

ПАРСИ́ЗМ — релігія стародавніх народів ряду країн Азії. Див. *Зороастризм.*

ПА́РСОНС (Parsons) Толкотт (13.XII 1902, Колорадо-Спрінгс — 1979) — амер. бурж. соціолог-теоретик, один із засновників використання в *соціології* методів *структурно-функціонального аналізу.* З 1927 працював у Гарвардському ун-ті. Завдання соціології вбачав у розробці принципів утримання стабільності суспільства як системи; висунув концепцію про постійне прагнення суспільства до «абсолютної рівноваги» і подолання соціальних конфліктів, які розглядав як тимчасову патологію. В своїх намаганнях обгрунтувати ідею «соціального порядку» та «абсолютної рівноваги» П. виступав послідовним захисником бурж. суспільства. *В. О. Курганський.*

ПА́РСОНС (Parsons; лорд Росс, Rosse) Уїльям (17.VI 1800, Йорк — 31.X 1867, Монкстаун, Ірландія)— ірландський астроном, член Лондонського королівського т-ва (з 1831), його президент (1849—54), іноз. член Петерб. АН (з 1852). Освіту здобув у Дублінському й Оксфордському ун-тах. Проектував і споруджував телескопи; 1845 побудував 182-см рефлектор (що довго залишався найбільшим у світі), за допомогою якого встановив спіральну структуру багатьох позагалактичних туманностей.

ПА́РСОНС (Parsons) Чарлз Алджернон (13.VI 1854, Лондон — 11.II 1931, Кінгстон, Ямайка) — англ. інженер і підприємець, член Лондонського королівського т-ва (з 1898). Закінчив (1876) коледж Сент-Джона Кембріджського ун-ту, працював на заводі. Сконструював (1884) багатоступінчасту реактивну парову турбіну. В 1889 заснував у Хітоні підприємство по виробн. таких турбін, динамомашин та ін. електр. устаткування. Турбіни П. відіграли значну роль у розвитку турбобудування.

ПАРСУ́НА (перекручене слово «персона», від лат. persona — особа) — твори портретного жанру в Росії і на Україні 17 — 18 ст. Спочатку під терміном «парсуна» розуміли портрет, форма і техніка якого ще генетично пов'язані з *іконописом* («Портрет царя Федора Іоанновича», «Портрет князя М. В. Скопіна-Шуйського», 1-а пол. 17 ст., ДТГ, та ін.). Згодом, коли цей термін набув поширення в мистецтвознавстві, ним почали називати й істор. портрети певного типу. В них підкреслювалися риси урочистості, станової винятковості; більшість таких зображень аналогічна за композиційною схемою, до якої майже завжди входив обов'язковий атрибут — герб. Термін «парсуна» застосовується як до рос., так і до укр. та білорус. портретів. П. малювали з натури (напр., В. Ф. Люткіна, кін. 18 ст.; Ф. І. Краснощокова, роботи художника О. Антропова, 1791) або посмертно (натрунний портрет царя Федора Олексійовича роботи художників Є. Еліна та Л. Смолянинова, 1686). Українська П., яка в 17—18 ст. мала ще й назву «контрфект» (нім. konterfei — портрет), відзначається реалістичною тенденцією й разом з тим декоративністю, вишуканістю колориту й орнаментальністю, лаконічністю худож. засобів. Художники в рамках традиційних композиційних схем створювали національно забарвлені, позначені уже й новими віяннями, часом дуже виразні образи. Цінне зібрання П. зберігається в ДМУОМ у Києві (портрети М. Миклашевського, 18 ст.; І. Забіли, бл. 1702; С. Сулими, Д. Єфремовича, 1752; В. Гамалії, 60-і рр. 18 ст.; І. Гудими, 1755, та ін.), у Львів. історичному музеї (портрет міщанина з Сокаля, 2-а пол. 17 ст.). Див. *Портрет.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Новицкий А. Парсунное письмо в Московской Руси. «Старые годы», 1909, июль — сентябрь; Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет. Виставка українського портрету XVII—XX ст. К., 1925; Білецький П. Український портретний живопис XVII—XVIII ст. К., 1969; Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. Л., 1981. *Л. С. Міляєва.*

«ПАРТАКТИВІ́СТ» — журнал, орган ЦК КП(б)У та Харків. окружного к-ту партії. Виходив з березня 1930 в Харкові замість журн. *«Вісті Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України».* В журналі висвітлювались чергові завдання партії і Рад. уряду, досвід роботи первинних парт. орг-цій, узагальнювалася практика парт. будівництва. З листопада 1933 замість «П.» видавався журн. *«Партробітник України».*

ПАРТЕНІ́Т, Партеніти — середньовічне місто на пд. узбережжі Криму (тепер на його місці смт Фрунзенське, підпорядковане Алуштинській міськраді Крим. обл.). Найдавніші згадки про П. є в готських, хозарських, арабських писемних джерелах 8—12 ст. Наприкінці 8 ст., очевидно, греки збудували в П. велику кам'яну тринефну християнську базиліку. Наприкінці 10 ст. вона загинула від пожежі, 1427 була відбудована, 1479 її зруйнували турки. При розкопках 1871 і 1907 відкрито її залишки.

ПАРТЕНОГЕНЕ́З (від грец. *παρθένος* — незайманиця і *γένεσις* — народження, походження), дівоче розмноження — одна з форм *статевого розмноження* організмів, при якій *яйцеклітини* розвиваються без запліднення. Розрізняють П. природний (спостерігається у різних груп рослин і тварин, гол. чин. у безхребетних) і штучний, що його викликають експериментально спец. діянням на незапліднену яйцеклітину, яка в нормі потребує запліднення (викликано у шовковичного шовкопряда, деяких ін. тварин, грибів, водоростей). У багатьох тварин яйцеклітини здатні до П. зародкового, або рудиментарного, який, як правило, обмежується початковими стадіями *зародкового розвитку.* При повному П. з незаплідненої яйцеклітини формується цілком розвинений організм (трапляється в усіх типів безхребетних). Розрізняють також П. облігатний, коли яйця здатні тільки до партеногенетичного розвитку, та П. факультативний, при якому яйця можуть розвиватися й шляхом П., і в результаті запліднення (напр., у бджіл з запліднених яєць розвиваються самки, з незапліднених — самці). При П. циклічному розмноження шляхом П. чергується з двостатевим (напр., у попелиць). При П. географічному поряд з партеногенетичною жіночою расою існує двостатева раса; їхні *ареали* або лише частково збігаються, або цілком відокремлені (напр., у деяких довгоносиків роду Otiorrhynchus та ін.). Залежно від набору *хромосом* у статевій клітині рослинного або тваринного організму, яка ділиться, розрізняють також П. генеративний, чи гаплоїдний (див. *Гаплоїд*), та соматичний, який може бути диплоїдним (див. *Диплоїд*) та поліплоїдним (див. *Поліплоїдія*). Однією з форм П. є *педогенез.* До П. слід віднести також своєрідні способи розвитку тварин і рослин: *андрогенез* та *гіногенез.*

ПАРТЕНОКА́РПІ́Я (від грец. *παρυένος* — незайманиця і *καρπός* — плід) — розвиток *плодів* у рослин без запліднення і утворення насіння. П. зустрічається у багатьох рослин, зокрема серед видів з великою кількістю *насінних зачатків* (напр., банан, інжир, диня, ананас, помідор). У одних рослин (цитрусових, перцю, гарбуза) утворення безнасінних плодів можливе без запилення (вегетативна П.), у інших для цього необхідне подразнення приймочки чужорідним пилком (напр., приймочки груш пилком деяких сортів яблунь), або мех., хім., тепловими подразниками (стимулятивна П.). Штучно викликану П. використовують у с. г. для створення безнасінних сортів рослин (у яблуні, огірка, помідора тощо). Іноді безнасінні плоди можуть розвиватися й внаслідок порушення розвитку зародків (у вишні, винограду, персика).

ПАРТЕ́Р (франц. parterre, від par — по і terre — земля) — 1) В театрі, кінотеатрі, концертному залі — основна частина залу для глядачів, розташована нижче рівня сцени. В театрі Старод. Риму — напівкруглий майданчик з рядами місць. П., оточений ярусами лож, з'явився в Італії на поч. 17 ст. 2) В садово-парковому мистецтві — відкрита частина *парку* або саду, розташована на плоскій місцевості. У 20 ст. роблять переважно квіткові П. з вимощеними доріжками.

ПАРТЕ́СНИЙ СПІВ [від лат. pars (partis) — частина, участь] — вид хорового співу, поширений в укр. та рос. церковній музиці

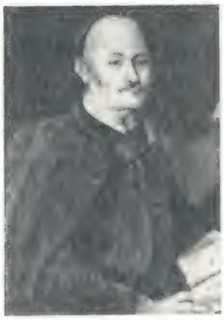

Парсуна. Портрет міщанина з Сокаля. 2-а половина 17 ст. Львівський історичний музей.

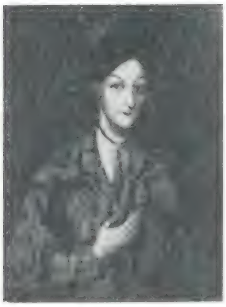

Парсуна. Портрет дружини київського полковника В. Дараган. 60-і роки 18 ст.

17—18 ст. П. с. властиве *багатоголосся* переважно акордового складу з поділом хору на окремі партії. Виникнення П. с. на Україні (наприкінці 16 ст.) пов'язане з боротьбою проти католицизму. На противагу католицькому богослужінню (з хором, солістами та органом), у православній церкві під впливом нар.-пісенних традицій виробилися форми хорового співу *а капела*. Теор. основи П. с. узагальнено в «Мусикійській граматиці» М. *Ділецького* (1675). П. с. відіграв важливу роль у розвитку української і російської музики.

Літ.: Дилецький М. Граматика музикальна. К., 1970; Герасимова-Персидська Н. Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст. К., 1978; Цалай-Якименко О. Музично-теоретична думка на Україні в XVII ст. та праці М. Дилецького. «Українське музикознавство», 1971, № 6; Іванов В. Ф. Дмитро Бортнянський. К., 1980.

«ПАРТИЗА́Н ЖЕЛЄЗНЯ́К» — партизанський загін, що діяв на Україні під час Великої Вітчизн. війни. Виріс з підпільної групи, організованої в січні 1942 у Сніжнянському р-ні (тепер Донец. обл.). У 1943 група перетворилася на партизанський загін (30 чол.), що діяв у складних умовах степу на комунікаціях ворога переважно у Сніжнянському та Чистяківському р-нах. Після загибелі командира Ю. І. Кочетова з квітня 1943 загін очолював комісар Г. І. Лебедєв. Загін розформовано в серпні 1943 у зв'язку з визволенням рад. військами частини тер. Донбасу.

ПАРТИЗА́НИ (франц. partisan, одн., від італ. partigiano, букв. — прибічник, прихильник) — окремі особи або організовані, гол. чином, збройні загони, які не входять до складу регулярних армій і добровільно беруть участь у справедливій війні проти іноз загарбників або реакційних режимів (див. *Партизанська війна*). Регламентація міжнародно-правового становища П. була предметом спец розгляду *Гаагських конвенцій 1899 і 1907*. IV Гаагська конвенція 1907 у преамбулі, а також у ст. 1 і 2 Положення про закони і звичаї сухопутної війни підтвердила правомірність партизан. війни, визнала П. законними *комбатантами* і визначила умови, обов'язкові для виконання партизанами. В 1949 на Женевській конференції на захист жертв війни було прийнято конвенцію, яка віднесла до законних комбатантів особовий склад не лише збройних сил, а й ополчень та добровільних загонів *Руху Опору*, а також партизанів. Див. також *Волонтерство*.

ПАРТИЗА́НИ — селище міського типу Генічеського району Херсонської області УРСР. Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1981). У П.— асфальтовий, дослідний (ремонт автомоб. двигунів) та комбікормовий з-ди, елеватор, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, мед. амбулаторія, б-ка. Засн. 1874 після завершення буд-ва залізнич. колії Лозова — Сімферополь, селище міськ. типу — з 1960.

ПАРТИЗА́НСЬКА ВІЙНА́ — збройна боротьба народних мас за свободу і незалежність своєї країни або за соціальні перетворення на території, захопленій противником. Може бути спрямована як проти іноз., так і проти внутр. гнобителів. У П. в. збройне ядро спирається на підтримку місц. населення. П. в. може проводитися самостійно або разом з частинами регулярних військ. П. в. виявляється в різних формах: збройних нападах, диверсіях, саботажі та ін. Партизан. дії відомі здавна: боротьба народів проти військ *Александра Македонського*, експансії Старод. Риму, боротьба *гайдуків* проти тур. загарбників, *герилья* в Іспанії 1808—13, рух *опришків* у 16 — 1-й пол. 19 ст., *партизанський рух у Вітчизняній війні 1812*, партизанський рух під час англо-бурської війни 1899—1902 та ін. *Партизанський рух 1918—20* в Росії був спрямований проти інтервентів, білогвардійців і бурж.-націоналістичних урядів. В *партизанському русі у період Великої Вітчизняної війни 1941—45* брали участь сотні тисяч чоловік. На Україні відзначилися з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака*, О. Ф. *Федорова*, О. М. *Сабурова* та ін. В роки 2-ї світової війни в ряді країн, окупованих фашист. військами, П. в. переросла в нац.-визвольні війни (див. *Рух Опору*). Після 2-ї світової війни П. в. стала однією з форм антиколоніальної, антиімперіалістич. боротьби народів країн Азії, Африки, Лат. Америки за своє нац. і соціальне визволення.

«ПАРТИЗА́НСЬКА І́СКРА» — підпільна комсомольська організація с. Кримки (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.), що діяла на окупованій ворогом території під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в кін. 1941 і організаційно оформилась у січні 1942. Керована В. С. *Моргуненком*, П. К. *Гречаним* та Д. Г. *Дяченко*, орг-ція на поч. 1943 налічувала в своїх лавах понад 30 членів. До підпільної роботи було залучено близько 40 чол. з числа жителів навколишніх сіл Кам'яного Мосту, Катеринки, Кам'яної Балки, Петрівки, Кумарів, Степківки, Новоандріївки. Диверсійні групи, які очолювали М. А. Кравець, І. І. *Бєличков* та В. К. Вайсман, виводили з ладу лінії зв'язку, здійснювали диверсійні акти на з-ці між станціями Голта і Кам'яний Міст, громили поліцейські кущі, допомогли втекти 200 військовополоненим з концтабору в Новоандріївці. Підпільники збирали зброю, агентурні дані, продукти, теплий одяг для партизанів, проводили роз'яснювальну роботу серед місц. населення. Організація підтримувала зв'язок з парт. підпіллям м. Первомайська, с. Доманівки і партизан. загонами, що діяли в Савранських лісах. У лютому 1943 окупанти, натрапивши на слід орг-ції, схопили більшість її членів і жорстоко розправилися з патріотами. Рад. уряд високо оцінив подвиг героїв: В. С. Моргуненку, П. К. Гречаному та Д. К. Дяченко посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 54 учасників підпілля нагороджено орденами і медалями. Первомайську районну комсомольську орг-цію нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1968). В с. Кримка 1966 відкрито меморіальний музей «П. і.» і пам'ятник комсомольцям-героям. Колгоспу в с. Кримка присвоєно назву «Партизанська іскра». За сценарієм О. Т. Гончара створено кінофільм «Партизанська іскра» (1957).

М. Є. Рукоманов.

ПАРТИЗА́НСЬКИЙ РУХ 1918—20 — збройна боротьба трудящих мас у тилу інтервентів і білогвардійців під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії. Керівництво П. р. здійснювали очолюваний В. І. Леніним ЦК РКП(б), місцеві підпільні орг-ції. При оперативному відділі Наркомвійськсправ РРФСР з 1918 діяв Центр. штаб партизан. загонів. У багатьох випадках П. р. переростав у збройні повстання (зокрема, на Україні — *Канізьке селянське повстання 1918, Звенигородське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918, Ніжинське збройне повстання 1918, Дубровицьке збройне повстання 1918—19* та ін.). Для П. р. в нац. рад. республіках (напр., на Україні і в Білорусії) було характерне поєднання класової і національно-визвольної боротьби.

Особливо розгорнувся П. р. під час *австро-німецької окупації України 1918*. Влітку в П. р. і збройних повстаннях тільки на Київщині і Чернігівщині брали участь понад 50 тис. чол. Після запеклих боїв проти нім. військ і двох гетьманських д-зій партизани відійшли в *«нейтральну зону»*, де з них було сформовано дві Укр. рад. д-зії. В кін. 1918 — на поч. 1919 партизани, взаємодіючи з рад. військами, допомогли їм визволити Україну від бурж.-націоналістичної *Директорії*. 10

Партизанський рух 1918—20. Партизанський загін Таращанського повіту Київської губернії. 1918.

Амурські партизани перед відправкою на фронт з танками, які вони відбили в інтервентів. Благовєщенськ. 1920.

тис. партизанів діяли, зокрема, під керівництвом очолюваної уповноваженим ЦК РКП(б) О. М. Ільїним «Ради повстанських комуністичних військ Зх. України і Білорусії» на Волині і в Поліссі. Значних втрат англо-франц. інтервентам у кін. 1918 — на поч. 1919 завдав керований *Одеським підпільним обласним комітетом КП(б)У* П. р. на Пд. України. Влітку — взимку 1919 на Україні розгорнувся П. р. проти *денікінщини*. Під заг. керівництвом *Зафронтового бюро ЦК КП(б) України* на чолі з С. В. *Косіором* діяли 5 польових (губернських) партизан. штабів і гол. штаб повстанського руху Лівобережної України (начальник — Г. О. Колос). У жовтні 1919 в повстанських партизан. загонах України билися понад 100 тис. чол. У ворожому тилу виникли партизан. зони, де було відновлено Рад. владу (*Баштанська республіка 1919*, *Висунська республіка 1919*). Водночас розгорнувся П. р. на окупованих військами бурж.-поміщицької Польщі зх.-укр. землях — у Калуському, Косівському, Львівському та ін. повітах, улітку 1920 — на Поділлі, Волині, Київщині. П. р. охопив усі райони Країни Рад, що зазнали нападу інтервентів і білогвардійців. У контакті з рад. командуванням діяли партизан. загони в Білорусії під час нім. окупації 1918 і *радянсько-польської війни 1920*. Активні бойові дії проти білогвардійців і англ. інтервентів вели партизани на Пн. країни, під керів-

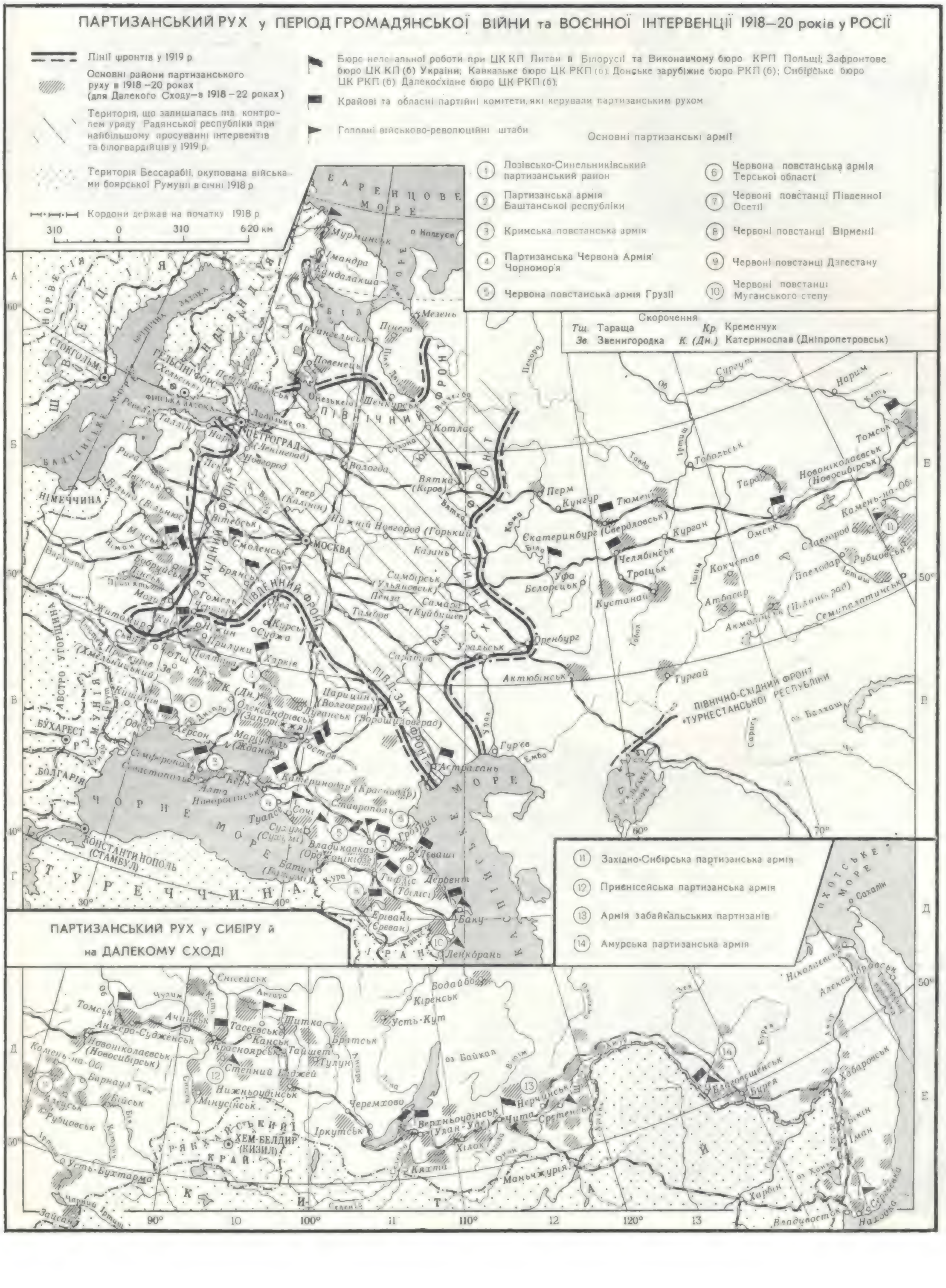
ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ у ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ та ВОЄННОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ 1918—20 років у РОСІЇ
Лінії фронтів у 1919 р
Основні райони партизанського руху в 1918—20 роках (для Далекого Сходу—в 1918—22 роках)
Територія, що залишалась під контролем уряду Радянської республіки при найбільшому просуванні інтервентів та білогвардійців у 1919 р.
Територія Бессарабії, окупована військами боярської Румунії в січні 1918 р.
Кордони держав на початку 1918 р
310 0 310 620 км
Бюро нелегальної роботи при ЦК КП Литви й Білорусії та Виконавчому бюро КРП Польщі; Зафронтове бюро ЦК КП(б) України; Кавказьке бюро ЦК РКП(б); Донське зарубіжне бюро РКП(б); Сибірське бюро ЦК РКП(б); Далекосхідне бюро ЦК РКП(б)
Крайові та обласні партійні комітети, які керували партизанським рухом
Головні військово-революційні штаби
Основні партизанські армії
1 Лозівсько-Синельниківський партизанський район
2 Партизанська армія Баштанської республіки
3 Кримська повстанська армія
4 Партизанська Червона Армія Чорномор'я
5 Червона повстанська армія Грузії
6 Червона повстанська армія Терської області
7 Червоні повстанці Південної Осетії
8 Червоні повстанці Вірменії
9 Червоні повстанці Дагестану
10 Червоні повстанці Муганського степу
Скорочення
Тщ. Тараща
Зв. Звенигородка
Кр. Кременчук
К. (Дн.) Катеринослав (Дніпропетровськ)
ПІВНІЧНИЙ ФРОНТ
СХІДНИЙ ФРОНТ
ЗАХІДНИЙ ФРОНТ
ПІВДЕННИЙ ФРОНТ
ПІВД.-ЗАХ. ФРОНТ
ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ ФРОНТ «ТУРКЕСТАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ»
МОСКВА
ПЕТРОГРАД (Ленінград)
ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ у СИБІРУ й на ДАЛЕКОМУ СХОДІ
11 Західно-Сибірська партизанська армія
12 Приєнісейська партизанська армія
13 Армія забайкальських партизанів
14 Амурська партизанська армія

ництвом Пн.-Кавказ. к-ту РКП(б) розгорнувся 1919 масовий П. р. на Дону і Пн. Кавказі. З травня 1919 тут діяла Кубано-Чорноморська партизан. армія. Для боротьби з П. р. у цьому районі Денікін був змушений сформувати спец. корпус. Відчутних ударів *врангелівщині* 1920 завдав П. р. у Криму. Об'єднані влітку 1920 в Крим. повстанську армію (3 піхотні і 1 кав. полк) під командуванням О. В. *Мокроусова*, вони подали велику допомогу Червоній Армії у визволенні Криму. Заг. керівництво П. р. проти врангелівців здійснював очолюваний Ф. Я. *Коном* *Закордонний відділ ЦК КП(б)У* (він керував також партизан.-повстанською боротьбою проти військ бурж.-поміщицької Польщі). Величезного розмаху набрав П. р. під керівництвом Сибірського бюро ЦК РКП(б) під час боротьби проти *колчаківщини* на Уралі і в Сибіру. Тут діяли, зокрема, Уральська партизан. армія під командуванням В. К. *Блюхера*, 1-а сел. і Зх.-Сибірська партизан. армії, кілька партизан. д-зій (лише в Сибіру — бл. 150 тис. чол.). Проти япон. і амер. окупантів на Далекому Сході билися понад 50 тис. партизанів (Амурська партизан. армія, Сх.-Забайкальський партизан. фронт), які провели кілька значних бойових операцій; зокрема, партизани Примор'я на чолі з С. Г. *Лазо* 1920 визволили Хабаровськ і Владивосток.

Мітинг партизанів у Керченських каменоломнях. 1920.

П. р. відіграв величезну роль у розгромі інтервентів і білогвардійців. Партизани відвертали на себе з фронту збройні сили ворога, руйнували його комунікації, знищували живу силу і бойову техніку, подавали дійову допомогу Червоній Армії.

Літ.: История гражданской войны в СССР, т. 3—5. М., 1957—60; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Балковий П. М. Війна без флангів. К., 1966. *В. С. Левін.*

Партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—45. На командному пункті партизанських з'єднань С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова під час розгрому ворожої флотилії на річці Прип'яті поблизу села Аревичі. БРСР. 1943.

ПАРТИЗА́НСЬКИЙ РУХ У ВІТЧИЗНЯ́НІЙ ВІЙНІ́ 1812 — збройна боротьба народних мас, головним чином селян, і загонів рос. армії на окупованих франц. загарбниками землях Росії, у т. ч. на Україні. Виникнення і розгортання його зумовлювалося справедливим характером *Вітчизняної війни 1812*. Партизани висаджували в повітря арт. і продовольчі склади ворога, руйнували шляхи, збирали розвідувальні дані для регулярних військ, а під час відступу противника переслідували та знищували його. Керівниками партизан. загонів були селяни, солдати, які опинились у ворожому тилу. На Смоленщині успішно діяли загони Є. В. *Четвертака*, В. Кожиної і С. Єременка, в Моск. губ.— Ф. Потапова (Самуся). Активно розгорнулася партизан. боротьба наприкінці липня — на поч. серпня. Партизан. рух підтримувало рос. військ. командування. Воно створило бл. 20 армійських партизан. загонів чисельністю від 200 до 2500 чоловік кожний. Перший такий загін створив Д. В. *Давидов*. На чолі армійських партизанських загонів стояли офіцери І. С. *Дорохов*, О. С. *Фігнер*, О. М. *Сеславін*, А. П. Ожаровський та ін. У загоні Д. В. Давидова особливо відзначився 1-й Бузький козацький полк, у А. П. Ожаровського — 3-й і 9-й Полтав. полки. Дошкульних ударів завдавали наполеонівським військам козацькі полки з Київщини (*лісові козаки*), ескадрон козаків під командуванням В. Скаржинського та ін. Бойові дії партизанів відіграли важливу роль у розгромі франц. загарбників.

Літ.: Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов. М., 1962; Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. К., 1948; Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1962; Жилин П. А. Гибель наполеоновской армии в России. М., 1974. *В. Є. Спицький.*

ПАРТИЗА́НСЬКИЙ РУХ У ПЕРІ́ОД ВЕЛИ́КОЇ ВІТЧИЗНЯ́НОЇ ВІЙНИ́ 1941—45 — нар. боротьба проти нім.-фашист. загарбників на тимчасово окупованій території СРСР; складова частина *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. За своїм класовим змістом це була боротьба за захист завоювань соціалізму, за своїм характером і розмахом — всенар. рух, в якому активну участь брали представники робітн. класу і селянства, всіх соціальних верств, усіх націй і народностей багатонаціонального Рад. Союзу. Почав розгортатися з перших днів фашист. навали. За велінням серця населення окупованих гітлерівцями районів Росії, України, Білорусії, Латвії, Литви, Естонії, Молдавії, Карелії разом з усім рад. народом піднялося на священну визвольну війну за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. Найбільш активною формою партизан. руху були бойові дії збройних формувань, найбільш масовою — опір всього населення екон., воєнним, політ. та ідеологічним заходам окупантів. Натхненником і організатором руху стала Комуністична партія. Бойову програму партизан. війни накреслила Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29.VI 1941 та постанова ЦК ВКП(б) від 18.VII 1941 «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Для керівництва всім рухом і координації його дій з операціями Червоної Армії 30.V 1942 рішенням Держ. Комітету Оборони при Ставці Верховного Головнокомандування було створено Центр. штаб партизан руху (ЦШПР). Цим самим рішенням було створено *Український штаб партизанського руху*. Згодом було створено ін. республіканські та обласні штаби.

Партизани з'єднання О. М. Сабурова в поході під час рейду. 1943.

Для безпосереднього керівництва нар. боротьбою організовано *партійне підпілля*. Зокрема, 1943 діяли нелегальний ЦК КП(б) України, підпільні ЦК КП(б) Білорусії (створені в жовтні 1942), Оперативна група ЦК КП(б) Латвії, Оперативна група ЦК КП(б) Литви, 24 підпільні обкоми та обкоми прифронтових областей, понад 370 окружкомів, міськкомів, міжрайкомів, райкомів партії, 12 обласних, бл. 300 окружних, міських, районних та ін. комсомольських к-тів, розгалужена мережа парт., комсомольських та ін. патріотичних орг-цій. Комуністичне підпілля вело безстрашну ідейно-політ. роботу серед населення, використовуючи для цього весь арсенал набутих партією засобів. На окупованій тер. СРСР підпільники випускали понад 400 газет, дійовим засобом агітації стало видання листівок. Підпільники були організаторами масового опору населення заходам окупаційної влади. Широких масштабів набула диверсійна боротьба і розвідувальна діяльність підпілля, пропагандист. робота серед окупаційних військ. З наближенням Червоної Армії комуністичне підпілля переходило до відкритої збройної боротьби проти фашистів і їхніх прислужників, організувало захист від розграбування і зруйнування ними міст, сіл, підприємств, культур.-осв. закладів, від вивезення до Німеччини рад. людей. У ряді районів воно організувало широкий повстанський рух (див., зокрема, *Павлоградське повстання 1943*). Підпільники і населення повсюдно подавали найактивнішу і найрізноманітнішу допомогу рад. воїнам-визволите-

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ У ТИЛУ ВОРОГА в 1941–45 роках

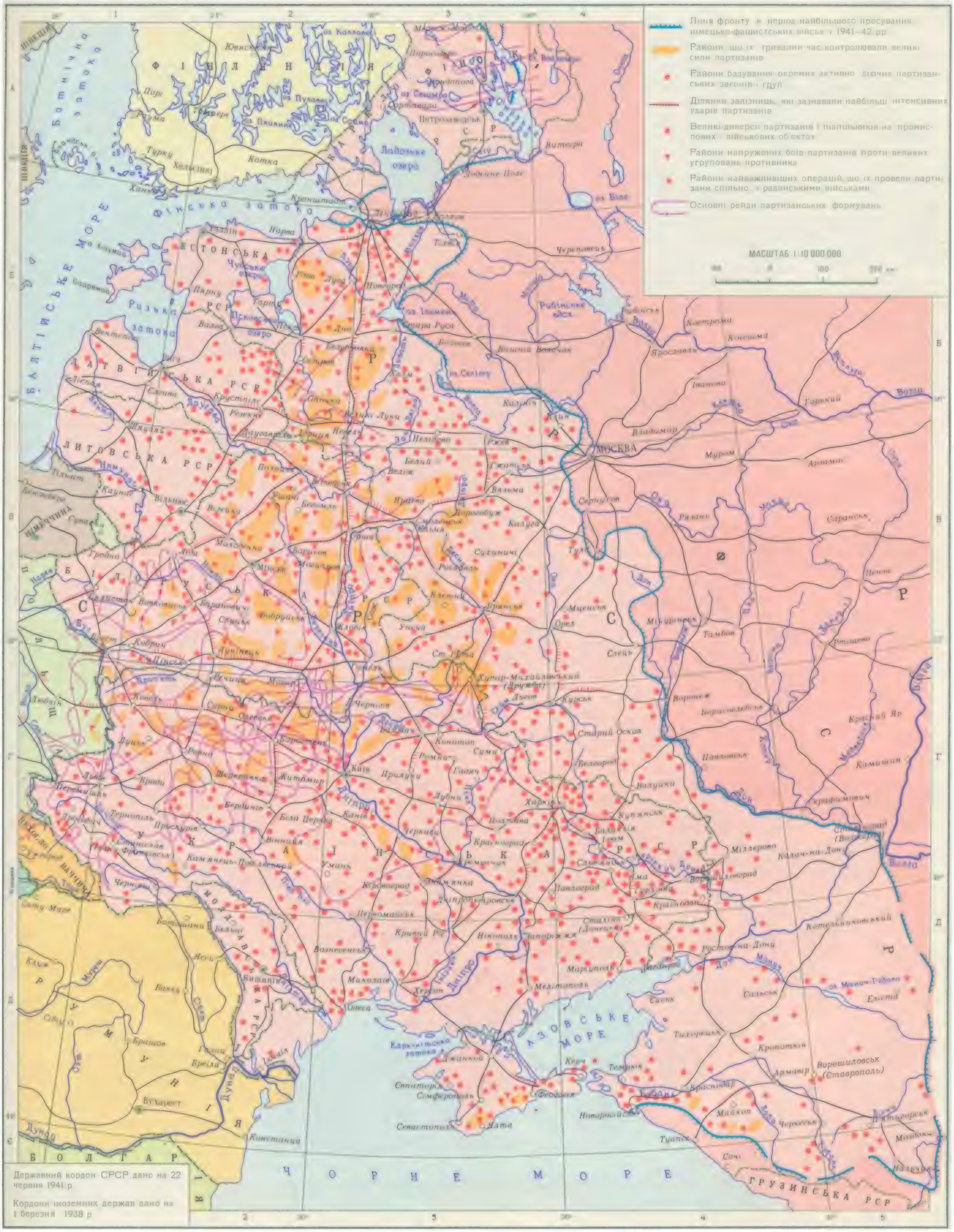

Лінія фронту в період найбільшого просування німецько-фашистських військ у 1941–42 рр
Райони, що їх тривалий час контролювали великі сили партизанів
Райони базування окремих активно діючих партизанських загонів і груп
Ділянки залізниць, які зазнавали найбільш інтенсивних ударів партизанів
Великі диверсії партизанів і підпільників на промислових і військових об'єктах
Райони напружених боїв партизанів проти великих угруповань противника
Райони найважливіших операцій, що їх провели партизани спільно з радянськими військами
Основні рейди партизанських формувань
МАСШТАБ 1:10 000 000
100
Державний кордон СРСР дано на 22 червня 1941 р
Кордони іноземних держав дано на 1 березня 1938 р
ФІНЛЯНДІЯ
ЕСТОНСЬКА РСР
ЛАТВІЙСЬКА РСР
ЛИТОВСЬКА РСР
НІМЕЧЧИНА
РУМУНІЯ
БОЛГАРІЯ
ГРУЗИНСЬКА РСР
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Фінська затока
Ризька затока
Ботнічна затока
Ладозьке озеро
Онезьке озеро
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Каркінітська затока
Рибінське вдсх.
МОСКВА
Ленінград
Хельсінкі
Таллін
Рига
Вільнюс
Каунас
Мінськ
Гомель
Смоленськ
Брянськ
Орел
Курськ
Київ
Житомир
Харків
Полтава
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Миколаїв
Одеса
Херсон
Кишинів
Бухарест
Констанца
Сімферополь
Севастополь
Ялта
Феодосія
Керч
Новоросійськ
Краснодар
Майкоп
Туапсе
Сочі
Ростов-на-Дону
Сталінград (Волгоград)
Воронеж
Тамбов
Тула
Калуга
Рязань
Ярославль
Кострома
Горький
Владимир
Псков
Новгород
Великі Луки
Вітебськ
Могильов
Бобруйськ
Пінськ
Брест
Ковель
Рівне
Луцьк
Львів
Тернопіль
Вінниця
Чернігів
Чернівці
Ворошиловград
Сталіно (Донецьк)
Маріуполь
Мелітополь
Ворошиловськ (Ставрополь)
Пятигорськ
Нальчик
Дніпро
Десна
Волга
Дон
Дунай

КАРТИ ПОЯСНОГО ЧАСУ

ГОДИННІ ПОЯСИ СВІТУ

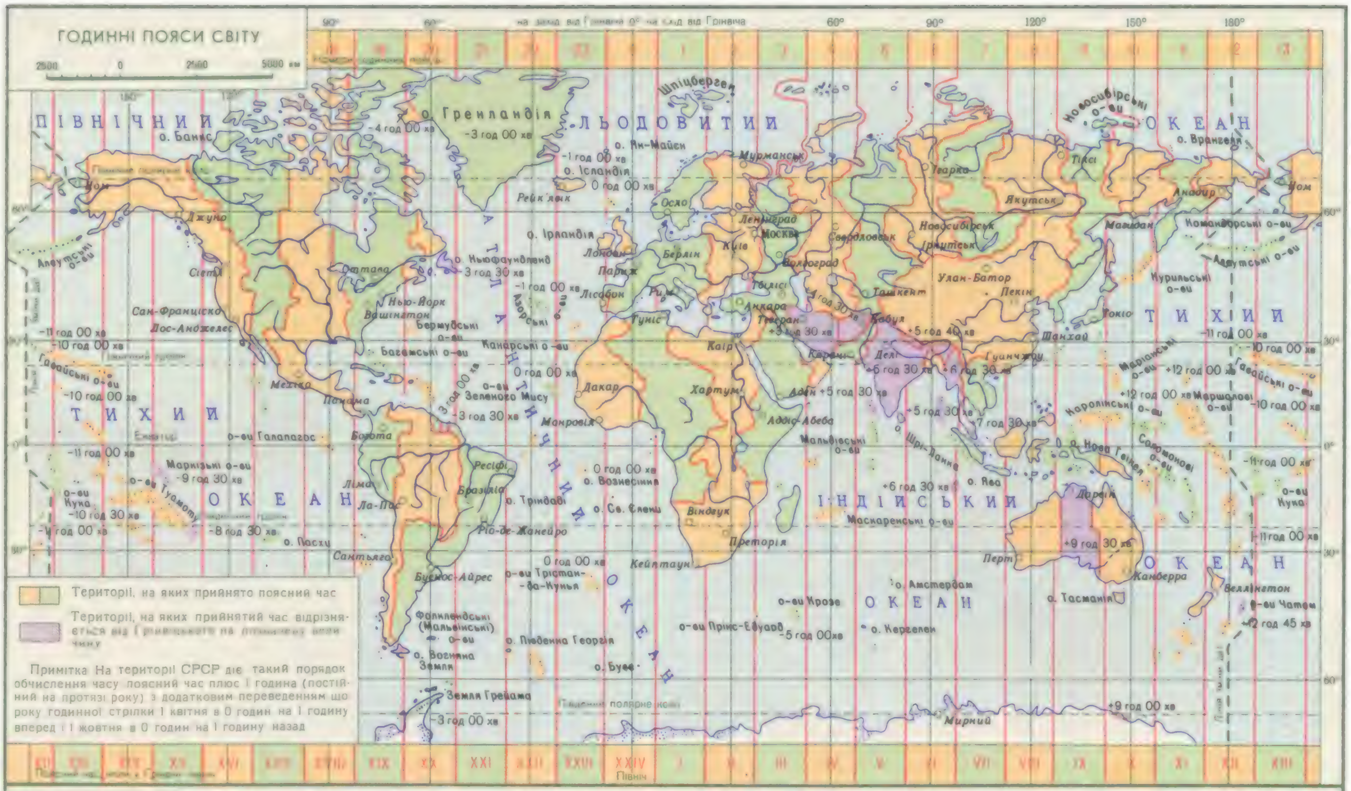
2500 0 2500 5000 км
на захід від Грінвіча 0° на схід від Грінвіча
90° 60° 60° 90° 120° 150° 180° 150° 120°
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
о. Гренландія
-3 год 00 хв
-4 год 00 хв
-1 год 00 хв
о. Ісландія
0 год 00 хв
Рейк'явік
Шпіцберген
о. Ян-Майєн
Мурманськ
Новосибірські о-ви
о. Врангеля
Тіксі
Ігарка
Якутськ
Анадир
Ном
о. Банкс
Джуно
Алеутські о-ви
Сієтл
Оттава
Нью-Йорк
Вашінгтон
Сан-Франціско
Лос-Анджелес
-11 год 00 хв
-10 год 00 хв
Гавайські о-ви
Мехіко
Панама
Богота
Ліма
Ла-Пас
Ресіфі
Бразиліа
Ріо-де-Жанейро
Сантьяго
Буенос-Айрес
Фолклендські (Мальвінські) о-ви
о-ви Вогняна Земля
Земля Грейама
-3 год 00 хв
о. Ньюфаундленд
-3 год 30 хв
Бермудські о-ви
Багамські о-ви
Азорські о-ви
Канарські о-ви
о-ви Зеленого Мису
Манровія
о. Вознесіння
о. Св. Єлени
о. Трінідаді
о-ви Трістан-да-Кунья
о. Південна Георгія
о. Буве
о. Ірландія
Лондон
Париж
Лісабон
Осло
Берлін
Рим
Туніс
Каїр
Дакар
Хартум
Аддіс-Абеба
Віндгук
Преторія
Кейптаун
Ленінград
Москва
Київ
Волгоград
Свердловськ
Тбілісі
Анкара
Тегеран
Ташкент
Кабул
Карачі
Делі
Аден
+3 год 30 хв
+5 год 30 хв
+5 год 40 хв
+6 год 30 хв
+4 год 30 хв
Новосибірськ
Іркутськ
Улан-Батор
Пекін
Шанхай
Гуанчжоу
Токіо
Магадан
Командорські о-ви
Курильські о-ви
Мальдівські о-ви
Шрі-Ланка
Маскаренські о-ви
о-ви Крозе
о-ви Прінс-Едуард
о. Кергелен
о. Амстердам
-5 год 00 хв
+7 год 30 хв
о. Ява
Дарвін
+9 год 30 хв
Перт
Канберра
о. Тасманія
Веллінгтон
о-ви Чатем
+12 год 45 хв
о. Нова Гвінея
Соломонові о-ви
Каролінські о-ви
Маріанські о-ви
Маршаллові о-ви
+12 год 00 хв
-11 год 00 хв
-10 год 00 хв
-11 год 00 хв
о-ви Кука
-11 год 00 хв
-9 год 30 хв
Маркізькі о-ви
о-ви Туамоту
-10 год 30 хв
-11 год 00 хв
-8 год 30 хв
о. Пасхи
о-ви Галапагос
Екватор
ТИХИЙ ОКЕАН
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
Полярне коло
Тропік
Лінія зміни дат
Мирний
+9 год 00 хв
XII XIII XIV XV XVI XVII XVIII XIX XX XXI XXII XXIII XXIV I II III IV V VI VII VIII IX X XI XII XIII
Північ

🟧🟩 Території, на яких прийнято поясний час

🟪 Території, на яких прийнятий час відрізняється від Грінвіцького на [illegible] величину

Примітка На території СРСР діє такий порядок обчислення часу поясний час плюс 1 година (постійний на протязі року) з додатковим переведенням щороку годинної стрілки 1 квітня в 0 годин на 1 годину вперед і 1 жовтня в 0 годин на 1 годину назад

ГОДИННІ ПОЯСИ СРСР

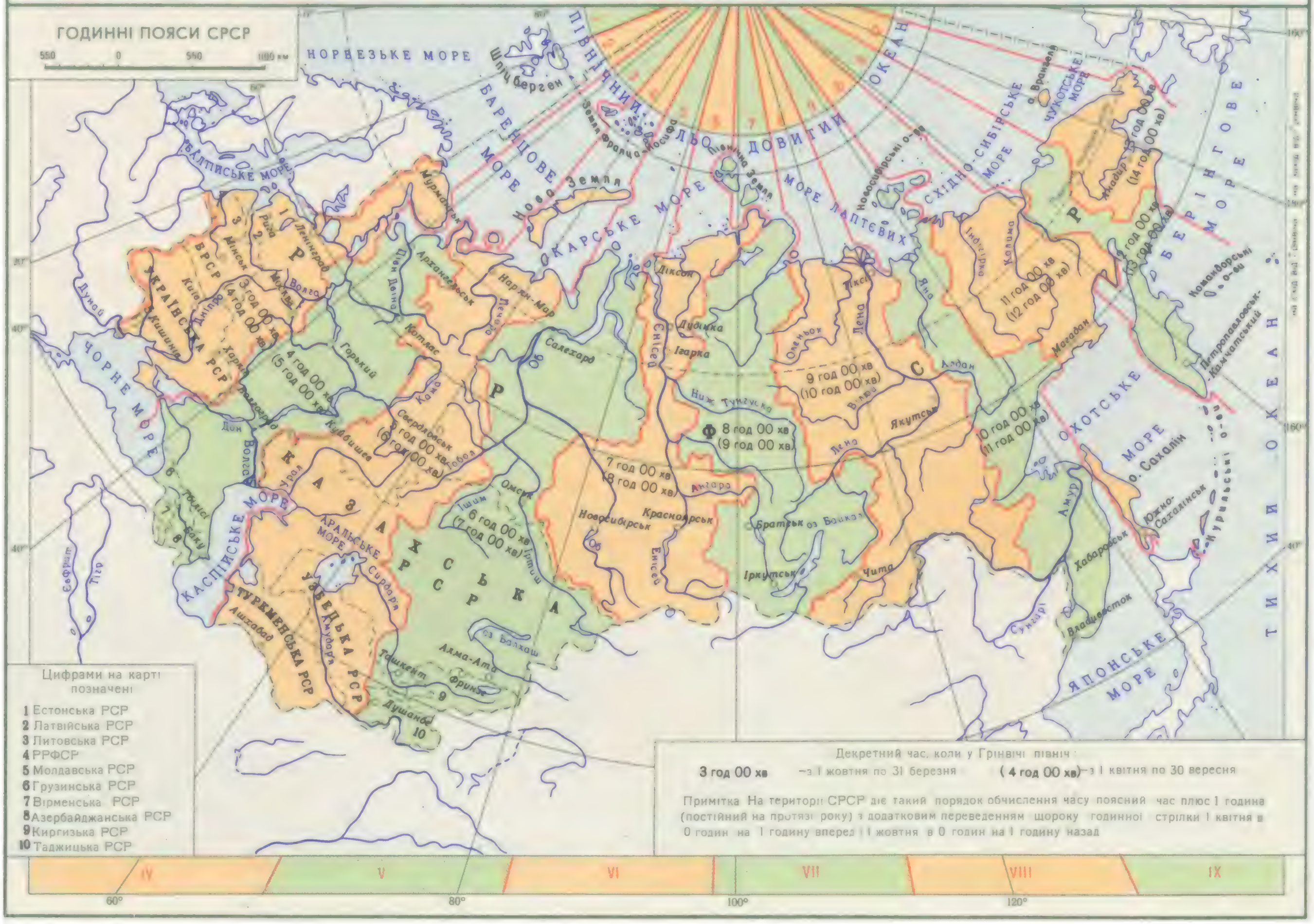
550 0 550 1100 км
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
Шпіцберген
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
Земля Франца-Йосифа
Нова Земля
КАРСЬКЕ МОРЕ
Північна Земля
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
Новосибірські о-ви
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
о. Врангеля
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
Командорські о-ви
Петропавловськ-Камчатський
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
о. Сахалін
Південно-Сахалінськ
Курильські о-ви
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ТИХИЙ ОКЕАН
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
оз. Балхаш
оз. Байкал
Мурманськ
Архангельськ
Нарьян-Мар
Ленінград
Москва
Мінськ
Рига
Київ
Кишинів
Харків
Волгоград
Горький
Котлас
Салехард
Свердловськ
Куйбишев
Омськ
Новосибірськ
Красноярськ
Іркутськ
Братськ
Чита
Хабаровськ
Владивосток
Діксон
Дудинка
Ігарка
Тіксі
Якутськ
Магадан
Анадир
Тбілісі
Баку
Ашхабад
Ташкент
Душанбе
Фрунзе
Алма-Ата
Дніпро
Дунай
Дон
Волга
Кама
Печора
Пай-Хой
Урал
Обь
Іртиш
Ішим
Тобол
Єнісей
Ніж. Тунгуска
Ангара
Лена
Вілюй
Оленьок
Яна
Індигірка
Колима
Алдан
Амур
Сунгарі
Амудар'я
Сирдар'я
Євфрат
Тігр
УКРАЇНСЬКА РСР
БРСР
КАЗАХСЬКА РСР
УЗБЕЦЬКА РСР
ТУРКМЕНСЬКА РСР
Р Р Ф С Р
3 год 00 хв (4 год 00 хв)
4 год 00 хв (5 год 00 хв)
5 год 00 хв (6 год 00 хв)
6 год 00 хв (7 год 00 хв)
7 год 00 хв (8 год 00 хв)
8 год 00 хв (9 год 00 хв)
9 год 00 хв (10 год 00 хв)
10 год 00 хв (11 год 00 хв)
11 год 00 хв (12 год 00 хв)
12 год 00 хв (13 год 00 хв)
13 год 00 хв (14 год 00 хв)
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
IV V VI VII VIII IX
60° 80° 100° 120°

Цифрами на карті позначені:

1 Естонська РСР
2 Латвійська РСР
3 Литовська РСР
4 РРФСР
5 Молдавська РСР
6 Грузинська РСР
7 Вірменська РСР
8 Азербайджанська РСР
9 Киргизька РСР
10 Таджицька РСР

Декретний час, коли у Грінвічі північ:

3 год 00 хв — з 1 жовтня по 31 березня **(4 год 00 хв)** — з 1 квітня по 30 вересня

Примітка На території СРСР діє такий порядок обчислення часу поясний час плюс 1 година (постійний на протязі року) з додатковим переведенням щороку годинної стрілки 1 квітня в 0 годин на 1 годину вперед і 1 жовтня в 0 годин на 1 годину назад

Карта до статті 9-го тому „Поясний час" лям, які очищали рад. землю від фашист. загарбників. Самовіддана боротьба проти окупантів була героїчним подвигом робітників, селян та інтелігенції, керованих комуністичним підпіллям.

Велику увагу ЦК ВКП(б), місц. парт. органи і комуністичне підпілля приділяли створенню, будівництву і нарощуванню сил збройних партизан. формувань, поліпшенню керівництва їхніми бойовими діями. Вже на кінець 1941 на окупованій ворогом тер. СРСР діяло понад 2 тис. озброєних партизан. формувань чисельністю 90 тис. чол. і велика кількість бойових диверсійних груп. У тилу ворожої групи армій «Північ» збройну боротьбу вели понад 18 тис. партизанів Карелії, Ленінгр. і Калінін. областей. 30 тис. партизанів Моск., Смол., Орлов. областей та Білорус. РСР діяли в тилу групи фашист. армій «Центр». У тилу групи армій «Південь», що наступала на Україні, діяло понад 35 тис. партизанів. Зростання збройних партизан. сил супроводилось об'єднанням дрібних партизан. загонів у великі з'єднання, здатні розв'язувати оперативні завдання. Такими з'єднаннями були: партизан. бригада Н. Г. Васильєва і С. А. Орлова в Ленінгр. обл., з'єднання Д. В. Ємлютіна і А. Д. Бондаренка — в Орлов. обл., Т. П. Бумажкова, А. П. Бринського, К. П. Орловського і Ф. І. Павловського — в Білорусії, Ф. Т. Рижикова і А. Г. Різниченка, С. А. *Ковпака* і С. В. *Руднєва*, О. М. *Сабурова* і З. А. *Богатиря*, О. Ф. *Федорова* і В. М. *Дружиніна* — на Україні та багато інших. Ще більше зросла збройна партизан. боротьба після розгрому нім.-фашист. військ під Москвою. На кінець 1942 ЦШПР та місц. партизан. штаби мали зв'язок з більш як 800 партизан. формуваннями чисельністю понад 120 тис. чол. Партизан. формування перетворилися на грізну для ворога силу. Їхні активні дії були вагомою допомогою Червоній Армії, що героїчно билася проти нім.-фашист. військ на фронті (див., зокрема, «*Сарненський хрест*»). Рад. партизан. рух став справжнім «регулярним другим фронтом». Для боротьби з ним гітлерівське командування з серед. 1942 використовувало, крім великої кількості спец. каральних військ, 10% усіх сухопутних сил Німеччини, у той час як проти англо-амер. військ і на окупованих територіях ін. країн — 1,2%.

Вручення медалей «Партизанові Вітчизняної війни» білоруським партизанам. 1943.

Найвищого розмаху набула збройна боротьба партизанів у період масового вигнання ворога з тер. СРСР, початок якому поклали розгром фашистів під Сталінградом і наступн блискучі переможні операції Червоної Армії. Протягом 1943 збройні партизан. сили зросли більш як у два рази і становили наприкінці року понад 250 тис. чол. Зросло мистецтво їхніх бойових дій, поліпшилося планування операцій у масштабі областей, республік і в цілому на всій окупованій тер. СРСР. Партизан. дії тісно пов'язувалися з стратегічними та оперативними задумами Верховного Головнокомандування. В період *Курської битви 1943*, згідно з планом ЦШПР, були проведені великі операції на залізничних комунікаціях ворога, що ввійшли в історію під назвою «*Ковельський вузол*», «*Рейкова війна*» та «*Концерт*». Велику допомогу Червоній Армії подавало населення *партизанських країв і зон* (див. також *Партизанські рейди*). Ефективною була взаємодія партизанів з частинами Червоної Армії. За планом ЦШПР у форсуванні Дніпра брало участь 10 великих партизан. з'єднань України, заг. чисельністю 17 332 чол. Вони з боями захопили і утримували до підходу Червоної Армії 25 переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять. За єдиним планом, чітко і злагоджено діяли партизан. формування з військами Ленінгр. і Волховського фронтів у січні — лютому 1944. Згідно з планом операції в ній брало участь 13 партизан. бригад. У *Білоруській операції 1944* Червоної Армії за планом ЦШПР брало участь 159 партизан. бригад і 49 загонів.

Після вигнання з тер. СРСР нім.-фашист. загарбників багато рад. партизанів на прохання братніх партій вели боротьбу в тилу ворога на тер. Польщі, Чехословаччини, Румунії і Угорщини, допомагали народам цих країн в організації партизан. руху. Десятки тисяч рад. людей брали активну участь у європ. *Русі Опору* у Франції, Італії, Бельгії, Голландії, Норвегії, Югославії та ін. країнах, у підпільній боротьбі в фашист. таборах смерті та «робочих таборах».

Протягом всієї війни рад. партизан. рух подавав істотну допомогу героїчній Червоній Армії, зробив гідний внесок у всесвітньо-істор. перемогу Рад. Союзу. Батьківщина високо оцінила масовий героїзм учасників партизан. руху. Їм було вручено 184 тис. орденів і медалей. 234 чол. удостоєні звання Героя Рад. Союзу, два керівники нар. боротьби — С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров удостоєні цього звання двічі. Істор. досвід рад. партизан. руху в роки Великої Вітчизн. війни є багатющим надбанням світового революц.-визвольного руху. Карту див. на окр. арк., с. 192—193.

Ешелон, пущений під укіс партизанами на залізничній колії між Овручем і Коростенем. 1943.

Літ.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы, т. 1—3. К., 1980; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944. К., 1978; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. К., 1979; Слинько І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні. На завершальному етапі визволення. 1944 р. К., 1970; Бречак І. М., Клоков В. І., Русак А. В. Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941—1944 рр. К., 1970.

Г. М. Мултих.

Група партизанів загону «За Радянську Литву». 1944.

ПАРТИЗА́НСЬКІ КРАЇ І ЗО́НИ — територія, яку відвоювали в тилу нім.-фашист. загарбників рад. партизани під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 і на якій було відновлено Рад. владу. П. к. і з. існували на тер. УРСР, БРСР і окупованій частині тер. РРФСР. Один з перших партизанських країв утворився на Пн. Черніг. обл., на тер. Корюківського р-ну. З дальшим розвитком партизанського руху під керівництвом Черніг. підпільного обкому партії партизанські краї виникли і в ін. районах. Вони утворили черніг. партизанську зону, яка займала понад третину території області. Партизанський край з перших днів окупації був у пн. районах Сум. обл., де загони під командуванням С. А. *Ковпака* і О. М. *Сабурова* розгорнули активні дії проти окупантів. Згодом П. к. і з. утворились у Волин., Ровен., Кам'янець-Подільській (тепер Хмельницька), Кіровогр., Вінн., Житомир. та ін. областях. Вони охоплювали значну частину тер. України. П. к. і з. перебували під постійним контролем партизанів, які й охороняли їх. У П. к. і з. було відновлено Рад. владу, діяли сільс. Ради, школи, розгорнулася госп.-організаторська, політ. і військ. робота. П. к. і з. мали тісний зв'язок з рад. тилом. Тут обладнували аеродроми, через які партизанам постачали зброю, медикаменти, л-ру тощо. З цих аеродромів евакуювали поранених партизанів, хворе населення, дітей, старих і жінок. П. к. і з. відіграли велику роль у дальшому розгортанні партизанського руху. Див. також *Парти-*

занський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—45.
В. О. Замлинський.

ПАРТИЗА́НСЬКІ РЕ́ЙДИ — один з найважливіших способів партизанської боротьби; походи партизан. загонів і з'єднань у ворожому тилу з метою розгортання бойових і диверсійних дій, дальшого розширення партизанського руху. Широко застосовувались, зокрема, на тер. України в період *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. П. р. тісно пов'язувалися з операціями Рад. Армії. В 1941—42 значними були рейди загонів під командуванням І. Ф. Боровика, К. І. Погорєлова, М. І. Воронцова, С. А. *Ковпака*, О. Ф. *Федорова*. Стратегічного значення П. р. набули в кінці 1942 — на поч. 1943, коли з Лівобережжя на Правобережжя України вийшли великі партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. М. *Сабурова*, О. Ф. Федорова, М. І. *Наумова*, Я. І. *Мельника*. Наслідком цього було створення значного партизанського краю в пн.-зх. районах України (див. також *Карпатський рейд 1943*), що було істотною допомогою рад. військам. П. р. стали однією з осн. форм допомоги Рад. Союзу партизанам Польщі та Чехословаччини. В 1944 по тер. Польщі пройшли партизанська д-зія ім. С. А. Ковпака під командуванням П. П. *Вершигори* і з'єднання під командуванням І. М. Банова, по тер. Чехословаччини — з'єднання під командуванням М. І. Шукаєва і В. М. Караєва. На допомогу *словацькому національному повстанню 1944* прийшли з України загони В. А. *Квітинського*, Л. Ю. Беренштейна, М. А. *Прокопюка*, О. С. *Єгорова* та ін.
В. І. Клоков.

ПАРТИКУЛЯРИ́ЗМ (лат. particularis — частковий, від particula — незначна частина) — 1) У бурж. політичній науці — будь-який рух, метою якого є набуття або утримання політ., адм. чи культур. *автономії* для тих або ін. частин д-ви. Крайні прояви П.— *сепаратизм* та децентралізм (заперечення централізму в усіх його формах). 2) У християн. теології — вчення, за яким не всі віруючі, а лише обрані знайдуть спасіння (decretum particulare).

ПАРТИТУ́РА (італ. partitura, букв.— поділ, розподіл) — сукупний нотний запис ансамблевої музики (інструментальної, вокально-інструм., хорової, камерної), в якому партії всіх інструментів (голосів) записані на окремих нотописцях і розташовані одна під одною так, щоб усі однакові долі тактів були на одній вертикалі. Найдавніші П. (вокальні) відомі з 16 ст. Вигляд П., порядок розташування партій у них змінювався залежно від істор. розвитку ансамблевої музики, інструментарію та композиторського письма. В сучас. П. для хору вгорі розміщені партії жіночих голосів, унизу — чоловічих. У П. для симф. оркестру партії інструментів розташовані згори вниз по групах у такому порядку: дерев'яні духові, мідні духові, ударні з невизначеною висотою звука, ударні з визначеною висотою звука, інструменти, що вводяться додатково, можливі хор, сольний голос, далі струнні смичкові. Всередині груп партії інструментів розміщуються за висотою звучання. В сучас. рад. виданнях П. для духових оркестрів партії інструментів пишуться згори вниз у такій послідовності: дерев'яні, характерні мідні, ударні, осн. група мідних. У П. для оркестру нар. інструментів порядок розташування партій залежить від складу оркестру. У рад. консерваторіях і муз. уч-щах існує навч. курс читання партитур.
В. Н. Золочевський.

ПАРТИ́ЦЬКИЙ Омелян Осипович (1840, с. Тейсарів, тепер Жидачівського р-ну Львів. обл.— 20.I 1895, Львів) — укр. мовознавець, етнограф, історик та педагог бурж.-націоналістичного напряму. Один з ідеологів партії *«народовців»*. У 1864 закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. В 1871—95 — професор укр. мови в учительській семінарії у Львові. Автор «Німецько-руського словаря» (1867), в якому подав бл. 50 тис. укр. слів. Склав ряд підручників з укр. мови і л-ри для нар. шкіл. Брав активну участь у діяльності т-ва *«Просвіта»*. Досліджував «Слово о полку Ігоревім». Вивчав найдавніший період історії Русі. Редагував засновані ним бурж.-ліберальну *«Газету школьну»* (1875—79) та журн. *«Зоря»* (1880—85). Опублікував кілька статей і заміток про Т. Шевченка. У брошурі «Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка» (ч. 1 Львів, 1872) стояв на відверто ідеалістичних позиціях у розумінні творчого процесу й філос. поглядів Шевченка. Суспільно-політичні переконання поета перекручував у націоналістичному дусі.

ПАРТІ́ЙНА КОМІ́СІЯ ПРИ ЦК КПРС — орган парт. контролю, що існував з листопада 1962 по грудень 1965 (див. *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС).

ПАРТІ́ЙНА ОСВІ́ТА — система форм і методів марксистсько-ленінського навчання комуністів, важливий засіб парт. *пропаганди* — складової і невід'ємної частини *ідеологічної роботи КПРС*. Оволодіння революц. теорією — статутний обов'язок комуністів. Гол. призначення П. о. полягає в тому, щоб формувати і поглиблювати наук. світогляд, *політичну культуру*, ідейну переконаність комуністів, озброювати їх глибоким розумінням політики партії, шляхів і методів її реалізації, парт. підходом до оцінки подій і явищ сусп. життя, вмінням відстоювати принципи комуністичної ідеології, пролет. інтернаціоналізму, вести непримиренну боротьбу проти буржуазної ідеології. П. о. озброює комуністів революційною теорією — *марксизмом-ленінізмом*, ідейною спадщиною К. Маркса, Ф. Енгельса, В.І. Леніна, знанням рішень з'їздів та ін. документів КПРС, її істор. досвіду. «Мета... політичної освіти, — вчив В. І. Ленін,— виховати справжніх комуністів» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 384). П. о. проводиться на основі неухильного здійснення ленінських принципів *партійності*, науковості, тісного зв'язку з життям. В основу організації П. о. покладено добровільність у виборі слухачами тематики і форм навчання, систематичність, послідовність, наступність в освоєнні матеріалу, диференційований підхід до врахування рівня ідейно-теор. і загальноосв. підготовки різних категорій слухачів. Система П. о. має таку структуру: школи молодих комуністів, школи основ марксизму-ленінізму, школи наукового комунізму, школи парт.-господарського активу, теор. і методологіч. семінари, ун-ти марксизму-ленінізму. Осн. метод навчання — самоосвіта. В усіх формах П. о. особлива увага звертається на вивчення теорії і політики партії в їхній органічній єдності, в тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва, зовн.-політ. діяльністю КПРС та ідеологічною боротьбою на світовій арені, на активізацію трудової і суспільно-політ. активності комуністів. П. о.— школа підготовки комуністів для проведення ними ідейно-виховної роботи серед трудящих, орг. форма їхнього ідейного єднання, зміцнення партійних рядів. У 1981 П. о. в країні охоплено майже 23 млн. чол., в УРСР — понад 3,8 млн. чол. П. о. має значну навчально-метод. базу, їй подають багатопланову допомогу *засоби масової інформації і пропаганди*. Науково-метод. центрами П. о. є *будинки політичної освіти* і *кабінети політичної освіти*. Розгорнута програма вдосконалення П. о. в умовах розвинутого соціалізму міститься в рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС, у постановах ЦК КПРС «Про завдання партійної освіти у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» (1976), «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979), «Про дальше вдосконалення партійної освіти в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (1981). XXVI з'їзд КПРС висунув вимогу «добитися на ділі єдності ідейно-теоретичної, політико-виховної, організаторської і господарської роботи партії» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 91). Виконуючи рішення з'їздів партії, постанови ЦК КПРС, парт. орг-ції ведуть значну роботу по підвищенню наук. рівня та ефективності П. о., по посиленню її зв'язку з життям, поліпшенню організації ідейного загартування членів партії, особливо молодих комуністів.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977; Брежнєв Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС, т. 1—2. К., 1978; Бабко Ю. В. [та ін.]. Партийное просвещение. Очерки истории. К., 1978. *В. К. Василенко.*

ПАРТІ́ЙНА ШКО́ЛА В ЛОНЖЮМО́. Створена більшовиками під керівництвом В. І. Леніна навесні 1911 в містечку *Лонжюмо* (під Парижем) для підготовки парт. кадрів з робітників. Слухачі школи відбиралися місц. парт. орг-ціями в Росії й затверджувалися мандатною комісією і заг. зборами Шкільного к-ту. В школі навчалися більшовики (10 чол.), *меншовики-партійці*, 1 впередвець — усього 13 слухачів і 5 вільнослухачів. Серед них були І. С. Бєлостоцький, Б. А. *Бреслав*, О. І. Догадов, *Я. Д. Зевін*, А. І. Іванова, Г. К. *Орджонікідзе*, І. І. Шварц та ін. Ідейним керівником та осн. лектором школи був В. І. Ленін. Учням було прочитано 147 лекцій. 56 із них прочитав В. І. Ленін, присвятивши їх політ. економії, агр. питанню, теорії і практиці соціалізму в Росії, матеріалістичному розумінню історії. В. І. Ленін провів з слухачами школи й заняття про «*Маніфест Комуністичної партії*» та про поточний момент і стан справ у партії. Крім лекцій, у школі проводилися семінарські заняття. Школа діяла у травні — серпні 1911. Після закінчення занять більшість слухачів виїхала на нелегальну парт. роботу в Росію.

П. С. Кувшинов.

«ПАРТИ́ЙНАЯ ЖИЗНЬ» — двотижневий журнал ЦК КПРС. Почав видаватися 1919 під назвою «*Известия Центрального Комитета Российской Коммунистической партии (большевиков)*». У 1929—46 виходив під назвою «Партийное строительство». З 1946 має назву «П. ж.». У 1948—54 журнал не видавався. «П. ж.» допомагає ЦК КПРС у проведенні в життя політики партії, мобілізації парт. орг-цій, усіх комуністів на здійснення її рішень і директив. Журнал пропагує ленінське вчення про партію, активно сприяє зміцненню єдності і згуртованості парт. рядів, затвердженню і розвиткові ленінських принципів і норм парт. будівництва, вихованню комуністів, усіх трудящих у дусі рад. патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. В 1976 журнал нагороджено орденом Леніна.

ПАРТІ́ЙНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — одна з суспільних наук, складова частина марксистсько-ленінського вчення про революційну партію пролетаріату, наука про закономірності виникнення, розвитку і зростання керівної ролі марксистсько-ленінської партії, про принципи, норми і правила її внутр. життя, побудови, форми і методи організаторської та ідейно-політичної роботи партії в масах, парт. керівництва госп. і культур. будівництвом, держ. і громад. орг-ціями трудящих. П. б. перебуває в тісному органічному зв'язку з історією КПРС, марксистсько-ленінською філософією, політичною економією, науковим комунізмом, історією міжнар. комуністичного руху та ін. сусп. науками. Наук. методом П. б. є діалектичний та істор. матеріалізм, які дають можливість розкрити істор. необхідність виникнення партії, її керівну роль у боротьбі за повалення влади експлуататорів, побудову соціалізму і комунізму, бачити об'єктивний характер закономірностей її розвитку, необхідність змін форм і методів діяльності партії залежно від конкретних історичних умов, чергових завдань, нагромадженого досвіду. П. б. як науку створили основоположники наук. комунізму К. Маркс, Ф. Енгельс і продовжувач їхньої справи В. І. Ленін, який розробив струнке вчення про пролетарську партію нового типу. В їхніх працях сформульовано і науково обгрунтовано корінні, принципові положення про комуністичну партію, які є основою розвитку і творчої діяльності партії, її орг-цій, усіх комуністів. Відкриті і сформульовані К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Леніним на основі глибокого узагальнення і вивчення досвіду всього міжнар. робітн. руху принципи П. б. мають інтернац. характер, відображають притаманні марксистсько-ленінським партіям усіх країн закономірності побудови та діяльності. Марксистсько-ленінські принципи П. б. втілюються і розвиваються в *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*, в документах з'їздів, ЦК КПРС, міжнар. комуністичного руху. В трьох Програмах КПРС, у Статуті КПРС забезпечувалось і забезпечується поєднання осн. принципів П. б. з визначенням конкретних для кожного історичного етапу форм і методів діяльності, наступності з творчим підходом.

У нині діючому Статуті КПРС [прийнятий XXII з'їздом партії (1961), зміни і доповнення внесено XXIII (1966) і XXIV (1971) з'їздами], в документах XXIII—XXVI з'їздів партії визначено норми, форми і методи діяльності партії в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*. Як керівна і спрямовуюча сила рад. суспільства, ядро його політ. системи, держ. і громад. орг-цій КПРС на основі марксистсько-ленінського вчення визначає генеральну перспективу розвитку, внутр. і зовн. політику СРСР, керує великою творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Всі парт. орг-ції діють у рамках *Конституції СРСР*. Зростання керівної ролі КПРС значною мірою залежить від удосконалення внутріпарт. відносин, стилю політ., орг. та ідеологічної роботи. Партія неухильно здійснює курс на додержання ленінських принципів і норм партійного життя та парт. керівництва, зокрема, принципу *демократичного централізму*, на підвищення активності й відповідальності комуністів, на дальше зміцнення згуртованості парт. рядів, непорушної єдності з робітн. класом, усім рад. народом. Досвід П. б. КПРС має велике міжнар. значення, широко використовується всіма братніми комуністичними і робітн. партіями. КПРС постійно дбає про глибоке творче вивчення й застосування на практиці марксистсько-ленінської науки про П. б. керівними кадрами, всіма комуністами. П. б. як самостійна дисципліна вивчається у вищих парт. школах і в системі *партійної освіти*. В *Академії суспільних наук при ЦК КПРС*, у респ. і міжобл. вищих парт. школах (в УРСР — *Вища партійна школа при ЦК Компартії України*) працюють кафедри П. б.; в *Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* — відділ, а у філіалах Інституту — сектори партійного будівництва.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. [О партийном строительстве см. Предметный указатель ко второму изданию сочинений]; Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про партійне будівництво див. Предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—13. М., 1970—81; Брежнев Л. И. Об актуальных проблемах партийного строительства. М., 1976; Щербицький В. В. Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978; Партийное строительство. Пособие для слушателей ВПШ. М., 1978; Лекции по партийному строительству, в. 1—3. М., 1978—80; Партийное строительство. М., 1981.

В. Ф. Шевченко.

ПАРТІ́ЙНЕ БЮРО́ — див. *Бюро партійне.*

«ПАРТІ́ЙНЕ ЖИТТЯ́» — щомісячний журнал, орган ЦК КП(б)У. Виходив з листопада 1946 по грудень 1949 в Києві. Утворений на базі журналів «*Партробітник України*» та «*Пропагандист і агітатор*». Журнал висвітлював найважливіші питання життя Комуністичної партії і Рад. д-ви, узагальнював і популяризував досвід парт.-орг. та ідеологічної роботи, висвітлював питання добору і виховання кадрів, вміщував статті, кореспонденції, давав відповіді на запитання комуністів.

ПАРТІ́ЙНЕ ПІДПІ́ЛЛЯ в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45. Створювалося влітку — восени 1941 відповідно до директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей» від 29.VI 1941 і постанови ЦК ВКП(б) від 18.VII 1941 «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» для керівництва всіма діями проти фашист. загарбників на окупованій території. Поряд з підпільними обкомами, міськкомами та райкомами, більшість з яких вдалося утворити завчасно, в тилу ворога діяли парт. органи, покликані до життя умовами і специфікою боротьби, — окружкоми, міжрайкоми, центри, ради та ін. Всього 1941 на окупованій ворогом території розгорнули роботу 18 підпільних обкомів, більш як 260 міськкомів, райкомів, окружкомів, повіткомів та ін. підпільних парт. органів, велика кількість підпільних парт. орг-цій і груп, що об'єднували 65,5 тис. комуністів. На Україні створення підпільних парт. органів проходило під керівництвом ЦК КП(б)У. В 1941 тут почали діяти 13 обкомів, понад 110 окружкомів, міськкомів, райкомів та ін. підпільних парт. органів; у Білорусії — 3 обкоми, 27 міськкомів і райкомів. Підпільні парт. органи не обирались, а призначалися вищестоящими органами. Підпільні обкоми партії складалися з 3—5 чол.: першого секретаря, двох-трьох територіальних секретарів, які закріплювалися за кількома р-нами або групою населених пунктів, членів обкому. В деяких р-нах замість територіальних секретарів призначався другий секретар або заст. секретаря обкому. Аналогічною була структура підпільних міськкомів і райкомів партії. В ряді міст і районів створювалися запасні парт. к-ти, які в разі провалу осн. к-тів мали виконувати їхні функції. Базування підпільних парт. органів було організовано з урахуванням конкретних місц. умов: у пром. і степових областях — у населених пунктах, у лісовій зоні — в партизан. формуваннях. Перший секретар обкому, як правило, призначався командиром або комісаром партизан. з'єднання, територіальні секретарі, секретарі міськкомів і райкомів партії — командирами, комісарами і нач. штабів партизан. загонів. Підпільні райкоми партії керували також орг-ціями та групами парт. і комсомольського підпілля. Підпільники з перших днів окупації вели агіт. роботу серед населення, утворювали диверсійні групи, партизан. загони тощо. В окупованих районах вони видавали сотні нелегальних газет, у т. ч. на Україні — понад 60 газет рос., укр. і польс. мовами. Парт. підпілля діяло в умовах жорстоких репресій. В 1941—42 у боротьбі з окупантами загинули секретарі підпільних обкомів партії: Ворошиловградського — І. М. *Яковенко*, Полтавського — С. Ф. *Кондратенко* і Г. Ф. *Яценко*, Сумського — О. І. *Антонов*, Харківського — І. І. *Бакулін*, Дніпропетровського — М. І. *Сташков*, Київського — І. В. *Сергієнко*, Кіровоградського — П. К. *Василина*, Чернівецького—О. П. *Боярко*, Станіславського — Ю. С. Безкровний Окупанти провели масові арешти підпільників у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську та ін. містах.

Для керівництва нар. боротьбою в окупованих районах за рішенням ЦК ВКП(б) у жовтні 1942 на Україні і в Білорусії було створено підпільні Центральні к-ти партії. В нелегальний ЦК КП(б)У ввійшло 17 чол.(В. А. *Бегма*, А. І. *Гайовий*, М. С. *Гречуха*, А. Н. Зленко, С. А. *Ковпак*, Л. Р. *Корнієць*, Д. С. *Коротченко*, П. Х. *Куманьок*, С. В. *Руднєв*, О. М. *Сабуров*, В. Т. Сергієнко, І. К. Сиромолотний, М. С. Співак, В. Ф. *Старченко*, Т. А. *Строкач*, О. Ф. *Федоров*, Я. О. Хоменко). В кін. 1942 — на поч. 1943 в тил ворога було надіслано секретарями обкомів, міськкомів, райкомів партії і парт. організаторами бл. 350 чол., що дало змогу створити на Україні нові склади підпільних обкомів партії: Сумського (секретар П. Х. *Куманьок*). Вінницького (секретар Д. Т. *Бурченко*), Дніпропетровського (секретар Д. Г. *Садовниченко*), Кіровоградського (секретар М. М. *Скирда*), Ворошиловградського (секретар С. О. Стеценко), розширити мережу ін. підпільних парт. органів. У квітні 1943 у ворожий тил було направлено групу парт. і комсомольських працівників на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. С. Коротченком. На засіданні нелегального ЦК КП(б)У (23—29.V 1943) спільно з командирами і комісарами 7 партизан. з'єднань було підбито підсумки бойової і політ. діяльності підпільних орг-цій і партизан. формувань і визначено найближчі завдання (див. *Лельчицька нарада партизанів України 1943*). Внаслідок великої орг. роботи, яку здійснила партія, мережа нелегальних парт. органів на окупованій тер. СРСР розширилась. Якщо влітку 1942 в тилу ворога діяли 13 обкомів і понад 250 окружкомів, міськкомів, райкомів та ін. парт. органів, то восени 1943 на рад. землях, що залишилися під ярмом окупантів, було вже 24 обкоми, понад 370 окружкомів, міськкомів, райкомів та ін. підпільних парт. органів.

На кін. 1943 налічувалося бл. 1 млн. партизанів і підпільників. Тільки на окупованій території України в роки війни діяли 22 підпільні обкоми, понад 200 підпільних міськкомів і райкомів КП(б)У, 3,5 тис. орг-цій і груп комуністичного підпілля, що налічували 100 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних патріотів. 38 підпільників України удостоєно звання Героя Радянського Союзу, сотні нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. Своєю самовідданою боротьбою підпільні парт. орг-ції зробили величезний внесок у перемогу рад. народу над гітлерівськими загарбниками, насамперед в організацію масового партизанського руху, всенар. боротьбу населення окупованих районів проти загарбників. Див. також *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України* та окремі статті про обл. парт. організації.

Літ.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1. К., 1974; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 1—3. К., 1975; Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1969; Горобец Г. Т. Партийное подполье на Украине (1941—1944 гг.). М., 1969; Герои подполья, в. 1—2. М., 1970—72; Слинько І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні. К., 1970; Война в тылу врага, в. 1. М., 1974; Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976. *Д. П. Григорович.*

ПАРТІЙНІ ЗБОРИ — найвищий керівний орган *первинних партійних організацій*. Згідно з Статутом КПРС, прийнятим XXII з'їздом КПРС (1961), проводяться не рідше як один раз на місяць. У первинних парт. орг-ціях, які мають цехові орг-ції, заг. П. з. проводяться не рідше одного разу на два місяці. У великих парт. орг-ціях, які налічують понад 300 комуністів, заг. П. з. скликаються в міру потреби у строки, встановлювані парткомом, або на вимогу кількох цехових парт. орг-цій. П. з. обговорюють найважливіші питання парт. життя і діяльності даного трудового чи учбового колективу, а також постанови партії та уряду, директиви вищестоящих парт. органів. У строки, визначені Статутом КПРС, проводяться звітно-виборні П. з., які заслуховують звіти, оцінюють роботу *бюро партійних*, парткомів або секретарів первинних парт. організацій і обирають новий склад партбюро, парткому, а в невеликих парт. орг-ціях (до 15 членів партії) — секретаря парт. організації та його заступника. Постанова зборів є основою діяльності парт. орг-ції. Прийнята більшістю голосів, вона обов'язкова для всіх комуністів, а також для парт. бюро, парткому, які є виконавчими органами парт. орг-ції. П. з. керує президія, яка обирається відкритим голосуванням. П. з. бувають закритими, на яких присутні лише комуністи, і відкритими, де присутні й безпартійні. Кандидати в члени партії беруть участь у відкритих і закритих П. з., але мають право лише дорадчого голосу. П. з. є школою виховання і політ. загартування комуністів, органом колективного керівництва.

ПАРТІЙНІ КОМІТЕТИ КПРС — колективні виборні виконавчі органи, які керують всією роботою парт. орг-цій в проміжках між з'їздами, конференціями, заг. зборами парт. орг-цій. Згідно з Статутом КПРС П. к. доводять до мас загальнопарт. рішення, організують їх реалізацію, здійснюють відповідно до генеральної лінії КПРС та її директив парт. керівництво політ., госп. і культур. будівництвом, забезпечують спрямованість діяльності держ. і громад. орг-цій, добиваються розв'язання всіх питань відповідно до загальнопарт., загальнонар. інтересів. Осн. обов'язки П. к. визначено Статутом КПРС. П. к. обираються з'їздами, конференціями, заг. зборами комуністів таємним голосуванням. При виборах усіх П. к. дотримуються принципів систематичного оновлення їхнього складу і наступності керівництва. З'їзд КПРС обирає *Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу*, який керує всією діяльністю *Комуністичної партії Радянського Союзу* в періоди між з'їздами КПРС. Місц. П. к. здійснюють керівництво республіканськими, крайовими, обласними, окружними, міськими і районними парт. орг-ціями, які будуються відповідно до адм.-тер. поділу країни. Свою діяльність П. к. проводять на основі принципу *демократичного централізму*. Парт. орг-ціями республік керують ЦК компартій союзних республік, країв — крайкоми, областей і авт. республік та авт. областей — обкоми, округів — окружкоми, міст — міськкоми, районів — райкоми. ЦК компартій союзних республік обираються з'їздами відповідної респ. орг-ції строком на 5 років. Крайові, обласні, окружні, міські, районні П. к. обираються на відповідних парт. конференціях строком на 2—3 роки. Пленуми ЦК компартій союзних республік, райкомів і обкомів партії скликаються не рідше одного разу на чотири місяці, окружкомів, міськкомів і райкомів партії — раз на три місяці. Місц. П. к. обирають *бюро партійне* (ЦК Компартії України — *Політичне бюро ЦК Компартії України*). На пленумах П. к. затверджуються й завідуючі відділами к-тів, голови парткомісій, редактори парт. газет і журналів. Для розгляду поточних питань і перевірки виконання в ЦК Компартій союзних республік, крайкомах, обкомах партії можуть створюватися секретаріати. Робочим органом П. к.

є службовий парт. апарат, який складається з штатних працівників і утримується на кошти партії. Осн. ланкою в структурі апарату П. к. є відділи, які за дорученням виборного парт. органу займаються певною ділянкою парт. роботи і групою відповідних парт. орг-цій. П. к. створюють постійні й тимчасові комісії, мають позаштатних інструкторів, широко використовують ін. форми залучення комуністів до своєї діяльності на громад. засадах. П. к. керують діяльністю нижчестоящих парт. орг-цій. Обласними і крайовими парт. орг-ціями, що діють на території РРФСР, безпосереднє керівництво здійснює ЦК КПРС. У *первинних партійних організаціях* великих підприємств і установ, які налічують понад 300 комуністів, а в необхідних випадках, з урахуванням виробничих особливостей і тер. розкиданості,— і в орг-ціях, які налічують понад 100 комуністів, з дозволу обкому, крайкому, ЦК Компартій союзних республік створюються П. к. При цьому цеховим парт. орг-ціям надаються права первинних. У колгоспах і радгоспах П. к. можуть створюватися при наявності 50 комуністів. У парт. орг-ціях, які налічують понад 500 комуністів, можуть бути створені П. к. у великих цехах з наданням парт. орг-ціям виробничих дільниць прав первинних. П. к. первинних парт. орг-цій, які налічують понад 1000 комуністів, з дозволу ЦК компартій союзних республік (для РРФСР — з дозволу ЦК КПРС) можуть бути надані права райкому партії з питань прийому в КПРС, ведення обліку та розгляду персональних справ комуністів. П. к. первинних парт. орг-цій обираються строком на два-три роки заг. парт. зборами або конференціями. П. к. звітують про свою діяльність на парт. з'їздах, конференціях і зборах, у період між ними регулярно інформують про свою роботу відповідні парт. орг-ції. На XXVI з'їзді КПРС дальше підвищення ролі й відповідальності П. к. розглядалось як одне з постійних завдань партії (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 84—85).

В. Ф. Шевченко.

ПАРТІЙНІ МОБІЛІЗАЦІЇ — в СРСР масові і персональні призови комуністів в Рад. Армію, провідні галузі нар. г-ва; надзвичайна форма орг. роботи КПРС у складній політичній, воєн., екон. обстановці. Загальнопарт. мобілізації проводилися за рішенням ЦК партії, місцеві — відповідних парт. органів. П. м. набули поширення під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20*. Першу масову П. м. в Червону Армію було проведено у зв'язку з тяжким становищем на Сх. фронті за постановою ЦК РКП(б) (липень 1918). В результаті на фронт було направлено десятки тисяч членів партії, не рахуючи тих, що були призвані в армію за заг. військ. мобілізацією. Всього з липня 1918 по серпень 1920 ЦК РКП(б) провів 4 загальнопарт. мобілізації. Крім того, не раз проводилися П. м. місц. органами партії. Так, парт. орг-цією України 1920 на польський фронт було мобілізовано 3 тис. комуністів республіки. В цілому по країні 1918—20 в армію влилося за П. м. понад 200 тис. комуністів. Однією з перших П. м. на трудовий фронт був призов на транспорт, проведений за рішенням ЦК РКП(б) від 2.III 1920. Було мобілізовано 900 керівних парт. працівників і 6 тис. рядових комуністів. У 1920—29 проводилися часткові парт. мобілізації на роботу в ін. галузі нар. г-ва, особливо у с. г. Їх було припинено постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 25.III 1931. В роки Великої Вітчизн. війни партія проводила П. м. з метою посилення парт. впливу в діючій армії. 27 та 29.VI 1941 ЦК ВКП (б) прийняв рішення про П. м. комуністів і комсомольців на фронт як політбійців. Лише за перший рік війни партія мобілізувала в Рад. Збройні Сили понад 1 млн. комуністів, а всього за 1941—45 — 1 млн. 640 тис. чол. КП(б)У протягом першого року війни надіслала в Червону Армію понад 236 тис. чол., тобто 42,9% свого складу. З поч. 1943 партія направляла велику кількість комуністів для формування парт. і госп. органів у визволених від фашист. загарбників районах, у т. ч. на тер. України. Після закінчення війни тисячі комуністів було направлено на найважливіші ділянки нар. г-ва країни, зокрема на освоєння цілинних і перелогових земель. П. м. забезпечували швидкий перерозподіл сил партії, зосередження комуністів на найважливіших ділянках воєн., парт., рад. та госп. будівництва.

Літ.: Ленін В. І. Приклад петроградських робітників. Повне зібрання творів, т. 39; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, 6. К., 1979—80; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2, т. 5, кн. 1. М., 1970—74; КПСС и строительство Советских Вооруженных Сил. 1917—1964 гг. М., 1965. *В. П. Шевчук*

ПАРТІЙНІ ШКОЛИ КПРС — навчальні заклади для підготовки й підвищення кваліфікації парт. і рад. працівників. Підготовці парт. кадрів партія завжди приділяла велику увагу. Першим закладом для підготовки їх була *Партійна школа в Лонжюмо*, яку створив В. І. Ленін 1911. В 1917, особливо після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції, місцеві парт. к-ти в Росії почали створювати школи парт. роботи. В липні 1918 в Москві було відкрито курси агітаторів і інструкторів при ВЦВК. У 1919 їх перетворено на Центр. школу рад. і парт. роботи, перейменовану згодом на *Комуністичний університет імені Я. М. Свердлова*. На його базі після ряду реорганізацій 1939 створено Вищу парт. школу (ВПШ) при ЦК ВКП(б) (див. *Вища партійна школа при ЦК КПРС*). На місцях виникли респ. та обл. парт. школи. З метою теор. підготовки працівників керівних парт. органів та викладачів вузів, співробітників н.-д. ін-тів і установ 1946 засновано *Академію суспільних наук при ЦК КПРС* (АСН). В 1978 здійснено заходи по вдосконаленню підготовки кадрів у вищих парт. закладах. На базі ВПШ, АСН, Заочної ВПШ при ЦК КПРС створено якісно новий учбовий заклад — Академію суспільних наук при ЦК КПРС. Вона є провідним навч., наук. та науково-методичним центром усієї системи підготовки парт., рад. та ідеологічних кадрів. До цієї системи входять 15 респ. та міжобл. ВПШ, у т. ч. *Вища партійна школа при ЦК Компартії України* та Одеська ВПШ. Місцеві ВПШ з 2-річним строком навчання на базі вищої освіти на стаціонарі та з 3-річним — на заочному відділенні надають слухачам вищу партійно-політ. освіту, а школи з 4-річним (і 5-річним — для заочників) строком навчання на базі серед. освіти — одночасно вищу заг. і парт.-політ. освіту.

Ю. В. Шиловцев.

ПАРТІЙНІСТЬ — 1) Належність особи до *партії політичної*. 2) Об'єктивно закономірна та історично-визначена соціальна, в класовому суспільстві — класова спрямованість *світогляду*, а також *філософії* та ін. *суспільних наук, літератури, мистецтва*, що виражає інтереси певних класів, соціальних груп і виявляється як у відповідних соціальних тенденціях наукової та художньої творчості, так і в особистій позиції вченого, письменника, митця. В широкому розумінні П.— принцип поведінки людей, діяльності тих чи ін. організацій та установ. П.— характерна риса сусп. думки протягом усієї історії класових суспільств. З виникненням *пролетаріату* і *буржуазії* та їхніх партій зросла роль П. в класовій боротьбі. В ідейно-політ. житті П. нерозривно пов'язана з діяльністю політ. партії, яка виражає інтереси класу або соціальної групи і керує їхньою політ. та екон. боротьбою. П. характеризується високим рівнем усвідомлення класових інтересів і проведенням у життя політ. лінії і директив партії. Принцип П. є заг. принципом аналізу і оцінки сусп. явищ, наук. концепцій, політ. програм і лозунгів, найвищим виявом класового характеру сусп. наук, л-ри і мистецтва. Марксизм-ленінізм як наук. ідеологія робітн. класу органічно поєднує П. з *об'єктивністю*. Це поєднання зумовлене збігом інтересів і цілей робітн. класу з потребами загальнолюдського прогресу. П.— загальний принцип аналізу й оцінки суспільних явищ, наукових концепцій, політичних програм і лозунгів. П. робітничого класу не має нічого спільного з *суб'єктивізмом*, вона виключає й *об'єктивізм*, який є різновидом метафіз. мислення й затушовує класові суперечності. Їй притаманна справжня науковість, оскільки робітн. клас, як найпередовіший клас суспільства, заінтересований у знанні реальних шляхів комуністичного перетворення світу, що можливо лише на основі об'єктивного вивчення закономірностей розвитку природи і суспільства. Робітн. клас і його авангард — Комуністична партія відкрито проголошують свою мету — побудову комунізму і неухильно втілюють у життя принцип П., який дає змогу чітко усвідомлювати протилежність соціалізму і капіталізму, безкомпромісно критикують з цих позицій експлуататорський лад, його політику й ідеологію. На противагу цьому буржуазія, інтереси й політика якої суперечать інтересам більшості населення, змушена маскувати свої корисливі устремління, прикривати свої егоїстичні цілі проповіддю безпартійності, аполітичності, деідеологізації сусп. життя (див. «*Деідеологізації теорія*»). Тому в умовах загострення ідеологічної *боротьби двох суспільних систем* необхідність марксистсько-ленінського класового підходу до аналізу сусп. явищ набуває дедалі більшого значення.

Яскравим проявом принципу П. є П. суспільних наук, зокрема філософії. П. у л-рі й мистецтві полягає в свідомому обстоюванні митцем інтересів певного сусп. класу, його ідеалів. За соціалізму комуністичні ідеали відповідають загальнонар. ідеалам суспільства і людини. П. є найвищим проявом *народності мистецтва*. На принципі П. грунтується найпередовіший худож. метод — *соціалістичний реалізм*.

В. Ф. Шевченко.

ПАРТІ́ЙНО-РАДЯ́НСЬКА ПРЕ́СА — періодичні видання (газети, журнали, бюлетені) *Комуністичної партії Радянського Союзу* та органів *Радянської влади*. П.-р. п. — один з осн. засобів масової інформації і пропаганди, важливий інструмент парт. і держ. керівництва комуністичним будівництвом, *ідеологічної роботи КПРС*. Вона відіграє величезну роль у *комуністичному вихованні* трудящих, партійній освіті, у пропаганді і роз'ясненні марксизму-ленінізму, політики партії, виступає застрільником, організатором і популяризатором *соціалістичного змагання*, передових ініціатив, патріотичних починань. П.-р. п. викриває антинар. політику міжнар. імперіалізму, мобілізує трудящих на виконання завдань комуністичного будівництва, на боротьбу за мир у всьому світі. П.-р. п. базується на ленінських принципах *партійності, ідейності*, нерозривного зв'язку з народом, *критики і самокритики*, соціалістичного *інтернаціоналізму*. Початок процесу створення П.-р. п. поклав «Декрет про пресу», опублікований 28.X (10.XI) 1917. Під керівництвом КПРС і Рад. уряду за роки Рад. влади в СРСР склалася струнка система преси. До неї входять друк. органи ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних республік; спільні органи ЦК Компартій, Верховних Рад і Рад Міністрів союзних республік; Верховних Рад і Рад Міністрів авт. республік; органи крайових, обл., міських, районних парт. к-тів і місц. Рад нар. депутатів; органи преси підприємств і установ (багатотиражна преса, стінні газети). Виданнями ЦК КПРС є: орган ЦК газ. «*Правда*», газети «Советская индустрия», «*Сельская жизнь*», «Советская культура», «*Экономическая газета*», «Советская Россия» (орган ЦК КПРС, Верховної Ради і Ради Міністрів РРФСР); журнали «*Коммунист*» (теор. і політичний), «*Партийная жизнь*», «*Политическое самообразование*», «*Агитатор*». Виданнями Верховної Ради СРСР є: її орган газ. «*Известия Советов народных депутатов СССР*», журн. «Советы народных депутатов», бюлетень «Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик». У союзних республіках видаються нац. і рос. мовами республіканські газети і бюлетені республіканських Верховних Рад, парт. журнали. У краях, областях, округах, районах і містах виходять спільні газети відповідних парт. і рад. органів. В УРСР видаються: органи ЦК Компартії України, Верховної Ради і Ради Міністрів Укр. РСР газети «*Радянська Україна*», «*Правда Украины*», газети ЦК «*Робітнича газета*», «*Сільські вісті*»; журнали «*Комуніст України*» (теор. і політичний), «*Під прапором ленінізму*». Див. також *Преса, Комсомольська преса, Дитячі газети і журнали, Газета, Журнал, Журналістика, Видавнича справа*.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О печати. М., 1972; Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; В. И. Ленин, КПСС о печати. Сборник документов и материалов. М., 1974; Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. Збірник документів і матеріалів. К., 1974; Преса Української РСР. 1918—1975. Науково-статистичний довідник. Х., 1976; Газеты СССР. 1917—1960. Библиографический справочник, т. 1—4. М., 1970—80; Періодичні видання УРСР. 1917—1960. Газети. Бібліографічний довідник. Х., 1965; Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1956.

ПА́РТІЯ [від лат. pars (partis) — частина, розділ; група однодумців] — 1) Політична орг-ція. Див. *Партія політична*. 2) Група осіб, зібраних або виділених для виконання якого-небудь завдання, роботи (напр., розвідувальна П.). 3) Певна кількість виготовленої, відправленої або одержаної продукції, товарів (П. верстатів, книг, зерна тощо). 4) Одна повна гра в шахи, карти, теніс та ін. ігри. 5) Шлюб з погляду його прийнятності, вигідності (застаріле). 6) Див. *Партія* в музиці.

ПА́РТІЯ в музиці — 1) Складова частина багатоголосого симфонічного, вокального, вокально-інструментальн. твору, що виконується одним голосом, інструментом (або групою голосів, інструментів); роль співака (в опері, опереті), танцівника (в балеті).

2) Розділ *експозиції* (і *репризи*) *сонатної форми*.

ПА́РТІЯ АРА́БСЬКОГО СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО ВІДРО́ДЖЕННЯ (ПАСВ) Іраку. Засн. 1954 як регіональна ірак. секція загальноараб. партії *Баас* (створена 1947). Об'єднує представників інтелігенції, військовослужбовців, селян, ремісників, дрібних торговців, робітників. Програма партії проголошує побудову єдиного араб. соціалістичного суспільства, вільного від імперіалістичної експлуатації і соціальної нерівності. ПАСВ була одним з учасників Фронту нац. єдності, що разом з армією здійснив 14.VII 1958 антиімперіалістичну й антифеод. революцію. 8. II 1963 ПАСВ внаслідок військ. перевороту прийшла до влади. Проте її правоекстремістські лідери стали на шлях терору проти прогресивних сил. 18.XI 1963 перший уряд ПАСВ було скинуто. В 1963—68 ПАСВ діяла нелегально, 17.VII 1968 знову прийшла до влади. Партія здійснила ряд прогресивних соціально-екон. перетворень (1970 прийнято закони про працю, пенсію, агр. реформу, 1972—73 проведено націоналізацію нафт. промсті, що перебувала в руках іноз. компаній, 1974 прийнято закон про автономію ірак. *Курдистану*). ПАСВ проводить лінію на розвиток нац. економіки. У 1973 ПАСВ та Ірак. компартія (ІКП) створили прогресивний нац.-патріотич. фронт. Проте сили імперіалізму і реакції порушили це співробітництво, що змусило ІКП 1979 перейти на нелегальне становище. В зовн. політиці уряд ПАСВ проголосив антиімперіалістичний курс, бере активну участь у *неприєднання русі*. Генеральний секретар ПАСВ — С. Хусейн. Друкований орган — газ. «Ас-Саура» («Революція», з 1967).

Г. Г. Зубіна.

ПА́РТІЯ АРА́БСЬКОГО СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО ВІДРО́ДЖЕННЯ (ПАСВ) Сірії. Засн. 1947, з 1963 — правляча. Об'єднує представників інтелігенції, військовослужбовців, селян, ремісників, дрібних торговців, робітників. Програмні гасла ПАСВ, проголошені 1947,— єдність (створення єдиної араб. д-ви), свобода (визволення всіх араб. д-в від панування імперіалізму, а свідомості людей — від пережитків епохи колоніального гноблення), соціалізм (побудова «єдиного араб. соціалістичного суспільства»). 23.II 1966 керівництво ПАСВ і країною перейшло до лівого крила партії, яке взяло позитивний курс у внутр. і зовн. політиці. З кінця 70-х рр. в країні було здійснено ряд соціально-екон. і політ. перетворень: націоналізовано великі пром. підприємства, банки, страхові компанії, проведено агр. реформу. В 1972 створено Прогресивний нац. фронт (ПНФ), до якого ввійшли ПАСВ, *Сірійська комуністична партія*, Араб. соціалістичний союз, Партія соціалістів-юніоністів та ін. патріотичні партії та орг-ції. Керівну роль у ПНФ відіграє ПАСВ.

Програмний документ ПНФ — Хартія — орієнтує на здійснення соціально-екон. перетворень у країні, закликає народ до боротьби проти імперіалізму і сіонізму, зміцнення єдності Сірії з ін. араб. країнами (насамперед з такими, де існують прогресивні режими), зміцнення співробітництва з соціалістичними країнами. Генеральний секретар — Х. *Асад*. Друкований орган — газ. «Аль-Баас» («Відродження», з 1962).

Г. Г. Зубіна.

ПА́РТІЯ — ДЕРЖА́ВА ГВІНЕ́Ї (ПДГ). Заснована в травні 1947 під назвою Демократична партія Гвінеї (ДПГ) як місц. секція Афр. демократичного об'єднання (створено

1946). В серед. 50-х рр. перетворилася на масову політ. орг-цію, що об'єднувала широкі кола населення на базі антиімперіалістичної боротьби. Під її керівництвом гвінейський народ добився незалежності від франц. колоніального панування. Після проголошення Гвінейської Республіки (жовтень 1958) стала правлячою і єдиною партією країни, здійснила прогресивні соціально-екон. перетворення. VI з'їзд партії (1962) проголосив розвиток Гвінеї по некапіталістичному шляху. XI з'їзд ДПГ (листопад 1978) прийняв новий статут, в якому осн. метою партії визначив створення в країні соціалістичного суспільства, перейменував партію на ПДГ, а Гвінейську Республіку — на Гвінейську Нар. Революц. Республіку. З'їзд охарактеризував сучас. етап розвитку країни як етап створення нової сусп.-політ. структури «партія-держава», взяв курс на злиття держ. і парт. органів. Генеральний секретар — А. С. *Туре* (з 1952). Друкований орган — щотижнева газ. «Хоройя» (мовою сусу — «Гідність», з 1961, видається франц. мовою).

ПА́РТІЯ КОНГРЕ́СУ НЕЗАЛЕ́ЖНОСТІ МАДАГАСКА́РУ, Партія конгресу незалежності Мадагаскару — демократичний комітет підтримки хартії малагасійської соціалістичної революції (АКФМ — КДРСМ). Засн. 1958. Об'єднує представників селян, робітників, інтелігенції, дрібних службовців і торговців, протестантського духівництва. Її осн. завдання — боротьба за досягнення незалежності Мадагаскару мирним шляхом, за утворення єдиної демократичної і світської республіки. На III з'їзді (1962) партія проголосила ідеологічною основою своєї діяльності наук. соціалізм. Після повалення в травні 1972 реакційного режиму в країні АКФМ — КДРСМ підтримує прогресивні перетворення, виступає за некапіталістичний шлях розвитку Мадагаскару, розвиток відносин з соціалістичними країнами. З 1976 АКФМ — КДРСМ входить разом з ін. прогресивними партіями країни в Нац. фронт захисту революції, який, за конституцією, є провідною політ. силою малагасійського суспільства. Налічує понад 30 тис. членів (1981). Голова партії — Р. Андріамандзату, генеральний секретар — Ж. Рабесахала. Офіц. орган — газ. «Імунгу ваувау» («Новий Імунгу»).

М. Д. Несук.

ПА́РТІЯ НАРО́ДНИЙ АВАНГА́РД КО́СТА-РІ́КИ (ПНА). Засн. 16.VI 1931 на установчій конференції внаслідок об'єднання марксистських гуртків. Конференція прийняла програму і статут партії. До 1943 називалася Компартія Коста-Ріки. В 1943 під її керівництвом створено єдиний профспілковий центр країни — Костаріканську конфедерацію трудящих-демократів. У 2-й пол. 40-х рр. під впливом ПНА, що мала близько чверті місць у парламенті, було прийнято ряд прогрес. законів. Після перемоги реакції в громадян. війні 1948 багато парт. орг-цій ПНА було розгромлено, її діяльність заборонено. В 1950 ПНА відновила свої ряди, на нелегальному надзвичайному з'їзді було прийнято її новий статут. У 1959—60 брала участь у страйку робітників бананових плантацій, що завершився перемогою страйкарів. З 1960 партія діяла напівлегально. З 1970 має представників у парламенті. Легальний XI з'їзд ПНА (1971) прийняв нову програму партії, що висунула завдання здійснення демократичної, нар., антиімперіалістичної й аграрної, а потім соціалістичної революції, створення народно-демократичного уряду. В 1975 ПНА було офіційно легалізовано. XIII з'їзд ПНА (червень 1980) підкреслив, що гол. завданням партії є створення широкого демократичного антиімперіалістичного фронту. Під керівництвом ПНА працюють Єдиний профцентр трудящих Коста-Ріки (створений 1980), Авангард молоді Коста-Ріки та ін. демократичні орг-ції. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — М. *Мора Вальверде* (1948—49, 1957—62 та з 1966; 1949—57 — голова ПНА, 1962—66 — 1-й секретар ЦК). Друк. орган — щотиж. газ. «Лібертад» («Свобода», з 1962).

Є. Г. Лапшев.

ПА́РТІЯ НАРО́ДНОЇ РЕВОЛЮ́ЦІЇ БЕНІ́НУ (ПНРБ). Ств. 30.XI 1975. Є правлячою і єдиною політ. партією країни. Надзвичайний з'їзд ПНРБ (1976) прийняв статут і заяву про ген. лінію партії, в якій найближчою метою проголошено розв'язання завдань нац.-демократичної революції, кінцевою — будівництво соціалістичного суспільства. І нац. з'їзд ПНРБ (листопад 1979) підтвердив курс соціалістичної орієнтації, намітив шляхи дальшого екон. та соціального розвитку країни. Голова ЦК — Матьє Кереку (з 1975). Друк. органи: ЦО — газ. «Еузу» («Революція», з 1975), щомісячний журнал «Хандорія» («Дороговказ», з 1978).

В. Н. Денисов.

ПА́РТІЯ ПОЛІТИ́ЧНА — добровільна організація, яка об'єднує на умовах членства найактивнішу частину класу (соціальної верстви), виражає і захищає його ідеологію, політ. цілі (закріплені звичайно в програмі), володіє матеріальними засобами, органами інформації. Орг. принципи П. п. регламентовано її статутом. П. п. є найвищою формою класової організації. Функції П. п.— формування громадської думки, політ. настанов, ціннісних орієнтацій класу і його союзників, організація на цій основі політ. боротьби, виборів, здійснення керівництва суспільством. Перші відомі політ. угруповання — ліги та товариства виникли у Старод. Греції. Історія сучас. П. п. починається з *Великої французької революції*, коли з'явилися перші бурж. П. п. Бурж. партії в Росії (*кадети, октябристи*) оформилися на поч. 20 ст. На Україні в цей же час виникли бурж. партії *Українська демократична партія, Українська радикально-демократична партія* та ін. На поч. 19 ст. виникла перша робітнича партія — чартисти, в серед. 19 ст.— *Союз комуністів*. Прагнення розширити соціальну базу приводить до залучення в П. п. елементів ін. класів. Боротьба партій завжди є «найбільш цільним, повним і оформленим виявом політичної боротьби класів» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 12, с. 127). Сучасні П. п. розрізняють за класовою суттю (буржуазні, дрібнобурж., пролетарські, напівпролетарські); політико-ідеологічною основою (фашистські, консервативні, ліберальні, соціал-демократичні, революційно-демократичні, комуністичні та ін.); структурою і режимом (воєнізовані, автократичні, демократичні та ін.); місцем у *політичній системі суспільства* (панівні, керівні, опозиційні тощо). У сучас. бурж. суспільстві основною тенденцією розвитку бурж. парт. системи є пристосування її до потреб диктатури монополістичного капіталу. Послідовними виразниками інтересів трудящих є комуністичні й робітн. марксистсько-ленінські партії. З розвитком суспільства розвиваються й самі партії робітн. класу. Так, внаслідок перемоги соціалізму, побудови розвинутого соціалістичного суспільства *Комуністична партія Радянського Союзу,* залишаючись партією робітн. класу, водночас стала партією всього рад. народу. Під її керівництвом рад. народ здійснює побудову комунізму.

Літ.: Политические партии. Справочник. М., 1981. Див. також статті про окремі партії, розділи про політ. партії в статтях про країни. *М. П. Орзіх.*

ПА́РТІЯ ПРА́ЦІ (ПП) Нідерландів. Реформістська. Заснована в лютому 1946 шляхом злиття частини Соціал-демократичної робітн. партії з бурж.-клерикальними угрупованнями. Об'єднує частину робітн. класу, дрібної буржуазії, представників інтелігенції та ділових кіл. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. В 1945—46, 1948—58 лідери ПП очолювали уряди, які прийняли ряд реакц. законів (зокрема, 1948 проведено закон про недопущення комуністів на держ. службу, 1949 Нідерланди приєдналися до *НАТО*). Прийнята 1959 програма ПП проголосила метою партії *демократичний соціалізм* при збереженні приватної власності на засоби виробництва. В 1970 частина правих, що вийшла з ПП, заснувала партію «Демократичні соціалісти-70». У 1973—77 очолювала коаліц. уряд. З листопада 1981 представники ПП входять до складу уряду. Налічує 116 тис. членів (1981). Голова партії — М. ван дер Берг. Друк. орган — газ. «Хет фрайє фолк» («Вільний народ»).

ПА́РТІЯ ПРОГРЕ́СУ І СОЦІАЛІ́ЗМУ (ППС) Марокко. Створена в листопаді 1943 під назвою Марокканська КП на базі комуністичних груп, що існували в країні з 1920. Зазнавала переслідувань французької колоніальної влади, 1952 була заборонена. В 1953—56 брала участь у збройній боротьбі народу проти французьких колонізаторів. Після здобуття Марокко незалежності (1956) в напівлегальних умовах боролася за демократизацію політ.

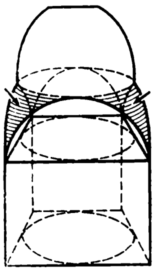

Схема купола, зведеного на **парусах.**

життя, підвищення життєвого рівня трудящих, здійснення агр. реформи, ліквідацію франц. та амер. військ. баз на тер. країни. В 1959 знову заборонена. В липні 1968 поновила легальну діяльність під назвою Партія визволення і соціалізму, проте в серпні 1969 уряд оголосив про її розпуск. Партія продовжувала працювати в підпіллі, а 1972—74 — в напівлегальних умовах. З 27.VIII 1974 діє легально під сучас. назвою. І нац. з'їзд ППС (1975) прийняв її програму і статут, закликав до створення нац. антиімперіалістичного фронту, до боротьби за вільне, демократичне Марокко. II нац. з'їзд ППС (лютий 1979) відзначив необхідність зміцнення єдиного фронту боротьби всіх прогрес. сил проти імперіалізму, сіонізму і реакції, за мир і міжнар. співробітництво. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність — понад 30 тис. чол. (1979). Ген. секретар — А. *Ята* (з 1968; 1946—66 — 1-й секретар ЦК, 1966—68 — ген. секретар ЦК). Друк. органи: щоденна газ. «Аль-Баян» («Маніфест», з 1972, араб. та франц. мовами), щомісячний журн. «Аль-Мабаді» («Принципи», араб. мовою).

ПА́РТІЯ РАДИКА́ЛІВ І РАДИКА́Л-СОЦІАЛІ́СТІВ Франції. Буржуазна. Заснована 1869. Об'єднує представників дрібної і середньої буржуазії, заможного селянства та частини ліберальної інтелігенції. Була провідною урядовою партією Третьої (1870—1940) і частково Четвертої (1946—58) республік. У 1936—38 входила до *Народного фронту*. В післявоєнний період у партії загострилися суперечності. В 1972 ліве крило радикалів вийшло з партії і заснувало рух лівих радикалів. З 2-ї пол. 70-х рр. ліберально-реформістська програма партії змикається з консервативними течіями франц. буржуазії. З 1978 П. р. і р.-с. входить до Союзу за французьку демократію. Налічує понад 20 тис. членів (1981). Голова — Д. Баріані.

ПА́РТІЯ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ Є́ДНОСТІ НОВО́Ї ЗЕЛА́НДІЇ (ПСЄНЗ). Засн. 2.X 1966 на І (установчій) нац. конференції в м. Окленді членами КП Нової Зеландії (ств. 1921), які виступили проти промаоїстського курсу її керівництва. Конференція прийняла програмні настанови і статут партії. II нац. конференція ПСЄНЗ (1970) прийняла програму партії «За соціалізм у Новій Зеландії», в якій визначено шляхи і засоби боротьби за соціалізм у країні, підкреслено важливість організованої політ. боротьби мас за задоволення своїх інтересів і досягнення кінцевої мети — соціалізму. V нац. конференція (жовтень 1979) прийняла документ «Програма на сьогодні й завтра», в якому як гол. завдання висувається поступова підготовка суспільства до здійснення докорінних соціально-екон. перетворень. З цією метою ПСЄНЗ бореться за створення в країні об'єднаного фронту всіх прогрес., демократичних орг-цій, ядром якого повинна стати марксистсько-ленінська партія трудящих. Нац. голова ПСЄНЗ — Уїльям Андерсон (з 1971), нац. секретар — Дж. *Джексон* (з 1966). Друк. органи: ЦО — щомісячна газ. «Нью Зіленд трібюн» («Трибуна Нової Зеландії»), теор.— щокварт. журн. «Соушеліст політікс» («Соціалістична політика»). *В. В. Седнєв.*

ПА́РТІЯ ЦЕ́НТРУ (ПЦ) Фінляндії. Засн. 1906 під назвою Союз сільс. населення Фінляндії (1908—65 — Агр. союз). Соціальну основу ПЦ становлять середні й великі землевласники, а також деякі верстви міської буржуазії. В основі ідеології ПЦ лежить теза про т. з. серед. шлях, який нібито може проходити між капіталістичним і соціалістичним шляхами розвитку суспільства. З осн. питань внутр. (особливо економічної) політики ПЦ займає спільні з ін. бурж. партіями позиції. Зовн.-політ. курс ПЦ спрямований на *мирне співіснування*, на зміцнення добросусідських відносин між Фінляндією і СРСР. Представники ПЦ входять до складу уряду. ПЦ налічує понад 300 тис. членів (1981). Голова — П. Вяюрюнен. Друкований орган — газ. «Суоменмаа» («Земля Фінляндії»).
П. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

ПАРТО́РГ ЦК КПРС, партійний організатор ЦК КПРС — керівний партійний працівник на великих підприємствах у період 1933—61. Призначався ЦК партії для посилення керівництва і політичної роботи на окремих ділянках соціалістичного будівництва, що мали особливо важливе значення для нар. г-ва і країни в цілому (на великих пром. підприємствах, будовах тощо). П. ЦК КПРС були одночасно виборними секретарями парткомів первинних парт. орг-цій цих підприємств.

«ПАРТРОБІТНИ́К УКРАЇ́НИ» — журнал, орган ЦК КП(б)У. Виходив замість журн. «*Партактивіст*» з листопада 1933 до червня 1941 та з квітня 1945 до жовтня 1946. Друкувався спочатку в Харкові, з 1937 — в Києві. «П. У.» висвітлював питання політ. і госп. життя країни, діяльність місцевих парт. орг-цій, нові форми й методи парт. роботи, питання підготовки й добору кадрів. Вміщував консультації, критико-бібліографічні матеріали. В листопаді 1946 на базі журналів «П. У.» та «*Пропагандист і агітатор*» створено журн. «*Партійне життя*».

«ПАРТРОБО́ТА НА СЕЛІ́» — журнал, орган ЦК та Харків. обкому КП(б)У. Виходив з жовтня 1933 до травня 1934 у Харкові двічі на місяць. Утворився в результаті реорганізації журн. «*Агітатор для села*». В журналі висвітлювалося життя колгоспних парт. орг-цій, робота політ. відділів радгоспів та МТС, велика увага приділялася питанням виховання колгоспного активу, організації соцзмагання та ударництва в бригадах і ланках, роз'ясненню постанов Комуністичної партії і Рад. уряду.

ПА́РУБОК Омелян Никонович (н. 21.I 1940, с. Баштечки Жашківського р-ну Черкас. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1966. З 1963 очолює механізовану комсомольсько-молодіжну ланку колгоспу ім. О. В. Суворова Жашківського р-ну Черкас. обл. Ланка щорічно вирощує високі врожаї цукр. буряків — по 500 ц/га і більше. П.— делегат XXV і XXVI з'їздів КПРС та XXV і XXVI з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1976. Депутат Верховної Ради УРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1976. Премія Ленінського комсомолу, 1971. *О. Г. Слюсаренко.*

ПАРУВА́ЛЬНА ХВОРО́БА, підсідал — хронічна заразна хвороба однокопитних, спричинювана паразитом *трипаносомою* Trypanosoma equiperdum, що характеризується ураженням статевих органів і нервової системи. Коні, осли, мули заражаються при паруванні та через забруднені речі догляду. Ознаками П. х. є: набряк статевих органів, депігментація і висипи на шкірі, парези і параліч кінцівок (тварина при ходінні ніби присідає). Хвороба може тривати 1—2 роки, і без лікування тварина гине. Заходи боротьби. Г-во оголошується неблагополучним. Хворих тварин ізолюють і лікують. Профілактика — дослідження тварин на П. х. перед парувальним сезоном.

ПАРУВА́ЛЬНИЙ ВІК — період використання *свійських тварин* для одержання потомства. Вперше тварин допускають до парування (осіменіння) при досягненні повної зрілості організму, яка настає значно пізніше статевої. Тварин скороспілих порід парують дещо раніше, ніж пізньоспілих. Телиць починають парувати в 16—18 міс. і утримують до 12—13 років, *бугаїв* — у 14—16 міс. і використовують до 10—12 років. Свиней починають використовувати для відтворення з 9—12 міс. і утримують до 5—6 років, овець відповідно — з 12—20 міс. і до 6—8 років. Кобил і *жеребців* уперше парують у 3—4-річному віці. Багато коней зберігають плодючість до 18 років і більше. Тривалість використання самців і самок для *відтворення стада* залежить від плем. цінності тварини, її віку та госп. потреб. Див. також *Штучне осіменіння*.

ПА́РУС у біології — те саме, що й *велум*.

ПАРУСИ́ в архітектурі — трикутне сферичне склепіння. За допомогою парусів зводять *купол* або *барабан* над чотирикутним у плані приміщенням. Найчастіше застосовується у хрестовокупольних спорудах.

ПАРУСИ́НА — густа важка напівлляна або *лляна тканина* полотняного *переплетення ниток*. Виготовляється з товстої пряжі. Буває просоченою водовідштовхуючими і протигнильними речовинами або непросоченою. З П. виготовляють паруси (звідси назва), верх взуття, шиють спец. одяг тощо.

ПА́РУСНЕ СУДНО́, вітрильне судно — морське або річкове судно, що рухається за допомогою парусів (вітрил). Перші парусногребні судна, на яких паруси були найчастіше допоміжним знаряддям, почали будувати близько

3000 р. до н. е. в Єгипті, Китаї, Фінікії та ін. країнах. Пізніше (9—13 ст.) на суднах деяких типів (напр., *каравелах*, давньоруських «лодьях») парус став єдиним рушієм. Одним з центрів парусного суднобудування того часу був Київ. *Парусний флот* інтенсивно розвивався до серед. 19 ст., пізніше на великих трансп. лініях замість П. с. почали застосовувати *пароплави*. Розрізняють П. с. з прямими парусами (напр., *бриги, кліпери*), косими (напр., *шхуни*) та комбінованими (напр., *барки, баркентини, бригантини*). Їх поділяють також за кількістю щогл — від 1 до 7, за призначенням — спортивні (див. *Швертбот, Яхта, Парусний спорт*), учбові тощо. На деяких сучасних П. с. встановлюють теплові двигуни з гребним гвинтом, щоб рухати судно, коли немає вітру, та маневрувати в порту.

ПА́РУСНИЙ СПОРТ — змагання на спортивних парусних суднах (див. *Яхта*). Гонки проводяться по т. з. коловій дистанції (20—30 км) з спец. знаками, що вказують напрям руху яхт. Переможець визначається за сумою кількох гонок (звичайно семи). Виник П. с. в Англії у 18 ст.; в Росії культивується з поч. 19 ст. До програми *Олімпійських ігор* входить з 1900 (крім 1904). З 1922 проводяться чемпіонати світу, а з 1932 — Європи з різних класів суден. Рос. яхтсмени вперше брали участь в Олімпійських іграх у 1912. В СРСР П. с. культивується з 20-х рр. В 1928 П. с. було включено до програми Всесоюзної спартакіади. В 1936 створено Всесоюзну парусну секцію (з 1959 — Федерація П. с.), яка з 1956 є членом Міжнар. союзу П. с. (ІЯРУ, засн. у 1907), і проведено перший чемпіонат СРСР. Рад. спортсмени беруть участь в Олімпійських іграх з 1952. Програма Олімп. ігор з П. с. не раз змінювалась. До програми московської Олімпіади (1980) було включено гонки на швертботах «Фінн», «Летючий голландець» і «470»; кільових яхтах «Зірковий», «Солінг»; катамарані «Торнадо». Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени Т. Пінегін і Ф. Шутков (1960, клас «Зірковий»), у т. ч. укр.— В. *Манкін* (1968, 1972, 1980), В. Дирдира (1972, клас «Темпест»).

ПА́РУСНИЙ ФЛОТ, вітрильний флот — *військово-морський флот*, що складався з парусних (вітрильних) кораблів і *парусних суден*. Протягом багатьох століть паруси застосовували як допоміжні засоби руху на гребних суднах. У 11 ст. з'явилися парусні трансп. судна (без весел) — нефи, які будували у Венеції, Генуї (водотоннажність до 600 т, 1—2-парусні щогли). В 12—14 ст. парусні судна («лодьї», кочі та ін.) будували на Русі та в скандінавських країнах. У 16—17 ст. Іспанія, Португалія, Англія, Франція створили постійний військ. П. ф. *Запорізькі козаки* будували легкі весло-вітрильні швидкохідні судна — чайки (див. *Байдак*).

На поч. 18 ст. П. ф. був майже в усіх державах. Кораблі П. ф. поділялися на 6 рангів залежно від водотоннажності і кількості гармат (1—3-й ранги — *лінійні кораблі*, 4—5-й ранги — *фрегати*, 6-й ранг — *корвети*, бриги, тендери). Кораблі П. ф. об'єднувалися в дивізії, ескадри. Бойовий порядок ескадри складався з *авангарду*, кордебаталії та *ар'єргарду*. Гол. роль у бойових діях відводилась арт. удару, в основу мор. бою було покладено лінійну тактику. В Росії регулярний П. ф. створено на поч. 18 ст. З 2-ї пол. 19 ст. з появою на кораблях парових машин, дизелів, турбін П. ф. втратив своє значення.

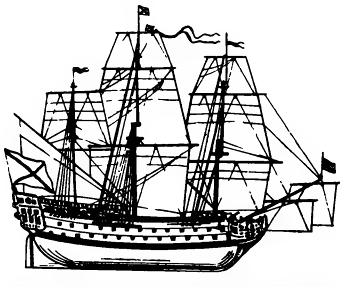
100-гарматний лінійний корабель «Петро I і II». 1727

ПА́РУСНИКОВІ, кавалери (Papilionidae) — родина денних метеликів (див. *Булавовусі*). Крила (розмах 5—30 см) різноманітно забарвлені, з яскравим малюнком, часто з металевим відблиском. Задні крила мають по одній анальній жилці (лише у примітивного мексіканського виду Baronia brevicornis — по дві), закінчуються видовженим виростом, з внутр. краю з виїмкою, не прилягають до черевця. Гусениця строката. Родина включає бл. 20 родів, напр. парусник (Papilio), птахокрил (Ornithoptera) та ін., що об'єднують бл. 600 видів, поширених всесвітньо. В СРСР — 45 видів, у т. ч. на Україні — 5, з них *аполлон* та поліксена включені до *Червоної книги* Української РСР. *Ю. П. Некрутенко.*

ПАРФЕНО́Н (грец. Παρθενών, від παρθένος — незайманиця) — храм богині *Афіни* на *Акрополі* в Афінах, визначна пам'ятка давньогрец. мистецтва. Споруджено 447—438 до н. е. арх. Іктіном і Каллікратом. Храм складався з великої целли (приміщення для культової статуї) і меншого приміщення, що мало назву «Парфенон» (призначеного для зберігання скарбів). Ці приміщення по периметру (30, 89 × 69, 54 м) оточувала струнка дорична *колонада*. Величну біломармурову споруду прикрашали скульптури роботи *Фідія* та ін. давньогрец. скульпторів. Фриз фасаду було прикрашено *метопами* з зображеннями сцен боротьби з кентаврами, гігантами, амазонками, фронтони — скульпт. композиціями. В архітектурі П. та в його скульпт. образах відбилися монументальність, життєвість і благородна велич, властиві давньогрец. мистецтву часів його найвищого розквіту. В 1687 П. зруйнували венеціанці під час війни з турками. У 1801—03 більшу частину скульптури П. було вивезено до Великобританії і 1816 розміщено в Брит. музеї у Лондоні. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

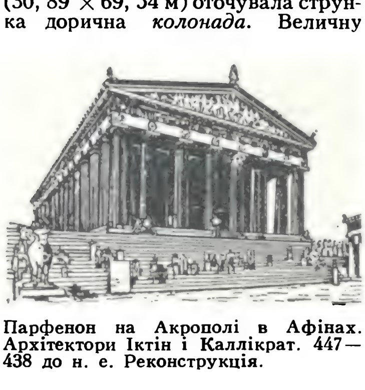
Парфенон на Акрополі в Афінах. Архітектори Іктін і Каллікрат. 447—438 до н. е. Реконструкція.

ПАРФЮМЕ́РІЯ (франц. parfumerie, від parfum — пахощі) — вироби, застосовувані для ароматизації шкіри, волосся, одягу, а також як гігієнічні освіжні засоби. В давні часи ароматизуючими речовинами служили природні ефірні олії, бальзами, смоли.

Промислове виготовлення парфюмерних виробів почалося наприкінці 17 ст. у Франції, в Росії — в 40-х рр. 19 ст. Ці вироби розрізняють за призначенням (духи, одеколони, запашні води тощо), за упаковкою (звичайною — у флаконах, спеціальною — аерозольною).

Парфюм. вироби бувають рідкі, тверді й порошкоподібні. Сировиною для них є *запашні речовини, етиловий спирт*, вода (звичайно дистильована), *барвники*, а також незапашні речовини (напр., бензилбензоат), що знижують випаровуваність запашних речовин. Рідкі духи та одеколони поділяють на групи: екстра, А, Б і В, з квітковим і фантазійним (створеним штучно) запахом. Тверді духи являють собою застиглі спиртові розчини стеарату натрію або ін. жироподібної речовини, до яких додано запашні речовини, а сухі духи, або т. з. саше, є порошкоподібними виробами, що їх насичують парфюмерною композицією і вміщують у тканинні або паперові пакетики. Парфюмерні композиції використовують і для ароматизації косметичних (див. *Косметика*) і *миючих засобів*, ін. продукції побутової хімії. Підприємства *парфюмерно-косметичної промисловості* СРСР випускають парфюмерні вироби більш як 800 найменувань. В УРСР їх виготовляють на *миколаївському парфюмерно-косметичному комбінаті «Червоні вітрила»*, на ф-ках Харкова, Львова, Золотоноші, Сімферополя.

Літ.: Каспаров Г. Н. Основы производства парфюмерии и косметики. М., 1978; Гильман Б. А., Омельченко В. В. Качество парфюмерно-косметических товаров. К., 1980. *О. М. Пєшкова.*

ПАРФЮМЕ́РНО-КОСМЕТИ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виготовляють парфюмерно-косметичні вироби (духи, одеколони, туалетні води, креми, пудру, зубні порошки й пасту, декоративну косметику тощо), ефірну олію та синтетичні запашні речовини. Сировиною для виготовлення пар-

О. Н. Парубок.

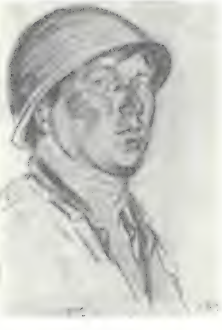

П. П. Пархет. Докер Іллічівського порту. Олівець. 1975.

Парфянське царство. Рельєф з Хатри з зображенням трьох богинь. Вапняк. Перші століття н. е. Іракський музей. Багдад.

фюмерно-косметич. виробів є натуральна ефірна олія, синтетичні ароматичні запашні речовини, етиловий спирт, а також запашні речовини тваринного походження (*амбра, мускус* тощо). Пром. виробн. парфюмерно-косметичних виробів виникло в кін. 17 ст. у Франції. В Росії П.-к. п. почала розвиватись у серед. 19 ст. на імпортній сировині. В СРСР створено сучасну П.-к. п. на вітчизн. сировинній базі. На Україні, в Молдавії, на Пн. Кавказі, в Закавказзі вирощують різні ефіроолійні культури (троянду, мускатну шавлію, лаванду, м'яту та ін.). Збудовано високомеханізовані парфюмерно-косметичні підприємства у Москві, Ленінграді, Свердловську, Казані, Ризі та ін. містах. На Україні перші спеціалізовані ф-ки для виробн. парфюмерно-косметичних виробів введено в дію в довоєнні роки в Харкові й Миколаєві. В 1980 в республіці діяли *миколаївський парфюмерно-косметичний комбінат «Червоні вітрила»*, Харківська і Львівська парфюмерно-косметичні ф-ки, ефіроолійні заводи у Сімферополі й Золотоноші (Черкаська обл.). За виробн. парфюмерно-косметичної продукції УРСР посідає 2-е місце в СРСР (після РРФСР). На республіку припадає 50% загальносоюзного виробн. трояндової олії, до 90% м'ятної та 70% лавандової. Ефіроолійну сировину випускають 17 з-дів республіки. Найбільші з них розташовані в Кримській (Бахчисарайський, Зуйський, Сімферопольський), Черкаській (Золотоніський) і Чернігівській (Прилуцький ефіроолійний комбінат) областях. Проблеми розвитку П.-к. п. на Україні розв'язують *Ефіроолійних культур всесоюзний науково-дослідний інститут* у Сімферополі, Укр. н.-д. ін-т олійно-жирової пром-сті в Харкові. Серед ін. соціалістичних країн П.-к. п. найбільш розвинута в Болгарії, НДР і Польщі. З капіталістичних країн розвинуту П.-к. п. мають Франція і США.

О. М. Пєшкова

ПАРФЯ́НСЬКЕ ЦА́РСТВО — рабовласницька держава, що існувала бл. 250 до н. е.— 20-і рр. 3 ст. н. е. на Пд. і Пд. Сх. від Каспійського м. Виникло внаслідок відокремлення від д-ви *Селевкідів* сатрапії Парфієни, або Парфії (тер. сучас. Туркменії). Бл. 250 до н. е. сатрапію завоювало плем'я парнів (дахів). Їхній вождь Аршак став на чолі країни і заснував дин. Аршакідів (246 до н. е.— 12 н. е.). За правління Аршака до Парфії було приєднано область Гірканію. Резиденцією парфянських царів тривалий час була фортеця *Ніса* (за 18 км від м. Ашхабада), столицею — м. Гекатомпіл (за 32 км від іран. м. Дамгана). На поч. 2 ст. до н. е. П. ц. вело боротьбу проти Селевкідів за Межиріччя. Мітрідат І (170—138 або 137 до н. е.) приєднав *Мідію* і *Вавілонію,* частину земель *Греко-Бактрійського царства.* Навала на сх. області П. ц. кочових племен на деякий час стримала активну завойовницьку політику парфян. Приєднання за Мітрідата ІІ (бл. 123—88 або 87 до н. е.) областей Маргіани і Арейї змінило сх. кордони П. ц. На Зх. П. ц. закріпилося в Месопотамії і поставило в залежність Вірменію. З поч. 1 ст. до н. е. П. ц., що досягло розквіту і могутності, почало боротьбу проти Старод. Риму за панування в Сх. Середземномор'ї і на Бл. Сході. Після поразки рим. армії *Красса* під Каррами (53 до н. е.) парфяни захопили майже всю Малу Азію, Сірію і *Палестину,* а столицю перенесли в м. Ктесіфон (лівий берег р. Тігру). Наприкінці 1 ст. до н. е. римляни відтіснили парфян до Євфрату, а Вірменія стала залежною від Риму. Становище П. ц. ускладнилося внутрішньополіт. боротьбою, що спричинила його розпад на дрібні д-ви. Спроба Артабана ІІІ (12—38 або 42) придушити сепаратистські тенденції і централізувати держ. управління не мала успіху. За Вологеса І (бл. 51 або 52—79 або 80) відбувалася внутр. стабілізація країни, що дало можливість вести активну зовн. політику, результатом якої було ствердження у Вірменії дин. *Аршакідів* вірменських. Наприкінці 1 — на поч. 2 ст. самостійними від П. ц. стали Гірканія, Маргіана та ін. області. Під владою парфянського царя залишилася Парфія, Мідія і невелика частина Вавілонії. У 2 ст. Рим завдав ще кілька ударів П. ц. Знесилене внутрішньополіт. боротьбою, боротьбою з кочовими племенами та війнами з Римом П. ц. у 20-х рр. 3 ст. припинило існування; його територія ввійшла до складу д-ви *Сасанідів.*

Літ.: Бокщанин А. Г. Парфия и Рим, ч. 1—2. М., 1960—66; Кошеленко Г. А. Культура Парфии. М., 1966; Пилипко В. Н. Раскопки памятников парфянского времени. В кн.: Археологические открытия 1976 года. М., 1977; Пугаченкова Г. А. Искусство Туркменистана. М., 1967. *В. С. Шиловцева.*

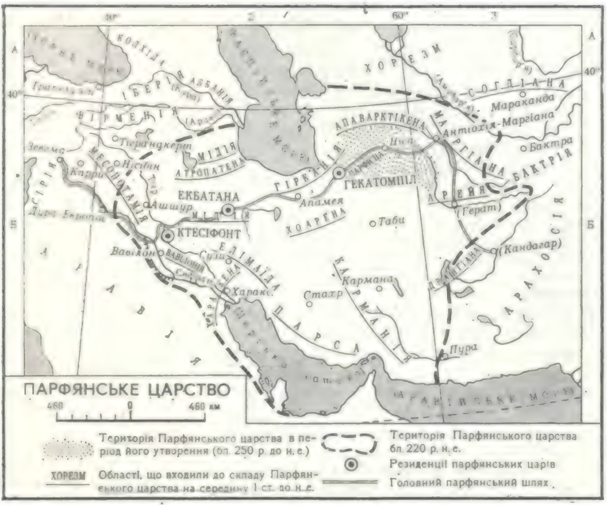
ПАРФЯНСЬКЕ ЦАРСТВО
460 0 460 км
Територія Парфянського царства в період його утворення (бл. 250 р. до н. е.)
Територія Парфянського царства бл. 220 р. н. е.
Резиденції парфянських царів
ХОРЕЗМ Області, що входили до складу Парфянського царства на середину 1 ст. до н. е.
Головний парфянський шлях
30°
60°
40°
Колхіда
Іберія
Албанія
Вірменія
Тіґранакерт
Мідія
Атропатена
Каспійське море
Хорезм
Согдіана
Мараканда
Антіохія-Маргіана
Апаваркткена
Ніса
Маргіана
Бактра
Бактрія
Гірканія
Гекатомпіл
Арейя
Герат
Екбатана
Апамея
Хоарена
Табі
Ктесіфонт
Ашшур
Мідія
Месопотамія
Сірія
Зевгма
Карри
Нісібін
Дура-Европос
Вавілон
Вавілонія
Сузи
Елімаїда
Харакена
Харакс
Кармана
Стахр
Карманія
Парса
Дрангіана
Кандагар
Арахосія
Пура
Аравія
Аравійське море

ПАРХЕ́Т Петро Пантелеймонович [н. 17 (30).X 1907, Одеса] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Був членом *АРМУ*. В 1928—31 навчався в Одес. худож. ін-ті. Твори: «Розстріл білими комсомольців» (1935), «Похорон Т. Шевченка в Каневі» (1939), «Визволителі Будапешта» (1947), «Подвиг моряків» (1949), «Прийом у партію перед боєм» (1952), «Визволення» (1957), «На фронтовій дорозі» (1960), «Дніпро. 1943 рік» (1964), «Рибалки» (1977); серія малюнків «Докери Іллічівського порту» (1980). Автор плакатів і малюнків у фронтових газетах 1941—45. У 1931—41 викладав у навч. закладах Одеси. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ПАРХО́МЕНКО Валентина Федорівна (н. 5.ІІІ 1937, с. Монастирище, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1970 закінчила Київ. консерваторію. З 1958 — у складі тріо бандуристок «Дніпрянка» Київ. філармонії (разом з Ю. Гамовою та Е. Миронюк). У репертуарі — укр. нар. пісні, твори укр. рад. композиторів і композиторів братніх республік СРСР.

ПАРХО́МЕНКО Володимир Олександрович (1880—1942, Ленінград) — укр. рад. історик, спеціаліст з історії Київської Русі. Професор Дніпроп. ін-ту нар. освіти та Ленінгр. ун-ту. В працях «Біля джерел руської державності» (1924), «До питання про норманське завоювання і походження Русі» (1938), «Русь у IX ст.» (1917), «Перша відома точна дата існування держави Русі» (1938) та ін. розвинув оригінальну концепцію походження Русі, рішуче заперечував *норманську теорію.* Розробляв питання історії відносин Давньої Русі з кочовиками, Хозарією, Візантією.

ПАРХО́МЕНКО Іван Кирилович [21.VII (2.VIII) 1870, с. Семенівка, тепер Черніг. обл.— 21.І 1940, Харків] — укр. рад. живописець і письменник. Деякий час навчався в Київ. рисувальній школі М. *Мурашка,* з 1894 — в петерб. АМ, 1906—08 — у Парижі в Академії Жюльєна. Твори: портрети парт. і держ. діячів (М. І. Калініна, Ф. Е. Дзержинського, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника), рос. та укр. письменників (Л. Толстого, О. Купріна, І. Буніна, О. Блока, Ф. Гладкова, Л. Леонова, В. Короленка, П. Тичини, П. Панча, А. Головка та ін.). Один з перших виконав з натури етюди й зарисовки В. І. Леніна — «В. І. Ленін», «В. І. Ленін за роботою», «На прийомі у В. І. Леніна» та ін. (всі — 1920, Центр. музей В. І. Леніна в Москві). Автор романів, драм,

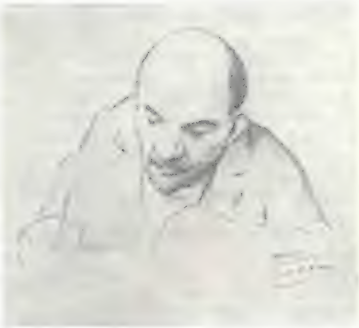

І. К. Пархоменко. В. І. Ленін за роботою. Олівець. 1921. Центральний музей В. І. Леніна в Москві оповідань, збірок поезій, мемуарів (зокрема, спогадів про В. І. Леніна). *І. М. Блюміна.*

ПАРХО́МЕНКО Іван Олександрович (н. 28.II 1929, с. Годунівка Яготинського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-х. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1966. З 1953 працював головним зоотехніком колгоспу «Жовтнева революція» Солонянського р-ну Дніпроп. обл. Після закінчення Білоцерківського с.-г. ін-ту з 1966 працював головою колгоспу ім. Горького, Новомосковського р-ну Дніпроп. обл. Г-во домоглося високої культури землеробства, що забезпечує одержання високих середньорічних врожаїв (по 41,6 ц/га зернових, у т. ч. по 45,3 ц/га озимої пшениці; по 454 ц/га цукр. буряків). З 1978 — голова колгоспу «Рассвет» у тому ж районі. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 204.
А. А. Сороколіт.

ПАРХО́МЕНКО Олександр Якович [12 (24).XII 1886, с. Макарів Яр, тепер с. Пархоменко Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл.— 3.I 1921, с. Бузівка, тепер Жашківського р-ну Черкас. обл.]— герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї селянина-бідняка. З 1900 — робітник паровозобудівного з-ду в Луганську (тепер м. Ворошиловград). У 1905 — один з організаторів страйку на з-ді. Влітку 1906 очолив сел. повстання в с. Макаровому Яру. В 1916 — організатор антивоєн. страйку в Луганську. Не раз зазнавав арештів за революц. діяльність. Учасник Лютневої революції 1917 в Москві, потім — організатор Червоної гвардії в Луганську, член Луганського повітового к-ту РСДРП(б). У 1918 був командиром загону, бронепоїзда, брав участь у розгромі військ Каледіна, боротьбі проти Центр. ради, в боях проти нім. окупантів на Україні, в обороні Царицина (тепер м. Волгоград); 1919 — у ліквідації *григор'євщини,* обороні Харкова від військ Денікіна. З грудня 1919 П.— особоуповноважений при Реввійськраді 1-ї Кінної армії. З квітня 1920 — нач. 14-ї кав. д-зії 1-ї Кінної армії, брав участь у розгромі військ бурж.-поміщицької Польщі, Врангеля та банд Махна. Загинув у бою з махновцями. Похований у Ворошиловграді. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора. Про П. написано ряд худож. творів (повість «Олександр Пархоменко» П. Й. Панча, роман «Пархоменко» В. В. Іванова), знято худож. фільм (реж. Л. Д. Луков). У Ворошиловграді П. встановлено пам'ятник. Портрет с. 204.

ПАРХО́МЕНКО Ольга Михайлівна (н. 7.IV 1928, Київ) — укр. рад. скрипачка, засл. арт. УРСР (з 1960). В 1953 закінчила Моск. консерваторію (клас Д. *Ойстраха*), стала солісткою Київ. філармонії. Лауреат міжнар. конкурсів: ім. Г. Венявського (Познань, 1952, 1955, 1956), ім. М. Лонг і Ж. Тібо (Париж, 1955), ім. В. А. Моцарта (Зальцбург, 1956). З 1963 — викладає в Київ. консерваторії (з 1977 — професор).

ПАРХО́МЕНКО Терентій Макарович (28.X 1872, с. Волосківці, тепер Менського р-ну Черніг. обл.— 23.III 1910, там же) — укр. кобзар. Осліп у десятирічному віці. Мав гарний голос (тенор). Виступав 1902 перед учасниками XII Археологічного з'їзду в Харкові. В репертуарі П. було сім дум, псалми, історичні (серед них — «Пісня про Морозенка»), сатиричні й побутові пісні. Більшість дум П. вивчив із книжок (читав поводир), мелодії добирав сам та за допомогою М. Лисенка і О. Сластіона. За словами Ф. Колесси, належав до нового типу кобзарів — концертових. Учнями П. були А. *Гребінь* та П. *Ткаченко.* За рад. часу на могилі П. встановлено пам'ятник. Портрет с. 204.

Літ.: Сперанский М. Южнорусская песня и современные её носители. (По поводу бандуриста Т. М. Пархоменка). К., 1904; Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980. *Б. П. Кирдан.*

ПАРХО́Н (Parhon) Константін (28.X 1874, с-ще Кимпулунг — Мусчел — 9.VIII 1969, Бухарест)— румунський лікар-ендокринолог та невропатолог, громадський діяч, дійсний член (з 1938) і почесний президент Румунської академії, Герой Соціалістичної Праці СРР (1954), іноземний член АН СРСР (з 1947). Член компартії Румунії з 1944. У 1898 закінчив Бухарестський ун-т. Засновник і директор (1946) Ендокринологічного ін-ту, наук. керівник Ін-ту геріатрії. Осн. праці присвячені питанням неврології, психіатрії, ендокринології, зокрема вивченню ендемічного зоба, еволюції ендокринної системи, фізіології гормонів, проблемі боротьби з передчасним старінням. П.— Голова Президії Великих Національних зборів СРР (1947—52). Голова (з 1944, з 1967 — почесний голова) Румунського т-ва дружніх зв'язків з СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

ПАРЦЕЛЯ́РНЕ ГОСПОДА́РСТВО (від франц. parcelle — незначна частина, наділ) — у капіталістич. країнах дрібне селянське господарство, що ведеться на невеликих ділянках (парцелах) власної або орендованої землі примітивними знаряддями й відсталими методами. П. г. витісняються й поглинаються великими капіталістичними с.-г. підприємствами, а селяни поповнюють ряди пролетаріату та армію безробітних.

ПАРЦІА́ЛЬНИЙ ТИСК (від лат. partialis — частковий) — тиск, під яким перебував би газ, що входить до складу газової суміші, коли б він один займав об'єм, рівний об'ємові суміші при тій самій температурі. П. т. окремої складової (компоненти) суміші, якщо її можна вважати *ідеальним газом,* визначається за формулою: $p_i = n_i\ (RT/V)$, де n_i — кількість *молей* даної компоненти, R — *газова стала,* T і V — т-ра і об'єм суміші. Заг. тиск суміші газів дорівнює сумі П. т. окремих її складових — т. з. закон Дальтона.

ПАРЧА́ (від перс. парче — матерія) — складноузорчаста тканина з шовковою *основою,* що містить у *пітканні* (рідше в основі) металеві нитки з золота, срібла або матеріалів, що імітують їх. Мистецтво вироблення П. було відоме ще на початку н. е. в Китаї, звідки перейшло в Сірію, Персію, а потім у Сіцілію, Візантію, Італію, Іспанію, Францію. В Росії спроби виготовлення П. належать до кінця 16 ст. На Україні цю тканину застосовували гол. чин. для пошиття дорогого одягу князів, духівництва, магнатів, козацької старшини. Сучас. виробництво П. (з матеріалами, що імітують золото і срібло) в осн. спрямоване на виготовлення театральних завіс й одягу, нею оздоблюють інтер'єри тощо.

ПА́РША, парші, фавус — заразне захворювання шкіри людини, ссавців і птахів, спричинюване мікроскопічними паразитичними грибами з роду Achorion. Зараження П. можливе при прямому контакті з хворою людиною або через предмети, якими користувався хворий (гребінець, головний убір тощо), а також зрідка — від тварин (кішок, пацюків, мишей та ін.). Найчастіше на П. хворіють діти. При П. уражується здебільшого волосиста частина голови, рідше гладенька шкіра, нігті. Шкіра голови при П. вкривається жовтувато-сірими лусочками (скутулами); волосся стоншується, стає тьмяним, попелясто-сірого кольору, пахне плісенню. На уражених ділянках волосся випадає і більше не росте. Уражені нігті звичайно потовщені, горбисті, кришаться. Лікування обов'язково в умовах стаціонару.

Серед тварин на П. найбільше хворіють собаки, коти, кролі, птиця, *мишачі,* рідше — коні, рогата худоба (П. вух, голови, лап). Утворюються голі, безшерсті місця, пера випадають. Хворих тварин ізолюють. Уражені ділянки змащують формаліновою пастою, сірко-дігтярною маззю тощо.

ПА́РША РОСЛИ́Н — група інфекційних хвороб с.-г. рослин, що характеризуються ураженням поверхневих тканин бульб, плодів, качанів, коренів і листків. Найчастіше збудниками П. р. є мікроскопіч. гриби, рідше — актиноміцети, бактерії, нематоди, комахи, іноді механічні ушкодження і несприятливі умови розвитку рослин. Симптоми хвороби залежать від збудника. Здебільшого ураження має вигляд коростинок, бородавок і плям, часто з бархатистим оливковим нальотом. Уражені органи рослин тверді, що утруднює їх споживання і подрібнення. Зовнішній вигляд плодів, бульб і коренів непривабливий. На Україні зустрічаються різні види парші картоплі, буряків, моркви, яблуні й груші.

Літ.: Пересипкін В. Ф. Хвороби сільськогосподарських культур. К., 1973.
В. Ф. Пересипкін.

ПА́РШИН Георгій Михайлович [10 (23).V 1916, с. Сетуха, тепер Залегощенського р-ну Орловської обл.— 13.III 1956] — рад. військ. льотчик, майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. Після закінчення школи інструкторів Цивільного повітр. флоту (1936) працював у його системі. З 1941 в Червоній Армії. Під

В. Ф. Пархоменко.

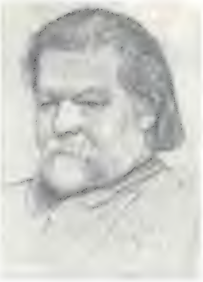
І. К. Пархоменко. Портрет роботи художника М. С. Федорова. Олівець. 1934.

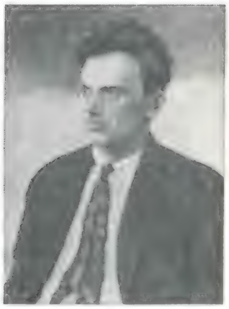
І. К. Пархоменко. Портрет письменника А. В. Головка. 1932. Київський музей Т. Г. Шевченка.

Пасаж у Києві. Архітектор П. С. Андрєєв. 1914—16.

І. О. Пархоменко.

О. Я. Пархоменко.

Т. М. Пархоменко.

Г. М. Паршин.

час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї, пом. командира, штурман полку і командир штурмового полку на Зх., Пн.-Кавказ., Ленінгр. і 3-му Білорус. фронтах. Здійснив 253 бойові вильоти, збив 10 літаків противника. Загинув при виконанні службових обов'язків. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПАС ЕСТЕНСО́РО (Paz Estenssoro) Віктор (н. 2.X 1907, Таріха)— держ. і політ. діяч Болівії. За фахом юрист. Засновник бурж.-націоналістичної партії Націоналістичний революц. рух (1941). В 1940—41 — віце-голова палати депутатів, 1941—42 — міністр економіки, 1943—44 — міністр фінансів. У 1952—56, 1960—64 — президент Болівії. Уряд П. Е., який проводив проімперіалістичну політику, був повалений у листопаді 1964. У серпні 1971 П. Е. брав участь у реакційному військ. перевороті, що призвів до повалення прогресивного режиму ген. Х. Торреса.

ПАСА́Ж (франц. passage — перехід, прохід) — 1) В архітектурі — торговельна споруда, в якій крамниці розміщуються по обидва боки проходу (напр., П. у Києві, 1914—16, арх. П. Андреєв; в Одесі, 1901, арх. Л. Влодек). Іл. с. 203.

2) В музиці — послідовність тонів у швидкому русі, переважно складна для виконання. 3) В побуті — несподівана пригода, дивний збіг обставин.

ПАСАЖИРООБОРО́Т — узагальнений показник роботи залізничного, автомобільного, морського, річкового і повітряного транспорту щодо перевезення пасажирів з урахуванням віддалі перевезення їх. Одиниця виміру П.— пасажиро-кілометр (на мор. транспорті — пасажиро-миля). В СРСР показники П. використовують у плануванні, при розподілі доходів, одержаних від перевезення пасажирів, визначенні роботи транспорту, обчисленні якісних показників пасажирських перевезень тощо.

ПАСА́ЖНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ (від франц. passage — перехід) — астрометричний прилад для спостережень проходження світил через певний *вертикал*, найчастіше через небесний меридіан або перший вертикал. П. і. винайшов 1689 О. К. *Ремер*. Зорова труба П. і. обертається лише у вертикальній площині. Вона може бути прямою або ламаною (в якій з допомогою оптичної системи змінюється напрям променів). П. і. з прямою трубою і *об'єктивом*, що має діаметр 15—20 см і фокусну віддаль 1,5—2,5 м, встановлюється на масивних стовпах — фундаментах і застосовується для визначення *прямих сходжень* світил. П. і. меншого розміру (діаметр об'єктива бл. 10 см і фокусна віддаль бл. 1 м), здебільшого з ламаною трубою, застосовуються в основному в службах часу, а також в астр.-геодезичних роботах для визначення поправок годинника і широти місця. У фокальній площині об'єктива П. і. розміщено окулярний *мікрометр* з сіткою вертикальних і горизонтальних ниток. Моменти проходження зображення світила через вертикальні нитки реєструються за допомогою хронографа. В СРСР було розроблено фотоелектр. спосіб реєстрації проходжень світил, який підвищив, зокрема, точність визначення поправок годинника. Точність одного визначення прямого сходження світила на великому П. і. становить ± 0,015 с, а точність однієї поправки годинника, визначеної фотоелектричним методом на малому П. і.,— ±0,005 с. Іл. с. 206.

Літ.: Подобед В. В. Фундаментальная астрометрия. М., 1968; Блажко С. Н. Курс практической астрономии. М., 1979. *М. Я. Чернега.*

ПАСА́ТИ (голл. passaat, одн.) — сталий перенос повітряних мас (вітри) з тропічних широт обох півкуль до екватора. Внаслідок *Коріоліса сили* й тертя П. у Пн. півкулі відхиляються праворуч (пн.-сх. вітри), у Пд. півкулі — ліворуч (пд.-сх. вітри). Особливо добре виявлені над океанами. Пересічна швидкість 5—6 м/с. У районах поширення П. погода характеризується малою хмарністю й незначною кількістю опадів, внаслідок чого на суходолі утворюються тропічні пустелі (напр., *Сахара* й *Калахарі* в Африці, *Велика Піщана пустеля* в Австралії). Вертикальна потужність П. змінюється залежно від широти і пори року від 2 до 15 км. У тропічних широтах над П. утворюються вітри протилежного напряму — *антипасати*. П. і антипасати належать до планетарної системи *циркуляції атмосфери*. Під впливом П. утворюються *пасатні течії* Світового океану. *О. О. Кисельова.*

ПАСА́ТНІ ТЕ́ЧІЇ — поверхневі течії Світового ок. в тропічних та екваторіальних широтах, які утворюються внаслідок дії *пасатів*. Спрямовані зі Сх. на Зх. Швидкість до 2 км/год. Т-ра води +25, +28°. Солоність до 36,5‰. Біля екватора П. т. Північної та Південної півкуль (див. *Південна Пасатна течія* та *Північна Пасатна течія*) розділені міжпасатними протитечіями.

ПАСЕ́КА Ольга Михайлівна (н. 14.VIII 1919, с. Великі Підліски, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1968). Член КПРС з 1959. Ветеран колгоспу «Прогрес» Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл., ланкова-буряковод; ланка, очолювана П., уславилася високими сталими врожаями цукр. буряків (понад 500 ц/га щорічно) та ін. с.-г. культур. П.— делегат XXIV з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради СРСР 7 і 8-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *В. М. Василець.*

ПАСИ́В (італ. passivo, від лат. passivus — недіяльний) — одна з двох сторін *бухгалтерського балансу*, що характеризує джерела формування коштів соціалістичних підприємств і організацій за їхнім складом, цільовим призначенням і розміщенням. Підсумок П. балансу має дорівнювати підсумкові його активу.

ПАСИ́ВНЕ ВИ́БОРЧЕ ПРА́ВО — право громадянина бути обраним до представницького органу держави. У більшості бурж. д-в П. в. п. зумовлене різними цензами, зокрема майновим, віковим, освітнім (див. *Цензи виборчі*), що набагато вищі за цензи, які стосуються *активного виборчого права*. У соціалістичних д-вах не існує будь-яких цензових обмежень і немає поділу виборчого права на активне і пасивне.

ПАСИВУВА́ННЯ, пасивація — самочинне виникнення або штучне створення на поверхнях металевих виробів тонкої оксидної плівки, внаслідок чого вони стають хімічно пасивними до руйнівного впливу навколишнього (корозійного) середовища. Самочинне П., зумовлене окисленням металів на повітрі, притаманне гол. чин. виробам з алюмінію і титану. Штучному пасивуванню піддають найчастіше вироби з заліза, хрому, нікелю, цинку, олова, алюмінію та їхніх сплавів. З цією метою їх анодують в розчинах мінеральних к-т і лугів (див. *Анодування*), обробляють розчинами окислювачів (пасиваторів), напр. хроматів, нітритів. Штучне П., що сприяє підвищенню *корозійної стійкості* виробів, застосовують у літако- і машинобудуванні, радіоелектроніці. Див. також *Оксидування*.

ПАСИНКУВА́ННЯ — прийом догляду за рослинами, видалення бокових пагонів (пасинків), що виростають на головному стеблі з пазух листків або з підземних вузлів кущення (кукурудза, сорго). П. застосовують, вирощуючи тютюн, махорку, помідори, бавовник, насінники капусти, моркви та ін. культур. Завдання П.— прискорити достигання плодів, насіння, підвищити врожай. Якщо пасинки залишити, вони ослаблюватимуть плодоношення осн. стебел, знижуватимуть урожай, уповільнюватимуть його достигання. Пасинки обламують (чи зрізують) у молодому віці біля самої основи, не допускаючи надмірного відростання їх, напр. у махорки — не більше як на 5—6 см, у тютюну — не більше як 8—10 см завдовжки.

ПАСИФЛО́РА (Passiflora) — рід рослин родини пасифлорових. Трав'янисті або дерев'янисті *ліани*. Листки чергові пальчасторозсічені, іноді суцільні. Квітки яскраво забарвлені, до 10 см у діаметрі, запилюються комахами, у деяких П.— птахами *колібрі*. Плід — ягода. Понад 400 видів, поширених у тропіках і субтропіках Америки, Азії, Австралії та на Мадагаскарі. Чимало видів П. культивують заради їстівних плодів, деякі декоративні кімнатні або оранжерейні рослини з красивими квітками. В СРСР у культурі найчастіше поширена П. голуба (R. coerulea), яку вирощують на Пд. березі Криму і Чорноморському узбережжі Кавказу. Іл. с. 206.

ПА́СІЧНИК Іван Микитович (н. 26.X 1927, с. Нарцизівка Липовецького р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971), засл.

механізатор УРСР (з 1978). Член КПРС з 1968. У 1953—61 працював трактористом, а з 1962 очолює механізовану ланку колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС с. Лукашівки Липовецького р-ну. Ланка з року в рік, починаючи з 1965, вирощує високі врожаї цукр. буряків (по 430—490 ц/га на площі 175 га). Делегат XXVI з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

Ю. С. Жугін.

ПА́СІЧНИК Митрофан Васильович [н. 4 (17).VI 1912, с. Жирківка, тепер Машівського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1931 закінчив Полтав. ін-т соціального виховання.. В 1932—40 і 1946—70 працював в Ін-ті фізики АН УРСР (1949—65— директор), одночасно в 1947—61 був зав. кафедрою Київ. ун-ту. З 1970 — в Ін-ті ядерних досліджень АН УРСР (1970—73 — директор). Осн. праці присвячені вивченню взаємодії нейтронів з атомними ядрами. Відкрив оболонкові та ізотоп-спінові явища при взаємодії нейтронів з ядрами. Встановив природу та механізм антикорозійної стійкості нержавіючих термосилідів і сплавів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, 4 бойовими орденами, медалями.

ПА́СІЧНИК Раїса Василівна (н. 16.VIII 1939, с. Нетребівка Томашпільського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1963. З 1957 працює в колгоспі ім. XX з'їзду КПРС с. Марківки Томашпільського р-ну — у 1960 очолила комсомольсько-молодіжну ланку, яка прославилась сталими високими (100 ц/га) врожаями кукурудзи на великих площах. Без відриву від виробництва П. закінчила Уманський с.-г. ін-т і з 1969 працює заступником голови колгоспу, агрономом; у г-ві за цей час підвищилась культура землеробства (середньорічна врожайність зернових становить 40,6 ц/га, цукр. буряків — 418 ц/га, а в 1976 — 606 ц/га). Делегат XXIII з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. *Ю. С. Жугін.*

ПАСК, парааміносаліцилова кислота, 4-аміно-2-оксибензойна кислота — лікарський препарат з групи *протитуберкульозних засобів.* В мед. практиці при лікуванні туберкульозу застосовують також похідні П.— натрію парааміносаліцилат (натрію паскат) і бепаск.

ПАСКА́ЛЯ ЗАВИТО́К — плоска алгебраїчна крива, утворена внаслідок зміни радіус-вектора кожної точки кола радіуса r на сталу величину l (мал.). Отже, П. з.— *конхоїда* цього кола. Рівняння П. з. в прямокутній декартовій системі *координат*: $(x^2 + y^2 - 2rx)^2 - l^2(x^2 + y^2) = 0$, в полярній: $\rho = 2r\cos\varphi \pm l$. Початок координат для П. з. є *особливою точкою*: вузловою, якщо $l < 2r$; ізольованою, якщо $l > 2r$; точкою звороту, якщо $l = 2r$ (при цьому П. з. перетворюється в *кардіоїду*). Площа, обмежена П. з., при $l > 2r$ дорівнює $S = \pi(2r^2 + l^2)$. П. з. використовують для накреслення профілю ексцентрика, для розв'язування задачі *трисекції кута.* П. з. вперше вивчав франц. вчений Е. Паскаль (1588—1651) — батько Б. *Паскаля* (звідси назва). Іл. с. 206.

ПАСКА́ЛЯ ЗАКО́Н — закон *гідростатики,* за яким зовнішній тиск на поверхню рідини передається рідиною однаково у всіх напрямах. Відкрив 1653 Б. *Паскаль* (опубл. 1663). Важливим тех. застосуванням П. з. є розрахунок на його основі *гідравлічних пресів* та ін. гідравлічних пристроїв.

ПАСКА́ЛЯ ТЕОРЕ́МА — одна з найважливіших теорем *проективної геометрії.* П. т. стверджує, що точки перетину протилежних сторін будь-якого шестикутника, вписаного в *конічний переріз,* лежать на одній прямій (прямій Паскаля). При цьому шестикутник може бути як опуклим, так і зірчастим; протилежними сторонами вважають такі, які відділені одна від одної двома ін. сторонами, напр. 1—2 і 4—5, 2—3 і 5—6, 3—4 і 1—6 (мал.). Разом з *Бріаншона теоремою* П. т. встановлює осн. проективні властивості конічних перерізів. П. т. встановив 1639 Б. *Паскаль.* Іл. с. 206.

ПАСКА́ЛЬ (Pascal) Блез (19.VI 1623, Клермон-Ферран — 19.VIII 1662, Париж) — франц. математик, фізик і філософ. Одержав домашню освіту. Рано проявив видатні матем. здібності. Перший матем. трактат «Досвід теорії конічних перерізів» (опубл. 1640) написав, коли йому було 16 років. У цій праці, яка була розвитком ідей Ж. *Дезарга,* сформулював одну с осн. теорем проективної геометрії (див. *Паскаля теорема*). В 1641 (за ін. даними, 1642) сконструював лічильну машину. Наступні матем. праці П. присвячені теорії чисел, комбінаториці, алгебрі та теорії імовірностей. П. перший точно визначив і запровадив для доведення метод матем. *індукції.* Подав заг. ознаку подільності будь-якого цілого числа на ін. будь-яке ціле число, спосіб визначення числа комбінацій з m елементів по n, метод визначення біноміальних коефіцієнтів. Його методи розв'язування задач на обчислення площ фігур і об'ємів тіл значно вплинули на розвиток вчення про нескінченно малі. Теорему П. про характеристичний трикутник використав Г. В. *Лейбніц* при створенні диференціального та інтегрального числення. Праці П. з фізики стосуються в основному *гідростатики.* П. встановив осн. закон гідростатики (див. *Паскаля закон*), принцип дії гідравлічного преса, експериментально підтвердив теорію Е. *Торрічеллі* про атм. тиск.

В суперечності з наук. діяльністю П. були його філос. погляди. Хоч у науці П. виступав з позицій *раціоналізму,* тобто визнавав лише те, що можна логічно довести, у філософії він перебував під впливом релігійно-містичних настроїв. Займався в основному релігійно-етичними проблемами, схилявся до визнання зверхності віри над розумом. У літ. діяльності П. відомий «Листами до провінціала» (1656—57), в яких гостро критикував єзуїтів — опору католицької реакції. Разом з тим виступав проти *вільнодумства* й *атеїзму.* Суперечливий характер світогляду П. піддали критиці представники *просвітительства* 18 ст., зокрема Д. *Дідро,* Ж. Л. *Д'Аламбер,* Ж. А. Н. *Кондорсе.* Портрет с. 207.

ПАСКА́ЛЬ, Па, Ра — одиниця тиску і механічного напруження в *Міжнародній системі одиниць* (СІ); дорівнює тискові, спричиненому силою 1 *ньютон,* рівномірно розподіленою по нормальній до неї поверхні площею 1 м². 1 Па = = 1 Н/м² = 0,102 кгс/см² = 10^{-5} бар = 7,5 · 10^{-3} мм. рт. ст.= = 0,102 мм вод. ст. Названа ім'ям Б. *Паскаля.*

ПА́СКВІЛЬ (італ. pasquillo) — твір наклепницького характеру, часто анонімний, що містить брехливі та образливі вигадки про якусь особу або групу людей, суспільний рух, літ. напрям. Термін «пасквіль» походить від ймення учителя чи шевця Пасквіно, який відзначався дотепністю. Його йменням назвали статую, на якій вивішували епіграми або глумливі жарти на злобу дня. П. часто використовувався як засіб дискредитації політ. противників.

ПАСКЕ́ВИЧ Іван Федорович [8 (19).V 1782, Полтава — 20.I (1.II) 1856, Варшава] — рос. військ. діяч, генерал-фельдмаршал (з 1829). Був однією з наближених до *Миколи I* осіб. Член Верх. суду в справі *декабристів.* З 1826 — командуючий військами в Закавказзі, з березня 1827 — намісник на Кавказі. Керував придушенням *польського повстання 1830—31,* після чого був призначений намісником Царства Польського. У 1849 командував військами, які придушували *революцію 1848—49 в Угорщині.* Під час *Кримської війни 1853—56* — головнокоманд. військами на зх. кордонах і 1853—54 на Дунаї.

ПАСЛІ́Н (Solanum) — рід рослин родини *пасльонових.* Одно- і багаторічні трав'янисті рослини, півкущі та кущі з прямими, лазячими або виткими стеблами. Листки чергові або парні, цілісні або перистоскладні. Квітки — двостатеві у суцвіттях або одиночні. Плід — ягода. Бл. 2200 (за ін. даними, бл. 1700) видів, пошир. переважно в тропічних і субтропічних зонах. В СРСР — 20 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 7, з них найпоширеніші П. чорний (S. nigrum) і П. солодко-гіркий, або глисник (S. dulcamara), стебла і зелені плоди яких містять глікоалкалоїд соланін. П. частинковий (S. laciniatum), родом з Австралії, багатий на соласонін і соламаргін, які використовують для одержання стероїдних гормонів — *прогестерону* й *кортизону,* застосовуваних у медицині; вирощують у Криму, Молдавії, Краснодар. краї, Казахстані як однорічну рослину. З культ. видів П. на Україні широко виро-

О. М. Пасєка.

І. М. Пасічник.

М. В. Пасічник.

Р. В. Пасічник.

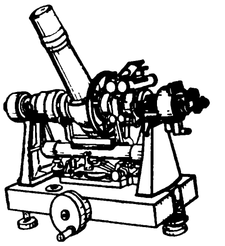

Пасажний інструмент.

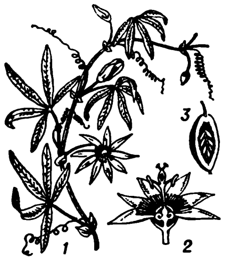

Пасифлора голуба: *1* — квітуча гілка; *2* — квітка в розрізі; *3* — плід у розрізі.

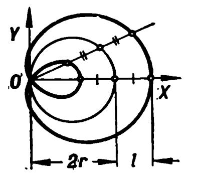

Паскаля завиток при $l < 2r$.

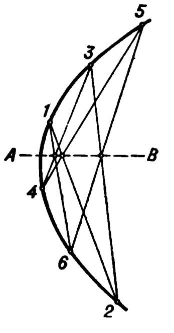

Паскаля теорема: *АВ* — пряма Паскаля.

щують *картоплю* та *баклажан*. Деякі види П. з гарними червоними ягодами розводять як декоративні. Іл. с. 208.

ПАСЛЬО́НОВІ (Solanaceae) — родина дводольних зрослопелюсткових рослин. Більшість П.— одно- або багаторічні трави, деякі — кущі та невеликі дерева (в тропіках). Листки здебільшого чергові, суцільні або перистоскладні, без прилистків. Квітки двостатеві, переважно правильні, п'ятичленні, одиночні або зібрані у завійки, які в свою чергу утворюють волотевидні суцвіття. Плід — ягода або коробочка, рідко — кістянковидний. Бл. 2700 видів (80 родів), більшість яких поширені в Центр. і Пд. Америці. В СРСР — 45 дикорослих видів, з них в УРСР — 18. Найбільший рід П.— *паслін*. Багато П. містять отруйні алкалоїди (у флорі УРСР — два види пасльону, *дурман* звичайний, *блекота* чорна, *беладонна*). Серед П. є харчові рослини: *картопля, помідор, баклажан, перець стручковий* та ін.; лікарські: беладонна, дурман, *скополія* та ін.; декоративні: петунія, тютюн пахучий, деякі види *фізалісу*, пасльону та ін. Велике народногосп. значення мають також П.— *тютюн* і *махорка*.

ПА́СОВА ПЕРЕДА́ЧА — механізм, що передає обертальний рух за допомогою безконечного приводного паса, який з натягом охоплює *шківи*, насаджені на валах. Розрізняють П. п. (мал. с. 210) плоско-, клино-, поліклино-, кругло- та зубчастопасові. П. п. нескладні за конструкцією, безшумні, у них плавний хід, вони дають змогу передавати рух на значну віддаль (до 15 м і більше). Їхні вади: великі габарити, значні навантаження на вали та підшипники, непостійне *передаточне відношення* (через проковзування паса), мала довговічність пасів. П. п. застосовують у приводах деяких с.-г. машин, електр. генераторів, верстатів, лебідок, швейних машин тощо. Їх замінюють досконалішими *зубчастими передачами* і *гідравлічними передачами*. Крім того, використовують електродвигуни, безпосередньо з'єднані з валами машин.

ПАСОВИ́ЩЕ, випас, вигін — один з видів с.-г. угідь, ділянка землі, рослинність якої використовують для пасіння худоби. П.— одне з осн. джерел дешевого і найбільш цінного *зеленого корму*. Майже три чверті потреби тваринництва СРСР у зелених кормах задовольняється за рахунок П. При пасовищному утриманні *продуктивність сільськогосподарських тварин* вища на 25—40%, якість продукції значно краща, а собівартість її на 20—30% нижча, ніж за стійлового *утримання сільськогосподарських тварин*. На П. тварин виганяють, коли рослини знаходяться на ранній стадії вегетації й містять найбільшу кількість поживних речовин. П. бувають природні та сіяні (штучні). Рослинний покрив природних П. складається переважно з багаторічних дикорослих рослин, іноді також з *лишайників* (тундра), півкущів і кущів (тундра, напівпустеля, пустеля). Сіяні П. створюють висіванням на малопродуктивних землях багаторічних бобово-злакових або однорічних *кормових трав*. Сіяні П. називають культурними; до них відносять також природні поліпшені П. (див. *Культуртехнічні роботи*). Поділяють П. на сезонні і цілорічного використання. В лісовій зоні пасовищний період триває 130—150 днів, в лісостеповій — 160—200, у степовій — 180—220, у напівпустелях — 220—270 днів. У тундрі й пустелях тварин утримують на П. цілий рік. *Літ.:* Тваринництво. К., 1979; Справочник зоотехника. М., 1980.

ПАСОВИ́ЩНІ КЛІЩІ́, іксодові кліщі (Ixodidae) — родина ряду паразитоформних *кліщів*. Тимчасові кровосисні паразити багатьох хребетних тварин (диких та свійських) і людини. Довж. тіла 1—10 мм; розміри значно збільшуються при ссанні крові. Цикл розвитку складається з яйця та 3-х активних стадій (*личинки, німфи*, статевозрілого кліща). Перехід від однієї стадії до другої відбувається лише після насичення кліща кров'ю. Понад 1000 видів, відомих на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 100 видів, у т. ч. на Україні — 29, серед них Ixodes laguri, Hyalomma plumbeum. П. к.— переносники збудників багатьох *трансмісивних хвороб* (енцефаліту, ку-гарячки, туляремії та ін.), а також *піроплазмідозів* с.-г. тварин. Іл. с. 208. *Л. Є. Щур.*

ПА́СОКА — сік, що витікає з перерізаних стебел і коренів живих рослин. Виділення П. з перерізаних судин (*«плач» рослин*) відбувається внаслідок *кореневого тиску*. В П. містяться мінеральні солі, а також деякі органічні речовини (амінокислоти, цукри, білки). Найбільше П. у деревних рослин виділяється напровесні, коли запасні поживні речовини пересуваються до бруньок. У деяких видів дерев кількість виділюваної за *вегетаційний період* П. становить 50—150 л. П. берези та деяких ін. дерев в окремих місцевостях використовують як напій.

ПА́СПОРТ (франц. passeport, від passe — прохід і port — гавань; спочатку — дозвіл на відплиття з гавані) — 1) В СРСР основний документ, що посвідчує особу *громадянина СРСР*. Порядок видачі і оформлення П. регулює Положення про паспортну систему в СРСР, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 28.VIII 1974. Встановлено єдиний зразок П. на всій тер. СРСР. П. видаються органами міліції особам віком від 16 років за місцем їхнього проживання і не обмежуються строком. Без П. проживають *військовослужбовці*, рад. громадяни, що постійно перебувають за кордоном, а також особи, які мають *вид на проживання*. У П., крім відомостей про особу, роблять відмітки про прописку і виписку, про реєстрацію та розірвання *шлюбу*, про дітей, що народилися, про відношення до військ. служби та ін. Проживання громадян без П. або по недійсному П., без прописки або реєстрації, навмисне псування П. або недбале зберігання його, що призводить до втрати П., тягне за собою *адміністративну відповідальність*, викрадення П.— кримінальну відповідальність (в УРСР — ст. 193 КК УРСР). Див. також *Паспортна система*. 2) П. закордонний, що видається громадянам СРСР, які виїздять за кордон. Закордонні П. поділяються на дипломатичні (для членів уряду, дипломатичних працівників тощо), службові (для працівників торгпредств, допоміжного персоналу дипломатичних та консульських представництв тощо) та загальні, що видаються ін. громадянам. 3) П. моряка видається громадянам СРСР, які працюють на рад. суднах зарубіжного плавання або на іноземних суднах. Положення про цей П. затверджено постановою Ради Міністрів СРСР від 31.XII 1974.

Про документи, що посвідчують особу в сучас. бурж. д-вах, див. в ст. *Легітимація*. *Г. П. Бондаренко.*

ПА́СПОРТ ПРОМИСЛО́ВОГО ПІДПРИЄ́МСТВА — документ виробничого об'єднання (підприємства), який містить дані про наявність і використання виробничих потужностей, у тому числі про коефіцієнт змінності, організаційно-технічний рівень і спеціалізацію виробництва та інші техніко-економічні показники, необхідні для складання п'ятирічних і річних планів. Запроваджений постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979).

П. п. п. складають на основі Положення про паспорт виробничого об'єднання (підприємства). П. п. п. має 6 розділів, які містять такі дані: адресна картка підприємства; виробнича потужність; виробництво продукції, трудомісткість виготовлення її, якість і тех. рівень; показники ефективності використання осн. фондів і капітальних вкладень; використання матеріал. ресурсів у виробництві та нормування їх; труд. ресурси підприємства. *В. О. Сизоненко.*

ПА́СПОРТНА СИСТЕ́МА — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють порядок видачі та обміну *паспортів*, правила користування ними, прописку і виписку громадян з метою статистичного і персонального обліку населення, впорядкування його пересування по території СРСР, *охорони громадського порядку* і *державної безпеки*. Вперше П. с. запроваджено постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 27.XII 1932 як захід поліпшення обліку населення міст, робітн. селищ і новобудов. Діюче Положення про П. с. в СРСР затверджено постановою Ради Міністрів СРСР від 28.VIII 1974. Воно визначає заг. положення стосовно зразка паспорта, порядку його видачі, обміну тощо. П. с. врегульовує питання прописки, реєстрації та виписки з *місця проживання*. Відповідальними за дотримання П. с. є *службові особи* (нач. ЖЕКів, коменданти будинків та гуртожитків, директори готелів, санаторіїв тощо), які в разі порушення П. с. притягаються до *адміністративної* *відповідальності*. Злісне порушення П. с. тягне за собою кримінальну відповідальність (в УРСР — ст. 196 КК УРСР) і карається позбавленням волі на строк до двох років або штрафом у розмірі до 50 крб. Контроль за виконанням правил П. с. здійснюється виконкомами *місцевих Рад народних депутатів* і органами внутрішніх справ.

Г. П. Бондаренко.

ПА́ССЕК Вадим Васильович [20. VI (2.VII) 1808, Тобольськ — 25.X (6.XI) 1842, Москва] — вітчизняний історик, етнограф, археолог. З дворян. Закінчив Моск. ун-т. У 1831—34 — учасник гуртка О. І. Герцена і М. П. Огарьова. Живучи на Україні (в Харків. губ.), П. вивчав укр. старовину. Видав «Нариси Росії» (кн. 1—5, 1838—42) — науково-популярний збірник з історії, археології, етнографії. Автор праць «Історико-статистичний опис Харківської губернії 1836 року», «Міста Харківської губернії», розробив широкий план дослідження археологічних пам'яток на тер. Росії, здійснив опис городищ і курганів кількох повітів Харків. губернії.

ПА́ССЕК Тетяна Сергіївна [2 (15). VIII 1903, Петербург — 4.VIII 1968, Москва] — рос. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1947). В 1924 закінчила ф-т сусп. наук Ленінгр. ун-ту. З 1932 — ст. наук. співробітник Ін-ту археології АН СРСР. Провадила археол. дослідження пам'яток *трипільської культури* та епохи міді-бронзи на тер. України (зокрема *Коломийщини, Володимирівки*) і Молдавії (з 1947). Розробила періодизацію трипільської культури. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Тв.: Трипільська культура. К., 1941; Периодизация трипольских поселений. М.—Л., 1949; Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. М., 1961; Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР. М., 1963 [у співавт.]

ПА́СТА (італ. pasta, букв.— тісто) — лікарська форма, що має консистенцію тіста. До складу П. входять мазева основа і порошкуваті лікарські речовини (не менше 25% заг. маси П.). П. добре прилипає до шкіри. Застосовують при лікуванні шкірних захворювань, в зуболікарській практиці і в косметиці.

ПАСТЕ́ЛЬ (франц. pastel, з італ. pastèllo, від pasta — тісто) — 1) Малювання кольоровими олівцями (без оправи), виготовленими з сухих порошкоподібних тонкотертих барвників з домішкою скріплюючих або розбілюючих речовин (клей, крейда, гіпс, тальк тощо). П. малюють на шорсткому (білому чи кольоровому) папері, картоні, замші, грунтованому й тонованому полотні, іноді розтушовуючи штрихи пальцями чи спец. розтушовкою. П. дає змогу застосовувати різноманітні живописні й графічні прийоми, добиватися чистих, звучних тонів. Малюнки П. мають ніжну оксамитово-матову поверхню, але фарбовий шар дуже тендітний, легко осипається.

П. відома з 16 ст., розквіту досягла у 18 ст. (М. Латур у Франції, Ж. Ліотар у Швейцарії), широко застосовується у 19—20 ст. (у Франції — Е. Дега; в Росії — В. Боровиковський, О. Венеціанов, І. Левітан, С. Малютін. На Україні в техніці П. працювали К. Павлов, О. Мурашко, О. Шовкуненко, Й. Бокшай та ін.). 2) Окремий твір, виконаний технікою пастелі.

ПАСТЕ́Р (Pasteur) Луї (27.XII 1822, Доль, Юра, Франція — 28.IX 1895, Вільнев-л'Етан, поблизу Парижа) — французький мікробіолог і хімік, засновник сучас. медичної мікробіології та імунології, член Паризької АН (з 1862), Франц. мед. академії (з 1873), Франц. академії («безсмертних», з 1881). Чл.-кор. (з 1884) і почесний чл. Петерб. АН, почесний член АН багатьох країн світу. Закінчив вищу Нормальну школу (1847) в Парижі. Учасник Революції 1848. З 1849 професор хімії Страсбурзького ун-ту; з 1854 — ун-ту в Ліллі; з 1857 — Нормальної школи; з 1867 — Сорбоннського ун-ту в Парижі. З 1888 і до кінця життя — директор н.-д. мікробіол. ін-ту (Пастерівського ін-ту). Перші праці П. з питань оптичної асиметрії молекул заклали основи *стереохімії*. Вперше (1857) встановив, що *бродіння* спричинюється діяльністю різних видів мікроорганізмів, відкрив явище *анаеробіозу* та існування облігатно (обов'язково) анаеробних (див. *Анаероби*) бактерій, запропонував методи стерилізації (див. *Пастеризація*), спростував уявлення про довільне самозародження організмів. П. розробив методи запобіжних *щеплень* проти ряду інфекційних захворювань, зокрема *вакцинацію* проти сибірки (1881), бешихи свиней (1882), сказу (1885). Профілактична вакцинація П. набула великого поширення. Діяльність П. мала велике значення для розвитку мікробіології в Росії. В Пастерівському ін-ті працювали, зокрема, І. І. *Мечников,* М. Ф. *Гамалія,* С. М. *Виноградський,* О. М. Безредка та ін. вітчизн. вчені. В 1886 в Одесі створено першу в Росії бактеріологічну станцію (пастерівську).

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. М., 1960.

Літ.: Имшенецкий А. А. Луи Пастер. Жизнь и творчество. М., 1961.

Пастеризатор ОПД-1М: *1* — молокоприймач з поплавцем; *2*, *3* — перепускна труба з краном; *4*, *5* — паропроводи; *6* — конденсаторна труба; *7* — витискний барабан; *8*, *9* — повітряний і паровий клапани; *10* — слізникові кільця; *11* — конденсаторна трубка: *12* — електродвигун.

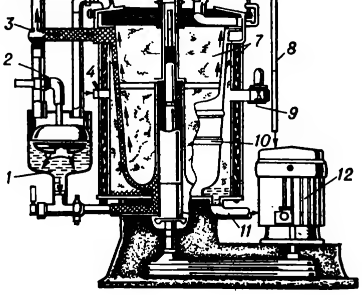

ПАСТЕРЕ́ЛИ (Pasteurella) — рід неспороутворюючих патогенних бактерій. Названі на честь Л. *Пастера,* який вивчав їх. За сучас. класифікацією (Bergey, 1974) до П. відносять 4 види: P. multocida, P. pneumotropica, P. haemolytica, P. ureae. П.— нерухомі грамнегативні (див. *Грама метод*), з округленими кінцями палички розміром від 0,4 ± 0,1 до 1,4 ± 0,4 мкм, здатні біполярно фарбуватися (обидва кінці клітини забарвлюються значно темніше); *аероби,* факультативні *анаероби,* оптимальна т-ра росту 37° С. На штучних *поживних середовищах* краще ростуть, якщо додати кров. При культивуванні утворюють колонії, в яких розміщуються поодинці або коротенькими ланцюжками. П.— збудники *пастерельозу* тварин і людини.

В. О. Кудрявцев.

ПАСТЕРЕЛЬО́З, геморагічна септицемія — інфекційна заразна хвороба ссавців і птиці, спричинювана бактеріями *пастерелами.* Характеризується різким підвищенням т-ри тіла, заг. зараженням крові (септицемією) з крововиливами (геморагії) у внутр. органах. Джерело інфекції — хворі і перехворілі тварини. Зараження відбувається під час контакту з хворими тваринами, при поїданні забруднених пастерелами кормів і через ушкоджену шкіру. При гострій формі тварини гинуть через 1—2 дні. Хроніч. форма супроводжується кашлем, задишкою, у хворих опухають суглоби, розладнується травлення, вони дуже виснажуються і гинуть. У птиці спостерігається сонливість, опухання сережок і суглобів, кульгавість. Заходи боротьби. Хворих тварин ізолюють і лікують специфіч. сироваткою і антибіотиками, решту — вакцинують. Приміщення дезинфікують. Поліпшують годівлю і утримання тварин.

ПАСТЕРИЗА́ТОР — апарат для знищення мікроорганізмів у рідинах і харч. продуктах. Так, П. молока, вершків, відвійок та ін. продуктів використовують для знищення в них мікроорганізмів (у т. ч. хвороботворних) і руйнування ферментів, що прискорюють псування молока, високою т-рою, струмами високої частоти, ультразвуком. Найбільш поширені теплові П. Залежно від т-ри, наданої продукту, і тривалості діяння робочий режим П. може бути миттєвим, або високотемпературним,— нагрівання до 85—90° без витримування; короткочасним — нагрівання до 72—76° з витримуванням протягом 20—25 сек.; тривалим, або низькотемпературним,— нагрівання до 63—65° і з витримуванням 30 хв. *Пастеризацію* у двох перших режимах проводять потоковими П., у третьому — у ваннах для тривалої пастеризації. Див. також *Молочарня.*

ПАСТЕРИЗА́ЦІЯ — спосіб *консервування* харчових продуктів нагріванням до т-ри, нижчої за 100° С (звичайно до 60—70° С), протягом 15—30 хв. Застосовується гол. чин. для обробки продуктів, які від нагрівання до вищої т-ри змінюють свої якості. Запропонована Л. *Пастером.* При П., що її проводять в спец. апаратах —

Б. Паскаль.

Л. Пастер.

СССР
ПАСПОРТ

Паспорт громадянина СРСР.

пастеризаторах, гине більшість неспороносних *бактерій, дріжджів* і *плісеневих грибів,* а також руйнуються *ферменти.* Щоб знищити *спори,* їм дають прорости, після чого продукти пастеризують вдруге. Іноді П. повторюють 3—4 рази. П. має особливо велике значення у виробн. молока і молочних продуктів. Нею знезаражують вино, пиво, фруктові та овочеві соки. П. сприяє збільшенню строків зберігання маринованих продуктів.

ПАСТЕРНА́К Борис Леонідович [29.I (10.II) 1890, Москва — 30.V 1960, Переделкіно Моск. обл.] — рос. рад. письменник. Син художника Л. Пастернака. Друкуватися почав 1913. Перша зб. віршів «Близнюк у хмарах» (1914). Збірки «Поверх бар'єрів» (1917), «Сестра моя — життя» (1922) позначені впливом *символізму.* В поемі «Висока хвороба» (1924, 2-а ред. 1928) створив образ В. І. Леніна. Опублікував історико-революц. поеми «Дев'ятсот п'ятий рік» (1925—26) і «Лейтенант Шмідт» (1926—27). У роки Великої Вітчизн. війни прагнув відобразити героїчний подвиг рад. народу (збірки «На ранніх поїздах», 1943; «Земний простір», 1945). Перекладач творів У. Шекспіра, Й. В. Гете, Т. Шевченка, Ю. Словацького, Ш. Петефі, груз. поетів. У романі «Лікар Живаго» (1957) відобразились кризисні настрої автора твору в 50-х рр., зневіра його в ідеалах соціалістичної революції. Публікація цього роману за кордоном (1957) і присудження за нього П. Нобелівської премії (1958) викликали різку критику в рад. пресі. Від Нобелівської премії П. відмовився.

Тв.: Стихотворения и поэмы. Л., 1977.

А. В. Кулінич.

ПАСТЕ́РНАК (Pasternak) Леон (12.VIII 1910, Львів — 14.X 1962, Варшава)—польський письменник. Член Комуністичної партії Польщі (з 1948 — Польс. об'єднаної робітн. партії). За участь у революц. русі провів у тюрмах, у т. ч. в *Березі-Картузькій,* бл. 5 років. Один із засновників пролет. журн. «Левар» («Домкрат»), що виходив 1933—36. Мужність революціонерів оспівав у збірках віршів «Проти» (1935), «Похмурий день» (1936). З 1939 жив і працював у Рад. Союзі. З 1943 у складі польс. дивізії ім. Косцюшка брав участь у боротьбі проти нім. фашизму. Після 2-ї світової війни жив у ПНР. У повісті «Комуна міста Ломжі» (1952) показав діяльність польс. комуністів. Автор поетичних збірок «Вибрані вірші» (1941), «Слова здалеку» (1944) та ін., збірок оповідань «День розплати» (1956), «Гіркий хліб» (1961), «Гніт; полонені» (1964) тощо. Перекладав твори рос. і укр. поетів, зокрема переклав «Заповіт» Т. Шевченка. Великому Кобзареві присвятив статтю «Ніч під Каневом» (1951).

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані вірші. К.— Львів, 1941; В'єтнам волає. «Всесвіт», 1967, № 3; Рос. перекл. — Коммуна города Ломжи. М., 1960.

ПАСТЕРНА́К (Pastinaca) — рід дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини *зонтичних.* Листки перисті, квітки жовті або оранжеві, в складних зонтиках. Плід — двосім'янка. Відомо 18 (за ін. джерелами — 15) видів, пошир. в Європі і Азії. В СРСР 8 видів, з них в УРСР — 3. В культурі — П. посівний (P. sativa) — дворічна овочева рослина. Коренеплід містить (у %): білкових речовин 1,8; цукрів 2—3; безазотистих екстрактивних речовин 8—9, клітковини і золи по 1, жирів 0,4, сухих речовин 17,5—18,7 та вітаміни C, B_1 і B_2. Застосовують як приправу до страв. Урожай коренеплодів 200—300 ц/га. Районовані (1982) сорти П. на Україні: Гернсейський, Круглий. Іл. с. 210.

П. М. Білецький.

ПА́СТИРСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище 1-го тис. до н. е.— 1-го тис. н. е. на обох берегах р. Сухого Ташлика (басейн Дніпра) біля с. Пастирського Смілянського р-ну Черкас. обл. Досліджували його 1898, 1900, 1901, 1949 і 1955. П. г. було заселене двічі — в 6—4 ст. до н. е. і в 7—8 ст. н. е. До більш раннього, скіфського часу належать оборонні споруди, землянкові та наземні житла. Населення П. г. було осілим, займалося землеробством, скотарством, ремеслами і мало торг. зв'язки з античними містами Пн. Причорномор'я. Поблизу городища є кургани, де поховано представників скіфської родової знаті. В 7—8 ст. н. е. на городищі існувало поселення, що його деякі вчені пов'язують з слов'янами часів переходу до класового, феод. суспільства, а інші — з алано-булгарськими племенами. Розкопками відкрито залишки жител наземного та напівземлянкового типу, що загинули від пожежі. Знайдено посуд, виготовлений на гончарному крузі, численні с.-г. знаряддя праці та ювелірні вироби з бронзи і срібла.

ПАСТО́ЗНІСТЬ (від італ. pastóso — тістоподібний) — 1) Особливість техніки живопису. Виникає внаслідок нерівного нанесення на грунт густої пасти-фарби. Рельєфність шару фарби дозволяє відтворити у найбільш випуклих місцях відблиски, посилити емоційну виразність твору, передати матеріальну насиченість предметного світу, повніше розкрити пластичні можливості самої фарбової маси. 2) П. в медицині — нечітко виявлений *набряк* шкіри.

ПА́СТОР (Pastor) Людвіг (31.I 1854, Ахен — 30.IX 1928, Інсбрук) — австр. історик. З 1887 — професор Інсбрукського ун-ту, з 1901 — директор Австр. істор. ін-ту в Римі, 1920—28 — посланник Австрії у Ватікані. Автор «Історії папства з кінця середньовіччя» (т. 1—16, 1886—1932). В останньому томі подано історію запровадження унії православної і католицької церков на Україні.

ПА́СТОР (лат. pastor, букв.— пастух) — парафіяльний священик протестантської церкви.

ПАСТОРА́ЛЬ (франц., італ. pastorale, від лат. pastoralis — пастуший) — 1) В літературі і театрі — твір, у якому ідеалізовано зображується безтурботне життя пастухів і пастушок на лоні сільської природи. Один з найдавніших зразків П.— античний роман Лонга «Дафніс і Хлоя» (2—3 ст. н. е.). П. як невеликі п'єси часто вводились в програми придворних свят. Найбільшого поширення П. набула на Заході в епоху *Відродження* («Амінта» Т. Тассо, «Ф'єзоланські німфи» Дж. Боккаччо); в Росії — у 18 ст. («Еклоги» О. Сумарокова). Відголос пасторальних мотивів відчувається в деяких віршах Г. Сковороди. Див. також *Буколіка.* 2) П. у музиці — опера, пантоміма, балет, сюжет яких пов'язаний з ідеалізованим зображенням сільського життя. Була популярною в 17—18 ст. в Італії і Франції. Пасторальні опери створили К. В. Глюк, В. А. Моцарт, Ж. Б. Люллі, Ж. Ф. Рамо. П. називають також муз. твір ін. жанру, в якому змальовано картини природи або сцени з сільського життя.

ПАСТО́РІЙ (Pastorius) Йоахім (справж. прізв.— Гіртенберг; 20. IX 1611, Глогув, тепер ПНР — 26. XII 1681, Фромборк) — польс. історик. За походженням німець. Служив лікарем і вчителем у родинах укр. шляхтичів на Волині. Брав участь у діяльності *социніан.* З 1651 — викладач гімназії в Ельблонгу і Гданську, пізніше — секретар і придворний історіограф польс. короля. В праці «Скіфсько-козацька війна» (Гданськ, 1652; наступні видання під назвою «Історія Польщі», 1680 і 1685) подав відомості про визвольну війну укр. народу 1648—54, всіляко вихваляючи польс. шляхту.

ПАСТОРІ́НО (Пасторіно Віскарді; Pastorino Viscardi) Енріке (н. 6.III 1918, Монтевідео) — діяч уругвайського і міжнар. робітн. руху. Н. в сім'ї робітника. Член Компартії Уругваю (КПУ) з 1942. З 1947 — член ЦК КПУ, з 1950 — член Виконкому ЦК КПУ, з 1951— секретар ЦК КПУ. В 1961—66 — секретар Профцентру трудящих Уругваю. В 1951—59 — депутат парламенту. З 1953 — член Виконкому Генеральної ради Всесвітньої федерації профспілок (ВФП). З 1957 — віце-голова, з 1969 — голова, з 1978 — генеральний секретар ВФП. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1973.

ПАСТУШКОПОДІ́БНІ, пастушки (Ralliformes) — ряд птахів. За ін. авторами — надродина з ряду *журавлеподібних.* Тіло (довж. 16—45 см, маса 60 г — 1 кг) стиснуте з боків. Ноги довгі. Забарвлення різноманітне: від яскравого (у тропіч. видів) до бурого і сірого (у видів з помірних широт). П. живуть на болотах, луках, по берегах водойм. Швидко бігають, деякі добре плавають і пірнають; літають погано. Моногами (див. *Моногамія* у тварин). Кладку з 3—18 (частіше 8—12) яєць насиджують самець і самка; інкубація 2—3 тижні. П.— *виводкові птахи.* Живляться безхребетними, частково рослинною їжею. Пошир. по всьому світу, крім полярних зон. В ряді 1 родина — пастушкові (Rallidae), що об'єднує 52 роди з 132 видами. В СРСР — 11 видів (7 родів), у т. ч. в УРСР — 8 видів (6 родів): *деркач, лиска, водяна курочка, султанка* та ін.; перелітні птахи. Об'єкти спорт. полювання. У викопному стані П. відомі починаючи з верх. еоцену.

М. А. Воїнственський.

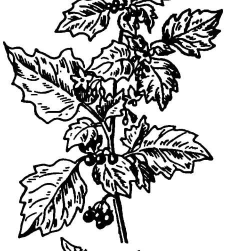

Паслін чорний. Гілка з квітами та плодами (вгорі).

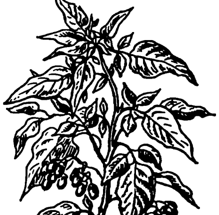

Паслін солодко-гіркий. Гілка з плодами.

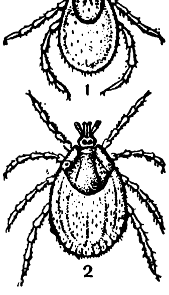

Пасовищні кліщі: 1 — Ixodes laguri; 2 — Hyalomma plumbeum.

ПА́СХА (грец. *πάσχα*, від давньоєвр. песах, букв.— проходження), великдень — одне з головних свят в *іудаїзмі* та *християнстві*. Зародилося у стародавніх кочових іудейських племен, що пов'язували П. з «умилостивленням» богів, яким під час П. приносили очисну жертву. Згодом з розвитком культу *Ягве* П. стала святом на честь міфічного «виходу» євреїв з Єгипту. У християнстві П. відзначається як день «воскресіння» з мертвих Ісуса Христа.

Перший вселенський собор християнської церкви 325 встановив, що П. повинна відзначатися в першу неділю після весняного рівнодення і повного місяця, обов'язково окремо від святкування іудейської П. Святкування П. використовується церквою для закріплення в свідомості віруючих реліг. уявлень.

ПА́СХИ О́СТРІВ, Рапануї — острів у пд.-сх. частині Тихого ок. Тер. Чілі (пров. Вальпараїсо). Площа 165,5 км². Нас. бл. 2 тис. чол. (1972, оцінка). Адм. ц.— с-ще Ханга-Роа. Острів вулканічного походження, є згаслі вулкани. Клімат тропічний. Переважає трав'яна та чагарникова рослинність. Осн. заняття населення — землеробство (вирощують гол. чин. батат, цукр. тростину, банани) і рибальство. Розводять свиней та овець. Кустарні промисли — виготовлення сувенірів для туристів. Авіасполучення з Чілі та о. Таїті.

П. о. було відкрито 5.IV 1722 голл. мореплавцем Я. Роггевеном у день великодня (пасхи; звідси назва). В той час населення острова, яке жило первіснообщинним ладом, становило 3—4 тис. чол. У 15 ст. на острові оселилися полінезійці з Маркізьких о-вів, які в 17 ст. знищили майже всіх нащадків давніх жителів. У 1862 перуанські работорговці винищили більшість жителів острова, зруйнували їхню самобутню культуру. В 1888 П. о. приєднано до Чілі. Археол. дослідження на острові провадилися 1914—15 англійцями, 1934—35 — франко-бельгійською і 1955—56 — норвезько-американською (Т. *Хейєрдал*) експедиціями. Геологічне обслідування П. о. 1972 провадила рад. експедиція. На думку Т. Хейєрдала, острів був заселений вихідцями з Пд. Америки (зокрема, з тер. Перу). Думка Т. Хейєрдала не набула заг. визнання. Результати археол. досліджень свідчать про близькість культур населення острова з культурою *Полінезії* та вплив на них культур Пд. Америки. Цікавими пам'ятками культури давнього населення острова є величезні кам'яні скульптурні зображення людей (відомо бл. 600), скульптура малих форм і тексти (бл. 20) з ієрогліфічним письмом ронго-ронго (досі повністю не дешифровані). Ці тексти налічують понад 700 знаків — зображень людини або частин її тіла, звірів, начиння. Внесок у дешифровку текстів зробили рад. вчені Б. Г. Кудрявцев, Д. О. *Ольдерогге*, Ю. В. *Кнорозов*.

Літ.: Кренделев Ф. П., Кондратов А. М. Безмолвные стражи тайн. (Загадки острова Пасхи). Новосибирск, 1980.

Є. В. Черненко.

Кам'яні статуї на острові Пасхи.

ПАСЮ́ГА Степан Артемович [28.XI (11.XII) 1862, с. Велика Писарівка, тепер смт Сум. обл.— 1933, там же] — укр. рад. кобзар. У його репертуарі були думи, істор., побутові й жартівливі пісні. П.— один з авторів першої рад. думи про Леніна — «Про військо Червоне, про Леніна-батька і синів його вірних». Думи від П. записував Ф. *Колесса*. Учнями П. були І. *Кучугура-Кучеренко* і Є. *Мовчан*.

М. П. Полотай.

ПАТА́ Тетяна Якимівна [20.II (4.III) 1884, с. Петриківка, тепер Царичанського р-ну Дніпроп. обл.— 7.XII 1976, там же] — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису та нар. декоративної графіки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1962). Творчу роботу почала з хатніх розписів та з розписів скринь («Зелена скриня», 1928), які були традиційною основою мистецтва П. Створювала орнаментальні рослинні композиції у вигляді фризів і декоративних панно. Автор ескізів рушників, килимків, розписів коминів. Серед декоративних панно — «Калина» (1913), «Червона калина» (1919), «Килимок» (1926), «Рушник» (1930), «Букет» (1936), «Перець» (1937), «Калина і квіти», «Павичі серед квітів» (обидва — 1949), «Птах на калині» (1951), «Птах і виноград» (1958), «Зозуля на калині» (1960), «Панно з птахами» (1967), «Майори» (1972). П. займалась монументальним живописом — виконувала настінні розписи інтер'єрів (магазин кустарних виробів у Москві). Оформлювала книжки та створювала листівки. В 1936—41 П. викладала композицію орнаменту в Петриківській школі декоративного малювання (див. *Петриківка*), виховала багато орнаменталістів (М. *Тимченко*, Ф. *Панко*, В. *Соколенко*, В. Клименко-Жукова, З. Кудіш, Н. Шулик). Твори експонувалися на респ. (з 1919) та міжнар. (з 1938) виставках; зберігаються в ДМУНДМ та ін. музеях. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. на окр. арк., с. 176—177.

Літ.: Тетяна Пата. Альбом., К., 1973; Глухенька Н. О. Майстер розпису Тетяна Пата. «Народна творчість та етнографія», 1977, № 4.

Н. О. Глухенька.

ПАТАГО́НІЯ — природна область у Пд. Америці, в межах Аргентіни. Лежить між 39° пд. ш. на Пн., Магеллановою прот. на Пд., Андами на Зх., Атлантичним ок. на Сх. Пл. понад 800 тис. км². Поверхня — переважно плато, які уступами підносяться на Зх. (до 2200 м). Клімат помірний, посушливий. Пересічна т-ра найтеплішого м-ця +24°, найхолоднішого —10° (на високих плато до —35°). Опадів 150—300 мм на рік (біля підніжжя Анд — до 700 мм). Часто бувають сильні вітри. Ріки перетинають П. у глибоких каньйоноподібних долинах. Є озера. Грунти бурі та каштанові. Рослинність напівпустельна і степова. Серед тварин багато ендеміків (магеллановий собака, пампаська кішка, гризун туко-туко, панцирник). Гол. галузь г-ва — вівчарство. Видобування нафти та природного газу. Назву «Патагонія» цьому району дала експедиція Ф. *Магеллана* 1520.

ПАТА́КА — грошова одиниця *Аоминю,* поділяється на 100 аво. 5,01 П. дорівнює 1 доларові США (1979).

ПАТА́НИ — застаріла назва народу *пуштунів*.

ПАТАРІ́ДЗЕ Зураб Олександрович (н. 9.IX 1928, Тбілісі) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1955. Н. в сім'ї службовця. Закінчив Груз. політех. ін-т (1952), Заочну ВПШ при ЦК КПРС (1971). В 1952—62 — нач. зміни, дільниці, зав. рудником, гол. інженер, директор рудоуправління, гол. інженер тресту «Чіатурмарганець». У 1962—67 — перший секретар Чіатурського міськкому Компартії Грузії. В 1967—72 — в апараті ЦК КПРС. У 1972—75 — секретар ЦК Компартії Грузії. З 1975 — Голова Ради Міністрів Груз. РСР. З 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 210.

ПАТЕ́НТ [від лат. patens (patentis) — відкритий, очевидний] — 1) Документ, що посвідчує держ. визнання технічного рішення винаходом, пріоритет та авторство на нього, а також виключне право патентовласника на винахід. Видається держ. патентним відомством на ім'я автора винаходу або його правонаступника по заявці, яка подається автором чи орг-цією і розглядається відповідно до передбаченої процедури (див. *Винахідницьке право*). За законодавством багатьох країн П. видається переважно строком від 15 до 20 років (в СРСР — до 15 років). Дія П. поширюється на територію тієї д-ви, де його видано. СРСР, як учасник (з 1965) Паризької конвенції по охороні пром. власності, користується *пріоритетом* при патентуванні своїх винаходів за кордоном, реєстрації пром. зразків і *товарних знаків*. Патентовласникові, який самостійно вирішує питання про продаж або видачу *ліцензії* на використання П., надається монопольне право на використання винаходу. Якщо винахід використовується без дозволу власника П., він може звернутися до суду з *позовом* про відшкодування збитків і заборону дій, пов'язаних з порушенням його прав на П. Правовідносини, що виникають у зв'язку з П., в СРСР регулюються відповідними розділами *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік,* а також Положенням

Е. Пасторіно.

Т. Я. Пата.

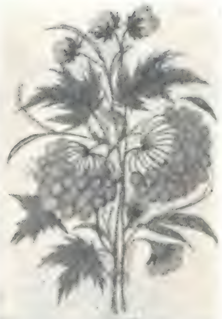

Т. Я. Пата. Декоративний малюнок «Калина». 1957. ДМУНДМ у Києві.

З. О. Патарідзе.

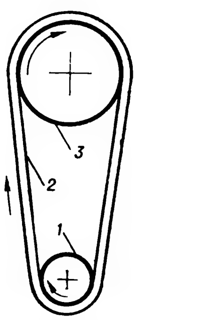

Пасова передача: *1* — ведучий шків; *2* — приводний пас; *3* — ведений шків.

Пастернак круглий ранній.

про відкриття, винаходи й раціоналізаторські пропозиції 1973. При цьому автор винаходу може за власним бажанням одержати П. або *авторське свідоцтво.* Обсяг прав патентовласника визначається з урахуванням принципу монополії зовн. торгівлі й законодавства про виключну власність Рад. д-ви на засоби виробництва. Коли винахід має особливе значення для Рад. д-ви, але з патентовласником не досягнуто угоди про передачу П. чи про видачу ліцензії, П. за рішенням Ради Міністрів СРСР може бути примусово викуплений д-вою з встановленням винагороди патентовласникові. Див. також *Патентна експертиза, Патентна інформація, Патентна чистота.* 2) Свідоцтво на право займатися торгівлею, промислом тощо. 3) За середньовіччя в країнах Зх. Європи документ про присвоєння чину, звання, вченого ступеня та ін.

С. І. Соколенко.

ПАТЕ́НТНА ЕКСПЕРТИ́ЗА — 1) Дослідження заявки на винахід з метою встановлення ознак винаходу в технічних рішеннях задач, викладених у заявці. В СРСР П. е. провадиться у два етапи: попередня оцінка можливостей правової охорони тех. рішень, яка виконується на підприємствах і в організаціях, що розробили ці рішення, та державна науково-тех. експертиза, яку здійснює Всесоюзний н.-д. ін-т держ. патентної експертизи Держ. к-ту СРСР у справах винаходів і відкриттів. 2) Дослідження з метою з'ясування, що конструкції, виробничі процеси, *ноу-хау,* матеріали, призначені на експорт, для міжнар. виставок або на які передбачено продаж *ліцензій* чи передачу тех. документації в ін. країни, не підпадають під дію *патентів,* чинних у відповідній країні. Відповідно до Угоди про патентну кооперацію, яку (на 1981) ратифікували 28 країн, у т. ч. 23.XII 1977 СРСР, провадиться міжнар. попередня П. е. винаходів, яка встановлює, чи задовольняє винахід критеріям новизни, винахідницького рівня і пром. застосовності.

ПАТЕ́НТНА ІНФОРМА́ЦІЯ — сукупність документів, що містять відомості про наслідки науково-тех. досліджень і проектно-конструкторських розробок, які заявлено або визнано відкриттями, винаходами, промисловими зразками, корисними моделями, *товарними знаками,* а також відомості про охорону прав авторів наук. відкриттів, винахідників, патентовласників, власників дипломів, діючих *патентів* і свідоцтв на зазначені об'єкти. П. і. дає змогу ознайомитися з найновішими досягненнями науки і техніки, зафіксованими в патентних документах, одержати знання про тех. рівень, тенденції розвитку в конкретній галузі, провести дослідження зразків нової техніки на *патентну чистоту* і патентоздатність. За змістом відомостей розрізняють патентно-правову, патентно-тех. і патентно-екон. інформацію. Джерелами П. і. є описи винаходів і корисних моделей до заявок і охоронних документів, зображень пром. зразків і товарних знаків; бібліографічна і реферативна інформація про ці об'єкти; оглядово-аналітичні і статистичні матеріали, що готуються по патентних документах; нормативно-методична л-ра з питань винахідництва. Видачі охоронного документа авторові передує перевірка заявочних матеріалів на новизну і винахідницький рівень. В основу держ. системи П. і. в СРСР покладено взаємодію інформаційних органів Держ. к-ту СРСР у справах винаходів і відкриттів і служб П. і. підприємств і орг-цій, через які здійснюється погоджена діяльність по збиранню, обробці, зберіганню, пошуку і розподілу патентної інформації.

С. І. Соколенко.

ПАТЕ́НТНА ЧИСТОТА́ — юридична властивість об'єкта техніки (машини, приладу, устаткування, матеріалу, технологічного процесу та ін.), яка означає, що його можна вільно використати у даній країні без порушення діючих на її території *патентів.* П. ч. визначається за кожним поданням зацікавлених осіб на конкретний проміжок часу. Вона є необхідною умовою видачі *авторського свідоцтва,* патенту на винахід чи на пром. зразок. П. ч. перевіряється *патентною експертизою.* Забезпечення П. ч. об'єктів техніки здійснюється на всіх стадіях розробки та освоєння їх. В СРСР робота по забезпеченню і перевірці П. ч. покладається на підприємства і орг-ції, які розробляють відповідні об'єкти техніки. Держ. к-т СРСР у справах винаходів і відкриттів здійснює систематичний контроль за забезпеченням ними П. ч. об'єктів експорту нових виробів і технологічних процесів, освоєння яких передбачається у держ. планах екон. і соціального розвитку СРСР.

С. І. Соколенко.

ПАТЕ́НТНЕ ПРА́ВО — сукупність норм, що визначають систему охорони прав на винаходи шляхом видачі *патенту.* Здебільшого стосується бурж. права, де осн. *суб'єктом права* на винахід вважається не автор, а патентовласник, що розпоряджається здобутками праці винахідника. В більшості капіталістичних країн діють патентні закони, прийняті після 2-ї світової війни (напр., у Великобританії — 1977, США— 1952, ФРН— 1976, Франції — 1968, Японії — 1970). Сучасне П. п. капіталістичних країн збільшує права д-ви на запатентовані винаходи, особливо на ті, що можуть мати воєнне застосування, посилює захист інтересів підприємців за рахунок винахідників, зокрема, розширює поняття «службові винаходи», права на які набуває підприємець. На зміст нац. П. п. все більший вплив чинять міжнар. угоди по охороні пром. власності. Законодавство деяких соціалістичних країн розрізняє патент, на підставі якого винахід використовує д-ва, і патент, який надає патентовласникові виключне право на винахід. В СРСР питання охорони винаходів регулюються *винахідницьким правом.*

ПАТЕНТУВА́ННЯ (від англ. patenting) — термічна обробка (*гартування*) сталі, що супроводиться ізотермічним (при постійній температурі) розпадом переохолодженого *аустеніту* з утворенням тонкопластинчастого *сорбіту.* Найчастіше П. полягає у нагріванні сталі до т-ри (870—950° С) утворення аустеніту, після чого, щоб утворився сорбіт, її швидко охолоджують у розплавлених солях або свинці (т-ра 450—550° С), витримують при цій т-рі і знову охолоджують — водою чи на повітрі. Є й інші варіанти такої термічної обробки. П. забезпечує високу міцність і пластичність виробів (звичайно дроту), що їх виготовляють холодним деформуванням з патентованих заготовок.

ПА́ТЕР (лат. pater — батько) — у католицьких монастирях — чернець, що має сан *диякона* або *ієрея.* В широкому розумінні — католицький священик.

ПАТЕРИ́К (грец. πατερικόν, від πατήρ — батько) — назва збірок оповідань про «подвиги» пустельників і ченців якогось краю або певної громади. Поширювались у Київ. Русі серед перших перекладних літ. творів. Найвідоміші серед П.— Єгипетський («Сказання про єгипетських чорноризців») та Сінайський («Лимонар», або «Луг духовний»). На слов'ян. грунті постав т. з. «Зведений патерик», куди ввійшли оповідання з різних перекладених П. Ці оповідання послужили зразком для створення оригінальної збірки 13 ст.— «*Києво-Печерського патерика*».

В. П. Колосова.

ПАТЕРНАЛІ́ЗМ (від лат. paternus — батьківський) — апологетична бурж. концепція, яка обгрунтовує соціальну політику буржуазії в галузі трудових відносин, що виявляється в показній підприємницькій добродійності, удаваному піклуванні про потреби трудящих. Додаткові матеріальні виплати, створення преміальних і пенсійних фондів, здійснення житл. буд-ва, різних культур.-осв. заходів тощо, завойовані трудящими в результаті гострої класової боротьби, ідеологи буржуазії демагогічно видають за «батьківське» піклування капіталіста про зайнятих на його підприємстві робітників. У відповідь на це «піклування» від робітників вимагається безумовна «відданість і слухняність» своєму «благодійникові», інакше їм загрожує звільнення. Бурж. економісти в кін. 19 — на поч. 20 ст. у зв'язку із зростанням опору трудящих капіталістичній експлуатації посилено пропагували концепцію П.

В сучасних умовах П. найбільш активно застосовується в країнах, де великий вплив на виробництво мають патріархальні традиції (Японія, Іспанія, Португалія). П. поширюється в поєднанні з ін. формами соціальної демагогії (типу «людських відносин», «соціального партнерства» та ін.). Прихильники П. прагнуть створити у трудящих враження про можливість докорінного поліпшення умов праці шляхом «класового співробітництва». Концепція П. спрямована на ослаблення й розкол робітничих організацій, відвернення класової боротьби, затушовування антагоністичних соціально-економічних суперечностей капіталістичного суспільства. *П. М. Леоненко.*

ПАТЕ́ТИКА (від грец. παθητικός— пристрасний) — настроєність твору (літератури, музики, кіно, театру, красномовства тощо), що характеризується пафосом, піднесеністю, схвильованістю.

ПА́ТИНА (італ. pàtina) — 1) Дуже тонка плівка різноманітних відтінків (від зеленого до темно-коричневого) на поверхні виробів з міді, бронзи й латуні. Утворюється від діяння повітря чи вологого грунту або внаслідок обробки спец. окислювачами. П. запобігає руйнуванню виробів, а також має декоративне значення (П. як «наліт старовини» вперше усвідомили художники Стород. Риму). 2) Біляста плівка на поверхні крем'яних знарядь, які в первинному вигляді темні. Утворюється внаслідок вивітрювання.

ПА́ТНА — місто на Пн. Сх. Індії, адм. ц. штату Біхар. Порт на р. Гангу. Вузол з-ць і автошляхів. 490,3 тис. ж. (1971). Провідні галузі пром-сті—бавовняна і харчова. Кустарне виготовлення килимів, парчі, меблів, металевих виробів. Ун-т (засн. 1917). Б-ка з колекцією стародавніх рукописів. П.— одне з найдавніших міст Індії; в стародавні часи наз. Паталіпутра. Під сучас. назвою відома з 12 ст.

ПАТОГЕНЕ́З (від грец. πάθος — страждання, хвороба і γένεσις — походження) — розділ *патології*, що вивчає всі біологічні (фізіологічні, біохімічні, імунологічні та ін.) механізми виникнення і розвитку патологічних процесів, хвороб у цілому та окремих їхніх проявів на різних рівнях організму — від молекулярних порушень до змін в органах і системах. Знання П. та *етіології* — основа розпізнавання суті захворювання, прогнозу і розробки відповідних лікувальних заходів: патогенетичної терапії (спрямованої на усунення осн. патологічного процесу і патогенетичних факторів), етіологічної терапії (що ліквідує причину захворювання) і симптоматичної (яка ліквідує або ослаблює окремі прояви захворювання). Наявність ушкодження тканин (порушення обміну речовин, а також функцій) зумовлює наступні реакції організму, спрямовані на компенсування порушень, що виникли. Завдяки цьому характер захворювання залежить не тільки від властивостей агента, що його викликав, але і від здатності організму відповідати тими чи ін. реакціями, тобто від його реактивності (від стану нервової системи, обміну речовин, ендокринних залоз, системи сполучної тканини). У механізмі розвитку хвороб спостерігається складний комплекс різних реакцій на ушкодження, що можуть бути корисними для існування виду, а для індивідууму — і корисними, і шкідливими залежно від їх виявлення, тривалості тощо. Так, підвищення т-ри тіла сприяє боротьбі з інфекцією, але дуже висока т-ра (більше 40° С) сама по собі може призвести до шкідливих для життя наслідків (падіння артеріального тиску, ускладнення з боку центральної нервової системи тощо). Правильне уявлення про заг. механізми захворювання й видужання разом з уявленням про конкретні механізми розвитку даної хвороби, тобто про його П., має велике практичне значення.

ПАТОГЕ́ННІСТЬ (від грец. πάθος — страждання, хвороба і γεννάω — породжую), хвороботворність — здатність мікроорганізмів спричинювати захворювання. Кожний вид патогенного мікроба може спричинити лише певну інфекційну хворобу. П. залежить від *вірулентності* інфекційного агента і сприйнятливості інфікованого організму. П. виникла у процесі еволюції сапрофітних (див. *Сапрофіти*) мікробів внаслідок пристосування їх до паразитичного існування в організмі людини, тварин або рослин. Окремі штами того чи ін. виду мікробів мають різний ступінь патогенності.

ПА́ТОКА — цукриста, в'язка і безбарвна рідина, яку одержують оцукрюванням (*гідролізом*) *крохмалю* (картопляного, кукурудзяного та ін.). До складу П. входять глюкоза, декстрини і мальтоза. Використовують у кондитерській пром-сті як антикристалізатор. За допомогою П. підвищують також в'язкість сиропу варення в консервній пром-сті. В текстильній пром-сті П. входить до складу різних апретів — розчинів, якими просочують тканини. Кормову П. (відхід цукробурякового виробництва) називають *мелясою.*

ПАТО́ЛИЧЕВ Микола Семенович [н. 10 (23).IX 1908, с. Золіно, тепер Дзержинського р-ну Горьк. обл.] — рад. державний і парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1976, 1978). Член КПРС з 1928. Син С. М. *Патоличева.* В 1925—29 — робітник на з-ді ім. Я. М. Свердлова в Дзержинську. В 1929—31 — на керівній комсомольській роботі. В 1937 закінчив Військ. академію хім. захисту, потім служив у Рад. Армії. З 1938 — на керівній парт. роботі, зокрема, 1939—41 — перший секретар Ярославського, 1941—46 — Челябінського обкомів і міськкомів партії. В 1946—47 — секретар ЦК ВКП(б) і одночасно заст. голови Ради в справах колгоспів при Раді Міністрів СРСР. У 1947 — секретар ЦК КП(б) України. В 1947—50 — перший секретар Ростовського обкому і міськкому ВКП(б). В 1950—56 — перший секретар ЦК КП Білорусії. В 1956—58 — заст. міністра, перший заст. міністра закордонних справ СРСР. З серпня 1958 — міністр зовн. торгівлі СРСР. З 1939 — кандидат у члени ЦК, з 1941 — член ЦК ВКП(б), 1946—47 — член Оргбюро ЦК ВКП(б). У 1952—53 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. У 1947 — член ЦК, член Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1—10-го скликань. Нагороджений 10 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПАТО́ЛИЧЕВ Семен Михайлович [19.VII (1.VIII) 1879, с. Рамень, тепер с. Золіно Дзержинського р-ну Горьк. обл.— 19.VII 1920, поблизу м. Дубно, тепер Ровен. обл.] — герой громадянської війни. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В старій армії з 1900, учасник 1-ї світової війни, кавалерист-підпрапорщик, повний георгіївський кавалер. В Червоній Армії з 1918. Командуючи ескадроном, кав. полком і бригадою в складі 1-ї Кінної армії, брав участь у придушенні *лівоесерівського заколоту 1918,* в боях проти колчаківців, денікінців, у визволенні тер. України від військ бурж.-поміщицької Польщі. Загинув у бою. Нагороджений орденом Червоного Прапора. В с. Мирогощі-Другій Дубнівського р-ну Ровен. обл. П. споруджено пам'ятник. *В. С. Левін.*

ПАТОЛОГІ́ЧНА АНАТО́МІЯ, патологічна морфологія — наукова дисципліна, що вивчає морфологічні основи (див. *Морфологія людини*) патологічних процесів в організмі людини і тварин. П. а.— анатомія хворого організму. П. а. вивчає *етіологію* і *патогенез* хвороби, а також її клініко-морфологічну картину і вплив на неї різних лікувальних засобів, факторів зовн. середовища і способу життя (патоморфоз). Осн. методом патологоанатомічного дослідження є розтин трупів хворих, що померли від різних хвороб. Розтин здійснюється *прозектором* з урахуванням даних клініки і дає змогу виявити та вивчити морфологічну суть осн. захворювання, його ускладнень і супутніх змін. В П. а. широко застосовуються гістологічні (мікроскопічні) дослідження; сучасна патогістологічна техніка володіє багатьма способами фіксації тканин та фарбування їх. Останніми роками (1950—80) значного розвитку досягли гістохімічні, ферментативні (ензиматичні), імунохімічні методики, а також електронна, фазово-контрастна, люмінесцентна мікроскопія, метод *біопсії.* Особливе значення має метод пункційної біопсії, який дає змогу шляхом проколу одержати для аналізу тканини печінки, нирок, легень, лімфатичних вузлів, селезінки та ін. Сучасну П. а. поділяють на загальну, спеціальну і клінічну *патологію.* Загальна патологія розробляє заг. методичні та методологічні обгрунтування для пізнання суті хвороби. Спеціальна патологія вивчає морфологію, етіологію, патогенез найважливіших захворювань людини. Клінічна П. а. аналізує клініко-морфологічні дані захворювання. П. а. як наука почала розвиватися після виходу у світ (1761) праці Дж. Морганьї «Про місцезнаходження і причини виникнення хвороб, виявлених анатомом». Велике значення для розвитку П. а. мали дослідження франц. вчених — М. Ф. К. *Біша,* Б. Корвізара, І. Крювельє; австрійських учених — Р. Брайта, К. Рокитанського; нім. вченого Р. *Вірхова,* який створив теорію *целюлярної патології,* що мала велике поширення. Однак з часом з'ясувалася помилковість вірховських уявлень про клітини як самостійні й автономні структури організму. Дослідження рос. вчених О. І. Полуніна, І. М. Сєченова, І. П. Павлова, С. П. Боткіна та ін. показали, що функція клітин визначається рядом нейро-гуморальних і гормональних факторів. У Росії розтин трупів почали проводити з 1704 за указом Петра І

Б. Є. Патон.

Є. О. Патон.

(Ф. Ф. Керестурі, Є. О. Мухін, О. І. Овер). У 1849 на мед. ф-ті в Москві було відкрито кафедру П. а., яку тривалий час очолював О. І. Полунін. Видатними представниками П. а. були вітчизн. вчені І. Ф. Клейн, М. Н. Никифоров та ін. Значний внесок зробили радянські вчені О. І. Абрикосов, М. О. Скворцов, В. Т. Талалаєв, І. В. *Давидовський,* М. М. *Аничков,* А. І. Струков та ін. В галузі П. а. плідно працювали українські вчені В. П. Крилов, Г. М. *Мінх,* В. К. *Високович*; у радянські часи— В. П. Воробйов, П. О. Кучеренко та ін. Згідно з порядком, запровадженим МОЗ СРСР, розтин трупів осіб, що помирають у лікарнях, провадять обов'язково. Здобутий при розтинах матеріал піддається мікроскопічному дослідженню. П. а. викладається в мед. вузах і середніх учбових закладах, питання з П. а. опрацьовуються в н.-д. ін-тах і лік.-профілактичних установах. В СРСР видається журн. «Архив патологии» (з 1934) і створено Всесоюзне (з 1947) і республіканські наук. т-ва патологоанатомів. Див. також *Патологія.*

П. а. тварин вивчають для визначення суті й розвитку хвороб тварин, їх діагностики, судової вет. експертизи і *ветеринарно-санітарної експертизи* м'яса і м'ясних продуктів. Найкраще вивчена П. а. с.-г. ссавців і птиці, хутрових звірів, риб, комах (бджіл) та ін. Значний внесок у П. а. тварин зробили вітчизн. вчені А. О. *Раєвський,* М. М. Марі, К. Г. Боль, М. Д. Балл, Б. Г. Іванов, В. З. Черняк, Н. Г. *Толстова-Парійська,* І. І. Касьяненко та ін. Відділи та кафедри П. а. тварин є в усіх вет. н.-д. ін-тах, вузах, діагностичних лабораторіях, на багатьох м'ясокомбінатах. Рад. спеціалісти з П. а. тварин об'єднані (з 1960) у вет. секцію Всесоюзного т-ва патологоанатомів, яка регулярно проводить з'їзди і видає наук. праці.

Літ.: Скворцов М. А. Патологическая анатомия важнейших заболеваний детского возраста. М., 1946; Струков А. И., Серов В. В. Патологическая анатомия. М., 1979.

К. І. Кульчицький (П. а. людини).

ПАТОЛОГІ́ЧНА ФІЗІОЛО́ГІЯ — медична наука про закономірності виникнення, розвиток та кінець *хвороби.* П. ф.— фізіологія хворого організму. Поділяється П. ф. на загальну і спеціальну. Загальна П. ф. включає вчення про хвороби, причини їх виникнення (*етіологія*) і механізми розвитку (*патогенез*), а також вчення про заг. типові патологічні процеси організму (*запалення, пухлини, гарячка* тощо). Предметом дослідження спеціальної П. ф. є найзагальніші характерні порушення функції того чи ін. органа (серце, нирки тощо) або системи (системи крові, *нервової системи* та ін.). П. ф. розробляє також окремі теоретичні аспекти *медицини.* Осн. методом патофізіологічного дослідження є експеримент на тваринах. Відтворення на них таких патологічних процесів, як *алергія, гіпоксія, шок,* і застосування для їх дослідження біохімічних, імунологічних, генетичних та ін. методик допомагає глибше зрозуміти їх суть. Особливе значення має порівняльно-патологічний метод: вивчення патологічних процесів на різних етапах розвитку тварин, тобто в *еволюції.* Зіставлення експериментальних даних з результатами спостережень над хворими дає змогу робити рекомендації, що мають важливе значення для практичної діяльності лікарів.

Як самостійна наука П. ф. оформилася лише у середині 19 ст. (до 1925 мала назву заг. *патології*), коли при ун-тах було створено спеціальні кафедри, почали з'являтися підручники, учбові програми і формуватися наукові школи. Цьому сприяла діяльність ряду зх.-європ. учених Ф. Мажанді, К. *Бернара* та ін. Перші такі школи в нашій країні сформувалися у 2-й пол. 19 ст. одночасно в Петербурзі (під керівництвом В. В. Пашутіна), Москві (О. Б. Фохта), у Києві (Н. А. *Хржонщевського*). Розвиток П. ф. на Україні пов'язаний з діяльністю О. В. *Репрєва* (Харків), В. В. *Підвисоцького* (Київ, Одеса). До школи останнього належать Д. К. *Заболотний,* Л. О. Тарасевич, І. Г. Савченко, О. О. *Богомолець* та ін. В 1930 О. О. Богомолець створив у Києві Ін-т експериментальної біології та патології (тепер *Фізіології інститут* імені О. О. Богомольця АН УРСР), в якому разом зі своїми учнями розробляв проблеми росту пухлин (Р. Є. *Кавецький*), *ендокринології* (В. П. *Комісаренко*), кровообігу (М. М. Горєв), *імунології* та алергії (М. М. *Сиротинін*). До школи О. О. Богомольця належать також укр. вчені: Є. О. Татаринов, Н. Б. *Медведєва,* О. О. Богомолець (син), М. Н. Зайко. Вивченню реактивності при алергії присвячені праці М. М. Сиротиніна і О. А. Адо та багатьох ін. Детально вивчено механізми запалення (О. М. Чернух, Д. Ю. Альперн) сформульовано теоретичні уявлення про патогенез неврогенних дистрофій (М. Н. Зайко). Організаційним і науковим центром з питань П. ф. є Ін-т заг. патології і патологічної фізіології АМН СРСР. Для розвитку П. ф. в СРСР характерні єдність методології, яка стоїть на позиціях діалектичного матеріалізму, і тісний зв'язок експериментальних досліджень з запитами клінічної медицини. В СРСР, зокрема в УРСР, створено наукові т-ва патофізіологів. Видається журн. «Патологическая физиология и экспериментальная терапия» (Москва). Засновником вітчизн. ветеринарної П. ф. вважають І. І. Равича, який написав підручник «Загальна зоопатологія» (1861) та ін. Рад. школа вет. патофізіологів створили Ю. С. Лондон, М. І. Шорох та ін. Вет. патофізіологи вивчають проблеми реактивності організму, етіології та патогенезу, патофізіологію органів і систем, обміну речовин, запалення і пухлин, променевих ушкоджень, патологію нервової та ендокринної регуляції у с.-г. тварин, хутрових і пром. звірів тощо.

Літ.: Патологическая физиология. К., 1977; Патологическая физиология. М., 1980. *М. Н. Зайко* (П. ф. людини).

ПАТОЛО́ГІЯ (від грец. πάθος — страждання, хвороба і λόγος — вчення) — комплексна наука, що вивчає закономірності виникнення, перебігу, розвитку і кінця хвороб і порушення біол. процесів при цьому у людини та тварин. Найбільш заг. причини і закономірності цих процесів є предметом вивчення заг. патології, окремі хвороби — спеціальної патології. Спеціальна П. вивчає хвороби органів і систем і входить у зміст усіх клінічних дисциплін (клінічна П.). Патологія поділяється на *патологічну анатомію* і *патологічну фізіологію* та ін. П. опрацьовує дані, одержувані в дослідах на тваринах з відтвореними хворобливими процесами (експериментальна П.); вивчає зміни будови органів і тканин, спричинювані хворобами (патологічна анатомія), та порушення обміну речовин у динаміці розвитку хвороб (біохімія патологічних процесів); розробляє матеріали, одержувані при всебічному дослідженні хворих людей (клінічна П.) й при вивченні діяння на хворий організм різноманітних засобів, що мають здатність змінювати перебіг хвороби та сприяти видужанню (експериментальна терапія); досліджує патологічні процеси у тварин і людини в порівняльно-еволюційному розрізі (порівняльна П.). Процес розвитку П. почався ще в стародавні часи, він мав умоглядний характер. В процесі свого розвитку П. виходила з уявлень атомістики, *ятрофізики, ятрохімії,* клітинної теорії, еволюційного вчення, *целюлярної патології,* бактеріології, вчення про роль нервоворефлекторних процесів у пристосуванні організму до умов навколишнього середовища тощо. Сучасна П. виходить з уявлень про те, що виникнення, поширення й виявлюваність змін в організмі, а також кінець більшості хвороб зумовлюються не тільки хвороботворними факторами, а й соціально-економічними умовами існування людського суспільства, особливостями реактивності організму, нерідко — також географічними та кліматичними факторами. Найважливіші проблеми сучас. П.: заг. вчення про хворобу; реактивність організму; П. проникності біологічних мембран, порушення мікроциркуляції; механізми порушення і відновлювання життєво важливих функцій; механізми *адаптації* та ін. Успіхи у вивченні цих проблем пов'язані з високим методичним і технічним рівнем досліджень: зіставлення даних експерименту з патоморфологічними і клінічними даними, застосування методів гісто- і цитохімії, електронної мікроскопії, рентгеноструктурного аналізу, авторадіографії, спец. видів мікрофотографії та ін., що дає змогу вивчати початкові стадії, ультраструктуру і генетичні основи патологічних процесів в організмі людини і тварин.

Літ.: Многотомное руководство по патологической физиологии, т. 1. М., 1966; Давыдовский И. В. Общая патология человека. М., 1969.

М. Н. Зайко.

ПАТО́Н Борис Євгенович (н. 27.XI 1918, Київ) — український радянський вчений у галузі металургії і технології металів, державний діяч, академік АН СРСР (з 1962), академік АН УРСР (з 1958), член ряду іноземних академій, президент АН УРСР (з 1962), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1978), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1952. Син Є. О. *Патона.* Закінчив (1941) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1942 працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (з 1953 — директор). П. розробив основи теорії автоматів для дугового зварювання, під його керівництвом розроблено способи дугового напівавтоматичного, електрошлакового, мікроплазмового зварювання, закладено основи зварювальних процесів у космосі. Значним є вклад П. у розвиток контактного, електроннопроменевого та ін. сучасних способів зварювання, спец. електрометалургії (електрошлакового переплаву і лиття, електроннопроменевого і плазмоводугового переплаву), технології виробн. труб великого діаметра і буд-ва трубопроводів. П. висловив ідею про новий тип труб з багатошаровою стінкою, очолив роботи по створенню їх. Велику увагу в діяльності П. приділено впровадженню прогресивних способів зварювання в різні галузі нар. г-ва, розробці комплексних програм розвитку зварювального виробн. в СРСР. П.— канд. у члени ЦК КПРС з 1961, член ЦК КПРС з 1966 і ЦК КП України з 1961. Делегат XXI—XXVI з'їздів КП України і XXII—XXVI з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань і Верховної Ради УРСР 5—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради УРСР (1963—80). Заст. голови Ради Союзу Верховної Ради СРСР (з 1966). Голова Координаційної (з 1958) та Наук. (з 1966) рад із зварювання в СРСР і Координаційного центру країн — членів РЕВ з проблем зварювання, наплавлення і термічного різання (з 1972), Голова Нац. комітету СРСР в Міжнар. ін-ті зварювання (з 1976). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1957. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1980.

Тв.: Экспериментальное исследование процесса автоматической сварки под флюсом. К., 1944 [у співавт.]; Автоматическая сварка под флюсом строительных металлоконструкций. М., 1944; Элементы расчётов цепей и аппаратов переменного тока для дуговой сварки. К., 1953 [у співавт.]; Электрошлаковая сварка. К., 1959; Электрооборудование для дуговой и шлаковой сварки. М., 1966 [у співавт.]; Электрооборудование для контактной сварки. Элементы теории. М., 1969 [у співавт.]; Плазменные процессы в металлургии и технологии неорганических материалов. М., 1973 [у співавт.]; Промышленные роботы для сварки. К., 1977 [у співавт.]; Проблемы электрошлаковой технологии. К., 1978; Электрошлаковое литье. К., 1980 [у співавт.].

Літ.: Борис Евгеньевич Патон. Биобиблиография. М., 1979.

В. К. Лебедєв.

ПАТО́Н Євген Оскарович [20.II (4.III) 1870, Ніцца — 12.VIII 1953, Київ] — укр. рад. вчений у галузі мостобудування і зварювання, акад. АН УРСР (з 1929), Герой Соціалістичної Праці (1943), засл. діяч науки УРСР (з 1940). Член КПРС з 1944. Закінчив Політех. ін-т у Дрездені (1894) і Петерб. ін-т інженерів шляхів (1896), працював у тех. відділах Микол. (Петерб.-Московської) і Московсько-Ярославсько-Архангельської з-ць. Викладав у Моск. інженерному уч-щі (з 1898, професор з 1901) і Київ. політех. ін-ті (1904—39, з перервами). В 1921—31 очолював Київ. мостовипробувальну станцію. П. вніс значний вклад у створення наук. основ проектування і розрахунку прогонових будов мостів, технологію спорудження і методику випробування їх. Автор капітальних підручників з мостобудування, оригінальних проектів мостів і шляхопроводів. П.— основоположник вітчизняної школи зварювання металів. У 1929 з ініціативи П. при АН УРСР організовано Електрозварювальну лабораторію, згодом (з 1930) Електрозварювальний комітет, перетворений 1934 на Ін-т електрозварювання, директором та наук. керівником якого був П. до останніх днів свого життя. Осн. праці П. в галузі зварювання присвячені наук. і технологічним основам дугового зварювального процесу (зокрема, під шаром флюсу), проблемам автоматизації зварювання, розрахунку і міцності зварних конструкцій, створенню електрозварювальної апаратури. П. приділяв велику увагу впровадженню індустріальних методів зварювання в нар. г-во, брав активну участь у створенні перших у зварювальному виробн. потокових ліній. Був організатором і відповідальним редактором журн. «Автоматическая сварка» (видається в Києві з 1948). Віце-президент АН УРСР (1945—52). Делегат XVI і XVII з'їздів КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Ім'я П. присвоєно (1945) Ін-ту електрозварювання АН УРСР. Ім'ям П. названо (1953) побудований під його керівництвом суцільнозварний міст через Дніпро у Києві (див. *Міст імені Є. О. Патона).* В 1964 Академією наук УРСР встановлено премію ім. Є. О. Патона за важливі роботи в галузі матеріалознавства і зварювання.

Тв.: Железные мосты, т. 1—4. М.— К., 1902—07; Деревянные мосты. К., 1915; Восстановление разрушенных мостов. К., 1918; Стальные мосты. К.— Х., 1935—36 [у співавт.]; Автоматическая сварка голым электродом под слоем флюса. Х., 1940; Избранные труды, т. 1—3. К., 1959—61.

Літ.: Матійко М. М., Коренной О. І. Євген Оскарович Патон. К., 1961; Хідекелі А. В. Євген Оскарович Патон. К., 1970. *О. М. Корнієнко.*

ПАТОПСИХОЛО́ГІЯ (від грец. πάθος — страждання, хвороба і *психологія*) — галузь психологічної науки. Вивчає закономірності розладу психічної діяльності і властивостей особистості при психічних хворобах у зіставленні з закономірностями формування та перебігу психічних процесів у нормі, особливості порушень відображувальної діяльності мозку. Осн. принципом експериментальних методів дослідження П. є якісний аналіз порушень психіки як опосередкованої й мотивованої діяльності. Тісно пов'язана з психіатрією. Розвиватися почала з кінця 19 ст. Перші експериментально-психологіч. лабораторії створено нім. психологом В. Вундтом, у Росії — В. М. *Бехтерєвим* і С. С. *Корсаковим.* Розвиткові П. в СРСР сприяли ідеї Л. С. *Виготського.* Теор. значення П. полягає у тому, що вона на патологічному матеріалі вивчає різні форми психічної діяльності, визначає психологічні фактори, «відповідальні» за певну структуру пізнавальної діяльності хворого. Дані П. використовують з диференціально-діагностичною метою, у цілях психіатричної експертизи — трудової, судової, військової. Особливого значення П. набуває у дитячій психіатрії, де її застосовують для диференціальної діагностики, встановлення ступеня зниження інтелекту, для прогнозування здатності дитини до навчання.

Літ.: Габриял Мансур Талат. Вопросы экспериментальной патопсихологии. М., 1965; Вопросы патопсихологии. М., 1970; Зейгарник Б. В. Патопсихология. М., 1976. *Н. М. Стадненко.*

І. С. Паторжинський.

ПАТОРЖИ́НСЬКИЙ Іван Сергійович [20.II (3.III) 1896, с. Петро-Свистунове, тепер Вільнянського р-ну Запоріз. обл.— 22.II 1960, Київ] — укр. рад. співак (бас) і викладач вокалу, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1946. Навчався в Бахмутському духовному уч-щі та Катеринославській духовній семінарії. В 1922 закінчив консерваторію в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). У 1925—35 — соліст Харків. театру опери та балету. З 1935 — в Київ. театрі опери та балету. П.— видатний представник укр. вокальної школи. Мав сильний, соковитий голос, високу вокальну техніку, досконало володів мистецтвом перевтілення. Майстерно виконував і комедійні, і драматичні ролі. Партії: в операх укр. композиторів — Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Виборний, Тарас Бульба («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), дяк Гаврило («Богдан Хмельницький» Данькевича), Трохим («Наймичка» Вериківського), Валько («Молода гвардія» Мейтуса); у світовій оперній класиці — Іван Сусанін (однойменна опера Глинки), Кончак, Галицький («Князь Ігор» Бородіна), Мельник («Русалка»

І. С. Паторжинський у ролях Карася («Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського) та Кончака («Князь Ігор» О. П. Бородіна).

Даргомижського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Базіліо («Севільський цирульник» Россіні). Виступав як камерний співак (зокрема, виконував нар. пісні, романси М. Лисенка, Я. Степового, М. Вериківського, С. Рахманінова, М. Мусоргського на вірші Шевченка). З 1946 — професор Київ. консерваторії (учні П.— нар. артисти СРСР Є. *Червонюк*, Д. *Гнатюк*, нар. арт. УРСР А. *Кікоть* та ін.). У 1945—54 — голова правління Українського театрального т-ва. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

Літ.: Чаговець В. І. С. Паторжинський. К., 1946; Стефанович М. Иван Сергеевич Паторжинский — народный артист СССР. К., 1960; Иван Сергеевич Паторжинский. М., 1976.

М. К. Боровик.

ПАТРАЕ́Й — поселення *Боспорської держави*. Існувало з 6 ст. до н. е. до раннього середньовіччя на пн. березі Таманської затоки. В різні часи тут провадилися археол. дослідження, в результаті яких відкрито залишки фортеці з сирцевими стінами та оборонним ровом, будинки заможного населення, кілька великих виноробень, два скарби монет 1 та 3 ст. н. е. Період розквіту П. припадає на перші століття нашої ери.

ПА́ТРИ — місто в Греції, на Пн. п-ва Пелопоннес, адм. ц. ному Ахея. Порт на узбережжі зат. Патраїкос Іонічного м., залізнична станція, аеропорт. 112 тис. ж. (1971). Підприємства металообр., хім., паперової, текст., взут., харчової пром-сті. Ун-т. Архіт. пам'ятки.

ПАТРИЛОКА́ЛЬНИЙ ШЛЮБ [від лат. pater (patris) — батько і locus — місце] — форма шлюбу, при якій дружина переходила жити в родину чоловіка. Виник у період переходу від *матріархату* до *патріархату* (прийшов на зміну *матрилокальному шлюбові*).

ПАТРИ́СТИКА [від лат. pater (patris), грец. πατήρ (πατρός) — батько] — вчення перших християнських теологів, т. з. *отців церкви* (звідси назва), які в 2—3 ст. заклали основи *догматів релігійних*, *теології* і філософії християнства. Формувалась у боротьбі проти дохристиянських вірувань і ранніх християнських *єресей*, в основному *гностицизму*. Починаючи з 3 ст. П. намагалася пристосувати ідеї *неоплатонізму* до обгрунтування християнства. Гол. представники П.: *Тертулліан*, *Климент Александрійський*, *Оріген*, *Августин* Блаженний. П. проповідувала зверхність віри над знанням, вищою метою пізнання проголошувала бога, а єдиним методом пізнання — божественне одкровення, тлумачила людину як істоту, опоганену «первородним гріхом», тіло якої є вічним джерелом гріха, визнавала безсмертя душі. З 2-ї пол. 5 ст. до 7—8 ст. виступала як філософія ранньофеод. суспільства. Осн. ідеї П. згодом наслідувала *схоластика*.

ПАТРИЦІА́Т (лат. patriciatus) — 1) Родова аристократія в Стародавньому Римі (див. *Патриції*). 2) Найзаможніша, привілейована частина населення середньовічних міст більшості країн Європи. Екон. могутність П. базувалася на торгівлі, лихварстві, власності на міську землю тощо. В містах, що мали самоуправління, П. присвоював собі право обрання міської ради та заняття вищих міських посад (магістратур). На Україні П. існував у 1-й пол. 15—18 ст. у великих містах (Київ, Львів). Він складався з польс., нім. і укр. купців, ремісників, власників міської землі і зосереджував у своїх руках міське самоуправління. Патриціанські родини безконтрольно хазяйнували в місті, експлуатуючи серед. і дрібних міщан, ремісників та підлеглі місту села. Проти гніту П. були спрямовані численні повстання ремісників, міщан і селян (напр., у Києві 1623, Львові 1604, 1634, 1635—36). Купуючи землі поза містом, міські патриції переймали спосіб життя феодалів. З розвитком капіталізму частина П., пов'язана з товарним виробництвом, увійшла до класу капіталістів.

ПАТРИ́ЦІЇ (лат. patricii, від pater — батько) — 1) У Стародавньому Римі верхівка рабовласницького суспільства. П. протиставлялись безправній частині вільного населення — *плебеям*. В 5—3 ст. до н. е. між П. і плебеями точилася боротьба. На поч. 3 ст. до н. е. плебеїв було включено до складу рим. народу і зрівняно в правах з П. В 3 ст. до н. е. верхівка П. і плебеїв утворила *нобілітет*. З 1 ст. н. е. за часів Рим. імперії виникли нові П. з представників верхівки італійської та провінційної знаті, що склали привілейовану частину сенаторського стану. За *Константина I* П.— почесний титул, що присвоювався вищим чиновникам держ. апарату незалежно від їхнього походження. 2) В середньовічній Європі — привілейована заможна верхівка міст більшості країн (див. *Патриціат*).

Я. Ю. Заборовський.

ПАТРІА́РХ (від грец. πατριάρχης — родоначальник) — вищий духовний титул у православних, гол. чин. *автокефальних церквах*, глава церкви. Назву запозичено з *біблії*, де П. наз. міфічних предків різних народів. Уперше титул П. встановлено 451 на Халкедонському церк. соборі. В Росії патріаршество існувало з 1589 і було скасоване за Петра І, коли вищим церк. органом став *Синод* (1721). В 1917—18 титул П. в *Руській православній церкві* поновлено. Її очолює П. Московський і всієї Русі *Пимен* (з 1971). У *католицизмі* титул П. мають глави окремих єпархій.

ПАТРІАРХА́ЛЬНА СІМ'Я́, батьківська сім'я, сімейна громада — родинний колектив нащадків одного батька, що грунтується на спільному виробництві та споживанні. Була типовою формою сім'ї за *патріархату*. В П. с. з'явилися зародки приватної власності. П. с. заступила індивідуальна, або мала, сім'я. Як пережиток П. с. відома в класовому суспільстві (давньорим. familia, пд.-слов'ян. *задруга*, рос. *печище*, укр. *дворище*).

ПАТРІАРХА́Т [від грец. πατήρ (πατρός) — батько і ἀρχή — початок, влада] — останній період в історії *первіснообщинного ладу*, заступив *матріархат* і передував класовому суспільству. Існування П. збігалося в часі з *мідним віком*, *бронзовим віком* та раннім періодом *залізного віку*. Перехід до П. відбувся в результаті значного розвитку продуктивних сил. Розвиток скотарства, плужного землеробства, рибальства і ремесел (особливо обробки металів) створив умови для екон. життя кількісно менших, ніж родова община, колективів, підніс значення праці чоловіка. Родовід по материнській лінії змінився батьківським, *матрилокальний шлюб* — *патрилокальним шлюбом*, материнський рід — батьківським, або патріархальним, осн. екон. осередком якого стала *патріархальна сім'я*. Сукупність патріархальних сімей або груп їх (*патронімій*) становила патріархальний рід, члени якого були зв'язані спільністю походження. За П. відбувся перехід від парного шлюбу до *моногамії*. Розвиток П. привів до виділення в складі патріархальної сім'ї малої сім'ї, виникла сусідська громада. На заключному етапі П. грабіжницькі напади одних племен на інші і загарбання влади воєначальниками (період т. з. *військової демократії*) прискорили процес утворення класів, що зумовило швидкий розклад первіснообщинного ладу й виникнення держави.

ПАТРІА́РШЕСТВО — в християнстві церковний округ, очолюваний *патріархом*.

«ПАТРІО́Т БАТЬКІВЩИ́НИ» — підпільна антифашистська орг-ція, що діяла під час тимчасової нім.-фашист. окупації з листопада 1942 по березень 1944 в м. Миколаєві та с. Горохівці (тепер с-ще Жовтневого р-ну Микол. обл.). Організатором і керівником її був майстер Чорноморського суднобудівного з-ду І. В. Козодеров. У червні 1942 він створив ініціативну групу. 16.XI 1942 відбулося орг. засідання, яке обрало керівне бюро й виробило план дій та правила конспірації. На поч. 1943 орг-ція налічувала 97 чол. Підпільники проводили агітацію серед населення, розповсюджували антифашист. листівки (за весь час — бл. 4 тис. прим.), здійснювали диверсії, вели розвідку, допомогли визволенню 50 рад. військовополонених, врятували від мобілізації до фашист. Німеччини 500 радянських громадян. Організація встановила зв'язок з підпільним *«Миколаївським центром»* і виконала деякі його доручення. Підпільники діяли до визволення міста Червоною Армією.

«ПАТРІО́Т БАТЬКІВЩИ́НИ» — підпільна комсомольсько-молодіжна орг-ція, що діяла в м. Херсоні й навколишніх селах під час нім.-фашист. окупації (грудень 1941 — листопад 1942). Організатором і керівником її був комсомолець І. О. *Кулик*. До керівного к-ту «П. Б.» входили М. Букин і Є. Пасічник. Орг-ція підтримувала зв'язок з підпільною орг-цією *«Миколаївський центр»*. До «П. Б.» входило бл. 50 чол. Члени орг-ції розгорнули агітаційно-масову роботу серед населення: слухали й розповсюджували в місті, навколишніх селах і на ст. Снігурівка зведення Радінформбюро, збирали зброю і боєприпаси, знищували ворогів, визволили бл. 100 військовополонених, здійснювали диверсійні акти, розповсюджували листівки. На поч. листопада 1942 фашисти натрапили на слід «П. Б.». Більшість підпільників було заарештовано і страчено, решта потрапила в концентраційні табори Німеччини. Уряд високо оцінив бойові заслуги молодих підпільників. У 1965 І. О. Кулику посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, багато підпільників нагороджено орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів та медалями.

Є. С. Камінська.

«ПАТРІО́Т БАТЬКІ́ВЩИНИ» — газета, орган Центр. комітету ДТСААФ УРСР. Виходить щотижня з 1.V 1959 в Києві. В газеті висвітлюється діяльність союзної і респ. орг-цій ДТСААФ, пропагуються військ. і військ.-тех. знання, значна увага приділяється військ.-патріотичному вихованню трудящих.

«ПАТРІО́ТИ СЛОВ'Я́Н» — партизанський загін, що діяв на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створений у березні 1943 з військовополонених, які за допомогою підпільної орг-ції *«Народна гвардія»* втекли з фашист. таборів. Загін з 32 бійців (командир В. І. Попов) діяв у Бузькому і Кам'янсько-Бузькому р-нах Львів. обл. Партизани загону вели активну бойову діяльність: знищили й поранили бл. 200 фашист. окупантів і їхніх прислужників, здійснили ряд диверсій на шосейних шляхах і з-ці. У березні 1944 загін влився в партизанське з'єднання під командуванням М. І. *Наумова,* що перебувало на той час на Львівщині.

ПАТРІОТИ́ЗМ (від грец. *πατριώτης* — співвітчизник, *πατρίς* — вітчизна) — одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання нац. культури; «одно з найбільш глибоких почуттів, закріплених віками і тисячоліттями відособлених вітчизн» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 37, с. 182). П. виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів. П.— соціально-істор. явище. Елементи його виникли за первіснообщинного ладу як форми усвідомлення родових зв'язків, обрядів, звичаїв. В антагоністичних суспільствах П. має класовий характер. У період формування *націй,* утвердження капіталістичних відносин П. буржуазії відбивав загальнонац. інтереси. З загостренням суперечностей капіталізму П. буржуазії як пануючого класу переджується в *націоналізм* і *шовінізм.* Послідовним носієм П. є робітн. клас. Його боротьба за повалення експлуататорського ладу втілює корінні нац. інтереси нар. мас і є водночас боротьбою за повернення трудящим їхньої вітчизни. Перемога пролет. революції в Росії знаменувала початок нового, вищого етапу розвитку П. В роки громадян. війни і соціалістичного будівництва виник і зміцнів рад., соціалістичний П.— могутній духовний прискорювач соціально-екон. і культур. прогресу народів СРСР. Його визначальні риси — любов до соціалістичної Батьківщини, відданість справі Комуністичної партії, ідеалам *комунізму, соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства,* братерська *дружба народів* СРСР. Яскравим виявом рад. П. був масовий героїзм у роки Великої Вітчизн. війни. З утворенням нової істор. спільності людей — *радянського народу* П. збагатився на таку благородну рису, як *загальнонаціональна гордість радянських людей.* З утворенням *світової системи соціалізму* зміст соціалістичного П. розширюється, зміцнюється його нерозривний зв'язок з пролет. *інтернаціоналізмом*; в ньому органічно поєднується національне й інтернаціональне, відданість Рад. Батьківщині й усій соціалістичній співдружності. В *розвинутому соціалістичному суспільстві* П. як один з гол. принципів комуністичної моралі знаходить яскравий вияв у масовому *соціалістичному змаганні.* Виховання соціалістичного П.— важлива складова частина *комуністичного виховання.*

Літ.: Рогачев П. М., Свердлин М. А. Патриотизм и общественный прогресс. М., 1974; Голотвин Ж. Г., Мирский Р. Я. Традиции советского патриотизма. М., 1975; Патриотизм и интернационализм — неотъемлемые черты социалистического образа жизни. К., 1981.

В. О. Курганський.

«ПАТРІОТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО» — 1) Польс. політ. таємна орг-ція (1821—26), засн. групою дворянських революціонерів, гол. чин. польс. офіцерів, що служили в рос. армії, на чолі з В. *Лукасінським.* Програма «П. т.» передбачала організацію збройного повстання проти царизму, відновлення незалежності Польщі (в кордонах 1772). Ліві члени т-ва виступали за встановлення в Польщі республіки і здійснення соціальних реформ. Арешт 1822 царським урядом керівників «П. т.» зумовив прихід до керівництва організацією поміркованої шляхти, яка виступала за створення Польс. королівства і включення до нього частини земель України, Білорусії, Литви. Члени «П. т.» підтримували зв'язки (з 1823) з *Південним товариством декабристів,* вели переговори про спільні дії. Після поразки повстання декабристів «П. т.» 1826 було розгромлено. 2) Легальна організація («Патріотичний клуб») радикального крила польс. інтелігенції під час *польського повстання 1830—31.* Голова — Й. *Лелевель,* представник лівого крила — Т. *Кремповецький.*

ПАТРІОТИ́ЧНИЙ АНТИГІ́ТЛЕРІВСЬКИЙ ФРОНТ Румунії (ПАФ). Утворений 1943 з ініціативи Компартії Румунії (КПР) з метою організації патріотичних сил на активну боротьбу за повалення військ.-фашист. диктатури в країні, за вихід Румунії з війни і приєднання її до *антигітлерівської коаліції.* Об'єднував КПР, Фронт землеробів, Союз патріотів та ін. демократичні орг-ції. Утворення ПАФ було одним з етапів підготовки до *народного збройного повстання 1944* в Румунії. У жовтні 1944 демократичні орг-ції, що входили до складу ПАФ, разом з профспілками утворили Нац.-демократичний фронт, який ввійшов 1948 до Фронту нар. демократії (з 1968 — Фронт соціалістичної єдності, з 1980 — *Фронт демократії і соціалістичної єдності*).

ПАТРОЛО́ГІЯ [від грец. *πατήρ* (*πατρός*) — батько і *λόγος* — вчення] — розділ християнського богослов'я, що вивчає твори *«отців церкви»*; заг. назва видань, які містять тексти творів та біографії «отців церкви». Див. також *Патристика.*

ПАТРО́Н (лат. patronus, від pater — батько) — 1) В Стародавньому Римі багата та впливова особа (спочатку знатний *патрицій,* пізніше багатій), яка брала під своє покровительство (*патронат*) вільних незаможних або неповноправних громадян. 2) Переносно — начальник, хазяїн, покровитель.

ПАТРО́Н (франц. patron, нім. Patrone), набій — боєприпас стрілецької зброї і малокаліберних (до 75 мм) гармат, в яких *куля* (снаряд), пороховий заряд та засоби запалення (*капсуль* або капсульна втулка) з'єднані в одне ціле за допомогою *гільзи.* П. з'явились у 17 ст.; спочатку мали паперову гільзу, в якій містилися пороховий заряд і куля. В 60-х рр. 19 ст. почали вживати паперові унітарні П., в гільзі яких були пороховий заряд, куля та капсуль. Незабаром паперові П. замінено металевими унітарними. Застосування П. прискорило заряджання (перезаряджання) зброї і значно підвищило її скорострільність. Сучас. П. залежно від видів зброї бувають: пістолетні, гвинтівкові, гарматні, П. мисливських рушниць тощо. П. поділяються на бойові, допоміжні (холості) та навчальні.

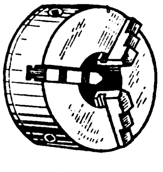

Механічний трикулачковий самоцентруючий **патрон.**

ПАТРО́Н у техніці — 1) Верстатний пристрій, в якому затискують інструмент або заготовку; різновид *оснастки технологічної.* За способом затискування заготовки (інструменту) розрізняють П. механічні (мал.), електромагнітні (див. *Електромагніт*), гідравлічні, гідропластові (з використанням пасти *полівінілхлориду,* призначеної для передачі мех. зусиль) і пневматичні. За конструкцією їх поділяють на дво-, три- і чотирикулачкові, повідцеві, роликові і цангові (з пружинячою розрізною втулкою — цангою). П. бувають самоцентруючі (їхні кулачки зсуваються і розсуваються одночасно) і несамоцентруючі (з незалежним радіальним переміщенням кулачків при закріпленні заготовок складної форми). 2) Інструмент, яким нарізують зовн. конічну різьбу на трубах і внутр. конічну різьбу на *муфтах* для цих труб. 3) Пристрій, яким електр. лампу приєднують до електр. мережі.

ПАТРОНА́ ХАЛІ́ЛА ПОВСТА́ННЯ — збройне повстання міських низів у Стамбулі (*Османська імпе-*

А. Патті.

С. Ф. Пауелл.

рія) 28.IX—25.XI 1730. Було викликане надмірними податками, сваволею султанської адміністрації, зростанням цін. Осн. рушійною силою повстання були ремісники, дрібні торговці. В повстанні брали участь також *яничари*, невдоволені тур.-іран. війною. Повстання очолив албанець Халіл на прізвисько Патрон (служив деякий час матросом на кораблі контрадмірала Патрона-бея; звідси назва повстання). Повстанці змусили султана Ахмеда III зректися влади і протягом майже двох місяців фактично були при владі. Проте розкол серед повстанців дав змогу новому султанові Махмуду I і двірцевим колам здійснити контрпереворот. Після вбивства Патрона Халіла і його прихильників повстання було придушене.

ПАТРОНА́Ж (франц. patronage — заступництво, піклування) — в СРСР форма медичного обслуговування дітей раннього віку (до 3-х років), вагітних і певних категорій хворих вдома. Проводиться за ініціативою лікувально-профілактичних закладів (особливо широко в системі *охорони материнства і дитинства*) з метою здійснення оздоровчих і профілактичних заходів, поліпшення сан.-гіг. умов у побуті і навчання правил особистої гігієни. П. жінок під час вагітності здійснює медична сестра жіночої консультації або дитячої поліклініки. П. *новонародженої дитини* проводиться медичною сестрою разом з лікарем-педіатром у перші три дні після того, як її виписали з пологового будинку. П. психічно хворих є однією з форм організації психічної допомоги, при якій хронічні хворі з спокійною поведінкою живуть вдома (в родині) під постійним контролем лікувального закладу.

ПАТРОНА́Т (лат. patronatus) — 1) У Стародавньому Римі форма покровительства, що фактично встановлювала залежність незаможних або неповноправних громадян (клієнтів) від *патронів*. 2) В СРСР — передача на виховання в сім'ї трудящих на добровільних засадах дітей-сиріт і дітей, які втратили зв'язок з батьками, шляхом укладання договорів осіб, які беруть дітей на П., з держ. органами (відділом охорони здоров'я, нар. освіти, виконкому тощо). 3) Переносно — покровительство, опіка.

ПАТРОНІ́МІЯ (від грец. πατρωνύμιος — названий по батьку або родоначальнику) — одна з форм суспільної організації, характерна для патріархально-родового ладу. П. являла собою групу споріднених між собою великих і малих сімей, що мали певну госп.,усп. та ідеологічну єдність і заг. патронімічне (тобто створене від власного імені спільного предка по чоловічій лінії і характерної приставки або суфікса) найменування. П. як сусп. форму вперше виділив і дослідив рад. етнограф М. О. Косвен.

ПАТРУЛЮВА́ННЯ (від франц. patrouiller — ходити дозором) — спосіб прикриття (спостереження, оборони, охорони) певного району місцевості, маршруту, частини повітряного або водного простору патрулями (пішими, на мотоциклах, бойових або трансп. машинах, літаках, вертольотах, кораблях), обходом їх (об'їздом, обльотом, плаванням). Склад і озброєння патруля залежать від завдання та характеру П. В кожному гарнізоні для підтримання порядку серед військовослужбовців організовують П. (2—4 військовослужбовці).

ПА́ТРУС-КАРПА́ТСЬКИЙ Андрій Михайлович (справж. прізв.— Патрус; 29.III 1917, с. Теребля, тепер Тячівського р-ну Закарп. обл.— 29.IV 1980, Київ) — укр. рад. поет. Перша зб. віршів — «Нагайкою по совісті» (рос. мовою, 1937). Влітку 1939 емігрував до СРСР. Брав участь у Великій Вітчизн. війні. Патріотичними почуттями пройнята зб. «Батьківщина кличе до бою» (1943). У зб. «Одної матері ми діти» (1946) оспівав возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. У збірках «Що в серці найсвятіше» (1958), «Іду життям» (1960), «Терези часу» (1967) та ін. славив Комуністичну партію, творчу працю рад. людей. Писав гумористичні оповідання («Чорт на мотоциклі», 1966). Переклади з чес., словац., угор. мов.

Тв.: Колиска орлина. К., 1963; Верховина. К., 1978. *С. П. Пінчук.*

ПА́ТТІ (Patti) Аделіна (19.II 1843, Мадрід — 27.IX 1919, Брейгай-Ноз, Уельс, похована в Парижі) — італ. співачка (колоратурне сопрано), майстер *бельканто*. Муз. освіту здобула приватно. Дебютувала на оперній сцені 1859. З 1861 гастролювала в багатьох країнах, зокрема не раз у Росії (1869—77). В 1898 залишила сцену, концертувала. Партії: Розіна («Севільський цирульник» Россіні), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді), Маргарита («Фауст» Гуно). Сестра П.— Карлотта П. (1835—89) — також відома співачка.

ПА́УЕЛЛ (Поуелл; Powell) Сесіл Франк (5.XII 1903, Тонбрідж, Кент — 9.VIII 1969, Мілан) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1949), іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив Кембріджський ун-т (1925). З 1928 працював у Брістольському ун-ті (з 1948 — професор). Директор європ. експедиції по запуску куль-зондів для дослідження космічного проміння (Італія, 1952—61). Один з ініціаторів створення Європейського центру ядерних досліджень. Осн. праці — з ядерної фізики, фізики космічного проміння і елементарних частинок. Розробив метод спостерігання ядерних процесів — т. з. метод фотоядерних емульсій. Разом з співробітниками відкрив π-мезони в космічному промінні (1947). П.— активний громадський діяч, 1967—69 був головою постійного Пагуошського комітету. Нобелівська премія, 1950.

ПА́УЗА (лат. pausa, від грец. παῦσις — зупинка, припинення) — 1) В мовознавстві — перерва в *мовленні*. П. є одним із засобів *інтонації*. За значенням і функцією розрізняють П. смислову, або логічну, якою мовний потік членується на синтаксико-смислові одиниці — *речення*, *члени речення* й *словосполучення*, а також виділяються окремі слова; психологічну, яка виражає різноманітні почуття мовця, та ін. У поетичній мові важливим засобом *віршування* є ритмічна пауза. 2) В музиці — перерва у звучанні одного, кількох або всіх голосів музичного твору; знак у *нотному письмі*, яким позначається ця перерва. П. бувають такі самі за тривалістю, як і *ноти*.

Н. М. Кучеренко.

ПА́УЛІ (Pauli) Вольфганг (25.IV 1900, Відень — 15.XII 1958, Цюріх) — швейцарський фізик. Закінчив Мюнхенський ун-т (1921). З 1928 — професор Вищої політех. школи в Цюріху. В 1940—46 працював у США в Прінстонському ін-ті фундаментальних досліджень. Осн. наукові праці — з *квантової механіки* та *квантової теорії поля*. В 1925 сформулював один з фундаментальних принципів сучас. фізики (див. *Паулі принцип*). Пояснив парамагнетизм лужноземельних металів (1927), висловив гіпотезу про існування *нейтрино* (1931). П. належать також праці з мезонної теорії ядерних сил, огляди з найважливіших питань сучас. фізики. Нобелівська премія, 1945.

ПА́УЛІ (Pauli) Жегота Ігнацій (1.VII 1814, м. Новий Сонч — 21. X 1895, Краків) — польс. фольклорист, етнограф та історіограф. Навчався у Львів. ун-ті. З 1872 до кінця життя працював у Ягеллонській б-ці в Кракові. Досліджував і видавав польс. та укр. фольклор. Видав зб. «Пісні польського народу в Галичині» (1838), «Галицькі старожитності» (1840). Зб. «Пісні українського народу в Галичині» (т.1—2, 1839—40; лат. шрифтом) — одна з перших спроб систематизованого видання укр. нар. поезії. Тут уміщено укр. думи, обрядові, істор., ліричні, чумацькі пісні та коломийки. Тексти пісень і дум подано з широкими коментарями. У своїх збірках П. використовував фольклорні зразки й ін. слов'ян. народів.

Ф. П. Погребенник.

ПА́УЛІ ПРИ́НЦИП, принцип заборони — один з фундаментальних законів квантової фізики, за яким у системі однакових мікрочастинок з напівцілим *спіном* в одному й тому ж стані може перебувати не більше як одна частинка. Вперше сформулював 1925 В. *Паулі* для електронів при поясненні структури спектрів складних атомів. Пізніше П. п. був поширений на всі частинки (*молекули, атоми, атомні ядра* й *елементарні частинки*) з напівцілим спіном — *ферміони*. В 1940 Паулі на основі релятивістської *квантової механіки* встановив глибокий зв'язок між спіном частинки і статистикою або типом симетрії *хвильової функції* системи *тотожних частинок* відносно перестановки будь-яких двох частинок: *бозони* (частинки з цілим спіном) описуються симетричною функцією, а ферміони — антисиметричною (див. також *Бозе — Ейнштейна статистика, Фермі — Дірака статистика*). В нерелятивістській квантовій механіці П. п. враховується автоматично внаслідок того, що хвильові функції ферміонів вибираються антисиметричними. П. п. має велике значення для розуміння властивостей різних ферміонних систем. Він визначає порядок заповнення електронних оболонок атомів і лежить в основі пояснення *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* та структури атомних і мол. спектрів. Надзвичайно важлива роль П. п. у квантовій теорії електр., магн. та теплових явищ у твердому тілі (*електропровідність, магнетизм* тощо), в теорії атомного ядра, ядерних реакцій і процесів за участю елементарних частинок.

Літ.: Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 3. М., 1974; Теоретическая физика 20 века. Пер. с англ. М., 1962.

В. Ф. Харченко.

ПА́УЛІК (Paulick) Ріхард (н. 7.XI 1903, Рослау, Ангальт-Цербст) — нім. архітектор (НДР). Навчався у Дрездені й Берліні (Шарлоттенбурзі) у вищих тех. школах. До 1930 — асистент В. *Гропіуса* в «Баугаузі» (вища школа буд-ва й худож. конструювання). З 1951 — член Нім. будівельної академії, з 1955 — її віце-президент. Брав участь у забудові Карл-Маркс-алле в Берліні (1952—56), автор проектів житл. комплексів у Гойєрсверді— «Шварце пумпе» (1957, у співавт.) та в Галле-Нойштадті (1966—67). Нац. премія НДР, 1952, 1956.

ПА́УЛЬ (Paul) Герман (7.VIII 1846, Зальбке, поблизу Магдебурга — 29.XII 1921, Мюнхен) — нім. мовознавець. Професор Фрайбурзького (1874—93) і Мюнхенського (1893—1916) ун-тів. Один з основоположників *молодограматизму,* положення якого він сформулював у праці «Принципи історії мови» (1880, рос. перекл. 1960). Автор праць: «Словник німецької мови» (1897), «Граматика німецької мови» (т. 1—5, 1916—20) тощо.

ПАУПЕРИ́ЗМ [від лат. pauper (pauperis) — бідний, незаможний] — злиденний стан широких мас трудящих в експлуататорському суспільстві. За капіталізму П.— наслідок діяння *загального закону капіталістичного нагромадження.* Великих розмірів П. досяг за імперіалізму, особливо в період *загальної кризи капіталізму,* коли масове *безробіття* стало хронічним. Див. *Відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату, Основний економічний закон капіталізму.*

ПАУРОПО́ДИ (Pauropoda) — підклас *багатоніжок.* Тіло (довж. 1—1,5 мм) складається з невеликої кількості сегментів, вкрите *кутикулою;* ходильних ніг 9 пар; вусики двогіллясті; органів зору немає; по боках тіла розміщені 5 пар щетинок (органи дотику). Ведуть прихований спосіб життя, оселюються у вологих місцях — під мохом, камінням, перегниваючим листям тощо. Живляться гниючими рештками, гіфами пліснявих грибків, окремі види — хижаки. Яйця круглі, блискучі, відкладаються купками; личинки вилуплюються через 12—14 днів. Розвиток їх триває бл. 3,5 міс. і супроводиться багаторазовим *линянням.* Бл. 380 видів, поширених всесвітньо. Зустрічаються в усіх зонах, крім тундри й пустелі. Найвідоміші види: Pauropus silvaticus, P. huxleyi, Eurypauropus ornatus. Практичне значення не з'ясоване. *О. П. Кришталь.*

ПАУСТО́ВСЬКИЙ Костянтин Георгійович [19 (31).V 1892, Москва — 14.VII 1968, там же; похований в м. Тарусі Калуз. обл.] — рос. рад. письменник. Дитинство П. пройшло на Україні. Закінчив Київ. гімназію (1912), навчався у Київ. ун-ті (1912—14). У 1918—19 працював у газ. «Киевская мысль». Друкуватися почав 1912 в київ. журналах «Огни» (оповідання «На воді») і «Рыцарь». Ранні твори позначені романтикою незвичайного, поетичним сприйняттям життя («Романтики», 1916—23). Романи та повісті «Кара-Бугаз» (1932), «Колхіда» (1934), «Чорне море» (1936), «Повість про ліси» (1948), «Народження моря» (1952) — про творчу працю рад. народу, красу рідної природи. Автор історико-біографічних повістей «Орест Кіпренський» (1937), «Ісаак Левітан» (1937), «Тарас Шевченко» (1939), книги про письменницьку працю «Золота троянда» (1955), історико-революц. повістей «Доля Шарля Лансевіля» (1933), «Північна повість» (1938). Автобіографічна епопея «Повість про життя» (1945—63) складається з 6 пов'язаних між собою книг: «Далекі літа», 1945; «Неспокійна юність», 1955; «Початок невідомого століття», 1957; «Час великих сподівань», 1959; «Кидок на Південь», 1960; «Книга блукань», 1963. У творах П.; зокрема в автобіографічних повістях і циклі кримських оповідань, багато сторінок присвячено Україні, в т. ч. подіям Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1967—70; Избранное. Минск, 1980; Укр. перекл.— Кара-Бугаз. Х.— Одеса, 1934; Колхіда. Х.— Одеса, 1935; Щастя. К., 1947; Стальний перстень. К., 1953; Скарб. К., 1955; Золота троянда. К., 1957; Літні дні. К., 1960; Повість про життя. К., 1961; Приворотне зілля. К., 1970; Струна. К., 1980.

Літ.: Левицкий Л. А. Константин Паустовский. М., 1977; Романенко В. Т. Тревожная радость. Х., 1972; Смолич Ю. К. Мої сучасники. К., 1978. *І. Т. Крук.*

ПА́ФОС (від грец. πάθος — страждання, пристрасть, піднесення) — емоційно-інтелектуальний стан людини, який характеризується піднесенням духовних сил, викликаним спілкуванням з величними і значущими предметами і явищами, захопленням при здійсненні сміливих і героїчних вчинків у складних і відповідальних обставинах. В естетиці поняття П. вживають для характеристики специфіки естетичного ставлення митця до дійсності, а також як вираження ідейно-емоційного впливу піднесеного на людину. В історії естетики поняття «пафос» вживалося в різних значеннях. Естетичний П. соціалістичного мистецтва пов'язаний з його високими гуманістичними ідеалами, активною участю в боротьбі за комуністичне майбутнє.

ПАХАРЕ́ВСЬКИЙ Леонід Андрійович [літ. псевд.— Л. Чулий, Л. Свіровський; 4 (16).IX 1883, с. Щербашинці, тепер Богуславського р-ну Київ. обл.— 1938 ?] — укр. письменник, актор, режисер, перекладач. Закінчив Київ. ун-т, муз.-драм. школу М. Лисенка. Друкуватися почав 1905. У кращих оповіданнях П., опублікованих у 10-і рр. («Чужий», «Дівчина», «Над Дунаєм», «Батько»), звучить протест проти міщанського існування й покірності, заклик до боротьби за краще життя. Автор п'єс «Нехай живе життя!» (1907), «Тоді, як липи цвіли» (1914). Переклав укр. мовою твори Г. Гауптмана, А. Шніцлера та ін.

Тв.: Буденні оповідання. К., 1910; Оповідання, кн. 3. К., 1913.

Ю. В. П'ядик.

ПАХВИ́ННИЙ КАНА́Л — щілиновидний простір між м'язами нижньої частини черевної стінки у більшості ссавців. У людини П. к. спрямований косо ззовні до середини та ззаду наперед. Має два отвори: зовн. (підшкірний) біля лобка і внутр. у вигляді заглиблення на внутр. фасції живота. Довжина П. к. у дорослої людини 4—5 см, ширина 1—2,5 см. У чоловіків через П. к. проходить сім'яний канатик, у жінок — кругла маткова зв'язка. Послаблення черевної стінки і розширення отворів П. к. може призвести до утворення *грижі.*

ПА́ХМУТОВА Олександра Миколаївна [н. 9.XI 1929, с. Бекетовка, тепер підпорядковане Волгогр. міськраді) — рос. рад. композитор, нар. арт. РРФСР (з 1977). В 1953 закінчила Моск. консерваторію по класу композиції В. *Шебаліна,* 1956 — у нього ж аспірантуру. З 1968 — секретар правління Спілки композиторів СРСР. В багатожанровій творчості П. особливе місце належить пісні — цикли «Зорі тайги» (1962—63), «Обіймаючи небо» (1965—66), «Пісні про Леніна» (1969—70) на вірші С. Гребенникова та М. Добронравова, «Сузір'я Гагаріна» (1970—71) на слова Добронравова. Популярність здобули пісні П. «Пісня про тривожну молодість» (1958), «Геологи» (1959), «Ніжність» (1966), «Обіймаючи небо» (1966), «Герої спорту» (1972), «Мелодія» (1973), «Надія» (1974), пісні до Моск. олімпіади-80. Серед ін. творів — концерт для оркестру (1972), на його основі балет «Осяйність» (1974), музика для дітей (кантати, пісні, хори, інструм. п'єси), музика для кіно («Сім'я Ульянових», 1957; «По той бік», 1958; «Дівчата», 1962; «Жили-були старий зі старою», 1964; «Три тополі на Плющисі», 1967; «Балада про спорт», 1979; «О спорт, ти — мир», 1980). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Премія Ленінського комсомолу, 1966. Держ. премія СРСР, 1975.

Літ.: Добрынина Е. А. Александра Пахмутова. М., 1973; Квасникова Л. А. Дорогами песен Александры Пахмутовой. М., 1979. *В. С. Мурза.*

ПАХО́ЛОК (польс. pachoł, pachołek) — у 16 —18 ст. у шляхетській Польщі та на загарбаних нею укр. землях панський слуга, часто молодий хлопець. П. називалися також слуги-зброєносці панів у польс.-шляхет. війську, значна частина яких походила з укр.

В. Паулі.

К. Г. Паустовський.

О. М. Пахмутова.

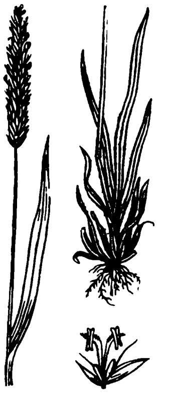

Пахуча трава звичайна. Верхня і нижня частини рослини та колосок.

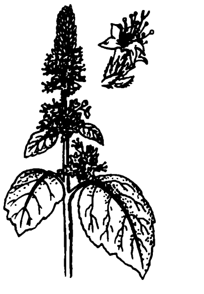

Пачулі. Частина стебла з листками, суцвіттями та квітка.

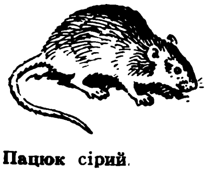

Пацюк сірий.

селян-кріпаків. Іноді в укр. городових полках П. називали слуг козац. старшини.

ПАХО́МОВ Олексій Федорович [19.IX (2.X) 1900, с. Варламово, кол. Волог. губ.— 14.IV 1973, Ленінград] — рос. рад. графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1971), дійсний член АМ СРСР (з 1964). В 1915—17 і 1921 навчався в Уч-щі технічного малювання Штігліца, в 1922—25 — у ВХУТЕІНі (у Ленінграді). Автор іл. до дитячих книжок, зокрема оповідань із збірки Л. Толстого «Азбуки» (1968—73). Працював у дит. журналах «Чиж», «Ёж», «Костёр». У 1942—44 виконав серію літографій «Ленінград у дні блокади», у 1960 — серію естампів «У колгоспі „Червоний партизан“». З 1948 викладав в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (з 1949 — професор). Держ. премія СРСР, 1946, 1973.

Літ.: Матафонов В. С. Алексей Федорович Пахомов. М., 1981.

ПАХО́МОВ Юрій Миколайович (н. 15.VII 1928, Кунгур, тепер місто Перм. обл.) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1979), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1978). Член КПРС з 1953. Закінчив КДУ (1953). З 1955 — на викладацькій роботі. В 1970—75, 1979 працював в Ін-ті економіки АН УРСР, з 1976 — зав. кафедрою політ. економії Київ. ін-ту нар. г-ва, з 1980 — ректор цього ін-ту. Праці з проблем політ. економії соціалізму, взаємодії екон. інтересів та екон. законів у госп. механізмі. *О. М. Розинко.*

ПАХУ́ЧА ТРАВА́ (Anthoxanthum) — рід рослин родини *злакових*. Одно- і багаторічні трави. Суцвіття — густа колосовидна волоть. 20 видів, пошир. в Пн. півкулі. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — один: П. т. звичайна (A. odoratum) — багаторічний злак. Росте на луках, лісових галявинах, в чагарниках, на півдні — в горах. Містить пахучу речовину кумарин. С.-г. тварини на пасовищах охоче поїдають молоду пахучу траву.

ПАЦА́ЄВ Віктор Іванович (19.VI 1933, м. Актюбінськ Казах. РСР — 30.VI 1971) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (посмертно). Член КПРС з 1968. Закінчив (1955) Пензен. індустр. (тепер політех.) ін-т. Працював у Центр. аерологічній обсерваторії та різних конструкторських бюро. З 1969 — в загоні космонавтів. Разом з Г. Т. *Добровольським* та В. М. *Волковим* здійснив політ на космічному кораблі «Союз-11» (6 — 30.VI 1971). В ході виконання програми польоту «Союз-11» стикувався з наук. орбітальною станцією «*Салют*». При поверненні на Землю, в результаті порушення герметичності кабіни, П. та ін. члени екіпажу загинули. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ПАЦИФІ́ЗМ (від лат. pacificus — миротворний) — антивоєнний рух у капіталістичних країнах, представники якого виступають проти всіх без винятку воєн, незалежно від їхнього характеру і мети. Прихильники П. стоять на позиціях морального засудження всякої збройної боротьби, пов'язаної з людськими жертвами, в т. ч. і справедливих, визвольних воєн. Пацифісти, не викриваючи класового характеру воєн, причин, що їх породжують, вірять у можливість відвернення війни шляхом переконання. Перші пацифістські орг-ції виникли у Великобританії і США як реакція на наполеонівські війни. Протягом 19 ст. міжнар. конгреси пацифістів виступали з ініціативою заг. роззброєння і розв'язання спірних питань між д-вами в *арбітражі міжнародному*. Разом з тим в періоди революційного піднесення пацифісти намагалися відвернути нар. маси від активної боротьби проти імперіалізму. В. І. Ленін вважав П. і абстрактну проповідь миру «однією з форм обдурення робітничого класу» (див. Повне зібр. тв., т. 26, с. 155). Під час 1-ї світової війни 1914—18 В. І. Ленін, більшовики різко засуджували позицію тих соціалістів, які лозунг миру спрямовували в русло П., не пов'язуючи його з боротьбою проти бурж. урядів. Після 2-ї світової війни, в умовах докорінної зміни співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму і залучення до боротьби за мир широких верств населення, комуністичні і робітн. партії, визначаючи недостатність і обмеженість П., прагнуть об'єднати у боротьбі проти воєнної загрози всі миролюбні сили, в т. ч. й пацифістів. Див. також *Рух прихильників миру*. *Г. А. Джеджула.*

«ПАЦИФІКА́ЦІЯ» (лат. pacificatio — умиротворення) — придушення революц. і нац.-визвольного руху в 30-х рр. 20 ст. за допомогою каральних загонів, що їх направляв уряд буржуазно-поміщицької Польщі. Особливо широко застосовувалась на зх.-укр. і зх.-білорус. землях, де карателі чинили жорстоку розправу над трудящими. Так, під час «П.» 1930, в якій брали участь поліція, військо й *осадники*, було зруйновано й частково спалено бл. 800 сіл, закатовано тисячі людей, 1700 заарештовано. Криваву «П.» було вчинено в 17 повітах Зх. України, де в 284 селах було запроваджено воєнний стан. «П.» не припинялась і в наступні роки. Зокрема, 1935 «П.» було проведено на Зх. Волині. В здійсненні «П.» польс. урядові активно сприяли укр. бурж. націоналісти й уніатська церква.

ПАЦЮ́К (Rattus) — рід гризунів род. *мишачих*. Довж. тіла 10—30 см; хвіст довший від тіла або становить $^2/_3$ довж. тіла, вкритий лускою і рідкими волосинами. Забарвлення волосяного покриву однотонне — сіре, рудувате або чорнувате, на череві — сіре. П. поширені повсюдно, деякі види живуть в житлах людини (див. *Синантропні організми*). Живляться рослинною і тваринною їжею або всеїдні, роблять запаси кормів. Статевозрілими стають в 3—4-річному віці. Самка за рік має 2—4 приплоди по 1—17 (пересічно по 6—8) малят у кожному. Бл. 100 видів, поширених на всіх материках. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 2: П. сірий (R. norvegicus) і П. чорний (R. rattus). Завдають шкоди с. г., пошкоджують харчові продукти, корми. Природні носії збудників *туляремії, тифу, сказу* та багатьох ін. хвороб людини і тварин. Про заходи боротьби див. *Дератизація*. Альбіністична (див. *Альбінізм*) форма П. використовується як лабораторна тварина. Викопні рештки П. відомі з середнього плейстоцену.

ПА́ЧЕВ Бекмурза Машевич [6 (18). I 1854, с. Нартан, тепер Каб.-Балк. АРСР — 15.II 1936, там же] — каб. рад. поет. Створив на араб. графічній основі алфавіт рідної мови, на якому записував свої твори. Осн. мотив ранньої творчості — протест проти існуючого ладу, заклик до боротьби за щасливе життя («Як Бекмурза збирався одружитися», 1882; «Кинджал», 1909—10; «Пісня про Аліхана Каширгова», 1912; «Заряджайте рушниці», 1913). У поемах «Моє слово про Москву» (1925), «Кабарда» (1935) та віршах «Пісня про Леніна», «Народження життя» оспівав життя нової, соціалістичної Кабарди.

Тв.: Рос. перекл.— Верные слова. Нальчик, 1957.

ПАЧО́ВСЬКИЙ Василь Миколайович (12.I 1878, с. Жуличі, тепер Золочівського р-ну Львів. обл.— 5.IV 1942, Львів) — укр. поет. Навчався у Львів. і Віденському ун-тах. Учителював у гімназіях. Перші вірші надрукував 1900. Належав до літ. угруповання «*Молода муза*». Зб. «Розсипані перли» (1901) прихильно оцінив І. Франко, відзначивши в ній елементи реалістичного світосприйняття. Наступні збірки П. мають декадентсько-символістське спрямування, пройняті містикою, ніцшеанством, націоналістичними тенденціями. У 20-х рр. надрукував поему «Пекло України», вірш «Мій кривавий сміх», у яких були випади проти Рад. України. Після 1939 під впливом рад. дійсності надрукував вірші «Пробій титанів», «Весілля» (журн. «Література і мистецтво», 1941), в яких прагнув порвати з минулим і стати на нові позиції. На вірші П. писали музику С. Людкевич, Я. Ярославенко. *С. В. Далавурак.*

ПАЧО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович (літ. псевд.— Михань Лопач; 20.IX 1861, с. Добростани, тепер Яворівського р-ну Львів. обл.— 13.III 1933) — укр. письменник, педагог, композитор-аматор. Закінчив Віденський ун-т (1887). Учителював у Львові, Коломиї, Долині. Був деякий час редактором дитячого журналу «*Дзвінок*». Перший друкований твір — повість «Вечорниці». Автор кількох розвідок з фольклору («Дещо про руські билини і думи», 1893; «Народний похоронний обряд на Русі», 1903), статей про Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Шашкевича, підручників для шкіл. Створив пісні для мішаного хору «Ой і не гаразд, запорожці», «Чумаки». *Г. А. Нудьга.*

ПАЧУ́ЛІ (Pagostemon patchouli) — напівкущова тропічна рослина родини *губоцвітих*. Заввишки до 1 м і більше. Листки супротивні, широкояйцевидні, зубчасті, соковиті, запашні. Квітки білі або блідо-бузкові, дрібні, в китицевидних суцвіттях. Плоди — горішки. Дико росте в Індії, Бірмі, Малайї. В тропічних областях вирощується як багаторічник. В СРСР (Закавказзя, Краснодарський край) освоєно однорічну культуру П. З листя П. добувають ефірну олію, яку використовують у парфюмерії і як фіксатор при виготовленні духів. Сухе листя кладуть для пахощів у білизну, а також пересипають ним одяг для захисту від молі та ін. комах.

ПАЧУ́РЯ (Paciurea) Дімітре (1.XI 1873, Бухарест — 14.V 1932, там же) — рум. скульптор. В 1889—94 навчався в Школі мистецтв і ремесел в Бухаресті, в 1895—99 — в Парижі. На творчості П. позначився вплив О. *Родена*. Пізніші твори П. виконані в дусі *модерну* («Велет», 1902—05, парк Свободи в Бухаресті; портрети Г. Петрашку, 1907, і Ш. Лук'яна, 1916; «Сфінкс», 1912; «Повітряна химера», 1927, та ін.). Викладав у Школі красних мистецтв у Бухаресті (1909—32).

ПАША́ (тур. paşa) — титул вищих цивільних і військ. сановників в *Османській імперії*. Після розпаду імперії (1918) зберігався за генералами в Туреччині до 1934, а також у ряді країн, що раніше входили до імперії (в Єгипті до 1952, в Іраку до 1958).

ПАШАЛИ́К (тур. paşalik) — провінція або область (ейялет, санджак) в *Османській імперії*, що перебувала під управлінням *паші*.

ПАШЕ́ННА Віра Миколаївна [7 (19).IX 1887, Москва — 28.X 1962, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937). Дочка актора М. П. *Рощина-Інсарова*. З 1907, після закінчення Моск. театр. уч-ща (педагог О. П. *Ленський*), — актриса *Малого театру*. Серед ролей — Євгенія, Мурзавецька («На людному місці», «Вовки та вівці» О. Островського), Васса («Васса Железнова» М. Горького; у фільмі-спектаклі, 1953), Любов Ярова («Любов Ярова» Треньова), Наталка Ковшик («Калиновий гай» Корнійчука), господиня Ніскавуорі («Камінне гніздо» Вуолійокі). З 1914 П. вела педагогічну діяльність у драм. студії Малого театру (з 1945 — Театр. уч-ще ім. М. С. Щепкіна; з 1941 — професор). Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1961. Портрет с. 220.

Тв.: Ступени творчества. М., 1964.

ПАШКЕ́ВИЧ Василь Олексійович [бл. 1742 — 9 (20).III 1797, Петербург] — скрипаль, диригент; один з перших рос. оперних композиторів. З 1763 — скрипаль (з 1789 — концертмейстер) оркестру бальної музики в Петербурзі, пізніше — першого придворного оркестру. Автор опер («Нещастя від карети», 1779; «Скупий», бл. 1782; «Февей», 1786), хорових концертів (не збереглися), романсів. Музика П. грунтується на нар.-пісенній основі.

ПАШКІВЕ́ЦЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — повстання селян Пашківецької волості Проскурівського пов. Подільської губ. під керівництвом більшовиків проти петлюрівських банд, за відновлення Рад. влади. Першими повстали селяни сіл Пашківців і Скаржинців (тепер Хмельницького р-ну Хмельн. обл.). 14.VIII вони напали на петлюрівський загін, надісланий у волость для проведення примусової мобілізації в армію, і роззброїли його. Повстанців підтримали всі села Пашківецької волості і ряд населених пунктів Бахматівецької і Красилівської волостей. Незабаром у селах, охоплених повстанням, було відновлено Рад. владу. Повстанці встановили зв'язок з Подільським підпільним губкомом КП(б)У та Проскурівським підпільним ревкомом. На початку вересня петлюрівці зробили спробу захопити Пашківці. Однак повстанці селяни за допомогою повстанців з сусідніх сіл дали їм рішучу відсіч. У жовтні петлюрівці завдали удару повстанцям з боку Красилова. Повстанці перейшли в контрнаступ і розгромили ворога. В 2-й пол. грудня, коли рад. війська почали бойові дії проти польс. інтервентів на Поділлі, повстанці допомагали рад. військам. Під тиском переважаючих сил ворога повстанці відступили в район Меджибожа. В січні 1920 в районі Летичева вони з'єдналися з частинами Червоної Армії. *І. В. Гарнага.*

ПАШКО́ВСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. поет 18 ст. Був священиком на Тернопільщині. Писав духовні та світські вірші. Найраніша відома дата його творів — 1742. Духовні пісні П. поширювались у рукописних збірках 18 ст., зокрема були вміщені у *«Богогласнику»*. Популярними були світські пісні П. «Тяжкая річ любити», «Ох мні жаль непомалу» та ін. В пісні «Поки ж думати» (1764) П. скаржиться на злидні і зневагу, що її терпить біднота від багачів.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Пісні та романси українських поетів, т. 1. К., 1956.

ПАШУ́ТІН Віктор Васильович [16 (28).I 1845, м. Новочеркаськ, тепер Ростов. обл. РРФСР — 20.I (2.II) 1901, Петербург] — рос. патолог, один з основоположників вітчизняної патологічної фізіології. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1868). В 1874—79 — професор Казанського ун-ту, з 1879 — професор петерб. Медико-хірургічної (з 1881 — Військово-мед.) академії. Осн. праці з проблем голодування, порушення обміну речовин і терморегуляції, кисневого голодування, вітамінної недостатності тощо.

ПА́ЩЕНКО Василь [1822—24.I (5.II) 1891, с. Буда Горобіївська, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.] — укр. композитор. Жив в Одесі. Автор творів для фортепіано (полонези «На смерть Т. Шевченка», 1861, та «Дума про Україну», транскрипція укр. нар. пісні «За Німан іду», болг. марш, вальс, мазурка, полька), романсів на слова рос. та укр. поетів.

Тв.: Українська фортепіанна музика, вип. 5. К., 1974. *Р. Я. Пилипчук.*

ПА́ЩЕНКО Дмитро Романович (1759—1809) — укр. дворянський історик. Н. в сім'ї військ. товариша Гадяцького полку. Склав «Опис Чернігівського намісництва» (1779—81) — цінне джерело для вивчення соціально-екон. становища селян і козаків Лівобережної України в 2-й пол. 18 ст. (виявив і частково опублікував його 1868 О. М. *Лазаревський*). На зібраних П. матеріалах О. Ф. *Шафонський* написав «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним і історичним описом Малої Росії...» (1851).

ПА́ЩЕНКО Олександр Олександрович (н. 12.IV 1929, м. Лохвиця Полтав. обл.) — укр. рад. хімік-технолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1963. Після закінчення Київ. технологічного ін-ту силікатів (1954) працює у Київ. політех. ін-ті (з 1970 — зав. кафедрою; у 1971—74 — проректор). Осн. наук. напрям — розробка теор. і технологічних проблем синтезу і твердіння в'яжучих речовин, дослідження питань утворення і стійкості покриттів на основі елементоорганічних сполук. Розробив багато нових високоефективних цементів на основі кремнійорганічних смол, базальтів та ін. Держ. премія УРСР, 1981.

ПА́ЩЕНКО Олександр Сафонович [Софронович; 1 (14).IX 1906, с. Лука, тепер Немирівського р-ну Вінн. обл.— 13.VI 1963, Київ] — укр. рад. графік, нар. художник УРСР (з 1960), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1939. В 1928—32 навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: серії кольорових ліногравюр, офортів та малюнків — «Київська сюїта» (1936—60), «Києво-Печерська лавра» (1944—45), «Відбудова Дніпрогесу» (1945—46), «Київ — Дніпро», «Судноремонтний завод на Дніпрі» (обидва — 1951), «У металургів Придніпров'я» (1952), «Народження Кременчуцької ГЕС» (1958—60), «Київська комсомольська ГЕС» (1961), альбом, присвячений 100-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка (1961). П.— автор ескіза ордена Богдана Хмельницького. В 1946—63 викладав у Київ. худож. ін-ті (професор — з 1947; ректор — в 1955—63). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет та іл. с. 220. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

Літ.: Владич Л. В. Александр Софронович Пащенко. М., 1957; Говдя П. І. Олександр Софонович Пащенко. К., 1964.

ПА́ЩЕНКО Олексій Григорович [3 (15).X 1869, хутір Пашенки, поблизу с. Сагайдака, тепер Шишацького р-ну Полтав. обл.— 27.X (9.XI) 1909, м. Калуга] — рос. військ. діяч, генерал-майор артилерії. В 1898 закінчив Михайлівську арт. академію. Під час рос.-япон. війни 1904—05 перший застосував арт. обстріл противника із закритих вогневих позицій, що згодом став осн. способом стрільби в артилерії, багато зробив у справі розробки спільних дій польової та облогової артилерії. Після війни займався випробуванням гірських гармат, питаннями арт. техніки. *В. Н. Жук.*

ПАЯ́ННЯ — створення монолітного з'єднання твердих матеріалів розплавленим *припоєм*. У процесі П. розплавлений припій заповнює

О. Ф. Пахомов.

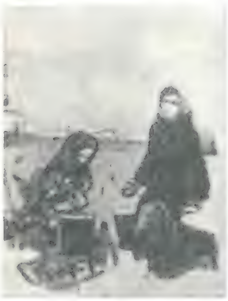

О. Ф. Пахомов. По воду. З серії «Ленінград у дні блокади». Літографія. 1942—44.

В. І. Пацаєв.

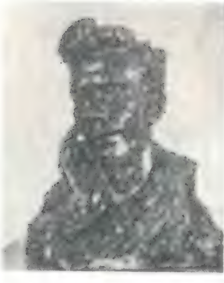

Д. Пачуря. Портрет Ш. Лук'яна. Бронза. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

проміжок між частинами виробу, а при охолодженні твердне, утворюючи суцільний паяний шов. На відміну від *зварювання* краї з'єднуваних паянням виробів не оплавлюються. Паянню піддають найчастіше метали, рідше — скло, керамічні та ін. неметалеві матеріали. Щоб очистити поверхню металів від оксидних та ін. плівок, вживають *флюси*. Іноді вдаються до попереднього *лудіння*, що полегшує процес з'єднання. Неметалеві матеріали з'єднують припоями, що містять хімічно активні метали (напр., титан, цирконій, хром), або звичайними припоями— після *металізації* поверхні спец. речовинами. Матеріали разом з припоєм нагрівають в *електричних печах*, паяльниками, газовими *пальниками*, інфрачервоним і лазерним промінням тощо. Перспективним є П. в умовах невагомості (див. *Космічна технологія*). П. застосовують в автомобіле- і приладобудуванні, електроніці, радіотехніці та ін.

В. М. Пащенна.

О. С. Пащенко.

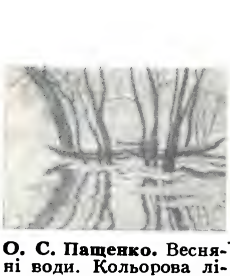
О. С. Пащенко. Весняні води. Кольорова ліногравюра. 1955.

ПЕА́НО (Peano) Джузеппе (27.VIII 1858, Кунео —20.IV 1932, Турін) — італ. математик. Професор ун-ту в Туріні з 1890. Праці П. стосуються осн. понять і фактів матем. аналізу (питання про умови існування розв'язків диференціальних рівнянь, визначення поняття кривої тощо) та формально-логічних обгрунтувань математики. Поширилась його аксіоматика натурального ряду чисел. П. подав приклад неперервної кривої (крива П.), що цілком заповнює деякий квадрат (див. *Жордана крива*).

ПЕБРИ́НА, нозематоз шовкопрядів — заразна паразитарна хвороба шовкопрядів. Збудник — мікроспоридія Nosema bombycis ряду *мікроспоридій*, уражає комах на стадіях яйця (*грени*), гусениці, лялечки і метелика, які швидко гинуть. Джерело інвазії — хворі на П. шовкопряди, забруднені спорами паразита корми та ін. Яйця від заражених метеликів також містять спори паразита. Уражені гусениці не їдять, худнуть, погано завивають кокони, на тілі з'являються чорні плями. Заходи боротьби: заражену грену і гусениць знищують разом з підстилкою, червоводню та предмети догляду дезинфікують тощо.

В. М. Хрящевський.

ПЕГА́С (Πήγασος) — 1) У грец. міфології чарівний (часто крилатий) кінь. Народився з крові горгони *Медузи*. З допомогою П. герой Беллерофонт переміг *Химеру*. На вершині гори Гелікон від удару копита П. з'явилося чарівне джерело Гіппокрена, з якого пили *музи* і яке давало натхнення поетам. П. зображували в мист. антич. й пізнішого часу (А. Мантенья, К. Міллес та ін.). 2) Переносно— «осідлати П.» — стати поетом.

ПЕГА́С — екваторіальне сузір'я Пн. півкулі зоряного неба. Три яскраві зорі П. і зоря α *Андромеди* розташовані у вершинах фігури, схожої на квадрат. Видно на всій території СРСР влітку, восени й на початку зими (найкраще — в серпні і вересні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ПЕГМАТИ́Т [від грец. πῆγμα (πήγματος)— міцний зв'язок] — крупнокристалічна магматична гірська порода, що залягає у вигляді *жил, лінз, штоків*. Складається гол. чин. з *польових шпатів, кварцу, біотиту, мусковіту*. До складу П. входять у різних кількостях турмалін. берил, смарагд, флогопіт, сподумен. топаз, хризоберил, апатит та ін. мінерали. Для П. характерне проростання кристалів одного мінералу іншими. Структура грубо- й гігантозерниста. *Текстура* масивна, зональна. Вважають, що утворення П. пов'язане з кристалізацією залишкового магматичного (див. *Магма*) розплаву або з процесами заміщення і перекристалізації жильних аплітових (див. *Апліт*) та гранітних порід від діяння газово-рідких постмагматичних розплавів. В Рад. Союзі П. поширені в РРФСР (Карелія, Урал) і на Україні (*Український щит*); за рубежем — у Швеції, Норвегії, США. П.— осн. сировина для склоробної пром-сті та виготовлення керамічних виробів. З П. пов'язані родовища *слюди, п'єзокварцу, дорогоцінного каміння* (смарагду, топазу, хризоберилу тощо), рідкісноземельних мінералів.

ПЕДАГО́Г (від грец. παιδαγωγός — вихователь) — 1) Особа, фахом якої є навчання й виховання,— шкільний учитель; вихователь дошкільного закладу, дит. будинку, школи-інтернату, виховної колонії; працівник дит. позашкільного закладу; викладач і вихователь серед. спец. навч. закладу, вузу тощо. 2) Наук. співробітник, який розробляє проблеми педагогіки як науки. Див. також *Учитель*.

ПЕДАГО́ГІКА [грец. παιδαγωγική (τέχνη), від παῖς — дитя і ἄγω — веду] — наука, що охоплює питання *виховання, освіти* і *навчання*. Насамперед П. стосується дітей і молоді,оскільки людина формується в основному в періоди дитинства, отроцтва і юності; тоді ж відбувається становлення і розвиток *особистості*. В кін. 19 — на поч. 20 ст. обсяг П. став помітно розширюватись у зв'язку з тим, що спеціально організоване навчання і виховання набрали масового характеру серед людей різних вікових груп. В СРСР та ін. соціалістичних країнах фактично все населення охоплюється тими чи ін. формами навчання (див. *Вечірня освіта, Заочна освіта, Підвищення кваліфікації, Самоосвіта, Школа дорослих* та ін.). Предметом марксистсько-ленінської П. є *комуністичне виховання*, освіта і навчання людей різних вікових груп та категорій, а її методологічною основою — діалектичний матеріалізм. Марксистсько-ленінська П. розглядає розвиток своїх осн. категорій в нерозривному зв'язку з прогресом сусп. відносин, що зумовлюють суть, мету, зміст, форми і методи виховання, освіти і навчання.

Ленінський принцип партійності П. полягає в нерозривному зв'язку виховання, освіти і навчання з політикою Комуністичної партії, в підпорядкуванні всієї пед. справи інтересам народу, цілям будівництва комунізму. Осн. завданням П. є розкриття закономірностей виховання, освіти і навчання, наук. розкриття суті, змісту, організаційних форм і методів навч.-виховного процесу в різного типу спеціально організованих освітньо-виховних закладах та в ін. формах навчання і виховання, що здійснюються сім'єю, різними держ. та громад. органами, установами, підприємствами та організаціями. П.— суспільна наука, розвивається у взаємодії з ін. сусп. науками: філософією, наук. комунізмом, соціологією, психологією. Вона пов'язана з анатомією, фізіологією людини (заг. і віковою), наукою про вищу нервову діяльність, гігієною тощо. Саме тому сучас. пед. дослідження, як правило, мають комплексний характер.

В системі пед. наук виділяються такі осн. спеціальності: теорія та історія педагогіки; методика викладання (за галузями наук); спеціальна педагогіка (*тифлопедагогіка, сурдопедагогіка, олігофренопедагогіка* і *логопедія*); теорія та методика *фізичного виховання* і спортивного тренування (включаючи методику лікувальної фізкультури); *культурно-освітня робота*. Кожна із зазначених спеціальностей залежно від різноманітних істотних факторів поділяється на ряд окремих галузей пед. знань. Так, теорія та історія П. включає в себе заг. П., П. школи, *дошкільну педагогіку*, профес. П., П. вищої школи. Заг. П., в свою чергу, поділяється на теорію та методику виховання, навчання (*дидактику*), *школознавство*. У профес. П. розрізняють власне професійну П., пов'язану з підготовкою сучас. кваліфікованих робітників для різних галузей нар. г-ва; музичну П.; військову П. та ін. Розвиток сучас. пед. науки, відповідно до заг. тенденції, характеризується процесами диференціації та інтеграції. Завдяки цьому окремі розділи П. стають самостійними науками (П. дошкільна, П. *сімейного виховання*, П. лікувальна тощо), на стику кількох пед. і суміжних з ними наук з'являються нові науки. Так, на поч. 20 ст. виділилася *порівняльна педагогіка*, що досліджує порівняльно-генетичним методом типи й системи навчання, освіти і виховання в різних країнах світу. П. як наука формувалася з найдавніших часів. Деякі примітивні норми і правила виховання існували вже в первісному суспільстві. За рабовласницького ладу й почасти в серед. віки перші системи пед. ідей формувались у рамках філософії (пед. погляди *Конфуція, Платона, Арістотеля* та ін.). В серед. віки гуманісти (*Вітторіно да Фельтре*, Франсуа *Рабле*, Мішель *Монтень*, *Еразм Роттердамський* та ін.) висловили ряд прогрес. для свого часу ідей (див. *Відродження*). Основоположником П. як самостійної галузі знань став Я. А. *Коменський*. Представники *утопічного соціалізму* Т. *Мор* і Т. *Кампанелла* уявляли собі ідеальну систему виховання в майбутньому соціалістичному суспільстві. В період становлення і розвитку капіталізму поширилися пед. теорії Ж. Ж. *Руссо*, Дж. *Локка*, Й. Г. *Песталоцці*, А. *Дістервега* та ін. Важливий вклад у розвиток П. на поч. 19 ст. зробили соціалісти-утопісти Ш. *Фур'є*, А. *Сен-Сімон*, Р. *Оуен*, які виступили з критикою бурж. системи виховання. В серед. 19 ст. Й. *Гербарт* і Г. *Спенсер* намагалися використати всю систему освіти для утвердження панування експлуататорських класів. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. виникають і поширюються реакц. пед. концепції — теорії «громадянського виховання» Г. Кершенштейнера, «педагогіка дії» В. А. *Лая*, *прагматична педагогіка* Дж. *Дьюї*, *експериментальна педагогіка* і *педологія* (Е. *Мейман*, Г. *Холл*, А. *Біне*), педагогіка *біхевіоризму* (Е. *Торндайк*). У 20—30-х рр. 20 ст. в Італії, Німеччині та ін. країнах, де панував фашизм, офіційна П. обстоювала виховання в дусі середньовічного мракобісся, расизму, людиноненависництва. Сучасні бурж. пед. концепції засновані на реакц. філософії *неотомізму*, *екзистенціалізму*, *неопозитивізму*, пропагують ідеї антикомунізму, культивують індивідуалізм, містику, клерикалізм, шовінізм. Складний шлях розвитку пройшли пед. науки в нашій країні. Вже в 10 ст. в Київській Русі склалась певна пед. система. Визначною пам'яткою давньорус. П. є «*Повчання Володимира Мономаха*» (1117).

Погляди феод. верхівки 15—16 ст. на сімейне виховання систематизовано в істор.-літ. пам'ятці «*Домострой*». Значну роль у розвитку вітчизн. пед. думки відіграли в 16—17 ст. укр. та білорус. *братства*. Діячі братських шкіл (І. *Борецький*, І. *Галятовський*, М. *Смотрицький*, Л. *Зизаній* та ін.) відстоювали передові для свого часу принципи, форми і методи навчання, виступали проти засилля польс. шляхти і католицької церкви. У 18 ст. найбільш відомими виразниками передових пед. ідей в Росії й на Україні були І. І. *Бецькой*, М. В. Ломоносов, М. І. Новиков, О. М. Радищев, Г. С. Сковорода. В 19 ст. революц.-демократична П. (В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Д. І. Писарєв, М. В. Шелгунов, на Україні — Т. Г. Шевченко, пізніше — І. Я. Франко, П. А. Грабовський та ін.) висунула ідею підпорядкування всієї пед. діяльності інтересам трудящих, підготовки молодого покоління до революц. боротьби проти самодержавства і експлуататорів, за свободу і демократію. Найвидатнішим представником вітчизн. П. 19 ст. був К. Д. *Ушинський*. Багато зробили для розвитку пед. науки рос. педагоги М. І. *Пирогов*, В. І. Водовозов, М. Ф. Бунаков, В. Я. *Стоюнін*, І. М. *Ульянов*, М. О. *Корф*, В. П. *Вахтеров*; українські — Т. Г. *Лубенець*, Х. Д. *Алчевська*, Ф. В. *Бемер*, І. П. *Деркачов*, М. Ф. *Левицький*, груз. педагог Я. С. *Гогебашвілі*, вірм.— Г. *Агаян*, казах.— І. *Алтинсарін*, чувас.— І. Я. *Яковлєв* та багато ін. прогрес. педагогів. Важливе місце посідають пед. ідеї Л. М. Толстого. В дослідженні питань фіз. виховання, а також жіноч. освіти, сімейного виховання багато зробив П. Ф. *Лесгафт*.

Якісно новий етап у розвитку П. почався з виникненням марксизму. К. Маркс і Ф. Енгельс заклали основи наук. П., розкрили об'єктивні закономірності виховання як суспільного явища, визначили осн. принципи комуністичного виховання. В. І. Ленін піддав критиці бурж. систему виховання в епоху імперіалізму, визначив роль школи і пед. науки в боротьбі за комунізм, сформулював засади й завдання виховання комуністичної моралі, освіти й навчання в рад. школі. Велике значення для розвитку рад. П. мала діяльність А. В. Луначарського, М. І. Калініна, Н. К. Крупської, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, В. П. Затонського.

У перші роки розвитку рад. П. значну роль відіграли праці С. Т. *Шацького*, А. П. *Пінкевича*, П. П. *Блонського* та ін. рад. педагогів. В 20—30-х рр. дослідну роботу з П. проводили укр. педагоги С. А. *Ананьїн*, А. Г. *Готалов-Готліб*, О. Ф. *Музиченко*, Я. П. *Ряппо*, І. О. *Соколянський* та ін. Великий творчий вклад у П. належить А. С. *Макаренку*, який присвятив своє життя і праці проблемам виховання в колективі і через колектив. Розвиткові пед. науки сприяли рос. вчені І. А. *Каїров*, Є. М. *Мединський*, Б. П. Єсипов, М. О. *Константинов*, М. К. Гончаров, М. Ф. Шабаєва та ін. На Україні — С. Х. *Чавдаров*, М. М. *Грищенко*, С. А. Литвинов, М. Ф. *Даденков*, учені-методисти — О. М. *Астряб*, О. К. *Бабенко*, Т. Ф. *Бугайко*, П. К. Волинський та ін. Питання теорії й методики комуністичного виховання в шкільному колективі розробляв В. О. *Сухомлинський*. Основоположне значення для рад. П. мають програмні документи й рішення КПРС і Рад. уряду про освіту й школу. Великі і відповідальні завдання стоять перед П. в період розвинутого соціалістич. суспільства. Заг. серед. всеобуч, що здійснюється в СРСР в умовах сучас. наук.-тех. революції, обумовлює гостру потребу дальшого удосконалення всієї справи навчання, освіти і комуністичного виховання рад. людей, зокрема підростаючого покоління. Помітно посилюються роль і місце школи у формуванні нової людини, у її всебічному і гармонійному розвитку. XXV і XXVI з'їзди КПРС поставили перед педагогами завдання по реалізації комплексного підходу до постановки всієї справи виховання, по істотному вдосконаленню системи нар. освіти і профес. підготовки молоді. Особлива увага звертається на поліпшення *морального виховання* і *трудового виховання*, на посилення боротьби з пережитками минулого в свідомості і поведінці окремих людей, на необхідність зжити формалізм в оцінці діяльності вчителів і учнів, на виховання у кожного громадянина відповідального підходу до своїх обов'язків, до інтересів народу. П. як навч. предмет вивчається в педагогічних інститутах, університетах, пед. училищах, ін. навчальних закладах, а також на різних курсах підвищення кваліфікації працівників народної освіти та викладачів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів.

Проблеми П. розробляють у численних н.-д. установах: в ін-тах АПН СРСР, в респ. н.-д. ін-тах педагогіки, у т. ч. *Педагогіки науково-дослідному інституті УРСР*, на кафедрах педагогіки й окремих методик пед. ін-тів та ін. вузів, у проблемних лабораторіях. Активно сприяють розвиткові П. та впровадженню її здобутків у практику респ., обл. (міські) *інститути вдосконалення вчителів* та районні методкабінети. В УРСР питання П. висвітлюються в газ. «*Радянська освіта*», журналах «*Радянська школа*», «*Початкова школа*», «*Дошкільне виховання*», методичних журналах «*Русский язык и литература в школах УССР*», «*Українська мова і література в школі*».

Літ.: Маркс К., Энгельс Ф. О воспитании и образовании, т. 1—2. М., 1978; Ленин В. И. О народном образовании. М., 1980; Ленін В. І. Про виховання та освіту. К., 1975; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917—1973 гг. М., 1974; Здобутки народної освіти Української РСР. К., 1976; Крупська Н. К. Педагогічні твори, т. 1—10. К., 1963—67; Ушинський К. Д. Твори, т. 1—6. К., 1952—55; Макаренко А. С. Твори, т. 1—7. К., 1953—55; Сухомлинський В.О. Вибрані твори, т. 1—5. К., 1976—77; Хрестоматія з історії марксистсько-ленінської педагогіки. К., 1958; Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. К., 1961; Педагогіка. К., 1940; Педагогика. М., 1956; Педагогика. М., 1978; Збандуто С. Ф. Педагогіка. К., 1965; Проблемы социалистической педагогики. М., 1973; Питання педагогіки вищої школи. Львів, 1976; Педагогика школы. М., 1978. *М. Д. Ярмаченко.*

ПЕДАГО́ГІКИ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т УРСР — установа М-ва освіти УРСР з пед. наук. Засн. 1926 в Харкові. В 1930 в Києві відкрито філіал цього ін-ту, 1934 Укр. н.-д. ін-т педагогіки (УНДІП) переведено до Києва. З 1955 ін-т має назву Науково-дослідний ін-т педагогіки УРСР. До складу ін-ту входить 17 відділів, які об'єднують 25 окремих підрозділів (сектори, лабораторії). У 1948 при ін-ті було відкрито постійно діючу Респ. пед. виставку, яку 1977 реорганізовано в Педагогічний музей УРСР. Ін-т координує наук. дослідження з пед. наук в УРСР, є осн. центром підготовки наук.-пед. кадрів. Працює в контакті з АПН СРСР, ін-тами суміжних наук та ін. установами. Має аспірантуру, спеціалізовану раду по захисту кандидатських дисертацій з пед. наук. З 1963 видає 9 міжвідомчих респ. наук.-методичних збірників: «Педагогіка», «Дошкільна педагогіка і психологія», «Питання дефектології», «Методика української мови і літератури» та ін. *М. Д. Ярмаченко.*

ПЕДАГО́ГІУМ (лат. paedagogium, від грец. παιδαγωγεῖον — училище, школа) — 1) У Старод. Римі частина будинку заможного рабовласника, де навчали рабів. 2) У серед. віки в країнах Зх. і Центр. Європи школа для підготовки до вступу в ун-т, а пізніше — серед. школа з інтернатом. 3) В 16 ст. в ряді країн слово «педагогіум» вживало-

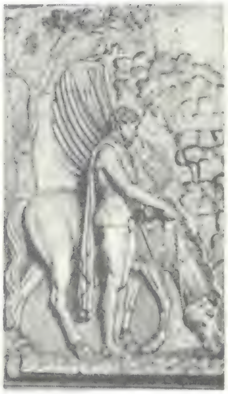

Пегас і Беллерофонт. Рельєф. Мармур. Римська копія з грецького оригіналу. Палаццо Спада. Рим.

ся у тому самому значенні, що й «гімназія». 4) Тепер у деяких країнах (напр., у ФРН) — навч. заклад для підготовки вчителів поч. школи.

ПЕДАГОГІ́ЧНА АКАДЕ́МІЯ — вищі пед. курси в Росії. Засн. 1908 в Петербурзі зусиллями ліберальної інтелігенції, об'єднаної в т. з. Лігу освіти (1906—17). П. а. утримувалася на приватні пожертви. Давала наук.-пед. підготовку діячам нар. освіти та вчителям, які вже мали вищу освіту, сприяла розвиткові пед. науки. В складі слухачів П. а. були й педагоги з України. Навчання тривало 2 роки. До навч. плану П. а. входили переважно пед. дисципліни, а також психологія, анатомія й фізіологія людини, історія, філософія, історія мистецтв, історія л-ри тощо. Президентом академії був історик М. М. *Ковалевський*, пізніше — математик А. В. Васильєв. У П. а. викладали видатні вчені, педагоги і психологи: І. О. *Бодуен де Куртене*, Є. В. *Тарле*, С. П. *Венгеров*, Д. М. *Овсянико-Куликовський*, О. Ф. *Лазурський*, О. П. *Нечаєв* та ін. У 1915 П. а. припинила діяльність за браком коштів.

С. А. Литвинов.

ПЕДАГОГІ́ЧНА ОСВІ́ТА — система підготовки пед. кадрів (учителів, вихователів тощо) для загальноосвітньої школи та ін. навч.-виховних закладів у *педагогічних інститутах, педагогічних училищах* і *університетах*; у широкому розумінні — підготовка пед. і науково-пед. кадрів для навч. закладів усіх типів, включаючи профес.-тех., середні спец. і вищі; сукупність знань, здобутих у результаті цієї підготовки. В дореволюц. Росії осн. типом пед. навч. закладів були *учительські семінарії*, вчителів поч. шкіл готували і пед. класи жіночих гімназій, жіночі *єпархіальні училища*, церковно-учительські школи, *другокласні вчительські школи* та ін. Учителів для міських і повітових училищ готували трирічні *учительські інститути*. Було відкрито пед. ін-ти при деяких ун-тах (існували до 1858), 1908 — *Педагогічну академію* «Ліги освіти». Зокрема на Україні діяли істор.-філологічний ін-т у Ніжині (див. *Ніжинський ліцей*), *вищі жіночі курси*, *Фребелівський жіночий педагогічний інститут* у Києві, вищі жін. пед. курси в Одесі й Харкові. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції П. о. в СРСР набула значного розвитку. На Україні в 20-х — на поч. 30-х рр. пед. працівників готували *інститути народної освіти, інститути професійної освіти, інститути соціального виховання*. В 30-х рр. на базі пед. та ін. факультетів ун-тів склалася мережа пед. ін-тів, створено учительські ін-ти (в 50-х рр. їх реорганізовано в пед. ін-ти), педагогічні уч-ща. В 1945—50 діяли і *педагогічні класи*. В СРСР осн. типами сучас. системи пед. навч. закладів є пед. уч-ща (у т. ч. музично-пед.), індустріально-пед. технікуми, пед. ін-ти (в т. ч. іноз. мов) та ун-ти. Викладачів для серед. школи готують і деякі інститути фізичної культури, інститути мистецтв. Є вечірня й заочна форми підготовки вчителів, *інститути вдосконалення вчителів* тощо. В УРСР у 1981/82 навч. р. учителів готувало 46 пед. уч-щ (у т. ч. одне музично-педагогічне), 6 індустріально-пед. технікумів профтехосвіти, 2 технікуми фізичної культури, 5 худож. уч-щ, 30 пед. ін-тів (16 спеціальностей, 38 спеціалізацій), 9 ун-тів та ін. У вищих і серед. пед. навч. закладах УРСР 1981 навчалося 52 тис. заочників, які одночасно працювали вчителями. Див. також статті про окремі пед. ін-ти й університети.

Г. М. Кобернік.

ПЕДАГОГІ́ЧНА ПРА́КТИКА — в СРСР обов'язкова складова частина навчального процесу *педагогічних інститутів, університетів*, педагогічних училищ, *інститутів вдосконалення вчителів*, яка передбачає професійну підготовку пед. кадрів та підвищення їхньої кваліфікації. На П. п. відводиться час у навчальному плані з урахуванням специфіки навч. закладу. П. п. має на меті навчити студентів творчо використовувати в пед. діяльності науково-теор. знання і практичні навички, набуті у процесі вивчення педагогіки, психології, окремих методик і спец. дисциплін, застосовувати їх на практиці, а також виховувати у студентів інтерес до пед. роботи, виробити практичні пед. навички. Пед. практика в ін-тах підвищення кваліфікації вчителів розрахована на поліпшення практичної діяльності вчителів та керівників шкіл, вивчення та набуття передового пед. досвіду. Перше знайомство практикантів зі школою або з ін. навч. закладом здійснюється в формі споглядання за їх діяльністю, вивчення навч.-методичної документації і бесід з учителями, вихователями, керівниками навч. закладу. П. п. з відривом від навч. занять проводиться на старших курсах вузів. Студенти під керівництвом викладачів, при допомозі досвідчених учителів і вихователів самостійно виконують увесь комплекс навч.-виховної роботи в школі або ін. навч. закладі. Аспіранти проходять пед. практику у вищих навч. закладах. Слухачі курсів ін-тів підвищення кваліфікації вчителів проходять тільки пасивну практику в школах, будинках піонерів та ін. навч. і виховних закладах залежно від їхнього фаху. Зміст, обсяг і час П. п. в різних країнах і різних типах пед. навч. закладів не однакові.

Д. І. Румянцева.

ПЕДАГОГІ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, яка вивчає закономірності психічної діяльності людей у процесі *навчання, виховання* й оволодіння соціальним досвідом. П. п. тісно пов'язана з фізіологією вищої нервової діяльності, *віковою психологією* і *педагогікою*. Центр. проблема П. п. — виявлення і використання психологічних резервів педагога й учня (студента) з метою оптимізації навч.-виховного процесу. Як галузь науки почала складатися в 2-й пол. 19 ст. (засновник П. п. в Росії — К. Д. *Ушинський*). П. п. поділяється на психологію навчання, психологію виховання і психологію вчителя. Використовує методи спостереження і самоспостереження, експертизу продуктів діяльності тих, хто навчається (письмові роботи, малюнки, конструкції навч. приладів та ін.), експеримент (природний, констатуючий і формуючий), інтерв'ю, анкетування тощо. Значне місце посідає вивчення вікових та індивідуальних відмінностей учнів (студентів). Основоположні принципи П. п. в СРСР — єдність навчання, виховання і розвитку індивіда, комуністична спрямованість навч.-виховного процесу, спільна діяльність педагога й учня (студента) та ін. В умовах наук.-тех. революції П. п. охоплює аналізом всі психологічні проблеми *народної освіти*.

Літ.: Возрастная и педагогическая психология. М., 1973; Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания школьников. М., 1976; Психологічна наука, вчитель, учень. К., 1979.

В. І. Войтко.

ПЕДАГОГІ́ЧНА РА́ДА — орган колективного керівництва школою. До складу П. р. входять: директор школи (голова), його заступники, організатор позакласної й позашкільної виховної роботи, зав. шкільним інтернатом, усі вчителі й вихователі, старший піонервожатий, звільнений секретар комітету ВЛКСМ, бібліотекар, лікар, голова батьківського комітету. На засідання П. р. можуть бути запрошені представники громад. орг-цій, батьки та ін. Осн. завдання П. р. — об'єднання зусиль пед. колективу школи на піднесення рівня навч.-виховної роботи, впровадження в практику досягнень пед. науки і передового пед. досвіду. П. р. обговорює плани роботи школи, методичних об'єднань учителів; ухвалює рішення про створення гуртків, студій, клубів та ін. об'єднань учнів; допуск учнів до екзаменів, переведення учнів до наступного класу або залишення їх на повторний курс, видачу свідоцтв про 8-річну освіту й атестатів про серед. освіту та ін. П. р. ухвалює також рішення про виключення учнів зі школи, коли всі ін. засоби пед. впливу вичерпано (узгоджується з рай- або міськвно). Засідання П. р. скликаються, як правило, один раз протягом чверті навч. року, в разі необхідності — позачергово.

Літ.: Про Положення про педагогічну раду загальноосвітньої школи. «Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР», 1971, № 6.

О. І. Пенішкевич.

ПЕДАГОГІ́ЧНА СОЦІОЛО́ГІЯ, соціологія виховання — галузь *соціології*. Вивчає проблеми взаємодії осн. факторів *виховання* (соціального середовища, діяльності особистості, цілеспрямованої діяльності спец. держ. ін-тів) у процесі становлення особистості. Використовує соціологічні методи дослідження. Виникнення і розвиток П. с. зумовлені потребами практики виховної роботи. Вперше в СРСР термін «пед. соціологія» використав А. В. *Луначарський*, підкресливши глибоко практичний характер цієї науки і визначивши її завдання. Зростання темпів соціального і наук.-тех. прогресу, постійні зміни в соціальних факторах, що формують молоде покоління, та ускладнення системи їхньої взаємодії, підвищення суспільної ролі виховання, необхідність більш об'єктивного й точного обліку результатів виховної діяльності школи, сім'ї, трудових колективів і різних громад. орг-цій зумовлюють розвиток П. с. В Н.-д. ін-ті педагогіки УРСР 1969 створено сектор пед. соціології.

Літ.: Луначарский А. В. Социологические предпосылки советской педагогики. В кн.: Луначарский А. В. О народном образовании. М., 1958; Щедровицкий Г. П., Юдин Э. Г. Педагогика и социология. В кн.: Новые исследования в педагогических науках, в. 7. М., 1966; Проблемы методологии педагогики и методики исследований. М., 1971; Социологические проблемы образования и воспитания. М., 1973; Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978.

І. С. Дьоміна.

«ПЕДАГОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО І́МЕНІ Г. СКОВОРОДИ́» — т-во вчителів середніх загальноосв. і спеціальних шкіл та викладачів вищої школи на Буковині. Заснував 1908 В. *Кміцкевич.* Ставило за мету згуртувати й організувати всіх учителів Буковини, вивчити стан викладання у школах і намітити шляхи його поліпшення, сприяти розвиткові укр. шкіл, налагодити підготовку і випуск шкільних підручників. На засіданнях, що відбувалися раз на місяць, вирішувались організаційні справи, заслуховувались доповіді освітнього і пед. характеру, читались лекції з л-ри, історії, фізики, гігієни та ін. Члени т-ва виступали з лекціями і доповідями в Нар. ун-ті, організовували гуртки мовознавців, шевченкознавців, етнографів. З початком 1-ї світової війни т-во припинило роботу.

С. В. Далавурак.

ПЕДАГОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО УРСР — добровільна науково-громадська організація, що сприяє всебічній та глибокій розробці теоретичних проблем рад. педагогіки. Створене 1960. Його завданням є наук. опрацювання актуальних проблем комуністичного виховання, зміцнення зв'язку науки з практикою, школи з життям, вивчення й узагальнення передового досвіду навчання і виховання дітей у школі, сім'ї, дошкільних і позашкільних установах, вивчення досягнень світової пед. науки і практики та використання цих досягнень в інтересах рад. школи тощо. Вищим органом Т-ва є з'їзд (не рідше як один раз на 4 роки). У період між з'їздами діяльністю Т-ва керує Респ. рада т-ва, пленуми якої скликаються не рідше ніж два рази на рік. Респ. рада з свого складу обирає президію, яка, в свою чергу, обирає голову Респ. ради і його заступників. Т-во має відділення в усіх областях, районах, 22 тис. первинних орг-цій. Залучає до свого складу передових учителів, вихователів, науковців. У 1980 налічувало 430 тис. індивідуальних та 25 тис. юридичних (колективних) членів. Члени Т-ва поряд з наук. діяльністю ведуть пропаганду пед. знань серед населення. Т-во видає збірники, брошури тощо. Орг-ції П. т. працюють у тісному зв'язку з органами освіти, т-вом *«Знання»*.

М. Д. Ярмаченко.

ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й УРСР. Засн. 1977 у Києві внаслідок реорганізації Респ. пед. виставки, що функціонувала з 1948. Входить до складу н.-д. Ін-ту педагогіки УРСР. У фондах музею — матеріали, що висвітлюють історію освіти й пед. науки на Україні, досягнення нар. освіти за рад. час.

ПЕДАГОГІ́ЧНІ З'Ї́ЗДИ — з'їзди вчителів, які скликаються для обговорення питань про стан і дальший розвиток нар. освіти й пед. науки. В дореволюц. Росії систематично проводились з 60-х рр. 19 ст. Найвідоміші: Загальноземський з'їзд у справі нар. освіти (1911), Всеросійський з'їзд у справі нар. освіти (кін. 1913 — поч. 1914). На Україні відбулися з'їзд учителів поч. нар. шкіл Херсон. губ. під керівництвом М. О. *Корфа* (1881); Київ. пед. з'їзд (1916), на якому виступили відомі укр. вчені-педагоги — М. Ф. *Даденков,* О. М. *Астряб,* О. Ф. *Музиченко,* Е. Д. Жураківський та ін.; П. з. Харків. уч. округу з питань серед. освіти (1916). В 20—30-х рр. пед. та осв. т-ва скликали з'їзди вчителів на Зх. Україні, на яких ставилися вимоги демократизації школи, освіти народу рідною мовою тощо. У перші роки Рад. влади відбулось кілька всеросійських, багато губернських і повітових П. з. Найважливішими були Всерос. з'їзд учителів-інтернаціоналістів (1918), Всерос. з'їзд у справі нар. освіти (1918) та ін. У роботі з'їздів брали активну участь учителі з Рад. України. В січні 1920 відбувся 3-й делегатський з'їзд учителів, на якому було обрано орг. комітет нової «Спілки працівників освіти та соціалістичної культури». В березні 1920 в Харкові проходила 1-а Всеукр. нарада з освіти, на якій було затверджено систему освіти в республіці; в січні 1925 — 2-а Всеукр. нарада з питань комуністичного дит. руху. В 1925 в Харкові відбувся 1-й Всеукр. з'їзд учителів, а в січні 1925 — Всесоюзний учительський з'їзд. У вересні 1930 в Харкові скликано Перший політехнічний з'їзд; у березні 1934 — 1-й Всеукр. з'їзд учителів фізики, а в червні — Респ. з'їзд учителів біол. предметів. У 1935 відбулися з'їзди вчителів математики, мови й л-ри. 2-й з'їзд учителів УРСР відбувся в жовтні 1959, 3-й — у червні 1968, 4-й — у березні 1977. На П. з. аналізується набутий досвід, обговорюються актуальні завдання дальшого формування нової людини, виховання у молоді стійких ідейних переконань, свідомого ставлення до праці, високих моральних якостей патріотів-інтернаціоналістів.

Літ.: Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. К., 1967; З'їзд учителів Української РСР. К., 1960; Третій з'їзд учителів Української РСР. К., 1969; Четвертий з'їзд учителів Української РСР. К., 1977; Всесоюзный съезд учителей. М., 1978.

Н. П. Калениченко.

ПЕДАГОГІ́ЧНІ ІНСТИТУ́ТИ — вищі навч. заклади, які готують учителів для всіх типів шкіл, вихователів і педагогів для позашкільних і дошкільних установ, викладачів загальноосвітніх дисциплін для професійно-тех. і середніх спец. навч. закладів (див. *Педагогічна освіта*). Система держ. пед. навч. закладів уперше в СРСР створена після Великої Жовтн. соціалістич. революції. П. і. підпорядковано м-вам освіти союзних республік. Поряд з денною формою навчання функціонує заочна і вечірня. Строк навчання в П. і.— 4—5 років (на заочному і вечірньому відділеннях — 5 років). Навч. плани і програми П. і. складають відповідно до вимог теор. і практичної підготовки вчителів. Значну увагу приділяють пед. і спец. дисциплінам, пед. практиці. При деяких П. і. є аспірантура для підготовки викладачів вищих навч. закладів з пед. та спец. дисциплін. У П. і. ведеться н.-д. робота, П. і. систематично надають наук.-методичну допомогу органам нар. освіти, школам, вчителям, вихователям. З цією метою при П. і. організовано поглиблену перепідготовку вчительських кадрів, організовуються конференції, семінари, консультації. В П. і. створюють підручники і навч. посібники для шкіл. В УРСР П. і. готують учителів 16 спеціальностей (38 спеціалізацій). У 1981 в республіці було 30 П. і., в т. ч. два П. і. іноз. мов. У всіх П. і. навчалось 114 тис. студентів, з них за денною формою навчання — 72 тис. В 1981 було випущено понад 21,5 тис. учителів. При П. і. функціонує 21 підготовче відділення, де навчається 2600 слухачів.

Г. М. Коберник.

Педагогічні інститути в містах УРСР (1981)

- Бердянськ
- Вінниця
- Ворошиловград
- Глухів
- Горлівка (пед. ін-т іноzем. мов)
- Дрогобич
- Житомир
- Запоріжжя
- Івано-Франківськ
- Ізмаїл
- Кам'янець-Подільський
- Київ
- Київ (пед. ін-т іноzем. мов)
- Кіровоград
- Криворіжжя
- Луцьк
- Мелітополь
- Миколаїв
- Ніжин
- Одеса
- Полтава
- Ровно
- Слов'янськ
- Суми
- Тернопіль
- Умань
- Харків
- Херсон
- Черкаси
- Чернігів

ПЕДАГОГІ́ЧНІ КЛА́СИ — додаткові класи в серед. жіночих навч. закладах у дореволюц. Росії для підготовки вчительок поч. шкіл. За Положенням 1870 при жіночих гімназіях створювали восьмі додаткові однорічні класи, навч. план яких передбачав вивчення курсу педагогіки (з окремим розділом *дидактики*), методики викладання предметів поч. навчання, а також проходження пед. практики у підготовчому і 1—3 класах гімназії. Особи, які закінчували П. к., одержували звання домашня вчителька або домашня наставниця з правом викладання в поч. школі і молодших класах жіночої гімназії. В 1892 в окремих гімназіях П. к. перетворено на дворічні. В 1940—50 в СРСР, у т. ч. в УРСР, у ряді серед. шкіл існували одинадцяті П. к. для підготовки вчителів поч. школи. Випускники, які закінчували ці класи, прирівнювались у правах до випускників *педагогічних училищ.*

І. В. Капелюшний.

ПЕДАГОГІ́ЧНІ КУ́РСИ — одна з форм підготовки, *підвищення кваліфікації* та перепідготовки вчителів *загальноосвітньої школи* і викладачів спец. навч. закладів. В дореволюц. Росії у 2-й пол. 19 ст. в системі пед. освіти було створено літні 4—6-тижневі П. к., які організовувались для підвищення кваліфікації вчителів земствами та міськ. управами. Серед керівників цих курсів були відомі педагоги І. М. *Ульянов,* М. Ф. Бунаков, Д. Т. Тихомиров, В. І. *Водовозов,* В. П. *Вахтеров* та ін. Після закриття пед. ін-тів при ун-тах (1859—63) діяли дворічні П. к.

при уч. округах. Була незначна кількість приватних курсів. В 60—70-х рр. 19 ст. відкрито *Вищі жіночі курси*. Вони готували вчительок для жіночих гімназій і молодших класів чоловічих гімназій. Функціонували Фребелівські курси, які готували вихователькок для сімей і дит. садків за системою *Ф. Фребеля* (в Києві, Одесі, Харкові та ін. містах). При деяких *вищих початкових училищах* і *прогімназіях* діяли дворічні П. к.

В перші роки Рад. влади було створено широку мережу П. к., які здійснювали підготовку та перепідготовку вчителів відповідно до завдань нової, соціалістичної системи нар. освіти. Зі створенням *інститутів вдосконалення вчителів* ці функції покладено на них. У 1920—60 діяли стаціонарні вищі пед. курси різних профілів по підготовці викладачів пед. і ін. спец. дисциплін для серед. спец. і профес.-тех. навч. закладів з числа тих, що закінчили вузи. З 1962 до поч. 70-х рр. при деяких вузах працювали вищі П. к., які готували висококваліфікованих викладачів іноз. мов для вузів з осіб, що мають вищу освіту.

І. В. Капелюшний.

ПЕДАГОГІ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — добровільні громадські організації вчителів, діячів пед. науки й нар. освіти, які сприяють розробці актуальних проблем і питань теорії і практики *навчання* та *виховання*. Перше П. т. в Росії виникло в Петербурзі (1860). П. т. створювались і при ун-тах (1898 — при Моск. ун-ті). У 1909 О. П. *Нечаєв* і О. Ф. *Лазурський* заснували Т-во експериментальної педагогіки в Петербурзі; 1915 організовано Всерос. пед. т-во тощо. На Україні діяли т-ва «*Рідна школа*» (1881) у Львові, яке до 1926 наз. «Українське педагогічне товариство»; «*Руська школа*» (1887) і «*Педагогічне товариство імені Г Сковороди*» в Чернівцях; Київське фребелівське пед. т-во (1908; див. *Фребелівські товариства*), Київське пед. т-во ім. К. Д. Ушинського (1899), Київське обл. пед. т-во (1916) та ін. Організовували їх, як правило, представники прогрес. інтелігенції.

В СРСР 1929—35 існувало *Товариство педагогів-марксистів* (Москва, Харків та ін.). У 1959—60 створено респ. П. т. в союзних республіках. *Педагогічне товариство УРСР* засн. 1960 у Києві. Робота П. т. в СРСР спрямована на здійснення заходів КПРС і Рад. Уряду в галузі теорії і практики навчання й комуністичного виховання дітей і молоді.

Н. П. Калениченко.

ПЕДАГОГІ́ЧНІ УЧИ́ЛИЩА — середні спец. навч. заклади для підготовки вчителів поч. класів *загальноосвітніх шкіл* та вихователів *дошкільних закладів*. Перші середні пед. навч. заклади в СРСР створено в 20-і рр.; до 1937 вони наз. пед. технікумами, до 1944 — пед. школами. П. у. готують учителів поч. класів заг.-осв. шкіл і старших піонервожатих, вихователів та муз. керівників дошкільних закладів, учителів співів і муз. виховання, учителів праці та креслення у 4—8 класах. Строк навчання для осіб, які закінчили 8 класів,— 3—4 роки, для тих, хто має середню освіту — 2 роки. В навч. планах і програмах для П. у. поряд з заг.-осв. і профес.-пед. підготовкою значне місце відводиться пед. та виробн. практиці. Навч. плани П. у. включають три цикли дисциплін: суспільно-політ., пед. і спеціальний. В 1980/81 навч. р. в УРСР було 46 П. у., в них навчалося 45 538 учнів, у т. ч. на стаціонарі—36 417, заочно — 9120 учнів.

І. В. Капелюшний.

ПЕДЕРА́СТІЯ (грец. παιδεραστία, букв.— любов до хлопчиків), мужолозтво — *статеве збочення*, у вузькому розумінні П.— мужолозтво з хлопчиками, в більш широкому розумінні — чоловічий *гомосексуалізм*.

ПЕ́ДИМЕНТ [англ. pediment, від лат. pes (pedis) — нога] — передгірні скелясті рівнини, вироблені в корінних породах і вкриті малопотужним шаром осадочних відкладів. Утворюються внаслідок змивання верх. пухких відкладів і відступання крутих схилів. Характерні для посушливих районів.

ПЕДИПА́ЛЬПИ [від лат. pes (pedis) — нога і palpus — щупальце]— друга пара членистих кінцівок головогрудей у *хеліцероносних*. Основний членик П. бере участь у подрібнюванні й перетиранні їжі. Ін. частини П.— щупальця (у павуків) або клешні (у скорпіонів і псевдоскорпіонів) — служать органами дотику або беруть участь у пересуванні та захоплюванні здобичі тощо.

ПЕДІАТРІ́Ї, АКУШЕ́РСТВА І ГІНЕКОЛО́ГІЇ КИЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Героя Радянського Союзу професора П. М. Буйка — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1929 як Український н.-д. ін-т охорони материнства і дитинства на базі дитячої клінічної лікарні, будинків грудної дитини, дитячого та пологового, консультацій дитячої та для вагітних, молочної кухні і дитячих ясел тютюнової фабрики. Сучас. назва з 1965, з 1950 — імені проф. П. М. Буйка. До складу ін-ту (1981) входять 7 відділів, дитяча консультативна поліклініка, медико-генетична і жіноча консультації. Ін-т є головним у республіці по координації наук. досліджень з педіатрії, акушерства і гінекології і впровадженню результатів цих досліджень у практику. Фундаментальні наук. розробки, зокрема з питань охорони здоров'я робітниць промислових підприємств, профілактики і лікування рахіту в різних геогр. зонах, харчування здорової і хворої дитини, ін-т проводить разом з ін. н.-д. ін-тами АМН СРСР і АН СРСР. В ін-ті вивчаються також питання фізіології і патології новонароджених, захворювання органів дихання, травлення і нервової системи у дітей, перебігу вагітності і пологів у жінок, хворих на серцево-судинні захворювання. В ін-ті працювали відомі вчені: О. З. *Лазарєв*, А. П. *Ніколаєв*, О. Г. *Пап*, Г. Ф. *Писемський*, О. М. *Хохол* та ін. У 1979 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

О. М. Лук'янова.

ПЕДІАТРІ́Ї, АКУШЕ́РСТВА І ГІНЕКОЛО́ГІЇ ЛЬВІ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1940 як Львів. н.-д. ін-т охорони материнства і дитинства. Сучас. назва з 1965. У складі ін-ту — клінічний і науково-організаційний відділи та експериментальна лабораторія. Основними проблемами, які розробляє ін-т, є: охорона здоров'я жінки, матері й новонародженого; вікові особливості дитячого організму в нормі й патології. В інституті працювали відомі вчені професори М. П. Верхацький, П. І. Коваленко, І. М. Руднєв, І. М. Рембез та інші.

Л. Я. Давидов.

ПЕДІАТРІ́Я [від. грец. παῖς (παιδός) — дитина та ἰατρεία —лікування] — наука про дитячі хвороби; галузь *медицини*. Сучас. П. вивчає *анатомію*, *фізіологію*, *патологію*, гігієну дитячого організму (див. *Гігієна дітей і підлітків*), займається питанням виховання дітей до 4-х років.

П. як самостійна дисципліна сформувалася у 2-й пол. 19 ст. В 1802 було створено дитячу лікарню в Парижі (представниками париж. школи педіатрів були А. Жадло, Л. Герсан, М. Бійяр та ін.), в 1830 в Німеччині була організована перша у світі кафедра дитячих хвороб. Видатним нім. педіатром цього часу був В. Камерер. Першорядне значення для розвитку П. мали питання акушерства і гігієни раннього віку. Розробці цих питань сприяла діяльність вітчизн. вчених Н. М. *Амбодика-Максимовича* (у 1781 вийшла його праця «Мистецтво сповивання, або Наука про баб'яче діло»), С. Г. Зибеліна (у 1755 — «Слово про правильне виховання немовляти»). В Петербурзі (1834) було створено першу в Росії дитячу лікарню, а викладання педіатрії почалося при петербурзькій Медико-хірургічній академії у 1836 (проф. С. Ф. Хотовицький, який 1847 випустив у світ рос. мовою перший посібник з дитячих хвороб «Педіятріка»). Самостійні кафедри дитячих хвороб у Москві й Петербурзі було організовано 1835. Першу кафедру П. було створено при Моск. ун-ті проф. М. О. Тольським, він же 1836 організував дитяче відділення на 11 ліжок при клініці проф. Н. О. Захаріна. Велике значення для розвитку наук. П. (80—90-і рр. 19 ст.) мала діяльність Н. Ф. Філатова і М. П. Гундобіна. Філатов заклав основи клінічної П., викладені ним у праці «Семіотика і діагностика дитячих хвороб». Гундобін розробляв проблеми анатомо-фізіологічних особливостей дитячого віку («Особливості дитячого віку»). Великий внесок у розвиток П. зробив укр. вчений О. А. Кисіль. Незважаючи на деякі успіхи в галузі П., царська Росія займала одне з перших місць за рівнем дитячої смертності у світі. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції почалося будівництво великої кількості дитячих лікувально-профілактичних закладів. У 1918 було організовано Народний комісаріат охорони здоров'я, а у 1920 при

До ст. **Парсуна.**

1. Невідомий художник. Стародубський полковник М. А. Миклашевський. Початок 18 ст.

2. Невідомий художник. Портрет Феді Стефаникової. 1668. Львівський музей українського мистецтва.

3. Невідомий художник. Знатний військовий товариш І. П. Забіла.

4. Невідомий художник. П. В. Сулима — дружина переяславського полковника С. І. Сулими. Середина 18 ст. **1, 3 і 4** — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

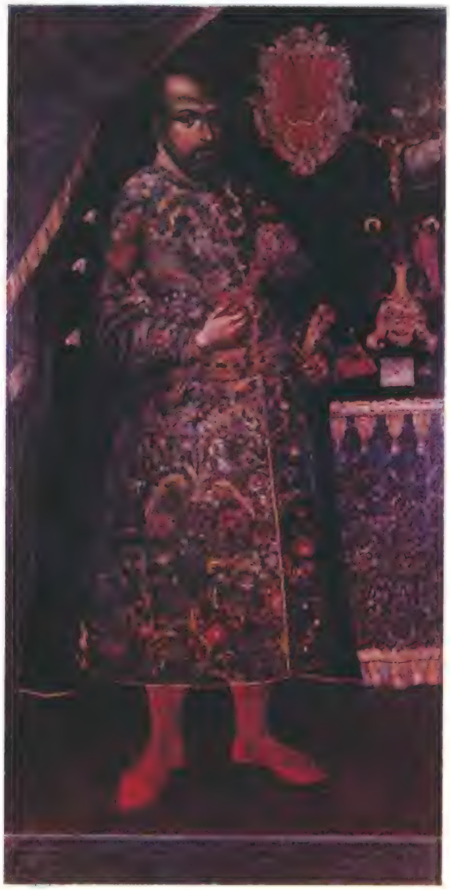

1

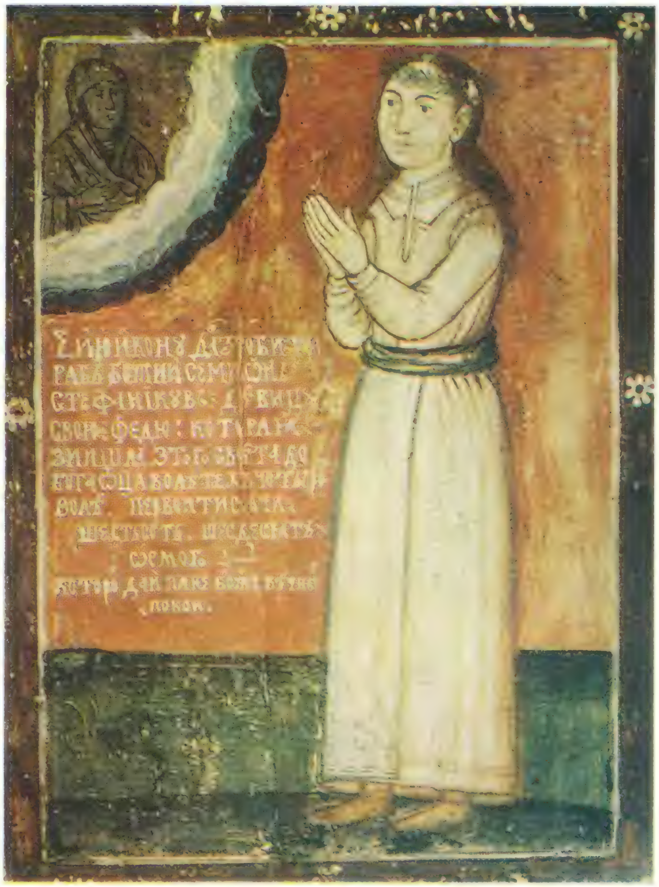

2

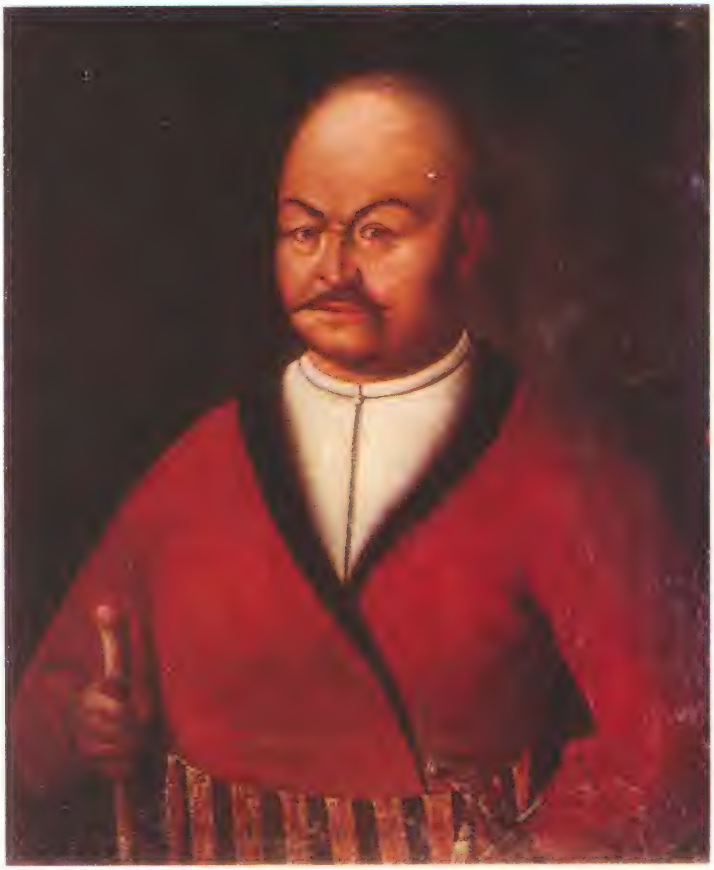

3

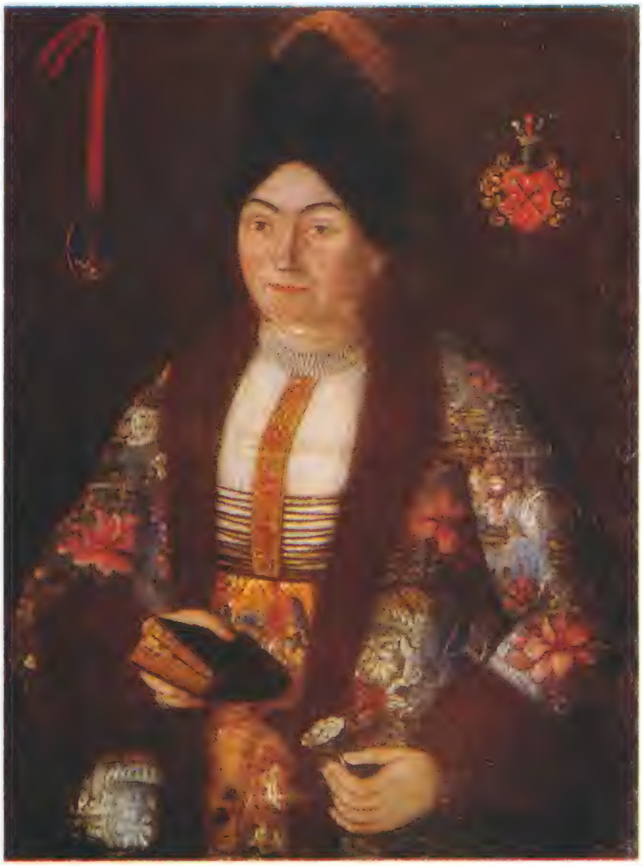

4

1

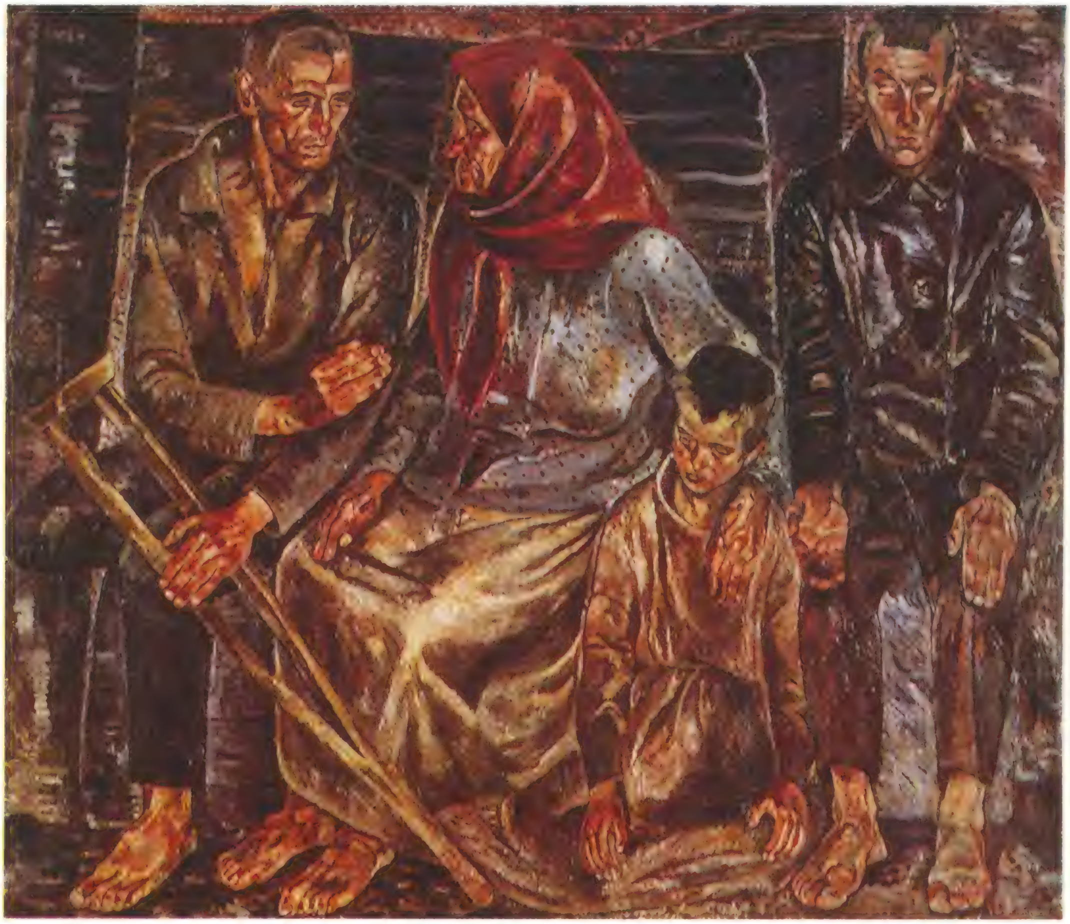

2

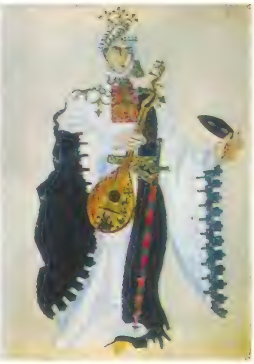

3

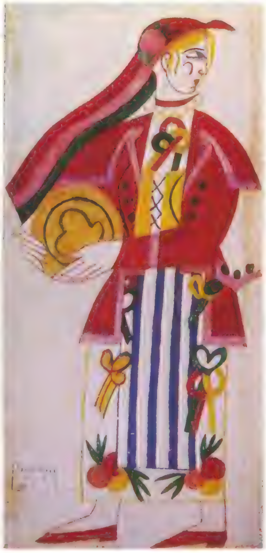

До ст. **Петрицький А. Г.**

4

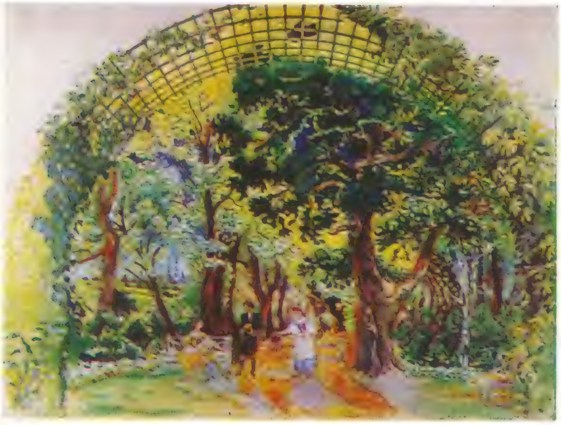

5

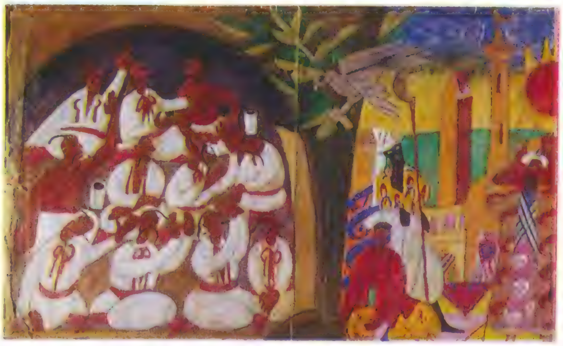

6

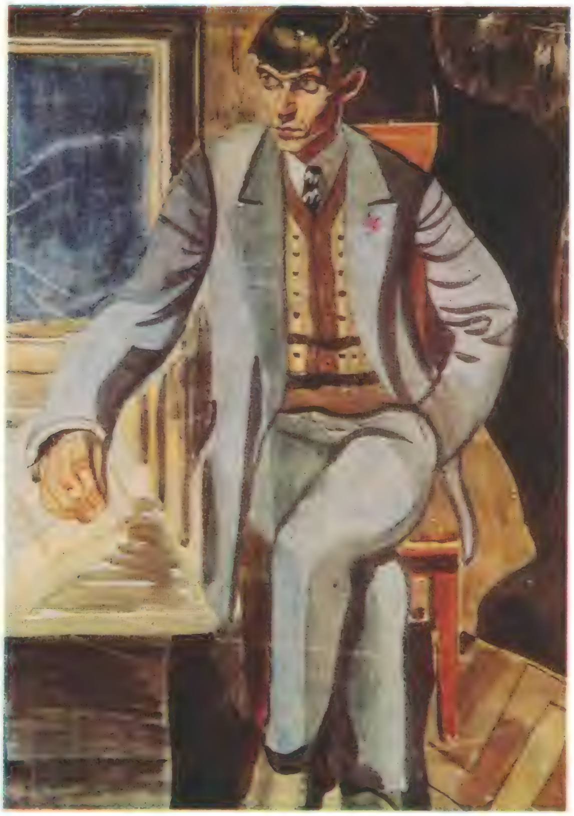

1. Інваліди. Олія. 1924.

2. Ескіз костюма Дон Жуана до вистави за драмою Лесі Українки «Камінний господар» у Київському російському драматичному театрі імені Лесі Українки. Акварель. 1939. Приватна збірка. Київ.

3. Ескіз костюма до вистави за п’єсою К. Кшивошевського «Чорт і шинкарка» в 1-му державному театрі імені Т. Г. Шевченка в Києві. Акварель. 1921.

4. Ескіз декорації до вистави за п’єсою І. С. Тургенєва «Місяць на селі» у Київському російському драматичному театрі імені Лесі Українки. Акварель. 1954.

5. Ескіз настінного розпису «Невільничий плач» у театрі в м. Козельці. Гуаш. 1920.

6. Портрет поета П. М. Усенка. Акварель. 1931. **1** і **6** — ДМУОМ в Києві. **3**—**5** — Державний музей театрального, музичного і кіномистецтва УРСР у Києві.

ньому було створено відділ охорони материнства і дитинства, почала організовуватися держ. система *охорони материнства і дитинства.*

На Україні (1924) і в Москві (1930) при мед. ін-тах було створено спеціальні відділення: лікувально-профілактичне, санітарно-профілактичне і охорони материнства і дитинства. В 1932 останнє було перейменовано на педіатричний ф-т. Тепер у Рад. країні спеціалістів готують 55 педіатричних ф-тів мед. ін-тів і 2 педіатричні ін-ти. Поступово в П. почали виділятися окремі спеціальності: дитяча хірургія, неврологія, вікова анатомія, фізіологія, кардіологія, алергологія, неонатологія та ін. Біля джерел розвитку рад. П. стояли не тільки вчені, а й видатні політичні діячі, організатори охорони здоров'я, такі як О. М. *Коллонтай*, В. М. Бонч-Бруєвич, Н. К. *Крупська,* М. О. *Семашко,* В. П. Лебедєва та ін. Моск. школу П. очолював Г. Н. *Сперанський,* у Москві працювали також видатні педіатри В. М. Молчанов, А. І. Доброхотов, Ю. Ф. Домбровська, О. О. Колтипін, В. О. Власов та ін. Ленінгр. школу педіатрів очолювали М. С. Маслов і О. Ф. Тур, діяльність яких відіграла велику роль у розвитку клінічної П. і підготовці кадрів в мед. ін-тах. Видатним рад. педіатром-патологоанатомом був М. О. Скворцов, який заклав основи патоморфології дитячого віку; основоположниками дитячої хірургії були Т. П. Краснобаєв, С. Д. Терновський, їхню справу продовжили Ю. Ф. Ісаков, С. Я. Долецький. Видатними рад. педіатрами були М. Я. Студенікін, В. О. Таболін. Першу кафедру дитячих хвороб при Київ. ун-ті очолював В. Є. Чернов. На Україні відомі такі педіатри як В. О. Бєлоусов, М. Ф. Руднєв, В. І. Троїцький, О. М. *Хохол*, О. М. *Лук'янова.* Створено і науково обгрунтовано держ. систему охорони материнства і дитинства. Профілактична спрямованість рад. медицини особливо яскраво виявлена в галузі П. Проблеми П. в СРСР опрацьовують численні кафедри медичних інститутів, ін-тів удосконалення лікарів, н.-д. та лікувальні установи. В мед. вузах УРСР функціонує 13 педіатричних ф-тів, видається журн. «*Педіатрія, акушерство і гінекологія*», створено два н.-д. ін-ти — *Педіатрії, акушерства і гінекології київський науково-дослідний інститут* ім. Героя Радянського Союзу проф. П. М. Буйка і *Педіатрії, акушерства і гінекології львівський науково-дослідний інститут,* а також *Охорони здоров'я дітей і підлітків харківський науково-дослідний інститут.*

Літ.: Актуальные проблемы педиатрии. М., 1978; Святкина К. А., Белогорская Е. В., Кудрявцева Н. П. Детские болезни. М., 1980.

В. М. Сидельников.

«ПЕДІАТРІ́Я, АКУШЕ́РСТВО І ГІНЕКОЛО́ГІЯ» — науковий періодичний орган М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1936 у Києві. Журнал публікує статті з питань клініки, удосконалення методів діагностики і лікування патології дитячого віку та статевої системи у жінок, з питань організації лікувально-профілактичного обслуговування дітей і жінок та обміну досвідом роботи лікувально-профілактичних дитячих та акушерсько-гінекологічних закладів. Видається один раз на два місяці українською мовою.

ПЕДОГЕНЕ́З [від грец. παῖς (παιδός) — дитина і γένεσις — народження] — спосіб розмноження; форма *партеногенезу,* при якому у тілі личинок деяких безхребетних розвиваються незапліднені *яйцеклітини,* що дають початок новому поколінню. Іноді через кілька поколінь партеногенетичних личинок з'являються личинки, у яких виникає повний *метаморфоз* і розвиваються дорослі самці і самки, які розмножуються статевим способом.

ПЕДОЛО́ГІЯ [від грец. παῖς (παιδός) — дитина і λόγος — вчення] — псевдонаука, що являє собою механічний комплекс анатомо-фізіологічних, психологічних, біологічних та соціальних знань про дітей. Цілісної системи про розвиток особистості П. не створила. Грунтувалася на визнанні фаталістичної зумовленості долі дітей біол. і соціальними факторами, впливу спадковості й середовища, які вважала незмінними; заперечувала провідну роль *навчання* і *виховання* в розвитку дитини. Система тестів, що стала пед. основою відбору за інтелектуальн. та соціальними ознаками обдарованих дітей, фактично дискримінувала дітей трудящих. Позитивним у П. було перенесення психологічного експерименту з лабораторії до школи, який сприяв розробці конкретних навч. і виховних завдань. Основоположник П.— амер. психолог С. Холл. У 1899 у Чікаго засн. першу педологічну лабораторію. На поч. 20 ст. П. поширилася і в країнах Зх. Європи. Питання П. розробляли Е. Мейман — у Німеччині; А. *Біне* — у Франції; Піццолі — в Італії; В. М. *Бехтерєв,* Г. І. Россолімо, О. П. *Нечаєв* — у Росії та ін. В 20—30-х рр. ідеї П. були механічно перенесені в теорію і практику роботи рад. школи і завдали великої шкоди навчанню і вихованню дітей. Керуючись постановою ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 «Про педологічні перекручення в системі наркомосів», рад. педагоги відмовились від педологічної практики. У сучас. зарубіж. науці термін «педологія» не вживається.

Т. Л. Пономаренко.

ПЕДОМОРФО́З [від грец. παῖς (παιδός) — дитина і μορφή— вигляд, форма] — втрата в ході *еволюції* деякими організмами останніх стадій розвитку, властивих їхнім предкам, та збереження дорослими формами специфічних особливостей личинкової стадії. Звичайно спостерігається при схожих умовах існування організмів у личинковому та дорослому станах (напр., у ряду постійних паразитів серед кліщів та комах, які усе життя проводять на тілі тварини-хазяїна). П. часто поєднується з *неотенією.*

Б. Г. Новиков

ПЕДОЦЕНТРИ́ЗМ [від грец. παῖς (παιδός) — дитина і лат. centrum — осереддя, центр] — концепція в бурж. педагогіці. Виходить з положення, що при організації навч.-виховного процесу (особливо в поч. школі) необхідно керуватися безпосередніми інтересами і потребами дітей, а не соціально-екон. умовами й потребами суспільства. Замість систематичного навчання з дітьми проводяться бесіди, ігри та ін. заняття за «центрами інтересів» дітей. Здійснення принципів П. призводить до зниження рівня знань, до відриву навчання від запитів життя; П. заперечує провідну роль учителя. Педоцентричні ідеї становлять значну частину пед. системи Ж. Ж. *Руссо*, бельг. педагога О. Декролі, амер. філософа і педагога Дж. *Дьюї* та ін., застосовувались у «школах дії», якими керував А. *Ферр'єр*. На основі положень П. побудовано *метод проектів.*

Т. Л. Пономаренко.

М. Є. Педошенко.

ПЕДОШЕ́НКО Микола Єфремович [н. 7 (20).І 1911, с. Терновка, тепер у складі м. Ставрополя Ставр. кр.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1967). Закінчивши драм. студію при Сталінградському театрі драми, працював у пересувних театрах РРФСР. З 1945 — в Ізмаїльському укр. драм. театрі, а з 1948 — у Вінн. укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Садовського. Ролі: в драм. виставах — Гонта («Гайдамаки» за Шевченком), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Клод Фролло («Собор Паризької богоматері» за Гюго); в муз. спектаклях — Петро і Микола («Наталка Полтавка» Лисенка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Яшка («Весілля в Малинівці» Рябова), Мишка Япончик («На світанку» Сандлера). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

С. О. Телятникова.

ПЕДРЕ́ЛЬ (Pedrell) Феліпе (19.II 1841, Тортоса — 19.VIII 1922, Барселона) — ісп. композитор, музикознавець, фольклорист, муз.-громадський діяч. Провідний діяч ісп. муз. відродження, т. з. Ренасім'єнто, глава нової композиторської школи.

В 1895—1903 викладав у Мадрідській консерваторії (його учні І. *Альбеніс*, Е. *Гранадос*, М. де *Фалья*). Автор опер «Квазімодо», «Піренеї», «Мазепа», симф. творів, хорів, романсів та пісень. Свою музикознавчу діяльність (дослідження ісп. муз. фольклору, історії ісп. музики, збірки нар. пісень тощо) П. спрямовував на відродження нац. муз. стилю, що грунтується на фольклорній основі.

О. В. Пейве.

ПЕ́ЙВЕ Олександр Вольдемарович [н. 27.І (9.II) 1909, с. Семенцево, тепер Торопецького р-ну Калінін. обл. РРФСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1953. Закінчив Моск. геологорозвідувальний ін-т (1930), 1932—35 — викладач цього ін-ту. З 1935 — наук. співробітник Геол. ін-ту АН СРСР (з 1960 — директор ін-ту). Досліджував геол. будову і тектоніку Серед. Азії, Уралу, Казахстану, Кавказу. Ос-

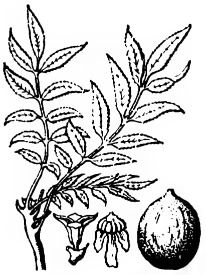

Пекан маслиновий:
1 — верхня частина рослини; *2* — маточкова квітка; *3* — тичинкова квітка; *4* — плід.

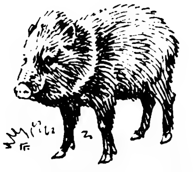

Пекарі ошийниковий.

Качки **пекінської породи.**

новні праці присвячені теорії *геосинкліналей,* з'ясуванню ролі горизонтальних *тектонічних рухів* земної кори в утворенні геол. структур, вивченню океанічної земної кори і закономірностей утворення корисних копалин. П.— основоположник учення про *глибинні розломи* та їхній зв'язок з магматизмом. Відкрив і детально дослідив ряд родовищ бокситів, фосфоритів, калійних солей, оптичних мінералів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1969. *М. О. Штрейс.*

ПЕ́ЙВЕ Ян Вольдемарович [21.VII (3.VIII) 1906, с. Семенцево, тепер Торопецького р-ну Калінінської обл.— 13.IX 1976, Рига] — рад. агрохімік і державний діяч, акад. АН СРСР (з 1966), акад. (з 1946) і президент (1951—59) АН Латв. РСР, Герой Соціалістич. Праці (1969). Член КПРС з 1940. Голова Ради Міністрів Латв. РСР (1959—62). Член ЦК КПРС в 1966—71 (канд. у члени ЦК КПРС з 1961). Депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань, голова Ради Національностей Верховної Ради СРСР (1958—66). Осн. наук. праці з хімії і біохімії мікроелементів. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1964.

ПЕЙЗА́Ж (франц. paysage, від pays — країна, місцевість) — жанр в образотворчому мистецтві, в якому об'єктом зображення є природа. П. називають також окремий твір цього жанру. Елементи П. трапляються вже в творах давнього мист. (помпейські фрески. 1 ст. н. е.), в розписах і картинах часів італ. *Відродження.* Як самостійний різновид образотворчого мистецтва П. виник у кит. (7 ст., художник Ван Вей) і япон. (15 ст., К. Хокусаї) мистецтві. В Зх. Європі П. сформувався в 16—17 ст. (в Німеччині — А. Альтдорфер, в Іспанії — Ель Греко, у Голландії — Я. Рейсдал, у Франції — Н. Пуссен). Найбільшого поширення набув у 19 ст. (в Англії — Дж. Констебл і У. Тернер, в Росії — С. Щедрін, Ф. Васильєв, І. Айвазовський). Поступово складаються національні школи П. Важливим засобом патріотичного виховання і формування демократичних настроїв став П. у *передвижників* (І. Шишкін, О. Саврасов, А. Куїнджі, І. Левітан та ін.). П. був осн. жанром у імпресіоністів (К. Моне, А. Сіслей, К. Піссаро, Е. Мане; див. *Імпресіонізм*). В модерністських течіях П. втрачає свої жанрові ознаки і образну суть. В рад. мистецтві П. став різноманітнішим за формою і змістом, зокрема розвинувся індустріальний П. Він часто вступає у взаємодію з ін. жанрами як важливий компонент худож. образу. Серед відомих рад. пейзажистів — В. Бакшеєв, М. Сар'ян, С. Герасимов, Г. Ніський, У. Тансикбаєв, М. Ромадін, С. Чуйков, О. Грицай та ін.

На Україні елементи П. з'явились у мініатюрах, настінних розписах та іконах в 14—18 ст., в нар. картинках. У 19 ст. П. посів значне місце у творчості І. Сошенка, М. Сажина, В. Штернберга, К. Трутовського. Майстром реалістичного, переважно графічного П., був Т. Шевченко. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. П. набуває емоційності, нац. своєрідності у творчості С. Васильківського, П. Левченка, С. Світославського, В. Орловського, І. Похитонова, І. Труша. В укр. рад. мистецтві розвиток П. пов'язаний з іменами Г. Світлицького, М. Бурачека, О. Шовкуненка, О. Пащенка, Й. Бокшая, І. Беклемішевої, М. Глущенка, С. Шишка, А. Кашшая, Ф. Захарова та інших. Іл. див. також до статей про окремих художників.

П. в літературі — опис, зображення природи засобами художнього слова. П. є одним з елементів образної системи твору; у прозі співвідноситься з настроєм дійових осіб, у ліриці може мати самостійне значення: сприйняття природи ліричним героєм. Інколи П. набуває символічного узагальнення («Парус» М. Лермонтова, «Досвітні огні» Лесі Українки). Майстерні картини природи, вдало включені у твір, допомагають розкрити його ідею, передають думки, почуття, настрої персонажів, створюють місцевий колорит. Характер і функція П. залежать від творчого методу, жанру і стилю автора. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Літ.: Федоров-Давыдов А. А. Советский пейзаж. М., 1958

В. А. Афанасьєв
(П. в образотворчому мистецтві).

ПЕЙН (Paine) Томас (29.I 1737, Тетфорд, Великобританія — 8.VI 1809, Нью-Йорк) — просвітитель радикального напряму. Жив у Великобританії, США і Франції. Учасник *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83* і *Великої французької революції*. В своїх працях П. відстоював ідею суверенітету народу, його право на революцію, виступав за скасування рабства у США. Доводив необхідність відокремлення пн.-амер. колоній від Великобританії і утворення ними незалежної республіки (ідеї П. відображено в *Декларації незалежності 1776*). Погляди П. відіграли значну роль у формуванні ідеології *чартизму* у Великобританії.

ПЕ́ЙПЕР (Peiper) Віллем (8.IX 1894, Зейст, поблизу Утрехта — 19.III 1947, Лейдсендам, поблизу Гааги) — нідерл. композитор. У 1925—30 — професор Амстердамської консерваторії, 1930—47 — директор консерваторії в Роттердамі. Автор опер «Халевейн» (1933) та «Мерлін» (незакінчена), симф. творів, концертів для інструментів з оркестром, камерно-інструментальних ансамблів, пісень, музики до п'єс Софокла, Евріпіда, У. Шекспіра, Й. ван ден Вондела.

ПЕКАЛИ́ЦЬКИЙ Семен (бл. 1630 — р. см. невід.) — укр. співак, хормейстер і композитор 17 ст. У 60-х рр.—регент капели черніг. архієпископа Л. *Барановича,* з 1667 — регент капели Й. Шумлянського у Львові, з 1673 — придворної капели в Москві. У 80-х рр. був священиком у Новгороді-Сіверському і очолював місцевий хор. Автор «Служби божої ля мінор» — одного з визначних творів укр. музики 17 ст. *І. М. Лисенко.*

ПЕКА́Н — група видів субтропічних рослин роду *карія* родини горіхових. Дерева 15—50, іноді до 65 м заввишки. Листки складні, непарноперисті. Квітки роздільностатеві. Плід — кістянкоподібний. Походить з Пн. Америки. В СРСР як плодова культура має значення П. маслиновий, або маслиновий горіх (Carya illinoensis). Насіння П. їстівне, споживають його свіжим і підсушеним, з нього одержують харч. олію, вміст якої досягає 70%. Деревина йде на столярні вироби, для оздоблення меблів тощо. П. широко культивують в США, Італії, Туреччині, Іспанії, Франції та ін. В СРСР П. вирощують на Кавказі, в Серед. Азії, Криму.

ПЕ́КАР Володимир Павлович (н. 24.II 1928, смт Козова, тепер Козівського р-ну Терноп. обл.) — український рад. хоровий диригент, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1953 закінчив Львів. консерваторію. Керував хором Львів. пед. уч-ща (1953—67), хор. капелою Львів. політех. ін-ту (1957—67). В 1967—78 — худож. керівник і гол. диригент хорової капели «*Трембіта*». З 1978 викладає в Ровенському ін-ті культурі. *Р. І. Кулик.*

ПЕ́КАР Соломон Ісакович [н. 3 (16). III 1917, Київ] — рад. фізик-теоретик, академік АН УРСР (з 1961). Закінчив Київ. ун-т (1938). В 1938—60 працював в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1944 — зав. відділом), з 1960 — зав. відділом Ін-ту напівпровідників АН УРСР, з 1944 — також професор Київ. ун-ту. Осн. наук. праці — з теорії твердого тіла. Розробив кількісну теорію напівпровідникових випрямлячів (1939), теорію поляронів і теорію домішкового поглинання світла в напівпровідниках (1945—53). Запровадив поняття деформаційного потенціалу (1952). Виконав цикл робіт з теорії екситонів, передбачив додаткові світлові хвилі в кристалах в області екситонного поглинання (1957) та розробив їх теорію. Встановив особливий механізм електрон-фононного зв'язку, на основі якого розробив теорію підсилення ультразвуку дрейфом носіїв струму (1964). Передбачив самостимульовану хемілюмінесцентну реакцію в газах і вказав на можливість її застосування в хім. лазерах (1969). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1981.

ПЕ́КАРІ (Tayassu) — рід парнокопитих ссавців род. пекарієвих підряду нежуйних. Зовні схожі на *свиней,* але на відміну від них мають відносно менші розміри (довж. тіла 75—100 см, вис. в холці 44—57 см, маса 18—50 кг), стрункішу будову, у них трикамерний шлунок, 2 пари сосків, на задніх ногах 3 пальці, в крижовій ділянці тіла — специфічна мускусна залоза. 2 види: П. ошийниковий (T. tajacu) і П. білогубий (T. albirostris), поширені у Пн. і Пд. Америці. П. живуть у різноманітних умовах — від вологих лісів до посушливих місць. Живляться переважно рослинною їжею, іноді дрібними тваринами. Тримаються стадами (до 100 голів). Полігами (див. *Полігамія* в біології). Самка після 140—150 днів вагітності раз на рік народжує 1—4 (найчастіше — 2) малят. Статевої зрілості досягають у 9—18 міс. П.— об'єкт мисливства (використовують м'ясо і шкуру).

ПЕ́КИ (від голл. pek — смола) — залишки від перегонки кам'яновугільного, торф'яного, деревного дьогтю та нафтової смоли (після *піролізу*). Тверда або в'язка маса чорного кольору. Застосовуються у виробн. *гідроізоляційних матеріалів*, пекового коксу, паливних брикетів тощо.

ПЕКІ́Н, Бейцзін — столиця Китаю, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташований на Пн. Великої Китайської рівнини, в бас. р. Юндінхе. Вузол з-ць, автомоб. шляхів і повітр. (міжнар. аеропорт Шоуду) сполучень. Аванпорт П.— *Тяньцзінь* (на березі зат. Бохайвань Жовтого м.). Бл. 8,5 млн. ж. (з передмістями, 1980). П.— місто центр. підпорядкування, виділено в окрему адм. одиницю.

Пекін. Вид частини міста.

Перші відомості про населений пункт у районі сучас. П. належать до 2-го тис. до н. е. В 1-му тис. до н. е.— 10 ст. н. е. згадується в літописах як м. Цзі. В 936 мав назву Сіцзінь, з 937 — Наньцзінь (столиця д-ви *кіданів*), з серед. 12 ст.— Чжунду, або Дасін (столиця д-ви *чжурчженів*), у 13—14 ст. — Даду, або монг. мовою — Ханбалик (столиця монг. імперії Юань). З 1368, після визволення Китаю від влади монголів, наз. Бейпін, з 1421 — столиця імперії *Мін* під назвою Бейцзін (звідси укр. назва Пекін). У 1644 зайнятий *маньчжурами*, які утвердили в Китаї свою династію *Цін*. У 1860, в період *англо-франко-китайської війни 1856—60*, і 1900, під час *Іхетуанського повстання*, П. захоплювали іноз. війська. Під час *Сіньхайської революції* П. 1912 було оголошено столицею Кит. республіки. В 1920 в П. створено один з перших марксистських гуртків у Китаї, який очолив *Лі Дачжао*. В 1927, після встановлення в країні диктатури *гоміньдану*, столицю було перенесено до *Нанкіна*, а П. знову перейменовано на Бейпін. З 1937 П. був окупований япон. загарбниками, з 1945 перебував під владою гоміньдану. 31.I 1949 визволений Нар.-визвольною армією Китаю. З вересня 1949 має сучас. назву. З 1.X 1949 — столиця КНР.

П.— важливий пром. центр країни, частка його у пром. виробн. Китаю перевищує 6,5%. Бл. 80% обсягу пром. виробн. припадає на важку пром-сть, у т. ч. бл. 50% — на машинобудування. Електроенергію місто одержує від трьох великих ТЕЦ і ГЕС Гуаньтін, а також з енергосистеми Пн. Китаю. Провідна галузь г-ва — машинобудування (автомобіле-, верстато- і приладобудування, с.-г., текст., важке тощо). Радіоелектронна та радіотех. пром-сть. Значна нафтопереробна (в околицях П.) та хім. (виробн. кислот, соди, мінеральних добрив, синтетичних волокон і каучуку, пластмас) пром-сть. Підприємства будівельних матеріалів, поліграф., фарм., паперової, текст. (переважно бавовняної), харч. галузей. В районі П.— металург. комбінат, видобування вугілля. Численні кустарні промисли (килимарство, різьблення на дереві, вироби з емалі тощо). У місті — 50 вищих навч. закладів, у т. ч. *Пекінський університет*, Нар. ун-т, політех., пед., мед. та с.-г. ін-ти. Китайська й галузеві академії наук та ряд інших н.-д. закладів. Національна б-ка, Центр. б-ка АН КНР, б-ка Пекінського ун-ту, Пекінська міська б-ка та ін. Музеї: історії Китаю, кол. імператорський палац (Гугун), китайської революції, Центр. природно-істор., образотворчих мистецтв та ін. Театри. Обсерваторія. Бот. сад. Метрополітен. П. має строго геом. планування. В місті збереглися залишки глинобитних стін і фундаментів будинків 12 ст., міські мури 15—16 ст. з баштами. Старод. частина П.— оточене високим муром і каналом «Внутрішнє місто». Воно включає т. з. «Заборонене місто», в центрі якого розташований гармонійний ансамбль кол. імператорського палацу (закладено в 15 ст.). Гол. будівлі ансамблю відзначаються симетричною композицією, виразними силуетами, багатством і витонченістю оздоблення. В пд. частині «Зовнішнього міста» — архіт. комплекс «Храм неба» (Тяньтань; 1420—1530, перебудовано в 18—19 ст.). Серед численних храмів — Фаюаньси (засн. 645), Ляоїнь (1271), Байтаси (1457) з Білою пагодою (1096), Тайміао («Храм поминання предків», 1420; перебудовано 1544), Шецзітань («Вівтар божественної землі та злаків», 15 ст.). Багато парків з храмами, пагодами, павільйонами — Бейхай (пл. 104 га), Цзін-шань, Іхеюань (пл. 270 га) та ін. Серед споруд 20 ст.— будинок Всекитайських зборів народних представників, Музей кит. революції (обидва — 1959), Центр. телеграф (1958) та ін.

Б. П. Яценко (загальні відомості, економіка).

ПЕКІ́НСЬКА ПОРО́ДА КАЧО́К — порода м'ясних качок. Виведена в Китаї. В СРСР завезена 1925. Птиця велика, тулуб довгий, широкий, трохи піднятий спереду. Шия середньої довжини, товста, крила невеликі. Оперення біле з кремовим відтінком, дзьоб оранжево-жовтий, ноги червонувато-оранжеві, невисокі. Жива маса селезня 3,5—4 кг, качки 3—3,5 кг. Середня несучість 130—150 яєць на рік. Маса яйця 70—100 г. Качки скороспілі, витривалі, добре відгодовуються. Каченята у 50-денному віці досягають 2—2,5 кг. М'ясо ніжне, соковите. П. п. к. розводять у багатьох країнах світу, у т. ч. в СРСР, зокрема на Україні.

ПЕКІ́НСЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1860 — трактат, підписаний 2 (14).XI між Росією і Китаєм. Визначав сх.

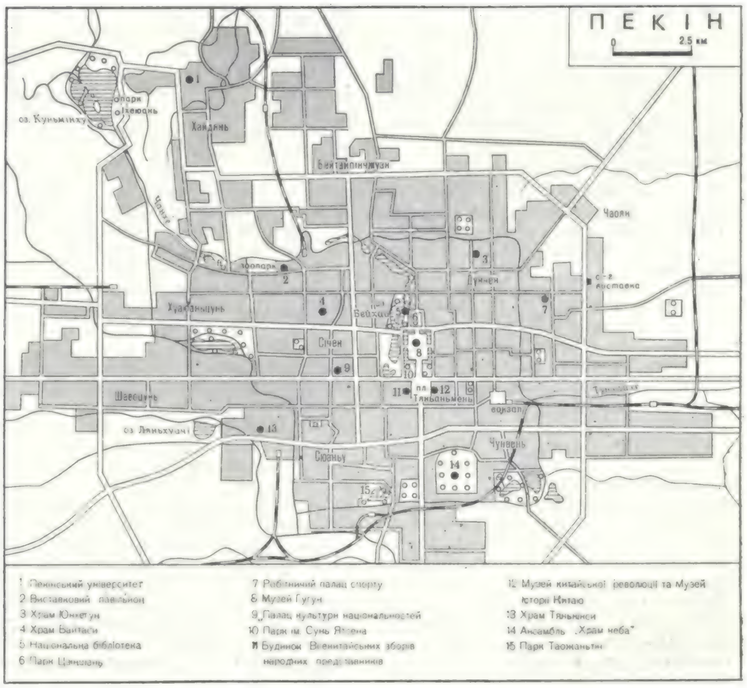
ПЕКІН
0
2,5 км
оз. Куньмінху
парк Іхеюань
Хайдянь
Бейтайпінчжуан
Чанхе
Чаоян
зоопарк
Дунчен
с.-г. виставка
Хуаньшунь
Бейхай
Січен
Шаесунь
пл. Тяньаньмень
вокзал
оз. Ляньхуачі
Чунвень
Сюаньу
1 Пекінський університет
2 Виставковий павільйон
3 Храм Юнхегун
4 Храм Байтаси
5 Національна бібліотека
6 Парк Цзіншань
7 Робітничий палац спорту
8 Музей Гугун
9 Палац культури національностей
10 Парк ім. Сунь Ятсена
11 Будинок Всекитайських зборів народних представників
12 Музей китайської революції та Музей історії Китаю
13 Храм Тяньнінси
14 Ансамбль „Храм неба"
15 Парк Таожаньтин

Я. В. Пейве.

С. І. Пекар.

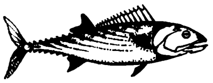

Пеламіда атлантична.

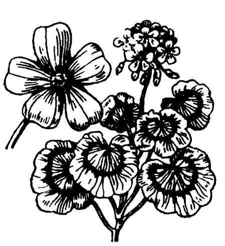

Пеларгонія зональна. Верхня частина рослини з суцвіттям та квітка.

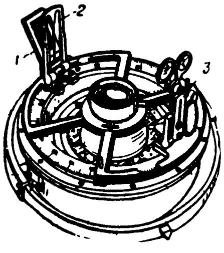

Візуальний **пеленгатор,** встановлений на магнітному компасі: *1* — дзеркальце, за допомогою якого визначають напрям на небесні об'єкти; *2* — предметна рамка з натягнутою дротинкою; *3* — очна пластина з вертикальним прорізом і світлофільтрами, що захищають око спостерігача від сонячного проміння.

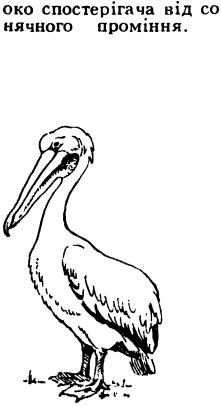

Пелікан рожевий.

і в основному намічав зх. рос.-кит. кордони. Кит. уряд підтвердив умови *Айгунського договору 1858,* згідно з яким до Росії відходило лівобережжя р. Амуру від р. Аргуні до гирла, і визнав володінням Росії територію на Сх. від р. Уссурі (Уссурійський край). Було також намічено рос.-кит. кордон у Серед. і Центр. Азії. Обидві сторони погодилися обмінятися консулами. Рос. урядові дозволялося мати консульства в Ургі і Кашгарі. Договір регламентував рос.-кит. торг. відносини, встановлював систему консульської юрисдикції та право екстериторіальності для рос. купців у Китаї. 16 (28).VI 1861 до П. д. як складову його частину було додано протокол про обмін картами і розмежування в Уссурійському краї.

Ю. В. Чудодєєв.

ПЕКІ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Засн. 1898 як Вища столична школа; з 1911 має статус ун-ту. В 20-х рр. тут працювали один із засновників Кит. комуністич. партії *Лі Дачжао* і письменник *Лу Сінь.* У 1952 ун-т реорганізовано. На поч. 60-х рр. було 14 ф-тів. Під час т. з. «культурної революції» заняття перервано до 1970. Згодом за рахунок скорочення навч. програм запроваджено 3-річний строк навчання. В 1978/79 навч. р. на трьох відділеннях П. у.— сусп. наук і гуманітарних студій, природничих наук та іноз. мов — налічувалось 7 тис. студентів. У б-ці ун-ту — 3,1 млн. томів.

А. В. Санцевич.

ПЕКІ́Н - ХАНЬКО́УСЬКИЙ СТРАЙК 1923 — політ. страйк робітників Пекін-Ханькоуської залізниці, що відбувся 4—9.II під керівництвом комуністів. Почався на знак протесту проти розгону установчого з'їзду профспілок Пекін-Ханькоуської з-ці генералом У Пейфу — одним з лідерів мілітаристської кліки, що контролювала пекінський уряд. Залізничники припинили роботу, організували мітинги і демонстрації. У відповідь війська У Пейфу вчинили жорстоку розправу. Бл. 40 чол. було вбито, багатьох поранено. П.-Х. с. був першим самостійним виступом кит. робітників проти мілітаристського режиму.

ПЕ́ККАЛА (Pekkala) Мауно (17.I 1890, Сюсмя — 1.VII 1952, Хельсінкі) — фінл. політ. і державний діяч. За фахом юрист. У 1936—45 — член Виконкому С.-д. партії Фінляндії. У 1926—27 — міністр с. г., 1939—42 — міністр фінансів. У 1944—45 і 1945—46 — у складі уряду Ю. К. *Паасіківі.* В 1946—48 — прем'єр-міністр коаліційного уряду, який провів у країні ряд демократичних перетворень і заклав основи дружніх відносин з СРСР. У 1948 П. підписав Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Фінляндією і СРСР (див. *Радянсько-фінляндські документи*).

ПЕ́КЛО — відповідно до релігійних догм (*християнство, іслам, буддизм* та ін.) місцеперебування душ «грішників», що нібито зазнають там мук за земні діяння. Уявлення про П. виникло з первісних вірувань і набуло дальшого розвитку в міфології. Поняття «пекло» протилежне поняттю «рай». Догмат про посмертну відплату використовувався релігією для залякування віруючих і утримання трудящих мас у покорі. Тему П. широко відображено (здебільшого в сатиричній формі) в світовій л-рі (Гомер, Данте, Котляревський та ін.), живопису (Мікеланджело, Г. Доре та ін.).

ПЕКТИ́НОВІ РЕЧОВИ́НИ (від грец. πηκτός — зсілий, скипілий) — високомолекулярні *полісахариди*; утворені залишками гол. чин. галактуронової кислоти; містять також нейтральні *моносахариди.* Входять до складу всіх наземних рослин та деяких водоростей (особливо багато П. р. у плодах, коренеплодах та стеблах). П. р. аморфні, мол. маса їх від 30 до 300 тис.; легко піддаються ферментативному *гідролізу,* який здійснюється за участю пектолітичних *ферментів.* До П. р. належать пектинові к-ти та їхні солі — пектани; пектини (продукти метилювання пектинової к-ти) та їхні солі — пектинати; протопектини — нерозчинні в воді речовини, що при гідролізі дають пектини. Серед П. р. розрізняють також розчинні (містяться в клітинному соку) та нерозчинні (становлять більшу частину клітинних оболонок та міжклітинної речовини). П. р. сприяють підтриманню *тургору* в тканинах, підвищують посухостійкість рослин, стійкість овочів та плодів при зберіганні. Використовуються в харчовій і фармацевтичній промисловості.

ПЕКТОРА́ЛЬ (від. лат. pectoralis — нагрудний) — 1) Дорогоцінна металева нагрудна прикраса, що її носили як ознаку влади фараони, євр. первосвященики, римські сановники. П. відомі у *скіфів,* у носіїв давніх культур Америки. 2) Хрест з благородного металу з реліквіями, що його носять на грудях кардинали, єпископи та абати. Іл. див. на окремому аркуші, т. 1, с. 272—273.

ПЕЛА́ГИЧ (Пелагић) Васо (1838, с. Горний Жабар — 25.I 1899, Пожаревацъ) — серб. революц. демократ, діяч нац.-визвольного і соціалістичного руху в Сербії, Боснії та Герцеговині, педагог. Закінчив Бєлградську духовну семінарію. У 1863—65 навчався в Моск. ун-ті. В Сербії (в Баня-Лука) заснував духовну семінарію, де проповідував передові ідеї. В 1869 тур. влада вислала П. у Малу Азію, звідки він 1871 втік до Сербії. Учасник антитур. Боснійсько-Герцеговинського повстання 1875—78. П.— один із засновників ремісничих і робітн. т-в, що, за його задумом, мали стати основою Соціалістичної партії Сербії, бєлградської газ. «Соціал-демократ» (1895). У своїх працях відстоював ідеї соціалізму, матеріалістичні погляди на розвиток природи, атеїзм. Автор книг про школу і навчання: «Реформа школи і навчання» (1899), «Нова наука про шкільне навчання» (1891) та ін. Відстоював принцип народності виховання, вносячи до нього революц. зміст, виступав за політ. освіту учнів, за виховання у молоді поваги до праці й ненависті до експлуататорів. Великого значення надавав керівній ролі вчителя у процесі виховання.

ПЕЛАГІЇВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Торезькій міськраді. Залізнична станція. 16,4 тис. ж. (1981). У П.— три шахти. Профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. школи, мед. пункт, Палац культури, 3 б-ки. П. засн. 1915, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПЕЛАГІ́ЧНІ ВІ́ДКЛАДИ (від грец. πέλαγος — море) — глибоководні донні геол. відклади відкритого моря або океану. Утворюються внаслідок осідання на дно скелетних решток відмерлих планктонних (див. *Планктон*) мікроорганізмів, космічного та еолового пилу, вулканічного попелу, *аутигенних мінералів.* П. в. представлені глобігериновим, коколітовим, діатомовим і радіолярієвим *мулами,* червоною глибоководною глиною, вулканічним піском тощо.

ПЕЛАГІ́ЧНІ ОРГАНІ́ЗМИ — рослини і тварини, що живуть у товщі води та на її поверхні. Серед П. о. розрізняють *планктон, нектон, нейстон* і *плейстон.* П. о. протиставляють донним організмам (див. *Бентос*).

ПЕЛА́ГРА (від італ. pélle agra — шершава шкіра) — захворювання з групи авітамінозів (див. *Вітамінна недостатність*), що зумовлене нестачею в організмі вітаміну PP (*нікотинової кислоти*). Виникає внаслідок неповноцінного харчування, а також як наслідок ряду захворювань (напр., органів травлення). Ознаки: порушення функцій шлунково-кишкового тракту (секреторної і моторної функцій шлунка, вкривання виразками слизової оболонки язика і кишечника), ураження шкіри (дерматит, найчастіше на шиї і обличчі), нервової системи. Лікування: препарати нікотинової кислоти в комплексі з вітамінами групи B, відповідне харчування (дріжджі, печінка, овочі, молоко, риба тощо).

ПЕЛАМІ́ДА (Sarda) — рід риб род. скумбрієвих. Тіло (довж. 50—75 см, маса 2,5—3,5 кг, іноді до 7 кг) веретеновидне, дещо стиснуте з боків, вкрите дрібною лускою. Рот великий, зуби гострі, конічні. На спині косі темні смуги. 4 види, поширені вздовж берегів Америки, Африки, Європи на Пн. до Англії та Пд. Норвегії. В СРСР — у Чорному, зрідка в Азовському морях 1 вид — П. атлантична (S. sarda). Нерест у першій половині червня, плодючість бл. 420 тис. ікринок, ікра пелагічна. Живиться П. рибою. Об'єкт промислу.

ПЕЛАРГО́НІЯ, пеларгоніум (Pelargonium) — рід одно- і багаторічних трав і напівкущів родини геранієвих. Листки супротивні або чергові, округлі або яйцевидні, цілісні чи двічіперисторoздільні, з прилистками. Квітки неправильні, в пазушних зонтиковидних суцвіттях. Плід з придатком на верхівці, розкривається 5 щілинами. Бл. 250 видів, пошир. в Африці, Пд. і Перед. Азії, Європі (на Кавказі — 1 вид). В СРСР, у т. ч. в УРСР, вирощують виключно в культурі як кімнатну і оранжерейну рослину П. зональну (P. zonale). На Кавказі і в Серед. Азії культивують П. рожеву (P. roseum) як олійну рослину — дає геранієву олію, що використовується в парфюмерній і миловарній пром-сті. Іноді П. називають *геранню.*

ПЕЛА́СГИ (грец. Πελασγοί) — догрецьке населення Стародавньої *Греції* (пд. частини Балканського п-ова, островів Егейського м., Фессалії, Епіру, Кріту, зх. узбережжя Малої Азії). Питання про походження П. мало досліджене. Рад. історики (В. В. *Струве,* Д. Г. Редер та ін.) вважають П. догрец. племенами, спорідненими з найдавнішим населенням Малої Азії. В 2200—2000 до н. е. П. зазнали навали грец. племен і змушені були частково переселитися в ін. райони, частково підкоритися завойовникам. В 1-му тис. до н. е. поселення П. зберігалися на пн. березі Геллеспонту (Дарданелл), островах Імброс, Самос, Лемнос, на п-ові Халкідіка, у Фессалії.

ПЕ́ЛЕНГ (голл. peiling) — 1) Напрям від спостерігача на земні або небесні об'єкти, який визначається кутом між площиною меридіана точки спостереження і вертикальною площиною, що проходить через цю точку і спостережуваний об'єкт. Відлічують П., користуючись звичайно *пеленгатором,* у градусах (від 0 до 360°) за годинниковою стрілкою від пн. напряму компасного (компасний П.), магнітного (магнітний П.) або географічного (справжній П.) меридіана.

ПЕЛЕНГА́ТОР — навігаційний прилад, яким визначають напрям (*пеленг*) на земні або небесні об'єкти. До найпоширеніших належать візуальні П. (мал.), що встановлені і можуть обертатися на оправі магн. *компаса.* При користуванні таким П. дротинку предметної рамки, дивлячись на неї через проріз очної пластини, наводять на спостережуваний об'єкт (на небесний — застосовуючи дзеркальце), а кут відлічують за шкалою компаса. Крім візуальних, є П. оптичні (візуальні з оптичним пристроєм), акустичні (*шумопеленгатори*), теплові (*теплопеленгатори*) та *радіопеленгатори.* Їх встановлюють на суднах, літальних апаратах тощо.

ПЕЛЕНИ́ЧКА Андрій (рр. н. і см. невід.) — укр. художник кін. 16 — поч. 17 ст. Автор мініатюр до «Євангелія» з с. Грімного на Львівщині (1602, Держ. публічна б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді). П. прагнув подолати середньовічну умовність у зображенні постатей, які змальовував на тлі краєвидів або традиційних архіт. павільйонів.

ПЕЛЕ́ТИ — те саме, що й *окатиші.*

ПЕЛЕТМІ́НСЬКИЙ Сергій Володимирович (н. 14.II 1931, с. Тьоткіно Глушковського р-ну Курської обл.) — укр. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1970. Закінчив Харків. ун-т (1953). З 1957 працює в Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (з 1971 — керівник лабораторії). Осн. наук. праці — з теорії магнетизму, статистичної механіки і квантової теорії поля. Спільно з О. І. *Ахієзером* і В. Г. *Бар'яхтаром* відкрив (1956) явище магнітоакустичного резонансу. Побудував теорію високочастотних релаксаційних процесів у магнетиках. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1978.

ПЕ́ЛЕХ Петро Михайлович (12.III 1887, с. Доброчин, тепер Сокальського р-ну Львів. обл.— 15.X 1961, Київ) — укр. рад. психолог. У 1913 закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. З 1912 працював викладачем логіки й психології, а також грец. й лат. мов у Терноп. гімназії. З 1917 працював у Києві в ун-ті та ін. вузах викладачем лат. й укр. мов, філософії й психології, а також у ряді психологічних лабораторій. З 1945 по 1959 — співробітник Н.-д. ін-ту психології УРСР. Досліджував психологію праці, психологію особистості, а також історію вітчизн. психології. Опрацював латинські рукописи психологічних курсів, що читалися в *Київській академії.*

Тв.: З історії вітчизняної психології XVII ст.— Психологія в Київській академії в XVIII ст. В кн.: Нариси з історії вітчизняної психології (XVII —XVIII ст.). К., 1952.

О. Т. Губко.

ПЕЛЕХА́ТИЙ Дем'ян Кузьмич (н. 1.VII 1926, Львів) — укр. рад. диригент, педагог, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1951. Син К. М. *Пелехатого.* Закінчив Львівську консерваторію (1950 — диригентський, 1951 — композиторський ф-ти; 1952—57, 1966—71 її викладач). З 1951—диригент, з 1964 — гол. диригент симф. оркестру Львів. обл. філармонії. За диригуванням П. вперше прозвучало багато творів укр. рад. композиторів, зокрема С. Людкевича та Р. Сімовича. В його репертуарі симфонії Д. Шостаковича, твори С. Прокоф'єва, Р. Щедріна, Т. Хренникова, Д. Кабалевського. Нагороджений орденом «Знак Пошани». *К. М. Гелитович.*

ПЕЛЕХА́ТИЙ Кузьма Миколайович (11.XI 1886, с. Опори, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.— 28.III 1952, Львів) — учасник революц. руху на Зх. Україні, журналіст. Член Комуністичної партії з 1948. Навчався у Віденському вищому ін-ті журналістики. В 1913 працював у журналі групи «галицько-руських соціалістів» «Новая жизнь», що видавався рос. мовою у Львові.

Під час 1-ї світової війни за революц. діяльність ув'язнений австр. урядом у концтабір. У 1921 —27 — редактор львів. прогресивної газ. «Воля народу», 1927—28 — газ. «*Сель-Роб*», потім співробітничав у революц. виданнях на Зх. Україні. Один з активних учасників *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Не раз зазнавав арештів за революц. діяльність. З 1939 працював у львів. газ. «*Вільна Україна*». Під час нім.-фашист. окупації — учасник антифашист. підпілля. З 1949 — голова Львів. облвиконкому. Публіцистичні твори П. зібрані в книзі «І всміхнеться земля-мати...» (1959). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПЕЛЕ́ХІН Петро Павлович [1790, с. Макіївка, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.— 21.IX (3.X) 1871, Київ] — укр. лікар. Навчався в *Київській академії* (1801—13). У 1824 закінчив петерб. Медико-хірургічну академію. Докторська дисертація присвячена *неврозам* (1829, Единбург). Професор петерб. Медико-хірургічної (з 1830) та Київ. (1849—70) академій. Викладав історію медицини, офтальмологію та судову медицину. Заповів грошову суму на підготовку лікарів Зх. України.

М. К. Бородій.

ПЕЛЕЩУ́К Анатолій Петрович [н. 3 (16).VII 1913, Київ] — укр. рад. лікар-терапевт, доктор мед. наук (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Закінчив Київ. мед. ін-т (1936). Зав. кафедрою госпітальної терапії № 2 (з 1962), професор (з 1964) Київ. мед. ін-ту. Осн. праці з гастроентерології, зокрема клінічної фізіології органів травлення, нефрології. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

ПЕЛІКА́Н, баба (Pelecanus) — рід водоплавних птахів ряду *пеліканоподібних.* Довж. тіла до 180 см, маса до 14 кг. Дзьоб у 4—5 раз більший за голову, з гачком на кінці та шкірним мішком на нижній щелепі. Оперення біле, рожеве, сіре або буре. П. добре плавають, але пірнати не можуть. Кладку з 2—3 (іноді до 6) білих яєць насиджують 39—40 днів. Відомо 8 видів, поширених по узбережжях морів, великих озер і річок у країнах з помірним і жарким кліматом. В СРСР — 2 види: П. рожевий (P. onocrotalus) і П. кучерявий (P. crispus). В УРСР обидва види — залітні птахи; в минулому гніздилися на Пд. України. Як рідкісні види включені до *Червоної книги* СРСР і Української РСР. Утримуються в зоопарках. У викопному стані відомі з олігоцену. *Л. О. Смогоржевський.*

ПЕЛІКАНОПОДІ́БНІ, веслоногі (Pelecaniformes, синонім Steganopodiformes) — ряд *птахів.* Тіло (довж. 55—180 см, маса 0,4—14 кг) кремезне з короткими ногами, всі чотири пальці з'єднані плавальною перетинкою. Дзьоб (довж. 88—500 мм) з гачком на кінці, у багатьох видів на піддзьобку є шкірний мішок. Оперення чорне з металічним блиском або біле з рожевим, буре чи сіре. П.— водоплавні птахи, мешканці узбереж океанів, морів, зрідка великих озер та річок. В помірних зонах — перелітні, в теплих і жарких — осілі птахи. Селяться колоніями. Живляться рибою. Гнізда будують на скелях, деревах, серед очерету. Кладку з 1—6 яєць насиджують самець і самка 28—45 днів. П.— *нагніздні птахи.* Поширені по всьому світу, крім *Антарктиди.* В ряді 6 сучас. родин з 52 видами (зокрема фрегати, *фаетони, змієшийки,* олуші та ін.) та 6 вимерлих родин з 60 видами (серед них вимерлий у 20 ст. баклан Phalacrocorax perspicillatus). В СРСР — 11 сучас. видів, у т. ч. в УРСР — 5 (з родів *баклан, пелікан*). У місцевостях з жарким кліматом П. є осн. продуцентами органіч. добрива — *гуано.* Подекуди можуть завдавати шкоди рибному г-ву. В СРСР, у т. ч. УРСР, 2 види пеліканів включені до *Червоної книги.* Викопні

Д. К. Пелехатий.

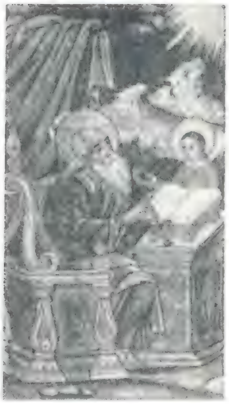

А. Пеленичка. Мініатюра з Євангелія з села Грімного на Львівщині. 1602. Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

П. відомі з верхньокрейдових відкладів Румунії та нижньоеоценових Англії.

Л. О. Смогоржевський.

ПЕЛІКОЗА́ВРИ (Pelycosauria) — ряд примітивних викопних *звіроподібних* плазунів. Відомі з кінця середнього карбону до кінця пермі; найпоширеніші були в нижній пермі Пн. Америки. Рештки П. виявлені також у Зх. Європі та Африці, в СРСР — у нижній пермі Казахстану, Приуралля та верхній пермі Архангельської обл. П. мали помірно видовжений тулуб завдовжки до 3 м, короткі широко розставлені кінцівки, звичайно високий і вузький череп з тім'яним отвором, іноді з піднебінними зубами. Для деяких П. було характерне різке видовження остистих відростків спинних хребців. П. об'єднують 3 підряди: рибоїдні офіакодонти, хижі сфенакодонти та рослиноїдні едафозаври. Вважають, що сфенакодонти — предки *звірозубих*.

Л. П. Татаринов.

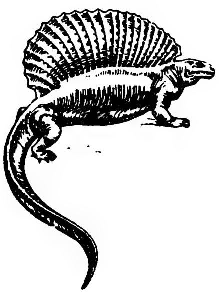

Пелікозаври. Едафозавр.

ПЕЛІ́КУЛА (лат. pellicula — шкірка, шкурка) — плівка, що вкриває тіло *найпростіших*; являє собою ущільнений поверхневий шар *протоплазми*. П. звичайно гладенька, іноді (у деяких інфузорій) з виростами різноманітної форми.

ПЕЛІ́ТИ (від грец. πηλός — глина, грязь) — осадочні гірські породи, що складаються більш ніж на 50% з часточок розміром до 0,01 мм будь-якого походження і мінералогічного складу. Залежно від ступеня цементації розрізняють землисті, щільні й тверді П. До П. належать гол. чин. *аргіліти* й *глини*. Утворюються вони в різних фіз.-геогр. умовах і досить поширені в *земній корі*.

ПЕЛОЇДОТЕРАПІ́Я, пелотерапія [від грец. πηλός — глина, грязь і θεραπεία — лікування) — те саме, що й *грязелікування*.

ПЕЛОМЕДУ́ЗОВІ (Pelomedusidae) — родина прісноводних бокошийних *черепах*. Довж. тіла 25—80 см. Ховаючи голову під панцир, П. втягують шию назад, а потім загинають вбік. Живляться дрібними тваринами і рослинною їжею. Родина включає 3 роди (14 видів), поширені у Пд. Америці, Африці та на Мадагаскарі. Великі американські П. — тартаруга (Podocnemis expansa), терекай (P. unifilis) та їхні яйця є об'єктами промислу (вживаються в їжу); африканська пеломедуза (Pelomedusa suprufa) знищує личинок комарів — переносників жовтої гарячки. Викопні П. відомі з крейдових — палеогенових відкладів усіх континентів, крім Австралії і Антарктиди.

Л. О. Смогоржевський.

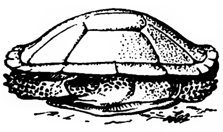

Пеломедузові. Африканська пеломедуза.

ПЕЛОПОННЕ́СЬКА ВІЙНА́ (431—404 до н. е.) — війна між *Делоським союзом* і *Пелопоннеським союзом*, що охопила всю Грецію і грец. міста Пд. Італії і Сіцилії. Причинами війни були експансіоністська політика Старод. *Афін*, намагання *Спарти* встановити свою гегемонію в Серед. Греції, а також боротьба Афін і Спарти за розширення сфер впливу на берегах Адріатичного та Іонійського морів. Воєнні дії почали *Фіви* (союзник Спарти), напавши у квітні 431 до н. е. на союзне з Афінами беотійське м. Платеї. В червні пелопоннесці на чолі з спартанським царем Архідамом вторглися в Аттіку. Тактика оборонної війни, яку проводив афінський стратег *Перікл*, дала можливість спартанцям спустошити Аттіку. Захоплення афінським флотом 425 до н. е. Пілоса (зх. частина Пелопоннесу) дещо ослабило агресивні дії Спарти. Остання вибрала плацдармом дій п-ів Халкідіку. В битві під Амфіполем (422 до н. е.) загинули обидва вожді — спартанський Брасід і афінський *Клеон*. Результатом битви було укладення т. з. Нікієвого миру (421 до н. е.) на 50 років на умовах збереження статус-кво. Загострення внутріполіт. боротьби в Афінах привело до перемоги угруповання на чолі з *Алківіадом*. За його ініціативою влітку 415 до н. е. було організовано військ. експедицію на Сіцилію, яка 413 до н. е. закінчилася крахом. В 413 до н. е. спартанці знищили афінський флот і армію, захопили м. Декелію в Аттіці. В 411 до н. е. олігархи, скориставшись із загострення становища, встановили в Афінах «владу 400». Згодом наслідки перевороту було ліквідовано, до влади знову прийшли демократи. Афінський флот, очолений Алківіадом, досяг певних успіхів. Посилення Афін викликало протидію Персії. Вона надала необмежену фінанс. підтримку спартанському наварxові (командуючому флотом) Лісандру. В 404 до н. е., в результаті облоги з суші і моря, Афіни капітулювали. Було укладено мир, за яким Афіни розпустили Делоський морський союз, передали Спарті свій військ. флот (крім 12 сторожових кораблів), ліквідували Довгі стіни і укріплення Пірея, вступили в союз з Спартою, визнавши її гегемонію. В Афінах було встановлено олігархічний режим.

І. А. Лісовий.

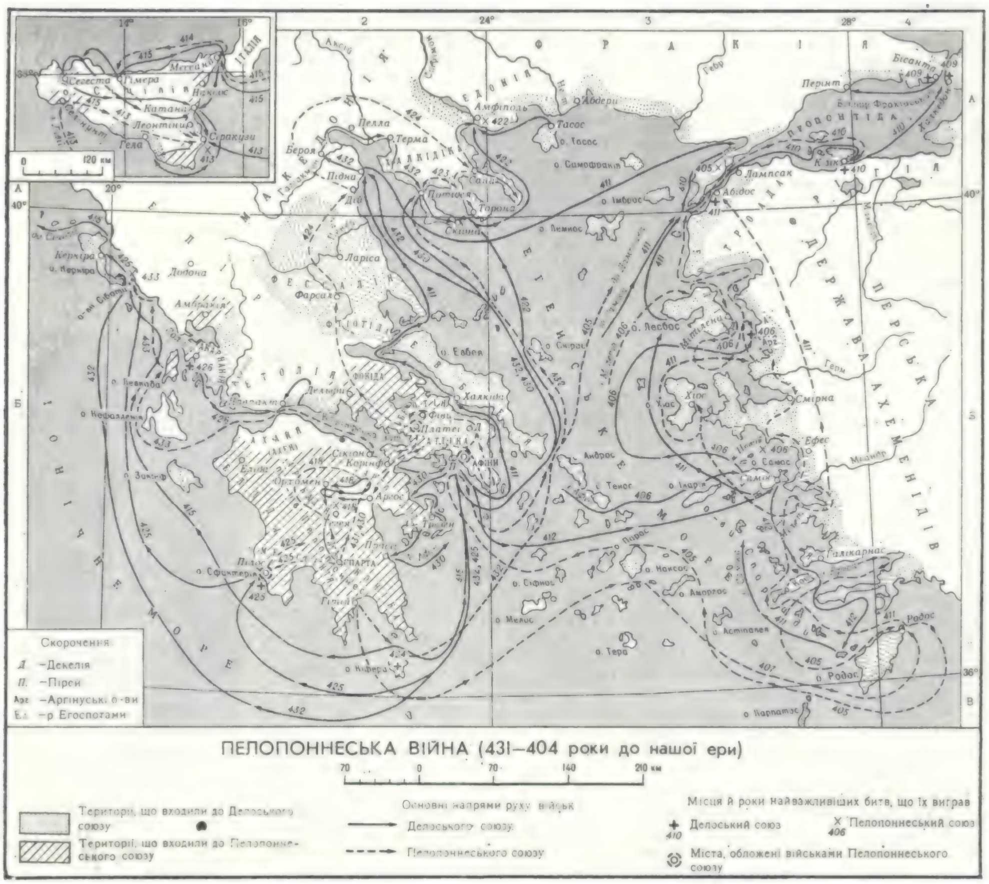

ПЕЛОПОННЕСЬКА ВІЙНА (431—404 роки до нашої ери)

Сегеста
Гімера
Мессана
Сицилія
Катана
Леонтіни
Сіракузи
Гела
ІТАЛІЯ
120 км
ФРАКІЯ
МАКЕДОНІЯ
ХАЛКІДІКА
Пелла
Терма
Амфіполь
Абдери
о. Тасос
о. Самофракія
Потідея
Торона
Скіона
о. Лемнос
о. Імброс
Перінт
Візантій
Лампсак
Абідос
Кізік
Кіркіра
Лариса
Фарсал
ФЕССАЛІЯ
о. Евбея
Халкіда
Дельфи
ЕТОЛІЯ
ФОКІДА
БЕОТІЯ
Фіви
Платеї
АТТІКА
Афіни
Мегари
Коринф
Сікіон
АХАЯ
Еліда
Аргос
Тірінф
Пілос
о. Сфактерія
СПАРТА
Гітій
о. Кіфера
о. Мелос
о. Сіфнос
о. Парос
о. Наксос
о. Аморгос
о. Тера
о. Астипалея
о. Лесбос
Мітілена
о. Хіос
о. Самос
Ефес
Мілет
Смірна
Галікарнас
о. Родос
о. Карпатос
ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ
ІОНІЧНЕ МОРЕ
ДЕРЖАВА АХЕМЕНІДІВ
Скорочення
Д —Декелія
П. —Пірей
Арг —Аргінуські о-ви
Ег —р. Егоспотами
70
0
70
140
210 км
Території, що входили до Делоського союзу
Території, що входили до Пелопоннеського союзу
Основні напрями руху військ
Делоського союзу
Пелопоннеського союзу
Місця й роки найважливіших битв, що їх виграв
Делоський союз
410
Пелопоннеський союз
406
Міста, обложені військами Пелопоннеського союзу

ПЕЛОПОННЕ́СЬКИЙ СОЮЗ — військово-політ. об'єднання грец. *полісів* Пелопоннесу (крім Аргоса і частково Ахайї) на чолі зі *Спартою*, що існувало з 2-ї пол. 6 до серед. 4 ст. до н. е. Метою його були охорона інтересів Спарти та її союзників в Елладі, придушення повстань підневільного населення *Лакедемону* — *ілотів*. На раді П. с. вирішувалися більшістю голосів питання миру і війни. Союз проводив антидемократичну політику, підтримуючи *олігархію* в усіх полісах. Після перемоги Спарти в *Пелопоннеській війні* (431—404 до н. е.) союз перетворився на загальногрец. коаліцію. Перестав існувати після поразки Спарти у війні з *Фівами* і вторгнення фіванського полководця *Епамінонда* до Пелопоннесу (362 до н. е.).

І. А. Лісовий.

ПЕЛЮ́ШКА, польовий горох (Pisum arvense) — однорічна трав'яниста рослина родини *бобових* (за ін. даними, підвид посівного гороху). Стебла до 1,5 м заввишки. Прилистки лінійні, біля основи червонуваті. Листочки яйцевидні, спереду зубчасті. Квітки червоно-фіолетові. Плід — біб. П. поширена в Європі. В посівах продовольчого гороху П. трапляється як бур'ян. В культурі представлена чотирма типами — П. європейською, П. сибірською, П. волзькою та зимуючим горошком. Вирощують на зелений корм, силос і сіно, часто в суміші з вівсом. Зерно — цінний концентрований корм для тварин. В 1 кг зерна міститься 1,17 корм. од. і 173 г перетравного протеїну; в 100 кг зеленої маси — 13,4 корм. од. і 3,3 кг протеїну. Середня врожайність зерна 8—10 ц/га зеленої маси — 150—200 ц/га. *В. І. Мойсеєнко.*

ПЕ́ЛЯДЬ, сирок (Coregonus peled) — прісноводна риба роду *сиг.* Тіло (довж. до 50 см, маса до 3 кг, іноді до 4—5 кг) порівняно високе, рот кінцевий. На голові та спинному плавці невеликі чорні плями. Живиться дрібними ракоподібними. Нерест у листопаді. Плодючість 5—85 тис. ікринок. Статева зрілість настає на 3—5-му році життя. Поширена у водоймах Сибіру (озерна та річкова форми). Акліматизована в озерах Європейської частини СРСР. Промислова риба.

ПЕ́ЛЬТЦЕР Тетяна Іванівна [н. 24.V (6.VI) 1904, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1956. Творчу діяльність почала 1920. В 1925—40 — актриса театру ім. Моск. міської ради профес. спілок (з 1938—Театр ім. Москради), 1940—47 — у Моск. театрі мініатюр, з 1947—77 — у Моск. театрі сатири, з 1977 — театрі Ленінського комсомолу. Серед ролей — Манефа («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Мадам Ксідіас («Інтервенція» Славіна), тітка Тоні («Прокинься і співай» Дьярфаша), Матінка Кураж («Матінка Кураж» Брехта), Марселіна («Одруження Фігаро» Бомарше) та ін.

Знімається в кінофільмах («Солдат Іван Бровкін», «Іван Бровкін на цілині», «Весілля з приданим», «Цього ми не проходили», «Вам і не снилося» та ін.), а також на телебаченні. Нагороджена орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПЕЛЬТЬЄ́ Я́ВИЩЕ — виділення або поглинання (залежно від напряму струму) тепла в контакті (спаї) двох різнорідних провідників при проходженні через контакт постійного електричного струму. Відкрив 1834 франц. фізик і метеоролог Ж. Ш. А. Пельтьє (1785—1845). П. я. обернене до *Зеєбека явища.* Кількість тепла Q при П. я. прямо пропорційна перенесеному електр. зарядові q через контакт: $Q = \Pi q = \Pi It$, де I — сила струму, t — час. Коеф. пропорційності Π, який наз. коеф. Пельтьє, залежить від речовини провідників: $\Pi = -T\Delta\alpha$, де T — абс. т-ра контакта, $\Delta\alpha$ — різниця питомих термоелектрорушійних сил контактуючих провідників. П. я. особливо проявляється в напівпровідниках, що використовують, зокрема, для створення економічних напівпровідникових холодильників.

ПЕ́ЛЬШЕ Арвід Янович [н. 26.I (7.II) 1899, садиба Мазайс Грюнвальдської волості, тепер Бауського р-ну Латв. РСР] —рад. партійний і держ. діяч, історик, чл.-кор. АН Латв. РСР (з 1946), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1979). Член КПРС з 1915. Н. в сел. сім'ї. З 1914 — робітник у Ризі, де вступив в орг-цію Соціал-демократії Латиського краю. В 1914—18 — робітник у Вітебську, Харкові, Петрограді, Архангельську, де за завданням місцевих к-тів РСДРП вів революц. агітацію і пропаганду. Учасник Лютн. революції 1917, член Петрогр. Ради робітн. депутатів. Учасник підготовки й проведення Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917. В 1918 — співробітник ВЧК в Москві. В 1919 — відповідальний працівник Наркомату держ. споруджень Рад. Латвії; брав участь у боях проти військ латис. бурж. уряду під Ригою. В 1919—29 — на парт.-політ. і викладацькій роботі в Червоній Армії. В 1931 закінчив моск. Ін-т червоної професури, 1931—33 — аспірант Ін-ту червоної професури історії; одночасно з навчанням в ін-ті був викладачем історії партії в Центр. школі НКВС (1929—32). У 1933—37 — нач. політвідділів Магаджанівського та Чорноіртиського радгоспів Каз. РСР, заст. нач. сектора Політуправління Наркомату радгоспів СРСР. У 1937—40 — на викладацькій роботі в Москві. З березня 1941 по 1959 — секретар ЦК Компартії Латвії по пропаганді і агітації. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 вів роботу по підготовці парт. і рад. кадрів Рад. Латвії. В 1959—66 — перший секретар ЦК Компартії Латвії. З квітня 1966 — голова К-ту парт. контролю при ЦК КПРС. З 1961 — член ЦК, з 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань. Автор праць з питань історії КПРС і парт. будівництва, з історії революц. руху в Латвії, про соціалістичне і комуністичне будівництво в республіці. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

Тв.: Избранные речи и статьи. М., 1978.

ПЕ́МБА — кораловий острів в Індійському ок., біля сх. берегів Африки. Територія Танзанії. Пл. 984 км². Поверхня рівнинна. Клімат екваторіальний. Опадів до 1000 мм на рік. Плантації гвоздичного дерева, кокосової пальми, цитрусових. Рибальство. Гол. місто —Чаке-Чаке.

ПЕ́МЗА (від лат. pumex — піна) — поруватa, піноподібна силікатна вулканогенна гірська порода. Легка (об'ємна маса 400—900 кг/м³), пористість — до 80%. Колір білий, сірий, жовтий, світло-коричневий. Утворюється під час виверження *вулканів* внаслідок швидкого застигання кислої *лави,* насиченої парами й газами. Родовища П. відомі в СРСР (Пн. Кавказ і Закавказзя); за кордоном — в Італії (Ліпарські о-ви). П. одержують і штучно. Використовують як *абразивний матеріал,* заповнювач *легкого бетону,* для фільтрів і сушильних апаратів переважно у хімічній промисловості; штучну П.— для виготовлення легких бетонів.

ПЕМЗОБЕТО́Н — бетон, в якому крупним заповнювачем є щебінь з природної *пемзи;* вид *легкого бетону.* В'яжучими речовинами у П. служать цемент, вапно (у бетонах автоклавного тверднення) і гіпс; дрібним заповнювачем — пісок (пемзовий, кварцовий, шлаковий тощо). Об'ємна маса П. 500—1800 кг/м³, міцність на стиск 0,5—40,0 МПа, коеф. теплопровідності 0,15—0,7 Вт/(м К). З П., що є переважно місцевим матеріалом, виготовляють несучі й огороджувальні конструкції будинків (напр., панелі стін і перекриттів), елементи гідротех. споруд, а також акустичну штукатурку і штукатурні плити.

ПЕ́МФІГУС [від грец. πέμφιξ (πέμφιγος) — крапля, пухир] — група різних за своєю *етіологією* захворювань, що характеризуються утворенням на шкірі пухирів. Те саме, що й *пухирниця.*

ПЕНА́ТИ (лат. penates) — 1) У рим. міфології боги, покровителі дому, родини. На відміну від *лар,* П. скрізь слідували за своїми господарями. Римляни вшановували також П.— покровителів усієї Рим. держави. Центром вшанування П. — покровителів держави була частина храму *Вести* — Пен, від назви якого, можливо, й походить назва цих богів. Зображення домашніх П., як і лар, ставили недалеко від домашнього вогнища. 2) Переносно «П.» — домашнє вогнище, рідний дім; «повернутись до своїх пенатів» — повернутись додому. «Пенатами» назвав І. Ю. Рєпін свою садибу (див. «*Пенати*»).

«ПЕНА́ТИ» — музей-садиба І. Ю. Рєпіна в смт Рєпіно поблизу Ленінграда (кол. Куоккала). Філіал Ленінгр. н.-д. музею АМ СРСР. У «П.» художник жив 1899—1930; тут бували В. Стасов, М. Горький, В. Короленко, О. Купрін, О. Глазунов, І. Павлов, В. Бехтерєв, Ф. Шаляпін, В. Маяковський, С. Рахманінов, К. Чуковський та ін. Музей відкрито 1940 (1944, під час Великої Вітчизняної війни, згорів, у наступні роки відбудовано і заново відкрито 1962). В експозиції музею — матеріали про життя і творчість І. Рєпіна, понад 100 його творів, особисті речі, а також роботи, зокрема, Б. Кустодієва, Ф. Малявіна, І. Бродського. До музейного комплексу «Пенати» входять будинок художника, паркові споруди (з 1900) і парк, де міститься могила І. Рєпіна.

Літ.: «Пенаты». Музей-усадьба И. Е. Репина. Путеводитель. Л., 1973.

ПЕН БАЙ (22.X 1896, пов. Хайфин, пров. Гуандун — 30.VIII 1930, Шанхай) — діяч комуністичного руху Китаю. Н. в сім'ї великого поміщика. В 1917—20 навчався в ун-ті Васеда (Токіо). В 1920 організував у м. Хайфин Т-во по вивченню соціалізму. В 1921 вступив до КП Китаю (КПК). В 1921—22 навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу в Москві. В 1923 організував і очолив сел. союз у пов. Хайфин. У 1924 — сек-

А. Я. Пельше.

Т. І. Пельтцер.

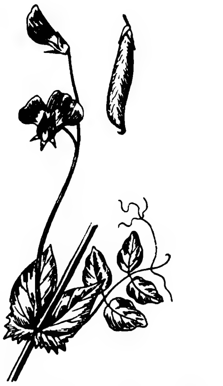

Пелюшка. Пагін з квітками та плід.

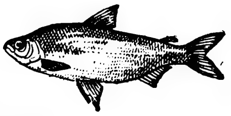

Пелядь.

ретар сел. відділу ЦВК *гоміндану*. В 1925 — секретар к-ту КПК повітів Хайфин і Луфин. З 1927 — член ЦК КПК. Учасник *Наньчанського повстання 1927*. Восени 1927 під керівництвом П. Б. було створено перший у Китаї Хайлуфинський рад. р-н. У грудні 1927 — нар. комісар землеробства Гуанчжоуської комуни (див. *Гуанчжоуське повстання 1927*). З 1928 — на парт. роботі в Шанхаї, член Політбюро ЦК КПК. 24.VIII 1929 заарештований гомінданівцями. Страчений у в'язниці.

Тв.: Рос. пер. — Записки. М., 1938.

ПЕНДЖА́Б — історична область у Пд. Азії, на території Індії і Пакистану. Найзначніші міста — *Лахор* і *Амрітсар*. Тер. П. була районом однієї з найдавніших цивілізацій (див. *Хараппа*). З 2-ї пол. 2-го тис. до н. е. тер. П. заселили племена т. з. *аріїв*, у результаті контактів яких з місц. населенням почали формуватися індоарійські народності та племена. В кін. 6 ст. до н. е. значна частина П. ввійшла до д-ви *Ахеменідів*. У 327—325 до н. е. тер. П. захопив *Александр Македонський*. Після його смерті П. увійшов до імперії Маур'я. З кін. 2-го ст. до н. е. до серед. 6 ст. н. е. П. послідовно входив до Греко-Інд. царства, *Кушанського царства*, д-ви Гупта, д-ви *ефталітів*. У 567 на тер. П. виникло кілька невеликих д-в. З 7 ст. П. став об'єктом завоювань д-ви *Омейядів*, а з 2-ї пол. 10 ст.— д-ви Газні. З кін. 12 ст. П. входив до складу д-ви Гурідів, *Делійського султанату*, д-ви *Великих Моголів*. У 1736—47 П. підкорили *Надір-шах*, а потім афг. шахи з дин. Дуррані. На поч. 19 ст. внаслідок визвольного руху *сикхів* утворилася єдина Пенджабська д-ва. Під час англ. колонізації Індії Пенджаб. д-ву 1845—46 і 1848—49 захопила англ. Ост-Індська компанія (див. *Ост-Індські компанії*). Під час здобуття незалежності Індією 1947 англ. адміністрація, відповідно до реліг. складу населення П., поділила його між двома домініонами — Індійським Союзом та Пакистаном. Територія, де живе більшість мусульман, відійшла до Пакистану, решта — до Індії.

С. П. Полюк.

ПЕНДЖА́Б — штат на Пн. Індії. Площа 50 тис. км². Нас. 14,7 млн. ж. (1975). Адм. ц.— м. Чандігарх. Більшу частину території займає алювіальна рівнина заввишки до 500 м, на Пн.— *Гімалаї*. Гол. ріка — Сатледж. Основа економіки — с. г. Переважає рослинництво. Значну частину оброблюваних земель зрошують. Вирощують пшеницю, бобові, ячмінь, кукурудзу, картоплю, рис (на поливних землях); з технічних культур — бавовник, цукр. тростину, чай. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Пром-сть представлена підприємствами харч., зокрема цукрообробної, цем., паперової, хім. (виробн. штучних добрив, важкої води) галузей, виробн. с.-г. знарядь, велосипедів тощо. Ремесла (штучне виготовлення ковдр, килимів, взуття, виробів з дерева). Велике значення для г-ва штату має гідротех. комплекс Бхакра-Нангал на р. Сатледжі.

ПЕНДЖА́БСЬКА МО́ВА, панджабська мова, панджабі — мова *панджабців*. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. У П. м. виділяють кілька діалектів. Характерні риси: наявність 4 тонів, які виконують змісторозрізнювальну й граматичну функції. За типологією — флективно-аналітична мова з розвинутою системою відмінків. Для П. м. використовують буквено-складове письмо гурмукхі.

Ранні писемні пам'ятки П. м. належать до 8 — 10 ст. Це — гімни Горакхнатха (9 чи 11 ст.), Чарпата (890—990) та ін. У 12—15 ст. в Індії розвивався антифеод. реліг.-реформаторський рух бхакті, який проповідував людську рівність, незалежну від походження й релігії. Його ідеї позначилися на творчості Шейха Фаріда Шакарганджа (1173 чи 1175—1265), якого вважають засновником пенджаб. л-ри. Він відіграв велику роль у формуванні П. м., написав бл. 200 салок (двовіршів). Засновником сикхізму (своєрідної пенджаб. релігії, що виникла на основі руху бхакті) був гуру (учитель) Нанак (1469—1539), який проповідував рівність, *моногамію*, високе кохання. Нанак писав різними віршовими розмірами. Твори Нанака та ін. проповідників бхакті зібрав у священну книгу сикхів «Адіграндх» Бгаї Гурдас. Важливе значення в розвитку л-ри відіграла «Книга десятого гуру» (1724) Говінда Сінгха (1666—1708). В 16 ст. виник новий жанр — кісса (романтична поема про кохання), в якому виступили Дамодар, Пілу, Гафіз Баркхурдар. Широку популярність здобули поети-суфісти (див. *Суфізм*) Шах Хусейн (1538—93), Буллхе Шах (1680 — між 1752—58), Варіс Шах (1735—84) та ін. В серед. 19 ст. під час боротьби пенджабців проти англ. завоювання розвивалася героїчна поезія. Шах Мухаммад (1782—1862) оспівував мужність сикхів, єднання їх з мусульманами та індуїстами в боротьбі проти спільного ворога. В кін. 19 ст. зародилася новітня пенджаб. л-ра. Один з її основоположників — Бгаї Вір Сінгх (1872—1957) — автор поетичних збірок та перших у новітній пенджаб. прозі романів. Тяжку долю селянства зображував у поезії Д. Чатрік (1876—1954). В 20-х рр. 20 ст. виступили поет Пуран Сінгх (1881—1931), драматург Нанда, сатирик Чаран Сінгх Шахід (1891—1935) та ін. Видатний романіст Нанак Сінгх (1897—1971) у своїх творах порушував злободенні проблеми життя. В сучасній поезії помітне місце займають Мохан Сінгх, Амріта Прітам, Прабхджот Каур, Прітам Сінгх Сафір, у прозі — Гурбакхш Сінгх, Картар Сінгх Дуггал, Сантокх Сінгх Дхір, Навтедж Сінгх та ін. Осн. теми сучасної л-ри — боротьба за ліквідацію спадщини колоніалізму, за демократичні перетворення, за мир.

Літ.: Толстая Н. И. Язык панджаби. М., 1960; Серебряков И. Пенджабская литература. М., 1963; Серебряков І. Пенджабська література. «Всесвіт» 1976, № 11.

Ю. В. Покальчук (література).

ПЕНДЖИКЕ́НТ — місто обласного підпорядкування, центр Пенджикентського р-ну Ленінабад. обл. Тадж. РСР. Розташований у долині річки Зеравшану. За 1,5 км від сучас. П. на пд.-сх. околиці знаходяться руїни согдійського міста — давнього П. (Пянджикента) — унікальної пам'ятки домусульманської культури Серед. Азії. Місто існувало з 5 до серед. 8 ст. і стояло на перехресті караванних шляхів, що з'єднували гірські області із столицею *Согдіани* — Самаркандом. У 1-й чв. 8 ст. П. зруйнували араб. завойовники, і згодом він занепав. Поділяється давнє місто на три частини — шахристан (власне місто) з житловими кварталами, 2-ма храмами (зразки місцевої культової архітектури 5—7 ст.), базарами з майстернями ремісників і лавками; кухандиз (цитадель), де був палац правителя (різьблення на дереві, розписи); рабад (приміську зону). Під час розкопок у П. знайдено гончарні, металеві, скляні вироби, а також кілька тисяч бронзових і срібних согдійських та араб. монет. Велику худож. цінність становлять сюжетні багатобарвні розписи на теми міфології й героїч. епосу народів Серед. Азії, глиняні горельєфи на теми інд. міфології, дерев'яні *каріатиди* у вигляді інд. танцівниць.

Літ.: Беленицкий А. М. Монументальное искусство Пенджикента. М., 1973.

О. А. Шокало.

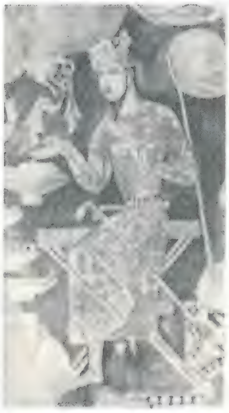

Пенджикент. «Воїн». Согдійський розпис. 7 ст.

ПЕНДИ́НСЬКА ВИ́РАЗКА — поширене позначення виразкової форми шкірного *лейшманіозу*.

ПЕНЕЛО́ПА (Πηνελόπεια, Πηνελόπη) — у грец. міфології дружина *Одіссея*. За поемою Гомера «Одіссея», П. двадцять років чекала чоловіка з *Троянської війни*, хоч до неї сваталося багато женихів. Ім'я П. стало символом подружньої вірності жінки. Іл. див. також т. 2, с. 75.

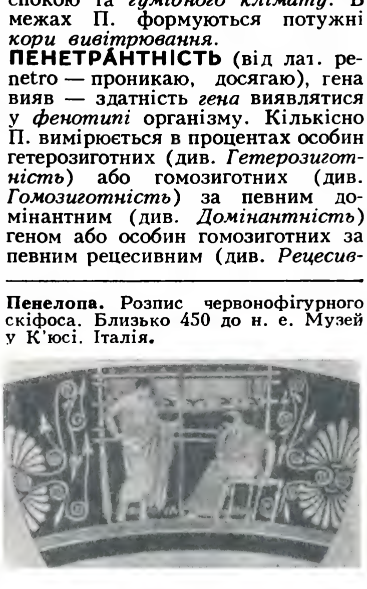

Пенелопа. Розпис червонофігурного скіфоса. Близько 450 до н. е. Музей у К'юсі. Італія.

ПЕНЕПЛЕ́Н (англ. peneplain, від лат. paene — майже і planum — рівнина) — вирівняна ділянка суходолу, утворена внаслідок тривалої *денудації* гірської області в умовах відносного тектонічного спокою та *гумідного клімату*. В межах П. формуються потужні *кори вивітрювання*.

ПЕНЕТРА́НТНІСТЬ (від лат. penetro — проникаю, досягаю), гена вияв — здатність *гена* виявлятися у *фенотипі* організму. Кількісно П. вимірюється в процентах особин гетерозиготних (див. *Гетерозиготність*) або гомозиготних (див. *Гомозиготність*) за певним домінантним (див. *Домінантність*) геном або особин гомозиготних за певним рецесивним (див. *Рецесив-*

ність) геном. Повна (100%) П. характеризується виявом мутантного гена (див. *Мутації*) в усіх особин; при неповній П. ген виявляється лише у частини особин. П. залежить від умов середовища, в яких розвивається організм, і від взаємодії генів у *генотипі*. Проте є гени з повною П. при будь-яких умовах існування організму і будь-якому наборі ін. генів у *геномі* (напр., у людини — це *алелі* генів, що визначають *групи крові*). Неповна П. характеризує гетерогенність *популяцій* або *ліній* за т. з. генами-модифікаторами, що супроводять осн. гени і змінюють їхній вияв. Явище П. може мати пристосовне значення і тому підтримується *добором природним*. Див. також *Експресивність*. *Ю. М. Александров.*

ПЕ́НЖИНА — ріка в Камчат. обл. РРФСР. Довж. 713 км, площа бас. 73,5 тис. км^2. Бере початок на Колимському нагір'ї, впадає в Пенжинську губу Охотського м. Живлення переважно снігове і дощове. Замерзає у жовтні, скресає в травні — на поч. червня. Сплавна, судноплавна.

ПЕ́НЗА — місто, центр Пенз. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на р. Сурі (прит. Волги). Залізнич. та автомоб. вузол. 500 тис. ж. (на 1.I 1981). Поділяється на 4 міські райони.

Засн. 1663 як сторожовий пункт на пд.-сх. окраїні Рос. д-ви. У вересні 1670 місто зайняли загони С. Т. *Разіна*. В серпні 1774 через П. пройшла армія О. І. *Пугачова*. З грудня 1780 — центр намісництва, 1796—97 і з 1801 — центр губернії. Перші марксистські гуртки виникли 1894. На поч. 1905 оформилася група РСДРП. Рад. владу встановлено 21.XII 1917 (3.I 1918). З 1939 П. — обласний центр.

П.— один із значних пром. та культур. центрів країни. Розвинуте машинобудування (виробничі об'єднання по дизелях та турбокомпресорах, «Електромеханіка», «Пензважпромарматура», «Пензкомпресормаш»; з-ди: «Пензтекстильмаш», «Пензмашзавод», «Пензхіммаш», комунальн. машинобудування, «Автозапчастина» та ін.), у т. ч. приладобудування (з-ди по виробн. лічильних машин, електронних обчислювальних машин, точної електромеханіки, годинників, велосипедів тощо). Розвивається паперова (ф-ка «Маяк революції») та деревообр. (меблевий комбінат) пром-сть. Підприємства легкої та харч. пром-сті. З-д мед. препаратів. У П.— 5 ін-тів, ф-т Всесоюзного заочного фінансово-екон. ін-ту, 14 серед. спец. навч. закладів, Всесоюзний н.-д. і проектно-технологічний ін-т хім. машинобудування, н.-д. експериментально-конструкторський ін-т прядильних машин. Театри: драм. та ляльок; філармонія, цирк. Музеї: імені І. М. Ульянова, краєзнавчий та народної творчості, картинна галерея. Бот. сад. Уродженцями П. є В. О. *Карпінський*, В. Е. *Мейєрхольд*, В. І. *Пудовкін*, В. П. *Ставський*. У П. жив, навчався і почав літ. діяльність В. Г. *Бєлінський*. У 1855—63 в Пенз. гімназії викладав батько В. І. Леніна І. М. *Ульянов*.

ПЕ́НЗЕЛЬ (нім. Pinsel) — ручний інструмент у живописі й графіці, яким наносять фарбувальні речовини на полотно, папір та інші основи. П. виготовляють із знежирених волосу або шерсті тварин, що їх збирають у вигляді пучків і вставляють у металеві обойми (затиски) на дерев'яних держаках. В олійному живописі застосовують переважно П. з щетини; в акварелі, темпері й графіці — круглі, гострі, м'які П. з шерсті білки, борсука; в клейовому й фресковому живописі — П. з довгого волосу.

ПЕ́НЗЕНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 4.II 1939. Площа 43,2 тис. км^2. Нас. 1501 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення—росіяни, живуть також мордва, татари, українці, чуваші та ін. Міськ. нас.— 56%. Поділяється на 28 районів, має 10 міст і 16 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Пенза*. П. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Рельєф області переважно рівнинний. Більша, сх. частина П. о. зайнята відрогами Приволзької височини (вис. до 331 м), на якій виділяються Сурське плато, Сурсько-Мокшанська та Керенсько-Чембарська височини. Крайня зх. частина зайнята Окcько-Донською рівниною. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —11,3, —13,3°, липня +18,8, +20,5°. Опадів 550—680 мм на рік. У П. о. густа сітка річок, які належать до бас. Волги і Дону; найбільші — Сура, Мокша, Хопер, Ворона. Грунти переважно чорноземні, на Пн. Сх.— світлосірі й сірі лісові, по долинах річок — лугово-чорноземні та алювіальні. Більша частина П. о. лежить у лісостеповій зоні. Під лісами 20% її території (дуб, липа, береза, клен, в'яз, осика, сосна). У нар.-госп. комплексі країни П. о. виділяється машинобудуванням, зокрема хім. і текстильним. На підприємствах області виготовляють також компресори, дизелі, с.-г. машини, пересувні автозаправочні станції, машини для комунального г-ва, холодильники тощо. Одна з нових галузей — приладобудування (виробн. лічильних та обчислювальних клавішних машин, електронних обчислювальних машин, годинників). Розвивається легка (текст. і шкіряно-взут. галузі; виробн. конопляного волокна, шпагатів, пухових хусток) та харч. (цукрова, борошномельно-круп'яна, спиртова, крохмальна й маслоробна) пром-сть. На місцевій сировині працює деревообр. (лісопильна, виробн. фанери, сірників, меблів, піаніно, паперу) та буд. матеріалів пром-сть. Електроенергія до П. о. надходить з Єдиної енергосистеми Європ. частини СРСР та від місц. ТЕС, об'єднаних у систему «Пензенерго». Гол. пром. центри: Пенза, Кузнецьк, Сердобськ, Каменка, Грабово. С. г. зерново-тваринницького напряму. Провідна зернова культура — пшениця, вирощують також жито, ячмінь, овес, просо, гречку. Гол. тех. культура — цукр. буряки; вирощують картоплю, соняшник, коноплі, овочі, цибулю. Скотарство м'ясо-мол. напряму, розводять також свиней, овець, кіз і птицю. Значний трансп. вузол — Пенза. П. о. перетинають залізничні, автомоб. і повітряні шляхи та трубопроводи. В П. о.— 5 вузів (Пенза), 28 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. та ляльок; філармонія, цирк (Пенза). 8 музеїв — ім. І. М. Ульянова, краєзнавчий, народної творчості, картинна галерея у Пензі, музей-садиба М. Ю. Лермонтова «Тархани» у с. Лермонтовому, меморіальний музей О. М. Радищева у с. Радищеві, музей В. Г. Бєлінського в м. Бєлінському, краєзнавчі музеї в Кузнецьку, Сердобську, с. Наровчаті. На тер. області — 7 санаторіїв, 5 будинків відпочинку.

ПЕ́НЗІАС (Penzias) Арно Аллан (н. 26.VI 1933, Мюнхен) — амер. радіоастроном. Закінчив Колумбійський ун-т (1958). З 1961 працює в фірмі «Белл Телефон Лабораторіз». В 1964 спільно з амер. астрономом Р. Вільсоном (н. 1936) відкрив *реліктове випромінювання*. Нобелівська премія, 1978.

ПЕНІТЕНЦІА́РНІ СИСТЕ́МИ (від лат. poenitentia — каяття) — застосовувані в капіталістичних країнах системи відбуття покарань у вигляді позбавлення волі. Діють починаючи з 18 ст. Першою виникла пенсільванська П. с. (від штату в США Пенсільванія), що характеризується суворим одиночним ув'язненням, поєднаним з посиленим реліг. одурманюванням тощо. З поч. 19 ст. застосовується йобернська П. с. (склалася в м. Оберн у США), суть якої полягає в наданні ув'язненим можливості у тюрмі брати участь у спільній роботі при збереженні після неї повної ізоляції в умовах суворого режиму. З серед. 19 ст. в більшості капіталістичних країн застосовується т. з. прогресивна (східчаста) П. с., яка передбачає поетапну зміну умов утримання ув'язнених від суворих до більш пільгових залежно від їхньої поведінки на розсуд тюремної адміністрації. Різновидом цієї П. с. є реформаторії (виникли в США), призначені для осіб віком від 16 до 30 років, строк ув'язнення яких може бути скорочено або продовжено. *І. М. Даньшин.*

ПЕНІЦИ́Л (Penicillium) — рід *незавершених грибів*. Більшість видів цього роду втратила сумчасту стадію (див. *Сумчасті гриби*) в циклі розвитку й існує як незавершена стадія. Талом *(слань)* у вигляді розгалужених ниток *(гіф)*, що пронизують субстрат, а

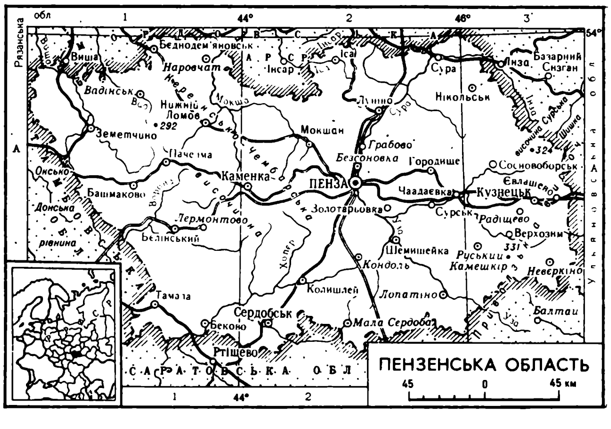
ПЕНЗЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

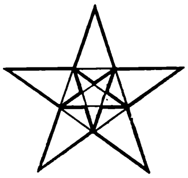

Пентаграма.

також розвиваються на його поверхні. П. здебільшого розмножуються нестатевими спорами — конідіями. Близько 250 видів, поширених скрізь. П. завдають величезної шкоди, спричинюючи пліснявіння фруктів, овочів, м'ясних, молочних та ін. продуктів, псування різних кормів тощо. Серед П. є види, що продукують *антибіотики* (напр., *пеніцилін*). Деякі види П. використовують при виготовленні спец. сортів сиру.

ПЕНІЦИЛІ́Н — препарат з групи *антибіотиків*, продукт життєдіяльності деяких видів роду *пеніцил*. П. відкрито А. *Флемінгом* 1929 та одержано в хімічно чистому вигляді Г. У. *Флорі* разом з Е. Б. *Чейном* 1939. В СРСР П. одержаний 1942 З. В. Єрмольєвою.

ПЕНК (Penck) Вальтер (30.VIII 1888, Відень — 29.IX 1923, Штутгарт, тепер ФРН) — нім. геолог і геоморфолог. Освіту здобув у Берлінському і Гейдельберзькому ун-тах. З 1914 — приват-доцент Лейпцігського ун-ту, 1915—18 — професор Стамбульського ун-ту. П.— один з основоположників сучас. уявлень про виникнення великих складок гірських порід та їхнє значення у формуванні рельєфу земної поверхні. Розвинув учення про вплив вертикальних рухів *земної кори* і *денудації* на формування рельєфу.

ПЕ́ННІ (англ. penny, фін. penni, від лат. pendo — плачу́) — 1) Старовинна англосаксонська срібна монета, яку випускали з 8 ст. З кін. 18 ст. П. карбували з міді, з 1860 — з бронзи. 2) Розмінна монета Великобританії, дорівнює $^1/_{100}$ *фунта стерлінгів*. 3) П., пенс — розмінна монета Фінляндії, дорівнює $^1/_{100}$ фінл. *марки*.

ПЕННІ́НСЬКІ ГО́РИ — гори в центр. частині о. Великобританія. Простягаються з Пн. на Пд. на 250 км. Вис. до 893 м, г. Кросс-Фелл. Складені переважно з вапняків та пісковиків, поширений *карст*. На схилах — рідкі ліси, вище 600 м — зарості вересу. Район туризму.

ПЕНС (англ. pence, множ. від penny) — те саме, що й *пенні*.

ПЕ́НСІЇ (лат. pensio — платіж) — регулярні грошові виплати, що є основною формою матеріального забезпечення непрацездатних осіб. За капіталізму характерні високий пенсійний вік, утворення *пенсійного фонду* з примусових відрахувань із заробітної плати трудящих тощо. В ряді капіталістич. країн П. оподатковуються.

В СРСР однією з гарантій *права на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, втрати працездатності, а також втрати годувальника є виплата за рахунок д-ви і колгоспів П. за віком, інвалідністю і в зв'язку з втратою годувальника (ст. 43 Конституції СРСР, відповідні ст. конституцій союзних — в УРСР ст. 41 Конституції УРСР — і авт. республік). П. не підлягають оподаткуванню. Див. також *Пенсії державні в СРСР, Пенсії колгоспникам, Соціальне забезпечення*.

ПЕ́НСІЇ ДЕРЖА́ВНІ В СРСР — щомісячні грошові виплати трудящим для їхнього матеріального забезпечення за віком, у разі інвалідності, втрати годувальника, а також за вислугу років. Одна з конституційних гарантій *права на матеріальне забезпечення*. Пенсійне забезпечення в Рад. д-ві здійснюється повністю за рахунок держ. і громад. коштів. За останні 10 років видатки д-ви і колгоспів на виплату *пенсій* збільшилися більше як в два рази. П. д. в СРСР виплачуються на підставі Закону про держ. пенсії 1956, ряду нормативних актів, зокрема, Положення 1972 про порядок призначення і виплати державних пенсій. П. д. в СРСР призначаються відповідними комісіями, які утворюються виконкомами районних (міських) Рад нар. депутатів. Робітників і службовців на пенсію за віком та по інвалідності, а членів їхніх сімей — по втраті годувальника представляють адміністрація підприємства, установи, орг-ції спільно з ФЗМК за місцем останньої роботи. Виплата П. д. забезпечується д-вою за рахунок коштів, які щороку асигнуються по бюджету держ. *соціального страхування* без будь-яких відрахувань із заробітної плати трудящих. П. д. в СРСР не підлягають оподаткуванню. Пенсії за віком призначаються довічно (незалежно від стану працездатності) робітникам і службовцям, які досягли: чоловіки — 60 років і мають стаж роботи не менше 25 років; жінки — 55 років і мають стаж роботи не менше 20 років. Для окремих категорій трудящих встановлено менший вік і стаж, які дають право на пенсію. Такий пільговий порядок існує зокрема для працівників на *підземних роботах*, у гарячих цехах, на роботах зі шкідливими та важкими умовами праці. Правом на пільгове пенсійне забезпечення користуються й інваліди Вел. Вітчизн. війни, багатодітні жінки, особи, які працювали в районах Крайньої Півночі та місцевостях, до них прирівняних, робітниці певних професій на підприємствах текстильної пром-сті; жінки, що працюють трактористами-машиністами в с. г., ін. галузях нар. г-ва, а також жінки, що працюють машиністами будівельних, шляхових і вантажно-розвантажувальних машин, та деякі ін. категорії громадян.

Пенсії по інвалідності призначаються робітникам, службовцям, військовослужбовцям у разі постійної чи тривалої втрати *працездатності*, інвалідам з дитинства. Робітники й службовці, які стали інвалідами внаслідок трудового каліцтва або *професійної хвороби*, мають право на пенсію незалежно від стажу роботи, а ті, що стали інвалідами внаслідок заг. захворювання,— при наявності певного стажу роботи, залежно від їхнього віку. Інвалідам 1-ї та 2-ї груп, у яких є необхідний для призначення пенсій за віком стаж роботи, призначаються пенсії за нормами, встановленими для пенсій за віком. Пенсії у випадках втрати годувальника призначаються непрацездатним членам сім'ї, що були на утриманні померлого робітника, службовця, військовослужбовця або пенсіонера. Батькам та дружинам загиблих на фронті військовослужбовців пенсії призначаються незалежно від факту перебування на утриманні військовослужбовця і незалежно від часу настання непрацездатності. Пенсії за вислугу років призначаються незалежно від стану працездатності особам, які відпрацювали встановлену кількість років за певною спеціальністю. Зокрема, такі пенсії призначаються вчителям та ін. працівникам нар. освіти; мед. і фармацевтичним працівникам; деяким категоріям артистів театрів та ін. видовищних установ і творчим працівникам ряду театрів та художніх колективів; льотно-підйомному складу цивільного повітряного флоту; генералам, адміралам, офіцерам та військовослужбовцям надстрокової служби. Ці пенсії призначаються на підставі спец. постанов уряду. Існують також персональні пенсії, які встановлюються особам (або їхнім сім'ям), що мають особливі заслуги перед Рад. д-вою в галузі революц., держ., громад. та госп. діяльності, а також за видатні заслуги в галузі культури, науки і техніки. Ці пенсії також призначаються на підставі спец. постанов уряду і поділяються на загальносоюзні, республіканські та місцеві. На підставі спец. постанов забезпечуються П. д. в СРСР працівники науки, а також голови, спеціалісти, механізатори колгоспів та члени їхніх сімей. На виконання рішень XXVI з'їзду КПРС ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли у березні 1981 ряд постанов, якими вже з 1-го листопада 1981 встановлено додаткові пільги при призначенні пенсії за віком при неповному стажі роботи жінкам, які виховали 5 чи більше дітей або дитину-інваліда змалку; підвищити мінім. розмір пенсій за віком робітникам і службовцям до 50 крб. на місяць, а також збільшити мінім. розміри пенсії по інвалідності та в разі втрати годувальника. Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачається дальший розвиток і вдосконалення справи пенсійного забезпечення трудящих. Див. також статті *Пенсії, Пенсії колгоспникам*. *О. М. Лук'яненко.*

ПЕ́НСІЇ КОЛГО́СПНИКАМ — щомісячні грошові виплати членам колгоспів для їхнього матеріального забезпечення в старості, в разі *інвалідності*, втрати годувальника. Одна з гарантій визначеного Конституцією СРСР *права на матеріальне забезпечення*. Виплачуються за рахунок коштів централізованого союзного фонду соціального забезпечення колгоспників, який утворюється з відрахувань *колгоспів*, міжколгоспних орг-цій, а також щорічних асигнувань з держ. бюджету. П. к. виплачують без будь-яких відрахувань з самих колгоспників. На колгоспників поширений порядок обчислювання пенсій, встановлений для робітників і службовців. Далі передбачається зближення умов і рівня пенсійного забезпечення колгоспників з робітниками і службовцями. Члени колгоспів і їхні сім'ї можуть звертатися за призначенням пенсії в будь-який час після виникнення права на П. к. без обмеження якимсь строком. Колишнім членам колгоспів та їхнім сім'ям пенсії призначаються на тих самих підставах, що й особам, які є членами колгоспів, і їх сім'ям. П. к. призначають райкомісії по призначенню П. к. і допомоги колгоспникам на підставі сумісного подання правлінь колгоспів і колгоспних рад соціального забезпечення або на підставі особистої заяви члена колгоспу з висновком цих правлінь і рад. П. к. за віком призначаються пожиттєво (незалежно від стану працездатності) членам колгоспів і колишнім членам колгоспів, які досягли встановленого віку і мають відповідний стаж роботи: чоловіки — 60 років при стажі не менше 25 років, жінки — 55 років при стажі не менше 20 років. Для окремих категорій, зокрема для інвалідів Великої Вітчизн. війни, багатодітних жінок, членів колгоспів, що працювали в районах Крайньої Півночі та місцевостях, до них прирівняних, встановлено пільгові умови переходу на П. к., зокрема вони призначаються в ранішому віці. П. к. по інвалідності призначаються в разі настання інвалідності 1-ї чи 2-ї групи внаслідок заг. захворювання при наявності певного стажу, залежно від віку; в разі настання 1, 2 або 3-ї групи інвалідності внаслідок трудового каліцтва або професійн. хвороби незалежно від стажу роботи. П. к. у випадках втрати годувальника призначаються непрацездатним членам сім'ї, що були на утриманні колгоспника або пенсіонера. З 1.І 1980 збільшено мінімальний розмір пенсій колгоспникам. На виконання рішень XXVI з'їзду КПРС ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у березні 1981 прийняли постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню соціального забезпечення населення», де, зокрема, визначено, що в одинадцятій п'ятирічці буде збільшено мінімальний розмір пенсій за віком членам колгоспів при одночасному підвищенні мінім. розмірів пенсій по інвалідності і в разі втрати годувальника. Див. також *Пенсії державні в СРСР*.

О. М. Лук'яненко.

ПЕНСІ́ЙНИЙ ФОНД — кошти, призначені для виплати *пенсій*. У капіталістичних країнах П. ф. утворюється з примусових відрахувань із заробітної плати трудящих. В СРСР осн. джерела П. ф. — відрахування в держ. бюджет країни від прибутків підприємств, орг-цій, установ без будь-яких відрахувань із заробітної плати трудящих. Виплату пенсій фінансують з бюджетів союзних і авт. республік та бюджетів місц. Рад нар. депутатів. Розмір П. ф. регулює держава. Зростання П. ф. зумовлюється збільшенням індивідуальних пенсійних виплат залежно від трудового внеску в сусп. виробн., що дає можливість значно поліпшити *матеріальне стимулювання праці* і *моральне стимулювання праці*. Див. також *Пенсії державні в СРСР, Пенсії колгоспникам, Соціальне забезпечення.* *В. М. Савенок.*

ПЕНСІЛЬВА́НІЯ — штат на Пн. Сх. США. Пл. 117,4 тис. км². Нас. 11,8 млн. ж. (1977). Адм. ц.— м. Гаррісберг. Рельєф переважно гористий (*Аппалачі*), на Зх.— Аппалачське плато, на Пд. Сх. — частина Приатлантичної низовини. Гол. річки — Огайо, Саскуеханна і Делавер (судноплавні). Один з найрозвинутіших штатів країни. Видобувають кам. вугілля й заліз. руду, в невеликій кількості — нафту, природний газ. З галузей обробної пром-сті розвинуті чорна металургія, металообробка та машинобудування (зокрема, судно- та реакторобудування, виробн. різного устаткування, електротех. і радіоелектронних виробів). Підприємства нафтопереробної, хім., буд. матеріалів, текст. і швейної галузей. Гол. пром. центри — Піттсбург і Філадельфія. С. г. фермерського типу. Переважають мол. тваринництво і птахівництво. Садівництво, городництво, вирощування грибів. Філадельфія — другий за вантажооборотом мор. порт країни.

ПЕ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКО-КОЗА́ЦЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1764—85 — боротьба посполитих і козаків слобід Пени, Злодіївки (тепер с. Покровка) та Угроїдів *Сумського полку* проти феод.-кріпосницького гніту. В 1715—16 поміщик, який одержав у володіння ці слободи, почав закріпачувати місц. населення. Посполиті і козаки не раз подавали скарги в офіційні установи, вимагаючи припинити панську сваволю. В 1736 скарги козаків розглядав Сенат, 1745 — Військова колегія, але їхні вимоги не були задоволені. У 1764 селяни і козаки Злодіївки відмовилися виконувати феод. повинності. Урядові війська вчинили над ними жорстоку розправу. З 1766 почали відмовлятися виконувати панщину і селяни Пени, 1776 вони повстали. На придушення виступу було кинуто військ. частини. У збройній сутичці було вбито 17 і поранено 15 чол. (за ін. даними, вбитих і поранених було 59 чол.). В кін. 1783 Сенат прийняв рішення, яке 2(13).III 1784 було затверджено Катериною II, про переведення 230 козаків цих слобід у стан держ. селян. Дізнавшись про це, селяни обрали самоврядування і в жовтні 1784 розгромили панські маєтки в Злодіївці та Угроїдах. Військ. загін, присланий в Угроїди, не зломив опір селян. Лише в листопаді військовому загонові вдалося придушити виступ. У березні 1785 В. Басевський (один з керівників заворушень), що виїхав до Петербурга із скаргою на місц. владу, та селяни Пени, які його супроводили, були затримані і віддані до суду. За вироком суду від 9(20). IV 1785 найактивніших учасників виступів було покарано батогами, а В. Басевського засуджено до побиття батогами й заслання на каторжні роботи.

Літ.: Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

І. Л. Бутич.

ПЕНТАГО́Н (англ. Pentagon, від грец. πεντάγωνον — п'ятикутник) — будинок військ. міністерства США на околиці Вашінгтона. В широкому розумінні — військ. відомство США, складова частина військ.-пром. комплексу, який значною мірою визначає курс зовн. і внутр. політики США. Найвищий військ. орган П. — к-т начальників штабів армії (сухопутних військ), ВМС і ВПС. В розпорядженні П. (на 1981) — бл. 2 тис. військ. баз і опорних пунктів на чужих територіях — у країнах — учасницях *НАТО*, в Японії, Австралії, Кенії та ін. П. розширює зону свого впливу і в ін. стратегічних районах світу. П. належить провідна роль у НАТО.

Л О. Лещенко

ПЕНТАГРА́МА (від грец. πεντάγραμμον — п'ятикутна зірка) — фігура, що являє собою правильний п'ятикутник, доповнений рівнобедреними *трикутниками*, основи яких збігаються зі сторонами цього п'ятикутника. П., утворювана продовженням сторін п'ятикутника, наз. зірчастим п'ятикутником; його можна також утворити, провівши діагоналі п'ятикутника (мал.). В середні віки П.— магічний знак на *амулетах*.

ПЕНТАГРИ́Д (від грец. πέντε — п'ять і англ. grid — сітка) — рідко вживана назва семиелектродної (з п'ятьма сітками) електронної лампи — *гептода*.

ПЕНТА́МЕТР (від грец. πεντάμετρος — п'ятистопний) — віршовий розмір в античному віршуванні. Складається з двох однакових частин, поділених *цезурою*; в кожній частині — два *дактилі* та один довгий склад. Метрична схема П.: — ◡◡—◡◡—//—◡◡—◡◡—. Вірші, написані одним П., в античній поезії не зустрічаються. Рядок П. об'єднувався з рядком *гекзаметра,* утворюючи *елегійний дистих*. В укр. поезії трапляється розмір силабо-тонічного вірша, близький до П., напр.: «Матиземлице, потішся! Нехай там зрадливого друга // Звабила інша на час,— діти з тобою зостались...» (Леся Українка). *С. П. Пінчук.*

ПЕНТАТО́НІКА (від грец. πέντε — п'ять і τονικόν— тон) — лад з 5 різних звуків, у *звукоряді* якого сусідні звуки віддалені один від одного на велику секунду чи малу терцію. Типовою П. є звукоряд, відтворюваний на чорних клавішах фортепіано. Трапляється в музиці багатьох народів, але становить основу ладової системи в музиці сх. країн (Китаю, Японії, Кореї, В'єтнаму, Монголії), деяких народів СРСР (татар, башкирів, чувашів), характерна і для музики шотландців та ірландців.

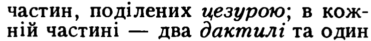

Образно-емоційна виразність П. виявляється по-різному: вона може викликати почуття бадьорості, мужності й створювати настрій споглядання, відчуття спокою. В українській музиці виділяють 4 види П., проте в чистому вигляді вона трапляється рідко, найчастіше — в поєднанні з ін. ладовими утвореннями, особливо з близькими до неї міксолідійським та еолійським ладами. На основі різних вилів П. утворюєтся відповідна *гармонія*. Пентатонічність — одна з характерних рис творчого доробку укр. композитора М. *Коляди*. Крім безпівтонової (ангемітонової), тобто власне П., розрізняють її видозміни: півтонову (гемітонову), мішану П., а також п'ятизвуччя, побудоване в нерівномірно темперованій звуковій системі.

Літ.: Квітка К. Ангемітонічні примітиви і теорія Сокальського. «Етнографічний вісник Української Академії Наук», кн. 6. К., 1928; Сокальський П. Руська народна музика, російська і українська в її будові мелодичній і ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики. К., 1959; Правдюк О. Ладові основи української народної музики. К., 1961; Золочевський В. Ладо-гармонічні засади української радянської музики. К., 1976. *В. Н. Золочевський.*

ПЕНТЕСІЛÉЯ (Пентесілія; Πενϑεσίλεια) — у грец. міфології молода, надзвичайно вродлива цариця *амазонок*, дочка *Ареса*. П. прибула на чолі амазонок на допомогу троянцям під час *Троянської війни*. Загинула в жорстокому бою від руки *Ахілла*. Образ П. відтворено в античному мистецтві і літературі (Овідій, Вергілій та ін.).

ПЕНТЛАНДИ́Т — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. $(Fe, Ni)_9S_8$. *Сингонія* кубічна. Густина 4,6—5. Твердість 3,5—4. Колір світлий, бронзово-жовтий. Блиск металевий. Великі родовища відомі в Канаді й Пд. Африці, в СРСР родовища П. є на Кольському п-ові і в районі м. Норильська. П.— один з осн. мінералів *нікелевих руд*.

ПЕНТÓД [від грец. πέντε — п'ять і (*електр*)*од*] — п'ятиелектродна *лампа електронна*. П. (мал.) являє собою герметичний балон з *анодом*, *катодом* і трьома сітками (керуючою, екрануючою, захисною). Належить до найпоширеніших електронних ламп, що генерують і підсилюють (за напругою і потужністю) електр. коливання з частотою до кількох сотень мегагерц. П. застосовують у радіопередавачах різного призначення, у вимірювальних приладах тощо.

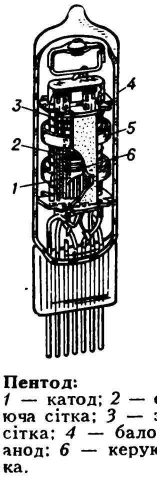

Пентод:
1 — катод; *2* — екрануюча сітка; *3* — захисна сітка; *4* — балон; *5* — анод; *6* — керуюча сітка.

ПЕНТОЗОФОСФÁТНИЙ ЦИКЛ, пентозний цикл, гексозомонофосфатний шунт — шлях обміну глюкози, що починається з перетворень глюкозо-6-фосфату. П. ц. не є осн. шляхом окислення глюкози в клітинах, а перебігає паралельно і в тісному взаємозв'язку з *гліколізом* і *трикарбонових кислот циклом*. Ферменти П. ц. зосереджені в рідкій частині *цитоплазми* і їх осн. призначення в більшості клітин полягає в генерації відновленого *нікотинамідаденіндинуклеотидфосфату* (NADPH) і, тим самим, у забезпеченні відновних етапів різноманітних біосинтетичних процесів, у першу чергу *біосинтезу* жирних кислот. У зв'язку з цим П. ц. є особливо активним в печінці, надниркових залозах, жировій тканині, молочній залозі, ембріональній тканині. Важливою функцією П. ц. є утворення пентоз (гол. чин. D-рибози), необхідних для синтезу *нуклеїнових кислот*. Ферменти П. ц. разом з ферментами гліколізу створюють можливість зворотних взаємоперетворень три-, чотири-, п'яти-, шести- і семивуглецевих цукрів шляхом зворотного переносу дво- і тривуглецевих фрагментів (глікоальдегідних і діоксіацетонових груп). Очевидно, що взаємодія різних груп ферментів може створювати значну кількість варіантів неокислювальних реакцій. Таким чином, заключний етап П. ц. не супроводиться утворенням якогось одного, певного продукту, а навпаки, є місцем пересікання метаболічних шляхів і зумовлює можливість утворення різноманітних продуктів метаболізму. При функціонуванні П. ц. як окислювального шляху може відбуватись повне окислення глюкозо-6-фосфату до CO_2. При цьому 6 молекул глюкозо-6-фосфату дають 6 молекул рибульозо-5-фосфату і 6 молекул CO_2. Далі з 6 молекул рибульозо-5-фосфату регенерується 5 молекул глюкозо-6-фосфату. Важливою функцією П. ц. є також його участь у темнових реакціях *фотосинтезу*.

М. М. Великий.

ПЕНУ́ТІ — група споріднених індіанських племен зх. районів Пн. Америки (вінтун, цимшіан, йокутси, майду, мівоки, костаньо, калапойя, такелма та ін.), які становлять окрему мовну сім'ю. До колонізації заходу Пн. Америки (19 ст.) П. перебували на різних етапах родоплемінного ладу. Осн. заняттями були збиральництво, мисливство, рибальство. З появою колонізаторів у серед. 19 ст. значну частину П. було винищено, а решту загнано в *резервації*. В 60-х рр. 20 ст. чисельність П. становила бл. 5 тис. чоловік.

ПÉНФІЛД (Penfield) Уайлдер Грейвс (26.I 1891, м. Спокан, шт. Вашінгтон — 5.IV 1976, Монреаль, Канада) — канадський невролог і нейрохірург, член Американської академії наук і мистецтв, Лондонського королівського т-ва, іноземний член АН СРСР (з 1958). В 1913 закінчив Прінстонський ун-т (США), доктор медицини (з 1918). Професор хірургії в Колумбійському ун-ті (1920—28), професор неврології і нейрохірургії в Монреалі (1928—54), потім — директор Монреальського неврологічного ін-ту, президент Ін-ту сім'ї (1965—68). Осн. праці присвячені проблемі локалізації функцій, діагностиці і лікуванню (у т. ч. хірургічному) епілепсії, пухлин мозку тощо.

ПЕНЯ́ (від лат. poena — покарання) — в СРСР грошова сума, стягувана з боржника на користь *кредитора* в разі невиконання або неналежного виконання *зобов'язання*, зокрема в разі прострочення його виконання; вид *неустойки*. П. нараховують за кожний день прострочення платежу. Вона є засобом, що забезпечує насамперед своєчасне виконання сторонами своїх зобов'язань.

ПЕНЬКІ́ВСЬКІ ПОСÉЛЕННЯ — група поселень, виявлених на підвищеннях заплави р. Тясмину поблизу кол. с. Пеньківки (тепер затоплене водами Кременчуцького водосховища). Досліджували їх 1955—60. Відкрито залишки заглиблених прямокутних жител — напівземлянок. Знайдено знаряддя праці, побутові речі, срібні прикраси тощо. При розкопках поселень, що їх датують 6—7 ст. (урочище Луг I, Молочарня), виявлено ліпний посуд, серед якого знайдено посудини біконічних форм. При дослідженні поселень, що їх датують 7—8 ст. (Луг II, Макарів Острів), разом з ліпною і кружальною знайдено й кераміку, подібну до кераміки з одночасного поселення на *Пастирському городищі*. Висловлену в археол. л-рі думку щодо слов'ян. належності П. п. деякі археологи тепер заперечують.

ПЕНЬКÓВ Олександр Михайлович [29.III (11.IV) 1906, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 24.IX 1968, Київ] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Після закінчення (1930) Дніпроп. гірничого ін-ту працював у Дніпроп. металург. ін-ті (1930—37) і Дніпроп. ун-ті (1933—41). В 1941—58 (з перервою) — в Ін-ті гірничої механіки АН УРСР (тепер Всесоюзний н.-д. ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова), 1948—50 — в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР. Одночасно викладав у вузах Києва: технологічному ін-ті харч. пром-сті (1944 — 54) та ін-ті інженерів цивільної авіації (1954—68). Осн. праці — з теорії стійкості, теорії коливань, міцності і довговічності авіац. конструкцій, конструкцій машин і споруд. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ПЕÓН, пеан (грец. παιών, παιάν) — 1) У Стародавній Греції хорова пісня на честь перемоги або на честь бога Аполлона. П. назвали і віршовий розмір таких пісень. Це — віршова стопа з чотирьох складів: одного довгого і трьох коротких. Залежно від того, який склад у стопі був довгий, розрізняли: пеон перший (—◡◡◡), другий (◡—◡◡), третій (◡◡—◡) і четвертий (◡◡◡ —). 2) В російському і укр. віршуванні П. називають поєднання *ямба* або *хорея* з пірихієм. За аналогією до античного П. розрізняють чотири види П. Чистий П. трапляється рідко. Приклад: «Неначе їхав у відпустку,— // Затримавсь на передовій» (А. Малишко).

ПЕОНÁЖ (франц. péonage, з ісп. peonaje, від peón — наймит) — система кабальної (напіврабської) залежності, за якої наймити, селяни перетворюються на боргових рабів поміщика. Незважаючи на формальне скасування П., він досі зберігся в ряді країн Лат. Америки та Африки.

ПЕПСИ́Н (від грец. πέψις — травлення) — *протеолітичний фермент* класу *гідролаз*: міститься в травному соку ссавців, птахів, плазунів і більшості риб. Відіграє важливу роль у травленні, має здатність каталізувати розщеплення *пептидних зв'язків* у *білках* та *пептидах* з утворенням простіших пептидів та вільних *амінокислот*. Належить до числа ендопептидаз, тобто розщеплює пептидні зв'язки всередині поліпептидних ланцюгів. За хім. природою П.— глобулярний білок з мол м. бл. 34 500, максимально активний при pH 1—2 (pH шлункового соку). Попередник П.— пепсиноген, виробляється залозистими клітинами шлунка. П. використовується в харч. пром-сті, медицині, а також у лабораторіях для вивчення первинної структури білків.

ПЕПТИДА́ЗИ — ферменти класу *гідролаз*, каталізують відщеплення амінокислот від *білків* та *пептидів*. Серед П. розрізняють амінопептидази (відщеплюють амінокислоти з амінного кінця молекул), карбоксипептидази (відщеплюють амінокислоти з карбоксильного кінця молекул), дипептидази (прискорюють гідроліз дипептидів). П. досить поширені в організмі людини, тварин та в рослинах.

ПЕПТИ́ДИ (від грец. πεπτός — перетравлений) — органічні речовини, до складу яких входять залишки однакових або різних *амінокислот*, з'єднаних між собою *пептидними зв'язками*. Містяться в організмах людини, тварин, рослин (у т. ч. і мікроорганізмів). В живих клітинах синтезуються з амінокислот або утворюються в результаті неповного розщеплення білків *протеолітичними ферментами*. Залежно від кількості залишків амінокислот, що входять до складу П., розрізняють дипептиди (напр., карнозин), трипептиди (напр., *глютатіон*) і т. д., а також поліпептиди. Серед П. є багато природних біологічно активних речовин: деякі гормони (*вазопресин, глюкагон, окситоцин, адренокортикотропний гормон* та ін.), *антибіотики* (граміцидин, актиноміцин) та їхні похідні тощо. В лабораторних умовах П. одержують неповним *гідролізом* білків, а біологічно активні — синтезують з амінокислот.

ПЕПТИ́ДНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — хімічний (амідний) зв'язок між α-карбоксильними (—COOH) та α-аміногрупами (—NH_2) сусідніх *амінокислот*, що виникає при утворенні *білків* і *пептидів*. П. з. має частково характер подвійного зв'язку, що виявляється в зменшенні його довжини (0,014 нм) порівняно з довжиною одинарного —C—N— зв'язку (0,015 нм). Такий характер —C—N— зв'язку зумовлює плоску конфігурацію пептидної групи (всі 4 атоми компланарні, тобто містяться в одній площині). Існують транс-пептидна та менш стійка цис-пептидна форми пептидної групи. П. з. гідролізується (див. *Гідроліз*) у присутності концентрованих кислот та лугів, а також під впливом специфічних *протеолітичних ферментів*. Утворення П. з. в живих організмах відбувається в процесі *біосинтезу* білка. Розроблені методи хім. і ферментативного синтезу і розщеплення пептидного зв'язку. *Е. В. Луговський.*

ПЕПТИЗА́ЦІЯ — розщеплення агрегатів частинок у колоїдних осадах, *гелях* або *суспензіях* (утворених в результаті *коагуляції*) на первинні частинки. П. відбувається при нагріванні, під діянням води або ін. речовин — пептизаторів. Пептизаторами можуть бути *електроліти* і *поверхнево-активні речовини*, що спричинюють ліофілізацію (див. *Ліофільність та ліофобність*) поверхні частинок дисперсної фази. Напр., П. гелю гідроксиду заліза $Fe(OH)_3$ відбувається внаслідок діяння розчину хлориду заліза $FeCl_3$. Перемішування прискорює П., а процеси *рекристалізації* і *коалесценції* заважають їй, приводячи до зрощування частинок. П.— один з методів одержання колоїдних розчинів (див. *Колоїдні системи*), має велике практичне значення у техніці, хім. та харч. технології. Іноді П. шкідлива, напр. при водоочищенні.

ПЕПТО́НИ — проміжні продукти неповного розщеплення (*гідролізу*) *білків*. Складаються гол. чин. з суміші поліпептидів; містять також ди- і трипептиди, вільні *амінокислоти*. Утворюються при діянні на білки *пепсину, трипсину*, при обережному гідролізі білків за допомогою кислот та лугів. Залежно від виду білка, з якого одержано П., їх поділяють на м'ясні, рибні, яєчні тощо. П. застосовують у мікробіології для приготування *поживних середовищ*.

ПЕР (франц. pair, англ. peer, від лат. pár — рівний) — звання представників вищої аристократії у Великобританії і Франції (в останній ліквідовано 1789, відновлено 1814—48). Виникло в середні віки. У Великобританії існує і тепер як спадковий або присвоєний короною титул. Дає право бути членом *палати лордів*.

«ПЕР ДЮШЕ́Н» («Le Père Duchesne» — «Батько Дюшен») — ряд видань революц. публіцистики (газет, памфлетів) у Франції під час *Великої французької революції, революції 1848 у Франції* і *Паризької комуни 1871*. Написані народною мовою від імені вигаданого популярного персонажа батька Дюшена, який символізував нар. маси Франції. Найвідомішими були газети «П. Д.» Ж. Р. Ебера (1794) і Вермерша, Ембера і Вільйома (1871). Під час гітлерівської окупації Франції з квітня 1942 виходила підпільна газ. *Руху Опору* — «Пер Дюшен».

ПЕРА́ХІМ (Perahim) Жюль (н. 24.V 1914, Бухарест) — рум. живописець і графік. Художню освіту здобув самотужки. Автор ілюстрацій до «Румунських народних прислів'їв», літ. творів («Строкаті вірші» Т. Аргезі, «Морометі» М. Преди, «Євгеній Онєгін» О. Пушкіна, «10 днів, що потрясли світ» Дж. Ріда), монументальних розписів, театр. декорацій, карикатур.

ПЕ́РВЕНЦЕВ Аркадій Олексійович [13 (26).I 1905, с. Нагут, тепер Нагутське Ставр. кр. — 30.X 1981, Москва]— рос. радянський письменник. Член КПРС з 1950. У роки Великої Вітчизн. війни — фронтовий кореспондент «Известий». Друкуватися почав 1937. Романи «Кочубей» (1937; однойм. фільм, 1958), «Над Кубанню» (1940) — про події громадян. війни. Романи «Випробування» (1942), «Вогняна земля» (1945), «Честь змолоду» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Секретний фронт» (1972), зб. оповідань «Люди одного екіпажу» (1954) присвячені героїзмові рад. людей у боротьбі проти фашизму. Мирна праця рад. народу показана в романах «Матроси» (1961), «Гамаюн — птах віщий» (1963), «Оливкова гілка» (1965), «Чорна буря» (1973), «Директор Томілін» (1979). Автор кіносценаріїв («Третій удар», 1948; Держ. премія СРСР, 1948; «Герої Шипки», 1955), п'єс, нарисів (книги «В Кореї», 1949; «В Ісландії», 1952). Україні присвятив статті «Моєму братові українцю», «У робітників-киян»; з Україною пов'язані події, відображені в романі «Секретний фронт». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1977—80; Укр. перекл.— Честь змолоду. К., 1950; Кочубей. К., 1959.
М. М. Радецька.

ПЕРВИ́ННА КОРА́ — тканина рослин, що розміщується між *епідермісом* (в стеблі) або *епіблемою* (в корені) та *центральним циліндром*. Складається з живих паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин. П. к. диференціюється з клітин *конуса наростання*. У багатьох рослин клітини П. к. стебла утворюють шари хлорофілоносної паренхіми та *коленхіми*. В клітинах внутр. шару П. к. стебла (*ендодермі*) міститься велика кількість крохмальних зерен. Осн. функція клітин П. к. кореня — всисання і проведення грунтових розчинів у судини центр. циліндра. Див. також *Кора рослин*.

ПЕРВИ́ННА НИ́РКА — те саме, що й *мезонефрос*.

ПЕРВИ́ННА ПОРОЖНИ́НА ТІ́ЛА, бластоцель — порожнина тіла, що виникає у *зародків* багатьох багатоклітинних тварин на стадії *бластули*. У післязародковий період зберігається лише у *первиннопорожнинних червів*, а у більшості тварин замінюється *вторинною порожниною тіла*. Залишки П. п. т. є у молюсків (лакуни, синуси). У членистоногих П. п. т. зливається з редукованою (див. *Редукція* в біології) вторинною порожниною тіла, утворюючи остаточну порожнину двоякого походження — міксоцель.

ПЕРВИ́ННІ І ВТОРИ́ННІ Я́КОСТІ — поняття, за допомогою яких метафіз. *матеріалізм* протиставляв властивості, що притаманні самим речам (первинні якості), властивостям, що їх нібито породжують речі в людських органах чуттів (вторинним якостям). Терміни запровадив у 18 ст. Дж. *Локк*, який до первинних якостей відносив протяжність, величину, фігуру та ін., переважно механічні властивості, до вторинних — колір, звук, смак, запах. Акцентувавши увагу на факті зв'язку людських відчуттів із специфічною будовою органів чуттів, теорія П. і в. я. витлумачувала цей факт з суб'єктивно-ідеалістичних позицій, проголосивши вторинні якості суб'єктивними, позбавленими об'єктивного змісту. Використавши цю непослідовність, суб'єктивний *ідеалізм* проголосив усі чуттєві якості суб'єктивними, а предметний світ — сукупністю людських відчуттів. Ідею П. і в. я. разом з її суб'єктивістськими висновками ос-

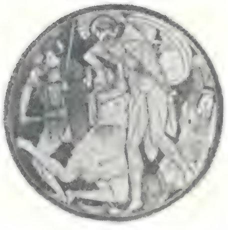

Ахілл убиває **Пентесілею.** Розпис кіліка (чаші). Близько 455 до н. е. Музей античного малого мистецтва. Мюнхен.

таточно подолала марксистсько-ленінська філософія, яка, виходячи з вчення про суспільно-практичну основу людського *пізнання,* розкрила діалектичний взаємозв'язок суб'єктивного і об'єктивного в чуттєвому сприйнятті дійсності. *В. П. Іванов.*

ПЕРВИ́ННІ ПАРТІ́ЙНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — основа КПРС, одна з ланок її організаційної будови. Відповідно до Статуту партії, затвердженого XXII з'їздом КПРС, П. п. о. створюються за місцем роботи комуністів — на підприємствах, у колгоспах, частинах Рад. Армії, установах, учбових закладах і т. п. Первинні парт. орг-ції можуть створюватися за місцем проживання комуністів у селах і при будинкоуправліннях. Створюються П. п. о. при наявності не менш як трьох членів партії. В П. п. о., де є понад 50 комуністів, можуть бути створені партійні організації по цехах, дільницях, фермах, бригадах, відділах тощо.

В цехових, дільничних і т. п. орг-ціях, а також у П. п. о., які налічують менше 50 комуністів, можуть створюватися парт. групи в бригадах та ін. виробн. ланках. Найвищим органом П. п. о. є *партійні збори.* Для ведення поточної роботи первинна, цехова парт. орг-ція обирає строком на один рік *бюро партійне* в кількості, встановлюваній парт. зборами. В первинних і цехових парт. орг-ціях, які налічують менше 15 комуністів, обирається не бюро, а секретар парт. орг-ції та його заступник. Секретарі первинних і цехових парт. орг-цій повинні мати парт. стаж не менше одного року. На великих підприємствах і в установах, які налічують понад 300 комуністів, а в необхідних випадках, з урахуванням виробничих особливостей і тер. розкиданості, в орг-ціях, які налічують понад 100 комуністів, можуть створюватися парт. к-ти з наданням цеховим парт. орг-ціям прав П. п. о. В колгоспних і радгоспних П. п. о. партійні комітети можуть створюватися при наявності 50 і більше комуністів.

У парт. орг-ціях, які налічують понад 500 комуністів, в окремих випадках можуть бути створені парткоми у великих цехах, а парт. орг-ціям виробничих дільниць надані права П. п. о.

Первинним партійним організаціям підприємств пром-сті, транспорту, зв'язку, будівництва, матеріально-тех. постачання, торгівлі, громад. харчування, комунально-побутового обслуговування, колгоспів, радгоспів та ін. с.-г. підприємств, проектних орг-цій, конструкторських бюро, наук.-дослідних ін-тів, учбових закладів, культурно-освітніх і лікувальних закладів надано право контролю за діяльністю адміністрації. Парт. орг-ції міністерств, держ. к-тів та ін. центр. і місцевих рад., госп. установ і відомств здійснюють контроль за роботою апарату по виконанню директив партії і уряду, додержанню рад. законів. П. п. о. приймають в КПРС нових членів; виховують комуністів у дусі відданості справі партії, ідейної переконаності, комуністичної моралі; дбають про підвищення авангардної ролі комуністів у всіх сферах життя, виступають як політичне ядро трудового колективу. П. п. о. в своїй діяльності керуються Програмою і Статутом КПРС, ведуть роботу безпосередньо серед трудящих, згуртовують їх навколо КПРС, організують маси на втілення в життя політики партії, на боротьбу за побудову комунізму. На лютий 1981 в СРСР налічувалося 414 тис. первинних парт. орг-цій, у т. ч. в УРСР — бл. 67 тисяч.

ПЕРВИ́ННІ СТАТЕ́ВІ ОЗНА́КИ — сукупність основних морфофізіологічних відмінностей між самцем і самкою у тварин, а також між чоловіком і жінкою. Під П. с. о. розуміють *статеві залози* (сім'яники і яєчники) разом з провідними шляхами (сім'япроводи і яйцеводи), маткою та *копулятивними органами.* Всі інші ознаки, якими одна *стать* відрізняється від іншої, є вторинними статевими ознаками. Про розвиток ознак чоловічої і жіночої статі у тієї самої особини див. *Гермафродитизм, Інтерсексуальність.*

ПЕРВИННОПОКРИ́ВНІ (Archichlamydeae) — за старою класифікацією підклас *дводольних* рослин. Об'єднує рослини, що мають квітки без оцвітини або з простою оцвітиною (група *однопокривних*), і рослини з подвійною оцвітиною, у якої віночок вільнопелюстковий (група вільнопелюсткових). Насінні зачатки П. здебільшого мають два покриви (інтегументи). До першої групи П. належать рослини родин казуаринових, березових, букових, горіхових, в'язових та ін.; до другої — рослини родин жовтецевих, бобових, хрестоцвітих, макових та ін. Первиннопокривні тепер включають до підкласу гамамелідових.

ПЕРВИННОПОРОЖНИ́ННІ ЧЕ́РВИ, круглі черви (Nemathelminthes) — тип *первинноротих* тварин. Для них характерна *первинна порожнина тіла* (схізоцель), оточена шкірно-мускульним мішком. Тіло непочленоване, видовжене (від 0,04 мм до 8,4 м), циліндричне, веретено- і ниткоподібне; на поперечному розрізі круглі. Кишечник, як правило, має вигляд прямої трубки; є задня кишка і анальний отвір. Кровоносної й дихальної системи немає. Видільні органи — *протонефридії* чи видозмінені шкірні залози; у багатьох П. ч. вони відсутні. Нервова система у вигляді надглоткового ганглія (вузла) або кільця та 1—6 поздовжніх нервових стовбурів. Органи чуття розвинені слабо. Переважна більшість П. ч. роздільностатеві; є й гермафродитні види. В типі П. ч. відомо бл. 13 000 видів, які розподіляють на класи: *черевовійчасті черви, нематоди, кіноринхи, волосові, коловертки,* а також *пріапуліди* та *скреблянки.* П. ч. поширені по всій земній кулі. Живуть в найрізноманітніших умовах — у морях, прісноводних водоймах, грунті; багато з них є паразитами людини, тварин і рослин (див. *Гельмінтози, Фітогельмінти*).

О. П. Маркевич.

ПЕРВИННОРО́ТІ (Protostomia) — група безхребетних тварин; філогенетична гілка тришарових тварин. У П., на відміну від *вторинноротих,* ротовий отвір, як правило, розвивається на місці первинного рота (бластопора) або ж у зв'язку з ним; задньопрохідний отвір формується як новий утвір на задньому кінці тіла. П. властиві також спіральне *дроблення яйцеклітини,* телобластичне утворення *мезодерми,* личинка типу *трохофори.* Крім того, П. мають зовн. скелет ектодермального походження, нервову систему гангліозного типу. До П. належать *плоскі черви, первиннопорожнинні черви, немертини, кільчасті черви, членистоногі, молюски.* *О. П. Маркевич.*

ПЕРВИННОТРАХЕ́ЙНІ (Protracheata) — єдиний клас безхребетних тварин типу оніхофор. Донедавна П. відносили до типу *членистоногих.* Зовні схожі на *багатощетинкових червів.* Тіло (довжина до 15 см) циліндричне, 13—43-членикове. Голова складається з 3 члеників, розміщених за головною лопаттю (акроном). На верхній стороні голови є пара *антен,* а при їх основі — пара очок. В ротовій порожнині — пара щелеп. На всіх члениках тулуба, крім останнього, є по парі примітивних кінцівок, які закінчуються кігтиками. Шкірно-мускульний мішок складається з гладеньких м'язів. Органи дихання — *трахеї,* виділення — парні сегментарні органи, споріднені з *метанефридіями* кільчастих червів. Кровоносна система незамкнена. Роздільностатеві. *Запліднення* внутрішнє. П. яйцеживородящі або живородящі (див. *Яйцеживородіння, Живородіння*); види роду Ooperipatus відкладають яйця. Живуть П. в підстилці вологих тропічних лісів, також в інших вологих місцях: під опалим листям, гниючими стовбурами дерев, камінням тощо. Активні вночі. Живляться дрібними безхребетними. Відомо бл. 70 видів П., поширених переважно у тропічних і субтропічних країнах Пд. півкулі. Характерні представники: Peripatus torquatus (найбільший вид) — в Америці, Peripatopsis capensis — в Пд. Африці.

О. П. Маркевич.

ПЕРВИННОХО́РДОВІ, геміхордові, передхордові (Hemichordata, син. Praechordata) — тип (підтип) морських безхребетних тварин групи *вторинноротих.* Тіло (довж. 4 мм — 1,8 м, іноді до 2,5 м) складається з 3 відділів: хоботка, або головного щитка, комірця і тулуба, що містять відповідні ділянки тричленного целома. Від спинної сторони глотки наперед відходить сліпий випин кишечника — нотохорд (зачаткова *хорда*). У кишководихаючих глотка переходить у стравохід, що являє собою дишний відділ кишечника: по боках він пронизаний парними зябровими щілинами, що сполучають порожнину стравоходу з зовн. середовищем. У крилозябрових непарний целом щитка і парний целом комірця сполучаються з зовн. оточенням парними целомодуктами. Крім спинного нервового

стовбура, П. мають також слабіше від нього розвинений черевний стовбур. Кровоносна система незамкнена, в основному представлена спинною і черевною судинами. Роздільностатеві. Бл. 100 видів сучас. П. об'єднують у 2 класи: *кишководихаючі* та *крилозяброві*.
О. П. Маркевич.

«ПЕРВІ́СНЕ ЛЮДСЬКЕ́ СТА́ДО» — умовна назва первісного людського колективу, що безпосередньо заступив зоологічне об'єднання найближчих тваринних предків людини. Період існування «П. л. с.», як вважають дослідники,— це час становлення людини сучас. антропологічного типу, який збігається з епохою формування людського суспільства. Епоха «П. л. с.» відповідала ранньому *палеолітові,* коли жили *архантропи* та *палеоантропи.* Осн. заняттям їх було мисливство і *збиральництво.* Характерні знаряддя праці: ручні *рубила, гостроконечники, скребла* тощо. «П. л. с.» заступив родовий лад (див. *Рід*).

ПЕРВІ́СНЕ МИСТЕ́ЦТВО — найраніший етап у розвитку художньої культури людства. Склалося в умовах первіснообщинного суспільства в процесі трудової діяльності людини. Виникло бл. 30-го тис. до н. е., за доби пізнього *палеоліту,* у т. з. оріньякський час (див. *Оріньякська культура*). Високого розвитку досягло в період мадлен (див. *Мадленська культура*). Це, насамперед, розписи, а іноді й рельєфні зображення на стінах печер і відкритих скелях (печери *Альтаміра* в Іспанії, Фон де Гом і Монтеспан у Франції, *Капова печера* в СРСР та ін.). Зображували на них переважно великих тварин, на яких полювали в часи палеоліту. Розписи виконано з великим знанням зовн. вигляду та рухів тварин. Трапляються й відбитки рук, постаті людей, фантастичні істоти, схематичні знаки, які, мабуть, відтворювали мисливські капкани й житла. Часто малюнки гравірувалися на кістці, розі або камені. Пізніше виникла кругла скульптура — фігурки тварин, жіночі статуетки (т. з. венери), пов'язані з культом прародительок. Наприкінці палеоліту й у *мезоліті* з'явилися наскельні зображення сцен полювання, воєнних епізодів тощо, в яких окремі зображення вже пов'язані в цілісні композиції. За доби *неоліту, мідного віку* і раннього *бронзового віку,* з переходом до землеробства та скотарства, зародженням різних ремесел у мист. намічається прагнення до втілення більш складних понять часто в умовно-символічних формах; помітним стає вплив міфологічних уявлень. Розквітає орнаментально-декоративне мист., широко відоме з розписів керамічного посуду. Пам'ятки П. м. знайдено у багатьох країнах світу. Скотарські племена у степовій смузі Сх. Європи й Азії наприкінці бронзового та на поч. залізного віку створили «*звіриний стиль*». Форми П. м. великою мірою були в основі худож. творчості народів, які до 19—20 ст. зберігали первіснообщинні відносини (народи Африки, аборигени Австралії, Пд. Америки). На Україні П. м. представлене визначними пам'ятками різних етапів його розвитку: пізній палеоліт — знахідками з *Мізинської стоянки*; неоліт та енеоліт — розписами з *Кам'яної Могили,* мистецтво землеробсько-скотарських племен 3—2 тис. до н. е.— керамікою та дрібною пластикою *Трипільської культури,* мистецтво доби міді та бронзи — пам'ятками з *Усатівських поселень та курганів.*

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. Первісна археологія. К., 1971; Мириманов В. Б. Первобытное и традиционное искусство. М., 1973.
Л. М. Сак.

ПЕРВІ́СНЕ НАГРОМА́ДЖЕННЯ КАПІТА́ЛУ — історичний процес масового примусового відокремлення безпосередніх виробників, переважно селян, від *засобів виробництва* (землі, знарядь виробництва тощо) і зосередження цих засобів у руках капіталістів; передував створенню капіталістичного *способу виробництва.* Наслідком П. н. к. було перетворення засобів виробн. на капітал, а розорених виробників — на найманих робітників (див. *Наймана праця*), створення внутр. ринку. В зх.-європ. країнах цей процес відбувався в 16—18 ст. В найбільш класичній формі П. н. к. здійснювалося в Англії, де селян примусово зганяли з їхніх наділів (див. *Огороджування*). Внаслідок цього виникло велике землеволодіння, пов'язане з організацією капіталістичних фермерських г-в. Значну роль у П. н. к. відіграла бурж. д-ва. Прискоренню П. н. к. сприяли податкова політика, колоніальні війни, експлуатація народів загарбаних колоній, а також система *протекціонізму.* В Росії розвиток процесів П. н. к. стримувався пануванням феод.-кріпосницької системи г-ва. Скасування кріпосного права та експропріація селян стали джерелом мобілізації капіталів для буржуазії, яка народжувалася. Отже, П. н. к. відбувалося не в результаті ощадливості капіталістів, як про це твердять бурж. апологети, а в результаті грабежів і жорстокого насильства. Як зазначав К. Маркс, осн. методами створення великих капіталів були: колоніальна система, система державних позик, податкова система, система протекціонізму тощо.
С. В. Мочерний.

ПЕРВІ́СНІ ТВАРИ́НИ І РОСЛИ́НИ — 1) Тварини і рослини, які вперше з'явилися на Землі (див. *Походження життя на Землі, Протерозойська ера і група*). 2) Тварини, які є предковими формами для тих, що живуть тепер (напр., *тур,* або первісний бик — предок свійських биків; первісний зубр — *зубра* і *бізона*), і рослини або їх угруповання, які є також предковими щодо сучасних або просто давні (напр., первісні папороті були, очевидно, вихідними для еволюції папоротевидних).

ПЕРВІСНООБЩИ́ННИЙ ЛАД — перша в історії суспільно-екон. формація, основана на колективній власності окремих общин на *засоби виробництва* і зрівняльному розподілі. За сучас. даними виник у зародковій формі бл. 2 млн. років тому, існував в окремих районах до 5—4-го тис. до н. е. Вся епоха виникнення і розвитку первіснообщинного ладу поділяється на два періоди. Перший, який умовно називають *дикістю,* характеризувався поступовим виділенням людини з тваринного світу, привласненням готових продуктів природи, створенням перших найпростіших кам'яних знарядь праці, добуванням вогню і виникненням зачатків *виробничих відносин.* Першою формою сусп.-екон. відносин було «*первісне людське стадо*», яке займало певну територію і являло собою невелику групу людей, в якій не було професійних чи соціальних відмінностей. Другий період — період родового ладу (див., зокрема, *Варварство*) був часом повного утвердження системи виробничих відносин первісного суспільства. За родового ладу осн. осередком суспільства був рід, що об'єднував групу людей, зв'язаних кровним спорідненням. Кілька родів становили плем'я. Період родового ладу поділяється на *матріархат* (материнська родова община) і *патріархат* (батьківська родова община). Основою виробничих відносин П. л. була сусп. *власність* на засоби виробн., яка існувала в нерозвинутому вигляді. Фактично вона була общинною, груповою власністю. Для того періоду характерна колективна праця і найпростіша її *кооперація,* що базувалася не на *поділі праці,* а на об'єднанні зусиль колективу людей у добуванні засобів до життя. В цих умовах праця окремої особи існувала як функція члена сусп. організму, як безпосередньо сусп. праця. Вся праця виступала як необхідна, а продукт — як *необхідний продукт.* Відсутність *додаткового продукту* не створювала матеріальних умов для експлуатації людини людиною. У зв'язку з примітивними засобами виробн. і неможливістю добувати матеріальні блага поодинці, без колективної праці гол. мета первіснообщинного виробн. полягала не в задоволенні потреб окремих членів общини, а в забезпеченні умов існування общини в цілому. Велике значення для розвитку *продуктивних сил* мало зародження землеробства і тваринництва, що спричинилося до виникнення сусп. поділу праці. Першим великим сусп. поділом праці було виділення пастуших племен. Це значно підвищило продуктивність праці і створило можливості для виробн. додаткового продукту й розвитку *обміну.* Другий великий сусп. поділ праці — виділення ремесла — сприяв дальшому вдосконаленню засобів праці та підвищенню її продуктивності. Нові засоби праці (мотика, плуг) були розраховані не на колективне, а на індивідуальне використання. Стала розвиватися індивідуальна праця, на основі якої поступово виникла приватна власність і приватне г-во, що породило майнову нерівність і експлуатацію. Першою формою експлуатації чужої праці була експлуатація рабів, яких брали в полон під час міжплемінних су-

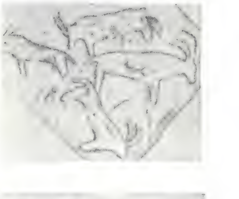

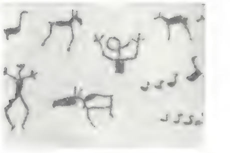

Первісне мистецтво. Зображення биків з грота Кам'яної Могили поблизу Мелітополя. Неоліт.
Наскельні зображення в Карелії. 2—1-е тисячоліття до н. е.

Л. С. Первомайський.

тичок і війн. Пізніше, в зв'язку з зростанням майнової нерівності, на рабів почали перетворювати не лише полонених, а й своїх сородичів, які потрапляли в боргову залежність. Так відбувався класовий поділ суспільства на рабовласників і рабів, складалася нова система суспільно-екон. відносин. П. л. змінився на ряді територій *рабовласницьким ладом*.

Ю. В. Ніколенко.

ПЕРВОМА́ЙСЬК — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташований на р. Лугані (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Відомий з 1765 як с. Петромар'ївка. З 2-ї пол. 19 ст. тут закладено вуг. шахти (1872 відкрито Петромар'ївський рудник). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1920 с-ще Петромар'ївку перейменовано на Первомайськ. З 1938 П.— місто. У П.— 8 кам.-вуг. шахт; з-ди: електромех., буд. матеріалів, рем.-мех., залізобетонних виробів; взут. ф-ка (філіал Ворошиловгр. виробничого взут. об'єднання). Мед. уч-ще, 6 профес.-тех. уч-щ, 27 заг.-осв. і музична школи; 8 лікарень. 4 палаци культури, 2 кінотеатри, 14 клубів, 26 б-к, краєзнавчий музей. В П. народився рос. рад. письменник Б. Л. *Горбатов*.

ПЕРВОМА́ЙСЬК — місто обласного підпорядкування Микол. обл. УРСР, райцентр, при впадінні р. Синюхи в Пд. Буг. Залізнична ст. 74 тис. ж. (1981). На місці тепер. П. були м. Ольвіополь (засн. 1744) Єлизаветградського пов. і містечко Голта (засн. у 18 ст.) Ананьївського пов. Херсон. губ. та м. Богопіль Балтського пов. Подільської губ. (засн. 1750). В січні 1918 в Богополі, Голті та Ольвіополі встановлено Рад. владу. В 1919 ці населені пункти об'єднано в місто П. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації П. (3.VIII 1941—22.III 1944) тут діяли підпільний райком партії, на тер. району — підпільна організація «*Партизанська іскра*».

У місті— заводи: маш.-буд. «Фрегат» (дощувальні установки), ім. 25 Жовтня, авторемонтний, цукровий, хлібний, пивоварний, соко-винний, мол.-консервний; м'ясний та овочеконсервний комбінати; швейна і меблева ф-ки. Виробн. буд. матеріалів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 комбінати побутового обслуговування. Заг.-тех. ф-т Одес. технологічного ін-ту холодильної пром-сті, мед. уч-ще, 13 заг.-осв., 2 муз. і 2 спорт. школи; 10 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 3 будинки культури, 9 клубів, 3 кінотеатри, 26 б-к. У П. народилися укр. рад. композитор і педагог М. М. *Вілінський*, укр. рад. поет і кінорежисер М. С. *Вінграновський*. Тут бував Г. І. *Петровський*, деякий час жила укр. рад. актриса Є. П. *Зарницька*.

Літ.: Виборний П. М., Кучерявий Р. В. Первомайськ. Одеса, 1977.

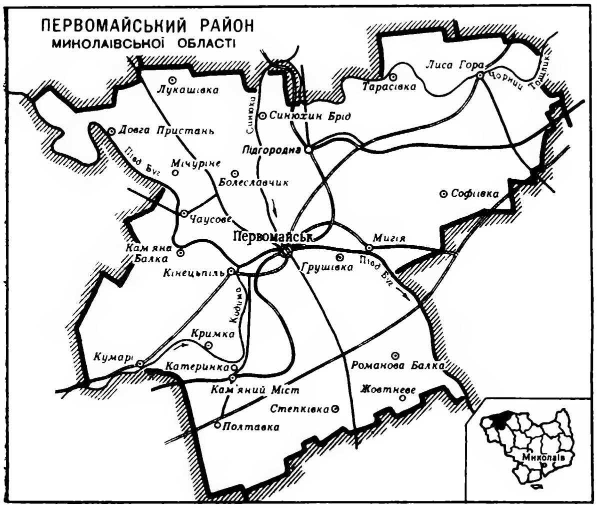

ПЕРВОМА́ЙСЬКЕ— селище міського типу Крим. обл. УРСР, райцентр, за 25 км від залізнич. ст. Воїнка. 7,5 тис. ж. (1981). Вперше згадується 1798 під назвою Джурчі. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. У грудні 1944 село перейменовано на П. З 1959 П.— с-ще міськ. типу.

У П.— мол., виноробний та хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, будинок побуту. 2 середні і музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ПЕРВОМА́ЙСЬКЕ — селище міського типу Жовтневого р-ну Микол. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Засілля. 3,9 тис. ж. (1981). У П.— Засільський цукр. з-д, радгосп, середня школа, лікарня, 2 будинки культури, 2 б-ки. Засн. 1932, с-ще міськ. типу — з 1965.

ПЕРВОМА́ЙСЬКИЙ Леонід Соломонович [справж. прізв., ім'я, по батькові — Гуревич Ілля Шльомович; 4 (17).V 1908, м. Костянтиноград, тепер м. Красноград Харків. обл.— 9.XII 1973, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Друкуватися почав 1924. Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», «*Молодняк*», ВУСПП. У перших збірках оповідань і повістей «Комса» (1926), «День новий», «Земля обітована» (обидві — 1927), «Плями на сонці» (1928), «В повітовому масштабі» (1930) відображав участь комсомолу і молоді в соціалістичному будівництві. Героїчний пафос, тяжіння до напружених трагічних ситуацій і характерів притаманні п'єсам П., які йшли в театрах України і РРФСР: «Комсомольці» (1929, нова ред.— «Початок життя», 1934), «Невідомі солдати» (1930), «Ваграмова ніч», «Містечко Ладеню» (обидві — 1933). Перша зб. віршів — «Терпкі яблука» (1929). Мотивами молодості нового світу, трудової романтики, наступності революц. поколінь пройнята лірика 30-х рр.: збірки «З фронту» (1930), «Героїчні балади» (1932), «Пролог до гори» (1933), «Нова лірика» (1937), «Барвінковий світ» (1940). В роки Великої Вітчизн. війни П.— військ. кореспондент. Воєнна поезія П. відзначається поєднанням патріотичних узагальнень і особистих почуттів: збірки «Присяга воїна» (1941), «Шляхи війни», «Мати воїнів» (обидві — 1942), «День народження», «Земля» (обидві — 1943; Держ. премія СРСР, 1946). Людям, які кували перемогу над ворогом, присвячено книги прози «Учитель історії» (1943), «Життя» (1944) та ін. Героїку війни відтворено і в романі «Дикий мед» (1963), позначеному глибоким психологізмом. Осн. тематика повоєнної творчості — філос. осмислення історії і сучасності, боротьба народів за мир, інтернац. мотиви [збірки «Спомин про блискавку» (1964), «Уроки поезії» (1967), «Древо пізнання» (1971), «Сузір'я Ліри» (1976) та ін.]. Написав ряд творів ліро-епічного жанру: роман у віршах «Молодість брата» (1947), поеми «Трипільська трагедія» (1929), «Лісничиха» (1940), «Мій батько» (1954), «На крутих берегах» (ін. назва — «Узмінь», 1954), драм. поему «Олекса Довбуш» (1946). Образ сучасника — в центрі прозових книг «Невигадане життя» (1958), «Материн солодкий хліб» (1960), «Замість віршів про кохання» (1962) та ін. Виступав як літ. критик і теоретик поезії: «З щоденника поета», 1956; «Творчий будень», 1967, та ін. Перекладав укр. мовою твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Маяковського, Г. Гейне, Ф. Війона, Ш. Петефі, Ю. Фучіка («Репортаж, писаний під шибеницею»), Нізамі («Лейла і Меджнун»), балади слов'ян. та ін. народів світу («З глибини». К., 1956). Нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—7. К., 1968—70; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1978; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М.. 1978; Дикий мед. М., 1968.

Літ.: Кудін О. Леонід Первомайський. В кн.: Літературні портрети, т. 1. К., 1960; Іванисенко В. П. Специфіка поетичного образного мислення (Леонід Первомайський). В кн.: Іванисенко В. П. Народження стилю. К., 1964; Прісовський Є. Поезія Леоніда Первомайського. К., 1968; Про Леоніда Первомайського. К., 1978.

В. П. Іванисенко.

ПЕРВОМА́ЙСЬКИЙ — селище міського типу, підпорядковане Сніжнянській міськраді Донец. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Бесчинська. 3,9 тис. ж. (1981). У П.— цегельний з-д, Сніжнянське виробниче відділення райсільгосптехніки, будинок побуту. Заг.-освітня школа, 2 мед. пункти, кінотеатр, б-ка. П. засн. 1910, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПЕРВОМА́ЙСЬКИЙ — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Лихачеве. 33,1 тис. ж. (1981). С-ще виникло в кін. 1924 під назвою Лихачеве. В 1952 його перейменовано на П. З 1957 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — хім., залізобетонних конструкцій, рем.-мех., хлібний та маслоробний з-ди, харчосмакова ф-ка, цех Харків. трикотажної ф-ки, овочева ф-ка, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка з спец. виробничим відділенням, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи; 10 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 8 б-к, музей історії району.

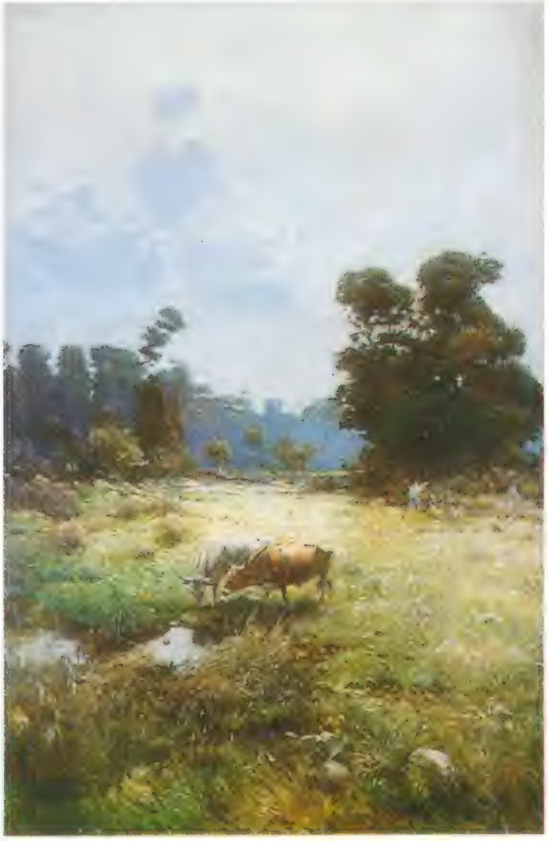

1

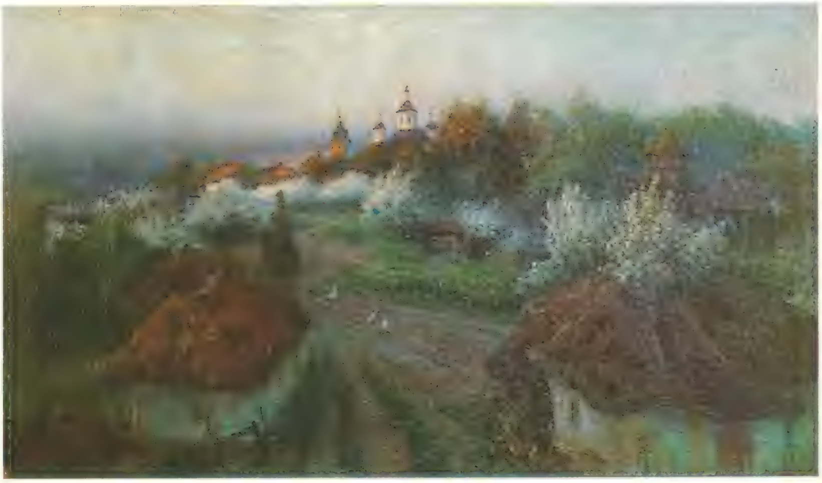

2

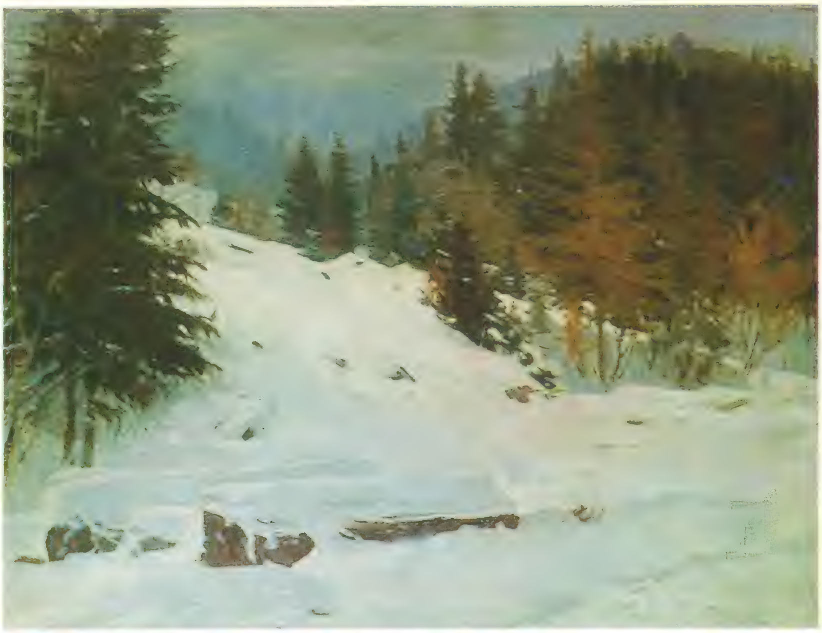

3

До ст. **Пейзаж.**

1. С. І. Васильківський. Козача левада. 1893.

2. М. А. Беркос. Диканька. 1910.

3. А. М. Кашшай. Перший сніг. 1952.

4. С. Л. Кошовий. Пшениця. 1977.

5. К. Я. Крижицький. Дуби. 1911. Приватна збірка. Київ.

1–4 – Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

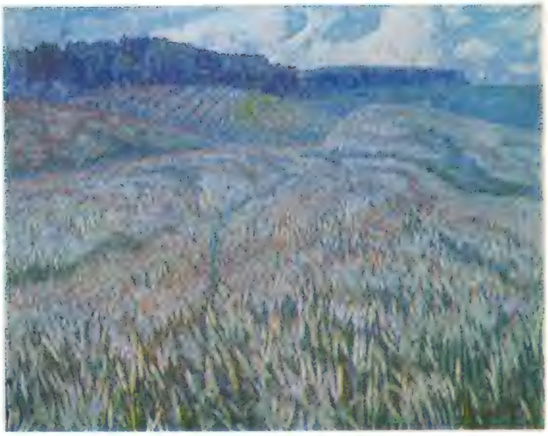

4

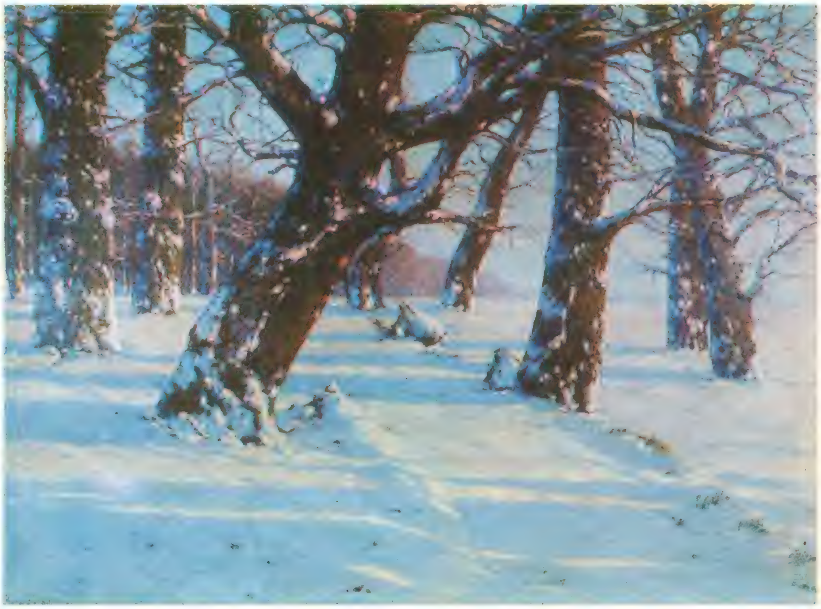

5

1

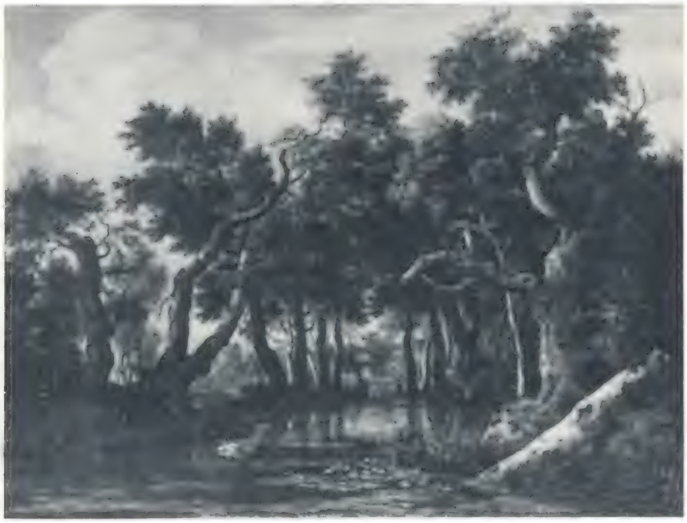

2

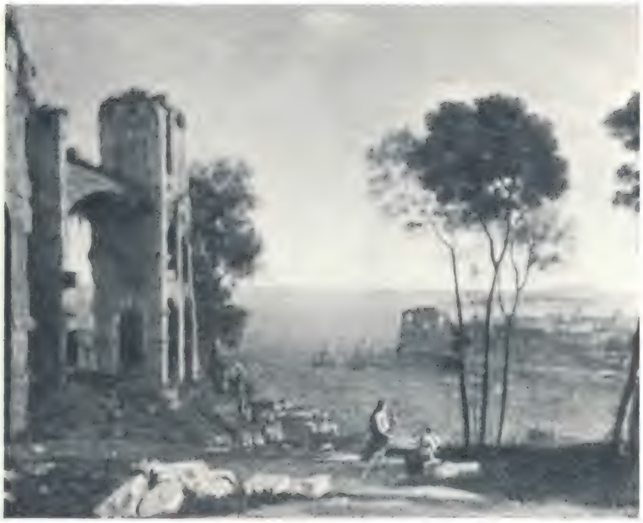

3

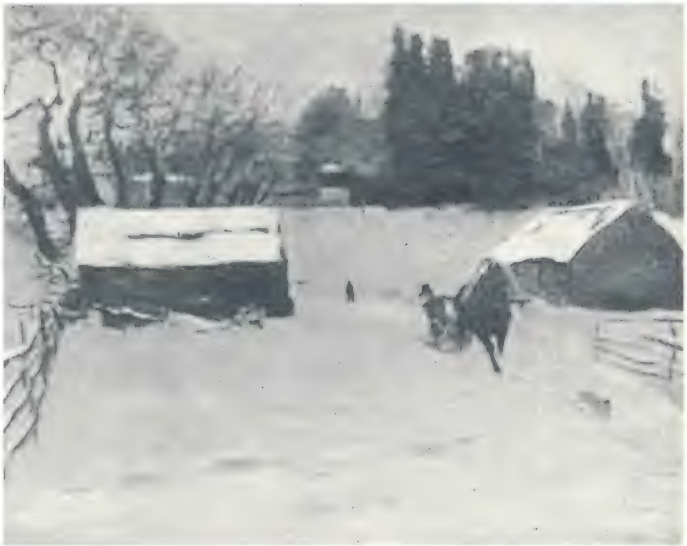

4

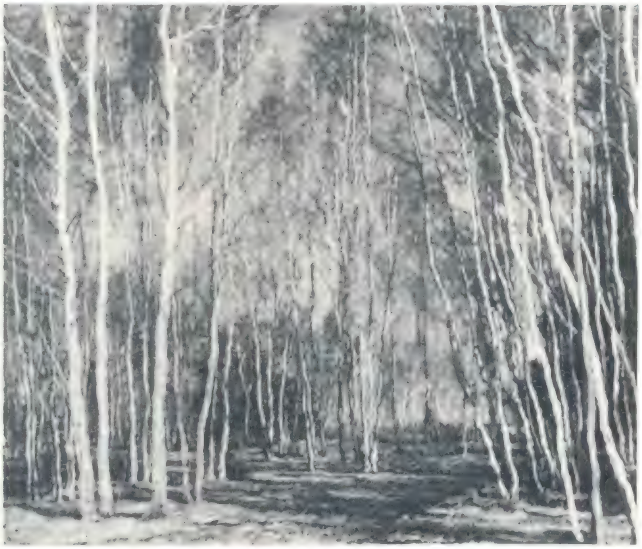

5

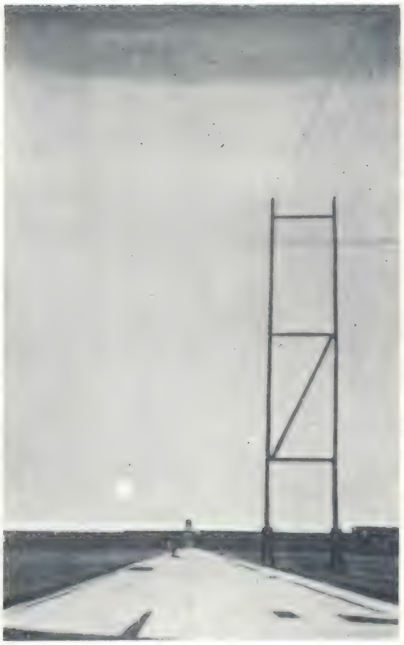

До ст. **Пейзаж.**

1. Я. ван Рейсдал. Болото. 60-і рр. 17 ст. **2.** К. Лоррен. Байська затока. 50-і рр. 17 ст. **3.** С. В. Герасимов. Зима. 1939. **4.** В. М. Бакшеєв. Блакитна весна. 1930. **5.** Г. Г. Нісський. Підмосковна рокада. 1957. Львівська картинна галерея. **6.** У. Т. Тансикбаєв. Моя пісня. 1972. **7.** Го Сі. Село на високій горі. Туш на шовку. Кінець 11 ст. **1** і **2** — Державний Ермітаж у Ленінграді; **3** і **4** — Державна Третьяковська галерея в Москві.

6

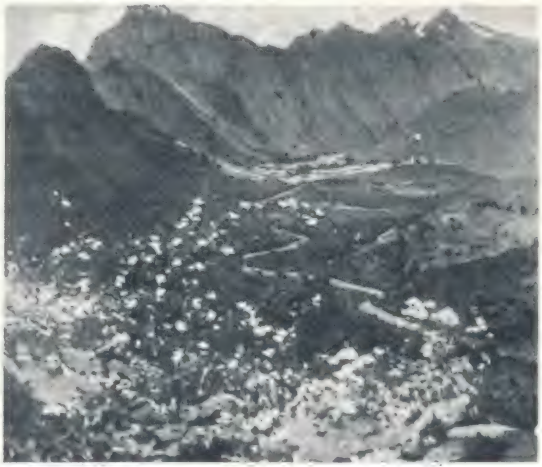

7

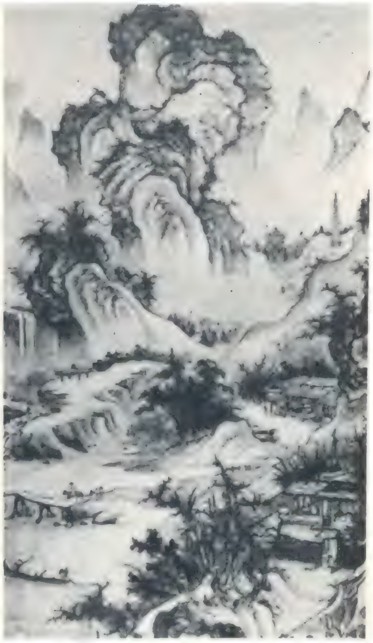

ПЕРВОМА́ЙСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВО́Д імені 25 Жовтня — підприємство дизелебудування. Розташований у м. Первомайську Микол. обл. Засн. 1875 як з-д с.-г. машин, пізніше перейменований на чавуноливарний і мех. з-д. Підприємство має славні революц. традиції. За роки Рад. влади з-д перетворено на велике маш.-буд. підприємство. В 1920 йому присвоєно ім'я 25 Жовтня. В 1927 на підприємстві освоєно виробн. нафтових, з 1934 — стаціонарних газових двигунів. У 1946 на з-ді випущено першу післявоєнну продукцію. З 1956 почали створювати й виробляти нові марки дизелів для суднобудування та їх модифікації. З-д випускає (1981) дизель-генераторні установки для суден та стаціонарні дизель-генераторні установки, гол. суднові двигуни, гол. суднові реверсивні двигуни, запасні частини для дизелів, товари нар. споживання. П. м. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975). *Є. В. Юрченко.*

ПЕРВОМА́ЙСЬКИЙ МОЛОЧНОКОНСЕ́РВНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство консервної промисловості. Розташований у м. Первомайську Микол. обл. Буд-во почато 1952, став до ладу 1956. Проектна потужність — 20 млн. ум. банок консервів на рік. До складу комбінату входять молочноконсервний з-д і Костянтинівський, Кривоозерський та Врадіївський маслозаводи. Підприємство випускає понад 15 видів молочноконсервної продукції, зокрема згущене незбиране молоко з цукром, каву натуральну із згущеним молоком та цукром, кефір, морозиво тощо. Потужність комбінату 1980 становила 67,4 млн. ум. банок консервів на рік. Підприємства комбінату обладнано високопродуктивною технікою. П. м. к. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). *М. Я. Задорожний.*

ПЕРВОМА́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,5 тис. км^2. Нас. 36,1 тис. чол. (1981). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Первомайське*. Рельєф П. р. рівнинний. Корисні копалини — вапняки та глина. Грунти каштанові й темно-каштанові. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства — первомайські харчосмакова ф-ка та мол. з-д. Будинок побуту (Первомайське). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 145,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 97,9 тис. га. Зрошується 24,3 тис. га (*Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України). Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, жито, соняшник, соя. Виноградарство, садівництво. Розвинуті скотарство, вівчарство, птахівництво, кролівництво. У П. р.— 8 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 337 км, у т. ч. з твердим покриттям — 183 км. У районі — 23 заг.-осв. та музична школи; 37 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 13 будинків культури, 24 клуби, кінотеатр, 40 кіноустановок, 29 б-к. У П. р. видається газ. «Вперед» (з 1935). *В. А. Толстихіна.*

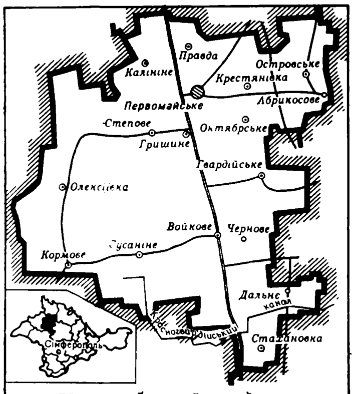

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ РАЙОН
КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ПЕРВОМА́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км^2. Нас. 43,9 тис. чол. (1981). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Первомайськ*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована долинами річок, балками та ярами. В межах району — відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, піски, глини. Річки — *Південний Буг* та його притоки *Синюха* з притокою Чорний Ташлик і *Кодима*. Грунти — звичайні чорноземи. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Первомайськ. Найбільше підприємство району — Кам'яномостівський з-д с.-г. машин. Районне побутове об'єднання (Первомайськ) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового з розвинутим буряківництвом і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 105,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 96,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, соняшник, соя. Садівництво. Осн. галузі тваринництва — скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У П. р.— 16 колгоспів, 5 радгоспів, 2 міжгосп. підприємства («Птахопром» та «Консервпром»), міжрайонне міжгосп. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Кам'яний Міст, Бандурка, Підгородна та Болеславчик. Автомоб. шляхів — 354 км, у т. ч. з твердим покриттям — 273 км. У районі — радгосп-технікум (с. Мигія), 32 заг.-осв. школи та школа мистецтв (с. Софіївка); 46 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Бузькі пороги» (поблизу Мигії). 53 клубні установи, 51 кіноустановка, 45 б-к, музей «Партизанська іскра» в с. Кримці — на батьківщині одного із засновників підпільної комсомольської орг-ції «*Партизанська іскра*» П. К. *Гречаного*. В с. Мигії народився укр. рад. вчений в галузі машинознавства і с.-г. машин П. М. *Василенко*, в с. Лисій Горі — укр. рад. фізіолог О. В. *Квасницький*. У П. р. видається газ. «Прибузький комунар» (з 1923). *В. П. Фуженко.*

ПЕРВОМА́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н (з 1930 до 1965 — Олексіївський р-н) — у пд. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,2 тис. км^2. Нас. 59,5 тис. чол. (1981). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані селищній і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Первомайський*. Поверхня району — слабо хвиляста рівнина. Осн. корисні копалини — кам. сіль та природний газ (*Єфремівське родовище газу*). Річки: Берека, на якій збудовано Комправдинське водосховище, та Орілька (бас. Дніпра). Грунти в основному чорноземні. Розташований переважно у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: первомайські хім., залізобетонних конструкцій, рем.-мех., хлібний і маслоробний з-ди, харчосмакова фабрика. Комбінат побутового обслуговування (Первомайський). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 104,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 86,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 16,7 тис. га. Зрошується 3,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, жито, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Розвиваються садівництво, овочівництво. Гол. галузі тваринництва— скотарство, птахівництво, вівчарство. У П. р.—13 колгоспів, 5 радгоспів, овочева ф-ка, райсільгосптехніка з спец. виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Лихачеве, Тройчате, Біляївка. Автомоб. шляхів— 776 км, у т. ч. з твердим покриттям — 491 км. У районі — 34 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 36 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 40 клубних установ, кінотеатр, 34 кіноустановки, 33 б-ки, 2 музеї. У с. Олексіївці П. р. народився один з керівників Харків. більшовицької орг-ції Ю. Д. *Тиняков*, у с. Михайлівці — учасник підпільної боротьби на Житомирщині в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 І. Ф. *Бугайченко*. У районі видається газ. «Знамя труда» (з 1930). *І. Ф. Калантай.*

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ РАЙОН
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

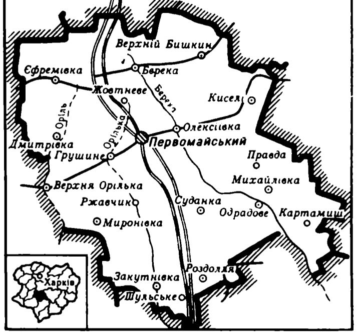

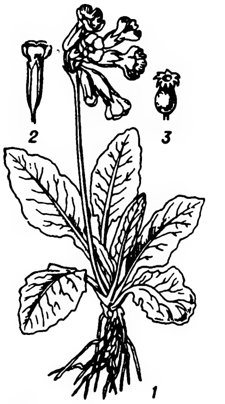

Первоцвіт весняний: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

ПЕРВОМА́РТОВЦІ — 1) Члени «*Народної волі*», організатори й учасники замаху 1 (13).III 1881 на *Олександра II*. Гол. організатор — А. І. *Желябов,* після його арешту 27.II (11.III) підготовку замаху очолила С. Л. *Перовська.* Цар був смертельно поранений бомбою, кинутою І. Й. *Гриневицьким.* За процесом 26—29.III (7—10.IV) 1881 А. І. Желябова, С. Л. Перовську, М. І. *Кибальчича,* Т. М. *Михайлова,* М. І. Рисакова (намагався врятувати своє життя зрадою) було повішено, Г. М. Гельфман засуджено на довічну каторгу (померла 1882), решту учасників змови засуджено за ін. процесами народовольців. 2) Члени «Терористичної фракції» партії «Народна воля», які спробували організувати замах на царя *Олександра III.* 1 (13). III 1887 вони вийшли з бомбами на Невський проспект у Петербурзі, де мав проїздити Олександр III, однак їх було заарештовано. Організаторів та учасників замаху О. І. *Ульянова,* П. Я. Шевирьова, П. І. Андреюшкіна, В. Д. Генералова, В. С. Осипанова за процесом 15—19.IV (27.IV—1.V) 1887 повішено, решту (10 чол.) засуджено до каторги і заслання. Обидва процеси привернули увагу демократичної громадськості Росії та за кордоном. Діяльність П., з одного боку, показала винятковий героїзм народовольців, з іншого — марність їхніх спроб повалити царизм без опори на маси.

ПЕРВОУРА́ЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Свердл. обл. РРФСР. Розташований на р. Чусовій (прит. Ками). Залізнична станція. 131 тис. ж. (на 1.I 1981). В місті — Первоуральський новотрубний, хромпіковий, динасовий, гірничого устаткування, сан.-тех. виробів, комплектних металоконструкцій, дослідно-експеримент. радіотелевізійного устаткування, трубчастих буд. конструкцій, залізобетонних виробів з-ди. Виник 1732 у зв'язку з будівництвом залізоробного з-ду. Місто — з 1933.

ПЕРВОЦВІ́Т (Primula) — рід багаторічних, рідше однорічних трав'янистих рослин родини первоцвітих. Листки довгасті або яйцевидні, у прикореневій розетці. Квітки двостатеві, правильні, гол. чин. п'ятичленні, різноманітного кольору — від блідо-бузкового до яскраво-червоного, світло-жовтого, палевого; у зонтиковидних суцвіттях, іноді одиночні. Плід — коробочка. Бл. 600 видів, пошир. у помірних широтах та в альпійській зоні гір. В СРСР — 67 дикорослих видів, з них в УРСР — 9 (5 — у Карпатах). Серед П. є багато декоративних видів і сортів. За способом культури їх поділяють на грунтові й горшкові. До грунтових належать П. весняний (P. veris), ранньовесняна рослина з жовтими квітками. Як декоративні рослини найчастіше вирощують П. Геллера (P. halleri) і П. весняний. П. використовують у клумбах, бордюрах, для зрізування і як кімнатні рослини.

К. Д. Харченко.

ПЕРВУ́ШИН Олексій Миколайович [7 (20).IX 1905, м. Термез, тепер Сурхандар'їнської обл. Узб. РСР — 16.IV 1975, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-майор. Член КПРС з 1921. В Рад. Армії з 1919. Учасник боїв проти басмачів у Серед. Азії, проти япон. мілітаристів на р. Халхін-Голі, рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни командував стрілецькими д-зіями, 44-ю армією, яка брала участь у *Керченсько-Феодосійській десантній операції 1941—42.* З серпня 1942 П. — заст. командуючого військами Середньоазіатського військ. округу, з березня 1944 — Одес. військ. округу. В 1950 закінчив Вищі академічні курси Академії Генштабу. З 1950 — пом. команд. військами Прикарп. військ. округу. З 1953 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

ПЕРГА́ — річка в Житомир. обл. УРСР, права притока Уборті (бас. Дніпра). Довж. 67 км, площа бас. 633 км². Тече Поліською низовиною в широкій заболоченій долині. Живлення мішане. Замерзає у грудні, скресає в березні. Більша частина бас. П. вкрита лісами. Використовують для зрошування, зокрема культур. пасовищ.

ПЕРГА́ — квітковий пилок рослин, що його збирають *бджоли медоносні,* змочують *нектаром,* складають у комірки стільників, утрамбовують і заливають медом. П. — важливий корм для бджіл, містить білки, жири, вуглеводи, мінеральні солі, вітаміни, ферменти, гормони.

ПЕРГА́М — давнє місто в Малій Азії (сучасна Бергама). Засн. в 12 ст. до н. е. вихідцями з материкової Греції і названий ім'ям міфічного героя Пергама. В 283—133 до н. е. П. — столиця Пергамського царства (див. *Пергам*). В той час місто досягло свого найвищого розквіту, ставши одним з найбільших екон. і культур. центрів елліністичного світу (див. *Елліністична культура*). В бібліотеці П. зберігалося бл. 200 тис. сувоїв. У П. вперше почали застосовувати замість папірусу *пергамент.* П. був відомий своєю мед. школою. Розкопки міста провадились 1878—86, 1900—06 і в наступні роки. П. був оточений муром. Ансамбль *акрополя* міста включав два царські палаци, святилище богині Афіни, театр, вівтар Зевса (2 ст. до н. е.) з горельєфними фризами — великим, на якому зображено сповнені драматизму і героїчного пафосу сцени битви богів з гігантами, і малим, на якому відтворено міф про Телефа — легендарного героя, засновника Пергама. Іл. див. на окремому аркуші, т. 4, с. 192—193.

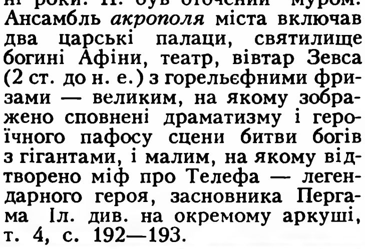

Боротьба Зевса з гігантами. Деталь великого фриза вівтаря Зевса. Мармур. 2 ст. до н. е. Пергамський музей. Берлін.

ПЕРГА́М, Пергамське царство — елліністична рабовласницька держава на Пн. Зх. Малої Азії 283—133 до н. е. Столицею царства було м. *Пергам.* На чолі П. стояла дин. Атталідів (засн. греком Філетером). З 231 до н. е. правителі П. іменувалися царями. П. воював з кельтськими племенами галатів, *Селевкідами,* Старод. *Македонією.* На поч. 2 ст. до н. е. П. завдяки союзу з Римом в результаті воєн (200—197 та 192—188 до н. е.) приєднав Херсонес Фракійський, області Лідію, Фрігію, частину Карії і Памфілії. П. став однією з найбільших і найрозвинутіших д-в Малої Азії. Значного розвитку досягли землеробство, скотарство, ремесла, торгівля з країнами Сх. Середземномор'я, *Боспорською державою, Скіфією.* В цей час П. був одним з найзначніших культур. центрів елліністичного світу (див. *Елліністична культура*). При дворі пергамських царів жило багато вчених, письменників, поетів, художників, скульпторів. Найвідоміший з них — математик *Аполлоній Пергський.* З 2-ї пол. 2 ст. до н. е. П. поступово потрапив під політ. вплив Риму. В 133 до н. е. цар Аттал III заповів своє царство Римові. В 133 (або 132) до н. е. в П. відбулося антирим. повстання на чолі з *Арістоніком.* Після придушення його (129 до н. е.) на тер. П. було утворено рим. провінцію, яка дістала назву Азія.

Я. Ю. Заборовський.

ПЕРГА́МЕНТ — 1) Недублена шкіра, одержувана *золінням* і видаленням волосся з шкур великої рогатої худоби, буйволів та свиней з подальшим сушінням цих шкур. В минулому (до поширення *паперу*) був основним матеріалом для письма. У П. значна міцність на розрив (не менше 60 МПа), в натягнутому стані при ударі він дає чистий звук. Нині П. застосовують при виготовленні гол. чин. деяких муз. інструментів (напр., барабанів). Назва — від м. *Пергама,* де в 2 ст. до н. е. така шкіра набула значного поширення. 2) Папір, оброблений сірчаною кислотою. Жиро- і водонепроникний, напівпрозорий. Застосовується гол. чин. як обгортковий матеріал. Є також підпергамент, в який упаковують харчові продукти.

ПЕРГАМІ́Н — 1) Рулонний матеріал з рівною матовою поверхнею, одержуваний просочуванням покрівельного *картону* нафтовими *бітумами.* Випускають П. завширшки 65—105 см, площею у рулоні 20 ± 0,5 м². Застосовують як *покрівельний матеріал* і *гідроізоляційний матеріал.* 2) Тонкий міцний, схожий на *пергамент* папір, з якого виготовляють паперову *кальку* або пакувальний матеріал для масложирових продуктів.

ПЕРГІДРО́ЛЬ (від лат. per — через і грец. ὕδωρ — вода) — технічна назва 30%-ного водного розчину *водню пероксиду* H_2O_2. Прозора безбарвна рідина, без запаху; сильний окислювач. Розведенням П. одержують «медичний» 1—3%-ний розчин пероксиду водню. Застосовують для вибілювання тканин, вовни, для *консервації, дезинфекції* тощо. При попаданні на шкіру спричинює опіки, які швидко зникають.

ПЕ́РГОЛА (італ. pèrgola) — легка паркова споруда з граток, обсаджена виткою зеленню. П. застосовують для затінення алей і для декорування. Див. також *Садово-паркове мистецтво.*

ПЕРГОЛЕ́ЗІ Джованні Баттіста (Перголезе; Pergolesi, Pergolese; справж. прізв.— Драгі, Draghi; 4.I 1710, Єзі, Анкона — 17.III 1736, Поццуолі, поблизу Неаполя) — італ. композитор неаполітанської школи. Навчався в одній з консерваторій Неаполя. Працював у галузі оперної, камерно-інструм. та церковної музики. Серед опер — «Салюстія» (1731), «Олімпіада», «Фламініо» (обидві — 1735). Відомою стала комічна опера «Служниця-пані» (започаткувала цей жанр), створена П. як інтермедія до його опери «Гордий бранець» (1733). Серед культових творів П.— «Стабат матер» (1735).

ПЕРЕАМІНУВА́ННЯ, трансамінування — оборотний ферментативний процес, в ході якого здійснюється перенесення аміногрупи (—NH_2) від амінокислот або амінів до α-вуглецевого атома однієї з трьох α-кетокислот — піровиноградної, α-кетоглутарової або щавлевооцтової. При цьому утворюється α-кетоаналог вихідної амінокислоти, а α-кетокислота перетворюється на відповідну α-амінокислоту. Реакції П. каталізуються ферментами з класу *трансфераз* — амінотрансферазами, найважливішими з яких є аланінтрансаміназа та глутаматтрансаміназа. Усі амінотрансферази мають однаковий *кофермент* — піридоксальфосфат та спільний механізм дії. П. є одним з найважливіших процесів перетворення амінокислот і займає центр. місце в обміні азоту в живих організмах. Взаємоперетворення в процесі П. різних аміно- та α-кетокислот відіграє важливу роль у сполученні обміну амінокислот та вуглеводів. П. відкрили (1937) рад. біохіміки О. О. *Браунштейн* і М. Г. Кріцман. *О. В. Кравцов.*

ПЕРЕБИ́ЙНІС Петро Мойсейович (н. 6.VI 1937, с. Слобода-Шаргородська, тепер Шаргородського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1958. Закінчив Львівський університет (1965). Був на партійній, комсомольській і редакційній роботі.

Друкуватися почав 1955. Перша зб. віршів «Червоний акорд» (1971). Окремими виданнями вийшли збірки «Високі райдуги» (1973), «Передчуття дороги» (1975), «Ранкові сурми» (1976), «Гроно вогню» (1977, Республіканська комсомольська премія ім. М. Островського, 1979) та ін., головна тема яких — образ молодого сучасника, безсмертя революційних традицій.

Тв.: Червоний колір. К., 1977; Небо твоє і земля. К., 1979; Майдан революції. К., 1980. *Г. Г. Єжелов.*

ПЕРЕВА́ЛЬСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, за 7 км від залізнич. ст. Комунарськ. В сучас. межі міста входять колишні с-ща Селезнівського, Новоолександрівського, Конжуковського і Юмашевського рудників, які виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. Радянську владу в цих селищах встановлено в кінці листопада 1917.

З 1964 П.— місто. У місті — видобування вугілля (шахти «Перевальська» та «Україна»). З-ди: рем.-мех., залізобетонних виробів, пивоварний; м'ясокомбінат, комбінат побутового обслуговування, буд. підприємства. Паркомунівський вечірній гірничий технікум, 4 профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв., музична і спортивна школи; 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Палац культури, 3 клуби, кінотеатр, 6 б-к. На шахтах Селезнівського рудника 1907 починав свій трудовий шлях поет П. Г. *Безпощадний.*

ПЕРЕВА́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н (до 1966 — Комунарський р-н) — у пд.-зх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,8 тис. км². Нас. 107,4 тис. чол. (1981). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих міській, 8 селищним та 4 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Перевальськ.* П. р. розташований на *Донецькому кряжі.* Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Річки — *Біла* та *Лозова* (бас. Сіверського Дінця); Ісаківське водосховище. Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні. У районі — в основному підприємства вуг. та маш.-буд. пром-сті; найбільші — шахти «Україна», «Перевальська», ім. Артема, «Фащівська» та ім. С. В. Косіора, шахтоуправління «Зоринське», Комісарівський з-д торг. машинобудування, Перевальський м'ясокомбінат. Комбінат побутового обслуговування (Перевальськ). Осн. напрям розвитку с. г. району — птахівництво. Землеробство зернового напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 43,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 32,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, багаторічні трави. У П. р.— 9 радгоспів, у т. ч. 2 птахофабрики, 2 птахорадгоспи, 3 птахоплемрадгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Овраги, Кипуча, Мануйлівка, Баронська, Депрерадівка, Боржиківка, Фащівка, Чорнухине. Автомоб. шляхів — 256 км, у т. ч. з твердим покриттям — 237 км. У районі — вечірній гірничий технікум, 5 профес.-тех. уч-щ, 38 заг.-осв., 2 муз. і 2 спорт. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 4 палаци та 7 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 16 кіноустановок, 31 б-ка. У с. Адріанополі П. р. народилися укр. живописці І. Ф. та С. Ф. *Колесникови;* в смт Михайлівці П. р. 1887—94 у школі, відкритій 1878 на кошти укр. педагога Х. Д. *Алчевської,* працював учителем укр. письменник, філолог і етнограф Б. Д. *Грінченко.* В П. р. видається газ. «Народна трибуна» (з 1941). *М. Ф. Лукашик.*

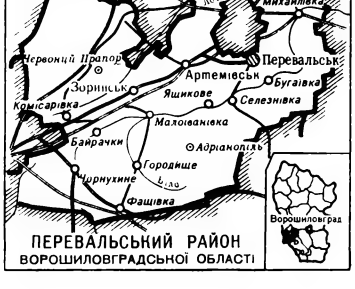

ПЕРЕВАЛЬСЬКИЙ РАЙОН
ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ПЕРЕВАНТА́ЖУВАЛЬНИЙ МІСТ — те саме, що й *мостовий перевантажувач.*

І. Ф. Переверзєв.

ПЕРЕВЕ́РЗЄВ Іван Федорович [21.VIII (3.IX) 1914, с. Козьмінка, тепер Орлов. обл.— 23.V 1978, Москва] — рос. рад. кіноактор, нар. арт. СРСР (з 1975). Член КПРС з 1953. В 1938 закінчив Моск. міське театр. уч-ще й увійшов у трупу Моск. театру Революції. Знімався в кіно з 1940. Ролі: Нікулін («Іван Нікулін, російський матрос», 1945), полковник Рябінін («Це було в Донбасі», 1945), Ушаков («Адмірал Ушаков» і «Кораблі штурмують бастіони», обидва — 1953), інженер Сергій Ромашков («Урок життя», 1955), Курганов («Саша вступає в життя», 1957), Балуєв («Знайомтесь, Балуєв», 1963), Брігс («Суто англійське вбивство», 1975, телевізійний). Знімався на Київ. студії худож. фільмів ім. О. П. Довженка (фільми: «Тарас Шевченко», 1951; «Циган», 1967; «Лють», 1968; «Серце Бонівура», 1970). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ПЕРЕВЕ́РЗЄВА Анастасія Андріївна [1836 (?) — 15 (27).II 1894, Москва] — укр. і рос. актриса. В 1860—70 (псевдонім — Васильєва) працювала в рос. провінційних трупах, зокрема в трупі Шенката, мала власну антрепризу. Грала в трупах М. *Кропивницького* (1885—88), М. *Садовського* (1888—93). Ролі: Риндичка, Стеха («По ревізії», «Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Шкандибиха («Лимерівна» П. Мирного), Анна Петрівна («Не судилось» Старицького), Катерина, Гурмижська («Гроза», «Ліс» О. Островського), Сибірячка («Паша Сибірячка» М. Полевого), Катя («Винувата» Потєхіна) та ін. *Є. С. Хлібцевич.*

ПЕРЕВИ́ЩЕННЯ ВЛА́ДИ АБО́ СЛУЖБО́ВИХ ПОВНОВА́ЖЕНЬ — *службовий злочин,* який полягає у вчиненні *службовою особою* дій, що явно виходять за межі наданих їй законом прав і повноважень, якщо ці дії завдали істотної шкоди держ. чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян. В УРСР передбачене ст. 166 КК УРСР. Карається позбавленням волі на строк до 3 років; при обтяжливих обставинах (супроводжування фіз. або психологічним насильством, застосуванням або погрозою зброєю тощо) — від 2 до 8 років. П. в. або с. п. особливо неприпустиме в роботі *правоохоронних органів.*

ПЕРЕВІ́Д — річка в УРСР, тече по межі Київ. і Черніг. областей

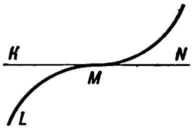

Перегину точка: *M* — точка перегину кривої *L*; *KN* — дотична до кривої в точці *M*.

та в Полтав. обл., права прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 65 км, площа бас. 1260 км². Замерзає в грудні, скресає у березні. Живлення мішане, переважно снігове і грунтове. Використовують для госп.-побутових потреб і зрошування.

ПЕРЕВІДНИЙ КАРБО́ВАНЕЦЬ — розрахункова одиниця і засіб платежу у взаємних міждерж. розрахунках країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). П. к.— колективна міжнар. соціалістична валюта. Запроваджений відповідно до Угоди країн — членів РЕВ про багатосторонні розрахунки в перевідних карбованцях і організацію *Міжнародного банку економічного співробітництва* (МБЕС) від 22.X 1963. Почав функціонувати з 1.I 1964. Золотий вміст П. к. — 0,987412 г чистого золота. П. к. застосовують у міжнар. сфері тільки для *безготівкових розрахунків*. Осн. джерелом коштів у П. к. для кожної країни є експорт її товарів і послуг до країн — учасниць багатосторонніх розрахунків та кредити, надані МБЕС і *Міжнародним інвестиційним банком* (МІБ) у цій валюті. В *Комплексній програмі* соціалістичної екон. інтеграції передбачено осн. напрями дальшого зміцнення і посилення ролі П. к. як у валютній сфері, так і в сфері *зовнішньої торгівлі*.

ПЕРЕВО́ЗКИ ДО́ГОВІР — один з видів цивільноправових договорів. В СРСР регулюється *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — гл. 30 ЦивК УРСР), статутами окремих видів транспорту (див., зокрема, *Статут автомобільного транспорту УРСР*, *Статут залізниць СРСР*), Морським кодексом СРСР, Повітряним кодексом СРСР. Залежно від виду транспорту розрізняють договори: автомобільної, залізничної, морської, повітряної та річкової перевозки; від об’єкта договору — вантажної, пасажирської, багажної та поштової перевозки; за кількістю орг-цій транспорту, що беруть участь у перевезенні,— місц. сполучення, прямого сполучення і прямого мішаного сполучення; за строками — разові та довготривалі договори (напр., навігаційний П. д. на річковому і мор. транспорті). Заг. правилами для П. д. вантажу є те, що транспортна орг-ція (перевізник) зобов’язується доставити ввірений їй відправником вантаж до пункту призначення і видати його особі, правомочній його одержати (одержувачеві), а відправник зобов’язується сплатити встановлену за перевезення вантажу плату. П. д. держ., кооп. і громад. орг-цій укладається на підставі плану перевозок, обов’язкового для обох сторін. На основі П. д. вантажу виникають взаємні права та обов’язки у вантажовідправника і перевізника, а також вантажоодержувача. За П. д. пасажирів перевізник зобов’язується перевезти пасажира до пункту призначення, а в разі здачі ним багажу — доставити і видати його правомочній на одержання особі; пасажир зобов’язаний сплатити встановлену тарифами плату за проїзд і перевезення багажу. Будь-які вимоги клієнта до перевізника оформляються у вигляді претензій (див. *Претензійний порядок*).

ПЕРЕВОЛО́ЧНА — село на лівому березі Дніпра, поблизу гирла р. Ворскли. Час заснування невідомий. З 60-х рр. 17 ст. до 1764 П.— сотенне містечко-фортеця *Полтавського полку*, яке захищало пд. кордони Лівобережної України від нападів крим. татар. 30.VI (11.VII) 1709 під П. капітулювала решта швед. війська, розгромленого рос. військами в *Полтавській битві 1709*. Під час Великої Вітчизн. війни в районі П. в кінці вересня 1943 рад. війська форсували Дніпро. В 1962 П. була залита водами водосховища Дніпродзержинської ГЕС, а жителів переселено в новостворене с. Світлогірське Кобеляцького р-ну Полтав. області.

ПЕРЕВО́ЩИКОВ Дмитро Матвійович [17 (28).IV 1788, м. Саранськ, тепер Мордов. АРСР (за ін. даними, с. Шишквич Пенз. губ.) — 3 (15).IX 1880, Петербург] — рос. астроном і математик, акад. Петерб. АН (з 1855). Закінчив (1808) Казан. ун-т. У 1818—51 викладав у Моск. ун-ті (з 1826 — професор, з 1848 — ректор). За ініціативою і під керівництвом П. збудовано Моск. астр. обсерваторію. Осн. праці П. стосуються небесної механіки. П.— автор перших посібників з астрономії рос. мовою — «Посібника з астрономії» (1826), «Основ астрономії» (1842); йому належать також праці «Головні основи аналітичної геометрії трьох вимірів» (1822), «Посібник з дослідної фізики» (1883, посмертно) та ін. Праці П. сприяли популяризації наук. знань з астрономії, математики й фізики; особливо важливі його дослідження і популяризація наук. спадщини М. В. Ломоносова.

ПЕРЕВТІ́ЛЕННЯ в театрі і кіно — здатність актора діяти на сцені (в кінематографі) в образі персонажа, якого він зображує в спектаклі, кінофільмі, під час художнього читання, жити властивими йому думками й почуттями. Мистецтво П. тісно пов’язане з розвитком реалізму в театрі. Існують т. з. зовнішнє П. і внутрішнє. Вивченню шляхів і методів П. присвячені основні розділи *Станіславського системи*. Створюючи в уяві конкретний образ героя, актор одночасно фіксує його, за допомогою гриму, костюма і різних пристосувань змінює свою зовнішність.

ПЕРЕВ’Я́ЗКА, перегузня (Vormela) — рід хижих ссавців род. *куницевих*. Єдиний вид — П. звичайна (V. peregusna, синонім V. sarmatica) поширений у цілинних степах, пустелях, напівпустелях Євразії. Довж. тіла 30—35 см, хвоста 12—20 см. Волосяний покрив рудувато-бурий з жовтими та білими плямами. Живиться П. дрібними хребетними, перев. гризунами. Вагітність триває 5 міс., малята (4—14) народжуються у березні — травні. П. включена до *Червоної книги* Української РСР. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Ссавці*.

ПЕРЕГИ́НУ ТО́ЧКА — точка кривої, при переході через яку область опуклості кривої стає областю угнутості і навпаки (див. *Опуклість і угнутість* кривої). Поблизу П. т. крива міститься по обидва боки від *дотичної прямої*, що проходить через цю точку (мал.). В П. т. *кривина* кривої дорівнює нулеві. Щоб знайти П. т. кривої $y = f(x)$, потрібно дослідити всі ті значення x, в яких друга похідна $f''(x)$ дорівнює нулеві, нескінченна або не існує. Якщо при переході через одне з цих значень $f''(x)$ змінює свій знак, то крива має в цій точці перегин.

ПЕРЕ́ГІНСЬКЕ — селище міського типу Рожнятівського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташоване на р. Ломниці (прит. Дністра), за 21 км від залізнич. ст. Рожнятів. 11,1 тис. ж. (1981). У П.— сокоекстрактовий з-д, лісопункт лісокомбінату «Осмолода», меблевий цех Рожнятівського філіалу Тисменицького меблевого об’єднання, лісництво, будинок побуту. 3 заг.-освітні школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки. Засн. у першій пол. 13 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

ПЕРЕ́ГЛЯД У ПОРЯ́ДКУ СУДО́ВОГО НА́ГЛЯДУ — за рад. правом надзвичайний порядок перевірки законності і обгрунтованості судових рішень, *вироків*, ухвал та постанов, що набрали законної сили. На відміну від *касаційного розгляду справ* П. у п. с. н. проводиться лише за протестами правомочних службових осіб — *Генерального прокурора СРСР*, Голови Верховного Суду СРСР та їхніх заступників, прокурорів, голів Верховних Судів союзних республік та їхніх заступників; прокурорів та голів судів авт. республік, країв, областей, авт. областей, округів, а також Гол. військ. прокурора і Голови військ. колегії Верховного Суду СРСР, військ. прокурорів і голів військ. трибуналів округів і флотів. П. у п. с. н. регламентовано Основами цивільного судочинства, Основами кримінального судочинства СРСР і союзних республік, відповідними кодексами союзних республік (в УРСР— гл. 31 КПК УРСР, розділ IV ЦПК УРСР). П. у п. с. н. не обмежується строками, крім вироків з мотивів м’якості покарання, виправдувальних вироків або ухвал чи постанов суду про закриття справи, для перегляду яких встановлюється строк протягом року після набрання ними законної сили (ст. 385 КПК УРСР). Закон (в УРСР—ст. 394 КПК, ст. 336 ЦПК) вказує, що суд, переглядаючи справу, перевіряє її в повному обсязі щодо всіх засуджених, у т. ч. тих, відносно яких судове рішення (вирок) не опротестовано. В результаті П. у п. с. н. суд може залишити протест (див., зокрема, *Протест прокурора*) без задоволення, скасувати вирок (рішення), а також усі дальші суд. ухвали і постанови з передачею справи на розгляд суду першої чи касаційної інстанції чи на нове розслідування, внести зміни до вироку (рішення, ухвали, постанови), закрити справу. По кримінальних справах, коли засуджено чи виправдано кілька осіб, протест відносно яких не подано, суд не вправі скасувати вирок, якщо цим погіршить їхнє становище. Вказівки суду, який здійснює П. у п. с. н., є обов'язковими при повторному розгляді справи судом, а також при додатковому розслідуванні; скасовуючи касаційну ухвалу, цей суд не вправі визначати наперед висновки, що їх може зробити касаційна інстанція при повторному розгляді справи.

Я. П. Нагнойний.

ПЕРЕГНІ́Й, гумус — комплекс специфічних, досить стійких органічних сполук грунту, що утворилися в результаті життєдіяльності грунтових мікроорганізмів, що розкладають мертві рештки рослин і тварин. Ця частина *грунту* становить 85—90% всіх *органічних речовин грунту*. Від вмісту П. залежить *родючість грунту*. Найпоширеніші на Україні дерново-середньопідзолисті грунти (Полісся) містять 0,7—1,3% гумусу, чорноземи потужні (Лісостеп), а також чорноземи звичайні і південні (Степ) — 3—6%. Збагачують грунт на П., застосовуючи органічні добрива в поєднанні з мінеральними, а також висіванням багаторічних трав, люпину та ін. бобових культур.

ПЕРЕГОРО́ДКА в будинках і спорудах — вертикальна звукозахисна внутрішня *огороджувальна конструкція*, що розділяє суміжні приміщення. Розрізняють П.: глухі та з прорізами (дверними, віконними тощо); повні й неповні (такі, що не доходять до стелі); несучі (вони є опорами міжповерхових *перекриттів*) й ненесучі; стаціонарні, збірно-розбірні й розсувні. В житл. будинках П. поділяють на міжквартирні, міжкімнатні та П. санітарних вузлів і кухонь. П. роблять з великорозмірних панелей (напр., гіпсобетонних), дрібнорозмірних плит (гіпсових та гіпсобетонних, деревностружкових, з легкого бетону), керамічних і легкобетонних каменів, склоблоків, а також (переважно в громад. будинках) з алюмінію і *склопрофіліту*.

ПЕРЕГРІ́В МЕТА́ЛУ — дефект *структури металу*, зумовлений перевищенням допустимої температури або тривалості його нагріву. Найчастіше виникає при нагріві металу перед прокаткою або куванням, рідше — при *відпалі*, *нормалізації* або *гартуванні*. Перегрів середньовуглецевих сталей усувають повторним нагрівом (звичайно на 20—30° С вище т-ри *перекристалізації*), короткочасним витримуванням і повільним охолодженням, внаслідок чого зерна металу подрібнюються. Перегрів чистих металів і сплавів, що не зазнають фазових перетворень, усувають пластичним деформуванням і подальшим рекристалізаційним відпалом.

ПЕРЕДАВА́ЛЬНА ТЕЛЕВІЗІ́ЙНА ТРУ́БКА — пристрій, що перетворює світловий сигнал на сигнал електричний — *відеосигнал*; *електроннопроменева трубка*, яка передає телевізійне зображення. Одна з осн. частин передавальних *телевізійних камер*. Розрізняють П. т. т. з нагромадженням і без нагромадження електр. зарядів (миттєвої дії). В П. т. т. з нагромадженням електр. зарядів є розміщені в скляній колбі (звідки відкачано повітря) світлочутлива плівка (мішень), електронний прожектор, що утворює електронний промінь, а також відхиляюча і фокусуюча системи, які керують електронним променем, здійснюючи *телевізійну розгортку*. При сприйманні трубкою (за допомогою оптичних пристроїв) переданого зображення (світлового сигналу) на плівці нагромаджуються електр. заряди, поява яких зумовлюється зміною енергії електронів плівки під дією світла (явище внутр. і зовн. *фотоефекту*). Оббігаючи поверхню плівки, електронний промінь розряджає її, внаслідок чого й виникає відеосигнал. До П. т. т. такого типу належать, напр., *відикони, іконоскопи, ортикони, плюмбікони, супеpіконоскопи, суперортикони*. В П. т. т. без нагромадження зарядів електронного прожектора немає, відеосигнал в них безпосередньо формується електронами, випромінюваними під впливом світла *фотокатодом* (явище зовн. фотоефекту). П. т. т. такого типу — *дисектор*. В кольоровому телебаченні використовують найчастіше плюмбікони, в чорно-білому — відикони, суперортикони. Відтворюється передаване П. т. т. зображення приймальними телевізійними трубками — *кінескопами*. Крім П. т. т., що передають видиме зображення (напр., для потреб телевізійного мовлення), є схожі на них за конструкцією трубки, дія яких грунтується на сприйманні інфрачервоного, ультрафіолетового або рентгенівського проміння. Такі трубки застосовують в астрономії, медицині тощо.

Г. Ф. Семенов.

ПЕРЕДАВА́ЛЬНИЙ РАДІОЦЕ́НТР — радіоцентр (сукупність передавальних *радіостанцій*), призначений для передавання інформації (тексту, музики тощо), що надходить до нього по лініях зв'язку з *радіостудій*, пунктів зв'язку та ін. Перші П. р., обладнані передавачами гол. чин. для службового радіозв'язку, стали до ладу в Німеччині й Великобританії (1908), потім у Франції (1910) і Росії (поблизу Петербурга і Москви, 1914). Надалі кількість країн, де споруджувано П. р., збільшується, розширюються галузі використання радіоцентрів. В СРСР, в т. ч. в УРСР, створено розгалужену мережу П. р. для радіомовлення, радіозв'язку, телебачення, радіонавігації, радіопеленгації тощо. Осн. тех. засобами П. р., розміщуваними в спец. будинку (будинках) на антенному полі, є *радіопередавачі*, здебільшого коротко- і середньохвильові. У великих П. р. їх налічується до кількох десятків. Спеціальними лініями (*фідерами*) ці радіопередавачі з'єднано з передавальними *антенами*, що й випромінюють радіохвилі. До ін. тех. засобів П. р. належать контрольно-вимірювальна апаратура, сигнальне устаткування, пристрої, які автоматично вимикають радіопередавачі, що вийшли з ладу, і тимчасово вмикають радіопередавачі резервні, устаткування, яким охолоджують потужні електронні лампи, устаткування служби часу тощо. Електр. енергія надходить до П. р. по високовольтній лінії електропередачі (через *трансформаторну підстанцію*) або від його власної електростанції. В П. р. без обслуговуючого персоналу радіопередавачами керують на віддалі (напр., з радіостудії). Через створювані ними *перешкоди радіоприйманню* П. р. розміщують, як правило, на значній (50—80 км) віддалі від *приймальних радіоцентрів*, великих населених місць (з багатьма радіоприймачами). Телевізійні П. р. (*телецентри*) споруджують переважно в межах міста.

ПЕРЕДА́ТОЧНЕ ВІДНО́ШЕННЯ — відношення кутових швидкостей або частот обертання ведучої і веденої ланок механізму. Є однією з осн. характеристик простих механізмів (напр., *пасових передач*) і механізмів складних — багатоланкових (*варіаторів*, багатоступінчастих *редукторів, коробок швидкостей, коробок передач* тощо). Розрізняють П. в. додатне (при однаковому напрямі руху ведучої і веденої ланок) і від'ємне (при різних напрямах); постійне, непостійне і регульоване. П. в. кількох послідовно з'єднаних передач дорівнює добутку П. в. цих передач. Поряд з П. в. користуються (особливо для передач зачепленням) поняттям про передаточне число. Ним наз. відношення, напр., числа зубців одного колеса до числа зубців другого колеса в *зубчастій передачі*. На відміну від П. в. воно завжди більше або дорівнює одиниці.

ПЕРЕДА́ЧА в машинах — механізм, що передає енергію (рух) від ведучої ланки (елемента) до веденої, як правило, з перетворенням швидкості і відповідною зміною обертаючого моменту. За допомогою П. іноді перетворюють обертальний рух на поступальний, гвинтовий або інший, змінюють напрям руху тощо. Осн. характеристики П.: передаваний обертаючий момент, частота обертання ведучої або веденої ланки, *передаточне відношення*, ккд. Розрізняють П. гідравлічні (див. *Гідравлічна передача*), механічні, електричні і комбіновані (напр., гідромеханічні). До механічних належать *зубчасті передачі* (у т. ч. *головні передачі, планетарні передачі*), *ланцюгові передачі, пасові передачі, фрикційні передачі, черв'ячні передачі* (у т. ч. *глобоїдні передачі*), передачі типу гвинт — гайка та ін. Такі П. бувають із ступінчастим і безступінчастим (див. *Безступінчаста передача*) регулюванням передаточного відношення. Механічні П. є складовими частинами *варіаторів, коробок передач, коробок подач, коробок швидкостей, електроприводів, мультиплікаторів, редукторів* тощо. Електричні П. дають змогу передавати великі потужності, відзначаються зручною системою автомат. керування, їх використовують у *приводах* потужних машин: металорізальних верстатів, прокатних станів, тепловозів та ін. Комбіновані П. є, зокрема, в

Апаратура **передачі даних** «Сбор»: *1* — приймально-передавальний пристрій; *2* — фотозчитувач; *3* — перфоратор.

металорізальних верстатах, автом. лініях.

ПЕРЕДА́ЧА ДА́НИХ, телекодовий зв'язок — передача по телефонних, телеграфних або спеціалізованих *каналах зв'язку* інформації (даних), поданої у вигляді певного *коду*; різновид *електрозв'язку*. На відміну від ін. видів зв'язку відправником і одержувачем інформації за телекодовим способом є спец. тех. засоби, зокрема *електронні обчислювальні машини*, що обмінюються даними за допомогою апаратури П. д. Осн. частиною такої апаратури (мал.), встановлюваною звичайно на *вузлах зв'язку*, є приймально-передавальний пристрій. Прийнята ним по каналу зв'язку інформація надходить до електронної обчислювальної машини у вигляді електр. сигналів або записаною на *перфораційну стрічку*. При передачі інформації, зафіксованої на перфострічці, її перетворюють на електр. сигнали спец. пристроєм — фотозчитувачем. Початок і кінець сеансу П. д. відбуваються автоматично або за домовленістю операторів по телефону чи телетайпу. Разом із засобами обчислювальної техніки апаратура П. д. становить тех. основу інформаційно-обчислювальних систем, зокрема *автоматизованих систем управління*. Порівняно з тех. засобами ін. видів зв'язку у неї вищі надійність, точність та швидкість (50—4800 біт/с і більше) передачі інформації. Телекодовий зв'язок вперше почав впроваджуватись з 50-х рр. 20 ст. в США. В СРСР його застосовують з початку 60-х рр. для тех. обслуговування космічних польотів, а з 1972 створюється Загальнодержавна система П. д., спрямована на задоволення потреб планування і управління нар. г-вом, космонавтики, метеорології тощо.

ПЕРЕДБА́ЧЕННЯ НАУКО́ВЕ — функція теор. знання, яка полягає у виведенні положень, що можуть у майбутньому дістати практичне підтвердження. На відміну від передбачення, що виходить із зовн. ознак (нар. прикмети тощо), П. н. враховує відкриті наукою суттєві зв'язки між явищами. Здатність передбачати невідомі досвідові явища, стимулювати виявлення й дослідження їх, прогнозувати події, що можуть або повинні статися в майбутньому, визначає евристичні (творчі) можливості наук. теорії. Вірогідність, точність і повнота результатів П. н. істотно залежать від істинності і глибини пояснення наук. фактів. Тому підтвердження результатів П. н. на практиці є одним з непрямих доказів істинності системи, з якої було виведено це передбачення. Залежно від результату розрізняють передбачення якісні, що, виходячи з осн. суперечностей явища, вказують на гол. тенденцію його розвитку, і кількісні, в яких підраховано, як зміняться одні параметри явища при зміні ін. параметрів. У практиці П. н. кількісні і якісні методи використовуються як взаємодоповнюючі. Особливе значення має П. н. сусп. явищ, яке стало можливим завдяки відкриттю основоположниками марксизму діалектичного та історичного матеріалізму. Це дало змогу К. Марксу і Ф. Енгельсу ще в 19 ст. передбачити неминучу загибель капіталізму, В. І. Леніну — можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в одній або кількох країнах. П. н. осн. тенденцій, подій і явищ сусп. життя становить основу наук. керівництва рад. суспільством з боку *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Див. також *Прогнозування*.

А. М. Гірник, Б. Г. Кубланов.

ПЕРЕДВИ́ЖНИКИ — художники реалістичного, демократичного напряму, які входили до найпередовішого на той час у Росії мистецького об'єднання — Товариства пересувних художніх виставок, організованого 1870 в Петербурзі на базі артілі художників. Грунтуючись на естетиці революційних демократів В. Бєлінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського, П. стверджували ідейність, народність, нац. своєрідність у мистецтві, ставили за мету створювати й популяризувати реалістичне мистецтво, спрямоване на громадсько-естетичне виховання нар. мас. Свої художні виставки (з 1871 по 1923 відбулося 48) вони відкривали спочатку в Петербурзі та Москві, згодом перевозили в багато міст країни (Київ, Харків, Одесу, Кишинів, Казань, Ригу та ін.). Засновниками Т-ва П. були Г. Мясоєдов, В. Перов, І. Крамськой, М. Ге; ідеї П. активно пропагував В. Стасов. До складу Т-ва входили також рос. художники А. Архипов, А. та В. Васнецови, М. Касаткін, А. Куїнджі, І. Левітан, В. Маковський, В. Поленов, І. Рєпін, О. Саврасов, В. Сєров, В. Суриков, І. Шишкін, М. Ярошенко. Свою творчість П. тісно пов'язували з сусп. процесами, з інтересами народу. Вони рішуче виступали проти умовного, відірваного від життя *академізму*, пізніше (перші десятиріччя 20 ст.) — проти різних декадентських та модерністських, ворожих реалізмові течій. Правдиво відображаючи навколишню дійсність, П. об'єктивно викривали тогочасний суспільний лад, стверджували духовну красу народу. Своєю творчістю вони сприяли розвиткові всіх жанрів живопису, передусім — *побутового жанру*, який посів у них провідне місце, набув глибокого соціального значення (В. Перов, І. Рєпін, Г. Мясоєдов, М. Ярошенко, В. Максимов). Широких узагальнень набув історичний живопис, що з демократичних позицій розкривав події минулого, показуючи участь в історії нар. мас (В. Суриков, В. Васнецов). Соціальною значимістю і психологічною виразністю збагатився в П. портретний жанр (В. Перов, І. Крамськой, І. Рєпін, В. Сєров), глибоким і змістовним став пейзажний живопис (О. Саврасов, В. Поленов, І. Левітан, І. Шишкін, А. Куїнджі). В діяльності Т-ва активну участь брали його члени — відомі укр. художники М. Кузнецов, К. Костанді, С. Світославський, М. Пимоненко, О. Розмаріцин, П. Нілус, Т. Дворников, скульптор Л. Позен, які зробили великий внесок у розвиток демократичного реалістичного мистецтва. Ідеї П. розвивали в своїй творчості укр. митці — П. Левченко, С. Кишинівський, Є. Буковецький, Г. Головков, В. Менк та ін., які також виставляли свої твори на виставках Т-ва. Вплив П. благотворно позначився на піднесенні мистецького життя України, зокрема на створенні нових худож. об'єднань (*Товариство південноросійських художників* в Одесі). Вони вплинули також на худож. процес в навчальних закладах України (*Київська рисувальна школа* М. І. Мурашка, *Харківська рисувальна школа* М. Д. Раєвської-Іванової, *Одеська рисувальна школа*). Першими в історії вітчизн. живопису П. звернулися до робітничої тематики, відображення пролетарського революційного руху (М. Касаткін, С. Іванов, М. Ярошенко та ін.). П. продовжували роботу й після Великої Жовтн. соціалістич. революції, з 1923 злилися з *АХРР*. Певний вплив вони мали на розвиток нац. художніх шкіл у Польщі, Болгарії, Чехословаччині, Румунії. Іл. див. на окремому аркуші, с. 368—369.

Літ.: Членова Л. Г. Українські художники-передвижники. К., 1959; Гомберг-Вержбинская Э. П. Передвижники. Л., 1970; Говдя П. І., Коваленко О. М. Передвижники на Україні. К., 1979. *Л. Г. Членова.*

ПЕРЕДВІДРО́ДЖЕННЯ, Проторенесанс —період, що передував *Відродженню*, процес визрівання його культури в пізньому середньовіччі. Визначальні риси П.— пробудження інтересу до античної спадщини, до певних аспектів реального світу, до людської особистості, але ще в рамках загального середньовічного світогляду. Свій початок П. бере з Візантії, де проявилося вже в 11—12 ст., поступово поширюючись на пд.-слов'янські країни—Сербію, Македонію, Болгарію, а також на Грузію й Вірменію. Нові віяння і стилі проникали і в сх.-слов'ян. країни. Тут у л-рі 14—1-ої пол. 15 ст. набув популярності стиль «плетіння словес», щедрі риторичні оздоби якого, що походили від пізньої античності, служили і засобом вираження нового, індивідуально-емоційного змісту. Найвідомішим представником цього стилю є рос. письменник Єпіфаній Премудрий. Аналогічні процеси відбувалися і в образотворчому мистецтві того часу. Так, в укр. живописі спостерігається розширення іконографічних типів і сюжетів, «приземлення» божественного та його наближення до людського рівня, збагачення образної мови й худож. засобів. Найяскравіший прояв П. в сх.-слов'ян. мистецтві — живопис Андрія Рубльова, який у своєрідному стилі долав релігійно-церковну трансцендентність, передавав багатство і красу людських почуттів. Проте П. у Сх. і Пд.-Східній Європі не переросло у Відродження внаслідок несприятливих істор. умов (монголо-татарське і османське завоювання та поневолення). У 13—15 ст. П. охоплює також Зх. Європу, найраніше — Італію, де проявляється у своїй класичній формі як підготовча стадія Відродження. Найвидатнішими митцями італ. П. були: в л-рі—*Данте*, в живописі—*Джотто*, в скульптурі — Ніколо *Пізано* (див. також *Проторенесанс*). У їхній творчості виявляється інтерес до реального світу, самоусвідомлення особистості, пластичне відтворення характерів і сцен, а водночас — неспроможність подолати середньовічні уявлення, традицію символіко-алегоричного мислення. В ін. країнах Зх. Європи преренесансні віяння й тенденції інтенсивно проявляються в 14—1-й пол. 15 ст., також безпосередньо передуючи Відродженню. Видатною постаттю англ. П. є Д. Чосер, франц. — Ф. Війон, нідерландського — Я. Ван Ейк.

Літ.: Фрейберг Л. А., Попова Т. В. Византийская литература эпохи расцвета IX—XV вв. М., 1978; Голенищев-Кутузов И. Н. Предренессансные процессы в культуре южных славян до турецкого завоевания и византийская традиция. В кн.: Голенищев-Кутузов И. Н. Славянские литературы. М., 1973; Лихачев Д. С. Предвозрождение на Руси в конце XIV — первой половине XV века. В кн.: Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1967; Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. К., 1981.

Д. С. Наливайко.

ПЕРЕДДОГОВІ́РНІ СПО́РИ — в рад. праві спори, що виникають між виробн. об'єднаннями, підприємствами, орг-ціями і установами при укладанні *господарських договорів*. П. с. можуть стосуватися розбіжностей з приводу предмета договору, обсягу і способу виконання *зобов'язань* кожною з сторін, порядку розрахунків, відповідальності за порушення зобов'язань тощо. До П. с. належить і спір по справі, що порушується орг-цією щодо зобов'язання ін. орг-ції укласти госп. договір, якщо остання ухиляється від цього, та деякі ін. спори. П. с. при недосягненні угоди самими сторонами вирішуються держ. та відомчими арбітражами (див. *Арбітраж в СРСР*), а також *районними* (*міськими*) *народними судами*, якщо хоч однією стороною в договорі є колгосп, міжколгоспна або державно-колгоспна орг-ція. Коли розбіжності виникають при підписанні договорів на поставку товарів нар. споживання, що укладаються на ярмарках оптового продажу, П. с. розв'язують ярмаркові комітети. Порядок розв'язання П. с. у ряді випадків регламентує Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7.VIII 1972 «Про порядок розв'язання розбіжностей, що виникають при укладенні колгоспами і міжколгоспними організаціями договорів з державними, кооперативними та іншими громадськими підприємствами, організаціями та установами, а також між собою». Законодавством може встановлюватись і ін. порядок вирішення переддоговірних спорів.

С. А. Буткевич.

ПЕРЕДДОШКІ́ЛЬНИЙ ВІК, ранній вік — перші три роки життя дитини. Немовля (період від народження до року) досить рано виявляє потребу у нових враженнях від навколишньої дійсності. Спочатку розрізняє смаки й запахи. З появою зорового і слухового зосередження збільшується час неспання, який заповнюється елементарною пізнавальною активністю. Після двох місяців з'являються посмішка і комплекс пожвавлення, що свідчать про потребу маляти у спілкуванні з людьми. На 3—4-му місяці ставлення до оточуючих людей стає вибірковим. На кінець року дитина не тільки розуміє мову, а й вимовляє перші слова, за словом дорослого здатна вибрати предмет, виконати чи припинити дію. Після року вдосконалюється рухова активність і здатність ходити, що розширює межі доступного середовища. Виникають уявлення, образи відсутніх предметів починають визначати дії. Інтенсивно розвивається спільна з дорослими діяльність, в якій дитина оволодіває соціально виробленими способами дій з речами. Поступово набувається вміння досягати мети, яку ставить дорослий, і діяти за задумом, що поступово починає випереджати процес гри. Це — період особливої чутливості до мовних впливів. На третьому році розвивається активне мовлення, у віці бл. трьох років дитина вимовляє понад 1200 слів. Їй стає доступним слухання мови. Ближче до 3-х років мовлення стає осн. засобом спілкування і починає формуватись як засіб саморегуляції поведінки, виконуючи деякі функції планування. Процеси пам'яті, уваги мають загалом мимовільний характер. Практично діючи в наочній ситуації, дитина вчиться мислити. Перші узагальнення робить на основі найпомітніших ознак, часом неістотних. У сприятливих умовах спілкування з дорослими розвиваються її позитивні соціальні емоції, пізнавальний інтерес до навколишнього, формуються перші моральні уявлення про «хороше» і «погане». Недостатнє спілкування дитини, сенсорна бідність призводять до відставання у психічному розвитку (див. також *Сенсорне виховання*).

В. К. Котирло.

ПЕ́РЕДЕ́РІЙ Григорій Петрович [29.IX (11.X) 1871, м. Єйськ — 14.XII 1953, Москва]—рад. вчений у галузі мостобудування і буд. механіки, акад. АН СРСР (з 1943). Член КПРС з 1939. Закінчив (1897) Петерб. ін-т інженерів шляхів. Працював на буд-ві залізниць (1897—1907). Викладав у Моск. інженерному уч-щі (з 1902), Петерб. ін-ті інженерів шляхів (з 1907), ін. ін-тах. У 1901 організував видання журн. «Инженерное дело». Осн. праці — з теорії і розрахунку мостових конструкцій, з питань зведення збірних мостів, індустріальних методів буд-ва і застосування електрозварювання в мостобудуванні. Під керівництвом П. запроектовано і зведено мости через Москву-ріку (Великий Кам'яний, Бородінський), Неву (ім. Володарського, імені лейтенанта Шмідта — реконструйовано), Дніпро біля Дніпропетровська. П.— автор кількох курсів мостів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Г. П. Передерій.

ПЕРЕДКАРПА́ТСЬКА ВИСОЧИНА́ — передгірна височина на Пд. Зх. УРСР. Розташована на правобережжі Дністра, між *Карпатами Українськими* і *Подільською височиною*. У тектонічному відношенні пов'язана з *Передкарпатським прогином*. Складається з численних височин (Сансько-Дністровська, Прилуквинська, Присвіцька, Рунгурська та ін.), а також улоговин (Верхньодністровська, Стрийська, Калуська, Прутська тощо) з річковими долинами. Пересічна вис. бл. 350 м, макс.— 780 м. Багато мінеральних джерел (курорти Трускавець, Моршин та ін.). Дубово-букові ліси, луки. Значні площі розорано під посіви сільськогосподарських культур.

К. І. Геренчук.

ПЕРЕДКАРПА́ТСЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА О́БЛАСТЬ — територія з промисловими запасами нафти і газу в пд.-зх. частині УРСР, у межах Львів., Івано-Фр. і Чернів. областей. Входить до *Карпатської нафтогазоносної провінції*. Пл. 14,8 тис. км². У тектонічному відношенні пов'язана з *Передкарпатським прогином*. У геол. будові П. н. о. беруть участь осадочні відклади юрського, крейдового, палеогенового і неогенового віку заг. потужністю до 5 тис. м. Поклади нафти — гол. чин. у палеогенових пісковиках, газу — у верхньоюрських вапняках, верхньокрейдових і міоценових пісковиках. Осн. родовища нафти залягають на глиб. від 1000 до 4500 м, газу — від 800 до 1800 м. Нафта родовищ П. н. о. малосірчиста, містить метанових вуглеводнів 40—50%, нафтенових — 20—30%, ароматичних — 15—20%; густина її 825—856 кг/м³. Газ — метановий (95—99% метану), густина його 0,5545—0,6110 кг/м³. Уперше пром. нафту в межах П. н. о. одержано 1881, пром. газ—1920. За рад. часу проведено детальні геол.-розвідувальні роботи, в результаті яких було відкрито переважну кількість родовищ. Всього в межах П. н. о. виявлено 26 нафтових, 7 нафтогазових і 27 газових родовищ (*Долинське родовище нафти*, *Північно-Долинське нафтогазове родовище*, *Битків-Бабченське нафтогазове родовище*, *Рудківське родовище газу*, Орів-Уличнянське родовище нафти та ін.). П. н. о. є важливою паливно-енерг. базою, зокрема Пд.-Зх. екон. району УРСР. На основі переробки нафти П. н. о. розвивається нафтохім. промисловість.

Літ.: Геология и нефтегазоносность Советских Карпат. Л., 1963; Закономірності нафтогазоносності Передкарпатського і Закарпатського прогинів. К., 1969; Глубинное строение, развитие и нефтегазоносность Украинских Карпат. К., 1980.

Г. Н. Доленко.

ПЕРЕДКАРПА́ТСЬКИЙ ПРОГИ́Н — тектонічний *передовий прогин* у пд.-зх. частині УРСР. Розташований між Карпатською гірською спорудою і *Волино-Подільською плитою*. У тектонічному відношенні поділяється на дві зони — внутрішню, для якої характерна лінійна складчастість гірських порід геосинклінального типу, і зовнішню, що відрізняється наявністю брахіантиклінальних складок (див. *Брахіантикліналь*) і куполоподібних складок платформеного типу. Внутр. зона П. п.

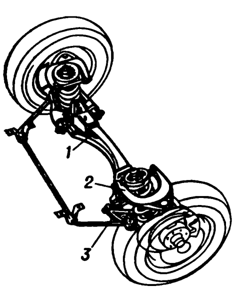

Передній міст легкового автомобіля з незалежною підвіскою: *1* — несуча поперечка; *2* — верхній хитний важіль; *3* — нижній хитний важіль.

виповнена товщею *молас́ів* неогенового віку, потужністю до 5 тис. м, яка залягає на *фліші* крейдового і палеогенового віку, зовнішня— неогеновими моласами, потужністю до 4 тис. м, нижче яких залягають платформені відклади юрського і крейдового віку. З геол. відкладами П. п. пов'язані поклади нафти й газу, калійних солей, самородної сірки. *Г. Н. Доленко.*

ПЕРЕДКАРПА́ТСЬКИЙ СІРКОНО́СНИЙ БАСЕ́ЙН — на Пд. Зх. України, у межах Львів., Івано-Фр. і Чернів. областей. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. смугою завдовжки до 300 км і завширшки до 10—20 км. У геоструктурному відношенні пов'язаний із зоною зчленування *Східно-Європейської платформи* з *Передкарпатським прогином.* Сірка у вапняках міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Поклади пластові. Потужність сірконосних відкладів до 30 м, глиб. залягання — від 3 до 500 м. Вміст сірки в руді до 25%. Сірка прихованокристалічна і кристалічна. Пром. скупчення сірки у межах П. с. б. виявлено 1950. Добувають сірчані руди з 1958. Переробляє їх *роздольське виробниче об'єднання «Сірка».* Впроваджують метод підземного виплавлення сірки. *І. І. Алексенко.*

ПЕРЕДКАРПА́ТСЬКИЙ СОЛЕНО́СНИЙ БАСЕ́ЙН — група родовищ кам'яної і калійної солей на Пд. Зх. УРСР, у Чернів., Івано-Фр. і Львів. областях. У геоструктурному відношенні басейн пов'язаний з *Передкарпатським прогином.* Поклади солей у відкладах міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Потужність соленосної товщі понад 5 тис. м. Коефіцієнт соленосності до 30%. Солі залягають переважно у вигляді лінз (див. *Лінза* в геології). Калійні солі за своїм складом унікальні: гол. *породоутворюючими мінералами* є *каїніт,* лангбейніт $K_2Mg_2(SO_4)_3$ і *сильвін.* Соляні поклади в межах П. с. б. відомі з доісторичних часів. Кам. сіль добувають способом випарювання з 14 ст. Калійні солі почали добувати 1826; розробляють (1981) *Калусько-Голинське родовище калійних солей* і *Стебницьке родовище калійних солей.* *В. І. Кітик.*

ПЕРЕДМІХУРО́ВА ЗАЛО́ЗА, простата — непарний залозисто-м'язовий орган статевої системи чоловіків. Міститься під сечовим міхуром між лобковим зчленуванням і прямою кишкою, охоплює початковий відділ *сечівника.* П. з. складається з 30—50 окремих трубчасто-альвеолярних залозок, вивідні протоки яких відкриваються на задній стінці сечівника. У статевозрілих чоловіків довжина П. з. 2,5—4,2 см, поперечник 2,2—5 см, товщина 1,7—2,3 см, маса 17—28 г. П. з. виділяє секрет, що підвищує рухливість сперматозоїдів і збільшує заг. об'єм сім'яної рідини. Завдяки великому вмісту *простагландинів* П. з. впливає на функції ін. органів і систем. Найпоширеніші захворювання П. з.— *простатит, аденома передміхурової залози, рак, туберкульоз.* *В. М. Погребінський.*

ПЕРЕДМО́ВА — замітка пояснювально-критичного характеру, якою починається книга. П. пишуть як до худож. творів, так і до наук. праць. У П. подаються відомості про автора книги, визначається її жанр, а якщо це збірник — то його ідейно-тематичне спрямування, принципи побудови тощо. П. може бути написана самим автором, редактором, авторським колективом, перекладачем або відомим письменником, який рекомендує менш відомого автора. Іноді П., особливо авторська, набуває значення літ. маніфесту, в якому формулюються ідейно-теор. принципи автора. Такою є передмова Т. Шевченка до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847, що в ній поет виклав своє розуміння народності л-ри. Функцію П. інколи може перебрати на себе *післямова.* *С. П. Пінчук.*

ПЕРЕ́ДНІЙ МІСТ — агрегат (частина *шасі*), розташований у передній частині самохідних машин. Сприймає через *підвіску* вертикальне навантаження від кузова (рами), передаючи його на колеса, а колові і бокові зусилля від них передає на кузов (раму). При залежній підвісці П. м. являє собою жорстку (без *ресор*) балку, на якій встановлено маточини коліс. Якщо підвіска незалежна, основою П. м. (мал.) є несуча поперечка, до якої шарнірно кріпляться хитні важелі. В легкових автомобілях П. м. іноді наз. передньою підвіскою. В автомобілів підвищеної прохідності ведучим поряд з *заднім мостом* є і передній.

ПЕРЕ́ДНІЙ ПО́ЯС — частина *скелета* хребетних тварин і людини; те саме, що й *плечовий пояс.*

ПЕРЕ́ДНЯ А́ЗІЯ — пд.-зх. частина Азії. Див. *Західна Азія.*

ПЕРЕ́ДНЯ НИ́РКА — те саме, що й *пронефрос.*

ПЕРЕДОВЕ́ (кол. Уркуста) — село, підпорядковане міськраді Севастополя, поблизу якого виявили і частково дослідили (1956 і 1957) два таврські (див. *Таври*) могильники 4—3 ст. до н. е. Могильники включають кілька груп кам'яних скринь, перекритих невисокими довгими насипами. Кожна скриня являла собою колективну домовину і була огороджена кам'яними плитами. Під час розкопок знайдено бронзові прикраси (браслети, підвіски), бронзові й залізні наконечники стріл і багато античної кераміки, що свідчить про зростання зв'язків між грец. колоніями і таврами в епоху *еллінізму.*

ПЕРЕДОВИ́Й ВИРОБНИ́ЧИЙ ДО́СВІД — досвід новаторів, передовиків виробництва і колективів підприємств, будов і організацій, які на основі найповнішого використання техніки, впровадження прогресивної технології і *наукової організації праці,* застосування ефективних пристроїв та інструменту, найраціональнішої побудови трудового процесу досягли високих виробничих показників. Див. також *Новаторство.*

ПЕРЕДОВИ́Й ПРОГИ́Н — тектонічний прогин земної кори, що утворився на межі між *платформою* і зовнішнім краєм складчастої гірської споруди. П. п. виповнені товщею *молас́ів,* потужністю до 8—10 тис. м, з якими пов'язані поклади нафти й газу, вугілля, кам. і калійної солей тощо. У рельєфі П. п. виражені як улоговини, розмежовані підвищеннями. На Україні П. п. відомий у зовн. частині Карпатської складчастої системи (див. *Передкарпатський прогин*).

ПЕРЕДПАРЛА́МЕНТ, Тимчасова рада Російської республіки — дорадчий орган при бурж. *Тимчасовому уряді.* Створений 20.IX (3.X) 1917 на засіданні президії *Демократичної наради,* яку, як і П., було скликано з метою відвернення нар. мас від революції. Більшість місць у П. належала представникам бурж. і угодовських партій. В. І. Ленін вказував на необхідність бойкоту П. (див. Повне зібр. тв., т. 34, с. 248). 5 (18).X 1917 ЦК РСДРП(б) ухвалив рішення про вихід більшовиків з П. Більшовицька фракція на відкритті П. 7 (20).X проголосила декларацію, в якій засудила політику Тимчасового уряду й залишила засідання. П. розпущено 25.X (7.XI) 1917 під час Жовтневого збройного повстання в Петрограді.

ПЕРЕДПЛІ́ЧЧЯ — ділянка передньої (у наземних хребетних) або верхньої (у людини) кінцівки між *плечем* і *кистю.* Скелет П. становлять ліктьова і променева кістки, епіфізи (див. *Епіфіз кістки*) яких з'єднані між собою проксимальним і дистальним променево-ліктьовими суглобами, а *діафізи* — міжкістковою перетинкою. *М'язи* П. у людини приводять в рух плече, кисть і пальці, іннервуються (див. *Іннервація*) серединним, ліктьовим і променевим нервами. Кровопостачання П. іде від променевої і ліктьової артерій. При травмах П. можливі переломи кісток передпліччя.

ПЕРЕДРА́К — захворювання, патологічні стани і зміни тканин, що передують *раку;* при тривалому існуванні можуть переходити в рак. П. не виникає зразу, а є лише останньою ланкою в довгому ланцюзі послідовних змін, які зумовлені багатьма як внутр., так і зовн. факторами. Причини виникнення П. різноманітні — вади розвитку, хронічні захворювання різних органів, дія хімічних канцерогенних речовин, ультрафіолетового й іонізуючого опромінювання тощо. Боротьба з передпухлинними процесами необхідна для профілактики раку. Головні форми П. людини: поліпоз шлунка або товстої кишки (у т. ч. і спадкові), старі затяжні бронхіти, хронічні пневмонії, старі виразки шлунка тощо. Лікування: медикаментозне, хірургічне, опромінювання тощо.

ПЕРЕДРОМАНТИ́ЗМ, преромантизм — течія в європ. літературі й мист 18 — поч. 19 ст. Належачи до культури *Просвітительства,* П. був одним з його худож. виявів. Водночас передромантики у взаємодії з ін. течіями епохи поступово розвивали тенденції та елементи, які підготували появу *романтизму.* Передромантичні віяння — гол. чином пробудження інтересу до середньовічної поезії та мистецтва і до нар. творчості — проявилися ще в 1-й пол. 18 ст. В Англії з серед. 18 ст. розгортаються збирання і публікація фольклору, робляться спроби творчості на його основі («Пісні Оссіана» Дж. Макферсона). Провідними теоретиками П. виступили в 2-й пол. 18 ст. Ж. Ж. Руссо і Й. Г. Гердер, які сформулювали його осн. світоглядні та естетичні принципи: перевага «природи» над «культурою», культ серця й почуття, розуміння митця як «стихійного генія», першорядна роль нар.-нац. грунту в худож. творчості тощо. До П. слід віднести франц. руссоїзм, представлений творчістю самого Ж.-Ж. Руссо та його послідовників (Ж. А. Бернарден де Сен-П'єр, С. Мерсьє). Яскравим виразом П. було нім. штюрмерство («*Буря й натиск*»), до якого належали Й. В. Гете і Ф. Шіллер у ранній період творчості, Я. Ленц, Ф. Клінгер. Своєрідне породження П.— готичний роман, який виник у Англії в 2-й пол. 18 ст. і поширився по всій Європі (А. Радкліф, М. Г. Льюїс, Ч. Мейчюрін та ін.). Найповніше П. проявився в Англії та Німеччині, вужче — у Франції, Італії, слов'ян. країнах. П. певною мірою позначився і на укр. л-рі 1-ї третини 19 ст. (драматургія І. Котляревського, балади П. Гулака-Артемовського тощо).

Літ.: Батюшков Ф. Д. Западная литература накануне 19 в. М., 1924. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. К., 1981.

Д. С. Наливайко.

ПЕРЕДРО́СТОК — багатоклітинний нитчастий або пластинчастий утвір у мохів. Те саме, що й *протонема.*

ПЕРЕ́ДСУДИ — хибні погляди, основані на незадовільному або викривленому знанні, які стали звичаями і нерідко сприймаються як норма. Мають певну соціальну зумовленість (напр., реліг., расові, націоналістичні П.). Див. *Забобони, Марновірство.*

ПЕРЕЖИ́ТКИ МИНУ́ЛОГО В СВІДО́МОСТІ Й ПОВЕДІ́НЦІ ЛЮДЕ́Й — прояви у свідомості і поведінці людей залишків ідей, уявлень, поглядів, звичаїв, традицій і норм, успадкованих від минулих епох, які суперечать комуністичній ідеології та моралі, не сумісні з *соціалістичним способом життя.* За змістом і формою прояву пережитки минулого можна умовно поділити на ідейно-політичні (безідейність, прояви великодерж. *шовінізму* та місц. *націоналізму,* нехтування інтересів соціалістичного суспільства тощо) та морально-комунікативні (егоїзм, грубість, зарозумілість, бюрократизм, протекціонізм, мстивість, дармоїдство, хабарництво, хуліганство та ін.). Пережитками минулого є й реліг. передсуди. Крайнім, особливо небезпечним проявом пережитків минулого є *злочинність,* протиправна поведінка. За сферою прояву можна виділити пережитки у ставленні до праці та соціалістичної власності, виконанні сусп. та громадських обов'язків.

В умовах соціалізму існування пережитків минулого позбавлене соціально-класової основи. Їхня наявність пояснюється дією ряду об'єктивних та суб'єктивних чинників. За соціалізму, в т. ч. на стадії зрілості його, ще не досягнуто повної соціальної однорідності суспільства, спостерігаються істотні відмінності у рівні свідомості, розвитку ідейно-політ. та моральної культури людей. Ці обставини певною мірою сприяють збереженню пережитків минулого. Істотним фактором їхнього існування є відносна самостійність суспільної свідомості, тенденція відставання її від сусп. буття (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*). Пережитки минулого можуть активізуватися внаслідок дій суб'єктивістського та волюнтаристського характеру, недоліків або помилок в ідейно-виховній роботі. Збереженню пережитків минулого активно сприяє і вплив бурж. ідеології та пропаганди на свідомість нестійкої частини людей у соціалістичному суспільстві. Осн. шляхами подолання пережитків минулого є усунення причин, що сприяють їхньому існуванню, посилення боротьби з антиподами комуністичної моралі та їхніми носіями, здійснення належного парт., держ., адміністративного і нар. контролю за додержанням усіма членами соціалістичного суспільства законів та правил соціалістичного співжиття. Боротьбу проти пережитків минулого Комуністична партія розглядає як складову частину *комуністичного виховання.* Подолання пережитків минулого вимагає й посилення цілеспрямованої та диференційованої ідейно-виховної роботи серед трудящих, формування в усіх членів суспільства комуністичної ідейності, активної життєвої позиції, високої моралі, раціональної структури матеріальних та духовних потреб всебічно й гармонійно розвиненої особи. *В. С. Пазенок.*

ПЕРЕЗВА́ — в дореволюц. Україні архаїчний післявесільний звичай, за яким після першої шлюбної ночі родичі молодої йшли з відповідними обрядовими піснями на частування до хати молодого.

ПЕРЕ́ЙРА — місто на Зх. Колумбії, адм. ц. департаменту Рісаральда. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 175 тис. ж. (1973). Текст., шкіряна і харч. пром-сть. Торг. центр району виробн. кави і продуктів тваринництва.

ПЕРЕ́КАЗИ — жанр словесної *народної творчості.* Розповідь у них ведеться нібито від імені свідка або учасника події. Характеризуються певною достовірністю зображуваного факту чи події. Споріднені з нар. *оповіданнями, легендами.* Широко використовуються в худож. літературі.

ПЕРЕ́КЛАД ХУДО́ЖНІЙ — відтворення засобами однієї мови художнього твору, написаного іншою мовою. П. х. повинен передавати визначальні риси худож. світобачення автора оригіналу, ідейне спрямування твору, особливості його стилю. Оскільки ідейно-тематичний зміст твору розкривається не лише в прямому значенні слів, а й у переносних значеннях, у фразеології, синтаксисі, ритміці, мелодиці і т. д., точний П. х. неможливий. Щоб зберегти зміст і природне звучання мови, перекладач змушений жертвувати певними мовно-образними елементами оригіналу. Буквалізм у перекладі призводить до втрати естетичних якостей худож. твору. Так само небажаним для П. х. є відступ від змісту і форми оригіналу на догоду власним смакам: у цьому випадку йдеться вже не про П. х. у власному значенні слова, а про «вільний переклад», «переспів», «варіації на тему», «наслідування» першотвору і т. д. Традиції укр. П. х. беруть початок ще в л-рі Київської Русі, де в 11—12 ст. з'явились перші переклади з грец., лат., а також із нім., слов'ян. та ін. мов. У 19 ст. велике значення мала перекладацька діяльність І. Франка, П. Куліша, М. Старицького, П. Грабовського, Лесі Українки, В. Самійленка та ін. У багатонац. Рад. Союзі переклади здійснюються більше ніж ста мовами. Мистецтво П. х. досягло високого рівня завдяки праці таких визначних майстрів, як М. Рильський, С. Маршак, К. Чуковський, М. Бажан, Б. Пастернак, М. Лозинський, Л. Первомайський, М. Терещенко, В. Мисик, Д. Павличко, Борис Тен, М. Лукаш, С. Ковганюк та ін. П. х. є важливим засобом міжлітературних зв'язків, дійовим знаряддям виховання інтернаціоналізму, зміцнення дружби між народами.

Літ.: Рильський М. Мистецтво перекладу. К., 1975; Федоров А. Основы общей теории перевода. М., 1968; Чуковский К. Высокое искусство. М., 1968; Ковганюк С. Практика перекладу. К., 1968; Коптілов В. Першотвір і переклад. К., 1972.

В. В. Коптілов.

ПЕРЕКОНА́ННЯ — 1) Основна моральна настанова, яка визначає мету і напрям вчинків людини, тверда впевненість у чомусь, заснована на певній ідеї, на *світогляді.* Формування марксистсько-ленінських П.— гол. завдання *комуністичного виховання.* 2) Передача моральних уявлень як окремим особам, так і колективам, шляхом роз'яснення, пропаганди, агітації тощо. П.— осн. метод *комуністичного виховання,* спрямований на свідоме засвоєння людиною моральних принципів. 3) Форма підтримання громадської дисципліни. Див. *Переконання і примус.*

ПЕРЕКОНА́ННЯ І ПРИ́МУС — форми підтримання суспільної дисципліни, методи соціального, зокрема державного, керівництва суспільством, забезпечення законності і правопорядку. Через П. і п. поведінка окремих членів суспільства (колективу) спрямовується відповідно до встановлених у цьому суспільстві (колективі) норм. У класовому суспільстві «переконання» і «примус» — поняття класові. В *буржуазній державі,* як і в усіх попередніх істор. типах експлуататорських д-в, де інтереси експлуататорів, як і *право,* що їх виражає, непримиренно суперечать інтересам пригноблених класів, осн. методом держ. керівництва і забезпечення виконання *норм права* був і є примус. Він використовується незначною меншістю правлячої верхівки проти переважної більшості населення і нерідко набуває форм фіз.

розправи і психологічного залякування трудящих. За *соціалізму* характер і співвідношення П. і п. докорінно змінюються. Громадяни соціалістичного суспільства в своїй переважній більшості виконують встановлені в ньому норми права добровільно, усвідомлюючи їхню сусп. необхідність, справедливість, корисність і доцільність. Осн. методом держ. керівництва і забезпечення виконання норм права в соціалістичному суспільстві є метод переконання. Метод примусу, хоч і зберігається на весь істор. період існування *соціалістичної держави,* має допоміжний характер. Його застосовують лише до незначної меншості населення з метою забезпечення *соціалістичної законності* і правопорядку, дисципліни і організованості, в інтересах переважної більшості суспільства і в обов'язковому поєднанні з методом переконання. Важливою закономірністю соціалізму, яка особливо яскраво виявляється в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства,* є дедалі ширша взаємодія в правоохоронній діяльності громад. і держ. впливу на правопорушників. В окремих, передбачених законом випадках до них застосовують заходи громад. впливу. Соціалістична д-ва і громадськість застосовують П. і п. на основі суворого дотримання режиму соціалістичної законності, забезпечення охорони *правопорядку,* інтересів суспільства, прав та свобод громадян. З метою кращої координації зусиль по вихованню у кожного громадянина свідомої дисципліни, почуття відповідальності, глибокої поваги до рад. законів, правил соціалістичного співжиття розробляються комплексні плани роботи парт., рад., госп. і громад. орг-цій, *трудових колективів* та *правоохоронних органів* по виконанню рішень КПРС і законів Рад. держави, спрямованих на дальше зміцнення соціалістичної законності.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Козюбра М. І. Переконання і примус в радянському праві. К., 1970. *М. І. Козюбра.*

ПЕРЕКО́ПСЬКА ОРДА́ — одна з ногайських орд, що кочувала в пд.-укр. степах з 2-ї пол. 16 ст. до 1770 (див. *Джамбуйлуцька орда*).

ПЕРЕКО́ПСЬКИЙ БРО́МНИЙ ЗАВО́Д — підприємство хім. промисловості. Розташований у м. Красноперекопську Крим. обл. Буд-во почато 1932, першу продукцію одержано 1934. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 частину устаткування підприємства було евакуйовано на схід країни, решту устаткування, виробничі та побутові приміщення майже повністю зруйнували нім.-фашист. загарбники. Відбудова з-ду почалася після визволення Криму (1944). Введено в дію 1946. В 1959 почалися реконструкція підприємства та розширення сировинної бази, зокрема збудовано (1965) новий бромний цех на базі солей Сиваша. П. б. з. випускає бромисте залізо, бром елементарний, натрій бромистий, бромистий літій, бромисті алкіли, хлорне залізо, окис магнію, магнезію «ньювель», вуглекислоту (зварювальну й харчову), карбінол. *Г. Ф. Сушин.*

ПЕРЕКО́ПСЬКИЙ ПЕРЕШИ́ЙОК — вузька смуга суходолу на Пд. УРСР, що сполучає Кримський п-ів з материком. Омивається Каркінітською зат. Чорного м. і зат. Сиваш Азовського м. Довж. 30 км, шир. 8—23 км. Поверхня — хвиляста рівнина заввишки до 20 м з степовою і напівпустельною рослинністю. Багато озер (див. *Перекопські озера*). Через П. п. проходять траса *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України та з-ця Херсон — Джанкой. П. п.— район запеклих боїв під час громадян. (див. *Перекопсько-Чонгарська операція 1920*) та Великої Вітчизняної (1941 — 45) воєн. *Г. Є. Гришанков.*

ПЕРЕКО́ПСЬКІ ОЗЕ́РА — група солоних озер на Пд. Перекопського перешийка, у межах Крим. обл. УРСР. До них належать 5 великих — *Айгульське озеро, Красне озеро, Кирлеуцьке озеро, Кияцьке озеро* й *Старе озеро* та 4 невеликих озера — Янгул, Кругле, Чайка й Пасурман (пл. від 0,7 $км^2$ до 2,8 $км^2$). Зх. та пн.-зх. береги озер переважно високі (до 8—13 м), круті, пд. та сх.— пологі. Лежать П. о. на 0,1—4,5 м нижче р. м. Глибини змінюються по сезонах: навесні — від 0,7 до 1,0 м, восени — до 0,1—0,3; влітку деякі озера пересихають. Живлення — за рахунок підземного та поверхневого стоку, а також водообміну між окремими озерами. Вода П. о. насичена солями; переважають хлористі сполуки Na, Mg, Br та ін. Влітку пересічна солоність води 21 — $28^0/_{00}$. У посушливі роки відбувається садка солі. Дно озер вкрите шаром сірого мулу. П. о. використовують для одержання солей (зокрема, на базі П. о. у *Красноперекопську* працюють содовий і бромний з-ди) та лік. грязей. *Г. Є. Гришанков.*

ПЕРЕКО́ПСЬКО-ЧОНГА́РСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1920 — наступальна операція рад. військ Пд. фронту (командуючий — М. В. *Фрунзе*) проти врангелівців, здійснена 7—17.XI 1920 під час громадянської війни 1918—20. Операція почалася вночі проти 8.XI наступом ударної групи 6-ї армії (команд.— А. І. *Корк*), яка в надзвичайно тяжких умовах форсувала Сиваш і оволоділа Литовським п-вом; 9—11.XI війська 6-ї армії здобули Турецький вал і відкинули врангелівців на Ішунські позиції. 4-а армія (командарм В. С. Лазаревич) 11.XI прорвала Чонгарські укріплення, форсувала Генічеську затоку і повела наступ на Джанкой. Загроза виходу 4-ї армії в тил Ішунських позицій прискорила здобуття їх 12.XI військами 6-ї армії. Другий ешелон рад. військ на Перекопському напрямі становили 1-а і 2-а Кінні армії (команд.— С. М. *Будьонний,* П. К. *Миронов*). Рад. війська швидко просувалися вглиб Криму. 15.XI було визволено Севастополь і Феодосію, 16.XI — Керч, 17.XI — Ялту. Внаслідок П.-Ч. о. було визволено Крим і завершено розгром всі-

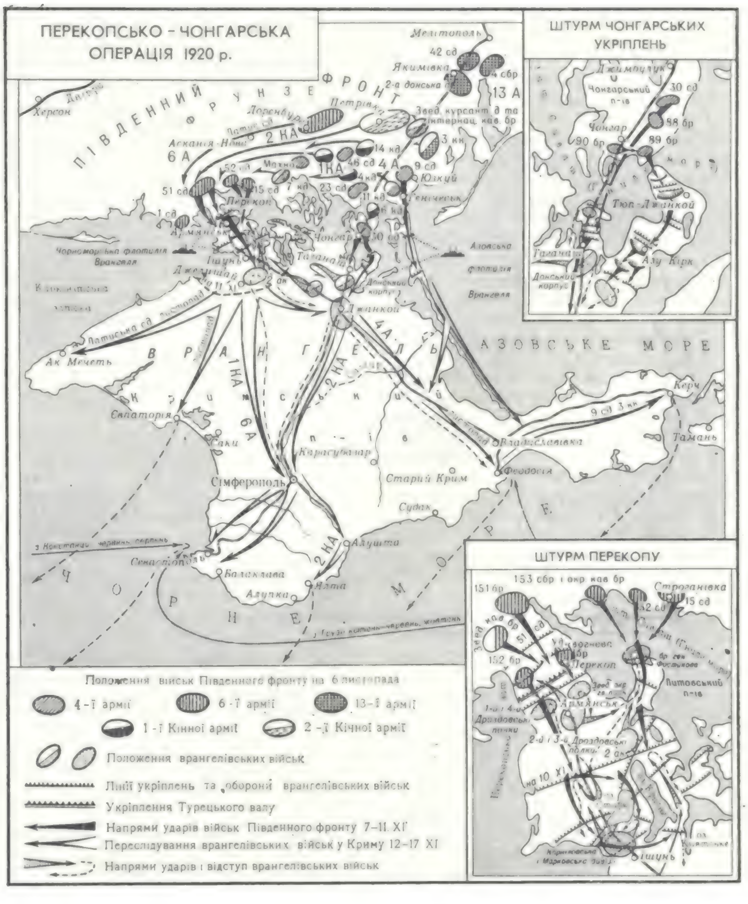
ПЕРЕКОПСЬКО - ЧОНГАРСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1920 р.
ШТУРМ ЧОНГАРСЬКИХ УКРІПЛЕНЬ
ШТУРМ ПЕРЕКОПУ
ПІВДЕННИЙ ФРОНТ
ВРАНГЕЛЬ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Мелітополь
Херсон
Дніпро
Асканія-Нова
Перекоп
Ішунь
Чонгар
Генічеськ
Джанкой
Ак Мечеть
Євпаторія
Сімферополь
Севастополь
Балаклава
Алупка
Ялта
Алушта
Судак
Старий Крим
Феодосія
Керч
Тамань
Карасубазар
6 А
4 А
13 А
1 КА
2 КА
Чорноморська флотилія Врангеля
Азовська флотилія Врангеля
Положення військ Південного фронту на 6 листопада
4-ї армії
6-ї армії
13-ї армії
1-ї Кінної армії
2-ї Кінної армії
Положення врангелівських військ
Лінії укріплень та оборони врангелівських військ
Укріплення Турецького валу
Напрями ударів військ Південного фронту 7–11. XI
Переслідування врангелівських військ у Криму 12–17 XI
Напрями ударів і відступ врангелівських військ

єї пд.-рос. контрреволюції. Перемога, здобута над Врангелем, відзначав В. І. Ленін,— «одна з найблискучіших сторінок в історії Червоної Армії» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 124). *О. О. Олейников.*

ПЕРЕКОТИ́ПО́ЛЕ — степові, пустельні та напівпустельні рослини, що після достигання плодів обламуються чи перегнивають біля основи стебла або вириваються з коренем і перекочуються вітром на далекі віддалі. Стебло у П. звичайно дуже розгалужене; П. має більш-менш кулясту форму. Насіння у П. висипається поступово і розсіюється на великій площі. Діаметр П.— від кількох см до 1 м. Серед П. є одно-, дво- й багаторічні рослини. У флорі УРСР зустрічаються такі П.: устелиполе піскове, миколайчики польові, ліщиця волотиста, види з роду курай та інші.

ПЕРЕКРИСТАЛІЗА́ЦІЯ — 1) П. у твердому стані — зміна кристалічної структури твердого тіла при нагріванні або охолодженні його. В основі П. лежить *поліморфізм.* 2) П. з розчину — розчинення кристалічної речовини з наступним виділенням кристалів цієї ж речовини з розчину. Застосовують для очищення кристалічних речовин від домішок.

ПЕРЕКРИТТЯ́ — 1) У будівництві — внутрішня горизонтальна *огороджувальна конструкція* будинку або споруди, що сприймає і передає на несучі *стіни* та інші вертикальні опори постійно та тимчасово діючі навантаження. Такі конструкції служать *діафрагмами* жорсткості будинку (споруди), забезпечують *теплоізоляцію* і *звукоізоляцію* приміщень (в разі потреби — їхню *вологоізоляцію, пароізоляцію* тощо). Розрізняють П. міжповерхові (мал.), горищні (відокремлюють верхній поверх від горища), надпідвальні та інші. Перекриття складається з несучої (основної) частини (безбалкової, балкової), ізоляційних шарів і *підлоги,* іноді — *стелі.* За видом осн. матеріалу несучої частини П. бувають залізобетонні (збірні, монолітні, збірно-монолітні), металеві (П. з сталевими балками), дерев'яні (лише в дерев'яних і деяких кам'яних будинках), іноді армокерамічні, кам'яні тощо. Залізобетонні П. (найпоширеніші) виготовляють у вигляді великорозмірних плит-настилів та панелей (суцільних, багатопустотних, коробчастих, ребристих, шатрових), а також плит, укладених на залізобетонні балки. Габарити плит-настилів і панелей, а також вузли примикання і стиків П. уніфіковані для звичайних і складних умов буд-ва (напр., у сейсмічних р-нах, зонах гірничих виробок). Конструкції П. мають відповідати вимогам діючих норм проектування за міцністю, жорсткістю, вогнестійкістю та ін. властивостями згідно з призначенням будинків (споруд) і приміщень, умовами експлуатації. 2) У гірничій справі — огороджувальна (розділова) конструкція, застосовувана при підземній розробці потужних пластів корисних копалин. Огороджує (розділяє) шари корисної копалини, що її виймають, і обвалюваної породи. Розрізняють П.: щитові (з залізобетонних балок або труб), гнучкі (металеві, полімерні) та міжшарові (настил з бетонних плит або деревини, металева сітка, шар породи чи корисної копалини товщиною 0,3—0,6 м). Міжшарові П. застосовують при пошаровій розробці покладів корисної копалини. Зведення П. сприяє безпеці очисних робіт.
М. І. Медведєв (П. у будівництві).

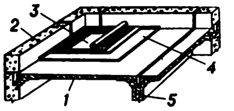

Міжповерхове **перекриття** з шатрових панелей:
1 — панель; *2* — несуча стіна; *3* — підлога з лінолеуму; *4* — звукоізоляційний шар; *5* — несуча перегородка.

ПЕРЕЛЕ́СНИК — персонаж укр. міфології, злий дух, спокусник жінок. Уявляли його в образі вогняного змія або молодого чоловіка, який уночі проникав у хату через комин, двері, вікна, а потім невидимо зникав. Жіноча паралель П.— Перелесниця, Перелестонька, Літавиця. Образ П. виведено в драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».

ПЕРЕЛИВА́ННЯ КРО́ВІ, гемотрансфузія — метод лікування, який полягає у введенні в кровоносне русло хворого (*реципієнта*) крові, взятої у здорової людини — донора (див. *Донор*), або різних складових частин крові — *еритроцитів, плазми крові* та ін. Перше П. к. в Росії було проведено акушером Г. Вольфом (1832). Та лише після встановлення у людини *груп крові* (початок 20 ст.) П. к. дістало міцну наукову основу і почало широко застосовуватись у клініці. В СРСР В. М. *Шамов* перший 1919 здійснив П. к., враховуючи групову належність крові донора і реципієнта. В сучас. умовах майже жодна значна хірургічна операція не провадиться без П. к. або *кровозамінників.* П. к. застосовують також при травматичному *шоку,* внутр. кровотечах (шлункових, легеневих та ін.), хронічній постгеморагічній *анемії,* тяжких інфекційних хворобах, *лейкозах, опіках,* пораненнях тощо. Перелита кров замінює ту, що втрачена, вона сприяє живленню організму, звільнює його від отруйних речовин, полегшує його боротьбу з інфекціями, нормалізує кров'яний тиск, обмін речовин, функцію дихання. Для поповнення кількості еритроцитів переливають т. з. еритроцитарну масу (вона циркулює у крові хворого до 3 міс.), для відновлення кількості лейкоцитів — концентрат свіжих лейкоцитів. Хворим на *гемофілію* переливають антигемофільну плазму або антигемофільний *гамма-глобулін.* Іноді при П. к. застосовують кровозамінники. Перед кожним П. к. обов'язково визначають групу крові донора і реципієнта, резус-належність (див. *Резус-фактор*), індивідуальну сумісність крові донора і реципієнта, роблять біологічну пробу (після введення 20—25 мл крові спостерігають за станом хворого протягом 10—15 хв). Існують прямий і непрямий методи П. к. При прямому методі кров безпосередньо з вени донора переливають у вену хворого. Метод непрямого П. к.— кров вливається хворому з тієї ж ампули або флакона, в яких вона консервується і зберігається після того, як її взяли у донора. За технікою П. к. подібне до вливання у вену будь-якого лікарського розчину. Залежно від показань П. к. провадиться у вену, артерію або у губчасту речовину кістки (у дітей). П. к. провадить лікар з додержанням правил асептики. *С. С. Лаврик.*

ПЕРЕЛІ́Г, обліг — необроблюване тривалий період поле, що заростає трав'янистою рослинністю.

ПЕРЕ́ЛІСКА (Mercurialis) — рід рослин родини молочаєвих. Багаторічні і однорічні дводомні, рідко однодомні трави з прямостоячим (у нижній частині безлистим) стеблом 25—80 см заввишки. Листки цілісні, супротивні. Квітки одностатеві, зібрані в китицевидне чи колосовидне суцвіття. Плід коробочкоподібний. 8 видів, пошир. переважно в Середземномор'ї. В СРСР — 4 види, у т. ч. в УРСР — 3; ростуть по лісах, чагарниках та на полях. Найпоширеніша П. багаторічна (M. perennis). Всі види П.— отруйні рослини.

ПЕРЕЛО́М — порушення цілості кістки, що супроводиться ушкодженням оточуючих тканин (м'язів, судин і нервів). П. бувають травматичні та патологічні; за характером розташування осі перелому їх поділяють на поперечні, косі, гвинтоподібні, поздовжні, осколочні, компресійні, комбіновані зі зміщенням відламків. Коли в ділянці ушкодження кістки є рана шкіри, такий П. наз. відкритим. Ознаки П.: різкий біль у відповідній ділянці, припухлість, вимушене положення і порушення функції кінцівки. Перша допомога: транспортна своєчасна і правильна *іммобілізація,* накладання стерильної пов'язки (при відкритих П.) і джгута (при кровотечах). Лікування: консервативне (скелетне витягання, гіпсова пов'язка) і оперативне за допомогою металевих і кісткових фіксаторів, а також компресійно-дистракційних апаратів (Єлізарова, Волкова — Оганесяна, Тернового та ін.). *К. С. Терновий.*

ПЕРЕЛЬО́ТИ ПТАХІ́В — щорічні масові переселення т. з. перелітних птахів з місць гніздування на місця зимівлі й навпаки; один з видів *міграції тварин.* П. п.— спадково закріплене явище, що виникло внаслідок розселення виду або змін навколишнього середовища на його батьківщині. Одні *популяції* виду можуть бути осілими, інші — перелітними. Дальність П. п. залежить від екологічних потреб птахів (напр., водоплаваючі зимують не північніше межі замерзання водойм), конкуренції на місцях зимівлі тощо. Найдальший переліт здійснює полярний крячок (з Арктики в Антарктиду і назад). П. п. відбуваються в певних (постійних для кожного виду) напрямах. В УРСР понад 150 видів перелітних птахів. Більшість їх восени летить на Пд. Зх., деякі — на Зх., інші — на Пд., а *чечевиця, дібровник, вівчарик* — на Сх. Строки П. п. відносно сталі для кожного виду. Сигналом підготовки до П. п. є зміни світового режиму. Птахи, що мігрують на далекі віддалі, запасають жир, який використовують у польоті. Під час перельотів птахи орієнтуються (див. *Орієнтація тварин*)

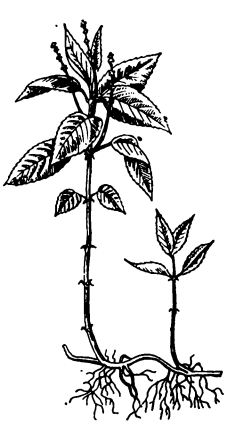
Переліска багаторічна.

П. І. Перемежко.

по Сонцю, зорях, земному магнетизму, т-рі і напряму вітру тощо. П. п. вивчають за допомогою *кільцювання птахів* та ін. методів *мічення тварин*.

ПЕРЕМЕ́ЖКО Петро Іванович [12 (24).VII 1833, с. Риботин Кролевецького повіту Черніг. губ., тепер Коропського р-ну Черніг. обл.— 27.XII 1893 (8.I 1894), Київ] — укр. гістолог. Закінчив Київ. ун-т (1859). В 1859—65 працював лікарем у Казані, де одночасно проводив наук. роботу в галузі гістології при ун-ті (під керівництвом П. В. *Овсянникова*). В 1868—91 — професор Київ. ун-ту, в якому організував першу кафедру гістології. Праці з питань розвитку і *регенерації* поперечносмугастих м'язів, будови і вікових змін щитовидної залози й гіпофіза, розвитку і будови селезінки, питань про зародкові листки. Вивчив і описав *мітоз*.

ПЕРЕМИКА́Ч електричний — апарат (пристрій), яким перемикають *коло електричне* постійного або змінного струму. Один з найпоширеніших електр. апаратів, конструкція якого зумовлюється гол. чин. призначенням. До апаратів такого типу належать *контролери, крокові шукачі* та ін. П. застосовують в апаратурі зв'язку, радіоапаратурі, електр. машинах, енергетичних установках, освітлювальній арматурі тощо.

ПЕРЕМИ́Р'Я — у *міжнародному праві* угода між воюючими сторонами про постійне чи тимчасове припинення воєнних дій. П. не припиняє юрид. стану війни. Розрізняють П. на короткий період часу — з метою виконання завдань місц. значення, напр., евакуації мирного населення з обложеного району; місцеве (або часткове) П.— припинення воєнних дій на широкому театрі воєнних дій (таке П. переслідує важливі політ. цілі); загальне П. — здійснюється за взаємною згодою сторін по всьому театру воєнних дій. Особливе політ. значення має заг. П., яке здебільшого укладають з метою підготовки *мирного договору*. Протягом 1943—45 Об'єднаними націями було укладено угоди про заг. П. з д-вами — союзниками фашист. Німеччини — Італією (1943), Румунією, Болгарією, Фінляндією (1944), Угорщиною (1945).

П. може бути встановлене на вимогу *Ради Безпеки ООН* як тимчасовий захід з метою забезпечити застосування виключно мирних засобів врегулювання конфліктів. Такі рішення Рада Безпеки прийняла, зокрема, щодо агресії Ізраїлю проти араб. держав 1948 — 49, 1967 і 1973. *В. С. Семенов.*

ПЕРЕМИ́ЧКА — 1) Огородження, що захищає гідротехнічну споруду або її *котлован* від затоплення водою під час будівництва або ремонту. По закінченні робіт П. звичайно розбирають, іноді вона становить частину гідротех. споруди. За положенням відносно водотоку П. поділяють на поздовжні й поперечні. Їх зводять з грунту (намивні, насипні П.), каменю (накидні П.), деревини (зрубові, шпунтові П.), металу (шпунтові, ніздрюваті П.), рідше — з бетону, *габіонів* або *фашин*. 2) Конструктивний елемент, що перекриває віконні або дверні прорізи в кам'яних стінах та сприймає навантаження від розміщених вище конструкцій. Застосовують П. цегляні, залізоцегляні, збірні залізобетонні, іноді — металеві. 3) Споруда, що її зводять у гірничих виробках з метою регулювання вентиляційних потоків, ізоляції виробок від газів, води, пожежі, повітряної вибухової хвилі тощо. Розрізняють П.: постійні та тимчасові; поперечні й поздовжні; глухі, з дверима, врубові, безврубові, підсилені й комбіновані; бетонні, залізобетонні, цегляні, бутові, металеві, дерев'яні, брезентові, гумові тощо.

ПЕРЕМИШЛЯ́НИ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Гнилій Липі (прит. Дністра), за 32 км від залізнич. ст. Бібрка. Вперше згадуються 1473. В 1-й чверті 17 ст. П. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. підпали під владу Австрії. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) П. опинилися під владою бурж.-націоналістичного «уряду» ЗУНР, 1919 — бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З цього самого року П.— місто.

У П.— меблевий комбінат, паркетний цех Золочівського меблевого об'єднання; з-ди: «Модуль» львів. виробничого об'єднання «Мікроприлад», мол., цегельний, комбікормовий, харчосмакова фабрика, міжколгоспна будівельна орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, б-ка.

Архіт. пам'ятки: костьол (1645), залишки споруд монастиря домініканців у стилі *бароккo* (16—17 ст.).

ПЕРЕМИШЛЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 59,6 тис. чол. (1981). У районі — 89 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Перемишляни*. П. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: пісок, пісковики. Є мінеральні джерела. Річки — Свір, *Гнила Липа, Золота Липа* (бас. Дністра). Грунти дерново-підзолисті, сірі, світло-сірі й темно-сірі опідзолені та опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, бук) займають 26,8 тис. га.

Найбільші промислові підприємства району: перемишлянські з-д «Модуль» львів. виробничого об'єднання «Мікроприлад», харчосмакова фабрика та меблевий комбінат, Бібрське заводоуправління цегельних заводів. Комбінат побутового обслуговування (Перемишляни) та 19 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, жито, ячмінь, овес) і тех. (цукр. буряки, льон) культур, тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 53,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 39,8 тис. га, луки і пасовища — 13,5 тис. га.

У П. р.— 18 колгоспів, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Бібрка. Автомоб. шляхів — 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 253 км. У районі — профес.-тех. училище, 60 заг.-осв. та 2 муз. школи; 53 мед. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 68 клубних установ, 2 кінотеатри, 60 кіноустановок, 65 б-к. У с. Свіржі П. р. народився укр. живописець В. *Береза*, у с. Білці — укр. радянський математик О. С. *Парасюк*. У П. р. видається газ. «Перемога» (з 1939).

Й. І. Гірний.

ПЕРЕМІ́ЩЕНІ ОСО́БИ — особи, вислані або насильно вивезені німецько-фашист. загарбниками під час 2-ї світової війни з країн, де вони постійно проживали. В 1945 для розв'язання проблеми П. о. між СРСР і країнами антигітлерівської коаліції було укладено ряд угод, але капіталістичні д-ви всіляко чинили опір здійсненню їх. У грудні 1946 *Генеральна Асамблея ООН* створила Міжнародну організацію в справах біженців, яка мала займатися й питанням про П. о. з метою найшвидшої *репатріації* їх; 1951 її замінено Управлінням верховного комісара у справах біженців при ООН. Під тиском імперіалістичних д-в ці орг-ції перешкоджали поверненню громадян СРСР і країн нар. демократії на батьківщину і по суті перетворилися на центр вербування капіталістичними монополіями дешевої робочої сили й залучення П. о. до диверсій, шпигунства та ін. злочинних актів проти соціалістичних країн. П. о., що перебувають на тер. капіталістичних країн, позбавлені елементарних політ. і громадян. прав, живуть у тяжких матеріальних умовах. Див. також *Біженці*. *Ю. В. Костенко.*

ПЕРЕМІ́ЩЕННЯ в будівельній механіці — зміни положень елементів конструкції через деформацію споруди, спричинену зовнішніми чинниками: діянням силових навантажень, температури, осіданням опор. Розрізняють П. лінійні (напр., відхилення точок елементів конструкції від поч. положення), кутові (зміни кута повороту перерізів елементів конструкції) та комбіновані. Заг. методи визначення П. лінійно деформівних буд. систем грунтуються на аналізі дій зовн. навантажень і внутр. сил, що виникають від їхнього діяння. Ці методи дають

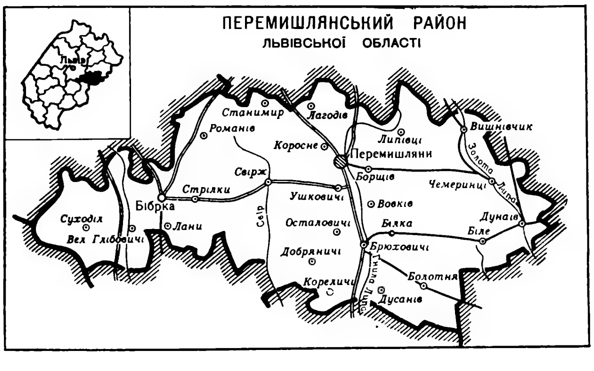

змогу знаходити П. в усіх точках споруди (визначати лінії *прогинів* стрижнів, поверхні прогинів пластин), а також в одній будь-якій точці — від дії навантаження, що переміщується по споруді (будувати лінії та поверхні впливу переміщень). У *стрижневих системах* П. розраховують в осн. за формулою *Мора*, яка у заг. вигляді враховує залежність переміщень від усіх внутр. зусиль: згинальних моментів, поздовжніх і поперечних сил. Розрахунки спрощують, враховуючи у *балках* і *рамах* лише згинальні моменти, у *фермах* — тільки поздовжні сили (в їхніх стрижнях). П. тонкостінних конструкцій (пластин, *оболонок*) встановлюють переважно енерг. способом — з урахуванням зміни внутр. енергії, нагромадженої конструкцією, що зазнала деформації. П. досліджують для визначення *жорсткості* конструкцій при статичних і особливо динамічних навантаженнях та *стійкості споруд*. Див. також *Будівельна механіка, Динаміка споруд, Коливання конструкцій*.

Г. В. Ісаханов.

«ПЕРЕМО́ГА» — партизанська група Представництва Укр. штабу партизанського руху при Військ. раді Південного фронту, яка діяла на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території Донеччини в період Великої Вітчизн. війни. З лютого по травень 1943 групу (командир — П. І. Колодін) кілька разів засилали через лінію фронту на тер. Донец. обл. для розвідувальної та диверсійної роботи, зокрема на з-цях. Група встановила зв'язки з партизан. загонами й підпільниками, які діяли в тилу ворога, доставила розвідувальні відомості про ворожі військ. об'єкти та фашист. окупаційний режим на Донеччині. В кін. травня 1943 «П.» знову направлено на тимчасово окуповану тер. Донеччини. Проте гітлерівці майже всіх учасників групи заарештували й закатували.

«ПЕРЕМО́ГА» орден — найвищий рад. військовий орден. Встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.XI 1943. За статутом ордена ним нагороджують осіб вищого командного складу Рад. Армії за успішне проведення бойових операцій у масштабі кількох фронтів або одного фронту, в результаті яких докорінно змінилося становище на користь Рад. Армії. Цим орденом нагороджено 12 рад. воєначальників. Двічі «П.» о. нагороджені О. М. Василевський, Г. К. Жуков і Й. В. Сталін. Ним також нагороджено О. І. Антонова, Л. І. Брежнєва, Л. О. Говорова, І. С. Конєва, Р. Я. Малиновського, К. О. Мерецкова, К. К. Рокоссовського, С. К. Тимошенка, Ф. І. Толбухіна. Серед зарубіжних воєначальників «П.» о. були удостоєні Д. Ейзенхауер (США), Б. Монтгомері (Великобританія), Й. Броз Тіто (Югославія) та ін. Імена нагороджених «П.» о. заносяться на меморіальну дошку, встановлену у Великому Кремлівському палаці в Москві.

ПЕРЕМО́ГИ ПІК — найвища вершина Тянь-Шаню, друга за висотою в СРСР. Розташований в хр. Кокшаал-Тоо, за 20 км на Пд. від *Хан-Тенгрі*. Вис. 7439 м. Район вершини (гребінь хр. Кокшаал-Тоо) досліджувала експедиція під керівництвом А. А. Летавета 1938. Висоту П. п. визначила 1943 топографічна експедиція на чолі з П. М. Рапасовим; за відкриття П. п. Геогр. т-во СРСР нагородило Золотою медаллю ім. П. П. Семенова-Тян-Шанського керівника експедиції та її учасників — О. М. Арутюнянца, М. Я. Гамалеєва, О. Ф. Кокшарова і В. Й. Рацека. Назву вершині дано 1946 на честь перемоги Рад. Союзу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Вперше вищої точки піка досягла група рад. альпіністів (11 чол.) на чолі з В. М. Абалаковим 1956. До 1980 на П. п. здійснили сходження 153 рад. альпіністи.

Г. В. Калінін.

ПЕРЕНАПРУ́ГА в електротехніці — короткочасне або тривале, небезпечне для *електроізоляції* підвищення *напруги електричної* в електр. установках (пристроях) або електр. мережі. Розрізняють П. внутрішню (комутаційну) та зовнішню (грозову). Внутрішня П. зумовлюється дією внутр. електромагн. полів в разі різкої зміни режиму дії установок (пристроїв) при перемиканні (*комутації*) електр. кіл, проходженні електр. імпульсів (напр., в засобах *імпульсної техніки*) та ін. Для захисту від такої П. застосовують *іскрові розрядники*, спец. *вимикачі* з додатковим *електричним опором* тощо. Зовнішня П. пов'язана з дією зовн. електромагн. полів при розряді блискавки через струмопровідні частини установок або розряді її в землю поблизу установки. Зовнішньої П. уникають, вдаючись до *заземлення* або *грозозахисту*. П. враховують при *захисті електричної мережі*.

ПЕРЕНАСЕ́ЛЕННЯ ВІДНО́СНЕ — відносний надлишок робочого населення за капіталізму порівняно з попитом на *робочу силу*. Виникає внаслідок діяння *загального закону капіталістичного нагромадження*. П. в. існує постійно й неминуче, тому що науково-технічний прогрес за капіталізму постійно породжує відносне зменшення попиту на робочу силу. *Постійний капітал* в своєму зростанні значно випереджає *змінний капітал*. Це й створює відносний надлишок робочого населення порівняно з потребою в ньому капіталістичного виробництва, призводить до зростання *безробіття*. Збільшення армії безробітних прискорюється також інтенсифікацією праці.

П. в., або пром. резервна армія праці, існує в трьох формах: плинне перенаселення, *аграрне перенаселення* і *застійне перенаселення*. П. в. свідчить про погіршення становища трудящих і загострення суперечностей капіталізму. Концепції апологетів капіталізму про досягнення *«повної зайнятості»* робітників є спробами згладити класові суперечності.

ПЕРЕНЕ́СЕННЯ, анжамбеман — прийом у віршуванні, коли речення не вкладається у віршовий рядок і займає частину наступного рядка (рядкове П.), або ж речення не вкладається у межах строфи і переходить у наступну строфу (строфічне П.). Ритмічна пауза, що утворюється при П., посилює значення окремих слів, напр., у поемі Т. Шевченка «Сон»: «Із нор золото виносять, // Щоб пельку залити (пауза) // Неситому!.. То каторжні». П. робить поетичну мову схвильованою, напруженою, емоційною.

ПЕ́РЕНІ (Perenyi) Йожеф (н. 5.IV 1915, Будапешт) — угор. історик. З 1960—професор Будапештського ун-ту. В ряді праць, зокрема в монографії «З історії закарпатських українців. 1849 — 1914» (1957), статтях «Взаємини між угорцями і східнослов'янськими племенами» (1956), «Початки церковної унії закарпатських українців у середині 17 ст.» (1958), «Українська грамота Софії Баторій 1674 року» (у співавт. з Е. Балецьким, 1959), висвітлює питання історії України.

ПЕРЕНО́СНЕ ЗНА́ЧЕННЯ СЛО́ВА — похідне, вторинне значення, що розвинулося з прямого лексичного значення слова на основі просторової, часової, логічної чи іншої співвіднесеності понять, напр., матеріал — виріб з нього (срібло — срібний посуд), процес — його результат (зображення — малюнок) тощо. Виникає на основі асоціацій за подібністю у формі, кольорі, характері руху тощо: гострий — «розвинений» (про слух, зір, пам'ять), гасити — «гамувати, стримувати» (почуття) та ін. Багато П. з. с. пов'язано з прямими значеннями спільністю функцій (крило птаха — крило літака). П. з. с. більше, ніж пряме, залежить від *контексту* і часто супроводиться виразним стилістичним експресивно-емоційним забарвленням (розмовне «зелений» у значенні «недосвідчений»). Різного типу П. з. с. лежать в основі *метафори, метонімії, синекдохи*.

Літ.: Шамота А. М. Переносне значення слова в мові художньої літератури. К., 1967; Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973.

Л. Г. Скрипник.

ПЕРЕНО́СУ Я́ВИЩА, кінетичні процеси — *необоротні процеси*, внаслідок яких відбувається перенесення маси, енергії, кількості руху, електричних зарядів і т. д. у газах, рідинах, твердих тілах, а також *плазмі*. Причиною П. я. може бути об'ємна неоднорідність густини, т-ри, серед. швидкості руху частинок системи, дія зовн. електр. поля тощо. П. я. відбувається в напрямі, оберненому *градієнтові* відповідних величин. Прикладами П. я. є *дифузія* (перенесення речовини внаслідок градієнта її концентрації), внутр. тертя (в'язкість; перенесення імпульсу, пов'язане з градієнтом серед. масової швидкості), *теплопровідність* (перенесення теплоти внаслідок градієнта т-р), *електропровідність* (перенесення електр. заряду під дією зовн. електр. поля). До П. я. належать також термодифузія, *гальваномагнітні явища*, термомагнітні явища та ін. т. з. перехресні процеси. Теор. основою при вивченні П. я. є *кінетика фізична*. П. я. в газах вивчають у рамках *кінетичної теорії газів* за

Орден «Перемога».

допомогою т. з. кінетичного рівняння Больцмана — рівняння для *функції розподілу* молекул газу за швидкостями і координатами. При вивченні кінетичних процесів у напівпровідниках і металах застосовують аналогічне кінетичне рівняння для носіїв струму (*електронів* і *дірок*). Розроблення методів розв'язання такого рівняння для анізотропного (див. *Анізотропія*) розсіяння носіїв струму є предметом т. з. теорії анізотропного розсіяння. На основі цієї теорії вивчають температурні, концентраційні та польові залежності кінетичних коеф. у невироджених (див. *Виродження* у квантовій механіці) напівпровідниках і напівметалах. Перенесення енергії в непровідних кристалах досліджують за допомогою кінетичного рівняння для *фононів*. Найзагальніший підхід до розгляду П. я. у довільному середовищі при різних умовах дає *термодинаміка нерівноважних процесів*. *Літ.:* Баранский П. И., Клочков В. П., Потыкевич И. В. Полупроводниковая электроника. К., 1975; Давыдов А. С. Теория твердого тела. М., 1976; Пожела Ю. К. Плазма и токовые неустойчивости в полупроводниках. М., 1977; Ансельм А. И. Введение в теорию полупроводников. М., 1978; Гуревич В. Л. Кинетика фононных систем. М., 1980. *П. І. Баранський.*

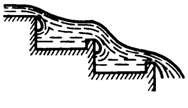

Східчастий **перепад** з водобійними колодязями (між стінками).

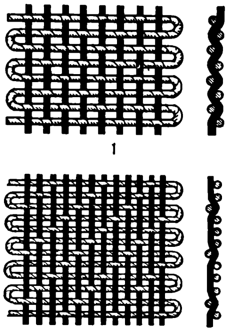

1

2

Головні **переплетення ниток** у текстильній тканині:
1 — полотняне; 2 — саржове (темні нитки — основа, світлі — піткання).

ПЕРЕПА́Д — 1) Різниця температур, тисків та ін. *параметрів* у місцях, де вони змінюються. 2) Гідротехнічна споруда, по якій скидають воду. До найпоширеніших належать східчасті П. (мал.). Крім того, розрізняють П. консольні (у вигляді похилого лотока на підпорі-*консолі*), трубчасті, шахтні та комбіновані. П. бувають з напірним (див. *Напір* у гідравліці), напівнапірним і безнапірним рухом води. Матеріалами для них служать бетон, залізобетон, камінь, метал або деревина. Споруджують П. переважно на каналах різного призначення, якщо поздовжній профіль їхньої траси різко змінюється.

ПЕРЕПЕЛЮ́К Володимир Максимович [8 (21).XI 1910, с. Боришківці, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.] — укр. рад. кобзар. Брав участь у Респ. нараді кобзарів та лірників 1939. Працював в Укр. держ. нар. хорі. Під час Великої Вітчизн. війни й у повоєнні роки створив кілька дум («Про визволення України», «Про Олега Кошового», «Про Семена Руднєва» та ін.), пісень («Про Ковпака», «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» тощо). Брав участь у створенні колект. поеми «Слава Кобзареві» (1940), поклав на музику деякі вірші Шевченка. Автор повістей: «Ой, у лісі, лісі темному» (1969), «Повість про народний хор» (1970). *Літ.:* Маюк Д. Ф. Шляхи співця. «Народна творчість та етнографія», 1980, № 6. *М. П. Полотай.*

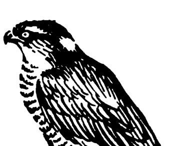

Перепелятник.

ПЕРЕПЕЛЯ́ТНИК, малий яструб (Accipiter nisus) — хижий птах род. *яструбових*. Довж. тіла до 43 см, маса до 280 г, самки більші від самців. Оперення на спині у самця сизувато-сіре, у самки — буре, низ тіла з рудими або сірувато-коричневими поперечними смугами. Поширений П. в Євразії, Пн. Африці. Гнізда мостить на деревах. Кладка з 4—6 яєць буває в травні, насиджує самка протягом 31—33 діб. Живиться П. здебільшого птахами, рідше — мишовидними гризунами. Подекуди (Закавказзя, Серед. Азія) використовується як ловчий птах.

ПЕ́РЕПИСИ В ПРОМИСЛО́ВОСТІ — спеціально організовані статистичні спостереження в промисловості, основані на реєстрації підприємств, що становлять досліджувану сукупність, для одержання комплексу показників, які характеризують матеріально-технічну базу та роботу промислових підприємств. Відомості про окремі пром. підприємства збирають через більш-менш тривалі періоди і приурочують до певного моменту. П. в п. проводять статистичні органи за наперед складеною програмою. Основним у програмі П. в п. є відомості щодо кількості виробленої продукції, чисельності робітників або всіх працівників, потужності виробничого та силового устаткування тощо. До Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії було проведено три П. в п.— 1900, 1908 і 1913. В СРСР П. в п. проведено 1918, 1920 і 1923. Осн. мета першого перепису (1918) — визначити стан пром-сті країни. Цей перепис охопив цензові пром. підприємства, підприємства, які до революції обкладались акцизом, а також ті, що підлягали гірничому наглядові. Другий П. в п. (1920) був організаційно пов'язаний з демографічним і профес. переписом у містах та з с.-г. переписом у сільс. районах. На основі матеріалів перепису одержано характеристику концентрації пром-сті за чисельністю працюючих. Дані цього перепису про кількість і потужність двигунів на пром. підприємствах було використано під час складання плану *ГОЕЛРО*. Третій П. в п. (1923) організаційно пов'язаний з переписом міськ. населення. Він охопив лише підприємства, розташовані в містах та с-щах міськ. типу. Цей перепис був останнім переписом великої пром-сті СРСР. На той час вже було вдосконалено звітність пром. підприємств, за допомогою якої статистичні та планові органи одержують потрібну інформацію про стан і роботу великих пром. підприємств. Починаючи з 1925 в СРСР переписи проводили лише для вивчення дрібної пром-сті через кожні 2 роки, 1938—53 — щороку, останній такий перепис проведено 1955.

ПЕ́РЕПИСИ В СІЛЬСЬКО́МУ ГОСПОДА́РСТВІ — спеціальні статистичні спостереження, метою яких є одержання відомостей про явища і процеси, що відбуваються в с.-г. виробництві за станом на певний момент часу. П. в с. г. почали проводити з 13—14 ст. для визначення платоспроможності населення. В 17—18 ст. такі переписи («ревізії», «подвірні господарські описи», «кадастрові роботи») давали уявлення про стан і характер госп. відносин та відносин земельної власності. У дореволюц. Росії проводили здебільшого земські переписи. В СРСР вибірковий перепис 10% селянських г-в проведено 1919, заг. перепис с. г.— 1920. З 1921 по 1929 застосовували вибіркові с.-г. переписи, т. з. весняні та осінні опитування. Проводили також і «гніздові», або динамічні, обстеження г-в для вивчення соціально-екон. процесів на селі, виробничих відносин та класового складу селянства. В 1928 і 1929 проведено переписи радгоспів і колгоспів, 1930 — колгоспів. З 1930 у зв'язку з утворенням великих соціалістич. г-в і встановленням їхньої звітності перед д-вою необхідність у П. в с. г. за широкою програмою відпала. В СРСР проводять лише часткові П. в с. г.: переписи (облік) худоби, плодово-ягідних насаджень, виноградників, тракторів і с.-г. машин тощо. Органи держ. статистики організовують також окремі обліки, звіти (напр., облік с.-г. використання зрошуваних земель, осушених с.-г. угідь тощо), які за своїм характером наближаються до перепису.

ПЕ́РЕПИСИ НАСЕ́ЛЕННЯ —спеціально організовані статистичні спостереження з метою одержати відомості про чисельність, розміщення та склад населення за статтю, віком, сімейним станом, національністю, рівнем освіти, родом занять, соціальними групами та ін. демографічними, економічними та етнічними ознаками за станом на певний момент часу. Облік населення почато за давніх часів (у рабовласницьких д-вах). Регулярні П. н. почато з кінця 18 — поч. 19 ст. (у США — з 1790, Швеції — з 1800, Великобританії — з 1801, Норвегії—з 1815, Франції— з 1831). В дореволюц. Росії населення частково облічували у 2-й пол. 17—1-й чв. 18 ст. у *переписних книгах*, у 18—19 ст. під час т. з. *ревізій*. Всього було проведено 10 ревізій (перша—1718, остання — 1856). Єдиний у дореволюц. період заг. П. н. Росії був 1897.

В СРСР заг. П. н. проведено 1920, 1923 (тільки міськ. населення), 1926, 1939, 1959, 1970 і 1979. В соціалістичному суспільстві П. н. необхідні для науково обгрунтованого поточного й перспективного планування в будь-якій галузі нар. г-ва й культури, практичної діяльності парт. і рад. органів у питаннях, пов'язаних з населенням, проведення демографічної політики, вивчення різних проблем *народонаселення* тощо. Осн. риси сучасного заг. П. н.: охоплення всього населення, одномоментність, єдність програми, методології обліку і системи документації, одержання відомостей безпосередньо від населення за місцем його проживання, поіменність записів у переписні листи, стислі строки спостереження. П. н. потребує проведення ряду робіт, які можна об'єднати у розділи: 1) розв'язання осн. методологічних та організаційних питань (визначення програми перепису, дати проведення, тривалості, порядку заповнення відповідей на питання переписного листа тощо); 2) організація підготовчих робіт (складання списків нас. пунктів, підготовка картографічного матеріалу, впорядкування назв вулиць, номерів будинків, проведення переписного районування тощо); 3) проведення перепису (заповнення переписних листів); 4) розробка підсумків. Матеріали П. н. розробляють централізовано або децентралізовано. Попередні підсумки та підготовку матеріалів для механізованої розробки здійснюють статистичні органи республік і областей, осн. підсумки — *Центральне статистичне управління СРСР*.

Велика роль у проведенні П. н. належить міжнар. статистичним конгресам, Міжнар. статистичному ін-ту і особливо статистичним органам ООН, які розробляють рекомендації щодо методології, програми й організації П. н. Переписами охоплено більшість земної кулі. В багатьох економічно розвинутих країнах П. н. проводять регулярно кожні 10 років, у деяких країнах (Японія, Данія, Туреччина) — кожні 5 років. Див. також *Демографія, Демографічна статистика*. *М. І. Сосновська.*

ПЕ́РЕПИСИ СТАТИСТИ́ЧНІ — спеціально організовані періодичні або одноразові статистичні обстеження масових суспільно-екон. явищ, що фіксують їхні істотні ознаки за станом на певний момент, одночасно по всій території, за єдиною програмою і методологією. П. с. проводять, щоб одержати статистичні дані, яких немає в статистич. звітності підприємств, орг-цій та установ, або для перевірки їх. П. с. мають велике нар.-госп. значення, особливо в соціалістичних країнах, де одержані відомості використовують для поточного й перспективного планування розвитку нар. г-ва в цілому та його окремих галузей. Переписи мають багатовікову історію. Найдавнішими є *переписи населення*. В Рад. Союзі П. с. проводять органи держ. статистики за єдиним заг. держ. планом і програмою, які затверджуються Урядом СРСР. В орг. плані переписів передбачено визначення мети, об'єкта та одиниці спостереження; встановлення критичного моменту (дата й година, за станом на які реєструють дані про певні явища), строків проведення перепису та способу збирання відомостей; розробка програми та інструментарію переписів. Найважливішим елементом плану переписів є програма, яка містить питання, відповіді на які характеризують істотні ознаки обстежуваного об'єкта. Під час П. с. використовують документи обліку, опитування та безпосереднє спостереження (зважування, вимірювання, підрахунок тощо). Інформацію збирають експедиційним методом (відомості одержують обліковці або реєстратори, які відвідують кожний об'єкт перепису), кореспондентським (заповнені переписні листи, формуляри або відомості підприємства, установи чи орг-ції надсилають поштою статистичним управлінням та своїм вищестоящим орг-ціям) та методом самообчислення (переписний лист заповнюють особи, які підлягають перепису). Для успішного проведення П. с. необхідно додержувати певних вимог: перед переписом має бути здійснена велика підготовча робота; час проведення перепису та критичний момент мають бути вибрані так, щоб забезпечити одержання повних і точних відомостей; перепис необхідно проводити у найкоротші строки й одночасно по всій території. Залежно від ступеня охоплення одиниць досліджуваної сукупності розрізняють два види П. с.—суцільне спостереження й несуцільне, переважно вибіркові спостереження (див. *Спостереження статистичні*). В рад. статистиці найчастіше застосовують суцільні переписи. Бувають періодичні та одноразові переписи. Об'єктами П. с. є населення, галузі нар. г-ва (див. *Переписи в промисловості, Переписи в сільському господарстві*), устаткування, матеріальні ресурси, житл. фонд тощо. П. с. мають давати об'єктивні точні відомості про масові суспільні явища, що можливо лише за умов соціалізму. Досвід організації і проведення П. с. в СРСР широко використовують в ін. соціалістичних країнах. У капіталістичних країнах у зв'язку з конкуренцією та комерційною таємницею переписи дають неповні й необ'єктивні дані, а нерідко й фальсифіковані. *М. І. Сосновська.*

ПЕРЕПИСНІ́ КНИ́ГИ — рукописні книги, що містять зведені відомості про кількість населення Рос. д-ви, в т. ч. й України, 2-ї пол. 17 — 1-ї чв. 18 ст. З'явилися в серед. 17 ст., коли царський уряд почав замінювати посошне оподаткування *подвірним оподаткуванням*. У Рос. д-ві проводилися заг. подвірні переписи (1646—48, 1676—78, 1710, 1716), які охоплювали й Слобідську Україну, а також подвірні переписи окремих територій та категорій тяглого населення. Так, П. к. 1666 включають матеріали подвірного перепису Лівобережної України. П. к. 20-х і 40-х рр. 18 ст. містять підсумки подушного перепису (див. *Подушна подать*). П. к.— важливі джерела для вивчення соціально-екон. історії Росії й України того часу.

ПЕРЕПІ́ЛКА Сидір (рр. н. і см. невід.) — укр. майстер кахлярства 2-ї пол. 18 ст. Жив і працював у м. Городні на Чернігівщині. Розписував кахлі, різні за сюжетами, зокрема, історичними (боротьба укр. народу з кочівниками та іноземними загарбниками) та з народних легенд. Гумористичними мотивами пройняті кахлі із зображенням окремих персонажів («Козацький старшина на коні з булавою і шаблею»), а також із побутовими сценами (жінки, що прядуть, доглядають свійську птицю тощо). Твори зберігаються в Київ. істор. музеї.

ПЕРЕПІ́ЛКА, перепілка звичайна, перепел, перепелиця (Coturnix coturnix) — птах род. *фазанових*. Довж. тіла бл. 20 см, маса 76—145 г. Оперення спини жовтувато-буре з темними поперечними пістрявинами, грудей і черевця — білувато-руде. Населяє відкриті ландшафти — луки, поля. Живиться комахами, пагонами і насінням рослин. Розмножується у травні — липні. Гніздо — ямка на землі. Кладку (іноді 2 за сезон) з 9—18 яєць насиджує самка 15—18 діб. П.— *виводковий птах*. Поширена в Євразії й Африці; в СРСР — на Сх. до оз. Байкал, у т. ч. в УРСР — по всій території. Під час осіннього перельоту П. у великій кількості збираються на Пд. України, зокрема в Криму, а також на Кавказі і в Серед. Азії. Об'єкт спортивного та промисл. полювання. Часто П. утримують в клітках як кімнатного птаха. На Сх. від оз. Байкал поширена П. німа, або японська (C. japonicus). Її розводять у спеціалізованих г-вах (одержують яйця і м'ясо). Іл. с. 256. *Л. О. Смогоржевський.*

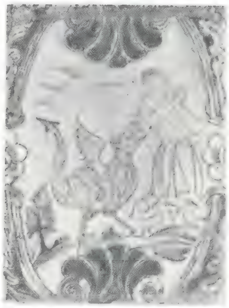
С. Перепілка. Кахля. 18 ст. Чернігівська область.

ПЕРЕПЛЕ́ТЕННЯ НИТО́К — взаємне у певному порядку перехрещування *ниток* в *тканинах текстильних, трикотажі* або ін. текстильних виробах. Визначає їхні структуру, властивості і зовн. вигляд. У тканинах характеризується наявністю перпендикулярних одна до одної систем ниток — *основи* і *піткання*. В процесі *ткацтва* нитки основи розміщуються вздовж тканини, а нитки піткання упоперек неї. Якщо нитка основи прокладена над ниткою піткання, місце перехрещування їх наз. осно́вним перекриттям, а якщо під ниткою піткання — пітканним. Ці перекриття, чергуючись різними способами, утворюють малюнок переплетення. Розрізняють П. н. головне, дрібновізерунчасте, складне і великовізерунчасте. Головними є переплетення (мал.) полотняне, саржове й атласне, або сатинове. Полотняним П. н. виробляють *бельтинг, бязь, вольту, зефір, коленкор, мадаполам, маркізет, марлю, міткаль, муслін, парусину, перкаль, поплін, сукно, тик* та ін. тканини. Саржове П. н. характерне, напр., для *бостону, бумазеї, габардину, коверкоту, кашеміру, саржі, трико, шевйоту;* атласне — для *атласу, байки, бобрику, замші, молескіну, сатину*. Дрібновізерунчасте переплетення буває похідне (від головного), напр. репсове (див. *Репс*), підсилений атлас, підсилена саржа, і комбіноване — з головного і похідного, напр. крепове (див. *Креп*), вафельне, рубчикове, або особливе (див. *Корд*), діагоналеве, або спеціальне (*діагональ*, габардин, коверкот). Комбіноване П. н. має також *піке*. Складне П. н.— двошарове (див. *Драп*) або багатошаро́ве, дволицьове, подвійне, ворсове (див. *Вельвет, Вельветон*) і перевивне. Великовізерунчасте П. н. створюють з головного, дрібновізерунчастого і складного переплетень. Для П. н. в тканинах використовують *ткацькі верстати*. Див. також *Переплетення трикотажне*.

ПЕРЕПЛЕ́ТЕННЯ ТРИКОТА́ЖНЕ — взаємне розміщення *ниток* у структурі *трикотажу*. Характеризується чергуванням петель у петельному рядку і петельному стовпці. Визначає властивості і зовн. вигляд трикотажу. За кількістю ниток, з яких утворюється рядок петель, розрізняють П. т. кулірне й основов'язане. В кулірному переплетенні горизонтальні рядки петель створюються однією ниткою, в основов'язаному — великою (до кількох тисяч) кількістю ниток *основи*. П. т. буває також одинарне (лицьовий бік — з петель, виворітний — з протяжок петель) та подвійне (обидва боки —

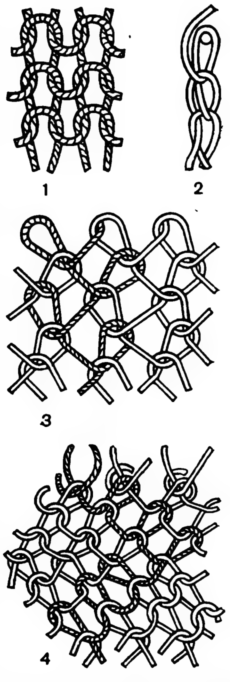

Головні **переплетення трикотажні:** 1 — гладь; 2 — ланцюжок; 3 — трико; 4 — атлас.

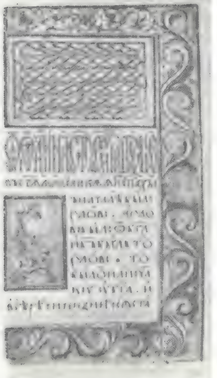

Сторінка **Пересопницького євангелія.**

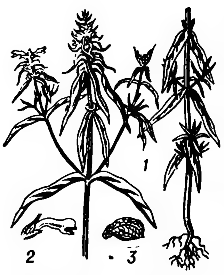

Перестріч гребінчастий:
1 — верхня і нижня частини рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

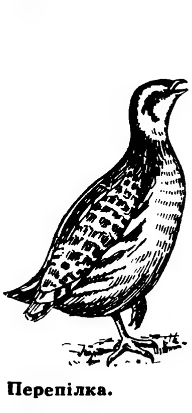

Перепілка.

з петель). Крім того, переплетення поділяють на головне (з однаковими петлями), візерунчасте, похідне і комбіноване. Головним кулірним П. т. є гладь, виворітне і ластик, головним основов'язаним — ланцюжок, трико, атлас, ластиковий ланцюжок, ластикове трико і ластиковий атлас. До візерунчастого належить переплетення, що утворюється на основі будь-якого головного (напр., ажурне, плюшеве). Похідне П. т. являє собою поєднання петельних стовпчиків двох і більше головних переплетень (похідна гладь, похідний ластик, похідне трико тощо). Комбіноване П. т. складається з головного, візерунчастого і похідного переплетень. П. т. створюють на *трикотажних машинах.* Іл. с. 255.

Ф. А. Мойсеєнко.

ПЕРЕПРА́ВНІ ЗА́СОБИ — плаваючі засоби і мостові конструкції, які застосовуються для переправи військ через водні перешкоди. П. з. поділяються на: місцеві плавзасоби (човни, баржі, пороми, колоди, бочки та ін.); понтонні парки — призначені для наведення наплавних мостів і спорудження поромних переправ (складаються з поромно-мостових конструкцій, катерів і спец. трансп. засобів); переправно-десантні машини — плаваючі автомобілі, транспортери; мостоукладачі і механізовані мости — використовуються для встановлення мостів через вузькі перешкоди (річки, рови, яри та ін.), механізовані мости створюються на автомобільній базі; розбірні металеві мости — заводського виготовлення, застосовуються для складання мостів на жорстких опорах у короткий строк; танкові плавзасоби — призначені для самостійного подолання танками водних перешкод, складаються з поплавків, які підвішуються на танки; десантні човни — використовуються мотострілецькими підрозділами першого ешелону, виготовляються з прогумованої тканини, пластмаси, спец. фанери; індивідуальні переправні засоби — плаваючі костюми, жилети, призначені для переправи солдатів.

ПЕРЕП'Я́ТИХА, Перепетівка — курган 6 ст. до н. е. поблизу с. Мар'янівки Васильківського р-ну Київ. обл., визначна пам'ятка лісостепового населення, яке жило на території сучасної України за скіфського часу. Курган був досліджений 1845. Насип заввишки понад 10 м перекривав велику поховальну споруду, збудовану з дубових колод. Насип був оточений кільцевим валом діаметром понад 115 м. Виявлено 14 поховань-трупопокладень. Знайдено численні уламки великих ліпних горщиків тюльпановидної форми, в яких, як гадають дослідники, містилися рештки від трупоспалень, глиняні черпаки з високою ручкою, кам'яні блюда, пастові, кістяні й глиняні намистини, залізні сокири, молот, ножі, бронзові дзеркала, шпильки та наконечник стріли, 24 золоті бляшки із зображенням грифонів.

ПЕРЕ́РВНІСТЬ І БЕЗПЕРЕ́РВНІСТЬ — філософські категорії, що відображають діалектику руху *буття.* Перервність (*дискретність*) фіксує початок диференціації, розчленування, виділення окремих ланцюгів у безперервній реальності. Безперервність відображає єдність перервної, поділеної реальності, взаємоперехід окремих її ланцюгів. Як перервне, буття є множинність окремого, а як безперервне воно єдине (одне). П. і б. виступають моментами, сторонами кількісної визначеності буття, які ще не набули розвинутого, завершеного вигляду в своєму становленні. П. і б. як дві сторони буття перебувають в органічній єдності, взаємно заперечують і покладають одна одну. Безперервне утримує в собі перервне в неявному вигляді і, навпаки, перервне має в собі безперервне. Вони взаємно визначають і доповнюють одне одного, взаємно виступають *мірою* одне одного. Безперервне виявляється через перервне. Дискретне існує через безперервне. Нескінченний процес зміни буття являє собою єдність протилежностей — постійного перериву безперервного і постійного злиття перервного в безперервне. «Рух є єдність неперервності (часу і простору) і переривності (часу і простору)» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 215). Тому пізнання їх можливе лише у взаємовідношенні, хоч на певних етапах розвитку науки перервне і безперервне можуть вивчатись певними науками окремо. Метафізична абсолютизація безперервності або перервності буття знайшла відображення в таких природничо-наук. концепціях, як «теорія катастроф» Ж. *Кюв'є,* мутаційна теорія Г. *Де Фріза,* гіпотеза безсмертної плазми А. *Вейсмана* та ін. В бурж. філософії абсолютизація перервності характерна для концепції «творчої еволюції» А. *Бергсона,* теорії *емерджентної еволюції* С. *Александера,* «філософії процесу» А. *Уайтхеда;* абсолютизація безперервності — для філософії *прагматизму* («принцип континууму»). Гіперболізується перервність всесвітньо-істор. процесу в концепціях історії О. *Шпенглера,* А. *Тойнбі* і безперервність — у філософії історії Б. *Кроче.*

Категорії перервне і безперервне мають важливе методологічне значення для реалізації завдань сусп. практики і розв'язання конкретних теор. проблем спеціальних наук. *М. О. Парнюк.*

ПЕРЕРИ́В ПОСТУПО́ВОСТІ — характеристика якісних перетворень у процесі розвитку. Див. *Поступовість і стрибок.*

ПЕРЕРО́БНИЙ ЧАВУ́Н — чавун, що його переробляють на сталь у сталеплавильних агрегатах; різновид *доменного чавуну.* Розрізняють П. ч. мартенівський (див. *Мартенівський чавун*), томасівський (див. *Томасівський чавун*) і бесемерівський, застосовуваний у *бесемерівському процесі.* Високоякісний П. ч. містить не більш як 0,020—0,060% P і 0,015—0,025% S. Виробн. П. ч. у світі становить 80—90% від заг. виробн. чавуну.

ПЕ́РЕС ГАЛЬДО́С (Pérez Galdós) Беніто (10.V 1843, Лас-Пальмас — 4.I 1920, Мадрід) — ісп. письменник, член Королівської академії (з 1897). Обирався депутатом кортесів (1886—90, 1907). Представник критичного реалізму в ісп. л-рі. Автор бл. 80 романів, 25 драм, багатьох оповідань, статей. Вершина творчості П. Г.— епопея «Національні епізоди» (т. 1—46, 1873—1912) відтворює історію Іспанії починаючи з Трафальгарської битви 1805 (роман «Трафальгар») до поразки революції 1868—74 (роман «Ка́новас»). Герой романів П. Г.— ісп. народ, що бореться проти тиранії та іноз. навал (романи «Сарагоса», «Хуан Мартін ель Емпесінадо», обидва — 1874, та ін.). У соціальних романах «Донья Перфекта» (1876), «Глорія» (1876—77) викривав поміщицько-клерикальну реакцію, мракобісся і фанатизм. Антибурж. мотиви звучать у циклі «Сучасні іспанські романи» (т. 1—25, 1881—1915), у серії повістей про лихваря Торквемаду (ч. 1—4, 1889—95) тощо. В романі «Маріанела» (1878) одним з перших в ісп. л-рі змалював життя робітників. Творець ісп. реалістичного роману, П. Г. поклав початок ісп. соціально-реалістичній драмі («Електра», 1901, «Дід», 1904, та ін.).

Тв.: Укр. перекл.— Донья Перфекта.— Сарагоса. К., 1978; Рос. перекл.— Повести. Торквемада на костре.— Торквемада на кресте.— Торквемада в чистилище.— Торквемада и Святой Пётр. М., 1958; Трафальгар. М., 1961; Милый Мансо. М., 1971; 19 марта и 2 мая.— Байлен.— Наполеон в Чамартине. М., 1972; Херона.— Кадис. М., 1973; Хуан Мартин эль Эмпесинадо.— Сражение при Арапилях. М., 1975. *Літ.:* Чистякова В. В. Исторические драмы Гальдоса. В кн.: Записки о театре. Л.—М., 1960; Маєвська Л. Беніто Перес Гальдос і його соціально-історичні романи. В кн.: Перес Гальдос Б. Донья Перфекта. — Сарагоса. К., 1978. *Р Ф Естрела-Льопіс.*

ПЕРЕСА́ДКА О́РГАНІВ І ТКАНИ́Н — експериментальний і лікувальний метод; те саме, що й *трансплантація.*

ПЕРЕСВЄ́ТОВ Іван Семенович (рр. н. і см. невід.) — письменник-публіцист, представник рос. передової суспільно-політ. думки серед. 16 ст. Виходець із зх.-рус. земель, що були тоді в складі Литви. У 20—30-х рр. 16 ст. служив у польс.-лит. війську. В кін. 1538 чи на поч. 1539 переїхав до Москви. В кін. 1549 передав свої твори *Івану IV.* В них (збереглися в списках 17 ст., видано 1956) П. викривав боярство, виклав програму посилення централізованої самодержавної влади, виступав за задоволення осн. вимог дворян. Висловлювався проти існування холопства і кабальної залежності. У зовн. політиці був прихильником завоювання *Казанського ханства,* відмічав симпатії до Росії народів, поневолених Османською імперією. *Літ.:* Зимин А. А. И. С. Пересветов и его современники. М., 1958.

ПЕРЕСЕ́ЛЕННЯ — в СРСР здійснюваний Радянською державою планомірний захід по переміщенню населення з густонаселених у малонаселені райони. Спрямоване на найповніше освоєння природних багатств для дальшого розвитку

ПЕРІОДИЧНА СИСТЕМА ЕЛЕМЕНТІВ Д. І. МЕНДЕЛЄЄВА

Періоди	a I b	a II b	b III a	b IV a	b V a	b VI a	b VII a	b a VIII		
1	(H)						1 H ВОДЕНЬ 1,0079 $1s^1$	2 He ГЕЛІЙ 4,00260 $1s^2$		
2	3 Li ЛІТІЙ 6,941 $2s^1$	4 Be БЕРИЛІЙ 9,01218 $2s^2$	5 B БОР 10,81 $2s^22p^1$	6 C ВУГЛЕЦЬ 12,011 $2s^22p^2$	7 N АЗОТ 14,0067 $2s^22p^3$	8 O КИСЕНЬ 15,9994 $2s^22p^4$	9 F ФТОР 18,998403 $2s^22p^5$	10 Ne НЕОН 20,179 $2s^22p^6$		
3	11 Na НАТРІЙ 22,98977 $3s^1$	12 Mg МАГНІЙ 24,305 $3s^2$	13 Al АЛЮМІНІЙ 26,98154 $3s^23p^1$	14 Si КРЕМНІЙ 28,0855 $3s^23p^2$	15 P ФОСФОР 30,97376 $3s^23p^3$	16 S СІРКА 32,06 $3s^23p^4$	17 Cl ХЛОР 35,453 $3s^23p^5$	18 Ar АРГОН 39,948 $3s^23p^6$		
4	19 K КАЛІЙ 39,0983 $4s^1$	20 Ca КАЛЬЦІЙ 40,08 $4s^2$	21 Sc СКАНДІЙ 44,9559 $3d^14s^2$	22 Ti ТИТАН 47,90 $3d^24s^2$	23 V ВАНАДІЙ 50,9415 $3d^34s^2$	24 Cr ХРОМ 51,996 $3d^54s^1$	25 Mn МАРГАНЕЦЬ 54,9380 $3d^54s^2$	26 Fe ЗАЛІЗО 55,847 $3d^64s^2$	27 Co КОБАЛЬТ 58,9332 $3d^74s^2$	28 Ni НІКЕЛЬ 58,70 $3d^84s^2$
	29 Cu МІДЬ 63,546 $3d^{10}4s^1$	30 Zn ЦИНК 65,38 $3d^{10}4s^2$	31 Ga ГАЛІЙ 69,72 $4s^24p^1$	32 Ge ГЕРМАНІЙ 72,59 $4s^24p^2$	33 As МИШ'ЯК 74,9216 $4s^24p^3$	34 Se СЕЛЕН 78,96 $4s^24p^4$	35 Br БРОМ 79,904 $4s^24p^5$	36 Kr КРИПТОН 83,80 $4s^24p^6$		
5	37 Rb РУБІДІЙ 85,4678 $5s^1$	38 Sr СТРОНЦІЙ 87,62 $5s^2$	39 Y ІТРІЙ 88,9059 $4d^15s^2$	40 Zr ЦИРКОНІЙ 91,22 $4d^25s^2$	41 Nb НІОБІЙ 92,9064 $4d^45s^1$	42 Mo МОЛІБДЕН 95,94 $4d^55s^1$	43 Tc ТЕХНЕЦІЙ [98] $4d^55s^2$	44 Ru РУТЕНІЙ 101,07 $4d^75s^1$	45 Rh РОДІЙ 102,9055 $4d^85s^1$	46 Pd ПАЛАДІЙ 106,4 $4d^{10}5s^0$
	47 Ag СРІБЛО 107,868 $4d^{10}5s^1$	48 Cd КАДМІЙ 112,41 $4d^{10}5s^2$	49 In ІНДІЙ 114,82 $5s^25p^1$	50 Sn ОЛОВО 118,69 $5s^25p^2$	51 Sb СУРМА 121,75 $5s^25p^3$	52 Te ТЕЛУР 127,60 $5s^25p^4$	53 I ЙОД 126,9045 $5s^25p^5$	54 Xe КСЕНОН 131,30 $5s^25p^6$		
6	55 Cs ЦЕЗІЙ 132,9054 $6s^1$	56 Ba БАРІЙ 137,33 $6s^2$	57 La* ЛАНТАН 138,9055 $5d^16s^2$	72 Hf ГАФНІЙ 178,49 $5d^26s^2$	73 Ta ТАНТАЛ 180,9479 $5d^36s^2$	74 W ВОЛЬФРАМ 183,85 $5d^46s^2$	75 Re РЕНІЙ 186,207 $5d^56s^2$	76 Os ОСМІЙ 190,2 $5d^66s^2$	77 Ir ІРИДІЙ 192,22 $5d^76s^2$	78 Pt ПЛАТИНА 195,09 $5d^96s^1$
	79 Au ЗОЛОТО 196,9665 $5d^{10}6s^1$	80 Hg РТУТЬ 200,59 $5d^{10}6s^2$	81 Tl ТАЛІЙ 204,37 $6s^26p^1$	82 Pb СВИНЕЦЬ 207,2 $6s^26p^2$	83 Bi ВІСМУТ 208,9804 $6s^26p^3$	84 Po ПОЛОНІЙ [209] $6s^26p^4$	85 At АСТАТ [210] $6s^26p^5$	86 Rn РАДОН [222] $6s^26p^6$		
7	87 Fr ФРАНЦІЙ [223] $7s^1$	88 Ra РАДІЙ 226,0254 $7s^2$	89 Ac** АКТИНІЙ 227,0278 $6d^17s^2$	104 Ku КУРЧАТОВІЙ [261] $6d^27s^2$	105 (Ns) [НІЛЬСБОРІЙ] [262] $6d^37s^2$	106 (EW) ЕКАВОЛЬФРАМ [263]	107 (ERe) ЕКАРЕНІЙ			

Атомний номер

Розподіл електронів на зовнішніх підрівнях

81 Tl
ТАЛІЙ
204,37 $6s^26p^1$

Атомна маса

s-елементи 🟥

p-елементи 🟨

d-елементи 🟦

f-елементи 🟩

* ЛАНТАНОЇДИ

58 Ce ЦЕРІЙ $6s^2$ 140,12 $4f^15d^1$	59 Pr ПРАЗЕОДИМ 140,9077 $4f^36s^2$	60 Nd НЕОДИМ 144,24 $4f^46s^2$	61 Pm ПРОМЕТІЙ [145] $4f^56s^2$	62 Sm САМАРІЙ 150,4 $4f^66s^2$	63 Eu ЄВРОПІЙ 151,96 $4f^76s^2$	64 Gd $6s^2$ ГАДОЛІНІЙ 157,25 $4f^7 5d^1$	65 Tb ТЕРБІЙ $6s^2$ 158,9254 $4f^9$	66 Dy ДИСПРОЗІЙ 162,50 $4f^{10}6s^2$	67 Ho ГОЛЬМІЙ $6s^2$ 164,9304 $4f^{11}$	68 Er ЕРБІЙ 167,26 $4f^{12}6s^2$	69 Tm ТУЛІЙ $6s^2$ 168,9342 $4f^{13}$	70 Yb ІТЕРБІЙ 173,04 $4f^{14}6s^2$	71 Lu ЛЮТЕЦІЙ $6s^2$ 174,967 $4f^{14}5d^1$

* * АКТИНОЇДИ

90 Th ТОРІЙ $7s^2$ 232,0381 $6d^2$	91 Pa $7s^2$ $6d^1$ ПРОТАКТИНІЙ 231,0359 $5f^2$	92 U УРАН $7s^2$ 238,029 $5f^36d^1$	93 Np $7s^2$ НЕПТУНІЙ $6d^1$ 237,0482 $5f^4$	94 Pu ПЛУТОНІЙ [244] $5f^67s^2$	95 Am АМЕРИЦІЙ [243] $5f^77s^2$	96 Cm КЮРІЙ [247] $5f^76d^17s^2$	97 Bk БЕРКЛІЙ [247] $5f^86d^17s^2$	98 Cf КАЛІФОРНІЙ [251] $5f^{10}7s^2$	99 Es ЕЙНШТЕЙНІЙ [252] $5f^{11}7s^2$	100 Fm ФЕРМІЙ [257] $5f^{12}7s^2$	101 Md МЕНДЕЛЕВІЙ [258] $5f^{13}7s^2$	102 (No) [НОБЕЛІЙ] [259] $5f^{14}7s^2$	103 (Lr) [ЛОУРЕНСІЙ] [260] $5f^{14}6d^17s^2$

До ст. **Періодична система елементів Д. І. Менделєєва.**

1

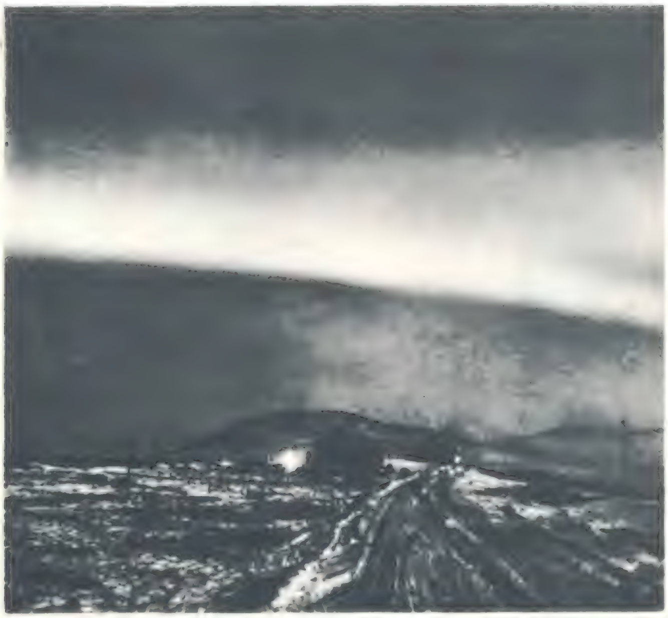

2

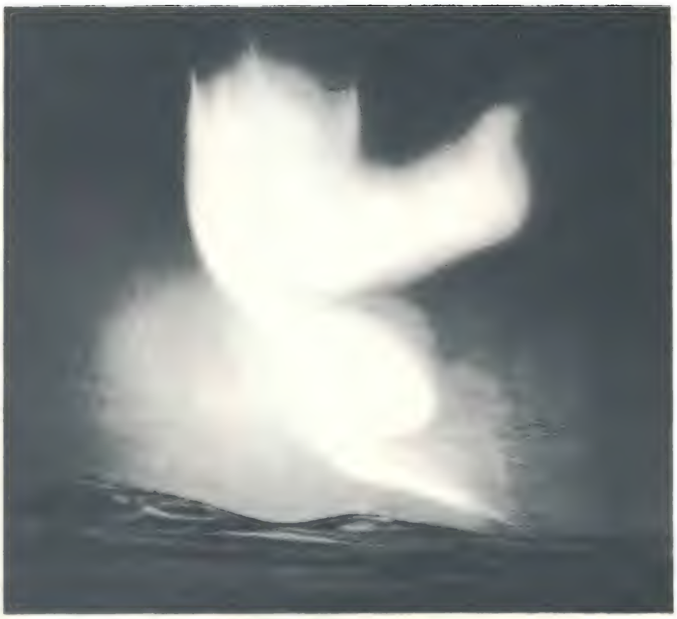

3

4

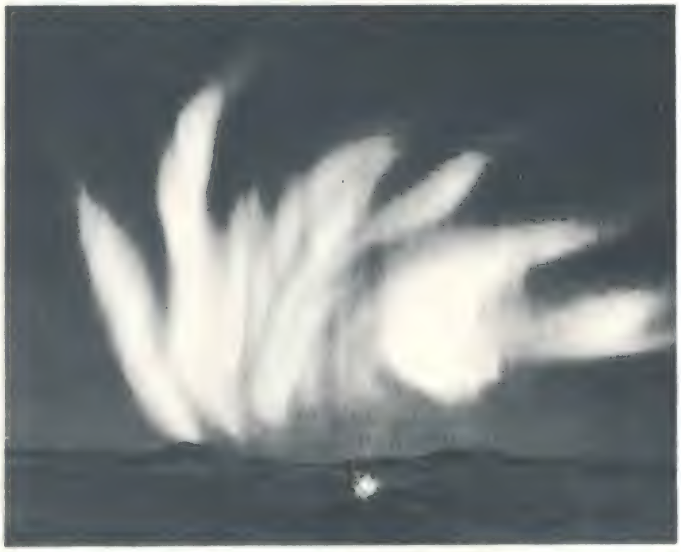

5

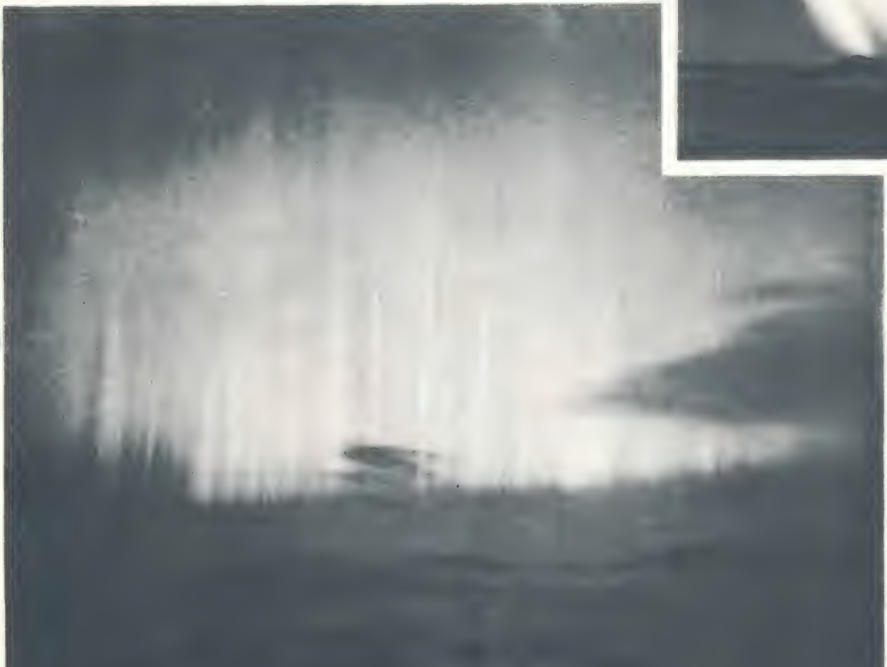

До ст. **Полярні сяйва:** **1** — однорідна дуга; **2** — активна смуга; **3** — пучки променів; **4** — кратні смуги; **5** — драпрі; **6** — промінь штучного полярного сяйва на зоряному небі (знімок з екрана спеціальної телевізійної установки).

6

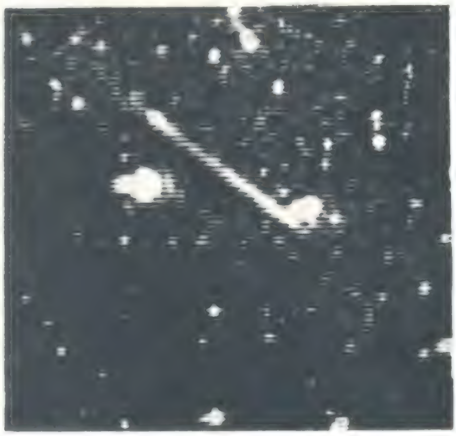

продуктивних сил країни, П. в ін. місцевість відбувається на засадах добровільності. Направлення переселенців та їхніх сімей до нового місця проживання провадиться згідно з планами міжреспубліканського П., затвердженими Радою Міністрів СРСР, з планами внутріреспубліканського переселення, затвердженими Радами Міністрів союзних республік. Переселенцям — робітникам, службовцям і колгоспникам держава надає матеріальну допомогу та ряд пільг при виїзді і влаштуванні в місцях поселення. Порядок П. і надання переселенцям пільг регулюють постанови Ради Міністрів СРСР від 31.V 1973 і від 23.VI 1977. Документом, що підтверджує право особи на П. і пов'язані з цим пільги, є виданий їй переселенський квиток. Див. також *Організований набір робітників*.

ПЕРЕ́СИП — смуга наносного суходолу, яка відокремлює лиман чи невелику затоку від відкритого моря. П. складаються з піску, гальки та черепашнику. На тер. України поширені на пн. узбережжі Азовського м. та пн.-зх. узбережжі Чорного моря.

ПЕРЕСИ́ПКІН Володимир Федорович [н. 9 (22).VIII 1914, с. Лихачеве, тепер смт Первомайський Первомайського р-ну Харків. обл.] — укр. радянський вчений у галузі фітопатології та імунітету рослин, засл. діяч науки УРСР (з 1964), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1966). Член КПРС з 1942. Закінчив (1936) Харків. с.-г. ін-т, де працював до 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—52 — директор і зав. кафедрою Уманського с.-г. ін-ту, у 1952—54 — директор і зав. кафедрою Київ. с.-г. ін-ту, ректор Укр. с.-г. академії. У 1955—60 — зав. кафедрою і проректор Укр. с.-г. академії, у 1961—62 — заст. міністра с. г. УРСР, у 1962—68 — зав. кафедрою і ректор Укр. с.-г. академії, 1968—72 — гол. вчений секретар ВАСГНІЛ, голова Пд. відділення ВАСГНІЛ, з 1972 — зав. кафедрою Укр. с.-г. академії. Нагороджений орденами Великої Вітчизняної війни II ступеня, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЕРЕСИ́ПКІН Іван Терентійович [5 (18).VI 1904, с. Протасово, тепер Колпнянського р-ну Орлов. обл.— 12.X 1978, Москва] — рад. військ. діяч, маршал військ зв'язку (1944). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії 1919—20 і з 1923. Учасник громадян. війни. В 1937 закінчив Військ. електротех. академію РСЧА. В 1939—44 — нарком зв'язку СРСР, з липня 1941 одночасно — заст. наркома оборони СРСР, з 1944 — нач. Гол. управління зв'язку Рад. Армії. В 1946—56 — нач. військ зв'язку сухопутних військ. З 1957 — консультант, інспектор М-ва оборони СРСР. Автор спогадів «Зв'язок сердець бойових» (1979). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЕРЕСИ́ЧЕНИЙ РО́ЗЧИН — *розчин*, в якому розчиненої речовини міститься більше, ніж у *насиченому розчині* за тих же умов (температура, тиск). Надлишок легко випадає в осад.

ПЕРЕСІ́ЧЕНЬ, Пересічинь — давньоруське місто, центр землі *уличів*. Бл. 940 після трирічної облоги військо київ. воєводи Свенельда здобуло П., який увійшов до складу *Київської Русі*. Деякі дослідники вважають, що П. існував на місці сучас. с. Пересічиного Оргіївського р-ну Молд. РСР.

ПЕРЕСІ́ЧНА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків обл. УРСР. Розташована на березі р. Уди (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 8,4 тис. ж. (1981). У П.— птахофабрика, комбікормовий та «Березівські мінеральні води» з-ди, будинок побуту, виробниче відділення райсільгосптехніки. 3 заг.-осв. школи, лікарня, Будинок культури, б-ка, санаторій. П. засн. 1650, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПЕРЕСЛІ́ДУВАННЯ — наступ на відступаючого противника з метою завершення його розгрому. Суть П. полягає в завданні авіац., ракетних і вогневих ударів, навальному просуванні військ з метою виходу на фланги і в тил відступаючого противника і наступного його оточення, розчленування й знищення (полонення).

ПЕРЕСО́ПНИЦЯ — давньоруське місто на правому березі р. Стубли (притока р. Горині), тепер село Ровенського р-ну Ровен. обл. Виникло в 10—11 ст. Назва походить, ймовірно, від давньорус. слова «переспа» — земляні укріплення. Починаючи з 1149 не раз згадується в давньорус. літописах. Належала до найвизначніших укріплених пунктів т. з. Погорини — сх. прикордонної області *Володимиро-Волинського князівства*. У 12—13 ст. була резиденцією удільних князів. Відігравала важливу роль у міжусобній боротьбі давньорус. князів за Київ. У 2-й пол. 14 ст. П. разом з ін. волинськими містами загарбали лит. феодали. Наприкінці 15 ст. місто стало власністю князів Чарторийських, які заснували тут Пречистенський монастир. В ньому було закінчено переписування т. з. *Пересопницького євангелія*. В 2-й пол. 16 ст. П. перетворилася на невелике село. Від давньорус. П. збереглися городище (кол. *дитинець*) площею 4 га, залишки міського посаду з культурним шаром 11—13 ст. На городищі з 1975 ведуться розкопки. В культурному шарі 10—13 ст. відкрито залишки жител, госп. ям, костерізної майстерні, полив'яні плитки для оздоблення інтер'єру будинків, 4 залізні писала для писання на навощених дощечках, ін. побутові предмети та прикраси. На Пн. від городища міститься давньорус. могильник — понад 170 курганів; з них у 19 ст. було розкопано 43 кургани 10—11 ст. В похованнях знайдено прикраси з бронзи, срібла, сердоліку, залізні ножі, уламки глиняного посуду і дерев'яних відерець. В одному з курганів було поховано ремісника-ювеліра разом з терезами і знаряддями праці: залізним молоточком, наковальнею й залізними та бронзовими штампами для виготовлення прикрас.

Літ.: Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Л., 1967; Раскопки летописной Пересопницы. В кн.: Археологические открытия 1978 года. М., 1979. *М. П. Кучера.*

ПЕРЕСО́ПНИЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — визначна пам'ятка старої укр. літературної мови й мистецтва, переклад євангелія т. з. простою мовою, досить близькою до народної, з книжними нашаруваннями (переважно в лексиці та графіці). Переклали його 1556—61 М. Василевич та архімандрит Пересопницького монастиря Григорій у с. Двірці й м. *Пересопниці*. Написане пізнім *уставом* на *пергаменті*. Рукопис багато орнаментований, прикрашений високохудож. кількакольоровими *заставками*, *мініатюрами*, ініціалами, кінцівками в стилі Відродження. У П. є. виразно відбилися риси живої нар. укр. мови 16 ст.— її фонетики, морфології, синтаксису, лексики (випадки переходу **о**, **е** в **і** у новозакритих складах, злиття колишніх **ы й и** в одному звуці, змішування префіксів изъ- і съ- тощо). На графіці позначився т. з. другий пд.-слов'ян. (болг.) вплив, що певною мірою затушковує фонетичні риси живої народної мови. П. є. відшукав 1837 О. *Бодянський*. Зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР у Києві.

Літ.: Житецкий П. И. О Пересопницкой рукописи. В кн.: Труды Третьего археологического съезда, т. 2. К., 1878. *П. Д. Тимошенко.*

ПЕРЕСТАВНИ́Й ЗАКО́Н — те саме, що й закон *комутативності*.

ПЕРЕСТАНО́ВКИ в математиці — один з видів комбінаторних конфігурацій. Див. *Комбінаторний аналіз*.

«ПЕРЕСТОРО́ГА» — антиуніатський публіцистичний анонімний твір. Є припущення, що її автором був або київ. митрополит Іов *Борецький*, або діяч Львівського братства Юрій *Рогатинець*. Написана 1605 чи на поч. 1606 під впливом І. *Вишенського* та ін. письменників-полемістів (див. *Полемічна література*). «П.» подає історію боротьби укр. народу проти засилля католицизму та унії і викриває гнобительську політику шляхетської Польщі на Україні. Засуджуючи ренегатство укр. панства, автор закликає всі стани суспільства до спільної боротьби проти католицизму. Мова твору наближається до розмовної укр. мови, широко використано нар. словесну традицію. І. Франко підкреслював патріотизм «П.», звертав увагу на її високі літ. якості.

ПЕРЕ́СТРІЧ (Melampyrum) — рід однорічних трав'янистих напівпаразитних рослин родини ранникових. Листки ланцетні супротивні. Квітки в пазухах великих приквітків, зібрані в колосовидні або китицевидні суцвіття. Плід — коробочка. 35 видів, поширених переважно в Європі і Передній Азії. В СРСР — 16 видів, в т. ч. в УРСР — 9; з них найпоширеніші П. польовий (M. arvense), П. гайовий (M. nemorosum), П. лучний (M. pratense). Насіння більшості видів П. отруйне (містить глікозид ринантин).

Б. Перес Гальдос.

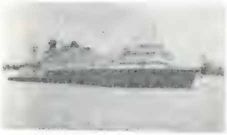
Пересувна електростанція (плавуча) «Північне сяйво» (СРСР).

Пересувна телевізійна станція.

ПЕРЕ́СТУПЕНЬ (Bryonia) — рід рослин родини *гарбузових*. Багаторічні одно- або дводомні трави з потовщеним коренем, лазячим (прикріплюються до опори за допомогою вусиків) стеблом і черговими листками. Квітки правильні, зеленувато-жовті. Плід — ягода. Бл. 15 видів, пошир. в Європі, Пн. Африці і Перед. Азії. В СРСР 5 видів, з них в УРСР — два: П. білий (B. alba) — по всій Україні і П. дводомний (B. dioica), який росте подекуди в зх. частині і в Криму; отруйні рослини (містять глікозиди бріонін, бріонідин та ін.); екстракти і настойки з коренів П. використовувалися в нар. медицині. П. вирощують як декоративні рослини. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

ПЕРЕСУВНА́ ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — теплова або атомна електростанція, що її агрегати й устаткування розміщено на транспортних засобах: автомобілях, всюдиходах тощо. До П. е. належать і плавучі електростанції (мал.). Первинними (приводними) двигунами на теплових П. е. є звичайно швидкохідні дизелі (див. *Дизельна електростанція*) або газові турбіни (див. *Газотурбінна електростанція*), на атомних П. е. типу ТЕС-3 і АРБУС — парові турбіни. Крім первинного двигуна, до складу П. е. входять: *генератор* електр. енергії, *пульт керування,* комплект *кабелів,* пристрої автоматики і сигналізації тощо. Потужність П. е. становить, як правило, від десятків кіловат до кількох десятків мегават. П. е. використовують найчастіше в районах, віддалених від ліній електропередачі, зокрема в місцях, де об’єкти, що споживають електроенергію (напр., пошукові *бурові установки*), розміщені тимчасово. В СРСР плавучі електростанції застосовують гол. чин. для енергопостачання прибережних районів Крайньої Півночі та Далекого Сходу.

ПЕРЕСУВНА́ ТЕЛЕВІЗІ́ЙНА СТА́НЦІЯ — телевізійна станція, агрегати й устаткування якої розміщено в одному-двох автобусах (мікроавтобусах). В СРСР П. т. с. (мал.) для передачі чорно-білих зображень почали застосовувати з 1952, кольорових — з 1968. Розрізняють П. т. с. з чотирма, трьома, двома й однією телевізійною камерою (див. *Репортажна телевізійна установка*). До складу П. т. с. входять звичайно телевізійна апаратура (в автобусі або мікроавтобусі) з виносними (на віддаль до 1 км) передавальними *телевізійними камерами,* устаткування для передачі звукового супроводу з виносними *мікрофонами,* передавач для зв’язку з *телецентром* (на віддаль до 50 км) та ін. Телевізійні сигнали з П. т. с. на телецентр передають по лініях *радіорелейного зв’язку* або по прокладених під землею *коаксіальних кабелях.*

П. т. с. застосовують для репортажів з місць значних політичних подій, спортивних змагань, з підприємств та для інших позастудійних передач.

ПЕРЕСУВНИ́Й ТЕА́ТР — театр, що не має постійного приміщення і дає вистави в різних населених пунктах. Мандрівний характер мала діяльність більшості нар. театрів різних країн світу (*міми, скоморохи, вертеп*), але як особлива форма профес. видовища П. т. поширився у багатьох країнах Європи і Америки в 19 ст. На Україні царський уряд забороняв укр. стаціонарний театр. Тому діяльність майже всіх укр. театрів (крім *Театру Миколи Садовського* 1906—19) відбувалася в умовах частих переїздів. Перші в СРСР держ. пересувні, т. з. робітничо-селянські, театри виникли на Україні 1923—24 в Києві та Одесі. На поч. 30-х рр. вони дістали назву *робітничо-колгоспних театрів,* провадили громадську й культурно-шефську роботу серед населення та у військ. частинах. Реорганізовано 1960 в обласні театри, які базуються в обласних або районних центрах і показують вистави в містах, робітн. селищах, радгоспах і колгоспах.

О. А. Казимиров.

ПЕРЕТВО́РЕННЯ ПРИРО́ДНОГО СЕРЕДО́ВИЩА — зміни *природних умов* і *природних ресурсів* у процесі господарської діяльності людини. Вплив людини на *навколишнє середовище* та його компоненти виявляється в різних формах: зміна земної поверхні (розорювання земель, вирубування лісів, осушення боліт, спорудження міст, великих пром. комплексів тощо), складу *біосфери,* добування корисних копалин, викиди різних речовин в атмосферу та гідросферу, створення відвалів вироблених порід та ін. Внаслідок П. п. с. змінюється енерг. і, зокрема, тепловий баланс окремих районів і планети в цілому. Розрізняють П. п. с. направлене (напр., створення *культурних ландшафтів, меліорація* території) і ненаправлене (непередбачене). Направлене П. п. с. може бути спрямоване на госп. освоєння нових просторів або на відновлення корисних властивостей *природно-територіальних комплексів.* П. п. с. значно зросло в умовах *науково-технічної революції.* За капіталізму з його хижацьким використанням природних умов і ресурсів природі завдається непоправної шкоди. Прикладом цього є мертві води деяких озер, р. Рейну та ін., мільйони гектарів еродованих земель у США, Австралії тощо. В умовах планового соціалістич. г-ва П. п. с. передбачає не тільки регулярне використання природи, а й її збереження та збагачення. В усіх соціалістич. країнах заходи щодо П. п. с. розробляють з урахуванням закономірностей формування природно-тер. комплексів. Вони базуються на досягненнях наук. досліджень і передбачають забезпечення *раціонального природокористування* при обов’язковому збагаченні та *охороні природи.* Кожний захід П. п. с. має містити комплексну оцінку стану природного середовища та прогнозування можливих змін природи даного району на перспективу (див. *Прогноз географічний*). Цілеспрямоване, направлене П. п. с. у нашій країні пов’язане з необхідністю розв’язання складних наукових і практичних проблем — регулювання стоку річок, меліорація, збереження Байкалу, забезпечення госп. освоєння і високої продуктивності посушливих тер. Казахстану, Середньої Азії, України тощо. Розв’язанням цих проблем займається комплекс наук, у т. ч. і географічних (Див. *Конструктивна географія*).

Літ.: Украина и Молдавия. М., 1972; Природные ресурсы Русской равнины в прошлом, настоящем и будущем. М., 1976. *М. І. Щербань.*

ПЕРЕТВО́РЮВАЛЬНА ПІДСТА́НЦІЯ — електрична *підстанція,* де електр. струм, вироблений електростанцією, перетворюється (переважно за частотою і числом *фаз*) на струм, необхідний для експлуатації його споживачами; одна з осн. частин *електричної мережі.* П. п. перетворює, напр., трифазний струм пром. частоти на постійний струм (для регульованого *електропривода* верстатів, трансп. засобів тощо), на змінний струм зниженої або підвищеної (порівняно з промисловою) частоти (напр., для *індукційних печей*), а також на однофазний змінний струм (напр., для потужних *дугових печей*). На електрифікованих залізницях одна і та сама П. п. перетворює змінний струм на постійний або навпаки. На лініях електропередачі постійного струму є дві підстанції: випрямна — на початку лінії, інверторна — наприкінці її. П. п. обладнують електромашинними і вентильними перетворювачами (див. *Вентиль, Випрямляч струму, Інвертор, Перетворювальна техніка, Перетворювач струму електромашинний, Перетворювач частоти*). До складових частин потужних П. п. належать машинний зал, системи охолодження і вентиляції, допоміжне устаткування.

ПЕРЕТВО́РЮВАЛЬНА ТЕ́ХНІКА — електротехнічні машини та апарати, призначені для зміни *параметрів* електричного струму; частина *електротехніки.* Набула особливого розвитку з 60-х рр. 20 ст. в США, Японії, ФРН, СРСР та ін. країнах. Осн. засобами П. т. є: *вентилі, випрямлячі струму, інвертори, перетворювачі частоти,* перетворювачі постійного або змінного струму (вони перетворюють постійний або змінний струм одного рівня напруги на інший), перетворювачі числа *фаз,* деякі інші пристрої такого типу (див. *Перетворювач струму електромашинний*), а також *безконтактні електричні апарати.* Їхня потужність — від одиниць вольт-ампер до кількох сотень мегавольт-ампер.

В СРСР капітальні праці з П. т. належать В. Ф. *Міткевичу,* Л. Р. *Нейману,* М. Д. *Папалексі* та ін. вченим, зокрема в УРСР — І. М. *Чиженку.* Проблеми П. т. досліджують у Московському енергетичному ін-ті, Київському і Харківському політех. ін-тах, Ін-ті електродинаміки АН УРСР та ін. установах. Засоби П. т. використовують в електроенергетиці, на електрифікованому залізничному транспорті, в електроприводах верстатів тощо. Дальший розвиток П. т. пов’язаний з підвищенням одиничної потужності і створенням нових типів перетворювальних пристроїв, з впровадженням засобів обчислювальної техніки для керування цими пристроями.

Літ.: Руденко В. С., Сенько В. И., Чиженко И. М. Преобразовательная техника. К., 1978; Справочник по преобразовательной технике. К., 1978; Руденко В. С., Сенько В. И., Чиженко И. М. Основы преобразовательной техники. М 1980. *В. І. Сенько.*

ПЕРЕТВО́РЮВАЧ СТРУ́МУ ЕЛЕКТРОМАШИ́ННИЙ — електрична машина або агрегат з двох і більше спільно діючих електр. машин, що ними перетворюють (змінюють) напругу, частоту, число фаз або вид електричного струму; один із засобів *перетворювальної техніки*. Найпоширенішими є П. с. е., що складаються з механічно з'єднаних між собою *електродвигуна* й електр. *генератора* (двигун-генератора), а також *умформери* та *фазоперетворювачі*. П. с. е. застосовують у пром-сті, на транспорті тощо.

ПЕРЕТВО́РЮВАЧ ЧАСТОТИ́ — 1) В електротехніці — пристрій, що ним перетворюють (змінюють) частоту електр. напруги (струму). Розрізняють П. ч. електромашинні (див. *Перетворювач струму електромашинний*), статичні (вентильні, електромагнітні) та комбіновані. Найпоширенішими є вентильні П. ч. з транзисторним або тиристорним *вентилем*. До П. ч. належать також електротехнічні *інвертори* і *випрямлячі струму*. П. ч. застосовують у системах живлення регульованого електропривода, ними узгоджують (зрівнюючи їхні частоти) системи змінного струму тощо. 2) В радіотехніці — електронний пристрій, що змінює електр. коливання високочастотного сигналу на коливання з іншою частотою. Використовується гол. чин. в *супергетеродинних радіоприймачах*, радіопередавачах та фазових *модуляторах*.

ПЕРЕТИНЧАСТОКРИ́ЛІ (Hymenoptera) — ряд *комах*. Переважно середні за розміром (довж. тіла 0,2—60 мм) комахи з 2 парами перетинчастих прозорих крил, що мають негусте жилкування (у дрібних паразитичних видів воно дуже спрощене); іноді крила вкорочені або відсутні (напр., у мурашок). На голові є *фасеткові очі* та 3 прості очка. Вусики (3—70-членикові) різноманітної форми. Ротовий апарат ріжучо-лижучий (пильщики), гризучо-сисний (бджоли, джмелі). Ноги ходильного типу, іноді — копального, у бджолиних — збирального (з «кошиком» для збирання пилку). Голова рухомо з'єднана з грудьми. На кінці черевця у самок є *яйцеклад* або *жало*. Розмножуються П., переважно відкладаючи запліднені яйця, часто спостерігається *партеногенез*. Розвиток з повним перетворенням (див. *Метаморфоз*). Дорослі комахи живляться нектаром квіток, соком рослин, *паддю*, рідше — хижаки. Личинки П. (несправжньогусениці) — червоподібні, живляться різними частинами рослин, чим завдають шкоди ряду с.-г. культур і дерев, або є паразитами різних комах, кліщів та павуків і мають велике значення в обмеженні чисельності шкідників у природних *екосистемах* та штучних агроценозах. За способом життя розрізняють поодинокі і гуртосімейні види П. (мурашки, оси, бджолині), яким властивий *поліморфізм* і найскладніші серед комах форми поведінки (будування гнізд, догляд за потомством тощо). П. поширені на всіх материках, крім Антарктиди. Відомо бл. 300 тис. видів, з них в СРСР — понад 30 тис., зокрема на Україні — бл. 10 тис. видів. Ряд поділяють на 2 підряди: сидячочеревцеві, або рогохвости, і пильщики (Symphyta) та висячочеревцеві (Apocrita). П. об'єднують 125 родин, серед яких *рогохвости*, справжні *пильщики, горіхотворкові, наїзники, хальциди, браконідові, бджолині, риючі оси, оси справжні* та ін. Переважна більшість П. має практичне значення. Хижаки і паразитичні види використовуються у біологіч. та інтегрованій боротьбі з шкідниками рослин. Велику роль у підвищенні врожайності багатьох культур відіграють П.— запилювачі рослин, зокрема бджолині. *Бджола медоносна* використовується також для одержання меду, воску, *прополісу, маточного молочка* та *бджоляної отрути*. Рослиноїдні П. (пильщики, рогохвости) — небезпечні шкідники.

Літ.: Жизнь животных, т. 3. М., 1969; Фауна України, т. 10, в. 2—3, т. 11, в. 9, т. 12, в. 4—5. К., 1970—78; Определитель насекомых Европейской части СССР, т. 3. Л., 1978; Расницын А. П. Происхождение и эволюция перепончатокрылых насекомых. М., 1980. *В. М. Єрмоленко.*

ПЕ́РЕТЦ Володимир Миколайович [19 (31).I 1870, Петербург — 24.IX 1935, Саратов] — рос. та укр. рад. літературознавець, акад. Петерб. АН (з 1914) і АН УРСР (з 1919). Закінчив Петерб. ун-т (1893). У 1903—14 — проф. Київ. ун-ту. Був головою філол. секції Укр. наук. т-ва в Києві (з 1908). Керував семінарами рос. філології в Києві та Ленінграді. П.— дослідник давньоруської, давньої укр., білорус., рос. і польс. л-р і театру та нар. пісні, рос. нар. словесності, ін. фольклорних жанрів, рос. драматургії 18 ст. Досліджував рос.-укр. літ. зв'язки («Гоголь і малоросійська літературна традиція», 1902, та ін.), зібрав матеріал про поширення давньорус. повістей на Україні. Писав про Ф. Прокоповича, видав вірші Климентія Зиновієва («Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», т. 7 Львів, 1912). П. належить «Нарис бібліотеки Києво-Софійського собору» (1901). Автор праць з джерелознавства, історіографії, археографії, методології і методики дослідження історії л-ри, бібліографії, текстології, палеографії.

Тв.: Историко-литературные исследования и материалы, т. 1—3. СПБ, 1900—02; Очерки старинной малорусской поэзии. СПБ, 1903; Новые данные для истории старинной украинской лирики. СПБ, 1907; «Слово о полку Ігоревім». К., 1926; Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962.

В. М. Перетц.

Підземний **перехід** на площі Жовтневої революції у Києві.

ПЕРЕХІ́Д пішохідний — ділянка поверхні проїзної частини шляху або споруда, призначені для безпечного перетинання пішоходами транспортних магістралей. П. влаштовують переважно на перехрестях в місцях інтенсивних пішохідних потоків. Розрізняють П. на рівні проїзної частини та на різних рівнях (зі сходами, *ескалаторами, пандусами*). П. на різних рівнях бувають підземні (тунельні) та надземні (*пішохідні мости, естакади, еспланади*). В разі потреби споруджують систему підземних П., що з'єднують кілька перехресть і зупинок міського транспорту з великими громад. спорудами, станціями метрополітену, вокзалами тощо (напр., сукупність підземних П. на площі Жовтневої революції у Києві, мал.). У таких П. часто розміщують кафе, кіоски тощо. П. позначають спец. покажчиками, *знаками дорожніми, світлофорами*, смугами дорожньої розмітки.

ПЕРЕХІ́Д КІ́ЛЬКІСНИХ ЗМІН У Я́КІСНІ — загальний закон розвитку об'єктивної дійсності та процесу її пізнання, який виражає механізм якісних перетворень, діалектичний взаємозв'язок і взаємозумовленість кількісних і якісних змін у розвитку природи і суспільства.

Зміна якості речі є результатом нагромадження кількісних змін, що перевищують їхню *міру* як даної якості. Діалектика П. к. з. у я. розкривається через категорії *поступовості і стрибка*, які фіксують відповідно процес і результат взаємовідношення кількісних і якісних змін — поступового нагромадження кількісних змін і стрибкоподібного переходу до нової якості (див. *Якість і кількість*). Діалектика поступовості і стрибка стосовно соціальних явищ конкретизується в категоріях *еволюції* і *революції*. Діалектика кількісних і якісних змін пов'язана зі зворотним переходом якісних змін у кількісні. Нова якість, що виникає, створює простір для нових кількісних змін (інтенсивності, темпів розвитку тощо). Розкриваючи об'єктивну єдність кількісних і якісних змін, *перервності і безперервності*, еволюції і революції в розвитку суспільства, цей закон має важливе методологічне й революційно-практичне значення. Абсолютизація одного з моментів об'єктивного механізму змін призводить до спотворення реальної картини розвитку, є гносеологічним джерелом *реформізму* (що абсолютизує еволюційний тип розвитку і заперечує об'єктивну необхідність революції) та *анархізму* (який абсолютизує стрибки й ігнорує необхідність еволюційної підготовки їх). Як закон пізнання, П. к. з. у я. відображає шлях пізнання міри якісних змін. Важливим етапом на цьому шляху є пізнання реальної міри якісної зміни конкретної речі, що передбачає знання не тільки загального закону, а

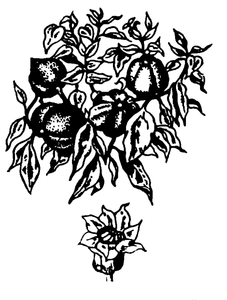

Перець стручковий. Гілка з плодами і квітка.

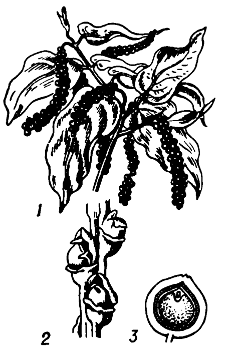

Перець чорний: *1* — гілка з плодами; *2* — квітки, *3* — плід у розрізі.

Сорти перцю солодкого, поширені на Україні (1982)

Вікторія
Гогошари місцевий
Донецький ранній
Ласточка
М'ясистий 7
Новогогошари
Новочеркаський 35
Подарок Молдови
Помідоровидний
Рубіновий
Ювілейний 307

Сорти перцю гострого, поширені на Україні (1982)

Астраханський 147
Тульський (F_1)
Український гіркий

й всієї сукупності умов, в яких він діє. Тільки на рівні пізнання реальної міри загальний закон якісної зміни є ефективним методологічним принципом практичної діяльності. Знання об'єктивного механізму П. к. з. у я. має важливе значення для наук. управління соціальними процесами, для практики комуністичного перетворення суспільства. *М. Л. Злотіна.*

ПЕРЕХІДНИ́Й ПЕРІ́ОД ВІД КАПІТАЛІ́ЗМУ ДО СОЦІАЛІ́ЗМУ — особливий історичний період революц. заміни капіталістичного суспільного ладу соціалістичним, створення матеріально-тех. бази соціалізму та утвердження соціалістичних виробничих відносин; обов'язковий для всіх країн етап у розвитку комуністичної суспільно-екон. формації. Починається з завоювання політ. влади трудящими і встановлення *диктатури пролетаріату,* завершується повною перемогою соціалізму. Для СРСР це період від Великої Жовтневої соціалістич. революції до серед. 30-х рр. Необхідність П. п. від к. до с. зумовлюється специфікою виникнення й розвитку соціалістичних *виробничих відносин.* Через докорінну протилежність між капіталістичною і соціалістичною економікою соціалістичні форми г-ва не можуть виникати в надрах капіталізму.

Для перебудови суспільства на соціалістичних засадах, для заміни приватної власності сусп. *соціалістичною власністю* та утвердження соціалістичного виробн. в місті й на селі необхідний особливий перехідний період. Знаряддям розв'язання цих завдань є д-ва диктатури пролетаріату, яка покликана не лише подолати опір повалених класів, а й виконати велику місію творення по налагодженню нових орг. відносин, створенню нової системи г-ва. «Між капіталістичним і комуністичним суспільством,— зазначав К. Маркс,— лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 19, с. 28).

Економіка перехідного періоду характеризується багатоукладністю, тобто наявністю різних типів сусп. укладів — патріархального, дрібнотоварного, приватнокапіталістичного, держ.-капіталістичного, соціалістичного. Загальними для всіх країн є такі уклади: соціалістичний, дрібнотоварний і капіталістичний. Провідна роль належить соціалістичному укладові, оскільки він охоплює осн. командні висоти економіки — націоналізовані (див. *Націоналізація*) великі пром. підприємства, транспорт, оптову торгівлю, держ. і кооп. підприємства в с. г. (радгоспи, артілі). Дрібнотоварний уклад включає одноосібні г-ва трудового селянства, кустарів, ремісників. До капіталістичного укладу належать основані на експлуатації найманої праці приватнокапіталістичні підприємства в пром-сті, торгівлі, куркульські г-ва на селі. Крім цих укладів, у деяких країнах можуть існувати й ін. уклади, зокрема патріархальне (натуральне) г-во та держ. капіталізм у різних його формах (концесій, оренди, кооперації, мішаних держ.-приватних підприємств тощо). Питома вага соціалістичного укладу у валовій продукції нар. г-ва СРСР 1923/24 становила 38,5%, дрібнотоварного — 51%, приватнокапіталістичного — 8,9%, патріархального — 0,6%, держ.-капіталістичного — 1%. Трьом осн. укладам економіки П. п. від к. до с. відповідають три осн. сусп. сили — *робітничий клас, селянство* і *буржуазія.* Цьому періодові властиві антагоністичні суперечності й гостра класова боротьба за принципом «хто — кого?». Вирішення гол. завдання перехідного періоду — побудови соціалістичного суспільства в СРСР — здійснювалося на основі ленінського плану соціально-екон. перетворень, який включав соціалістичну *індустріалізацію* країни і підведення нової тех. бази під усі галузі нар. г-ва, соціалістичну перебудову дрібносел. г-ва шляхом його кооперування на основі *кооперативного плану В. І. Леніна,* здійснення *культурної революції,* розв'язання національного питання. Втілення в життя плану П. п. від к. до с., послідовне проведення *нової економічної політики* забезпечили ліквідацію капіталістичних елементів та утвердження панування соціалістичних форм господарювання в місті й на селі, створення соціалістичного екон. базису й відповідної йому надбудови. До 2-ї пол. 30-х рр. соціалізм в СРСР повністю переміг. Соціалістична система г-ва стала панівною в усьому нар. г-ві. Завершення перехідного періоду і побудову соціалізму в СРСР закріпила Конституція 1936.

Істор. досвід соціалістичного будівництва в СРСР та ін. братніх країнах підтвердив правильність положень марксизму-ленінізму про те, що революц. перехід від капіталізму до соціалізму здійснюється на основі заг. закономірностей, обов'язкових для всіх країн, які стають на шлях соціалізму, з урахуванням їхніх конкретних істор. умов і особливостей.

Літ.: Маркс К. Критика Готської програми. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція, т. 36. Чергові завдання Радянської влади.— Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність; т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 43. Про продовольчий податок; т. 45. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Ленинское учение об экономических основах социализма. М.— Берлин, 1974; Станис В. Ф. Возникновение и становление экономики социализма. М., 1980. *В. О. Хилько.*

ПЕРЕХІДНІ ЕЛЕМЕ́НТИ, перехідні метали — хімічні елементи, вільні *атоми* яких мають незаповнені внутрішні електронні підрівні. Часто до П. е. відносять і елементи, у яких підрівні частково заповнені електронами не в нейтральних атомах, а в атомах з різними *окислення ступенями.* П. е. поділяють на *d*- та *f*-дефектні елементи. У перших, *d*-елементах, можуть заповнюватися 3*d*-, 4*d*-, 5*d*- або 6*d*-підрівні, у других — 4*f*-підрівень (*лантаноїди*) або 5*f*-підрівень (*актиноїди*). Вони займають перехідне положення між *металами* та *неметалами* у великих періодах *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва.* Близькість енергій *s*-підрівнів зовн. рівня та *d*- і *f*-підрівнів внутр. рівнів зумовлює можливість віддавання електронів з різних рівнів і виявлення П. е. змінних ступенів окислення. П. е. мають металічні властивості, високі т-ри плавлення і кипіння; вони активні комплексоутворювачі та *каталізатори.* Багато сполук П. е. забарвлені і відзначаються парамагн. властивостями (див. *Парамагнетизм*). *В. С. Телегус.*

ПЕРЕХО́ВУВАННЯ — одна з форм злочинної діяльності, що полягає в переховуванні злочинців і приховуванні *злочинів,* знарядь і засобів вчинення їх, слідів злочину тощо. П. здійснюється з наміром усунути або утруднити можливість виявлення злочину чи злочинця. Рад. кримінальне право (ст. 18 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік,* в УРСР — ст. 20 КК УРСР) передбачає 2 види П.: заздалегідь обіцяне і заздалегідь не обіцяне. Заздалегідь обіцяне тягне відповідальність винної особи за *співучасть* у злочині, який вчинив виконавець, бо створює необхідні умови для вчинення злочину. Заздалегідь не обіцяне П. є не співучастю, а одним з видів причетності до злочину. Воно тягне кримінальну відповідальність як самостійний злочин лише у випадках, спеціально передбачених кримінальним законом, зокрема, за приховування держ. злочинів, розкрадання держ. або громад. майна в особливо великих розмірах, умисне вбивство при обтяжливих обставинах, одержання хабара при обтяжливих обставинах тощо (ст. 80^2, 186 КК УРСР).

ПЕРЕХРЕ́СНА СІВБА́ — спосіб *сівби* зернових колосових культур рядковими сівалками, при якому одну половину норми висіву насіння висівають в одному напрямі, а другу — перпендикулярно. Сівбу в обох напрямах проводять одночасно, використовуючи два агрегати. П. с. забезпечує найбільш рівномірну *площу живлення рослинам,* сприятливі умови їх росту і розвитку, що дає значну прибавку врожаю. Недоліки — збільшуються затрати праці і ущільнення грунту від проходу агрегатів при П. с. у 2 рази більше, ніж при звичайній сівбі. *І. Г. Севастьянов.*

ПЕРЕХРЕ́СНЕ ЗАПИЛЕННЯ, алогамія — *запилення,* при якому пилок з однієї *квітки* переноситься на приймочку маточки іншої квітки. У рослин у процесі *еволюції* розвинулись різні пристосування, що забезпечують П. з. і утруднюють *самозапилення:* одностатевість квіток і рослин (*дводомні рослини*), різна довжина тичинок і маточок у однієї квітки (*гетеростилія*), неодночасне достигання пиляків і маточок (*дихогамія*), самостерильність рослин. П. з. здійснюється за допомогою вітру (*анемофілія*), води (*гідрофілія*), тварин (*зоофілія*), у т. ч. комах (*ентомофілія*), птахів (*орнітофілія*) та ін. Деякі рослини запилюються лише певними комахами, цикл розвитку яких пов'язаний з ритмом розвитку цих рослин (напр., П. з. інжира здійснюють тільки оси бластофаги). Інші рослини здатні запилюватися різними способами, напр. подорожники ланцетний і середній запилюються як за допомогою вітру, так і комахами.

«ПЕРЕХРЕЩЕ́НЦІ» — послідовники однієї з найрадикальніших течій у *Реформації*. Те саме, що й *анабаптисти*.

ПЕ́РЕЦ Іцхок Лейбуш Юдович [18 (30).V 1851, Замостя, тепер Замосць, Люблінське воєводство (Польща) — 21.III (3.IV) 1915, Варшава] — євр. письменник. Друкувався з 1875 на *івриті*, а з 1888 — на *ідиші* (поема «Моніш»). У новелі «У підвалі» (1893), оповіданнях «Кабалісти», «В поштовому фургоні», віршах («Три швачки», 1895, та ін.) переважають антикапіталістичні та антиклерикальні мотиви, звучить протест проти пережитків середньовіччя. В оповіданні «Бонця-мовчальник» (1894) виразив протест проти віковою гніту людини, в новелі «Любов ткача» (1897) виявив симпатії до соціалістичного руху. Автор романтично-символічних драм «Ніч на старому базарі» (1907), «На синагогальному ланцюзі» (1908). Маленькі п'єси — «Шампанське», «Ранок», «Сестри», «За дверима», «Він і вона» та ін.— про життя знедоленої євр. бідноти. Творчість П. мала значний вплив на розвиток євр. л-ри.

Тв.: Укр. перекл.— Народні оповідання. К., 1920; Пісня ткачів. Х., 1931; Рос. перекл.— Избранное. М., 1976

І. Л. Ю. Перец.

«ПЕ́РЕЦЬ» — укр. ілюстрований журнал сатири й гумору. Виходить двічі на місяць. Засн. у Харкові 1927 під назвою «Червоний перець». З 1941 видається у Києві під назвою «Перець». Під час Великої Вітчизн. війни виходив у Харкові, Москві. Журнал відіграє велику роль у розвитку укр. сатири й гумору, в боротьбі з негативними явищами в сусп. житті, викриває капіталістичну ідеологію. В 20—30-х рр. у «П.» співробітничали Остап Вишня, І. Ковтун (Ю. Вухналь), В. Чечвянський, К. Котко та ін. У післявоєнні роки — Остап Вишня, Я. Галан, П. Козланюк, Є. Кравченко, Ю. Мельничук, Л. Гроха, художники — А. Петрицький, Л. Каплан, О. Козюренко, Бе Ша (Б. Шаповал), К. Агніт-Следзевський, С. Самум, В. Литвиненко. У журналі також співробітничають письменники С. Олійник, С. Воскрекасенко, Д. Білоус, О. Ковінька, художники — К. Заруба, В. Гливенко, А. Арутюнянц, В. Зелінський, А. Василенко, С. Герасимчук та ін. «П.» нагороджений орденом «Знак Пошани» (1977) і Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Укр. РСР (1967). *Ф. Ю. Маківчук.*

ПЕ́РЕЦЬ СТРУЧКО́ВИЙ, перець (Capsicum) — рід напівкущових або трав'янистих рослин родини *пасльонових*. Бл. 50 видів, пошир. у Центр. і Пд. Америці. 4 види — у культурі. В СРСР, у т. ч. на Україні, культивують П. стручковий однорічний, або перчицю (C. annum), у тропічних країнах вирощують як багаторічну рослину. Листки видовжені, з загостреним кінцем. Квітки дволопатеві, дрібні. Плід — несправжня м'ясиста ягода. Розрізняють П. с. овочевий (солодкий) і П. с. гіркий (пряний). Гострість залежить від алкалоїду капсаїцину. Плоди П. с. містять цукри (солодкі сорти — 2—4%, гіркі — 4,5—8%), білкові речовини (бл. 1,5%), вітамін С і провітамін А. Плоди солодкого П. с. споживають свіжими (в салати), маринованими, консервованими тощо. Гіркий П. с. використовують як приправу для страв, як спеції тощо. Урожайність до 300 ц/га і більше. Поширені на Україні (1982) сорти солодкого і гострого П. с. див. на таблиці.

ПЕ́РЕЦЬ ЧО́РНИЙ (Piper nigrum) — один з видів роду перця (Piper) родини перцевих. Багаторічна лазяча рослина з напівздерев'янілим тонким стеблом (довж. 10—12 м) і повітряними адвентивними коренями. Листки прості, яйцевидні, шкірясті, чергові. Квітки дрібні, зібрані в суцвіття. Плід — округла однонасінна кістянка (до 5 мм в діаметрі) зеленого кольору, при достиганні червоніє, висушена — чорна Походить з Пн. Індії. Культивують гол. чином у тропіч. р-нах Пд.-Сх. Азії, Сх. Африки і Америки. В СРСР вирощують у теплицях. Плоди П. ч.— широко відомі прянощі, містять ефірну олію (1—1,5%), алкалоїди (піперин, хавіцин). Урожай з однієї рослини 0,6—1,5 кг. П. ч. використовують у кулінарії і харч. пром-сті.

ПЕРЕЧИ́Н — селище міського типу Закарп. обл. УРСР, райцентр, на р. Ужі (бас. Тиси). Залізнична станція. 6,6 тис. ж. (1981). Вперше згадується в документах 1427, коли П. був під владою феод. Угорщини. В 1919 П. захопила бурж. Чехословаччина. З 1939 П.— під владою хортистської Угорщини. В 1945 П. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1947 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — *Перечинський лісохімічний комбінат,* соко-винний з-д, лісо- та пром. комбінати, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, санаторій-профілакторій, Будинок культури, 2 бібліотеки.

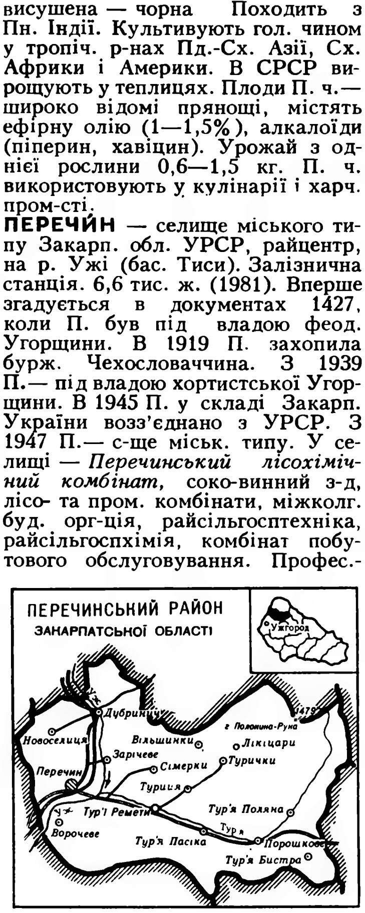

ПЕРЕЧИ́НСЬКИЙ ЛІСОХІМІ́ЧНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство лісохім. пром-сті. Розташований у смт Перечині Закарп. обл. Засн. 1894. Після возз'єднання Закарп. України з УРСР (1945) підприємство значно зросло. Проведено реконструкцію ряду виробничих дільниць, введено нові потужності та освоєно виробн. нових видів продукції, вдосконалено ряд технологічних схем. До складу комбінату входять осн. цехи — сухої перегонки деревини, хім., карбамідних смол і розфасовування оцтової харч. к-ти та ряд допоміжних цехів. Осн. продукція комбінату: харчова й тех. оцтова к-та, карбамідні смоли, деревне вугілля, формалін, етилацетат, деревна смола, коптильний препарат. *М. І. Країло.*

ПЕРЕЧИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1946. Площа 0,6 тис. км². Нас. 32,4 тис. чол. (1981). У районі — 25 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Перечин*. Поверхня гориста, в межах району — Рівна полонина *Карпат Українських*. Вздовж річок *Ужу* та Тур'ї (бас. Дунаю) — рівнини. Грунти в основному гірські бурі лісові. Ліси (бук, граб, осика, береза, дуб) займають 38,2 тис. га. В межах району — держ. мисливське г-во «Шипот» Найбільші пром. підприємства — перечинські лісохім. та лісовий комбінати. Комбінат побутового обслуговування (Перечин). У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму, в землеробстві — вирощування картоплі, озимих зернових та овочевих культур. Садівництво, ягідництво. У 1980 площа с.-г. угідь становила 15,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 3,9 тис. га. У П. р.— 7 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Перечин. Автомоб. шляхів — 131 км (усі з твердим покриттям). У районі — 28 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 29 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій-профілакторій. 27 будинків культури і клубів, кінотеатр, 25 кіноустановок, 26 б-к. Архіт. пам'ятка — дерев'яна Василівська церква (1743) в с. Лікіцарах.

У с. Дубриничі П. р. народився укр. рад. живописець А. М. *Кашшай*, у с. Порошковому — укр. рад. хоровий диригент М. М. *Кречко*. У П. р. видається газ. «Радянське село» (з 1946). *І. П. Кепич.*

ПЕРЕШКО́ДИ у проводовому зв'язку — зовнішні електромагнітні діяння на проводові *лінії зв'язку* та внутрішні електричні процеси в цих лініях, що перешкоджають правильному передаванню сигналів, перекручують їх. Зовн. П. зумовлюються електромагн. полями, створюваними лініями електропередачі, радіомовними станціями, грозовими розрядами тощо. Внутр. П. пов'язані гол. чин. з тепловими шумами (тепловими електр. ***флуктуаціями***) *ламп електронних* і ***напівпровідни-***

кових приладів, з впливом сусідніх каналів (у багатоканальній апаратурі). П. призводять до появи в телефонних лініях шумів, сторонніх звуків, до помилок при *передачі даних* та телеграфуванні, до перекручень сигналів у системах телемеханіки і телесигналізації тощо. Ослаблюють дію П. раціональним конструюванням апаратури ліній зв'язку, зокрема підвищуючи її *перешкодостійкість,* застосуванням *коаксіальних кабелів* та ін. *Ю. П. Пархомов.*

ПЕРЕШКО́ДИ РАДІОПРИЙМА́ННЮ — зовнішні електромагнітні діяння на електр. кола *радіоприймача* та внутрішні електр. процеси в цих колах, що перешкоджають правильному прийманню сигналів, перекручують їх. До зовнішніх належать перешкоди: космічні, джерелом яких є радіовипромінювання космічних об'єктів (напр., Сонця, Місяця); атмосферні, спричинювані великою кількістю (до кількох тисяч) одночасних грозових розрядів у різних районах земної кулі; індустріальні, пов'язані з іскроутворенням, високочастотним випромінюванням та ін. явищами під час дії зварювальних та ін. електр. установок. Ними є також перешкоди від інших радіостанцій, перешкоди, зумовлені особливостями *поширення радіохвиль* та навмисні (організовані) перешкоди, створювані спец. радіопередавачами, щоб порушити нормальну дію радіоприймачів. Внутр. П. р. являють собою власні *шуми* радіоприймача, що виникають через випадкові зміни електр. струму і напруги в *лампах електронних* і *напівпровідникових приладах,* а також через електр. коливання в *резисторах* та ін. елементах радіоприймачів. Проявом П. р. є сторонні звуки в радіоприймачі, перекручення зображень на екрані телевізора, помилки в тексті прийнятих телеграм. Зовн. П. р. послаблюють застосуванням *фільтрів електричних, екрануванням* електр. установок тощо, внутр. П. р. — раціональним конструюванням радіоприймачів, іншими засобами підвищення їхньої *перешкодостійкості.*

Літ.: Харкевич А. А. Борьба с помехами. М., 1965; Защита от радиопомех. М., 1976. *Б. І. Курилін.*

ПЕРЕШКОДОСТІ́ЙКІСТЬ технічного пристрою (системи) — здатність пристрою (системи) виконувати свої функції, незважаючи на наявність перешкод (див. також *Перешкоди радіоприйманню*). Оцінюють її найбільшим рівнем перешкод, при якому порушення виконуваних тех. пристроєм функцій не перевищує заданих меж. Показники (основні, часткові) для кількісної оцінки П. залежать гол. чин. від призначення тех. пристрою. Осн. показником П. є найчастіше імовірність виконання пристроєм своїх функцій. До часткових показників належать, напр., частість помилок та міра перекручень кодових (див. *Код*) комбінацій — для цифрових пристроїв; *роздільна здатність* — для пристроїв телевізійних; помилки у визначенні координат — для навігаційних пристроїв. П. радіотех. пристроїв визначають звичайно співвідношенням потужностей корисного сигналу, що несе інформацію, і перешкод, сприйнятих радіоприймачем. Щоб, наприклад, телевізійний приймач відтворював зображення без значних перекручень, корисний сигнал має бути потужнішим за перешкоду не менш як у 30 раз. П. підвищують раціональним конструюванням тех. пристроїв; обиранням форми сигналів, типу *модуляції,* виду кодування і селекції, які дають змогу легше відрізняти корисний сигнал від перешкод; врахуванням особливостей створення і діяння навмисних (організованих) перешкод тощо.

Літ.: Стратонович Р. Л. Принципы адаптивного приема. М., 1973; Защита от радиопомех. М., 1976; Комиссаров Ю. Я., Родионов С. С. Помехоустойчивость и электромагнитная совместимость радиоэлектронных средств. К., 1978. *Є. А. Якорнов.*

ПЕРЕЩЕ́ПИНЕ — селище міського типу Новомосковського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташоване на р. Орелі. Через П. проходить траса *Дніпро — Донбас каналу.* Залізнична станція. 10,8 тис. ж. (1981). У П. — конопляний з-д, міжколг. буд. орг-ція, птахоінкубаторна станція. В районі П. — видобування газу та нафти (газопровід Перещепине — Дніпропетровськ). 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 клуби, 3 б-ки. Відоме з 1764, з 1956 — с-ще міськ. типу.

ПЕРЕЩЕ́ПИНСЬКИЙ СКАРБ — найбагатший з відомих в СРСР скарбів давніх речей; знайдений 1912 біля с. Малої Перещепини (тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.). До складу П. с. входять парадний золотий і срібний посуд (блюда, вази, дзбани, келехи, амфора, таріль, чаша, *ритон*), меч у золотих піхвах, візантійські монети 602—668, браслети, персні, бляшки, гривна та численні ін. прикраси. Заг. вага золотих речей становить бл. 25 кг, срібних — бл. 50 кг. З речей найвідоміші: блюдо з написом єпископа м. Томи (сучас. м. Констанца, СРР) Патерна (в написі сказано, що останній на поч. 6 ст. реставрував цю річ) та сасанідське блюдо із зображенням царя Шапура II (310—363). П. с. був закопаний не раніше кін. 7 ст. Зберігається П. с. в *Ермітажі.*

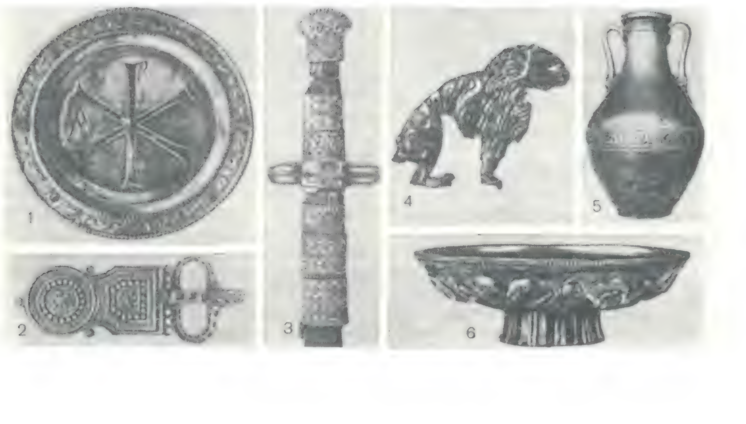

Речі з **Перещепинського скарбу:**
1 — срібне блюдо єпископа Патерна;
2 — золота пряжка;
3 — частина золотої оздоби меча;
4 — золотий лев;
5 — срібна позолочена амфора;
6 — срібна ваза

ПЕРЕЯ́СЛАВ — колишня (до 1943) назва м. *Переяслава-Хмельницького.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — територія, яка включала в 11—12 ст. власне *Переяславське князівство,* а також Ростово-Суздальську і Смоленську землі, район Білоозера й Поволжя, Посейм'я, сіверські окраїни верхів'їв Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. Внаслідок розвитку продуктивних сил у 30-х рр. 12 ст. П. з. розпалась на окремі князівства.

Літ. Корінний М. М. Переяславська земля в X — першій третині XIII ст. «Український історичний журнал», 1981, № 7. *М. М. Корінний.*

Гуси **переяславської породної групи.**

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА ГУСЕ́Й. Виведена в с. Переяславці Ніжин. р-ну Черніг. обл. схрещуванням *роменської породи гусей* з китайськими. Одержані помісі розводили «в собі», провадили добір птиці бажаного типу й продуктивності. Оперення сіре з бурим відтінком, від основи дзьоба до тулуба по шиї проходить темно-бура смуга, ноги міцні, темно-оранжевого кольору. У гусей трохи піднятий тулуб, довга, тонка шия, голова з чорним дзьобом і шишкою в його основі, груди округлі. У верхній частині шиї знизу є «кошик». За екстер'єром і забарвленням переяславські гуси подібні до *гергель.* Жива маса гусаків 5,5—6 кг, гусок — 4,5—5 кг. Несучість 20—40 яєць на рік. М'ясні якості задовільні. Розводять П. п. г. г. у Черніг., Сум. та Київ. областях.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА РА́ДА 1654 — загальна військ. рада, скликана гетьманом Б. Хмельницьким 8 (18). І 1654 у Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький) для прийняття історичного рішення про возз'єднання України з Росією, що завершило *визвольну війну українського народу 1648—54.* Переговори про возз'єднання почалися ще з червня 1649. На основі їх *Земський собор 1653* в Москві схвалив прийняти Україну до складу Рос. д-ви, а 23.X (2.XI) 1653 рос. уряд оголосив війну шляхет. Польщі. На Україні питання про возз'єднання мало вирішуватися на заг. військ. раді. Для участі в ній з Москви 9 (19).X 1653 на Україну виїхало велике повноважне посольство на чолі з боярином В. В. *Бутурліним.* 8 (18).I в Переяславі спочатку відбулася старшинська рада, на якій *генеральна старшина* на чолі з гетьманом, а також полковники і сотники одностайно висловилися за возз'єднання України з Росією. Того самого дня на міській площі було скликано заг. раду. В П. р. взяли участь представники всіх укр. земель, визволених на той час від польс.-шляхет. гніту. За давнім запорізьким звичаєм присутні стали в коло. В середину його ввійшов гетьман в оточенні генеральної старшини і полковників. Гетьман виголосив промову, в якій показав, що єдиний порятунок для України, яка терпіла від гніту польської шляхти і нападів турецько-татарських агресорів,— у возз'єднанні її з Росією. Після одностайного схвалення рішення про возз'єднання України з Росією В. В. Бутурлін вручив Б. Хмельницькому царську грамоту про згоду прийняти Україну до складу Рос. д-ви і захищати її від ворогів. Всі учасники П. р. на чолі з гетьманом присягали на вірність Росії, після чого В. В. Бутурлін від імені рос. уряду передав Б. Хмельницькому знаки гетьманської влади: військ. прапор, гетьманську булаву і ферезію (каптан) та шапку. Після П. р. представники рос. посольства об'їжджали міста і містечка України для прийняття присяги від населення.

Україна входила до складу Рос. д-ви на засадах досить широкої політ. автономії (див. *Березневі статті 1654*). Возз'єднання України з Росією мало велике прогресивне значення для дальшого політ., екон. і культур. розвитку укр. і рос. народів. Об'єднання двох братніх народів, незважаючи на реакційну політику царизму, рос. і укр. феодалів, зблизило народи Росії і України, згуртувало їхні сили в спільній боротьбі проти зовн. ворогів, проти класових гнобителів — кріпосників і буржуазії, проти царизму і капіталістичного гніту. Див. також *Возз'єднання України з Росією 1654*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.., т. 10. СПБ, 1878; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2—3. М., 1954; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954. *К. І. Стецюк.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА УГО́ДА 1630 — угода між польним гетьманом С. *Конецпольським* і укр. *козацькою старшиною,* укладена 29.V (8.VI) під Переяславом (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Розгром повстанським сел.-козац. військом коронного війська під Переяславом (див. *Переяславський бій 1630*) під час *Федоровича повстання 1630* змусив С. Конецпольського почати переговори з представниками заможного козацтва. Під час переговорів Конецпольський зажадав видати Т. Федоровича і його найближчих помічників, обвинувачуючи їх у зраді; цю вимогу козаки відхилили. Т. Федорович з 10 тисячами козаків — противників угоди — пішов на Запоріжжя. П. у. зберігала осн. умови *Куруківської угоди 1625,* козац. реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чол. Не включені до реєстру повинні були розійтися по домівках і повернутися під владу шляхти, але їм гарантували амністію. Реєстровці зобов'язувалися утримувати на Запоріжжі гарнізон з 2 тис. чол., повернути гармати, захоплені в польс.-шляхет. війська, відпустити полонених і на першу вимогу польс. короля виступити на захист *Речі Посполитої.* При укладенні угоди Конецпольський затвердив гетьманом Т. М. Орендаренка (під час переговорів гетьманом був А. Конашевич-Бут). Селяни, міщани, нереєстрові козаки були незадоволені П. у., класові суперечності між ними й шляхтою дедалі більше загострювалися.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Гуслистий К. Г. Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з Росією в XVI — першій половині XVII ст. В кн.: Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954. *І. Л. Бутич*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське удільне князівство з центром у м. Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.); тер. і політ. ядро *Переяславської землі*. Виникло 1054, виділившись в окреме князівство. За заповітом *Ярослава Мудрого* П. к. становило спадщину його сина *Всеволода Ярославича.* Займало територію по лівих притоках Дніпра — Трубежу, Сулі, Супою, Пслу, Ворсклі, на Зх. межувало з *Київським князівством,* на Пн. і Сх.— з Чернігівською землею, на Пд.— з *Половецькою землею.* П. к. було форпостом Русі в обороні від грабіжницьких нападів *половців*. Найвищого розквіту й могутності П. к. досягло в період князювання *Володимира Мономаха.* В 2-й пол. 12 ст. було в залежності від володимиро-суздальських і чернігівських князів. Після спустошення 1239 Пд. Русі монголо-татарами П. к. припинило існування. *М. М. Корінний.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ БІЙ 1630 — бій, що завершився перемогою укр. селянсько-козацького повстанського війська над польс.-шляхетським військом поблизу Переяслава (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) під час *Федоровича повстання 1630.* У травні 1630 під Переяслав, що був гол. опорним пунктом повстанців, підійшло польс.-шляхет. військо на чолі з польним гетьманом С. *Конецпольським.* Повстанці, очолені Т. *Федоровичем,* відбили кілька штурмів ворога. 15 (25). V повстанське військо захопило ворожий обоз і після 6-годинного бою розгромило коронне військо. В П. б. загинуло 300 знатних панів і кілька тисяч жовнірів. Цю перемогу оспівав Т. Шевченко в поемі «Тарасова ніч».

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — середній навч. заклад, відкритий 1738 в м. Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Його осн. метою була підготовка духівництва для боротьби проти унії й католицизму на Правобережжі. Навчання в П. к. проводилось за зразком Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*). При колегіумі була *бурса,* де жили іногородні учні. Строк навчання тривав шість років. Тут викладали рос., лат., грец. та польс. мови, поетику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, історію, співи. В колегіумі навчались діти духівництва, козацької старшини, міщан, селян. У різні часи в П. к. працювали відомі діячі: Я. Мемлевич, І. Козлович, І. *Леванда,* А. *Козачковський* та ін. В 1753 викладачем поетики був Г. *Сковорода.* З кінця 80-х рр. 18 ст. П. к. наз. семінарією. Після відкриття 1799 класу філософії, а 1800 — класу богослов'я став суто духовним навч. закладом. В 1862 семінарію переведено до Полтави. В кол. приміщенні П. к. 1972 відкрито меморіал. музей Г. С. Сковороди (див. *Сковороди Г. С. музеї*). *М. І. Сікорський.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений 1648. Після *Андрусівського перемир'я 1667* П. п. складався з 17 сотень. Полковим центром був Переяслав (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Козаки П. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстанні проти зрадницької частини козац. старшини на чолі з І. *Виговським,* у боротьбі проти тур. агресії (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). П. п. був осередком великих антифеод. виступів сел.-козац. мас 1666 (див. *Переяславського полку повстання 1666*), 1689, 1692, 1693—96. Козаки П. п. в складі рос. армії вели бойові дії в *Північній війні 1700—21,* рос.-тур. війнах (1735—39, 1768—74), у *Семилітній війні 1756—63.* За ревізією 1764 в П. п. в 516 поселеннях (1 місто, 15 містечок, 500 сіл і хуторів) жило 84 075 чол. чоловічої статі. Після ліквідації 1781 полкового устрою на Лівобережній Україні тер. П. п. увійшла до складу створеного *Київського намісництва.*

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. *О. І. Путро.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКІ СТАТТІ́ 1654 — договірні умови, на основі яких було здійснено рішення *Переяславської ради 1654* (див. *Березневі статті 1654*).

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКІ СТАТТІ́ 1659 — договірні умови між царським урядом і гетьманом України Ю. *Хмельницьким* про політ. і правове становище України в складі Рос. держави, укладені на козацькій раді в Переяславі. Підтверджуючи *Березневі статті 1654* і зберігаючи станові привілеї козац. старшини та попередній порядок адм.-військ. управління, П. с. були доповнені новими пунктами, які свідчили про наміри царського уряду обмежити автономію України та

Фрагмент будинку Переяславського колегіуму.

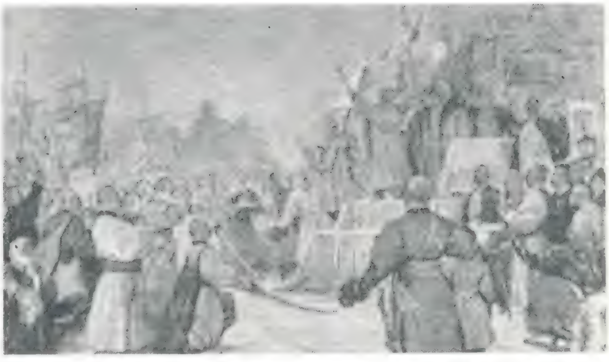

Переяславська рада 1654. Картина художника М. Г. Дерегуса (у співавторстві). 1954.

Переяслав-Хмельницький. Вознесенський собор і дзвіниця. 17—18 ст.

політ. права укр. феодалів. Вони зобов'язували гетьмана посилати козац. полки в розпорядження царського уряду, забороняли козац. військові брати участь у військ. походах без попереднього дозволу царського уряду. Збільшувалися контингенти царських військ на Україні. Крім Києва, де з 1654 було рос. військо, царські гарнізони з воєводами розташовувалися в Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві, Умані. 7-а стаття забороняла без дозволу царського уряду обирати гетьмана, а гетьмана позбавляла права призначати на посади генеральну старшину. 10-а стаття встановлювала смертну кару для учасників зрадницьких змов, спрямованих на відрив України від Росії. 16-а стаття зобов'язувала гетьманські установи видавати рос. поміщикам селян-утікачів, а царський уряд зобов'язувався видавати укр. феодалам укр. селян-утікачів. Це свідчило про єдність класових інтересів укр. і рос. феодалів.

Видання: В кн.: Источники малороссийской истории. ч. 1. 1649—1687. М., 1858.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979. *К. І. Стецюк.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1666 — антифеод. повстання в *Переяславському полку* проти гніту старшини і утисків царських воєвод. Повстання вибухнуло внаслідок жорстокої експлуатації селянства і рядового козацтва старшинським угрупованням гетьмана І. *Брюховецького* та посилення царським урядом гноблення після укладення *Московських статей 1665*. Першими повстали 18 (28).VII козац. частини в слободі Богушківці. Вони вбили переяславського полковника Д. Єрмоленка і на козац. раді обрали нову полкову старшину. До повсталих козаків приєдналося населення містечок Бубнова, Піщаного, Домантового, Золотоноші, Кропивної, Ірклієва. Заворушення почалися в Миргородському і Ніжинському полках. Проти повстанців гетьман кинув значні сили козаків, які за допомогою 2-тисячного цар. війська та загонів калмиків у серпні під Гельмязовом, Піщаним і Золотоношею завдали повстанцям поразки. Після придушення повстання активних його учасників було страчено. Незважаючи на невдачу, П. п. п. певною мірою затримало юридичне оформлення кріпацтва на Лівобережній Україні.

Літ.: Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. *К. І. Стецюк.*

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ (до 1943 — Переяслав) — місто обласного підпорядкування Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р Трубежі (прит. Дніпра), за 28 км від залізнич. ст. Переяслав. Уперше згадується в літописних джерелах під 906 як місто Переяслав. За князювання *Володимира Святославича* став осн. опорним пунктом *Київської Русі* в її боротьбі проти кочовиків. З 2-ї пол. 11 ст. місто — центр *Переяславського князівства*. Бл. 1362 Переяслав загарбали лит. феодали. За *Люблінською унією 1569* місто захопила шляхет. Польща. В 1585 П. надано *магдебурзьке право*. Населення Переяслава брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, у сел.-козац. повстаннях 1630 під проводом Т. *Федоровича* (див., зокрема, *Переяславський бій 1630*), 1637 — під керівництвом *Павлюка*, 1638 — Я. *Острянина*. В місті укладено *Переяславську угоду 1630*. Визволений військом Б. Хмельницького, Переяслав 1648—1781 був центром *Переяславського полку*. В місті відбулася *Переяславська рада 1654*. Тут були укладені *Березневі статті 1654*, *Переяславські статті 1659*. В місті вибухнуло *Переяславського полку повстання 1666*. В 1738 тут відкрито *Переяславський колегіум*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В 1943 місто перейменовано на П.-Х. Нагороджено орденом Дружби народів (1979).

У П.-Х.— з-ди: сироробний, плодоконсервний, прод. товарів, хлібний, цегельний, асфальтовий, ефіроолійний радгосп-завод; худож. виробів ф-ка, гол. підприємство переяслав-хмельницького виробничого швейного об'єднання «Спецодяг», філіал київ. виробничого взут. об'єднання «Спорт», райсільгосптехніка, райсільгосхімія, комбінат побутового обслуговування. Пед. та сільс. профес.-тех. уч-ща, 8 заг.-осв., музична та спорт. школи, 7 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, *Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник*.

Архіт. пам'ятки: залишки укріплень (10 ст.) та фундаментів церкви-усипальниці (11 ст.), церкви в стилі українського *барокко* — Михайлівська з дзвіницею (1640—66; реставрація 1711—49; розписи 1715), Успіння (кін. 19 ст., на місці дерев'яної поч. 16 ст.), Вознесенський собор (1695—1700; дзвіниця, 1776), колегіум (1753—57) та ін. Монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією (1961, скульптори В. Вінайкін, В. Гречаник, П. Кальницький, арх. В. Гнєздилов); пам'ятний знак на честь 325-річчя возз'єднання України з Росією (1981, скульптори Є. Горбань та Б. Климушко, арх. М. Фещенко). На пд.-зх. околиці П.-Х. 1951 виявлено *Переяслав-Хмельницький могильник*. У місті народилися укр. лікар А. О. *Козачковський*, укр. архітектор В. П. *Пещанський*, укр. рад. патологоанатом О. І. *Смирнова-Замкова*, укр. педагог, письменник І. Ф. *Тимківський*, євр. письменник *Шолом-Алейхем*, рос. письменник М. М. *Херасков*. У с. Карені (тепер у складі П.-Х.) народився укр. рад. архітектор В. Г *Заболотний*. У 1753 у Переяславському колегіумі викладав укр. філософ і письменник Г. С. *Сковорода*. У 30-х рр. 19 ст. в Переяславі деякий час жив М. В. Гоголь. У 1838 місто відвідав композитор М. І. Глинка, 1845 і 1849 — Т. Г. Шевченко, 1891 — О. М. Горький.

С. К. Кілессо (архітектурні пам'ятки).

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК. Створений 1979. До його складу входять (на 1981) 219 пам'яток археології, архітектури, історії і культури, а також пам'ятних місць, *Переяслав-Хмельницький історичний музей*, *Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту* з їхніми відділами і музей світопізнання і мирного освоєння космосу в СРСР. У заповіднику зібрано понад 104 тис. предметів, що висвітлюють історію Переяславщини. *М. І. Сікорський.*

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Створений на базі історико-краєзнавчого музею 1954. Музей розміщено в будинку друга Т. Г. Шевченка — лікаря А. О. *Козачковського*, де 1845 і 1859 гостював поет. У музеї зберігається бл. 85 тис. предметів (1981), серед яких археологічні, нумізматичні та етнографічні матеріали, колекція козац. зброї 17 ст., вироби худож. промислів, твори живопису і скульптури, архівні матеріали і фотодокументи, які висвітлюють історію Переяславщини від найдавніших часів до наших днів. Серед унікальних експонатів — комплекс гральних шашок 2—4 ст. н. е., паникадило і свічник 11 ст. (єдині екземпляри у світі), особиста шабля Б. Хмельницького, предмети, пов'язані з життям Т. Г. Шевченка. Музей має філіали: археологічний музей, меморіальні музеї Г. С. Сковороди (див. *Сковороди Г. С. музеї*) та укр. рад. архітектора В. Г. *Заболотного*, музей-діораму «Бої за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького восени 1943 р.» в кол. Вознесенському монастирі (17—18 ст.). З 1979 музей увійшов до складу *Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника*. *М. І. Сікорський.*

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — могильник *черняхівської культури* на пн.-зх. околиці м. Переяслава-Хмельницького Київ. обл. Виявлений 1951. Досліджували його 1952 і 1954. Розкопано 42 поховання, в т. ч. 23 трупоспалення і 19 трупопокладень. Крім гончарного посуду, в похованнях були скляні кубки, бронзові фібули (застібки) й намисто. В одному з поховань знайдено наконечник стріли, шпору та набір гральних шашок із скляної пасти (по 11 чорних і білих).

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ МУЗЕ́Й НАРО́ДНОЇ АРХІТЕКТУ́РИ ТА ПО́БУТУ — перший на Україні музей просто неба, будівництво якого почалося 1964. Розташований на околиці м. Переяслава-Хмельницького, на Татарській горі, площею 30 га. Музей має 4 розділи: укр. село Середнього Придніпров'я 19 ст., ремесла та промисли укр. пореформеного села, колекція укр. вітряків та археол. відділ. На 1981 в музеї експонувалося 197 пам'яток нар. архітектури 17—19 ст. Вперше в світовій музейній практиці створено хронологічний діапазон музейної експозиції — від житла часів пізнього *палеоліту* до 5-камерного будинку кін. 19 ст В музеї центр. місце відведено сільс. дворам як осн. виробничо-екон. одиницям дореволюц. села. Серед експонатів інтерес становлять козацька і Андрушівська дерев'яні церкви 17—18 ст. Зібрано 15 тис. етнографічних матеріалів, унікальні колекції укр. рушників (1610 штук), вітряків, найбільша в Рад. Союзі колекція с.-г. знарядь праці та селянського транспорту. Музей має відділи: музей укр. нац. одягу Середнього Придніпров'я та народно-ужиткового мистецтва Київщини, меморіальний *Шолом-Алейхема музей,* меморіальний музей М. М. Бенардоса, який бував у Переяславі-Хмельницькому. З 1979 увійшов до складу *Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника.*

М. І. Сікорський.

ПЕРЕЯ́СЛАВ-ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н (до 1943 — Переяславський) — у сх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 42,0 тис. чол. (1981). У районі — 52 населені пункти, підпорядковані 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Переяслав-Хмельницький.* П.-Х. р. розташований в межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Дніпро* (Канівське водосховище) та його прит. *Трубіж.* Грунти дерново-підзолисті, опідзолені й торф'яно-болотні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) і лісосмуги займають 17,8 тис. га. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування Переяслав-Хмельницький. Найбільші пром. підприємства у районі — комбінат хлібопродуктів (с. Переяславське), плодоконсервний та сироробний з-ди (Переяслав-Хмельницький). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-овочевого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1980 становила 92,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 79,0 тис. га, луки і пасовища — 12,6 тис. га. Зрошується 6,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки.

У П.-Х. р.— 15 колгоспів, у г. ч. риболовецький, 8 радгоспів, підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Переяславська. Автомоб. шляхів — 722 км, у т. ч. з твердим покриттям — 385 км.

У районі — 35 заг.-осв. шкіл, 51 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень. 41 будинок культури і клуб, 37 кіноустановок, 43 б-ки. У с. Пологах-Яненках П.-Х. р. народилася новатор с.-г. виробн. Є. П. *Деміденко,* у с. Вовчкові — укр. рад. поет В. Р. *Коломієць,* у с. Гайшині — новатор с.-г. виробн. О. С. *Хобта.* У П.-Х. р. видається газ. «Комуністична праця» (з 1925).

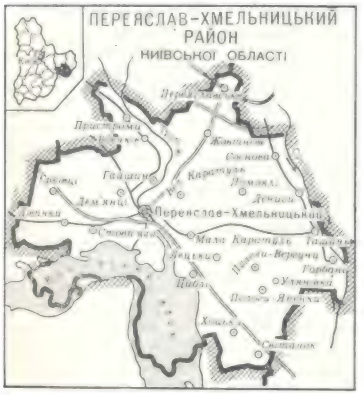

Г. Т. Пасічник.

ПЕРЕЯ́СЛАВЦЕВА Софія Михайлівна [5 (17).IX 1849 (за ін. даними — 1850, 1851), Воронеж — 18.XI (1.XII) 1903, Одеса] — перша рос. жінка-зоолог. Закінчила Цюріхський (Швейцарія) ун-т (1876); там же здобула вчений ступінь доктора зоології. Після повернення до Росії не могла знайти роботи, жила на випадкові заробітки. З 1878 працювала на Севастопольській біол. станції (1879—91 — зав. станцією); 1892 — на Неаполітанській зоол. станції; 1893 — в Парижі. З весни 1903 почала працювати в ун-ті в Одесі. Осн. праці П. з питань морфології, систематики та ембріології безхребетних. Вперше детально дослідила ембріональний розвиток безкишкових війчастих червів.

ПЕРИГЕ́Й (від грец. περί — біля і γῆ — Земля) — найближча до *Землі* точка *орбіти* її супутника. Збурюючі сили (див. *Збурення руху небесних тіл*) зумовлюють зміну положення П. в просторі. Так, внаслідок притягання *Місяця* Сонцем П. Місяця рухається по його орбіті, здійснюючи повний оберт за 8,85 року. Зміна положення П. *штучних супутників Землі* зумовлена гол. чин. відмінністю форми Землі від кулі. Віддаль між П. і центром Землі наз. перигейною віддаллю.

ПЕРИГЕ́ЛІЙ (від грец. περί — біля і ἥλιος — Сонце) — найближча до *Сонця* точка *орбіти* небесного тіла, яке рухається навколо Сонця по одному з *конічних перерізів.* Збурюючі сили планет (див. *Збурення руху небесних тіл*) зумовлюють зміну положення П. в просторі. Так, виявлено зміну положення П. *Меркурія,* яка відбувається відповідно до уточненого закону тяжіння, що випливає із заг. теорії відносності. Віддаль між П. і центром Сонця наз. перигелійною віддаллю.

ПЕРИДЕ́РМА (від грец. περί — навколо, біля і δέρμα — шкіра) — комплекс вторинних покривних тканин у рослин. Утворюється здебільшого в стеблах, коренях, кореневищах, бульбах багаторічних (рідше однорічних) рослин. Складається з *корку* (фелеми), *фелогену* (коркового камбію) і фелодерми (коркової паренхіми). Формування П. починається з закладання фелогену. В результаті поділу клітин фелогену назовні відкладаються клітини, що відмирають і утворюють шари корку, а всередину — клітини, що лишаються живими і становлять фелодерму. Клітини П., особливо корку, щільно прилягають одна до одної, утворюючи непроникний суцільний шар, який переривають лише спец. утвори для газообміну — *сочевички.* Звичайно в рослині буває кілька П., що закладаються послідовно, кожна наступна глибше попередньої. В багатьох рослин з часом зовн. П. та тканини, що знаходяться між ними, відмирають, утворюючи кірку (див. *Кірка* у рослини). П. захищає органи рослин від механіч. ушкоджень зайвого випаровування та ін. шкідливих зовн. впливів.

ПЕРИДОТИ́Т — глибинна магматична гірська порода. Утворюється внаслідок кристалізації ультраосно́вної *магми.* Складається з *олівіну* (від 30 до 70%) і *піроксенів.* Як домішки містить *біотит, гранат,* титаномагнетит, іноді *платину.* Колір зелений, зеленувато-сірий. В процесі вивітрювання П. перетворюється на *серпентиніт.* З П. пов'язані родовища корисних копалин, зокрема хроміту, платини, нікелевих руд, хризотил-азбесту. В СРСР П. є на Уралі, Закавказзі, в Саянах та ін. районах.

ПЕРИКА́РД (від грец. περί — навколо і καρδία — серце), навколосерцева сумка — замкнений мішковидний утвір, що оточує *серце* у хребетних тварин і людини; *серозна оболонка* серця. Складається з 2 листків: внутр., *вісцерального,— епікарда* і зовн., *парієтального,* — власне П.; останній утворений колагеновими і еластичними волокнами, з внутр. сторони — *мезотелієм.* У ділянці входу до серця і виходу з нього великих кровоносних судин епікард завертається і переходить у власне П. Листки П. відмежовані один від одного порожниною П., яка містить 10—15 мл серозної рідини, що зменшує тертя під час роботи серця. Про запалення П. див. *Перикардит.*

ПЕРИКАРДИ́Т — запалення *перикарда.* П. у людини поділяють на інфекційні (збудники — коки, віруси, мікобактерії туберкульозу та ін.) — ускладнення ревматизму, скарлатини, туберкульозу, грипу тощо; неінфекційні — ускладнення *уремії, інфаркту міокарда,* травматичні, післяопераційні тощо. Розрізняють П. сухий (на внутр. поверхні обох листків перикарда відкладається фібрин) і ексудативний, випітний (в порожнині перикарда скупчується серозна, фібринозна, кров'яниста або гнійна рідина). Ознаки: біль у ділянці серця, серцебиття, задишка, заг. кволість, хворий блідий, спостерігаються набряки, підвищення т-ри тощо. Лікування: постільний режим, антибіотики, болезаспокійливі, протизапальні, симптоматичні засоби тощо. В ряді випадків вдаються до видалення випоту.

Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту. Селянські садиби. Середина 19 ст.

П. у тварин найчастіше буває травматич. походження (особливо у жуйних). Металеві та ін. гострі предмети, заковтувані з кормом, проколюють стінку передшлунків (сітки), діафрагму і травмують серцеву сумку, спричинюючи гнійне запалення її. Відмічають болючість і шуми в ділянці серця, сітки, тварини не їдять, стогнуть, у них набрякає підгрудок тощо. Прогноз несприятливий, лікування малоефективне. Профілактика — прибирання пасовищ, видалення з сипких кормів металевих предметів магнітами тощо.

ПЕРИКА́РПІЙ (від грец. *περί* — навколо і *καρπός* — плід) — стінка плоду у рослин, що оточує насіння. Те саме, що й *оплодень*.

ПЕРИ́ЛА, судза (Perilla) — рід трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. Відомо 4 (за ін. джерелами, 2—3) види: у Сх. і Пд.-Сх. Азії. У культурі, у т. ч. в СРСР (зокрема, на Україні), — 2 види. Госп. значення має П. васильковидна, судза (P. ocymoides) — олійна рослина; утворює дуже розгалужене стебло 30—140 см заввишки. Листки широкояйцевидні. Квітки дрібні, білі, зібрані в китицевидні суцвіття. Плід — горішок. Насіння містить 32—52% швидковисихаючої олії, використовуваної у лакофарбовій промисловості, медонос. Урожай насіння 10—15 ц/га. П. нанкінську (P.nankinensis) вирощують як декоративну рослину.

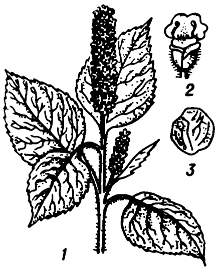

Перила васильковидна: *1* — гілка з квітками; *2* — квітка; *3* — насінина.

ПЕРИ́МЕТР (грец. *περίμετρον*, від *περιμετρέω* — вимірюю навкруг) — довжина замкненого контура. Поняття «периметр» застосовують здебільшого до *трикутників* та ін. *многокутників*, і в цих випадках П. означає суму довжин усіх сторін.

ПЕРИМЕТРИ́Т (від грец. *περί* — навколо і *μήτρα* — матка) — у людини запалення очеревини, яка вкриває *матку*. Здебільшого поєднується з запальним ураженням очеревини малого таза в цілому. Збудниками П. звичайно є стрептокок, стафілокок або гонокок. До П. можуть спричинитися запальні захворювання жіночих статевих органів (зокрема, гонорея), ускладнені *пологи* й аборти. Початок гострий; ознаки — біль внизу живота, симптоми *перитоніту*, гарячка; при невідповідному і несвоєчасному лікуванні гостра форма може перейти у хронічну (утворення спайок). Лікування: антибіотики, сульфаніламідні препарати, переливання малих доз крові, курортне тощо.

ПЕРИПАТЕТИ́ЧНА ШКО́ЛА, перипатетики (від грец. *περιπατητικός* — здійснюваний під час прогулянок) — філософська школа, засн. *Арістотелем* в Афінах 335 до н. е. Назва, очевидно, походить від його звички викладати своє вчення учням під час прогулянок. П. ш. зробила значний внесок у розвиток філософії, математики, астрономії та ботаніки. Гол. представники: Теофраст, Андронік Родоський. З 3 ст. н. е. П. ш. почала відходити від матеріалістичних тенденцій учення Арістотеля і зійшла на ідеалістичні позиції *неоплатонізму*. Припинила існування бл. 529.

ПЕРИПЕТІ́Я (грец. *περιπέτεια* — раптова зміна) — в античній поетиці один з елементів трагічної фабули, що означав зміну подій до протилежного з необхідності або ймовірності (щастя обертається нещастям, успіх стає поразкою тощо). Тепер найчастіше вживається у значенні несподіваної події, різкого повороту сюжету, які ускладнюють дію твору.

Р. Т. Гром'як.

ПЕРИ́ПТЕР (грец. *περίπτερος* — оточений колонами) — тип давньогрец. храму. Прямокутна в плані будівля, з усіх боків оточена *колонадою*. Найбільш поширений в епоху *архаїки* (т. з. храм Деметри в Пестумі) та *класики* (*Парфенон*). Зовн. форми П. часто використовували архітектори *класицизму*.

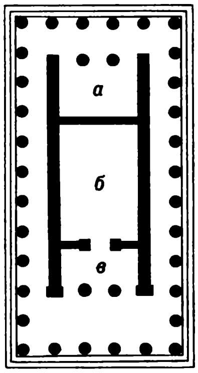

План **периптеру**: *а* — опистодом; *б* — наос; *в* — пронаос.

ПЕРИСЕЛЕ́НІЙ (від грец. *περί* — біля і *σελήνη* — Місяць) — найближча до центра *Місяця* точка *орбіти* його штучного супутника.

ПЕРИСКО́П (від грец. *περισκοπέω* — дивлюсь навкруги, оглядаю) — оптичний прилад для оглядання місцевості з укриттів (окопів, бліндажів), танків, надводних кораблів, підводних човнів, а також для спостереження за процесами у високотемпературних, іонізаційних камерах, камерах тиску тощо. Складається з системи дзеркал чи призм, вмонтованих у металеві труби, або з двох чи більше сполучених *телескопів*.

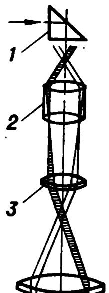

Схема **перископа**: *1* — вхідна призма; *2* — об'єктив; *3, 4* — лінзи; *5* — окуляр; *6* — вихідна призма.

ПЕРИСПЕ́РМ (від грец. *περί*, тут — всередині і *σπέρμα* — насіння) — поживна тканина в насінні деяких рослин. Поживні речовини П. (крохмаль, рідше жири) *зародок* використовує під час проростання. Функціонально П. подібний до *ендосперму*, але утворюється з *нуцелуса* і має диплоїдний набір хромосом. П. характерний для род. гвоздикових, лататтєвих, імбірних, перцевих та ін., а серед голонасінних — для гнетових і тисових. У насінні деяких рослин розвивається і перисперм, і ендосперм.

ПЕРИСТА́ЛЬТИКА (від грец. *περί* — навколо, біля і *σταλτικός* — стяжний, стискальний) — хвилеподібні ритмічні скорочення стінок порожнистих органів (усіх відділів шлунково-кишкового тракту, деяких відділів сечостатевої системи), внаслідок чого переміщається їхній вміст. Залежить від здатності гладеньких м'язів до автоматичних скорочень (див. *Автоматизм*), від функцій розташованих у них нервових сплетень. На П. впливають *вегетативна нервова система*, гуморальні фактори, фіз. і хім. властивості їжі тощо. Див. також *Антиперистальтика*.

ПЕРИТЕ́ЦІЙ (від грец. *περί* — навколо, біля і *θήκη* — сховище, скринька) — *плодове тіло* деяких *сумчастих грибів*. За формою П. переважно кулясті або глечиковидні з маленьким отвором на верхівці. На дні П., в центрі, пучком або шаром піднімаються сумки зі спорами. Між сумками розвиваються *парафізи*. Розвиток центра П.— сумок, парафіз і внутр. тканин П.— важлива систематична ознака, що використовується при виділенні *порядків*.

ПЕРИТОНІ́Т (від грец. *περιτόναιον* — очеревина) — запалення *очеревини*. П. виникає здебільшого як ускладнення при запальних захворюваннях органів черевної порожнини (гострий *апендицит*, *холецистит*, аднексит) і ушкодженнях (напр., поранення кишечника) внутр. органів та потрапляння гноєтворних мікробів в очеревину, при *виразковій хворобі* шлунка і дванадцятипалої кишки (при її прориванні) тощо. Збудниками П. є *кишкова паличка*, стрептокок, стафілокок, пневмокок (див. *Коки*), анаеробні мікроби та ін. Розрізняють П. гострий і хронічний, місцевий, обмежений, поширений (розлитий) та осумкований. П. може супроводитись збиранням у черевній порожнині запальної рідини—*випоту*. Залежно від характеру ексудату розрізняють П. серозні, серозно-гнійні, гнійні, гнильні, фібринозні. Ознаки гострого П.: різкий біль у животі, підвищення т-ри; м'язи живота рефлекторно напружуються (гострий живіт); припиняється відходження газів і калу, посилюються ознаки отруєння організму, багаторазове блювання; ніс і вилиці загострюються, язик стає сухим, прискорюється пульс. Лікування П. оперативне.

ПЕРИФЕРИ́ЧНА НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА (від грец. *περιφέρεια* — коло, дуга, поверхня) — частина *нервової системи* хребетних тварин і людини. Складається з *спинномозкових нервів*, *черепномозкових нервів*, вегетативних гангліїв, нервових ланцюжків і сплетень, що містяться в органах і тканинах організму і сполучені з *головним мозком* і *спинним мозком*. В П. н. с. є кілька типів *нейронів*, які розташовані в гангліях, та кілька типів *аксонів*, які належать центр. і периферичним нейронам і відрізняються за будовою (вкриті *мієліновою оболонкою* або безмієлінові) і діаметром (від 0,5 до 22 мкм). Осн. функцією П. н. с. є передача *імпульсів нервових*. Аксони об'єднуються в *нерви*, які можуть бути аферентними (див. *Доцентрові нервові волокна*), якщо вони передають нервові імпульси від чутливих закінчень (*рецепторів*) у мозок, еферентними (див. *Відцентрові нервові волокна*), якщо передають імпульси від мозку до робочих органів (м'язів, залоз тощо), але найчастіше нерви бувають мішаними (містять обидва типи волокон). П. н. с. поділяється на соматичний (*іннервація* шкіри, скелетних м'язів, суглобів) і вегетативний (іннервація внутр. органів, кровоносних судин, гладеньких м'язів, залоз) відділи.

Літ.: Беритов И. С. Общая физиология мышечной и нервной системы. М., 1959; Привес М. Г., Лысенков Н. К., Бушкович В. И. Анатомия человека. Л., 1974; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977.

Ю. П. Лиманський.

ПЕРИФРА́З, перифраза (від грец. *περίφρασις* — описовий вираз) — стилістичний прийом, коли назва предмета, явища або власне ім'я замінюються описом їхніх найхарактерніших ознак з метою уникнути повторень, надати розповіді більшої виразності (напр., «весна життя» замість «молодість».

«королева спорту» замість «легка атлетика»). В худож. л-рі П. часто наближається до розгорнутої *метонімії.* *В. М. Лесин.*

ПЕРИХО́НДР (від грец. περί — навколо і χόνδρος — хрящ) — те саме, що й *охрястя.*

ПЕРИЦЕ́НТР (від грец. περί — біля і лат. centrum — осереддя, центр) — точка *орбіти* небесного тіла, найближча до тіла, навколо якого відбувається рух. Залежно від назви центр. тіла (Землі, Сонця, Місяця тощо) П. наз. *перигеєм, перигелієм, периселенієм, періастром* тощо.

ПЕРИЦИ́КЛ (від грец. περικυκλέω — беру в кільце, оточую), перикамбій — зовнішній шар клітин *центрального циліндра* стебла і кореня рослин; є твірною тканиною (див. *Меристема*). Складається з одного або кількох шарів паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин. В П. закладаються бічні та додаткові *корені*, іноді з клітин П. диференціюється *фелоген,* який утворює на поверхні кореня *перидерму.* З П. також формуються *молочники,* смоляні ходи та ін. вмістища продуктів секреторної діяльності рослин. В стеблі деяких прядивних рослин шари П. перетворюються на довгі, тонкі й міцні волокна.

ПЕРІ́ (Péri) Габрієль (9.II 1902, Тулон — 15.XII 1941, Париж) — діяч франц. робітничого руху, герой франц. *Руху Опору,* один з організаторів руху комуністичної молоді у Франції. З 1920 — член Франц. компартії (ФКП), з 1929 — член ЦК ФКП. З 1924 очолював міжнар. відділ газ. «Юманіте». В 1932—39 — депутат парламенту. Заарештований (18.V 1941) колабораціоністським урядом А. Ф. *Петена* і переданий гестапо; страчений гітлерівцями. В своїх статтях і промовах, а також у листах з в'язниці викривав загрозу гітлерівської агресії і закликав до об'єднання нар. мас для захисту миру і демократії.

Літ.: Королев Л. Один из «партии расстрелянных». М., 1965.

ПЕРІА́СТР (від грец. περί — біля і ἄστρον — зоря) — найближча до *зорі* точка *орбіти* іншої зорі, що рухається навколо першої як центрального тіла. Збурюючі сили (див. *Збурення руху небесних тіл*), зумовлені притяганням третьої зорі або відмінністю форми зір від кулі, спричинюють зміну положення П. в просторі.

ПЕРІЕ́КИ (грец. περίοικοι, букв.— ті, що живуть навколо) — неповноправна частина населення деяких давньогрец. *полісів.* У *Спарті* П.— нащадки корінного населення, підкореного *дорійцями* і відтісненого до околиць *Лаконіки* (звідси їхня назва). П. були особисто вільними, проте політ. прав не мали. Могли володіти зем. власністю. Служили у важкоозброєній піхоті. Займалися також ремеслом і торгівлею.

ПЕРІ́КЛ (Περικλῆς; бл. 490 до н. е., Афіни — 429 до н. е., там же) — давньогрец. політ. і військ. діяч, вождь афінської рабовласницької демократії. Походив з впливового аристократичного роду. В 461 до н. е. очолив афінських демократів. У 444—429 до н. е. П.— перший *стратег* і керівник афінської д-ви. За цей час було завершено її демократизацію (перехід верховної влади до нар. зборів, фактичне скасування майнового цензу, запровадження жеребкування при обранні на держ. посаду, встановлення плати за службу). Було збільшено військ. флот. У 454 або 453 до н. е. скарбницю *Делоського союзу* перенесено до Афін. Проводилося велике громад. будівництво (*Парфенон, Пропілеї* та ін.), яке давало біднякам заробіток. Для полегшення їхнього становища було засновано *клерухії.* Зовн. політика П. була спрямована на встановлення гегемонії Афін в Елладі та Середземномор'ї, зміцнення її позицій на чорноморському узбережжі. Про це свідчать мор. експедиції в Понт (444, 437 до н. е.) і заснування колоній в пд. Італії (Фурії, 443 до н. е.), в Македонії (Амфіполь, 437 до н. е.). Антагонізм між *Спартою* і Афінами під час правління П. призвів до *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е. П. користувався популярністю, оскільки політика, яку він проводив, відповідала інтересам більшості афінських громадян. За П. Афіни стали великим екон., політ. і культур. центром еллінського світу.

Літ.: Бузескул В. П. Перикл. Пг., 1923; Арский Ф. Перикл. М., 1971. *О. М. Мальований.*

ПЕРІ́ОД (від грец. περίοδος — кружний шлях, обертання, чергування) у геології — підрозділ геохронологічної шкали, що відповідає часові утворення геол. відкладів однієї *системи геологічної.* Абсолютна тривалість П.— мільйони років. Геол. періоди поділяються на епохи. Див. також *Геохронологія.*

ПЕРІ́ОД КОЛИВА́НЬ — найменший проміжок часу, через який повторюються значення фізичних величин, що змінюються в процесі *коливань.* Поняття «період коливань» застосовують не лише для процесів, у яких значення величин точно повторюються через рівні проміжки часу (напр., для *гармонічних коливань*), а й у випадку приблизно повторюваних процесів.

ПЕРІ́ОД ОБЕРТА́ННЯ — проміжок часу, протягом якого тіло, рухаючись навколо осі, здійснює один повний оберт. В астрономії під П. о. розуміють проміжок часу, протягом якого небесне тіло здійснює повний оберт по *орбіті.* Залежно від вибору точки, відносно якої ведеться відлік обертів, розрізняють драконічний П. о. (початкова точка — висхідний вузол орбіти), аномалістичний П. о. (початкова точка — *перицентр* орбіти) і т. д. Внаслідок того, що під впливом збурень (див. *Збурення руху небесних тіл*) орбіти неперервно змінюються, П. о., відлічувані від різних точок, можуть дещо відрізнятися один від одного. Для незбурених орбіт різні П. о. збігаються. Див. також *Рік.*

ПЕРІОДИ́ЧНА ПРЕ́СА — сукупність творів друку, які виходили або виходять через визначені проміжки часу; один із засобів масової інформації і пропаганди. П. п. — газети, журнали, періодичні збірники і бюлетені; в бібліографічних покажчиках, каталогах і фондах б-к — також видання, що продовжуються, й щорічники. Відомості з сучас. світової статистики П. п. публікуються в «Статистичному щорічнику ЮНЕСКО» і «Статистичному щорічнику ООН», по окремих країнах — в нац. статистичних щорічниках. В СРСР такі відомості публікуються у щорічниках «Печать СССР в 19... году» (з 1923), в УРСР — в наук.-статистичних довідниках, зокрема «Преса Української РСР, 1918—75», які видає *Книжкова палата УРСР* імені Івана Федорова. В 1980 в СРСР вийшло 5236 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 3225,8 млн. прим., 8088 газет річним тиражем 40012 млн. прим., зокрема в УРСР — 198 журналів та ін. періодич. видань річним тиражем 211442 тис. прим. і 1737 газет разовим тиражем 23654 тис. прим. Див. також *Журналістика, Преса* .

ПЕРІОДИ́ЧНА СИСТЕ́МА ЕЛЕМЕ́НТІВ Д. І. МЕНДЕЛЄ́ЄВА — природна систематика хімічних елементів, що є конкретизованим виразом *періодичного закону Д. І. Менделєєва.* Об'єднує в єдине ціле всі *елементи хімічні*, розкриває взаємозв'язок між ними, є наук. основою вивчення будови і властивостей елементів та їхніх сполук, синтезу нових сполук, нових елементів тощо. Окремі спроби систематизації елементів, що робились до відкриття Д. І. *Менделєєвим* періодичного закону [роботи нім. хіміка І. Деберейнера (1780—1849), франц. хіміка Ж. *Дюма,* нім. хіміка Л. Мейєра (1830—95), франц. ученого А. де Шанкуртуа (1820—86), англ. хіміків У. Одлінга (1829—1921) й Дж. Ньюлендса (1838—98) та ін.] були недосконалими і неповними, вони не розкривали найсуттєвішого — внутрішнього, генетичного взаємозв'язку між усіма хім. елементами. Науково розв'язав проблему систематизації елементів Д. І. Менделєєв, коли (порівнюючи групи хімічно схожих елементів) розмістив їх у порядку зростання *атомних мас* з урахуванням хім. подібності. Тоді він помітив, що властивості елементів та їхніх сполук періодично повторюються. Разом з тим було встановлено закономірний зв'язок і міри хімічної несхожості елементів. Перший варіант періодичної системи хім. елементів опубліковано 1869, а вдосконалений — 1871. П. с. е. дала змогу не лише виявити закономірні зв'язки між відомими на той час елементами, а й передбачити властивості ще не відкритих елементів та їхніх сполук. Спираючись на відкритий ним закон, Д. І. Менделєєв виправив атомні маси 10 елементів, передбачив існування 11 ще невідомих елементів, для трьох з них докладно описав очікувані властивості, а також форми і властивості їхніх сполук і навіть методи, якими ці елементи могли б бути виявлені. Наступне відкриття *галію, скандію* й *германію* і повна тотожність їхніх властивостей з передбаченими Д. І. Менделєєвим екаалюмінієм, екабором, екасиліцієм стали справжнім тріумфом періодичного закону. Над уточненням і розвит-

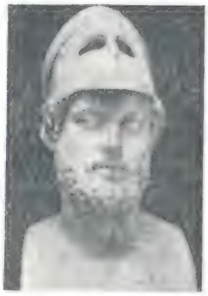

Перікл. Скульптура Кресілая Кедонського. 2-а половина 5 ст. до н. е. Римська копія. Мармур.

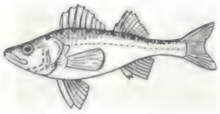
Перкарина азовська.

ком П. с. е. Д. І. Менделєєв працював усе життя, але не маючи точних відомостей про будову атомів 1889 відверто визнав: «Ми не розуміємо причини періодичного закону». Тепер це твердження спростовано завдяки розвиткові теорії будови атомів (праці Е. *Резерфорда,* Г. *Мозлі,* Н. *Бора,* В. *Паулі,* В. *Гейзенберга,* Е. *Шредінгера* та ін.), яка дала змогу з'ясувати фіз. зміст побудови П. с. е. Найпростішою квантовохімічною моделлю атомів є воднеподібна модель, яка узгоджує залежність властивостей *атомів* від їхнього положення в П. с. е. Існують строгіші моделі атомів, але вони розглядаються лише у спец. літературі. Періодична зміна властивостей елементів зумовлена структурою атома і пояснюється повторенням схожих типів конфігурацій електронних оболонок атомів в міру збільшення позитивного заряду атомного ядра, чисельно рівного *атомному номеру* (порядковому) елемента, тобто місцю його в П. с. е. Всі *ізотопи* даного елемента мають одне й те саме місце в П. с. е. Здатність елементів до хім. взаємодії визначається в осн. будовою зовн. електронного рівня, номер якого дорівнює номеру періоду, в якому розміщений даний елемент. Число ж зовн. (валентних) електронів збігається з номером групи елемента. Була підтверджена правильність послідовності розміщення елементів у їхньому природному ряді, і стало зрозуміло, які саме елементи ще не відкриті. Розроблена теорія послідовності формування конфігурацій електронних оболонок атомів значною мірою узгоджується з конкретними хім. властивостями елементів. Точне фіз. визначення структури П. с. е. дає лише *квантова механіка.* Розподіл елементів за періодами й підгрупами відповідає розподілу електронів цих елементів за рівнями й підрівнями електронної оболонки. Формування електронної оболонки атома підлягає принципу мінімуму енергії і *Паулі принципу,* згідно з яким в атомі не може бути двох електронів з однаковими значеннями чотирьох *квантових чисел.* Фактична послідовність формування електронних оболонок атомів відповідає послідовному зростанню *енергії* електронів. Найголовніші структурні одиниці П. с. е. — період і група. Період — горизонтальний ряд елементів, у якому вони розташовані за зростанням порядкових номерів і який розпочинається з лужного металу (або водню) і закінчується інертним елементом. Існує сім періодів, пронумерованих арабськими цифрами 1—7, з них перший — найменший (за кількістю елементів), у ньому всього 2 елементи, за ним — два малі по 8 елементів, потім два великі — по 18 елементів, шостий — найбільший, має 32 елементи, а сьомий — незавершений, причому номер періоду вказує на число енерг. рівнів у атомах його елементів. У малих періодах металічні властивості елементів рівномірно послаблюються, а неметалічні зростають. У великих же періодах металічні властивості елементів спочатку послаблюються, потім дещо зростають і знову послаблюються з переходом до неметалів та інертних елементів. Кожний великий період поділяється на два підперіоди, один з яких починається лужним металом і завершується елементами тріад заліза або платиноїдів, другий — з елемента підгрупи міді і закінчується інертним елементом. Група у П. с. е.— вертикальний ряд подібних елементів, що належать до різних періодів. Усього груп у цій системі вісім, пронумерованих римськими цифрами I—VIII. Від малих періодів до кожної групи входить по одному елементу, а від великих — по два. Тому кожна група елементів складається з двох підгруп — головної (*а*), до якої входять елементи малих періодів (типові елементи) і подібні до них елементи великих періодів, і побічної (*в*), до якої належить решта елементів даної групи. У елементів 1 періоду, а також головних підгруп I та II груп інших періодів забудовуються електронами зовнішні s-підрівні. У елементів 2 і 3 періодів, а також других підперіодів великих періодів, починаючи з III групи, заповнюються зовнішні *p*-підрівні. У елементів великих періодів, що розташовані після *лужноземельних металів* до підгрупи цинку, забудовуються *d*-підрівні на передостанніх рівнях. У елементів — *лантаноїдів* та *актиноїдів* заповнюються *f*-підрівні третіх з кінця енерг. рівнів, а в деяких з цих елементів і *d*-підрівні передостанніх рівнів. Як правило, елементи головних підгруп мають завершений передостанній рівень та s- або *s*- і *p*-валентні електрони. Елементи побічних підгруп на зовн. енерг. рівні мають лише *s*-, а на передостанньому — $s^2p^6d^{1-10}$-електрони. Крім періодів, підперіодів, груп і підгруп у П. с. е. є такі ряди подібних між собою елементів, що містяться в одній і тій же підгрупі й одному періоді [за винятком *платинових металів* (платиноїдів), розташованих у 5 і 6 періодах]. Такі ряди елементів наз. родинами. Відомі родини заліза (Fe, Co, Ni), платиноїдів (Ru — Pt), лантаноїдів (Ce — Lu) і актиноїдів (Th — Lr). Властивості елементів у П. с. е. із зростанням порядкового номера змінюються періодично так, що через певне (але не завжди одне й те саме) число порядкових номерів повторюються *окислення ступені* елементів, форми хім. сполук, їхні термічні, електр., магн., оптичні та деякі ін. властивості. Більшість елементів кожної підгрупи є повними аналогами, бо вони мають однотипні електронні конфігурації, а елементи-аналоги побічних підгруп — нерідко й близькі розміри атомів (іонів). Періодична зміна властивостей елементів простежується і в межах кожного окремого періоду, підгрупи (вторинна періодичність) та родини (внутр. періодичність), напр. у родині лантаноїдів. Є й діагональна подібність елементів, що належать до різних підгруп чи груп (Li → Mg, Be → Al та ін.). Існує багато варіантів зображення П. с. е. на площині і в просторі (понад 400). Особливо поширені табличні варіанти — 8-, 18- і 32-клітинкові, що відповідають ємності електронних шарів з 8, 18 і 32 електронів. Найзручніша для виявлення подібності й відмінності елементів коротка (класична) 8-клітинкова таблиця П. с. е., в якій у групи зібрані всі елементи різних підгруп з однаковою кількістю валентних електронів. У цій таблиці подано основну інформацію про елементи: назва, знак, атомний номер, атомна маса (Міжнар. табл. 1977), будова валентних рівнів. Неусталені назви деяких елементів подано в квадратних дужках, а їхні знаки — у круглих. Числа в квадратних дужках — *масові числа* найстійкіших ізотопів; цифри, набрані дрібним шрифтом, — ті, точність яких ± 1 або ± 3.

Довга форма таблиці менш компактна, але в ній наочніше відображено поділ елементів на чотири категорії. Він показує, на який підрівень (*s*, *p*, *d*, *f*) вступає черговий електрон кожного наступного елемента. Всі великі періоди тут розташовано кожний в один ряд, а лантаноїди й актиноїди включено в таблицю, а не винесено за межі системи, як це має місце в таблиці короткої форми. Всі запропоновані варіанти таблиць П. с. е. не позбавлені недоліків. Це — наслідок того, що зображувальні засоби П. с. е. не здатні відобразити всю різноманітність фактичного матеріалу, що характеризує хім. еволюцію елементів. Створенням П. с. е. Д. І. Менделєєв відкрив нову еру в хімії, фізиці, матеріалознавстві, геохімії, біохімії, космохімії та ін. науках. П. с. е.— гранично коротка і чітка наук. основа для вивчення фіз. і хім. властивостей елементів і їхніх сполук. Вона не лише внесла порядок у хімію кінця 19 ст., а й привела до нових відкриттів і інтерпретацій самого періодичного закону та до встановлення важливих закономірностей у природі, напр., синтез *трансуранових елементів,* вторинна періодичність, «розмивання періодичності». П. с. е. безперервно розвивається й уточнюється. Останнім часом з'явились праці з матем. моделювання явища періодичності й побудови матем. моделей системи. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Літ.: Менделеев Д. И. Основы химии, т. 1—2. М.—Л., 1947; Менделеев Д. И. Периодический закон. М., 1958; Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 1—2. К., 1968—71; Трифонов Д. Н. Структура и границы периодической системы. М., 1969; Делімарський Ю. К., Шиліна Г. В. Сто років періодичного закону. К., 1969; Агафошин Н. П. Периодический закон и периодическая система элементов Д. И. Менделеева. М., 1973.

В. С. Телегус,
Є. І. Гладишевський.

ПЕРІОДИЧНИЙ ДРІБ — нескінченний *десятковий дріб,* у якого одна або кілька цифр повторюються в однаковій послідовності. Напр., 0,555..., 2,03191919... Сукупність повторюваних цифр наз. періодом дробу. Періодом першого з наведених дробів є 5, другого — 19, тому ці П. д. коротше записують так: 0,(5); 2,03 (19). Якщо період починається одразу після коми, П. д.

наз. чистим; якщо ж між комою і першим періодом є й ін. цифри — мішаним. П. д. виникають при перетворенні в десятковий дріб нескоротного звичайного *дробу*, у якого розклад знаменника на прості множники містить, крім 2 і 5, ін. числа. Будь-який П. д. можна перетворити на звичайний. Чистий П. д. дорівнює звичайному дробові, у якого чисельником є період, а знаменником — число, зображене цифрою 9, повтореною стільки разів, скільки цифр у періоді, напр., $0,(5) = \frac{5}{9}$. Мішаний П. д. дорівнює звичайному дробові, у якого чисельником є різниця між числом, записаним між комою і другим періодом, і числом, записаним між комою і першим періодом, а знаменником — число, зображене цифрою 9, повтореною стільки разів, скільки цифр у періоді, і стількома приписаними нулями на кінці, скільки цифр між комою і першим періодом. Напр., $2,03\,(19) = 2\,\frac{319-3}{9900} = 2\,\frac{316}{9900} = 2\,\frac{79}{2475}$. Будь-яке *раціональне число* можна подати у вигляді або скінченного, або періодич. десяткового дробу.

ПЕРІОДИ́ЧНИЙ ЗАКО́Н Д. І. МЕНДЕЛЄ́ЄВА — фундаментальний закон природи, відкритий 1869 Д. І. *Менделєєвим* при спробах класифікації хімічних елементів. Дістав повне підтвердження і набув дальшого розвитку при з'ясуванні будови атомів, став основою сучас. природознавства. За П. з. М. властивості елементів, а також форми та властивості їхніх сполук перебувають у періодичній залежності від заряду ядер і структур електронної оболонки їхніх атомів. Періодичність властивостей елементів та їхніх сполук зумовлена періодичним повторенням конфігурації зовн. електронних рівнів атомів при збільшенні заряду їхніх ядер, що чисельно виражається атомним номером відповідного елемента. П. з. М. — одне з найширших узагальнень природознавства, він є методологічною основою вчення про речовину, природничим обґрунтуванням матеріалістичної діалектики. Графічним (табличним) вираженням П. з. М. є *періодична система елементів Д. І. Менделєєва.*
Є. І. Гладишевський, В. С. Телегус.

ПЕРІОДИ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції*, які не змінюють свого значення при додаванні до аргументу певного сталого числа $T \neq 0$ (періоду). П. ф. є, напр., *тригонометричні функції* ($T = 2\pi$ для $\sin x$, $\cos x$, $\sec x$, $\operatorname{cosec} x$, $T = \pi$ для $\operatorname{tg} x$ і $\operatorname{ctg} x$), $\{x\}$ — дробова частина x ($T = 1$). Сума, добуток і частка П. ф. з однаковими періодами є П. ф. з тим же періодом; сума П. ф. з кратними періодами є також П. ф. Якщо T — період, то nT (n — ціле число) — також період. Для неперервних П. ф. комплексної змінної можливий випадок, коли існують два періоди T_1 і T_2, відношення яких є уявним числом; якщо ця функція відмінна від сталої, то будь-який її період матиме вигляд $k_1T_1 + k_2T_2$, де k_1 і k_2 — цілі числа. Такі функції наз. подвійноперіодичними. В матем. фізиці велике значення, крім П. ф., мають майже періодичні функції, тобто такі функції, значення яких майже не змінюються при додаванні до аргументу певного сталого числа (т. з. майже періоду).

ПЕРІОДИ́ЧНІСТЬ ПЛОДОНО́ШЕННЯ — явище нерегулярного (нещорічного) плодоношення плодових і лісних порід. П. п. найбільш властиве яблуні, менше — груші. П. п. залежить від клімату, сорту, умов зростання та віку дерева. В молодому віці дерева всіх порід плодоносять помірно і щороку. У більш дорослому віці дерев, коли ріст гілок стає незначним і більшість бруньок перетворюється на квіткові, виникає надмірне цвітіння та плодоношення, за якого не можуть утворюватись квіткові бруньки для врожаю наступного року; настає перерва в плодоношенні, а далі дерева плодоносять через рік. Кісточкові та ягідні культури здебільшого плодоносять щорічно. Одна з важливих умов щорічного плодоношення — помірне цвітіння, якого досягають нормуванням листків, квіток, зав'язей на ранніх стадіях розвитку, крім того, застосовують комплекс агротех. заходів догляду за садом: правильний обробіток грунту, внесення достатньої кількості добрив, особливо азотних; належна боротьба з шкідниками та хворобами дерев, зрошення (в південних районах) і як допоміжний агрозахід — відповідне обрізування дерев (див. *Обрізування рослин*).

ПЕРІОДОНТИ́Т [від грец. περί — навколо і ὀδούς (ὀδόντος) — зуб] — запалення кореневої оболонки *зуба* (періодонта) і навколишніх тканин. Спричинюється П. травмами періодонта (при розкушуванні твердої їжі, переломі або вивиху зуба при ударі), проникненням інфекції крізь канал зуба (*карієс* зубів) при невилікуваному *пульпіті*, професійними перевантаженнями (напр., у артистів цирку, музикантів та ін.) тощо. За перебігом розрізняють П. гострий та хронічний (який не супроводиться суб'єктивними відчуттями). Ознаки гострого П.: чутливість зуба при дотику, зубний біль, припухання і набряк ясен (флюс). Процес може ускладнюватись *остеомієлітом* щелепи, гнійним запаленням м'яких тканин обличчя і шиї, утворенням *кіст*. Деякі форми П. є джерелами заг. інтоксикації організму. Лікування провадить лікар-стоматолог (консервативне, іноді — видалення зуба).

ПЕРІО́СТ (від грец. περί — навколо і ὀστέον — кістка) — те саме, що й *окістя*.

ПЕРІОСТИ́Т — гостре або хронічне запалення *окістя* (періоста) інфекційного або травматичного походження. Інфекція може проникати в окістя з поряд розташованих органів (напр., при *карієсі* зубів), гнійних вогнищ (фурункул, ангіна), в деяких випадках П. виникає при *туберкульозі, бруцельозі, ревматизмі*. Ознаки: біль, підвищення т-ри тіла, припухлість і почервоніння шкіри в місці ушкодження, заг. кволість, порушення функцій. Лікування: медикаментозне (антибіотики, сульфаніламідні препарати, анальгетики) і фізіотерапевтичне; при ускладненнях (нагноєнні, осифікації, порушенні функцій), а також при безуспішності консервативних методів—оперативне. Лікування П., особливо ускладнень, тривале і потребує додержання режиму (уникнення охолодження, фізич. навантаження, своєчасне лікування тощо). *К. С. Терновий.*

ПЕРІСА́Д (греч. Παιρισάδης) — ім'я кількох царів *Боспорської держави* з дин. *Спартокідів*. П. I царював 349 (або 348) — 310 (або 309) до н. е. П. V, останній цар Боспору з дин. Спартокідів, був убитий 107 до н. е. під час *Савмака повстання*.

ПЕРКА́ЛЬ (франц. percale, з перс. пергала) — тонка густа бавовняна тканина полотняного *переплетення ниток*. Виготовляється у сировому (непофарбованому) вигляді. Застосовується гол. чин. як *тканина технічна* у виробн. авіац. парашутів, *текстоліту* тощо. Іноді П. деяких видів вибілюють, з нього шиють верх. літній одяг.

А. С. Перкун.

ПЕРКАРИ́НА (Percarina) — рід риб ряду окунеподібних з єдиним видом — П. азовська (P. demidoffi). Тіло (довж. до 10,5 см, маса до 5 г) високе, вкрите дрібною лускою, майже прозоре, з молочно-жовтуватим відтінком, вздовж спини з темними плямами. Живиться дрібною рибою та донними безхребетними.

Сама П. є кормом для судака. Нерест у червні — серпні. Плодючість до 3 тис. ікринок. Статевої зрілості досягає на 2-му році життя. Поширена в Азовському м., а також в солонуватій воді Дністровського і Дніпровсько-Бузького лиманів. П.— смітна риба. Використовується на кормове борошно і туки.

ПЕРКУ́Н Анатолій Сафронович (н. 24.VIII 1936, с. Кунка, тепер Гайсинського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1967. Закінчивши (1955) Ольгопільське училище механізації с. г., працює трактористом, з 1962 очолює механізовану ланку колгоспу ім. Шевченка Гайсинського р-ну, а з 1970—там же бригадир тракторної бригади, яка протягом останніх 10 років щороку вирощує високі врожаї зернових (по 30—36 ц/га) і цукр. буряків (по 390 ц/га). Делегат XXV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, медалями. *Ю. С. Жугін.*

ПЕРКУ́СІЯ (лат. percussio, букв.— нанесення ударів, тут — постукування), вистукування — один з основних методів дослідження внутр. органів хворого; полягає в постукуванні по поверхні тіла. Розрізняють П. безпосередню (постукування пальцем по тілу хворого) і посередню (постукування по прикладеному до тіла пальцю). За допомогою П. встановлюють наявність в організмі певних патологічних змін (напр., при запаленні легень у відповідному місці при П. виникає характерний приглушений звук). За характером звуку, що виникає при П., лікар

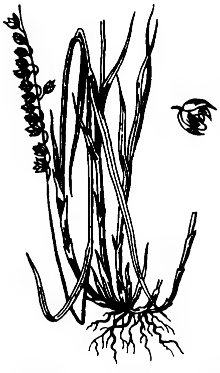

Перлівка поникла. Загальний вигляд рослини і колосок.

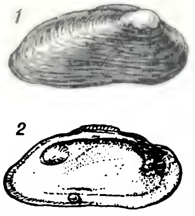

Перлівниця звичайна: *1*—вигляд зверху; *2* — вигляд зсередини (видно перлину).

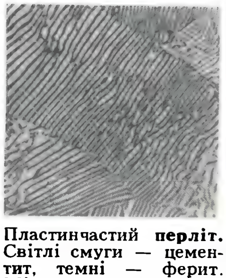

Пластинчастий **перліт.** Світлі смуги — цементит, темні — ферит. Мікроструктура. Збільшено у 800 раз.

певною мірою дізнається про фіз. властивості того чи ін. органа, визначає розміри і конфігурацію різних органів (напр., легень, серця, печінки, селезінки). Детальний опис методу П. вперше дав віденський лікар Л. Ауенбруггер (1761). Значний внесок у розробку методики П. зробили укр. терапевти В. П. *Образцов* і Ф. Г. *Яновський*. У ветеринарії П. застосовують при дослідженні серця, органів дихання і шлунково-кишкового тракту. По результатах П. роблять висновки про фізичний стан досліджуваних частин тіла і відповідних органів та патологічні зміни в них. Для П. застосовують перкусійні молоточки і плесиметри різної конструкції.

ПЕРЛАМУ́ТР (нім. Perlmutter, від Perle — перлина і Mutter — мати) — внутрішній шар раковини двостулкових і черевоногих молюсків. Складається з тонких пластинок особливого різновиду вуглекислого кальцію — арагоніту, скріплених прошарками органічної речовини — конхіну. П. має райдужний блиск, який залежить від *інтерференції світла,* що відбивається його поверхнею. Використовується для виготовлення прикрас, гудзиків тощо. Різновидом П. є *перли.*

ПЕР-ЛАШЕ́З — кладовище в Парижі [засн. 1804; в минулому на цій території був маєток духівника Людовіка XIV патера (франц. pére) Лашеза; звідси назва]. Тут поховано найвидатніших діячів культури і науки (Ж. де Лафонтен, Д. Б. Мольєр, Ш. Нодьє, А. Доде, А. де Мюссе, О. де Бальзак, П. Ж. Беранже, Ф. Шопен, С. Бернар, Дж. Россіні, Е. Делакруа, Д. Енгр, А. Барбюс та ін.). У травні 1871 П.-Л. стало місцем останніх боїв комунарів з *версальцями* (див. *Паризька комуна 1871*). Полонених комунарів було розстріляно 27.V 1871 біля пн.-сх. стіни кладовища; на П.-Л. споруджено «Пам'ятник мертвим» (1899, скульптор А. Бартоломе). У сквері П.-Л. встановлено пам'ятник «Стіна жертв революції» («Стіна комунарів»; 1909, скульптор П. Моро-Вотьє). На П.-Л. поховано видатних діячів франц. робітн. руху: П. Лафарга, Л. Маркс (Лафарг), М. Тореза, М. Кашена, П. Вайян-Кутюр'є, багатьох учасників *Руху Опору*. В 1964 на кладовищі П.-Л. відкрито пам'ятник жертвам *Бухенвальда* (скульптор Л. Бансель).

ПЕРЛЕЕ Худогійн (справж. ім'я — Дамдіни Перлее; н. 1911, Хентейський аймак, тепер у МНР) — монг. поет, прозаїк, перекладач, історик. Літ. діяльність почав 1929. Автор збірок оповідань «Серед народу» (1955), «Намжіл та Ванжіл» (1965), зб. поезій «Монголи люблять мир» (1961) та ін. Переклав «Слово о полку Ігоревім». Першим переклав «Заповіт» (1939) та ряд ін. віршів Т. Шевченка.

ПЕ́РЛИ — органо-мінеральні утвори кулястої або неправильної форми, що розвиваються в тілі деяких молюсків — перлівниць. Виникають в результаті нашарування *перламутру* навколо сторонніх тіл (напр., піщинок, паразитів тощо), що потрапили в стінку *мантії* або між мантією та раковиною. Розміри П.— від мікроскопічних до величини голубиного яйця; колір — білий, рожевий, жовтуватий, іноді чорний. Промисел морських П. здавна зосереджений у Червоному морі та Перській затоці, біля берегів Шрі-Ланки, Австралії, Японії, Венесуели, прісноводних П. (у невеликих кількостях) — в ріках Росії, Шотландії, Німеччини, Китаю, країн Пн. Америки. В деяких країнах (переважно в Японії) П. вирощують штучно, вводячи з цією метою в мантію мор. перлівниць перламутрові кульки, які правлять за основу для майбутніх перлин. П. використовують для виготовлення ювелірних прикрас.

ПЕРЛІ́ВКА (Melica) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трави з однобічним волотевидним суцвіттям. Листки вузьколінійні, шорсткі. Колоски 1—3-квіткові, стиснуті з боків. Бл. 80 видів, поширених у країнах з помірним кліматом і в горах тропіч. поясу. В СРСР — 19 видів, у т. ч. в УРСР — 9. Ростуть у листяних і мішаних лісах, по узліссях серед чагарників. Найпоширеніші — П. поникла (M. nutans), П. ряба (M. picta); в Криму на скелях росте П. кримська (M. taurica).

ПЕРЛІ́ВНИЦЯ (Margaritana) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. 10—18 см) овальна, видовжена, спереду і ззаду заокруглена, досить міцна. 4 види: П. звичайна (M. margaritifera), П. даурська (M. dahurica), П. камчатська (M. middendorffi) і П. сахалінська (M. sachalinensis). Поширена у прісних водах Пн. і Зх. Європи, Сх. Азії та Пн. Америки. На Україні невідома. П. називають також морських двостулкових молюсків з родів Pinctada, Pteria, поширених у тропічних морях. П. добувають заради *перлів* та *перламутру*. В Японії П. розводять штучно. *А. Л. Путь.*

ПЕРЛІ́Т (від нім. Perle, франц. perle — перлина) — склоподібна силікатна вулканічна гірська порода. Містить 68—76% SiO_2, 12—15% Al_2O_3, 1—4% Na_2O, 1—2% Fe_2O_3, 2—5% K_2O, 1—2% CaO. Має добре виражену концентрично-шкаралупувату (т. з. перлітову) будову. П. містить до 3—6% конституційної (зв'язаної) води. При швидкому нагріванні подрібненого П. вода, що міститься в ньому, перетворюється на пару, внаслідок чого порода спучується, збільшуючись в об'ємі у 5—20 раз. Спучений П. має об'ємну масу 50—600 кг/м³. В СРСР родовища П. є у Вірм. РСР, Бурят. АРСР, на Україні (Закарпаття). Використовується П. як заповнювач *легкого бетону* та добрив, у виробн. теплоізоляційних виробів, скла, як фільтраційний матеріал у хім., нафтопереробній, харч., фарм. промисловості. *В. С. Міщенко.*

Пам'ятник «Стіна жертв революції» на кладовищі **Пер-Лашез** у Парижі. Камінь. 1909. Скульптор П. Моро-Вотьє.

ПЕРЛІ́Т у металознавстві — структурна складова *залізовуглецевих сплавів,* що являє собою евтектоїдну (механічну) суміш *фериту* і *цементиту*. Утворюється в процесі розпаду *аустеніту* (при охолодженні) або *мартенситу* (при нагріванні). Розрізняють П. (мал.) пластинчастий (ферит і цементит мають форму пластинок) та зернистий (округлі зерна цементиту розміщені на фоні зерен фериту). У сплавів (зокрема, вуглецевих конструкційних сталей) з структурою П. досить високі міцність, пластичність і ударна в'язкість, їх легко обробляти мех. способом. Дисперсні (тонші) різновиди П. іноді наз. *сорбітом* і *трооститом*.

ПЕРЛІТОБЕТО́Н — бетон, у якому *заповнювачем* є спучені випалом перлітові або близькі до них обсидіани, пехштейни та ін. *вулканічні гірські породи*; різновид *легкого бетону*. Об'ємна маса застосовуваних для П. перлітового (див. *Перліт*) піску 200—500, щебеню — 250—500 кг/м³. В'яжучими речовинами служать цемент, вапно, гіпс, бітум, рідке скло, синтетичні смоли та ін. Розрізняють П. теплоізоляційний і конструктивно-теплоізоляційний. Показники теплоізоляційного П.: об'ємна маса (в сухому стані) до 500 кг/м³, міцність на стиск — до 2,5 МПа, коеф. теплопровідності 0,08—0,14 Вт/(м К); конструктивно-теплоізоляційного — відповідно 600—900; 3,5—7,5 і 0,17—0,33. До різновидів П. належать аглопоритоперлітобетон (з *аглопоритом*), керамзитоперлітобетон (з *керамзитом*), пемзо- і шлакопемзоперлітобетон (з природною і шлаковою *пемзою*), туфоперлітобетон (з *туфом*). П. застосовують при виготовленні одношарових самонесучих стінових панелей, двошарових панелей з перлітобетонним утеплювачем, для теплоізоляції пром. устаткування і трубопроводів.

ПЕРЛО́ (Perlo) Віктор (н. 15.V 1912, Нью-Йорк) — амер. економіст-марксист, публіцист. Закінчив Колумбійський ун-т (1931). Голова екон. комісії Нац. к-ту Комуністичної партії США. Дослідження П. стосуються проблем післявоєнного розвитку амер. економіки, аналізу формування осн. фінанс.-пром. груп США, ролі монополій у створенні воєнно-пром. комплексів, проблем трудових відносин, критики бурж. теорій екон. зростання, «революції в доходах» тощо. Праці П. грунтуються на ленінській теорії імперіалізму, містять багатий фактичний і статистичний матеріал.

«ПЕ́РЛО МНОГОЦЪ́ННОЕ» — збірка творів релігійно-моралізаторського змісту, пам'ятка укр. культури 17 ст. Видана 1646 в Чернігові, вдруге — 1699 в Могильові. Автор «П. м.» — укр. церк. діяч, педагог і письменник

Кирило *Ставровецький*. Збірка складається з кількох прозових творів та 21 вірша, написаних тогочасною книжною укр. мовою. Книга мала педагогічне призначення. Автор говорить про тлінність багатства і скороминучість життя. Художністю і реалістичними деталями відзначається монолог-плач «Пѣснь вдячная при банкетах панских». Вірші написано за стильовими традиціями духовної л-ри, але в них є й елементи нар. поетики, зокрема укр. нар. дум.

Видання: [Вірші]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978. *В. П. Колосова.*

ПЕРЛО́Н (нім. Perlon) — торговельна назва синтетич. *волокна* з *поліаміду,* яке виробляють у ФРН.

ПЕРЛ-ХА́РБОР — військ.-морська база США на Гавайських островах (о. Оаху). Створена на поч. 20 ст. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Японія без попереднього оголошення війни США раптовим нападом на П.-Х. 7.XII 1941 розв'язала війну на Тихому океані. Напад було вчинено силами 353 літаків, 6 авіаносців і загону охорони й розвідки в складі 14 кораблів. На той час у П.-Х. було 93 кораблі і 394 літаки. Амер. командування, незважаючи на загострення взаємовідносин з Японією і відомості про можливість нападу на П.-Х., не вжило необхідних заходів щодо оборони бази. В результаті нападу на П.-Х. американці втратили 15 великих кораблів (у т. ч. 4 лінкори), багато дрібних суден, 188 літаків та понад 3 тис. чоловік. Втрати японців — 29 літаків і 5 підводних човнів. Тихоокеанський флот США на тривалий час був значно ослаблений. Проте успіх нападу на П.-Х. не забезпечив Японії переваги у війні на Тихому океані. *Н. М. Маркіна.*

ПЕРМ (з 1940 до 1957 — м. Молотов) — місто, центр Пермської обл. РРФСР. Порт на р. Камі. Значний вузол залізнич. та автомоб. шляхів. Поділяється на 7 міськ. районів. 1081 тис. ж. (на 1. I 1981). В 1723 на місці с. Ягошихи (виникло на поч. 17 ст.) було споруджено мідеплавильний з-д з селищем. У 1780 селище перейменовано на місто П., яке стало центром намісництва. З 1796 — губернський центр. У 1874 через місто прокладено Уральську з-цю. П. була місцем політ. заслання (тут відбували заслання 1835 О. І. Герцен, 1880—81 В. Г. Короленко та ін.). С.-д. гуртки виникли в 90-х рр. 19 ст. В 1902 оформився к-т РСДРП. У жовтні 1905 на Мотовилихинському з-ді (тоді розміщувався в передмісті П.) виникла Рада робітн. депутатів, у грудні на підприємстві відбулося збройне повстання. Рад. владу встановлено 23.XI (6.XII) 1917. З 1938 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Леніна (1971).

П.— значний пром. центр країни. Розвинуті машинобудування та металообробка (найбільші з-ди: маш.-буд. ім. В. І. Леніна, ім. Ф. Е. Дзержинського, моторобуд. ім. Я. М. Свердлова, кабельний та суднобудівний). У П. — підприємства хім. (барвники, продукція побут. хімії), нафтохім. (виробниче об'єднання «Пермнафтооргсинтез») та деревообр. (паперовий комбінат, лісокомбінат, лісопильні з-ди) пром-сті. Розвивається легка, харч., електротех. пром-сть. Ряд ТЕЦ та Камська ГЕС з судноплавним шлюзом. У місті — 7 вузів, у т. ч. *Пермський університет,* 19 серед. спец. навч. закладів. Театри: опери і балету, драм., юного глядача, ляльок; філармонія, цирк. Обл. краєзнавчий музей (філіал — будинок-музей «Підпільна друкарня Пермського к-ту РСДРП 1906 року»), діорама «Грудневе збройне повстання 1905 року в Мотовилисі», худож. галерея (дерев'яна перм. скульптура). В П. навчалися 1868 — 72 письменник Д. Н. *Мамін-Сибіряк,* 1873 — 77 — винахідник радіо О. С. *Попов.*

ПЕРМАНГАНА́ТИ (від лат. per — понад, над і manganum — марганець) — солі перманганатної (марганцевої) кислоти $HMnO_4$. Кристалічні речовини темно-фіолетового кольору; добре розчинні у воді (відносно мало — П. калію $KMnO_4$). Розчини П. забарвлені, як правило, у червоно-фіолетовий колір іона MnO^-. П. досить нестійкі до нагрівання і розкладаються з виділенням кисню (напр., $KMnO_4$ при т-рі вищій за 200° С). П. — сильні окислювачі. Найширше застосовується $KMnO_4$ — як окислювач у хім. практиці, дезинфікуючий засіб у медицині тощо. В аналітичній хімії його використовують в одному з методів *титриметричного аналізу* для визначення речовин, що мають відновні властивості (Fe^{2+}, H_2O_2 та ін.). Цей метод наз. перманганатометрією.

ПЕРМАНЕ́НТНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ [від лат. permanens (permanentis) — постійний, безперервний] — див. *Безперервна революція.*

ПЕРМЕА́МЕТР (від лат. permeo — проникаю і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють магнітні характеристики (звичайно криві намагнічування) *феромагнетиків.* На досліджуваному феромагнітному зразку, що ним замикають *магнітопровід* П. (мал.), є обмотка, за допомогою якої визначають *магнітну індукцію;* спец. додатковою котушкою вимірюють напруженість намагнічувального поля. За величинами магн. індукції та напруженості будують криві намагнічування (або петлі *гістерезису*), по них визначають інші магн. характеристики. П. застосовують гол. чин. в лабораторній практиці.

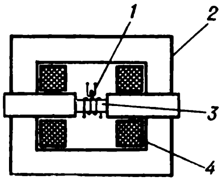

Пермеаметр: *1* — додаткова котушка; *2* — магнітопровід; *3* — досліджуваний зразок з обмоткою; *4* — намагнічувальна котушка.

ПЕ́РМСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 3.X 1938. Площа 160,6 тис. км². Нас. 3001 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни, живуть також татари, комі-перм'яки, башкири, удмурти та ін. Міськ. нас.— 74%. Включає *Комі-Перм'яцький автономний округ.* Поділяється на 37 районів, має 25 міст та 57 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Перм.* П. о. розташована в бас. р. Ками; займає пн.-сх. частину *Східно-Європейської рівнини* і зх. схили *Уралу* (вис. до 1469 м). На Зх.— Верхньокамська височина, на Пн. Зх.— Пн. Ували. В місцях близького залягання до поверхні вапняку і гіпсу поширений карст (*Кунгурська льодова печера* та ін.). Корисні копалини: калійно-магнієві солі, вугілля, нафта, хромітова і залізна руди, ангідрит, буд. матеріали, алмази. Є джерела мінеральних вод. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня від —15 до —18°, липня від +16 до +18,5°. Опадів 450—800 мм на рік. Гол. річка — *Кама,* її найбільші притоки — Вішера, Силва, Яйва, *Чусова.* Створені Камське та Воткінське водосховища. Грунти підзолисті, дерново-карбонатні, сірі лісові, деградовані чорноземи. Під лісом — понад 60% тер. області. На Пд. Сх.— Кунгурський лісостеп. У нар.-госп. комплексі країни П. о. виділяється розвинутою важкою пром-стю (маш.-буд., хім. та лісова галузі). Енергетика базується на енергії потужних ТЕС і ГЕС — Камської та Воткінської. Машинобудування представлене виробн. устаткування для гірничо-металург., нафт., вуг. та лісо-паперової пром-сті, транспорту. Підприємства електротех., енерг., судно-, верстато- і приладобуд. галузей пром-сті (Перм, Кунгур, Лисьва, Александровськ та ін.). Виробн. феросплавів. Титано-магнієва пром-сть, коксохімія. Видобування хромітів. Хім. пром-сть представлена калійними заводами в Березниках та Солікамську, азотно-туковим та содовим з-дами в Березниках. Створена нафтопереробна та нафтохім. пром-сть (Перм, Краснокамськ). Значного розвитку набули лісозаготівлі, лісопереробна, у т. ч. лісохім. та целюлозно-паперова пром-сть.

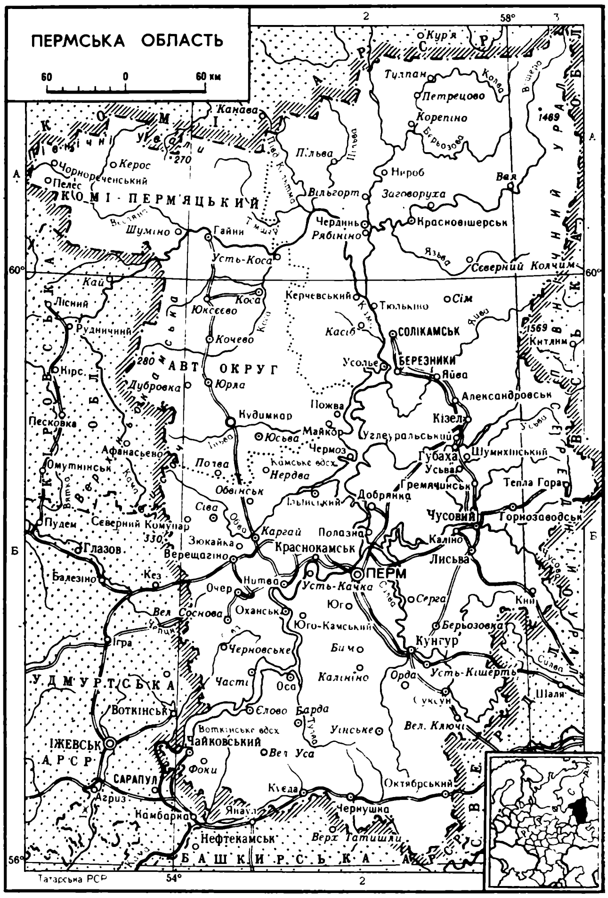

Видобування і обробка мінеральної буд. сировини. Розвивається легка (шовковий комбінат у м. Чайковському, виробн. взуття) та харч. (у т. ч. виробн. солі у Солікамську) пром-сть. Старовинні художні промисли. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового та тваринництво мол. і мол.-м'ясного напрямів. Вирощують зернові (пшениця, жито, овес), тех. (льон) і кормові культури, картоплю та овочі. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз, птицю. Навколо пром. центрів — приміське г-во. Гол. з-ці: Свердловськ — Перм — Кіров та Солікамськ — Кізел — Чусовська — Лисьва — Кузіно — Бердяуш. Використовують водний, автомоб., повітр. і трубопровідний транспорт. Газ та нафта надходять з Зх. Сибіру. У П. о. — 7 вузів, у т. ч. *Пермський університет*, наук. установи Уральського наук. центру АН СРСР (Перм), філіал Всесоюзного науково-дослідного і проектного ін-ту титану в Березниках, 59 серед. спец. навч. закладів. 8 театрів — 4 в Пермі (опери і балету, драм., юного глядача, ляльок), драм. — в Березниках, Кізелі, Лисьві, Кудимкарі; філармонія і цирк у Пермі. Музеї: обл. краєзнавчий (з філіалом — будинком-музеєм «Підпільна друкарня Пермського комітету РСДРП 1906 року»), худож. галерея (з філіалом — картинною галереєю у м. Чайковському), діорама «Грудневе збройне повстання 1905 року в Мотовилисі» у Пермі, краєзнавчі музеї в Березниках, Солікамську, Чердині, Кунгурі, Кудимкарі та смт. Ільїнському. Бальнеологічні курорти Ключі, Усть-Качка; турбази, пансіонати.

ПЕ́РМСЬКИЙ ПЕРІ́ОД І ПЕ́РМСЬКА СИСТЕ́МА — шостий (останній) період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 285 млн. років тому, після кам.-вуг. періоду, тривав бл. 55 млн. років, до тріасового періоду (див. *Геохронологія*). Виділив пермську систему англ. геолог Р. *Мурчісон* 1841. Її поділяють на два відділи, відділи — на яруси. В СРСР у нижньому відділі виділяють асельський, сакмарський, артинський і кунгурський яруси, у верхньому — уфімський, казанський і татарський яруси. У пермському періоді продовжувалися тектонічні рухи, пов'язані з останніми фазами герцинського орогенезу (див. *Герцинська складчастість*). Особливого розвитку тектонічні рухи набули в геосинклінальних областях, де виникли гірські хребти Урал, Тянь-Шань, Алтай, Аппалачі та ін. На *платформах* у той час відбувалися підняття, які зумовили мор. регресії (див. *Регресія моря*) й утворення напівзамкнених водойм з підвищеною концентрацією солей. У мор. басейнах нагромаджувалися уламкові, органогенні й хемогенні відклади; в засолених лагунах — кам. сіль, калійні солі, гіпси, ангідрити. На суходолі утворювалися товщі строкатоколірних пісків і глин. Серед наземної флори пермського періоду широкого розвитку набули *каламіти, сигілярієві, лепідодендрони,* папороті. З'явилися *гінкго, хвойні, саговники.* У складі наземної фауни були поширені *стегоцефали* і рептилії. Мор. басейни населяли *форамініфери, черевоногі молюски, плечоногі, мохуватки, двостулкові молюски,* остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), корали (див. *Коралові поліпи*), амоноідеї. У пермському періоді чітко відособлювався пояс тропічного клімату, в межах якого лежав *Тетіс*. На Пн. від нього простягався пояс жаркого сухого клімату, від Зх. Європи, через Пн. Україну до Приуралля. Тер. сучас. Азіат. частини СРСР і Китаю була в межах поясу помірного клімату. Чітко відмежовувалися приполярні області. Геол. відклади пермської системи відомі в Азіат. і Європ. частинах СРСР (у т. ч. на Україні), в Зх. Європі, Пн. і Пд. Америці, в Сх. і Пд. Азії, Австралії. На тер. України пермські відклади поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Донбасі, Криму, на Закарпатті. Вони представлені лагунно-мор. і континентальними утвореннями — строкатоколірні глини, алевроліти, піски й пісковики, вапняки, доломіти, гіпси, ангідрити, кам. сіль. З цими відкладами пов'язані поклади нафти і газу, кам. солі, гіпсу, доломітів тощо.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2. М.—Л., 1948; Стратиграфія УРСР, т. 6, ч. 1. Перм. К., 1970. *Ф. Ю. Лапчик.*

ПЕ́РМСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені О. М. Горького — найстаріший вуз Уралу. Засн. 1916 як відділення Петроград. ун-ту (фізико-матем., історико-філол. і юрид. ф-ти). З 1917 — самостійний вуз. У 1936 присвоєно ім'я О. М. Горького. В складі П. у. (1980) 10 ф-тів: механіко-матем., фіз., хім., біол., геол., геогр., екон., істор., філол., юрид., підвищення кваліфікації; вечірнє й заочне відділення, аспірантура. Працюють природничо-наук. ін-т, обчислювальний центр, проблемна й галузева лабораторії, 2 навч.-дослідні г-ва, бот. сад, 10 музеїв; у б-ці — понад 1 млн. одиниць зберігання. В 1979/80 навч. р. навчалося понад 10 тис. студентів. Ун-т видає тематич. зб-ки наук. праць і навч. посібники. З часу заснування у вузі підготовлено 37 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1966). *В. П. Живописцев.*

ПЕРМ'ЯКИ́ — застаріла назва народу *комі-перм'яків.*

ПЕРНА́Ч, шестопер — вид булави. На Україні в 17—18 ст. був головним атрибутом полковницької влади. Являв собою срібну або позолочену палицю у формі жезла (завдовжки до 0,5 м) з литою позолоченою головкою і шістьма ажурними перснями (звідси й назва). Іл. див. до ст. *Булава,* т. 2, с. 67.

ПЕ́РНИК — місто на Зх. Болгарії, адм. ц. Перникського округу. Розташований на р. Струмі. Вузол з-ць. 90 тис. ж. (1975). Один з центрів важкої пром-сті — металург. комбінат ім. В. І. Леніна, підприємства машинобудування (у т. ч. гірничого). Склоробний, цем. і пектиновий (див. *Пектинові речовини*) з-ди. ТЕС. В районі П.— видобування бурого вугілля.

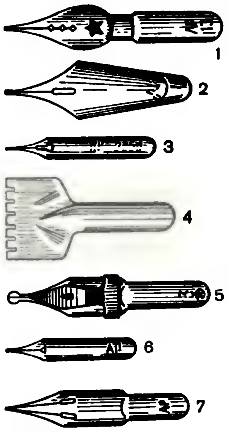

Перо:
1 — звичайне; 2 — для авторучок; 3 — креслярське; 4 — плакатне; 5 — конструкторське; 6 — картографічне; 7 — нотне.

ПЕРО́ — 1) Інструмент для письма й рисування чорнилом, тушшю або ін. рідкими барвними речовинами. Першими такими інструментами, використовуваними з давніх давен для письма, були загострені пташині пера (звідси назва). Сталеві П. почали виготовляти наприкінці 18 ст. в м. Мюнхені (Баварія). Сучасні П. (мал.), гол. чин. металеві, розрізняють за конфігурацією, розмірами і призначенням. 2) Позначення техніки рисунка, виконаного пером. Характерна особливість такого рисунка — контурна або штрихова манера виконання. 3) Роговий утвір шкіри у птахів. Див. *Пір'я.*

ПЕРО́В Василь Григорович [21.XII 1833 (2.I 1834) або 23.XII 1833 (4.I 1834), Тобольськ — 29.V (10.VI) 1882, с. Кузьмінки, тепер у складі Москви] — російський живописець, академік петерб. АМ (з 1866). В 1846—49 (з перервами) навчався в Арзамаській школі живопису, 1853—61 — Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в А. *Мокрицького* і С. *Зарянка,* де 1871 — 82 викладав (з 1870 — професор). Пенсіонер АМ у Франції (1862—64). Член-засновник Т-ва *передвижників.* Уже в перших творах П. засуджував вади сучас. йому суспільства: хабарництво, сваволю, кар'єризм та чиношанування («Приїзд станового на слідство», 1857; «Перший чин...», 1860). Значне місце в спадщині П. посідають твори, в яких він викривав лицемірство і паразитизм рос. духівництва («Проповідь на селі», «Сільський хресний хід на великдень», обидва — 1861; «Чаювання в Митищах», 1862, та ін.). П. також звертався до зображення тяжкого життя рос. селянства й міськ. бідноти («Проводи покійника», 1865; «Трійка», 1866; «Утоплена», 1867, та ін.). П.— автор глибоко психологічних портретів (портрети О. Островського, 1871; Ф. Достоєвського, 1872, та ін.). П. писав картини на побутові («Птахолов», 1870; «Мисливці на привалі», «Риболов», обидва — 1871) й істор. теми («Суд Пугачова», 1875). Твори П. зберігаються в ДТГ, Київ. музеї рос. мистецтва. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Літ.: Лясковская О. А. В. Г. Перов. М., 1979. *Д. М. Колесникова.*

ПЕРО́ВСЬК — колишня (до 1925) назва м. *Кзил-Орди.*

ПЕРО́ВСЬКА Софія Львівна [1 (13).IX 1853, Петербург — 3 (15).IV 1881, там же] — рос. революціонерка, народниця. Н. в аристократичній дворянській сім'ї (її батько — внук останнього гетьмана України К. Г. *Розумовського* — обіймав високі адм. посади, зокрема 1865—66 був петерб. губернатором). У 1869—70, навчаючись на Аларчинських жіночих курсах у Петербурзі, зблизилася з передовою молоддю. В кін. 1870 порвала стосунки з сім'єю. В 1871—72 — один із засновників орг-ції *чайковців.* У 1872—73 брала участь у «*ходінні в народ*». В 1873—74 вела революц. пропаганду серед петерб. робітників. У січні 1874 була заарештована, але за «*процесом*

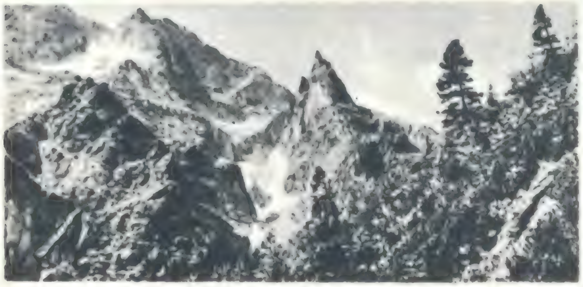

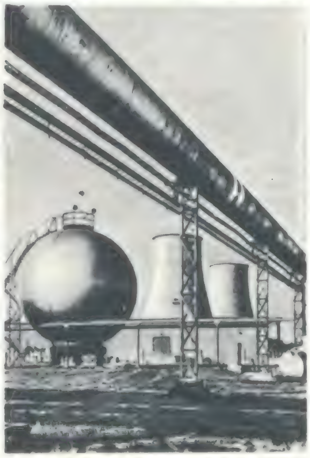

До ст. **Польща.**

1. Краєвид у Поозер'ї.
2. Гори Татри.
3. В центральній частині Варшави. На передньому плані – будинок Сейму.
4. Площа Головного ринку у Кракові.
5. Люблін. Вид частини міста.
6. Азотно-туковий комбінат у Пулавах.
7. На судноверфі в Щеціні.
8. Кам'яновугільна шахта «Сташиць».
9. Збирання зернових.
10. Нафтохімічний комбінат у Плоцьку.
11. Збирання цукрових буряків.
12. Сільський краєвид в Ольштинському воєводстві.

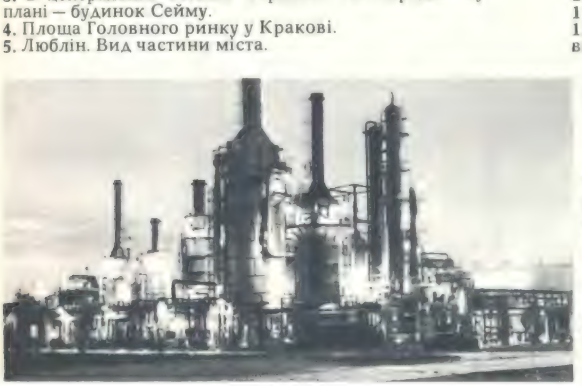

1
2
3

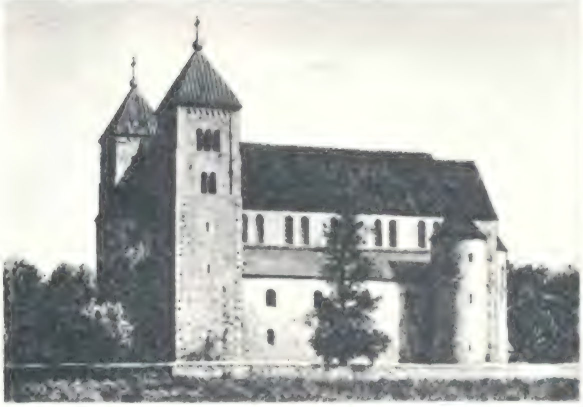

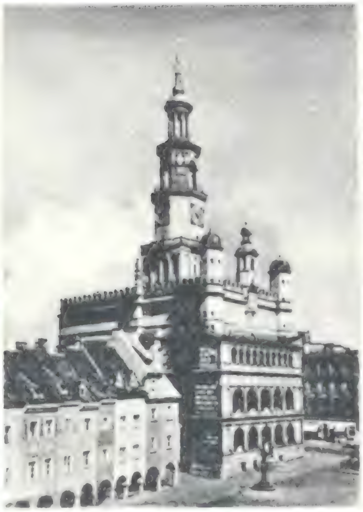

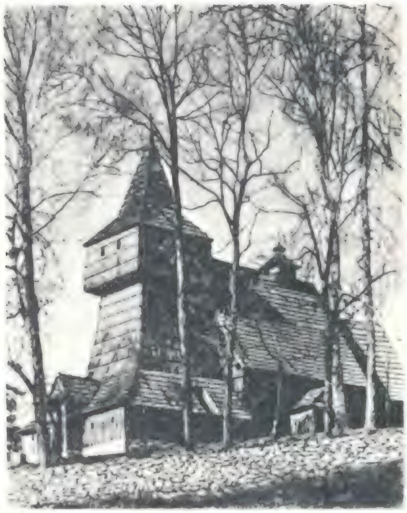

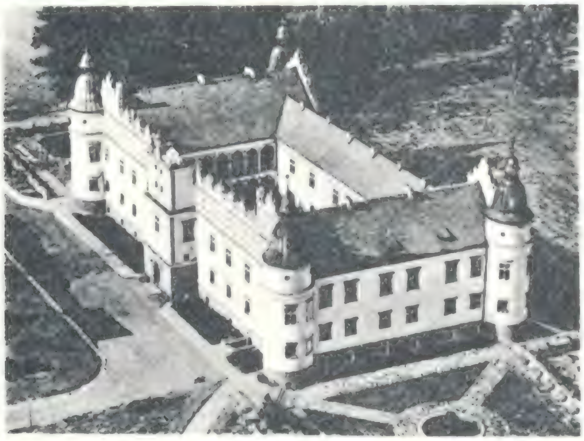

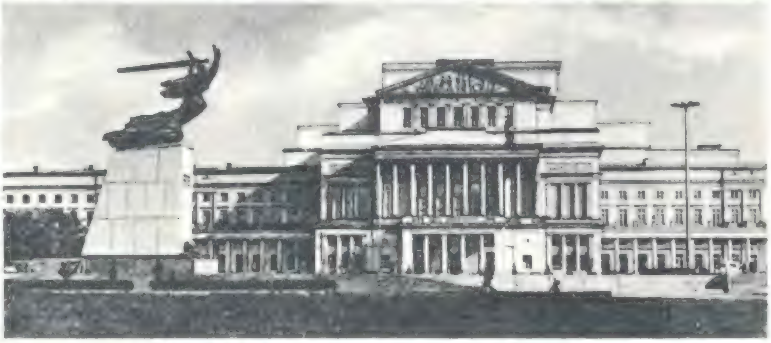

4
5

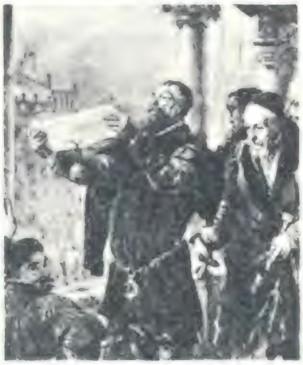

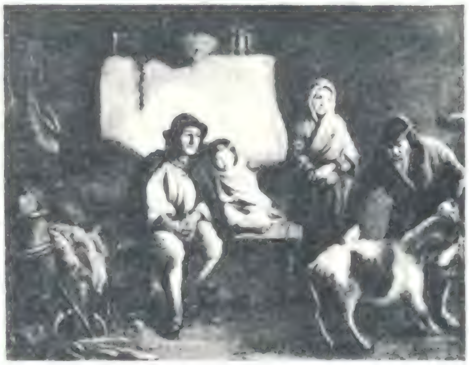

6
7
8

До ст. **Польща.**

1. Костьол у Тумі. Близько 1141—61.
2. Ратуша в Познані. 13—14 ст.; перебуд. 1550—60. Арх. Дж. Б. Куадро. Башту надбудовано 1781—83.
3. Костьол у Гривальді. Близько 1500.
4. Замок у Барануві. 1579—1602.
5. Театральна площа в Варшаві.
6. Катовіце. Новий центр міста.
7. Я. Матейко. Вирок Матейкові. 1867.
8. А. Котсіс. Остання худоба. 1870.
9. Пам'ятник Ф. Шопену в Варшаві. 1907—26. Скульптор В. Шимановський.
10. С. Виспянський. Портрет Елізи Паренської. 1905.
11. Сцена з вистави «Весілля» С. Виспянського у Варшавському Повшехному театрі. 7, 8 і 10 — Національний музей. Варшава.
12. Кадр із фільму «Попіл і діамант». 1958.

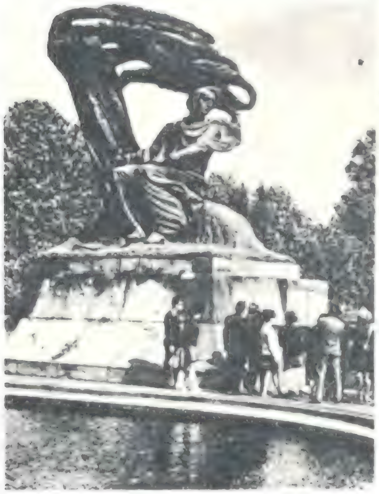

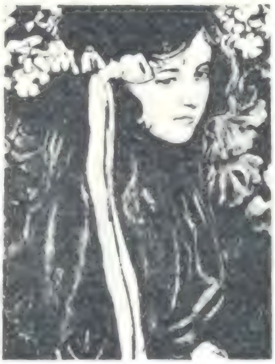

9
10
11
12

193-х» (1877—78) виправдана. В 1878 вступила до орг-ції «*Земля і воля*». Улітку 1878 знову заарештована і відправлена в адм. заслання до Олонецької губ., але по дорозі втекла і перейшла на нелегальне становище. В 1879 брала участь у Воронезькому з'їзді народників. З листопада 1879 — член Виконавчого к-ту, а згодом Розпорядчої комісії партії «*Народна воля*», один з організаторів органу цієї партії — «Рабочей газеты». Брала активну участь у підготовці замахів на *Олександра II* у листопаді 1879 і навесні 1880. Після арешту її чоловіка А. І. *Желябова* очолила всю організаторську роботу по підготовці та здійсненню 1 (13).III 1881 смертного вироку Олександру II, винесеного Виконавчим к-том «Народної волі». Заарештована 10 (22).III 1881. За процесом *первомартовців* засуджена до смертної кари. П.— перша жінка в Росії, страчена за політ. справою.

Літ.: Павлюченко Э. А. Софья Перовская. М., 1959; Сегал Е. А. Софья Перовская. М., 1962.
С. О. Сосновчик.

ПЕРОВСЬКІ́Т — мінерал класу оксидів. $CaTiO_3$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,95—4,04. Твердість 5,5—6. Колір здебільшого червонувато-бурий, жовтий, чорний. Блиск алмазний. Виділяють кілька відмін П., осн. з них — кнопіт (містить домішки церію), дизаналіт (до 26% ніобію), лопарит. П.— характерний мінерал ультраоснóвних і лужних гірських порід, недонасичених кремнеземом, збагачених кальцієм і титаном. Великі кристали П. відомі у вапняках і хлоритових сланцях Пд. Уралу. П. одержують і штучно. Використовують у виробн. керамічних, вогнетрив. та в'яжучих матеріалів.

ПЕРОКСИДА́ЗИ — група *ферментів* класу *оксидоредуктаз*, що каталізують окислення різних органічних субстратів — *фенолів*, *амінів*, жирних кислот, деяких гетероциклічних сполук (у т. ч. *аскорбінової кислоти* та індолу), а також *глютатіону* та *цитохрому* за допомогою перекису водню (H_2O_2) або перекисів органічного походження. Являють собою складні білки, до складу яких входять *порфірини*. П. поширені в рослинних і тваринних тканинах; у мікроорганізмів трапляються рідше. Особливо активна П. міститься в корені хріну. У кристалічному стані П. одержано з лейкоцитів, молока, хріну. П., виділені з різних джерел, відрізняються за молекулярною масою та субстратною специфічністю. В організмі виконують захисну функцію (перешкоджають накопиченню в клітинах H_2O_2 та органічних перекисів). Відомі П., що здійснюють реакцію введення іону галогену в молекули органічних сполук з використанням H_2O_2 (напр., хлорпероксидаза).
Т. П. Угарова.

ПЕРОКСИ́ДИ, перекиси — хім. сполуки, молекули яких містять групу з двох або більшого числа атомів кисню (—O—O—). Здебільшого П. нестійкі сполуки, легко відщеплюють активний кисень і через це відзначаються сильними окислювальними властивостями. Розрізняють неорганічні та органічні пероксиди. Залежно від складу аніону, що містить пероксидну групу, неорганічні П. поділяють на: власне П. (сполуки з аніоном O_2^{2-}, напр. Na_2O_2, BaO_2), надпероксиди (аніон O_2^-. напр. KO_2, RbO_2), озоніди (аніон O_3^-, напр., KO_3), гідропероксиди (аніон HO_2^-, напр., NH_4OOH), пероксокислоти, або надкислоти, та їхні солі з 1—4 групами —O—O— у складі комплексного аніону (напр., $HOSO_2—OOH$, $HOSO_2—O—O—SO_2OH$). Відомі П. майже 50 хім. елементів. З органіч. П. найширше застосовують *водню пероксид*. П. лужних та лужноземельних металів входять до складу багатьох окислювальних і вибілювальних сумішей, а також композицій для одержання мол. кисню (напр., у *протигазах*, *підводних човнах*). П. деяких перехідних металів (напр., титану, ванадію, хрому) використовують у хім. аналізі.

Органічні П. поділяють на власне П., що містять угруповання

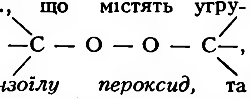

$$>C—O—O—C<,$$

напр., *бензоїлу пероксид*, та гідропероксиди з угрупованням

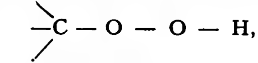

$$>C—O—O—H,$$

напр., гідропероксид кумілу $C_6H_5(CH_3)_2COOH$. Органічні П. використовують як ініціатори процесів *полімеризації*, автоокислення, галогенування, як добавки до моторних палив тощо. Значний вклад у вивчення властивостей П. зробили Д. І. *Менделєєв*, Л. В. *Писаржевський*, О. І. *Бродський* та ін. вчені.

Літ.: Неорганические перекисные соединения. М., 1975; Вольнов И. И. Перекисные соединения щелочных металлов. М., 1980; Карножицкий В. Органические перекиси. Пер. с франц. М., 1961.
Ю. Я. Фіалков.

ПЕРО́Н (Perón) Хуан Домінго (8.X 1895, Лобос — 1.VII 1974, Буенос-Айрес) — держ. і політ. діяч Аргентіни, генерал. У 1941—43 — один з керівників офіцерської орг-ції в Аргентіні, що вчинила 1943 держ. переворот. В 1943—45 обіймав посади військ. міністра, міністра праці, віце-президента. В 1946—55 — президент (1949—55 — фактично диктатор). У 1947— засновник Пероністської (з 1955 наз. Хустисіалістською) партії. Уряд П. задовольнив деякі вимоги нац. буржуазії і пішов на ряд поступок нар. масам, але був скинутий реакційною воячиною (вересень 1955). В 1955—73 П. перебував в еміграції в Іспанії. З вересня 1973 — президент Аргентіни.

ПЕРОНОСПО́РОВІ ГРИБИ́, несправжні борошнисторосяні гриби (Peronosporaceae) — родина грибів класу сапролегнієвих підкласу *ооміцетів*. Міцелій розгалужений, неклітинний, багатоядерний, з *гаусторіями*. Нестатеве розмноження відбувається *конідіями*. Статевий процес — *оогамія*. Бл. 400 видів, поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди; в УРСР — понад 80 видів. П. г.— паразити багатьох рослин, у т. ч. деяких с.-г. культур: тютюну, цибулі, маку, винограду, конопель, хмелю, соняшника та ін., у яких вони спричинюють хворобу — *несправжню борошнисту росу*.

ПЕРОНОСПОРО́З — хвороба рослин, що її спричинюють пероноспорові гриби. Те саме, що й *несправжня борошниста роса*.

ПЕРПЕНДИКУЛЯ́РНІСТЬ (від лат. perpendicularis — прямовисний) — геометричне поняття. Дві прямі наз. перпендикулярними, якщо *кут* між ними — прямий (в просторі вони можуть і не перетинатись). Дві криві наз. перпендикулярними в точці їх перетину, якщо *дотичні прямі* до них в цій точці перпендикулярні. Пряма перпендикулярна до площини, якщо вона перпендикулярна до будь-якої прямої в цій площині. Дві площини наз. перпендикулярними, якщо вони, перетинаючись, утворюють прямий *двогранний кут* (його лінійний кут прямий). Див. також *Ортогональність*.

ПЕРПЕ́ТУУМ МО́БІЛЕ (лат. perpetuum mobile — безперервно, вічно рухливе) — те саме, що й *вічний двигун*.

ПЕРПІНЬЯ́Н — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Сх. Піренеї та центр істор. обл. Руссільйон. Розташований на р. Тет, поблизу її впадіння у Середземне м. Вузол з-ць. 106 тис. ж. (1975). Гол. галузь пром-сті — харч. (у т. ч. виноробна). Великі холодильники. П. відомий з 10 ст.

ПЕРРЕ́ (Perret) Огюст (12.II 1874, Брюссель — 4.III 1954, Париж) — франц. архітектор. Навчався в Школі красних мистецтв у Парижі. Почесний президент Міжнар. спілки архітекторів (з 1948). Одним із перших застосував залізобетон у житл. і громад. спорудах. Використовуючи конструктивні й пластичні можливості залізобетону, прагнув до нових архіт. рішень. Серед споруд — гараж на вул. Понтьє (1905—06), театр на Єлісейських полях (1911—13), церква Нотр-Дам в Ле-Ренсі (1922—23), всі — в Парижі; доки в Касабланці (1915), з-ди в Монтатері (деп. Уаза, 1920), Іссуарі (деп. Пюї-де-Дом, 1939), комплекс Центру атомних досліджень у Саклі (деп. Ессонн; 1947—53), забудова м. Гавра (почато 1947). На поч. 30-х рр. брав участь у конкурсі на проект Палацу Рад у Москві.

ПЕРРЕ́Н (Perrin) Жан Батіст (30.IX 1870, Лілль — 17.IV 1942, Нью-Йорк) — франц. фізик і фізико-хімік, член франц. АН (з 1923, 1938 — президент), почесний член АН СРСР (з 1929). У 1940, після капітуляції Франції, виїхав до США. Експериментально довів, що катодне проміння є потоком заряджених частинок. Дослідження П. *броунівського руху*, що стали експериментальним підтвердженням теорії Ейнштейна — Смолуховського, дали йому змогу визначити значення *Авогадро числа*, яке добре узгоджувалося зі значеннями, одержаними ін. методами, і довести реальність існування молекул. Вивчаючи будову

В. Г. Перов.

С. Л. Перовська.

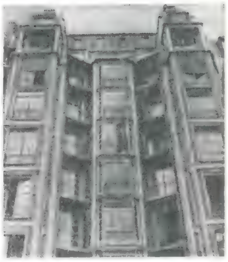

О. Перре. Житловий будинок на вулиці Франкліна в Парижі. Фрагмент фасаду. 1903.

К. Перро. Східний фасад Лувру. Фрагмент. 1667—74.

мильних плівок, показав, що будь-яка плівка складається з цілого числа бімолекулярних шарів. Праці з питань природи рентгенівського проміння, провідності газів, флуоресценції, радіоактивності. Нобелівська премія, 1926.

ПЕ́РРІ (Perry) Ралф Бартон (3.VII 1876, Поултні — 22.I 1957, Кембрідж, Массачусетс) — амер. філософ-ідеаліст, глава школи *неореалізму*. Професор Гарвардського ун-ту (1913—46). Сформулював осн. положення неореалістичної теорії пізнання. Заперечуючи суб'єктивно-ідеалістичну концепцію тотожності предмета і його чуттєвого відображення, П. висунув теорію «епістемологічного монізму», за якою об'єкт у процесі пізнання безпосередньо включається в суб'єкт «як порошинка в око», що по суті взагалі заперечує існування пізнавальних образів. За сусп.-політ. поглядами П.— прихильник буржуазного лібералізму. В останні роки життя відстоював ідеї боротьби за мир і мирне співіснування держав з різними соціальними системами. *І. В. Бичко*

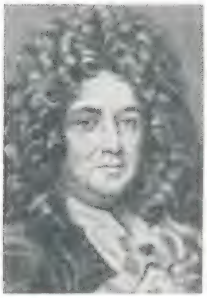

Ш. Перро.

ПЕРРО́ (Perrot) Жюль Жозеф (18.VIII 1810, Ліон— 24.VIII 1892, Параме, деп. Іль і Вілен) — франц. артист балету, балетмейстер. Майстер романтичного балету 19 ст. У 1830 дебютував у Лондоні. В 1830—35 виступав у Паризькій опері (партнер М. *Тальйоні*), 1843—48—балетмейстер лондонського Королів. театру. В 1848—59 працював у Петербурзі. Виконував партії у власних постановках: П'єр Гренгуар («Есмеральда»), Мефістофель («Фауст»), Дьяволіно («Катарина, дочка розбійника») — всі балети Ч. Пуньї.

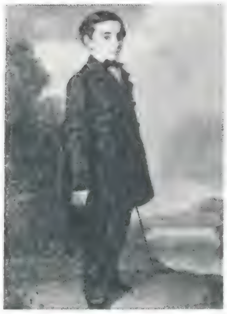

Л. І. Персанов. Портрет хлопчика на березі річки. Близько 1860. Музей-садиба І. Ю. Рєпіна «Пенати» в селищі Рєпіно поблизу Ленінграда.

ПЕРРО́ (Perrault) Клод (25.VI 1613, Париж — 8.X 1688, там же) — франц. архітектор, представник *класицизму*. Брат Ш. *Перро*. За освітою лікар. Займався питаннями математики, фізики, техніки, археології. Осн. архіт. твір П.— гол. (східний) фасад *Лувру* (1667—74). Переклав *Вітрувія* (1673). Творчість П. мала вплив на розвиток європ. архітектури. Іл. с. 273.

ПЕРРО́ (Perrault) Шарль (12.I 1628, Париж — 16.V 1703, там же) — франц. поет і критик, член Франц. академії (з 1671). Виступав проти доктрини класицистів («Вік Людовіка Великого», 1687; діалоги «Паралелі між стародавніми й новими в питаннях мистецтва й наук», 1688—97), критикував теоретика класицизму Н. *Буало* (віршована сатира «Апологія жінок», 1694). Писав пародії (поема «Стіни Трої, або Виникнення бурлеску», 1653), алегоричні поеми, оди, послання. Одним з перших у Франції поклав фольклор в основу худож. творів. Світову славу здобув як автор казок «Спляча красуня», «Червона шапочка», «Кіт у чоботях», «Попелюшка», «Хлопчик-мізинчик» та ін. (зб. «Казки матінки моєї Гуски», 1697), в яких проповідував народну мораль. Творчість П. мала великий вплив на становлення європ. казкової традиції (брати Грімм, Г. К. Андерсен). На музику твори П. поклали Дж. Россіні, Б. Барток, П. Чайковський, С. Прокоф'єв. Укр. мовою казки П. перекладали С. Русова, М. Терещенко та ін.

Тв. Укр. перекл. — Казки. К., 1953; Рос. перекл. — Сказки. М.—Л., 1936. *В. І. Пащенко.*

Персей убиває Горгону. Метоп із Селінунту. Музей у Палермо.

ПЕРРУ́ (Perroux) Франсуа (н. 19.XII 1903, Ліон) — франц. економіст, представник соціологічної школи в бурж. політ. економії. Професор політ. економії в Ліоні та Парижі (з 1928). Засновник і директор ряду н.-д. екон. ін-тів. Теорії П. грунтуються на ідеях моралізуючого християнства, сенсимонізму, сучас. соціолого-інституціоналізму (див. *Інституціоналізм*) та технократичного *прагматизму*. Висував ідею «гармонізованого зростання», тобто перетворення сучас. бурж. суспільства на суспільство соціальної гармонії, де все буде підкорено вимогам максимальної економічності. Критика сучас. суспільства у П. не виходить за рамки рекомендацій поліпшення капіталізму. Теорія П. обгрунтовує політику франц. бурж. *реформізму* й соціального маневрування, спрямована на відволікання народних мас від боротьби за ліквідацію капіталістичного ладу.

ПЕРС СЕН-ЖОН (1887—1975) — франц. поет. Див. *Сен-Жон Перс.*

ПЕРСА́НОВ Леонтій Іванович (1840, слобода Новосерпухів, тепер м. Балаклія Харків. обл.— серпень 1867, там же) — укр. живописець. Навчався у І. Бунакова (див. *Бунакови*) в Чугуєві, пізніше — в петерб. АМ (1863 дістав звання некласного художника). Своєю творчістю і досвідом зробив значний вплив на формування І. *Рєпіна* як художника. Малював портрети, натюрморти, пейзажі. З творів П. відомі: «Нечитайлов» (1857), «Груші», «Пейзаж», «Нечитайлова», «Яків Логвинов», «Портрет хлопчика на березі річки» (три останні — бл. 1860).

ПЕРСЕВЕРА́ЦІЯ (від лат. persevero — наполягаю, продовжую) — психічний стан, для якого характерне нав'язливе багаторазове мимовільне повторення якої-небудь дії, образу, думки, мелодії тощо. Фізіологічною основою П. є застійність осередку збудження в корі півкуль головного мозку. П. виникають після сильних вражень, переживань (гарні мелодія або краєвид, трагічна подія) чи тривалої одноманітної і втомливої діяльності (катання на лижах, човні, збирання грибів). Персевераційні образи інколи заважають переключенню на ін. вид діяльності, а в окремих випадках можуть бути і симптомом психічного захворювання. Особливий і стійкий характер мають П. при *неврозах, психопатіях* та ін. хворобах. *В Ф Шморгун.*

ПЕРСЕ́ЇДИ — *метеорний потік* з радіантом у сузір'ї Персея. Спостерігаються з 25.VII до 20.VIII (максимум 12.VIII). Пов'язані з *кометою* 1862 III. П.— перший метеорний потік, для якого було встановлено зв'язок з кометою (Дж. *Скіапареллі*. 1866). П. відомі з 830.

ПЕРСЕ́Й (Περσεύς) — у грец. міфології герой, син *Зевса* й *Данаї*. Вчинив кілька подвигів: стяв голову страхітливій *Медузі*, погляд якої обертав на камінь усе живе, убив морське страховище, яке пожирало людей і в жертву якому було принесено *Андромеду*. Врятувавши Андромеду, П. одружився з нею. П. вважали засновником Мікен. Образ П. відтворено в л-рі (Софокл, Евріпід, П. Кальдерон, П. Корнель), образотворчому мист. (античне мист., Я. Тінторетто, Тіціан, П. П. Рубенс, Рембрандт, Дж. Б. Тьєполо), музиці (Ж. Б. Люллі, Й. Гайдн).

ПЕРСЕ́Й — сузір'я Пн. півкулі зоряного неба. Найяскравіші зорі — α (Мірфак) і β (*Алголь*) 1,8 і 2,2—3,5 візуальної *зоряної величини*. В П. розташовані два видимі неозброєним оком розсіяні *зоряні скупчення*. Видно на всій території СРСР протягом року (найкраще — в жовтні —грудні). Див. карту до ст. *Зоряне небо.*

ПЕ́РСЕЛЛ (Purcell) Генрі (бл. 1659, Лондон — 21.XI 1695, там же) — англ. композитор і органіст. Був придворним музикантом у Лондоні. Автор першої нац. англ. опери «Дідона та Еней» (1689). Писав також муз.-сценічні твори, багатоголосі й одноголосі пісні (бл. 100), хорові та інструм. твори (струнні фантазії, тріо-сонати, п'єси для клавесина), музику до театр. вистав (бл. 50).

ПЕ́РСЕЛЛ Едуард Мілс — амер. фізик. Див. *Парселл* Е. М.

ПЕРСЕПТРО́Н [від лат. percep(tio) — сприймання, пізнання і (*елек*)*трон*] — навчувана *розпізнавальна система*, що складається з великої кількості однорідних елементів, які імітують функціонування *нейронів*. Множина однорідних елементів, з яких складається П., розбита на три групи: S-, *A*- і R-елементів (мал.). S-елементи сприймають сигнали зовн. світу і під їхнім впливом переходять в один з двох станів (збуджений чи незбуджений). Кожний з A-елементів має кілька входів, що характеризуються т. з. вагою і з'єднані або з виходами S-елементів, або з ін. *A*-елементами. *A*-елемент перебуває в збудженому стані, якщо сума ваг його збуджених входів перевищує певне числове значення — поріг даного елемента. Ті з *A*-елементів, які не з'єднані з входами ніяких ін. елементів, наз. R-елементами. Стан сукупності R-елементів наз. реакцією П. на стимул — стани S-елементів. Робота П. полягає в тому, що він під впливом стимулу видає ту чи ін. реакцію. Навчання П. здійснюється за допомогою т. з. системи заохочення, яка, спостерігаючи реакцію П. і знаючи потрібну реакцію, провадить деяку цілеспрямовану зміну ваг входів *A*-елементів. Ідея П. стала потужним імпульсом для розвитку теорії *розпізнавання образів* і зіграла важливу роль в період становлення цієї галузі *кібернетики технічної*. Першу тех. модель П. збудував 1957 амер. вчений Ф. Розенблатт. *М І. Шлезінгер*

ПЕРСЕФО́НА (Περσεφόνη), Кора — у грец. міфології богиня родючості, дочка *Деметри* й *Зевса*. Бог підземного царства *Аїд* викрав її і зробив своєю дружиною. Невтішна Деметра покинула Олімп. Земля перестала родити, люди почали мерти з голоду. Щоб урятувати життя на землі, Зевс наказав Аїдові на півроку відпускати П. до матері. В міфі відбито процес щорічного завмирання й оживання рослинного світу. Римляни вшановували П. під ім'ям *Прозерпіни.*

ПЕ́РСИ, фарси (самоназва — ірані) — нація, що становить близько половини населення Ірану. Чисельність — 16,5 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *перською мовою*. За релігією — мусульмани-шиїти. Іран. племена на тер. сучас. Ірану з'явилися, можливо, в 2-му тис. до н. е. (деякі вчені гадають, що вони прийшли з Серед. Азії, інші — із Закавказзя). В 6 ст. до н. е. П. створили рабовласницьку д-ву *Ахеменідів*. У 4 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. відбувався процес формування перської народності. В 3 ст. виникла перс. д-ва *Сасанідів*, держ. релігією в якій став *зороастризм*. У 7 ст. П. завоювали араби (вони поширили серед П. мусульманство), в 11 ст.— тюрки, в 13 ст.— монголи. Всі ці етнічні елементи брали участь в етногенезі П. Формування П. в бурж. націю почалось лише в середині 19 ст. Осн. заняття П.— землеробство, скотарство, ремесла; частина П. працює в пром-сті. П. мають розвинуті фольклор, л-ру, мистецтво. Про історію, економіку, культуру П. див. *Іран*.

ПЕ́РСИК (Persica) — рід плодових дерев або кущів родини *розових*. Відомо 4 (за ін. джерелами, 6) видів, що дико ростуть у Китаї. В культурі П. звичайний (P. vulgaris) — кущ або дерево до 8 м заввишки. Листки ланцетовидні, чергові. Квітки двостатеві, поодинокі, розпускаються до появи листків. Плід — соковита кістянка, маса 30—200 г і більше, найчастіше з опушеною шкіркою. Плоди містять цукри, пектинові речовини, яблучну, винну і лимонну к-ти, вітамін С, провітамін А; в насінні міститься олія. Споживають їх свіжими або переробляють. Ареал культурних видів П. від 50° пн. ш. до 35—40° пд. ш. Найбільші площі під насадженнями П.— в США, Франції, Іспанії, Італії, Туреччині, Болгарії, Угорщині, Румунії та ін. В СРСР осн. пром. насадження П. зосереджені в республіках Серед. Азії і Закавказзя, в Молдавській РСР, на Чорноморському узбережжі Пн. Кавказу і в Криму. Пересічна врожайність дорослого дерева 40—50 кг. Поширені на Україні (1982) сорти: Ветеран, Вітчизняний, Дніпровський, Дружба, Золота Москва, Київський ранній, Кармен, Червонощокий та ін.

ПЕ́РСІЯ — назва *Ірану*, яку вживали в ряді країн до 1935.

ПЕРСО́НА ГРА́ТА (лат. persona grata — бажана особа) — 1) Особа, що її кандидатуру як дипломатичного представника прийняв уряд країни, в якій її мають намір акредитувати (див. *Агреман, Акредитування*). П. г. вважається й будь-який *дипломат*, який дістав дозвіл на в'їзд у країну перебування. 2) Переносно — особа, до якої ставляться прихильно.

ПЕРСО́НА НОН ГРА́ТА (лат. persona non grata — небажана особа) — 1) Особа, що її кандидатуру як дипломатичного представника не прийняв уряд країни, в якій її мали намір акредитувати (див. *Агреман, Акредитування*). П. н. г. вважається й будь-який *дипломат*, оголошений урядом країни перебування небажаним, що веде до його відкликання. 2) Переносно — особа, яка не користується прихильністю.

ПЕРСОНА́Ж (франц. personnage, від лат. persona — особа) — дійова особа в художньому творі — п'єсі, фільмі, романі, байці, казці тощо.

ПЕРСОНАЛІ́ЗМ (лат. personalis — особистий, від persona — особа) — релігійно-ідеалістичний напрям сучас. бурж. філософії, що визнає особистість первинною творчою реальністю та вищою духовною цінністю, а світ — проявом творчої активності бога. П. тісно пов'язаний з *теїзмом*. Виник наприкінці 19 ст. в Росії (М. О. *Бердяєв*, Л. Шестов) і в США (Б. П. Боун, У. Е. *Хокінг* та ін.). Прагнучи подолати протилежність між матеріалізмом та ідеалізмом, П. намагається надати цінності і значення людині з притаманним їй багатством конкретних виявів. Проте реальну людську особистість П. розуміє як певну духовну сутність, наділену активністю, волею, самосвідомістю. Природна і соціальна дійсність, за П., являє сукупність духовних осіб (див. *Плюралізм*), яку увінчує верховна особа — бог. Розглядаючи все матеріальне як результат творчої діяльності особистості, П. вбачає джерело її активності й духовності саме в «причетності» до божественного буття. В теорії пізнання персоналісти обстоюють суб'єктивно-ідеалістичні погляди, твердячи, що індивідуальна свідомість нібито творить об'єкти пізнання сама з себе. П. розвиває характерні для *екзистенціалізму* ідеї про ворожість особи і суспільства. Деякі представники франц. П. (зокрема, Е. *Муньє*) виступають з критикою капіталізму, закликають до соціального оновлення, до т. з. персоналістської революції. Проте цей процес вони зводять до морального самовдосконалення, духовного оновлення особи. Гол. соціальне завдання П. вбачає в тому, щоб «перетворити особу», а не капіталістичне суспільство.

В. В. Лях.

ПЕРСОНІФІКА́ЦІЯ (від лат. persona — особа і facio — роблю) — *фігура стилістична*. Надання предметам, явищам природи та поняттям властивостей людини. Див. також *Уособлення*.

ПЕРСПЕКТИ́ВА (франц. perspective, від лат. perspitio — дивлюсь наскрізь, ясно бачу) — 1) Геометрична модель (креслення, зображення на деякій поверхні) предмета-оригінала, яка утворена центральним проеціюванням (див. *Проекція*) і відповідає деяким особливостям зорового сприйняття, зокрема кутові зору (див. *Поле зору* оптичної системи), людини (мал. 1). На П. довжини зображень рівних відрізків прямої зменшуються при віддаленні їх від центра проеціювання (точки зору). Зображення двох різних паралельних прямих на П. перетинаються в одній точці. 2) Розділ *нарисної геометрії*, що вивчає закономірності побудови таких моделей. Види П.: лінійна — на площині; панорамна — на внутр. поверхні циліндра; купольна — на внутр. поверхні сфери; повітряна — з урахуванням зміни кольору і контрастності залежно від віддалі; рельєфна — у шарі (плоскому, циліндричному, конічному тощо) деякої товщини. В нарисній геометрії найчастіше користуються лінійною П. На мал. 2 точка S — точка зору, A_1 — ортогональна проекція точки-оригінала A простору на горизонтальну площину Π_1,(предметну площину), точка A' (перетин т. з. картинної площини Π' з променем SA) є П. точки A і точка A_1' (перетин площини Π' з променем SA_1) — вторинною проекцією точки A. Точка A' однозначно визначається точкою A, а для однозначного визначення A потрібно, крім A', ще A_1'.

Теорія П. виникла в Старод. Греції з потреб архітектури та живопису (4—3 ст. до н. е.). В її розвиток великий внесок зробили А. *Дюрер, Леонардо да Вінчі*, Ж. *Десарг* та ін. Тепер П. застосовують в архіт. проектуванні, фотограметрії, образотворчому мистецтві та ін. 3) Переносно — далина, плани, види на майбутнє. Іл. с. 276.

М. Л. Русскевич.

ПЕРСПЕКТИ́ВНЕ ПЛАНУВА́ННЯ — розробка планів розвитку соціалістичного нар. г-ва на ряд років і перевірка виконання їх. Див. *Планування народного господарства*.

ПЕРСПЕКТИ́ВНИЙ ЖИВО́ПИС — вид живопису, в якому важливим виражальним засобом є ефекти головним чином лінійної *перспективи*; декоративний живопис, що створює ілюзію розширення реального архітектурного простору (характерний для художників Ренесансу й особливо *барокко*). До П. ж. умовно відносять і архітектурний видовий пейзаж («ведута») у творчості італ. майстрів 17—18 ст., а також живопис інтер'єрів (Голландія, 17 ст.). В Росії до такого живопису звертались художники *венеціановської школи живопису*.

ПЕРСПЕКТИ́ВНОГО СУМІ́ЩЕННЯ МЕ́ТОД — один з методів *комбінованого кінознімання*, що грунтується на суміщенні в одному кадрі зображень природних або декораційних об'єктів, різних за величиною і просторовим положенням, з метою створення ілюзії реальної *перспективи*. Дає змогу замінювати частину об'ємних декорацій *макетами* (див. також *Макетне кінознімання*), малюнками або фотографіями, створювати ефект руху перспективно суміщених об'єктів відносно фону (динамічне перспективне суміщення). П. с. м. відзначається нескладною (порівняно з ін. методами комбінованого кінознімання) технікою знімання: у контрольному пристрої кінознімального апарата комбінований кадр спостерігається таким, яким він буде на кіноекрані; всі частини зображення, що утворюють комбінований кадр,

Персефона (Кора). 480 до н. е.

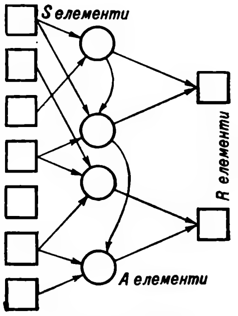

Структурна схема **персептрона**.

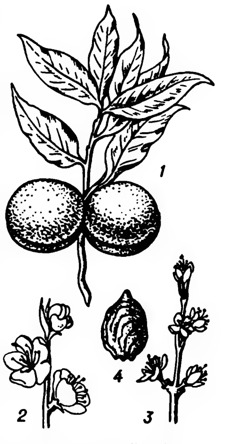

Персик звичайний: *1* — гілка з плодами та листками; *2* — квітки розовидного типу; *3* — квітки дзвоникоподібного типу; *4* — кісточка.

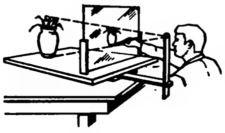

Перспектива.
Мал. 1. Перспективне зображення предмета.

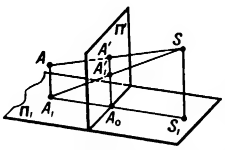

Мал. 2. Основні елементи лінійної перспективи.

знімають одночасно (в одну *експозицію*). П. с. м. забезпечує високу фотографічну якість комбінованого зображення, зменшує вартість виробн. кінофільму.

І. М. Пономарьов.

ПЕРСПЕКТО́ГРАФ (від *перспектива* і грец. γράφω—пишу) — прилад, за допомогою якого креслять перспективні проекції споруд, інтер'єрів, машин або деталей; засіб *креслярсько-конструкторської техніки.* Голкотримачами лінійки-основи П. (мал.) кріплять до креслярської дошки, а за поділками лінійки, закріпленої на висувних стояках, встановлюють, переміщуючи один з цих стояків, потрібний кут перспективи. П. дає змогу визначати напрям ліній будованої проекції до т. з. точок збігу (лівої та правої).

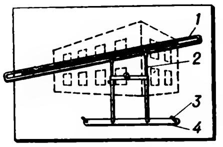

Перспектограф:
1 — лінійка з поділками; *2* — висувний стояк; *3* — голкотримач; *4* — лінійка-основа.

ПЕРСТА́Ч, лапчатка (Potentilla) — рід рослин родини *розових.* Багато-, рідше одно- і дворічні трави, півкущі з прямостоячими, іноді повзучими стеблами і пальчатороздільними, перистими або трійчастими листками. Квітки у більшості видів жовті, зібрані в півзонтики. Плід — багатогорішок. Понад 300 (за ін. даними—до 500) видів, пошир. по всіх материках (крім Антарктиди). В СРСР понад 170 видів, в т. ч. в УРСР — понад 40; з них найпоширеніші *гусяча лапка* (P. anserina) і П. повзучий (P. reptans). В Європ. частині (в т. ч. на Україні), на Кавказі і в Зх. Сибіру трапляється П. прямостоячий, або *калган.* Деякі види вирощують як декоративні рослини.

ПЕРСЬЄ́ (Percier) Шарль (22.VIII 1764, Париж — 5.IX 1838, там же) — франц. архітектор, один з провідних представників стилю *ампір.* У 1794—1814 працював разом з П. Фонтеном. Твори: Тріумфальна арка на площі Каррузель у Парижі (1806), часткова перебудова й оздоблення палаців *Лувр,* Тюїльрі, Мальмезон, *Фонтенбло,* Комп'єн та ін.; численні проекти меблів, декорацій тощо.

ПЕ́РСЬКА ЗАТО́КА — затока на Пн. Зх. Індійського ок., між Аравійським п-овом і материком. Ормузькою прот. сполучена з Оманською зат. Аравійського м. Довж. 926 км, шир. до 320 км, глиб. до 102 м. Солоність 40‰. За гідрологічним режимом П. з.— середземне море. В затоці є острови (найбільші — Бахрейн і Кешм), коралові рифи. В районі П. з.— видобування нафти. Має велике транспортне значення (вивіз нафти). Рибальство. Добування перлів. Головні порти: Бендер-Аббас (Іран), Басра (Ірак), Ель-Кувейт (Кувейт).

ПЕ́РСЬКА МО́ВА, фарсі. Належить до іранської групи індоєвропейської сім'ї мов. За типологією — *аналітична мова,* категорій відмінка й роду немає; іменникові властиві категорії числа й означеності — неозначеності, а дієслову — категорії особи, числа, часу, способу й стану. Атрибутивні сполучення оформлюються ізафетною конструкцією, при якій означення стоїть після означуваного, що має постпозитивний ненаголошений показник -е. Синтаксичний зв'язок здійснюється і за допомогою прийменників, *післяйменника* -rå, порядку слів. Найдавніші писемні пам'ятки П. м. датовано 9 ст. У 9 — 15 ст. класична П. м., або *дарі,* була літ. мовою персів, таджиків та багатьох ін. народів. Алфавіт П. м. — на основі арабського. Див. також *Перси.*

Літ.: Кримський А. Історія Персії та її письменства, т. 1. К., 1923; Рубинчик Ю. А. Современный персидский язык. М., 1960; Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка. М., 1975. *В. В. Мошкало.*

ПЕРТ — місто на Зх. Австралії, адм. ц. штату Зх. Австралія. Розташований на р. Суон, за 20 км від її впадіння в Індійський ок. Вузол з-ць і автошляхів, річковий та мор. порт (аванпорт Фрімантл — фактично передмістя П.). 787 тис. ж. (1975, з передмістями). Гол. галузь пром-сті — машинобудування (суднобудування, автоскладання, виробництво підйомно-транспортного устаткування). Підприємства хім., деревообр., паперової, текст. і харч. (борошномельної, плодоовочеконсервної, виноробної) пром-сті. 2 ун-ти. Обсерваторія. П. засн. 1829.

ПЕРТІ́НІ (Pertini) Алессандро (н. 25.IX 1896, Стелла, пров. Савона) — держ. і політ. діяч Італії. Юрист. З 1918 — член *Італійської соціалістичної партії.* Після приходу до влади Б. *Муссоліні* П. зазнавав переслідувань як учасник антифашист. боротьби. В 1926 емігрував до Франції. Після нелегального повернення на батьківщину (1927) його було заарештовано. Відбув 7 років тюремного ув'язнення і 8 років заслання. В роки 2-ї світової війни — учасник *Руху Опору.* В 1943 заарештований гестапо. Брав участь у антифашист. повстанні у Флоренції (1944) і Пн. Італії (1945). З 1946 — депутат парламенту. В 1968—76 — голова палати депутатів. З липня 1978 — президент Італії.

ПЕ́РТТУНЕН Архип Іванович (1769, с. Ладвозеро, Пн. Карелія — бл. 1841, там же) — карел. оповідач. Епічні пісні, *руни,* записані від нього Е. Ленротом, лягли в основу епосу *«Калевала».* Вони відзначаються великими художніми достоїнствами. Оповідачами рун були також син П.— Михайло Архипович (1815—99) і троюрідна племінниця — Тетяна Олексіївна П. (1881—1963).

Тв.: Рос. перекл.— Избранные руны Архипа Перттунена. Петрозаводск, 1948; Карельские эпические песни. М.— Л., 1950.

Ш. Персьє, П. Фонтен. Салон «Пори року». Отель Богарне в Парижі. Близько 1806.

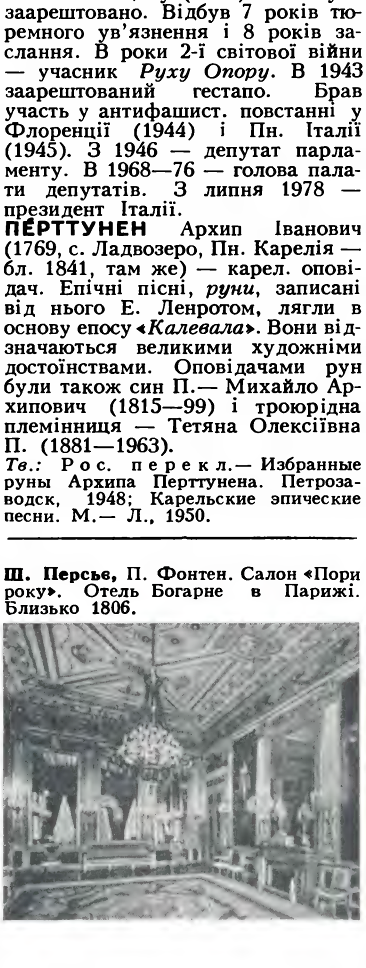

ПЕРТУСИ́Н — лікарський препарат, відхаркувальний і заспокійливий засіб. Сиропоподібна рідина, до складу якої входять екстракт чебрецю, калію бромід, цукровий сироп. Призначається, зокрема, дітям при захворюваннях верхніх дихальних шляхів.

ПЕРУ́, Республіка Перу — держава в зх. частині Пд. Америки. На Зх. омивається водами Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 24 департаменти.

Тихоокеанське узбережжя Перу.

Державний лад. П.— республіка. Діє конституція 1980. Глава держави і уряду — президент, обираний населенням на 5 років. Найвищий орган законодавчої влади — двопалатний парламент — Конгрес у складі сенату (60 членів) і палати депутатів (180 членів). Виконавчу владу здійснює уряд — Рада міністрів.

Природа. Вздовж узбережжя вузькою смугою простягається берегова рівнина (Коста) з пустельними ландшафтами. Зх. частину країни займають Перуанські Анди, розчленовані поздовжніми долинами на Західну, Центральну та Східну Кордільєри. Найвища вершина — г. Уаскаран, вис. 6768 м. На Пд.— напівпустельне плоскогір'я Пуна. Рельєф сх. частини країни (Сельви) переважно рівнинний (частина Амазонської низовини та рівнина Ла-Монтанья). Поклади нафти, мідних, поліметалевих, уранових руд, вугілля, природного газу.

Клімат більшої частини країни екваторіальний і тропічний, в горах — високогірний. Пересічні місячні температури протягом року на узбережжі від +15 до +25°, в горах — від +12 до +16° на Пн. і від +5 до +9° на Пд., на рівнині — від +24 до +27°. Опадів до 1000 мм в горах, у Сельві — до 3000 мм на рік. Річкова сітка густа, більшість річок належить до бас. *Амазонки,* верхів'я якої та гол. витік — р. Мараньйон— на території Перу.

В горах поширені чагарники і кактуси на кам'янистих гірських грунтах, на внутр. плоскогір'ях — високогірні тропічні степи (халка) на гірсько-степових грунтах, на Пд. Сх.— напівпустелі (Пуна), у Сельві — вологі вічнозелені ліси. На тер. П.— нац. парк Пампа-де-Галерас.

Населення. Бл. 50% нас. П.— іспаномовні *перуанці* (іспано-індіан. метиси); 46% — індіан. народи *кечуа, аймара.* Державні мови — іспанська і кечуа. Пересічна густота населення— 13 чол. на 1 км² (1978). Міське населення становить 46%.

Найбільші міста: *Ліма, Кальяо, Арекіпа, Трухільйо,* Чіклайо, *Куско.*

Перу. Видобування найважливіших корисних копалин (за вмістом металу в руді)

	1979
Залізна руда, тис. т	3622
Мідь, тис. т	397
Цинк, тис. т	484
Свинець, тис. т	183
Срібло, тис. т	1,34
Кадмій, тис. т	0,4
Олово, тис. т	0,9
Сурма, тис. т	0,8
Золото, т	4,1
Нафта, млн. м³	11,1

Історія. В давні часи тер. сучас. П. входила до складу д-ви інків Тауантінсуйу, яку 1532—36 завоювали ісп. конкістадори. В 1543 П. проголошено віце-королівством Іспанії. Колоніальний період в історії П. відзначений численними повстаннями індіан. племен (див., зокрема, *Тупак Амару*). В ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* в липні 1821 проголошено незалежність П. В 1822 створено республіку П. і прийнято першу конституцію. В 1825 пд.-сх. частина П.— Верхнє П. утворило незалежну республіку *Болівію.* В кін. 30 — на поч. 40-х рр. 19 ст. в країні точилася боротьба за владу між консерваторами (латифундисти) і лібералами (виражали інтереси буржуазії, що народжувалася). Внаслідок Тихоокеанської війни 1879—83 проти Чілі П. втратило частину своєї території.

Ослаблене війною і внутрішніми суперечностями П. стало ареною боротьби між іноз. монополіями. В результаті гострої конкуренції осн. позиції в економіці П. посів капітал США. На межі 19 і 20 ст. прискорився розвиток капіталізму, загострилася класова боротьба (страйки 1901, 1905—06, 1911). Під час 1-ї світової війни П. дотримувалося політики нейтралітету. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції посилилась антиімперіалістична боротьба. В 1928 було засновано Перуанську компартію (ПКП). У 1929—30 відбулися страйки робітників і службовців, революц. виступи в армії і флоті. В 1933 прийнято конституцію, яка запровадила президентсько-парламентське правління. Під час 2-ї світової війни уряд П. 1945 оголосив війну Німеччині і Японії.

В післявоєнний період уряд П. проводив проімперіалістичну політику. Диктаторський режим 1948—56 скасував у країні громадян. свободи. Було укладено двосторонній воєнний пакт з США. Невдоволення трудящих політикою уряду вилилось у широкий антиурядовий рух (збройне повстання в м. Арекіпа 1950, страйки 1954—55 та ін.). Уряд, що був при владі 1956—62, відновив демократичні свободи: ПКП вийшла з підпілля, почали легально діяти профспілки, в країні розгорнувся рух солідарності з революц. Кубою. Уряд, що прийшов до влади 1963, проголосив програму реформ, але в дійсності пішов на змову з іноз. монополіями і взяв реакційний курс, який продовжували й наступні уряди. Антинар. політика правлячих кіл П. призвела до військ. перевороту 1968, в результаті якого до влади прийшла група військових. Утворений ними Революц. уряд збройних сил проголосив політ. програму, осн. пунктом якої стала боротьба за екон. і політ. незалежність П. В зовнішньополіт. відносинах уряд П. почав проводити незалежний курс: 1969 встановлено дипломатичні і торг. відносини з СРСР, 1972 відновлено дипломатичні відносини з Кубою. Однак процес соціально-екон. перетворень проходив у обстановці активізації в країні сил реакції. Військ. хунта, що прийшла до влади 1975, оголосила про початок «другого етапу» перетворень у країні. Проте її політика звелася до часткового згортання держ. сектора і розпуску прогресивних - демократичних організацій.

Проведені заходи загострили становище в країні, і уряд змушений був піти на поступки: провести в травні 1980 заг. вибори і передати владу цивільному урядові. Президентом країни став кандидат від партії Народна дія Ф. Белаунде Террі. В країні було відновлено конституційну форму правління. В галузі зовн. політики уряд П. проводить курс невтручання у внутр. справи ін. д-в, виступає проти колоніалізму і неоколоніалізму, проти політики апартеїду, за рівноправні і взаємовигідні зв'язки з усіма країнами. З 1945 П.— член ООН. П.— член *Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Латиноамериканської економічної системи, Андського пакту.* *Є. Г. Лапшев.*

Політичні партії, профспілки. Народна дія, засн. 1956. Об'єднує частину буржуазії, інтелігенції. Народна партія, засн. 1924. Нац.-реформістська. Народно-християнська партія, засн. 1966. Крайньо права. Християнсько-демократична партія, засн. 1956. Об'єднує нац. буржуазію, дрібних поміщиків. Революційна соціалістична партія, засн. 1976. *Перуанська комуністична партія,* засн. 1928. Загальна конфедерація трудящих Перу, засн. 1928 (відновлено 1968). Входить до ВФП. Конфедерація трудящих Перу, засн. 1944. Входить до МКВП і ОРІТ. Національна конфедерація трудящих, засн. 1971.

Господарство. П.— агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною та рибною пром-стю. В її економіці значні позиції утримує іноз. капітал, зокрема США. У 70-х рр. урядом країни було здійснено деякі прогресивні соціально-екон. перетворення, в результаті яких під контроль д-ви перейшли освоєння і експлуатація мінеральних ресурсів (зокрема, націоналізовано амер. нафтові компанії) та експорт продукції гірничодобувної пром-сті, рибна і цементна пром-сть, залізничний та частина авіац. транспорту, постачання й розподіл електроенергії, посилилася роль д-ви в банківській справі та зовн. торгівлі тощо. З 1969 в країні проводиться агр. реформа — ліквідовують латифундії (з виплатою грош. компенсації), створюють кооперативи та держ. маєтки. Значну допомогу П. у розвитку гідроенергетики, нафтодобувної, рибної, металург. пром-сті, іригації, підготовці нац. кадрів подає СРСР. Заг. криза капіталістичного г-ва призвела в 70-х рр. до погіршення екон. становища країни. Зростають вартість життя, інфляція, зовн. борг; рівень безробіття 1979 становив 6,5%.

Сільське господарство. У с. г. зайнято 2,2 млн. чол. і створюється (включаючи рибальство й лісове г-во) 13,9% валового внутр. продукту (1979). Переважає землеробство. В обробітку — бл. 3% території. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1979): цукр. тростина — 7034, бавовник — 243 (бавовна-сирець), кава — 104, а також цитрусові, боби какао, чай, тютюн, листя коки. Для власного споживання вирощують рис, кукурудзу, пшеницю, ячмінь, маніок, сорго, квасолю тощо. Розвинуте тваринництво м'ясо-вовнового напряму. Розводять (поголів'я, млн., 1979): велику рогату худобу — 4,2, свиней—2,2, овець—14,5, коней, а також лам, альпак і уаріco. В П. зосереджено бл. 80% світового виробн. вовни лам. Розвинуте рибальство (осн. район лову — *Перуанська течія*), 1979 виловлено 3575 тис. т риби. Більша частина улову переробляється на борошно (780 тис. т) і риб'ячий жир. У лісах — заготівлі деревини: 7,1 млн. $м^3$ (виробн., 1978).

Промисловість. У пром-сті велике значення має видобування багатьох видів корисних копалин, зокрема металевих (табл.). На світовому ринку П. посідає значне місце як поставщик вісмуту, сурми, молібдену, вольфраму, ртуті, селену й телуру. Основна частина цих металів виплавляється на найбільшому в Лат. Америці поліметалевому комбінаті в м. Ороя, а також на металург. комбінаті в м. Чімботе. Заг. потужність нафтопереробних з-дів (у Таларі, Ла-Пампільї та в районі Ліми) — бл. 8,5 млн. т нафти на рік (1979). З ін. галузей обробної пром-сті розвинуті харчосмакова й текстильна. Підприємства машинобудування (у т. ч. суднобудування та автоскладання),

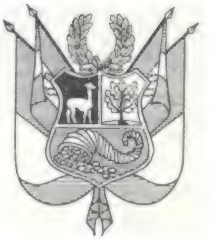

Герб Перу.

ПЕРУ

Площа — 1285 тис. км²

Населення — 16,8 млн. чол. (1978)

Столиця — м. Ліма

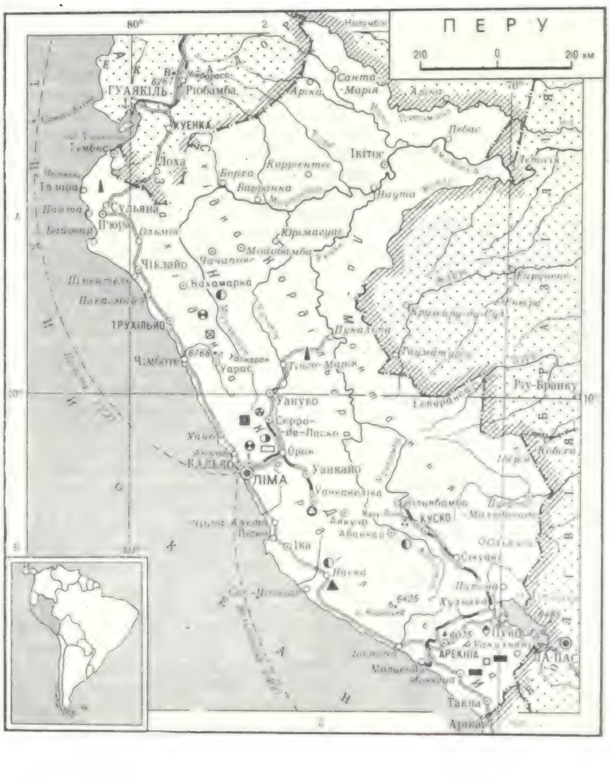

Церква Ла Компаньїя в Куско. Архітектори Х. Б. Ехідіано та ін. 1651—68.

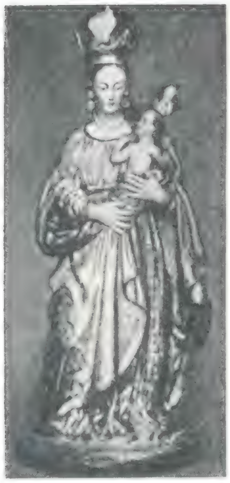

Х. Т. Туйру Тупак. Мадонна Альмудена. 1686.

хім., гумової, целюлозно-паперової, шкіряної, взуттєвої, швейної пром-сті. В 1980 вироблено бл. 10 млрд. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центри — в районі Ліми і Кальяо.

Транспорт. Довж. (тис. км, 1979): з-ць — 2,6, автошляхів — 56,6 (у т. ч. 6,0 асфальтованих). Тоннаж мор. торг. флоту — 589,6 тис. т дедвейт (1979). Гол. мор. порти — Сан-Ніколас, Кальяо, Талара, Чімботе.

Зовнішня торгівля. З П. вивозять мідь, срібло, свинець, цинк, залізну руду, нафту і нафтопродукти, каву, цукор, бавовну-волокно, вовну та ін.; довозять машини і устаткування, напівфабрикати, буд. матеріали, товари широкого вжитку. Гол. торг. партнери — США, Японія, ФРН, країни Лат. Америки. Розвиваються торг. відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — соль. 298,5 соля=1 дол. США (серпень 1980).

В. О. Малєєв.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 29,9 тис. лікарняних ліжок (18,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1977 подавали 10,5 тис. лікарів (6,36 лікаря на 10 тис. ж.), 2,5 тис. зубних лікарів та 2,4 тис. фармацевтів (1972). Функціонують 7 мед. і 3 зуболікарські школи.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1976 26% самодіяльного населення країни становили неписьменні, в сільс. місцевості — 76%. З 1973 проводиться кампанія по ліквідації неписьменності. З 1972 здійснюється реформа освіти, запроваджується нова структура системи освіти: дошкільні заклади для дітей до 6 років, обов'язкова єдина і безплатна 9-річна загальноосв. школа. Поряд з державними є приватні, в т. ч. церковні школи. 9-річна школа, крім заг. освіти, дає трудову підготовку. Уряд П. вжив заходи, спрямовані на організацію навчання індіанців-кечуа рідною мовою. В 1975/76 навч. р. налічувалося понад 20 тис. поч. шкіл (понад 3 млн. учнів), 2160 серед. навч. закладів — комерційних, профес.-тех., пед. та ін. (понад 1 млн. учнів), 33 ун-ти (понад 180 тис. студентів). Найбільші ун-ти: Нац. ун-т «Сан-Маркос» (засн. 1551), Нац. інженерний ун-т (засн. 1955) — у Лімі; Нац. ун-т «Сан-Агустін» (засн. 1828) в Арекіпі та ін. Наук. установи: Нац. мед. академія (засн. 1884), Перуанська академія мови (засн. 1887), Геогр. т-во Ліми (засн. 1888), Перуанський ін-т атомної енергії (засн. 1945), експериментальний ін-т поч. освіти (засн. 1940), Ін-т моря П. (засн. 1964), Геофіз. ін-т (засн. 1919 США, 1947 передано П.) та ін. У Лімі містяться б-ки: Національна (засн. 1821), ун-ту «Сан-Маркос», Нац. інженерного ун-ту та ін.; там же — Нац. музей історії (засн. 1921), Нац. музей перуанської культури (засн. 1946), Музей антропології і археології (засн. 1938), музей «Хав'єр Прадо» та ін.

М. І. Павлов.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в П. виходило 40 щоденних газет і понад 500 ін. періодич. видань. Найпоширеніші газети: «Комерсіо» («Торгівля», з 1939), «Корреео» («Пошта», з 1963), «Кроніка» («Хроніка», з 1912), «Перуано» («Перуанець», з 1826), «Пренса» («Преса», з 1903), «Ультіма ора» («Остання година», з 1950), «Експресо» («Експрес», з 1961), «Екстра» (з 1964). Орган ЦК Перуанської компартії — «Унідад» («Єдність», з 1956). Урядова інформ. служба «Емпреса де сервісіос інформатівос — ЕСІ» засн. 1975. Радіомовлення і телебачення контролюються урядовою службою Гол. управління зв'язку. Урядова радіостанція «Радіо насіональ де Перу» засн. 1937. Телебачення — з 1958.

Література розвивається ісп. і кечуа мовами. З давнього (доколоніального) періоду найвідомішою є нар. драма «Ольянтай» в обробці 18 ст. (опубліковано 1853). Л-ру ісп. мовою в колоніальний період започаткували істор. хроніки. Найвідомішою з них є «Королівські коментарі інків» (1609, 2-е вид. 1617) Інки Гарсіласо де ла Веги. В той період під значним впливом ісп. ренесансної л-ри розвивалася поезія (Д. Давалос-і-Фігероа, Х. дель Валье-і-Кав'єдес та ін.). У 18 ст. виникла просвітительська л-ра, що відображала ідеї нац.-визвольного руху. Її засновник — учений, драматург і поет П. де Перальта-і-Барнуево. Видатним поетом перуанської л-ри періоду війни за незалежність проти Іспанії був М. Мельгар. Після проголошення незалежності пожвавився розвиток л-ри, зокрема драматургії (М. Асенсіо Сегура). Після 40-х рр. почав складатися романтичний напрям, виник *костумбризм* (поет Х. де Арона, прозаїк Р. Пальма-і-Ромай та ін.).

Поразка П. в Тихоокеанській війні з Чілі (1879—83) загострила інтерес до соціальних проблем (романи письменниць М. Кабельйо де Карбонера, К. Матто де Турнер та ін.). Одним із засновників реалізму в л-рі П. на поч. 20 ст. став революц. демократ М. Гонсалес Прада. Його творчість поклала початок літ.-ідеологічному рухові індихенізму, що в центрі уваги ставив проблеми життя індіанців. Тоді ж формувався й модернізм, який поєднував соціальні мотиви й прагнення до самобутньої нац. культури з декадентськими тенденціями європ. походження. Посилення робітн. та сел. руху в П. після 1-ї світової війни та Великого Жовтня вплинуло на розвиток соціальної прози В. Гарсіа Кальдерона, Е. Лопеса Альбухара та ін. Значну роль у консолідації прогресивної л-ри П. відіграла літ.-критична й організаторська діяльність засновника Перуанської компартії Х. К. Маріатегі. Світової слави набула творчість видатного поета-комуніста С. *Вальєхо.* Під час 2-ї світової війни та після неї з гострими соціально-критичними романами виступили С. *Алегрія,* Х. М. *Аргедас,* з оповіданнями здебільшого з життя бідних околиць міста — Х. Р. Рібейро, Е. Конграйнс Мартін та ін. З радикальної групи «Поети народу» (1943—48) вийшов письменник-комуніст Г. Валькарсель. У 50—60-х рр. все більше митців наближаються до л-ри і мистецтва, пов'язаних з сучас. проблемами життя країни (поет Х. Сологурен, драматург С. Саласар Бонді, поетеса Бланка Варела та ін.). Революц. й демократичні традиції л-ри П. в 60—70-х рр. розвивали поети В. Дельгадо, А. Ромуальдо, Х. Г. Росе, драматурги Х. Ріос, Е. Соларі, широко відомий прозаїк М. *Варгас Льйоса.* Після 1968 в л-ру прийшло нове покоління письменників, які виступають проти імперіалістичного засилля, — М. Гутьєррес, А. Брісе, Е. Гонсалес Віанья та ін. Осн. тема сучас. прогресивної л-ри П.— реалістичне зображення життя людини праці. Укр. мовою перекладено романи С. Алегрії, С. Вальєхо.

В. С. Харитонов.

Архітектура. Від архітектури давнього П. збереглися міста з прямокутними кварталами й вузькими вулицями, фортецями (Мачу-Пікчу, Саксауаман), некрополями, численними палацами, храмами, амфітеатрами для культових церемоній, ступінчастими пірамідами. В 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. споруджували нові міста з прямокутною сіткою вулиць, церкви з склепіннями з цегли або дерев'яними стелями (артесонадо), з порталами в стилі *платереско,* собори за типом іспанських готичних у Куско та Лімі. В 2-й пол. 17—18 ст. розвивалося перуанське *барокко* (церкви Ла Мерсед у Лімі, 1697—1704, арх. Х. де Лара; Ла Компаньїя в Куско, 1651—68, арх. Х. Б. Ехідіано та ін.). У 19 ст. в архітектурі П. панував франц. *класицизм,* а з 70-х рр. 19 ст.— італ. *еклектизм.* На поч. 20 ст. були спроби відродити нац. традиції, з'являється «неоколоніальний стиль» (арх. Р. Маркіна і К. Саут) з мотивами перуанського барокко в оздобленні будівель; у 20-х рр.—

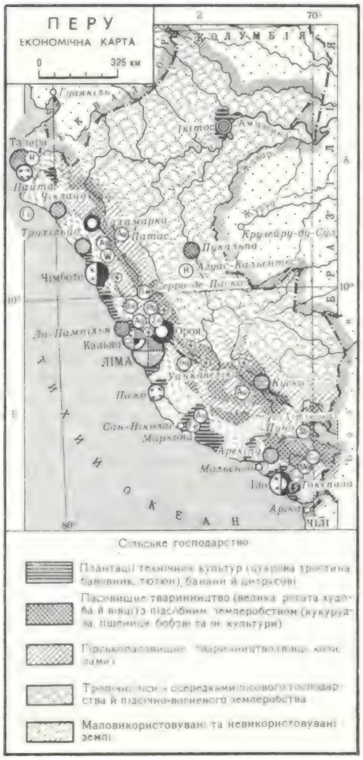
ПЕРУ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
0
325 км
КОЛУМБІЯ
ЕКВАДОР
БРАЗИЛІЯ
ЧІЛІ
Гуаякіль
Талара
Пайта
Чіклайо
Трухільйо
Кахамарка
Патас
Чімботе
Ла-Пампілья
Кальяо
ЛІМА
Ороя
Уанкавеліка
Піско
Сан-Ніколас
Маркона
Арекіпа
Мольєндо
Іло
Токепала
Арика
Куско
Пуно
Ікітос
Амазонка
Жавари
Журуа
Крузейру-ду-Сул
Пукальпа
Агуас-Кальєнтес
Серро-де-Паско
ТИХИЙ ОКЕАН
70°
80°
10°
Сільське господарство
Плантації технічних культур (цукрова тростина, бавовник, тютюн), банани й цитрусові
Пасовищне тваринництво (велика рогата худоба й вівці) з підсобним землеробством (кукурудза, пшениця, боби та ін. культури)
Гірськопасовищне тваринництво (вівці, кози, лами)
Тропічні ліси з осередками лісового господарства й підсічно-вогневого землеробства
Маловикористовувані та невикористовувані землі

«неоперуанський стиль» (арх. М. Пікерас Котолі, Е. Сеоане Рос, Л. Міро Кесада Гарланд). У кін. 70 — на поч. 80-х рр. частково реконструюються міста (Ліма, курорт Анкон та ін.).

Образотворче мистецтво. Культура П.— одна з найдавніших у Пд. Америці. З 12 ст. до н. е. тут відома кераміка, з 1-го тис. до н. е. розвиваються культури племен Тихоокеанського узбережжя (Паракас, Салінар та ін.) і гірських областей (з центром Чавін-де-Уантар та ін.). З поч. н. е. склалися культури ранньокласового суспільства (Наска, Мочіка з центром Моче, Чіму з центром Чан-Чан), на зміну яким з серед. 15 ст. приходить культура держави *інків* із столицею Куско. Зразки монументального мист. давнього П. майже не збереглися. Добре представлені кераміка, посудини з рельєфами або гравіровкою (культури Чавін та ін.), фігурні й розписні вази (культури Паракас та ін.), посудини культури Наска, невеликі фігурки, маски та прикраси з золота й срібла (культури Мочіка, Чіму, інків та ін.). В 16 ст., незважаючи на колоніальне поневолення, розвивалися різні художні школи. В живописі й скульптурі поряд з наслідуванням зх.-європ. традицій (художники Б. Бітті, А. де Медоро, П. де Ногера) розвивалося й місц. мистецтво (живопис школи Куско; скульптор індіанець Х. Т. Туйру-Тупак). В 19 ст. Х. Хіль де Кастро створив парадні портрети, І. Меріно — історичні полотна, Ф. Ласо зображував життя індіанців, Д. Ернандес і Панчо Ф'єрро змальовували побут країни. В 20 ст. проти модерністського мист. виступали Х. Сабогаль, К. Блас та ін. Розвиваються різні види декоративно-ужиткового мистецтва.

Музика давніх інків грунтувалася на *пентатоніці*, поділялася на культову, військову, придворну, народну і була чітко визначеною за жанрами: священні гімни (хайльї), істор. пісні-сказання (такі), елегічні (уанка) й ліричні (араві) пісні, танці (уайно, кашуа, каруйо). Муз. інструменти: ударні — барабани уанкар, тинья; духові — флейта Пана (сику, або антара), поздовжні флейти (кена, тарка), труби (ерке, айкорі) та ін. Ця муз. культура майже без змін успадкована індіанцями кечуа та аймара. На креольській нар. музиці позначився вплив ісп. муз. культури. Осн. пісенно-танц. форми — яраві, тристе, маринера, тондеро та ін. Муз. інструменти — гітара та її різновид — чаранго, арфа. Серед композиторів 19—20 ст.— Х. Б. Альседо, Х. М. Вальє Рієстра, О. Полар, М. Агірре, П. Чавеса Агілара, Т. Валькарсель, К. Санчес Малага; серед сучасних — А. Гевара Очоа. В Лімі — Нац. консерваторія, Муніципальний театр, Нац. симф. оркестр.

Театр. Театр. мист. П. широкого розвитку набуло з утворенням держави інків. Було кілька видів театр. видовищ, що супроводжувалися музикою й хоровим співом. Відома драма мовою кечуа «Ольянтай», постановку якої було заборонено у 18 ст. В 1548 відбулася перша світська вистава. В 17 ст. відомими були трупи Дж. Леліо, Г. дель Ріо. В 1680 збудовано театр «Прінсіпаль» у Лімі. В театрах «Колісео де комедія», «Комедія насьйональ» та ін. виступали відомі перуанські актори Т. Міранда, Е. Перес та ін. З 60-х рр. 20 ст. в різних містах П. проводяться театр. фестивалі. Більшість театральних труп — у Лімі, зокрема Театр М. А. Сегури, «Ла кабанья», трупа Асоціації акторів-аматорів, у яких широко ідуть вистави за п'єсами перуанських драматургів. Серед акторів — Л. Аррієта, Е. Саморано, Д. Паредес. Кадри для театрів готують у Нац. ін-ті драм. мистецтва в Лімі.

Кіно. Нац. кіно зародилося в 30-х рр. 20 ст. (виникла перша кінофірма в Лімі), стало відомим завдяки творчості А. Роблеса Годоя, який поставив фільми: «В сельві немає зірок» (1967), «Зелена стіна» (1969), «Міраж» (1973), «Це сталося в Уайанаї» (1981). Серед ін. фільмів — «Сила землі» (1975, реж. Б. Аріас), «Смерть на світанні» (1977, реж. Ф. Хосе Ломбарді; поставлено спільно з митцями Венесуели). Документальне кіно П. порушує гострі соціальні проблеми життя індіанців. Іл. див. на окремому аркуші, с. 480—481.

Літ.: Перу: 150 лет независимости. М., 1971; Валерианов Г. Б. Перу: выбор пути. М., 1972; Тарасов К. С. Перу. М., 1974; Кузнецов В. С. Перу. М., 1976; Мамонтов С. П. Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX в. М., 1972; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967; Кириченко Е. И. Три века искусства Латинской Америки. М., 1972.

ПЕРУА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПКП). Ств. 7.X 1928 в Лімі на базі комуністичних груп під назвою Соціалістична партія Перу, ліва більшість якої 1930 оформилась у ПКП. Засновником партії був Х. К. *Маріатегі*. Фактично з часу створення працювала в підпіллі. В 1935 вступила до Комінтерну. I з'їзд ПКП (1942) прийняв її статут. У 1944 за ініціативою комуністів створено Конфедерацію трудящих Перу. З 1945 ПКП діяла легально. III з'їзд (1948) прийняв програму партії. Після встановлення в країні 1948 військ. диктатури ПКП зазнала жорстоких переслідувань, була оголошена поза законом. У 1950 керувала нар. повстанням у м. Арекіпа, 1954—55 — масовими страйками. В 1956—60 працювала легально. IV з'їзд ПКП (1962) прийняв її новий статут. У 1963—65 ПКП переживала внутрішню кризу, спричинену розкольницькою діяльністю промаоїстської групи, яку 1965 було виключено з партії. В 1967 за ініціативою ПКП створено блок Єдність лівих, що об'єднав демократичні, антиімперіалістичні сили країни, 1968 відновлено Заг. конфедерацію трудящих Перу (створив 1928 Х. К. Маріатегі). З 1968 ПКП працює легально. VII з'їзд ПКП (жовтень — листопад 1979) прийняв її нову програму, що націлює трудящих на боротьбу за здійснення завдань антиімперіалістичної, демократичної і соціалістичної революції, вніс зміни до статуту. ПКП виступає за здійснення антифеод., антиімперіалістичної революції як першого етапу на шляху до соціалістичної революції. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Х. дель *Прадо Чавес* (1946—48 та з 1966). Друк. органи: ЦО — щотижнева газ. «Унідад» («Єдність», з 1956), щотижнева газ. «Венсеремос» («Ми переможемо», з 1979). *Є. Г. Лапшев.*

Перуджа. Палаццо Комунале (або деї Пріорі). 1293—1443

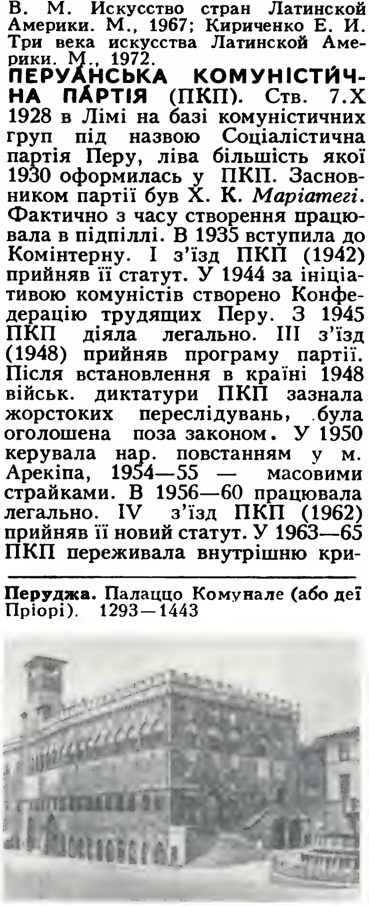

Перу. Фігурна розписна посудина. Культура Мочіка.

ПЕРУА́НСЬКА ТЕЧІ́Я, течія Гумбольдта — у Тихому ок., біля берегів Пд. Америки, відгалуження *Західних Вітрів течії*. Спрямована з Пд. на Пн. (від 45° пд. ш. до 4° пд. ш.). Т-ра води від +11° у серпні до +23° у лютому. Солоність 34 — 35‰. Швидкість 1 км/год. Поблизу екватора переходить у *Південну Пасатну течію*.

ПЕРУА́НЦІ — нація в Перу, яка склалася переважно з метисів іспано-індіанського походження. П. становлять бл. половини населення країни (8,45 млн. чол., 1978, оцінка). Живуть переважно в прибережних районах і нагір'ях Анд. Говорять *іспанською мовою*, що зазнала впливів індіанських мов (особливо *кечуа мови*). Значного індіанського впливу зазнають також різні галузі матеріальної і духовної культури П. Перуанцями наз. також все населення Перу, бл. половини якого — індіанці. Про історію, економіку, культуру П. див. *Перу*.

ПЕРУ́ДЖА — місто в центр. частині Італії, в області Умбрія, адм. ц. провінції Перуджа. Залізнична станція. 135 тис. ж. (1975). Підприємства металообр., деревообр., вовняної, керамічної та харч. (у т. ч. виробн. шоколаду) пром-сті. Виготовлення мережив та гончарних виробів. Ун-т (з 1276). Нац. галерея Умбрії (живопис умбрійської школи 13—16 ст.).

П. зберегла середньовічне обличчя. Серед архіт. пам'яток — залишки етруського міськ. муру (4—2 ст. до н. е.), ранньохристиянська церква-ротонда Сант-Анджело (5—6 ст.), численні романські церкви, готичний собор (1345—1490; ренесансний фасад — 1568, арх. Г. Алессі), Фонтана Маджоре (закінчено 1278, арх. Фра Бавіньяте) з скульптурою Н. і Дж. *Пізано*; готичний Палаццо Комунале (1293—1443; тепер Нац. галерея Умбрії). П. засн. в 5 ст. до н. е.

ПЕРУДЖІ́НО (Perugino) П'єтро (власне — Ваннуччі; між 1445 і 1452, Чіта-делла-П'єве, Умбрія — лютий — березень 1523, Фонтіньяно, там же) — італ. живописець, представник умбрійської школи

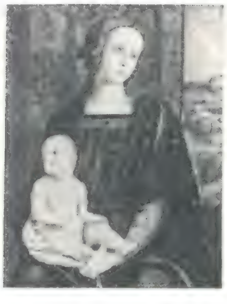

П. Перуджіно. Мадонна з немовлям. 15 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

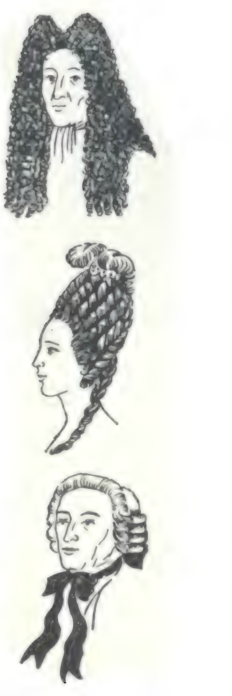

Чоловічі та жіночі **перуки.** Франція. 17—18 ст.

пізнього *кватроченто*. На його творчості позначився вплив П’єро делла Франческа, нідерл. майстрів, а також *Верроккйо*, в майстерні якого П. працював з 1470. Серед творів — фреска «Передача ключів св. Петру» в Сікстинській капелі у Ватикані (1481—82), «Оплакування Христа» (бл. 1494—95), фреска «Розп’яття» в церкві Санта-Марія Маддалена деї Пацці у Флоренції (1496). Учнем П. був *Рафаель*. Іл. див. також до ст. *Мадонна*, т. 6, с. 301.

ПЕРУ́КА, парик (франц. perruque, італ. parrucca) — зачіска, штучно зроблена перукарем з чужого волосся, вовни або синтетичних матеріалів, прикріплених до текстильної основи (монтюр). П. широко користувалися в Старод. Єгипті, Ассірії, Вавілоні (як прикрасами й головними уборами). Вони були дуже поширеними в Старод. Греції та Старод. Римі, гол. чин. серед жінок. П. носили у Франції, Росії та ін. країнах протягом 16—18 ст., в основному у придворних колах. У кін. 18 ст. П. вийшли з моди. Тепер ними користуються в театр. мистецтві, в кіно та цирку. Вони допомагають надати потрібної зовнішньої виразності персонажеві, вказують на його вік, а також на істор. епоху та середовище, в яких відбувається дія п’єси.

ПЕРУ́Н — головний бог у сх.-слов’ян. міфології; бог дощу, грому й блискавки. Існування культу П. засвідчене в пд. і зх. слов’ян, у балт. народів. Найдавнішими писемними згадками про П. вважається запис 980 літописця *Нестора* про т. з. київський пантеон, а також згадки в клятвах давньорус. послів. Культ П.— один з найдавніших. П. приносили жертви (биків, а іноді людей). У Києві й Новгороді було встановлено дерев’яні зображення П. У Києві ідол П. стояв на Перуновому горбі. Після прийняття *християнства* його було скинуто в Дніпро. Але поклоніння П. ще довгий час зберігалось у народі. Риси П. християнською релігією були перенесені на Іллю-пророка й Георгія Побідоносця.

Літ.: Рибаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.

ПЕ́РУЦ (Perutz) Макс Фердінанд (н. 19.V 1914, Відень) — англ. біохімік (австрієць за походженням), член Лондон. королівського т-ва, Американської академії мистецтв та наук (з 1963), Австрійської АН (з 1963), доктор філософії Кембріджського ун-ту (1940). У 1947—62 — керівник групи молекулярної біології Мед. н.-д. ради, з 1962 — зав. лабораторією молекулярної біології Кембріджського ун-ту. Осн. наук. праці по вивченню структури білків за допомогою модифікованого ним методу *рентгеноструктурного аналізу*. П. встановив просторову будову молекули *гемоглобіну*. Нобелівська премія, 1962 (разом з Дж. *Кендрю*).

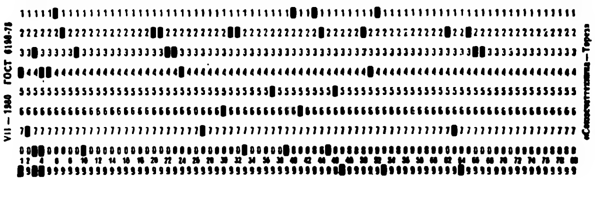

Стандартна 80-колонна **перфораційна карта** з прямокутними перфораціями.

ПЕРУ́ЦЦІ (Peruzzi) Бальдассаре (хрещений 7.III 1481, Сієна — 6.I 1536, Рим) — італ. архітектор і живописець. Працював з *Браманте* і *Рафаелем*; після смерті останнього керував буд-вом *собору святого Петра* в Римі. Серед будівель — Вілла Фарнезіна (1509—11) і Палаццо Массімо алле Колонне (1536), обидві — в Римі. В творчості П. принципи Високого *Відродження* поєднуються з ранньоманьєристичними рисами. Розписував Віллу Фарнезіна (з 1511), оформляв спектаклі й феєрії.

ПЕРФОРА́ТОР (лат. perforator — той, що пробиває, просвердлює) — 1) Пристрій, що пробиває отвори (перфорації) в матеріалі, створюючи перфокарту або перфострічку і записуючи тим самим первинну інформацію. Складається з перфоруючого (отворопробивного) механізму та *привода*. За типом привода П. бувають механічні, електричні, пневматичні або гідравлічні; за способом керування — гол. чин. ручні і напівавтоматичні (за допомогою спец. клавіатури). Застосовують їх в системах обробки *інформації*, зокрема в апаратурі *передачі даних*, технічних засобах зв’язку. 2) Машина, що пробиває отвори, напр. крайові, в кінострічці, на діаграмному папері тощо. 3) Те саме, що й *бурильний молоток*.

ПЕРФОРАТО́РІЙ — органоїд сперматозоїда; те саме, що й *акросома*.

ПЕРФОРАЦІ́ЙНА КА́РТА, перфорована карта, перфокарта — носій *інформації*, який застосовується в системах її машинної обробки. Цю інформацію закодовано у вигляді послідовності двійкових *кодів*, що їх наносять на аркуш тонкого картону стандартної форми і розміру за допомогою *перфоратора*. Для введення і виведення інформації в *електронних обчислювальних машинах* найчастіше застосовують П. к., що містять 960 перфораційних позицій, розташованих у 12 рядках і 80 стовпцях (мал.). Використовують і ін. різновиди П. к., що різняться формою, розмірами, розташуванням і кількістю перфораційних позицій: 90-, 40- і 21-колонні П. к., П. к. з крайовою перфорацією та ін. *В. В. Биць.*

ПЕРФОРАЦІ́ЙНА СТРІ́ЧКА, перфорована стрічка, перфострічка — носій *інформації*, який застосовується в системах машинної обробки її. Цю інформацію закодовано у вигляді послідовності двійкових *кодів*, що їх наносять на паперову чи виконану на ін. основі стрічку стандартної ширини і товщини за допомогою *перфоратора*. Перфораційні позиції розташовуються вздовж кількох ліній (інформаційних доріжок), паралельних до країв стрічки. П. с. мають від 5 до 8 інформаційних доріжок і одну транспортну з рівномірною перфорацією (мал.). Кількість інформаційних доріжок збігається з кількістю розрядів у двійковому коді. *В. В. Биць.*

ПЕРФОРА́ЦІЯ (лат. perforatio — просвердлювання, проривання) — 1) В медицині — порушення цілості (проривання) стінки якогонебудь порожнистого або трубчастого органа (кишечника, шлунка тощо). 2) В ботаніці — наскрізні отвори в оболонках клітин провідних елементів судинних рослин. 3) У техніці — пробивання отворів у якому-небудь матеріалі (напр., тонкому картоні, стрічці) або система спеціально пробитих отворів (по обох краях кінострічки, щоб пропускати її через знімальний або проекційний апарат).

ПЕРФУ́ЗІЯ (лат. perfusio — обливання, вливання) — метод пропускання *фізіологічного розчину*, крові, кровозамінних та інших рідин через порожнину органа або через кровоносні судини органа, частини тіла або всього організму; дозволяє зберігати певний час їхню життєдіяльність. Метод дає можливість вивчити функції органів, дослідити діяння різних речовин на них і на цілий організм тощо. Застосовується при фізіол. експериментах на *ізольованих органах*, у хірургії, зокрема при пересадці органів і тканин (див. *Трансплантація*) та при операціях на серці використовують П. всього організму (див. *Штучного кровообігу апарат*).

ПЕРХЛОРА́ТИ — солі перхлоратної кислоти $HClO_4$. Більшість П. — безбарвні, добре розчиняються у воді (малорозчинний — П. калію $KClO_4$); сильні окислювачі. При нагріванні розкладаються з виділенням кисню. Безводні П. важких металів вибухонебезпечні. У пром-сті одержують *електролізом* розчинів хлоратів. П. калію й амонію застосовують у виробн. *вибухових речовин*, П. магнію $Mg(ClO_4)_2$ (ангідрон) — як водовідбирний засіб (осушувач).

ПЕРХЛОРА́ТНА КИСЛОТА́, хлорна кислота, $HClO_4$ — одноосновна кислота. Одна з найсильніших неорганічних к-т, утворює солі — *перхлорати*. Безводна П. к.— безбарвна рухлива рідина, димить на повітрі, густ. (при 20° С) 1761 кг/м³, $t_{пл}$ — 102° С, $t_{кип}$ 110° С; сильний окислювач, дуже реакційноздатна, нестійка, вибухонебезпечна. Водні розчини П. к. стійкі, із слабкими окислювальними властивостями. П. к. застосовують в аналітичній хімії.

ПЕРЦЕЇ́ДИ — родина птахів ряду дятлоподібних. Те саме, що й *туканові*.

ПЕРЦЕ́ПЦІЯ (лат. perceptio — сприймання, пізнавання) — чуттєве сприйняття зовнішніх предметів. Інколи цей термін вживають на противагу *апперцепції*. Див. *Сприймання*.

ПЕ́РША ВСЕУКРАЇ́НСЬКА НАРА́ДА КП(б) УКРАЇ́НИ — відбулась 2—4.V 1921 в Харкові. Розглянула питання: 1) Доповідь про діяльність ЦК КП(б)У; 2) Орг. питання; 3) Про *продподаток* і *комітети незаможних селян* (КНС); 4) Про екон. політику найближчого періоду [в зв’язку з рішеннями X з’їзду РКП(б)]; 5) Про кооперацію; 6) Про Червону Армію і загони особливого призначення; 7) Про боротьбу з бандитизмом; 8) Нац. питання. Нарада одностайно схвалила рішення *Десятого з'їзду РКП(б)* про перехід до *нової економічної політики* (непу), розробила практичні заходи по їх здійсненню. Особливу увагу було звернуто на відбудову держ. пром-сті, збільшення виробництва товарів для села, посилення товарообігу, проведення фінанс. політики. Нарада докладно розглянула питання про продподаток і КНС, рішуче засудила помилки окремих працівників, які, не розуміючи ролі комнезамів у боротьбі проти куркульства, пропонували ліквідувати ці організації при переході до непу або вимагали зберегти за ними функції та методи роботи періоду *«воєнного комунізму»*. Обговоривши нац. питання, нарада ще раз підкреслила значення резолюції *Восьмої Всеросійської конференції РКП(б)* «Про Радянську владу на Україні», відзначила необхідність дальшого зміцнення держ. зв'язків Рад. України з Рос. Федерацією та ін. рад. республіками. Нарада повністю підтримала рішення X з'їзду РКП(б) про необхідність непримиренної боротьби проти націонал-ухильництва. Рішення наради націлювали парт. орг-ції на посилення всієї орг. і масово-політ. роботи, на зміцнення зв'язків партії з трудящими, закликали посилити боротьбу проти бандитизму. Нарада відіграла важливу роль у мобілізації комуністів і всіх трудящих на успішне виконання завдань відбудовного періоду.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Соболєва М., Залєвський А. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У. К., 1961.

В. П. Шевчук.

ПЕ́РША ДОПОМО́ГА медична — комплекс найпростіших негайних і цілеспрямованих заходів для рятування життя людини і для запобігання ускладненням при нещасних випадках, ушкодженнях або раптових захворюваннях; подається до того, як прибуде лікар або хворого доставлять у лікарню. П. д., яку здійснює в міру можливості сам потерпілий, наз. самодопомогою, напр. самостійне накладання пов'язки при пораненні, промивання шлунка (пиття великої кількості рідини і викликання блювання). Взаємодопомога — П. д., яку подає ін. людина, як правило, в більшому обсязі. Термінове подання П. д. особливо необхідне при станах, що гостро розвиваються, станах, загрозливих для життя, таких як *кома, кровотеча, отруєння, шок, електротравма* тощо. Від своєчасності й якості П. д. залежить збереження працездатності потерпілого, а іноді і його життя (напр., швидке і правильне накладання пов'язки і шини при відкритому переломі). П. д. зобов'язаний подавати будь-який лік. заклад (у т. ч. і аптека), кожний мед. працівник. У системі охорони здоров'я СРСР є спеціальні заклади, що подають П. д.: станції *швидкої медичної допомоги*, районні пункти *невідкладної медичної допомоги*; на підприємствах та в установах — санпости, саніструктори. Широку пропаганду і організацію занять по здійсненню П. д. серед населення проводять товариство *Червоного Хреста* і Червоного Півмісяця, ДТСААФ і служба цивільної оборони.

ПЕ́РША ІМПЕ́РІЯ — період царювання у Франції *Наполеона I* (1804—14 і 20.III—22.VI 1815). Після падіння П. і. було відновлено монархію *Бурбонів*.

ПЕ́РША КІ́ННА А́РМІЯ — оперативне об'єднання рад. кавалерії під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії. Сформована відповідно до рішення РВР Республіки від 17.XI 1919 за наказом командуючого Пд. фронтом від 19.XI 1919 (див. *Кінні армії*).

ПЕ́РША КОНФЕРЕ́НЦІЯ ВІЙСЬКО́ВИХ І БОЙОВИ́Х ОРГАНІЗА́ЦІЙ РСДРП. Відбулася 16—22.XI (29.XI—5.XII) 1906 в Таммерфорсі (тепер Тампере, Фінляндія). Скликана з ініціативи Петерб. і Моск. військ. орг-цій і більшовицької частини ЦК всупереч протестові членів ЦК — меншовиків. Ідею скликання конференції підтримав В. І. Ленін. У її роботі взяли участь 28 делегатів, які представляли 11 військ. і 8 бойових орг-цій РСДРП. Крім того, на конференції були присутні представники Тех. бюро при ЦК, київ. Пд.-тех. бюро РСДРП і революц. частини фінл. соціал-демократії. Конференція розглянула питання: звіт делегатів, завдання військ. і бойових орг-цій та ін. Діяльність Катериносл. військ. орг-ції було висвітлено в доповіді О. М. Ярославського. Узагальнивши досвід роботи військ. і бойових орг-цій, конференція визначила їхні завдання в підготовці загальнонар. повстання проти царизму. В. І. Ленін дав високу оцінку рішенням конференції в статті «З приводу протоколів листопадової військово-бойової конференції Російської соціал-демократичної робітничої партії» (Повне зібр. тв., т. 15, с. 269—278). Див. також *Військові та бойові організації більшовиків*.

ПЕ́РША КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбулася 17—21.X 1926 в Харкові. В її роботі брали участь 145 делегатів з ухвальним і 237 — з дорадчим голосом, що представляли 173 205 комуністів. Порядок денний: 1) Чергові завдання партійної роботи; 2) Про господарське становище; 3) Підсумки і перспективи роботи профспілок. Конференція зібралася напередодні *П'ятнадцятої конференції ВКП(б)*, яка проаналізувала перші підсумки соціалістичної *індустріалізації*, обгрунтувала завдання партії на новому етапі соціалістичного будівництва. Конференція одностайно схвалила заходи ЦК ВКП(б), спрямовані на зміцнення *єдності партії* та ідейний розгром *троцькізму*. В резолюції «Про внутріпартійне становище і про фракційну роботу опозиції» конференція гостро затаврувала антиленінські погляди і дії *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку* як меншовицький ухил у партії, закликала до зміцнення єдності парт. рядів. Конференція намітила практичні заходи по здійсненню індустріалізації республіки, прийняла рішення «Про Дніпробуд», у якому поставила питання про початок спорудження в 1926/27 гідроелектростанції на Дніпрі. Конференція вказала на необхідність підвищення продуктивності с. г., зміцнення його зв'язків з пром-стю. В резолюції про роботу профспілок конференція висунула завдання підвищення рівня парт. керівництва профспілками. Рішення конференції відіграли важливу роль у дальшому згуртуванні парт. рядів, мобілізації трудящих республіки на виконання завдань, поставлених *Чотирнадцятим з'їздом ВКП(б)*.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. О. Кондратюк.

ПЕ́РША КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП, Таммерфорська конференція. Відбулася 12—17 (25—30).XII 1905 в Таммерфорсі (тепер Тампере, Фінляндія) в період найвищого піднесення революції 1905—07 в Росії. За пропозицією В. І. Леніна ЦК готував скликання більшовицького з'їзду на 10 (23).XII 1905, але заг. політ. страйк і збройне повстання, що почалося в Москві та ряді ін. міст, затримали приїзд багатьох делегатів, тому замість з'їзду було вирішено провести конференцію. На ній був 41 делегат від 26 орг-цій. Від більшовицьких орг-цій України прибули два делегати з Миколаєва. Робота конференції проходила під керівництвом В. І. Леніна, який був обраний її головою, виступав з доповідями про поточний момент і аграрне питання, брав участь в роботі комісії по підготовці резолюції про ставлення до *Державної думи*. В умовах наростання революції, враховуючи невдоволення мас парт. розколом, конференція висловилась за негайне об'єднання обох частин РСДРП, злиття на місцях паралельних орг-цій більшовиків і меншовиків, практичних центрів і центр. друкованих органів на началах рівності і доручила Об'єднаному ЦК скликати об'єднавчий з'їзд РСДРП [див. *Четвертий (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП*]. Конференція прийняла також резолюцію про реорганізацію партії на принципах *демократичного централізму*. Конференція визнала необхідним замінити пункт аграрної програми партії (див. *Аграрна програма* КПРС) про «відрізки» вимогою конфіскації держ., церк., монастирських, удільних, кабінетських і поміщицьких земель. Було прийнято рішення про активний бойкот Думи. На пропозицію В. І. Леніна делегати роз'їхалися на місця для організації повстання (див. *Грудневі збройні повстання 1905*).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 12. Про реорганізацію партії.— Резолюція в аграрному питанні конференції «більшості» у Таммерфорсі.— Державна дума і соціал-демократична тактика; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978.

П. М. Шморгун.

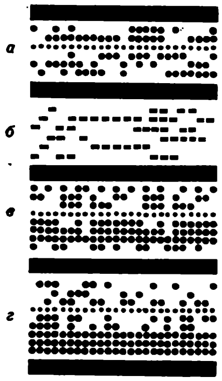

Перфораційні стрічки: *а*, *в* і *г* — відповідно 5-, 7- і 8- доріжкові з круглими отворами, *б* — 6-доріжкова з прямокутними отворами.

ПЕ́РША МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ — центр. орган держ. управління Рос. держави на Лівобережній Україні. Діяла 1722—27 (див. *Малоросійська колегія*).

ПЕ́РША ОБЛАСНА́ КОНФЕРЕ́НЦІЯ ПРОФСПІЛО́К МЕТАЛІ́СТІВ ПІ́ВДНЯ РОСІ́Ї. Відбулася 4—7 (17—20).X 1917 в Харкові. В її роботі взяли участь 53 делегати з ухвальним голосом і 19 з дорадчим; вони представляли бл. 141 тис. членів спілок металістів Харкова, Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), Миколаєва, ряду міст і селищ Донбасу, Полтавщини, а також Таганрога й Сулина (тепер м. Красний Сулин Ростов. обл.). Серед делегатів переважали більшовики. Всупереч намаганням меншовиків більшість делегатів підтримала резолюцію більшовиків. На конференції було схвалено виробничий принцип побудови профспілок за умови централізації керівництва й об'єднання їх навколо Всерос. ЦК спілки «Металіст». Верховним органом визнавався Всерос. делегатський з'їзд. Було обрано постійне обл. бюро металістів з 5 осіб, у ньому переважали більшовики. Об'єднання сил металістів сприяло успішному розгортанню боротьби робітників за поліпшення свого становища, за запровадження робітн. контролю над виробництвом.

ПЕ́РША РАДЯ́НСЬКА УДА́РНА БРИГА́ДА в Югославії — підрозділ, що діяв під час 2-ї світової війни з березня 1945 у складі 9-го корпусу Народно-визвольної армії Югославії. Складалася гол. чин. з рад. громадян. Командиром бригади був А. Г. Дяченко (уродженець Микол. обл.). Бригада провела понад 150 операцій, брала участь у боях у Віпавській долині та у визволенні Трієста. Називалася ударна, що рівнозначно — гвардійська. За мужність, виявлену в боях проти фашистів, 256 бійців бригади нагороджено югосл. орденами й медалями.

ПЕ́РША СВІТОВА́ ВІЙНА́ 1914—18 — імперіалістична війна між нім.-австр. блоком і *Антантою*. У війну було втягнуто 38 країн з населенням понад 1,5 млрд. чол. (87% тодішнього населення Землі). Воєнні дії відбувалися в Європі, Азії, Африці, у водах 4 океанів і багатьох морів. У ході війни до збройних сил було призвано понад 73 млн. чол. Вичерпну характеристику П. с. в. дав В. І. Ленін: «Загарбання земель і підкорення чужих націй, розорення конкуруючої нації, грабування її багатств, відвертання уваги трудящих мас від внутрішніх політичних криз Росії, Німеччини, Англії та інших країн, роз'єднання і націоналістичне обдурювання робітників та винищування їх авангарду з метою ослаблення революційного руху пролетаріату — такий єдиний справжній зміст, значення і смисл сучасної війни» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 13). Причинами П. с. в. були надзвичайне загострення міжімперіалістичних суперечностей, нерівномірність екон. і політ. розвитку капіталістичних країн, що зумовило зміну в співвідношенні сил між імперіалістичними д-вами, боротьба за колонії, ринки збуту, сфери прикладання капіталу тощо. Найбільш гострими та непримиренними були суперечності між Німеччиною і Великобританією, Німеччиною і Францією; між Росією, з одного боку, і Німеччиною і Австро-Угорщиною, з другого. Існували суперечності між США та ін. країнами. Військ., екон. і дипломатичну підготовку до війни імперіалістичні країни почали ще в кін. 19 — на поч. 20 ст. Ними були створені воєнно-політ. блоки (*Троїстий союз*, Антанта). Передвісниками світової війни стали спровоковані імперіалістичними колами гострі міжнар. конфлікти (Марокканські кризи 1905—06 і 1911, Боснійська криза 1908—09, *Балканські війни 1912—13*), а також розгорнутий реакцією наступ на революц. і робітн. рух для зміцнення свого тилу. Імперіалістичні кола обох блоків виношували і розробляли плани переділу світу. Нім. імперіалісти планували захопити значну частину колоніальних володінь Великобританії в Африці, на Бл. і Серед. Сході, ослабити її як конкурента на світових ринках, покінчити з пануванням англ. військ.-мор. флоту на морях, захопити колонії Франції і Бельгії в Африці, анексувати Україну, Прибалтику та ряд ін. територій Росії. Експансіоністські плани Австро-Угорщини були спрямовані як проти Росії (загарбання Волині, Поділля), так і проти балканських народів (Сербії, Боснії, Герцеговини та ін.). У свою чергу, імперіалістичні кола Великобританії, Франції та Росії прагнули зруйнувати воєнно-екон. потенціал Німеччини, збільшити свої тер. володіння за рахунок Німеччини, Австро-Угорщини, *Османської імперії*. Великобританія прагнула захопити значну частину тер. володінь Османської імперії, нім. колонії в Африці. Франція прагнула повернути собі Ельзас і Лотарінгію, захопити Саарську область, територію по лівому берегу р. Рейну, нім. колонії в Африці (Того, Камерун), анексувати ряд араб. країн. Росія виношувала плани приєднання Галичини, загарбання Константинополя і Чорноморських проток. Підтримка Росією балканських народів у їхній боротьбі за незалежність також була однією з причин загострення рос.-австр. суперечностей. Мали свої загарбницькі плани Італія, Японія, Османська імперія та ін. капіталістичні країни, що згодом взяли участь у війні. Поряд з міжімперіалістичними суперечностями між країнами двох блоків існували суперечності і між країнами всередині блоків: Великобританією і Росією, Великобританією і Францією, Францією й Італією тощо. Проте остаточну розстановку сил напередодні війни визначили осн. суперечності між Німеччиною, з одного боку, та Великобританією, Францією, Росією, з другого. Німеччина в мобілізаційному відношенні, щодо якості і кількості запасів зброї була краще за країни Антанти підготовлена до війни. Країни Антанти мали значну перевагу над країнами Троїстого союзу в людських і матеріальних ресурсах. Англ. і франц. військ.-морські флоти панували на морях. Ці факти мали вплив на воєнно-стратегічні, політ. і дипломатичні плани блоків. У воєнно-оперативних і стратегічних планах Франції і Великобританії значна роль відводилася збройним силам Росії. В основу воєнних дій Німеччини було покладено план ген. А. *Шліфена* (нач. генштабу 1891—1905), скорегований Г. Й. Л. *Мольтке* Молодшим (нач. генштабу 1906—14), який передбачав проведення по черзі «блискавичної війни» на Зх. і Сх. фронтах. За планом Шліфена — Мольтке Молодшого, 80% нім. збройних сил зосереджувалося на Зх. фронті і менше 20% — на Сх. фронті. Після передбачуваного швидкого розгрому франц. армії (4—6 тижнів) осн. нім. сили мали бути перекинуті на Схід з метою блискавичного розгрому Росії. Нім. командування недооцінило сили і потенціальні можливості своїх противників, внаслідок чого воєнно-оперативний план Шліфена виявився авантюристичним, Ні-

Атака французької піхоти. 1914.

Російські окопи на Західному фронті. 1915.

Вступ російської армії в Чернівці. Листопад 1916.

Російські крейсер і підводний човен у Балтійському морі. 1916.

меччині довелося вести тривалу війну одночасно на Зх. і Сх. фронтах.

Формальним приводом до П. с. в. став австро-серб. конфлікт, який виник внаслідок убивства 28.VI 1914 в Сараєво (тепер у СФРЮ) серб. націоналістами спадкоємця австро-угор. престолу Франца-Фердінанда. В. І. Ленін зазначав, що нім. буржуазія «вибрала найзручніший, з її точки зору, момент для війни» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 14). Нім. генштаб вважав, що нім. армія цілком підготовлена до війни, в той час як Росія ще не встигла закінчити модернізацію армії, військ.-мор. флоту, будівництво стратегічних залізниць і воєнних заводів, створення необхідних резервів озброєння та боєприпасів. Під натиском Німеччини Австро-Угорщина пред'явила 23. VII 1914 Сербії ультиматум, характер якого виключав можливість його прийняття урядом Сербії. Спроби уряду Росії владнати конфлікт між Сербією і Австро-Угорщиною успіху не мали. 28.VII 1914 Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. Після цього уряд Росії 16 (29).VII 1914 оголосив часткову, а наступного дня — заг. мобілізацію. 1.VIII 1914 Німеччина оголосила війну Росії, 3.VIII — Франції. 4.VIII 1914 нім. війська вдерлися до Бельгії, віроломно порушивши її нейтралітет. Великобританія, скориставшися з цього, того самого дня оголосила війну Німеччині. 23.VIII 1914 Японія оголосила війну Німеччині і незабаром захопила Маршаллові, Каролінські та Маріанські о-ви, що належали Німеччині, а також пров. Шаньдунь з портом Ціндао в Китаї. Таким чин., уже в початковий період у війну була втягнута більшість великих держав.

З перших днів війни праві лідери с.-д. партій *Інтернаціоналу 2-го* закликали трудящих своїх країн підтримати уряди, відкласти класову боротьбу і піти на співробітництво з капіталістами у спільних воєнних зусиллях. У парламентах соціал-демократи голосували за воєнні кредити. Антивоєнні заклики й рішення конгресів 2-го Інтернаціоналу передднях війни (див., зокрема, *Базельський маніфест 1912*) були забуті. Соціал-шовіністична політика лідерів 2-го Інтернаціоналу призвела до його краху. Тільки партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним виступила проти імперіалістичної війни. В. І. Ленін викривав перед трудящими масами воюючих країн грабіжницький, імперіалістичний характер війни, закликав до перетворення імперіалістичної війни на війну громадянську. Із засудженням війни виступили й представники лівого крила 2-го Інтернаціоналу — К. *Лібкнехт*, Р. *Люксембург*, К. *Цеткін*, Ф. *Мерінг*, Д. *Благоєв*, Г. М. *Димитров* та ін. (див. *Кінтальська конференція*). Під час війни посилили свою зрадницьку діяльність укр. бурж. націоналісти. Вони задовго до початку війни перетворилися на пособників австро-угор. і нім. імперіалістів, створили у Львові. *«Союз визволення України»*, який фактично був відділом австр. і нім. генштабів. Вони постачали агентів для нім. і австр. розвідок, організували т. з. легіон *«січових стрільців»*.

В роки війни буржуазія воюючих д-в посилила наступ на революційні сили у своїх країнах, намагаючись придушити антивоєнний рух. У цьому її підтримували соціал-шовіністи з 2-го Інтернаціоналу. З перших днів війни обидві коаліції зосередили на фронтах численні армії (близько 10 млн. чол.). Армії Троїстого союзу налічували понад 3,5 млн. чол. (193 д-зії), Антанти — понад 6 млн. чол. (290 д-зій). У серпні 1914 нім. війська на території між річками Шельдою і Мозелем на бельг.-франц. кордоні завдали ударів франц. і англ. військам і примусили їх відступити. Нім. командування, переоцінивши успіхи своєї армії на Зх. фронті, санкціонувало перекидання двох корпусів і однієї д-зії на Сх. фронт, щоб врятувати 8-у нім. армію. Скориставшися з цього, англо-франц. війська здійснили перегрупування своїх сил і завдали поразки нім. військам у битві на р. *Марні* (5—12.IX 1914). Нім. війська змушені були відступити за річки Ену й Уазу, де й закріпилися. В наступних воєнних діях (вересень — жовтень 1914), відомих як «біг до моря», війська Німеччини і Франції, прагнучи обійти один одного з флангу, досягли узбережжя Північного моря. На кін. 1914 від Північного моря до Швейцарії встановився позиційний фронт протяжністю 720 км. Неоціненну допомогу англо-франц. військам подала рос. армія. На настійне прохання Франції в Сх. Пруссію в серпні 1914 вступили 1-а та 2-а рос. армії, які ще не встигли завершити зосередження на вихідних позиціях. На першому етапі *Східно-Прусської операції 1914* рос. війська розгромили 4 корпуси 8-ї нім. армії, яка почала відступ. Але злочинна бездіяльність командуючого 1-ю рос. армією П. К. Ренненкампфа дала змогу нім. командуванню спинити відступ своїх військ, провести перегрупування, посилити їх за рахунок дивізій із Зх. фронту і перейти до контрнаступу, що закінчився розгромом 2-ї рос. армії. Рос. війська змушені були залишити Сх. Пруссію і закріпилися на р. Німані. Незважаючи на поразку в Сх.-Прусській операції, рос. війська своїми діями забезпечили перемогу франц. військ на р. Марні, що зумовило повний провал плану Шліфена.

Братання на російсько-німецькому фронті. 1917.

На всьому зх.-європ. театрі маневрена війна змінилася позиційною. В серпні — вересні 1914 рос. війська завдали великої поразки австро-угор. військам, зайняли майже всю Галичину і Буковину (див. *Галицька битва 1914*). Щоб врятувати австро-угор. армію від повного розгрому, Німеччина змушена була перекинути значну кількість військ на Сх. фронт. Це ослабило становище нім. армії на Зх. фронті і відповідно зміцнило становище франц. та англ. військ. Під час Варшавсько-Івангородської операції (вересень — листопад 1914) рос. армія завдала нової поразки нім.-австр. військам. Створилася загроза вторгнення рос. військ у Німеччину. 29.X 1914 у війну на боці Німеччини вступила Османська імперія. Це призвело до утворення нових фронтів П. с. в.: Кавказького, Месопотамського та Палестино-Сірійського. Внаслідок цього Росія і Великобританія змушені були перекинути на ці фронти до 800 тис. військ. На Кавказькому фронті в ході Сарикамишської операції 1914—15 рос. війська завдали поразки тур. армії. В 1915 гол. фронтом П. с. в. був Сх. фронт. Осн. тягар війни ліг на рос. армію. В травні — вересні 1915 нім. війська вели наступальні дії в Сх. Пруссії проти рос. військ. Рос. армія змушена була залишити Галичину, Польщу, Литву, фортецю Брест-Литовськ, Каунас, Гродно і закріпитися на лінії від верхів'я Дністра до Ризької затоки (довжина — 1300 км). В ході 5-місячних боїв рос. армія зазнала втрат вбитими, пораненими і полоненими понад 2 млн. чол. Проте вирішальних успіхів на Сх. фронті Німеччина не досягла: Росія не була виведена з війни, її армія залишалася боєздатною. 23.V 1915 у війну на боці Антанти вступила Італія. 14.X 1915 до австро-нім. блоку приєдналася Болгарія, що прискорило поразку Сербії та Чорногорії. Албанія була окупована австрійцями. На Зх. фронті 1915 англо-франц. війська обмежилися операціями локального характеру в Шампані, Артуа і Фландрії. В лютому 1916 нім. командування зробило спробу прорвати франц. фронт в районі Вердена, але цей наступ не мав успіху. У березні — вересні 1916 рос. війська в складі 4 армій здійснили прорив на Галицькому фронті і знову вийшли до передгір'їв Карпат. Буковина і значна частина Галичини були зайняті рос. військами (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*). Успіхи рос. військ вирішили долю *Верденської операції 1916*, а також зірвали плани австро-нім. командування на італ. фронті.

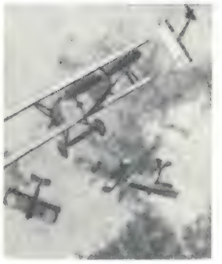
Повітряний бій між німецькими і англійськими літаками. 1917.

27.VIII 1916 на боці Антанти у війну вступила Румунія. Але це не полегшило становища рос. військ, бо рум. армію було розгромлено, а значну частину тер. Румунії окупували австро-нім. війська. Залишки рум. армії приєдналися до рос. військ, які закріпилися на лінії на Зх. від р. Серету і по нижній течії Дунаю. В 1916 рос. армія завдала сильних ударів тур. армії, оволодівши Ерзурумом, Трапезундом, Ерзінджаном. Наступальний потенціал нім. армії був різко ослаблений, і вона змушена була перейти до оборони. 31.V—1.VI 1916 біля берегів Ютландії між нім. і англ. флотами відбувся найзначніший у П. с. в. морський бій, після якого нім. флот відійшов під захист своїх берегових укріплень. У подальшому Німеччина вдалася до підводної війни проти військ.-мор. флоту Великобританії і Франції, а також проти їхнього торг. флоту, як і проти флоту нейтральних країн.

На поч. 1917 в Росії перемогла Лютнева бурж.-демократична революція. З'явилася перспектива покінчити з імперіалістичною війною. Але бурж. *Тимчасовий уряд* стояв на позиціях продовження війни до «переможного кінця». Організований Тимчасовим урядом влітку 1917 наступ рос. військ на Зх. і Пд.-Зх. фронтах призвів до розгрому рос. армії в Галичині і на Буковині. Почалося просування нім. військ у глиб зх. областей Росії. Антинародна політика Тимчасового уряду обійшлася Росії великими тер. і людськими втратами, поглибленням госп. розрухи. 6.IV 1917 у війну на боці Антанти вступили США. Воєнні операції 1917, хоч і не привели до поразки нім.-австр. блоку, але різко погіршили воєнне, екон. і політ. становище Німеччини та її союзників. Величезний вплив на події в усьому світі, в т. ч. і на хід П. с. в., мала *Велика Жовтнева соціалістична революція* в Росії. Під її впливом в країнах, які воювали, почалися революційні виступи. Широкого розмаху набуло *братання* на рос.-нім. фронті.

Уряд Рад. Росії запропонував усім урядам воюючих країн укласти мир без анексій і контрибуцій, але імперіалісти відхилили цю пропозицію. 3.III 1918 Рад. уряд змушений був піти на підписання тяжкого, грабіжницького миру з Німеччиною (див. *Брестський мир 1918*). Проти молодої Рад. д-ви імперіалісти почали воєнну інтервенцію (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). 19.II 1918 війська Німеччини і Австро-Угорщини розпочали вторгнення на тер. України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). У березні — липні 1918 нім. війська здійснили п'ять наступів на різних ділянках Зх. фронту, які не змінили становища Німеччини. 26.IX 1918 почався контрнаступ військ Антанти, який прискорив поразку країн нім. блоку. 29.IX 1918 капітулювала Болгарія, 30.X 1918 — Османська імперія, 3.XI 1918 — Австро-Угорщина. В Німеччині почалася *Листопадова революція 1918*. 11.XI 1918 Німеччина капітулювала і підписала *Комп'єнське перемир'я 1918*. Одним з наслідків війни було різке загострення імперіалістичних суперечностей, зростання революц. руху. «Перша світова війна і Жовтнева революція, — говориться в Програмі КПРС, — поклали початок загальній кризі капіталізму» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 22). П. с. в. завдала воюючим країнам великих матеріальних і людських втрат, принесла голод і страждання трудящим. Промисловість, транспорт, зовн. торгівля, фінанси, с. г. багатьох країн занепали. З великих країн тільки США і Японія нажилися на війні. Під час війни було вбито 9,5 млн. чол., поранено понад 20 млн. чол., померло від епідемій і голоду 10 млн. чол. Дуже тяжкі екон. наслідки війни були для України, особливо для тих її районів, що були театром воєнних дій. Від продуктивної праці на Україні було відірвано бл. 4 млн. трудящих. Юридичні наслідки війни було зафіксовано в мирних договорах на *Паризькій мирній конференції 1919—20*. Ці договори разом з рішеннями *Вашінгтонської конференції 1921—22* створили післявоєнну організацію капіталістичного світу — *Версальсько-Вашінгтонську систему*, що закріпила нову розстановку сил між імперіалістичними д-вами і була спрямована проти Радянської держави, світового революц. і нац.-визвольного руху. Карти—с. 288.

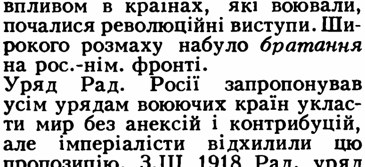

Солдати на російсько-німецькому фронті вітають угоду про перемир'я між Радянською Росією і Німеччиною.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні.— Війна і російська соціал-демократія.— Крах II Інтернаціоналу.— Питання про мир.— Соціалізм і війна; т. 27. Імперіалізм як найвища стадія капіталізму; т. 30. Поворот у світовій політиці; т. 32. Війна і революція; Всемирная история, т. 7—8. М., 1960—61; История дипломатии, т. 2—3. М., 1963—65; Зайончковский А. М. Мировая война. 1914—1918, т. 1—3. М., 1938—39; Вержховский Д., Ляхов В. Первая мировая война 1914—1918 гг. М., 1964. *В. Я. Тарасенко.*

ПЕ́РША СИГНА́ЛЬНА СИСТЕ́МА — сукупність нервових процесів, що виникають у *корі великих півкуль головного мозку* тварин і людини при безпосередньому діянні подразників зовнішнього та внутрішнього середовища на *рецептори*. Є основою безпосереднього відтворення об'єктивної дійсності у формі *відчуттів* і *сприймання*. Поняття «перша сигнальна система» запровадив І. П. Павлов (1932). За Павловим, для тварин дійсність сигналізується гол. чин. подразненнями (і слідами їх у великих півкулях), що сприймаються безпосередньо зоровими, слуховими та ін. рецепторами організму. У людини П. с. с. функціонує в постійній взаємодії з *другою сигнальною системою*, утворюючи єдиний механізм, який здійснює *вищу нервову діяльність*.

ПЕ́РША УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА А́РМІЯ — об'єднання рад. військ, створене на Україні під час громадянської війни. Сформована в березні 1918 в період боротьби проти австро-нім. окупантів, діяла на лівому фланзі фронту в районі Бірзули (тепер м. Котовськ) — Слобідки. До її складу влилося багато загонів з пд. районів України. Команд. армією були Асєєв, П. В. Єгоров, потім — С. Л. Козюра та ін. Спочатку П. У. р. а. входила до групи рад. військ, що діяла на Одес. напрямі. Ведучи оборонні бої в районі Знам'янки — Помічної, Кременчука, Кривого Рога, П. У. р. а. забезпечила проведення евакуації Катеринославського р-ну і почала формування нових поповнень. Вона подала значну допомогу *Другій Українській радянській армії* в період боїв на лінії Нікополь — Олександрівськ (тепер м. Запоріжжя). Згодом П. У. р. а. вела запеклі бої в районі Мелітополя, Ясинуватої, Юзівки (тепер м. Донецьк) та Маріуполя (тепер м. Жданов).

На той час в її рядах налічувалося бл. 30 тис. чол. 25.IV 1918 П. У. р. а. почала відхід у напрямі Дебальцеве — Зверєво, але під тиском переважаючих сил ворога їй довелося відступити в бік Таганрога, Ростова і Новочеркаська. Вона тривалий час стримувала наступ австро-нім. військ на лінії Лиха — Царицин (тепер м. Волгоград). Частина армії прикривала Таганрог і Ростов. Армію розформовано після припинення воєнних дій проти австро-нім. військ. Вдруге П. У. р. а. сформовано за наказом команд. *Українським фронтом* В. О. *Антонова-Овсієнка* від 7.IV 1919 для бойових дій проти іноз. інтервентів, білогвардійців і петлюрівців на Україні. До її складу ввійшли *Перша Українська радянська дивізія, Друга Українська радянська дивізія*, 3-я окрема прикордонна д-зія, 1-а і 2-а окремі стрілецькі бригади, особлива кав. бригада та ін. Команд. армією був С. К. Мацилецький. Ці військ. частини було зведено у дві штатні д-зії (1-у і 2-у), 1-у кав. бригаду, окрему Бессарабську бригаду і прикордонну д-зію. В квітні — травні 1919 армія вела бої проти петлюрівців. На кін. травня 1919 вона визволила Ровно і Дубно і тим самим розірвала зв'язок петлюрівських військ з їхньою базою в Галичині. Частини П. У. р. а. брали участь у ліквідації *григор'євщини*. Відповідно до декрету ВЦВК від 1.VI 1919 про військ. єдність рад. республік на базі 1-ї і 3-ї Укр. рад. армій утворено 12-у армію. *О. Й. Щусь.*

ПЕ́РША УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — одне з перших військ. з'єднань Рад. України. Створена за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22. IX 1918 в *«нейтральній зоні»* з повстанських і партизан. загонів для боротьби проти нім.-австро-угорських окупантів та гетьманців. До грудня 1918 наз. 1-ю Укр. повстанською д-зією. Командували д-зією спочатку М. Г. *Кропив'янський*, потім І. С. Локотош (з грудня 1918) і М. О. *Щорс* (з березня 1919). До її складу наприкінці листопада 1918 входили 4 полки: 1-й Богунський (див. *Богунці*) під командуванням М. О. Щорса, 2-й

Таращанський (див. *Таращанці*) під командуванням спочатку В. С. Баляса, а потім В. Н. *Боженка,* 3-й Новгород-Сіверський під командуванням Т. В. *Черняка* і Ніжинський батальйон (потім полк, командир — Несміян). Після анулювання 13.XI 1918 Рад. урядом *Брестського миру 1918* д-зія в складі групи військ Курського напряму 21.XI перейшла в наступ. У зв’язку з необхідністю переформування повстанських д-зій у штатні військ. одиниці наступ було припинено. В складі д-зії було створено дві бригади (згодом командування ними прийняли М. О. Щорс і В. Н. Боженко). У 2-й пол. грудня 1918 П. У. р. д. взяла участь у наступальних операціях по визволенню України. Перед д-зією було поставлено завдання — розгорнути наступ на Київ. напрямі проти сил бурж.-націоналістичної *Директорії.* З утворенням 4.I 1919 *Українського фронту* д-зія ввійшла до його складу. В січні — лютому д-зія оволоділа Черніговом, Кролевцем, Ніжином, Бахмачем, а 5.II 1919 визволила Київ. З реорганізацією 15.IV 1919 груп військ Харків. і Київ. напрямів у три армії д-зія ввійшла до *Першої Української радянської армії.* В лютому — березні 1919 д-зія визволила Фастів, Білу Церкву, Козятин, Бердичів, Вінницю, Жмеринку, в квітні — Овруч, Проскурів (тепер м. Хмельницький), Старокостянтинів, розгромивши осн. сили Директорії. До липня 1919 П. У. р. д. вийшла на лінію Кам’янець-Подільський — Волочиськ — Радзивілів — Сарни. Частини д-зії взяли участь і в розгромі *григор’євщини* (травень 1919). У зв’язку з реорганізацією Укр. фронту в червні 1919 на базі П. У. р. д. було сформовано 44-у стрілецьку дивізію. *О. Й. Щусь.*

ПЕ́РША ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКА ОКРЕ́МА БРИГА́ДА В СРСР — чехословацьке військ. формування на тер. СРСР під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Між Рад. урядом і Чехословац. емігрантським урядом у Лондоні 18.VII 1941 було укладено угоду про спільні дії проти фашист. Німеччини; 27. IX 1941 підписано воєнну угоду про формування на тер. СРСР чехословац. військ. частин. На поч. 1942 було сформовано 1-й Чехословац. окремий батальйон (командир — полковник Л. *Свобода*). 8.III 1943 в районі с. *Соколова* (тепер Готвальдівського р-ну Харків. обл.) відбулися його перші бойові дії. 12.IX 1943 на основі цього батальйону було сформовано чехословац. піхотну бригаду, яку 20.IX 1943 було включено до складу 38-ї армії Ворон. фронту. Бригада під командуванням Л. Свободи брала участь у визволенні тер. України. За участь у боротьбі проти нім. фашистів бригаду нагороджено орденом Суворова 2-го ступеня, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня. Трьом чехословац. воїнам (О. *Ярошу,* А. *Сохору,* Р. *Тесаржику*) присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Багатьох солдатів і офіцерів нагороджено орденами й медалями ЧССР. 10.IV 1944 бригаду реорганізовано на 1-й Чехословац. окремий корпус. На честь чехословацьких воїнів, які відзначились при визволенні Києва, 1968 у місті відкрито пам’ятний знак.

ПЕ́РШЕ ОБ’Є́ДНАННЯ ЧЕРВО́НИХ ПАРТИЗА́НІВ у Франції — партизанський інтернац. підрозділ, який під час 2-ї світової війни діяв (в березні — грудні 1944) у сх. районах Франції. Складався гол. чин. з громадян СРСР — росіян і українців. Поділявся на чотири ударно-диверсійні загони. Очолював його лейтенант І. Фіщенко (з Ставропілля), згодом — В. Хникін (з Москви), а після його загибелі — В. Шило (з Запоріжжя). Штаб підрозділу випускав рукописну газ. «Советский гражданин». Підрозділ провів десятки диверсій на залізницях, пром. підприємствах, електростанціях, знищив у боях сотні фашистів.

ПЕ́РШЕ ТРА́ВНЯ — міжнародне революц. свято, день міжнар. солідарності трудящих усього світу, єдності і братерства робітників усіх країн. У липні 1889 I конгрес *Інтернаціоналу 2-го* прийняв рішення про щорічне відзначення дня міжнар. пролет. солідарності. Днем святкування було встановлено 1-е травня на відзнаку героїчного виступу робітників Чікаго (600 тис. чол.) 1.V 1886, коли поліція розстріляла демонстрацію, що вимагала встановлення 8-годинного робочого дня і поліпшення умов життя.

В 1890 робітники Франції, Німеччини, Австрії, Польщі, Бельгії та ряду ін. країн уперше провели першотравневі масові мітинги, страйки, демонстрації. Згодом опортуністичні лідери 2-го Інтернаціоналу, налякані розмахом робітн. руху, намагалися витравити революц. характер свята П. т. Вони гальмували і зривали організацію страйків, намагалися звести політ. боротьбу пролетаріату до реформістських вимог. У період 1-ї світової війни 1914—18 реформістські лідери с.-д. партій і профспілок зовсім відмовились від святкування П. т. В Росії перша маївка відбулася 1891 в Петербурзі. На Україні П. т. вперше святкували 1890 у Львові. Робітники вимагали поліпшення умов життя і скорочення робочого дня. В 1896 в Петербурзі було випущено написану В. І. Леніним першотравневу прокламацію, що містила політ. вимоги. В 1897 *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* випустив першотравневі листівки. 1.V відбулася перша в Росії *Харківська політична демонстрація 1900,* в якій взяло участь понад 10 тис. чол. У 1901 першотравневий страйк на Обуховському з-ді в Петербурзі переріс у збройну сутичку між робітниками і царськими військами (див. *«Обуховська оборона» 1901*). П. т. 1905 проходило під знаком підготовки до збройної боротьби з царизмом. Після революції 1905—07, в умовах посилення реакції, пролетаріат Росії відзначав свято страйками, конспіративними зборами, широким розповсюдженням листівок. У травневі дні 1912 в Росії страйкувало 400 тис., 1913 — 420 тис., 1914 — 500 тис. робітників. Більшовики надавали святкуванню П. т. великого значення, використовуючи цей день для організації пролет. сил, готуючи робітн. маси до класових боїв. Після перемоги Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 в Росії П. т. вперше святкувалося вільно. В 1918, після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, робітн. клас Росії вперше в історії людства відзначив П. т. як клас-переможець. У роки революц. піднесення 1918—20 під керівництвом утворених у багатьох країнах компартій святкування П. т. стало важливою ланкою революц. класових боїв зх.-європ. пролетаріату. В період світової екон. кризи 1929—33 і напередодні 2-ї світової війни в першотравневі дні відбувалися масові виступи трудящих за свої екон. і політ. права, проти фашизму і війни. Під час 2-ї світової війни в ряді капіталістичних країн П. т. проходило під знаком об’єднання всіх прогресивних сил на розгром фашистських агресорів. У післявоєнний час у капіталістичному світі травневі дні відзначаються боротьбою трудящих за мир, демократію і соціалізм. У ряді капіталістичних країн святкування П. т. відбувається в умовах репресій з боку правлячих кіл. В СРСР та ін. країнах соціалізму П. т.— свято вільного народу, що скинув капіталістичне ярмо. Це свято проходить під лозунгами дальшого зміцнення єдності соціалістичної співдружності, боротьби за мир у всьому світі, за побудову комунізму. *А. В. Кудрицький.*

«ПЕ́РШИЙ ВІНО́К» — укр. літературно-художній альманах. Виданий 1887 у Львові Н. Кобринською та Оленою Пчілкою за участю І. Франка. В альманасі було вміщено худож. твори укр. письменниць Галичини й Наддніпрянщини: Н. Кобринської, Уляни Кравченко, К. Попович, Ганни Барвінок, Олени Пчілки, Лесі Українки (поема «Русалка») та ін., статті та етногр. матеріали О. Франко, Г. Павлик, статті про становище жінки в бурж. суспільстві, про жіночу освіту в Галичині. Альманах відстоював реалізм і народність у л-рі, передові погляди на сусп. життя, пропагував ідеї єдності укр. народу, роз’єднаного кордонами царської Росії та цісарської Австро-Угорщини.

Ф. П. Погребенник.

ПЕ́РШИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З’ЇЗД РАД — з’їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, що відбувся 3—24.VI (16.VI—7.VII) 1917 в Петрограді. Був скликаний в умовах *двовладдя.* Вибори делегатів відбувалися в гострій боротьбі між більшовиками та угодовцями. На з’їзд було обрано 1090 делегатів, з них 822 — з ухвальним голосом. З 777 делегатів, що заявили про свою парт. належність, було 105 більшовиків, 285 есерів, 248 меншовиків. Порядок денний з’їзду: революц. демократія та урядова влада, ставлення до війни, підготовка до Установчих зборів, нац. питання, зем. питання та питання сел., робітн. і солдат. життя, організація виробництва, роботи транспорту і контроль над ним, прод. пи-

Перший Всеукраїнський з’їзд Рад. Монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні. Харків. Скульптори В. І. Агібалов, М. Ф. Овсянкін, Я. І. Рик, художник С. Г. Світлорусов, архітектори І. О. Алфьоров, А. О. Максименко, Е. Ю. Черкасов. Граніт. 1975.

тання, питання фінанс. політики, місц. самоврядування, орг. питання та вибори. Більшовицька фракція на чолі з В. І. Леніним, який виступав на з’їзді з промовами про ставлення до Тимчасового уряду і про війну, використала трибуну з’їзду для боротьби проти контрреволюції, за владу Рад. В. І. Ленін заявив, що більшовицька партія готова взяти владу в свої руки. З усіх осн. питань більшовики висунули свої резолюції, що викривали імперіалістичний характер війни, згубність угодовства з буржуазією, і вимагали переходу всієї влади до Рад. Однак під тиском меншовиків і есерів з’їзд не розв’язав жодного питання порядку денного відповідно до волі трудящих, до резолюцій і заяв більшовиків, зокрема відклав до *Установчих зборів* питання про здійснення демократич. автономії України, відхилив більшовицькі вимоги про самовизначення націй і цим фактично підтримав великодерж. політику Тимчасового уряду.

Літ.: Ленін В. І. І Всеросійський з’їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 3—24 червня (16 червня — 7 липня) 1917 р. Повне зібрання творів, т. 32.

ПЕ́РШИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З’ЇЗД РАД СЕЛЯ́НСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ 1917 — відбувся в Петрограді 4 (17).V—28.V (10.VI) 1917. Мандатна комісія з’їзду затвердила 1167 мандатів делегатів, хоча прибуло їх на з’їзд 1353. Більшість делегатів становили есери. Більшовицька фракція налічувала 9 чол., ще 14 безпартійних, організованих М. В. *Фрунзе* в окрему групу, повністю підтримували більшовиків. Делегатів було обрано від губернських сел. з’їздів та армійських орг-цій (у т. ч. понад 250 — з України). Есерам і меншовикам вдалося провести на з’їзді резолюції, що відповідали їхній угодовській політиці: про підтримку коаліційного *Тимчасового уряду,* його політики в питанні війни й миру; вирішення земельного питання відкладалося до скликання *Установчих зборів.* Більшовики використали з’їзд як трибуну для проголошення своєї програми з аграрного питання. Цю програму викладено В. І. Леніним у відкритому листі до делегатів з’їзду 7 (20).V та у його виступі 22.V (4.VI) (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 32). Вождь партії проголосив необхідність ліквідації приватної власності на землю і передання її народу негайно без всякого викупу. Пропонувалося передати в руки сел. к-тів поміщицьку худобу й реманент, щоб ними спільно користувалася сел. біднота, створити г-ва зі спільним обробітком землі. Ці ленінські ідеї мали величезний вплив не тільки на делегатів, а й на широкі сел. маси країни, відіграли величезну роль в їхньому політ. вихованні, в зміцненні більшовицького впливу на селі. На практиці селянство, всупереч есерівським рішенням з’їзду, діяло за більшовицькими настановами — ставало на шлях захоплення поміщицьких земель.

ПЕ́РШИЙ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ З’ЇЗД УДА́РНИХ БРИГА́Д — відбувся 5—10.XII 1929 у Москві. Напередодні з’їзду пройшли крайові, обласні та окружні конференції ударників. У роботі з’їзду брали участь понад 1 тис. делегатів (у т. ч. 150 чол. з України), які представляли 330 тис. ударників країни. Розглянуто питання: про підсумки розвитку пром-сті і завдання соціалістичного змагання, про хід соціалістичного змагання і завдання ударних бригад, про нові форми організації праці. З’їзд ухвалив резолюцію «Промисловість, соцзмагання й ударні бригади» і прийняв Звернення до всіх трудящих країни, в якому закликав виконати п’ятирічку за 4 роки, далі розгортати соціалістичне змагання, вступати до ударних бригад, переходити від ударних бригад до ударно-зразкових підприємств, очолити соціалістичну перебудову села.

ПЕ́РШИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З’ЇЗД РАД — з’їзд Рад робітничих і солдатських депутатів України з участю частини селянських депутатів, що відбувся 11—12 (24—25).XII 1917 в Харкові. З’їзд спочатку було скликано в Києві, але через зрив його роботи Центральною радою делегати-більшовики та ін. представники трудящих переїхали до Харкова. В роботі з’їзду взяло участь бл. 200 делегатів з ухвальним і 6 — з дорадчим голосом. На з’їзді було представлено бл. 66 Рад України. Переважна більшість на з’їзді належала більшовикам. П. В. з. Р. розглянув питання: про поточний момент; самовизначення України; самовизначення Донецького і Криворізького басейнів; організацію влади на Україні; вибори ЦВК Рад України. Заслухавши та обговоривши доповідь *Артема* (Ф. А. Сергєєва) про поточний момент, з’їзд прийняв резолюцію, в якій, виявляючи волю робітничо-сел. мас України, заявив про цілковиту підтримку Великої Жовтн. соціалістич. революції і вітав політику Ради Народних Комісарів, що вела рішучу боротьбу проти бурж. контрреволюції в усіх її проявах. У резолюції з питання про самовизначення України з’їзд відзначив, що лише Велика Жовтн. соціалістична революція і створений нею Рад. уряд забезпечили втілення в життя принципу *права націй на самовизначення,* що перемога соціалістичної революції і декрети Раднаркому ліквідують будь-які форми нац. гноблення та нерівності в Росії. З’їзд визнав Укр. Республіку федеративною частиною Рос. Республіки, оголосив рішучу боротьбу згубній для робітничо-сел. мас політиці *Центральної ради,* викрив її бурж., контрреволюц. характер. З’їзд заявив, що він боротиметься за Укр. робітничо-сел. республіку, засновану на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їхньої нац. належності, з трудящими масами всієї Росії. З’їзд закликав усіх робітників і селян, весь укр. народ усіма силами охороняти і зміцнювати братерський союз з робітниками і селянами Росії. Заслухавши та обговоривши доповідь про організацію влади в республіці, з’їзд розв’язав корінне питання соціалістичної революції на Україні. В резолюції, прийнятій 12 (25).XII 1917, з’їзд проголосив встановлення на Україні Рад. влади. В цьому істор. акті говорилося: «Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів... Україна оголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів» (Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2. К., 1957, с. 574). Ця постанова знаменувала здійснення споконвічної мрії укр. народу про створення своєї суверенної, справді демократичної д-ви. П. В. з. Р. також прийняв резолюцію про Донецький і Криворізький басейни, в якій протестував проти злочинної імперіалістич. політики каледінської та укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції, які намагалися поділити між собою Донбас, і заявив, що добиватиметься єдності Донецького басейну в межах Рад. республіки. З’їзд обрав найвищий орган держ. влади Рад. України в період між всеукр. з’їздами Рад — Центральний Виконавчий Комітет Рад України в складі 41 чоловіка, серед яких було 35 більшовиків. З’їзд залишив 20 місць для представників трудящого селянства, яких мав обрати Всеукр. з’їзд Рад сел. депутатів. Істор. рішення П. В. з. Р. знаменували законодавче закріплення перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні і створення Української Радянської Соціалістичної Республіки, поразку укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції. В цих рішеннях втілювалися ідеї марксизму-ленінізму, суверенна воля українського народу.

Будинок у Харкові, в якому відбувався Перший Всеукраїнський з’їзд Рад. Зруйнований німецькими фашистами.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917—апрель 1918. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1957; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977: История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; Бабій Б. М. В. І. Ленін і будівництво Української Радянської держави. К., 1957; Королівський С. Перший з’їзд Рад України. К., 1957; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970.

Б. М. Бабій.

ПЕ́РШИЙ ЗАГАЛЬНОЧОРНОМО́РСЬКИЙ З’ЇЗД — з’їзд моряків Чорноморського флоту, що відбувся 6—19.XI (19.XI—2.XII) 1917 у Севастополі. В його роботі взяли участь 88 делегатів від з'єднань і кораблів флоту. З'їзд проходив під впливом більшовиків, з осн. питань ухвалив більшовицькі резолюції. Було заслухано звіт *Центрофлоту,* затверджено його статут і положення про суднові к-ти, вирішено надіслати групу кораблів на Дон для боротьби проти *калединщини.* Делегати висловилися за підтримку постанов *Другого Всеросійського з'їзду Рад.* Гол. комісаром Чорноморського флоту обрано В. В. *Роменця.* В окремих питаннях було допущено хитання й помилки, зокрема з'їзд не дав відсічі претензіям бурж.-націоналістичної *Центральної ради* оволодіти флотом.

ПЕРШИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся в Москві 5—12.VII 1918. В роботі з'їзду взяли участь 65 делегатів з ухвальним і 147 делегатів — з дорадчим голосом, що представляли 45 парт. орг-цій, у яких налічувалося понад 4 тис. комуністів. Присутні були також бл. 60 гостей. Порядок денний: 1. Доповідь *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*; 2. Доповідь *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*; 3. Звіт більшовицької фракції в *Народному Секретаріаті*; 4. Про поточний момент; 5. Про збройне повстання; 6. Про держ. відносини Рад. України з Рад. Росією; 7. Про ставлення до т. з. «рад»; 8. Про ставлення до ін. партій; 9. Про об'єднання з лівими укр. соціал-демократами; 10. Про партію; 11. Орг. питання; 12. Вибори ЦК. Почесним головою з'їзду було обрано В. І. Леніна. Напередодні відкриття з'їзду він прийняв групу делегатів, обговорив з ними найважливіші питання порядку денного, тези осн. доповідей і проекти резолюцій, дав поради щодо парт. керівництва революц. боротьбою укр. народу, утворення Компартії України. На початку роботи з'їзд гаряче вітали представники соціал-демократії Польщі і Литви, нім., угорської, чехословацької, рум., пд.-слов'янської і бессарабської комуністичних груп при ЦК РКП(б), а також голова *Федерації іноземних груп при ЦК РКП(б)* Бела Кун. 6.VII делегати з'їзду із зброєю в руках взяли участь у ліквідації *лівоесерівського заколоту 1918* в Москві. З'їзд заслухав доповіді М. О. *Скрипника* про роботу Орг. бюро по скликанню з'їзду і М. М. *Майорова* про діяльність Всеукр. парт. тимчасового к-ту і схвалив роботу цих органів. При розгляді питання про поточний момент (політ. становище і завдання партії), як і при обговоренні питання про збройне повстання та ряду інших, на з'їзді розгорнулася внутріпарт. боротьба, зумовлена існуючими серед частини парт. працівників України незгодами в питаннях оцінки перспектив і рушійних сил революції на Україні, методів боротьби в умовах окупації, побудови Компартії України. Деякі парт. працівники (В. К. Аверін, Е. Й. Квірінг, Я. А. Яковлєв та ін.) дотримувалися правих поглядів, недооцінювали внутр. можливості революц. процесу на Україні, інші (А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, С. В. Косіор, Ю. М. Коцюбинський, І. М. Крейсберг та ін.) переоцінювали їх, применшували значення зміцнення Радянської влади в Росії для перемоги революції на Україні, намагалися нав'язати лінію на передчасне заг. збройне повстання. Особлива небезпека таких «лівих» поглядів полягала в тому, що саме в середовищі їх носіїв шукали й нерідко знаходили підтримку «ліві комуністи» — запеклі вороги ленінської політики миру, соціалістичного будівництва, глашатаєм яких на Україні був Г. Пятаков. З'їзд засудив позиції прихильників як правих, так і «лівих» поглядів і визначив тактичну лінію КП(б)У, підкресливши, що вирішальним фактором перемоги революц. сил України є зміцнення Рад. Росії. В резолюції «Про збройне повстання» з'їзд розгорнув конкретну програму заходів по підготовці його, що передбачала, зокрема, створення мережі підпільних військово-революц. к-тів і *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* для керівництва підготовкою і проведенням повстання. Ревкоми мали діяти під керівництвом парт. орг-цій. Принципове значення мало глибоко інтернаціоналістське рішення про взаємовідносини України і Росії. Виражаючи інтереси укр. народу, з'їзд у резолюції «Україна і Росія» висловився за революц. об'єднання Рад. України і Рад. Росії, дальше зміцнення дружби укр. і рос. народів як гол. умови перемоги над силами контрреволюції. Резолюція викривала націоналістичне гасло «самостійності України» як ширму, яку використовували нім. імперіалісти та їхні пособники й укр. бурж. націоналісти для поневолення трудящих. Гол. завданням з'їзду було утворення *Комуністичної партії України.* З'їзд ухвалив: «Об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП» (Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976, с. 23). З'їзд ухвалив створити на окупованій території України нелегальні обл. парт орг-ції. В резолюції «Про ставлення до інших партій» з'їзд підкреслив, що ніякі угоди з есерами, меншовиками, бундівцями, укр. есерами, укр. соціал-демократами й анархістами неприпустимі і парт. орг-ції повинні вести проти них нещадну боротьбу. Водночас з'їзд вказав на необхідність налагодження контактів з партіями, які виражають інтереси дрібного селянства, з метою «підштовхування їх на шлях активної боротьби за владу Рад і підпорядкування їхньої боротьби фактичному керівництву пролетарської Комуністичної партії» (там же, с. 22). З'їзд обрав ЦК КП(б)У у складі 15 членів і 6 кандидатів. Істор. значення з'їзду полягає в тому, що він успішно завершив процес об'єднання більшовицьких орг-цій України, створив Комуністичну партію України, яка оформилася на непорушних ленінських ідеологічних, організаційних, теоретичних і тактичних принципах як складова і невід'ємна частина, бойовий загін єдиної РКП(б).

Будинок у Москві на вулиці Жданова, 11 (колишня Рождественка), де відбувався Перший з'їзд КП(б) України.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Рядніна У. Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958; Мельниченко В. Ю. Бойовий загін єдиної ленінської партії. К., 1978.

В. Ю. Мельниченко.

ПЕРШИЙ З'ЇЗД НАРОДНИХ КОМІТЕТІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ — відбувся 26.XI 1944 в Мукачевому. Протягом 10—25.XI з ініціативи трудящих Ужгорода в усіх містах і селах Закарпаття було проведено збори і мітинги, на яких обирали делегатів на з'їзд і ухвалювали накази насамперед з вимогою домагатися возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. На з'їзд прибуло 663 делегати, в т. ч. 178 робітників, 258 селян, 172 представники інтелігенції, 55 торговців, ремісників та ін. Делегати з'їзду одностайно схвалили істор. документ — Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною, де, зокрема, визначалося: «1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю Великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословакії. 2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». З'їзд ухвалив також постанову про конфіскацію поміщицьких земель та наділення нею трудящих селян, обрав *Народну Раду Закарпатської України* тощо. До 1.I 1945 Маніфест підписало 250 тис. чол.—практично все доросле населення Закарпаття.

Літ.: Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. Збірник документів. Ужгород, 1944; Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 5. Ужгород, 1967

ПЕРШИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — об'єднавчий з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів Радянських республік, що відбувся 30.XII 1922 в Москві. Проголосив утворення Союзу РСР. На з'їзді були повноважні делегації від усіх союзних республік. У роботі з'їзду взяло участь 2214 делегатів, з них 1673 — з ухвальним голосом (у т. ч. від України — 364 делегати, з них 354 — з ухвальним голосом). Почесним головою з'їзду було обрано В. І. Леніна, головою з'їзду — М. І. Калініна. Порядок денний: розгляд *Декларації про утворення СРСР* та *Договору про утворення СРСР*, вибори ЦВК СРСР. З'їзд в основному затвердив Декларацію і Договір про утворення СРСР і, зважаючи на надзвичайну важливість цих документів і бажаність вислухати остаточні думки про тексти конституційних актів усіх республік, що входять до Союзу, передав їх на додатковий розгляд ЦВК союзних республік. ЦВК СРСР доручалось підготувати остаточний текст Декларації і Союзного договору і подати до затвердження 2-го з'їзду Рад СРСР. Столицею Рад. Союзу було проголошено Москву. Було прийнято рішення про святкування дня утворення СРСР. З'їзд обрав ЦВК СРСР у складі 371 члена і 138 кандидатів. Пропорційно до кількості населення республік до складу ЦВК СРСР увійшло: від РРФСР — 270, від УРСР — 88, від ЗСФРР — 26, від БРСР — 7 членів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960; Бабій Б. М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961.

ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД РСДРП — відбувся нелегально 1—3 (13—15).III 1898 у Мінську. Підготовка з'їзду почалася з ініціативи В. І. Леніна в обстановці піднесення масового робітн. руху. Завдання об'єднати с.-д. гуртки і групи в єдину партію В. І. Ленін уперше висунув у своїй праці *«Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?»* (1894). Першим зародком такої партії був створений В. І. Леніним *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* (1895). Наприкінці 1895 В. І. Ленін, перебуваючи в ув'язненні, написав проект програми партії і доручив членам петерб. «Союзу боротьби», які залишилися на волі, підготувати скликання І з'їзду РСДРП. Влітку 1896 Н. К. Крупська від імені петерб. «Союзу боротьби» приїздила на Україну, щоб домовитися про підготовку з'їзду і видання загальнопарт. нелегальної газети. Однак нові арешти членів «Союзу боротьби» і заслання В. І. Леніна в Сибір перешкодили скликанню з'їзду. Підготовку з'їзду продовжувала уціліла від арештів київська с.-д. орг-ція. В березні 1897 вона провела нараду за участю представника петерб. «Союзу боротьби», на якій було обговорено план роботи по скликанню з'їзду, прийнято рішення підготувати проект порядку денного з'їзду, назвати всі с.-д. орг-ції, за прикладом Петербурга, «Союзами боротьби за визволення робітничого класу», створити в Києві загальнорос. нелегальну газету (див. *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*). В Києві в серпні 1897 почала виходити *«Рабочая газета»*. На з'їзд прибули 9 делегатів, які представляли петерб., моск., київ. і катериносл. «Союзи боротьби», групу «Рабочей газеты» і *Бунд*. З'їзд проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), обрав її ЦК, визнав «Рабочую газету» офіц. органом партії. З'їзд доручив ЦК РСДРП видати *«Маніфести Російської соціал-демократичної робітничої партії»* з коротким викладом цілей партії, прийняв важливу постанову програмного характеру про визнання партією за кожною національністю права на самовизначення. З'їзд ухвалив ряд рішень орг. порядку: визначив роль з'їздів як найвищих органів партії, обов'язки і права ЦК, місцевих к-тів, визнав *«Союз російських соціал-демократів за кордоном»* складовою частиною РСДРП і її закордонним представником та ін. Після з'їзду «Союз боротьби» і с.-д. орг-ції було реорганізовано в к-ти РСДРП. П. з. РСДРП був видатною істор. подією.

Проте з'їзд, що проходив без В. І. Леніна і його найближчих соратників, які перебували на засланні, не зміг виробити програму і статут партії, подолати роз'єднаність с.-д. руху. Незабаром після з'їзду поліція розгромила ЦК РСДРП і «Рабочую газету», в місц. к-тах і групах РСДРП посилились ідейні хитання і орг. розпорошеність. Революц. соціал-демократи на чолі з В. І. Леніним продовжували боротьбу за пролет. марксистську партію в Росії, яка була успішно завершена на *Другому з'їзді РСДРП*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Протест російських соціал-демократів. — Назадній напрям у роботі соціал-демократії. — Заява редакції «Искры»; т. 6. Що робити?; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Первый съезд РСДРП. Документы и материалы. М., 1958; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1980; У истоков партии. Материалы научной конференции, посвященной 70-летию I съезда РСДРП (13 марта 1968 г.). Минск, 1969. *П. М. Шморгун.*

ПЕ́РШИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л — див. *Інтернаціонал 1-й.*

ПЕ́РШИЙ МІЖРАЙО́ННИЙ ТЕА́ТР СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО СЕ́КТОРА. Засн. 1930 в м. Кременчуку на Полтавщині. В жовтні 1931 театр переведено до Кривого Рога й перейменовано на «Кривбас». У театрі працювали: Д. *Козачківський,* В. *Максименко,* А. *Носачов,* В. *Харченко,* А. Андрієнко, М. *Єсипенко,* І. Юхименко, згодом засл. артисти УРСР М. Виспраєва, Р. Раїсова, В. Цимбал, О. Срібний, О. Свинтицький, актори — Д. Степовий, Л. Задніпровський, Ю. Павлова, режисери — Г. Лаврик, К. Овчинников, композитор Л. Кауфман та ін. В репертуарі театру: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Комуна в степах» М. Куліша, «Підземна Галичина» М. Ірчана, «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Голос надр» В. Білль-Білоцерковського, «Кадри» і «Диктатура» І. Микитенка, «Ревізор» М. Гоголя, «Інтервенція» Л. Славіна, «Чужа дитина» В. Шкваркіна, «Слуга двом панам» К. Гольдоні та ін. Гастролював по містах і селах України. Припинив діяльність у кінці 1934.

М. Г Лабінський

ПЕ́РШИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. перспективний план розвитку всіх галузей економіки і культури СРСР на 1928/29 — 1932/33. Розроблений на основі директив XV з'їзду ВКП(б) (1927), прийнятий XVI конференцією ВКП(б) (1929), затверджений 5-м з'їздом Рад СРСР (1929). План першої п'ятирічки був дальшим розвитком ленінського плану *ГОЕЛРО*. Його осн. завдання: створення власної передової тех. бази для реконструкції всього нар. г-ва внаслідок швидких темпів соціалістичної *індустріалізації* країни; проведення *колективізації сільського господарства*; забезпечення систематичного підвищення питомої ваги соціалістичного сектора в нар. г-ві СРСР. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ПЕ́РШИЙ ТЕА́ТР УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ імені Шевченка. Засн. 15.III 1919 у Києві на базі Державного драматичного театру.

Колектив очолили І. *Мар'яненко* (комісар) та О. *Загаров* (гол. режисер). Офіційно театр було відкрито 15.IV 1919 виставою «Ткачі» Г. Гауптмана. В кінці квітня 1919 до нього приєднано *«Молодий театр»*. Гол. режисером було призначено Л. *Курбаса,* черговим — О. Загарова. У складі трупи: І. Замичковський, М. Тінський, Ф. Левицький, Г. Маринич, С. Паньківський, Д. Ровинський, І. Садовський, О. Зініна, Л. Гаккебуш, Г. Борисоглібська, Є. Сидоренко, Г. Юра, М. Терещенко, С. К. Бондарчук, В. Василько, С. Семдор, П. Самійленко, К. Кошевський, О. Ватуля, О. Юра-Юрський, П. Долина, В. Чистякова. Під час денікінщини театр припинив діяльність, а після визволення 16.XII 1919 Червоною Армією Києва від білогвардійців відновив (з 20.XII) вистави.

До 106-ї річниці з дня народження Т. Г. Шевченка Л. Курбас у власній інсценізації здійснив виставу «Гайдамаки», яка набула агітаційно-пропагандистського звучання. Протягом квітня 1919 — травня 1920 склад трупи змінювався. З театру виділилися дві групи акторів колишнього «Молодого театру»: група на чолі з Г. Юрою (заснувала Укр. драм. театр ім. І. Франка, з 1926 — у Києві) і група, очолювана Л. Курбасом (створила *«Кийдрамте»*). Склад театру поповнився режисерами К. Бережним, О. Смирновим і О. Смирновою-Іскандер, акторами Г. Мещерською, П. Милорадовичем та ін. Завідуючим літ. частиною був спочатку М. *Вороний,* згодом П. Тичина; завідуючим муз. частиною — Н. Пруслін. У театрі працювали художники А. *Петрицький,* В. *Кричевський,* К. Єлева, комісаром був О. Довженко. В репертуарі театру: «Камінний господар», «Адвокат Мартіан», «Оргія», дра-

ТЕАТРИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–18 років.

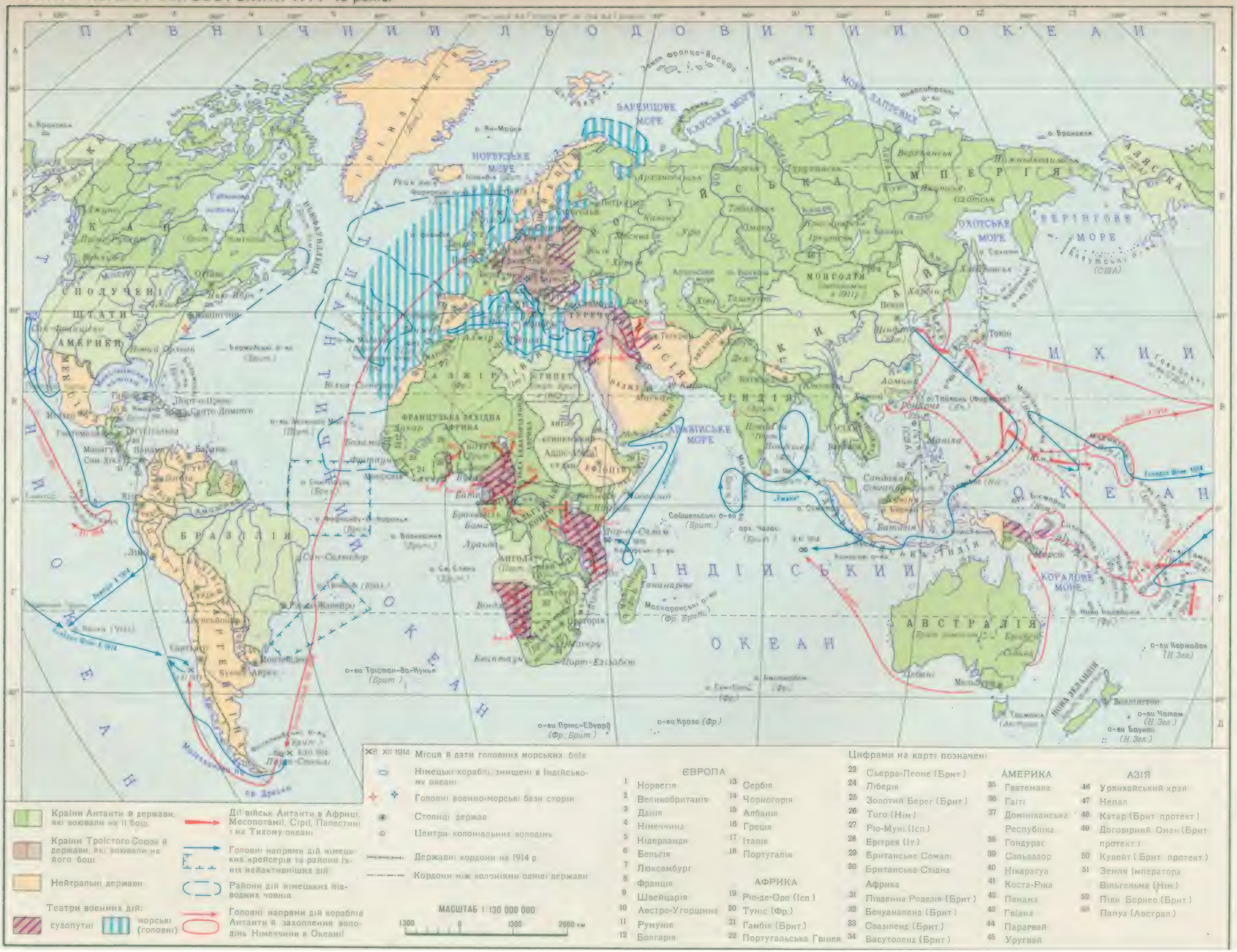
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
КАНАДА
СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ
БРАЗІЛІЯ
АРГЕНТИНА
АВСТРАЛІЯ
КИТАЙ
МОНГОЛІЯ
ІНДІЯ
ПЕРСІЯ
ТУРЕЧЧИНА
ЄГИПЕТ
АЛЖИР
ФРАНЦУЗЬКА ЗАХІДНА АФРИКА
АНГОЛА
ЕФІОПІЯ
ГРЕНЛАНДІЯ
АЛЯСКА
НОВА ЗЕЛАНДІЯ
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
АРАВІЙСЬКЕ МОРЕ
КОРАЛОВЕ МОРЕ
Токіо
Пекін
о-ви Кермадек (Н Зел)
о-ви Чатем (Н Зел)
о-ви Баунті (Н Зел)
о-ви Прінс-Едуард (Фр. Брит)
о-ви Крозе (Фр)
о-ви Трістан-да-Кунья (Брит)
Сейшельські о-ви (Брит)
Маскаренські о-ви (Фр Брит)
Бермудські о-ва (Брит)
Фолклендські о-ви (Брит)
8 XII 1914
пр. Дрейка
Магелланова пр.
×8 XII 1914 Місця й дати головних морських боїв
Німецькі кораблі, знищені в Індійському океані
Головні военно-морські бази сторін
Столиці держав
Центри колоніальних володінь
Державні кордони на 1914 р
Кордони між колоніями однієї держави
МАСШТАБ 1:130 000 000
1300 0 1300 2600 км
Країни Антанти й держави, які воювали на її боці
Країни Троїстого Союзу й держави, які воювали на його боці
Нейтральні держави
Театри воєнних дій:
сухопутні
морські (головні)
Дії військ Антанти в Африці, Месопотамії, Сірії, Палестині і на Тихому океані
Головні напрями дій німецьких крейсерів та райони їхніх найактивніших дій
Райони дій німецьких підводних човнів
Головні напрями дій кораблів Антанти й захоплення володінь Німеччини в Океанії
Цифрами на карті позначені
ЄВРОПА
1 Норвегія
2 Великобританія
3 Данія
4 Німеччина
5 Нідерланди
6 Бельгія
7 Люксембург
8 Франція
9 Швейцарія
10 Австро-Угорщина
11 Румунія
12 Болгарія
13 Сербія
14 Чорногорія
15 Албанія
16 Греція
17 Італія
18 Португалія
АФРИКА
19 Ріо-де-Оро (Ісп.)
20 Туніс (Фр.)
21 Гамбія (Брит.)
22 Португальська Гвінея
23 Сьєрра-Леоне (Брит.)
24 Ліберія
25 Золотий Берег (Брит.)
26 Того (Нім.)
27 Ріо-Муні (Ісп.)
28 Ерітрея (Іт.)
29 Британське Сомалі
30 Британська Східна Африка
31 Південна Родезія (Брит.)
32 Бечуаналенд (Брит.)
33 Свазіленд (Брит.)
34 Басутоленд (Брит.)
АМЕРИКА
35 Гватемала
36 Гаїті
37 Домініканська Республіка
38 Гондурас
39 Сальвадор
40 Нікарагуа
41 Коста-Ріка
42 Панама
43 Гвіана
44 Парагвай
45 Уругвай
АЗІЯ
46 Урянхайський край
47 Непал
48 Катар (Брит. протект.)
49 Договірний Оман (Брит. протект.)
50 Кувейт (Брит. протект.)
51 Земля Імператора Вільгельма (Нім.)
52 Півн. Борнео (Брит.)
53 Папуа (Австрал.)

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–18 років

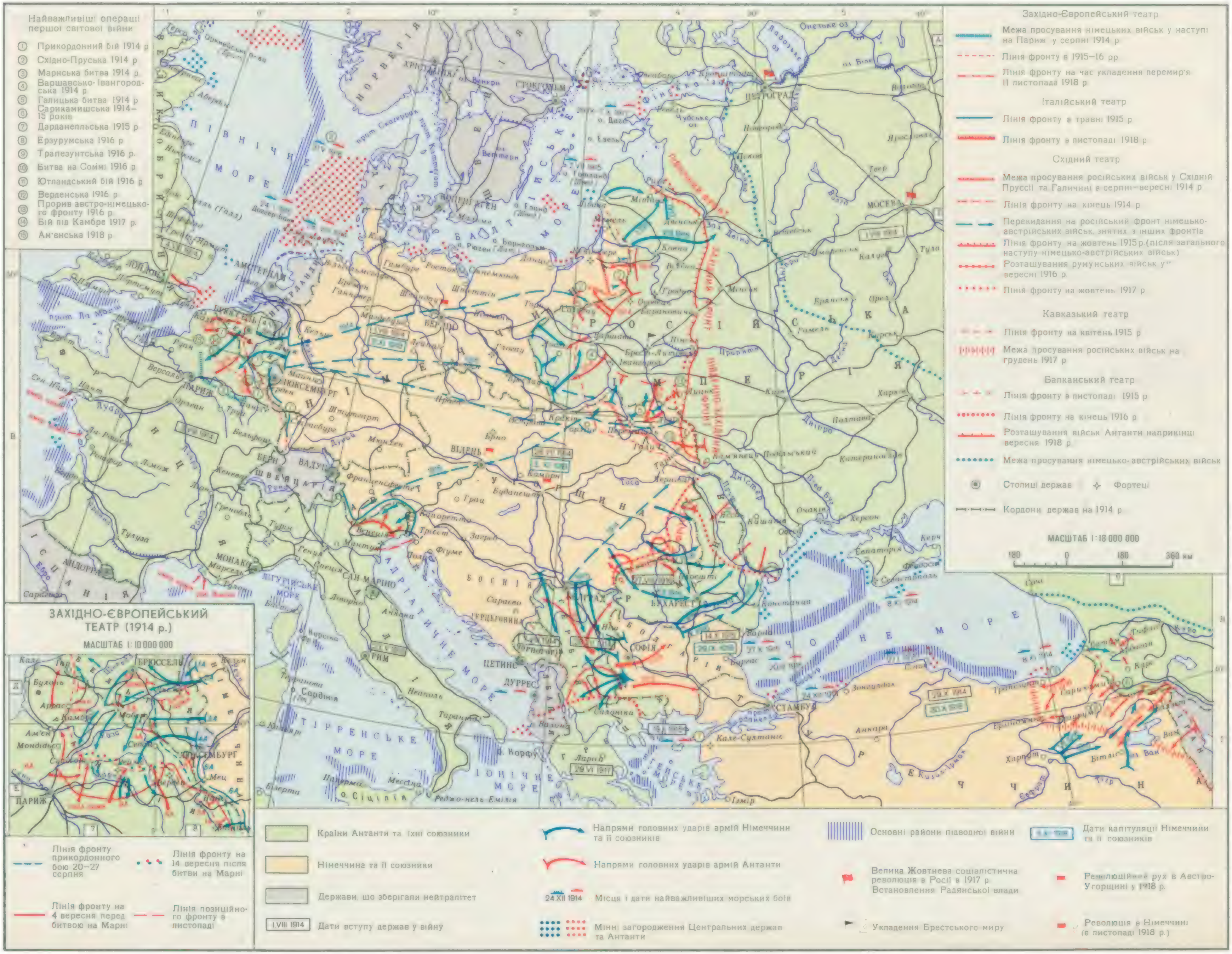
Найважливіші операції першої світової війни
① Прикордонний бій 1914 р.
② Східно-Прусська 1914 р.
③ Марнська битва 1914 р.
④ Варшавсько-Івангородська 1914 р.
⑤ Галицька битва 1914 р.
⑥ Сарикамишська 1914–15 років
⑦ Дарданелльська 1915 р.
⑧ Ерзурумська 1916 р.
⑨ Трапезунтська 1916 р.
⑩ Битва на Соммі 1916 р.
⑪ Ютландський бій 1916 р.
⑫ Верденська 1916 р.
⑬ Прорив австро-німецького фронту 1916 р.
⑭ Бій під Камбре 1917 р.
⑮ Ам'єнська 1918 р.
Західно-Європейський театр
Межа просування німецьких військ у наступі на Париж у серпні 1914 р.
Лінія фронту в 1915–16 рр.
Лінія фронту на час укладення перемир'я 11 листопада 1918 р.
Італійський театр
Лінія фронту в травні 1915 р.
Лінія фронту в листопаді 1918 р.
Східний театр
Межа просування російських військ у Східній Пруссії та Галичині в серпні–вересні 1914 р.
Лінія фронту на кінець 1914 р.
Перекидання на російський фронт німецько-австрійських військ, знятих з інших фронтів
Лінія фронту на жовтень 1915 р. (після загального наступу німецько-австрійських військ)
Розташування румунських військ у вересні 1916 р.
Лінія фронту на жовтень 1917 р.
Кавказький театр
Лінія фронту на квітень 1915 р.
Межа просування російських військ на грудень 1917 р.
Балканський театр
Лінія фронту в листопаді 1915 р.
Лінія фронту на кінець 1916 р.
Розташування військ Антанти наприкінці вересня 1918 р.
Межа просування німецько-австрійських військ
Столиці держав
Фортеці
Кордони держав на 1914 р.
МАСШТАБ 1:18 000 000
180 0 180 360 км
ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТЕАТР (1914 р.)
МАСШТАБ 1:10 000 000
Лінія фронту прикордонного бою 20–27 серпня
Лінія фронту на 14 вересня після битви на Марні
Лінія фронту на 4 вересня перед битвою на Марні
Лінія позиційного фронту в листопаді
Країни Антанти та їхні союзники
Німеччина та її союзники
Держави, що зберігали нейтралітет
I VIII 1914 Дати вступу держав у війну
Напрями головних ударів армій Німеччини та її союзників
Напрями головних ударів армій Антанти
24 XII 1914 Місця і дати найважливіших морських боїв
Мінні загородження Центральних держав та Антанти
Основні райони підводної війни
Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії в 1917 р. Встановлення Радянської влади
Укладення Брестського миру
Дати капітуляції Німеччини та її союзників
Революційний рух в Австро-Угорщині у 1918 р.
Революція в Німеччині (в листопаді 1918 р.)
ПЕТРОГРАД
МОСКВА
БЕРЛІН
ВІДЕНЬ
ПАРИЖ
ЛОНДОН
РИМ
СОФІЯ
БУХАРЕСТ
СТАМБУЛ
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ПІВНІЧНЕ МОРЕ

матичні етюди («На руїнах», «Вавілонський полон») Лесі Українки, «Одруження» і «Ревізор» М. Гоголя, «По дорозі в казку» О. Олеся, «Приборкання непокірної» У. Шекспіра, «Ткачі» Г. Гауптмана, «Міщанин-шляхтич» і «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Загибель „Надії“» Г. Гейєрманса, «Північні велетні» Г. Ібсена, «Свобода» М. Потшера, «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, «Чорт та шинкарка» С. Крживошевського та ін. З зими 1923 і до поч. сезону 1927—28 театр був пересувним і мав різні назви. Гастролював у Харкові (1923), на Полтавщині, Катеринославщині, Херсонщині, в Таврії (1924), в Полтаві, Сумах, Лубнах, Лохвиці, Хоролі, Миргороді, Черкасах (1925), Луганську (тепер Ворошиловград), Сталіно (тепер Донецьк), Артемівську, Макіївці, Маріуполі (тепер Жданов)—всі 1926, та ін. містах України. З 1927 — стаціонарний *Дніпропетровський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка.

П. І. Тернюк.

ПЕ́РШИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ, Державний робітничий оперний театр (ДРОТ). Протягом 1928—31 діяв як пересувний театр з базою в Полтаві. На основі ДРОТу 1931 було створено стаціонарний Дніпроп. театр опери та балету. В різний час в трупі працювали: режисери — С. *Каргальський,* М. *Стефанович,* М. Боголюбов, М. Варламов, Е. Юнгвальд-Хилькевич, Г. Шаповалів; диригенти — В. *Йориш*, В. Ставровський, Я. Моринець; балетмейстер — В. Новицький; художники — В. *Борисовець,* П. *Злочевський,* Г. Павлович; солісти — В. *Войтенко,* М. *Литвиненко-Вольгемут,* І. Вільзаск, С. Колтон, І. Росляков, Ю. Сабінін, В. Толстякова, В. Товстолузька та ін. Серед вистав: опери — «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Самійло Кішка» і «Вибух» Б. Яновського, «Кармалюк» і «Поема про сталь» В. Йориша, «Тихий Дон» І. Дзержинського, «Броненосець „Потьомкін“» О. Чишка, «В бурю» Т. Хрєнникова; балети — «Пан Каньовський» М. Вериківського, «Лебедине озеро» П. Чайковського, «Дон Кіхот» Ч. Пуньї; твори М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, О. Бородіна, Ж. Бізе, Д. Верді, Ж. Оффенбаха, Дж. Пуччіні, Д. А. Россіні та ін. З початком Великої Вітчизн. війни театр припинив творчу діяльність.

П. К. Медведик.

ПЕ́РШИЙ ХА́РКІВСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧО-КОЛГО́СПНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1933 в м. Лубнах (тепер Полтавської обл). У творчому складі театру працювали: художні керівники Ю. Коваленко, згодом Л. Каневський, О. Льодов, актори О. *Тарасенко,* А. *Носачов,* Н. Домбровська, Г. Мініна-Равич, А. Юницький, О. Жук, М. Островська, О. Свічкаренко, П. Чугай, Ю. Миронова та ін. В репертуарі: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Хазяїн», «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, «Аристократи» М. Погодіна, «Слава» В. Гусєва, «Чужа дитина» В. Шкваркіна та ін. В 1939 на базі цього театру створено *Сумський український театр драми і комедії* імені М. С. Щепкіна.

ПЕ́РШИН Павло Миколайович (4.I 1891, с. Бубинське тепер Сивинського р-ну Перм. обл.— 11.XI 1970, Київ) — рос. і укр. рад. економіст-аграрник, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчив Петрогр. ун-т (1916). З 1919 протягом трьох десятиліть завідував кафедрами політ. економії і статистики, економіки землевпорядкування, нар.-госп. планування у вузах Москви, Воронежа та Харкова. В 1948—50 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, керував агр. відділом цього ін-ту. В 1950—54 очолював комплексні пд.-укр. експедиції АН УРСР, пов'язані з піднесенням економіки колгоспів посушливого Степу. В 1957—64 — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР. Автор праць з проблем економіки с. г., землевпорядкування, районного планування, зем. ренти, власності, розвитку продуктивних сил, соціалістичних агр. перетворень в СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1969.

П. Ф. Веденичев.

П. М. Першин.

ПЕРШОДРУ́КИ — перші друковані книги. У Зх. Європі з'явилися в 40-х рр. 15 ст., у Росії — на поч. 50-х рр. 16 ст., на Україні — на поч. 70-х рр. 16 ст. Перші книги, друковані наборними літерами в період від 1440 до 1500 включно, наз. *інкунабулами.*

ПЕРШОТРА́ВЕНСЬК — місто Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Павлоградській міськраді. Розташоване за 6 км від залізнич. ст. Миколаївка. Виник 1954 в зв'язку з розвитком вугільної промисловості в районі Зх. Донбасу. До 1960 — смт Шахтарське. З 1966 — місто. В П. — шахти «Першотравнева», «Степова» та «Ювілейна», рем.-мех. і консервний з-ди, будинок побуту тощо. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка; Палац культури, клуб, кінотеатр, 12 бібліотек.

ПЕРШОТРА́ВЕНСЬК (до 1934 — с. Токарівка) — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташований на правому березі р. Хомори (бас. Прип'яті), за 18 км від залізнич. ст. Полонне. 4,2 тис. ж. (1981). У П. — завод «Електрофарфор» (засн. 1899), комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, Будинок культури, б-ка. П. виник наприкінці 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПЕРШОТРАВНЕ́ВЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, райцентр, за 25 км від залізнич. ст. Жданов. 7,0 тис. ж. (1981). Засн. 1779 як поселення Мангуш. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1946 село перейменовано на П. З 1969 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — комбікормовий, хлібний і плодоконсервний з-ди, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Три заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ПЕРШОТРАВНЕ́ВЕ — селище міського типу Овруцького р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична ст. Товкачівський. 2,9 тис. ж. (1981). У П.— Овруцьке рудоуправління, Товкачівський щебеневий з-д (розробка кварцитів). Середня школа, лікарня, Будинок культури. Засн. 1936, с-ще міськ. типу — з 1952.

ПЕРШОТРАВНЕ́ВЕ (до 1962 — Моквин) — селище міського типу Березнівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Случі (бас. Прип'яті), за 25 км від залізнич. ст. Моквин. 2,1 тис. ж. (1981). У П.— паперова ф-ка, цегельний цех Березнівського фарфорового з-ду. 2 заг.-осв. школи, відділення районної лікарні, Будинок культури, 4 б-ки. Засн. 1564, с-ще міськ. типу з 1962.

ПЕРШОТРАВНЕ́ВИЙ РАЙО́Н (до 1946 — Мангушський р-н) — у пд.-зх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1926. Площа 0,8 тис. км². Нас. 28,0 тис. чол. (1981). У районі — 26 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Першотравневе.* На Пд. і Пд. Сх. район омивається Азовським м. Розташований в межах Приазовської низовини. Корисні копалини: вапняки, глини, мармур. Річки: *Берда* (на пн.-зх. межі району) та її притока Каратиш, Мокра Білосарайська (усі — бас. Азовського м.). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — держ. заказник «Білосарайська коса». Найбільші підприємства — першотравневі комбікормовий, плодоконсервний і хлібний з-ди. Комбінат побут. обслуговування (Першотравневе). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного (скотарство, вівчарство, птахівництво) напрямів. Пл. с.-г. угідь 1980 становила 65,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник. У П. р.— 11 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 199 км, у т. ч. з твердим покриттям — 187 км. У районі — 16 заг.-осв., музична та спорт. школи; 22 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні; на березі Азовського м.— численні бази відпочинку, пансіонати.

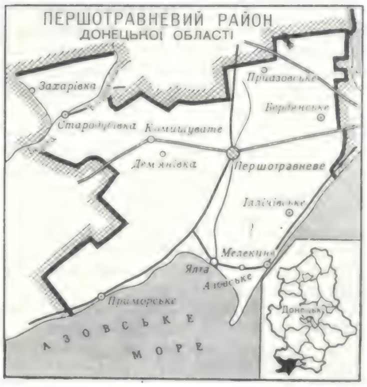

6 будинків культури, 13 клубів, 33 кіноустановки, кінотеатр, 23 б-ки. В смт Ялті П. р. народився укр. рад. композитор І. Ф. *Карабиць*. У П. р. видається газ. «Сельская новь» (з 1938). *Л. І. Харчук.*

ПЕРШУ́ДЧЕВ Іван Гаврилович [н. 30.X (12.XI) 1915, с. Кам'янське, тепер Дніпродзержинськ] — російський та український радянський скульптор, засл. художник РРФСР (з 1975). У 1937 закінчив Дніпроп. художнє уч-ще, в 1937—41 навчався у Всеросійській АМ у М. *Манізера*. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1947 живе в Москві. Твори: портрети — двічі Героїв Рад. Союзу С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова, Героїв Рад. Союзу М.О. Єгорова та М. В. Кантарія (всі—1943—45), двічі Героя Рад. Союзу В. М. Комарова (1973); пам'ятник-музей на честь визволення Києва від нім.-фашист. загарбників у с. Нових Петрівцях Київ. обл. (1958), пам'ятник Ф. Е. Дзержинському в Дніпродзержинську (1967); надгробки. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Іл. див. також до ст. *Київська область*, т. 5, с. 127.

І. Г. Першудчев. Портрет двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака. Бронза. 1978.

ПЕСЕ́ВА — розмінна монета Гани, дорівнює $^1/_{100}$ нового *седі*.

ПЕСЕ́ТА (ісп. peseta) — 1) Старовинна срібна монета, яку карбували в Іспанії у 18 ст., у Мексіці прибл. з 16 ст. 2) Грошова одиниця Іспанії, поділяється на 100 *сентимо*. 66 П. дорівнюють 1 доларові США (1979).

ПЕСЕ́ЦЬ (Alopex) — рід хижих ссавців род. *собачих*. Єдиний вид — песець звичайний (A. lagopus). Довж. тіла 46—75 см, хвоста до 40 см, маса 6—10 кг. Волосяний покрив високий, дуже густий, шовковистий, білого (т. з. білий П.) і сірого (т. з. голубий П.) кольору. Поширений П. у тундрі, частково в лісотундрі, на арктичних о-вах Євразії та Пн. Америки. В СРСР — в материковій тундрі, на багатьох о-вах Пн. Льодовитого ок. і Берінгового м. Селяться переважно у відкритих місцевостях серед пагорбів, часто у кам'янистих розсипах. Живуть виводками в норах. Живляться в основному гризунами (*лемінгами*, полівками). П. властива *моногамія*. Гін у лютому — березні; вагітність 49—57 діб; малят у виплоді 4—12 (зрідка більше). Статева зрілість настає у 9—11 міс. Тривалість життя до 15 років. Цінний хутровий звір; об'єкт промислу і кліткового розведення (див. *Звірівництво*). В СРСР, у т. ч. в УРСР (Волин., Житомир. та Ровен. обл.), розводять голубих песців. *Л. В. Колесов.*

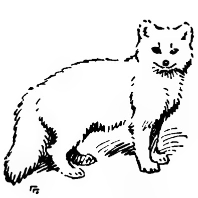

Песець звичайний.

ПЕСИМІ́ЗМ (від лат. pessimus — найгірший) — світовідчуття, пройняте відчаєм, зневірою в майбутнє. Див. *Оптимізм і песимізм*.

ПЕ́СО (ісп. peso, букв.— вага) — 1) Старовинна ісп. срібна монета вартістю 8, пізніше — 20 *реалів*. 2) Грошова одиниця Аргентіни, Болівії, Домініканської Республіки, Колумбії, Куби, Мексіки, Філіппін (поділяється на 100 *сентаво*), Уругваю (поділяється на 100 *сентесимо*).

ПЕ́ССІ (Pessi) Вілле (н. 24.III 1902, селище Куоккала, тепер Рєпіно Ленінградської обл.) — діяч фінл. і міжнародного комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав у 14 років на лісорозробках. У 1923 вступив до Соціалістичної спілки молоді Фінляндії. З 1924 — член КП Фінляндії (КПФ). В 1924—27 працював у залізничних майстернях Пасіла в Хельсінкі, з 1925 — секретар орг-ції КПФ цих майстерень. У 1930—31 — організатор окружних к-тів КПФ в містах Васа і Турку. З 1931 — член ЦК, 1932—33 — секретар ЦК КПФ з орг. роботи. В 1934 очолював КПФ. У 1935—44 — у в'язницях та концтаборах. У 1944—72 — член Політбюро ЦК, 1944—69 — ген. секретар КПФ. З квітня 1972 — почесний голова КПФ. У 1945—66 — депутат парламенту. Автор праць з питань робітн. руху Фінляндії, рад.-фінл. відносин. Нагороджений орденом Жовтн. Революції.

ПЕСТАЛО́ЦЦІ (Pestalozzi) Йоганн Генріх (12.I 1746, Цюріх — 17.II 1827, Бругг) — швейц. педагог-демократ, один з основоположників *дидактики* початкового навчання. Закінчив два курси колегіуму Каролінум. Сусп.-політ. і пед. погляди формувалися під впливом швейц. сусп. руху 2-ї пол. 18 ст. і творів франц. просвітителів, гол. чин. Ж. Ж. *Руссо*. Керував відомими виховними закладами в Швейцарії: «Установою для бідних» у Нейгофі (1774—80), притулком для сиріт у Станці (1798—99), ін-тами в Бургдорфі (1800—04) та Івердоні (1805—25). Осн. твори: «Лінгард і Гертруда» (1781—87), «Лист до друга про перебування в Станці» (1799), «Як Гертруда вчить своїх дітей» (1801), «Книга для матерів» (1803), «Лебедина пісня» (1826). П. намагався покращити становище бідних селян шляхом освіти і «вдосконалення людської природи». Осн. роль відводив *вихованню*, яке повинне забезпечити дітям добру трудову підготовку й одночасно розвинути їхні фіз. і духовні сили. Виховання і навчання, за П., мають бути природовідповідними з урахуванням природи дитини, закладених в ній задатків. Осн. завданням морального виховання вважав розвиток у дітей високих моральних якостей, навичок і переконань. Навчання прагнув будувати на психологічній основі, зокрема на чуттєвому пізнанні. Великого значення надавав *наочності* в навч. процесі, яка допомагає розвивати спостережливість. П. висунув ідею *розвиваючого навчання*, сформулював дидактичні принципи послідовності й поступовості у навчанні, відстоював принцип систематичності, дотримання яких забезпечувало б міцність засвоєння знань. П.— основоположник методики поч. навчання рідної мови, арифметики, елементарної геометрії, географії. Велику увагу приділяв трудовому вихованню дітей, вбачаючи в цьому важливий засіб покращення життя народу.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані педагогічні твори. К.— Х., 1938; Рос. перекл.— Избранные педагогические произведения, т. 1—3. М., 1961—65.

Літ.: Крупская Н. К. Песталоцци. В кн.: Крупская Н. К. Педагогические сочинения, т. 1. М., 1957; Крупская Н. К. К главе о Песталоцци. В кн.: Крупская Н. К. Педагогические сочинения, т. 4. М., 1959; Крупська Н. К. Народна освіта і демократія. В кн.: Крупська Н. К. Вибрані педагогічні твори. К., 1961; Пинкевич А. П., Медынский Е. И. Иоганн Генрих Песталоцци. Его жизнь, учение и влияние на русскую педагогику. М., 1927; Пинкевич А. П. И. Г. Песталоцци. М., 1933. *С. В. Далавурак.*

ПЕ́СТЕЛЬ Павло Іванович [24.VI (5.VII) 1793, Москва — 13 (25).VII 1826, Петербург] — декабрист, полковник. Н. в дворянській сім'ї. Після закінчення (1811) Пажеського корпусу служив у гвардії, брав участь у *Вітчизняній війні 1812* та закорд. походах рос. армії 1813—14. З 1818 служив на Україні (ад'ютант головнокомандуючого 2-ю армією в Тульчині, з листопада 1821 — командир Вятського піхотного полку, що стояв у с. Лінці, тепер районний центр Іллінці Вінн. обл.). В 1816 вступив до «*Союзу порятунку*», був осн. автором його статуту. З 1818 — член «*Союзу благоденства*», організатор і керівник *Тульчинської управи*. В березні 1821 П. створив і очолив *Південне товариство декабристів*, був автором його політ. програми (див. «*Руська правда*» *П. І. Пестеля*). Брав участь у з'їздах т-ва, що відбувалися 1822—25 у Києві, нараді керівників т-ва восени 1823 в *Кам'янці*. П. виступав як прибічник повалення самодержавства і встановлення в країні респ. ладу, ліквідації кріпацтва, станів, наділення селян землею за рахунок конфіскації половини поміщицьких, казенних і церк. земель, встановлення свободи слова, друку, віросповідання, рівноправності всіх громадян Росії. В 1824 намагався об'єднати *Північне товариство декабристів* з Південним. В 1825 вів переговори з представниками польс. «*Патріотичного товариства*» про спільні революц. дії. Заарештовано П. 13 (25).XII 1825 в Тульчині, засуджено до страти. Повішено разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Літ.: Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 4, 7. М.— Л., 1927—58; Медведська Л. О. Павло Іванович Пестель. К., 1964; Лебедев Н. М. Пестель — идеолог и руководитель декабристов. М., 1972. *М. М. Лисенко.*

ПЕСТИЦИ́ДИ (від лат. pestis — зараза і caedo — вбиваю) — загальна назва отруйних хім. речовин, які використовують для боротьби з шкідниками і хворобами рослин, бур'янами, шкідниками зернопродуктів, деревини, виробів з бавовни, вовни, шкіри, з ектопаразитами, а також комахами та кліщами — переносниками інфекційних хвороб людини і тварин. Токсична дія П. полягає у зміні фізико-хім. властивостей клітин, що настає внаслідок хім. реакції з білковими та ін. їх компонентами, інактивації ферментів, порушенні процесів обміну речовин у них. Залежно від призначення для боротьби з різними групами шкідливих організмів П. поділяють на: *інсектициди* — препарати для знищення шкідливих комах, *акарициди* — кліщів, *фунгіциди* — для боротьби з грибними хворобами, бактерициди — бактеріальними хворобами, *нематициди* — для знищення нематод, родентициди — гризунів, *гербіциди* — проти бур'янів. До останніх за характером дії близько стоять *дефоліанти* (речовини, що спричинюють опадання листя у рослин) і *десиканти* (для підсушування рослин на корені). Речовини, що відлякують шкідливих комах, наз. *репелентами,* а такі, що діють згубно на відкладені яйця комах і кліщів,— овіцидами. До П. іноді відносять хемостерилянти, що не вбивають комах, але спричинюють їх неплідність, а також регулятори росту рослин — *ретарданти* і *стимулятори росту*. Тепер у світовій практиці для виробництва П. використовують понад 700 речовин, що належать до різних класів хім. сполук. Більшість П. належить до хлорорганічних, фосфорорганічних, гетероциклічних сполук, похідних карбамінових кислот, фенолів та ін. До неорганічних П., що використовуються в дуже обмеженій кількості, відносять препарати міді та сірки. Класифікують П. в основному за хім. складом, а поділ їх на кишкові, контактні та ін. застарілий. П. виготовляють у вигляді дустів, порошків, розчинів, емульсій, аерозолів тощо, а застосовують способами *обпилювання, обприскування,* розсіювання отруйних принад, фумігації, аерозольної обробки, протруєння насіння та ін. П. в тій чи ін. мірі отруйні для людини, свійських і диких тварин, а також для риби та бджіл. При необережному поводженні з П. та порушенні правил їх застосування можливі небезпечні наслідки. Тому необхідно суворо додержуватися правил зберігання, транспортування і використання П. Всі види робіт з П. слід проводити з обов'язковим використанням засобів індивід. захисту (спецодягу, взуття, респіратора, протигаза, захисних окулярів тощо); дотримуватися безпечних строків виходу людей на поля після обробки П. та збирання врожаю тощо.

Літ.: Химическая защита растений. М., 1980; Мельников Н. Н., Новожилов К. В., Пылова Т. Н. Химические средства защиты растений (пестициды). М., 1980. *В. П. Васильєв.*

ПЕ́СТОВ Олександр Семенович [1802, Херсон. губ.— 25.XII 1833 (6.І 1834), Петровський Завод, тепер м. Петровськ-Забайкальський Читин. обл.] — декабрист, підпоручик. Служив у 9-й арт. бригаді. В 1824 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян*. Поділяв погляди А. І. і П. І. *Борисових* про необхідність насильственого повалення самодержавства, скасування кріпацтва і створення слов'ян. федеративної республіки. Вів серед солдатів антиурядову агітацію. Заарештований на поч. 1826 в Житомирі, П. був засуджений до страти, яку замінили 20-річною каторгою.

ПЕСТРА́К Пилип Семенович [14 (27).XI 1903, с. Саківці, тепер Івацевичського р-ну Брест. обл.— 22. VIII 1978, Мінськ] — білорус. рад. письменник, засл. діяч культури БРСР (з 1968). Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Перша зб. віршів «На варті» (1940). Зб. «За свою Вітчизну» (1946) — про боротьбу білорус. партизан проти фашист. загарбників. Поезії повоєнного часу — у кн. «Подорожнє» (1962). В романі-епопеї «Зустрінемось на барикадах» (1951—54) відтворив боротьбу нар. мас Зх. Білорусії за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з БРСР. Романи «Середбір» (1963), «Лісовичанка» (кн. 1, 1980, посм.) — про перемогу нового в житті населення зх. областей. Писав оповідання. Вірші «На Дніпрі», «Україно» присвячені укр. народові. Перекладав твори І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри та ін. укр. письменників. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—4. Мінськ, 1969—71; Укр. перекл.— Зустрінемось на барикадах, кн. 1—2. К., 1955; Рос. перекл.— Встретимся на баррикадах, кн. 1—2. Минск, 1967; Средибор. Минск, 1966. *В. Я. Буран.*

ПЕСЬ — захворювання шкіри людини, те саме, що й *вітиліго*.

ПЕТА́РДА (франц. pétard, від péter — розриватися з тріском) — 1) Заряд спресованого димного пороху, який використовується для посилення і передачі вогню: в дистанційних трубках (висадниках) від сповільнювальної (дистанційної) суміші капсулеві-детонаторові, в капсульних втулках — від капсуля-запалювача пороховому зарядові, розміщеному в арт. гільзі. 2) Заряд вибухової речовини в жерстянці діаметром бл. 5 см, що укладається на залізничну рейку і вибухає при наїзді поїзда; є засобом звукової сигналізації для зупинення поїзда. 3) Розривний снаряд у вигляді металевої посудини, наповненої димним порохом; застосовувався у 16—17 ст. для зруйнування фортечних мурів, мостів та ін. 4) Заряд димного пороху в оболонці, який застосовується для створення звукових ефектів при влаштуванні феєрверків.

ПЕТЕ́Н (Pétain) Анрі Філіпп (24.IV 1856, Коші-а-ла-Тур, деп. Па-де-Кале — 23.VII 1951, Пор-Жуенвіль, Іль-д-Йє, Вандея) — франц. військ. і політ. діяч, маршал (з 1918). Під час 1-ї світової війни командував 2-ю франц. армією в битві під Верденом (див. *Верденська операція 1916*), з 1917 — головнокоманд. франц. армією. Керував придушенням солдатських бунтів 1917 і повстань 1925—26 в Марокко. В лютому — листопаді 1934 — військ. міністр. У 1939—40 — посол у франкістській Іспанії. З червня 1940 — прем'єр-міністр. Відмовився від опору гітлерівським загарбникам, уклав з ними *Комп'єнське перемир'я 1940*. В період окупації Франції 1940—44 нім.-фашист. військами — глава колабораціоністського режиму (див. «*Віші*»). В серпні 1945 заарештований і засуджений до смертної кари, яку було замінено довічним ув'язненням.

ПЕТЕРБУ́РГ, Санкт-Петербург — колишня (1703—1914) назва м. *Ленінграда.*

ПЕТЕРБУ́РЗЬКИЙ «СОЮ́З БОРОТЬБИ́ ЗА ВИ́ЗВОЛЕННЯ РОБІТНИ́ЧОГО КЛА́СУ — нелегальна соціал-демократична орг-ція, перший зародок марксистської робітн. партії в Росії. Утворився внаслідок об'єднання за ініціативою В. І. Леніна петерб. робітн. марксистських гуртків. Як єдина орг-ція оформився в листопаді 1895, назву прийняв у грудні. «Союз» був побудований на принципах централізму. Він складався з 20 робітн. гуртків з 200 чол., які об'єднувалися в три районні групи. Очолювала «Союз» Центр. орг. група з 17 осіб, до якої входили В. І. Ленін, А. О. Ванєєв, П. К. Запорожець, Г. М. Кржижановський, Н. К. Крупська, С. І. Радченко, М. О. Сільвін, В. В. Старков та ін. Для оперативного розв'язання питань у складі Центр. групи було створено керівне бюро з 5 осіб на чолі з В. І. Леніним. Орг-ція була зв'язана з робітниками 70 підприємств міста. В «Союзі» активно працювали І. В. Бабушкін, М. І. Калінін, П. А. Морозов, М. Г. Полетаєв, В. А. Шелгунов, І. І. Яковлєв та ін. робітники-революціонери. «Союз боротьби» здійснив перехід від пропаганди марксизму у вузьких робітн. гуртках до економічної і політ. агітації в широких масах робітн. класу. Агітація велася в усній формі і шляхом видання і поширення листівок. Почавши поєднання марксизму з стихійним робітн. рухом, вносячи в нього соціалістичну свідомість та організованість, «Союз» керував робітн. страйками, пов'язував боротьбу робітників за екон. вимоги з політ. боротьбою проти царизму і капіталістів. З ініціативи В. І. Леніна «Союз» наприкінці 1895 підготував видання нелегальної газ. «*Рабочее дело*». Але вночі проти 9 (21). XII 1895, коли було заарештовано керівну групу «Союзу», матеріали № 1 газети захопила поліція. Незважаючи на арешти членів «Союзу», 1896 він продовжував діяти. Всього 1895—96 «Союз» випустив понад 70 назв листівок. У травні 1896 «Союз» керував заг. страйком бл. 30 тис. текстильників Петербурга, який змусив царський уряд прийняти 1897 закон про скорочення робочого дня до 11,5 год. Петерб. «Союз боротьби» дав поштовх до об'єднання с.-д. гуртків в ін. містах Росії, встановив зв'язки з рядом с.-д. орг-цій України. За його прикладом і за участю його членів 1897 виникли, зокрема, *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, *«Союз миколаївських робітників»*. Перебуваючи в ув'язненні, В. І. Ленін склав проект Програми с.-д. партії, спрямовував «Союз боротьби» на підготовку *Першого з'їзду РСДРП*. Діяльність петерб. «Союзу боротьби» поклала початок пролет. етапові розвитку визвольного руху в Росії, відіграла важливу роль у боротьбі за створення марксистської партії нового типу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демо-

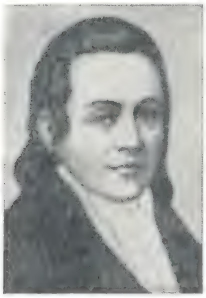

Й. Г. Песталоцці.

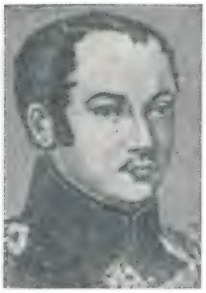

П. І. Пестель.

кратів?; т. 2. Завдання російських соціал-демократів; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Листовки петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». М., 1934; В. И. Ленин и «Союзы борьбы». М., 1978; Куцентов Д. Г. Деятели петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». М., 1962. *П. Л. Варгатюк.*

ПЕТЕРГО́Ф — колишня (до 1944) назва м. *Петродворця.*

ПЕ́ТЕФІ (Petöfi) Шандор (1.I 1823, Кішкереш — 31.VII 1849, Фегередьгаза) — угор. поет, прозаїк, публіцист, революц. демократ. Перша зб. «Поезії» (1844) об'єднує лірико-романтичні вірші, твори, близькі до нар. пісень. Гумористична поема «Сільський молот» та поема-казка «Витязь Янош» (обидві — 1844) заклали основи угор. нар. епіки, відзначаються яскравим демократизмом. Драма «Тигр та гієна», роман «Мотузка ката» і цикл коротких афористичних віршів «Хмари» (всі — 1845) відображають трагічне сприйняття поетом тогочасної угор. дійсності. Виступав проти монархії, дворянства, на захист закріпаченого селянства. Громадянська поезія П. ідейно сприяла підготовці *революції 1848—49 в Угорщині*. Один з керівників революц. подій у Пешті 15.III 1848. У віршах висував гасло створення республіки, справжнього народовладдя. Поема П. «Апостол» (1848) є худож. втіленням ідей революц. демократії. Під час революції й нац.-визвольної війни послідовно відстоював революц. принципи. Загинув у бою під Шегешваром в одній з останніх битв угор. війни за незалежність.

Твори П. перекладено більшістю мов світу. На Україні їх перекладали П. Грабовський, О. Маковей, в рад. час — Л. Первомайський, Ю. Шкробинець та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1938; Вибрані поезії. К., 1949; Вибрані поезії. К., 1959; Апостол. Ужгород, 1968; Тигр та гієна. К., 1971; Поезії. К., 1972; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; Собрание сочинений, т. 1—3. Будапешт, 1963; Любовь и свобода. М., 1969; Стихотворения. Поэмы. М., 1971; Лирика. М., 1973.
Літ.: Гидаш А. Ф. Шандор Петефи. М., 1960; Шахова К. О. Шандор Петефі — співець угорської революції. 1848—1849. К., 1969; Шахова К. О. Шандор Петефі. К., 1972; Ийеш Дюла. Шандор Петефи. Пер. с венг. М., 1972; Петефи в мировой культуре. М., 1975. *К. О. Шахова.*

ПЕТЕХІА́ЛЬНА ГАРЯ́ЧКА (від італ. petécchie — плями, висип) — хвороба коней, вел. рогатої худоби, свиней, собак, що характеризується набряками підшкірної клітковини, крововиливами на слизових оболонках, шкірі, в м'язах і внутр. органах. Розвивається як повторний процес у тварин, які перехворіли на *мит*, контагіозну плевропневмонію, запалення легень, *мастит* та ін. Патогенез хвороби остаточно не з'ясовано. У хворих тварин поряд з набряками шкіри опухають голова й кінцівки. Смертність 30—70%. Заходи боротьби. Щоб припинити крововиливи, внутрішньовенно вводять конгорот, аскорбінову кислоту, хлорид кальцію та ін. Застосовують також *автогемотерапію*, протистрептококові сироватки, антивіруси. *Абсцеси* лікують хірургічним способом.

ПЕТИ́Т (від франц. petit — маленький) — друкарський шрифт, *кегель* якого становить 8 *пунктів* (близько 3 мм). Застосовують для складання основного тексту довідкових видань, журналів, газет, в ін. виданнях—переважно примітки, виносок тощо.

ПЕТИ́ЦІЯ (лат. petitio — вимога, прохання) — письмове колективне прохання, клопотання, що подається в органи влади, як правило, у найвищі.

ПЕ́ТІН Микола Миколайович [2 (14).V 1876 — 7.X 1937] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Н. у Вологді в сім'ї офіцера. Закінчив Академію Генштабу (1907). Учасник рос.-япон. 1904—05 і 1-ї світової воєн, полковник. У Червоній Армії з 1918. В 1918—20 як нач. штабу 6-ї армії, Зх., Пд., Пд.-Зх. фронтів брав участь у розгромі денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, врангелівців на тер. України. Після громадян. війни командував військами Київ., Сибірського, Зх.-Сибірського військових округів, з 1924 — на командних посадах у Рад. Армії. В 1934 — нач. Інженерного управління РСЧА. З листопада 1934 — член Військ. ради НКО СРСР. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

ПЕТІПА́ Віктор Маріусович (1879, Петербург — 1939) — рос. та укр. рад. актор, засл. арт. РРФСР (1930). Син М. І. *Петіпа.* Сценічну діяльність почав наприкінці 90-х рр. 19 ст. Працював у театрах Москви, Тбілісі, а також на Україні — в Києві, Харкові, Одесі та ін. містах, переважно в трупі М. *Синельникова.* В 1925—26 грав у театрі ім. І. Франка (Харків), де був партнером М. *Садовського* в «Ревізорі» М. Гоголя (П.— Хлестаков, Садовський — Городничий) та І. *Мар'яненка* в «Камінному господарі» Лесі Українки (П.— Дон Жуан, Мар'яненко — Командор). Серед кращих ролей на рос. сцені — князь Мишкін («Ідіот» за Достоєвським), Гранатов («Людина з портфелем» Файка), Фердінанд («Підступність і кохання» Шіллера), герцог Рейхштадський («Орля» Ростана). *П. І. Тернюк.*

ПЕТІПА́ Маріус Іванович [11.III 1818, Марсель — 1 (14). VII 1910, Гурзуф, похований у Петербурзі]— рос. артист балету, балетмейстер і педагог. За походженням француз. Виступав на сцені з 1838. Серед партій — Феб («Есмеральда» Пуньї), Конрад («Корсар» Адана). З 1847 жив у Росії. В 1855—87 викладав у Петерб. театр. уч-щі; з 1862 — балетмейстер, 1869 — 1903 — гол. балетмейстер петерб. балетної трупи. Постановки П. (понад 100, з них 46 — оригінальні) відзначалися стрункістю композиції й ансамблю, майстерною розробкою сольних партій. Архітектоніку танцю він пов'язував із структурними формами музики. Серед вистав — «Дочка фараона» Пуньї (1862), «Дон Кіхот» (1869) та «Баядерка» (1877) Мінкуса, «Спляча красуня» (1890), «Лебедине озеро» (1895, спільно з Л. Івановим) Чайковського, «Раймонда» Глазунова (1898). Кращі балети, створені П., йдуть у театрах СРСР і за рубежем. Автор «Мемуарів Маріуса Петіпа» (1906).

Тв.: Мариус Петипа. Материалы. Воспоминания. Статьи. Л., 1971.
Літ.: Лешков Д. Мариус Петипа. Пг., 1922; Красовская В. Русский балетный театр второй половины XIX века. М.— Л., 1963.

ПЕТІПА́ Тамара Сергіївна (н. 18. IX 1927, Саратов) — укр. рад. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Закінчила Ростов. ун-т (1952). З 1952 працює на Севастопольській біостанції (тепер Ін-т біології південних морів АН УРСР); 1965—72 — зав. лабораторією, з 1972 — зав. відділом цього ж ін-ту. Осн. наук. праці присвячені вивченню біології мор. зоопланктону, його живлення, міграцій та розподілу в товщі вод. Встановила взаємозв'язок між трофічною структурою ряду мор. угруповань та закономірностями використання й передачі енергії по трофічних рівнях.

ПЕ́ТКЕР Борис Якович [н. 15 (28). X 1902, Харків] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1963). Член КПРС з 1945. Навчався в Харків. драм. школі (1918—19, педагог М. *Тарханов*), працював у Харків. театрі М. *Синельникова.* В 1922, закінчивши драм. студію при кол. театрі Корша, грав у цьому театрі (Москва). З 1933 — в трупі МХАТу. Серед ролей — Плюшкін («Мертві душі» за М. Гоголем), Василій Шуйський («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Гроссман («Плоди освіти» Л. Толстого), Годинникар («Кремлівські куранти» Погодіна), Рахума («Золота карета» Леонова). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПЕТЛИ́ЦІ — нашивки з кольорової тканини на форменому одязі військовослужбовців, які вказують на належність до певного роду військ (служби); один із *знаків розрізнення військовослужбовців.* У рос. армії для генералів запроваджено 1764, для офіцерів та рядових — 1798. В Рад. Збройних Силах введені з 1919. Із запровадженням погонів 1943 П. уніфіковано за розміром, формою і кольором. П. є також на форменому одязі військовослужбовців більшості іноз. армій.

ПЕТЛІШЕ́НКО Марко Олександрович (30.XII 1880, хутір Сочеванів, поблизу с. Мар'янівки, тепер Бобринецького р-ну Кіровогр. обл.— 20.IV 1938) — укр. рад. актор і режисер. Брат І. О. *Мар'яненка,* племінник М. Л. *Кропивницького.* В 1895 вступив до трупи М. Л. Кропивницького. В 1900—07 грав у *Трупі П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого,* 1910—14 — в *Театрі Миколи Садовського,* потім— у *«Товаристві українських артистів»* за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського, під орудою І. О. Мар'яненка» в полтавському театрі «Рух», Театрі ім. І. Франка, в Червонозаводському укр. драм. театрі, Театрі Ленінського комсомолу (всі — в Харкові) та ін. Ролі: Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Гнат

Голий («Сава Чалий» Карпенка-Карого), Городничий, Добчинський («Ревізор» М. Гоголя), Бєлогубов («Тепленьке місце» О. Островського), Костя Капітан («Аристократи» Погодіна), Устим Кармалюк (однойменна п'єса Суходольського), Чирва Козир («Диктатура» Микитенка) та ін.

Л. М. Дворниченко.

ПЕТЛЮ́РА Симон Васильович (1879—1926) — один із верховодів укр. буржуазно-націоналістичної контрреволюції і лідерів *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). В 1917 був одним з керівників контрреволюц. *Центральної ради,* генеральним секретарем (міністром) у військ. справах. У листопаді 1918 — у числі організаторів, а з лютого 1919 — голова контрреволюц. бурж.-націоналістичного «уряду» України — *Директорії.* Підписав ганебну *Варшавську угоду 1920.* Влітку 1920 втік за кордон, де продовжував антирад. діяльність. Див. також *Петлюрівщина.*

ПЕТЛЮ́РІВЩИНА — бурж.-націоналістичний контрреволюц. рух на Україні під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії, названий за ім'ям одного з його верховодів С. *Петлюри.* Соціальною базою П. були укр. куркульство, міська буржуазія і націоналістично настроєна бурж. інтелігенція. Політ. виразниками та ідейними натхненниками П. були укр. бурж. й дрібнобурж. націоналістичні партії — *Українська соціал-демократична робітнича партія* (УСДРП), *Українська партія соціалістів-революціонерів* (УПСР), соціалісти-самостійники, *Українська партія соціалістів-федералістів* (есефи) та ін. Видаючи себе за захисників нац. прав укр. народу, висуваючи в боротьбі проти Рад. влади гасло «самостійної України», ці партії намагалися забезпечити укр. буржуазії можливість монопольної експлуатації трудящих України. Осн. частина робітників і селян України не підтримала націоналістів. Тому ці партії й створювані ними після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* і в період громадян. війни контрреволюц. органи — *Центральна рада, Директорія* та ін., щоб не допустити перемоги на Україні соціалістичної революції й Рад. влади, вдавалися по допомогу до іноз. імперіалістів, запродували їм укр. землі, намагалися відірвати Україну від Рад. Росії.

Створена в березні 1917 Центр. рада, скориставшись з перемоги *Київського жовтневого збройного повстання 1917,* підступно захопила владу і стала одним з найнебезпечніших центрів всерос. контрреволюції. Відображаючи волю нар. мас, *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* 12 (25).XII 1917 проголосив Україну Республікою Рад. Трудящі республіки під керівництвом більшовиків піднялися на збройну боротьбу проти Центр. ради за встановлення Рад. влади (див. *Єлизаветградське збройне повстання 1918, Катеринославське збройне повстання 1917, Київське січневе збройне повстання 1918, Одеське січневе збройне повстання 1918*). Протягом грудня 1917 — січня 1918 внаслідок бойових дій укр. і рос. червоногвардійців, загонів *Червоного козацтва України* і повстанців майже на всій тер. України перемогла Рад. влада. Центр. раду було розгромлено й вигнано з Києва. 27.I (9.II) вона уклала з імперіалістичною Німеччиною та її союзниками зрадницьку *Брест-Литовську угоду 1918,* прикриваючись якою нім.-австр. війська в лютому 1918 почали наступ на Україну (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). В обозі окупантів повернулися невеликі загони петлюрівських військ і Центр. рада, що стала слухняним знаряддям у руках окупаційного командування. Однак рада виявилася безсилою придушити визвольну боротьбу укр. народу проти загарбників і забезпечити вивезення продовольства (гол. чин. хліба) до Німеччини. Окупанти розігнали її і 29. IV 1918 встановили *гетьманщину* — маріонетковий режим на чолі з генералом *Скоропадським.* Скориставшись крахом австро-німецької окупації, укр. бурж. націоналісти 13.XI 1918 створили т. з. *Директорію* на чолі з В. *Винниченком* і С. Петлюрою. Наприкінці 1918 Директорія захопила владу на більшій частині тер. України. Одночасно Пд. України й Крим окупували війська *Антанти.* Директорія вступила в переговори з командуванням англо-франц. військ на Пд. України, а потім надіслала в Одесу ганебну ноту, в якій погоджувалась на протекторат Франції над Україною. 16.I 1919 Директорія оголосила війну Рад. Росії.

Трудящі України під керівництвом більшовиків розгорнули боротьбу проти петлюрівської Директорії (див. *Дубенське збройне повстання 1919, Дубровицьке збройне повстання 1918—19, Пашківецьке збройне повстання 1919*). Багато солдатів петлюрівської армії, серед яких були мобілізовані й обдурені трудящі селяни, відмовлялися служити націоналістам, тікали з фронту, піднімали повстання (див. *Кам'янець-Подільське повстання 1919, Проскурівське збройне повстання 1919*). В січні — квітні 1919 збройні сили Директорії було розгромлено. Майже на всій тер. України було відновлено владу Рад. Проте петлюрівці і далі вели боротьбу проти Рад. влади, організовували контрреволюц. змови, заколоти, роздмухували націоналістично-куркульський бандитизм. Влітку 1919, скориставшись з наступу денікінців (див. *Денікінщина*), петлюрівці разом з загонами контрреволюц. *Української галицької армії* (УГА) почали наступ. На поч. лютого 1920 Червона Армія визволила Україну. Залишки петлюрівських військ перейшли на тер. бурж.-поміщицької Польщі. У квітні Петлюра уклав з Польщею *Варшавську угоду 1920.* Разом з польс. військами він почав війну проти Рад. Росії та України (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Влітку 1920 Червона Армія, виганяючи з Правобережної України польс. війська, розгромила й петлюрівців. Їхні недобитки, затримавшись на Поділлі, вступили у переговори з врангелівцями. Але в листопаді 1920, після розгрому *врангелівщини,* Червона Армія розбила й П. 21.XI рад. війська визволили Волочиськ — останній оплот петлюрівців. У 1922 було ліквідовано останні петлюрівські банди, що лютували на Україні. Залишки їх втекли за кордон, де частина петлюрівців стала найманцями розвідок імперіалістичних держав.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Рибалка І. К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Х., 1962; Гай Ю. І. З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців». К., 1980. *І. К. Рибалка.*

ПЕТЛЯКО́В Володимир Михайлович [15 (27).VI 1891, с. Самбек, тепер смт, підпорядковане Новошахтинській міськраді Ростов. обл.— 12.I 1942, Казань] — рад. авіаконструктор. У 1922 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. Баумана. З 1921 працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті; з 1936 — заступник гол. конструктора, пізніше — гол. конструктор авіац. з-ду. Брав участь у конструюванні важких літаків ТБ-1 (АНТ-4), ТБ-3 (АНТ-6), АНТ-14 («Правда»), АНТ-20 («Максим Горький»). Конструкторський колектив під керівництвом П. створив бомбардувальники Пе-8 (1936), Пе-2 (1940), винищувач-перехоплювач і висотний розвідник Пе-3, що їх успішно використовували під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1941.

ПЕТЛЯ́Ш Олена Діонисівна [Петляш-Барілотті; 29.VI (11.VII) 1890, Харків — 4.X 1971, Київ] — укр. рад. співачка (драм. сопрано). Дочка М. *Садовської.* Музичну освіту здобула приватно в О. *Муравйової* в Києві (1910—13) та Л. Котоні в Римі (1913—16). Сценічну діяльність почала 1907 в *Театрі Миколи Садовського* як драматична, згодом — оперна артистка. З 1913 виступала на оперних сценах у Києві (1926—27), Житомирі, Одесі (1916—18, 1923—24), Петрограді, Саратові, Єревані, Тбілісі, Казані, ін. містах. Створила яскраві образи в шевченківському репертуарі: Катерина («Катерина» Аркаса), Настя («Пан сотник» Козаченка), Галя («Назар Стодоля» Шевченка), всі — в театрі Садовського (1910—13). Серед ін. партій — Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Дідона («Енеїда» Лисенка), Роксолана («Бранка Роксолана» Січинського), Ліза, Марія («Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Тоска, Аїда (однойменні опери Пуччіні та Верді). В концертах виконувала укр. нар. пісні й романси укр. композиторів. *Г. І. Філіпенко.*

ПЕТЛЬО́ВАНИЙ Віталій Іванович [н. 3 (16).XII 1914, Вінниця] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935.

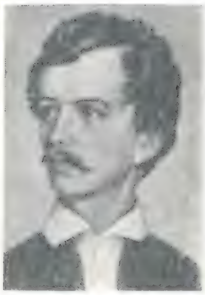
Ш. Петефі.

М. І. Петіпа.

Б. Я. Петкер.

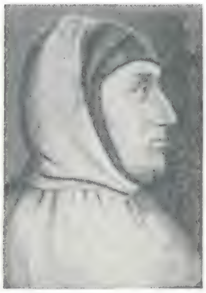

Ф. Петрарка.

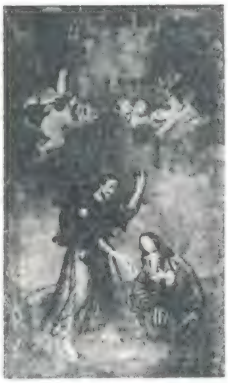

В. Петранович. Королевич Якуб зі своїм патроном св. Яковом. Львівський музей українського мистецтва.

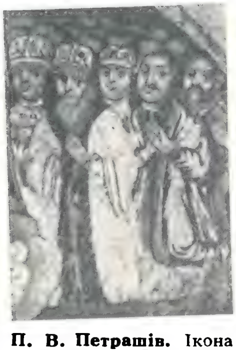

П. В. Петрашів. Ікона «Покрова». Фрагмент. Темпера. 1772. Дніпропетровський художній музей.

Окремими виданнями вийшли збірки нарисів та оповідань «Бориславка» (1950), «Каховський репортаж» (1953) та ін.; повісті «Хотинці» (1949), «Кремлівський патруль» (1969), «Людина і хліб» (1971); романи «Сурми грають зорю» (1952), «Дівчина з передмістя» (1955), «Аміго» (1959), «Та це ж весна!» (кн. 1—2, 1962—65), «Сирена з мечем» (1972—75). Гол. герой творів П.— рад. сучасник, людина високого обов'язку. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами та медалями.

Тв.: Безмежнеє поле. К., 1974; Вогонь для Прометея. К., 1979.

ПЕ́ТНИКОВ Григорій Миколайович [25.I (6.II) 1894, Петербург — 10.V 1971, Старий Крим] — рос. рад. поет і перекладач. Навчався в Моск. та Харків. ун-тах. У 1918—19 був головою Всеукр. літ. к-ту при Наркомосі. Друкуватися почав 1915. Автор збірок віршів «Парость сонця» (1918), «Нічні блискавки» (1928), «Молодість світу» (1934), «Заповітна книга» (1961), «Вранішнє світло» (1967) — про події громадян. війни і соціалістичне будівництво. Відомий і як перекладач, зокрема творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, укр. народних казок. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранные стихи. М., 1936; Заветная книга. Симферополь, 1961; Открытые страницы. Симферополь, 1963; Утренний свет. Симферополь, 1967; Укр. перекл.— Поезії. Х., 1920; Вибрані поезії. Х., 1934.

ПЕТРА́ ДЕЛЯ́НА ПОВСТА́ННЯ — антивізантійське нац.-визвольне і антифеод. повстання у 1040—41, що охопило історичну область *Македонію,* частину сучасних Сербії, Албанії, Середньої Греції та ряд інших районів Балканського півострова. Приводом до П. Д. п. було посилення податкового гніту. Повстанці, яких очолював Петро Делян (проголошений царем), здобули Бєлград та ряд ін. міст. Розкол серед повстанців, зрада знаті, що брала участь у П. Д. п., боротьба за владу між Петром Деляном і сином болг. царя Алусіаном дали змогу візант. імператорові Михаїлу IV придушити повстання.

ПЕТРА́ ПЕ́РШОГО О́СТРІВ — острів у морі Беллінсгаузена, біля узбережжя Антарктиди. Пл. майже 250 км². Вис. 1200 м (пік Ларса Крістенсена). Має вулканічне походження. Вкритий льодовиками. П. П. о. відкрила 1821 рос. експедиція Ф. Ф. *Беллінсгаузена* та М. П. *Лазарєва.*

ПЕТРАЖИ́ЦЬКИЙ Лев Йосипович (13.IV 1867, Коллонтаєво Витеб. губ.— 15.V 1931, Варшава) — бурж. теоретик права. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту, згодом навчався в Берліні. В 1898—1918 очолював кафедру енциклопедії і філософії права Петерб. ун-ту, член Польс. академії наук з 1912. Після еміграції з 1918, викладав у Варшавському ун-ті. Досліджував *римське право* та проблеми розвитку цивільного законодавства, розробляв питання теорії права і моралі з позицій психології. П. виходив з ідеалістичного положення про те, що основою права і джерелом його розвитку є психологія людини. Праці П.: «Начерки філософії права», вип. 1 (1900), «Вступ до вивчення права та моральності, Емоційна психологія», 3-є вид. (1908) та ін. Вчення П. вплинуло на розвиток *психологічної школи права.*

ПЕТРАЖИ́ЦЬКИЙ-КУЛА́ГА Іван (р. н. невід.— п. 1632, Канів) — гетьман реєстрового козацтва (1631—32). Належав до угодовської верхівки козац. старшини, яка домагалася від польс.-шляхет. уряду феод. привілеїв та зрівняння її в правах з польс. шляхтою. Угодовська політика П.-К., його вороже ставлення до Запорізької Січі викликали гостре невдоволення рядового козацтва. У вересні 1632 на козац. раді в Масловому Ставі (тепер с. Маслівка Миронівського р-ну Київ. обл.) козаки позбавили П.-К. гетьманства, а через деякий час стратили його.

ПЕТРАКІ́ВСЬКА Юлія Федорівна [16 (29).X 1900, Київ — 25.VI 1969, там же] — укр. рад. педагог, методист дошкільного виховання, засл. учитель школи УРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1929). З 1916 працювала в дит. садках Києва; 1924—67 очолювала дит. садок з-ду «Арсенал» ім. В. І. Леніна — один з найкращих дошкільних закладів республіки. Автор ряду методичних праць з дошкільної педагогіки. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медаллю А. С. Макаренка, ін. медалями.

ПЕТРАНО́ВИЧ Василь (бл. 1680, Жовква, тепер м. Нестеров Львів. обл. — 12.VIII 1759, там же) — укр. живописець. Виконував замовлення багатьох василіанських монастирів (Краснопуща, Віцинь, Крехів, Жовква, Підгірці), розписував іконостаси (фрагменти «Богородиця» та «Іоанн Хреститель» з церкви с. Віциня, тепер у Львів. картинній галереї), царські врата зі сценою «Благовіщення» з церкви св. П'ятниці у с. Крехові. З ранніх творів П. відомі «Трійця» та «Зішестя святого духа» (1702). Вважають, що пензлеві П. належать картини «Богоматір» і «Дитинство Христа», портрети В. і С. Жевуських, М. Вижицького (Львів. картинна галерея), а також твори монументального живопису — картини-портрети «Ференц Ракоці та Ілона Зріні перед Богоматір'ю» (Львів. картинна галерея) і «Королевич Якуб зі своїм патроном святим Яковом» (Львів. музей укр. мистецтва).

М. Петрахнович. Богоматір. Фрагмент ікони з іконостаса церкви в селі Великих Грибовичах (тепер Нестеровського району Львівської області). 1638.

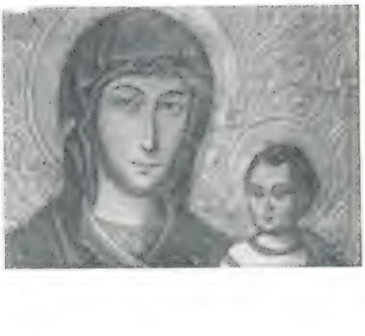

ПЕТРА́РКА (Petrarca) Франческо (20.VII 1304, Ареццо — 19.VII 1374, Аркуа, поблизу Падуї) — італ. поет і вчений. Навчався в ун-тах Монпельє (1316) і Болоньї (1320). Хоч і не позбувся повністю впливів середньовіччя, проте центр уваги переносив на людину і її духовний світ. Виступив зачинателем гуманізму й культури *Відродження.* У формуванні світогляду П. величезну роль відіграла антична спадщина. Своєю діяльністю по її збиранню і вивченню заклав основи класичної філології. Філос. й наук. праці (трактати «Про презирство до світу», 1342—43, та ін.) і більшість худож. творів (епічна поема «Африка», 1339—42, еклоги, послання тощо) писав лат. мовою.

Осн. італомовний твір — зб. «Канцоньєре» («Книга пісень», 1327—58). Значну частину її становлять вірші про кохання до Лаури (Лаури де Саді; вперше її П. побачив 1327 в Авіньйоні, де поет жив у різний час), яке він проніс через усе своє життя. З цієї збірки бере початок європ. лірична поезія нового часу; вона породила літ. течію петраркізм, що набула значного поширення в поезії доби Відродження. До збірки ввійшли й вірші на політ. та антиклерикальні теми. На Україні окремі твори П. стали відомі в кін. 16 — на поч. 17 ст. Фрагменти з них наводили письменники-полемісти Клірик Острозький і Мелетій Смотрицький. У новій укр. л-рі інтерес до П. виявляли Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка та ін. Укр. мовою твори П. перекладали М. Писаревська, І. Стешенко, М. Зеров, Д. Паламарчук.

Тв.: Укр. перекл.— [Сонети]. «Всесвіт», 1974, № 8; Рос. перекл. — Книга песен. М., 1963; Избранная лирика. М., 1970; Избранное. Автобиографическая проза. Сонеты. М., 1974.

Лит.: Хлодовский Р. И. Франческо Петрарка. Поэзия гуманизма. М., 1974; Наливайко Д. С. Петрарка й Боккаччо в давній українській літературі. «Радянське літературознавство», 1976, № 12; Бажан М. Петрарка у східнослов'янському світі. «Всесвіт», 1981, № 8. *Д. С. Наливайко.*

ПЕТРА́УСКАС Кіпрас Йонович (23.XI 1885, с. Цейкіняй, тепер Ігналінського р-ну Лит. РСР — 17.I 1968, Вільнюс) — лит. рад. співак (лірико-драм. тенор) та муз. діяч, нар. арт. СРСР (з 1950). Брат М. *Петраускаса,* під керівництвом якого здобув початкову муз. освіту. В 1911 закінчив Петерб. консерваторію. За участь в революц. русі 1905 був ув'язнений. В 1906 дебютував у Вільнюсі. В 1911—20 — соліст петерб. (петрогр.) Маріїнського театру. Один із засновників лит. театру опери та балету, в якому працював до 1958. Партії: Лютаруас («Гражина» Карнавічюса), Самозванець («Борис Годунов» Мусоргського), Отелло, Радамес («Отелло», «Аїда» Верді), Григорій («Тихий Дон» Дзержинського). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

ПЕТРА́УСКАС Мікас Йонович (13.X 1873, с. Палуше, тепер Ігналінського р-ну Лит. РСР — 23.III 1937 Каунас) — лит. композитор, диригент, муз. діяч. Один з основоположників літ. нац. опери. У 1906 закінчив Петерб. консерваторію. За участь у революц. подіях 1905 переслідувався поліцією, змушений був виїхати за кордон (Швейцарія, США). В 1920 повернувся у Вільнюс, з 1928 жив у Каунасі. Твори: опери «Біруте» (1906), «Егле — королева вужів» (1918); оперети «Сажотрус і млинар», «Адам і Єва» (1903), хорові та сольні пісні, вокальні ансамблі, обробки нар. пісень.

ПЕТРАФІЄ́Д — заповідник на Пд. Аргентіни, в долині р. Ріо-Десеадо. Пл. 10 тис. га. Створений 1954 для вивчення і охорони природних ландшафтів степів Патагонії та унікального природного утворення — «лісу» із скам'янілих гігантських *араукарій* (окремі дерева досягають вис. 100 м, діаметр — до 3,5 м). Розташований на Патагонському плоскогір'ї на вис. бл. 600 м над р. м. У рослинному покриві переважають *ксерофіти.* З тварин характерні лама гуанако та страус нанду; багато гризунів. У заповіднику заборонено будь-яку госп. діяльність, а також туризм. *В. І. Олещенко.*

ПЕТРАХНО́ВИЧ (Мороховський) Микола (н. бл. 1600 — п. після 1666, Львів) — укр. живописець. Жив у Львові. Навчався і працював у майстерні Ф. *Сеньковича,* згодом став його спадкоємцем. У 1666 П. був старшиною Львів. малярського цеху. Виконав ікону богоматері над вхідними дверима (1635) Успенської церкви у Львові та іконостас церкви в с. Великі Грибовичі (тепер Нестеровського р-ну Львів. обл., 1638). П. вважають автором портретів Варвари Лангиш (1635), К. Корнякта та його синів Костянтина і Олександра (всі — Львів. істор. музей).

ПЕТРАШЕ́ВИЧ Галина Львівна [н. 10 (23).III 1903, с. Дубова, тепер Уманського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1964). Член КПРС з 1944. В 1920—23 навчалася в Уманській худож.-декоративній студії, 1925—30 — в Київ. худож. ін-ті у М. *Гельмана,* Б. *Кратка* та І. *Севери.* Твори: композиції «Оксана» (1932), «Іспанська жінка» (1937), «Буря» (1942), «Сон» (1946), «Танкіст Н. Шолуденко» (1947), «Колгоспна ланка» (1951), «Сестри» (1954), «Дитино моя», «Н. М. Ужвій в ролі Анни Задорожної з п'єси І. Франка „Украдене щастя"» (обидва — 1957), «Кріпачка» (1959), «Чайка» (1964), «О. Ульянова» (1969), «Партизанка» (1971); портрет С. А. Ковпака (1945) та ін. Зберігаються в ДМУОМ, Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Верба І. Галина Львівна Петрашевич. К., 1965.

ПЕТРАШЕ́ВСЬКИЙ (Буташевич-Петрашевський) Михайло Васильович [1 (13).XI 1821, Петербург — 7 (19).XII 1866, с. Бєльське, тепер Краснояр. краю] — рос. революціонер, один з керівників таємного гуртка *петрашевців.* Син лікаря, дворянин. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1841). З 1844 на квартирі П. проходили зібрання передової дворян. і різночинської молоді. П. виступав за демократизацію політ. ладу Росії, звільнення селян від кріпацтва з землею, за підготовку нар. мас до революц. боротьби. Визнавав себе прихильником Ш. *Фур'є.* В 1849 П. разом із багатьма ін. гуртківцями заарештований і засуджений до розстрілу, який замінено довічною каторгою. Відбував її у Сх. Сибіру. З 1856 — на поселенні в Іркутську, де брав участь у створенні сибір. преси. За виступ проти сваволі місц. влади 1860 висланий до Мінусінського округу.

Літ.: Прокофьев В. Петрашевский. М., 1962.

ПЕТРАШЕ́ВЦІ — учасники таємного гуртка дворянської і різночинської молоді, що об'єднувалася 1845—49 в Петербурзі навколо М. В. *Петрашевського.* Найдіяльнішими учасниками гуртка були М. О. *Спєшнєв,* Д. Д. Ахшарумов, М. О. Момбеллі, М. С. Кашкін (син декабриста). Зібрання П. почалися ще 1844, з осені 1845 відбувалися щотижня у п'ятницю. В них брали участь М. Є. *Салтиков-Щедрін,* О. М. *Плещеєв,* Ф. М. *Достоєвський,* А. Г. *Рубінштейн,* П. П. *Семенов-Тян-Шанський* та ін. П. мали своїх послідовників і в ін. містах Росії, зокрема в Москві, Казані, Тамбові тощо, а також на Україні. Глибоку і щиру повагу виявляли гуртківці до революц. діяльності Т. Г. Шевченка. Через нього з П. мало певний зв'язок *Кирило-Мефодіївське товариство.* Діяльність П. припала на той період у визвольному русі в країні, коли формувалася революц.-демократична ідеологія і почався перехід від дворянської революційності до революційності різночинської. Це позначилося на класовому складі гуртка, його планах демократичних перетворень, пошуках правильної революц. теорії. В. І. Ленін починав з П. історію соціалістичної інтелігенції в Росії (див. Повне зібр. тв., т. 7, с. 418, прим.). П. не мали оформленої орг-ції і розробленої програми. Їхні соціалістичні погляди формувалися під впливом вітчизн. визвольної л-ри, творів В. Г. Бєлінського і О. І. Герцена, ідей франц. соціалістів-утопістів, особливо Ш. *Фур'є,* та нім. філософа-матеріаліста Л. *Фейєрбаха.* В гуртківській бібліотеці забороненої літератури був і твір К. Маркса «*Злиденність філософії*». З метою пропаганди демократичних і соціалістичних ідей П. видали «Кишеньковий словник іншомовних слів, що ввійшли до складу російської мови» (в. 1—2, 1845—46).

Особливо пожвавилась діяльність гуртка після революц. подій 1848 у Європі. Він став одним з центрів боротьби проти реакційної зовн. і внутр. політики царизму. Серед П. поступово формувалися два напрями: революц.-демократичний і ліберальний. На зібраннях П. обговорювалися питання про звільнення селян від кріпацтва, встановлення республіки, свободу друку, створення таємного товариства і заходи щодо підготовки повстання проти царизму. На відміну від *декабристів,* революц. ядро гуртка великі надії покладало на активність нар. мас. Було написано відозви до селян, солдатів, в яких містилися заклики розгортати боротьбу проти поміщиків і самодержавства. 23.IV (5.V) 1849 значну групу П. було заарештовано і ув'язнено до Петропавловської фортеці. З 123 осіб, притягнутих до слідства, 21 чол. засуджено до розстрілу. Проте царський уряд не наважився виконати цей жорстокий вирок. Після обряду підготовки до страти смертну кару П. було замінено каторгою в Сибіру і арештантськими ротами. В 1856 П. амністовано, згодом всіх (крім М. В. Петрашевського) поновлено в громадян. правах.

Літ.: Дело петрашевцев, т. 1—3. М.—Л., 1937—1951; Философские и общественно-политические произведения петрашевцев. М., 1953; Буцик А. К. Петрашевці. К., 1962; Лейкина-Свирская В. Р. Петрашевцы. М., 1965; Возный А. Ф. Полицейский сыск и кружок петрашевцев. К., 1976; Кокин Л. Зову живых. М., 1981. *В. Н. Котов.*

ПЕТРАШІ́В Петро Васильович (1738, с. Рибці, тепер Полтав. обл. — 19.III 1772) — укр. живописець. Працював на Запорізькій Січі. Твори: розпис іконостаса Успенської церкви в Кременчуку (1767), картини для будинку генерала Ісакова в Кременчуку (1768); портрети та ікони на замовлення Кочубея в с. Диканьці (тепер смт Полтав. обл.; 1768), іконостас собору в м. Лохвиці (1770), виконаний на замовлення П. *Калнишевського;* ікона «Покрова», на якій П. зобразив козаків і духівництво (1772, Дніпроп. художній музей).

ПЕТРЕ́НКО Михайло Миколайович (1817, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл.— р. см. невід.) — укр. поет-романтик прогресивного напряму. Закінчив Харків. ун-т (1841). У ліриці П. значне місце посідає мотив нарікання на долю, на тяжкі умови життя простої людини (цикл віршів «Небо»). Деякі його поезії стали нар. піснями («Дивлюсь я на небо», «Туди мої очі» та ін.). Твори П. друкувалися в альманахах «*Сніп*», «*Молодик*» та ін. Драма «Панська любов» не збереглася.

Тв.: [Поезії]. В кн.: Забіла В., Петренко М. Поезії. К., 1960.

Літ.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 2. К., 1961. *Г. А. Нудьга.*

ПЕТРЕ́НКО Пантелеймон Антонович (1908—36) — укр. рад. поет і перекладач. Народився на Україні, з 1932 жив у Грузії (Тбілісі). Перекладав укр. мовою твори франц. поетів (П. Верлен, Ш. Бодлер, М. Жакоб, А. Рембо, Ж. Кокто), рос. мовою — груз., вірм. та азерб. поетів (Бесікі, Саят-Нова та ін.). Спільно з К. Чичинадзе переклав поему Ш. Руставелі «Витязь в тигровой шкуре» (М.—Л., 1938). *Р. І. Доценко.*

ПЕТРЕ́НКО-КРИ́ТЧЕНКО Павло Іванович [27.VI (9.VII) 1866, Херсон — 21.I 1944] — укр. рад. хімік-органік, чл.-кор. АН СРСР (з 1932). Закінчив Новоросійський ун-т (Одеса, 1888), в якому працював до кінця життя (з 1903 — професор). Наук. праці присвячені гетероциклічним сполукам. Вивчав вплив замісників на реакційну здатність органічних сполук, зокрема кетонів. Досліджував та-

К. Й. Петраускас.

Г. Л. Петрашевич.

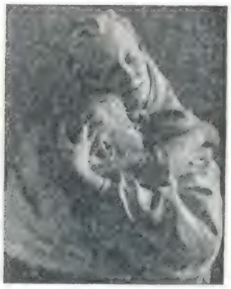
Г. Л. Петрашевич. Дитино моя. Мармур. 1957. Донецький художній музей.

М. В. Петрашевський.

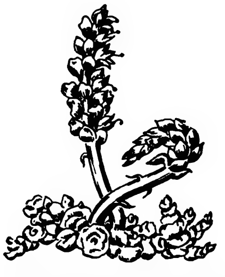

Петрів хрест лускатий.

кож періодичність зміни деяких властивостей органічних сполук при нагромадженні в молекулах вуглеводневих радикалів, простих зв'язків, функціональних або нефункціональних замісників.

ПЕТРЕ́СКУ (Petrescu) Каміл (22. IV 1894, Бухарест — 14.V 1957, там же) — рум. письменник і публіцист, академік Академії СРР (з 1948). Дебютував як поет. Участь у 1-й світовій війні залишила відбиток на першій зб. «Вірші» (1923) та ін. творах. Автор п'єс «Гра фей» (1918), «Сильні душі» (1925), «Дантон» (1931), «Жінка, яку кохаю» (1943), «Белческу» (1949). Широке визнання здобув романами «Остання ніч кохання, перша ніч війни» (1930), «Прокрустове ложе» (1933), епопеєю про революцію 1848 в Румунії і її натхненника Н. *Белческу* «З-поміж людей людина» (т. 1—3, 1953—57). Осн. тема творів П.— трагічне становище інтелігенції в бурж. суспільстві. П. належать книги публіцистичного, соціологічного і філос. характеру та «Щоденник» (посмертно, 1975).

Тв.: Укр. перекл.— Остання ніч кохання, перша ніч війни. К., 1977; Рос. перекл.— Избранное. М., 1979. *О. С. Романець.*

ПЕТРЕ́СКУ (Petrescu) Чезар (1.XII 1892, с. Ходура, тепер Ясського повіту — 9. III 1961, Бухарест) — рум. письменник, академік Академії СРР (з 1955). Літ. діяльність почав як журналіст. Перша зб. оповідань — «Листи резеша» (1922). У циклі реалістичних романів, задуманих як румунський літопис 20 ст., показав життя різних прошарків рум. суспільства («Затемнення», 1928; «Патріархальне місто», «Каля Вікторієй», обидва — 1930; «Грета Гарбо», «Чорне золото», обидва — 1932; «Недільний день сліпого», 1934; трилогія «1907», 1937—42). Своєрідним худож. узагальненням подій поч. 20 ст. в Румунії є роман «Люди вчорашні, люди сьогоднішні, люди завтрашні» (1955). Автор трилогії про М. *Емінеску* «Лучаферул» (1935—37), істор. роману «Напередодні революції 1848 року» (1949, окреме вид. 1954). Відомий також як дитячий письменник, перекладач творів М. Горького, М. Шолохова, Ф. Гладкова, О. Толстого, А. Макаренка та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Приезжай, посмотри! М., 1956; Избранное. М., 1977. *О. С. Романець.*

ПЕ́ТРИК (Іваненко Петро Іванович; рр. н. і см. невід.) — політ. авантюрист, ставленик султанської Туреччини. Походив із старшинської родини Полтавського полку. Був старшим писарем Генеральної військ. канцелярії. В 1691 втік у Крим, де уклав 1692 фіктивну угоду про перехід Лівобережної України під владу султанської Туреччини і незабаром оголосив себе «гетьманом». Грабіжницькі напади крим. татар і розбійницьких загонів П. 1692—94 і 1696 були відбиті рос.-укр. військами. Востаннє П. згадується в документах 1708.

ПЕТРИКІ́ВКА — селище міського типу Царичанського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на р. Чаплинці (басейн Дніпра), за 19 км від залізнич. ст. Баловка. 5,3 тис. ж. (1981). П. виникла 1756, селище міського типу — з 1957. У П.— ф-ка худож. виробів «Дружба», мол. з-д, комбінат побутового обслуговування, рибне господарство, міжколг. буд. організація. Профес.-тех. уч-ще, 5 заг.-осв. та музична школи, філіал Дніпроп. худож. дитячої школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб,

П.— відомий осередок нар. мистецтва. Майже з часу свого заснування була важливим торговельним центром, де тричі на рік збирався ярмарок (місцеві майстри продавали розмальовані вироби з дерева — скрині, народні муз. інструменти, сани та віялки). Образотворчі мотиви розпису виявлялись і в народних картинках. П. уславилася також своїми вишивками, килимами і вибійчаними тканинами. Петриківський розпис розвивався у вигляді настінного розпису та декору на речах хатнього вжитку, на господарських речах (сіялки, сани тощо). На поч. 20 ст. у зв'язку з попитом на хатні настінні розписи тут почали виготовляти і паперові «мальовки»: рушники, килими й деталі арх. декору (стрічки і квітки для комина, «лиштви» для сволоків і полиць мисників) для оздоблення інтер'єру хати. Характерним для мистецтва П. є рослинний квітковий орнамент, що продовжує традиції укр. *барокко*. За радянського часу в П. особливо розвинувся декоративний розпис на дереві, пресованій тирсі (підлаковий розпис); сформувалася станкова декоративна графіка як новий вид нар. мистецтва. Тут 1936—41 існувала школа декоративного малювання, в якій композицію петриківського орнаменту викладали Т. *Пата* і її дочка В. Кучеренко. Петриківський розпис (йому притаманна ажурність та чітка графічність декору, яскравість барв) вийшов за межі окремого осередку. Сформувалась худож. школа, яка згодом набула великого поширення. Серед майстрів нар. творчості (уродженців П.) — митці старшого покоління: М. *Тимченко,* П. *Глущенко,* В. *Павленко,* Г. *Павленко-Черниченко,* З. і Т. Кудіш, В. Клименко-Жукова, твори яких стали всесвітньовідомими.

З 1958 в П. діє філіал Дніпропетровської дит. худож. школи; цього ж року при артілі вишивальниць «Вільна селянка» (нині фабрика худож. виробів «Дружба») відкрито цех підлакового розпису, де виготовляють скриньки й декоративні тарілки з пресованої тирси, розписані олійними фарбами. З 1970 діє експериментальний цех петриківського декоративного розпису при Дніпроп. худож.-виробничому комбінаті, до виробів якого належать декоративні панно, написані на папері яєчною темперою, точені з дерева розмальовані декоративні вази, тарілки, кухлі, цукерниці, яйця-мальованки тощо. Серед майстрів підлакового розпису — В. *Соколенко,* Г. Ісаєва-Шаповал, В. Глущенко, А. *Пікуш.* Крім цього, петриківські майстри Ф. *Панко,* Н. *Шулик,* Н. Турчин, В. Статива, С. Глущенко, В. Панко, О. та І. Скицюк, З. Кудіш, У. Скляр, Т. Самець працюють за спец. замовленнями над настінними розписами громад. споруд (святковий зал у Будинку художників, 1978; хол і естрада в готелі «Либідь», 1980; магазин «Казка», 1980; деякі павільйони ВДНГ УРСР, 1981; всі —у Києві), оформлюють зарубіжні виставки за замовленням Торговельної палати (Лос-Анджелес, 1977; Лейпціг, 1978; Будапешт, 1979; Загреб, 1980; Алжір, 1981). Виставки творів петриківських майстрів влаштовувалися на Кіпрі, в Канаді, Японії, Франції, Угорщині та ін. Іл. див. також до ст. про окремих художників.

Літ.: Глухенька Н. О. Петриківські декоративні розписи. К., 1965; Глухенька Н. О. Петриківські розписи. Альбом. К., 1973. *Н. О. Глухенька.*

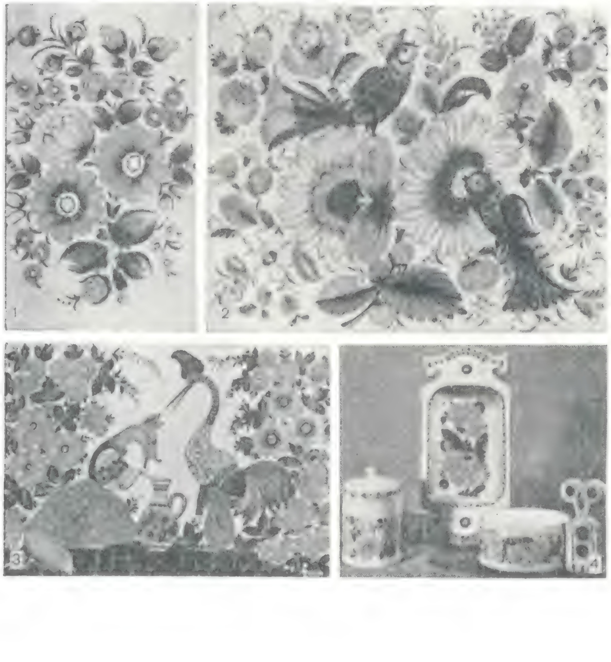

Петриківка.
1. Г. К. Ісаєва-Шаповал. Букет. 1968.
2. Н. І. Шулик-Пилипчук. Декоративне панно. 1968.
3. В. Ф. Панко. Панно «Лисиця і журавель». 1979.
4. В. В. Виноградський, В. А. Глущенко. Лоток, сільничка, бочівка для сипких продуктів. 1976.

ПЕТРИКО́ВСЬКИЙ Сергій Іванович (парт. псевд.— Петренко; вересень 1894, м. Люблін, тепер ПНР — 25.I 1964, Москва) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, генерал-майор інженерно-технічної служби (1943). Член КПРС з 1911. В 1917 був головою Військ.-революц. к-ту в Харкові, нач. революц. гарнізону. В 1918 — один з організаторів партизан. руху на Україні проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини.* В 1918—20 як нач. штабу *Першої Української радянської дивізії* та 1-ї Задніпровської д-зії, команд. Кримською групою військ,, комісар і командир ряду стрілецьких з'єднань брав участь у боротьбі проти *петлюрівщини* і *денікінщини,* військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1921—50 — на відповідальних посадах у Рад. Армії, у воєнній пром-сті. Закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського (1937). Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. нагородами.

ПЕТРИНЕ́НКО Діана Гнатівна (н. 8.II 1930, с. Білоусівка, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1975). В 1955 закінчила Київ. консерваторію, 1961 — аспірантуру, з 1961 — викладач, з 1981 — доцент цієї консерваторії. В 1955—58 — солістка капели *«Думка»*, з 1962 — Київ. філармонії. В репертуарі П.—твори укр. рад. композиторів Л. Ревуцького, А. Кос-Анатольського, Ю. Мейтуса, Г. Майбороди, П. Майбороди, О. Білаша та ін., укр. і рос. нар. пісні, арії з опер вітчизняних і зх.-європ. композиторів. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

ПЕТРИ́ЦЬКИЙ Анатолій Галактіонович [31.I (12.II) 1895, Київ — 6.III 1964, там же] — укр. рад. живописець і театральний художник, нар. художник СРСР (з 1944). Член КПРС з 1943. В 1910—18 навчався в Київ. худож. уч-щі, в 1922—24 — у ВХУТЕМАСі в Москві. Творчу діяльність у театрах почав 1914. У перші роки своєї діяльності П. оформляв вистави: у «Молодому театрі», театрі «Музична драма», Першому театрі Укр. Рад. Республіки імені Шевченка, театрі опери та балету (всі — у Києві), в моск. театрах — у драм. театрі Корша та в опері Зиміна. Створене П. оформлення до вистав відзначається мальовничістю і багатою творчою фантазією («Вій» Остапа Вишні, 1925, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка; опера «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського, 1925; балет «Корсар» А. Адана, 1926, Харків. театр опери та балету; «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, 1932, Харків. театр Революції; «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, 1939, Малий театр; опера «Черевички» П. Чайковського, 1941, Великий театр СРСР; балет «Лілея» К. Данькевича, 1945; опери «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, 1953; «Тарас Бульба» М. Лисенка, 1955; опера «Війна і мир» С. Прокоф'єва, 1956; всі — у Київ. театрі опери та балету ім. Т. Шевченка; «Макар Діброва» О. Корнійчука, 1948, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка; опера «Декабристи» Ю. Шапоріна, 1953, Великий театр СРСР). П.— автор картин («Натурщиця», 1923; «Інваліди»,1924; «Барикади», 1925—26; «Парк у Харкові», 1935; «Село Мерефа», 1943; «Не сад — вулиця Києва», 1961), портретів (письменників М. Семенка, Я. Савченка, обидва — 1929; П. Усенка, 1931; Остапа Вишні, П. Тичини, Л. Первомайського, всі — 1933), монументальних розписів у Києві, Кам'янці-Подільському, Козельці (не збереглися), політ. плакатів, іл. до книжок та журналів. У 1946—50 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1947 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Горбачёв Д. Е. Анатолий Галактионович Петрицкий. М., 1971; Анатолій Петрицький. Спогади про художника. К., 1981. *Д. О. Горбачов.*

ПЕТРИЧЕ́НКО Олексій Максимович [н. 30.VII (12.VIII) 1911, с. Бикове, тепер Криничанського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. вчений у галузі ливарного виробництва і матеріалознавства, доктор тех. наук (з 1962), професор (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1943. Закінчив (1940) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т, працював на машинобудівних з-дах міст Коломни, Кірова, Харкова. З 1949 — у Харків. автомоб.-дорожньому ін-ті. Осн. праці — в галузі теорії і технології лиття (зокрема, в кокіль), термостійкості ливарних форм, структури і властивостей високоміцних чавунів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ПЕ́ТРІ (Petri) Еліо (н. 29.I 1929, Рим) — італ. кінорежисер і сценарист. Один із представників «політичного кіно». Перший фільм (документальний) — «Сім селян» (1959). Більшість фільмів присвячена соціальній і політ. темі: «Вбивця» (1961), «Учитель з Віджевано» (1965), «Десята жертва» (1966), «Кожному своє» (1967), «Слідство у справі громадянина поза всякою підозрою» (1969), «Робітничий клас іде в рай» (1971), «Всіма засобами» (1976), «Тодо модо» (1978). Для творчості П. характерні гротеск і сатира у викритті бурж. дійсності.

ПЕТРІАШВІ́ЛІ (Петрієв) Василь Мойсейович [1845, Ціласкурі, поблизу Тбілісі — 26.VII (8.VIII) 1908, Карлсбад, тепер Карлові Вари, ЧССР] — рос. хімік. Після закінчення Новоросійського ун-ту (в Одесі, 1870) викладав у ньому (професор з 1879, ректор з 1907). Працював у галузі органічної, фізичної та прикладної хімії. Вивчав будову азосполук. Довів можливість існування сполук з двома гідроксильними групами при одному вуглецевому атомі. Експериментально підтвердив закон діючих мас. В галузі прикладної хімії відома праця «Виробництво оцту» (1905).

ПЕТРІ́В ХРЕСТ (Lathraea) — рід паразитичних рослин родини ранникових. Багаторічні трави з підземними пагонами і квітконосами, що виступають над грунтом. Плід — коробочка. 6 видів, пошир. у помірному поясі Європи й Азії. В СРСР, в т. ч. в УРСР, один вид: П. х. лускатий (L. squamaria) з довгим, м'ясистим, густо вкритим лусковидними листками кореневищем. Рано навесні на поверхню землі виходить його невисокий рожево-білий квітконос з китицею малиново-червоних квіток. Паразитує на коренях широколистяних дерев і кущів.

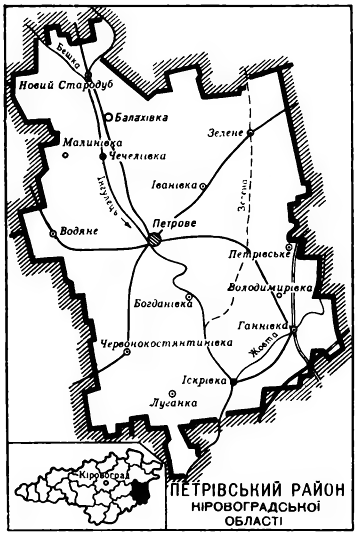

ПЕТРІ́ВКА (до 1771 — с. Караяшник, до 1923 — с. Петропавлівка)— селище міського типу Станично-Луганського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована біля злиття річок Євсугу та Ковсугу (притоки Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Городній. 6,3 тис. ж. (1981). У П.— Кіндрашівський піщаний кар'єр, мол. та асфальтобетонний з-ди. 2 заг.-осв. школи, філіал Станично-Луганської муз. школи, лікарня. 2 будинки культури, 6 б-к. П. засн. у 2-й пол. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ПЕТРІ́ВКА — селище міського типу Іванівського р-ну Одес. обл. УРСР. Залізнична ст. Буялик. 4,8 тис. ж. (1981). У П.— ф-ка «Ватин», комбінат хлібопродуктів, Іванівська райсільгосптехніка та міжколг. буд. організація. 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, 2 б-ки. П. засн. 1927, с-ще міськ. типу — з 1957.

ПЕТРІ́ВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — слов'янське городище на березі Ворскли в с. Петрівському Великописарівського р-ну Сумської обл. Досліджували його 1938. Виявлено залишки кількох напівземлянкових жител і госп. будівель. Знайдено уламки глиняного ліпного посуду, знаряддя праці, а також кістки свійських тварин. Датуються ці залишки 9—10 ст. На городищі досліджено також культурний шар 11—12 ст. (містив уламки кружального посуду, залізні вироби тощо), який свідчить, що за часів Київської Русі тут знаходили захист мешканці навколишніх неукріплених поселень під час нападів степових кочовиків. Біля П. г. є курганний могильник 9—10 ст. П. г. належить до т. з. *Роменських городищ.*

ПЕТРІ́ВСЬКИЙ ГРАФІТОНО́СНИЙ РАЙО́Н — група родовищ графітових руд у пд.-сх. частині Кіровогр. і зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Розвідані запаси графітових руд становлять 7,5 млн. т (1980). Найбільші родовища — Петрівське, Велиководянське і Бабенківське. Графітові руди представлені біотит-графітовими *гнейсами* докембрійського віку (див. *Докембрій*), які утворюють пластоподібні геол. тіла, що залягають з крутим падінням. Потужність пластів — до 45—50 м. Протяжність окремих смуг графітових руд — до 2,5 км. Вміст графіту в рудах — до 2—15%. Графітоносні породи у межах П. г. р. відомі з 1872. *Ю. М. Теодорович.*

ПЕТРІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Населення 29,7 тис. чол. (1981). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Петрове*. Поверхня району — підвищена хвиляста рівнина, розчленована долинами

Д. Г. Петриненко.

А. Г. Петрицький.

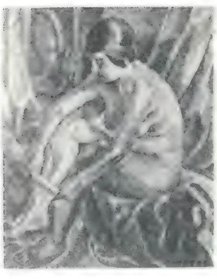
А. Г. Петрицький. Натурщиця. 1923. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

річок і балками. Осн. корисні копалини — залізна руда і буре вугілля. Річки — *Інгулець* з прит. Бешка, Зелена, Жовта; Іскрівське водосховище. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Найбільші підприємства району — Петрівський залізорудний кар'єр та Балахівський буровуг. розріз. Комбінат побутового обслуговування (Петрове), 2 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 100,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Вирощують також жито, ячмінь, овес, просо, гречку, овочеві культури. У П. р.— 10 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 213 км, у т. ч. з твердим покриттям — 148 км.

У районі — 24 заг.-осв. та музична школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 43 клубні установи, кінотеатр, 39 кіноустановок, 29 б-к. У с. Новому Стародубі П. р. народилися рос. революц. народник і письменник С. М. *Кравчинський* та укр. рад. хірург-онколог І. Т. *Шевченко*, у с. Водяному — укр. революц. народник Л. А. *Дическуло*. У П. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1935).

Б. П. Захарченко.

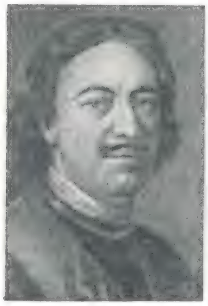

Петро I.

ПЕТРО́ I Великий [30.V (9.VI) 1672, Москва — 28.I (8.II) 1725, Петербург] — рос. цар з 27.IV (7.V) 1682, імператор з 22.X (2.XI) 1721. Після смерті *Федора Олексійовича* (1682) боярська група, очолювана Милославськими, використавши *Московське повстання 1682*, добилася проголошення «старшим» царем хворобливого і нездатного до держ. справ Івана V Олексійовича (1666—1696), а «молодшим»— П. I і призначення співправителькою царівни *Софії Олексіївни*. В серпні 1689 після спроби вчинити держ. переворот її було позбавлено влади й заслано в монастир. Після цього П. I фактично зосередив владу в своїх руках, а після смерті Івана V він став єдинодержавним правителем. Добився успіхів у боротьбі проти тур.-тат. агресорів в *азовських походах 1695—96*. У 1697 виїхав за кордон, де вивчав суднобудування, морську справу, знайомився з досягненнями тогочасної техніки. В зв'язку з *стрілецьким повстанням 1698* повернувся до Москви, жорстоко придушив виступ. Врахувавши міжнар. обстановку, почав боротьбу за повернення життєво необхідного для Росії виходу до Балтійського моря: в союзі з Данією і Польщею почав війну проти Швеції (див. *Північна війна 1700—21*). В цей період П. I кілька разів бував на Україні, зокрема 1706 заклав *Києво-Печерську фортецю*. Створені П. I регулярна армія і військ.-мор. флот здобули блискучі перемоги в Пн. війні (див. *Полтавська битва 1709, Гангутський бій 1714*). В 1703 у відвойованому гирлі Неви засновано Санкт-Петербург (з 1712 — столиця Росії). *Ніштадтський мир 1721* закріпив за Росією балт. узбережжя. Після рос.-іран. війни 1722—23 до Рос. д-ви було приєднано зх. узбережжя Каспійського м. з містами Дербентом і Баку. Невдала рос.-тур. війна 1710—13 змусила Росію віддати Туреччині Азов, тимчасово затримала возз'єднання Правобережної України з Росією (див. *Прутський похід 1711, Прутський трактат 1711*). За П. I розвивалися металургійна (на Уралі і в центрі країни), суконна галузі пром-сті, суднобудування, почалося вивчення природних багатств України, зокрема Донбасу. Піднесення екон. і військ. могутності Росії відбувалося за рахунок посилення кріпосницької експлуатації нар. мас — збільшення податків, запровадження *подушної податі, рекрутської повинності*, приписання селян до заводів, надання права купцям — власникам заводів купувати кріпаків (див. *Посесійні селяни*) тощо. Посилення експлуатації нар. мас зумовило загострення класової боротьби (див., зокрема, *Булавінське повстання 1707—09*). В 1709 було знищено *Запорізьку Січ*. Дбаючи про зміцнення становища дворянства — гол. соціальної опори д-ви, П. I указом 1714 зрівняв дворянські помістя (див. *Маєток*) з *вотчинами*. Проведені за П. I реформи держ. управління — заміна Боярської думи *Сенатом* (1711), організація *колегій* (1718—22), *Синоду* (1721), встановлення 1722 порядку проходження держ. служби (див. *Табель про ранги*), проголошення імперії (1721) та ін. сприяли утвердженню *абсолютизму* і створенню чиновницько-дворянської монархії в Росії. Проводив політику обмеження політ. автономії Лівобережної і Слобідської України (див. *Малоросійська колегія*). Приділяв увагу розвиткові науки і культури. Зокрема, за П. I Київ. колегію 1701 перетворено на *Київську академію*, 1703 засновано першу газету — «Ведомости», організовано ряд спец. шкіл, 1708 запроваджено *гражданський шрифт*, 1725 відкрито Академію наук. В 1700 було введено новий календар з початком року 1 січня (замість 1 вересня).

Літ.: Россия в период реформ Петра I. М., 1973; Павленко Н. Петр Первый. М., 1976. *А. А. Вовк.*

ПЕТРО́ I НЕ́ГОШ (Петар Петровић Његош; 1747, Негуші — 18.X 1830, Цетине) — правитель Чорногорії з 1781. В 1762—66 навчався в Росії. В 1781 висвячений у митрополити. Очолив боротьбу народу Чорногорії проти тур. панування; 1796 домігся фактичної самостійності Чорногорії. В 1798 видав «Законник» (доповнений 1803). Під час першого сербського повстання 1804—13 підтримував зв'язки з *Карагеоргієм*. Прихильник дружби з Росією.

ПЕТРО́ II [12 (23).X 1715, Петербург — 18 (29).I 1730, Москва] — рос. імператор з 7 (18).V 1727. Син царевича *Олексія Петровича*, онук *Петра I*. У перші місяці правління П. II влада фактично була в руках О. Д. *Меншикова*. Згодом під впливом старої боярської аристократії оголосив себе противником перетворень Петра I. Під час підготовки до коронації помер від віспи. На ньому закінчилася чоловіча лінія роду *Романових*. На престол вступила *Анна Іванівна*.

ПЕТРО́ III [10 (21).II 1728, Кіль, Німеччина — 7 (18).VII 1762, Ропша, під Петербургом] — рос. імператор з 25.XII 1761 (5.I 1762) до 28.VI (9.VII) 1762. Син гольштейн-готторпського герцога Карла Фрідріха і Анни Петрівни, дочки *Петра I*. Держ. справи за П. III фактично перебували в руках придворної знаті. Остання провела заходи щодо розширення привілеїв дворянства (було, зокрема, видано указ «Про вільності дворянства» 1762). Був прихильником прусського короля *Фрідріха II* (див. *Семилітня війна 1756—63*), оточив себе німцями-гольштинцями, що викликало невдоволення рос. дворянства. Внаслідок двірцевого перевороту П. III було скинуто з престолу. Рос. імператрицею стала його дружина *Катерина II*. З її відома П. III незабаром було вбито.

ПЕТРО́ ІТАЛІ́ЄЦЬ (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 16 ст. Походив з м. Лугано (Швейцарія). Жив і працював у Львові. Будував первісну Успенську церкву (закінчено 1559, зруйновано 1571) і житл. будинок (тепер по вул. Вірменській) у Львові, а також костьол у Бистриці Львів. обл. Для творчості П. І. характерне використання мотивів італ. архітектури доби *Відродження*.

ПЕТРО́ РА́РЕШ (р. н. невід.— п. 1546) — господар *Молдавського князівства* 1527—38 та з 1541. Син *Стефана Великого*. Прагнув до централізації влади, обмеження впливу великих феодалів. У 30-х рр. 16 ст. П. Р., спираючись на місц. укр. населення, вів боротьбу проти феод. Польщі за *Покуття*. Користуючись підтримкою Рос. д-ви та ін. європ. д-в, боровся за визволення Молдавії від тур. гніту. В 1538 біля містечка Стефанешти військо П. Р. через зраду молд. бояр зазнало поразки від тур. армії. П. Р. втік до Трансільванії, Молдавія підпала під владу Туреччини. В 1541 П. Р. знову дістав від тур. султана молд. престол. Проте до кінця свого життя проводив антитур. політику. Був зв'язаний з Росією, одержуючи звідти матеріальну підтримку.

А. П. Петров.

Б. М. Петров.

ПЕТРО́В Андрій Павлович (н. 2.IX 1930, Ленінград) — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1957. В 1954 закінчив Ленінгр. консерваторію. З 1964 — голова правління Ленінгр. організації Спілки композиторів СРСР. Твори: опера «Петро Перший» (1975), балети «Станційний наглядач» (1956), «Берег надії» (1959), «Створення світу» (1971), «Пушкін» (1979), оперети «Жили три студенти» (1961, у співавт. з О. Черновим), «Ми хочемо танцювати» (1967); симф. поема «Рада і Лойко» (1954), «Святкова увертюра» (1955), симф. цикл «Пісні наших днів» (1964), «Поема пам'яті загиблих у роки блокади Ленінграда» (1966; для органа, струнних, 4 труб, 2 фп. та

ударних); твори для голосу з оркестром — поема «Остання ніч» (1957), «Поема про піонерку» (1958), вокально-симф. фрески «Петро Перший» (1972); концерт для скрипки з оркестром (1980); вокальні цикли «Прості пісні» (1956), «П'ять веселих пісень» (1961), «Патетична поема» (1972); естрадні пісні; музика для театру і кіно — «Людина-амфібія» (1962), «Шлях до причалу» (1962), «Я крокую по Москві» (1963), «Бережись автомобіля» (1966), «Приборкання вогню» (1973), «Синій птах» (1976), «Білий Бім Чорне вухо», «Службовий роман» (обидва — 1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1967, 1976.
В. С. Мурза.

ПЕТРО́В Артем Іванович [20 (31).X 1779, с. Хомутець, тепер Миргород. р-ну Полтав. обл.— 3 (15).X 1849, Москва] — вітчизн. вчений у галузі ветеринарії. Один з основоположників вет. освіти в Росії. В 1807 закінчив Петерб. мед.-хірург. академію. З 1809 — професор, у 1818 — доктор медицини, в 1837 — засл. професор і академік вет. відділу Моск. мед.-хірург. академії. Праці з питань ветеринарії та медицини (про утримання і розведення коней, парувальну хворобу, цингу, операції на стегні із застосуванням антисептичних засобів тощо). *С. В. Баженов.*

ПЕТРО́В Борис Миколайович [26.II (11.III) 1913, Смоленськ — 23.VIII 1980, Москва] — рос. рад. вчений у галузі автоматичного керування, акад. АН СРСР (з 1960), дійсний член Міжнар. академії астронавтики (з 1971), віцепрезидент АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1939) Моск. енерг. ін-т. З 1939 працював в Ін-ті проблем управління АН СРСР, одночасно (з 1944) викладав у Моск. авіац. ін-ті (професор з 1948). З 1963 — акад.-секретар Відділення механіки і процесів управління АН СРСР, з 1966 — голова Ради «*Інтеркосмос*» при АН СРСР. Осн. праці П. стосуються теорії автом. регулювання, теорії інваріантності систем автом. керування, самоналагоджуваних систем, інформ. проблем теорії керування, систем автом. керування рухомими об'єктами. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1966. Держ. премія СРСР, 1972.

ПЕТРО́В Василь Володимирович [8 (19).VII 1761, м. Обоянь, тепер Курської обл.— 22.VII (3.VIII) 1834, Петербург] — рос. фізик і електротехнік, акад. Петерб. АН (з 1809). Після закінчення Харків. колегіуму (1785) деякий час навчався в Петерб. учительській семінарії. В 1788—91 викладав фізику і математику в Коливано-Воскресенськ. гірничому уч-щі (м. Барнаул), 1795—1833 — професор петерб. Медико-хірургічної академії. Створив (1802) найбільшу на той час гальванічну батарею, за допомогою якої відкрив *дугу електричну*. Вказав на практичне застосування електр. дуги, зокрема для освітлення, електроплавлення, відновлення металів з їхніх окислів. Виявив залежність сили струму від площі поперечного перерізу провідника. Запропонував покривати провідники ізоляційним шаром. Досліджував електролітичну дію електр. струму, електр. розряди в газах, електризацію тіл тертям, люмінесценцію.

ПЕТРО́В Василь Родіонович [28.II (12.III) 1875, с. Олексіївка, тепер Харків. обл.— 4.V 1937, Москва] — рос. рад. співак (бас) і педагог, нар. арт. РРФСР (з 1933). У юнацтві працював в укр. оперній трупі О. Суходольського. В 1902 закінчив Моск. консерваторію. В 1902—37 — соліст Великого театру (Москва). Партії: Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Руслан («Руслан і Людмила» Глинки), Досифей («Хованщина» Мусоргського), король Треф («Любов до трьох апельсинів» Прокоф'єва), Мефістофель («Фауст» Гуно). Концертна діяльність. Був вокальним керівником Оперного театру ім. Станіславського (1925—29), Оперної студії Великого театру (1935—37).

ПЕТРО́В Василь Степанович (н. 22.VI 1922, с. Дмитрівка, тепер Приазовського р-ну Запоріз. обл.) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант артилерії (1977), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1945. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир взводу, заст. командира батареї, пом. нач. штабу полку, командир батареї, заст. командира винищувально-протитанкового арт. полку на Пд.-Зх., Брян., Воронез., Донському фронтах. Під час форсування Дніпра 1943 був тяжко поранений, внаслідок чого втратив обидві руки, але до кінця війни залишався в строю. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЕТРО́В Віктор Платонович [10 (22).X 1894, Катеринослав — 8.VI 1969, Київ] — укр. рад. археолог, літературознавець, етнограф, доктор філологічних наук (з 1966). У 1918 закінчив Київ. ун-т. З 1919 працював в установах АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1950 — старший наук. співробітник Ін-ту археології АН УРСР. Досліджував археол. пам'ятки ранніх слов'ян. Автор праць з історії, етнографії, мовознавства, про Г. С. Сковороду, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша та ін. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Тв.: Скіфи. К., 1968; Подсечное земледелие. К., 1968; Етногенез слов'ян. К., 1972.

Літ.: Сымонович Э. А. В. П. Петров [Некролог]. «Советская археология», 1970, № 1.

ПЕТРО́В Георгій Іванович [н. 18 (31).V 1912, м. Пінега, тепер Арх. обл.] — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1961). Закінчив (1935) Моск. ун-т, працював у н.-д. ін-тах. З 1965 — в Ін-ті космічних досліджень АН СРСР (1965—73 — директор). Осн. праці — з прикладної газової динаміки і космічної аеродинаміки. Дослідив поширення коливань у в'язкій рідині, стійкість вихрових шарів, умови розпаду ламінарної течії. Застосував оптичні методи візуального вивчення повітр. потоків. Запропонував одне з пояснень проблеми Тунгуського метеорита. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1978.

ПЕТРО́В Євген [справж. прізв.— Катаєв Євген Петрович; 30.XI (13.XII) 1902, Одеса — 2.VII 1942] — рос. рад. письменник. Брат В. П. *Катаєва*. Член Комуністичної партії з 1940. У роки Великої Вітчизн. війни — кор. «Правды» і Радінформбюро. Друкуватися почав 1922. У співавт. з І. *Ільфом* написав романи «Дванадцять стільців» (1928), «Золоте теля» (1931), книгу нарисів «Одноповерхова Америка» (1936). Автор кіносценаріїв («Антон Іванович сердиться», «Музична історія», «Повітряний візник» та ін.), п'єси «Острів миру» (1939; надрук. 1947), книги нарисів «Фронтовий щоденник» (1942), зб. «Фейлетони й оповідання» (1957, посм.). Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1961 [у співавт.]; Укр. перекл. — Директивний бантик. Х., 1934 [у співавт.]; Дванадцять стільців.— Золоте теля. К., 1972 [у співавт.].
Г. Д. Зленко.

ПЕТРО́В Іван Іванович (справж. прізв.— Краузе; н. 29.II 1920, Іркутськ) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1959). В 1943 закінчив Моск. муз. уч-ще ім. Глазунова. Був солістом Моск. філармонії й Ансамблю опери під керівництвом І. Козловського. В 1943—70 — соліст Великого театру СРСР. Почесний член «*Гранд-Опера*» (з 1953). Партії: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Бестужев («Декабристи» Шапоріна). Концертна діяльність. Знімався у фільмах «Євгеній Онєгін», «Вершник без голови». Не раз гастролював на Україні. Нагороджений орденами Леніна та Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

Літ.: Назаренко И. Иван Петров. М., 1957.

ПЕТРО́В Іван Юхимович [18 (30).IX 1896, м. Трубчевськ, тепер Брян. обл.— 7.IV 1958, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1926 і 1931 закінчив курси вдосконалення вищого командного складу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. д-зією на Пд. фронті, з жовтня 1941 — військами Окремої Примор. армії, що відзначились під час оборони Одеси й Севастополя, з серпня 1942— 44-ю армією, з жовтня 1942 — Чорномор. групою військ Закавказ. фронту, з травня 1943 — команд. Пн.-Кавказ. фронтом. З березня 1944 командував 33-ю армією Зх. фронту, з квітня —команд. 2-м Білорус., з серпня — 4-м Укр. фронтами, з квітня 1945 — нач. штабу 1-го Укр. фронту. В 1945—52 — команд. військами Туркестанського військ.

В. С. Петров.

Г. І. Петров.

І. І. Петров.

І. Ю. Петров.

Й. О. Петров.

М. І. Петров.

О. З. Петров.

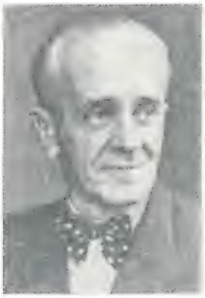

С. С. Петров.

округу, 1952—58 — на відповідальних посадах у М-ві оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЕТРО́В Ілія (н. 9.VII 1903, Разград) — болг. живописець і графік, нар. художник (з 1963), Герой Соціалістичної Праці (1967), дійсний член Болг. АН. У 1921—26 навчався в АМ у Софії, з 1926 — в Мюнхені. Автор станкових і монументальних творів: розпис «Дев’яте вересня» в кінотеатрі «Димитр Благоєв» у Софії (1947), картини «Розстріл» (1954), «Партизанська пісня» (1959). Серед графічних робіт — серія рисунків «Іспанія» (1939). П. відомий і як скульптор. Викладає в АМ у Софії (професор — з 1941).

ПЕТРО́В Йосип Опанасович [3 (15).XI 1807, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 27.II (11.III) 1878, Петербург] — рос. співак (бас). Українець за походженням. Один з основоположників рос. вокально-сценічної школи. Нотній грамоті навчався приватно в Єлизаветграді, де 1826 дебютував в опері-водевілі «Козак-віршувальник» К. *Кавоса* (трупа Д. Жураховського). Виступав (в оперетах, драмах, трагедіях) у трупі І. Штейна, яка гастролювала на півдні Росії. В Полтаві зблизився з М. *Щепкіним*, творче спілкування з яким мало великий вплив на розвиток сценічного таланту П. В 1830 переїхав до Петербурга, де брав уроки співу у К. Кавоса. З 1830 співав на сценах петерб. Великого театру, Театру-цирку (50-і рр.), Маріїнського театру (1860—78). Мав могутній, широкого діапазону, багатий барвами голос, рівний в усіх регістрах, володів майстерністю перевтілення. Був першим виконавцем написаних для нього партій Сусаніна і Руслана («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), а також партій Мельника, Лепорелло («Русалка», «Кам’яний гість» Даргомижського), Івана Грозного («Псковитянка» Римського-Корсакова), Варлаама («Борис Годунов» Мусоргського). Створив яскраві образи і в операх зх.-європ. композиторів. Виступав як камерний співак (романси Глинки, Даргомижського, Мусоргського). П.— один з кращих виконавців ролі Виборного («Наталка Полтавка» Котляревського), укр. нар. пісень. Був у дружніх стосунках з Т. Шевченком. Поет бував у нього вдома, бачив спектаклі за участю Петрова.

Літ.: Ласточкина Е. П. Осип Петров. М.— Л., 1950.

ПЕТРО́В Микола Іванович [31.III (12.IV) 1840, с. Вознесенське, тепер Макар’євського р-ну Костром. обл.— 20.VI 1921, Київ] — укр. літературознавець, чл.-кор. Петрогр. АН, академік АН УРСР (з 1919). Закінчив Київ. духовну академію (1865). Викладав словесність у Волинській духовній семінарії, з 1870 — теорію словесності, рос. і зарубіж. л-ру в Київ. духовній академії (з 1876 — професор). У своїх дослідженнях П. дотримувався *порівняльно-історичного методу* в літературознавстві. Автор «Нарисів з історії української літератури XVIII ст.» (1880) та «Нарисів історії української літератури XIX ст.» (1884). Вивчав творчість Г. Сковороди, І. Котляревського та ін. письменників. Досліджував історію *Київської академії*. П. належать праці з археології, етнографії, музейної справи, образотворчого мист. на Україні.

Тв.: Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве, в. 1—3. М., 1891—1904; Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. К., 1911.

Літ.: Білецький О. І. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства. В кн.: Білецький О. І. Від давнини до сучасності, т. 1. К., 1960; Комишанченко М. Українське літературознавство в другій половині XIX ст. «Вісник Київського державного університету», 1960, № 3. Серія філології та журналістики, в. 2.

ПЕТРО́В Микола Олександрович (1875, м. Єлець, тепер Липец. обл. — 9.IV 1940, Київ) — укр. рад. вчений у галузі фотографії. Закінчив (1900) Ризький політех. ін-т. Викладав у Київ. політех. ін-ті (1905—20); професор київ. художнього (1924—30) ін-ту, ін-ту кінематографії (з 1930); зав. відділом Київ. н.-д. інституту судових експертиз (1916—39). Голова (1906—12) т-ва «*Дагер*». Автор праць з теор. і худож. фотографії. Розробив і вдосконалив деякі процеси худож. друку фотографій.

ПЕТРО́В Михайло Петрович [8 (21).XI 1905, с. Монашево, тепер Єлабузького р-ну Тат. АРСР — 29.XI 1955, Іжевськ] — удм. рад. письменник. Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав в кін. 20-х рр. Автор ліричних віршів (перша зб.— «Джерело», 1934), багато з яких стали нар. піснями, поем, у т. ч. відомої поеми «Італмас» (1945; однойм. балет, музика Г. Корепанова-Камського); п’єс («Батрак», 1931; «Крізь вогонь», 1932, та ін.), повісті «Перед світанком» (1952). Роман «Старий Мултан» (1954) побудовано на матеріалі судового процесу над жителями удм. села Старий Мултан, на захист яких виступив В. *Короленко*. Перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Ижевск, 1958—62.

Літ.: Ермаков Ф. К. Поэзия и проза М. П. Петрова. Ижевск, 1960.

Ф. К. Єрмаков.

ПЕТРО́В Олександр Михайлович [1882, Казань — 24.VIII (6.IX) 1905, Севастополь] — матрос-більшовик, керівник повстання на навчальному судні «*Прут*» під час *революції 1905—07 в Росії*. Н. в сім’ї дрібного урядовця, виховувався в сім’ї О. М. *Стопані*. Виключений з гімназії за революц. настрої, працював слюсарем. У 1903, під час служби на броненосці «Катерина II», організував с.-д. гурток. Був членом ЦК с.-д. орг-ції Чорноморського флоту при Севастопольському к-ті РСДРП. 7 (20).VI 1905 за революц. агітацію списаний на «Прут». 19.VI (2.VII) очолив повстання на цьому судні. Після придушення повстання [31.VII (13.VIII)] за вироком військ. суду П. разом з трьома ін. матросами було розстріляно.

ПЕТРО́В Олексій Зіновійович [15 (28).X 1910, с. Кошки, тепер райцентр Куйб. обл.— 9.V 1972, Київ] — рад. фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1937 Казанський ун-т, де працював 1943—69. З 1970 — зав. відділом Ін-ту теор. фізики АН УРСР. Наук. праці з матем. фізики, заг. теорії відносності та теорії тяжіння. Виконав цикл досліджень з інваріантно-групових методів у теорії гравітації. Розробив нові методи вивчення гравітаційної радіації, енергії гравітаційного поля, моделювання полів тяжіння. Встановив існування трьох типів полів гравітації (типи Петрова). Розвинув заг. теорію моделювання гравітаційних полів і висунув ідею опису теорії тяжіння А. Ейнштейна в термінах плоского простору. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями. Ленінська премія, 1972.

ПЕТРО́В Олексій Леонідович [4 (16). III 1859, Петербург — 5.I 1932, Прага] — рос. історик-славіст. Закінчив істор.-філолог. ф-т Петерб. ун-ту (1880). З 1887 — професор на *Бестужевських курсах*, а згодом — Петерб. ун-ту. З 1922 жив у Празі та Будапешті. Автор праць про тер. Закарп. України та етногр. кордон укр. населення в Австро-Угорщині. Видав «Матеріали для історії Угорської (у в. 8: Закарпатської) Русі» (в. 1—8, 1905—22), «Найдавніші грамоти з історії карпаторуської церкви та ієрархії 1391—1498» (1931).

С. І. Білокінь.

ПЕТРО́В Сергій Сергійович [9 (21).IX 1895, м. Перм — 2.XI 1965, Київ] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1948). Творчу діяльність почав 1911 в Томському міськ. театрі, пізніше працював у театрах Петрограда, Омська, Владивостока, Чити; 1927—41 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова, 1941—44 — в Сарат. рос. драм. театрі ім. К. Маркса, 1944—60 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Протасов («Діти сонця» Горького), Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Цупович («Під золотим орлом» Галана), Швейк («Бравий солдат Швейк» за Гашеком) та ін. Знімався в кінофільмах. Серед ролей — Суворов («Кораблі штурмують бастіони»), Лікар («Долина Синіх скель»), Дяк («Степан Разін») та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

К. О. Силіна.

ПЕТРО́В Федір Миколайович [10 (22).VII 1876, Москва — 28.V 1973, там же] — учасник революц. руху в Росії, держ. і науковий діяч, професор, двічі Герой Соціалістичної Праці (1961, 1971). Член КПРС з 1896. Н. у сім’ї робітника. Закінчив медичний ф-т Київ. ун-ту (1902). Вів роботу в марксистських гуртках, брав участь у діяльності *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Учасник *саперів повстання 1905* у Києві. В 1906 засуджений на 7 років каторги й ув’язнений у Шліссельбурзькій фортеці, 1915 висланий на постійне поселення в Ірк.

губ. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції в Сибіру і на Далекому Сході, боротьби проти *колчаківщини.* В 1920—22 — заст. голови Ради Міністрів *Далекосхідної республіки,* член Далекосхідного бюро ЦК РКП(б). В 1923—27 — нач. Головнауки. В 1927—41 — заст. гол. редактора «БСЭ», 1941—49 — директор і член Гол. редакції Держ. ін-ту «Советская Энциклопедия». В 1949—59—член Гол. редакції «БСЭ». З 1959 — член Наук. ради вид-ва «Советская Энциклопедия». Автор праць з історії КПРС. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПЕТРО́В Федір Федорович [3 (16). III 1902, с. Докторово, тепер Веньовського р-ну Тул. обл.— 19.VIII 1978, Москва] — рад. конструктор артилерійської зброї, генерал-лейтенант-інженер (1966), Герой Соціалістичної Праці (1944). Член КПРС з 1942. В 1931 закінчив військ.-мех. відділення Ленінгр. політех. ін-ту. В Рад. Армії з 1944. З 1938 — нач. дослідного бюро, з 1942 — гол. конструктор заводу. Під керівництвом П. створено різні за призначенням гармати, які були прийняті на озброєння в Рад. Армії. З 1957 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943; 1946—двічі. Ленінська премія, 1967.

ПЕТРО́ВА Ганна Яківна [Петрова-Воробйова; 2 (14).II 1817, Петербург — 13 (26). IV 1901, там же] — рос. співачка (контральто). Дружина Й. О. *Петрова.* В 1835—47— солістка петерб. Великого театру. Сприяла утвердженню реалістичного мистецтва на рос. оперній сцені. Учениця М. Глинки, перша виконавиця написаної для неї партії Вані («Іван Сусанін») і партії Ратмира («Руслан і Людмила»). Мистецтво П. високо цінував Т. Шевченко, який був особисто знайомий з нею.

ПЕТРО́ВА Євгенія Олексіївна [н. 24.XII 1902 (6.I 1903), Київ] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1947). Дружина М. М. *Крушельницького.* З 1919 почала грати в аматорському драм. колективі Клубу транспортників (Київ). В 1922— актриса київського укр. драм. театру «Каменярі», очолюваного В. Васильком. В 1923—25 навчалася в драм. студії театру «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка), в якому працювала до 1952. В 1952—59 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Марися («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Маруся («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Зінаїда Іванівна («Чому посміхалися зорі» Корнійчука), Варвара («Гроза» О. Островського), Люба Шевцова («Молода гвардія» за Фадєєвим), Джен («Марія Тюдор» Гюго) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. *Р. М. Єсипенко.*

ПЕТРО́В-ВО́ДКІН Кузьма Сергійович [24.X (5.XI) 1878, м. Хвалинськ, тепер Сарат. обл.— 15.II 1939, Ленінград] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1930). В 1897—1905 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. *Сєрова,* 1901 — в студії А. Ажбе в Мюнхені, 1905—08 — у приватних академіях Парижа. Був членом худож. об'єднань «*Мир искусства*» й «Четыре искусства». Окремі твори П.-В. позначені впливом *символізму* й *модерну* («Берег», 1908; «Сон», 1910; «Купання червоного коня», 1912; «Полудень», 1917). В рад. час П.-В. створював картини, сповнені суворим пафосом революц. боротьби («1918 рік у Петрограді», 1920; «Після бою», 1923; «Смерть комісара», 1928); портрети (А. Ахматової, 1922, та ін.). Відомий як графік і театр. художник. П.-В. — автор ряду літ. творів. У 1918—33 викладав у Держ. вільних худож. майстернях — Ін-ті живопису, скульптури і архітектури в Петрограді (Ленінграді). Твори П.-В. зберігаються в ДТГ, ДРМ.

Літ.: Костин В. И. К. С. Петров-Водкин. М. 1966; К. С. Петров-Водкин. Альбом. Л., 1971.

ПЕТРО́ВЕ — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Інгульці (прит. Дніпра), за 28 км від залізнич. ст. Рядова. 6,5 тис. ж. (1981). Засн. в кін. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1963 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — залізорудний кар'єр, маслоробний та хлібний з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 міжколг. буд. орг-ції, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

ПЕТРО́ВИЧ Василь (справжнє прізвище — Сеник; 1.I 1880, с. Іванівці, тепер Жидачівського району Львів. обл.— 31.X 1914, Львів) — укр. драм. актор і співак (тенор). Чоловік Л. М. *Петровичевої.* В 1897—1914 працював в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Ролі: Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Гнат («Назар Стодоля» Шевченка), Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Золотницький («Хазяїн» Карпенка-Карого), Артем'єв («Живий труп» Л. Толстого), Де Сільва («Уріель Акоста» Гуцкова). Співав в операх й оперетах М. Лисенка, Ф. Легара, К. Целлера, Й. Штрауса. Портрет с. 302. *П. К. Медведик.*

ПЕТРОВИЧЕ́ВА Людмила Миколаївна (справж. прізв. та ім'я — Кравчуківна-Смалева Ванда; 5.XI 1882, Чернівці — 27.XII 1971, м. Борщів Терноп. обл.) — укр. співачка (меццо-сопрано). Сестра Ф. *Лопатинської,* дружина В. *Петровича.* Співу навчалася у Львові у В. *Висоцького* та М. *Коссака.* Була солісткою Чернівецького міського хору (1897—99), оперної групи укр. *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові (1899—1914), трупи В. *Коссака* (1920—21). В рад. час працювала режисером нар. театру в Борщеві. Партії: Наталка, Кулина («Наталка Полтавка», «Чорноморці» Лисенка), Оксана і Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ганна («Катерина» Аркаса), Федора («Роксолана» Січинського), Тизифена («Еней на мандрівці» Лопатинського), Ольга («Євгеній Онєгін» Чайковського), Зося («Галька» Монюшка), Зібель («Фауст» Гуно), Кармен («Кармен» Бізе). Концертна діяльність. Портрет с. 302. *П. К. Медведик.*

ПЕТРО́ВСЬКЕ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді. Розташоване за 5 км від залізнич. ст. Петровеньки. Засн. 1896 як с-ще Штерівський. Рад. владу встановлено в кін. листопада 1917. В 1920 с-ще перейменовано на П. (на честь парт. і держ. діяча Г. І. *Петровського*). З 1963 П.— місто. У П.— з-ди: залізобетонних виробів, щебеневий та хлібний; комбінат хлібопродуктів тощо. Професійно-технічне уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи; 10 лік. закладів, у т. ч. лікарня, поліклініка. Палац культури, Будинок піонерів, 6 бібліотек.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Борис Васильович [н. 14 (27).VI 1908, м. Єсентуки, тепер Ставр. краю РРФСР] — рос. рад. хірург, громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1966) і АМН СРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1942. У 1930 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. Професор 2-го (1948—49) і 1-го (з 1956) Моск. мед. ін-тів. З 1956 — зав. кафедрою госпітальної хірургії 1-го Моск. мед. ін-ту і одночасно (з 1963) директор Всесоюзного н.-д. ін-ту клінічної і експериментальної хірургії. У 1965—80 — міністр охорони здоров'я СРСР. Праці присвячені хірургічним методам лікування *раку* стравоходу, *порокам серця.* Вперше в СРСР успішно застосував протези клапанів серця, розробив і впровадив у практику методи пересадки нирок, пластику бронхів і трахеї. Створив школу хірургів. Голова Всесоюзного т-ва хірургів (з 1963), віце-президент Європ. т-ва серцево-судинної хірургії (з 1959), почесний член багатьох зарубіжних академій. Депутат Верх. Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1971. Портрет с. 302.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Георгій Олексійович [24.XI (7.XII), 1901, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 15.VIII 1957, Львів] — укр. рад. фармаколог і терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1954). У 1926 закінчив Харків. мед. ін-т. В 1932—41 — професор Дніпроп., з 1945 — Львів. мед. ін-тів. Праці присвячені питанням фізіології і патології печінки, клінічної фармакотерапії тощо. Запропонував класифікацію жовчогінних ліків.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Григорій Іванович [23.I (4.II) 1878, Харків — 9.I 1958, Москва] — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1897. Н. в сім'ї робітника-кравця. З 11 років працював учнем слюсаря, згодом токарем у Харкові, Катеринославі. У революц. русі з 1895, в кінці 1897 став членом *катеринославського «Союзу бо-*

Ф. М. Петров.

Є. О. Петрова.

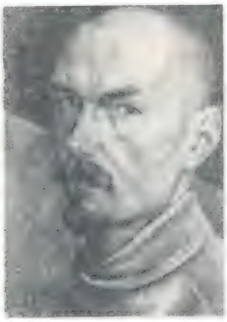
К. С. Петров-Водкін. Автопортрет. 1918. Державний Російський музей у Ленінграді.

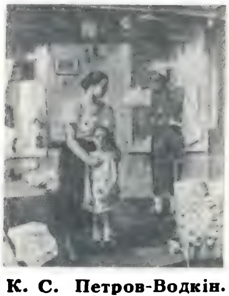
К. С. Петров-Водкін. 1919 рік. Тривога. 1934—35. Державний Російський музей у Ленінграді.

В. Петрович.

Л. М. Петровичева.

Б. В. Петровський.

Г. І. Петровський.

ротьби за визволення робітничого класу», згодом — Катериносл. к-ту РСДРП. У зв'язку з постійною загрозою арешту змінював місце проживання, працюючи робітником у Харкові, Миколаєві, Маріуполі, Донбасі. Брав участь у розповсюдженні газ. «Искра». В 1900 і 1903 за революц. діяльність його заарештовували. З 1904 працював у Катериносл. орг-ції РСДРП. У 1905 — голова завкому Брянського з-ду в Катеринославі, один з організаторів Катериносл. Ради робітн. депутатів і *бойового страйкового комітету*. Влітку 1906 емігрував до Німеччини, декілька місяців працював на металург. з-ді в Саарбрюккені. Восени 1906 повернувся на Україну, продовжував революц. роботу в Катеринославі та Маріуполі. В 1912 обраний депутатом 4-ї Держ. думи від робітників Катериносл. губ., працював у більшовицькій фракції 4-ї Державної думи. В Думі П. виголосив 32 промови, викриваючи антинар. політику царського уряду. 20.V (2.VI) 1913 він виступив з промовою, складеною за тезами В. І. Леніна, в якій грунтовно виклав програму більшовицької партії з нац. питання. Був кооптований до складу ЦК РСДРП, активно співробітничав у газ. «Правда», а 1913 був її офіційним видавцем. У листопаді 1914 разом з усіма членами більшовицької фракції за відмову голосувати за воєнні кредити був заарештований і в 1915 засуджений за довічне поселення в Туруханському краї. Під час Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 — комісар Якутської обл. Влітку 1917 повернувся до Петрограда. Незабаром ЦК РСДРП направив його на Україну, де він брав активну участь у встановленні Рад. влади на Катеринославщині і в Донбасі. В листопаді 1917 — березні 1919 — нарком внутр. справ Рос. Федерації. В 1919 — член Тимчасового бюро (Парт. центру) по керівництву парт. роботою у визволених від денікінців районах України, голова *Всеукраїнського революційного комітету*. З березня 1919 до літа 1938 — голова ВУЦВК, один з голів ЦВК СРСР, а 1937—38 — заст. голови Президії Верховної Ради СРСР. У 1920—33 — голова Всеукр. Центр. к-ту незаможних селян. Очолював Комітет сприяння будівництву Дніпрогесу. З 1940 — заст. директора Музею Революції СРСР. На VII і IX з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на X—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б), 1926—39 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). На IV—VIII конференціях і на IX—XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1920—38 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора та ін. нагородами. На честь П. м. Катеринослав 1926 перейменовано на Дніпропетровськ. Похований у Москві біля Кремлівської стіни. В Києві та Дніпропетровську П. споруджені пам'ятники.

Тв.: Вибрані статті і промови. К., 1978.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Г. І. Петровського див. покажчик імен Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Бега Ф. Ф., Александров В. Г. Петровский. М., 1963; Меленевський А. Ф., Курій Г. М. Всеукраїнський староста. К., 1977; Воспоминания о Г. И. Петровском. М., 1978.

В. П. Шевчук.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Іван Георгійович [5 (18).I 1901, м. Сєвськ, тепер Брян. обл.— 15.I 1973, Москва] — рос. рад. математик, акад. (з 1946) і член Президії (з 1953) АН СРСР, Герой Соціалістичної Праці (1969). Після закінчення (1927) Моск. ун-ту працював у ньому (з 1933 — професор, з 1951 — ректор). Праці П. стосуються теорії диференціальних рівнянь з частинними похідними, теорії імовірностей, алгебр. геометрії, топології та ін. П. заклав основи заг. теорії систем диференціальних рівнянь з частинними похідними; його праці з теорії імовірностей сприяли розвитку теорії *випадкових процесів*. П. вивчав питання про розташування овалів алгебр. кривої на проективній площині. Створений ним метод дав змогу одержати глибокі результати з топології алгебр. многовидів довільної *розмірності*. Член Президії Верховної Ради СРСР (з 1966). Нагороджений 5 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1952.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Микола Неонович [14 (26).XI 1894, с. Кудрівка, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.— 20.VII 1951, Київ] — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). В 1919 закінчив Ніжинський істор.-філологічний ін-т. У 1924—33 викладав у Ніжинському і Київ. ін-тах нар. освіти. В 1934—36 — на наук. роботі в Бібліотеці АН УРСР у Києві і з 1937 — в Ін-ті історії АН УРСР (1942—47 — директор цього ін-ту). Одночасно був зав. кафедрою історії України Київ. ун-ту. Автор праць з історії визвольної боротьби укр. народу серед. 17 ст., укр. історіографії 17—18 ст. Член делегації УРСР на асамблеях ООН у Сан-Франціско (1945), Лондоні (1946), на Паризькій мирній конференції 1946. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ Олександр Юрійович [н. 30.VIII (12.IX) 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. В 1941 закінчив Моск. консерваторію (клас П. Чеснокова), 1951 — аспірантуру Київ. консерваторії. В 1938—44 худож. керівник і гол. диригент хору Всесоюзного радіокомітету, 1944—46 — худож. керівник капели «Думка». В 1947—57 — гол. хормейстер і диригент оперної студії київ. консерваторії, 1952—54 — Київ. театру опери та балету. З 1947 — худож. керівник і гол. диригент Засл. хорової капели УРСР київ. з-ду «Більшовик». З 1956 — викладає в Київ. пед. інституті (з 1972 — професор). Автор кн. «Заслужена хорова капела УРСР заводу „Більшовик“» (1956), упорядник збірників, у т. ч. «Хрестоматії з хорового диригування» (1973).

ПЕТРО́ВСЬКОГО МЕТАЛУРГІ́ЙНОГО ЗАВО́ДУ СТРАЙК 1914 — страйк робітників Петровського металургійного заводу в с-щі Єнакієвому (тепер місто Донец. обл.). Був підготовлений Юзівською орг-цією РСДРП і с.-д. групою з-ду. В підготовці страйку брав участь Г. І. *Петровський*. 12 (25).IV робітники мартенівського цеху звернулися до адміністрації з вимогою підвищити їм заробітну плату. Після відмови робітники застрайкували. 16 (29).IV до страйку приєдналося понад 9 тис. робітників з-ду. Вони вимагали підвищити заробітну плату, поліпшити побутові умови, скасувати штрафи. Страйк металургів підтримали робітники окремих з-дів і шахт Макіївки, Горлівки, Кадіївки та ін. В Єнакієве було викликано поліцейські загони. 33 активних учасників страйку було заарештовано. 1 Травня страйк переріс у політичний. З допомогою жорстоких репресій страйк 3 (16).V було придушено.

ПЕТРО́ВСЬК-ПОРТ — колишня (1857—1922) назва м. *Махачкали*.

ПЕТРОГЕНЕ́З (від грец. πέτρος — камінь і γένεσις — походження, виникнення) — сукупність геол. процесів, що зумовлюють утворення *гірських порід*. Гол. фактори П.— т-ра, тиск і концентрація породоутворюючої мінеральної речовини. За походженням гірські породи поділяють на три осн. генетичні типи: *магматичні гірські породи, осадочні гірські породи* й *метаморфічні гірські породи*. Магматичні і метаморфічні породи утворюються в умовах діяння ендогенних факторів (див. *Ендогенні процеси*), магматичні породи — шляхом кристалізації силікатних *магм*, метаморфічні — в результаті флюїдно-термічного перетворення без розплавлення *материнських порід*. Формування осадочних порід відбувається в екзогенній обстановці (див. *Екзогенні процеси*) й зумовлюється фіз.-геогр. умовами, фіз.-хім. характеристиками водних розчинів і біогенними процесами. Гірські породи відрізняються між собою гол. чин. за структурою (див. *Структура гірських порід*) і *текстурою*, які є показниками генезису їх. Генетична різноманітність гірських порід пов'язана з заг. розвитком *земної кори*, що зумовлює магматизм, седиментацію (осідання, нагромадження) і *метаморфізм* у різних термодинамічних умовах залежно від тектонічного режиму. П. вивчає *петрографія*.

І. С. Усенко.

ПЕТРО́ГЛІФИ (від грец. πέτρος— камінь і γλυφή — різьблення) — те саме, що й *наскельні зображення*.

ПЕТРОГРА́Д — колишня (1914—24) назва м. *Ленінграда*.

ПЕТРОГРА́ДСЬКА ОБОРО́НА 1919 — бойові дії рад. військ 7-ї та 15-ї армій Зх. фронту (командуючий — Д. Н. Надьожний, з 7.VII — В. М. *Гіттіс*), Балт. флоту (командуючий — О. П. Зеле́ной), Онезької військ. флотилії (командуючий — Е. С. *Панцержанський*) і робітників Петрограда по захисту міста від інтервентів і білогвардійської армії ген. М. М.

Юденича. П. о. тривала з 13.V по 31.XII. Підтримані з Пн. білофіннами та англо-амер. інтервентами, білогвардійці 17.V захопили м. Ямбург (тепер м. Кінгісепп), а потім міста Псков і Ямм. 13.VI білогвардійці вчинили заколоти у фортах «Красная Горка» і «Серая Лошадь». Петроградові загрожувала безпосередня небезпека. Комуністична партія, В. І. Ленін вжили термінових заходів для зміцнення оборони міста. Після придушення контрреволюц. заколотів у фортах «Красная Горка» і «Серая Лошадь» рад. війська 21.VI перейшли в контрнаступ. 7-а армія визволила Ямбург, 15-а армія зайняла Псков, на олонецькому напрямі білофіннів відкинули до держ. кордону. Новий удар білогвардійських і білоестонських військ *Антанта* підготувала восени 1919 з метою сприяння наступаючим військам ген. А. І. Денікіна. 28.IX війська Юденича перейшли в наступ і до 20.X вийшли на підступи до Петрограда. 21.X при підтримці Балт. флоту рад. війська почали контрнаступ. Протягом грудня війська Юденича були відкинуті в Естонію. Внаслідок П. о. була гарантована безпека пн.-зх. кордонів Рад. республіки. За героїчну оборону Петроград було нагороджено орденом Червоного Прапора РРФСР (1919).

ПЕТРОГРА́ДСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 26 листопада 1917 з ініціативи укр. землячства, яку було підтримано органами Рад. влади. В 1919—24 мав назву Укр. комуністичний театр ім. Т. Г. Шевченка. У 1923 в Петрограді розпочав роботу ще один колектив — Укр. драм. театр. З вересня 1924 обидва колективи об'єднано і створено Єдиний укр. театр, мета якого—популяризація творів укр. класиків та сучас. рад. драматургів. В різні роки тут працювали: режисер і актор В. *Максимов*, режисери — І. *Юхименко*, Н. Черновська, В. Коханий, В. Розсудов-Кулябко, К. Рекало, А. Мокін; актори — Є. *Зарницька*, М. *Дикова*, П. Рекало, А. Рекало, А. Кущенко та ін., зав. муз. частиною композитор і диригент І. Аркін, зав. хореографічною частиною В. Бочаров. В репертуарі: «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка» І. Котляревського (гол. партії в останній виконували солісти Петрогр. Маріїнського театру М. Коваленко, М. Большаков, П. Журавленко; одну з вистав оформив художник Б. *Кустодієв*), «Назар Стодоля» і «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інсценізації Л. *Курбаса*), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Дві сім'ї» М. Кропивницького, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Вій» М. Старицького (в переробці Остапа Вишні), «97» М. Куліша, «Республіка на колесах» Я. Мамонтова, «Яблуневий полон» І. Дніпровського, та ін. Традиції Єдиного укр. театру продовжували укр. театр (1928) і пересув. Молодий укр. театр (1929), обидва — в Ленінграді. У 1930 вони припинили діяльність, натомість було створено у Ленінграді укр. драм. *театр «Жовтень»*. *П. І. Тернюк.*

ПЕТРОГРА́ФІЯ (від грец. πέτρος — камінь і γράφω — пишу) — наука про гірські породи, що досліджує аспекти мінерального рівня організації речовини: мінеральний і хім. склад, будову, поширення, умови залягання, закономірності утворення й зміни гірських порід; П. визначає класифікацію і номенклатуру їх. Об'єктом дослідження П. є гірські породи різного походження (див., зокрема, *Петрогенез*). Відповідно до осн. генетичних груп порід, що їх досліджує П., розрізняють П. магматичних, П. осадочних і П. метаморфічних гірських порід. Виділяють такі розділи П.: петрохімія (вивчає хім. склад гірських порід), *петротектоніка*, фіз.-хім. П. (вивчає зв'язок між хім. і мінеральним складом гірських порід та умови формування їх), експериментальна П. (займається моделюванням природних процесів утворення гірських порід); тех. П. (за допомогою петрографічних методів вивчає мінеральний склад тех. продуктів — *шлаків, фарфору, цементу, скла, кераміки, кам'яного литва*); космічна П. (досліджує *метеорити*, гірські породи ін. планет, Місяця). Осн. методи петрографічних досліджень: кристалооптичні, хім., фіз.-хім., фіз. і математичні. П. тісно пов'язана з *мінералогією, кристалографією, геохімією, тектонікою, геофізикою, фізикою, хімією* та ін. науками.

Як самостійна наука П. оформилась у 2-й пол. 19 ст.; цьому сприяло винайдення поляризаційного *мікроскопа*, що дало змогу глибше досліджувати мінеральний склад і структуру порід. На підставі розробленого Є. С. *Федоровим* теодолітного методу вивчення оптичних констант (див. *Змінні і сталі величини*) мінералів сформувався мікроструктурний аналіз. Подальший розвиток П. в СРСР пов'язаний з працями Ф. Ю. *Левінсона-Лессінга*, О. М. *Заварицького* та ін. Особливе значення для розвитку П. мало відкриття законів фізичної хімії та розвиток вчення про гетерогенні рівноваги (див. *Гетерогенна система*), а також застосування парагенетичного аналізу гірських порід (Д. С. *Коржинський*, В. С. *Соболєв* та ін.). Радянський учений А. А. Маракушев та ін. дослідники розвивають концепцію флюїдно-магматичних взаємодій гірських порід. На Україні великий внесок у розвиток П. зробили В. І. *Лучицький*, М. І. *Безбородько* та ін. В УРСР петрографічні дослідження проводять в *Геохімії і фізики мінералів інституті* АН УРСР, Київ., Харків., Львів. ун-тах та ін. установах.

Літ.: Лучицкий В. И. Петрография, т. 1—2. М.— Л., 1947—49; Заварицкий А. Н. Изверженные горные породы. М., 1955; Добрецов Н. Л. Введение в глобальную петрологию. Новосибирск, 1980; Заридзе Г. М. Петрография магматических и метаморфических пород. М., 1980.

І. С. Усенко.

ПЕТРОДВОРЕ́ЦЬ (до 1944 — Петергоф) — місто Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Пристань на узбережжі Фінської зат. Балтійського м. 74 тис. ж. (1980). У місті — ленінгр. виробниче об'єднання «Петродворцевий годинниковий завод». П. нагороджений орденом «Знак Пошани» (1973). У П.— палацо-парковий ансамбль (бл. 1000 га) — визначна пам'ятка рос. архітектури 18—19 ст. Створення П. почалося 1709—10 під керівництвом Петра І. Композиційним центром ансамблю є Великий палац (1714—28; перебудовано 1747—52, арх. В. *Растреллі*); навколо палацу — регулярні парки: з пд. боку Верхній сад (15 га) з 5 фонтанами 18 ст., з пн.— Нижній парк (102,5 га) з осн. частиною комплексу фонтанів. Декоративним підніжжям палацу є Великий грот з т. з. Великим каскадом, прикрашений у 18—на поч. 19 ст. численними фонтанами з золоченими бронзовими статуями роботи Ф. Щедріна, Ф. Шубіна, І. Мартоса, М. Козловського («Самсон, який роздирає пащу лева»), І. Прокоф'єва, Ж. Д. Рашетта та ін. З 70-х рр. 18 ст. почав створюватися комплекс пейзажних парків: Англійський (1779—94, арх. Дж. Кваренгі), «Олександрія» (1826—29, арх. А. Менелас), Олександрівський (тепер Пролетарський; 30-і рр. 19 ст.) та ін. з палацами і павільйонами у стилях *класицизму* та *псевдоготики*. Зруйнований нім.-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни П. відбудовано (проект 1945, арх. М. Баранов та ін.). Тепер палацо-парковий ансамбль П.— музей «Палаци-музеї й парки м. Петродворця».

Літ.: Ардикуца В. Е. Петродворец. Путеводитель. Л., 1974.

ПЕТРОЗАВО́ДСЬК — місто, столиця Кар. АРСР. Розташований на березі Онезького оз. Вузол з-ць, порт, аеропорт. 241 тис. ж. (1981). Поділяється на два міські райони. Засн. 1703 під назвою «Петровська слобода». В 1784—96 — центр Олонецького намісництва, з 1801—Олонецької губ. В 1906 виникла с.-д. група, 1907 — к-т РСДРП на Олександрівському снарядному заводі у П. До Великого Жовтня П.— місце політ. заслання. Рад. владу встановлено 4 (17).І 1918. З 1920 П.— центр Карельської тру-

І. Г. Петровський.

М. Н. Петровський.

О. Ю. Петровський.

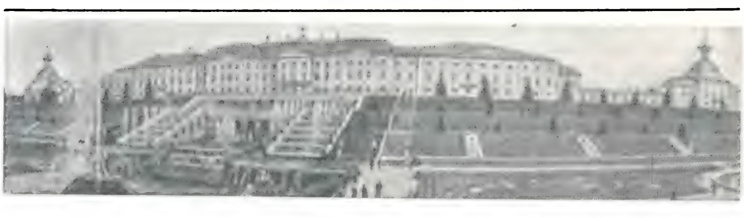

Петродворець. Великий палац. Архітектори І. Ф. Браунштейн, М. Г. Земцов, Ж. Б. Леблон, Н. Мікетті. 1714—25. Перебудовано 1747—52, архітектор В. В. Растреллі.

Петропавловська фортеця в Ленінграді.

дової комуни, перетвореної 1923 на Кар. АРСР. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978). П.— важливий пром. і культур. центр Карелії. Гол. галузі пром-сті — машинобудування та металообробка (з-ди: Онезький тракторний, верстатота суднобуд. «Авангард», виробниче об'єднання «Петрозаводськмаш»). Слюдяна ф-ка, домобуд. і лісопильно-меблевий комбінати. Розвинуті легка та харч. пром-сть. У П.— *Карельський філіал АН СРСР, Петрозаводський університет,* пед. ін-т, філіал Ленінгр. консерваторії, 13 серед. спец. навч. закладів. Театри: музичний, рос. драм., фін. драм., ляльок; музеї — карел. краєзнавчий та образотворчих мистецтв. Поблизу П., на о-ві *Кижі* в Онезькому озері — історико-архіт. музей-заповідник «Кижі». Іл. див. до ст. Карельська АРСР, т. 5, с. 31.

ПЕТРОЗАВО́ДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені О. В. Куусінена — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1940 як Карело-Фін. ун-т на базі Карел. пед. ін-ту. В 1941—44 евакуйований до Сиктивкара (Комі АРСР). З 1956 наз. Петрозаводським ун-том. У 1964 присвоєно ім'я О. В. Куусінена. В складі П. у. (1980): ф-ти — історико-філол., фізико-матем., біол., екон., мед., с.-г., буд., лісоінженерний, заг.-тех.; вечірнє, заочне й підготовче відділення; аспірантура, ординатура. В 1979/80 навч. р. налічувалось 6,5 тис. студентів, зокрема 4,5 тис. на денному відділенні. При ун-ті — обчислювальний центр, проблемна й дві галузеві лабораторії, н.-д. сектор, 3 музеї, гербарій, бот. сад, віварій, біол. станція, клініки, у б-ці — понад 700 тис. одиниць зберігання. Ун-т видає зб-ки наук. праць (з 1948), монографії, навч. посібники. За роки існування в П. у. підготовлено 15,5 тис. спеціалістів.

Літ.: 25 лет Петрозаводского государственного университета им. О. В. Куусинена. Петрозаводск, 1965.

М. І. Шумилов.

ПЕТРОЛЕ́ЙНИЙ ЕФІ́Р (англ. petroleum — нафта, від грец. πέτρος — камінь і лат. oleum — олія) — суміш легких насичених вуглеводнів (пентанів та гексанів), які добувають з попутних нафтових газів, легких фракцій *нафти,* а також каталітичним методом з CO і H_2. П. е.— безбарвна рідина, густ. 640—650 кг/м^3, $t_{\text{кип}}$ 40—70° С. Застосовують як *розчинник* і моторне паливо.

ПЕТРО́НІЙ (Гай Петроній Арбітр; Gaius Petronius Arbiter; 1 ст. н. е. — 66, Куми) — рим. сатирик, очевидно, з оточення Нерона. Був названий «арбітром витонченості». Загинув як учасник змови проти імператора. З його великого твору «Сатирикон» залишилися 15-а і 16-а книги. Навіть ці частини роману про пригоди трьох шахраїв із низів рим. суспільства дають реалістичну картину звичаїв і життя тодішнього Риму. Головний епізод уцілілих частин — бенкет у багатія Трімальхіона. Опис бенкету є одним із шедеврів рим. прози. Укр. мовою його вперше переклав І. Франко.

Тв.: Укр. перекл.— [Твори]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. М., 1968; Рос. перекл.— Пир у Трималхиона. В кн.: Римская сатира. К., 1957; Сатирикон. В кн.: Ахилл Татий, Лонг, Петроний, Апулей. [Сочинения] М., 1969. *А. О. Білецький.*

ПЕТРОПА́ВЛІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Бику (бас. Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Брагинівка. 9,7 тис. ж. (1981). Засн. в кін. 1775 — на поч. 1776 як військ. слободу. Рад. владу в П. встановлено в січні 1918. З 1957 П. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний і конопляний з-ди, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, клуб, 6 б-к, істор.-краєзнавчий музей.

ПЕТРОПА́ВЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км^2. Нас. 39,3 тис. ж. (1981). У районі — 51 населений пункт, підпорядкований селищній і 11 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Петропавлівка.* П. р. розташований на зх. схилах *Донецького кряжу.* Поклади кам. вугілля. Річки — *Самара* з притоками *Биком* та Мокрою Чаплинкою (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства: петропавлівські конопляний і маслоробний та Миколаївський силікатної цегли з-ди, Брагинівський елеватор. Комбінат побутового обслуговування, будинок побуту (Петропавлівка). Землеробство району зернового, тваринництво — м'ясо-мол. (скотарство, вівчарство, свинарство) напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 106,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 90,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, просо, соняшник, коноплі, цукр. і кормові буряки, овочеві, баштанні. Садівництво. У П. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Брагинівка, Миколаївка, Дмитрівка. Автомоб. шляхів — 311 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — 28 заг.-осв. і музична школи; 32 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 16 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 43 кіноустановки, 28 б-к, істор.-краєзнавчий музей. У с. Хорошому П. р. народилася укр. рад. поетеса Ф. А. *Карпенко,* в с. Троїцькому — укр. радянський фізик Ф. І. *Коломойцев,* у с. Катеринівці — укр. радянський історик С. М. *Королівський.* У П. р. видається газ. «Степова зоря» (з 1930).

В. П. Жорушкін.

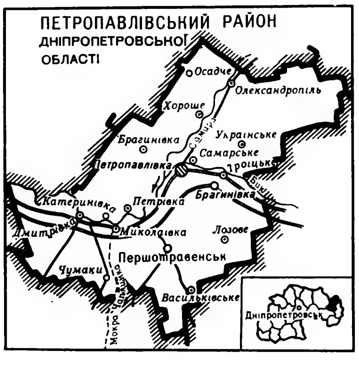

ПЕТРОПА́ВЛОВСЬК — місто, центр Пн.-Каз. обл. Каз. РСР. Розташований на правому березі р. Ішиму. Значна залізнична станція, аеропорт. 212 тис. ж. (1981). Поділяється на два міські райони. Засн. 1752 як фортеця на Ішимській укріпленій лінії. З 1807 — місто. Рад. владу встановлено 22.XI (5.XII) 1917.

П.— один із значних пром. центрів Казахстану. Розвинуте машинобудування і металообробка (з-ди: маш.-буд., малолітражних двигунів, виконавчих механізмів та ін.). Підприємства харч. (м'ясний та млинарський комбінати, мол. з-д та ін.), легкої (швейні і взут. ф-ки, шкіряний з-д) та буд. матеріалів пром-сті. Пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, філармонія. Краєзнавчий музей.

ПЕТРОПА́ВЛОВСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — фортеця в Ленінграді, на о. Заячому в дельті р. Неви. День закладин П. ф.— 16 (27). V 1703 — вважається днем заснування Петербурга. З поч. 18 ст. царизм використовував П. ф. як в'язницю. В *Олексіївському равеліні,* а також у Трубецькому бастіоні П. ф. (споруджено 1870—72, мав 69 одиночних камер) в різний час були ув'язнені О. М. *Радищев, декабристи, петрашевці,* М. Г. *Чернишевський,* народовольці, члени *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»,* більшовики. Під час Жовтневого збройного повстання 1917 у П. ф. розміщувався Польовий штаб повстання, з арсеналу її озброювалися червоногвардійці. З червня 1924 П. ф. відкрита як історико-революц. музей, тепер — філіал музею історії Ленінграда. В числі істор. і архіт. пам'яток П. ф.— Петровські (1717—18, арх. Д. Трезіні) і Невські (1784—87, арх. М. О. Львов) ворота, кронверк (1752, перебудова 1850, арх. П. І. Таманський); всередині фортеці — Петропавловський собор (1712—33, арх. Д. Трезіні) та ін.

ПЕТРОПА́ВЛОВСЬК-КАМЧА́ТСЬКИЙ (1822—1924 — Петропавловський порт) — місто, центр Камчат. обл. РРФСР. Розташований на сх. узбережжі п-ова Камчатка. Порт в Авачинській губі Тихого ок., аеропорт. 223 тис. ж. (1981). Поділяється на два міські райони.

Засновано на місці камчадальського поселення Аушин, де 6 (17).X 1740 зупинилася на зимівлю і спорудила Петропавловський острог 2-а Камчатська експедиція В. *Берінга* та О. І. *Чирикова.* На поч. 19 ст.— гол. порт на Далекому Сході, адм.-госп. центр Камчатки. З 1822 — місто. В 1849—58 і з 1909 — центр Камчатської обл. Під час *Кримської війни 1853—56* гарнізон міста героїчно відбив напад англо-франц. ескадри (1854). Раду робітн. і солдатських депутатів створено 10 (23).XII 1917. Остаточно Рад. влада утвердилася 10.XI 1922. З 1932 — центр Камчатської обл. РРФСР. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

П.-К.— один з важливих індустр. і трансп. центрів Далекого Сходу. База риболовецького тралового та рефрижераторного флоту. Найбільші підприємства: далекосхідне виробниче суднорем. об'єднання «Петропавловська судноверф ім. В. І. Леніна»; з-ди: суднорем.-мех., «Фреза», жерстянобаночна ф-ка, рибоконсервний з-д, домобуд. комбінат, ТЕЦ. У П.-К.— Ін-т вулканології АН СРСР, Камчатське відділення Тихоокеанського ін-ту рибного г-ва і океанографії, сейсмічна станція тощо. Пед. ін-т, філіал Далекосхідного тихоокеанського ін-ту рибної пром-сті і г-ва, Всесоюзний юридичний заочний ін-т, 6 серед. спец. навч. закладів. Драматичний та юного глядача театри, філармонія, краєзнавчий музей.

ПЕ́ТРОС—одна з вершини *Карпат Українських*. Розташований у пн.-зх. частині масиву *Чорногора*. Вис. 2020 м. Схили ускладнені льодовиковими формами (кари, кам'яні ріки тощо), вкриті лісом, чагарниками та гірськими луками. Об'єкт туризму.

ПЕТРОСЯ́Н Тігран Вартанович (н. 17.VI 1929, Тбілісі) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР і міжнар. гросмейстер (з 1952), засл. майстер спорту (з 1960), журналіст, кандидат філософських наук (з 1968). Чемпіон світу (1963—69). В складі збірної команди СРСР був переможцем на шахових олімпіадах (1958—78) і чемпіонатах Європи (1957—79). Чемпіон СРСР (1959, 1961, 1969, 1975). З 1958 — член Президії Шахової федерації СРСР. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ПЕТРОТЕКТО́НІКА (від грец. πέτρος — камінь, скеля і τεκταίνω — будую), мікроструктурний аналіз — розділ *петрографії*, що вивчає внутрішню будову гірських порід та розміщення в них мінералів. В основу петротектонічних досліджень покладено теор. уявлення про зміну форми *кристалів* мінералів від діяння тектонічних напружень, внаслідок чого вони розміщуються своїми видовженими частинами перпендикулярно до напряму стиснення. Переорієнтування зерен гірських порід відбувається в результаті пластичних деформацій та перекристалізації осн. маси порід. Такі породи наз. тектонітами. Напрям орієнтування зерен мінералів та розміщення в них оптичних осей, тріщин спайності тощо вивчають у *шліфах* під мікроскопом. Петротектонічні дослідження дають можливість визначати напрям тектонічних тисків, розподіл напружень, розвиток деформацій порід у минулі геол. часи і виявляти закономірності розміщення *металевих корисних копалин*. *І. І Чебаненко.*

ПЕТРОФІ́ЗИКА (від грец. πέτρος —камінь, скеля і *фізика)*—наука, що вивчає фіз. властивості гірських порід та їхні зв'язок з мінеральним складом, структурою та умовами утворення. Досліджує природу й закономірності зміни фіз. властивостей мінеральної речовини (пружних, густинних, магнітних, електричних, теплових, радіоактивних та ін.) у різних умовах. П. користується методами польових і лабораторних експериментальних досліджень. Все більшого розвитку набуває П. високих термобаричних режимів, яка вивчає в модельних лабораторних умовах (див. *Моделювання*) зміни фіз. властивостей мінеральної речовини з метою прогнозування її складу і стану на великих глибинах. Одержані експериментальні петрофіз. дані й результати комплексних геолого-геофіз. досліджень є матеріалом для створення петрофіз. моделей *літосфери* та побудови петрофіз. карт верхніх шарів *земної кори*. Термін «петрофізика» запровадив 1953 геофізик Ф. Фреліх (НДР). На Україні петрофізичні дослідження проводять в *Геофізики інституті* АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інституті* АН УРСР і Київ. університеті. *Т С. Лебедєв*

ПЕТРОФІ́ТИ (від грец. πέτρος — камінь, скеля і φυτόν — рослина) — рослина скель і кам'янистих осипів. Те саме, що й *літофіти*.

ПЕТРОШЕ́НІ, Петрошані — місто в центр. частині Румунії. Залізнична станція. 41 тис. ж. (1974). Центр осн. буровуг. басейну країни. Виробн. напівкоксу, з-д по виробн. гірничого устаткування; підприємства буд. матеріалів, деревообр. та харч. пром-сті. Поблизу П.— велика ТЕС. Гірничий ін-т. Театр.

ПЕТРУНЬКЕ́ВИЧ Дем'ян (рр. н. і см. невід.) — співак і теоретик нотного співу 18 ст. Українець за походженням. Співав у Придворній співацькій капелі в Петербурзі. Автор книги «Наставление отрокам, учащимся нотному пению, с яснейшим показанием тонов, всему нотному правилу принадлежащих» (з нотними додатками), виданої 1793 Петерб. академією наук. *І. М. Лисенко*

ПЕТРУРГІ́ЧНА СИРОВИНА́ — гірські породи та пром. відходи, що використовуються для виробництва склокристалічних матеріалів способом лиття. До П. с. відносять *базальти, діабази, порфірити, амфіболіти*, габро-норити, горнблендити та деякі ін. гірські породи. За хім. складом вони подібні між собою і містять бл. 45—50% SiO_2, 12—18% Al_2O_3, 8—12% CaO, 6—12% MgO, 6—10% Fe_2O_3. Крім того, як П. с. широко використовують доменні, мартенівські, мідеплавильні й паливні *шлаки, золи* тощо.

Для зміни складу розплаву і надання тих чи інших властивостей виробам з нього як домішки застосовують *хроміт, доломіт, сланці* та ін. В СРСР відомо багато родовищ П. с., зокрема в Сибіру, Серед. Азії, у Кар. АРСР; на Україні — на Волині (базальти), в Донбасі (базальти, діабази), в Придністров'ї (амфіболіти, горнблендити). З П. с. виготовляють *кам'яне литво* та термоізоляційні матеріали — *мінеральну вату*, базальтові волокна. Використання П. с. забезпечує ефективну заміну *металу* завдяки високій мех., термічній або хім. стійкості плавлених виробів. Див. також *Петрургія*. *В. С Міщенко.*

ПЕТРУ́РГІЯ (від грец. πέτρος — камінь і ἔργον — робота) — виробництво склокристалічних матеріалів і виробів з розплавлених гірських порід, шлаків та ін. пром. відходів способом лиття. Осн. технологічні процеси петургічного виробн.: приготування розплаву в полуменевих або електр. печах, остудження розплаву (перекристалізаційний період), виливання з розплаву виробів, кристалізація і випалювання виробів у термічних печах. Змінюючи хім. склад розплаву, температурний режим, час підготовки, заливання, кристалізації й *випалу*, одержують вироби з певними властивостями. Див. також *Петругічна сировина. Кам'яне литво.*

ПЕТРУСЕ́НКО Оксана Андріївна [справж. прізв.— Бородавкіна; 5 (18).II 1900, с. Балаклія, тепер місто Харків. обл.— 15.VII 1940, Київ] — укр. рад. співачка (лірико-драм. сопрано), нар. арт. УРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1939. Артистичну діяльність почала 1918 в Херсон. укр. муз.-драм. театрі. Вчителями сценічного мистецтва були К. *Лучицька* та І. *Сагатовський*, співу — диригент П. Бойченко. В 1921—27 — співачка в укр. муз.-драм. трупах Д. Гайдамаки, Сагатовського, П. Коваленка, В. Красенка. Виконувала ролі в драм. виставах — Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Аза («Циганка Аза» Старицького), Уляна («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка); в операх і оперетах — Катерина («Катерина» Аркаса), Галька («Галька» Монюшка), Панночка, Кулина («Утоплена», «Чорноморці» Лисенка). В 1923—24 навчалась у Муз.-драм. інституті ім. М. В. Лисенка в Києві, сценічну майстерність опановувала під керівництвом П. *Саксаганського*. В 1927—34 — солістка оперних театрів Казані, Свердловська, Самари (тепер м. Куйбишев). З 1934 — провідна солістка Київ. театру опери

О. А. Петрусенко в ролях: Наталки («Наталка Полтавка» М. В. Лисенка), Лушки («Піднята цілина» І. І. Дзержинського), Одарки («Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського) і Купави («Снігуронька» М. А. Римського-Корсакова).

О. А. Петрусенко.

Надгробок на могилі **О. А. Петрусенко** на Байковому кладовищі в Києві. Скульптори М. К. Вронський і О. П. Олійник, архітектор В. І. Куригіна. Граніт, мармур. 1948.

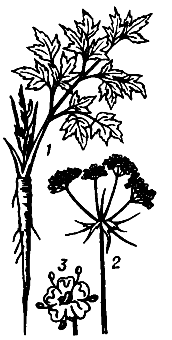

Петрушка коренева: *1* — рослина з коренем та листками; *2* — суцвіття; *3* — квітка.

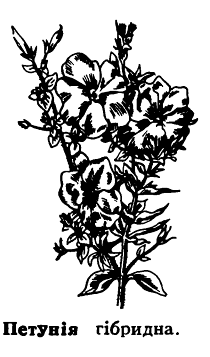

Петунія гібридна.

та балету. П. мала широкого діапазону, рідкісної краси й сили голос, високу виконавську культуру. Серед кращих партій в укр. класичному репертуарі — Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), в російському — Ліза, Марія, Оксана («Пікова дама», «Мазепа», «Черевички» Чайковського), Наташа («Русалка» Даргомижського), Купава («Снігуронька» Римського-Корсакова), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Земфіра («Алеко» Рахманінова), в зх.-європ.— Аїда, Тоска (однойменні опери Верді і Пуччіні), Недда («Паяци» Леонкавалло), в радянському — Лушка («Піднята цілина» Дзержинського), Лія («Щорс» Лятошинського). Одна з найкращих виконавиць укр. нар. пісень і романсів, творів укр., рос. та рад. композиторів. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Літ.: Чаговець В. Оксана Петрусенко. В кн.: Чаговець В. Життя і сцена. К., 1950; Мартич Ю. Повість про пісню. В кн.: Мартич Ю. Друзі завжди з тобою. К., 1962; Оксана Петрусенко. Спогади про видатну українську співачку. К., 1964; Кагарлицький М. Ф. Оксана Петрусенко. Народна артистка УРСР. К., 1973; Оксана Петрусенко. Спогади. Листи. Матеріали. К., 1980.

М. Ф. Кагарлицький.

ПЕТРУ́СЬ Василь Васильович (н. 2.V 1921, Одеса) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1945. У 1951 закінчив Київ. консерваторію. Працював кларнетистом і саксофоністом у Харків. теаджазі; 1940—46 — керівник військ. оркестрів. Очолював клубні та ін. муз. ансамблі. З 1956 — гол. диригент Київ. цирку.

ПЕТРУШЕ́ВИЧ Антоній Степанович (1821—1913) — укр. історик, філолог та етнограф бурж.-ліберального напряму. Жив у Львові. Збирав і вивчав архівні матеріали з історії Зх. України. Основна праця — «Зведений Галицький руський літопис 1500—1772 рр.». Склав етимологічний словник усіх слов'ян. мов у порівнянні з ін. індоєвропейськими мовами.

ПЕТРУШЕ́ВСЬКИЙ Дмитро Мойсейович [1 (13).IX 1863, с. Кобринове, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.— 12.XII 1942, Казань] — рад. історик-медієвіст, акад. АН СРСР (з 1929). В 1886 закінчив Київ. ун-т. У 1897—1906 — професор Варшавського, 1914—17 — Петроградського, 1906—11 та 1917—42 — Моск. ун-тів. Досліджував питання соціально-екон. і політ. історії середньовічної Зх. Європи. На деяких працях П. позначився вплив *неокантіанства,* а також реакційного австр. історика А. *Допша.* Гол. праця — «Повстання Уота Тайлера» (ч. 1—2, 1897—1901; 4-е вид. 1937).

ПЕТРУ́ШКА (Petroselinum) — рід дво-, рідше однорічних трав'янистих рослин родини *зонтичних.* Відомо 3 види, пошир. у Пд. і Зх. Європі. В СРСР, у т. ч. в УРСР, вирощують 1 вид — П. кучеряву, або городню (P. erisum, синонім — P. sativum) — дворічну пряноовочеву рослину. Розрізняють різновидності П. кучерявої: П. кореневу з конічним або округлим коренеплодом і невеличкою розеткою листків і П. листкову з великою кількістю (до 60—70) листків. Коренеплоди й листки П. багаті на вітамін С, провітамін А, мінеральні солі, ефірну олію. Листки і коренеплоди використовують свіжими і сушеними як приправу до різних страв, а також у консервній пром-сті; в медицині—як сечогінний засіб. Урожай коренеплодів до 160 ц/га, зелені до 120 ц/га. Поширені на Україні (1982) сорти П.: Бордовицька, Звичайна листкова, Урожайна, Цукрова.

ПЕТРУ́ШКА — головний персонаж рос. нар. *театру ляльок.* Вистави комедійного й сатиричного змісту з участю П. влаштовували *скоморохи.* Опис такої вистави 1636 вперше зустрічається у творі нім. вченого А. Олеарія, який під час подорожей відвідав Росію («Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно», СПБ, 1906). Нерідко П. зображували і на лубках 18 ст. Ляльки, що мають назву «Петрушка», є і в рад. театрах ляльок.

ПЕТРЯНО́В-СОКОЛО́В Ігор Васильович [н. 5 (18).VI 1907, с. Велика Якшень, тепер Горьк. обл.] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1971). Після закінчення Моск. держ. ун-ту (1930) працює у Фіз.-хім. ін-ті ім. Л. Я. Карпова, з 1938 — зав. відділом; з 1947 одночасно професор Моск. хіміко-технологічного ін-ту ім. Д. І. Менделєєва. Осн. праці стосуються вивчення аеродисперсних систем, розробив нові методи дослідження їх, вивчив умови виникнення в них електр. зарядів і вплив цих зарядів на стійкість аерозолей. Вивчав закони фільтрації аерозолей, створив нові види фільтруючих матеріалів, запропонував матеріали для захисту від виробн. і побутових шумів. П.-С.— гол. редактор журн. «Химия и жизнь» (з 1964). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1966.

ПЕ́ТТЕНКОФЕР (Pettenkofer) Макс (3.XII 1818, Ліхтенгейм, Нижня Баварія, тепер ФРН — 10.II 1901, Мюнхен) — німецький гігієніст, основоположник експериментальної *гігієни,* акад. (з 1847) і президент (з 1890) Баварської АН. У 1843 закінчив Мюнхенський ун-т. З 1847—професор мед. хімії в Мюнхені. У 1879 заснував у Мюнхені гігієніч. ін-т (перший в Європі), яким керував до кінця життя. Праці присвячені гігієніч. дослідженням води, повітря, грунту, житла, питанням гігієни харчування та ін. П. експериментально обгрунтував практичні сан. заходи по очищенню міст, що привело до зниження *смертності.* Створив школу гігієністів.

ПЕ́ТТІ (Petty) Уїльям (26.V 1623, Рамсі, Гемпшір — 16.XII 1687, Лондон) — англ. економіст, родоначальник *класичної буржуазної політичної економії.* Поклав початок наук. дослідженню внутр. закономірностей бурж. виробн., заклав основи трудової теорії вартості, на основі якої аналізував усі екон. категорії. П. перший відрізнив ринкову ціну від вартості («природної ціни»), яку визначав затратами праці на виробн. товарів; зробив першу спробу з'ясувати питання про походження додаткової вартості. Йому належить перша спроба з'ясувати проблему диференціальної ренти. Вважаючи бурж. лад. природним і вічним, П. виступав з вимогами підпорядкувати екон. політику д-ви інтересам пром. капіталу. Наук. положення вчення П. набули дальшого розвитку в творах А. *Сміта* і Д. *Рікардо.* Гол. праці: «Трактат про податки і збори» (1662), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Дещо з приводу грошей» (1682).

ПЕТУ́НІЯ (Petunia) — рід одно- або багаторічних трав'янистих, рідше кущових рослин родини *пасльонових.* Стебло розгалужене, опушене, клейке, 30—60 см заввишки. Листки чергові, суцільні, видовжено-овальні, цілокраї. Квітки білі, рожеві, червоні, фіолетові, пістряві, поодинокі, правильні лійкоподібні. Плід — коробочка. 15 видів, поширених у Пд. Америці і Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. на Україні,— 1 вид: П. гібридна, або садова (P. hybrida), вирощується як декоративний однорічник. Використовують для клумб, великих масивів, груп та бордюрів; для прикрашування балконів, вікон та садових ваз. Найпоширеніші сорти: Яскраво-рожева, Королева ринку, Синє чудо, Біла та ін. *Л. М. Яременко.*

ПЕ́ТЦОЛЬДТ (Petzoldt) Йозеф (4.II 1862, Альтенбург — 1.VIII 1929, Берлін) — нім. філософ-ідеаліст, представник *емпіріокритицизму.* Будучи послідовником Р. *Авенаріуса,* П. заперечував *субстанцію* як матеріальну основу речей, розвивав концепцію принципової координації *суб'єкта і об'єкта.* За П., *пізнання теорія* являє собою лише психологію пізнання, суб'єктом якого виступає ізольований, вирваний із соціальних зв'язків індивід. Філос. погляди П. піддав критиці В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

ПЕ́ХАЛЬ (Piechal) Мар'ян (н. 24.VIII 1905, Лодзь) — польс. поет, критик і перекладач. Перша зб. поезій — «Крик з міста» (1929). Автор збірок «Срібна вага» (1936), «Нова весна» (1954), «Вогні» (1957), «Місто надії» (1964), «Крайня міра» (1965), «Бути» (1969), «Поезії» (1973), критичних нарисів «Про Норвіда» (1937), «Живі джерела» (1972), «Міф Пігмаліона» (1974). Виступав з віршами для дітей («„Рай на землі" та інші віршики для дітей», 1947), сатиричними творами («Чорт за шкірою», 1959, «Мавпи у ванні», 1961). Перекладач творів рос. письменників (Л. Толстого, В. Катаєва та ін.), ряду поезій Т. Шевченка (ввійшли до «Вибраних творів» Т. Шевченка, виданих 1955 у Варшаві).

В. П. Вєдіна.

ПЕХЛЕВІ́ — шахська династія в Ірані з 1925 до лютого 1979. Представники: *Реза-шах Пехлеві* (1925—41), Мохаммед Реза П. (1941—79). За правління П. в Ірані було встановлено деспотичний режим, який перетворив країну на об'єкт експлуатації та опорну базу іноз. імперіалізму. Величезних розмірів досягла мілітаризація Ірану. В лютому 1979 в результаті народної, антиімперіалістичної, нац.-визвольної революції дин. П. було скинуто (див. *Іран,* розділ Історія).

ПЕХЛЕВІ́ — колишня (1925—79) назва міста *Ензелі* в Ірані (див. т. 12, Додаток).

ПЕ́ЦА Ганна Дмитрівна (н. 26.X 1926, с. Руське, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1967. У 1948—65 — ланкова колгоспу імені XXII з'їзду КПРС Мукачівського р-ну, з 1965 — там же бригадир комплексної бригади. Колектив бригади, очолюваної П., щорічно збирає понад 40 ц/га озимих зернових, понад 100 ц/га зерна кукурудзи, більше 1000 ц/га кормових буряків. П. на XXIV з'їзді Компартії України обрана членом Ревізійної комісії, на XXV і XXVI з'їздах Компартії України — членом її ЦК. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

Г. В. Кузьма.

ПЕЧ — місто на Пд. Угорщини, адм. ц. медє (області) Бараня. Вузол з-ць. 163 тис. ж. (1976). Центр осн. кам.-вуг. басейну країни. Коксохім., маш.-буд. (виробн. с.-г. машин), нафтоперегінний з-ди. Виготовлення керамічних та фарфоро-фаянсових виробів, муз. інструментів. Підприємства харч. (пивоварної, виноробної, тютюнової) пром-сті. Ун-т, пед. ін-т, музей, театр.

ПЕЧА́ТКА — спеціальний металевий, гумовий чи дерев'яний предмет з нарізними знаками для відтисків їх на сургучі, воску, папері тощо з метою надання документові вірогідності та юрид. сили. Існують з найдавніших часів у різних народів світу. В Давній Русі перші згадки про П. містяться в договорі київ. кн. *Ігоря* з греками (944). Старовинні укр. міста (Львів, Володимир-Волинський та ін.) вже в 14 ст. мали П.; перші згадки про запорізькі П. відомі з 16 ст. Свої П. у 17—18 ст. мали укр. *полки, сотні,* представники *козацької старшини.* В СРСР порядок виготовлення П. і користування ними регулюють постанова Раднаркому СРСР від 21.VII 1935 та відповідні норми *адміністративного права* (в УРСР — *Адміністративний кодекс УРСР*). Існують П. гербові (з зображенням *герба державного* СРСР або союзної республіки), право користування якими надається законом певному колу осіб, і П. прості (без зображення герба). Простими П. користуються окремі відділи установ, громад. та кооп. орг-ції тощо та окремі особи (напр., лікарі). Порушення порядку виготовлення, зберігання і користування П. в УРСР карається в адм. порядку відповідно до постанов Ради Міністрів УРСР від 4.X 1961 та 3.I 1962. Про вивчення П. як істор. джерел див. ст. *Сфрагістика.*

ПЕЧЕ́НИЙ Степан Хомич (н. 10. VII 1930, с. Джулинка, тепер Бершадського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Спец. худож. освіти не має. Твори: «Ланкова» (1952), «Богдан Хмельницький» (1954), «Ленін на трибуні» (1957), «Колгоспниця» (1958), «Орач», «Хліб і сіль» (1960, гіпс тонований), «Тарас Шевченко» (1965), «Павка Корчагін» (1970), «Ленін», «Рідне поле» (обидва — 1980). Твори з кераміки: «На межі», «Суд козака», «Закохані», «Соловейко». Роботи зберігаються у Вінн. краєзнавчому музеї.

ПЕЧЕНІ́ГИ — тюркські кочові племена. У 8—9 ст. очолювали союз племен між Волгою і Уралом, до складу якого входили підкорені ними *сармати,* фінно-угор. племена та ін. Зх. відгалуження їх на поч. 90-х рр. 9 ст. зайняло степи від гирла Дунаю на Зх. до пониззя Дону на Сх. Прагнучи використати П. у своїх інтересах, Візантія підбурювала їх проти угрів, дунайських болгар і Русі. Рус. князі використовували П. в міжусобній боротьбі, що, однак, не виключало нападів П. на Русь (915, 920, 968, 972 тощо). У 972 П. розбили біля Дніпрових порогів військ. дружину кн. *Святослава Ігоровича,* у бою загинув і сам Святослав. Кн. *Володимир Святославич* протягом 988—997 вів боротьбу проти П. В 10 ст. у П. [вони поділялися тоді на 13 племен (колін), кожне з яких об'єднувало 5 родів] на чолі племен стояли «великі князі», на чолі родів — «малі князі». В той час у П. відбувався розклад первіснообщинного ладу і складалися феод. відносини. Осн. заняття — напівкочове скотарство. Востаннє П. напали на Київську Русь 1036, їх тоді розбило військо *Ярослава Мудрого* під Києвом. Після цього П. майже не згадуються в давньорус. літописах. Частина П., яка й далі кочувала в причорноморських степах, у 2-й пол. 11 ст. з появою там *половців* увійшла до їхнього племінного союзу, ін. частина П. осіла на рус. землях, визнавши владу київ. князів. У 12 ст. П. згадуються в давньорус. літописах в складі *чорних клобуків,* які жили на Пороссі. Частина П. перекочувала до пониззя Дунаю, а згодом на Балканський п-ів, де вони асимілювалися місц. населенням.

Літ.: Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. К., 1884; Плетнёва С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 62. М.— Л., 1958; Рутківська Л. М. Степові кочівники та Київська Русь IX—X ст. «Український історичний журнал», 1965, № 11. *Л. М. Рутківська.*

ПЕЧЕНІ́ГИ — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташовані на правому березі Сіверського Дінця, за 23 км від залізнич. ст. Чугуїв. 6,8 тис. ж. (1981). У П.— харчосмакова ф-ка, рибокомбінат, виробниче відділення Чугуївської райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей. Вперше згадуються 1646, с-ще міськ. типу — з 1957.

ПЕЧЕНІ́ЖИН — селище міського типу Коломийського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташований на річках Печенізі і Лючці, за 12 км від залізнич. ст. Коломия. 5,4 тис. ж. (1981). У П.— меблевий комбінат, з-д буд. матеріалів. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки, краєзнавчий музей О. Довбуша, який народився в П. Вперше П. згадується у писемних джерелах 1443, с-ще міськ. типу — з 1940.

ПЕЧЕНІ́ЗЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — на р. Сіверському Дінці, у межах Харків. обл. УРСР. Створене 1962. Довж. 65 км, шир. до 3 км, пересічна глиб. 4,4 м, найбільша — 20 м. Площа 86,2 $км^2$. Повний об'єм 384 млн. $м^3$. П. в. має багаторічний режим регулювання. Використовують для потреб водопостачання м. Харкова, зрошування, рибного г-ва. База відпочинку. *О. О. Русинов.*

ПЕЧЕ́РА — порожнина у поверхневих верствах земної кори. П. утворюються гол. чин. під дією вилуговування та розмивання водою легко розчинних порід — вапняків, доломітів, гіпсів (див. *Карст*), а також внаслідок *суфозії, абразії,* розвіювання та ін. процесів. Найбільші П.— карстові, в яких є різноманітні натічні утвори — *сталактити, сталагміти,* колони тощо. На дні деяких П. є підземні джерела, річки та озера. У П. своєрідний кліматичний режим. Населені печерною фауною. Найбільша в світі — *Мамонтова печера* в США. В СРСР найвідоміша *Кунгурська льодова печера.* Багато П. є на Україні (див. *Печери кримські, Печери подільські, Печери карпатські*). Первісна людина використовувала П. як житло. Вивчає П. *спелеологія.*

ПЕЧЕ́РИ КАРПА́ТСЬКІ — група карстових печер на Полонинському хр. Українських Карпат, гол. чин. між річками Тереблею і Тересвою, в межах Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР. Всього відомо 15 печер. Утворились П. к. у верхньоюрських вапняках. Серед них виділяють *понори* (найдовша — Загадка, 35 м), канали давніх джерел (Білокам'яна, 101 м) і розкриті печери (*Дружба,* 220 м). До останнього типу печер відносять єдиний у П. к. Кам'яний Міст (завдовжки 15 м і завширшки 20 м) з численними нішами та куполами, в яких місцями збереглися давні каскадні натічні утворення. П. к. сформувалися в ранньому пліоцені — середньому плейстоцені. У печері Жемчужній знайдено залишки хребетних *вюрмської епохи.* Деякі з П. к. є *пам'ятками природи* (Жемчужна, Молочний Камінь, Чур та інші).

Ю. І. Шутов.

ПЕЧЕ́РИ КИ́ЇВСЬКІ — група печер штучного походження на тер. Києва та його околиць. Вперше згадуються в давньорус. літописах. Опис П. к. є в спогадах і щоденниках іноз. мандрівників 16—17 ст., які проїздили через Київ (А. *Гваньїні,* Е. *Лясоти,* Г. Л. *Боплана* та ін.). Перші спроби наук. вивчення П. к. належать до кін. 17 ст., коли їх дослідив Й. *Гербіній,* який доводив штучне походження печер. П. к., як правило, викопано в товщі лесової породи (глибина — від 5 до 20 м).

В. В. Петрусь.

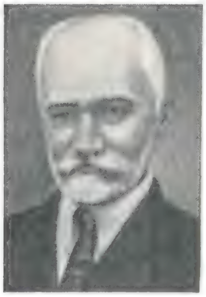
Д. М. Петрушевський.

І. В. Петрянов-Соколов.

Г. Д. Пеца.

В 1617 відкрито печеру в Андріївській горі. В 19 ст. в Києві було виявлено понад 45 печер. Найвідоміші — Ближні (довжина близько 522 м) і Дальні (разом з Варязькою близько 450 м) печери *Києво-Печерської лаври,* а також Звіринецькі, Китаївські, печери між селами Пироговим і Лісниками. Під час спорудження 1853 Ланцюгового мосту виявлено т. з. Микільську печеру (на її стінах знайдено давні написи, зображення хрестів, невідомого «святого» тощо). Великий наук. інтерес становлять печери біля Кирилівської церкви (їх досліджували 1893) Знайдено печери під *Софійським собором, Києво-Михайлівським Золотоверхим монастирем,* яким не менше як тисяча років, та ін.
Літ.: Толочко П. П. Тайны киевских подземелий. К., 1971; Петренко М. З Печерні лабіринти. К., 1976.

О. В. Замостьян.

ПЕЧЕ́РИ КРИ́МСЬКІ — велика група карстових печер, розташованих у Кримських горах. Поряд з горизонтальними та горизонтально похилими печерами в Криму поширені також вертикальні карстові порожнини типу колодязів і шахт, невеликі навіси та гроти. У верхньоюрських вапняках *Головного пасма Кримських гір* відомо 808 карстових порожнин. Найбільші з них: *Червона печера* (довж. 13,1 км), *Солдатська печера* (1,8 км), *Узунджа* (1,5 км), Еміне-Баїр (1,4 км), Провал (1,2 км), Чорна (1,0 км); найглибші — Солдатська (500 м), Каскадна (400 м), Молодіжна (260 м). У верхньокрейдових вапняках *Внутрішнього пасма Кримських гір* виявлено 20 печер. Найбільші: Зміїна (310 м), Мангупська (230 м). Міжгір'я (210 м). У багатьох П. к. є підземні ріки та озера, виявлено рештки тваринного світу минулих часів. Вивчення відкладів печер дає можливість реконструювати палеогеографічні умови Криму в пліоцені — антропогені. Деякі П. к. відомі з глибокої давнини. Вони давали притулок людині з часів *палеоліту*. Найвідоміші палеолітичні стоянки в П. к.: *Кіїк-Коба, Чокурча, Шайтан-Коба, Старосіллівська стоянка* та ін. Великий інтерес П. к. становлять також для туристів. Понад 80 П. к. є пам'ятками природи.

В. М. Дублянський.

Печера Ювілейна в Кримських горах.

ПЕЧЕ́РИ ПОДІ́ЛЬСЬКІ — група карстових печер на Поділлі, у басейні Дністра. в межах Терноп. обл. УРСР. У придністровському Поділлі досліджено понад 60 печер. Найбільші з них: *Оптимістична* (143,6 км), *Озерна* (104 км), *Кристальна* (22 км), *Млинківська печера* (15,1 км). *Вертеба* (7,8 км), Угринь (2,1 км) та інші. Карстові печери утворились у неогенових гіпсах потужністю 10—30 м, перекритих товщею (2—30 м) відкладів, що не карстуються. П. п. являють собою систему розгалужених лабіринтів з великими залами (довж. до 200—300 м, шир. до 20 м, вис. до 6—8 м) та вузькими ходами. У деяких печерах є підземні озера та періодичні водотоки, залишки викопної фауни пізньопліоценового — плейстоценового віку. П. п. утворились в середньому пліоцені — ранньому антропогені. Багато П. п. є об'єктами туризму. Деякі з П. п. є пам'ятками природи (Вертеба, Млинківська. Ювілейна, Угринь та інші).

В. М. Дублянський.

Печера Атлантида на Придністров'ї.

ПЕЧЕРИ́ЦЯ, шампіньйон (Agaricus, синонім Psalliota) — рід грибів родини агарикових, або печерицевих. Бл. 200 видів, поширених по всій земній кулі, з них в УРСР — понад 50. Найпоширеніші П. двоспорова (A. bisporus) з сірувато-коричнюватою шапинкою і білою ніжкою з кільцем та П. польова (A. campester) з білуватою або брудно-білою шапинкою. Ростуть групами на полях, луках, у степах, на городах, галявинах лісів, у садах тощо; плодові тіла утворюють з травня по листопад. П. двоспорову вирощують у багатьох країнах світу, у т. ч. в СРСР, на спеціальних субстратах (компостах). Це — цінний їстівний гриб. У сухій речовині бл. 45% білків. Відомо також 2 види отруйних П. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Гриби,* т. 3, с. 400—401.

М. Я. Зерова.

ПЕЧЕ́РНА ФА́УНА, спелеофауна — 1) Сучасна П. ф.— сукупність тварин, що населяють *печери*. Для П. ф. характерні безхребетні (ракоподібні, комахи, павукоподібні, молюски, війчасті черви), з хребетних — деякі земноводні (напр., протей) і риби. Тварини П. ф. живляться в основному частками органічного *детриту*, розчиненою органічною речовиною, що адсорбована на глині, бактеріями (у т. ч. хемосинтезуючими) тощо. Кажани та деякі ін. тварини використовують печери лише для сну, зимівлі тощо, а їжу знаходять поза печерами. Тварини П. ф. різко відрізняються від споріднених з ними наземних тварин. Вони мають спец. *адаптації* (втрата очей, депігментація, дуже низький рівень *метаболізму*). Напр., печерні риби ростуть дуже повільно, живуть довго і відкладають незначну кількість великих, багатих на жовток ікринок, що є адаптацією до нестачі їжі. 2) Викопна П. ф.— рештки організмів, захоронені в печерах, звичайно у відкладах, що вкривають їх дно (суглинку, піску, іноді вапняку та ін.). До складу П. ф. входять не лише тварини, що в минулі часи населяли печери (напр., кажани, печерний ведмідь, печерний лев), а й рештки їхньої їжі та організми, які потрапляли до печер випадково. Якщо місцезнаходження П. ф. пов'язане зі стоянкою первісної людини, то до її складу включають і рештки їжі первісної людини та предмети її побуту, зроблені з кісток. Викопна П. ф. є важливим джерелом інформації щодо *еволюції* тварин на найпізніших етапах історії Землі в антропогені. Численні місцезнаходження П. ф. відомі на Україні, зокрема в Криму, Прикарпатті, на Чернігівщині, біля Одеси та ін.

Л. П. Татаринов
(П. ф. викопна).

ПЕЧЕ́РНІ ЖИ́ТЛА — житла в природних печерах, гротах і навісах у гірських районах або в урвищах берегів річок та інших водойм. Були повсюдно поширені за *кам'яної доби,* особливо за часів *палеоліту*. На тер. України відомі печерні стоянки *Кіїк-Коба, Вовчий грот, Чокурча, Шайтан-Коба, Старосіллівська стоянка* в Криму та ін. Житла в штучних печерах подекуди існували й пізніше, переважно за часів середньовіччя (див. *Печерні міста*).

ПЕЧЕ́РНІ МІСТА́ — залишки населених пунктів (переважно середньовічних), на території яких виявлено штучні печерні споруди та природні печери, що їх використовувала людина. П. м. відомі в СРСР (найзначніші — *Вардзіа* в Грузії, *Ескі-Кермен, Мангуп, Чуфут-Кале,* Каламіта в Криму), Малій Азії, Пд. Італії, Китаї (*Дуньхуан*), Індії та ін. країнах. У Пд.-Зх. Криму П. м. виникли в 5—7 ст. Бл. 9 ст. у зв'язку з розвитком феод. відносин вони перетворилися на феод. міста й замки. В кримських П. м. були й наземні споруди; печери мали в основному культове, госп. або оборонне призначення. Більшість П. м. Криму 1938 оголошено археол. заповідниками, де провадиться н.-д. та екскурсійна робота.
Літ.: Якобсон А. Л. Средневековый Крым. М.—Л., 1964; Якушева Е. М., Нижура А. М. «Пещерные города» Крыма. Путеводитель. Симферополь, 1972.

ПЕЧИ́ЩЕ — поширена в минулому на Пн. Росії назва спочатку форми сімейної громади (великої *патріархальної сім'ї*), а пізніше (в 16—18 ст., в деяких районах і в 19 ст.) форми землеволодіння і сільського поселення, що складалося з кількох споріднених сімей-дворів, які колективно володіли земельними угіддями. П. досліджено О. Я. *Єфименко*. На Україні і в Білорусії така громада мала назву *дворища,* у пд. слов'ян — *задруги*. Історично П. є однією з форм *патронімії*.

ПЕЧІ́НКА — травна залоза у людини, хребетних і деяких безхребетних тварин. П., у безхребетних тварин являє собою вирости переднього відділу серед. кишки або *шлунка* і безпосередньо бере участь у перетравлюванні їжі. Клітини П. молюсків здатні до *фагоцитозу*. У хордових тварин і людини П. виділяє *жовч* і відіграє важливу роль в *обміні речовин* організму. У менш організованих хребетних П. має трубчасту будову. Кінцеві трубочки утворюють жовчні капіляри, які зливаються в печінкові протоки, а потім — у жовчну протоку, що відкривається в кишечник. У плазунів, птахів і ссавців поперечні *анастомози* перетворюють трубчасту залозу на сітчасту. П. більшості хребетних — часточковий орган. У м’ясоїдних тварин П. відносно більша, ніж у травоїдних. Форма П. залежить від форми порожнини тіла тварини. П. у людини — найбільша травна залоза, маса її у дорослої людини — 1500—2000 г. П. здійснює специфічні захисні, знешкоджувальні, ферментативні і видільні функції, спрямовані на підтримання *гомеостазу* в організмі; бере участь у процесах *травлення, кровотворення*, білковому, вуглеводному, жировому, мінеральному обмінах, обміні вітамінів тощо. Зачаток П. з’являється наприкінці третього тижня зародкового розвитку людини з ділянки вентральної стінки дванадцятипалої кишки. Дальша диференціація П. полягає у вростанні сполучної тканини всередину П. по ходу ворітної вени. Остання поділяє *паренхіму* П. на частки. П. міститься в основному в правому підребер’ї, стикається з *грудочеревною перепоною*, правими ниркою і надниркою залозою, нижньою *порожнистою веною*, дванадцятипалою кишкою, шлунком, *жовчним міхуром*, ободовою кишкою. Розрізняють верхню (діафрагмальну) і нижню (вісцеральну) поверхні П. Верхня поверхня опукла, серповидною зв’язкою поділяється на правий і лівий відділи. Нижня поверхня двома поздовжніми і поперечною (ворота П.) борознами поділяється на 4 частки: праву, ліву, квадратну, хвостату. За схемою Куїно (Couinaud) в П. розрізняють праву і ліву частки та 8 сегментів. У ворота П. входять: ворітна вена і печінкова артерія, гілки блукаючого і симпатичного нервів, виходять вивідна протока і лімфатичні судини. Внутр. структуру П. утворюють часточки призматичної форми, які складаються з печінкових клітин, що групуються у вигляді двошарових балок, розташованих радіально до осі часточок. Між часточками містяться прошарки сполучної тканини. Печінкові клітини виробляють жовч, яка послідовно потрапляє у жовчні капіляри (завширшки 0,5—1 мм), внутрішньо- та міжчасточкові протоки. Протоки, що виходять з кожної частки П., зливаючись, утворюють заг. печінкову протоку. Кров надходить у П. по ворітній вені і печінковій артерії, які розгалужуються на міжчасточкові вени і артерії. Останні у паренхімі П. розгалужуються на капіляри (синусоїди), що безпосередньо стикаються з клітинами П. Ендотелій синусоїдів утворений клітинами зірчастої форми, які здатні до фагоцитозу. З капілярного русла паренхіми П. формуються вени, що впадають в нижню порожнисту вену. Іннервація П. здійснюється печінковим нервовим сплетінням. Серед захворювань П. найчастіше зустрічаються *гепатити, холецистит, цироз печінки*, а також *лямбліоз, лейшманіоз*.

К. І. Кульчицький.

ПЕЧІ́НКОВА ДВОУ́СТКА — паразитичний черв’як класу *дигенетичних присиснів*. Те саме, що й *фасціола печінкова*.

ПЕЧІ́НОЧНИЦЯ (Hepatica) — рід рослин родини *жовтецевих*. Багаторічні кореневищні трави з прикореневими 3—5-лопатевими листками. Квітки одиночні на верхівках пазушних квітконосів. Плід збірний, з численних сім’янок. Відомо 8 видів, поширених у Пн. півкулі. В СРСР — два види, з них в УРСР — один: П. звичайна (H. nobilis), що росте по листяних і мішаних лісах, між чагарниками, по тінистих схилах берегів річок (у пн.-зх. частині УРСР). Декоративна рослина.

ПЕЧІ́НОЧНІ МОХИ́, печіночники (Hepaticopsida, Marchantiopsida) — клас рослин відділу *мохоподібних*. Мають здебільшого дорзовентральну будову вегетативного тіла — дихотомічно розгалуженої *слані* (талому) простої чи більш-менш складної будови (у маршанцієвих), на нижньому боці з одноклітинними нитчастими *ризоїдами*, іноді й з багатоклітинними одношаровими лусочками (амфігастрії), здебільшого ж у вигляді прилеглого дворядно облистяного пагона-стебла (у *юнгерманіальних*), або ж іноді третій ряд з нижнього боку створюють амфігастрії. Листки (філоїди) різної форми, одношарові, без жилки. Спорогон — коробочка без ковпачка, на короткій ніжці чи без неї, приєднаний до гаметофіта особливим присоском. Поміж спорами містяться видовжені клітини з спіральним потовщенням — елатери, які за своєю гігроскопічністю сприяють розпушуванню спор і розсіюванню їх. *Протонема* нитчаста, слабо розвинена і здебільшого нетривала; з її верхівкової клітини розвивається гаметофор у вигляді талому або облистного пагона. П. м. пошир. від екватора до полярних районів, особливо у вологих тропіч. і субтропіч. лісах; ростуть на корі дерев, грунті, рідше на камінні, скелях, деякі — у воді. Понад 8,5 тис. видів, в СРСР — бл. 315 видів, зокрема в УРСР — бл. 180 видів (65 родів). Одним з характерних представників, зокрема таломних П. м., є *маршанція*.

Г. Ф. Бачурина.

ПЕЧІ́Я, згага — відчуття печіння і жару у стравоході. П. може спричинюватися закиданням кислого вмісту *шлунка* у нижній відділ стравоходу при підвищенні чутливості слизової оболонки стравоходу, дисфункції кардіального відділу шлунка, спастичному стані воротаря шлунка (див. *Пілороспазм*) тощо. П. найчастіше буває у хворих з підвищеною кислотністю. Спостерігається П. при виразковій хворобі шлунка, холециститах, гастриті, ряді нервових розладів та ін., у здорових людей — при несприйнятливості деяких харчових речовин. Лікування спрямоване на ліквідацію осн. захворювання. Для усунення П. застосовують різні луги (тільки за призначенням лікаря).

ПЕЧО́РА — ріка на Пн. Сх. Європ. частини СРСР, у Комі АРСР та Ненец. авт. окрузі Арх. обл. РРФСР. Довж. 1809 км, площа бас. 322 тис. $км^2$. Бере початок на Пн. Уралі, впадає в Печорську губу Баренцового м., утворюючи велику *дельту* завширшки до 45 км. Шир. русла досягає 1—2,3 км, глиб. на плесах 2—10 м, на перекатах — від 0,4 до 1,5 м. У пониззі ділиться на два рукави: сх. — Велика П. і зх. — Мала П. Гол. притоки: Кожва, Іжма, Цільма (ліві), Ілич, Уса, Шапкіна (праві). Живлення П. снігове і дощове. Середньорічні витрати води в пониззі 3520 $м^3/с$. Пересічний річний стік становить 120 $км^3$, з нього на весняне водопілля припадає 60%. Замерзає П. в кінці жовтня, скресає в травні — на поч. червня. Регулярне судноплавство від гирла П. до Троїцько-Печорська; до м. Нар’ян-Мара доступна для мор. суден. Осн. вантажі — ліс, нафтопродукти, кам. вугілля, буд. матеріали. Гол. порти й пристані: Троїцько-Печорськ, Вуктил, *Печора*, Щельяюр, Усть-Цільма, *Нар’ян-Мар*. Розробляються проекти спрямування частини стоку П. в бас. Волги. У верхів’ї П. — *Печоро-Ілицький заповідник*.

І. М. Семенов.

ПЕЧО́РА — місто респ. підпорядкування Комі АРСР, райцентр. Розташована на р. Печорі. Залізнична ст., річковий порт. 58 тис. ж. (1981). Підприємства лісової та деревообр. (деревообр. і лісопильний з-ди), харч. пром-сті та по обслуговуванню транспорту. ДРЕС. Річкове уч-ще, краєзнавчий музей. П. утворена 1949.

ПЕЧО́РО-ІЛИ́ЦЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у межах Комі АРСР. Пл. 721 тис. га. Створений 1930 для комплексного вивчення природи зх. схилів Пн. Уралу та верх. течії р. Печори. Об’єднує три ландшафтні райони: Припечорську низовину, вкриту сосновими борами, передгір’я з ялиновими, ялицевими і ялиново-ялицевими лісами з домішкою кедра та гори Пн. Уралу. Флора заповідника налічує понад 700 видів. З тварин живуть лось, лісовий північний олень, вовк, білий песець, соболь, куниця. Реакліматизовано бобра. З птахів трапляються глухар, тетерев, рябчик. При заповіднику є дослідний розплідник для вивчення лосів у неволі та приручення їх.

ПЕЧО́РСЬКИЙ ВУГІ́ЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — другий за запасами (після Донецького) басейн з покладами коксівного вугілля в Європ. частині СРСР. Міститься на зх. схилі Полярного Уралу і хребта Пай-Хой, у межах Комі АРСР і Ненец. авт. округу Арх. обл. РРФСР; значна частина його лежить на Пн. від Пн. полярного кола. Пл. басейну бл. 90 тис. $км^2$. Пром. запаси вугілля становлять

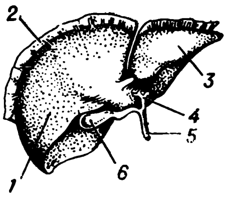

Печінка людини (вигляд спереду): *1* — права частка; *2* — зв’язка, що сполучає печінку з діафрагмою; *3* — ліва частка; *4* — загальна печінкова протока; *5* — жовчна протока; *6* — жовчний міхур.

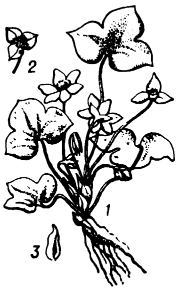

Печіночниця звичайна: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка без оцвітини; *3* — плід.

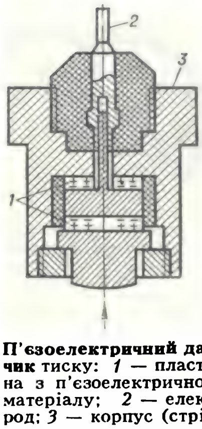

П'єзоелектричний датчик тиску: *1* — пластина з п'єзоелектричного матеріалу; *2* — електрод; *3* — корпус (стрілкою показано напрям дії вимірюваного тиску).

10.1 млрд. т (1980). Вугленосність пов'язана з верхньопермськими відкладами (див. *Пермський період і пермська система*), які вміщують до 200 пластів вугілля потужністю від 0,5 м і більше. Загальна потужність вугленосної товщі до 5500 м. У межах П. в. б. бл. 30 родовищ вугілля. Вугілля кам'яне, гумусове, на Зх. басейну — буре. Бл. третини балансових запасів вугілля належить до коксівного, жирного. Зольність вугілля басейну від 9 до 40%, вміст фосфору 0,1—0,2%. Теплота згоряння горючої маси 30—36 Мдж/кг. Перші відомості про наявність вугілля у П. в. б. відносяться до 1828. Видобувати вугілля почали 1934. Інтенсивні геологорозвідувальні роботи розпочалися з 1941. Вугілля добувають шахтним способом. Гірничотех. умови розробки родовищ ускладнені наявністю на більшій частині площі басейну *багаторічної мерзлоти*. Використовують вугілля як енерг. паливо переважно на Пн. Європ. частини РРФСР. *В. Х. Череповський.*

ПЕЧУ́К Ісак Мойсейович [3 (15). XI 1891, м. Летичів, тепер райцентр Хмельн. обл.— 17.IX 1970, м. Макіївка Донец. обл.] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1944), професор (з 1945), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1958). Закінчив (1914) Катеринославський (тепер Дніпроп.) гірничий ін-т, працював на шахтах Донбасу. В 1929—60 — в н.-д. установах, з 1960 — в Ін-ті гірничої справи АН УРСР (тепер Всесоюзний н.-д. ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова), з 1963 — в Макіївському н.-д. ін-ті з безпеки праці в гірничій пром-сті. Осн. праці — з питань провітрювання шахт підземними вентиляторами, прогнозу газоносності, проникності газу у виробки та підсобні приміщення, дегазації пластів. Нагороджений орденом Леніна.

ПЕШАВА́Р — місто на Пн. Зх. Пакистану, адм. ц. Пн.-Зх. Прикордонної провінції. Розташований на р. Бара (притока Кабулу), за 16 км від Хайберського перевалу, на шосе, яке веде до Афганістану; залізнична ст., аеропорт. 273 тис. ж. (1972). Центр важливого с.-г. району в гірському поясі країни. Невелика текст., металообр. та харч. пром-сть. Фарм. ф-ка, з-д штучного льоду. Розвинуті кустарні промисли (виробн. бавовняних, шовкових і вовняних тканин, шкіряних та мідних виробів). Ун-т (з 1950). Музей.

ПЕЩА́НСЬКИЙ Володимир Павлович (10.XI 1873, м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький —26.VIII 1926, Львів)—укр. архітектор, реставратор і мистецтвознавець. Закінчив Петерб. інженерно-архіт. ін-т. Під керівництвом П. було реставровано Микільський (Військовий) собор (не зберігся) і *Спаса на Берестові церкву* — у Києві. З 1922 П. жив у Львові і працював в укр. Нац. музеї, де керував реставрацією старовинного іконопису й упорядкуванням пам'яток нар. мистецтва. В цей період опублікував праці: «Давні килими України» (1925), «Дещо про українські та великоруські ікони» (1926), «Скит Манявський і Богородчанський іконостас» (1926, у співавт. з М. Драганом та І. Свенціцьким).

ПЄВЦО́В Михайло Васильович [21.V (2.VI) 1843, Новгородська губ.— 25.II (10.III) 1902, Петербург] — рос. географ, дослідник Центр. Азії, генерал-майор. У 1872 закінчив Академію Ген. штабу в Петербурзі. В 1875—86 викладав географію в Сибірському кадетському корпусі в Омську. В 1876 здійснив мандрівку в Джунгарію, 1878—79 — у Монголію (пройшов через пустелю Гобі). В 1889—90 разом з В. І. *Роборовським,* П. К. *Козловим* та К. І. Богдановичем досліджував Кашгарію та Куньлунь. Експедиція відкрила (1890) Токсунську улоговину — зх. частину *Турфанської улоговини.* П. розробив метод визначення геогр. широти за спостереженнями двох зірок на однакових висотах. Ім'ям П. названо льодовик на Алтаї.

П'ЄДЕСТА́Л (франц. piédestal — основа, підніжжя) — див. *Постамент.*

П'ЄЗОГЕОФО́Н (від грец. πιέζω — тисну) — див. *Геофон.*

П'ЄЗОЕЛЕ́КТРИКА (від грец. πιέζω — тисну і *електрика*) — сукупність явищ, властивих деяким діелектричним кристалам (т. з. п'єзоелектрикам) і обумовлених взаємозв'язком між їхньою поляризацією (див. *Поляризація діелектриків*) і механічними деформаціями. Поява електр. зарядів різного знака на протилежних гранях діелектр. кристала внаслідок мех. деформацій (стиску, розтягу і т. д.) наз. прямим п'єзоелектричним ефектом, а виникнення мех. деформацій під дією електр. поля — оберненим п'єзоелектричним ефектом. П'єзоелектр. ефекти спостерігаються (за деякими винятками) в кристалах без центра *симетрії*. П. відкрив 1817 франц. кристалограф і мінералог Р. Ж. Гаюї (1743—1822) у кристалах *кальциту*. Вперше детальне дослідження П. провели 1880 брати Ж. і П. Кюрі на кристалах *кварцу*. Відомо понад 1500 речовин з п'єзоелектр. властивостями; серед них, крім кварцу (*п'єзокварцу*), широко використовують сегнетову сіль, титанат барію, дигідрофосфат амонію, ніобат літію та ін. Часто застосовують також одержані за спец. технологією *тверді розчини* деяких *сегнетоелектриків* — т. з. п'єзокераміку. Завдяки можливості перетворення електр. сигналів у механічні і навпаки п'єзоелектрики набули широкого застосування в акустиці, радіофізиці, радіотехніці та в ін. галузях науки і техніки (див., зокрема, *П'єзоелектричний датчик*). *В. Л. Стрижевський.*

П'ЄЗОЕЛЕ́КТРИКИ — кристалічні матеріали, що їм притаманний п'єзоелектричний ефект (див. *П'єзоелектрика*); різновид *діелектриків*. Розрізняють П. монокристалічні і п'єзокерамічні. Монокристалічними П. є природні і штучно вирощувані (з розчинів, розплавів) *кристали*. До найпоширеніших П. такого типу належать *кварц* (див. також *П'єзокварц*) і *сегнетова сіль*. П'єзокерамічні П. являють собою поляризовані (див. *Поляризація діелектриків*) *сегнетоелектрики*: матеріали на основі титанату барію, *тверді розчини* титанату — цирконату свинцю, ніобату свинцю — барію та ін. П. використовують у виробн. *п'єзоелектричних датчиків*, п'єзогеофонів тощо.

П'ЄЗОЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ДА́ТЧИК—пристрій, яким мех. зусилля перетворюють на електр. сигнали, використовуючи п'єзоелектр. ефект (див. *П'єзоелектрика*); різновид функціонального *вимірювального перетворювача*. В одному з найпоширеніших П. д. тиску (мал.) на пластинах з *п'єзоелектриків* виникають електр. заряди, значення яких пропорційні вимірюваному тискові. П. д. застосовують у вагових і сортувальних (за вагою) пристроях, при вимірюванні вібрації, деформації тощо.

П'ЄЗОКВА́РЦ — мінерал класу *силікатів*, відміна *кварцу*, кристали якого мають п'єзоелектричні властивості (див. *П'єзоелектрика*). До П. належать кристали *гірського кришталю,* димчастого кварцу, або *моріону,* без тріщин, включень (див. *Включення в мінералах*) та ін. дефектів. Кристали П. повинні бути такими, щоб з них можна було вирізати пластинки розміром не менше 12 × 12 × 1,5 мм. При стискуванні, розтягуванні або зміні т-ри на поверхні бруска чи пластинки П. виникають електр. заряди. В Рад. Союзі родовища П. є на Україні (*Український щит*), в РРФСР (Урал, Сибір); за рубежем — у Бразілії, на Мадагаскарі. П. одержують і штучно. Застосовують П. у радіотехніці, радіоелектроніці, електроакустиці тощо. *В. А. Супричов.*

П'ЄЗОМАГНЕТИ́ЗМ (від грец. πιέζω — тисну і *магнетизм*), п'єзомагнітний ефект — виникнення *намагніченості* речовини під дією зовнішнього тиску. Відкрив 1959 В.-А. С. Боровик-Романов. П. можливий лише в речовинах, що мають антиферомагн. структуру, і принципово неможливий у пара- і діамагнетиках. Виникає внаслідок скосу антиферомагн. підграток або відносної зміни величини їхньої намагніченості. До п'єзомагнетиків (антиферомагн. кристали, яким властивий П.) належать CoF_2, MnF_2 і α-Fe_2O_3. Намагніченість п'єзомагнетика J_i пропорційна пружному механічному напруженню σ_{kl} :

$$J_i = \Lambda_{ikl}\sigma_{kl}.$$

Величина намагніченості при п'єзомагн. ефекті невелика — максимальне значення коеф. Λ_{ikl} (в CoF_2) становить $\sim 2 \cdot 10^{-12}$ Тл × м^2/Н $2 \cdot 10^{-3}$ Гс · см^2/кгс). Оберненим відносно П. явищем є лінійна *магнітострикція*, тобто зміна розмірів кристалів пропорційна напруженості магн. поля.

П'ЄМО́НТ — історична область на Пн. Зх. Італії. Адм. ц.— *Турін*. Назва «П'ємонт» вперше згадується в 13 ст. До 15 ст. тер. П. була роздроблена на окремі феод. володіння. У 15 ст. П. увійшов до Савойського герцогства, 1720 — *Сардінського королівства*. В 1802—14 входив до складу Франції.

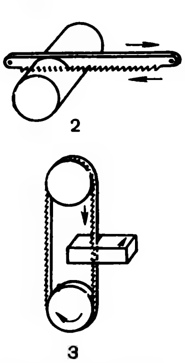

Пилки: 1 — кругла; 2— ножівкова; 3 — стрічкова

Навколо Сардінського королівства (фактично навколо П.) 1859—60 відбулося об’єднання Італії. Під час 2-ї світової війни П. 1943—45 був окупований нім.-фашист. військами, визволений силами *Руху Опору*. В сучас. Італії П.— один з центрів робітничого і демократичного руху. Поділяється на 6 провінцій: Турін, Верчеллі, Кунео, Алессандрія, Новара, Асті.

П’ЄРО́ (франц. Pierrot) — персонаж франц. нар. театру (прислужник). Виник на початку 17 ст. Прототип П.— образ слуги Педроліно з італ. *комедії дель арте*. Виконавець ролі П. виступав без маски. У 18 ст. П. був улюбленим героєм ярмаркового театру. Водночас на сцені паризького театру Італ. комедії в характері П. з’явилися риси журливого коханця — невдахи-суперника *Арлекіна*. Образ П. зустрічається у худож. л-рі (О. Блок, Е. Ростан, М. Семенко та ін.). В 19 ст. актор-мім Ж. Б. Г. *Дебюро* перетворив П. на головний персонаж пантоміми. Традиції, набуті у втіленні образу П., розвинуті Ж. Л. *Барро*, М. *Марсо*.

П’ЄРО́Н (Piéron) Анрі (18.VII 1881, Париж — 6.XI 1964, там же) — франц. психолог і психофізіолог. Вчився в Сорбонні у Т. *Рібо* і П. *Жане*. З 1923 — професор *Колеж де Франс*. Засновник Ін-ту психології (1921) і Нац.ін-ту праці та профорієнтації (1928). Осн. праці присвячено психофізіології відчуттів. Вивчав питання філогенезу психіки, локалізації психічних функцій у мозку та ін. П. боровся проти псевдонаук. напрямів у психології і вульгаризаторського підходу до психічних процесів. *О. Т. Губко.*

П’ЄР-СЕН-МАРТЕ́Н — карстова печера в *Піренеях* на кордоні Франції та Іспанії. Лежить на вис. 1717—2043 м. Утворилась у вапняках і слюдистих пісковиках вздовж тектонічного порушення. Складається з перемежованих овальних залів та галерей з потужними підземними водотоками. Глиб. 1332 м, довж. 33,6 км. Відкрита 1950. До 1980 вважалася найглибшою карстовою порожниною світу (1980 в шахті Жан-Бернар у Франції досягнуто глиб. 1410 м). *В. М. Дублянський.*

П’ЄТРЕ́Н — порода свиней м’ясного типу. Виведена в Бельгії (біля м. П’єтрен) на поч. 20 ст. складним схрещуванням місцевих маршових свиней з *беркширською породою свиней, великою білою породою свиней,* темворсами та ін. породами. Провадилася тривала селекція за м’ясною продуктивністю та формою окість. Масть П. переважно чорно-ряба, але є й біла. Свині породи П. середні за розміром, тулуб широкий, циліндричний з добре розвиненими м’язами, окістя великі, м’ясисті. Жива маса кнурів 200—250 кг, свиноматок 180—220 кг. Плодючість невисока — 8—10 поросят в опоросі, молочність бл. 60 кг. Молодняк на відгодівлі в 220—235-денному віці досягає 90—100 кг. Вихід м’яса в туші до 66%, сала — 25%. Використовують П. у багатьох країнах світу, в т. ч. в СРСР, зокрема на Україні, для пром. схрещування та підвищення м’ясних якостей свиней місцевих порід.

Свиноматка породи п’єтрен.

ПЄ́ШКОВ Олексій Максимович (1868—1936) — рос. рад. письменник. Див. *Горький* Максим.

ПЄШКО́ВСЬКИЙ Олександр Матвійович [11 (23).VIII 1878, Томськ — 27.III 1933, Москва] — рос. рад. мовознавець. Закінчив Моск. ун-т (1906). Професор Катеринославського (тепер Дніпропетровський) ун-ту (1918—21), 1-го Моск. ун-ту (1921—24), 2-го Моск. ун-ту (1926—32) та ін. вузів. Представник рос. формально-граматичної школи. Розробляв учення про граматичні засоби мови, типи значень, про *речення* («Російський синтаксис у науковому висвітленні», 1914, 7-е вид. 1956; «Інтонація й граматика», 1928). Велику увагу приділяв методиці викладання мови («Методика рідної мови, лінгвістика, стилістика, поетика», 1925; «Питання методики рідної мови, лінгвістики й стилістики», 1930, та ін.).

ПИВИ́ХА — ізольоване підвищення на Пд. *Придніпровської низовини,* в Полтав. обл. УРСР. Вис. до 189 м. Складена з мергелів і пісків. На П. знайдено скам’янілі залишки тварин і рослин минулих геол. епох. Пам’ятка природи. *М. Д. Литвинова.*

ПИВНА́ ДРОБИ́НА — відхід пивоварного виробництва, що являє собою осад солоду (пивної гущі), який складається із залишків зерна ячменю і води. П. д. містить (у %): 76,8 води, 5,8 протеїну, 1,7 жиру, 10,7 безазотистих екстратив. речовин, 3,9 клітковини і 1,1 золи. За поживністю 1 кг сирої П. д. дорівнює 0,25 корм. од. і містить 52 г перетравного протеїну. П. д. при зберіганні швидко пліснявіє, тому її згодовують свіжою або висушеною. Добова норма свіжої П. д. коровам 12—16 кг, свиням 6 кг на тварину. Добре згодовувати П. д. разом з грубими кормами. Суху П. д. включають до складу *комбікормів* для великої рог. худоби, свиней, коней, ставкової риби тощо.

ПИ́ВО — слабоалкогольний освіжаючий і тонізуючий напій з характерним гіркуватим смаком і ароматом *хмелю*. Містить 1,5—7% (за масою) абс. алкоголю, 0,3—0,4% (за масою) вуглекислоти, 4—10% легкозасвоюваних поживних речовин (гол. чин. вуглеводів), гіркі і дубильні речовини, органічні к-ти, вітаміни B_1, B_2, H, B_6 і PP та ін. П. виготовляють з зернової сировини (в осн. ячмінного солоду), хмелю і води *спиртовим бродінням* (див. *Пивоварство*). Розрізняють П. світле і темне. В СРСР до світлого належать П. «Жигулівське», «Київське», «Ленінградське», «Львівське», «Ризьке» та ін., до темного — «Дніпровське», «Останкінське», «Портер», «Українське» тощо. В УРСР П. виробляють на з-дах Донецька, Києва, Кривого Рога, Полтави, Ялти та ін. *Л. С. Мілоста.*

ПИ́ВО-БЕЗАЛКОГО́ЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виробляють пиво, солод, хлібний квас, фруктові напої, газовану воду, сухі безалкогольні напої (концентрати) та ін. продукцію. Пивоваріння належить до найдавніших виробництв. На Русі поширилося в 9 ст. Було розвинуте і на тер. сучас. України. В умовах натурального г-ва хмільні напої (пиво, брага, мед) варили для власних потреб кустарним способом. Пром. виробн. пива в Росії почалося з серед. 19 ст. В СРСР виробляють безалкогольні напої понад 50 найменувань і пиво 50 сортів. У 1980 в країні вироблено 613 млн. дал пива, понад 350 млн. дал безалкогольних напоїв. На Україні за роки Рад. влади збудовано близько 50 нових пивоварних з-дів (найбільші з них: Київський № 3, Євпаторійський, Запорізький, Чернігівський, Дніпропетровський) та понад 1000 підприємств для виготовлення безалкогольних напоїв (найпотужніші з них — у Києві, Запоріжжі, Одесі, Дніпропетровську, Вінниці та ін. містах). Усього на Україні діє (1980) 104 пивоварні з-ди та бл. 900 підприємств по виробн. безалкогольних напоїв. Н.-д. роботу в галузі пивоваріння проводить Всесоюзний н.-д. ін-т пиво-безалкогольної пром-сті в Москві, *Харчової промисловості Харківський проектно-конструкторський і технологічний інститут,* Всесоюзний проектно-конструкторський н.-д. ін-т автоматизації харч. пром-сті в Одесі. *Л. С. Мілоста.*

ПИВОВА́РОВ Григорій Леонтійович [9 (22).III 1908, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.— 15.V 1942, Керч] — укр. рад. скульптор. У 1926—31 навчався в Київ. худож. ін-ті. Працював у галузі станкової та монументальної скульптури. Твори: портрети — Т. Шевченка (1936), О. Пушкіна (1937), І. Франка (1939), О. Довженка (1940). У співавт. з Ю. *Білостоцьким* і Е. *Фрідманом* створив багатофігурні композиції «Соціалістична індустрія» та «Соціалістичне сільське господарство» для павільйону УРСР на ВДНГ у Москві (1937); пам’ятники — обеліск героям-комсомольцям в с. Трипіллі Обухівського р-ну Київ. обл., героям-стратонавтам (1938; встановлений у Донецьку, 1953), М. Щорсу в м. Щорсі (1939). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни.

ПИВОВА́РСТВО, пивоваріння — виготовлення *пива* з зернової сировини, *хмелю* і води *спиртовим бродінням.* Відоме з давніх часів у Вавілоні, Єгипті, Греції, Персії, пізніше — в Київській Русі, Німеччині, Чехії, Іспанії, Франції та ін. країнах. П. полягає у виготовленні солоду (продукту штучного пророщування зерен ячменю при певній т-рі і вологості), пивного сусла (водного *екстракту* складових частин солоду, його замінників та хмелю), зброджуванні сусла пивними *дріжджами,* доброджуванні і визріванні «моло-

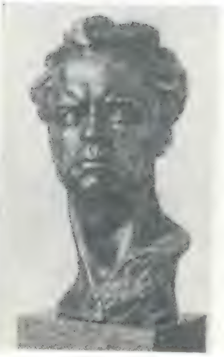
Г. Л. Пивоваров. Портрет О. П. Довженка. Бронза. 1940. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

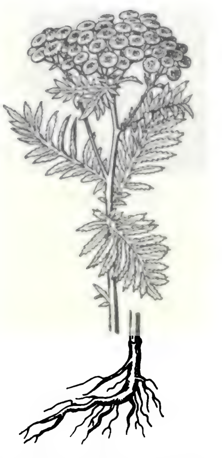
Пижмо звичайне. Загальний вигляд рослини.

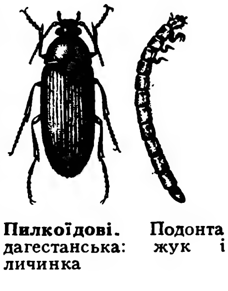
Пилкоїдові. Подонта дагестанська: жук і личинка

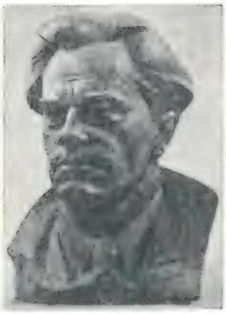

О. П. Пилєв. Портрет Я. Галана. Бронза. 1971.

А. Т. Пилипенко.

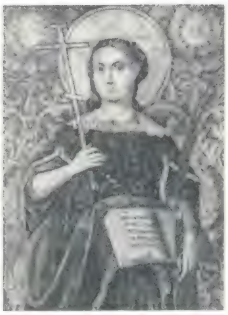

Пилипенко з Високого. Параскева П'ятниця. 1731. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

дого» пива, фільтруванні і розливанні готового пива. Для виготовлення солоду очищений і відсортований ячмінь спочатку замочують у воді, пророщують, після чого зелений солод висушують, з нього видаляють ростки, а далі його витримують протягом місяця. Щоб одержати сусло, очищений від пилу і ростків солод подрібнюють і екстрагують теплою водою. Нерозчинені речовини солоду розчинюють, використовуючи ферментативний *гідроліз*. Потім сусло фільтрують, кип'ятять з хмелем, надаючи йому належного аромату і смаку. Зброджують сусло в бродильних апаратах при т-рі 5—10° С протягом 7—10 діб. Доброджує і визріває «молоде» пиво у закритих циліндричних посудинах (танках) 21—100 діб. Після фільтрування готове пиво розливають у бочки, пляшки або банки. Проблеми П. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті пиво-безалкогольної пром-сті (Москва), *Харчової промисловості харківському проектно-конструкторському і технологічному інституті* та ін. установах. Див. також *Пиво-безалкогольна промисловість*. *Л. С. Мілоста.*

ПИЖ Симеон (14.II 1894, с. Вапенне, тепер ПНР — 10.VI 1957, м. Йонкерс, шт. Нью-Йорк) — діяч укр. прогресивної еміграції й робітн. руху в США. В 1922 закінчив Празький ун-т. У 1923 виїхав у США. Один з організаторів «*Лемко-союзу*», був його секретарем, 1934—57 редагував газ. «Карпатська Русь» (орган «Лемко-союзу»).

ПИ́ЖМО (Tanacetum) — рід багаторічних трав'янистих та напівкущових рослин родини *складноцвітих*. Листки перисто- або двічіперисторозсічені. Квітки дрібні, в кошиках, зібраних в щитковидне суцвіття. Плід — сім'янка. Понад 50 видів, поширених у помірній зоні Сх. півкулі. В СРСР — бл. 30 видів, з них в УРСР — 4 види. Найпошир.: П. звичайне, або дика горобинка (T. vulgare), з яскраво-жовтими квітками; ефірне масло, що містить туйон, яке одержують з цієї рослини, використовують у пивоварній пром-сті. Гірка речовина — тахоцетин має інсектицидну дію. В садах вирощують П. бальзамічне, або канупер (T. balsamita), що має приємний запах. Іл. с. 311.

ПИКУЛИ́НСЬКИЙ Василь (рр. н. і см. невід.) — укр. співак, хормейстер і композитор 17 ст. Муз. освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, був регентом капели. З 1656 — регент і «начальник партесного співу» капели київ. митрополита Сильвестра Косова. Автор церк. хорових концертів. *І. М. Лисенко.*

ПИЛА́ЄВ Георгій Миколайович (24.IV 1894 — 26.X 1937) — рад. партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1912. Нар. в с. Прокудіно, нині Грязовецького р-ну Волог. обл. в селян. сім'ї. Брав участь у Лютн. революції 1917 і Жовтн. збройному повстанні в Петрограді. З липня 1918 — в Червоній Армії, 1919 — військком 28-ї стрілецької д-зії, 1920 — військ. радник у Персії, 1921 — командуючий Донецькою трудармією, один з керівників відбудови Донбасу та розгрому *махновщини* на Україні. З 1924 — голова Свердловського окрвиконкому. В 1927—34 — на парт. роботі в Ленінграді. З 1934 — уповноважений Комісії рад. контролю по Донецькій обл. На XII, XIII і XVI з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП(б). Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ПИ́ЛЄВ Олександр Павлович (н. 10.III 1928, с. Пилівка, тепер Охтирського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1967. В 1947—53 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва у І. *Севери*. Твори: композиції — «Іскрівець» (1957), «Гайдамаки» (1964), «Соняшник» (1967); портрети — А. Кос-Анатольського (1961), Ф. Шопена (1967); пам'ятники — Я. Галану у Львові (1972, у співавт.), В. І. Леніну в смт Моршині Львів. обл. (1978) та ін.

ПИЛИПЕ́НКО Анатолій Терентійович [н. 21.IV (3.V) 1914, с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. хімік-аналітик, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. У 1936 закінчив Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. У 1939—41 працював у Київ. технологічному ін-ті силікатів, 1944—46 — зав. лабораторією Центр. н.-д. ін-ту будматеріалів Міністерства пром-сті будматеріалів УРСР. З 1944 — у Київ. ун-ті, з 1968 — одночасно в Ін-ті заг. і неорганічної хімії АН УРСР; з 1975 — директор і зав. відділом Інституту колоїдної хімії і хімії води ім. А. В. Думанського АН УРСР. Осн. наук. напрям — застосування комплексних сполук і органічних реактивів у хім. аналізі неорганічних матеріалів, дослідження комплексів металів з органічними і неорганічними лігандами і застосування їх у аналізі. Дав класифікацію використовуваних у хім. аналізі органічних реактивів. Розробив фотометричні і люмінесцентні методи визначення рідкісних елементів. Держ. премія УРСР, 1973. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПИЛИПЕ́НКО Віктор Васильович (н. 15.XI 1935, Запоріжжя) — укр. рад. вчений у галузі машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1970. Закінчив (1959) Дніпроп. ун-т, працював у конструкторському бюро. З 1966 — у Дніпроп. відділенні Ін-ту механіки (тепер Ін-т технічної механіки) АН УРСР (з 1978 — керівник відділення, з 1980 — директор ін-ту). Осн. праці — з теорії кавітаційних автоколивань у насосних системах, методів динамічних розрахунків складних гідромех. систем, в т. ч. з врахуванням кавітації. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПИЛИПЕ́НКО Іван Васильович (н. 18.I 1918, с. Хотіївка, тепер Корюківського р-ну Черніг. обл.) — новатор-шахтопрохідник, Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1952. З 1943 працює на шахтах Донец. обл. прохідником, бригадиром прохідників (з 1968) 3-го шахтопрохідницького будуправління тресту «Донецькшахтопроходка». Ініціатор швидкісних методів проходження вертикальних стволів на буд-ві вуг. шахт Донбасу. Делегат XXI з'їзду КПРС. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1957. *О. Г. Кандала.*

ПИЛИПЕ́НКО Михайло Харлампійович [26.IX (8.X) 1888, с. Носачів, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.— 27.VII 1953, Київ] — укр. рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1936). У 1917—20 навчався в Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (Київ). Творчу діяльність почав 1919 в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка, 1921—52 — актор укр. драм. театру ім. І. Франка (з 1926 театр — у Києві). Ролі: Акіл Акілович, кум Савка («Суєта», «Сто тисяч» Карпенка-Карого), Таратута («Майстри часу» Кочерги), дяк Гаврило («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Караваєв («Заколот» за Фурмановим), Клюква («Багато галасу даремно» Шекспіра) та ін. Виступав на естраді з читанням гумористичних і сатиричних творів. *Р. М. Єсипенко.*

ПИЛИПЕ́НКО Сергій Володимирович [псевд. Сергій Сліпий, Плугатар та ін.; 10 (22).VII 1891, Київ — 3.III 1943] — укр. рад. письменник. З 1919 — член Комуністичної партії. Навчався в Київ. ун-ті (з 1906), але був виключений і висланий з Києва за антиурядову діяльність. Провадив революц. роботу на фронтах імперіалістичної війни. Учасник громадян. війни. Літ. діяльність почав 1917. Був редактором газет «Більшовик», «Вісті», «Комуніст», «Селянська правда». Один із засновників літ. орг-ції «*Плуг*», з 1922 по 1932 — був її головою, працював в Інституті Тараса Шевченка (Харків). Активний учасник літ. дискусій 20-х рр. Видав збірки оповідань «Скалки життя» (1925), «Кара» (1927), «Під Черніговом» (1927); збірки байок «Байківниця» (1922), «Байки» (1927), «Свині на дубі» (1932), «Анекдоти старого редактора» (1933) та ін., спрямовані проти пережитків минулого. Друкував літ.-критичні статті в журн. «*Плужанин*» та ін. виданнях.

Тв.: Байки та оповідання. К., 1963. *В. І. Півторадні.*

ПИЛИПЕ́НКО З ВИСО́КОГО (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець 18 ст. Ймовірно, автор ікони «Параскева П'ятниця» (1731, ДМУОМ) — пам'ятки укр. живопису, яка знаменує його реалістичні досягнення.

ПИЛИПЕ́НКОВА ГОРА́ — горб на правому березі Дніпра, за 4 км на Пд. від м. Канева Черкас. обл., на якому виявлено укріплене поселення (понад 1,5 га) кін. 3 ст. до н. е.— 1 ст. н. е., один з племінних центрів *зарубинецької культури*. Досліджували П. г. 1948, 1966—70. При розкопках відкрито залишки 44 невеликих прямокутних заглиблених жител з вогнищами і печами. Житла було збудовано з обмазаного глиною плоту і розташовано правильними рядами. Виявлено також круглі госп. ями (бл. 1 м завглибшки), знайдено численні уламки місцевого й давньогрец. посуду, залізні шлаки, бронзоливарні тиглі, предмети з заліза, бронзи та скла (ножі, серпи, шила; кільця, браслети, фібули; намистини, підвіски тощо), кістки свійських і диких тварин та риб.

ПИЛИХО́ВСЬКИЙ Антін [25.V (6.VI) 1860, с. Нова Гребля Ярославського повіту, поблизу м. Перемишля — р. см. невід.] — укр. живописець і графік. Навчався у Краків. школі красних мист. (1877—80) у Я. *Матейка,* пізніше — у Флоренції. З 1882 подорожував по Україні, Білорусії, Росії. Жив у Галичині. П. — автор портретів (зокрема, Б. Хмельницького, 1895, Львів. картинна галерея), картин на істор. теми («Хрещення Русі», «Папські посли у князя Данила Галицького», «Бій з татарами біля Десятинної церкви» та ін.). Твори П. репродуковані в численних літографіях. Разом з І. *Трушем* був організатором *«Товариства для розвою руської штуки»* у Львові, брав участь у місц. виставках. *Б. Андрейчин.*

ПИ́ЛКА — механізований або ручний інструмент, яким розпилюють (розрізують) матеріали; верстат з таким інструментом. Різальна частина пилок буває у вигляді зубців, абразивних алмазних частинок (див. *Алмазний інструмент*) або сталевих канатів (канатні П.). За особливостями робочого руху розрізняють пилки: обертові — круглі (або дискові), у т. ч. П. у вигляді диску без зубців, що розм'якшує матеріал тертям (П. тертя); ножівкові, полотно яких рухається зворотно-поступально, та стрічкові, що являють собою безконечну гнучку стрічку, натягнуту між двома обертовими *шківами.* Круглі П. виготовляють суцільними та з вставними зубцями (напр., з твердих сплавів), ножівкові і стрічкові — звичайно з зубцями, насіченими на самому полотні (стрічці). Іл. с. 310.

ПИЛКО́ВЕ ЗЕРНО́ — чоловічий *гаметофіт* насінних рослин. П. з. розвивається з *мікроспори* в мікроспорангіях або в пилковому гнізді (див. *Пиляк*). Розмір П. з. від 8 до 200 мкм. П. з. вкрите 2 оболонками: зовн. — екзиною, міцною і стійкою до дії хім. речовин, високої т-ри тощо, та внутр. — інтиною, яка складається гол. чин. з пектину і целюлози. На поверхні екзини звичайно є скульптурні потовщення, а також апертури — невеликі тонкостінні ділянки, що дають змогу змінювати об'єм П. з. при змінах вологості і через які під час проростання П. з. виходить пилкова трубка. Остання забезпечує проведення чоловічих *гамет* до жіночого гаметофіту. Перед запиленням у П. з. внаслідок *мітозу* з'являються вегетативна клітина, з якої утворюється пилкова трубка, і генеративна клітина, яка у голонасінних поділяється на сестринську клітину (т. з. ніжку) і сперматогенну, або сперміогенну, клітину, що при поділі дає гамети — багатоджгутикові сперматозоїди (напр., у саговників) або спермії (напр., у хвойних). У покритонасінних генеративна клітина поділяється на два спермії після першого мітотичного поділу або після проростання П. з. Розвиток П. з. завершується після попадання сперміїв до *зародкового мішка.* Форма і розмір П. з., скульптура екзини, будова апертур є сталими ознаками у рослин одного виду, що використовується в систематиці рослин і палеоботаніці (зокрема при *спорово-пилковому аналізі*). Іл. с. 314.

ПИЛКО́ВИЙ АНА́ЛІЗ — один з ботанічних методів дослідження, що грунтується на аналізі пилкових зерен; див. *Спорово-пилковий аналіз.*

ПИЛКОЇДОВІ (Alleculidae) — родина *жуків.* Дорослі жуки видовжені (5—15 мм), тіло темне, іноді з металевим відтінком, бурого або жовтого, рідше чорного кольору. Зустрічаються на квітках різних рослин, живляться їхнім пилком. Личинки (довж. 10—22 мм) циліндричні, дуже хітинізовані, світлого кольору; розвиваються у грунті, живляться переважно гниючими рослинними рештками; личинки окремих видів шкодять висіяному насінню хлібних злаків, олійних культур та ін. рослин. Бл. 2500 видів, поширених майже всесвітньо, переважно в теплих країнах. В СРСР бл. 80 видів, у т. ч. в УРСР — бл. 10, з них завдають шкоди: подонта дагестанська (Podonta daghestanica), омофлюси — протеї (Omophlus proteus), жовтокрилий (O. flavipennis) та сизокрилий (O. lividipennis). Іл. с. 311. *О. А. Петрусенко.*

ПИЛКОРИ́Л, пилка-риба (Pristis) — рід риб род. пилкорилих *скатів.* Тіло (довж. до 5 м) акулоподібне, сплюснуте в спинно-черевному напрямі. Рило видовжене у вигляді плоскої лопаті, по боках з великими зубовидними виростами, нагадує двобічну пилку (звідки й назва). Живиться гол. чин. безхребетними, яких добуває за допомогою рила з грунту, а також дрібною рибою. Яйцеживородящі. Плодючість 15—20 малят. 7 видів, поширених у тропіч. і субтропіч. водах Тихого і Атлантичного океанів, у Середземному м., окремі види зустрічаються в річках. М'ясо деяких П., зокрема П. дрібнозубого, їстівне. У викопному стані П. відомий з верхньокрейдяних відкладів. Іл. с. 314.

ПИЛОВА́ БУ́РЯ, чорна буря — природне явище, під час якого руйнується вітром і переноситься на значні віддалі сухий шар грунту, а також пісок і пил. П. б. виникають при посушливій погоді й швидкості вітру понад 10 м/с. Від швидкості вітру залежить інтенсивність руйнування та видування грунту (див. *Ерозія грунту*). Велике значення при цьому має структура грунту, ступінь його зволоження, характер рослинного покриву, методи обробітку грунту. П. б. часто бувають у США, Китаї, у пустелях Африки та Австралії. На тер. СРСР спостерігаються переважно у степовій, пустельній та напівпустельній зонах, а також в окремих районах лісостепової зони. На Україні П. б. бувають переважно в степовій зоні, найчастіше при сх. вітрах. Для боротьби з П. б. застосовують комплекс заходів — орг.-госп., агротех., меліоративних та ін. *В. І. Ромушкевич.*

ПИЛОВИБУХОЗА́ХИСТ у шахтах — сукупність заходів, спрямованих на запобігання або локалізацію вибуху вугільного пилу у підземних *гірничих виробках.* Розрізняють сланцепиловибухозахист — з використанням інертного пилу (вапнякового, доломітового, черепашникового) і гідропиловибухозахист — з застосуванням води. При сланцепиловибухозахисті вдаються до осланцювання вугільного пилу, до влаштування у виробках сланцевих заслонів. Осланцювання, яким запобігають вибухові, полягає у нейтралізації інертним пилом, обробленим гідрофобними (водовідштовхуючими) речовинами, вибухової спроможності осілого вугільного пилу. Інертний пил наносять на вугільний мех. або ручним способом. Сланцеві заслони, що ними локалізують вибух, являють собою розміщені впоперек виробок (біля *покрівлі*) полиці з інертним пилом. Від діяння вибухової хвилі полиці перекидаються, й інертний пил, розсіюючись, гасить полум'я. Гідропиловибухозахист здійснюють побілкою виробок вапняно-цементним розчином, обмиванням їхніх стін водою або спец. рідиною, зв'язуванням осілого вугільного пилу зв'язуючо-змочувальним розчином або пастою. Використовують також туманоутворюючі завіси, водяні заслони. Ступінь пилоутворення зменшують попереднім зволоженням водою вугільного пласта, зрошуванням водою або водоповітряною сумішшю пилу, що виникає під час дії машин і механізмів, відповідною *вентиляцією.* Крім того, вибухові запобігають, використовуючи електроустаткування у вибухо- та іскробезпечному варіанті, спец. запобіжні (при підривних роботах) вибухові речовини, електр. детонатори зарядів тощо. Велика увага приділяється додержанню правил *техніки безпеки.* Вміст вугільного пилу у повітрі виробок регулярно контролюють: допустима його концентрація у робочій зоні — 1—10 мг/м^3, токсичного пилу — 0,01—6 мг/м^3. Для швидкого контролю запиленості повітря використовують *піломіри.* Поряд з П. на шахтах, небезпечних щодо скупчення газу (тобто тих, де хоча б один

І. В. Пилипенко.

С. В. Пилипенко.

А. Пилиховський. Оборона Києва від татарської навали. Літографія. 1886.

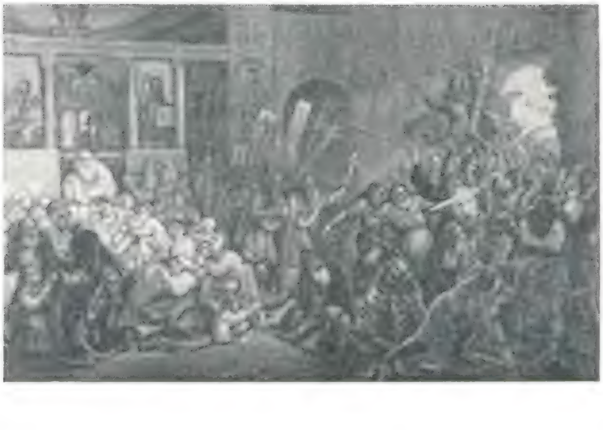

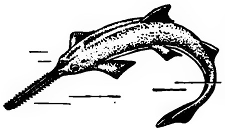

Пилкорил дрібнозубий (Pristis microdon), вигляд зверху.

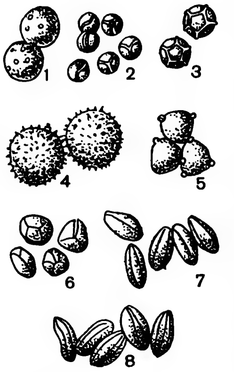

Пилкові зерна: 1 — берізки польової; 2 — конопель; 3 — гвоздики; 4 — гарбуза; 5 — цирцеї; 6 — рясту; 7 — тирличу; 8 — шавлії.

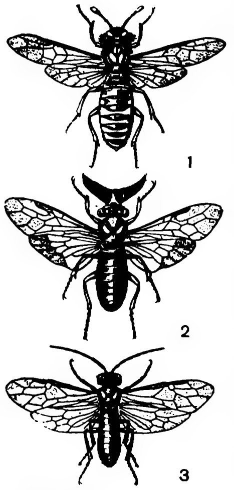

Пильщики: 1 — псевдоклавеларія вербова (Pseudoclavellaria amerinae); 2 — рудий сосновий пильщик (Neodiprion sertifer); 3 — долерус пшеничний (Dolerus nigratus).

раз і на одному пласті виявлено метан), велике значення має газовибухозахист (див. також *Вибухобезпека* у гірничій справі, *Дегазація, Рудникова вентиляція*). В УРСР проблеми П. досліджують у *Безпеки праці в гірничорудній промисловості всесоюзному науково-дослідному інституті,* Макіївському науково-дослідному ін-ті з безпеки праці у гірничій пром-сті.

Літ.: Скочинский А. А., Комаров В. Б. Рудничная вентиляция. М., 1959; Ушаков К. З., Бурчаков А. С., Медведев И. И. Рудничная аэрология. М., 1978; Козлюк А. И. Водоснабжение угольных шахт для борьбы с пожарами и пылью. М., 1979; Смачивание пыли и контроль запыленности воздуха в шахтах. М., 1979.

Ф. О. Абрамов, М. Ф. Кременчуцький.

ПИЛОВЛО́ВЛЮВАННЯ — видалення (вловлювання) пилу з повітряних (газових) потоків. До П. вдаються в системах *вентиляції* і пром. *газоочищення*. Для П. використовують пиловловлювачі: гравітаційні (пилоосаджувальні камери), інерційні — «мокрого» очищування (напр., *скрубери*) та «сухого» очищування (напр., *циклони*). Крім того, застосовують пиловловлювачі з фільтрацією повітряних (газових) потоків (волокнисті, тканинні, зернисті тощо), електричні (в них частинки пилу осідають на *електродах*), акустичні (з використанням *ультразвуку*) та комбіновані. П.— важливий захід, спрямований насамперед на *охорону навколишнього середовища* від забруднення, на створення гіг. і безпечних умов праці. Пиловловлюванням запобігають зниженню якості продукції, псуванню технологічного устаткування, втраті цінних речовин (їх вилучають з вловленого пилу) тощо.

ПИЛО́К — сукупність *пилкових зерен* насінних рослин. П. багатий на поживні речовини (цукри, жири, мінер. солі, білки), які витрачаються під час проростання пилкових зерен; містить ферменти, каротиноїди, вітаміни та ін. біологічно активні речовини, що відіграють важливу роль при *заплідненні.*

ПИЛОМІ́Р — прилад, за допомогою якого визначають ступінь запиленості повітря безпосередньо в місці заміру. Розрізняють П. з фільтруючим матеріалом, на якому осідають частинки пилу, і П. без фільтруючого матеріалу. П. першого типу дають змогу вимірювати ступінь запиленості повітря за вагою осілих пилових частинок, за гідравлічним опором пилового шару, за ослабленням світла або радіоактивного випромінювання, що проходить через цей шар, тощо. Дія П. другого типу грунтується на зміні фіз. властивостей повітря залежно від концентрації пилинок у ньому. Такі П. бувають: оптичні (найпоширеніші), що в них світло поглинається або розсіюється пилоповітряним потоком; електричні, в яких пилинки електризуються під час руху, та ін. П. застосовують на шахтах і в кар'єрах для контролю стану рудникового повітря, в системах *вентиляції* пром. підприємств, в системах контролю стану навколишнього середовища. *В. В. Могилевський.*

ПИЛЮ́ГІН Микола Олексійович [н. 5 (18).V 1908, Красне Село, тепер у складі Ленінграда] — рад. вчений у галузі автоматики і телемеханіки, акад. АН СРСР (з 1966), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961). Член КПРС з 1940. Закінчив (1935) Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана, працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті (1934—41), н.-д. орг-ціях. З 1969 — зав. кафедрою Моск. ін-ту радіотехніки, електроніки й автоматики. П.— гол. конструктор систем керування, під керівництвом якого розроблено системи керування перших і наступних ракет-носіїв, що виводили на орбіту рад. штучні супутники Землі і багато космічних кораблів. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1957. Держ. премія СРСР, 1967.

ПИЛЯВЕ́ЦЬКА БИ́ТВА 1648 — битва укр. повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким проти польс.-шляхетської армії під містечком Пилявцями на р. Ікві (тепер с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.) під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Розгром польс.-шляхет. війська в *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648* став поштовхом до всенар. повстання на Україні. Щоб виграти час, польс. уряд запропонував Б. Хмельницькому укласти перемир'я. Б. Хмельницький прийняв польс. пропозицію. Зібравши 40-тисячну армію, польс. шляхта рушила в напрямі Старокостянтинова, де стояло хоч і значне за кількістю, але погано озброєне повстанське військо (100 тис. козаків і 4 тис. татар). На поч. вересня 1648 противники зійшлися під Пилявцями. Першими надійшли повстанці. Отаборившись на правому березі р. Ікви, Б. Хмельницький відрядив невеликий загін для охорони греблі, що сполучала обидва береги річки. Полковник М. *Кривоніс* непомітно переправився зі своїми загонами на лівий берег, де розташувалося польс. військо, і зайшов йому в тил. Б. Хмельницький вирішив заманити частину ворожого війська на правий берег Ікви, щоб відділити її від основних сил. 11 (21). IX козаки покинули греблю, через неї відразу ж рушили на правий берег польс. частини і утворили там плацдарм для наступу. Вдосвіта 13 (23). IX козац. військо, разом з прибулою йому на допомогу тат. ордою, рушило на ворога. Не витримавши натиску, польс. *корогви* почали безладно відступати через греблю на лівий берег. Козац. артилерія відкрила по них вогонь. Польс. воєначальники посилали на греблю щораз нові частини, але ті під вогнем відкочувалися назад. Несподівано на польс. табір на лівому березі напали загони М. Кривоноса. З правого берега на ворога ринули гол. козац. сили на чолі з Б. Хмельницьким.

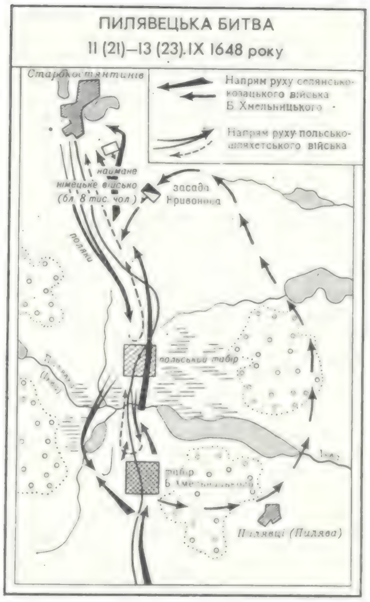

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА
11 (21)—13 (23).IX 1648 року
Старокостянтинів
Напрям руху селянсько-козацького війська Б. Хмельницького
Напрям руху польсько-шляхетського війська
найманє німецьке військо (бл. 8 тис. чол.)
засада Кривоноса
поляки
польський табір
Пилявка (Іква)
табір Б. Хмельницького
Іква
Пилявці (Пилява)

Польс.-шляхетська армія зазнала повного розгрому. Залишки її відступили на захід. Битва під Пилявцями мала велике значення. Були визволені Поділля і Волинь. Підтримане могутнім нар. рухом козац. військо в кін. вересня досягло Львова, а потім і Замостя. Поява його в Галичині сприяла розвиткові повстання в усьому Прикарпатті. *В. О. Голобуцький.*

ПИЛЯ́К — частина *тичинки,* в якій утворюється *пилок*. Складається з поздовжніх симетричних половинок, в кожній з них є по 1 або частіше по 2 пилкові гнізда. При достиганні П. розкривається щілиною. Пилкові гнізда покритонасінних рослин гомологічні мікроспорангіям папоротеподібних і голонасінних. В пилкових гніздах утворюються *мікроспори,* з яких формуються *пилкові зерна.*

ПИЛЯ́КИ — гірський масив у зх. частині *Південного берега Криму,* на території *Ялтинського гірсько-лісового заповідника.* Заввишки 985 м. Складений з вулканічних порід. На схилах — широколистяний ліс. *О. В. Єна.*

ПИЛЯНКЕ́ВИЧ Олександр Миколайович (н. 16.III 1933, м. Коростень Житомир. обл.) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1955) Київ. політех. ін-ту почав працювати в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР (з 1968 — заст. директора). Осн. праці — з теорії і практики електронної мікроскопії. Дослідив реальну структуру модифікацій нітриду бору. Брав участь у створенні надтвердого матеріалу на основі нітриду бору — гексаніту. Виконав важливі дослідження з проблем структуроутворення і еволюції тонких плівок металів і реальної структури тугоплавких сполук. Премія Ради Міністрів СРСР у галузі науки і техніки, 1981.

ПІЛЬЧИКО́В Дмитро Павлович [26.X (7.XI) 1821, Херсон. губ.— 5 (17).X 1893, Харків] — укр. громад. і культурний діяч, педагог. У 1843 закінчив істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. У 1846—64 викладав у Полтав. кадетському корпусі. В 1846 познайомився з

Т. Г. Шевченком і вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства,* належав до революц.-демократич. крила. В 60—70-х рр. брав участь у ліберально-бурж. русі, був членом Полтав. *громади.* В 1859—62 — один з організаторів *недільних шкіл* у Полтаві. В 70-х рр. П. зблизився з ліберально-бурж. колами галицької інтелігенції. В 1873 матеріально допомагав організації літературного т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Підтримував зв'язки з М. П. *Драгомановим.* З 1876 жив у Харкові.

ПІ́ЛЬЧИКОВ Микола Дмитрович [9 (21).V 1857, Полтава — 6 (19).V 1908, Харків] — вітчизняний фізик. Син Д. П. *Пильчикова.* Після закінчення (1880) Харків. ун-ту працював там же (з 1889 — професор). Професор Новоросійського ун-ту (Одеса, 1894—1902) та Харків. технологічного інституту (1902—08). Наук. праці з оптики, електротехніки, рентгенографії, геофізики, метрології. В 1883 провів геофіз. дослідження Курської магн. аномалії і відкрив ряд нових її районів. Одним з перших застосував комбінацію оптичного і гальванометричного методів при вивченні електролізу.

ПИЛЬЩИКИ́, трачі — загальна назва *перетинчастокрилих* комах трьох надродин — стеблових (Cephoidea), П.-ткачів (Megalodontoidea) та справжніх П. (Tenthredinoidea). Довж. тіла 0,2—30 мм. Ротовий апарат ріжучо-лижучий. Крил 2 пари. Ноги ходильні. Яйцеклад пилкоподібний. Личинки (псевдогусениці) нагадують гусениць *метеликів* і мають 3 пари грудних і 6—8 пар (у гусениць до 5) черевцевих ніг. Дорослі П. живляться нектаром та пилком квіток, іноді — дрібними комахами, деякі нічого не їдять. Личинки рослиноїдні (вигризають тканини наземних органів рослин, утворюють ходи-«міни» всередині листків, іноді *гали*). Відомо бл. 6,7 тис. видів П., поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР— бл. 1500 видів, у т. ч. на Україні — понад 450. Серед П. багато шкідників с.-г. рослин та деревних порід, зокрема звичайний хлібний П. (Cephus pygmaeus), чорний хлібний П. (Trachelus tabidus), яблуневий плодовий П. (Hoplocampa testudinea), рудий сосновий П. (Neodiprion sertifer) та ін. Заходи боротьби. Хімічні (застосовують *інсектициди*), агротехнічні та біологічні. *В. М. Єрмоленко.*

ПІ́МЕН [Ізвєков Сергій Михайлович; н. 10 (23).VII 1910, м. Богородськ, тепер Ногінськ Моск. обл.] — рос. церк. діяч, патріарх Московський і всієї Русі. В чернецтві з 1927. Служив у Москві, Муромі, Одесі, Ростові-на-Дону. З 1957 — єпископ, з 1960 — архієпископ, з 1961 — митрополит Ленінградський і Ладозький, з 1963 — Крутицький і Коломенський, з 1971 — патріарх. З 1961 — постійний член Священного синоду *Руської православної церкви.* Доктор богослов'я, почесний член Ленінгр. (1962) і Моск. (1963) духовних академій. Член Всесвітньої Ради Миру, Рад. комітету захисту миру, учасник міжнар. руху християн — прихильників миру. За діяльність на захист миру нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, Золотою медаллю Рад. к-ту захисту миру. *М. П. Колісник.*

ПІ́МЕНОВ Микола Степанович [24.XI (6.XII) 1812, Петербург — 5 (17).XII 1864, там же] — рос. скульптор, представник пізнього *класицизму.* Син С. С. *Пименова.* В 1824—33 навчався в петерб. АМ у батька й С. *Гальберга.* В 1837—50 працював у Італії. Твори: монументальні алегоричні статуї для Ісаакіївського собору в Петербурзі (1850—54), композиції «Хлопець, який грає в бабки» (1836), «Хлопчик-жебрак» (1842), пам'ятник адміралу Лазарєву в Севастополі (закладено 1863). Твори П. зберігаються в ДРМ. В 1856—64 викладав у петерб. АМ.

Літ.: Шмидт И. Николай Степанович Пименов. М., 1953.

ПІ́МЕНОВ Степан Степанович [1784, Петербург — 22.III (3.IV) 1833, там же] — рос. скульптор, представник *класицизму.* В 1795—1803 навчався в петерб. АМ у М. *Козловського* та І. *Прокоф'єва.* Твори: статуя для надгробка скульптору М. Козловському (1802), декоративні скульптури, виконані у співавт. з В. *Демут-Малиновським* для Казанського собору (1804—11), гірничого ін-ту (група «Геркулес та Антей», 1809), Головного штабу (1827—29), Олександринського театру (1831—32), всі — в Петербурзі. В 1809—30 завідував скульпт. частиною Імператорського фарфорового з-ду в Петербурзі. В 1809—30 викладав у петерб. АМ (з 1814 — професор).

Літ.: Петрова Е. Н. Степан Степанович Пименов. Л.—М., 1958.

ПІ́МЕНОВ Юрій (Георгій) Іванович [13 (26).XI 1903, Москва — 6.IX 1977, там же] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1970), дійсний член АМ СРСР (з 1962). У 1920—25 навчався в моск. ВХУТЕМАСі у С. *Малютіна,* В. *Фаворського* і В. Фалілєєва. Твори: картини — «Даєш важку індустрію!» (1927), портрет Л. Єрьоміної (1935), «Нова Москва» (1937), «Фронтова дорога» (1945), «Звичайний ранок» (1957); серія «Нові квартали» (1963—67), оформлення до вистав («За тих, хто в морі!» Лавреньова, 1946, Малий театр у Москві; «Степ широкий» Винникова, 1949, Центр. театр Рад. Армії). У 1945—72 викладав у ВДІКу в Москві (з 1947 — професор). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1950. Ленінська премія, 1967.

Літ.: Юрий Пименов. Альбом. Л., 1972; Кириллова Г. С. Юрий Пименов. Л., 1980.

ПІ́МЕНОВА Ніна Василівна [15.XII (27.XII) 1888, Пултуськ, тепер ПНР — 14.IV 1941, Київ] — укр. рад. геолог і палеоботанік, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1941). Закінчила Вищі жіночі природничі курси в Петербурзі (1910). Викладала природознавство і географію у серед. навч. закладах Варшави (1911—14), Москви (1914—19), Києва (1920—23). З 1924 — наук. Співробітник кафедри геології АН УРСР, з 1926 — Інституту геологічних наук АН УРСР. Одночасно викладала палеонтологію в Київському університеті. Осн. праці з питань викопної флори і стратиграфії верхньокрейдових, палеогенових і неогенових відкладів України. *В. В. Пермяков.*

ПИМОНЕ́НКО Микола Корнилович [25.II (9.III) 1862, Київ — 13 (26).III 1912, там же] — укр. живописець. У 1878—82 навчався в Київ. рисувальній школі, 1882—84 — петерб. АМ у В. *Орловського,* академіком якої став 1904. В численних жанрових картинах показав життя і побут укр. села, рідну природу. Глибоким знанням нар. звичаїв позначені твори П. «Весілля в Київській губернії» (1891) і «Свати» (1892). З 1893 — експонент, з 1899 — член Т-ва *передвижників.* У цей період поряд з картинами на побутові теми («Ворожіння», 1893; «Ярмарок», 1898; «Дівчина з гусьми»), з'явилися твори, сповнені соціального звучання («Проводи рекрутів», 1893; «Жертва фанатизму», 1899). З великим поетичним почуттям, ліричністю й емоційною піднесеністю відтворив П. укр. селянське життя («Брід», 1901; «Продавщиця полотна», 1902; «Біля річки», 1905; «Перед грозою», 1906; «Збирання сіна», 1907). Історією та повсякденним життям навіяні й теми картин «Ревнощі» (1901), «У похід» (1902), «Зустріч з земляком» (1908), «Суперниці. Біля колодязя» (1909) та ін. П. відомий і як автор портретів («Портрет батька художника», 1880; «Автопортрет», «Молодиця», «Художник В. Орловський на етюдах»). У 1884—1900 викладав у Київ. рисувальній школі. Твори П. зберігаються в ДМУОМ. Портрет та іл. на с. 316, а також іл. на окремому аркуші, с. 480—481.

Літ.: Затенацкий Я. П. Николай Корнилович Пимоненко. К., 1955; Говдя П. М. К. Пимоненко. К., 1957. *П. І. Говдя.*

ПІ́НТЯ (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону *опришків.* У 1701 П. організував на Закарпатті опришківський загін, яким керував до 1704. П. брав участь у повстанні куруців (див. *Ракоці Ференца II рух 1703—11*), яке вибухнуло 1703 в Угорщині і Трансільванії. В 1704 до загону П. приєдналися покутські опришки на чолі з І. Пискливим. Об'єднаний загін опришків під керівництвом П. діяв у Коломийському пов.; здобув м. Косів (тепер райцентр Івано-Фр. обл.). Образ П. оспіваний у нар. піснях.

ПИНЯ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — родовище природного горючого газу в Самбірському р-ні Львів. обл. УРСР. Пл. 42 км². У геоструктурному відношенні пов'язане з *Передкарпатським прогином.* Включає 5 покладів. Газ — у пісковиках сарматського ярусу (див. *Сарматський вік і ярус*). Глиб. залягання газоносної товщі 1900—2300 м. Газ метановий (94,9—98,8% метану). Густ. його 0,688—0,690 кг/м³. Теплота згоряння 7872 ккал/м³. Родовище відкрито 1967, експлуатується з 1968. Газ надходить до газопроводу Самбір — Хідновичі — ПНР. *Б. І. Ярош.*

М. О. Пилюгін.

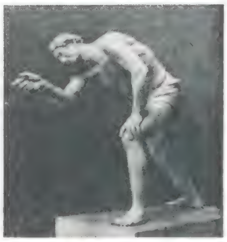

М. С. Пименов. Хлопець, який грає в бабки. 1836. Державний Російський музей в Ленінграді.

Ю. І. Пименов.

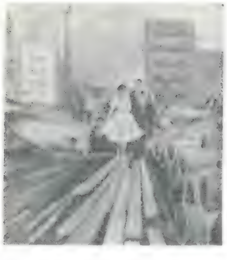

Ю. І. Пименов. Весілля на завтрашній вулиці. 1962. Державна Третьяковська галерея в Москві.

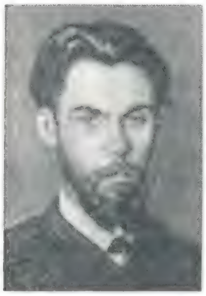

М. К. Пимоненко. Автопортрет. Кін. 80-х рр. 19 ст. ДМУОМ у Києві.

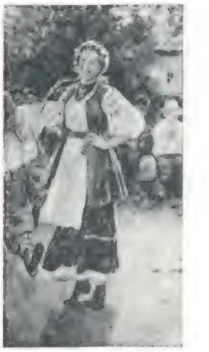

М. К. Пимоненко. Гопак. 1910.

О. М. Пипін.

І. О. Пир'єв.

ПИ́ПІН Олександр Миколайович [25.III (6.IV) 1833, Саратов — 26.XI (9.XII) 1904, Петербург] — рос. літературознавець, фольклорист, акад. Петерб. АН (з 1898). Закінчив Петерб. ун-т (1853). З 1863 співробітничав у журн. «*Современник*», з 1867 — у журн. «Вестник Европы». П.— представник *культурно-історичної школи* в літературознавстві. Друкуватися почав 1853. Праці з питань давньої і нової рос. л-ри, рос. нар. словесності, історії слов'ян. л-р, «Історія російської літератури» (вид. 4, т. 1—4, 1911—13). П. досліджував проблеми розвитку укр. мови, л-ри та нар. творчості. Автор нарису з історії укр. л-ри в кн. «Історія слов'янських літератур» (т. 1—2, 1879—81, у співавт.), статей про укр. літ. процес, про рос. твори Т. Шевченка (1888) та рецензій на праці з укр. л-ри. Третій том його «Історії російської етнографії» (т. 1—4, 1890—1902) присвячений Україні. Праці П. з укр. л-ри та етнографії (фольклору) високо цінував І. Франко. Почесний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1903).

Тв.: Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских. СПБ, 1858.

Літ.: Франко І. Олександр Миколайович Пипін. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 26. К., 1980; Недзвідський А. Пипін і Шевченко. «Вітчизна», 1962, № 3; Николаев П. А., Курилов А. С., Гришунин А. Л. История русского литературоведения. М., 1980.

І. Д. Бажинов.

ПИ́ПКОВ Любомир (6.IX 1904, Ловеч — 9.V 1974, Софія) — болг. композитор, муз.-громад. діяч, педагог, нар. арт. НРБ (з 1952), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967). Член БКП з 1944. Навчався в Софії (1919—26) й у П. Дюка в Парижі (1926—32). Працював у Софії хоровим і оркестровим диригентом. У 1944—48 — директор Софійської нар. опери. З 1948 — професор Держ. муз. академії (з 1954 — Болг. держ. консерваторія). Твори: опери (у т. ч. «Момчил», 1948, про героїчне минуле болг. народу), «Ораторія про наш час» (1959), муз. драма «Антігона-43» (1963), кантати, симфонії, концерти, камерно-інструм. ансамблі, хори, фп. твори, музика до кінофільмів.

Літ.: Друмева К., Костакева М., Хлебаров И. Любомир Пипков. Пер. с болг. М., 1976.

ПИР'Є́В Іван Олександрович [4 (17).XI 1901, м. Камень-на-Обі, тепер Каменського р-ну Алт. краю — 7.II 1968, Москва] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1956. В 1923 закінчив акторське відділення Держ. експериментальних театр. майстерень, був актором Першого робітн. театру Пролеткульту (Москва). В кіно — з 1925. Перша робота — комедія «Стороння жінка» (1929). Поставив фільми «Державний чиновник» (1931), «Конвейєр смерті» (1933), «Партійний квиток» (1936). П.— один із фундаторів рад. муз. кінокомедії. У цьому жанрі створив картини: «Багата наречена» (1938), «Трактористи» (1939), обидва — на Київ. кіностудії худож. фільмів; «Свинарка і пастух» (1941), «О шостій годині вечора після війни» (1944). «Кубанські козаки» (1950). Інші фільми: «Секретар райкому» (1942), «Випробування вірності» (1954), «Ідіот» (1958), «Білі ночі» (1960), «Брати Карамазови» (1969), три останні — за Ф. Достоєвським. В 1957—65 був головою орг. к-ту Спілки працівників кінематографії СРСР, очолював кіностудію «Мосфильм». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943, 1946, 1948, 1951.

ПИРІЖО́К Олександра Яківна [н. 7 (20).X 1898, с. Адамівка, тепер Віньковецького р-ну Хмельн. обл.] — укр. рад. майстер худож. кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Дочка гончара Я. *Бацуци*. Серед творів — неполив'яні, червоного кольору й півкулястої форми миски, дзбанки, горщики, макітри, тикви, іграшковий посуд, розписаний геометризованим і рослинним орнаментом. Твори зберігаються в Львів. музеї етнографії та худож. промислу, ДМУНДМ.

ПИРІ́Й (Elytrigia) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Бл. 150 видів, поширених у помірних зонах обох півкуль. В СРСР — 58 видів (за ін. джерелами, дещо більше), у т. ч. на Україні — 15 видів. Деякі автори до роду П. включають *житняк*. На природних кормових угіддях П.— цінна кормова рослина. Найбільше кормове значення має П. повзучий (E. repens, синонім Agropyrum repens) — кореневищна рослина, що утворює стебло 50—110 см заввишки. Листки лінійні. Суцвіття — простий дворядний колос. У 100 кг сіна міститься 40—50 кормових одиниць і 4—5 кг перетравного протеїну. Урожай сіна до 40—60 ц/га. На польових землях, а також у садах П. повзучий — злісний *бур'ян*. Заходи боротьби. Лущення стерні з наступною глибокою оранкою, застосування *гербіцидів*. Деякі види П. використані для виведення *пшенично-пирійних гібридів*. У нар. медицині кореневища П. використовують як кровоочисний і сечогінний засіб, а також як проносне. Іл. с. 318. *І. В. Веселовський.*

ПИРОГО́В Микола Іванович [13 (25).XI 1810, Москва — 23.XI (5.XII) 1881, с. Вишня, тепер у межах м. Вінниці] — рос. хірург, анатом і патолог, засновник воєнно-польової хірургії, педагог і громадський діяч, чл.-кор. Рос. АН (з 1847). У 1828 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту, у 1828—32 проходив підготовку до професури при Дерптському (тепер Тартуський) ун-ті, у 1836—40 — професор теор. і практич. хірургії цього ун-ту. В 1841—56 — професор госпітальної хірургіч. клініки, патологіч. і хірургіч. анатомії петерб. Медико-хірургічної академії. Брав участь у *Севастопольській обороні 1854—55*. Попечитель Одес. (1856—58) і Київ. (1858—61) учбових округів. У 1862—66 перебував за кордоном (у Гейдельберзі) як керівник молодих рос. вчених, відряджених для підготовки до професури. З 1866 П. жив переважно у своєму маєтку у с. Вишня Вінницької губ., був консультантом з воєнної медицини і хірургії під час франко-прусської (1870—71) і рос.-турецької (1877—78) воєн.

Праці П. присвячені топографічній і патологічній анатомії, оперативній та воєнно-польовій хірургії. П. опрацьовував проблеми *наркозу* (1847 запропонував ректальний наркоз), розробив основи кістково-пластичних операцій, запропонував гіпсову пов'язку, значно збагатив методику хірургічних втручань тощо. П. відомий і як педагог та діяч нар. освіти 2-ї пол. 19 ст. Працюючи на Україні, сприяв орг-ції *недільних шкіл*, був ініціатором створення ун-ту в Одесі, відіграв велику роль у розвитку Київ. ун-ту, в 1858—61 був попечителем Київ. уч. округу. Різностороння осв. діяльність П. викликала незадоволення властей. В 1861 його усунуто з посади. Осн. пед. праця П.—«Питання життя» (1856). Виступав проти обмеження права на освіту за становими положеннями і нац. ознакою, ранньої спеціалізації, захищав заг.-осв. школу як осн. ланку системи освіти, в 60-х рр. запропонував свій проект системи освіти. Водночас пед. погляди П. відзначались суперечливістю, характерною для його світогляду. Двоїстість поглядів П. у питанні про тілесні покарання критикував В. І. Ленін (див. Повне зібр. творів, т. 22, с. 366; т. 34, с. 92). У 1947 садибу П. перетворено на музей. У Вінниці встановлено пам'ятник П. (іл. див. т. 2, с. 303). Ім'я П. носять *Вінницький медичний інститут, Одеський медичний інститут.*

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1957—62; Избранные педагогические сочинения. М., 1953;

Літ.: Могилевський Б. Життя Пирогова. К., 1953; Кравченко О. Г. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова на Україні. «Радянська школа», 1956, № 11; Кириллов М. Педагогические взгляды Н. И. Пирогова. «Народное образование», 1960, № 11; Геселевич А. М. Н. И. Пирогов. М., 1969; Собчук Г., Кланца П. Музей-усадьба Н. И. Пирогова. Путеводитель. Одесса, 1980; Аронова Ф. С. [та ін.]. Н. И. Пирогов на Украине. Библиографический указатель литературы. К., 1961

О. Я. Пиріжок. Посуд, розписаний ангобами. Кераміка. 1963.

ПИРОГО́ВА М. І. МУЗЕ́Й-САДИ́БА — музей у Вінниці. Відкрито 1947 у с. Пирогово в кол. садибі «Вишня» М. І. *Пирогова* (з 1972 в межах м. Вінниці), де пройшли, з перервами, майже двадцять останніх років його життя. У залах музею розміщені численні експонати, зокрема особисті речі вченого, його хірургічні інструменти, картини; збережено його унікальну бібліотеку. Окремий зал присвячено Пирогову — засновнику *воєнно-польової хірургії*. В музеї-садибі —

склеп, де поховано М. І. Пирогова. Іл. с. 320.

ПИРОГО́ВИ — родина рос. рад. співаків. Олександр Степанович П. [22.VI (4.VII) 1899, Рязань — 26.VI 1964, о. Медвежа Голова на р. Оці, похований у Москві] — нар. арт. СРСР (з 1937), бас. В 1917—18 навчався у Муз.-драм. уч-щі Моск. філармонічного т-ва. В 1919—22 — артист хору Пересувного театру Реввійськради Республіки, 1922—24 — соліст моск. Вільної опери (кол. Зиміна), 1924—54 — Великого театру. Партії: Сусанін, Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Досифей, Борис Годунов («Хованщина», «Борис Годунов» Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Вакуленчук («Броненосець ,,Потьомкін''» Чишка), Пестель («Декабристи» Шапоріна). Виступав як концертний співак. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1949. Григорій Степанович П. [12 (24).І 1885, с. Новосьолки, тепер селище Рязанського р-ну Рязанської обл. — 20.II 1931, Ленінград] — бас. Брат Олександра Степановича П. В 1908 закінчив Муз.-драм. уч-ще Моск. філармонічного т-ва. В 1910—20 — соліст Великого театру. Виступав у багатьох містах СРСР (у т. ч. в Одесі, Києві), за рубежем. Партії: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Мельник («Русалка» Даргомижського). Їхні брати — Олексій Степанович П. [псевд.— Пирогов-Окський; н. 9 (21).II 1895] і Михайло Степанович П. [17 (29). XII 1887—1933] також відомі співаки.

ПИРОГО́ВСЬКИЙ Олександр Сидорович [12 (24).VIII 1897, м. Гайсин, тепер Вінн. обл.— 5.XI 1943] — один з керівників підпільної антифашистської боротьби в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1927. Учасник громадян. війни. В 1919—24 служив у Дніпровській військ. флотилії, згодом директор лісозаводу в Києві. З 1941 — секретар Залізничного підпільного райкому партії в Києві. Під керівництвом П. парт. і бойові групи вели агітаційну роботу серед населення, розповсюджували листівки, організовували диверсії на Київ. залізнич. вузлі та пром. підприємствах, добували зброю для партизанів, зривали відправку молоді до Німеччини. П. деякий час (після арешту підпільного міськкому) очолював боротьбу підпільників міста. 30.X 1943 заарештований і після тортур страчений.

ПИРОГО́ЩІ БОГОРО́ДИЦІ ЦЕ́РКВА — одна з найдавніших споруд Києва (не збереглася). Збудовано на Подолі, 1132—36, за часів сина *Володимира Мономаха* — Мстислава. Згадується в «*Слові о полку Ігоревім*» у зв'язку з поверненням до Києва з половецького полону героя цього твору кн. *Ігоря Святославича*. Церква являла собою невеликий тринефний храм, увінчаний одним верхом. Стіни й склепіння її було оздоблено фресками, підлогу — полив'яними та мозаїчними плитами. Кілька разів реконструйовано (1613—14 — італ. арх. С. Брачі; в 70-х рр. 18 ст. у формах укр. *барокко* — арх. І. *Григоровичем-Барським*, ймовірно, тут його було і поховано; у 19 ст.— з елементами *класицизму*, арх. А. Меленський). Перед фасадом церкви (згодом названо Успенською) у 19 ст. було споруджено дзвіницю.

П. б. ц. за середньовіччя правила за громад. осередок киян. При ній діяла школа, існували сирітський притулок, лікарня для немаєтних, міський архів. Поблизу церкви відбувалися урочисті церемоніали Київ. братства. В 1613—33, коли *Софійський собор* перебував у руках уніатів, П. б. ц. була центром київ. митрополії. У 2-й пол. 70-х рр. 20 ст. здійснено розкопки фундаменту храму (до 4 м глибина, складено з буд. матеріалу, взятого з ще давнішої споруди). Іл. с. 319. *О. В. Замостьян*

ПИРЯ́ТИН — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Удаю (бас. Дніпра). Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. Уперше згадується в *Лаврентіївському літописі* під 1155. Бл. 1362 П. загарбали лит. феодали, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1592 в П. запроваджено *магдебурзьке право*. В 1654 П. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Під час *Північної війни 1700—21* населення П. активно боролося проти швед. загарбників. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — сироробний, овочесушильний, цегельний і дослідний спеціалізований (виробляє автонапувалки тощо) з-ди, м'ясний та хлібопродуктів комбінати, меблева й харчосмакова ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, б-ка, істор.-краєзнавчий музей.

Архіт. пам'ятки: собор Різдва (1781), лікарня (поч. 19 ст., арх. М. *Амвросимов*). У П. народилися рос. історик мистецтва В. І. *Григорович*, вітчизн. геолог П. І. *Лебедєв*, укр. живописець І. *Максимович*. акушер-гінеколог Г. Ф. *Писемський*. Поблизу П. на хуторі Убіжище (тепер с. Мар'янівка) народився укр. письменник Є. П. *Гребінка*. В 1843, 1845 і 1859 П. відвідав Т. Г. *Шевченко*.

ПИРЯ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 41,6 тис. чол. (1981). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані міській і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Пирятин*. П. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: кам'яна сіль, піски, крейда, глина, торф. Річки — *Удай*, Перевід (бас. Дніпра). Грунти чорноземні, опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, осика, береза, сосна) займають 7,7 тис. га. В межах району — Куквинський держ. заказник. Переважають підприємства харч. пром-сті (пирятинські овочесушильний, сироробний з-ди, м'ясний та хлібопродуктів комбінати, харчосмакова ф-ка). Пирятинський дослідний спеціалізований з-д (виробляє автонапувалки тощо). Комбінат побутового обслуговування (Пирятин). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. (скотарство, свинарство, вівчарство) напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 64,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,0 тис. га, сіножаті й пасовища — 7,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, овочеві, кукурудза, горох, ячмінь. У П. р.— 12 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Пирятин та Грабарівка. Автомоб. шляхів — 259 км (усі з твердим покриттям). У районі — радгосптехнікум (с. Березова Рудка), 29 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 28 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 30 клубних установ, кінотеатр, 38 кіноустановок, 29 б-к; музеї: істор. у с. Каплинцях та істор.-краєзнавчий у Пирятині. У с. Вечірках П. р. народився укр. громад. діяч Г. Л. *Андрузький*, в с. Кротах — укр. рад. вчений у галузі механізації с. г. В. Б. *Бабук*, у с. Прихідьках — укр. рад. поет і драматург К. М. *Герасименко*, у с. Березовій Рудці —укр. поет Д. О. *Луценко*, у с. Теплівці — укр. рад. селекціонер В. М. *Ремесло*. У П. р. видається газ. «Шляхом Ілліча» (з 1917). *Г. Ф. Возний.*

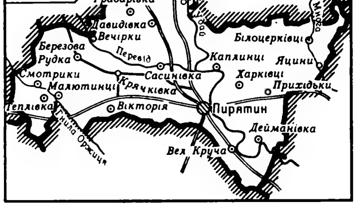

ПИСАНКИ — одна з форм укр. нар. розпису, орнаментовані пташині яйця. П.— своєрідна мініатюра, походження якої сягає глибокої давнини. Культ яйця як уособлення таємниці зародження і продовження життя виник ще на ранніх стадіях цивілізації. Поширений здавна на Україні звичай розписувати пташині яйця пов'язаний з дохристиянським нар. обрядом зустрічі весни.

Мотиви розпису П. мали гуманістичний зміст: у них поетизувалася краса буття, втілювалися сподівання на краще майбутнє. Позбувшись релігійного змісту, мист. П. набуло характеру нар.-декоративного живопису. Найпоширеніші способи виготовлення П.: фарбування яйця в один колір («крашанки»), нанесення малюнка на пофарбоване в один колір тло яйця гострим предметом («дряпанки» або «скробанки»), накапування на пофарбоване яйце воску з наступним занурюванням його в фарби, як правило, від світлої до темної («капанки»), розпис яйця пензликом олійними фарбами («мальов-

М. І. Пирогов.

Г. С. Пирогов.

О. С. Пирогов.

О. С. Пироговський.

Г. С. Писаренко.

Пистинь. Зразки пистинської кераміки. Кінець 19 ст.

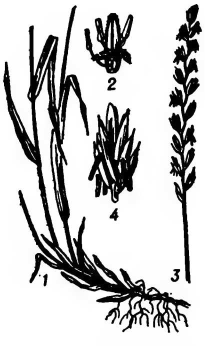

Пирій повзучий: *1* — нижня частина рослини; *2* — квітка; *3* — колос; *4* — колосок.

ки»), а також «восковий» розпис (за допомогою т. з. писачка розтопленим воском наноситься орнамент, далі поступово наповнюється кольорами). Існує декілька стилів розпису П.— геометричний, рослинний, анімалістичний, а також різновиди, утворені сполученнями їх елементів. Сюжети здебільшого мають реальну основу («сонечко», «рожі», «п'явки», «коропова луска», «сороки» тощо). Найпоширеніший елемент орнаменту — т. з. безкінечник. На Полтавщині, Дніпропетровщині, Одещині, Черкащині, Чернігівщині, Поділлі П. переважно розписують рослинним орнаментом (часто трапляється композиція «квітка у вазоні»), вертикальними та горизонтальними лініями яйце ділять на геометричні фігури, які заповнюють елементами орнаменту (писанки Ю. Безпалько з с. Червоної Мотовилівки і М. Пособчук з с. Обуховичів на Київщині, Я. Ратушняк з с. Кобринового на Черкащині; М. Федірко, І. Бедрань, А. Шафран на Тернопільщині; Т. Євчук та Г. Іванчишина на Хмельниччині та ін.). Складним геом. орнаментом, насиченістю кольорової гами вирізняються П. Прикарпаття, де в 70-і рр. виготовлення їх набуло характеру худож. промислів (*Косів*, Космач та ін.). Вишуканим орнаментом славляться П. прикарпатських (О. Кушнірчук, М. Верб'юк, М. Юрак, П. Петричук, М. Строїч, І. Семинчука, Л. Сопилюк, Г. Коб'юк, П. Григорчука) і буковинських (П. *Клим*, Є. Клим, М. Джур'як, А. Коваль, В. Чвель та ін.) майстрів. Мистецтво писанкарства зберігає в наш час кращі набутки минулого і продовжує розвиватись. П.— оригінальні сувеніри, худож. твори, в яких втілені мист. традиції певної місцевості й багатство нар. фантазії. Розширюється тематичний діапазон П., народжуються нові сюжети, символіка. Багатство писанкового орнаменту творчо використовують сучас. художники. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Сумцов Н. Ф. Писанки. «Киевская старина», 1891, № 5—6; Кульжинский С. К. Описание коллекции народных писанок, в. 1. М., 1899; Ляшенко О. Г. Використання писанкової орнаментації у прикладному мистецтві України. В кн.: Народні художні промисли України. К., 1979.

М. О. Чудна.

ПИ́САР — у *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) службова особа, що відала всім діловодством *Коша Запорізької Січі*. Обирався на *козацькій раді*. Кожний П. обіймав посаду протягом багатьох років. Зовн. знаком службової посади П. був каламар (чорнильниця) в срібній оправі, який він тримав за поясом, а перо до каламаря — за правим вухом.

ПИСАРЕ́ВСЬКИЙ Петро Степанович (бл. 1820, с. Дворічна, тепер смт Харків. обл.— р. см. невід.) — укр. поет. Син С. *Писаревського*. Закінчив Харків. духовну семінарію. Автор бурлескних віршів («Стецько», «Пан», «Панське слово» та ін.), байок («Цуценя», «Собака та злодій»), у яких прагнув відтворити життєві явища в реалістичному дусі. Текст байки «Собака та злодій» власноручно відредагував Т. Шевченко для альманаху *«Ластівка»*.

Г. А. Нудьга.

ПИСАРЕ́ВСЬКИЙ Степан [літ. псевд.— Стецько Шереперя; 80-і рр. 18 ст.— 22.I (3.II) 1839, слобода Вовча, тепер м. Вовчанськ Харків. обл.] — укр. письменник. Навчався в Харків. колегіумі. Займав різні духовні посади в Харкові, Богодухові, Вовчій. Початок літ. творчості припадає на 1813. Деякі з своїх віршів поклав на музику, і вони стали нар. піснями («Де ти бродиш, моя доле?», «За Немань іду»). Друкувався в альманахах *«Сніп»*, *«Ластівка»*. Під впливом П. писали Марта (дружина) та Петро (син) Писаревські. Навколо родини П. гуртувались молоді письменники. Оперету П. «Купала на Івана» (1840) переробив І. *Озаркевич* («Весілля, або Над цигана Шмагайла нема розумнішого», 1849), музику до неї написав М. М. *Вербицький*. На сюжет вірша «За Немань іду» В. *Александров* написав однойменну оперету (1872).

Тв.: [Вірші]. В кн.: Пісні та романси українських поетів, т. 2. К., 1956; Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст. К., 1959.

С. І. Білокінь.

ПИСАРЕ́НКО Георгій Степанович [н. 30.X (12.XI) 1910, Полтава] — укр. рад. вчений у галузі механіки і міцності в машинобудуванні, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Закінчив (1936) Горьков. індустріальний ін-т, працював на з-ді «Красное Сормово». У 1939—51 — в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР, 1951—66 — в Ін-ті металокераміки і спец. сплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР. З 1966 — директор Ін-ту проблем міцності АН УРСР. Одночасно (з 1944) працює у Київ. політех. ін-ті (1952—56 — проректор). Головний учений секретар Президії АН УРСР (1962—66), віце-президент АН УРСР (1970—78). Осн. напрями наук. діяльності — теорія мех. коливань і міцність матеріалів та елементів конструкцій в екстремальних умовах. П.— дійсний член Міжнародної академії астронавтики (з 1977). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Державна премія УРСР, 1969, 1980.

ПИСАРЕ́НКО Леонід Опанасович [25.II (10.III) 1907, Знам'янка, тепер Кіровогр. обл.— 23.I 1979, Київ] — укр. рад. театральний художник, засл. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1941. В 1931—36 навчався в Харків. худож. ін-ті у Б. *Косарева*. Учасник Великої Вітчизн. війни. Оформив вистави «Педагогічна поема» за А. Макаренком у Харків. театрі юного глядача (1939), «Лісова пісня» Лесі Українки в Київ. театрі ім. Лесі Українки (1949), балет «Берег щастя» К. Спадавеккіа (1956) та оперу «Енеїда» М. Лисенка (1957) в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка; «Зупиніться!» І. Рачади (1963) та «Де тирса шуміла» А. Шияна в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1963—64); виконав панно «Наука» в Будинку культури с. Сутиски Тиврівського р-ну Вінн. обл. (1965) та ін. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1-го і 2-го ступенів, Червоної Зірки, медалями.

ПИСАРЕ́НКО Ніна Дмитрівна (н. 18.IX 1937, м. Фастів Київ. обл.) — укр. рад. співачка (сопрано), засл. артистка УРСР (з 1973). З 1961 виступає на естраді в складі тріо бандуристок разом з М. *Голенко* і Т. *Гриценко*. У репертуарі тріо — укр. нар. пісні, твори вітчизн. і зарубіжних класиків, рад. композиторів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ПИСАРЕ́НКО Стефан (бл. 1740, Україна — р. см. невід.) — укр. і рос. співак (бас) 18 ст. Українець за походженням. Вокальну освіту здобув у Петербурзі. Був співаком у О. *Розумовського*, з 1759 — соліст Придворного театру в Петербурзі.

І. М. Лисенко.

ПИ́САРЄВ Дмитро Іванович [2 (14).X 1840, с. Знаменське, тепер Липец. обл.— 4 (16).VII 1868, Дуббельн, тепер Дубулти у складі м. Юрмали Латв. РСР, похований у Петербурзі] — рос. публіцист і літературний критик, філософ-матеріаліст, революц. демократ. Провідний критик й ідейний керівник журн. «Русское слово» (1861—66). За революц. статтю, написану на захист О. Герцена, яка закликала до повалення самодержавства, 1862 був заарештований і ув'язнений у Петропавловську фортецю, де пробув понад чотири роки. Після звільнення співробітничав у журн. «Дело», *«Отечественные записки»*.

У філософії П. стояв на позиціях природничонаукового *матеріалізму*, що визначило його принципову лінію в боротьбі проти проявів *містицизму* в науці, ідеалізму і релігії. Одним з перших в Росії П. активно пропагував *дарвінізм*. Хоч у розумінні закономірностей і рушійних сил істор. розвитку П. залишався на ідеалістичних позиціях, у соціологічних поглядах його був ряд глибоких матеріалістичних і діалектичних ідей (про вирішальну роль праці і трудящих мас в історії, про значення екон. фактора в розвитку суспільства тощо). П. виступав за знищення кріпосництва, за перетворення суспільства відповідно до соціалістичного ідеалу, який він розумів у дусі *утопічного соціалізму*. В умовах поразки революційного руху на поч. 60-х рр. 19 ст. П. висунув ідею «хімічного» шляху революції, тобто поступових соціальних змін («теорія реалізму»), які зводилися до освічення народу, підвищення (завдяки поширенню знань) продуктивності праці та поліпшення умов життя трудящих мас. Естетичні погляди П., сформульовані в ст. «Руйнування естетики» (1865) й найпослідовніше виражені в статті «Пушкін і Бєлінський» (1865), були зумовлені принципом «економії розумових сил» і мали характер «суворого утилітаризму». В полемічному запалі П. заперечував значення живопису, скульптури, музики в умовах експлуататорського суспільства. В кращих працях — «Стояча вода», «Писемський, Тургенєв і Гончаров» (обидві — 1861), «Базаров» (1862), «Мотиви російської драми», «Реалісти» (обидві — 1864), «Роман кисейної панночки», «Мислячий пролетаріат» (обидві — 1865) — П. відстоював розвиток реалістичного мистецтва і л-ри, гостро критикував реакційні, ідеалістичні погляди представників теорії «мистецтва для мистецтва». Осн. критерії оцінки творів для П. були реалізм, народність та ідейність мистецтва.

П. виявляв значний інтерес до укр. л-ри. Був у дружніх стосунках з Марком Вовчком. У статтях «„Народні українські оповідання" Марка Вовчка» (1859), «Думки з приводу творів Марка Вовчка» (1860) високо оцінював реалізм, народність і ідейність її творів; у статті «Схоластика 19 століття» характеризував її як письменницю, що «зливає свою особистість з народом». З глибокою пошаною ставився до Т. Шевченка, в статті «Сердите безсилля» (1865) дав відсіч реакц. критикам, що заперечували революц.-демократичні ідеали Т. Шевченка. І. Франко популяризував творчість П. серед укр. читачів, написав про нього статтю (1879). У повісті О. Кобилянської «Людина» погляди героїні формуються під впливом творів Писарєва.

Тв.: Сочинения, т. 1—4. М., 1955—56; Избранные произведения. Л., 1968. *Літ.:* Цыбенко В. А. Мировоззрение Д. И. Писарева. М., 1969; Плоткин Л. Д. И. Писарев. М.— Л., 1962; Демидова Н. В. Писарев. М., 1969.

Е. Г. Гайнцева (П.— публіцист).

ПИСАРЖЕ́ВСЬКИЙ Лев Володимирович [1 (13).II 1871, Кишинів—23.III 1938, Дніпропетровськ] — укр. рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1930), акад. АН УРСР (з 1925). Член КПРС з 1930. Закінчив (1896) Новоросійський ун-т (Одеса). Професор Юр'євського (Тартуського) ун-ту (1904—08), Київ. політех. ін-ту (з 1908), роботу в якому залишив 1911 на знак протесту проти реакційної політики міністра освіти Л. Кассо. З 1913 — професор катеринославських (дніпропетровських) вузів. З 1927 — директор створеного за його ініціативою Укр. ін-ту фіз. хімії (тепер Ін-ту фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР). Осн. наук. праці присвячені вивченню властивостей і будови пероксидів та надкислот, дослідженню впливу розчинника на хім. рівновагу та вільну енергію хім. реакцій, проблемам хімії з точки зору електронних уявлень. Праці П. сприяли утвердженню висунутих ним загальноприйнятих тепер поглядів на роль електронів у хім. реакціях (див. *Окислення*) і поклали початок сучас. електронній теорії гетерогенного каталізу. Нагороджений орденом Леніна. Премія ім. В. І. Леніна, 1930.

Тв.: Избранные труды. К., 1936; Электрон в химии. К., 1956. *Літ.:* Нариси з історії природознавства і техніки, в. 14. К., 1971; Яцимирський К. Б., Кострова Р. А. Лев Володимирович Писаржевський. К., 1979.

ПИСЕ́МНІСТЬ — 1) Сукупність графічних знаків та *орфограм*, уживаних в якій-небудь мові (напр., укр., рос., франц., англ. та ін. П.) або в ряді мов, що додержуються спільної системи письма (П. слов'яно-кирилична, лат., арабська тощо). Залежно від часу появи П. розрізняють старо- й *молодописемні мови.* 2) Сукупність писемних літ. пам'яток якоїсь мови, якогось народу. В цьому значенні частіше вживається термін «письменство» (див. *Література*).

ПИ́СЕМСЬКИЙ Григорій Федорович [26.I (7.II) 1862, м. Пирятин, тепер Полтав. обл.— 25.VII 1937, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, засл. діяч науки УРСР (з 1935). У 1888 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту. Професор Моск. ун-ту (1913—15), Київ. мед. ін-ту (1921—30), Київ. ін-ту вдосконалення лікарів (з 1930) і водночас (з 1930) — наук. керівник Київ. ін-ту охорони материнства та дитинства. Праці П. присвячені вивченню *іннервації* матки, питанням оперативної *гінекології,* онкології, післяродових ускладнень тощо. П. організував у Києві першу консультацію для вагітних, приділяв багато уваги організації родопомочі в сільс. місцевості УРСР; очолював Укр. та Київ. наук. т-ва акушерів-гінекологів.

ПИ́СЕМСЬКИЙ Олексій Феофілактович [11 (23).III 1821, с. Раменьє, тепер Чухломського р-ну Костром. обл.— 21.I (2.II) 1881, Москва] — рос. письменник. Закінчив Моск. ун-т (1844). Друкуватися почав 1848. Ранні твори (повість «Тюхтій», 1850; комедія «Іпохондрик», 1852; кн. «Нариси з селянського побуту», 1856, та ін.) написані в дусі *натуральної школи.* Найзначніші твори — антикріпосницький роман «Тисяча душ» (1858) і народна драма «Гірка доля» (1859). Після 1862 виступив проти революц.-демократичного руху (фейлетони під псевдонімом Нікіта Безрилов, роман «Збаламучене море», 1863). Романи «Люди сорокових років» (1869), «У вирі» (1871), «Міщани» (1877); п'єси «Ваал» (1873), «Освічений час» (1875) спрямовані проти бурж. хижацтва. Автор істор. роману «Масони» (1880). П. був особисто знайомий з Т. Шевченком, листувався з ним, клопотався про полегшення долі укр. поета на засланні. В переробці М. Садовського драма «Гірка доля» (під назвою «Никандр Безщасний») йшла на сцені укр. дореволюц. театру.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1959; Укр. перекл.— Гірка доля. К., 1955. *Е. Г. Гайнцева.*

ПИСТИ́НЬ — село Косівського р-ну Івано-Фр. обл., один із осередків укр. нар. кераміки 19 — поч. 20 ст., а також ткацтва. Керамічні вироби (миски, глечики, кухлі, вузькогорлі тикви «баньки», кахлі) тут оздоблювали підполивним розписом у техніці ритування жовтою, зеленою та коричневою фарбами. Найвідоміші майстри вийшли з родин Зінтюків, Тимчуків, Волощуків, Кошаків, Лазаровичів, Табахарнюків (останній — Йосип Табахарнюк). Пистинські керамічні вироби широко представлені в музеях України, а також Кишинева, Бухареста, Сучави, Кракова. В П. діє (з 1976) килимарський цех — філія косівської ф-ки худож. виробів «Гуцульщина», серед провідних майстрів якого — М. Костюк, М. Пігуляк, М. Кравчук.

Ю. П. Лащук.

ПИСЧЕ́КОВ Данило Якович (1755, слобода Королева, тепер Бєлг. обл. — січень 1825, Бєлгород) — укр. і рос. лікар. Навчався в Харків. колегіумі та в Моск. і Петерб. госпітальних школах. У 1784 в Англії (Абердін) захистив докторську дисертацію про лікування корости. Акушер Новоросійської лікарської управи та карантинний лікар Таганрога. Видав інструкцію по боротьбі з цингою в Тираспольському та Ольвіопольському повітах. Переклав з англ. мови лікарський «Порадник» з додатком своїх поправок.

М. К. Бородій.

ПИ́СЬМЕННЕ (до 1946 — Кільмансталь) — селище міського типу Васильківського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична ст. Письменна. 1,6 тис. ж. (1981). У П.— мол. з-д, млин, олійня, мех. майстерня. Середня школа, лікарня, Будинок культури, б-ка. П. засн. 1884, с-ще міськ. типу — з 1957.

ПИСЬМО́ — засіб передачі інформації на площині фігурами двох вимірів; у лінгвістичному розумінні — система умовних лінійних (графічних) знаків, за допомогою яких передаються окремі складники мови. П. є вторинним щодо усної *мови,* на основі якої воно виникло як засіб її фіксації. Від часу винайдення й застосування П. фактично почався період документальної історії людства, бо стало можливим не тільки передавати мовну інформацію на відстань, а й закріплювати її в часі. Перші засвідчені пам'ятками спроби застосування П. як системи лінійних знаків припадають прибл. на 35—30 ст. до н. е. Окремо від розвитку графічних систем розглядаються засоби передачі інформації за допомогою речей (напр., маслинова гілка — знак миру). Найближчим до графічних систем знаків є т. з. вузлове письмо, де відіграє роль система вузлів і кольорів. Розрізняють типи П., не пов'язані з окремими елементами певної мови— *піктографічне письмо,* мнемонічне «письмо» (т. з. письмо для пам'яті) та *ідеографічне письмо,* а також типи П., пов'язані з окремими елементами певної мови: фоноідеографію (або ідеофонографію), *складове письмо* й звукове письмо. Звукове письмо пройшло два етапи розвитку: алфавітне й фонетичне письмо, або послідовна фонографія.

У різних типах П. вживаються різні графічні знаки. Піктограма — це схематичне зображення предмета чи явища (напр., *знаки дорожні*). Мнемограма — фігура або графічний знак «для пам'яті» (напр., вертикальна риска на полях тексту означає, що на це місце слід звернути увагу). Ідеограма — фігура або графічний знак, пов'язані з певною ідеєю чи поняттям, незалежно від того, яким мовним елементом вони виражені (напр., цифри 1, 2, 3, знаки +, — тощо). Фоноідеограма (або

Д. І. Писарєв.

Л. В. Писаржевський.

О. Ф. Писемський.

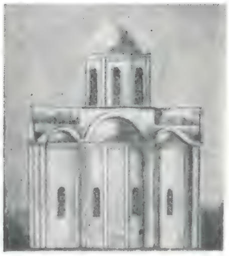

Пирогощі Богородиці церква в Києві. 1132—36. Реконструкція Ю. С. Асєєва.

Пирогова М. І. музей-садиба.

Піаніно.

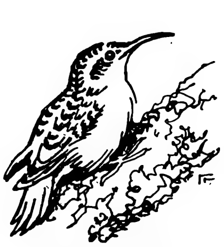

Пищуха звичайна.

ідеофонограма) — це фігура або графічний знак, пов’язані як з певною ідеєю чи поняттям мови, так і зі звуковою (фонетичною) стороною мовного елемента, за допомогою яких вони виражені. Силабограма (або силабік) — графічний знак, пов’язаний з комплексом звуків (точніше фонем) даної мови, зокрема з фонемами й сполученнями фонем, що можуть утворювати склади даної мови, напр. окремі голосні й сполучення приголосних з голосними (в П. *деванагарі* та ін.). Фонограма — графічний знак, пов’язаний з певним звуком (точніше фонемою) даної мови (напр., знак «м» рос., укр. та ін. алфавітів. Графічний знак, яким позначають ціле слово, наз. логограмою; знак, яким позначають певне сполучення звуків,— дезмограмою; кенограма — це літера, що не позначає ніякої фонеми, а відіграє допоміжну роль (напр., «ъ» в рос., укр. та ін. алфавітах). Ідеограми й фоноідеограми наз. ще й ієрогліфами, а силабограми та фонограми — літерами, буквами, або алфавітними, буквеними, літерними, абетковими знаками. Тип П. визначають за найхарактернішими для нього графічними знаками (напр., укр. П. наз. фонографічним, хоч у ньому є й силабограми та кенограми). Розвиток П. відбувався приблизно в такій послідовності: на базі піктографії і мнемографії, які ще не становили системи графічних знаків і тому їх можна віднести до П. лише умовно, виникли ідеографія та фоноідеографія. З них фактично й починається історія П. У межах фоноідеографії розвинулися силабографія і фонографія алфавітного типу. Від такої схеми еволюції є й відхилення.

До виникнення алфавітного П. в історії П. велику роль відігравали чотири осн. центри ідеографічних систем П., які утворилися майже одночасно, і, очевидно, незалежно один від одного: месопотамський, єгипетський, китайський та американський (у Центр. Америці). Ще остаточно не розв’язане питання про п’ятий (протоіндійський) центр. Ієрогліфічне крітське П. і ієрогліфічне хеттське походять, імовірно, від давньоєгипетського. Найбільшу роль у розвитку П. відіграв єгип. центр. З нього (можливо, через сінайське та біблоське) П. потрапило на Близький Схід, де розвинулося перше алфавітне П.— давньосемітське або ханаанське, а з нього — пн.-семітське, на базі якого сформувалося фінікійське, а також архаїчне грец. алфавітне П. На основі *грецького письма* виникли етруське, *латинський алфавіт, кирилиця, глаголиця,* вірменське, *грузинське письмо* та ін. Оскільки всі фонографічні системи вийшли з одного центру, можна говорити про моногенезис фонографії на відміну від полігенезису ідеографії та силабографії. Від першого алфавітного П. на Бл. Сході походять всі силабографічні системи Індії, а також *корейське письмо,* тібетське, тайське та ін. Китайський центр дав початок японським силабографічним системам П. (катакана й хірагана), месопотамський — різним клинописам і угарітському П., американський центр — можливо, П. племен майя та ацтеків.

Ізольовано в історії П. стоять графічні системи баму, ваї, нсибіді (в Зх. Африці) та лівійська (в Пн. Африці), П. на табличках кохау ронго-ронго з о. Пасхи та ін. На основі алфавітного П. створено такі графічні системи, як *стенографію, код телеграфний,* алфавіт для сліпих, винайдений Ж. Барб’є і вдосконалений Л. Брайлем (див. *Брайля шрифт*). Деякі графічні системи є наслідком індивідуальної творчості (напр., вірменське письмо створив Месроп Маштоц, винайдення готського письма приписують Вульфілі та ін.). Форма графічних знаків еволюціонувала від схематичних зображень до суто лінійних знаків. В історії П. зафіксовано різні напрями рядків. При горизонтальному напрямі П. рядок пишеться справа наліво, т. з. лівобіжний напрям (напр., в араб. П., єврейському П.); зліва направо, т. з. правобіжний напрям (у лат. П., в кирилиці тощо); спіральне П., або бустрофедон (перший рядок лівобіжний, другий — правобіжний і т. д.; трапляється в давньогрец. написах). Є й вертикальний напрям рядків — згори вниз (напр., у кит. ієрогліфічному П. до 20 ст. рядки писали згори вниз і справа наліво). Відомий і радіальний напрям, коли рядки йдуть від центра променями (тифінаг для туарегської мови, в Африці). Заг. кількість знаків у різних графічних системах — від двох десятків до кількох десятків тисяч. Найбільша кількість знаків в ідеографічних системах (так, заг. кількість їх у кит. П.— 40—50 тис.), у силабографічних системах знаків буває 50—100 (у япон. П. катакана — 47 знаків), у фонографічних — переважно 20—30 знаків (у лат. алфавіті 23 знаки, в українському — 32). Для деяких мов характерним є поліграфізм, тобто використання кількох графічних систем (напр., для япон. мови). Багато графічних систем відзначається поліморфізмом, тобто наявністю кількох форм того самого графічного знака (вживання великих і малих, друкованих і писаних літер). Протягом істор. розвитку системи П. зазнавали менших чи більших змін, відомо багато спроб удосконалення П. (т. з. реформи П.). В СРСР після Великої Жовтн. соціалістич. революції для мов з недосконалими графічними системами, а також для безписемних мов було розроблено ряд раціональних систем П. (див. *Молодописемні мови*). Створено фонетичну *транскрипцію,* нац. системи *транслітерації*. Див. також *Епіграфіка, Палеографія, Правопис, Фонетика, Фонологія* та статті про окремі системи письма. Іл. див. на окремому арк., с. 432—433.

Літ.: Гиляревский Р. С., Гривнин В. С. Определитель языков мира по письменностям. М., 1964; Истрин В. Возникновение и развитие письма. М., 1965; Амирова Т. А. К истории и теории графемики. М., 1977; Різник М. Г Письмо і шрифт. К., 1978; Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. Пер. с нем. М., 1961; Дирингер Д. Алфавит. Пер. с англ. М., 1963; Фридрих И. История письма. Пер. с нем. М., 1979.

А. О. Білецький.

Пищалі: 1 — облогова на декоративному лафеті. 16 ст.; 2 — «завісна» (її носили за плечем на ремені) з гнотовим замком. Кінець 16 ст.

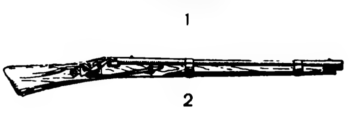

ПИТО́МА ВАГА́ — фізична величина γ, що дорівнює відношенню ваги тіла до його об’єму: $\gamma = dP/dV$, де dP — вага малого елемента тіла об’ємом dV. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) П. в. вимірюють в Н/м^3 (див. *Ньютон*).

ПИТО́МИЙ ОБ’Є́М — фізична величина v, що дорівнює відношенню об’єму, який займає речовина, до її маси: $v = dV/dm$, де dm — маса речовини, яка міститься в малому об’ємі dV. П. о.— величина, обернена до *густини* ρ : $v = 1/\rho$. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) П. о. вимірюють в $\text{м}^3/\text{кг}$.

ПИХТУ́Н, азовка (Phocoena phocoena relicta) — ссавець род. дельфінових; підвид *морської свині* звичайної. Довж. тіла до 180 см. Поширений в Чорному і Азовському морях, заходить у Середземне і Мраморне моря.

ПІ́ШКІН Борис Андрійович [22. VIII (3.IX) 1893, Казань — 29.I 1970, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гідротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Закінчив (1924) Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. Працював у Серед. Азії (1925—29), в н.-д. установах і вузах Закавказзя й Омська (1929—37). В 1937—41 — професор Київ. гідромеліоративного ін-ту, 1945—48 — в АН УРСР. З 1948 — в Ін-ті гідрології і гідротехніки (тепер Ін-т гідромеханіки) АН УРСР, водночас (з 1962) викладав у Київ. ун-ті. Осн. праці — з питань динаміки берегів водойм, зокрема теорії вітрових хвиль у прибережній зоні, діяння хвиль на гідротех. споруди і береги, розробки методів захисту берегів від розмивання і затоплення.

ПИЩА́ЛЬ — 1) Важка рушниця та артилерійські гармати, які були на озброєнні рос. армії в 15—17 ст., а також в укр. козаків. Застосовувалися для оборони фортець та укріплень, а згодом і в польовому бою. Ручні П. (ручниці) були одноствольні й багатоствольні і наз. недомірками (короткі), **завісними** (їх носили за плечем на ремені) тощо. П.-гармати за призначенням поділялися на фортечні, облогові (стінобитні), полкові й польові; за матеріалом виготовлення стволів — на залізні, мідні (бронзові) й чавунні. Снарядами були кам’яна картеч, шматки заліза, ядра. Вага снаряда сягала 30 кг. Калібр П.— від 30 до 250 мм, довжина ствола від 840

ПІВДЕННА АМЕРИКА, фізична карта

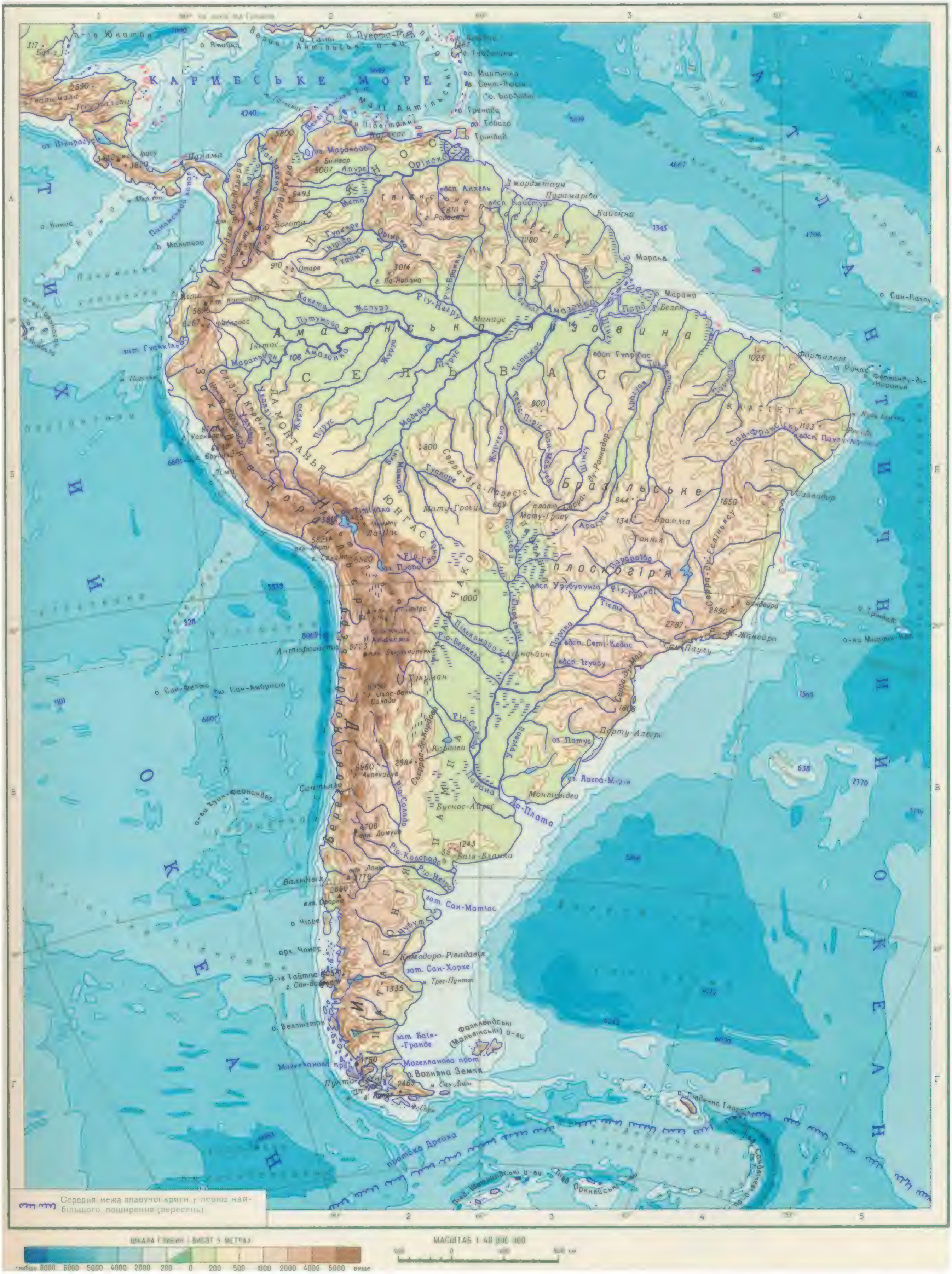
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
Амазонська низовина
СЕЛЬВАС
Бразильське плоскогір'я
КАТІНГА
ЛА-МОНТАНЬЯ
ЮНГАС
ГРАН-ЧАКО
ПАМПА
ПАТАГОНІЯ
Анди
Гвіанське плоскогір'я
Льянос-Оріноко
о. Пуерто-Ріко
Антільські о-ви
Малі Антільські о-ви
о. Мартініка
о. Сент-Люсія
о. Барбадос
о. Гренада
о. Тобаго
о. Трінідад
Каракас
оз. Маракайбо
Панама
Панамський канал
о. Кокос
о. Мальпело
Богота
Оріноко
Апуре
Мета
Гуав'яре
Каракас
вдсп Анхель
г. Рорайма
вдсп Кайєтур
Джорджтаун
Парамарібо
Кайєнна
г. Ла-Небліна
Ріу-Негру
Ріу-Бранку
Манаус
Амазонка
Жапура
Путумайо
Какета
Напо
Кіто
Чімборасо
Ікітос
Мараньйон
Укаялі
Журуа
Пурус
Мадейра
Тапажус
Шінгу
Токантінс
Арагуая
о. Маражо
Белен
Пара
Форталеза
о. Рокас
о-ви Фернанду-ді-Норонья
Ресіфі
Сан-Франсиску
вдсп Паулу-Афонсу
Салвадор
Бразіліа
Гояния
Ріу-Гранді
Парана
Парагвай
вдсп Урубупунга
вдсп Сеті-Кедас
вдсп Ігуасу
Асунсьйон
Ріо-Пількомайо
Ріо-Бермехо
Тукуман
Ріо-Саладо
Уругвай
оз. Патус
Порту-Алегрі
оз. Лагоа-Мірін
Монтевідео
Буенос-Айрес
Ла-Плата
Ріо-де-Жанейро
Сан-Паулу
Серра-ду-Мар
Серра-да-Мантікейра
о-ви Галапагос
зат. Гуаякіль
г. Уаскаран
Ліма
оз. Тітікака
Ла-Пас
оз. Поопо
Ріо-Гранде
г. Ільїмані
Антофагаста
вулк. Льюльяйльяко
Атакама
вулк. Охос-дель-Саладо
о. Сан-Фелікс
о. Сан-Амбросіо
о-ви Хуан-Фернандес
Сантьяго
г. Аконкагуа
Сьєрра-де-Кордова
Кордова
Ріо-Колорадо
Ріо-Негро
Байя-Бланка
Вальдівія
вулк. Осорно
о. Чілое
арх. Чонос
зат. Сан-Матіас
Чубут
Комодоро-Рівадавія
зат. Сан-Хорхе
п-ів Тайтао
г. Сан-Валентин
о. Веллінгтон
зат. Байя-Гранде
Фолклендські (Мальвінські) о-ви
Магелланова прот.
о. Вогняна Земля
Пунта-Аренас
о. Сан-Дієго
м. Горн
протока Дрейка
Південні Шетландські о-ви
Південні Оркнейські о-ви
о. Південна Георгія
Сандвічеві о-ви
о-ви Тріндаді
о-ви Мартін-Вас
о. Сан-Паулу
о. Нікарагуа
о-в Юкатан
о. Ямайка
Белиз
Гватемала
Гондурас
Сан-Хосе
6960
6800
6768
6723
6520
5800
5007
3014
2890
2787
1850
1243
1025
8069
5266
Середня межа плавучої криги у період найбільшого поширення (вересень)
Шкала глибин і висот у метрах
глибше 8000
6000
5000
4000
2000
200
0
200
500
1000
2000
4000
5000
вище
Масштаб 1:40 000 000
400
0
400
800 км

ПІВДЕННА АМЕРИКА

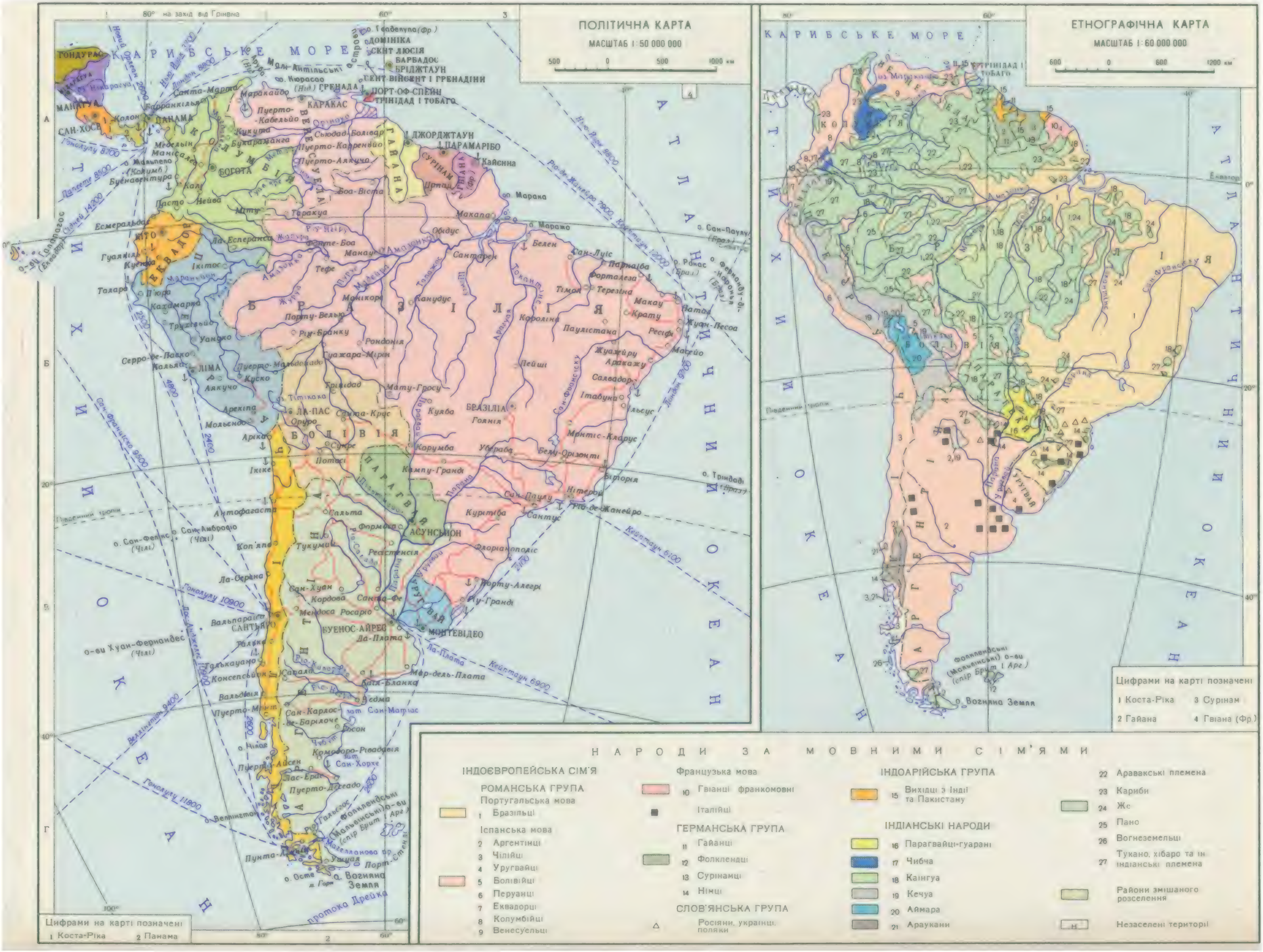
ПОЛІТИЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:50 000 000
500 0 500 1000 км
80° на захід від Гринвіча
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
ГОНДУРАС
НІКАРАГУА
МАНАГУА
САН-ХОСЕ
ПАНАМА
КАРАКАС
ВЕНЕСУЕЛА
ГАЙАНА
ДЖОРДЖТАУН
ПАРАМАРІБО
СУРІНАМ
Кайєнна
Гвіана (Фр.)
КОЛУМБІЯ
БОГОТА
ЕКВАДОР
КІТО
ПЕРУ
ЛІМА
БРАЗИЛІЯ
БРАЗІЛІА
БОЛІВІЯ
ЛА-ПАС
ПАРАГВАЙ
АСУНСЬЙОН
УРУГВАЙ
МОНТЕВІДЕО
АРГЕНТИНА
БУЕНОС-АЙРЕС
ЧИЛІ
САНТЬЯГО
ТРІНІДАД І ТОБАГО
ПОРТ-ОФ-СПЕЙН
БАРБАДОС
БРІДЖТАУН
ГРЕНАДА
СЕНТ-ВІНСЕНТ І ГРЕНАДІНИ
СЕНТ-ЛЮСІЯ
ДОМІНІКА
о. Гваделупа (Фр.)
Фолклендські (Мальвінські) о-ви (спір Брит. і Арг.)
о-ви Галапагос (Еквадор)
о. Вогняна Земля
протока Дрейка
Магелланова прот.
Південний тропік
Екватор
Цифрами на карті позначені
1 Коста-Ріка
2 Панама
ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:60 000 000
600 0 600 1200 км
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
КОЛУМБІЯ
ВЕНЕСУЕЛА
БРАЗИЛІЯ
ПЕРУ
БОЛІВІЯ
ПАРАГВАЙ
УРУГВАЙ
АРГЕНТИНА
ЧИЛІ
Фолклендські (Мальвінські) о-ви (спір Брит. і Арг.)
о. Вогняна Земля
Цифрами на карті позначені
1 Коста-Ріка
2 Гайана
3 Сурінам
4 Гвіана (Фр.)

НАРОДИ ЗА МОВНИМИ СІМ'ЯМИ

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА СІМ'Я

РОМАНСЬКА ГРУПА

Португальська мова

- 🟨 1 Бразильці

Іспанська мова

- 2 Аргентинці
- 3 Чілійці
- 4 Уругвайці
- 🟥 5 Болівійці
- 6 Перуанці
- 7 Еквадорці
- 8 Колумбійці
- 9 Венесуельці

Французька мова

- 🟥 10 Гвіанці франкомовні
- ■ Італійці

ГЕРМАНСЬКА ГРУПА

- 11 Гайанці
- 🟩 12 Фолклендці
- 13 Сурінамці
- 14 Німці

СЛОВ'ЯНСЬКА ГРУПА

- △ Росіяни, українці, поляки

ІНДОАРІЙСЬКА ГРУПА

- 🟧 15 Вихідці з Індії та Пакистану

ІНДІАНСЬКІ НАРОДИ

- 🟨 16 Парагвайці-гуарані
- 🟦 17 Чибча
- 🟩 18 Каінгуа
- ▨ 19 Кечуа
- 🟦 20 Аймара
- ▨ 21 Араукани
- 22 Аравакські племена
- 23 Кариби
- 🟩 24 Жє
- 25 Пано
- 26 Вогнеземельці
- 27 Тукано, хібаро та ін. індіанські племена

- 🟩 Райони змішаного розселення
- Н Незаселені території

до 6080 мм, вага — від 20 до 7500 кг. 2) Духовий дерев'яний музичний інструмент у Давній Русі. Іл. с. 319.

ПИЩУ́ХА — рід ссавців ряду гризунів. Те саме, що й *сіноставець*.

ПИЩУ́ХА, підкоришник (Certhia) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла бл. 15 см, маса до 11 г. Дзьоб довгий (14—15 мм), трохи загнутий донизу. Рульові пера жорсткі, на них П. опираються під час лазіння по стовбурах дерев. Оперення на спині сірувато-буре з світлими плямочками, на грудях та череві — біле. 6 видів, поширених у лісах Євразії, Пн. Африки та Пн. Америки. В СРСР — 3 види, у т. ч. в УРСР — 2: П. звичайна (C. familiaris) та П. короткопала (C. brachydactyla). Гніздяться в щілинах під корою, зрідка в дуплах. Кладку (іноді 2) з 4—12 яєць у квітні — травні насиджує самка 15 днів. Живляться П. переважно комахами, що ховаються та зимують у тріщинах кори дерев. Приносять велику користь.

ПІАЖЕ́ (Piaget) Жан (н. 9.VIII 1896, Невшатель — 1980) — швейцар. психолог. Навчався в ун-тах Невшателя, Цюріха й Парижа. Професор ун-тів Невшателя (1926—29), Женеви (з 1929) й Лозанни (1937—54). Засновник Міжнар. центру генетичної епістемології в Парижі (1955). Директор (з 1929) ін-ту Ж. Ж. Руссо в Женеві. Вивчав перетворення внутр. структури розумової діяльності в ході *онтогенезу*. Заснував операціональну концепцію *інтелекту* та генетичну епістемологію (див. *Пізнання теорія*). Зробив значний внесок у психологію *мислення* й *дитячу психологію*, в розробку проблем взаємовідношення психології і логіки. Деякі концепції П. (переоцінка ролі логічного в психологічному аналізі мислення та ін.) було піддано критиці в рад. психології.

Тв.: Рос. перекл.— Речь и мышление ребенка. М.—Л., 1932; Проблемы генетической психологии. «Вопросы психологии», 1956, № 3; Генезис элементарных логических структур. М., 1963 [у співавт.]; Избранные психологические труды. М., 1969.

ПІА́Й — мис, крайня пд. точка Азії (1°16′ пн. ш., 103°30′ сх. д.), на Пд. п-ова Малакка.

ПІАНІ́НО (від італ. pianino — тихенько) — струнний ударно-клавішний музичний інструмент, різновид *фортепіано*. Його струни, дека і механіка розташовані у вертикальних площинах. Перші П. створили американець Дж. Хокінс (1800) і австрієць М. Мюллер (1801). Сучас. форми і конструкції інструмент набув в серед. 19 ст. (чавунна рама, перехресні струни, діапазон — 7 октав). Концертні П. мають більшу силу звучання, ніж звичайні, діапазон — $7\frac{1}{4}$ октави.

ПІА́НО (італ. piano, букв.— тихо) — тихе звучання; відтінок *динаміки* в музиці. Протилежне динамічному відтінку *форте*.

ПІА́СТР (італ. piastra, букв.— пластинка) — 1) Італ. назва старовинної ісп. монети *песо*. 2) Розмінна монета Арабської Республіки Єгипет (дорівнює $^1/_{100}$ єгип. *фунта*), Туреччини (куруш; $^1/_{100}$ тур. *ліри*), Йорданії ($^1/_{100}$ йорданського *динара*), Лівану ($^1/_{100}$ ліванського фунта), Судану ($^1/_{100}$ суданського фунта) та ін. країн.

ПІВВАГО́Н — вантажний відкритий зверху залізничний *вагон* з дверима по торцях і розвантажувальними люками у підлозі чи бортах або без них. До П. належать *гондоли, думпкари, трансферкари* та вагони бункерного типу. В них перевозять руду, вугілля, лісоматеріали та ін. сипкі або навалочні вантажі. Вантажопідйомність П. до 126 т.

ПІВДЕНДІПРОБУ́ДМ, Державний інститут по проектуванню підприємств промисловості будівельних матеріалів південних районів країни — установа Головного управління н.-д. і проектних організацій М-ва пром-сті буд. матеріалів СРСР. Засн. 1944 у Києві. В ін-ті (1980) 17 відділів, є відділення у Харкові. Ін-т розробляє: проектно-кошторисну документацію на буд-во нових, розширення, реконструкцію і тех. переоснащення діючих підприємств по виробн. легких заповнювачів, стінових, в'яжучих, нерудних та ін. буд. матеріалів з мінеральної сировини і відходів пром-сті, фабрик по збагачуванню мінеральної сировини, а також кар'єрів і шахт по видобуванню сировини для пром-сті буд. матеріалів. Крім того, ін-т розробляє: типові проекти підприємств галузі; нормативні матеріали; схеми розвитку і розміщення підприємств відповідних галузей. Виконує топогеодезичні роботи та ін. інж. розвідування; здійснює авторський нагляд за буд-вом і надає тех. допомогу в освоєнні проектних потужностей підприємств, споруджених за проектами ін-ту. *Б. С. Самоєд.*

ПІВДЕНДІПРОНАФТОПРОВІ́Д, Державний інститут по проектуванню нафтопроводів, нафтопродуктопроводів і нафтобаз — установа М-ва нафтової пром-сті СРСР. Засн. 1972 у Києві на базі ін-ту «Південдіпротрубопровід» М-ва газової пром-сті СРСР. У складі ін-ту (1980) 21 відділ і 7 структурних підрозділів. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування магістральних нафтопроводів, магістральних нафтопродуктопроводів та об'єктів нафтобазового г-ва, а також об'єктів транспортування і зберігання нафти і нафтопродуктів, що споруджуватимуться за кордоном при тех. сприянні СРСР. *С. Р. Кофман.*

ПІВДЕНДІПРОСКЛО́, Державний інститут по проектуванню підприємств скляної промисловості — установа Головного управління н.-д. і проектних організацій М-ва пром-сті буд. матеріалів СРСР. Засн. 1960 у Києві як Київ. філіал ін-ту «Діпроскло» (Ленінград), з 1975 — «Південдіпроскло». В ін-ті (1980) 17 відділів. Ін-т розробляє: проектно-кошторисну документацію на буд-во нових, реконструкцію, розширення і тех. переоснащення діючих підприємств по виробн. склотари і сортового посуду; схеми розвитку підприємств скляної пром-сті на п'ятирічку та триваліші періоди; типові проекти підприємств галузі. *М. А. Шестак.*

ПІВДЕ́ННА АВСТРА́ЛІЯ — штат на Пд. Австралії. Омивається водами Великої Австралійської зат. Індійського ок. Пл. 984,4 тис. км^2. Нас. 1,2 млн. чол. (1976). Адм. ц.— м. Аделаїда. Поверхня переважно рівнинна з окремими гірськими масивами (Стюарт, Масгрейв та ін.). Численні озера (Ейр, Герднер, Торренс та ін.). Найбільша ріка — *Муррей*. Розвинуті гірничодобувна пром-сть (мідна і залізна руди, кам. вугілля, природний газ), чорна і кольорова металургія, машинобудування (заг., електротех., с.-г., судно- і автомобілебудування), нафтохімія. Значна виноробна пром-сть. Гол. пром. центри — Аделаїда та Порт-Пірі. У с. г. переважає пасовищне тваринництво, гол. чин. вівчарство вовняно-м'ясного напряму. Вирощують пшеницю, ячмінь, овес. Виноградарство (провідне місце в країні за збором винограду) і садівництво.

ПІВДЕ́ННА АМЕ́РИКА — материк у пд. частині Зх. півкулі. Разом з *Північною Америкою* становить частину світу *Америку*. Пл. з прилеглими островами 18,28 млн. км^2. На Зх. омивається водами Тихого ок., на Сх.— Атлантичного ок., на Пн.— водами Карибського м. Протокою Дрейка П. А. відокремлена від Антарктиди. З Пн. Америкою сполучена *Панамським перешийком*, через який прокладено Панамський канал. Берегова лінія розчленована порівняно мало. Найбільші зато-

ПІВДЕННА АМЕРИКА

Крайні точки:

пн. — мис Гальїнас (12° 25′ пн. ш.),
пд. — мис Фроуерд (53° 54′ пд. ш.),
зх. — мис Паріньяс (81° 20′ зх. д.).
сх. — мис Кабу-Бранку (34°46′ зх. д.).

Південна Америка.
1. Краєвид у Західній Кордільєрі Анд.
2. Пік Болівар на Кордільєрі де Меріда.
3. Ліс з араукарій на Бразільському плоскогір'ї.
4. У національному парку Ітатіая (Бразілія).
5. Ріка Амазонка.
6. Узбережжя Магелланової протоки.

ки: на Пн.— Венесуельська з озером-лагуною Маракайбо, на Зх.— Гуаякіль, на Пд. Сх.— затока Ла-Плата. Острови переважно на Пд. Зх. і Пд. (Чілійський архіпелаг, архіпелаг Вогняна Земля, Фолклендські о-ви та ін.).

Рельєф. Вздовж зх. узбережжя П. А. майже на 9 тис. км простягається гірська система *Анд*, що складається з кількох паралельних хребтів (Кордільєри: Східна, Західна, Центральна, Берегова, Кордільєра-Реаль та ін.). Переважні висоти їх 5000—6000 м, макс.— 6960 м (г. Аконкагуа). Найбільшої шир. Анди досягають у центр. частині, де хребти розділені великими внутр. плоскогір'ями (Пуна та ін.). Анди мають переважно складчасто-брилову будову, це район активної вулканічної діяльності (вулкани Котопахі, Осорно та ін.) і високої сейсмічності. Значне зледеніння (бл. 25 тис. км²). Рельєф центр. і сх. частин материка рівнинно-плоскогірний, платформений. Виступам платформи відповідають *Гвіанське плоскогір'я* та *Бразільське плоскогір'я*, між якими лежить найбільша на земній кулі *Амазонська низовина*. Від Анд плоскогір'я відокремлені акумулятивними рівнинами Льянос Оріноко, Льянос Маморе, Пантанал і Гран-Чако. Пд. частина материка зайнята Патагонським плоскогір'ям, яке уступами спускається до Атлантичного ок., від Бразільського плоскогір'я воно відокремлене рівнинами Пампи.

Геологічна будова і корисні копалини. Основу геол. будови П. А. становлять два гол. геоструктурні елементи: давня докембрійська Пд.-Американська платформа у центр. і сх. частинах материка та Андійська геосинклінальна область на Зх., де сформувалася гірська система *альпійської складчастості* — Анди. На Сх. до Анд прилягає Патагонська плита, що належить до *герцинської складчастості*. Амазонська улоговина сформувалася у кінці докембрію — на поч. палеозою вздовж зони розломів. Молоді кайнозойські структури складають прибережну рівнину.

П. А. багата на різноманітні корисні копалини. В Андах, на Бразільському та Гвіанському плоскогір'ях зосереджені родовища металевих руд: заліза, марганцю, алюмінію, міді, олова, свинцю й цинку, а також золота, срібла й платини. Осн. родовища нафти та газу — у міжгірних прогинах Анд (Венесуела), у сх. частині Патагонського плоскогір'я та на Амазонській низовині. Є поклади кам. вугілля, миш'яку, сурми, молібдену, сірки тощо. Родовища селітри (Чілі), значні запаси йоду і бору.

Клімат. Більша частина П. А. розташована в екваторіальному, тропічному та субтропічному поясах. Лише пд. частина материка — у помірному поясі. На формування клімату П. А. значний вплив справляють повітр. маси з Атлантичного ок., вплив Тихого ок. обмежений вузькою смугою узбережжя. Положення материка переважно у низьких широтах зумовлює значну величину радіаційного балансу. В екваторіальних широтах пересічні місячні т-ри коливаються у межах +25, +28°. На Пн. та Пд. до 30° пд. ш. переважає сезонно-вологий субекваторіальний і тропічний клімат (т-ра від +20 до +29, +30°). Для Анд характерний гірський та високогірний клімат. Снігова межа лежить на вис. 4700—4900 м у Пн. Андах, 6000—6500 м у Центральних та 700—1000 м у Пд. Андах, де й зосереджена осн. кількість льодовиків. Розподіл опадів нерівномірний. Найбільша кількість їх — на навітряних схилах Анд, особливо в Колумбії та на Пд. Чілі (5000—10 000 мм). На сх. схилах Бразільського й Гвіанського плоскогір'їв та на Амазонській низовині — до 2000—3000 мм. Дуже посушливі райони на Зх. від Пампи (до 300 мм), у Патагонії (до 200 мм). На тихоокеанському узбережжі між 5 та 30° пд. ш. клімат берегових пустель і напівпустель (опадів до 100 мм).

Внутрішні води. П. А. має добре розвинуту річкову сітку. Анди — гол. міжокеанський вододіл, тому більшість рік належить до бас. Атлантичного ок. Басейн Тихого ок. включає невеликі ріки зх. схилів Анд. Найбільша ріка П. А.— *Амазонка*.

До великих рік П. А. належать також *Оріноко*, *Сан-Франсіску*, *Парана* з *Парагваєм* та *Уругвай*. На плоскогір'ях і в Андах ріки короткі, порожисті; є водоспади (найвищий у світі — *Анхель*, вис. 1054 м). Живлення більшості рік дощове. Для рік Патагонії характерне снігове живлення, для пд.-зх. Анд — льодовикове. На рівнинах Гран-Чако та Пампи значні території не мають стоку. Ріки П. А. мають великі запаси гідроенергії, які майже не використовуються. Озер у П. А. порівняно мало. В Центр. Андах лежить одне з найбільших серед високогірних озер світу — *Тітікака*. У Патагонських Андах поширені гол. чин. озера льодовикового походження. Для атлантичного та карибського узбереж характерні озера-лагуни (Лагоа-Мірін, Патус, Маракайбо).

Грунти. Вологий і жаркий клімат П. А. зумовив розвиток переважно латеритних опідзолених, місцями заболочених грунтів, що змінюються у субтропіках червоними і червоно-бурими грунтами *саван*. У помірному поясі на вологому Зх. поширені буроземи, на сухому Сх. та у сухих тропіках — напівпустельні й пустельні грунти, а також солончаки.

Рослинність П. А. надзвичайно різноманітна. Вологі (дощові) вічнозелені ліси (*гілея*, або *сельвас*) П. А., які є найбільшим лісовим масивом на Землі, займають майже всю Амазонську низовину, схили нагір'їв і Анд, що прилягають до неї, зх. частину Колумбії та сх. схили Бразільського нагір'я. Тут поширені представники род. бобових, миртових, мелієвих, лаврових, пальм тощо, багато ліан (род. бігонієвих, пасифлорових та ін.) і *епіфітів* (род. бромелієвих і зозулинцевих). В гілеї ростуть також червоне дерево, гевея, какао, кокосова пальма, маніок, батат тощо. На Пн. Гвіанського та Пн. і Сх. Бразільського нагір'їв ростуть листопадні вічнозелені ліси. В бас. р. Оріноко поширена ксерофітна трав'яниста рослинність (*льянос*), по берегах річок — листопадні й галерейні ліси. На Пн. Сх. Бразільського нагір'я — тропічне рідколісся (*каатинга*) з колючими чагарниками, кактусами, молочайними, бромелієвими, бобовими; по долинах річок — пальмові ліси. В центр. частині Бразільського нагір'я — чагарникові савани (*кампос* серадос); пд. його частину займають субтропічні вічнозелені вологі ліси (з бразільських араукарій і парагвайського падуба). Рівнина Гран-Чако вкрита сухими тропічними лісами і рідколіссям. На крайньому Пд. Сх. Бразілії і на рівнинах Уругваю переважають трав'янисті савани (кампос лімпос). На Сх. від Анд у Пн.-Зх. Аргентіні поширені чагарникові напівпустелі, які далі на Сх. змінюються сухими чагарниковими, потім — злаково-різнотравними степами (*пампа*). В Андах — висотна зональність. Зх. схили Анд у тропіках зайняті пустелями і напівпустелями, які в субтропіках змінюються літньосухими жорстколистими лісами і чагарниками (еспіналь, матораль), а в Патагонії — лісами з переважанням нотофагуса і болотами.

Тваринний світ П. А. дуже своєрідний і багатий. Для вологих екваторіальних і тропічних лісів характерні тварини, яким властивий деревний спосіб життя. З ссавців поширені широконосі мавпи (ревун, капуцин, павукоподібні мавпи, ігрункові тощо), лінивець, мурашкоїди, чіпкохвостий дикобраз, опосум, кінкажу, оцелот, ягуар. Серед птахів — численні колібрі, трогони, котинги, танагри, тукани, гоацин, папуги, зустрічаються грифи, гарпія; з водно-болотних — качки, чаплі, шпоркові гуси та ін. З плазунів водяться ігуани, сцинки, удави, отруйні змії (аспід, бушмейстер тощо); багато деревних земноводних; численні комахи; трапляються павуки-птахоїди. Серед наземних тварин поширені великий броненосець, великий мурашкоїд, пекарі, тапіри, водосвинка, або капібара тощо. Водойми населяють ламантин, дельфін інія, каймани, анаконда, двоякодихаюча риба лепідосирен, арапайма, піраньєві, електричний вугор та ін. В саванах і рідколіссях переважають наземні тварини: броненосці, олень мазам, пума, гризуни, страус нанду. Для пд. степів і напівпустель характерні ендемічні гризуни (нутрія, пака, агуті, віскача тощо), численні пампаський олень, пума, броненосці, серед птахів — паламедеї, тинаму, нанду, кондор. У високогір'ї Центр. Анд трапляються реліктовий андійський ведмідь, гризун чинчилья, лами (гуанако і вікунья). Див. також *Неотропічна біогеографічна область*, *Антарктична біогеографічна область*.

Історія дослідження. Офіційно відкриття Америки датують 12.X 1492, коли Х. *Колумб* відкрив Багамські о-ви. У наступні роки було відкрито багато островів у Карибському м., досліджено і нане-

Найбільші вершини Південної Америки

Назва	Висота, м
Аконкагуа	6960
Ільїмані	6882
Охос-дель-Саладо	6880
Уаскаран	6768
Ільямпу	6485
Коропуна	6425
Чімборасо	6267

Найбільші вулкани Південної Америки

Назва	Висота, м
Льюльяйльяко	6723
Сан-Педро	6154
Чачані	6075
Котопах	5896
Руїс	5400

Найбільші ріки Південної Америки

Назва	Довжина, км	Площа басейну, тис. км²
Амазонка (з Мараньйоном)	6437	7180
Амазонка (з Укаялі)	6280	6915
Парана (з Ла-Платою)	4700	3100
Сан-Франсіску	2896	600
Токантінс	2850	770
Оріноко	2740	1000
Уругвай	1609	306
Магдалена	1550	260

Найбільші озера Південної Америки

Назва	Площа, тис. км²	Найбільша глибина, м
Маракайбо	13 300	250
Тітікака	8300	304
Поопо	2530	3

сено на карту частину пн. та сх. узбереж (ісп. експедиції А. Охеди за участю А. *Веспуччі* та А. Мендоси, португ. експедиції П. Кабрала). В 1507 лотарінгський географ М. Вальдземюллер запропонував назвати відкритий пд. материк «Америкою» на честь Амеріго Веспуччі. В 20-х рр. 16 ст. в основному були відомі обриси П. А. Під час кругосвітньої подорожі (1520) Ф. *Магеллан* пройшов уздовж атлантичного узбережжя материка;ісп. мандрівник Ф. Осес 1526 обігнув Вогняну Землю, продовживши відкриття берегів П. А. Значні частини тихоокеанського узбережжя П. А. досліджували в 16 ст.ісп. мореплавці. В 1535—37 Д. Альмагро здійснив похід у внутр. райони П. А., відкрив оз. Тітікака, високогірні плато Центр. Анд та Аргентіно-Чілійських Анд. У пошуках «золотої країни» Ельдорадоісп. та нім. експедиції пройшли Пн. Анди та Орінокську низовину; було відкрито ліві притоки Оріноко. В 16 ст. П. А. вперше пересік з Зх. на Сх. від Анд по Амазонці до Атлантичного ок. загін іспанця Ф. Орельяна. В 15—18 ст. було в осн. рисах виявлено контури берегової лінії, одержано заг. уявлення про рельєф та ріки П. А. Точні обриси материка встановили гол. чин. англ. гідрографічні експедиції у 2-й чверті 19 ст. (у експедиції Р. Фіцроя 1831—36, зокрема, брав участь Ч. *Дарвін*). На поч. 19 ст. у П. А. працювали нім. дослідник А. ***Гумбольдт*** та франц. вчений Е. Бонплан, 1822—29 — рос. експедиції Г. І. Лангсдорфа та ботаніка Л. Ріделя. В кінці 19 — на поч. 20 ст. у П. А. працювали рос. мандрівники О. С. Іонін, М. М. Альбов, Г. Г. Манізер, М. І. Вавілов.

Населення. До складу сучасного населення П. А. входять представники трьох рас — монголоїдної (американська гілка), до якої належить корінне населення регіону — ***індіанці***, європеоїдної (нащадки переселенців з Європи), негроїдної (нащадки вивезених з Африки рабів), а також численні мішані групи — ***мулати, метиси*** та ін. Расове мішання в країнах П. А. інтенсивно триває, і в наш час мішані расові типи становлять майже $^2/_3$ всього населення. До появи європейців (кін. 15 ст.) осн. частина корінного населення (індіанські племена і народності, які говорили ***кечуа мовою***, мовою аймара, ***аравакськими мовами, тупі-гуарані мовами*** та ін.) жила у високогірних долинах Центральноандійського нагір'я, де склалися землеробські цивілізації з порівняно високим рівнем соціально-екон. розвитку. Більша ж частина території була заселена нечисленними племенами, які перебували на стадії первіснообщинного ладу, займалися збиральництвом, мисливством, рибальством і примітивним землеробством. В результаті європ. колонізації багато індіанських племен було винищено колонізаторами, інші вимерли. Свою культурну самобутність і етнічну територію змогли частково зберегти лише відносно великі й розвинуті народи (*кечуа, аймара*, парагвайці-гуарані), а також нечисленні індіанські племена в тропічних лісах басейнів Амазонки і Оріноко. Емігранти з Європи (іспанці з Зх. і португальці зі Сх.), проникаючи вглиб континенту і змішуючись з корінним населенням, взяли участь у формуванні нових народів, які говорили європ. мовами. Разом з європ. колонізацією почався ввіз негрів-рабів з Африки. Внаслідок работоргівлі, що тривала три століття, в П. А. налічувалося багато мільйонів африканців з різних племен і народностей (*банту, йоруба, еве, хауса* та ін.). Співвідношення різних антропологічних і етнічних компонентів при формуванні народів П. А. було неоднаковим. *Аргентінці* й уругвайці — майже чисто європ. походження, індіанська домішка у них дуже незначна. Еквадорці, перуанці, болівійці, чілійці, *парагвайці* — в основному метиси. У формуванні *бразільців, венесуельців* і колумбійців брали участь (у різних пропорціях) європейці, афр. негри й індіанці, але процес складання цих народів ще не закінчений, у них зберігаються расові групи.

Протягом тривалого часу європейці в багатьох районах П. А. були найнечисленнішою групою: переважали або індіанці, або негри. Перші хвилі європ. еміграції були незначними і етнічно диференційованими за геогр. районами. Лише в 19 ст. імміграція з Європи стала масовішою, а в кінці століття і строкатішою в етнічному відношенні. Іспанці, португальці, італійці, які прибували до П. А., швидко асимілювались у спорідненому романомовному середовищі населення П. А. Поляки, українці, німці, японці та ін. зберігали свою відокремленість довше. Але і вони в другому, третьому і четвертому поколіннях все ж зазнають асиміляції. В Гайані і Сурінамі живуть індійці й індонезійці — нащадки робітників плантацій, які прибули в ці країни в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Таким чином, у наш час більшість країн П. А.— багатонаціональні. В населенні кожної з них у різних пропорціях є такі етнічні групи: осн. народ країни (в Перу, Болівії і Еквадорі основними вважаються 2 народи: іспаномовні нації — перуанців, болівійців і еквадорців і близькі до них за чисельністю індіанські народи — кечуа і аймара); нечисленні корінні народи, які збереглись (індіанці); т. з. перехідні групи — недавні іммігранти або їхні нащадки, які ще остаточно не асимільовані осн. народами країн вселення, але вже порвали зв'язки з країнами, з яких вони вийшли; нац. меншості — вихідці з Європи і Азії останніх десятиліть, які ще не зазнали асиміляції.

Найбільші народи П. А. (1980, млн. чол.): бразільці — 118 (96,8% населення Бразілії), колумбійці — 27 (97,9% населення Колумбії), аргентінці — 22 (81,8% населення Аргентіни), кечуа — 14 (49,9% населення Еквадору, 42,8% — Перу і 33% — Болівії), венесуельці — 12,5 (90,6% населення Венесуели), чілійці — 10,5 (92,2% населення Чілі), перуанці — 9 (49,9% населення Перу), еквадорці — 4,1 (48,2% населення Еквадору), парагвайці-гуарані — 3 (92,6% населення Парагваю), уругвайці — 2,7 (87,2% населення Уругваю), болівійці — 2,5 (42,2% населення Болівії). Офіц. мова більшості країн П. А.— іспанська, Бразілії — португальська. В Болівії, крім іспанської, державними є мови аймара і кечуа, в Перу — кечуа. Держ. мова Гайани — англійська, Сурінаму — голландська, Гвіани — французька. Більшість віруючого населення — католики. В індіанців значну роль відіграють пережитки дохристиянських вірувань, серед частини негрів поширені пережитки афр. культів.

У П. А., переважно в Аргентіні і Бразілії, живуть українці, які деякою мірою зберігають рідну мову (див. *Аргентіна, Бразілія*, розділи про українців у цих країнах).

Політичний поділ. Завоювання П. А.ісп. і португ. мореплавцями почалося в кінці 15 ст., завершилося в 17 ст. До поч. 18 ст. більша частина П. А. опинилася під владою Іспанії. Португалія захопила більшу частину сучас. Бразілії, пн.-сх. частину П. А. було поділено між Великобританією, Францією і Голландією. Колонізація П. А. супроводилася нещадною експлуатацією місц. населення, масовим винищенням його. В результаті *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* всі ісп. колонії П. А. завоювали незалежність: Чілі (1810), Венесуела, Парагвай (1811), Аргентіна (1816), Колумбія (1819), Перу (1821), Болівія, Уругвай (1825), Еквадор (1830). У 1822 порт. колонію Бразілію було проголошено незалежною

Політичний поділ Південної Америки

Держави	Площа, тис. км²	Населення, млн. чол.	Столиці
Аргентіна (Аргентінська Республіка)	2776,7	27,8 (1980)	Буенос-Айрес
Болівія (Республіка Болівія)	1098,6	6,1 (1978, оцінка)	Сукре — офіційна столиця, Ла-Пас — фактична столиця
Бразілія (Федеративна Республіка Бразілія)	8512,0	122,0 (1980, оцінка)	Бразіліа
Венесуела (Республіка Венесуела)	916,4	13,5 (1979)	Каракас
Гайана (Кооперативна Республіка Гайана)	215,0	0,86 (1979, оцінка)	Джорджтаун
Еквадор (Республіка Еквадор)	283,6	8,08 (1979, оцінка)	Кіто
Колумбія (Республіка Колумбія)	1138,4	27,0 (1981, оцінка)	Богота
Парагвай (Республіка Парагвай)	406,8	3,2 (1980, оцінка)	Асунсьйон
Перу (Республіка Перу)	1285,0	16,8 (1978, оцінка)	Ліма
Сурінам (Республіка Сурінам)	163,3	0,44 (1979, оцінка)	Парамарібо
Уругвай (Східна Республіка Уругвай)	186,9	2,91 (1979)	Монтевідео
Чілі (Республіка Чілі)	756,9	11,1 (1980)	Сантьяго
Гвіана (Франц.)	91,0	0,07 (1979, оцінка)	Кайєнна
Фолклендські (Мальвінські) Острови (спірна територія Великобританії та Аргентіни)	12,0	0,002 (1979)	Порт-Стенлі

імперією. Однак країни, що визволилися, потрапили в фінанс.-екон. залежність від імперіалістичних д-в, насамперед Великобританії і США. Після 1-ї світової війни 1914—18 осн. позиції в економіці країн П. А. посів капітал США. Народи П. А. ведуть постійну боротьбу за зміцнення політ. самостійності, за екон. незалежність. У 1966 здобула незалежність *Гайана,* 1975 — *Сурінам.* Намагаючись затримати розвиток революц. процесу, велика буржуазія ряду країн П. А. робить ставку на праві кола вояччини: реакційні, військ. перевороти в Уругваї (1973), Аргентіні (1976), Болівії (1980). Місц. олігархією і імперіалізмом США 11.IX 1973 здійснено фашист. військ. переворот у Чілі.

В країнах П. А. все ширше розгортається боротьба нар. мас за соціальний прогрес, народів залежних територій (табл.) — за нац. визволення. Докладніше про П. А. див. *Латинська Америка.* Карти див. на окремому аркуші, с. 320—321.

Літ.: Лукашова Е. Н. Южная Америка. М., 1958; Магидович И. П. История открытия и исследования Центральной и Южной Америки. М., 1965; Климаты Южной Америки. Л., 1977; Латинская Америка. Энциклопедический справочник, т. 1. М., 1979.

Є. М. Лукашова (Природа. Історія дослідження), *Н. Ю. Віленська* (Рослинність, Тваринний світ), *С. І. Брук* (Населення).

ПІВДЕ́ННА ГЕО́РГІЯ — острів на Пд. Атлантичного ок. Пл. 4144 км². Поверхня гориста, заввишки до 2934 м. Частина острова вкрита снігом і льодом. На П. Г.— англ. метеорологічна станція і порт Грютвікен. П. Г. відкрила 1775 англ. експедиція Дж. *Кука.*

ПІВДЕ́ННА ДАКО́ТА — штат у центр. частині США. Пл. 199,5 тис. км². Нас. 689 тис. ж. (1977). Адм. ц.— м. Пірр. Тер. штату розташована в межах Центральних і Великих рівнин. На Зх.— гірський масив Блек-Хілс. Найбільша ріка — *Міссурі.* Основа економіки — с. г., переважно тваринництво. Розводять велику рогату худобу та свиней. Вирощують пшеницю, кукурудзу, а також овес, ячмінь, кормові трави. Видобувають уранову руду і золото. Розвинуті м'ясна, сироробна, маслоробна й борошномельна пром-сть. Виробн. с.-г. знарядь.

ПІВДЕ́ННА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ. В сучас. межах організована 1901. Розташована в пн.-сх. частині УРСР. Зв'язує адм. й пром. райони Центру та Європ. Півночі з Донбасом та Придніпров'ям, райони Кавказу й Півдня країни — з районами Заходу й Пн. Заходу. Обслуговує Харківську, Полтавську, Сумську (УРСР), Бєлгородську (РРФСР), частково Чернігівську, Ворошиловградську, Кіровоградську (УРСР) і Курську (РРФСР) області. У складі П. з.— 5 відділків: Харківський, Полтавський, Сумський, Куп'янський, Бєлгородський. Управління міститься в Харкові. Через станцію Кременчук взаємодіє з річковим транспортом. Першу лінію Курськ — Харків — Ростов збудовано 1869. У наступні роки введено в експлуатацію дільниці Кременчук — Полтава (1870), Полтава — Харків (1871), Крюків — Кременчук (1872) Мерефа — Ворожба (1878), Кременчук — Ромни (1888), Бєлгород — Вовчанськ, Вовчанськ — Куп'янськ (1896), Полтава — Костянтиноград (тепер Красноград, 1897), Костянтиноград — Лозова (1901). Протягом 1902—13 збудовано кілька ліній місц. значення. Залізничники П. з. брали активну участь у революц. русі на Україні наприкінці 19 ст., у революц. подіях 1905—07, зокрема в Люботинському збройному повстанні на Харківщині. Активно боролися за встановлення і зміцнення Рад. влади на Україні. 11.I 1920 на ст. Харків-Товарний відбувся перший на Україні комуністичний суботник. За роки Рад. влади проведено генеральну реконструкцію з-ці. Збудовано нові лінії. У післявоєнні роки електрифіковано осн. лінії з-ці. П. з. нагороджено орденом Леніна (1969). *О. Й. Шутов.*

ПІВДЕ́ННА КАРОЛІ́НА — штат на Пд. Сх. США, з Пд. Сх. омивається Атлантичним ок. Пл. 80,4 тис. км². Нас. 2,9 млн. ж. (1977). Адм. ц.— м. Колумбія. Значну частину тер. штату займає заболочена Приатлантична низовина. На Пн. Зх.— кристалічне плато Підмонт та відроги *Аппалачів.* Густа річкова сітка. В горах поширені мішані ліси. Найрозвинутіша текст. (гол. чин. бавовняна) пром-сть. Підприємства металообр., суднобуд., хім., атомної, трикотажної, швейної, деревообр., целюлозно-паперової та харч. галузей. Гол. пром. центри — Колумбія та Грінвілл. У с. г. переважає землеробство. Значні площі під кукурудзою. Осн. товарні культури — бавовник (особливо довговолокнистий), тютюн, ранні овочі. Скотарство, свинарство. Гол. мор. порт — Чарлстон.

ПІВДЕ́ННА ПАСА́ТНА ТЕЧІ́Я — тепла поверхнева течія Світового ок. у тропічних широтах Пд. півкулі. Утворюється внаслідок дії пд.-сх. пасатів. Спрямована зі Сх. на Зх. Від *Північної Пасатної течії* відокремлена екваторіальними міжпасатними протитечіями. Під тонким шаром П. П. т. в Атлантичному ок. рад. океанологи відкрили підповерхневу *Ломоносова течію.*

«ПІВДЕ́ННА ПРА́ВДА» — газета, орган Миколаївського обл. к-ту Компартії України і обл. Ради народних депутатів. Виходить у Миколаєві 6 раз на тиждень. Бере початок від газ. *«Пролетарское знамя»,* що виходила в Миколаєві з 11 (24).X 1917. Далі друкувалася під назвами «Власть труда» (1918), «Известия» (1919—20), «Красный Николаев» (1921—30), «Червоний Миколаїв» (1930), «Шлях індустріалізації» (1930—37), «Більшовицький шлях» (1937—41, 1943—44). З 2.IV 1944 виходить під сучас. назвою. З грудня 1959 видається укр. і рос. мовами. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1967), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1977).

«ПІВДЕ́ННА РЕВОЛЮЦІ́ЙНА ГРУ́ПА СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІВ» — група соціал-демократів, що, будучи невдоволена «економістським» напрямом Одес. к-ту РСДРП, в жовтні 1901 виділилася з нього. У створенні групи брали участь Ю. П. *Матлахов,* А. В. *Трофимов.* Група підтримувала тісні зв'язки з редакцією газ. *«Искра»* і в своїй діяльності керувалася її вказівками. Поєднуючи екон. і політ. боротьбу, група розгорнула агітаційно-масову роботу серед робітників, керувала страйками, провела дві демонстрації [23.II (8.III) і 1 (14).V 1902], ряд масовок, розповсюджувала газ. «Искра», листівки, видані у її підпільній друкарні. Діяльність групи була спрямована на викриття *«економізму»,* дрібнобурж. тактики *есерів,* антинар. суті *зубатовщини,* націоналістичних намагань Бунду і РУП роз'єднати робітничий рух за нац. ознаками, сприяла зміцненню іскрівського напряму серед одес. соціал-демократів. У січні 1902 група як самостійна орг-ція РСДРП брала участь у з'їзді Пд. к-тів і орг-цій РСДРП в Єлизаветграді. Влітку 1902 вона об'єдналася з Одес. к-том РСДРП, який заявив про свою відмову від «економізму».

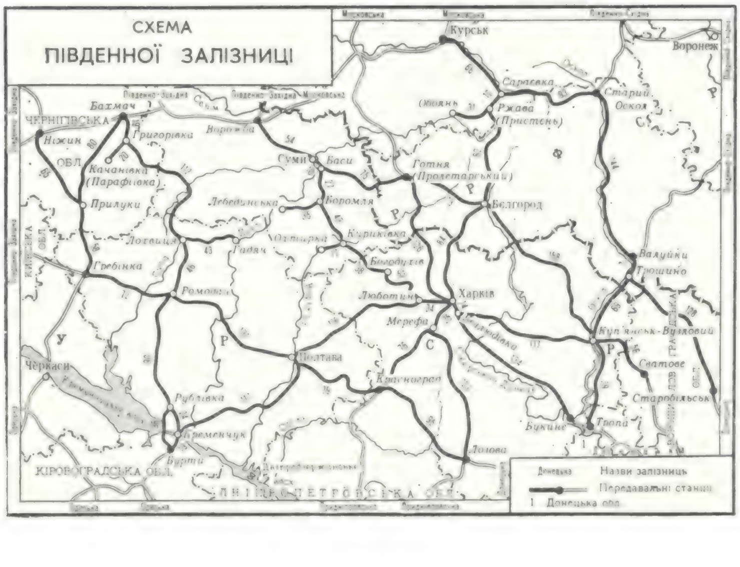

Але, як виявилося пізніше, к-т продовжував відстоювати старі позиції. У вересні 1902 іскрівці знову вийшли з к-ту й утворили «*Південний революційний союз соціал-демократів*».

ПІВДЕ́ННА РОДЕ́ЗІЯ — колишня назва держави *Зімбабве*, незалежність якої проголошено 18.IV 1980 (див. т. 12, Додаток).

ПІВДЕ́ННА УЛОГО́ВИНА — велике зниження на Пд. Зх. Тихого ок. Найбільша глиб. 6098 м. На Пд. і Сх. обмежована *Південно-Тихоокеанським підняттям* та *Східно-Тихоокеанським підняттям*, на Пн.— підводними хребтами, найвищі вершини яких утворюють острови Кука і Тубуаї. Дно П. у. вкрите червоними глибоководними глинами та вапняковим мулом.

ПІВДЕ́ННЕ — місто Харківського району Харківської обл. УРСР. Залізнична ст. Комарівка.

Місто виникло 1963 внаслідок об’єднання с-щ міськ. типу Комарівки (засн. в 17 ст.) і Південного (засн. 1906). Рад. владу в цих населених пунктах встановлено в грудні 1917.

У П. — Южанська прядильно-ткацька ф-ка, Комарівський мол. з-д, цехи мереф’янських з-дів буд. матеріалів та хлібного. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, клуб, 7 б-к. 3 санаторії, 2 будинки відпочинку, піонерські табори.

ПІВДЕ́ННЕ БЮРО́ ЦК РСДРП 1904 — парт. орган, створений з ініціативи В. І. Леніна в Одесі в лютому 1904. Об’єднувало Одес., Микол. і Катериносл. к-ти РСДРП та ряд с.-д. орг-цій Півдня. До його складу входили В. В. *Воровський*, І. Х. *Лалаянц* і К. Й. Левицький, секретарем була П. І. Кулябко. Бюро розгорнуло роботу по зміцненню більшовицьких сил на Україні, організувало видання і розповсюдження листівок і брошур, було одним з найважливіших опорних пунктів більшовиків у боротьбі за скликання *Третього з’їзду РСДРП*. У липні 1904 меншовики і примиренці з ЦК протягли незаконне рішення про розпуск бюро. В Києві було створено меншовицько-примиренське Пд. бюро ЦК РСДРП, яке діяло одночасно з більшовицьким бюро, що, не підкорившись рішенню примиренського ЦК, продовжувало в Одесі свою діяльність від імені пд. к-тів більшості. У вересні 1904 більшовицьке бюро підготувало і провело *конференцію південних більшовицьких комітетів*. З утворенням всерос. більшовицького центру — *Бюро комітетів більшості* — Пд. бюро діяло на правах його філії. Припинило діяльність напередодні III з’їзду РСДРП. Після з’їзду було утворено *Південне бюро ЦК РСДРП 1905* в Києві.

ПІВДЕ́ННЕ БЮРО́ ЦК РСДРП 1905 — парт. орган, створений у Києві в липні 1905 за рішенням ЦК, обраного на *Третьому з’їзді РСДРП*. Бюро розподіляло парт. сили на Пд. України, зв’язувало місц. к-ти між собою і з ЦК РСДРП. Мало підпільну друкарню. В січні 1906 Пд. бюро об’єдналося з бюро при Пд. обл. к-ті (меншовиків), утворивши Пд. бюро при Об’єднаному ЦК РСДРП. У березні 1906 останнє було реорганізовано в Пд. обл. к-т, який після *Четвертого (Об’єднавчого) з’їзду РСДРП* було розпущено. Замість нього було створено в Харкові Пд. інформаційне бюро, що в кінці 1906 розпалося.

ПІВДЕ́ННЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ ВСЕСОЮ́ЗНОЇ АКАДЕ́МІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ НАУ́К імені В. І. Леніна — регіональне відділення ВАСГНІЛ; науково-організаційний і методичний центр розвитку с.-г. науки в Українській РСР і Молдавській РСР. Підпорядковане Президії ВАСГНІЛ та Раді Міністрів УРСР. Створене 1969 у Києві. У складі Пд. відділення є секції: агрономічна; тваринництва і ветеринарії; механізації і електрифікації с. г.; лісівництва, гідротехніки і меліорації; економіки та організації с. г.; зведеного планування і координації н.-д. робіт. Діє редакційно-видавничий відділ. Пд. відділенню підпорядковані 19 н.-д. ін-тів з їхніми дослідними станціями та насінницькими г-вами, а також Центр. респ. наукова с.-г. бібліотека. Осн. завдання Пд. відділення: розвиток теоретичних досліджень у провідних напрямках с.-г. науки, забезпечення тех. прогресу в с. г., вдосконалення методів наук. досліджень, вивчення й узагальнення досягнень науки і передового досвіду. Пд. відділення здійснює планування й координацію н.-д. роботи, що їх проводять наук. установи й вищі с.-г. навчальні заклади на території України і Молдавії, та наук. методичне керівництво в галузі сільського, лісового і водного господарства. Роботою Пд. відділення керує Президія, яку обирають його загальні збори. *Г. О. Богданов.*

ПІВДЕ́ННЕ ТОВАРИ́СТВО ДЕКАБРИ́СТІВ — таємна революц. організація *декабристів* на Україні. Створено в березні 1821 членами *Тульчинської управи* кол. «*Союзу благоденства*» (П. І. *Пестель*, О. П. *Юшневський*, П. В. *Аврамов*, О. П. *Барятинський*, М. В. *Басаргін*, Ф. Б. Вольф, В. П. Івашев, О. О. Крюков і М. О. *Крюков*), які ввійшли до т. з. Корінної думи т-ва. До них приєдналися В. Л. *Давидов* і С. Г. *Волконський*. П. І. Пестель і О. П. Юшневський від П. т. д., М. М. *Муравйов* від Пн. т-ва декабристів становили т. з. Директорію. Незабаром членами П. т. д. стали брати С. І. *Муравйов-Апостол* і М. І. *Муравйов-Апостол*, М. П. *Бестужев-Рюмін* і ряд офіцерів розквартированих на Україні 1-ї та 2-ї армій. Протягом 1822—25 щорічно в січні, під час *контрактового ярмарку*, в Києві відбувалися з’їзди керівних діячів П. т. д., які вирішували організаційні і програмні питання. З’їзд 1822 остаточно затвердив створення т-ва. На з’їзді 1823 було схвалено поділ П. т. д. на 3 управи (філії): Тульчинську управу на чолі з П. І. Пестелем (пізніше О. П. Баратинським), *Кам’янську управу* на чолі з В. Л. Давидовим і С. Г. Волконським, *Васильківську управу* на чолі з С. І. Муравйовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюміним. Учасники з’їзду 1824 обговорили й схвалили розділи проекту програми т-ва «*Руської правди*» *П. І. Пестеля*. В 1825 на з’їзді обговорювали питання про можливість організації повстання в армії проти царизму. Керівники П. т. д. прагнули об’єднатися з Пн. т-вом декабристів. Навесні 1824 П. І. Пестель вів переговори в Петербурзі з керівниками Пн. т-ва, але йому не вдалося схилити їх до об’єднання на основі програми «Руської правди». Проте було досягнуто домовленості про спільність дій у разі початку повстання та про скликання 1826 об’єднавчого з’їзду. В 1823—25 П. т. д. вело переговори з представниками польс. «*Патріотичного товариства*» про спільний виступ. У вересні 1825 до П. т. д. прийнято *Товариство об’єднаних слов’ян*, яке ввійшло до складу Васильківської управи. Влітку 1825 було прийнято рішення (погоджене з Пн. т-вом) призначити повстання на весну 1826. Смерть Олександра I, обстановка «міжцарів’я» та загроза викриття змусили керівників П. т. д. перенести повстання на 1(13). I 1826. Після арешту 13 (25). XII 1825 П. І. Пестеля, а пізніше і О. П. Юшневського, поразки повстання 14 (26).XII 1825 в Петербурзі і придушення *Чернігівського полку повстання* [3 (15). I 1826] П. т. д. було розгромлене.

Літ.: Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 4—12. М.— Л., 1925—69; Лисенко М. М. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Сыроечковский Б. Е. Из истории движения декабристов. М., 1969. *М. М. Лисенко.*

ПІВДЕ́ННИЙ БЕ́РЕГ КРИ́МУ — узбережна смуга пд. схилу Головного пасма Кримських гір, у Крим. обл. УРСР. Простягається неширокою (2—12 км) смугою на 150 км вздовж пд. узбережжя Кримського п-ова (від мису Айя на Зх. до мису Іллі на Сх.). У примор. частині П. б. К. складений переважно із сланців і пісковиків, вище по схилу *Кримських гір* — з вапняків, місцями є виходи магматичних гірських порід, що виступають у вигляді гір (*Пиляки, Аюдаг, Кастель*). Численні відторженці, що відчленувались від яйлинських масивів Головного пасма, утворюють мальовничі вапнякові гори — *Кішка, Могабі, Парагільмен*, Ай-Нікола та ін. Рельєф урізноманітнюють продукти зсувів та обвалів (окремі брили, т. з. хаоси, тощо). П. б. К. захищений Кримськими горами від пн. вітрів і відзначається теплим середземноморсько-субтропічним кліматом. Зима м’яка, пересічна т-ра січня +1, +4°. Стійкого снігового покриву не буває. Літо сухе й тепле. Пересічна т-ра липня +24°. Тривалість безморозного періоду досягає 240—260 днів. Опадів 300—600 мм на рік, переважно в холодну пору року. Річки маловодні, порожисті, з водоспадами (Учан-су, Головкінського, *Джур-Джур*). П. б. К. відзначається своєрідністю поєднання природних ландшафтів. Поряд з бурими гірсько-лісовими грунтами під дубовими, буковими і сосновими лісами тут формуються коричневі грунти під розрідженими заростями лісів і чагарників середземноморського типу з представниками вічнозеленої флори (суничне дерево, ялівець високий, чист кримський, рускус понтійський та ін.). На значних площах природну рослинність замінено на паркову, садову; виноградники і плантації ефіроолійних культур. Проводять боротьбу з *ерозією* на гірських схилах, за допомогою спец. штучних споруд укріплюють береги і розширюють пляжі. Значну увагу приділяють охороні природи П. б. К., зокрема його унікальних природних об'єктів. Створено *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник,* заповідник *Мис Мартьян, Карадагський заповідник,* 5 заказників, 42 пам'ятки природи респ. значення і 17 парків— пам'яток садово-паркового мистецтва.

П. б. К.— один з найважливіших курортних районів СРСР. Велике значення для його розвитку мав декрет «Про використання Криму для лікування трудящих» (21.XII 1920), підписаний В. І. Леніним. Центром курортного району є м. *Ялта.* По П. б. К. прокладено багато туристських маршрутів. Див. також *Кримська область.*

В. Г. Єна.

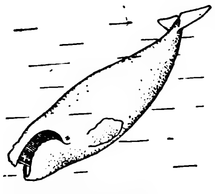

Південний кит.

Населення областей Південного економічного району СРСР та питома вага міського населення (на 1.I 1980)

Області	Всього, тис. чол.	% міського населення
Кримська	2227	68
Миколаївська	1255	62
Одеська	2569	63
Херсонська	1180	59

ПІВДЕ́ННИЙ БУГ — ріка на Пд. Зх. УРСР, у межах Хмельн., Вінн., Кіровогр. (а також по її межі з Одес.) та Микол. областей. Довж. 806 км, площа бас. 63 700 км². Бере початок на Подільській височині, впадає у *Бузький лиман* Чорного м. У верхів'ї — рівнинна ріка, тече заболоченою долиною. Нижче, де П. Б. перетинає кристалічні породи, долина звужується, береги круті, скелясті, у руслі є пороги. В пониззі виходить на Причорноморську низовину; русло розширюється до 2 км. Найбільші притоки: праві — Вовк, Згар, Рів, Дохна, Кодима; ліві — Бужок, Снивода, Соб, Синюха, Мертвовод, Інгул. Живлення переважно снігове та дощове, що зумовлює різкі зміни водності ріки протягом року. Пересічні річні витрати води у гирлі змінюються від 40 м³/с до 108 м³/с; річний стік — від 1,2 км³ до 3,39 км³. Замерзає у грудні, скресає у березні. Льодостав нестaлий, у пониззі в окремі роки відсутній зовсім. На водний режим П. Б. у пригирловій частині впливають згінно-нагінні явища.

П. Б. має велике нар.-госп. значення. Води ріки використовують для пром. та комунального водопостачання, а також для зрошування (бл. 130 тис. га). На П. Б. споруджено ряд водосховищ, 13 невеликих ГЕС.

Ріка Південний Буг.

Судноплавство від м. Миколаєва до м. Вознесенська. Розвинуте рибництво; у пониззі рибальство має пром. характер. На П. Б.— міста Хмельницький, Хмільник, Вінниця, Первомайськ, Вознесенськ, Миколаїв; на берегах ріки — бази відпочинку.

О. О. Русинов.

ПІВДЕ́ННИЙ ГІРНИ́ЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені XXV з'їзду КПРС — підприємство гірничої промисловості. Розташований у м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Першу чергу буд-ва введено в дію 1955, другу — 1961. Виробльована продукція — залізорудний концентрат і агломерат. До складу комбінату входять (1981) кар'єр, дробильні, збагачувальні, агломераційні ф-ки, залізничний та ряд допоміжних цехів. Колектив П. г. к. першим у Криворізькому басейні освоїв технологію відкритого добування і переробки мідних руд. На комбінаті вперше в країні впроваджено багаторядне короткоуповільнене підривання гірських порід, на збагачувальних ф-ках — багатостадійні схеми збагачування, освоєно передові методи праці. Потужність підприємства по видобутку руди й виробн. концентрату 1980 зросла проти проектної в 3,8 раза. П. г. к. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966). *І. І. Савицький.*

ПІВДЕ́ННИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ РАЙО́Н СРСР. Розміщений на Пд. Укр. РСР; омивається Чорним і Азовським морями. Включає 4 області. Площа 113,4 тис. км². Найбільші міста: Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Севастополь, Керч. Більшу частину тер. району займає *Причорноморська низовина* з рівнинними степовими просторами, на Пд.— *Кримські гори.* В районі є поклади заліз. руди (*Керченський залізорудний басейн*), флюсових вапняків, буд. матеріалів (вапняків, діориту, туфів, гранітів, трепелу, діабазів, піску тощо), різних солей (солі Сиваша та соляних озер). Грунти здебільшого родючі. Геогр. положення П. е. р. дуже вигідне. Через Чорне й Азовське моря, нижній Дунай та його Кілійське гирло здійснюються госп. зв'язки з ін. екон. районами Рад. Союзу та з зарубіжними країнами. П. е. р. виділяється високим рівнем екон. розвитку індустріально-агр. напряму. Розвинутий курортно-туристський комплекс всесоюзного значення. В пром-сті провідне місце посідає машинобудування (судно-, верстато- і приладобудування, виробн. с.-г. машин тощо).

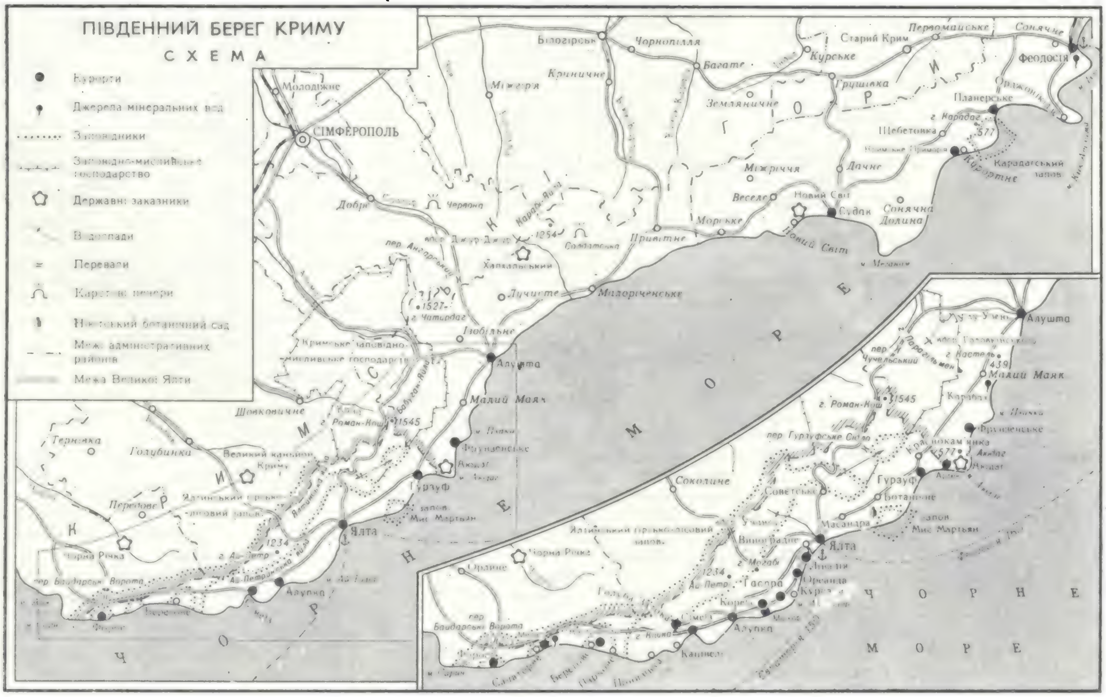

ПІВДЕННИЙ БЕРЕГ КРИМУ
СХЕМА
Курорти
Джерела мінеральних вод
Заповідники
Заповідно-мисливське господарство
Державні заказники
Водоспади
Перевали
Карстові печери
Нікітський ботанічний сад
Межі адміністративних районів
Межа Великої Ялти
СІМФЕРОПОЛЬ
Молодіжне
Добре
Білогірськ
Старий Крим
Феодосія
Судак
Новий Світ
Алушта
Малий Маяк
Гурзуф
Ялта
Алупка
Мис Мартьян
Кримське заповідно-мисливське господарство
Ялтинський гірсько-лісовий заповідник
Карадагський заповідник
г. Роман-Кош 1545
г. Чатирдаг 1527
Ай-Петрі 1234
пер. Байдарські Ворота
Шовковичне
Голубинка
Великий каньйон Криму
Чорна Річка
Сімеїз
Лучисте
Малоріченське
Приморське
Сонячна Долина
Планерське
К Р И М С Ь К І Г О Р И
Ч О Р Н Е М О Р Е

Осн. центри: Одеса, Миколаїв, Херсон, Первомайськ, Сімферополь. Хім. пром-сть зосереджена в Одесі (виробн. мінеральних добрив, лакофарбова пром-сть тощо), Саках, Красноперекопську (з-ди: содовий, двоокису титану, хімічний). Найбільшою за вартістю продукції є харч. пром-сть — рибна, плодоовочева, виноробна, олійно-жирова та ін. (понад 40% пром. продукції, 1979). На великих комбінатах виробляють 1/3 плодоовочевих консервів УРСР (Херсон, Ізмаїл, Одеса, Джанкой), 95% виноматеріалів (найбільше — *Кримське виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра»*). В обл. центрах, Севастополі, Феодосії, Керчі, Євпаторії розміщено м'ясо- та молокопереробні комбінати. Значно розвинута легка пром-сть, зокрема виробн. вовняних (Одеса) і бавовняних (*Херсонський бавовняний комбінат*) тканин. Зростання пром-сті, особливо в 60—70-х рр., супроводилось створенням потужної електроенергетики (*Каховська ГЕС*), будуються Пд.-Українська (Микол. обл.) і Кримська АЕС та Одеська атомна ТЕЦ (1981—85). Сільське г-во П. е. р. характеризується високим рівнем продуктивності та інтенсивності. В 1980 у П. е. р. налічувалося 790 колгоспів і 548 радгоспів. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза), олійних (соняшник) та ефіроолійних культур, виноградарстві, овочівництві й садівництві, а також на мол.-м'ясному тваринництві (птахівництво на пром. основі — вирощування бройлерів). Посівна площа становить бл. 6,5 млн. га, в т. ч. під зерновими — 3,4 млн. га, тех. (соняшник) — 0,5 млн. га. Площа плодово-ягідних насаджень (1980) становила 170 тис. га, виноградників — 252 тис. га. Для збільшення посівних площ велике значення має зрошування. Споруджено Каховський гідровузол з *Каховським водосховищем*, магістральні канали і зрошувальні системи — Інгулецьку, *Краснознам'янську зрошувальну систему*. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС триватиме буд-во Дунай-Дністровської і Каховської зрошувальних систем, *Північно-Кримського каналу* (3-я черга). В районі розвинуті всі види транспорту. Осн. з-ці: Москва — Київ — Одеса, Дніпропетровськ — Херсон — Сімферополь. Через осн. порти району — Одеса, Іллічівськ, Херсон, Севастополь, Ялта, Керч, Ізмаїл, Рені, Кілія здійснюються зовнішньоторг. зв'язки СРСР. Важливе місце належить річковому транспорту. Для судноплавства використовують Дунай, Дніпро, Дністер, Пд. Буг, Інгулець. Найбільший аеропорт — Сімферополь.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Украинская ССР. Экономические районы. М., 1972; Народне господарство Української РСР в 1980 р. Статистичний щорічник. К., 1981.

Л. М. Корецький.

ПІВДЕ́ННИЙ КИТ (Eubalaena) — рід водяних ссавців род. гладеньких *китів*. Єдиний вид — південний кит (Eu. glacialis) з трьома підвидами: біскайський кит, японський кит, австралійський кит. Довж. тіла до 21 м, маса до 100 т, забарвлення темне, іноді на нижній стороні окремі ділянки світлі, майже білі. Голова становить $^1/_3$ довж. тіла, лінія розрізу рота збоку має вигляд хвилястої дуги, на передньому кінці верхньої частини морди великий роговий виріст. В цідильному апараті з кожного боку до 260 темних, майже чорних пластин заввишки до 2,6 м. П. к. поширений у водах помірних смуг обох півкуль. Живиться ракоподібними, рідше молюсками. Розмножуються раз на 2 роки. Самка після бл. 12 міс. вагітності народжує 1 маля завдовжки до 4,5 м. П. к. включений до міжнародної *Червоної книги*. Промисел заборонений.

ПІВДЕ́ННИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Організовано 1971 в Одесі. Своєю діяльністю охоплює Одеську, Крим., Миколаїв. та Херсон. області УРСР. До складу центру входять Морський гідрофіз. ін-т у Севастополі з відділеннями в смт Кацівелі Крим. обл. й Одесі, Ін-т біології південних морів ім. О. О. Ковалевського в Севастополі з відділеннями в Одесі й с. Карадагу та *Карадагським заповідником*, фізико-хім. ін-т і проектно-конструкторське бюро електрогідравліки (з дослідним з-дом та експериментальним виробництвом) у Миколаєві, Херсонська гідробіол. станція Ін-ту гідробіології АН УРСР, Чорномор. заповідник Ін-ту зоології АН УРСР (Гола Пристань Херсон. обл.). Осн. завданням центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природничих наук, зокрема проблем, важливих для розвитку економіки Півдня республіки. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Пелих.

ПІВДЕ́ННИЙ ОКЕА́Н — умовна назва пд. частини *Світового океану*. Включає прилеглі до Антарктиди частини Атлантичного, Тихого та Індійського океанів. Уперше П. о. виділив голл. географ Б. Варениус (1650). До 1-ї чверті 20 ст. поняття «Південний океан» включало також тер. Антарктиди; умовну межу океану проводили по широті Пд. полярного кола. На 2-му Міжнар. океанографічному конгресі (1966) визнано доцільним виділення П. о. За його межу прийнято зону конвергенції (сходження) вод субтропічних і помірних широт (бл. 55° пд. ш.).

ПІВДЕ́ННИЙ ПО́ЛЮС — точка перетину уявної осі обертання Землі з її поверхнею у Пд. півкулі. В точці П. п. перетинаються всі меридіани; усі напрями з П. п. ведуть на Пн. Міститься на материку *Антарктида*, ближче до її Тихоокеанського узбережжя, на вис. 2800 м над р. м. Товщина льоду в районі П. п. — 2810 м. Пересічна т-ра повітря на П. п. — 48,6° (макс.— 14,7° і мінімум — 78,9°). Полярний день триває 179 діб. Уперше П. п. досяг норв. дослідник Р. *Амундсен* (14.XII 1911). Див. також *Полюси географічні*.

ПІВДЕ́ННИЙ ПОХІ́Д ЧАСТИ́Н 12-Ї АРМІ́Ї — рейд Пд. групи рад. військ з району Одеси в район Житомира по ворожих тилах під час громадян. війни. Наприкінці серпня 1919, після загарбання Одеси денікінцями, Пд. група рад. військ у складі 45-ї і 58-ї стріл. д-зій під заг. командуванням Й. Е. *Якіра* і членів Реввійськради Я. Б. *Гамарника*, В. П. *Затонського*, Л. Й. *Картвелішвілі* вирушила на Пн. України на з'єднання з 44-ю стріл. д-зією, яка в той час вела тяжкі оборонні бої в районі Житомира. Пройшовши з боями по денікінських і петлюрівських тилах бл. 400 км, 45-а д-зія разом з 44-ю д-зією, що підійшла з Пн., 17.IX 1919 вибила петлюрівців з Житомира і оволоділа містом. Одночасно 58-а д-зія визволила м. Радомишль.

«ПІВДЕ́ННИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ СОЮЗ СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІВ» — соціал-демократична група, створена у вересні 1902 прихильниками газ. *«Искра»*, які вийшли з Одеського к-ту РСДРП, що стояв на позиціях *«економізму»*. Ядро «Союзу» становили кол. члени *«Південної революційної групи соціал-демократів»*. «Союз» видавав прокламації й брошури, вів політ. агітацію серед робітників, випустив маніфест, у якому заявив про свою солідарність з «Искрой». Однак вихід «Союзу» з Одеського к-ту РСДРП і намір об'єднати с.-д. к-ти і групи Півдня «Искра» піддала критиці як прояв кустарництва і сепаратизму. Виконавши рекомендації «Искры», «Союз» об'єднався з Одес. к-том, добившись посилення в ньому іскрівського впливу. У січні 1903 в газ. «Искра» було опубліковано заяву «Союзу» про злиття з Одес. к-том РСДРП і визнання «Искры» своїм керівним органом.

ПІВДЕ́ННИЙ ХРЕСТ, Хрест — сузір'я Пд. півкулі неба. Найяскравіші зорі 0,8; 1,2; 1,6; 2,8 візуальної *зоряної величини* утворюють характерну фігуру ромба (чи хреста). П. х. на території СРСР не видно. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

«ПІВДЕ́ННІ БУНТАРІ́» — група революц. народників, що діяла на Україні в 2-й пол. 70-х рр. 19 ст. Перебували під впливом анархічних ідей М. О. *Бакуніна*. Взимку 1874—75 в Одесі виник гурток, який влітку 1875 вже об'єднував бл. 25 кол. учасників *«ходіння в народ»* (В. К. *Дебогорій-Мокрієвич*, Я. В. *Стефанович*, Л. Г. *Дейч*, В. І. *Засулич* та ін.). Програма «П. б.» була близькою до програми орг-ції *«Земля і воля»*. Члени гуртка організовували в селах на Пд. Київської і на Пн. Херсон. губерній «поселення» народників з метою підготовки там сел. повстань. Ця спроба зазнала невдач, і в кін. 1876 гурток розпався. В 1877 окремі «П. б.» створили на Чигиринщині нелегальну сел. орг-цію *«Таємна дружина»*, яка невдовзі була розкрита і розгромлена поліцією. Пізніше брали участь у терористичній боротьбі проти представників царської влади. В 1878—79 деякі кол. члени групи «П. б.» вступили до «Землі і волі» (М. Ф. *Фроленко*, Л. Г. Дейч, Я. В. Стефанович, В. І. Засулич та ін.).

ПІВДЕ́ННІ КАРПА́ТИ, Трансільванські Альпи — пд. частина гірської системи *Карпат* у межах

ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ ПІВДЕННОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ СРСР

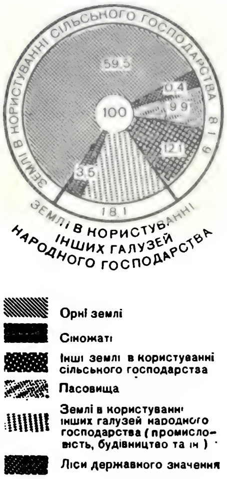

Динаміка населення великих міст Південного економічного району СРСР
(тис. чол.)

Міста	1959	1980
Одеса	664	1072
Миколаїв	251	458
Херсон	158	329
Сімферополь	186	314
Севастополь	142	315
Керч	98	159

Румунії. Простягаються на 300 км від перевалу Предял до ущелини *Залізні Ворота* на Дунаї. Складаються з високогірних масивів Фегераш, Ретезат та ін., заввишки до 2543 м (г. Молдовяну), розчленованих річковими долинами, вздовж яких прокладено з-ці та шосе. До вис. 900—1000 м — букові й дубові ліси, вище (до 1700 м) — переважно хвойні, які змінюються чагарниками, субальп. і альп. луками. Родовища нафти, кам. вугілля, кам. солі. Гірськокліматичні та бальнеологічні курорти.

ПІВДЕ́ННІ ОРКНЕ́ЙСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг на Пд. Атлантичного ок., в Антарктиці. Складаються з 4 великих та бл. 40 малих островів. Пл. 621 км^2. Рельєф гористий, заввишки до 1266 м. Поверхня вкрита снігом і льодом, на відкритих ділянках — мохи й лишайники. Лежбища тюленів. Багато птахів. На островах — наук. станції Оркадас (Арг.) та Сігні-Айленд (Брит.). П. О. о. відкрили 1821 англ. та амер. мореплавці Дж. Поуелл та Н. Палмер.

ПІВДЕ́ННІ СА́НДВІЧЕВІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг на Пд. Атлантичного ок., в Антарктиці. Пл. майже 300 км^2. Поверхня гориста, заввишки до 1372 м. Острови вкриті снігом і льодовиками, подекуди — невеликі ділянки тундрової рослинності. Є діючі вулкани. Лежбища тюленів; багато птахів. П. С. о. відкрив 1775 Дж. *Кук*, дослідила 1820 рос. експедиція Ф. Ф. *Беллінсгаузена* і М. П. *Лазарєва*.

ПІВДЕ́ННІ ШЕТЛА́НДСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг на Пд. Атлантичного ок., в Антарктиці, біля берегів Антарктичного п-ова. Складаються з 11 великих і багатьох малих островів та скель. Площа бл. 4,3 тис. км^2. Вис. до 2300 м. Більша частина островів вкрита снігом і льодовиками. Лежбища тюленів і мор. котиків. На островах працюють наук. станції СРСР, Аргентіни, Великобританії, Чілі. П. Ш. о. відкрив англ. мореплавець В. Сміт 1819, дослідила 1821 рос. експедиція Ф. Ф. *Беллінсгаузена* та М. П. *Лазарєва*.

ПІВДЕ́ННО-АТЛАНТИ́ЧНИЙ ХРЕБЕ́Т — підводний хребет в Атлантичному ок., пд. частина *Серединно-Атлантичного хребта*. Простягається від екватора до 55° пд. ш. (о. Буве). Довж. 10,5 тис. км, шир. до 1500 км. У пд. частині глиб. над хребтом від 1800 до 3400 м. Схили П.-А. х. дуже розчленовані. Вершини окремих вулканічних конусів утворюють острови (о. Вознесіння, Трістан-да-Кунья).

ПІВДЕ́ННО-АФРИКА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ПАКП). Засн. 30.VII 1921 в Кейптауні під назвою КП Південної Африки (КППА) на базі марксистських груп, найбільшою з яких була Інтернац. соціалістична ліга (ств. 1915). З 1921 входила до Комінтерну. Вплив КППА значно зріс у період 2-ї світ. війни і в перші післявоєнні роки. Комуністи входили в парламент і муніципальні ради найбільших міст країни. В 1950 діяльність партії було заборонено. ЦК КППА, виявившись недостатньо підготовленим до переходу на нелегальне становище, прийняв рішення про її розпуск. У 1953 на нелегальному з'їзді партію було відновлено під сучас. назвою, прийнято її нові програму і статут. Незважаючи на нелегальні умови, в 50-х рр. ПАКП налагодила зв'язки з Афр. нац. конгресом (АНК; засн. 1912) та ін. демократичними орг-ціями країни. V з'їзд ПАКП (листопад 1962) прийняв нині діючу програму «Шлях до свободи Південної Африки», в якій зазначено, що кінцева мета партії — побудова комуністичного суспільства — може бути досягнута лише після перемоги нац.-демократичної революції. Розширений пленум ЦК ПАКП (листопад 1979) підкреслив, що гол. завдання партії — утворення широкого фронту патріотичних і антирасист. сил на чолі з АНК. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Нац. голова — Ю. М. *Даду* (1959—62 та з 1972), ген. секретар — Мозес Мобіда. Друк. органи: теор.— щоквapт. журн. «Афрікан ком'юніст» («Африканський комуніст», з 1959, видається за кордоном), газ. «Інкулулеко-Фрідом» («Свобода», з 1971, видається нелегально в країні).

П. Ф. Гринюк.

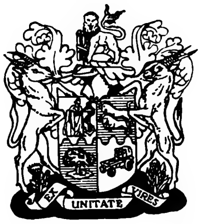

Герб Південно-Африканської Республіки.

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Площа — 1221 тис. км^2

Населення — 28,5 млн. чол. (1979)

Столиця — м. Преторія

ПІВДЕ́ННО-АФРИКА́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА, ПАР — держава на Пд. Африки. Омивається водами Атлантичного та Індійського океанів. У адм. відношенні поділяється на 4 провінції. Карти див. на окремому арк., с. 128—129.

Державний лад. ПАР — д-ва з реакційним терористичним режимом расистської меншості. З 1948 офіц. держ. політикою є *апартеїд*, основу якого становить програма бантустанізації країни, яка передбачає розділ країни на «білу» Пд. Африку (87% усіх земель) та 10 маріонеткових афр. д-в (бантустанів), створюваних за етнічною ознакою. Глава д-ви — президент. Законодавча влада належить парламенту (177 членів), обираному строком на 5 років (право обирати і бути обраними належить лише громадянам європ. походження). В 1981 утворено президентську раду з 60 чол. Уряд — орган виконавчої влади — очолюється прем'єр-міністром. Створені у 60-х рр. Пд.-Афр. індійська рада і Рада представників «кольорового» населення підпорядковані расистському урядові і мають консультативні функції.

Природа. Берегова лінія розчленована мало. Більшу частину тер. країни займають великі плоскогір'я заввишки до 800—1500 м. На Пд. Сх.— *Драконові гори*. Пн. частину країни займають рівнини *Калахарі*. Вздовж узбережжя — вузькі смуги низовин. Значні поклади уранових, марганцевих, хромових, свинцевих і цинкових руд, золота, платини, алмазів, а також кам. вугілля, руд заліза, нікелю, титану, ванадію, міді, срібла, олова, вольфраму, кобальту, берилу, літію, сурми та ін. корисних копалин. Клімат переважно тропічний, на Пд. субтропічний. Пересічні т-ри літніх місяців від +18 до +21°, зимових — від +7 до +13°. Кількість опадів зростає від 100—150 мм на рік у внутр. районах та пустелях на узбережжі Атлантичного ок. до 700—1200 мм на узбережжі Індійського ок. Найбільші ріки — *Оранжева* (з притоками Вааль та Каледон) і *Лімпопо*. Річки внутр. районів мають несталий режим, часто пересихають; поширені *ваді*. Переважає степова рослинність на сіро-коричневих грунтах та *савана* на червоно-бурих та чорних грунтах, вздовж річок — галерейні ліси, в горах збереглися субтропічні ліси.

Краєвид на сході країни в провінції Натал.

Населення. На 1977 африканців налічувалося 19,3 млн. чол. (переважно народи *банту* — *зулу*, *коса*, тсвана, сото, шангаан, ндебеле, венда, *свазі*), осіб європ. походження — 4,4 млн. чол. (переважно *африканери* і англійці), метисів — 2,5 млн. чол., вихідців з Азії — 0,7 млн. чол. (переважно індійці). Корінне населення зазнає жорстокої расової дискримінації з боку колонізаторів. Коса, зулу та ін. народи відтіснені з земель, які вони займали, і насильно поселені в бантустанах. Пересічна густота нас.— 23,3 чол. на 1 км^2 (1979). Офіц. мови — *африкаанс* і англійська. Понад 50% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Йоганнесбург, Кейптаун, Дурбан, Преторія*.

Історія. Старод. історія тер. ПАР досліджена недостатньо. Автохтонним населенням її були *бушмени*, *готтентоти* й *банту*. В 1652 голл. Ост-Індська компанія заснувала Капську колонію на мисі Доброї Надії, панівне становище в якій зайняли бури (пізніше вони почали називатись африканерами). Її центром став Капстад (тепер Кейптаун). У 1806 Капську колонію захопила Великобританія. Суперечності між бурами і брит. адміністрацією привели до масового переходу колоністів-бурів з тер. Капської колонії на Сх. і Пн., де вони на захоплених у африканців землях заснували кілька самостійних республік. У 1843 Великобританія анексувала бурську республіку Натал (1856 її проголошено англ. колонією). В 50-х рр. 19 ст. бурські республіки об'єдналися в Оранжеву Вільну д-ву і Південно-Африканську Республіку (Трансвааль), незалежність яких 1852 і 1854 була визнана англ. урядом. У 1887 англ. колонізатори включили до складу колонії Натал загарбані землі зулусів. Відкриття значних родовищ алмазів при впадінні р. Вааль в Оранжеву і золота у Вітватерсранді (Трансвааль) зумовило в 70-х рр. 19 ст. широку імміграцію європ. населення. Значного розвитку досягли гірничодобувна пром-сть, буд-во залізниць. Прискорився процес формування африканського пром. пролетаріату. Зростав пролетаріат, переважно з іммігрантів. У 1882 відбувся перший страйк робітників-африканців, 1907 — перший великий страйк білих робітників. Прагнучи перетворити весь Пд. Африки на свою колонію, Великобританія, поряд із загарбницькими діями щодо корінних афр. народів, у 70—80-х рр. 19 ст. робила спроби анексувати незалежні бурські республіки. Внаслідок *англо-бурської війни 1899—1902* Трансвааль і Оранжеву Вільну д-ву було приєднано до брит. колоніальних володінь. У 1910 на захоплених бурських територіях було створено Південно-Африканський Союз (ПАС) — домініон Великобританії. В країні було встановлено режим расової *дискримінації* і *сегрегації* афр. населення. В 1913 прийнято зем. закон, що забороняв африканцям купівлю та оренду землі за межами «зареєстрованих туземних районів», тобто *резервацій.* У кін. 19 — на поч. 20 ст. в ПАС швидкими темпами розвивалися капіталістичні відносини, які руйнували традиційний уклад життя корінного населення. На поч. 20 ст. виникли перші політ. орг-ції африканців. Значного розмаху досяг робітн. рух (1913 — заг. страйк шахтарів Трансваалю, 1914 — страйк залізничників). ПАС брав участь у 1-й світовій війні на боці метрополії. В 1915 війська ПАС окупували нім. колонію Південно-Західна Африка (див. *Намібія*). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в ПАС значно зріс робітн. і нац.-визвольний рух. У 1921 засновано Компартію Пд. Африки. В 1918—20 відбулися масові страйки афр. робітників гірничодобувної пром-сті, 1922 — страйк білих робітників-шахтарів пров. Трансвааль, що переріс у збройне повстання. З 1924 уряд ПАС взяв курс на розкол робітн. руху за расовою ознакою, на створення робітн. аристократії з числа білих робітників, на дальше посилення расової дискримінації афр. населення (напр., закони про «кольоровий бар'єр» у пром-сті закривали африканцям доступ до кваліфікованої роботи). Серед африканерського населення розпалювалися націоналістичні й расистські настрої. Під час 2-ї світової війни військ. частини ПАС взяли участь у бойових діях у Пн. Африці та Європі на боці *антигітлерівської коаліції.* Прихід до влади 1948 Націоналістичної партії призвів до різкого посилення реакції. Політика апартеїду стала офіц. держ. політикою. В 1950 прийнято закони «про розселення по групах», «про придушення комунізму». Було заборонено діяльність компартії та ін. прогресивних орг-цій. Політика апартеїду викликала протести прогресивних сил. 26.VI 1950 пройшли масові демонстрації проти репресій і расистської політики (відтоді цей день щорічно відзначається як День боротьби за свободу Пд. Африки). Прогресивні сили організували кампанію непокори. Влада відповіла посиленням репресій. 21.III 1960 було розстріляно демонстрації в с-щах Шарпевіль і Ланга (за рішенням ООН цей день щорічно відзначається як День боротьби проти расизму). В 1961 під тиском афро-азіатських країн — членів *Співдружності,* очолюваної Великобританією, які виступили проти пд.-афр. расистського режиму, уряд ПАС оголосив про вихід країни з Співдружності. 31.V 1961 було проголошено Південно-Африканську Республіку (ПАР). Репресивний характер режиму ще більше посилився. Афр. населення позбавлено елементарних політ. прав. Прагнучи увічнити тер. поділ країни, розколоти афр. населення за етнічною ознакою, уряд ПАР створив 10 бантустанів. Відбулися фарси з проголошенням «незалежності» бантустанів Транскей (1976), Бопутатсвана (1977), Венда (1979), Сіскей (1981). Боротьба проти демократичних сил країни ведеться фашист. методами. 16.VI 1976 влада розстріляла мирну 10-тисячну демонстрацію в *Соуето*. Проте нац.-визвольний рух у країні зростає, зокрема в Намібії, яку ПАР окуповує. Збройні сили ПАР здійснюють агресивні акції проти країн з прогресивними режимами (проти Анголи та ін.). Реакційна політика апартеїду привела до ізоляції ПАР на міжнар. арені. Рада Безпеки ООН ухвалила кілька резолюцій з засудженням внутр. і зовн. політики ПАР.

За рішенням Генеральної Асамблеї ООН 1978 рік було оголошено роком боротьби проти апартеїду. Ефективність санкцій щодо расистського режиму ПАР торпедують реакційні імперіалістичні кола Заходу, транснаціональні монополії, які одержують величезні прибутки від експлуатації афр. населення і природних багатств ПАР. Зх. д-ви подають ПАР екон. і військ. допомогу. *М. Д. Несук.*

Політичні партії, профспілки. Націоналістична партія, засн. 1913. Правляча. Виражає інтереси найреакційніших кіл промислової, фінансової і сільс. буржуазії, переважно африканерської. Південно-Африканська партія, засн. 1977. Блокується в осн. питаннях з правлячою партією. Нова республіканська партія, засн. 1977. Висловлюється за окремі реформи, в цілому проводить курс на збереження панування расистської меншості. Прогресивно-федеральна партія, засн. 1977. Виступає за усунення крайніх форм расової дискримінації при забезпеченні привілейованого становища меншості. Африканський національний конгрес, засн. 1912. Революц.-демократична партія афр. населення. Бореться проти апартеїду й расової дискримінації, з 1960 — на нелегальному становищі. *Південно-Африканська комуністична партія* (ПАКП), засн. 1921 З 1950 діє нелегально. Південноафриканський конгрес профспілок, засн. 1955. Фактично заборонений. Входить до ВФП. Конфедерація праці ПАР, засн. 1957. Рада профспілок Південної Африки, засн. 1954.

М. Д. Несук.

Господарство. ПАР — індустр.-агр. країна, для якої характерне поєднання рис, притаманних розвинутим капіталістичним країнам (зокрема, високий рівень концентрації виробн. та монополістичного капіталу тощо) з напівфеодальними формами с.-г. виробництва, переважанням в експорті сировини, залежністю від імпорту машин і устаткування. Значні позиції в економіці посідає іноз. капітал (гол. чин. Великобританії, Франції, ФРН і США) та місц. буржуазія європ. походження. Створено значний держ.-монополістичний сектор. На госп. розвиток країни негативно впливає расова дискримінація, що позначається, зокрема, на нестачі кваліфікованої робочої сили. Для економіки характерні кризові явища: рівень інфляції 1980 становив 15%, безробіття серед афр. населення — бл. 2 млн. чол. Внаслідок нестабільного внутр. становища спостерігається значний відток капіталу з країни (1980 — 3,1 млрд. рендів). Зовн. борг ПАР 1979 становив 1,15 млрд. дол. Виконується програма мілітаризації країни; 1980/81 військові витрати збільшилися на 15% і досягли 2,3 млрд. рендів.

Промисловість. Значного розвитку набула гірничодобувна галузь. За видобутком марганцевої та хромової руд, платини, золота й сурми ПАР посідає 1-е місце в капіталістичному світі, за видобутком алмазів — 2-е, за виробн. окису урану — 3-є. Видобувають також залізну, мідну, нікелеву, титанову, олов'яну руди, срібло, азбест, ванадій, плавиковий шпат, графіт тощо. Основою паливно-енерг. бази є кам. вугілля. На ТЕС виробляють понад 98% електроенергії. Будується (1981) АЕС. На продукцію обробної пром-сті 1979 припадало 22,6% вартості валового внутр. продукту. Провідні галузі — чорна та кольорова металургія, машинобудування (виробн. гірничого та електротех. устаткування, підйомних кранів, котлів, залізничних вагонів та локомотивів, велосипедів, двигунів, електромоторів, складання автомобілів та локомотивів, суднобудування) та металообробка. Розвивається хім. промисловість (виробн. сірчаної кислоти, мінеральних добрив, вибухівки, фарм. препаратів, соди, синтетичних матеріалів, автопокришок та ін.). Нафтопереробна пром-сть базується на довізній нафті. Ви-

Преторія. Вид частини міста.

робн. штучного пального. Працюють численні підприємства буд. матеріалів, текст. та харч. пром-сті. Велика увага приділяється розвитку військ. галузей. Гол. пром. центри: Преторія, Кейптаун, Дурбан, Ферініхінг, Порт-Елізабет. Сільське господарство. Частка с. г. (включаючи лісове г-во та рибальство) у валовому внутр. продукті становить 6,9% (1979). Поширені два типи г-в: високотоварні г-ва фермерів і примітивні г-ва африканців з відсталими методами обробітку землі, відсутністю машин та добрив, дуже низькою врожайністю. Переважає землеробство. Вирощують гол. чин. (збір, млн. т, 1979): кукурудзу — 8,3, пшеницю — 2,1, цитрусові, картоплю, овочі, з технічних — цукр. тростину, арахіс, бавовник, тютюн. Садівництво, виноградарство. Розводять (поголів'я, млн., 1979): велику рогату худобу — 13,2, овець — 31,5, свиней. У 1979 було вироблено понад 2 млн. т цукру та 98,8 т вовни. На узбережжі — рибальство (1,5 млн. т, 1976). Лісове г-во базується на штучних лісонасадженнях.

Видобування і виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	75,7
Кам'яне вугілля, млн. т	103,0
Залізна руда, млн. т	31,0
Марганцева руда, млн. т	6,0
Чавун, млн. т	6,1 *
Сталь, млн. т	8,7
Хромова руда, млн. т	3,3
Золото, т	703,3
Сурма, тис. т	12,6 *
Алмази, млн. каратів	8,4
Окис урану, тис. т	6,5

* 1977.

Транспорт. Довж. (тис. км, 1975): з-ць — 23,1, у т. ч. електрифікованих — 4,5; автошляхів — 185,5 (1977), у т. ч. асфальтованих — 38,3. Розвинуті мор. та авіац. транспорт. Гол. мор. порти — Дурбан, Річардс-Бей, Кейптаун, Порт-Елізабет. Заг. тоннаж мор. торг. флоту — 476,3 тис. брутто реєстрових т (1977).

Зовнішня торгівля. З ПАР вивозять гол. чин. золото, мінеральну сировину, прод. товари, хім. товари, алмази, метали; довозять продовольство, мінеральну сировину, текстиль, машини і устаткування, метали та металоконструкції. Осн. торг. партнери — Великобританія, ФРН, Японія, Франція, США.

Грош. одиниця — південноафриканський ренд. 0,74 ренда = 1 дол. США (листопад 1980).

А. Г. Коківв.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ у країні 1975 було 156,3 тис. лікарняних ліжок (65,8 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1973 подавали 13,7 тис. лікарів (5,1 лікаря на 10 тис. ж.), 1,8 тис. зубних лікарів, 4,8 тис. фармацевтів. Лікарів готують на 5 мед. ф-тах ун-тів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Організація освіти в країні будується за расовою ознакою: діти білих, кольорових, банту та індійців навчаються в різних навч. закладах, за різними програмами й підручниками. Для білих обов'язкове 9-річне навчання (з 7 до 16 років), для африканців — 4-річне (з 7 до 11 років), для кольорових й індійців у провінції Натал — з 7 до 16 років, у Капській — з 7 до 14 років. Поч. навчання здійснюється в 2- та 3-річних школах для малюків і 5-річних початкових. Діти банту і індійців навчаються рідною мовою, освіта переважної більшості дітей банту обмежується поч. школою. Серед. школа — 5-річна і складається з 3-річної молодшої і 2-річної старшої. В 1975/76 навч. р. у країні було держ. шкіл 2386 для білих (871,4 тис. учнів), 2270 — для кольорових та індійців (820,4 тис.), 11 823 — для банту (3,7 млн.). Діють приватні школи. Профес. і серед. спец. освіта здійснюється в 26 тех. коледжах для білих, 5 тех. коледжах для кольорових, одному — для індійців, двох тех. коледжах і 42 ремісничих уч-щах — для банту. Вищу освіту здобувають у 16 ун-тах і 7 вищих тех. коледжах. Згідно з законом про апартеїд у вищій освіті (1959) 10 ун-тів призначено для білих (1975/76 навч. р.— 73,4 тис. студентів), 5 — для кольорових (1975/76 навч. р. — 8,5 тис.). Заочний ун-т Пд. Африки (засн. 1873 у Преторії) є міжнаціональним. Найбільші ун-ти: в Преторії (засн. 1908), у Стелленбосі (засн. 1918), в Йоганнесбургу (засн. 1922), у Кейптауні (засн. 1829) та ін. Держ. центром орг-ції і координації наук. досліджень є Рада з природничонаук. і пром. досліджень. У країні налічується 81 наук. т-во і 49 н.-д. ін-тів, зокрема Королів. т-во Пд. Африки (засн. 1877) і Пд.-Афр. академія наук і мистецтв (засн. 1909) — у Кейптауні. Комісія по атомній енергії (засн. 1948) у Пеліндабі, Асоціація наук. і тех. т-в ПАР (засн. 1920) в Йоганнесбургу та ін. Найбільші б-ки: Парламентська, Міська і ун-ту в Кейптауні, Публічна в Блумфонтейні та ін. Нац. музей у Блумфонтейні, Пд.-Афр. музей природничої історії, Пд.-Афр. музей історії культури, Нац. галерея — в Кейптауні та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в ПАР видавалося понад 600 газет і журналів, з них 22 щоденні газети заг. тиражем 1155 тис. примірників. Найзначніші видання мовою африкаанс: щоденні газети «Трансвалер» («Трансваалець», з 1937), «Фадерланд» («Батьківщина», з 1914), «Бюргер» («Городянин», з 1915); щотижневик «Раппорт» (з 1970). Найзначніші видання англ. мовою: щоденні газети «Ранд дейлі мейл» («Щоденна пошта Ранду», з 1902), «Стар» («Зоря», з 1887), «Аргус» («Аргус», з 1857), «Натал мерк'юрі» («Вісник Наталу», з 1852), «Дейлі ньюс» («Щоденні новини», з 1878); щотижневики «Санді таймс» («Недільний час», з 1906), «Санді експрес» («Недільний експрес», з 1934). Друковані органи Південно-Африканської компартії, Африканського нац. конгресу та ін. прогресивних і демократичних орг-цій видаються у підпіллі або за кордоном. Видання ПАКП: газ. «Інкулулеко-Фрідом» («Свобода», з 1971), теор. журнал «Афрікан ком'юніст» («Африканський комуніст», з 1959), видається в Лондоні. Діє акц. інформ. агентство Саут Афрікан Пресс ассошіейшен, засн. 1938. Радіомовлення здійснює Пд.-Афр. радіомовна корпорація, засн. 1936. Передачі ведуться 17 мовами. Телебачення — з 1976.

Література ПАР розвивається мовами *африкаанс,* англійською та місцевими — зулу, коса, тсвана, сото та ін.

Л-ра мовою африкаанс виникла в 17 ст. («Щоденник», 1652, Яна Ван Рібеєка). З 50—60-х рр. 19 ст. почали з'являтися вірші, твори для дітей та політ. памфлети. На поч. 20 ст. з істор. романами, в яких зображено події англо-бурської війни, виступили Г. Преллер («Піт Ретіф», 1906; зб. оповідань «Всевладдя війни», 1923), Я. де Ваал («Друга Гріта», 1914). У поезії 1-ї пол. 20 ст. виділялися Я. Селлірс, Тотіус, Л. Лейполдт. У період між світовими війнами значною подією літератури стала поява трилогії Й. ван Брюггена «Ампі» (1924—42), якій притаманні інтерес до життя трудящих, соціально-психологічна глибина, реалістична багатогранність. Мовою бурів пишуть також поети і прозаїки афр. походження С. Петерсон, П. Філандер, Б. Брейтенбах та ін.

Л-ра англійською мовою виникла в 19 ст. Її родоначальницею була О. *Шрейнер,* яка здобула популярність реалістичними романами «Історія африканської ферми» (1883), «Від одного до другого» (вид. 1926), «Ундіна» (вид. 1928). Її традиції продовжували У. Плумер, С. Г. Міллін, Л. ван дер Пост. Сучас. прогресивну л-ру визначають такі відомі письменники — представники критичного реалізму, як А. *Ла Гума,* Е. Кріге, П. *Абрагамс,* Дж. Коуп, Н. Гордімер, Е. Мпахлеле, Р. Рів, А. Ванненбург, А. Пейтон, Г. Блум, Ф. Альтман та ін. Розвивається «поезія протесту», найзначнішими представниками якої є Д. Брутус, Д. Еванс, Б. Фейнберг, М. Кунене, А. Кумало, О. Мтшалі, К. Пітерс, А. Нортьє. Серед сучасних драматургів — А. Фугард, Е. Кріге, А. Пейтон, А. Меймане, Л. Нкозі.

Підприємство по видобуванню золота поблизу Йоганнесбурга.

Виноградні плантації в Капській провінції.

До ескепістського (псевдоромантичного, «екзотичного») напряму, позначеного відходом від актуальних проблем сусп. життя, належить багато творів Р. Кемпбелла, Д. Джекобсона, А. Скофілда. Расистські ідеї притаманні творчості С. Клуті, Дж. Пекера, Д. Чепмена. У 1-й пол. 20 ст. місц. мовами писали Т. Мофоло, С. Плаатьє, Б. Вілакаზі. Серед сучас. письменників — Р. Зломо, А. Джордан, М. Фузе, Дж. Дубе, К. Бенгу, Дж. Нгумбі, Е. Зонді, Дж. Дламіні, Дж. Угубане, С. Сібусісо.

Більшість сучас. письменників ПАР афр. походження змушені жити і працювати в еміграції. Їхнім творам притаманні гострота соціальної проблематики, оспівування боротьби африканців за свої права. *В. К. Кухалашвілі.*

Архітектура. Розвиток архітектури ПАР почався з 17 ст., коли на тер. майбутнього Кейптауна 1652 було споруджено форт. У 1666—72 збудовано кам. замок (арх. П. Домбаєр) і численні селища з будівлями в дусі голл. архітектури 17—18 ст. З кін. 18 ст. в архітектурі з’являються елементи франц. буд-ва епохи Відродження (арх. М. Тібо). В 19 ст. почали інтенсивно розвиватися міста (Порт-Елізабет, Дурбан, Блумфонтейн, Йоганнесбург, Преторія), в забудові яких на поч. століття панувала еклектика, неоготика, неокласицизм, з кін. 20-х рр. 20 ст.— *функціоналізм* (арх. Р. Мартінсен та У. Г. Макінтош), з 30-х рр.— риси архітектури Європи, США і Лат. Америки.

Образотворче мистецтво. На тер. ПАР знайдено численні *наскельні зображення* — петрогліфи, що зображують тварин, і розписи, які відтворюють сцени полювання (датуються від тисячоліть до кількохсот років до н. е.). З кін.18 ст. в країні працювали переважно зх.-європ. скульптори (А. Анрейт) і живописці (Т. У. Боулер, Д. В. Ангас, Ч. Пірс та ін.). Серед сучас. митців найвідоміші живописець Ж. Секото, різьбяр Кекана, графік Д. Дламіні. Розповсюджені худож. ремесла: обробка металу, гончарство, різьблення, плетіння.

Музика ПАР грунтується на муз. культурі корінних жителів Пд. Африки, білого населення й індіанців. Існують архаїчні форми музики (у бушменів, готтентотів) і розвинута муз. творчість (пісні зулу, коса, ансамблі ксилофоністів чопі). У 1-й чверті 20 ст. почала утворюватися композиторська школа (П. Рейнір, Г. Фаган, Б. Герстман та ін.). Створено жанр нац. опери («Кінг-Конг» Т. Матчікізи, 1959). Серед авторів опер — Г. Скосан та Б. Лешоай. У ПАР працюють симф. оркестри (в Дурбані, Йоганнесбургу, Кейптауні), т-ва по пропаганді музики, навч. заклади, муз. ф-т при Кейптаун. ун-ті з оперною школою при ньому, які обслуговують лише біле населення.

Театр. Ще до колонізації країни у народів банту, готтентотів та ін. побутував традиційний вид мистецтва, т. з. нтсомі — театралізовані оповіді з муз. супроводом. Перші аматорські вистави європ. переселенців з’явилися в 2-й пол. 18 ст. В 1800 в Кейптауні збудовано приміщення афр. театру. В 20-х рр. 20 ст. перші афр. драматурги відображали в своїх творах суспільні суперечності. Письменник К. Мкаї перекладав на мову коса твори європ. класич. репертуару. Єдина в країні профес. трупа місц. акторів — Еоанський театр (засн. в Кейптауні 1934; синтетичний за творчим профілем), широко популяризує музику, балет і драму серед кольорового населення країни. В 1948 засн. Нац. театр. організація. В Кейптауні діють також університетський театр «Літл тіетр» і театр. групи «Лабіа» й «Хофмейр». В 70-х рр. створено кілька аматорських колективів: Театр. рада Натал (засн. 1969), «Студія 71», Нар. експериментальний театр (засн. 1973), театр. групи «Кейп флетс тіетр» і «Серпент плейєрс» в Йоганнесбурзі та ін. З серед. 70-х рр. більшість афр. труп розпадається в зв’язку з політикою правлячих кіл.

Кіно. В 1915 було створено кіностудію «Кіларні». Перші фільми «Колоністи» (1916) та «Жертовний символ» (1918) виправдовували англ. колонізаторів. Теорії расизму проповідувалися в істор. фільмах «Діндака» (1967), «Маджуба» (1968), в комедіях, мюзиклах, пригодницьких стрічках, які мали невисокий худож. рівень. Нелегально створювалися прогресивні фільми: «Вернись, Африко» (1959, амер. реж. Л. Рогозін), «Кінець діалогу» (1970, група борців проти расизму). Серед значних антирасистських творів — «Боусман і Лена» (1974) та «Гість» (1977).

Літ.: Гальчинский А. С. Южно-Африканская Республика: развитие государственно-монополистического капитализма. М., 1973; Черкасова И. В. Внешнеэкономические связи ЮАР. М., 1977; Дмитриевский Ю. Д. Африка. Очерки экономической географии. М., 1975; Актуальные проблемы изучения литератур Африки. М., 1969; Современные литературы Африки. Восточная и Южная Африка. М., 1974; Картузов С. П. Писатели Южно-Африканской Республики о судьбах Африки. В кн.: Современный революционный процесс и прогрессивная литература (1960—1970-е гг.). М., 1976; Взаимосвязи африканских литератур и литератур мира. М., 1975; Фольклор и литература народов Африки. М., 1970; Всеобщая история архитектуры, т. 8, 10—11. М., 1969—73; Искусство народов Африки. М., 1975.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ. Розташована у центр. частині УРСР. Довжина 4637,5 км. Зв’язує Донбас, Криворіжжя та Придніпров’я з центр. і зх. областями республіки, столицю України Київ — з Москвою. Забезпечує певну частину експортно-імпортних перевезень. Обслуговує повністю Київську, Чернігівську, Хмельницьку, Вінницьку, Житомирську області, частково Сумську, Черкаську, Чернівецьку, Ровенську, Курську (РРФСР), Гомельську (БРСР) області та кілька станцій Молд. РСР. До складу П.-З. з. (1981) входять 5 відділків: Київський, Козятинський, Жмеринський, Коростенський та Конотопський. Вперше рух поїздів у межах сучас. П.-З. з. відкрито 1870 на лінії Київ — Жмеринка. Залізничники П.-З. з. брали участь у революц. виступах 1905, а 1918 разом з робітниками з-ду «Арсенал» — у Січневому збройному повстанні. За роки довоєнних п’ятирічок П.-З. з. стала однією з передових з-ць країни щодо тех. оснащення та організації перевезень. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 з-ці було заподіяно великих збитків. У 1944 почалися відбудова й тех. реконструкція з-ці. За післявоєнні роки осн. лінії з-ці електрифіковано. Понад 4,4 тис. км обладнано автоблокуванням та напівавтоблокуванням. Весь обсяг вантажних та пасажирських перевезень здійснюється електровозами й тепловозами. П.-З. з. нагороджено орденом Леніна (1970).
Б. С. Олійник.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ РАЙО́Н СРСР. Розміщений гол. чин. на Правобережній Україні. Включає 13 областей, у т. ч. 7 возз’єднаних з УРСР 1939—45. Площа 269,4 тис. км². Найбільші міста: Київ, Львів, Вінниця, Черкаси, Чернігів, Луцьк, Житомир, Ровно, Хмельницький. Район міститься в трьох природно-геогр. зонах УРСР: лісовій

ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ СРСР

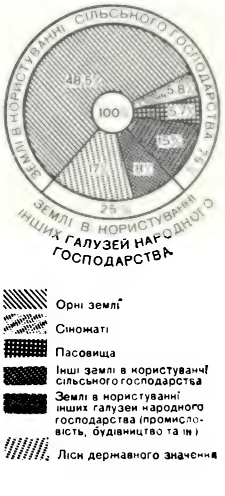

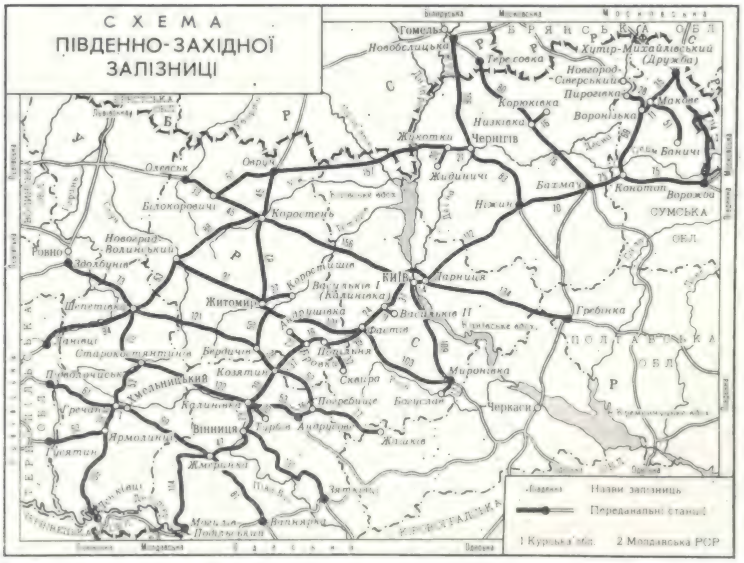
СХЕМА
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ
ЗАЛІЗНИЦІ
Гомель
Новобєлицька
Тересовка
Хутір-Михайлівський (Дружба)
Новгород-Сіверський
Пирогівка
Маково
Корюківка
Низківка
Воронізька
Жукотки
Чернігів
Жидиничі
Баничі
Бахмач
Конотоп
Ворожба
Ніжин
СУМСЬКА ОБЛ
Олевськ
Овруч
Білокоровичі
Коростень
Ровно
Новоград-Волинський
Здолбунів
Коростишів
Васильків I (Калинівка)
КИЇВ
Дарниця
Житомир
Шепетівка
Андрушівка
Васильків II
Фастів
Гребінка
Ланівці
Старокостянтинів
Бердичів
Попільня
Ровки
Сквира
Миронівка
ПОЛТАВСЬКА ОБЛ
Волочиськ
Козятин
Хмельницький
Калинівка
Погребище
Богуслав
Гречани
Вінниця
Тарасівка
Черкаси
Ярмолинці
Жашків
Гусятин
Жмеринка
Ларга
Могилів-Подільський
Вапнярка
КІРОВОГРАДСЬКА
Назви залізниць
Передавальні станції
1 Курська обл.
2 Молдавська РСР

Населення областей Південно-Західного економічного району СРСР та питома вага міського населення (на 1.I 1981)

Області	Всього, тис. чол.	% міського населення
Вінницька	2024	37
Волинська	1026	42
Житомирська	1589	45
Закарпатська	1172	39
Івано-Франківська	1345	38
Київська	4174	76
Львівська	2601	55
Ровенська	1133	39
Тернопільська	1165	33
Хмельницька	1551	38
Черкаська	1540	46
Чернівецька	898	39
Чернігівська	1482	46

Динаміка населення великих міст Південно-Західного економічного району СРСР (тис. чол.)

Міста	1959	1980
Київ	1110	2248
Біла Церква	71	162
Вінниця	122	332
Житомир	114	254
Івано-Франківськ	66	169
Луцьк	56	151
Львів	411	688
Ровно	56	192
Хмельницький	62	186
Черкаси	85	242
Чернівці	152	224
Чернігів	90	252

(Полісся), лісостеповій і гірській. Пн. частина району лежить у межах заболоченої *Поліської низовини*, центр. й пд. частини — на *Придніпровській височині, Волинській височині* та *Подільській височині*. На крайньому Пд. Зх.— Українські *Карпати*. В районі освоєно родовища кам'яного вугілля (*Львівсько-Волинський вугільний басейн*), природного газу й нафти (у Львів., Івано-Фр. та Черніг. областях), кухонної і калійної солей, сірки, титанової руди, каоліну, а також буд. каменю й сировини для виробн. буд. матеріалів. У П.-З. е. р. багато джерел мінеральних вод («Нафтуся» на Прикарпатті, родонові джерела на Вінниччині та Київщині тощо). Велике багатство р-ну — родючі чорноземи. Тут зосереджено осн. лісові масиви УРСР. П.-З. е. р. виділяється розвинутим машинобудуванням (електро- і радіотехнічне, автомоб., приладо- і верстатобудування тощо), є одним з потужних агропром. комплексів в СРСР. Велике значення мають харч., зокрема цукр., пром-сть (135 з-дів виробляють 4 млн. т цукру-піску, 37% продукції СРСР, 65% продукції УРСР, середні дані 1975—79), спиртова, плодоовочева, м'ясо-мол. та ін., а також галузі легкої пром-сті. В районі зосереджено все респ. виробн. автобусів (Львів), хім. волокон (Київ, Черкаси, Чернігів, Житомир тощо), лляних тканин (Житомир, Ровно), $^{3}/_{4}$ виробн. шовкових тканин. У 60—70-х рр. значно розвинулися гірничо-хім. (Калуш, Роздол, Яворів), хім.-мінеральних добрив і органічного синтезу (Вінниця, Ровно, Черкаси, Калуш, Івано-Франківськ), меблева пром-сть тощо. Пром-сть характеризується більш швидкими темпами зростання, ніж у середньому по УРСР (особливо в зх. областях — Львівській, Ровенській, Волинській, Тернопільській, Івано-Франківській) та високим тех. рівнем. Розвивається власна паливно-енерг. база. Збудовано потужні Добротвірську й Бурштинську ДРЕС, Трипільську й Ладижинську ДРЕС, Київську й Канівську ГЕС, Чорнобильську й Ровенську АЕС (1- і 2-а черги), будується (1981) Хмельницька АЕС. Найбільші пром. вузли: Київ, Львів. У 60—70-х рр. значно зросли Вінн., Черкас., Житомир., Черніг., Луцький, Ровен., Калуський та ін. пром. вузли району.

У П.-З. е. р. розвинуте інтенсивне багатогалузеве й механізоване с. г. У 1980 налічувалося 3,9 тис. колгоспів, 724 радгоспи. Район дає 43% валової продукції землеробства і тваринництва УРСР. Посівна площа становить 13,2 млн. га, в т. ч. під зерновими — 6 млн. га, цукр. буряками — 1,1 млн. га, картоплею — 1,1 млн. га (69% посівних площ республіки, 1980). В усіх областях розвинуте садівництво, на Закарпатті — виноградарство. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Працюють усі види транспорту (крім морського). По тер. району прокладено газо- і нафтопроводи, в т. ч. магістральні — *«Дружба»*, *газопровід «Союз»*. П.-З. е. р. має тісні екон. зв'язки з усіма районами СРСР. Розвитку його г-ва сприяє *інтеграція економічна* країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*, буд-во за їхньою участю на тер. р-ну енергетичних, машинобудівних та ін. пром. центрів і комунікацій.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Украинская ССР. Экономические районы. М., 1972; Паламарчук М. М., Тащук К. О. Територіальна структура промислового комплексу економічного району. К., 1974; Питюренко Е. И. Территориальные системы городских поселений Украинской ССР. К., 1977; Народное хозяйство СССР в 1980 г. Статистический ежегодник. М., 1981; Народне господарство Української РСР в 1980 р. Статистичний щорічник. К., 1981; Слюсарь В. Д. Сахарная промышленность Украинской ССР. К., 1981.

Л. М. Корецький,
О. І. Нестерук.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНИЙ КРАЙ — адм.-тер. одиниця на Україні 1832—1914, що об'єднувала Київську, Подільську і Волинську губернії. Офіц. назва — Київське генерал-губернаторство.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНІ ГО́ВОРИ, південно-західні діалекти, південно-західне наріччя — група говорів укр. мови. Пошир. переважно на Пд. Зх. території УРСР, частково в суміжних районах зарубіжних країн (див. карту до ст. *Діалект*, т. 3, між с. 192—193). До П.-з. г. входять *подільський говір, волинський говір, наддністрянський говір, надсянський говір,* покутсько-буковинський (див. *Буковинський говір*), *гуцульський говір, бойківський говір, закарпатський говір* і лемківський (див. *Лемківські говірки*). Найважливіші фонетичні особливості більшості П.-з. г.: обнижена вимова наголошених **и**, **е** (те^{и}хо), звуження ненаголошених **е**, **о** (сило́, то^{у}б'і), перехід **а** в **е** після м'яких приголосних (з'ет'), перехід **т'** в **к'** (к'і́сто), відсутність подовження приголосних (жит'я́), оглушування дзвінких приголосних (сат — «сад», ка́ска — «казка»), ствердіння м'якого **р** (рад або рйад). У морфології: збереження давніх закінчень іменників (на земли́, на кони́, на бра́тови), вплив твердої відміни на м'яку (кон'о́м, во́л'ойу), зміна закінчення **-ою** (**-ею**) в -оў (-еў) — (ного́ў, душе́ў), відсутність м'якої відміни прикметників (си́ний), збереження енклітичних займенників (дай ми, ви́дів го), препозитивне й постпозитивне вживання частки ся (я ся мию), залишки форм двоїни (д'ві руц'і́), наявність давніх форм перфекта (бу́вім, дала́м) та майбутнього часу (типу — буду мав), накореневий наголос у дієслівних формах теперішнього часу (пи́шу, хо́джу, ро́бл'у) та ін. Є своєрідна лексика: вивірка — «білка», кугут — «півень», зимний, студений — «холодний», файний — «гарний», видіти — «бачити» тощо.

А. М. Залеський.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНОГО ФРО́НТУ НА́СТУП 1916, Брусиловський прорив — наступальна операція 8, 11, 7 та 9-ї рос. армій Пд.-Зх. фронту під командуванням генерала О. О. *Брусилова* проти австро-нім. військ під час *першої світової війни 1914—18*. Відповідно до рішення конференції країн *Антанти* (березень 1916, м. Шантійї, Франція) 22.V (4.VI) війська Пд.-Зх. фронту перейшли в наступ. Для маскування напряму гол. удару, який завдавала 8-а рос. армія, прорив австро-нім. оборони здійснювався на фронті 480 км завдовжки відразу в кількох місцях. У результаті наступу було розгромлено 4 австро-угор. армії, які втратили бл. 1,5 млн. чол., у т. ч. понад 400 тис. полоненими (втрати рос. військ становили бл. 500 тис. чол.), зайнято майже всю Пн. Буковину з м. Чернівцями. Наступ військ Пд.-Зх. фронту своєчасно не підтримали ін. фронти, а Ставка верховного головнокомандуючого не забезпечила взаємодію фронтів. Вичерпавши всі резерви й наштовхнувшись на запеклий опір противника, війська Пд.-Зх. фронту 31.VII (13.VIII) припинили наступ і перейшли до оборони. Наступ Пд.-Зх. фронту був значним досягненням рос. воєнного мистецтва, мав велике значення в заг. ході війни, хоч і не привів до вирішальних оперативних результатів. Він серйозно підірвав сили австро-угор. військ, які до кінця війни втратили можливість проводити самостійні наступальні операції, сприяв посиленню процесу політ. розпаду австро-угор. монархії, виступові Румунії на боці країн Антанти. П.-З. ф. н. поклав початок переломові в ході 1-ї світової війни, примусивши нім. війська 1917 перейти до стратегічної оборони.

Ю. П. Лавров.

ПІВДЕ́ННО-КИТА́ЙСЬКЕ МО́РЕ — напівзамкнуте море Тихого ок., між берегами Пд.-Сх. Азії та о. Тайвань, Філіппінськими о-вами й о. Калімантан. Пл. 3537 тис. км². Глибини у пд.-зх. частині — до 100 м (Зондський шельф), у центр. та пн. частинах — до 5560 м. Багато островів (найбільший о. Хайнань); є *коралові рифи*. Район підвищеної сейсмічності та активної підводної вулканічної діяльності. Температура води у лютому від +15° до +25°, у серпні +28°. Солоність від 31 до 34,5‰. Влітку й восени часто бувають *тайфуни*. Циркуляція вод П.-К. м. зумовлена дією *мусонів*. Рибальство (тунець, оселедці, сардини), мор. промисел (устриці, трепанги, мор. черепахи). Найбільші порти: Бангкок (Таїланд), Хошімін і Хайфон (В'єтнам), Сянган (Сянган), Маніла (Філіппіни).

ПІВДЕ́ННО-ОСЕТИ́НСЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ, Південна Осетія — у складі Груз. РСР. Утворена 20.IV 1922. Площа 3,9 тис. км². Нас. 97 тис. чол. (на 1.I

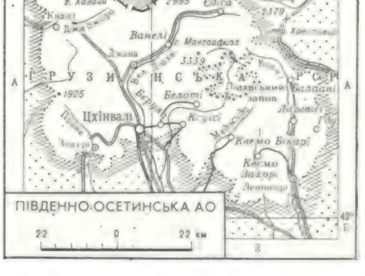

1981). Поділяється на 4 райони, має 1 місто та 4 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Цхінвалі*.

Природа. Рельєф П.-О. а. о. гористий. Більша, пн. частина області розташована на пд. схилах *Великого Кавказу* (вис. до 3938 м, г. Халаца), пд. частина зайнята передгір'ями (вис. 700—900 м). Корисні копалини: поліметалеві руди, тальк, мінеральні буд. матеріали (мармур, туф), серпантин, барит. Джерела мінеральних вод. Клімат у передгір'ях теплий (пересічна т-ра січня в Цхінвалі — 2,6°, липня +21°, опадів 800 мм на рік), у горах — помірно холодний. Найбільші ріки: Велика Ліахві, Мала Ліахві, Лехура і Ксані (бас. Кури), Джеджора і Квіріла (бас. Ріоні). Ріки мають великі запаси гідроенергії, а також використовуються для зрошування. Найбільші озера — Коз, Ерцо, Кведрула. Переважають чорноземні, алювіальні, перегнійно-карбонатні, темно-бурі, гірсько-лісові й гірсько-лучні грунти. 46% площі області зайнято лісами (дуб, бук, граб, клен, ялина, сосна) й чагарниками. На високогір'ї — субальп. та альп. луки. На тер. П.-О. а. о.— Ліахвський заповідник.

Населення В Південній Осетії (П. О.) живуть *осетини* (понад $^2/_3$), грузини, росіяни та ін. Пересічна густота нас.— 25 чол. на 1 км^2 (1980). Понад 90% нас. зосереджено в пд. і середньогірській частинах області. Міське нас. становить 43%.

Історія. Пд. осетини є нащадками осетинів, які в давнину переселились на Закавказзя (див. *Північно-Осетинська АРСР,* розділ Історія). В 1801 Пд. Осетія у складі Сх. Грузії добровільно приєдналася до Росії. Кріпосницьке гноблення і колоніальна політика царизму були причинами ряду сел. виступів (найбільші з них відбулися 1804, 1810, 1830, 1840, 1850). Кріпосне право в П. О. скасовано 1864. Пд. осетини взяли активну участь у революції 1905—07. Після перемоги Великого Жовтня трудящі П. О. вели тривалу боротьбу проти контрреволюц. влади груз. меншовиків. 30.VII 1918 створено Пд.-Осет. орг. бюро РКП(б), на поч. 1919 майже на всій тер. П. О. створено місц. к-ти партії. В жовтні 1919 — 1-й пол. 1920 в багатьох районах П. О. відбулися збройні повстання проти меншовиків. Рад. владу в П. О. встановлено після повалення меншовицького уряду в Грузії (лютий 1921). 20. IV 1922 створено П.-О. а. о. у складі Груз. РСР. За роки довоєнних п'ятирічок ліквідовано екон. і культур. відсталість краю, створено місц. пром-сть, колективізовано с. г. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 бл. 5,5 тис. воїнів з П. О. за подвиги на фронтах удостоєно урядових нагород, 8 — присвоєно звання Героя Рад. Союзу. П. О. нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972).

Народне господарство. За роки Рад. влади в області створено багатогалузеву пром-сть та високопродуктивне с. г. Провідні галузі пром-сті — машинобудування і металообробка (заводи: «Електровібромашина», «Емальпровід», мех., автобусорем.) та гірничодобувна (Кваїсинське рудоуправління по добуванню і збагаченню поліметалевих руд тощо). Розвинуті також лісова і деревообр. галузі. Широко представлена харч. пром-сть (виробн. консервів, пива і фруктових вод, цукру, мол. виробів, плодово-ягідних вин, а також розлив мінеральної води). Швейна і білизняного трикотажу фабрики та інші підприємства легкої промисловості.

У передгір'ях вирощують пшеницю, кукурудзу, картоплю, цукр. буряки й овочі, в гірській зоні — переважно ячмінь, жито. Садівництво (яблука, груші, персики, черешні, абрикоси) і виноградарство. Розводять велику рогату худобу мол.-м'ясного та овець м'ясововнового напрямів. Розвинуті також птахівництво, кролівництво, бджільництво. Територією області проходять залізниця Горі — Цхінвалі, автомобільні шляхи Цхінвалі — Джава, Цхінвалі — Кваїсі та інші. На базі мінерального джерела Дзау-суар — бальнеологічний і гірсько-кліматичний курорт Джава. Бази відпочинку в Цхінвалі, Кроді, Мзіучомі.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на території тепер. П.-О. а. о. функціонувало 38 шкіл (1,8 тис. учнів); серед. і вищих навч. закладів не було. В 1979/80 навч. р. у 182 загальноосв. школах навчалося 25 тис. учнів, в 1 профес.-тех. уч-щі — 238 учнів, у 4 серед. спец. навч. закладах (с.-г. і медичному технікумах, муз. і художньому уч-щах) — 800 учнів, у Пд.-Осет. пед. ін-ті (м. Цхінвалі) — 2 тис. студентів. У Цхінвалі — Пд.-Осет. н.-д. ін-т АН Груз. РСР, краєзнав. музей. В області — 166 масових б-к, 88 клубних закладів, 66 стаціонарних кіноустановок. Виходять обл. газ. «Совєтон Іристон» («Радянська Осетія», осет. мовою) і «Сабчота Осеті» («Радянська Осетія», груз. мовою). Обл. радіомовлення; область приймає 1-у програму Центр. телебачення.

Про літературу П.-О. а. о. див. *Осетинська література*. На тер. П.-О. а. о. збереглося ряд пам'яток середньовічної архітектури (храми Армазі, 864; Тігва, 1152; Ікорта, 1172), руїни резиденції феодалів в с. Дзагіна (16—17 ст.), могильники-склепи, в селах — кам'яні башти-фортеці й будинки—дарбазі. За роки Рад. влади споруджено: будинок Драм. театру ім. К. Хетагурова в Цхінвалі (1925—29, арх. А. Тер-Степанов), адм. будинок в смт Кваїсі Джавського р-ну (1937, арх. М. Шавішвілі) та ін.

Серед давніх художніх пам'яток — металеві вироби й кераміка кобанської культури. Здавна широко розвинені різні види декор.-ужиткового мистецтва: вишивка золотими і срібними нитками, металеві вироби, прикрашені гравіруванням і насічкою, різьблені меблі, роги для питва, оздоблені сріблом. В кін. 19 ст. К. Хетагуров став основоположником станкового осет. живопису і графіки. Серед сучас. живописців — М. Туганов, А. Гассієв, В. Козаєв; скульптори В. Кокоєв, А. Плієв, графіки О. Ванєєв, В. Цховребов та ін. Перші вистави осет. мовою було здійснено 1904 аматорськими гуртками в Тбілісі та Владикавказі (тепер Орджонікідзе). Професійний театр — Пд.-Осетинський держ. драм. театр, засн. в Цхінвалі 1931. В 1939 йому присвоєно ім'я К. Л. Хетагурова, де йшли його п'єси «Дуня», інсценівка поеми «Фатіма», твори місцевих авторів М. Шавлохова, В. Гаглоєва, Н. Джусойти, О. Бритаєва та ін., п'єси рос. і зарубіжної класики, рад. драматургів. У 1935 в театр ввійшла груз. трупа, в репертуарі якої твори Сумбаташвілі, В. Канделакі, Г. Натрошвілі та ін. Серед відомих майстрів театру: нар. арт. Груз. РСР С. Джатієва, З. Гаглоєва, Н. Чочієва, Г. Таугазов, Б. Цховребов, Н. Чабієва, В. Шеразадішвілі та ін. Діє держ. ансамбль пісні й танцю. *Р. І. Кверенчхіладзе* (Природа, Народне господарство).

«ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ» — революц. робітнича орг-ція народницького напряму в Києві. Створена навесні 1880 Є. М. *Ковальською* і М. П. *Щедріним*. Програма, розроблена ними, в основному повторювала програму «*Чорного переділу*». Вона передбачала передачу землі, фабрик, заводів у власність народу, перебудову сусп. виробництва на основі виробничих асоціацій (об'єднань). Внаслідок революц. перевороту усім членам суспільства мали бути надані рівні права, встановлені демократичні свободи, регулярна армія замінена місцевими нар. ополченнями. Гол. силами революції програма вважала робітників, селян і революц. орг-ції. Будучи противниками політ. боротьби, засновники «П. р. с.» на перший план висували «фабричний терор» (псування машин, підпали підприємств), завдяки якому сподівалися добитися від підприємців поступок — скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, права страйків тощо. Як засіб активізації мас програма визнавала індивідуальний терор щодо підприємців, адміністрації підприємств або окремих царських урядовців. Після арешту Є. М. Ковальської і М. П. Щедріна (жовтень 1880) члени «Союзу» С. М. *Богомолець,* П. Й. Іванов, І. М. Кашинцев і О. І. Преображенський розробили нову програму, в якій було приділено більше уваги пропаганді і агітації, висловлено негативне ставлення до індивідуального терору. Практична робота «Союзу» зводилася до організації робітн. сходок і зборів, де проводилися бесіди і читання в дусі програми. Агітацією і пропагандою було охоплено бл. 1 тис. робітників, переважно арсенальців і залізничників. «Союз» мав друкарню, випустив 13 листівок, в яких викривав зловживання заводчиків, формулював вимоги робітників тощо. Налагоджувалися зв'язки з ін. містами (Ростовом-на-Дону, Одесою, Бердянськом, Кременчуком). Однак у квітні 1881 «П. р. с.» було розгромлено. Його керівників засуджено до різних строків каторги, а решту заарешто-

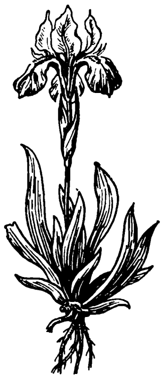

Півники угорські.

ваних — до заслання в Сибір. Незважаючи на помилковість і утопічність поглядів керівників «П. р. с.», їхня революц. діяльність мала позитивні наслідки: чимало робітників здобули в «Союзі» певний досвід революц. боротьби. *Літ.:* Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974.

В. Є. Спицький.

«ПІВДЕННОРОСІ́ЙСЬКИЙ СОЮ́З РОБІТНИКІ́В» — перша революц.-політ. організація робітників у Росії і на Україні. Засн. 1875 в Одесі Є. Й. *Заславським*. «Союз» складався з гуртків і груп робітників фабрик, заводів, друкарень і залізниць. Низові осередки обирали депутатів (представників) строком на один місяць на заг. збори, що становили керівний орган «Союзу». «П. с. р.» мав статут, який був і його програмою. В основу статуту лягли положення статуту *Інтернаціоналу 1-го,* розроблені К. Марксом. «Союз» пропагував ідеї визволення робітників з-під гніту капіталу, об'єднання робітників краю, боротьбу проти існуючого екон. і політ. ладу. Проте статут «Союзу» не давав чіткого уявлення про класову боротьбу пролетаріату і в цілому не виходив за межі народницької ідеології. Ядро «Союзу» складалося з 60 робітників. Бл. 200 чол. перебували в сфері впливу «Союзу». Найактивнішими його членами були робітники Ф. І. *Кравченко,* В. *Костюрін,* С. Лущенко, П. Силенко, М. *Сквері,* М. Наддачин (див. *Наддачини*), Д. Ізотов та ін. На заг. зборах-сходках розповсюджувалася нелегальна л-ра. В лютому і серпні «Союз» організував 2 страйки з метою боротьби за скорочення робочого дня та підвищення заробітної плати. «Союз» встановив зв'язки з робітниками Миколаєва, Харкова, Таганрога, Керчі, Севастополя, Орла та ін. міст. У ці міста «П. с. р.» направляв своїх членів для революц. пропаганди. В Ростові-на-Дону виникло відділення «Союзу». В грудні 1875 царська влада розкрила і ліквідувала «П. с. р.». 15 активних його членів було віддано до суду, який відбувся в травні 1877 в Петербурзі. Є. Й. Заславського засуджено до 10 років каторги, ін. членів — до різних строків каторги, тюрем. ув'язнення та поселення в Сибіру. «Союз» зробив вагомий внесок у розвиток загальнорос. революц.-демократичного руху. *Літ.:* Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. 2. М., 1950; Никитин И. Первые рабочие союзы и социал-демократические организации в России (70—80-е годы XIX в.). М., 1952; Итенберг Б. Южнороссийский союз рабочих — первая пролетарская организация в России. М., 1954; Першина З. В. Очерки истории революционного движения на юге Украины. (К 100-летию «Южнороссийского союза рабочих»). К.— Одесса, 1975.

Г. І. Марахов.

ПІВДЕ́ННО-СХІ́ДНИЙ МИС — мис на п-ові Вільсонс-Промонторі, крайня пд. точка материка Австралія (39° 11′ пд. ш., 146° 25′ сх. д.).

ПІВДЕ́ННО-СХІ́ДНІ ГО́ВОРИ, південно-східні діалекти, південно-східне наріччя — говори укр. мови. Пошир. переважно на сході й півдні УРСР (див. карту до ст. *Діалект,* т. 3, між с. 192—193). Говірки цього типу є на тер. суміжних областей РРФСР, на Кубані й Ставропольщині, в Надволжі, в Пд. Сибіру, на Далекому Сході, а також на сході Казахстану й на півночі Киргизії. П.-с. г.— найбільший і структурно найоднорідніший діалектний масив укр. мови, до складу якого належать давні за походженням *середньонаддніпрянські говори,* а також *слобожанський говір* і *степовий говір,* які виникли переважно внаслідок переселень у 16—18 ст. На базі П.-с. г. сформувалася сучас. укр. *літературна мова*. Тому осн. їхні фонетичні, граматичні й лексичні риси збігаються з літ. нормою. Характерні риси П.-с. г. у фонетиці: немає фонеми **ф** (хвакт, хво́рма); широко виявлена м'якість **р** (комо́р'а, база́р'); м'якість **ч** (н'іч', ч'у́ти, кач'а́), а також **ш, ж** в іменниках (типу лош'а́, ве^{и}дмиж'а́) та в дієсловах (сп'іш'а́т', б'іж'а́т'); наявність «середнього» **л** (мол́око́, бул́а́, се^{и}л́о́); помірне укання (зу^{о}зу́л'а, ку^{о}жу́х); вставний н' після **м** (типу — мн'а́со, с'і́мн'а). У морфології: подекуди вирівнювання ненаголошених закінчень іменників м'якої групи за твердою (во́л'ойу, ка́шойу, учи́тил'ом), є форми типу те^{и}л'о́в'і, йагн'о́в'і, тел'о́м, йагн'о́м, ко́н'ім, л'у́д'ім, у гру́д'іх; при досить чіткому розрізнюванні прикметників твердої й м'якої груп (га́рний, си́н'ій), у частині говірок прикметники твердої групи зазнали впливу м'якої (га́рн'ій, наро́дн'ій); уживання форм особового займенника чоловічого й середнього роду з прийменниками без приставного **н** (до йо́го, за йо́го), інфінітива—на **-ти** й -т' (ходи́ти — ходи́т', носи́ти — носи́т'); поширеність у 1-й особі однини дієслів 2-ї дієвідміни форм типу ход'у́, прос'у́, в 3-й особі однини дієслів 1-ї дієвідміни — форм типу ду́ма, зна, пита́, а в дієсловах 2-ї дієвідміни — форм типу хо́де, но́се, про́се; паралельне вживання форм майбутнього часу типу бра́тиму — бу́ду бра́ти. Є своєрідна лексика: борошно, димар, лелека, бадилля (картоплі) тощо. *В. С. Ващенко.*

ПІВДЕ́ННО-ТАДЖИ́ЦЬКИЙ ТЕРИТОРІА́ЛЬНО-ВИРОБНИ́ЧИЙ КО́МПЛЕКС. Формування комплексу почалося в роки восьмої п'ятирічки (1966—70) на базі використання гідроенергоресурсів (Нурекська, Рогунська ГЕС та ін.), розвитку кольорової металургії і хім. пром-сті. Див. *Територіально-виробничі комплекси.*

ПІВДЕ́ННО-ТЕХНІ́ЧНЕ БЮРО́ ЦК РСДРП (1905—07) — парт. орган, створений у Києві за рішенням ЦК, обраного на *Третьому з'їзді РСДРП*, з метою зміцнення зв'язків між к-тами РСДРП, керівництва політ. і орг.-тех. діяльністю пд. комітетів. Бюро займалося транспортуванням з-за кордону парт. л-ри, розповсюдженням її серед більшовицьких орг-цій України, доставкою і виготовленням зброї для більшовицьких орг-цій. У серпні 1905 бюро створило в Києві спец. інструкторську школу-майстерню, в якій представники місц. с.-д. орг-цій міст навчалися військ. справи. Бюро підтримувало тісні зв'язки з ЦК РСДРП. Припинило діяльність на поч. 1907.

ПІВДЕ́ННО-ТИХООКЕА́НСЬКЕ ПІДНЯТТЯ́ — серединно-океанічний хребет у пд.-зх. частині Тихого ок., між *Австрало-Антарктичним підняттям* на Зх. та *Східно-Тихоокеанським підняттям* на Сх. Довж. бл. 5000 км, шир. до 1500 км. Над гребенем переважають глибини 2500—3000 м, найменша — 878 м. Східну частину П.-Т. п. перетинають зони розломів.

ПІВДЕ́ННО-УКРАЇ́НСЬКА АЕС — атомна електростанція, яка споруджується на р. Пд. Бузі в Арбузинському р-ні Микол. обл. Проектна потужність — 4 млн. кВт. Буд-во почато 1975. Перший блок станції потужністю 2 млн. кВт передбачено ввести в дію 1981, другий — 1982. П.-У. АЕС устатковується блоками по 1 млн. кВт, які складаються з водо-водяного енерг. реактора тепловою потужністю 3000 тис. кВт і турбогенератора потужністю 1000 тис. кВт. Система тех. водопостачання першої черги оборотна з охолоджуванням циркулярною водою з Ташлицького водосховища.

О. С. Бурлака.

ПІВДЕ́ННО-ЯКУ́ТСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — на Пд. Якутської АРСР, у пд. частині *Алданського нагір'я.* Простягається на 700 км у широтному напрямі вздовж *Станового хребта.* Пл. басейну 25 тис. км². Вугленосність пов'язана з середньо- і верхньоюрськими та нижньокрейдовими відкладами, що виповнюють ерозійно-тектонічні западини. В межах П.-Я. в. б. виявлено понад 100 вуг. пластів і проверстків, з яких бл. 25 пластів мають робочу потужність понад 0,7 м. Найпотужніші пласти — в нижньокрейдових відкладах (у *Нерюнгринському родовищі кам'яного вугілля* — до 55 м). П.-Я. в. б. належить до басейнів відкритого типу — вуг. пласти виходять на поверхню. Вугілля високоякісне, переважно коксівне. Зольність його 10—18,5%, вміст сірки 0,3—0,4%, вихід летких речовин 18—35%. Теплота згоряння горючої маси 36,1—37,4 Мдж/кг. Перші відомості про наявність вугілля в П.-Я. в. б. належать до 1850. Планомірне дослідження басейну почато після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Першу штольню закладено 1936. Експлуатується Нерюнгринський розріз. Для освоєння басейну велике значення має *Байкало-Амурська магістраль,* з якою він сполучений залізничною віткою Тинда — Беркакіт.

В. Х. Череповський.

ПІВДЕ́ННО-ЯКУ́ТСЬКИЙ ТЕРИТОРІА́ЛЬНО-ВИРОБНИ́ЧИЙ КО́МПЛЕКС. Формування комплексу почалося у десятій п'ятирічці (1976—1980) на основі прискореного розвитку Південно-Якутського вугільного району. Див. *Територіально-виробничі комплекси.*

ПІ́ВДЕНЬ, точка півдня — точка перетину *меридіана небесного* з математичним *горизонтом,* найближча до південного *полюса світу.* Позначають Пд. або S. Див. *Небесна сфера.*

ПІВКОЛОВІ́ КАНА́ЛИ — частина *вестибуля́рного апарата* людини і хребетних тварин; виконує функцію збереження рівноваги й орієнтування організму в просторі. У людини і більшості хребетних є три перетинчасті П. к., розміщені в трьох взаємно перпендикулярних площинах. Перетинчасті П. к. містяться в кісткових П. к. і заповнені ендолімфою; простір між перетинчастим і кістковим П. к. заповнений перилімфою. Кожний П. к. закінчується двома ніжками, одна з яких розширюється в ампулу. В кожній ампулі знаходяться волоскові чутливі клітини, згруповані в кристу, або гребінець, над якими знаходиться желеподібна купула. Рух тіла призводить до переміщення купули, ендолімфи й *отолітів,* що і спричинюється до подразнення волосків і самих чутливих клітин, в яких закінчуються розгалуження слухового (а у ссавців, в т. ч. людини — вестибулярного) нерва. В результаті рефлекторного скорочення відповідних м'язів організм зберігає рівновагу.

ПІВКУ́ЛІ ЗЕМНІ́ — дві половини сферичної поверхні Землі, які розділяють за певною ознакою. Виділяють такі П. з.: Північну і Південну (розділені екватором); Східну і Західну (по меридіану 160° сх. д. і 20° зх. д.), а також *материкову півкулю* та *океанічну півкулю* (за переважанням суходолу чи океанів).

ПІВКУ́Щ — *життєва форма* рослин. Те саме, що й *напівчагарник.*

ПІВМА́ВПИ, нижчі примати (Prosimii) — підряд ссавців ряду *приматів.* Довж. тіла 8,5 (довгоп'яти) — 106 см (індрі). Хвіст короткий, середньої довжини або довгий. Пальці рухливі, у більшості видів озброєні кігтями, у окремих — нігтями. Волосяний покрив густий і м'який, часто яскраво забарвлений. Самки мають від однієї до трьох пар сосків. Народжують 1—3 малят. П. поширені в лісах тропіч. Африки, Мадагаскару, Пд.-Сх. Азії та о-вів Малайського архіпелагу. Підряд включає 6 родин (53 види): тупаї (Tupaiidae), *лемурові,* індрі (Indridae), руконіжки (Daubentoniidae), *лорі,* довгоп'яти (Tarsiidae).

ПІ́ВНИКИ, ірис (Iris) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини півникових. Листки мечовидні або лінійні, дворядні. Квітки різних кольорів, одиночні або зібрані в суцвіття. Плід — коробочка. Понад 200 видів, пошир. в помірному поясі Пн. півкулі. В СРСР — 87 видів, в т. ч. на Україні — 13. Серед них також поширені дикорostучі види, зокрема П. болотні (I. pseudocorus), П. сибірські (I. sibirica), П. угорські (I. hungarica) та ін. П. бліді (I. pallida), П. німецькі (I. germanica), П. флорентійські (I. florentina) вирощують як ефіроолійні і декоративні рослини; походять з Середземномор'я. Ефірна олія міститься в кореневищах (0,1—0,4%) і квітках (0,15%); застосовується в медицині й парфюмерії. Урожай кореневищ до 100 ц/га. В декоративному садівництві багато сортів П. використовують для бордюрів і квітників.

ПІ́ВНІЧ, точка півночі — точка перетину *меридіана небесного* з математичним *горизонтом,* найближча до північного *полюса світу.* Позначається Пн. або N. Див. *Небесна сфера.*

ПІВНІ́ЧНА АМЕ́РИКА — материк у пн. частині Зх. півкулі. Разом з Пд. Америкою становить частину світу *Америку.* Площа з прилеглими островами — 24,25 млн. км² (у т. ч. островів — бл. 4 млн. км²). До П. А. відносять також *Центральну Америку.* На Пн. материк омивається водами Пн. Льодовитого ок., його морями та Гудзоновою зат., що глибоко вдається в суходіл, на Зх.— Тихим ок. з Каліфорнійською зат., на Сх.— Атлантичним ок. з Мексіканською зат. На Пн. Зх. Берінгова прот. відокремлює П. А. від Азії, з Пд. Америкою сполучена вузьким *Панамським перешийком,* через який прокладено Панамський канал. За обрисами П. А. нагадує трапецію, широкою основою спрямовану на Пн. Шир. її зменшується від 6 тис. км на Пн. до 100 км на Пд. Берегова лінія найбільш розчленована на Пн., тут розташовані й найбільші в світі о. *Гренландія* та *Канадський Арктичний архіпелаг.* Ін. великі острівні групи — *Вест-Індія, Алеутські острови.* Найбільші півострови: *Лабрадор, Флоріда, Юкатан, Каліфорнія, Аляска.*

Рельєф. Зх. частина П. А. зайнята поясом високогірних хребтів, плоскогір'їв і міжгірних улоговин *Кордільєр Північної Америки,* центр. і сх. частини — рівнинами та невисокими горами *Аппалачами.* Гірські хребти Кордільєр простягаються переважно з Пн. Зх. на Пд. Сх. і утворюють кілька пасом. Вздовж тихоокеанського узбережжя підносяться берегові хребти: *Алеутський хребет,* Аляскинський з найвищою вершиною П. А.— г. *Мак-Кінлі* (6193 м), *Береговий хребет, Сьєрра-Невада,* Зх. Сьєрра-Мадре та ін. Сх. пасмо складають *Скелясті гори,* хребти Маккензі, Брукс, Сх. Сьєрра-Мадре та ін. Ці пасма розділені поясом внутр. плато і плоскогір'їв (*Великий Басейн,* Юкон, *Колорадо* та ін.). Пн.-сх. частину материка займає Лаврентійська височина, що за характером поверхні являє собою плоскогір'я з значним розвитком водно-льодовикових форм рельєфу. На Пд. вона переходить у Центральні рівнини з пересічними висотами 200—500 м. На Зх. від них лежать *Великі рівнини* — система вирівняних плато, розділених уступами, що поступово підносяться до Кордільєр. Подекуди у районах розвитку лесових порід, що легко піддаються розмиву, плато розчленовані глибокими ярами й долинами, внаслідок чого землі стали непридатними для с.-г. використання (див. *Бедленд*). Вздовж узбережжя Мексіканської зат. простягається Примексіканська низовина, важливими елемен-

ПІВНІЧНА АМЕРИКА

Крайні точки:

пн. — мис Мерчісон (71° 50′ пн. ш.),
пд. — мис Мар'ято (7° 12′ пн. ш.),
сх. — мис Сент-Чарльз (55° 40′ зх. д.),
зх. — мис Принца Уельського (168° 00′ зх. д.).

1

2

3

4

5

1. Ніагарський водоспад.
2. Кордільєри Північної Америки.
3. Краєвид Центральних рівнин.
4. Бізони у Йєллоустонському національному парку.
5. На Мексіканському нагір'ї.

Найбільші вершини Північної Америки

Назва	Висота, м
Мак-Кінлі	6193
Логан	6050
Святого Іллі	5488
Уїтні	4418
Елберт	4399
Пенья-Невада	4054

Найбільші вулкани Північної Америки

Назва	Висота, м
Орісаба	5700
Попокатепетль	5452
Санфорд	4939
Рейнір	4392
Шаста	4317
Тахумулько	4217

Найбільші ріки Північної Америки

Назва	Довжина, км	Площа басейну, тис. км^2
Міссісіпі (з Міссурі)	5971	3268
Маккензі (з Атабаскою)	5472	1800
Святого Лаврентія	3057	1269
Ріо-Гранде	3033	570
Юкон	2897	855
Нельсон	2574	1070
Колорадо	2333	635

Найбільші озера Північної Америки

Назва	Площа, км^2	Найбільша глибина, м
Верхнє	84 130	393
Гурон	59 700	208
Мічіган	58 100	281
Велике Ведмеже	31 329	137
Велике Невільниче	28 570	614
Ері	25 667	64
Вінніпег	24 390	18
Онтаріо	19 554	236
Нікарагуа	8430	70

тами рельєфу якої є берегові тераси, піщані бари та коси. На Сх. материка підносяться Аппалачі, які у пн. частині являють собою плоскогір'я з окремими невисокими хребтами, пд. їх частина складається з плоскогір'я Підмонт, яке т. з. лінією водоспадів відокремлене від Приатлантичної низовини.

Геологічна будова і корисні копалини. Найбільш давньою геол. структурою П. А. є докембрійська Пн.-Американська платформа, що займає центр. частину материка. Фундамент її виходить на поверхню на Пн. материкової частини П. А. та на Пд. Канадського Арктичного архіпелагу, утворюючи Канадський щит. Пн.-Американська платформа оточена гірськими системами різного віку — каледонського (Пн. Аппалачі, гори Гренландії та ін.), герцинського (Пд. Аппалачі, гори Канадського Арктичного архіпелагу) та мезозойського (Кордільєри). Останні відповідають Сх.-Тихоокеанському (Кордільєрському) геосинклінальному поясу. Надра П. А. багаті на різні мінерально-сировинні ресурси, зокрема рудні й паливні. Рудні корисні копалини зосереджені в основному у межах Канадського щита і в Кордільєрах (руди заліза, міді, нікелю, кобальту, радіоактивних і благородних металів). Родовища заліз. руд є також у Аппалачах. Кордільєри багаті на енерг. сировину (нафта, газ, кам. і буре вугілля) та на сировину для хім. пром-сті, зокрема фосфорити. В Аппалачах — поклади кам. вугілля, на Примексіканській низовині та вздовж тихоокеанського узбережжя, в Каліфорнії й на Алясці — родовища нафти і газу.

Клімат. Тер. П. А. простягається з Пн. на Пд. від арктичного до тропічного поясів. На особливості клімату значний вплив справляє будова її поверхні, зокрема меридіональне простягання найбільших гірських хребтів, які не становлять перешкоди для переносу повітря з Пн. на Пд. і у зворотному напрямі. Пересічна т-ра січня зростає від —36° на Пн. Канадського Арктичного архіпелагу (абс. мінімум на континентальній частині П. А. —64°, на о. Гренландія —70°) до —15, —5° у помірному поясі та +20° на Мексіканському нагір'ї і п-ові Флоріда. У липні т-ри становлять на крайній Пн. 0, +4°, у помірних широтах +18, +26°, на Пд. +30°. Найвищі т-ри спостерігаються на внутр. плоскогір'ях пд. частини Кордільєр (у *Долині Смерті* понад +50°). У межах арктичного та субарктичного поясів кількість опадів не перевищує 200—500 мм. У помірному поясі велику кількість опадів одержує тихоокеанське узбережжя (2000—3000 мм), у внутр. районах Кордільєр — до 100 мм опадів на рік, далі на Сх. кількість їх зростає до 400—1000 мм. На Великих рівнинах улітку часто бувають потужні *смерчі* (торнадо) і *пилові бурі*. На тихоокеанському узбережжі в межах субтропічного поясу клімат посушливий (на п-ові Каліфорнія 100—150 мм опадів), близький до середземноморського. На Пд. Сх. значна кількість опадів, переважно літніх, пов'язана з *мусонами*. У внутр. областях крайнього Пд. материка клімат дуже посушливий. У Кордільєрах гірський та високогірний клімат. Снігова межа проходить на вис. від 300—450 м на Алясці до 1500—1800 м на Береговому хр. та 4000—4500 м у Сьєрра-Неваді.

Внутрішні води. Поверхневий стік річок П. А. становить 8200 км^3 (бл. 18% усього світового стоку). Тут зосереджені великі ріки і численні озера. Більшість рік належить до бас. Атлантичного ок., серед них — найбільша ріка земної кулі *Міссісіпі* з *Міссурі*. До ін. великих рік цього басейну належать *Святого Лаврентія ріка* і *Ріо-Гранде*. Це рівнинні ріки з численними притоками, повноводні. Понад 25% площі П. А. відноситься до бас. Тихого ок., ріки якого (*Юкон*, Кускоквім, *Фрейзер*, *Колумбія*, *Колорадо* та ін.) мають здебільшого гірський характер, значні запаси гідроенергії. Пн. частина П. А. має стік у Пн. Льодовитий ок.; гідрологічна сітка добре розвинута, найбільшою є р. *Маккензі*. Серед озер П. А. особливе місце посідають *Великі озера*, що є значним акумулятором прісної води (24 000 км^3). Проте води їх дуже забруднені. Серед ін. озер — *Велике Ведмеже озеро*, *Велике Невільниче озеро*, *Вінніпег*. Всі ці озера льодовиково-тектонічного походження. У Центр. Америці є озера тектонічного походження — *Нікарагуа*, Манагуа та ін., у горах — вулканічні.

Грунти. Грунтовий покрив П. А. дуже різноманітний. Він представлений (з Пн. на Пд.) різними типами грунтів: тундрово-глейовими, дерново-підзолистими, сірими лісовими, бурими лісовими, чорноземними, каштановими, бурими напівпустельними і солончаками, червоноземами й жовтоземами, пустельними тропічними та ін. У зв'язку з тим, що на значних площах грунтовий покрив внаслідок госп. діяльності людини зазнав помітних негативних змін, великого значення набуває проблема боротьби з *ерозією грунтів*.

Рослинність П. А. досить різноманітна і водночас має схожість з рослинністю Євразії. На Пн. материка знаходяться арктичні пустелі переважно з накипними лишайниками, мохами тощо, які південніше переходять у мохово-лишайникові і мохові *тундри* з осоками і карликовими деревними рослинами. В лісотундрі з дерев представлені ялини (чорна і біла), модрина американська, тополя бальзамічна, осика тощо. Лісові зони займають бл. 1/3 тер. П. А. На Алясці і в Канаді поширені хвойні ліси з ялин, сосен (веймутової, Банкса), ялиці бальзамічної, з домішками берези, осики та ін. В районі Великих озер і пн. частині Аппалачів — мішані ліси з клена цукрового, в'яза, липи, берези, тсуги канадської, ялин, сосен, ялиці. Серед. і пд. частини Аппалачів, сх. частину Центр. рівнин займають широколистяні ліси з дубів, каштана зубчастого, бука, гікорій, тюльпанного дерева тощо. Для соснових і сосново-дубових вічнозелених субтропічних лісів Приатлантичної і Примексіканської низовин характерні також магнолії, ліани, тис, кипарис болотяний. На тихоокеанському узбережжі ростуть секвойні ліси, соснові бори та ліси з ялиці, ялини, тсуги, туї та ін. У внутр. частині материка поширені високотравні *прерії* (у більш вологих місцях) та сухі низькотравні степи з бізоновою травою, злаковими, бобовими, складноцвітими, які на Пд. Великих рівнин замінюються субтропічною *саваною*. Внутр. долини Великого Басейну займають полинові степи. Далі на Пд. розташовані мексіканські пустелі з чагарниками (креозотовий кущ, окатила), напівчагарниками (полин, солянки) та сукулентами (агави, юки, кактуси). В пд. частинах Мексіканського нагір'я і Флоріди, в Центр. Америці і Вест-Індії поширені вологі тропічні ліси, тропічні савани, по узбережжях — *мангрові ліси*. В горах рослинність змінюється відповідно до *висотної поясності*. Рослинність П. А. дуже змінена внаслідок діяльності людини, особливо на тер. США.

Тваринний світ. У фаунах позатропічних частин П. А. і Євразії є спільні роди і види тварин. В тундрі — це білий ведмідь, песець, лемінги, заєць-біляк, куріпка біла, сова біла, в лісах — лось, олені, рись, вовк, ведмідь, бобер, росомаха, куниця, білки, лисиці, землерийки, кроти, лісові сурки та ін. Але тваринний світ П. А. має й специфічні особливості. В тундрі водяться карібу, вівцебик (на Пн. Арктичного архіпелагу і в Гренландії); в лісах — північноамериканський дикобраз, ондатра, норка американська, скунс, лунь вилохвостий, індик та ін. Чисельність лісових тварин, особливо хутрових звірів, значно зменшилась. В лісах Кордільєр трапляються чубук, грізлі, пума та ін. В субтропіках, на Пд. Сх. П. А. поряд з тваринами широколистих лісів зустрічаються представники тропічної фауни — алігатор, кайманові черепахи, ібіси, фламінго, пелікани, колібрі, каролінська папуга. Зазнали знищення тварини степів: бізон (є лише в заповідниках), антилопа вилоріг, олень мазам (зберігся в горах); численніші гризуни (ховрахи, кролі, лукові собачки) та хижаки, що живуть у норах (лисиця, койот, земляні білки). На пустельно-степових нагір'ях численні плазуни, у т. ч. отруйні — гримуча змія, отрутозуб тощо. В пд. частині П. А. переважають тропічні тварини, зокрема південноамер. походження — броненосці, мавпи, кажани, колібрі, папуги, черепахи, крокодили та ін. Див. також *Голарктична біогеографічна область*, *Неотропічна біогеографічна область*.

Історія дослідження. Офіційно відкриття П. А. датують 1492, коли Х. *Колумб* досяг її пд.-сх. узбережжя та прилеглих островів Вест-Індії, проте норманни здійснювали плавання до берегів Гренландії і Пн.-Сх. Америки ще у 10—13 ст. Сх. узбережжя материка 1497—98 досліджували експедиції Дж. *Кабота* та С. *Кабота*.

ПІВНІЧНА АМЕРИКА, ФІЗИЧНА КАРТА

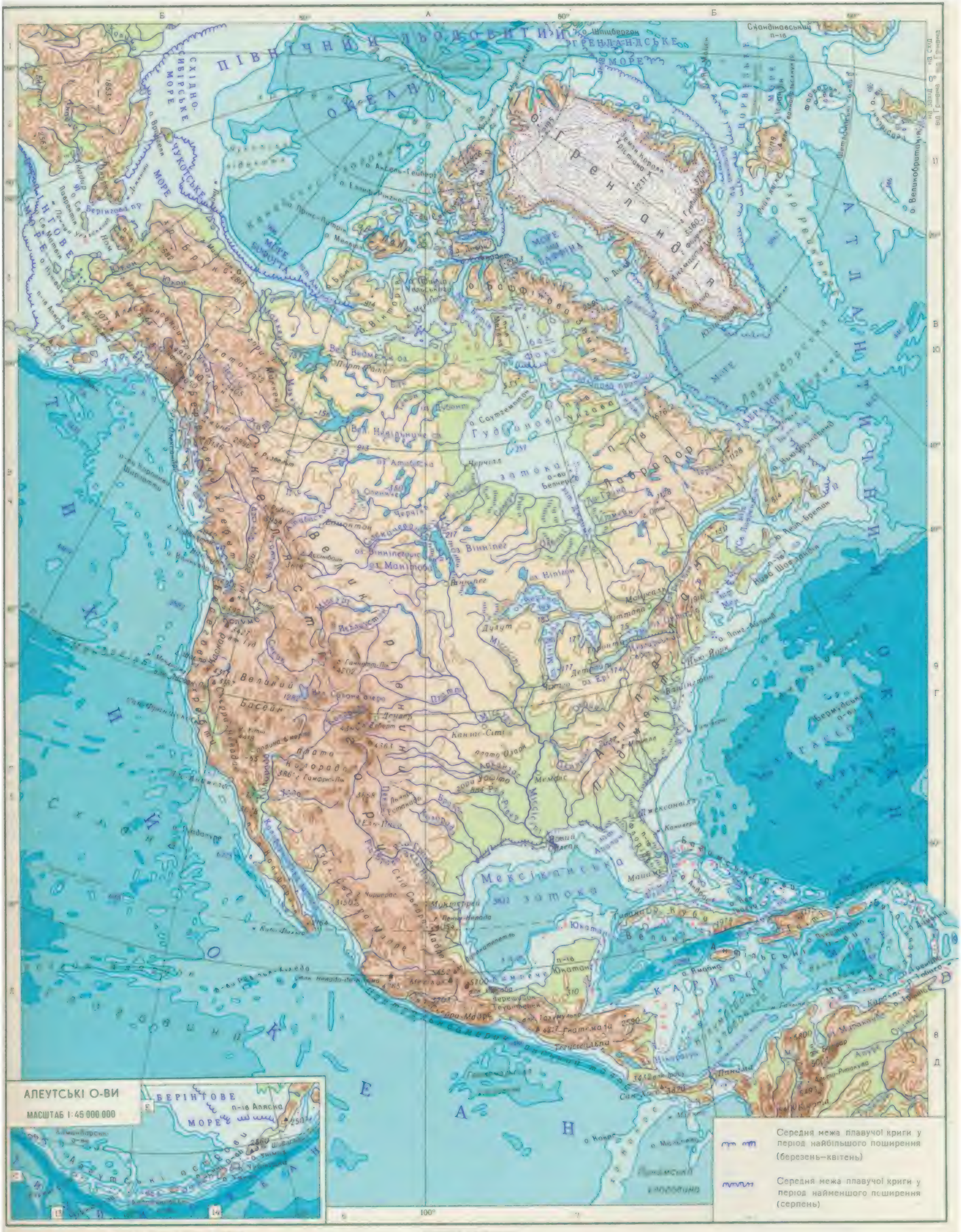
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
ГРЕНЛАНДСЬКЕ МОРЕ
о. Шпіцберген
Скандінавський п-ів
о. Гренландія
МОРЕ БОФОРТА
МОРЕ БАФФІНА
о. Баффінова Земля
Берінгове пр.
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
Гудзонова затока
п-ів Лабрадор
МОРЕ ЛАБРАДОР
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
Мексіканська затока
Карибське море
САРГАСОВЕ МОРЕ
о. Ньюфаундленд
о. Куба
Флорида
п-ів Юкатан
Кордильєри
Скелясті гори
Аппалачі
Великий Басейн
Великі рівнини
плато Колорадо
Мексиканське нагір'я
Велике Ведмеже оз.
Велике Невільниче оз.
оз. Атабаска
оз. Вінніпег
оз. Верхнє
Міссісіпі
Міссурі
Маккензі
Юкон
Нью-Йорк
Чикаго
Денвер
Мехіко
Панамський перешийок
АЛЕУТСЬКІ О-ВИ
МАСШТАБ 1:45 000 000
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
п-ів Аляска
Середня межа плавучої криги у період найбільшого поширення (березень–квітень)
Середня межа плавучої криги у період найменшого поширення (серпень)
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
глибше 6000 5000 4000 2000 200 0 200 500 1000 2000 3000 4000 вище
МАСШТАБ 1:45 000 000
450 0 450 900 км

ПІВНІЧНА АМЕРИКА

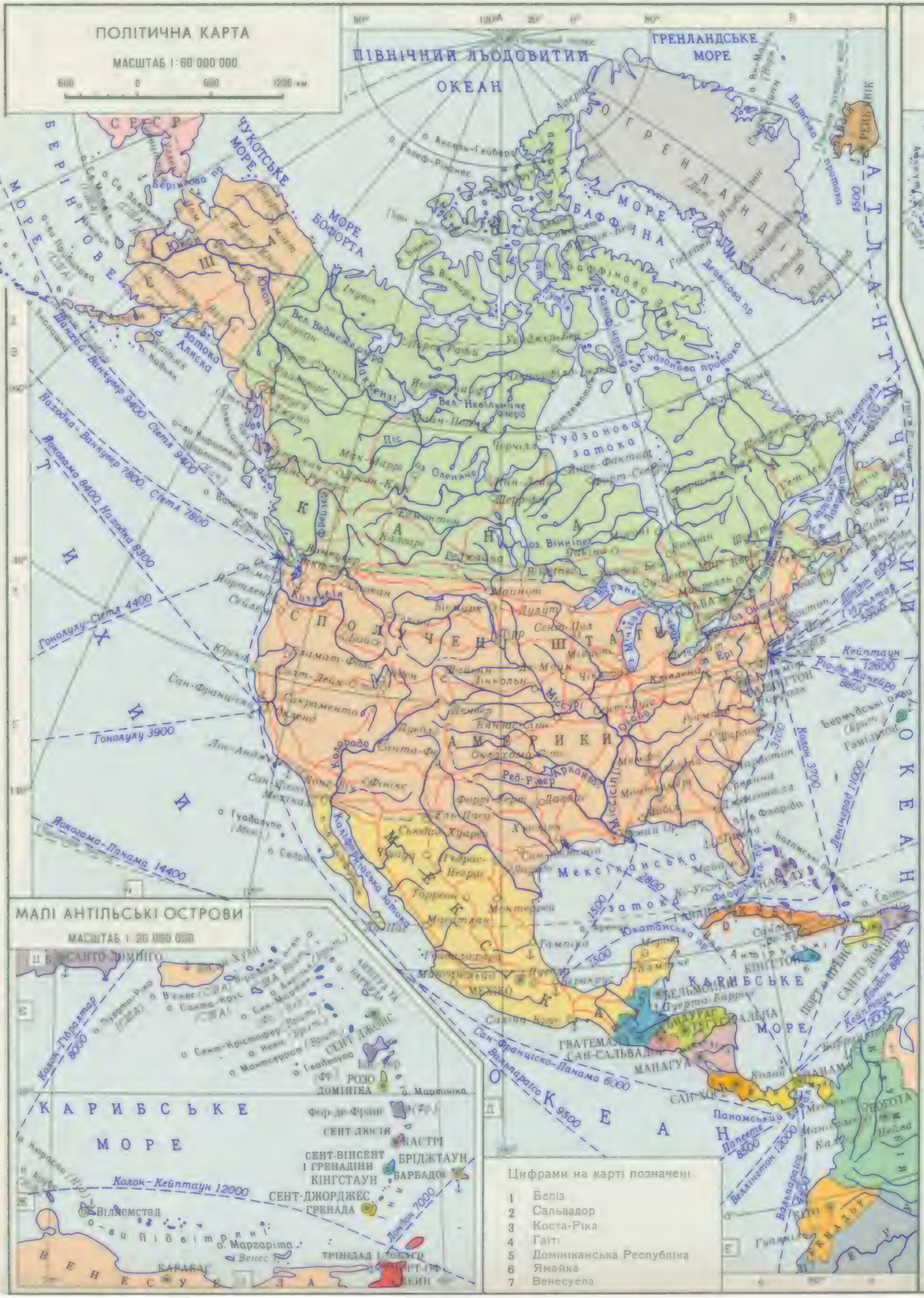
ПОЛІТИЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1: 60 000 000
600 0 600 1200 км
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
ГРЕНЛАНДСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ БОФОРТА
МОРЕ БАФФІНА
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
СРСР
ГРЕНЛАНДІЯ
КАНАДА
СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ
МЕКСИКА
Гудзонова затока
Мексіканська затока
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
МАЛІ АНТІЛЬСЬКІ ОСТРОВИ
МАСШТАБ 1: 20 000 000
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
Цифрами на карті позначені
1 Беліз
2 Сальвадор
3 Коста-Ріка
4 Гаїті
5 Домініканська Республіка
6 Ямайка
7 Венесуела

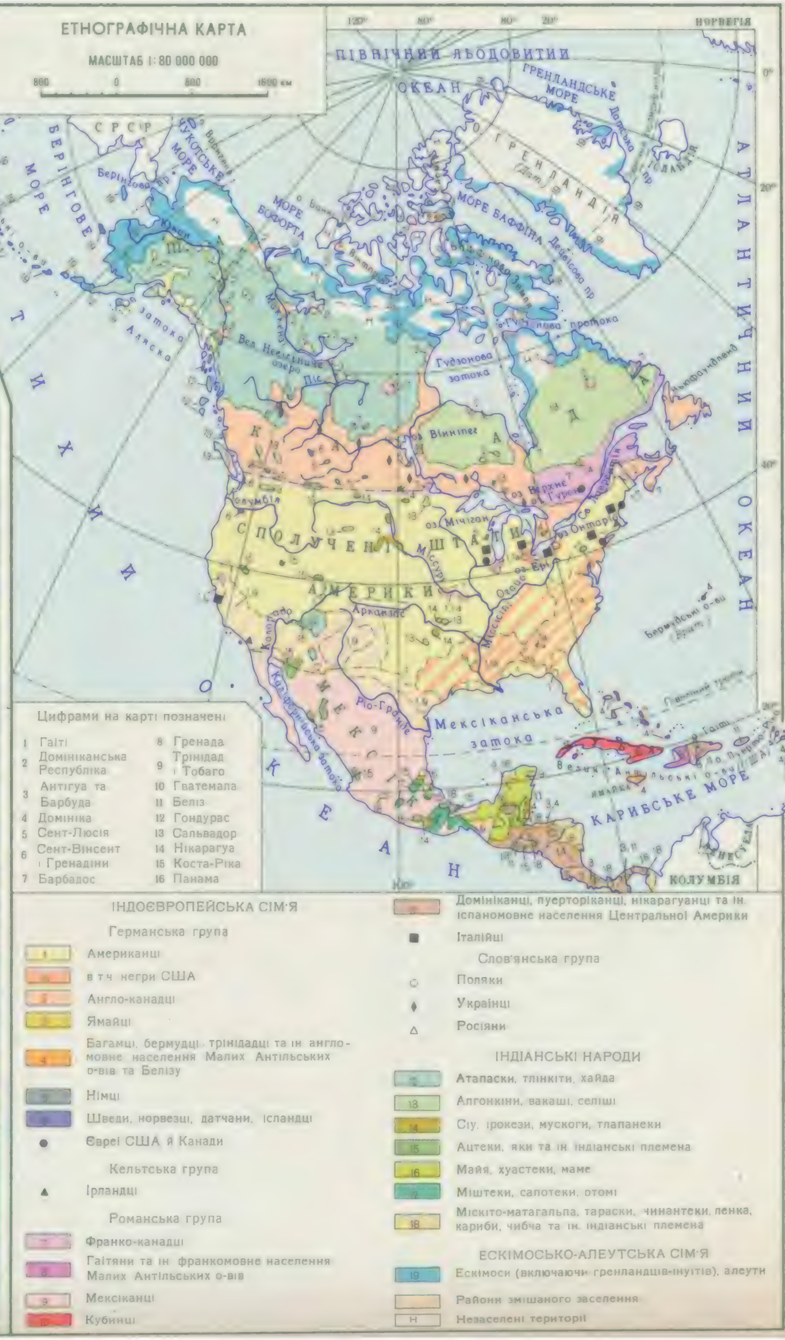
ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1: 80 000 000
800 0 800 1600 км
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
ГРЕНЛАНДСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ БОФОРТА
МОРЕ БАФФІНА
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
СРСР
ГРЕНЛАНДІЯ
КАНАДА
СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ
Мексіканська затока
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
КОЛУМБІЯ
Цифрами на карті позначені
1 Гаїті
2 Домініканська Республіка
3 Антігуа та Барбуда
4 Домініка
5 Сент-Люсія
6 Сент-Вінсент і Гренадіни
7 Барбадос
8 Гренада
9 Трінідад і Тобаго
10 Гватемала
11 Беліз
12 Гондурас
13 Сальвадор
14 Нікарагуа
15 Коста-Ріка
16 Панама
ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА СІМ'Я
Германська група
Американці
в т.ч. негри США
Англо-канадці
Ямайці
Багамці, бермудці, трінідадці та ін. англомовне населення Малих Антільських о-вів та Белізу
Німці
Шведи, норвезці, датчани, ісландці
Євреї США й Канади
Кельтська група
Ірландці
Романська група
Франко-канадці
Гаїтяни та ін. франкомовне населення Малих Антільських о-вів
Мексіканці
Кубинці
Домініканці, пуерторіканці, нікарагуанці та ін. іспаномовне населення Центральної Америки
Італійці
Слов'янська група
Поляки
Українці
Росіяни
ІНДІАНСЬКІ НАРОДИ
Атапаски, тлінкіти, хайда
Алгонкіни, вакаші, селіші
Сіу, ірокези, мускоги, тлапанеки
Ацтеки, яки та ін. індіанські племена
Майя, хуастеки, маме
Міштеки, сапотеки, отомі
Міскіто-матагальпа, тараски, чинантеки, ленка, кариби, чибча та ін. індіанські племена
ЕСКІМОСЬКО-АЛЕУТСЬКА СІМ'Я
Ескімоси (включаючи гренландців-інуїтів), алеути
Райони змішаного заселення
Незаселені території

Тихоокеанського узбережжя П. А. першим з європейців досяг *Бальбоа* В. Н. де, який 1513 перетнув Панамський перешийок. У 1-й пол. 16 ст. ісп. експедиції вивчали узбережжя Мексіканської зат., дельту Міссісіпі, внутр. райони материка (Ф. Кордова, Е. Кортес та ін.). Пн. райони П. А. стали відомі завдяки плаванням франц. (Ж. Картьє, 1534—35) та англ. (Дж. Дейвіс, Г. *Гудзон*, У. Баффін та ін., 1576—1631) мореплавців. У 1615—28 франц. дослідники С. Шамплен та Е. Брюле відкрили Великі озера. У вивченні пн.-зх. частини П. А. велика роль належить росіянам. У 1732 І. Федоров і М. Гвоздєв відкрили крайню зх. точку материка, 1741 В. *Берінг* і О. *Чириков* — частину узбережжя Аляски, ряд Алеутських та ін. островів. Завершила відкриття Аляски 1784—95 експедиція Г. *Шеліхова*. В 1778 Дж. *Кук* досліджував зх. узбережжя П. А. В 1792—93 англієць А. Маккензі відкрив Велике Ведмеже оз., перетнув материк зі Сх. на Зх. У 19 ст. досліджували арктичні райони П. А (англ. експедиції Дж. *Росса*, Дж. Франкліна, норв. О. Свердрупа і Ф. *Нансена*, амер. Р. *Пірі* та ін.). На поч. 20 ст. в основному вивчали внутр. райони П. А., зокрема гірські області.

Населення. До складу сучасного населення П. А. входять представники трьох рас. Корінне населення (*індіанці*, *ескімоси*, *алеути*), а також недавні переселенці з Азії належать до різних гілок монголоїдної раси; нащадки вихідців з Європи — до європеоїдної раси, вихідців з Африки — до негроїдної. Значну частину населення становлять мішані расові групи — *метиси* і *мулати*. Більшість населення П. А.— нащадки іммігрантів з Європи і в значно меншій кількості — з Азії, які переселилися сюди протягом 16—20 ст., а також нащадки невільників, завезених у 17—19 ст. з Африки. Аборигенні народи, які залишилися, становлять лише 5% населення П. А. Більша частина населення Мексіки і д-в материкової Центр. Америки утворилася внаслідок мішання прийшлих іспанців з місц. індіанськими племенами. В антропологічному відношенні — це метиси, які говорять *іспанською мовою*. О-ви Карибського моря заселені переважно націями, що формуються,— неграми і мулатами — нащадками афр. рабів і європ. колонізаторів (іспанців, англійців, французів, голландців та ін.). В США переважає *англійська мова*, в Канаді — англійська і французька. Безперервний приплив іммігрантів у ці дві країни приводить до виникнення все нових перехідних груп, які ще остаточно не асимільовані осн. народами країн вселення, але вже порвали зв’язок з країнами, звідки вони переселилися. В США, крім того, серед американців виділяється особлива група — афроамериканців (негри), які внаслідок тривалої *дискримінації* і *сегрегації* значною мірою зберегли свої антропологічні і деякі культур. риси; вони повністю англомовні. Найбільші англомовні народи П. А. (1980, млн. чол.): американці США — 180, в т. ч. афроамериканці — 25, англоканадці — 11; ін. англомовні групи: ямайці — 2,6, трінідадці — 0,8, барбадосці — 0,25, багамці — 0,17, белізці — 0,09. Значною мірою англомовними є іммігрантські групи США і Канади, які асимілюються: німці — 6,8, італійці — 5,2, поляки — 2,7, австрійці — 1,3, шведи — 1,0 та ін. Іспаномовними народами є мексіканці — 67 (у т. ч. в США — 8), кубинці — 10,5, пуерторіканці — 5,2, домініканці — 5,1, сальвадорці — 4,3, гватемальці — 3,3, гондурасці — 2,8, нікарагуанці — 2,2, костаріканці — 2,0, панамці — 1,8. Франкоканадці — другий великий народ Канади (чисельність — 8,1 млн. чол.); ін. франкомовні групи П. А.: гаїтійці — 5,3, мартінікці і гваделупці — по 0,33. Індіанські народи значною мірою збереглися в Пд.-Сх. Мексіці й Зх. Гватемалі. Окремими групами вони розселені в малодоступних районах Гондурасу, Панами та ін. центральноамер. країнах, у внутр. областях Аляски, на Пн. Канади, в резерваціях США і Канади. Вони все більше переходять на мови навколишніх народів — іспанську, англійську, французьку. Загальна чисельність індіанців П. А. — 16,7 млн. чол., у т. ч. в Мексіці — 11,2, Гватемалі — 3,6, США — 0,9 і Канаді — 0,32 млн. чол. На Крайній Півночі, вздовж узбережжя материка і арктичних островів розселені ескімоси (100 тис. чол., у т. ч. в Гренландії — 52 тис., США — 30 тис. і Канаді — 18 тис.). На Алеутських островах (США) живе бл. 5 тис. алеутів. Офіц. мови: Гватемали, Гондурасу, Домініканської Республіки, Коста-Ріки, Куби, Мексіки, Нікарагуа, Панами, Сальвадору — іспанська, Гаїті, Гваделупи, Мартініки, Сен-П’єр і Мікелону — французька, Антільських о-вів — голландська, Канади — англійська і французька, Пуерто-Ріко — іспанська і англійська, Гренландії — датська й ескімоська, решти країн — англійська. За релігією населення США і Канади належить до численних протестантських церков або до католицької церкви (в Канаді католиків 46%, в США — бл. 40%). Переважна більшість віруючих Мексіки і країн материкової Центральної Америки — католики. В Вест-Індії на одних островах домінує католицизм, на інших — протестантизм.

У П. А., переважно в США і Канаді, живуть українці, які деякою мірою зберігають рідну мову (див. *Сполучені Штати Америки*, *Канада*, розділи про українців у цих країнах).

Політичний поділ. До європ. колонізації на тер. П. А. жили індіанські племена — гурон, *ірокези*, саскегани, *команчі*, апачі та ін. Індіанське нас. П. А. перебувало на різних стадіях первіснообщинного ладу. Колонізація європейцями П. А., що почалася в кін. 15 — на поч. 16 ст., призвела до масового винищення місц. населення. Освоєння територій сучас. Канади почалося з виникненням франц. поселень Порт-Руаяль і Квебек 1604—07. На поч. 17 ст. із заснуванням Лондонської і Плімутської компаній інтенсивно розвинулася і англ. колонізація. Англійці почали госп. освоєння нових земель. На Пд. континенту утвердилася система рабовласницького плантаційного г-ва. В результаті *Семилітньої війни 1756—63* Франція втратила свої колоніальні володіння в

Політичний поділ Північної Америки

Держави	Площа, тис. км^2	Населення, млн. чол.[1]	Столиці
Антігуа і Барбуда	0,4	0,08	Сент-Джонс
Багамські Острови (Співдружність Багамських Островів)	13,9	0,21 (1980, оцінка)	Нассау
Барбадос	0,4	0,26 (1978)	Бріджтаун
Беліз	23,0	0,16 (1981, оцінка)	Бельмопан
Гаїті (Республіка Гаїті)	27,8	5,2 (1980)	Порт-о-Пренс
Гватемала (Республіка Гватемала)	108,9	7,0 (1980, оцінка)	Гватемала
Гондурас (Республіка Гондурас)	112,1	3,56 (1979, оцінка)	Тегусігальпа
Гренада	0,3	0,11 (1977)	Сент-Джорджес
Домініка (Співдружність Домініки)	0,8	0,08 (1977)	Розо
Домініканська Республіка	48,7	5,6 (1979, оцінка)	Санто-Домінго
Канада	9976,19	24,1 (1.I 1981, оцінка)	Оттава
Коста-Ріка (Республіка Коста-Ріка)	50,9	2,2 (1979, оцінка)	Сан-Хосе
Куба	110,992	9,9 (1980, оцінка)	Гавана
Мексіка (Мексіканські Сполучені Штати)	1958,2	70,0 (1980)	Мехіко
Нікарагуа (Республіка Нікарагуа)	130,0	2,5 (1980)	Манагуа
Панама (Республіка Панама), включаючи колишню зону Панамського каналу	77,08	1,88 (1979, оцінка)	Панама
Сальвадор (Республіка Ель Сальвадор)	21,4	4,66 (1979)	Сан-Сальвадор
Сент-Вінсент і Гренадіни	0,4	0,11 (1980)	Кінгстаун
Сент-Люсія	0,6	0,12 (1978)	Кастрі
США (Сполучені Штати Америки)	9363,2	бл. 228,95 (лютий 1981)	Вашінгтон
Трінідад і Тобаго (Республіка Трінідад і Тобаго)	5,1	1,2 (1979, оцінка)	Порт-оф-Спейн
Ямайка	11,5	2,2 (1979)	Кінгстон
Антільські острови (Нідерл.)	1,0	0,25 (1978)	Віллемстад
Бермудські острови (Брит.)	0,53	0,06 (1978)	Гамільтон
Віргінські острови (Брит.)	0,1	0,1 (1980)	Род-Таун
Віргінські острови (США)	0,3	0,1 (1979)	Шарлотта-Амалія
Гваделупа (Франц.)	1,8	0,33 (1980)	Бас-Тер
Гренландія (частина тер. Данії)	2175,6	0,05 (1978)	Готхоб
Кайман острови (Брит.)	0,2	0,02 (1979)	Джорджтаун
Мартініка (Франц.)	1,1	0,3 (1980)	Фор-де-Франс
Монтсеррат (Брит.)	0,101	0,01 (1978)	Плімут
Пуерто-Ріко (США)	8,9	3,3 (1978)	Сан-Хуан
Сен-П’єр і Мікелон (Франц.)	0,2	0,006 (1974)	Сен-П’єр
Сент-Крістофер (Сент-Кіттс)—Невіс—Ангуілла (Брит.)	0,4	0,07 (1976)	Бастер
Теркс і Кайкос острови (Брит.)	0,4	0,008 (1978)	Кокберн-Таун

---

[1] В дужках зазначено рік перепису.

Північна Америка. Плато Колорадо.

Канаді, які майже повністю перейшли до Великобританії. В ході *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83* 13 англ. колоній відокремилися і утворили самостійну д-ву — Сполучені Штати Америки. Великобританії вдалося зберегти своє панування у Канаді. У 1804 *Гаїті* проголосила незалежність від Іспанії. В ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* домоглися незалежності Мексіка (1810), Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Сальвадор (всі — 1821). У 1844 внаслідок антигаїтянського повстання на Сх. Гаїті утворилася Домініканська Республіка. Невдоволення широких мас колоніальною політикою англ. уряду в Канаді привело до ряду великих виступів, серед яких найзначнішим було повстання 1837—38, очолене, зокрема, Л. *Папіно*. В 1867 Канада здобула права *домініону* (з 1931 — незалежна д-ва в рамках *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією). В 1949 до Канади приєднано на правах провінції кол. анг. колонію Ньюфаундленд. В результаті *іспано-американської війни 1898* проголосила незалежність 1902 Куба (фактично ж стала напівколонією США). За *Паризьким мирним договором 1898* до США відійшло і Пуерто-Ріко. В 1903 проголосила політ. незалежність від Колумбії Панама. Кабальні договори США, нав'язані урядові Панами (див. *Американо-панамські договори*), віддавали під контроль США частину території країни (див. *Зона Панамського каналу*). Народ Панами вів постійну боротьбу за повернення загарбаних територій. *Кубинська революція* 1959 проголосила першу соціалістичну д-ву в Америці. Перемога її сприяла піднесенню антиімперіалістичного руху на всьому амер. континенті. Домоглися незалежності англ. колонії Вест-Індії: Ямайка, Трінідад і Тобаго (1962), Барбадос (1966), Багамські Острови (1973), Гренада (1974), Домініка (1978), Сент-Люсія (1979), Беліз (1981), Антігуа і Барбуда (1981). За договором 1979 між США і Панамою під юрисдикцію Панами перейшла кол. зона Панамського каналу. Договором також передбачено, що до 1.I 2000 остаточно буде відновлено суверенітет країни і над Панамським каналом. На поч. 80-х рр. у П. А. залишається ряд залежних територій (табл.). Див. також статті про окремі країни Пн. Америки. Карти див. на окрем. арк. с. 336—337.

Літ.: Магидович И. П. История открытия и исследования Северной Америки. М., 1962; Игнатьев Г. М. Северная Америка. Физическая география. М., 1965; Страны и народы. Америка. Общий обзор. Северная Америка. М., 1980; Ефимов А. В. США. Пути развития капитализма. М., 1969; Самойло А. С. Английские колонии в Северной Америке в XVII веке. М., 1963; Тишков В. А. Освободительное движение в колониальной Канаде. М., 1978.

Є. І. Стеценко (Природа), *Н. Ю. Віленська* (Рослинність, Тваринний світ), *С. І. Брук* (Населення), *А. М. Шлепаков* (Політичний поділ).

ПІВНІ́ЧНА ВІЙНА́ 1700—21 — війна Росії проти Швеції за вихід до Балтійського моря, за повернення його узбережжя, загарбаного шведами (див. також *Лівонська війна 1558—83, Російсько-шведські війни 17—19 століть*). У П. в. в різні роки воювали проти Швеції також Данія, Річ Посполита, Саксонія, Пруссія та ін. В 1700 швед. король *Карл XII* розбив дат. армію, Данія уклала мир з Швецією. 19 (30).VIII 1700 Росія оголосила війну Швеції, але під Нарвою рос. війська зазнали поразки. Карл XII кинув свою армію проти Речі Посполитої. Тим часом енергійними заходами *Петро I* відновив армію, реорганізував її артилерію, створив військ.-мор. флот і перейшов у наступ. У 1701 рос. армія завдала удару шведам під с. Ерестфером (на зх. узбережжі Чудського оз.), 1702 здобула фортецю Нотебург, перейменовану на Шліссельбург (тепер м. Петрокрєпость), 1703 — фортецю Нієншанц (у гирлі Неви), Ям, Копор'є, 1704 — Івангород, Нарву, Дерпт (тепер Тарту). На місці зруйнованого Нієншанца було закладено Петербург (1703), а для прикриття його з моря споруджено фортецю Кронштадт. У всіх воєнних діях у Прибалтиці брали участь козац. полки — Миргородський, Ніжинський, Гадяцький, Лубенський, Полтавський і загони запорожців. Річ Посполита, не підготовлена до війни, ослаблена сел.-козац. рухом на Правобережній Україні під керівництвом С. П. *Палія*, зазнавала у війні невдач; Карл XII здобув Варшаву; Краків, Торунь, примусив польс. короля *Августа II Фридерика* підписати мирний договір і передати престол швед. ставленику С. *Лещинському* (1706). Швед. король прагнув установити протекторат над Литвою, Польщею і Україною, захопити Архангельськ, Псков, Новгород і поділити Росію на окремі князівства. У вересні 1708 швед. війська вторглись у пн. райони Лівобережної України. Скориставшися з цього, наприкінці жовтня гетьман І. *Мазепа*, який таємно вів переговори з Карлом XII, перейшов на бік загарбників з невеликою кількістю старшини та найманого війська. Укр. козаки, селяни, міщани, виявляючи вірність союзові з Росією, розгорнули партизанську війну: боролися проти шведів і зрадника Мазепи. Гостра потреба в продовольстві примусила Карла XII навесні 1709 вирушити на Полтавщину. На своєму шляху шведи палили населені пункти і винищували мирне населення. В квітні 1709 швед. війська зосередилися під Полтавою. 87 днів тривала героїчна оборона міста. В *Полтавській битві 1709* загарбники зазнали повного розгрому. Карл XII і Мазепа втекли до тур. володінь. Полтавська битва стала поворотним етапом П. в. В 1710 війська Петра I розгорнули наступ у Прибалтиці: було здобуто м. Ригу, Ревель (тепер Таллін), Кексгольм, Виборг і о. Езель. Успіхи викликали занепокоєння зх.-європ. д-в, і вони примусили Туреччину оголосити війну Росії. На поч. 1711 з наказу Туреччини крим. татари вторглися на Україну. Росія у відповідь здійснила *Прутський похід 1711*. Після укладення *Прутського трактату 1711* рос. війська активізували воєнні дії в Прибалтиці. В *Гангутському бою 1714* рос. флот здобув блискучу перемогу над шведським; 1720 поблизу островів Езель і Гренгам швед. флот знову зазнав поразки. Швеція змушена була підписати *Ніштадтський мирний договір 1721*. Перемога у П. в. завершила боротьбу Росії за вихід до Балтійського м., висунула її в ряд великих європ. д-в. Лівобережну Україну було врятовано від загрози поневолення польс.-шляхет. загарбниками.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. К., 1954; Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958.

В. Є. Спицький.

ПІВНІ́ЧНА ДАКО́ТА — штат на Пн. США, на кордоні з Канадою. Площа 183 тис. км^2. Нас. 653 тис. чол. (1977). Адм. ц.— м. Бісмарк. Один з осередків розселення українців у США. Рельєф рівнинний, поступово підвищується зі Сх. на Зх. Гол. ріка — Міссурі (верхня течія). Лежить у степовій зоні. Більша частина території розорана. Основа економіки — с. г. Переважають великі капіталістичні ферми, кількість дрібних фермерських г-в безперервно зменшується. Гол. культура — яра пшениця. Вирощують також овес, ячмінь, жито, кукурудзу, льон, сіяні трави. Тваринництво м'ясного напряму. Підприємства гірничодобувної (буре вугілля, нафта, природний газ), харч. та ін. галузей промисловості.

ПІВНІ́ЧНА ДВІНА́ — ріка на Пн. Європ. частини СРСР, переважно в Арх. обл. РРФСР. Довж. 747 км, площа бас. 357 тис. км^2. Утворюється злиттям річок Югу та Сухони; впадає в Двінську губу Білого м., утворюючи дельту площею майже 900 км^2. Має рівнинний характер. Гол. притоки: Вичегда, Пінега (праві), Вага (ліва). Живлення мішане, переважно снігове. Пересічна річна витрата води у гирлі 3490 м^3/с. Замерзає у середині листопада, скресає в кінці квітня. Через р. Сухону, оз. Кубенське, р. Шексну П. Д. сполучається з Волгою. Судноплавна. Лісосплав. На П. Д.— міста *Котлас, Архангельськ*.

ПІВНІ́ЧНА ЗЕМЛЯ́ — архіпелаг у Пн. Льодовитому океані, між морями Карським і Лаптевих. Протокою Вількицького відокремлена від п-ова Таймир. Входить до Таймирського (Долгано-Ненецького) авт. окр. Краснояр. краю РРФСР. Складається з 4 великих островів (Октябрської Революції, Більшовик, Комсомолець, Піонер) і ряду дрібних (Шмідта, Старокадомського та ін.). Заг. площа бл. 37 тис. км^2. Рельєф низькогірний, платоподібний. Бл. 50% площі П. З. вкрито льодовиковими куполами і щитами. Вис. до 965 м. Клімат арктичний. Пересічна т-ра січня —28, —30°, липня —0,5, —1,6°. Опадів від 150—200 мм до 400—450 мм на рік. Тривалість снігового покриву бл. 10 міс. На вільних від льодовиків ділянках — мохи, лишайники з домішкою квіткових. Характерні песець, лемінг, білий ведмідь, північний олень; на узбережжі — пташині базари. Острови відкрила рос. експедиція Б. Вількицького (1913); вперше дослідила 1930—32 експедиція Арктичного ін-ту (Г. О. Ушаков, М. М. Урванцев).

ПІВНІ́ЧНА ІРЛА́НДІЯ, Ольстер — адм.-політ. частина Сполученого Королівства Великобританії та Пн. Ірландії. Займає пн.-сх. частину о. Ірландія. Площа 14,1 тис. км². Нас. 1,5 млн. чол. (1971). Адм. ц. — м. Белфаст. У адм. відношенні поділяється на 26 округів.

Бл. 65% населення належить до етнічної групи ольстерців-протестантів, решта — ірландці-католики. За *англо-ірландським договором 1921* П. І. (6 найрозвинутіших у пром. відношенні графств *Ольстеру*) залишилася в складі Великобританії на правах автономії. В 1921—72 при владі перебувала протестантська Юніоністська партія (ЮП), яка при підтримці реакційних кіл Великобританії проводила політику репресій щодо католицької меншості. З 1966 в П. І. розгорнувся рух за громадян. права, що об'єднав демократичні сили. В 1969 П. І. окупували англ. війська. Ультраправі протестантські орг-ції розв'язали кампанію терору проти прогресивних сил і населення католицьких *гетто,* що викликало відповідні акції партизанів «тимчасової» Ірл. респ. армії. Загострення політ. кризи в П. І. привело до розколу ЮП і розпуску англ. урядом парламенту провінції та запровадження прямого правління з Лондона (1972). 9.XII 1973 уряди Великобританії та Ірл. Республіки підписали угоду, яка передбачала поділ влади (пропорційне представництво) між католиками й протестантами П. І. в держ. органах. Однак проведення в життя її було зірвано протестантськими ультра. В 1978 Міжнар. суд *Європейської ради* визнав Великобританію винною в порушенні прав людини в П. І. В 1979—80 активізувалася діяльність расистської демократич. юніоністської партії (засн. 1971), яку підтримує консервативний уряд Великобританії. Уряд Ірл. Республіки і вся прогресивна світова громадськість виступають за возз'єднання П. І. з Ірл. Республікою.

Осн. галузі пром-сті: текст. (виробн. лляних, бавовняних і вовняних тканин), машинобудівна (виробн. текст. машин, устаткування для нафтопромислів, деталей до автомобілів і літаків, електротех. виробів, суднобудування). Підприємства паперової, поліграф., швейної та харч. галузей. Гол. пром. центри — Белфаст і Лондондеррі. В с. г. переважає дрібне землеволодіння. Осн. його галузь — тваринництво м'ясо-мол. напряму (велика рогата худоба, свині та вівці); птахівництво. Значна частина с.-г. угідь — під луками та пасовищами. Вирощують овес, картоплю, льон, сіяні трави. Найбільший порт — Белфаст.

С. В. Толстов (історія).

ПІВНІ́ЧНА КАРОЛІ́НА — штат на Сх. США. Площа 136,5 тис. км². Нас. 5,5 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Ролі. Сх. частину штату займає заболочена Приатлантична низовина, західну — кристалічне плато Підмонт та гори *Аппалачі.* Ріки короткі й повноводні. Подекуди збереглися ліси. Найрозвинутіша текст. пром-сть (за виробн. бавовняних тканин штат займає провідне місце в країні). Виплавка алюмінію, електротех. машинобудування, виробництво хімічних волокон. Підприємства деревообробної, швейні, харч., зокрема тютюнової пром-сті. Гол. пром. центри — Уїнстон-Сейлем, Шарлотт, Грінсборо. Розвинуте с. г., гол. чин. вирощування тютюну (за збором — 1-е місце в США). Вирощують також кукурудзу, арахіс, овочі, бавовник тощо. Розводять переважно велику рогату худобу та свиней. Рибальство. Осн. мор. порт — Уїлмінгтон.

ПІВНІ́ЧНА КОРО́НА — сузір'я Пн. півкулі неба. Найяскравіша зоря П. к. (*Гема*) 2,2 візуальної *зоряної величини.* Видно на всій

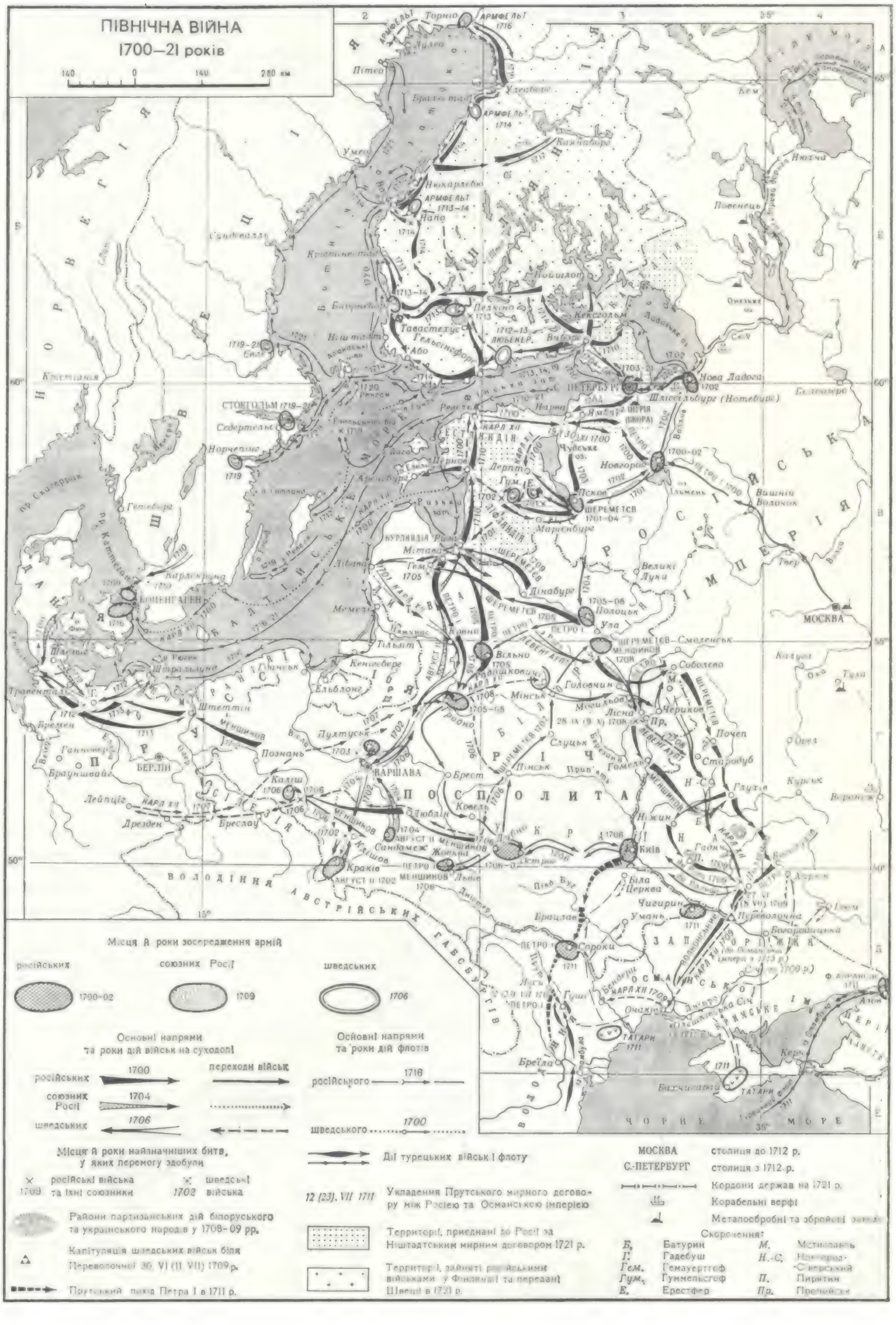
ПІВНІЧНА ВІЙНА
1700—21 років
140 0 140 280 км
Місця й роки зосередження армій
російських
союзних Росії
шведських
1700-02
1709
1706
Основні напрями та роки дій військ на суходолі
переходи військ
російських 1700
союзних Росії 1704
шведських 1706
Основні напрями та роки дій флотів
російського 1716
шведського 1700
Місця й роки найзначніших битв, у яких перемогу здобули
російські війська та їхні союзники 1709
шведські війська 1702
Дії турецьких військ і флоту
12 (23). VII 1711 Укладення Прутського мирного договору між Росією та Османською імперією
Райони партизанських дій білоруського та українського народів у 1708-09 рр.
Капітуляція шведських військ біля Переволочної 30. VI (11. VII) 1709 р.
Прутський похід Петра І в 1711 р.
Території, приєднані до Росії за Ніштадтським мирним договором 1721 р.
Території, зайняті російськими військами у Фінляндії та передані Швеції в 1721 р.
МОСКВА столиця до 1712 р.
С.-ПЕТЕРБУРГ столиця з 1712 р.
Кордони держав на 1721 р.
Корабельні верфі
Металообробні та збройові заводи
Скорочення:
Б. Батурин
Г. Гадебуш
Гем. Гемауертгоф
Гум. Гуммельсгоф
Е. Ерестфер
М. Мстиславль
Н.-С. Новгород-Сіверський
П. Пирятин
Пр. Прочейськ

території СРСР протягом року (найкраще в травні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ПІВНІ́ЧНА ПАСА́ТНА ТЕЧІ́Я — тепла поверхнева течія Світового ок. у тропічних широтах Пн. півкулі. В Атлантичному та Тихому океанах утворюється внаслідок дії пн.-сх. *пасатів*. В Індійському ок. під впливом *мусонів* має сезонний характер. Спрямована зі Сх. на Зх. Осн. відгалуження П. П. т.— *Гольфстрім* у Атлантичному ок., *Куросіо* у Тихому океані.

ПІВНІ́ЧНА РА́ДА — регіональна організація країн Пн. Європи. Засн. 1952 як консультативний орган для розвитку співробітництва між країнами регіону в галузі економіки, соціальних проблем, науки, культури і транспорту. Об'єднує парламентаріїв Данії, Ісландії, Норвегії, Швеції і Фінляндії (з 1955). Між країнами — членами П. р. укладено конвенцію про спільний «ринок робочої сили», соціальну конвенцію, погоджено поштові і залізничні тарифи, вироблено спільне патентне законодавство, прийнято рекомендації про встановлення спільного фонду пром. і тех. розвитку, поглиблення співробітництва в галузі енергетики, охорони навколишнього середовища та з ін. питань. З 1965 *Рада Економічної Взаємодопомоги* бере участь у конференціях, що організуються П. р. для представників європ. екон. орг-цій. У 1971 утворено координаційний орган — Раду міністрів пн. країн, 1972 — постійний Секретаріат. З 1976 в рамках П. р. діє Пн. інвестиційний банк. Гол. орган П. р.— щорічна Пленарна сесія. Між сесіями роботою П. р. керує Президія, що обирається сесією П. р. Всі члени П. р. входять до *Європейської асоціації вільної торгівлі*. Постійної штаб-квартири немає.

Г. С. Ігошкін.

ПІВНІ́ЧНА ТЕРИТО́РІЯ — частина Австралії, виділена в окрему адм. одиницю. Розташована на Пн. країни. Пл. 1347,6 тис. км^2. Нас. 97 тис. чол. (1976), у т. ч. аборигени-австралійці, більша частина яких живе у резерваціях. Адм. ц.— м. Дарвін. Рельєф рівнинний, переважає напівпустельне плато заввишки 200—300 м. Малоосвоєна і рідконаселена частина країни. Видобувають марганцеву, мідну, уранову та залізну руди, боксити, олово, золото, срібло. На Пн. у великих капіталістичних г-вах розвинуте м'ясне тваринництво. Вирощують арахіс, сорго, банани, цитрусові, овочі. Осн. заняття корінного населення — примітивне рибальство та мисливство. Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Дарвін.

ПІВНІ́ЧНЕ МО́РЕ — окраїнне море Атлантичного ок., між пн.-зх. берегом материка Європи та островами Великобританія, Оркнейськими та Шетландськими. На Сх. системою проток сполучене з Балтійським м., на Пд. Зх.— з Атлантичним ок. через протоки *Па-де-Кале* і *Ла-Манш*. Пл. 565 тис. км^2. Пд. частина П. м. мілководна (до 50 м), багато обмілин (напр., Доггер-банка), пн.— глибоководна (до 809 м, Норвезький жолоб). Береги переважно пологі, мають зручні бухти, лише узбережжя Скандінавського п-ова розчленоване *фіордами*. Пересічна т-ра води у лютому від +3° до +8°, у серпні від +13° до +17,7°. Солоність 32—35‰. Взимку біля сх. та пд. берегів П. м. замерзає, зх. частина, завдяки впливові *Північно-Атлантичної течії*, не замерзає. Характерні припливи та вітрові нагони (до 7 м), які викликають катастрофічні поводі. З риб пром. значення мають оселедці (район Доггер-банки — місце лову міжнар. значення), макрель, камбала, тріска. На шельфі П. м. видобувають нафту та газ. Гол. порти: Лондон (Великобританія), Антверпен (Бельгія), Роттердам (Нідерланди), Бремен, Гамбург (ФРН), Берген (Норвегія).

ПІВНІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ДЕКАБРИ́СТІВ — таємна революц. організація *декабристів*, що її заснували 1821 в Петербурзі колишні члени «*Союзу благоденства*» — М. М. *Муравйов*, М. С. *Лунін*, С. П. *Трубецькой*, М. І. *Тургенєв*, Є. П. *Оболенський* та І. І. *Пущин*. Керівним органом т-ва була Дума в складі трьох членів, яких обирали строком на один рік. Голова Думи — М. М. Муравйов. Складений ним проект конституції майбутньої Росії передбачав встановлення в країні конституційно-монархічного федеративного держ. устрою, скасування кріпацтва, проголошення свободи слова, друку, занять, пересування, віросповідання та ін. бурж.-демократичні права. Цей проект через дворянську обмеженість і непослідовність не був схвалений як програма т-ва. Радикально настроєні члени П. т. д.— М. О. Бестужев, П. Г. *Каховський*, О. І. *Одоєвський*, В. К. *Кюхельбекер*, Є. П. Оболенський, І. І. Пущин та ін.— гуртувалися навколо К. Ф. *Рилєєва* (прийнятий до т-ва 1823); вони значною мірою схвалювали «*Руську правду*» *П. І. Пестеля* — республіканську програму *Південного товариства декабристів*. Протягом 1823—25 керівники обох т-в вели переговори про вироблення єдиної програми, орг. об'єднання та спільний виступ 1826 проти царизму. Однак смерть *Олександра І*, міжвладдя, що склалося в країні після зречення спадкоємця престолу Костянтина, загроза викриття змусили керівників П. т. д. прискорити революц. виступ. Повстання 14 (26).XII 1825 в Петербурзі було придушене військами, вірними *Миколі І*. В 1826 К. Ф. Рилєєва і П. Г. Каховського було страчено, ін. членів П. т. д. засуджено до каторги й заслання.

Літ.: Аксенов К. Северное общество декабристов. Л., 1951.

М. М. Лисенко.

ПІВНІ́ЧНИЙ ГІРНИ́ЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені Комсомолу України — підприємство гірничої промисловості. Розташований у м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во почато на базі Першотравневого (1960) і Ганнівського (1963) родовищ Криворізького залізорудного басейну залізистих кварцитів. У 1963 введено в експлуатацію першу збагачувальну ф-ку, 1978 — другу. Розширення підприємства тривало протягом 1976—80. До складу комбінату входять (1981): два кар'єри по видобуванню руди, збагачувальні та дробильна ф-ки, огрудкувальні цехи, залізнич., автоцехи та ряд допоміжних цехів. Вироблювана продукція — залізорудний концентрат, офлюсовані окислені окатиші. П. г. к.— сучасне високомеханізоване підприємство, на якому руду добувають відкритим способом; оснащене потужними екскаваторами, автосамоскидами, кульковими млинами великого об'єму та ін. найновішим устаткуванням. П. г. к. нагороджено орденом Леніна (1971).

М. М. Панчошний.

ПІВНІ́ЧНИЙ ЛЬОДОВИ́ТИЙ ОКЕА́Н, Арктичний океан, Північне Полярне море — найменший за розмірами океан земної кулі. Розташований між Євразією та Пн. Америкою, в *Арктиці*. Межу П. Л. о. з *Атлантичним океаном* і *Тихим океаном* проводять приблизно по Пн. полярному колу. Пл. 14,7 млн. км^2. Об'єм водної маси 18 млн. км^3. Пересічна глиб. 1225 м, макс. 5527 м. Берегова лінія розчленована затоками та протоками. Характер берегів різноманітний — від скелястих, фіордових до низьких намивних, складених з алювіальних і мор. відкладів. Моря П. Л. о. мілководні, окраїнні, розташовані переважно біля берегів Євразії, крім внутр. вод *Канадського Арктичного архіпелагу*. За кількістю островів (площа бл. 3,8 млн. км^2) П. Л. о. посідає 2-е місце після Тихого ок. Острови розташовані гол. чин. на *материковій обмілині* (шельфі). Найбільші з них — *Гренландія*, *Баффінова Земля*, Вікторія, Елсмір, *Нова Земля*, *Шпіцберген*, *Північна Земля*, *Франца-Йосифа Земля* та ін. Рельєф дна П. Л. о. відзначається розвинутою шельфовою зоною завширшки до 1300 км. За фіз.-геогр. та морфометричними особливостями в океані виділяють Пн.-Європейський бас. (*Гренландське море*, *Норвезьке море*, *Баренцове море*, *Біле море*), Арктичний бас., розташований між шельфом Євразії та узбережжям Пн. Америки, Канадський басейн, що включає пн.-зх. протоки, та моря сибір. шельфу (*Карське море*, *Лаптєвих море*, *Східно-Сибірське море* та *Чукотське море*). Пн.-Європейський та Арктичний басейни розчленовані системою підводних хребтів (зокрема, *Гаккеля хребтом*), що є пн. продовженням *Серединно-Атлантичного хребта*. В межах Арктичного бас., крім того, виділяють глибоководні западини — *Нансена улоговина*, *Амундсена улоговина*, *Канадська улоговина* та ін., розділені між собою складчастими підводними хребтами (*Ломоносова хребет*, *Менделєєва хребет*). Пересічні глибини над підводними хребтами понад 1000 м, найменша — 954 м. У районі Північного полюсу глибини понад 4200 м. Шельф П. Л. о. вкритий теригенними донними відкладами — пісками й піщаним мулом. Для підводних хребтів і глибоководних западин характерні темно-коричневі й коричневі мули органічного та неорганічного походження. В межах материкового схилу є невеликі площі, зайнят

Моря Північного Льодовитого океану

Море	Площа, тис. км^2	Максимальна глибина, м
Баренцове	1438	600
Баффіна	540	2414
Біле	90	338
Бофорта	476	4683
Гренландське	1174	5527
Карське	880	620
Лаптєвих	672	3385
Норвезьке	1383	3970
Східно-Сибірське	936	358
Чукотське	587	1256

піщаними мулами. На великих глибинах Пн.-Європейського бас. поширений глобігериновий мул. Товщина осадочного шару на материковому схилі досягає 1500 м, у глибоководних улоговинах — 1500—2500 м.

Клімат П. Л. о. визначається його положенням у полярних широтах. Бл. 75% сонячної радіації відбивається льодовою поверхнею, що вкриває більшу частину П. Л. о. Влітку для центр. районів Арктичного бас. характерна циклонічна діяльність; відбуваються істотні зміни тиску, напряму вітру, т-ри повітря. Взимку над Арктичним бас. розвивається Арктичний антициклон. Протягом року над П. Л. о. переважають арктичні повітр. маси (див. *Арктичне повітря*). На формування клімату океану мають також вплив Тихоокеанська течія та *Північно-Атлантична течія*. Пересічна т-ра повітря у різних районах П. Л. о. змінюється від + 3 до —40° взимку та від 0 до +10° влітку. Опади бувають найчастіше у вигляді снігу. Пересічна річна кількість їх від 150 до 300 мм на рік. Улітку значна хмарність, часті тумани.

Гідрологічний режим П. Л. о. зумовлений значним надходженням прісних вод (бл. 5000 км^3 щорічно) та водообміном з прилеглими океанами. Пересічна т-ра поверхневих вод становить бл.— 1,5°, солоність їх — до $32^0/_{00}$. *Східно-Гренландська течія* та Лабрадорська течія виносять поверхневі води та мор. кригу в Атлантичний ок. З Атлантичного і Тихого океанів у П. Л. о. надходять тепліші й солоніші води. Маючи більшу густину, вони в Арктичному бас. створюють підповерхневий шар більш теплих вод (т-ра +0,5, +3°). Осн. складовими заг. циркуляції поверхневих вод П. Л. о. є Трансарктична течія, що перетинає Арктичний бас. від Чукотського м. на Зх.; Сх. антициклональний круговорот на Пн. від Аляски; холодна Сх.-Гренландська течія, а також тепла Норвезька течія з розгалуженнями. Швидкість течій в Арктичному бас. до 5 см/с, у Пн.-Європейському — до 20 см/с. Припливи мають переважно півдобовий цикл, вис. від 0,5 до 1 м. Найбільші (до 6 м) у Баренцовому м. Однією з особливостей П. Л. о. є потужний льодовий покрив, утворенню якого сприяють низькі т-ри та відносно низька солоність поверхневих вод. Узимку мор. кригою вкрито 12,3 млн. км^2, улітку — до 7,9 млн. км^2. Заг. об'єм криги П. Л. о.— 30 тис. км^3. Товщина однорічної криги коливається в межах від 0,5 до 2,5 м. Арктичний бас. вкритий переважно багаторічною дрейфуючою кригою (*паком*) завтовшки до 4,5 м. Трапляються *айсберги* (найчастіше у *Баффіна морі*) та «льодові острови», розміри яких досягають кількох десятків кілометрів, товщина понад 30 м. «Льодові острови» використовують для організації дрейфуючих *полярних станцій*. Під впливом вітрів і течій крига в Арктичному бас. дрейфує й виноситься гол. чином у Гренландське м. Влітку пд. частини окраїнних морів П. Л. о. звільняються від криги.

Рослинний і тваринний світ. П. Л. о. (у т. ч. центр. Арктика) характеризується інтенсивним розвитком фітопланктона (див. *Планктон*), у складі якого переважають діатомові водорості. В тепліших водах біля берегів Ісландії, Норвегії, Кольського п-ова і в Білому м. багато ламінарієвих, фукусових та ін. донних водоростей, які мають промислове значення. В Пн.-Європейському бас. зустрічаються понад 2 тис. видів тварин, у т. ч. китоподібні, риби (морський окунь, тріска, пікша, оселедець) та ін. В Арктичному бас. живуть білий ведмідь, морж, тюлень, нарвал; серед риб — полярна тріска, навага тощо. Про історію дослідження П. Л. о. див. ст. *Арктика*.

Господарське освоєння П. Л. о. Моря Пн.-Європейського бас. є традиційним районом рибальства та мор. промислу. Щорічний вилов риби у цьому районі становить бл. 10 млн. т. На шельфі П. Л. о. відкрито значні родовища нафти, газу та ін. корисних копалин. Морями П. Л. о. проходить *Північний морський шлях* — найкоротша водна магістраль між Європою та Азією, здійснюються спроби освоєння *Північно-Західного проходу*. Завдяки великій відбивній здатності льодового покриву П. Л. о. має велике кліматоутворююче значення. Зокрема, встановлено зв'язок між площею льодового покриву й умовами зволоження не тільки прилеглих, а й віддалених від океану районів Поволжя, Серед. Азії, Казахстану, України. Напр., на Україні кількість опадів значно зменшується при скороченні льодового покриву Карського моря. Карту див. на окремому аркуші до ст. *Арктика*, т. 1, с. 200—201.

Літ.: Гордиенко П. А. Северный Ледовитый... Л., 1973; Межзональное перераспределение водных ресурсов. Л., 1980; Климат полярных районов. Пер. с англ. Л., 1973; Океанографическая энциклопедия Пер. с англ. Л., 1974.

Є. Г. Никифоров.

ПІВНІЧНИЙ МОРСЬКИЙ ШЛЯХ — транспортна магістраль вздовж арктичних берегів Рад. Союзу; найкоротший морський шлях між європейськими і далекосхідними портами та ін. районами Тихого ок. Проходить морями *Північного Льодовитого океану* (Баренцовим, Карським, Лаптєвих, Сх.-Сибірським, Чукотським) і через Берінгове м. виходить у Тихий ок. Віддаль від Ленінграда до Владивостока через П. м. ш. понад 14 тис. км (через Суецький канал — 23,2 тис. км). До П. м. ш. примикають судноплавні річкові системи Сибіру завдовжки понад 25 тис. км.

Ідею практичного освоєння Пн.-Сх. мор. проходу (таку назву мав П. м. ш. до поч. 20 ст.) висловив рос. дипломат Д. Герасимов 1525. Її відстоювали видатні рос. вчені (М. В. Ломоносов, Д. І. Менделєєв, С. О. Макаров) і полярні дослідники. Проте ця ідея не знайшла підтримки у правлячих кіл царської Росії. Вперше весь П. м. ш. подолала 1878—79 (за дві навігації з зимівлею) швед. експедиція Н. *Норденшельда* на судні «Вега». Планомірне вивчення та освоєння П. м. ш. почалося лише після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1918 за декретом, підписаним В. І. Леніним, було створено Гідрографічну експедицію Пн. Льодовитого ок. В 1932 експедиція на криголамному пароплаві «Сибіряков» під керівництвом О. Ю. *Шмідта* вперше пройшла П. м. ш. за одну навігацію — від Архангельська до Берінгової протоки. Наступні плавання «Челюскіна» (1933) і «Літке» (1934) також довели можливість здійснення вантажних рейсів по П. м. ш., які почалися з 1935. У 1932 організовано Гол. управління П. м. ш. (Головпівнічморшлях). Було створено полярні станції (в т. ч. «*Північний полюс*») і радіоцентри, мор. порти (Діксон, Нордвік, Тіксі), гідрографічні бази, авіабази, льодову розвідку; збудовано криголами, розроблено принципи наук.-оперативного забезпечення арктичних навігацій, які з 1939 стали плановими. Проте суворий клімат, складні льодові умови, порівняно невелика потужність криголамів обмежували судноплавство по П. м. ш., тривалість навігації не перевищувала 2—3 міс. Тех. обладнання П. м. ш. і транспортні перевезення значно зросли в післявоєн. період. Велике значення для судноплавства по П. м. ш. мають збудований 1959 перший в світі атомний криголам «Ленін», атомні криголами типу «Арктика» (1976), серія дизель-електр. криголамів типу «Москва» та «Єрмак». Пересічна тривалість арктичної навігації на різних ділянках П. м. ш. зросла до 5—6 міс., у зх. його частині — протягом цілого року (1980). П. м. ш. має не лише трансп. значення, а й відіграє велику роль у розвитку економіки Півночі, Сибіру та Далекого Сходу СРСР. У рішеннях XXVI з'їзду КПРС приділено значну увагу завданням дальшого розширення періоду арктичних навігацій, підвищенню швидкості й надійності проведення суден по П. м. ш., росту обсягів перевезень вантажів на полярних трасах.

П. О. Гордієнко.

Караван суден на Північному морському шляху.

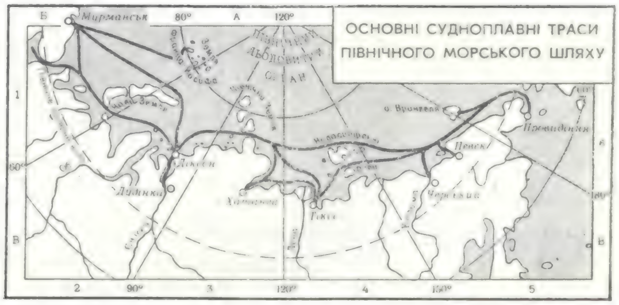

ОСНОВНІ СУДНОПЛАВНІ ТРАСИ ПІВНІЧНОГО МОРСЬКОГО ШЛЯХУ

ПІВНІ́ЧНИЙ О́ЛЕНЬ (Rangifer tarandus) — парнокопитний ссавець род. оленевих. Довж. тіла до 2,2 м, вис. в холці до 1,4 м, маса до 220 кг. Волосяний покрив взимку густий, довгий, сірувато-бурий, з розвинутим підшерстям, влітку значно рідший і темніший. Роги є в обох статей, розгалужені, плескаті, довж. до 140 см. Копита широкі, пальці рухливі, між ними пучки щетиноподібного волосся, що створює велику площу опори і є пристосуванням для пересування по снігу та болотах. Живиться П. о. рослинами, взимку переважно мохом і лишайниками (*ягель*). *Гін* у вересні — грудні. Після бл. 225 діб вагітності самка народжує 1 оленя. П. о. поширений на пн. островах, у тундрі, лісотундрі, частково в тайзі Євразії та Пн. Америки. Об'єкт промислу та розведення (оленярство) заради м'яса, шкури та ін. Викопні рештки П. о. відомі починаючи з раннього антропогену, зокрема в УРСР — з плейстоцену.

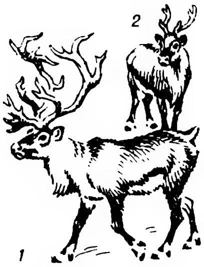

Північний олень:
1 — самець;
2 — самка.

ПІВНІ́ЧНИЙ ПО́ЛЮС — точка перетину уявної осі обертання Землі з її поверхнею у Пн. півкулі. В точці П. п. перетинаються усі меридіани, на П. п. немає сторін світу, всі напрями ведуть на Пд. На П. п. півроку (фактично з 21.III до 23.IX) триває полярний день, півроку — полярна ніч. Міститься в центр. частині Пн. Льодовитого океану, в межах глибоководного Арктичного бас. За даними рад. експедицій, глибина океану в районі П. п. перевищує 4200 м, пересічна т-ра повітря взимку становить бл. —40°, влітку бл. 0°. 6.IV 1909 району П. п. досяг амер. дослідник Р. Е. *Пірі*. Провідна роль у вивченні району П. п. належить СРСР, зокрема у зв'язку з роботами дрейфуючих станцій *«Північний полюс»*. Уперше в історії мореплавства 17.VIII 1977 П. п. досяг рад. атомний криголам «Арктика». Див. також *Полюси географічні*.

«ПІВНІ́ЧНИЙ ПО́ЛЮС», «ПП» — рад. наук.-дослідні станції в *Арктиці* на дрейфуючих кригах *Північного Льодовитого океану*. «ПП-1» було доставлено літаками на кригу в район *Північного полюсу* у травні 1937 (див. *Папанінці*). З 1954 щорічно працює 1—3 станції (табл.). «ПП» створюють на великих крижаних полях, що під впливом вітрів та мор. течій перебувають у постійному русі (дрейфі) й протягом року проходять великий звивистий шлях. Кожна станція дрейфує 2—4 роки. За цей час вона переміщується від місця висадки по двох траєкторіях: трансокеанській (з виносом у Гренландське м.) і внутріокеанічній, або антициклональній (навколо т. з. полюса відносної недоступності). Заг. довжина траєкторії дрейфу «ПП» за 1937—79 становить бл. 120 тис. км по звивистому шляху, за ген. напрямом — бл. 46 тис. км. За цей час на станціях «ПП» працювало понад 60 річних змін (10—30 чол. у кожній). У 1980 закінчила дрейф «ПП-24», продовжує дрейф «ПП-22». У травні 1981 почала працювати «ПП-25». На «ПП» вчені ведуть систематичні океанографічні, метеорологічні, біол., аерологічні, геомагн. та ін. спостереження. Зведення про них регулярно передаються до наук. центрів країни. Завдяки дослідженням «ПП» було зроблено важливі геогр. відкриття, зокрема відносно будови дна океану, одержано нові дані про *магнітне поле Землі* та *іоносферу* Землі, закономірності течій в океані та дрейфу криги, циркуляції атмосфери тощо. Наук. спостереження станцій «ПП» мають велике практичне значення для прогнозування погоди й ін. природних явищ у Пн. півкулі та оцінки умов судноплавства по *Північному морському шляху*.

П. О. Гордієнко.

Тривалість дрейфу науково-дослідних станцій «Північний полюс» («ПП»)

Назва станції	Початок дрейфу		Закінчення дрейфу	
«ПП-1»	21.V	1937	19.II	1938
«ПП-2»	2.IV	1950	11.IV	1951
«ПП-3»	9.IV	1954	20.IV	1955
«ПП-4»	8.IV	1954	19.IV	1957
«ПП-5»	21.IV	1955	8.X	1956
«ПП-6»	19.IV	1956	14.IX	1959
«ПП-7»	23.IV	1957	11.IV	1959
«ПП-8»	27.IV	1959	19.III	1962
«ПП-9»	26.IV	1960	28.III	1961
«ПП-10»	17.X	1961	29.IV	1964
«ПП-11»	16.IV	1962	20.IV	1963
«ПП-12»	30.IV	1963	25.IV	1965
«ПП-13»	22.IV	1964	20.IV	1967
«ПП-14»	1.V	1965	12.II	1966
«ПП-15»	15.IV	1966	25.III	1968
«ПП-16»	10.IV	1968	22.III	1972
«ПП-17»	18.IV	1968	16.X	1969
«ПП-18»	9.X	1969	24.X	1971
«ПП-19»	7.XI	1969	16.IV	1973
«ПП-20»	22.IV	1970	17.V	1972
«ПП-21»	30.IV	1972	17.V	1974
«ПП-22»	13.IX	1973	дрейф продовжується	
«ПП-23»	5.XII	1975	1.XI	1978
«ПП-24»	23.VI	1978	19.XI	1980
«ПП-25»	1.V	1981	дрейф продовжується	

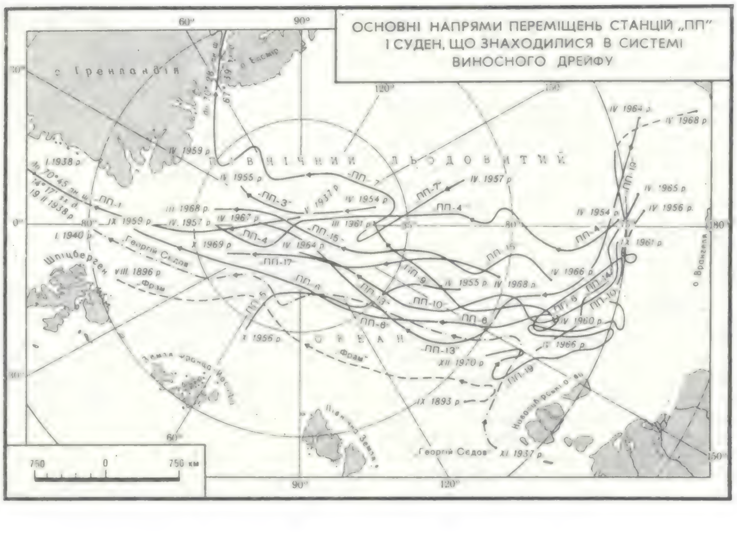
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПЕРЕМІЩЕНЬ СТАНЦІЙ „ПП" І СУДЕН, ЩО ЗНАХОДИЛИСЯ В СИСТЕМІ ВИНОСНОГО ДРЕЙФУ

«ПІВНІ́ЧНИЙ СОЮ́З РОСІ́ЙСЬКИХ РОБІ́ТНИКІ́В» — одна з перших революц. робітничих орг-цій у Росії. Засн. 1878 в Петербурзі В. П. *Обнорським* і С. М. *Халтуріним*. Налічував бл. 200 членів і стільки ж співчуваючих. Роботою «Союзу» керував центр. гурток, до складу якого входили представники к-тів, які очолювали його відділення в робітн. районах столиці. В кін. 1878 було прийнято програму «Союзу» під назвою «До російських робітників!». У ній вперше було поставлено питання про створення загальнорос. орг-ції робітників. На окремі положення програми мали вплив ідеї *Інтернаціоналу 1-го* та програми *ейзенахців*. У програмі «Союзу» ставилася вимога політ. прав і свобод, проголошувався принцип братерської солідарності пролетарів усіх країн. У ній стверджувалося, що лише від робітників залежить успіх соціальної революції. Кінцевою метою «Союзу» проголошувалося повалення існуючого політ. і екон. ладу. В програмі було чимало утопічних, народницьких ідей, зокрема висувалася вимога заміни держави федерацією громад з внутр. самоврядуванням, обстоювалось громадське землеволодіння. В програмі були відсутні поняття «капіталізм» і чітке визначення класової природи пролетаріату, не було вимоги заг. виборчого права. Члени «Союзу» проводили революц. пропаганду на заводах Петербурга, брали участь у страйковій боротьбі. «Союз» мав зв'язки з робітниками Москви, Коломни, Сормова та ін. міст, випускав листівки; у лютому 1880 видав один номер першої у Росії нелегальної робітн. газ. «Рабочая заря», але невдовзі друкарню розгромила поліція. В березні після численних арештів «Союз» припинив свою діяльність. Він відіграв значну роль у визвольному русі, вплинув на дальше зростання робітн. руху в Росії.

Літ.: Корольчук Э. А. «Северный Союз русских рабочих» и рабочее движение 70-х годов XIX в. в Петербурге. М., 1971. *А. Ф. Вовчик.*

«ПІВНІ́ЧНИЙ СОЮ́З РСДРП», «Північний робітничий союз» — об'єднання с.-д. організацій Владимирської, Костромської, Ярославської (з лютого по серпень 1903) і Тверської губерній. «П. с.

РСДРП» виник 1900—01 у Воронежі за ініціативою О. О. Варенцової, Л. Я. *Карпова* та ін. В 1901 «Союз» встановив зв'язок з ленінською «*Искрой*». У січні 1902 на з'їзді «Союзу» у Воронежі було завершено його оформлення: обрано ЦК (М. А. Багаєв, О. О. Варенцова, М. М. Панін та ін.) і прийнято програму. В. І. Ленін в «Листі „Північному союзові"» піддав цю програму критиці за наявність у ній елементів «економізму». В 1902 «Союз» розгромила охранка. Незважаючи на арешт більшості членів «Союзу», він продовжував революц. боротьбу. У відкритому листі, надрукованому в «Искре» 15.II 1903, «Союз» заявив про солідарність з програмою «Искры» і «*Зари*», з книгою В. І. Леніна «*Що робити?*», визнав «Искру» і «Зарю» керівними органами РСДРП. Після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) «Союз» було перетворено на «Північний комітет РСДРП». В липні 1905 на конференції пн. орг-цій РСДРП в Костромі «Північний комітет РСДРП» ліквідовано і створено самостійні к-ти Івано-Вознесенський, Ярославський і Костромський.

ПІВНІ́ЧНИЙ ФЛОТ — оперативно-стратегічне об'єднання ВМФ СРСР. Створений на базі Пн. військ. флотилії, сформованої в червні 1933. Спочатку флотилія базувалася в Мурманську (з 1934— в Полярному). 11.V 1937 Пн. військ. флотилія була перетворена на П. ф. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 П. ф. успішно виконав ряд завдань по забезпеченню бойових дій сухопутних військ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 П. ф. (у серпні 1941 до його складу ввійшла Біломорська військ. флотилія) обороняв примор. фланг Карельського фронту і свої бази від висадки десантів та від ударів нім.-фашист. кораблів, завдавав ударів по мор. комунікаціях противника, по флангах і тилах ворожих військ, обороняв у своїй операційній зоні каравани союзних транспортів, здійснював висадку десантів, сприяв діям сухопутних військ. У жовтні 1944 П. ф. разом з військами Карельського фронту брав участь у вигнанні нім.-фашист. окупантів з Рад. Заполяр'я. Для охорони союзних конвоїв кораблі П. ф. здійснили 838 виходів у море, забезпечили в складі конвоїв проведення бл. 4 тис. суден. Силами П. ф. знищено понад 600 кораблів і суден, бл. 1300 літаків противника. За доблесть і мужність, виявлені в роки війни особовим складом П. ф., 48 тис. його моряків, льотчиків, артилеристів нагороджено орденами і медалями, 85 присвоєно звання Героя Рад. Союзу, двічі — Б. Ф. *Сафонову,* О. Й. *Шабаліну*. Основу бойової могутності сучасного П. ф. становлять атомні підводні човни, ракетоносна й протичовнова авіація. За заслуги перед Батьківщиною 7.V 1965 П. ф. нагороджено орденом Червоного Прапора.

В. М. Чернавін.

ПІВНІ́ЧНІ ГО́ВОРИ, північні діалекти, північне наріччя, поліські говори — говори укр. мови. Поширені на півночі УРСР і в суміжних районах БРСР (карту див. до ст. *Діалект,* т. 3, с. 192—193). До П. г. належать східнополіський, середньополіський і західнополіський. Характерні риси більшості П. г. у фонетиці: різна (залежно від наголосу) рефлексація давніх ĕ, ę: під наголосом на місці давнього ĕ — **і͡е**, ê, **і**, а не під наголосом — **е** (д'і͡ед, дêд, д'ід — д'еди́^{і}), на місці ę — відповідно **а** — **е** (т'а́гне — тег'ну́т'), різна (залежно від наголосу й закритості складу) рефлексація давніх **о**, **е**: **у͡о**, **у͡е**, **у͡и**, ô, **у**, 'ê, **е**, **и** — **о** (му͡ост — мôст — моста́; п'і͡еч, п'êч, п'іч — пе́чкі^{и}); злиття давніх **ы** та **і** в і^{и}, и^{і}, î (сі^{и}н — си^{і}н, с'îн); тî^{и}хо — ти́^{і}хо, тîхо); відсутність звуження ненаголошеного **е** в **и** (село́, хло́пец), твердість **р**, **ц** (бу́ра, трох, жнец, здайе́ц:а); наявність форм: па́робок, гуро́к, пôйде́м, трêйт'і та ін.; наголос на першому складі в словоформах: см'і͡ет':е, ра́сни(й), б'і͡елен'ки, ху́стки (називний відмінок множини). У морфології: закінчення -е в іменниках середнього роду (гол':е́, шча́ст'е) та в називному відмінку іменників типу л'у́де, сус'і́де; закінчення -у в давальному й місцевому відмінках однини іменників чоловічого роду (ду́бу, кон'у́, на ба́т'ку), у східно- й середньополіському говорах закінчення -ові немає; форми називного відмінка множини іменників типу гру́д'і, гу́с'і; нестягнені форми прикметників у називному й знахідному відмінках множини (до́бр'ійі, до́бр'ійе); стягнена форма прикметника називного відмінка однини чоловічого роду (розу́мни д'і͡ед); форми вищого ступеня прикметника з -й- (бел'і͡ейши, добр'і́йши); відсутність приставного н у формах непрямих відмінків особового займенника (до його́, з йе́йу, над йім); інфінітив на -т', -т (писа́т', ходи́т); дієслівний суфікс -ова- (цолова́т'). У синтаксисі: конструкції з називним відмінком у функції об'єкта замість знахідного (з садочка пісня чуть, його рука знать). Є своєрідна лексика: гладишка — «глек на молоко», здвіж — «трясовина», зрічча — «злиття річок» тощо.

М. В. Никончук.

ПІВНІ́ЧНО-АМЕРИКА́НСЬКА УЛОГО́ВИНА — глибоководна улоговина на Пн. Зх. Атлантичного ок., між материковим схилом Пн. Америки та *Північно-Атлантичним хребтом.* Глиб. понад 5000 м. У пн. частині П.-А. у.— плато, окремі вулканічні вершини якого утворюють Бермудські о-ви; на Пд. Зх.— глибоководна западина *Пуерто-Ріко* (8742 м).

ПІВНІ́ЧНО-АТЛАНТИ́ЧНА ТЕЧІ́Я — потужна тепла течія у пн. частині Атлантичного ок., пн.-сх. продовження *Гольфстріму.* Починається біля Ньюфаундлендської банки. Проходить до берегів Великобританії та Норвегії, далі (від 60° пн. ш.) розгалужується на кілька потоків (зокрема, *Нордкапську течію*). Швидкість зменшується з Пд. на Пн. Сх. від 1—2 м/с до 0,1—0,2 м/с. Середньорічна т-ра води +7, +15°. Солоність 34—36‰. П.-А. т. значною мірою впливає на клімат Зх. та Пн. Європи.

ПІВНІЧНОАТЛАНТИ́ЧНИЙ ПАКТ 1949 — див. *НАТО.*

ПІВНІ́ЧНО-АТЛАНТИ́ЧНИЙ ХРЕБЕ́Т — підводний хребет в Атлантичному ок., пн. частина *Серединно-Атлантичного хребта.* Простягається на 7,5 тис. км від хр. Рейк'янес (поблизу о. Ісландія) до екватора. Макс. шир. до 1500 км, глиб. над хребтом 2000—3500 м (на окремих ділянках — до 1000 м). Розчленований численними розломами. Є вулкани, переважно підводні. Вершини підводних хребтів подекуди виступають на поверхню, утворюючи острови (*Азорські острови,* Сан-Паулу).

ПІВНІ́ЧНО-ДОЛИ́НСЬКЕ НАФТОГА́ЗОВЕ РОДО́ВИЩЕ — в Івано-Фр. обл. УРСР, у межах *Передкарпатського прогину.* Пл. 26 км^2. Родовище пов'язане з вузькою антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*). Має два масивно-пластові поклади в пісковиках палеогенового віку (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*). Глиб. залягання покладів 2100—3150 м. Нафта містить 4—12,5% парафіну, 10—19% смол, у ній практично немає сірки; густ. її 826—856,5 кг/м^3. Газ метановий, містить 83,3—88,3% метану, 10—13% його гомологів; у газі — 290—354 см^3/м^3 конденсату (див. *Конденсат газовий*). Родовище відкрито 1960. Нафта родовища надходить на *Дрогобицький нафтопереробний завод,* попутний газ — на *Долинський газопереробний завод.*

Б. І. Ярош.

ПІВНІ́ЧНО-ЗА́ХІДНИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Засн. 1981. Своєю діяльністю охоплює Вінн., Житомир., Київ., Хмельн., Черкас. та Черніг. області. Осн. завданням центру є забезпечення розвитку досліджень з найважливіших наук. проблем, зміцнення зв'язків науки з виробництвом і поліпшення координації наук. діяльності установ, підпорядкованих АН УРСР, м-вам і відомствам, та вищих навч. закладів регіону. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Пелих.

ПІВНІ́ЧНО-ЗА́ХІДНИЙ ПОХІ́Д — перебазування осн. сил кит. Червоної Армії з Центр. і Пд. Китаю на Пн. Зх. країни, що відбулося під натиском військ *гоміндану.* Тривав з 16.X 1934 по жовтень — листопад 1936. Маршрут походу (понад 12 тис. км) проходив через провінції Фуцзянь, Цзянсі, Гуандун, Хунань, Гуансі, Гуйчжоу,

Дрейфуюча станція **«Північний полюс-22»**

Юньнань, Сікан, Сичуань, Ганьсу, Шенсі. Під час походу КПК і Червона армія зазнали значних втрат (на кінець походу налічувалося 30 тис. бійців). Труднощі походу посилювалися фракційною боротьбою в КПК (*Мао Цзедуна* та ін.). Завершення походу привело до зміцнення революц. бази в провінціях Шенсі і Ганьсу; там же було місцеперебування ЦК КПК (до літа 1947). *Ю. В. Чудодєєв.*

ПІВНІ́ЧНО-ЗА́ХІДНИЙ ПРОХІ́Д — морський шлях між Атлантичним і Тихим океанами, що проходить через пд. протоки *Канадського Арктичного архіпелагу.* Вперше П.-З. п. пройшла зі Сх. (від Гренландії) на Зх. (до Аляски) норв. експедиція Р. *Амундсена* на судні «Йоа» 1903—06; 1940—42 — з Зх. на Сх. — канад. експедиція Г. Ларсена на судні «Сент-Рок». Більшу частину року вкритий кригою. На відміну від Пн.-Сх. проходу (*Північного морського шляху*) малоосвоєний.

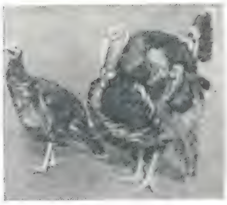

Індики **північнокавказької породи.**

ПІВНІ́ЧНО-ЗА́ХІДНІ ТЕРИТО́РІЇ — адм.-тер. одиниця Канади. Пл. 3379,6 тис. км². Нас. 42 тис. ж. (1976). Адм. ц.— м. Йєллоунайф. Займають малоосвоєні і рідко населені області на Пн. країни, включаючи Канадський Арктичний архіпелаг. Більша частина П.-З. т. — Лаврентійська височина, на Зх.— гори Маккензі. Поширена переважно тундрова і лісотундрова рослинність, на Пд. Зх.— хвойні ліси. Найбільші ріки Маккензі та Юкон. Розвинута гірничодобувна пром-сть (видобувають свинцево-цинкову, вольфрамову, нікелеву і уранову руди, нафту, золото). Населення займається також рибальством і мисливством, зокрема на хутрового звіра. Гол. трансп. артерія — р. Маккензі.

ПІВНІЧНОКАВКА́ЗЬКА ПОРО́ДА ІНДИ́КІВ — вітчизн. порода індиків, виведена в г-вах Ставр. краю (1946—56) схрещуванням місцевих кавказьких індичок з *бронзовою широкогрудою породою індиків.* Оперення чорне із зеленувато-бронзовим полиском. Тулуб видовжений, груди широкі, глибокі, ноги високі. Жива маса індиків 12—14 кг, індичок 6—7 кг. Несучість 80—100 (рекорд 170) яєць на рік. Індики цієї породи добре пристосовані до польового утримання на пасовищах; розводять їх у районах Пн. Кавказу і на Україні. Схрещуванням індичок з *білою широкогрудою породою індиків* і добором потомства з білим оперенням виведено лінії білих північнокавказьких індиків, які відзначаються скороспілістю і високими м'ясними якостями.

ПІВНІЧНОКАВКА́ЗЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — порода напівтонкорунних м'ясо-вовнових овець. Виведена в радгоспі «Восток» Ставр. краю схрещуванням тонкорунних вівцематок *ставропольської породи овець* з баранами лінкольнської породи і *ромні-марш.* У тварин добре поєднані вовнова продуктивність, м'ясність, скороспілість та висока оплата корму продукцією. Вівці добре відгодовуються, пристосовані до умов посушливого клімату. Жива маса баранів 90—100 кг (до 150 кг), вівцематок 55—60 кг. Вихід чистої *вовни* 55—58%; належить до найкращих видів кросбредної вовни; довж. 12—13 см (до 18 см), тонина 56—50 якості. Плодючість 130—140 ягнят на 100 вівцематок. Руно штапельно-косичної будови. Вовну в основному використовують на трикотажні вироби. Розводять П. п. о. на Пн. Кавказі, в Закавказзі, в центр. областях РРФСР, Каз. РСР та ін. *Д. К. Міхновський.*

Баран північнокавказької породи.

ПІВНІЧНОКАВКА́ЗЬКА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода свиней м'ясо-сального типу. Виведена в г-вах Ростов. обл. і Краснодар. краю схрещуванням місцевих кубанських свиней з *великою білою породою свиней, беркширською породою свиней* та *коротковухою білою породою свиней.* Як порода затверджена 1955. Масть чорноряба. Свині відзначаються міцною конституцією. Голова дещо увігнута, вуха короткі, груди глибокі, спина і поперек широкі й прямі, окістя округлі, добре виповнені, ноги міцні. Жива маса кнурів 300—350 кг, свиноматок 220—250 кг. Плодючість 10—11 поросят в опоросі, молочність 75—85 кг. Тварини скороспілі, витривалі, мають добрі відгодівельні якості. При м'ясній відгодівлі підсвинки у 6—7 міс. досягають 95—100 кг. Розводять П. п. с. на Пн. Кавказі, в Узб. РСР і на Пд. України.

Свиноматка **північнокавказької породи.**

ПІВНІ́ЧНО-КАВКА́ЗЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА. Проголошена на 1-му з'їзді Рад Пн. Кавказу 7.VII 1918 в Єкатеринодарі (тепер Краснодар). Об'єднала *Кубано-Чорноморську радянську республіку,* Ставропольську рад. республіку і *Терську радянську республіку* з метою зміцнення Рад. влади й мобілізації сил для боротьби проти наступаючих білогвардійських військ Денікіна та іноз. інтервентів; входила до складу РРФСР. З'їзд (проходив під керівництвом Г. К. *Орджонікідзе*) обрав ЦВК П.-К. р. р., який створив Реввійськраду Пн. Кавказу. Після захоплення денікінцями Єкатеринодара 17.VIII 1918 ЦВК П.-К. р. р. переїхав до П'ятигорська. 21.X за наказом авантюриста Сорокіна, командуючого рад. військами Пн. Кавказу, було розстріляно керівників П.-К. р. р. 2-й надзвичайний з'їзд Рад Пн. Кавказу (28.X 1918, станиця Невинномиська) вжив заходів для ліквідації контрреволюц. авантюри, створив новий ЦВК республіки. В кін. 1918 білогвардійці захопили значну частину тер. П.-К. р. р. У грудні 1918 Президія ВЦВК прийняла постанову про ліквідацію республіки.

ПІВНІ́ЧНО-КАЗАХСТА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 29. VII 1936. Пл. 44,3 тис. км². Нас. 580 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни і казахи, живуть також українці, німці, татари, поляки, мордва. Міськ. нас.— 43,6%. Поділяється на 12 районів, має 4 міста і с-ще міського типу. Центр — м. *Петропавловськ.* Більша частина тер. області — плеската рівнина (пд. частина *Західно-Сибірської рівнини*), на крайньому Пд. Сх.— частина *Казахського дрібносопковика.* Корисні копалини: глини, пісок, буд. каміння, вапняк. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня — 18, липня +19°. Опадів 300—350 мм на рік. Гол. ріка — Ішим. Багато озер (прісних і солоних), найбільше — Шагитеніз. П.-К. о. розташована в межах лісостепової та степової зон. Грунти — звичайні чорноземи, сірі лісові й солонці. На Пн.— осико-березові ліси — *колки* (під лісом 280 тис. га). Переважає обробна пром-сть, у т. ч. машинобудування (з-ди малолітражних двигунів та маш.-буд.), а також харч. (м'ясокомбінат — один з найбільших в СРСР; борошномельні, маслосироробні, лікеро-горілчані, мол. та ін. підприємства) та легка (ф-ки: швейна та спорт. товарів, шкіряний з-д) пром-сть. Розвинуте виробн. буд. матеріалів (з-ди залізобетонних виробів та стінових матеріалів, комбінат буд. матеріалів). Енергетика базується на довізному вугіллі. Великі підприємства у Петропавловську, а також у містах Мамлютка, Булаєво та Сергєєвка. Гол. галузі с. г.— зернове землеробство, мол.-м'ясне скотарство, свинарство, тонкорунне та напівтонкорунне вівчарство. За роки освоєння цілинних земель посівні площі області збільшилися в 2,6 раза. Вирощують яру пшени-

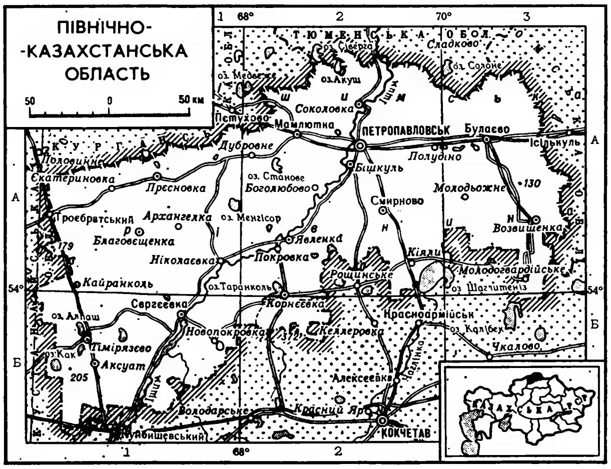

ПІВНІЧНО-
-КАЗАХСТАНСЬКА
ОБЛАСТЬ
50
0
50 км
1
68°
2
70°
3
ТЮМЕНСЬКА ОБЛ.
ОМСЬКА ОБЛ.
КУРГАНСЬКА ОБЛ.
КУСТАНАЙСЬКА ОБЛ.
КОКЧЕТАВСЬКА ОБЛ.
оз. Сіверга
Сладково
оз. Солоне
оз. Медвеже
оз. Акуш
Ішим
Соколовка
Петухово
Мамлютка
ПЕТРОПАВЛОВСЬК
Булаєво
Ісількуль
Дубровне
Полудіно
Половинне
Бішкуль
Єкатеринівка
оз. Становe
Пресновка
Боголюбово
Молодьожне
130
Смирново
Троєбратський
Архангелка
оз. Менгісор
Возвишенка
Благовєщенка
Явленка
179
Ніколаєвка
Покровка
Кіяли
Молодогвардійське
Кайранколь
Рощинське
оз. Таранколь
оз. Шагитеніз
54°
Сергєєвка
Корнєєвка
Красноармійськ
оз. Алпаш
Новопокровка
372
Келлеровка
оз. Калібек
Тімірязєво
оз. Как
Чкалово
Аксуат
Чаглінка
205
Алексеєвка
Ішим
Володарське
Красний Яр
Куйбишевський
КОКЧЕТАВ
А
Б
КАЗАХСЬКА РСР

цю (48% усіх посівів) і ячмінь, овес, гречку, просо, кормові, тех. (льон-кудряш), картоплю, овочебаштанні культури. Навколо Петропавловська — г-ва приміськ. типу (овоче-мол. та плодово-ягідні). Осн. вид транспорту — залізничний. П.-К. о. перетинає Транссибірська залізнична магістраль, від неї на Пд. відгалужується Трансказахстанська з-ця (Петропавловськ — Цілиноград — Караганда — Чу) та з-ця Булаєво-Молодогвардійське. Осн. автомоб. шляхи: Курган — Петропавловськ — Омськ, Петропавловськ — Сергєєвка — Західне. В Петропавловську — аеропорт. У П.-К. о.— пед. ін-т (Петропавловськ), 10 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, філармонія, краєзнавчий музей (Петропавловськ).

М. Ш. Ярмухамедов.

ПІВНІ́ЧНО-КРИ́МСЬКИЙ КАНА́Л імені Комсомолу України — велика іригаційна споруда на Пд. України, одна з найбільших у країні. Простягається від *Каховського водосховища* на Дніпрі до м. Керчі на Кримському п-ові. Гол. водозабірну споруду П.-К. к.— шлюз біля м. Нової Каховки — збудовано 1956 разом з водосховищем. Буд-во траси каналу розпочато 1957 і здійснювалося у дві черги. На Кримський п-ів води каналу надійшли 1963. Другу чергу П.-К. к. закінчено 1975 з подачею дніпровської води до м. Керчі.

Загальна довжина П.-К. к. 400,5 км, витрати води в гол. частині — бл. 300 м³/сек. Магістральний канал поділяється на самопливну ділянку завдовжки 200 км (до м. Джанкоя) та 4 ділянки з машинним підніманням води на заг. вис. 103 м. Канал прокладено у земляному руслі, на окремих ділянках (понад 100 км) — у бетонованих лотоках з поліетиленовою плівкою, кінцева частина (29 км) — у металевих трубах. На каналі збудовано 24 водорегулюючі споруди (у т. ч. 5 водосховищ) та аварійні скиди, 118 водовипусків і насосних станцій, які подають воду в зрошувальну систему. П.-К. к. призначений для зрошування і обводнення земель степової частини Кримської обл. та причорномор. районів Херсонської обл., а також для водопостачання міст Керчі й Феодосії та населених пунктів на Керченському п-ові. Зрошувані землі використовують для вирощування зернових (зокрема, рису), кормових та овочевих культур, розвитку садівництва й виноградарства.

М. О. Бохон.

ПІВНІ́ЧНО-КРИ́МСЬКОГО КАНА́ЛУ ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — одна з найбільших іригаційних споруд СРСР для *зрошення* земель у посушливих степах Кримської та Херсонської обл. Пд. України. Будівництво розпочато 1957. Проектна площа зрошення першої черги будівництва — 187 тис. га, у перспективі вона буде розширена до 540 тис. га. Джерело водопостачання — *Каховське водосховище*. З 1979 будується друга черга системи на площі 80 тис. га. Ведуться роботи по спорудженню Сакського каналу, що є одним із відгалужень *Північно-Кримського каналу*, призначених для зрошення земель третьої черги П.-К. к. з. с., а також водопостачання міст Сімферополя, Севастополя і курортів Великої Ялти. В системі — 4 транзитні *насосні станції*. Площа з самопливним зрошенням цієї системи — 35 тис. га. Від магістрального каналу відходять чотири великі зрошувальні відгалуження (Азовське, Красногвардійське, Роздольненське і Чорноморське), що подають воду в міжгосподарські *зрошувальні канали*. На ділянках магістрального каналу, його відгалужень і розподільників, де у зв'язку з ґеологічними умовами втрати води на фільтрацію дуже великі, є захисні антифільтраційні екрани (бетонне облицювання, поліетиленова плівка, прикрита монолітним або збірним залізобетоном, ущільнений суглинковий екран тощо). В усіх інших випадках ці канали проходять в природному земляному руслі. Внутрігосподарські зрошувальні канали завдовжки понад 4,7 тис. км здійснені у залізобетонних лотоках і закритих трубопроводах. На П.-К. к. з. с. є кілька наливних *водосховищ* (Фронтове, Феодосійське, Керченське та ін.) — джерела для зрошення земель і комунального водопостачання населених пунктів і пром. підприємств. П.-К. к. з. с. устаткована телемех. обладнанням для керування перегороджуючими спорудами і насосними станціями. Внаслідок особливих гідрогеологічних умов під впливом зрошення рівні грунтових вод в цій системі почали різко підніматися. Для локалізації шкідливих наслідків від цього на системі прокладають закритий горизонтальний *дренаж*. У 1981 зрошувана площа з дренажем займала бл. 100 тис. га. Рисові сівозміни П.-К. к. з. с. (майже 25 тис. га) розміщені в основному на зрошуваних солончакових землях, які раніше не використовувались у с. г. Урожайність зернових становить пересічно 40 ц/га, в т. ч. рису — 40—50 ц/га.

В. В. Внучков.

ПІВНІ́ЧНО-НІМЕ́ЦЬКА НИЗОВИНА́ — низовина на Пн. Західної Європи, в межах НДР та ФРН. Простягається з Зх. на Сх. на 600 км, шир. до 300 км, вис. до 50 м, на Сх.— до 200 м. Має густу річкову сітку (Везер, Ельба, Одер та їхні численні притоки); в долинах річок — луки. Багато озер та боліт. На Пн.— *марші*. Грунти гол. чин. бурі лісові та підзолисті. Важливий район вирощування ячменю, пшениці, цукр. буряків, хмелю; городництво, овочівництво.

ПІВНІ́ЧНО-ОСЕТИ́НСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Північна Осетія — у складі РРФСР. Утворена як авт. область 7.VII 1924, з 5. XII 1936 — авт. республіка. Розташована гол. чин. у передгір'ях і на пн. схилах Великого Кавказу.

ПІВНІЧНО-ОСЕТИНСЬКА АРСР

Площа — 8 тис. км²

Населення — 601 тис. чол. (на 1.I 1981)

Столиця — м. Орджонікідзе

Поділяється на 8 районів, має 6 міст і 7 с-щ міськ. типу.

Природа. Рельєф республіки переважно гірський. Пд. частина П. О. зайнята Головним, або Вододільним, та Боковим хребтами Великого Кавказу (вис. до 4780 м, г. Джимара, або Гімарай Хох) і передовими хребтами (Скелястий та ін.). В центр. частині — Осетинська рівнина, на Пн. від неї — Моздокська низовина (частина Терсько-Кумської низовини), між ними — Сунженський та Терський хребти. Корисні копалини: поліметалеві руди, буд. матеріали (граніт, мармур, глини, піски, пемза тощо), доломіти; є джерела мінеральних вод (у долині р. Ардону). Клімат помірно континентальний; на Моздокській низовині — посушливий, часто бувають суховії. Пересічна температура січня —4,3°, липня +24°, опадів 400—450 мм на рік. На Осетинській рівнині відповідно —4 і +20°, опадів 600—800 мм на рік. У горах, вище 2000 м, зима холодна, літо прохолодне. На тер. республіки — понад 100 льодовиків заг. пл. 291 км², найбільші — Караугом (35 км²) та Цейський (18 км²). Гол. ріка — Терек з притоками Ардоном, Фіагдоном і Гізельдоном, Урухом (лівими) та Камбілеєвкою, Сунжею (правими). Переважають чорноземи різного типу, в долині Тереку — алювіальні грунти, в передгір'ях і горах — гірсько-лучні й гірсько-лісові. Рівнинні простори майже повністю розорані. Під лісом — 25% пл. республіки (бук, граб, клен, ясен, дуб, багато диких плодових дерев і чагарників). У міжгірних улоговинах — соснові й березові ліси, на схилах гір, до вис. 3000 м,— субальп. та альп. луки. У верхів'ях річок Цейдону, Ардону й Фіагдону — Пн.-Осетинський заповідник.

Населення. В республіці живуть *осетини*, а також росіяни, інгуші, вірмени, грузини, українці, ку-

Північно-Кримський канал.

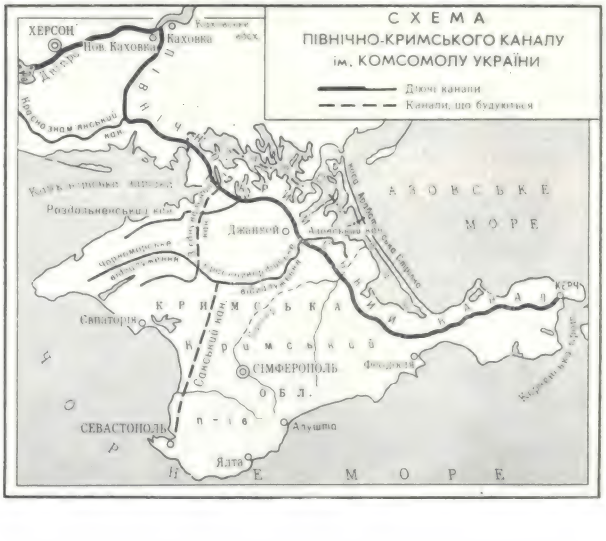

Ч. У. Дзанагов. Партизан. Мармур. 1966.

мики та ін. Пересічна густота нас.— 75 чол. на 1 км^2 (1981, оцінка). Міськ. населення — 68% (1979, перепис). Осн. місто — *Орджонікідзе*.

Історія. Поселення на тер. П. О. відомі з часів *палеоліту*. З 7 ст. до н. е. на Пн. Кавказ проникли *скіфи*, з 4 ст. до н. е.— *сармати*, з останніх на межі нашої ери виділилися *алани*. Формування алано-окської (осетинської) народності почалось у 8—12 ст. Частина аланів, що залишилася на Пн. Кавказі після навали *гуннів*, у 9—10 ст. створила ранньофеод. д-ву Аланію, що мала політ. і торг. зв'язки з Грузією, Київською Руссю, Візантією. Офіц. релігія — християнство. У 12 ст. Аланія складалася із значної кількості окремих напівпатріархальних — напівфеод. володінь. Великих руйнувань краю завдала монголо-тат. навала (1222—39). Осетин було витіснено в гори (див. також *Південно-Осетинська автономна область*). У 13—14 ст. частина населення перемістилася до Криму, Молдавії, Угорщини. На Пн. Кавказі в кін. 15 ст. осетини населяли чотири гірські ущелини. В 16 ст. зх. частину їхньої території захопили кабард. князі. З давнього часу осетини орієнтувалися на Росію, прагнули до об'єднання з нею. Цей добровільний процес завершився 1774 (за *Кючук-Кайнарджійським миром 1774*). Приєднання до Росії врятувало П. О. від іноз. поневолення, створило умови для ліквідації феод. роздробленості, сприяло розвиткові економіки й культури краю. В 1799 П. О. було з'єднано з Грузією *Військово-Грузинською дорогою*. На поч. 19 ст. частина осетинів переселилась у район Моздока і на Владикавказьку рівнину. В кін. 18 — на поч. 19 ст. завершився процес складання осетинської народності.

ВИРОБНИЦТВО ЕЛЕКТРОЛАМП (млн. шт.)

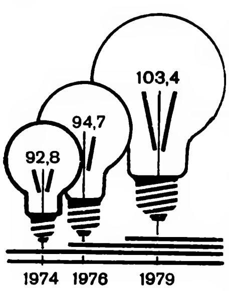

В 50—60-х рр. 19 ст. в П. О. було проведено сел. реформу, в 70-х рр. — суд. і адм. реформу. В 1861 тер. П. О. увійшла до Терської області як Військово-Осет. округ. У 80-х рр. почалася громадсько-політ. діяльність К. *Хетагурова*. Визвольний рух у П. О. з кін. 19 ст. проходив під впливом загальнорос. боротьби робітн. класу. В 1903 у Владикавказі (тепер м. Орджонікідзе) створено с.-д. орг-цію, до якої входила група осетинів. Трудящі П. О. брали активну участь у революції 1905—07 в Росії. Їхньою революц. боротьбою керували С. М. Кіров, Г. К. Орджонікідзе, С. Г. Буачидзе, С. Д. Мамсуров, Г. А. Цаголов та ін. більшовики-ленінці. В березні 1917 у П. О. було створено Раду робітн. і солдат. депутатів. У березні в П'ятигорську 2-й з'їзд народів Тереку проголосив створення *Терської радянської республіки* у складі РРФСР, куди ввійшла й П. О. В період громадян. війни 1918—20 тер. П. О. була ареною жорстоких боїв. Боротьбою проти контрреволюції на Пн. Кавказі керував Г. К. Орджонікідзе. У січні — лютому 1919 П. О. захопили денікінці (див. *Денікінщина*). Рад. владу відновлено в березні 1920. В листопаді проголошено Горську АРСР, до якої П. О. увійшла як Осетинський (Владикавказький) округ. 7.VIII 1924 П. О. було виділено в Пн.-Осет. а. о., 5.XII 1936 її перетворено на Пн.-Осет. АРСР. За роки Рад. влади в республіці відбулися докорінні зміни. Створено соціалістичну економіку з розвинутою пром-стю, колективізованим с. г. Проведено велику роботу щодо ліквідації патріархально-феод. пережитків. Здійснено культур. революцію, створено нац. кадри для г-ва і культури. Осет. народ склався в соціалістичну націю. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 протягом серпня — грудня 1942 на тер. П. О. відбувалися бої, на поч. 1943 нім.-фашист. війська було вигнано з тер. республіки. За героїзм, мужність і трудові подвиги в роки війни понад 60 тис. воїнів і трудівників П. О. нагороджено орденами й медалями. 60 представників республіки удостоєно звання Героя Рад. Союзу, ген. О. І. *Плієву* це звання присвоєно двічі. В післявоєнні роки нар. г-во республіки повністю відбудоване й дістало дальший розвиток. Республіку нагороджено орденами Леніна (1964), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

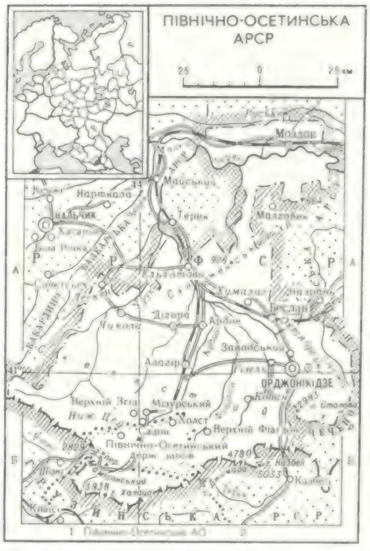

Народне господарство. За роки Рад. влади в П. О. створено багатогалузеву пром-сть та високоінтенсивне с. г. На важку індустрію припадає 75% виробництва всієї пром. продукції. Провідні галузі — гірничодобувна пром-сть, кольорова металургія, маш.-буд. (у т. ч. електротех., приладобуд.) та харчова. Енергетика П. О. базується гол. чин. на електроенергії, що надходить від ГЕС (Гізельдонська, Орджонікідзевська та Езмінська на р. Тереку). В 1980 вироблено 36,4 млн. кВт · год електроенергії. На природному газі працюють Бесланська та Дігорська ТЕЦ. Гірничодобувна пром-сть і кольорова металургія представлені Садонським свинцево-цинковим комбінатом, який об'єднує рудники та Мізурську і Фіагдонську збагачувальні ф-ки, а також орджонікідзевськими металург. з-дами «Електроцинк» і «Побідит». Підприємства машинобудування та металообробки розміщені в Орджонікідзе, Беслані (з-д «Автоспецобладнання»), Ардоні (з-д «Автозапчастина») та ін. Харч. пром-сть представлена крохмале-патоковою (Бесланський маїсовий комбінат — найбільший в Європі; крохмальний з-д в Орджонікідзе), консервною, цукр., борошномельною, м'ясо-мол. та ін. галузями. Розвиваються також скляна та фарфоро-фаянсова пром-сть (виробн. склотари, електровакуумного скла, електротех. і худож. фарфору), буд. матеріалів і деревообр. галузі. Легка пром-сть спеціалізується на виробн. трикотажу, взуття, шкір, килимів, тюлю, гардин, меблів (Орджонікідзе, Моздок).

Посівні площі всіх с.-г. культур 1980 становили 203,3 тис. га, зрошувалося понад 46 тис. га. Діють 8 зрошувальних систем (найбільші — Терсько-Кумський та Алханчуртський канали). Провідні культури — пшениця та кукурудза (у т. ч. гібридне насіння). Вирощують також соняшник, південні коноплі, овочі, картоплю (90% у передгірній зоні). Значні площі — під садами та ягідниками. Тваринництво мол.-м'ясного напряму; розвинуті вівчарство, свинарство, кролівництво, ставкове рибництво, шовківництво. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 111,9, овець і кіз — 130,0, свиней — 118,7. Створено пром.-тваринницькі комплекси. П. О. перетинає Пн.-Кавказька з-ця Ростов-на-Дону — Беслан — Баку, від неї — вітки на Орджонікідзе (електрифікована), на Алагір та Дігору і з-ця Прохладна — Моздок — Гудермес; автотраса Москва — Орджонікідзе — Тбілісі — Єреван з відгалуженням Беслан — Баку. У П. О. беруть початок Військово-Грузинська та Військово-Осетинська автомоб. дороги. Розвивається трубопровідний транспорт (газопроводи Ставрополь — Грозний, Орджонікідзе — Тбілісі).

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції писемність корінного населення не перевищу-

Місто Орджонікідзе. Площа Революції.

вала 10—12%. На тер. П. О. в 165 школах навчалося 17,1 тис., у двох серед. спец. навч. закладах — бл. 100 учнів, вузів не було. В 1979/80 навч. р. нараховувалося 235 загальноосв. шкіл (106,7 тис. учнів), 13 серед. спец. навч. закладів (понад 15,1 тис. учнів), 20 профес.-тех. уч-щ (4,7 тис. учнів), 4 вузи: *Північно-Осетинський університет,* Пн.-Кавказький гірничо-металург., Гірський с.-г. і Пн.-Осет. мед. ін-ти (всі — в Орджонікідзе; 19,9 тис. студентів). Працюють Пн.-Осет. н.-д. ін-т історії, економіки, мови й л-ри, Пн.-Кавказький філіал Всесоюзного н.-д. і проектно-конструкторського ін-ту «Кольорметавтоматика» — в Орджонікідзе, Кавказький н.-д. ін-т гірського і передгірського с. г. (с. Михайлівка).

В П. О. 502 б-ки, 538 клубних закладів, 172 кіноустановки з платним показом, 4 театри, 5 музеїв: у Орджонікідзе — Пн.-Осет. респ. музей краєзнавства (філіали в Алагірі й Моздоку), музей С. М. Кірова та Г. К. Орджонікідзе (філіал — Будинок-музей Г. А. Цаголова в Дігорі), Пн.-Осет. респ. художній ім. М. С. Туганова, Музей пн.-осет. л-ри ім. К. Л. Хетагурова (філіал — Будинок-музей К. Л. Хетагурова в с. Нар); 41 позашкільний заклад, у т. ч. респ. Палац піонерів, 10 будинків піонерів, планетарій. В Орджонікідзе — Пн.-Кавказ. студія кінохроніки й студія телефільмів. Виходять три респ. газети — «Растдзінад» («Правда», осет. мовою), «Социалистическая Осетия» і «Молодой коммунист», журн. «Мах дуг» («Наша епоха», осет. мовою), альманах «Советская Осетия» та ін. Працює респ. вид-во «Ір» (скорочення від Іристон — давньої назви Осетії). Респ. телебачення й радіомовлення ведуть передачі по трьох програмах осет. і рос. мовами. Телецентр в Орджонікідзе.

Про літературу П. О. див. *Осетинська література.*

На території П. О. зберігся ряд пам'яток середньовічної християнської (каплиця в с. Нузал, 10—12 ст.) та мусульманської (руїни мечетей і мінарет у м. Татартуп, 14 ст.) архітектури, а також оборонні споруди. Нар. житло (18—19 ст.) в горах — 2-поверхові багатокімнатні кам. *саклі* з плескатим земляним дахом; на рівнині — прямокутні в плані саманні, пізніше цегляні будинки з горищним дахом, вкритим черепицею. В містах Моздоку, Орджонікідзе в кін. 19 — на поч. 20 ст. панували еклектика і *модерн.* За Рад. влади реконструйовано м. Орджонікідзе, споруджено багато адм., громад., спорт. та курортних будівель у Моздоку, Алагірі, Беслані, Ардоні, Дігорі.

На альпійських луках.

Найдавніші пам'ятки мистецтва — посудини з червоної глини (3 тис. до н. е.). Добу бронзи представлено знайденими в курганах посудом з геом. візерунком і прикрасами з бронзи. Від скіфського часу (7 ст. до н. е.) дійшли вироби з бронзи, оздоблені мотивами «*звіриного стилю*». Наприкінці 19 ст. працював перший осет. живописець К. Хетагуров, з перших років Рад. влади — М. Туганов, з кін. 20 — поч. 30-х рр.— графік і живописець А. Хохов, живописець В. Лакісов, графік Р. Хасієва, скульптори брати Дзантієви, С. Тавасієв; у 50—70-х рр. відомі художники А. Джанаєв, Ч. Дзанагов, Б. Тотієв, В. Таутієв, З. Абоєв, Ю. Бігаєв та ін. З худож. ремесел розвинуті золотошвейна справа, виготовлення виробів з позолоченої бронзи й срібла, орнаментованої зброї, різьблення на дереві, килимарство тощо.

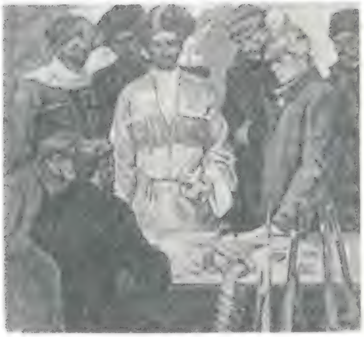
В. Б. Таутієв. Червоний Кавказ. 1970.

Музика розвивалася в усній традиції (пісні, епічні сказання, інструм. награші). Вона діатонічна, трапляється ладова змінність з заг. тонікою, а також мелодії, засн. на двох ладах. Пісні різноманітні метрично: поряд з дводольним і тридольним існують п'яти-, семидольні і т. д., а також перемінні розміри, поширені синкопи й тріолі. Чоловічі пісні багатоголосі (заспівувач веде осн. мелодію, решта підспівує йому), жіночі — переважно одноголосі (осн. мелодичну лінію веде перший голос). Інструм. музика представлена гол. чин. танц. награшами, що мають назву танцю, який супроводять (симд — масовий, хонга-кафт — плавний, тимбил-кафт — коловий). Муз. інструменти: струнно-щипкові — диудастанон (12-струнна арфа), дала-фандир; струнно-смичковий — кісин-фандир; духові — уадиндз (сопілка), стилі (тростинний), фідиуаг (бичачий ріг); ударні — карцганан (тріскачки), гумсаг (барабан). Поширені також ірон-кандзал-фандир (діатонічна й хроматична гармоніки), балалайка, скрипка. Перші профес. муз. твори з'явилися у 20-х рр. 20 ст. Це були переважно інструм. мініатюри, твори невеликих вокальних форм. У 50—60-х рр. розвивалися опера, оперета, балет, симфонія, ораторія та ін. великі форми, вокальна музика (композитори Х. Плієв, Д. Хаханов, І. Габараєв, Т. Кокойті, А. Кокойті, Р. Царіонті та ін.). Серед хорових диригентів — З. Дзуццаті, А. Ачеєв; симф. диригентів — А. Аркін, засл. діяч мист. РРФСР П. Ядих; співаків — засл. артисти РРФСР Т. Тогоєва, Є. Кулаєв, М. Католієва, нар. артисти Пн.-Осет. АРСР Ф. Суанов, Д. Бєлаонова, А. Хасієва та ін. В республіці працюють: Муз. театр (з 1972), філармонія (з 1945), симф. оркестр (з 1932), ансамбль танцю «Алан» (з 1966), Хорове т-во (з 1959), уч-ще мистецтв, муз.-пед. уч-ще, мережа муз. шкіл.

Джерела профес. осет. театру — в нар. іграх і виставах, що супроводилися танцями, співами й виступами ляльководів. З 1904 у Владикавказі та багатьох селищах ставились аматорські спектаклі осет. мовою; осет. драм. гуртки періодично діяли в Пд. Осетії, Баку і Тбілісі. В м. Орджонікідзе з 1871 працює Рос. драм. театр, який мав значний вплив на формування театр. культури осет. народу. На сцені театру в різний час виступали М. *Рибаков,* М. *Синельников,* П. *Орленєв* та ін. Після встановлення Рад. влади в П. О. виникли *агітбригади,* курси, що готували акторів, у Орджонікідзе 1930 відкрився Театр малих форм. У 1935 випускники Осет. драм. студії ввійшли до складу трупи створеного в Орджонікідзе Пн.-Осет. драм. театру (1958—71 працював як муз.-драм. театр). У 1958 трупа поповнилася випускниками осет. студії Моск. уч-ща ім. Б. Щукіна, а 1970 — випускниками Держ. ін-ту театр. мист. ім. А. Луначарського (Москва). В репертуарі театру — твори нац. драматургів Т. Єпхієва, І. Джанаєва, Д. Мамсурова, Г. Джимієва, Г. Плієва, Д. Туаєва, С. Кайтова, Р. Хубецової та ін., п'єси класиків — М. Гоголя, М. Горького, У. Шекспіра, Евріпіда тощо. Відомі діячі театру — В. *Тхапсаєв,* нар. артисти РРФСР З. Брітаєва, Н. Саламов, К. Сланов, В. Хугаєва, Г. Хугаєв, засл. діяч мист. РРФСР М. Цаликов та ін. З 1943 відкрито театр ляльок «Сабі».

Д. С. Плієв (освіта).

Літ.: Серебряная М. И. География Северной Осетии. Орджоникидзе, 1969; Советский Союз. Европейский Юго-Восток. М., 1968; Агибалова В. В., Виленкин В. Л. Среди вечных снегов и ледников [Северной Осетии]. Орджоникидзе, 1973; История Северо-Осетинской АССР, кн. 1—2. М.—

Г. У. М. Палачев. Предмети винного сервізу. Срібло, гравірування. 1970.

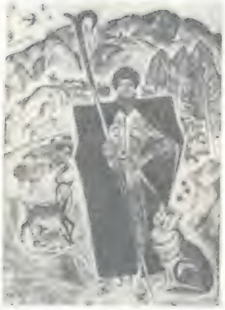
А. М. Пономар. Чабан. Ліногравюра. 1971.

Транспортування руди на Садонському свинцево-цинковому комбінаті.

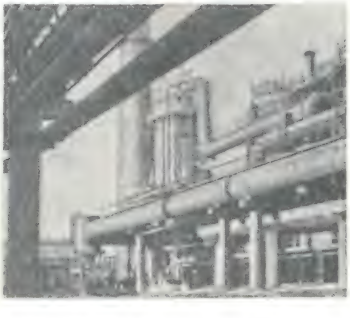
Сірчанокислотна установка на заводі «Електроцинк» в місті Орджонікідзе.

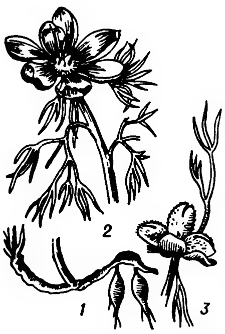

Півонія вузьколиста: *1* — нижня частина рослини з потовщеними коренями; *2* — гілка з квіткою; *3* — гілка з плодами.

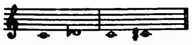

Діатонічний і хроматичний півтони.

Орджоникидзе, 1959—66; Октябрьская революция и гражданская война в Северной Осетии. Орджоникидзе, 1973; Северная Осетия от съезда к съезду. Орджоникидзе, 1981; Езерская Н. А. Художники Северной Осетии. Альбом. М., 1963; Цхурбаева К. Музыкальная культура Северо-Осетинской АССР. В кн.: Музыкальная культура автономных республик РСФСР. М., 1957; История музыки народов СССР, т. 4, 5, ч. 1. М., 1973—74; Кариаева Т., Литвиненко М. Северо-Осетинский драматический театр. Орджоникидзе, 1960.

ПІВНІ́ЧНО-ОСЕТИ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені К. Л. Хетагурова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1969 в м. Орджонікідзе на базі пед. ін-ту, створеного 1920. У складі ун-ту (1980): ф-ти — матем., фіз., філол., хіміко-біол., істор., юрид., іноз. мов, екон. та фіз. виховання; вечірнє, заочне та підготовче відділення; аспірантура; н.-д. сектор, зоол. та археол. музеї, б-ка (фонд — понад 500 тис. одиниць зберігання). У 1979/80 навч. р. налічувалося 7 тис. студентів, у т. ч. 3,3 тис. на денному відділенні. Ун-т видає збірники наук. праць. За роки існування у вузі підготовлено бл. 30 тис. спеціалістів. *А. Х. Галазов.*

ПІВНІ́ЧНО-РОГА́ЧИЦЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — гідротехнічна будова для *зрошення* земель у західній частині Запорізької обл. Проектна площа зрошення — 226 тис. га. Джерело водопостачання — *Каховське водосховище*. Головний гідровузол, споруджений біля с. Балок, складається із підвідно́го каналу з рибозагороджувачем, насосних станцій, напірних трубопроводів та басейну-заспокоювача; вис. підйому води — 78 м. Почате у 1973 будівництво П.-Р. з. с. розраховане на 5 черг, з них дві на 77,9 тис. га закінчено, будівництво третьої (24,1 тис. га) триває. Зрошення 102 тис. га забезпечується насосною станцією продуктивністю 52,5 м³/с та системою каналів протяжністю понад 2800 км. Майже вся мережа — в трубах або облицьована, споруди автоматизовані. На мережі передбачено 8 станцій для перекачування води та 86 — для підкачування. *Полив* — в основному *дощуванням,* переважно *дощувальними машинами й установками* «Днепр», «Фрегат» та ДДА-100 МА. *Дренаж* — на площі понад 26 тис. га, включаючи захист населених пунктів від підтоплення водою. Зрошують землі (1981) 18 радгоспів і 36 колгоспів; виробнича спеціалізація зерно-м'ясо-молочного напряму. П.-Р. з. с. створює умови для одержання високих сталих врожаїв зернових (бл. 43% площі), кормових (бл. 43%) та ін. культур у посушливій частині Пд. України. *С. М. Алпатьєв.*

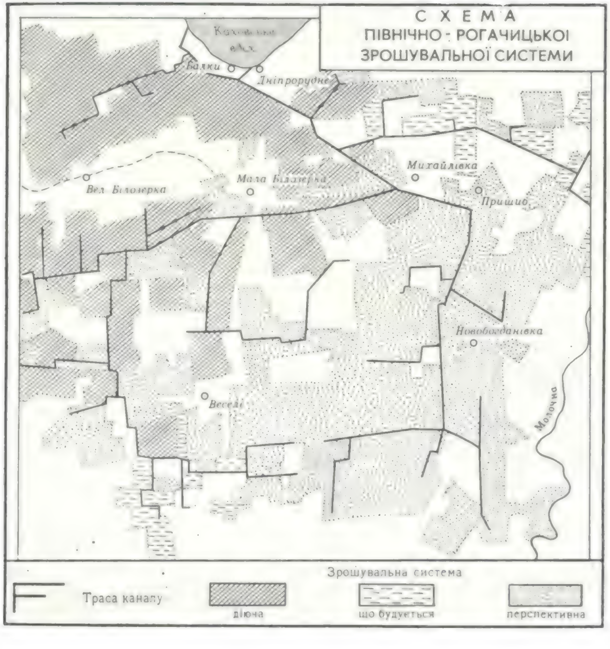

ПІВНІ́ЧНО-СИБІ́РСЬКА НИЗОВИНА́, Таймирська низовина — низинна рівнина на Пн. Сибіру, в межах Краснояр. кр. та Якут. АРСР. Простягається широкою (до 600 км) смугою на 1400 км від пониззя Єнісею до р. Оленьок. Для рельєфу характерне чергування численних заболочених низин з горбогір'ям, моренними валами, пасмами. Переважають висоти до 100 м, окремі горби та пасма досягають 200—250 м. На Пн. Сх.— денудаційні останці Тугай — Киряка — Тас (550 м) і Киряка — Тас (635 м). Поширена *багаторічна мерзлота*. Клімат субарктичний континентальний, з тривалою (7—8 міс.) зимою та коротким літом. Пересічна т-ра січня від —29,7° на Зх. до —34,9° на Сх., липня — відповідно від 6° до 10°. Сніговий покрив лежить бл. 265 днів. Опадів 250—300 мм на рік. Найбільші річки — *Пясіна, Таймира, Хатанга, Анабар*. Багато озер (*Таймир*, Пясіно, Портнягіно, Кунгасалах). П.-С. н. лежить у межах *тундрової зони,* лише пд. її частина — у *лісотундровій зоні*. Рідколісся на Зх. представлене модриною сибірською, на Сх. — модриною даурською. Грунти переважно болотні й глеєво-болотні. Родовища бурого і кам. вугілля, нафти й газу, кам. солі, буд. матеріалів. *О. О. Земцов.*

ПІВНІ́ЧНО-СХІ́ДНА УЛОГО́ВИНА — глибоководна улоговина на Пн. Сх. Тихого ок. Пл. 32,5 млн. км². Переважають глибини 5000—5500 м. Розчленована численними широтними розломами (Мендосіно, Піонер, Меррей, Кларіон, Кліппертон). Донні відклади представлені переважно червоними глибоководними глинами.

ПІВНІ́ЧНО-СХІ́ДНИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Засн. 1971 у Харкові. До 1981 мав назву Харків. наук. центр АН УРСР. Своєю діяльністю охоплює Полтав., Сум. та Харків. області. До складу наук. центру входять *Полтавська гравіметрична обсерваторія, Фізико-технічний інститут* АН УРСР, *Фізико-технічний інститут низьких температур* АН УРСР, відділення ін-ту економіки, *Машинобудування проблем інститут* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інститут* АН УРСР, *Кріобіології і кріомедицини проблем інститут* — усі в Харкові. Осн. завданнями центру є забезпечення розвитку досліджень з найважливіших наук. проблем, зміцнення зв'язків науки з виробництвом і поліпшення координації наук. діяльності установ, підпорядкованих АН УРСР, м-вам і відомствам, та вищих навч. закладів регіону. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР. *В. М. Пелих.*

ПІВНІ́ЧНО-СХІ́ДНИЙ СВА́ЛЬБАРД — заповідник на о. Північно-Східна Земля архіпелагу Шпіцберген (Норвегія). Пл. 15,5 тис. км² (у т. ч. суходолу 14,5 тис. км², прилеглої акваторії — 1,0 тис. км²). Засн. 1972 для збереження типових полярних ландшафтів, їхнього рослинного і тваринного світу. Рельєф П.-С. С.— плоскогір'я заввишки до 637 м; береги глибоко розчленовані *фіордами*. Більша частина поверхні вкрита льодовиками (11,1 тис. км²). На вільних від льоду ділянках — мохи, лишайники, подекуди карликова береза, полярна верба. З тварин, що населяють заповідник, найбільш характерні білий ведмідь, північний олень, білий та голубий песці, атлантичний морж, тюлень; з птахів — кречет і біла сова. Постійного населення на тер. заповідника немає. *В. І. Олещенко.*

ПІВО́НІЯ (Paeonia) — рід рослин родини *жовтецевих*. Багаторічні трави, кущі або півкущі з шишковидно потовщеними коренями. Листки чергові, великі, двічі-, тричі- перисторозсічені. Квітки великі, двостатеві, одиночні, білі, рожеві, червоні. Плід — багатолистянка. Бл. 35 видів, пошир. переважно в помірних областях Європи, Сх. Азії та Америки. В СРСР — 15 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 1 трав'янистий: П. вузьколиста, воронець (P. tenuifolia) з криваво-червоними квітками, зустрічається в Лісостепу, Степу, Криму (занесена до *Червоної книги* Української РСР). Серед П. є багато декоративних видів. З П. трав'янистих на Україні вирощують сорти П. лікарської (P. officinalis) з запашними, різнокольоровими квітками; П. китайської (P. chinensis), які відрізняються будовою та розміром квіток, забарвленням, строками цвітіння; П. кримська (P. daurica) — ендемічний вид, рідкісна рослина. З кущових П. культивують П. деревовидну (P. moutans), до 1,5 м заввишки, з запашними різнокольоровими простими і напівповними квітками. Використовують П. в озелененні, для зрізування та зимової вигонки. *К. Д. Харченко.*

ПІВО́СТРІВ — частина суходолу, що від краю материка чи великого острова вдається у водні простори (океану, моря, озера). Здебільшого П. має спільні з материком геол. будову, характер поверхні тощо (напр., *Балканський півострів, Лабрадор, Сомалі*). П. може утворитися також внаслідок причленування до материка острова або частини ін. суходолу (напр., *Кримський півострів, Індостан*).

ПІВПЛОЩИНА́ в математиці — сукупність точок площини, які лежать по один бік від деякої її прямої. *Координати* точок П. задовольняють нерівності *Ax* +

$+ By + C > 0$, де A, B і C — деякі сталі, причому A і B одночасно не дорівнюють нулеві. Якщо саму пряму $Ax + By + C = 0$ (межу П.) приєднують до П., то кажуть про замкнену півплощину.

ПІВПРО́СТІР у математиці — сукупність точок простору, які лежать по один бік від деякої площини. *Координати* точок П. задовольняють нерівності $Ax + By + Cz + D > 0$, де A, B, C і D — деякі сталі, причому A, B і C одночасно не дорівнюють нулеві. Якщо саму площину $Ax + By + Cz + D = 0$ (межу П.) приєднують до П., то кажуть про замкнений півпростір.

ПІВРО́ЗПАДУ ПЕРІ́ОД — час, за який кількість *атомних ядер* даної речовини внаслідок радіоактивного перетворення (див. *Радіоактивність*) зменшується вдвічі. П. п. $T_{1/2}$ пов'язаний з сталою радіоактивного розпаду λ співвідношенням: $T_{1/2} = (\ln 2)/\lambda = 0{,}693/\lambda$. Поняття «період піврозпаду» застосовують також у фізиці *елементарних частинок*.

ПІВТО́Н — в сучасній 12-звуковій системі найменша віддаль між звуками за їх висотою; *інтервал*, що є мірою для визначення ін. інтервалів. Розрізняють діатонічний П. — мала секунда (напр., до — ре бемоль) і хроматичний П. — збільшена прима (напр., до — до дієз).

ПІВУСТА́В, напівустав — один з почерків у слов'янорус. пам'ятках. Виник у 13 ст. У сх.-слов'ян. рукописах трапляється починаючи з 14 ст. Від давнішого — *уставу* — відрізняється меншою чіткістю в написанні літер, більшою кількістю скорочень слів, позначуваних *титлами*, і т. з. сил (знаків наголосу), похилим написанням літер, що сприяло прискоренню процесу писання, та ін. рисами. На основі рукописного П. було створено слов'янорус. друкарський шрифт, що існував до 18 ст.

А. П. Могила.

ПІГА́ЛЬ (Pigalle) Жан Батіст (26.I 1714, Париж — 21.VIII 1785, там же) — франц. скульптор. З 1722 навчався у Р. Ле Лоррена та Ж. Б. Лемуана. В 1736—39 відвідав Італію. Твори П. виконані у стилі перехідному від *рококо* до *класицизму*: композиції — «Меркурій зав'язує сандалію» (1744), «Хлопчик з кліткою» (1749); пам'ятники — надгробок маршала Моріца Саксонського (1753—76, церква Сен-Тома, Страсбур), статуя Вольтера (1776); «Автопортрет» (1780) та ін. Зберігаються в Луврі. Учнями П. були Ж. А. *Гудон* та Ф. І. *Шубін*.

ПІГМАЛІО́Н (Πυγμαλίων) — 1) У грец. міфології скульптор, цар о. Кіпр, який закохався у вирізьблену ним із слонової кістки статую вродливої дівчини — *Галатеї*. За одним з варіантів міфу, від кохання П. статуя ожила, за іншим — її оживила *Афродіта*, жерцем якої він був. 2) Переносно П. — людина, закохана у свій витвір. Образ П. використано в л-рі (Овідій, Ж. Ж. Руссо, Дж. Б. Шоу) й мистецтві (Ф. Буше, Е. М. Фальконе). 3) Цар Тіру, брат Дідони. Убив сестриного чоловіка, щоб заволодіти його багатством.

ПІГМЕ́Ї — низькорослі племена (ака, тикітикі, обонго, батва), які живуть у лісах Габону, Камеруну, Центральноафр. Республіки, Заїру, Руанди. Найдавніші відомості про них є в давньоєгип. написах 3-го тис. до н. е. Згадуються також у давньогрец. та ін. джерелах. Для П. характерні малий зріст (від 144 до 150 см для дорослих чоловіків), світло-коричневий колір шкіри, кучеряве темне волосся, губи порівняно тонкі, великий тулуб, руки і ноги короткі. Фіз. тип П. становить окрему расу. Заг. чисельність П. не встановлено. Її визначають від 40 до 200 тис. чол. Осн. заняття — полювання і збиральництво. Застосовують лук і стріли, металеву зброю. Залізо вимінюють у сусідів. Говорять мовами народів, які їх оточують. У говірках П. є деякі фонетичні відмінності, але до цього часу мови П. не вивчено.

ПІГМЕ́Й (грец. πυγμαῖος, букв.— розміром з кулак) — 1) У грец. міфології людина заввишки не більше як віддаль від кулака до ліктя. Вважають, що в стародавн. переказах про П. відбилися реальні відомості про низькорослих жителів тропічної Африки — *пігмеїв*. 2) Переносно П. — нікчемна, дріб'язкова людина.

ПІГМЕ́НТИ (від лат. pigmentum — фарба) — 1) В біології — забарвлені речовини, що входять до складу тканин організмів і відіграють важливу роль у їх життєдіяльності. П. — органічні речовини різної природи. Колір П. визначають хромофорні групи, які входять до складу їхніх молекул і зумовлюють вибіркове поглинання світла у видимій частині сонячного спектра. Найпоширеніші в природі П. — *порфірини* і *каротиноїди*. Порфірини є осн. компонентами молекул *хлорофілу* зелених рослин, бактеріохлорофілів фотосинтезуючих бактерій, дихальних пігментів тварин і людини — *гемоглобіну* та *міоглобіну*, *цитохромів*. Каротиноїди та їхні окисні похідні (ксантофіли) є пігментами жовтого, оранжевого і червоного кольору; містяться в зелених рослинах, водоростях, грибах та бактеріях. В синьо-зелених та червоних водоростях знаходяться сині (*фікоціани*) і червоні (*фікоеритрини*) фотосинтетичні П. групи фікобілінів, небілкова частина яких складається з 4 пірольних кілець. До П. цієї групи за структурою наближаються блакитний П. рослин — *фітохром* та *жовчні пігменти* тварин, які утворюються при розпаді гемоглобіну. Досить поширені в рослинах *флавоноїди* (*антоціани*, флавони, флавоноли, аурони, халкони), що надають різноманітного забарвлення рослинним тканинам. Забарвлення шкіри та її похідних у людини і тварин зумовлюється наявністю П. *меланінів*. В тканинах зустрічаються й ін. П., напр. дихальні *хромогени* (похідні *хінонів*), зоровий пігмент — *родопсин*. Деякі П. є вітамінами (*рибофлавін*) і провітамінами (*каротин*). П. звичайно локалізовані в тих або ін. структурних утворах клітини (напр., хлорофіл — у хлоропластах, каротиноїди — в хромо- і хлоропластах), рідше — в рідинах організму (напр., флавоноїди — в клітинному соку рослин). У багатьох тварин і рослин існують спеціалізовані пігментні клітини, або *хроматофори*, П. яких зумовлюють забарвлення покривів організму та деяких внутр. органів. П. виконують найрізноманітніші функції. У рослин П. (гол. чин. хлорофіл) беруть участь у *фотосинтезі*, у тварин — у зоровому процесі (родопсин), перенесенні кисню (гемоглобін), тканинному диханні (цитохроми), захисті організму від шкідливої дії ультрафіолетового випромінювання (каротиноїди, флавоноїди — у рослин, меланіни — у тварин). Крім того, П. зумовлюють забарвлення організмів, що має важливе пристосовне значення в їхньому житті (див. *Забарвлення тварин*, *Забарвлення рослин*). Порушення стадій перетворення П. призводить до патологічного стану організмів. Деякі П. застосовують у медицині (напр., П.-вітаміни, П.-провітаміни) і в харч. пром-сті (напр., каротин).

2) У хімії — забарвлені хім. сполуки, що їх використовують у вигляді тонких порошків для *фарбування* пластмас, гуми, хім. волокон, виготовлення фарб. Не розчиняються у воді та забарвлюваних середовищах. Поділяються на органічні й неорганічні (мінеральні). З органічних найважливіші азопігменти, фталоціанінові й поліциклічні П. (див. *Азобарвники*, *Фталоціанінові барвники*, *Кубові барвники*). До П. належать також органічні *лаки*. Неорганічні П. бувають природні (*вохра*, *крейда*, сурик тощо) і синтетичні (*сажа*, ультрамарин, білила). Найважливішими характеристиками П. є яскравість і насиченість кольору, покривна здатність, світлостійкість і стійкість до дії хім. реагентів, *дисперсність* тощо. Використання П. неперервно зростає, зокрема вони входять до складу лакофарбових покриттів, застосовуваних для захисту від корозії, для декоративних цілей.

А. Г. Халмурадов (пігменти в біології).

ПІГМЕ́НТНІ КЛІТИ́НИ, хроматофори — клітини тіла людини, хребетних та деяких безхребетних тварин, що мають *пігменти*, які зумовлюють забарвлення покривів і деяких внутр. органів. Розрізняють три осн. типи П. к.: меланофори, що містять *меланіни* від жовтого до майже чорного кольору; ксантофори, до складу яких входять *каротиноїди*, флавіни, птеридини від жовтого до червоного кольору; гуанофори, або *іридоцити*, що містять гуанідини, які зумовлюють блискуче сріблясте і золотисте забарвлення. П. к. у шкірі деяких тварин можуть скорочуватися, розтягуватися або змінювати своє положення, завдяки чому ці тварини здатні змінювати забарвлення тіла відповідно до зміни навколишнього фону.

ПІГРО́В Костянтин Костянтинович [26.X (7.XI) 1876, с. Мала

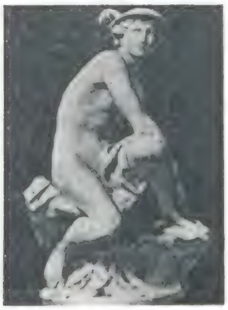

Ж. Б. Пігаль. Меркурій зав'язує сандалію. 1744. Лувр. Париж.

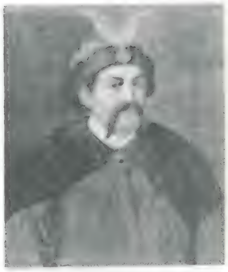

Ю. Г. Пігуляк. Портрет Богдана Хмельницького. Кінець 19 ст.

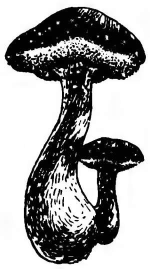

Підберезовик.

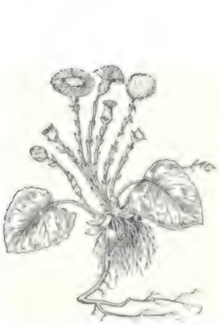

Підбіл звичайний.

Джалга, тепер Апанасенківського р-ну Ставр. краю — 22.XII 1962, Одеса] — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). В 1901 закінчив регентські класи петерб. Придворної співацької капели, де навчався, зокрема, у А. Лядова (гармонія). Був учителем співів і церк. регентом у містах Росії та України. П.— засновник і худож. керівник (1930—40) Молд. хорової капели (з 1936 — «Дойна»). В 1920—31 і з 1936 — викладач Одес. консерваторії (з 1946 — професор), де організував і очолив кафедру хорового диригування та хор студентів (1944). Серед вихованців П.— нар. арт. УРСР А. *Авдієвський,* засл. діячі мист. УРСР М. *Гринишин, Є. Дущенко,* Д. Загрецький, А. *Мархлевський.* П. належать навчальні посібники «Керівництво хором» (1956) та «Сольфеджіо» (1970, у співавт.). Нагороджений орденом Леніна.

ПІГУ (Pigou) Артур Сесіл (18.XI 1877, Райд, о. Уайт — 7.III 1959, Кембрідж) — англ. економіст, представник *кембріджської школи.* Закінчив Кембріджський ун-т, 1908—43 очолював кафедру політ. економії цього ун-ту. Займався проблемами тарифної політики, циклічних коливань пром. виробн., зайнятості, держ. фінансів. Бурж. суть екон. поглядів П. виявилася в його підході до питань безробіття, яке він вважав наслідком нібито надто високого рівня заробітної плати трудящих. Відома праця П. «Економіка добробуту» (1912).

ПІГУЛЕ́ВСЬКА Ніна Вікторівна [1 (13).I 1894, Петербург — 17.II 1970, Ленінград] — рад. історик, спеціаліст з ранньосередньовічної історії країн Близького і Середнього Сходу і Візантії, чл.-кор. АН СРСР (з 1946). В 1918 закінчила Бестужевські курси. З 1938 працювала в Ін-ті сходознавства АН СРСР; 1939—41 і 1944—51 одночасно викладала в Ленінгр. ун-ті. Була віце-президентом Рос. палестинського т-ва і редактором «Палестинського збірника» (з 1952). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

Тв.: Ближний Восток. Византия. славяне. Л., 1976.

ПІГУЛЯ́К Юстин Григорович (1845, с. Нові Мамаївці, тепер с. Новосілка Кіцманського р-ну Чернів. обл.— 2.VI 1919, Чернівці) — укр. живописець. У 1874 закінчив Віденську академію образотворчих мистецтв. Автор портретів («Автопортрет», 1885; Ю. Федьковича, 1886; І. Воробкевича, 1887; Т. Шевченка, 1889; Б. Хмельницького, кінець 19 ст.; О. Кобилянської, 1916), творів побутового жанру («Гуцули», «Любов і вірність», «На перелазі»), пейзажів, творів за мотивами поезій Т. Шевченка («Хустина», «Ой одна я, одна», «Калина», «Наймичка», «Нащо мені чорні брови»). У 1874—1906 П. викладав у Вищій реальній школі в Чернівцях. *Р. Я. Пилипчук.*

«ПІД ПРА́ПОРОМ ЛЕНІНІ́ЗМУ» — парт.-політ. журнал ЦК Компартії України. Видається в Києві двічі на місяць укр. та рос. мовами. Засн. 1941 під назвою «На допомогу агітатору» (1941 вийшло 23 номери). Під час нім.-фашист. окупації України 1941—43 не видавався. В 1944 журнал відновлено під назвою «Блокнот агітатора». З липня 1969 виходить під теперішньою назвою. Пропагує ленінську теоретичну спадщину, висвітлює практику комуністичного будівництва в СРСР, боротьбу КПРС за зміцнення міжнар. комуністичного руху тощо.

ПІДБЕРЕ́ЗОВИК, підберезник, березник, бабка темна (Boletus scaber) — їстівний гриб родини болетових. Шапинка до 15 см у діаметрі, світло-сіра або бурувата. Ніжка луската, до 15 см завдовжки, внизу трохи потовщена. Розміри і забарвлення *плодових тіл* дуже мінливі. Росте в березових або мішаних (з березою) лісах, плодові тіла утворює у травні — жовтні. Вживається в їжу свіжим, жареним, вареним, сушеним і маринованим. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Гриби,* т. 3, с. 400—401.

ПІДБИРА́Ч-КОПНУВА́Ч — машина для підбирання сіна з валків, механічного формування копиць круглої форми і складання їх на полі. В СРСР, у т. ч. на Україні, використовують П.-к. марки ПК-1,6А. Основні вузли його: рама з двома опорно-ходовими пневматичними колесами; підбирач барабанного типу; транспортер; камера-копнувач; система приводу робочих органів. Ємність бункера 13 м³. Машина причіпна, агрегатується з тракторами Т-40 М, Т-40 АМ, Т-40АНМ, МТЗ-80/82, МТЗ-50/52, ЮМЗ-6. Привід в дію робочих органів — від вала відбору потужностей трактора. Продуктивність — 9 т сіна за годину. Обслуговує 1 тракторист. Див. також *Кормозаготівельні машини.*

С. О. Карпенко.

ПІДБІ́Л (Tussilago) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Відомий 1 вид — П. звичайний, або мати-й-мачуха (T. farfara). Кореневище розгалужене. Прикореневі листки, які з'являються після цвітіння, округло-серцевидні, зверху зелені і голі, зісподу — білоповстисті (під час дотику до листка він здається зверху холодним, а знизу теплим, звідки й назва цієї рослини — мати-й-мачуха). Квітконосні стебла прості з недорозвиненими лусковидними листочками. Квітки жовті, в поодиноких кошиках. Пошир. в Європі, Азії, Пн. Африці, занесений в Пн. Америку. На Україні росте скрізь по берегах річок, на кручах, в ярах, переважно на глинистому грунті. В медицині настій з листя П. застосовують як відхаркувальний і пом'якшувальний засіб при хворобах дихальних шляхів. П.— ранній медонос.

ПІДБІ́Р у тваринництві — виявлення найкращих поєднань батьківських пар із підібраних на плем'я тварин з метою одержання від них потомства з бажаними якостями. П.— один з осн. зоотех. заходів при *розведенні сільськогосподарських тварин* і спрямований на удосконалення існуючих та створення нових порід, тісно пов'язаний з *добором штучним.* При П. враховують тип конституції, продуктивність, *екстер'єр, інтер'єр* та *родовід сільськогосподарських тварин,* якість потомства. При гомогенному (однорідному) П. підбирають плідника і матку, подібних за ознаками, часто навіть за походженням (*інбридинг*), з метою одержати однорідне й подібне до батьківських пар потомство. При гетерогенному (різнорідному) П., навпаки, підбирають плідників і маток, різних за ознаками, щоб одержати новий тип тварин, який поєднує у більш виразній формі цінні якості батьків, або для усунення в потомстві вад одного з плідників (корегуючий П.) та ін. При цьому способі у потомства підвищується життєвість, плодючість, продуктивність та ін. У практиці плем. роботи П. може бути також індивідуальним, груповим, індивідуально-груповим, у птахівництві — і родинно-груповим. Бажаної мети при П. досягають цілеспрямованою роботою протягом ряду поколінь тварин.

Літ.: Кравченко Н. А. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1973; Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1976. *М. А. Кравченко.*

ПІДБУ́Ж — селище міського типу Дрогобицького р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований в долині рік Бистриці й Сторонянки, за 21 км від залізнич. ст. Самбір. 3,0 тис. ж. (1981). У П.— радгосп «Підбузький», профес.-тех. уч-ще, заг.-осв. школа, мед. містечко, Будинок культури, б-ка. Відомий з поч. 16 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ПІДВИ́Д — систематична категорія, менша від *виду*; сукупність географічно (рідше екологічно або геохронологічно) відособлених *популяцій* виду. Всі або більшість особин П. відрізняються від особин ін. П. певними морфологічними, фізіологічними та екологічними ознаками, набутими в процесі *еволюції.* За певних умов можливе перетворення П. у самостійні види. Назва П. утворюється додаванням третього слова (епітета) до видової назви. Напр., білка звичайна карпатська (Sciurus vulgaris carpathicus) — один з П. білки звичайної (Sciurus vulgaris).

ПІДВИСО́ЦЬКА Емілія (8.II 1856, м. Хирів, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.— 20-і рр. 20 ст., Одеса) — укр. актриса. Дружина К. О. *Підвисоцького.* В 1876—1905 працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1889—92 — у трупі М. Кропивницького і М. Старицького, 1905—17 — в трупах П. Прохоровича, Л. *Сабініна.* Ролі: Горпина («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Настя, Марина Пасічна («Украдене щастя», «Учитель» Франка), Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Вустя («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Анна («Підгоряни» Гушалевича), Мар'яна («Дивна пригода» Гольдоні) та ін.

П. К. Медведик.

ПІДВИСО́ЦЬКИЙ Володимир Валеріанович [24.V (5.VI) 1857, с. Максимівка, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— 22.I (4.II) 1913, Петербург] — укр. і рос. патолог. У 1884 закінчив мед. ф-т Київ.

ун-ту. Професор Київ. ун-ту (1887—1900) та ун-ту в Одесі (1900—05); у 1905—13 — директор Ін-ту експеримент. медицини в Петербурзі. Праці П. присвячені вивченню мікроскопічної будови *підшлункової залози,* процесу *регенерації* (зокрема, залоз), проблемам заг. патології, інфекції та імунітету, етіології злоякісних пухлин (роль *паразитів* і мех. подразнень), питанням ендокринології, мікробіології тощо. З наук. школи П. вийшли відомі вчені — Д. К. *Заболотний,* Л. О. Тарасевич, С. М. Щасний та ін. П. брав участь у боротьбі з епідемією холери в Києві (1892), в організації мед. ф-ту ун-ту в Одесі (1900).

ПІДВИСО́ЦЬКИЙ Кость Осипович (28.VI 1851, с. Коржова, тепер Монастириського р-ну Терноп. обл.— 12.VI 1904, с. Медуха, тепер Галицького р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. актор, режисер і драматург. Чоловік Е. *Підвисоцької.* У 1875—81, 1882—85 виступав в укр.-польській трупі О. *Бачинського.* У 1881—82, 1886—89 — актор, 1893—97, 1900—02 — актор і режисер укр. *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. В 1889—92 грав у трупах М. Кропивницького та М. Старицького, 1898—1902 — у трупах М. Ярошенка, О. *Суходольського.* Ролі: Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Іван («Безталанна» Карпенка-Карого), Осип («Ревізор» Гоголя). Вистави: «Украдене щастя» Франка (грав роль Миколи Задорожного), «Невольник» Кропивницького, «Бурлака» Карпенка-Карого, «Катерина» Аркаса. Автор комедії «Підшиванець» (1883), драм. переробок п'єс Ю. Коженьовського «Карпатські верховинці» під назвою «Помста гуцула» (1892), В. Вольського «Галька» під назвою «Галька, або Шляхетські любощі» (1899, музика С. Монюшка).

Р. Я. Пилипчук.

ПІДВИСО́ЦЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1817—26 — антикріпосницькі виступи селян с. Підвисокого (тепер Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.). В 1811 селяни, посилаючись на те, що попередній власник маєтку звільнив їх від панщини, почали через суд добиватися звільнення їх від кріпосної залежності. Проте суд відхилив їхні вимоги. Протягом 6 років селяни відмовлялися виконувати панщину. В травні 1817 в Підвисоке прибула військ. команда, яка провела арешти. Однак заворушення не припинилися. В липні 1823 в село прибуло 2 батальйони солдатів. Бл. 70 селян було заарештовано. Але заворушення тривали. В село було надіслано 1-й Уральський козачий полк. У червні 1825 Київ. суд засудив двох учасників руху до каторги, понад 60 — до тілесного покарання. В липні 1826 П. с. з. було остаточно придушено. 91 учасника заворушень віддано до суду, з них — 2 засуджено до каторги, 22 — до тюремного ув'язнення, 59 — до покарання канчуками.

ПІДВИ́ЩЕННЯ КВАЛІФІКА́ЦІЇ — в СРСР держ. система, що забезпечує трудящим одержання нових, сучасних теор. знань і практичних навичок, необхідних для роботи за спеціальністю. П. к. здійснюється шляхом індивідуально-бригадного навчання безпосередньо на виробництві, а також на різних *курсах.* Система П. к. керівних працівників та спеціалістів пром-сті, будівництва, транспорту, зв'язку, с. г., нар. освіти, охорони здоров'я та ін. включає: продовження освіти по спеціальності на вечірніх і заочних відділеннях у вузах і серед. спец. навч. закладах, навчання в ін-тах підвищення кваліфікації, на ф-тах П. к. при вузах, на курсах П. к., що їх організують м-ва, відомства, установи й підприємства. Кваліфікацію підвищують, як правило, без відриву від роботи; строк навчання в ін-тах, на ф-тах і курсах П. к. від 2 до 6 міс. (з відривом від роботи — 1—3 міс.). Метод. керівництво П. к. спеціалістів нар. г-ва здійснює М-во вищої і серед. спец. освіти СРСР. Значне місце в системі П. к. займають заходи по організації *самоосвіти* трудящих. Див. *Вечірня освіта, Заочна освіта,* а також *Інститути вдосконалення лікарів, Інститути вдосконалення вчителів.*

ПІДВИ́ЩЕННЯ ПОТРЕ́Б ЗАКО́Н — один із загальних об'єктивних екон. законів, що відображає суттєві причинно-наслідкові зв'язки між розвитком суспільного виробництва і зростанням потреб (виробничих і невиробничих) суспільства. Об'єктивність постійного зростання потреб людей з розвитком продуктивних сил суспільства довели К. Маркс і Ф. Енгельс. В. І. Ленін сформулював осн. риси П. п. з., показав особливості його діяння в різних сусп.-екон. формаціях. Вирішальну роль у розвитку потреб суспільства відіграє виробн. Зрослі потреби суспільства мають активний зворотний вплив на виробн. «Без потреби немає виробництва» (Маркс К. і Енгельс Ф., т. 12, с. 675). Підвищення потреб, виникнення нових потреб, розширення їхнього кола, якісна зміна структури — все це залежить не тільки від розвитку продуктивних сил, а й від панівної форми власності на *засоби виробництва,* мети сусп. виробн. у кожній сусп.-екон. формації. П. п. з. виявляється під впливом специфічних *економічних законів,* особливо осн. екон. закону даного сусп. ладу. В бурж. суспільстві П. п. з. не має повного простору через приватнокапіталістичну власність на засоби виробн., гонитву капіталістів за прибутком. На сучас. етапі різко загострилася суперечність між непомірно зрослими можливостями для задоволення потреб трудящих, що їх відкриває *науково-технічна революція,* і перепонами, які капіталізм чинить на шляху до здійснення їх. За соціалізму докорінно змінюється характер і наслідки діяння П. п. з. Сусп. виробн. тут безпосередньо підпорядковане дедалі повнішому задоволенню постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб усіх членів суспільства. П. п. з. діє в тісному взаємозв'язку з *основним економічним законом соціалізму* і всією системою екон. законів соціалізму. Для П. п. з. за соціалізму характерні безперервність і швидкі темпи, всебічність підвищення потреб, неухильне соціально-екон. вирівнювання структури потреб усіх членів соціалістичного суспільства. П. п. з. дедалі повніше виявляється на етапі зрілого соціалізму. Широке використання досягнень науково-тех. революції прискорює підвищення потреб, які якісно змінюється їхня структура, вони стають різноманітнішими. Інтенсивно підвищуються інтелектуальні й соціальні потреби трудящих, все повніше задоволення яких сприяє всебічному розвиткові особи. Соціалістична держава забезпечує динамічну збалансованість виробн., здатного до своєчасної перебудови відповідно до зміни потреб.

О. А. Рубан.

ПІДВІ́ДОМЧІСТЬ ЦИВІ́ЛЬНИХ СПРАВ — визначена законом належність розгляду і вирішення справ до компетенції певних держ. органів чи громадських орг-цій. П. ц. с. залежить від характеру правовідносин, з яких виник цивільноправовий спір, та правового статусу його учасників. За ст. 4 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 24 ЦПК УРСР) судам підвідомчі справи по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових і колгоспних правовідносин, якщо хоча б однією з сторін є громадянин, колгосп, міжколгоспна або держ.-колг. орг-ція, за винятком випадків, коли вирішення таких справ віднесено законом до відання адм. або ін. органів. Суди вирішують і справи, в яких беруть участь іноз. підприємства, орг-ції, *іноземці* та особи без громадянства. Судам підвідомчі й справи т. з. *окремого провадження,* а також ін. справи, віднесені законом до компетенції суд. органів. До відання *товариських судів* в УРСР передано деякі дрібні цивільноправові спори (про використання підсобних приміщень, домових служб, оплату комунал. послуг і витрати на поточний ремонт місць заг. користування в квартирах). За згодою сторін ці суди розглядають окремі цивільні справи, підвідомчі нар. судові: по майнових спорах між громадянами на суму до 50 крб., про встановлення порядку користування будівлями, що становлять *спільну власність* громадян, про поділ *майна* колг. двору і виділ з нього, про поділ майна між подружжям. За ст. 163 Конституції СРСР (ст. 161 Конституції УРСР) вирішення *господарських спорів* між підприємствами, установами та орг-ціями здійснюють органи держ. арбітражу в межах їхньої компетенції (див. *Арбітраж в СРСР*). Якщо сторони входять до одного м-ва чи відомства, однієї кооп. системи чи ін. орг-ції, спір вирішує відомчий арбітраж. Цивільно-правові спори між громадянами (крім тих, що виникають з трудових і сімейних відносин), а також госп. спори між орг-ціями за угодою сторін можуть бути передані на вирішення *третейського суду.*

А. М. Фельдман.

Е. Підвисоцька.

В. В. Підвисоцький.

К. О. Підвисоцький.

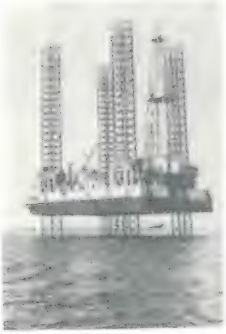

Підводна розробка родовищ корисних копалин. Плавуча платформа з буровою установкою (СРСР).

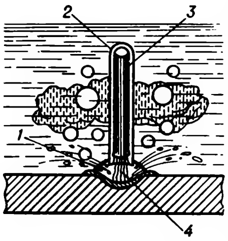

Підводне зварювання «мокрим» способом: *1* — парогазовий пузир; *2* — водонепроникна обмазка; *3* — електрод; *4* — електрична дуга.

Підводне телебачення. Апаратура «Краб-2М» (СРСР).

ПІДВІ́СКА транспортних машин — 1) П. механічна — сукупність рухомих (або нерухомих) частин та пружних пристроїв, що служать проміжною (підвішувальною) з'єднувальною ланкою між корпусом (рамою) та опорними елементами машини — колесами, котками тощо. Розрізняють П. жорстку (без рухомих частин), напівжорстку та м'яку (з рухомими частинами і пружними пристроями). Жорстку П. використовують на машинах (напр., гусеничних *екскаваторах*) з низькою (3—4 км/год) трансп. швидкістю, напівжорстку — звичайно на гусеничних тракторах, м'яку підвіску встановлюють на автомобілях, локомотивах, тракторах деяких типів тощо. Залежно від пружного пристрою П. поділяють на ресорні (див. *Ресора*), пружинні (див. *Пружина*), торсіонні (див. *Торсіон*) та пневматичні (балони зі стиснутим повітрям). Автомобільні П. (див. *Задній міст, Передній міст*) поділяють, крім того, на залежні й незалежні. В залежній П. вертикальне переміщення колеса передається (напр., жорсткою балкою) ін. колесу. В незалежній П. такого взаємозв'язку між колесами немає. П. знижує і рівномірно розподіляє динамічні навантаження на опорні елементи, забезпечуючи плавність ходу і стійкість машин, підвищує їхні тягові властивості. 2) П. магнітна — «підвішування» транспортного засобу над шляховим пристроєм електромагнітними силами з використанням лінійного електродвигуна. *Статор* електродвигуна розміщено в нижній частині транспортного засобу, а *ротором* служить довга металева штаба (*електромагніт*), закріплена на полотні шляхового пристрою. Під час дії такого двигуна виникає «біжуча» *електромагнітна хвиля*, що «підвішує» (до 30 см) трансп. засіб у повітрі і забезпечує його рух без будь-якого мех. контакту зі шляховим пристроєм. Магнітна П. дає змогу створювати швидкісні (до 500 км/год) магістралі (напр., *монорейкові дороги*) з безшумним і плавним рухом транспортних засобів. Експреси з П. такого типу експлуатують в Японії, Франції. Траси нового виду транспорту споруджують також (1981) в СРСР та ін. країнах.

ПІДВІСНА́ ДОРО́ГА — підйомнотранспортна споруда з підвісним *рухомим складом* для переміщення людей і вантажів. До споруд такого типу належать *канатні дороги* і *монорейкові дороги*. Осн. перевагами П. д. перед наземними (непідвісними) дорогами є: відсутність суцільного дорожнього полотна, що займає значну земельну площу; мала залежність від рельєфу місцевості; можливість прокладати трасу за найкоротшою віддаллю, не вдаючись до зведення мостів і виконання великого обсягу земляних робіт; незначний вплив клімат. і атм. умов на експлуатаційну якість дороги.

ПІДВІ́ТРЯНІ ОСТРОВИ́ — пд. група Малих Антільських островів у Карибському м., біля узбережжя Пд. Америки. Пл. майже 1200 км². Нас. понад 250 тис. чол. Найбільші з П. о.: Аруба, *Кюрасао*, Бонайре (володіння Нідерландів), Бланкілья, Орчіла та ін. (входять до складу Венесуели). Поверхня островів погорбована (вис. до 372 м). Клімат субекваторіальний. Переважають ксерофітні чагарники та сухі ліси. Плантації цукр. тростини, бавовнику тощо. На о. Кюрасао добувають фосфати. Головні порти: Віллемстад (о. Кюрасао) та Ораньєстад (о. Аруба).

ПІДВО́ДНА АРХЕОЛО́ГІЯ — галузь археології, що вивчає різночасні пам'ятки, які опинилися під водою внаслідок тектонічних явищ, зсувів, корабельних аварій тощо. Виникла на поч. 20 ст. До серед. 20 ст. підводні роботи здійснювали з допомогою водолазів. Застосування з 50-х рр. 20 ст. легководолазного спорядження, особливо аквалангів, відкрило широкі можливості для досліджень під водою. Значний інтерес становлять підводні дослідження затопленої частини *Гермонасси, Фанагорії, Херсонеса, Ольвії, Тіри* та ін., де виявлено залишки споруд, численні уламки кераміки та ін. знахідки античного й ранньосередньовіч. часів. У результаті досліджень, що їх проводила Азово-Чорноморська підводна археол. експедиція з 1957, було складено карту підводних знахідок Азовського й пн. частини Чорного морів. Значні підводні дослідження проводяться на Дніпрі.

Літ.: Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А. Открытие затонувшего мира. М., 1963; Блаватский В. Д. Подводная археология и её задачи. «Вопросы истории», 1964, № 12; Шаповалов Г. І., Спинов Є. Р. Про підводні археологічні дослідження біля о. Хортиця. «Український історичний журнал». 1971, № 2.

ПІДВО́ДНА РОЗРО́БКА РОДО́ВИЩ корисних копалин, підводні гірничі роботи — видобування корисних копалин під водами морів та океанів. Першими такі роботи виконували (11 ст. до н. е.) на Середземному морі фінікійці: з відкладів морських черепашок вони видобували сировину для виробн. пурпурної фарби. Пізніше почалась розробка коралових рифів (як буд. сировини) в тропічних морях. Мідну руду стали вилучати з дна протоки Босфор. Значного розвитку П. р. р. набула наприкінці 19 — на поч. 20 ст., зокрема на узбережжі Австралії, Бразілії та Індії. В СРСР 1924 почалося пром. видобування сульфату натрію (у зат. *Кара-Богаз-Гол*), 1949— нафти (селище Нафтові Камені). З 1966 у сх. частині Балтійського м. освоюють морські розсипи, щоб одержати титано-цирконієві концентрати. Найбільший обсяг сучасної П. р. р. припадає на видобування нафти і газу. Розрізняють підводну розробку поверхневих (донних) родовищ (напр., розсипів важких мінералів і металів *континентального шельфу*) і родовищ корінних (в надрах водойм). Поверхневі (донні) родовища розробляють за допомогою підводних скреперних установок (див. *Скрепер*), плавучих платформ з видобувним устаткуванням, багаточерпакових, гідравлічних та ін. *драг, земснарядів, підводних човнів* тощо. П. р. р. корінних родовищ майже не відрізняється від *підземної розробки родовищ*: *шахтні стовбури* проводять з материка або штучних островів. Для нафт. і газових *бурових свердловин* використовують плавучі платформи з буровими установками (мал.). Перспективним є видобування корисних копалин на місці залягання *вилуговуванням*, розчиненням водою. У пром. масштабах родовища розробляють на глибинах до 300 м, зразки деяких порід піднімають з глибини 1000—6000 м. Продуктивність тех. засобів, використовуваних при освоєнні поверхневих родовищ, становить від кількох десятків до кількох тисяч кубічних метрів на годину. До П. р. р. належить також вилучення корисних копалин з мор. води, яке грунтується на виділенні розчинених у ній солей (напр., хлористого натрію) або хім. елементів (брому, магнію тощо).

Літ.: Добыча полезных ископаемых со дна морей и океанов. М., 1970; Технология добычи полезных ископаемых со дна озер, морей и океанов. М., 1979; Боровиков П. А., Самарский В. Н. Подводная техника морских нефтепромыслов. Л., 1980.

Г. Л. Майдуков.

ПІДВО́ДНЕ ЗВА́РЮВАННЯ — *дугове зварювання* металів під водою. Вперше в світі досліджене і здійснене в СРСР 1932 групою дослідників на чолі з К. К. *Хрєновим.* Розрізняють «мокрий» і «сухий» способи П. з. До «мокрого» способу П. з. (мал.) вдаються звичайно водолази-зварники, використовуючи плавкі сталеві електроди, покриті шаром водонепроникної обмазки. При зварюванні виступаюча частина обмазки захищає від води *дугу електричну*, яка стійко горить у парогазовому пузирі, що утворюється від діяння тепла дугового розряду. В 1965 в *Електрозварювання інституті* імені Є. О. Патона АН УРСР розроблено «мокрий» спосіб напівавтоматичного П. з. порошковим дротом (див. *Зварювальні матеріали*) за допомогою спец. напівавтомат. зварювального пристрою. Спосіб економічний, універсальний, дає змогу одержувати зварні шви, міцність яких така сама, як і основного металу. Його використовують на глибинах до 100 м для будівництва і ремонту підводної частини суден (на плаву), нафто- і газопроводів, шлюзів, гребель, портових та ін. гідротех. споруд. За «сухим» способом П. з. метали з'єднують у спец. камерах, спущених під воду.

І. М. Савич.

ПІДВО́ДНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — кінознімання об'єктів під водою. Провадиться звичайними *кінознімальними апаратами* з спеціальними (найчастіше) *об'єктивами* (в СРСР випускають об'єктиви «Гидроруссар») і *світлофільтрами.* Знімають об'єкти через ілюмінатори підводних човнів та глибоководних апаратів (напр., *батипланів, гідростатів*), через прозорі стінки басейнів і акваріумів, на значній глибині (до 300 м)— використовуючи герметич. *бокси* з кіноапаратами та акумуляторами. Щоб компенсувати тиск води (на глиб. понад 75 м), у боксах створюють надлишковий тиск повітря.

Освітлюють об'єкти звичайними лампами розжарення з герметизованою струмопровідною частиною, спец. лампами (з особливо міцного скла) або водолазними приладами; фокусування об'єктива — за шкалою віддалі. Оператор керує кіноапаратом безпосередньо або дистанційно (напр., з палуби судна, берега). Для П. к. використовують, як правило, *кіноплівку* підвищеної фотогр. контрастності, найкращу якість зображення забезпечує оборотна кіноплівка, що її *світлочутливість* збільшують форсованим проявленням до 1000 одиниць ГОСТу. В СРСР перший апарат для П. к. у водонепроникному боксі створив (1933) Ф. Леонтович. П. к. набуло поширення після винайдення (1943) франц. вченими Ж. І. Кусто та Е. Ганьяном *акваланга*. П. к. застосовують при зніманні худож., документальних, наук.-популярних та н.-д. кінофільмів. Ефекту П. к. можна досягти деякими методами *комбінованого кінознімання*.

Літ.: Гордийчук И. Б., Пелль В.Г. Справочник кинооператора. М., 1979; Кудряшов Н. Н. Специальные киносьемки. М., 1979; Иофис Е. А. Кинофотопроцессы и материалы. М., 1980.

О. А. Янушевський.

ПІДВО́ДНЕ ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ — *телебачення,* використовуване для спостереження підводних об'єктів. Система П. т. є *замкненою телевізійною системою,* що складається з підводної і надводної частин. До підводної частини системи П. т. належать: передавальна *телевізійна камера* (з спец. оптичною системою), вміщена у водонепроникний циліндр, здатний витримувати великий тиск води; багатожильний *кабель*; джерело підсвічування (в разі потреби) і блок фотографування; до надводної частини (мал.) — *відеоконтрольний пристрій* (або *телевізор*), з'єднаний кабелем з телевізійною камерою; *пульт керування* телекамерою і сигнальним пристроєм, а також джерело електричного живлення. Телевізійну камеру опускають на глибину до кількох сотень метрів; на великих глибинах нею керують дистанційно (з пульта керування), на малих — вручну. Обмежує застосування П. т. слабка освітленість підводних об'єктів, а також мала їх контрастність щодо фону. П. т. дає змогу керувати *підводно-технічними роботами,* спостерігати дії водолазів (див. *Водолазна справа*), розвідувати підводні корисні копалини, досліджувати підводні флору і фауну тощо.

Літ.: Диомидов М. Н., Дмитриев А. Н. Покорение глубин. Л., 1969.

ПІДВО́ДНИЙ СПОРТ — один з військово-технічних видів спорту, що включає швидкісне плавання, підводне орієнтування й підводну спортивну стрільбу. Для П. с. використовують спец. знаряддя — дихальну трубку, маску, *ласти*; при тривалому перебуванні під водою — *акваланг,* гідрокостюм тощо. Швидкісне плавання включає плавання в ластах по поверхні води на 100, 200, 400, 800 і 1500 м; естафетне плавання (4 × 100, 4 × 200 м); пірнання на 50 м і плавання з аквалангом на 100, 400, 800 м. Підводне орієнтування включає п'ять вправ — «орієнтири», «зірки», «слалом», «зони», «кут». Підводна спортивна стрільба поділяється на стрільбу під водою по нерухомих мішенях; по рухомих цілях (рибах); кульову стрільбу з малокаліберного пістолета (в тирі). Виник П. с. у 50-х рр. 20 ст. після винайдення акваланга. П. с. почав розвиватися в багатьох країнах. У 1959 створено Всесвітню конфедерацію підводної діяльності (КМАС). В СРСР П. с. з'явився після організації Т-ва рятування на воді. У 1956 при Центр. морському клубі та з 1957 при ін. морських клубах ДТСААФ почали працювати секції П. с. З 1958 щорічно проводяться чемпіонати СРСР; з 1971 — змагання на кубок СРСР. В 1959 створено Федерацію П. с. СРСР, яка в 1965 вступила в КМАС. В 1961 П. с. включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. З 1970 чемпіонати світу і Європи проводяться окремо з швидкісного плавання і підводного орієнтування, а з 1971 — з підводної спорт. стрільби (рад. спортсмени не брали участі в цих змаганнях). Рад. спортсмени займають провідне місце в світі з П. с. Збірна команда СРСР була неодноразово чемпіоном світу з швидкісного плавання (серед чемпіонів 1980 — укр. спортсмени І. Стародуб, Н. Гривенко, О. Костенко, Р. Гурська, О. Стрєлков, А. Носов, А. Гречихін); чемпіоном Європи з підводного орієнтування (серед чемпіонів Європи 1980 — укр. підводники О. Терлецька і В. Лихачов). У 1979 збірна команда України була чемпіоном Спартакіади народів СРСР з підводного орієнтування.

В. О. Парфьонов.

ПІДВО́ДНИЙ ЧО́ВЕН, субмарина — бойовий корабель, призначений для знищення надводних кораблів, підводних човнів та суден, ураження наземних об'єктів на території противника, а також для розвідки, висадки диверсійних груп та виконання ін. спец. завдань. Важливою тактичною властивістю П. ч. є скритність, яка забезпечується здатністю занурюватися на розрахункову глибину і тривалий час діяти під водою. Перші спроби будування П. ч. з дерева були в Англії (1620), Росії (1724), з мідних листів — у Пн. Америці (1776). У 1801 амер. винахідник Р. *Фултон* збудував П. ч. з мідним корпусом. У 1834 рос. інж. К. А. Шільдер уперше збудував металевий П. ч., який уже мав *перископ* і був озброєний жердинною міною. За проектами рос. інженера С. К. Джевецького 1884 було збудовано П. ч. з електричним двигуном; І. Г. Бубнов і М. Н. Беклемішев 1902 збудували П. ч. з бензиновим двигуном і електродвигуном. В 1912 І. Г. Бубнов створив П. ч. типу «Барс», який на той час був найбільшим і найдосконалішим. У 1915 в Росії М. П. Нальотов збудував перший у світі підводний мінний загороджувач «Краб». На поч. 20 ст. всі осн. мор. д-ви мали П. ч., які широко застосовувалися під час 1-ї світової війни, а в 2-й світовій війні були гол. засобом війни на морі. Сучас. П. ч. може бути однокорпусним (без легкого корпуса), півторакорпусним (легким корпусом частково охоплюється міцний корпус) і двокорпусним (міцний корпус повністю охоплюється легким). Міцний корпус є водонепроникним і здатний витримати зовнішній тиск води на великих глибинах. Для забезпечення живучості міцний корпус П. ч. всередині поділено водонепроникними перебірками на 4—8 відсіків. У міцному корпусі розміщуються екіпаж, зброя, механізми, різні системи і пристрої, пальне, запаси прісної води та ін. Легкий корпус водопроникний і служить для надання П. ч. обтічних обводів, розміщення цистерн, трубопроводів, якірних та ін. пристроїв. Для занурення П. ч. заповнюють водою баластні цистерни, для виринання цистерни продувають стиснутим повітрям. Управляється П. ч. в підводному положенні вертикальними (за напрямом) і горизонтальними (за глибиною) рулями. За гол. енергетичними установками П. ч. поділяються на атомні і дизельні (дизель-акумуляторні). Атомний П. ч., який має ядерну енергетичну установку, може тривалий час діяти під водою. Дизельний П. ч. в надводному положенні має хід за допомогою дизелів, а в підводному — електродвигунів, які живляться від акумуляторних батарей. Для спостереження за горизонтом, водою та повітрям П. ч. має перископ. За осн. озброєнням П. ч. поділяються на ракетні і торпедні (ракетні можуть мати і торпеди). П. ч. оснащені гідроакустичною, радіолокаційною, радіоелектронною та ін. апаратурою. У ВМС США, Англії та Франції є атомні ракетні П. ч. стратегічного призначення (водотоннажністю до 9000 т, швидкістю під водою до 55 км/год, глибина занурювання до 300 м), а також П. ч. багатоцільового призначення. Рад. ВМФ має сучас. атомні та дизельні П. ч. різного призначення.

М. П. Грєхов.

ПІДВО́ДНІ ДЖЕРЕ́ЛА — природні виходи підземних вод на дні та схилах водотоку або водойми. П. д. на дні моря наз. субмаринними (напр., у Чорному м. поблизу м. Гагри).

ПІДВО́ДНО-ТЕХНІ́ЧНІ РОБО́ТИ — роботи, виконувані під водою при будівництві й ремонті гідротехнічних споруд, прокладанні й ремонті підводних трубопроводів, кабелів тощо. П.-т. р. по-

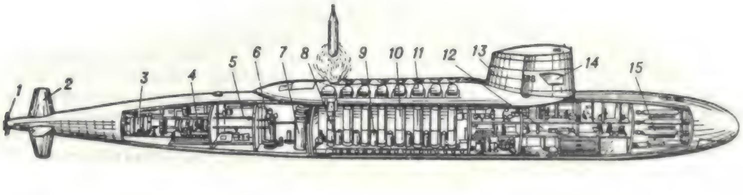

Загальне розташування основних механізмів та обладнання в атомному ракетному **підводному човні** (США):
1 — гребний гвинт; *2* — кормове оперення; *3* — редуктор; *4* — парова турбіна; *5*— допоміжні механізми; *6* — парогенератор; *7* — ядерний реактор; *8*—ракета; *9*—повітряний балон; *10* — шахта; *11* — кришка шахти; *12* — центральний пост; *13* — огородження рубки; *14* — горизонтальні рулі; *15* — запасні торпеди.

лягають у досліджуванні й підготовці дна *акваторії*, обстежуванні підводних частин гідротех. споруд, підводному бетонуванні монолітних частин будованих споруд, монтажі збірних конструкцій, *підводному зварюванні* їхніх елементів, різанні і т. п. Щоб при бетонуванні запобігти розмиванню бетонної суміші, її укладають за допомогою вертикально переміщуваної труби. Крім того, вдаються до роздільного бетонування — попереднього заповнення *опалубки* крупним заповнювачем і подачі по трубах цементного розчину, а також до ін. способів. Устаткування для П.-т. р. розміщують на плавучих засобах (баржах, водолазних ботах, днопоглиблювальних суднах), на берегах водойм або на льоду. Значний обсяг П.-т. р. виконують водолази (див. також *Водолазна справа, Гідрокомбінезон, Кесон*).

ПІДВОЛОЧИ́СЬК — селище міського типу Терноп. обл. УРСР, райцентр, на р. Збручі (прит. Дністра). Залізнична станція. 7,7 тис. ж. (1981). Вперше згадується в документах 1463. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* в районі П. діяли повстанські загони. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) П. 1919 захопила бурж.-поміщицька Польща. Під П. 1920 точилися запеклі бої рад. військ з польс. інтервентами. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 П.— с-ще міськ. типу. У П.— ф-ка пластмасових виробів, консервний з-д, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, 5 б-к. У 1883, 1897, 1898, 1913 П. відвідав І. Я. Франко.

ПІДВОЛОЧИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Терноп. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,8 тис. км². Нас. 54,6 тис. чол. (1981). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Підволочиськ*. П. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: глина, пісок, черепашник, торф. Річки — *Збруч* (на сх. межі району) та його прит. Гнила, Самець (бас. Дністра). Грунти чорноземні й темно-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна) займають 4 тис. га. Найбільші пром. підприємства: скалатські ф-ка побутової хімії та комбікормовий з-д, підволочиські ф-ка пластмасових виробів та консервний з-д, Новосілківський спиртовий та Новосільський рем.-мех. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Підволочиськ) та 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 69,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 64,3 тис. га, пасовища і сіножаті — 4,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, овочеві. У П. р.— 24 колгоспи, радгосп, птахоінкубаторна станція, 3 міжгосп. підприємства (по виробн. свинини і 2 — по виробн. яловичини), райсільгосптехніка з виробничим відділенням та райсільгоспхімія. Залізничні станції: Підволочиськ, Скалат, Богданівка. Автомоб. шляхів — 332 км, у т. ч. з твердим покриттям — 268 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (Підволочиськ і м. Скалат), 51 заг.-осв., 4 муз., художня і спорт. школи; 57 лік. установ, у т. ч. 4 лікарні. 26 будинків культури, 39 клубів, 2 кінотеатри, 61 кіноустановка, 61 б-ка. У с. Терпилівці П. р. народився укр. рад. актор і режисер Я. Т. *Геляс*, у с. Ободівці (тепер злилося з с. Лозівкою) — укр. художник П. П. *Обаль*, у с. Коршилівці — зх.-укр. революц. діяч І. Г. *Цепко*. У П. р. видається газ. «Збручанська зоря» (з 1941).

В. І. Бондаренко.

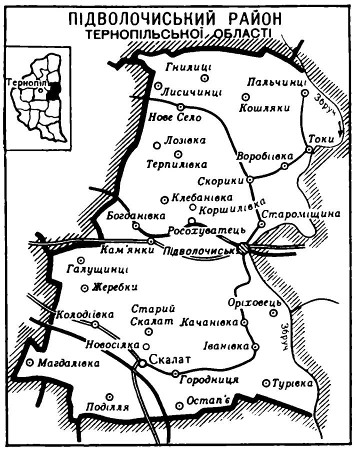

ПІДГАЄ́ЦЬКИЙ Володимир Володимирович [н. 5 (18).II 1914, м. Благовєщенськ, тепер Амур. обл.] — укр. рад. вчений у галузі зварювального виробництва, доктор тех. наук (з 1965), професор (з 1973). Закінчив (1941) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1946 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з металургії і технології зварювальних процесів. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ПІДГА́ЙЦІ — місто Бережанського р-ну Терноп. обл. УРСР. Розташоване у верх. течії р. Коропця (прит. Дністра), за 24 км від залізнич. ст. Потутори. П. вперше згадуються в істор. джерелах 1463. Після загарбання Поділля феод. Польщею П. ввійшли до складу *Руського воєводства*. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. підпали під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) П. 1919 загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1925 в П. створено підпільний осередок КПЗУ. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З цього самого року П.— місто. В П.— консервний та комбікормовий заводи, виробниче відділення Бережанської райсільгосптехніки, філіал Бучацького виробн. об'єднання металовиробів, комбінат комунальних підприємств, лісництво. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, клуб, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки: церква, костьол (16 ст.), залишки фортечних мурів (16—17 ст.). Пам'ятники В. І. Леніну, А. Міцкевичу. В П. народився укр. рад. письменник М. І. *Рудницький.*

ПІДГІ́Н — додаткові слаборозвинені пагони хлібних злаків, що утворюються з *вузла кущіння* пізніше основних стебел. П. дає неповноцінне зерно, яке, крім того, достигає з запізненням. Додаткові стебла, що зовсім не дають врожаю, наз. недогоном. При великій кількості П. і недогону утворюється різноярусність посівів, що утруднює збирання врожаю, знижує його якість. У лісівництві П. наз. другорядні породи, які вводять у *деревостан* лісу для прискорення росту дерев гол. породи у висоту й поліпшення форми їхніх стовбурів.

ПІДГІ́РЦІ — село Обухівського району Київ. обл., біля якого виявлено скарби давніх художніх виробів з бронзи і поселення раннього *залізного віку* (5—4 ст. до н. е.). В одному з скарбів були речі 9—8 ст. до н. е. кавказ. походження: пояс із суцільного листа бронзи, оздоблений карбованими візерунками й зображеннями фігур звірів, і бляха-застібка. До складу другого скарбу (5—4 ст. до н. е.) входили численні бронзові прикраси: трикутні підвіски, сережки, пронизки тощо. При розкопках (1950) поселення відкрито залишки жител, бронзоливарної майстерні і госп. споруд. Знайдено глиняний ліпний посуд, пряслиця, бронзові наконечники стріл, прикраси тощо. Осн. заняття жителів поселення — скотарство і землеробство. Були розвинуті також гончарське, ткацьке, залізообробне та ін. ремесла. Деякі дослідники вважають, що поселення належало попередникам давніх слов'ян.

ПІДГІРЯ́НКА Марійка (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Ленерт-Домбровська Марія Омелянівна; 29.III 1881, с. Білі Ослави, тепер Надвірнянського району Івано-Фр. обл.— 20.V 1963, Львів) — укр. рад. поетеса. Після закінчення вчительської семінарії (1900) вчителювала (до 1941). Авторка зб. «Відгуки душі» (1908), поеми «Мати-страдниця» (1919), віршів для дітей. Мотиви творів П. до 1939 — мрії про краще майбутнє народу, природа Карпат. В рад. час оспівувала розквіт рідного краю.

Тв.: [Поезії]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968.

Ф. П. Погребенник.

ПІДГОЛО́СОК — у народній багатоголосій пісні один з голосів, який разом з ін. голосами хору утворює поліфонічне звучання (див. *Поліфонія*). П. являють собою: варіанти-відхилення осн. голосу; побічні верхні голоси, що протистоять мелодії нижнього голосу; побічні витримані звуки в будь-якому голосі, що протистоять ін. голосам. В укр. поліфонічних піснях П. («голосний вивід», або «горяк») наз. верхній голос, який виконується солістом («виводчиком») на фоні звучання всього хору. П. здебільшого відзначається імпровізаційністю, мелодичним орнаментуванням.

ПІДГОРЕ́ЦЬКИЙ Борис Володимирович [25.III (6.IV) 1873, м. Лубни, тепер Полтав. обл.— 19. II 1919, Москва] — укр. композитор, етнограф, муз. критик, педагог. Закінчив Варшавський муз. ін-т. З 1900 жив у Москві. Виїздив на Україну, де записав понад 120 пісень. З 1916 викладав хорове диригування у Моск. нар. консерваторії, працював як муз. критик (1918—19, газ. «Известия ВЦИК»). Автор опер «Купальна іскра» (вперше пост. в Києві, 1901), «Бідна Ліза» (1916), хорів, творів для фортепіано, флейти, понад 100 романсів (на слова Т. Шевченка, І. Франка, О. Пушкіна, М. Некрасова, Г. Гейне). Серед критичних праць — дослідження про творчість укр. рад. композитора П. Сениці.

Тв.: Вибрані рецензії та статті. К., 1970.
Літ.: Архімович Л. Б. Українська класична опера. К., 1957; Черпухова К. М. Б. В. Підгорецький. К., 1968.
К. М. Черпухова.

ПІДГО́РНИЙ Анатолій Миколайович (н. 5.IV 1932, с. Андрушівка, тепер райцентр Житомирської обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки і машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1959. Син М. В. *Підгорного*. Закінчив (1956) Харківський політехнічний ін-т, 1958—71 викладав у цьому ж вузі. З 1971 — керівник Харків. філіалу Ін-ту теплофізики АН УРСР, з 1972 — директор Ін-ту проблем машинобудування АН УРСР. Осн. галузь наук. діяльності — динаміка і міцність машин, зокрема розробка ефективних методів розв'язування просторових нелінійних задач пластичності і повзучості, дослідження в галузі теорії руйнування. Виконав важливі роботи, пов'язані з використанням водню в енерг. машинах і на транспорті.

ПІДГО́РНИЙ Микола Вікторович [н. 5 (18).II 1903, с. Карлівка, тепер місто Полтав. обл.] — рад. державний і парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1963, 1973). Член КПРС з 1930. Н. в сім'ї робітника. З 1917 працював слюсарем, секретарем райкому комсомолу. Після закінчення 1931 Київ. технологічного ін-ту харчової пром-сті працював на підприємствах цукрової пром-сті. В 1939—40 і 1944—46 — заст. наркома харчової пром-сті УРСР, 1940—42 — заст. наркома харчової пром-сті СРСР. У 1942—44 — директор Моск. технологічного ін-ту харч. пром-сті. В 1946—50 — постійний представник Ради Міністрів УРСР при Уряді СРСР. У 1950—53 — перший секретар Харків. обкому, з 1953 — другий секретар, 1957—63 — перший секретар ЦК Компартії України. В 1963—65 — секретар ЦК КПРС. У 1965—77 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. З 1977 — на пенсії. На XX, XXII—XXV з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З 1958 — кандидат у члени, з травня 1960 — член Президії ЦК КПРС, 1966—77 — член Політбюро ЦК КПРС. У 1952—56 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. На XVII—XIX, XXI і XXII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 4—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—6-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПІДГО́РНИЙ Ной Мойсейович [н. 17 (29).X 1897, Житомир] — укр. рад. архітектор. У 1918 закінчив Київ. худож. уч-ще, 1929 — архіт. ф-т Київ. худож. ін-ту, де навчався у Ф. *Кричевського*, В. *Рикова*, П. *Альошина*. Осн. роботи: житл. будинки на вулицях Гіршмана (1932—35), Гаршина (1932—36), Чернишевського (1935—38), Садовій (1936—38), Дзержинського (1945—51) — у Харкові; житл. будинки у Курську (1938), Рубіжному (1938—39); відбудова й реконструкція корпусів студентського гуртожитку «Гігант» (1945—51), навчального корпусу Ін-ту залізнич. транспорту (1945—56), реконструкція старих і проектування нових корпусів гірничого ін-ту (1945—63) — у Харкові. З 1945 викладає в Харків. гірничо-буд. інституті та Харків. інж.-буд. ін-ті (з 1962 — професор).

ПІДГОРОДИ́НСЬКИЙ Прокіп Михайлович (23.III 1796, с. Гирбине Ольгопільського пов. Подільської губ.— 18.I 1884, Петербург) — укр. і рос. співак (бас). З 1821 співав у церк. хорі у Кишиневі. В 1824 за рекомендацією Д. *Бортнянського* зарахований до петерб. Придворної співацької капели. В 1834 удосконалював свою майстерність за кордоном. Був знайомий з Шевченком. *І. М. Лисенко.*

ПІДГОРО́ДНЕ — місто Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташоване на берегах річки Кільчені (прит. Самари). Залізнична ст. Підгородна. У П.— 2 радгоспи, комбінати побут. обслуговування і комунальних підприємств. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей історії Дніпропетров. р-ну. П. засн. на поч. 17 ст., місто — з 1981.

ПІДГОРО́ДНЯ — селище міського типу Первомайського р-ну Микол. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,8 тис. ж. (1981). У П.— хлібоприймальний пункт з елеватором. Середня школа, 2 фельдшерсько-акушерських пункти, клуб, б-ка. П. засн. наприкінці 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1960.

ПІДГОРТА́ННЯ РОСЛИ́Н — агротехнічний прийом післяпосівного обробітку грунту на плантаціях просапних культур; розпушування верхнього шару грунту у міжряддях з одночасним нагортанням розпушеної землі до основи стебел рослин і знищенням бур'янів. Провадять П. р. культиваторами-підгортальниками (див. *Культиватор*). П. р. поліпшує *аерацію* і прогрівання грунту, посилюючи *живлення рослин*. При П. р. на присипаних землею частинах стебел у картоплі виростають пагони (столони), на яких утворюються бульби; у кукурудзи, капусти, помідорів краще розвиваються корені, у рослин збільшується стійкість проти вилягання. Найбільший ефект дає П. р. в р-нах з достатньою кількістю опадів, на низинах і зрошуваних землях.
Ю. П. Манойленко.

ПІДГОТО́ВЧЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ — навч. підрозділ вузу, запроваджений для підвищення рівня загальноосв. підготовки молоді з метою вступу до вищого навч. закладу. Є дві форми навчання: денна (з 1969) та вечірня (з 1981). Приймають на П. в. передових робітників, колгоспників, а також демобілізованих з рядів Рад. Армії, які мають серед. освіту і безперервний стаж не менше року на підприємствах і в колгоспах, що направляють їх на П. в. До навч. плану П. в. включаються предмети вступних екзаменів вузу. Особи, які успішно закінчили П. в., зараховуються на 1-й курс стаціонарів без вступних екзаменів. В УРСР П. в. є при 109 вузах; протягом 1969—79 їх закінчило 130 тис. чоловік. Крім П. в., при більшості вузів функціонують підготовчі курси зі строком навчання до 10 місяців.
О. Т. Богорош.

ПІДГРУНТОВЕ́ ЗРО́ШЕННЯ — один із перспективних способів *поливу*, при якому воду подають у грунт на глибину 35—60 см за допомогою системи підземних зволожників (головним чином керамічних та поліетиленових труб або звичайних кротових дрен). Верхній кореневмісний шар грунту при П. з. зволожується внаслідок висхідного переміщення води в капілярах грунту. П. з. як найбільш досконале *зрошення* широко застосовують при будівництві *осушувально-зволожувальних систем*. П. з. забезпечує регулювання вологості грунту і високу якість зволоження, сприяє зростанню продуктивності праці на зрошенні. В результаті підвищується врожайність с.-г. культур. Напр., у Крим. обл. в радгоспах тресту «Масандра» на площах, де застосовують П. з. виноградників, урожай винограду вдвічі-втричі вищий, ніж на ділянках без зрошення. На Україні П. з. здійснюється на полях *Трубізької осушувально-зволожувальної системи*, *Ірпінської осушувально-зволожувальної системи* та інших.
В. П. Остапчик.

ПІ́ДДАНСТВО — правова належність особи до держави з монархічною формою правління. Див. також *Громадянство*.

ПІДДА́ШШЯ, піддашок — частина даху (винос даху), що виступає над стіною і підтримується стовпчиками; винос даху на кронштейнах називається опасанням.

ПІДДОТИ́ЧНА Й ПІДНОРМА́ЛЬ — напрямлені відрізки AT і AN, які є ортогональними *проекціями* на вісь OX відрізків *дотичної прямої* MT і *нормалі* MN до плоскої кривої в її точці M (мал.). Якщо рівняння кривої $y = f(x)$, то довжини П. й п. дорівнюють відповідно $AT = -f(a)/f'(a)$, $AN = f(a)\ f'(a)$, де a — абсциса точки M.

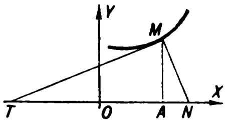

Піддотична й піднормаль.

ПІДДУ́БНИЙ Іван Максимович [26.IX (8.X) 1871, с. Богодухівка, тепер Золотоніського р-ну Черкас.

І. М. Піддубний.

обл.— 8.VIII 1949, м. Єйськ] — укр. рад. спортсмен, професіональний борець, засл. артист РРФСР (з 1939), засл. майстер спорту (з 1945). З 1897 почав виступати на цирковій арені як атлет-гирьовик та борець. В 1905—08 завойовував звання чемпіона з класичної боротьби серед професіоналів. За 40 років виступів П. не програв жодного чемпіонату; здобув світове визнання як «чемпіон чемпіонів», «російський богатир». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПІДДУКЛЯ́НСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ АНСА́МБЛЬ — професіональний ансамбль пісні і танцю Сх. Словаччини. Засн. 1955 на базі реорганізованої опереткової групи *Пряшівського українського народного театру*. Складається з хору, оркестру і танц. групи. Ансамбль збирає, досліджує і популяризує муз., пісенний і танц. укр. фольклор. В репертуарі колективу пісенні й танцювальні твори народів Чехословаччини та Рад. Союзу. Ансамбль гастролював в СРСР (1964, 1967, 1969, 1978—79).

П. І. Тернюк.

ПІДЖИ́ВЛЕННЯ РОСЛИ́Н — внесення добрив у грунт на посівах с.-г. культур у період їхнього розвитку і росту; агротехніч. захід, застосування якого підсилює *живлення рослин* тими речовинами, яких у даний момент їм бракує, що в результаті підвищує урожай. Для П. р. використовують *місцеві добрива,* а також легкорозчинні *мінеральні добрива*. На плантаціях просапних культур підживлюють рослини за допомогою культиваторів-рослинопідживлювачів (див. *Культиватор*) у період *міжрядного обробітку грунту,* вносячи добрива на глибину розташування основної маси коріння (12—14 см). Озимину підживлюють наземними машинами або з літаків рано навесні по таломерзлому грунту. Для П. р. використовують як сухі добрива, так і розчинені у воді. Найбільший ефект П. р. дає на грунтах легкого мех. складу, де має місце вимивання поживних речовин грунту, а також у районах з достатньою кількістю опадів і при зрошенні. Крім цього, звичайного грунтового (кореневого) П. р., застосовують також *позакореневе підживлення рослин*.

В. І. Хмельова.

ПІДЖИ́ВЛЮВАЧ — див. *Культиватор*.

ПІДЗАКО́ННИЙ АКТ — правовий акт, виданий у межах компетенції органу, що його прийняв, на основі і на виконання *закону*. Вид П. а. відповідає характерові діяльності і компетенції органу, який видав даний П. а. Такими актами, зокрема, є *укази*.

ПІДЗЕ́МНА ГАЗИФІКА́ЦІЯ ВУГІ́ЛЛЯ — перетворення *вугілля викопного* на горючі гази неповним спалюванням його в надрах землі, на місці залягання; фізико-хімічний геотехнічний процес (див. *Геотехнологія*). Ідея підземної газифікації належить Д. І. Менделєєву (1888), пізніше (1912) цю ідею висловив англ. хімік У. Рамзай. В СРСР над проблемою П. г. в. почали працювати в 30-х рр. (І. Є. *Коробчанський,* Д. І. Філіпов, В. П. Скафа та ін.). У 1937 в Горлівці (Донбас) стала до ладу перша в світі пром. станція П. г. в., що постачала газ коксохімічному з-ду. За найекономічнішим (безшахтним) методом газифікації, спочатку з поверхні землі до вугільного пласта пробурюють *бурові свердловини*. Далі в пласті створюють (напр., водяним струменем, буровими інструментами) реакційні канали, запалюють пласт (гол. чин. електр. пристроями), після чого по свердловинах під землю нагнітають повітря (рідше його суміш з киснем). Саме в реакційних каналах (своєрідних підземних газогенераторах) і відбувається газифікація, зумовлена взаємодією оксидів вуглецю і водяної пари, що утворилися в зоні спалювання вугілля, з вуглецем стінок каналу. З земних надр горючі гази відводять по інших свердловинах. Використовують ці гази в основному як паливо для парогенераторів, газових двигунів, на газотурбінних електростанціях, іноді — як технологічну сировину у виробн. аміаку, бензину, спирту та ін. речовин. Крім безшахтного, є й шахтний спосіб газифікації. П. г. в. дає змогу вивільнити гірників від важкої праці під землею, розробляти малопотужні пласти вугілля, а також пласти, розміщені на значній глибині. В СРСР діють станції П. г. в. на бурому вугіллі Серед. Азії (Агренська) і Підмосковного басейну (Шатська), на кам'яному вугіллі Кузбасу (Південно-Абінська). Вони виробляють (1979) бл. 1,5 млрд. м³ енерг. газу. Роботи в галузі П. г. в. провадяться також в США, ФРН, Японії та ін. країнах.

Г. Л. Майдуков.

ПІДЗЕ́МНА РОЗРО́БКА РОДО́ВИЩ корисних копалин, підземні гірничі роботи — видобування корисних копалин з надр землі. До найпоширенішого способу видобування твердих копалин належить розробка родовища (в *шахтах*, на *рудниках*), під час якої агрегатний стан (структура, властивості) корисних копалин (гол. чин. руд чорних і кольорових металів, кам'яного вугілля, солей, вогнетривкої сировини) не змінюється. За таким способом родовище спочатку розкривають — проводять капітальні *гірничі виробки,* що відкривають доступ з земної поверхні до шахтного (рудникового) поля або його частин. Далі родовище готують до експлуатації — створюють мережу підготовчих і очисних гірничих виробок. Після цього здійснюють очисне виймання корисної копалини (з участю людей або без них, див. *Агрегатне виймання вугілля*), яке полягає у відокремленні її від масиву і переміщенні до місць навантаження в трансп. засоби. Одночасно вдаються до *кріплення гірничих виробок* і підтримання робочої зони виробленого простору. Руду і гірські породи відокремлюють від масиву вибуховим (див. *Буропідривні роботи, Підривні роботи*) і механічним (за допомогою прохідницьких і очисних *гірничих комбайнів*) способами, а також самообваленням. Переміщують їх самопливом (під дією власної маси по спец. гірничих виробках, жолобах, настилах, трубах), механізованим (напр., *скреперами, конвейєрами*) або вибуховим способом. Робочу зону виробленого простору підтримують, залишаючи в ньому *цілики,* зводячи спец. кріпильні споруди, керуючи *гірничим тиском* тощо. Є понад 200 різновидів систем підземної розробки рудних родовищ: з відкритим очисним простором, з поверховим примусовим обваленням, з *магазинуванням* корисних копалин, з стелеуступним і грунтоуступним вийманням, поверховокамерні, комбіновані тощо. Вугілля відокремлюють від масиву за допомогою мех. засобів (гірничих комбайнів, *стругів, відбійних молотків,* механізованих й автоматизованих комплексів та агрегатів), вибухових речовин, рідше — засобів *гідромеханізації* (див. також *Гідрошахта*). Системи розробки вугільних пластів розрізняють за довжиною очисного *вибою,* за напрямом його руху (напр., по простяганню), за взаємним розміщенням, порядком проведення й умовами захисту від гірничого тиску підготовчих і очисних виробок. Ці системи бувають: суцільні — з одночасним веденням очисних і підготовчих робіт у крилі *поверху* або ярусу; стовпові, за якими всі підготовчі виробки створюють до початку очисних робіт; камерні, якими передбачається обвалення покрівлі після розробки виїмкової ділянки, і комбіновані. Рідше вдаються до П. р. р. зі зміною агрегатного стану корисних копалин, використовуючи *бурові свердловини* (див., напр., *Підземна газифікація вугілля*). Іноді підземним (шахтним) способом видобувають високов'язку нафту. В СРСР, зокрема в УРСР, проблеми П. р. р. досліджують у Московському, Ленінградському і Свердловському гірничих ін-тах, у *Вугільному науково-дослідному інституті, Дніпропетровському гірничому інституті* ім. Артема, *Криворізькому гірничорудному інституті* та ін. установах. П. р. р. розвинута в США, Канаді, ФРН, Франції, Австралії. Див. також *Вугільна промисловість, Залізорудна промисловість, Нафтовидобування.*

Літ.: Байконуров О. А. Классификация и выбор методов подземной разработки месторождений. Алма-Ата, 1969; Прогрессивные технологические схемы разработки пластов на угольных шахтах, ч. 1—2. М., 1979.

С. А. Саратикянц.

ПІДЗЕ́МНИЙ СТІК — переміщення *підземних вод* у гірських породах, зумовлене гідравлічним напором або силою тяжіння. Швидкість кругообігу підземних вод значно повільніша ніж поверхневих, вона вимірюється сотнями й тисячами років, а для найдавніших глибоких горизонтів підземних вод — геол. епохами. П. с. визначають тими ж показниками, що й поверхневий — витратами, модулем стоку, об'ємом. Визначення величини П. с. проводять за допомогою розрахунків на підставі вивчення руху води в гірських породах, балансовими методами, а також обчисленням меженного стоку річок, який формується гол. чин. за рахунок дренування підземних вод. У складних гідрогеол. умовах його визначають методами натурного моделювання та моделювання на аналогових і цифрових обчислювальних машинах (див. *Моделювання*). *А. Є. Бабинець.*

ПІДЗЕ́МНІ ВО́ДИ — води, що містяться в порах і порожнинах гірських порід у рідкому, твердому або пароподібному стані. Залежно від характеру порожнин водовміщуючих порід П. в. поділяють на порові — у пісках, галечниках та ін. уламкових породах; тріщинні — в скельних породах (гранітах, пісковиках) і карстові (тріщинно-карстові) — в розчинних породах (вапняках, доломітах, гіпсах тощо). Розрізняють вільні та зв'язані П. в. Довільних, або гравітаційних, належать води, що рухаються під діянням сили тяжіння. Гірські породи, що містять вільну воду, наз. водоносними, а верстви водозбагачених порід — водоносними горизонтами. Першим від поверхні землі водоносним горизонтом є горизонт *грунтових вод*. Безпосередньо над ним до земної поверхні простягається т. з. зона аерації, де породи не насичені водою, і в них містяться водяна пара і повітр. гази. В зоні аерації утворюється *верховодка*. Водоносні горизонти, що залягають нижче грунтових вод і перекриті верствами водонепроникних порід, відносять до міжпластових напірних або *артезіанських вод*. До зв'язаних П. в. належать води, які фізично або хімічно зв'язані з твердою речовиною гірської породи і самі нерухомі. П. в. являють собою природні розчини, до складу яких входять різні мінеральні й органічні речовини та гази. Залежно від ступеня мінералізації П. в. поділяють на прісні (до 1 г/л) і мінералізовані (до 50 г/л) води та розсоли (більше 50 г/л). У П. в. розчинені гази — кисень, азот, сірководень, вуглекислота, метан, радон тощо. За походженням виділяють кілька типів П. в.: інфільтраційні (утворюються внаслідок *інфільтрації* атм. опадів та поверхневих вод у гірські породи); конденсаційні (виникають внаслідок конденсації водяної пари у порах та порожнинах гірських порід); седиментаційні (утворюються в процесі осадконагромадження); магматогенні (з'являються внаслідок магматичних процесів та *метаморфізму*). Закономірності поширення П. в. у земній корі залежать від багатьох геол. і фіз.-геогр. факторів, у першу чергу від особливостей геол. будови. На *платформах* здебільшого поширені великі артезіанські басейни; зокрема на Україні — Волино-Подільський, Дніпровсько-Донецький та Причорноморський. У місцях виступів докембрійського фундаменту (напр., *Українського щита*) — тріщинні, а в покрівних осадочних породах — пластово-порові води. П. в. мають велике нар.-госп. значення. Вони є джерелом водопостачання, у посушливих районах іноді використовуються для зрошування. П. в., у складі яких виявлено сполуки, окремі елементи або гази, що мають лік. властивості, використовують як *мінеральні води*. Вивчає П. в. *гідрогеологія*. На Україні П. в. досліджує *Геологічних наук інститут* АН УРСР.

Літ.: Маков К. И. Подземные воды Украинской ССР. К., 1947; Бабинец А. Е. Подземные воды юго-запада Русской платформы. К., 1961; Гидрогеология СССР, т. 5. М., 1971; Формирование эксплуатационных ресурсов подземных вод платформенных структур Украины. К., 1979; Зелинский И. П. Динамика подземных вод. Одесса, 1979; Руденко Ф. А. Підземні води, їх походження та значення в народному господарстві. К., 1979.

А. Є. Бабинець.

ПІДЗЕ́МНІ РОБО́ТИ (правовий режим). В СРСР умови праці на П. р. (роботи, пов'язані з перебуванням під землею — в шахтах, рудниках тощо) регулюються, крім заг. *законодавства про працю*, рядом спец. норм. Згідно з ст. 68, 75 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* на П. р., як правило, забороняється жіноча праця і праця *неповнолітніх*. Робітники, зайняті на П. р. у вугільній і гірничорудній пром-сті, мають скорочений робочий день, переваги в оплаті праці порівняно з тими, хто працює на поверхні в тих самих галузях, одержують одноразову винагороду за вислугу років (за стаж не менше як 2 роки на П. р.) тощо. Для осіб, зайнятих на П. р., введено значні пільги при призначенні пенсій (зменшення віку і стажу або тільки віку).

ПІДЗЕ́МНІ СПОРУ́ДИ — споруди, розміщувані в товщі землі. За призначенням П. с. поділяють на: *тунелі*; споруди *метрополітену*; *електричні станції* (в осн. гідроелектричні, а також атомні й теплові); склади і холодильники; резервуари для питної води, *нафтосховища*, *газосховища*, виносховища та місткості для схову шкідливих відходів виробн.; пром. об'єкти (напр., компресорні й *насосні станції*, заводи) і лікувальні об'єкти (гол. чин. у соляних виробках). Крім того, під землею розміщують об'єкти міського г-ва (автомоб. стоянки і *гаражі*, пішохідні *переходи*, магазини, кафе, книгосховища, кінотеатри, АТС, *газорозподільні станції*, *колектори*, *трубопроводи* тощо), захисні споруди *цивільної оборони*, воєнні об'єкти. Окрему групу становлять П. с. шахт: електричні *підстанції*, *депо*, станції водовідливу, *шахтні стовбури*, капітальні *штреки*, *штольні* та ін. Спосіб буд-ва П. с. залежить від призначення, глибини закладання і їхніх розмірів, а також від особливостей масиву порід (грунту). П. с. неглибокого закладання будують відкритим способом (у *котлованах, траншеях*), методом опускної споруди (переважно *опускного колодязя*) або методом «стіна в грунті» (зведенням у траншеях стін з наступним вийманням грунту з внутр. об'єму споруди). П. с. глибокого закладання та деякі споруди закладання неглибокого (напр., перегонові тунелі метрополітену) зводять закритим способом, використовуючи *щити прохідницькі* та *гірничі комбайни*, вдаючись до буріння свердловин, *буропідривних робіт* тощо. Якщо під підземну споруду пристосовують *гірничі виробки*, їх спрямляють, розширюють і укріплюють. У процесі експлуатації у П. с. підтримують необхідний мікроклімат (*вентиляцією, кондиціюванням повітря*), забезпечують у них штучне *освітлення*, необхідну *гідроізоляцію* конструкцій і водовідлив. Буд-во П. с. у багатьох випадках економічніше за буд-во наземних споруд. Воно сприяє *комплексній забудові* великих міст і раціональному використанню наземної території, впорядкуванню транспортного обслуговування населення та підвищенню безпеки руху, зменшує забруднення навколишнього середовища, поліпшує художньо-естетичний вигляд населених місць.

Літ.: Лубенец Г. К., Посяда В. С. Строительство подземных сооружений. К., 1970; Комплексное освоение подземного пространства городов. К., 1973; Мостков В. М. Подземные сооружения большого сечения. М., 1974; Голубев Г. Е. Подземная урбанистика. М., 1979; Кремнев О. А., Журавленко В. Я. Тепло- и массообмен в горном массиве и подземных сооружениях. К., 1980.

ПІДЗО́ЛИСТІ ГРУНТИ́ — тип кислих грунтів, що утворюються під хвойними і листяно-хвойними лісами з моховим, чагарниково-моховим або мохово-трав'яним покривом в умовах надмірного та помірного атм. зволоження; грунти підзолистої або дерново-підзолистої грунтової зони СРСР, до якої входить і *Полісся Українське*. Досить висока дренованість території в умовах переважання опадів над випаровуванням вологи забезпечує промивний тип водного режиму П. г. Генетичний профіль (див. *Грунт*) П. г. формується під впливом низхідних струмів, що містять органічні кислоти грунтових розчинів, зумовлюючи розкладання і вимивання із верхньої частини грунтової товщі продуктів розкладу первинних і вторинних мінералів, а також часткове вимивання незруйнованої мулистої фракції. П. г. бідні на *гумус* (від 1 до 3%, зрідка більше). Для підвищення родючості П. г. застосовують насамперед *органічні добрива*, *зелене добриво*, *вапнування грунтів*, а також лужні й фізіологічно лужні *мінеральні добрива*. Розрізняють три осн. підтипи П. г.: глеєпідзолисті, підзолисті і дерново-підзолисті. На Україні поширені *дерново-підзолисті грунти*.

Н. Б. Вернандер.

ПІДЙО́МНА СИ́ЛА — 1) Гідростатична (Архімедова) П. с. — сила, що діє на тіло, занурене в рідину або газ. Див. *Архімеда закон*. 2) Аеродинамічна (гідродинамічна) П. с. — складова аеродинамічної сили, яка діє з боку газового (або рідинного) середовища на тіло, що рухається в ньому, перпендикулярно до швидкості тіла. Виникає внаслідок несиметричного обтікання тіла середовищем. П. с. $Y = C_y \rho v^2 S/2$, де ρ — густина середовища, v — швидкість тіла, S — характерна площа (напр., площа поперечного профілю крила літака), C_y — без-

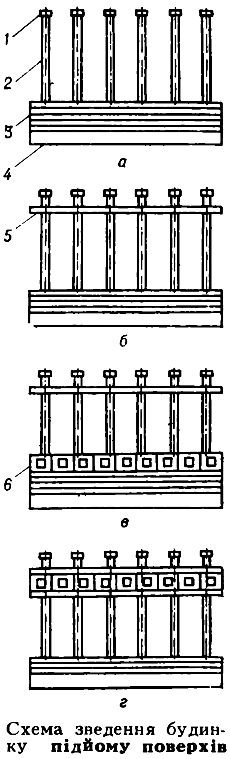

Схема зведення будинку **підйому поверхів методом:**
1 — підйомник; *2* — колона; *3* — пакет плит перекриттів і покриття; *4* — фундамент; *5* — плита покриття; *6* — стінова панель; *а* — плити перекриттів забетоновано й підготовлено до підйому; *б* — плиту покриття піднято на задану висоту; *в* — стінові панелі верхнього поверху змонтовано на плиті перекриття; *г* — поверх піднято на задану висоту.

розмірний коефіцієнт, який залежить від форми тіла, його орієнтації щодо напряму руху та *Рейнольдса числа* і *Маха числа*. П.с.— важлива характеристика несучих поверхонь літальних апаратів, суден, осьових компресорів і турбін тощо.

ПІДЙО́МНИЙ КРАН — машина періодичної дії, що нею піднімають і переміщують на невелику віддаль вантажі. Осн. складовими частинами П. к. є: несучі конструкції (мостова або консольна *ферма*, башта, *щогла*, стріла), гол. вантажопідйомний механізм (*лебідка, тельфер*), *силова установка*, електроустаткування, напрямні й підтримуючі елементи (ланцюги, канати) та вантажозахватні пристрої (гак, *електромагніт, грейфер* тощо). За конструктивними ознаками і схемою дії розрізняють П. к. (мал.) стаціонарні й пересувні; поворотні й неповоротні. Поворотні П. к. поділяють на залізничні, велосипедні (з рейками на різних рівнях), пневмоколісні, автомобільні, гусеничні, настінні й покрівельні. Є також поворотні крани плавучі (на самохідних і несамохідних *понтонах*) і суднові (на суднах). Поворотна частина П. к. спирається на *портал* (портальний кран), рухому або нерухому колону чи поворотний круг. В деяких машинах вона має вигляд башти (баштовий кран) або щогли (щоглово-стріловий кран). До неповоротних належать: крани мостові — з котючою мостовою фермою, що переміщується по рейках, укладених на підкранові балки (найпростіший кран такого типу — кран-балка); крани перевантажувальні (*мостові перевантажувачі*, козлові, кабельні) та настінно-консольні. Є також неповоротні плавучі крани. У важкодоступних місцевостях застосовують вертольоти-крани (див. *Вертоліт*).

Основна характеристика П. к.— *вантажопідйомність*, що у деяких кранів (наприклад, плавучих неповоротних) становить 1500—2500 т. Найпростіші П. к. з ручним приводом виготовляли (до кінця 18 ст.) з деревини. Перші суцільнометалеві машини з ручним приводом почали експлуатувати у 20-і рр., з мех. приводом — у 30-і рр. 19 ст. Паровий кран створено 1830, гідравлічний — 1847 (Великобританія), кран з одним електр. двигуном — 1880—85, з багатьма — 1890, з двигуном внутр. згоряння — 1895 (США, Німеччина). В Росії промислове виробництво П. к. почалось наприкінці 19 ст. В СРСР П. к. виготовляють Ленінгр. з-д підйомно-транспортного устаткування ім. С. М. Кірова, Нікопольський з-д будмашин, Одеське виробниче об'єднання важкого кранобудування ім. Січневого повстання тощо. Розвиток кранобудування пов'язаний зі збільшенням вантажопідйомності й осн. параметрів кранів (довжини *прогонів*, вильоту стріли, висоти підйому вантажів), підвищенням їхньої продуктивності, маневреності й точності дії, застосуванням автом. систем керування, зниженням динамічних навантажень і маси кранів тощо. В СРСР П. к. виготовляють, встановлюють і експлуатують відповідно до «Правил влаштування і безпечної експлуатації вантажопідйомних кранів», затверджених Держ. гіртехнаглядом СРСР. Застосовують П. к. у цехах пром. підприємств, у буд-ві, на транспорті, в ін. галузях г-ва. Див. також *Котлонагляд*.

Літ.: Справочник по кранам, т. 1—2. Л., 1971—73; Грузоподъемные машины. М., 1973; Трофимов А. П. Землеройные и подъемно-транспортные машины. К., 1978; Епифанов С. П., Поляков В. И. Краны стреловые пневмоколесные и гусеничные. М., 1979.

Г. Ф. Маслов.

ПІДЙО́МНИК — машина, що піднімає вантажі й людей за допомогою вантажонесучого органу, який рухається по напрямних пристроях. Буває періодичної і безперервної дії; переважно з електр. або гідравлічним *приводом*. За способом передачі енергії від привода до вантажонесучого органа (кабіни, платформи, ковша, *скіпа* тощо) розрізняють П. канатні (найпоширеніші), ланцюгові, рейкові, гвинтові та плунжерні. До П. належать *ескалатори, ліфти, фунікулери, суднопідйомники* та ін. Є П. (мал.) будівельні, напр. щоглові (одно- і двостоякові), шахтні, візкові, П. скіпові, П. самохідні (на шасі автомобілів, тракторів) тощо.

ПІДЙО́МНО-ТРА́НСПОРТНЕ МАШИНОБУДУВА́ННЯ — галузь важкого, енергетичного і транспортного машинобудування, підприємства якої виробляють устаткування для механізації підйомно-транспортних вантажно-розвантажувальних і складських робіт у різних галузях нар. г-ва. Осн. продукція: крани всіх видів (включаючи баштові та пересувні будівельні), конвейєри (транспортери) — стаціонарні і пересувні, елеватори, перевантажувачі, машини для вивантажування сипких та кускових вантажів з вагонів, обладнання для контейнерних та пакетних вантажів, підвісні дороги, автонавантажувачі, електротягачі, електровізки, елеватори, ліфти тощо. П.-т. м. як галузь пром-сті по суті створено за роки Рад. влади. В 1980 в СРСР діяло понад

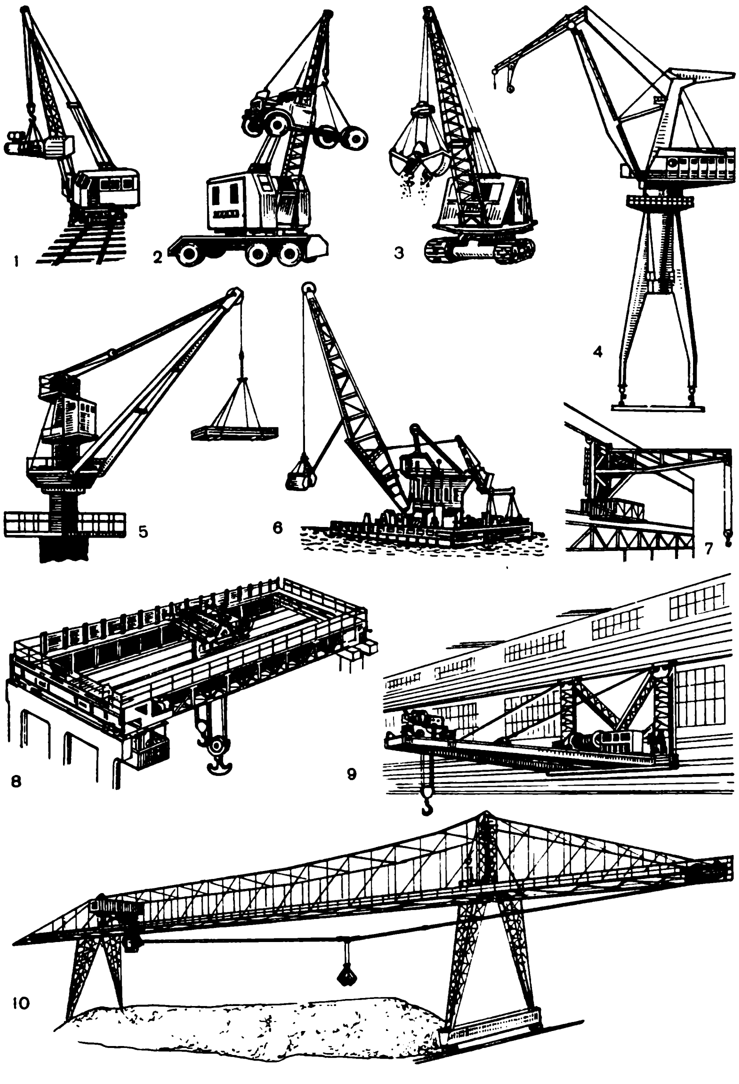

Підйомні крани: 1—7— поворотні; 8—10 — неповоротні; 1 — залізничний; 2 — пневмоколісний; 3—гусеничний; 4 — портальний; 5—судновий; 6—плавучий; 7 — настінний; 8 — мостовий; 9 — настінно-консольний; 10—кабельний.

400 спеціалізованих підприємств галузі. В УРСР в довоєнні п'ятирічки на з-дах важкого машинобудування і верстатобудування було організовано виробн. кранів мостових електричних, лебідок, конвейєрів тощо. На *Одеському заводі важкого кранобудування* імені Січневого повстання організовано 1931 виробн. парових залізничних кранів і стрічкових транспортерів, на Старокраматорському маш.-буд. з-ді ім. С. Орджонікідзе — виробн. спец. кранів та ін. В післявоєнні роки збудовано нові з-ди по виробн. підйомно-трансп. устаткування. Всього на поч. 1981 в УРСР діяло понад 130 підприємств, які виробляють продукцію бл. 60 видів, серед них спеціалізовані — Харків. та Олександрійський з-ди підйомно-трансп. устаткування, Стахановський маш.-буд. з-д, Львівський конвейєробудівний з-д, Дрогобицький з-д автомобільних кранів, Львівський з-д автонавантажувачів. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року вказано на прискорення розвитку потужностей по виготовленню засобів механізації й автоматизації підйомно-трансп., вантажно-розвантажувальних і складських робіт. Проблемами розвитку П.-т. м. займаються Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т підйомно-трансп. машинобудування у Москві та Головне спеціалізоване конструкторське бюро важкого кранобудування в Одесі, проектно-конструкторський ін-т конвейєробудування у Львові. *В. В. Тихонравов.*

ПІДЙÓМУ ПÓВЕРХІВ МÉТОД, підйому перекриттів метод — індустріальний метод зведення багатоповерхових будинків, за яким на рівні землі виготовляють пакет залізобетонних плит (*перекриттів* і *покриття*), після чого кожну плиту або кожний змонтований *поверх* піднімають на проектну висоту. Для підйому плит або поверхів застосовують синхронно діючі гідравлічні або електричні *підйомники*, закріплені на попередньо встановлених колонах будинку. Зводячи будинок за методом підйому поверхів, спочатку піднімають і закріплюють на цих колонах плиту покриття з шаром утеплювача і покрівельною ковдрою, потім — плиту перекриття верхнього поверху або повністю змонтований поверх і т. д. Якщо висота будинку значна, на плиті покриття розміщують легкий самохідний кран для наступного нарощування колон. П. п. м. ефективний при спорудженні будинків великої ширини, при виконанні робіт у стиснених умовах буд-ва, у сейсмічних р-нах, а також у р-нах з недостатньо розвинутою індустріальною базою. Метод підйому поверхів набув поширення на поч. 1950-х рр. у США, НРБ, ЧССР та ін. країнах, в СРСР — з 1959, зокрема за цим методом зведено будинки у Ленінграді, Вірменській РСР, Москві і Києві. Іл. с. 357, а також на окрем. аркуші, т. 4, с. 144—145.

Літ.: Минц В. М. Возведение многоэтажных зданий методом подъёма этажей и перекрытий. М., 1972; Швиденко В. И. Монтаж высотных зданий. К., 1977. *О. О. Литвинов.*

ПІДКÁМІНЬ — селище міського типу Бродівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований за 23 км від залізнич. ст. Броди. 2,8 тис. ж. (1981). У П.— виробниче відділення Бродівської райсільгосптехніки, лісництво, підприємства побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, б-ка. П. уперше згадується 1441, с-ще міськ. типу — з 1940. Архіт. пам'ятки: ансамбль монастиря домініканців (костьол, 1464—1760; келії, 17 ст.; мури з брамою, дзвіницею та баштами, 17—18 ст.; Парасківська каплиця, 17 ст.). Пам'ятники В. І. Леніну, воїнам, що загинули в боях за визволення Підкаменя.

ПІДКАРПÁТСЬКА РУСЬ — назва, яку вживали в історичній літературі 19 — поч. 20 ст. щодо території Закарпатської України (тепер Закарп. обл. УРСР).

ПІДКЛÁС — систематична категорія, що в межах *класу* об'єднує кілька найбільш близьких між собою *рядів*. Напр., П. *променепері* риб, *сумчасті*, *плацентних*.

ПІДКÓВА Іван — див. *Іван Підкова.*

ПІДКОВОНÍС (Rhinolophus) — рід комахоїдних *кажанів*. Довж. тіла 35—110 мм, волосяний покрив м'який, іржасто-попелястий. На передній частині морди є своєрідні голі шкірні вирости підковоподібної форми (звідси й назва). Вушні раковини відносно великі; козелка немає. Крила дуже широкі. Вдень П. ховаються в печерах, дуплах дерев, під дахами будівель тощо. Живляться нічними комахами та павуками. Самки щороку народжують по 1 маляті. Статевозрілими стають у 2—3-річному віці. Поширені переважно у гірських та передгірних районах тропіч. і поміp. зон Сх. півкулі. 68 видів, з них в СРСР — 6, у т. ч. в УРСР (Карпати, Крим) — 2: П. великий (Rh. ferrumequinum), П. малий (Rh. hipposideros).

ПІДКÓВУВАННЯ — прикріплення підкови до підошовного краю *копита*. П. проводять, щоб підвищити роботоздатність тварин, запобігти ушкодженню і деяким копитним хворобам, з лікувальною метою (ортопедичне П.), для виправлення деформованого копита та ін. Правильне П. захищає копита від передчасного стирання й обламування, а м'які тканини від травм. Підковують коней, волів, мулів, ослів у *кузні*. Прикріплюють підкову, після розчищання (обрізування) копита, спец. цвяхами (вухналями). Копито вважають правильно підкованим, якщо підкова відповідає контурові й розмірам підошовного краю копита та щільно і рівномірно прилягає до краю рогової стінки.

ПІДКÓРОВИКÓВІ (Aradidae) — родина *клопів*. Тіло (довж. 3,5—10 мм) пласке; голова між вусиками витягнута у довгий відросток. Трапляються переважно під корою і в її тріщинах (звідси й назва). Живляться соками дерев, міцелієм грибів. Бл. 1200 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — понад 80, у т. ч. на Україні — 16 видів, серед них підкоровик сосновий (Aradus cinnamomeus) — небезпечний шкідник молодих соснових лісів. Заходи боротьби: хімічні (обробка дерев *інсектицидами*) та механічні (накладання клейових кілець).

ПІДЛÍСНИЙ Зіновій Васильович (н. 19.XII 1936, с. Білявинці, тепер Бучацького р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. архітектор. Член КПРС з 1971. У 1952—58 навчався на архіт. ф-ті Львівського політех. ін-ту. Основні роботи: забудова житл. районів у Новокузнецьку (1960—63), Трускавці (1966—75), Львові (Південний, 1965—78; Сріблястий, 1974—78; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Львів,* т. 6, с. 448—449); лікарня у Львові (1965—80), Палац піонерів (1976—81), всі — у співавторстві. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

ПІДЛÍСОК — сукупність кущових, рідше деревних, порід нижнього ярусу у *деревостанах*. Найчастіше П. формуються з тіньовитривалих кущових рослин (ліщини, черемхи, клена татарського, бузини, бруслини, малини). Інтенсивність появи і росту П. залежить від грунтово-кліматичних умов, густоти дерев верхніх ярусів, господарської діяльності людини (випасання худоби, *рубки лісу*), лісових пожеж тощо. П., як і *підгін*, має велике значення, бо він не дає розвиватися бур'янам, особливо злісним злаковим, зменшує випаровування вологи з грунту та ін. Багато порід П. є азотовловлювачами (вільха сіра, акація жовта, зіновать) і збагачують грунт на азот. П. відіграє велику водоохоронно-захисну роль у зріджених гірських лісах, де він зменшує поверхневий стік води і запобігає *ерозії грунту*. Плоди багатьох підліскових порід використовують у харч. пром-сті (ліщини, малини, горобини, калини, смородини). П. приваблює комахоїдних птахів, що поліпшує санітарний стан лісів. Проте деякі підліскові породи можуть передавати деревам захворювання, що їх спричинюють іржасті гриби: смородина — веймутовій сосні, черемха — шишкам ялини. Дуже густий П. ускладнює природне відновлення і пригнічує ріст молодих деревних порід, особливо дуба. *М. І. Ониськів.*

ПІДЛÓГ, підробка — за рад. кримінальним правом *злочин,* що полягає у виготовленні фальшивого документа або внесенні в законно складений документ неправдивих відомостей, а також у зміні змісту, характеру і призначення документа шляхом підчисток, виправлень тощо. Розрізняють два види П.: службовий П. і П., вчинений приватною особою. Перший вид П. вчиняється *службовою особою* з прямим умислом (див. *Вина*), з корисливих мотивів або ін. особистої заінтересованості (в УРСР — ст. 172 КК УРСР). Покарання — позбавлення волі на строк до 2 років, або виправні роботи на строк до 1 року, або позбавлення права займати певні посади на строк до 3 років. Спец. нормами передбачено кримінальну відповідальність

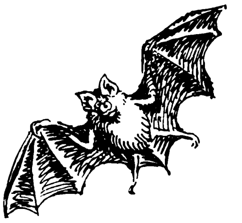
Підковоніс великий.

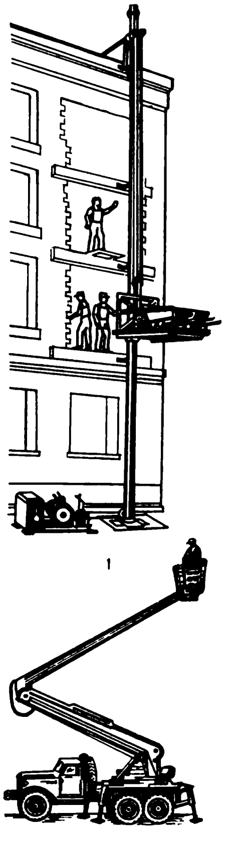
1
2
Підйомники: 1—щогловий (одностояковий); 2— самохідний (на шасі автомобіля).

за П. виборчих документів (ст. 128 КК УРСР). П., вчинений приватною особою, карається позбавленням волі на строк до 2 років або виправними роботами до 1 року (в УРСР — ч. 1 ст. 194 КК УРСР). Використання особою завідомо підробленого документа карається позбавленням волі на строк до 6 місяців, або виправними роботами на той самий строк, або штрафом у розмірі до 50 крб. (ч. 2 ст. 194 КК УРСР).

І. П. Лановенко.

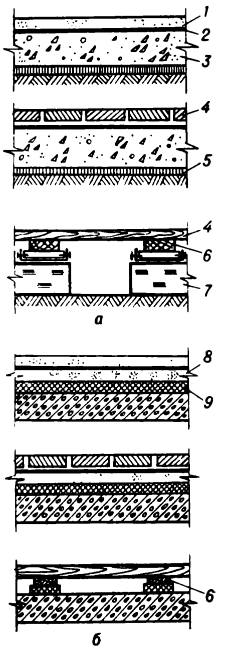

Підлоги: *а* — на грунтовій основі; *б* — на перекритті; *1* — суцільне покриття; *2* — гідроізоляційний прошарок; *3* — підстильний шар; *4*— покриття з поштучних або листових матеріалів; *5* — гідроізоляційний шар, що захищає від грунтових вод; *6* — дошка (лага); *7* — бетонний або цегляний стовпчик; *8* — стяжка; *9* — звуко- або теплоізоляційний шар перекриття.

ПІДЛО́ГА — горизонтальний елемент конструкцій будинків (споруд), що безпосередньо сприймає навантаження від людей, меблів або устаткування, які є у приміщенні. Підлога (мал.) звичайно є багатошаровою конструкцією, що її укладають на основу — *перекриття* або грунт. Між верхнім лицьовим шаром П.— покриттям (чистою підлогою) і основою розміщують прошарок (залежно від призначення приміщень — гідро-, тепло-, звукоізоляційний або ін.). Якщо основою П. є грунт, на нього укладають підстильний шар, або підготовку (з щебеню, гравію, бетону); поверхню перекриттів вирівнюють стяжкою (шаром асфальтобетону, дрібнозернистого бетону або цементно-піщаного розчину). За видом покриття розрізняють П.: монолітні, або суцільні (цементно-піщані, металоцементні, бетонні, або теразцові — з білого або кольорового цементу та мармурового дрібняку, асфальтобетонні, мастичні, з *ксилоліту* тощо); з листових і рулонних матеріалів (*лінолеуму, реліну,* ворсувальнопрошивних ковдр) та матеріалів поштучних (*паркету,* дощок, керамічних та полімерних плиток, *деревностружкових плит* і *деревноволокнистих плит, клінкеру* та ін.). П. має відповідати певним вимогам щодо міцності, стійкості проти зношування, теплозасвоєння, вогне- і водостійкості, ізоляційних і декоративних якостей тощо.

ПІДЛЯ́ШШЯ, Підляссе — історична область у пд.-сх. Польщі. В період раннього середньовіччя П. було заселене східнослов'янськими (бужани, дреговичі) та литовськими (ятвяги) племенами і входило до складу *Київської Русі*. В 14 ст. стало частиною *Великого князівства Литовського.* За *Люблінською унією 1569* П. перейшло до Польщі. Внаслідок 3-го поділу Польщі (1795) одна частина П. відійшла до Пруссії, друга — до Австрії. В 1807 частина П. відійшла до Росії, решта (1809) — до *Варшавського герцогства.* В 1815 П. стало частиною Королівства Польського, тепер — у складі ПНР.

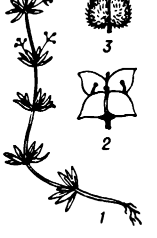

Підмаренник чіпкий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

ПІДМА́ЙСТЕР — у середньовічних *цехах* ремісник, який не мав власної майстерні і працював у наймах у повноправного члена цеху — *майстра.*

ПІДМАЛЬО́ВОК — підготовча стадія у роботі над картиною. Поверхню полотна вкривають тонким шаром фарби одного або кількох кольорів. Після просихання накладають інші прозорі шари фарби задуманого твору.

ПІДМАРЕ́ННИК (Galium) — рід рослин родини маренових. Одно- або багаторічні трави, іноді півкущі. Листки видовжені, з великими листкоподібними прилистками. Квітки дрібні, білі, жовті чи рожеві, зібрані у волоті або півзонтики. Плід — горішок. Бл. 400 видів, поширених переважно в Пн. півкулі. В СРСР — бл. 100 видів, у т. ч. в УРСР — 38 видів. Найпоширеніші: П. весняний (G. vernum), П. справжній (G. verum), П. чіпкий (G. aparine) та ін. Серед П. чимало медоносів; багато П. містять барвні речовини; є види (напр., П. справжній), що використовувалися в нар. медицині; деякі П.— *бур'яни.*

ПІ́ДМЕТ — головний член двоскладного речення, який означає виконавця дії чи носія ознаки, названої *присудком.* П. і присудок є компонентами предикативного центра речення. Вони пов'язані предикативним зв'язком і беруть участь у формуванні речення. П. граматично не залежить від ін. членів речення, між ним і присудком встановлюється координація—повне або часткове уподібнення форм. У більшості мов він виражений іменником, а також займенником або числівником у називному відмінку («Спить діброва», «Він заспівав», «Обоє замовкли»). У ролі П. може виступати будь-яка частина мови, вжита в ролі іменника, інфінітив, словосполучення тощо («Будувати — це щастя», «Утомився вороненький», «Там три верби схилилися»). У кавказьких, палеоазіатських та деяких індіанських мовах П. при перехідних і неперехідних дієсловах виражається різними відмінками (див. *Ергативна конструкція* в мовознавстві).

Ф. П. Медведєв.

ПІДМОГИ́ЛЬНИЙ Валер'ян Петрович [20.І (2.ІІ) 1901, с. Чаплі, тепер у складі м. Дніпропетровська — 19.XII 1941] — укр. рад. письменник. Навчався в Київ. ун-ті (з 1919). З 1921 вчителював, працював у вид-ві «Книгоспілка». Друкуватися почав 1919. Брав участь у виданні літ. зб. «*Вир революції*». Належав до літ. групи «*Ланка*» (згодом — «*Марс*»). У повісті «Остап Шаптала» (1922) відобразив події громадян. війни, побут інтелігенції. В романі «Місто» (1928) відійшов від принципів худож. реалізму в зображенні складних відносин міста і села під час непу. П. належать переклади творів Д. Дідро, О. Бальзака, Гі де Мопассана, А. Франса та ін. Виступав і як літ. критик.

В. І. Півторадні.

ПІДМОСКО́ВНИЙ БУРОВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — у центрі Європейської частини РРФСР, у Новгород., Калінін., Смол., Моск., Рязан., Тул. і Калуз. областях. Пл. басейну 120 тис. км². Заг.-геол. запаси вугілля — 15,52 млрд. т, пром. запаси — бл. 4 млрд. т (1980). В геоструктурному відношенні П. б. б. пов'язаний з пд. і зх. бортами Московської синеклізи *Східно-Європейської платформи.* Пром. пласти вугілля — у відкладах нижнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Потужність вугленосної товщі до 50 м. У ній — 14 пластів і проверстків, з яких розробляють один, рідше — два пласти потужністю пересічно 1,6—2,3 м. Вуг. пласти залягають на глиб. від 40 до 200 м. Вугілля буре, переважно гумусове, високозольне, з підвищеним вмістом сірки. Пересічно по басейну для вугілля характерні такі показники: вміст вологи — 32,5%, зольність — 31%, вміст сірки — 3%, теплота згоряння на горючу масу — 28,2 Мдж/кг.

Перші відомості про наявність вугілля у П. б. б. належать до 1722. Вуг. родовища на Рязанщині відкрив Г. Г. *Капустін* 1723. Першу шахту закладено 1844. Систематичне комплексне дослідження басейну розпочалося після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Видобування вугілля утруднює значна обводненість гірських порід. П. б. б.— важлива енерг. база Центр. екон. району.

В. Х. Череповський.

ПІДНЕБІ́ННЯ — покрівля *ротової порожнини* у людини і хребетних тварин. У людини П. відокремлює ротову порожнину від порожнини *носа* і поділяється на переднє — тверде П. і заднє — м'яке П. Основу твердого П. утворюють відростки верхньощелепних кісток і горизонтальні пластинки піднебінних кісток. М'яке П. є продовженням вниз і назад твердого П.; утворене переважно поперечносмугастими м'язами; має всередині язичок. Тверде і м'яке П. вкриті *слизовою оболонкою.* Про вади розвитку П. див. *Вовча паща.*

ПІДНЕ́СЕНЕ — категорія *естетики,* що виражає естетичну сутність видатних явищ дійсності та відображення їх у мистецтві (напр., величність природи, масштабність істор. подій, вищий прояв *героїзму* в діяльності людини тощо). П. відрізняється від *прекрасного* запереченням усталеної *гармонії* буденного життя, але збігається з ним у ствердженні естетичного *ідеалу*. П. у мистецтві служить вихованню почуття захоплення й глибокої поваги до творчих звершень людини, до боротьби трудящих за торжество комунізму.

В. І. Мазепа.

ПІДО́ЗРЮВАНИЙ — за рад. правом особа, яку затримано по підозрінню у вчиненні нею *злочину,* або щодо якої застосовано *запобіжний захід* ще до пред'явлення обвинувачення. За ст. 32 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 73, 106, 107, 115 КПК УРСР) П. має ряд прав для захисту від підозри: давати пояснення, заявляти клопотання, приносити скарги на дії і рішення особи, що проводить дізнання, слідчого і прокурора. Закон вимагає, щоб П. було допитано негайно або не пізніше як через 24 год. після затримання його. Обвинувачення П. має бути пред'явлене не пізніше як через 10 діб з моменту застосування запобіжного заходу. П., якому пред'явлено обвинувачення, стає *обвинуваченим.*

ПІДОПЛІ́ЧКО Іван Григорович [20.VII (2.VIII) 1905, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 20.VI 1975, Київ] — укр. рад. зоолог і палеонтолог, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. Закінчив Ленінгр. ін-т прикладної зоології і фітопатології (1927). В 1935—41, 1947—73 — зав. відділом, 1955—57 — заст. директора, 1965—73 — директор Ін-ту зоології АН УРСР. В 1955—57 — також професор Київ. ун-ту. В 1958—67 — заст. Головного редактора Укр. Рад. Енциклопедії. В 1966—70 — академік-секретар Відділу заг. біології. В 1973—75 — директор Центр. науково-природничого музею АН УРСР. Праці присвячені вивченню сучас. і викопної фауни ссавців, боротьбі з шкідливими гризунами, охороні природи, палеогеографії, історії фауни і первісної людини на території України. Вивчав пізньопалеолітичні стоянки в селах Мезині та Межирічі. П. розробив погадковий метод (див. *Погадки*), колагеновий метод вивчення дрібних ссавців за їх кістковими залишками та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

Тв.: Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, в. 1—2. К., 1938—56; Коротка історія Землі. К., 1958; Охорона природи на Україні. К., 1958.

І. Г. Підоплічко

ПІДО́ПЛІЧКО Микола Макарович [21.III (3.IV) 1904, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 27.III 1975, Київ] — укр. рад. ботанік-міколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). З 1931 до кінця життя працював в Ін-ті мікробіології (з 1944 — Ін-т мікробіології і вірусології) АН УРСР, де з 1933 керував організованим ним відділом мікології. Осн. наук. праці присвячені вивченню мікрофлори зерна хлібних злаків, грубих кормів, а також грунтів України. Займався питаннями систематики і флори грибів, їх екології і фізіол. активності, описав ряд нових для науки таксонів грибів. Вивчав мікотоксикози, антибіотики. П.— співавтор лікувального антибіотичного препарату мікроциду. Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ПІДО́РЛИК — назва двох видів птахів род. *яструбових*: підорлика великого, або орла-крикуна (Aquila clanga), і підорлика малого (A. pomarina). Довж. тіла П. великого до 72 см, П. малого — до 60 см; маса, відповідно, бл. 2 кг і до 1,5 кг. Оперення П. одноманітне темно-буре, у П. малого — світліше. П. великий поширений у Сх. Європі та Азії; П. малий — у Центр. і Зх. Європі, на Кавказі та в Малій Азії. В УРСР у зх. областях живе переважно П. малий, у сх.— П. великий. Гнізда мостять на високих деревах. Кладка з 1—3 яєць в квітні — травні, насиджують самець і самка 42—44 доби. Живляться П. гризунами, ящірками, зрідка птахами, падлом.

В. М. Зубаровський.

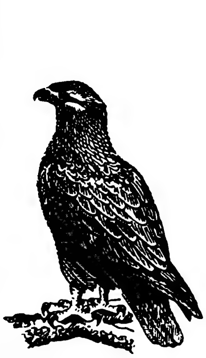
Підорлик великий.

ПІДОСИ́ЧНИК, красноголовець (Leccinum aurantiacus) — їстівний *гриб* родини болетових. Шапинка спочатку напівкуляста, пізніше опукло-розпростерта з підігнутим, згодом волокнистим краєм до 30 см у діаметрі, червона, оранжева, бурувато-жовта, зрідка сірувата або біла. Ніжка до 22 см завдовжки, донизу потовщена, біла з лусочками. М'якоть біла, на зломі синіє, потім чорніє. П. росте у листяних і мішаних лісах, у тундрі (під карликовими березами). Плодові тіла утворює в червні — жовтні. В їжу вживається свіжим, сушеним і маринованим. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Гриби*. т. 3, с. 400—401.

ПІДПІ́ЛЬНІ ДРУКА́РНІ РСДРП — нелегальні друкарні с.-д. організацій, що діяли на тер. Росії з кінця 90-х рр. 19 ст. до лютого 1917. Історія с.-д. руху в Росії, в т. ч. на Україні, особливо з часу утворення РСДРП, нерозривно пов'язана з організацією і діяльністю підпільних друкарень. Свої перші видання с.-д. орг-ції розмножували на гектографах, друкарських машинках, мімеографах тиражем 100—300 примірників. У кін. 90-х рр. 19 ст.— на поч. 20 ст., коли с.-д. орг-ціям удалося придбати перші друкарські верстати, тираж видань зріс. Осн. джерелом фінансування П. д. РСДРП були внески робітників; значну матеріальну допомогу подавали передові діячі культури, зокрема М. Горький, В. Ф. Коміссаржевська. Однією з перших П. д. РСДРП на Україні була друкарня *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, в якій друкувалися листівки, брошури, два номери *«Рабочей газеты»*. Виникнення «Искры» і іскрівських орг-цій сприяло розвиткові робітн. преси (див., зокрема, *іскрівські організації на Україні*). Першими великими П. д. РСДРП, які виконували роль центральних, були друкарні «Искры» в Баку («Ніна», діяла 1901—05) та Кишиневі (1901—02). В організації Кишинівської друкарні брали участь київ. і полтав. іскрівці. Центр. експедиція друкарні містилася в Києві. В 1901—03 за ініціативою «Искры» в Росії організовано П. д. РСДРП в Авлабарі (передмістя Тифліса), Нижньому Новгороді (тепер м. Горький). В липні 1903 Бюро орг. к-ту по скликанню II з'їзду партії з допомогою Київ. та Одес. к-тів РСДРП влаштувало іскрівську П. д. РСДРП в Умані. Редакція «Искры» підтримувала з нею постійний зв'язок. У друкарні було передруковано №№ 41 та 43 «Искры» по 3 тис. примірників кожний. Осн. склад видань друкарні містився в Києві, звідки газету доставляли в Харків, Полтаву, Херсон, Миколаїв, Одесу, Катеринослав, за межі України — в Москву, Новгород, Самару та ін. міста. В 1903—07 П. д. РСДРП працювали в Москві, Виборзі, Ризі, Петербурзі та ін. містах. Свої П. д. на Україні мали с.-д. орг-ції Києва, Миколаєва, Херсона, Катеринослава, Одеси, Полтави, Єлизаветграда та ін. міст. На гектографах, склографах і мімеографах видавали свої видання іскрівці Луганська, Бердичева, Мелітополя, Бахмута та ін. міст. У П. д. РСДРП друкували листівки, передруковували статті В. І. Леніна, матеріали з'їздів тощо. П. д. Київ., Полтав. і Харків. орг-цій РСДРП перевидали Програму партії. Деякі с.-д. орг-ції, що мали добре технічно обладнані друкарні, приступили до видання своїх друкованих органів. У різні роки в П. д. РСДРП виходили газети в Москві (*«Рабочий»*, 1905, «Голос труда», 1904—05), в Петербурзі (*«Казарма»*, 1906—07), Виборзі («Вперёд», 1906—08; *«Пролетарий»*, 1906—07), Ризі («Голос солдата», 1905—07), Києві (*«Киевский социал-демократический листок»*, 1902—03; *«Голос солдата»*, 1906; *«Железнодорожный пролетарий»*, 1908), Катеринославі (*«Летучий листок»*, 1903; *«Жизнь солдата»*, 1906—07; «Текущий момент», 1907); Харкові («Харьковский пролетарий», 1901; «Голос социал-демократа», 1916), Миколаєві (*«Борьба»*, 1908), Севастополі («Солдат», 1906—08, «Рабочий», 1907—08), Єлизаветграді («Голос рабочих», 1905), Одесі («Семафор», 1906, *«Одесский рабочий»*, 1908, «Рабочий», 1910) та ін. В 1910—14 найбільше П. д. мали Петерб., Моск. та Бакинська орг-ції РСДРП. У 1914—17 найзначніші П. д. мав Петерб. к-т РСДРП. Працюючи в підпіллі, П. д. РСДРП не раз зазнавали розгрому поліцією. Після Лютн. революції 1917 більшовицькі видання почали виходити легально.

Літ.: Техника большевистского подполья. Сборник статей и воспоминаний. М., 1924; Иванов Ю. Г. Подпольные типографии ленинской «Искры» в России. 1901—1903 гг. Кишинёв, 1962; Левитас И. Г., Москалёв М. А., Фингерит Г. М. Революционные подпольные типографии в России (1860—1917). М., 1962. *Т. Б. Слюдикова.*

ПІДПІРНА́ СТІ́НКА — конструкція (споруда), що підпирає, перешкоджаючи обвалу, масив грунту, розташований за нею. П. с. поділяють на масивні й полегшені; жорсткі й гнучкі. Їх зводять з природного каменю, цегли, бетону, залізобетону, рідше — з металу і деревини. Розміри поперечного перерізу і профіль П. с. визначають розрахунками на міцність та стійкість при *зсуві*, зважаючи на тиск грунту, гідростатичний тиск, власну масу стінки тощо. П. с. найширше застосовують у гідротех. буд-ві — як елементи *перепадів*, *причалів*, *набережних*, *гребель*, *шлюзів* та інших споруд, а також у шляховому, промисловому і цивільному будівництві. Іл. с. 362.

ПІДПОКРИ́ВНІ ПОСІ́ВИ — посіви однієї чи кількох культур, підсіяних під основну, *покривну культуру*. Застосовують з метою інтенсивного використання землі. П. п. створюють сприятливі умови для щонайповнішого використання рослинами променевої енергії Сонця, вологи та поживних речовин грунту, дають можливість одержувати два врожаї за рік на одному й тому ж полі.

В СРСР П. п. найширше запроваджують в зоні достатнього зволоження (Білорусія, Прибалтика та ін. р-ни). Найпошир. П. п. багаторічних бобових і злакових трав та їх сумішей у польових і кормових *сівозмінах*. На Поліссі і в зх. областях УРСР багаторічні трави підсівають навесні під ранні ярі зернові і під озимі культури.

ПІДПОЛКО́ВНИК — *звання військове* старшого офіцерського складу в арміях більшості держав. У Збройних Силах СРСР звання П. запроваджено 1.IX 1939. Присвоюється після звання *майора*. У ВМФ йому відповідає звання капітана 2-го рангу. В Росії в 17 ст. спочатку П.— посада, а пізніше і звання пом. *полковника* (командира полку). В козачих військах з 1885 до 1917 званню П. відповідав чин військ. старшини.

ПІДПОМІЧНИ́КИ — незаможна, позбавлена козацьких привілеїв частина укр. козацтва у 18 ст. Майновий поділ лівобережного козацтва юридично закріпив 1735 указ «*Правління гетьманського уряду*». За цим указом усіх лівобережних козаків, залежно від їхньої участі у відбуванні військ. служби, було поділено на привілейованих *виборних козаків* і позбавлених козац. привілеїв П. Останні були зобов'язані виконувати такі самі повинності, як і посполиті селяни (див. *Посполиті*), але вдвічі менші.

Вони мали постачати козац. війську провіант, фураж, обробляти землі виборних козаків під час їхнього перебування на військ. службі. В результаті військ. реформи 1732—37 козац. привілеї втратила переважна більшість рядового козацтва Слобідської України. Переформувавши 1765 слобідські козац. полки, царський уряд перетворив П. Слобідської України на *військових обивателів*. Після юрид. оформлення кріпосного права на Лівобережній Україні 1783 П. були прирівняні до *державних селян*.

ПІДПРИЄ́МНИЦЬКИЙ ДОХО́Д — частина *прибутку*, одержувана промисловими капіталістами після сплати ними позичкового *процента*. Поділ прибутку на процент і П. д. маскує капіталістичну експлуатацію. Експлуататорська природа П. д. затушовується тим, що позичковий капіталіст безпосередньо не вступає у відносини з найманими робітниками. Створюється видимість, що нібито процент приносить сам *капітал*, а П. д.— це винагорода капіталістові за працю. Джерелом і процента, і П. д. є *додаткова вартість*, створювана *найманою працею* і безплатно привласнювана капіталістами.

ПІДПРОГРА́МА — частина *програми ЦОМ*, яка реалізує певний алгоритм і допускає звертання до себе з різних місць програми. П. широко використовують для скорочення запису програм, коли при розв'язуванні задач треба кілька разів виконати один і той же *алгоритм* при різних значеннях *параметрів*. *Оператори*, що реалізують відповідну П., виписують один раз, а в потрібних місцях пишуть оператори передачі керування на цю П. Набори стандартних П. є складовою частиною *математичного забезпечення ЕОМ*. Див. також *Процедура* в програмуванні.

ПІДРИВНІ́ РОБО́ТИ — роботи, виконувані діянням *вибуху* на природні або штучні матеріали з метою контрольованого їх руйнування, переміщення, а також зміни структури, властивостей і форми. До руйнування (переміщення) матеріалів (гірських порід, бетону, кам'яної кладки тощо) вдаються найчастіше в гірничій справі та буд-ві. З цією метою використовують дію зарядів *вибухових речовин*, вміщених у свердловини, *шпури* або камери, утворені *бурінням* (П. р. часто наз. *буропідривними роботами*). Іноді ці заряди розміщують на поверхні матеріалу, що його руйнують (переміщують). До зміни структури, властивостей і форми матеріалів (переважно металів) вибухом вдаються в металургії і машинобудуванні. Енергією спрямованого вибуху зміцнюють метал, нею здійснюють *вибухове штампування*, *зварювання вибухом*. Крім того, за допомогою спрямованих вибухів гасять пожежі на нафт. і газових промислах, очищують поля від пнів і каменів, ліквідують затори льоду в період льодоставу, звільняють судна, що вмерзли в лід.

ПІДРІ́З (Подрез) Аполлінарій Григорович [18 (30).XI 1852, кол. Куп'янський повіт Харків. губернії — 9 (22).XI 1900, Харків] — укр. лікар-хірург. У 1875 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту, з 1887 — професор цього ж ун-ту. Праці присвячені питанням *воєнно-польової хірургії*, хірургії серця, урології, кістково-суглобового туберкульозу тощо. Вперше в Росії здійснив видалення селезінки (1887) й операцію на пораненому серці (1897).

ПІДРІ́СТ, памолодь — молоде покоління лісу, яке природно з'явилося в насадженні або на вирубці і в майбутньому може сформувати новий *деревостан*. Інтенсивність розвитку П. залежить від плодоношення дерев, товщини *лісової підстилки*, *родючості ґрунту*, його вологості і механічного складу, ступеня задерніння. П. буває вегетативного і насіннєвого походження. На появу і розвиток П. вирішальний вплив має світло, поступові рубки (на одній площі в кілька прийомів), заборона випасання худоби в лісі тощо. Ці заходи забезпечують краще відновлення лісів при незначних затратах праці й коштів.

М. І. Ониськів.

ПІДРОДИ́НА — систематична категорія, що в межах *родини* об'єднує групу найбільш близьких між собою *родів* або груп родів (*триб*). Іноді до П. входить один рід. В *систематиці* рослин назва П. утворюється додаванням до основи назви одного з родів, що входить в П., суфікса ... oideae (напр., у род. злакових Gramineae П. бамбуковидних — Bambusoideae), а в систематиці тварин — закінчення ... inae (напр., у род. собачих Canidae П. собак — Caninae).

ПІДРУ́ЧНИК — книга, в якій викладаються основи знань з певного навч. предмету на рівні сучас. досягнень науки й культури. Для кожного типу навч. закладів видаються П., які відповідають програмам і завданням цього закладу, віковим та ін. особливостям тих, хто навчається. Вимоги до П.: шкільні П. повинні розкривати основи даної науки, всебічно сприяти вихованню учнів, формувати у них наук. світогляд, забезпечувати зв'язок теорії з практикою, знань з життям, з сусп. виробництвом, готувати до практичної діяльності. Виклад матеріалу в П. має бути обґрунтованим, зрозумілим, точним і водночас живим, виразним та емоційним; ілюстрації мають підсилювати пізнавальні і виховні функції П. Як правило, текст П. супроводиться запитанням на повторення і завданнями для самостійних вправ, щоб забезпечити більш активне, свідоме й міцне засвоєння знань. П. для вищої школи — спец. книга для самостійної роботи студентів, яка висвітлює наук. основи певної дисципліни, процес розвитку певної науки.

Як і в ін. країнах, у початковий період розвитку письменності в Росії П. служили псалтир (напр., *Київський псалтир*, 1397), часослов та ін. Першим друк. П. був буквар І. *Федорова*, виданий у Львові 1574. У 1596 у Вільнюсі вийшла граматика Л. *Зизанія*, 1619 — граматика М. *Смотрицького*, 1703 — арифметика Л. *Магницького* та ін. До 19 ст. офіц. П. вітчизн. історії був «*Синопсис*», уперше виданий 1674 у Києві. Відомий посібник для навчання грамоти — «*Букварь южнорусскій*» Т. Шевченка.

В СРСР підготовка і видання П. є державною справою. Над проблемами П. працюють н.-д. пед. центри, навч.-пед. вид-ва тощо. В УРСР П. випускають вид-ва «*Радянська школа*», «*Вища школа*» та ін. Для поліпшення умов здійснення заг. обов'язкової серед. освіти ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР відповідно до Конституції СРСР прийняли постанову «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» (1978). Див. також *Буквар*, *Програмований підручник*.

Літ.: Проблемы школьного учебника, в. 1—7. М., 1974—79. *Л. Л. Момот.*

ПІДРЯ́Д — систематична категорія, яка в межах *ряду* об'єднує кілька найближчих *родин*. Напр., П. *жуйних*, *попелиць* тощо.

ПІДРЯ́Д, підряду договір — цивільно-правова угода, за якою одна сторона (підрядчик) зобов'язується виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника) з його або своїх матеріалів, а замовник зобов'язується прийняти й оплатити виконану відповідно до умов договору роботу. Регулюється гл. 7 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 28 ЦивК УРСР). Характерною особливістю П. є виконання підрядчиком усіх робіт на свій риск. П. можна укладати в усній або письмовій формі. Сторонами П. можуть виступати громадяни (лише у випадках, не заборонених законом, і при умові виконання цієї роботи особистою працею), *юридичні особи*, а також ін. соціалістичні орг-ції й підприємства. Предметом П. є результат відповідної роботи, яку виконують за замовленням. За невиконання або неналежне виконання сторонами взятих на себе *зобов'язань* настають відповідні правові наслідки,

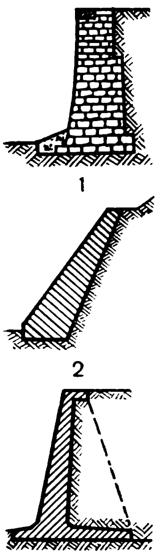

Підпірні стінки:
1 — масивна кам'яна;
2 — масивна бетонна;
3 — полегшена залізобетонна (контрфорсна).

передбачені чинним законодавством. Різновидами П., які регулюються відповідними нормами, є *Підряду договір на капітальне будівництво, Побутового замовлення договір*.

ПІДРЯ́ДНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — синтаксичний зв'язок між членами речення, компонентами словосполучення або частинами речення, що вказує на залежність одного з них від другого. Характер П. з. визначається категоріальними властивостями (див. *Граматична категорія*) підпорядковуючого слова. П. з. між словами в реченні й словосполученні — *узгодження, керування* й *прилягання*. Зв'язки між головним і підрядним реченням у складнопідрядному реченні різноманітні. *Г. Т. Солонська.*

ПІДРЯ́ДНИЙ СПО́СІБ БУДІВНИ́ЦТВА — виконання за договором з замовником будівельних і монтажних робіт на передбачених планом об'єктах будівельними організаціями (підрядчиками). За П. с. б. замовниками виступають м-ва й відомства, дирекція підприємств, що будуються, а також управління (відділи) капітального буд-ва діючих госп. підрозділів — при реконструкції, розширенні або незначних обсягах буд-ва; управління (відділи) капітального буд-ва виконавчих комітетів Рад нар. депутатів — при здійсненні міськ., житл., культур.-побутового і комунального буд-ва, а також буд-ва підвідомчих виконкомам пром. підприємств. Замовник зобов'язаний надати підрядчикові буд. майданчик, забезпечити погодження проектно-кошторисної документації, затвердити її і передати до виконання робіт у встановлені строки, своєчасно фінансувати буд-во в обсягах, передбачених титульними списками будов за роками буд-ва, оплатити буд-во об'єктів і прийняти у підрядчика закінчені об'єкти. Права й обов'язки замовника обумовлює договір *підряду*. Підрядчик (генеральний підрядчик) — держ. буд.-монтажна орг-ція (трест, буд. управління, домобудівний комбінат, об'єднання), що перебуває на самостійному балансі і діє за встановленим Статутом (Положенням). Підрядчик зобов'язаний своїми силами й засобами збудувати передбачений планом об'єкт відповідно до затвердженої проектно-кошторисної документації і в договірний строк, забезпечити необхідну якість виконаних робіт і доброякісність конструкцій, випробувати змонтоване устаткування, здати замовникові закінчений об'єкт і забезпечити введення в дію, своєчасно ліквідувати виявлені недоліки. Виконання всіх буд.-монтажних робіт доручається підрядній орг-ції — генеральному підрядчику, який в разі потреби залучає для виконання окремих видів спец. буд. робіт і монтажу устаткування спец. буд. і монтажні орг-ції (субпідрядчиків). Права й обов'язки підрядчика (генерального підрядчика) визначають затверджений вищестоящою орг-цією Статут (Положення) та Правила про *підряду договори на капітальне будівництво*, договір підряду тощо. До П. с. б. належить *бригадний підряд*. В СРСР питома вага буд.-монтажних робіт, виконаних підрядним способом для держ. і кооп. підприємств і орг-цій, включаючи колгоспи, становила: 1946—50 — 66%, 1966—70 — 85%, 1971—75 — 89%, 1979 — 88%. П. с. б. сприяє зміцненню *господарського розрахунку*, технічному прогресові в буд. орг-ціях, поліпшенню використання капіталовкладень і зміцненню буд. орг-цій, а також дає можливість підвищити відповідальність сторін, заінтересованих у виконанні взятих зобов'язань, здійснювати систематичний контроль за виконанням їх, прискорити введення об'єктів в експлуатацію.

Літ.: Дементьев С. Т. Бригадный подряд. М., 1974; Справочник строителя. К., 1979. *Г. П. Кривобороденко.*

ПІДРЯ́ДУ ДО́ГОВІ́Р НА КАПІТА́ЛЬНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — угода, за якою організація-підрядчик зобов'язується своїми силами і коштами збудувати і здати організації-замовникові передбачений планом об'єкт у встановлений строк, а замовник зобов'язується надати підрядчикові будівельний майданчик, передати йому проектно-кошторисну документацію, забезпечити своєчасне фінансування будівництва, прийняти закінчені об'єкти й оплатити роботу. Регулюється гл. 8 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 29 ЦивК УРСР) та рядом нормативних актів, напр., «Правилами про договори підряду на капітальне будівництво», затвердженими постановою Ради Міністрів СРСР від 24.XII 1969. Підрядчиками П. д. на к. б. виступають різні буд. і буд.-монтажні орг-ції СРСР (див. *Підрядний спосіб будівництва*). Цей договір укладається в письмовій формі на весь період будівництва і має назву генерального договору. За порушення договірних зобов'язань сторони несуть майнову відповідальність (див. *Неустойка*), види і розмір якої точно визначено правилами про ці договори. Крім того, сторони мають право за спільною угодою передбачити в договорі й ін. види відповідальності.

ПІДСВІДО́МЕ — термін для позначення *психічних процесів*, які перебувають під порогом *свідомості* (див. *Поріг відчуття*). У філос. і психологічній л-рі П. нерідко ототожнюють з *несвідомим*. Проте ці поняття розрізняються. Термін «несвідоме» ширший. Він охоплює всі психічні явища, що не усвідомлюються людиною (інстинкт, інтуїція, автоматизм, лунатизм, гіпноз та ін.). Поняттям «підсвідоме» позначають лише ті феномени психіки, які в даний момент перебувають поза фокусом свідомості, але органічно з нею пов'язані, впливають на її перебіг і з відповідною зміною умов порівняно легко переходять в її сферу. Вперше термін «підсвідоме» вжив Е. Платнер (1776). Однак лише в дослідженнях Е. Вебера (1846, 1859) і засновника *психофізики* Г. *Фехнера* галузь П. дістала експериментальну розробку. Вчення про П. займає значне місце в психологіч. системах З. *Фрейда*, К. *Юнга*, а також у сучас. *психоаналізі*. Сучас. *гіпнопедія* в механізмах П. шукає пояснення фактам запам'ятовування матеріалу під час природного нічного сну. *О. Т. Губко.*

ПІДСИ́ЛЮВАЧ у техніці — пристрій, що підсилює, використовуючи енергію допоміжного джерела, передавані напругу, потужність тощо. За видом використовуваної енергії розрізняють П. електричні, магнітні, гідравлічні, пневматичні і механічні. У пристроях такого типу, на відміну від перетворювачів (див., напр., *Перетворювач частоти, Перетворювач струму електромашинний*), зв'язок між вихідними і вхідними величинами безперервний і однозначний. Є П., якими збільшують енергію електромагн. хвиль (див. *Квантові генератори і підсилювачі*), підсилюють електр. імпульси (див. *Імпульсна техніка*), підвищують силу дії основного механізму (див. *Бустер*) тощо. Підсилювачі застосовують у радіотехніці, автоматиці, телемеханіці та ін.

ПІДСІВНІ́ КУЛЬТУ́РИ — сільськогосподарські рослини, які в ранній період свого життя ростуть і розвиваються під покривом інших рослин. На Україні підсівають здебільшого конюшину, люцерну, еспарцет, сераделу, люпин тощо. Іноді П. к. наз. підпокривними культурами. Див. також *Підпокривні посіви*.

ПІДСІМ'ЯДО́ЛЬНЕ КОЛІ́НО, гіпокотиль — ділянка стебла у проростків рослин між кореневою шийкою та місцем прикріплення сім'ядоль. Нижня частина П. к. у *зародка* представлена апікальною *меристемою* кореня або зародковим корінцем, що утворився з неї. У проростків одних рослин (напр., у граба) П. к. виносить сім'ядолі на поверхню ґрунту (т. з. надземний тип проростання), у інших (напр., у дуба, гороху) П. к. недорозвинене, сім'ядолі залишаються в ґрунті (т. з. підземний тип проростання). У деяких рослин у П. к. відкладаються запасні поживні речовини (напр., *бульба* у цикламена).

ПІДСНІ́ЖНИК (Galanthus) — рід рослин родини амарилісових. Невисокі багаторічні цибулинні трави з коротким періодом вегетації, з двома лінійними або видовжено-ланцетними прямостоячими листками і квітконосом з однією білою пониклою квіткою на верхівці. Плід — коробочка. До 18 видів, пошир. у Центр. і Пд. Європі, в Азії (переважно в Сх. Середземномор'ї). В СРСР понад 10 видів (більшість з них — на Кавказі), у т. ч. в УРСР — 2: П. звичайний (G. nivalis) — росте у листяних лісах, серед чагарників (переважно на Правобережжі), на луках в Карпатах піднімається до 1600 м над р. м., занесений до *Червоної книги* СРСР, відомо кілька садових форм його; П. складчастий (G. plicatus) — *ендемік* лісів Криму. В цибулинах деяких П. містяться отруйні алкалоїди, з них галантамін, виділений з цибулин П. Воронова (G. woronowii), застосовується в медицині при лікуванні міастенії, міопатії

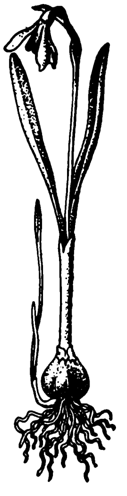
Підсніжник звичайний.

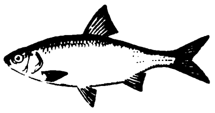

Підуст звичайний.

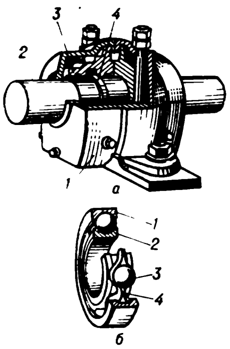

Підшипники: *а*—підшипник ковзання (*1* — корпус; *2* — вал; *3*— вкладиш; *4*—кільце мащення); *б* — підшипник кочення (кулькопідшипник) (*1* — зовнішнє кільце; *2* — внутрішнє кільце; *3* — кулька; *4* — сепаратор).

тощо. Окремі види П. вирощують як декоративні рослини.

ПІДСО́БНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — відокремлена частина промислового або будівельного підприємства з самостійним виробничим процесом, завданням якої є обслуговування *основного виробництва*. Характер П. в. зумовлюється специфікою галузі нар. г-ва, до якої належить дане підприємство. В металург. пром-сті, напр., П. в. забезпечує осн. цехи заліз. рудою, агломератом, коксом, вогнетривами тощо; в машинобудуванні до П. в. належить виробн. цегли, залізобетонних виробів, лісопильні. В усіх галузях пром-сті до П. в. відносять виробн. тари. На буд-ві до П. в. належить перероблення буд. матеріалів, якщо воно відокремлене від самого виробн., виробн. деталей, конструкцій тощо. З розвитком *спеціалізації виробництва* і *кооперування виробництва* кількість П. в. скорочується внаслідок створення спеціалізованих підприємств для виробництва матеріалів і *напівфабрикатів* для промисловості і будівництва.

ПІДСО́ЧКА — вилучення в період вегетації з дерев хвойних порід *живиці*, з берези бородавчастої і клена гостролистого — цукристих соків, з каучуконосних порід — *латексу*. Для добування живиці методом П. роблять надрізи в *заболоні* дерева, живиця стікає в закріплений на ньому посуд. Роблять це на спілих соснових насадженнях, здебільшого за 6—10 років до їх вирубки. В СРСР, у т. ч. на Україні, пром. значення має П. сосни. За сезон одне дерево дає пересічно до 900 г живиці.

Л. Й. Гайдарова.

ПІДСТА́ВА І НА́СЛІДОК — філософські категорії, що відображають зв'язок між протилежними моментами дійсності, при якому певне явище (підстава) необхідно визначає інше (наслідок). Будь-яка річ (явище) являє собою єдність П. і н. як способу існування підстави. Річ існує як система властивих їй відношень з ін. речами. При цьому для неї завжди характерне одне і те саме осн. відношення, яке визначає всі інші. Це відношення і є підставою. Підстава є цілісною, нерозчленованою сутністю, що за своєю природою покладає й зумовлює наслідок. Виходячи за свої межі, підстава існує як наслідок, передаючи йому свій зміст і надаючи суттєвої визначеності. Все, що існує і відбувається в дійсності, має свою підставу. Наслідок (як конкретна форма існування) є безпосередньою дійсністю, яка виникає з підстави й умов. Тотожні за своєю внутр. підставою речі в різних умовах існують по-різному, характеризуються різними властивостями. Умови не визначають природи зрілої речі, вони лише впливають на спосіб існування підстави, на наслідок. Завдяки наявності умов властивість з можливості переходить у дійсність (див. *Можливість і дійсність*), потенційне стає актуальним. Отже, достатньою підставою існування є єдність підстави і умов. У пізнанні важливо вміти за існуванням розкрити достатню підставу, відшукати основну ланку в переплетенні соціальних подій.

М. О. Парнюк.

ПІДСТАНО́ВКА в математиці — перетворення, за яким кожному елементові деякої скінченної сукупності елементів $a, b, \ldots, m$ відповідає один і тільки один елемент цієї ж сукупності. Поняття П. по суті збігається з поняттям взаємно однозначного *відображення* множини на себе (див. *Взаємно однозначна відповідність*). Записують П. так:

$$\begin{pmatrix} a & b & \ldots & m \\ a_1 & b_1 & \ldots & m_1 \end{pmatrix},$$

де під кожним елементом сукупності записано відповідний йому елемент. Число всіх П. даної сукупності дорівнює числу всіх можливих перестановок (див. *Комбінаторний аналіз*) її елементів. Поняття П. поширюється і на нескінченні сукупності елементів. П. широко використовують у теорії алгебр. *рівнянь* та багатьох ін. розділах математики.

ПІДСТА́НЦІЯ електрична — електрична установка або сукупність електричних пристроїв, якими перетворюють електр. струм, а також розподіляють електричну енергію між споживачами. Служить проміжною ланкою при передаванні електроенергії від електростанції до споживачів. Устаткування П. (*вимикачі, розрядники, трансформатори, перетворювачі частоти*, вимірювальні прилади тощо) розміщують на відкритому майданчику, в приміщенні або в окремому будинку. Розрізняють *перетворювальні підстанції* і *трансформаторні підстанції* (див. також *Тягова підстанція*).

ПІДСТИЛА́ЮЧА ПОВЕ́РХНЯ — сукупність природних і перетворених (змінених або створених людиною) ландшафтів на земній поверхні, що знаходяться у взаємодії з *атмосферою* в процесі обміну теплом і вологою. На земній кулі переважає водна поверхня (71% її площі), яка справляє значний вплив на формування *кліматів* Землі. На суходолі П. п. представлена рівнинами та гірськими масивами різної висоти й протяжності. На кліматичні умови впливають наявність значної кількості річок, заболочених масивів, характер рослинного покриву, зокрема лісові масиви, сніговий покрив тощо. Стан П. п. змінюється протягом року внаслідок чергування періодів вегетації рослин, перетворення вологи в атмосфері, викликаних зміною тривалості дня і ночі та пір року, нагрівання та охолодження, а також ступеня зволоження земної поверхні і атмосфери. П. п. відіграє важливу роль у формуванні всіх типів *повітряних мас*, зумовлюючи їхню трансформацію при переміщенні над певною територією. П. п., змінена госп. діяльністю людини (внаслідок вирубування або насадження лісу, зрошування або осушення земель, спорудження житл. та пром. об'єктів тощо), призводить до утворення нових типів *мікрокліматів*, взаємодія яких впливає на клімат Землі в цілому. Вивчення властивостей П. п., що є одним з кліматоутворюючих факторів, дає можливість визначити зміни їх з метою оцінки впливу на стан атмосфери та окремі погодні процеси в ній.

М. І. Щербань.

ПІДСТИ́ЛКА для сільськогосподарських тварин — матеріали (*солома*, торф, тирса, сухе листя тощо), що їх настеляють на підлогу в тварин. приміщеннях. П. захищає тварин від забруднення, травм, пролежнів і застуди; змішуючись з виділеннями тварин, вона утворює цінне органічне добриво — *гній*. П. має бути сухою, м'якою, малотеплопровідною, вологоємною, без цвілі та ін. Найкращою є П. з соломи злаків і торфу. Розрізняють П. змінну (замінюють щоденно), матрацну (замінюють періодично, поки не просякне) і постійну глибоку (міняють 1—2 рази на рік). Норма витрачання П. залежить від матеріалу та виду і системи *утримання сільськогосподарських тварин*. На добу для однієї тварини потрібно соломи (в кг): для коней 2—3, великої рог. худоби 3—4, молодняка 1,5, свиней 1,5—2, овець 0,12—0,2. На пром. тваринницьких комплексах П. не застосовують (користуються гідрозмивом); тварин утримують на теплій підлозі.

В. І. Резуненко.

ПІДСТРИ́ГАЧ Ярослав Степанович (н. 25.V 1928, с. Самостріли, тепер Корецького р-ну Ровен. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1960. Закінчив 1951 Львів. ун-т. У 1954—72 працював у Фізико-мех. ін-ті АН УРСР. В 1972—78 — керівник Львів. філіалу Ін-ту математики АН УРСР, з 1978 — директор Ін-ту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР. Голова Зх. наук. центру АН УРСР (з 1972). Осн. праці — з механіки твердого деформівного тіла (зокрема, питань побудови теор. моделей деформівних тіл), термомеханіки і гідроакустики, механіки тіл з покриттям, а також питань виникнення, поширення і взаємодії полів різної природи стосовно задач механіки, геофізики і нової техніки. На XXV і XXVI з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1975. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1978.

ПІДСУ́ДНИЙ — особа, віддана до суду за *обвинуваченням* у *злочині*. За рад. законодавством *обвинувачений* вважається П. з моменту віддання до суду (за постановою судді чи розпорядчого засідання суду) до вступу вироку в законну силу або виправдання. Згідно з ст. 39 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 262 КПК УРСР) участь П. у суд. розгляді є обов'язковою, за винятком випадків, передбачених законом. П. користується рівними правами з ін. учасниками суд. розгляду щодо подання доказів, участі в дослідженні їх, порушенні клопотань; має право на захист, на останнє слово перед постановленням *вироку*; після обвинувального вироку П. стає засудженим.

ПІДСУ́ДНІСТЬ — сукупність ознак і властивостей кримінальної чи цивільної справи, що дають змогу встановити, який саме суд згідно з законом зобов'язаний розглянути конкретну справу по суті. Питання П. кримінальних справ в УРСР регулюються Законом про судоустрій УРСР та ст. 33—42 КПК УРСР. Розрізняють П. предметну, територіальну і персональну. Предметна (родова) П. визначається родом (видом) вчиненого *злочину*, його юрид. кваліфікацією. Так, навмисне вбивство без обтяжуючих обставин розглядається *районним* (*міським*) *народним судом*, а при обтяжуючих— обл. судом. *Верховному Суду УРСР* підсудні кримінальні справи особливої складності або виняткового громад. значення. Територіальна (місцева) П. визначається тим, що справа розглядається судом, у районі діяльності якого (населений пункт, район тощо) вчинено злочин. Якщо це встановити неможливо, то — в тому суді, в районі діяльності якого закінчено дізнання чи попереднє слідство в даній справі. Персональну П. визначають особою підсудного. Напр., справи про злочини, вчинені *військовослужбовцями*, підсудні *військовим трибуналам*. Якщо одна особа або група осіб обвинувачується у вчиненні кількох злочинів, справи про які підсудні різнойменним судам, то справа розглядається вищестоящим з цих судів.

Питання про П. цивільних справ в УРСР регулюється Законом про судоустрій УРСР та ст. 123—135 ЦПК УРСР. За правилами предметної (родової) П. всі цивільні справи розглядаються нар. судом (за винятком справ, у яких стороною є сам нар. або обл. суд). За правилами тер. (місцевої) П. цивільні справи розглядає суд, на території діяльності якого *відповідач* постійно чи переважно проживає. В окремих випадках П. справ визначають за вибором *позивача* (позови про стягнення *аліментів*, відшкодування шкоди тощо), за місцем виконання договору або іншими ознаками. Див. також *Підвідомчість цивільних справ*. *В. В. Леоненко.*

ПІДСУСІ́ДКИ — збірна назва різних категорій зубожілих селян у Росії 16—17 ст., на Україні 16—18 ст., які жили в чужих дворах, «у сусідах». За користування житлом П. відробляли в г-вах своїх хазяїв. П. переважно ставала сільс. біднота, кріпаки-втікачі, розорені та збіднілі селяни. Існували групи П., які мали свої двори, але були позбавлені орної землі або були неспроможні її обробити. Разом з тим серед П. траплялися заможні козаки і міщани, які таким чином намагалися позбутися сплати держ. податків та відбуття військ. служби. Перехід у П. поступово перетворився на одну з форм сел. протесту проти посилення феод. гніту. Тому гетьманське правління Лівобережної України з 90-х рр. 17 ст. почало обмежувати переходи селян у П., а також примушувало тих П., які мали своє г-во, виконувати сел. повинності. Особливо масового характеру набуло закріпачення П. після юрид. оформлення кріпосного права 1783 на Лівобережній і Слобідській Україні.

ПІДСУ́ХА Олександр Миколайович (н. 16.X 1918, с. Ніжиловичі, тепер Макарівського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. пед. ін-т іноз. мов (1939). Друкуватися почав 1939. В 1953—58 — гол. редактор журн. «*Дніпро*». В 1973—79 — голова Т-ва культур. зв'язків з українцями за кордоном. Окремими виданнями вийшли поетичні збірки «Солдати миру» (1948), «Життя за нас» (1950), «Героїка» (1951), «Материн заповіт» (1964), «Іду на клич» (1965), «Срібна грань» (1971) та ін., книга прози «Віч-на-віч. Невигадані історії» (1962). Автор драм. творів «Жарти жартами...» (1968), «Кому кують зозулі» (1971), «Ясонівські молодиці» (1973), «Живи, Крутояре!» (1975) та ін. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Дружби народів, ін. орденами, медалями.

Тв.: Кому кують зозулі. К., 1973; Літа і думи. К., 1974; Чекання зустрічі. К., 1980. Рос. перекл.— Птицы на ладонях. М., 1975.

Г. Ф. Семенюк.

ПІДТЕ́КСТ — прихований, внутрішній зміст висловлювання, що випливає із співвідношення прямих словесних значень з контекстом ситуації. П. грунтується на властивостях розмовної мови деформувати прямий зміст. У драм. творі П. розкривається актором у грі (рухи, міміка, інтонація, паузи тощо). Великого значення П. надавав К. Станіславський, називаючи його життям ролі. П. дає змогу розкрити глибинний зміст зображуваного, внутрішню мотивацію дій героя, підготувати глядача (читача) до наступного розвитку сюжетних подій. П. особливо характерний для психологічної драми, психологічної новели, роману. Використовується і в ліриці. *В. С. Брюховецький.*

ПІДТИ́П — систематична категорія, що в межах *типу* об'єднує групу найближчих *класів*. Напр., П. *безчерепних, хребетних* тощо.

ПІДТИ́ЧЕНКО Марія Максимівна (н. 6.VI 1912, с. Чорноглазівка, тепер Павлоград. р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. педагог, філософ, дійсний член АПН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1939. Учасниця Великої Вітчизн. війни. Після закінчення істор.-філос. ф-ту Харків. ун-ту (1934) викладала у вузах Дніпропетровська; 1939—54 — на керівних комсомольській і парт. роботах. У 1956—70 — ректор, з 1970—професор-консультант Київ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького. Автор праць з питань педагогіки та комуністичного виховання підростаючого покоління. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *Н. П. Калениченко.*

ПІДУ́СТ (Chondrostoma) — рід риб род. *коропових*. Тіло (довж. до 50 см, маса до 1,2 кг) видовжене, спина темно-сіра, боки сріблясті, іноді з темними плямочками; спинний і хвостовий плавці сірі або чорнуваті, інші — червонуваті. Рот нижній. Тримається зграями в руслах річок з твердим грунтом та швидкою течією. Нерест у квітні — травні, самка відкладає до 12 тис. ікринок. Живиться переважно водоростями. 18 видів, поширених у прісних водоймах Європи та Зх. Азії. В СРСР — 5, у т. ч. в УРСР— 1 вид: П. звичайний (Ch. nasus). Об'єкт любительського лову.

ПІДШИ́ПНИК — опора обертових деталей (*валів, осей*), що сприймає від них навантаження і забезпечує вільне обертання їх. Крім того, за допомогою П. підтримують деталі, які обертаються навколо валів та осей,— *шківи*, шестерні тощо. Залежно від виду *тертя* частин, що дотикаються, розрізняють П. ковзання і кочення (мал.). За напрямом дії навантажень П. ковзання бувають радіальні і упорні; за режимом мащення — гідродинамічні і гідростатичні (між поверхнями тертя — шар рідкого мастила), а також газодинамічні і газостатичні (між поверхнями тертя — повітря або нейтральний газ). П. ковзання виготовляють здебільшого з *антифрикційних матеріалів*. П. кочення поділяють за напрямом дії навантажень (радіальні, радіально-упорні, упорно-радіальні, упорні), за формою тіл кочення (кулькові, кулькові сферичні, роликові циліндричні та ін.) тощо. Кільця і кульки таких П. виготовляють із сталі, *сепаратори* — з сталі, латуні, бронзи або ін. матеріалів. У П. кочення менші втрати на тертя, ніж у П. ковзання. П. найширше застосовують у машино- і приладобудуванні. Див. також *Підшипникова промисловість*.

ПІДШИ́ПНИКОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь машинобудування, підприємства якої виробляють *підшипники* кочення (кулькові, роликові та голчасті), шарнірні підшипники ковзання та деталі до них. В СРСР П. п. входить до складу *автомобільної промисловості*. В дореволюц. Росії перше підприємство по виготовленню підшипників виникло в Москві 1916 як концесія фірми «СКФ» (Швеція). Пром. виробн. підшипників у країні створено за роки Рад. влади. Перший держ. підшипниковий з-д став до ладу 1932. СРСР за виробн. підшипників посідає 3-є місце в світі. Підприємства П. п. країни виробляють близько 1 млрд. шт. підшипників на рік понад 15 тис. типорозмірів від 1 мм до 3 м. У країні вперше в світовій практиці здійснюється індустріальний ремонт кулькових і роликових підшипників, які були в експлуатації. Для цього створено спец. підприємства. На Україні П. п. представлена 4 підприємствами, розташованими в Харкові, Вінниці, Луцьку, Гнівані (Вінн. обл.). Первістком П. п. республіки є *Харківський восьмий підшипниковий завод*, який став до ладу 1947. П. п. України випускає (1981) 140 млн. шт. понад 650 типорозмірів масових стандартних і спец. підшипників різної точності і призначення. Питання тех. розвитку П. п. розробляють Всесоюзний н.-д. конструкторсько-техноло-

Я. С. Підстригач.

гічний ін-т підшипникової пром-сті в Москві та його філіали в Куйбишеві, Мінську та Загорську (Моск. обл.). В рамках *Ради Економічної Взаємодопомоги* створено Міжнародну організацію співробітництва підшипникової промисловості. *А. В. Шматченко.*

ПІДШКІ́РНА МУСКУЛАТУ́РА — частина поперечносмугастих *м'язів* наземних хребетних, що тісно пов'язана зі *шкірою* і забезпечує її рухи. Слабо розвинута у земноводних і плазунів. У птахів сприяє їхньому польоту. У більшості ссавців (крім вищих приматів і людини) майже весь тулуб і шия вкриті П. м., що забезпечує згортання тіла (у броненосців і їжаків), рухи голок (у дикобразів і їжаків), рухи шкіри під час відлякування комах тощо. У мавп і людини з П. м. залишилась тільки складно диференційована мімічна мускулатура.

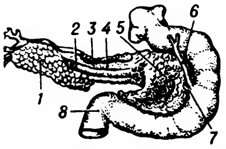

Підшлункова залоза людини (вигляд ззаду): *1* — хвіст; *2* — борозенка селезінкової вени; *3* — борозенка селезінкової артерії; *4* — тіло; *5* — головка; *6* — жовчна протока; *7* — основна протока підшлункової залози; *8* — дванадцятипала кишка.

ПІДШЛУНКО́ВА ЗА́ЛОЗА — велика травна *залоза* ряду тварин і людини. П. з. здійснює зовнішньосекреторну (екзокринну) і внутрішньосекреторну (ендокринну) функції; бере участь у *травленні* і регуляції вуглеводного, жирового і білкового обмінів. П. з. мають деякі безхребетні і всі хребетні тварини. У круглоротих (міног) і двоякодихаючих риб П. з. міститься в стінці кишечника, у міксин, осетрових і деяких кісткових риб — у тканині *печінки*. В процесі *зародкового розвитку* у хребетних тварин і людини П. з. розвивається з дорзального і двох *вентральних* виростів серед. частини ембріональної кишки. П. з. складається з двох частин — зовнішньосекреторної, яка виділяє *підшлунковий сік*, та внутрішньосекреторної, що продукує гормон *інсулін*. П. з. у людини — непарний видовжений паренхіматозний орган, міститься позаду шлунка, від *дванадцятипалої кишки* до селезінки. Довжина П. з.— 12—18 см, маса — 70—80 г. В П. з. розрізняють головку, тіло і хвіст. П. з. стикається зі шлунком, дванадцятипалою кишкою, аортою, нижньою порожнистою веною, заг. жовчною протокою, черевним нервовим сплетенням, лівими ниркою і наднирковою залозою, селезінкою. Зовнішньосекреторна частина П. з., яка утворює осн. масу залози, має складну альвеолярно-трубчасту будову. Більша частина *паренхіми* часточок П. з. представлена кінцевими секреторними відділами — ацинусами, що мають вигляд невеликих міхурців або трубочок діаметром 100—150 мкм, клітини яких виділяють підшлунковий сік. Цей сік по вставних відділах надходить у внутрішньочасточкові протоки, які зливаються в міжчасточкові протоки, що формують вивідну протоку; остання разом з заг. жовчною протокою відкривається в дванадцятипалу кишку. Внутрішньосекреторна частина П. з. являє собою скупчення своєрідних клітин, які містяться в товщі залозистих часточок у вигляді острівців (т. з. *Лангерганса острівці*). Кров у П. з. надходить по гілках черевної, селезінкової та верх. брижової артерій. *Іннервація* здійснюється гілками блукаючого і симпатичного нервів. Серед захворювань П. з. найчастіше зустрічаються *панкреатити*, ураження *пухлинами*; порушення секреції інсуліну спричинює *діабет* цукровий. *К. І. Кульчицький.*

ПІДШЛУНКО́ВИЙ СІК, панкреатичний сік — рідина, що виробляється *підшлунковою залозою* тварин і людини і виділяється в *дванадцятипалу кишку*; бере участь у *травленні*. Являє собою безбарвну, прозору рідину лужної реакції (pH 7,5—8,5), питома вага 1,007—1,009. П. с. містить *трипсин, сичужний фермент, хімотрипсин, ліпазу, амілази* та ін. ферменти. До складу П. с. входять також білки, вуглеводи, сечовина, сечова кислота, креатинін, неорганічні солі тощо. Кількість і склад П. с. залежать від характеру їжі. Виділення П. с. регулюється нейро-гуморальним шляхом (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). У людини щодоби виділяється бл. 1,5—2 л П. с. Встановлено, що виділення П. с. відбувається не тільки під час перетравлювання їжі, а й на її вигляд і запах.

ПІДЩЕ́ПА — рослина, на яку прищеплюють (див. *Щеплення рослин*) живець або вічко (бруньку) іншої рослини — *прищепи*. У формі щеплених рослин вирощують переважно деревні плодові породи і декоративні рослини. Через кореневу систему П. прищеплена рослина дістає з грунту воду, мінеральні і синтезовані органічні речовини. На Україні найпоширенішими П. для плодових культур є: для яблуні — Антонівка звичайна, Боровинка, Папіровка, Пепінка литовська, М 9, ММ 106, парадизка червонолиста та ін.; для груші — дика лісова груша, сіянці Лимонки, Олександрівки, айва звичайна; для вишні — вишня звичайна (кисла), дика черешня, антипка; для черешні — дика черешня, вишня звичайна, антипка; для сливи — алича, тернослива, Ренклод колгоспний, Стахановка; для абрикоса — абрикос звичайний; для персика — персик, мигдаль, абрикос звичайний. *М. П. Тарасенко.*

ПІЄЛОГРА́ФІЯ (від грец. πύελος — миска і γράφω — пишу) — метод рентгенологічного дослідження *нирок*, заснований на введенні рентгеноконтрастних препаратів у ниркову миску. Розрізняють П. ретроградну, або висхідну (контрастну речовину вводять за допомогою цистоскопа або катетера), і антеградну (контрастну речовину вводять шляхом черезшкірної пункції миски). П. уточнює діагностику при *нирковокам'яній хворобі*, ураженні нирок пухлинами тощо.

ПІЄЛОНЕФРИ́Т (від грец. πύελος — миска і νεφρός — нирка) — неспецифічне запалення чашково-мискової системи і паренхіми *нирок* з переважним ураженням інтерстиціальної тканини. Спричинюється кишковою паличкою, стрептококом, стафілококом, синьогнійною паличкою тощо. Збудники П. проникають до нирок найчастіше гематогенним (плином крові), лімфогенним (плином лімфи) або урогенним шляхом (через сечові шляхи). Типове для П. ураження інтерстиціальної тканини розвивається внаслідок мисково-ниркових рефлюксів (закидання сечі). Перебіг П. гострий або хронічний. Ознаки гострого П.: заг. кволість, гектична гарячка з ознобом, нудота, блювання. Супроводиться больовим синдромом (ниркова коліка, тупий біль у крижах, болісне, часте сечовипускання тощо). Лікування: термінова госпіталізація в урологічний стаціонар, інтенсивна антибактеріальна терапія, при порушеннях уродинаміки — хірургічне. Ознаки хронічного П. залежать від поширеності запального процесу в інтерстиціальній тканині нирок. Для початкової стадії типові: *субфібрилітет*, швидка втомлюваність, періодичні ниючі болі в крижах. Більш вираженим больовий синдром стає при ускладненні хронічного П. сечокам'яною хворобою. Хронічний П. на пізніх стадіях проявляється ознаками хронічної *ниркової недостатності*. Діагностика П. здійснюється на базі клініко-лабораторних і рентгенологічних досліджень, *пієлографії*. Лікування комплексне: санація хронічних вогнищ інфекції в організмі, тривала антибактеріальна терапія, фітотерапія, специфічна імунотерапія, дієта; санаторно-курортне лікування (*Трускавець*, Железноводськ, Байрам-Алі). *В. М. Погребінський.*

ПІЄТИ́ЗМ (від лат. pietas — благочестя) — 1) Течія в *протестантизмі*, особливо в *лютеранстві*, представники якої ставили реліг. почуття вище реліг. догм. Виник у Німеччині в 17 ст. Засновник — священик Ф. Я. Шпенер. Був спрямований проти ідей *Просвітительства*. Відкидаючи зовн. церк. обрядність, П. проповідував релігійно-моральне самовдосконалення, благочестя, аскетизм, *містицизм*. 2) Реліг.-містичний настрій (часто удаваний, фальшивий); святенництво.

ПІ́ЗА — місто в центр. частині Італії, в обл. Тоскана, адм. ц. провінції Піза. Розташована на р. Арно, поблизу її впадіння в Лігурійське м. Судноплавним каналом сполучена з портом Ліворно. Залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 103,4 тис. ж. (1975). Маш.-буд. (виробн. залізнич. устаткування, моторів), хім., скляна, керамічна, текст. (у т. ч. вовняна), швейна й харч. пром-сть. Ун-т (засн. 1343). У П. народився, вчився й працював Г. *Галілей*. Нац. музей Сан-Маттео (тосканське мистецтво 12—15 ст.). П.— стародавнє місто, відоме з 1-го тис. до н. е.

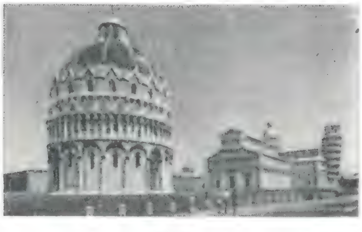

Піза. Ансамбль соборної площі (собор, 1063—1160; баптистерій, будівництво почато 1153; так звана Падаюча башта, 1174—1372).

Архіт. пам’ятки: ансамбль соборної площі в *романському стилі* з ажурним архіт. декором (собор, 1063—1160; кампаніла або т. з. Падаюча башта, 1174—1372; баптистерій, з 1153), будівлі арх. Дж. *Вазарі* (Палаццо деї Кавальєрі, 1576—80; церква Сан-Стефано деї Кавальєрі, 1565—69).

ПІЗАКА́НЕ (Pisacane) Карло (22.VIII 1818, Неаполь — 2.VII 1857, Санца, поблизу Сапрі) — італ. революц. демократ, соціаліст-утопіст. Учасник *революції 1848—49 в Італії,* нач. штабу армії *Римської республіки 1849.* Аналізуючи уроки революції в працях «Війна в Італії 1848—49» (1851, нове видання 1946) і «Історико-політико-воєнні нариси про Італію» (т. 1—4, 1858—60), П. розвинув свою теорію італ. революції. Гол. рушійну силу революції вбачав в італ. селянстві. Виступав за ліквідацію приватної власності. Боротьбу за нац. об’єднання Італії пов’язував з боротьбою за радикальні соціальні перетворення. Разом з тим П. не розумів революц. ролі пролетаріату. Загинув під час спроби підняти повстання в Пд. Італії.

ПІЗА́НО (Pisano) — прізвисько італ. скульпторів і архітекторів 13—14 ст. Нікколо (Нікола) П. (бл. 1220, Апулія — між 1278 і 1284, Тоскана) — скульптор, один із засновників *проторенесансу,* зазнав впливу античного мист. Твори: кафедри баптистерію в Пізі (бл. 1260) й собору в Сієні (1265—68). Джованні П. (бл. 1245—50, Піза — після 1314) — скульптор і архітектор. Син і учень Нікколо П. На творчості Джованні П. позначився вплив готики. Серед його скульптурних творів — статуї на фасаді сієнського собору (1284—99), кафедра в церкві Сант-Андреа в Пістої (закінчено 1301), архітектурних — нижня частина фасаду сієнського собору. Андреа П. (власне — Андреа да Понтедера; бл. 1290, Понтедера, Тоскана — 1348 або 1349, Орв’єто) — скульптор і архітектор. Твори: рельєфи пд. дверей флорентійського баптистерію (1330—36), рельєфи й статуї кампаніли флорентійського собору (1337—43). Андреа П. очолював буд-во кампаніли собору у Флоренції (1337—43) і собору в Орв’єто (1347—48). Ніно П. [бл. 1315, Піза (?) — 1368, там же (?)] — скульптор, архітектор і ювелір. Син і учень Андреа П. Відомий його твір «Мадонна» (1343—47, Музей собору, Орв’єто); продовжив буд-во собору в Орв’єто.

ПІЗНА́ННЯ — процес цілеспрямованого активного відображення об’єктивного світу в свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства. П. є специфічною, вищою формою *відображення.* На відміну від нижчих форм відображення воно здатне виходити за межі наявного стану речей, тобто відображати не тільки сучасне, а й майбутнє, не лише дійсне, а й численні можливості — конкретні й абстрактні — для вибору тієї з них, що найбільше відповідає інтересам людини. Марксистська філософія, вбачаючи своє завдання не лише в поясненні, а й у революц. перетворенні дійсності, подолала однобічність попередніх тлумачень процесу П., довівши, що «свідомість людини не тільки відображає об’єктивний світ, але й творить його» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 179). Отже, П. не просто має своєю основою практику — воно само є активним діяльним процесом ідеального освоєння дійсності, а його продукти не лише «повторюють» в ідеальній формі наявну реальність, а й відображають її з погляду перетворення і змін, що їх вносить людина в дійсність своїми практичними діями. Тому вихідною позицією у П. є не теоретичне відношення до об’єкта, а практична дія, спрямована на оволодіння ним (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 364). Отже пізнавальний зв’язок між суб’єктом і об’єктом здійснюється безпосередньо в процесі *практики* (див. *Суб’єкт і об’єкт* у філософії). Будучи вторинним процесом щодо практичної діяльності, її відображенням, П., в свою чергу, активно впливає на практику. Адже практика не може бути цілеспрямованою творчою діяльністю, якщо вона не визначається знанням про різноманітні можливості реалізації цієї діяльності. Тільки на основі цього знання у процесі практики можна вибрати правильний шлях до здійснення мети. Закономірності руху й розвитку П. вивчає *пізнання теорія.*

ПІЗНА́ННЯ ТЕО́РІЯ, гносеологія — вчення про джерела, засоби й закономірності набуття людиною істинних знань про навколишній світ і про саму себе; одна з провідних галузей філософії. Основним питанням П. т., яке є однією з сторін *основного питання філософії,* є питання про відношення людських думок, уявлень і понять про дійсність до самої дійсності і, конкретніше, чи може людина в своїх уявленнях і поняттях про світ досягти істинного знання цього світу. Навколо питання про пізнаваність світу протягом всієї історії філософії точилася запекла боротьба між *матеріалізмом* і *ідеалізмом.* Матеріалізм завжди пов’язував своє пояснення світу з принциповим визнанням його пізнаваності, тобто з визнанням здатності людини за допомогою власного розуму пізнавати всі явища й процеси об’єктивної дійсності. Ідеалізм, навпаки, так чи інакше принижував пізнавальні здатності людини. Він або прямо заперечував можливість пізнання того, що перебуває поза людською свідомістю (*суб’єктивний ідеалізм*), або, проголошуючи «істинним» об’єктом пізнання не матеріальний світ, а нібито прихований за ним духовний світ (*об’єктивний ідеалізм*), зводив пізнання до осягнення лише духовного, ідеального. Хоч у своєму істор. розвитку ідеалізм і поставив ряд важливих проблем П. т. (І. *Кант,* Г. В. Ф. *Гегель* та ін.), однак єдино правильною є матеріалістична П. т., яка відповідає науці і інтересам сусп. прогресу. В основі матеріалістичної П. т. лежить підтверджене практикою людства уявлення про процес пізнання як про цілеспрямоване відображення об’єктивної дійсності в свідомості людини. Однак домарксівська матеріалістична П. т. була метафізичною. Процес пізнання в ній розглядався відірвано від суспільно-історичної практики, виключно як процес споглядальний, суто теоретичний, у якому суб’єктом пізнання виступала окрема, абстрактно взята людина з вічними, незмінними, від природи даними пізнавальними здатностями, а об’єктом — така ж вічна в своїх незмінних законах, одна для всіх історичних епох природа. Метафізичний спосіб мислення призводив до абсолютизації окремих сторін суперечливого процесу пізнання, що виявилося, зокрема, у виникненні і взаємоборотьбі таких протилежних течій у П. т., як *емпіризм,* що вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід, і *раціоналізм,* який переоцінює роль мислення в процесі пізнання. Певний крок у подоланні метафізичного підходу до пояснення процесу пізнання зробили рос. революц. демократи 19 ст.— О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський та ін. Проте наук. розв’язання найскладніших проблем П. т. стало можливим лише на основі розробки К. Марксом і Ф. Енгельсом матеріалістичного розуміння історії (див. *Історичний матеріалізм*) і створення ними науки про заг. закони руху і розвитку природи, суспільства та мислення — марксистської матеріалістичної *діалектики.* П. т. марксизму, ввібравши в себе надбання філос. думки минулого й розвинувши їх на новій, діалектико-матеріалістичній основі, перетворила вчення про процес пізнання на науку, що озброює пізнавальну діяльність людей знанням заг. законів і принципів пізнання *істини.* За марксистсько-ленінською теорією, процес пізнання має суспільно-істор. характер. Усі людські пізнавальні здатності й насамперед мислення не дані людині від природи, вони сформувались на основі і в процесі праці, сусп. виробництва. Окрема людина навчається мислити разом з засвоєнням мови і набутих людством знань. Те, що вона може пізнати і що стає об’єктом її пізнання, визначається рівнем сусп. розвитку, насамперед рівнем розвитку сусп. виробництва й заг. системи людських знань. Основою пізнання і вищим критерієм його істинності є не індивідуальний досвід окремої людини, а суспільно-істор. *практика.* Гносеологічну основу марксистської П. т. становить ленінська *відображення теорія.* Згідно з цією теорією процес пізнання не є дзеркально-мертвим відображенням видимого, а активним, творчим, діалектичним, в якому здійснюється стрибок від чуттєвих форм відображення видимого, де розкривається лише зовн. сторона предметів та явищ, до логічних форм відображення прихованої за безпосередньою видимістю внутр. сутності речей (див. *Сутність і явище*). Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього — до практики — такий, за визначенням В. І. Леніна, шлях

Дж. Пізано. Мадонна з немовлям. Мармур. Кінець 13 ст. Баптистерій. Піза.

пізнання істини (див. Повне зібр. тв., т. 29, с. 142). Рух пізнання має діалектичний характер, підпорядковується законам діалектики. Матеріалістична діалектика, за В. І. Леніним, і є П. т. марксизму (див. там же, с. 303). Діалектичні принципи наук. пізнання формулює *діалектична логіка*. В марксистському методі пізнання діалектика, логіка і П. т. збігаються. Марксистська П. т. є могутнім знаряддям пізнання і революційної перебудови світу (див. *Діалектичний матеріалізм*). *В. І. Шинкарук.*

В. Пік.

ПІЗНЬОЦВІ́Т (Colchicum) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трав'янисті рослини з укороченим стеблом і бульбоцибулиною. Листки видовжені. Квітки двостатеві по 1—8 на одній рослині. Плід — коробочка. Деякі види цвітуть пізно восени, а їх плоди достигають наступної весни (звідки й назва). Бл. 60 видів, пошир. переважно в Європі, Малій Азії та Пн. Африці. В СРСР — 12 видів (більшість на Кавказі), в УРСР — 3 види: П. осінній (C. autumnale), росте в Карпатах і Правобережному Лісостепу, рідкісна зникаюча декоративна рослина, занесена до *Червоної книги* СРСР; П. тіньовий (C. umbrosum) — на Пд. Криму і П. Біберштейна (C. biebersteinii) — в пд.-зх. Степу і Криму. П. містять *алкалоїди* колхіцин, колхамін. Колхіцин застосовується для одержання поліплоїдних форм рослин (див. *Поліплоїдія*) і в медицині як засіб проти подагри; колхамін (омаїн) використовується для лікування деяких захворювань крові і злоякісних новоутворень. Деякі П. вирощують як декоративні рослини.

Пікап ІЖ-27151.

ПІ-І-МАРГА́ЛЬ (Pi - y - Margall) Франсіско (29.IV 1824, Барселона — 29.XI 1901, Мадрід) — ісп. громадсько-політич. діяч, революціонер-демократ, соціаліст-утопіст. За фахом — юрист. Учасник четвертої революції 1854—56 в Іспанії. В 1866—69 — в еміграції у Франції. В червні — липні 1873, під час п'ятої ісп. революції 1868—74 — президент республіки. Лівореспубліканський уряд П.-і-М. висунув програму прогресивних реформ. П.-і-М. — автор праць, в яких виступав як прихильник демократичної революції, але при цьому стояв за збереження приватної власності.

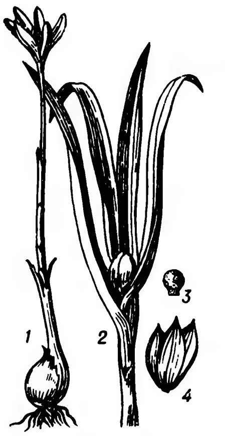

Пізньоцвіт осінній: *1* — квітуча рослина; *2* — рослина з плодами; *3* — насінина; *4* — плід.

ПІЙ (Pius) — ім'я 12 римських пап. 1) Пій IX (світські імена і прізвище — Джованні Марія Мастаї-Ферретті; 13.V 1792, Сенігаллія — 7.II 1878, Рим). Папа римський з 1846. Як натхненник європ. реакції виступав проти возз'єднання Італії (див. *Рисорджименто*). *Римська республіка 1849* позбавила П. IX світської влади. Після повалення респ. ладу (1850) встановив у *Папській області* реакційний режим. З возз'єднанням Італії (1870) і ліквідацією світської влади пап П. IX розгорнув запеклу боротьбу проти прогресивних і демократичних сил. За його ініціативою Ватіканський собор (1870) прийняв догмат про «непогрішимість папи». 2) Пій XI (світські ім'я і прізвище — Акілле Ратті; 31.V 1857, Дезіо, Мілан — 12.II 1939, Ватікан). Папа римський з 1922. Як папський *нунцій* у Польщі (1919—22) заохочував антирад. інтервенцію бурж.-поміщицької Польщі. Уклав конкордати з урядами фашист. Італії (див. *Латеранські угоди*) і Німеччини (1933). В 1930 закликав до «хрестового походу» проти СРСР. Заохочував активізацію діяльності *уніатської церкви* на зх.-укр. і зх.-білорус. землях, загарбаних Польщею. В 1937 виступив з *енциклікою* проти комуністів. 3) Пій XII (світські ім'я і прізвище — Еудженіо Пачеллі; 2.III 1876, Рим — 9.X 1958, Ватікан). Папа римський з 1939. В період 2-ї світової війни 1939—45 підтримував фашист. агресорів, укр. бурж. націоналістів, бандерівських бандитів на Зх. Україні. У повоєнні роки виступав на захист воєнних злочинців, активно пропагував політику «холодної війни». В 1949 видав декрет про відлучення від церкви комуністів і всіх тих, хто разом з ними бореться за мир і демократію. *А. В. Санцевич.*

ПІЙО́ (Pillot) Жан Жак (9.VIII 1808, Во-ла-Валет — 13.VI 1877, Мелен) — франц. революціонер. Священик. Порвавши з католицизмом, став на шлях боротьби з релігією. Належав до революц. течії утопічного комунізму. Пропагував ідеї революц. перевороту, встановлення сусп. ладу, побудованого на принципах рівного розподілу всіх благ між членами суспільства. Один з організаторів (1840) першого комуністичного банкету (де проголошувалися політ. тости, одна з форм боротьби за реформу). Автор брошур «Ні палаців, ні хатин» (1840), «Комунізм — більше не утопія» (1842). Учасник *революції 1848 у Франції*. Був обраний членом *Паризької комуни 1871*. Після придушення Комуни засуджений на довічну каторгу, замінену 10-річним ув'язненням. Помер у тюрмі.

ПІК (Pieck) Вільгельм (3.I 1876, м. Губен, тепер м. Вільгельм-Пік-Штадт-Губен, НДР — 7.IX 1960, Берлін) — діяч нім. і міжнар. комуністичного руху, держ. і парт. діяч НДР. Н. в сім'ї кучера. За фахом столяр. У 1894 вступив до Нім. спілки деревообробників. З 1895 — член С.-д. партії Німеччини (СДПН). В 1906—10 — секретар орг-ції СДПН Бремена. З 1910 — 2-й секретар Центр. освітнього к-ту і секретар Центр. парт. школи СДПН у Берліні. Входив до лівого крила СДПН, очолюваного К. Лібкнехтом, Р. Люксембург, Ф. Мерінгом, К. Цеткін. У період 1-ї світ. війни виступав проти загарбницької політики нім. імперіалізму, соціал-шовінізму правих лідерів СДПН. Не раз зазнавав арештів. Брав участь у підготовці й проведенні *Листопадової революції 1918*. З листопада 1918— один з керівників «*Спартака союзу*». Один із засновників КП Німеччини (КПН; 1918—19), член її ЦК з часу заснування. В 1928—33 — депутат *рейхстагу*. З 1928 — член ВККІ, з 1931 — його Президії та Секретаріату. Після встановлення в Німеччині фашист. диктатури (1933) за рішенням ЦК КПН емігрував до Парижа, де разом з Ф. Далемом і В. Флоріном 1933 утворив закорд. керівництво КПН. З 1935 — голова КПН. В роки 2-ї світової війни — один з керівників нім. антифашистів. Як один з організаторів і керівників Нац. к-ту «Вільна Німеччина» (ств. 1943 в СРСР) проводив роз'яснювальну роботу серед нім. військовополонених в СРСР. З 1.VII 1945 — на батьківщині. Відіграв значну роль у створенні СЄПН (1946). В 1946—54 — один з двох голів СЄПН (поряд з О. *Гротеволем*). З 1949 — член Політбюро ЦК СЄПН. З часу утворення НДР (1949) — її президент. Автор праць з питань робітн. руху. Герой Праці НДР (1951). На честь П. м. Губен 1961 перейменовано на Вільгельм-Пік-Штадт-Губен.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1956.

ПІК (франц. pic) — гостроверха вершина гори або й просто найвища точка вершини будь-якої гори незалежно від її форми. Найвищий П. в СРСР — *Комунізму пік* на Памірі (7495 м).

ПІКАДО́Р (ісп. picador, від picar — колоти) — вершник, який під час *кориди* розлючує бика уколами списа (піки) до того, поки вийде на арену *тореадор*.

ПІКА́П (англ. pick-up, від pick up — піднімати, підбирати) — різновид кузова *легкового автомобіля*, яким перевозять, крім пасажирів, невеликі (0,2—0,5 т) вантажі. П. (мал.) обладнують, як правило, знімним тентом та відкидними сидіннями, розміщеними вздовж бортів.

ПІКА́Р (Picard) Жан [21.VII 1620, Ла-Флеш, Анжу — 12.VII (за ін. даними, 12.X) 1682, Париж] — франц. астроном, член Паризької АН (з 1666). Учень П. *Гассенді*. Професор астрономії в Колеж де Франс (з 1655). У 1669—70 виконав перше точне *градусне вимірювання* (дуги меридіана між Парижем і Ам'єном), використавши метод *тріангуляції* і застосувавши вперше кутомірні прилади з зоровими трубами; одержане ним значення довжини 1° меридіана лише на 0,03 км перевищує прийняте тепер. Дані П. про розміри Землі використав І. *Ньютон* для числового підтвердження закону всесвітнього тяжіння. П. належить ідея визначення *прямих сходжень* світил за спостереженнями моментів проходження їх через меридіан з допомогою маятникових годинників (1669). У 1672 разом з Дж. *Кассіні* вів у Парижі спостереження планети Марс з метою визначення сонячного *паралаксу*.

ПІКА́Р (Picard) Шарль Еміль (24.VII 1856, Париж — 11.XII 1941, там же) — франц. математик, член франц. АН (з 1889), член Французької академії (з 1924), іноз. почесний член АН СРСР (з 1925). Закінчив (1877) Вищу норм. школу в Парижі, з 1881 — професор цієї школи і з 1886 — Паризького ун-ту. Осн. праці П. стосуються теорій диференціальних та інтегральних рівнянь, аналітичних функцій. П. досліджував *особливі точки* диференціальних рівнянь, їхні асимптотичні розв'яз-

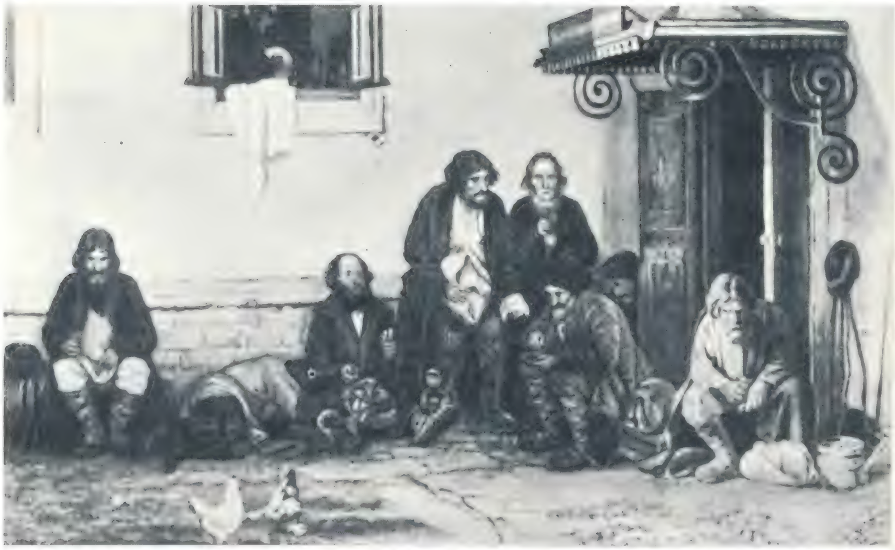
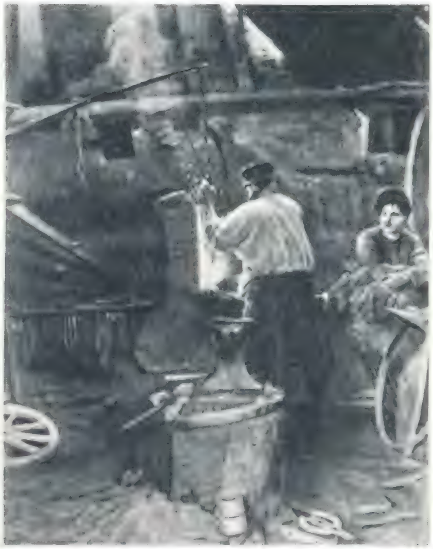

1
2

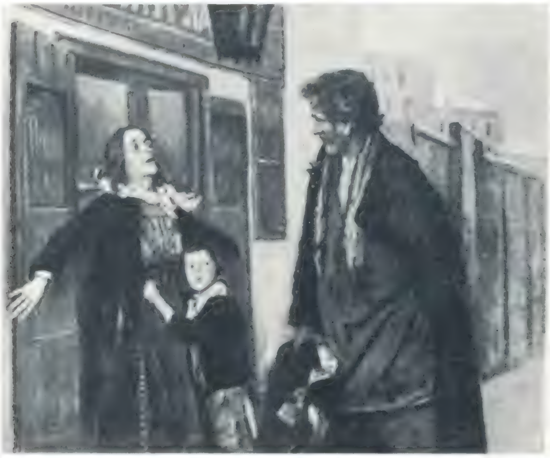
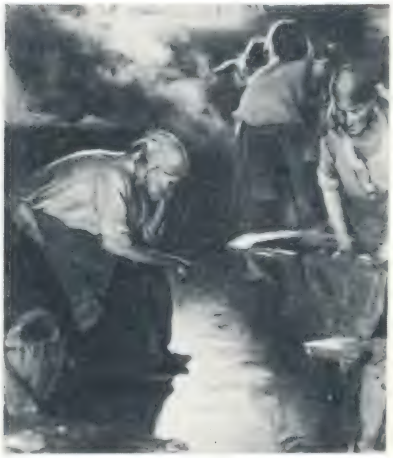
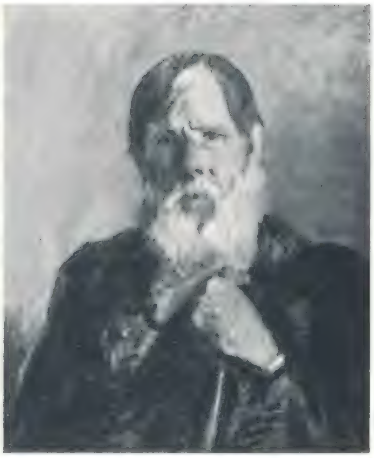

3
4
5

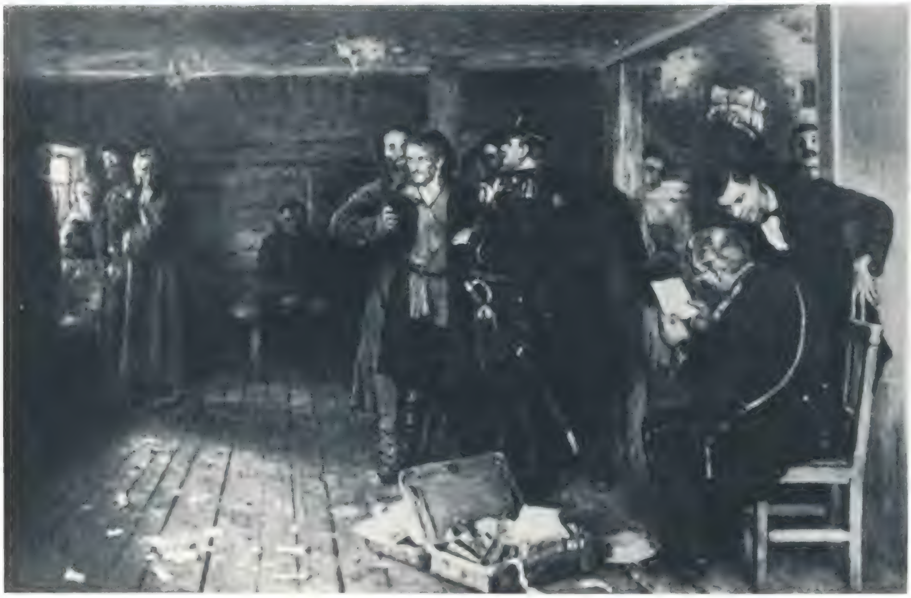
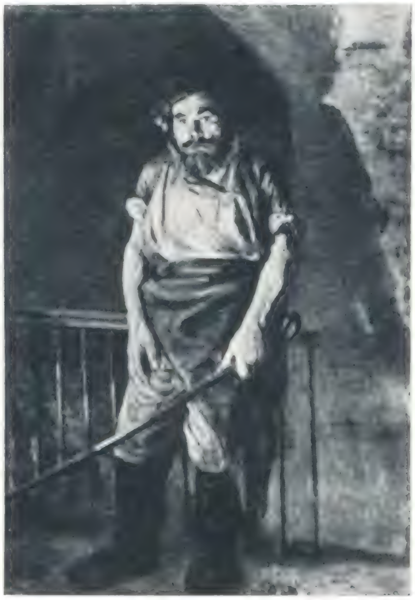

6
7

До ст. **Передвижники.**

1. Г. Г. Мясоєдов. Земство обідає. 1872. **2.** І. М. Крамськой. Сільська кузня. 1874. Одеська картинна галерея. **3.** В. Є. Маковський. Не пущу. 1892. **4.** А. Ю. Архипов. Пралі. 1901. **5.** М. М. Ге. Старий селянин. 2-а половина 19 ст. **6.** І. Ю. Рєпін. Арешт пропагандиста. 1880–92. **7.** М. О. Ярошенко. Кочегар. 1878. **1, 4, 6** і **7** — Державна Третьяковська галерея в Москві; **3** і **5** — Київський музей російського мистецтва.

1

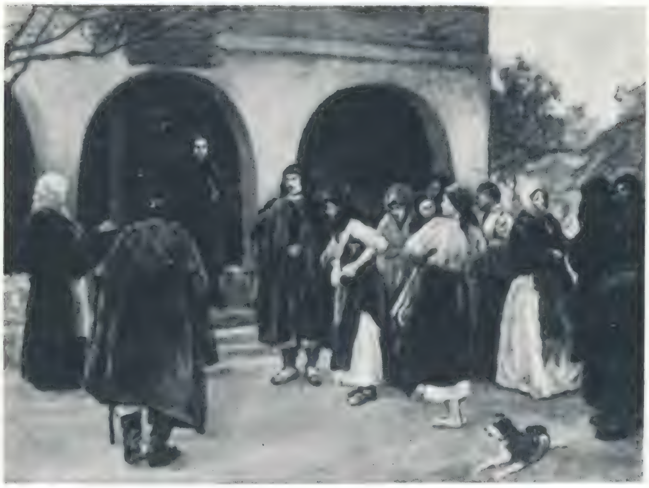

2

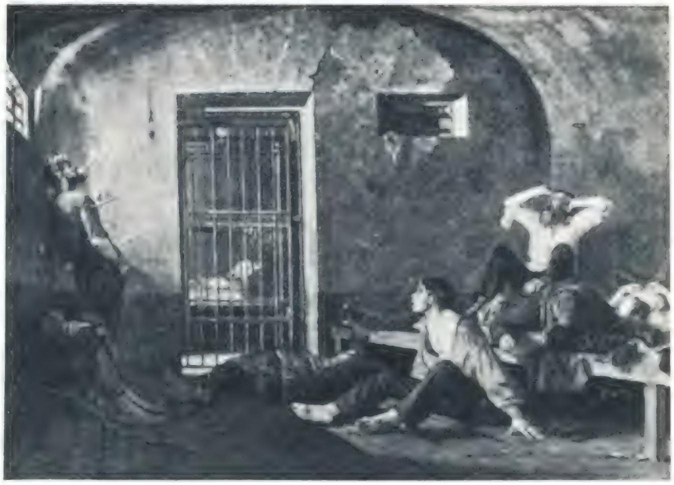

3

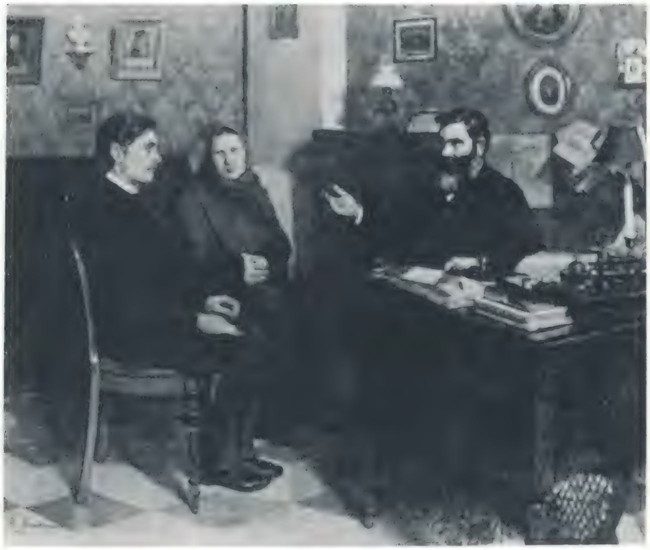

4

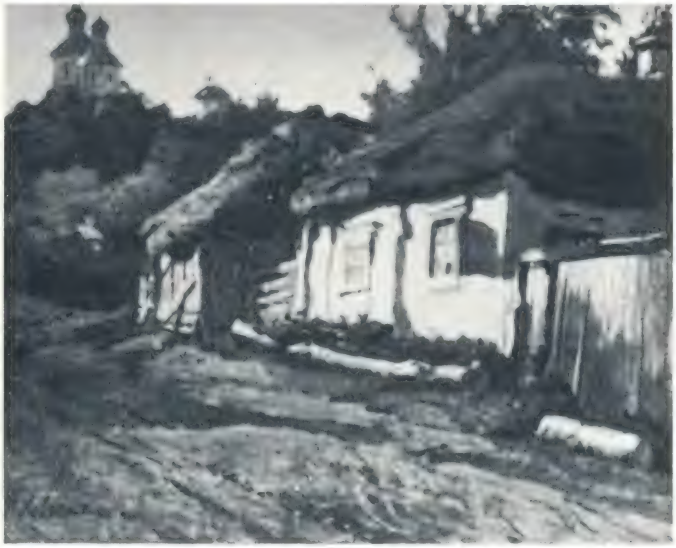

5

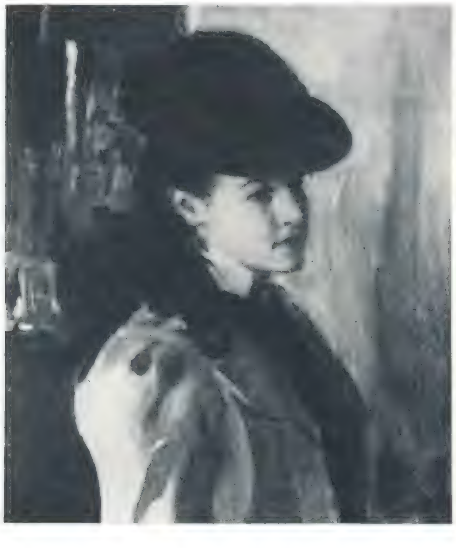

6

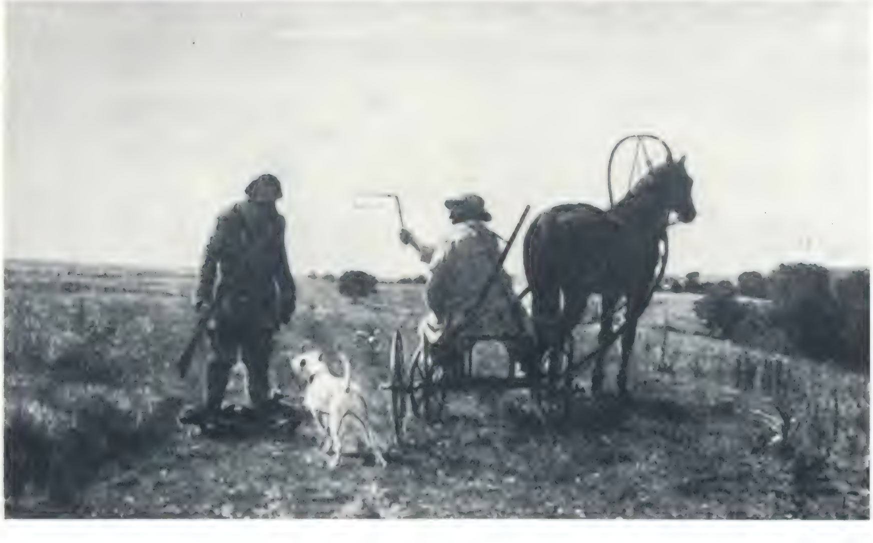

До ст. **Передвижники.**

1. О. П. Розмарицин. Біля нижнього земського суду. Приватна збірка. Ленінград. 2. С. Я. Кишинівський. У холодній. 1897. 3. Є. Й. Буковецький. У багатого родича. 1891. Ташкентський художній музей. 4. П. О. Левченко. Вуличка. Кінець 19 ст. Приватна збірка. Харків. 5. О. О. Мурашко. Портрет О. М. Нестерової. 1900. 6. М. Д. Кузнецов. Об'їзд володінь. 1879. Державна Третьяковська галерея в Москві. 2 і 5 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ки та ін. Розробив метод доведення теорем існування і єдиності для інтегр. рівнянь, який базується на дослідженні збіжності ряду їхніх послідовних наближень. Довів теорему про те, що однозначна аналітична функція в *околі* ізольованої істотно особливої точки набирає всіх комплексних значень, крім, можливо, двох виняткових. П. належать також праці з алгебр. функцій та застосувань їх до заг. теорії алгебр. кривих і поверхонь.

ПІКАРДІ́Я — історична область на Пн. Франції, біля берегів Ла-Маншу. Гол. місто — Ам'єн. Назва «Пікардія» з'явилася в 13 ст. для позначення території в бас. р. Сомми. В 12—14 ст. П. (по частинах) приєднано до *домену* франц. короля. В 13—14 ст. П. була одним з осередків нар. повстань — «пастушків» (1251), *Жакерії* (1358). У період *Столітньої війни 1337—1453* П. 1435 увійшла до складу Бургундського герцогства. В 1477 її зайняли франц. війська, і 1482 вона була закріплена за Францією. З 16 ст. до 1790 — провінція Франції; 1790 поділена на департаменти Ена, Сомма та Уаза.

ПІКАССО́ (Picasso) Пабло (власне — Руїс-і-Пікассо; 25.X 1881, Малага, Іспанія — 8.IV 1973, Мужен, Франція) — ісп. та франц. художник. Член Франц. компартії з 1944. Активний діяч Нар. фронту і учасник Руху Опору у Франції; один із засновників Всесвітньої Ради Миру. Навчався у свого батька Х. Руїса Бласко, школах красних мистецтв у Ла-Коруньї (1894—95) і Барселоні (1895) та АМ у Мадріді (1897—98). З 1904 жив у Франції (Париж, 1904—47; Валлоріс, Мужен, 1947—73). Працював у галузі живопису, графіки, скульптури, кераміки, сценографії. Загострення соціально-екон. суперечностей і духовна криза бурж. суспільства, відчуття драматизму подій і явищ оточуючої дійсності зумовили складний, часом суперечливий творчий шлях митця. В пошуках виразності художник постійно вдавався до різноманітних образно-пластичних експериментів, внаслідок яких реалістичні засоби часто поєднувалися з деформацією і руйнуванням композиції. П. був своєрідним інтерпретатором і реформатором класичної спадщини, засновником ряду течій *авангардизму* [*кубізм* (разом з Ж. *Браком*), *неокласицизм* та ін.]. У доробку П. знайшло відображення життя знедолених, приречених на зубожіння й самотність (картини «Любителька абсенту. Аперитив», 1901; «Життя», «Старий жебрак з хлопчиком», обидві — 1903; «Авіньйонські жінки», 1907; «Жінка на березі моря», 1929; «Жінка, яка плаче», 1937, та ін.). У багатьох творах художник стверджував ідеали гуманізму на основі переосмислення життєвих сюжетів і міфологічних мотивів («Побачення», 1902; «Дівчинка на кулі», 1905; «Мати і дитя», 1921; ілюстрація до «Метаморфоз» Овідія, 1931; офорти альбому «Сюїта Воллара», 1933—34, і циклу «Мінотавромахія», 30-і рр. 20 ст.; скульптура «Людина з ягням», 1944; серія рисунків «Торо і торерос», кін. 50-х — 60-і рр., та ін.). З особливою виразністю твори П. викривають війну як засіб варварського знищення цивілізації й життя взагалі, антилюдяну суть фашизму і мілітаризму (картина «Герніка», серія естампів «Мрії та брехня генерала Франко», обидві — 1937; картина «Вбивство в Кореї», 1951; монументальні панно «Війна» і «Мир», 1952), пристрасно стверджують ідею боротьби за мир і дружбу між народами (рисунок «Голуб миру», 1947, ілюстрації до поеми П. Елюара «Обличчя миру», 1950, та ін.) Широко відомі портрети роботи П. (поета Сабартеса, 1901; Гертруди Стайн, 1906; А. Воллара, 1910; Г. Аполлінера, 1917; М. Тореза, 1945; Бальзака, 1952, та ін.). Твори П. зберігаються в багатьох музеях світу, зокрема в ДЕ, Музеї образотворчих мистецтв ім. Пушкіна в Москві. Музеї П. відкрито в Барселоні й Парижі (Отель-Сале). Міжнар. премія миру, 1950. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1962. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Пикассо. Сборник статей о творчестве. М., 1957; Графика Пикассо. Альбом. М., 1968; Дмитриева Н. А. Пикассо. М., 1971; Костін В. Світ Пабло Пікассо. «Всесвіт», 1981, № 10.

О. М. Говдя.

ПІКЕ́ (франц. piqué, букв.— сколотий) — шовкова або бавовняна тканина комбінованого *переплетення ниток* з рельєфними рубчиками. З такої тканини шиють плаття, її використовують як оздоблювальний матеріал, як основу деяких *палітурних матеріалів*. Є також П., що являє собою бавовняну тканину складного переплетення ниток з опуклими візерунками у вигляді поперечних рубчиків, ромбів, кліточок та ін. З такого П. виготовляють гол. чин. пікейні ковдри.

ПІКЕЛЮВА́ННЯ (нім. Pickeln, від голл. pekelen — готувати соляний розчин, солити) — обробка шкури або напівфабрикату шкіри — голини (шкірного покриву без волосу, *епідермісу* й підшкірної клітковини) розчином, що містить кислоту і сіль; одна з операцій *шкіряного виробництва* і виробництва натурального *хутра*. При П. застосовують розчин (пікель) хлористого натрію і органічної (напр., мурашиної) чи мінеральної (напр., сірчаної) к-ти або їхніх сумішей. Пікелюванням, що його провадять у спец. барабанах, розпушують *колагенові волокна*, розділяють *дерму*, надають шкурі та напівфабрикату шкіри необхідної кислотності перед *дубленням* сполуками хрому. П. використовують і як один із способів консервування цінних хутрових шкур. Для хутра деяких видів П. є основним способом обробки.

ПІ́КЕРІНГ (Pickering) Едуард Чарлз (19.VII 1846, Бостон, Массачусетс — 3.II 1919, Кембрідж, Массачусетс) — амер. астроном, чл.-кор. Петерб. АН (з 1908). Професор Массачусетського технологічного ін-ту (1867—77), директор Гарвардської обсерваторії (з 1877). Осн. праці присвячені астрофотометрії та астроспектроскопії. Під керівництвом П. розроблено систему спектральної класифікації зір (див. *Спектральні класи зір*). Виявив першу спектрально-подвійну зорю (див. *Подвійні зорі*). Праці П. стосуються також *змінних зір*.

ПІКЕ́Т (франц. piquet, букв.— кілок, віха) — 1) Точка на місцевості, позначена умовним знаком (кілком, стовпом тощо), положення якої визначається при проведенні геодезичної зйомки (напр., при *нівелюванні*). П. є опорною точкою для реєстрації осн. вимірів і спостережень. 2) Одиниця вимірювання довжини з-ці в СРСР (дорівнює 100 м). 3) Невеликий сторожовий загін, чати в деяких європ. арміях 18—19 ст. В рос. армії з'явилися на поч. 19 ст., з поч. 80-х рр. 19 ст. наз. сторожовими заставами. П. призначали в складі до взводу (піхоти, кінноти) з метою запобігти раптовому нападові противника на розташування військ. Висувався в бік противника на 2—4 км. 4) В капіталістичних країнах — група страйкарів, яка охороняє територію об'єкта, де відбувається страйк, щоб не допустити туди штрейкбрехерів (див. *Штрейкбрехерство*).

ПІКІНЕ́РІВ ПОВСТА́ННЯ 1769—70 — повстання Дніпровського і Донецького *пікінерських полків* проти феод.-кріпосницького гніту. Становище пікінерів особливо погіршало з початком рос.-тур. війни 1768—74. Сел.-козац. маси *пікінерських полків* повинні були не тільки брати безпосередню участь у війні, а й давати царській армії підводи, коней, фураж, провіант. Значних руйнувань зазнавали г-ва пікінерів від воєнних дій, що розгорнулися на тер. Новоросійської губ. На поч. 1769 відмовилися виконувати військ. службу пікінери Царичанської роти Донецького полку. В жовтні вибухнуло повстання Дніпровського і Донецького пікінерських полків. Воно почалося в містечку Сокілці Дніпровського полку (тепер с. Правобережна Сокілка Кобеляцького р-ну Полтав. обл.), а потім охопило Китайгород, Нехворощу, Маячку, Царичанку та Орлик.

Кількасот пікінерів перейшло за річку Оріль і, об'єднавшись з запорожцями, вступило в сутички з каральними загонами. На поч. 1770 царизм жорстоко придушив повстання. Активних учасників повстання бито батогом і заслано на довічну каторгу. Частина заарештованих померла під час екзекуції. Після придушення повстання Донецький пікінерський полк був відправлений на війну проти крим. татар. Він відзначився в боях 1770 під Перекопом, при форсуванні Сивашу, здобутті Кафи (тепер м. Феодосія) й розгромі тур.-тат. військ 1774 у Криму. Протест козаків проти пікінерської служби відображено в народних піснях.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Гуслистий К. Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60—70-х рр. XVIII ст. Х., 1933; Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). К., 1963.

ПІКІНЕРІВ ПОВ
СТАННЯ 1769—7

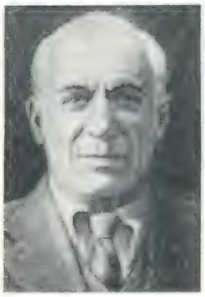

П. Пікассо.

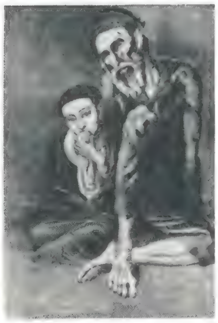

П. Пікассо. Стари
жебрак з хлопчиком
1903. Державний музе
образотворчих мистецт
імені О. С. Пушкін
в Москві.

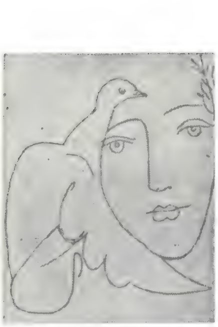

П. Пікассо. Ілюстраці
до книги віршів П. Елю
ара «Обличчя миру
1950.

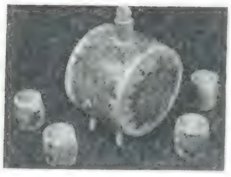

А. А. Пікуш. Набір «Святковий». Дерево. Підлаковий розпис. 1977.

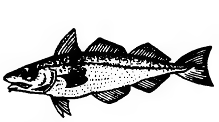

Пікша.

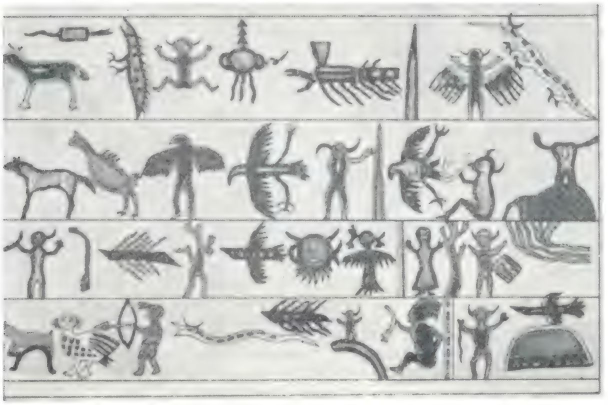

Зразок **піктографічного письма** індіанців Америки.

ПІКІНЕ́РСЬКІ ПОЛКИ́ — військовопоселенські полки на Україні, створені царським урядом для оборони *Новоросійської губернії* від нападів турків і крим. татар. Пікінери були озброєні рушницями і списами-піками (звідси назва). В 1764 з частини козаків Миргородського і Полтавського полків та з сербів — військ. поселенців кол. *Нової Сербії* і кол. *Слов'яно-Сербії* та 1776 з кол. запорожців було сформовано шість П. п. Перетворених на пікінерів козаків було позбавлено козац. привілеїв і зобов'язано відбувати військ. службу, сплачувати податки, виконувати держ. повинності тощо. Тяжкі умови життя та феод.-кріпосницьке гноблення не раз викликали серед пікінерів заворушення та збройні виступи (*Пікінерів повстання 1769—70* та ін.). Після приєднання Криму до Росії 1783 П. п. ліквідовано.

ПІКІРУВА́ННЯ — пересаджування з загущених посівів у *парниках*, теплицях і розсадниках *сіянців* овочевих, плодових, техн. і декоративних культур у ранньому періоді росту. Проводять П. за допомогою кілочка (піки — звідси і назва П.). П. збільшують *площу живлення рослин* у 3—6 разів. При П. сіянці виймають із зволоженого грунту, укорочують стрижневий корінець на $^{1}/_{3}$ (що сприяє утворенню мичкуватого коріння) і висаджують до сім'ядольних листочків, притискуючи землю до корінців. Пікірують і за допомогою спец. лінійки, що прискорює роботу. Після П. рослини поливають, що сприяє їхньому швидкому розвитку і росту.

Ф. Я. Попович.

ПІККА́Р (Пікар; Piccard) Огюст (Август) (28.I 1884, Лютрі, Во — 25.III 1962, Лозанна) — швейцарський фізик і конструктор *стратостатів*. Закінчив Федеральну політех. школу в Цюріху. З 1922 — професор Брюссельського університету.

На стратостаті власної конструкції 1931 і 1932 досліджував космічне проміння, піднімаючись на висоту 15 781 і 16 940 м. Сконструював і випробував перший *батискаф* (1948). У 1953 разом з сином Жаком спускався на глибину 1080 і 3150 м.

ПІ́ККОЛО (італ. piccolo—маленький)—найменший за розміром і найвищий за звучанням муз.інструмент будь-якого сімейства (скрипка-П., кларнет-П., домра-П.). Найчастіше ця назва стосується флейти-пікколо (малої флейти).

ПІКЛУВА́ННЯ — в СРСР один із засобів держ. охорони особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх віком від 15 до 18 років, які залишилися без батьківського П. внаслідок смерті чи хвороби батьків, позбавлення їх батьківських прав чи з ін. причин. Встановлюється й над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними (див. *Дієздатність*) внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними речовинами, і над громадянами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права й виконувати свої обов'язки. Передбачене *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (в УРСР — гл. 15—18 КпШС УРСР) та ін. нормативними актами. Зокрема, в УРСР порядок П. регламентується й «Правилами опіки і піклування в УРСР» (1971). П. встановлюється за *місцем проживання* особи, яка підлягає П., або за місцем проживання піклувальника виконкомом районної (міської), сільс. або селищної Ради нар. депутатів. Для здійснення П. призначається піклувальник, переважно з близьких підопічному осіб, або з осіб, виділених громад. орг-цією, що досягли 18 років, дієздатні, не позбавлені батьківських прав і інтереси яких не суперечать інтересам тих, що підлягають П. Обов'язки по П. виконуються безоплатно. П. припиняється після досягнення підопічним 18 років; при одруженні неповнолітньої особи; в разі смерті підопічного тощо.

С. П. Індиченко.

ПІКНО́МЕТР (від грец. *πυκνός* — густий і *μετρέω* — вимірюю) — прилад, яким визначають густину рідин; засіб *денсиметрії*. Являє собою скляну посудину невеликої ємкості (кілька кубічних сантиметрів) з позначкою на горловині або з капілярним (тонким) отвором, в який вставлено термометр. Зважуючи спочатку порожній П., потім П. з досліджуваною рідиною, а далі П. з водою і вдаючись до обчислень, знаходять (з урахуванням поправок на т-ру) шукану величину. Іноді за допомогою П. визначають густину газів і твердих тіл. Застосовують П. у лабораторній практиці.

ПІ́КО ДЕ́ЛЛА МІРА́НДОЛА (Pico della Mirandola) Джованні (24.II 1463, Мірандола, біля Модени — 17.XI 1494, біля Флоренції) — італ. філософ і вчений епохи *Відродження*, гуманіст. Проголошував необхідність самоствердження людської особистості, заперечував *аскетизм*, проповідуваний представниками церковно-схоластичної ідеології. Закликав до пізнання природи, приділяв велику увагу питанням *натурфілософії*. Разом з тим у світогляді П. д. М. були елементи містики й *неоплатонізму*

ПІ́КОВА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — електрична станція, що її агрегати (або частина їх) діють тільки в разі найвищого (пікового) попиту на електроенергію протягом короткого часу. Агрегати П. е. відзначаються високою експлуатаційною маневреністю, здатні короткочасно розвивати повну потужність і швидко зупинятись. Електростанціями такого типу можуть бути пристосовані до пікового режиму дії *газотурбінні електростанції*, *гідроакумулювальні електростанції*, *гідроелектричні станції* (з спец. водосховищами), *конденсаційні електростанції* і *припливні електростанції*. Введення П. е. в енерг. системи сприяє вирівнюванню режиму дії основних електростанцій, поліпшенню енергопостачання.

ПІКРИ́НОВА КИСЛОТА́ — те саме, що й *тринітрофенол*.

ПІКСА́НОВ Микола Киріакович [31.III (12.IV) 1878, с. Дергачі, тепер Дергачівського р-ну Сарат. обл.— 10.II 1969, Ленінград] — рос. рад. літературознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1931). Друкуватися почав 1902. Дослідник давньої рос. л-ри, творчості О. Грибоєдова, О. Пушкіна, І. Гончарова, І. Тургенева, М. Горького («Про класиків», 1933; «Горький — поет», 1940; «,,Лихо з розуму" в історії реалізму», 1947, та ін.). Автор праць з історіографії, текстології, бібліографії рос. л-ри. Вивчав процес братнього єднання л-р народів СРСР («Горький і національні літератури», 1946; «Проблеми вивчення літератур народів СРСР», 1948), питання укр. л-ри («Дві книжки про Шевченка», «Шевченко в моєму житті», 1939). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПІКТОГРАФІ́ЧНЕ ПИСЬМО́, піктографія (від лат. pictus — намальований і грец. *γράφω* — пишу), малюнкове письмо — тип *письма*, в якому поняття (ідеї) та їхні зв'язки передаються за допомогою зорових образів, фігур, схем, спрощених та узагальнених зображень (піктограм). Багато вчених не визнають П. п. власне письмом. Передача понять у П. п. досить недосконала, бо піктограми зображують лише конкретні предмети і можуть мати чимало різноманітних і суперечливих тлумачень. На основі П. п. виникли перші системи письма — *ідеографічне письмо* й фоноідеографічне (перехідне від ідеографічного до звукового). Як один із допоміжних засобів спілкування П. п. застосовується й тепер (напр., *знаки дорожні*).

А. О. Білецький.

ПІКУ́Й — одна з вершин *Карпат Українських*, у межах Львів. обл. УРСР. Вис. 1406 м. Має асиметричну будову: пд. схил крутий, пн.— пологий. Вкритий лісами, вище 1250 м — *полонини*. Об'єкт туризму.

О. М. Федірко.

ПІ́КУШ Андрій Андрійович (н. 29.X 1950, смт Петриківка Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер декоративно-ужиткового мист., засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1981). В 1965—69 навчався у Дніпроп. худож. уч-щі. Працює в галузі підлакового розпису. Твори: декоративна тарілка (1972), «Корячки» (1973), панно «Квіти» (1975), «Соняшники» (1977), «Калиновий гай» (1979), «Птахи на калині» (1980), набори «Хміль» (1977), «Святковий» (1980). Розписує інтер'єри громадських приміщень. Викладає техніку петриківського розпису в Петриківському міжшкільному навч.-виробн. комбінаті.

ПІ́КФОРД (Pickford) Мері (справж. прізв. та ім'я — Сміт Гледіс Мері; 8.IV 1893, Торонто — 29. V 1979, м. Санта-Моніка, Каліфорнія) — амер. артистка кіно. В театрі почала виступати з 5 років. В кіно дебютувала 1909. Грала у фільмах Д. У. *Гріффіта.* Серед фільмів, які принесли П. світову славу,— «Нью-йоркський капелюшок» (1912), «Бідна маленька багачка» (1916), «Маленька принцеса» (1917), «Поліанна» (1920), «Моя найкраща дівчина» (1927). Створила образ наївної дівчинки, амер. «попелюшки». Була організатором і власником багатьох кінофірм (зокрема, «Пікфорд філм корпорейшен», 1916; «Юнайтед артіст», 1919, разом з Ч. *Чапліном,* Д. У. Гріффітом і Д. *Фербенксом*). Після 1933 грала в театрі й виступала як *продюсер.* В 1927 відвідала СРСР.

ПІ́КША (Melanogrammus) — рід риб род. *тріскових* з єдиним видом П. північноатлантична (M. aeglefinus). Довж. до 1 м (звичайно 50—75 см), маса до 19 кг. На боках тіла над грудними плавцями є по одній яскраво-чорній плямі. Нерест у квітні — червні, плодючість 100 тис.— 2 млн. ікринок. Статевозрілими стають на 3—5-му році життя. Живиться П. *бентосом,* ікрою оселедців і мойви, дрібною рибою. Поширена в пн. частині Атлантичного ок. (вздовж узбережжя Європи та Пн. Америки), в пд. частині Баренцового м., зрідка — в Білому і Балтійському морях. Цінний об'єкт промислу.

ПІ́ЛАРЖ (Pilař) Ян (н. 9.IX 1917, с. Стржібржець поблизу Тржебоне Південно-Чеської обл.) — чес. поет і перекладач. Засл. поет ЧССР (з 1967). Член Компартії Чехословаччини з 1945. У 1939—40 — в'язень фашистського концтабору Заксенгаузен. Перша зб. — «Яблуневий сад» (1939). Збірки «Сумування Орфея», «Смерть Орфея» (обидві — 1940), «Дім без вікон» (1942), «Хвилі» (1943) пройняті тугою за свободою. Вдячність рад. народові за визволення Чехословаччини від гітлерівських поневолювачів висловив у збірках «Сніг» (1948), «Радість на землі» (1950), «Зоря життя» (1953). У збірках «Дерево поховати не можна» (1957), «Розкрилася переді мною троянда» (1961), «По землі мчить кінь» (1967), «Жовте листя» (1972), «Кола на воді» (1975), «Погляд до очей» (1979) — інтимна й соціальна лірика. Автор творів для дітей. Перекладач польс., болг., рос. поезії. В 1956 і 1980 відвідав Рад. Україну, присвятив їй вірші «Повернення» (1950), «Україна» (1980).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антология чешской поэзии XIX—XX веков, т. 3. М., 1959.

І. М. Лозинський.

ПІЛА́ЦЬКА Ольга Володимирівна [18 (30).VII 1884—22.XII 1937] — професіональна революціонерка, держ. і громад. діячка УРСР. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в Москві в сім'ї механіка. Закінчила Єрмоло-Маріїнське жіноче уч-ще. Учасниця *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. В 1909—10 — член Рос. бюро ЦК РСДРП. В 1910 заарештована, вислана в Саратов; потім — в еміграції. В Лейпцигу зустрічалася з В. І. Леніним. З 1914 вела революц. роботу в Москві. Після Лютн. революції 1917 — парт. організатор Міського р-ну Москви, в жовтневі дні — член ВРК району. В 1918—22 — член Моск. губ. ЧК, секретар агітпропвідділу ЦК РКП(б). У 1922—26 — зав. агітпропвідділом Катериносл. губкому (з 1925—окружкому) КП (б)У. В 1926—30 — зав. жінвідділом ЦК КП(б)У. В 1930—37 — заст. голови Держплану УРСР; одночасно 1932—34 — директор Ін-ту червоної професури при ВУЦВК, 1934—36 — Ін-ту історії партії і Жовтн. революції на Україні при ЦК КП(б)У. На IX з'їзді КП(б)У обиралась кандидатом у члени ЦК, на X—XIII з'їздах — членом ЦК КП(б)У. В 1927—30 — член Оргбюро ЦК КП(б)У. В 1927—37 — член Президії ВУЦВК. Була членом ЦВК СРСР.

ПІЛІГРИ́М (старонім. piligrim, з італ. pellegrino, від лат. peregrinus — чужоземний) — прочанин, мандрівний богомолець, який іде на поклоніння до «святих місць»; переносно — мандрівник, перехожий. Див. *Паломництво.*

ПІЛІ́ДІЙ (від грец. πιλίδιον — повстяний капелюх) — вільно плаваюча личинка більшості *немертин.* Тіло П. має вигляд «шапки» або «шолома», вкрите *війками,* розміром 3—4 мм. Зверху «шапки» знаходиться пучок довгих чутливих війок — чутливий тім'яний орган; по боках — вирости у вигляді лопатей. Між лопатями міститься ротовий отвір, який веде в кишечник. По нижньому краю тіла і лопатей утворюється війчастий шнур, за допомогою якого П. плаває. Внаслідок складних перебудов з П. утворюється молода немертина.

ПІЛОКАРПІ́Н — *алкалоїд,* який одержують листя південноамериканських тропічних рослин з роду *пілокарпус* (Pilocarpus pennatifolius і P. jaborandi та ін.). Виробляється також синтетично. Діє на організм подібно до *ацетилхоліну.* В мед. практиці застосовують хлористоводневу сіль П., яка являє собою безбарвний гігроскопічний кристалічний порошок без запаху. Використовується переважно у вигляді крапель та мазей при лікуванні глаукоми та деяких ін. очних хвороб.

Пілони станції імені Тараса Шевченка Київського метрополітену.

ПІЛОКА́РПУС (Pilocarpus) — рід рослин родини рутових. Вічнозелені невеликі дерева і кущі. Листки шкірясті, непарноперисті, чергові. Квітки дрібні, зеленуваті, в китицях. Плід — коробочка. Бл. 20 видів, пошир. у тропіч. лісах Пд. Америки і Вест-Індії. В СРСР в субтропіч. р-нах Кавказу культивують П. перистолистий (P. pennatifolius), до 4 м заввишки. З листків деяких видів П. одержують алкалоїд *пілокарпін.*

ПІЛО́Н (Pilon) Жермен (1536 або 1537, Париж — 3.II 1590, там же)— франц. скульптор, представник доби *Відродження.* Навчався у П. Бонтана. Твори: група «Три грації» (1563), скульптурне оздоблення гробниці Генріха II та Катерини Медічі (1563—70, абатство Сен-Дені), надгробні портрети Валентини Бальбіані (1583) і Рене де Бірага (1583—85), рельєфи, паркові скульптури, медалі. Твори П. зберігаються в Луврі. Відомий і як медальєр.

ПІЛО́Н (грец. Πυλών — ворота, вхід) — 1) Баштоподібна споруда у формі зрізаної піраміди. П. зводилися по обидва боки вузького входу до давньоєгипетського храму. 2) Масивний, звичайно квадратний у поперечному перерізі стовп. Застосовується як підпора склепінчастого або плоского перекриття будівлі, як елемент оформлення в'їзду на територію громад. споруди. 3) Масивний стояк моста, підземної станції метрополітену.

ПІЛОРОСПА́ЗМ (від грец. πυλωρός — воротар і σπασμός — судорога) — захворювання, яке зустрічається у новонароджених, дітей перших місяців життя, у дорослих при виразці шлунка, *неврозах.* Спричинюється функціональними порушеннями *іннервації* шлунка. Ознаки: біль, що зникає після блювання або промивання шлунка, у новонароджених дітей — зригування. Лікування: консервативне (часте, але помірне пиття і годування, тепло на ділянку шлунка, спазмолітичні препарати).

ПІ́ЛОС — давньогрец. місто на узбережжі Мессенії (Пелопоннес), тепер — городище на пагорбі Ано-Енглілнос за 17 км на Пн. від сучасного м. Пілоса. Поселення існувало тут на рубежі 3 і 2-го тис. до н. е. В 16—13 ст. до н. е. П.— резиденція місц. ахейських правителів. Розкопками 1939 і з 1952 на *акрополі* досліджено залишки великого палацового комплексу (споруджений у 13 ст. до н. е., загинув від пожежі бл. 1200 до н. е.). Відкрито бл. 40 житлових, госп. і парадних приміщень. Стіни деяких приміщень були оздоблені фресками. Знайдено кераміку, знаряддя праці, прикраси. Інтерес становлять понад 600 глиняних

М. Пікфорд.

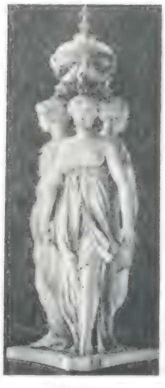

Ж. Пілон. Три грації. Мармур. 1563. Лувр. Париж.

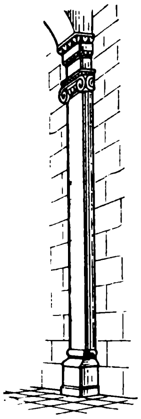

Пілястра.

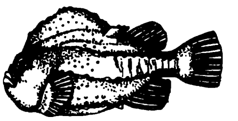

Пінагор.

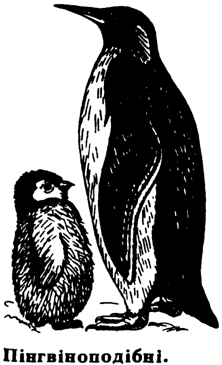

Пінгвіноподібні. Королівський пінгвін з пташеням.

табличок з текстами, написаними т. з. лінійним письмом (найдавніше письмо о. Кріт). Досліджено також царські поховання і *некрополь* городян.

ПІЛОТА́Ж (франц. pilotage) — мистецтво керувати літаком (планером) у горизонтальній і вертикальній площинах з наданням йому різних положень щодо цих площин. За кількістю літаків (планерів) розрізняють П. одиночний і груповий. Крім того, П. буває простий (його фігурами є ковзання, спіралі тощо) і вищий (*Нестерова петля,* штопор, бочка, політ у перевернутому положенні тощо).

ПІЛСУ́ДСЬКИЙ (Piłsudski) Юзеф (1867—1935) — польс. політ. діяч шляхетсько-буржуазного націоналістичного напряму. З 1892— член Польської соціалістичної партії (ППС), а після її розколу — засновник і лідер її правого крила — націоналістич. ППС-революц. фракції. В 1908 при підтримці австро-угор. генштабу організував у Галичині диверсійно-терористичну антирос. орг-цію «Стрілець». Під час 1-ї світової війни 1914—18 командував польс. легіоном, що бився проти Росії на боці Австро-Угорщини. В 1918—22 — диктатор польської бурж.-поміщицької д-ви. Один з гол. ініціаторів нападу бурж.-поміщицької Польщі на Рад. Росію (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Внаслідок вчиненого ним військ. перевороту (травень 1926) встановив «*санаційний*» *режим.* В 1926—28 і з 1930—прем'єр-міністр. Уклав польсько-нім. угоду 1934. Уряд П. здійснював антирад. політику, придушував революц. рух, піддавав жорстокому нац. гнобленню і насильницькому ополячуванню населення зх.-укр. і зх.-білорус. земель (див. «*Пацифікація*»).

ПІЛЯ́СТРА, пілястр (італ. pilastro, від лат. pila — стовп) — плоский, схожий на *колону,* виступ на поверхні стіни чи стовпа. Як і колона того чи ін. *архітектурного ордера,* П. має *базу* і *капітель.* Широко застосовувалася в архітектурі античності, *Відродження, бароккo, класицизму* як декоративний елемент для вертикального членування стін.

ПІ́ЛЬГА — надання якій-небудь особі (або групі осіб) переваг порівняно з іншими особами, часткове звільнення від виконання встановлених правил, обов'язків або полегшення умов виконання їх. В СРСР законами або ін. нормативними актами П., зокрема, надаються учасникам *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45,* інвалідам (див. *Інвалідність*). Існують П. трудові (для працівників, що поєднують роботу з навчанням, жінок-матерів та ін.); пенсійні (див., напр., *Багатодітна мати*); житлові (для наук. і творчих працівників, персональних пенсіонерів, військовослужбовців); у галузі охорони здоров'я (напр., для матерів у випадку хвороби їхніх малолітніх дітей); при зарахуванні у вищі навч. заклади (для осіб, що мають стаж практичної роботи не менше як 2 роки; для офіцерів, звільнених у запас, тощо), для *неповнолітніх* та ін.

ПІ́ЛЬГЕР Федір Васильович [5.VI 1761, м. Вецлар, Німеччина — 13 (25).IV 1828, Харків] — один з перших професорів ветеринарії на Україні. В 1779 закінчив Ерлангенський ун-т. За праці по застосуванню у вивченні хвороб людей і тварин порівняльного методу в 1802 П. присвоєно звання професора Гісенського ун-ту. В 1806 П. переїхав на Україну і працював у Харків. ун-ті зав. кафедрою лікування тварин. У 1817 заснував перший вітчизн. вет. журнал «*Украинский домовод*». В 1801—03 П. видав нім. мовою двотомник «Систематичний посібник з теоретичної і практичної ветеринарії».
С. В. Баженов.

ПІЛЬГУ́К Іван Іванович [н. 8 (20). XII 1899, с. Решетилівка, тепер смт Полтав. обл.] — укр. рад. літературознавець, педагог. Член КПРС з 1963. Учасник громадян. війни на Україні. Друкувати нариси й оповідання почав 1929. З 1932 викладав літературу у вузах, працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Дослідник творчості Т. Шевченка, І. Котляревського, П. Куліша, М. Коцюбинського, С. Руданського, Б. Грінченка, М. Кропивницького та ін. укр. письменників. Окремими виданнями вийшли праці П. «Тарас Шевченко. Повісті» (1950), «Сатира Т. Г. Шевченка» (1954), «Степан Руданський» (1956), «Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури» (1954), «Традиції Т. Г. Шевченка в українській літературі. Дожовтневий період» (1963), «Традиції Т. Г. Шевченка в українській радянській літературі» (1965) та ін. Брав участь у написанні підручників з укр. л-ри для середніх шкіл і вузів. Автор біографічних повістей «Грозовий ранок» (1968), «Повій, вітре» (1969), «Дуби шумлять» (1970), «Григорій Сковорода» (1971), «Пісню снує Черемош» (1973), роману «Марія Заньковецька» (1978) та ін.

Тв.: Грозовий ранок. К., 1979.
Ф. К. Сарана.

ПІЛЬКОМА́ЙО — ріка у Пд. Америці, права притока р. *Парагваю.* Довж. 1200 км, площа бас. 160 тис. км². Тече в межах Болівії та по кордону Аргентіни з Парагваєм. Бере початок у Центр. Кордільєрі в Андах, у серед. та нижній течії перетинає посушливу рівнину Гран-Чако. Живлення за рахунок літніх (січень — квітень) дощів. Судноплавна влітку на 200 км. При впадінні П. у р. Парагвай — м. *Асунсьйон.*

ПІ́ЛЬЦЕР Марія Людвігівна (27. XI 1912, с. Нижня Грабівниця, тепер у складі смт Чинадієвого Мукачівського р-ну Закарп. обл.— 21.III 1976, Ужгород) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1965). Дружина Г. Г. *Ігнатовича.* В 1934—36 навчалася в драм. школі в Ужгороді. В 1937—38 — актриса Нац. театру (Прага), в 1946—76 — в Закарп. укр. муз.-драм. театрі, одним із засновників якого вона була. Серед ролей — Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Катерина («Гроза» О. Островського), Соколова («Останні» М. Горького), Н. К. Крупська («Більшовики» Шатрова), Ламбріні («Острів Афродіти» Парніса).

ПІНАГО́Р (Cyclopterus lumpus) — риба род. пінагорових ряду *окунеподібних.* Тіло коротке, товсте (довж. до 60 см, маса до 2—3 кг і більше), вкрите великими кістковими горбками, розміщеними у кілька рядів. На череві є плескатa кругла присоска (з черевних плавців), якою П. прикріплюється до дна водойм. Статева зрілість настає на 3—4-му році. Нерест у травні — липні, ікру (79—136 тис. шт.) відкладає купками біля берега. Живиться переважно донними безхребетними. Поширений у водах Пн. Атлантики; в СРСР — у Балтійському, Білому, Баренцовому, зрідка Карському морях. Об'єкт промислу (заготовляють ікру, печінку, м'ясо).

ПІНАКОТЕ́КА [від грец. πίναξ (πίναϰος) — дощечка, картина і ϑήϰη — сховище] — в античності сховище творів живопису (афінська П. на *Акрополі*). Назву «пінакотека» мають деякі сучас. зх.-європ. картинні галереї (наприклад, Стара і Нова П. в Мюнхені; П. в Мілані, Болоньї, Римі).

ПІНА́НГ, Пенанг — місто на Пн. Зх. Малайзії, адм. ц. штату Пінанг. Розташований на о. Пінанг, який сполучений з п-овом Малакка поромом. Значний морський порт. Міжнародний аеропорт. 270 тис. ж. (1970). Оловоплавильний та олійний (виробн. кокосової олії) з-ди, обробка каучуку. Окремі підприємства електронної та швейної пром-сті. Ун-т. Бот. сад. Зміїна пагода.

ПІНГВІНОПОДІ́БНІ, пінгвіни (Sphenisciformes) — ряд нелітаючих *птахів.* Довж. тіла 40—120 см, маса 3—42 кг. Забарвлення спини чорне, синє, сірувато-чорне, у деяких на голові жовті плями або смуги, черево біле. Крила перетворені на ласти, за допомогою яких П. плавають, лапи 4-палі з перетинками, виконують роль руля при плаванні. Пір'я мало диференційоване, дрібне, лусковидне, рівномірно вкриває тіло. В ряді 1 родина (6 родів) з 16 видами. Поширені в антарктичних та субантарктичних районах, деякі на Пн. досягають Австралії, Нової Зеландії, Пд. Африки, Пд. і Пд.-Зх. Америки, один ендемічний вид — на Черепахових о-вах. Живуть П. колоніями. Моногами. Гнізда мостять на землі з гальки або в норах, кладка з 1—2 яєць, насиджують самець і самка; у імператорського пінгвіна (Aptenodytes forsteri) та королівського пінгвіна (A. patagonica) самець насиджує та переносить яйце на лапах під шкірною складкою черева. П.— *виводкові птахи.* Живляться ракоподібними, рибою та ін. морськими тваринами. Викопні рештки відомі з міоцену. Використовуються шкурки — «пташине хутро».
Л. Ф. Назаренко.

ПІНЕ́НИ (від лат. pinus — сосна) — органічні сполуки, належать до т. з. терпенових вуглеводнів заг. формули $C_{10}H_{16}$ (див. *Терпени*). Відомо три ізомери (див. *Ізомерія*), які різняться положенням *подвійного зв'язку*: α-, β- і δ-П.

(мал.). Усі П.— безбарвні рідини з приємним запахом хвої. У природі поширені α- і β-П. (δ-П. поки що не знайдено), що мають густ. при т-рі 20° С 858 кг/м^3 та 871 кг/м^3 і $t_{\text{кип}}$ 156° С і 166° С відповідно. П. добре розчиняються в органічних розчинниках, не розчиняються у воді; на повітрі (особливо на світлі) швидко окислюються. При гідруванні П. водень приєднується по місцю подвійного зв'язку, утворюючи одну сполуку

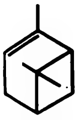
α-Пінен

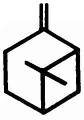
β-Пінен

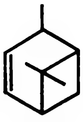
δ-Пінен

— пінан. α- і β-П. входять до складу різних *скипидарів, ефірних олій* (з яких їх і одержують). П. застосовують як розчинники лаків і фарб, сировину у виробн. терпінеолу, *терпінгідрату, інсектицидів, камфори, запашних речовин* тощо.

В. О. Ковтуненко.

ПІ́НЗЕЛЬ (рр. н. і см. невід.) — укр. скульптор 2-ї пол. 18 ст. В 50—60-х рр. працював у Львові, с. Ходовичах (тепер Стрийського р-ну Львів. обл.), м. Монастириськах, с. Бучачі (тепер місто Терноп. обл.). Окремі твори П. дійшли до нашого часу: три кам'яні статуї на фасаді собору св. Юра у Львові (1759—61),статуї в костьолі в Монастириськах (1761). З ім'ям П. пов'язують серію кам'яних фігур на фасаді ратуші в Бучачі, постаті та барельєфи в церкві Покрови, оздоблення костьолу в с. Городку (тепер місто Львів. обл.) та ін. Для творів П. характерна бароккова динамічність композиції й експресія пластичної мови.

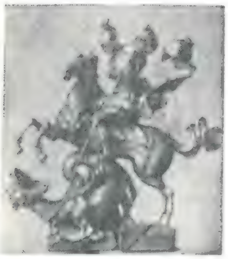
Пінзель. Статуя св. Юра на фасаді собору св. Юра у Львові. Модель. Дерево. 1759—61.

ПІ́НИ — висококонцентровані за газом *дисперсні системи,* що складаються з газових бульбашок, розділених дуже тонкими прошарками рідини. Утворюються при інтенсивному перемішуванні рідини, що стикається з газом, або при проходженні крізь неї газових бульбашок. Відносно стійкі П. одержують при наявності *поверхнево-активних речовин,* які знижують *поверхневий натяг.* У П. з підвищеним вмістом рідини (вологі П.) форма газових бульбашок нагадує сферичну, у досить сухих вона наближається до *многогранників,* що утворюють замкнені «стільники» з тонкими рідинними перегородками. П. широко використовують при гасінні пожеж (див. *Вогнегасник*), у техніці (пінна *флотація*), у виробн. буд. і конструкційних матеріалів (*пінопласти, поропласти* та ін.), у харч. пром-сті (виробн. хліба, конд. виробів, кремів) тощо.

І. О. Легенченко.

ПІ́НІЯ, сосна італійська (Pinus pinea) — дерево родини соснових, до 20—25 м заввишки. Крона в дорослих дерев плеската, зонтиковидна. Жіночі шишки широкояйцевидні або майже кулясті, 10—15 см завдовжки і до 16 см завширшки, достигають на третій рік після цвітіння. Насіння (т. з. пініолі) їстівне, споживають його сирим і підсмаженим. Дико росте в Середземномор'ї, де широко культивується як горіхоплідне і декоративне дерево. На територію СРСР вперше завезено 1814 до Нікітського ботанічного саду (Крим). Як декоративну рослину П. розводять в парках Пд. Криму та на чорноморському узбережжі Кавказу.

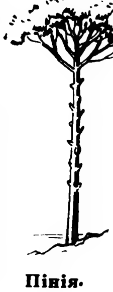
Пінія.

ПІНКЕ́ВИЧ Альберт Петрович [24.XII 1883 (5.I 1884), с. Урунда, тепер Іглінського р-ну Башк. АРСР — 1939] — рад. педагог і методист, професор (з 1918), доктор пед. наук (з 1935). Закінчив Казан. ун-т (1909). В 1902—09 брав участь у революц. русі, зокрема в Луганську (тепер Ворошиловград). В 1909—17 викладав природознавство, співробітничав у прогрес. журналах і газетах. Брав активну участь у будівництві рад. системи освіти. В 1920—39 працював на керівній роботі в системі вищої освіти СРСР, 1924—30 — ректор 2-го Московського університету. Один з перших авторів радянських підручників і навчальних посібників з природознавства, педагогіки, праць з методологічних проблем педагогічної науки.

Тв.: Педагогика, т. 1—2. М., 1924—25; Краткий очерк истории педагогики. Х., 1927; Хрестоматія з історії педагогіки, т. 3, ч. 1—2. Х., 1935—36.

Літ.: Королев Ф. Ф. А. П. Пинкевич — видный советский педагог (1884—1939). «Советская педагогика», 1962, № 5.

ПІНОБЕТО́Н — бетон з ніздрюватою (пористою) структурою, одержуваний в результаті тверднення суміші мінеральної *в'яжучої речовини,* кремнеземистого компонента, стійкої *піни* й води; різновид *піноматеріалів.* Кремнеземистими компонентами служать гол. чин. кварцовий пісок, доменний гранульований шлак (мелені) і зола ТЕС; для одержання піни використовують піноутворювачі — клеєканіфольний, алюмосульфонафтеновий, смолосапоніновий та препарат ГК (гідролізована боєнська кров). Пінобетонну масу виготовляють у пінобетонозмішувачах, що складаються з пінозбивача, розчинозмішувача і змішувача ніздрюватої суміші. Розрізняють П. автоклавний (див. *Автоклавні матеріали*) і неавтоклавний; теплоізоляційний, конструктивно-теплоізоляційний і конструктивний. За фізичними властивостями і застосуванням П. подібний до *газобетону.* Різновиди П.— піногіпс, пінозолобетон, піномагнезит, піносилікат, піношлакобетон тощо.

ПІНОМАТЕРІА́ЛИ, пінисті матеріали — неорганічні й органічні матеріали з ніздрюватою (пористою) структурою, схожою на отверділу *піну*; *дисперсні системи* типу «тверде тіло — газ». Відзначаються низькою об'ємною масою, високими тепло- і звукоізоляційними властивостями. Розрізняють П. природні й штучні. До природних П. належать вулканічна *пемза* та деякі ін. *гірські породи,* найпоширенішими штучними П. є *ніздрюватий бетон* (зокрема, *пінобетон*), *пінопласти,* пінокерамічні матеріали, пінометали (на основі алюмінію, магнію тощо) і піноскло. Пінокерамічні матеріали виготовляють змішуванням керамічної *шихти* з водою і стійкою піною (її попередньо створюють, використовуючи смолосапоніновий, клеєканіфольний, алюмосульфонафтеновий або ін. піноутворювач) з закріпленням структури, що утворилася, *сушінням* і *випалом.* Щоб одержати пінометали, у розплавлений метал вводять гідриди титану, цирконію або ін. елементів; під впливом т-ри гідриди розпадаються, виділяючи водень, який і спінює метал. Структуру пінометалів закріплюють швидким охолодженням розплаву. Піноскло виготовляють *спіканням* дрібномелених скляного порошку і пороутворювачів (коксу, крейди, доломіту та ін.) і наступним відпалом скла. П. використовують як ізоляційні і конструкційні матеріали у будівництві, авіа-, судно- і машинобудуванні тощо.

Літ.: Китайцев В. А. Технология теплоизоляционных материалов. М., 1970; Демидович Б. К. Производство и применение пеностекла. Минск, 1972; Химическая технология керамики и огнеупоров. М., 1972; Порошковая металлургия жаропрочных сплавов и тугоплавких металлов. М., 1974; Справочник по производству тепло-звукоизоляционных материалов. М., 1975; Пособие по физико-механическим характеристикам строительных пенопластов и сотопластов. М., 1977; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977.

ПІНОПЛА́СТИ — *пластичні маси* ніздрюватої (пористої) структури переважно з замкненими (не сполученими між собою) порами; різновид *піноматеріалів.* Найпоширенішими є П. на основі *полістиролу* (пінополістирол), *полівінілхлориду* (пінополівінілхлорид), *поліетилену* (пінополіетилен), карбамідних смол (міпора) та інших *полімерів.* П. одержують введенням у полімерну композицію газоутворювачів (азо- і нітросполук, карбонату амонію, легкокиплячих речовин — ізопентану, метиленхлориду тощо), піноутворювачів (напр., сульфонафтенових сполук), насиченням під тиском вихідної суміші газом з наступним зниженням тиску, додаванням речовин, що при підвищенні т-ри швидко випаровуються, тощо. Розрізняють П. жорсткі й еластичні; розмір їхніх пор 0,02—2, іноді 3—5 мм. П. відзначаються низькою об'ємною масою (0,02—0,5 г/см^3), високими тепло-, звуко- й електроізоляційними властивостями. Застосовують пінопласти в авіа- і суднобудуванні, будівництві, трансп. і хім. машинобудуванні, для виготовлення плавучих засобів (наприклад, *понтонів*), в радіо- й електротехніці, в меблевій і легкій промисловості тощо.

ПІНОЦИТО́З (від грец. πίνω — п'ю, вбираю вологу і κύτος — вмістище, тут — клітина) — вбирання клітиною рідини і речовин, що в ній містяться, з навколишнього середовища. Один з осн. механізмів надходження високомолекулярних сполук (білків, вуглеводно-білкових комплексів) у клітину та внутрішньоклітинного травлення (у одноклітинних організмів). При П. на плазматичній

В. Б. Пінчук.

В. Б. Пінчук. М. В. Гоголь. Мармур. 1951. Інститут російської літератури АН СРСР. Ленінград.

Дати запусків автоматичних міжпланетних станцій «Піонер»

«Піонер-1»	11.X	1958
«Піонер-2»	8.XI	1958
«Піонер-3»	6.XII	1958
«Піонер-4»	3.III	1959
«Піонер-5»	11.III	1960
«Піонер-6»	16.XII	1965
«Піонер-7»	17.VIII	1966
«Піонер-8»	13.XII	1967
«Піонер-9»	8.XI	1968
«Піонер-10»	3.III	1972
«Піонер-11»	6.IV	1973
«Піонер-Венера-1»	20.V	1978
«Піонер-Венера-2»	8.VIII	1978

мембрані утворюються тоненькі вирости, які оточують краплину рідини. Цей утвір заглиблюється всередину клітини і відшнуровується у вигляді т. з. піноцитарних пухирців, які у рослин і деяких тварин потім зливаються у *вакуолі.* Активність П. залежить від фізіол. стану клітини і складу навколишнього середовища.

ПІНСЬК — місто обласного підпорядкування Брест. обл. БРСР, райцентр. Розташований на правому березі р. Піни (прит. Прип'яті). Залізнична станція, річковий порт, аеропорт. 96 тис. ж. (1981). Вперше згадується в літописі під 1097. У період *Київської Русі* — в складі Турово-Пінського князівства; з кін. 12 ст.— центр Пінського князівства. Бл. 1318 опинився під владою Литви, з 1521 — Польщі. В 1793 ввійшов до складу Росії. З 1901 в місті діяла іскрівська група, 1905 оформилася с.-д. орг-ція. Рад. владу встановлено 25.XII 1918. За *Ризьким мирним договором 1921* П. відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 П. возз'єднано з Рад. Білорусією. П.— значний пром. та культур. центр республіки. Виробничі об'єднання — «Пінськдерев», по виробництву ливарного устаткування, прядильнотрикотажне та «Поліссябудіндустрія». Серед ін. підприємств — з-ди: ковальсько-пресових автоматичних ліній, суднобуд.-судноремонтний., ливарно-мех., екскаваторорем., хім. комбінат. Розвинута легка (трикотажна ф-ка, з-д штучних шкір, льонозавод) та харч. пром-сть. У П.— комплексна лабораторія меліорації заплавних земель Полісся Білоруського н.-д. ін-ту меліорації та водного г-ва, 7 серед. спец. навч. закладів, Білоруський держ. музей соціалістичного перетворення Полісся.

ПІ́НСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — з'єднання річкових військ. кораблів на Прип'яті, Дніпрі, Десні. Сформована в червні 1940 на базі *Дніпровської військової флотилії.* Командуючий — контр-адмірал Д. Д. Рогачов. Гол. базою П. в. ф. був Пінськ, гиловою базою — Київ. У П. в. ф. входило 27 кораблів, авіаескадрилья, зенітний арт. дивізіон і рота мор. піхоти. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 вона поповнилася 18 кораблями та катерами. П. в. ф. діяла на стику Зх. та Пд.-Зх. фронтів. До 11.VII 1941 осн. сили флотилії було зведено в 3 загони: Березинський, Прип'ятський (на Березині і Прип'яті в складі Зх. фронту) та Дніпровський (на Дніпрі в складі Пд.-Зх. фронту). Березинський загін взаємодіяв з 21-ю армією, Прип'ятський — з частинами 4-ї і 5-ї армій, Дніпровський — з частинами 26-ї і 38-ї армій. П. в. ф. сприяла тривалому утриманню рад. військами переправ через Дніпро, Прип'ять, Десну і створенню оборони на лівому березі Дніпра. В серпні — вересні флотилія брала участь у героїчній обороні Києва. Виконавши завдання, моряки підірвали свої кораблі і билися в складі оточеного угруповання Пд.-Зх. фронту. 5.X 1941 П. в. ф. було розформовано.

ПІ́НСЬКО-ТУ́РІВСЬКИЙ ПОЛК — військ. частина укр. козацьких збройних сил у Білорусії. Створений бл. 1655 з укр. козаків і білорус. повсталих селян Пінського і Турівського повітів. П.-Т. п. брав участь у боях проти військ *Речі Посполитої.* Після відступу укр. козац. військ з Білорусії 1659 П.-Т. п. було розформовано.

ПІНЦГА́У — порода великої рогатої худоби молочно-м'ясного напряму. Виведена в Австрійських Альпах наприкінці 18 ст. у гірській місцевості Пінцгау схрещуванням червоної баварської і дуксцилертальської худоби. Масть переважно червона різних відтінків з характерною білою смугою на спині і вздовж черева. Тварини мають пропорційну будову тіла, міцний кістяк, товсту еластичну шкіру. Жива маса бугаїв 750—1000 кг, корів 450—500 кг. Середньорічний надій молока 2000—3000 кг жирністю 3,7—3,8%. Деякі корови дають 5000—5800 кг молока жирністю 3,9—4,2%. Тварини породи П. мають також добрі м'ясні та відгодівельні якості. Забійний вихід 55—57%. Розводять П. в Австрії, Чехословаччині, Югославії, Румунії та на Україні — переважно в гірських районах Чернів., Івано-Фр. і Закарп. областей. *О. Я. Попов.*

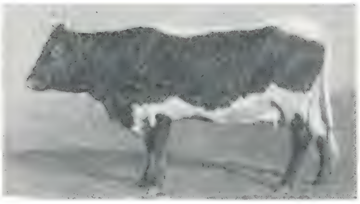

Корова породи пінцгау.

ПІНЦИРУВА́ННЯ (від нім. pinzieren — видаляти кінець), прищипування — видалення верхівки ростучого пагона. Широко застосовується в садівництві для формування крони (див. *Кордон* у садівництві), затримання росту одних пагонів і посилення росту інших, а також регулювання плодоношення. За допомогою П. зайві ростові пагони перетворюють на плодові гілочки. П. поширене також в овочівництві (для огірків і помідорів — у *парниках* і теплицях; баклажанів, брюссельської капусти і насінників буряків і моркви — у відкритому грунті).

ПІНЧ-ЕФЕ́КТ (від англ. pinch — звуження, стиснення) — самостискання *плазми* під дією власного магнітного поля — поля струму, який іде крізь плазму.

ПІНЧУ́К Вадим Григорович (н. 28. XII 1930, Полтава) — укр. рад. онколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. У 1954 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1971 — заступник директора по наук. роботі, з 1979—директор Ін-ту проблем онкології АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені вивченню механізмів *канцерогенезу.* Нагороджений орденом «Знак Пошани». Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1979.

ПІНЧУ́К Веніамін Борисович [н. 17 (30). XI 1908, с-ще Кутузове, тепер смт Володарськ-Волинський Житомир. обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1969), дійсний член АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1942. В 1928—30 навчався в Моск. ВХУТЕІНі у В. *Мухіної,* 1930—32 — в АМ у Ленінграді у О. *Матвєєва.* Твори: композиції «В. І. Ленін в Розливі» (1935), «В. І. Ленін на трибуні» (1957), бюст М. І. Калініна (1950), пам'ятники В. І. Леніну в Моск. Кремлі (1967), у Красноярську (1970) і Свердловську (1977), портрети. З 1948 викладає в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (з 1962 — професор). Нагороджений орденом Жовтневої Революції. Держ. премія СРСР, 1950.

Літ.: Мямлин И. Г. Скульптор Вениамин Борисович Пинчук. Л., 1965.

ПІОДЕРМІ́Я (від грец. πύον — гній і δέρμα — шкіра) — група *шкірних хвороб* людини й тварин, що спричинюються гноєтворними мікробами — стафіло- і стрептококами. Розвитку П. сприяють дрібні виробничі й побутові травми, професійні забруднення шкіри (вугіллям, цементом, вапном), незадовільний догляд за шкірою, порушення функцій шлунково-кишкового тракту, різні *інтоксикації,* порушення обміну речовин і функцій нервової системи, посилене виділення шкірного жиру і поту, потертості шкіри тощо. Перебіг П. гострий або хронічний. Розрізняють стафілодермію (процес локалізується в ділянці сально-волосяних фолікул і апокринних залоз), до неї відносять *фолікуліт, фурункульоз, карбункул, гідраденіт;* стрептодермію (процес локалізується на поверхні шкіри з утворенням на ній тонкостінного в'ялого пухирця, який засихає з утворенням восковидно-гнійної кірки), до якої відносять *імпетиго, бешиху,* заїди, хронічну пароніхію (див. *Панариций*). Лікування: загальне — стафіло- і стрептококові вакцини, антифагін, бактеріофаги, антибіотики, автогемотерапія, вітаміни; місцеве — брильянтова зелень, різні мазі тощо.

ПІОНЕ́Р (франц. pionnier — зачинатель, дослідник) — 1) Людина, яка вперше проникає і освоює новий, недосліджений край, прокладає нові шляхи в науці, техніці, мистецтві; зачинатель, новатор у будь-якій діяльності. 2) Член *Всесоюзної піонерської організації* імені В. І. Леніна й деяких *дитячих демократичних організацій* у зарубіж. країнах.

«ПІОНЕ́Р» (англ. «Pioneer») — назва серії амер. *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС) для дослідження Місяця, планет Сонячної системи, міжпланетного простору, а також назва програм розробки і запусків цих станцій (табл.). АМС «П.» різняться між собою масою (від кількох до сотень кілограмів), наук. обладнанням, конструктивно-компонувальною схемою, службовими і допоміжними системами, часом активного існування. За допомогою цих станцій одержано нові дані про магн. поля, космічну радіацію, космічне проміння в навколоземному, навколомісячному та міжпланетному просторі, проведено телевізійне знімання зворотного боку Місяця, поясу астероїдів, Юпітера і Сатурна з супутниками. Запуски «П.-1» — «П.-3» були невдалими. «П.-4» став другою після рад. АМС «Луна-1» (див. *«Луна»*) штучною планетою. «П.-5», «П.-6» і «П.-9» були виведені на геліоцентричні орбіти між орбітами Землі і Венери, «П.-7» і «П.-8» — між орбітами Землі і Марса. АМС «П.-10» і «П.-11» призначені для дослідження далеких планет Сонячної системи з проміжної траєкторії. Вони пройшли біля Юпітера (1973 і 1974) і Сатурна (1976 і 1979), перетнуть орбіту Плутона (відповідно 1987 і 1993) і покинуть Сонячну систему. Планується, що зв'язок з ними буде підтримуватися відповідно до 1983 і 1987. АМС «П.-Венера-1», яка 4.XII 1978 була виведена на орбіту штучного супутника Венери, дала цінні відомості про атмосферу і рельєф планети. Дані, одержані за допомогою цієї станції, свідчать, що Венера або зовсім не має магн. поля, або воно дуже слабке. «П.-Венера-2» доставила до Венери 4 зонди, які 9.XII 1978 з невеликими інтервалами ввійшли в атмосферу планети і провели безпосередні вимірювання на ділянці спуску. *Ю. М. Михайлов.*

«ПІОНЕРВОЖА́ТИЙ» — журнал для вожатих піонерських загонів. Орган ЦК ЛКСМУ. Виходив протягом 1925—41, спочатку (1925—34) у Харкові під назвою «Дитячий рух». Періодичність змінювалась. З 1934 видавався щомісяця в Києві під назвою «Піонервожатий».

«ПІОНЕ́РІЯ» — щомісячний дитячий журнал ЦК ЛКСМ України та Респ. ради Всесоюз. піонерської орг-ції імені В. І. Леніна. Засн. 1923 у Харкові під назвою «Червоні квіти». У 1931 перейменований на «Піонерію». З 1941 по 1949 не видавався. З 1950 виходить у Києві укр. і рос. мовами. Журнал уміщує матеріали з життя піонерів і школярів, худож., наук.-популярні твори, поради читачам, друкує нариси про піонервожатих, про їхні форми роботи, приділяє велику увагу дит. творчості. Щороку один з номерів журналу готують діти. «П.» нагороджено орденом «Знак Пошани» (1973), Почесною грамотою Рад. фонду миру. *М. Ф. Сингаївський.*

«ПИОНЕ́РСКАЯ ПРА́ВДА» — всесоюзна дитяча газета. Орган ЦК ВЛКСМ і Центр. Ради Всесоюз. піонерської орг-ції імені В. І. Леніна. Виходить двічі на тиждень. Засн. 1925 у Москві. Покликана допомагати піонерській орг-ції і школі у комуністичному вихованні підростаючого покоління. У «П. п.» висвітлюються досягнення рад. народу в боротьбі за побудову комунізму, успіхи науки й техніки, узагальнюється й поширюється досвід передових піонерських дружин і загонів, розповідається про життя дітей в СРСР і за кордоном. «П. п.» проводить всесоюз. і міжнар. заходи — походи, огляди, конкурси, виставки, спорт. ігри тощо. Нагороджена орденами Леніна (1950) і Трудового Червоного Прапора (1945).

ПІОНЕ́РСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ імені В. І. Леніна — див. *Всесоюзна піонерська організація* імені В. І. Леніна.

ПІОНЕ́РСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ УКРАЇНИ — масова дитяча комуністична орг-ція, яка об'єднує в своїх лавах піонерів УРСР; складова частина *Всесоюзної піонерської організації* імені В. І. Леніна. В 1981 налічувала бл. 4 млн. піонерів. Піонерською орг-цією України керує ЛКСМУ. Для керівництва практичною діяльністю П. о. У. створено Республіканську раду Всесоюзної піонер. орг-ції ім. В. І. Леніна. В 1920—21 на Україні діяли різні дитячі об'єднання: «Дитячий інтернаціонал» (Київ), «Рада дитячих депутатів» (Катеринослав), юнтрудармійці, посівкоми тощо. Перші дитячі комуністичні групи на Україні виникли на поч. 20-х рр. при комсомольських осередках. У 1922 вони почали називатися групами юних спартаківців. Постановою 2-ї Всерос. конференції РКСМ (19 травня 1922) у країні створено єдину комуністичну орг-цію дітей. У липні 1922 ЦК КСМУ схвалив статут нової орг-ції піонерів України. У грудні 1922 на Україні почала виходити перша в Рад. Союзі друкована дитяча газета *«Юний Спартак»*. У січні 1923 при ЦК КСМУ створено Центр. бюро комуністичного дитячого руху (ЦБ КДР), при губ. комітетах КСМУ — губернські бюро комуністичного дитячого руху. В цей період відкрились перші піонерські літні табори. У 1924, після смерті В. І. Леніна, дитячі комуністичні групи юних спартаківців перейменовано на дитячі комуністичні групи юних піонерів ім. В. І. Леніна. В 1924 вся піонерська орг-ція, в т. ч. і укр., перейшла до загонової структури. В 1924 П. о. України налічувала 360 тис. піонерів. У 1928 піонери України разом з піонерами всієї країни включились у похід за культуру. Перший Всеукр. зліт юних піонерів, що відбувся у Харкові 1929, підбив підсумки роботи П. о. України за час її існування. П. о. У. 1929 вже налічувала 550 тис. піонерів. У 1930—41 піонери поєднували боротьбу за відмінне навчання з участю у трудових звершеннях країни, в колективізації с. г.; у зміцненні обороноздатності країни та ін. З 1938 піонери України є постійними учасниками Виставки досягнень народного г-ва СРСР. В 1939—40 П. о. У. поповнилась за рахунок орг-ції юних піонерів у зх. областях України, на Буковині (див. *Червоний піонер Західної України*). В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 юні піонери виявили героїзм на фронті і в тилу. Багато з них були розвідниками в загонах нар. месників, у партизанському підпіллі на окупованій території, при частинах Рад. Армії і Флоту. Чимало піонерів самовіддано боролись проти ворога у рядах підпільних орг-цій *«Молода гвардія»*, *«Партизанська іскра»* та ін. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно піонерові В. *Котику*. Героїчно загинули в боротьбі проти ворога В. *Дубинін*, В. *Коробков*, В. *Коробко*, В. *Хоменко*, О. *Кобер* та багато ін.

Один з перших піонерських загонів Вінниці.

Літак «Діти Жовтня», збудований під час Великої Вітчизняної війни на кошти, зібрані піонерами України.

Зліт дружби, присвячений 40-річчю Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна, на кордоні трьох республік — РРФСР. УРСР і БРСР.

У 1945 створено піонерську орг-цію в Закарп. обл. Вся робота піонер. орг-ції будується на основі ленінського положення про необхідність зв'язку комуністичного виховання з життям, із загальнонар. боротьбою за побудову комунізму в СРСР. На це спрямовані марші піонерських загонів, огляди, експедиції, що проводяться в П. о. У. на честь знаменних подій, ювілеїв, парт. і комсомольських з'їздів. Піонерська орг-ція бореться за глибокі і міцні знання, високу культуру поведінки, залучає піонерів до посильних корисних справ. Піонери — активні учасники респ. експедицій «В країну знань». У піонер. загонах проводяться ленінські уроки, ленінські читання, в школах створюються ленінські музеї, діють лекторії, гуртки. Велика увага приділяється *військово-патріотичному вихованню* школярів, організації загонів червоних слідопитів, юних друзів Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоту, прикордонників, міліції. В піонер. колективах діють загони *тимурівців*, «зелених» і «голубих» патрулів, піонерських супутників учнівських виробничих бригад. У 1976 в день відкриття XXV з'їзду КПРС стартувала респ. п'ятирічка ударних піонер. справ. Підсумки її — 70 млн. посаджених плодових дерев, десятки тисяч парків, садів, скверів, 5 тис. дослідів юннатів, переданих у с.-г. виробницт-

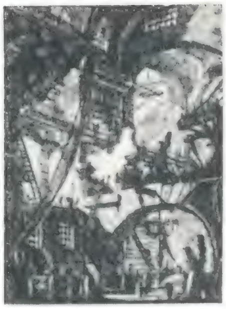

Дж. Б. Піранезі. Офорт із серії «Фантазії на тему темниць». Бл. 1745—50; 1760—61.

Піонерська організація України.

У радіогуртку станції юних техніків міста Тернополя.

Піонери Шарівської середньої школи Ярмолинецького району Хмельницької області на закріпленій за ними ділянці кукурудзи. На передньому плані — директор радгоспу Герой Соціалістичної Праці Р. О. Кравчук.

во, 11 млн. кролів, яких виростили юні тваринники, та ін. Піонери республіки вивчають і примножують революц., бойові й трудові традиції рад. народу. Червоні слідопити провели пошук «Ім’я Леніна на карті України», брали участь у створенні 2 тис. кімнат комсомольської слави. Міцніють зв’язки з піонер. орг-ціями ін. союз. республік, країн соціалістич. співдружності. В школах працює 9 тис. клубів інтернац. дружби. Піонери — активні учасники Всесоюз. військово-спортивної гри «Зірниця», дитячих спортивних ігор «Старти надій», змагань на призи клубів «Шкіряний м’яч», «Біла тура», «Золота шайба». Піонери — друзі *жовтенят*. Вони допомагають їм стати активними учасниками Всесоюз. гри-мандрівки «Жовтенята по країні Жовтня». Юні ленінці своїми справами роблять гідний внесок у будівництво комунізму та у виконання накреслень XXVI з’їзду КПРС і XXVI з’їзду Компартії України. Їх бойовою програмою став Всесоюз. марш піонерських загонів «Піонери всієї країни справі Леніна вірні», рішення 8-го Всесоюз. зльоту піонерів (травень 1981), за якими в центрі уваги залишається боротьба за оволодіння глибокими знаннями, трудовими уміннями й навичками, моральне, фізичне й естетичне виховання. Велику виховну роботу з піонерами проводять *позашкільні заклади* республіки: *палаци і будинки піонерів та школярів* (див. також *Київський палац піонерів і школярів* імені М. Островського), станції юних техніків, станції юних натуралістів, екскурсійно-туристські станції, піонерські табори (див. також *«Молода гвардія»*) та ін.

Для піонерів України видаються респ. газети *«Зірка»*, *«Юный ленинец»*, журн. *«Піонерія»*, для дітей молодшого віку — журнали *«Барвінок»*, *«Малятко»*. В ефірі звучить щоденна радіогазета «Піонер України». Відбулося 8 респ. піонерських зльотів юних піонерів (1929, 1947, 1957, 1967, 1970, 1972, 1974, 1977).

Літ.: Всесоюзная пионерская организация им. В. И. Ленина. Документы и материалы (1920—1974). М., 1974; Піонерія України. 1917—1941. Збірник. Документи, спогади, фотографії. К., 1979; Ваккер Д. Л. Піонерія України. К., 1962; Миронов М. М. З історії піонерської організації на Україні. «Радянська школа», 1957, № 12; Миронов М., Біленко З. Сторінки славної історії. «Радянська школа», 1961, № 10; 1962, № 1, 4; Методика роботи піонерської дружини. К., 1970; Діти-герої. К., 1972; Книга вожатого. М., 1972; Творчість і пошуки юних. К., 1974; Піонери Київщини — герої Великої Вітчизняної війни. К., 1975; Ульгурська І. Піонерська організація в школі. Бібліографічний покажчик. Львів, 1972. Див. також *літ.* до ст. *Всесоюзна піонерська організація* імені В. І. Леніна.

В. Б. Врублевська.

ПІОНЕ́РСЬКИЙ ТА́БІР — виховний та оздоровчий заклад для піонерів і школярів (від 7 до 15 років). Організовується переважно під час літніх і зимових канікул. Є П. т. заміські (літні), що створюються профес. орг-ціями підприємств та установ; санаторні (обласні, міські); стаціонарні санаторні, що працюють протягом усього року (всесоюзний — *Артек* у Криму, респ.— *«Молода гвардія»* в Одесі); літні (при загальноосв. школах і будинкоуправліннях); туристичні (різних відомств). Робота П. т. будується на основі комплексного підходу до виховання, широкої ініціативи й самодіяльності піонерів з урахуванням віку, інтересів та рівня їхніх знань. В П. т. створюється *дружина піонерська,* яка поділяється на загони. Діти віком 7—9 років об’єднуються в групи *жовтенят*. П. т. керує нач. табору. Його заступником є старший піонервожатий. Усі осн. питання виховної та оздоровчої роботи обговорюються на пед. раді. В 1981 в УРСР було 22 500 П. т. В них відпочивало й виховувалося 6,4 млн. піонерів.

В. А. Якубовський.

ПІОНТКО́ВСЬКИЙ Олексій Августович [17 (29).VII 1884, кол. Подільська губ.— 5 (18).I 1918, м. Умань] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член РСДРП з 1904. Н. в дворянській сім’ї. В 1904—05 брав участь в організації с.-д. гуртків в Умані, у діяльності Уманської орг-ції РСДРП, один з організаторів підпільної друкарні в Умані. В 1905 заарештований, потім емігрував в США, де брав участь у робітн. русі. В травні 1917 повернувся до Умані. З 1917 — член Уманської Ради робітн. і солдатських депутатів, голова Уманського к-ту РСДРП. З грудня 1917 — член колегії Нар. секретарства у міжнац. справах. Убитий петлюрівцями.

ПІОРЕ́Я АЛЬВЕОЛЯ́РНА — хронічне захворювання оточуючих зуби тканин (пародонта). Те саме, що й *пародонтоз*.

ПІОТРО́ВСЬКИЙ Борис Борисович [н. 1 (14).II 1903, Петербург] — рад. археолог і історик-сходознавець, акад. АН СРСР (з 1970), акад. АН Вірм. РСР (з 1968), засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1964). Член КПРС з 1945. В 1953—64 — зав. Ленінгр. відділенням Ін-ту археології АН СРСР, з 1964— директор *Ермітажу,* з 1966 — одночасно зав. кафедрою історії Давнього Сходу Ленінгр. ун-ту. З 1930 досліджує археол. пам’ятки Закавказзя, Пн. Кавказу і Серед. Азії. В 1961—63 очолював археол. експедицію АН СРСР в Нубії (Єгипет). Осн. праці присвячені історії, культурі і мистецтву Кавказу і Давнього Сходу, зокрема д-ви *Урарту,* і питанням походження й давньої історії вірм. народу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Археология Закавказья с древнейших времён до I тысячелетия до н. э. Л., 1949; Кармир-Блур, т. 1—3. Ереван, 1950—55; Ванское царство (Урарту). М., 1959; Искусство Урарту. VIII—VI вв. до н. э. Л., 1962.

ПІП-ІВА́Н — одна з найвищих вершин *Карпат Українських*. Підноситься у пд.-сх. частині масиву *Чорногора*. Вис. 2022 м. На схилах — ялинові ліси з домішкою ялиці (до вис. 1200 м), вище (до 1550 м) ростуть ялинові ліси. З вис. 1550 м схили вкриті криволіссям сосни гірської і вільхи зеленої, чагарниками рододендрону та субальп. пустищами. *К. І. Геренчук.*

ПІ́ПІН КОРО́ТКИЙ (Pippinus Brevis; 714 або 715 — 24.IX 768, Сен-Дені) — король *Франкської держави* з 751, перший з династії *Каролінгів*. Будучи *майордомом* у Франкській державі (з 741), скинув останнього короля з дин. *Меровінгів* і домігся свого обрання на престол. Завоював Аквітанію, Септіманію і частину земель баварів і *лангобардів* (частину земель лангобардів передав рим. папі, що поклало початок *Папській області*). Роздачею *бенефіцій* стимулював зростання великого землеволодіння.

ПІ́ПОВІ, без’язикові (Pipidae) — родина *безхвостих земноводних*. Характерним для П. є відсутність язика, що пов’язане з суто водним способом життя. 2 підродини (4 роди, 15 видів) — піпи і шпоркові жаби. Піпи поширені в тропіках Пд. Америки. Найбільша з них (довж. тіла до 20 см) — піпа сурінамська (Pipa pipa), відома своєрідним способом розмноження: за допомогою випнутої клоаки самка відкладає на спину 40—114 яєць. Навколо кожного заплідненого яйця утворюється комірка, вкрита шкірястою кришечкою. В комірках відбувається розвиток яєць і *метаморфоз*. Через 80—85 діб молоді остаточно сформовані жабки розкривають комірки і залишають матір. Шпоркові жаби (довж. тіла 20—80 мм) живуть у водоймах Африки: характеризуються наявністю пазурів («шпор») на трьох внутр. пальцях задніх ніг (звідки й назва); найвідоміший представник — гладенька шпоркова жаба (Xenopus laevis). Іл. с. 378, а також до ст. *Земноводні*. *М. М. Щербак.*

ПІПОЛЬФЕ́Н — лікарський препарат. Те саме, що й *дипразин*.

ПІРА́ДОВ Володимир Йосипович [2 (14).II 1892, Варшава — 20.IV 1954, Київ] — укр. рад. диригент, нар. арт. Каз. РСР (з 1943), нар. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1951.

Муз. освіту здобув у Тбіліському муз. училищі (1914). Працював диригентом в оперних театрах Тбілісі, Баку, Ташкента, Алма-Ати, Мінська, Москви та ін. міст. У 1936—41 — диригент, 1950—54 — гол. диригент Київ. театру опери та балету, де диригував операми «Даїсі» Паліашвілі (1938), «Іван Сусанін» Глинки (1939), «Наймичка» Вериківського (1944), «Богдан Хмельницький» Данькевича (1953). З 1950 був професором Київ. консерваторії.

ПІРАМІ́ДА [від грец. *πυραμίς* (*πυραμίδος*), з єгип.] — *многогранник*, обмежений гранями *многогранного кута* та площиною, що перетинає всі його грані. Грань, яка лежить у січній площині (вона може бути будь-яким *многокутником*), наз. основою П., решта граней (всі вони — *трикутники* зі спільною вершиною) наз. бічними гранями П. (мал.). Об'єм П. $V = SH/3$, де S — площа основи, H — *висота* П. Якщо основою є правильний многокутник, а висота опускається в його центр, то П. наз. правильною. Площа бічної поверхні правильної П. $S_б = Ph/2$, де P — *периметр* основи, h — *апофема* П. Якщо П. перерізати площиною, паралельною до основи, то утворяться П., подібна до вихідної, та *зрізана піраміда*. Іл. с. 378.

ПІРАМІ́ДА ЕКОЛОГІ́ЧНА — показники в характеристиці трофічної структури (див. *Ланцюги живлення*) в *екосистемах* або *біоценозах*, що грунтуються на співвідношенні питомої ваги різних груп організмів, які входять до складу угруповань. Звичайно в наземних біоценозах найбільшу масу становлять рослини (рівень *продуцентів*). Маса *консументів* першого порядку (фітофагів) менша, ніж продуцентів, маса консументів другого порядку менша, ніж консументів першого порядку і т. д. При графічному зображенні цих співвідношень в біоценозі рівень продуцентів утворює основу П. е., а наступні рівні утворюють поверхи і вершину П. е. В кожному біоценозі співвідношення трофічних рівнів різне, і тому П. е. певного біоценозу відображає характер трофічних зв'язків у цьому біоценозі. Розрізняють три осн. типи П. е.: піраміда біомаси, що характеризує заг. суху масу, калорійність або ін. міру заг. кількості речовини; *піраміда чисел*, що відображає чисельність організмів; піраміда енергії, що показує величину енергії в послідовних трофічних рівнях.

О. П. Кришталь.

ПІРАМІ́ДА ЧИ́СЕЛ, піраміда Елтона — співвідношення між чисельністю організмів послідовних трофічних рівнів *ланцюгів живлення* в *біоценозах;* один з типів *піраміди екологічної*. Термін ввів у 1927 англ. вчений Ч. Елтон.

ПІРАМІ́ДИ — 1) Гробниці фараонів у Старод. Єгипті. В період Старод. царства (3-є тис. до н. е.) споруджувалися з гладко обтесаних вапнякових брил, у період Серед. царства (21—18 ст. до н. е.) — з цегли. Спочатку були ступінчасті, згодом — геометрично правильної пірамідальної форми. Найбільша із стародавньоєгипетських П.— піраміда Хеопса в Гізі (висота 146,6 м, 28 ст. до н. е.). 2) Гробниці та храми давнього індіанського населення Мексіки і Центр. Америки. Споруджувалися з невипаленої цегли та облицьовувалися кам'яними брилами, оздобленими орнаментом, рельєфами і скульптурами. Іл. с. 378, а також на окремих аркушах до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225 і до ст. *Єгипет* Стародавній, т. 4, с. 96—97.

ПІРАМІДО́Н — лікарський препарат; те саме, що й *амідопірин*.

ПІРАМО́ВИЧ (Piramowicz) Гжегож (25.XI 1735, Львів — 14.XI 1801, Мендзижець-Подляський, тепер Люблінського воєводства ПНР) — польс. педагог, осв. діяч, письменник. Навчався в єзуїтських колегіумах у Луцьку і Львові. В Італії і Франції знайомився з новими прогресивними течіями в галузі філософії, педагогіки й економіки. В 1770—73 — професор філософії єзуїт. колегіуму у Львові. В 1773—94 — секретар Едукаційної нац. комісії (перший у Польщі центр. урядовий світський орган управління нар. освітою). Брав участь у проведенні шкільної реформи, наук. розробці пед. основ орг-ції освіти і нар. школи; надавав великого значення викладанню природничо-матем. предметів, навчанню рідною мовою, виступав за прийняття ряду нових прогрес. методів навчання. Осн. пед. праця — «Обов'язки вчителя» (1787) — була керівництвом у повсякденній пед. роботі для кількох поколінь польс. нар. учителів.

ПІРАНДЕ́ЛЛО (Pirandello) Луїджі (28.VI 1867, Джірдженті, Агрідженто — 10.XII 1936, Рим) — італ. письменник. Ранні твори написані в традиціях *веризму* (зб. новел «Кохання без кохання», 1894, та ін.). У критичному ставленні до бурж. світу, в зображенні його суперечностей і пороків твори П. близькі до критичного реалізму (романи «Знедолена», 1901; «Небіжчик Маттіа Паскаль», 1904, та ін.; багато новел). Пізня творчість П. позначена інтересом до філос.-психологічних проблем та звертанням до худож. умовності. Відіграв важливу роль у перебудові італ. і європ. театру 20 ст. (драми «Шість персонажів шукають автора», 1921; «Генріх IV», 1922; «Якою ти мене хочеш?», 1930, та ін.). Нобелівська премія, 1934.

Тв.: Рос. перекл.— Новеллы. М., 1958; Пьесы. М., 1960; Покойный Маттиа Паскаль. Л., 1967; Старые и молодые. Л., 1975.

Літ.: Топуридзе Е. И. Философская концепция Луиджи Пиранделло. Тбилиси, 1971. *Д. С. Наливайко.*

ПІРАНЕ́ЗІ (Piranesi) Джованні Баттіста (4. X 1720, Мольяно, Венето — 9.XI 1778, Рим) — італ. гравер і архітектор. Більшу частину свого життя провів у Римі, де вивчав античну архітектуру. Збудував церкву мальтійського ордену Санта-Марія дель Пріорато (1765). Виконав багато офортів на архіт. теми (цикли «Фантазії на тему темниць», бл. 1745—50; 1760—61; «Види Риму», 1748—88, та ін.).

Літ.: Торопов С. А. Джованни Баттиста Пиранези. Избранные офорты. М., 1939.

ПІРА́НЬЙОВІ, піраньї, кариби (Serrasalmidae) — родина хижих риб ряду коропоподібних. Тіло високе, голова коротка, тупа, зуби міцні, гострі. Живуть у прісних водоймах Пд. Америки. Відомі кілька видів, розміри невеликі, серед них найбільші піранья звичайна (Rooseveltiella nattereri), довж. до 30 см, східнобразільська велика піранья (Pygocentrus piraya), довж. до 60 см. П. великими зграями нападають на тварин, що заходять у річку для водопою, і виривають шматки м'яса з жертви, за одну хвилину залишаючи від неї лише скелет. Деякі види П. утримують в акваріумах. Іл. с. 378.

ПІРА́ТСТВО (від грец. *πειρατής* — морський розбійник), морський розбій — насильницькі дії у *відкритому морі* екіпажів суден або літальних апаратів, спрямовані на захоплення, пограбування чи потоплення ін. суден, а також напад з моря на прибережні місцевості з метою пограбування їх. Згідно з міжнар. правом (Паризька декларація про морську війну 1856, Вашінгтонська декларація 1922, Ніонська угода 1937, Женевська конвенція про відкрите море 1958 тощо) П. визнається злочином, і проти нього можна використовувати будь-які законні засоби боротьби.

Б. Б. Піотровський.

В. Й. Пірадов.

Піонерська організація України.
Парад піонерських дружин Києва, присвячений 50-річчю Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна.

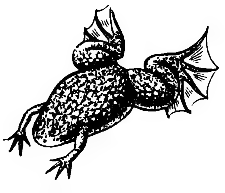

Піпові. Гладенька шпоркова жаба.

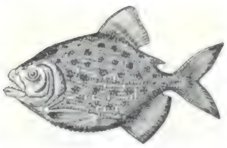

Піраньйові. Піранья звичайна.

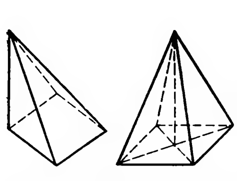

Довільна та правильна чотирикутні **піраміди.**

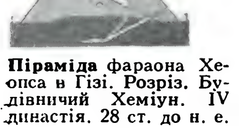

Піраміда фараона Хеопса в Гізі. Розріз. Будівничий Хеміун. IV династія. 28 ст. до н. е.

ПІРГЕЛІО́МЕТР (від грец. πῦρ — вогонь, ἥλιος — Сонце та μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання інтенсивності прямої *сонячної радіації* в абсолютних одиницях. Побудований за принципом поглинання сонячної радіації та перетворення її на теплову енергію. Найпоширеніші П. А. Й. *Ангстрема* (у Європі) та Ч. Аббота (у США). У компенсаційному П. А. Й. Ангстрема (мал.) приймачем є пара вкритих сажею манганінових пластинок. Одна з них опромінюється сонцем, через другу пропускають електр. струм, доки т-ри обох пластин стануть однаковими. За силою компенсуючого струму визначають інтенсивність радіації. Приймачем калориметричного П. Ч. Аббота є вкритий сажею металевий циліндр, розміщений у камері, що обмивається проточною водою. Інтенсивність радіації визначають на підставі підвищення т-ри приймача. Див. також *Актинометр*.

ПІРЕ́Й — місто в Греції, входить до складу Великих *Афін*. Найбільший порт країни, розташований на пн.-сх. узбережжі зат. Саронікос Егейського м. Вузол з-ць. Розвинута машинобудівна (особливо суднобудівна), металообробна, хім., цем., керамічна, скляна, паперова, текст., харчосмакова (у т. ч. тютюнова) промисловість. Килимарство, виробн. канатів. ТЕЦ. Музей античної скульптури. Стародавнє місто, відоме з античних часів.

«ПІРЕ́ЛЛІ» («Pirelli») — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Італії. Почала створюватись 1872 в Мілані. Сім'я Піреллі зберігає контроль над фінанс.-монополістичною групою. Осн. сфера діяльності «П.» — електротех. пром-сть і виробн. автомоб. покришок. У 1980 під контролем групи було 70 компаній Італії, Бельгії, ФРН, Канади тощо. «П.» контролює 107 пром. підприємств. У 1971 група «П.» об'єдналася з англ. групою «Данлоп». Кожна група, зберігаючи самостійність, володіє в різних країнах від 40 до 49% капіталу ін. групи.

С. В. П'ятенко.

ПІРЕНЕ́Ї — гірська система на Пд. Зх. Європи, у межах Франції, Іспанії та Андорри. Довж. 450 км, шир. від 20 до 110 км, вис. до 3404 м (пік Ането). Сформувалися П. за *альпійської складчастості*. Пн. схили переважно круті, пд.— пологі. Найвищі й найбільш важкодоступні Центр. П. Поширені карстові форми *рельєфу* (див. *Карст*), особливо у Зх. П. Бл. 40 $км^2$ вкрито льодовиками. Родовища заліз. та марганцевих руд. Клімат помірний, вологий, на Пд. Сх. та Сх.— субтропічний, середземноморський. Ріки (Гаронна, ліві притоки Ебро та ін.), що беруть початок на П., повноводні, мають значні запаси гідроенергії. Багато невеликих озер, є підземні річки та джерела. На схилах П. до вис. 1800—2100 м — широколистяні й хвойні ліси, які переходять у субальп. та альп. луки. На пд.-сх. та сх. схилах — до вис. 500—700 м — вічнозелені чагарники (*маквіс*) та вічнозелені ліси. В долинах вирощують зернові культури (пшеницю, кукурудзу, ячмінь), на пд.-сх. схилах — виноград, фрукти; в горах — скотарство. Туризм. Для охорони гірської фауни і ландшафтів П. створено нац. парки Айгес-Тортес і Ордеса в Іспанії та заповідник Неув'єль у Франції. *Ю. О. Амброз.*

ПІРЕНЕ́ЙСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ, Іберійський півострів — на Пд. Зх. Європи. Омивається Атлантичним ок., Біскайською зат. та Середземним м. Від Африки відокремлений Гібралтарською прот. Пл. 582 тис. $км^2$. Більшу частину П. п. займає плоскогір'я *Месета,* розчленоване на окремі плато (Старокастільське, Новокастільське, Галісійське) та хребти (Центр. Кордільєра, вис. 2592 м, Сьєрра-Морена та ін.). Месету оточують гори *альпійської складчастості*— *Кантабрійські гори* (на Сх. переходять у гірську систему *Піренеїв*), Іберійські, Каталонські та *Андалуські гори* (г. Муласен, вис. 3478 м, найвища точка П. п.). Найбільші низовини — Арагонська та Андалуська. Родовища кам. вугілля, заліз. і поліметалевих руд, вольфраму, ртуті тощо. Клімат більшої частини П. п. субтропічний, сухий, на Пн. Зх.— помірний океанічний. Річки П. п. (Дуеро, Тежу, Гвадіана, Гвадалквівір, Ебро) порожисті, влітку міліють; використовуються для потреб енергетики та зрошування; є водосховища. Рослинність переважно середземноморського типу (*маквіс,* гарига). На Пн. та в горах — широколистяні й хвойні ліси, на Зх.— вічнозелені дубові ліси (корковий та ін.); є насадження евкаліпту, сосни. Фауна різноманітна; багато *ендеміків*: іхневмон, мавпа магот, голуба сорока, червона куріпка. На П. п. розташовані д-ви *Іспанія, Португалія, Андорра* та володіння Великобританії — *Гібралтар*. Карту див. на окремому аркуші, т. 4, с. 432—433.

Ю. О. Амброз.

ПІРЕ́НН (Pirenne) Анрі (23.XII 1862, Верв'є — 24.X 1935, Брюссель) — бельг. історик-медієвіст, іноз. чл.-кор. Петрогр. АН (з 1918). У 1886—1930—професор Гентського ун-ту (1919—21 — ректор). Автор праць з екон. історії зх.-європ. середньовіччя (зокрема з історії міст). Розвинув теорію виникнення середньовіч. міста з купецького поселення; перебільшував роль купецтва і торгівлі в істор. процесі. Вивчав проблему виникнення бельг. нації. Осн. праці: «Міста середньовіччя» (1927; рос. переклад — «Середньовічні міста і відродження торгівлі», 1941), «Історія Бельгії...» (т. 1—7, 1900—32, доведена до 1914).

ПІРЕНО́ЇД (від грец. πυρήν — кісточка, ядро та εἶδος — вигляд) — клітинна *органела*; міститься всередині або на поверхні *хлоропластів* багатьох водоростей, а також деяких *печіночних мохів* з порядку антоцеротових. Складається з центр. тіла білкової природи— матрикса, або строми, та крохмальної обкладки (іноді вона відсутня). В місцях розташування П. відбувається утворення крохмалю. Наявність або відсутність П. в клітинах — одна з систематичних ознак.

ПІРЕНОМІЦЕ́ТИ (Pyrenomycetes) — група порядків *сумчастих грибів,* для яких характерні плодові тіла *перитеції,* рідше *клейстокарпії*. Бл. 640 родів, що об'єднують 6 тис. видів. Більшість П.— *сапрофіти* (переважно на рослинних субстратах), деякі П.— *паразити* вищих рослин і комах. П. поділяються на 5 порядків: Erysiphales, Sphaeriales, Diaporthales, Hypocreales, Clavicipitales. Серед П. чимало поширених збудників хвороб культурних рослин: Erysiphe communis graminis та Phyllachora graminis на хлібних злаках, Nectria galligena на яблуні, Gibberella zeae на кукурудзі та ін. Див. також *Ріжки*. *І. О. Дудка.*

ПІРЕ́ТРУМ — рід багаторічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Те саме, що й *маруна*.

ПІРИДИ́Н, C_5H_5N — органічна *гетероциклічна сполука*. Безбарвна рідина з неприємним запахом, густ. 982 $кг/м^3$ (при 20° С), $t_{кип}$ 115,6° С, $t_{пл}$ — 41,8° С; змішується з водою і більшістю органічних розчинників. П.— слабка основа, з к-тами утворює *солі*. Проявляє властивості ароматичної сполуки: вступає в реакції електрофільного заміщення (*нітрування,* галогенування тощо), але важче за *бензол*. Для П. характерні реакції нуклеофільного заміщення (напр., *амінування,* гідроксилювання, див. *Чичибабіна реакція*). П. стійкий до діяння окислювачів. При каталітичному гідруванні або дії натрію у спирті відновлюється до піперидину. Одержують з продуктів коксування вугілля і синтетично. Токсичний, гранично допустима концентрація пари П. у повітрі ~ 5 $мг/м^3$. Застосовують у виробн. *барвників, ліків, пестицидів,* в аналітичній хімії тощо. *В. О. Ковтуненко.*

ПІРИДОКСИ́Н, піридоксол, вітамін B_6 — водорозчинний *вітамін,* похідне *піридину*. Міститься в харчових продуктах тваринного і рослинного походження (печінці, м'ясі, рибі, пшениці, картоплі, рисових висівках, дріжджах та ін.). В тканинах організму П. перетворюється на піридоксальфосфат — *кофермент,* що входить до складу ферментів, які регулюють гол. чин. реакції синтезу та розщеплення *амінокислот*. Недостача П. в їжі спричинює дерматити, анемію тощо. Добова потреба людини в П.— 2—4 мг. П. застосовують при лікуванні *анемії,* хвороб печінки тощо.

ПІРИМІДИ́НОВІ ОСНО́ВИ, піримідини — природні органічні *гетероциклічні сполуки,* похідні піримідину. Біол. роль у життєдіяльності всіх організмів зумовлена участю П. о. в побудові *нуклеїнових кислот, коферментів* та ін. біологічно активних сполук. *Біосинтез* П. о. в клітинах відбувається в результаті перетворень похідних *оротової кислоти*. Найважливіші П. о.— *цитозин, урацил, тимін*.

ПІРИ́Т (від грец. πῦρ — вогонь) — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. FeS_2. *Сингонія* кубічна. Густ. 4,9—5,2. Твердість 6,5—6,75. Колір світло-жовтий, тонкодисперсні (див. *Дисперсність*) відміни —

чорного кольору. Найбільші родовища П.— в СРСР, зокрема в РРФСР (Урал, Алтай), Казахстані; на Україні на Донбасі, в Карпатах, на *Українському щиті.* За рубежем — у Норвегії, Іспанії, Італії, США, Канаді, Японії. П.— сировина для виготовлення сірчаної кислоти, вилучення сірки. Відходи використовують у металургії та як фарбу.

ПІРІ (Peary) Роберт Едвін (6.V 1856, Крессон, Пенсільванія — 20.II 1920, Вашінгтон) — амер. полярний мандрівник. За освітою інженер, служив на флоті США, адмірал (з 1911). Здійснив експедиції в Гренландію, двічі пересік її пн. частину, 1900 відкрив її найпівнічнішу точку — мис Морріс-Джесеп. У 1898, 1902 та 1906 зробив невдалі спроби дійти до Пн. полюса. 6.IV 1909 разом з негром М. Хенсоном і 4 ескімосами досяг району полюса (89° 55′ 24″). Ім'ям П. названо півострів на Пн. Гренландії (Земля Пірі) й протоку на Пн. Канадського Арктичного архіпелагу.

ПІРКЕ́ РЕА́КЦІЯ — нашкірна алергічна діагностична проба, яка дає можливість встановити наявність в організмі туберкульозної інфекції. Запропонована 1907 австр. патологом і педіатром К. Пірке. Методика П. р.: на шкіру передпліччя наносять краплину туберкуліну (препарат із вбитих туберкульозних мікобактерій) і роблять на цьому місці поверхневі насічки. Результат враховують через 2—3 доби, орієнтуючись на величину припухлості на місці насічки. Див. також *Манту реакція, Туберкулінові проби.*

ПІРНА́ННЯ ТВАРИ́Н — плавання під водою деяких тварин з повітряним (легеневим або трахейним) типом дихання. Властиве деяким ссавцям (ластоногим, китам та ін.), птахам (пінгвінам, гагарам тощо), плазунам (крокодилам, черепахам та ін.) і безхребетним (жукам-водолюбам, плавунцям тощо). Тварини пірнають переважно в пошуках їжі; здатні перебувати під водою досить тривалий час (ондатра — 12 хв, кити — 50—60 хв, крокодили — кілька годин), що зумовлене їхніми анатомічними і фізіол. особливостями (великий об'єм вдихуваного повітря; певний запас кисню, особливо в *міоглобіні* м'язів; мала чутливість дихального центра до двоокису вуглецю, *брадикардія* тощо).

ПІРОВИНОГРА́ДНА КИСЛОТА́, α-кетопропіонова кислота, $CH_3\ COCOOH$ — *карбонова кислота.* Мол. м. 88,06. Безбарвна рідина з запахом оцтової кислоти; $t_{пл}$ 13,6° C, $t_{кип}$ 165° C. У будь-яких співвідношеннях змішується з водою, спиртом, ефіром. Виявляє заг. властивості *α-кетокислот.* П. к. відіграє важливу роль у клітинному *метаболізмі* всіх організмів, бере участь у процесах обміну вуглеводів, жирів та білків. П. к. є кінцевим продуктом гліколітичного (див. *Гліколіз*) розпаду *глюкози.* Порушення обміну П. к. призводить до ацетонурії — посиленого утворення в організмі і виділення з сечею *ацетонових тіл.* Як синонім П. к. часто вживається термін «піруват». *Т. П. Угарова.*

ПІРО́ГА (франц. pirogue, від ісп. piragua, з карибських мов) — вузький і довгий човен індіанців-*карибів.* Каркас П. (мал.) — дерев'яний, обтягнутий зовні корою дерев (її зшивають коренями і просмолюють у швах), іноді — шкурами. Назву «П.» європейці перенесли на схожі човни ін. народів, у т. ч. і лісових індіанців Пн. Америки. Пірогою наз. також човен, видовбаний або випалений із суцільного стовбура дерева.

ПІРОГАЛО́Л, 1, 2, 3-триоксибензол, $C_6H_3(OH)_3$ — трьохатомний *фенол*; безбарвні кристали; $t_{пл}$ 133—134° C, $t_{кип}$ 309° C. П. легко сублімується (див. *Сублімація*), розчиняється у воді, спирті, ефірі; малорозчинний у хлороформі та бензолі; токсичний. Найхарактернішою властивістю П. є здатність легко окислюватись; миттю відновлює солі золота і срібла, а його лужні розчини дуже швидко зв'язують кисень. У пром-сті П. одержують сухою перегонкою (*декарбоксилюванням*) галової к-ти та її похідних. Застосовують для визначення кисню у *газовому аналізі,* як проявник у фотографії, у синтезі деяких *азобарвників.*

ПІРОЕЛЕ́КТРИКА (від грец. πῦρ — вогонь і *електрика*) — явище електризації деяких кристалічних діелектриків (т. з. піроелектриків) при їх нагріванні або охолодженні. Зумовлене наявністю в піроелектриків спонтанної (самочинної) поляризації (див. *Поляризація діелектриків*). Електр. поле, створене спонтанною поляризацією, звичайно компенсується полем електр. зарядів, які осідають на поверхню піроелектрика з навколишнього середовища. Зміна ж т-ри призводить до зміни величини спонтанної поляризації, що зумовлює появу електр. поля, яке існує, поки зовнішні заряди його знову не скомпенсують. Усі піроелектрики є п'єзоелектриками (див. *П'єзоелектрика*). Типовий піроелектрик — *турмалін.* Великий клас піроелектриків становлять *сегнетоелектрики.* Піроелектрики застосовують у науці й техніці як приймачі електромагн. випромінювання, особливо інфрачервоного. *В. Л. Стрижевський.*

ПІРОКАТЕХІ́Н, орто-діоксибензол, $C_6H_4(OH)_2$ — двохатомний *фенол*; безбарвні кристали; $t_{пл}$ 104° C, $t_{кип}$ 246° C, розчиняється у воді, спирті, ефірі. Входить до складу природних сполук — *танінів.* У пром-сті одержують лужним плавленням орто-хлорфенолу або орто-фенолсульфокислоти. Застосовують П. у *фотографії* як проявник, у виробн. *барвників,* лікар. препаратів (напр., *адреналіну*), в аналітичній хімії тощо.

ПІРОКСЕ́НИ (від грец. πῦρ — вогонь і ξένος — чужий) — група породоутворюючих мінералів класу *силікатів.* П. поділяють на ромбічні й моноклінні. Ромбічні П. утворюють ізоморфний (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії) безперервний ряд енстатит $Mg_2[Si_2O_6]$ — феросиліт $Fe_2^{2+}[Si_2O_6]$; до моноклінних П. відносять *авгіт, діопсид,* геденбергіт $CaFe[Si_2O_6]$, *жадеїт, сподумен,* егірин $NaFe^{3+}[Si_2O_6]$. Деякі П. використовують як керамічну сировину, жадеїт і прозорі відміни сподумену — в ювелірній справі; сподумен — цінна *літієва руда.*
В. А. Супричов.

ПІРОКСЕНІ́Т — яснокристалічна темна вивержена магматична гірська порода; продукт кристалізації ультраосно́вної *магми.* Складається гол. чин. з *піроксенів* та *рогової обманки.* У невеликій кількості містить *олівін, біотит,* а також рудні мінерали — *магнетит, ільменіт, хроміт,* іноді платину.

В СРСР є на Уралі, Кольському п-ові та в ін. місцях. Використовують П. як буд. матеріал та сировину для виготовлення *вогнетривких матеріалів.*

ПІРОКСИЛІ́Н — один з видів *нітратів целюлози.* Застосовують П. у виробн. бездимного *пороху, динамітів* та ін. *вибухових речовин.*

ПІРО́ЛІЗ (від грец. πῦρ — вогонь і λύσις — розпад, розкладання) — розкладання органічних речовин при високих т-рах (400—1200° C). Відбувається без доступу повітря, діяння хім. реагентів, фіз. факторів (світла, радіації та ін.). Крім *деструкції,* при П. можливі й вторинні процеси, наприклад *ізомеризація, полімеризація,* ущільнення молекул тощо. Інколи під терміном «піроліз» розуміють процеси термічного перетворення нафтової та газової сировини, *суху перегонку деревини, коксування* і т. п. При П. одержують вихідну сировину для виробн. *пластичних мас,* синтетичних *волокон, каучуків* та ін. продуктів. Перші заводи П. були побудовані в Росії (у Києві й Казані) в 70-х рр. 19 ст.

ПІРОЛЮЗИ́Т (від грец. πῦρ — вогонь і λῦω — мию) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. MnO_2. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 4,4—5,0. Твердість 6,5—6,7. Колір сталево-сірий, чорний. Блиск напівметалевий. Найбільші родовища — в СРСР, зокрема на Україні (див. *Нікопольський марганцевий басейн*) і в Грузії (див. *Чіатурський марганцевий басейн*). П. одержують і штучно. П.— осн. руда марганцю. Використовують і для виробн. сухих електр. батарей, хім. і мед. препаратів, знебарвлення скла тощо.

ПІРОМЕТАЛУ́РГІЯ (від грец. πῦρ — вогонь і *металургія*) — галузь металургії, пов'язана з одержанням та очищенням металів (сплавів) при високих температурах (на відміну від *гідрометалургії,* де використовуються низькотемпературні процеси). П.— основна і найдавніша галузь металургії, її методами одержують практично всі чорні метали (сплави) і більшу частину кольорових. До пірометалург. процесів належать *випал* і *агломерація* металург. сировини, *плавка* шихтових (вихідних) матеріалів, виготовлення *сплавів, рафінування* металів і сплавів (у т. ч. *дистиляція, зонна плавка*). В процесах П. використовують тепло, що виділяється при *екзотер-*

Р. Е. Пірі.

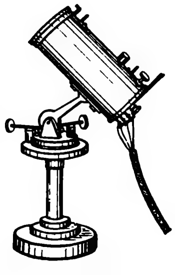

Піргеліометр Ангстрема.

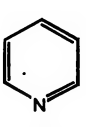

Піридин.

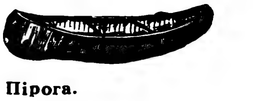

Пірога.

мічних реакціях згоряння палива (див. *Доменне виробництво, Мартенівське виробництво*), при реакціях окислення кремнію, марганцю і вуглецю рідкого чавуну (див. *Конверторне виробництво*) та окислення хімічно активних металів (напр., алюмінію; див. *Металотермія*). Крім того, використовують тепло *дуги електричної* (для плавки і відновлення металів у дугових печах), тепло електр. струму, що збуджується в металах змінним *електромагнітним полем* (для плавки металів в *індукційних печах*), енергію пучків прискорених електронів (див. *Електроннопроменева технологія*), *плазму* (див. *Плазмоводуговий переплав*), а також тепло, що виділяється внаслідок протікання по провіднику електр. струму (див. *Електротермія, Електрошлаковий переплав*). Див. також *Вакуумна металургія, Електрометалургія, Плазмова металургія.*

Літ.: Есин О. А., Гельд П. В. Физическая химия пирометаллургических процессов, ч. 1—2. Свердловск — М., 1962—66; Ванюков А. В., Зайцев В. Я. Теория пирометаллургических процессов. М., 1973.

В. Й. Лакомський.

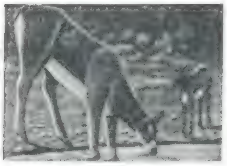

Н. Піросманашвілі. Олень з оленятком п'ють воду. Державний музей мистецтв Грузинської РСР.

ПІРО́МЕТР (від грец. πῦρ — вогонь і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють т-ру непрозорих тіл за їх випромінюванням в оптичному діапазоні спектра. До найпоширеніших належать оптичні П. (мал.), де інтенсивність випромінювання розжареного тіла порівнюється спостерігачем з яскравістю нитки пірометричної лампи — еталона. Т-ру (800—6000° C) відлічують за шкалою електровимірювального приладу, коли нитка стає невидимою на фоні розжареного тіла. Є й П. іншого типу, напр. фотоелектричні, в яких використано властивість *фотоелемента* змінювати електр. струм, що в ньому виникає (пропорційно до падаючого світлового потоку). П. використовують у металургії, хімії тощо.

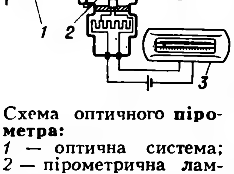

Схема оптичного **пірометра:**
1 — оптична система; *2* — пірометрична лампа; *3* — електровимірювальний прилад.

ПІРО́П (від грец. πυρωπός — подібний до вогню) — мінерал класу *силікатів,* групи *гранатів.* $Mg_3Al_2[SiO_4]_3$. *Сингонія* кубічна. Густ. 3,5—3,8. Твердість 6,5—7,5. Колір червоний, чорний. Прозорий. Використовують у ювелірній справі.

ПІРОПЛАЗМІ́ДИ (Piroplasmida) — ряд паразитичних найпростіших класу *споровиків.* Близькі до *гемоспоридій,* але відрізняються від них відсутністю статевого процесу. Паразитують в *еритроцитах* та *лімфоцитах* ссавців (великої рогатої худоби, свиней та ін.), призводячи до небезпечних хвороб свійських тварин — *піроплазмідозів*. Переносниками П. є *пасовищні кліщі,* в тілі яких відбувається нестатеве розмноження П. шляхом простого поділу та *шизогонії*. Передається П. хребетним тваринам з слиною кліща при кровосмоктанні. Ряд П. включає 3 родини: Babesiidae (синонім Piroplasmidae), Theileriidae та Dactylosomidae.

В. П. Коваль.

ПІРОПЛАЗМІДО́ЗИ (стара назва — гемоспоридіози) — група кровопаразитарних хвороб ссавців, птахів, риб і земноводних тварин, іноді на П. хворіє й людина. До П. належать: *бабезіоз,* піроплазмоз, *нуталіоз,* тейлеріоз. Збудники — одноклітинні найпростіші організми піроплазми з ряду *піроплазмід,* які паразитують в *еритроцитах* крові. Паразити мають грушовидну, амебовидну та ін. форми. У тварин П. характеризуються високою т-рою, анемією та жовтяничністю слизових оболонок. Найчастіше виникають у весняно-літній період, коли на тварин на пасовищах нападають переносники збудників — *пасовищні кліщі*. У хворих тварин з'являється *гемоглобін* у сечі, порушується діяльність серцево-судинної і травної систем тощо. Заходи боротьби. Застосовують хіміотерапевтичні препарати; запобігають нападу кліщів обробкою шкірного покриву тварин *інсектицидами*.

Літ.: Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971; Справочник по ветеринарии. Л., 1978. *Л. П. Погребняк.*

ПІРОСМАНАШВІ́ЛІ Ніко [Микола Асланович; 1862 (?), с-ще Мірзаані, тепер Цітелцкаройського р-ну Груз. РСР — 5.V (?) 1918, Тбілісі] — груз. художник-самоук, представник *примітивізму.* Працював у Тбілісі. Вся творчість П. пройнята нар. тенденціями. Малював вивіски для духанів-їдалень, картини на теми сел. побуту («Збирання винограду», «Весілля в Кахетії», «Кахетинський епос» та ін.) і життя старого Тбілісі («Робітник з бочкою», «Робітник з бурдюком», «Духанщик», «Двірник» та ін.). Багато творів П. мають викривальний характер («Гульня трьох князів», «Мільйонер — бездітний і бідна — з дітьми», «Жебрак» та ін.). П. широко відомий як анімаліст («Поранений олень», «Лев», «Орел» та ін.), автор натюрмортів. Більшість творів П. зберігаються в Музеї мистецтв Груз. РСР в Тбілісі. Виставки творів П. експонувалися у Харкові, Одесі — 1931, Києві — 1931, 1976.

Літ.: Ніко Піросманашвілі. Каталог. Х.—К.— Одеса, 1931; Нико Пиросманашвили. Альбом. М., 1967; Кузнецов Э. Д. Пиросмани. Л., 1975.

ПІРОТЕ́ХНІКА (від грец. πῦρ — вогонь і *техніка*) — галузь техніки, пов'язана з виготовленням і застосуванням освітлювальних, сигнальних, запалювальних, димових та ін. спец. сумішей, а також споряджених ними тех. засобів (ракет, снарядів, шашок тощо). Піротехнічні суміші були відомі ще в Старод. Римі, Візантії («грецький вогонь»), у Китаї та ін. країнах, а також арабам. У Європі перші порохові ракети застосовано як запалювальні засоби на Україні у битвах (на поч. 16 ст.) з татарами. В Росії їх почали використовувати в широких масштабах наприкінці 17 — на поч. 18 ст. Бурхливого розвитку П., що грунтувалась на нових досягненнях фізики і хімії, набула у першій половині 20 ст. Піротехнічні суміші містять пальне (напр., магній, алюміній та їхні сплави), окислювач (*нітрати, хлорати, перхлорати, оксиди* металів тощо) і клей (напр., *желатину*). До них додають також спец. речовини, що забарвлюють полум'я і дим, підсилюють світіння, прискорюють або сповільнюють процес горіння. Виготовляють ці суміші подрібненням і змішуванням компонентів, *грануляцією,* сушінням і ущільненням їх — переважно пресуванням. Змішування компонентів і ущільнення сумішей — пожежо- і вибухонебезпечні. Запалюють піротех. суміші пороховими шнурами, *капсулами* тощо. Піротех. суміші й засоби застосовують у пром-сті (напр., термітні суміші для зварювання), сільс. г-ві (для боротьби з шкідниками), військ. справі, при кінозніманні, влаштуванні святкових фейєрверків та ін.

ПІРОТИ́Н (від грец. πυρρότης — вогняно-червоний або темно-оранжевий колір) — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. $Fe^{2+}_{1-n}F^{3+}_{2/3n}S$. *Сингонія* гексагональна. Трапляється і моноклінний П. Густ. 4,58—4,65. Твердість 3,5—5,0. Колір бронзово-жовтий. Блиск металевий. Магнітний. У Рад. Союзі є в РРФСР (у мідно-нікелевих рудах Кольського п-ова, Уралу, Прибайкалля, свинцево-цинкових рудах Пн. Кавказу), на Україні (в заліз. рудах *Керченського залізорудного басейну*). Використовують як сировину для одержання сірчаної кислоти.

ПІРОФІЛІ́Т (від грец. πῦρ — вогонь і φύλλον — листок) — мінерал класу *силікатів.* $Al_2(OH)_2\ [Si_4O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,72. Твердість 1,5. Колір білий, зеленуватий, іноді жовтуватий або буруватий. Блиск скляний. В Рад. Союзі родовища П. є в РРФСР (Урал, Магадан. обл.), на Україні (Волинська височина); за рубежем — у США. Використовують для виготовлення вогнетривких виробів та ізоляторів; у старовину широко використовували як декоративний матеріал.

ПІРОФІ́ТОВІ ВО́ДОРОСТІ (Pyrrophyta) — відділ нижчих рослин. Переважно одноклітинні рухливі форми з дорсовентральною будовою тіла, двома або однією борозенками та двома джгутиками. Відомі також пальмелоїдні, кокоїдні, нитчасті та амебоїдні форми. Клітини П. в. голі або вкриті текою, яка нерідко має вигляд панцира, поділеного поперечною борозенкою на дві частини, складені з щитків-пластинок, рідше — клітинною оболонкою. У більшості одноклітинних форм П. в. наявні т. з. глотка трубковидної, лійковидної або мішковидної форми, а також особливі структури — трихоцисти. Характерні особливі *вакуолі* — пузули. *Хлоропласти* різних відтінків (оливкуваті, буруваті, коричнево-жовті, червонуваті та ін.). Є також безбарвні форми. Ядерний апарат примітивний (т. з. мезокаріотична будова клітини). Розмноження переважно вегетативне (поділом клітини), рідше власне нестатеве (зооспорами або автоспорами). Статевий процес достовірно не виявлений. Нерідко утворюються цисти. Обсяг відділу розуміють неоднаково; часом до нього, крім динофітових (і насамперед перидинієвих) водоростей, відносять також криптофітові та хлоромонадові. Понад 1000 видів (бл. 125 родів), які розвиваються (і нерідко досить інтенсивно) як у континентальних водоймах, так і в морях. Деякі трапляються у позаводних *біотипах*. В СРСР — бл. 50 родів (500 видів). П. в. збагачують водойми органічними речовинами, беруть участь у створенні геологічних порід, є кормом для ін. гідробіонтів тощо. Відомі токсичні форми. Деякі види використовують як індикатори ступеня забрудненості води.

Н. В. Кондратьєва.

ПІРОХЛО́Р (від грец. πῦρ — вогонь і χλωρός — жовтувато-зелений) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. $NaCaNb_2O_6(OH, F)$. Натрій і кальцій можуть заміщуватися ін. хім. елементами, утворюючи відміни П.— уранпірохлор (багатий на *уран*), мікроліт (багатий на *тантал*) та ін. *Сингонія* кубічна. Густ. 4,30. Твердість 5,5—6,5. Колір темно-бурий, червонувато-бурий, жовтувато-зелений. Блиск алмазний. Родовища П. відомі в Норвегії, Швеції, Канаді, США, СРСР. Сировина для одержання *ніобію* і танталу.

ПІРО́ЦЬКИЙ Федір Аполлонович [17.II (1.III) 1845, Лохвицький повіт Полтавської губ.— 28.II (12.III) 1898, м. Олешки, тепер Цюрупинськ Херсонської обл.] — російський винахідник у галузі електротехніки. Закінчив (1866) юнкерський клас Михайлівського арт. уч-ща, служив у Києві. Після закінчення (1871) Михайлівської арт. академії працював у Гол. арт. управлінні (Петербург). Обгрунтував можливість передачі електроенергії на велику віддаль. Уперше в Росії (в Петербурзі) побудував і випробував (1880) трамвайний вагон з підвісним тяговим електродвигуном постійного струму і живленням через рейки.

Літ.: Ржонсницький Б. М. Федір Аполлонович Піроцький. К., 1951.

ПІРР (Πύῤῥος; 319 — 273 до н. е.) — цар *Епіру* 307—302 та 296—273 до н. е. В 302 до н. е. був позбавлений влади внаслідок повстання місц. племен молоссів. У 301 до н. е. брав участь у битві *діадохів* біля м. Іпсе. В 296 до н. е. знову став царем Епіру, приєднав до своїх володінь о-ви Керкіру, Левкаду, області Акарнанію, Амбракію та ін. тер. Греції. Підтримав м. Тарент у боротьбі проти Риму. В 280 до н. е. розбив рим. військо біля Гераклеї, 279 до н. е.— біля м. Аускулума (ціною великих втрат, звідси вираз «Піррова перемога»). Після поразки його війська біля Беневента (275 до н. е.) втік до Таренту, потім — до Епіру. Вбитий під час вуличної сутички в Аргосі.

ПІРРО́Н з Еліди (Πύῤῥων; бл. 365—275 до н. е.) — давньогрец. філософ, засновник античного *скептицизму* (пірронізму). За П., людське пізнання не дає істинного знання про навколишній світ, а будь-яке судження про сутність речей і їхню цінність настільки ж істинне, як і хибне. А оскільки ми нічого не можемо знати про речі, слід утримуватися від суджень про них. Це позбавляє сумнівів, породжує байдужість до ілюзорного світу з його радощами і горем, а отже дарує душевний спокій і щастя, яке П. розумів як незворушність (атараксія), відсутність страждань. З послідовників П. відомі Тімон і Євсевій, у переказах яких дійшло до нас його вчення. В 2 ст. н. е. філософію П. розвивали представники неопірронівського скептицизму (Енесідем, Агріппа, *Секст Емпірик*).

ПІРС (Pearse) Патрік (Падрік) Генрі (10.XI 1879, Дублін — 3.V 1916, там же) — ірл. поет. Писав англ. та ірл. мовами. У своїх кращих творах (вірші «Мати», «Повстанець»; обидва — 1915) закликав до революц. боротьби проти брит. колонізаторів. Більшість поетичних творів ввійшла до посмертної зб. «Вибрані твори» (1918) та ін. видань (1963). Відомий і як автор п'єс та оповідань. Розстріляний англійцями за активну участь в *Ірландському повстанні 1916*.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1980, № 2.

Літ.: Коптілов В. Поезія зеленого острова. «Всесвіт», 1980, № 2.

О. І. Земляний.

ПІРС (Peirce) Чарлз Сандерс (10. IX 1839, Кембрідж, шт. Массачусетс — 19.IV 1914, Мілфорд, шт. Пенсільванія) — амер. філософ-ідеаліст, логік, математик, природодослідник. Член Амер. академії наук і мистецтв (1877) та національної АН (1879). Засновник *прагматизму*. Висунув принцип, за яким значення поняття зводиться до сукупності його практичних наслідків. Намагався примирити наукові дослідження з релігійною вірою. Відстоював ідею відносності наукового знання, водночас аналізуючи шляхи його виникнення й обгрунтування; створив заг. теорію знаків (див. *Семіотика*), дав класифікацію та аналіз їхнього функціонування в процесі пізнання. П. розробив вчення («феноменологію», або «фанероскопію») про три фундаментальні структурні категорії буття, що виражають найзагальніші риси людського досвіду (перша — якість, друга — індивідуальний факт, або існування, третя — універсальність, закон). Висунута П. теорія розвитку спиралась на принципи «випадковості» й «любові» як спрямовуючої сили розвитку і мала об'єктивно-ідеалістичний характер.

Ю. К. Мельвіль.

ПІРС (англ. piers, множ. від pier — стовп, причал) — гідротехнічна споруда, що виступає у портову *акваторію* і служить для причалювання (швартування) суден з двох боків; різновид *причальних споруд*. На П. (мал.) виконують перевантажувальні операції, висаджують на берег і беруть на судна пасажирів, ремонтують пришвартовані судна тощо. Споруджують П. під кутом (зокрема, перпендикулярно) до берега. Розрізняють П.: поодинокі й групові (у вигляді «гребінки» вздовж берега); широкі (шир. 60—250 м) і вузькі (10—60 м). На широких П. розміщують склади, підйомні крани, прокладають автошляхи і залізничні колії. П. зводять при обмеженій береговій лінії *порту*.

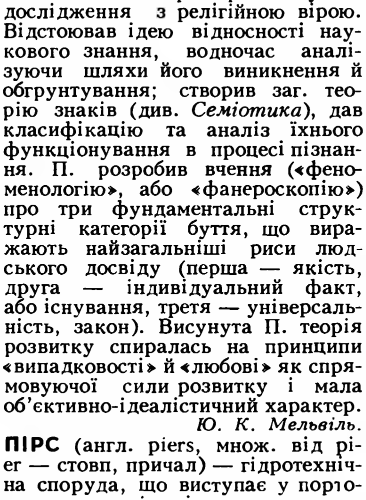

Пірс Білгород-Дністровського морського порту.

ПІ́РСОН (Pearson) Карл (27.III 1857, Лондон — 27.IV 1936, там же) — англ. математик і біолог, філософ-ідеаліст, послідовник *махізму*. Професор прикладної математики й механіки (1884), згодом (з 1911) — *євгеніки* Лондонського ун-ту. Відомий працями в галузі *математичної статистики* та застосування її в біології (див. *Біометрія*). Питанням методології науки присвячена філос. праця П. «Граматика науки» (рос. пер. 1911), в якій він з суб'єктивно-ідеалістичних позицій витлумачував наук. знання: поняття науки вважав штучними конструкціями, засобами описування й упорядковування чуттєвого досвіду. Філос. погляди П. піддано критиці в праці В. І. Леніна «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

ПІРУЕ́Т (франц. pirouette, букв.— дзига) — 1) У балеті — повний оберт (або кілька обертів, вправо чи вліво) танцівника (танцівниці) на місці. 2) У фігурному катанні на ковзанах, стрибках у воду, гімнастиці — обертання спортсмена по вертикальній осі. 3) У верховій їзді — поворот коня на задніх ногах. 4) Переносно — різкий несподіваний поворот (у поведінці, в ході думки тощо).

ПІ́РЧЮПІС, Пірчюпяй — село у Варенському р-ні Лит. РСР. 3.VI 1944 нім.-фашист. окупанти спалили село і 119 його жителів за зв'язок з партизанами. У відбудованому селі створено меморіальний музей. У 1960 встановлено пам'ятник жертвам фашизму, що складається з монументальної статуї «Мати» і стіни з рельєфами та прізвищами загиблих (скульптор Г. Йокубоніс, Ленінська премія 1963; арх. В. Габрюнас).

ПІ́Р'Я — рогові утвори шкіри, що вкривають більшу частину тіла птахів і утворюють *оперення*. Розрізняють П.: контурне, нитковидне, пухове, пух і щетинки. Найрозвиненіше **контурне** П.: його пір'їна утворена стрижнем, який складається з порожнистого очина і стовбура, до якого прикріплюється 2 опахала (зовн. і внутр.). Опахала утворені борідками, зчепленими між собою борідочками, на яких є дрібні гачечки (див. мал.). На поверхні тіла контурне П. розташоване нерівномірно (див. *Аптерії, Птерилії*), до нього належить махове П., рульове П. і покривне П. **Нитковидна** пір'їна має довгий, тонкий і м'який стрижень з нечисленними тоненькими борідками біля основи; скупчене навколо контурного П. та пуху. **Пухова** пір'їна має тоненький стрижень з м'якими борідками, не зчепленими між собою. **Щетинки** — голі стрижні пір'їни, що не мають борідок.

Пам'ятник жертвам фашизму в **Пірчюпісі**. Скульптор Г. А. Йокубоніс, архітектор В. П. Габрюнас. Граніт, 1960.

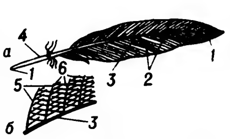

Схема будови контурного **пір'я:** *а* — загальний вигляд; *б* — частина пера (збільшено); *1* — стрижень; *2* — опахало; *3* — стовбур; *4* — очин; *5* — борідки; *6* — борідочки.

Періодично П. скидається і заміняється новим (див. *Линяння*).

ПІСА́РРО (Pizarro) Франсіско (між 1470 та 1475, м. Трухільйо, Іспанія — 26.VI 1541, Ліма, Перу) — ісп. *конкістадор*. Брав участь в експедиції ісп. мореплавця й конкістадора А. Охеди до берегів Пд. Америки (1509), у завоюванні Панами (1510) й Перу (1532—36). Пограбував і знищив д-ву інків *Тауантінсуйу*. В 1535 заснував м. Ліму. Вбитий прихильниками свого політичного суперника Д. Альмагро.

ПІСЕ́ННИКИ — збірники народних пісень, популярних *романсів* (з нотами чи без них), призначені для співу. В Зх. Європі з'явились у 16 ст., у Росії — в 17 ст. Поряд з віршами літ. походження (*канти* й *псалми* на тексти М. Ломоносова, О. Сумарокова, Г. Сковороди та анонімних авторів) і творами духовного змісту в ранніх рукописних П. є записи нар. пісень. Укладали П. бурсаки, вчителі (бакалаври), *мандрівні дяки* та ін. письменні люди. Перші друковані рос. та укр. видання П. здійснили Г. Теплов (1759), М. Чулков (1770—74), В. Трутовський (1776—95), І. Прач (1790, 1804, 1815), Т. Полежаєв (1792) та ін. З 2-ї пол. 19 ст. почали виходити т. з. лубочні П. (див. *Лубочна література*), що сприяло популяризації пісень на слова Т. Шевченка, М. Некрасова та ін. Відомими були такі укр. лубочні П.: «Молодий чумак» (1896), «Метелиця» (1900), «Чорноморець» (1901), «Український кобзар» (1902). Рукописні й друковані П. становили певний етап у популяризації нар. пісні, що передбачав утилітарно-прикладний підхід до неї. Паралельно формувався наук.-етнографічний напрям видання нар. пісень, що грунтувався на доборі художньо довершених творів, на точному відтворенні тексту й мелодії з зазначенням жанрової належності, виконавців, місця запису тощо (див. *Фольклористика*). Практичні потреби домашнього музикування задовольняли збірники пісень В. Залеського — К. Ліпінського (1833), М. Максимовича — О. Аляб'єва (1834), М. Маркевича (1857), А. Єдлічки (1860, 1861), А. Конощенка (1900, 1902, 1906) та ін. Революц. демократи використовували П. з метою агітації проти царизму. Підпільні революц. П. виходили з 90-х рр. 19 ст. На поч. 20 ст. з'явилися «Пісні революції» (1902), «Робітничі пісні» (1910), «Революційні пісні» (1920). П., що їх видано за рад. часу, укладено за певними жанрами (ліричні, маршові, танцювальні), призначенням (для школярів, юнацтва, воїнів Рад. Армії), функцією в побуті (зустріч Нового року, колгоспні обжинки), за авторами тексту або музики, нац. належністю тощо. Надруковано укр. мовою серію «Народні пісні братніх республік СРСР» (К., 1977—81).

Літ.: Сперанский М. Малорусская песня в старинных русских печатных песенниках. «Этнографическое обозрение», 1909, № 2—3; Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші, т. 1—3. Львів, 1913—25; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Правдюк О.А. Українська музична фольклористика. К., 1978.

О. А. Правдюк.

ПІСІСТРА́Т (Πεισίστρατος; рр. н. і см. невід.) — тиран у Стародавніх *Афінах* 560—527 до н. е. (з перервами). Внутр. і зовн. політика П. була підпорядкована інтересам селянства і торг.-ремісничих верств *демосу*: поділ конфіскованих у *евпатридів* земель серед сел. бідноти; введення дешевого с.-г. кредиту; розвиток торгівлі (особливо з країнами Чорноморського узбережжя), ремесел; велике громад. будівництво, яке давало роботу бідноті. За правління П. Афіни стали одним з центрів грец. культури. Було споруджено храми Афіни Паллади та Аполлона Піфійського на Акрополі, Деметри — в Елевсіні, збудовано ринок і водопровід (служив до 18 ст.). Група вчених при дворі П. упорядкувала єдиний текст поем *Гомера* «Іліада» й «Одіссея».

ПІСКА́ТОР (Piscator) Ервін (17.XII 1893, Ульм — 30.III 1966, Штарнберг, Баварія) — нім. режисер. Член Компартії Німеччини з 1919. Один із перших висунув ідею політ. театру. Був організатором театру «Трибунал» (1919, Кенігсберг, тепер Калінінград) і Пролетарського театру (1920—21, Берлін), режисером Центр. театру (1923—24), театру «Фольксбюне» (1924—27), Театру Піскатора (1927—32, з перервами). В 1933—35 жив у Рад. Союзі (працював на Одес. кіностудії), потім у Франції, США. З 1947 ставив спектаклі в Мангеймі, Мюнхені та ін. містах. З 1962 — худож. керівник театру «Фрайє фольксбюне» (Зх. Берлін). Кращі вистави — «У справі Роберта Оппенгаймера» Кіпхардта, «Повстання офіцерів» Кірста, «День Росії» Піскатора, «Настане час» Р. Роллана, «На дні» і «Міщани» М. Горького. Інсценізував роман Л. Толстого «Війна і мир» і здійснив цю виставу в кількох нім. театрах. В 1927 з рядом спектаклів П. ознайомився Л. *Курбас*.

ПІ́СКИ — село, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл., в якому народився укр. письменник і громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці П. Г. *Тичина*. Розташовані за 25 км від райцентру і залізнич. станції Бобровиця. Засн. у період визвольної війни укр. народу 1648—54. Під час революції 1905—07 в П. відбулися сел. заворушення. В роки Великої Вітчизн. війни жителі села брали активну участь у партизанському русі. 28.XII 1942 фашист. карателі оточили П. і все село, яке налічувало 670 дворів, спалили. 861 мешканця було розстріляно. У 1960 в П. споруджено пам'ятник жертвам фашизму. В 1981 в П. відкрито пам'ятник П. Г. Тичині, у відновленій родинній хаті — музей. Ім'я поета присвоєно школі-десятирічці.

Піски. Пам'ятник П. Г. Тичині. Скульптори А. В. Кущ, О. К. Редько, В. В. Швецов. 1981.

ПІСКІ́ВКА — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. УРСР. Розташована за 5 км від залізнич. ст. Тетерів. 7,4 тис. ж. (1981). У П.— з-д скловиробів, деревообр. комбінат, лісотарний цех Бучанського експериментально-тарного з-ду, хлібозавод, лісгоспзаг. 2 заг.-осв. школи, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт, 4 клуби, 5 б-к. П. засн. наприкінці 16 — на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПІСКОВИ́К — осадочна гірська порода, що складається з зерен піску, зцементованих глинистим, карбонатним, кремнистим або ін. матеріалом. П., як і піски, поділяють на грубозернисті (з перевагою зерен 2,0—1,0 мм), крупнозернисті (1,0—0,5 мм), середньозернисті (0,5—0,25 мм), дрібнозернисті (0,25—0,1 мм) і тонкозернисті (0,1—0,05 мм); за мінералогічним складом — на кварцові, аркозові, граувакові, слюдисті та ін. П. дуже поширені в *земній корі*. Використовують для виготовлення *динасу*, як бутове каміння і щебінь.

ПІСКОДУ́ВНА МАШИ́НА — машина, яка вдуває *формувальну суміш* або *стрижневу суміш* в *опоки* і стрижневі скриньки за допомогою стиснутого повітря; засіб *ливарного виробництва*. Осн. частиною П. м. є піскодувний механізм (мал.), з резервуара якого суміш через кілька отворів вдувається стиснутим повітрям (бл. 0,6 МПа) в опоку або скриньку, утворюючи *ливарну форму* або стрижень. На основі П. м. створено автом. лінії продуктивністю 240 форм на годину (маса відливок — до 15 кг) і 360 стрижнів на годину (маса стрижнів — до 250 кг). Див. також *Піскострільна машина*.

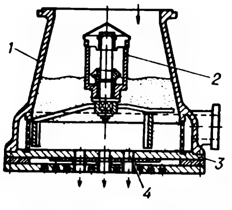

Піскодувна машина. Схема піскодувного механізму:
1 — резервуар, в який завантажується формувальна або стрижнева суміш; *2* — мішалка; *3* — дуттьова плита; *4* — видувний отвір, через який суміш надходить в опоку або стрижневу скриньку.

ПІСКОЗАКРІ́ПЛЮВАЛЬНІ НАСА́ДЖЕННЯ — лісові насадження, штучно створені на пісках для їх закріплення. Завдяки кореневій системі рослин і *лісовій підстилці* П. н. захищають грунт від видування, припиняють вітрову *ерозію грунту*, поліпшують гідролог. і мікрокліматичні умови, чим сприяють підвищенню врожайності с.-г. культур на прилеглих полях та *освоєнню пісків*. П. н. є джерелом цінної деревини, об'єктом рекреаційного використання і важливим природотворчим фактором. На піщаних землях, непридатних для с.-г. користування, створюють масивні лісові насадження. На полях, навкруги сіножатей, пасовищ, водойм, населених пунктів, вздовж річок, залізничних і шосейних доріг висаджують лісові смуги, які виконують протидефляційні (див. *Видування*) функції. Під захистом П. н. на пісках вирощують с.-г. культури, трави, а в більш сприятливих умовах — сади і виноградники. За останні 20 років на Україні створено понад 150 тис. га П. н., з них більше 65 тис. га на *Олешківських пісках*. В результаті рух пісків на цих територіях припинено. Серед масивів лісу насаджено понад 20 тис. га садів і виноградників. На пісках, призначених під с.-г. користування, створюють систему грунтозахисних смуг, завширшки 10—15 м, розміщуючи їх перпендикулярно до пануючих вітрів, що спричинюють ерозію. На пісках усіх природних зон України для П. н. більш стійкою і продуктивною є сосна звичайна, а в Степу — і сосна кримська. Для створення біологічно стійких насаджень з врахуванням лісорослинних умов в соснові культури вводять листяні породи (березу та ін.). В найбільш несприятливих умовах рухомих пісків захисні насадження створюють за допомогою попереднього висаджування *шелюги*. *Л. І. Гайдарова.*

ПІСКОМЕ́Т — машина, яка заповнює (киданням) *опоки* і стрижневі скриньки ущільненими порціями *формувальної суміші* або *стрижневої суміші* під дією відцентрових сил; засіб *ливарного виробництва*. Осн. частиною П. є кидальна (піскометна) головка (мал.), розміщувана над опокою або стрижневою скринькою. Формувальна (стрижнева) суміш надходить до головки по стрічковому транспортеру, підхоплюється лопатками, закріпленими на *роторі*, і з великою швидкістю викидається через отвір. Розрізняють П. пересувні і стаціонарні. Застосовують їх при виготовленні великих *ливарних форм* і стрижнів. Швидкість обертання ротора П. до 1500 об/хв, продуктивність П.— до 50 м^3/год.

ПІСКОМИ́ЙКА — будівельна машина, за допомогою якої з піску вимивають глину, мул та ін. домішки. Розрізняють П. (мал.) драгові й шнекові. Робочим органом драгових П. служать скребачки, закріплені на двох безконечних ланцюгах. Завантажений у таку П. пісок переміщується скребачками спочатку по горизонтальній частині корита, де перемішується з водою і промивається, а далі, частково зневоднюючись, по його похилій частині, з якої вивантажується у збірний бункер. Вода разом з домішками виливається через отвір у торцевій стіні корита. Робочим органом шнекових П. є один або два паралельні *шнеки*, що перемішують пісок, осілий з *пульпи* (її завантажують у верх. частину корита), до вивантажувального вікна. Продуктивність П. до 20 м^3 очищеного піску на годину, витрата води на 1 м^3 піску — 3—5 (драгові П.) і 2,5—3 м^3 (шнекові П.).

ПІСКОРИ́ЙКА (Ammocoetes) — личинка *міног*. Тіло вугровидне; рот у вигляді трикутної щілини, очі недорозвинені, немає зубів. Має ряд примітивних ознак (система миготливих рівчачків, будова зябрового апарата тощо). Живе П. у річках, струмках, зариваючись у пісок (звідки й назва). Живиться дрібними безхребетними, органічним *детритом*. На дорослу міногу перетворюється на 3—6-му році життя. Іл. с. 384.

ПІСКО́РСЬКИЙ Володимир Костянтинович [29.VII (10.VIII) 1867, Одеса — 3 (16).VIII 1910, Казань] — рос. і укр. історик бурж.-ліберального напряму. В 1890 закінчив Київ. ун-т. Учень І. В. *Лучицького*. З 1893 викладав у Київ. ун-ті; з 1901 — професор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту, з 1906 — професор Казанського ун-ту. Автор праць з історії середньовіч. Італії, Іспанії та Португалії.

ПІСКОСТРІ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, яка викидає з великою швидкістю (вистрілює) *стрижневу суміш* у стрижневі скриньки за допомогою стиснутого повітря; засіб *ливарного виробництва*. П. м., що її осн. частиною є піскострільний механізм (мал.), відрізняється від *піскодувної машини* більшою швидкістю надходження стиснутого повітря в резервуар з сумішшю і, отже, її подачі в скриньку. До того ж у резервуара П. м. лише один видувний отвір. На основі П. м. створено автом. лінії продуктивністю 600 стрижнів на годину (маса стрижнів — до 150 кг). П. м. можна застосовувати і при виготовленні *ливарних форм*.

ПІСЛЯЖНИ́ВНІ ПОСІ́ВИ — посіви с.-г. культур, що займають поле після збирання достиглого врожаю основної культури і дають врожай у поточному році. У П. п. вирощують здебільшого *кормові культури* на силос і зелений корм, які можуть використати тепло та вологу другої половини літа і осені. Запровадження сумішей кормових культур з включенням бобового компонента істотно підвищує продуктивність П. п. Застосовують П. п. як один із видів проміжних посівів з метою ефективнішого використання землі та збільшення запасів кормів для тваринництва, одержання ін. додаткової продукції *рільництва*.

В. М. Каліберда.

ПІСЛЯЗАРОДКО́ВИЙ РО́ЗВИТОК — те саме, що й *постембріональний розвиток*.

ПІСЛЯІМЕ́ННИК — службове слово, що вказує на відношення іменника (чи займенника) до ін. слів у реченні. П. виконують ту саму функцію, що й *прийменники*, але, на відміну від них, стоять після слів, до яких відносяться. Поширені в монг., тюркських, фінно-угорських, кавказьких, тунгусо-маньчжурських, самодійських та ін. мовах. Напр., татар.— ат белəн — «на коні» (белəн — П. «на»), ненецьке — ид нимня — «по воді» (нимня — П. «по»).

ПІСЛЯМО́ВА — додаток до літературного твору, структурно не пов'язаний, на відміну від *епілогу*, з розвитком сюжету. В П. автор роз'яснює свої ідеї, повідомляє про чинники, що впливали на писання твору (напр., «Postscriptum» до 2-ї ред. «Петріїв і Довбущуків» І. Франка). Часом П. є позафабульним мотивуванням описуваного (напр., П. до «Роксолани» П. Загребельного). П. застосовувалась у дидактичній л-рі [напр., «сила» («мораль») у «Баснях Харьковских» Г. Сковороди]. Окрім П. від автора, буває П. від ін. особи — критико-біографічний нарис або коментар, які за функцією збігаються з передмовою.

В. С. Брюховецький.

ПІСЛЯРОДОВИ́Й ПЕРІ́ОД у людини — відрізок часу, який починається після відділення всього *посліду* і закінчується через 6—8 тижнів завершенням процесів зворотного розвитку (інволюції) окремих органів жінки. Безпосередньо після *пологів* матка являє собою міцний м'язовий орган, що добре скоротився. Висота стояння дна матки на 2—4 см нижче пупка. Вже через кілька годин (8—10) після пологів дно матки знаходиться біля пупка. Осн. процеси інволюції матки — зменшення маси і об'єму — відбуваються в перший тиждень П. п. В перші 7—8 днів післяродова матка зменшується, її маса від 1000 г знижується до 500 г. Наприкінці 3-го тижня маса матки досягає 250 г, а 6-го тижня — 50—60 г (її маса до вагітності). Швидкість інволюції матки залежить від віку породіллі, тривалості пологів, об'єму матки тощо. Процеси інволюції шийки матки значно відстають від тіла матки — внутр. матковий зів закривається на 10-й день, а зовн.— на 3-му тижні. Маткові зв'язки поступово скорочуються, *фаллопієві труби* стають тоншими і коротшими й набувають свого колишнього положення. Яєчники зменшуються в об'ємі, а *жовте тіло* вагітності стає рубцевою тканиною. При правильному проведенні П. п. через кілька місяців тазова діафрагма і черевний прес майже відновлюють свій тонус. При зворотному розвитку матки виділяється рановий секрет ендометрія — післяродові виділення, або лохії, що складаються з *лейкоцитів*, сироватки крові, залишків децидуальної оболонки. В перші 2 дні після пологів вони яскраво-червоні, містять багато крові, але потім світлішають і на 10-й день стають світлими, без домішок крові. Активна секреторна діяльність молочних залоз починається на 3-й день після пологів. Породілля відчуває біль у молочних залозах і нерідко в пахвових западинах. Через 24 год. молочні залози стають м'якими і починають сильно виділяти молоко. Ріст і розвиток молочних залоз при вагітності залежить від дії естрогенних гормонів і *прогестерону*. Утворення і дія цих гормонів регулюються *корою великих півкуль головного мозку*. Якщо П. п. перебігає без ускладнень, породілля має залишати родопомічний заклад на 6—7-й день.

В. Я. Голота.

ПІСЛЯУКІ́СНІ ПОСІ́ВИ — один із видів *повторних посівів*; посіви с.-г. культур, розміщені на полях після посівів суміші озимого жита з озимою викою, однорічних трав, ін. *кормових культур*, скошених на *зелений корм* або *сіно*. Застосовують П. п. з тією ж метою, що й *післяжнивні посіви*.

В. М. Каліберда.

ПІ́СНЯ — найпоширеніша форма нар. і профес. вокальної музики, що поєднує поетичний текст і мелодію. Ці складові частини П. перебувають у тісній єдності і взаємозумовленості; поетичні образи живого слова визначають характер і емоційний смисл мелодії. За структурою текст П. має чітку строфічну побудову — на мелодію першої строфи співаються всі ін. строфи (куплети); часто має *приспів* (рефрен). П.— одна з найдавніших форм *народної творчості*. Вона зародилася в трудовій діяльності людини і стала виявом почуттів, дум і сподівань найширших нар. мас. Це спричинило появу багатьох видів і жанрів нар. П., які відображають істор. періоди в розвитку народу, його боротьбу за соціальне і нац. визволення, а також вірування, обряди, побут, родинні відносини тощо. Пісенна культура укр. народу містить у собі П. обрядово-календарного цик-

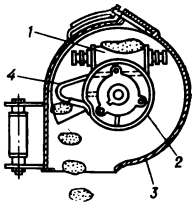

Піскомет. Схема кидальної головки:
1 — стрічковий транспортер; *2* — ротор; *3* — кожух; *4* — лопатка.

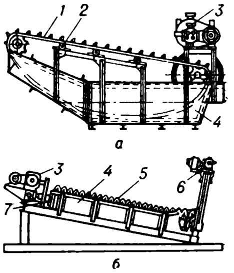

а

б

Піскомийка:
а — драгова; *б* — шнекова; *1* — безконечний ланцюг із скребачками; *2* — підтримуючий ролик; *3* — привод; *4* — корито; *5* — шнек; *6* — механізм підйому шнека; *7* — вивантажувальне вікно.

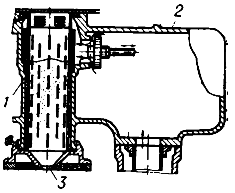

Піскострільна машина. Схема піскострільного механізму:
1 — резервуар, в який завантажується стрижнева суміш; *2* — посудина (ресивер) із стиснутим повітрям (стрілками показано надходження стиснутого повітря в ресивер і резервуар); *3* — видувний отвір, через який суміш надходить у стрижневу скриньку.

лу (*колядки, щедрівки, веснянки,* купальські, обжинкові, весільні та ін.), *історичні пісні,* кріпацькі, наймитські, чумацькі, рекрутські, родинно-побутові, П. про революц. виступи народу, жартівливі і сатиричні, П.-романси, П. літ. походження.

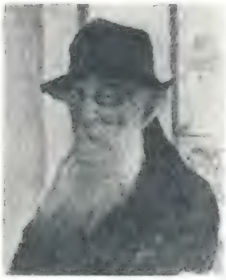

К. Піссарро. Автопортрет. 1903. Галерея Тейт. Лондон.

Календарно-обрядові П., пов'язані з річним циклом сільс. робіт, відбивають світогляд давніх часів. Інколи в них трапляються заклинання, що мали сприяти мисливству, рибальству, викликати дощ, добрий врожай, достаток (укр. щедрівка «Щедрик, щедрик, щедрівочка»). Мелодії цих П. прості за будовою, чіткі за ритмом; звуковий обсяг, як правило, не перевищує 3—5 звуків. Календарно-обрядові П. в наш час втратили зв'язок з обрядами (за винятком весільних); є самостійними виявами творчого генія народу. До історичних належать П. про боротьбу народу з іноземними загарбниками. В укр. фольклорі — про боротьбу з турками і татарами; про визвольну війну 1648—54 проти польс. шляхти під проводом Б. Хмельницького і героїв цієї війни — Богуна, Нечая, Кривоноса, Морозенка; про *Коліївщину* та ватажків гайдамацьких повстань — Залізняка, Гонту, Швачку, Бондаренка. До історичних належать і козацькі П., що оспівують військ. побут, патріотизм козаків, героїчну смерть у бою тощо. Мелодії цих П. позначені багатством звукової системи, глибокою емоційністю, наспівністю, ладовою різноманітністю. Нерідко їм властива ритміка *маршу* (напр., «Гей, не дивуйте, добрії люди...»).

У кріпацьких, наймитських, чумацьких П. розповідається про підневільну працю селян за феодалізму й капіталізму, про знущання з них панів та куркулів. У рекрутських і солдатських П. відбито тяжку царську солдатчину. Мистецьке багатство кожного народу становлять родинно-побутові П., що відображають різні сторони нар. побуту, кохання, розлуку, сімейні відносини. В укр. і рос. фольклорі особливо виділяються П. про жіночу долю (безправне становище жінки в сім'ї і суспільстві у дожовтневий час), позначені високою поетичністю і муз. красою.

З розвитком капіталістичних відносин виникли робітничі П., що відображають тяжку працю трудящих, виступи проти експлуататорів (напр., укр. П. «Ой чи воля, чи неволя»), зростання класової свідомості. Велику роль у боротьбі народу за соціальне і нац. визволення відіграли революц. П., зокрема «Марсельєза», «Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Шалійте, шалійте» та ін. Їхнім мелодіям властиві сувора мужність, енергійність.

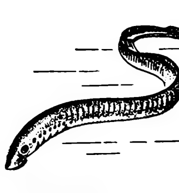

Піскорийка.

Жартівливі і сатиричні П. свідчать про оптимістичне світосприймання й здоровий гумор народу. Їхня мелодика чітка за ритмом і структурою, часто позначена рисами танцювальності. Нар. П.-романси мають переважно ліричний характер і передають інтимні почуття. Їхні мелодії не завжди відзначаються повнотою емоційного узагальнення, проте приваблюють щирістю, наспівністю. Близькі до них за емоційним характером П. літ. походження, складені на тексти поетів — О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка, І. Франка, М. Петренка, В. Александрова, Є. Гребінки, О. Олеся, С. Єсеніна, А. Міцкевича, Р. Бернса, Г. Гейне та ін. Творчість цих поетів увібрала в себе нар. пісенність, а тому органічно сприймається в нар. побуті. Особливо це стосується поезій Т. Шевченка, які стали нар. піснями,— «Реве та стогне Дніпр широкий», «Думи мої, думи...», «По діброві вітер віє», «Ой одна я, одна», «Зоре моя вечірняя» та ін.

За муз. структурою нар. П.— одноголосі й хорові. Останні у деяких народів (росіян, українців, білорусів, грузинів) відзначаються розвиненим *багатоголоссям.* Нар. П. виконують переважно без інструм. супроводу.

Важливу роль у збиранні й пропаганді нар. П. відіграли вчені-фольклористи (М. Львов та І. Прач, М. Максимович, П. Сокальський, Ф. Колесса, К. Квітка, Леся Українка та ін.), які записали й опублікували багато текстів і мелодій, а також композитори, в творчості яких обробкам нар. П. належить важливе місце (М. Балакірєв, М. Римський-Корсаков, М. Лисенко, М. Леонтович, Л. Ревуцький, С. Людкевич, Б. Лятошинський, З. Паліашвілі, О. Спендіаров, О. Александров та ін.).

Нар. пісенна культура стала базою для зародження жанру П. у профес. творчості. За характером, поетичними і муз. образами ці П. дуже близькі до народних. Їхні мелодії прості і виразні, доступні для виконання і сприйняття. В переважній більшості П. профес. композиторів написані для одного голосу або хору з інструм. супроводом (найчастіше фортепіанним). Видатними майстрами П. в зарубіжній музиці були Л. Бетховен, Ф. Шуберт, Р. Шуман, Е. Гріг, в рос.— М. Глинка, О. Гурільов, О. Варламов, О. Аляб'єв, М. Мусоргський, П. Чайковський та ін. Великий внесок у розвиток цього жанру в укр. профес. музиці зробили М. Лисенко, М. Леонтович, Я. Степовий, К. Стеценко, Д. Січинський. У рад. час П. як фольклорний жанр посідає важливе місце в рад. нар. творчості. В мелодичній будові нар. П. рад. часу широко використовується фольклор, сповнений новим змістом, передовими ідеями сучасності. Під впливом кращих нар. П., зокрема революційних, у рад. музиці виробився особливий жанр масової П., що відіграє важливу роль у музичному побуті народу. Відзначаючись високою ідейністю, актуальністю тематики, досконалістю і демократичністю худож. форми, масова П. завоювала загальну любов і визнання. Як і в народних, тематика П. профес. композиторів різноманітна. В них оспівуються Комуністична партія і образ В. І. Леніна, героїка громадянської і Великої Вітчизн. воєн (зокрема, партизанська боротьба), будівництво соціалізму і комунізму, звитяга мирної праці, особисті почуття нової людини. Серед майстрів рос. рад. масової П.— О. Александров, І. Дунаєвський, А. Новиков, В. Соловйов-Сєдой, В. Мураделі, О. Пахмутова; української — В. Верховинець, К. Богуславський, П. Козицький, Л. Ревуцький, П. Майборода, Г. Верьовка, А. Філіпенко, О. Білаш, І. Шамо; білоруської — І. Любан, Г. Пукст, Є. Тикоцький, І. Лученок, Ю. Семеняко; груз.— Р. Габічвадзе, Н. Гудіашвілі, Ш. Мшвелідзе, О. Тактакішвілі, Р. Лагідзе; вірмен. — К. Заварян, А. Бабаджанян, А. Сатян, К. Орбелян; лит. — І. Швадяс, С. Шимкус, Ю. Груодіс; латис. — А. Калнінь, В. Камінський, П. Дамбіс, Р. Паулс. Серед зарубіжних авторів П.— Г. Ейслер (НДР), А. Вієру (Румунія), П. Кадош (Угорщина), В. Добіаш (Чехословаччина).

Літ.: Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая. К., 1978; Лисенко М. В. Про народну пісню і про народність в музиці. К., 1955; Сокальський П. Руська народна музика, російська і українська в її будові мелодичній і ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики. К., 1959; Грінченко М. О. Українські радянські народні пісні.— Український романс. В кн.: Грінченко М. О. Вибране. К., 1959; Довженко В. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67; Нудьга Г. А. Українська пісня серед народів світу. К., 1960; Гордійчук М. Фольклор і фольклористика. К., 1979; Кузик В. Українська радянська лірична пісня. К., 1980. *М. М. Гордійчук.*

«ПІСНЯ ПРО МОГО́ СІ́ДА» — пам'ятка ісп. героїчного епосу. Складена бл. 1140 нар. співцем. Зберігся неповний рукопис від 1307. Вперше опублік. 1779. У пам'ятці оспівуються подвиги Сіда Кампеадора (від араб. sidi — пан і ісп. campeador — войовник), справж. ім'я якого Родріго Діас де Бівар (між 1026 і 1043—1099), борця за незалежність ісп. народу, одного з героїв *Реконкісти.* «Пісня» мала значний вплив на розвиток ісп. л-ри, а образ Сіда знайшов відображення у творах П. *Корнеля* та ін. письменників, у наукових працях Й. Г. *Гердера.*

Видання: Рос. перекл.— Песнь о Сиде. Староиспанский героический эпос. М.—Л., 1959; Песнь о Роланде.— Коронование Людовика.— Нимская телега.— Песнь о Сиде.— Романсеро. М., 1976.

Літ.: Смирнов А. А. Испанский героический эпос. В кн.: История зарубежной литературы. М., 1978.

«ПІСНЯ ПРО НІБЕЛУ́НГІВ» — пам'ятка нім. героїчного епосу. Складена бл. 1200. Вперше опубл. 1757. В її основі — давньонім. міфи і перекази 5—6 ст. У «П. про Н.» засуджувались жорстокість, сваволля феодалів, оспівувався героїзм, благородство Зігфріда — переможця карликів нібелунгів, що уособлювали темні сили природи. Набула великої популярності в період романтизму. Мотиви «П. про Н.» використав В. Р. Вагнер у тетралогії «Перстень Нібелунга» (1869—76).

Видання: Укр. перекл.— Зігфрід. Перша частина «Пісні про Нібелунгів». Полтава, 1919; Із «Пісні про

До ст. **Плакат.**

1. А. Й. Страхов. «В. Ульянов (Ленін)». 1924.

2. М. О. Попінов. «Мир — наш ідеал». 1974.

3. Є. В. Саренко. «Шастя, труд, мир». 1966.

4. Б. В. Силкін. «Вступайте до Червоної кінноти». 1920.

5. В. Г. Яланський. «Трудові звершення — з'їздові партії!». 1980.

6. Ф. Т. Глущук. «Хліб, любов, сім'я — поняття святі». 1976.

1

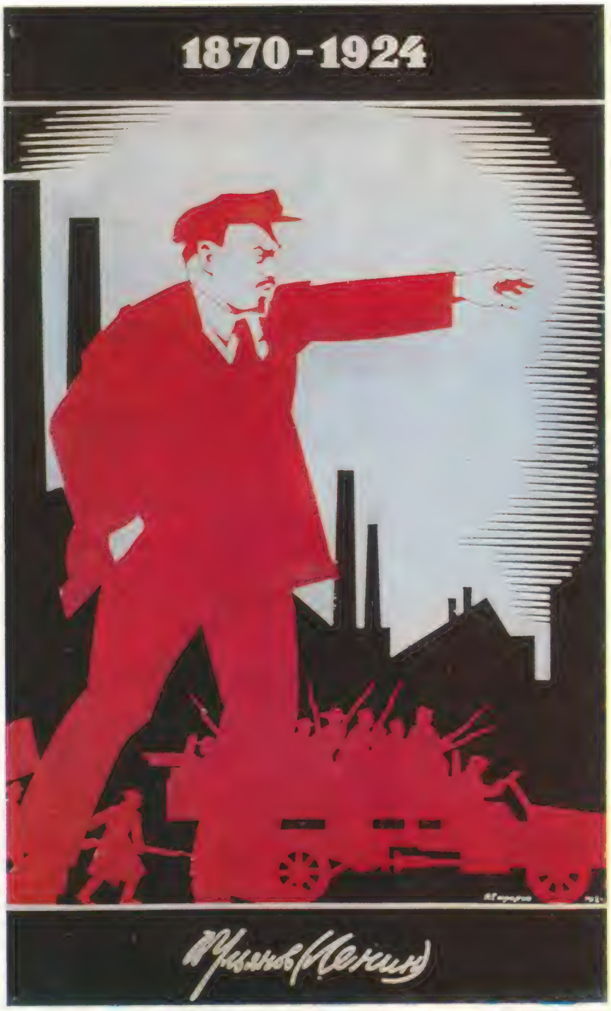
1870-1924
В. Ульянов (Ленин)

2

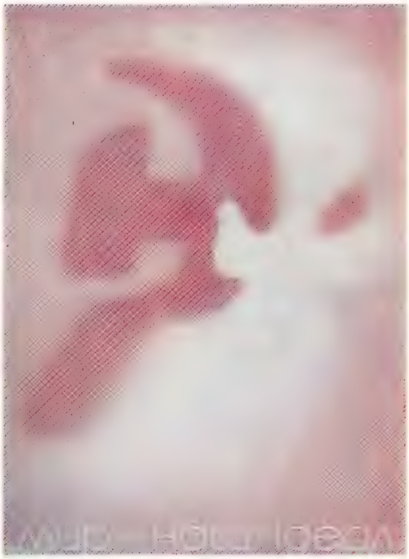

3

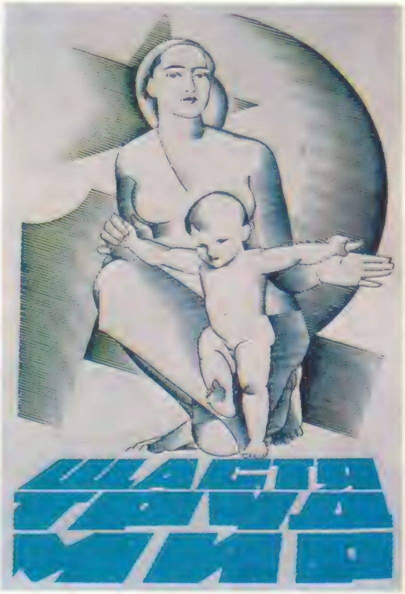
Шастя
труд
мир

4

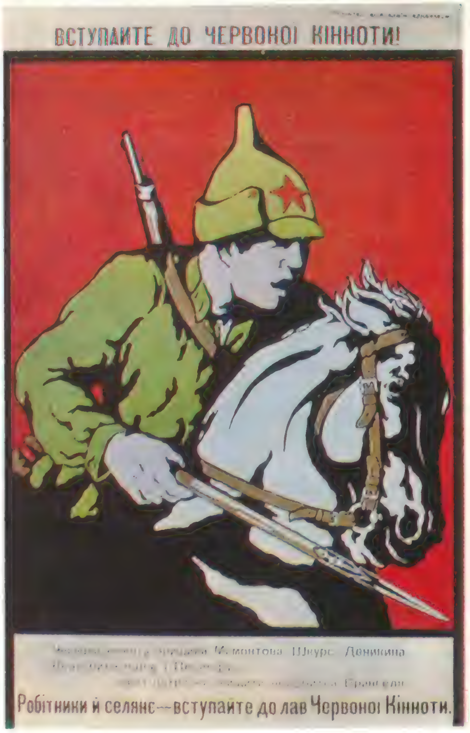
ВСТУПАЙТЕ ДО ЧЕРВОНОЇ КІННОТИ!
Робітники й селяне—вступайте до лав Червоної Кінноти.

5

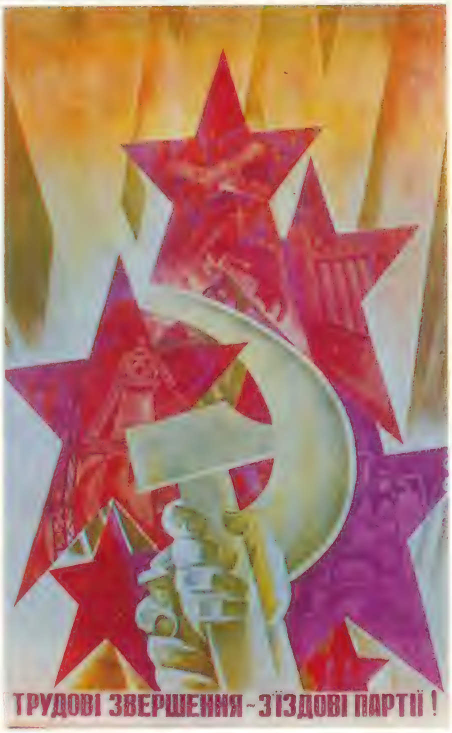
ТРУДОВІ ЗВЕРШЕННЯ - З'ЇЗДОВІ ПАРТІЇ!

6

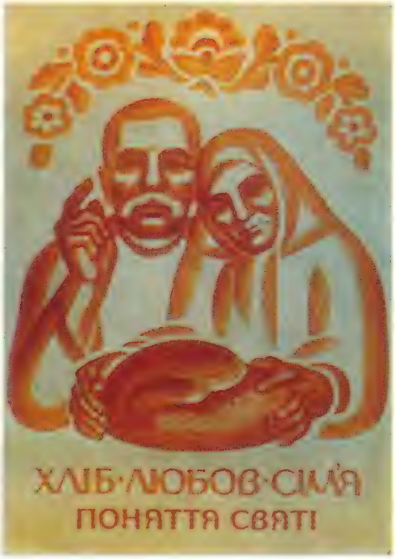
ХЛІБ·ЛЮБОВ·СІМ'Я
ПОНЯТТЯ СВЯТІ

1
2
3

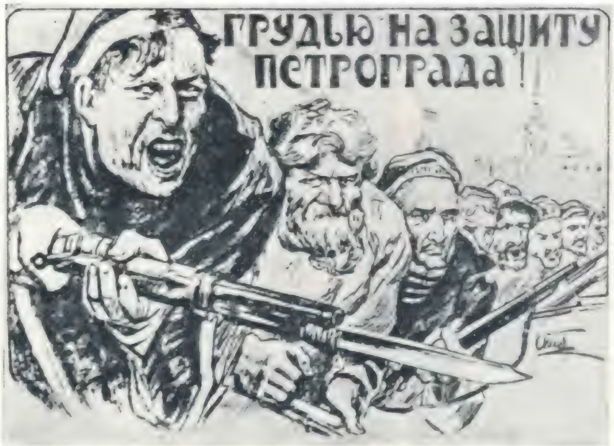
ГРУДЬЮ НА ЗАЩИТУ
ПЕТРОГРАДА!

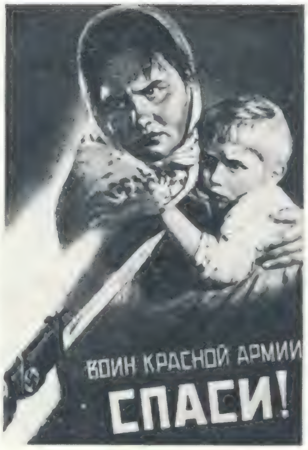
ВОИН КРАСНОЙ АРМИИ
СПАСИ!

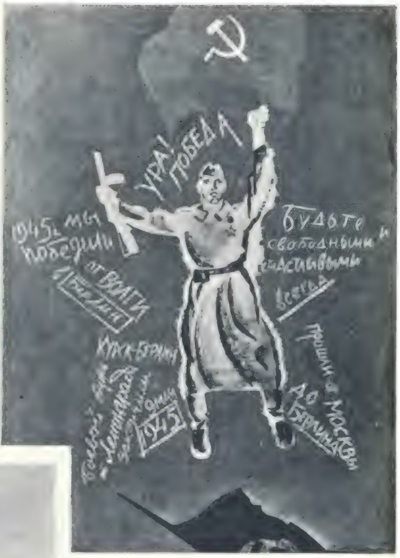
УРА! ПОБЕДА!
1945 г. мы победили
от Волги
Будьте свободными и счастливыми всегда
Курск-Берлин
1943
Прошли от Москвы до Берлина

4
5
6
7

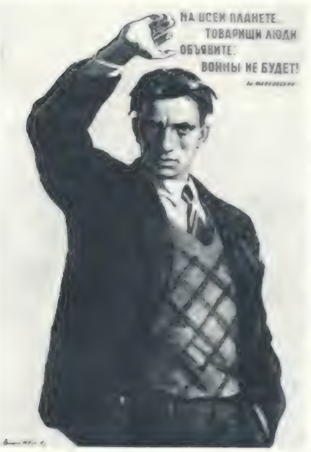
НА ВСЕЙ ПЛАНЕТЕ
ТОВАРИЩИ ЛЮДИ
ОБЪЯВИТЕ:
ВОЙНЫ НЕ БУДЕТ!

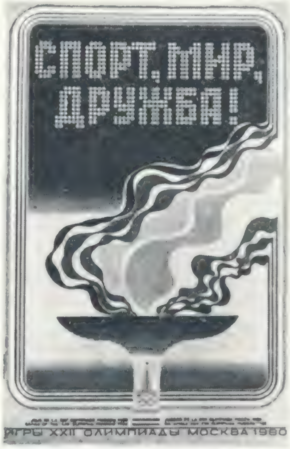
СПОРТ, МИР, ДРУЖБА!
ИГРЫ XXII ОЛИМПИАДЫ МОСКВА 1980

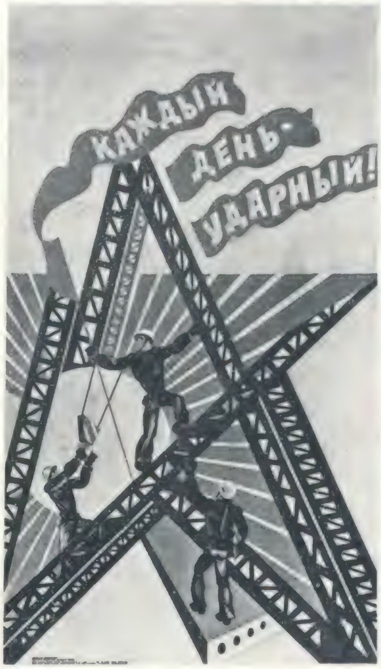
КАЖДЫЙ ДЕНЬ УДАРНЫЙ!

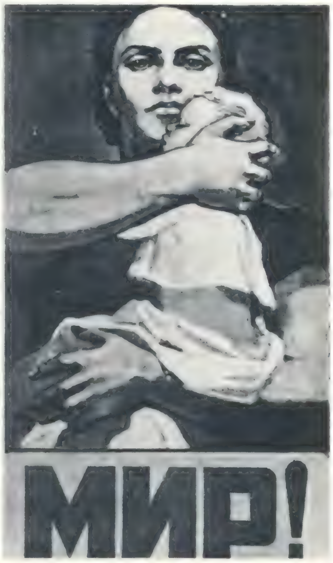

8
9

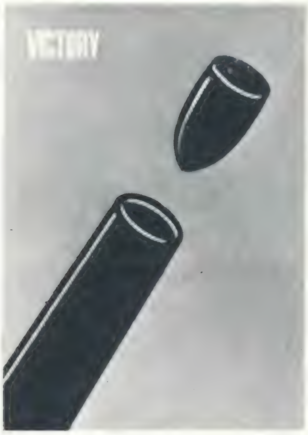

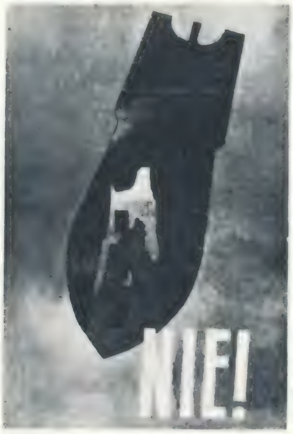

10

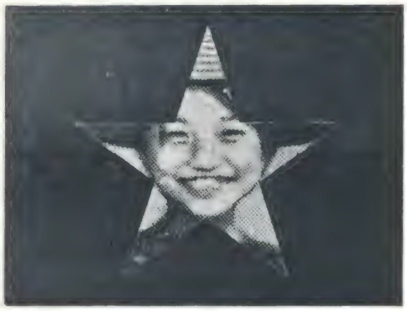

11
12
13

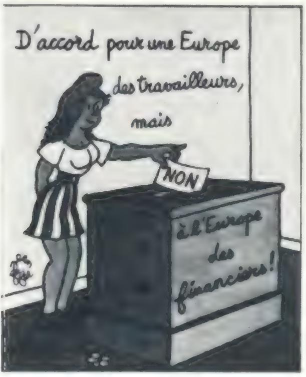
D'accord pour une Europe
des travailleurs,
mais
NON
à l'Europe
des
financiers!

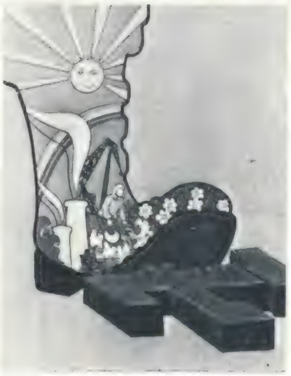

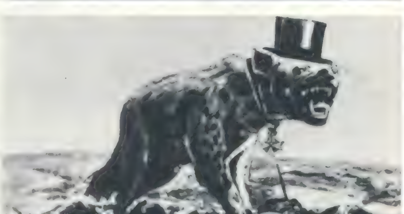

До ст. **Плакат.**

1. О. П. Апсіт. «Грудьми на захист Петрограда!». 1918.
2. В. Б. Корецький. «Воїне Червоної Армії, врятуй!». 1942.
3. О. М. Савостюк, Б. О. Успенський. «Ура! Перемога!..». Частина триптиха. 1972.
4. В. С. Іванов. «На всій планеті...». 1958.
5. М. Аввакумов, О. Волкова. «Спорт, мир, дружба!». 1979.
6. Л. М. Непомнящий. «Кожний день — ударний!». 1980.
7. Н. М. Ватоліна. «Мир!». 1957.
8. Ш. Фукуда. «Перемога». 1975. Японія.
9. Т. Трепковський. «Ні!». 1952. Польща.
10. Грапюс, М. Карез. «В'єтнам. Перемога!». 1975.
11. Ж. Еффель. «Так! — трудовій Європі. Ні! — Європі фінансів». 1972.
12. К. Р. Альварес. Плакат. 1975. Мексіка.
13. Дж. Хартфілд. «Війна і трупи — все ще надія багатіїв». 1932. Німеччина. **1—7** — РРФСР; **10, 11** — Франція.

Нібелунгів». В кн.: Франко І. Твори, т. 10. К., 1977; Рос. перекл.— Песнь о Нибелунгах. Л., 1972.
Літ.: Жирмунский В. М. Немецкий героический эпос. В кн.: История зарубежной литературы. М., 1978.

«ПІСНЯ ПРО РОЛА́НДА» — пам'ятка франц. героїчного епосу 12 ст. Найраніша з редакцій, що збереглися, — т. з. Оксфордська (бл. 1170). В основі «Пісні» лежить істор. подія: похід і поразка загону Карла Великого в Іспанії у битві з басками (778). Побудована на нар. піснях, легендах, літописах. У поемі замість басків показано маврів-мусульман. Засуджуючи феод. сваволю і зрадництво, поема виражає ідеали патріотизму, безстрашності і васальної вірності, втілені в образі Роланда. Вперше надрукована 1837. «Пісню» в грайливо-фантастичному дусі перетлумачили в своїх творах італ. поети М. М. *Боярдо* і Л. *Аріосто*.
Видання: Укр. перекл.— Пісня про Роланда. В кн.: Щурат В. Поезії... Львів, 1957; Рос. перекл.— Песнь о Роланде. М.—Л., 1964; Песнь о Роланде.—Коронование Людовика.— Нимская телега.— Песнь о Сиде.— Романсеро. М., 1976.
Літ.: Смирнов А. А. Французский героический эпос. В кн.: История зарубежной литературы. М., 1978.

ПІСО́К — пухка осадочна гірська порода, що складається з уламків різних мінералів або гірських порід, величиною від 0,05 до 2 мм у поперечнику (за ін. класифікаціями — від 0,1 до 1 мм). Виділяють П. грубозернисті (з перевагою зерен 2,0—1,0 мм), крупнозернисті (1,0—0,5 мм), середньозернисті (0,5—0,25 мм), дрібнозернисті (0,25—0,1 мм) і тонкозернисті (0,1—0,05 мм). За мінералогічним складом найчастіше трапляються кварцові, глауконітові, аркозові, слюдисті П. За умовами утворення П. поділяють на річкові, озерні, мор., водно-льодовикові та ін. П. дуже поширені в *земній корі*. Використовують у будівництві, скляній та будівельних матеріалів промисловості.

ПІСОЧИ́Н — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 12,7 тис. ж. (1981). У П.— меблева ф-ка, цех харків. з-ду «Металоштамп», цех гумової іграшки харків. виробничого об'єднання «Салют». 3 заг.-осв. школи, Будинок культури, 3 клуби, 7 б-к, 2 санаторії. П. відомий з 1732, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПІССАРРО́ (Pissarro) Каміль Жакоб (10.VII 1831, о. Сен-Тома, Вест-Індія — 12.XI 1903, Париж) — франц. живописець, один з основоположників *імпресіонізму*. В 1855—61 навчався в Академії Сюїса в Парижі. Твори: «В'їзд до села Вуазін» (1872), «Пейзаж у Понтуазі» (1877). З 1880 приєднався до *неоімпресіонізму* і працював у манері *пуантилізму* («Бульвар Монмартр у Парижі», 1897; «Оперний проїзд у Парижі», та ін.). П.— автор акварелей, офортів і літографій. Картини зберігаються в Луврі, ДЕ, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві.
Літ.: Камиль Писсарро. Письма. Критика. Воспоминания современников. Пер. с франц. М., 1974.

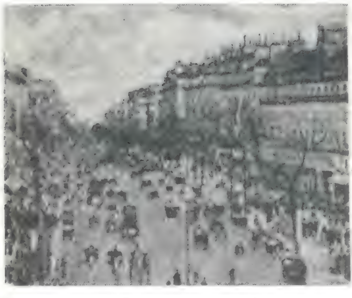
К. Піссарро. Бульвар Монмартр у Парижі. 1897. Державний Ермітаж у Ленінграді.

ПІСТ — встановлена деякими релігіями, зокрема *християнством, іудаїзмом, ісламом,* заборона певний час, у певні пори року, вживати їжу взагалі чи окремі продукти та влаштовувати розваги. Виникнення П. пов'язане зі звичаями, що існували в первісному суспільстві, заощаджувати їжу через її нестачу. В сучас. релігіях П. обгрунтовується вченням про примат духа над плоттю.

ПІСТИ́НЬКА — річка в Івано-Фр. обл. УРСР, права прит. Пруту (бас. Дністра). Довж. 57 км, площа бас. 265 км². Живлення снігове й дощове. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання.

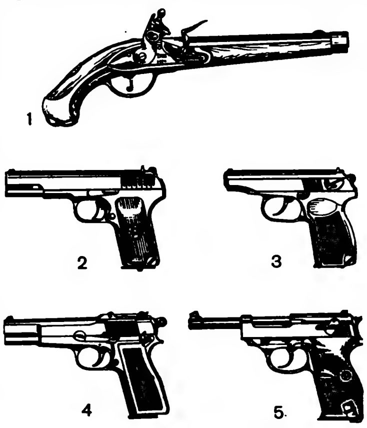

Пістолети:
1 — російський 1809 з ударно-кремінним замком; 2 — 7,62-мм Токарєва — ТТ (СРСР); 3 — 9-мм Макарова — ПМ (СРСР); 4 — 9-мм Браунінга 1935 (Бельгія); 5 — 9-мм «Вальтер» 1938 (Німеччина).

ПІСТОЛЕ́Т (франц. pistolet) — ручна вогнепальна зброя. Вперше з'явився в Європі й Азії в 16 ст. Сучас. П. поділяються на бойові [автоматичні, напівавтоматичні (самозарядні) та неавтоматичні], сигнальні і спортивні. Вага сучас. бойового П. 0,7—1 кг; калібр 5,35—11,43 мм; місткість магазина — 8—12 і більше патронів. Бойові П. уражають ціль на віддалі до 50 м. Див. також *Браунінг, Наган, Револьвер.*

ПІСТОЛЕ́Т-КУЛЕМЕ́Т, автомат— ручна автоматична скорострільна зброя для ураження живих цілей на віддалі до 500 м. Осн. вид стрілецької зброї для всіх родів наземних військ. Місткість магазина — від 20 до 71 патрона. Скорострільність — 80—140 куль за хвилину. Надійність у бою, висока скорострільність та простота конструкції П.-к. зумовили широке застосування його в арміях різних країн з часу 2-ї світової війни. Див. також *Автоматична зброя.*

Пістолет-кулемет системи Калашникова.
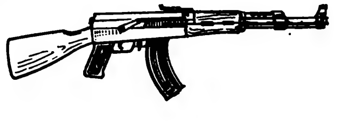

ПІСТОЛЕ́Т-ФАРБОРОЗПИ́ЛЮВАЧ — будівельний інструмент (апарат) для нанесення (розпилюванням) на поверхню матеріалів олійних, емалевих, синтетич. і в'язких водно-клейових *фарб*. Розрізняють П.-ф. пневматичні (мал.), дія яких грунтується на використанні стиснутого повітря, і механічні, що розпилюють фарбу під дією відцентрових сил. До найпоширеніших належать пневматичні П.-ф.: низького і високого тиску; зі знімним наливним бачком або в комплекті з фарбонагнітальним баком місткістю до 100 л. В'язкі фарбувальні суміші розпилюють П.-ф. з нагрівальним елементом. Продуктивність пневматич. П.-ф. — 50—600 м²/год, витрата повітря — 2,5—30 м³/год, тиск повітря— до 0,4 МПа. Застосовують П.-ф. при *малярних роботах*.

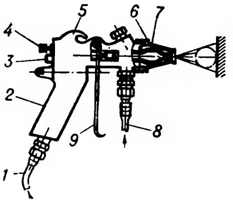

Пневматичний пістолет-фарборозпилювач: *1* — шланг, по якому надходить стиснуте повітря; *2* — рукоятка; *3* — регулятор подачі стиснутого повітря; *4* — регулятор подачі фарби; *5* — корпус; *6* — розпилювальна головка; *7* — сопло; *8* — шланг, по якому надходить фарба; *9* — натискна скоба.

ПІСТРЯКО́ВІ (Cleridae) — родина *жуків*. Довж. тіла 3—25 мм. Надкрила яскраві, строкаті. Жуки й личинки більшості видів живляться дрібними комахами; личинки живуть у гніздах бджіл, ос або ходах *короїдових*. Деякі види живуть і розвиваються на падлі, окремі — паразитують на кубушках *саранових*. Бл. 3000 видів, поширених гол. чин. у тропіках. В СРСР до 60 видів, з них на Україні — понад 15, у т. ч. пістряк мурашиний (Cleroides formicarius), що знищує соснових і ялинових короїдів, бджоложук звичайний (Trichodes apiarius), личинки якого зрідка шкодять бджільництву. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*. *І. К. Загайкевич.*

ПІТ — рідина, що виділяється *потовими залозами* ссавців, у т. ч. людини. Містить 97,5—99,5% води, незначну кількість солей (хлориди, фосфати, сульфати), органічних сполук (сечовина, креатинін, сечова к-та) та ін. речовини. Склад П. залежить від стану організму, інтенсивності *потовиділення* та від кількості різних речовин у крові. Реакція П. кисла (pH 3,8—6,2), іноді лужна (при розкладанні сечовини і виділенні аміаку). У людини за добу виділяється від 0,5 до 10 л П. і більше, залежно від інтенсивності м'язової роботи, т-ри зовн. середовища й кількості випитої води.

ПІТЕКА́НТРОП (від грец. πίθηκος — мавпа і ἄνθρωπος — людина) — представник групи найдавніших людей — *архантропів*. Вперше рештки П. (черепна кришка, стегнова кістка, зуби) були відкриті на поч. 90-х рр. 19 ст. голл. вченим Е. *Дюбуа* на о. Ява. Давність П. визначають в 500—700 тис. років (за новими даними — до 1,2 млн. років). Разом з близькими до

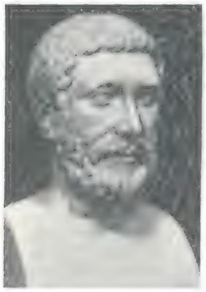

Піфагор Самоський.

Піфос «палацового стилю» з Кноса. Близько 1450 до н. е.

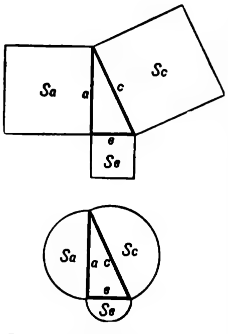

Піфагора теорема (узагальнення).

нього людиною з *Олдоваю, атлантропом, гейдельберзькою людиною, синантропом* входить до виду Homo erectus (лат.— людина випрямлена). Інтерес становить знайдений 1969 череп П. з лицьовим відділом. П. поєднував прогресивні (зокрема, випрямлена постать, складний і відносно великий мозок місткістю 800—1000 см^3) і еволюційно менш розвинуті морфологічні риси (відносно низький масивний череп з вузьким, дуже похилим чолом, з великим надбрівним валиком, скошене підборіддя тощо).

Літ.: Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978.

В. Д. Дяченко.

«ПІ́ТЕРЛОО» — кривава розправа англ. урядових військ з робітниками під час мітингу в Манчестері на полі Пітерсфілд 16.VIII 1819, проведеного для обговорення петиції про заг. виборче право. У розправі брали участь учасники битви при *Ватерлоо* (звідси іронічна назва — «Пітерлоо»).

ПІТЕРМА́РІЦБУРГ — місто на Сх. Південно-Африканської Республіки, адм. ц. провінції Наталь. Залізнична станція. 113,7 тис. ж. (1970). Виробн. алюм. прокату, підприємства маш.-буд., взут., швейної та харч. пром-сті. Тех. коледж. Нац. музей. П. засн. 1838.

ПІТЕ́ШТІ — місто на Пд. Румунії, адм. ц. повіту Арджеш. Розташоване на р. Арджеш. Вузол автошляхів, залізнична станція. 124 тис. ж. (1976). Підприємства маш.-буд. (автомоб. і електромоторний з-ди), нафтопереробної, нафтохім. і хім. (зокрема, гумової), буд. матеріалів, текст., шкіряної, швейної, харч. (у т. ч. м'ясної, мол., вино-горілчаної) пром-сті. Значне виробн. дубильних екстрактів. У районі П.— видобування нафти.

ПІТКА́ННЯ — сукупність *ниток*, розміщених паралельно одна одній і прокладених упоперек *тканини текстильної, килима* або ін. текстильних виробів. Нитки П. переплітаються з нитками *основи* (див. *Переплетення ниток*) у процесі *ткацтва, килимарства.*

ПІ́ТКЕРН — острів у пд.-сх. частині Тихого ок., в Полінезії, володіння Великобританії. До складу володіння входять також невеликі ненаселені о-ви Оено, Дюсі, Хендерсон. Пл. 4,5 км^2. Нас. 70 чол. (1978). Адм. ц. і єдиний населений пункт — Адамстаун. Острів вулканічного походження, заввишки до 335 м. Осн. заняття населення — вирощування кукурудзи, таро, овочів, кокосової пальми, фруктів, рибальство. Острів відкрила 1767 англ. експедиція Ф. Картерета.

ПІТНИ́ЦЯ — захворювання шкіри людини, що розвивається внаслідок підвищеного потовиділення і затримки випаровування поту. Найчастіше спостерігається влітку у дітей грудного і молодшого віку. У дорослих П. спостерігається при гострих інфекційних захворюваннях (під час гарячки з сильним потовиділенням), гладкості тощо. П. проявляється в утворенні дрібних вузликів або пухирчиків з прозорим вмістом. Лікування: усунення осн. причини що викликала П., місцеве.

ПІТО́НИ (Pythoninae) — підродина змій род. *удавових*. Довж. тіла до 10 м (П. сітчастий — Python reticulatus); забарвлення від бурого до строкатого. Характерна наявність надорбітальної кістки і звичайно двох рядів підхвостових лусок. 6 родів, що об'єднують 22 види, поширені у тропіках Сх. півкулі, зокрема в Індії, Індонезії. П. добре плавають, лазять по деревах. Живляться ссавцями, птахами, плазунами. Розмножуються, відкладаючи яйця. Особливістю розмноження П. є їхня здатність «насиджувати» кладку, згорнувшись кільцями навколо яєць, при цьому т-ра тіла самки вища від т-ри навколишнього середовища. М'ясо деяких П. їстівне; шкіра використовується для різних виробів. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії, Плазуни.*

М. М. Щербак.

ПІ́ТРА Юрій Юрійович (н. 26.III 1914, с. Білки, тепер Іршавського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1958, 1977), засл. працівник с. г. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Один з організаторів с.-г. артілі «За нове життя» (тепер радгосп «За нове життя» Іршавського р-ну Закарп. обл.), з 1948 працює там беззмінним ланковим-кукурудзоводом. Ланка, очолювана П., за останні 20 років (1960—80) збирає по 100 і більше центнерів зерна кукурудзи з 1 га (у 1981 — по 116,2 ц на кожному із 100 га плантації). На базі ланки П. працює школа передового досвіду кукурудзоводів. П.— депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Делегат XXII з'їзду Компартії України і XXVI з'їзду КПРС. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

Г. В. Кузьма.

ПІТТ (Pitt) Уїльям (Молодший; 28.V 1759, Гейс, Кент — 23.I 1806, Патні) — держ. діяч Великобританії, один з лідерів нових *торі*. За фахом юрист. З 1781 обіймав ряд міністерських посад. У 1783—1801, 1804—06 — прем'єр-міністр. Був одним з організаторів коаліцій європ. д-в проти революційної, а згодом — наполеонівської Франції. Уряд П. проводив політику, спрямовану на придушення демократичного руху (1799, 1800 проведено закони, що забороняли створення і діяльність робітн. орг-цій) і забезпечення англ. торг. і колоніальної гегемонії. В 1798 уряд П. придушив нац.-визвольне повстання в Ірландії, 1801 згідно з прийнятим «Актом про унію» ліквідував авт. ірл. парламент.

ПІ́ТТІ (Pitti) — палац у Флоренції, в якому міститься картинна галерея, одна з найбільших в Італії. П.— видатна пам'ятка архітектури Раннього *Відродження*. Споруджено в серед. 15 ст. за проектом Ф. Бруннелескі для родини Пітті, розширено у 17—18 ст. Галерея засн. бл. 1620 (в основі — колекція Медічі), відкрито для публіки 1828, стала державною 1911. В ній зберігаються переважно твори італ. живопису 15—17 ст.: Рафаеля (одне з кращих у світі зібрань його картин), А. дель Сарто, Фра Бартоломмео, Тіціана, а також художників фламандської школи 17 ст.: П. П. Рубенса, А. ван Дейка та ін. У П. містяться також Галерея сучас. мистецтва і Музей срібла.

ПІ́ТТСБУРГ — місто на Пн. Сх. США, в штаті Пенсільванія. Розташований при злитті річок Аллегейні й Мононгахіла — витоків р. Огайо. Вузол з-ць і автошляхів. 449 тис. ж. (1976). Один з найбільших пром. центрів США. Провідна галузь пром-сті — чорна металургія. Розвинуті металообробка та машинобудування (важке, трансп., дорожньобуд., гірниче, електротех., радіоелектронне та ін.). Підприємства хім., скляної, керамічної, харч. пром-сті. В районі П. — видобування кам. вугілля. Поблизу П. — АЕС. 3 ун-ти (у т. ч. Піттсбурзький, засн. 1787), технологічний ін-т Карнегі. Картинна галерея. Планетарій. П. засн. в серед. 18 ст. Один з центрів робітн. руху країни.

ПІТУЇТРИ́Н — лікарський препарат з групи *гормональних препаратів*. Являє собою водний екстракт задньої частки *гіпофіза* забійної худоби; містить гормони *окситоцин* і *вазопресин*. П. застосовують для посилення скорочень матки при *пологах*, при післяродових та ін. маткових кровотечах, нецукровому *діабеті*, нічному нетриманні сечі.

ПІУНО́ВА Катерина Борисівна [17 (29).XI 1843, м. Нижній Новгород, тепер м. Горький — 27.XI (10.XII) 1909, там же] — рос. актриса. В 1851 — 53 навчалася в Моск. театр. уч-щі. В 1856—58 працювала в міськ. театрі Нижнього Новгорода. В кін. 1857 з П. познайомився Т. Шевченко. Поет піклувався про її мистецьке зростання. В 1858 Шевченко опублікував у «Нижегородских губернских ведомостях» схвальний відзив на бенефіс П. Разом з М. *Щепкіним* грала у виставі «Москаль-чарівник» Котляревського (роль Тетяни). Серед ін. ролей — Софія, Ліза («Лихо з розуму» Грибоєдова), Ліза («Лев Гурич Синичкін» Ленського), Катерина, Кабаниха («Гроза» Островського). Написала спогади про Шевченка (1939 їх надрукував її син—М. М. Шмідтгоф у 3-й кн. «Литературного современника»).

В. Є. Шубравський.

ПІФАГО́Р Самоський (Πυϑαγόρας ὁ Σάμιος; бл. 580 до н. е., о. Самос — бл. 500 до н. е., Метапонт) — давньогрец. математик і філософ-ідеаліст. У галузі математики П. приписують введення доведень у геометрію, побудову планіметрії прямолінійних фігур, створення вчення про подібність, доведення теореми, названої його ім'ям (див. *Піфагора теорема*), відкриття ірраціональних величин, побудову деяких правильних *многокутників* і *многогранників* тощо. Є відомості про П. як астронома. П. вважав Землю кулею, що міститься в центрі Всесвіту; йому був відомий власний рух Сонця, Місяця й планет.

Для філософських поглядів П. характерним є відрив поняття кількості від речей, абсолютизація і обожнення цього поняття як первинної самостійної сутності буття, що послужило основою, на якій склалася ідеалістична філософія — *піфагореїзм*. Розглядаючи Всесвіт як гармонійну систему чисел та їх відношень, П. зводив пізнання світу до пізнання чисел, що нібито управляють ним. Обстоював реліг. догму про безсмертя душі та її перевтілення. Був ідеологом рабовласницької аристократії.

Літ.: Цейтен Г. Г. Історія математики за стародавніх часів і в середні віки. X.— Одеса, 1936; Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976; Бородин А. И., Бугай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. К., 1979.

ПІФАГО́РА ТЕОРЕ́МА — теорема елементарної геометрії, за якою в будь-якому прямокутному *трикутнику* квадрат довжини гіпотенузи дорівнює сумі квадратів довжин катетів (якщо сторони трикутника виміряні однією одиницею довжини). П. т. названо ім'ям *Піфагора* Самоського, якому приписують доведення її в заг. вигляді, хоча вона була відома і до нього. Правильна і *теорема*, обернена до П. т.: якщо квадрат довжини сторони трикутника дорівнює сумі квадратів довжин двох ін. сторін, то цей трикутник — прямокутний. Існує узагальнення П. т.: якщо на гіпотенузі c і катетах a і $в$ прямокутного трикутника побудовано довільні, але подібні фігури (див. *Подібність*), то їхні площі S_c, S_a і $S_в$ пов'язані співвідношенням: $S_c = S_a + S_в$ (мал.).

ПІФАГОРЕЇ́ЗМ — об'єктивно-ідеалістичний напрям у давньогрец. філософії, започаткований філософом і математиком *Піфагором*. Піфагорійська школа (6—4 ст. до н. е.) внесла певний вклад у розвиток математики, астрономії, теорії музики. Але відірвавши кількісні відношення від матеріальних речей, абсолютизувавши і обожнивши поняття числа, яке вони проголосили першоосновою світу і сутністю речей, піфагорійці (Філолай, Еврит, Алкмеон та ін.) прийшли до *ідеалізму* і *містицизму*. В 2-й пол. 4 ст. до н. е. П. злився з *платонізмом*. У 1 ст. до н. е.— 2 ст. н. е. відродився у формі неопіфагореїзму, який зробив значний вплив на формування *християнства*.

ПІФАГО́РОВІ ЧИ́СЛА — трійки натуральних чисел, які задовольняють *діофантове рівняння* $x^2 + y^2 = z^2$. За теоремою, оберненою до *Піфагора теореми*, вони є довжинами сторін прямокутного *трикутника*. Найменшими П. ч. є 3, 4, 5 і 5, 12, 13.

ПІ́ФІЯ (Πυθία)—1) У Стародавній Греції жриця в храмі Аполлона в Дельфах, що передрікала майбутнє. 2) Переносно — особа, що робить нечіткі, двозначні прорікання.

ПІ́ФОС (грец. πίθος) — давньогрец. глиняна посудина для зберігання зерна та інших господарських припасів. П. були яйцевидної форми 1,5—2 м заввишки. Егейські П. оздоблювали рельєфним орнаментом. Звичайно П. закопували в землю і зверху накривали кам. або глиняною накривкою.

ПІ́ХВА — 1) Обкладка різних органів у тварин і рослин. У тварин — це сполучнотканинний покрив деяких м'язів, нервових волокон; у рослин — нижня розширена частина черешка або пластинка листка, що оточує стебло (напр., у злакових, зонтичних). 2) Випинання шкірних покривів у тварин, яке служить вмістищем деяких органів (пір'я, волосся, язика у змій та ін.). 3) Периферійна частина статевих провідних шляхів у жінок і самок ссавців, яка з'єднує матку з зовн. статевими органами. Служить для статевого акту і виходу плоду.

ПІХО́ТА—рід *сухопутних військ*, призначений для ураження противника в загальновійськовому бою, оволодіння його територією та оборони своєї території. П. здатна вести бій в будь-яку пору року та доби і на будь-якій місцевості. П. як рід військ існує у збройних силах багатьох д-в. В Рад. Збройних Силах П. з 1963 наз. *мотострілецькими військами*. Крім П. сухопутних військ, у збройних силах д-в є повітрянодесантна П. (див. *Повітрянодесантні війська*) і *морська піхота*. П. зародилася за часів рабовласницького суспільства. Поділялася на важку (грец. *гопліти*), середню, легку; була озброєна списами, мечами й луками з стрілами тощо. Значного розвитку П. набула в Македонії (*фаланга*), Старод. Римі, де осн. організаційною одиницею був *легіон*. Озброєння, організація та способи ведення бойових дій П. в ході істор. розвитку змінювалися. В Зх. Європі (6—7 ст.) П. складалась гол. чин. з пішого ополчення, з створенням великих феод. д-в і появою лицарської кінноти (див. *Лицарство*), що протягом кількох століть була осн. військ. силою, роль П. певною мірою зменшилася. В Київській Русі в 9—11 ст. П. становила осн. частину війська. З розвитком *вогнепальної зброї* П. довела свою перевагу над лицарською кіннотою. В 14—17 ст. П. поділялась на важку (пікінери) і легку (*мушкетери*); з появою рушниці з багнетом такий поділ зник. Широко відома була наймана швейц. і нім. П. (див. *Ландскнехти*). В 16—17 ст. у зх.-європ. д-вах з'явилися постійні *наймані армії*. З утворенням Рос. централізованої д-ви П. становила більшу частину т. з. полків «нового строю» (див. також *Стрільці*). На Україні в 17 ст. П. була осн. складовою частиною козацько-сел. війська. Основою похідного і бойового порядку козац. П. був обоз, що його використовували для створення *табору*. Для ведення бою П. шикувалася в лінію глибиною в 3—6 шеренг і взаємодіяла з кіннотою. В серед. 16 ст. первісною стройовою та адм. одиницею П. була *рота*, згодом *полк*, у деяких арміях створювались *бригади*. З 17 ст. осн. тактичним підрозділом П. став *батальйон*, на поч. 18 ст. формувалися *дивізії*, *корпуси*. Масове оснащення П. вогнепальною зброєю в Зх. Європі і Росії привело в 15—16 ст. до застосування лінійної тактики бою (4—6 шеренг), у кін. 18 — на поч. 19 ст.— колон і розсипного строю (вперше застосував розсипний стрій і колони рос. полководець П. О. *Румянцев* ще в *Семилітній війні 1756—63*, потім — О. В. *Суворов*); з винаходом нарізної зброї і посиленням щільності вогню основою бойового порядку в П. став стрілецький цеп, потім «хвиля» цепів, а з 1916 — груповий бойовий порядок, з серед. 30-х рр.— тактика глибокого бою. З появою нових родів і спец. військ (танки, авіація, хім. війська та ін.) питома вага П. знизилася, але вона залишилася гол. родом військ. Сучас. П. одержала на озброєння ракети, потужну артилерію, танки, броньовані машини і, маючи велику вогневу міць, маневреність у взаємодії з ін. родами військ, здатна розв'язувати тактичні, оперативні і стратегічні завдання.

Літ.: Енгельс Ф. Піхота. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 14; Строков А. А. История военного искусства. т. 1—3. М., 1955—67; 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968.

І. В. Архипов.

ПІ́ХТЕРЄВ Володимир Микитович (н. 29.III 1933, м. Кисельовськ, тепер Кемер. обл.) — передовик виробн. у вуг. пром-сті, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1965. З 1958 працює на шахті ім. Є. Т. Абакумова виробн. об'єднання «Донецьквугілля», спочатку електрослюсарем, гірничим майстром, з 1965 — бригадир наскрізної комплексної бригади очисного вибою. П.— послідовник руху гірників-тисячників. Бригада, очолювана П., за роки восьмої — десятої п'ятирічок видобула бл. 6,0 млн. т вугілля, з них понад план — 392 тис. т. Делегат XXIV—XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Дружби народів, медалями.

О. Г. Кандала.

ПІЦУ́НДА — приморський кліматичний курорт в Абхазькій АРСР на однойменному мисі Чорноморського узбережжя Кавказу, за 18 км від *Гагри*. Широкий дрібнопіщаний пляж, заповідник реліктової піцундської сосни. Лікувальні засоби: аерогеліотерапія, мор. купання (з травня до кінця жовтня). Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, функціональні розлади нервової системи, *анемії*.

ПІЦЦЕ́ТТІ (Pizzetti) Ільдебрандо (20.IX 1880, Парма — 17.I 1968, Рим) — італ. композитор, педагог і муз. письменник, член Італ. академії (з 1939). Викладав у консерваторіях Парми, Флоренції, Мілана. З 1936 — у Нац. академії «Санта-Чечілія» в Римі (1948—51 — президент). Працював переважно в жанрі опери (понад 10): «Федра» (1915), «Вбивство в соборі» (1958), «Клітемнестра» (1964). Автор музики до п'єс Есхіла, Софокла, Шекспіра; книг «Грецька музика» (1914), «Сучасна музика» (1914), «Паганіні» (1940).

ПІЦЦИКА́ТО (італ. pizzicato, від pizzicare — щипати) — 1) Прийом видобування звука щипком на струнному смичковому муз. інструменті. 2) Інструм. п'єса, що виконується з використанням цього прийому. 3) В балеті — сольна

Ю. Ю. Пітра.

К. Б. Піунова.

В. М. Піхтерєв.

В. І. Пічета.

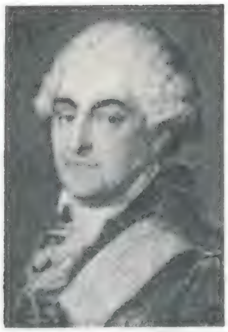

Ю. Пічман. Портрет Станіслава Августа. Національний музей. Варшава.

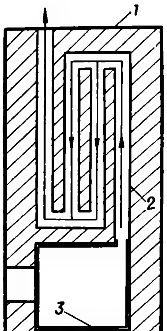

Пічне опалення. Схема опалювальної теплоємної печі: *1* — тепловіддавальна поверхня; *2* — газохід; *3* — топка (стрілками показано напрям руху газів).

жіноча варіація, що виконується на пальцях у гострому ритмі.

ПІЧ (Pič) Йосеф (19.I 1847, Мшено, округ Мельнік — 19.XII 1911, Прага) — чес. археолог та історик. Осн. праця П. «Старожитності Чехії» (1899—1909) містить огляд археол. матеріалу Чехії з часів *палеоліту* до 13 ст. За твердженням П., слов'ян. населення Чехії існувало з *бронзового віку*. В ряді праць П. висвітлювалася історія сх. слов'ян. Пропагував ідею єдності слов'ян. народів.

ПІЧ — споруда чи пристрій, у яких внаслідок згоряння *палива* (іноді ін. хім. реакцій) або перетворення електр. енергії виділяється тепло. До П. не прийнято відносити *парогенератори*, агломераційні машини (див. *Агломерація* в металургії), деякі електр. *нагрівальні прилади* та ін. За джерелом тепла розрізняють *електричні печі* і *полуменеві печі* (особливими є печі з спец. видами нагріву — *плазмові печі, оптичні печі*); за галузями застосування — печі промислові і побутові. До промислових належать *нагрівальні печі, плавильні печі, термічні печі*. Промисловими є також печі, де з матеріалу видаляють вологу, піддають матеріал розкладу (напр., *коксові печі*), а мінеральну сировину, буд. і вогнетривкі матеріали — *випалу*, обробляють харч. продукти (*коптильні печі*, печі кондитерські, хлібопекарські). Своєрідними є пром. П. киплячого шару, де оброблюваний теплом зернистий матеріал енергійно перемішується («кипить»). Пром. П. класифікують, крім того, за *теплообміном*: променистим (напр., *мартенівські печі*) або внаслідок *конвекції* (печі низькотемпературні, сушильні); за механізмом переміщення нагріваних виробів (напр., *методичні печі, прохідні печі*); за тепловим і температурним режимами (напр., *камерні печі*). Залежно від конструкції бувають *ватержакетні печі, обертові печі, шахтні печі*, печі карусельні, кільцеві, ковпакові та ін. Побутовими печами опалюють приміщення (див. *Пічне опалення*), нагрівають воду, в них готують їжу. Розвиток конструкцій П. пов'язаний з механізацією й автоматизацією виробничих процесів, підвищенням ккд печей, створенням печей для безперервних виробничих процесів та ін.

Літ.: Арутюнов В. А., Миткалинный В. И., Старк С. Б. Металлургическая теплотехника, т. 1. М., 1974; Филимонов Ю. П., Старк С. Б., Морозов В. А. Металлургическая теплотехника, т. 2. М., 1974.

В. Ф. Копитов.

ПІЧЕ́ТА Володимир Іванович [9 (21).X 1878, Полтава — 23.VI 1947, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН БРСР (з 1928). Після закінчення історико-філологічного ф-ту Моск. ун-ту (1901) викладав історію на Україні (в Коростишеві, Катеринославі); з 1905 — в Москві. В 1921—29 — ректор Білоруського ун-ту. З кін. 30-х рр. працював в Ін-ті історії АН СРСР і в Моск. ун-ті. З 1946 — заст. директора Ін-ту слов'янознавства АН СРСР. Автор праць з історії Росії, Білорусії, України, Польщі й Литви. П. приділяв велику увагу проблемам періодизації історії України, етногенезу українців, нар.-визвольній війні 1648—54. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии М., 1940; Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958; Белоруссия и Литва в XV—XVII вв. М., 1961.

ПІЧКУ́Р, піскар, бубир (Gobio) — рід риб род. *коропових*. Тіло (довж. до 20 см) веретеновидне, вкрите великою лускою; рот нижній, в куточках по вусику. Бл. 20 видів П., поширених у річках і озерах Євразії, в СРСР — 10 видів, у т. ч. на Україні — 4, з них найвідоміший П. звичайний (G. gobio). Тримається зграями поблизу дна. Живиться донними безхребетними. Нерест у квітні — травні. Плодючість до 3 тис. ікринок. Статевозрілими П. стають на 3—4-му році життя. Мають велике значення як корм для хижих риб. Об'єкт спортивного лову. Іл. с. 390.

ПІ́ЧМАН (Pitschmann) Юзеф Франтішек Ян (1758, Трієст — 1.IX 1834, Кременець, тепер Терноп. обл.) — польс. і укр. живописець, представник *академізму*. Німець за походженням. Художню освіту здобув у віден. АМ, членом якої був з 1787. З 1788 жив у м. Корці на Волині, з 1789 — у Варшаві і Познані, 1794—1806 — у Львові. Створив бл. 500 портретів (польс. короля Станіслава-Августа, бл. 1789; Т. Чацького, графів Ю. і Ф. Тарновських, автопортрет), картини на міфологічні й біблійні теми («Адам і Єва у раю», «Спляча німфа й сатир», «Ахіллес над трупом Патрокла», «Ахілл з Фетідою» та ін.). З 1806 жив у Кременці, де викладав малювання у гімназії.

ПІЧНЕ́ ОПА́ЛЕННЯ — опалення приміщень встановленими в них опалювальними *печами* (грубами); вид місцевого *опалення*. В опалювальних печах конструктивно поєднано: *топку*; газоходи (канали), якими від топки рухаються гарячі гази, і тепловіддавальну поверхню.

Для П. о. (мал.) застосовують печі теплоємні і нетеплоємні. Печі першого типу бувають помірного і підвищеного прогріву — з теплоакумулюючим масивом (товстостінні цегляні, тонкостінні з цегли в сталевому каркасі). Їх топлять один-два рази на добу. Печі другого типу — високого прогріву, без теплоакумулюючого масиву (металеві). Вони віддають тепло, поки їх топлять. В СРСР, особливо в сільс. місцевості, поширені печі для опалення і приготування їжі (варисті печі, плити з опалювальним щитком тощо). П. о. застосовують переважно в одно- і двоповерхових будинках, розміщених у районах, де немає систем централізованого теплопостачання.

Г. Є. Бем.

ПІШОХІДНИЙ МІСТ — міст для пішохідного руху в місцях, де напрями інтенсивних потоків пішоходів перетинаються з природними (водоймами, ярами) або штучними (автомагістралями, залізницями) перешкодами. Розрізняють П. м. (мал.): одно- і багатопрогонові; з *прогоновими будовами моста* аркової, балкової, рамної або висячої (напр., висячий П. м. через Дніпро в Києві) конструкції; постійні й тимчасові (у т. ч. *наплавні мости*). Для підйому на міст та спуску з нього споруджують сходи, *пандуси, ескалатори*, іноді використовують також сприятливий рельєф місцевості. Найпоширенішими є П. м. залізобетонні, металеві й комбіновані (металево-залізобетонні). У парках П. м. служать, крім того, декоративним елементом ландшафту. Див. також *Перехід* пішохідний.

Пішохідний міст через трасу швидкісного трамваю в Києві.

В. В. Леонтович.

ПІШПЕ́К — колишня (до 1926) назва м. *Фрунзе*.

ПІЩА́НЕ — село Золотоніського р-ну Черкас. обл., поблизу якого в заплаві р. Супою (лівої притоки Дніпра) 1960—61 знайдено залишки човна, рештки кістяка людини та 15 античних бронзових посудин, оздоблених рельєфним орнаментом. Цей унікальний комплекс датується кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е. Знайдений посуд (3 *амфори*, 5 *гідрій*, 2 ситули, 1 *кратер*, 1 стамнос і 3 лутерії) являє собою набір для вина. Деякі дослідники вважають, що ці посудини затонули разом з човном і його господарем під час транспортування з якоїсь античної колонії Пн. Причорномор'я до Серед. Придніпров'я. Знахідка з П. свідчить про торг. і культур. зв'язки землеробського праслов'янського населення цієї території з античними містами, що їх здійснювали дніпровським водним шляхом. Човен з П. експонується в *Історичному музеї УРСР* в Києві; 14 бронзових позолочених посудин — у його філіалі — *Музеї історичних коштовностей УРСР*, 1 лутерій — в археологічному відділі *Переяслав-Хмельницького історичного музею*.

Літ.: Ганіна О. Д. Античні бронзи з Піщаного. К., 1970.

О. Д. Ганіна.

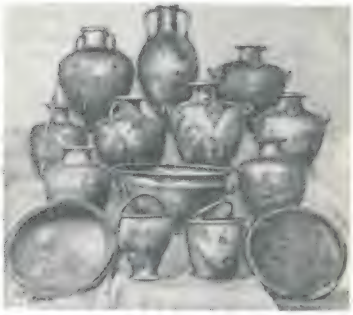

Піщане. Бронзові античні посудини.

ПІЩА́НКА — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, за 7 км від залізнич. ст. Попелюхи. 6,1 тис. ж. (1981).

Вперше згадується 1734 під назвою Піщана. З 1784 має сучас. назву. Після 2-го поділу Польщі (1793) П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1956 П.— с-ще міськ. типу.

У селищі — кар'єроуправління, маслоробний цех Крижопільського мол. з-ду, хлібний та комбікормовий з-ди, райсільгоспхімія, міжколгоспна будівельна орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

ПІЩА́НКИ, піщанкові (Gerbillinae) — підродина гризунів род. хом'якових. Довж. тіла до 20 см, хвіст довгий, вкритий хутром, з китицею на кінці; очі порівняно великі. Забарвлення переважно жовто-рудувате. Відомо 13 родів з кількома десятками видів. Поширені в пустелях і напівпустелях Африки, Азії. В СРСР — 14 видів з 2 родів: мала піщанка (Meriones) і велика піщанка (Rhombomys); в УРСР П. немає. Живуть П. колоніями в норах. Активні вночі. Живляться зерном, зеленими частинами рослин, роблячи запаси їх. Розмножуються 2—3 рази на рік; у виплоді 2—7 малят. На зрошуваних землях пошкоджують с.-г. культури, руйнують насипи тощо. Деякі П. поширюють збудників чуми та ін. хвороб людини і тварин.

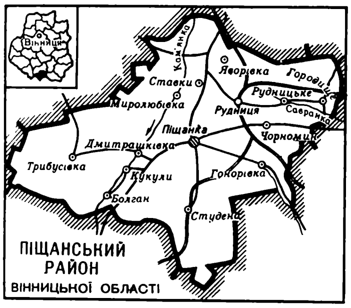

ПІЩА́НСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 32,4 тис. чол. (1981). У районі — 29 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Піщанка*. П. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, глина, пісок, крейда. Найбільша річка — Кам'янка (прит. Дністра). Грунти сірі, світло-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, липа, сосна) і чагарники займають 16,5 тис. га. В межах району — держ. заказник Горячківська Дача. Найбільші пром. підприємства — цукр. комбінат (с. Чорномин), кар'єроуправління (видобувають вапняки), комбікормовий та хлібний з-ди (Піщанка). Комбінат побутового обслуговування (Піщанка), 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво — м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 37,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 34,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. У П. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Попелюхи, Рудниця. Автомоб. шляхів — 315 км, у т. ч. з твердим покриттям — 260 км. У районі — 20 заг.-осв. та музична школи; 13 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 18 клубів, кінотеатр, 27 кіноустановок, 26 б-к. У с. Студеній П. р. народився укр. рад. композитор К. Я. *Домінчен*, у с. Дмитрашківці — укр. рад. диригент П. І. *Муравський*. У П. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1931).

Е. І. Василевський.

ПЛА́ВАЛЬНИЙ МІХУ́Р — непарний або парний гідростатичний апарат більшості *кісткових риб*; являє собою тонкостінний, заповнений газом орган різної форми. Регулює *питому вагу* тіла при переміщенні риби на ту чи іншу глибину у водоймі, бере участь у відтворенні звуків, виконує дихальну функцію тощо. Розвивається як виріст передньої частини кишечника. У деяких риб П. м. залишається з'єднаним з кишечником протягом усього життя — відкритоміхурові (осетрові, лососеві, коропові тощо), у інших зв'язок порушується в процесі розвитку малька — закритоміхурові (судак, окунь). Немає П. м. у костистих риб, що постійно ведуть придонний спосіб життя.

ПЛА́ВАННЯ спортивне — вид спорту, що включає П. на дистанції від 100 до 1500 м певним стилем — вільним (звичайно кролем), *брасом, батерфляєм,* на спині й комплексне П., а також підводне П. (див. *Підводний спорт*), прикладне, синхронне (художнє). За класифікацією *Міжнародного олімпійського комітету* до П. відносять *стрибки у воду* та *водне поло*. П. є складовою частиною сучас. п'ятиборства. Розрізняють також П. лікувальне, побутове та ін. Спорт. П. виникло на рубежі 15—16 ст. Перші змагання з П. були проведені в 1515 у Венеції. Перші школи П. з'явились у 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Німеччині, Австрії, Франції. В 1890 проведено перший чемпіонат Європи з П. З 1896 П. входить до програми Олімпійських ігор (жінки беруть участь з 1912). В Росії першим центром П. була «Шуваловська школа плавання Російського товариства рятування на водах», створена 1908. В 1913 в Києві було проведено першість Росії з П. З 1928 проводиться першість СРСР. В 1947 секція П. СРСР (створена 1928; з 1959 — всесоюзна федерація) вступила до Міжнародної аматорської федерації П. (ФІНА; створена 1908) і в 1949 до Європейської ліги П. (ЛЄН; створена 1924).

З 1973 проводять чемпіонати світу з П. П. — один з осн. олімпійських видів спорту. Рад. спортсмени беруть участь у Олімпійських іграх з 1952. Програма Олімпійських ігор з П. неодноразово змінювалась. До програми московської Олімпіади (1980) було включено 26 дисциплін з спорт. П.: вільний стиль — 100, 200, 400, 800 (лише жінки), 1500 м (лише чоловіки); брас — 100, 200 м; на спині — 100, 200 м; батерфляй — 100, 200 м; комплексне П.— 400 м; естафета — 4 × 100 м, вільний стиль (лише жінки), 4 × 200 м, вільний стиль (лише чоловіки), 4 × 100 м — комбінована. Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени М. Кошева (1976), В. Сальников, С. Копляков, Р. Жулпа, Л. Качушите (1964), зокрема укр. плавці Г. *Степанова* (Прозуменщикова) (1980), С. Фесенко (1980), О. Сидоренко (1980). Команда України— переможець VII літньої Спартакіади народів СРСР (1979).

В. М. Платонов.

ПЛА́ВАННЯ ТВАРИ́Н — одна з форм виявлення життєдіяльності тварин; різновид *локомоцій* тварин у водному середовищі. Розрізняють П. т. активне, що здійснюється за допомогою війок, джгутиків (у найпростіших), кінцівок (у черепах, водоплавних птахів, ссавців), хвилеподібних згинань тіла або *плавців* (у більшості риб, китів, змій), реактивним способом (у медуз, головоногих молюсків), та пасивне — завдяки течії води (у радіолярій, сифонофор).

ПЛА́ВАННЯ ТІЛ — стан рівноваги твердого тіла, зануреного частково або повністю в рідину (газ), а також рух цього тіла по поверхні чи всередині рідини (газу). При плаванні виштовхувальна сила, що діє на тіло з боку рідини (газу), дорівнює вазі тіла (див. *Архімеда закон*). *Центр ваги* і центр тиску тіла, що плаває, містяться на одній вертикальній прямій. Питання рівноваги плаваючих тіл та умови стійкості цієї рівноваги досліджують у теорії П. т., яка має важливе значення для кораблебудування. Для характеристики стійкості суден у теорії П. т. користуються поняттям про метацентр — центр кривої лінії, по якій зміщується центр ваги зануреної частини тіла при виведенні його з положення рівноваги. В симетричному тілі метацентр збігається з точкою перетину напряму виштовхувальної сили з площиною його симетрії. Рівновага плаваючого тіла (судна) стійка, якщо його центр ваги міститься нижче від найнижчого положення метацентра.

ПЛА́ВИКОВА КИСЛОТА́ — те саме, що й *фтористоводнева кислота*.

ПЛА́ВИКОВИЙ ШПАТ — те саме, що й *флюорит*.

ПЛАВИ́ЛЬНА ПІЧ — промислова піч, де матеріали плавлять, тобто нагрівають до т-ри, вищої за т-ру їхнього *плавлення*. П. п. використовують у виробн. сталі, чавуну, кольорових металів і їхніх сплавів (див. *Вагранка, Ватержакетна піч, Високочастотна піч, Відбивна піч, Доменна піч, Електрична піч, Мартенівська піч*), скла тощо. Їх експлуатують на твердому, рідкому і газоподібному паливі, електр. енергії. В деяких П. п. застосовують сонячну енергію (сонячні *оптичні печі*).

ПЛАВИ́ЛЬЩИКОВ Петро Олексійович [24.III (4.IV) 1760, Моск-

Рекорди світу з плавання
(на 1.XI 1981)

Вид	Показники хв. сек
У чоловіків	
Вільний стиль, м	
100	49,36
200	1.49,16
400	3.50,49
800	7.56,49
1 500	14.58,27
Брас, м	
100	1.02,86
200	2.15,11
На спині, м	
100	55,49
200	1.59,19
Батерфляй, м	
100	53,81
200	1.58,01
Комплексне, м	
200	2.02,78
400	4.20,05
Естафета, м	
4×100 *	3.19,74
4×200 *	7.20,82
4×100 **	3.42,22
У жінок	
Вільний стиль, м	
100	54,79
200	1.58,23
400	4.06,28
800	8.24,62
1500	16.04,49
Брас, м	
100	1.08,60
200	2.28,36
На спині, м	
100	1.00,86
200	2.11,77
Батерфляй, м	
100	57,93
200	2.05,69
Комплексне, м	
200	2.11,73
400	4.36,29
Естафета, м	
4×100 *	3.42,71
4×100 **	4.06.67

---

* Естафета вільним стилем.

** Естафета комбінована.

ва — 18 (30).X 1812, с. Хонєєво, тепер Бєжецького р-ну Калінін. обл.] — рос. актор, драматург і теоретик театру. Дебютував на сцені 1779 в Петербурзі. З 1793 почав грати у Москві у Петровському театрі. Ролі: Тит («Титове милосердя» Княжніна), Едіп («Едіп в Афінах» Озерова), Лір («Король Лір» Шекспіра), Правдін («Недоросток» Фонвізіна). Автор п'єс: «Мельник та збитенник — суперники» (1788), «Змова Кутейкіна» (1789), «Бобиль» (1790), «Рюрик» (ін. назва «Всеслав», 1791), «Монопольщик» (1803) та ін. В теоретичних трактатах («Про театр» та ін.) обгрунтовував необхідність створення нац. драматургії.

І. М. Давидова.

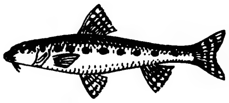

Пічкур звичайний.

ПЛА́ВКА (Plávka) Андрей (н. 18.XI 1907, с. Ліптовська Сельниця, округ Ліптовський Мікулаш, Пн. Словаччина) — словац. письменник, громад. діяч, нар. письменник ЧССР (з 1971). Учасник Словац. нац. повстання 1944. За освітою юрист. Перша зб. віршів — «З нічних і ранкових роздумів» (1928). У збірках «Вітер над дорогою» (1940), «Три гілки Ліптова» (1942) оспівав любов до рідного краю. Словац. нац. повстанню, будівництву нового суспільства в країні, боротьбі за мир присвятив збірки «Вогні на горах» (1947), «Вітчизна моя» (1953), «Гірські сосни» (1958), «Не загинув на коні» (1974). У збірках «Заповіт» (1972), «Постскриптум» (1977) — спогади про письменників Л. *Новомеського,* А. Матушку, Я. Костру, про друзів. У романі «Навернення Павла» (1941) відобразив розчарування селянина життям капіталістичного міста. Автор збірок інтимної лірики «Прощай, моє кохання» (1967), «Мої кохані» (1977), збірок нарисів і оповідань «Повернення Петра Гуганя» (1949), «Семеро» (1952), книг есе «Метричні свідоцтва» (1979), дорожніх нарисів про Радянський Союз «У країні щасливих людей» (1952), белетризованих мемуарів «Жага любові» (1971), «Повна чаша» (1976). Радянський уряд нагородив А. Плавку орденом Дружби народів (1977).

Тв.: Укр. перекл.— Янко-герой. К., 1960; Жага любові. К., 1973; [Вірші]. «Всесвіт», 1973, № 1; Рос. перекл.— Стихи и поэмы. М., 1974. *І. М. Лозинський.*

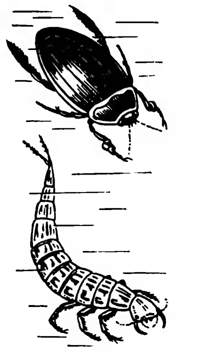

Плавунцеві.
Плавунець облямований: жук і личинка.

ПЛА́ВКА — 1) Переведення твердої речовини в рідкий стан (див. *Плавлення*). 2) Переробка матеріалів (гол. чин. металів та їхніх сплавів) у *плавильних печах*. Плавкою одержують метали (сплави) з руд (доменна П.) або з твердих і рідких металевих шихтових (вихідних) матеріалів (мартенівська П., електроплавка). Нею очищають метали (сплави) від домішок (див. *Зонна плавка*), перетворюють твердий метал на рідкий, щоб виготовити зливки або фасонні відливки, та ін. Деякі способи П. металів не потребують палива (напр., при киснево-зваженій циклонній електротермічній П., киснево-конверторній П., при піритній П.) або майже не потребують (напр., при напівпіритній П.) його для розплавлення вихідних матеріалів. Плавку провадять у відновному, окислювальному або нейтральному середовищі, а також в умовах вакууму і невагомості (див. *Вакуумна металургія, Космічна технологія*). 3) Окремий разовий цикл плавлення металу (напр., «за одну плавку видано 400 т чавуну»), а також продукт, одержаний внаслідок цього циклу (напр., «друга плавка сталі»).

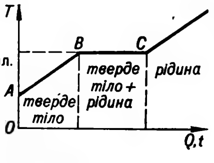

Плавлення.

ПЛА́ВЛЕННЯ — перехід речовини з твердого агрегатного стану в рідкий (див. *Агрегатні стани речовини*). П. кристалічних тіл починається при певній т-рі, яка наз. температурою плавлення $T_{пл}$. У процесі П. $T_{пл}$ не змінюється. Поняття т-ри П. не застосовне до аморфних тіл (див. *Аморфний стан*), які переходять у рідкий стан поступово, розм'якшуючись при збільшенні т-ри. П. кристалічного тіла можна зобразити графічно, відклавши по осі абсцис кількість підведеної теплоти Q або час t, а по осі ординат — т-ру тіла T (мал.). Горизонтальна ділянка графіка BC відповідає т-рі П., а також часові співіснування твердої і рідкої фаз речовини. Кількість теплоти, необхідна для розплавлення одиниці маси твердого тіла, наз. питомою теплотою плавлення. Т-ра П. залежить від тиску: ця залежність виражається *Клапейрона—Клаузіуса рівнянням*. Як правило, при П. збільшується *питомий об'єм* тіла, тобто $T_{пл}$ зростає зі збільшенням тиску. Проте існують речовини (напр., лід, вісмут, галій), густина яких при П. зменшується, тобто зі збільшенням тиску їхня т-ра П. знижується. Процес П. відіграє важливу роль у природі (П. снігу і льоду на поверхні Землі, П. мінералів у її надрах і т. д.) та техніці (див., зокрема, *Плавка*).

ПЛА́ВНІ — надмірно зволожені, часто заболочені ділянки *заплав* річкових долин. Характерні для багатьох річок Європ. частини СРСР, на Україні, зокрема, є в долинах Дніпра, Дністра, Інгульця та ін. рік. Щорічно затоплюються під час повені. У П. ростуть верба, тополя, вільха, в'яз та трав'яна рослинність. Використовують П. як сіножаті, для заготівлі очерету, лози тощо, осушені П.— під городні та ін. культури, для випасу худоби.

ПЛАВУНЦЕ́ВІ (Dytiscidae) — родина водяних *жуків*. Тіло (довж. 1,5—45 мм) овальне, сплощене. Задні ноги довгі, веслоподібні — плавальні, передні коротші — хватальні. Личинки видовжені з плавальними ногами, мають довгі серповидні жувальця, пронизані каналами, з'єднаними з ротовою порожниною, що служать для висмоктування здобичі. Жуки і личинки добре плавають; живляться водяними комахами, пуголовками, а також мальками риб, чим іноді завдають шкоди рибництву. Бл. 2500 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктиди. В СРСР — понад 270 видів, у т. ч. на Україні — бл. 135, з них найзвичайніший — плавунець облямований (Dytiscus marginalis).

Дніпровські **плавні.** Херсонська область.

ПЛАВУ́НЧИК, плавунець (Phalaropus) — рід птахів ряду *куликоподібних*. Довж. тіла 16—20 см, маса 26—47 г. Ноги короткі, пальці облямовані вирізними лопатями. Оперення верху темно-сіре або чорне з рудуватими смужками, низ білий або рудий. Добре плавають. Гніздо — ямка. Кладку з 4 яєць у червні — липні насиджує самець 20—21 день. Живляться П. ракоподібними, молюсками, комахами тощо. 3 види, поширені в тундрі Євразії, Пн. Америки та на півдні Пд. Америки, з них в СРСР — 2 види: П. круглодзьобий (Ph. lobatus) та П. плоскодзьобий (Ph. fulicarius).

ПЛАВУ́ЧІСТЬ судна — здатність навантаженого судна плавати в заданому положенні відносно водної поверхні при заданій осадці; одна з основних *мореплавних якостей* судна. Запас плавучості визначається розміром суднового борту над водою (вище діючої *ватерлінії*).

ПЛАВУ́ШНИК, турча (Hottonia) — рід водяних рослин родини первоцвітих. Багаторічні трави з підводними стеблами і гребінчастоперистороздільними листками в кільцях. Квітки чималі, білі або блідо-рожеві з жовтим зівом, розміщені кільцями, зібраними у китицевидне суцвіття на верхівці квітконоса, що виступає з води. Плід — коробочка. 2 види: П. болотяний (H. palustris), пошир. у Малій Азії та Європі; в УРСР зустрічається у стоячих та повільно текучих водах, на болотах (на Поліссі, в Лісостепу, на Закарпатті, по долинах річок заходить у Степ); П. здутий (H. inflata), пошир. у приатлантичній частині Пн. Америки.

ПЛАВЦІ́ — органи руху і стабілізації тіла водяних тварин. З безхребетних П. є у деяких черевоногих і головоногих *молюсків* та у щетинощелепних, з хребетних — у *круглоротих,* риб, хвостатих земноводних і у більшості їхніх *личинок,* що живуть у воді, у личинок безхвостих земноводних, у деяких ссавців — китоподібних (спинний і хвостовий П.) і сиреноподібних (хвостовий П.). П. є також у *ланцетника*. П. черевоногих молюсків — це видозмінена нога. П. більшості ін. тварин — шкірні складки, без власного *скелета*. Скелет мають лише П. круглоротих, риб, китоподібних і сиреноподібних, які гомологічні (див. *Гомологія* в біології) *кінцівкам* наземних хребетних. П. можуть бути парними й непарними (напр., грудні й черевні П. риб—парні, а спинний і хвостовий — непарні).

ПЛА́ВЧИКОВІ (Haliplidae) — родина водяних *жуків*. Тіло (довжина 2—5 мм) овальне, випукле, загострене ззаду. Задні ноги плавальні, звичайно приховані під тонкими хітиновими пластинками. Личинки видовжені з багатьма нитковидними дихальними виростами на сегментах. П. живляться гол. чин. водоростями. Відомо бл. 180 видів, поширених скрізь у прісних водах. В Європ. частині СРСР—понад 30 видів, у т. ч. в УРСР — бл. 15, серед них плавчик річковий (Haliplus fluviatilis) і плавчик рудий (H. fulvus).

ПЛАГІА́Т (лат. plagium — викрадення, від грец. πλάγιον — хитрість) — одна з форм привласнення авторства на чужий твір, порушення прав *автора* на недоторканність твору. За рад. законодавством особа, винна у П., несе цивільну або кримінальну відповідальність. В УРСР згідно з ст. 497 ЦивК з метою захисту *авторського права* при виявленні П. мають бути поновлені порушені права автора або заборонено випуск твору в світ (див. *Контрафакція*). Якщо П. авторові заподіяно й збитки, то, незалежно від поновлення порушених авторських прав, автор (його правонаступники) має право на відповідне відшкодування. Якщо П. визнається *злочином* (ст. 136, 137 КК УРСР), за його вчинення передбачено покарання у вигляді виправних робіт на строк до одного року або штрафу в розмірі до 500 крб.

ПЛАГІОКЛА́ЗИ (від грец. πλάγιος — навскісний і κλάσις — заломлення) — група породоутворюючих мінералів класу *силікатів*. Належать до *польових шпатів*.

ПЛА́ЗМА (від грец. πλάσμα — виліплене, утворене) — повністю або частково іонізований газ, який містить практично однакову кількість позитивних і негативних зарядів (див. також *Іонізація*). При дуже високій т-рі будь-яка речовина перебуває в стані П., тому П. розглядають як четвертий *агрегатний стан речовини*. Поняття «плазма» запровадили в фізику 1923 амер. вчені І. *Ленгмюр* і Л. Тонкс (1897—1971). На відміну від звичайних газів, властивості П. значною мірою визначаються далекодіючими кулонівськими (електростатичними) силами між зарядженими частинками. Наявність у П. заряджених частинок зумовлює її сильну взаємодію з електр. і магн. полями. Відношення кількості іонізованих атомів П. до всієї кількості їх в одиниці об'єму наз. ступенем іонізації П. Залежно від ступеня іонізації розрізняють слабо, сильно і повністю іонізовану П. Середні енергії різних типів частинок, з яких складається П., можуть відрізнятися одна від одної. Тому розрізняють електронну т-ру T_e, іонну т-ру T_i (або іонні т-ри, якщо є різні типи іонів) та т-ру нейтральних атомів T_a. П. з однаковими т-рами всіх компонентів наз. ізотермічною, а з різними — неізотермічною. Залежно від значень T_i розрізняють низькотемпературну ($T_i \leqslant 10^5$ К) та високотемпературну ($T_i \approx 10^6 - 10^8$ К) П. Оскільки під дією електр. поля заряджені частинки легко переміщуються, то в стані рівноваги *просторові заряди* негативних електронів і позитивних іонів компенсують одні одних, і поле всередині П. дорівнює нулеві. Важливою характеристикою П. є т. з. дебаївський радіус a — віддаль, на якій екранується кулонівське поле точкового заряду. Для повністю іонізованої П. $a = \sqrt{(kT)/(4\pi ne^2)}$, де k — *Больцмана стала*, T — абс. т-ра, n — густина електронів, e — заряд електрона. Кількість електронів у сфері дебаївського радіуса $N = \frac{4}{3}\pi a^3 n$ наз. плазмовим параметром. Якщо $N \gg 1$, то потенціальна енергія взаємодії частинок набагато менша за їхню кінетичну енергію. П. з $N \gg 1$ наз. ідеальною, оскільки її можна розглядати як *ідеальний газ* з рівнянням стану $p = nkT$, де p — тиск. У П. одночасно взаємодіє між собою велика кількість частинок. Внаслідок такої «колективної» взаємодії в П. можуть існувати різноманітні власні коливання і хвилі (при зміщенні заряджених частинок з положення рівноваги виникає електр. поле, яке намагається повернути їх у попереднє положення). Найпростішим типом плазмових коливань є т. з. ленгмюрівські коливання. Вони пов'язані з періодичною зміною густини заряду, яка супроводиться поздовжніми коливаннями вектора напруженості електр. поля. Власна частота ω_0 ленгмюрівських коливань визначається співвідношенням: $\omega_0 = \sqrt{\Omega^2 + \frac{3kT}{m}k_0^2}$, де $\Omega = \sqrt{4\pi ne^2/m}$ — т. з. ленгмюрівська частота, m — маса електрона, k_0 — *хвильове число*. Квантом ленгмюрівських коливань є *плазмон*. У П. можуть поширюватися й поздовжні іонно-звукові та поперечні електромагн. хвилі. Плазмові коливання існують за умови, що *фазова швидкість* їхнього поширення значно перевищує теплову швидкість електронів. Якщо ця умова не виконується, коливання згасають внаслідок їхньої взаємодії з т.з. резонансними частинками, швидкості яких збігаються зі швидкостями поширення хвиль. У нерівноважній П. (напр., коли є напрямлені потоки частинок) можливе й зростання («розкачування») амплітуди коливань. Під дією магн. поля, яке виникає при проходженні електр. струму крізь П., відбувається самостискання П. — *пінч-ефект*. У зовн. магн. полі П. стає анізотропною (див. *Анізотропія*) і гіротропною (здатною повертати *площину поляризації* хвиль, що в ній поширюються), при цьому з'являються нові типи власних хвиль. Внаслідок великої електропровідності П. силові лінії магн. поля рухаються разом з нею. Така «вмороженість» силових ліній приводить до появи в П. низькочастотних, т. з. альфвенівських хвиль — коливань, які поширюються вздовж магн. поля зі швидкістю $v_A = B/\sqrt{4\pi nM_i}$ (B — магн. *індукція*, M_i — маса іонів). У нерівноважній П. можливі нестійкі стани. Розрізняють гідродинамічні й кінетичні нестійкості П., пов'язані відповідно з переміщенням у просторі окремих її макроскопічних частин та з різною поведінкою окремих груп частинок. Прикладом гідродинамічної нестійкості може бути т. з. жолобкова нестійкість у неоднорідному магн. полі, яка проявляється у виштовхуванні П. з областей з сильнішим магн. полем внаслідок її *діамагнетизму*. За певних умов, напр. під дією високочастотних електромагн. полів, сукупність електронів провідності в металах (електронів і *дірок* у напівпровідниках) за своїми властивостями стає близькою до П., і її наз. П. твердого тіла. На відміну від газової П., в П. твердого тіла рухомі заряди не обов'язково створюють електрично нейтральну систему. Найпослідовніше властивості П. описуються на основі кінетичних рівнянь для частинок окремих компонентів П. і *Максвелла рівнянь* для самоузгоджених електромагн. полів. Спрощений опис грунтується на використанні рівнянь руху для окремих частинок або гідродинамічних рівнянь. У Всесвіті П. є найпоширенішим станом речовини. Сонце, гарячі зорі, міжзоряні хмари і галактичні туманності складаються з повністю іонізованої П. У природних умовах на поверхні Землі і біля неї П. трапляється рідко (у вигляді полум'я або розрядів блискавки), проте вже у верхній частині атмосфери слабко іонізована П. створює цілий іоносферний шар (див. *Іоносфера*), а ще далі заповнює *радіаційні пояси Землі*. Існування П. у міжпланетному просторі пов'язане з явищем *сонячного вітру*. В лабораторних умовах і в пром. установках П. утворюється в електр. *розрядах у газах*, у процесах горіння і вибуху. Низькотемпературна П. застосовується в *іонних приладах*, а також у *термоелектрогенераторах* і *магнітогідродинамічних генераторах* для прямого перетворення теплової енергії на електричну. *Плазмотрони*, які створюють потужні потоки низькотемпературної П., широко використовуються в різних технологічних процесах. Високотемпературна П. ($T \approx 10^8$ К) з *дейтерію* і *тритію* — осн. об'єкт досліджень з керованих *термоядерних реакцій* (див., зокрема, *Стеларатор, Токамак*). У розвиток фізики П. фундаментальний внесок зробили рад. вчені Л. А. *Арцимович*, Л. Д. *Ландау*, М. О. *Леонтович*, К. Д. *Синельников*, О. І. *Ахієзер*, Б. Б. *Кадомцев* та ін. На Україні питання з фізики П. і її практичних застосувань вивчають в ін-тах фізико-технічному (Харків), теоретичної фізики, фізики, ядерних досліджень АН УРСР, а також Київському, Харків. та Ужгородському ун-тах.

Літ.: Синельников К. Д., Руткевич Б. Н. Лекции по физике плазмы. Х., 1964; Арцимович Л. А. Элементарная физика плазмы. М., 1969; Электродинамика плазмы. М., 1974; Кадомцев Б. Б. Коллективные явления в плазме. М., 1976; Арцимович

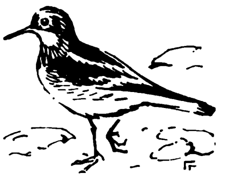

Плавунчик круглодзьобий.

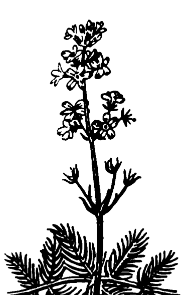

Плавушник болотяний. Верхня частина квітучої рослини.

Л. А., Сагдеев Р. З. Физика плазмы для физиков. М., 1979.

О. Г. Ситенко.

ПЛА́ЗМА КРО́ВІ — рідка частина *крові*, в якій містяться формені елементи крові (*еритроцити, лейкоцити, тромбоцити*). П. к.— колоїдний розчин різних речовин, що перебувають у динамічній рівновазі з *тканинною рідиною* та внутрішньоклітинною рідиною. Гол. компоненти П. к. — вода (90—92%) і білки (7 — 8%), *гормони, ферменти, антитіла*. Крім того, П. к. містить *амінокислоти, вуглеводи, ліпіди*, мінеральні солі та розчинені гази. П. к. має слаболужну реакцію (рН 7,4). Дослідження П. к. має велике діагностичне значення.

ПЛАЗМАТИ́ЧНА МЕМБРА́НА, плазмалема (від грец. πλάσμα — виліплене, утворене і λέμμα — оболонка) — структура, що оточує *клітини* рослинних і тваринних організмів і відокремлює їхній вміст від навколишнього середовища. Бере участь у регулюванні клітинного вмісту. Див. *Мембрани біологічні*.

ПЛАЗМІ́ДИ, епісоми — позахромосомні спадкові фактори в *цитоплазмі* клітини, що є не обов'язковими компонентами клітин. Містяться в бактеріях, синьо-зелених водоростях, дріжджах, іноді в клітинах вищих організмів (див. *Спадковість цитоплазматична*). До П. відносять статевий фактор F — визначає статеву диференціацію у бактерій, фактори перенесення стійкості (RTF) — забезпечують передавання множинної стійкості бактерій до лікарських речовин та ін. Клітина може мати від однієї до кількох десятків П. Складаються П. з кільцевих молекул *дезоксирибонуклеїнової кислоти* розміром до 20% розміру основної *хромосоми*. Фактор RTF широко застосовується в *генетичній інженерії* як вектор для перенесення генетичного матеріалу в клітину реципієнт. *В. М. Кавсан.*

ПЛАЗМІ́Н, фібринолізин — фермент класу *гідролаз*, що каталізує розщеплення ряду білків (*фібрину, фібриногену, протромбіну* та ін.). Гідроліз фібрину сприяє *фібринолізу* (розсмоктуванню) *тромбів*. П. — глобулярний білок з мол. м. 85 000. Складається з двох поліпептидних (див. *Пептиди*) ланцюгів, з'єднаних дисульфідним зв'язком. В крові тварин і людини П. перебуває в неактивній формі у вигляді плазміногену, перетворення якого на П. здійснюється спонтанно або під впливом певних активаторів. П. застосовується в мед. практиці при лікуванні *тромбозів*.

Е. В. Луговський.

ПЛА́ЗМОВА МЕТАЛУ́РГІЯ — галузь металургії, пов'язана з використанням низькотемпературної ($\sim 10^4$ К) *плазми* для одержання і обробки металів (сплавів). Почала розвиватися в 50-х рр. 20 ст. в СРСР, Японії, США, НДР, ФРН та ін. країнах. Осн. процесами П. м. є вилучення з руди металів, їхня *плавка, плазмоводуговий переплав*, одержання металевих *порошків* і гранул, плазмоводуговий нагрів металів, вирощування металевих монокристалів. Щоб вилучити з руди метал, її піддають термічній *дисоціації* в середовищі плазми. Плавку конструкційних, інструментальних, нержавіючих та ін. сталей, жароміцних сплавів на нікелевій основі, хімічно активних металів (титану, цирконію та ін.) ведуть у *плазмових печах*. Печі такого типу використовують і для плазмоводугового переплаву металів. Металеві порошки і гранули одержують із сталевої (або з ін. сплаву) заготовки, що її швидко обертають навколо власної осі, а торець оплавляють плазмою (процес відбувається у вакуумній камері або в камері з інертним газом); при цьому краплинки металу під дією відцентрових сил розлітаються і тверднуть. Плазмоводуговим нагрівом (з використанням плазмової дуги), що сприяє *рафінуванню* металу, металеві зливки і заготовки готують до кування і прокатки. Дефектні поверхневі шари сталевих зливків і заготовок, що їх важко знімати ін. способами, видаляють плазмоводуговим «струганням» (див. *Плазмова обробка*). Розроблено спосіб плазмоводугового рафінування (оплавлювання) таких поверхневих шарів, що не супроводиться втратами металу. Монокристали вольфраму, молібдену та ін. металів вирощують послідовним наплавлюванням металу на монокристалічну основу (затравку) в інертному середовищі. В СРСР дослідження в галузі П. м. проводять в Центр. н.-д. ін-ті чорної металургії (Москва), зокрема в УРСР— в *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, *Чорної металургії науково-дослідному інституті* та ін. установах.

Літ.: Фарнасов Г. А., Фридман А. Г., Каринский В. Н. Плазменная плавка. М., 1968; Лакомский В. И. Плазменнодуговой переплав. К., 1974; Клюев М. М. Плазменно-дуговой переплав. М., 1980. *Ю. В. Латаш.*

ПЛА́ЗМОВА ОБРО́БКА — обробка металевих і неметалевих матеріалів тепловим і механічним діянням низькотемпературної ($\sim 10^4$К) *плазми*. Провадиться за допомогою дугових (з плазмовою дугою) і високочастотних (з плазмовим струменем) *плазмотронів*. До П. о. належать *плазмове зварювання, плазмове різання*, а також плазмоводугове «стругання» і рафінування (оплавлення), плазмове напилення і *наплавлення* та плазмове буріння. Плазмоводуговим «струганням» (здуванням оплавленого металу струменем газу) і рафінуванням обробляють поверхневі шари металів і сплавів. Плазмовим напиленням і наплавленням стійких проти зношування тугоплавких або ін. металів захищають вироби, що їх експлуатують при високих т-рах, в агресивних середовищах, при значних мех. навантаженнях, змінюють форму поверхні цих виробів. Для плазмового буріння застосовують плазмотрони спец. конструкції — плазмобури. За їхньою допомогою створюють *бурові свердловини* і *шпури*, розширюють їх, видобувають і обробляють поштучний камінь, ріжуть бетон. *О. М. Корнієнко.*

ПЛА́ЗМОВА ПІЧ — електрична піч, що в ній джерелом тепла є низькотемпературна ($\sim 10^4$ К) *плазма*, одержувана за допомогою *плазмотрона*. Розрізняють плазмоводугові і плазмові *високочастотні печі*. Плазмоводугові печі поділяють на подові (або тигельні), застосовувані для плавки сталей і сплавів спец. призначення, і печі з кристалізатором (мал.), у яких переплавляють кольорові, тугоплавкі і благородні метали, сталі або ін. сплави (див. *Плазмоводуговий переплав*). У плазмоводугових печах *катодом* плазмової дуги служать катоди (найчастіше з вольфраму) одного або кількох плазмотронів, а *анодом* — розплавлений у печі метал чи витрачувана заготовка. В плазмових печах вирощують металеві монокристали, переробляють чисті речовини. Порівняно з звичайними дуговими та індукційними печами П. п. забезпечує вищу якість металу. *Г. М. Григоренко.*

ПЛА́ЗМОВЕ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання металів за допомогою низькотемпературної ($\sim 10^4$ К) *плазми* в середовищі захисних газів; вид *дугового зварювання*. Розрізняють П. з. плазмовою дугою, що виникає між електродом *плазмотрона* і зварюваним металом, і П. з. плазмовим струменем, створюваним між електродом і *соплом* плазмотрона. Електроди бувають плавкими (сталевими) і неплавкими (напр., вольфрамовими, цирконієвими). При зварюванні неплавкими електродами в зону плазмової дуги можна вводити присадний метал. Плазмоутворюючими речовинами служать інертні гази (якщо з'єднують кольорові метали) або вуглекислий газ (у разі з'єднування сталей). Ці самі гази захищають зону зварювання від дії повітря. П. з. буває ручне, напівавтоматичне й автоматичне (найпоширеніше — для стикових з'єднань кольорових металів завтовшки 10—20 мм). Різновидом П. з. є мікроплазмове зварювання металів слабкострумовою (0,5—100 А) плазмовою дугою. Мікроплазмовим зварюванням з'єднують кольорові метали і сплави завтовшки 0,05—1,5 мм. *О. М. Корнієнко.*

ПЛА́ЗМОВЕ РІ́ЗАННЯ — різання металевих і неметалевих матеріалів за допомогою низькотемпературної ($\sim 10^4$ К) *плазми*; різновид *плазмової обробки*. Для П. р., у процесі якого матеріал у зоні різання розплавляється, застосовують дугові (з плазмовою дугою) і високочастотні (з плазмовим струменем) *плазмотрони*, що їх переміщують вручну або спец. механізмами. Плазмоутворюючими речовинами служать азот, аргон, водень, повітря та ін. гази. Плазмовою дугою ріжуть леговані сталі, кольорові метали (завтовшки до кількох сотень міліметрів), що не піддаються *кисневому різанню*, плазмовим струменем — неелектропровідні матеріали (граніт, бетон, пластмаси тощо).

ПЛА́ЗМОВІ ПРИСКО́РЮВАЧІ — пристрої для одержання потоків *плазми* з швидкостями 10—10^3 км · $с^{-1}$ і густиною робочої речовини 10^{10} —10^{13} $см^{-3}$. В П. п., на відміну від *прискорювачів заряджених частинок*, не існує обмежень інтенсивності потоків за величиною *просторового заряду*,

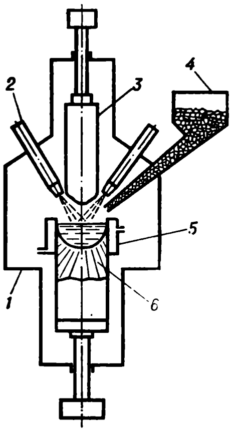

Плазмова піч (плазмоводугова) з кристалізатором:
1 — камера; *2* — плазмотрон; *3* — витрачувана заготовка; *4* — пристрій, що подає шихтові (вихідні) матеріали, стружку та ін. відходи; *5* — кристалізатор; *6* — зливок.

оскільки іони, які несуть осн. енергію плазм. потоку, розганяються в присутності електронів, що компенсують цей заряд. Здебільшого прискорення іонів у П. п. відбувається за рахунок дії самоузгодженого електр. поля, що існує в плазмовому об'ємі. Знаходять також застосування методи прискорення, основані на взаємодії іонів плазми з зовн. магн. і електр. полями, явищі напрямлених електронно-іонних зіткнень, на використанні кінетичної енергії речовини, яка випаровується під дією інтенсивного випромінювання *лазерів*. П. п. застосовують як *електричні ракетні двигуни* космічних літальних апаратів, плазмові інжектори термоядерних установок, для обробки поверхонь катодним розпиленням тощо. Див. також *Плазмотрон*. *О. Ф. Линьов.*

ПЛАЗМО́ВОДУГОВИЙ ПЕРЕПЛА́В — переплав (повторна плавка) металів і сплавів у дугових *плазмових печах*. Розроблений на поч. 60-х рр. в *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР. Найпоширенішим є П. п. в плазмових печах з витрачуваною заготовкою (електродом), виготовленою з металу, що його переплавляють. У процесі такого П. п. заготовка плавиться теплом плазмової дуги, а рідкий метал краплинами стікає в охолоджуваний водою кристалізатор, де поступово (знизу вгору) твердне, утворюючи щільний і однорідний зливок. П. п. проводять у вакуумі або в газовому середовищі (інертному, активному) при нормальному чи підвищеному тиску. В процесі П. п. в метал вводять азот — для одержання азотистої сталі, водень — для *розкислення* металу, кисень — для зневуглецювання його. Щоб інтенсифікувати видалення *неметалевих включень*, на поверхню розплавленого металу подають синтетичний *шлак*. Розроблено спосіб П. п., за яким разом з витрачуваною заготовкою плавиться шихта або стружка (чи ін. відходи). Метал, одержаний способом П. п., відзначається бездефектною макроструктурою (див. *Структура металу*), підвищеними мех. властивостями. Плазмоводуговим способом переплавляють сталь, сплави на нікелевій основі, кольорові, тугоплавкі і благородні метали.

Літ.: Лакомский В. И. Плазменнодуговой переплав. К., 1974.

Г. М. Григоренко.

ПЛАЗМОДЕ́СМИ (від грец. *πλάσμα* — виліплене, утворене і δεσμός — зв'язок) — цитоплазматичні тяжі, що з'єднують *протопласти* прилеглих одна до одної рослинних клітин. Мають вигляд вузьких канальців з діаметром від 18 до 68 нм. В П. розрізняють дві мембрани: зовнішню (плазмалему) та внутр.— мембрану тяжа *ендоплазматичної сітки*. По П. здійснюється передача подразнень, циркуляція рідини, потрібної для збереження *осмотичного тиску* в клітинах, і переміщення із клітини в клітину поживних та ін. речовин.

ПЛАЗМО́ДІЙ — 1) Plasmodium — рід одноклітинних паразитичних організмів ряду *гемоспоридій*. Понад 100 видів, поширених переважно у тропіч. країнах. Паразитують у хребетних тварин (P. knowlesi, P. lerghei, P. relictum та ін.) та людини (P. vivax, P. malariae, P. falciparum, P. ovale), спричиняючи *малярію*. Для життєвого циклу П. характерне нестатеве розмноження, що відбувається у клітинах *ретикуло-ендотеліальної системи* хазяїна — хребетних тварин або людини та статеве дозрівання у кишечнику переносника — кровосисних *комарів* (род. Culicidae) та, імовірно, *москітів*. З кишечника комара паразити з *гемолімфою* проникають у протоки його слинних залоз, а з них при укусі з слиною в тіло відповідного хазяїна, де й починається новий цикл розвитку. 2) Вегетативне тіло *міксоміцетів*. 3) Амебоподібні багатоядерні утвори (тіла) *міксоспоридій*.

В. П. Коваль.

ПЛАЗМО́ЛІЗ (від грец. πλάσμα — виліплене, утворене і λύσις — розпад, розчленування) — стиснення *протопласта* живої клітини з наступним його відшаруванням від оболонки. Відбувається внаслідок надмірної втрати клітинами води під впливом *гіпертонічних розчинів*. Залежно від ступеня в'язкості протопласта розрізняють П. опуклий, або ковпачковий, угнутий та спазматичний. При зануренні плазмолізованих клітин у воду спостерігається їх *деплазмоліз*.

ПЛАЗМО́Н — сукупність всіх нехромосомних спадкових факторів клітини, розташованих у *цитоплазмі*. Складається з дискретних одиниць — плазмогенів, що містяться в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* мітохондрій, пластид та ін. *органел*. Див. також *Спадковість цитоплазматична*.

ПЛАЗМО́Н — квант коливань густини плазми, які супроводяться поздовжніми коливаннями електр. поля. П. являє собою елементарне збудження поля плазмових коливань подібно до того, як *фотон* — елементарне збудження електромагн. поля. П. є *квазічастинкою* і характеризується певною енергією ε та імпульсом $\vec{p}$, які виражаються через власну частоту ω_k і хвильовий вектор $\vec{k}_0$ плазмових коливань: $\varepsilon = \hbar\omega_k$ і $\vec{p} = \hbar\vec{k}$, де $\hbar$ — *Планка стала*, $\omega_k = \Omega\left(1 + \frac{3}{2}a^2k^2\right)$, Ω — ленгмюрівська частота, a — дебаївський радіус (визначення Ω і a див. у ст. *Плазма*). П. існують при умові $ka \ll 1$; якщо вона не виконується, плазмові коливання швидко згасають.

О. Г. Ситенко.

ПЛАЗМОТРО́Н, плазматрон — пристрій для одержання *плазми*. Застосовують при виробництві та обробці різних матеріалів (див. *Плазмова металургія, Плазмохімія, Плазмова обробка*). Залежно від типу використовуваних електр. *розрядів у газах* розрізняють дугові та високочастотні (ВЧ) П. У найбільш типових (дугових) плазмотронах робочий газ (водень, кисень, азот, аргон, гелій і т. д.) перетворюється на плазму в дуговому розряді між тугоплавким катодом (вольфрам, молібден, спец. сплави) і охолоджуваним водою мідним анодом з отвором, крізь який витікає плазма. В деяких П. цього типу анодом служить тіло, яке обробляється. У ВЧ П. робочий газ іонізується у високочастотному безелектродному розряді або в такому ж розряді, створеному між електродами. Т-ра плазми у П. $(3—50) \cdot 10^3$ К. Потужність дугових П. досягає 10 Мвт. ВЧ П. мають меншу потужність (до 1 Мвт), але забезпечують одержання більш чистої плазми (з меншою кількістю частинок речовини електродів). *Л. Л. Пасічник.*

ПЛАЗМОХІ́МІЯ (від *плазма* і *хімія*) — розділ *фізичної хімії*, який вивчає *хімічні реакції* в низькотемпературній плазмі і вплив цих реакцій на властивості плазми. Низькотемпературна плазма в хім. технології або безпосередньо бере участь у реакціях, або служить джерелом тепла. Осн. особливістю плазмохім. процесів є перебіг хім. реакцій, які не відбуваються у звичайних умовах. Це зумовлено тим, що в плазмі утворюється велика кількість реакційноздатних частинок (збуджені молекули, атомні й мол. іони, електрони, вільні радикали). Їхня концентрація набагато більша, ніж при звичайних умовах проведення хім. реакцій, а утворення деяких з них можливе лише в плазмі. Розрізняють нерівноважні і квазірівноважні плазмохім. процеси. Останні характеризуються повною невпорядкованістю на мол. рівні і можуть бути описані за допомогою термодинаміки і т. з. арреніусової кінетики. Опис хім. реакцій, що протікають у нерівноважних умовах, можливий при застосуванні нерівноважної *кінетики хімічної*. П.— наук. основа плазмохім. технології, апаратурною базою якої є генератор плазми — *плазмотрон*, камера змішування реагентів, реакційний об'єм, гартівний пристрій і система вловлювання або виділення цільового продукту. Як теплоносії використовуються *інертні гази* (*аргон, гелій*); мол. гази (напр., *водень, азот, кисень, повітря*) виступають у хім. реакціях як змінювані компоненти реакційної суміші. Плазмохімічна технологія має багато переваг перед хім. технологією, а саме: можливість синтезу продуктів з особливими властивостями (ультрадисперсні порошки, неорганічні й органічні плівки, модифікування поверхні матеріалів і виробів), синтез яких неможливий ін. методами; значне скорочення кількості технологічних стадій; розширення сировинної бази за рахунок заміни дефіцитних видів сировини дешевими й доступними; зменшення площі, зайнятої обладнанням; зниження матеріалоємності; значне скорочення, а в деяких випадках і повне усунення шкідливих стоків і викидів у навколишнє середовище, можливість макс. автоматизації виробн.; простота управління процесами. Методами П. одержують *азоту оксиди* з повітря, *ацетилен* з вуглеводнів, синтез-газ для виробн. *вінілхлориду, каталізатори* для азотної й нафтопереробної пром-сті, феритові порошки, порошки-

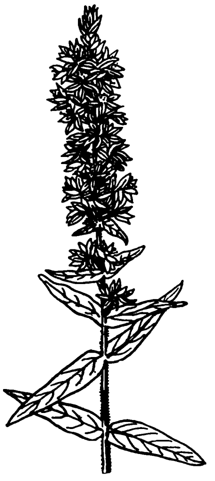

Плакун верболистий. Верхівка квітучої рослини.

магнітоносії, оксиди титану й цирконію, карбід титану, нітрид бору, карбонітриди тощо; розроблено процес плазмової хіміко-технологічної обробки поверхні сталевих деталей тощо. Див. також *Плазмова металургія, Плазмова обробка.*

Літ.: Моссэ А. Л., Печковский В. В. Применение низкотемпературной плазмы в технологии неорганических веществ. Минск, 1973; Теоретическая и прикладная плазмохимия. М., 1975; Полак Л. С. Неравновесная химическая кинетика и ее применение. М., 1979; Процессы и аппараты плазмохимической технологии. К., 1979; Использование плазмы в химических процессах. Пер. с англ. М., 1970.
В. Д. Пархоменко.

ПЛАЗУНИ́, рептилії (Reptilia) — клас хребетних тварин. Разом з *птахами* і *ссавцями* П. становлять групу вищих хребетних тварин — *амніот*, що цілком пристосувались до життя і розмноження на суходолі (окремі форми вторинноводні). Довж. тіла сучас. П. від кількох см до 8—10 м (окремі викопні П. були понад 25 м завдовжки), маса П. від кількох грамів до 500—600 кг. Тіло П. ящіркоподібне, змієвидне або сховане у панцир. Кінцівки п'ятипалі, іноді видозмінені (напр., у морських черепах, хамелеонів) або редуковані (у змій). Шкіра вкрита роговими лусками або щитками, шкірних залоз майже немає.

Скелет у плазунів майже повністю скостенілий. Хребет поділяється на шийний, грудний, поперековий, крижовий та хвостовий відділи. Є *грудна клітка.* Череп вкритий численними покривними кістками, які у висковій частині більш-менш редуковані й утворюють отвори, розділені висковими дугами. П. мають один потиличний виросток, що забезпечує рухомість голови. *Серце* у П. трикамерне: два передсердя та шлуночок з неповною перегородкою, від якого відходять дві дуги аорти та спільний стовбур легеневих артерій. Дихають П. легенями, що мають комірчасту будову, є трахея і бронхи. *Нервова система* характеризується значним розвитком переднього мозку та появою *кори великих півкуль головного мозку* (у нижчих хребетних — *анамній*—її нема). Органи виділення — тазові нирки (*метанефрос*). Сучасні П.— *пойкілотермні тварини* з низьким рівнем обміну речовин, але вважають, що серед вимерлих П. були й *гомойотермні тварини.* З *чуттів органів* у сучасних П. розвинені органи дотику, нюху, слуху (внутр. і серед. вухо), зору, у більшості ящірок, а також у *гатерії* збереглося рудиментарне тім'яне око. П. властиве *яйцеродіння* та *яйцеживородіння.* Яйця великі, багаті на жовток, вкриті міцною шкірястою або вапнистою оболонкою. Запліднення внутрішнє, зародок має особливі зародкові органи — оболонки: серозну, *амніон* та *алантоїс.* Клас об'єднує 8 підкласів і понад 20 рядів, з них лише 4 сучасні (близько 6500 видів): дзьобоголові, *лускаті, черепахи, крокодили.* В СРСР — 141 вид, у т. ч. на Україні — 30. Переважна більшість сучас. П. поширена в екваторіальних і субтропічних зонах, значно менше їх у помір. широтах, лише поодинокі види (ящірка живородяща, гадюка звичайна) зустрічаються і за полярним колом. Серед П. є риючі, пустельні, лісові (зокрема є такі, що живуть на деревах), прісноводні, морські форми. Більшість живиться тваринною їжею, деякі — рослиноїдні. У багатьох П. спостерігається зимова та літня сплячка. П. відіграють значну роль у саморегуляції *біоценозів.* Окремі П. знищують шкідливих комах та гризунів; великі П. є об'єктами промислу, а деякі (напр., крокодили) — розведення заради м'яса та шкури. Отруйні змії небезпечні для людини, разом з тим вони є *продуцентами* цінної фармацевтичної сировини (див. *Зміїна отрута*). Деякі П.— переносники паразитів та збудників хвороб тварин і людини. Багато видів крокодилів, черепах, отруйних змій, ящірок потребують охорони і занесені до *Червоної книги.* Виникли П. в палеозої (кінець карбону — початок пермі) і найвищого розквіту досягли в мезозої, давши велику кількість різноманітних форм (*диплодоки*, ігуанодони, *іностранцевія, іхтіозаври, котилозаври, птерозаври* та ін.). Предками П. вважають земноводних підкласу батрахозаврів. Наука про П.— *герпетологія.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Пащенко Ю. Й. Визначник земноводних та плазунів УРСР. К., 1955; Фауна України, т. 7. К., 1959; Терентьев П. В. Герпетология. М., 1961; Жизнь животных, т. 4, ч. 2. М., 1969; Кузнецов Б. А. Определитель позвоночных животных фауны СССР, ч. 1. М., 1974; Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР. М., 1977 *В. І. Таращук.*

ПЛАЙ — плескаті гребені гір, відгалужень головних хребтів з пасовищами і скотопрогінними стежками в Карпатах, зокрема на Закарпатті. Іноді П. наз. невисокі гірські вершини на бокових хребтах. *К. І. Геренчук.*

ПЛА́КА — мис на *Південному березі Криму,* на Пд. Зх. від *Алушти.* Має куполоподібну форму, вис. до 50 м. Складений з інтрузивних зеленуватих порфіритів. На схилах — чагарникові зарості. Пам'ятка природи.
О. В. Єна

ПЛАКА́Т (нім. Plakat, з франц. placard, від plaquer — наліплювати) — 1) Різновид *графіки.* 2) Окремий художній твір; зображення (переважно кольорове, на папері), поєднане з текстом. Залежно від призначення П. буває: політичний (агітаційний, пропагандистський), рекламний (промисловий, торговельний), видовищний (театральний, концертний; його часом за традицією називають афішею), кінематографічний, навчальний, інструктивний тощо. Щоб привернути увагу глядача, спрямувати його думку й почуття до дії, в П. застосовують лаконічну, узагальнену форму: чіткий силует, декоративно звучний, часто умовний колір; нерідко використовують образотворчі метафори, алегорії, символи; зіставляють різномасштабні зображення, подані в різних просторах і площинах; показують події, що відбуваються в різних місцях і в різний час. Важливу роль в образному ладі П. відіграють характер і розташування шрифту, його зв'язок із зображенням. У політ. П., поряд з героїчними образами, поширені сатиричні (у творах на міжнар. та побутові теми). Сучасний П. здебільшого є поліграфічним відтворенням виконаного художником оригіналу, в якому поряд з малюнком і живописом часом використовують фотографію та аплікацію (див. *Колаж*). У Зх. Європі П. бере початок з гравірованих «летючих листків» часів Реформації і Селянської війни 1524—25 в Німеччині, політ. афіш періоду бурж. революцій в Англії (17 ст.) і Франції (18 ст.). Найвищі здобутки П. 19 — поч. 20 ст. пов'язані з творчістю прогресивних художників: Т. Стейнлена, П. Пікассо — у Франції; Ю. Валькорна, Г. Пехштейна, К. Кольвіц, Дж. Хартфілда — у Німеччині. У 2-й пол. 19 ст. в Зх. Європі виник рекламний П., який набув особливого поширення у Франції (Ж. Шере, А. Тулуз-Лотрек, А. Муха, Кассандр). Після 2-ї світової війни мистецтво П. досягло високого рівня в країнах соціалістичної співдружності (в ПНР — Т. Трепковський; у НДР—В. Клемке); у капіталістичних країнах (в Італії — Р. Гуттузо, в Японії — Х. Фукуда, у США— А. Рефреж'є).

У Росії політ. П. виник з нар. лубків 18—19 ст., «растопчинських афіш» і сатиричних листків О. Венеціанова, І. Іванова, І. Теребенєва часів Вітчизн. війни 1812; рекламний П.— з книговидавничих оголошень 40-х рр. 19 ст. (О. Агін, В. Тімм). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. видовищні й виставочні П. виконували І. Білібін, Є. Лансере, В. Сєров, К. Сомов. Укр. П. веде свій початок від великоформатних гравірованих тез Києво-Могилянської колегії (17 ст.). У 2-й пол. 19 ст. з'явилися рекламні П. Зародки політ. П. є в графіці сатиричних журналів часів революції 1905—07 (*«Шершень»* та ін.).

Рад. політ. П. народився під час громадян. війни 1918—20 і, спираючись на традиції нар. лубка, сатиричної графіки періоду революції 1905—07, досяг високої зрілості. Революц. пафос, гнівна ненависть до ворогів країни Рад, художня досконалість властиві друкованим П. (О. Апсіт, В. Дені, Д. Моор, М. Кочергін), розмножуваним за допомогою техніки трафарету П. «Окон сатири РОСТА» (В. Маяковський, М. Черемних, В. Лебедєв).

У 20—30-х рр. провідну роль у розвитку П. відіграли О. Дейнека, Г. Клуціс, О. Родченко. Під час Великої Вітчизняної війни виходили друковані П., відновився випуск «Окон ТАСС», розмножуваних за допомогою техніки трафарету. Вагомий внесок у розвиток П. зробили: В. Іванов, О. Кокорекін, В. Корецький, Кукринікси, І. Тоїдзе, Д. Шмаринов.

Нині поряд з цими майстрами в галузі П. працюють: в РРФСР — О. Савостюк, Б. Успенський, в Азербайджані — Е. Шахтахтинська, в Латвії — Ю. Галкус та ін. Виходять друковані П. та тиражовані технікою шовкографії агітплакати Спілки художників СРСР. На Україні під час громадян. війни 1918—20 вийшли перші друковані політ. П. (Б. Єфімов, О. Маренков, Б. Силкін, О. Хвостенко-Хвостов), мальовані від руки та розмножувані за допомогою трафаретів: [«Вікна УкРОСТА» в Харкові, «Окна ЮгРОСТА» (згодом «Окна ОдУкРОСТА) в Одесі]. У 20—30-х рр. над П. працювали А. Страхов, П. Горілий, С. Григор'єв, М. Дерегус, Д. Шавикін. Під час Великої Вітчизн. війни на фронті та в тилу країни плакати, агітвікна створювали: К. Агніт-Следзевський, В. Касіян, О. Довгаль, І. Кружков, В. Литвиненко. У повоєнні роки з'явилося нове покоління майстрів П.: Ф. Глущук, Т. Лящук, Ю. Мохор, О. Терентьєв, Є. і К. Кудряшови, Є. Саренко та ін. Виходять друковані П. та розмножувані технікою шовкографії видання редакції «Агітплакат» Спілки художників УРСР. Розвиваються інші жанрові різновиди плаката. Іл. див. на окремому арк., с. 384—385.

Літ.: Бутник-Сиверский Б. С. Советский плакат эпохи гражданской войны. 1918—1921. М., 1960; Демосфенова Г., Нурок А., Шантыко Н. Советский политический плакат. М., 1962; Український радянський плакат. [Альбом]. К., 1971; Український політичний плакат. Альбом. К., 1981.

Л. В. Владич.

ПЛАКЕ́ТКА (від франц. plaquette — дощечка, пластинка) — 1) Медаль прямокутної форми. 2) Металева, керамічна, кістяна або дерев'яна пластинка з рельєфним мальованим, гравірованим чи мозаїчним зображенням, яка може бути самостійним мистецьким твором або служити для прикрашання меблів та ін. побутових речей.

ПЛАКОДЕ́РМИ, панцирні риби (Placodermi) — клас вимерлих риб. Існували в ріках силуру, а в середині девону з'явились і мор. П., в т. ч. і на тер. України. Довж. тіла до 5—6 м. Голова, передня частина тулуба, а іноді й плавці були вкриті панциром з кістяних пластин шкірного походження. П. поділяють на 2 підкласи: артродири та антіархи (напр., *ботріолепіс*).

ПЛАКО́Р [від грец. πλάξ (πλακός) — площина, рівнина] — плеската й слабохвиляста вододільна ділянка, в грунтовому і рослинному покриві якої найкраще виявлені типові зональні риси (див. *Плакорна рослинність*).

ПЛАКО́РНА РОСЛИ́ННІСТЬ — рослинність *плакорів*. Рослинні угруповання, з яких складається П. р., звичайно відповідають зональному типу *рослинності* і в типових випадках є клімаксними угрупованнями (див. *Клімакс* у геоботаніці). Напр., у тайговій зоні П. р. представлена лісами, у степовій зоні — степовими угрупованнями. На основі вивчення П. р. розробляють геоботанічне районування території і заходи її раціонального використання.

ПЛАКСІ́Й Олександр Семенович [н. 31.VII (13.VIII) 1911, Курськ] — укр. рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). Член КПРС з 1950. У 1936 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в А. *Петрицького,* О. *Хвостенка-Хвостова,* С. *Прохорова.* Серед кращих оформлень вистав — «Загибель ескадри» О. Корнійчука (1941), «Кремлівські куранти» М. Погодіна (1956), «Доки сонце зійде — роса очі виїсть» М. Кропивницького (1958), «Леся» М. Андрієвич (1959), «Матінка Кураж та її діти» Б. Брехта, «Невольник» за Т. Шевченком (1964), «Карпатська легенда» Л. Новицького (1968), всі — у Чернів. укр. муз.-драматичному театрі ім. О. Кобилянської.

ПЛАКУВА́ННЯ (від франц. plaquer — накладати, вкривати шаром) — нанесення на поверхню металевих виробів тонкого шару іншого металу (сплаву). Найпоширенішим способом П. є гаряча прокатка, під час якої прокатувані метали (основний і плакувальний) міцно з'єднуються між собою (П. листів, плит). Рідше вдаються до гарячого пресування (П. труб), *зварювання вибухом.* Плакуванням одержують три- і *біметали* (напр., наносячи на сталь кольорові метали або їхні сплави), створюють *антикорозійні покриття* (напр., наносячи на листи з алюмінієвих сплавів алюміній або алюмінієвий сплав ін. марки) тощо.

ПЛАКУ́Н (Lythrum) — рід рослин родини плакунових. Одно- і багаторічні трави. Листки видовжені. Квітки пурпурові або рожеві, в пазухах листків або зібрані у верхівкове китицевидне суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, що ростуть по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 13 видів, в т. ч. в УРСР — 10, з них найпоширеніші: П. прутовидний (L. virgatum) до 150 см заввишки і П. верболистий, або звичайний (L. salicaria), вис. до 100 см, які ростуть по берегах водойм, луках, болотах, медоноси; містять *дубильні речовини.*

ПЛАМЕНИ́ЦЬКИЙ Анатолій Олександрович (н. 19.XI 1920, с. Ягодне, тепер Грачовського р-ну Оренб. обл.) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1976). У 1953 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у І. *Штільмана,* К. *Єлеви* та О. *Шовкуненка.* Твори: «В Сибір. М. Волконська» (1957), «Вечір» (1957), «Дощик» (1960), «Мати» (1961), «Незабутнє. 1943» (1963), «Т. Шевченко в Нижньому Новгороді» (1964), «Сергій Єсенін» (1966), «За синів, що загинули. В день Перемоги» (1967), «У день виборів» (1971), «Похмурий день» (1975), «Увечері» (1978), «Саласпілський меморіал» (1980) та ін. З 1963 викладає у Київ. худож. ін-ті (з 1977 — професор). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

А. О. Пламеницький.

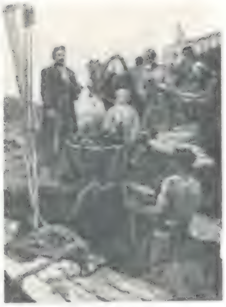

А. О. Пламеницький. Народження Донбасу. 1975—76.

ПЛАН (від лат. planum — площина) — 1) Заздалегідь визначений порядок, послідовність здійснення будь-якої програми, виконання роботи, проведення заходів, напр. П. народногосп. (див. *Планування народного господарства*), виробничий, стратегічний, навчальний. 2) Порядок, послідовність викладання будь-якого матеріалу (доповіді, п'єси). 3) Картографічне зображення на площині в умовних знаках і в певному масштабі (1: 10000 і більше) невеликої ділянки земної поверхні. 4) Горизонтальний розріз або вид згори будь-якої споруди чи предмета (напр., П. в архітектурі). 5) Розміщення об'єктів на зображенні (передній, середній, задній П.) та їхніх розмірів (великий, дрібний П., напр. *план кінематографічний*).

ПЛАН КІНЕМАТОГРАФІ́ЧНИЙ — розміщення в просторі і масштаб зображення об'єкта в кадрі. За положенням об'єкта розрізняють перший, другий і дальній П. к., а за масштабом — великий, середній і загальний. Одним із можливих планів є деталь. Зміна П. к.— осн. форма побудови композиції сцен кінофільму. Вибір П. к. дає змогу трактувати епізоди фільму, а також формувати ритм дії.

ПЛАН РАХУ́НКІВ — систематизований перелік бухгалтерських рахунків, об'єднаних у групи з однаковим екон. змістом і призначенням. П. р. використовують для контролю за виконанням нар.-госп. плану та одержання зведених показників як по підприємству, так і по нар. г-ву в цілому. З 1.І 1969 діє єдиний П. р. для підприємств, будов, об'єднань та ін. орг-цій союзного, респ. та місц. підпорядкування, затверджений М-вом фінансів СРСР за погодженням з ЦСУ СРСР. В П. р. в окремий розділ виділено забалансові рахунки. До рахунків, що потребують конкретнішої деталізації, в П. р. передбачено *субрахунки,* які використовують при складанні звітності, балансу та оперативному управлінні підприємством. В П. р. кожний синтетичний рахунок і субрахунок мають назву, свій номер і шифр. Субрахунки нумерують у межах того рахунку, до якого їх відкривають. До П. р. додається інструкція, що містить коротку характеристику кожного рахунку, а також пояснення, з яким рахунком він взаємопов'язаний (кореспондує), наводиться типова *кореспонденція рахунків* бухгалтерського обліку.

М. О. Приходько.

ПЛАН СОЦІА́ЛЬНОГО РО́ЗВИТКУ КОЛЕКТИ́ВУ — науково обгрунтована система показників удосконалення умов праці, побуту і відпочинку працівників об'єднань, підприємств, організацій, поліпшення організації використання ними *вільного часу,* підвищення загальноосвітнього і професійного рівня. П. с. р. к. є складовою частиною п'ятирічних і річних планів. Розробка і реалізація П. с. р. к. дають змогу ефективніше використовувати соціальні фактори зростання економіки. П. с. р. к. складається з двох частин — основної (для колективу в цілому) і додаткової (для окремих груп працівників). Осн. частина включає чотири розділи: зміни соціально-демографічної структури колективу; вдосконалення умов і охорони праці, зміцнення здоров'я працівників; поліпшення соціально-культур. і житл.-побутових умов трудящих і членів їхніх сімей; комуністичне виховання трудящих, залучення їх до управління виробн. У додатковій частині плану містяться конкретні програми підвищення кваліфікації і професій-

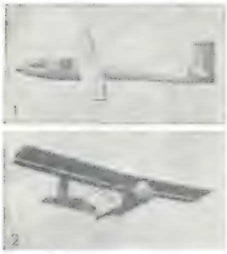

Планери: 1 — «Летува» («Литва»); 2 — БРО-11М.

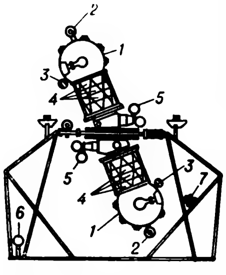

Мал. 1. Схема апарата **планетарію:** *1* — північна і південна кулі з проекторами зоряного неба; *2* — північна і південна кулі з проекторами назв сузір'їв; *3* — проектори Молочного Шляху; *4* — проекційні механізми Сонця, Місяця й планет; *5* — проектори небесного екватора та екліптики; *6* — проектор небесного меридіана; *7* — прилад для демонстрування сонячних та місячних затемнень.

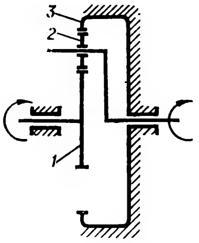

Планетарна передача: *1* — рухоме зубчасте колесо; *2* — сателіт; *3* — нерухоме зубчасте колесо.

ної майстерності працівників підприємства, характеризуються етапи соціально-професійного зростання кожного працівника, вимоги, які ставляться до нього на кожному з етапів, заходи заохочення тощо. Матеріально-фінанс. основою П. с. р. к. є *фонди стимулювання*. Комплексна реалізація всіх розділів П. с. р. к. сприяє неухильному підвищенню рівня життя людей, їхньому всебічному розвиткові (враховуючи особливості трудової діяльності) досягненню єдності загальнонародних, колективних і особистих інтересів.

Є. Г. Панченко.

ПЛАНЕ́Р (франц. planeur, від planer — ширяти) — важчий за повітря безмоторний літальний апарат. Осн. частинами П. (мал.) є *крило*, корпус (*фюзеляж*), оперення (поверхні у хвостовій частині, що забезпечують стійкість і керованість літального апарата) та пристрої для приземлення (посадочна лижа або колеса). Транспортні П. з корисним вантажем буксируються літаками. Спортивні П. запускають у повітря за допомогою літака-буксирувальника, натягуванням буксирного троса лебідкою тощо. У вільному польоті П. може планірувати (спускатися по похилій траєкторії), летіти горизонтально або, використовуючи висхідні повітр. течії, набирати висоту. Перші польоти на П. власної конструкції здійснили у другій пол. 19 ст. франц. моряк Ж. Ле Брі, нім. інженер О. *Лілієнталь*, амер. винахідники брати У. і О. *Райт*. В Росії на поч. 20 ст. відомими планеристами були К. К. *Арцеулов* і Г. С. *Тереверко*. В СРСР планеробудування набуло розвитку з 20-х рр. Оригінальні конструкції П. створили О. К. *Антонов*, С. В. *Ільюшин*, С. П. *Корольов*, О. С. *Яковлєв*, О. М. Граціанський та ін. Сучасні П. можуть досягати висоти до 14 км, долати віддаль понад 1000 км, їхня швидкість — до 250 км/год (див. *Планерний спорт*).

ПЛАНЕ́РНИЙ СПОРТ — вид авіаційного спорту, що включає змагання на *планерах*. До програми П. с. входять змагання на дальність польоту в заздалегідь призначений пункт з посадкою в ньому або з поверненням на старт; досягнення абсолютної висоти польоту; на швидкість польоту по трикутному маршруту на 100, 200, 300 та 500 км тощо. Виник в кінці 19 — на поч. 20 ст. В Росії перші гуртки з П. с. створені у 1900-х рр. в Москві, Тбілісі, Києві та ін. містах. В СРСР розвиток П. с. почався з 1923, коли в Криму відбулися перші всесоюзні планерні випробування. Розвиток П. с. в СРСР пов'язаний з діяльністю Т-ва друзів повітряного флоту, *Тсоавіахіму* (згодом ДТСААФ). У 1934 Тсоавіахімом було затверджено звання «Майстер планерного спорту СРСР». В 1948 створено всесоюзну секцію П. с. (з 1966 — Федерація П. с.). В 1949 П. с. включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. З 1948 проводяться чемпіонати світу з П. с. один раз на два роки. В 1950 при Міжнар. авіаційній федерації (ФАІ) створено планерну комісію, яка керує розвитком П. с. в світі, проведенням чемпіонатів світу тощо. Серед абсолютних чемпіонів СРСР та рекордсменів світу — укр. спортсмени-планеристи М. Веретенников, В. Єфименко, З. Соловей, В. Гончаренко, Є. Руденський.

Є. Г. Руденський.

ПЛА́НЕРСЬКЕ (до 1944 — с. Коктебель) — селище міського типу Судацького р-ну Крим. обл. УРСР. Розташоване на узбережжі Коктебельської бухти, біля підніжжя вулканічного гірського масиву *Карадаг*, за 20 км від залізнич. ст. Феодосія. 2,9 тис. ж. (1981). У П.— відділення радгоспу-заводу «Коктебель», винозавод, будинок побуту, комбінат комунальних підприємств. Заг.-осв. школа, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр. С-ще міськ. типу — з 1960.

П.— кліматичний приморський курорт. Пляж піщаний та з дрібної гальки. Лікувальні засоби: кліматотерапія, мор. купання (з середини червня до жовтня). Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, функціональні захворювання нервової системи, порушення *обміну речовин* тощо.

ПЛАНЕТА́РІЙ (від лат. planetarius — той, що спостерігає зорі) — 1) Апарат, за допомогою якого демонструють небесні явища. П. встановлюють у центрі круглого залу, над яким споруджують півсферичний купол — екран. Сучас. П.— складний оптичний прилад (мал. 1). Зображення *зоряного неба* створюють кулі з вмонтованими в них проекторами (див. *Проекційний апарат*), кожен з яких відтворює на екрані відповідну ділянку неба. Окремі проектори здійснюють демонстрацію планет, комет, метеорного дощу, зоряних скупчень, Молочного Шляху, міжпланетних станцій, космічних кораблів та інших об'єктів. П. застосовують як наочний засіб для поширення астр. та ін. природничо-наук. знань. За допомогою П. протягом кількох хвилин можна показати явища, які в природі відбуваються протягом року або навіть кількох сотень тисяч років. Перший П. виготовлено 1924 на заводі К. Цейса в Німеччині. З 80-х рр. народне підприємство «Карл Цейс Йєна» (НДР) випускає П. малої, середньої та великої моделей, розрахованих на 8-, 12,5- та 23-метрові діаметри проекційних куполів. 2) Наук.-освітня установа, в якій читають популярні лекції з астрономії, космонавтики та наук про Землю. Лекції супроводяться демонстрацією штучного неба та його явищ, яка здійснюється за допомогою апарата П. Перший П. в СРСР відкрито 1929 в Москві. На Україні П. є в Києві (мал. 2), Харкові, Чернівцях, Херсоні, Донецьку, Черкасах, Вінниці, Одесі, Луцьку, Дніпропетровську та Трускавці.

Є. Г. Тихонько.

Мал. 2. Новий будинок Київського планетарію (1982).

ПЛАНЕТА́РНА ГЕОЛО́ГІЯ — розділ *планетології*, що вивчає планетарно-астрономічні фактори геол. розвитку Землі, взаємозв'язок процесів, які відбуваються на її поверхні та у внутр. *геосферах*. Предметом дослідження П. г. є варіації форми Землі, зумовлені змінами швидкості осьового обертання, положення осі відносно тіла планети, а також гравітаційних і фіз.-хім. характеристик її внутр. будови, розмірів та об'єму протягом геол. часу.

А. Я. Радзівілл.

ПЛАНЕТА́РНА ПЕРЕДА́ЧА — *передача* з зубчастими колесами (в т. ч. з *сателітами*), що передає обертальний рух від ведучої ланки машини (механізму) до веденої. Розрізняють П. п. (мал.) циліндричні і конічні (див. *Диференціал*), одно- і багатоступеневі. П. п. забезпечує, якщо необхідно, значне *передаточне відношення* (порядку кількох сотень), відзначається невеликими габаритами і масою. У багатьох П. п.— високий (до 0,99) ккд. Передачі такого типу застосовують у трансп. і вантажопідйомних машинах, приводах верстатів тощо. Різновидом П. п. є *хвильова передача*.

Ю. О. Попченко.

ПЛАНЕ́ТИ (лат. planetae, від грец. πλανήτης, букв.— мандрівний) — великі кулясті тіла, які обертаються навколо *Сонця* і світяться завдяки відбитим сонячним променям. Між П. і Сонцем діє взаємне притягання, яке описується *Ньютона законом тяжіння*; рух П. навколо Сонця наближено описується *Кеплера законами* і відбувається по траєкторіях, які в першому наближенні можна вважати *еліпсами*. Заг. маса всіх П. становить 0,13% від маси Сонця, а *момент імпульсу* всієї *Сонячної системи* на 98% зосереджений в орбітальному русі П. До 1780 було відомо шість найближчих до Сонця П.— *Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер* і *Сатурн*. У 1781 відкрито *Уран*. З використанням аналізу збурень уже відомих П. (див. *Збурення руху небесних тіл*) було відкрито *Нептун* та *Плутон*. У всіх цих П. (крім Меркурія і Венери) є природні супутники (див. *Супутники планет*). П. Меркурій і Венера, *орбіти* яких лежать всередині орбіти Землі, наз. нижніми. Решта П., починаючи з Марса, наз. верхніми. Крім 9 згаданих П. (які наз. великими), в Сонячній системі відкрито бл. 2400 *малих планет*. 2.I 1959 в СРСР була запущена *автоматична місячна станція* «Луна-1» (див. «*Луна*»), яка стала першою штучною П. Теор. міркування та сучас. високоточні астр. спостереження ведуть до висновку про існування П. поблизу ін. зірок.

Істинний характер руху П. встановив М. *Коперник* і уточнив Й. *Кеплер*. Рух П. навколо Сонця визначається елементами її орбіти. Для кожної П. відомі *періоди обертання* навколо Сонця та осі, розмір, форма (стиснення), маса, серед. густина, прискорення сили тяжіння на її поверхні, *космічні швидкості* тощо (табл.).

За фіз. характеристиками П. поділяють на П. земної групи (Меркурій, Венера, Земля, Марс) і П. групи Юпітера — *планети-гіганти* (Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун) і Плутон. П. земної групи (які наз. ще внутрішніми, бо їхні орбіти лежать всередині кільця малих планет; всі ін. П. наз. зовнішніми) мають порівняно невеликі розміри, значну серед. густину, повільне обертання навколо осі; їхні поверхні тверді, а атмосфери (крім Венери) більш-менш розріджені. Ці П. перебувають на відносно невеликих віддалях від Сонця, тому одержують від нього значну кількість тепла. Про походження П. найбільше поширена гіпотеза, за якою вони утворились шляхом гравітаційної конденсації з речовини первинної газопилової хмари (див. *Космогонія*).

Вивчення фіз. умов на П. ведеться: астрофіз. методами з використанням оптичних *телескопів* та *радіотелескопів*, встановлених на Землі та *автоматичних міжпланетних станціях* (АМС); за допомогою спускних апаратів, які здійснюють м’яку посадку на поверхню П. і дають змогу безпосередньо вивчати фіз.-хім. властивості її атмосфери та поверхні; з пролітних орбіт, орбіт *штучних супутників Марса* (АМС «*Марс*», «*Марінер*», «*Вікінг*») та *штучних супутників Венери* (АМС «*Венера*» і «*Піонер*»). Амер. АМС «Піонер-10, 11» та «*Вояджер*» передали на Землю фотознімки та ін. цінну наук. інформацію про заг. вигляд та фіз. стан зовн. шарів Юпітера, Сатурна та їхніх супутників. В СРСР дослідження П. ведуться в Ін-ті космічних досліджень АН СРСР, *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР, *Астрономічній обсерваторії головній АН УРСР*, Ін-ті астрофізики АН Каз. РСР та ін.

Літ.: Ксанфомалити Л. В. Планеты, открытые заново. М., 1978; Бронштэн В. А. Планеты и их наблюдение. М., 1979; Мухин Л. М. Планеты и жизнь. М., 1980. *І. К. Коваль.*

ПЛАНЕ́ТИ-ГІГА́НТИ — планети *Сонячної системи*, маси та розміри яких значно більші за маси та розміри *планет* земної групи. До них належать *Юпітер, Сатурн, Уран* і *Нептун*. Ці планети характеризуються малою серед. густиною, швидким обертанням навколо осі, заповненими хмарами водново-гелієвими атмосферами та значною кількістю супутників (див. *Супутники планет*). У П.-г., крім Нептуна, спостерігаються системи кілець. Теор. моделі допускають наявність в надрах П.-г. відносно невеликих твердих ядер з металізованих водню і гелію. Імовірно, що елементний склад П.-г. в цілому мало відрізняється від сонячного. Дослідження П.-г. та їхніх супутників ведуть наземні обсерваторії та *автоматичні міжпланетні станції*. *І. К. Коваль.*

ПЛАНЕТОЛО́ГІЯ (від *планета* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає фіз. особливості, хім. склад та внутрішню будову планет *Сонячної системи*. На сучас. етапі осн. увага П. зосереджена на вивченні структури і внутр. будови окремих сфер планет земної групи (Меркурій, Венера, Земля, Марс) та *Місяця*. П. користується порівняльно-істор. методом дослідження, який включає структурно-морфологічні, фіз. та хім., переважно дистанційні, методи з застосуванням супутникової техніки. П. складається з таких розділів: *планетарної геології*, селенології (досліджує Місяць), ареології (Марс), гермесології (Меркурій) і афрології (Венеру). П. сформувалася в СРСР у 50-х рр. У 1955 створено комісію астрогеології (з 1962 — планетології) Геогр. т-ва СРСР, 1968 за пропозицією рад. учених — Міжнар. асоціацію П. Особливого розвитку П. набула у зв’язку з космічними дослідженнями. На Україні планетологічні дослідження проводять *Геологічних наук інститут* АН УРСР, *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР та *Геофізики інститут* АН УРСР.

А. Я. Радзівілл.

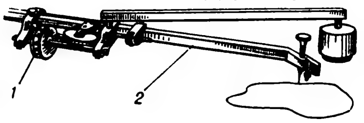

Планіметр: *1* — лічильний механізм; *2* — обвідний важіль з штифтом.

ПЛАНІМЕ́ТР (від лат. planum — площина і грец. μετρέω — вимірюю) — механічний прилад, яким наближено визначають площу плоских фігур неправильної форми. Осн. частинами найпоширенішого П. (мал.) є обвідний важіль з штифтом, який обводить контур фігури, і лічильний механізм, що, фіксуючи переміщення штифта, вказує шукану величину площі. Є П., якими можна знаходити й інтеграли деяких видів. П. використовують гол. чин. в конструкторській справі.

ПЛАНІМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчаються властивості фігур, розміщених в одній *площині*. Найповніший і систематизований виклад П. вперше було наведено в «Початках» *Евкліда*.

М. К. Е. Л. Планк.

ПЛАНК (Planck) Макс Карл Ернст Людвіг (23.IV 1858, Кіль — 4.X 1947, Геттінген) — нім. фізик-теоретик, член Берлін. АН (з 1894; 1912—43 — неодмінний секретар), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1913), почесний член АН СРСР (з 1926). Навчався в Мюнхен. (1874—77) і Берлін. (1877—78) ун-тах. У 1880—85 викладав у Мюнхен. ун-ті. Професор Кільського (з 1885) та Берлін. (з 1889) ун-тів. Ранні дослідження П. присвячені уточненню понять ентропії і необоротності, обгрунтуванню 2-го начала термодинаміки (1879), застосуванню термодинаміки до фіз.-хім. процесів, зокрема до дисоціації газів і слабких розчинів (1883—88). У 1900 П. припустив, що атомні *осцилятори* випромінюють енергію лише певними порціями — *квантами*, величина яких дорівнює $h\nu$, де ν — частота випромінювання, h — універсальна стала. Виходячи з цього неприйнятного для класичної фізики припущення, П. вивів формулу для розподілу енергії в спектрі випромінювання абс. чорного тіла (див. *Планка закон випромінювання*). Запровадженням універсальної сталої h (див. *Планка стала*) було покладено початок розвитку квантової фізики. Важливе місце в теор.

Характеристики планет Сонячної системи (за даними на 1981 рік)

Характеристики	Меркурій	Венера	Земля	Марс	Юпітер	Сатурн	Уран	Нептун	Плутон
Середня віддаль від Сонця, в астр. одиницях	0,387	0,723	1,000	1,524	5,203	9,539	19,191	30,071	39,518
Сидеричний період обертання, в тропічних роках	0,241	0,615	1,000	1,880	11,862	29,458	84,015	164,788	247,697
Ексцентриситет орбіти	0,206	0,007	0,017	0,093	0,048	0,054	0,046	0,008	0,253
Нахил площини орбіти до екліптики	7° 0′	3° 24′	0°	1° 51′	1° 18′	2° 29′	0° 46′	1° 46′	17° 8′
Екваторіальний радіус, в радіусах Землі	0,38	0,95	1,00	0,53	11,11	9,43	3,98	3,82	0,32
Стиснення	0,0	0,0	$\frac{1}{298}$	$\frac{1}{191}$	$\frac{1}{16{,}5}$	$\frac{1}{10{,}4}$	$\frac{1}{18{,}7}$	$\frac{1}{47}$	?
Маса, в одиницях маси Землі	0,054	0,845	1	0,107	317,88	95,17	14,54	17,25	0,002
Середня густина, г/см^3	5,45	5,25	5,52	3,89	1,35	0,70	1,30	1,71	0,4÷1
Прискорення сили тяжіння на екваторі, см/с^2	368	885	978	372	2301	944	967	1500	~100
Друга космічна швидкість, км/с	4,2	10,3	11,2	5,0	61	37	22	25	~0,89
Сидеричний екваторіальний період обертання	58,7 доби	243,2 доби	23 год 56 хв 4 с	24 год 37 хв 23 с	9 год 50 хв 40 с	10 год 14 хв 24 с	10 год 49 хв 0 с	15 год 48 хв	6,4 доби
Кількість супутників	0	0	1	2	15 і кільця	16 і кільця	5 і вузькі кільця	2	1
Наявність атмосфери	Сліди	Дуже густа	Густа	Дуже розріджена	Дуже густа	Дуже густа	Дуже густа	Дуже густа	Сліди

дослідженнях П. займають праці з теорії відносності. Зокрема, П. вивів рівняння релятивістської динаміки (1906), провів узагальнення термодинаміки в рамках спец. теорії відносності. Нобелівська премія, 1918.

ПЛА́НКА ЗАКО́Н ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — закон розподілу енергії в спектрі випромінювання *абсолютно чорного тіла*. Теоретично вивів 1900 М. *Планк* на основі гіпотези квантів енергії. П. з. в. дає залежність від частоти ν і т-ри T випромінювальної здатності $\varepsilon_{\nu,T}$ абс. чорного тіла. Виражається формулою:

$$\varepsilon_{\nu.T} = \frac{2\pi\hbar\nu^3}{c^2}\cdot\frac{1}{e^{h\nu/kT}-1},$$

де $\hbar$ — *Планка стала*, k — *Больцмана стала*, c — *швидкість світла* у вакуумі. З П. з. в. випливають як наслідок *Віна закон випромінювання*, *Релея — Джінса закон випромінювання* та *Стефана — Больцмана закон випромінювання*; див. також *Кірхгофа закон випромінювання*. П. з. в. став вихідним при створенні *квантової механіки*.

ПЛА́НКА СТА́ЛА, квант дії — одна з основних фізичних сталих, яка визначає специфіку закономірностей у мікросвіті й відіграє фундаментальну роль у *квантовій механіці*. Запровадив 1900 М. *Планк* при виведенні закону розподілу енергії в спектрі випромінювання абс. чорного тіла. П. с. $h = (6{,}626196 \pm 0{,}000050)\ 10^{-34}$ Дж с. Часто П. с. наз. величину $\hbar = h/2\pi$.

ПЛА́НКЕТТ (Plunkett) Джеймс (н. 1920, Дублін) — ірл. письменник. Пише англ. мовою. Був журналістом, музикантом, режисером, профспілковим діячем. Тема оповідань зб. «Довірливі й покалічені» (1958) — самітність і невдоволення людей, які не знаходять собі місця в суспільстві. Значним явищем ірл. л-ри став роман «Збаламучене місто» (1969) — про події Дублінського страйку 1913—14, в якому П. прагне з'ясувати соціальну основу конфліктів, характерних для сучас. Ірландії. Відомий публіцистичними виступами проти клерикалізму й націоналізму ірл. реакціонерів.

Тв.: Рос. *перекл.*— Взбаламученный город. М., 1974.

О. І. Земляний.

ПЛАНКТО́Н (від грец. πλαγκτός — блукаючий) — сукупність організмів морських та прісноводних водойм, які населяють товщу води і не здатні протистояти перенесенню течіями. Організми П. мають різні пристосування, які зменшують питому вагу тіла (напр., газові і жирові включення) і збільшують його питому поверхню (напр., дуже розгалужені вирости). До складу П. входять рослини — фітопланктон і тварини — зоопланктон. Розміри організмів П. коливаються від кількох мкм (напр., одноклітинні водорості) до кількох м (напр., медуза ціанея). Фітопланктон, більшість компонентів якого є *автотрофами*, поширений в основному до глиб. 50—100 м. Зоопланктон населяє всю товщу води. Мор. фітопланктон складається в основному з діатомових і перидинієвих водоростей, прісноводний відрізняється від мор. різноманітністю зелених і синьо-зелених водоростей та ін. У всіх мор. і прісноводних водоймах зустрічається до 3 тис. видів організмів фітопланктону. В мор. зоопланктоні переважають веслоногі ракоподібні, креветки, мізисоподібні та ін., чисельні найпростіші, кишковопорожнинні, крилоногі молюски, личинки (риб, безхребетних, у т. ч. донних); у прісноводному чисельніші веслоногі та гіллястовусі ракоподібні, коловертки тощо. Найбільша видова різноманітність П. спостерігається в тропічних водах океану. П. (безпосередньо або через *ланцюги живлення*) має велике значення в живленні багатьох промислових тварин (риб, кальмарів, китоподібних та ін.). Деякі представники П. є біологічними індикаторами ступеня забрудненості водойм (див. *«Цвітіння» води*), об'єктами промислу (креветки, криль). Термін «планктон» ввів у 1887 нім. вчений В. Гензен. Див. також *Бентос. Нейстон. Нектон. Плейстон*.

ПЛА́НО КАРПІ́НІ — італійський мандрівник. Див. *Карпіні* Джованні.

ПЛА́НОВЕ ГОСПОДА́РСТВО — нар. господарство соціалістичних країн, що розвивається за єдиним держ. планом відповідно до вимог *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону* та інших *економічних законів* соціалізму для забезпечення всебічного зростання суспільного виробництва з метою неухильного піднесення добробуту народу. Див. *Планування народного господарства*.

«ПЛА́НОВИЙ (РЕГУЛЬО́ВАНИЙ) КАПІТАЛІ́ЗМ» — сукупність бурж. і опортуністичних концепцій, в яких держ. регулювання економіки розглядається як засіб подолання антагоністичних суперечностей капіталістичного *відтворення*, усунення *економічних криз, безробіття, інфляції* тощо. Формування «П. (р.) к.» припадає на поч. 20 ст. Теор. основою антимарксистських концепцій держ. регулювання капіталістичної економіки є макроекономічна концепція «ефективного попиту» Дж. Кейнса (див. *Кейнсіанство*). В сучас. бурж.-екон. л-рі існують різні варіанти «П. (р.) к.». У працях А. Хансена, Дж. Р. Хікса, С. Чайза, Дж. М. Кларка *державно-монополістичний капіталізм* трактується як *«мішана економіка»*, де принцип приватної власності на засоби виробн. нібито поєднується з плановим господарюванням. Регулювання цієї економіки здійснюється нібито автоматично (внаслідок діяння автом. вбудованих стабілізаторів) або, і це головне, цілеспрямованою системою держ. регулювання в галузі фінанс.-кредитної та виробничої діяльності. Поглиблення *загальної кризи капіталізму* зумовило в 50—60-х рр., особливо в 70-х рр. перехід до більш заг. програм тривалого екон. зростання. В працях Є. Домара, Р. Харрода, Н. Калдора розроблено теорію екон. динаміки та стабілізованого екон. зростання. На посилення екон. функції д-ви і наступ на життєві інтереси трудящих зорієнтований також новітній варіант «мішаної економіки» П. *Семюелсона* та Дж. *Гелбрейта*, де йдеться про застосування у практиці капіталістичного регулювання механізму *«політики доходів»*, тобто про регулювання д-вою заробітної плати та цін. Широкого застосування набула також апологетика капіталістичного програмування, яке аж ніяк не веде до «безкризового», «планового» капіталізму (див. *«Безкризовий розвиток»*). Різні варіанти концепцій «П. (р.) к.» об'єднує ідея про «надкласовий» характер діяльності бурж. д-ви, яка нібито приведе до «загального добробуту» (див. *«Загального добробуту держава»*) і «трансформації» сучас. капіталізму в різні типи «некапіталістичного суспільства», що протиставляються теорії та практиці наук. соціалізму. Абсолютизуючи окремі госп. процеси, пов'язані з поширенням екон. функції бурж. д-ви, держ.-монополістичне регулювання має глибоко суперечливий характер. Воно не може ліквідувати органічно притаманні капіталізму стихійне функціонування, інфляцію, зростання безробіття.

Регулюючі заходи бурж. д-ви, що проводяться в інтересах монополістичного капіталу, призводять до зростання прибутків капіталістів, посилення експлуатації трудящих, введення антиробітн. законодавства, зростання цін і податків, особливо у зв'язку з мілітаризацією економіки, тобто до дальшого загострення всіх суперечностей капіталізму. *Р. Х. Васильєва.*

ПЛА́НОВО-ЗАПОБІ́ЖНИЙ РЕМО́НТ — система організаційно-тех. заходів щодо нагляду, обслуговування й ремонту устаткування, спрямованих на забезпечення високої експлуатаційної надійності та довговічності його за мінімальних затрат часу й коштів. Проведення П.-з. р. передбачає утримання *основних фондів* у належному стані, запобігає аваріям і передчасному спрацьовуванню їх, сприяє скороченню простоїв машин та устаткування, забезпечує безперебійний процес виробн. Крім власне ремонтних робіт, ця система включає ряд заходів щодо тех. обслуговування устаткування. Структура ремонтних циклів передбачає певне чергування капітального, середнього й поточного ремонту (див. *Ремонт*). Відомчі інструкції по П.-з. р., як правило, передбачають виконання всіх видів тех. обслуговування в примусовому порядку незалежно від тех. стану устаткування.

ПЛАНОМІ́РНОГО, ПРОПОРЦІ́ЙНОГО РО́ЗВИТКУ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА ЗАКО́Н — економічний закон соціалізму, суть якого полягає в об'єктивній необхідності й можливості планомірного ведення *народного господарства*, свідомого встановлення й підтримання пропорцій *виробництва* в інтересах його неухильного зростання і задоволення потреб народу. Встановлення необхідних пропорцій (співвідношень) у рівнях і темпах зростання виробництва різних видів продукції зумовлюється сусп. характером виробн., структурою сусп. потреб. Забезпечення пропорційності є важливою умовою підвищення ефективності сусп. праці, динамічного зростання нар. *споживання*, гарантується розвитком соціалістичної економіки за єдиним нар.-госп. планом. П., п. р. н. г. з. вимагає централізованого регулювання тер.-галузевих пропорцій сусп. *відтворення* в масштабах *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, екон. районів, окремих галузей і підприємств. Капіталізм як система економічних відносин об'єктивно виключає планомірність у розвитку екон. процесів. Для нього характерна стихійна форма регулювання виробничих зв'язків, неузгоджене ведення г-ва в масштабі країни (див. *Анархія виробництва*). Об'єктивна можливість постійного і свідомого підтримання екон. пропорцій, принципово новий екон. зв'язок (планомірність) з'являються з утвердженням соціалістичної сусп. власності на засоби виробн. Досягнення оптимальних пропорцій за соціалізму виступає як результат планомірного ведення г-ва. «Постійна, свідомо підтримувана пропорціональність, дійсно, означала б планомірність» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 3, с. 586). За соціалізму збалансованість пропорцій, насамперед у структурі сукупної робочої сили, засобів виробн., сукупного сусп. продукту, їхня відповідність структурі потреб, досягається прямим розподілом матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів у нар.-госп. масштабі, цілеспрямованим регулюванням *пропорцій суспільного виробництва* з єдиного центру (див. *Планування народного господарства*. Найважливіші пропорції, підтримання яких зумовлюється діянням П., п. р. н. г.з., можна об'єднати в такі групи: загальноекон., міжгалузеві, територіальні, а також ті, що складаються в окремих галузях і виробн. Важливе значення, зокрема, мають співвідношення між виробн. і споживанням, виробн. і нагромадженням, пром-стю і сільс. г-вом, I і II підрозділами сусп. виробн., групами «А» і «Б» у пром-сті та ін.

Планомірне підтримання пропорцій — важлива складова частина екон. діяльності соціалістичної д-ви. Стаття 15 Конституції (Основного закону) СРСР закріплює за д-вою госп. функцію, виконання якої гарантує «динамічний, планомірний і пропорційний розвиток народного господарства». Реалізація вимог П., п. р. н. г. з. в екон. політиці соціалістичної д-ви дає можливість визначити стратегію екон. і соціального розвитку суспільства на перспективу. П., п. р. н. г. з. є специфічним екон. законом комуністичного способу виробництва. З утворенням світової системи соціалізму сфера дії цього закону розширилась. На його основі здійснюється координація нар.-госп. планів, узгодження екон. пропорцій в рамках всієї співдружності соціалістичних країн (див. *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ). *І. С. Ступницький. В. О. Єгоров.*

ПЛАНТАГЕНЕ́ТИ (Plantagenets), Анжуйська династія — королівська династія в Англії 1154—1399. Заснована *Генріхом II* П. За правління П. Англія перетворилася на централізовану д-ву з становим представництвом; 1169—1171 було почато завоювання Ірландії; 1215 видано *Велику хартію вільностей*; 1265 покладено початок існуванню *парламенту*; почалася *Столітня війна 1337—1453* проти Франції; відбулося *Уота Тайлера повстання 1381*. Найвідоміші представники П.: *Річард I* Левове Серце (1189—99) та *Іоанн Безземельний* (1199—1216).

ПЛАНТА́Ж (франц. plantage, від лат. planto — висаджую), плантажна оранка — глибокий обробіток грунту під виноградники, плодові сади, деревні розсадники та інші багаторічні насадження. Глибина П. залежить від типу грунту, а також культури, під яку готують грунт, і здебільшого становить 50—60 см, на гірських схилах — до 100 см. П. поєднують з удобренням, вапнуванням і *гіпсуванням грунту*. Провадять *оранку* переважно восени тракторними плантажними плугами (див. *Виноградникові машини*). *І. С. Руденко.*

ПЛАНТАЦІ́ЙНЕ ГОСПОДА́РСТВО — велике землеробське господарство, спеціалізоване на вирощуванні певних тех. або продовольчих культур (каучуконосів, кавового дерева, какао тощо). Було поширене в колоніальних та залежних країнах, належало переважно іноземним монополістичним об'єднанням. Монополії США зараз володіють великими плантаціями в Мексіці, Бразілії, Гватемалі, Гондурасі тощо. Розпад колоніальної системи підірвав соціально-екон. основи П. г. У В'єтнамі, на Кубі, в Алжірі, Малі та ін. країнах плантації було націоналізовано і на їхній базі створено держ. і кооп. г-ва. П. г. ще зберігається в ряді країн, що розвиваються.

ПЛАНТА́ЦІЯ (лат. plantatio, букв.— висаджування) — 1) Велика ділянка землі, на якій вирощують (або призначена для вирощування) с.-г. культури, що вимагають особливого догляду (напр., бурякова П., П. хмелю, рисова П. тощо). 2) Велике капіталістичне землеробське г-во, що спеціалізується на вирощуванні певних тех. або продовольчих культур — каучуконосів, кавових та какаових дерев, цукр. тростини тощо (див. *Плантаційне господарство*).

ПЛАНТЕ́Н (Plantin, Plantijn) Крістоф (бл. 1520, Сент-Авертен, Франція — 1.VII 1589, Антверпен) — нідерл. друкар-видавець, учений, засновник відомої видавничої фірми. В 1549 відкрив палітурну майстерню, 1555 — друкарню. За 34 роки діяльності видав в Антверпені (а також у своїх філіях у Парижі й Лейдені) понад 1600 книжок — гол. чин. наук. праці, тексти творів класиків античності з коментарями вчених, літургійні та богословські книжки. Видання П. славилися худож. оформленням, містили численні гравюри на міді. Найзначніша книжка, видана П.,— «Біблія поліглота» (т. 1—8, 1569—73) єврейською, халдейською, грец. і лат. мовами. У 1877 в Антверпені в будинку П. створено меморіальний музей.

ПЛАНУВА́ННЯ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА — основний метод здійснення *економічної політики* КПРС, спрямований на всебічний розвиток *продуктивних сил* суспільства, найповніше задоволення матеріальних і духовних потреб народу на основі врахування вимог системи *економічних законів* соціалізму; центральна ланка *управління народним господарством*

Планомірність і пропорційність розвитку соціалістичної економіки — об'єктивна закономірність, що визначається самою природою сусп. виробництва (див. *Планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон*). Політ. основою П. н. г. є влада трудящих, економічною — сусп. *власність* на засоби виробн. П. н. г.— одна з корінних переваг соціалістичної системи г-ва перед капіталістичною. Панування приватної власності на засоби виробн. за капіталізму, суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів роз'єднують капіталістичне г-во, зумовлюють діяння закону *конкуренції* та *анархії виробництва*, виключають можливість планомірного розвитку капіталістичної економіки. Лише завоювання політ. влади пролетаріатом, встановлення *соціалістичної власності* на засоби виробн. уперше в історії створили в СРСР практичну можливість планомірної організації усього сусп. виробн., забезпечення в економіці необхідних пропорцій (див. *Пропорції суспільного виробництва*). Переваги соціалістичної власності можуть реалізуватися тільки шляхом планомірної організації виробн. у масштабі всього суспільства, виходячи з його цілей (див. *Основний економічний закон соціалізму*) і реальних можливостей. Планомірний розвиток сусп. виробн. здійснюється на основі єдиного госп. плану. «Тільки те будівництво може заслужити назви соціалістичного, яке проводитиметься за великим загальним планом, прагнучи рівномірно використати економічні і господарські цінності» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 37, с. 20). Початок перспективному плануванню в СРСР поклав план *ГОЕЛРО* (1920), який став першим у світі перспективним загальнодерж. планом розвитку економіки і був розрахований на 10—15 років. Пізніше осн. ланкою перспективного планування стали п'ятирічні плани (див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР). Планування як наука є складовою частиною марксистсько-ленінської теорії і тісно пов'язане з політ. економією соціалізму. Воно є серцевиною управління народним господарством, вдосконалення *гос-*

подарського механізму. «Началом усіх начал в управлінні є планування народного господарства» (Матеріали XXVI з’їзду КПРС. К., 1981, с. 148). Важливою рисою планування є поєднання теорії і практики. П. н. г. на базі єдиного плану дає змогу гармонійно розвивати всі галузі матеріального виробн. і *невиробничої сфери,* використовувати матеріальні, фінанс. і трудові ресурси відповідно до соціально-екон. завдань того чи ін. періоду, встановлювати необхідні для цього міжгалузеві і внутрішньогалузеві пропорції, раціонально розміщувати продуктивні сили, забезпечувати високу *економічну ефективність соціалістичного виробництва.*

Безпосередню роботу по П. н. г. здійснюють центр. планові органи (Держплан СРСР, м-ва і відомства СРСР), держплани союзних і авт. республік, місцеві планові органи — планові комісії виконкомів крайових, обл., міських і районних Рад нар. депутатів та плановий апарат на підприємствах. Важлива роль у загальнодерж. плануванні належить М-ву фінансів СРСР, держ. комітетам Ради Міністрів СРСР — по науці і техніці, по матеріально-тех. постачанню, у справах буд-ва, по праці та з соціальних питань. Найголовнішими принципами П. н. г. є партійність, *демократичний централізм,* виділення провідної ланки (гол. напряму плану), поєднання перспективного планування і *поточного планування,* наукова обгрунтованість і реальність планових завдань, директивний характер планів, контроль за виконанням їх. Ці принципи стосуються не тільки розробки плану в масштабі країни, а й планів по галузях, союзних республіках, екон. районах та планів окремих підприємств. Застосування єдиних принципів планування є тією методичною основою, яка дає змогу пов’язувати плани, складені в галузевому й територіальному розрізах. Принцип партійності означає, що в планах розвитку нар. г-ва втілюється екон. політика партії, яка виражає корінні інтереси трудящих і націлена на побудову комуністичного суспільства. Принцип демократичного централізму полягає в органічному поєднанні централізму в плануванні з активною участю трудящих мас у розробці й здійсненні планів розвитку нар. г-ва, його галузей, районів та об’єднань (підприємств). Одним з важливих моментів при розробці планів є всебічний аналіз стану економіки в передплановому періоді (рівня екон. розвитку, наявності і рівня використання виробничих потужностей і трудових ресурсів, досягнутої продуктивності праці, екон. ефективності господарювання). При розробці плану визначають гол. його напрям, особливу увагу звертають насамперед на ті галузі, які визначають тех. рівень усіх галузей нар. г-ва (електроенергетика, машинобудування, приладобудування та ін.). На сучас. етапі зростають вимоги до наук. обгрунтування держ. планів розвитку економіки. Це пояснюється об’єктивними умовами — створенням в СРСР потужного *потенціалу економічного* і *потенціалу науково-технічного,* динамізмом *науково-технічного прогресу,* що, в свою чергу, вимагає швидкого впровадження у виробн. досягнень науки і техніки, послідовного вдосконалення структури нар. г-ва, необхідного для розв’язання найважливіших екон. і соціальних завдань. В. І. Ленін підкреслював, що нам потрібні «широкі плани не з фантазії взяті, а підкріплені технікою, підготовлені наукою» (Повне зібр. тв., т. 40, с. 104).

Важливу роль у нар.-госп. плануванні відіграють довгострокові прогнози (див. *Прогнозування економічне, Прогнозування науково-технічне*) щодо розвитку *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* і окремих галузей екон. діяльності.

Плани розвитку нар. г-ва мають директивний характер: вони обов’язкові не тільки для підприємств, але й для вищестоящих органів. Затверджені підприємству планові завдання можуть змінюватися лише у виняткових випадках у порядку і в строки, встановлені Радою Міністрів СРСР. В сучасних умовах особливо зростає значення планової дисципліни, особистої відповідальності за своєчасне виконання планових завдань і договірних зобов’язань. «План — це закон, тому що тільки його додержання забезпечує злагоджену роботу народного господарства» (Матеріали XXVI з’їзду КПРС. К., 1981, с. 59). Планування здійснюється за допомогою ряду методів. Найважливішим з них є *балансовий метод,* який грунтується на марксистсько-ленінській теорії *відтворення.* Система балансів у натуральному і вартісному виразі охоплює всі сторони сусп. відтворення, зв’язки між галузями г-ва і районами країни. Узагальнюючим є *баланс народного господарства СРСР,* який відображає всі найважливіші співвідношення в соціалістичній економіці. Для розробки варіантів нар.-госп. плану, оптимізації міжгалузевих зв’язків і використання ресурсів складають різного виду баланси — *баланси міжгалузеві, баланс доходів і видатків підприємств і виробничих об’єднань,* баланс матеріальних і *баланс трудових ресурсів, баланс основних фондів,* фінансовий баланс, *баланс грошових доходів і видатків населення.* За допомогою системи балансів в нар.-госп. плані визначають наявність матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів, намічають темпи їх збільшення, встановлюють необхідні екон. пропорції.

«Збалансованості народного господарства повинно служити підвищення рівня наукового обгрунтування планів, ширше застосування програмно-цільових і балансових методів планування, прогресивних нормативів використання ресурсів» (Матеріали XXVI з’їзду КПРС. К., 1981, с. 149). В умовах *науково-технічної революції* теор. арсенал П. н. г. збагатився ефективними економіко-математичними методами (див. *Математика економічна, Кібернетика економічна*). Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) Держплан СРСР, виходячи з соціально-екон. завдань, які визначає партія на тривалу перспективу, комплексної програми науково-тех. прогресу, розрахованої на 20-річний період, розробляє разом з м-вами і відомствами СРСР і Радами Міністрів союзних республік проект осн. напрямів екон. і соціального розвитку країни на 10 років. При цьому на першу п’ятирічку показники визначають з розподілом за роками, на другу розробляють найважливіші показники на останній рік. Через кожні п’ять років в осн. напрями вносять необхідні уточнення і вони залишаються на наступну п’ятирічку. До початку чергової п’ятирічки затверджують цільові комплексні програми по найважливіших напрямах і регіонах. Так досягається безперервність перспективного планування — необхідна умова планової організації соціалістичного виробн. М-ва і відомства СРСР і Ради Міністрів союзних республік розробляють і затверджують у складі п’ятирічних планів плани підвищення тех. рівня галузей, передбачаючи в них програми щодо розв’язання галузевих науково-тех. проблем і комплексного використання природних ресурсів, поліпшення якості продукції. У складі держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР, союзних і авт. республік, країв, областей, міст і районів, а також м-в, відомств, об’єднань, підприємств і орг-цій розробляють зведені розділи по всьому комплексу заходів у галузі соціального розвитку. В них передбачають заходи щодо поліпшення умов праці, підвищення кваліфікації і профес. рівня працівників, загальноосвітнього і культур. рівня населення, поліпшення житл. і культурно-побутових умов життя, медичного обслуговування та ін. заходи в галузі соціального розвитку в тісному зв’язку з завданнями розвитку виробн., капітального буд-ва та підвищення їхньої ефективності.

З метою дальшої демократизації планування встановлено, що річні плани складаються, починаючи знизу, з виробничих об’єднань, підприємств і орг-цій. Розгортаючи соціалістичне змагання й мобілізуючи внутрішньогосп. резерви, трудові колективи приймають зустрічні плани, які пов’язуються з матеріальними ресурсами і включаються до складу річної програми. Планові завдання повинні базуватися не на мех. прирості порівняно з попереднім періодом, а на точних екон. та інженерних розрахунках, на науково обгрунтованих техніко-екон. нормах і нормативах. П. н. г. постійно вдосконалюється. Як зазначалося на XXVI з’їзді КПРС, поліпшення роботи Держплану СРСР спрямовано «на посилення комплексного підходу до планування взаємозв’язаних галузей народного господарства і районів країни, розв’язання великих економічних і соціальних проблем. На цій основі необхідно підвищити роль центрального планового органу в забезпеченні раціонального використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, у визначенні пріоритетів у розвитку галузей та економічних районів, у вдосконаленні народногосподарських пропорцій, прискоренні реалізації науково-технічних відкриттів і розробок» (Матеріали XXVI з’їзду КПРС. К., 1981, с. 148). В одинадцятій п’ятирічці буде продовжено роботу по забезпеченню взаємозв’язаного, збалансованого розвитку галузей, які утворюють єдиний агропромисловий комплекс; по вдосконаленню розміщення продуктивних сил як у регіонах, що склалися, так і в нових регіонах, посиленню їхнього комплексного розвитку і спеціалізації госп. зв’язків (див. *Територіально-виробничі комплекси*).

Зрослі масштаби економіки, безперервно зростаючі обсяги ресурсів, необхідних для розв’язання найважливіших наук., тех. і виробничих завдань, зумовлюють постійний розвиток *соціалістичної економічної інтеграції* на основі поглиблення *міжнародного соціалістичного поділу праці*. У планомірному розвитку взаємних зв’язків між соціалістичними країнами велика роль належить *Раді Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ), а також міжурядовим комісіям по екон. і наук.-тех. співробітництву і госп. міжнар. орг-ціям цих країн. Координація планів розвитку економіки стала осн. формою госп. співробітництва країн — членів РЕВ. Успішно втілюються в життя *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ, прийнята 1971 і розрахована на 20 років, а також довгострокові цільові програми щодо розв’язання найважливіших виробничо-екон. проблем країн *соціалістичної співдружності*. Досвід планомірного розвитку економіки СРСР свідчить про можливість успішного екон. співробітництва з усіма країнами, в т. ч. і з розвинутими капіталістичними країнами. Розвиток довгострокових екон. зв’язків з ін. країнами відповідає інтересам планового г-ва СРСР. «Лінія Радянського Союзу на широкий розвиток міжнародного економічного співробітництва залишається незмінною, бо це наш принциповий курс, який відображає в міжнародних економічних відносинах цілеспрямовану направленість радянської зовнішньої політики на збереження миру, поглиблення розрядки і взаєморозуміння між народами» (Матеріали XXVI з’їзду КПРС. К., 1981, с. 146).

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 42. Про єдиний господарський план; Матеріали XXVI з’їзду КПРС. К., 1981; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1980; Федоренко Н. П. Некоторые вопросы теории и практики планирования и управления. М., 1979; Территориально-отраслевой принцип планирования: теория и практика. М., 1980; Совершенствование хозяйственного механизма. Сборник документов. М., 1980.

В. О. Хилько.

ПЛАНУВА́ННЯ СІЛЬСЬКИ́Х НАСЕ́ЛЕНИХ МІСЦЬ — в СРСР сукупність заходів, спрямованих на перебудову сіл в межах існуючих територій, а також на будівництво нових укрупнених сільських населених місць у єдиній з містами системі розселення. Передбачає поступове перетворення сільс. населених місць на благоустроєні селища з оптимальними умовами праці, побуту і відпочинку. П. с. н. м. грунтується на всебічному обліку й раціональному використанні земель в існуючих і проектних межах селища, на вивченні умов і особливостей с.-г. виробн., науковому прогнозуванні чисельності населення, на екон. доцільності передбачуваних обсягів капітального буд-ва. Проектами забудови сільс. населених місць (мал.) передбачається створення функціональних зон на території селища, організація пішохідних і трансп. зв’язків, раціональне розміщення житл., громад. і виробничих споруд з додержанням сан.-гіг., зооветеринарних і протипожежних норм. Згідно з цими проектами створюється архіт.-просторова композиція всього селища та окремих його частин при органічному поєднанні забудови з середовищем, що її оточує. Вихідні норми, правила проектування і буд-ва селищ, а також вибір прийомів планування зумовлюються природно-кліматичними умовами місцевості, економічним розвитком селища, нац.-побутовим укладом тощо.

Проекти планування і забудови сільс. населених місць розробляють на розрахунковий строк 25—30 років. Вдосконалюванню планування і забудови сіл значною мірою сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування будівництва на селі» (1968), за якою села, розвиток яких планується, мають бути своєчасно забезпечені високоякісною проектно-кошторисною документацією. За рішеннями пленумів ЦК КПРС (Липневого, 1978; Жовтневого, 1980), XXVI з’їзду КПРС на селі випереджаючими темпами розгортається буд-во благоустроєних житл. будинків з госп. будівлями, дит. дошкільних закладів, шкіл, клубів та інших об’єктів культурно-побутового призначення. Велику увагу приділено водо-, тепло- і газопостачанню, розширенню масштабів будівництва внутрішньогосп. шляхів з твердим покриттям тощо. В УРСР головним з проблеми П. с. н. м. є *Цивільного сільського будівництва український науково-дослідний і проектний інститут*. З 1966 в республіці здійснюється проектування і буд-во 41 експериментально-показового села, серед них — Шляхова Вінницької обл., Кодаки і Циблі Київської обл., Кам’янка Тернопільської обл., Подвірне Чернівецької обл. та ін.

М. М. Мельников.

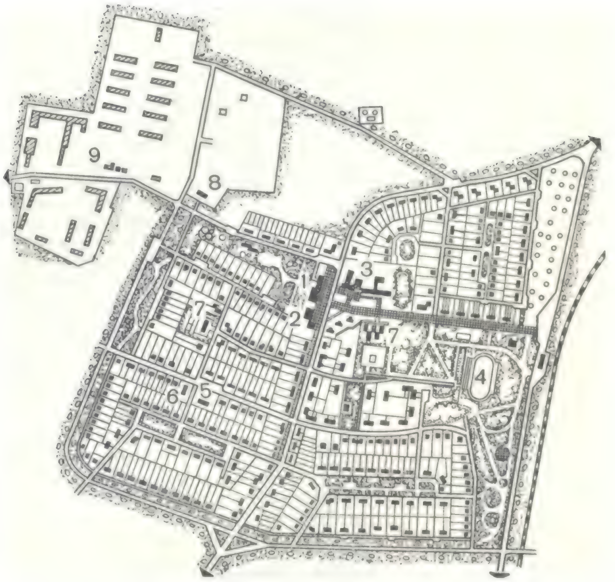

Планування сільських населених місць. Планування й забудова села Вузлового Радехівського району Львівської області:
1 — адміністративно-культурний комплекс;
2 — торговельний комплекс; 3 — школа; 4 — спортивний комплекс;
5 — лазня з пральнею;
6 — фельдшерсько-акушерський пункт; 7 — дитячі дошкільні заклади; 8 — котельня; 9 — виробнича зона.

ПЛАНУВА́ННЯ СОЦІА́ЛЬНЕ — див. *Соціальне планування.*

ПЛА́НУЛА (від лат. planus — плескатий) — одна з личинкових стадій розвитку *кишковопорожнинних*. Розвивається з заплідненої *яйцеклітини*. Тіло овальної форми, вкрите *війками,* складається з двох шарів — *ектодерми* й *ентодерми*. Деякий час П. вільно плаває у воді, потім прикріплюється до грунту або будь-якого предмета і перетворюється на *поліп*.

ПЛАНША́ЙБА (нім. Planscheibe) — верстатний пристрій, на якому встановлюють і закріплюють інструмент або заготовку, щоб надати їм обертального руху; різновид *оснастки технологічної*. На П. (мал.), на відміну від *патрона,* закріплюють (за допомогою прихватів, кутників тощо) звичайно короткі заготовки будь-якої форми або великого діаметра. У карусельного верстата планшайбою наз. круглий обертовий стіл, де закріплюють заготовку.

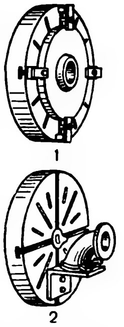

Планшайби:
1 — з плоскою заготовкою, закріпленою прихватами; 2 — з фасонною заготовкою, закріпленою кутником.

ПЛАНШЕ́Т (франц. planchette, букв.— дощечка) — 1) Частина *мензули,* що являє собою квадратну дошку, на яку наклеєно креслярський папір. Застосовують при *мензульному зніманні* місцевості. 2) Плоска сумка для геогр. і топографічних карт. 3) Дощечка або папка, на якій укріплюють розграфлений папір і компас при *окомірному зніманні*.

ПЛАСТИ́ДИ (від грец. πλαστός — виліплений, утворений) — цитоплазматичні *органели* рослинних клітин, у яких відбуваються процеси *біосинтезу*. Утворюються з ініціальних часток, що відокремлюються від оболонки клітинного ядра. Мають подвійну мембранну оболонку, всередині якої міститься гранулярна речовина — *строма*. Нерідко містять пігменти, що зумовлюють забарвлення П. У грибів і бактерій П. немає. У вищих рослин розрізняють три типи П.: *хлоропласти,* забарвлені пігментом хлорофілом у зелений колір (у них відбувається фотосинтез);

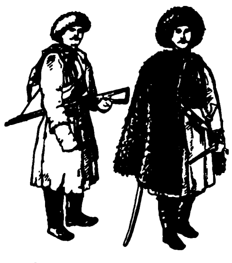

Російські **пластуни** періоду Кримської війни 1853—56.

хромопласти, забарвлені пігментами *каротиноїдами* в жовтий, оранжевий, червоний, іноді коричневий колір; *лейкопласти* — найдрібніші безбарвні П. У процесі розвитку рослин П. одного типу можуть перетворюватися на П. ін. типу. У більшості водоростей П. представлені *хроматофорами*.

ПЛА́СТИКА [грец. πλαστική (τέχνη) — ліплення, різьблення] — 1) Вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну, тривимірну форму і виконуються з твердих або в'язких матеріалів (див. *Скульптура*). 2) Гармонійне узгодження рухів, поз тощо. Див. також *Пластичність*.

ПЛА́СТИКИ (від грец. πλαστικός — пластичний, піддатливий) — те саме, що й *пластичні маси*.

ПЛАСТИЛІ́Н (італ. plastilina, від грец. πλαστός — виліплений, утворений) — пластична невисихаюча маса різних кольорів для ліплення скульптурних ескізів, невеликих моделей. Виготовляють з глини, воску, сала, вазеліну й барвників.

ПЛАСТИНЧАСТОВУ́СІ (Scarabaeidae) — родина *жуків*. Довж. тіла 0,2—15 см. Вусики у більшості видів колінчасті з 3—7-члениковою пластинчастою булавою (звідки й назва). У самців голова і передньоспинка часто з рогами і горбками. Личинки розвиваються здебільшого у грунті, гниючих рослинних рештках. До П. належать переважно *гнойовики* (геотрупи, афодіуси, скарабеї), *бронзівки*, *хрущі*. В родині понад 15 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди, найчисленніші вони в тропіках; в СРСР — бл. 1000 видів, з них в УРСР — 236. Багато видів — травневий *хрущ*, хрущ мармуровий (Polyphylla fullo), *кузьки* хлібний і посівний, *оленка волохата* та ін.—є шкідниками с. г. та лісівництва.

ПЛАСТИНЧАСТОДЗЬО́БІ — підряд водоплавних птахів ряду *гусеподібних*.

ПЛАСТИНЧАСТОЗЯ́БРОВІ МОЛЮ́СКИ — клас безхребетних тварин типу молюсків. Те саме, що й *двостулкові молюски*.

ПЛАСТИФІКА́ТОРИ полімерів (від *пластичність* і лат. facio — роблю) — речовини, що додають до *полімерів* для підвищення пластичності та еластичності. П. здатні частково або необмежено змішуватись з полімером, знижуючи т-ру текучості й склування, що полегшує переробку полімерних матеріалів. Як П. використовують гол. чин. малолеткі хім. сполуки: складні *ефіри* ароматичних та аліфатичних к-т (напр., фталати, адипінати, себацинати) і фосфорної к-ти (напр., трикрезил- і трибутилфосфати); продукти переробки нафти (напр., *масла мінеральні*), кам. вугілля, лісохім. матеріалів (*каніфоль*), *олії* тощо. Для одержання хім. стійких матеріалів додають вуглеводні (напр., толілнафтилметан); при переробці полівінілхлориду з метою одержання матеріалів з підвищеною термічною стійкістю використовують епоксидні сполуки (бензилфенілгліцидний ефір). Деякі П. роблять полімери негорючими, термовологостійкими тощо. Хім. природа П. й елементарної ланки полімеру зумовлює їхню сумісність. Для суміщення полімеру з П. (т. з. пластифікації) застосовують *диспергування* його в розчині або емульсії П., добавляння П. до *мономерів* перед їхньою *полімеризацією* або *поліконденсацією* та ін. способи. П. застосовують у виробн. *пластичних мас*, *гуми*, *лакофарбових матеріалів*, штучної *шкіри* тощо.

Літ.: Справочник резинщика. Материалы резинового производства. М., 1971; Тиниус К. Пластификаторы. Пер. с нем. М.— Л., 1964.

Н. К. Мощинська.

ПЛАСТИФІКО́ВАНИЙ ПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ — цемент, що на відміну від звичайного *портландцементу* містить поверхнево-активні пластифікуючі *добавки*. Такими добавками є сульфітно-дріжджова бражка та деякі ін. речовини, що їх вводять до складу портландцементу (0,15—0,25% від маси цементу) при помелі *клінкеру*. Розчинові і бетонні суміші на П. п. відзначаються зниженим водоцементним відношенням, підвищеною рухомістю, що полегшує укладання їх, а бетони і буд. розчини — підвищеною *морозостійкістю*. П. п. найширше застосовують в аеродромному, гідротех. і дорожньому будівництві.

ПЛАСТИ́ЧНА ХІРУРГІ́Я, відновлювальна хірургія, реконструктивна пластика — розділ хірургії, завданням якої є розробка і здійснення операцій по відновленню форми і функцій органів або усуненню набутих чи природжених дефектів тканин та спотворень (деформацій) поверхні тіла людини. Багато пластичних операцій виконується з косметичними цілями (див. *Косметика*). П. х. зародилася в давні часи (Старод. Єгипет, Тібет), з яких дійшов до нас індійський метод пластики носа, що зберіг значення до наших часів. Широкого розвитку П. х. набула лише у 2-й пол. 19 ст. після розробки вільної пересадки шкіри та впровадження в хірургічну практику *асептики*. В 1917 В. П. *Філатов* запропонував метод пластики за допомогою мігруючого стебла, одночасно було створено апарат (дерматом) для взяття великих шматків шкіри заданої товщини. В П. х. розрізняють пластику власними тканинами (автопластика), пластику тканинами ін. людини (гомо- або алопластика), тканинами тварин (гетеропластика), пластика чи протезування матеріалами з неорганічних речовин — метал, пластмаси тощо (ксенопластика). Залежно від виду тканини або органу, що підлягає пластиці, останню називають шкірною, або дермопластикою, сухожильною, м'язовою, кістковою, ринопластикою (П. х. носа), блефаропластикою (П. х. повік), езофагопластикою (П. х. стравоходу) тощо. Автопластика буває вільною (коли пересаджувана тканина зразу втрачає зв'язок зі своїм материнським ложем) і невільною (коли пересаджувана тканина не відокремлюється від ложа — місця, з якого вона пересаджується зовсім або тимчасово до приживлення одним своїм кінцем на новому місці). Всі ін. види пластики (ало-, ксено-) бувають лише вільними. Шкіра, судини, кістки, невеликі шматочки ендокринних залоз та деякі ін. автотканини здатні приживлятись при вільній пересадці без хірургічного з'єднання їх з кровоносними судинами нового ложа. Товсті шкірно-клітковинні автотрансплантати, власні органи (пальці, руки, нирки тощо), а також алопластичні органи можуть приживлятись тільки після відновлення кровообігу зшиванням судин трансплантату (див. *Трансплантація*) і ложа. Назавжди приживляються лише автотканини та алотканини однояйцевих близнят, тоді як гомотканини приживляються лише тимчасово, а потім відторгуються внаслідок білкової несумісності (див. *Несумісність імунологічна*). Найпоширенішим видом П. х. є автодермопластика (відновлення шкіри при опіках, травматичних дефектах, косметичні операції на обличчі тощо), автопластика відрізків травної трубки (стравоходу), кишечника та ін., ксенопластика судин, суглобів (екдопротезування металевим суглобом Сиваша) та алопластика нирок.

Літ.: Братусь В. Д. Хирургическое лечение термических ожогов. К., 1963; Матяшин И. М. Тотальная пластика пищевода толстой кишкой. К., 1971.

М. П. Черенько.

ПЛАСТИ́ЧНІ МА́СИ, пластмаси, пластики — *композиційні матеріали* на основі природних або синтетичних *полімерів*. До складу П. м. входять *наповнювачі*, *пластифікатори*, *пігменти*, стабілізатори та ін. компоненти. Залежно від характеру перетворень, що відбуваються з полімером при формуванні, П. м. поділяються на термопластичні й термореактивні. Термопластичні П. м. одержують на основі лінійних полімерів (*поліетилену*, *поліпропілену*, *полікарбонатів*, *поліамідів*, *полівінілхлориду*, *полістиролу* тощо), які при підвищеній т-рі й під тиском відзначаються *пластичністю* й *текучістю*, а після охолодження зберігають задану форму (див. *Скло органічне*, *Фторопласти*). Термореактивні П. м. виробляють із зв'язуючих смол — низькомолекулярних полімерів (*олігомерів*), що при умовах формування, внаслідок хім. реакцій, тверднуть у просторовозшиті, неплавкі і нерозчинні полімери сітчастої структури (див. *Азбопластики*, *Склопластики*, *Текстоліт*, *Фенопласти*). Осн. методами переробки термопластичних П. м. є пресування, лиття під тиском (інжекційне пресування), *екструзія*, а також холодне штампування. Термореактивні маси піддають пресуванню й рідкому формуванню; для цього рідкий олігомер заливають у форму й просочують ним наповнювач, а потім надають заготовці необхідної форми й отверджують при звичайній або підвищеній т-рі під тиском. Наповнювачами П. м. можуть бути гази (речовини в газовій фазі), неорганічні тонкодисперсні порошки або січені органічні й мінер. волокна, а також неперервні волокна (штучні, синтетичні, скляні, азбестові, вуглецеві, металеві) і тканини з них (див. *Армовані матеріали, Деревні пластики, Гетинакс* тощо). До П. м., наповнених газом, належать *пінопласти* та *поропласти*. Властивості наповнених й армованих П. м. визначаються вмістом дисперсного або армованого наповнювача, хім. природою наповнювача й полімера, міцністю зчеплювання на межі, що їх розділяє (*адгезією*), а також структурним каркасом, утвореним наповнювачем (табл.). П. м. можна одержати також змішуючи (сплавленням) два різні полімери і сумісним або послідовним отверджуванням суміші двох термореактивних П. м., які не взаємодіють один з одним (т. з. взаємопроникні сітки). Вироби з П. м. відзначаються високими діелектричними й теплоізоляційними властивостями, стійкістю до атмосферного діяння й агресивних середовищ, мех. міцністю тощо. П. м. використовують у авіа- й автобудуванні, машинобудуванні, в електро- й радіотехніці, у буд-ві, с. г., медицині, побуті тощо.

Літ.: Липатов Ю. С. Физическая химия наполненных полимеров. М., 1977; Николаев А. Ф. Технология пластических масс. Л., 1977.

Ю. С. Ліпатов.

ПЛАСТИ́ЧНІСТЬ (від грец. πλαστικός — пластичний, піддатливий) — властивість твердих тіл під дією зовнішніх сил змінювати, не руйнуючись, свою форму та розміри і зберігати набуту *деформацію* після припинення діяння цих сил. Залежить від структури тіл та умов їх деформування (швидкості навантаження, т-ри, тиску і т. д.). П. аморфних тіл визначається ймовірністю релаксаційних (див. *Релаксація*) перегрупувань атомів і молекул, а тіл з кристалічною будовою — утворенням, переміщенням і взаємодією *дефектів у кристалах*. Відсутність П. або мале її значення наз. *крихкістю*. П. металевих та ін. конструкційних матеріалів широко застосовують у техніці (див. зокрема, *Волочіння, Кування, Прокатка* металів, *Штампування*).

ПЛАСТИ́ЧНІСТЬ (пластика) у мистецтві — виразність об'ємних форм у творах скульптури, архітектури, декоративно-прикладного мистецтва, живопису, графіки. В найширшому значенні П.— скульптурність, чіткість, плавність, гармонійна єдність образу (в т. ч. в поезії, музиці, літ. творі). В русі, в танці П.— витонченість і плавність.

ПЛАСТИ́ЧНІСТЬ ГІРСЬКИ́Х ПОРІ́Д — властивість гірських порід необоротно змінювати свою форму (деформуватися) без розриву суцільності. Зумовлена діянням зволоження, тиску й т-ри. Прояв П. г. п. залежить від характеру структурних зв'язків та мінерального складу гірських порід, ступеня їх *дисперсності*, складу обмінних *катіонів*, концентрації розчинів, що містяться у порах гірських порід. Глинисті породи, *леси, мергелі, крейда, грунти* набувають пластичності у певних межах зволоження. Показники вологості на цих межах наз. границями пластичності, їхня різниця — числом пластичності. Неполярні рідини (гас, бензин тощо) на П. г. п. не впливають. Високі тиск і т-ра за певних геол. умов на глибинах понад 15 км сприяють здатності твердих гірських порід повільно, пластично (без руйнівних перетворень) змінювати форму. П. г. п. вивчають з метою інженерно-геол. обгрунтувань проектів буд-ва, прогнозування гірничогеол. процесів, дослідження деформацій гірських порід у глибинах *літосфери*.

П. Ю. Кущ.

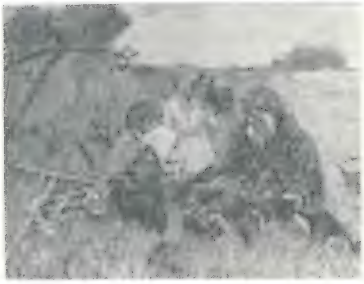

А. О. Пластов. Жнива. 1945. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ПЛА́СТОВ Аркадій Олександрович [19 (31).I 1893, с. Прислониха, тепер Ульян. обл.— 12.V 1972, там же] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1962), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1912—14 навчався в Строгановському центр. художньо-пром. уч-щі, 1914—17 — Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у А. *Архипова* та ін. Постійно жив у рідному селі. Автор жанрових картин: «Купання коней», «На пасовиську» (обидві — 1938), «Фашист пролетів» (1942), «Сінокіс», «Жнива» (обидві — 1945), «Вітя-підпасок» (1951), «Вечеря трактористів» (1961), «З минулого» (1969) та ін.; циклу портретів «Люди колгоспного села» (1946—65); іл. до творів А. Чехова, М. Некрасова, Л. Толстого; плакатів. Твори П. зберігаються в ДТГ, Київ. музеї рос. мист. та ін. зібраннях. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1966.

Літ.: Аркадий Александрович Пластов. Альбом. Л., 1979.

А. О. Пластов.

ПЛАСТУНИ́ — особовий склад спец. піхотних команд, частин Чорноморського і Кубанського козачих військ у 19 — на поч. 20 ст. Уперше П. з'явилися у 2-й пол. 18 ст. Офіційно батальйони П. створено 1842. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в складі військ 1-го і 4-го Укр. фронтів діяли окремі батальйони, полки П. і 9-а пластунська Краснодарська стрілецька дивізія.

ПЛА́ТА (від франц. plat — плескатий) — пластина з *діелектрика*, на якій розміщують електронні та радіотех. елементи радіоелектронної апаратури. Розрізняють мікроплати — для *мікромодулів*, друковані плати — для *монтажу* радіоелектронної апаратури (див. також *Друкована схема*) і платиоснови — для блоків апаратури з функціональними вузлами.

ПЛА́ТА ЗА ФО́НДИ — форма розподілу прибутку між госпрозрахунковими підприємствами (об'єднаннями) і державою; залежить від величини виробничих основних фондів і нормованих оборотних засобів. Запроваджена постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва» від 4.X 1965.

Властивості деяких пластичних мас

Основні компоненти		Густина, кг/м^3	Термостійкість, °C	Модуль пружності при розтягуванні, Гн/м^2	Руйнівне напруження, Мн/м^2	
полімер	наповнювач				при розриві	при згині
		Термопластичні				
Поліетилен	—	945	60—80	0,4—0,55	20—40	20—30
Полівінілхлорид	—	1380	60—70	3—4	40—60	80—120
Полістирол	—	1047	75—85	3—4	35—40	80—90
Поліамід-6	—	1140	60—70	2,3—2,8	60—90	90—140
	Скловолокно	1350	120—130	8,4	180	200—280
Полікарбонат	—	1200	110—130	2,2—2,6	50—75	80—100
		Термореактивні				
Отверджена феноло-формальдегідна смола	—	1200	110—130	3—4	30—50	—
	Деревне борошно (50% за масою)	1400	100	7—8	40—50	60—70
	Азбестове волокно (50% за масою)	1850	200—250	16—25	50—70	80
Отверджена епоксидна смола	—	1270	—	3—3,5	60—70	—
	Скловолокно неперервне однонапрямлене (70% за масою)	2100	160—180	50—56	1800—2000	2000—2200
	Склотканина (70% за масою)	1790—1940	120—160	22—31	450—480	650—700
	Вуглецеве волокно неперервне однонапрямлене (60% за масою)	1520	160—200	180—230	1000—1200	800—1000

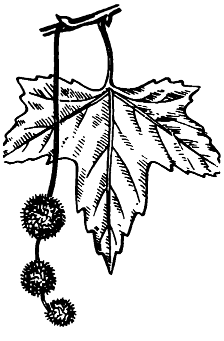

Платан кленолистий. Гілка з плодами і листок.

П. за ф. має сприяти ефективному використанню виробничих фондів, посиленню економічної заінтересованості підприємств у зростанні *фондовіддачі*. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» встановлено, що П. за ф. обчислюють в процентах: а) до вартості виробничих осн. фондів за балансовою вартістю (без вирахування зношування), а по підприємствах нафтової промисловості — за залишковою вартістю; б) до вартості наднормативних запасів — невстановленого устаткування на діючих підприємствах; в) до вартості нормованих оборотних засобів, не прокредитованих банком. Норми П. за ф. встановлюють стабільними на ряд років, як правило, в розмірі 6%, по окремих об’єднаннях, підприємствах і організаціях з відносно низьким рівнем розрахункової рентабельності — 3% від вартості осн. виробничих фондів і нормованих оборотних засобів; по буд.-монтажних орг-ціях — від 2 до 6%. Звільняються від плати за фонди об’єднання, підприємства і орг-ції, в яких при введенні плати за фонди в розмірі 3%, а по буд.-монтажних орг-ціях — 2% обсяг прибутку недостатній для утворення фондів екон. стимулювання. По об’єднаннях, підприємствах і орг-ціях, що є платниками П. за ф. в бюджет, від цієї плати звільняються: виробничі осн. фонди, створені за рахунок кредиту банку,— до повного погашення позички (в частині залишку непогашеної позички); підприємства, які знову вводяться в дію, а також цехи і великі виробничі установки, що знову вводяться в дію на діючих підприємствах — виходячи з ступеня освоєння їх за планом, але не більш як на строк освоєння, передбачений галузевими нормативами. Від П. за ф. звільняються також дослідні виробництва на підприємствах (цехи, дільниці, установки), що обслуговують потреби галузі, споруди й устаткування конструкторських і проектних бюро та н.-д. лабораторій підприємств; виробничі осн. фонди, законсервовані за рішенням Ради Міністрів СРСР або Ради Міністрів союзної республіки; споруди, призначені для очищення водного й повітряного басейнів від шкідливих відходів виробн., а також зелені насадження, що значаться на балансі в складі осн. засобів підприємства; зовнішні каналізаційні споруди, що числяться на балансі підприємства; споруди й устаткування, що забезпечують поліпшення охорони праці та пром. санітарії.

Крім того, окремі види осн. фондів можуть звільнятися від плати за рішенням міністерств і Рад Міністрів союзних республік.

А. Д. Заруба.

ПЛАТА́Н (Platanus) — єдиний рід рослин родини платанових. Однодомні дерева заввишки до 50 м і до 5 м у діаметрі, з розлогою кроною і зелено-сірою корою, яка відшаровується широкими пластинками. Листки чергові, лопатеві або пальчастолопатеві. Квітки без оцвітини, одностатеві, зібрані в головчасті суцвіття, які звисають на довгих квітконосах. Плід — горішок. Швидкорослі дерева, живуть до 2 тис. років. 7 видів, поширених у Пн. Америці, Пд.-Сх. Європі і Малій Азії. В СРСР — лише в культурі (в УРСР, на Кавказі та в Серед. Азії). На Україні як декоративні дерева вирощують П. східний, або чинар (P. orientalis), що походить з Малої Азії, П. західний (P. occidentalis), що походить з Пн. Америки, П. кленолистий (P. acerifolia) гібридного походження. Деревина П. легка, міцна, з гарним малюнком; використовують для виготовлення меблів тощо.

ПЛАТЕЖІ́ ВІД ПРИБУ́ТКУ — сукупність фінансових важелів, за допомогою яких частина прибутку держ. соціалістичних підприємств і госп. орг-цій надходить до *бюджету державного*. До 1966 П. від п. проводились у формі відрахувань від прибутку держ. підприємств і госп. орг-цій. Їхній розмір визначався фінанс. планами як різниця між обсягом планового прибутку і планових витрат, здійснюваних за рахунок прибутку. В ході проведення *економічної реформи* додатково було введено такі види платежів: *плата за фонди, фіксовані платежі*, вільний залишок прибутку. Планову суму П. від п. встановлюють на основі *балансу доходів і видатків підприємств і виробничих об’єднань* (фінанс. плану). Як правило, до бюджету вносять планові платежі з наступним перерахунком, виходячи з фактично одержаного прибутку за даними бухгалтерської звітності за місяць, квартал, рік (наростаючим підсумком). Розрізняють централізований і децентралізований методи залучення прибутку в бюджет. Децентралізований порядок внесення П. від п. передбачає розрахунки безпосередньо з держ. госпрозрахунковими підприємствами та орг-ціями, що мають розрахунковий рахунок у Держбанку. Цей метод найбільш відповідає вимогам *господарського розрахунку* та посилення відповідальності підприємств за виконання своїх зобов’язань. При централізованому методі платниками виступають м-ва (відомства), гол. управління, держ. к-ти, пром. об’єднання щодо загальної суми П. від п. всіх підпорядкованих їм підприємств і госп. орг-цій. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи», починаючи з одинадцятої п’ятирічки, передбачено здійснювати поступовий перехід м-в, об’єднань і підприємств на нормативний метод розподілу прибутку. Цей метод передбачає запровадження на основі завдань п’ятирічного плану нормативів відрахувань від прибутку (диференційованих за роками), що залишаються в їхньому розпорядженні для розширеного відтворення, створення *фондів стимулювання* і фінансування ін. планових витрат. Разом з тим у п’ятирічних планах (з розподілом за роками) м-в, об’єднань і підприємств встановлюють абсолютний (гарантований) обсяг П. від п. в бюджет. Він складається з плати за виробничі фонди і нормовані оборотні засоби; фіксованих (рентних) платежів і відрахувань від прибутку як різниці між заг. затвердженою сумою платежів у бюджет і сумою планових внесків плати за фонди та фіксованих (рентних) платежів. При невиконанні в будь-якому році п’ятирічки затвердженого плану з прибутку платежі в бюджет вносять у повному обсязі за рахунок відповідного зменшення прибутку, що залишається в розпорядженні м-в, об’єднань і підприємств.

П. П. Левченко.

ПЛАТЕ́Ї, Платея — давньогрец. місто в Пд. Беотії, поблизу якого під час *греко-перських воєн* 26.IX 479 до н. е. об’єднані сили 24 грец. *полісів* на чолі з спартанським полководцем Павсанієм розгромили перс. армію. В цій битві було підтверджено перевагу грец. *фаланги* над іррегулярною перс. піхотою і кіннотою. Перемога біля П. і розгром перс. флоту біля Мікале привели до визволення Греції та грец. міст Малої Азії від персів.

ПЛАТЕРЕ́СКО (ісп. plateresco, від platero — ювелір) — архітектурний стиль ісп. *Відродження* кінця 15—16 ст. Відзначається тонким архіт. декором фасадів, візерунки якого деталізовані за формою, мають килимовий характер. У кін. 16 ст. на зміну П. прийшов аскетично суворий стиль «десорнаментадо» (або «ерререско»).

ПЛА́ТИНА (Platinum; від ісп. plata — срібло), Pt — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 78, ат. м. 195,09; належить до *платинових металів*. Природна П.— суміш чотирьох стабільних ізотопів — ^{194}Pt (32,9%), ^{195} Pt (33,8%), ^{196}Pt (25,2%) і ^{198}Pt (7,23%) і двох радіоактивних ізотопів ^{190}Pt (0,013%) і ^{192}Pt (0,78%).

Відома в Європі з 1741. П.— рідкісний елемент, вміст у земній корі бл. 1 10^{-6}% за масою. Буває в природі гол. чин. у вигляді сплавів з ін. платиновими металами, залізом, міддю, нікелем, як домішка до мідно-нікелевих сульфідних руд та в самородному стані (див. *Платинові руди*). П.— сірувато-білий блискучий метал; дуже пластичний, тугоплавкий; густ. 21450 кг/м^3, $t_{пл}$ 1772° С; $t_{кип}$ бл. 3830°С. У звичайних умовах хімічно стійка. Не взаємодіє з киснем, сполуками фтору, к-тами, але легко розчиняється в суміші концентрованих азотної і соляної к-т, повільно реагує з киплячою сірчаною к-тою. При нагріванні П. взаємодіє з галогенами, сіркою, селеном, фосфором, сплавляється з металами. Легко утворює *координаційні сполуки* з координаційними числами 4 і 6, напр. $K_2[PtCl_6]$, $Ba[Pt(CN)_4]$. У вигляді тонкого порошку («платинової черні») добре поглинає водень. Одержують П. з шламів нікелю і міді, збагачених розсипів, з брухту тех. виробів. П. високої чистоти одержують *афінажем*. П. широко викорис-

товується в хім. пром-сті та нафтопереробці як каталізатор і матеріал для деталей апаратури, яка безпосередньо контактує з агресивними речовинами й експлуатується при високій т-рі. З П. виготовляють лабораторний посуд, електроди, неокисні контакти, термопари, термометри опору, нагрівальні прилади, еталони. Її застосовують також у медицині та ювелірній справі. Див. також *Платинування*.
В. Л. Павлов.

ПЛА́ТИНОВІ МЕТА́ЛИ, платиноїди — хім. елементи другої і третьої тріад VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *рутеній* Ru, *родій* Rh, *паладій* Pd (легкі П. м. з густ. 12 000—12 500 кг/м^3); *осмій* Os, *іридій* Ir, *платина* Pt (важкі П. м. з густ. 21450—22650 кг/м^3). Разом з золотом і сріблом наз. *благородними металами*. П. м. — рідкісні елементи, вміст їх у земній корі від $1 \cdot 10^{-7}$ до $5 \cdot 10^{-6}$ % за масою; існують усі разом у самородному стані і мідно-нікелевих сульфідних рудах (див. також *Платинові руди*). Відокремити П. м. один від одного важко через схожість фіз. і хім. властивостей. Усі вони пластичні, тугоплавкі, сірувато-білого кольору, хімічно дуже стійкі, мають каталітичні властивості, легко утворюють *координаційні сполуки*. Про одержання і застосування П. м. дивись у статтях про ці метали.
В. Л. Павлов.

ПЛА́ТИНОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом *платинових металів* у таких кількостях, що їх економічно доцільно добувати за сучасного рівня розвитку техніки. Значні скупчення П. р. у вигляді родовищ у *земній корі* трапляються рідко; родовища їх бувають корінні й розсипні. Осн. мінерали П. р.: поліксен (Pt, Fe), платина залізиста, платинистий іридій, сисертськіт (Os, Ir), нев'янськіт (IrOs)$_3$. Мінерали *піротин, халькопірит, пентландит, кубаніт* містять вкраплення платинових металів, вони мають осн. пром. значення. П. р. добувають в СРСР, ПАР, Канаді, Колумбії та ін. країнах. *І. К. Латиш.*

ПЛАТИНОТРО́Н [від грец. πλατύνω — роблю ширше, розширяю і (*елек*)*трон*] — електровакуумний прилад, що в широкому інтервалі підсилює або генерує електромагнітні коливання надвисокої частоти; один з активних *надвисокочастотних приладів*. За принципом дії аналогічний *лампі зворотної хвилі*. П., що підсилює електромагн. коливання, наз. амплітроном; П. (разом з додатковими пристроями), що діє як генератор електромагн. коливань, наз. *стабілітроном*. Ккд П. — до 0,8. Прилади такого типу застосовують у передавальних пристроях радіолокаційних станцій, систем зв'язку, навігації й телеметрії тощо.

ПЛАТИНУВА́ННЯ — 1) Нанесення на поверхню металевих виробів шару *платини*. Товщина такого покриття становить 1—5 мкм. П. підвищує *корозійну стійкість* виробів, їхню стійкість проти зношування, відбивну здатність, а також забезпечує сталість контактної *електропровідності*. Осн. спосіб П. — електролітичне осаджування (див. *Гальваностегія*) платини з фосфатних або ін. *електролітів*, що містять її солі. П. застосовують у виробн. лабораторної і хім. апаратури, деталей електротех. приладів, у ювелірній і годинниковій пром-сті тощо. 2) Просочування гранул *глинозему* платинохлористоводневою кислотою з подальшим відновленням платини. Платинований глинозем використовують як *каталізатор*, напр. при переробці нафтових продуктів. 3) Нанесення найтоншого шару платини на волокна азбесту для надання йому властивостей каталізатора у виробн., напр., сірчаної кислоти.

ПЛАТИФІЛІ́Н — лікарський препарат; виннокисла сіль *алкалоїду* платифіліну, що міститься в *жовтозіллі* широколистому (Senecio platyphyllus). За фармакологічною дією близький до *атропіну*. Застосовується в порошках і розчинах при спазмах гладенької мускулатури органів черевної порожнини, при бронхіальній астмі, гіпертонічній хворобі, для розширення зіниць ока тощо.

ПЛАТО́ (франц. plateau, від plat — плескатий) — підвищена рівнина з рівною або хвилястою мало розчленованою поверхнею, відмежована від навколишніх просторів уступами (напр., *Устюрт*, Іжорське плато та ін.). За походженням розрізняють П. структурні, вулканічні, денудаційні й нагірні.

ПЛА́ТОВ Матвій Іванович [6 (17). VIII 1751, станиця Старочеркаська, тепер село Аксайського р-ну Ростов. обл. — 3 (15).I 1818, м. Новочеркаськ] — герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал від кавалерії (1809), граф (з 1812).

Учасник російсько-турецьких воєн і воєн з Францією кін. 18 — поч. 19 ст. З 1801 — військ. отаман Донського козачого війська. Під час Вітчизн. війни 1812 командував донським козачим корпусом, відзначився в *Бородінській битві 1812*. Учасник визвольного походу рос. армії в Зх. Європу 1813—14. У Новочеркаську П. встановлено пам'ятник роботи П. Клодта.

ПЛАТО́Н (Πλάτων; справжнє ім'я — Арістокл; 428 або 427 до н. е., Афіни — 348 або 347 до н. е., там же) — давньогрец. філософ, основоположник *об'єктивного ідеалізму*. Учень *Сократа*. Бл. 384 до н. е. П. заснував філос. школу — *Академію платонівську*. Основу філософії П. становить вчення про ідеї як первинні сутності (буття), *матерію* (небуття), природні речі (бліді копії ідей, або суміш буття і небуття), про світову душу та матем. сутності. В *пізнання теорії* П. дотримувався ідеалістичного *раціоналізму*. Джерелом істинного знання вважав анамнезис — пригадування безсмертною душею того, що вона спостерігала, перебуваючи в світі ідей до занурення у смертне тіло. Раціональний елемент філософії П. становлять його діалектика осн. «родів сущого» (буття) та діалектика понять. Проте останню він розглядав як мистецтво зіставляння й аналізу понять у ході бесіди за методами *гіпотез* та розчленування. Ідеалізмом і містикою пройняті й натурфілософські погляди П. Як і піфагорійці (див. *Піфагореїзм*), зводив природу до математичних відношень. В соціології П. — ідеолог рабовласницької аристократії. Його вчення про «ідеальну державу» увічнювало поділ суспільства на три осн. стани: філософів-правителів, воїнів-охоронців та виробників (ремісників, землеробів, купців тощо) й становило, за висловом К. Маркса, «афінську ідеалізацію єгипетського кастового ладу» (Твори, т. 23, с. 351). Етика, теорія виховання, естетика П. мали відверто ідеалістичний характер. В. І. Ленін характеризував усю лінію ідеалізму в світовій історії філософії як лінію П. (див. Повне зібр. творів, т. 18, с. 120).

П. відомий і як теоретик виховання та педагог. Виховання громадян вважав осн. завданням д-ви. З перших днів народження діти повинні виховуватись у спец. закладах; з 3 до 7 років — при храмах у школах гри або в садку; з 7 до 17 — навчатися в школі письма, читання, музики; з 17 до 20 — здобувати військово-гімнастичну освіту, з 20 до 30 — філос. освіту, потрібну майбутнім правителям. Пед. система П. в цілому була реакційною; він дбав про виховання пануючих верств, категорично виступав проти освіти рабів, з презирством ставився до фіз. праці. На Україну вчення П. проникло ще за часів Київської Русі. Його ідеї викладалися в курсах філософії Києво-Могилянської академії (див. *Київська академія*) 17 ст., хоч укр. філософи Г. С. *Сковорода*, Ф. *Прокопович*, Г. *Кониський* критикували ряд його положень. Осн. твори-діалоги: «Апологія Сократа», «Теетет», «Федр», «Софіст», «Парменід», «Держава», «Закони» та ін. В новий час вчення П. стало джерелом багатьох реакц. і містичних концепцій. Ідеї П., напр., відроджує *неотомізм*.
В. С. Дмитриченко (філософія),
Н. П. Калениченко (педагогіка).

ПЛАТОНІ́ЗМ — об'єктивно-ідеалістичний напрям в античній філософії, що базувався на вченні *Платона*. Виник у 4 ст. до н. е. Протистояв лінії атомістичного матеріалізму *Демокріта, Епікура* і *Лукреція*. Розвиток П. пов'язаний з *Академією платонівською*. В період занепаду рабовласницького суспільства в П. посилилися містичні тенденції, що призвело до перетворення його на відверто реакційну філософію *неоплатонізму* (3 ст.). *В. С. Дмитриченко.*

ПЛАТО́НОВ Андрій Платонович (справж. прізв. — Климентов; 20. VIII (1.IX) 1899, Воронеж — 5.I 1951, Москва) — рос. рад. письменник. В 1921 вийшла публіцистич. кн. «Електрифікація». Автор книг «Єпіфанські шлюзи» (1927), «Походження майстра» (1929) та ін.; сатирич. творів «Місто Градове» (1926), «Узапас» (1931). В 30-і рр. написав твори «Котлован», «Фро», «Висока напруга», «Пушкін в ліцеї», повість «Річка Потудань» (1937). З 1936 виступав як літ. критик. В 1942 — 45 П. — спец. кореспондент газ. «Красная Звезда».

Платон. Мармур. 4 ст. до н. е. Ватіканський музей. Рим.

Б. В. Платонов.

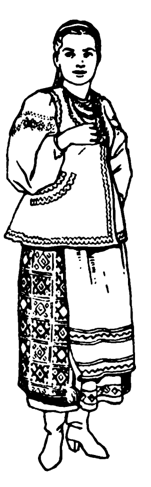

Плахта.

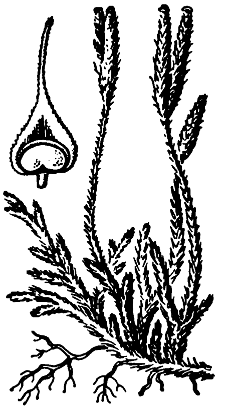

Плаун булавовидний. Пагін та спорофіл із спорангієм.

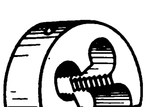

Кругла розрізна **плашка.**

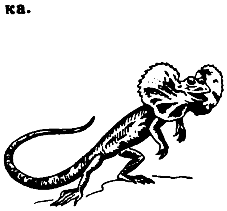

Плащоносна ящірка.

ПЛАТО́НОВ Борис Вікторович [24.VII (6.VIII) 1903, Мінськ — 15.II 1967, там же] — білорус. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1953. З 1922 працював у Білорус. театрі ім. Я. Купали (1961—63 — худож. керівник). Серед ролей — Тумилович («Співають жайворонки» Крапиви), Костянтин Заслонов (однойменний твір Мовзона), Огнєв, Ромодан («Фронт», «Крила» Корнійчука), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду). Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична» Погодіна). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1952. Портрет, с. 405.

ПЛАТО́НОВ Костянтин Іванович [18 (30).X 1877, Харків — 8.VIII 1969, там же] — укр. рад. психоневролог, засл. діяч науки УРСР (з 1957). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1904). В 1911 захистив докторську дисертацію про виховання рефлексів. В 1919—28 працював на мед. ф-ті Харків. ун-ту (з 1921 — мед. ін-т), потім—у харків. залізничній психоневрологічній лікарні. Засновник харків. школи психотерапевтів. Осн. праці присвячені питанням психотерапії. Монографія П. «Слово як фізіологічний і лікувальний фактор» (1957) перекладена на десятки іноз. мов. Нагороджений орденом Леніна. *М. К. Бородій.*

ПЛАТО́НОВ Харитон Платонович (1842, с. Ворона Молозького повіту Яросл. губ.— 5.IX 1907) — укр. живописець. У 1859—70 навчався в петерб. АМ (з 1893 — академік). З 1879 оселився в Києві. Близький до *передвижників.* У його картинах відтворено селянське горе («Жебрак», 1874; «Погорільці», 1876), поневіряння дітей («Наймичка», 1880; «Маленька няня», 1881; «Жебрачка», 1884; «Купіть ягід», 1888). П.— автор портрета кобзаря Остапа Вересая (1885). Твори зберігаються в ДМУОМ, ДРМ. В 1880—1900 П. викладав у Київ. рисувальній школі М. Мурашка.

ПЛАТО́НОВА Ольга Михайлівна (жовтень 1905, м. Кременець, тепер Терноп. обл.— 1937) — учасниця революц. руху на зх.-укр. землях. Член КПЗУ з 1923. Н. в сім'ї військ. фельдшера. З 1925 — член Кременецького окружкому КПЗУ. В 1929 керувала страйком с.-г. робітників на Кременеччині. З вересня 1929 працювала в апараті ЦК КПЗУ. В листопаді 1930 заарештована і за «*Луцьким процесом 57-и*» 1934 засуджена до 7 років ув'язнення. Під тиском масового руху протесту польс. уряд 1936 звільнив тяжко хвору П., і вона виїхала до СРСР.

ПЛАТОСПРОМО́ЖНИЙ ПО́ПИТ — попит на матеріальні блага й послуги, забезпечений наявними грішми покупців; форма прояву потреб. Ці потреби мають бути забезпечені певним грош. *еквівалентом,* що є необхідною умовою виникнення П. п. В умовах розвинутого товарного г-ва еквівалентом є *гроші*. Розрізняють два види попиту (див. *Попит і пропозиція*) — П. п. населення, або індивідуальний попит, і П. п. виробників, або виробничий. В першому випадку об'єктом попиту є товари нар. споживання, послуги, у другому — *засоби виробництва.* П. п. зумовлюється сусп.-політ. ладом, структурою вироблюваного сусп. продукту, розмірами *національного доходу* й соціальним характером його розподілу.

ПЛА́ТТЕН (Platten) Фрідріх (8.VII 1883—22.IV 1942) — діяч швейц. і міжнар. комуністичного руху. Н. в містечку Таблат, кантон Санкт-Галлен, у сім'ї столяра. За фахом — слюсар. У 1904 вступив до соціалістичного робітн. освітнього союзу «Ейнтрахт» («Згода»). В 1906 нелегально приїхав у Росію, брав участь у революц. русі 1905—07 у Латвії. В 1908 повернувся до Швейцарії. З 1911 — член С.-д. партії Швейцарії, з 1912 — секретар її Центр. правління. В 1912 — організатор заг. страйку в Цюріху. В 1913 створив цюріхський Союз допомоги політв'язням у Росії. Учасник *Ціммервальдської конференції* (1915) та *Кінтальської конференції* (1916). Навесні 1917 організував переїзд групи рос. політемігрантів на чолі з В. І. Леніним з Швейцарії на батьківщину. В грудні 1917 приїхав у Росію. 1(14). I 1918 під час першого замаху на Леніна прикрив його від куль, був поранений. Учасник I (установчого) конгресу Комінтерну (1919), на якому обраний членом ВККІ та його Бюро. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів. Один із засновників КП Швейцарії (1921; з 1944 — Швейц. партія праці), її секретар з часу заснування. В 1923 переїхав до СРСР, організував і очолив с.-г. комуну швейц. робітників-емігрантів. Працював у *Міжнародній робітничій допомозі,* з 1931 — в Міжнар. агр. ін-ті в Москві, потім — у Моск. ін-ті іноз. мов.

Літ.: Свенцицкая О. В. Фриц Платтен — пламенный революционер. М., 1974.

ПЛАТФО́РМА (франц. plate-forme, букв.— плоска форма) — 1) Плоска конструкція, на якій щонебудь розміщують. 2) Майданчик (поміст) на залізничній станції або пункті зупинки *поїздів*, розміщений біля колії. Розрізняють П. високі та низькі; криті й відкриті; пасажирські й вантажні. 3) Невелика залізнична станція, полустанок. 4) Вантажний залізничний вагон відкритого типу з невисокими бортами. Див. також *Платформа в геології, Платформа політична.*

ПЛАТФО́РМА в геології — одна з головних геол. структур *земної кори,* яка за характером будови і ступенем рухливості протиставляється *геосинкліналям.* П. — більш жорсткі (на відміну від рухливих геосинкліналей) ділянки земної кори; характеризуються значно меншими тектонічною рухливістю і сейсмічністю, слабо розчленованим рельєфом. Для П. характерна двох'ярусна будова. Нижній, більш давній, ярус, або кристалічний фундамент, складається з інтенсивно деформованих кристалічних і метаморфічних гірських порід, верхній — з осадочних гірських порід, які залягають у вигляді горизонтальних або слабо хвилястих верств. Ділянки, де осадочних відкладів немає і на поверхню виходять породи кристалічного фундаменту, наз. щитами (див. *Щит* у геології), а ділянки з глибоко зануреним фундаментом наз. плитами (див. *Плита* в геології). Геол. вік П. визначають за віком нижнього ярусу. Характерною рисою будови П. є блокова структура кристалічного фундаменту, створена зонами *глибинних розломів* і системами виступів та западин. Виділяють *Східно-Європейську платформу,* Сибірську, Пн.-Американську та ін. платформи. *І. І. Чебаненко.*

ПЛАТФО́РМА ПОЛІТИ́ЧНА — основні, принципові теоретичні положення, вимоги, практична програма, що їх висувають *партія політична,* суспільна група чи організація.

ПЛА́УЕН — місто на Пд. НДР, в окрузі Карл-Маркс-Штадт. Розташований на р. Вайсе-Ельстер. Вузол з-ць. 79,5 тис. ж. (1978). Розвинуте виробн. мереживних, гардин, штапельного волокна, швейних виробів. Значна маш.-буд. (автом. поточні лінії, поліграф. і текст. машини, верстати, електротех. вироби) і металообр. пром-сть. Харч. (пивоварні й цукрові) підприємства. П. згадується з 1122.

ПЛАУ́Н, п'ядич (Lycopodium) — рід рослин родини плаунових класу *плауновидних.* Багаторічні вічнозелені рівноспорові трав'янисті рослини з розгалуженими стеблами, заввишки до 25 см. Листки численні, дрібні, голчасті або лусковидні, без язичків, розміщені спірально або в 4 ряди. *Спорангії* двогнізді, розкриваються щілиною. *Заростки* бульбовидні, підземні. Бл. 140 видів, пошир. в тропічних, помірних та помірнохолодних областях земної кулі. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 6, з них найпоширеніший П. булавовидний (L. clavatum) з повзучими стеблами, від яких відходять висхідні гілки; споролистки зібрані в довгі колоски. Спори його та деяких ін. видів використовують (під назвою «лікоподій») у медицині. Деякі П. використовують як фарбувальні рослини. Окремі П., напр. П. баранець, отруйні.

ПЛАУНОВИ́ДНІ (Lycopodiophyta) — відділ вищих судинних (спорових) рослин. Рівноспорові або різноспорові рослини з коренями і стеблом, що галузяться дихотомічно, листки прості (лише в деяких протолепідодендрових — вилчасті), дрібні. *Спорангії* містяться з верхнього боку *спорофілів* або при їхній основі. *Заросток* у рівноспорових П. здебільшого добре розвинутий, часто підземний, у різноспорових П. заросток редукований, особливо чоловічий, який зовсім не виходить зі спори. Характерним для П. є *чергування поколінь.* П. поділяють на 2 класи — плаунові (Lycopodiopsida) і молодильники (Isoëtopsida), що об'єднують 6 порядків, з яких 3 порядки представлені вимерлими формами, відомими лише у викопному стані: протолепідодендрові (Protolepidodendrales), лепідодендрові (Lepidodendrales) і астероксилові (Asteroxylales), а три ін. порядки включають сучасні трав'янисті форми: плаунові (Lycopodiales), селягінелові (Selaginellales), молодильникові (Isoëtales). П. є однією з найдавніших гілок судинних рослин. Найбільшого розвитку П. досягли в кам'яновугільний період палеозойської ери, коли були поширені деревовидні П. (див. *Лепідодендрон, Сигілярієві*), які утворювали ліси. Тепер існують лише трав'янисті форми П. Сучасних П. налічують бл. 450 видів, пошир. у тропіч. і помірних областях. В СРСР — 26 видів, з них в УРСР — 9 видів (див. *Плаун*).

ПЛАФО́Н (франц. plafond, букв. — стеля) — 1) Стеля, оздоблена мальованим або ліпним декором. 2) Твір монументально-декоративного мистецтва, що прикрашає перекриття (плоске, склепінчасте, купольне) приміщення. П. бувають площинні або просторові; за характером зображення — сюжетні й орнаментальні. Площинні П. розташовують на вертикальній площині, просторові — на горизонтальній. П. виконують безпосередньо по штукатурці (в техніці *фрески*), на приклеєному до стелі полотні (*панно*), *мозаїкою* та ін. способами. Розписи стель були відомі в Старод. Єгипті. Класичні зразки просторових П. створили італ. художники доби *Відродження* — Рафаель, Мікеланджело, П. Веронезе, Я. Тінторетто, Д. Б. Тьєполо та ін. В Росії у 18 — на поч. 19 ст. відомі твори плафонного живопису виконали художники І. Вишняков, П. Гонзаго (Прохідний кабінет палацу в Павловську), Дж. Кваренгі (Англійський палац у Петергофі) та ін. Серед староукр. П. найзначніші — розписи склепіння Троїцької церкви Києво-Печерської лаври (поч. 18 ст.), дерев'яного шатрового покриття церкви Юра в Дрогобичі (18 ст.), розписи плафонів Львівського (художники Д. Котовський, Т. Рибаковський, В. Розвадовський, А. Августинович, С. Батовський, С. Рейхан і Г. Семирадський) і Одеського (художник Лефлер) театрів опери та балету, П. концертного залу Музичного ін-ту ім. Лисенка (тепер кінотеатр) у Львові (художник М. Сосенко, 1915), П. кафедрального собору в Ужгороді (художник Й. Бокшай), розписи В. Котарбінського в музеї Т. Г. Шевченка (19 ст., Київ). В рад. час відомі роботи з плафонного живопису художників Є. Лансере, О. Дейнеки, Б. Йорданського. На Україні до значних творів плафонного живопису належать П. у вестибюлі будинку Верховної Ради УРСР (1947, художники В. С. та Б. В. Щербакови), у фойє концертного залу консерваторії (1958, художник А. Чернов), обидва — в Києві. 3) Арматура електр. світильника, встановлена на стелі або стіні.

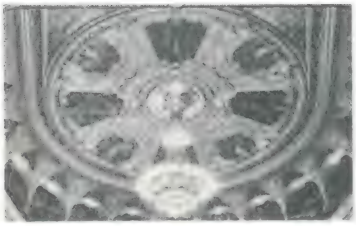
Плафон у залі для глядачів в Одеському театрі опери та балету. Розписи Лефлера. 80-і роки 19 ст.

ПЛА́ХТА — 1) Давній укр. поясний жіночий одяг. Складається з двох зшитих вздовж до половини полотнищ різнокольорової, переважно вовняної тканини. П. носили поверх довгої сорочки. На поч. 20 ст. П. витіснена спідницею. 2) У сх. і зх. слов'ян — шматок тканини, простирадло. 3) В зх. областях України — верхній одяг з полотна. 4) У поляків, лужичан, словаків — плащовидний одяг.

ПЛАЦ (нім. Platz, від франц. place — місце, площа) — площа для парадів, оглядів, військ. стройових занять.

ПЛАЦДА́РМ (від франц. place d'armes, букв. — площа для збору військ) — 1) Ділянка місцевості, що захоплена наступаючими військами під час форсування водної перешкоди або утримується відступаючими частинами на її протилежному березі, а також район морського узбережжя, захоплений передовими загонами при проведенні морської десантної операції. 2) Територія, що її використовують збройні сили держави під час підготовки нападу на іншу державу як базу для розгортання воєнних дій.

ПЛАЦЕ́НТА (лат. placenta, букв. — пиріг, від грец. πλακοῦς — корж, перепічка), дитяче місце — орган, що зв'язує *зародок* з організмом матері під час внутрішньоутробного розвитку (див. *Живородіння*). Властива всім вищим ссавцям, у т. ч. людині, деяким хордовим і безхребетним тваринам. П. регулює надходження до зародка кисню й поживних речовин, захищає від діяння на нього ряду чинників, в ній синтезуються *гормони* й *медіатори*, через П. виділяються непотрібні продукти обміну речовин тощо. В утворенні П. ссавців беруть участь слизова оболонка *матки* і *зародкові оболонки*, зокрема *хоріон*. Залежно від заглиблення ворсинок хоріону у стінки матки розрізняють такі типи П.: епітеліохоріальну, або напівплаценту (у деяких сумчастих, свиней, китоподібних та ін.), — ворсинки лише заглиблюються у складки слизової оболонки матки; десмохоріальну (у жуйних) — ворсинки заглиблюються в сполучну тканину слизової оболонки; ендотеліохоріальну (у хижаків) — ворсинки стикаються з кровоносними судинами слизової оболонки; гемохоріальну (у людини, людиноподібних мавп та ін.) — ворсинки пророщують кровоносні судини слизової оболонки матки, здійснюють найтісніший зв'язок плоду з материнським організмом. Залежно від розподілу ворсинок на поверхні хоріону П. поділяють на дифузну (китоподібні, напівмавпи, більшість копитних), котиледонну (більшість жуйних), поясковидну (хижаки), дискоїдальну (деякі комахоїдні, гризуни, мавпи і людина). З зародком П. з'єднується пуповиною. Після народження плоду П. виштовхується маткою назовні.

ПЛАЦЕ́НТНІ, плацентарні, вищі звірі (Placentalia, синонім Eutheria) — інфраклас *ссавців* підкласу справжніх звірів. До П. належать усі сучасні ссавці, крім однопрохідних (див. *Яйцекладучі*) та *сумчастих*. Характеризуються значним розвитком великих півкуль *головного мозку*, наявністю однієї *матки*, в якій відбувається розвиток зародка, зв'язаного з організмом матері через *плаценту*, здатністю новонароджених відразу після народження самостійно ссати молоко, чітко виявленою зміною молочних і постійних зубів. Завдяки високій морфофізіологіч. організації П. здатні до складних проявів вищої нервової діяльності і пристосовування до найрізноманітніших умов середовища.

Ф. Платтен.

«ПЛАЧ» РОСЛИ́Н — виділення рослиною води й розчинених у ній речовин із перерізаного або ушкодженого стебла (див. *Пасока*). Зумовлюється наявністю *кореневого тиску*. У деревних рослин «плач» спостерігається гол. чин. навесні, під час т. з. весняного руху соків; у трав'янистих рослин — на різних етапах їхнього *онтогенезу*. Тривалість «плачу» варіює від кількох днів (звичайно у трав'янистих рослин) до кількох місяців (у деяких тропічних пальм, агав).

ПЛА́ЧІ — вид рос. усної народної творчості, пов'язаний з похоронними та деякими ін. обрядами. Генетично, тематично й функціонально близькі до укр. *голосінь*.

ПЛА́ШКА — металорізальний інструмент, яким нарізають або накатують зовнішню *різьбу* на болтах, гвинтах чи ін. деталях машин. До найпоширеніших нарізних П. (мал.) належать розрізні (круглі, квадратні, шестигранні), суцільні круглі (лерки) і трубчасті. Такими П. користуються при ручному нарізанні різьби, закріплюючи їх у спец. пристрої — клупі, і при машинному її нарізанні (на металорізальних верстатах).

ПЛАЩОНО́СНА Я́ЩІРКА (Chlamydosaurus) — рід плазунів род. *агамових*. Включає єдиний вид — П. я. австралійська (Ch. kingi), поширений у пн.-зх. Австралії та на о. Нова Гвінея. Довж. тіла до 80 см. Забарвлення мінливе, в основному жовтувато-буре з темними плямами. По боках — шкірна складка у вигляді коміра — «плаща» (звідси й назва тварини), який при небезпеці П. я. розпускає, демонструючи яскраво забарвлені частини коміра. П. я. — денна тварина. Живиться комахами. Живе переважно на деревах.

М. М. Щербак.

ПЛА́Я-ХІРО́Н — населений пункт у бухті Кочінос на пд. березі о. Куба, поблизу якого 17—19.IV 1961 Повстанською армією Куби було розгромлено кубинських контрреволюціонерів. 17.IV найманці, підготовлені і озброєні в США, під прикриттям збройних сил США висадилися на острові. Бої, що тривали 72 год., закінчилися перемогою революц. військ, очолених Ф. *Кастро Рус*. Спроба США повалити революц. уряд Куби зазнала повного провалу.

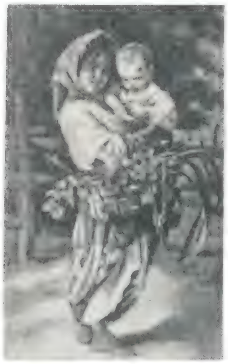
Х. П. Платонов. Наймичка. 1880. Державний Російський музей у Ленінграді.

ПЛЕБЕ́Ї, плебс (лат. plebeji, від plebs — простий народ) — один із станів вільного населення в Стародавньому *Римі*. П. утворились у найдавніший період рим. історії з підкореного римлянами населення сусідніх з Римом громад та з іноземців, які переселилися до Риму. Вели індивідуальне сімейне г-во. Займалися землеробством, ремеслом і дрібною торгівлею. На відміну від *патриціїв* П. були позбавлені прав рим. громадянства. Боротьба П. проти патриціїв за зрівняння в правах з ними (поч. 5 — поч. 3 ст. до н. е.) закінчилася утворенням єдиного класу рим. громадян, які різнилися між собою не за походженням, а за майновим станом і службовим становищем. Заможна частина П., здобувши доступ до вищих держ. посад, утворила разом з багатими патриціями *нобілітет,* решта фактично залишалася нижчою групою вільного населення. З того часу П., або плебсом, почали називати міську бідноту.

Л. Л. Дмитренко.

ПЛЕБІСЦИ́Т (лат. plebiscitum — рішення народу) — 1) У Стародавньому Римі постанова, що приймалася зборами *плебеїв*. 2) Один з видів всенар. голосування з найважливіших питань держ. життя. П. часто проводить д-ва, яка приєднала до себе чужу територію, серед населення цієї території, щоб надати фактові приєднання видимість санкції народу.

ПЛЕВА́КО Микола Антонович [27.XI (9.XII) 1890, с. Дворічна, тепер смт Харків. обл.— 11.IV 1941] — укр. рад. літературознавець і бібліограф. Закінчив Харків. ун-т (1916). Викладав укр. л-ру в вузах Харкова, Києва. З 1926 — керівник кабінету бібліографії *Шевченка Тараса інституту* (Харків). Автор праць про творчість Т. Шевченка: «Шевченко й критика», «Шевченків ,,Щоденник'', його історія, зміст і значення» (обидві — 1924) та ін. Досліджував творчість Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича, Б. Грінченка. Упорядник двотомної «Хрестоматії нової української літератури», де вміщено біографії 75 письменників з докладною бібліографією. *Ф. К. Сарана.*

ПЛЕВА́КО Федір Никифорович [13 (25).IV 1842, Троїцьк, тепер Оренб. обл.— 23.XII 1908 (5.I 1909), Москва] — рос. бурж. ліберальний юрист, адвокат, суд. оратор. Після закінчення юрид. ф-ту Моск. ун-ту (1870) бл. 40 років працював адвокатом. Брав участь у ряді великих політ. і кримінальних процесів, зокрема у справі про страйк робітників ф-ки Т-ва С. Морозова (1886), на Україні — в справі про зловживання в Харків. т-ві взаємного кредиту. В 1907 П. обрано від контрреволюц. партії *октябристів* депутатом 3-ї Держ. думи.

Тв.: Речи, т. 1—2. М., 1909—10. *Літ.:* Кони А. Ф. Собрание сочинений, т. 5. М., 1968.

ПЛЕ́ВЕ Вячеслав Костянтинович [1846 — 15 (28).VII 1904, Петербург] — держ. діяч царської Росії. В квітні 1902 призначений міністром внутр. справ і шефом жандармів. Прагнув запобігти наростанню революції. П., зокрема, керував придушенням *Полтавсько-Харківського селянського повстання 1902.* Поряд із застосуванням репресій намагався розкласти робітн. рух. зсередини (див. *Зубатовщина*). Убитий есером.

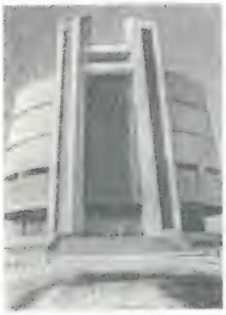

Плевен. Панорама «Плевенська епопея — 1877».

ПЛЕ́ВЕН, Плевна — місто на Пн. Болгарії, адм. ц. Плевенського округу. Залізнична станція. 108 тис. ж. (1975). Під час рос.-тур. війни 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) за П. точилися тривалі бої [з 8 (20).VII по 28.XI (10.XII) 1877]. Після здобуття П. рос. війська почали наступ на Балкани.

П.— значний центр по переробці с.-г. продукції (підприємства м'ясо-мол., консервної, виноробної, тютюнової пром-сті). Машинобудування (енерг., ливарне, ковальсько-пресове устаткування; прилади, електрокари тощо), буд. матеріалів та скляна пром-сть. У районі П.— великий нафтохім. комбінат. У місті і його околицях — бл. 100 пам'ятників, присвячених рос. воїнам. Серед них — мавзолей полеглих у боях за визволення П. рос. і рум. воїнів (споруджено 1905). Скобелєвський парк-музей, істор. музей «Визволення Плевена в 1877», пам'ятник визволення П. Рад. Армією 1944, архіт. комплекс панорама «Плевенська епопея — 1877» (арх. І. Петров, П. Цачева та ін., рад. художник М. Овечкін, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка). П. нагороджений орденом Дружби народів (1977).

ПЛЕ́ВРА (від грец. πλευρά — ребро, бік) — серозна оболонка, що вкриває *легені* і стінки грудної порожнини у ссавців, у т. ч. у людини. Складається з сполучнотканинної основи і одношарового плоского епітелію — *мезотелію.* Розрізняють *вісцеральний* листок П., що зростається з тканиною легень, і пристінковий, або *парієтальний,* листок П., що вистилає грудну порожнину зсередини. В ділянці воріт кожної легені один листок переходить у другий. Між листками П. є щілиновидний простір — плевральна порожнина, заповнена рідиною, що зменшує тертя між листками П. під час дихання. Про захворювання П. див. *Плеврит*.

ПЛЕВРИ́Т — запалення *плеври.* Звичайно П. розвивається внаслідок ускладнення *пневмонії,* рідше є проявом *ревматизму, туберкульозу* та ін. інфекційних і *алергічних хвороб,* а також поранень і ушкоджень грудної клітки. За характером запалення плеври П. поділяють на сухі (певні ділянки плеври стовщуються — утворюються фібринозні нашарування) і ексудативні [в порожнині плеври скупчується запальний ексудат (див. *Випіт*) — серозний, гнійний, кров'янистий та ін.]; за перебігом — гострі, підгострі, хронічні. Ознаки сухого П.: нездужання, біль в грудній клітці, найчастіше у боці. Головний симптом — шум тертя листків плеври, який визначається при вислуховуванні легень. Ознаки ексудативного П. залежать від кількості і характеру ексудату, який накопичився. Цей П. характеризується більш тяжкими симптомами. Перебіг гнійного П. найбільш ускладнений. При ексудативному П. підвищується т-ра тіла, з'являється задишка, іноді значна, внаслідок стискування легень рідиною. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинило П.; протизапальні, антибактеріальні засоби. При сухому П. — місцеве: гірчичники, компреси, при ексудативному — *пункція* плеври для встановлення характеру ексудату та з лікувальною метою.

С. Б. Соколов.

ПЛЕЗІАНТРО́ПИ (від грец. πλησίος — близький і ἄνϑρωπος — людина) — рід *австралопітеків,* що його виділили антропологи в 30—40-х рр. 20 ст. П. відомий за знахідками поблизу Йоганнесбурга (ПАР) багатьох зубів, черепів різної збереженості, а також кісток скелета.

Плезіозавр.

ПЛЕЗІОЗА́ВРИ (Plesiosauria) — підряд великих викопних морських хижих плазунів ряду *зауроптеригій.* Мали кремезне бочкоподібне тіло довж. до 15 м, довгу шию і невелику голову (еласмозаври та ін.) або коротку шию і велику голову (пліозаври), ластовидні кінцівки зі збільшеною кількістю фаланг. Щелепи П. були всаджені численними конічними зубами. П. відомі з юрських відкладів усіх материків.

ПЛЕЙОТРОПІ́Я (від грец. πλείων — більш численний і τροπή — поворот, напрям), множинне діяння гена — вплив одного *гена* на розвиток кількох ознак або властивостей організму. Полягає в тому, що ген, крім головної ознаки, яка перебуває під його контролем, викликає ще ряд ін. супутніх змін. Група таких змін завжди успадковується разом. Чим раніше в *онтогенезі* починає діяти ген, тим на більшу кількість ознак він може вплинути. Напр., у людини плейотропну дію має ген, що викликає спадкову хворобу галактоземію (спричинюється порушенням синтезу галактозо-1-фосфатуридилілтрансферази), яка супроводиться сліпотою, недоумством, цирозом печінки та ін. захворюваннями. *Ю. М. Александров.*

ПЛЕЙСТО́Н (від грец. πλέω — пливу) — сукупність організмів *планктону,* що населяють приповерхневий шар води (звичайно до глибини 15 м). Організми П. можуть триматися на поверхні води або бути напівзануреними у воду. Для багатьох організмів П. характерне утворення газових камер (напр., сифонофора фізалія) або виділення пінистих поплавків (напр., актинія мініас). З рослин до П. належать, напр., саргасові водорості, ряска тощо. Див. також *Нейстон, Нектон.*

ПЛЕЙСТОСЕ́ЙСТОВА О́БЛАСТЬ (від грец. πλεῖστος — найбільший і σειστός — струшений) — ділянка земної поверхні, в межах якої під час *землетрусу* відбуваються найбільші руйнування. Розміри та конфігурація П. о. залежать від інтенсивності землетрусу, глибини його вогнища, характеру та напряму сил, що діють у вогнищі під час землетрусу, геол. будови та деяких ін. факторів. Часто П. о. збігається з епіцентр. областю (див. *Епіцентр*) землетрусу. *Е. І. Антонюк.*

ПЛЕЙСТОЦЕ́НОВА ЕПО́ХА І ПЛЕЙСТОЦЕ́НОВИЙ ВІ́ДДІЛ, плейстоцен (від грец. πλεῖστος — найбільший, найдовший і καινός — новий) — рання епоха антропогенового (четвертинного) періоду та відклади, що утворилися в той час. Настала після пліоценової епохи (див. *Пліоценова епоха і пліоценовий відділ*) і тривала до *голоцену*. Характеризується ритмічними змінами і заг. похолоданням клімату, що зумовило розвиток материкових зледенінь (див. *Льодовиковий період*) у серед. широтах, з якими пов'язане утворення *льодовикових відкладів*. Плейстоцен поділяють на три відділи: нижній, середній і верхній. Серед. плейстоцен був часом найбільшого розвитку зледенінь (див. *Дніпровське зледеніння*). Формування покривних *льодовиків* впливало на коливання рівня *Світового океану*, що зумовлювало *трансгресії* і *регресії морів*, зокрема Чорного м. На тер. України відклади плейстоценового відділу представлені гол. чин. континентальними (див. *Континентальні відклади*) утвореннями (*лесами*, *алювієм*, валунними пісками і глинами, викопними грунтами). Мор. плейстоценові відклади мають незначне поширення в узбережній зоні Чорного м. Термін «плейстоцен» запропонував англ. геолог Ч. *Лайєль* для мор. доголоценових відкладів. Див. також *Антропогеновий період і антропогенова система*.

В. М. Шовкопляс.

ПЛЕКСИГЛА́С (нім. Plexiglas, від лат. plexus — переплетений і нім. Glas — скло) — технічна назва оптично прозорих *пластичних мас* на основі *поліметилметакрилату*, що їх виготовляють у США, ФРН, Франції. Див. *Скло органічне*.

ПЛЕКТЕНХІ́МА (від грец. πλεκτός — переплетений та ἔγχυμα — наповнене, тут — тканина) — несправжня тканина у нижчих рослин. Утворюється переплетенням багатоклітинних *гіфів* (у грибів) або ниток (у водоростей). Розрізняють П. пухку (напр., у деяких водоростей) та щільну (напр., в *склероціях* грибів). На відміну від справжньої тканини, клітинам якої властивий поділ по всіх напрямах, П. складається з клітин, які діляться лише поперечними перегородками.

ПЛЕКТР (грец. πλῆκτρον, від πλῆσσω — вдаряю) — тонка зігнута платівка (костяна, металева, пластмасова), кінцем якої приводять у коливання струни щипкових муз.інструментів (домри, мандоліни, балалайки та ін.). П. у вигляді рівної загостреної платівки наз. медіатором.

ПЛЕМІННА́ КНИ́ГА, держплемкнига (ДПК) — книга, куди записують плем. тварин, які відповідають стандарту *породи*, для обліку їхніх плем. і продуктивних якостей та походження (див. *Родовід сільськогосподарських тварин*). Ведення П. к. є необхідною умовою для *племінної роботи* в тваринництві. В СРСР видають П. к. по всіх видах і породах с.-г. тварин, що є важливою формою організації *племінного тваринництва*. В закриті П. к. записують лише чистопородних тварин, предки яких уже були занесені у плем. книги (ведуться в капіталістич. країнах). В СРСР усі П. к. державні й відкриті, до яких записують як чистопородних тварин, так і висококровних *помісей* (окремо). Вимоги для запису в П. к. відповідають стандарту 1-го класу (див. *Бонітування тварин*). Кращих тварин, що записані в П. к., вносять до книги високопродуктивних тварин (КВТ). Першу П. к. видано в Англії 1793; у Росії — 1834. На записаних до П. к. тварин видається атестат, згідно з яким підвищується вартість тварини та її приплоду. Див. також *Племінний завод*.

І. М. Клочко.

ПЛЕМІННА́ РОБО́ТА — система заходів, спрямованих на поліпшення спадкових якостей і *породності тварин*, підвищення *продуктивності сільськогосподарських тварин*. Ще в давні часи, починаючи з *одомашнення тварин*, застосовували найпростіші прийоми добору. Тепер П. р. опирається на *еволюційне вчення* Ч. Дарвіна, досягнення біології, особливо генетики, та ін. наук. В дореволюц. Росії *тваринництво* було відсталим з примітивними *породами* низькопродуктивних тварин. Планомірна П. р. почалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції з виданням декретів про *племінне тваринництво*. За ініціативою В. І. Леніна в 1921 створюються перші плем. г-ва. В 1930—34 організовано мережу *племінних заводів*, держ. розплідників, плем. г-в і ферм. Велике значення в якісному поліпшенні с.-г. тварин має *штучне осіменіння*, розроблене і вперше застосоване в СРСР. В 60-і рр. створено держ. *станції по племінній роботі і штучному осіменінню* тварин. За відносно короткий строк у країні різко підвищився якісний склад худоби і тепер кількість плем. тварин становить 95—98% до загального поголів'я на фермах. Найважливіші елементи П. р.— *добір штучний* і *підбір*, вирощування *ремонтного молодняка*, *бонітування тварин*, оцінка плідників за якістю потомства, екстер'єром, продуктивністю, придатністю до машинного *доїння* та ін. Осн. метод *розведення сільськогосподарських тварин* у плем. г-вах — *чистопородне розведення*, яким посилюють і спадково закріплюють бажані якості заводських порід. Для підвищення продуктивності користувальних стад (особливо м'ясної) застосовують *схрещування* тварин. Організаційними заходами П. р. є планове розміщення порід, ведення держ. *племінних книг* і *родоводів сільськогосподарських тварин*, виставки та виводки тварин, пропаганда передового досвіду. Загальне керівництво П. р. в країні здійснюють М-во с. г. СРСР і м-ва с. г. союзних республік. Головна інспекція по плем. роботі М-ва с. г. і ВАСГНІЛ керує мережею н.-д. ін-тів і дослідних станцій, що розроблюють теоретич. проблеми та узагальнюють передовий досвід П. р. в колгоспах і радгоспах.

Літ.: Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1976; Довідник з племінної справи. К., 1978.

ПЛЕМІННЕ́ ТВАРИ́ННИЦТВО — розведення чистопородних та висококровних тварин з метою вдосконалення існуючих і створення нових *порід*, підвищення племінних якостей та *продуктивності сільськогосподарських тварин* в користувальних стадах. Здійснюють шляхом широкого використання вирощених у плем. г-вах плідників, які утримуються на держ. *станціях по племінній роботі і штучному осіменінню* с.-г. тварин. Основи П. т. було закладено першим законом Радянської держави — Декретом про землю, прийнятим 8 листопада 1917, і декретами «Про племінне тваринництво» (13 липня 1918), «Про охорону і розвиток тонкорунного (мериносового) вівчарства» (3 жовтня 1919) та ін. Проведені урядом заходи щодо створення плем. радгоспів, держ. плем. розплідників, районування порід тварин, планового розміщення заводських порід, створення Держ. інспекції по *племінній роботі* та *племінних книгах*, підготовка спеціалістів тощо сприяли розвиткові П. т. В СРСР, у т. ч. на Україні, П. т. зосереджено гол. чин. на *племінних заводах*, у плем. радгоспах, на фермах і станціях (табл.). В республіці розводяться породи тварин, найбільш пристосовані й вигідні для місцевих умов. Велике значення у П. т. має проведення *бонітування тварин*, ведення держплемкниг, організація виставок високопродуктивних тварин, виводок молодняка, аукціонів тощо. Керівництво П. т. здійснюють республіканське, обласні та районні об'єднання по плем. роботі, селекційні центри, спеціалізовані відділи й управління с.-г. органів, які проводять роботу щодо поліпшення *породності тварин* у колгоспах і радгоспах.

Організація племінного тваринництва на Україні (на кінець 1980)

Господарства	Всього	Великої рогатої худоби	Свиней	Овець	Коней	Птиці
Племінні заводи	155	94	25	15	12	9
Племінні радгоспи	102	50	12	8	—	32
Племінні ферми колгоспів	2869	997	453	196	30	1193
Державні станції по племінній роботі і штучному осіменінню с.-г. тварин	134	—	—	—	—	—

Літ.: Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1976; Довідник з племінної справи. К., 1978; Скотарство. К., 1979. *М. В. Зубець.*

ПЛЕМІННИЙ ЗАВО́Д — вища категорія спеціалізованого г-ва, де вдосконалюють існуючі і виводять нові породи, лінії, родини та породні групи с.-г. тварин. В П. з. розмножують плем. тварин для поліпшення товарних стад, ведуть *племінні книги.* На П. з. утримуються кращі чистопородні та висококровні елітні тварини (див. *Еліта* в сільському господарстві), які значно перевищують за продуктивністю і плем. якостями середній рівень по породі. Висококласний молодняк з П. з. йде на ремонт власного стада та для забезпечення плем. тваринами *станцій по племінній роботі і штучному осіменінню* с.-г. тварин, плем. радгоспів і ферм. В СРСР організовані П. з. по всіх видах і осн. породах с.-г. тварин. Див. також *Племінне тваринництво, Розведення сільськогосподарських тварин.* *В М. Хрящевський.*

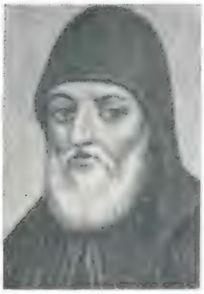
Є. М. Плетенецький.

ПЛЕ́М'Я — форма етнічної спільності й суспільної організації, що була характерною для родової стадії *первіснообщинного ладу.* Спочатку об'єднувало два екзогамні (див. *Екзогамія*) шлюбні роди (див. *Рід*), пізніше — дві групи екзогамних шлюбних родів, які мали спільного родоначальника (т. з. *фратрія*), а з відмиранням фратріального поділу — просто кілька родів. На ранньому етапі розвитку роду П. мало лише свою територію, певну екон. спільність одноплемінників, назву, звичаї, традиції, мову (діалект), а з розвитком первіснообщинного ладу — й племінне самоврядування. П. очолювала племінна рада, що складалася з родових вождів. У період розкладу первіснообщинного ладу і виникнення класового суспільства утворилися союзи П., що посилило міжплемінні госп. і культур. зв'язки, привело до змішання племен. На зміну П. прийшли нова форма етнічної спільності — *народність* і нова форма організації суспільства — *держава.*

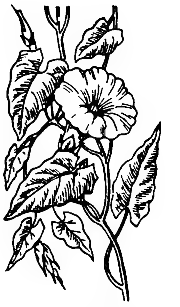
Плетуха звичайна.

ПЛЕНЕ́Р (від франц. plein air — відкрите повітря) — в живописі правдиве відтворення кольорового багатства природи; у вужчому розумінні — живопис на відкритому повітрі (не в майстерні), де велика увага приділяється вивченню світлових ефектів. Особливо поширився П. з 19 ст. в творчості Д. М. У. Тернера — в Англії, майстрів *барбізонської школи* — у Франції, С. Щедріна, О. Іванова, Ф. Васильєва, І. Левітана — в Росії, К. Костанді, П. Левченка, М. Бурачека, І. Труша та ін.— на Україні. У імпресіоністів (див. *Імпресіонізм*) набув самостійного, суто живописного значення. Принципи пленерного живопису стали основними в творчості сучасних пейзажистів.

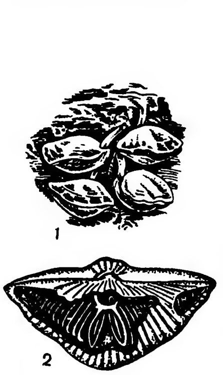

Плечоногі:
1 — в природних умовах; 2 — раковина викопного виду Spirifer sp. (через отвори видно спіральний скелет «рук»).

ПЛЕ́НУМ ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇНИ — засідання всього складу членів і кандидатів у члени Центрального Комітету Компартії України. Скликається періодично (не рідше одного разу на 4 місяці). Пленум обирає Політбюро, Секретаріат, першого секретаря ЦК Компартії України.

ПЛЕ́НУМ ЦК КПРС — засідання всього складу членів і кандидатів у члени Центрального Комітету КПРС. Скликається періодично (не рідше одного разу на 6 місяців) для обговорення найважливіших питань політики партії. Пленум ЦК КПРС обирає Політбюро, Секретаріат, Генерального секретаря ЦК КПРС.

ПЛЕОХРОЇ́ЗМ (від грец. πλέον — більше і χρόα — колір) — зміна забарвлення речовини в світлі, що проходить крізь неї, залежно від напряму поширення цього світла. Найчастіше спостерігається в кристалах. П. пов'язаний з анізотропним (див. *Анізотропія*) поглинанням світла: показник поглинання залежить від орієнтації електр. вектора світлової хвилі (див. *Поляризація світла*), напряму її поширення, а також довжини хвилі. Окремим випадком П. є *дихроїзм.* В одноосьових кристалах (див. *Кристалооптика*) існує два т. з. основні забарвлення, одне з яких спостерігається вздовж оптичної осі, друге — в перпендикулярному напрямі (при розгляданні кристала в ін. напрямі його видно забарвленим у проміжний колір). Двоосьові кристали мають три осн. кольори. Найяскравіше П. проявляється в *турмаліні.*

ПЛЕСКА́Ч — укр. нар. парний танець, одним з основних елементів якого є ритмічне плескання в долоні. Муз. розмір $^2/_4$.

ПЛЕ́СО — глибоководна ділянка русла рівнинної ріки, розташована між перекатами. Виникають П. переважно на вигнутих або звужених ділянках русла, де під час повені збільшується швидкість течії, завдяки чому річкове дно поглиблюється.

ПЛЕТЕНЕ́ЦЬКИЙ Єлисей Михайлович (бл. 1554, с. Плетеничі, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл.— 29.X 1624, Київ) — укр. церковний, культурний і громадський діяч. Н. у дрібношляхет. сім'ї. Як архімандрит (з 1595) Пінського Ліщинського монастиря брав участь у православному соборі в Бресті (1596), де засудив *Брестську унію 1596.* Ставши архімандритом *Києво-Печерської лаври* (з 1599), повернув лаврі зем. володіння, відібрані у неї польс. королем Сигізмундом III і віддані уніатам. Відкрив *Києво-Печерську друкарню* (1615), в Радомишлі заснував паперову фабрику і сприяв будівництву шкіл. Запросивши до Києво-Печерської лаври видатних культур. діячів (З. Копистенського, П. Беринду та С. Беринду, Т. Земку, Л. Зизанія, Г. Дорофієвича та ін.), організував видавничу діяльність, яка сприяла перетворенню Києва на поч. 17 ст. на великий культур. центр, оплот боротьби проти шляхет.-католицької агресії Польщі.

Літ.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 1. К., 1883; Возняк М. Старе українське письменство. Львів, 1922. *В. П. Колосова.*

ПЛЕТИЗМОГРА́ФІЯ (від грец. πληθυσμός — збільшення і γράφω — пишу) — метод графічної реєстрації змін об'єму кровоносних судин досліджуваного органа, частини тіла людини або тварини. Здійснюється за допомогою приладу — плетизмографа. Осн. частиною приладу є заповнена водою посудина (герметично закривається, з'єднується з манометричною трубкою), в яку вміщують досліджуваний орган. Зміни рівня води в приладі відображають динаміку кровонаповнення судин органів і реєструються на *кімографі* у вигляді плетизмограми. П. широко застосовується в фізіології та медицині.

ПЛЕТІ́ННЯ — спосіб ручного виготовлення кошиків, брилів, решіт, риболовецьких і мисливських снастей, меблів, тинів тощо з еластичних матеріалів (лози, лика, соломи, очерету, волосу, ниток). П. відоме з часів *неоліту.* У багатьох народів, зокрема на Україні, Кавказі, Балканах, здавна будували житлові й госп. споруди з плетеними стінами. Значного розвитку досягло П. в австралійців, народів Африки, індіанців, народів Океанії. Вдосконалення способів П. привело до появи *прядіння* і *ткацтва.* П. зберігається як кустарний промисел.

ПЛЕТНЬО́В Петро Олександрович [10 (21).VIII 1792, Твер, тепер м. Калінін—29.XII 1865 (10.I 1866), Париж; похований у Петербурзі] — рос. поет і критик, акад. Петерб. АН (з 1841). В 1840—61 — ректор Петерб. ун-ту. В 1838—46 — видавець *«Современника».* Друкуватися почав 1818. В цілому поетична творчість П. мала наслідувальний характер. З помірковано-ліберальних позицій виступав зі статтями про творчість рос. та зарубіж. письменників. П. листувався з Г. Квіткою-Основ'яненком, захоплювався його творами, відзначав самобутність його таланту. Написав рецензію на «Історію Малоросії» М. Маркевича; 1840 виступив у «Современнике» зі схвальною рецензією на «Кобзар» Шевченка.

І. С. П'ятаков.

ПЛЕТУ́ХА, калістегія (Calystegia) — рід рослин родини берізкових. Багаторічні трави з довгими виткими стеблами і черговими суцільними листками. Квітки з лійковидним віночком, великі, пазушні, на довгих квітконіжках. Плід — коробочка. Відомо 10—12 видів, що ростуть у помірних і субтропічних зонах земної кулі. В СРСР — 5 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 3, з них найпоширеніша П. звичайна (C. sepium) з білими, рідше блідо-рожевими квітками; росте у вологих місцях — по берегах річок і ставків тощо (по всій УРСР); вирощується як декоративна рослина. Крім того, в УРСР культивують декоративні П. даурську (C. dahurica) і П. пухнасту (C. pubescens), що мають повні квітки.

ПЛЕХА́НОВ Георгій Валентинович [29.XI (11.XII) 1856, с. Гудаловка, тепер Краснінського району Липецької обл.— 30.V 1918, Теріокі, тепер Зеленогорськ Ленінгр. обл.; похований у Ленінграді] — діяч рос. і міжнар. робітн. і соціалістичного руху, перший теоретик і пропагандист марксизму в Росії. Н. в дрібнопомісній дворянській сім'ї. Закінчив Воронезьку військ. гімназію (1872), вступив до Костянтинівського юнкерського училища в Петербурзі (1873), перейшов до Петерб. гірничого ін-ту (1874), який залишив 1876, включившись у рух революц. народництва (з 1875). Виступив з антиурядовою промовою на першій рос. політ. *Казанській демонстрації 1876*. Брав активну участь у діяльності народницької орг-ції «*Земля і воля*», після її розколу 1879 очолив «*Чорний переділ*». Рятуючись від репресій царизму, емігрував у Швейцарію (1880). До Лютневої революції 1917 жив у Франції, Італії та ін. зх.-європ. країнах. На основі глибокого вивчення творів К. Маркса і Ф. Енгельса, досвіду рос. революц. руху, боротьби зх.-європ. пролетаріату у 1882—83 порвав з *народництвом*, став на позиції марксизму. Заснував у Женеві першу рос. марксистську організацію — *групу «Визволення праці»* (1883). Наступні 20 років — вершина революц. діяльності П. В цей час, за визначенням В. І. Леніна, «він дав багато чудових творів, особливо проти опортуністів, махістів, народників» (Повне зібр. тв., т. 25, с. 210). У працях «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895) та ін. П. піддав нещадній критиці теорію і тактику народників, обгрунтував необхідність заснування в Росії марксистської партії, склав перші проекти її програми (1883, 1885). П. вів боротьбу проти міжнар. ревізіонізму (див. *Бернштейніанство*) та його рос. різновидів — «*легального марксизму*» і «*економізму*», *анархізму* й *анархо-синдикалізму*; в галузі філософії — проти *неокантіанства, вульгарного матеріалізму* тощо. Мав тісні зв'язки з багатьма діячами зх.-європ. революц. руху, брав активну участь у роботі *Інтернаціоналу 2-го,* був добре знайомий з Ф. Енгельсом (з 1889), який високо оцінював революц. діяльність П. В 1895 вперше зустрівся з В. І. Леніним у Швейцарії, встановив зв'язки з *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»*. Разом з В. І. Леніним редагував газ. «*Искру*» (1900—03) і журн. «*Заря*» (1901—02). Праці П. нелегально транспортувалися в Росію і сприяли становленню марксистських поглядів у рос. революц. русі, в т. ч. на Україні. Присвятив багато праць філософії марксизму, аналізові історії рос. сусп. думки, питанням марксист. естетики. В боротьбі проти ідеалізму в соціологічних концепціях приділив велику увагу захистові і конкретизації ідей *історичного матеріалізму* («Про матеріалістичне розуміння історії», 1897; «До питання про роль особи в історії», 1898, та ін.). П. виступав проти ідеалістичного розуміння мистецтва, різко критикував декадентство і бурж. індивідуалізм, відстоював сусп. значення л-ри і мистецтва, хоч не поділяв ленінського принципу їхньої *партійності.* Пропагував революц.-демократичні погляди В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського. В рецензії на збірку віршів Т. Г. Шевченка підкреслював глибоку народність його творчості. Але вже в працях П. цього періоду були помилкові твердження, які привели його після *Другого з'їзду РСДРП* на позиції *меншовизму*. П. не зумів творчо застосувати марксизм у нових істор. умовах, не зрозумів характеру розвитку країни в епоху імперіалізму і пролет. революцій, не бачив переміщення центру міжнар. революц. руху в Росію. Він виступив проти розвинутих В. І. Леніним найважливіших положень марксизму: про *союз робітничого класу і селянства, гегемонію пролетаріату* в бурж.-демократичній революції і переростання її в *соціалістичну революцію*. Відстоював провідну роль у революції ліберальної буржуазії, вважав помилковою тактику більшовиків у *революції 1905—07 в Росії,* спрямовану на збройне повстання, вважав головною парламентську форму боротьби. В роки реакції очолив групу *меншовиків-партійців*. У 1908—12 виступав проти *махізму,* але, не бачачи його зв'язку з кризою в природознавстві, критикував абстрактно. Під час 1-ї світової війни стояв на позиціях оборонства і *соціал-шовінізму*. Після Лютн. революції 1917 повернувся до Росії. Вважав Велику Жовтн. соціалістичну революцію несвоєчасною, заперечував можливість побудови соціалізму у відсталій агр. країні, якою була, на його думку, Росія, але на відміну від більшості меншовиків не вів активної боротьби проти Рад. влади. В. І. Ленін високо цінив П. як визначного вченого-марксиста. Він писав: «Не можна стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати — саме вивчати — все, написане Плехановим з філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 280). Непримиренно викриваючи меншовицькі позиції П., В. І. Ленін підкреслював, що праці П. спрямовані проти ревізіоністів, опортуністів, на захист революц. марксизму, зберігають свою актуальність у гострій ідеологічній боротьбі.

В Ленінграді відкрито будинок-музей Г. В. Плеханова, встановлено пам'ятник; у м. Липецьку — музей Г. В. Плеханова.

Тв.: Избранные философские произведения, т. 1—5. М., 1956—58; Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова, т. 1—3. М., 1973—74; Укр. перекл.— До питання про роль особи в історії. К., 1957; До питання про розвиток моністичного погляду на історію. К., 1958; Естетика і література. К., 1960.

Літ.: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Г. В. Плеханова див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967; Митин М. Б. Историческая роль Г. В. Плеханова в русском и международном рабочем движении. М., 1957; Сидоров М. И. Г. В. Плеханов и вопросы истории русской революционно-демократической мысли XIX в. М., 1957; Чумаченко В. Г. Г. В. Плеханов — выдающийся теоретик и пропагандист марксизма. М., 1960; Чагин Б. А. Г. В. Плеханов и его роль в развитии марксистской философии. М.—Л., 1963; Полянский Ф. Я. Плеханов и русская экономическая мысль. М., 1965; Николаев П. А. Эстетика и литературные теории Г. В. Плеханова. М., 1968; Чагин Б. А., Курбатова И. Д. Плеханов. М., 1973; Иовчук М., Курбатова И. Плеханов. М., 1977; Горський В. С. Спадщина Г. В. Плеханова в історико-філософських дослідженнях в Українській РСР. В кн.: Філософія на Україні періоду будівництва соціалізму. К., 1980. *З. В. Першина.*

Г. В. Плеханов.

ПЛЕЧЕ́ — відділ верхньої кінцівки людини (передньої — наземних хребетних), що міститься між плечовим і ліктьовим суглобами. Кісткову основу П. становить плечова кістка, яка верх. кінцем зчленована з лопаткою (див. *Плечовий пояс*), нижнім — з кістками *передпліччя*. Плечова кістка оточена спереду двоголовим і плечовим м'язами, ззаду — триголовим м'язом. Кровопостачання П. відбувається від гілок пахвової і плечової артерій. *Іннервація* забезпечується нервами плечового сплетення (див. *Сплетення нервові*).

ПЛЕЧОВИ́Й ПО́ЯС, передній пояс — частина *скелета* людини і хребетних тварин; служить опорою для верхніх *кінцівок* людини (у тварин — передніх), з'єднує їх з скелетом тулуба і є місцем прикріплення деяких м'язів. У більшості риб складається з коракоїда і *лопатки,* це — т. з. первинний пояс (у хрящових ганоїдів і кісткових риб до первинного пояса приєднуються шкірні кістки вторинного пояса); у земноводних — з лопатки, коракоїда, *груднини,* прокоракоїда, передгруднини (у безхвостих земноводних — ще ключиці); у плазунів — з лопатки, коракоїда, грудники, надлопаткового хряща, ключиці й надгрудинника; у птахів, однопрохідних ссавців — з лопатки, коракоїда й ключиці; у ін. ссавців, в т. ч. людини — з лопатки і ключиці.

ПЛЕЧОНО́ГІ, брахіоподи (Brachiopoda) — клас морських безхребетних тварин типу *щупальцевих*. Тіло м'яке, міститься в замковій частині двостулкової раковини (довж. від кількох мм до 8 см). П. ведуть прикріплений спосіб життя. На передній поверхні тіла міститься рот, по боках якого розташовані 2 вирости (т. з. руки), що служать для збирання їжі (дрібних часточок тваринного і рослинного походження) та виконують роль органів дихання. У багатьох видів ці вирости мають внутр. вапняковий скелет. Кровоносна система незамкнена. Більшість П. роздільностатеві; розвиток з *метаморфозом*. Понад 10 тис. викопних (переважно палеозойських) і бл. 280 сучас. видів, поширених в морях на різних глибинах. Генетично П. близькі до *мохуваток*. Деякі зоологи розглядають П. як самостійний тип.

Б. М. Мазурмович.

ПЛЕШКА́Н Ольга Іванівна [н. 3 (15).VI 1898, с. Чортовець, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.] — укр. рад. живописець. У 1924 вступила на філологічний

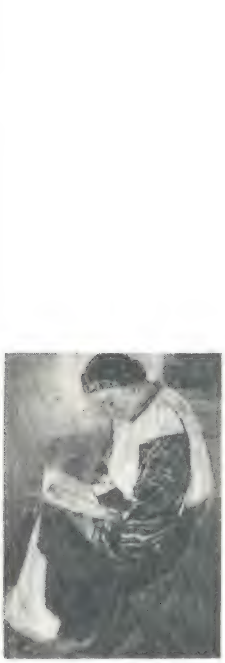

О. І. Плешкан. Дівчина з села Русова.

ф-т Львів. університету. В 1925—32 навчалася в Худож. школі О. Новаківського. Автор пейзажів, портретів і жанрових картин: «Автопортрет» (1928), «Яблунька в саду В. Стефаника» (1929), «Пряля» (1932), «Мати художниці» (1936), «Дівчина з с. Тулови» (1938), «Портрет В. Стефаника» (1960), «Очистка кукурудзи» (1961), «Краєвид Тулови» (1963), «Соняшник» (1967), «Краєвид Яремчі» (1969). Твори П. зберігаються в Івано-Франківському художньому музеї.

ПЛЕЩЕ́ЄВ Олексій Миколайович [22.XI (4.XII) 1825, Кострома — 26.IX (8.X) 1893, Париж; похований у Москві] — рос. письменник, критик і перекладач. За участь у гуртку М. В. *Петрашевського* був засуджений 1849 до страти, яку замінили засланням у солдати. У 1858 повернувся з заслання. Співробітничав у журналах «*Современник*» і «*Отечественные записки*». Друкуватися почав 1844. Поезії першої зб. «Вірші» (1846) присвячені громадян. темам, в них відобразились ідеали петрашевців. Вірші «Вперед! безстраху і сумніву», «Чуттям збратались ми з тобою» стали революц. піснями. У 50—60-х рр. П. видав 3 збірки віршів (1858, 1861, 1863), 2 томи «Повістей і оповідань» (1860). Вірші «На вулиці», «Новий рік», «Рідне», «Поради мудреця» та ін., повісті і оповідання «Пашинцев», «Дві кар'єри» та ін. мають демократичне спрямування. Автор творів для дітей, п'єс, критичних статей, фейлетонів. Багато віршів П. покладено на музику. Перекладав твори зх.-європ. письменників. Був у дружніх стосунках з Т. Шевченком, перекладав його поезії, листувався з ним та з Марком Вовчком. І. Франко написав некролог про П. Вірші П. перекладав П. Грабовський.

Тв.: Полное собрание стихотворений. М.-Л., 1964; Стихотворения. М., 1975. *Літ.:* Мазуркевич О. Р. Шевченко і петрашевці. В кн.: Російсько-українське літературне єднання. К., 1953; Павлюк М. М. Плещеєв як перекладач Шевченка. «Радянське літературознавство», 1967, № 9; Пустильник Л. С. Жизнь и творчество А. Н. Плещеева. М., 1981. *О. Р. Мазуркевич.*

ПЛЕЩИ́НСЬКИЙ Іларіон Миколайович (28.IV 1892, Докшиці, тепер місто БРСР — 6.II 1961, Київ) — укр. рад. графік. В 1919—21 навчався в Казанському худож. ін-ті. В 20-х рр. переїхав до Києва. Працював переважно в галузі ліричного пейзажу, а також плаката, книжкової та пром. графіки. Створив серії літографій, офортів та малюнків: «Київ. Краєвиди на березі Дніпра» (1927), «По шевченківських місцях», «Шевченківський заповідник у Каневі» (1936—38), «Дніпровські мотиви» (1947—61). В 1925—34 і 1944—61 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1948— професор), 1934 — 44 — у Київ. інженерно-буд. ін-ті.

«ПЛЕЯ́ДА» («Pléiade») — франц. поетична школа. Існувала в 2-й пол. 16 ст. До неї входили П. де *Ронсар*, Ж. *Дю Белле*, Ж. Дора́, А. де Баїф, Е. Жодель, Р. Белло і П. де Тіар. Члени «П.» виступали за утвердження в л-рі рідної мови, відстоювали сусп. місію поезії, надавали важливого значення патріотичній тематиці, закликали поетів звертатися до нац. історії. Літ. маніфестом «П.» був трактат Ж. Дю Белле «Захист і прославляння французької мови» (1549). Учасники «П.» запровадили у франц. л-рі такі жанри, як сонет, елегія, еклога, комедія, трагедія. Помітне місце в творчості деяких поетів «П.» займала інтимна, переважно любовна, лірика. «П.» була попередницею франц. *класицизму*. Твори поетів «П.» перекладали М. Терещенко, М. Зеров, Ф. Скляр.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Европейские поэты Возрождения. М., 1974. *Т. Т. Духовний.*

«ПЛЕЯ́ДА» — літературний гурток укр. молоді. Виник наприкінці 80-х рр. 19 ст. у Києві, існував до середини 90-х рр. Ядро «П.» становили Леся Українка, В. Самійленко, М. Обачний (М. П. Косач), Грицько Григоренко (О. Є. Судовщикова) та ін. Члени «П.» обговорювали питання розвитку укр. л-ри, влаштовували творчі вечори, перекладали укр. мовою твори зарубіж. письменників (Леся Українка та М. Славинський — поезії Гейне, В. Самійленко — твори Мольєра і Данте, Є. Тимченко — карело-фін. нар. епос «*Калевала*»). Плеядівці підтримували літ.-громад. зв'язки з М. Лисенком, М. Старицьким, М. Коцюбинським, а також І. Франком, М. Павликом. За політ. поглядами члени гуртка були неоднорідними, деякі з них (напр., М. Славинський) згодом перейшли на націоналістичні позиції. *Ф. П. Погребенник.*

ПЛЕЯ́ДИ (Πλειάδες) — 1) У грец. міфології сім сестер, дочок *Атланта* й океаніди Плейони. За одним з міфів, П., щоб врятуватися від *Оріона*, який переслідував їх своєю любов'ю, звернулися за допомогою до богів. Боги перетворили П. і Оріона на сузір'я. 2) Переносно П. — група, сузір'я видатних людей.

ПЛЕЯ́ДИ — галактичне розсіяне *зоряне скупчення* у сузір'ї *Тельця*. Найяскравіша зоря П.— *Альціона*. Неозброєним оком видно 6—9 зір скупчення; статистичними підрахунками встановлено наявність в П. бл. 500 зір. На фотографіях, одержаних з тривалою видержкою, навколо яскравих зір П. добре видно освітлені ними частини великої пилової туманності, в яку занурено все скупчення. Діаметр П. бл. 15 *парсек*. Укр. нар. назва П. — *Волосожари*, рос.— Стожари.

І. М. Плещинський. Шевченківський заповідник у Каневі. Олівець. 1937. ДМУОМ у Києві.

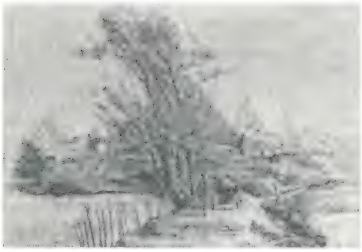

ПЛИВУНИ́ — водонасичені пухкі осадочні гірські породи, здатні пересуватися (пливти) разом з водою, що міститься в них, за певних гідродинамічних умов чи в результаті мех. діяння (вібрації, струшування тощо). Розрізняють справжні пливуни — з вмістом здатних до *гідратації* колоїдів (див. *Колоїдні системи*) та стійкими пливунними властивостями й псевдопливуни, що не містять таких колоїдів, легко віддають воду і проявляються лише за значних її напорів. П. утруднюють буд. та гірничі роботи. При замерзанні спучуються. Для захисту гірничих і буд. виробок від запливання застосовують спец. заходи (попереднє зниження рівня *грунтових вод* та *підземних вод*, електродренаж, заморожування тощо) або особливі конструкції (*кесони, опускні колодязі*, шпунтові загороди тощо). *П. Ю. Кущ.*

ПЛИГУНИ́ — бузувірська секта в *християнстві*. Виникла в Росії в 30-х рр. 19 ст., виділившись із секти *молокан*. Виступаючи проти офіц. церкви, П. проповідували наближення «тисячолітнього царства Христа» на Землі лише для «врятованих», а для людства в цілому — загибель. Богослужіння П. проходили в обстановці екзальтації, супроводились плиганням (звідси назва), яке доводило віруючих, особливо після багатоденних постів, до нестями, істерик, галюцинацій, що вважалося ознакою «спілкування з богом». За роки Рад. влади секта П. практично розпалася. Існують нечисленні групи її.

ПЛИГУНО́В Олександр Сергійович [13 (26).V 1904, с. Верхнє, тепер м. Ворошиловгр. обл. — 26.X 1975, Київ]— укр. рад. хімік, канд. хім. наук (з 1946), професор (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1940. Після закінчення Київ. політехнічного ін-ту (1930) працював у ньому (у 1943—52 і 1955—72 — ректор). Праці в галузі удосконалення технологічних процесів та використання нових видів сировини для одержання глинозему, соди, портландцементу тощо. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПЛИ́ННЕ ПЕРЕНАСЕ́ЛЕННЯ — за капіталізму форма *перенаселення відносного*, що виникає тоді, коли робітники втрачають роботу внаслідок скорочення виробництва, закриття підприємств, введення нових, більш продуктивних машин, впровадження нових потогінних систем заробітної плати, підвищення *інтенсивності праці* тощо. *Безробіття* в цій формі особливо посилюється під час *економічних криз*.

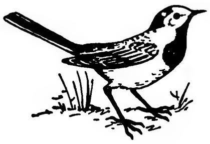

Плиска біла.

ПЛИ́СКА (Motacilla) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла близько 20 см, маса 14—20 г; забарвлення білих, сірих з чорним або яскраво-жовтих тонів. Хвіст досить довгий. Зустрічається на відкритих місцях, поблизу водойм. Живиться комахами, павуками тощо. Гнізда — на землі, іноді в щілинах берегів, господарських будівлях. Кладка (часто 2, іноді 3) з 4—6 яєць в основному в квітні — травні; насиджують самець і самка 12—14 днів. 15 видів, поширених в Євразії, Африці і зх. частині Аляски; в СРСР — 5 видів, у т. ч. в УРСР—4: П. біла (M. alba), П. жовта (M. flava) — гніздові птахи усієї території, П. гірська (M. cinerea) — Карпат і деяких зх. районів Полісся, П. жовтоголова (M. citreola) — рідкісний залітний птах.

А. П. Федоренко.

ПЛИТА́ — 1) У будівництві й будівельній механіці — плоский несучий конструктивний елемент, товщина якого значно менша за довжину й ширину. Сприймає поперечне навантаження, зазнаючи *згину*. Найпоширенішими є збірні та монолітні залізобетонні П. (П. перекриття, покриття тощо). Якщо товщина П. менша за $^1/_5$ ширини, її розраховують як пластину (тонка П.), при більшій товщині — за заг. методами теорії *пружності*, коли ж довжина більш як в два рази перевищує ширину (балкова П.) — як *балку*. 2) П. перевірна — чавунна ребриста монолітна конструкція коробчастої форми з зовн. точно обробленою площиною, застосовувана для перевірки площинності деталей машин та ін. виробів. 3) П. прави́льна — плоский сталевий призматичний пристрій, на якому ударами спец. молотків (дерев'яних, з м'якої сталі) правлять металеві листи, прутки та ін. вироби. 4) П. розмічальна — пристрій призматичної форми з точно обробленою плоскою поверхнею, яка служить базисною площиною для ув'язування геом. розмірів при розмічуванні заготовок. Невеликі П. встановлюють на дерев'яних або чавунних підставках, великі — на суцільних *фундаментах* або *домкратах*. 5) П. кухонна — прилад, на якому готують їжу. П. бувають електричні (найдосконаліші), на твердому паливі та газові.

ПЛИТА́ в геології — частина *платформи*, в межах якої кристалічний фундамент занурений на значну глибину і перекритий потужною товщею осадочних гірських порід. На Україні відома *Волино-Подільська плита*.

ПЛИХАНЕ́НКО Сава (р. н. невід.— п. 1768, Кодня, тепер село Житомирського р-ну Житомир. обл.) — ватажок гайдамацького загону, учасник *Коліївщини*. Весною 1768 організував з селян с. Малополовецького (тепер Фастівського р-ну Київ. обл.) та сусідніх сіл гайдамацький загін. Очолювані П. гайдамаки разом із загоном, яким керував А. *Журба*, діяли поблизу м. Білої Церкви. П. було захоплено в полон польсько-шляхет. карателями і страчено (див. *Коднянська розправа 1768*).

ПЛІ́ВКИ — суцільні тонкі шари речовин товщиною до 0,3 мм. Займають проміжне місце між *дисперсними системами* та щільними *твердими тілами*. Найбільшу здатність до утворення П. мають *полімери* (див. *Плівкоутворюючі речовини*). Полімерні П. виробляють з природних та синтетичних полімерів. На основі природного полімеру (напр., *целюлози*) одержують *целофан* і триацетат целюлози. Найбільшого поширення набули П. на основі синтетичних полімерів: *поліетилену, полівінілхлориду, полістиролу, поліетилентерефталату* тощо. Виробляють П. нанесенням розчину або дисперсії полімеру, а також *екструзією* його розплаву на шліфовану гладку тверду поверхню. Застосовують П. гол. чин. як пакувальні матеріали для продуктів харчування, товарів широкого вжитку, рідких та сипких хім. продуктів, для побутових цілей. Широко використовують електроізоляційні П. з поліетилену, полістиролу, політетрафторетилену у виробн. електр. кабелів, конденсаторів і для пазової ізоляції електр. машин. П. з триацетату целюлози та поліетилентерефталату служать основою кінофотоплівок та магн. П. для звуко- і відеозапису.

Літ.: Полимерные плёночные материалы. М., 1976.

Ю. П. Гетьманчук.

ПЛІВКОУТВО́РЮЮЧІ РЕЧОВИ́НИ, плівкоутворювачі — речовини, що утворюють *плівку* при нанесенні їх на тверду поверхню. Становлять основу всіх *лакофарбових матеріалів*. П. р. можуть бути нереакційноздатними *полімерами* або реакційноздатними *олігомерами* та *мономерами*. Найбільше значення мають синтетичні П. р.: нереакційноздатні полімери *вінілхлориду*, акрилатів, *вінілових ефірів* та реакційноздатні олігомери: *алкідні смоли, фенолоформальдегідні смоли*, епоксидні смоли тощо. У виробн. лакофарбових матеріалів ще зберегли своє значення і природні П. р., зокрема *олії* (оліфа) та похідні *каніфолі*. Нереакційноздатні П. р. утворюють плівку внаслідок звітрювання розчинника, реакційноздатні — зазнають у цей час хім. перетворень, переходячи в полімери. Застосовують П. р. гол. чин. у вигляді розчинів в органічних розчинниках, які наносять на поверхню різними методами. П. р. повинні добре змочувати захисну поверхню, а також частинки, що входять до складу *фарб, шпаклівок*, грунтовок та ін. лакофарбових матеріалів. Висихають при кімнатній або підвищеній (80—200° С) т-рі за короткий час (від кількох хвилин до однієї доби), утворюючи міцні, волого- і газонепроникні плівки, які відзначаються стійкістю до дії зовн. середовища і мають добру *адгезію* до захисної поверхні.

Літ.: Гольдберг М. М. Материалы для лакокрасочных покрытий. М., 1972; Шампетье Г., Рабатэ Г. Химия лаков, красок и пигментов, т. 1. Пер. с франц. М., 1960. *Ю. П. Гетьманчук.*

ПЛІД — організм ссавців або людини протягом внутрішньоутробного розвитку, після формування зачатків осн. органів і систем. У людини цей період починається з 9-го тижня і до народження. Протягом 1-го місяця розвитку ембріона відбувається процес дроблення плідного яйця і утворення *зародка* і зародкових оболонок. З 2-го місяця триває дальший розвиток зародка, який поступово набуває зовн. вигляду людини: зникають хвостовий придаток, зяброві дуги. На дуже великій голові видно зачатки очей, носа, рота, черевна порожнина закрита тощо. Наприкінці 3-го місяця П. досягає в довжину 8—9 см і 20—25 г маси. Кінцівки добре диференційовані і починають рухатися (можна бачити пальці і зародки нігтів). З'являються відмінності в будові зовн. статевих органів тощо. Наприкінці 4-го місяця П. досягає в довжину 16 см і 120 г маси. Формується обличчя, з'являється волосся. Шкіра П. тонка, блискуча, крізь неї просвічується сітка судин. За зовн. ознаками чітко розрізнюється стать П. На 5-му місяці П. досягає 25 см довжини, маса 300 г. В підшкірній клітковині відкладається жир. З'являються сальні залози (виникає сировидна змазка, що відкладається на лобі, спині й кінцівках). Шкіра вкривається ніжним пухом. В кишечнику утворюється т. з. меконій, який пофарбований жовчю. Чітко визначаються нігті на пальцях. Через передню черевну стінку вагітної вислуховуються серцеві тони П. При дослідженні вагітної відмічаються рухи П., які відчуває мати. Наприкінці 6-го місяця довжина П. досягає 30 см, маса 600 г. Відкладання підшкірного жиру збільшується, але шкіра ще зморшкувата, червоного кольору. П., який в цей період може народитися живим, робить дихальні рухи і рухи кінцівками, але незабаром гине. В цьому періоді внутрішньоутробного розвитку П. всі його органи ще нерозвинені, в дуже рідких випадках він може розвиватися і позаутробно. В 7 місяців довжина П. 35 см, маса 1200 г. Підшкірний шар розвинений ще слабо, шкіра червоного кольору, вкрита змазкою. На голові волосся довжиною бл. 0,5 см. Вушні та носові хрящі м'які, нігті не досягають кінців пальців. П. має «старечий вигляд» і після народження може загинути. Але при старанному догляді бувають випадки виживання. Наприкінці 8-го місяця довжина П. 40 см, маса бл. 1600 г. Шкіра червоного кольору, але вже не зморщена, бо жирова прокладка достатньо виражена. На 8-му місяці П. може бути життєздатним, але потребує особливого догляду. Наприкінці 9-го місяця довжина П. здебільшого перевищує 45 см, маса 2400 — 2500 г. Зникає більшість ознак недоношеності (див. *Недоношена дитина*). Шкіра блідо-рожевого кольору, без зморщок, волосся на голові подовжується. Нігті досягають кінця пальців. Хрящі носа і вух стають пружними. У хлопчиків обидва яєчка спущені у мошонку. На 9-му місяці розвитку П. остаточно зникають усі ознаки його недоношеності і наприкінці цього місяця народжується зрілий плід. Нігті виступають за край пальців. Довжина головки становить чверть усієї довжини плоду. Органи дихання, кровообігу і травлення розвинені такою мірою, що повністю забезпечують можливість позаутробного існування. Див. *Новонароджена дитина, Плацента, Вагітність*

В. Я. Голота.

ПЛІД у рослин — орган покритонасінних рослин, що утворюється після *запліднення* з маточки та здебільшого ще й з деяких інших

О. М. Плещеєв.

частин *квітки* (квітколожа, оцвітини, квітконіжки) внаслідок їх розростання та видозмінення; служить для захисту і розповсюдження насінин. Складається з зовн. частини — *оплодня* й насінини (або насінин), що розвивається всередині П. Іноді П. утворюється без запліднення (див. *Партенокарпія*). Залежно від будови та консистенції оплодня П. поділяють на соковиті та сухі. У соковитих П. весь оплодень або його частина соковита, м'ясиста, з однією насіниною (кістянка) або багатьма (ягода, яблуко, гарбузина). Сухі плоди мають сухий шкірястий чи дерев'янистий оплодень; серед них розрізняють розкривні П. (біб, стручок, коробочка), нерозкривні (горіх, горішок, зернівка, сім'янка, крилатка), членисті, що поділяються поперечно на окремі частини з насінинами (у редьки дикої, верблюжої колючки), та дробні, які розпадаються поздовжньо на однонасінні елементи (у мальви, кленів, зонтичних). Така класифікація зручна для практики, але вона є штучною і не відображає еволюційних зв'язків між рослинами з різними типами П. В морфогенетичній класифікації тип П. звичайно пов'язують з типом *гінецею*. Розрізняють апокарпні П., що утворюються з апокарпного гінецею, *плодолистки* якого не зростаються і в зрілому П. (листянки, біб, кістянка вишні); синкарпні (прості) П., які розвиваються із зрослого (синкарпного, або ценокарпного) гінецею (двокрилатка клена, коробочка півників, жолудь, горіх, яблуко); паракарпні П. (стручки, сім'янки, гарбузина) та лізикарпні П. (коробочка гвоздичних), що походять від апокарпних і синкарпних П. В кожному з цих типів П. виявляють верхні і нижні багатонасінні й однонасінні форми. П., який утворився з кількох не зрослих маточок однієї квітки (напр., у малини), наз. збірним (складним) П. на відміну від *супліддя*, що є результатом зростання кількох П., які розвилися з квіток *суцвіття* (у шовковиці, ананаса). Надзвичайна різноманітність форми, будови і розмірів П. зумовлюється морфологічними особливостями, а також різними пристосуваннями до поширення (*автохорія, анемохорія, гідрохорія, зоохорія* та ін.). П. є складовою частиною *ланцюгів живлення* біоценозів і мають велике значення як продукти харчування людини, корми для худоби та як тех. сировина. П. вивчає *карпологія*. Див. також *Лікарські рослини, Ефіроолійні рослини, Олійні культури, Плодові культури*. Іл. див. на окремому арк., с. 432—433. *О. В. Брайон.*

ПЛІЄВ Ісса Олександрович [12 (25).XI 1903, с. Старий Батакоюрт, тепер Правобережного р-ну Пн.-Осет. АРСР — 6.II 1979, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1962), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), Герой МНР (1971). Член КПРС з 1926. В Рад. Армії з 1922. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1941— Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував кав. д-зією, гвард. кав. корпусами, з 1944 — 1-ю гвард. кінномеханізованою групою на Зх., Пд., Пд.-Зх., Степовому, 3-му Укр., 1-му Білорус., 2-му Укр. та Забайкальському фронтах. Після війни — команд. армією (1946—55), перший заст. команд. (1955—58), команд. військами Пн.-Кавказ. військ. округу. З 1968 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЛІКАТИ́ВНІ ДИСЛОКА́ЦІЇ (лат. plicatilis — складчатий, від plico — складаю, згортаю) — порушення первинного залягання верств гірських порід без розриву суцільності їх. Проявляються у різних формах антиклінальних (див. *Антикліналь*) і синклінальних (див. *Синкліналь*) складок. Виникнення П. д. зумовлене гол. чин. діянням тектонічних сил. Див. також *Дислокації*.

ПЛІ́МУТ — місто на Пд. Зх. Великобританії, у графстві Девон. Значний мор. порт і військ.-мор. база на березі Ла-Маншу, в зат. Плімут-Саунд, при впадінні в нього р. Плім. 251,2 тис. ж. (1974). Розвинуте військ. суднобудування, авіабудування; рибальство. Мор. біол. лабораторія і акваріум. П. засн. у 12 ст.

ПЛІМУТРО́К (англ. Plymouth Rock) — порода курей м'ясо-яєчного типу. Виведена в 2-й пол. 19 ст. у США. За забарвленням оперення розрізняють кілька різновидностей: смугасті, білі, чорні, поло́ві тощо. Тулуб у П. видовжений, глибокий, спина і груди широкі, гребінь листовидний, хвіст короткий, дзьоб і ноги жовті. В СРСР, у т. ч. на Україні, поширені П. з білим, рідше смугастим оперенням. Жива маса півнів 3,6—4,3 кг, курок 2,7—3,4 кг. Несучість 160—170 яєць на рік. Маса яйця 56—60 г, шкаралупа світло-коричневого кольору. Кури витривалі, добре акліматизуються. Білі П.— осн. порода для одержання материнської форми *бройлерів*. Див. також *Птахівництво, Курка свійська*. *М. М. Карпусь.*

ПЛІ́НІЙ Молодший, Гай Пліній Цеціліій Секунд [Gaius Plinius Caecilius Secundus (також Junior або Minor); 61 або 62, Комум, тепер м. Комо, Пн. Італія — бл. 114] — рим. письменник і держ. діяч. Племінник *Плінія* Старшого. *Консул* у 100, імперський *легат* (намісник) у пров. Віфінія і Понт 111—113. Автор праць з економіки, історії політ. і культур. життя Рим. імперії 1—2 ст., поетичних творів. Збереглося листування П. з різними особами та похвальна промова на честь імп. Траяна («Панегірик»). Листи П., які вважають зразком епістолярного жанру, є важливим істор. джерелом.

ПЛІ́НІЙ Старший, Гай Пліній Секунд [Gaius Plinius Secundus (також Maior); 23 або 24, Комум, тепер м. Комо, Пн. Італія — 79] — рим. письменник, учений і держ. діяч. Дядько і названий батько *Плінія* Молодшого. Служив у ряді рим. провінцій. Автор праць з природознавства, історії Риму серед. 1 ст., військ. справи, філології. Зберігся його твір «Природнича історія» (37 кн.). Загинув під час виверження вулкана Везувію, командуючи флотом у Мізені. *Літ.:* Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. К., 1977.

ПЛІ́НСБАХСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви населеного пункта Плінсбах у ФРН) — другий вік ранньої епохи юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади П. я. (мергелі, глини, алевроліти, вапняки, глинисті сланці тощо) поширені в Карпатах, Дніпровсько-Донецькій западині, на Донбасі й Кримському п-ові. Їхня потужність до 200 м.

ПЛІ́НФА (від грец. πλίνθος — цеглина) — широка і тонка випалена цегла великого формату, яку застосовували в будівництві у *Візантії*, а також у *Київській Русі*, зокрема в Києві при спорудженні *Софійського собору*, церкви Спаса на Берестові (1113—25) та ін. П. була осн. матеріалом для зведення конструктивних елементів будівель, арок, бань, склепінь.

ПЛІОЦЕ́НОВА ЕПО́ХА І ПЛІОЦЕ́НОВИЙ ВІ́ДДІЛ, пліоцен (від грец. πλείων — найдовший і καινός — новий) — остання епоха неогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. Настала після міоценової епохи (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Виділив пліоцен Ч. *Лайєль* 1833. У П. е. відбулися значні тектонічні рухи і горотворчі процеси (див. *Гороутворення*), з якими пов'язана *альпійська складчастість*. У пліоцені на тер. Європи і Азії вимерли *гіпаріони*. Широкого розвитку набули мастодонти, південні слони, верблюди, людиноподібні мавпи. У пліоценових відкладах Сх. Африки (вік яких бл. 2 млн. р.) знайдено рештки викопних вищих *приматів* — предків людини (див. *Презинджантроп, Зинджантроп*). Рослинність П. е. була близька до сучасної. Переважали листопадні й субтропічні форми (дуб, клен, береза, магнолія, лавр, мигдаль та ін.). На Україні мор. пліоценові відклади поширені гол. чин. у *Причорноморській западині* та в *Закарпатському прогині*. Вони представлені вапняками, глинами, пісками й пісковиками. Значне поширення мають континентальні пліоценові відклади (червоноколірні глини і піски). З відкладами пліоцену пов'язані поклади заліз. руд (*Керченський залізорудний басейн*), титано-цирконієвих руд та ін. Див. також *Неогеновий період і неогенова система*. *В. О. Міщенко.*

ПЛІСЕНЕ́ВІ ГРИБИ́, плісені, цвілеві гриби — збірна назва для грибів з різних систематичних груп (Zygomycetes та Deuteromycetes), що утворюють нальоти (плісень) різних кольорів (від жовтого до чорного). П. г. можуть розвиватися на різних продовольчих продуктах, кормах та промислових виробах, завдаючи значних збитків. Сіра (види Botrytis, Penicillum), рожева (види Fusarium) та ін. плісені не лише псують вигляд і погіршують якість овочів та плодів при зберіганні, а й можуть спричинити отруєння людини та тварин. П. г. викликають *хвороби*

Кури породи **плімутрок** білий.

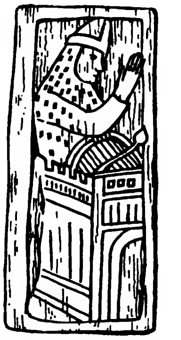
Плісненськ. Ліва половина дверцят кістяної шкатулки. 12—13 ст.

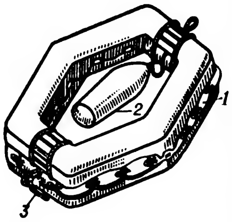

Пліт рятувальний: *1* — тент (у складеному вигляді); *2* — контейнер для їжі та спорядження; *3* — трап.

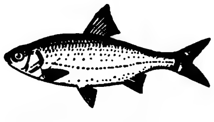
Плітка звичайна.

рослин, зокрема оливкову плісень огірків, буру плісень листків помідорів, чорну плісень цибулі, сніжну плісень озимих, сіру гниль полуниць та ін. Деякі з П. г. є збудниками небезпечних хвороб людини (псевдотуберкульоз) і тварин (*аспергільоз*). Види пеніцилів, аспергілів та ін. можуть бути причиною самозігрівання грубих кормів. З багатьох П. г. одержують *антибіотики,* зокрема пеніцилін, мікроцид та ін., *ферменти,* органічні кислоти тощо. Багато П. г. застосовують при вичинюванні шкур, оброблянні стебел волокнистих культур, а також для збагачення кормів на білки та вітаміни.
Е. З. Коваль.

ПЛІСЕ́ЦЬКА Майя Михайлівна (н. 20.XI 1925, Москва) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1959). В 1943 закінчила Моск. хореографічне уч-ще і була прийнята в трупу Великого театру СРСР. Мистецтву П. притаманні висока техніка класичного танцю і глибоке розкриття внутрішнього світу створюваних образів. Партії: Одетта-Оділлія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Раймонда («Раймонда» Глазунова), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Кармен («Кармен-сюїта» Бізе — Щедріна), Анна Кареніна, Ніна («Анна Кареніна», «Чайка» Щедріна; одна з постановників). Знімалася у фільмі «Анна Кареніна» (1968, за однойменним романом Л. Толстого) та фільмі-балеті «Фантазія» (1976, за повістю Тургенєва «Весняні води»). Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1964. *В. Д. Туркевич.*

М. М. Плісецька в партії Одетти («Лебедине озеро» П. І. Чайковського).

ПЛІСЕ́ЦЬКИЙ Марко Мойсейович [н. 1(14). 1909, Чернігів] — рос. та укр. рад. літературознавець, фольклорист. Член КПРС з 1947. Закінчив аспірантуру Київ. ун-ту (1937). Був на журналіст. і видавничій роботі. Викладав у Київ. ун-ті і в інших вузах республіки. Друкується з 1931. Автор праць, присвячених проблемам укр. і рос. фольклористики, зокрема історії слов'ян. нар. епосу, взаємозв'язків л-р народів СРСР, творчості Т. Шевченка, Ч. Айтматова та ін. Підготував ряд видань укр. нар. творчості: «Думи та історичні пісні» (К., 1941), «Народна лірика» (К., 1941).
Тв.: Историзм русских былин. М., 1962; Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963.
Ф. К. Сарана.

ПЛІ́СНЕСЬК — давньорус. місто на межі Галицької і Волинської земель. Згадується в давньорус. літописах під 1188 і 1233 та в «Слові о полку Ігоревім». Від нього збереглося городище (пл. 160 га) на Пд. від с. Підгірців Бродівського р-ну Львів. обл. Широкі археол. дослідження П. проводилися 1946—49, 1953—54. Встановлено, що в 7—8 ст. на місці П. існувало неукріплене поселення, в 9—10 ст. вже було кілька поселень, а в 11 ст. виник феод. замок. У 12 ст. П.— велике місто *Галицького князівства,* а згодом *Галицько-Волинського князівства.* В 1241 місто зруйнували монголо-татари. Давній П. був укріплений ровами, а також валами з оборонними баштами на них. При розкопках виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител з печами-кам'янками. Населення П. займалося ковальством, ювелірним, гончарним, деревообробним, кісткорізним ремеслами тощо. Серед знахідок — багато уламків кружального посуду, виробів із заліза, кольорових металів, скла й кістки. Серед кістяних виробів унікальною пам'яткою образотворчого мистецтва є пластинка з зображенням воїна (мал.).
Літ.: Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; Кучера М. П. Пліснеськ. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975.

ПЛІ́СНЯВКА — захворювання, що спричинюється дріжджоподібними *грибами* (одна з форм *кандидамікозу*); уражає *слизову оболонку* порожнини рота (рідше глотки, стравоходу, шлунка і піхви). Спостерігається найчастіше у дітей грудного віку, іноді — у дорослих при тривалих виснажливих захворюваннях (туберкульоз, рак, дизентерія, тифи та ін.) і при травмах. П. виявляється у вигляді молочно-білих нальотів на слизовій оболонці порожнини рота; нальоти, збільшуючись у розмірах, зливаються, нагадуючи рештки молочної їжі. Лікування: зрошування або полоскання 2%-ним розчином бури, лужним розчином, змащування 5%-ним розчином йоду, вітамінотерапія, медикаментозне лікування за призначенням лікаря.

ПЛІТ — 1) Сукупність гнучко або жорстко з'єднаних (дротом, тросом, ланцюгами) пучків колод, що їх транспортують водними шляхами. П. частіше буксирується судном, рідше сплавляється за течією. Розрізняють П. одно- і багаторядні; морські (сигароподібні, об'ємом до 1,5 тис. м³), річкові й озерні (чотирикутної форми, об'ємом до 30 тис. м³). Див. також *Лісосплав.* 2) Сукупність кількох з'єднаних між собою плавучих предметів (колод, в'язок очерету, бочок, надувних місткостей тощо), покритих звичайно дощаним настилом. П. переміщується по воді за допомогою жердин, весел або вітрила. На П. плавають люди, перевозять вантажі. 3) П. рятувальний — засіб для рятування людей у відкритому морі. П. (мал.) є частиною (поряд з нагрудниками, жилетами тощо) рятувальних засобів судна або літака. Такий П. оснащують ручними або мех. пристроями руху, пристроями зв'язку і сигналізації тощо.

ПЛІ́ТКА, плотиця (Rutilus) — рід риб род. коропових. Бл. 10 видів, поширених в Європі, Зх. і Пн. Азії. В СРСР 2 види: *вирезуб* і П. звичайна (R. rutilus) з підвидами: *вобла* і *тараня.* П. звичайна в УРСР водиться в бас. Дніпра, Дунаю, Дністра та ін. річок. Довж. тіла до 25 см, маса 100—200 г, іноді понад 1 кг. Живиться водоростями, дрібними безхребетними. Нерест у квітні — травні, плодючість до 180 тис. ікринок. Статева зрілість настає на 3—4-му році життя. Об'єкт промислу.

ПЛІШИ́ВІСТЬ — те саме, що *облисіння.*

ПЛО́ВДИВ — місто на Пд. Болгарії, адм. ц. Пловдивського округу. Розташований на р. Мариці. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 300 тис. ж. (1975). Найрозвинутіше машинобудування, особливо електротех. Значна харчосмакова (цукр., консервна, тютюнова) пром-сть. Шкіряно-хутрові, текст. та швейні підприємства. Поблизу П. — великий свинцево-цинковий комбінат. У П. влаштовують міжнар. виставки-ярмарки. Ун-т. Медичний, харч. та с.-г. ін-ти. Н.-д. інститути. Археол. і етногр. музеї, міська художня галерея та ін. Драм. і нар. оперні театри. Пам'ятник радянським воїнам-визволителям «Альоша». Архіт. пам'ятки 15—17 ст. Уперше згадується в 17 ст.

ПЛОДІВНИ́ЦТВО — 1) Галузь *рослинництва,* вирощування *плодових культур* (зерняткових, кісточкових, горіхоплідних, ягідних) для одержання плодів, горіхів, ягід. Важливою складовою частиною П. є розсадництво, що займається вирощуванням садивного матеріалу цих культур (див. *Плодовий розсадник*). Наявність у плодах добре засвоюваних цукрів, кислот, вітамінів, біологічно активних і ароматичних речовин, у деяких (горіхах) — великої кількості олії і білків надає їм важливого харчового і лікувального значення. Вони є сировиною для *плодоовочевої промисловості.* Валовий збір фруктів у світі, зокрема в країнах — членах РЕВ та деяких інших країнах, характеризується даними, наведеними у таблицях. Значного розвитку досягло П. в Рад. Союзі. Воно, зокрема, відіграє важливу роль в економіці пд. р-нів РРФСР, республік Закавказзя, Серед. Азії, в Молд. РСР. П. є традиційною галуззю с. г. України.

Розвиток плодівництва в СРСР, у т. ч. в УРСР

Роки	Середньорічне виробництво плодів і ягід			Середньорічні державні закупки			Державні закупки, % до виробництва	
	тис. т		УРСР, % до СРСР	тис. т		УРСР, % до СРСР	СРСР	УРСР
	СРСР	УРСР		СРСР	УРСР			
1961—1965	3655	1392	38,1	1226	360	29,4	33,5	25,9
1966—1970	5813	2216	38,1	2333	752	32,2	40,1	33,9
1971—1975	8012	2629	32,8	3678	1119	30,4	45,9	42,6
1976—1980	9589	3052	31,8	5206	1434	27,5	54,3	47,0

І. О. Плієв.

М. М. Плісецька.

Валовий збір фруктів і ягід в країнах — членах РЕВ
(1979, млн. т)

Болгарія	0,9
Куба	0,7
НДР	1,1
Польща	1,8
Румунія	1,8
СРСР	10,2
Угорщина	1,5
ЧССР	0,4

Валовий збір плодоягідних культур і винограду в деяких зарубіжних країнах в середньому
(1978—1979, млн. т)

В світі	277,3
у т. ч.:	
США	24,5
Італія	19,3
Бразілія	18,4
Індія	17,6
Франція	15,1
Іспанія	12,1
Мексіка	8,0
Туреччина	7,1
Японія	6,6
Аргентіна	6,0
ФРН	4,2
СФРЮ	2,5

В 1913 тут було 290 тис. га плодових і ягідних насаджень (див. *Ягідники*). В роки 1-ї світової і громадянської воєн П. було завдано великої шкоди, але вже 1927 довоєнна площа плодоягідних насаджень була відновлена. З часу колективізації с. г. почався швидкий розвиток громадського П., завдяки чому 1940 з 612 тис. га садів і ягідників (34,2% їх загальної площі в СРСР) 48,7% належали колгоспам, радгоспам та ін. держ. г-вам. За роки Великої Вітчизняної війни площа плодоягідних насаджень у республіці зменшилась на 196 тис. га, але вже 1950 їх довоєнна площа була відновлена в громадському секторі (у цілому по республіці — в 1954), а валовий збір майже досяг (96,8%) довоєнного рівня. В наступні роки площі під садами і ягідниками швидко розширювались і найвищого рівня досягли: всіх насаджень — у 1965 (1 млн. 299 тис. га) і плодоносних садів — у 1970 (888 тис. га). Питома вага плодоносних садів збільшилась з 41,5% у 1965 до 70,9% у 1980. Завдяки зростанню врожайності з 31,8 ц/га в 1966—1970 до 38,2 ц/га в 1976—80 в республіці забезпечені порівняно високі темпи приросту валових зборів плодів (табл.): зерняткових культур — на 44,4%, горіхоплідних — 48,8%; ягідних — 43,2 і тільки кісточкових — на 18,0%. Українській РСР належить провідне місце в розвитку П. в країні (див. табл.). Посилюється вплив науково-технічного прогресу на інтенсифікацію галузі. В П. СРСР, зокрема на Україні, здійснюється поступовий перехід до механізованої технології виробництва садівницької продукції. Цьому сприяє також розширення насаджень садів інтенсивних типів (з підвищеною щільністю дерев на 1 га на середньо-слаборослих *підщепах*, з площинними та ін. конструкціями крон), площа яких у 1980 перевищувала 100 тис. га. Понад 80 тис. га насаджень зрошується. Сортовий склад плодоягідних насаджень поліпшується шляхом впровадження нових високопродуктивних сортів. В 1980 районований сортимент включав 230 сортів плодових культур, у т. ч.: 109 — зерняткових, 121 — кісточкових, 7 — горіхоплідних і 57 — ягідних. В економічному відношенні плодоягідні насадження характеризуються великою капітало- і фондомісткістю (балансова вартість 1 га інтенсивного саду становить 3—5 тис. крб., а нормативна фондооснащеність 5,6—12,4 тис. крб.); високою економічною ефективністю: в 1974—79 прибуток з 1 га плодоягідних насаджень у радгоспах Головплодвинпрому УРСР становив 1251 крб. при рентабельності виробництва плодів і ягід 89,6%. Найвищою ефективністю відзначаються яблуня і персик. В структурі плодоягідної продукції найбільша частка (1978—79) припадає на яблука (72,2%, у т. ч. 88,2% у громадських садах і 60,3 — в присадибних), сливу (відповідно 10,1, 3,5, 15%), грушу (7,5, 4,9 і 9,5%), вишню і черешню (5,8, 1,6 й 9,0%). Частка інших порід становить по 0,6—1,7%. Більше половини зерняткових плодів вирощується в громадському секторі. Виробництво кісточкових плодів, горіхів і ягід переважає в присадибному секторі. Обсяги виробництва плодів в областях УРСР неоднакові. На деякі з них припадає велика частка у валових зборах плодоягідної продукції (див. табл.). Підвищується концентрація і поглиблюється спеціалізація П. В 1972 створено Головне управління по виробництву плодів, ягід і винограду при Раді Міністрів УРСР (Головплодвинпром УРСР), до складу якого входять 8 спеціалізованих трестів і 12 виробничо-аграрних об'єднань. Вони об'єднують 346 радгоспів з площею (1980) плодоягідних насаджень 135,6 тис. га. Посилюється агропромисловий характер П. Виробництво плодів і ягід поєднується з їх переробкою і зберіганням безпосередньо в г-вах. Створюються міжгосподарські сади («Краса Херсонщини» в Херсонській обл., «Чорнобаївський» — Черкаській обл., «Баштанський» — Миколаївській обл. та ін.). По природних зонах П. розміщено: в Поліссі — 18,8%, Лісостепу — 40,1 і Степу — 41,1%. Субтропічні плодові культури та *цитрусові культури* виділені в окремі галузі рослинництва. 2) Наука про плодові, у т. ч. ягідні та горіхоплідні, культури, їх біологічні особливості, методи вирощування в промислових і присадибних садах. Наукові дослідження з П. здійснюють н.-д. ін-ти: *Садівництва український науково-дослідний інститут* і *Зрошуваного садівництва український науково-дослідний інститут*, сім дослідних станцій, кафедри вузів і відділи обласних с.-г. дослідних станцій. Спеціалістів вищої і середньої кваліфікації з П. готують: у Кримському, Одеському і Уманському с.-г. інститутах і ряді с.-г. технікумів. В сільських ПТУ і школах садівництва готують майстрів П. На базі науково-дослідних інститутів створено два науково-виробничі плодорозсадницькі об'єднання. Питання П. висвітлюються в журналах «Садоводство», «Вісник сільськогосподарської науки».

Валовий збір фруктів у світі (1979, млн. т)

Регіони	Всього	Яблуня	Груша	Персик	Слива	Абрикос	тис. т		
							суниця	малина	смородина
У світі	219,4	35,7	7,6	7,19	5,59	1,62	1643,8	263,6	415,9
Азія (без СРСР)	66,1	7,35	1,86	1,16	0,82	0,41	258,1		
Африка	29,7	0,46	0,2	0,23	0,04	0,16			
Європа (без СРСР)	35,1	14,2	3,6	2,85	3,12	0,54	856,1	122,2	359,1
Океанія	2,9	0,52	0,15	0,1	0,03	0,03	7,5	2,35	1,3
Північна Америка	38,8	4,35	0,85	1,73	0,58	0,14	420,8	19,1	0,14
Південна Америка	35,8	1,34	0,27	0,67	0,1	0,04	11,3		

Динаміка і структура валового збору плодів і ягід в УРСР

Показники	1966—1970		1976—1980	
	Всі категорії господарств	У т. ч. громадський сектор	Всі категорії господарств	У т. ч. громадський сектор
Валовий збір плодів і ягід, тис. т	2215,6	1157,0	3051,7	1318,5
%	100,0	52,2	100,0	43,2
у т. ч. зерняткові плоди, тис. т	1606,6	984,3	2320,0	1218,3
% до загального валового збору	72,5	85,1	76,0	92,4
Кісточкові плоди, тис. т	559,3	158,8	659,8	86,2
% до загального валового збору	25,2	13,7	21,6	6,5
Горіхи, тис. т	13,1	0,9	19,5	0,8
% до загального валового збору	0,6	0,1	0,7	0,1
Ягоди, тис. т	36,6	13,0	52,4	13,2
% до загального валового збору	1,7	1,1	1,7	1,0

Літ.: Плодоводство. М., 1966; Экономика и организация садоводства. М., 1969; Драгавцев А. П. и Трусевич Г. В. Южное плодоводство. М., 1970; Економіка садівництва. К., 1972; Частное плодоводство. М., 1973; Шестопаль О. М. Підвищення ефективності садівництва в умовах науково-технічного прогресу. К., 1980; Экономика и организация промышленного садоводства. М., 1981.

В. В. Юрчишин, О. М. Шестопаль.

ПЛОДО́ВА ГНИЛЬ — хвороба плодів зерняткових, іноді кісточкових порід дерев, спричинювана грибом Monilia fructigena. Проявляється у вигляді бурої гнилі на плодах, що ростуть, і під час зберігання та транспортування їх. Пошир. скрізь. Зараження відбувається конідієспорами через ранки на шкірочці плодів. Розвиткові П. г. сприяє підвищена вологість повітря (75—80% і більше). На поверхні хворих плодів з'являється велика кількість подушечок жовтувато-сірого кольору (скупчення конідієспор), розташованих зонально у вигляді концентричних кіл. За несприятливих для розвитку спороношень умов уражений плід стає синювато-чорним, всихає (муміфікація), але не опадає. Навесні такий плід вкривається подушечками спороношень і сприяє первинному зараженню. Іноді П. г. розвивається на квітках і плодових гілочках яблуні. Заходи боротьби. Збирання і знищення падалиці. Обприскування дерев хімічними препаратами. У плодосховищах підтримують чистоту, закладають на зберігання лише здорові плоди тощо.

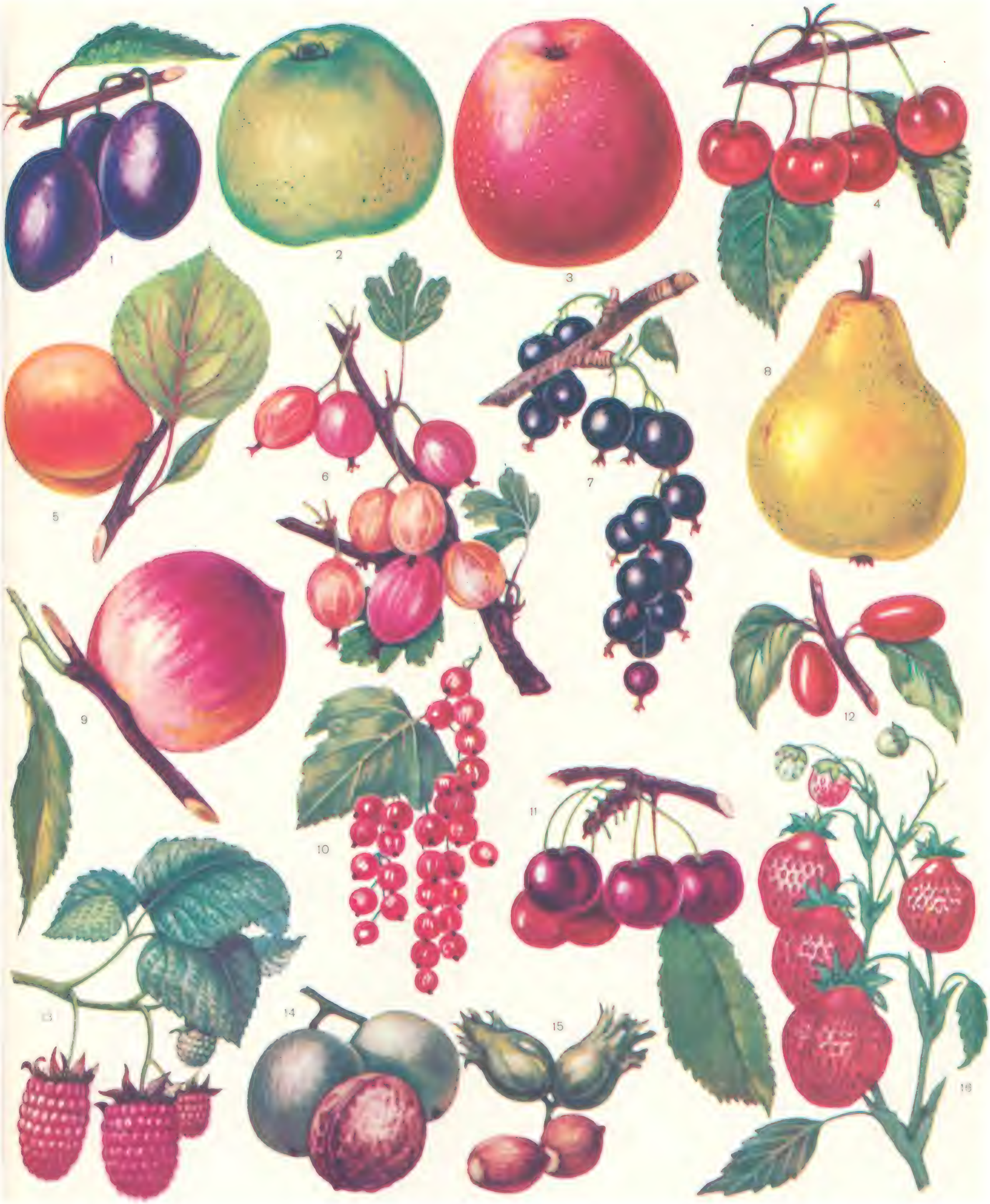

ст. **Плодові та ягідні культури.**

ливи сорту Угорка звичайна. **2.** Яблуко сорту Ренет П. Ф. Сими-
ка. **3.** Яблуко сорту Слава переможцям. **4.** Вишні сорту Шпанка
ння. **5.** Абрикос сорту Червонощокий. **6.** Агрус сорту Корсунь-
Шевченківський. **7.** Смородина чорна сорту Юнат. **8.** Груша сорту Мліївська рання. **9.** Персик сорту Київський ранній. **10.** Порічки сорту Голландські червоні. **11.** Черешні сорту Дніпровська. **12.** Кизил. **13.** Малина сорту Новокитаївська. **14.** Волоський горіх. **15.** Фундук. **16.** Суниці сорту Львівські ранні.

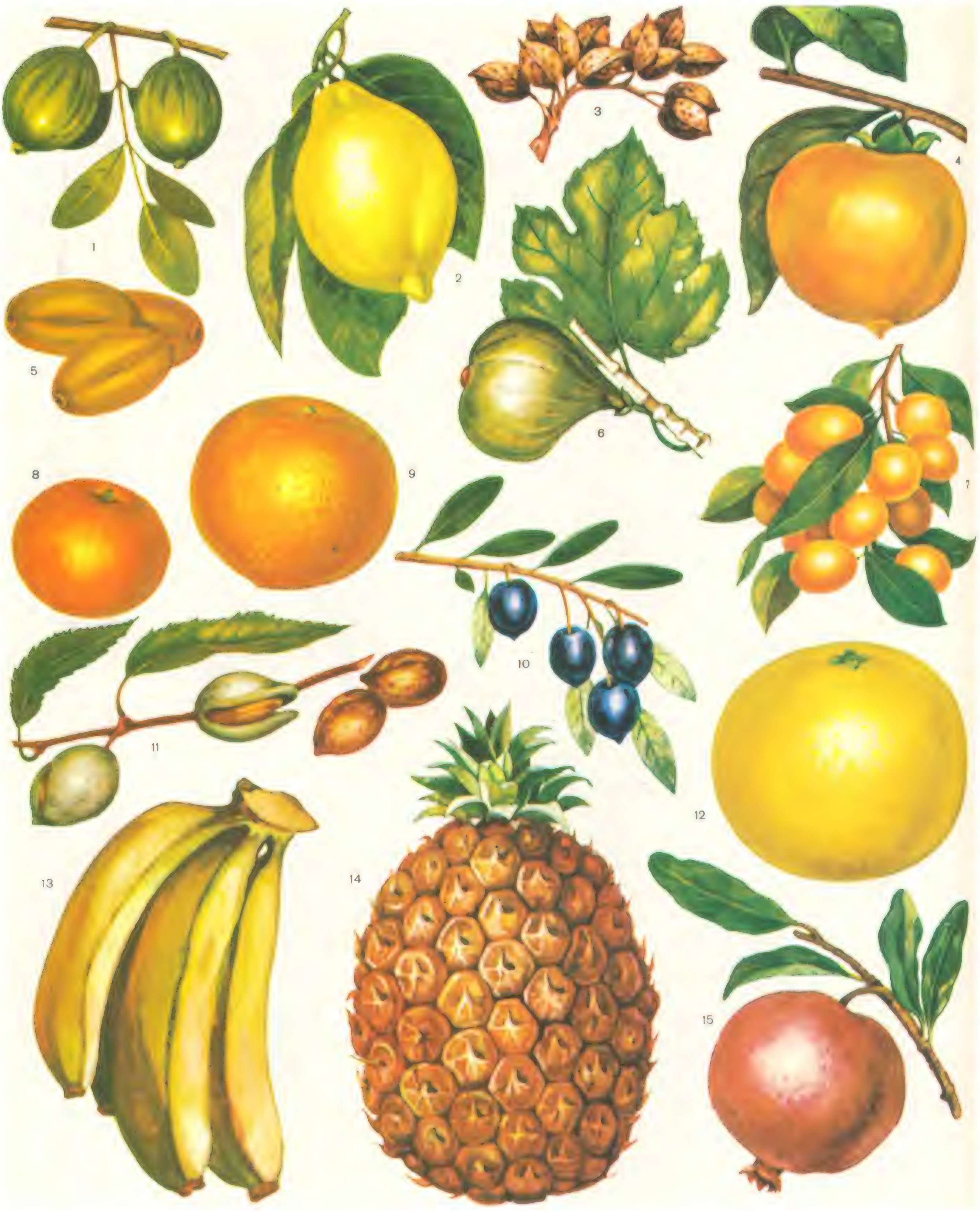
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15

До ст. **Плодові та ягідні культури.**

1. Фейхоа. **2.** Лимон. **3.** Фісташка. **4.** Хурма. **5.** Фінік. **6.** Інжир. **7.** Кінкан. **8.** Мандарин. **9.** Апельсин. **10.** Олива. **11.** Мигдаль. **12.** Грейпфрут. **13.** Банан. **14.** Ананас. **15.** Гранат.

ПЛОДО́ВА МУ́ШКА — рід мух род. дрозофілових. Те саме, що й *дрозофіла.*

ПЛОДО́ВИЙ РОЗСА́ДНИК — садове господарство для вирощування садівного матеріалу плодових і ягідних культур. У П. р. є відділення насінних *підщеп* (сіянців); маточник вегетативних карликових та напівкарликових підщеп (відсадків); відділення щеплених саджанців; маточно-сортовий сад для заготівлі живців районованих та перспективних сортів; маточно-насінний сад для заготівлі насіння; відділення розмноження ягідних культур. Деякі П. р. мають відділення декоративних та лісових рослин. У П. р. має бути 0,25 га шкілки сіянців або 0,4—0,5 га маточника вегетативних підщеп, 3—4 га маточно-живцевого та 0,7 га маточного насінного саду. У насіннєвій шкілці вирощують 180—230 тис. сіянців, а з 1 га маточника вегетативних підщеп 80—140 тис. відсадків. З 1 га поля розсадника одержують 22—25 тис. дворічок або 50—60 тис. однорічок. П. р. бувають державні й колгоспні, зональні, міжрайонні, внутрігосподарські та ін. Найкращими під П. р. є родючі, структурні грунти з достатньою зволоженістю. Відведену площу під П. р. розбивають на поля сівозміни, а поле — на квартали. Підщепи-сіянці вирощують у 4—5-пільній, а саджанці — у 7—8-пільній сівозміні. Саджанці кісточкових реалізують в однорічному, а зерняткових у дворічному віці. У однорічок абрикоса, персика, вишні та деяких сортів сливи формують крону. При вирощуванні дворічок навесні верхівки рослин зрізують на 50—70 см від основи і формують крону. У дерев яблуні і груші на слаборослих підщепах *штамб* визначають 35—50 см. Саджанці 1-го та 2-го сортів викопують за 18—25 днів до морозів, а ті, що лишаються до весни, прикопують на зиму в канавки 50—60 см завглибшки, загортаючи землею, і поливають. *Г. О. Каблучко.*

ПЛОДО́ВИЙ САД — ділянка землі, зайнята багаторічними плодовими насадженнями; частина саду, де вирощують ягідні культури. Розрізняють П. с. колгоспні, радгоспні, міжгосподарські, присадибні, колективні садівничих кооперативів та пришкільні. Найменший розмір промислових колгоспних і радгоспних садів — 50—75 га. Для закладання П. с. на Україні найпридатнішими є пд., пд.-зх. і зх. схили крутизною до 8°, захищені від панівних вітрів; у пд. зоні республіки — і пн. схили, а для теплолюбних порід — пд. схили. Схили, крутіші за 10°, терасують. Для П. с. вибирають потужні, добре аеровані, багаті на елементи живлення грунти з рівнем підгрунтових вод не ближче ніж 2—2,5 м. Під П. с. непридатні засолені, заболочені, важкі глинисті та глибокі піщані грунти. Площа живлення для сильнорослих зерняткових порід в П. с. повинна бути 4 × 8 або 6 × 8 м; для кісточкових 3×4 або 4 × 4 м; ягідних кущових культур 1,5 × 2,5 (для пд. районів площа живлення дещо більша). У П. с. вирощують тільки породи і сорти, районовані в даній зоні. В промисловому П. с. вся площа його має бути обсаджена захисною смугою, а в середині розбита на квартали по 8—10 га, в яких висаджують плодові дерева. Квартали розділяють вітроломними смугами з 1—2 рядів тополі та міжквартальними дорогами. В промислових яблуневих садах вирощують по 2—3 літні і осінні сорти і 3—4 зимові. Здебільшого садять 4—6 рядів основного сорту і 1—2 ряди сортів-опилювачів. Доцільно на кожний га саду мати по 2 бджоляні сім'ї. В колективних, присадибних, пришкільних та ін. садах на одній ділянці вирощують різні породи. Кожне дерево П. с. обкопують на ширину крони. Грунт біля *штамбу* тримають під *чорним паром*, мульчують перегноєм, торфом та ін. Органічні добрива вносять один раз на 2—3 роки. Підживлюють дерева азотними добривами рано навесні і в період росту пагонів. Плодові дерева формують, обрізують (див. *Обрізування рослин*); в міру старіння — омолоджують (див. *Омолоджування деревно-чагарникових рослин*). Сучасні інтенсивні П. с. мають сферичну або площинну (пальметну) та ін. форми крони. Використовуючи карликові *підщепи* в П. с., їх розміщують густіше (див. *Карликові плодові дерева*). В суперінтенсивних П. с. висаджують деревця, що плодоносять переважно на однорічній деревині. Для поліпшення плодоношення пагони обробляють *ретардантами.* На 1 га таких садів розміщують до 60—80 тис. рослин. На 2—3-й рік після садіння одержують до 600 ц/га плодів. Полив садів підвищує продуктивність плодових насаджень, поліпшує зимостійкість. В П. с. необхідно передбачати таке розміщення дерев, яке б давало змогу застосовувати набір машин і раціонально займатися *плодівництвом.* В П. с. здійснюють комплекс заходів для боротьби з шкідниками і хворобами плодових культур (див. *Хвороби рослин, Шкідники сільськогосподарських культур*). *В. І. Негода.*

ПЛОДО́ВІ КУЛЬТУ́РИ, плодові та ягідні культури — група дикоростучих та вирощуваних рослин, які дають соковиті і тверді їстівні плоди. До П. к. належать представники 26 родин (понад 50 родів). Це переважно дерева та кущі, є також багаторічні трав'янисті і ліаноподібні рослини. За господарсько-бот. ознаками П. к. поділяють на зерняткові (яблуня, груша, айва, горобина, мушмула, глід, ірга тощо), кісточкові (вишня, черешня, слива, абрикос, персик та ін.), ягідні (суниці, малина, смородина, порічки, агрус та ін.), горіхоплідні (ліщина, волоський горіх, мигдаль, фісташка), цитрусові (апельсин, лимон, мандарин та ін.), субтропічні плодові (інжир, гранат, хурма, маслина тощо). У світовому плодівництві найбільші площі займають маслина, виноград, яблуня, слива, груша. Серед П. к. тропіків поширені фінікова пальма, банан, ананас, манго, цитрусові, кокосова пальма та ін. У помірному поясі СРСР вирощують П. к. лише 4 родин бл. 20 родів, до яких належать яблуня, груша, айва, горобина, аронія, слива, алича, терен, абрикос, персик, вишня, черешня, малина, суниця, полуниця, смородина, порічки, агрус, виноград, шовковиця, обліпиха, кизил, жимолость, волоський горіх, фісташка, ліщина. Найбільш поширені тут яблуня, вишня, слива, абрикос та груша (бл. 90% площі), до 4% площі — під горіхоплідними, бл. 3% під ягідними культурами. В субтропічних районах СРСР вирощують лимон, апельсин, мандарин, грейпфрут, інжир, хурму, гранат, мушмулу, фейхоа, кінкан та ін. (бл. 2% площ П. к.). Плоди П. к. містять цукри, крохмаль, жири, вітаміни, пектини, мінеральні речовини; їх споживають свіжими і переробленими, використовують у харчовій, фармакологічній та парфюмерній пром-сті. Для П. к. характерно переважно *вегетативне розмноження*: за допомогою щеплення, укорінення здерев'янілих та зелених живців, відсадками, відводками тощо. В СРСР широко розвинуті селекція та сортовивчення П. к., спрямовані на інтенсифікацію *плодівництва.* У 1980 р. тільки на сортодільницях України вивчалося 1322 сорти П. к., в їхньому числі 580 — укр. селекції. Про окремі П. к. див. статті за їхніми назвами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 416—417. *В. П. Копань.*

ПЛОДО́ВІ ТІЛА́ — вмістище спороносних органів у більшості *сумчастих грибів* (еуаскоміцетів) і *базидіоміцетів.* П. т. утворюються плетивом гіф *грибниці* і звичайно є видимою частиною гриба. Форма, розміри, забарвлення й консистенція П. т. дуже різноманітні, що використовують у систематиці грибів. У сумчастих грибів розрізняють 3 осн. типи П. т.: клейстотецій, або *клейстокарпій, перитецій* та *апотецій.* П. т. багатьох сумчастих розвиваються у щільному сплетенні гіф, т. з. аскостромі, що має різні форму і розміри. У базидіоміцетів П. т. бувають плівчасті, копитовидні (трутовикові гриби), булавовидні (*булавниця*), зонтиковидні, у вигляді шапинки на ніжці, кулясті або грушовидні (дощовики) тощо. *Гіменій* П. т. міститься у більш примітивних видів на верх. стороні П. т., у більш високоорганізованих — на нижній стороні (напр., на пластинках — у сироїжки, рижика, в трубочках — у білого гриба) або всередині П. т. (у дощовиків). Хитридіоміцети, ооміцети, зигоміцети, деякі сумчасті (напр., дріжджі), базидіальні (напр., іржасті гриби) і всі незавершені гриби П. т. не мають.

ПЛОДОЖЕ́РКА (Laspeyresia) — рід метеликів род. *листовійкових.* Передні крила (розмах до 23 мм) темні із світлою плямою і блискучими лініями, задні — світлі. Гусінь розвивається в плодах, стеблах рослин, під корою дерев, зимує в коконах у щілинах кори, грунті тощо. Бл. 50 видів, поширених скрізь, де є сади, листяні і хвойні ліси або посіви бобових культур. Майже всі ці види зустрічаються в СРСР, у т. ч. і на Україні. Багато видів П., напр. *яблунева плодожерка, грушева плодожер-*

Частка областей у виробництві фруктів і ягід в республіці (1976—1979, %)

Зерняткові культури	
Кримська	12,1
Вінницька	9,7
Донецька	8,1
Київська	7,5
Черкаська	6,6
Кісточкові культури	
Донецька	10,9
Хмельницька	9,2
Дніпропетровська	7,7
Вінницька	7,0
Горіхоплідні культури	
Чернівецька	14,9
Вінницька	13,7
Хмельницька	11,9
Закарпатська	9,8
Ягідні культури	
Житомирська	19,7
Київська	11,1
Чернігівська	8,6

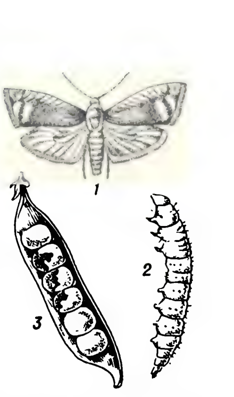

Плодожерка горохова. *1* — метелик; *2* — гусениця; *3* — ушкоджені горошини.

ка, горохова П. (L. nigricana),— шкідники с.-г. рослин. П. називають також деяких метеликів з ін. родів (Grapholitha, Pammene та ін.), серед них східна П. (G. molesta), що ушкоджує плодові культури,— об'єкт зовн. і внутрішнього *карантину*. Заходи боротьби — хімічні (застосовують *інсектициди*).

ПЛОДОЗМІ́ННА СИСТЕ́МА ЗЕМЛЕРО́БСТВА — інтенсивна *система землеробства,* за якої у г-ві всі орні землі засівають зерновими, просапними (цукр. буряки, картопля, соняшник тощо) і кормовими (трави, коренеплоди та ін.) культурами, не залишаючи площ під *чистий пар*. Введення плодозмінних *сівозмін* (з внесенням добрив необхідними дозами і ретельним обробітком грунту) неухильно підвищує *родючість грунту,* забезпечує збільшення виробництва кормів, зростання поголів'я худоби та її продуктивності. На Україні П. с. з. застосовують у лісостеповій зоні і на більш зв'язних грунтах Полісся.

Виробництво деяких видів продукції плодоовочевої промисловості УРСР (млн. ум. банок)

Продукція	1970	1979
Плодоовочеві консерви (включаючи натуральні соки)	2074,6	3207,1
в т. ч.		
овочеві	939,3	1248,0
фруктові	299,8	298,4
томатні	377,0	766,2
соки натуральні	458,5	894,5

ПЛОДОЛИСТО́К — листкоподібний орган у *квітці* покритонасінних рослин, на якому формуються насінні зачатки. Один або кілька П. утворюють *маточку*. Сукупність П. наз. *гінецеєм*. П. гомологічний мегаспорофілу (див. *Гомологія* в біології, *Мегаспора*).

ПЛОДООВОЧЕ́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої займаються первинною переробкою і зберіганням овочів, плодів, ягід, картоплі та грибів. Осн. продукція: сушені овочі, фрукти і картопля; солоні й квашені овочі, фрукти й гриби; плодоовочеві та грибні консерви; свіжоморожені овочі, фрукти, ягоди; екстракти, соки, морси тощо. В дореволюц. Росії пром. виробн. консервів фактично не було. В 1913 вироблено всього 17,9 млн. ум. банок плодоовочевих консервів. В СРСР 1980 вироблено 10,1 млрд. ум. банок консервів, 33,6 тис. т сушених фруктів, 4,4 тис. т свіжоморожених овочів. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції консерви виробляли напівкустарні підприємства, що були зосереджені в основному в Херсонській, Таврійській та Київській губерніях. За роки Рад. влади П. п. республіки перетворилась на потужну й важливу галузь харч. пром-сті. Продукцію П. п. виробляють спеціалізовані консервні, овочесушильно-консервні заводи та цехи при харчових комбінатах, заготівельні управління, колгоспи й радгоспи. Збудовано великі консервні підприємства в Одеській, Черкаській, Вінницькій, Запорізькій та ін. областях. На Україні для виробн. консервів є значна сировинна база. Республіка виробляє (1980) бл. 30% загальносоюзного випуску плодоовочевих консервів. Поряд із зростанням обсягу виробництва плодоовочевої продукції значно поліпшилась її якість, розширився асортимент. Відбулися значні зміни в розміщенні плодоовочевого виробн. Розширилась географія П. п. Осн. напрямами дальшого розвитку галузі, які намітив XXVI з'їзд КПРС, є зростання виробн. продукції, особливо тієї, що користується підвищеним попитом у населення, значне підвищення комплексності переробки, поліпшення використання с.-г. сировини, широке застосування асептичного способу консервування плодів та овочів, поліпшення якості та зовн. оформлення продукції. Проблеми розвитку П. п. на Україні розробляє Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т продуктів дит. харчування і систем керування агропром. комплексами консервної пром-сті в Одесі. Див. також *Консервна промисловість.*

Є. Є. Гаврилюк.

ПЛОДОСХО́ВИЩЕ — приміщення для зберігання свіжих плодів і ягід. Щоб продукція не псувалась, у П. підтримують необхідну температуру, вологість та певний склад газового середовища. П. бувають спеціалізовані, де зберігається один вид плодів (напр., зерняткові, цитрусові, виноград), та універсальні — для зберігання різних видів плодів. На Україні поширені універсальні і спеціалізовані П. За способом створення режимів зберігання продукції в республіці є П. з природним охолодженням (за рахунок знижених температур зовнішнього повітря) та П. з штучним охолодженням (за допомогою холодильних установок). Перспективними є П. з регульованим газовим середовищем та штучним охолодженням, де фрукти, закладені в тару, розміщують у герметичні камери місткістю 50—150 т. Потрібний склад газового середовища в цих П. досягається або в результаті життєдіяльності самих плодів (вони вбирають кисень і виділяють вуглекислий газ), або подаванням у камери газової суміші, яку одержують у спец. генераторах чи напускають її з балонів. П. цього типу устатковані *генераторами, скруберами, газоаналізаторами* для регулювання газового середовища і контролю за ним. П. бувають наземні, напівзаглиблені (заглиблені в грунт на менше як половину висоти) та повністю заглиблені; останні для зберігання фруктів застосовуються рідше. За способами *вентиляції* П. поділяють на П. з природною вентиляцією (припливно-витяжною); П. з примусовою вентиляцією (повітря подають у сховище за допомогою спец. *вентиляторів*); П. з активною вентиляцією, коли повітря подають у сховище також за допомогою вентиляторів, але продувають його через масу продукції. Місткість П. різна. Є П. місткістю до 250—500 т, найпоширеніші — на 500—5000 т, вони мають допоміжні приміщення (пункти товарної обробки плодів, компресорні, тарні, кімнати для робітників тощо). Перед розміщенням у П. плоди укладають у спец. ящики, контейнери або синтетичну тару. Будівельним матеріалом для П. є збірний залізобетон або місцеві будівельні матеріали. Підлогу роблять асфальтову, з плитки або бетону, покрівлю — із рулонних, добре насичених матеріалів, рідше — із жерсті, але ні в якому разі не дерев'яну. Будують П. лише за типовим проектом.

В. Л. Снєжко.

ПЛОДЮ́ЧІСТЬ ТВАРИ́Н — здатність тварин регулярно давати властиву кожному *виду* кількість повноцінних нащадків. П. т. кожного виду склалася в процесі *еволюції*. Визначається кількістю малят у виплоді (або яєць у кладці), частотою їх народження (або відкладання) та тривалістю життя і періоду здатності тварин даного виду до *розмноження*. В межах певного виду П. т. змінюється залежно від належності їх до тієї або ін. популяції (чи породи), віку особин, здатних давати потомство, та екологічних умов. Індивідуальна П. т. значною мірою залежить від фізіол. стану, а також спадкових (див. *Спадковість*) властивостей організму. Звичайно найнижчу плодючість мають великі довговічні тварини (напр., самиця слона протягом 2—3 років народжує одне слоненя, самиці зубрів, лосів, оленів раз на рік — одне, рідко двоє телят), найвищу — гол. чин. недовговічні та дрібні тварини (напр., самка термітів, що виконує функцію розмноження, може за добу відкладати до 30 000 яєць, а за рік — кілька мільйонів), у тому числі паразитичні (напр., іксодові кліщі відкладають по 15 000—20 000 яєць.) Підвищенню плодючості ряду тварин сприяє їх одомашнення (див. *Одомашнення тварин*).

П. т. сільськогосподарських визначається кількістю потомства, одержаного від самки за певний проміжок часу (рік, період плем. використання тощо). За кількістю потомства в приплоді розрізняють мало- і багатоплідних тварин. Кобили, корови, буйволиці, верблюдиці, ослиці — малоплідні (за одні роди дають по одному, зрідка 2 малят); свині, вівці, кози, кролиці — багатоплідні. За рік від 100 корів одержують 105—108 телят, від 100 вівцематок — 130—150 ягнят, від 100 свиноматок — 2000—2500 поросят. П. т. залежить від видових і породних особливостей, віку, годівлі й утримання; її враховують при оцінці тварин та відборі їх на плем'я. П. т.— важлива госп. ознака для *відтворення стада,* від неї залежить також *продуктивність сільськогосподарських тварин.* Див. також *Схрещування.*

О. П. Кришталь
(загальнобіологічні відомості).

ПЛОЄ́ШТІ — місто на Пд. Румунії, адм. ц. повіту Прахова. Вузол з-ць, автошляхів, нафто- та газопроводів. 199 тис. ж. (1977). Центр осн. нафтодобувного району країни; нафтопереробка, машинобудування (виробництво устаткування для нафтової і хімічної пром-сті, підшипників, трансп. засобів). Підприємства хім. (гумові вироби, фарби, пластмаса, отрутохімікати, миючі засоби), текст., скло-фаянсової, шкіряної, поліграф., буд. матеріалів і харч. (м'ясна, мол., борошномельна) пром-сті. ТЕС. В районі П. видобувають природний газ, буре вугілля, кам. сіль.

ПЛО́ЇДНІСТЬ [від грец. (ἁ)πλόος— кратний та εἶδος—вигляд] — число,

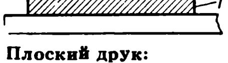

Плоский друк:
1 — друкарська форма з фарбою на друкуючих елементах; *2* — відбиток на папері.

що вказує на те, скільки разів у ядрі клітини повторений хромосомний набір (див. *Каріотип*), характерний для статевих клітин організмів даного виду. Клітини можуть бути га-, ди-, три-, тетраплоїдними тощо (див. *Поліплоїдія, Гаплоїдія, Анеуплоїдія*). Більшість організмів, яким властиве статеве розмноження, *диплоїди*. П. можливо штучно змінювати; це має значення в *селекції* рослин.

ПЛО́СКА КРИВА́ — крива, всі точки якої належать одній площині. Існують такі аналітичні способи задання П. к.: 1) в декартових *координатах*: $F(x, y) = 0$ (в неявному вигляді), $y = f(x)$ (в явному вигляді), $x = \varphi(t)$, $y = \psi(t)$ (в параметричному вигляді); 2) у полярних координатах: $\rho = f(\varphi)$. Скрут (друга *кривина*) П. к. дорівнює нулеві.

ПЛО́СКА СИСТЕ́МА в будівельній механіці — система (*несуча конструкція*), у якій осі симетрії всіх елементів і ліній дії зовнішніх сил лежать в одній площині. В буд. практиці системи такого типу в ізольованому вигляді не використовують (вони, як правило, просторово з'єднані між собою), однак, щоб спростити інженерні розрахунки, чимало споруд у *розрахункових схемах* досліджують як П. с. Так, ферму покриття при дії вертикального навантаження розраховують як одну П. с., а горизонтальні в'язі і горизонтальні сили, що діють на них (тиск вітру та ін.),— як другу П. с. Якщо буд. конструкцію (башту, кран, купольне покриття тощо) неможливо розчленувати на окремі П. с., її розраховують як *просторову систему*.

ПЛО́СКИЙ ДРУК — спосіб друку, за яким фарба передається на папір (або ін. матеріал) друкуючими елементами, що лежать практично в одній площині з пробільними (проміжними) елементами *друкарської форми*. Грунтується на вибірковому змочуванні друкуючих елементів фарбою, а пробільних — водою, що досягається попередньою фіз.-хім. обробкою поверхні форми. Для П. д. застосовують ротаційні *друкарські машини*. В процесі П. д. (мал.) форму поперемінно зволожують і закатують фарбою, яка під тиском переноситься на папір. Осн. різновидами П. д. є *літографія, офсетний друк* і *фототипія*. П. д. застосовують для друкування газет, ілюстрованих журналів і книг, геогр. карт, репродукцій картин та ін.

ПЛО́СКИЙ МЕХАНІ́ЗМ — *механізм*, траєкторії точок усіх ланок якого лежать у паралельних площинах. Плоскими є, напр., *мальтійські механізми*, деякі *кривошипні механізми* і *шарнірні механізми*. П. м. застосовують у багатьох машинах, установках і приладах.

ПЛОСКИ́РКА — риба род. коропових. Те саме, що й *густера*.

ПЛО́СКІ ЧЕ́РВИ (Plathelminthes) — тип *первиннопорожнинних* безхребетних тварин. Тіло (довж. від 0,1 мм до 15 м) двобічно-симетричне, сплющене в спинно-черевному напрямі, суцільне або розділене на ряд члеників, вкрите війковим *епітелієм* (у вільноживучих) чи без'ядерним шаром *цитоплазми* (у паразитичних). Мають шкірно-мускульний мішок. Порожнина тіла виповнена *паренхімою*; травна система складається з передньої та середньої кишок і закінчується сліпо; у деяких П. кишечника немає. Видільна система у вигляді *протонефридіїв*. Нервова система складається з трьох пар поздовжніх стовбурів, що відходять від парного мозкового ганглія (вузла). Кровоносна і дихальна системи відсутні. П. ч.— переважно гермафродити (див. *Гермафродитизм*). У вільноживучих форм розвиток прямий або з *метаморфозом*; у паразитів — з чергуванням поколінь і зміною хазяїв (виняток — моногенетичні присисні). Відомо понад 12,5 тис. видів П. ч., поширених по всій земній кулі. Вільноживучі зустрічаються в прісних водах, морях і у вологому грунті; паразити локалізуються в різних органах тварин та людини, часто спричинюючи *гельмінтози*. П. ч. поділяють на 4 основні класи: *війчасті черви, дигенетичні присисні, моногенетичні присисні, стьожкові черви*. *В. П. Коваль.*

ПЛОСКОГІ́Р'Я — високо піднята ділянка суходолу з плескатою або хвилястою поверхнею та крутими, дуже розчленованими ерозією схилами (напр., *Середньосибірське плоскогір'я, Анатолійське плоскогір'я*). Часто поверхню П. глибоко розчленовують річкові долини. Відрізняється від *плато* більшими абс. висотами.

ПЛОСКОСТО́ПІСТЬ — деформація *стопи*, що характеризується сплощенням її склепіння. Розрізняють поперечну і поздовжню П.; можливе поєднання обох форм. П. може бути природженою (зустрічається дуже рідко) і набутою. Набута П. найчастіше спричинюється слабкістю зв'язково-м'язового апарата стопи (напр., внаслідок рахіту або надмірних навантажень), коли носять неправильно підібране взуття, *клишоногістю*, травмами стопи, надп'ятково-гомілкового суглоба — травматична П., паралічами нижніх кінцівок (найчастіше після *поліомієліту*) — паралітична П. тощо. Іноді П. виникає як професійне захворювання (у хірургів, продавців та ін.), при збільшенні маси тіла — статична П. У ряді випадків перебіг безсимптомний, в інших — виникає стомлюваність ніг під час ходіння і біль у м'язах гомілки. Профілактика: фізкультура, раціональний підбір взуття. Лікування: спеціальний комплекс вправ для м'язів стоп і гомілки, *масаж*, лікувальні устілки — *супінатори*.

ПЛОСКУ́ХА (Echinochloa) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Листки лінійно-ланцетні, по краях гострошорсткуваті. Суцвіття волотевидне. Колоски одноквіткові з трьома колосковими лусками. Плід — овальна зернівка. Понад 20 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 7 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них 1 культурний — *пайза*. Серед дикорослих найпоширеніша П. звичайна, півняче просо, або куряче просо (E. crus-galli) — однорічний бур'ян. Пошир. на Україні в усіх областях. Засмічує здебільшого просапні та овочеві культури, особливо на зрошуваних землях. Злісний бур'ян для проса, від насіння якого важко відокремлюється. Посіви рису засмічує П. рисова (E. oryzicola), яка пристосована до життя при затопленні. Відрізняється від П. звичайної більшим розміром, зокрема насінням, наявністю густих білих волосків у нижній частині листків, що робить її дуже подібною до рису. Заходи боротьби. Старанно очищають насіння; додержуються правильного чергування культур у *сівозміні*; лущення стерні з наступною зяблевою оранкою; застосовують протизлакові *гербіциди*.

ПЛО́ТІН (Πλωτῖνος; бл. 204, Лікополь, Єгипет — бл. 270, Мінтурне, Італія) — давньогрец. філософ-ідеаліст, засновник *неоплатонізму*. Фрагментарні записи П. поділив на 54 трактати і видав посмертно його учень *Порфірій*. Першоджерелом усього існуючого П. вважав непізнаване божество, що внаслідок випромінювання (*еманації*) породжує все сутнє. Першим (вищим) ступенем випромінювання є, за П., божественний розум, що містить у собі світ ідей; другий ступінь — світова душа; третім (нижчим) ступенем є чуттєвий світ (природа). Метою людини П. вважав звільнення від гріховного тіла, злиття з божеством.

ПЛО́ТКІН Григорій Давидович [н. 9 (22).XII 1917, Одеса] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. ун-т (1938). Друкуватися почав 1931. Окремими виданнями вийшли поетичні збірки «Свіжий вітер» (1934), «Народження весни» (1936), «Подолання простору» (1940), «Лінія вогню» (1948), «Ясно бачу» (1960), «Вісники свободи» (1955), публіцистичні книги «Поїздка до Ізраїлю» (1959), «Шлях на Схід» (1963). Автор драм. творів «Серце солдата» (1944), «Земля обітована» (1960), «На світанку» (1964), «Четверо з вулиці Жанни» (1966), «Каштани Києва» (1973), «Небо залишається з нами» (1981) та ін. Лібретто опер, кіносценарії. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Вибране. Поезії. К., 1977; Вибране. П'єси. К., 1978; Рос. перекл.— Встречные огни. М., 1979.

І. М. Давидова.

ПЛО́ТНИКОВ Володимир Олександрович [7 (19).V 1873, Орел — 11.IX 1947, Київ] — укр. рад. фізико-хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1932), акад. АН УРСР (з 1920). Закінчив (1895) Моск. ун-т. У 1899—41 працював у Київ. політех. ін-ті (з 1910 — професор). Одночасно у 1931 — 41 — директор Ін-ту хімії АН УРСР; з 1945 — завідуючий лабораторією Ін-ту заг. та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені неорганічній хімії, хімії комплексних сполук алюмінію та його солей та електрохімії неводних розчинів. Довів існування тісного зв'язку між електролітичною дисоціацією і комплексоутворенням у розчинах.

В. О. Плотников.

Плоскуха звичайна. Нижня частина рослини та суцвіття.

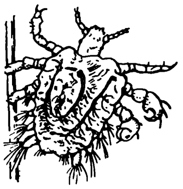
Площиця лобкова.

Експериментально підтвердив хім. теорію розчинів Д. І. Менделєєва, вперше одержав металевий алюміній електролізом неводних розчинів при звичайній т-рі.

ПЛО́ТНИКОВ Микола Сергійович [24.X (5.XI) 1897, Вязьма, тепер Смол. обл.— 3.II 1979, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1954. Творчу діяльність розпочав 1918 у Москві в драм. Студії під керівництвом М. Чехова. В 1922—34 працював у 4-й Студії МХАТу, яку 1926 було перетворено на Реалістичний театр, одночасно 1922—26 навчався у студії МХАТ (педагог В. *Немирович-Данченко*), 1934—36 грав у Театрі Революції, 1936—38 — у Центр. театрі Червоної Армії, 1938—79 — в Театрі ім. Є. Вахтангова (всі — у Москві). Серед ролей — Шмага і Крутицький («Без вини винуваті» і «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Бешанько і Крикун («Банкір» і «Фронт» Корнійчука), Полоній («Гамлет» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна у виставі «Людина з рушницею» Погодіна. Знімався у кіно. Викладав у Всесоюзному ін-ті кінематографії (1932—51) та в Ін-ті театр. мист. ім. А. Луначарського в Москві (1932—51). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

ПЛО́ТНИКОВ Павло Артемович (н. 4.III 1920, с. Гоньба, тепер підпорядковане Барнаульській міськраді Алт. краю) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1966). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї гвард. бомбардувального авіаполку. Воював на Пд., Воронез., Степовому, 1-му та 2-му Укр. фронтах. Особисто здійснив 343 бойові вильоти. Після війни — на відповідальній роботі в Рад. Армії. В 1951 закінчив Військ.-повітряну академію, 1960 — Академію Генштабу. З 1975 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Схеми планів **площ**: 1 — міська (громадська) площа (площа Дзержинського в Харкові); 2 — транспортна площа перед мостом; 3 — площа біля театру; 4 — ринкова площа.

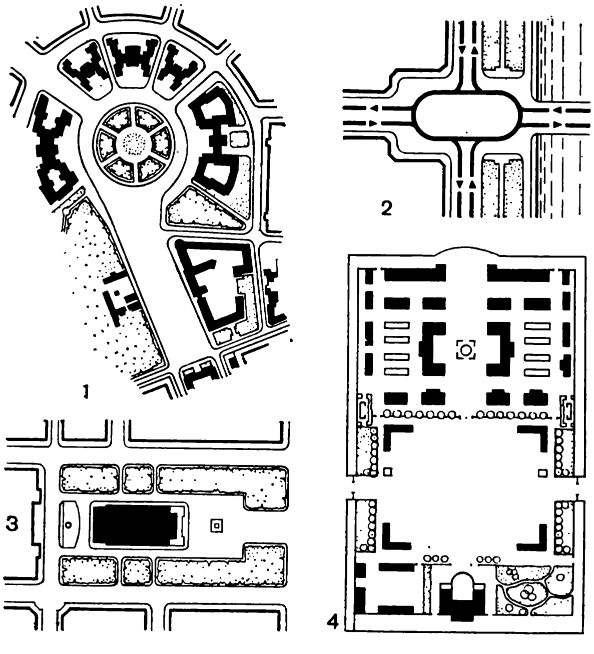

ПЛОХИ́НСЬКИЙ Михайло Мелетійович (1864, Курська губ.— 1906, Харків) — укр. історик-архівіст бурж.-ліберального напряму. Після закінчення Харків. ун-ту працював викладачем історії в гімназії і водночас архіваріусом Харків. істор. архіву (1888—97). Досліджував гол. чин. соціально-екон. відносини на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. В працях П. «Іноземці в Старій Малоросії» (ч. 1. Греки, цигани, грузини. М., 1905), «Матеріали для історії внутрішнього життя Лівобережної України» (Х., 1891) та в деяких статтях, опублікованих у «Сборниках Харьковского историко-филологического общества», є багато документальних матеріалів.

ПЛОЦЬК — місто в центр. частині Польщі, адм. ц. Плоцького воєводства. Розташований на р. Віслі. 94 тис. ж. (1977). У П.— нафтопереробний і нафтохім. комбінат, один з найбільших в Європі (нафта надходить по нафтопроводу «Дружба» з СРСР). Розвинуте машинобудування, зокрема с.-г., судноремонт. Деревообр. та харч. пром-сть. У П.— філіал Варшавського політех. ін-ту. Щороку в місті проводять Всепольський фестиваль нар. творчості. Музей. Зоопарк. Архіт. пам'ятки 12—13 ст. П. уперше згадується в 10 ст.

ПЛОШЕ́ВСЬКИЙ Владислав Казимирович (1853, с. Нижанковичі, тепер смт Старосамбірського р-ну Львів. обл.— 29.I 1892, Львів) — укр. актор і театр. художник. Сценічну діяльність почав 1873 у Львів. польс. міському театрі. У 1874—80, 1882—83, 1886—92 виступав в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1881—86 (з перервою) — в різних польс. трупах. Грав у драмі, комедії і опереті, але повною мірою талант П. розкрився в трагедії. Ролі: Франц Моор («Розбійники» Шіллера), Хлопов («Ревізор» Гоголя), Дурницький, Фуяркевич («Гуси й гусочки», «Відкритий дім» Балуцького), Гаспар («Корневільські дзвони» Планкетта). *Р. Я. Пилипчук.*

ПЛО́ЩА — відкрита, архітектурно організована, обрамлена будівлями, спорудами та зеленими насадженнями частина території населеного пункту. Попередниками міськ. П. були парадні двори палацових і храмових комплексів Кріту, Єгипту, Вавілону, Ассірії. Їхні прямокутний план і периметральну забудову успадкували давньогрец. агори й давньорим. *форуми.* Замкнений характер мали П. європ. міст 12—14 ст. В епоху *Відродження* створювали П. у вигляді правильної геом. форми, в центрі якої розміщували будинок міськ. управління (площа св. Петра в Римі, *Ринок площа* у Львові). Для *бароккo* характерні круглі, багатокутні та складних окреслень П. У містах *Київської Русі* (Києві, Чернігові та ін.) громад. П. розміщувалися в межах міських стін, а торг.— за ними (в передградді). Визначні П. різного призначення створено архітекторами *класицизму* в кін. 18 — 1-й третині 19 ст. (*Двірцева площа* в Ленінграді, *Кругла площа* в Полтаві, Напівкругла площа в Одесі та ін.). У сучас. *містобудуванні* міські П. бувають двох типів: транспортні й пішохідні. Трансп. П., що виконують функції вузлів руху міськ. транспорту, іноді споруджують у кілька ярусів для розв'язки руху транспорту (транспортна розв'язка на Микільській Борщагівці у Києві, іл. див. до ст. *Будівництво,* т. 2, с. 59). Трансп. П. часто мають конкретне спеціалізоване призначення (П. біля вокзалу, П. з автостоянками біля заводів, стадіонів тощо). Пішохідні П. гол. чин. розміщують у центрі міста. Це, як правило, головна П., де розташовуються парадний і громад. центр міста, театр, торг., а також *меморіальні споруди* на честь великих істор. подій, визначних держ. діячів (*Красна площа* в Москві, *Дзержинського площа* в Харкові, *Жовтневої революції площа* в Києві).

ПЛО́ЩА в математиці — *міра множини* точок, які займають поверхню або якусь її частину. В найпростішому випадку П. плоскої фігури F вимірюється кількістю розміщених у ній *квадратів,* сторона кожного з яких дорівнює одиниці довжини. У загальному випадку розглядають усі можливі *многокутники,* вписані (див. *Вписані і описані фігури*) в дану плоску фігуру, і всі можливі многокутники, описані навколо неї. Якщо S_- — верхня грань (див. *Верхня та нижня грані*) площ усіх вписаних, а S_+ — нижня грань площ всіх описаних навколо F многокутників, то шукана П. має бути не меншою за S_- і не більшою за S_+. Коли $S_- = S_+ = S$, то число S наз. площею фігури F. Його обчислюють, використовуючи, напр., формулу $S = \iint\limits_F dxdy$ (див. *Кратні інтеграли*). П. фігури на кривій поверхні визначають, зводячи цю фігуру до плоскої. Для цього її розбивають на малі ділянки, кожну з яких проектують на площину, дотичну до поверхні в одній з точок ділянки. Сума П. цих проекцій наближено дорівнює П. фігури, яка є *границею* таких сум при необмеженому роздробленні фігури на ділянки. Обчислення цих границь та визначення умов існування їх провадять методами *інтегрального числення.*

Літ.: Ильин В. А., Позняк Э. Г. Основы математического анализа, ч. 1. М., 1971; Лебег А. Об измерении величин. Пер. с франц. М., 1960.

В. П. Білоусова.

ПЛО́ЩА ЖИ́ВЛЕННЯ РОСЛИ́Н — площа (в см^2 або м^2), що припадає на 1 рослину в посівах чи насадженнях. Розмір П. ж. р. пов'язують з біол. вимогами культури і сорту, способом сівби, нормою висіву насіння. Оптимальний розмір її забезпечує найкраще використання рослинами проміння Сонця, вологи і поживних речовин грунту. Все це гарантує одержання максимального врожаю з одиниці площі при високій його якості і найменших затратах праці та матеріальних засобів. Визначають П. ж. р. кількістю рослин на 1 га. Найменша П. ж. р. в льону-довгунця, в травах — 20—30 млн. рослин на 1 га (П. ж. р. 3—5 см²), найбільша — у плодових культур — 200—500 дерев на 1 га (П. ж. р. 20—50 м²). Найповніше використання П. ж. р. забезпечують *ущільнені посіви*. Визначення розміру та конфігурації П. ж. р. передбачає можливість повної механізації процесів вирощування та збирання врожаю, застосування прогресивної індустріальної технології в сільському господарстві. *В. П. Гудзь.*

ПЛОЩА́НСЬКИЙ Венедикт Михайлович (1834—1902) — історик Галичини і публіцист, «москвофіл». У 1871—87 редагував у Львові газ. «Слово». В 1887 емігрував до Росії. Служив у Віленській комісії для розгляду давніх актів. З 1874 — член-кореспондент Моск. археол. т-ва. Автор праць з історії Холмської землі: «Минуле Холмської Русі за архівними документами XV—XVIII ст. та іншими джерелами» (в 2 т., 1899—1901), «Акти холмських судів XV—XVII ст. як джерела для історії та етнографії Руського Забужжя» (надрукована в «Трудах девятого археологического съезда», т. 1. М., 1895) та ін., які зберігають певне довідкове значення.

ПЛОЩИНА́ в математиці — одне з основних геометричних понять. При систематичному викладі *геометрії* П. береться за вихідний об'єкт, непряме визначення якого дається в *аксіомах* геометрії. Важливі властивості П. виражені, напр., в таких аксіомах: якщо дві точки прямої належать якійсь П., то і всі точки прямої належать цій П.; положення П. в просторі цілком визначається трьома точками, які не лежать на одній прямій. М. І. *Лобачевський* визначав П. як *геометричне місце* точок, рівновіддалених від двох заданих точок простору. Властивості фігур, розташованих в одній П., вивчаються в курсі *планіметрії*.

ПЛОЩИНА́ ПОЛЯРИЗА́ЦІЇ — площина, яка проходить через напрям поширення лінійно поляризованої електромагнітної хвилі і напрям коливань електричного вектора цієї хвилі (див. *Поляризація світла, Поляризація хвиль*). Раніше цю площину називали площиною коливань, а під П. п. розуміли площину, яка проходить через магн. вектор і напрям поширення хвилі.

ПЛОЩИ́ННИЙ ЗМИВ, поверхневий змив, площинна ерозія — руйнування і знесення верхнього шару грунту чи продуктів вивітрювання гірських порід дощовими й талими водами, що стікають по схилу суцільним шаром або дрібними струмками. П. з. залежить від крутизни і довжини схилу, стійкості порід до змиву, інтенсивності опадів чи танення снігу, характеру рослинного покриву та особливостей госп. використання території. Змивається верх. шар гумусового горизонту грунту (див. *Ерозія грунту*). Продукти П. з. та яружного розмиву (див. *Яр*) формують стік річкових наносів, замулюють ставки і водосховища. На Україні пояс макс. ерозії, зокрема П. з., проходить по межі лісостепової і степової зон. *Г. І. Швебс.*

ПЛОЩИ́ЦЯ (Phthirus) — рід комах ряду *вошей*. Зовнішні паразити людини і людиноподібних мавп. У світовій фауні 2 види; в фауні СРСР, у т. ч. України — 1: площиця лобкова, або лобкова воша (Ph. pubis). Тіло (довж. 1—2 мм) коротке, широке, плескате, на черевці є бічні сосочковидні вирости з довгими щетинками. Паразитує на людині. Оселюється переважно у волоссі лобка, зрідка пахв, бороди, вій. Присисаючись до шкіри (біля основи волосу), спричинює свербіння. Самка за життя (до 17 днів) відкладає бл. 50 яєць (гнид). Зараження відбувається при безпосередньому контакті, рідше через білизну та ін. Заходи профілактики та боротьби: додержання загальних гігієнічних правил; застосування *інсектицидів*, ртутних препаратів. Див. також *Дезинсекція, Дезинфекція*.

ПЛУГ — сільськогосподарське знаряддя для основного обробітку грунту — *оранки*. Одним з найстаріших грунтообробних знарядь — попередником П.— була дерев'яна соха. Історія розвитку сучас. П. починається з кін. 17 ст. У Росії пром. виробн. П. почато 1802 на одному з московських заводів. В СРСР перші серійні тракторні П. були випущені Одеським заводом ім. Жовтневої революції 1925. П. поділяють на П. загального призначення (для оранки під зернові та ін. польові культури на глиб. до 30 см) і П. спеціальні (чагарниково-болотні, лісові, плантажні та ін.); за видом тяги — на канатні, кінні, тракторні (причіпні, навісні та напівнавісні); за конструкцією робочих органів — на полицеві, дискові, комбіновані, роторні та безполицеві; за кількістю корпусів — на одно-, дво-, три- і багатокорпусні. В СРСР, зокрема на Україні, найпоширеніші тракторні напівнавісні і навісні полицеві П., робочими органами яких є (мал.) передплужник, ніж і корпус, що складається з лемеша, полиці (в основному культурної форми) і польової дошки, прикріплених до стояка. П. з цими робочими органами забезпечують виконання необхідних агротехніч. вимог культурної оранки. На Україні застосовують переважно такі П. загального призначення: напівнавісні — ПТК-9-35 (мал.) — дев'ятикорпусний, ширина захвату 3,15 м; ПЛ-5-35 — п'ятикорпусний, ширина захвату 1,75 м; навісні — ПЛН-4-35 — чотирикорпусний, ширина захвату 1,4 м; ПЛН-3-35 — трикорпусний, ширина захвату 0,9 або 1,05 м; ПВН-3-35 (мал.) — трикорпусний, комбінований з обертовими полицями, ширина захвату 1,05 м; ПДН-4-30 (мал.) — дисковий, чотирикорпусний, продуктивність 0,75 га/г, застосовують їх лише для оранки надмірно зволожених грунтів; триярусні ПТН-40 — односекційний, ширина захвату 0,4 м та ПТН-3-40 — трисекційний, ширина захвату 1,2 м, призначені для докорінного поліпшення малородючих солонцевих і підзолистих грунтів. Із спеціальних П. на Україні поширені такі: П. навісний тракторний чагарниково-болотний ПБН-75 (мал.) — для першої оранки осушених торфових і мінеральних заболочених грунтів, зарослих чагарником заввишки до 2 м; має корпус з напівгвинтовою полице-лемішною поверхнею з шириною захвату 0,75 м та черенковий ніж для роботи на мінеральних і дисковий — на болотних грунтах. П. плантажні — для оранки під виноградники і сади (див. *Виноградникові машини*). П. лісові — для підготовки грунту під сівбу і посадку лісових культур (див. *Лісові машини*). П. садові та П.-лущильники за будовою подібні до П. загального призначення, відмінність у тому, що вони обладнані корпусами з меншою шириною захвату й орють на меншу глибину. Іл. с. 422.

Літ.: Горячкин В. П. Собрание сочинений, т. 2. М., 1968; Комаристов В. Ю., Дунай М. Ф. Сільськогосподарські машини. К., 1979.

В. С. Гапоненко.

«ПЛУГ» — 1) Спілка укр. рад. селянських письменників. Засн. 1922 у Харкові. В ряді міст республіки мала свої філії. До ініціативної групи «П.» входили С. Пилипенко, І. Сенченко, А. Панів, Гео Коляда, І. Шевченко та ін. Членами спілки були також Д. Бедзик, С. Божко, А. Головко, В. Гжицький, Г. Епік, Н. Забіла, І. Кириленко, О. Копиленко, В. Мисик, В. Минко, П. Панч, П. Усенко та ін., які у своїх творах висвітлювали життя і побут укр. села. Грунтуючись на ідеї тісного єднання революц. селянства з пролетаріатом, «П.» ставив своїм завданням виховувати широкі селян. маси в дусі пролет. революції, залучати їх до активної участі в громад. житті. «П.» сприяв піднесенню культур. рівня рад. села, виявленню й об'єднанню літ. сил. Проте «масовізм» «П.» спричинився до того, що в орг-цію часто потрапляли випадкові люди, а в л-рі з'являлися ідейно і художньо слабкі твори. В 1931 «П.» перейменовано на Спілку пролетарсько-колгоспних письменників. Існував до 1932. 2) Селян. двотижневик Головполітосвіти УРСР. Вийшов у Харкові 1922 лише один номер (за ред. С. Пилипенка). Тут надруковано твори засновників орг-ції «П.», інформацію з селян. життя на Україні тощо; опубліковано Статут спілки селян. письменників «П.». 3) Літературно-худож. та критичний місячник Спілки укр. рад. селян. письменників «П.». Видавався 1925—32 щомісяця в Харкові за ред. С. Пилипенка, І. Сенченка, А. Головка, І. Кириленка, Д. Загула та ін. У 1925—27 виходив під назвою «Плужанин». Об'єднував широкий авторський актив. Публікував переважно худож. твори «плужан» та інформацію про їхню творчість, літ.-критичні статті. У «П.» друкувалися матеріали з літ.-мист. життя народів СРСР та зарубіж. країн, переклади творів Максима Горького, М. Богдановича, Янки Купали, Е. Золя та ін. Журнал гостро критикував хибні ідейно-естетичні

М. С. Плотников.

П. А. Плотников.

В. К. Плошевський.

Астрофотографія **Плутона** та його супутника Харона.

концепції М. Хвильового. Випускав літ. додаток — серію «Весела книжка». З припиненням діяльності орг-ції «П.» вийшов здвоєний номер журналу під назвою «Колгоспна Україна» (1933) як орган Оргкомітету Спілки рад. письменників України. 4) Літ. альманах Спілки укр. рад. селян. письменників «П.». Виходив 1924—27 у Харкові за ред. С. Пилипенка. Вийшло три зб-ки. Друкував твори П. Панча, О. Копиленка, І. Сенченка, В. Сосюри, О. Вишні, П. Усенка, Л. Первомайського, Т. Масенка, Я. Качури та ін., літ.-критичні праці О. Білецького, М. Яшека (бібліографічне дослідження про літ. дискусію 1925—27) та ін. В «П.» вміщено бібліографічний покажчик «Плужанська творчість». *А. А. Тростянецький.*

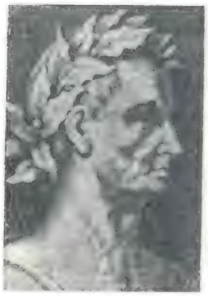
Плутарх.

ПЛУ́ГАРЖ (Pluhař) Зденек (н. 16. V 1913, Брно) — чес. письменник, засл. письменник ЧССР (з 1974). За фахом інженер. Під час нім.-фашист. окупації — в'язень концтаборів. Літ. діяльність почав у 40-х рр. Автор романів «Хрести тягнуться до Тихого океану», «Туга — хліб мій» (обидва — 1947), «Хмари пливуть над Савойєю» (1949) тощо. У романах «Голуба долина» (1954), «Хай кинуть в мене каменем» (1962), «Успіх» (1965), «Остання зупинка» (1971) та ін. порушує актуальні морально-етичні проблеми соціалістичної дійсності. Боротьбу патріотів проти фашизму відтворено в романах «Скляна дама» (1973), «Один срібник» (1974) та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Хай кинуть в мене каменем. К., 1972; Скляна дама.— Успіх. К., 1976; Бар «Загублений якір». «Всесвіт», 1981, № 2—4; Рос. перекл.— Если покинешь меня. М., 1976; Последняя остановка.— Один сребреник. М., 1979.

В. А. Моторний.

«ПЛУЖА́НИН» — літературно-художній та критичний місячник Спілки селянських письменників *«Плуг»*. Виходив 1925—27 у Харкові. В 1927—32 наз. «Плуг».

ПЛУ́ЖНИК Євген Павлович [14 (26).XII 1898, слобода Кантемирівка, тепер смт Ворон. обл.— 2.II 1936] — укр. рад. письменник. Навчався у Київ. вет.-зоотехнічному ін-ті і Київ. муз.-драматичному ін-ті (не закінчив). Деякий час учителював на Полтавщині. Друкуватися почав 1923. Належав до літ. об'єднання *«Ланка»* (*«Марс»*). У поетичних збірках «Дні» (1926), «Рання осінь» (1927), «Рівновага» (1933, опубл.— 1966) оспівав революцію, показав складний процес становлення нової людини, моралі. Характерні властивості лірики і поем П. («Канів», «Галілей») — лаконізм образних засобів, природність інтонацій, драматизм почуттів. Автор п'єс «Професор Сухораб» (1928), «У дворі на передмісті» (1929), роману «Недуга» (1928). Переклав укр. мовою ряд творів М. Гоголя, А. Чехова, М. Горького, «Тихий Дон» М. Шолохова. Разом з В. Підмогильним уклав словник «Фразеологія ділової мови» (1926).

Тв.: Вибрані поезії. К., 1966.

Літ.: Новиченко Л. М. По той бік спокою. В кн.: Не ілюстрація — відкриття. К., 1967; Череватенко Л. Поет, народжений революцією. «Дніпро», 1967, № 7.

Л. В. Череватенко.

ПЛУТА́РХ (Πλούταρχος; бл. 46, Херонея, Беотія — бл. 127) — давньогрец. письменник, історик і філософ-мораліст. Н. в знатній і заможній сім'ї. Здобув енциклопедичну освіту в Афінах. Об'їздив Грецію, бував у Римі і Александрії, проте більшу частину життя провів у Херонеї. В праці «Паралельні життєписи» подав біографії (збереглося 50 біографій) видатних греків і римлян (у «паралель» кожному греку підібрано римлянина). Філос. та ін. твори П. прийнято об'єднувати під умовною назвою «Моралії». Як філософ П. примикав до *платонізму*.

Тв.: Рос. перекл.— Сравнительные жизнеописания, т. 1—3. М., 1961—64.

ПЛУ́ТЕУС (від лат. pluteus — щит) — личинка деяких *голкошкірих*. У морських їжаків наз. ехіноплутеус, а у офіур — офіоплутеус. Для П. характерні довгі парні вирости — «руки», завдяки яким вони плавають у товщі води, кишечник з трьома парами целомічних мішків. На дорослу тварину перетворюється лише частина тіла, решта, зокрема «руки», руйнується.

ПЛУТОКРА́ТІЯ (грец. πλουτοκρατία, від πλοῦτος — багатство і κράτος — влада) — 1) Панування багатіїв; політичний лад д-ви, за якого влада формально (за допомогою узаконених високих майнових цензів) або фактично (незалежно від проголошених демократичних норм) належить найбагатшим представникам панують чого класу. 2) Купка найбагатших представників пануючого класу.

ПЛУТО́Н (Πλούτων) — у грец. міфології друге ім'я бога підземного царства *Аїда*. Під цим ім'ям його вшановували як володаря підземного світу у Старод. Римі.

ПЛУТО́Н — планета *Сонячної системи*, астр. знак ♇. Серед. віддаль від *Сонця* 39,518 *астрономічної одиниці* (5908,9 млн. км). З 22 січня 1969 П. ближче до Сонця, ніж *Нептун*; 1989 П. пройде *перигелій* своєї *орбіти*; 2009 П. знову стане найвіддаленішою від Сонця *планетою*. *Ексцентриситет* орбіти 0,253, нахил її до площини екліптики 17° 8′, період обертання навколо Сонця 247,7 тропічного *року*, а навколо осі — 6 діб 9 год 17 хв 47 с. Радіус П. бл. 2000 км (0,32 радіуса *Землі*), маса дорівнює $1{,}2 \cdot 10^{25}$ г (у 6,1 раза менша за масу *Місяця*). Серед. густина речовини П. $0{,}4 \div 1$ г/см^3. Припускається, що атмосфера П. (яка надзвичайно розріджена) складається з неону. Поверхня П. складається, мабуть, із скелястих порід, збагачених залізом і змішаних з метановим льодом. Серед. *альбедо* П. бл. 0,5. Т-ра поверхні бл. −240° С. Неозброєним оком П. не спостерігається (його блиск 14,7 візуальної *зоряної величини*). В телескоп його видно як диск з кутовим діаметром, меншим за 0,2″. П. має один супутник (Харон), що його відкрив амер. астроном Д. Крісті 22.VI 1978. Радіус супутника (мал.) ~ 1000 км (через це систему П.— Харон вважають, як і систему Земля — Місяць, подвійною планетою); він завжди повернений одним боком до планети; його блиск 16,3 візуальної зоряної величини. Площина орбіти супутника майже перпендикулярна до площини орбіти П.; віддаль його від центра планети бл. 17 тис. км (8,25 радіуса планети). Існування П. теоретично передбачив 1915 П. *Ловелл*, який обчислив його орбіту за збуреннями в русі *Урана* та Нептуна (див. *Збурення руху небесних тіл*). Відкрив П. 1930 на знімках неба, одержаних в обсерваторії П. Ловелла, амер. любитель астрономії (пізніше — професіональний астроном) К. У. Томбо (н. 1906). Припускають, що П. колись був супутником Нептуна. Іл. с. 421.

Літ.: Голицын Г. С. Плутон и его спутник. «Земля и Вселенная», 1979, № 2; Чурюмов К. І. Жадана планета Ікс. «Наука і суспільство», 1980, № 8.

К. І. Чурюмов.

ПЛУТО́Н у геології — геологічне тіло магматичного походження. Утворюється в результаті застигання *магми* у верхніх шарах *земної кори*. До П. відносять великі інтрузивні масиви (див. *Інтрузія*) складчастих областей — *батоліти, лаколіти, штоки* тощо.

В. М. Венидиктов.

ПЛУТОНІ́ЗМ — напрям у геології, послідовники якого вважали, що усі гірські породи утворилися внаслідок магматичних процесів. Концепцію П. вперше виклав шотландський геолог Дж. Геттон (1726—97) наприкінці 18 ст.

Плуги: 1 — робочі органи плуга: *1* — передплужник; *2* — леміш; *3* — полиця; *4* — польова дошка; *5* — грунтопоглиблювач; *6* — стояк; *7* — дисковий ніж; *8* — рама; 2 — напівнавісний чагарниково-болотний плуг ПБН-75; 3 — навісний триярусний плуг ПТН-40; 4 — навісний дисковий плуг ПДН-4-30; 5 — навісний комбінований з обертовими полицями плуг ПВН-3-35; 6 — напівнавісний дев'ятикорпусний плуг ПТК-9-35.

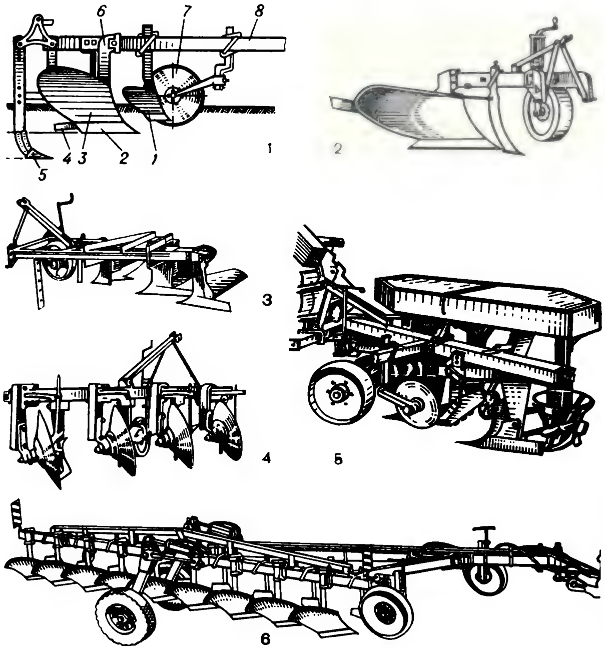

Утвердження П. відбувалося в гострій боротьбі з *нептунізмом*, прихильники якого не визнавали значення внутр. геол. факторів. П. був поширений до серед. 19 ст. Прогресивне значення П. полягає у визнанні циклічності геол. процесів. Іноді під П. розуміють комплекс процесів, що зумовлюють утворення *інтрузивних гірських порід*. *В. М. Венидиктов.*

ПЛУТО́НІЙ (Plutonium; від назви планети *Плутон*), Pu — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 94, масове число найстійкішого ізотопу 244; належить до *актиноїдів*. Період піврозпаду практично важливого довгоживучого ізотопу ^{239}Pu дорівнює 24360 р. Вперше П. 1940 одержав Г. *Сіборг* з співробітниками, опромінюючи уран ядрами важкого водню (дейтерію). П.— сріблясто-білий метал, існує у вигляді шести поліморфних модифікацій (див. *Поліморфізм*) з різною густиною; густ. альфа-П. (т-ра 20° С) 19800 кг/м^3; $t_{\text{пл}}$ 639,5° С; $t_{\text{кип}}$ 3235° С. Утворює сполуки з галогенами, киснем, сіркою, фосфором та ін. неметалами; з багатьма металами — *інтерметалеві сполуки*. Ізотоп ^{239}Pu (поряд з ізотопом ^{235}U) — осн. джерело ядерної енергії. Ізотоп ^{238} Pu використовують для виготовлення довготривалих атомних електр. батарейок, які можна застосовувати, напр., у приладах стимулювання роботи серця.

ПЛУ́ТОС (Πλοῦτος) — у грец. міфології бог багатства. У найдавніші часи його ототожнювали з *Плутоном*. За деякими міфами, П.— син богині миру *Ейрени*. *Арістофан* у комедії «Плутос» зобразив його сліпим, підкресливши цим несправедливість розподілу багатства. В мист. П. зображували найчастіше хлопчиком з рогом достатку в руках. Іл. див. до ст. *Ейрена*, т. 3, с. 514.

ПЛУ́ЧЕК Валентин Миколайович [н. 22.VIII (4.IX) 1909, Москва] — рос. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1974). В 1929 закінчив акторський, а 1932 — режисерський ф-ти Держ. театру, експериментальної майстерні під керівництвом В. *Мейєрхольда*. З 1929 грав у Театрі ім. В. Мейєрхольда; 1940 — один з організаторів Держ. театр. моск. студії (з 1941 — фронтовий театр). У 1942—45 очолював Театр Північного флоту (м. Полярне), 1945—50 — Моск. новий театр. З 1950 — режисер, з 1957 — гол. режисер Моск. театру сатири. Вистави: «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Баня» (разом з М. *Петровим* і С. *Юткевичем*), «Клоп» (разом з С. Юткевичем), «Містерія-буф» В. Маяковського, «Біг» М. Булгакова, «Таблетку під язик» А. Макайонка, «Безумний день, або Весілля Фігаро» П. О. К. Бомарше, «Тригрошова опера» Б. Брехта та ін. Автор книги «На сцені — Маяковський» (1962). Нагороджений орденами Дружби народів, Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

ПЛУ́ЧИК Едуард Ліокумович (н. 27.XI 1936, Мінськ) — укр. рад. кінооператор, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). В 1966 закінчив ВДІК. З 1959 працює на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Зняв фільми: «Карантин» (1968), «Хліб і сіль» (1970), кінотрилогію «Дума про Ковпака» (1975—77), «Від Буга до Вісли» (1981). З 1967 викладає на кінофакультеті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого.

ПЛЮВІО́ГРАФ (від лат. pluvia — дощ і грец. γράφω — пишу) — самописний прилад для вимірювання і реєстрації кількості рідких опадів, їх інтенсивності й тривалості. В СРСР найпоширеніший П., що складається з приймальника опадів пл. 500 см^2 (мал. с. 424) та з'єднаної з ним циліндричної посудини з поплавком, на якому є стрілка з пером. Опади, потрапляючи у приймальник, піднімають поплавок, перо при цьому викреслює на паперовій стрічці криву. Стрічку закріплено на барабані, що обертається за допомогою годинник. механізму. Вертикальні лінії на ній відповідають часу, горизонтальні—кількості опадів.

ПЛЮМБІКО́Н (від лат. plumbum — свинець і грец. εἰκών — зображення) — перетворювач світлового сигналу на електричний — *відеосигнал*; *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів; різновид *відикона*. Мішенню П. (на відміну від відикона) є плівка з шаром оксиду свинцю (PbO), що відзначається складною напівпровідниковою структурою. П.—малоінерційний перетворювач, забезпечує правильне передавання кольорових зображень. Застосовується гол.чин. в кольоровому телебаченні.

ПЛЮРАЛІ́ЗМ (від лат. pluralis — множинний) — ідеалістична філософська концепція, за якою все існуюче складається з кількох або з множини самостійних рівнозначних духовних сутностей, що не зводяться до єдиного начала. Термін «плюралізм», запроваджений німецьким філософом X. Вольфом (1712), протилежний *монізмові*. На позиціях П. стояли Г. В. Лейбніц (учення про *монади*), Й. Ф. *Гербарт*, у сучас. бурж. філософії деякі представники *персоналізму*, *прагматизму*, *неопозитивізму*, *екзистенціалізму*. В *пізнання теорії* П. обстоює множинність істини, що приводить до *агностицизму* та *ірраціоналізму*. П., заперечуючи єдину визначальну основу суспільства, розглядає історію як потік випадкових подій, тобто відмовляється від аналізу об'єктивних законів розвитку людства. Концепція П. практично використовується як засіб дискредитації моністичної філос. основи марксизму-ленінізму, заперечення політичної системи соціалізму, заг. закономірностей побудови соціалізму, для апологетики бурж. демократії. Див. також *«Плюралістична демократія»*.

«ПЛЮРАЛІСТИ́ЧНА ДЕМОКРА́ТІЯ» — сучасна буржуазно-реформістська концепція, відповідно до якої влада в бурж. д-ві ніби «розшаровується» і здійснюється як державою, так і багатьма недержавними об'єднаннями (асоціаціями підприємців, церквою, політ. партіями, фермерськими об'єднаннями тощо), що протидіють і зрівноважують одна одну, завдяки чому нібито досягається «чиста», «вища» демократія. В основі «П. д.» лежать вульгарно-ідеалістичні уявлення про «гармонійну єдність» інтересів особи і бурж. суспільства. Ця концепція характеризується *еклектизмом*, має на меті замаскувати панівне становище буржуазії ілюзією незалежності різноманітних сусп. сил. Виникнення концепції «П. д.», найвідомішими представниками якої є Г. Хекшер, С. Файнер та ін., пов'язане з ускладненнями політ. системи сучас. капіталізму, загостренням класової боротьби. В цих умовах класичну бурж. *«поділу влади» теорію* витіснив *інституціоналізм*, який став ідеологічною базою «П. д.». Концепція «П. д.» тісно пов'язана з ін. бурж. концепціями — «народного капіталізму», «держави благоденства» тощо. *А. Й. Рогожин.*

ПЛЮТИ́НСЬКИЙ Володимир Антонович (н. 4.V 1927, с. Борисів, тепер Ізяславського р-ну Хмельн. обл.) — один із перших організаторів колгоспного виробництва на Ровенщині в перші роки після визволення 1944 західноукраїнських областей від німецько-фашист. загарбників; голова ордена Трудового Червоного Прапора колгоспу «Зоря комунізму» Ровенського р-ну Ровен. обл., Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1951. Колгосп, очолюваний П., став високорентабельним агропромисловим комплексом (у г-ві —9816 га угідь, розвинені тваринництво, овочівництво, діють овочеконсервний комбінат, склотарний завод, ін. підприємства). П.— делегат XXIV і XXVI з'їздів КПРС, XXIII з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПЛЮШ (нім. Plüsch, франц. peluche, від лат. pilus — волос) — густа тканина з бавовняним або з натурального шовку ворсом *основи* на лицьовому боці. За видом ворсу розрізняють П. розрізний і нерозрізний (пете́льний), за способом вироблення і оздоблення — гладенький, візерунчастий, тиснений та ін. З П. шиють одяг, виготовляють завіси і покривала, ним оббивають меблі і оздоблюють одяг тощо. Див. також *Оксамит*.

ПЛЮЩ Олексій Львович [13 (25).V 1887, с. Оленівка, тепер Борзнянського р-ну Черніг. обл.— 13 (25).V 1907] — укр. письменник. Навчався в Ніжинському істор.-філологічному ін-ті (1906—07). Друкуватися почав 1905. Твори П. (оповідання «Плач шаленого», «Сповідь», «Страшна помилка», «Записки недужої людини», повість «Великий в малім і малий у великім») написані під впливом ліберально-народницьких ідей. В оповіданні «В пивниці» змалював тяжке життя робітничої сім'ї. Писав також вірші і п'єси.

Тв.: Твори, т. 1—2. Одеса, 1911—12; Великий в малім і малий у великім. К., 1930. *Г. Я. Неділько.*

ПЛЮЩ Павло Павлович [19 (31). XII 1896, с. Володькова Дівиця, тепер Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл.— 4.III 1975,

Є. П. Плужник.

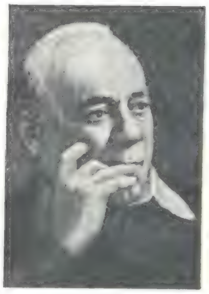

В. М. Плучек.

В. А. Плютинський.

Київ] — укр. рад. мовознавець. Член КПРС з 1964. Закінчив Дніпроп. ін-т соціального виховання (1931). З 1937 працював у Київ. ун-ті (з 1960 — професор). Осн. праці: «Збірник вправ з синтаксису та пунктуації» (1936; у співавт. з О. Я. Сарнацькою), «Мовні засоби гумору в ,,Енеїді" І. Котляревського» (1959), «Краса і сила Шевченкової мови» (1964).

Тв.: Історія української літературної мови. К., 1971.

ПЛЮЩ (Hedera) — рід вічнозелених ліаноподібних здерев'янілих кущів родини аралієвих. Стебло розгалужене (з численними додатковими повітряними коренями — присосками), завдовжки від 2 до 20 м і більше. Листки суцільні або 3—5-лопатеві, шкірясті, зверху блискучі; характерна *гетерофілія.* Квітки правильні, двостатеві дрібні, у китицях або волотях. Плід—ягодоподібний. Бл. 15 видів, поширені у помірних гірських областях Пд.-Сх. Азії, в Середземномор'ї, Зх. та в Серед. Європі. В СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 2: П. звичайний, або прочитан (H. helix), росте в тінистих лісах зх. частини УРСР; П. кримський (H. taurica), пошир. в лісах пд. районів Криму. П. використовують в озелененні відкритого і закритого грунту, для декорування стін, альтанок, ампельного прикрашання приміщень.

М. П. Волошин.

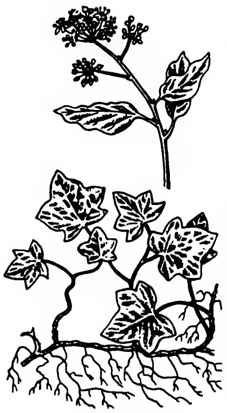

Плющ звичайний. Частина рослини з повітряними коренями та суцвіття.

ПЛЯЖ (франц. plage — узмор'я) — слабонахилена прибережна смуга моря, озера, річки. Складена піском, гравієм, галькою і ракушняком. На мор. узбережжях від дії прибою або шторму матеріал П. значно переміщується і змінюється. П. використовують для купання і лікування (див. *Сонцелікування*). На Україні численні П. є на узбережжях Чорного та Азовського морів, у долинах багатьох річок.

ПЛЯТТ Ростислав Янович [н. 30. XI (13.XII) 1908, Ростов-на-Дону] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1961). Навчався на драм. курсах, які очолював Ю. *Завадський.* З 1927 — актор Театру-студії під керівництвом Ю. Завадського, згодом Ростовського-на-Дону театру ім. М. Горького, 1938—41 — Моск. театру ім. Ленінського комсомолу, а 1943—Театру ім. Моск. Ради. Ролі: Войницький, Дорн («Лісовик», «Чайка» Чехова), Яропегов («Сомов та інші» М. Горького), Крогстад («Нора» Ібсена), Васін («Російські люди» Симонова), Б. Шоу («Милий брехун» Кілті), Парклі Купер («Далі—тиша» В. Дельмар) та ін. Знімається в кіно; ролі: Янек («Мрія»), Грін («Убивство на вулиці Данте»), пастор Шлаг («Сімнадцять миттєвостей весни»). Концертна діяльність. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Дунина С. Т. Ростислав Плятт. М., 1963.

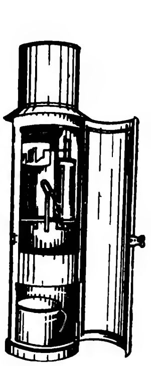

Плювіограф.

ПЛЯЦКО́ Григорій Васильович (н. 14.IV 1928, с. Островок, тепер Сокальського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. механік, доктор тех. наук (з 1976). Закінчив Львів. політех. ін-т (1950). З 1957 працював у Фізико-мех. ін-ті АН УРСР, з 1973 — у Львів. філіалі матем. фізики Ін-ту математики АН УРСР (тепер Ін-т прикладних проблем механіки і математики АН УРСР; з 1975 — зав. відділом). Наук. праці з питань теплопровідності та термопружності, а також фізико-мех. явищ у твердих тілах під дією високоінтенсивних потоків енергії. Державна премія УРСР, 1975.

ПЛЬЗЕНЬ — місто на Зх. Чехословаччини, адм. ц. Зх.-Чеської обл. Розташований при злитті кількох річок, які утворюють р. Бероунку (прит. Влтави). Вузол з-ць і автошляхів. 163 тис. ж. (1976). Один з найбільших центрів важкого машинобудування країни — комбінат ім. В. І. Леніна (кол. з-ди «Шкода»), виробн. прокатних станів, турбін, екскаваторів, підйомних кранів, верстатів, компресорів, електровозів, устаткування для атомної промисловості та ін. Виробництво якісної сталі. Хімічні, паперові, керамічні, склоробні, шкіряні й харчові підприємства. П. здавна відомий пивоварною пром-стю (з-д «Праздрой» збудовано 1842). Поблизу міста — видобування вугілля і заліз. руди. Медичний, маш.-буд., електротех., пед. ін-ти.Картинна галерея, музеї. Театри. Архіт. пам'ятки 14—19 ст. П. засн. бл. 1292.

ПНЕВМАТИ́ЧНА ЗБРО́Я (від грец. πνευματικός — повітряний) — ручна невогнепальна зброя, в якій для метання кулі використовується сила тиску стиснутого повітря або газу. Прототипом П. з. була стародавня повітрянодувна трубка. Перша пневматична рушниця в Європі з'явилася 1430. В кін. 18 ст. пневматичні рушниці були на озброєнні в арміях ряду країн. На поч. 19 ст. її заступила *вогнепальна зброя.* Сучас. нарізна П. з. розвивається як спортивно-тренувальна зброя, має калібр від 3 до 5,6 мм, дальність стрільби до 100 м. Для стрільби з П. з. застосовують свинцеві або сталеві кулі з хвостовим оперенням. П. з. буває пружинною і газобалонною.

ПНЕВМАТИ́ЧНА ПО́ШТА — вид зв'язку, за яким документи і невеликі вантажі переміщують у спец. трубах, стискуючи або розріджуючи повітря в них; різновид *пневматичного транспортування.* Існує з 18 ст. Перша діюча установка П. п. з трубами протяжністю 100 м стала до ладу (1853) на Лондон. телеграфі. Осн. частинами сучас. установки (мал.), крім труб, є повітродувки, розміщені на окремих її ділянках, трансп. контейнери (жорсткі патрони, капсули) і герметичні приймально-відправляльні пристрої. Іноді вдаються й до безконтейнерного переміщення документів і вантажів. Установки П. п. бувають однотрубні (з одночасним рухом контейнерів лише в одному напрямі) і двотрубні (з незалежним одночасним переміщенням контейнерів в обох напрямах); системи П. п.— лінійні, радіальні і кільцеві. Швидкість руху контейнерів з вантажем масою до 2 кг становить 6—20 м/с (іноді до 45 м/с). Продуктивність установок — до 2,4 тис. контейнерів за годину. П. п. використовують у межах будинку (напр., на великих підприємствах зв'язку, на металург. підприємствах — для транспортування проб гарячого металу) або в межах міста. Найбільша протяжність ліній П. п. у Парижі — бл. 600 км. П. п. застосовують в СРСР (Москва, Ленінград, Київ, Тбілісі тощо), ФРН та ін. країнах. Дальший розвиток П. п. передбачає збільшення діаметра труб, у яких переміщуватимуться контейнери на колесах. Див. також *Диспетчерський зв'язок.*

А. Ф. Кукуруза.

Пневматична пошта. Пульт керування (у верхню частину пульта вставляють рознімний патрон з документом, два патрони внизу — запасні).

ПНЕВМАТИ́ЧНЕ ТРАНСПОРТУВА́ННЯ — переміщення сипких, поштучних і пластично-в'язких матеріалів по *трубопроводах* за допомогою стиснутого або розрідженого повітря (чи ін. газу). Для П. т. використовують установки (всмоктувальні, нагнітальні, комбіновані), у складі яких є *компресори, вентилятори* або *вакуумні насоси,* завантажувальні пристрої (напр., живильники), труби (діаметром до 1200 мм), а також *фільтри* і *циклони* (в них повітря відокремлюється від транспортованого матеріалу). Продуктивність таких установок — від кількох кілограмів до сотень тонн матеріалів за годину; віддаль транспортування ними матеріалів — до кількох кілометрів; тиск повітря в установках — до 0,8 МПа. П. т. характеризується герметичністю транспортних систем, можливістю пристосування їх до різних виробничих умов, суміщення з ін. технологічними операціями (напр., сушінням, нагріванням, охолоджуванням) та повної автоматизації процесу. Вади П. т.: порівняно великі витрати електр. енергії (до 5 кВт · год/т), висока металомісткість, значне зношування устаткування при переміщуванні високотвердих матеріалів. Системи П. т. дають змогу завантажувати і розвантажувати транспортні засоби, переміщувати матеріали між цехами пром. підприємств (див. *Промисловий транспорт*), видаляти відходи виробн., відсмоктувати пил. До П. т. вдаються й при переміщенні документів, невеликих вантажів (див. *Пневматична пошта*) тощо. Набуває поширення контейнерне, або капсульне, П. т. з рухом по трубопроводах вантажних *контейнерів* (одного або кількох) на колісному ходу (швидкість руху 20—30 км/год). Проектуються (1981) системи П. т., якими перевозитимуть пасажирів у спец. кабінах-капсулах.

ПНЕВМАТИ́ЧНИЙ ПРИ́ЛАД вимірювальний — прилад, яким вимірюють лінійні розміри деталей машин і механізмів, використовуючи струмінь стиснутого повітря, що проходить через калібрований отвір (сопло) і потрапляє на встановлену перед цим отвором деталь. Принцип дії П. п. грунтується на залежності витрати (або пов'язаного з нею тиску) повітря від віддалі (зазора) між соплом і деталлю. Шкала приладу проградуйована в одиницях довжини при відомій віддалі між соплом і поверхнею, на яку встановлено деталь. Розрізняють П. п. ротаметричного (див. *Ротаметр*) і манометричного (див. *Манометр*) типів. Настроюють їх звичайно за розміром зразкової деталі або кінцевими *мірами довжини*. П. п. застосовують гол. чин. у машино- і приладобудуванні.

ПНЕВМАТИ́ЧНІ БУДІВЕ́ЛЬНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції (м'які *оболонки*), що їх несуча спроможність забезпечується надлишковим тиском повітря всередині замкнутих об'ємів. Розрізняють П. б. к. (мал.) повітроопірні, повітрокаркасні та комбіновані. У повітроопірних П. б. к. слабо стиснуте повітря (надлишковий тиск 0,1—1 кПа) подається (повітродувками, вентиляторами) всередину огороджуваних ними герметич. приміщень. Для входу в приміщення і виходу з них у П. б. к. такого типу передбачено повітряні *шлюзи*; заданий тиск повітря (нешкідливий для здоров'я людини) підтримується автоматично. У повітрокаркасних П. б. к. стиснуте повітря (надлишковий тиск 30—700 кПа) нагнітається (компресорами) лише в несучі елементи каркасу, в огороджуваних ними приміщеннях підтримується атмосферний тиск. Комбіновані П. б. к. є повітрокаркасними, в яких передбачено можливість герметизації приміщень, щоб епізодично збільшувати несучу спроможність конструкцій (напр., при сильному вітрі або снігопаді). Деякі П. б. к. підсилюють канатами, відтяжками, сітками або діафрагмами. П. б. к. виготовляють з армованих плівок або *тканин технічних* з полімерним покриттям. Вони легкі, компактні, зручні при транспортуванні та монтажі, сейсмостійкі, дають змогу перекривати великі *прогони* без внутр. опор. Вади П. б. к.— недовговічність, низька вогнестійкість, у них необхідно постійно підтримувати надлишковий тиск повітря. П. б. к. використовують при зведенні постійних і тимчасових споруд різного призначення (гаражів, спортивних та виставочних залів, теплиць, складів та ін.), як *опалубку* при виготовленні залізобетонних конструкцій тощо. В СРСР масовий випуск П. б. к. освоєно на ангренському заводі «Гумотехніка» (Узб. РСР).

Літ.: Пневматические конструкции воздухоопорного типа. М., 1973; Ермолов В. В. Воздухоопорные здания и сооружения. М., 1980; Арсеньев Л. Б., Полянов В. П. Пневматические сооружения. М., 1981. *Є. О. Тацій.*

ПНЕВМАТО́ЛІЗ [від грец. πνεῦμα (πνεύματος) — подув і λύσις — звільнення, виділення] — процес утворення *мінералів* під дiянням летких компонентів (перегрітої водяної пари, сполук бору, фтору, хлору, сірки тощо), що виділяються з *магми*. Відбувається при проникненні магми в товщу *гірських порід* або під час виверження її на земну поверхню. П. супроводить магматизм і переходить у гідротермальні процеси. Внаслідок П. утворюються рудні родовища олова, вольфраму, берилію, літію, сірки та ін. *В. М. Венидиктов.*

ПНЕВМАТОФО́РИ [від грец. πνεῦμα (πνεύματος) — дихання і φορός — носій] — надземні вентиляційні, або дихальні, корені деяких тропічних деревних рослин. Характерні для дерев, що ростуть на бідних на кисень грунтах, гол. чин. *мангрових лісів* та тропіч. боліт. П. розвиваються з підземних бічних коренів і ростуть вертикально вгору (негативний геотропізм), піднімаючись над водою або грунтом. П. забезпечують підземні органи рослин повітрям, чому відповідає і їхня анатомічна будова — тонка кора, що постійно злущується, численні *сочевички*, дуже розвинена система повітроносних *міжклітинників*.

ПНЕВМОГРА́ФІЯ (від грец. πνεῦμα — дихання і γράφω — пишу) — запис дихальних рухів людини і тварин. Здійснюється за допомогою спец. приладу — пневмографа. Осн. частинами приладу є датчик (див. *Датчики біологічні*), який безпосередньо сприймає дихальні рухи, система, що передає показники датчика, і реєструюча система (напр., *кімограф*). П. звичайно поєднують з *спірометрією* або *спірографією*. Широко застосовується в фізіології і медицині для одержання даних про характер дихальних рухів.

ПНЕВМОКО́КИ (від грец. πνεύμων — легені та *коки*) — застаріла назва бактерії Streptococcus pneumoniae. Див. *Стрептококи*.

ПНЕВМОКОНІО́З (від грец. πνεύμων — легені та κονία — пил) — група професійних захворювань *легень*, що виникають внаслідок тривалого вдихання виробничого пилу і характеризуються розвитком у них фіброзного процесу. До групи П. входить багато різних захворювань легень, які виникають при порушенні правил техніки безпеки у працівників гірничорудної, вугільної, машинобудівної та ін. галузей промисловості. П. відрізняються за клінічними ознаками, тяжкістю перебігу і ускладнень. Строки розвитку П. різні і визначаються ступенем вмісту і складом пилу в повітрі, індивідуальною чутливістю організму тощо. Основні види П.: *силікоз* (від пилу, який містить вільний двоокис силіцію), силікатоз (від пилу, що містить зв'язаний двоокис силіцію — азбестовий, тальковий), *антракоз легень* (вугільний пил); П. від вдихання мішаного пилу — антракосилікоз (у прохідників вугільних шахт), сидеросилікоз (у електрозварників) тощо. Профілактика: впровадження сан.-гіг. заходів (мокре буріння, вентиляційні та пиловідсмоктувальні установки, автоматизація робочих процесів, респіратори тощо), медичні огляди. Див. також *Професійні хвороби*.

ПНЕВМОНІ́Я (від грец. πνεύμων — легені), запалення легень — інфекційне захворювання *легень* у людини і тварин, що може виникати як самостійне захворювання або як ускладнення ін. хвороб. У людини П. буває первинною, коли розвивається у осіб, що мають здорові органи дихання, і вторинною, коли виникає на фоні хронічних захворювань легень (*бронхіт, емфізема легень, пневмосклероз*). П. може бути також наслідком потрапляння в дихальні шляхи або активації мікробної інфекції, що міститься в них (стафілококи, стрептококи та ін.), вірусів (*грипу, орнітозу,* аденовірусів), впливу різних фіз. і хім. факторів (ушкоджень, високих і низьких т-р, шкідливих речовин). Фактори, що сприяють розвиткові П.— переохолодження організму, фіз. та розумова перевтома, недостатнє харчування, *куріння, алкоголізм,* ослаблення організму внаслідок ін. захворювань. При П. у запальний процес втягуються найдрібніші легеневі пухирці (альвеоли) і найдрібніші бронхи (бронхіоли). За характером ураження і клінічним перебігом розрізняють вогнищеву і крупозну П. При вогнищевій П. запальний процес уражує невеликі частки легень, при крупозній П. уражуються всі структурні частки легень — бронхіоли, *плевра*. Для крупозної П. характерні: гострий початок — раптове підвищення т-ри тіла (38—39° С і вище), погіршення стану, поява задишки, сильний біль у боці; потім з'являється кашель з виділенням в'язкого *мокротиння* іржавого кольору (домішка крові). При вислуховуванні хворого відмічаються сухі, а потім вологі хрипи. Вогнищева П. характеризується тими самими симптомами, але виражені вони менше, ніж при крупозній П. За клінічним перебігом П. буває гострою і хронічною. Гостра П. зустрічається частіше, ніж хронічна. Перебіг хронічної П. дуже тривалий (місяці, роки), при цій формі П. уражуються всі структури легеневої тканини, а також судинна система і *лімфатична система*. Характеризується ця форма періодичними спалахами і *ремісіями*. Лікування гострих форм, як правило, стаціонарне; антибіотики, сульфамідні препарати, серцеві та судинні засоби, вітаміни, фізіотерапевтичні заходи (банки, гірчичники, *електрофорез* тощо); курортне лікування.

На П. хворіють всі види с.-г. тварин, особливо часто молодняк; протікає у формі бронхопневмонії або крупозного запалення легень. Виникає П. від переохолодження організму тварини, вдихання пилу, диму та ін. подразнюючих речовин, при інфекційних і інвазійних хворобах (грип, *диплококова інфекція молодняка, паратиф, пастерельоз, пошесне запалення легень* великої рог. худоби, *туберкульоз,* личинковий *аскаридоз, диктіокаульоз* тощо). У хворих тварин підвищується т-ра тіла, з'являються сухий, болісний кашель і хрипи в легенях, задишка, спостерігаються катаральне витікання з носа, гарячка та ін. П. нерідко ускладнюється гнійним запаленням або гангреною легень. Діагноз встановлюють на основі клініч. ознак, рентгенологіч. та лаборатор-

Р. Я. Плятт.

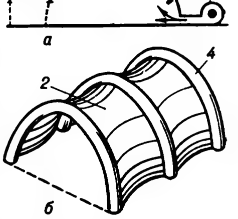

Пневматичні будівельні конструкції:
а — повітроопірна;
б — повітрокаркасна;
1 — повітряний шлюз;
2 — оболонка;
3 — повітродувка;
4 — пневматичний каркас (трубчаста арка).

Б. Пневський. Міністерство шляхів у Варшаві. 1946—50.

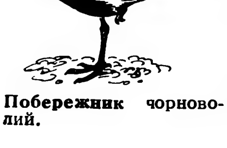

Побережник чорноволий.

них досліджень. Заходи боротьби. Лікування спрямовують на усунення причин, що викликали П. Хворим тваринам надають спокій і призначають дієтотерапію. Вибір лікувальних засобів залежить від типу цієї хвороби.

С. Б. Соколов (П. у людини).

ПНЕВМОСКЛЕРО́З (від грец. πνεύμων — легені та *склероз*) — патологічний стан, зумовлений надмірним розвитком у *легенях* людини або тварин *сполучної тканини*. До П. можуть спричинитися перенесена *пневмонія, пневмоконіози*, бронхіальна астма, бронхіти, туберкульоз тощо. П. буває вогнищевим і дифузним. Легенева тканина при П. зморщується, дрібні бронхи розширюються. Перебіг хронічний, з тривалим кашлем. Лікування залежить від причини, що викликала захворювання.

ПНЕВМОТО́РАКС (від грец. πνεῦμα — подув, повітря і θώραξ — груди) — скупчення повітря в плевральній порожнині. Розрізняють довільний (спонтанний), травматичний та штучний П. Довільний П. виникає при надходженні повітря у плевральну порожнину внаслідок порушення цілості легеневої тканини і *плеври* при *туберкульозі, абсцесі, емфіземі легень* тощо. Довільний П. може бути частковим і повним, однобічним і двобічним. Травматичний П. виникає при ножових, вогнестрільних та ін. ураженнях грудної клітки, бронха або легені. Травматичний П. буває закритий, відкритий і клапанний. Штучний П. застосовують як засіб лікування туберкульозу легень. Він полягає у тому, що в плевральну порожнину штучно вводять повітря з тим щоб здавити хвору легеню, припинити її дихальну функцію і тим самим створити найсприятливіші умови для загоювання патологічного вогнища в легеневій тканині. Клінічні ознаки і лікування при П. різноманітні і залежать від його характеру і виду.

ПНЕ́ВСЬКИЙ (Pniewski) Богдан (26.VIII 1897, Варшава — 5.IX 1965, там же) — польс. архітектор, дійсний член Польс. АН. У 1923 закінчив Політех. ін-т у Варшаві. Осн. роботи: житл. будинки на вул. Мадалинського (1925—26), особняк на вул. Кленовій (1937), Міністерство шляхів (1946—50), Будинок селянина (1957—65), перебудова комплексу будівель Нар. сейму (1948—52), всі — у Варшаві; готель «Патрія» в Криниці (1934). Для творчості П. характерно поєднання рис *неокласицизму* й *функціоналізму*.

ПНІН Іван Петрович [1773, Москва — 17 (29).IX 1805, Петербург] — рос. просвітитель, поет і публіцист. Разом з О. Бестужевим (батьком декабристів Бестужевих) 1798 почав видавати прогресивний літ.-політичний «Санкт-Петербургский журнал». З 1805 — президент Вільного т-ва любителів словесності, наук і мистецтв. Оди, байки, послання П. («Ода на правосуддя», «Надія», «Цар і придворний», вірш «На смерть Радищева») пройняті громадян. мотивами. У публіцистичному творі «Розвідка про освіту стосовно до Росії» (1804) виступив з критикою кріпацтва.

ПНОМПЕ́НЬ — столиця Кампучії, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташований на р. Меконг. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, аеропорт міжнар. значення (Почентонг). Понад 200 тис. ж. (1980). Працюють мех. та фруктових напоїв з-ди, текст. комбінат, рисосушарні, рисо- і бавовноочисні підприємства, олійниці тощо. ТЕС. Значну частину підприємств, навчальних і культурних закладів зруйновано під час панування антинародного режиму (1975—79). Працюють мед. і Вищий технологічний ін-ти. Засн. в 14 ст.

Пномпень. Пам'ятник незалежності.

ПО (Poe) Едгар Аллан (19.I 1809, Бостон — 7.X 1849, Балтімор) — амер. письменник. У 1827 видав першу збірку «„Тамерлан" та інші вірші», 1831 — зб. «Вірші». П. вважають одним із засновників амер. гостросюжетного, глибоко психологічного оповідання. Від його оповідань і повістей «Вбивство на вулиці Морг» (1841), «Золотий жук» (1843) та ін. веде свій початок *детективна література*. Людина трагічної долі, П. писав поеми й вірші, наповнені зображеннями смерті, жахів, страждань. Його поетична творчість являє собою одну з вершин амер. романтизму (зб. «„Ворон" та інші поеми», 1845). Філос. космогонічною поемою «Еврика» (1852) виступив як попередник жанру наук. фантастики. Автор критичних статей про творчість Н. Готорна, Г. У. Лонгфелло, Ф. Купера, теор. праць «Філософія творчості» (1846), «Поетичний принцип» (1850).

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. Х., 1928; Повість Артура Гордона Піма з Нантукету. Х., 1928; Золотий жук.— Оповідання. К., 1972; Рос. перекл.— Полное собрание поэм и стихотворений. М.— Л., 1924; Полное собрание рассказов. М., 1970; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972.

Т. Н. Денисова.

ПО Ліна (справж. прізв., ім'я та по батькові — Горенштейн Поліна Михайлівна; 18.I 1899, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 26.XI 1948, Москва) — укр. рад. скульптор. У 1920—24 навчалася у Вищих хореографічних майстернях і водночас на скульптурному відділі ВХУТЕМАСу в Москві. В 1934 втратила зір і відтоді працювала як скульптор. Твори: «Танок з покривалом», «Танцювальна сюїта», «Портрет В. І. Леніна» (1937), «Дівчина в хустинці (Груня)», «О. С. Пушкін», «Паганіні», «А. П. Чехов» (1945), «Осиротілі», «У фашистській неволі», «Народні месники», «Гнів народу» (1941—44), «Пісня радості» (1945), композиції «Танці народів СРСР» (1946—47).

ПО — найбільша ріка Італії. Довж. 652 км, площа бас. 75 тис. км². Бере початок у Котських Альпах, впадає в Адріатичне м., утворюючи заболочену дельту. У верхів'ї — гірська; вийшовши з гір, тече *Паданською рівниною*. Долина П. широка, русло звивисте, обваловане для захисту заплави від затоплення під час повені. Найбільші притоки: ліві — Дора-Бальтеа, Тічино, Адда, Ольйо, праві — Танаро, Панаро. Живлення переважно дощове й снігове. Пересічна річна витрата води у гирлі 1500 м³/с. Судноплавна до м. П'яченца; каналами сполучена з озерами Лаго-Маджоре, Комо та ін. Використовують для зрошування. На П. — ГЕС; міста Турін, П'яченца, Кремона.

ПОАЛЕ́Й ЦІО́Н (ПЦ), Робітники Сіону — євр. дрібнобурж. націоналістичні організації, що виникли в ряді країн на поч. 20 ст. і намагалися поєднати *сіонізм* з дрібнобурж. соціалізмом. У Рос. імперії більшість груп ПЦ діяла на Україні, одну з перших створено 1901 в Катеринославі. ПЦ пропагувала ідею відмежування євр. трудящих від загальнорос. пролет. руху, маскуючи ці свої дії псевдомарксистською фразеологією. Виступала за організацію масової євр. еміграції з Росії, зокрема з України, в Палестину. Протягом 1904—06 з груп ПЦ виникли Сіоністсько-соціалістична робітн. партія, Соціалістична євр. робітн. партія, а також Євр. с.-д. робітн. партія, що зберегла назву ПЦ. В 1908—10 ПЦ фактично перетворилася на агентуру сіонізму в робітн. русі. В 1917 партія налічувала бл. 15 тис. членів. Велику Жовтн. соціалістич. революцію ПЦ зустріла вороже. На Україні представники ПЦ входили до контрреволюц. *Центральної ради*, згодом активно співробітничали з петлюрівською *Директорією*. В серпні 1919 ПЦ оформилася в т. з. Євр. комуністичну партію ПЦ. У грудні 1922 частину її членів, переважно робітників, прийнято в ряди РКП(б). ПЦ продовжувала націоналістичну пропаганду і перероджувалася на антирад. орг-цію. В 1928 її діяльність було заборонено.

М. М. Липовченко.

ПОБЕРЕ́ЖНИК (Calidris) — рід птахів род. *сивкових*. Довж. тіла до 24 см, маса до 120 г. Дзьоб прямий або трохи загнутий донизу. Цівка коротка, пальці без перетинок. Оперення спини сіробуре, руде або чорне, черевце — біле, руде з темними плямочками або чорне. Гніздо — ямка на землі; кладка з 4 яєць у червні — липні. Живляться гол. чин. дрібними комахами та їхніми личинками.

16 видів, поширених на Пн. Євразії і Пн. Америки; в СРСР — 14, у т. ч. в УРСР зустрічається на перельотах 5 видів, зокрема П. червоноволий (C. ferruginea), П. чорноволий (C. alpina), кулик-горобець (C. minutus) та ін. П.— об'єкт спортивного полювання.

ПОБЄДОНО́СЦЕВ Костянтин Петрович [21.V (2.VI) 1827, Москва — 10 (23).III 1907, Петербург] — держ. діяч царської Росії. З 1880 — обер-прокурор Синоду. Мав великий вплив на *Олександра III* та *Миколу II*. Був натхненником крайньої політ. реакції, зокрема у 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст. сприяв проведенню «*контрреформ*». Захищав необмежене самодержавство, здійснював політику жорстокого нац. гноблення, придушення нац. культур, зокрема української. Замість земської школи прагнув насадити церковну. У жовтні після видання маніфесту 17 (30).X 1905 був змушений піти у відставку.

ПОБЄДОНО́СЦЕВ Юрій Олександрович [7 (20).II 1907, Москва— 8.X 1973, Баку, похований у Москві] — рад. учений у галузі ракетно-космічної техніки, дійсний член Академії арт. наук (з 1946), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1967). В 1924 закінчив Полтав. індустріально-тех. профес. школу, 1930 — Моск. авіац. ін-т. У 30-х рр. під керівництвом П. було створено нову ракетну зброю, в т. ч. бойову машину реактивної артилерії БМ-13 («катюша»). Автор праць з ракетної техніки та космонавтики. Його ім'ям названо тех. термін «критерій Побєдоносцева» — важливий параметр при розрахунках двигунів, що працюють на твердому паливі. Ім'ям П. названо проспект у Полтаві. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. *В. Н. Жук.*

ПОБЛЕ́ТЕ (Поблете де Еспіноса; Poblete de Espinosa) Ольга (н. 21.V 1908, Сантьяго) — громад. діячка Чілі. З 1935 брала участь у демократичному русі Чілі, один з організаторів Руху за емансипацію жінок. З 1950 — учасниця Руху прихильників миру Чілі, з 1960 очолила цей рух. Член Президії *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ). Брала участь у скликанні і роботі Латиноамер. конференції за нац. суверенітет, екон. визволення і мир (1961). Золота медаль Всесвітньої Ради Миру, 1959. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

ПОБОДА́ЙЛО Степан (рр. н. і см. невід.) — чернігівський полковник з 1651. До нар.-визвольної війни служив драгуном у польс.-шляхет. війську. В 1648 перейшов на бік повсталого народу. В 1651—52 керував обороною Лівобережної України від нападів польс.-шляхет. війська. Виступав проти *Білоцерківського договору 1651*. Брав участь у *Переяславській раді 1654*. В 1654—55 очолював *Чернігівський полк* під час наступу рос.-укр. військ на Білорусію і Литву.

ПОБРАТИ́МСТВО (у жінок — посестринство) — типовий для родового ладу звичай, за яким двоє або кілька осіб (іноді чоловік і жінка), які не були кровними родичами, вступали в дружній союз з метою взаємної підтримки і допомоги, а подекуди помсти за смерть чи поранення. Існувало в багатьох народів (на тер. сучас. України, напр., у *скіфів*). Як пережиток зберігалось і в класовому суспільстві: в Європі (у сербів, болгар, чорногорців, українців, поляків), у народів Кавказу (т. з. кунацтво) тощо. П. було поширеним серед запорожців. Його оспівано в укр. нар. думах, істор. піснях.

ПОБУ́ЖЖЯ, Побожжя — історико-географічна область, що охоплює територію у верхній і середній течії Пд. Бугу (тепер частина Вінн. і Хмельн. областей). Вперше П. згадується під 1257 в *Іпатіївському літописі*. Входило до складу *Галицько-Волинського князівства*. Бл. 1362 П. загарбали лит. феодали, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Населення П. брало участь в антифеод. сел.-козац. повстаннях під проводом С. *Наливайка,* К. *Скидана*. Після визволення 1648 Поділля загонами М. *Кривоноса* від польс.-шляхет. загарбників на П. були створені Брацлавський і Вінницький полки. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. відійшло до шляхет. Польщі. На П. діяли повстанські загони під проводом С. *Палія,* гайдамацькі загони (30—60-і рр. 18 ст.). Після 2-го поділу Польщі (1793) П. разом з Правобережною Україною возз'єднано з Росією.

ПОБУ́ЗЬКЕ — селище міського типу Голованівського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Пд. Бугу, за 26 км від залізнич. ст. Первомайськ-на-Бузі. 6,6 тис. ж. (1981). У П.— хлібний та плодоовочеконсервний з-ди, комбінат будівельних матеріалів. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. П. засн. 1959, с-ще міськ. типу — з 1961.

ПОБУ́ЗЬКИЙ НІ́КЕЛЕВИЙ ЗАВО́Д — підприємство кольорової металургії. Розташований у смт Побузькому Голованівського р-ну Кіровогр. обл. Став до ладу 1972. Осн. продукція — феронікель. Сировиною є місцеві окислені залізонікелеві руди. На підприємстві вперше в країні в пром. масштабі освоєно нову технологію (електроплавлення та конвертування) переробки окислених нікелевих руд на феронікель. *О. Є. Бурочкін.*

ПО́БУТ — позавиробнича сфера сусп. життя людей; сукупність способів і форм задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб. Сфера П. є вторинною щодо сфери виробництва й управління. Гол., визначальна роль у змінах П. в кінцевому підсумку належить *способу виробництва, виробничим відносинам*. У класово антагоністичному суспільстві П. неминуче відображає притаманну даному суспільству соціальну структуру та його соціальні суперечності. Соціалістичний П. базується на соціальній і нац. рівності, на рівноправності чоловіка та жінки, є складовою частиною *соціалістичного способу життя*. П.— одна з осн. сфер сусп. життя, в якій формуються й виховуються люди, розкриваються їхні повсякденні відносини між собою. П. активно впливає й на інші процеси та явища, зокрема на поведінку людини. Розвиток П. визначається як рівнем матеріального виробництва, так і існуючою системою сусп. відносин. Якщо в капіталістичному суспільстві сфера П. протистоїть сфері праці, є пристановищем для індивіда, то за соціалізму суттєві відмінності між працею та П. поступово стираються, що сприяє подоланню індивідуалістичної психології й моралі, розвиткові *колективізму,* процесові дальшої гармонізації виробничої й невиробничої сфер сусп. життя. Соціалістичне суспільство бере на себе важливі функції культурно-побутового обслуговування, перетворює сферу П., використовуючи досягнення науково-тех. прогресу, на галузь індустрії (див. *Побутове обслуговування населення*) і тим самим сприяє подоланню залишків фактичної нерівності в П. жінки і чоловіка, зростанню *вільного часу* членів суспільства, впровадженню в П. нових обрядів і звичаїв. У *розвинутому соціалістичному суспільстві* в ході здійснення *соціальної політики КПРС* поступово долаються суттєві культурно-побутові відмінності між робітниками, колгоспниками та інтелігенцією, між містом і селом. Ця програма, спрямована на максимальне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб рад. народу, передбачає, зокрема, розширення видів побутових послуг та збільшення їхнього обсягу, поліпшення організації *відпочинку* й дозвілля рад. людей. Усе це сприяє формуванню нової людини, всебічному розвиткові особи, вдосконаленню соціалістичного способу життя.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Щербицкий В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977; Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы. Социальные проблемы быта и внерабочего времени. М., 1972; Мазур В. М. Соціалістичний побут та його розвиток. К., 1976.

В. М. Мазур.

«ПО́БУТ» — журнал *Всеукраїнського етнографічного товариства*. Виходив 1928—30 у Києві. Всього вийшло 7 номерів. Гол. увагу журнал приділяв висвітленню наслідків етногр. експедицій, методиці спостереження явищ нар. життя. Вміщуючи матеріали з нар. побуту минулих часів, журнал прагнув відображати й ті зміни, які вносив у матеріальну культуру міста й села рад. лад.

ПОБУТО́ВЕ ОБСЛУГО́ВУВАННЯ НАСЕ́ЛЕННЯ — галузь нар. господарства, підприємства та організації якої надають населенню послуги виробничого й невиробничого характеру. За капіталізму П. о. н. є сферою застосування приватного капіталу, дедалі більшого проникнення монополій, підкорене цілям наживи, гонитві за найвищим прибутком. У той же час значне місце в П. о. н. належить дрібному підприємництву. Розвивається стихійно і вкрай нерівномірно. Деякими видами послуг можуть

Е. А. По.

О. Поблете.

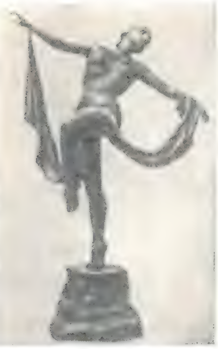
По Ліна. Танок з покривалом. 30-і рр. 20 ст. Пластилін.

користуватися лише привілейовані верстви населення. За соціалізму П. о. н. організовано планомірно й спрямовано на найповніше задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих. Характеризується заг. доступністю надаваних послуг. П. о. н. — один з показників нар. добробуту, всебічного, гармонійного розвитку особи. П. о. н. — дійовий засіб докорінної перебудови домашнього г-ва, поступової заміни багатьох його елементів колективними формами задоволення повсякденних потреб, сприяє усуненню залишків фактичної нерівності жінок у побуті, поступовому подоланню соціально-екон. і культур.-побутових відмінностей між містом і селом, вирівнюванню умов життя в різних районах країни. Розвиток П. о. н. значною мірою залежить від матеріального виробн. В свою чергу, через ступінь задоволення потреб робітників П. о. н. справляє значний вплив на розвиток матеріального виробн., на рівень і темпи росту продуктивності праці. На шляху до комунізму значення й функції П. о. н. неухильно зростають. Початок соціалістичній службі побуту в СРСР було покладено постановою РНК РРФСР від 23.VI 1921 «Про ремонтні й пошивні майстерні», підписаною В. І. Леніним. За роки Рад. влади П. о. н. набуло значного розвитку, особливо на етапі зрілого соціалізму. П. о. н. стало великою галуззю нар. г-ва, що має в розпорядженні сучас. матеріально-тех. базу — пром. підприємства, виробничі об’єднання і комбінати, а також високопродуктивні машини й механізми. В СРСР в кін. 1980 було 271 тис. підприємств П. о. н. (1965 — 193 тис.), середньорічна чисельність працюючих на підприємствах і в приймальних пунктах становила 2628 тис. чол.;у т.ч. в УРСР відповідно — 58,4 тис. (40,1 тис.), 493 тис. чол. В СРСР обсяг побутових послуг, наданих населенню на кін. 1979, дорівнював 7805,5 млн. крб. (у порівнянних цінах 1976), у т. ч. в УРСР — 1526 млн. крб. Прискореними темпами розвивається П. о. н. у сільс. місцевості. У країні на кін. 1979 кількість підприємств П. о. н. в сільс. місцевості становила 113 тис. (1965 — 80 тис.), обсяг усіх побутових послуг — 2094,8 млн. крб. (у порівнянних цінах 1976); в УРСР відповідно — 20,3 тис. (15,5 тис.), 378 млн. крб. Зростання П. о. н. досягнуто внаслідок оснащення майстерень та ательє сучас. технікою, застосування передової технології, підвищення рівня механізації і автоматизації виробн. Служба побуту в СРСР надає населенню понад 500 видів різних послуг, зокрема пошиття й ремонт одягу і взуття, виготовлення і ремонт меблів, буд-во й ремонт житла, прання, хім. чищення й фарбування одягу та хутряних виробів, ремонт побутової техніки, телевізійної та радіоапаратури, муз. інструментів, профілактика та ремонт легкових автомобілів, мотоциклів і велосипедів, виконання різних доручень, фотопослуги, послуги перукарень та ін. В 1980 у заг. обсязі П. о. н. питома вага ремонту та індивідуального пошиття взуття становила 10,5%, ремонту та індивідуального пошиття одягу — 18,5%, ремонту радіотелевізійної апаратури, побутових машин і приладів, трансп. засобів, ремонту й виготовлення металовиробів — 8,1%, послуг перукарень — 7,5%, буд-ва й ремонту квартир — 10,3%. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено збільшити за п’ятиріччя обсяг реалізації побутових послуг приблизно в 1,4—1,5 раза, підвищити якість виконання замовлень і культуру обслуговування. Передбачено прискорений розвиток П. о. н. в сільс. місцевості та в сх. районах країни. Для забезпечення П. о. н. кваліфікованими робітниками й спеціалістами створено спеціалізовану мережу профес.-тех. училищ, серед. спец. та вищих навч. закладів. Є вузи в Москві, Владивостоці, Хмельницькому (див. *Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування*). В УРСР видається журн. «Служба побуту України». Існує мережа н.-д. і проектно-технологіч. ін-тів, що займаються проблемами П. о. н. (див., зокрема, *Побутового обслуговування український науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут)*.

Літ.: Горанин А. И. Бытовые услуги при социализме. Минск, 1977; Козлова И. В. Пути повышения качества бытового обслуживания населения. М., 1977; Воробьёва Л. Т. Экономика и организация предприятий жилищно-коммунального хозяйства и бытового обслуживания населения. Рекомендательный указатель литературы. Х., 1977 *С. І. Дорогунцов.*

ПОБУТО́ВИЙ ЖАНР — один з жанрів образотворчого мистецтва, що відтворює повсякденні події громадського або приватного життя. Поширений переважно в живописі, а також у скульптурі й графіці. Перші прояви П. ж. зустрічаються в мистецтві Давнього Сходу, в скульптурі й *вазописі* Старод. Греції та Старод. Риму, в мініатюрах і рельєфах у країнах середньовічної Європи. Як самостійний вид мистецтва П. ж. почав оформлюватись у 14—15 ст. за доби *Відродження* в Італії (*Джотто*) та Нідерландах (Я. *ван Ейк*). Широкого розвитку набув у 16—17 ст. (П. *Брейгель* Старший, Ф. *Гальс*, П. де Хох, Я. *Вермер* Делфтський — в Голландії, *Караваджо* в Італії, Д. *Веласкес* — в Іспанії, П. П. *Рубенс*, Я. *Йорданс* — у Фландрії, та ін.). У 18—19 ст. П. ж. розвинувся в багатьох країнах Європи — у Франції (А. *Ватто*, Ж. Б. *Шарден*, Ж. Б. *Грез*, Г. *Курбе*, Ж. Ф. *Мілле*, О. *Дом’є*), Англії (У. *Гогарт*), Іспанії (Ф. *Гойя*), Німеччині (А. *Менцель*), Угорщині (М. *Мункачі*). На поч. 20 ст. демократичні ідеї П. ж. були пов’язані з творчістю Т. *Стейнлена* (Франція), К. Кольвіц (Німеччина). В сучас. мистецтві традиції П. ж. розвивають прогресивні художники реалістичного напряму (Р. *Гуттузо* — в Італії, А. *Фужерон* — у Франції, Е. Хоппер — у США, К. К. Хеббар — в Індії, та ін.). П. ж. посідає значне місце в творчості художників країн соціалістичної співдружності (К. *Баба* — в Румунії, О. *Нагель* — в Німеччині, С. Русев — у Болгарії, та ін.). П. ж. у рос. та укр. мистецтві зародився в давні часи, окремі елементи його можна простежити у фресках та мініатюрах Київ. Русі (Софійський собор у Києві). У 18 ст. в П. ж. працювали рос. художники М. *Шибанов* та І. *Єрменьов*; у 1-й пол. 19 ст. О. *Венеціанов* та художники його школи вперше в рос. мистецтві правдиво й поетично показали життя селян. Основи критичного реалізму в рос. П. ж. заклав П. *Федотов*. Гострого соціального і викривального спрямування П. ж. набув у творчості В. *Перова* й В. *Пукірєва* в 60-х рр. 19 ст. Глибиною соціальних узагальнень і широтою відображення нар. життя відзначався П. ж. у творчості *передвижників* у 70—80-х рр. 19 ст. (І. *Рєпін*, Г. *Мясоєдов*, К. *Савицький*, М. *Ярошенко*). Революц. теми й боротьбу рос. пролетаріату втілювали у своїх картинах М. *Касаткін* і С. *Іванов*. На Україні в 16—18 ст. мотиви П. ж. з’явилися в іконописі, мініатюрі й гравюрі. В 1-й пол. 19 ст. у творчості К. *Павлова* та рос. художників, які працювали на Україні (В. *Тропініна* й В. *Штернберга*), з’явився інтерес до нар. життя. Основоположником критичного реалізму в укр. мистецтві, зокрема в П. ж., був Т. Г. *Шевченко* (серія «Притча про блудного сина» та ін.). У розвиток укр. П. ж. у 60—70-х рр. значний внесок зробили художники Л. *Жемчужников*, І. *Соколов*, К. *Трутовський*. У 80—90-х рр. широко відтворювали народну тему М. *Кузнецов*, К. *Костанді*, М. *Пимоненко*, П. *Нілус*, С. *Кишинівський*, Є. *Буковецький*.

На поч. 20 ст. реалістичні принципи П. ж. розвивали О. *Мурашко*, Ф. *Красицький*, Ф. *Кричевський*, С. *Колесников*, Г. *Світлицький*, Ю. *Бершадський*. В рад. час П. ж. зайняв одне з провідних місць в образотворчому мист., набув нового соціального змісту і нової форми втілення (Б. *Йогансон*, А. *Пластов*, С. *Герасимов*, Ю. *Пименов*, П. *Беньков*, М. *Тоїдзе*, С. *Чуйков*, В. *Попков*, В. Іванов та ін.). Значну роль у розвитку укр. рад. П. ж. відіграли живописці Ф. *Кричевський*, А. *Петрицький*, К. *Трохименко*, Г. *Глюк*, Т. *Яблонська*, В. *Костецький*, С. *Григор’єв*, Г. *Васецький*, Т. *Голембієвська*, В. *Хитриков* та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 464—465.

Літ.: Апраксина Н. С. Бытовая живопись. Л., 1959; Московченко В. М. Український радянський побутовий живопис. К., 1972. *Л. Г. Членова.*

ПОБУТО́ВІ МАШИ́НИ І ПРИ́ЛАДИ — машини і прилади, що полегшують ведення домашнього господарства і створюють комфортні умови в побуті. До найпоширеніших належать П. м. і п. електричні і газові. В СРСР налічується понад 100 найменувань П. м. і п. Розрізняють П. м. і п. (мал.): для зберігання харч. продуктів (*холодильники домашні*) і їх обробки (м’ясорубки, соковижималки, кухонні універсальні машини і т. п.); для готування їжі й напоїв (електр. печі, газові плити, кавоварки, *міксери* та ін.); для обробки білизни (пральні та прасувальні машини). Є П. м. і п., за допомогою яких прибирають приміщення (напр., підлогонатирачі, пилососи), створюють мікроклімат у приміщенні (*кліматизери* та ін.), підігрівають воду (електр. чайники і самовари, газові водонагрівальні апарати); прилади особистої гігієни (бритви, масажери та ін.). Основні напрями удосконалення П. м. і п.— підвищення ступеня їхньої автоматизації і комфортності (створення холодильників з автом. відтаванням, автом. пральних машин тощо), використання в таких приладах і машинах акустичних, електромагн., термохім. та ін. процесів і явищ. Гол. організацією по розробці більшості видів П. м. і п. є *Електропобутових машин і приладів всесоюзний науково-дослідний експериментально-конструкторський інститут* (Київ).

В. В. Бачок.

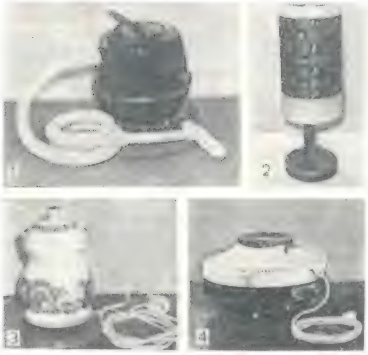

Електричні побутові машини і прилади: 1 — пилосос; 2 — повітроочисник; 3 — кавомелка; 4 — повітрозволожувач.

ПОБУТО́ВОГО ЗАМО́ВЛЕННЯ ДО́ГОВІ́Р — угода, що регламентує відносини між громадянами і організаціями, які забезпечують *побутове обслуговування населення.* В силу цього договору орг-ція зобов'язується виконати для замовника певну роботу (пошити пальто, полагодити взуття, виготовити меблі тощо), а замовник зобов'язується прийняти її та оплатити. П. з. д. є правовою основою розвитку і вдосконалення системи побутового обслуговування, про яку йдеться у ст. 24 та 53 Конституції СРСР (ст. 24 та 51 Конституції УРСР). П. з. д. — один з видів договору *підряду.* Особливості П. з. д. передбачено законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 348—352 ЦивК УРСР), типовими договорами, що їх затверджують Ради Міністрів союзних республік. П. з. д. оформлюється звичайно квитанцією, в якій зазначаються суттєві умови договору (предмет, ціна, строк та ін.). *Позов* з приводу вад у роботі, виконаній за П. з. д., можна пред'явити протягом 6 м-ців з дня відхилення підрядчиком претензії; якщо вона не заявлялася або час її заявлення встановити не можна,— не пізніше 6 м-ців з дня закінчення строку, встановленого для заявлення претензій. *В. В. Луць.*

ПОБУТО́ВОГО ОБСЛУГО́ВУВАННЯ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І КОНСТРУ́КТОРСЬКО-ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДКТІпобут — установа Міністерства побутового обслуговування населення УРСР. Засн. 1975 в Києві на базі Проектно-конструкторсько-технологічного ін-ту м-ва. З 1979 — гол. орг-ція науково-виробничого об'єднання м-ва — УкрНВОпобут. У складі ін-ту (1981) 20 відділів та експериментальні лабораторії. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка раціональних норм потреби в побутових послугах і перспектив розвитку побутового обслуговування населення УРСР; дослідження, розробка і вдосконалення технологічних процесів прання білизни, хімічної чистки одягу, ремонту побутової техніки. Ін-т розробляє засоби комплексної механізації і автоматизації нестандартизованого устаткування; створює прейскуранти і тарифи на виконання послуг, витрати сировини і матеріалів; надає тех. допомогу підприємствам галузі в освоєнні нової техніки і технології тощо. Є гол. орг-цією м-ва щодо стандартизації, метрології і систем управління якістю побутового обслуговування населення.

Р. Г. Пузинін.

ПОБУТО́ВОЇ ХІ́МІЇ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь хім. промисловості, підприємства якої виробляють хім. продукцію, призначену для безпосереднього використання в побуті. Осн. вироби: синтетичні мийні засоби, лакофарбові та фотохім. матеріали, засоби для вибілювання і видалення плям з тканин, чистки й полірування меблів та посуду, для догляду за виробами з шкіри й замші, для клеєння, автокосметика, а також мінеральні добрива, хім. засоби захисту рослин у дрібній розфасовці. В перші роки Рад. влади товари побутової хімії обмеженого асортименту виробляли переважно кустарі, які пізніше об'єдналися в кооп. артілі. В 50-х рр. підприємства по виробн. товарів побут. хімії були об'єднані в основному в системі *місцевої промисловості.* В 1964 виробн. цих товарів було організаційно виділено в самостійну галузь хім. пром-сті. Збудовано нові підприємства, технічно переоснащено діючі, залучено до випуску товарів побутової хімії підприємства, які раніше цю продукцію не випускали. В СРСР 1980 виробн. товарів побутової хімії збільшилося порівняно з 1965 у 3,9 раза. В УРСР 1980 в системі М-ва хім. пром-сті діяло 69 спеціалізованих підприємств і цехів П. х. п. Найбільші з них: головне підприємство виробничого об'єднання «Укрпобутхім» у Києві, Донецький, Дніпроп. і Сімферопольський з-ди побутової хімії. Продукцію П. х. п. виготовляють також підприємства ін. м-в і відомств. Обсяг виробн. продукції П. х. п. у республіці 1980 зріс порівняно з 1965 майже у 3,7 раза. Широко впроваджується нова техніка і прогресивна технологія, механізація і автоматизація виробничих процесів. Поряд із зростанням виробн. розширюється асортимент продукції галузі (понад 300 найменувань), поліпшуються форми й способи її використання, впроваджуються прогресивні види упаковки з функціональними пристроями (напр., аерозольний метод розпилення). Розширюється сировинна база пром-сті побутової хімії.

В. В. Калєчиць.

ПОВА́ЖЕНКО Іван Омелянович [н. 22.VII (4.VIII) 1901, с. Боярка, тепер Лисянського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. ветеринарний хірург, професор, доктор вет. наук. (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1943). Член КПРС з 1943. В 1925 закінчив Київ. ветеринарно-зоотехнічний, а 1930 — Київський мед. ін-ти. З 1937 — зав. кафедрою хірургії в Київ. вет. ін-ті (тепер ф-т Української с.-г. академії). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Наук. праці присвячені питанням воєнно-польової вет. хірургії, удосконаленню знеболювання, профілактиці та лікуванню післякастраційних ускладнень, хвороб суглобів, розробці методів операцій та ін. Автор підручників і монографій з хірургії. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ПОВА́ЛО-ШВЕЙКО́ВСЬКИЙ Іван Семенович [бл. 1787, Смоленська губ. — 10 (22).V 1845, м. Курган] — декабрист, полковник (1816), командир Саратовського піхотного полку. З дворян. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закордонних походів рос. армії 1813—14. У 1823 вступив до *Південного товариства декабристів,* за дорученням якого підтримував зв'язок з *Північним товариством декабристів,* вів у Петербурзі переговори з представниками польс. «*Патріотичного товариства*» про спільні дії. Разом із С. І. *Муравйовим-Апостолом* і М. П. *Бестужевим-Рюміним* розробляв плани царевбивства і збройного повстання. Однак у грудні 1825 відмовився взяти участь у *Чернігівського полку повстанні.* Був засуджений до страти, яку замінено 20-річною каторгою. З 1839 — на поселенні в м. Кургані.

ПОВА́РЕННИХ Олександр Сергійович [н. 21.I (3.II) 1915, Петроград] — укр. рад. геолог-мінералог, акад. АН УРСР (1973), засл. діяч науки УРСР (1975). Член КПРС з 1942. Закінчив Середньоазіатський індустр. ін-т у Ташкенті (1940). З 1949 — викладач Криворізького гірничорудного ін-ту. З 1960 — зав. відділом *Геологічних наук інституту* АН УРСР, з 1969 — *Геохімії і фізики мінералів інституту* АН УРСР. Осн. праці — з мінералогії та кристалохімії, історії розвитку мінералогії й кристалохімії, філос. питань природознавства. Нагороджений орденами «Знак Пошани» і Червоної Зірки. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1972.

О. А. Красильщикова.

ПОВАРНИ́ЦИН Володимир Олексійович [15 (27).VII 1899, м. Вятка, тепер м. Кіров — 21.X 1962, Київ] — рос. і укр. рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. лісовий ін-т (1925). В 1925—35 працював у Ленінгр. лісотех. академії ім. С. М. Кірова, 1935—37 —

О. С. Поваренних.

Ленінгр. ун-ті, 1937—45 — Сиб. лісотех. ін-ті (Красноярськ). З 1945 — зав. кафедрою заг. лісознавства і дендрології Укр. с.-г. академії, одночасно працював в Ін-ті ботаніки АН УРСР. Учасник ряду експедицій до Сибіру, на Кавказ і по Україні. Праці П. присвячені типології лісів, принципам класифікації і історії розвитку лісів, геоботанічному районуванню, *акліматизації* деревних порід. Зокрема вивчав ліси Укр. Полісся, соснові й вільхові ліси УРСР. Нагороджений орденом Леніна.

ПОВЕДІНКА — система взаємопов'язаних реакцій і дій живого організму у взаємодії з навколишнім середовищем. Розрізняють і відповідно вивчають П. на біологічному, психологічному або соціологічному рівнях. Наук. дослідження П. почалися в кін. 19 ст. Механізм взаємодії біол. індивіда з навкол. середовищем пояснювали на основі класичної рефлекторної теорії, яка трактує П. як сукупність *рефлексів*, а кожний окремий акт П. розглядає як реакцію організму на зовн. стимул (рефлекторна дуга). Виявлено фізіол. основи П. і принципи її нервово-мозкової регуляції (див. *Вища нервова діяльність*). Розвиток *етології*, *зоопсихології* й *генетики поведінки* дав змогу встановити заг. схему *поведінки тварин*. Вона складається з жорсткої програми, яка передається генетично, спадковим шляхом, і функціональних схем П., які формуються на основі досвіду й *навчення*. У психології П. розглядається як зовн. вияв *діяльності*, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримання свого існування. Розрізняють три основних, різних за психологічною природою типи П.: *інстинктивну поведінку*, *навички* й розумну П. У людини П.— це система дій *особистості*, в якій виявляється насамперед взаємовідношення з соціальним середовищем. Поведінка тварин є предметом біології, в той час як П. людини становить важливу галузь психологічних, пед. і соціальних досліджень. У людини розрізняють зовнішню П. (рухи, вчинки, висловлювання) і внутрішню П. (*почуття*, *мислення*).

Тварини у своїй П. лише пристосовуються до умов середовища, тоді як людина оволодіває дійсністю, свідомо й цілеспрямовано її змінює. Т. з. психологія поведінки — *біхевіоризм*, який вважає П. головним предметом дослідження, ігнорує відмінності між П. людини й П. тварин і зокрема регулятивну роль *психіки*. Поняття «поведінка» менш жорстко зв'язане з *інтелектом*, але більш безпосередньо залежить від емоційно-вольової й ціннісної сфер *свідомості*; тому акти П. в системі діяльності займають місце окремих ланок, моментів, форм. На відміну від категорії діяльності, поняття «поведінка» здебільшого застосовують для характеристики не завжди усвідомлюваних форм і стереотипів самовиразу індивіда в соціальному оточенні, які засвоюються ним у процесі *соціалізації*, *виховання*. Рад. психологія підкреслює суспільно-істор. природу П. людини. В людини як суспільної істоти соціальні мотиви П., відображаючи вимоги середовища, домінують над спонуканнями біол. порядку. В П. виявляється особистість людини, особливості її інтелекту, *характеру*, *темпераменту*, її *потреби*, погляди, *інтереси*. Важливу роль у регулюванні П. відіграють *емоції* й почуття. Визначальними у П. людини є мотиви й цілі, що зумовлюються соціально-істор. практикою. *Соціальна психологія* вивчає форми групової П., психологічні закономірності колективної П., вплив міжособових стосунків на П. людей. В *етиці* П. розглядають як сукупність дій і вчинків людини, які мають моральне значення і підлягають моральній оцінці незалежно від того, з яких причин їх зроблено — свідомо чи несвідомо, з власної волі чи з примусу. В марксистській психології й етиці П. як єдність мотивів і дій людини є єдиним об'єктивним критерієм оцінки моральності й формування особистості. Термін «поведінка» використовується і щодо складних автоматичних систем сучас. техніки. В широкому розумінні говорять про П. різноманітних об'єктів (електронів у магнітному полі та ін.).

С. Д. Максименко.

ПОВЕДІНКА ТВАРИН — сукупність виявів зовнішньої, переважно рухової активності тварин, спрямованої на встановлення життєво необхідних зв'язків організму з навколишнім середовищем. П. т. складається з природжених (*безумовні рефлекси*, *інстинкти*, *інстинктивна поведінка*) та індивідуально набутих (*умовні рефлекси*, *навчення*) форм пристосування. Зміна П. т. зумовлюється зміною факторів зовн. або внутр. середовища організму. Це викликає певну фізіологічну потребу, на основі якої формується *мотивація*. При наявності відповідної «пускової» ситуації і специфічних «ключових подразників» середовища, виникає певна реакція тварини. Характер П. т., які ведуть груповий спосіб життя, залежить від їхнього ієрархічного положення (див. *Ієрархія* у тварин) в угрупованні. Розрізняють харчову, захисну, статеву, батьківську, агресивну, дослідницьку, ігрову П. т., кожна з яких має важливе біол. значення. П. т. вивчають безпосередньо в природі та в фізіологічних лабораторіях. П. т. залежить від рівня розвитку їхньої нервової системи. Великий вплив на П. т. мають також гормональні фактори. П. т. вивчають *етологія* та *зоопсихологія*.

Літ.: Фабри К. Э. Основы зоопсихологии. М., 1976; Хайнд Р. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1975; Дьюсбери Д. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1981.

Г. М. Чайченко.

ПОВЕРХ — 1) У будівництві — горизонтальна поздовжня частина будинку, всі приміщення якої розташовані на одному рівні. Розрізняють П. надземні, цокольні (або напівпідвальні), підвальні і мансардні (див. *Мансарда*). П., де розміщують інженерне устаткування і комунікації, наз. технічним (мінім. висота 1,4—1,6 м). Див. також *Антресоль*. 2) У гірничій справі — горизонтальна частина шахтного поля між проведеними до його границь сусідніми відкотним і вентиляційним *штреками*.

ПОВЕРХНЕВИЙ ІНТЕГРАЛ — інтеграл від функції, заданої на поверхні. Розглядають П. і. 1-го і 2-го родів. Нехай $f(A)$ є функція, задана на деякій поверхні S. Розбивають S на n частин s_i з площею $\sigma(s_i)$, *діаметром* $d(s_i)$ і вибирають в s_i довільну точку A_i, $i = 1, 2, \ldots, n$. Складають інтегральну суму (аналогічну до інтегральної суми для інтеграла по відрізку, див. *Інтегральне числення*)

$$T = \sum_{i=1}^{n} f(A_i)\,\sigma(s_i).$$

Якщо при $\max\{d(s_1), d(s_2), \ldots, d(s_n)\} \to 0$ суми T збігаються до *границі*, яка не залежить від способу розбиття поверхні S на частини та від вибору точок $\{A_i\}$, то ця границя наз. П. і. 1-го роду від функції $f(A)$ по поверхні S і позначається $\iint\limits_S f(A)\,d\sigma$.

П. і. 2-го роду визначається на орієнтованій поверхні S (тобто вказано, який з напрямів *нормалі* до поверхні вважають додатним). На S задано три функції — $P(A)$, $Q(A)$ і $R(A)$ і розглядається сума

$$T = \sum_{i=1}^{n} P(A_i)\,\sigma_{yz}(s_i) + Q(A_i) \times$$
$$\times\, \sigma_{zx}(s_i) + R(A_i)\,\sigma_{xy}(s_i),$$

де $\sigma_{yz}(s_i)$ — площа проекції частини s_i на площину yz, взята зі знаком «+», якщо кут між додатними напрямами нормалі й осі OX є гострим, і «—», якщо цей кут тупий; $\sigma_{zx}(s_i)$ і $\sigma_{xy}(s_i)$ визначаються аналогічно. Якщо при $\max\{d(s_1), d(s_2), \ldots, d(s_n)\} \to 0$ суми T збігаються до скінченної границі, то ця границя наз. П. і. 2-го роду по поверхні S і позначається

$$\iint\limits_S P\,dy\,dz + Q\,dz\,dx + R\,dx\,dy.$$

П. і. використовуються при розв'язанні ряду важливих фіз. задач. Напр., П. і. 1-го роду застосовують у задачі про обчислення маси, розподіленої на поверхні зі змінною густиною, 2-го роду — у задачі про визначення потоку рідини через поверхню. Зв'язок між П. і. й *криволінійними інтегралами* виражається *Стокса формулою*, між П. і. і *кратними інтегралами* — *Остроградського формулою*.

А. Я. Дороговцев.

ПОВЕРХНЕВИЙ НАТЯГ — сила, яка діє в площині, дотичній до поверхні розділу двох *фаз* (напр., рідини і її ненасиченої пари), і намагається зменшити цю поверхню до мінімальних розмірів. Виникає внаслідок нескомпенсованості сил *міжмолекулярної взаємодії* в поверхневому (міжфазовому) шарі. Характеристикою стану поверхні на межі двох фаз є величина σ, яка дорівнює П. н., розрахованому на одиницю довжини контура, що обмежує поверхню. Її можна розглядати і як роботу, що виконується при утворенні одиниці поверхні при сталій т-рі. Величину σ наз. коефіцієнтом П. н., або просто П. н. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) σ вимірюють у Н/м або Дж/м^2. П. н. залежить від природи фаз, що стикаються, та т-ри. На межі рідини з її власною парою при кімнатних т-рах П. н. лежить у межах від $1{,}5 \times 10^{-2}$ Н/м (вуглеводні) до 2Н/м (розплавлені метали). Зі збільшенням т-ри T П. н. зменшується і повністю зникає при критичній т-рі $T_к$ (див. *Критичний стан*). Температурна залежність П. н. описується рівнянням Етвеша: $\sigma \left(\frac{\mu}{\rho} \right)^{2/3} = k\,(T_к - T)$, де μ — *молекулярна маса*, ρ — густина рідини. П. н. рідин зменшується при введенні в них домішок *поверхнево-активних речовин*.

П. н. у клітинах живих організмів є одним з факторів, що визначає форму клітини і її частин (напр., *органел*). П. н. *цитоплазми* клітин на межі з рідким середовищем, що їх оточує, має низькі значення. Чим менший П. н. клітин, тим легше вони ізолюються одна від одної. Зміна П. н. відіграє значну роль у таких процесах, як клітинний *поділ, фагоцитоз, піноцитоз,* в амебоїдному русі, *проникності біологічних мембран* тощо. *О. З. Голик* (П. н. у фізиці).

ПОВЕРХНЕ́ВІ ХВИ́ЛІ — 1) Пружні *хвилі*, які утворюються на вільній поверхні рідини або на поверхні розділу двох рідин, що не змішуються. Виникають внаслідок зовн. діяння (падіння тіла, руху судна, вітру), яке виводить поверхню рідин зі стану рівноваги. Визначальну роль в утворенні й поширенні П. х. відіграють сили *тяжіння* і *поверхневого натягу*. В П. х. частинки рідини одночасно здійснюють поздовжні й поперечні коливання, рухаючись по еліптичних або складніших траєкторіях. 2) Пружні хвилі, що виникають у твердому тілі вздовж його вільної поверхні і згасають з глибиною (т. з. релеївські хвилі). Прикладом таких П. х. є *сейсмічні хвилі,* що поширюються на земній поверхні при землетрусах.

ПОВЕРХНЕ́ВІ Я́ВИЩА — сукупність фіз. і фізико-хім. явищ, зумовлених особливими властивостями шарів, що утворюються на межі стику *фаз* речовин (газоподібної і рідинної, газоподібної і твердої, двох рідинних або двох твердих). П. я. пов'язані з надлишком *вільної енергії* в поверхневому шарі, з *поверхневим натягом,* який виникає внаслідок нескомпенсованості міжмолекулярних сил, що діють на молекули поверхневого шару. До П. я. належать *капілярні явища, адсорбція, адгезія, когезія,* змочування, тертя та ін. П. я. відіграють важливу роль у процесах зародження і росту частинок нової фази в пересиченій парі, розчинах, розплавах (*конденсація* і *кристалізація*), регулюють взаємодію колоїдних частинок при формуванні різних *дисперсних систем*. Особливу групу П. я. становлять явища, зумовлені наявністю в поверхневому шарі електр. зарядів: електроадгезійні явища, електрокапілярні явища, електродні явища. Фіз. або хім. зміни в поверхневому шарі *напівпровідника* впливають великою мірою на його електр. властивості.

П. я. в біології мають велике значення в підтриманні стабільності клітинного, субклітинного і молекулярного рівнів організації живих систем. В основі більшості П. я. лежить поверхневий натяг. П. я. зумовлюють формування *мембран біологічних,* на яких відбуваються найважливіші процеси, що лежать в основі життєдіяльності клітини (див. *Окислювальне фосфорилювання, Окислення біологічне, Дихання, Травлення, Піноцитоз, Фагоцитоз* тощо). Знання П. я. у живій природі дає змогу впливати на біол. процеси й спрямовувати їх у певний бік, необхідний для людини. Це має значення у медицині, ветеринарії тощо.

Літ.: Адамсон А. Физическая химия поверхностей. Пер. с англ. М., 1979.

О. З. Голик (П. я. у фізиці і фізичній хімії).

ПОВЕРХНЕ́ВО-АКТИ́ВНІ РЕЧОВИ́НИ — речовини, здатні адсорбуватися (накопичуватися) на поверхні розділу фаз і значно знижувати *поверхневий натяг*. П.-а. р. є органічними сполуками, молекули яких містять одночасно ліофільні та ліофобні частини (див. *Ліофільність та ліофобність*), що дуже різняться інтенсивністю взаємодії з оточуючим середовищем (у найбільш практично важливому випадку — з водою). Гідрофільними частинами молекул П.-а. р. є малі за розміром полярні (див. *Полярний зв'язок*) угруповання, а гідрофобними — значно більші неполярні групи (здебільшого вуглеводневі *радикали хімічні*). Гідрофільні угруповання утримують молекулу П.-а. р. в полярному середовищі (воді) або, якщо ця молекула перебуває у вуглеводневій рідині, визначають її тенденцію до переходу в полярне середовище. Гідрофобні ж групи, навпаки, визначають тенденцію молекули переходити з полярного середовища в неполярне. Залежно від того, дисоціюють чи не дисоціюють молекули П.-а. р. на іони, П.-а. р. поділяють на іоногенні та неіоногенні (напр., спирти, ефіри тощо). Серед іоногенних П.-а. р. розрізняють: аніоноактивні (*карбонові кислоти,* органічні *сульфати,* солі *сульфокислот*), катіоноактивні (солі *амінів,* алкілпіридинію та ін.), амфолітні (містять одночасно аніоноактивне й катіоноактивне угруповання). П.-а. р. широко використовують у побуті й техніці: як *миючі засоби,* при гасінні пожеж, для стабілізації *дисперсних систем,* при *флотації,* для зниження міцності твердої поверхні при її обробці тощо.

І. О. Легенченко.

ПОВЕ́РХНІ ВИРІ́ВНЮВАННЯ — ділянки земної поверхні з відносно вирівняним рельєфом різного походження, які формуються в умовах переважання *екзогенних процесів* над *ендогенними процесами*. Зародження і розвиток П. в. відбуваються в умовах послаблення тектонічної активності. Розрізняють П. в. денудаційно-ерозійні (див. *Пенеплен*), абразійні, абразійно-акумулятивні, а також полігенетичні (поєднання різних за походженням рівнин). Вивчають П. в. для встановлення етапів розвитку рельєфу, пошуків і розвідки корисних копалин, пов'язаних з осадочними відкладами.

І. М. Рослий.

ПОВЕ́РХНІ ОБЕРТА́ННЯ — *поверхні,* утворені обертанням плоскої кривої навколо прямої (осі), розміщеної в площині цієї кривої. Прикладами П. о. є *сфера* (утворена обертанням півкола навколо його діаметра), пряма колова *конічна поверхня* (утворена обертанням прямої навколо ін. прямої, що перетинається з першою) та ін. Лінії перетину П. о. з площинами, що проходять через її вісь, наз. меридіанами; з площинами, перпендикулярними до осі — паралелями. Якщо по осі П. о. направити вісь OZ прямокутної системи *координат* $OXYZ$, то параметричні рівняння П. о. запишуться так: $x = f(u)\cos v$, $y = f(u)\sin v$, $z = u$; тут $f(u)$ — функція, що визначає форму меридіана, v — кут повороту площини меридіана.

ПОВЕ́РХНЯ — одне з основних понять *геометрії*. Елементарною П. наз. множина точок простору, яку можна поставити у взаємно однозначну і взаємно неперервну відповідність з множиною точок деякого круга. Множина точок простору наз. правильною П., якщо кожна її точка має *окіл,* що є елементарною П. Елементарну П. можна задати параметричними рівняннями $x_1 = f_1(u, v)$, $x_2 = f_2(u, v)$, $x_3 = f_3(u, v)$ [де x_1, x_2, x_3 — просторові координати точки П., $f_1(u, v)$, $f_2(u, v)$, $f_3(u, v)$ — задані *функції* параметрів u і v в крузі] або у векторній формі: $x = f(u, v)$. *Параметри* u і v наз. криволінійними *координатами* на П., а лінії на П. $u = \text{const}$ чи $v = \text{const}$ — координатними; сукупність їх утворює координатну мережу. Якщо функції f_1, f_2 і f_3 регулярні (тобто диференційовні 1, 2, 3 і т. д. раз), то П. наз. регулярною (гладкою, двічі, тричі і т. д. диференційовною). Три регулярні функції f_1, f_2, f_3 задають регулярну П. $x = f(u, v)$, якщо векторний добуток $[x_u, x_v]$ не дорівнює нулеві $\left[\text{тут } x_u = \left(\frac{\partial f_1}{\partial u}, \frac{\partial f_2}{\partial u}, \frac{\partial f_3}{\partial u}\right),\ x_v = \left(\frac{\partial f_1}{\partial v}, \frac{\partial f_2}{\partial v}, \frac{\partial f_3}{\partial v}\right)\right]$. П. можна задати і неявно $F(x_1, x_2, x_3) = 0$. Але для деяких *неявних функцій* це рівняння може визначати пусту множину або сукупність окремих точок чи ліній. П., що є межею *опуклого тіла,* наз. опуклою. *Повна кривина* в кожній точці такої П. — невід'ємна. П., всі точки якої гіперболічні, наз. П. від'ємної кривини. Виділяються й ін. класи П.: *мінімальні поверхні*; *поверхні обертання*; лінійчаті П. — утворюються рухом прямої вздовж деякої лінії (до них відносяться й розгортні П., які за допомогою згинання, тобто деформації, що не змінює

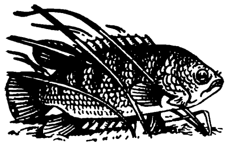

Повзун.

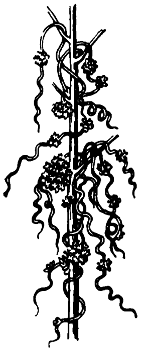

Повитиця звичайна.

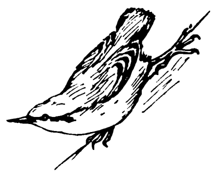

Повзик звичайний.

довжини ліній, можна розгорнути на площину); П. переносу, утворені паралельним переносом однієї кривої вздовж іншої; каналові П.— *обгортки* сім'ї сфер з центром на деякій лінії та ін. В *алгебраїчній геометрії* та *аналітичній геометрії* вивчаються алгебраїчні П., які задаються рівнянням $\Phi(x_1, x_2, x_3) = 0$, де Ф — *многочлен*, степінь якого наз. порядком алгебр. П. Серед них найбільш відомі П. другого порядку, до яких належать *еліпсоїди, параболоїди, гіперболоїди, конічні поверхні* та *циліндричні поверхні*, напрямними яких є *лінії* другого порядку. Розглядають також багатовимірні узагальнення поверхні. Див. також *Поверхонь теорія*. *Ю. А. Амінов.*

ПОВЕ́РХОНЬ ТЕО́РІЯ — розділ *диференціальної геометрії*, в якому вивчаються властивості *поверхонь*, що не змінюються при *рухах* у просторі чи при інших перетвореннях, які належать певній групі (напр., групі афінних або проективних перетворень). Складовими частинами П. т. є *внутрішня геометрія* та *зовнішня геометрія* поверхні. Регулярна поверхня в П. т. описується першою та другою основними квадратичними *формами, нормальними перерізами* та їхніми *кривинами, середньою кривиною* та *повною кривиною* поверхні. Точки поверхні класифікуються на еліптичні, гіперболічні та параболічні; з метою дослідження властивостей поверхні в *околі* цих точок вивчаються характерні лінії на поверхні: лінії кривини (напрями яких у кожній точці є головними), асимптотичні (нормальна кривина яких у кожній точці дорівнює нулеві) та *геодезичні лінії*; залежно від способу утворення та від локальних властивостей виділяються і досліджуються різні типи поверхонь. В П. т. визначаються ізометричне (при якому не змінюються довжини відповідних ліній), конформне (див. *Конформне відображення*) та ін. відображення поверхонь одна на одну, будується теорія мереж на поверхнях. Велике значення в П. т. мають проблема ізометричного занурення, тобто існування поверхні з заданою внутр. метрикою, і проблема згинання, тобто деформації поверхні, що не змінює довжини будь-яких кривих на ній. Вивчаються поверхні в багатовимірних евклідових і неевклідових просторах, розглядаються неголономні поверхні (які характеризують рух тіла під дією кінематичних *в'язей механічних*). Ідеї та методи П. т. широко застосовуються в ін. розділах математики, а також у механіці й фізиці.

Основи П. т. закладені в працях К. Ф. *Гаусса*, Г. *Монжа* і Л. *Ейлера*. Великий внесок у її розвиток зробили франц. математики Ж. Б. М. Ш. Меньє (1754—93) та О. Бонне (1819—92), італ. математики Д. Кодацці (1824—72) та Г. Майнарді (1800—79), рос. математик К. М. Петерсон (1828—81), рад., в т. ч. українські, математики О. Д. *Александров*, Д. Ф. *Єгоров*, М. В. *Єфімов*, О. В. *Погорєлов*, В. В. Вагнер (н. 1908), Я. С. Дубнов (1887—1957), В. Ф. Каган (1869—1953), П. К. Рашевський (н. 1907), Є. П. Фініков (1883—1964) та ін.

Літ.: Каган В. Ф. Основы теории поверхностей в тензорном изложении, ч. 1—2. М., 1947—48; Александров А. Д. Внутренняя геометрия выпуклых поверхностей. М.—Л., 1948; Рашевский П. К. Курс дифференциальной геометрии. М., 1956; Погорелов А. В. Внешняя геометрия выпуклых поверхностей. М., 1969; Погорелов А. В. Дифференциальная геометрия. М., 1969.

Ю. А. Амінов.

ПО́ВЗИК — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла до 17 см, маса до 32 г. Хвіст короткий; ноги сильні з довгими пальцями; дзьоб гострий, міцний. Оперення спини сизувато-сіре, черевця — від білого до рудого. П.— лісові й гірські птахи. Гнізда — в дуплах дерев або щілинах скель. Одна-дві кладки з 5—8 (11) яєць у квітні та червні насиджує самка 13—17 днів. Живиться переважно комахами, 9 видів, поширених в Євразії, Пн. Африці та Пн. Америці; в СРСР — 5, у т. ч. в УРСР — 1 вид: П. звичайний (S. europaea). Викопні рештки П. відомі з нижнього пліоцену Європи.

ПОВЗУ́Н, анабас (Anabas testudineus, синонім A. scandens) — риба род. лабіринтових риб підряду повзуновидних. Тіло (довж. до 26 см) вкрите відносно великою лускою, забарвлення бурувато-зелене, черева — жовтувате. Має в надзябровій порожнині «лабіринтовий орган» для дихання атмосферним повітрям. Живе в прісних водоймах. Живиться червами, личинками комах та ін. П. може пересуватись по суходолу в пошуках поживи або переселятися в нові водойми. Поширений в Пд. і Пд.-Сх. Азії. Вживається в їжу.

ПОВЗУНЕ́ЦЬ — в укр. нар. танці — один з головних чоловічих рухів; вид присядки. П. ліг в основу одноименного сюжетного танцю, створеного П. *Вірським*.

ПОВЗУНОВИ́ДНІ, лабіринтові риби (Anabantoidei) — підряд риб ряду окунеподібних. Довж. тіла переважно до 20 см, у деяких до 60 (гурамі) і навіть понад 120 см (змієголови). П. мають додатковий орган дихання — т. з. лабіринтовий апарат, за допомогою якого захоплюють атмосферне повітря (звідси їх друга назва). Понад 30 видів (2 родини), поширених в Африці, Пд. і Пд.-Сх. Азії та на Індо-Малайському архіпелазі. Живуть у прісних та солонуватих водах, деякі (напр., макроподи) зустрічаються на залитих водою рисових полях. П. можуть довго залишатись без води, закопуючись в мул, або переповзати по суші до ін. водойм. Живляться водними безхребетними. У період розмноження часто будують гнізда і захищають їх. За сезон самка відкладає порційно (5—8 раз) до 5—50 тис. ікринок. Багатьох П. (напр., півника, гурамі та ін.) розводять як декоративних (див. *Акваріумні риби*); окремі — об'єкти спец. розведення (змієголов марулій, поширений в Індії, гурамі, *повзун*) заради м'яса. *Ю. В. Мовчан.*

ПОВЗУ́ЧІ РОСЛИ́НИ — рослини, стебла яких стеляться по поверхні грунту й вкорінюються у *вузлах* за допомогою придаткових коренів. Стебла П. р. з короткими *міжвузлями* наз. батогами (напр., у барвінка), з довгими — вусами, або *столонами* (напр., у суниць). У вузлах, крім придаткових коренів, утворюються надземні пагони, з вузлів яких, у свою чергу, виникають нові батоги або вуса. За допомогою стебел П. р. здійснюється їхнє *вегетативне розмноження*. Багато П. р. є господарсько-корисними, деякі використовуються з декоративною метою, а деякі мають значення для боротьби з ерозією грунтів.

ПОВЗУ́ЧІСТЬ — 1) П. матеріалів — властивість матеріалу безперервно і повільно пластично деформуватися під впливом постійного мех. навантаження (*напруження*). Залежить від т-ри, величини навантаження, складу і структури матеріалу. Супроводиться складними мех. процесами (дробленням зерен, *рекристалізацією*, виділенням нових *фаз*, перебудовою сітки *дислокацій* тощо), нагромадженням у матеріалі дефектів у вигляді пор і тріщин. Характеризується швидкістю, а також тех. (умовною) границею П.— напруженням, при якому ця швидкість або сумарна деформація П. не перевищує деякої допустимої величини. Описується т. з. кривою повзучості, на якій виділяють стадії: затухаючої П. (з швидкістю, що безперервно зменшується); П., що встановилася (з постійною швидкістю), і прискореної П., коли її швидкість зростає аж до руйнування матеріалу. Експериментально П. вивчають за допомогою установок, де вміщений у нагрівальну камеру зразок матеріалу випробовують при постійному механічному навантаженні (напруженні) на розтяг, стиск, згин або кручення. Створено також установки, що забезпечують зміну навантаження і т-ри за заданими програмами. П. притаманна тією чи ін. мірою всім твердим матеріалам, особливо в межах т-р понад 0,4—0,5 т-ри плавлення. У сталях і чавунах вона істотна при т-рах, вищих за 300° С. У металів з низькою т-рою плавлення (напр., алюмінію, свинцю) П. значна вже при кімнатній т-рі. В бетонах, високомолекулярних та деяких ін. матеріалах П. також помітна при кімнатній і навіть нижчій т-рі. Опір повзучості підвищують армуванням (див. *Армовані матеріали*), *зміцненням* матеріалів, *легуванням* тощо. Високий опір П. є одним з чинників, що визначає *жароміцність* матеріалів. Див. також *Пластичність*. 2) П. грунтів — властивість мінерального скелета *грунту* деформуватися протягом певного часу під впливом постійного тиску, що діє на нього. Виявляється гол. чин. у глинистих грунтів.

В. М. Гемінов (П. матеріалів).

ПОВИТИ́ЦЯ (Cuscuta) — рід паразитних рослин родини повитицевих. Однорічний злісний карантинний *бур'ян* з виткими ниткоподібними стеблами і нерозвиненими лусочкоподібними незеленими листочками. Обвиваються навколо ін. рослин, до яких присисаються

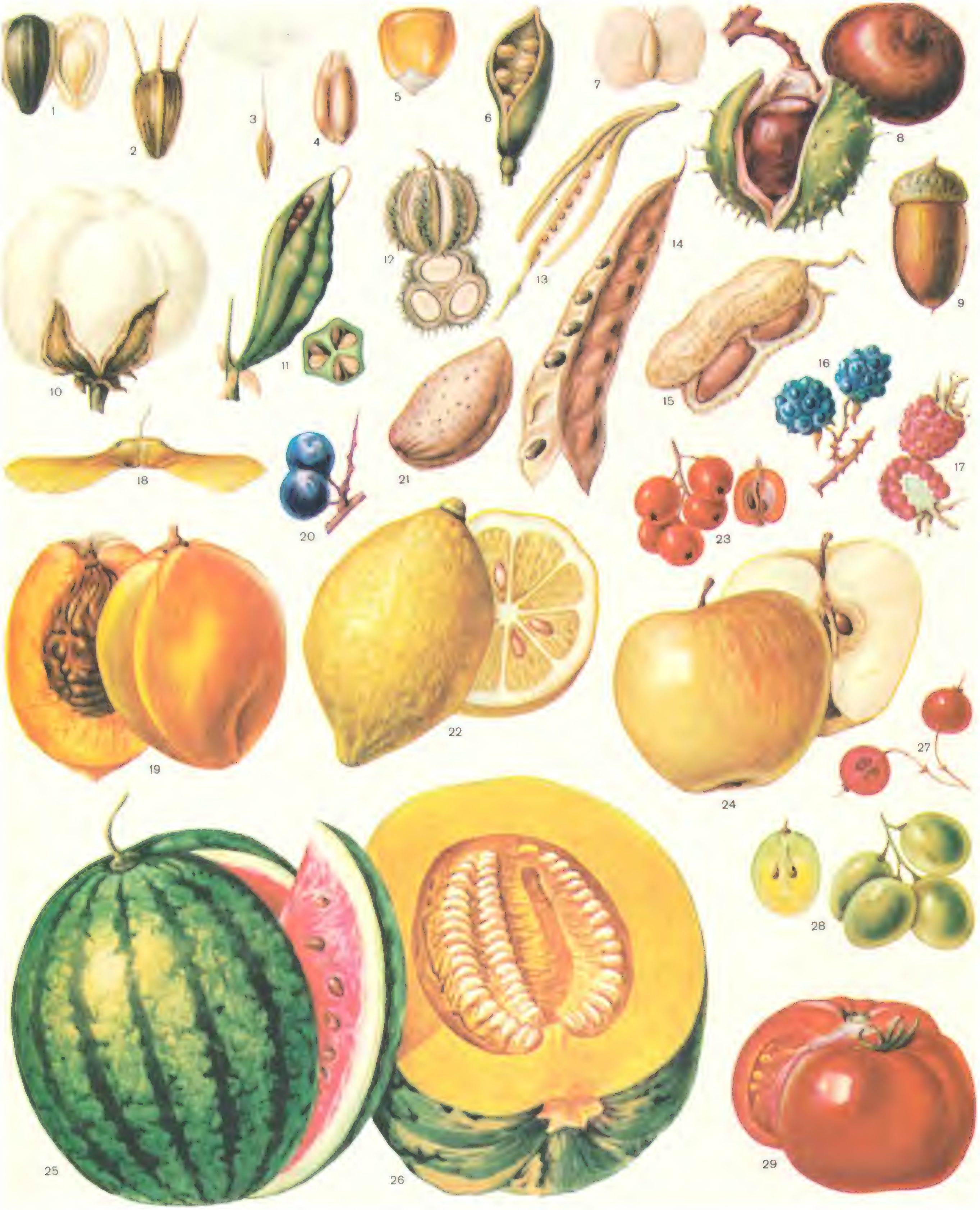
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29

До ст. **Плід у рослин.** Типи плодів: **1–3** — сім'янка (**1** — соняшника, **2** — череди, **3** — кульбаби); **4** і **5** — зернівка (**4** — пшениці, **5** — кукурудзи); **6** — листянка сокирок; **7** — горішок берези; **8** і **9** — горіх (**8** — каштана, **9** — дуба); **10–12** — коробочка (**10** — бавовнику, **11** — півників, **12** — рицини); **13** — стручок капусти; **14** і **15** — біб (**14** — робінії звичайної, **15** — арахісу); **16** і **17** — збірна кістянка (**16** — ожини, **17** — малини); **18** — двокрилатка клена; **19–21** — кістянка (**19** — персика, **20** — терну, **21** — мигдалю); **22** — померанець лимону; **23** і **24** — яблуко (**23** — горобини; **24** — яблуні); **25** і **26** — гарбузина (**25** — кавуна, **26** — гарбуза); **27–29** — ягода (**27** — журавлини, **28** — винограду, **29** — помідора).

1

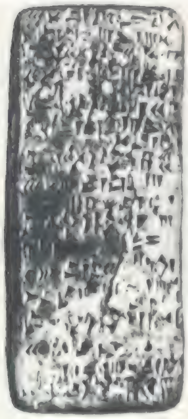

2

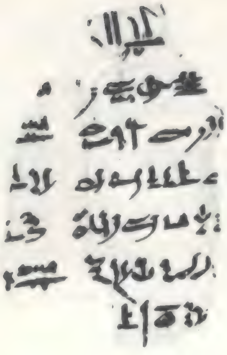

3

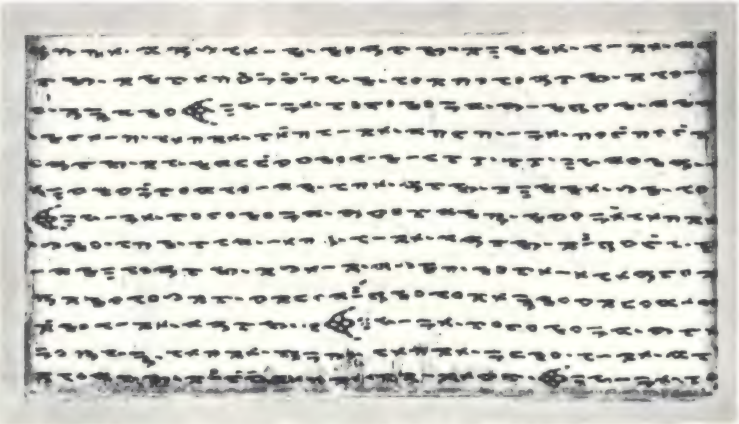

4

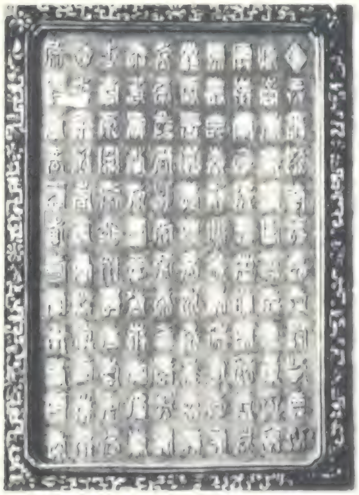

5

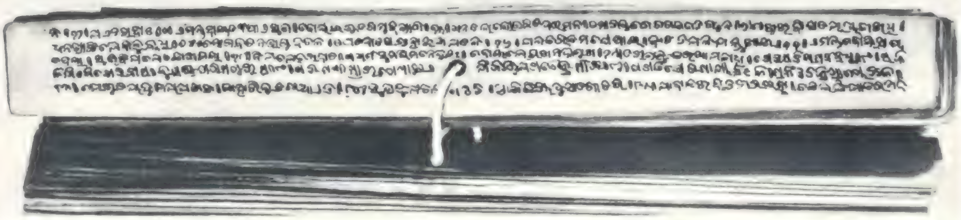

До ст. **Письмо.**

1. Ассіро-вавілонський клинопис (глиняна табличка).
2. Єгипетське письмо (рукопис на папірусі).
3. Батакське письмо з острова Суматра (рукопис на лубі дерева).
4. Китайське ієрогліфічне письмо (інкрустована перламутром дерев'яна таблиця).
5. Складове письмо (мова малаялам) з Малабарського берега (рукопис на пальмових листках).
6. Грецьке мінускульне письмо. 12 століття (рукопис на пергаменті).
7. Латинське середньовічне письмо. 14 століття (рукопис на пергаменті).
8. Глаголичне письмо. 10 століття (рукопис на пергаменті).
9. Кириличне уставне письмо. 12 століття (рукопис на пергаменті).
10. Кириличне півуставне письмо (Києво-Печерська друкарня, папір, 1660).
11. Кириличне скорописне письмо (Києво-Печерська друкарня, папір, 1624).
Усі ці пам'ятки письма зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР у Києві.

6

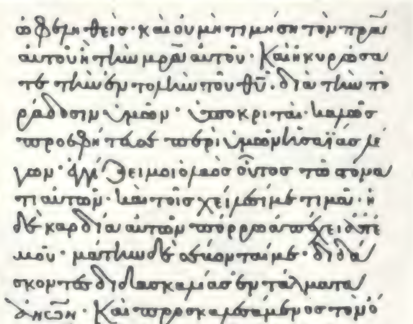

7

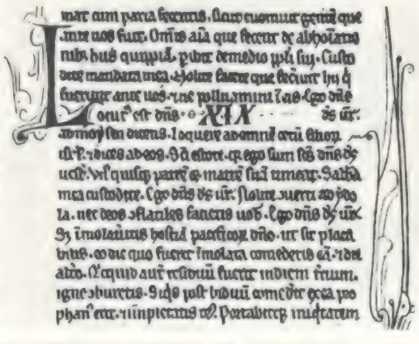

8

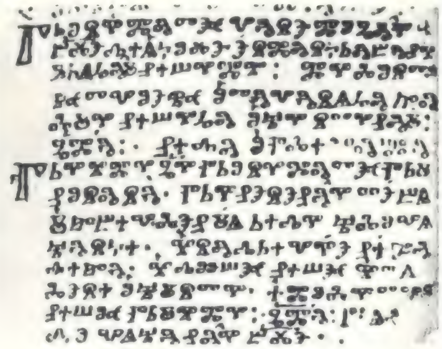

9

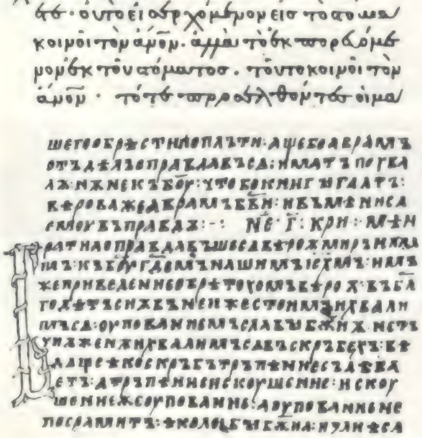

10

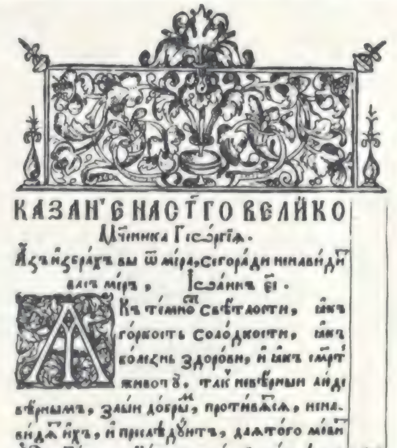

КАЗАН'Є НА СТ͠ГО ВЕЛИКО

Мч͠нника Геѡргїа.

11

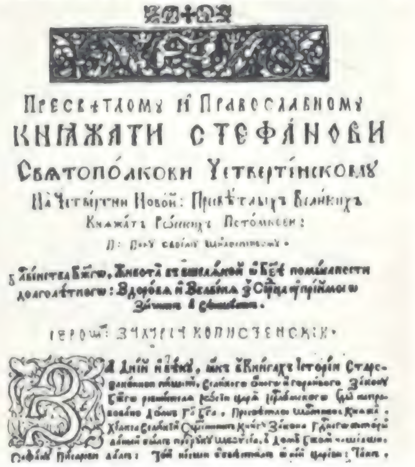

Пресвѣтлому и Православному

Княжати Стефанови

Святопо́лкови Четвертинскому

особливими присосками (*гаусторіями*). Квітки дрібні, білуваті, рожевуваті, зеленуваті, в небагатоквіткових головчастих суцвіттях (або в пучках). Плід — коробочка. Понад 100 видів, поширених у помірних і тропічних широтах земної кулі. В СРСР — 36 видів, з них в УРСР — 14. Паразитують на багатьох рослинах. У пд. і зх. областях України пошир. П. польова, або американська (C. campestris), паразитує переважно на багаторічних бобових травах, виці, ярих зернових дикорослих травах. В Лісостепу і на Поліссі пошир. П. конюшинна (C. trifolii) — оселяється переважно на багаторічних бобових травах. На посівах льону і рижію паразитує П. льонова (C. epilinum). П. звичайна, або європейська (C. europaea), ушкоджує овочеві культури, картоплю, малину, порічки (кущі), коноплі, хміль, тютюн та дикі рослини. Заходи боротьби. Старанно очищають насіння, знищують гнізда П. та бур’янів у посівах, контролюють саджанці і розсаду, застосовують високоякісний обробіток грунту, правильні сівозміни тощо.

ПОВИТУ́ХА (Alytes) — рід *безхвостих земноводних* род. круглоязикових. 2 види: П. звичайна (A. obstetricans), довж. тіла до 5 см, пошир. перев. в Зх. Європі; П. піренейська, або іспанська (A. cisternasii), пошир. на Піренейському п-ові. П. мають добре розвинену барабанну перетинку, вертикальну зіницю ока. Живуть у погорбованих і гірських місцевостях; вдень ховаються в норах, які риють самі, вночі здобувають їжу (комах та ін. безхребетних). Самка відкладає ікру в довгих яйцевих шнурах, якими самець обмотує задні ноги (звідки назва «повитуха») і носить за собою бл. місяця; розвиток *пуголовків* відбувається у воді і може тривати кілька років.

М. М. Щербак.

ПОВІ́Й (Lycium) — рід рослин родини *пасльонових*. Чагарник, листки цілісні, квітки двостатеві, пазушні. Плід — ягода. Бл. 100 видів у помірних і субтропічних областях обох півкуль. В СРСР — 5 дикорослих видів (гол. чин. в Серед. Азії). В УРСР — 1 вид: П. звичайний (L. barbarum). Росте по схилах. Використовують для закріплення схилів і як живопліт. Медонос. П. наз. також карагану кущову з роду *карагана*.

ПОВІ́КИ — шкірні складки у хребетних тварин і людини, що розміщені спереду очного яблука; захищають його від ушкодження і змочують слізною рідиною. У більшості тварин (крім риб) П. парні (верхня і нижня), рухливі. У акул, земноводних, плазунів, птахів і деяких ссавців є третя П. — *мигальна перетинка,* яка у китоподібних і приматів (у т. ч. людини) редукується, утворюючи півмісяцеву складку у внутр. кутку *ока.* У людини П. складаються із шкіри, підшкірної клітковини, м’язового шару, хрящової пластинки і *кон’юнктиви,* багаті на кровоносні судини. Іннервуються гілками трійчастого і лицьового нервів. Див. також *Епікантус.*

ПО́ВІНЬ — щорічне регулярне підвищення рівня води у водотоках. Зумовлена притоком води при таненні снігу на рівнинах навесні (весняна П.) або снігу та льодовиків у горах влітку (літня П.), під час сезонних тривалих дощів тощо. Часто під час П. затоплюється *заплава.* Для більшості рік України характерна весняна повінь.

ПОВІ́РЕНИЙ У СПРА́ВАХ — 1) Постійний П. у с. — за Віденською конвенцією 1961 про дипломатичні зносини (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*) дипломатичний представник 3-го класу. Акредитується при міністрі закорд. справ. Очолює *дипломатичну місію.* 2) Тимчасовий П. у с. — особа, яка очолює *дипломатичне представництво* під час відсутності в країні перебування постійного глави дипломатичного представництва.

ПОВІ́Р’Я — давні народні *перекази,* основані на містичних уявленнях про зв’язки між явищами навколишнього світу й долею людини. П. склались у багатьох народів світу щодо деяких рослин, тварин і птахів, явищ природи, госп. діяльності людей та важливих подій у їхньому житті — народження, одруження, смерті, похорону тощо. Так, за П. багатьох народів, квітка едельвейса приносить щастя. За укр. нар. П., у ніч на Івана Купала зацвітає квітка папороті, і хто її здобуде, стане щасливим і всезнаючим. Укр. нар. П. використали в своїх творах М. Гоголь, О. Корсун, О. Стороженко та ін.

ПО́ВІСТЬ — один з видів *епосу;* описово-розповідний твір, у якому змальовується історія життя однієї людини в зіткненні з долями інших людей. Сюжет у П. розгортається як низка епізодів, які докладно характеризують головного героя. За обсягом, широтою охоплення дійсності вона є проміжним жанром між *оповіданням* і *романом.* У давній л-рі поняття «повість» об’єднувало всі епічні твори: літопис («Повість временних літ»), легенду («Повість про Варлаама і Йоасафа»), казку («Повість про Шем’якин суд») та ін. На поч. 19 ст. визначення «повість» застосовували до оповідання («Повісті Бєлкіна» О. Пушкіна) і до більшого прозового твору («Тарас Бульба» М. Гоголя). П. називали деякі поеми («Демон» М. Лермонтова має підзаголовок «східна повість»). В кінці 19 ст. термін «повість» остаточно закріплюється за середньою розповідною формою, хоч можна знайти відхилення від цієї норми: М. Горький назвав П. епопею «Життя Клима Самгіна». Поряд з романом П. посідала провідне місце в творчості письменників-реалістів. У новій укр. л-рі цей жанр представлений повістями Г. Квітки-Основ’яненка («Маруся», «Козир-дівка»), Т. Шевченка («Наймичка», «Капітанша», «Художник»), Марка Вовчка («Інститутка»), І. Нечуя-Левицького («Микола Джеря»), А. Свидницького, Панаса Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського. П. — один із поширених жанрів у багатонац. рад. л-рі. В процесі розвитку сформувалися жанрові різновиди П.: сентиментально-реалістична П., соціально-побутова, історична, сатирична, соціально-психологічна, науково-фантастична, документальна та ін.

Літ.: Белинский В. Г. О русской повести и повестях г. Гоголя. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 1. М., 1953; Шаховський С. Літературні роди й види. К., 1963; Дончик В. Г. Грані сучасної прози. К., 1970.

Ф. Д. Пустова.

«Повість временних літ». Лаврентіївський список. 1377. Перша сторінка.

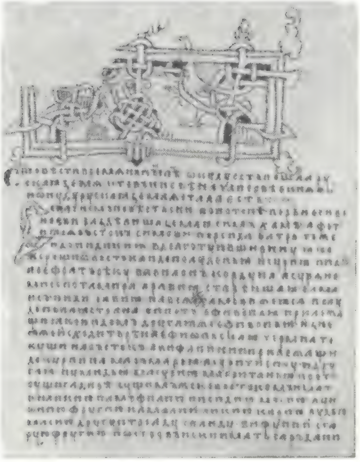

«ПО́ВІСТЬ ВРЕМЕННИ́Х ЛІТ» — пам’ятка історіографії і літератури Русі, літописне зведення, укладене в Києві на початку 12 ст. Основа більшості сх.-слов’ян. літописних зведень. 1-а ред. «П. в. л.» виникла бл. 1113. Укладення її пов’язують з діяльністю ченця Києво-Печерського монастиря *Нестора* (ця ред. до нас не дійшла). 2-у ред. «П. в. л.» 1116 створив ігумен *Видубицького монастиря* Сильвестр (збереглась у списку в *Лаврентіївському літописі*). В 1118 виникла 3-я ред. «П. в. л.», ім’я укладача якої невідоме (список її зберігся в *Іпатіївському літописі*). «П. в. л.» містить оповіді про виникнення слов’ян. писемності, про сх.-слов’ян. племена, про заснування Києва, давньорус. князів, про прийняття християнства на Русі, боротьбу Русі проти кочовиків, про міжкнязівські чвари тощо. Вона обстоювала єдність Русі, закликала до захисту рус. землі від зовн. ворогів, відображаючи позиції різних соціальних верств. Мова «П. в. л.» близька до живої давньоруської 11—12 ст., лаконічна й образна. Сюжети «П. в. л.» розробляють в л-рі і мистецтві. Переклад укр. мовою надруковано в журн. «Вітчизна», 1980, № 3.

Видання: Повесть временных лет. В кн.: Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. М., 1978.

Літ.: Шахматов А. А. Повесть временных лет, т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916; Франко І. Я. Студії над найдавнішим київським літописом. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 6. К., 1976; Лихачев Д. С. Великое наследие. М., 1975.

В. І. Крекотень.

ПОВІ́Т — адм.-тер. одиниця, що існувала в різні часи в Росії,

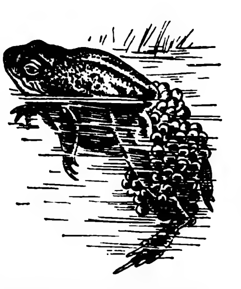

Повитуха звичайна.

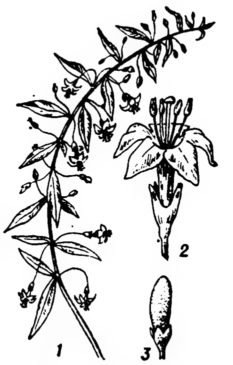

Повій звичайний: *1* — гілка з квітками; *2* — квітка; *3* — плід.

на Україні, в Польщі й Литві. Вперше термін «повіт» трапляється в давньорус. писемних джерелах 13 ст. На укр. землях, визволених від польс.-шляхет. загарбників, з 2-ї пол. 17 ст., замість ліквідованих *воєводств* і П., було запроваджено полкову систему адм.-тер. і військ. управління (див. *Полк*), яка існувала до ліквідації політичної автономії Лівобережної України на початку 80-х рр. 18 ст. З утворенням *намісництв* і *губерній* на Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні запроваджується поділ цих адм. одиниць на П. В 1913 на укр. землях, що входили до складу Рос. імперії, було 99 П. Повітовий поділ в УРСР ліквідовано 1923: за *адміністративно-територіальною реформою в УРСР* замість 102 П. було утворено 53 *округи*. На Зх. Україні П. зберігалися до 1939, у Пн. Буковині — до 1940, коли замість них було утворено *райони*.

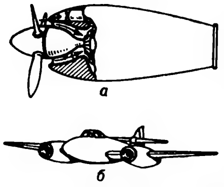

Повітрозабирачі двигунів:
а — турбогвинтового;
б — турбореактивного.

ПОВІТО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — неповні середні школи дореволюц. Росії. Засн. 1804. Відкривались у повітових та губернських містах для дітей купців, міщан, дрібних службовців. Спочатку метою П. у. було готувати учнів до вступу в *гімназію*. До 2-річного курсу навчання входили закон божий, граматика, історія, арифметика, географія, поч. правила геометрії, фізики й природознавства, малювання, каліграфія тощо. Але з 1828 запроваджено трирічний строк навчання, послідовність з гімназією скасовано, викладання фізики й природознавства припинено. Відкрито було бл. 500 П. у. При деяких існували профес. курси. В 1872 П. у. реорганізовано в *міські училища*. На Україні перші П. у. виникли в Ніжині, Полтаві, Прилуках, Сумах, Чернігові.

І. В Пуха.

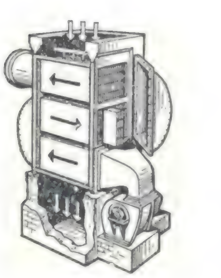

Повітронагрівник.

ПОВІТРОЗАБИРА́Ч — пристрій, в який під впливом швидкісного напору надходить атмосферне повітря. П. (мал.) складається з труб або повітр. каналів, сполучених з атмосферою. Застосовується в системах живлення й охолоджування двигунів літальних апаратів і автомобілів, в системах *кондиціювання повітря* їхніх кабін і салонів тощо.

ПОВІТРОНАГРІВНИ́К — теплообмінний апарат для нагрівання повітря, що проходить через нього, іншим *теплоносієм*. Розрізняють П. (мал.) рекуперативні (див. *Рекуператор*), регенеративні (див. *Регенератор* в теплотехніці) і змішувальні, або контактні, в яких тепло передається повітрю при безпосередньому контакті його з теплоносієм. П. застосовують в системах *повітряного опалення*, припливної *вентиляції*, *кондиціювання повітря* (гол. чин. рекуперативні), в енерг. установках тощо. Див. також *Калорифер*.

Г. Є. Бем.

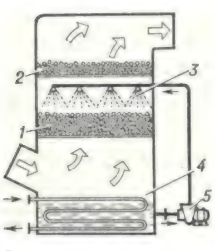

Повітроохолодник із зрошуваною насадкою:
1 — насадка; *2* — краплевловлювач; *3* — водорозпилювач; *4* — піддон з випарником; *5* — насос.

ПОВІТРООХОЛО́ДНИК — теплообмінний апарат для охолодження повітря, що проходить через нього. Розрізняють П. поверхневі і змішувальні. В поверхневих П. теплообмін між повітрям і холодоносієм (водою, водними розчинами солей) або холодоагентом (аміаком, *фреоном*) відбувається через роздільну стінку (гладеньку чи ребристу). У змішувальних П. (мал.) повітря охолоджується при безпосередньому стиканні з поверхнею холодоносія. До таких П. належать: камери зрошування з розпилянням холодоносія форсунками або іншими пристроями; камери зі зрошуваними насадками і шарами (вертикальними або похилими) фарфорових, металевих і пластмасових кілець, деревної або металевої стружки, капронового або скляного волокна тощо. Крім того, змішувальні П. бувають плівкові (з пластин мінпласту та ін. матеріалів з плівкою холодоносія на поверхні). П. застосовують у системах *вентиляції* і *кондиціювання повітря*, охолоджування електродвигунів, радіо- і хім. апаратури та ін.

Г. Є. Бем.

ПОВІТРОПЛА́ВАННЯ, аеронавтика — 1) Літання на апаратах, легших за повітря,— *аеростатах* (на відміну від *авіації*, де використовують важчі за повітря апарати — літаки, вертольоти, планери). До початку 20-х рр. 20 ст. під «повітроплаванням» розуміли переміщення у повітрі взагалі. Спроби піднятися в повітря на аеростатах — кулях, наповнених нагрітим повітрям, були ще на початку 18 ст. в Росії, Франції та ін. країнах. У 1783 франц. повітроплавці здійснили політ на аеростаті (*повітряній кулі*) братів Ж. і Е. Монгольф’є. На пропозицію франц. вченого Ж. Шарля повітр. кулі почали наповнювати воднем. В 1803 польоти на повітр. кулі відбулись у Росії. Проект керованого аеростата — з *повітряним гвинтом*, що його мали обертати вручну, запропонував (1784) франц. інженер Ж. Меньє. Вперше політ на керованому апараті (дирижаблі) з паровим двигуном здійснив 1852 франц. інженер А. Жіффар. В серед. 19 ст., поряд з вільними, почали застосовувати прив’язні аеростати: для вивчення атмосфери, при геогр. дослідженнях, у військ. цілях (напр., в США під час громад. війни 1861—65, у франко-прусській війні 1871). Тривалість польоту вільних аеростатів становила кілька годин, висота — до 3—4 тис. м. Швидкість керованих аеростатів наприкінці 19 ст. досягала 15 км/год. В 1874—80 селянин Харківської губ. М. Т. *Лаврентьєв* виконав польоти на повітр. кулі власної конструкції в Харкові, Москві, Одесі та ін. містах. З поч. 20 ст., особливо в роки першої світової війни, набули широкого застосування *дирижаблі*, зокрема конструкції Ф. *Цеппеліна*. Швидкість їх (1924) становила 80—130 км/год. В Росії одним з піонерів дирижаблебудування був київ. інженер Ф. Ф. *Андерс*. У грудні 1917 з ініціативи В. І. Леніна почалось формування перших «соціалістичних повітроплавальних загонів» у Петрограді, Москві, Саратові та ін. містах. Ці загони брали участь в бойових діях на багатьох фронтах громад. війни, в т. ч. на Україні. В подальшому розвиток П. був пов’язаний зі здійсненням дальніх перельотів, дослідженням неприступних районів земної кулі, з вивченням стратосфери. В 1926 Р. *Амундсен* на дирижаблі «Норвегія» здійснив безпосадочний переліт з о. Шпіцберген через Пн. полюс на Аляску. У 1928 У. *Нобіле* зробив політ на дирижаблі «Італія» до Пн. полюса (закінчився трагічно). В 1931 бельг. дослідники О. Пікар і М. Кіпфер досягли на *стратостаті* висоти 15 780 м. В СРСР першими (1933) піднялись у стратосферу на стратостаті «СССР-1» повітроплавці Г. О. Прокоф’єв, К. Д. Годунов і Е. К. Бірнбаум. Стратостат досяг висоти 19 тис. м. В роки Великої Вітчизн. війни почали широко застосовувати аеростати спостереження і загородження. З 50-х рр. в різних країнах використовують безпілотні (автоматичні) аеростати — для вивчення повітр. струменевих течій, для геогр. і медико-біол. досліджень, піднімання телескопів тощо. 2) Наука, що визначає принципи і способи літання на апаратах, легших за повітря. Її теор. основою є аеромеханіка, зокрема її розділ — аеростатика. Див. також *Київське товариство повітроплавання*, *Товариство авіації та повітроплавання України і Криму*.

Літ.: Жуковский Н. Е. Собрание сочинений, т. 6. Теоретические основы воздухоплавания. М.—Л., 1950; Броуде Б. Г. Воздухоплавательные летательные аппараты. М., 1976.

О. М. Плашенко.

ПОВІ́ТРЯ — суміш газів, з яких складається *атмосфера* Землі. Сухе П. містить азот (78,08% за об’ємом) і кисень (20,95%), а також вуглекислий газ, невелику кількість *інертних газів*, водню, озону, оксидів азоту, аміаку, метану, сірчистого газу тощо. Вміст азоту, кисню та інертних газів у П. практично залишається постійним; вуглекислого газу, оксидів азоту, сірчистих сполук — значно змінюється. Вуглекислий газ, який утворюється й надходить у П. при згоранні палива, гнитті органічних залишків, бродінні, диханні тварин та людини, зосереджений у нижніх шарах атмосфери. Змінною складовою частиною П. є також водяна пара, вміст якої біля земної поверхні змінюється залежно від широти місцевості (від 0,2 до 3% за об’ємом). Осн. частина її зосереджена у нижніх шарах *тропосфери*. У природних умовах гази П. завжди мають домішки твердих і рідких завислих часток. П. міститься у природних водах (розчинене), у грунті (від 10 до 23—28% його об’єму), в живих організмах. Під дією *повітряних мас* і води відбуваються найважливіші геол. та фіз.-геогр. процеси. П.— необхідна хім. сировина для одержання кисню, азоту й інертних газів. Штучне П. (штучні газові суміші) придатне для дихання, його широко використовують у медицині, космічних польотах, висотній авіації, водолазній справі, гірничорятувальних роботах тощо.

Фізичні властивості П. Тиск П. при 0° над р. м. дорівнює 101 325 Па (1 атм, 760 мм рт. ст., 1013,25 мбар); при цих умовах маса 1 л П. дорівнює 1,2928 г. З висотою тиск і густина його швидко зменшуються. П. здебільшого можна розглядати як ідеальний газ. Критична т-ра —140,7° С, критичний тиск 3,6 МПа (37,2 ат). Питома теплоємність П. при постійному тиску $C_p = 1{,}006 \cdot 10^3$ Дж/(кг К), тобто 0,24 кал/(г °С) в інтервалі 0—100° С, а при постійному об'ємі $C_v = 0{,}718 \cdot 10^3$ Дж/(кг К), тобто 0,17 кал/(г · ° С) в інтервалі 0—1500° С. Коеф. теплопровідності 0,024276 Вт/(м · К), тобто 0,000058 кал/(см · с · ° С) при 0° С; коефіцієнт теплового розширення становить 0,003670 (0—100° С). Швидкість звуку у П. при 0° С бл. 330 м/с. Рідке П.— блакитного кольору рідина з густиною 960 кг/м³ (при —192° С і нормальному тиску). Його склад непостійний, оскільки азот і аргон випаровуються швидше за кисень. Забруднення П. Зростання масштабів госп. діяльності, зокрема розвиток пром-сті, енергетики й транспорту, збільшують забруднення П.— збільшується вміст вуглекислого і сірчистого газів, оксидів азоту, сірководню, галогенів та їхніх сполук. П. містить значну кількість дрібних твердих часток — пилу (від кількох мільйонів в 1 м³ чистого кімнатного П. до 100—300 млн. в 1 м³ П. великих міст). Забруднення П. веде до погіршання умов життя людини, тварин і рослин. Особливу загрозу становить радіоактивне забруднення П., внаслідок постійного переміщення повітр. мас воно має глобальний характер. В СРСР в усіх союзних республіках прийнято закони про охорону природи (в УРСР — 1960), якими передбачено організацію контролю за станом П. та відповідальність керівників пром. підприємств за ретельне очищення і знешкодження пром. газів до викидання їх у атмосферу (див. *Вентиляція, Газоочищення*). Питання охорони природи, у т. ч. повітр. середовища, мають велике значення у міжнар. співробітництві й посідають важливе місце у діяльності ООН. Див. також *Антропогенні зміни клімату*.

Фізіологічно-гігієнічне значення П. Серед постійних компонентів П. першорядне значення для підтримання життя на Землі (див. *Дихання*) має кисень. Запаси кисню П. поповнюються за рахунок виділення його рослинами. Зниження концентрації кисню до 14% і падіння його *парціального тиску* до 110 мм рт. ст. супроводиться явищами кисневого голодування (див. також *Гіпоксія, Висотна хвороба*), зменшення концентрації до 9% і парціального тиску до 50—60 мм рт. ст. згубне для життя. Азот при звичайному парціальному тиску інертний. Збільшення парціального тиску азоту призводить до наркотичного стану (див. також *Кесонна хвороба*). Вуглекислий газ засвоюється рослинами в процесі *фотосинтезу*; крім того, він є фізіол. регулятором дихального центру людини і тварин. Концентрація CO_2 у П. закритих приміщень, яка зростає одночасно із збільшенням вмісту пилу, мікроорганізмів тощо, є осн. показником забруднення П.; в житлових приміщеннях вона не повинна перевищувати 0,1%. Велике значення для людини мають фіз. властивості П.— т-ра, вологість, рухливість. Найбільш комфортними в житлових приміщеннях вважаються т-ра 18—20°, вологість 40—60%, швидкість руху П. 0,3—0,5 м/сек.

К. Т. Логвинов
(заг. відомості, фіз. властивості, забруднення),
Н. О. Семенова
(фізіологічно-гігієнічне значення).

ПОВІТРЯНА ГІМНАСТИКА — жанр циркової гімнастики. Вправи, які виконуються одним або групою артистів на різних снарядах (бамбуці, рамці, трапеціях, петлях, кільцях та ін.). П. г. включає всі види польотів (у т. ч. «повітряний політ»). Вправи поділяються на динамічні (зокрема, махові) й статичні (напр., силові вижими).

ПОВІТРЯНА КУЛЯ — некерований (вільний) *аеростат* кулеподібної форми, що літає в напрямі повітряних течій.

ПОВІТРЯНА ЛІНІЯ — те саме, що й *авіалінія*.

ПОВІТРЯНА ЛІНІЯ ЕЛЕКТРОПЕРЕДАЧІ — лінія для передавання електричної енергії по проводах, підвішених у повітрі до опор за допомогою ізоляторів і спец. арматури. Одна з осн. ланок *енергетичної системи*. Для П. л. е. використовують неізольовані багатодротові алюмінієві або сталеалюмінієві проводи з антикорозійним заповненням або без нього, рідше — однодротові сталеві проводи. Опори П. л. е.— дерев'яні, залізобетонні або металеві; ізолятори — штирьові або підвісні (гірлянди). Над П. л. е. напругою 110 кВ і вище для захисту від ударів блискавки (див. *Грозозахист*) підвішують заземлені троси з сталевих або сталеалюмінієвих проводів. Ці троси можуть бути використані як *канали зв'язку* або для електропостачання дрібних споживачів. Протяжність П. л. е. напругою до 1 кВ звичайно 1—2 км; напругою 110 кВ — до 100 км; напругою 500—750 кВ — до 1500 км. *В. М. Сулейманов.*

ПОВІТРЯНА ЛІНІЯ ЗВ'ЯЗКУ — лінія зв'язку по проводах, підвішених у повітрі до опор за допомогою ізоляторів і спец. арматури. Для П. л. з. застосовують неізольовані сталеві, мідні або біметалеві (сталеві, покриті міддю) проводи; дерев'яні, залізобетонні, азбестоцементні або металеві опори; скляні або фарфорові ізолятори. Розрізняють П. л. з. неущільнені й ущільнені (див. *Лінії зв'язку ущільнення*). Використовуючи методи *високочастотного зв'язку*, можна по одній парі проводів передавати сигнали багатьох (до 16) телефонних *каналів зв'язку* (частота до 150 кГц). Необхідні дальність і якість зв'язку в ущільнених П. л. з. забезпечуються кінцевими і проміжними підсилювальними станціями. П. л. з. застосовують для телефонного, телеграфного і фототелегр. зв'язку, передавання телекодової інформації, програм радіомовлення тощо.

Ю. П. Пархомов.

ПОВІТРЯНЕ ОПАЛЕННЯ — опалення повітрям, що подається безпосередньо в обігрівbooване приміщення. Осн. частини системи П. о.: *повітронагрівник*, повітрозабірні і повітророзподільні канали та пристрої з запірно-регулюючими клапанами. Системи П. о. бувають рециркуляційні, в яких для підігрівання використовується повітря, що його частково або повністю забирають з опалюваного приміщення, і прямоточні — з підігріванням лише зовн. повітря. Розрізняють також системи опалення: місцеві і центральні; з природним (внаслідок різниці об'ємних мас охолодженого і нагрітого повітря) і механічним (*вентиляторами*) спонуканням. Системи П. о. неметаломісткі, їх легко автоматизувати; при суміщенні з припливною *вентиляцією* або *кондиціюванням повітря* вони забезпечують умови, що відповідають підвищеним сан.-гіг. вимогам. П. о. застосовують найчастіше у пром., с.-г. і громад. будинках.

Г. Є. Бем.

ПОВІТРЯНЕ ПРАВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з використанням повітряного простору, і встановлюють режим повітряних сполучень у країні. П. п. базується на принципах повного *суверенітету* СРСР щодо повітряного простору над його територією та на держ. монополії на засоби повітр. транспорту. Осн. джерелом П. п. є *Повітряний кодекс СРСР*. Ряд питань П. п. врегульовано нормами адміністративного права (напр., ті, що визначають порядок управління орг-ціями повітр. транспорту), цивільного права (див. *Перевозки, договір*), кримінального права (напр., відповідальність за *угон повітряного судна*). Порядок здійснення польотів на міжнар. лініях регулюється рядом багатосторонніх та двосторонніх угод про повітр. сполучення. СРСР є учасником Варшавської конвенції 1929 про уніфікацію деяких правил, які стосуються міжнар. повітр. перевозок, та багатьох двосторонніх угод про польоти на міжнар. лініях.

ПОВІТРЯНИЙ БАСЕЙН — повітряний простір забудованої території, обмежений верхнім рівнем найвищого будинку або споруди. П. б.— джерело повітря, необхідного для життя людей, тварин і рослин, для експлуатації пром. і комунальних об'єктів, трансп. засобів тощо. Забруднення П. б. завдає значної шкоди, пов'язаної з нагромадженням у приземних шарах отруйних речовин, що призводить до захворювання людей, загибелі рослинності, зниження врожайності с.-г. культур та ін. В СРСР усуненню забруднення П. б. сприяє планове розміщення пром. об'єктів і населених пунктів, застосування прогресивної технології виробництв, удосконалення способів *газоочищення*. Додатковим заходом є виведення шкідливих газів і пилу на велику (понад 300 м) висоту для ефективного розсіювання їх у приземній зоні. Велике значення має модернізація автомоб. двигунів, використання високосортних видів палива, електрифікація громад. транспорту та ін. Санітарними нормами,

Повітроплавання:
1 — прив'язний аеростат;
2 — дирижабль «Норвегія»;
3 — стратостат «СРСР-1».

що діють в СРСР, встановлено граничні концентрації шкідливих речовин в атмосфері населених місць і пром. підприємств. Контроль за додержанням цих норм і спостереження за чистотою П. б. здійснюють органи Держ. сан. нагляду. Охорона П. б.— частина заходів по *благоустрою населених місць.* *А. Я. Ткачук.*

ПОВІТРЯ́НИЙ ГВИНТ, пропелер — пристрій, що обертається в повітрі за допомогою двигуна і створює рушійну силу. Складається з втулки і лопатей з *гвинтовою поверхнею.* Розрізняють П. г. дво-, три- і чотирилопатеві, а також економічніші — співвісні П. г. (мал.), що обертаються у протилежних напрямах. Вертолітний П. г. створює в основному *підйомну силу* і наз. несучим гвинтом. П. г. застосовують на літаках, вертольотах, дирижаблях, аеросанях, глісерах тощо. Ідею П. г. запропонував 1475 *Леонардо да Вінчі,* а вперше застосував такий гвинт для створення тяги 1754 М. В. *Ломоносов.* Вихрову теорію повітр. (гребного) гвинта розробив 1912—18 М. Є. *Жуковський.* *О. М. Плашенко.*

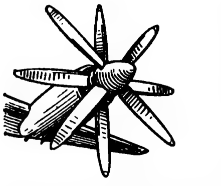

Співвісний **повітряний гвинт.**

ПОВІТРЯ́НИЙ КО́ДЕКС СРСР— єдиний загальносоюзний законодавчий акт, у якому систематизовано норми права, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з діяльністю *цивільної авіації СРСР* (див. *Повітряне право*) та *повітроплаванням.* Затверджений Верховною Радою СРСР 26.XII 1961, введений у дію 1.I 1962. Складається з 10 глав, 145 статей та додатку. Гл. 1-а встановлює повний і виключний *суверенітет* СРСР над повітряним простором Радянської держави, регламентує компетенцію М-ва цивільної авіації СРСР тощо.

У гл. 2—4-й визначено правове становище повітр. суден, права та обов'язки їхніх екіпажів, аеропортів та аеродромів. Гл. 5-у і 6-у присвячено правилам і порядкові польотів у повітр. просторі СРСР та умовам здійснення міжнар. польотів. Гл. 7-а і 8-а визначають порядок повітр. перевезень пасажирів, багажу, вантажу, пошти та міжнар. транспортних перевезень. У гл. 9-й ідеться про порядок застосування цивільної авіації в окремих галузях нар. г-ва. У гл. 10-й визначається порядок накладення штрафів органами цивільної авіації. В додатку дано опис прапора та емблеми цивільного повітр. флоту СРСР. Дія П. к. поширюється на всі види цив. авіації в межах СРСР (крім авіації ДТСААФ та авіації, призначеної для конструкторських і подібних цілей) і на всі рад. повітр. судна під час їхнього перебування за кордоном.

ПОВІТРЯ́НИЙ ТРА́НСПОРТ — один з видів транспорту, що здійснює швидкісні перевезення пасажирів, пошти й вантажів на внутрішніх і міжнар. повітряних лініях. Осн. перевага П. т.— значна економія часу за рахунок високої швидкості польоту. Виник після 1-ї світової війни 1914—18 (див. *Авіація*). В СРСР 1923 були створені всеросійське т-во добровільного повітряного флоту «Доброльот» та укр. т-во повітр. ліній «Укрповітрошлях». У тому ж році відкрито першу повітр. лінію Москва — Нижній Новгород (тепер м. Горький). У 1980 заг. довжина повітр. ліній в СРСР дорівнювала 996 тис. км, пасажирооборот — 151 млрд. пасажиро-км, вантажооборот — 3,1 млрд. т · км, (1940 — відповідно 146 тис. км, 0,2 млрд. пасажиро-км, 23,2 млн. т · км). П. т. сполучає понад 3600 міст і населених пунктів країни. Збільшилися кількість і довжина міжнар. авіаліній (з 19,1 тис. км 1950 до 216 тис. км 1980). Аерофлот — найбільша авіакомпанія світу. Він здійснює регулярні рейси у 89 (1980) зарубіжних країн. Повітр. транспорт СРСР оснащений сучас. літаками й засобами зв'язку і радіонавігації, які гарантують високу безпеку польотів. Для розвитку П. т. характерна інтенсивна заміна літаків з поршневими двигунами швидкісними багатомісними літаками з турбореактивними й турбогвинтовими двигунами — Ту-104, Ту-114, Іл-18, Ан-24 (50-і рр.), Ту-124, Ту-134, Ту-154, Як-40, Іл-62 (60-і рр.), Ту-144, Іл-76, Ан-26 (70-і рр.). З 50-х рр. експлуатуються вертольоти Мі-1, Мі-4, Мі-6, Ка-15, Ка-18. В 60-х рр. Аерофлот поповнився новими гвинтокрилими машинами Мі-2, Мі-8, Мі-10, Ка-26. П. т. стає одним з осн. видів пасажирських сполучень. Питома вага П. т. в пасажирообороті всього транспорту країни 1980 становила 18,1% (1960 — 5%).

Заг. довжина авіаліній в УРСР 1979 дорівнювала 70 тис. км. Вони сполучають бл. 400 міст та ін. населених пунктів республіки.

В 1979 було перевезено 12,3 млн. пасажирів, 226 тис. т вантажів (1960 відповідно — 1,7 млн. чол. та 63 тис. т). Київ — один з найбільших вузлів П. т.; через нього проходять міжнар. повітр. лінії, які зв'язують СРСР з Болгарією, Чехословаччиною, Румунією, Австрією та ін. країнами. Великими аеропортами є також Сімферополь, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Харків та ін. В аеропортах республіки успішно використовується автоматизована система управління виробництвом. П. т. республіки виконує великий обсяг робіт у багатьох галузях нар. г-ва, особливо значні вони в с. г. Обсяг авіахім. робіт у сільс. та лісовому г-ві УРСР 1980 становив 18,9 млн. га (1960 — 4,0 млн. га). В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено здійснити заходи щодо значного зниження питомих витрат палива за рахунок раціональної експлуатації авіац. техніки, скорочення втрат пального, а також підвищення економічності двигунів. Передбачено впровадження в широких масштабах бортових і наземних систем навігаційного і радіотех. устаткування, що забезпечують автоматизацію управління повітр. рухом, підвищують регулярність і безпеку польотів; збільшення пасажирообороту приблизно в 1,3 раза. В листопаді 1970 СРСР вступив до *Міжнародної організації цивільної авіації* (ІКАО). Співробітничає з авіакомпаніями і т-вами соціалістичних країн: болг. «ТАБСО», угор. «МАЛЕВ», польс. «ЛОТ», чес. «ЧСА» та ін. Серед капіталістичних країн П. т. найбільш розвинутий в США («Пан американ уорлд ейруейз»), Франції («Ер Франс») та Великобританії («Брітіш ей руейз»). Див. також *Цивільна авіація СРСР.*

Літ.: Румянцева З. П. Мировой воздушный транспорт. М., 1971; Ляховецкий М. Б., Пузынин Р. Г. Крылья республики. К., 1973; Саморуков В. Д. Международные воздушные сообщения СССР. М., 1975; Ященко Л. А. Воздушный транспорт в единой транспортной системе. К., 1976.

О. М. Горяшко.

ПИТОМА ВАГА ПЕРЕВЕЗЕНЬ НА ЛІТАКАХ З ПОРШНЕВИМИ ТА ГАЗОТУРБІННИМИ ДВИГУНАМИ

(в % до загального обсягу)

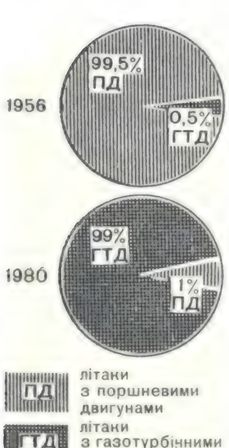

ПОВІТРЯ́НІ МА́СИ — значні за об'ємом маси повітря у нижній частині атмосфери, які мають певні спільні властивості й переміщуються в одній з течій загальної *циркуляції атмосфери.* П. м. формуються над великими районами з однорідними *підстилаючою поверхнею* та радіаційними умовами. Переміщення П. м. над земною поверхнею зумовлює їхню трансформацію (перетворення), що проявляється у зміні т-ри, вологості, запиленості й прозорості повітря. Але в межах однієї П. м. горизонтальні й вертикальні зміни метеорологічних елементів незначні, вони відбуваються стрибкоподібно при переході від однієї П. м. до іншої. Переміщуються П. м. у *циклонах* та *антициклонах,* причому дві різні маси завжди розділені зонами *фронтів атмосферних.* П. м. класифікують за спільними кінетичними і тепловими характеристиками (теплі, холодні й місцеві) або за геогр. положенням осередків їхнього формування (арктичні, антарктичні, помірні, тропічні й екваторіальні). У кожному з цих типів розрізняють океанічні (морські) та континентальні П. м. Властивості П. м. значною мірою визначають режим *погоди* тієї території, над якою вони знаходяться. *М. І. Щербань.*

ПОВІТРЯ́НІ МІШКИ́ — порожнини, що з'єднані з дихальними шляхами або з стравоходом, здатні заповнюватись повітрям. У безхвостих земноводних до П. м. належать голосові мішки. У деяких плазунів П. м.— сліпі вирости *легень.* У птахів є два великі черевні, два шийні, один міжключичний, дві-три пари грудних П. м. Вони розташовані між різними внутр. органами, а їхні відгалуження проходять між м'язами під шкіру і проникають у кістки передніх кінцівок. П. м. визначають механізм дихання, особливо під час польоту (здійснюють т. з. подвійне дихання), терморегуляцію організму тощо. У ссавців П. м.— це *гортанні мішки.* У рослин П. м. — це заповнені повітрям порожнини, що характерні для пилку багатьох голонасінних, гол. чин. хвойних.

ПОВІТРЯ́НІ РУЛІ́ — рухомі поверхні, що створюють *аеродинамічні сили* й аеродинамічні *моменти сили* для керування літальним апаратом у повітряному просторі (див. *Газовий руль*). Розрізняють П. р. висоти, напряму і крену (елерони). На літаках з крилами малого подовження П. р. висоти й елерони замінюються елевонами — П. р., розміщеними на задньому ребрі крила. На літаках зі змінюваним в польоті кутом стріловидності крила замість П. р. висоти і елеронів часто застосовують елевони, розміщені на *стабілізаторі*. Див. також *Оперення літака*.

ПОВІ́ТРЯ́НОГО ПРО́СТОРУ РЕЖИ́М — порядок використання повітряного простору для повітр. пересування, прийнятий державами й закріплений у системі правових норм. Існує три види П. п. р.: 1. Правовий режим над сухопутною і водною територією д-ви підпорядковано дії принципу повного й виключного *суверенітету* даної д-ви, він встановлюється її законами і правилами. В СРСР осн. положення цього П. п. р. закріплено в *Повітряному кодексі СРСР*. На тер. кожної д-ви, у т. ч. СРСР, діють і прийняті нею міжнар.-правові норми, які регулюють порядок польотів на міжнар. лініях (див. *Повітряне право*). 2. Правовий режим над *відкритим морем* підпадає під дію правового режиму відкритого моря. При цьому повітр. простір вільний для польотів літаків усіх країн. 3. Правовий П. п. р. над *Антарктикою* підпадає під її правовий режим як нейтралізованої, демілітаризованої і без'ядерної зони, згідно з міжнар. договором про Антарктику 1959. *О. Ф. Висоцький.*

ПОВІТРЯНОДЕСА́НТНІ ВІЙСЬКА́ (ПДВ) — рід військ, призначений для бойових дій у тилу противника. ПДВ складаються з парашутнодесантних, арт., самохідноарт. частин і підрозділів, підготовлених для висадки (викидання) парашутним і посадочним способом, а також спец. військ. ПДВ здатні швидко досягти віддалених і важкодоступних районів бойових дій; знищувати, захоплювати й утримувати важливі військ. і екон. райони (об'єкти) в глибокому тилу противника, порушувати його держ. і військ. управління. Радянські ПДВ (зародились у кін. 20-х рр.) відіграли значну роль у бойових операціях *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*.

Літ.: Воздушно-десантная подготовка. М., 1977.

ПОВІ́ТРЯ́НОЇ ШВИ́ДКОСТІ ПОКА́ЖЧИК — прилад, яким вимірюють швидкість польоту літального апарата відносно повітряного середовища. Осн. частинами П. ш. п. (мал.) є анероїдна (див. *Анероїд*) і манометрична коробки, з'єднані трубопроводом з приймачем повного тиску повітря, а за допомогою передавального механізму — зі стрілками. Звичайно використовують двострілковий (комбінований) П. ш. п., одна стрілка якого вказує приладову (при незмінному тиску 101 325 Па і т-рі 288 К), а інша — справжню швидкість.

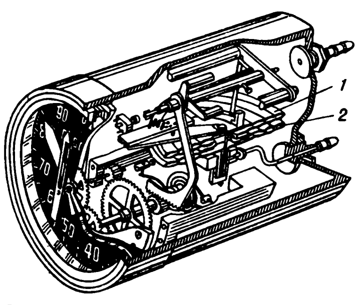

Повітряної швидкості покажчик двострілковий: *1* — анероїдна коробка; *2* — манометрична коробка.

ПОВІ́ТРЯ́НО-РЕАКТИ́ВНИЙ ДВИГУ́Н — *реактивний двигун*, де згоряння палива пов'язане з використанням кисню засмоктуваного атмосферного повітря. Розрізняють П.-р. д. компресорні, в яких повітря перед надходженням у камеру згоряння стискується *компресором*, і безкомпресорні, де стиск повітря відбувається під діянням швидкісного напору повітр. потоку. До компресорних П.-р. д. належать *турбогвинтові двигуни* і *турбореактивні двигуни*, до безкомпресорних — *прямоточні повітряно-реактивні двигуни* і *пульсуючі повітряно-реактивні двигуни*.

«ПО́ВНА ЗА́ЙНЯТІСТЬ» — сучасна бурж. апологетична концепція зайнятості й основана на ній програма держ.-монополістичного регулювання капіталістичної економіки Дж. М. *Кейнса* та його послідовників (див. *Кейнсіанство*). Сформувалася у 2-й пол. 30-х рр. 20 ст. під впливом різкого загострення суперечностей капіталізму. Прихильники «П. з.» — У. Беверідж, Р. Харрод (Великобританія), А. Хансен, С. Харріс, Є. Домар (США), праві соціалісти Дж. Коул, Дж. Стрейчі, А. Кросленд (Великобританія) та ін. За Кейнсом, *безробіття* — це наслідок недостатності «ефективного попиту». Недостатність же пояснюється ним спадною схильністю людей до споживання в міру зростання доходів і слабкими стимулами до *інвестицій*. Для забезпечення «П. з.» в рамках капіталізму д-ва має сприяти збільшенню обсягу «ефективного попиту». Для цього необхідно стимулювати зростання держ. і приватних капіталовкладень, усіх видів споживання шляхом регулювання процентних ставок, *інфляції*, фінансування підприємців за рахунок держ. бюджету тощо.

Осн. вади «П. з.» полягають в ідеалізмі та метафізичності, оскільки при поясненні безробіття вирішальну роль відведено свідомості людей, які в своїй діяльності керуються нібито вічними психологічними мотивами. Насправді обмеженість платоспроможного попиту і безробіття пояснюються не спадною схильністю людей до споживання, а діянням *загального закону капіталістичного нагромадження*. В поняття «повна зайнятість» бурж. економісти вкладають не цілковиту ліквідацію безробіття, а лише усунення надмірного, небезпечного для існування капіталізму його рівня. «Нормальне» безробіття, на їхню думку, може охоплювати 3—6% заг. кількості зайнятих і використовується як засіб для максимізації *прибутку*. *П. М. Леоненко.*

ПО́ВНА КРИВИНА́, гауссова кривина — одна з характеристик викривлення поверхні в *околі* точки; дорівнює добуткові головних *кривин* поверхні в цій точці. Точки *поверхні*, для яких П. к. додатна, наз. еліптичними, а точки, для яких вона від'ємна,— гіперболічними; якщо П. к. дорівнює нулеві, то точки наз. параболічними. Напр., всі точки *сфери* є еліптичними, однопорожнинного *гіперболоїда* — гіперболічними, площини та будь-якої розгортної лінійчатої поверхні — параболічними. При згинанні поверхні (тобто при деформації, що не змінює довжини ліній) П. к. не змінюється.

ПО́ВНА СТИ́ГЛІСТЬ, тверда стиглість — завершальна фаза стиглості зернівок хлібних злаків. Настає після *воскової стиглості*. При П. с. зерно стає твердим (не ріжеться ножем, а розколюється на частинки), набуваючи кольору стиглого насіння, стебла (крім 2—3 верхніх міжвузлів) і листки жовкнуть і всихають. Див. *Стиглість насіння*.

ПО́ВНЕ ВНУ́ТРІШНЄ ВІДБИТТЯ́ — окремий випадок *відбиття світла* або електромагнітних хвиль іншого діапазону на межі розділу двох середовищ. Відбувається, коли хвиля падає на поверхню розділу з боку оптично густішого середовища (з більшим *заломлення показником* n_1), а кут падіння $i \geqslant i_{гр}$, де $i_{гр} = \arcsin (n_2/n_1)$ — т. з. граничний (критичний) кут, n_2 — показник заломлення другого середовища. При П. в. в. електромагн. хвиля повністю повертається в оптично густіше середовище. Енергія хвилі при П. в. в. частково проникає в менш густе середовище на глибину порядку довжини хвилі світла, але потім повертається назад. П. в. в. широко застосовують у різних *оптичних приладах* і *волоконній оптиці*.

ПО́ВНИЙ О́ПІР — загальний *електричний опір*, який чинить *коло електричне*, що має як активний (омічний) опір R, так і *реактивний опір* (ємнісний X_C та індуктивний X_L), проходженню змінного електр. струму. Визначається формулою: $Z = \sqrt{R^2 + (X_L - X_C)^2}$. Чисельно дорівнює також відношенню макс. значення напруги до макс. значення струму. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) вимірюється в *омах*.

ПОВНОВА́ЖНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО, повпредство — назва *дипломатичних представництв* РРФСР 1918—22, а потім СРСР 1922—41. Введена на основі декрету РНК РРФСР від 4.VI 1918, яким встановлено звання *повноважного представника*. За Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9.V 1941 про введення *дипломатичних рангів* П. п. СРСР перейменовано на *посольства* СРСР та місії (див. *Дипломатична місія*) СРСР.

ПОВНОВА́ЖНИЙ ПРЕДСТАВНИ́К, повпред — звання дипломатичних представників вищого рангу РРФСР 1918—22, а 1922—41— СРСР. Встановлене декретом РНК РРФСР від 4.VI 1918.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9.V 1941 для диплома-

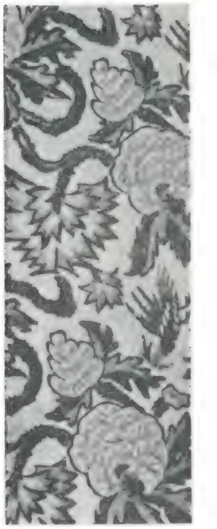

Є. П. Повстяний. Вибійка. 20-і роки 20 ст.

тичних представників СРСР введено ранги надзвичайного і повноважного *посла,* надзвичайного і повноважного *посланника* та *повіреного у справах.*

ПОВНОГОЛО́ССЯ — властиве сх.-слов'ян. мовам (українській, російській та білоруській) явище, яким вони відрізняються від ін. слов'янських мов. Воно полягає в наявності звукосполучень -оро-, -оло-, -ере-, -еле- між приголосними (напр., борода, голова, берег, перед, пелена та ін.) на противагу південно- й зх.-слов'ян. «неповноголосним» варіантам і звукосполученням -ра-, -ла-, -ро-, -ло-, -ре-, -ле- (пор. старослов'янські брада, глава, брѣгъ, плѣнъ; сербохорватські брада, глава, брег; чеські й словацькі brada, hlava, чеське břeh, словацьке breh; польські broda, głowa, brzeg). Усі ці сполучення виникли з спільнослов'янських -ор-, -ол-, -ер-, -ел- внаслідок тенденції давніх слов'ян. мов до відкритих складів. Укр. термін «повноголосся» є фонетичним варіантом російського «полногласие», що його запровадив у наук. ужиток М. О. *Максимович.*

П. Д. Тимошенко.

ПОВНОЗБІ́РНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — будівництво, що грунтується на сучасних методах зведення будинків і споруд із збірних великорозмірних конструкцій заводського виготовлення (див. *Великоблокові конструкції, Великопанельні конструкції*). П. б. (мал.) є в основному механізованим процесом складання і *монтажу* будинків (споруд) з уніфікованих буд. елементів, у т. ч. з попередньо укрупнених на спец. *полігонах* у ланки, монтажні *блоки* і вузли. При П. б. значно зростають ступінь *індустріалізації* та якість буд-ва, знижуються трудомісткість і вартість його, скорочуються строки зведення об'єктів. Підвищення екон. ефективності П. б. зумовлюється зменшенням кількості типорозмірів конструкцій і деталей, вищим ступенем їхньої заводської готовності, вдосконаленням технології буд. виробництва, зменшенням маси конструкцій (внаслідок використання ефективних буд. матеріалів). В СРСР П. б. у великих масштабах (уперше в світовій практиці) почалося в серед. 50-х рр. Особливого поширення воно набуло в житлово-цивільному і пром. будівництві після відповідних постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, зокрема постанови Ради Міністрів СРСР «Про розвиток великопанельного домобудування» (1959). Заходи по дальшій індустріалізації будівництва, підвищенню заводської готовності конструкцій і деталей визначено затвердженими XXVI з'їздом КПРС Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. В УРСР П. б. протягом багатьох років планомірно впроваджується у житлово-цивільне, пром. та ін. види буд-ва. Питома вага П. б. в республіці становила в 1975 46%, 1980—56%.

Літ.: Научно-технический прогресс в строительстве. М., 1972; Косогов А. М., Крюков Р. В. Пути развития и совершенствования полносборного домостроения. М., 1979.

П. Є. Андрущик.

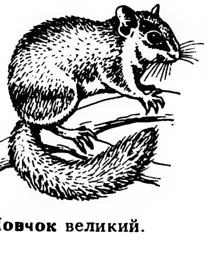

Повчок великий.

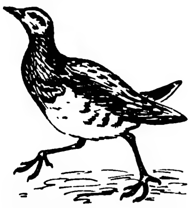

Погонич звичайний.

ПОВНОЛІ́ТТЯ — визначений законом вік (див. *Вік* у праві), досягши якого особа набуває *дієздатності,* а також політ. прав та обов'язків. В СРСР повнолітніми вважаються особи, які досягли 18-річного віку.

ПОВО́З — феод. повинність у *Київській Русі* й пізніше на рос. і деяких укр. землях. Феодально залежні селяни були зобов'язані доставляти продукти с. г. і промислів на панський двір і, за розпорядженням феодала, на ринок або давати коней князеві та його представникам, які приїжджали в цю місцевість. Як свідчить збірка польс. феод. права «Польська правда», П. існував у Галичині, а також у Польщі. З кін. 15 ст. замість П. з селян почали стягувати грошовий податок — «повозні гроші».

ПОВОЛО́ВЩИНА, воловщина — у 2-й пол. 14 — 1-й пол. 17 ст. один з прямих феод. податків на загарбаних феод. Литвою і шляхетською Польщею укр. землях. П. сплачували всі без винятку феодально залежні селяни в розмірі від 4 до 60 *грошів* і більше з двору залежно від їхнього майнового становища. Ліквідовано П. на початку народно-визвольної війни 1648—54.

ПОВОРО́ТНИЙ ТИФ — гостре інфекційне захворювання, яке спричинюється *спірохетами* і для якого характерні напади *гарячки.* Залежно від переносника інфекції розрізняють епідемічний П. т. (вошивий), на який хворіє тільки людина, та ендемічний П. т. (кліщовий) — людина і тварини. Збудник епідемічного П. т.— спірохета Borrelia recurrentis, яку відкрив нім. вчений Обермайєр (1886). Зараження людини відбувається при втиранні *гемолімфи* роздавленої воші через ранки, дряпини, які утворюються під час чухання шкіри. Інкубаційний період епідемічного П. т.— 78 днів. Захворювання починається раптовим підвищенням т-ри до 40° С, головним болем, блюванням, появою болю у м'язах. Висока т-ра тримається до 7 днів, потім різко знижується. Стан хворого покращується. Через 8—10 днів знову раптово підвищується т-ра і розвивається новий напад. Таких нападів може бути 2 і більше. Профілактика — раннє виявлення і ізоляція хворих, знищення вошивості. Ці заходи привели до повної ліквідації інфекції в нашій країні. Лікування — антибіотики. Ендемічний П. т. спричинюється ін. видами спірохет роду Borrelia і передається кліщами роду Ornithodoros. Захворювання має легкий перебіг, напади захворювання тривають 1—2 дні, *ремісії* — коротше. В СРСР захворювання трапляється в республіках Середньої Азії, на Кавказі. Профілактика — знищення кліщів, захист людини від їх укусів.

Літ.: Сігал А. М. Поворотний тиф. К., 1948; Абдулаев Д. М. Очерк клиники возвратного тифа. Баку, 1955; Многотомное руководство по микробиологии, клинике и эпидемиологии инфекционных болезней, т. 7. М., 1966.

О. В. Павлов.

Повнозбірне будівництво. Будівельно-монтажні роботи на будівництві Луцької меланжевої прядильно-ткацької фабрики.

ПОВСТЯ́НИЙ Євмен Петрович [21.I (2.II) 1895, Суми — 13.X 1970, Москва] — укр. рад. художник, майстер декоративної вибійки. В 1910—14 навчався в моск. Строгановському худож.-пром. уч-щі. Працював у *Опішні,* Полтаві, *Решетилівці,* з 1922 — у Москві. Виготовляв вибивні тканини, використовуючи традиції худож. тканин народів України, Росії, Білорусії, Кавказу та ін. Серед творів — цикл вибивних тканин «Тобі, Україно» («Пісні Тараса», «Запорожці на Дунаї», «Мати», «Україна трудова», всі — 1963—67), килими. Автор плакатів в «*Окнах ТАСС*». Твори П. експонувалися на міжнар. виставках у Парижі (1925, 1937), Нью-Йорку (1938). Зберігаються в Київ. ДМУНДМ.

Літ.: Работнова И. П. Набойка по трафарету методом художника Е. П. Повстяного. М., 1946.

В. М. Ханко.

ПОВСТЬ — прокладковий, ущільнювальний, тепло- і звукоізоляційний матеріал. Одержують П. *валянням* вовни і хутрових відходів або формуванням і тепловою обробкою суміші мінеральної *вати* і зв'язуючої речовини (напр., бітуму). Випускають у вигляді стрічок, пластин, готових деталей та ін. Розрізняють П. технічну, побутову і будівельну. З тех. П. (грубововняної, напівгрубої і тонкововняної) виготовляють сальники, прокладки, амортизатори для автомобілів, тракторів, комбайнів, літаків. Її використовують у паперорobних машинах, муз. інструментах, для полірування жерсті тощо. Побутову П. (підошовну, взуттєву, шорну) застосовують у взуттєвому виробництві. Будівельною П. утеплюють трубопроводи, віконні і дверні коробки та ін.

ПОВТО́РНІ ПОСІ́ВИ — посіви сільськогосподарських культур, що їх запроваджують в полях *сівозміни* після збирання основних культур раннього строку достигання. П. п. забезпечують високоефективне використання земель, одержання двох врожаїв на рік з одного поля, що є додатковим джерелом поповнення запасів кормів з площі, зайнятої післяукісними та *післяжнивними посівами*.

ПОВХ Іван Лукич [н. 29.X (11.XI) 1909, с. Миропілля, тепер Краснопільського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1929. Закінчив (1936) Ленінгр. індустріальний (тепер політех.) ін-т, викладав у цьому ж вузі. В 1961—63 працював в Ін-ті гірничої справи АН УРСР, 1963—64 — в н.-д. Ін-ті чорних металів (Донецьк). З 1964 — зав. кафедрою Донецького ун-ту. Осн. праці — з фіз. гідродинаміки і аерогідрогазодинаміки. П. розробив теорію моделювання гідравлічних турбін на повітрі, методику експериментальних досліджень проточної частини парових турбін. Запропонував електромагн. методи збагачування корисних копалин, очищення металів, впливу їх на процес кристалізації, виконав важливі дослідження щодо зниження турбулентного тертя добавками. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ПОВЧА́ННЯ — жанр давньорус. проповідницько-ораторської прози. П. писали митрополит *Іларіон, Кирило Туровський, Климент Смолятич,* Лука Жидята та ін. У вужчому розумінні П. — звернення людини до своїх дітей і нащадків з метою передати їм життєву мудрість, ілюстровану іноді прикладами з власного життя. Як жанр відоме вже у давньоєгип. л-рі. Найяскравішим зразком П. у вітчизняній л-рі є *«Повчання Володимира Мономаха».*

«ПОВЧА́ННЯ ВОЛОДИ́МИРА МОНОМА́ХА», «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» — визначна пам'ятка літератури Київської Русі. Збереглася у Лаврентіївському списку *«Повісті временних літ».* Написана, ймовірно, 1117. Це оригінальний твір, у якому *Володимир Мономах* висловлює думки загальнодерж., політ. і морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, боротися з князівськими міжусобицями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою давати приклад іншим. Свої настанови він підкріплює прикладами із власного життя, розповідає про численні походи, викликані необхідністю зміцнення єдності Русі та її захисту від зовн. ворогів.

Видання: В кн.: Хрестоматія давньої української літератури. К., 1952.

О. В. Мишанич.

ПОВЧА́НСЬКА ВИСОЧИНА́ — частина *Волинської височини,* розташована між річками Стиром та Іквою, в межах Ровен. обл. УРСР. Вис. до 328 м. Поверхня горбиста, розчленована ярами та балками. На крутих схилах розвинуті зсуви. Вкрита дубово-грабовими лісами.

К. І. Геренчук.

ПОВЧО́К, соня, вовчок (Glis) — рід гризунів род. *соневих.* Включає єдиний вид — П. великий, або соня-повчок (G. glis). Зовні нагадує білку. Довж. тіла 16—19 см, хвоста — 16,5, маса бл. 170 г. Волосяний покрив відносно низький, густий, м'який, спина сріблясто-сірого або бурувато-сірого кольору, боки і черево — світлі, хвіст вкритий довгим волоссям з розчісом на обидва боки. Поширений в Європі, Малій, Перед. і Пд.-Зх. Азії (Іран). В СРСР — в Європ. частині, у т. ч. в УРСР — на Поліссі і в Лісостепу. Населяє широколистяні ліси на рівнинах і в горах, зустрічається і в садах. Активний присмерком і вночі. На зиму впадає у сплячку. Раз на рік у червні — серпні після 20—27-денної вагітності самка народжує 2—8 малят. Живиться П. гол. чин. насінням і плодами дерев. Може шкодити у садах. Хутро П. малоцінне.

ПОГА́ДКИ — неперетравлені рештки їжі (пір'я, кістки, луска риби тощо), що у вигляді клубка відригують хижі птахи (*совоподібні, соколоподібні* та ін.). Дослідження П. допомагає встановити видовий склад дрібних ссавців та ін. тварин тієї чи ін. місцевості (т. з. погадковий метод).

ПОГА́НКА — 1) Народна назва неїстівних шапинкових грибів. 2) *Бліда поганка.*

ПОГА́НСТВО — термін богословського походження, вживаний у християн. л-рі для означення нехристиянських, в широкому розумінні первісних політеїстичних (див. *Політеїзм*) релігійних вірувань. Виник ще в Старод. Римі в перших християнських громадах, де поганами (від лат. paganus — іноземець, варвар) називали нехристиян.

ПОГЛИНА́ННЯ СВІ́ТЛА — ослаблення *інтенсивності* світла при проходженні крізь речовину внаслідок перетворення світлової енергії у різні форми внутрішньої енергії речовини. П. с. зумовлює збудження атомів і молекул, *фотоефект, фотохімічні реакції* тощо. Енергія ж збудження атомів і молекул може переходити в тепло або в енергію вторинного випромінювання (див. *Фотолюмінесценція*). Не слід змішувати П. с. з ослабленням світла, до якого належить і процес зменшення енергії світлового потоку за рахунок *розсіяння світла.* П. с. при проходженні крізь речовину монохроматичного паралельного пучка світлових променів описується *Бугера — Ламберта — Бера законом.* Спектр П. с. залежить від хім. складу і агрегатного стану речовини (див. *Спектри оптичні*).

ПОГЛИНА́ННЯ ХВИЛЬ — перетворення енергії *хвиль* на інші види енергії внаслідок взаємодії цих хвиль з середовищем, у якому вони поширюються. П. х. не слід змішувати з ослабленням хвиль, яке може бути спричинене процесами, не пов'язаними з перетворенням енергії хвилі на ін. види, напр. розсіянням хвиль. Див. також *Поглинання світла.*

ПОГО́ДА — стан *атмосфери,* зумовлений фіз. процесами, що в ній відбуваються. П. характеризується сукупністю значень метеорологічних елементів (атм. тиску, т-ри, вологості повітря, хмарності, опадів, вітру, туманів тощо) у даний момент або за певний період (добу, місяць, рік). Багаторічний режим П. наз. *кліматом.* На земній кулі П. безперервно змінюється. Періодичні зміни її залежать від впливу *сонячної радіації* та теплообміну між *підстилаючою поверхнею* й повітрям у даному районі протягом доби або року. Неперіодичні зміни, найбільш значні в позатропічних широтах (у т. ч. на Україні), пов'язані з *циркуляцією атмосфери,* яка зумовлює переміщення *повітряних мас* з одних районів Землі в інші. Особливо різкі неперіодичні зміни П. відбуваються при проходженні *фронтів атмосферних, циклонів* та *антициклонів.* Відомості про П. та *прогноз погоди* дає спец. *служба погоди.* Ці відомості мають велике значення для багатьох галузей нар. г-ва (с. г., наземного транспорту, авіації).

Л. С. Рибченко.

ПОГОДИ́ННИЙ ГРА́ФІК — графік, за яким до кожного виконавця доводять погодинне завдання, що його визначають за змінним або добовим планом робіт; один з дійових засобів досягнення ритмічності роботи підрозділів підприємства. Див. *Оперативно-виробниче планування.*

ПОГО́ДІН (справж. прізв. — Стукалов) Микола Федорович [3 (16). XI 1900, станиця Гундоровська, тепер Ростов. обл. — 19.IX 1962, Москва] — рос. рад. драматург, засл. діяч мист. РРФСР (з 1949). Друкуватися почав 1920. Збірки нарисів «Кумачевий ранок», «Червоні паростки» (обидві — 1926). Перші п'єси — «Темп» (1929), «Поема про сокиру» (1930), «Мій друг» (1932) та ін. — про соціалістичне будівництво, індустріалізацію і колективізацію с. г. В трилогії «Людина з рушницею» (1937, Держ. премія СРСР, 1941), «Кремлівські куранти» (1940, нова ред. 1955), «Третя патетична» (1958, Ленінська премія, 1959) показав народження і перші кроки Рад. держави, відтворив багатогранний образ В. І. Леніна. Проблемам духовного життя рад. людей присвячені п'єси «Сонет Петрарки» (1956), «Квіти живі» (1960), роман «Янтарне намисто» (1959) та ін. Автор сценаріїв «Кубанські козаки» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Тайга золота» та ін. Виступав як критик, публіцист. У 1951—60 — гол. редактор журн. «Театр». Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1972—73; Укр. перекл. — Аристократи. К.—Х., 1936; Людина з рушницею. К., 1954; П'єси про Леніна. К., 1960; Янтарне намисто. К., 1961.

Ю. І. Корзов.

ПОГО́ДІН Михайло Петрович [11 (22).XI 1800, Москва — 8 (20). XII 1875, там же] — рос. історик, письменник, журналіст, публіцист, акад. Петерб. АН (з 1841). Син кріпака. Закінчив Моск. ун-т (1821). В 1826—44 — професор Моск. ун-ту. Видавав журнали «Московский вестник» (1827—30) та «Москвитянин» (1841—56, разом з С. П. Шевирьовим). Був близький до *слов'янофілів,* один з натхненників *«москвофілів».* У дисертації «Про походження Русі» (1825) виступав з позиції *норманської теорії.* Згодом основою наук. поглядів П. стало визнання

М. Ф. Погодін.

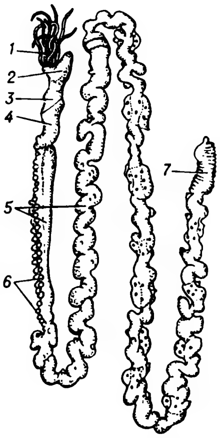

Погонофори. Choanophorus indicus без трубки (самець):
1 — щупальця; *2* — головна лопать; *3* — перший сегмент тіла; *4* — другий сегмент тіла; *5* — третій сегмент тіла; *6* — папіли; *7* — задній щетинконосний відділ тіла.

О. В. Погорєлов.

П. С. Погребняк.

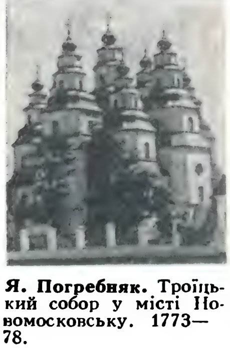

Я. Погребняк. Троїцький собор у місті Новомосковську. 1773—78.

самобутності рос. історії, тому, вважав він, неможливо осмислити рос. істор. процес і зробити з нього якісь висновки й узагальнення. Висунув ряд помилкових тверджень з історії Київської Русі та України 15—16 ст., зокрема намагався довести, що укр. козаки були окремим племенем — сумішшю слов'ян. елементів з тюркськими, заперечував факт існування укр. народу. Ці реакційні твердження у 40-х рр. піддав гострій критиці М. О. *Максимович.* Зібрав багато істор. джерел, зокрема літопис С. *Величка.* В л-рі (в 20 — на поч. 30-х рр.) виступав як ліберально-дворянський письменник. Публіцистика П. (в 30 — на поч. 50-х рр.) мала реакційний характер. У 60-х рр. підтримував *панславізм.*

ПОГО́НИ військові — наплічні *знаки розрізнення військовослужбовців* майже в усіх арміях. У Росії П. було запроваджено 1763 (спочатку П. носили тільки на лівому, а з 1801 на обох плечах мундира). П. мають різні кольори та оформлення залежно від роду військ або служби, а також від звання (чину). В Збройних Силах СРСР П. запроваджено 6.I 1943 (для ВМФ — 15.II 1943). Іл. див. на окремому аркуші, т. 4, с. 272—273.

ПОГО́НИЧ (Porzana) — рід птахів ряду *пастушкоподібних*. Довж. тіла 16—25 см, маса 60—130 г; забарвлення чорно-сіре і буре. П. селиться по сирих луках, болотах, берегах водойм. Живиться безхребетними і різними частинами рослин. Гнізда біля води, в густих заростях. Кладку з 6—9 яєць в травні — червні насиджують самець і самка 18—21 день. Понад 12 видів, поширених майже повсюдно, крім полярних країн; в СРСР — 5 видів, у т. ч. в УРСР — 3: П. звичайний (P. porzana), П. малий (P. parva) і П.-крихітка (P. pusilla). Іл. с. 438.

А. П. Федоренко.

ПОГОНОФО́РИ (Pogonophora) — тип морських безхребетних тварин групи *вториннoротих*. Тіло (довж. 5,5—50 см, шир. 0,1—6 мм) червовидне або нитковидне, міститься у виділюваній ним захисній хітиновій трубці завдовжки 15—150 см. На передньому кінці містяться головна лопать і щупальця. Кишечника, ротового і анального отворів немає; перетравлення і всмоктування їжі (детриту, мікроорганізмів) та води відбуваються в міжщупальцевому проміжку, через щупальця. Видільні органи — пара целомодуктів 1-го сегмента. Кровоносна система замкнута. Нервова система складається з великого скупчення нервових клітин (головного мозку) і черевного нервового тяжа. П. роздільностатеві. Запліднені яйця розвиваються у передній ділянці трубки самки. Розвиток без *метаморфозу*. Відомо понад 120 видів, поширених у різних р-нах Світового ок. Живуть на глибинах від 20 м до 3—10 тис. м, закопуючись у грунт. Іл. с. 439.

О. П. Маркевич.

ПОГОРЕ́ЦЬКИЙ Петро Іванович (1734, с. Чорногородка, тепер Макарівського р-ну Київ. обл.— 1780, Москва) — вітчизняний лікар. Закінчив *Київську академію* (1757), Петерб. мед. школу при адміралтейському госпіталі (1759) та Лейденський ун-т в Голландії (1765), де захистив докторську дисертацію «Про напівметал нікель». В Москов. мед. госпітальній школі викладав 1765—69 фармакологію та діагностику. Його переклади мед. книг та статей з франц. «Енциклопедії» Д. Дідро сприяли створенню рос. мед. термінології. Активний учасник боротьби з чумою в Москві (1771).

М. К. Бородій.

ПОГОРЄ́ЛОВ Олексій Васильович (н. 3.III 1919, м. Короча, тепер Бєлг. обл.) — укр. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1976) і АН УРСР (з 1961), член Президії АН УРСР (з 1978). Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив (1945) Військово-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. У 1947—59 працював у Харків. ун-ті, у 1959—60 — зав. відділом Ін-ту математики АН УРСР, з 1960 — зав. відділом Фіз.-тех. ін-ту низьких т-р АН УРСР (Харків). Голова Харків. наук. центру АН УРСР (1978—81). Осн. напрями наук. досліджень — геометрія «в цілому», основи геометрії, теорія диференц. рівнянь, теорія пружних оболонок. Дав повний розв'язок проблем однозначної визначеності замкнених опуклих *поверхонь* їхньою внутр. метрикою (див. *Внутрішня геометрія*), а також регулярності опуклої поверхні з регулярною метрикою; розв'язав проблему занурення двовимірного ріманового многовиду в тривимірний ріманів простір, вивчив нескінченно малі згини (див. *Зовнішня геометрія*); розробив нелінійну теорію пружних оболонок; розв'язав проблему існування замкненої регулярної опуклої гіперповерхні, *повна кривина* якої є заданою функцією зовн. *нормалі*; повністю розв'язав четверту *Гільберта проблему*. Депутат Верх. Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1962. Держ. премія УРСР, 1973. Премія ім. М. І. Лобачевського АН СРСР, 1959.

ПОГОРЄ́ЛЬСЬКИЙ Антоній [справж. прізв., ім'я, по батькові — Перовський Олексій Олексійович; 1787, Москва — 9 (21).VII 1836, Варшава] — рос. письменник, акад. Російської АН (з 1829). Нешлюбний син О. К. *Розумовського.* Учасник Вітчизн. війни 1812. З 1820 — член Вільного т-ва любителів рос. словесності. В 1825—30 — попечитель Харків. учбового округу. Повість «Лафертівська маківниця» (1825) — про життя тогочасного міщанства. На укр. етногр. матеріалі написав цикл романтичних повістей і оповідань «Двійник, або Мої вечори в Малоросії» (1828), роман «Монастирка» (1833). Автор повісті-казки «Чорна курка, або Підземні жителі» (1829; одноим. фільм Київської кіностудії ім. О. П. Довженка, 1980). Останні роки життя провів у маєтку Погорільці (тепер Черніг. обл.).

Тв.: Двойник, или Мои вечера в Малороссии.— Монастырка. М., 1960.

Т. М. Різниченко, С. І. Білокінь.

ПОГОРІ́ЛІВСЬКА СТОЯ́НКА — стоянка часів пізнього *неоліту,* виявлена поблизу с. Погорілівки Кролевецького р-ну Сум. обл. При археол. розкопках (провадилися з 20-х рр. 20 ст.) тут знайдено численні кістяні вироби (гарпуни, лощила, наконечники списів, рибальські гачки, проколки, мотикоподібні знаряддя тощо), уламки глиняного ліпного посуду з ямково-гребінцевим орнаментом. Осн. заняття жителів П. с.— полювання і рибальство.

ПОГО́СТ — у Київській Русі спочатку, можливо, сільська громада та її центр, з серед. 10 ст.— адм.-тер. одиниця. Поділ на П. існував у пн.-зх. районах Рос. д-ви до 1775. В ін. районах Рос. д-ви в 15—17 ст. П. називали невелике селище з церквою і кладовищем або кладовище, найчастіше сільське (в цьому значенні слово «погост» в 19 — на поч. 20 ст. було поширене в усній нар. творчості та худож. л-рі). На тер. *Стародубського полку* в кін. 17—18 ст. П. називали невеликі поселення рос. переселенців-розкольників.

ПОГРАНИ́ЧНА СИТУА́ЦІЯ — поняття в бурж. філософії *екзистенціалізму,* яким позначають незвичайні психологічні стани людини, які вимагають від неї напруження всіх сил. Це нібито дає людині змогу досягти недосяжного у звичайних обставинах — осягти свою внутр. сутність — *екзистенцію.* Термін запровадив К. *Ясперс,* який П. с. вважає випадок, провину, страждання і, нарешті, смерть, що цілком обезсмислює життя. Під час П. с. все, чим раніше жила людина (зокрема, умовності, зовн. норми, загальноприйняті погляди), нібито постає перед нею як ілюзорне буття, на відміну від «реального» буття, яким одні екзистенціалісти вважають світ, що перебуває поза межами свідомості й пізнання, інші — бога.

ПОГРЕБЕ́ННИК Федір Петрович (н. 23.VI 1929, с. Рожнів, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1964. Закінчив Чернів. ун-т (1953). Дослідник укр. л-ри кін. 19 — поч. 20 ст., міжслов'ян. літ. взаємин, історії укр. критики й журналістики, текстолог. Автор праць «Осип Маковей» (1960), «Лесь Мартович» (1971), «Василь Стефаник у слов'янських літературах» (1976), «Василь Стефаник. Семінарій» (1979), «Сторінки життя і творчості Василя Стефаника» (1980). Один із авторів 8-томної «Історії української літератури» (1967—71), монографії «Українська література в російській критиці» (1980).

Ф. К. Сарана.

ПОГРЕБИ́ЩЕ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Росі (прит. Дніпра), поблизу залізнич. ст. Ржевуська. 11,0 тис. ж. (1981). В 12 ст. на місці сучас. селища було м. Рокитня. Спустошене під час монголо-тат. навали. Поселення, що знову виникло тут, почали називати П. Населення П. брало участь у *Косинського повстанні 1591—93*. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 П. визволили від польс. шляхти повстанські загони під проводом М. *Кривоноса.* За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. відійшло до шляхет. Польщі. В 1736—38 побл. П. діяли гайдамацькі загони на чолі з І. *Жилою,* М. *Гривою* та ін., селяни і козаки міста брали участь у *Коліївщині* (1768). Після 2-го поділу Польщі (1793) П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — цукр., сухого знежиреного молока, комбікормовий, залізобетонних виробів, цегельний та шляхобуд. матеріалів з-ди, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, клуб, кінотеатр, 5 бібліотек.

ПОГРЕБИЩЕНСЬКИЙ РАЙÓН — у пн.-сх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,2 тис. км². Нас. 52,9 тис. чол. (1981). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Погребище.* П. р. розташований в межах *Придніпровської височини.* Корисні копалини: граніт, пісок. Річки — *Рось* з прит. *Роська* (бас. Дніпра). Грунти опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 11 тис. га. Найбільші пром. підприємства: погребищенські цукр., сухого знежиреного молока, залізобетонних виробів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Погребище). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, гороху, цукр. буряків та виробн. м'яса і молока (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 98,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,3 тис. га. У П. р.— 28 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Ржевуська, Погребище-І, Погребище-ІІ, Рось, Андрусове, Мончин і Сопин. Автомоб. шляхів — 459 км, у т. ч. з твердим покриттям — 311 км.

У районі — мед. уч-ще, 45 заг.-осв., музична та спортивна школи; 60 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 23 будинки культури, 34 клуби, кінотеатр, 60 кіноустановок, 58 б-к. У с. Люлинцях (тепер с. Вишнівка П. р.) народився укр. актор і режисер Т. Г. *Гембицький,* у с. Андрушівці — укр. рад. письменники І. Ф. *Єрофеїв* та В. О. *Речмедін,* у с. Старостинцях — укр. економіст В. Ф. *Левитський,* у с. Сніжній — укр. рад. диригент О. З. *Міньківський.* У с. Борщагівці на місці страти генерального судді Лівобережної України В. Л. *Кочубея* та полтав. полковника І. І. *Іскри* 1908 встановлено пам'ятник. У П. р. видається газ. «Колос» (з 1931).

І. Я. Татарчук.

ПОГРЕБІ́НСЬКИЙ Соломон Беніамінович (н. 19.III 1924, м. Київ) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки, доктор тех. наук (з 1980). Член КПРС з 1964. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1949) Київ. політех. ін-т. У 1949—56 працював в Ін-ті точної механіки і обчислювальної техніки АН СРСР, у 1956—57 — в Ін-ті математики АН УРСР, з 1957 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Наук. праці стосуються теорії обчислювальних машин. Брав участь у розробці машин «*МЭСМ*», «*МИР*» та ін. обчислювальних і керуючих систем. Держ. премія СРСР, 1968.

ПОГРЕБНИ́Й Віктор Іванович (н. 21.II 1932, м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) — укр. рад. майстер обробки художнього скла, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1980). З 1947 працює на Київ. заводі худож. скла. Серед творів — ваза «Золотиста» (1970), попільниця (1971), ваза (1974), всі — кришталеве скло, видування. Твори зберігаються в Київ. ДМУНДМ. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПОГРЕБНЯ́К Петро Леонтійович (н. 12.III 1928, с. Верблюжка, тепер Погребнякове Новгородківського району Кіровогр. обл.— 1.II 1980, Київ) — держ. і парт. діяч УРСР, кандидат с.-г. наук. Член КПРС з 1954. Н. в сім'ї робітника. Після закінчення 1954 Білоцерківського с.-г. ін-ту працював на Дніпропетровщині. У 1964—70 — заст. голови виконкому Дніпроп. обл. Ради депутатів трудящих, з 1970 — перший заст. міністра с. г. УРСР, з 1971 — міністр с. г. УРСР. З 1976 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1976 — член ЦК КПРС. З 1971 — член ЦК Компартії України. З лютого 1976 — кандидат у члени Політбюро, з жовтня 1976 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 8—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПОГРЕБНЯ́К Петро Степанович [27.VI (10.VII) 1900, с. Волохів Яр, тепер Чугуївського району Харків. обл.— 25.VII 1976, Київ] — укр. рад. лісівник і грунтознавець, акад. АН УРСР (з 1948; чл.-кор. з 1945). Член КПРС з 1941. У 1924 закінчив Харків. с.-г. ін-т. З 1933 до 1955 — зав. кафедрами Київ. лісотехніч. (згодом лісогосподарського) ін-ту, Київ. держ. ун-ту. В системі АН УРСР організував Ін-т лісівництва (1946; з 1954 — Ін-т лісу), яким керував до 1956. В 1948—52 — віце-президент АН УРСР, голова Ради по вивченню продуктив. сил УРСР АН УРСР. У 1957—61 — зав. відділом екології рослин Бот. саду АН УРСР. У 1965 —76 очолював відділи: географії грунтів Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР; фізичної географії сектора географії АН УРСР; екології й охорони рослинності Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. У 1950—62 П.— Голова Президії Українськ. республіканської ради Т-ва охорони природи й сприяння розвиткові природних багатств УРСР. П.— один з основоположників порівняльної фітоекології. Обгрунтував питання про походження степів за рахунок ценологічного фактора, про особливі риси кругообігу речовин у грунтах під листяними лісами, про основну роль коріння в процесах підзолотворення, створив вчення про природну родючість лісових грунтів. Розробив ряд способів лісорозведення. Збагатив лісову типологію, створив едафічну сітку, яку прийнято за основу для класифікації лісорослинних умов в СРСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

С. А. Генсірук, В. С. Бондар.

ПОГРЕБНЯ́К Яким (рр. н. і см. невід.) — укр. нар. майстер-будівничий 18 ст. Родом з с. Нової Водолаги на Харківщині. На замовлення запорізьких козаків збудував *Троїцький собор* у Новомосковську (1773—78, перебудовано 1888) — визначну пам'ятку укр. *дерев'яної архітектури.*

ПОГРЕБНЯ́К Яків Петрович (н. 6.IV 1928, с. Нижче Солоне Борівського р-ну Харків. обл.) — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1953. Н. в сім'ї селянина-середняка. Закінчив Донецький індустріальний ін-т (1954). У 1954—57 працював на інженерно-тех. посадах на Новокраматорському маш.-буд. з-ді ім. В. І. Леніна. У 1957—59 — секретар, 1959—60 — другий секретар, 1960—62 — перший секретар Краматорського міськкому партії. В 1962—63 — другий секретар Донец. обкому, 1963—64 — перший секретар Полтав. пром. обкому партії; 1964—66 — другий секретар Полтав. обкому. У 1966—69 — перший секретар Ів.-Фр. обкому, 1969—71 — перший секретар Микол. обкому партії. З березня 1971 — секретар ЦК Компартії України. З квітня 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС. В 1961—66 — член Ревізійної комісії Компартії України. З березня 1966 — член ЦК Компартії України. З березня 1971 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 6, 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Я. П. Погребняк.

В. І. Погребний. Ваза. Безбарвне кришталеве скло, видування. 1974.

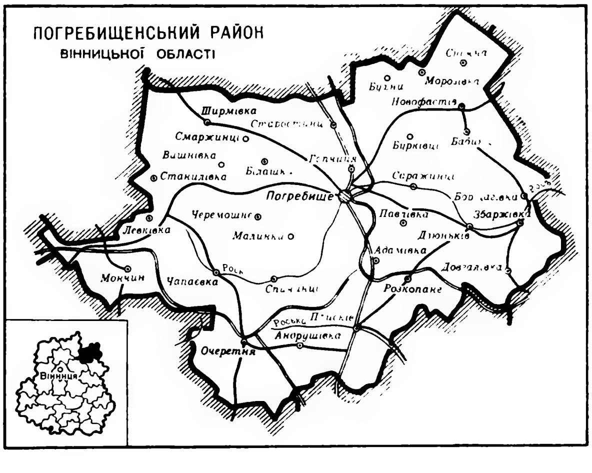

ПОГРІБНЯ́К Микола Степанович (5.XII 1885, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 30.V 1965, Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець. В 1903—08 навчався в Миргородській художньо-промисловій школі в О. *Сластіона*. П.— автор жанрових картин, пейзажів і книжкових ілюстрацій. Автор картин «Після дощу» (1912), «На Київщині» (1913), «Вечір» (1937), «Метелиця» (1945), «Колгоспна отара» (1949), всі — у Дніпроп. худож. музеї. П. ілюстрував дитячі книжки й шкільні підручники; зібрав багато зразків укр. орнаменту. Викладав у Дніпроп. худож. училищі.

ПОГРО́ЗА — виражений словами, письмово, за допомогою жестів чи міміки, шляхом залякування зброєю тощо намір завдати певної шкоди громадським інтересам або окремим особам. Рад. кримінальне законодавство не вважає звичайну П. злочином. Лише окремі форми П., які являють сусп. небезпеку (психічне насильство над даною особою, залякування з наміром змінити її наступну поведінку), тягнуть за собою *відповідальність кримінальну*. П. має бути вчиненою з прямим умислом, бути реальною, тобто містити дійсну небезпеку. В УРСР кримінальну відповідальність передбачено за П. вчинити *вбивство* при наявності реальних підстав побоюватися виконання її (ст. 100 КК УРСР); за П. вбивством, завданням тяжких тілесних ушкоджень тощо по відношенню до *службової особи*, громад. працівника або громадянина, який виконує громад. обов'язок (ст. 190 КК УРСР). У цих випадках П. карається позбавленням волі на строк до 1 року або висланням до 3 років. Одним з *військових злочинів* є П. з боку військовослужбовця вбити начальника, заподіяти йому тілесні ушкодження тощо (в УРСР — ст. 235 КК УРСР), що карається позбавленням волі до 10 років.

І. М. Даньшин.

ПОГРУ́ДДЯ — погрудне скульптурне зображення людини. Див. *Бюст*.

ПОДА́ГА — у міфології балт. слов'ян богиня жнив, добра й достатку. Жіноча паралель *Дажбога*. Згадка про П. є у нім. хроніста Гельмольда.

ПОДА́ГРА (грец. *ποδάγρα*, букв.— пастка для ніг) — хронічна хвороба, пов'язана з порушенням пуринового обміну (див. *Пуринові основи*) в організмі. При П. в тканинах навколо суглобів, в хрящах та сухожилках відкладаються сечокислі солі, можуть уражатись також і нирки. Розрізняють П. первинну — внаслідок природженого порушення *обміну речовин* і впливу факторів харчування і вторинну — при отруєнні свинцем, при деяких захворюваннях крові. Розвиткові П. сприяють надмірне вживання м'яса, алкогольних напоїв, малорухливий спосіб життя, переїдання. Захворювання характеризується нападами болю в суглобах, їх припуханням (найчастіше в ділянці великого пальця стопи). Напади болю іноді супроводяться підвищенням т-ри тіла. Після нападу всі хворобливі явища зникають, функція суглоба відновлюється. З кожною новою атакою тривалість і інтенсивність нападу збільшуються. Поступово суглоби деформуються, обмежується їхня рухливість. Лікування медикаментозне, сувора дієта, рекомендується більше пити, фізіотерапія, гімнастика, курортне лікування тощо. Див. також *Артрит*.

ПОДА́ТКИ — обов'язкові платежі, що надходять державі від населення, підприємств, організацій і установ. За капіталізму П. є знаряддям класового панування буржуазії, осн. джерелом доходів бурж. д-ви, засобом додаткової експлуатації трудящих і збагачення капіталістів. За 1950—80 суми прибуткового П. з населення в США зросли в 12 раз, у Великобританії — в 12,5 раза, у Франції — в 14 раз, у ФРН — у 16,5 раза. В європ. країнах *НАТО* через П. вилучається 33—35% заробітної плати трудящих, у США частка П. у заробітній платі робітників становить 37%. В умовах *імперіалізму* відбувається значне зростання П., посилюється їхня роль як знаряддя перерозподілу *національного доходу* в інтересах монополістичного капіталу. Великі ресурси, одержані через П., використовують для посилення *мілітаризації капіталістичної економіки*, на утримання розбухаючого держ. апарату, розширення держ. регулювання капіталістичної економіки.

В соціалістичному суспільстві П. є одним із засобів планового розподілу й перерозподілу частини нац. доходу відповідно до завдань комуністичного будівництва. Податкова система принципово відрізняється від капіталістичної. Осн. частина централізованих фондів грош. ресурсів в СРСР формується з внесків держ. підприємств та орг-цій у вигляді *платежів від прибутку, податку з обороту, плати за фонди, фіксованих платежів* (рентних) та внесків вільного лишку прибутку. Вони становлять майже 90% усіх доходів *бюджету державного*. Одним із джерел формування загальнодерж. фонду грош. ресурсів є П. з населення, їхня частка в доходах держ. бюджету СРСР 1980 становила 8,1%, в УРСР — 9,6% заг. суми надходжень. На відміну від П. за капіталізму в умовах соціалістичної системи господарювання вони мають компенсаційний характер. Так, у держ. бюджет СРСР 1981 надійшло П. з населення 25,4 млрд. крб., а виплати з *суспільних фондів споживання* становили 121,5 млрд. крб., тобто в 4,8 раза більше. Ці виплати на кожну сім'ю в середньому становлять 1831 крб. Податкова система є складовою частиною *економічної політики* й *фінансової політики* Рад. д-ви. В процесі розвитку соціалістичного суспільства зміни екон. політики зумовлювали нові завдання *податкової політики*. В період підготовки Великої Жовтн. соціалістич. революції на VI з'їзді РСДРП(б) у серпні 1917 серед фінанс. заходів було накреслено: перебудувати всю податкову систему так, щоб перекласти весь тягар П. з плечей трудящих на заможні класи й сприяти виконанню найважливішого політ. завдання першого періоду революції — експропріації експропріаторів. У перші роки Рад. влади всі види оподаткування було спрямовано на забезпечення фінанс. ресурсами невідкладних потреб соціалістичного суспільства. Податкова система того періоду включала: пром., непрямі (*акцизи*), прибутково-майновий (1924 перетворено на прибутковий П.), трудгужподаток та *місцеві податки і збори*. В 1923 запроваджено єдиний с.-г. грошовий П., який замінив численні натуральні П. Перемога соціалістичного сектора, витіснення капіталістичних елементів та посилення плановості в нар. г-ві зумовили необхідність перебудови податкової системи. Було ліквідовано акцизи, а численні платежі підприємств і орг-цій у бюджет об'єднано у два П.— відрахування від прибутку та податок з обороту. В 1936—40 частка П. з населення в держ. бюджеті СРСР, в т. ч. в УРСР, становила 4—5%. У роки Великої Вітчизн. війни потреби фронту зумовили необхідність введення воєнного П. (1942), підвищення ставок с.-г. податку, запровадження П. на холостяків, одиноких і малосімейних громадян СРСР. Внаслідок цього частка надходжень П. з населення в бюджет підвищилася з 5% 1940 до 14% 1945. Після війни Рад. уряд провів ряд заходів щодо скасування П. В 1946 було скасовано воєнний П., 1953 зменшено с.-г. податок, 1954 скасовано П. на неодружених, одиноких і малосімейних громадян СРСР, які не мають самостійних джерел доходів. З 1.I 1958 від цього П. звільнено осіб, які мають дітей, та одиноких жінок. У цей період було внесено ряд змін і в систему місц. П. Згідно з рішеннями XXI з'їзду КПРС 5-а сесія Верховної Ради СРСР (1960) прийняла закон «Про скасування податків з заробітної плати робітників і службовців». На основі цього закону з жовтня 1960 було припинено стягування П. з робітників і службовців, заробітна плата яких становила не більше як 50 крб. за місяць, та знижено ставки П. із заробітної плати від 51 до 60 крб. З жовтня 1961 повністю звільнено від сплати прибуткового П. та податку на холостяків і малосімейних громадян, які одержують заробітну плату від 60 до 70 крб. Розмір

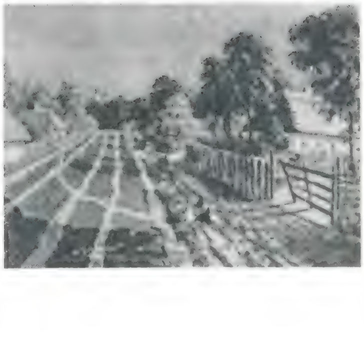

М. С. Погрібняк. Вулиця в селі Козацькому. Дніпропетровський художній музей.

цих П. знижено в середньому на 40%. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.IX 1967 «Про зниження податків з заробітної плати робітників і службовців» з 1.I 1968 знижено в середньому на 25% ставки цих П. з робітників і службовців, які одержують заробітну плату до 80 крб. За роки десятої п'ятирічки (1976—80) заг. сума П. становила 5—6% фінанс. ресурсів д-ви, а частка держ. П. з населення в доходах держ. бюджету знизилася з 8,4% 1975 до 8,1% 1980. Згідно з рішеннями Березневого пленуму ЦК КПРС 1965 Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2.II 1970 істотно змінено оподаткування колгоспів. Якщо раніше прибутковий П. колгоспи сплачували з валових доходів за єдиною ставкою (12,5%), то тепер встановлено ставки П. в розмірі 0,3% за кожний процент рентабельності, що перевищує 25%, але не більше як 25% з оподатковуваного чистого доходу. Внаслідок цих змін частка прибуткового П. колгоспів у доходах держ. бюджету скоротилась з 1,1% 1965 до 0,3% 1980. Постановою Ради Міністрів СРСР з 1.III 1979 надано багато пільг щодо прибуткового П. з кооп. і громад. орг-цій. Перебудова осн. податкових платежів і зменшення їхніх розмірів сприяли підвищенню матеріального добробуту значної частини робітників і службовців та колг. селянства. Діюча в СРСР податкова система об'єднує держ. П. й місцеві П. і збори. До держ. П. належать: прибутковий П. з колгоспів, з кооп. підприємств і громад. орг-цій, з населення, с.-г. податок з населення, податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян. Ставки П. застосовують у трьох видах: тверді (встановлюють абсолютну суму незалежно від розміру доходу), пропорційні (встановлюють один і той самий процент від доходу незалежно від його розміру), прогресивні (в міру зростання доходу зростає й процент П.). Всю роботу щодо збирання П. на Україні організовують і проводять установи М-ва фінансів УРСР. В країнах — членах *Ради Економічної Взаємодопомоги* є ряд особливостей в оподаткуванні підприємств і населення. В Румунії та Угорщині, напр., скасовано прибутковий П. з населення шляхом зменшення номінальної заробітної плати на суму П. і введення П. на заг. фонд заробітної плати. В більшості цих країн сільськогосподарські кооперативи сплачують поземельний і с.-г. податки.

Літ.: Маркс К. Критика Готської програми. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 6. З приводу державного розпису; т. 7. До сільської бідноти; т. 23. Капіталізм і податки; т. 43. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р.; Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. К., 1981; Бурмистров Д. В. Налоги и сборы с населения в СССР. М., 1968; Справочник по налогам и сборам с населения. М., 1968; Азарх М. Р. Справочник по государственным доходам. М., 1979; Местные бюджеты стран — членов СЭВ. М., 1980.

І. М. Галь.

ПОДАТКО́ВА ПОЛІ́ТИКА — система заходів держави щодо *податків,* спрямована на забезпечення *інтересів економічних*延 пануючого класу. Соціально-екон. зміст П. п. визначається характером сусп. ладу та конкретно-істор. умовами, в яких д-ва здійснює свої функції. В епоху імперіалізму П. п. підпорядкована інтересам монополістичного капіталу. Вона спрямована перш за все на посилення експлуатації трудящих мас і перекладання податкового тягаря з монополій і великих капіталістів на найманих робітників і службовців. В США 1941 корпорації виплачували 55% всіх податкових надходжень у *бюджет державний,* 1980 — лише 14%. Законодавство передбачає численні податкові пільги монополіям, дає можливість їм ухилятися від сплати значної частини податків. Бурж. д-ва повертає монополіям вилучені через податковий механізм доходи, надаючи їм великі субсидії, вигідні військ. замовлення, фінансуючи наук. дослідження тощо. За допомогою П. п. бурж. д-ва намагається ослабити діяння *економічних криз,* циклічний характер капіталістичного виробн. П. п. спрямована на посилення експансії монополістичної власності і перш за все могутності *воєнно-промислового комплексу* та *міжнародних монополій.*

У країнах соціалізму П. п. є складовою частиною заг. *економічної політики* д-ви, яка здійснюється в інтересах суспільства. Вона змінювалась залежно від завдань того чи ін. етапу комуністичного будівництва. Так, в СРСР у *перехідний період від капіталізму до соціалізму* П. п. було підпорядковано обмеженню й витісненню капіталістичних елементів і забезпеченню податкових пільг трудящим міста й села, зміцненню *союзу робітничого класу і селянства,* стимулюванню розвитку соціалістичних форм г-ва й кооперування селянства. В період будівництва соціалізму П. п. була спрямована на дальше здійснення соціалістичних перетворень, поповнення коштів держ. бюджету. П. п. за соціалізму характеризується прибутково-прогресивними методами оподаткування, поступовим зменшенням питомої ваги податків з населення у держ. бюджеті. П. п. сприяє вирівнюванню доходів різних груп населення шляхом підвищення неоподаткованого мінімуму, надання пільг сімейним особам тощо. На противагу капіталізму, де витрати д-ви на соціальні заходи набагато нижчі від податків з трудящих, за соціалізму виплати й пільги з *суспільних фондів споживання* значно перевищують суму податків. *С. В. Мочерний.*

ПОДАТКО́ВЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність правових норм, які регулюють правовідносини між д-вою і платниками податків при сплаті податків у бюджет; складова частина *фінансового права.* П. п. визначає: види податків; суб'єктів оподаткування (кооп.-колг. орг-ції, підприємства громад. орг-цій, громадян, які мають самостійні джерела доходів); об'єкти обкладання (доход, майно, прибуток тощо). П. п. встановлює розмір податку з кожної одиниці (частки) оподаткування в твердих сумах або в процентах; одиницю оподаткування — частку об'єкта обкладання, на яку встановлюється ставка податку; строки сплати; пільги — повне або часткове звільнення д-вою від сплати податків окремих категорій платників. Законодавчі акти з П. п. видаються тільки Верховною Радою СРСР або її Президією. Осн. змістом податкових правовідносин є односторонні зобов'язання податкосплатників внести в держ. бюджет визначену законодавством суму грошей. У разі невиконання до порушників застосовують *санкції,* передбачені нормами П. п. До кооп.-колг. орг-цій примусові заходи застосовуються в адм. порядку, до громадян — у судовому.

Л. К. Воронова.

ПОДА́ТОК З ОБОРО́ТУ — частина централізованого чистого доходу соціалістичного суспільства, розмір якого заздалегідь фіксують у планових цінах найрентабельніших видів продукції. Є важливою статтею прибуткової частини *бюджету державного.* Запроваджено податковою реформою 1930. П. з о. на відміну від *прибутку* повністю надходить у бюджет і забезпечує мобілізацію коштів у нар. г-ві для безперебійного фінансування заходів, передбачених планом економічного й соціального розвитку країни. Платниками П. з о. є госпрозрахункові об'єднання, підприємства й орг-ції, що реалізують товари власного виробн. Вони сплачують П. з о. самі (децентралізовано) або через спец. оптово-збутові орг-ції, додержуючись принципу одноразовості та одноланковості оподаткування (один і той самий товар оподатковується тільки один раз і тільки в одній ланці). П. з о. обчислюють трьома способами, зумовленими організацією соціалістичного г-ва, управлінням системою *ціноутворення* та особливостями виробн. і реалізації товарів: способом різниці між цінами; за допомогою ставок П. з о. у твердих сумах (у карбованцях і копійках) з одиниці реалізованої продукції; за допомогою ставок у процентах до обороту. Надходження П. з о., обчисленого способом різниці між роздрібними цінами за вирахуванням торг. і збутових знижок або між оптовими цінами пром-сті (тобто з П. з о.) і оптовими цінами підприємств (тобто без П. з о.), становлять 82% до заг. суми цього податку. Ставки П. з о. на товари бувають єдині й диференційовані (індивідуальні). З метою стимулювання заінтересованості підприємств у виробн. нових видів товарів і поліпшення їхньої якості, а також ефективнішого використання місц. джерел сировини, відходів виробн., розширення нар. мистецьких промислів підприємствам надають пільги щодо П. з о. (скасовують або знижують ставки). *І. М. Галь.*

ПОДВІ́ЙНА ТО́ЧКА — точка кривої, в якій усі перші частинні похідні функції, що задає криву, дорівнюють нулеві і хоча б одна друга частинна похідна не дорів-

М. І. Подвойський.

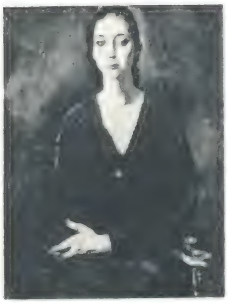

С. П. Подерв'янський. Портрет художниці Г. І. Галинської. 1978.

нює нулеві. Див. *Особливі точки.*

ПОДВІЙНЕ ВІДНОШЕННЯ чотирьох точок *A*, *B*, *C*, *D* прямої — відношення $\frac{AC}{CB}$ до $\frac{AD}{DB}$. При цьому відношення відрізків вважають додатним, якщо вони спрямовані однаково, і від'ємним, якщо протилежно. Велике значення мають такі четвірки точок, для яких П. в. дорівнює — 1. Такі точки наз. гармонічними, а їхнє розміщення на прямій — *гармонічним розміщенням.* П. в.— *інваріант* проектування; одне з осн. понять *проективної геометрії.*

ПОДВІЙНЕ ГРОМАДЯНСТВО, біпатризм — перебування особи (*біпатрида*) одночасно у *громадянстві* двох держав. Настання П. г. можливе: при народженні особи від громадян країни, де застосовується *«права крові» принцип;* на тер. країни, де діє *«права грунту» принцип*; при шлюбі жінки з *іноземцем,* якщо за законодавством її країни вона після шлюбу не позбавляється громадянства, а законодавство країни чоловіка автоматично надає їй громадянство. За наявності П. г. держави, громадянином яких є особа, правомочні вимагати від неї виконання обов'язків громадянина (напр., військ. обов'язку, сплати податків). Біпатрид, будучи на тер. однієї з д-в, у громадянстві якої він перебуває, не може посилатись на свої обов'язки по відношенню до ін. д-ви. У Рад. д-ві відповідно до Закону СРСР про громадянство СРСР, прийнятому 1.XII 1978, за особою, що є громадянином СРСР, не визнається належність до громадянства іноземної д-ви. Більшість д-в негативно ставиться до П. г. і намагається усунути його шляхом двосторонніх та багатосторонніх міжнар. угод. Між СРСР та іноземними соціалістичними д-вами укладено двосторонні конвенції, спрямовані на усунення П. г. (в 1956—58 — з СФРЮ, УНР, СРР, Албанією, ЧССР, НРБ, КНДР, ПНР, МНР; 1969 — з НДР; нові конвенції з УНР — 1963, ПНР — 1965, НРБ — 1966, СРР — 1978). *В. В. Преображенська.*

ПОДВІЙНЕ ЗАПЛІДНЕННЯ — статевий процес у *покритонасінних* рослин. Полягає в злитті *ядра* одного з двох *спермііів,* що утворилися з однієї генеративної клітини *пилкового зерна,* з ядром *яйцеклітини,* а другого — з вторинним ядром центральної клітини *зародкового мішка* або з одним із полярних ядер. Із заплідненої яйцеклітини (*зиготи*) розвивається зародок з диплоїдним (див. *Плоїдність*) набором *хромосом,* а із центр. клітини зародкового мішка — *ендосперм,* що використовується для живлення зародка. Клітини ендосперму у більшості випадків триплоїдні. При П. з. ядра зародкового мішка знаходяться в *інтерфазі* і, як правило, значно більші від звичайно округлих також інтерфазних ядер спермііів. П. з. відкрите С. Г. *Навашиним* (1898).

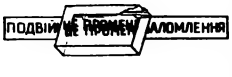

Подвійне променезаломлення.

ПОДВІЙНЕ ПРОМЕНЕЗАЛОМЛЕННЯ — явище взаємодії світла з анізотропною (див. *Анізотропія*) речовиною, внаслідок якого світлова хвиля (промінь), що падає на речовину, породжує в ній дві хвилі (два промені), які поширюються з різними швидкостями і поляризовані у взаємно перпендикулярних площинах. П. п. проявляється у роздвоєнні точок предмета (мал.) при розгляданні його через таку речовину. Спостерігається в одно- і двохосьових кристалах, а також у штучних анізотропних середовищах (у твердих тілах під час деформації; у рідинах і газах — під дією зовн. полів, див., напр., *Керра явище*). П. п. виявив (1669) у кристалі ісландського шпату дат. фізик Е. Бартолін (1625—98), пояснив явище (1690) X. *Гюйгенс.*

Літ.: Шубников А. В. Основы оптической кристаллографии. М., 1958; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1973.

Н. Я. Горбань.

ПОДВІЙНИЙ ЗВ'ЯЗОК — один з типів *хімічного зв'язку* між двома атомами. Графічно зображається двома валентними рисками, напр. $H_2C = CH_2$, $O = C = O$ і т. д. П. з. часто зустрічається в органічних сполуках, зумовлюючи їхній ненасичений характер (див. *Кратний зв'язок*). Сполуки з П. з. схильні до реакцій приєднання і *полімеризації.*

М. Ю. Корнілов.

ПОДВІЙНІ ЗОРІ — системи, що складаються з двох зір, які під впливом взаємного притягання рухаються по еліптичних *орбітах* навколо спільного *центра мас.* Дуже поширені в *Галактиці,* становлячи не менше половини всіх її *зір.* Розрізняють візуально-подвійні, спектрально-подвійні та затемнювані подвійні зорі.

Візуально-подвійними наз. такі пари зір, компоненти яких можна розглянути безпосередньо в *телескоп* або на фотографії. Віддалі між компонентами візуально-подвійних зір великі — від кількох астр. одиниць до сотень і тисяч їх. Відповідно періоди обертання компонентів навколо спільного центра мас — від десятків до десятків і сотень тисяч років. Число відкритих візуально-подвійних зір досягає приблизно 70 000, але тільки менше ніж у сотні з них знайдено орбітальні елементи та оцінено маси компонентів. Спектрально-подвійними наз. такі пари зір, які не можна розділити в жоден телескоп (див. *Роздільна здатність*). Подвійність їх виявляється за періодичними зміщеннями спектральних ліній. За цими зміщеннями обчислюють коливання *променевих швидкостей* компонентів П. з. і потім знаходять їхні орбітальні елементи. Якщо спостерігають спектри обох зір, одержують також відношення їхніх мас. Віддалі між компонентами малі — того ж порядку, що й радіуси зір. Відповідно малі й періоди орбітальних рухів, в середньому вони дорівнюють кільком добам. Затемнювані П. з.— спектрально-подвійні зорі, у яких через *затемнення* однієї зорі іншою періодично змінюється блиск. Аналізуючи ці зміни, знаходять відносні розміри та блиск компонентів П. з., а в деяких випадках і їхні маси. Зараз відомо понад 4000 затемнюваних і близько 2000 спектрально-подвійних зір. Вивчення П. з. дає змогу одержувати дуже важливі фіз. характеристики зір, судити про будову їхніх атмосфер. П. з., як і *зоряні скупчення,* використовують для перевірки сучас. космогонічних гіпотез. Див. також *Кратні зорі.*

Літ.: Шульберг А. М. Тесные двойные звёздные системы с шаровыми компонентами. М., 1971; Бэттен А. Двойные и кратные звёзды. Пер. с англ. М., 1976. *О. М. Шульберг.*

ПОДВІЙНОГО ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАКОН — закон *формальної логіки,* за яким подвійне заперечення будь-якого *судження* дає вихідне судження, тобто подвійне заперечення судження рівнозначне його ствердженню. Напр., судження «Планета не є нерухомою» рівнозначне судженню «Планета рухома». П. з. з. символічно записується у вигляді таких формул: $\overline{\overline{A}} \to A$, де $\overline{}$ — знак заперечення ($\overline{\overline{}}$ — подвійне заперечення), → — знак *імплікації*; $\overline{\overline{A}} \equiv A$, де $\equiv$ — знак еквівалентності. П. з. з. широко використовується не тільки в логіці, а й у математиці, мовознавстві. *Д. П. Кирик.*

ПОДВІРНЕ ОПОДАТКУВАННЯ — система прямого оподаткування в Рос. державі, в основу якої було взято селянський двір-господарство. Запроваджене 1679 (після перепису населення 1676—78 і складення *переписних книг*) замість посошного оподаткування (див. *Посошне*). Для здійснення П. о. царський уряд визначив суму податків, а сільс. *громада* чи міський *посад* розподіляли податки між окремими дворами. Під час цього розподілу заможна верхівка осн. тягар П. о. перекладала на плечі сільс. і міської бідноти. Оподаткування поширювалося і на найбідніші категорії населення, які раніше не сплачували податків, зокрема на *половників.* П. о. посилило феод. експлуатацію залежного населення, що привело до загострення класової боротьби. В Росії П. о. зберігалося до запровадження 1724 *подушної податі,* на Україні і в Білорусії — до 2-ї пол. 18 ст.

ПОДВОЄННЯ КУБА, делоська задача — задача про побудову *куба,* об'єм якого вдвічі більший за об'єм даного куба. Задача зводиться до побудови відрізка, який чисельно дорівнює $\sqrt[3]{2}$, тобто кореня рівняння $x^3 = 2$, що (як довів 1837 франц. математик П. Ванцель) за допомогою тільки циркуля та лінійки здійснити неможливо. Задачу про П. к. можна точно розв'язати за допомогою *конічних перерізів*: корінь рівняння $x^3 = 2$ можна побудувати як абсцису однієї з точок перетину двох парабол ($x^2 = y$ і $y^2 = 2x$) або параболи $x^2 = y$ і гіперболи $xy = 2$ та ін. засобами. Друга назва походить від назви о. Делоса (Егейське море), на якому, за давньогрец. переказом, щоб позбутися епідемії, оракул порадив удвічі збільшити об'єм кубічного жертовника, не змінюючи його форми.

ПОДВО́ЙСЬКИЙ Микола Ілліч [4 (16).II 1880, с. Кунашівка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.— 28.VII 1948, Москва] — рад. парт. і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї вчителя. В 1894 вступив до Черніг. духовної семінарії. В революц. русі з 1898. В 1901 виключений з семінарії, переїхав до Ярославля, де вступив до юрид. ліцею. Брав участь у революц. русі, керував підпільним робітн. гуртком. У 1904—05 — голова більшовицького студентського к-ту, член Ярославського к-ту РСДРП. Учасник революц. подій 1905 в Іваново-Вознесенську, Ярославлі. В 1906—07 — в еміграції. Повернувшись у Росію, працював у петерб., костромській і бакинській орг-ціях більшовиків. Не раз зазнавав арештів. У 1910—14 брав участь в організації газ. «Звезда» і «Правда». В 1915—16 — редактор журн. «Вопросы страхования», член фінанс. комісії Рос. бюро ЦК РСДРП. Учасник Лютн. революції 1917. З березня 1917 — член Петерб. к-ту РСДРП(б), Петрогр. Ради, керівник Військ. орг-ції при ЦК більшовиків. Редактор газ. «*Солдатская правда*», «*Рабочий и солдат*», «Солдат». У червні 1917 обраний головою Всерос. бюро фронтових і тилових військ. орг-цій при ЦК РСДРП(б). Під час Жовтн. збройного повстання — голова Військ.-революц. к-ту при Петрогр. Раді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — член колегії Наркомату у військ. і морських справах. У листопаді 1917 — березні 1918 — нарком військ. справ РРФСР, одночасно— голова Всерос. колегії по організації і формуванню Червоної Армії, член к-ту революц. оборони Петрограда. З березня 1918 — член Вищої військ. ради, згодом — Голова Вищої військ. інспекції. В січні — вересні 1919 — нарком у військово-мор. справах України. В 1919—23 — нач. Всевобучу. В 1919 —20 — член Реввійськради 7-ї армії Зх. фронту і 10-ї армії Кавказ. фронту, 1920—23 — голова Вищої ради фіз. культури, голова Спортінтерну (1921—23). Працював в *Істпарті*. З 1935 — персональний пенсіонер. На XIII—XV з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП(б). Автор ряду праць з історії Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції, з історії створення Червоної Армії тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Тв.: На Украине. К., 1919; Ленин в 1917 году. М., 1957: Год 1917. М., 1958.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про М. І. Подвойського див. іменний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Лейберов И. П. Пламенный солдат революции. М., 1962; Тарасов Е. П. Николай Ильич Подвойский. М., 1964.

ПОДЕРВ'Я́НСЬКИЙ Сергій Павлович [н. 2 (15).VII 1916, Київ] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). У 1952 закінчив Ін-т живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Портрет штампувальника заводу ,,Більшовик'' М. Бикова» (1958), «Валя» (1958), «Покинута» (1961), «Верстатобудівники» (1964), «За живою стіною» (1965), «Портрет фрезерувальника заводу ,,Більшовик'' В. Попенка» (1969), «Портрет архітектора Є. І. Катоніна» (1975), «У дні окупації» (1980); плакати. З 1952 викладає у Київ. худож. інституті.

ПОДЖА́РОВ Павло Кузьмич (н. 9.III 1913, с. Піщане, тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.) — новатор виробництва у вугільній пром-сті, Герой Соціалістичної Праці (1948). Член КПРС з 1944. Трудову діяльність почав 1930. Працював на вуг. шахтах країни електрослюсарем, вибійником; з 1962 — заст. гол. інженера, заст. директора шахти «Привільнянська-Північна» в м. Лисичанську Ворошиловгр. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 на шахті № 2 «Капітальна» Кізелівського вуг. басейну Перм. обл. П. розробив і впровадив метод глибокого буріння, що дало можливість значно підвищити видобуток вугілля. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

О. М. Семененко.

П. К. Поджаров.

ПО́ДЖІО Олександр Вікторович [27.IV (8.V) 1798, Миколаїв — 6 (18).VI 1873, с. Вороньки, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.] — декабрист, підполковник у відставці (з 1825). В 1821 П. вступив до *Північного товариства декабристів*; з 1823 — член *Південного товариства декабристів*. Здійснював зв'язок між обома т-вами, виконував важливі конспіративні доручення. Найближчий сподвижник П. І. *Пестеля*, висловлювався за знищення царської сім'ї і встановлення республіки. В грудні 1825 спонукав С. Г. *Волконського* та ін. декабристів підняти повстання в Тульчині. Засуджений до смертної кари, яку замінено 20 роками каторги. Відбував її на Нерчинських рудниках; з 1839 — на поселенні в Іркут. губ. В 1859 повернувся в Європ. Росію. З 1863 кілька років жив за кордоном, де зблизився з О. І. *Герценом*. Автор «Записок декабриста» (вид. 1930).

ПО́ДИ — плоскодонні, замкнені западини на земній поверхні, здебільшого округлої або овальної форми. На Україні П. поширені гол. чин. у межах *Причорноморської низовини* та *Придніпровської низовини*. Навесні П. заповнюються водою і часто перетворюються на тимчасові озера. Використовують як пасовиська, сіножаті, а також під городні культури.

ПОДИ́МНЕ, подимщина, димне, дим — одна з форм феод. податі в Давній Русі та на укр. землях, що в 14—18 ст. перебували під владою феод. Литви і Польщі. Назва походить від одиниці оподаткування — *диму* (будинку, двору). За часів Київської Русі П. сплачували феодалам селяни-общинники. Найдовше П. зберігалося на укр., білорус. і зх.-рос. землях. У 15—17 ст. на Україні та в Білорусії П. сплачували на користь литовськ. великого князя і польс. короля держ. селяни-данники й почасти панські селяни зі своїх зем. ділянок натурою і частково грішми. На Поліссі і Придніпров'ї одиницею оподаткування, поряд з димом, було *дворище*, до якого часто входило кілька димів — хат, де жили окремі сім'ї. В такому разі П. сплачували від кожного диму.

ПОДІ́БНІСТЬ — поняття, що характеризує наявність у геометричних фігур однакової форми. Фігури наз. подібними, коли існує така *взаємно однозначна відповідність* між їхніми точками, що відношення віддалі між двома довільними точками однієї фігури до віддалі між відповідними точками ін. фігури — стала величина (коефіцієнт П.). Кути між відповідними лініями подібних фігур рівні. Напр., подібними є *многокутники*, у яких кути попарно рівні, а відповідні сторони пропорційні. Відношення площ двох подібних фігур дорівнює квадратові, а об'ємів — кубові їхнього коеф. П. Фігуру, подібну до даної, можна накреслити *пантографом* або *пропорційним циркулем*. Геом. перетворення площини (чи простору), при якому всі фігури переходять у подібні до них з одним і тим же коеф. П., наз. подібним. Всяке подібне перетворення можна здійснити послідовним виконанням *гомотетії* і *руху* (власного чи невласного). П. і подібні перетворення використовують у моделюванні, кресленні та ін. тех. застосуваннях *геометрії*.

ПО́ДІЙ, подіум (лат. podium, від грец. πόδιον — ніжка, основа) — висока прямокутна платформа зі сходами з одного боку і похилими ін. боками. На П. зводились античні (переважно римські та етруські) храми. П. називали також стіну навколо арени і підвищення з місцями для високопоставлених глядачів античного цирку.

ПО́ДІЛ в біології — форма розмноження організмів та клітин, що складають тіло багатоклітинних. Під час П. клітин, який лежить в основі індивідуального розвитку — *онтогенезу* (див. *Амітоз, Мітоз*) та статевого розмноження багатоклітинних організмів (див. *Мейоз*), відбувається поділ їх ядер та *цитоплазми*; завершується процес клітинного П. утворенням нових дочірніх клітин. П. на рівні організму являє собою найпростішу форму *нестатевого розмноження* і полягає в розщепленні тіла батьківської форми на дві або багато (т. з. шизогонія) більш-менш однакових частин, кожна з яких дає новий самостійний організм. Властивий гол. чин. простим організмам — одноклітинним рослинам і тваринам (напр., деяким бактеріям, одноклітинним водоростям, багатьом найпростішим). При цьому клітина, як правило, поділяється шляхом мітозу. Розмноження шляхом П. зустрічається також у багатоклітинних організмів (напр., у деяких війчастих червів), в яких воно полягає в розділенні материнського організму на однакові частини і супроводиться *регенерацією* відсутніх частин.

ПО́ДІЛ А́ТОМНИХ Я́ДЕР — процес, при якому *атомне ядро* ділиться на 2, рідше 3 і більше частин (осколків) з близькими масами; супроводиться випромінюванням гамма-квантів і 2—3 нейтронів. П. а. я. може відбуватися як спонтанно (самочинно), так і при взаємодії ядра з частинками і γ-квантами. В обох випадках при цьому вивільнюється велика енергія. Експериментально спонтанний П. а. я. відкрили (1940) Г. М. *Фльоров* і К. А. Петржак. Спонтанний П. а. я. відбувається внаслідок *тунельного ефекту*. Він характеризується періодом піврозпаду, який залежить від співвідношення Z^2/A, де Z — *атомний номер* і A — *масове число*. Так, при $Z^2/A = 39$ (для ^{246}Cf) період піврозпаду дорівнює 2 10^3 років, а при $Z^2/A = 35{,}5$ (для ^{238}U) зростає до $8 \cdot 10^{15}$ років. Збудження ядра зменшує період піврозпаду, а якщо енергія збудження дорівнює або більша за потенціальний бар'єр, процес поділу відбувається протягом характеристичного ядерного часу (10^{-21} — 10^{-22} с). Енергія збудження може бути передана ядру в багатьох ядерних процесах, в т. ч. в реакції захоплення нейтрона. При захопленні деякими ядрами (напр., ^{235}U, ^{239}Pu) навіть повільного нейтрона енергія збудження ядра перевищує енергію потенціального бар'єра. Оскільки П. а. я. супроводиться випромінюванням нейтронів, при діленні таких ядер створюються умови для розвитку ланцюгової *ядерної реакції*, яку використовують в *атомній енергетиці*.

Літ.: Давидов О. С. Атоми. Ядра. Частинки. К., 1973; Мухин К. Н. Экспериментальная ядерная физика, т. 1. М., 1974. *О. Ф. Немець.*

ПО́ДІЛ ПРА́ЦІ — історична форма організації суспільної праці, за якої окремі групи виробників закріплюються на тривалий період за певними видами виробничої діяльності; один з факторів підвищення продуктивності суспільної праці (див. *Продуктивність праці*). Властивий всім сусп.-екон. формаціям, П. п. є формою прояву розвитку *продуктивних сил* і водночас умовою цього розвитку. Відомі в історії три великі П. п.— виділення скотарських племен, відокремлення *ремесла* від *землеробства*, виділення *торгівлі*. Вони створили матеріальні передумови для регулярного *обміну*, виникнення приватної *власності* та поділу суспільства на класи. В докапіталістичних формаціях П. п. приводить до відокремлення *міста* від *села* та виникнення *протилежності між містом і селом*, а також *протилежності між розумовою та фізичною працею*. За капіталізму відбувається дальше поглиблення П. п. на основі розвитку машинного виробн. і відокремлення пром-сті від с. г. Всі ці процеси відбуваються стихійно, мають антагоністичний характер. За соціалізму сусп. П. п. докорінно відрізняється від капіталістичного. Сусп. характерові виробн. і праці, які зумовлені сусп. власністю на засоби виробн., відповідають планомірно організовані форми П. п. Вони не мають класово антагоністичного характеру. Планомірний П. п.— одне з необхідних умов розширеного соціалістичного *відтворення*.

Розрізняють кілька видів або форм П. п.: загальний — розчленування сусп. виробн. на найбільші його галузі (пром-сть, с. г., транспорт); частковий — розподіл родів виробн. на види й підвиди (добувна, обробна пром-сть, скотарство, рільництво тощо); одиничний (індивідуальний) — складається всередині підприємства на основі профес. спеціалізації виробників; територіальний (географічний) — це П. п. всередині країни між окремими *економічними районами*; міжнародний — П. п. між окремими країнами. З виникненням *світової системи соціалізму* розвивається новий тип П. п.— *міжнародний соціалістичний поділ праці*, який принципово відрізняється від *міжнародного капіталістичного поділу праці*. Див. також *Міжнародний поділ праці*.

ПОДІ́ЛЛЯ, Подільська земля — історико-географічна область, що займала бас. Пд. Бугу і лівобережний бас. Дністра (до серед. 14 ст.— т. з. *Пониззя*). Вперше назва П. згадується в документах серед. 14 ст. У 60-х рр. 14 ст. П., що перебувало під владою тат. князів — васалів *Золотої орди*, захопила феод. Литва. Великий князь литовський *Ольгерд* призначив намісником П. свого племінника князя Ф. *Корятовича*. В 1430 на П. напали польс. феодали. Проти них вибухнуло *Бакотське повстання 1431—34*. Зломивши опір повсталих селян, польс. феодали 1434 остаточно загарбали Зх. Поділля і в серед. 15 ст. перетворили його на свою провінцію — *Подільське воєводство*. Після *Люблінської унії 1569* шляхет. Польща захопила Сх. П., на території якого було створено *Брацлавське воєводство*. Місц. населення, крім феод.-кріпосницького і нац. гніту, зазнавало руйнівних нападів тур.-тат. загарбників, які вдиралися на П. *Кучманським шляхом* і *Чорним шляхом*. Населення П. брало участь у *Мухи повстанні 1490—92*, *Наливайка повстанні 1594—96*. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 на Сх. П. виникли *Брацлавський полк* і *Вінницький полк*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. залишилося під владою шляхет. Польщі. В 1672 П. захопили тур. агресори. Після *Карловицького конгресу 1698—99* П. знову відійшло до шляхет. Польщі. Нар. маси П. брали участь у *Палія повстанні 1702—04* та *гайдамацькому русі* 18 ст. Після 1-го поділу Польщі (1772) частину Зх. П. захопила Австрія. В 1793, під час 2-го поділу Польщі, Сх. П. і частина Зх. П. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. На цій території було створено Подільське і Брацлавське намісництва, об'єднані 1797 в *Подільську губернію*.

«ПО́ДІЛУ ВЛА́ДИ» ТЕО́РІЯ — буржуазна державноправова доктрина, за якою в д-ві розмежовуються як незалежні одна від одної три влади — *законодавча влада*, *виконавча влада* і судова. Склалася в 17—18 ст. Була спрямована проти феод. *абсолютизму*. Гол. представниками «П. в.» т. були *Локк*, *Монтеск'є*. «П. в.» т. мала різні варіанти — від бурж.-ліберального, конституційно-монархічного до бурж.-демократичного, республіканського. В Росії й на Україні її дотримувалися С. Ю. *Десницький*, М. М. *Сперанський*, *декабристи*. Центр. положення доктрини про здійснення законодавчої, виконавчої та судової влади відповідними органами — парламентом, урядом і судом присяжних — були історично прогресивні, але обгрунтовували, за висловом Ф. Енгельса, бурж. поділ праці, застосований до держ. механізму (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 5, с. 196). В сучас. капіталістичних країнах «П. в.» т. перекручується бурж. теоретиками для обгрунтування посилення повноважень бурж. виконавчих органів влади, які фактично повністю підпорядковані капіталістичним монополіям. «П. в.» т. певною мірою беруть на озброєння апологети *антикомунізму*. *Н. С. Прозорова.*

ПОДІ́ЛЬНИК — 1) П. напруги — електротехнічний пристрій, що поділяє напругу постійного або змінного електричного струму на частини. Складається з активних або реактивних *електричних опорів*. При низькій напрузі використовують активні (омічні) П. (найчастіше *потенціометри* з матеріалу, що відзначається активним електр. опором), а для змінного струму, крім того,— реактивні (ємнісні, індуктивні) П. (мал.). Для високої напруги застосовують ємнісні П. (змінний струм) й активні П. (постійний струм). За допомогою П. відбирають невеликі потужності від *лінії електропередачі* високої напруги, вимірюють напругу та ін. Див. також *Атенюатор*. 2) П. частоти — електронний пристрій, що зменшує частоту підводжуваних електромагнітних коливань у ціле число разів. Розрізняють П. для релаксаційних (стрибкоподібних) і *гармонічних коливань*. Застосовують такі П. в радіо- і вимірювальній техніці, електрозв'язку, радіолокації, телебаченні тощо.

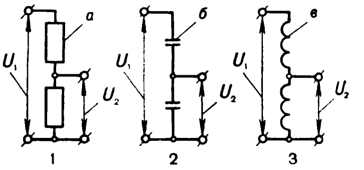

Низьковольтні подільники напруги: 1 — омічний; 2 — ємнісний; 3 — індуктивний; U_1 — вхідна напруга; U_2 — вихідна напруга; *а* — активний опір, *б* — ємнісний опір; *в* — індуктивний опір.

ПОДІ́ЛЬНІСТЬ — здатність одного числа чи виразу ділитися на інше. Розглядають П. у множинах натуральних (N), цілих (Z) чисел, многочленів та ін. множинах, у яких ділення не завжди здійсненне. Число a ділиться на m (пишуть $a \vdots m$), якщо існує таке ціле q, що $a = mq$. Тут a — кратне m, m — дільник a. *Відношення* П. в N рефлексивне (число ділиться само на себе), транзитивне (якщо $a \vdots b$ і $b \vdots c$, то $a \vdots c$) і антисиметричне (якщо $a \vdots b$ і $b \vdots a$, то $a = b$), в Z воно не рефлексивне, тому що 0 не ділиться на 0. Теореми про П.: 1) якщо $a \vdots m$ і $b \vdots m$, то $(a \pm b) \vdots m$; 2) якщо $a \vdots m$, то $ab \vdots m$; 3) якщо $ab \vdots bm$, то $a \vdots m$; 4) якщо $a \vdots m$, $a \vdots n$ і *найбільший спільний дільник* чисел m і n дорівнює 1, то $a \vdots mn$. Деякі ознаки П.: на 2 діляться ті і тільки ті числа, які закінчуються парною цифрою; на 5 — числа, які закінчуються цифрою 0 або 5; на 3 (чи 9) — числа, сума цифр яких ділиться на 3 (чи 9). Див. також *Прості числа, Розкладання на множники, Ідеал* у математиці. *Г. П. Бевз.*

ПОДІ́ЛЬСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина в пд.-зх. частині УРСР, на лівобережжі Дністра. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. Вис. її на значних просторах перевищує 300 м, макс.— 471 м (г. Камула). Поверхня характеризується поєднанням широких плоских межиріч та глибоких каньйоноподібних долин, розчленована на окремі природні райони: лісисті горбогір'я (*Розточчя, Гологори, Вороняки, Кременецькі гори, Товтри,* Подільське) та рівнинні безлісі плато (Тернопільське, Верхньобузьке, Північно-Подільське). П. в. круто обривається на Пн. Зх. до *Малого Полісся.* Складена вапняками, мергелями, пісковиками й сланцями, у сх. частині — гранітами та гнейсами, що перекриваються лесами. Поширений *карст* (див. *Печери подільські*). З корисних копалин є буд. матеріали. Значні площі П. в. розорано. Є дубові ліси (з домішкою граба. липи); в зх. частині П. в. трапляються букові ліси. *К. І. Геренчук.*

ПОДІ́ЛЬСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні з кін. 18 до 1-ї чверті 20 ст. Створена 1797 за царським указом від 12 (23).XII 1796. До П. г. ввійшли 7 повітів *Подільського намісництва,* 9 повітів *Брацлавського намісництва* та 4 повіти (три частково) *Вознесенського намісництва.* На поч. 20 ст. до складу П. г. входили 12 повітів. Межувала П. г. з Волинською, Київською і Херсонською губерніями. На Зх. губернії проходив держ. кордон з Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина). Адм. центром П. г. було м. Кам'янець-Подільський. За переписом 1897, в П. г. налічувалося 7207 населених пунктів, у т. ч. 17 міст і 120 містечок, населення — 3 031 513 чол. П. г. була відсталою агр. губернією. Щороку з П. г. виїжджали на заробітки десятки тисяч безземельних і малоземельних селян. Промисловість, крім цукрової, була розвинута слабо. $^2/_3$ населення були неписьменні. Трудящі П. г. брали участь у боротьбі проти феод.-кріпосницького і капіталістичного гніту. В 20—30-х рр. 19 ст. на Поділлі розгорнувся сел. рух під проводом У. *Кармалюка.* Через Кам'янець-Подільський пролягав один з шляхів, яким ленінську газ. «*Искру*» та ін. марксистські видання нелегально привозили з-за кордону в Росію і на Україну. Під час революції 1905—07 в П. г. відбулися робітн. страйки і демонстрації, сел. виступи і заворушення. Революц. боротьба трудящих набрала всенар. розмаху під час Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917 і громадян. війни 1918—20 (див. *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917, Летичівське повстання 1918, Могилів-Подільське повстання 1918, Кам'янець-Подільське повстання 1919, Проскурівське збройне повстання 1919*). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1919 центром П. г. фактично стала Вінниця. За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 П. г. ліквідовано. Її територія ввійшла до складу Вінницького, Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського і Тульчинського округів.
Літ.: Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. К., 1919; Отчёт губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Октябрь — март 1921—23 гг. Винница, 1922.

«ПОДІ́ЛЬСЬКА ДРУЖИ́НА» — революц. народницька організація, яка існувала 1881—82 у м. Кам'янці-Подільському. Організаторами її були вихованці місцевої духовної семінарії та чоловічої гімназії В. І. Дзюбинський, Г. Ф. Львович, В. Т. Старинкевич та ін. «П. д.» складалася з 9 гуртків по 7—8 чол. у кожному. Ідейно тяжіла до «*Народної волі*», підтримувала зв'язок з її київ., роменською та ін. групами, від яких одержувала нелегальну л-ру. Члени орг-ції влаштовували сходки, розповсюджували нелегальні видання, прокламації, вели агітацію серед учнівської молоді й селян Кам'янець-Подільського та Ушицького повітів. Орг-ція мала підпільну бібліотеку. У 1881 з окремими членами «П. д.» підтримував зв'язки М. М. Коцюбинський. Навесні 1882 «П. д.» було розкрито. До слідства притягнули 14 чол. Трьох керівників орг-ції в адм. порядку вислали на три роки до Сибіру, одного — ув'язнили в Шліссельбурзькій фортеці, 10 — віддали під нагляд поліції.
Літ.: Чернущенко О. А. Подільська народницька революційна дружина. В кн.: Тези доповідей на звітній науковій сесії кафедр Кам'янець-Подільського педінституту за 1965 р. Кам'янець-Подільський. 1966. *І. В. Гарнага.*

ПОДІ́ЛЬСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створене в серед. 15 ст. на тер. Зх. Поділля. Складалося з Кам'янецького, Летичівського і Червоногородського повітів. Адм. центром П. в. був Кам'янець-Подільський (тепер місто Хмельн. обл.). Населення П. в. брало участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16—1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольній війні 1648—54 проти польс.-шлягет. загарбників. У 1672 П. в. загарбали тур. агресори. Після *Карловицького конгресу 1698—99* П. в. знову потрапило під владу шляхет. Польщі. В 1772 Червоногородський пов. по р. Збручу захопила Австрія. В зв'язку з возз'єднанням Правобережної України з Росією (1793) П. в. ліквідовано.

ПОДІ́ЛЬСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створене на тер. кол. *Подільського воєводства* після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793). Адм. центром П. н. був Кам'янець-Подільський. У 1797 ліквідоване. Його територія ввійшла до Подільської та Волинської губерній.

ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ГО́ВІР, подільські говірки — говір укр. мови. Належить до її пд.-зх. наріччя. Поширений на Пд. Хмельницької та Вінницької, на Пн. Одеської, Пн. Зх. Миколаївської й на Зх. Кіровогр. областей. Характерні риси в фонетиці: збереження **а** після м'яких приголосних (з'ат', воло́с'а), укання (до^{у}ро́га, суб'і), твердість **р** (бу́ра, гово́ру), а також передньоязикових **т, д, н, с, з, л** перед **і**, що походить з **о** (тік, ніс, сік), протетичні **в, г** (вове́с, гу́лиц'а), вставні **л', н'** після губних (рипл'а́х, мн'а́со), стягнення подвоєних приголосних (жит'а́) тощо. У морфології: вплив іменників твердої групи на м'яку (кон'о́м, зимл'о́йу, по́л'ом), іменників першої відміни на третю (со́л'ойу, т'і́н'ойу), закінчення **-а** в іменниках середнього роду (з'іл'а, тел'а́), закінчення **-ом** в орудному відмінку однини іменників середнього роду (з'іл'ом, тел'о́м) та ін. риси. Є своєрідна лексика (нецки — «ночви», кугут— «півень», бараболі — «картопля» тощо). *А. М. Залеський.*

ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Правобережній Україні в 1657—72. Див. *Могилівський полк.*

ПО́ДЛАС Кузьма Петрович [29.X (10.XI) 1893, с. Душатино, тепер Суразького р-ну Брян. обл.— 25.V 1942] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1941). Член Комуністичної партії з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової війни (унтер-офіцер), пізніше — громадян. війни на Україні. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. 40-ю, а з 1942 — 57-ю арміями, які брали участь в оборонних операціях на Лівобережній Україні. Загинув біля Барвінкового в ході Харків. оборон. операції. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, медаллю.

Н. І. Подовалова.

ПОДОВА́ЛОВА Ніна Іванівна (н. 20.V 1923, м. Орша, тепер Вітеб. обл. БРСР) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1970), засл. арт. РРФСР (з 1954). Член КПРС з 1957. В 1944 закінчила Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського (Москва). Працювала в Таганрозькому рос. драм. театрі ім. А. Чехова (1944—51), Ростовському-на-Дону театрі ім. М. Горького (1951—60 і 1963—64), Харків. рос. драм. театрі ім. О. Пушкіна (1964—75), Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (1960—62 і 1975—79). Ролі: Олена Андріївна («Дядя Ваня» Чехова), Ліза («Живий труп» Л. Толстого), Забєліна («Кремлівські куранти» Погодіна), Лушка (за романом «Піднята цілина» Шолохова), Катерина («Пам'ять серця» Корнійчука), Ольга Косач («Сподіватися» Щербака) та ін. В 1964—75 викладала в Харків. ін-ті мист. ім. І. Котляревського.

ПОДОКА́РП, ногоплідник (Podocarpus) — рід хвойних рослин родини подокарпових. Дводомні, рідше однодомні дерева й кущі з вічнозеленими черговими, рідше супротивними листками. Чоловічі колоски (мікростробіли) одиночні або в пучках, рідше зібрані в колоски; складаються з численних мікроспорофілів. Жіночі колоски (мегастробіли) одиночні з 1—2 насінними зачатками, оточеними видозміненою насінною лускою, що знаходяться у пазусі покривної луски. Насінини овальні з м'ясистими оболонками. Понад 170 видів, поширених у гірських лісах тропіч. і субтропіч. Азії, Африки, Австралії, Пд. Америки. В СРСР (на Пд. березі Криму і Чорноморському узбережжі Кавказу) вирощують, як декоративні, кілька видів П. Деревина П. легка, міцна, тривка у воді, на батьківщині П. використовують у будівництві.

ПОДОЛА́ННЯ ІСТО́ТНИХ ВІДМІ́ННОСТЕЙ МІЖ МІ́СТОМ І СЕЛО́М — процес удосконалення й розвитку соціалістичних суспільних відносин, в результаті якого долаються соціально-екон. і культурно-побутові відмінності між *містом* і *селом*, між *робітничим класом* і *селянством*. *Протилежність між містом і селом* виникла в процесі сусп. *поділу праці* й відокремлення міста від села. В класово антагоністичних формаціях ця протилежність має антагоністичний характер і переплітається з іншими соціальними суперечностями. За капіталізму вона набуває найбільшої гостроти. Соціалістична революція, знищуючи владу буржуазії й поміщиків, кладе початок ліквідації протилежності між містом і селом. Однак за соціалізму ще зберігаються істотні відмінності між містом і селом, зумовлені рівнем розвитку *продуктивних сил*, тех. озброєності й механізації праці на селі порівняно з містом. Є відмінності в рівні культур.-побутових умов тощо. П. і. в. між м. і с. здійснюється в процесі побудови *матеріально-технічної бази комунізму* шляхом дальшої індустріалізації с. г., підвищення рівня усуспільнення *колгоспно-кооперативної власності* та зближення її з *державною* (*загальнонародною*) *власністю*, в ході комуністичного будівництва, послідовної перебудови сільс. побуту, формування нових сусп. відносин, виховання нової людини.

ПОДОЛА́ННЯ ІСТО́ТНИХ ВІДМІ́ННОСТЕЙ МІЖ ПРОМИСЛО́ВОЮ І СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОЮ ПРА́ЦЕЮ — процес удосконалення й розвитку *продуктивних сил* і соціалістичних сусп. відносин, в результаті якого долаються істотні техніко-орг., соціально-екон., культурно-побутові та ін. відмінності між промисловою і с.-г. працею. Перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної в с.-г. виробництві здійснюється шляхом індустріалізації цієї галузі з широким впровадженням системи машин, *комплексної механізації і автоматизації виробництва*, сучас. досягнень тех. прогресу і *науково-технічної революції*. Велике значення також має підвищення заг.-освітнього, профес. та культур. рівня сільс. населення, запровадження заг. середньої освіти, а також профес. навчання. Важливу роль у подоланні істотних відмінностей між промисловою і сільськогосподарською працею відіграє розвиток *кооперації* і *поділу праці*, вдосконалення *організації праці*, форм її оплати тощо. У розв'язанні завдань подолання істотних відмінностей між промисловою і сільськогосподарською працею визначне місце належить всебічному розвиткові *агропромислового комплексу* країни.

ПОДОЛА́ННЯ ІСТО́ТНИХ ВІДМІ́ННОСТЕЙ МІЖ РОЗУМО́ВОЮ І ФІЗИ́ЧНОЮ ПРА́ЦЕЮ — за соціалізму соціально-екон. процес поступової ліквідації істотних відмінностей у характері й умовах праці, рівні загальноосвітньої, професійно-тех. і культурної підготовки працівників, зайнятих розумовою і фізичною працею в різних сферах сусп. виробництва. Цей процес зумовлює важливі прогресивні зміни в соціально-екон. становищі членів суспільства, вдосконалення всієї системи *виробничих відносин*. Вирішальною умовою подолання істотних відмінностей є всебічний розвиток *продуктивних сил*, який передбачає інтенсивні інтеграційні процеси в сусп. виробництві, і перш за все, між наукою і матеріальним виробн. В процесі побудови *матеріально-технічної бази комунізму* змінюється характер праці як розумової, так і фізичної, створюються матеріальні умови для гармонійного поєднання їх. Це звільняє людину від тяжкої, одноманітної праці, робить працю творчою, яка дає моральне задоволення. Використання досягнень науки й техніки у виробн., що проявляється в прогресі *засобів виробництва*, — автоматизація і механізація виробничих процесів, удосконалення предметів праці й джерел енергії зумовлюють розширення профес. знань, підвищення загальноосв. рівня трудящих, посилення діяння зміни праці закону. В період розвинутого соціалізму високий рівень розвитку продуктивних сил, зрілість виробничих відносин, розширення конституційних прав рад. людей у сфері праці дають змогу здійснювати розгорнуті програми щодо зведення до мінімуму, а в кінцевому підсумку і до повного витіснення важкої й малопривабливої фіз. праці. Це веде до збагачення всіх видів діяльності творчими, інтелектуальними функціями. Розвиток ленінського принципу *демократичного централізму*, широка участь трудящих в управлінні сусп. виробництвом сприяють стиранню відмінностей між розумовою і фіз. працею, створюють умови для їхнього органічного з'єднання. Повністю вони будуть ліквідовані на певному етапі вищої фази комунізму, коли на основі докорінної зміни в характері й рівні розвитку продуктивних сил відбудеться злиття функцій розумової і фіз. праці в єдину комуністичну працю, коли буде досягнуто високого ступеня заг. і спец. знань усіх груп трудящих та ліквідовано соціальні відмінності в умовах праці й побуту.

В. О. Сизоненко.

ПОДОЛИ́НСЬКИЙ Андрій Іванович [1 (13).VII 1806, Київ—4 (16).I 1886, там же] — рос. поет. Жив на Україні, служив чиновником. Друкуватися почав 1826. Автор романтичних поем «Див і Пері» (1827), «Борський» (1829), «Жебрак» (1830). Балада «Дівич-гора» (1837) й повість «Змій. Київська бувальщина» (1886) написані на матеріалах укр. побуту і нар. творчості.

Т. М. Різниченко.

ПОДОЛИ́НСЬКИЙ Василь Іванович (15.I 1815, с. Білич, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.— 24.VIII 1876, с. Манів, тепер ПНР) — прогресивний укр. громадсько-політ. діяч у Галичині, історик, публіцист.

У 1841 закінчив Львів. ун-т. Під час навчання належав до таємної орг-ції «*Союз синів вітчизни*». З 1843 був священиком. Під час *революції 1848—49 в Австрії* надрукував брошуру «Слово перестороги», в якій виступав проти феод.-абсолютистських порядків і зазіхань польс. шляхти на укр. землі, доводив право укр. народу на самовизначення, дав характеристику укр. нац.-визвольному рухові в Галичині, обстоював ідею демократичної федерації вільних слов'ян. народів. За спробу стати в ряди захисників *революції 1848—49 в Угорщині* був заарештований. Після революції зазнавав переслідувань з боку вищого уніатського духівництва.

ПОДОЛИ́НСЬКИЙ Сергій Андрійович [19 (31).VII 1850, с. Ярославка, тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.— 30.VI (12.VII) 1891, Київ] — укр. революційний демократ, один з перших популяризаторів екон. вчення К. Маркса на Україні. Закінчивши 1871 природничий ф-т Київ. ун-ту, П. виїхав за кордон, де брав активну участь у діяльності рос. революц. еміграції. В 1872 в Лондоні познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом і зав'язав з ними листування. В 1874 повернувся до Росії, брав участь у «*ходінні в народ*» і діяльності укр. *громад*. У 1875 спільно з О. С. *Терлецьким* організував у Відні видання соціалістичної л-ри укр. мовою. Після розгрому австр. поліцією віденського видавництва повернувся на Україну. В 1877 виїхав до Франції, підтримував зв'язки з женевським соціалістич. гуртком. У 1880 разом з М. П. *Драгомановим* і М. І. *Павликом* видав у Женеві два номери журн. «*Громада*». Світогляд П. формувався під впливом рос. революційно-демократичної л-ри, творів Т. Г. Шевченка, а також зх.-європ. соціалістичної думки. П. був обізнаний з «Капіталом» К. Маркса, з окремими працями Ф. Енгельса. У філософії стояв на матеріалістичних позиціях. Виходив з визнання матеріальної єдності світу й закономірного характеру його розвитку. Гостро критикував релігію, викривав її класовий зміст. Суспільні погляди П. були близькі до *народництва*. Рушійною силою майбутньої революції вважав селянство. П. не зрозумів головного в марксизмі — вчення про всесвітньо-істор. роль пролетаріату, не перейшов на позиції наук. соціалізму, залишився соціалістом-утопістом. П. високо оцінював еволюційну теорію Ч. *Дарвіна,* піддавав різкій критиці *мальтузіанство, соціальний дарвінізм* та ін. реакційні теорії.

ПОДОЛЯ́КА Іван (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону. Походив з бідних козаків містечка Кропивни (тепер село Золотоніського р-ну Черкас. обл.). В 30-х рр. 18 ст. юнаком пішов на *Запорізьку Січ,* де наймитував у заможних козаків. У кінці 40-х рр. вступив у гайдамацький загін. Навесні 1750 організував з селян і запорожців загін, який діяв у районі Горностайпіля, Чорнобиля, Хабного. Влітку 1750 керований П. загін захопив Радомишль. Взятого каральним загоном у полон П. польс.-шляхет. уряд видав царській владі. Дальша доля П. невідома.

ПОДОЛЯ́НИ — укр. населення *Поділля.* Істор. доля П., спілкування з сусідніми народами зумовили виникнення протягом віків деяких місцевих особливостей в їхній культурі й побуті. Традиційне житло П. — т. з. дильована («зрубна») хата, пофарбована переважно в блакитний або синій колір. У жіночому одязі своєрідністю відзначалася сорочка з відкладним коміром, вишита чорними або блакитними нитками. Певні особливості й досі зберігаються в мові (*подільський говір* пд.-зх. діалекту укр. мови).

ПОДОЛЯ́НОЧКА — укр. дівочий хоровод-*веснянка,* який тепер став дитячим танцем-грою. Учасники співають, водячи танець навколо дівчини-подоляночки, яка жестами й мімікою відтворює текст і обирає когось замість себе. Після цього П. починається спочатку. Муз. розмір $^{4}/_{4}$, структура — квадратна з додатком одного такту (4 + 5). Темп помірний. На основі подоляночки П. *Вірський* створив однойменну сюжетну хореографічну мініатюру.

ПОДО́ЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. області. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Пахрі (прит. Москви). Залізнична станція. 205 тис. ж. (1981). Розвинуті машинобудування (виробн. швейних машин, парових котлів, устаткування для нафтопереробних підприємств), хіміко-металург. та кабельне виробн., цем. пром-сть. У П.— філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, індустр. та буд. технікуми, мед. уч-ще. Будинок-музей В. І. Леніна. В П. проживала сім'я Ульянових, неодноразово приїздив В. І. Ленін. П. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). Утворений у 18 ст.

ПОДО́ЛЬСЬКИЙ Валентин Маркович (н. 3.II 1931, м. Темрюк Краснодар. краю) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1969. В 1953—59 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва у В. *Мухіна.* Твори: пам'ятники — В. Коробкову в Феодосії (1959), борцям за воз'єднання в м. Трускавці Львівської обл. (1969), учасникам Хотинського повстання 1919 в м. Хотині Чернівецької обл., першодрукареві І. Федорову у Львові (обидва — 1977), В. І. Леніну в Мукачеві Закарп. обл. (1978), три останні — у співавт. з В. *Борисенком*; композиції — «Клятва» (1968), «Заклик» (1969) та ін. З 1975 викладає у Львівському інституті прикладного і декоративного мистецтва.

Іл. див. також до статей *Луцьк,* т. 6, с. 245; *Львівська область,* т. 6, с. 271; на окремому аркуші до статті *Меморіальні споруди,* т. 6, с. 448—449.

ПОДОРО́ЖНИК (Plantago) — рід багаторічних, рідше однорічних трав'янистих рослин родини подорожникових. Стебло переважно безлисте, листки зібрані в прикореневу розетку. Квітки дрібні, двостатеві. Суцвіття — колос або головка. Плід — коробочка. Понад 250 видів, пошир. у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 15. Ростуть на луках, в степах, уздовж шляхів. Найпоширеніші: П. великий (P. major), П. середній (P. media), П. ланцетолистий (P. lanceolata). Ці види застосовують у народ. медицині як кровоспинний засіб тощо. П. великий культивують як лікарську рослину.

ПОДОРОЖНЯ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ СІ́РКИ — на Пд. Львів. обл. УРСР, у межах *Передкарпатського сірконосного басейну.* Пром. скупчення сірки — у вапняках міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Глиб. залягання сірконосних відкладів від 25 до 180 м, потужність від 1 до 25 м. Рудний поклад пластоподібний. Вміст сірки бл. 24—25%. Сірка прихованокристалічна. Родовище обводнене. Відкрите 1959, розробляється з 1969. Сірчані руди родовища переробляють на роздольському виробничому об'єднанні «Сірка».

І. І. Алексенко.

ПОДРА́ЗЛИВІСТЬ — властивість клітин живого організму активно змінювати свою життєдіяльність під впливом діяння зовнішніх факторів (*подразників*). П. є однією з осн. характеристик живого стану, що зумовлює здатність організму пристосовуватись до мінливих умов існування. Механізм П. пов'язаний з функціональною особливістю поверхневої мембрани клітини (див. *Мембрани біологічні*), що містить у собі необхідні для реагування на подразники рецепторні (див. *Рецептори*) молекулярні структури. Взаємодія подразника з цими структурами є початком ланки мембранних (див. *Біоелектричні потенціали*) та внутрішньоклітинних процесів, що зрештою створюють відповідну реакцію клітини. П. у одноклітинних і нижчих багатоклітинних організмів, які можуть відповідати на мех., хім. (іноді світлові та температурні) подразники, виявляється у зміні їхньої рухової діяльності (т. з. *таксиси*). У одноклітинних організмів може мати місце диференціювання їхньої поверхні залежно від розташування на ній рецепторних структур, чутливих до певних видів подразників. У багатоклітинних організмів диференціюються за типом П. окремі клітини. В деяких клітинах П. стає їхнім осн. функціональним призначенням і набуває форми *збудливості*; у таких клітин у відповідь на дію подразника виникає особлива реакція — *збудження.* Збудження служить сигналом про дію подразника, що передається до ін. частин клітини і запускає там відповідні клітинні реакції. До збудливих клітин відносять нервові, м'язові та деякі секреторні клітини. Деякі нервові клітини відзначаються особливо високою чутливістю до дії зовн. подразників (напр., *механорецептори, терморецептори*); осн. функцією інших є проведення збудження (виникає *імпульс нервовий*). Завдяки наявності у нервових клітин *аксонів* вони можуть передавати сигнали про дію подразників на велику відстань. Поряд із забезпеченням взаємодії організму із зовн. середовищем П. є також механізмом, що об'єднує клітини багатоклітинного організму у функціональні системи та регулює діяльність цих систем. Такий механізм грунтується на виробленні клітинами певних хім. речовин, що виділяються у міжклітинне середовище і діють потім або безпосередньо на поверхню ін. клітин (*медіатори*), або переносяться за допомогою *кровообігу* та *лімфообігу* (*гормони*). Клітини, що сприймають медіаторні та гормональні впливи, відзначаються чутливістю до відповідних хім. факторів завдяки відповідним рецепторним структурам на їхній поверхневій мембрані. Вимірювання П. грунтується на дослідженні відповідних клітинних чи системних реакцій під час дії подразників різної інтенсивності. Збільшення реакції при постійній силі подразнення розглядається як підвищення П. Відношення між силою подразнення та величиною клітинної реакції є нелінійними. Реакція виникає лише при досягненні подразненням певної сили (див. *Поріг подразнення*).

П. Г. Костюк.

ПОДРА́ЗНИКИ — чинники, що викликають різні зміни стану живого організму, тобто певні його реакції, зокрема *збудження.* Розрізняють П. фіз. (світло, звук, електр. струм), хім. (кислоти, луги, фармакологічні речовини), мех. (тиск, дотик). Найбільш досконало вивчена подразнююча дія електр. струму на нерви і м'язи. Див. *Біоелектричні потенціали, Подразливість.*

ПОДРУ́ЖЖЯ — чоловік і жінка, що перебувають у *шлюбі.* Конституція СРСР (ст. 53), конституції союзних (в УРСР — ст. 51) і авт. республік визначають, що П. є повністю рівноправним у сімейних відносинах. Рад. законодавство про шлюб та сім'ю, зокрема *Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР,* встановлюють, що кожний з П. вільний у виборі занять, професії і *місця проживання.* Питання виховання дітей та ін. питання життя сім'ї П. розв'язує спільно. *Майно,* набуте під час шлюбу, є *спільною власністю* П., і кожний з П. має рівні права щодо *користування* і *розпорядження* ним незалежно від наявності самостійного заробітку та його розміру. Майно, яке належало кожно-

В. М. Подольський. Електрокарниця. Мідь. 1967.

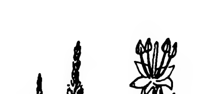

Подорожник великий: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка; 3 — плід.

му з П. до одруження, речі індивідуального користування (одяг тощо), а також одержане ним під час шлюбу в дар або в порядку *спадкування*, є окремою власністю кожного з них. Поділ майна П. в разі спору провадить суд. Закон зобов'язує П. матеріально підтримувати один одного. В разі відмови в такій підтримці той з П., який є непрацездатним і потребує матеріальної підтримки, а також дружина в період *вагітності* і протягом року після народження дитини мають право на *аліменти* від другого з П., якщо той спроможний надати таку підтримку.

ПОДУ́ШКО Зіновій (29.X 1887, с-ще Очеретин, тепер смт Очеретине Ясинуватського району Донец. обл.— 29.X 1963, Лодзь, ПНР) — укр. і польс. художник. У 1911 закінчив Київ. худож. уч-ще, 1917 — петерб. АМ, де навчався у Я. Ціонглінського. З 1919 жив у Польщі (з 1921 — в Лодзі). Працював художником у міському театрі, в міськ. архіт.-проектному бюро. П.— майстер пейзажу («Захід сонця», «На пасовиську», «Чумацький табір», «Степове село», «Вечір у степу», «Лани збіжжя», «Вітряки», «Оранка», «На Дніпрі», «Самітні дерева», «Вечір у горах»). *Р. Я. Пилипчук.*

ПОДУ́ШНА ПО́ДАТЬ — основний прямий податок у Рос. державі, запроваджений 1724 після скасування *подвірного оподаткування*. Спочатку П. п. сплачувало все чоловіче населення д-ви, крім дворян, духівництва і осіб, які перебували на держ. службі. Кількість податного населення визначалася *ревізіями*. На Україну П. п. було поширено в 2-й пол. 18 ст. (1776 — на Слобожанщину, 1783 — Лівобережжя, 1796 — на Правобережжя). У 18 ст. П. п. становила бл. 50% усіх прибутків у бюджеті д-ви. В 19 ст. у зв'язку з розвитком непрямого оподаткування частка П. п. зменшилася. У 1776 від П. п. було звільнено купців, 1863 — цехових ремісників і міщан (крім Сибіру і Бессарабії). Скасовано П. п. в Європ. Росії, в т. ч. на Україні, 1887, в Сибіру — 1899.

Р. І. Подьякова.

ПОДЬЯ́КОВА Роза Іванівна (25.XI 1925, м. Бежиця, тепер у складі м. Брянська РРФСР — 26.V 1969, м. Жданов) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1953. Після закінчення 1950 Моск. держ. ін-ту театрального мист. ім. А. В. Луначарського працювала в Дніпроп. рос. драм. театрі ім. М. Горького, згодом — в Микол. рос. драм. театрі ім. В. Чкалова, 1964—69 — в Донец. обл. рос. драматичному театрі (м. Жданов). Ролі: Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Валя («Іркутська історія» Арбузова), Анечка («Океан» Штейна), Любов Ярова (за однойменною п'єсою Треньова), Діана («Собака на сіні» Лопе де Вега), Марія Стюарт («Марія Стюарт» Шіллера) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ПОДЬЯ́ЧЕВ Семен Павлович [27.I (8.II) 1866, с. Обольяново-Нікольське, тепер с. Подьячево Дмитровського р-ну Моск. обл.— 17.II 1934, там же] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1918. Друкуватися почав 1888. У повісті «Митарства» (1902) змалював поневіряння селян-заробітчан у місті. Повісті й оповідання «Серед робітників» (1904), «У старовірців» (1907), «Кар'єра Захара Федоровича Дрикаліна» (1915) — про тяжке становище експлуатованого поміщиками селянства. У творах рад. часу висвітлював нові риси і явища в житті села («Два світи», 1923, та ін.). Автобіографічна повість «Моє життя» (т. 1—2, 1929—32).

Тв.: Избранные произведения. М., 1966.

ПОЕ́ЗІЯ (грец. ποίησις, букв.— творення, творчість) — вся художня література (див. *Література*); в сучасному розумінні — художні твори, написані віршами, на відміну від прозових художніх творів. Термін «поезія» на означення всієї худож. л-ри, мистецтва слова взагалі існує від часів античності. Вживався у цьому значенні і в епохи середньовіччя, Відродження, класицизму, частково в 19 та 20 ст. (у працях Платона, Арістотеля, Буало, в укр. поетиках 17—18 ст., у творах В. Бєлінського, М. Чернишевського, І. Франка). Тлумачення цього терміна в значенні «художня література» пов'язане з тим, що в давні часи віршовані форми переважали у всіх родах (*епос, лірика, драма*) і видах, або жанрах, л-ри (*ода, трагедія, епіграма* та ін.). У зв'язку з розвитком худож. *прози* (в зх.-європ. л-рах цей процес активізувався з 18 ст., в російській та українській — з 19 ст.) значення терміна «поезія» звузилось. П. і проза стали двома формами худож. мислення. У сучас. літературознавстві термін «поезія» вживається переважно на означення віршованої (див. *Віршування*) худож. творчості. Характерною особливістю П. є віршова будова; завдяки *ритмові*, а також *римі* поетичний твір набуває цілісності, рівноваги частин і цілого, краси звучання. В різні істор. періоди літ. розвитку П. набувала більшого чи меншого значення у порівнянні з прозою. У 1-й пол. 19 ст. поетична творчість О. Пушкіна і Т. Шевченка піднесла рос. і укр. л-ри на рівень світових. Великою ідейно-худож. силою сповнена революц. поезія І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки. У новітній П. вірш зазнає значних змін. Канонічні форми (*рондо, газель, тріолет, хоку*) стають менш поширеними, розвиваються способи вільнішої ритмічної організації вірша, з'являються форми, що стоять на межі між П. і прозою (*вірш прозою,* верлібр). Сама віршова форма ще не робить твір явищем П. Термін «поезія» часто розглядається і як особлива якість дійсності і світобачення, означаючи все високе і прекрасне (напр., «поезія праці», «поезія природи»). Цей термін вживається і в значенні сукупності віршованих творів якоїсь епохи, народу, окремого автора (напр., «поезія Відродження», «поезія М. Рильського»), а також у значенні окремого, конкретного твору (напр., поезія П. Тичини «Я утверждаюсь»).

Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1967; Белинский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 5. М., 1954; Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М., 1976; Франко І. Із секретів поетичної творчості. К., 1969; Новиченко Л. М. Поетичний світ Максима Рильського. К., 1980; Ільницький М. На вістрі серця і пера. К., 1980.

М. М. Ільницький.

ПОЕ́МА (грец. ποίημα, букв.— твір, творіння) — великий за обсягом віршований твір епічного або ліричного характеру. У процесі істор. розвитку зміст і форма П. зазнавали докорінних змін. П. бере початок у нар. творчості, зокрема в героїко-епічній пісні. На основі циклізації героїко-епічних пісень виник жанр епічної П., або *епопеї*. Давньогрец. поеми «Іліада» й «Одіссея», інд. «Махабхарата» й «Рамаяна», вавілонський епос про Гільгамеша відтворювали важливі істор. події загальнонар. значення. Цими ж особливостями відзначаються й епічні П. раннього середньовіччя: ісп. «Пісня про мого Сіда», франц. «Пісня про Роланда», визначна пам'ятка л-ри Київ. Русі — «Слово о полку Ігоревім». Проте вже в античні часи зміст П. розширюється. Поряд з героїко-епічною («Енеїда» Вергілія) з'являється П. філософська («Про природу речей» Лукреція), дидактична («Роботи і дні» Гесіода), описова («Георгіки» Вергілія) тощо. Починаючи з визначного твору епохи Відродження — «Божественної комедії» Данте, у якій втілено гуманістичні ідеї епохи, в П. активно проникає авторське ліричне начало. Великого поширення набула т. з. лицарська П., де на перший план виступає аналіз людських пристрастей («Несамовитий Роланд» Л. Аріосто, «Витязь в тигровій шкурі» Ш. Руставелі). Провідне місце посідала П. в 10—15 ст. у л-рах Сходу («Шахнаме» Фірдоусі, «Лейлі і Меджнун» Нізамі та ін.). На античні зразки орієнтувалася класицистична П. 17—18 ст. («Генріада» Вольтера, «Россіада» М. Хераскова). На противагу псевдокласич. канонам виникла бурлескна («Перелицьований Вергілій» П. Скаррона) та «іроїкомічна» («Душенька» І. Богдановича) поеми, особливістю яких є невідповідність між нарочито зниженим стилем розповіді й «високим» предметом зображення. До цього різновиду П. належить твір нової укр. л-ри «Енеїда» І. Котляревського, де засобами *бурлеску* змальовано реалістичні картини укр. життя і побуту. Романтична П. яскраво представлена у творчості Дж. Байрона, О. Пушкіна, А. Міцкевича, М. Лермонтова. В укр. л-рі на реалістичну основу П. поставив Т. Шевченко. В його творчості є П. героїко-романтична («Гайдамаки»), соціально-побутова («Катерина»), сатирична («Сон», «Кавказ»), філософська («Марія»). Глибоким реалізмом, революц. ідеями пройняті поеми «Кому на Русі жити добре» М. Некрасова, «Мойсей» і «Панські жарти» І. Франка, драм. поеми Лесі Українки. Героїчне начало П. утверджується в творах рос. рад. поетів: «Добре» і

«Володимир Ілліч Ленін» В. Маяковського, «Василь Тьоркін» О. Твардовського, «Середина віку» В. Луговського, «Суд пам'яті» Є. Ісаєва, «Оза» А. Вознесенського та ін. Помітне місце посідає П. в укр. рад. поезії: «Червона зима» В. Сосюри, «Похорон друга» П. Тичини, «Прометей» А. Малишка, «Жага» М. Рильського, «Безсмертя» М. Бажана, поеми Л. Первомайського, В. Мисика, І. Муратова, І. Драча, Л. Костенко, Б. Олійника, В. Коротича та ін. П.— популярний жанр в літературах усіх союзних республік СРСР (поеми Р. Гамзатова, Е. Межелайтіса, М. Каріма та ін.). Деякі письменники, щоб підкреслити значимість або поетичність зображуваних явищ і подій, називають П. прозові твори («Мертві душі» М. Гоголя, «Поема про море» О. Довженка).

Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1962; Соколов А. Н. Очерки по истории русской поэмы XVIII и первой половины XIX века. М., 1955; Сердюк П. О. Людина в поемі. К., 1970; Гнатюк М. П. Поема як літературний вид. К., 1972. *В. П. Іванисенко.*

ПОЕ́ТИКА [грец. ποιητική (τέχνη) — мистецтво творення; поетичне мистецтво] — 1) Одна з галузей *літературознавства,* наука про основні закономірності розвитку худож. л-ри як мистецтва слова. Висновки й трактування П. змінювались історично. Розвиток П. бере початок від праці Арістотеля «Про мистецтво поетичне» (4 ст. до н. е.). Оригінальні праці з П. належать ученим Китаю (Лу Цзі) та Індії (Дандін). У 17 ст. Буало сформулював осн. принципи П. *класицизму,* яка мала нормативний характер. Значний вклад у розвиток П. внесли просвітителі Д. Дідро, Г. Е. Лессінг. У Київ. Русі першу статтю з П. «О образех» (перекладена з грец.) вміщено в Ізборнику Святослава 1073. У 17—18 ст. праці з поетики («піїтики») писали вчені *Київської академії* — Т. Олександрович, Г. *Кониський,* Ф. *Прокопович.* Новаторами в галузі П. були М. Ломоносов, Г. Сковорода. Велике значення для розвитку П. в Росії і на Україні мала діяльність В. Бєлінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова, І. Франка. У широкому значенні термін «поетика» збігається із значенням «теорія літератури». 2) Розділ теорії літератури, в якому розглядаються питання поетичної майстерності: композиції, образної мови, ритміки тощо. 3) Сукупність худож. засобів у творчості окремого письменника (поетика Т. Шевченка) або певного літ. напряму (П. романтизму).

Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1967; Франко І. Із секретів поетичної творчості. Львів, 1961; Белецкий А. И. Избранные произведения по теории литературы. М., 1964; Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. Х., 1960; Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. *Г. К. Сидоренко.*

ПОЖАРНОБА́ЛКІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення ранньоскіфського часу (кін. 7 — поч. 5 ст. до н. е.) із *зольниками,* виявлене поблизу с. Пожарної Балки Полтавського р-ну Полтав. обл. Досліджували його 1949. Виявлено залишки вогнища від наземного житла, госп. ями. Знайдено численні уламки глиняного посуду (лощеного і нелощеного), кістки тварин (переважно свійських), побутові й господарські предмети (глиняні пряселльця, грузила, кістяні проколки, уламки залізних ножів тощо).

ПОЖА́РОВ Микола Арсентійович [25.XI (7.XII) 1895, с. Золотков, тепер смт Гусь-Хрустального р-ну Владимирської обл.— 20.VI 1928, Смоленськ] — учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1916. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Робітник, з 1915 — матрос Балт. флоту. З жовтня 1917 — секретар Севастопольського к-ту більшовиків, з грудня 1917 — член Військ.-революц. к-ту, голова Севастопольської Ради робітн., солдатських і матроських депутатів. З березня 1918 — член Таврійського губкому партії, член ЦВК Рад Тавріди, особливоуповноважений Раднаркому *Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди* у Верховному військ.-революц. штабі; з червня 1918 — голова Яросл. повітової Ради. В 1919—22 — комісар штабу Пн. фронту, Оперативного управління Зх. фронту, голова революц. трибуналу 16-ї і 6-ї армій Зх. фронту. З 1923 — на парт. і госп. роботі.

ПОЖА́РСЬКИЙ Дмитро Михайлович [1.XI 1578 — 20 (30).IV 1642, Москва, похований у Суздалі] — рос. держ. і військ. діяч, князь, боярин (з 1613). В період *польської і шведської інтервенції початку 17 століття* 1608—10 був прибічником *Василія Шуйського* в його боротьбі проти *Лжедмитрія II.* Разом з К. *Мініним* став керівником *народного ополчення 1611—12.* Керував воєнними діями проти польс.-шляхет. інтервентів 1613—18. Був воєводою в Новгороді (1628—30), очолював ряд моск. приказів. К. Мініну й П. встановлено пам'ятники в Москві (1804—18, скульптор І. П. Мартос) та Нижньому Новгороді (тепер м. Горький; 1826, скульптор А. І. Мельников).

ПОЖЕ́ЖА — неконтрольоване горіння, що розвивається у часі і просторі. Знищує матеріальні цінності і створює загрозу для життя людей. Спричинюється в основному необережним поводженням з вогнем, порушенням правил і норм експлуатації електр. приладів та виробничого устаткування, самозайманням матеріалів (речовин). Є П. зовнішні (відкриті), напр. степові, лісові, нафт. і газових фонтанів, і внутрішні (закриті), напр. на шахтах. В кожному просторі, охопленому пожежею, умовно розрізняють зони: активного горіння (осередок П.), теплового впливу й задимлення. В зоні активного горіння матеріали взаємодіють переважно з киснем атм. повітря, відбувається тління, спостерігається полум'я, виділяються тепло і дим. Спалимі конструкції і матеріали під впливом тепла нагріваються і займаються, а неспалимі деформуються. Найбільші т-ри в цій зоні характерні для зовнішньої П. і становлять в середньому 1000—1250° С (тверді матеріали), 1100—1300° С (рідини) і 1200—1350° С (горючі гази). Зону активного горіння оточує інша зона — теплового впливу, де т-ра нижча (прибл. на 60—80° С), та все ж небезпечна для навколишніх об'єктів і людей. Продукти згоряння (дим), які виділяються при П., утворюють зону задимлення. Чимало з них відзначаються підвищеною токсичністю, особливо при горінні полімерів. Для боротьби з П. використовують *пожежну техніку.* Див. також статті *Пожежна охорона, Пожежний нагляд.*

Літ.: Демидов П. Г., Шандыба В. А., Щеглов П. П. Горение и свойства горючих веществ. М., 1981. *В. В. Петренко.*

ПОЖЕ́ЖНА ОХОРО́НА — в СРСР система державних і громадських заходів щодо запобігання *пожежам,* а також ліквідації їх; організація, що здійснює боротьбу з пожежами. В Росії, в т. ч. на Україні, віддавна осн. заходами боротьби з пожежами були категорична заборона необережно користуватись вогнем у літній сухий період і покарання винуватців; пожежну повинність у містах несли самі жителі. Лише в 19 ст. створено перші професійні пожежні команди: у Петербурзі — 1803, у Києві — 1841. Пізніше такі команди почали діяти в Харкові, Одесі, Катеринославі та ін. містах. У 1907 на Україні було 290 пожежних команд, з них 201 — добровільна. Державного значення П. о. набула після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли В. І. Ленін підписав (17.IV 1918) декрет «Про організацію державних заходів по боротьбі з вогнем». Вже 1926—27 в союзних республіках, зокрема на Україні (1927), був сформований апарат Державного *пожежного нагляду.* Завершальною у справі організації П. о. була постанова ВЦВК і РНК СРСР (7.IV 1936) про Державний пожежний нагляд, яка визначила його функції й права. Велике значення для розвитку П. о. мала постанова Ради Міністрів СРСР (15.VII 1977) «Про заходи по підвищенню пожежної безпеки у населених пунктах і на об'єктах народного господарства».

Найважливішим завданням П. о. є пожежна профілактика, що полягає у попередженні пожежі, обмеженні зони поширення виниклих пожеж, створенні умов для евакуації людей з будинків, де виникла пожежа. В основу цієї профілактики покладено систему державних стандартів, правил і норм пожежної безпеки при проектуванні, будівництві й експлуатації підприємств, навч. закладів, адміністративних і житлових будинків тощо. П. о. нерозривно пов'язана з застосуванням засобів *пожежної техніки* і *вогнезахищених матеріалів,* забезпеченням *пожежного водопостачання,* спорудженням протипожежних перепон і спец. конструкцій (див. *Брандмауер*), з підвищенням *вогнестійкості* матеріалів, додержанням правил експлуатації виробничого устаткування, систем опалення тощо. Важливою частиною профілактичної діяльності є масово-роз'яснювальна робота серед населення, спрямована на виконання правил пожежної безпеки, на ознайомлення з найпростішими прийомами гасіння пожеж, з заходами особистої безпеки при пожежі. Поряд з професійними пожежними частинами П. о. забезпечують добровільні пожежні дружини, в сільській місцевості створюють пожежно-вартову охорону. Підвищенню боєздатності пожежних підрозділів сприяє *пожежно-прикладний спорт.* У 1957 створено *Українське добровільне пожежне товариство.* В УРСР медаллю «За відвагу на пожежі» нагороджено (1980) 1233 чоловіки.

Літ.: Предупреждение и тушение пожаров на промышленных предприятиях. К., 1978; Обухов Ф. В. Советская пожарная охрана. М., 1979; Противопожарные мероприятия на промышленных предприятиях. К., 1979; Шувалов М. Г. Основы пожарного дела. М., 1979. *В. І. Ковшун.*

ПОЖЕ́ЖНА ТЕ́ХНІКА — техніка, якою запобігають *пожежі,* обмежують або гасять її, захищаючи від неї людей і матеріальні цінності. Першими засобами П. т. були ручні пожежні насоси, що їх використовували (16—17 ст.) в Німеччині, Голландії, Росії тощо. Оригінальну конструкцію пожежного насоса запропонував (1739) А. К. *Нартов.* У 1829 в Лондоні стала до ладу парова пожежна машина. В Росії перші парові пожежні насоси діяли з 1862. Наступного року в Москві видав першу продукцію з-д протипожежного устаткування. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в Німеччині, а згодом в ін. країнах для боротьби з пожежами застосовували автомобілі, обладнані мех. пожежними насосами, пожежні драбини. В СРСР розвиток П. т. почався з 20-х рр. Вже 1925 Ленінградський гідромеханічний з-д випустив перші пожежні машини. В подальші роки було налагоджено випуск піноутворювачів, вогнегасильних порошків і апаратури для їх подавання. Уперше в світі розроблено техніку і способи гасіння газових і нафтових фонтанів методом вибуху. З 1967 почали діяти установки газоводяного (сумішшю відхідних газів турбореактивних двигунів і пари води) гасіння газу і нафти.

Осн. засобами П. т. (мал.) є пожежні машини: автоцистерни — з запасом води (2—10 тис. л) і піноутворювачів, пересувні насосні станції (продуктивність їхнього насоса — 110 л за секунду), автодрабини (з висотою підйому до 45 м), мотопомпи (продуктивністю до 1600 л води за хвилину), автомобілі рукавні, газоводяного, пінявого або порошкового гасіння, автомобілі аеродромної служби, автомобілі зв'язку й освітлення та ін. До них належать також пожежні поїзди (вагононасосна станція, кілька цистерн місткістю по 25—50 тис. л води), пожежні судна (продуктивність кожного їхнього насоса — до 1000 м³ води за годину), вздовж бортів яких прокладено трубопроводи зрошувальної системи, спец. обладнані пожежні літаки і вертольоти (Як-12, Мі-6 та ін.). Крім того, засобами П. т. є стаціонарні установки водяного, пінявого, газового і порошкового пожежогасіння, пристрої сигналізації (напр., оповісники, що реагують на тепло, дим і світло), розміщувані всередині об'єктів, пристрої автоматики (розпилювачі вогнегасильних речовин, піногенератори, *датчики,* що виявляють місця загоряння), *вогнегасники,* пожежні *гідранти* (див. також *Пожежне водопостачання*), пожежний інструмент тощо. В СРСР проблеми П. т. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті протипожежної оборони (Балашиха), у спец. н.-д. лабораторіях та конструкторських бюро пожежних машин. Найбільшим в СРСР є завод протипожежного устаткування в Чернігівській обл. Розвиток П. т. пов'язаний з дальшою механізацією гасіння пожеж, створенням високоефективних вогнегасильних засобів і речовин, максимальним полегшенням і підвищенням безпеки праці пожежників, створенням швидкодіючих стаціонарних автоматизованих протипожежних пристроїв.

Пожежна техніка:
1 — пожежна автоцистерна; 2 — пожежний автомобіль порошкового гасіння; 3 — пожежний автомобіль аеродромної служби; 4 — пожежне судно.

Літ.: Севриков В. В. Автономная автоматическая противопожарная защита промышленных сооружений. К.—Донецк, 1979; Шувалов М. Г. Основы пожарного дела. М., 1979.

О. О. Добровольський.

ПОЖЕ́ЖНЕ ВОДОПОСТАЧА́ННЯ — постачання населеним пунктам та ін. об'єктам води, необхідної для гасіння *пожежі.* Для П. в. використовують пожежні водопроводи, що їх, як правило, об'єднують з водопроводом господарсько-питним або технічним (див. *Водопостачання*). Іноді (для об'єктів найнебезпечніших у пожежному відношенні) споруджують окремі пожежні водопроводи. На об'єктах, де водопроводу немає або потужність його невелика (напр., у сільс. місцевості), воду забирають, користуючись пересувними пожежними насосами (мотопомпами), з природних або штучних водойм та спец. місткостей. З зовн. *водопровідних мереж* вода надходить через пожежні *гідранти.* В пожежних водопроводах низького тиску (не менше 0,1 МПа) вода подається по пожежних рукавах у пересувні пожежні насоси; у водопроводах високого тиску (понад 0,7 МПа) вона спрямовується по пожежних рукавах на місце пожежі, а необхідний тиск створюється стаціонарними пожежними насосами, встановленими на насосній станції. Всередині житл. будинків висотою понад 12 поверхів, у великих громад. спорудах і пожежонебезпечних цехах пром. підприємств передбачають внутр. пожежний водопровід, з якого воду забирають через пожежні крани (компактні струмені води зрошують найвіддаленіші ділянки приміщень). Застосовують і автом. спринклерні та дренчерні системи пожежогасіння. Спринклерна система являє собою сукупність труб (під стелею приміщення) з головками, що відкриваються при збільшенні т-ри вище встановленого рівня. В дренчерній системі головки постійно відкриті, а вода надходить у труби автоматично. В СРСР норми витрати води на гасіння пожежі встановлено *Будівельними нормами і правилами.* Див. також *Пожежна техніка.*

ПОЖЕ́ЖНИЙ НА́ГЛЯД — в СРСР державний нагляд за додержанням правил і норм щодо запобігання *пожежам,* безпеки людей при виникненні пожежі, забезпечення об'єктів нар. г-ва і населених пунктів засобами протипожежного захисту і *пожежної техніки* тощо. Здійснюється Головним управлінням пожежної охорони МВС СРСР, управліннями (відділами) пожежної охорони м-в внутрішніх справ союзних і автономних республік та управліннями внутрішніх справ виконкомів крайових, обласних і міських рад народних депутатів. Він здійснюється, крім того, відділами (відділеннями, інспекціями, інспекторами) держ. пожежного нагляду відділів внутр. справ виконкомів окружних, міських і районних рад народних депутатів, частинами пожежної охорони міст, селищ міського типу і районних центрів, а також підрозділами *пожежної охорони,* безпосередньо підпорядкованими МВС СРСР. Органи П. н. розробляють рекомендації по посиленню пожежного захисту об'єктів нар. г-ва і населених пунктів, сприяють їхній реалізації, розробляють (за участю заінтересованих організацій) і затверджують правила пожежної безпеки при експлуатації будинків та споруд і проведенні будівельних робіт, беруть участь у державних комісіях по прийманню в експлуатацію підприємств, будинків, споруд тощо. Їм надано право притягати до відповідальності осіб, винних у порушенні правил і вимог пожежної безпеки, а також припиняти експлуатацію об'єктів, на яких виникає безпосередня загроза пожежі. Див. також *Гірничий нагляд, Гірничорятувальна справа, Енергетичний нагляд, Котлонагляд.* *О. В. Скобелєв.*

ПОЖЕ́ЖНО-ПРИКЛАДНИЙ СПОРТ — вид спорту, що включає комплекс вправ і елементів, які застосовуються для успішної боротьби з вогнем. В програму змагань з П.-п. с. входять: подолання 100 м смуги з перешкодами, пожежна естафета (4 × 100 м) з перешкодами, піднімання по пожежних драбинах, вміння користуватися *пожежною технікою* тощо. Зародився в СРСР. Перші змагання відбулися 1937. З 1948 проводяться всесоюзні змагання, а з

1965 — чемпіонати СРСР. В 1963 П.-п. с. включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. В 1964 створено Федерацію П.-п. с. СРСР. З 1968 проводяться міжнар. змагання з П.-п. с., в яких беруть участь команди СРСР, НРБ, НДР, СРР, ЧССР, ПНР.

ПОЖИ́ВНІ СЕРЕДО́ВИЩА — рідкі або тверді середовища, на яких в лабораторних або промислових умовах вирощують бактерії, мікроскопічні гриби, найпростіших, віруси, культури клітин. За допомогою П. с. одержують чисті *культури мікроорганізмів* та *культури тканин,* вивчають морфологічні, фізіологічні, культуральні та ін. властивості, а також проводять кількісний облік, диференціацію клітин, зберігають їх тощо. Розрізняють П. с. природного походження, склад яких точно не встановлено (рослинні та м'ясні відвари, настої, екстракти, солодове сусло, молоко, яйця, сироватка, соки плодів, шматочки картоплі, моркви, внутр. органів тварин, зерна рису, пшона тощо), та синтетичні П. с., які містять розчини певних мінеральних і органічних солей, *вуглеводів, амінокислот, вітамінів* тощо. Використовують також напівсинтетичні П. с. Тверді П. с. одержують додаванням до рідких П. с. *агар-агару, желатину,* рідше — силікагелю. Всі П. с. стерилізують (див. *Стерилізація*) в автоклаві або фільтруванням через спеціальні фільтри. При виготовленні певного П. с. особливе значення має встановлення відповідного pH. Розрізняють універсальні П. с., на яких можуть рости багато груп мікроорганізмів, елективні П. с., що забезпечують розвиток мікроорганізмів з певними фізіол. властивостями, диференціально-діагностичні П. с., які, зокрема, дають змогу визначати патогенні мікроорганізми, та ін. Одні мікроорганізми (напр., *автотрофи*) ростуть на П. с., що містять лише розчини неорганічних солей, інші (напр., *гетеротрофи*) — на складних природних та синтетичних П. с. На безазотних П. с. виділяють організми, що фіксують азот. Про здатність досліджуваних мікроорганізмів до біосинтезу *протеолітичних ферментів* свідчить розрідження м'ясо-пептонового желатину та просвітлення молока. В промисловості на П. с. одержують велику кількість мікробної маси і продуктів *метаболізму* мікроорганізмів: *антибіотики,* вітаміни, амінокислоти тощо. *Є. І. Квасников.*

ПОЖИ́ВНІСТЬ КОРМІ́В — властивість кормів задовольняти потреби тварин у поживних речовинах. Корми оцінюють за загальною (крохмальний еквівалент, кормова одиниця), енергетичною (енергетична кормова одиниця), протеїновою або білковою (протеїнове відношення), амінокислотною, жировою, вуглеводною, вітамінною та мінеральною поживністю. П. к. визначають за хім. і фіз. станом корму, вмістом у ньому необхідних поживних речовин та енергії, перетравністю, ступенем *асиміляції,* повноцінністю і продуктивною дією. Чим більшою мірою корми або *кормовий раціон* задовольняють потреби тварин, тим вища їх поживність. П. к. залежить від кліматич. умов, грунту, агротехніки, сорту і фази вегетації кормових рослин, способів заготівлі, зберігання й обробки кормів для згодовування тощо. Знання П. к. необхідні для кормовиробництва, раціонального використання кормів, порівняння й заміни за поживністю окремого корму, одержання високої продуктивності тварин, складання кормових раціонів, норм і планів заготівлі кормів. Для практичного користування розроблено таблиці П. к. за найважливішими показниками. Див. також *Годівля сільськогосподарських тварин.*

Літ.: Хімічний склад і поживність кормів. К., 1973; Довідник поживності кормів. К., 1978. *Г. В. Танцуров.*

ПОЖИ́ЛЕ — грошова плата, яку стягували в Рос. державі поміщики з селян за їхній перехід до іншого поміщика. Вперше згадується в *Судебнику 1497.* В зв'язку з забороною сел. переходів сплата П. припинилася в 17 ст. П. стягували й на Чернігово-Сіверщині, яка відійшла 1503 від *Великого князівства Литовського* до Рос. д-ви. П. було засобом прикріплення селян до землі.

ПОЗААТМОСФЕ́РНА АСТРОНО́МІЯ — галузь астрономії, що досліджує космічні об'єкти за допомогою апаратури, винесеної за межі земної атмосфери. Апаратуру встановлюють на *штучних супутниках Землі, космічних зондах,* орбітальних обсерваторіях, на Місяці тощо. Завдання П. а. полягає в розширенні діапазону спостережень і усуненні завад, зумовлених земною атмосферою. П. а. вивчає рентгенівське, ультрафіолетове, інфрачервоне та гамма-випромінювання небесних тіл, корпускулярні потоки, а також магн. поля в околі космічних об'єктів і в міжпланетному просторі. П. а. досліджує і земні об'єкти. *В. П. Цесевич.*

ПОЗАГАЛАКТИ́ЧНА АСТРОНО́МІЯ — розділ астрономії, що вивчає світ, який лежить за межами нашої зоряної системи — *Галактики.* П. а. почала розвиватись у першій чверті 20 ст., коли стало ясно, що спостережувані спіральні й еліптичні туманності лежать поза межами нашої Галактики і є великими зоряними системами. П. а. вивчає структуру позагалактичного поля, групи, що характеризують його, скупчення та хмари *галактик* тощо. Одне з осн. завдань П. а.— вивчення найближчих галактик, які утворюють місцеву групу їх (радіус бл. 0,6 Мпк), включаючи нашу Галактику, Магелланові Хмари і Туманність Андромеди. Велике значення має правильне пояснення фіз. процесів, що відбуваються в них: потужного радіовипромінювання, викидання з релятивістськими швидкостями струменів матерії, грандіозних вибухів ядра з високою світністю чи надлишком ультрафіолетового випромінювання тощо. Для одержання правильних результатів у цих дослідженнях важливу роль відіграє розробка методів визначення точних віддалей до позагалактичних об'єктів. Результати П. а. використовують у *космології* — науці про розвиток *Всесвіту* як цілого. *Т. А. Агекян.*

ПОЗАЕКОНОМІ́ЧНИЙ ПРИ́МУС — примус до праці, що грунтується на відносинах безпосереднього панування й підкорення, на особистій залежності працівника від експлуататора. Характерний для рабовласницького і феодального суспільств. П. п.—це вияв власності експлуататора не лише на *засоби виробництва,* а й на самого робітника, є умовою й передумовою привласнення рабовласниками і феодалами результатів *додаткової праці* рабів та кріпосних селян. Широко використовувався в період т. з. *первісного нагромадження капіталу.* За капіталізму існує екон. примус, оснований на особистій юрид. свободі робітника, повністю позбавленого засобів виробн. і тому змушеного продавати свою *робочу силу* капіталісту.

ПОЗАЗЕ́МНІ ЦИВІЛІЗА́ЦІЇ — гіпотетичні суспільства розумних істот, існування яких можливе на інших планетних системах. Проблема існування таких цивілізацій та встановлення контактів з ними наз. проблемою CETI (англ. Communication with Extratterrestrial Inteligence — зв'язок з позаземним розумом). Уявлення про єдиність законів розвитку матерії, наявність життя на Землі, а також дані астрономії про існування планетних систем, подібних до *Сонячної системи,* дають підставу для висновку про можливість життя в ін. областях *Всесвіту.* Фіз. умови на планетах Сонячної системи (крім Землі) непридатні для розвитку та існування розумного життя. Проведені експерименти по виявленню П. ц. та встановленню зв'язків з ними поки що не дали позитивних результатів.

ПОЗАКЛА́СНА РОБО́ТА в школі — складова частина навч.-виховної роботи, одна з форм організації дозвілля учнів. Дає широкі можливості для всебічного розвитку учнів і підготовки їх до життя. П. р. організовується і проводиться в позаурочний час піонерською й комсомольською орг-ціями та ін. органами дитячого самоврядування за активною допомогою і при тактовному керівництві з боку пед. колективу, особливо *класних керівників, вихователів,* організаторів позакласної і позашкільної роботи, *вожатих піонерських.* Значну допомогу учням в організації П. р. надають *позашкільні заклади.* За змістом П. р. дуже різноманітна: суспільно-політ., освітня, громадсько-корисна, фізкультурно-спортивна, заняття різними видами мистецтва. Осн. форми організації П. р.: масова робота (заняття в шкільних клубах, шкільні вечори, диспути, екскурсії та ін.), гурткова робота та індивідуальні заняття (позакласне читання, колекціонування тощо). П. р. тісно пов'язана з навч.-виховною, що проводиться на уроках.

ПОЗАКОРЕНЕ́ВЕ ПІДЖИ́ВЛЕННЯ РОСЛИ́Н — агротехнічний захід, *підживлення рослин* мінеральними солями через листя

Позашкільні заклади. Палац піонерів і школярів у Сімферополі.

Позашкільні заклади. Урочиста лінійка в піонерському таборі «Ясний» у Кончі-Заспі під Києвом.

шляхом обприскування їх живильними розчинами. Спрямоване на підсилене *живлення рослин* в період їх вегетації. Проводять за допомогою с.-г. авіації. Застосовують на плодово-ягідних насадженнях, багаторічних травах, луках і пасовищах. П. п. р. розчином сечовини застосовують на посівах озимої пшениці у фазі *колосіння* з метою збільшення кількості білка в зерні.

П. О. Дмитренко.

ПОЗАМА́ТКОВА ВАГІ́ТНІСТЬ — патологічна *вагітність,* під час якої запліднена яйцеклітина розвивається поза порожниною матки. Залежно від місця імплантації (прикріплення) яйця розрізняють трубну (99% випадків), яєчникову і черевну вагітність, а також вагітність в рудиментарному (додатковому) розі матки. Найчастіше П. в. є наслідком запальних процесів у придатках матки, порушення функції яєчників, *інфантилізму,* розвитку поліпів, пухлин та ін. захворювань, а також тривалої *лактації*. Перебіг і симптоми П. в. різноманітні і залежать від її форми, стадії розвитку і характеру порушення. Вагітність, що переривається внаслідок розриву труби, супроводжується сильними переймовидними болями унизу живота або в одній з пахових ділянок. У зв'язку з масивною внутрішньочеревною кровотечею виникає блідість шкірних покривів, пульс частий, слабкого наповнення, тиск падає, може наступити втрата свідомості. Швидко наростають симптоми подразнення очеревини (здуття живота, хворобливість та ін.). Лікування — хірургічне.

Літ.: Яковлев И. И. Неотложная помощь при акушерской патологии. Л., 1971; Беккер С. М. Патология беременности. Л., 1975; Практическое акушерство. К., 1976.

В. Я. Голота.

ПОЗАПІЧНА́ ОБРО́БКА металів — очищення розплавлених металів від небажаних домішок поза плавильною піччю. Провадиться в ковші, виливниці або камері, а також у струмені металу при випусканні з плавильного агрегату або при переливанні з ковша в ківш. До П. о. належать *рафінування* сталі рідкими синтетичними *шлаками* і твердими шлакоутворюючими матеріалами, *дегазація* її продуванням нейтральними газами і *вакуумування сталі*. Спосіб рафінування сталі в процесі електрошлакового відливання великих зливків розроблено (1962) в *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР. Позапічній обробці піддають насамперед сталі спец. призначення, напр. конструкційні, нержавіючі і кулькопідшипникові. Така обробка зменшує вміст сірки, фосфору, газів і *неметалевих включень,* поліпшує мех. і експлуатаційні властивості сталі, знижує ураженість зливків поверхневими і внутрішніми дефектами (див. *Дефекти металів*). До того ж П. о. сприяє підвищенню продуктивності плавильних агрегатів (скорочуючи тривалість плавки).

М. Т. Привалов.

ПОЗАРОБО́ЧИЙ ЧАС — частина календарного часу, не зайнятого суспільно необхідною працею в нар. господарстві. Включає час, пов'язаний з роботою на виробн. (час у дорозі на роботу й назад, приймання й здавання зміни до і після встановленого *робочого дня,* час неоплаченої обідньої перерви на роботі), час, затрачений на ведення домашнього г-ва, час, зайнятий в особистому підсобному г-ві, час на задоволення фізіологічних потреб (сон, особиста гігієна, їжа), *вільний час* (дозвілля), ін. затрати часу. Скорочення робочого дня за соціалізму збільшує П. ч., який трудящі використовують за своїм бажанням. В СРСР тижневий фонд П. ч. робітників пром-сті збільшився 1980 порівняно з 1913 на 18 год. Річний фонд П. ч. трудящих підвищився і внаслідок збільшення тривалості оплачуваної відпустки (див. *Відпустки* в СРСР). З розвитком галузей нар. г-ва, що надають особисті послуги (див. *Побутове обслуговування населення*), та переходом на 5-денний робочий тиждень з двома вихідними днями структура П. ч. значно поліпшилася. Це розширило можливості для підвищення кваліфікації, культурного рівня й збільшення часу *відпочинку* трудящих.

В. Є. Козак.

ПОЗАЧЕРГО́ВА ТРЕ́ТЯ СЕ́СІЯ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УРСР — відбулася 13—14. XI 1939 в Києві. На ній було розглянуто заяву Повноважної комісії *Народних Зборів Західної України* про прийняття Зх. України до складу УРСР. Комісія доповіла сесії одностайну волю трудящих краю про включення Зх. України до складу УРСР, щоб возз'єднати укр. народ у єдиній Укр. Рад. д-ві. В заяві вказувалося, що 1.XI 1939 Верховна Рада СРСР на Позачерговій 5-й сесії задовольнила прохання трудящих Зх. України і прийняла закон про включення її до складу СРСР з возз'єднанням з УРСР. Повноважна комісія за дорученням Нар. зборів Зх. України просила Верховну Раду УРСР прийняти Зх. Україну до складу УРСР і цим здійснити возз'єднання укр. народу. Після широкого обговорення П. т. с. В. Р. УРСР 14.XI одностайно затвердила закон про прийняття Зх. України до складу УРСР. Президії Верховної Ради УРСР було доручено призначити день виборів депутатів до Верховної Ради УРСР від Зх. України і визначити адм. поділ областей і районів Зх. України.

Літ.: Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.). Збірник документів і матеріалів. К., 1949; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ПОЗАШКІЛЬНА́ ОСВІ́ТА — сукупність форм культурно-освітньої, загальноосв. та виховної роботи серед дорослого населення. В Росії, в т. ч. на Україні, почала розвиватися в 2-й пол. 19 ст. П. о. займались осв. т-ва, земства, профспілки (після 1905), *недільні школи, народні будинки, народні університети* та ін. культурно-осв. установи для дорослих. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції П. о. включена в заг. систему нар. освіти і стала однією з важливих і поширених форм підвищення політ. і осв. рівня трудящих. Після організації *Головполітосвіти* (1920) дістала назву політико-освітньої, а пізніше — культур.-осв. роботи. В СРСР створено широку мережу держ. і громад. культур.-осв. установ — клубів, б-к, музеїв.

ПОЗАШКІЛЬНІ́ ЗА́КЛАДИ — в СРСР державні й громадські організаційні та інструктивно-методичні установи з позашкільної роботи з дітьми й підлітками. Є П. з. загального типу (*палаци і будинки піонерів та школярів,* дитячі парки, *піонерські табори,* дитячі сектори профспілкових клубів і палаців культури) і спеціалізовані (дитячі б-ки, театри, спорт. школи, станції юних натуралістів, техніків, туристів, дитячі залізниці, мор. та річкові пароплавства, лісництва). Більшість П. з. перебуває у віданні м-в освіти союзних республік.

Республіканська станція юних натуралістів. Київ

Робота П. з. регламентується Положенням про цілі, завдання, методи і форми їхньої діяльності. П. з. використовують такі форми роботи: гуртки, наук. т-ва і клуби, літ. об'єднання й театри; читацькі конференції й диспути на різні теми; виставки, картинні галереї, спартакіади; походи по місцях трудової і бойової слави; екскурсії й туристично-краєзнавчі походи; спорт. секції; військ.-спортивні ігри; трудові десанти по наданню допомоги колгоспам і радгоспам, охороні природи й пам'яток культури, пам'ятників воїнам, загиб-

Дніпропетровська міська дитяча флотилія.

лим у боротьбі за свободу й незалежність нашої Батьківщини; святкові вечори й дитячі ранки, вечори відпочинку; зустрічі з цікавими людьми та ін. Робота П. з. сприяє формуванню основ комуністичного світогляду, вихованню політ. свідомості й розвитку суспільної активності школярів, вихованню комуністичної моралі, основ естетичної культури й розвитку худож. здібностей; фіз. досконалості, зміцненню здоров'я. В Укр. РСР працює понад 1,8 тис. П. з., у т. ч. 804 палаци і будинки піонерів та школярів, 280 станцій юних техніків, 213 станцій юних натуралістів, 446 спорт. шкіл, 28 екскурсійно-туристичних станцій, 14 дитячих парків, 15 дитячих річкових і мор. флотилій, 13 дитячих залізниць та ін. В республіці працювало 22,5 тис. піонерських таборів, в яких побувало 6448 тис. дітей (1981). Збудовано 9 тис. дитячих майданчиків і понад 2800 спорт. споруд.

Дитяча залізниця в Запоріжжі.

Робота П. з. тісно пов'язана з навчально-виховним процесом у школі і з життям всього рад. народу, що дає змогу повніше забезпечити ефективне виконання завдань комуністичного виховання підростаючого покоління.

Літ.: Організатор позакласної та позашкільної виховної роботи. К., 1976; Внешкольные учреждения. М., 1978. *В. А. Якубовський.*

ПОЗАШЛЮ́БНІ ДІ́ТИ — діти, що народилися у матері, яка не перебуває в *шлюбі* з їхнім батьком. За рад. законодавством, якщо походження П. д. від даних батьків встановлено у передбаченому законом порядку, то П. д. мають такі самі права і обов'язки щодо батьків та їхніх родичів, як і діти, народжені у шлюбі. Закон (в УРСР — ст. 53, 55 КпШС УРСР) передбачає, що запис про батька П. д. можна зробити на підставі спільної заяви батька і матері з проханням записати батьком громадянина, що підписав заяву, або на підставі суд. рішення при відсутності такої заяви; в противному разі запис провадиться за прізвищем матері, а запис імені й по батькові — за її вказівкою. В разі смерті матері (батька) або неможливості для них з ін. причин зареєструвати народження П. д. реєстрація провадиться на підставі заяви родичів одного з померлих, ін. осіб або адміністрації лікувального закладу, в якому перебувала дитина під час народження. П. д., походження яких від певного батька не встановлено, мають права та обов'язки лише щодо матері та її родичів. Положення діючого законодавства мають силу і щодо П. д., які народилися до 1.X 1968, тобто до прийняття *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*. Матері, які мають П. д., одержують держ. допомогу на їхнє виховання, мають право помістити дитину до дитячого закладу на повне утримання та інші пільги.

ПОЗАШТА́ТНІ ПРАЦІВНИКИ́ — за рад. *трудовим правом* робітники і службовці, які виконують роботу без зарахування їх у штатний (списковий) склад підприємства, установи, орг-ції. До П. п. належать переважно агенти Держстраху, актори концертних орг-цій, кіностудій, викладачі вищих та середніх спец. навч. закладів з погодинною оплатою праці та ін. Підставою виникнення труд. правовідносин з П. п. є укладений з ними *трудовий договір* або угода, в яких передбачено обсяг і характер роботи, норми часу і розцінки, строки початку і закінчення робіт, їхню заг. вартість. Праця П. п. оплачується один раз при виконанні певної роботи або періодично в строки, встановлені для виплати *заробітної плати*. На П. п., які працюють без підпорядкування правилам внутр. трудового розпорядку, законодавство про працю поширюється в межах, передбачених спец. постановами та інструкціями. На П. п., які зобов'язані виконувати ці правила і підлягають держ. *соціальному страхуванню*, поширюється, як правило, заг. законодавство про працю. *В. І. Прокопенко.*

ПОЗБА́ВЛЕННЯ БА́ТЬКІВСЬКИХ ПРАВ — за рад. правом надзвичайний захід цивільно-правового характеру, застосовуваний лише судом до одного або обох батьків, визнаних винними в неналежному вихованні своїх дітей, у разі, коли всі ін. засоби впливу не дали потрібних результатів. Відповідно до ст. 19 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (в УРСР — ст. 70—76 КпШС УРСР) підставою для П. б. п. є ухиляння батьків від виконання своїх обов'язків по вихованню дітей або зловживання батьківськими правами, жорстоке поводження з своїми дітьми, шкідливий вплив на них аморальною, антигромадською поведінкою, а також хронічний *алкоголізм* або *наркоманія* батьків. П. б. п. здійснюється лише щодо дітей, які не досягли 18 років. При П. б. п. батьків дитина передається під опіку органів *опіки* і *піклування*, а батьки втрачають усі права, які виникають у них на підставі спорідненості з дітьми, в т. ч. й право на одержання в майбутньому від дітей утримання. П. б. п. не звільняє батьків від обов'язку утримувати дітей (див. *Аліменти*). Поновлення в батьківських правах провадиться в судовому порядку. *Я. М. Шевченко.*

ПОЗБА́ВЛЕННЯ ВО́ЛІ — вид *покарання*, що полягає в примусовій ізоляції засудженого від суспільства в спец. установі з певним режимом (тюрмі, колонії тощо). В СРСР П. в. застосовується тільки за *вироком* суду. Своєю метою П. в. має виправлення і перевиховання засудженого, а також запобігання вчиненню нових злочинів. П. в. може бути визначено на строк від 3 місяців до 10 років, а за особливо тяжкі злочини та для особливо небезпечних *рецидивістів* у випадках, передбачених законом, — не більше 15 років. Строк П. в. не може перевищувати 10 років при визначенні покарання особі, що вчинила злочин у віці до 18 років. Засуджені до П. в. відбувають покарання у *виправно-трудовій колонії* чи в тюрмі, а неповнолітні — у *виховно-трудовій колонії*. Вид установи з відповідним режимом, у якій засуджені відбувають П. в., визначається судом. Закон надає суду право присудити до умовного засудження особу, вперше засуджену до П. в., з обов'язковим притягненням її на строк призначеного покарання до праці (ст. 25^1 КК УРСР). В ряді бурж. країн поширені довгочасні строки П. в., у т. ч. безстрокове ув'язнення (Франція), довічне ув'язнення (США). *Ю. Ю. Фомін.*

В. Л. Поздюнін.

ПОЗДЮ́НІН Валентин Львович [27.XI (9.XII) 1883, Бузулук, тепер Оренб. обл.— 23.V 1948, Москва] — рад. вчений у галузі суднобудування і механіки, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1938. Закінчив (1908) Петерб. політех. ін-т, потім екстерном — Кронштадтське морське інженерне уч-ще. З 1910 викладав у Петерб. (пізніше Ленінгр.) політех. ін-ті, 1924—30 працював у Тех. раді Регістру СРСР по експертизі проектів суден. З 1930 — професор Ленінгр. кораблебуд. ін-ту, з 1941 — зав. відділом Ін-ту механіки АН СРСР. Осн. праці — з теорії проектування суден, теорії і розрахунку суднових пристроїв і систем, швидкохідних гребних гвинтів, а також з питань корабельної архітектури і гідромеханіки. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

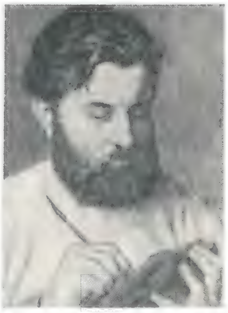
Л. В. Позен. Портрет роботи М. О. Ярошенка. 1883. Приватна збірка. Ленінград.

ПО́ЗЕН Леонід Володимирович [10 (22).VII 1849, с. Оболонь, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.— 8.I 1921, Петроград] — укр. скульптор, дійсний член петерб. АМ (з 1894). Спеціальної худож. освіти не мав. З 1880 — експонент, з 1891 — член Т-ва *передвижників*. П. виконав численні скульптурні групи і статуетки на теми з життя та історії укр. народу («Кобзар», 1883; «Переселенці», 1884; «Жебрак», 1886; «Запорожець у розвідці», 1887; «Скіф», 1889; «Оранка на Україні», 1897 , та ін.). Кращим з них властиві яскраво виявлене демократичне спрямування, часом — соціально-викривальні риси, досконала пластична форма. Значне місце в творчості П. належить портрету (погруддя Г. Мясоєдова, 1890; Ф. Стравинського,

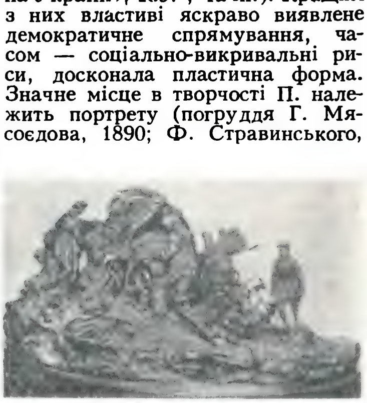
Л. В. Позен. Переселенці. Бронза. 1884. ДМУОМ у Києві.

1897; М. Ярошенка, 1898 і 1899, та ін.). П.— автор пам'ятників І. Котляревському (1896—1902, відкрито 1903) і М. Гоголю (1913—15, відкрито 1936), обидва — в Полтаві. Твори П. зберігаються в музеях Києва, Полтави, Херсона, Львова, Москви, Ленінграда. Іл. див. також до статті *Бронза,* т. 2, с. 40; на окремому аркуші до ст. *Котляревський* І. П., т. 5, с. 448—449 і с. 455.

Літ.: Владич Л. Леонід Володимирович Позен. К., 1961.

ПОЗИВА́Ч — одна з сторін у *цивільному судочинстві*; особа, яка звертається до суду, арбітражу чи третейського суду з *позовом.* П. може виступати як громадянин, так і *юридична особа.*

ПО́ЗИКИ ДЕРЖА́ВНІ — кредитні відносини, в яких позичальником чи кредитором виступає держава або її місцеві органи. Звичайно П. д. мають грош. форму, іноді (в умовах знецінення грошей) застосовуються й натуральні, сплачувані продуктами. Позики поділяють на внутрішні, що їх розміщують всередині країни, й зовнішні (міжнародні), які реалізують на іноз. грош. ринках. За видами доходності розрізняють П. д. процентні, якщо держателі *облігацій* одержують доход у вигляді певного процента, сплачуваного у визначений строк, і виграшні, доход від яких сплачується у вигляді виграшу. За строками погашення позики бувають короткострокові (поточні, до року), середньострокові (від 1 до 5 років) і довгострокові (понад 5 років). Розміщуються П. д. переважно передплатою серед населення, через *банки* або *ощадні каси,* продажем на *біржі* та з *аукціону.* Соціальний зміст П. д. визначається класовою природою і функціями даної д-ви. За капіталізму П. д.— осн. форма функціонування *кредиту державного.* В бурж. країнах П. д. є гол. джерелом покриття дефіциту *бюджетів державних.* Осн. держателі облігацій внутр. П. д. у капіталістичних країнах — банки, капіталістичні компанії, орг-ції та установи, імущі верстви населення — одержують через позики гарантований доход, який д-ва покриває, оподатковуючи трудящих. Зовн. позики, що їх надають імперіалістичні д-ви, виступають як знаряддя екон. і політ. тиску на ін. країни, закабалення економічно слаборозвинутих країн, збереження колоніального панування в нових формах, створення агресивних воєнних блоків і посилення світової реакції. П. д. в соціалістичних країнах докорінно відрізняються від позик капіталістичних країн. Вони призначені для мобілізації тимчасово вільних грошей (гол. чин. трудових заощаджень широких верств населення) для госп. і культур. будівництва. Держ. внутр. позики в СРСР відіграли важливу роль у соціалістичному будівництві, в зміцненні обороноздатності країни. В 1957 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли рішення про припинення з 1958 випуску нових П. д. і відстрочку на 20 років виплат населенню по раніше випущених позиках. XXIV з'їзд КПРС визнав за можливе достроково погасити ці позики починаючи з 1974 з тим, щоб скоротити строк погашення облігацій на 6 років і закінчити до 1990. В СРСР з 1938 випускають позики, що вільно перебувають в обігу. Облігації цих позик вільно продають і купують ощадні каси. Такою позикою, випущеною на 20 років, є держ. 3%-на внутр. виграшна позика (1966).

В ін. соціалістичних країнах П. д. відіграли певну роль у мобілізації фінанс. засобів на потреби госп. будівництва. Зовн. П. д. і кредити соціалістичних країн, що їх вони надають одна одній, а також молодим д-вам, що розвиваються, на пільгових умовах, характеризуються низькими процентними ставками і довгостроковістю. Вони спрямовані на розвиток і зміцнення економіки кожної з соціалістичних країн і *світової системи соціалістичного господарства,* досягнення екон. і політ. незалежності молодих суверенних держав.

Т. І. Таланова.

ПО́ЗИКИ ДО́ГОВІ́Р — у *цивільному праві* договір, в силу якого одна сторона (позикодавець) передає другій стороні (позичальникові) у власність чи оперативне управління *гроші* або *речі,* визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцю таку саму суму грошей або рівну кількість речей того самого роду і якості. В СРСР регулюється цивільним законодавством союзних республік (в УРСР — гл. 32 ЦивК УРСР). П. д. вважається укладеним з моменту передачі позичальникові предмета позики. П. д. на суму понад 50 крб. має бути укладений у письмовій формі. Недодержання цієї форми у випадку спору позбавляє сторони права посилатися для підтвердження П. д. на показання *свідків.* Якщо позикодавцем виступає соціалістична організація, то, незалежно від суми, П. д. укладається в письмовій формі. Стягування процентів за П. д. між громадянами заборонено. Проценти за П. д. дозволяються по позичкових операціях *ломбардам* і в окремих випадках, встановлених законодавством СРСР. *А. М. Савицька.*

ПОЗИТИ́В, позитивне зображення (від лат. positivus — позитивний, відповідний) — 1) Фотографічне зображення (відбиток з *негатива*), на якому світлі й темні місця об'єкта знімання розподіляються так само, як у дійсності. П. одержують *контактним копіюванням* або *проекційним друком* негативів на позитивний *фотографічний матеріал,* а також *оберненням.* У кольоровій фотографії і кінематографії вдаються, крім того, до *гідротипії.* Обробка позитивних матеріалів (*проявлення фотографічне, фіксування фотографічне*) не відрізняється від обробки матеріалів негативних. Чорно-білий П. створюють зерна металевого срібла, кольоровий П.— барвники. Див. також *Діапозитив.* 2) Фото- або кіноплівка, фотопластинка з таким (позитивним) зображенням.

ПОЗИТИВІ́ЗМ (від лат. positivus — позитивний) — суб'єктивно-ідеалістичний напрям бурж. філософії, представники якого все справжнє («позитивне», звідси й назва) знання вважають результатом конкретних наук або їхнього синтезу; заперечують філософію як науку з специфічною для неї теор. та світоглядною проблематикою. Виник у 30-х рр. 19 ст. як реакція на спекулятивну (див. *Спекулятивне*) філософію та крайні форми *містицизму.* Відкидаючи традиційні філос. проблеми (*основне питання філософії* та ін.) як «метафізичні», нібито позбавлені науково-світоглядного змісту, П. проголосив справжньою філософією конкретні («позитивні») науки, які спираються на безпосередній досвід людини. Засновник П. О. *Конт* допускав існування філософії лише як синтезу наук. знання (як заг. висновків з природничих і сусп. наук) і, претендуючи на подолання *матеріалізму* й *ідеалізму,* відстоював *феноменалізм.* Характерним для П. є заперечення можливості пізнання об'єктивного світу (*агностицизм*) та зведення мети науки лише до опису та впорядкування фактів, що витлумачуються як комплекс відчуттів і переживань суб'єкта. Вплив П. позначився на методології природничих і сусп. наук, зокрема, соціології (див. *Органічна теорія суспільства і держави*), політ. економії, етнографії тощо. Представники «класичного» П. в 19 ст. — Ж. Е. *Ренан* у Франції, Д. С. *Мілль* і Г. *Спенсер* у Великобританії. Другою істор. формою П. був *емпіріокритицизм.* Сучас. етапом у розвитку П. є *неопозитивізм.* *Г. А. Заїченко.*

ПОЗИТИ́ВНЕ ПРА́ВО — *право,* яке діє в даний час, діюче право. Це поняття склалося ще в 17—18 ст. завдяки бурж. школі *природного права,* для концепції якої характерне протиставлення природного права, що корениться нібито в самій «природі» людини і є вічним, діючому, тобто праву, яке склалося в окремих народів у конкретних істор. обставинах.

Від П. п. слід відрізняти правові акти, що діяли раніше й були скасовані чи фактично втратили силу, а також правові погляди або уявлення про бажане право, або *законопроекти* та ін. підготовчі правові матеріали. Для визначення П. п. іноді використовують вираз «de lege lata» («за діючим законом»). Якщо дане питання діючим правом не врегульовано, але бажано законодавчо розв'язати його, застосовують вираз «de lege ferenda» («за законом, що передбачається»).

А. Й. Рогожин.

ПОЗИТРО́Н [від лат. posi(tivus) — позитивний і (*елек*)*трон*], e^+ — позитивно заряджена *елементарна частинка,* яка є *античастинкою* щодо електрона. Існування П. передбачив П. *Дірак* (1931); експериментально його відкрив у космічному промінні К. Д. *Андерсон* (1932). Маси і спіни П. й електрона однакові, а електр. заряди і магн. моменти рівні величиною, але протилежні знаком. П. бере участь в електромагн., слабких і сильних *взаємодіях елементарних частинок* і належить до *лептонів.* Стабільний, але в речовині існує лише короткий час внаслідок *анігіляиії* з електроном. При певних умовах, перш ніж анігілювати, може утворити з електроном зв'язану систему — *позитроній*. П. виникають при взаємоперетвореннях елементарних частинок (напр., при розпадах *мюонів,* у процесах народження γ-квантами пар електрон — П.), а також при *бета-розпаді* деяких *радіоактивних ізотопів*.

ПОЗИТРО́НІЙ, Ps — зв'язана система частинок — позитрона (e^+) й електрона (e^-). Будова П. аналогічна будові *атома* водню, від якого П. відрізняється заміною протона на e^+. Утворюється при зіткненнях повільних позитронів з атомами речовини. Залежно від взаємної орієнтації спінів e^+ і e^- розрізняють парапозитроній (спіни e^+ і e^- антипаралельні) і ортопозитроній (спіни паралельні). П.— нестабільна система, оскільки дуже швидко відбувається *анігіляція* позитрона й електрона. Парапозитроній анігілює з утворенням двох γ-квантів за час $1{,}25 \times 10^{-10}$ с, а ортопозитроній — з утворенням трьох γ-квантів за час $1{,}4 \cdot 10^{-7}$ с.

ПОЗИЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА ЧИ́СЛЕННЯ — *система числення,* заснована на тому, що одна й та сама цифра одержує різні числові значення залежно від її місця в записі числа. Див. також *Числення*.

ПОЗИ́ЦІЯ (лат. positio — положення) — 1) Погляд у будь-якому питанні; певна оцінка факту, явища, події; дії, поведінка, зумовлені цією оцінкою. 2) Військова П. — смуга (ділянка, район) місцевості, зайнята або підготовлена для заняття військами. П. обладнується в інженерному відношенні і є складовою частиною глибоко ешелонованих смуг, розташованих в них у певному порядку по фронту і в глибину. Основу кожної П. становлять пов'язані між собою єдиною системою вогню та загороджень опорні пункти підрозділів, які обороняються. Кожна П. обладнується окопами, сховищами, траншеями, ходами сполучення. Підготовляються й вогневі П. для кулеметів, артилерії, мінометів, керованих реактивних снарядів, танків та ін. вогневих засобів, а для пускових установок ракетних військ — стартові позиції.

П. для ВМФ є водний простір, що його займають кораблі для ведення бою. 3) В муз. виконавстві — положення рук і пальців виконавця під час гри на струнних і клавішних муз. інструментах. Наприклад, основних скрипкових П.—сім, кожна з них охоплює звуковий інтервал, рівний кварті. Та чи ін. П. визначається відстанню від вказівного пальця, поставленого на гриф, до поріжка. 4) В балеті — основне положення ніг і рук. Існує 5 П. ніг.

ПОЗИЧКО́ВИЙ КАПІТА́Л — *грошовий капітал,* власник якого надає його на певний час іншим капіталістам за певну плату у формі *процента.* Виник і розвинувся в умовах капіталістичного способу виробн. Джерелом П. к. є тимчасово вільні грош. капітали пром. капіталістів, що утворюються в процесі кругообороту пром. капіталу. Особливістю П. к. є те, що його використовує у виробн. не сам власник, а інші — функціонуючі капіталісти. Формула П. к.— Г—Г′, де Г — грош. позика, Г′ — позика з процентом. Такий рух грошей створює видимість, ніби джерелом прибутку для позичкового капіталіста є самі гроші. Насправді ж дійсним джерелом є *додаткова вартість,* створювана найманими робітниками у сфері виробн. (див. *Наймана праця*). Тому П. к., як і всякий *капітал,* виражає екон. відносини не лише між позичковими (див. *Рантьє*) і пром. капіталістами, а й між класами капіталістів і робітників. Посередниками між позичковими і функціонуючими капіталістами є *банки,* в яких зосереджуються великі вільні кошти. Вони надають кредит капіталістичним підприємцям і д-ві. За імперіалізму П. к. у вигляді банківського монополістичного капіталу зрісся з пром. монополістичним капіталом, утворивши *фінансовий капітал,* який підкорив собі економіку й політику імперіалістичних держав (див. *Олігархія фінансова*).

Н. П. Баранова.

ПОЗІХА́ННЯ — мимовільний дихальний рух, що складається з глибокого затяжного вдиху й швидкого енергійного видиху, властиве тільки ссавцям, у т. ч. людині. П.— безумовнорефлекторний акт (див. *Безумовні рефлекси*), під час якого покращується постачання органам кисню. Настає при тривалому перебуванні в задушливому і накуреному приміщенні, втомі, сонливому стані, деяких хворобливих станах тощо.

ПОЗМО́ГОВ Анатолій Іванович (н. 16.IV 1921, Ташкент) — укр. рад. рентгенолог-онколог, доктор мед. наук (з 1962), професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1947. Закінчив Ташкентський мед. ін-т у 1943. У 1963—66 — проректор та одночасно зав. кафедрою рентгенології і радіології Київ. мед. ін-ту. У 1966—71 — заст. директора Київ. н.-д. ін-ту експериментальної та клінічної онкології, з 1971 — директор київ. Рентгено-радіологічного і онкологічного науково-дослідного інституту. Основні наукові праці присвячені рентгенодіагностиці пухлин. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПОЗНА́НСЬКА Марія Аввакумівна [н. 2 (15).VII 1917, с. Петрашівка, тепер с. Гайворон Володарського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. поетеса. Закінчила Київ. пед. ін-т (1949). Пише переважно для дітей молодшого віку. Авторка збірок віршів «Мій квітник» (1946), «У колгоспі ,,Перемога"» (1950), «Маленьким друзям» (1953), «Що я знаю про метро» (1961), «Зелена повінь» (1969), «Чим пахне коровай» (1975), «У садочку-колосочку» (1980) та ін., поем для дітей «Валя Котик» (1954), «Жоржини цвітуть» (1969), поеми-нарису «Фортеця над Дніпром» (1977, Літ. премія ім. Лесі Українки, 1978) — про героїв київського «Арсеналу», та ін. *Т. Ю. Буженко.*

ПО́ЗНАНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1848 — польс. нац.-визвольне повстання 20.III—9.V у Познанському великому князівстві проти прусського панування. Під впливом революц. подій у Франції та в Німеччині у Познані відбулась масова антиурядова демонстрація; городяни та селяни навколишньої місцевості вчиняли напади на прусські адм. установи, вступали в сутички з військами, намагаючися силою усунути органи прусської влади. Проте, сформований представниками консервативних і ліберальних кіл Нац. к-т, готовий задовольнитися автономією для князівства, вступив у переговори з прусським урядом. В результаті переговорів к-т пішов на деякі поступки (було зменшено чисельність польс. загонів), що дало змогу прусським військам перейти в наступ. У відповідь з польс. сторони було сформовано таємний Нац. уряд для керівництва збройною боротьбою. Об'єднані загони повстанців здобули дві перемоги над прусськими військами під Мілославом (30.IV) і під Соколувом (2.V). Однак офіцери, що походили з шляхти, налякані революц. активністю нар. мас, відмовилися продовжити боротьбу. Повстання зазнало поразки.

Ф. І. Стеблій.

ПО́ЗНАНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918—19, Великопольське повстання — польс. нац.-визвольне повстання в частині зх. польс. земель, що перебували під владою Німеччини. П. п. почалося 27.XII 1918 в умовах піднесення визвольного руху під впливом Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917. 6.I 1919 Познань була зайнята повстанцями. Повстання поширилося на провінцію. Уряд бурж.-поміщицької Польщі, зрадивши нац. інтереси, не підтримав повстання. Проте повстанці протягом січня — лютого визволили майже всю Познанщину і відбили наступ нім. армії. В лютому 1919 між польс. буржуазією, яка скористалася з перемоги і захопила владу на визволених територіях, і урядом Німеччини було підписано перемир'я. Успіх П. п. забезпечив возз'єднання з Польщею більшої частини Познанщини і Східного Помор'я.

ПОЗНА́НСЬКИЙ Борис Станіславович [25.IV (7.V) 1841, м. Стародуб, тепер Брян. обл.— 27.IX (10.X) 1906] — укр. письменник та етнограф ліберально-бурж. напряму. В 1859—61 навчався в Київ. ун-ті. Провадив етнографічні дослідження в Київ., Катеринославській і Ворон. губерніях та на Пн. Кавказі. Автор праць «Одяг малоросів» («Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове», т. 3. М., 1905), «Спогади» (1913), «Дещо про козаччину на Україні в 1855 р.» («Киевская старина», 1905, т. 89, № 4).

ПО́ЗНАНЬ — місто на Зх. Польщі, адм. ц. Познанського воєводства. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт на р. Варті. 534 тис. ж. (1977). Засн. на поч. 9 ст. на правому березі р. Варти. В 10—11 ст.— одна з резиденцій польс. князів. Бл. 968 тут виникло перше в Польщі єпископство. Після 2-го поділу

Польщі (1793) — під владою Пруссії, 1807—15 — у складі *Варшавського герцогства,* з 1815 — центр Познанського великого князівства. Після *Познанського повстання 1918—19* ввійшла до складу Польс. д-ви. В 1939 окупована фашист. Німеччиною. 23.II 1945 визволена Рад. Армією. П.— значний центр машинобудування та металообробки країни (виробн. тепловозів, вагонів, суднових дизелів, верстатів, с.-г. машин, сталевого литва, контрольно-вимірювальних приладів, підшипників тощо). Підприємства гумової (зокрема, виробн. автопокришок), швейної, деревообр., поліграф., парфюмерної та харч. пром-сті. 8 вузів, у т. ч. Познанський ун-т ім. А. Міцкевича. Нац. природничий та археол., худож. ремесел, історії робітн. руху, істор. та ін. музеї. Оперний і драм. театри, філармонія. Пальмарій. Зоопарк. У П. щорічно (у червні) проводяться міжнар. ярмарки.

Архіт. пам'ятки: романський костьол св. Яна (бл. 1200—1512), готичний собор св. Петра і Павла (13 — поч. 15 ст.), костьол Діви Марії (15 ст.), ратуша (13—14 ст., перебудова 1550—60, арх. Дж. Б. Куадро), житл. будинки 16—20 ст., оперний театр (1909—10, арх. М. Літман), будинок універмагу (1952).

ПО́ЗОВ — передбачений законом спосіб захисту порушеного чи оспорюваного права або інтересу, що охороняється законом, шляхом звернення до *суду, арбітражу, третейського суду.* У рад. цивільному судочинстві умови і порядок пред'явлення П. і наслідки недотримання їх передбачено *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 136—139, 144, 179, 309 та ін. ЦПК УРСР), Правилами розгляду *господарських спорів* арбітражами та ін. Предметом П. є вимога (як правило, виражена у грошовій сумі) *позивача* до *відповідача* (напр., про відшкодування заподіяних збитків), підставою — факти, які дають позивачеві право вимагати задоволення його претензій. Предмет або підстави П. можуть бути змінені позивачем. Відповідач має право визнати П. Сторони можуть закінчити справу *мировою угодою.* Закон (в УРСР— ст. 137 ЦПК УРСР) встановлює форму і зміст позовної заяви. Див. також *Позовна давність.*

ПОЗО́ВНА ДА́ВНІСТЬ — встановлений законом час для захисту порушеного чи оспорюваного права в цивільних правовідносинах. У рад. праві метою П. д. є створення усталеності й стабільності в правовідносинах, що охороняються законом. Правила про П. д. викладено у ст. 16 і 17 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік,* у цивільних кодексах союзних республік (в УРСР — гл. 5 ЦивК УРСР). Рад. закон встановлює загальні та скорочені строки П. д. Загальні строки П. д., тобто строки, які застосовуються до всіх правовідносин, у яких хоч би однією з сторін виступає громадянин,— 3 роки і но взаємних *позовах* держ. орг-цій, колгоспів та ін. кооп. і громад. орг-цій —1 рік. Скорочені строки П. д. за часом менші загальних, їх встановлено для окремих видів правовідносин. 6-місячні строки П. д. застосовуються, зокрема, по позовах про стягнення *неустойки,* про вади проданих речей; 3-місячні — по спорах між держ. установами, підприємствами, кооп. та громад. орг-ціями, які розглядаються *арбітражем, третейським судом.* Закон передбачає й вимоги, на які П. д. не поширюється. Це — вимоги держ. орг-цій про повернення держ. майна з незаконного володіння кого б то не було; вимоги вкладників про видачу вкладів, внесених до держ. трудових ощадних кас і до Держ. банку СРСР; аліментні вимоги дітей та батьків (див. *Аліменти*) та ін. Перебіг строків П. д. обчислюється з дня виникнення права на позов, тобто з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення її права. Зміна строків П. д. і порядку обчислення їх угодами сторін не допускається. Закон встановлює правила, коли строки П. д. зупиняються (напр., при *мораторії, непереборній силі*) або їхній перебіг переривається (у встановлений строк боржникові пред'явлено позов тощо). Закінчення строку П. д. до пред'явлення позову є підставою для відмови в позові. Але, якщо суд, арбітраж або третейський суд визнають причину пропуску строку поважною, то він відновлюється. *О. Н. Якименко.*

ПО́ЇЗД — 1) П. залізничний — рухомий склад з встановленими сигналами, сформований з *вагонів* з одним або кількома діючими *локомотивами* чи моторними вагонами. На залізницях СРСР розрізняють П. позачергові і чергові. До позачергових належать П. відбудовні, пожежні, снігоочисні та ін., до чергових — П. пасажирські (дальнього, місцевого і приміського сполучення), поштово-багажні, вантажопасажирські, вантажні й господарські. Поїздами наз. також рухомий склад з локомотивів без вагонів, з моторних вагонів, *дрезин* незнімного типу, *автомотрис,* що їх відправляють на перегони. П. формують гол. чин. на великих *залізничних станціях.* Рухом П. на кожній ділянці (завдовжки пересічно бл. 100—140 км) керує черговий поїзний диспетчер (див. *Поїзний радіозв'язок*). Кожному поїзду присвоюють номер: одного напряму — парний, протилежного — непарний номер. В СРСР маса пасажирського П. досягає 1000—1200 т, вантажного — 3000—6000 т, припустимі швидкості відповідно — до 160 км/год (на окремих ділянках — 200 км/год і більше) і до 100 км/год. 2) П. автомобільний — див. *Автомобільний поїзд.*

Познань. Центральна частина міста.

ПОЇ́ЗНИЙ РАДІОЗВ'ЯЗО́К — двосторонній безперервний *радіозв'язок* машиністів локомотивів, чергових по залізничній станції і поїзних диспетчерів. Дає змогу регулювати рух залізнич. *поїздів,* сприяє його безпеці. На залізницях СРСР П. р. підтримується на частоті 2,13 МГц в симплексному режимі (див. *Симплексний зв'язок*) з груповим вибірковим викликом. Зв'язок між диспетчерами, що керують рухом поїздів на окремих ділянках, і черговими здійснюється по каналах вибіркового *телефонного зв'язку,* а між черговими і машиністами (безпосередньо або через поїзного диспетчера) — за допомогою *радіостанцій.* Щоб зменшити радіоперешкоди П. р., замість антен звичайно використовують спец. підвішувані напрямні біметалеві (див. *Біметали*) проводи або проводи ліній енергопостачання і повітр. ліній зв'язку, розміщених вздовж залізниці. В СРСР П. р. обладнано (1980) понад 100 тис. км. Див. також *Диспетчерський зв'язок.*

ПОЙКІЛОСМОТИ́ЧНІ ТВАРИ́НИ (від грец. ποικίλος — різноманітний, змінний і ὠσμός — штовханина, тиск) — *водяні тварини,* не здатні підтримувати більш-менш сталий *осмотичний тиск* порожнинних і тканинних рідин при зміні солоності зовнішнього середовища. До П. т. належать нижчі безхребетні, двостулкові молюски, багато кільчастих червів, голкошкірі та ін. Деякі тварини (напр., *бокоплави*) в межах змін солоності води, в яких вони можуть існувати, є *гомойосмотичними тваринами* при низькій солоності, але стають П. т. при високій. Див. також *Осморегуляція.*

ПОЙКІЛОТЕ́РМНІ ТВАРИ́НИ (від грец. ποικίλος — різноманітний, змінний і θέρμη — тепло), холоднокровні тварини — тварини, температура тіла яких змінюється залежно від температури зовнішнього середовища і звичайно дорівнює їй або на 1—2° вища за неї. До П. т. належать усі безхребетні, а з хребетних — круглороті, риби, земноводні і плазуни. *Терморегуляція* П. т. на відміну від *гомойотермних тварин* недосконала. Лише при руховій активності т-ра тіла П. т. може значно відрізнятися від т-ри зовн. середовища (напр., у тунця під час швидкого плавання вона перевищує т-ру морської води на 10°, у джмеля в польоті вона становить 38—40° С при т-рі повітря 4—8° С). При підвищенні або зниженні т-ри середовища за межі оптимальної П. т. впадають у заціпеніння або гинуть.

ПО́ЙНТІНГ (Poynting) Джон Генрі (9.IX 1852, Монтон, Ланкашір — 30.III 1914, Бірмінгем, Уорікшір) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1888). Закінчив Лондон. (1872) і Кембрідж. (1876)

ун-ти. З 1880 — професор Бірмінгем. ун-ту. В 1884 запровадив поняття про вектор густини потоку електромагн. енергії, який є окремим випадком вектора, запровадженого 1874 М. О. *Умовим* (див. *Умова — Пойнтінга вектор*). Провів точні вимірювання густини Землі (1891) і гравітаційної сталої (1893). Відкрив 1903 явище зменшення орбіти небесного тіла, що рухається навколо Сонця й ізотропно перевипромінює його радіацію. Релятивістську теорію цього явища розробив 1937 англ. фізик Г. Робертсон (явище Пойнтінга — Робертсона).

ПОКАЗА́НЩИНА — податок за виробництво алкогольних напоїв на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Одиницею оподаткування був казан для варіння горілки, пива або меду, місткість якого обчислювалася в відрах. Розміри П. не були сталими. П. сплачували на користь військ. скарбу всі власники й орендарі гуралень за винятком окремих старшин і монастирів, які мали право пропінації (монопольне право на виробництво і продаж горілки в своїх маєтностях). Скасовано на поч. 80-х рр. 18 ст. в зв’язку з запровадженням царським урядом на Лівобережній Україні загальнорос. системи оподаткування.

ПОКАЗНИКИ́ ЕКОНОМІ́ЧНІ — в практиці соціалістичного господарювання кількісні та якісні характеристики розвитку соціалістичного відтворення. П. е. є конкретизованим виразом категорій і понять *політичної економії*. Напр., екон. поняттю «продукція» відповідає ряд показників, які його конкретизують і дають можливість кількісно охарактеризувати обсяг виробленої продукції: обсяг продукції в натуральному виразі, валова, товарна, реалізована продукція. Величина П. е. змінюється відповідно до зміни рівня досліджуваних явищ, а також залежно від методологічних особливостей побудови цих показників, зумовлених, в свою чергу, ступенем охоплення процесів, що їх вивчають. Найважливішою умовою забезпечення пізнавального значення П. е. є об’єктивність і вірогідність.

П. е. бувають натуральні й вартісні, кількісні та якісні. Натуральні П. е. обчислюють у фіз. одиницях виміру, вартісні — в грош. виразі. Кількісні П. е. характеризують абсолютні розміри, пов’язані з виміром величини сукупності об’єктів (елементів), напр., обсяг виробн., вартість *основних фондів* тощо. Якісні П. е. характеризують рівень розвитку процесу, якісні особливості явищ, закономірності їхнього розвитку (напр., ступінь використання *суспільної праці*, зростання *продуктивності праці* тощо). Зведені П. е., які належать до складного комплексу екон. явищ або до численних нар.-госп. процесів та об’єктів, наз. синтетичними. Взаємопов’язаність сусп. явищ та багатогранність госп. діяльності зумовлюють необхідність застосовувати для їхнього наук. аналізу та всебічної характеристики систему взаємопов’язаних П. е. Систему П. е. поділяють на такі осн. групи: показники статистики населення; показники нац. багатства; виробн. суспільного продукту; трудових ресурсів; продуктивності й оплати праці; собівартості продукції; показники обігу сусп. продукту; формування, розподілу і використання нац. доходу; показники статистики фінансів; добробуту населення, розвитку культури, науки, охорони здоров’я тощо; показники статистики органів держ. управління та громад. орг-цій. Завершенням системи П. е. є баланс народного господарства. П. е. поділяють на планові й статистичні. Система П. е. в рад. соціалістичному суспільстві відповідає системі показників держ. плану розвитку нар. г-ва. Осн. джерелом екон. інформації є *бухгалтерська звітність* та *звітність статистична*, а також дані статистичних переписів, вибіркових обстежень тощо. Див. також *Техніко-економічні показники*.

ПОКАЗНИКО́ВА ФУ́НКЦІЯ, експоненціальна функція — *функція* вигляду $y = a^x$, де $a \neq 1$ — стале додатне число. Якщо $a > 1$, то при $x \to +\infty$ П. ф. необмежено зростає; якщо $0 < a < 1$ — спадає, прямуючи до нуля (мал.). П. ф.— ціла *трансцендентна функція*. Важливе значення має П. ф. $y = e^z$, де e — *Непера число*, z — довільне дійсне чи *комплексне число*. При довільному z її можна подати *рядом* $e^z = 1 + z/1! + z^2/2! + \ldots + z^n/n! + \ldots$; при будь-якому комплексному показнику $z = x + iy$ має місце *Ейлера формула* $e^{x+iy} = e^x (\cos y + i \sin y)$, яка пов’язує її з *тригонометричними функціями*: $\cos y = (e^{iy} + e^{-iy})/2$, $\sin y = (e^{iy} - e^{-iy})/2i$. П. ф. широко використовують у математиці, техніці тощо.

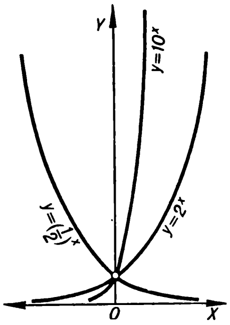

Графіки деяких **показникових функцій**.

ПОКАРА́ННЯ — особливий захід держ. примусу, застосовуваний судом від імені держави до осіб, винних у вчиненні злочину. П. як правовий інститут виникло з поділом суспільства на класи, з появою *держави* і *права*, а також спец. органів, уповноважених це право застосовувати. П. в бурж. праві розглядається як засіб захисту існуючих порядків, приватної власності, поневолення трудящих. У соціалістичних країнах, де д-ва і право відображають корінні інтереси трудящих, виражають волю спочатку переважної більшості населення, а згодом — в умовах розвинутого соціалізму — всього народу, де осн. засобом впливу є переконання, П. набуває ін. соціального змісту. Воно відіграє допоміжну роль в боротьбі зі *злочинністю*, застосовується лише тоді, коли ін. засоби впливу на правопорушників виявляються недостатніми. В СРСР відповідно до ст. 20 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 22 КК УРСР) П. не тільки є карою за вчинений *злочин*, а й має на меті виправлення засуджених і перевиховання їх у дусі сумлінного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил соціалістичного співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і ін. особами. П. в СРСР не має на меті завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність. Відповідно до ст. 7 *Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 7 ВТК УРСР) осн. засобами виправлення і перевиховання засуджених є режим відбування покарання, їхня участь у суспільно корисній праці, політико-виховна робота з ними, а також їхнє загальноосвітнє і проф.-тех. навчання. П. застосовується тільки за *вироком* суду і тільки до осіб, визнаних у встановленому законом порядку винними у вчиненні злочину. Застосування П. тягне за собою певні правові наслідки — *судимість*. Відповідно до ст. 23 КК УРСР осн. видами П., що можуть застосовуватись до осіб, які вчинили злочин, є *позбавлення волі, заслання, висилання, виправні роботи* без позбавлення волі, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, штраф, громадська догана. Крім осн. П., до засуджених можуть застосовуватися додаткові П.: конфіскація майна, позбавлення військ. або спец. звання, *позбавлення батьківських прав*. Заслання, висилання, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, штраф можуть застосовуватися не лише як осн., а й як додаткові П. До військовослужбовців строкової служби може застосовуватись і П. у вигляді направлення в дисциплінарний батальйон. Як виняткова міра П. у випадках, прямо зазначених у законі, допускається застосування *смертної кари*. Рад. законодавство, виходячи з гуманних принципів, встановлює, що особа, яка вчинила злочин, що не являє великої сусп. небезпеки, може бути звільнена від *відповідальності кримінальної*, якщо буде визнано, що її виправлення і перевиховання можливе без застосування кримінального П. В цьому випадку може бути прийняте рішення або про притягнення її до *адміністративної відповідальності*, або про передачу матеріалів справи щодо неї на розгляд *товариського суду*, а щодо *неповнолітніх* — на розгляд комісії в справах неповнолітніх, або про передачу особи на поруки *громадській організації* чи *трудовому колективу*. Щодо неповнолітніх, які вперше засуджуються до позбавлення волі на строк до 3-х років, допускається відстрочка виконання П. Рад. законодавство допускає й *умовно-дострокове звільнення* від П., що провадиться за рішенням суду. Можливе звільнення від покарання і за *амністією* чи *помилуванням*.

Літ.: Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978.

Ф. Г. Бурчак.

ПОКА́ЯННЯ, церковна сповідь — одне з *таїнств* у *християнстві*. Див. *Сповідь*.

ПО́ККЕЛЬСА Я́ВИЩЕ — зміна показника заломлення світла в кристалі, вміщеному в зовнішнє електричне поле, яка прямо пропорційна напруженості цього поля. Одне з *електрооптичних явищ.* Відкрив 1894 нім. фізик Ф. Покельс. Для різних кристалів П. я. стає помітним починаючи з напруженості поля від кількох десятків тисяч до сотень тисяч вольт на сантиметр. Важливою особливістю П. я. є мала інерційність, що дає можливість створювати на його основі модулятори світла (див. *Модуляція світла*), які працюють у широкому діапазоні частот (від 0 до 10^{13} Гц) при малих нелінійних спотвореннях. П. я. застосовують також у системах кутового відхилення світлових променів, лазерах тощо.

П. І. Баранський.

Л. О. Поклонський.

ПО́ККО Сильвестр Іванович (2.I 1882, с. Пруди, тепер Ошмянського р-ну Грод. обл. БРСР — 10.XI 1953) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Н. в сел. сім'ї. Учасник революц. подій 1905—07 в Катеринославі. В 1913—15 вів революц. роботу в Ризі, 1915—16— в Харкові. В 1916 заарештований і засланий у Тургайський край. З квітня 1917 — в Харкові [голова Петинського райкому партії, член Харків. к-ту РСДРП(б)]. В 1918— в Червоній Армії. В 1919—20 — голова Харків. губ. ЧК, губревтрибуналу, голова Петинського райпарткому. З 1921—на керівній парт. і госп. роботі. З 1950 — персональний пенсіонер. На XIII—XIV з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП(б), на VI—VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У — членом ЦКК КП(б)У.

М. Ф. Покотило.

ПОКЛО́НСЬКИЙ Леонід Олексійович (н. 29.I 1922, м. Охтирка, тепер Сум. обл.) — новатор виробництва в машинобудуванні. Член КПРС з 1942. З 1972 працює бригадиром комплексної бригади Охтирського з-ду «Промзв'язок». За ініціативою П. 1973 було створено комплексну бригаду і вперше в машинобудуванні впроваджено підрядний метод праці. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

Н. Ф. Сахарова.

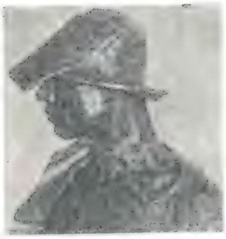

К. Покорний. Острава. Бронза. 1938.

ПОКОЛІ́ННЯ, генерація — 1) Відмінні за будовою, способом життя, способом розмноження тощо форми одного організму, що змінюються в його життєвому циклі (див. *Чергування поколінь*). 2) Група особин в *популяції,* однаково віддалених у родинному відношенні від спільних предків. Напр., у людини — батьки, діти, онуки — три послідовні покоління.

ПОКО́Н (ПОКЛО́Н) ВІ́РНИЙ — установлення, що визначало розмір утримання для князівських збирачів судового мита — *віри.* Більшість дослідників вважає, що П. (п.) в. було запроваджено *Ярославом Мудрим.* Населення території або громади, куди приїздив вірник, повинно було утримувати його і осіб з князівської адміністрації, які його супроводили.

ПО́КОРНИЙ (Pokorný) Карел (18.I 1891, Павліце, поблизу Знoймо — 14.II 1962, Прага) — чес. скульптор, нар. художник ЧССР (з 1956), почесний член АМ СРСР (з 1958). В 1911—14 навчався в Художньо-промисловій школі, 1914—17 в АМ у Й. В. *Мисльбека,* обидві — у Празі. Твори: пам'ятники загиблим шахтарям у Лазах (1925), в Осеку (1936—38), рельєфи для Нац. пам'ятника в Празі (1936—38), монумент «Братання» в м. Чеська Тршебова (закінчено в 1950), пам'ятники А. Ірасеку (1952) та Б. Нємцовій (відкрито 1954) у Празі.

Літ.: Колпинский Ю. Д. Карел Покорны. М., 1961.

ПОКОТИ́ЛІВКА — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 10,7 тис. ж. (1981). У П.— відділення Харків. овочевої ф-ки, Харків. лісгоспзаг та аерофотолісовпорядна експедиція «Ліспроект». 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні, клуб, 2 бібліотеки. П. утворена 1959.

ПОКОТИ́ЛО Кость (рр. н. і см. невід.) — кошовий отаман Запорізької Січі (1739). Діяльність П. пов'язана з заснуванням *зимівників,* будівництвом укріплень для оборони від грабіжницьких нападів крим. татар. За П. занепало значення *козацької ради* і зросла влада *козацької старшини,* що зумовило загострення класової боротьби в *Новій Січі.*

ПОКОТИ́ЛО Михайло Федорович [8 (21).VI 1906, с. Боршна тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.— 1.IX 1971, Київ] — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1953). Навчався у Київ. (1927—28) та Харків. (1928—30) муз.-драм. ін-тах. Сценічну діяльність почав 1928 у виробничо-театр. майстерні «Брама» при Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка, потім працював у театр. колективах «Театр читця», «Молодар» (обидва — в Харкові), *Харківському Червонозаводському українському драматичному театрі* (1931—33), театрі «*Березіль*» (1933—61, з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка), в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1961—71). Серед ролей — Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка, був і режисером вистави), Пеньонжка («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого), Пуп («В степах України» Корнійчука), Таран («Фараони» Коломійця), Пікалов («Любов Ярова» Треньова), Ісаак Медоса («Дуенья» Шерідана). Знявся у кінофільмах «Педагогічна поема», «Шельменко-денщик», «Партизанська іскра» та ін. В 1947—61 викладав у Харківському театральному інституті та студії при театрі (Харків). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Р. М. Єсипенко.

ПОКО́ШИЦЬКА СЕЛЯ́НСЬКА СПІ́ЛКА — одна з місцевих організацій Всеросійської селянської спілки, що виникла влітку 1905 під впливом революц. боротьби робітн. класу проти самодержавства (див. *Селянська спілка Всеросійська*). П. с. с. створено 30.X (13.XI) 1905 в с. Покошичах (тепер Коропського р-ну Черніг. обл.). Протягом листопада — грудня 1905 в селі відбувалися збори, на яких були сотні селян не тільки з навколишніх сіл, але й з сусідніх повітів. Збори розробили статут спілки. Керівники П. с. с. їздили по селах Кролевецького пов. і закликали селян вступати до спілки, не сплачувати викупних платежів і казенних податей, не коритися владі. 16 (29).I 1906 спілку було розгромлено, 8 активних учасників віддано до суду.

ПОКРА́С — рос. музиканти, композитори; брати. Дмитро Якович П. [26.X (7.XI) 1899, Київ — 20.XII 1978, Москва] — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1975). Член КПРС з 1940. Муз. освіту здобув у Петрогр. консерваторії. Творчу діяльність почав, перебуваючи в рядах 1-ї Кінної армії, де написав «Марш Будьонного» (1920) — одну з перших рад. пісень, яка набула популярності. З 1923 — в Москві. Серед пісень Дмитра Яковича П.— «Україно моя, Україно» (вперше виконала О. *Петрусенко* у Львові у вересні 1939), «Марш мотопіхоти», «Марш БАМу», «Пісня про Леніна». Працював у галузі естрадної музики. У співавт. з Данилом Яковичем П. написав музику до ряду кінофільмів. В числі пісень братів П.— «Москва травнева», «Якщо завтра війна», «Прощання», «Марш танкістів», «Три танкісти» та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941. Данило Якович П. [17 (30).XI 1905, Київ — 16.IV 1954, Москва] — рос. рад. композитор. Навчався в Київ. консерваторії (1917—21). З 1921 жив у Москві. З 1932 співробітничав зі своїм братом Дмитром Яковичем П. Автор «Увертюри на тюркські теми» (для симф. оркестру), струнного квартету; музики до кінофільмів (у т. ч. «Україна»). Самуїл Якович П. (1897, Київ — 1939, Нью-Йорк) — рос. естрадний піаніст і композитор. Автор пісні «Червона Армія сильніша за всіх» (1920).

Літ.: Леонова М. Ф. Дмитрий Покрасс. М., 1981.

ПО́КРИВ ТЕКТОНІ́ЧНИЙ, шар'яж — розривна форма деформації верств гірських порід, що утворилася внаслідок стиснення і наповзання однієї частини верств на іншу. П. т. є різновидністю *насуву,* в якого дуже похила і хвиляста поверхня розриву (зміщувача) і велика амплітуда горизонтального переміщення (до 10—20 км і більше). У будові П. т. розрізняють дві частини: нижню — менш рухомий блок (автохтон) і верхню — більш рухомий блок (алохтон), що наповзає на нижню. Характерною особливістю будови П. т. є залягання більш давніх за геол. віком верств на молодших. На Україні П. т. дуже поширені в Карпатах.

І. І. Чебаненко.

ПО́КРИВИ ТВАРИ́ННИХ ОРГАНІ́ЗМІВ — тканини, що вкривають тіло тварин зовні; виконують переважно захисні функції (у деяких — виділення, дотику тощо). У більшості безхребетних тварин складаються з *епідермісу,* у хребетних тварин і людини до складу покривів входить *дерма.* Див. також *Шкіра.*

ПОКРИ́ВНИКИ, личинковохордові (Tunicata) — підтип морських гварин типу *хордових*. Одиночні чи колоніальні вільноплаваючі або сидячі двобічно-симетричні організми здебільшого мішковидної та барильцевидної форми. Розміри 0,3—50 см; колонії можуть досягати завдовжки 4—14 м і більше. Тіло вкрите драглистою чи хрящуватою оболонкою (тунікою). Хор*да* є лише у личинкових форм (протягом усього життя зберігається тільки у апендикулярій). П.— гермафродити. Розмноження статеве і нестатеве (*пупкування*). Живляться дрібними організмами і органічними рештками. Самі П. є поживою багатьох морських тварин. Відомо бл. 1100 видів, поширених у морях усього світу. В СРСР — бл. 150 видів, з них у Чорному м.— 9. П. поділяють на 3 класи: *апендикулярії, асцидії, сальпи*. Деякі зоологи виділяють такі класи: апендикулярії, асцидії та Thaliacea (з 3 підкласами — піросоми, сальпи, барильники). *О. П. Маркевич.*

ПОКРИВНІ́ КУЛЬТУ́РИ — зернові і деякі просапні сільськогосподарські рослини (жито, пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, просо тощо), під покривом яких розвиваються в ранній період свого життя *підсівні культури*, (див. також *Підпокривні посіви*).

ПОКРИВНІ́ ТКАНИ́НИ РОСЛИ́Н — тканини, що покривають зовні органи рослин. Виконують функції захисту рослин від різних несприятливих умов навколишнього середовища (різких коливань т-ри, механічних ушкоджень тощо), газообміну, поглинання та виділення. Розрізняють первинні і вторинні П. т. р. Первинні П. т. р.— *епідерміс,* що вкриває надземні органи рослин, *епіблема* і *екзодерма* — корені. У багаторічних і деяких трав'янистих однорічних рослин вони замінюються міцнішою вторинною покривною тканиною — *перидермою,* яку на стовбурі у більшості деревних рослин вкриває кора.

ПОКРИВОЦВІ́ТІ — група порядків однодольних рослин. Те саме, що й *початкоцвіті*.

ПОКРИТА́Н Анатолій Карпович (н.2.XII 1920, с. Китайгород, тепер Тростянецького р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук, засл. працівник вищої школи УРСР (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1942. Закінчив Одеський пед. ін-т (1947). З 1948 — на викладацькій роботі, з 1954 — зав. кафедрою політ. економії Одеського ін-ту нар. г-ва. Праці з актуальних проблем політ. економії соціалізму, комуністичного будівництва, методології аналізу соціалістичних виробничих відносин. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, медалями. *Д. П. Богиня.*

ПОКРИТОНАСІ́ННІ, квіткові (Angiospermae, Magnoliophyta) — найчисленніший відділ вищих *насінних рослин*. Характерні ознаки П., що відрізняють їх від *голонасінних,*—наявність у них спец. органа — *квітки* і зав'язі, в якій містяться закриті насінні зачатки, а також *подвійного запліднення*; для анатомічної будови П. характерна наявність, поряд з *трахеїдами,* справжніх судин (див. *Трахеї*). П. становлять найдосконалішу в еволюційному розвиткові групу рослин. *Запилення* П. здійснюється за допомогою комах, вітру, птахів, води, часто має місце самозапилення. Бл. 240 тис. видів, бл. 13 тис. родів, об'єднаних у 390 родин. П. виникли в ранньокрейдову епоху (за ін. авторами — у кінці юрського періоду) бл. 120 млн. років тому, найбільш імовірно, в ізольованій області в Пд.-Сх. Азії; предками їх могли бути викопні представники голонасінних. Число видів трав'янистих П. значно перевищує число видів дерев і чагарників. П. поділяють на два класи: *дводольні* (магноліопсиди) й *однодольні* (ліліопсиди). В *біосфері* Землі і житті людини П. мають надзвичайно велике значення: до них належить більшість харчових, технічних, кормових рослин тощо. *В. І. Чопик.*

ПОКРИТТЯ́ у будівництві — *огороджувальна конструкція,* що відокремлює приміщення будинку (або внутр. об'єм споруди) від зовн. середовища, захищаючи їх від атмосферних опадів та ін. зовн. діянь. Розрізняють П. горищні (дах з горищним *перекриттям*) і безгорищні, або суміщені (теплі, холодні). Основні елементи безгорищного П.— несуча основа (плоска, просторова), утеплювач (у теплих П.) і *покрівля*. Плоскою несучою основою П. є залізобетонні панелі і настили, укладені на *балки, ферми,* несучі *стіни,* просторовою — тонкостінні *оболонки,* що являють собою одночасно й огороджувальні конструкції (див. також *Купол, Мембрана, Складчасті конструкції, Висячі конструкції, Пневматичні будівельні конструкції*). Утеплювачем П. служать плити з *керамзитобетону, перлітобетону, пінопласту,* сипкі матеріали (напр., *керамзит*), а також монолітний *ніздрюватий бетон*. Від зволоження водяною парою утеплювач захищають одним-двома шарами *пергаміну* (див. *Пароізоляція*). Залежно від призначення безгорищні П. бувають: одно-, дво- і багатопрогонові; ліхтарні (див. *Ліхтар*) і безліхтарні; з зовн. і внутр. водостоком. П. з плоскою несучою основою (плоскі П.) поширені у масовому будівництві житлових, громадських і промислових будинків. На деяких П. такого типу розміщують спортивні майданчики, солярії, кафе, ресторани тощо. П. з просторовою несучою основою (просторові П.) роблять в осн. у спортивних і виставочних залах, ангарах і елінгах, театрах, видовищних залах, торговельних та ін. громадських спорудах, у *промислових будинках*. Унікальними є просторові П. олімпійських об'єктів у Москві: стадіону на проспекті Миру (площа сталевого мембранового покриття стадіону — 33 000 м², товщ. 5 мм), універсального спортзалу в Ізмайлові (площа покриття — 4000 м², маса 200 т, товщина сталевого листа 2 мм), велотреку в Крилатському (з двох мембран у формі метелика).

ПОКРИ́ШЕВ Петро Опанасович [11 (24).VIII 1914, с-ще Гола Пристань, тепер місто Херсон. обл.— 23.VIII 1967, Ленінград] — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1955), двічі Герой Рад. Союзу (лютий і серпень 1943). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1934. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї, винищувального авіаполку на Ленінгр. фронті. Здійснив бл. 300 бойових вильотів. Особисто збив 22 ворожі літаки і 7 — в групі. Після війни — на відповідальних посадах у військах ППО. В 1954 закінчив Академію Генштабу. З 1961 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОКРИ́ШКІН Олександр Іванович [н. 21.II (6.III) 1913, Новоніколаєвськ, тепер Новосибірськ] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1972), тричі Герой Рад. Союзу (травень, серпень 1943, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1932. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира і командир ескадрильї, пом. командира і командир гвард. винищувального авіац. полку та 9-ї гвард. винищувальної авіац. д-зії брав участь у боях на Пд., Пн.-Кавказ., 1-му, 2-му, 4-му Укр. фронтах. Здійснив 600 бойових вильотів, брав участь у 156 повітр. боях, збив 59 ворожих літаків. У 1948 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1957 — Академію Генштабу. В 1968—71 — заст. головнокоманд. військами ППО країни. В 1972—81 — голова ЦК ДТСААФ СРСР. На XXV і XXVI з'їздах КПРС обраний кандидатом у члени ЦК, на XXI — XXIII з'їздах Компартії України — членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань. Автор книг «Крила винищувача» (1944), «Небо війни» (1966). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОКРІВЕ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — будівельні матеріали, застосовувані при *покрівельних роботах*. Розрізняють П. м. органічні (бітумні, дьогтьові, деревинні, полімерні) і неорганічні (силікатні, металеві); жорсткі (поштучні), гнучкі (рулонні) і пластичні (мастикові). До жорстких П. м. належать азбестоцементні листи і плити (див. *Азбестоцементні вироби і конструкції*), *черепиця,* природний *шифер,* листи оцинкованої або неоцинкованої сталі, алюмінію, цинку, *шлакоситалу, склопластику, скла органічного,* а також дошки, дранка тощо. Найпоширеніші гнучкі П. м.: *пергамін, руберойд* і *толь*. Крім того, використовують гідроізол (азбестовий картон), ізол (гумобітумний матеріал, зміцнений азбестовим волокном), склополотно і тканинну склосітку. Пластичні П. м.— бітумні, бітумно-полімерні й дьогтьові *мастики*. Осн. характеристики П. м.— водонепроникність, атмосферо-, морозо- і вогнестійкість, міцність.

Дмитро Я. Покрас.

П. О. Покришев.

О. І. Покришкін.

Літ.: Резниченко П. Т. [та ін.]. Мастики в строительстве. Днепропетровск, 1975; Ярмоленко Н. Г., Искра Л. И. Справочник по гидроизоляционным материалам для строительства. К., 1979. *О. О. Литвинов.*

ПОКРІВЕ́ЛЬНІ РОБО́ТИ — будівельні роботи по створенню *покрівлі* будинку або споруди. Склад П. р. визначається видом покрівлі, похилом даху й застосовуваними *покрівельними матеріалами.* П. р. з використанням рулонних і мастикових матеріалів полягають у підготовці (очищенні, огрунтовуванні) основи (бетонної, асфальтобетонної), пароізоляції її (шаром *мастики* або одним-двома шарами *пергаміну, руберойду, толю* на мастиці), в укладанні теплоізоляційного шару (плитних, монолітних або сипких утеплювачів) і створенні вирівнюючого шару — стяжки (цементно-піщаної, асфальтобетонної). Килим з двох — п'яти шарів рулонних матеріалів (кількість шарів визначається проектом) наклеюють впоперек схилу покрівлі (при похилі даху до 15%) або вздовж схилу (понад 15%), після чого захищають шаром щебеню або гравію, насипаного на шар мастики. Килим з мастикових матеріалів наносять на стяжку кількома шарами, між якими укладають склотканину. Верхній шар посипають щебенем або покривають алюмінієвою фарбою. При П. р. з використанням поштучних матеріалів на дерев'яні лати, залізобетонні, сталеві або дерев'яні прогони (балки) укладають азбестоцементні листи і плитки, *черепицю* і металеві листи. Листи кріплять до основи шурупами, цвяхами та ін., черепицю прив'язують дротом. Кожний з процесів П. р. виконується спеціалізованою ланкою будівельників. Підвищенню рівня механізації П. р. сприяє використання плит покриттів повної заводської готовності. Див. також *Зимові роботи.*

О. О. Литвинов.

ПОКРІ́ВЛЯ — 1) У будівництві — верхнє водонепроникне огородження (оболонка) даху або покриття будинку (споруди). Складається з водоізолюючого шару і основи (лат, суцільного настилу та стяжки), укладаної по несучих конструкціях або по утеплювачу (у суміщених покриттях). Залежно від застосовуваних *покрівельних матеріалів* розрізняють П. листову, рулонну, лускоподібну, мастикову. Див. також *Покрівельні роботи.* 2) У гірничій справі — шари гірських порід, що залягають над пластом корисної копалини. Розрізняють П. несправжню (шари пустої породи, що самочинно легко обвалюються незабаром після виймання корисної копалини), безпосередню (шари пустої породи, що їх регулярно обвалюють в міру просування *вибою*) і основну (шари породи, що залягають над безпосередньою П.). Обвалення основної П. відбувається здебільшого через великі проміжки часу залежно від міцності і потужності порід.

ПОКРО́ВИ НА НЕ́РЛІ ЦЕ́РКВА — пам'ятка *владимиро-суздальської школи* архітектури. Споруджено 1165 поблизу Боголюбова (тепер смт Суздальського р-ну Владимир. обл.) біля впадіння р. Нерлі в Клязьму. Одноверхий, чотиристовпний хрестовокупольний храм. Відзначається тонкими гармонійними формами, витягнутими пропорціями, вишуканою обробкою фасадів. До 1672 церква мала башту з ходом на хори. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура,* т. 1, с. 224—225.

ПОКРО́ВСЬК — колишня (з 1914 до 1931) назва м. *Енгельса.*

ПОКРО́ВСЬКА ЦЕ́РКВА — пам'ятка укр. архітектури. 1) В Києві споруджено 1766 за проектом арх. І. *Григоровича-Барського* в стилі укр. *барокко.* Довгаста в плані з високими напівкруглими виступами з трьох боків і трьома банями. Пожежа 1811 й пізніші перебудови змінили її первісний вигляд. Іконостас виконано у серед. 19 ст. арх. І. Штромом. Дзвіницю, споруджену в 2-й пол. 18 ст., перебудовано в 19 ст. 2) В Ромнах споруджено 1764 з добірного дуба «коштом і старанием войск запорожских Кошевого благородного г-пдина Петра Калнишевського и Давида Чорного» (за написом на одвірках). Її будував, імовірно, майстер Ілля Продацький з с. *Великих Сорочинців,* який у цей час споруджував церкву і в *Лохвиці.* В 1827—30 П. ц. капітально ремонтували — було підведено цегляний фундамент, замінено підвалини, покрито залізом бані, прибудовано ганки. На поч. 20 ст. церкву перевезено до Полтави, 1943 вона згоріла. П. ц. була класичним зразком п'ятибанного храму Наддніпрянщини. Її великий чотириярусний іконостас, в якому на рівні третього ярусу на кронштейнах містилися вирізьблені з дерева скульптури Аарона, Захарія, Іоанна Хрестителя та Євангеліста Іоанна, виконав майстер Сисой *Шалматов.*

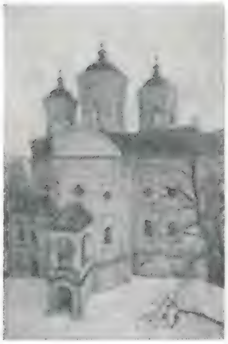

Покровська церква в Києві. Арх. І. Г. Григорович-Барський. 1766.

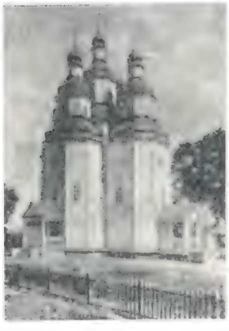

Покровська церква в Ромнах. 1764. Не збереглася.

ПОКРО́ВСЬКЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, на р. Вовчій (бас. Дніпра). Залізнична ст. Мечетна. 10,5 тис. ж. (1981).

На місці тепер. с-ща 1760 було засновано *зимівник,* який 1779 став військ. слободою. Рад. владу встановлено в кін. грудня 1917. З 1957 П.— с-ще міського типу.

У селищі — сироробний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична і спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка. Палац і 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки, істор.-краєзнавчий музей.

ПОКРО́ВСЬКИЙ Борис Олександрович [н. 10 (23).I 1912, Москва] — рос. рад. режисер опери, педагог, нар. арт. СРСР (з 1961). У 1937 закінчив Моск. ін-т театр. мистецтва (з 1954 — його професор). В 1937—43 — режисер (з 1939 — худож. керівник) Горьк. театру опери та балету; з 1943 — режисер, 1952—63 та з 1967 — гол. режисер Великого театру СРСР. З 1972 — також худож. керівник заснованого ним Моск. камерного муз. театру. Вистави: в Ленінгр. Малому оперному театрі — «Війна і мир» С. Прокоф'єва (1946); у Великому театрі — «Ворожа сила» О. Сєрова (1947), «Продана наречена» Б. Сметани (1948), «Садко» М. Римського-Корсакова (1949), «Семен Котко» (1970) та «Гравець» (1974) С. Прокоф'єва, «Викрадення місяця» О. Тактакішвілі, «Мертві душі» Р. Щедріна (обидві — 1977), «Отелло» Дж. Верді (1978), «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича (1981); в Московському камерному музичному театрі — «Ніс» Д. Шостаковича (1974), «Сокіл» Д. Бортнянського (1975) та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948, 1949, 1950. Ленінська премія, 1980.

Б. О. Покровський.

ПОКРО́ВСЬКИЙ Василь Тимофійович [1839, побл. м. Калуги — 19 (31).I 1877, Київ] — вітчизняний терапевт. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1861); у 1866—67 — доцент цієї ж академії. З 1867 — професор Київ. ун-ту й ординатор Військ. госпіталю. Праці П. присвячені вивченню діяння окису вуглецю на організм, питанням боротьби з епідеміями, диференціальної діагностики тифозних захворювань тощо. П. був учнем С. П. *Боткіна.* Під керівництвом П. у Київ. ун-ті викладались педіатрія, шкірні хвороби, отолярингологія, нервові і психічні хвороби. У 1877 очолював боротьбу з тифозними епідеміями у Києві.

ПОКРО́ВСЬКИЙ Микола Дмитрович [н. 15 (28).X 1901, Тульчин, тепер Вінн. обл.] — укр. рад. диригент, народний артист УРСР (з 1948). Музики навчався у М. *Леонтовича,* 1921—25 — у Київській консерваторії. Був диригентом оперних театрів в Одесі (1926—33, 1944—75 — гол. диригент), Харкові (1934—40, 1941—44 — в евакуації), Львові (1940—41). Диригував спектаклями укр., рос., зх.-європ. класики, операми рад. композиторів («Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «В бурю» Т. Хренникова, «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського та ін.).

ПОКРО́ВСЬКИЙ Михайло Миколайович [17(29).VIII 1868, Москва — 10.IV 1932, там же] — рад. історик, держ. і парт. діяч, акад. АН СРСР (з 1929). Член Комуністичної партії з 1905. Закінчив істор.-філологічний ф-т Моск. ун-ту (1891). В кін. 1906 обраний членом Моск. к-ту РСДРП. На V з'їзді РСДРП (1907) обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП. З 1907 перебував на нелегальному становищі у Фінляндії, 1909 емігрував до Франції. Повернувся до Росії в серпні 1917. Учасник Жовтневого збройного повстання 1917 в Москві. З листопада 1917 до березня 1918 П.— голова Моск. Ради. З травня 1918 і до кінця життя П.— заст. наркома освіти РРФСР, член Раднаркому РРФСР. Після XVI з'їзду партії обраний членом Президії ЦКК ВКП(б). Був членом ЦВК і ВЦВК ряду скликань. Брав участь у роботі конгресів і пленумів Комінтерну.

Становлення істор. поглядів П. відбувалося під впливом концепції В. Й. *Ключевського,* а також *«легального марксизму».* З поч. 20 ст. перейшов у табір революц.

соціал-демократії. В 1905 П. зустрівся в Женеві з В. І. Леніним, який подав йому велику допомогу у становленні на позиції марксизму. В еміграції П. написав ряд монографій, зокрема «Російську історію з найдавніших часів» (т. 1—5. М., 1910—13, за участю ряду ін. істориків; не раз перевидавалася за рад. часу). П.— автор багатьох наук. праць з історії СРСР, історії рос. культури, зовн. політики, революц. руху 19—20 ст. Під його керівництвом опубліковано серії архівних документів з історії революц. руху в Росії. На працю П. «Російська історія в найстислішому нарисі» (ч. 1—3, 1920—23; укр. переклад — Х.—К., 1922—34) схвальний відзив дав В. І. Ленін (див. Повне зібр. творів, т. 52, с. 24). П. виступив з рядом статей і доповідей про вклад В. І. Леніна в істор. науку. Осн. значення праць П. полягає в тому, що в них уперше в рос. історіографії зроблено спробу систематично викласти історію Росії з матеріалістичних позицій, з позицій класової боротьби, показати роль нар. мас у розвитку суспільства. В «Рос. історії з найдавніших часів» викладено й історію України з 13 до кін. 18 ст. П. позитивно оцінив *Переяславську раду 1654*, діяльність Б. Хмельницького. П. осуджував великодержавницьку політику царизму щодо України. Однак П. допустився ряду серйозних загальнометодологічних та істор. помилок. Так, він вважав, що віссю всієї рос. історії з кін. 18 ст. до 1917 була боротьба між торг. і пром. капіталом, Лютн. бурж.-демократичну революцію 1917 вважав початком соціалістичної революції тощо. Помилкові погляди П. негативно вплинули на розвиток рад. істор. науки. Їх критикували в ряді парт. документів, у працях рад. істориків. П. був керівником Комуністичної академії, її Ін-ту історії, Ін-ту червоної професури, редактором ряду істор. журналів. Викладав у вузах Москви. Нагороджений орденом Леніна. Похований на Красній площі в Москві.

Літ.: Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969; Соколов О. Д. М. Н. Покровский и советская историческая наука. М., 1970. *М. І. Кузнецов.*

М. Д. Покровський.

М. М. Покровський.

ПОКРО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 45,4 тис. чол. (1981). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Покровське*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: каолін, граніт. Річки — *Вовча* з притокою *Гайчур* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. В межах району — Дібровський держ. заказник. Найбільші пром. підприємства — просянські каоліновий комбінат і елеватор, Покровський сироробний з-д та Мечетнянський комбінат хлібопродуктів. Комбінат побутового обслуговування (Покровське). В землеробстві району переважає вирощування озимої пшениці, кукурудзи, ярого ячменю, проса, соняшника, цукр. буряків, рицини; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 101,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,8 тис. га, луки і пасовища — 11,6 тис. га. Садівництво. У П. р.— 11 колгоспів, кінний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Просяна, Мечетна. Автошляхів — 346 км, у т. ч. з твердим покриттям — 326 км. У районі — 25 заг.-осв., музична, спортивна і кінно-спортивна школи, сільс. профес.-тех. училище (смт Просяна); 38 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 40 клубних установ, кінотеатр, 39 кіноустановок, 30 б-к, істор.-краєзнавчий музей. У с. Великомихайлівці П. р. народився укр. рад. письменник В. М. *Вільний*, у с. Маломихайлівці — укр. рад. письменник А. М. *Хорунжий*. У районі видається газ. «Радянське слово» (з 1932). *В. П. Коверець.*

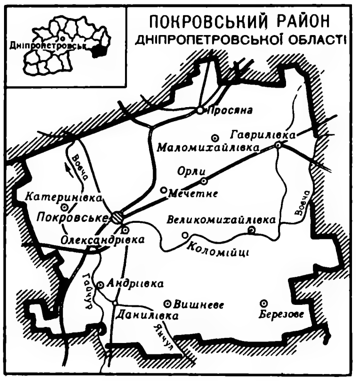

ПОКУЛИ́ТИЙ Костянтин Іванович (н. 19.VIII 1934, Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Член КПРС з 1973. В 1959—65 навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: «Чабан» (1967), «Присяга» (1968), «У святковий день» (1969—70), «Мої брати» (1972), «На Полтавщині» (1974), «Арсенал» (1976), «На південному кордоні» (1979).

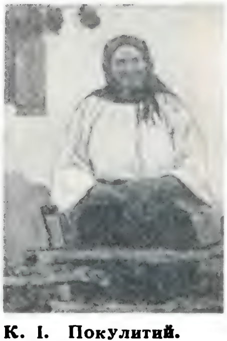

К. І. Покулитий. Чекання. 1972.

ПОКУ́С Яків Захарович [10 (22). XII 1894 — 3.IX 1945] — рад. військ. діяч, комкор (1936). Член Комуністичної партії з 1919 Н. в селянській сім'ї в с. Сомівці (тепер Зачепилівського району Харківської обл). Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. Під час громадян. війни на Україні був нач. штабу ряду з'єднань, командиром полку. Брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців та ін. контрреволюц. банд. На Далекому Сході як командир стрілецької бригади брав участь у штурмі Волочаєвки, Спаська, в остаточному розгромі білогвардійців та япон. інтервентів.

Після громадян. війни — на відповідальних посадах у Червоній Армії. В 1929 закінчив Вищу військ. академію. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки. *А. Ф. Хижняк.*

ПОКУ́ТСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1648 — антифеод. повстання на *Покутті* проти польс.-шляхет. загарбників. Вибухнуло під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*. Після перемоги сел.-козац. військ у *Пилявецькій битві 1648* розгорнувся сел. повстанський рух у Сх. Галичині. Найбільшої сили він досяг на Покутті. В П. п. брали участь селяни, міщани, дрібна укр. шляхта і нижче православне духівництво. На визволеній від польс. шляхти території повстанці запроваджували козац. самоврядування, створювали збройні загони за козац. зразком. Найвідомішим з керівників повстанського руху на Покутті був С. Г. *Височан*, який за допомогою прибулих частин сел.-козац. армії Б. Хмельницького здобув м. Отиню (тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.) і перетворив її на гол. опорний пункт повстанської боротьби. В умовах стихійності сел. руху С. Г. Височан зумів об'єднати розрізнені повстанські загони в 15-тисячне військо, яке визволило майже все Покуття. Покутські повстанці підтримували бойові зв'язки з повстанськими загонами, що діяли в Галицькому і Теребовлянському повітах. П. п. сприяло переможній боротьбі сел.-козац. війська на чолі з Б. Хмельницьким проти шляхет. Польщі, зокрема його визвольному походові на Сх. Галичину. Після повернення сел.-козац. війська з Сх. Галичини на Правобережну Україну П. п. було в січні 1649 придушене. Частині повстанців на чолі з С. Г. Височаном вдалося прорватися на Правобережну Україну. Чимало повстанців, щоб уникнути жорстоких розправ, відступило на Буковину.

Літ.: Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. К., 1962. *В. В. Грабовецький.*

ПОКУ́ТСЬКО-БУКОВИ́НСЬКІ КАРПА́ТИ — гори у зовнішній смузі *Карпат Українських*. Простягаються від долини р. Пруту на Пн. Зх. до кордону з Румунією на Пд. Сх., у межах Івано-Фр. і Чернів. областей. Складаються з низькогірних (Кам'янистий, Карматура та ін.) і середньогірних (Ігрець, Буковець та ін.) хребтів, розділених річковими долинами. Переважні висоти 700—900 м, найбільша — 1491 м. Складені переважно пісковиками та глинистими сланцями. Схили до вис. 900 м вкриті буково-ялицево-смерековими лісами, з вис. 900 м і до 1100 м — буково-смерековими лісами, вище — смерековими лісами та гірськими луками. Річкові долини густо заселені. Район туризму. Розвинуті художні промисли — вироби з дерева, вовни та глини (*Косів, Вижниця*). *Б. Ф. Лящук.*

ПОКУ́ТТЯ — історико-географічна область України, що займала сх. частину сучасної Івано-Фр. обл. В джерелах 17—18 ст. П. називали пд.-сх. «кут» (звідси й назва) Галичини між річками Дністром, Черемошем та Карпатами, включаючи Гуцульщину, а з 19 ст.— лише рівнинну частину цієї території. В 1387—1772 тер. П. перебувала під владою шляхет. Польщі, з 1772 — Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 її загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 П. у складі зх.-укр. земель

І. С. Полбін.

возз'єднано з Рад. Україною. З тер. П. пов'язані *Мухи повстання 1490—92*, рух *опришків*.

ПОЛА́БСЬКІ СЛОВ'Я́НИ, полаби, полабяни — група зх.-слов'ян. племен, які населяли в кінці 1 — на початку 2-го тис. н. е. територію від р. Лаби (Ельба) та її притоки р. Сали (Заале) на Зх. до р. Одри (Одер) на Сх., від Рудних гір на Пд. і до Балтійського м. на Пн. Об'єднувалися в 3 племінні союзи (лужицькі серби, *лютичі, бодричі*). Займалися землеробством, скотарством, ремеслами і торгівлею. В 10 ст. П. с. були підкорені нім. феодалами, проте в результаті повстань 983 і 1002 більша частина їх (за винятком лужицьких сербів) знову стала вільною. В ході боротьби проти нім. агресорів у 11—12 ст. у П. с. виникли ранньофеод. д-ви, найбільшою з яких була *Вендська держава*. В 12 ст. почався новий наступ нім. агресорів проти П. с. *Хрестовий похід проти слов'ян 1147* закінчився безрезультатно для завойовників. Проте в 50—60-х рр. 12 ст. нім. феодали захопили землі П. с., використовуючи ворожнечу між їхніми князями. Земля лютичів стала основою маркграфства *Бранденбург*, бодричів — князівства *Мекленбург*. У дальшому більша частина П. с. зазнала германізації, частина була винищена. Самобутність зберегла лише частина лужицьких сербів (див. *Лужичани*).

ПОЛАНЕ́ЦЬКИЙ УНІВЕРСА́Л 1794 — універсал, підписаний Т. *Косцюшком* 7.V у повстанському таборі поблизу містечка Поланець (біля м. Сандомежа) під час *польського повстання 1794* з метою залучення селянства до активної участі у повстанні. П. у. проголошував, що селяни беруться під опіку д-ви, надавав кріпакам особисту свободу. Проте кріпак міг піти від свого поміщика лише після повного розрахунку з ним і внесення податків д-ві. На час повстання зменшувалися розміри панщини. Учасники повстання звільнялися від панщини. За селянами визнавалося спадкове право на землю, яку вони обробляли. В той же час П. у. передбачав покарання осіб, які закликатимуть селян до виступів проти поміщиків і до невиконання повинностей. П. у. через свою обмеженість (земля залишалася власністю поміщиків) не створив умов для масової участі селян у повстанні. Саботаж постанов П. у. шляхтою і католицьким духівництвом призвів до того, що П. у. не було проведено в життя. *Я. С. Мельничук.*

ПО́ЛБА — група видів пшениці, у яких колос при достиганні легко розламується на окремі колоски. Зернівки при дозріванні не випадають з квіткових лусок і при звичайній молотьбі не вимолочуються. В СРСР П. наз. пшеницю двозернянку, емер (Triticum dicoccum), що належить до найдавніших хлібних культур, на Україні її вирощували ще за 4 тис. років до н. е. Зерно П. після шеретування переробляють на крупу, іноді ним годують коней. Спорадично вирощують П. в Удмуртській АРСР, Башкирській АРСР і Татарській АРСР, у деяких гірських р-нах Кавказу і Закавказзя. Використовують її і в селекц. роботі як вихідний матеріал. П. відзначаються високим вмістом білка в зерні (22—24%) і стійкістю проти грибних хвороб.

ПО́ЛБІН Іван Семенович [14 (27).I 1905, с. Ртищево-Каменка, тепер Майнського р-ну Ульян. обл.— 11.II 1945, м. Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР] — рад. військ. льотчик, ген.-майор авіації (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1945, посмертно). Член Комуністичної партії з 1927. В Рад. Армії з 1927. В 1939 командував авіаескадрильєю під час боїв з япон. мілітаристами на р. Халхін-Голі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир бомбардувального авіаполку, авіадивізії, гвард. авіакорпусу на Зх., Сталінградському, Брян., Ворон., 1-му та 2-му Укр. фронтах. П. особисто здійснив 150 бойових вильотів. Загинув у бою. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПО́ЛЕ алгебраїчне — асоціативне і комутативне *кільце*, в якому для довільних $a \neq 0$ і b знайдеться єдиний елемент x (частка b/a) такий, що $a \cdot x = b$. П., елементами яких є числа, наз. числовими. Числовими П. є, напр., множини (див. *Множин теорія*) всіх *раціональних чисел*, усіх *дійсних чисел*, усіх *комплексних чисел* (з природними операціями додавання і множення). Є П., які містять лише скінченне число елементів. Найпростішим прикладом такого П. є множина двох елементів α і β, додавання і множення яких визначаються рівностями: $\alpha + \alpha = \beta + \beta = \alpha$, $\alpha + \beta = \beta + \alpha = \beta$; $\alpha \cdot \alpha = \alpha \cdot \beta = \beta \cdot \alpha = \alpha$, $\beta \cdot \beta = \beta$. Якщо частина A деякого П. B сама є П. відносно тих самих операцій додавання і множення, то A наз. підполем B, а B — надполем, або розширенням A до B. П., які не мають підполів, наз. простими. Прикладом простого П. є множина всіх раціональних чисел. Коли P — числове П. і число $\alpha \notin P$, то мінім. числове П., яке містить P і α, наз. розширенням P, утвореним приєднанням α, і позначається через $P(\alpha)$. Число α наз. алгебраїчним відносно P, якщо воно є *коренем* рівняння $a_0x^n + a_1x^{n-1} + \ldots + a_{n-1}x + a_n = 0$ з коефіцієнтами $a_i \in P$. В цьому випадку $P(\alpha)$ наз. простим алгебраїчним розширенням П. P. Напр., якщо P — поле раціональних чисел, то множина всіх чисел виду $a + b\sqrt{2}$, де $a, b \in P$, збігається з розширенням $P(\sqrt{2})$. П. S наз. алгебраїчним розширенням П. P, якщо воно одержується приєднанням до P скінченного числа елементів $\alpha_1, \alpha_2, \ldots, \alpha_m$, алгебраїчних відносно P. Серед алгебр. розширень S даного П. P існують макс. алгебр. розширення T, тобто такі, які не допускають дальшого алгебр. розширення. Вони характеризуються властивістю: кожний многочлен з коеф. з S розкладається на лінійні множники з коеф. з T.

Літ.: Завало С. Т., Костарчук В. Н., Хацет Б. И. Алгебра и теория чисел, ч. 1—2. К., 1977—80; Ван дер Варден Б. Л. Алгебра. Пер. с нем. М., 1976. *В. С. Чарін.*

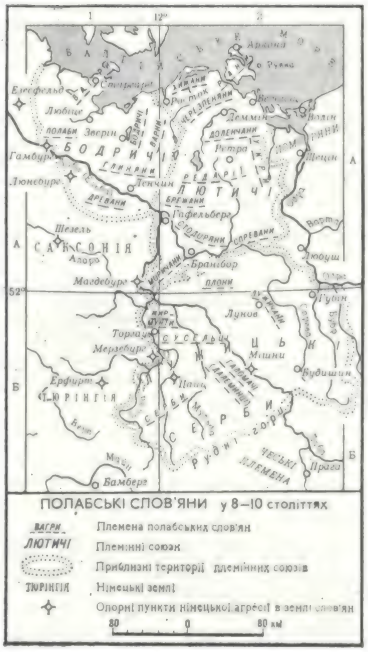

ПОЛАБСЬКІ СЛОВ'ЯНИ у 8—10 століттях

ПО́ЛЕ ЗО́РУ оптичної системи — частина простору (площини), зображення якої дає *оптична система*. П. з. можна визначити, знайшовши за законами *геометричної оптики* положення вхідного люка S' і вхідної зіниці l (вони є зображеннями в просторі предметів відповідно *діафрагми* П. з. S і апертурної діафрагми B; мал.). Кут 2ω, під яким з центра вхідної зіниці A видно крайні точки вхідного люка, наз. кутовим П. з., а віддаль MM' — лінійним П. з. Кутовим П. з. (кутом поля зору) характеризують системи, призначені для розглядання дуже віддалених об'єктів (*телескопи, біноклі*, більшість фотоапаратів), а лінійним — системи, в яких віддаль до об'єкта мала (напр., *мікроскопи*). У великих телескопах П. з. не перевищує кількох мінут, а в фотографічних ширококутових об'єктивах досягає 120—140° і навіть 180°. У мікроскопах застосовують переважно окуляри з П. з. 18 мм.

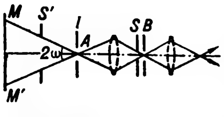

Поле зору.

ПОЛЕВО́Й Борис Миколайович [справжнє прізвище — Кампов; 4 (17).III 1908, Москва — 12.VII 1981, Москва] — рос. рад. письменник, громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1940. Редактор журн. «Юность» (1962—81). У роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент «Правды». Перша книга — «Мемуари вошивої людини» (1927). Повість «Гарячий цех» (1939) — про трудівників перших п'ятирічок. Нариси воєнних років об'єднано у книги «Від Бєлгорода до Карпат» (1945), «Дніпровська епопея» (1946). Автор «Повісті про справжню людину» (1946; Держ. премія СРСР, 1947; однойм,. фільм 1948; одноймо. опера С. Прокоф'єва, 1948), в основі якої — подвиг Героя Радянського Союзу льотчика О. П. *Маресьєва*. Темі Великої

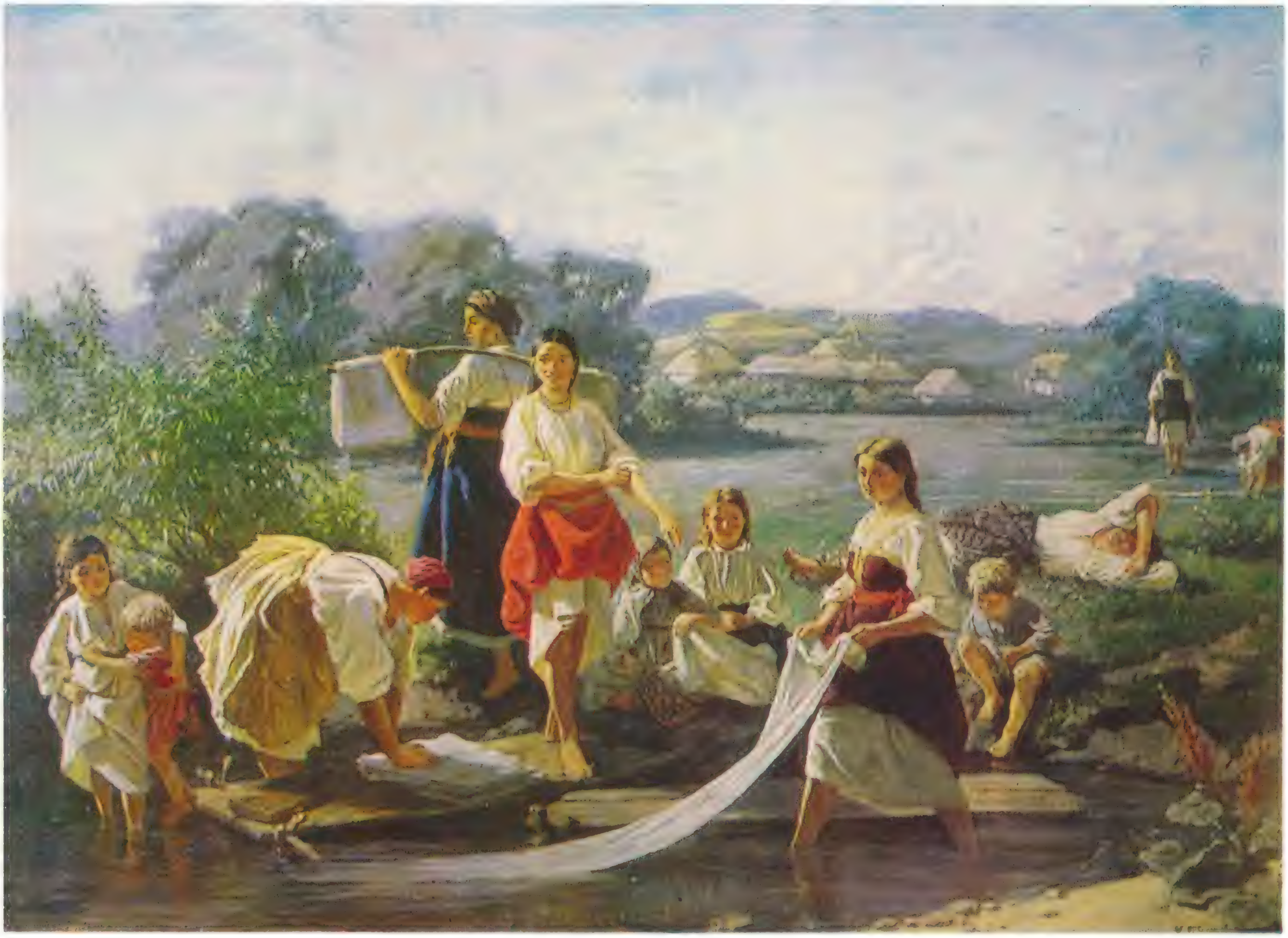

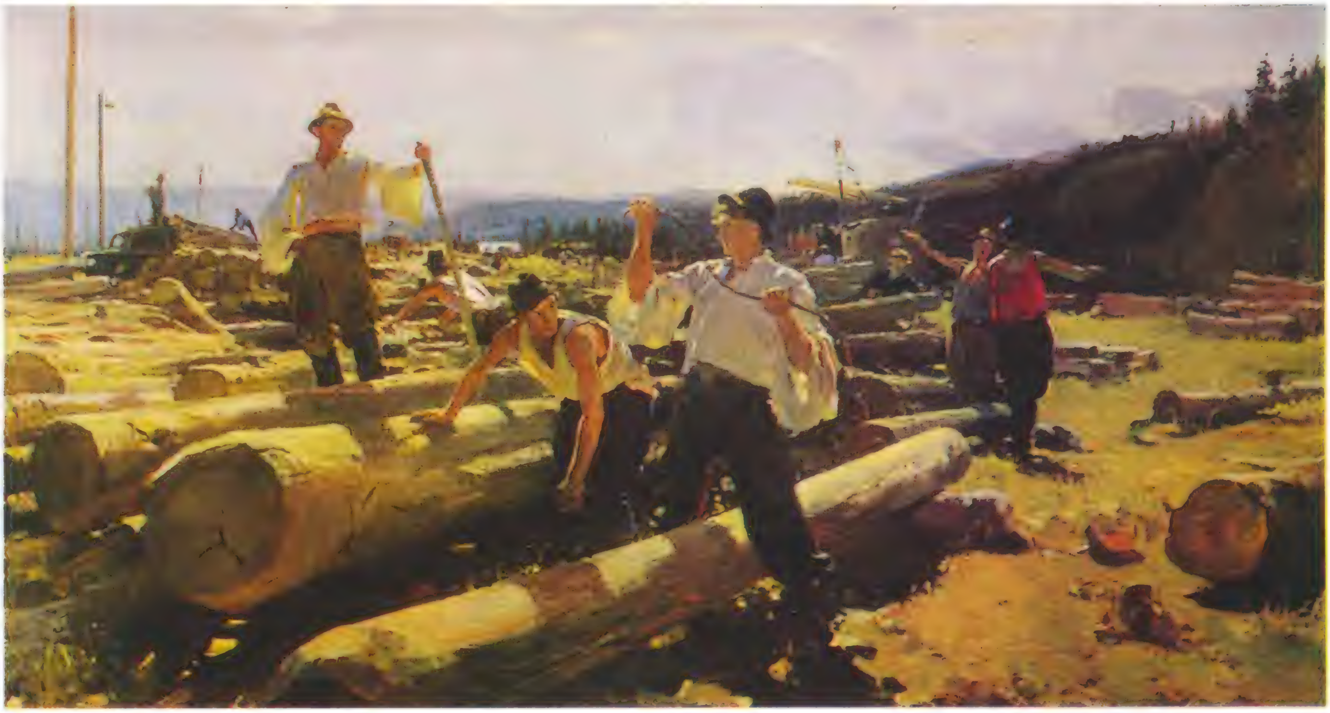

До ст. **Побутовий жанр.**

1. К. О. Трутовський. Відбілювання полотна. 1874.
2. Г. М. Глюк. Лісоруби. 1954. Обидві — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1

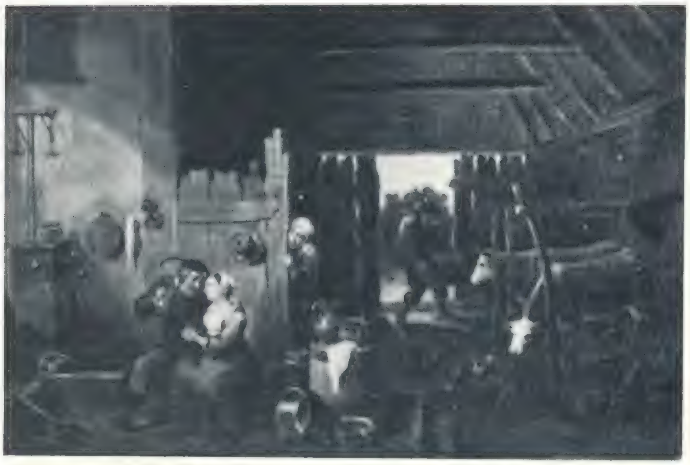

2

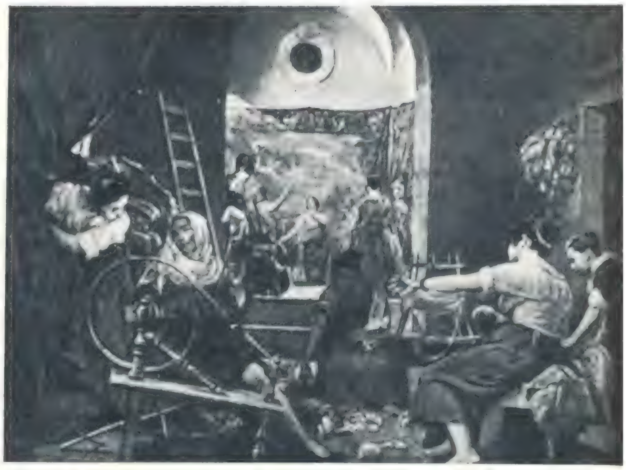

3

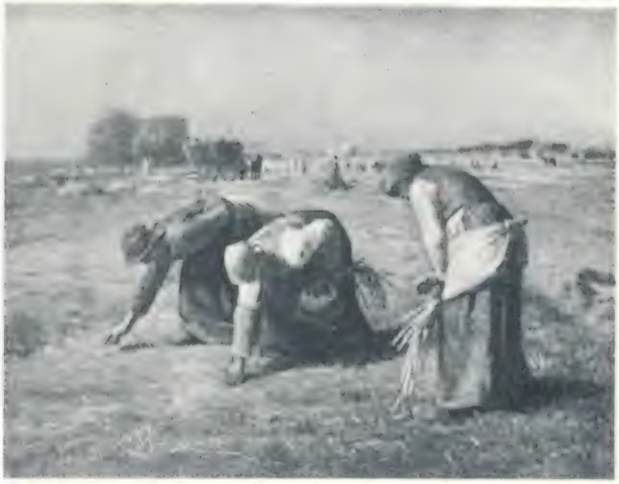

До ст. **Побутовий жанр.**

1. Д. Тенірс Молодший. У селянському будинку. Середина 17 ст. Київський музей західного та східного мистецтва. **2.** Д. Веласкес. Прялі. 1657. Прадо. Мадрід. **3.** Ж.-Ф. Мілле. Збирачки колосків. 1857. Лувр. Париж. **4.** П. А. Федотов. Сватання майора. 1848. Державна Третяковська галерея. Москва. **5.** О. Г. Венеціанов. На жнивах. Літо. Початок 19 ст. Державна Третяковська галерея. Москва. **6.** А. О. Пластов. Вітя-підпасок. 1951. Державний Російський музей. Ленінград.

4

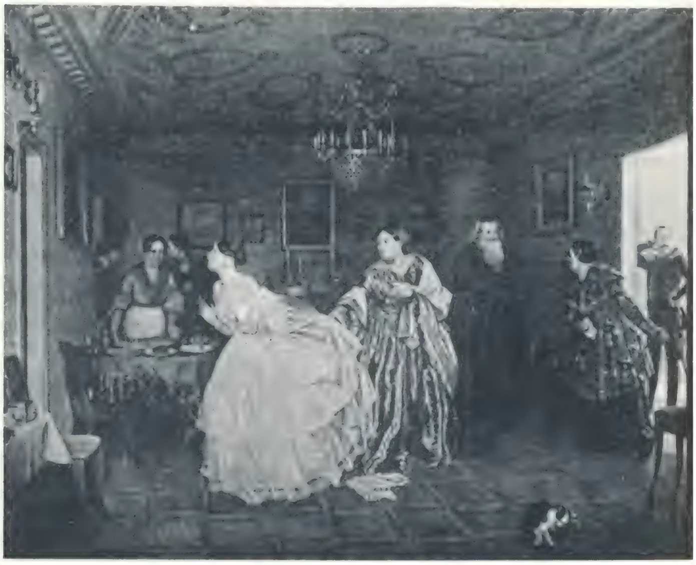

5

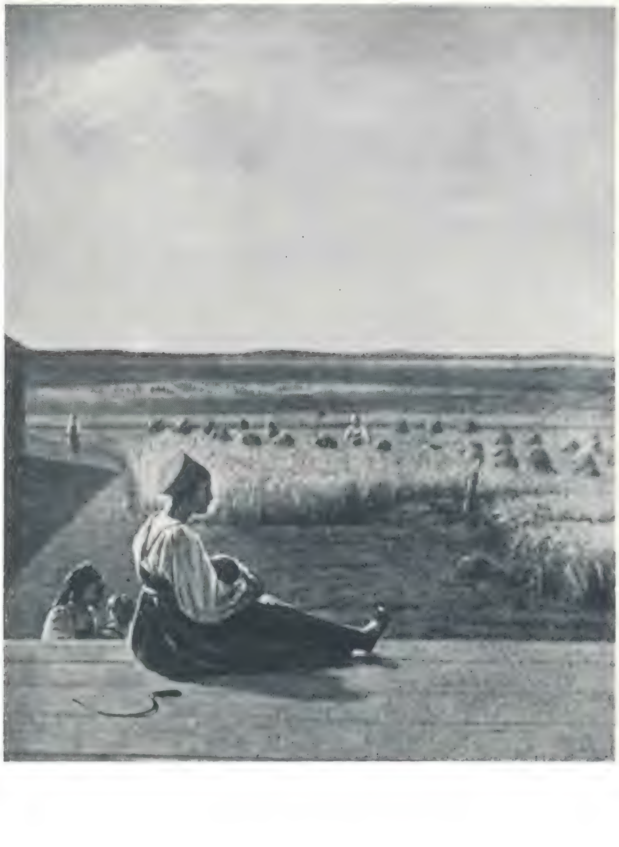

6

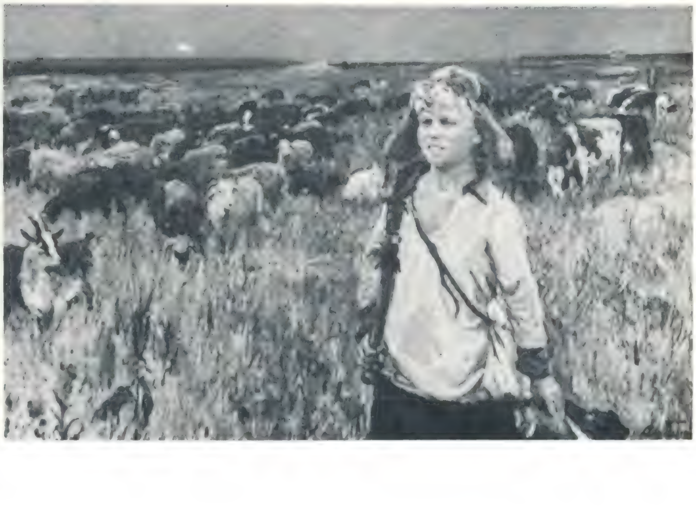

Вітчизн. війни присвятив книги: «Ми — радянські люди» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), роман «Золото» (1949—50; однойм. фільм, 1970); повісті «Лікар Віра» (1966; однойм. фільм, 1968), «Анюта» (1977). Враження від зарубіж. поїздок відобразив у книгах-репортажах «Американські щоденники» (1956; Міжнар. премія Миру, 1959); «За тридев'ять земель» (1956) та ін. Романи «Глибокий тил» (1958), «На березі дикім» (1962; однойм. фільм, 1966) присвячені трудовим подвигам рад. людей. Серед останніх творів П.— «Найпам'ятніші. Історія моїх репортажів» (1979). Був членом бюро Всесвітньої Ради Миру і Президії Рад. комітету захисту Миру. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, 2 Золотими медалями Всесвітньої Ради Миру.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1969; Человек — человеку. Повести. М., 1971; Эти четыре года. Из записок военного корреспондента, т. 1—2. М., 1978; Укр. перекл.— Ми — радянські люди. К., 1950; Подвиг. К., 1952; Нові оповідання. К., 1952; Волгодонці. К., 1953; Любов. К., 1960; Глибокий тил. К., 1960; Лікар Віра. К., 1969; На березі дикім. К., 1971; Повість про справжню людину. К., 1972; Наш Ленін. К., 1977.

І. Т. Крук.

ПОЛЕВО́Й Микола Олексійович [22.VI (3.VII) 1796, Іркутськ — 22.II (6.III) 1846, Петербург] — рос. письменник, журналіст, історик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1831). Видавець журн. «Московский телеграф» (1825—34). Один із перших бурж. ідеологів у Росії 20—30-х рр. У галузі естетики — прихильник *романтизму*. Друкуватися почав 1817. У творах 30-х рр.— повість «Мішок з золотом» та «Оповідання російського солдата» показав тяжке життя селян, у повісті «Живописець» — трагічну долю художника за часів кріпацтва. П.— автор «Історії російського народу» (т. 1—6, 1829—33), кн. «Нариси російської літератури» (ч. 1—2, 1839). З повагою ставився до укр. народу, його мови, написав рецензію на «Історію Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського (1830). Книги П. про видатних рос. полководців ілюстрував Т. Шевченко. В 40-х рр. П. перейшов на реакц. позиції.

І. С. П'ятаков.

ПОЛЕВСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Свердл. обл. РРФСР. Розташований за 10 км від залізнич. ст. Полевський. 65 тис. ж. (1981). Осн. підприємства — з-ди: Сєверський трубний, маш.-буд., кріолітовий, металофурнітурний, мармурових і залізобетонних виробів та ін. Музей. Засн. 1718, місто — з 1942.

ПОЛЕЖА́ЄВ Георгій Миколайович [н. 27.XI (9.XII) 1900, м. Кірсанов, тепер Тамб. обл.] — рос. рад. актор, режисер і педагог, нар. арт. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1943. В 1921—25 навчався в Театр. технікумі і на Вищих режисерських курсах (Москва), після закінчення яких його запросили в *Малий театр*. В 1926—31 працював у театрах Дніпропетровська, Харкова, Макіївки, Ворошиловграда, 1931—37 — в театрі «*Червоний факел*» (Новосибірськ), 1937—57 (з перервами)—у театрах Міністерства оборони СРСР. Серед ролей — Сатін («На дні» М. Горького), Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Корчагін («Як гартувалася сталь» за М. Островським), Суворов («Полководець Суворов» Бахтерєва), дід Остап, Гайдар («Партизани в степах України», «Фронт» Корнійчука), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). Вистави: «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Темп» М. Погодіна та ін. Викладав у театр. ін-тах Києва (1938—41), Ташкента (1955—58), Свердл. театр. уч-щі (1970—80).

І. М. Давидова.

ПОЛЕЖА́ЄВ Олександр Іванович [30.VIII (11.IX) 1804 (за ін. даними — 1805), с. Покришкіно, тепер Ромодановського р-ну Морд. АРСР — 16 (28).I 1838, Москва] — рос. поет. Друкуватися почав 1825 (вірш «Непостійність»). За антимонархічну поему «Сашка» (1826, надрук. 1861) П. було віддано в солдати без права вислуги. В ряді віршів і поем («Спів полоненого ірокезця», «Спів потопаючого плавця», «Арештант» та ін.) виступав проти деспотизму можновладців. У поемах «Ерпелі» (1830), «Чир-Юрт» (1832) зобразив реалістичні картини життя солдатів, боротьби горців, відстоював дружбу між народами. Вірші П. укр. мовою перекладав П. Грабовський. П. присвячені повість М. Рудермана «Штрафне життя», п'єса С. та О. Петровних «Загибель поета».

Тв.: Стихотворения и поэмы. Л., 1960.

М. М. Радецька.

ПОЛЕЗАХИСНІ́ ЛІСОВІ́ НАСА́ДЖЕННЯ — штучні лісові насадження, створювані для захисту с.-г. культур від засух, суховіїв, чорних бур, ін. несприятливих природних явищ, для поліпшення *водного режиму грунту* тощо; складова частина системи *захисних лісових насаджень*. Основна меліоративна роль П. л. н. проявляється в зменшенні швидкості вітру на полях, внаслідок чого поліпшується режим інших елементів мікроклімату, а це позитивно впливає на розвиток і ріст с.-г. рослин, підвищення їхньої врожайності. П. л. н. затримують на полях сніг, підвищують вологість повітря і грунту, поліпшують гідрологічний режим місцевості, захищають поля від *видування посівів*, а схили — від *ерозії грунту*. На плоских вододілах і схилах (до 2°) розміщують П. л. н. смугами шириною 9—15 м. Поздовжні (основні) смуги закладають впоперек напряму панівних вітрів вздовж довгих боків полів через 300—700 м, а поперечні — вздовж коротких боків полів через 1000—2000 м. На зрошуваних землях П. л. н. створюють вздовж господарських каналів смугами із 1—4 рядів дерев, а вздовж магістральних і міжгосподарських — із 7—8 і більше рядів дерев. Для захисту грунтів від водної ерозії на схилах від 2° і більше розміщують стокорегулюючі прибалкові та прияружні лісові смуги, а також яружно-балкові лісонасадження і насадження на сильноеродованих схилах. Породи, які вирощують у П. л. н., поділяють на головні й супутні. Головні породи (дуб, сосна, горіх чорний, береза бородавчаста, тополі, акація біла та ін.) забезпечують найбільшу висоту, стійкість і довговічність насаджень; супутні (липи, клени, груша лісова, яблуня та ін.) — створюють умови для кращого росту і розвитку головних порід, забезпечують необхідну щільність насаджень у верхньому ярусі, сприяють затіненню грунту і захисту його від бур'янів. Для захисту грунту при створенні П. л. н. висаджують також *підлісок*. Одночасно з захисними функціями П. л. н. прикрашають ландшафт, є місцем поселення корисних птахів і відпочинку людей.

Літ.: Бодров В. А. Полезащитное лесоразведение. К., 1974.

В. Т. Зайцев, Л. Й. Гайдарова.

Б. М. Полевой.

Г. М. Полежаєв.

ПОЛЕЙО́ВСЬКІ — укр. архітектори та скульптори, представники *барокко*, брати. Петро П. (р. н. невід.— п. бл. 1780). Працював у Польщі та на Україні (переважно в Почаєві та Львові). Найвизначнішою роботою П. була перебудова Латинського кафедрального костьолу у Львові (1765—76). Разом з Матвієм П., Г. Гофманом і Ф. Кульчицьким збудував *Успенський собор у Почаївській лаврі* (з 1771). Матвій П. (н. бл. 1720 — п. бл. 1800). Працював у Львові, Сандомирі, Почаєві. Автор багатьох статуй у Латинському кафедральному костьолі у Львові.

Літ.: Возницький Б., Крвавич Д. Скульптор Матвій Полейовський. «Образотворче мистецтво», 1971, № 6.

ПОЛЕ́ЛЬ — персонаж міфології західних і східних слов'ян. Бог шлюбу й кохання. Згадки про П. є в укр. і польс. фольклорі. Багато дослідників вважає, що *Лель* і П.— назви одного й того самого божества.

ПОЛЕМІ́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА (від грец. πολεμικός — войовничий) — літературна творчість церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру, яка виникла на поч. 16 ст. на Україні і в Білорусії у зв'язку з посиленням католицької експансії. Полемічні виступи проти намагань Ватікану і католицизму поширити свій вплив на сх.-слов'ян. землі почалися ще за часів Київ. Русі. Особливого розмаху полеміка набула з серед. 16 ст., коли католицизм під егідою шляхетської Польщі перейшов у релігійно-ідеологічний наступ, що привело до т. зв. *Брестської унії 1596*. Полеміка зачіпала також інші віровчення: іудейські, магометанські, протестантські тощо. Поштовхом до посилення полеміки став виступ польс. публіциста-єзуїта П. Скарги «Про єдність церкви божої» (Вільно, 1577), у якому він намагався виправдати політику окатоличення укр. і білорус. народів. Цей виступ, як і твори ін. польс.-єзуїтських і уніатських авторів (Б. Гербест, І. Потій, К. Сакович), дістав різку відсіч у посланнях, трактатах, памфлетах відомих укр. письменників Г. *Смотрицького*, С. *Зизанія*, *Острозького Клірика*, Х. *Філалета*, М. *Смотрицького*, П. Могили, З. Копистенського, в анонімній «*Пересторозі*» і в творах пізніших полемістів православного

М. Г. Полетаєв.

Ф. А. Полетаєв.

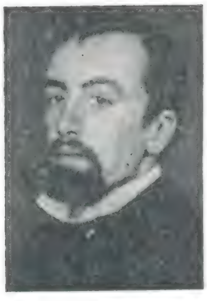

В. Д. Поленов. Портрет роботи І. Ю. Рєпіна. Фрагмент. 1877. Державна Третьяковська галерея в Москві.

табору — І. *Галятовського,* Л. *Барановича,* М. *Андрелли* та ін. Найвидатнішим укр. письменником-полемістом був І. *Вишенський,* який різко виступав проти релігійно-ідеологічного наступу на православ'я, викривав гнобительську суть світських і духовних магнатів, таврував суспільно-політ. лад Речі Посполитої. Письменники-полемісти звертались до істор. та політ. документального матеріалу, користувалися прийомами риторики і публіцистики, образами нар. творчості. П. л. 16 — 1-ї пол. 17 ст. була важливою зброєю в боротьбі за соціальне і нац. визволення укр. народу.

Видання: Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 1—3. СПБ, 1878—1903.

Літ.: Франко І. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1885; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії. К., 1957; Історія української літератури, т. 1. К., 1967. *В. П. Колосова.*

ПОЛЕТА́ЄВ Микола Гурійович [15 (27).IV 1872, с. Кожухово Костром. губ.— 23.X 1930, Туапсе] — діяч революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сел. сім'ї. З 1891 — токар на Путіловському з-ді в Петербурзі. Революц. діяльність почав у 90-х рр. у робітн. гуртках Петербурга. В 1895 — член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, не раз зазнавав арештів. У 1898 емігрував за кордон. З 1901 працював на Україні, з 1904 — в Петербурзі. В жовтні 1905 входив до складу виконкому Петерб. Ради робітн. депутатів, а 1907—12 — депутат 3-ї Держ. думи, очолював більшовицьке крило с.-д. фракції. Брав участь у виданні більшовицьких газет «*Звезда*» і «*Правда*». Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції. З 1918 — на госп. роботі.

ПОЛЕТА́ЄВ Федір Андріянович [партизанський псевд.— Поетан; 1 (14).V 1909, с. Катіно, тепер Скопінського р-ну Рязан. обл.— 2.II 1945, поблизу Канталупо, Італія] — воїн Рад. Армії, учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45 і Руху Опору в Італії під час 2-ї світової війни, Герой Рад. Союзу (1962). За професією коваль. На поч. Великої Вітчизн. війни — рядовий гвард. арт. полку 9-ї гвард. стрілецької д-зії. Влітку 1942 потрапив у нім.-фашист. полон і був вивезений до табору військовополонених в Італії. В 1944, після втечі з табору, за допомогою італ. комуністів потрапив до партизанів. Боровся проти нім. фашистів у складі 3-ї гарібальдійської партизан. д-зії «Пінан Чікеро». Загинув у бою. Похований у Генуї. Удостоєний найвищої військ. нагороди Італії — Золотої медалі за військову доблесть (1947), а також медалі Гарібальді. Пам'ятники П. встановлено в Генуї і Канталупо.

ПОЛЕ́ТИКА Василь Григорович (1765, Петербург — 1845, с. Коровинці, тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл.) — збирач документальних матеріалів з історії України 16—18 ст. Син Г. А. *Полетики.* Закінчив Віленський ун-т. До 1790 був на військ. службі. Написав компілятивну працю з старод. історії Єгипту, Ассірії, Мідії, Персії. На думку О. М. *Лазаревського,* П. та його батько були авторами «*Історії Русів*».

ПОЛЕ́ТИКА Григорій Андрійович [1725, Ромни, тепер місто Сум. обл.— 27.XI (8.XII) 1784, Петербург] — укр. політичний діяч. Походив з укр. старшинського роду. В 1745 закінчив *Київську академію*. Працював перекладачем з лат. і нім. мов в Академії наук у Петербурзі, 1764—73 — гол. інспектором шляхетного корпусу. В творі П. «Історична звістка, на якій основі Мала Росія була під республікою Польською...» та ін. працях П. обстоював принципи автономного управління Лівобережної України, обгрунтовував феод. права і привілеї козац. старшини. Написав «Записку про початок Київської академії». О. М. *Лазаревський* вважав П. і його сина В. Г. *Полетику* авторами «*Історії Русів*».

ПОЛЕ́ТИКА Іван Андрійович [18 (29).VIII 1726, м. Ромни, тепер Сумської обл.— 22.IV (3.V) 1783, Київ] — укр. лікар і вчений. Брат Г. А. *Полетики.* Після навчання в *Київській академії* (1735—46) поступив у Кільський ун-т (Німеччина). У 1754 захистив докторську дисертацію «Про спадкові хвороби» у Лейденському ун-ті. В 1754—56 — професор Кільського ун-ту. З 1756 очолював Петерб. сухопутний госпіталь та мед. школу. В 1763—83 — керівник прикордонної мед. карантинної служби на Україні. Автор праць з інфекційних хвороб. Був активним учасником боротьби з епідемією чуми у Києві та Василькові (1770—71). *М. К. Бородій.*

ПОЛЄНОВ Василь Дмитрович [20.V (1.VI) 1844, Петербург — 18.VII 1927, садиба Борок, тепер Полєново Тул. обл.] — рос. живописець, педагог і громадський діяч, дійсний член петерб. АМ (з 1893), нар. художник РРФСР (з 1926). В 1863—71 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова,* 1872—76 був пенсіонером академії в Італії та Франції. В 1876—78 як військовий художник брав участь у сербо-чорногорсько-турецькій і рос.-турецькій війнах і створив кілька батальних композицій. З 1878 П. — член Т-ва *передвижників.* Найбільше майстерність П. виявилася в пейзажах («На човні. Абрамцево», 1880, Київ. музей рос. мист.; «Московський дворик» і «Бабусин сад», обидва — 1878; «Зарослий став», 1879, всі — ДТГ) та жанрових картинах («Хвора», 1886, ДТГ). П. подорожував по країнах Малої Азії, Африки, де зробив численні замальовки з натури (багато з них зберігається в Київ. музеї рос. мист.), а також виконав картини на євангельські сюжети («Христос і грішниця», 1886—87, ДРМ). Працював також у галузі театр.-декораційного мистецтва. В 1882—95 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. В садибі Борок (з 1931 — Полєново) створено Художній музей ім. В. Д. Полєнова. Учнями П. були І. *Левітан,* К. *Коровін,* С. *Світославський* та ін.

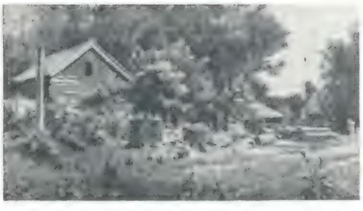

В. Д. Полєнов. Дворик. 1881. Харківський художній музей.

Літ.: Юрова Т. В. Василий Дмитриевич Поленов. Альбом. М., 1972.

ПОЛЗУНО́В Іван Іванович [1728, Єкатеринбург, тепер Свердловськ — 16 (27).V 1766, Барнаул] — рос. винахідник у галузі теплотехніки. Закінчив (1742) першу рос. гірничозаводську школу в Єкатеринбурзі, працював на металург. з-дах Уралу, з 1748 — на Алтаї. Розробив (1763) проект першого в світі двоциліндрового універсального поршневого парового двигуна (парової машини) потужністю 1,8 к. с. (1,3 кВт). Сконструював теплосилову заводську установку потужністю 32 к. с. (24 кВт) для подачі повітря в плавильні печі, автом. регулятор живлення котла водою для неї, водорозподільні та ін. пристрої. Помер за тиждень до пуску установки. Ім'я П. присвоєно Свердловськ. гірничо-металург. технікуму і Центр. н.-д. котлотурбін. ін-ту (Ленінград).

Літ.: Данилевский В. В. Иван Иванович Ползунов. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ПОЛИ́В — подавання і розподіл води на полі при *зрошенні.* За призначенням П. поділяють на вологозарядкові, передпосівні, посадкові, вегетаційні, підживлювальні, освіжні, протизаморозкові та промивні. Вологозарядкові П. провадять восени, взимку, ранньої весни, влітку до сівби повторної культури; здійснюють вологозарядкові П. різними способами, найчастіше поверхневим, або за допомогою *дощувальних машин й установок*. Мета цього П. — створити запас вологи в 1,5—2-метровому шарі грунту для використання її рослинами в перший період вегетації. Передпосівні П. провадять безпосередньо перед сівбою (якщо верхній шар грунту сухий), щоб забезпечити появу дружних сходів. Посадкові П. у період садіння розсадних культур створюють сприятливі умови для кращого приживання рослин.

Вегетаційні П.— це осн. вид П., який провадять кілька разів за вегетаційний період з метою підтримання високого рівня водозабезпечення рослин. Підживлювальні П. застосовують для одночасного *підживлення рослин* і зволоження грунту. Освіжні П. здійснюють у жарку пору року *дощуванням* або аерозольним способом, малими нормами з метою підвищення вологості повітря і *тургору* клітин у рослин. Протизаморозкові П.— це П. дощуванням у дні, коли передбачаються *заморозки.* Промивні П. необхідні на засолених грунтах для вимивання з них надмірної кількості солей. При П. воду подають і розподіляють на полі різними способами: дощуванням, краплинним, введенням води в грунт знизу по трубах (див. *Підгрунтове зрошення*) та поверхнево — по борознах, напуском по смугах, а також затопленням (самопливом або за допомогою машин). П. краплинний застосовують у садах та виноградниках, гол. чин. на схилах. П. по борознах (вода подається до них і всмоктується в грунт капілярним шляхом — через стінки і дно борозни) придатний для всіх с.-г. культур. П. напуском по смугах (вода, як і при П. затопленням, суцільним шаром розподіляється по поверхні ділянки і всмоктується в грунт гравітаційним шляхом) практикують для зрошення культур вузькорядного посіву, а також садів з залуженими міжряддями. П. затопленням застосовують при зрошенні рису і для промивання засолених грунтів. Див. також *Лиманне зрошення*.

Літ.: Изюмов В. В. Справочник по технике и способам полива сельскохозяйственных культур. К., 1966; Чичасов В. Я. [та ін.]. Техника полива сельскохозяйственных культур. М., 1970; Безменов А. И. Практикум по механизации полива сельскохозяйственных культур. М., 1979.

В. В. Ізюмов.

ПОЛИ́ВА — тонке скловидне покриття на керамічних виробах, закріплене *випалом* при високій температурі; те саме, що й *глазур*.

ПОЛИВА́НІВ ЯР — село Кельменецького р-ну Чернів. обл., де виявлено поселення середнього і пізнього етапів *трипільської культури*. Досліджували його 1949—51. При розкопках відкрито залишки наземних глинобитних жител, землянок, майстерень по обробці кременю, а також госп. ями. Знайдено орнаментований глиняний посуд, крем'яні скребки, ножі, вкладні до серпів, свердла, сокири, кістяні проколки, мідні шила, шпильки, підвіски, численні глиняні жіночі статуетки культового призначення тощо.

ПОЛИВА́НОВА Галина Анатоліївна (н. 1.IV 1929, м. Красне Село, тепер у складі Ленінграда) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1951. В 1953 закінчила Одес. консерваторію, відтоді — солістка Одес. театру опери та балету. Партії: Чіо-Чіо-сан («Чіо-Чіо-сан» Пуччіні), Аїда, Віолетта («Аїда», «Травіата» Верді), Мікаела («Кармен» Бізе), Марія, Ліза («Мазепа», «Пікова дама» Чайковського), Тамара («Демон» Рубінштейна), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського). Викладає (доцент) в Одес. консерваторії.

ПОЛИ́Н (Artemisia) — рід багаторічних, рідше однорічних, здебільшого опушених трав'янистих рослин або півкущів родини *складноцвітих*. Листки перисторозрізні, іноді суцільні. Квітки дрібні, жовті або рожеві, зібрані в кошик. Плід — сім'янка. Бл. 400 видів, пошир. переважно у Пн. півкулі. В СРСР — бл. 250 видів, з них в УРСР — бл. 20. Ростуть П. у степах, на сухих луках, крейдяних відслоненнях, пісках, солонцях, як *бур'яни* — по садах та городах. Усі П. містять ефірні олії, багато з П.— гіркі *глікозиди*. Як *лікарські рослини* найбільше значення мають: *цитварний полин* (A. cina), що в дикому стані росте в Казахстані, містить сантонін — протигельмінтний засіб; П. гіркий (A. absianthium), настої та екстракти з листків якого застосовують для поліпшення травлення (як бур'ян він пошир. скрізь на Україні). Як пряну рослину використовують П. *естрагон*. У пустелях, напівпустелях, пд. районах Степу та Лісостепу УРСР деякі види П. (П. звичайний — A. vulgaris, П. австрійський — A. austriaca, П. польовий — A. campestris та ін.) використовують як пасовищні рослини для овець, кіз, коней. До отруйних рослин належить П. кримський (A. taurica), пошир. у Криму; він містить отруйну речовину таурицин. Серед П. є декоративні види. Деякі види — індикатори грунтових різновидів або гірських порід.

ПОЛИ́НОВ Борис Борисович [23.VII (4.VIII) 1877, Ставрополь — 16.III 1952, Москва] — рад. грунтознавець і геохімік, акад. АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1951. Закінчив Лісовий ін-т (1900) та ун-т (1908) у Петербурзі. В 1920—23 — професор Донського політех. ін-ту в Новочеркаську, 1923—47 — Ленінгр. ун-ту. З 1923 працював у системі АН СРСР. Осн. праці — з питань походження грунтів і формування *кори вивітрювання*; розробив класифікацію природних ландшафтів і дав їх геохім. характеристику. В 1901—07 досліджував грунти на тер. сучас. Черніг. обл. УРСР. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ПОЛІ... (від грец. πολύς — численний, значний) — частина складних слів, що вказує на значну кількість або різноманітний склад чогось (*полігамія, поліхромія*).

ПОЛІАКРИЛА́ТИ — синтетичні *полімери*, продукти *полімеризації* складних ефірів *акрилової кислоти* загальної формули

$$[-CH_2-C(R')\,(COOR)-]_n,$$

де $R'=H$ або CH_3-; $R=CH_3-$, C_2H_5 — тощо. Прозорі, безбарвні, клейкі каучукоподібні або тверді речовини. Розчиняються у власних *мономерах*, у хлорованих і ароматичних вуглеводнях, складних ефірах. П. стійкі проти діяння світла, води, розведених розчинів лугів та к-т, характеризуються низькою масло- та бензостійкістю. Найбільше практичне значення мають полімери ефірів акрилової й особливо метакрилової к-т (див. *Метилметакрилат*), а також полімери і співполімери *акрилонітрилу*. Застосовуються у виробн. листових та плівкових матеріалів, лаків, клеїв, органічного скла (гол. чин. *поліметилметакрилат*). П. широко використовують у медицині, зокрема в стоматології для виготовлення штучних щелеп, зубів та ін. протезів.

Ю. П. Гетьманчук.

ПОЛІАКРИЛОНІТРИ́Л — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації *акрилонітрилу* загальної формули $[-CH_2-CH\,(CN)-]_n$. Тверда речовина білого кольору; молекулярна маса 40000—100000, густина (при 20° С) 1150 кг/м³. При нагріванні вище температури 230° С деструктується (див. *Деструкція полімерів*), не переходячи в рідкий стан. П. розчиняється тільки в дуже полярних *розчинниках*, напр. у *диметилформаміді*, водних концентрованих розчинах солей броміду літію, роданіду натрію; стійкий до атм. діяння та сонячного випромінювання. Застосовується гол. чин. у виробн. поліакрилонітрильного волокна (див. *Нітрон*).

Ю. П. Гетьманчук.

ПОЛІАМІ́ДИ — синтетичні *полімери*, що містять у *макромолекулі* повторювані амідні групи —CO—NH—. Залежно від того, з яким *радикалом хімічним* (аліфатичним чи ароматичним) зв'язана амідна група, П. бувають аліфатичні (напр., полігексаметиленадипамід, або *анід*) та ароматичні (полі-*м*-феніленізофталамід, або фенілон, та ін.). Більшість П.— тверді, рогоподібні речовини білого кольору, деякі — в'язкі. Аліфатичні П. мають $t_{пл}$ 150—260° С, ароматичні — бл. 400° С і вище. Розчиняються П. тільки в дуже полярних *розчинниках*, напр. концентрованій сірчаній к-ті. Характеризуються високими міцністю, твердістю, стійкістю проти дії хім. реагентів та ін. властивостями. Одержують П. *полімеризацією* лактамів (полі-ε-капроамід, або *капрон*), *поліконденсацією* амінокарбонових к-т, дикарбонових к-т або їхніх похідних з діамінами. П. переробляють у вироби пресуванням, *екструзією* та ін. методами. Різні види П. можуть експлуатуватися при т-рі від —195° С до +200° С. Застосовують П. у виробн. синтетичного волокна, паперу, плівок, клеїв, конструкційних виробів тощо.

Б. Ф. Маличенко.

ПОЛІА́НДРІЯ [від *полі...* та грец. ἀνήρ (ἀνδρός) — чоловік], багатомужжя — одна з пережиткових форм *групового шлюбу*, за якою жінка могла бути в шлюбі одночасно з кількома чоловіками. У деяких народів (зокрема, в алеутів, ескімосів) П. зберігалася до 19 ст.

ПОЛІАРИЛА́ТИ — синтетичні *полімери*, складні *ефіри* заг. формули

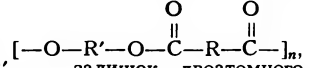

$$[-O-R'-O-\overset{\overset{O}{\|}}{C}-R-\overset{\overset{O}{\|}}{C}-]_n,$$

де R' — залишок двоатомного *фенолу*, R — залишок дикарбонової к-ти. П.— тверді речовини, з т-рою розм'якшення 300—400° С, характеризуються добрими діелектр. й мех. властивостями, стійкі проти дії жирів, рідких палив, розведених к-т. Одержують П. в осн. *поліконденсацією* дихлорангідридів ароматичних дикарбонових к-т (переважно терефталевої та ізофталевої; див. *Фталеві кислоти*) з двоатомними фенолами або бісфенолами. П. переробляють литтям під тиском, пресуванням. З розчинів формують плівки й волокна. Застосовують для виготовлення конструкційних деталей, волокнистих фільтрів, елементів радіо- та електротех. апаратури тощо. Наповнені П. використовують як антифрикційні матеріали. Поширені різновиди П.— *полікарбонати*.

В. І. Суровцев.

Г. А. Поливанова.

Б. Б. Полинов.

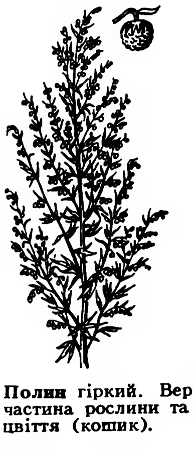

Полин гіркий. Верхня частина рослини та суцвіття (кошик).

ПОЛІАРТРИ́Т (від *полі*... та грец. ἄρθρον — суглоб) — одночасне ураження кількох *суглобів* або послідовне поширення запального процесу з одного суглоба на інші. Причиною П. можуть бути *ревматизм* (ревматичний П.), різні інфекційні захворювання (напр., *грип, черевний тиф* тощо), *сепсис* (септичний П.), порушення обміну речовин (напр., *подагра*) тощо. Ознаки: біль у суглобах, місцева припухлість, почервоніння шкіри. Як ускладнення можливі тугорухомість, деформації суглобів. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання; антибіотики, протизапальні засоби, лікувальна фізкультура тощо.

ПОЛІ́БІЙ (Πολύβιος; бл. 201 до н. е., Мегалополь, Аркадія — бл. 120 до н. е., там же) — давньогрец. історик. Бл. 16 років прожив у Римі, куди його було відправлено 168 до н. е. як заложника в числі 1 тис. знатних ахейців після поразки македонського царя Персея II. П. — автор «Історії» в 40 книгах, з яких повністю збереглися перші 5. Твір П. був першою спробою дати історію всіх д-в Середземномор'я в їхньому взаємозв'язку в період 220—146 до н. е. Зростання могутності Риму П. пояснює досконалістю рим. респ. ладу. Гол. завдання історика П. вбачав не в описі, а в поясненні подій, розкритті причин явищ. В «Історії» П. (IV, книги 38—42), зокрема, становить інтерес опис Чорного моря.

Тв.: Рос. перекл. — Всеобщая история в сорока книгах, т. 1 — 3. М., 1890—99.

ПОЛІБУТАДІЄ́Н — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації *бутадієну*, $[-\mathrm{CH_2}-\mathrm{CH}=\mathrm{CH}-\mathrm{CH_2}-]_n$. Полібутадієн — перший синтетичний *каучук* (див. *Бутадієнові каучуки*). Здатність бутадієну до полімеризації встановив С. В. *Лебедєв*. Є різні способи добування П., напр., за допомогою металевого натрію одержують натрій-бутадієновий каучук (СКБ). Цим способом 1932 в СРСР розпочато пром. виробн. синтетичного каучуку. Тепер П. одержують за допомогою металоорганічних каталізаторів (т. з. дивінілові каучуки, СКД). Застосовується для виробн. шин та ін. гумових виробів, а також ебоніту — твердого чорного, з блискучою поверхнею матеріалу, широко використовуваного в електротехніці, медицині тощо.

Г. А. Блох.

ПОЛІВІНІЛАЦЕТА́Т — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації *вінілацетату*,

$$[-\mathrm{CH_2}-\mathrm{CH}\ (\mathrm{OCOCH_3})-]_n.$$

Тверда, безбарвна речовина. Розчиняється в багатьох органічних розчинниках, не розчиняється у мінеральних маслах, бензині, скипидарі, гліколі, воді тощо. Омилюється кислотами та лугами з утворенням *полівінілового спирту*; приєднуючи до останнього альдегіди, одержують полівінілацеталі. Характеризується невисокою т-рою розм'якшення (26—28° С), холодотекучістю, світлостійкістю, високою адгезією до різних поверхонь тощо. Застосовують для виготовлення емульс. фарб, клеїв, лаків тощо.

ПОЛІВІНІ́ЛОВИЙ СПИРТ — синтетичний *полімер*, продукт омилення *полівінілацетату*, $[-\mathrm{CH_2}-\mathrm{CH(OH)}-]_n$. Тверда речовина білого кольору. Добре розчиняється у воді, стійкий проти дії більшості органічних розчинників, розведених к-т та лугів. П. с. вступає у реакції, характерні для багатоатомних *спиртів*. Напр., здатний утворювати прості й складні *ефіри*, реагувати з альдегідами, кетонами, металевим натрієм. З П. с. виробляють синтетичне волокно, жорсткі, без запаху і непроникні для газів плівки; застосовують також як емульгатор і загусник водних розчинів та латексів. Спец. марки П. с. використовують як плазмозамінник при переливанні крові і для виготовлення лікар. препаратів.

ПОЛІВІНІЛХЛОРИ́Д — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації *вінілхлориду*, $[-\mathrm{CH_2}-\mathrm{CHCl}-]_n$. Білий порошок різної *дисперсності*; густ. (при 20° С) 1350—1430 кг/м³, фізіол. нешкідливий. Має добрі мех. та електроізоляційні властивості, порівняно невисоку термо- і світлостійкість. При нагріванні вище 100° С помітно розкладається з виділенням HCl. П. — хімічно стійкий проти діяння більшості агресивних середовищ і розчинників. У хлорованих вуглеводнях при кімнатній т-рі набухає, а при нагріванні розчиняється. П. переробляється на вироби пресуванням, литтям під тиском, *екструзією*, каландруванням, занурюванням форм у пасти з наступним нагріванням. На основі П. одержують вініпласт, пластикат і пластизолі. Вініпласт — жорсткий матеріал з високими хім.-мех. характеристиками, але низькою морозостійкістю (бл. — 10° С), застосовують для виробн. корозійностійких труб, листів, плівок та ін. виробів. Пластикат — еластичний матеріал з морозостійкістю до —50° С, використовують для ізоляції проводу і кабелів, виготовлення товарів широкого вжитку тощо. Пластизолі застосовують для одержання штучної шкіри, настилу для підлоги та ін. П. — один з найпоширеніших пластиків, який застосовують в електротех., харч., легкій та ін. галузях промисловості.

А. С. Шевляков.

І. Полівка.

ПО́ЛІВКА (Polívka) Їржі (6.III 1858, м. Енс, Австрія — 21.III 1933, Прага) — чес. філолог-славіст, член Чеської АН (з 1908) та ін. академій, чл.-кор. Петерб. АН (з 1901; пізніше — АН СРСР), іноз. член АН УРСР (з 1924). Навчався в Празькому та Загребському ун-тах. Професор Празького ун-ту (з 1895). Осн. праці — з слов'ян. фольклору: «Про порівняльне вивчення народних традицій» (1898), «Слов'янські казки» (1932), «Слов'янські народні оповідання» (ч. 1—2, 1929—39). У своїх дослідженнях приділяв увагу східнослов'янському фольклорові, в праці «Слов'янські казки» розглянув рос., білорус. та укр. казки, їхній стиль, історію виникнення тощо. Рецензував «Галицько-руські народні приповідки», що їх видав І. Франко, «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» В. Гнатюка та ін. праці. Вивчав історію слов'ян. л-р, творчість О. Радищева, М. Гоголя, О. Грибоєдова, Ф. Тютчева, М. Некрасова, ін. рос. письменників.

Т. Б. Лукінова.

ПОЛІ́ВКОВІ, полівки (Mircotinae) — підродина *гризунів* род. хом'якових; деякі автори виділяють П. в родину. Довж. тіла 10—12 см, лише у *водяної полівки* — до 21 см, ондатри — до 35 см, хвіст коротший від тіла; зовні П. нагадують мишей. Волосяний покрив сіруватий, буруватий, у деяких (напр., *лемінгів*) на спині з темною смугою. Жувальна поверхня корінних зубів має вигляд з'єднаних трикутників. Бл. 100 сучас. видів П. (бл. 20 родів), поширених у Пн. півкулі; в СРСР — 43 види (12 родів), у т. ч. в УРСР — 12 видів (7 родів), з них найбільш поширені полівка звичайна, або сіра (Microtus arvalis), полівка темна (M. argestis), лісова полівка європейська (Clethrionomys glareolus). П. населяють відкриті ландшафти різних зон. Рослиноїдні. Селяться сім'ями або колоніями. Самка щорічно має 5—6 виплодів до 8 малят у кожному. Статева зрілість у 1,5 міс. Деякі — шкідники с.-г. культур та носії збудників небезпечних хвороб людини і тварин (*туляремії, лептоспірозу*). Більшість П. є поживою для хижих птахів і ссавців. Шкурки *ондатри* використовують як хутро. Викопні рештки П. відомі з міоцену Азії та Європи.

Л. І. Рековець.

ПОЛІГА́МІЯ (від *полі*... та грец. γάμος — шлюб), багатошлюбність — неточний термін, яким часто користуються для позначення багатоженства. Див. *Полігінія*.

ПОЛІГА́МІЯ в біології — 1) Утварин — відношення між самкою і самцем у період розмноження. Розрізняють: полігінію (один самець запліднює кілька самок) і поліандрію (одна самка запліднюється кількома самцями). Полігінія властива більшості ссавців, які в період гону утворюють косяки (кулани, коні, олені, антилопи), гурти (кози, вівці) або гареми (котики, сивучі), деяким птахам (нанду, куроподібні, качачі та ін.), плазунам (ящірки змії) й безхребетним, зокрема багатьом комахам. Поліандрія

Полігонометрія. Полігонометричний хід (1). Полігонометрична сітка (2).

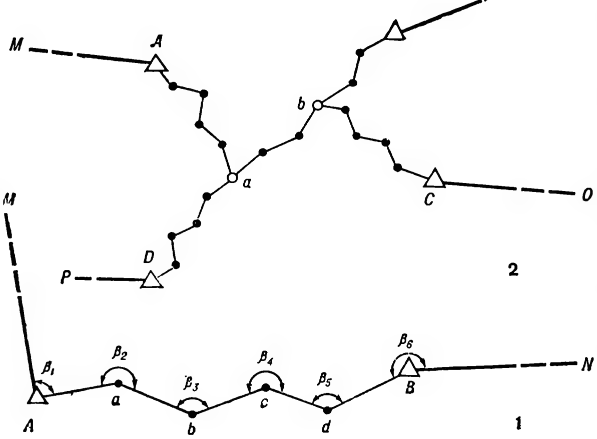

зустрічається зрідка, напр. у деяких птахів — куликів-плавунців, тинамоподібних та ін. П. властива всім свійським тваринам. 2) У рослин — наявність у одного й того самого виду одночасно дво- і одностатевих квіток, що розвиваються на одній або на різних особинах (у різних комбінаціях). П. властива дині, соняшнику, клену тощо. Див. *Багатодомні рослини.*

ПОЛІГЕНІ́ЗМ (від *полі...* та грец. γένος — рід, походження) — вчення, що розглядає *раси людини* як різні види, які мають незалежне між собою походження. Полігеністи 19 ст. використовували положення П. для обгрунтування расистських тверджень про біологічну і інтелектуальну нерівність рас людини, для виправдовування работоргівлі. Спадкоємцями ідей П. стали ідеологи фашизму, офіційною доктриною яких була псевдонаукова теорія «вищої німецької арійської раси». Хибність П. доводиться подібністю рас людини за комплексом головних ознак (будова головного мозку, руки тощо).

В. Д. Дяченко.

ПОЛІГІНІ́Я (від *полі...* та грец. γυνή — жінка), багатоженство — пережиткова форма шлюбу, за якою чоловік може бути в шлюбі одночасно з кількома жінками. Була поширена за *патріархату.* Зберігалася в класовому суспільстві у деяких мусульманських народів Сходу.

ПОЛІГЛО́Т (від грец. πολύγλωττος — багатомовний) — людина, яка володіє багатьма мовами.

ПОЛІГНО́Т (Πολύγνωτος; бл. 510 до н. е., о. Тасос — р. см. невід.) — давньогрец. живописець. Автор настінних розписів на міфологічні й істор. теми [Пінакотека в Афінах, лесха (будинок зібрань книдян) у Дельфах], картин, виконаних у техніці *воскового живопису* (енкаустики).

ПОЛІГО́Н (від грец. πολύγωνος — багатокутний) — 1) Військовий — спеціально обладнана ділянка суші або моря з повітряним простором над нею для випробування озброєння й техніки, проведення заходів по бойовій підготовці військ (сил флоту) та досліджень у галузі тактики; науково-дослідна установа, призначена для випробування дослідного і серійного озброєння й військової техніки та проведення заходів за участю військ (сил флоту). П. бувають постійні й тимчасові; за призначенням поділяються на науково-дослідні, навчальні й заводські; за родом випробовуваних засобів — на ядерні, ракетні, артилерійські, зенітні, танкові, стрілецькі, авіаційні, торпедні, інженерні, автомобільні, зв'язку та ін. 2) Будівельний — відкритий майданчик з устаткуванням для виготовлення елементів збірних (переважно залізобетонних) *будівельних конструкцій.* Розрізняють П. постійні й тимчасові. До устаткування П. належать бетонорозчинні установки, *бетоноукладачі, віброплощадки,* пропарювальні камери, *підйомні крани,* форми для бетонування тощо.

ПОЛІГОНІЗА́ЦІЯ — виникнення в кристалах металів при підвищеній т-рі полігональної структури, яка складається з субзерен (полігонів) у вигляді неправильних многогранників. Зумовлюється переміщенням *дислокацій,* що є джерелом внутр. напружень, до границь субзерен. Таке переміщення сприяє зниженню величини цих напружень. Відбувається після *відпочинку кристалів,* замість *рекристалізації* або передує їй. Механіко-термічною обробкою П. можна викликати штучно, що спостерігається в процесі *відпалу,* при пластичному деформуванні металів. П. сприяє підвищенню конструкційної міцності, жароміцності, надійності і довговічності виробів.

ПОЛІГОНОМЕ́ТРІЯ (від грец. πολύγωνος — багатокутний і μετρέω — вимірюю) — один із методів визначення положення точок земної поверхні в прийнятій системі координат при створенні опорної *геодезичної сітки.* П. здійснюють шляхом прокладання на місцевості ламаної лінії (полігонометричний хід; мал., 1) чи системи пов'язаних між собою ламаних ліній (полігонометрична сітка; мал., 2), в яких послідовно вимірюють довжини сторін і горизонтальні кути між ними. При прокладанні на місцевості полігонометричного ходу між опорними пунктами A і B (AM і BN — вихідні напрями), вибирають на ній точки a, b, c i d (вершини ходу), вимірюють сторони Aa, ab, bc, cd і dB, прилеглі кути β_1 і β_6 та кути між сторонами ходу β_2, β_3, β_4 і β_5. Застосовують П. переважно на місцевості, де використання осн. методу створення геодезичної сітки — *тріангуляції,* а також трилатерації пов'язане з певними трудношами. Залежно від способу вимірювання або обчислення довжин сторін полігонометричних ходів розрізняють такі види П.: світло- і радіодальномірну, короткобазисну, створно-короткобазисну, паралактичну, траверсну. Залежно від точності й черговості побудови полігонометричних сіток і ходів П. поділяють на 4 класи, які відповідають класам тріангуляції.

І. Ю. Левицький.

ПОЛІГРАФІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виготовляють різні види друкованої продукції — книги, журнали, газети, плакати, календарі, географічні карти, етикетки, квитки, бланки тощо. В СРСР до складу П. п. входять універсальні й спеціалізовані поліграф. об'єднання і комбінати, газетні, газетно-журнальні і газетно-бланкові друкарні, ф-ки книжково-журнальні, етикетно-друкарські, офсетного, друко-офсетного, кольорового, нотного друку, цинкографії, а також допоміжні підприємства — шрифтоливарні, ремонтні з-ди, палітурні ф-ки, з-ди для виготовлення друкарських фарб тощо. На Україні до П. п. входять також підприємства по виготовленню паперово-білових виробів.

В Росії друкарні виникли в 60-х рр. 16 ст. На Україні першу друкарню заснував 1574 І. *Федоров* у м. Львові, а згодом були створені Острозька, Києво-Печерська друкарні та ін. В дореволюц. Росії П. п. розвивалась повільно. Устаткування, папір, друкарські фарби, шрифти завозилися переважно з-за кордону. За роки Рад. влади П. п. перетворилась на потужну галузь. Споруджено багато високомеханізованих поліграф. підприємств, реконструйовано й розширено старі друкарні. Створено ряд вітчизн. з-дів поліграф. машинобудування. Організовано широку підготовку кадрів поліграфістів у вищих і серед. навч. закладах. В СРСР 1980 випущено книг і брошур 80,7 тис. друкованих одиниць тиражем 1760 млн. примірників, 8088 газет разовим тиражем 176 млн. примірників, 5236 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 3226 млн. примірників. На Україні 1940 діяло 827 друкарень. Було випущено (річний тираж, млн. прим.: книг — 51,4, журналів — 12,3; разовий тираж газет — 6,9 млн. прим. Крім Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, П. п. була розвинута в Полтаві, Донецьку, Луганську. В післявоєнні роки поряд з відбудовою поліграф. підприємств було споруджено чимало нових потужних, які становлять основу П. п. України. Найбільші з них — видавництво «*Радянська Україна*», гол. підприємство виробничого об'єднання «Поліграфкнига», харків. книжкові ф-ки ім. М. В. Фрунзе і «Комуніст», Київ. книжкова ф-ка, гол. підприємство виробничого об'єднання «Зоря». Великі поліграф. підприємства збудовано також у Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Львові, Одесі, Ровно,

Поліграфічна промисловість.
1. Лінотипна дільниця Львів. видавництва «Вільна Україна».
2. Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе. 3-я комплексно-механізована потокова лінія палітурного цеху.

Сімферополі, Чернівцях та ін. містах. Однією з важливих умов підвищення ефективності роботи П. п. є спеціалізація і кооперування підприємств, `укрупнення невеликих підприємств, створення видавничо-виробничих, виробничо-тех., виробничих об'єднань. Всього на Україні 1980 діяло 562 поліграф. підприємства. Було випущено книг і брошур 9061 друковану одиницю тиражем 145,1 млн. примірників, журналів та ін. періодичних видань — 198 річним тиражем 211,4 млн. примірників, газет — 1737 разовим тиражем 23,7 млн. примірників. У П. п. все ширше впроваджуються офсетний друк, фотополімерні друкарські форми, електронна техніка для виготовлення кольороподілених фотоформ, системи переробки текстової інформації, які включають набірно-програмуючі та коректурні пристрої, відеотермінали, міні-ЕОМ і фотонабірні автомати. Замість поопераційних верстатів впроваджуються системи машин, механізовані й автоматизовані технологічні лінії. Вдосконалюється організація виробн. і праці. Н.-д. роботу в галузі П. п. в УРСР проводить *Поліграфічної промисловості український науково-дослідний інститут*. Готує кадри для П. п. *Український поліграфічний інститут* імені Івана Федорова. Див. також *Видавнича справа*, *Книгодрукування*. *І. В. Ковба.*

ПОЛІГРАФІ́ЧНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Державного комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі. Засн. 1932 у Харкові. З 1945 — у Львові. З 1972 — провідний ін-т поліграф. пром-сті СРСР з проблем *високого друку*. У складі ін-ту (1981): 9 відділів, 5 лабораторій, експериментальне виробництво, обчислювальний центр, група стандартизації. Осн. напрямами діяльності ін-ту є дослідження, розробка і впровадження: процесів і матеріалів високого друку, устаткування для виготовлення відповідних друкарських форм; технології виготовлення з друкарських форм одно- та багатокольорової поліграф. продукції на машинах високого друку всіх типів; технологічних процесів, фототехнічних (зокрема, безсрібних) матеріалів, електронних вимір. приладів і систем для контролю процесів і продукції поліграф. виробн.; автоматизованих систем переробки текстової інформації фотоскладання для друкарень і видавництв; АСУ поліграфічними підприємствами тощо. Ін-т провадить також дослідження, що стосуються розробки методик визначення екон. ефективності н.-д. робіт у галузі поліграфії і впровадження нової поліграф. техніки і технології. *А. В. Золотухін.*

ПОЛІГРАФІ́Я (від *полі*... та грец. *γράφω* — пишу) — галузь техніки, пов'язана з виготовленням газет, журналів, книг, плакатів та ін. друкованої продукції; галузь промисловості, що виготовляє друковану продукцію,— *поліграфічна промисловість;* матеріально-техн. база *видавничої справи*. Тех. основу сучас. П. заклав Й. *Гутенберг*, що в 40-х рр. 15 ст. винайшов спосіб виготовлення *друкарських форм* з застосуванням рухомих *літер*, створив друкарський прес. В 16 ст. значною мірою удосконалив техніку друку І. *Федоров*. Дальшого розвитку П. набула в 19 ст. зі створенням *літографії* (А. *Зенефельдер*), різного типу друкарських машин (Й. М. *Лівчак*, О. *Мергенталер* та ін.). Поліграф. розмноження текстових та ілюстраційних оригіналів друкованої продукції полягає у нанесенні фарби з друкарської форми на папір, картон, пластмасу та ін. матеріал або у формуванні зображення безпосередньо на матеріалі (без використання друкарських форм). В П. розрізняють формні, друкарські (власне поліграфічні) й опоряджувальні процеси. Формними є *складальні процеси* і процеси виготовлення ілюстраційних друкарських форм фотомех. методами (напр., *автотипією*, *фотолітографією*, *фототипією*), за допомогою електронних гравірувальних машин. Друкарські процеси розрізняють за способом відтворення зображень (див. *Високий друк*, *Глибокий друк*, *Електрографія*, *Плоский друк*) на *друкарських машинах* або ін. тех. засобах. До опоряджувальних належать брошурувальні (розрізання, згинання, комплектування, скріплення аркушів) і *палітурні процеси*. В разі потреби вдаються до *оперативної поліграфії*. Виготовляють поліграф. продукцію в *друкарнях*, на фабриках або комбінатах. Розвиток П. пов'язаний із створенням нових видів друку, досконаліших методів виготовлення друкарських форм, з автоматизацією друкарських й опоряджувальних процесів. Проблеми П. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті комплексних проблем поліграфії (Москва, філіал — у Києві), у Всесоюзному н.-д. ін-ті устаткування для друкованих видань, картонної і паперової тари (Москва), Н.-д. ін-ті електрографії (Вільнюс), *Поліграфічної промисловості українському науково-дослідному інституті* (Львів), *Українському поліграфічному інституті*, ін. установах. Див. також *Книгодрукування*, *Репродукційні процеси*.

Літ.: Машталір Р. М., Ковба Ж. М., Феллер М. Д. Розвиток поліграфії на Україні. Львів, 1974; Лапатухин В. С. Способы печати. Проблемы классификации и развития. М., 1976; Полянский Н. Н. Технология полиграфического производства (Основы полиграфии). ч. 1. М., 1980. *В. І. Шамрай.*

ПОЛІЕ́ДР (від *полі*... та грец. ἕδρα — основа, грань) — те саме, що й *многогранник*.

ПОЛІЕКРА́ННЕ КІНО́ (від *полі*... та *екран*) — виробництво й демонстрування кінофільмів з одночасним показом кількох тематично пов'язаних зображень (полізображень); вид *кінематографії*. Поліекранні фільми знімають звичайним способом на окремі кіноплівки, після чого вдаються до *монтажу* зображень на одну або кілька кіноплівок (відповідно до *сценарію* і прийнятої схеми проеціювання). Розрізняють схеми проеціювання поліекранних фільмів: з кількома кіноекранами (поліекраном) і відповідним (або меншим) числом кінопроекторів; з одним великим кіноекраном і кількома кінопроекторами, що проеціюють зображення на різні ділянки кіноекрана; з одним кіноекраном і одним кінопроектором, що проеціює зображення, одержане при монтажі фільму на одній плівці великого формату. Перший фільм («Драма на полюванні», реж. Я. О. Протазанов) з застосуванням полізображень знято 1914. Першу поліекранну систему «Поліекран», що демонструвалася у 1958 на Всесвітній виставці в Брюсселі, створено в ЧССР. Згодом різні види П. к. використовували в основному для кіноатракціонів на міжнар. та ін. виставках. Засоби П. к. застосовували, зокрема, при зніманні фільмів «Айболить-66» (реж. Р. А. Биков, 1967), «Війна і мир» (реж. С. Ф. Бондарчук, 1966—67) та ін. У 1969 в СРСР створено систему П. к.— «Совполікадр» — з шестиканальним стереофонічним звуковим супроводом. За цією системою на одному кіноекрані одним кінопроектором демонструють окремі зображення, змонтовані на одній 70-мм плівці. Щоб змонтувати зображення на одній кіноплівці і надати кожному з них певної форми, розмірів і місця у заг. кадрі, використовують методи *комбінованого кінознімання*. Перший фільм («Наш марш», реж. О. С. Шейн і О. М. Свєтлов), знятий за такою системою, демонструвався 1970. Його тривалість — 20 хв. Методами *проекційного друку* поліекранне зображення можна перевести на широкоекранне (див. *Широкоекранне кіно*), що дає змогу демонструвати фільми, створені за системою «Совполікадр», як у широкоформатних, так і в ін. кінотеатрах. *О. А. Янушевський.*

ПОЛІЕМБРІОНІ́Я (від *полі*... та грец. ἔμβρυον — зародок) — 1) У тварин і людини — розвиток із однієї *зиготи* кількох *зародків*. Характерна для кишковопорожнинних, окремих видів моховаток і комах, покривників, із ссавців — для броненосців, іноді трапляється у деяких видів червів, у багатьох ссавців, у т. ч. людини.

Виникає П. переважно внаслідок роз'єднання *бластомерів* на ранніх стадіях розвитку зиготи. При цьому виникають особини тільки однієї статі. Напр., у людини розвивається від 2 до 5 (іноді більше) однояйцевих *близнят*; у наїзника з роду Litomastix з однієї зиготи розвивається 3 тис. зародків. П. можна викликати експериментально майже в усіх тварин шляхом мех. розчленування бластомерів, діючи на них різними хім. речовинами. Здатність до П. не втрачається і на більш пізніх стадіях розвитку ембріона. Напр., у амфібій розвиток додаткового зародка може бути індукований (див. *Індукція* в біології) підсадкою під *ектодерму* клітинного матеріалу верхньої губи бластопора, з якого в нормі розвивається хордомезодерма; у птахів і ссавців — викликаний мех. пошкодженням бластодерми тощо. 2) У рослин П.— утворення кількох зародків в одній насінині. Розрізняють несправжню П.— зародки утворюються в різних *зародкових мішках* та справжню — в одному й тому ж зародковому мішку, або розвиваються не лише з зиготи, а й із *синергід, антиподів,* з клітин *нуцелуса* або клітин *насінного зачатка.* Зародки при П. можуть утворюватись і без запліднення (див. *Апоміксис*). *Б. Г. Новиков.*

ПОЛІЄ́Н (Πολύαινος; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. історик 2 ст. до н. е. Н. в Македонії. Автор твору «Воєнні хитрощі» у 8 книгах, у якому, зокрема, є відомості про воєнну тактику *скіфів* і *таврів,* про деякі факти з історії *Боспорської держави,* про боспорських царів Левкона і Перісада, сарматську царицю Амагу.

ПОЛІЕТИЛЕ́Н — синтетичний *полімер* загальної формули $[—CH_2—CH_2—]_n$. Еластичний матеріал, без запаху, горючий, не отруйний. П. виробляють полімеризацією *етилену* при високому (100—350 МПа), низькому (0,2—0,5 МПа) і середньому (4—8 МПа) тиску. Різні способи полімеризації зумовлюють утворення різних за структурою і властивостями полімерів (табл.). Для П. характерне добре поєднання фізико-хімічних і електроізоляційних властивостей, хімічна стійкість, легка перероблюваність у вироби і, порівняно з іншими полімерами, низька вартість. Його використовують для виготовлення пакувальної плівки, труб для агресивних рідин, ізоляції проводу і кабелів, предметів побуту тощо. При нагріванні на повітрі і діянні сонячного світла погіршуються його мех. і електр. властивості. Для стабілізації в П. вводять антиоксиданти, світлостабілізатори та ін. легуючі добавки.

Літ.: Шифрина В. С., Самосатский Н. Н. Полиэтилен (Получение и свойства). Л., 1961; Шифрина В. С., Самосатский Н. Н. Полиэтилен. Переработка и применение. Л., 1961; Полиэтилен и другие полиолефины. Пер. с англ. М., 1964. *О. О. Качан.*

ПОЛІЕТИЛЕНТЕРЕФТАЛА́Т — синтетичний *полімер,* продукт *поліконденсації* етиленгліколю з диметиловим ефіром терефталевої кислоти, $[—CH_2—CH_2—OCO—C_6H_4—O—CO—]_n$. Біла речовина, густ. 1380—1400 кг/м³, $t_{пл}$ 255—265° С; нерозчинна у воді та більшості органічних розчинників. При т-рі 100° С гідролізується (див. *Гідроліз*) розчинами їдких лугів, а при 200° С навіть водою. П. з мол. масою 20 000—40 000 характеризується високою міцністю та стійкістю до стирання, морозостійкістю (експлуатується при т-рах від —60° С до +180° С), низькою гігроскопічністю. Здебільшого П. переробляють на волокно, відоме в СРСР під назвою *лавсан,* та плівки. *Ю. П. Гетьманчук.*

ПОЛІЕФІ́РИ — синтетичні *полімери,* що містять у головному ланцюзі *макромолекули* прості ефірні —С—О—С— або складноефірні —СО—О—С— угруповання. Відповідно до природи ефірної групи П. поділяють на прості та складні. Прості П. одержують катіонною *полімеризацією* циклічних оксидів або альдегідів та *поліконденсацією.* Консистенція простих П. може бути різною — від низьков'язких до тугоплавких кристалічних речовин. Властивості їх залежать від будови, мол. маси, кількості функціональних груп. З простих П. практичного застосування набули поліметиленоксид (поліформальдегід), поліетиленоксид, поліпропіленоксид, політетраметиленоксид та їхні співполімери. Їх використовують як конструкційні пластики і *діелектрики,* загусники, *поверхнево-активні речовини,* вихідні продукти для одержання *поліуретанів* та ін. блокспівполімерів. Складні П. одержують поліконденсацією бі- або поліфункціональних карбонових к-т з гліколями або поліолами. Синтезують також полімеризацією циклів і ненасичених сполук. Складні П.— в'язкі рідини або тверді речовини (аморфні й кристалічні) з густ. 800—1500 кг/м³. Залежно від реакційної здатності вихідних сполук і умов синтезу *дисперсність* і мол. маса полімерів змінюються у широких межах (від 500 до сотень тисяч). Вони не розчиняються у воді, їхня розчинність в органічних розчинниках та ін. фіз.-хім., фіз.-мех. і термічні властивості визначаються хім. складом, будовою і мол. масою. Наявність складноефірного зв'язку зумовлює здатність П. до *гідролізу.* Найбільше практичне застосування мають: *поліетилентерефталат, полікарбонати, поліарилати, алкідні смоли,* поліефірмалеїнати, поліефіракрилати; їх використовують для одержання синтетичних *волокон, плівок, лакофарбових матеріалів,* зв'язуючих для армованих пластиків тощо.

Літ.: Коршак В. В., Виноградова С. В. Равновесная поликонденсация. М., 1968; Омельченко С. И. Сложные олигоэфиры и полимеры на их основе. К., 1976; Седов Л. Н., Михайлова З. В. Ненасыщенные полиэфиры. М., 1977; Стоффи Д., Невилл К. Новые линейные полимеры. Пер. с англ. М., 1972.

С. І. Омельченко, Л. О. Бакало.

ПОЛІІЗОБУТИЛЕ́Н — синтетичний *полімер,* продукт полімеризації *ізобутилену,* $[—C(CH_3)_2—CH_2—]_n$. В'язкі рідини або каучукоподібні аморфні продукти. Т-ра розм'якшування П. 185—200° С, не розкладається до 350° С, проте його мех. властивості значно знижуються уже при 100° С; зберігає еластичність до т-ри — 50° С. Характерною особливістю П. є висока стійкість проти дії різних агресивних середовищ — к-т, лугів, озону, азотної к-ти тощо, а також волого- і газонепроникність, високі діелектр. показники. П. нестійкий до дії масел і розчинників, розчиняється в аліфатичних, ароматичних, аліциклічних і хлорованих вуглеводнях, не розчиняється у спиртах, альдегідах, нітросполуках, ароматичних амінах. При *співполімеризації* ізобутилену з 1—5% *ізопрену* одержують вулканізуючий полімер — *бутилкаучук.* Застосовують П. для виготовлення антикорозійних і гідроізоляційних матеріалів, як зв'язуюче у виробн. непромокальних і захисних тканин, як компонент клеїв, герметизуючих речовин; суміш П. з очищеним парафіном використовують для покриття сирів і деяких заморожених харч. продуктів. *Г. А. Блох.*

ПОЛІІЗОПРЕ́НИ — природні та синтетичні *полімери,* продукти полімеризації *ізопрену* заг. формули $[—CH_2—C(CH_3) = CH—CH_2—]_n$. Природний П.— основний компонент натуральних *каучуків, гутаперчі.* Найбільш важливий синтетичний П.— *ізопреновий каучук.*

ПОЛІ́Й — льодове утворення, що виникає при пошаровому замерзанні річкових та озерних вод, які виходять через тріщини льодового покриву на його поверхню, а також при виході на денну поверхню і замерзанні підземних вод. П. утворюються в умовах суворої зими, гол. чин. в областях поширення *багаторічної мерзлоти.* Розрізняють П. сезонні, а також ті, що перелітували, і багаторічні. Товщина їх досягає 2 м і більше. Площі П. звичайно становлять десятки і сотні квадратних метрів, гігантських — десятки квадратних кілометрів. П. особливо поширені в Якутії та на Пн. Сх. СРСР, зокрема в басейнах Яни, Індігірки і на притоках Лени. Вони містять великі запаси прісної води, мають істотне значення для живлення річок. П. спричинюють серйозні труднощі при освоєнні території (будівництві доріг та ін. споруд). *В. М. Котляков.*

Полій на одній з сибірських рік.

ПОЛІКАРБОНА́ТИ — синтетичні *полімери,* продукти взаємодії двохатомних *фенолів* і похідних вугільної кислоти

$$[—O—R—O—CO—O—R—]_n,$$

де R — радикал двохатомного фенолу. Найбільше значення мають ароматичні П.— тверді безбарвні продукти, що повільно кристалізуються, атмосферостійкі, з $t_{пл}$ 220—270° С, мають високі мех. (міцність при розтягуванні 55—80 Мн/м²), діелектричні та оптичні (прозорість 85—90%) властивості; стабільні в широкому інтервалі т-р (від —110 до 150° С). П. розчиняються в багатьох органічних розчинниках, стійкі до дії к-т, окислювачів, руйнуються під дією амінів та лугів. Переробляють П. литтям під тиском, пресуванням, *екструзією* та ін. методами. З П. виготовляють елементи оптичної, радіо- та електроапаратури, конструкційні деталі; у медичній практиці з П. виробляють медичні інструменти, зубні протези тощо. *В. І. Суровцев.*

ПОЛІКАРПІ́ЧНІ РОСЛИ́НИ (від *полі...* та грец. καρπός — плід) — трав'янисті та дерев'янисті квіткові рослини, які протягом свого життя цвітуть і плодоносять багато разів. До П. р. належить більшість квіткових *багаторічних рослин.*

Фізико-механічні й електричні властивості поліетилену залежно від способу одержання

Показник	Поліетилен		
	Високого тиску	Низького тиску	Середнього тиску
Густина, кг/м³	920—930	940—960	960—970
Т-ра плавлення, °С	108—110	120—134	127—130
Границя міцності при розтягу, Мн/м²	12—16	22—35	27—33
Відносне видовження при розриві, %	150—600	200—900	20—400
Водопоглинання при 20° С, %	0,04	0,03—0,04	0,01

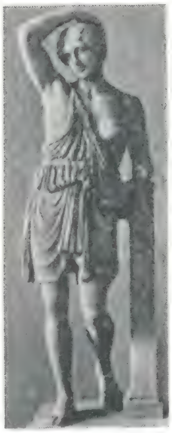

Поліклет. Поранена амазонка. Мармурова римська копія з бронзового оригіналу близько 440—430 до н. е. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.

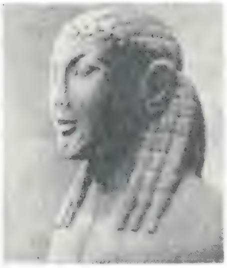

Полімед Аргоський. Голова статуї Клеобіса (або Бітона).

П. р. після досягнення періоду плодоношення, як правило, плодоносять щорічно. Див. також *Монокарпічні рослини*.

ПОЛІКА́РПОВ Геннадій Григорович (н. 16.VIII 1929, с. Велика Глушиця Куйб. обл. РРФСР) — укр. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1970. Закінчив Саратовський ун-т (1952). З 1956 працює в Ін-ті біології південних морів АН УРСР (з 1963 — зав. відділом). Наук. дослідження з питань радіаційної і хім. екології мор. організмів та охорони життя моря. Праці П. сприяли формуванню мор. радіоекології. В 1975—79 працював у Міжнар. лабораторії мор. радіоактивності (МАГАТЕ, Монако).

ПОЛІКА́РПОВ Микола Миколайович [26.VI (8.VII) 1892, слобода Георгієвська, тепер Ливенського р-ну Орлов. обл.— 30.VII 1944, Москва] — рад. авіаконструктор, Герой Соціалістичної Праці (1940). Після закінчення Петроградського політех. ін-ту (1916) працював на Рос.-Балт. з-ді в Петрограді. З 1918 — на керівних посадах в управлінні повітр. флоту, на ряді авіац. з-дів. Створив (1923) перший рад. винищувач І-1 (ІЛ-400). У 1924—38 П. сконструював літак-розвідник Р-5, навч. літак У-2 (По-2), винищувачі І-3, І-5, І-15, І-16, І-153 («Чайка»). В роки Великої Вітчизн. війни працював над створенням і вдосконаленням швидкісних літаків. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1941, 1943.

ПОЛІКЛЕ́Т (Полікліт; ῾Πολύκλειτος) з Аргоса (рр. н. і см. невід.) — давньогрец. скульптор і теоретик мистецтва 2-ї половини 5 ст. до н. е., представник високої *класики*. Родом з Пелопоннесу. Працював переважно в бронзі, але його твори дійшли до нас у рим. мармурових копіях. У трактаті «Канон» (збереглися окремі уривки) П. теоретично обгрунтував і розробив систему ідеальних пропорцій людської постаті. За цією системою створив статуї «Дорифор» (списоносець; бл. 440 до н. е., Музей в Неаполі), «Поранена амазонка» (бл. 440—430 до н. е.), «Діадумен» (статуя юнака з пов'язкою переможця; бл. 420—410 до н. е.). П.— автор величезних культових статуй із золота й слонової кістки (статуя Гери для храму цієї богині в Аргосі). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Греція Стародавня*, т. 3, с. 448—449.

Літ.: Недович Д. С. Поликлет. М.—Л., 1939.

ПОЛІКЛІ́НІКА (від грец. πόλις — місто і *клініка*) — лікувально-профілактичний заклад, призначений для подання спеціалізованої позалікарняної медичної допомоги населенню як у самій поліклініці, так і вдома; організації та здійснення профілактичних заходів по запобіганню і зниженню захворюваності, інвалідності і смертності населення. Від *амбулаторії* П. відрізняється широким обсягом діяльності; має кабінети з усіх осн. мед. спеціальностей. За своїм значенням, змістом і обсягом позалікарняна амбулаторно-поліклінічна допомога займає в системі рад. охорони здоров'я провідне місце — понад 80% звертань за мед. допомогою припадає на ці заклади. Організаційно П. здебільшого об'єднані з лікарнями, лише деякі — самостійні заклади. Є П. спец. призначення (курортні, студентські, стоматологічні, фізіотерапевтичні, *жіночі консультації* та ін.). П. бувають дитячі й для дорослого населення, відкриті (обслуговують все населення р-ну) і закриті (для робітників і службовців окремих підприємств і закладів). П. складається з реєстратури, довідково-інформаційної служби, спеціалізованих лікувально-діагностичних відділень або кабінетів і адміністративно-господарської частини. П. організовує лікувально-профілактичне обслуговування населення за дільнично-територіальним принципом, відповідно до чого уся територія, яка обслуговується, поділяється на лікарські дільниці. За дільничним принципом обслуговуються також і промислові підприємства. Дільничний принцип поширюється на терапевтів і лікарів ін. спеціальностей. В УРСР на 1.І 1980 було 8116 амбулаторно-поліклінічних закладів. *Л. І. Бугай.*

ПОЛІКОНДЕНСА́ЦІЯ — реакція одержання *полімерів* з бі- або поліфункціональних сполук, що протікає шляхом хім. взаємодії різнорідних функціональних груп і супроводиться утворенням після кожного акту приєднання стійких молекул, здатних до подальшої участі в тій же реакції. Залежно від природи реагентів хім. склад полімеру при П. відрізняється від складу реагентів (якщо при їхній взаємодії виділяється побічний продукт) або відповідає йому (якщо при реакції відбувається тільки хім. зміна реагуючих груп). В результаті П. утворюються лінійні (коли вихідні сполуки біфункціональні) або зшиті полімери (для поліфункціональних сполук). За способом проведення розрізняють П. у розплаві, розчині, емульсії або на межі поділу фаз. Методом П. у пром-сті одержують *поліаміди, поліефіри, поліуретани* тощо.

Літ.: Соколов Л. Б. Основы синтеза полимеров методом поликонденсации. М., 1979. *Ю. С. Ліпатов*.

ПОЛІМЕ́Д Аргоський (Πολυμήδης; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. скульптор. Працював бл. 600 до н. е. в Дельфах. Створив статуї атлетів Клеобіса та Бітона (Археологічний музей в Дельфах).

ПОЛІМЕРА́ЗИ, нуклеотидилтрансферази — *ферменти* класу *трансфераз*; каталізують синтез *нуклеїнових кислот* з нуклеозидтрифосфатів. Синтез нового ланцюга РНК здійснюється на матриці ДНК (*транскрипція*), а синтез нового ланцюга ДНК — на матриці ДНК (*реплікація*) або РНК (зворотна транскрипція) відповідно до принципу *комплементарності*. Дія П. полягає у приєднанні до 3'-кінця синтезованого ланцюга РНК (ДНК) молекули рибо- або дезоксирибонуклеозидтрифосфату, що утворює пару з наступною основою матричного ланцюга. Після цього П. каталізує відщеплення пірофосфату з одночасним приєднанням нового нуклеотиду до 3'-кінця нарощуваного ланцюга. РНК-П. здатні перетворювати одноланцюгову ДНК у дволанцюгову гібридну молекулу ДНК-РНК. У випадках, коли матрицею є дволанцюгова ДНК у місці дії РНК-П., вона короткочасно розділяється на окремі ланцюги, один з яких є копією РНК-П. Синтез ДНК здійснюється за допомогою ДНК-П. одночасно на двох ланцюгах попередньо розкрученої матриці ДНК. РНК-залежна ДНК-П., або зворотна транскриптаза, здійснює синтез ДНК на матричному ланцюгу РНК. При цьому спочатку утворюється гібрид РНК-ДНК, а потім дволанцюгова ДНК. Зворотна транскриптаза міститься у багатьох РНК-вмісних *пухлинотворних вірусах*. *В. К. Лішко.*

ПОЛІМЕРБЕТО́Н — бетон, у якому *в'яжучою речовиною* є *полімер*. Для *бетонів* такого виду використовують фенолоформальдегідні, фурилові, фуранові, епоксидні, поліефірні та ін. смоли, деякі термопластичні полімери; *заповнювачами* служать: щебінь з граніту, андезиту, діабазу, базальту та ін. порід, подрібнений пісковик, пісок кварцовий, керамзитовий або перлітовий. До складу П. входять і отверджувачі (напр., сульфокислоти). П. характеризується значною міцністю на розтяг і невеликою крихкістю, підвищеними водонепроникністю, *корозійною стійкістю* і *морозостійкістю* і стійкістю проти зношування. П. застосовують для підлог у пром. будинках, для дорожніх і аеродромних покриттів, у гідротех. будівництві тощо.

ПОЛІМЕ́РИ (від грец. πολυμερής — складений з багатьох частин) — *високомолекулярні сполуки* з молекулярною масою від кількох тисяч до мільйонів вуглецевих одиниць, одержувані *полімеризацією* або *поліконденсацією*. П.— не індивідуальні речовини, вони є сумішшю полімергомологів, тобто макромолекул однакової хім. будови, але різної мол. маси. Макромолекули П. утворюються із послідовно сполучених за допомогою *хімічних зв'язків* мол. угруповань однакової або різної хім. природи. Число цих угруповань у макромолекулі характеризує її ступінь полімеризації. За походженням П. поділяють на природні та синтетичні (*поліетилен, поліпропілен, фенолоформальдегідні смоли* тощо). Залежно від хім. природи вихідних речовин (*мономерів*) П. мають лінійну або розгалужену структуру з бічними відгалуженнями. Лінійні П. можуть складатися з одного (гомополімери) або кількох (статистичні співполімери) мономерів. Лінійними П. є блокспівполімери, у яких макромолекули різної природи послідовно зв'язані один з одним хім. зв'язками. До розгалужених належать також прищеплені П., у яких бічні відгалуження являють собою макромолекули іншої природи. Деякі П. можуть утворювати тривимірні сітки (сітчасті П.), у яких макромолекули зв'язані поперечними хім. зв'язками у просторову структуру (напр., *епоксидні полімери*). Залежно від хім. природи бувають органічні й *неорганічні полімери.* Органічні поділяють на карболанцюгові (осн. ланцюг побудований тільки атомами вуглецю) й гетероланцюгові (включають в ланцюг атоми ін. елементів). При достатньо високому ступені полімеризації П. проявляють особливі, характерні лише для них властивості, напр. високоеластичність. П. можуть бути кристалічними й аморфними, причому для аморфних П. характерні три фіз. стани: склоподібний, високоеластичний та в'язкотекучий. П. здатні при витягуванні утворювати високоорієнтовані структури, тобто тіла, в яких осі довгих ланцюгових молекул мають переважну орієнтацію вздовж певних напрямів (напр., волокна). Осн. особливістю П. є те, що їхні макромолекули можуть змінювати свою форму під дією мех. і теплових факторів, внаслідок чого при певних умовах вони проявляють здатність до великих зворотних *деформацій* під впливом невеликих навантажень. П. становлять основу *пластичних мас, гуми,* синтетичних і штучних *волокон, клеїв, лакофарбових матеріалів* тощо.

Літ.: Бреслер С. Е., Ерусалимский Б. Л. Физика и химия макромолекул. Л., 1965; Каргин В. А., Слонимский Г.Л. Краткие очерки по физико-химии полимеров. М., 1967; Ліпатов Ю. С., Нізельський Ю. М. Світ молекул-велетнів. К., 1972. *Ю. С. Ліпатов.*

ПОЛІМЕРИЗА́ЦІЯ — реакція одержання *полімерів,* при якій *макромолекула* утворюється з низькомолекулярних речовин (*мономерів*), що містять *кратні зв'язки* (напр., олефіни, *дієнові вуглеводні,* ацетиленові вуглеводні), або з *гетероциклічних сполук* (напр., *етиленоксид, капролактам*). За числом мономерів, що беруть участь у П., розрізняють гомополімеризацію (один мономер) й співполімеризацію (не менше двох мономерів). За типом проміжних активних частинок, що утворюються під час П., розрізняють радикальну та іонну П. Радикальна П.— ланцюгова реакція, при якій розкриття кратного зв'язку (або циклу) відбувається під дією речовин, здатних утворювати вільні радикали (ініціаторів П.), а також під діянням нагрівання, ультрафіолетового опромінювання, радіації тощо. При ініціюванні П. молекула мономеру перетворюється на вільний радикал, що приєднує до себе з великою швидкістю мономерні молекули із збереженням активного центру на кінці зростаючого ланцюга. Взаємодія двох зростаючих макрорадикалів призводить до утворення неактивних макромолекул, які складаються з повторюваних ланок з хім. складом молекул мономеру. Іонна П.— теж ланцюгова реакція, але активними центрами є *іони* або поляризовані молекули. Іонна П. буває аніонною (макроіон несе негативний заряд) і катіонною (з позитивним зарядом макроіона). До складу активного центра звичайно входить протилежно заряджений компонент (протиіон). В ряді випадків протиіон бере участь у реакції утворення макромолекул (стереоспецифічна П.), які характеризуються дуже високою упорядкованістю просторової структури. Процеси П. здійснюються у масі мономеру, у рідкому й твердому стані, в органічних розчинниках, у водних емульсіях і суспензіях мономеру. Методом П. одержують більшу частину вироблюваних у світі полімерів (*поліолефінів, полістиролу, поліакрилатів,* більшості *каучуків* тощо).

Літ.: Стрепихеев А. А., Деревицкая В. А. Основы химии высокомолекулярных соединений. М., 1976; Оудиан Дж. Основы химии полимеров. Пер. с англ. М., 1974. *Ю. С. Ліпатов.*

ПОЛІМЕРІ́Я (від грец. πολυμέρεια — наявність багатьох частин чи елементів), полігенія — взаємодія однозначних неалельних (див. *Алелі*) *генів.* Такі гени (інакше полігени) однаково впливають на ту саму ознаку, їх прийнято позначати A_1, A_2, A_3 тощо. Ступінь вияву ознаки в організмі залежить від кількості однозначних генів в *геномі*, оскільки їх дія підсумовується (кумулятивна П.). Але є гени з однозначною дією, які визначають ще й якісні ознаки, й одного домінантного (див. *Домінантність*) алеля такого гена досить, щоб викликати розвиток ознаки (некумулятивна П.). За типом П. успадковується більшість кількісних ознак, у т. ч. господарсько-цінних (напр., несучість курей, довжина колоса, вміст цукру в коренях буряків тощо). Тому вивчення П. має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Явище П. відкрив і дослідив швед. вчений Г. Нільсон-Еле (1909).

Літ.: Лобашев М. Е., Ватти К. В., Тихомирова М. М. Генетика с основами селекции. М., 1979.
Ю. М. Александров.

ПОЛІМЕТАЛЕ́ВІ РУ́ДИ (від *полі...* та *метали*) — мінеральні утворення, в яких осн. цінними компонентами є свинець і цинк, супутніми — мідь, срібло, золото, олово, сурма, вісмут, кадмій, селен, телур, галій та ін. Осн. мінерали П. р.: *галеніт, сфалерит, халькопірит* і *пірит,* іноді — *арсенопірит* і *каситерит.* П. р. є у відкладах усіх геол. епох починаючи з *докембрію.* Вони відомі у багатьох родовищах різного генезису. В СРСР родовища П. р. є в РРФСР (Алтай, Сибір, Далекий Схід), Казахстані, на Україні; за рубежем — в США, Канаді, Австралії, Іспанії, ФРН, Японії, Польщі та ін. країнах. При металург. переробці П. р., крім основних, вилучають і супутні компоненти.
Ю. М. Коптюх.

ПОЛІМЕТИЛМЕТАКРИЛА́Т — синтетичний *полімер,* продукт полімеризації *метилметакрилату,* $[—CH_2—C(CH_3)\,(COOCH_3)—]_n$. Тверда безбарвна речовина. Оптично прозорий, світлостійкий, має високі фіз.-мех. та електроізоляційні властивості. Розчиняється в метилметакрилаті, ацетоні, дихлоретані, бензолі тощо; стійкий до дії розведених к-т і лугів, води, спиртів, жирів, масел; розм'якшується при т-рі, трохи вищій за 120° С, і легко переробляється. Застосовується в авіац., суднобудівній, автомоб. пром-сті, у медицині, с. г., виробн. товарів широкого вжитку тощо. Випускається гол. чин. у вигляді листового матеріалу — *скла органічного.*

ПОЛІМОРФІ́ЗМ (від *полі...* та грец. μορφή — вигляд, форма) — здатність деяких речовин існувати в станах з різною кристалічною структурою (див. *Кристали*). Кожен з таких станів, який наз. поліморфною модифікацією, стійкий при певних зовн. умовах (переважно т-рі і тиску). П. властивий багатьом простим речовинам, а також органічним і неорганічним сполукам.

Відмінність структури поліморфних модифікацій зумовлює і відмінності їхніх фіз. властивостей. Особливо це добре видно на прикладі модифікацій вуглецю: гексагональної — *графіту* і кубічної — *алмазу.* Окремим випадком П. є *алотропія.* Модифікації однієї й тієї ж речовини, як правило, позначають грец. літерами α, β, γ і т. д. (напр., для олова α-Sn і β-Sn).

ПОЛІМОРФІ́ЗМ у біології — існування в межах одного виду рослин чи тварин двох (*диморфізм*) або більше груп особин з різко відмінними ознаками.

У багатьох безхребетних і в деяких рослин спостерігається сезонний П.—відмінність особин різних поколінь, які розвиваються в різні сезони (весною, влітку, восени). Дуже поширений у рослин і тварин П., зумовлений існуванням представників виду в різних екологіч. умовах (вологих або сухих, на височинах та низинах, з відмінними властивостями грунтів, з різною солоністю води тощо); при цьому утворюються різні екотипи даного виду. У гуртосімейних комах (мурашки, терміти та ін.) є різні «касти» («робочі особини», «солдати», статеві особини тощо), відмінності в будові яких пов'язані з розподілом виконуваних ними функцій у колонії. Статевий П. (відмінності між самцями і самками у розмірах, будові, забарвленні тощо), властивий багатьом тваринам, звичайно має характер диморфізму, але іноді існує одна форма особин однієї статі і дві — другої. При П. організмів, що мають в основному однаковий *генотип,* зумовленому безпосереднім впливом на них під час їхнього розвитку умов середовища, відмінності між особинами поліморфного виду не успадковуються (напр., при сезонному П.). Але частіше П. спричиняється спадковими відмінностями між групами особин поліморфного виду і являє собою початковий етап внутрішньовидової диференціації, здійснюваної *добором природним.* П. має велике біол. значення, оскільки дає можливість виду існувати в дуже відмінних умовах середовища, а також дає матеріал для виникнення нових видів шляхом *дивергенції* ознак різних груп особин, що становлять поліморфний вид. Див. також *Генетичний поліморфізм, Модифікації* в біології. *С. М. Гершензон.*

ПО́ЛІНГ (Паулінг; Pauling) Лайнус Карл (н. 28.II 1901, Портленд)

Л. К. Полінг.

В. К. Полінська.

— амер. фізик і хімік, громадський діяч, член Нац. АН США, іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив Орегонський коледж (1922). У 1922—25 та 1927—64 працював у Каліфорнійському технологічному ін-ті (з 1931 — професор); з 1969 — професор хімії Станфордського ун-ту. Голова Амер. хім. т-ва (з 1948). Осн. наук. напрям — теорія хім. зв'язку й дослідження структури молекул. Розробив квантовомех. теорію діамагнетизму. Ввів поняття електронегативності. Створив метод електронних пар, теорію резонансу. Працював також у галузі біологічної хімії, з'ясував структуру багатьох білків, зокрема гемоглобіну. П.— активний борець за мир. Він — один з ініціаторів *Пагуошських конференцій*. Нобелівська премія з хімії, 1954; Нобелівська премія миру, 1962. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1970. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1977.

ПОЛІНЕВРИ́Т (від *полі...* та грец. νεῦρον — жила, нерв) — множинне ураження нервів. Може виникати як самостійне захворювання, а також як ускладнення інфекційної хвороби (напр., дифтерії, тифу тощо), захворювань залоз внутр. секреції з порушенням обміну речовин (напр., при цукровому діабеті), інтоксикацій (алкоголем, свинцем, миш'яком тощо — це т. з. токсичні П.). Ознаки П.: розлади чутливості, зменшення маси м'язів, великий біль, сухожилкові рефлекси згасають тощо. Звичайно поряд з периферичними нервами уражаються корінці спинномозкових нервів (полірадикулоневрит), а іноді й центр. *нервова система*. Лікування — див. у ст. *Неврит*.

ПОЛІНЕЗІ́ЙСЬКІ МО́ВИ — мови *полінезійців*. За традиційною класифікацією, П. м. становлять групу *малайсько-полінезійських мов*. За найновішими дослідженнями, П. м.— група мов океанійської гілки малайсько-полінезійської (австронезійської) сім'ї мов. У складі П. м. виділяють тонганські (тонга, ніуе) і ядерно-полінезійські мови, які, в свою чергу, поділяються на самоансько-зовнішні (самоа, тувалу, футуна, нукуоро, пілені, мае та ін.), і східнополінезійські мови (маорійська, таїтянська, раротонга, гавайська, рапануйська та ін.). Характерні риси П. м.: наявність 5 голосних і 7—12 приголосних; за типологією — яскраво виражені *аналітичні мови* (основоізолюючі), граматичні значення передаються за допомогою службових часток і порядку слів. *В. І. Бєликов.*

ПОЛІНЕЗІ́ЙЦІ — група споріднених народів, корінне населення *Полінезії* і деяких невеликих островів *Меланезії*. До них належать *маорі* (Нова Зеландія), самоа (о-ви Самоа), тонга (о-ви Тонга), *таїтяни* (о-ви Товариства), гавайці (Гавайські о-ви), полінезійці о-вів Кука, увеа, туамоту, тубуайці, тувалу, ніуе, футуна, токелау, мангарева, пукапука, рапануйці та ін. Заг. чисельність П.— бл. 800 тис. чол. (1978) — в 1,5 раза менше, ніж їх було до європейської колонізації (кін. 18 ст.). Говорять *полінезійськими мовами*. Пануюча релігія П.— християнство, що поєднується з давніми місц. віруваннями. П. (разом з *меланезійцями*) становлять окремий антропологічний тип, який склався в результаті змішання давніх пд. монголоїдів і австралоїдів. Предками П. були групи мореплавців, які з Пд.-Сх. Азії проникли через Меланезію і Мікронезію на зх. кордони Полінезії. Тут в умовах порівняної ізоляції завершилося формування антропологічного типу П. і осн. особливостей загальнополінезійської культури. Сучас. П. ведуть напівнатуральне с. г., працюють на плантаціях, з'явилася нечисленна інтелігенція. *С. І. Брук.*

ПОЛІНЕ́ЗІЯ — група островів у *Океанії*, переважно в центр. частині Тихого ок. Заг. площа бл. 26 тис. км². Нас. понад 1,2 млн. чол., корінні жителі — *полінезійці*. До П. входять Гавайські о-ви (штат США — *Гавайї*), д-ви *Західне Самоа, Тонга*; о-ви Лайн (Центр. Полінезійські Споради), Фенікс та ін. (входять до складу д-ви *Кірібаті*); *Полінезія* Французька; т. з. самоврядні території Сх. Самоа (залежне від США); *Кука острови* та о. *Ніуе* («асоційовані» з Новою Зеландією); о. Піткерн (володіння Великобританії), о. Пасхи (володіння Чілі) та ін. Іноді до П. відносять також *Нову Зеландію*. Острови П. вулканічного походження або коралові *атоли* та *рифи*. На о. Гавайї — діючий вулкан *Мауна-Лоа* (вис. 4170 м). Родовища фосфоритів (о-ви Лайн), бокситів (Гавайські о-ви) та ін. Клімат екваторіальний і тропічний, пасатний. Навітряні схили вулканічних островів вкриті тропічними вічнозеленими лісами, на підвітряних схилах переважають рідколісся і *савани*. Видовий склад рослинності коралових островів бідний (кокосова пальма, хлібне дерево тощо). Багато птахів (гавайські в'юрки, медососи та ін.), кажани; великих ссавців немає. Культивують цукр. тростину, банани, ананаси, рис, маніок, таро. Добування перлів, рибальство.

ПОЛІНЕ́ЗІЯ Французька — група островів у сх. частині Тихого ок., володіння Франції («заморська територія»). До її складу входять о-ви Товариства (найбільший — о. *Таїті*), Маркізькі, Туамоту, Тубуаї, Гамб'є та ін. Заг. площа 4 тис. км². Нас. 137 тис. чол. (1977), гол. чин. *полінезійці*, а також французи і китайці. Офіц. мова — французька. Адм. ц.— Папеете (на о. Таїті).

Першими з островів П. було відкрито Маркізькі о-ви (1595). Великий внесок у відкриття та дослідження островів П. зробили рос. мореплавці І. Ф. *Крузенштерн*, Ю. Ф. *Лисянський*, Ф. Ф. *Беллінсгаузен*, М. П. *Лазарєв*. У 40-х рр. 19 ст. більшу частину П. захопила Франція і встановила над нею свій контроль. У 1885 острови П. об'єднано у «Франц. володіння в Океанії» (офіц. назва колонії до 1958). В 1958 П. дістала статус «заморської території» Франції. Політ. партії: Об'єднання за Полінезійську республіку, Партія об'єднання фронту, Об'єднання лібералів, Соціалістична партія, Об'єднана полінезійська партія.

Економіка П. розвинута слабо, контролюється франц. капіталом. Характерне поєднання общинного землеволодіння з плантаційним г-вом. На експорт виробляють продукти з кокосової пальми та ваніль, для власного споживання вирощують рис, ямс, таро, маніок, цукр. тростину, ананаси, банани. Рибальство, мор. промисли (у т. ч. добування перлів). Незначна обробна пром-сть, в основному по переробці с.-г. сировини. Осн. порт — Папеете. Вивозять копру, ваніль, кокосову олію, перли; довозять устаткування, буд. матеріали, нафтопродукти, текст. вироби, продовольство. Туризм. На атолі Муруроа — полігон для випробування ядерної зброї.

ПОЛІНО́М (від *полі...* та грец. νομή — частина, частка) — те саме, що й *многочлен*.

ПОЛІ́НСЬКА Віра Костянтинівна [н. 30.IX (13.X) 1913, Іркутськ] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1953. Дружина В. *Данченка* і мати С. *Данченка*. Після закінчення 1936 Київського театрального інституту почала працювати в Запорізькому укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Серед ролей — Текля («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького), Донна Консепсьйон («Камінний господар» Лесі Українки), Мілена («Човен хитається» Галана), Клавда (за твором «Сестри Річинські» І. Вільде), Амра старша («Восени, коли зацвіла яблуня» Верещака), Ольга («Три сестри» Чехова), Терешкова («Трибунал» Макайонка), Органова («Дами і гусари» Фредро). *В. Б. Міліца.*

ПОЛІНУКЛЕОТИ́ДИ — *біополімери*, що складаються з залишків багатьох *нуклеотидів*. Те саме, що й *нуклеїнові кислоти*.

ПОЛІОЛЕФІ́НИ — синтетичні *полімери*, продукти полімеризації *олефінів*, $[-CH_2-C(R', R'')-]_n$, де R′, R″—H, CH_3— або ін. алкільні радикали. Фіз.-мех. і хім. властивості окремих представників П. залежать гол. чин. від їхньої природи і способу одержання. П. займають одне з перших місць серед *пластичних мас* за обсягом виробн. і застосуванням у різних галузях пром-сті й побуті. Практичне значення мають *поліетилен*, *поліпропілен*, *поліізобутилен*.

ПОЛІОМІЄЛІ́Т (від грец. πολιός — сірий і μυελός — спинний мозок) — гостре інфекційне захворювання, що уражає переважно центральну *нервову систему*. Збудник П.— нейротропний вірус (є 3 його типи). Хворіють здебільшого діти віком від 6 місяців до 5 років. Джерело інфекції — хвора людина або здоровий вірусоносій. Зараження відбувається гол. чин. повітряно-крапельним шляхом при розмові, кашлі, чханні. Вірус П. може виділятися також з випорожненнями хворого, тому людина заражається через шлунково-кишковий тракт при вживанні в їжу овочів і фруктів, забруднених вірусом П. Епідемічні спалахи П. виникають у літньо-осінній період. Перебіг П. може бути з паралічами —, П. спінального, П. *грудочеревної перепони* та ін. (див. *Параліч, Парез*) або без паралічів, т. з. непаралітичний П. (до нього відносять абортивну і менінгеальну форми). Хвороба починається гостро: підвищується т-ра тіла до 38—39° С, з'являються кашель, біль у горлі, іноді — біль у животі і пронос. Ці явища через 4—5 днів проходять, а через тиждень т-ра знову підвищується і розвивається параліч м'язів, найчастіше ніг і рук. Перебіг непаралітичної форми П. такий самий, як гострого *катару* верхніх дихальних шляхів або у вигляді шлунково-кишкових розладів. Профілактика: активна *імунізація* дітей і дорослого населення живою поліомієлітною вакциною (у вигляді драже), своєчасна ізоляція хворих, введення дітям, що перебували в контакті з хворим, гамма-глобуліну. Лікування провадиться обов'язково в лікарні, при паралітичній формі — комплексна відновна терапія, сан.-курортне.

ПОЛІПЕПТИ́ДИ — органічні речовини, які складаються з кількох або багатьох залишків *амінокислот,* з'єднаних між собою *пептидними зв'язками.* Див. *Пептиди, Білки.*

ПОЛІ́ПИ (від грец. πολύπους, букв. — багатоногий) — донні форми кишечнопорожнинних [гідроїдних (див. *Гідрозої*), *сцифомедуз* і *коралових поліпів*]. Більшість П.— колоніальні форми, окремі — одиночні. Тіло П. більш-менш циліндричної форми, розміром від кількох мм до кількох см; на верхньому кінці тіла міститься ротовий отвір, оточений щупальцями; на протилежному — підошва, якою П. прикріплюються до субстрату. Часто мають твердий зовн. скелет або внутр. з органічних речовин чи вапняковий. П. розмножуються статевим і нестатевим (пупкуванням або поділом) способами. Сцифомедузи і більшість гідроїдних у циклі розвитку мають статеве покоління — *медузи.* Гідроїдні і коралові поліпи здатні розмножуватись і статевим, і вегетативним способами. У гідроїдних під час статевого розмноження розвивається личинка — *актинула,* що перетворюється на поліп.

ПОЛІ́ПИ в медицині — патологічні округлі або ворсинчасті утвори на *слизових оболонках,* до яких прикріплюються ніжкою або широкою основою. Утворюються П. в різних органах (в носі, стравоході, шлунку, сечовому міхурі, матці та ін.); можуть розвиватися при хронічних запальних процесах слизової оболонки. Часто П. вкриваються виразками, кровоточать. Лікування хірургічне, оскільки П. у сучас. медичній практиці розглядають як стан *передраку.*

ПОЛІПЛОЇДІ́Я (від грец. πολύπλοος — багаторазовий) — геномна *мутація,* при якій відбувається кратне збільшення кількості *хромосом* у клітинах тваринних і рослинних організмів. Виникає внаслідок поділу хромосом, що не супроводиться поділом клітини; злиття соматичних клітин або їхніх ядер; утворення *гамет* чи *спор* з нередукованим (див. *Редукція* в біології) числом хромосом внаслідок аномалії *мейозу.* Це спричинюється діянням на клітину, що ділиться, високої або низької т-ри, іонізуючого випромінювання, хім. речовин, що перешкоджають правильному розходженню хромосом тощо. До таких речовин належать алкалоїд рослинного походження колхіцин, аценафтен, закис азоту та ін. П. в природі виникає спонтанно, а також може бути спричинена штучно. Кратне збільшення в організмі кількості однакових наборів хромосом наз. автополіплоїдією. Збільшення в клітині числа хромосомних наборів (див. *Каріотип*) в три, чотири або більше разів порівняно з гаплоїдними (див. *Гаплоїд*) клітинами приводить до появи триплоїдних, тетраплоїдних та ін. клітин, з яких розвиваються відповідні організми або в цілому поліплоїди (див. також *Плоїдність*). Розрізняють П. збалансовану, яка характеризується утворенням клітин з парним числом хромосом, та незбалансовану, при якій виникають клітини з непарним числом хромосом. У збалансованих поліплоїдів мейоз відбувається нормально і утворюються розвинені статеві клітини; у незбалансованих — мейоз завжди порушується, оскільки внаслідок непарності хромосом порушується *кон'югація;* при цьому порушується закономірність розподілу хромосом між дочірніми клітинами. Це знижує життєздатність статевих клітин і плодючість організмів, що часто приводить до *анеуплоїдії.* Поліплоїди, що виникають у міжвидових *гібридів* і мають кілька повторів різних наборів хромосом, наз. алополіплоїдами (див. *Алополіплоїдія*). П. ускладнює успадкування ознак і змінює характер *розщеплення,* внаслідок чого у нащадків гібридів переважають особини з домінантними (див. *Домінантність*) ознаками.

П. дуже поширена у рослин (30% всіх квіткових рослин — поліплоїди); у тварин спостерігається рідко (у деяких комах, земноводних, червів), переважно у видів, яким властивий партеногенетичний спосіб розмноження (див. *Партеногенез*). Багато родів рослин складаються з видів, що мають поліплоїдні ряди (напр., злакові, пасльонові, розоцвіті та ін.). Не зустрічається П. у хвойних рослин і грибів, зрідка має місце у мохів і папоротеподібних. П. має велике значення в *еволюції,* напр. *видоутворенні,* та *селекції* рослин, зокрема поліплоїдні організми триваліше зберігають *гетерозис.*

Літ.: Бреславец Л. П. Полиплоидия в природе и опыте. М., 1963; Савченко В. К. Генетика полиплоидных популяций. Минск, 1976; Полиплоидия. Пер. с англ. М., 1956. *В. А. Труханов.*

ПОЛІПНО́Е (від *полі...* та грец. πνοή — дихання) — прискорене, звичайно неглибоке дихання; те саме, що й *тахіпное.*

ПОЛІПРОПІЛЕ́Н — синтетичний *полімер,* продукт полімеризації *пропілену,* $[-CH_2-CH(CH_3)-]_n$. Безбарвна речовина; густина (при т-рі 20° С) 920—930 кг/м^3, $t_{пл}$ 172° С. Характеризується високою ударною міцністю, стійкістю до багаторазових згинань, зносостійкістю, низькою паро- й газопроникністю, високими діелектрич. показниками. П. не розчиняється в органічних розчинниках, стійкий до діяння киплячої води і лугів; руйнується під дією азотної та сірчаної к-т, хромової суміші; відзначається низькою термо- і світлостійкістю. Застосовують у виробн. поліпропіленового волокна, труб, плівок.

ПОЛІРУВА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат для *полірування* виробів з металу, деревини, скла, ін. матеріалів. До полірувальних пристроїв деяких П. в. належать круги або стрічки (з *фетру, повсті, бязі, байки* тощо), що на них наносять (заздалегідь чи в процесі обробки) полірувальні пасти (порошки). Є П. в. з камерою, в якій вироби поліруються струменем рідини, що в ній містяться дрібнозернисті речовини (абразиви). Для полірування по лакофарбових покриттях застосовують П. в. з обертовими барабанами, складеними з матер'яних дисків. Розрізняють П. в.: переносні і стаціонарні; напівавтоматичні й автоматичні.

ПОЛІРУВА́ННЯ (нім. Polieren, від лат. polio — роблю гладеньким, надаю блиску) — механічна або ручна викінчувальна обробка виробів, що надає їхній поверхні високої чистоти і дзеркального блиску. Металеві вироби обробляють на *полірувальних верстатах,* вдаються також до електролітичної (див. *Електроліз*) та *електромеханічної обробки.* П. виробів з деревини полягає у нанесенні на них розчину прозорої смоли (політури) і подальшому натиранні поверхонь або лакофарбових покриттів. Поверхню виробів з каменю обробляють зволоженим повстяним кругом, на який нанесено полірувальний порошок. Пластмасові вироби полірують у барабанах, куди разом з ними завантажують полірувальну суміш (напр., тонкоподрібнену пемзу, просочену машинним чи вазеліновим маслом), або на полірувальних верстатах.

ПО́ЛІС (грец. πόλις)— форма соціально-екон. і політ. організації суспільства і держави в стародавніх Греції і Римі. В найтиповіших рисах П. склався в Старод. Греції. Утворення грец. П. (8—6 ст. до н. е.) було пов'язане з відокремленням ремесла від с. г., розвитком товарно-грошових відносин, поділом грец. суспільства на класи і становленням рабовласницького ладу. П. включав до свого складу місто та прилеглу до нього сільс. округу. Екон. базисом П. була зем. власність, до якої входили землі громад і приватні землі. Населення П. складалося з повноправних громадян, які становили громаду рабовласників, з вільних, але неповноправних жителів, що займалися ремеслами і торгівлею (*метеки, періеки, вільновідпущеники*) і з безправних рабів. Осн. функцією П. було забезпечення влади рабовласників. За політ. ладом П. були аристократичними (напр., *Спарта*) або демократичними (напр., Стародавні *Афіни*) республіками. Для держ.

ладу П. були типові нар. збори (*агора*, апела, еклесія), в яких формально мали право брати участь всі громадяни-чоловіки, і рада (буле, герусія), а також суд присяжних, громадян. ополчення. В демократичних П. велику роль відігравали різні виборні службові особи — *магістрати*. Найбільшого розквіту грец. П. досягли в 5 ст. до н. е. На поч. 4 ст. до н. е. загострення соціальних, екон. і політ. суперечностей в Старод. Греції призвело до кризи полісної системи і зумовило її поступовий занепад. В період *еллінізму* П. втратили самостійність і увійшли до складу елліністичних д-в. Після утвердження рим. панування в Середземномор'ї грец. П. перетворилися на самоврядні, але залежні від Риму міські громади. П. були й такі *античні держави Північного Причорномор'я*, як *Тіра*, *Ольвія*, *Херсонес*, а також *Пантікапей*, *Фанагорія* та ряд ін. міст на узбережжі Керченської протоки до об'єднання їх у *Боспорську державу* (5 ст. до н. е.). В Римі найбільшого розвитку П. досягли в 5—3 ст. до н. е. На 3—1 ст. до н. е. припадає криза рим. полісів. *Л. Л. Дмитренко.*

ПО́ЛІС СТРАХОВИ́Й (франц. police, від італ. pòlizza — розписка, квитанція) — документ, що його видає страхувач (в СРСР — органи Держстраху) страхувальникові на підтвердження укладеного між ними договору особистого або майнового *страхування*. В П. с. фіксують осн. умови страхування: вид, об'єкт, початок і кінець дії страхування, розмір страхової суми, відомості про страхувача, страхувальника тощо.

ПОЛІСАХАРИ́ДИ — високомолекулярні *вуглеводи*, що складаються з залишків *моносахаридів*, зв'язаних глікозидними зв'язками. Мол. маса — від кількох тисяч до кількох мільйонів. Моносахаридами, що утворюють молекули П., можуть бути гексози (глюкоза, галактоза), пентози (арабіноза, ксилоза), аміносахари (глюкозамін, галактозамін), дезоксисахари (рамноза, фукоза) тощо. П., побудовані з залишків одного моносахарида, відносять до гомополісахаридів, а з залишків двох або більше різних моносахаридів — до гетерополісахаридів. Типові представники П.— *целюлоза*, *крохмаль*, *глікоген*, *хітин* та ін. П. наявні в усіх клітинах живих організмів і виконують різноманітні функції. Так, целюлоза рослин та хітин членистоногих і деяких грибів виконують опорну функцію, гіалуронові к-ти та ін. *мукополісахариди* утворюють захисний шар, що оточує живі клітини, а пектини відіграють аналогічну роль у рослинах, крохмаль та глікоген служать у клітині резервним джерелом енергії, яка вивільняється при розщепленні цих П. ферментами. *Гепарин* має сильну антикоагуляційну дію. Відмінності в структурі П., що складають примембранний зовн. шар клітини, визначають імунологічну індивідуальність організму. Багато полісахаридів (крохмаль, целюлоза, пектинові речовини, гепарин) застосовують у харч., хім. пром-сті та медицині. Див. також *Біополімери*, *Вуглеводний обмін*. *В. К. Лішко.*

ПОЛІСЕМІ́Я (від *полі...* і грец. σῆμα — знак), багатозначність — наявність кількох (двох чи більше) значень у того самого слова, словосполучення тощо. Конкретне значення слова визначається з *контексту* («Реве та стогне Дніпр широкий», Т. Шевченко). П. виникає в процесі розвитку мови. Між різними значеннями полісемантичного слова зберігається певний смисловий зв'язок (цим вони відрізняються від *омонімів*). Джерелом П. є *переносне значення слова*. Поняття П. відіграє важливу роль не тільки в *мовознавстві*, а й у *логіці*, логічній *семантиці* та *семіотиці*.

ПОЛІСИЛОГІ́ЗМ — складний *силогізм*, що утворюється шляхом послідовного поєднання кількох простих силогізмів у логічно зв'язане міркування. П. може бути дво-, трискладовим і т. д., залежно від кількості силогізмів, що його утворюють. У П. висновок попереднього силогізму (просилогізму) становить засновок наступного (епісилогізму). Формальна логіка формулює деякі заг. умови, що характеризують правильність різних видів П.

ПОЛІСИНДЕТО́Н (грец. πολυσύνδετον), багатосполучниковість — побудова фрази, при якій усі однорідні члени речення зв'язані сполучниками, тоді як звичайно сполучником з'єднуються тільки два останні однорідні члени. П. часто зв'язаний з *анафорою* і підкреслює внутр. зв'язок перечислюваного: «І широкую долину, і високую могилу, і що снилось-говорилось не забуду я» (Т. Шевченко). *С. П. Пінчук.*

ПОЛІСИНТЕТИ́ЧНІ МО́ВИ — різновид *синтетичних мов*, у яких усі граматичні значення передаються в складі слова, для якого характерне послідовне приєднання відповідних *морфем*. До П. м. належать чукотсько-камчатські, ескімосько-алеутські, абхазько-адигські та багато індіанських мов. П. м. часто ототожнюють з *інкорпоруючими мовами*.

ПОЛІСПА́СТ (від грец. πολύσπαστον — складений блок) — вантажопідйомний пристрій з кількох рухомих і нерухомих *блоків*, що їх огинає канат (або трос). Вага вантажу, який піднімають за допомогою П., розподіляється на кілька віток канату (їхня кількість залежить від числа блоків), через що до тягового кінця канату прикладається порівняно невелике зусилля. П. (кратні, ступеневі, мал.) є звичайно частиною вантажопідйомних машин (напр., *підйомних кранів*), у разі потреби їх поєднують з *лебідками*, використовують і самостійно — для піднімання або опускання невеликих вантажів (напр., шлюпок на суднах).

ПОЛІСПЕРМІ́Я (від *полі...* та грец. σπέρμα — сім'я) — проникнення при заплідненні в яйцеклітину кількох *спермїів*. У тварин при фізіологічно нормальній П. (у деяких комах, акулових риб, хвостатих земноводних, плазунів, деяких птахів і ссавців), як правило, тільки один спермій зливається з ядром яйцеклітини, а інші невдовзі гинуть. При патологічній П. (у моноспермних тварин) з ядром яйцеклітини зливається кілька сперміїв, внаслідок чого порушується нормальний перебіг *дроблення яйцеклітини* і вона гине на початку розвитку. У рослин — проникнення в *зародковий мішок* кількох пилкових трубок, через що яйцеклітина і вторинна клітина іноді запліднюються кількома парами сперміїв.

ПОЛІ́ССЯ — 1) Заболочені низовинні рівнини, переважно в зоні мішаних лісів Сх.-Європейської рівнини. Характерні для районів поширення давньоалювіальних та водно-льодовикових піщаних відкладів. Для П. властиве надмірне зволоження при малій дренованості поверхні, густа річкова сітка, значні масиви хвойно-широколистяних лісів. Такі умови є на *Поліській низовині*, *Мещорській низовині*, у бас. р. Ветлуги тощо. Аналогічні ландшафти поширені в Зх. Європі та Пн. Америці. 2) Територія на Пд. БРСР та на Пн. УРСР (власне Полісся), для якої характерний поліський тип ландшафту. Див. також *Полісся Українське*.

ПОЛІ́ССЯ УКРАЇ́НСЬКЕ — частина Полісся на тер. УРСР. Лежить на Пн. республіки в межах *Поліської низовини*. Відзначається великою зволоженістю і розвитком процесів заболочування (у П. У. бл. 70% заболочених земель республіки). За природними особливостями П. У. відносять до зони мішаних лісів (див. *Мішаних лісів зона України*). Характеризується значною мозаїчністю ландшафтів, які, не займаючи великих площ, часто перемежовуються. Найбільш поширеними *природно-територіальними комплексами* є: зандрові (див. *Зандри*), слабохвилясті низовини з дерново-слабопідзолистими глеюватими грунтами і болотами під боровими і суборовими лісами; моренні височини на денудаційній (див. *Денудація*) крейдовій основі з проявами карстових процесів та з денудаційними поверхнями кристалічних порід, з дерново-середньопідзолистими грунтами під дубово-сосновими лісами; терасові рівнини з дерново-слабопідзолистими та лучно-болотними грунтами під боровими лісами і болотами. Значні площі займають також моренно-зандрові рівнини з денудаційними крейдовими останцями, балками і ярами, з переважанням дерново-середньопідзолистих грунтів з островами дубово-соснових і липових лісів. За особливостями природ. умов П. У. поділяють на: Волинське, Житомирське, Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське Полісся.

Природні умови П. У. зазнали істотних змін під впливом діяльності людини — проведено значні меліоративні роботи, створено водосховища (напр., *Київське водосховище*). Для вивчення й охорони ландшафтів П. У. створено *Поліський заповідник* та заказники.

Літ.: Маринич О. М. Українське Полісся. К., 1962; Проблемы Полесья, в. 1—6. Минск. 1972—80. *О. М. Маринич.*

ПОЛІСТИРО́Л — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації

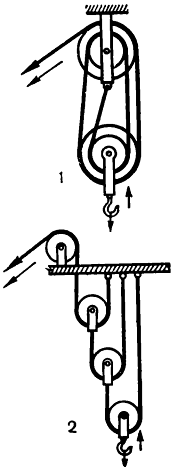

Поліспасти:
1 — кратний; 2 — ступеневий.

стиролу, $[-CH_2-CH(C_6H_5)-]_n$ Тверда склоподібна речовина; густ. (при 20° С) 1060 кг/м^3, т-ра склування 93° С. Характеризується високою твердістю, добрими діелектрич. властивостями, вологостійкістю. П. розчиняється в ароматичних і хлорованих аліфатичних вуглеводнях; нерозчинний у спиртах; стійкий до дії води, к-т і лугів, фізіологічно нешкідливий. Має невисоку теплостійкість. Більш теплостійкий і менш крихкий удароміцний П. (продукт хім. модифікування П., напр. бутадієновим каучуком). Переробляють П. у вироби литтям під тиском, *екструзією*, *пресуванням*, вакуумформуванням. Застосовують у виробн. *пінопластів*, корпусів радіо- і телеапаратури, деталей автомобілів, у побуті тощо.

ПОЛІСУЛЬФІ́ДИ — похідні багатосірчистого водню H_2S_x, де x — від 2 до 9, напр. Na_2S_2, K_2S_5, $(ClCH_2CH_2)_2S_2$. Тверді речовини від жовтого до коричнево-червоного кольору (залежно від вмісту сірки). Т-ра плавлення П. нижча, ніж у *сульфідів*. Хімічно П. нестійкі. При взаємодії з к-тами розкладаються з виділенням сірки та H_2S. Одержують П. сплавленням сульфідів, гідроксидів або карбонатів з сіркою. Використовують для видалення волосся з шкіри, у виробн. барвників, полісульфідних каучуків, в аналітичній хімії для розділення елементів.

ПОЛІ́СЬКА НИЗОВИНА́ — низовина на Пд. Зх. Сх.-Європейської рівнини, в басейні рік Дніпра, Прип'яті та Десни. Займає пд. частину БРСР, пн. частину УРСР і частину РРФСР. Заг. пл. майже 270 тис. км^2. Для П. н. характерне переважання піщаних низовин з широкими, здебільшого заболоченими долинами. Переважна вис. 150—200 м, макс.— 316 м (*Овруцький кряж*). Походження П. н. пов'язане з палеогеогр. умовами антропогенового періоду. Велику роль у формуванні поверхні П. н. відіграли водно-льодовикові, льодовикові й алювіальні відклади. Поширені також еолові, карстові (див. *Карст*) та денудаційні (див. *Денудація*) форми рельєфу. П. н., займаючи різні геоструктури — Прип'ятський прогин, частини Брестської западини, *Дніпровсько-Донецької западини*, Білорусько-Литовського масиву, *Українського щита*, має складну геол. будову, що знаходить відображення в сучас. *природно-територіальних комплексах*. В надрах П. н. є нафта, сіль, торф, ільменіт, граніт, лабрадорит тощо. Клімат П. н. помірний. Пересічна т-ра січня —4, —7°; липня +17, +19°. Опадів 550—700 мм на рік. Багато озер (Червоне, *Світязь*, Вигонівське). Грунти переважно підзолисті й болотні. Рослинність мішаних лісів (сосна, береза, вільха, дуб, липа). Ліси займають третину площі низовини. На П. н. проведено великі меліоративні роботи, що сприяло розширенню площ с.-г. угідь; вирощують жито, ячмінь, льон, коноплі, картоплю, кормові трави. *О. М. Маринич.*

ПОЛІ́СЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП — діяла в Могильовській, частині Мінської, Чернігівської і Полтавської губерній. Початок діяльності П. о. РСДРП поклало створення в січні 1904 Гомельською, Новозибківською та Клинцовською орг-ціями РСДРП обл. керівного органу — Поліського к-ту. Навесні 1904 він об'єднував до 28 орг-цій. К-т мав друкарню, де видавав газ. «Полесский листок», встановив тісні зв'язки з ЦК РСДРП, Бюро ЦК в Росії, з редакцією газ. «*Пролетарий*», с.-д. орг-ціями Петербурга, Москви, Києва, Харкова. В травні 1905 в Гомелі відбувся 1-й з'їзд П. о. РСДРП. В його роботі взяли участь 25 делегатів. З'їзд розглянув звіти к-ту і місц. груп, обговорив питання про III з'їзд РСДРП, про найближчі практичні завдання по підготовці збройного повстання, по розгортанню агітації і пропаганди, по керівництву сел. рухом, про ставлення до *Бунду*. З'їзд висловився за підпорядкування ЦК, обраному III з'їздом РСДРП, але не визнав з'їзд загальнопартійним.

У зв'язку з зростанням кількості орг-цій у роки революції 1905—07 у вересні 1905 П. о. РСДРП було розділено на 4 самостійні районні орг-ції: Гомельську, Могильовську, Оршанську і Клинцовсько-Новозибківську. К-т на деякий час припинив свою діяльність. Відновлений у вересні 1909 після рішення V Всерос. конференції РСДРП про необхідність створення обл. парт. центрів. Спочатку функції обл. к-ту виконував Гомельський к-т РСДРП. У 1912 відновлено Поліський к-т (очолив В. М. Залежський). У березні 1916 конференція обрала новий склад к-ту. Після Лютн. революції 1917 більшовики Чернігів. і Полтав. губерній ввійшли до складу окружної, потім *Обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю*. *Б. І. Корольов.*

ПОЛІ́СЬКЕ (кол. Хабне) — селище міського типу Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Ужі (прит. Прип'яті), за 15 км від залізнич. ст. Вільча. 10,6 тис. ж. (1981).

Вперше згадується в документах 1415 під назвою Хабне. Населення селища брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, *визвольній війні українського народу 1648—54*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Хабне залишилося під владою Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Хабне у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1938 Хабне — селище міського типу. В 1958 селище перейменовано на П.

У селищі — з-д прод. товарів, пром. комбінат, меблева і швейна ф-ки, льонозавод, заводоуправління буд. матеріалів, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 профес.-тех. уч-ща, 6 заг.-осв., музична та спорт. школи, 5 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 3 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ПОЛІ́СЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918—19 — виступи трудящих Полісся проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* і *Директорії*. Спалахнуло восени 1918 на тер. Зх. Білорусії і Зх. України (Пінський, Новогрудський і частина Ровенського повітів) одночасно з *Дубровицьким збройним повстанням 1918—19*. На кін. 1918 повстанський рух охопив район Лунінця, Пінська, Століна, Відібора, Давид-Городка, Дубровиці, Колодного, Серників, Логішина, де діяло до ста повстанських загонів (бл. 10 тис. повстанців). Для керівництва повстанням 25.XII 1918 було створено Поліський ревком (голова Г. Островський). Ревком проголосив у визволених районах Рад. владу і сформував 1-й Поліський і 2-й Поліський комуністичні повстанські полки, які разом з частинами 1-го Дубровицького комуністичного полку розгорнули бойові дії в районі Овруча і на залізничних лініях Сарни — Домбровиця—Лунінець—Пінськ. У грудні 1918 повстанці зайняли залізничні станції Відібор, Лахва і Лунінець. 25.I 1919 2-й Поліський повстанський полк при підтримці військ Червоної Армії визволив м. Пінськ. У кінці лютого — на поч. березня 1919 в пн.-зх. частині Волині було відновлено Рад. владу. У лютому 1919 1-й Дубровицький і 2-й Поліський комуністичні повстанські полки були перетворені на регулярні частини Червоної Армії.

ПОЛІ́СЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — заповідник у верхів'ї р. Уборті в межах Овруцького р-ну Житомир. обл. УРСР. Площа 20,1 тис. га. Створений 1968 для вивчення і збереження у природному стані типових поліських ландшафтів з характерною фауною та унікальних об'єктів природи. На тер. заповідника переважають лісові й болотні *біоценози* Волинського Полісся: бори, субори, сфагнові болота з клюквою, реліктові зарості азалії понтійської та ін. З тварин охороняють лося, рись, бобра, козулю, лісову куницю тощо; з птахів — тетерева, глухаря, рябчика, чорну лелеку. Наук. профіль П. з.— розробка методів охорони і вивчення типових ландшафтів Волинського Полісся, вивчення колонії бобрів. *І. Я. Гриб.*

ПОЛІ́СЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км^2. Нас. 34,8 тис. чол. (1981). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Поліське*. Район розташований у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини — торф, глини. Річки: *Уж* з притоками Ілля, Бобер та Вересня. Грунти в осн. дерново-підзолисті. Лежить у зоні мішаних лі-

Поліський заповідник. Річка Уборть.

сів (*Полісся Українське*). Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 57,7 тис. га. В межах району — Іллінський держ. заказник. Найбільші пром. підприємства: поліські швейна і меблева ф-ки, завод прод. товарів, льонозавод, пром. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Поліське). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні льону, хмелю, картоплі й зернових (пшениці, жита, ячменю та вівса). Тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 54,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 36,8 тис. га. У П. р.— 11 колгоспів, 2 радгоспи, міжгосп. кормопідприємство, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Вільча. Автомоб. шляхів — 372 км, у т. ч. з твердим покриттям — 321 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща, 29 заг.-осв., музична і спорт. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 60 клубних установ, кінотеатр, 57 кіноустановок, 48 б-к. У П. р. видається газ. «Радянське Полісся» (з 1932).

М. І. Приймаченко.

«ПОЛІ́Т» — назва перших в історії космічної техніки рад. маневруючих *штучних супутників Землі* (ШСЗ), оснащених апаратурою і системою рушійних установок для зміни висоти і площини орбіти в польоті. На борту ШСЗ встановлювали й наук. апаратуру, телеметричну систему і радіопередавальні пристрої. «П.-1» запущено 1.XI 1963 на вихідну орбіту з макс. віддаллю від поверхні Землі (в апогеї) 592 км і мінім. віддаллю (в перигеї) 339 км. Після виконання маневрів перейшов на кінцеву орбіту з висотою апогею 1437 км і перигею 343 км. «П.-2» запущено 12.IV 1964. Внаслідок проведених на орбіті маневрів висота в апогеї змінилася з 465 на 500 км, а в перигеї — з 236 на 310 км, нахил орбіти — з 58 на 60°.

ПОЛІТВИДА́В УКРАЇ́НИ, Видавництво політичної літератури України — республіканське видавництво системи Держкомвидаву Укр. РСР. Засн. 1922 у Харкові як вид-во «Пролетар». У 1930 входив до складу Держ. видавничого об'єднання України (ДВОУ), 1931 виділено як Партвидав ЦК КП(б)У; 1936 об'єднався з Держсоцеквидавом, з 1938 — Держполітвидав при РНК УРСР, з 1940 — Політвидав при ЦК КП(б)У. З 25.IX 1941 вид-во у складі Укрвидаву, згодом — Укрдержвидаву. З 1946 — окреме вид-во Укрполітвидав, 1949 перейменовано на Держполітвидав УРСР, з 1964 — Політвидав України. Випускає укр. мовою твори класиків марксизму-ленінізму, матеріали з'їздів КПРС та ін. парт. документи, праці видатних діячів партії та уряду, л-ру з історії КПРС, історії Компартії України, історії СРСР і УРСР, парт. і рад. будівництва, філософії, наук. комунізму, наук. атеїзму, політ. економії, зовн. політики СРСР, а також юрид., худож.-документальну л-ру, політ. плакати та наочні посібники. В 1969—75 видано Повне зібрання творів В. І. Леніна в 55 тт., збірник «В. І. Ленін про Україну», здійснюється (з 1958) випуск творів К. Маркса і Ф. Енгельса в 50 томах, 13-томного видання «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», видано 8 томів праць Л. І. Брежнєва «Ленінським курсом», книги «Мала земля», «Відродження», «Цілина», «Спогади»; «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (т. 1—2), «Нариси історії Комуністичної партії України», працю В. В. Щербицького «Оволодівати ленінським стилем роботи» та ін. У 1981 вид-во випустило 193 книги заг. тиражем 7,1 млн. примірників, що становить понад 50% виданої в УРСР сусп.-політ. і соціально-екон. л-ри. П. У. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

Г. Ф. Немазаний.

ПОЛІТЕЇ́ЗМ (від *полі*... та грец. θεός — бог) — багатобожжя, поклоніння багатьом богам. Властивий усім первісним релігіям. Виник внаслідок уособлення різноманітних сил природи (див. *Анімізм*). У такій формі зберігся в аборигенів Австралії, Америки, Африки. З розвитком суспільства і появою *класів суспільних* у П. з'являється ієрархія богів (поділ на вищих і нижчих), як, напр., у слов'ян *Київської Русі*. В централізованих рабовласницьких д-вах (Стародавні Єгипет, Вавілон, Греція, Рим) П. набрав форми генотеїзму — визнання багатьох богів на чолі з одним верховним, який згодом став визнаватися єдиним, всемогутнім, як це притаманне більшості сучас. релігій — *християнству, ісламові, іудаїзмові* тощо (див. *Монотеїзм*). Залишки П. збереглися в усіх сучас. релігіях, у т. ч. в монотеїстичних. Водночас елементи монотеїзму наявні в сучас. політеїстичних релігіях (*буддизмі, синтоїзмі, індуїзмі, даосизмі*). В ритуалі П. гол. роль відіграє *жрецтво*.

ПОЛІТЕТРАФТОРЕТИЛЕ́Н — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації тетрафторетилену, $[-CF_2-CF_2-]_n$. Тверда речовина білого кольору; характеризується еластичністю й холодотекучістю, т-ра розкладання бл. 415° С. П. найбільш хімічно стійкий серед усіх відомих полімерів. Не поглинає води; не горить; не розчиняється і не набухає у розчинниках (при т-рі бл. 300° С набухає у перфторованих вуглеводнях). Стійкий до дії к-т, окислювачів, лугів. П.— один з кращих *діелектриків* (його діелектр. властивості не змінюються у широкому діапазоні частот при т-рі до 200° С). Переробляється на вироби методом спікання при т-рі 360—380° С попередньо відпресованих таблеток. Застосовують в електротех., радіотех. і хім. пром-сті. Торговельні назви фторопласт-4, фторлон-4 (СРСР), тефлон. Див. *Фторопласти*.

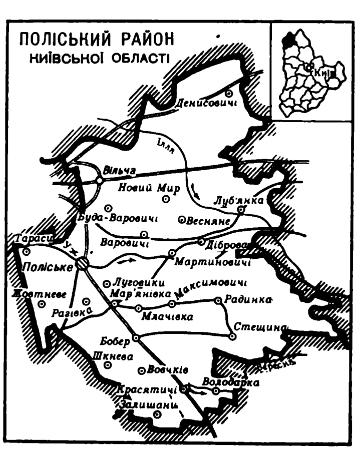

ПОЛІТЕ́ХНІКУМ (від *полі*... й *технікум*) — в СРСР середній технічний навч. заклад, що має відділення з різних спеціальностей.

ПОЛІТЕХНІ́ЧНА ОСВІ́ТА — невід'ємна складова частина *комуністичного виховання*. Її завдання полягає в тому, щоб ознайомити підростаюче покоління з наук. принципами і тенденціями розвитку провідних галузей нар. г-ва, з їх теор. і практичними досягненнями, особливостями сусп. і виробн. відносин, дати уявлення про зв'язок науки з практикою комуністичного будівництва, озброїти молодь трудовими уміннями й навичками, сприяти свідомому виборові професії. П. о. разом з заг. освітою є основою *професійної освіти*. Термін «політехнізм» (від грец. πολύ — багато і τέχνη — майстерність, мистецтво) склався за часів античної культури. З того часу і до середньовіччя політехніками називали людей, що володіли кількома видами ремесел або мистецтв. З розвитком техніки, зміною та вдосконаленням виробничих процесів це поняття розширилося. В. І. Ленін розглядав школу, що дає П. о., як один з найважливіших засобів створення бази безкласового суспільства, виховання в дусі комунізму, підготовки молодого покоління до будівництва нового життя. У рад. школі П. о. здійснюється з перших років її існування в процесі вивчення основ наук, *трудового виховання* й поєднання навчання з продуктивною працею підростаючого покоління, що є важливим засобом для формування всебічно розвинених людей.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании. М., 1957; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 41. Завдання спілок молоді; т. 42. Про політехнічну освіту.— Директиви ЦК комуністам — працівникам наркомосу.— Про роботу наркомосу; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Крупская Н. К. Трудовое воспитание и политехническое образование. В кн.: Крупская Н. К. Педагогические сочинения, г. 4. М., 1959; Проблемы политехнического образования. М., 1972; Атутов П. Р. Политехнический принцип в обучении школьников. М., 1976.

Д. А. Сметанін.

ПОЛІ́ТИКА [грец. πολιτική (ἐπιστήμη або τέχνη) — державна діяльність] — участь у справах *держави*, діяльність органів *влади державної*, що відображає сусп.-екон. лад, *суспільні відносини* в країні, діяльність *класів суспільних* і *партій політичних*, яка визначається їхнім становищем у суспільстві та інтересами. П.— істор. явище, яке виникає на певному етапі розвитку матеріального виробн. з поділом суспільства на антагоністичні класи. П., політ. ідеї, політ. установи, інститути, політ. відносини є найважливішою складовою частиною надбудови відповідного екон. базису (див. *Базис і надбудова*). Як істор. явище П. розвивається з ускладненням соціальної організації суспільства, змінюються її роль, значення і структура.

Відносини між класами і націями певної країни становлять сферу внутр. П., відносини між д-вами — зовн. П. Зовн. П. залежить від характеру внутр. П. Разом з тим міжнар. відносини певною мірою впливають на внутр. П. З появою *націй* виникає нац. П.— напрям діяльності партій, класів, спрямований на встановлення таких нац. відносин, які відповідають інтересам певних класів. Класові інтереси відіграють вирішальну роль у нац. П. *Національне питання* є частиною питання соціально-екон. розвитку суспільства, боротьби трудящих проти всіх видів гноблення. Нац. П. Комуністичної партії виходить з того, що нац. гноблення не можна ліквідувати без соціального визволення. Усвідомлення класових потреб і реалізація класових інтересів — складна взаємодія об'єктивних і суб'єктивних, суспільних і особистих факторів, форм, методів тактичної і стратегічної боротьби, що потребують конкретного аналізу соціальних відносин. Вихідним пунктом наук. аналізу П. є ленінське визначення її як концентрованого виразу, узагальнення і завершення *економіки* (див. Повне зібр. тв., т. 42, с. 269). В П. виражені корінні екон. інтереси певного класу. Намагання здійснити ці інтереси породжує практичну політ. діяльність класів, які борються між собою або співробітничають. Питання про співвідношення П. і економіки є одним з головних у сусп. науках, воно має велике теор. і практичне значення. Екон. становище класу — головне і вирішальне у визначенні характеру і напряму П., хоч на П. впливають і ін. фактори — свідомість класу, його культура, наявність політ. партії. П. має відносну самостійність щодо економіки. Оскільки без політ. влади жоден клас не досягне або не утримає свого екон. панування, П. має першість перед економікою. Примат П. над економікою в умовах капіталізму виявляється в тому, що бурж. д-ва є осн. силою, що зберігає приватнокапіталістичну власність, забезпечує екон. панування буржуазії. Особливо яскраво ця тенденція виявляється на сучас. етапі розвитку *державно-монополістичного капіталізму*, коли відбувається зрощення монополій з бурж. д-вою, що веде до її безпосереднього втручання в процес капіталістичного відтворення в інтересах фінанс. олігархії. Важливим засобом впливу д-ви на економіку став *мілітаризм*. Бурж. д-ва втручається в економіку й шляхом перерозподілу нац. доходу через держ. бюджет, системи податків, субсидій, екон. програмування, регулювання тощо. Вплив П. на економіку в інтересах трудящих мас повною мірою може здійснюватися лише після завоювання політ. влади пролетаріатом. У соціалістичному суспільстві П. спрямовує прогресивні тенденції економіки, сприяє розвиткові продуктивних сил суспільства. Примат П. над економікою в умовах соціалізму проявляється в наук. підході до розв'язання всіх госп., культур. та організаційних питань. Осн. завданням і змістом П. за соціалізму є розв'язання проблем соціального управління. У створенні й розвитку соціалістичної економіки в СРСР величезна роль належить *політичній системі радянського суспільства — Комуністичній партії Радянського Союзу*, державі, *громадським організаціям, союзові робітничого класу і селянства*. Рад. внутр. і зовн. П. законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*. КПРС привела країну до повної і остаточної перемоги соціалізму, побудови *розвинутого соціалістичного суспільства* саме тому, що її П. відповідає корінним інтересам рад. народу. Як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (1982), у розвинутому соціалістич. суспільстві дедалі яскравіше розкривається загальнонар. характер соціальної політики КПРС і Рад. д-ви. Внутр. П. КПРС, спрямована на побудову комунізму, визначає її зовн. П., метою якої є забезпечення міжнар. умов для побудови комунізму в СРСР, зміцнення світової *соціалістичної співдружності*, підтримка визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн, рішуча відсіч імперіалістичній політиці війни і агресії. Величезний вклад у розробку П. Рад. Союзу внесли з'їзди КПРС, пленуми її Центр. Комітету. Істор. віхою в П. СРСР став XXVI з'їзд КПРС, який накреслив завдання і шляхи здійснення внутр. і зовн. П. партії на найближче десятиріччя. Див. також *Аграрна політика КПРС, Кадрова політика КПРС, Національна політика КПРС, Соціальна політика КПРС, Зовнішня політика.*

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. Твори, т. 4; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 39. Про диктатуру пролетаріату; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—8. К., 1970—81; Бурлацкий Ф. М. Ленин, государство, политика. М., 1970; Азаров Н. И. В. И. Ленин о политике как общественном явлении. К., 1975; Вишняков А. С. Политика КПСС: методологические проблемы и практика. М., 1980.

А. М. Макаров.

«ПОЛІ́ТИКА ДОХО́ДІВ» — один з методів непрямого держ.-монополістичного регулювання доходів. Виникла в 60-х рр. 20 ст. Суть «П. д.» полягає у встановленні безпосередньо бурж. д-вою такої верхньої межі збільшення номінальної *заробітної плати*, яка б максимально сприяла розв'язанню гол. проблем капіталістичної економіки. Це найбільш яскравий вияв тісного зв'язку бурж. *політичної економії* з екон. політикою урядів капіталістичних д-в. Найбільш чіткого виразу «П. д.» набрала в Нідерландах, Швеції та ін. скандінавських країнах. Вона проголошується бурж. теоретиками (Н. Калдор, Х. Клегг — Великобританія, С. І. Вейнтрауб, У. Хеллер, Г. Джонсон — США, Ж. Лекайон — Франція) як ефективний антиінфляційний засіб (див. «*Інфляційної спіралі теорія*»). «П. д.» виходить з того, що гол. джерелом *інфляції* є зростання витрат оплати праці на одиницю продукції. Осн. причиною виникнення «П. д.» є проблема екон. зростання, яка висунула перед держ.-монополістичними колами завдання досягти «оптимальної», з точки зору капіталістичного виробн., *норми нагромадження*. Вона базується на двох гол. ідеях: по-перше, на ідеї введення централізованої системи контролю над рухом ставок заробітної плати, що їх встановлюють на основі колективних договорів між профспілками та представниками підприємств; по-друге, на ідеї обмеження росту номінальної заробітної плати щорічним приростом *продуктивності праці* в масштабі всього суспільства. Ця політика бурж. д-в спрямована проти робітн. класу, тому що насправді вона зводиться лише до впливу на рух заробітної плати, не висуваючи скільки-небудь дійових засобів держ. контролю над цінами, валовими прибутками, *дивідендами* тощо. *В. А. Вергун.*

ПОЛІТИ́ЦЬКИЙ Анатолій Петрович (н. 9.II 1931, с. Василівка Білогірського р-ну Крим. обл.) — новатор с.-г. виробництва, бригадир-садовод колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС Білогірського р-ну Крим. обл., Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1964. Очолювана П. бригада славиться високими сталими врожаями фруктів. Делегат XXV з'їзду КПРС та XXIII з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *Г. С. Родіонова.*

А. П. Політицький.

ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ — наука, що вивчає систему суспільно-виробничих (екон.) відносин (див. *Виробничі відносини*) і властивих їм *економічних законів*, які діють в процесі *виробництва, розподілу, обміну* і *споживання* матеріальних благ на всіх ступенях розвитку суспільства. Назва «політична економія» походить від грец. слів πολιτιϰός — державний, суспільний та οἰϰονομία — ведення домашнього господарства (οἰϰος — житло і νόμος — закон). Термін «політична економія» запровадив французький економіст А. *Монкретьєн* у праці «Трактат політичної економії» (1615). П. е. була й залишається класовою наукою, представники якої завжди виражали інтереси й ідеологію певного класу. Як самостійна наука сформувалася в період становлення капіталізму. Перші спроби висвітлення капіталістичного способу виробн. зробили представники *меркантилізму*. Вони вивчали гол. чин. *обіг*, в якому вбачали осн. джерело багатства. Найвищого розвитку бурж. П. е. досягла в працях А. *Сміта*, Д. *Рікардо* та ін. представників *класичної буржуазної політичної економії*, які зосередили осн. увагу на вивченні сфери виробництва, зробили спробу розкрити внутр. закономірності розвитку капіталістичного виробн., заклали основу трудової теорії *вартості*, показали протилежність *прибутку* й *заробітної плати*. В. І. Ленін характеризував класичну бурж. П. е. як одне з джерел марксизму (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 43—45). Через свою класову обмеженість представники класичної бурж. П. е. вважали капіталістичний лад вічним і незмінним. Це визначило їхню непослідовність у трактуванні корінних питань П. е. З розвитком капіталізму та загостренням всіх його суперечностей, і перш за все між *найманою працею* і *капіталом*, класична бурж. П. е. втрачає свій наук. характер. На зміну їй приходить *вульгарна політична економія*. Її представники намагаються затушувати суперечності й вади капіталізму. Інтереси *дрібної буржуазії* захищала *дрібнобуржуазна політична економія*.

Революційний переворот у П. е. здійснили К. Маркс і Ф. Енгельс. Ставши на позиції *робітничого класу* — найбільш передового і революц. класу сучасності, інтереси якого збігаються з корінними інтересами всіх трудящих,— К. Маркс і Ф. Енгельс всебічно розкрили об'єктивні закономірності розвитку суспільства, створили дійсно наукову, пролетарську П. е. як невід'ємну складову частину марксизму. Марксистська П. е. є «найбільш глибоким, всебічним і детальним підтвердженням і застосуванням теорії Маркса» (там же, т. 26, с. 53). Вони довели історично минущий характер капіталістичного способу виробн., розкривши закони його розвитку, і обгрунтували неминучість заміни його новим, комуністичним способом виробн. Пролетарська П. е. як класова, парт. наука органічно поєднує в собі науковість і революційність. Однією з гол. заслуг К. Маркса і Ф. Енгельса є розроблене ними матеріалістич. розуміння історії, що зробило можливим виділення « з різних сфер суспільного життя сфери економічної,... з усіх суспільних відносин — відносин виробничих, як основних, первісних, що визначають усі інші відносини» (там же, т. 1, с. 126). Метод матеріалістичної діалектики дозволив дослідити виробничі відносини як предмет П. е. в безперервному русі, переході від однієї якості до іншої, більш високої, у тісній взаємодії з продуктивними силами, з одного боку, і надбудовою — з другого. Це дало можливість розкрити внутрішньо властиві суперечності, об'єктивні закони й закономірності сусп.-екон. розвитку. Друга велика заслуга марксизму полягає в створенні теорії додаткової вартості, яку В. І. Ленін визначив як «наріжний камінь економічної теорії Маркса» (там же, т. 23, с. 44). Саме це дало змогу розкрити експлуататорську природу капіталізму, науково обгрунтувати істор. тенденцію капіталістичного нагромадження. К. Маркс і Ф. Енгельс розробили корінні проблеми П. е., розкрили характерні риси докапіталістичних формацій, дали глибокий аналіз закономірностей розвитку капіталізму як соціально-екон. системи, обгрунтували неминучість його заміни комуністичним способом виробництва.

Новий етап у розвитку марксистської П. е. пов'язаний з діяльністю В. І. Леніна. В нових істор. умовах він розвинув і збагатив заг. теорію П. е., поглибив дослідження П. е. капіталізму, *відтворення* і *економічних криз*, розвитку капіталізму в с. г. та *земельної ренти*, вчення про становище робітн. класу і *загальний закон капіталістичного нагромадження*, дав глибокий аналіз розвитку капіталізму в Росії. Створив вчення про *імперіалізм*, як найвищу стадію капіталізму, розкрив суть та істор. місце *державно-монополістичного капіталізму*, відкрив *нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закон* і на цій основі зробив висновок про можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох і навіть в одній, окремо взятій, країні.

В. І. Ленін — засновник П. е. соціалізму. Грунтуючись на основоположних висновках К. Маркса і Ф. Енгельса, він створив теорію *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*, визначив шляхи й закономірності побудови соціалістичного суспільства, форми переходу до соціалізму різних країн, у т. ч. обгрунтував можливість *некапіталістичного шляху розвитку*, економічну політику комуністичної партії та пролетарської д-ви в перехідний період, форми й методи соціалістичного господарювання. Розвинувши далі марксистське вчення про дві фази комуністичного суспільства, В. І. Ленін передбачив закономірні етапи в розвитку соціалізму. Перший — завершення будівництва соціалізму, другий — розвинуте соціалістичне суспільство, коли відбувається його безпосереднє переростання в комунізм. В. І. Ленін всебічно обгрунтував провідну і визначальну роль *державної* (*загальнонародної*) *власності* на засоби виробн., суть і роль *колгоспно-кооперативної власності* в екон. системі соціалізму; обгрунтував *основний економічний закон соціалізму*, *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон*, *неухильного зростання продуктивності суспільної праці закон* та ін., напрями створення матеріально-тех. бази соціалізму і комунізму, становлення комуністичної праці, комуністичних сусп. відносин. Розкрив осн. зміст сучас. епохи як епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму, передбачив неминучість створення *світової системи соціалізму*, зростання її впливу на світовий розвиток, створення світового комуністичного г-ва на основі інтернаціоналізації продуктивних сил і перемоги соціалістичних революцій в усіх країнах.

Свого дальшого розвитку марксистсько-ленінська П. е. набула в теор. діяльності КПРС, братніх комуністичних і робітн. партій. У документах, матеріалах міжнар. нарад комуністичних і робітн. партій глибоко досліджено *загальну кризу капіталізму*, проаналізовано форми й методи держ.-монополістичного регулювання економіки, сучасні проблеми капіталістичного світового г-ва, енергетичні, валютні та екон. кризи. Розроблено далі марксистсько-ленінські теорії соціалістичної революції, світового революц. процесу, переходу людства від капіталізму до соціалізму. На основі глибокого узагальнення досвіду реального соціалізму, КПРС і братні комуністичні й робітн. партії соціалістичних країн розробили теорію розвинутого соціалізму, що є внеском у скарбницю марксизму-ленінізму. Вони значно розвинули й конкретизували вчення про етапи розвитку соціалізму і його переростання в комунізм, про закономірності створення *матеріально-технічної бази комунізму* на основі органічного поєднання *науково-технічної революції* з перевагами соціалізму, про становлення комуністичної праці на основі *подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*, між пром. і с.-г. працею, про зближення й злиття двох форм *соціалістичної власності* та переростання соціалістичної власності в комуністичну, про шляхи й форми становлення комуністичного розподілу за потребами. Узагальнення досвіду розвитку світової системи соціалізму дало можливість розробити теорію *соціалістичної економічної інтеграції*, визначити її роль і значення для реалізації переваг соціалізму та забезпечення його перемоги в екон. змаганні з капіталізмом.

Розрізняють П. е. в широкому і вузькому розумінні. Спочатку марксистська П. е. виникла як наука про капіталістичний спосіб виробн., тобто П. е. у вузькому розумінні. В міру поглиблення знань про минуле (докапіталістичні способи виробн.) і майбутнє (комуністичний спосіб виробн.) формувалась П. е. в широкому розумінні, про необхідність якої писав Ф. Енгельс (див. Маркс К. і Енгельс Ф., т. 20, с. 143—144). Але це не дві науки, що існують окремо, а єдина цілісна наука про закони функціонування й розвитку того чи іншого способу виробн., умови й форми переходу від нижчого до вищого способу виробн., про закономірний процес зміни способів виробн. в істор. процесі розвитку людського суспільства.

Сучас. П. е. як наука включає такі осн. розділи: П. е. докапіталістичних формацій, П. е. капіталізму та П. е. соціалізму як складову частину і основу становлення П. е. комуністичного способу виробн. в цілому. Їхня єдність зумовлюється не лише тим, що вони відображають взаємозв'язок істор. ступенів розвитку суспільства, а й тим, що єдиний предмет — виробничі відносини — зумовлює, поряд із специфічними відносинами і законами, властивими тому чи ін. ладові, існування заг. виробничих відносин та екон. законів, спільних для всіх формацій, які у взаємодії зі специфічними законами та категоріями змінюються за своєю соціально-екон. суттю, формами прояву й характером діяння.

1

2

3

4

5

6

7

До ст. **Перу.**

1. Вулкан Місті на півдні країни.
2. Ліма. Вид частини міста.
3. Селище шахтарів поліметалевого комбінату в місті Ороя.
4. В центральній частині міста Куско.
5. Лущення кукурудзи.
6. Стадо лам біля фортеці Мачу-Пікчу.
7. Міністерство народної освіти в Лімі. Арх Е. Сеоане Рос. 1956.
8 і 9. Фігурні посудини. Культура мочика.
10. Собор у Куско. Арх. Ф. Бесерра та ін. 1560–1654.
11. Портал Каса дель Мораль в Арекіпі. 18 ст.
12. Ф. Ласо. Індіанець-гончар. Середина 19 ст. Муніципальна пінакотека. Ліма.
13. Х. Вінатеа Рейносо. Плоти на озері ТІтікака.

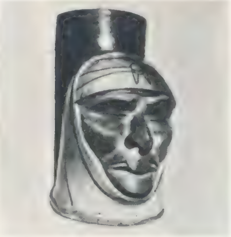

8

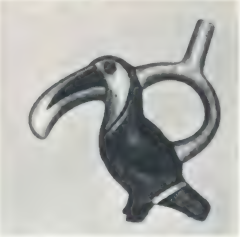

9

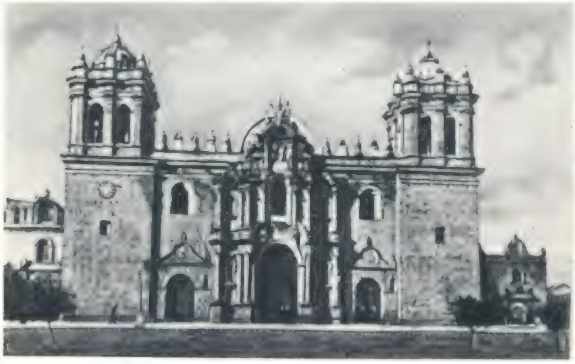

10

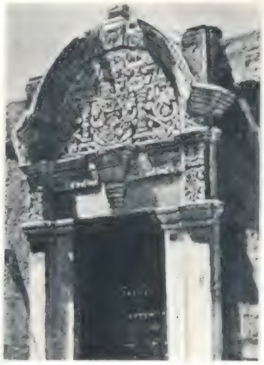

11

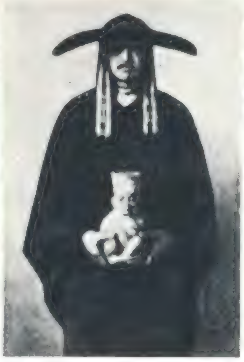

12

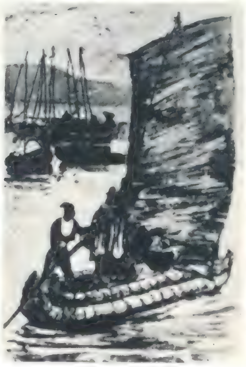

13

1

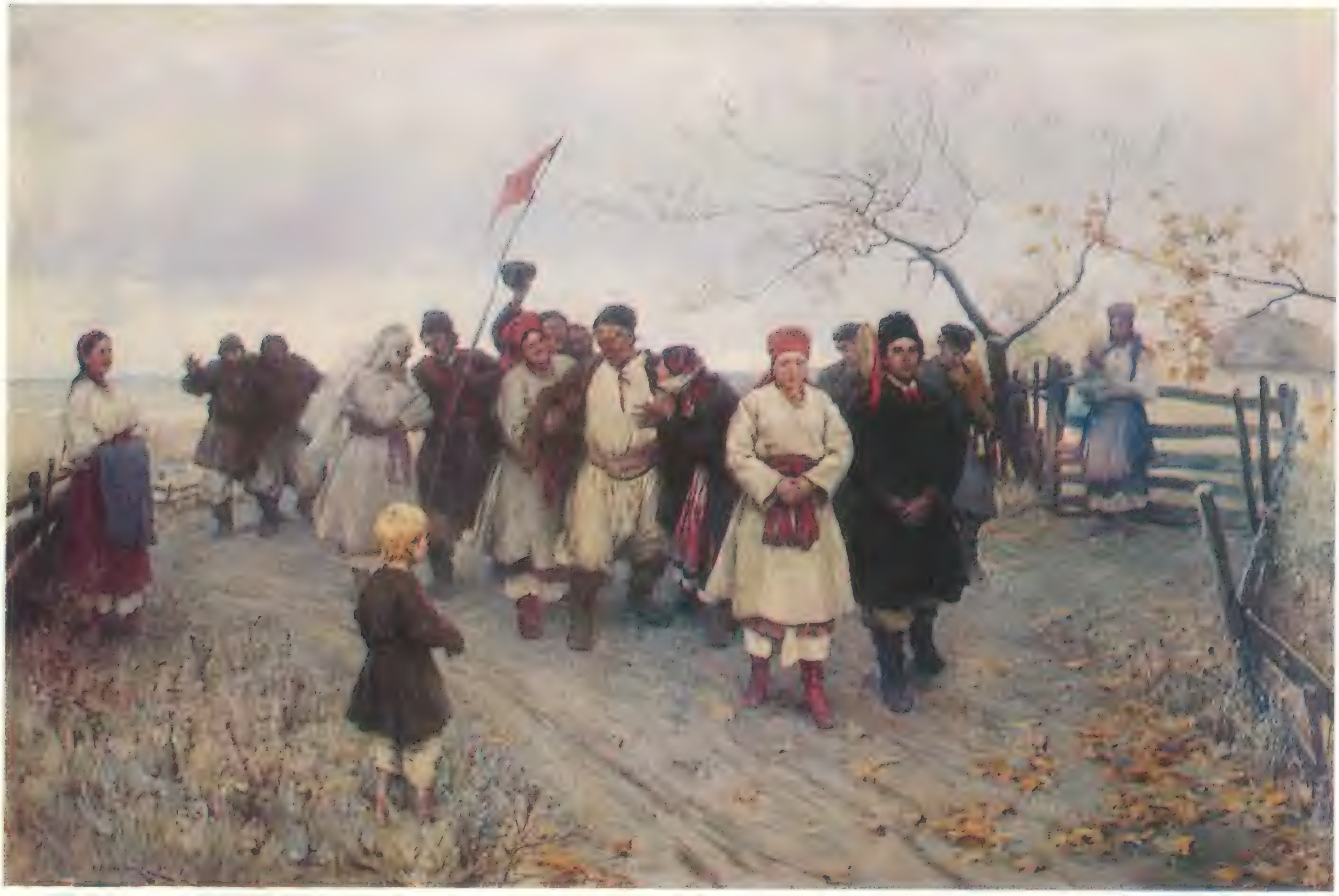

2

3

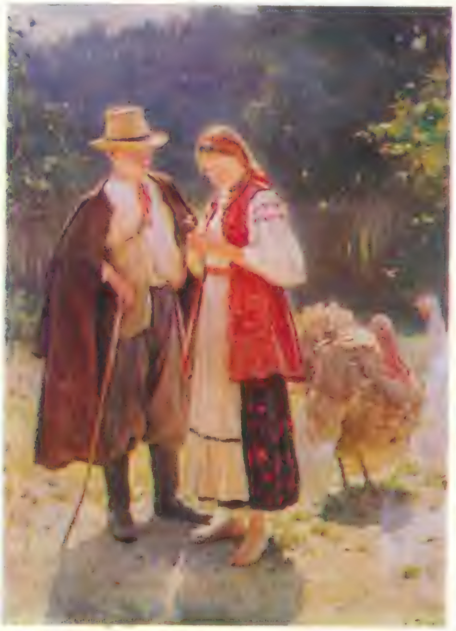

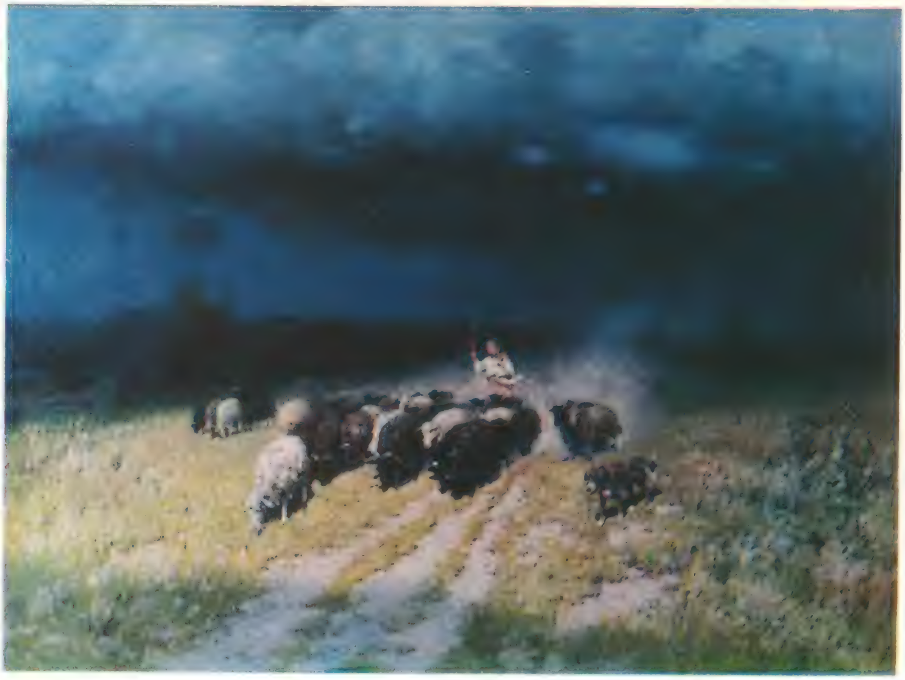

До ст. **Пимоненко М. К.**

1. Весілля в Київській губернії. 1891.

2. Побачення. 1910. **3.** Перед грозою. 1906. Всі — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Марксистсько-ленінська П. е.— інтернаціональна наука. Вона встановлює заг. закономірності виникнення й розвитку кожного способу виробн. для всіх країн. Але заг. закономірності діють у конкретно-істор. умовах кожної країни. Залежно від рівня розвитку продуктивних сил, нац. особливостей та істор. традицій, співвідношення класових сил всередині країни та на міжнар. арені заг. закономірності набувають своєрідності у своєму діянні та формах прояву. П. е., даючи цілісну картину екон. базису суспільства і закономірностей його розвитку, виконує світоглядну функцію. Розкриваючи послідовні ступені розвитку економіки суспільства, вона має теоретико-пізнавальну, гносеологічну функцію. Визначаючи принципи і способи пізнання різних сторін екон. життя суспільства, П. е. виконує методологічну функцію. В. І. Ленін підкреслював, що «в „Капіталі“ застосовано до однієї науки логіку, діалектику і теорію пізнання» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 282).

В той же час виникнення П. е. спричинене потребами розвитку суспільства, і тому вона має і практичну функцію. Як основа революц.-перетворювальної діяльності робітнич. класу та його партії, будівництва соціалістичного та комуністич. суспільства вона здійснює госп.-практичну функцію. Разом з тим П. е. є базою ідеологічної роботи комуністичних і робітничих партій, соціалістичної д-ви і тому виконує ідеологічно-практичну функцію. Глибокий і всебічний аналіз економічної структури суспільства, розкриття закономірностей його розвитку дають можливість не лише правильно орієнтувати творчу діяльність мільйонних мас трудящих на кожному етапі, а й передбачати напрями, шляхи та етапи сусп.-екон. прогресу. Корінні зміни в соціально-екон. житті людства в сучас. епоху підтвердили правильність марксистсько-ленінської П. е., зумовили необхідність її дальшого творчого розвитку. КПРС зосереджує увагу вчених-економістів на дослідженні теор. проблем розвинутого соціалізму, закономірностей його переростання в комунізм. Вивчення П. е. соціалізму посідає гол. місце в системі екон. освіти трудящих. Вона вивчається в усіх вищих навч. закладах СРСР, питання П. е. досліджуються в спец. н.-д. установах, на кафедрах вузів, висвітлюються на сторінках журналів *«Вопросы экономики»*, «Экономические науки» та ін.; в УРСР, зокрема, досліджуються в *Економіки інституті* АН УРСР, на спеціалізованих кафедрах вузів республіки, матеріали з П. е. друкуються на сторінках журналів: *«Економіка Радянської України»*, *«Вісник Академії наук Української РСР»* та ін.

П. е. утворює теоретичний і методологічний фундамент всієї системи *економічних наук*. П. е. розвивається і збагачується новими теор. положеннями і висновками братніх марксистсько-ленінських партій, працями вчених-марксистів. П. е. соціалізму розвивається в непримиренній боротьбі проти різних бурж. і реформістських «теорій» абстрактно-теор. моделей соціалістичного суспільства (див. *«Демократичний соціалізм»*, *«Конвергенції теорія»*, *«Індустріальне суспільство»*, *«Ринковий соціалізм»* та ін.). Життя переконливо свідчить, що марксистсько-ленінське вчення і його органічна складова частина — П. е. є надійним компасом у поступальному русі людства до комуністичної цивілізації.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 26. Маркс К. Теорії додаткової вартості (IV том «Капіталу»); Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 26. Карл Маркс; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 33. Держава і революція; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин.— Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 42. Про єдиний господарський план; т. 43. Про продовольчий податок; т. 44. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; т. 45. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Політична економія. Підручник. К., 1980; Политическая экономия, т. 1—2. М., 1980; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1—2. М., 1975; Актуальные проблемы политической экономии. М., 1979; Дворкин И. Н. Современная буржуазная политическая экономия и марксизм. М., 1979; Кризис современной буржуазной политэкономии. М.— Братислава. 1980

А. А. Чухно.

ПОЛІТИ́ЧНА КУЛЬТУ́РА — рівень і характер політ. поглядів, знань і переконань громадян, уміння застосовувати їх у процесі громадсько-політ. діяльності, а також зміст і якість соціальних цінностей, традицій та норм, що регулюють політ. відносини. Бурж. ідеологи тлумачать П. к. як «культуру громадянськості» взагалі, ігноруючи при цьому її конкретно-істор. та класовий характер. Насправді в бурж. суспільстві існують дві класово протилежні П. к. — буржуазії і робітн. класу та його союзників у боротьбі проти капіталізму. За соціалізму сформувалася єдина П. к., яка є надбанням усіх класів, соціальних груп і верств населення. Вона базується на спільності їхніх політ. інтересів, потреб і цілей, на єдиному ставленні до існуючого механізму політ. влади. Ставши на етапі зрілого соціалізму дійсно загальнонародною, соціалістична П. к. за своїм класовим змістом усе ж залишається культурою робітн. класу. П. к. рад. людей виявляється в їхній соціальній активності, дійовій участі в політ. житті країни, управлінні держ. і громад. справами, вмінні відстоювати свої переконання в боротьбі проти бурж. ідеології. Соціалістичне суспільство, заінтересоване в постійному підвищенні П. к. трудящих, активно сприяє виробленню її в усіх громадян. П. к. формується під благотворним впливом рад. сусп. ладу, соціалістичних сусп. відносин, *соціалістичного способу життя*. Визначальним у її формуванні є цілеспрямована діяльність КПРС по всемірному розвитку *соціалістичної демократії*, вдосконаленню політ. системи соціалізму, комуністичному вихованню мас. «Допомагати виробленню високої політичної культури у кожного громадянина — важливе завдання партійних, державних і громадських організацій, відповідальних за комуністичне виховання трудящих» (Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 6. К., 1978, с. 527).

А. В. Мяловицький.

ПОЛІТИ́ЧНА СИСТЕ́МА РАДЯ́НСЬКОГО СУСПІ́ЛЬСТВА — сукупність держ., громадських організацій, трудових колективів і політико-правових інститутів, за допомогою яких здійснюється управління політ., екон. і соціальним розвитком суспільства відповідно волі народу. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політ. системи, держ. і громад. орг-цій є *Комуністична партія Радянського Союзу* — авангард рад. народу. Вона визначає ген. перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики СРСР, керує творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Керівництво КПРС забезпечує міцність політ. системи, непохитність її класової, соціалістичної природи, динамізм і єдність у діяльності держ. і громад. орг-цій, повне розкриття всіх переваг *соціалістичної демократії*. Утворення СРСР, як зазначено в Постанові ЦК КПРС про 60-у річницю утворення Союзу РСР (1982), є величезною заслугою ленінської партії більшовиків (див. *Радянська федерація*). Розробка правильної політ. лінії й організація мас на втілення її в життя, забезпечення авангардної ролі комуністів, добір кадрів і перевірка виконання рішень партії і уряду — найважливіші методи парт. керівництва, за допомогою яких КПРС впливає на розвиток і функціонування П. с. р. с. Найважливіше місце в П. с. р. с. займає Рад. загальнонар. держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни. Вся влада в СРСР належить народові, він здійснює *владу державну* через *Ради народних депутатів*, які становлять політ. основу СРСР. Роль Рад. д-ви яскраво розкривається в *Конституції СРСР*, яка визначає її найвищу мету і головні завдання, насамперед такі, як створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення соціалістичних сусп. відносин і перетворення їх на комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвиткові міжнар. співробітництва. Організація і діяльність Рад.

д-ви, всіх її органів, будуються відповідно до принципів *демократичного централізму* і *соціалістичної законності*.

Невід'ємною частиною П. с. р. с. є *громадські організації*, що законодавчо закріплено в Конституції СРСР.

Відповідно до статутних завдань вони беруть участь в управлінні держ. і громад. справами, у розв'язанні політ., госп. і соціально-культур. питань. Здійснено важливі заходи, спрямовані на дальше підвищення активності громад. орг-цій в обговоренні і прийнятті різних держ. актів, в управлінні виробництвом, в розгортанні *соціалістичного змагання*, охороні й захисті прав та інтересів громадян, задоволенні їхніх культурно-побутових потреб і запитів. Широкі права й завдання покладено на *трудові колективи*, які є складовою частиною П. с. р. с. Трудові колективи беруть участь в обговоренні й вирішенні держ. і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшенні умов праці й побуту, використанні коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культур. заходи й матеріальне заохочення, роблять великий вплив на все життя країни. П. с. р. с. — це механізм соціалістичного народовладдя, який дає змогу враховувати різноманітні інтереси мас, їхні прагнення і запити, забезпечувати правильне поєднання специфічних інтересів різних соціальних груп і колективів з загальнонародними, спрямовувати їх у єдине русло. П. с. р. с. є ефективною організаційною структурою, в рамках якої активно здійснюються процеси дальшого зміцнення дружби народів, міжнац. обміну кадрами, матеріальними й духовними цінностями, відбувається інтернаціоналізація укладу життя рад. суспільства.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Политическая организация развитого социалистического общества: структура и функции. М., 1976. *А. П. Таранов.*

ПОЛІТИ́ЧНА СИСТЕ́МА СУСПІ́ЛЬСТВА — установи, організації, так чи інакше пов'язані зі здійсненням політ. влади (*держава, партії політичні*, церква, *громадські організації* та ін.), а також норми і політ. традиції, що об'єднують зазначені установи й організації в систему і забезпечують її функціонування. П. с. с. виражає й забезпечує політ. життя даної країни. Політ. характеру система суспільства набуває з виникненням *класів суспільних* і появою д-ви. Політ. система експлуататорського суспільства відображає його класово антагоністичний характер. У бурж. суспільстві вона включає: а) механізм диктатури буржуазії, який у сучас. капіталістичному суспільстві відіграє домінуючу роль і охоплює д-ву, бурж. і реформістські партії, підприємницькі спілки, церк. установи, реакційні профспілки та ін. орг-ції, що служать здійсненню насильства пануючого класу над експлуатованою більшістю; б) орг-ції пригноблених класів, насамперед комуністичні і робітн. партії, що виступають як знаряддя класового опору, політ. боротьби за демократичні права і свободи трудящих, за соціальний прогрес. Центр. місце в механізмі диктатури буржуазії займає бурж. д-ва, якій належить монополія політ. влади в суспільстві. Апарат держ. влади тісно взаємодіє з ін. ланками механізму диктатури буржуазії, насамперед з осн. бурж. та правосоціалістичними партіями, церквою та реліг. об'єднаннями, які є важливим знаряддям ідеологічного впливу на маси. В умовах *державно-монополістичного капіталізму* посилюється взаємодія держ. апарату з нац. асоціаціями промисловців, підприємницькими спілками та ін. промонополістичними орг-ціями (т. з. «групами тиску»). Монополістичний капітал усіма засобами прагне обмежити роль робітн. та ін. прогресивних орг-цій у П. с. с., звести до мінімуму їхній вплив на політ. життя. Перемога *соціалістичної революції* веде до створення принципово нового типу П. с. с., яка характеризується глибокою внутр. єдністю, що базується на спільності екон. основи — *соціалістичній власності*, ідейної основи — *марксизму-ленінізму*, гол. завдань, що стоять перед усіма ланками політ. системи соціалістичного суспільства,— побудови комунізму, на єдності політ. керівництва комуністичних і робітн. партій. Див. також *Політична система радянського суспільства*. *М. І. Козюбра.*

ПОЛІТИ́ЧНЕ БЮРО́ ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ, Політбюро ЦК Компартії України — керівний парт. орган, який обирається на Пленумі ЦК і у проміжках між пленумами спрямовує роботу Компартії України по здійсненню політики партії. Працює під безпосереднім керівництвом *Політичного бюро ЦК КПРС*. Створено вперше 1919, існувало до 1952. З вересня 1952 функції Політбюро виконувало Бюро ЦК Компартії України, у жовтні 1953 перетворене на Президію ЦК Компартії України. В червні 1966 Політбюро ЦК Компартії України відновлено. Пленум ЦК, що відбувся після XXVI з'їзду Компартії України (1981), обрав Політбюро у складі: члени Політбюро — В. В. Щербицький, О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, І. О. Герасимов, Б. В. Качура, О. П. Ляшко, І. О. Мозговий, І. З. Соколов, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко, В. В. Федорчук; кандидати в члени Політбюро — В. Ф. Добрик, Ю. Н. Єльченко, О. С. Капто, Є. В. Качаловський, Ю. П. Коломієць, Я. П. Погребняк.

ПОЛІТИ́ЧНЕ БЮРО́ ЦК КПРС, Політбюро ЦК КПРС — керівний парт. орган, який обирається на Пленумі ЦК і спрямовує всю політ. діяльність партії в проміжках між пленумами. Створено вперше 1917. Згідно з Статутом, прийнятим *Дев'ятнадцятим з'їздом КПРС* (1952), Політбюро було перетворено на *Президію ЦК КПРС*. На *Двадцять третьому з'їзді КПРС* (1966) відповідно до постанови про часткові зміни в Статуті КПРС Політбюро відновлено. Пленум ЦК, що відбувся після XXVI з'їзду КПРС (1981), обрав Політбюро у складі: члени Політбюро — Л. І. Брежнєв, Ю. В. Андропов, М. С. Горбачов, В. В. Гришин, А. А. Громико, А. П. Кириленко, Д. А. Кунаєв, А. Я. Пельше, Г. В. Романов, М. А. Суслов, М. О. Тихонов, Д. Ф. Устинов, К. У. Черненко, В. В. Щербицький; кандидати в члени Політбюро — Г. А. Алієв, П. Н. Демичев, Т. Я. Кисельов, В. В. Кузнецов, Б. М. Пономарьов, Ш. Р. Рашидов, М. С. Соломенцев, Е. А. Шеварднадзе.

ПОЛІТИ́ЧНИЙ КОНСУЛЬТАТИ́ВНИЙ КОМІТЕ́Т (ПКК) — найвищий політ. орган *Організації Варшавського Договору* (ОВД). Створений на основі статті 6 Договору. В роботі ПКК беруть участь генеральні і перші секретарі ЦК комуністичних і робітн. партій, глави д-в і урядів країн-учасниць. ПКК діє на принципах повної суверенної рівності всіх його членів. ПКК здійснює керівництво всією діяльністю ОВД. У рамках ПКК проводяться консультації з міжнар. проблем, що відображають спільні інтереси країн-учасниць. У функції ПКК входить призначення Головнокомандуючого і Начальника Штабу Об'єднаних збройних сил ОВД, генерального секретаря ПКК, вдосконалення структури ОВД, створення допоміжних органів. ПКК проводить свою роботу сесійно, скликається за потребою. Протягом 1956—82 відбулося 17 нарад (див. табл.), на яких обговорювалися осн. питання міжнар. становища і діяльності ОВД, було висунуто ініціативи щодо *розрядки міжнародної напруженості*. Документи нарад ПКК відображають послідовну боротьбу соціалістичних країн за зміцнення миру, *європейську безпеку*, розвиток співробітництва між всіма д-вами на принципах *мирного співіснування*. Органи ПКК — К-т міністрів оборони, К-т міністрів закорд. справ, об'єднаний секретаріат. *Д. Г. Довгополий.*

Наради Політичного консультативного комітету

27—28.I	1956	Прага
24.V	1958	Москва
4.II	1960	Москва
28—29.III	1961	Москва
7.VI	1962	Москва
26.VII	1963	Москва
19—20.I	1965	Варшава
4—6.VII	1966	Бухарест
6—7.II	1968	Софія
17.III	1969	Будапешт
2.VIII	1970	Москва
2.XII	1970	Берлін
25—26.I	1972	Прага
17—18.IV	1974	Варшава
25—26.XI	1976	Бухарест
22—23.XI	1978	Москва
14—15.V	1980	Варшава

ПОЛІТИ́ЧНІ ВІ́ДДІЛИ, політвідділи — партійно-політичні органи ЦК КПРС для посилення керівництва і поліпшення політ. роботи у Збройних Силах СРСР, а також на окремих ділянках соціалістичного будівництва, що мали особливо важливе значення для нар. г-ва. Уперше П. в. було створено у Червоній Армії в 2-й пол. 1918. В Рад. Армії і ВМФ вони існують до цього часу (див. *Політичні органи* в Збройних Силах СРСР). Працюючи в тісному зв'язку з територіальними парт. орг-ціями, вони відігравали важливу роль у справі побудови соціалізму в СРСР. За рішенням Січневого (1933) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) в країні було створено 3368 політвідділів МТС і 2021 політвідділ радгоспів, які відіграли величезну роль у зміцненні колгоспного ладу. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) (1934), відмітивши, що політвідділи МТС виконали покладене на них завдання, перетворив їх на звичайні парт. органи і злив з райкомами партії. У радгоспах система політвідділів зберігалась до квітня 1940. Відновлені знову за рішенням ЦК ВКП(б) 17.XI 1941, політвідділи МТС і радгоспів відіграли важливу роль у перебудові с. г. на воєнний лад, у поліпшенні роботи МТС і радгоспів. Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) 31.V 1943 їх було ліквідовано.

На Україні організацію політвідділів МТС і радгоспів було завершено на поч. 1934. У 846 політвідділів ЦК КП(б)У надіслав 4,5 тис. комуністів і комсомольців з досвідом парт.-орг. роботи. В зх. областях республіки в період завершення суцільної колективізації с. г., яка відбувалася тут в основному 1946—50, з метою орг.-госп. зміцнення колгоспів за постановою ЦК ВКП(б) від 13.XII 1949 при 237 МТС було створено політвідділи, в які ЦК КП(б)У направив 1,2 тис. досвідчених парт. і рад. працівників. Політвідділи МТС провели велику роботу щодо поліпшення організації праці, зміцнення трудової дисципліни, укомплектування молодих колгоспів керівними кадрами та спеціалістами, посилення політ. і культур.-масової роботи на селі, а також по мобілізації трудящих на боротьбу проти залишків банд укр. бурж. націоналістів. Виконавши свої функції, політвідділи МТС у кін. 1953 були ліквідовані. Політвідділи створювались і на залізничному (липень 1933) і водному (квітень 1934) транспорті. Були ліквідовані рішенням XX з'їзду КПРС (1956).

В. Ф. Семистяга.

ПОЛІТИ́ЧНІ НАУ́КИ — комплекс вчень про політику, які є теоретичною основою вироблення політ. курсу класів, партій, націй. Відповідно до ленінських положень про сутність, цілі й завдання політики, предметом політ. досліджень є корінні принципи *політичної системи суспільства*, роль і співвідношення її частин (*держави, партій політичних, професійних спілок*, ін. органів і орг-цій); класовий зміст і суть діяльності д-ви, форми її устрою, способи розробки і здійснення держ. політики в усіх галузях тощо; характер і міра участі різних соціальних верств у справах д-ви, принципи регулювання сусп. відносин і становища особи, тобто комплекс питань, які обіймаються поняттям *демократія*; *зовнішня політика* д-ви, міждерж. відносини, перспективи взаємодії і боротьби різних політ. сил на світовій арені. Зародки вчень про політику з'явилися ще в античні часи. Першою спробою в цьому напрямі була праця *Арістотеля* «Політика». Істор. заслугою К. Маркса і Ф. Енгельса є узагальнення багатовікових більш або менш точних припущень і висновків щодо політики, величезного фактичного матеріалу, зведення набутих знань у систему, нове переосмислення їх на основі діалектико-матеріалістичного методу *пізнання*. Основоположники марксизму перетворили вчення про політику на науку. В. І. Ленін, розглядаючи політику як науку і мистецтво, зробив визначний внесок у розробку заг. методологічних принципів дослідження політики, виявлення її внутр. структури, місця і ролі в системі сусп. відносин, взаємодії з ін. соціальними явищами. Ленінське вчення, поглиблене й збагачене КПРС на основі узагальнення більш як 60-річного досвіду *Радянської соціалістичної держави*, братніми марксистсько-ленінськими партіями ін. соціалістич. країн, становить надійний теор. фундамент для наук. аналізу явищ сусп. життя, так або інакше пов'язаних з поняттям «політика». В СРСР дослідження проблем політики, політ. явищ здійснюються різними наук. дисциплінами — насамперед *історичним матеріалізмом*, теорією *наукового комунізму*, *соціологією*, *теорією держави і права*, екон. політикою, теорією міждерж. відносин та ін. *суспільними науками*, кожна з яких розглядає цей предмет під своїм, специфічним для неї кутом зору. Комплексне дослідження актуальної політ. проблематики дало змогу за останні роки глибоко розробити багато питань дальшого розвитку *соціалістичної демократії*, вдосконалення системи держ. управління, виробити *програму миру* та ін., дати аргументований критичний аналіз бурж., бурж.-реформістських і ревізіоністських концепцій політики, соціальної і *науково-технічної революції*, прав і свобод особи тощо. Політ. концепції, що висуваються в ряді бурж. д-в під назвою *політологія*, являють собою складний конгломерат різних, нерідко суперечливих теорій, напрямів і шкіл, яких єднають спільні класові позиції, формально-логічний підхід до вивчення й пояснення політ. процесів і явищ. Не володіючи заг. наук. теорією сусп. розвитку, методологією конкретно-істор. пізнання політики, бурж. політологи зайняті переважно пошуком шляхів захисту інтересів державно-монополістичного капіталізму, рекомендацій для формування зовн. і внутр. політ. та ідеологічної стратегії імперіалізму. На сприяння співробітництву рад. учених — спеціалістів з різних галузей П. н., координацію їхніх зусиль спрямовано діяльність створеної 1960 Рад. асоціації політ. наук (РАПН), яка є колективним членом *Міжнародної асоціації політичних наук* (МАПН).

Літ.: Федосеев А. А. Политика как объект социологического исследования. Л., 1974; Международные отношения, политика и личность. М., 1976; Керимов Д. А. Конституция СССР и развитие политико-правовой теории. М., 1979.

В. К. Забігайло.

ПОЛІТИ́ЧНІ О́РГАНИ в Збройних Силах СРСР — система установ, організацій і посад (заступників командирів по політ. частині) в Збройних Силах СРСР, що разом з усім командним складом проводять партійно-політ. роботу серед особового складу Збройних Сил. П. о. створені і діють на основі Положення про політ. органи, що затверджується ЦК КПРС. Політуправління видів Збройних Сил, військ. округів, флотів і груп військ, політвідділи з'єднань створюють міністр оборони і начальник Головного політичного управління відповідно до встановленої ЦК КПРС структури політ. органів. Керівництво партійно-політ. роботою й діяльністю політ. органів здійснює ЦК КПРС через *Головне Політичне управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту*, яке діє на правах відділу ЦК КПРС. Перші політвідділи в Червоній Армії було створено 1918 (існують і нині); в серпні 1918 було організовано перший політвідділ Червоного флоту — політвідділ Волзької військ. флотилії. Гол. завдання політ. органів — виховання особового складу Збройних Сил СРСР у дусі беззавітної відданості Батьківщині, вірності військ. присязі. Політ. органи створюють парт. і комсомольські орг-ції в частинах, на кораблях і в підрозділах, керуючись Програмою і Статутом КПРС, постановами з'їздів партії, Центрального Комітету КПРС і Рад. уряду, а в конкретних питаннях практичної роботи — Положенням про політ. органи, наказами і директивами міністра оборони і начальника Гол. політ. управління Рад. Армії і ВМФ. Політ. органи не підпорядковані місц. парт. к-там, але згідно з Статутом КПРС, прийнятим XXII з'їздом КПРС, підтримують тісний зв'язок з місц. парт. к-тами, систематично інформують їх про політ. роботу у військ. частинах. Секретарі військ. парт. орг-цій і керівники політ. органів беруть участь у роботі місцевих партійних комітетів.

П. С. Кувшинов.

ПОЛІТИ́ЧНІ ПРАВА́ ГРОМАДЯ́Н СРСР — проголошені й гарантовані *Конституцією СРСР*, конституціями союзних та авт. республік, рад. законами права громадян СРСР, які забезпечують реальну можливість для них безпосередньо впливати на громадське й політ. життя країни. Важлива складова частина *соціалістичної демократії*. Відповідно до цілей комуністичного будівництва існують такі П. п. г. СРСР: *право участі громадян в управлінні державними і громадськими справами*, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодерж. і місц. значення; обирати і бути обраними до всіх ланок *Рад народних депутатів* та ін. виборних держ. органів (див. *Виборче право*); брати участь у *всенародних обговореннях* і голосуваннях, у роботі *народного контролю*, держ. і громад. орг-цій, громад. самодіяльності, у зборах *трудових колективів* і за місцем проживання (ст. 48 Конституції СРСР; ст. 46 Конституції УРСР), *право вносити пропозиції* до державних органів і громадських організацій СРСР про поліпшення їхньої діяльності, критикувати недоліки в роботі (ст. 49 Конституції СРСР; ст. 47 Конституції УРСР), оскаржувати дії *службових осіб*, держ. і громад. органів (див. *Оскарження* в праві), об'єднуватися в громад. орг-ції (ст. ст. 58, 51

В. П. Поліцеймако.

Конституції СРСР; 56, 49 Конституції УРСР). Здійснення громадянами СРСР політ. прав є невіддільним від виконання ними своїх обов'язків. Див. також *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*. *Р. К. Давидов.*

«ПОЛИТИЧЕСКОЕ САМООБРАЗОВАНИЕ» — щомісячний журнал ЦК КПРС. Виходить у Москві. Видавався з грудня 1957 під назвою «В помощь политическому самообразованию». З 1960 — «П. с.». Розрахований на пропагандистів, слухачів системи парт. освіти, лекторів, парт. і наук. працівників, викладачів сусп. наук. Велике місце в «П. с.» відводиться пропаганді ленінської ідейної спадщини, висвітленню внутр. і зовн. політики КПРС, розвиткові світової системи соціалізму.

ПОЛІТКЕРІВНИК, політрук — 1) Службова особа у підрозділах Червоної Армії (роті, ескадроні, батареї, ескадрильї); інститут П. запроваджено 14.X 1919. П. були помічниками військових *комісарів* у проведенні в армії політики Комуністичної партії і Рад. держави. В 1925—28, з введенням в армії єдиноначальності, замість посади П. запроваджено посади помічника, а з 9.X 1942 — заст. командира підрозділу по політ. частині (в періоди з 10.V 1937 по 12.VIII 1940 та з 16.VII 1941 по 9.X 1942 існувала посада П.). 2) Військ. звання політ. складу в Червоній Армії, запроваджене 22.IX 1935. Існували звання молодшого П., П. і старшого П. Звання П. було скасовано 9.X 1942 у зв'язку з ліквідацією інституту військ. комісарів. Усім політ. працівникам присвоєні загальні з командним складом офіцерські звання (див. *Звання військові*).

ПОЛІТОЛОГІЯ (від *політика* і грец. λόγος— вчення) — в ряді країн (насамперед у США і Зх. Європі) галузь науки, що вивчає політ. організацію і політ. життя суспільства, проблеми внутр. і зовн. політики. Див. *Політичні науки*.

ПОЛІТОНАЛЬНІСТЬ — у музиці одночасне поєднання різних *тональностей* (найчастіше двох — бітональність). Один із засобів композиторського письма.

Поліфонія.
1. Українська народна пісня «Ой летіла горлиця». Обробка М. В. Лисенка.
2. Українська народна пісня «Пряля». Обробка М. Д. Леонтовича.
3. Українська народна пісня «Зацвіла в лузі лоза».

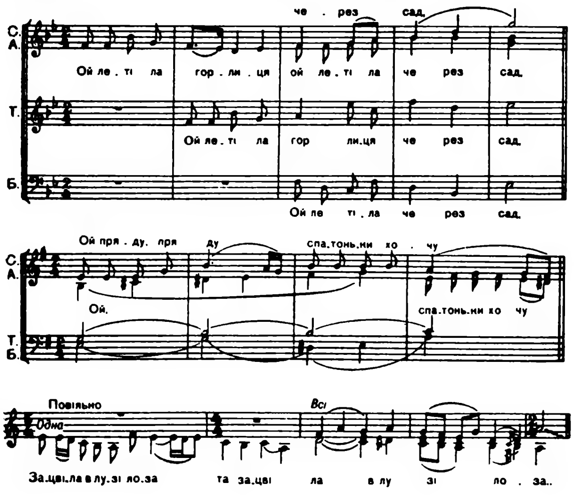
С.
А.
Т.
Б.
че . рез сад.
Ой ле . ті ла гор . ли . ця ой ле . ті ла че рез сад.
Ой ле . ті ла гор ли.ця че рез сад.
Ой ле ті . ла че рез сад.
Ой пря . ду. пря ду спа.тонь.ни хо . чу
Ой. спа.тонь.ни хо чу
Повільно
Одна
Всі
За.цві.ла в лу.зі ло.за та за.цві ла в лу зі ло . за..

ПОЛІТРИХУМ — рід листяних мохів. Те саме, що й *руниянка*.

ПОЛІТРОПНІ ПРОЦЕСИ, політропічні процеси (від *полі*... та грец. τροπή — поворот, зміна) — процеси, що відбуваються у фізичній системі без зміни її *теплоємності С*. Графічно П. п. зображується кривою, яка наз. політропою. Найпростішим оборотним термодинамічним П. п. (див. *Оборотний процес*) є П. п. з *ідеальним газом*, який описується рівнянням $pV^n = \text{const}$, де p — тиск, V — об'єм, $n = \frac{C-C_p}{C-C_V}$ — показник політропи (C_p і C_V — відповідно теплоємності при сталих тиску і об'ємі). Окремими випадками П. п. є *адіабатні процеси* ($C = 0$, $n = C_p/C_V$), *ізобарні процеси* ($C = C_p$, $n = 0$), *ізотермні процеси* ($C = \infty$, $n = 1$) та *ізохорні процеси* ($C = C_V$, $n = \infty$).

ПОЛІТЦЕР (Politzer) Жорж (3.V 1903, Надьварадь, Австро-Угорщина, тепер Орадя, СРР — 23.V 1942) — франц. філософ-марксист, член ЦК ФКП. В 30-х рр. був одним із засновників і викладачів Робітничого ун-ту в Парижі. Учасник *Руху Опору*, організував підпільне видання філос. журналу «Пансе лібр» («Вільнодумство»). В 1942 був заарештований урядом Віші, виданий нім.-фашист. окупантам і розстріляний. Філос. праці П. (зокрема, «Основні проблеми філософії», 1938) присвячені розробці з позицій діалектичного матеріалізму проблем філософії, питань політ. економії, критиці філос. і психологічних поглядів А. *Бергсона, біхевіоризму, фрейдизму*. *А. К. Бичко.*

ПОЛІУРЕТАНИ — синтетичні *полімери*, що містять в основному ланцюгу *макромолекули* уретанові угруповання —NH—CO—O—. Утворюються при взаємодії ді- або поліізоціанатів з дво- або триатомними *спиртами*. В'язкі рідини або тверді речовини; характеризуються високою зносостійкістю, атмосферо- і кислотостійкістю. Фіз.-мех. властивості і т-ри плавлення різних П. змінюються (залежно від будови) у широких інтервалах. Застосовують у виробн. поліуретанового волокна, *пінопластів, клеїв, лаків*, штучної шкіри тощо. Еластичні П. (уретанові каучуки) — основа зносостійкої *гуми*.

ПОЛІФАГІЯ (від *полі*... та грец. φάγος — пожирач) — 1) У тварин— багатоїдність — живлення тварин різними кормами. Розрізняють фітополіфагію — живлення різними рослинними кормами (властива гусені багатьох метеликів, деяким гризунам та ін.) і зоополіфагію — живлення різними тваринними кормами (властива багатьом хижим комахам, ссавцям та ін.). Найвищий ступінь П. наз. *еврифагією*. П. протиставляють *олігофагії*. 2) У людини — надмірне вживання їжі. Зустрічається у людей з ураженою центральною і периферичною нервовою системою, при різних захворюваннях (цукровий *діабет*, тиреотоксикоз, психози та ін.), при бурхливому рості молодого організму тощо.

ПОЛІФЕМ (Πολύφημος) — у грец. міфології одноокий кіклоп, син *Посейдона*. За Гомеровою «*Одіссеєю*», П. жив на о. Сіцілія і займався вівчарством. Мав люту вдачу, пожирав людей. Коли Одіссей з товаришами потрапив на Сіцілію, П. посадив їх у свою печеру і, заваливши вхід величезним каменем, кількох з'їв. Одіссей підпоїв П. і випік йому єдине око, а вранці разом з уцілілими товаришами хитрощами вибрався з печери.

ПОЛІФІЛІЯ (від *полі*... та грец. φῦλον — рід, плем'я), поліфілетичний розвиток — антидарвіністська теорія виникнення певних систематичних груп організмів (*видів, родів, родин, рядів*) від кількох або багатьох неспоріднених предкових груп організмів в результаті *конвергенції*. Прибічники П. (поліфілісти): нім. палеонтолог Г. Штегман, зоолог М. Еймер, швейц. ботанік Я. Лотсі та ін. відкидають творчу роль *добору природного*, протиставляють П. еволюційному вченню Ч. Дарвіна про монофілетичний (див. *Монофілія*) розвиток органічних форм. Поліфілетичний підхід у вченні про виникнення людини призвів до оформлення реакційних расових теорій (див. *Полігенізм*). На неспроможність П. вказують палеонтологічні знахідки, що свідчать про монофілетичне походження багатьох груп організмів. *Б. Г. Новиков.*

ПОЛІФОНІЯ (грец. πολυφωνία, від πολύ — багато і φωνή — звук, голос) — у музиці *багатоголосся*, засноване на одночасному сполученні і розвитку кількох рівноправних *мелодій* (голосів). П.— один з найважливіших виражальних засобів муз. мистецтва. Поліфонічні форми (*фуга*, фугета, *інвенція, канон*, поліфонічні варіації) застосовуються для створення самостійних п'єс та частин великих циклічних творів. За мелодико-інтонаційним співвідношенням голосів розрізняють імітаційну та неімітаційну П. Імітаційна П. грунтується на почерговому проведенні однієї і тієї ж мелодії (іноді з незначними змінами) в різних голосах твору (див. приклад 1-й та ст. *Імітація*). Неімітаційна П. заснована на одночасному сполученні різних мелодій (див. приклад 2-й). Різновидом неімітаційної П. є підголоскова П. Вона характеризується поєднанням в одночасному звучанні осн. мелодії та її варіантів (див. приклад 3-й та ст. *Підголосок*). Цей тип П. особливо поширений в укр., рос., білорус. народно-пісенній творчості. У процесі істор. розвитку форми П. зазнавали змін. Була епоха П. суворого (Палестріна) й вільного (Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель) стилів. Розвиток П. у вітчизн. музиці пов'язаний з мистецтвом *партесного співу*. П.— важливий елемент муз. мови композиторів 20 ст.

ПОЛІХЕТИ — клас безхребетних тварин. Те саме, що й *багатощетинкові черви*.

ПОЛІХРОМІЯ (від *полі*... та грец. χρῶμα — колір) — багатобарвність творів декоративно-ужиткового мистецтва, скульптури та архітектури. Досягається пофарбуванням або застосуванням матеріалів різного кольору.

ПОЛІЦЕЙМА́КО Віталій Павлович [22.IV (5.V) 1906, Царицин, тепер Волгоград — 21.XII 1967, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1957). Член КПРС з 1948. Після закінчення 1927 Ленінград. технікуму сценічного мист. працював у Ленінгр. театрі юного глядача, 1930—67 — в Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Пазухін («Смерть Пазухіна» Салтикова-Щедріна), Нил, Єгор Буличов («Міщани», «Єгор Буличов та інші» М. Горького), Годун («Розлом» Лавреньова), Блазень («Король Лір» Шекспіра), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду) та ін. Знімався в кіно (Лизогуб — «Богдан Хмельницький», Горлов — «Фронт» та ін.). Держ. премія СРСР, 1951. Нагороджений 2 орденами, медалями.

Літ.: Клюевская К., Персидская О. Виталий Полицеймако. Л.—М., 1963.

Р. М. Єсипенко.

ПОЛІЦЕНТРИ́ЗМ (від *полі...* та лат. centrum — осереддя, центр) — вчення про походження людини сучасного типу (*неоантропа*) і людських рас в кількох областях земної кулі від кількох територіально відповідних груп архантропів, а потім палеоантропів. Протилежним П. є *моноцентризм*, на позиціях якого стоїть більшість антропологів світу. Див. також *Антропогенез, Раси людини.*

В. Д. Дяченко.

ПОЛІЦІА́НО (Poliziano) Анджело (справж. прізв.— Амброджіні; 14.VII 1454, Монтепульчано — 29.IX 1494, Флоренція) — італ. поет і вчений-гуманіст. Писав італ., лат. і давньогрец. мовами. В 16 років привернув до себе увагу перекладом 2—5-ї пісень «Іліади» лат. мовою. Знавець античної, переважно римської, поезії, у своїй творчості орієнтувався на її зразки й форми. Писав оди, елегії, епіграми. Виявляв глибокий інтерес до фольклору і використовував його в ліричній поезії італ. мовою. Найзначніші твори П.— поема «Станси для турніру» (написано між 1475—78) і драма у віршах «Сказання про Орфея» (пост. 1480). У своїй творчості прагнув втілити ренесансний ідеал прекрасної людини в гармонійному світі. Був одним з найвидатніших представників історико-філологічної науки Відродження.

Тв.: Рос. перекл.— Сказание об Орфее. М.—Л., 1933.

Д. С. Наливайко.

ПОЛІ́ЦІЯ (від грец. πολιτεία — управління державою) — в експлуататорських державах система особливих органів нагляду і примусу, а також каральні війська внутр. призначення, що здійснюють охорону існуючого суспільного ладу. В Росії П. заснував Петро I 1718. Вона поділялась на загальну, що наглядала за порядком (з розшуковими відділами), та політичну (інформація та охоронні відділення). На Україні П. почали запроваджувати на підставі «Установлення про губернії» 1775 після ліквідації гетьманського устрою. В. І. Ленін відзначав, що «царське самодержавство є самодержавство поліції» (Повне зібр. тв., т. 7, с. 133). В сучас. капіталістичних д-вах П. використовують гол. чин. для боротьби проти революц. і робітн. руху, проти демократичних сил. Термін «поліція» застосовується і в деяких соціалістичних д-вах (напр., нар. П. у НДР), де вона виконує функції, аналогічні функціям *міліції* в СРСР.

ПОЛІШИНЕ́ЛЬ (франц. polichinelle, від італ. pulcinèlla) — персонаж франц. нар. театру. З'явився на сцені ярмаркового театру в кін. 16 ст. як образ забіякуватого й глузливого горбаня. Пізніше став одним з провідних персонажів *театру ляльок*. Вираз «таємниця полішинеля» означає секрет, який усім відомий.

ПОЛІЩУ́К Валер'ян Львович [літ. псевд.— Микита Волокита, Сонцвіт Василь та ін.; 19.IX (1.X) 1897, с. Більче, тепер Млинівського р-ну Ровен. обл.— 17.III 1942] — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1918. Входив до літ. орг-ції *«Гарт»*. З 1928 П. очолював *«Авангард»*. Видав бл. 40 книжок віршів, поем, нарисів, романів. Одним із перших в укр. рад. л-рі створив образ В. І. Леніна (поема «Ленін», 1922). У збірках поезій «Книга повстань», «Дума про Бармашиху» (обидві — 1922), «Радіо в житах» (1923), «Жмуток червоного» (1924), «Громохкий слід» (1925), «Металевий тембр» (1927), «Електричні заграви» (1929) та ін. оспівав соціалістичну революцію, індустріалізацію країни, духовний світ рад. людей. Писав вірші для дітей.

Тв.: Вибране. К., 1960; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958.

В. І. Півторадні.

ПОЛІЩУ́К Віталій Петрович (н. 6.IV 1931, Київ) — укр. рад. вчений у галузі ливарного виробництва, доктор тех. наук (з 1980), професор (з 1981). Член КПРС з 1956. Закінчив (1954) Київ. політехнічний ін-т. З 1958 працює в Ін-ті проблем лиття АН УРСР. Осн. напрями діяльності — використання методів магн. гідродинаміки у ливарному виробн., створення і застосування магнітодинамічних насосів і установок, розробка магнітодинамічних дозаторів для кольорових металів і чавуну. Держ. премія УРСР, 1979.

ПОЛІЩУКИ́ — етнографічна група українців, які живуть на Поліссі. Деякі специфічні особливості мали місце в одязі, культурі, архітектурі, побуті і мові (пн. діалекти укр. мови). Нині за осн. рисами культури й побуту П. майже не відрізняються від українців ін. районів республіки, і їхня етногр. назва вживається здебільшого за традицією.

ПОЛК — військ. частина різних родів військ і спец. військ у всіх видах збройних сил більшості держав. Призначений для виконання бойових завдань у складі з'єднань (д-зії, бригади), а також самостійно. Кожний П. має органи управління (штаб), складається з кількох батальйонів (дивізіонів, ескадрилій), підрозділів бойового, матеріального і тех. обслуговування. В сучас. арміях США, Великобританії, ФРН та деяких ін. країн П. замінені бойовими групами. Слово «полк» давньослов'ян. походження (пълк, пълкъ, плъкъ — військо). У Київській Русі П.— окремий загін, приведений князем на поле бою. В давньорус. князівствах у 13—14 ст. П.— частина бойового порядку діючої армії, яка поділялася на 5—7 П.: передовий, великий, правої руки, лівої руки, сторожовий, засадний, розвідувальний. У Рос. д-ві і Зх. Європі (Німеччина, Франція, Швеція) П. як військ. одиниці з'явились у 16—17 ст. На захоплених феод. Литвою укр. землях П. в кін. 14—15 ст. називали збройні загони, сформовані лит. і укр. феодалами з жителів укр. міст і сіл для боротьби проти тат. нападів. У кін. 20-х рр. 17 ст. польс.-шляхет. уряд сформував на Україні 6 реєстрових козац. П. (див. *Реєстрові козаки*). У 2-й пол. 17—18 ст. П.— військ. адм.-тер. одиниця на Україні. Утворені під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Кожний П. іменувався за назвою міста чи містечка, де перебувала полкова старшина на чолі з *полковником*, збиралася *полкова рада*. П. поділявся на *сотні* (від 7 до 20). Після *возз'єднання України з Росією 1654* царський уряд зберіг військ. і адм.-тер. поділ на П. Лівобережні полки існували до остаточної ліквідації на поч. 80-х рр. 18 ст. політ. автономії *Лівобережної України*. 10 П. *Правобережної України* внаслідок укладення гетьманом Ю. Хмельницьким *Слободищенського трактату 1660* підпали під владу шляхет. Польщі. В 1674 під час походу рос. війська і лівобережних козаків на правий берег Дніпра з метою визволення Правобережної України від тур.-тат. загарбників правобережні П. возз'єдналися з Росією. В кін. 70-х рр. 17 ст. в зв'язку з *Чигиринськими походами 1677 і 1678* тур. загарбників і під тиском шляхет. Польщі правобережні П. було ліквідовано, козаків переселено на Лівобережну і Слобідську Україну. В серед. 80-х рр. 17 ст. на Правобережній Україні в умовах піднесення визвольної боротьби було засновано й відновлено кілька П. Коли рос. війська за умовами *Прутського трактату 1711* було виведено з Правобережжя, П. там остаточно припинили існування. В серед. 50-х рр. 17 ст. укр. переселенці на *Слобідській Україні* з дозволу царського уряду створили П., які захищали пд. кордони Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар. Полковий поділ Слобідської України 1765 було ліквідовано, а козац. П. перетворено на регулярні частини рос. армії.

Полковий поділ України 17—18 ст.
(полки і час їхнього існування)

Білоцерківський	1648—74, 1702—12
Брацлавський	1648—1712
Вінницький	1648—67 (1648—53 — Кальницький)
Гадяцький	1648—49, 1671—1781
Канівський	1648—1712
Київський	1648—1781
Корсунський	1648—1712
Кропивнянський	1648—58
Миргородський	1648—1781
Могилівський	1648—49, 1657—72 (1657—72 — Подільський)
Ніжинський	1648—1781
Паволоцький	1648—49, 1651 — поч. 70-х рр. 17 ст.
Переяславський	1648—1781
Полтавський	1648—1775
Прилуцький	1648—1781
Сумський	1648—1765
Уманський	1648 — кін. 70-х рр. 17 ст.
Черкаський	1648—86
Чернігівський	1648—1781
Чигиринський	1648—1711
Острогозький	1652—1765
Стародубський	1654—1781
Охтирський	1655—1765
Лубенський	1658—1781
Харківський	1659—1765
Зіньківський	1661—71
Кременчуцький	1661—63
Фастівський	80-і рр. 17 ст.— 1702
Богуславський	Серед. 80-х рр. 17 ст.— 1712
Ізюмський	1685—1765

ПОЛКА́НОВ Олександр Олексійович [13 (25).V 1888, Кострома — 10.I 1963, Ленінград] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчивши Петерб. ун-т (1911), працював у Петерб. гірничому ін-ті (1912—13). У 1917—21 — професор Пермського ун-ту, з 1930 — професор Ленінгр. ун-ту, 1917—39 — співробітник *Геологічного комітету*, 1939—45 — директор Ін-ту земної кори при Ленінгр. ун-ті; організатор (1949) і директор (1950—63) Лабораторії геології докембрію АН СРСР. Осн. праці — з

О. О. Полканов.

Г. Полліт.

петрології та структурного аналізу *інтрузивних гірських порід* і геохронології докембрійських порід *Балтійського щита й Українського щита*. Автор структурної класифікації плутонів (див. *Плутон* у геології), один з авторів калій-аргонового методу визначення абс. віку геол. формацій. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Ленінська премія, 1962.

ПОЛКОВА́ РА́ДА — на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. орган полкового самоврядування в козацькому війську. На П. р. скликалися всі *городові козаки*, записані до козац. *компутів* (списків) полку, для обрання старшини — полкової і сотенної та для розв'язання питань військ. і адм. характеру. Згодом права П. р. було обмежено: *гетьман* сам призначав старшину, до нього поступово перейшли й ін. функції ради.

ПОЛКО́ВНИК — військ. звання старшого офіцерського складу в збройних силах більшості держав. У Росії в 16 ст. П. називали особу, яка командувала *полком*. Військ. звання (чин) П. було введено в Росії в 30-х рр. 17 ст. В 16—18 ст. на Україні П.— одна з найвищих посад *козацької старшини*. З часів визвольної війни укр. народу 1648—54 П. виконував функції не тільки воєначальника, а й зосереджував у своїх руках цивільну і судову владу на тер. полку. Здебільшого П. призначався *гетьманом* або обирався на невизначений строк полковою радою за погодженням і наступним затвердженням царським урядом. Всі П. були землевласниками-поміщиками. Особу, яка тимчасово обіймала посаду П., наз. наказним полковником. У Збройних Силах СРСР військ. звання П. запроваджено 1935. В ВМФ СРСР званню П. відповідає звання капітана 1-го рангу. Див. також *Звання військові*.

ПО́ЛЛІТ (Pollitt) Гаррі (22.XI 1890, містечко Дройлсден, графство Ланкашір — 26.VI 1960) — діяч англ. та міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. В 1902 почав трудову діяльність, працював котельником. З 1906 — член Незалежної робітн. партії, з 1912— Брит. соціалістичної партії. В 1918—19 — один із організаторів руху *фабричних староcт*, 1919—20 — руху *«Руки геть від Росії»*. Один із засновників КП Великобританії (1920), з 1922 — член її Виконкому, з 1924 — Політ. к-ту Виконкому (до 1943 — відповідно ЦК та Політбюро ЦК). В 1921—24 — секретар Лондон. бюро Профінтерну. Учасник III і V—VII конгресів Комінтерну, з 1924 — член ВККІ. В 1924—29 — ген. секретар *«Руху меншості»*. Зазнавав арештів. З 1929 — ген. секретар КПВ, з 1956 — голова її Виконкому. В 1950—51 — депутат парламенту. Автор праць з питань робітн. руху. Помер на теплоході під час повернення з Австралії додому. Похований в Лондоні.

Тв.: Рос. перекл.— Годы политического ученичества. М., 1960; Марксизм и рабочее движение в Великобритании. М., 1960.

Літ.: Матковский Н. В. Верный сын английского рабочего класса. М., 1970.

ПО́ЛЛУКС (β Близнят) — *зоря* 1,2 візуальної *зоряної величини*, найяскравіша в сузір'ї *Близнят*. Світність у 32 рази більша за сонячну, віддаль від Сонця 11 *парсек*. Назва «Поллукс» походить від лат. форми імені одного з героїв давньогрец. міфу про близнят *Діоскурів* — Полідевка. За ім'ям другого брата названо ін. зірку сузір'я Близнят — *Кастор*.

«ПО́ЛНОЕ СОБРА́НИЕ РУ́ССКИХ ЛЕ́ТОПИСЕЙ» (ПСРЛ) — багатотомне видання давньорус. і рос. літописних джерел. ПСРЛ почала видавати з 1841 *Археографічна комісія*, з 1922 продовжила АН СРСР. Станом на 1981 вийшло 35 томів, що включають *Лаврентіївський літопис* (т. 1), *Іпатіївський літопис* (т. 2), 1—5-й *Новгородські літописи* (т. 3, 4, 30), 2-й Псковський (т. 5), 1 і 2-й Софійські (т. 5, 6), Воскресенський (т. 7—8), Никонівський (т. 9—14), Тверський (т. 15), Рогозький літописець (т. 15, в. 1), *Літописи Білорусько-литовські* (т. 16, 17, 32, 35), Симеонівський (т. 18), Казанський літописець (т. 19), *Львівський літопис* (т. 20), «Степенну книгу» (т. 21), *Хронографи* (т. 22), Єрмолинський (т. 23), «Типографський» (т. 24), Моск. літописне зведення кін. 15 ст. (т. 25), Вологодсько-Пермський (т. 26), Никанорівський та ін. (т. 27), Уваровський та ін. (т. 28), «Літописець початку царства», Олександро-Невський, Лебедєвський (т. 29), Владимирський літописець (т. 30), Літописці останньої чверті 17 ст. (т. 31), Холмогорський, Двінський літописець (т. 33), Постниковський, Піскарьовський, Моск. і Бєльський літописці (т. 34). Томи 1, 2, 4, 5, 15 перевидано. Деякі зведення літописів публікувалися в кількох списках, інколи окремо видавалися літописи — складові частини зведень (див., напр., т. 16, 17, 32, 35). До т. 1—8 є іменний і геогр. покажчики (в. 1—2. СПБ, 1898—1907).

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 1—35. СПБ — Л.— М., 1841—1980.

Літ.: Тихомиров М. Н. Русские летописи, вопросы их издания и изучения. «Вестник АН СССР», 1960, № 8.

ПО́ЛО (Polo) Марко (бл. 1254, Венеція — 8.I 1324, там же) — італ. мандрівник і письменник. Бл. 1271 вирушив у подорож на Схід разом з батьком, дядьком і венеціанськими купцями. Пройшовши через Малу Азію, Іранське нагір'я, Памір і Кашгарію, П. прибув до Пн. Китаю. У Китаї прожив бл. 17 років. Не раз мандрував по країні. До Венеції П. повернувся морем з Пд. Китаю через Іран 1295. Бл. 1297 П. потрапив у полон до генуезців, був ув'язнений. У в'язниці він продиктував т. з. «Книгу Марко Поло» (1298) — цінне джерело з географії, етнографії, історії країн Сходу. У «Пролозі» цієї книги П. згадує і про попередні подорожі Нікколо Поло та Маттео Поло (батька і дядька), які побували у Солдайї (тепер Судак), а також, як вважають дослідники, пройшли по Пд. берегу Криму, відвідали Поволжя.

ПОЛО́ВА — відходи при обмолочуванні й очищенні зерна злаків, бобових рослин, льону та ін. Складається з подрібнених колосків, листочків, стебел, насінних оболонок, плющеного й перебитого зерна, насіння бур'янів тощо. П. використовують як грубий корм; поживність трохи вища, ніж *соломи* (в 1 кг пшеничної П. 0,43 корм. од. і 26 г перетравного протеїну). Найкраща П. з ярих хлібних злаків (овес, гречка, просо, безості форми пшениці та ячменю). Високо ціниться також П. бобових рослин і льону. П. згодовують тваринам змоченою *бардою*, *мелясою*, запареною, змішаною з *соковитими кормами:* великій рогатій худобі й коням до 4 кг на добу, свиням — 1—1,5 кг. П. дуже гігроскопічна, легко злежується і псується. Див. також *Корми*.

ПОЛОВЕ́ЦЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньорус. назва території між Дунаєм і Волгою, разом з Кримом і басейном Дону та Сіверського Дінця, на якій в 11—13 ст. кочували *половці*. П. з. межувала з Галицько-Волинським, Київським, Переяславським, Чернігівським та ін. давньорус. князівствами. Див. також *Дешт-і-Кипчак*.

ПОЛОВЕ́ЦЬКА МО́ВА — мова *половців*. Див. *Кипчацька мова*.

ПОЛОВКО́ Іван Кирилович (12. VII 1887, Ічня, тепер місто Черніг. обл.— 24.IV 1967, Київ) — укр. рад. метеоролог та кліматолог, професор (з 1937). У 1912 закінчив Київ. ун-т, де протягом майже 50 років займався наук.-пед. діяльністю. Працював також у системі Гідрометеорологічної служби УРСР та установах АН УРСР (1919—57). Брав участь в організації метеослужби в УРСР. Праці П. присвячені дослідженню клімату України, питанням *актинометрії*, тепловому режиму грунту й повітря, радіоактивності гірських порід тощо.

ПОЛОВНИКИ́ — категорія феодально залежних селян на давньорус. землях (14—15 ст.) і в Рос. державі (15—19 ст.), які за користування земельними наділами віддавали феодалам звичайно половину врожаю (звідси й назва). На Правобережній Україні до П. були близькі за становищем *чиншові селяни*, які за користування землею віддавали частину врожаю та виконували ряд повинностей на користь феодалів-поміщиків.

ПО́ЛОВЦІ, кипчаки, кумани — середньовічна народність тюркської групи. В 2-й пол. 11 ст. прийшли з Пн.-Зх. Казахстану в причорноморські степи, витіснивши *печенігів*. Велика територія від зх. відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували П., називалася в 11—15 ст. *Дешт-і-Кипчак*. Зх. частина цієї території відома в давньорус. літописах під назвою *Половецька земля*. Складалися П. з ряду племен і вели кочовий спосіб життя. Осн. заняттям П. було кочове скотарство. В них була розвинута також торгівля. Сусп. лад характеризувався переходом від первіснообщинних до феод. відносин. Влада в П. була поділена між окремими знатними родами. Вперше П. згадуються в давньорус. літописах під 1054. З

1055 вони постійно нападали на Русь, розоряючи Київську, Переяславську і Чернігівську землі. З метою захисту кордонів Київської Русі від П. рус. князі здійснювали проти них походи. Частина П. осідала на пд. пограниччі Русі і переходила під владу київського князя. Тому літопис називає їх «своїми поганими» на противагу «диким кочовикам» степу. Походи кн. *Володимира Мономаха* завдавали П. нищівних ударів і частина з них мусила відкочувати в ін. місця. З 2-ї чверті 12 ст. наскоки П. посилилися, внаслідок чого прикордонні рус. землі були спустошені. В 2-й пол. 12 ст. хан *Кончак* об'єднав значну частину П. в державне утворення, яке розгромили монголо-татари на поч. 13 ст. Остаточно П. були розбиті ордами *Батия* 1238. Частина П., т. з. зх. П., на чолі з Котяном відкочувала до Угорщини, а згодом до Болгарії, де вони злилися з місц. населенням. Сх. П. (кипчаки) ввійшли до складу монг.-тат. військ. Боротьбу Русі проти П. відображено в нар. *билинах* і казаннях. Похід *Ігоря Святославича* на П. 1185 оспівано в «*Слові о полку Ігоревім*».

Літ.: Голубовский П. Печенеги, Торки и Половцы до нашествия татар. К., 1884; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964; Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975.
Л. М. Рутковська.

ПОЛÓГИ — місто Запоріз. обл. УРСР, райцентр, на р. Конці (прит. Дніпра). Залізнич. вузол. П. виникли в кін. 19 ст. як робітн. с-ще під час спорудження залізниці. В період революції 1905—07 у П. відбулися страйки і демонстрації. В грудні 1905 створено бойову робітн. дружину й організовано бойовий страйковий к-т. Виступ робітників було придушено каральним загоном. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1928—37 мали назву Чубарівка. З 1938 П.— місто.

У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: «Коагулянт», металоштампувальний, буд. матеріалів, олієекстракційний, продовольч. товарів, маслоробний, комбікормовий, Приазовське рудоуправління, птахокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 2 профес.-тех. уч-ща, 8 заг.-осв., музична і художня школи, 2 лікарні. 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек, краєзнавчий музей.

ПОЛÓГИ, роди у людини — фізіологічний акт, який завершує *вагітність;* полягає в природному зганянні *плоду* і посліду за межі статевих органів після досягнення плодом періоду життєздатності. П. відбуваються в середньому наприкінці 40-го тижня вагітності (строкові, або своєчасні П.). При деяких патологічних станах можуть настати передчасні П. при строку 28—38 тижнів (див. *Недоношена дитина*) або вагітність затягується понад 42 тижні. Під впливом складних нейро-гуморальних факторів матка під час П. починає ритмічно скорочуватися — т. з. родові перейми, які поступово стають сильнішими і довшими (30—40 с), регулярно повторюючись через 15—20 хв, що є свідченням про початок П. Далі до скорочень матки приєднуються одночасні з ними скорочення м'язів черевного преса (потуги).

Починається період зганяння плоду. Під час кожної перейми скорочується і потовщується гладенька мускулатура, особливо дна і тіла матки, а нижній сегмент стоншується і розтягується. Для перейм характерні два процеси: контракція — скорочення кожного м'язового волокна і ретракція — зміщення їх по відношенню один до одного. Ці процеси спричинюють формування і потоншання нижнього маткового сегмента, згладжування, розтягання шийки матки, щільне облягання плоду стінками матки та його зганяння. Під час кожної перейми підвищується внутрішньоматковий тиск, який передається на плід, внаслідок чого *води навколоплідні* переміщуються вниз, де знаходиться одна з великих частин плоду, найчастіше головка.

Нижній полюс плодових оболонок утворює плодовий міхур, який наприкінці повного розкриття маткового зіва розривається і відходять навколоплідні води. Розрізняють 3 періоди перебігу П. Перший — це час від початку регулярних перейм до повного розкриття маткового зіва, тривалість його у жінок первородящих 12—16 год, у повторнородящих у 2 рази коротша. Другий період починається повним розкриттям зіва і закінчується народженням плоду. Цей період у первородящих триває 1—2 год, у повторнородящих — бл. 1 год. Послідовий період триває 20—40 хв, це період від народження плоду до відходження посліду, під час якого від стінок матки відшаровується *плацента* з плідними оболонками і виділяється бл. 250 мл крові. Під час П. вагітна зветься роділлею, після відходження посліду — породіллею. Хоча П. є фізіологічним завершенням вагітності, однак окремі етапи їх можуть супроводитись патологічним станом матері (див. *Кесарів розтин*) і плоду, що загрожує їхньому життю. Тому П. необхідно провадити в умовах стаціонару, *пологового будинку*. Див. також *Післяродовий період, Акушерство, Охорона материнства і дитинства, Позаматкова вагітність.* *Г. К. Степанківська.*

ПОЛÓГІВСЬКЕ РОДÓВИЩЕ КАОЛÍНІВ І ВОГНЕТРИВКИХ ГЛИН — у Пологівському р-ні Запоріз. обл. УРСР. Простягається вздовж берегів р. Конки смугою завдовжки 30 км і завширшки пересічно 5 км. Складається з 10 ділянок. Пром. запаси каолінів 11 377 тис. т, вогнетривких глин — 44 606 тис. т (1981). Поклади пластоподібні, пов'язані з відкладами неогену (див. *Неогеновий період і неогенова система*), залягають на глиб. 3—25 м. Вторинні каоліни, переверствовуючись з вогнетривкими глинами, утворюють пласт заг. потужністю від 1,5 до 15 м. Гідрогеол. умови сприятливі для розробки. Родовище відоме з 1891. Детально розвідане в 50-х рр. 20 ст. Експлуатується Приазовським рудоуправлінням об'єднання «Укрвогнетривнеруд» М-ва чорної металургії УРСР. Каоліни використовують для виготовлення *шамоту* і вогнетривких виробів, вогнетривкі глини — у металург. пром-сті та для виготовлення керамічних і вогнетривких виробів. *К. О. Суходольський.*

ПОЛÓГІВСЬКИЙ ОЛІЄЕКСТРАКЦÍЙНИЙ ЗАВÓД — підприємство олійно-жирової промисловості. Розташований у м. Пологах Запоріз. обл. Першу чергу підприємства введено в дію 1975, другу — 1977. До складу з-ду входять (1981): елеватор насіння соняшнику ємністю 74 тис. т, елеватор шроту, цехи — пресовий, екстракційний, гідратації і рафінації, розфасовування олії. Проектна потужність підприємства — 1320 т переробки насіння соняшнику за добу. З 1976 на з-ді переробляють також насіння сої. *С. Г. Багінський.*

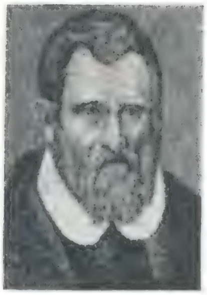
М. Поло.

ПОЛÓГІВСЬКИЙ РАЙÓН — у пн.-сх. частині Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км^2. Нас. 54,8 тис. чол. (1981). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Пологи.* Пн. частина району рівнинна, пд. розташована у межах *Приазовської височини.* Корисні копалини: каолін, вогнетривкі глини, пісок і граніт. Річки — *Конка* і *Гайчур* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: пологівські з-ди олієекстракційний та «Коагулянт», Приазовське рудоуправління. Комбінат побутового обслуговування (Пологи), 16 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 115,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 98,8 тис. га. Зрошується 2,1 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, соняшник та рицина. У П. р.— 17 колгоспів, 3 міжгосп. підприємства (2 відгодівельні та одне по виробн. продуктів птахівництва), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Пологи, залізничні станції: Магедове, Челюскін, Кирилівка, Новокарлівка. Майже всі автошляхи (303 км) з твердим покриттям. У районі — 31 заг.-осв., музична та художня школи, 3 профес.-тех. уч-ща; 25 лікарняних закладів, у т. ч.

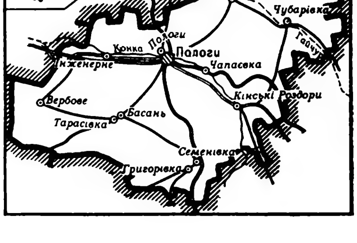

В. П. Полоник.

В. П. Полоник. Обеліск «Перемога» в селі Дмитрівці Шахтарського району Донецької області. Бетон, карбована мідь. 1976.

8 лікарень. 52 клубні установи, кінотеатр, 56 кіноустановок, 36 б-к, краєзнавчий музей. У с. Федорівці (тепер с. Чубарівка) П. р. народився рад. парт. і держ. діяч В. Я. *Чубар,* у с. Тарасівці — укр. рад. фізик О. З. *Жмудський.* У П. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

В. Т. Цілуйко.

ПОЛО́ГОВИЙ БУДИ́НОК — в СРСР лікувально-профілактичний заклад, в якому жінка забезпечується спостереженням і кваліфікованою медичною допомогою під час *вагітності, пологів, післяродового періоду* і при гінекологічних захворюваннях. Крім того, в П. б. забезпечуються догляд і кваліфікована медична допомога *новонародженим дітям* (від народження до виписки). П. б. являє собою комплексний заклад, до складу якого входять акушерсько-гінекологічний стаціонар і *жіноча консультація.* В стаціонарі передбачають такі осн. відділення: акушерське (фізіологічне) з пологовим блоком, палатами для роділей і породілей, новонароджених, патології вагітності; обсерваційне акушерське (для роділей і породілей, у яких гарячка) і гінекологічне. Для надання спеціалізованої стаціонарної акушерської допомоги вагітним жінкам, хворим на *туберкульоз, діабет,* перехворілим хворобою Боткіна, вагітним з серцево-судинною патологією; для вагітних з несумісністю крові матері і плоду за *резус-фактором* і з загрозою передчасних пологів існують окремі відділення і П. б. Широка мережа П. б., пологових відділень лікарень у міській і сільській місцевостях, а також колгоспних П. б. забезпечують повне охоплення вагітних стаціонарною допомогою. На 1.I 1980 в УРСР П. б. і пологові відділення лікарень МОЗ мали 35 569 ліжок; колгоспні П. б. налічували 3075 ліжок. *Л. Й. Бугай.*

ПОЛО́ЖЕННЯ ПРО ПРАВА́ ФАБРИ́ЧНОГО, ЗАВОДСЬКО́ГО, МІСЦЕ́ВОГО КОМІТЕ́ТУ ПРОФЕСІ́ЙНОЇ СПІ́ЛКИ (ФЗМК) — основний нормативний акт, що регулює взаємовідносини між *адміністрацією* і ФЗМК. Затверджене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.IX 1971. Складається з 31 статті. Положення закріплює осн. права ФЗМК профспілки, що представляє інтереси робітників і службовців у галузі виробництва, праці, побуту і культури. Відповідно до Положення ФЗМК користується правами *юридичної особи.* Він здійснює держ. соціальне страхування, бере участь у плануванні та в управлінні виробництвом, в організації *соціалістичного змагання,* у встановленні умов праці й заробітної плати та застосуванні їх; у побут. обслуговуванні працівників. З ФЗМК узгоджуються всі питання щодо розподілу *житлової площі, охорони праці.* На ФЗМК покладено контроль за додержанням *трудового законодавства,* розгляд *трудових спорів.* ФЗМК надає робітникам і службовцям путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, дбає про дієтичне харчування тощо, організує культурно-освітню та спорт. роботу. Для виконання своїх функцій ФЗМК наділяється відповідними матеріальними коштами та необхідними приміщеннями, засобами транспорту і зв'язку. Положення передбачає ряд гарантій для виборних профспілкових працівників. Воно поширюється на цехові к-ти профспілки в межах їхньої компетенції.

А. Р. Мацюк.

ПОЛО́ЖІЙ Георгій Миколайович [10 (23).IV 1914, ст. 37-й роз'їзд Забайкальської залізниці, тепер Читинської обл.— 26.IX 1968, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1937) Саратовський ун-т і до 1949 працював у ньому. З 1949 працював у Київ. ун-ті (з 1951 — зав. кафедрою). Осн. праці присвячені теорії функцій комплексної змінної, матем. фізиці та обчислювальній математиці. П. зробив важливий внесок у теорію *аналітичних функцій.* В матем. фізиці розробив три оригінальні методи розв'язання задач механіки суцільних середовищ, а також новий матем. апарат для якісного дослідження задач плоскої теорії пружності. В обчислювальній математиці розробив один з ефективних наближених методів розв'язань задач матем. фізики — метод сумарних зображень. У Київ. ун-ті П. створив матем. школу. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

ПО́ЛОЗ (Coluber) — рід неотруйних змій род. *вужевих.* Довж. тіла до 4 м. Голова більш-менш чітко відмежована від шиї. Луска переважно гладенька. Зіниця кругла. Живуть П. в різноманітних місцевостях: відкритих степах, напівпустелях, чагарникових заростях, в рівнинних і гірських лісах, по берегах рік, в садах тощо. Живляться в основному дрібними хребетними; проковтують здобич живою або давлять, стискуючи кільцями тіла чи притискуючи до землі. Яйця (3—25 шт.) самка відкладає в червні — липні. Бл. 30 видів П. поширені в Пд. Європі, Перед., Серед., Центр. і Пд. Азії, Пн. і Сх. Африці, Центр. і пд. частині Пн. Америки. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — один: П. жовтобрюхий (C. jugularis). П. наз. також змій з ін. родів — *лазячий полоз,* великоокий П. (Ptyas), лусколюбий П. (Spalerosophis). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії.* *М. М. Щербак.*

ПОЛОМАРЕ́НКО Іван Олександрович [19 (31).X 1876, Київ — р. см. невід.] — укр. та рос. арфіст і композитор. Муз. освіту здобув у Придворній співацькій капелі (Петербург). У 1897—1917 — соліст оркестру О. Шереметєва, грав також у симф. оркестрі Рос. муз. т-ва. З 1919 — соліст оркестру Петрогр. Малого оперного театру. Автор творів для арфи: «Колискова», фантазія «Баян» (за оперою «Руслан і Людмила» М. Глинки), «Духовний вірш Кобзаря» та ін. Автор першої в Росії монографії про арфу («Арфа в прошлом и настоящем». Л., 1939).

І. М. Лисенко.

ПОЛОНЕ́З (франц. polonaise, від polonais — польський) — 1) Урочистий бальний танець. Походить від польс. нар. танцю. Муз. розмір $^3/_4$. Як європ. придворний танець П. відомий з 16 ст., як інструм. п'єса — з 17 ст. Кращі зразки П. створили Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель, В. А. Моцарт і особливо Ф. Шопен. Відомі П. композиторів Г. Венявського і М. Огінського. В операх («Іван Сусанін» Глинки, «Тарас Бульба» Лисенка), балетах («Лілея» Данькевича) П. став одним із засобів муз. характеристики польс. шляхти. В укр. інструментальній музиці представлені у творах М. Лисенка, М. Завадського, О. Пащенка та ін. 2) Урочиста інструм.-хорова пісня-танець. Муз. розмір $^3/_4$.

ПОЛО́НИК Василь Петрович (н. 13.II 1930, с. Привілля, тепер Слов'янського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1982). Член КПРС з 1959. В 1945—50 навчався у Ворошиловгр. худож. уч-щі, 1950—56— в Київ. худож. ін-ті у М. Г. *Лисенка.* Твори: «В забої» (1956), «Шахтар Донбасу» (1960), «Сапер» (1965), «Будівельниця» (1967), «Весна» (1973), «Портрет письменника П. Байдебури» (1980); пам'ятники В. І. Леніну в м. Макіївці (1970) та м. Горлівці (1980), обеліск «Перемога» в с. Дмитрівці (1976, Шахтарський р-н Донец. обл.). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Літ.: Василь Полоник. Альбом. К., 1981.

ПОЛОНИ́НИ — безлісі плоскі вершини гірських хребтів *Карпат Українських.* Зайняті переважно субальп. луками: щучниковими, біловусниковими, різнотравними та заростями чорниці, ялівцю тощо. П. використовують як літні пасовища і сінокоси, особливо у Закарп. та Івано-Фр. областях. *К. І. Геренчук.*

ПОЛОНИ́НСЬКИЙ ХРЕБЕ́Т — гірський хребет у внутрішній смузі *Карпат Українських.* Простягається між річками Ужем і Тересвою, в межах Закарп. обл. Переважні висоти 1400—1500 м, макс.— 1677 м (г. Стій). Долинами річок розчленований на окремі масиви — *Рівну полонину, Боржаву, Красну полонину* та ін., що відзначаються плоскими вершинами й крутими схилами. На схилах — букові, буково-смерекові та ялинові ліси. Вершини вкриті субальп. луками (*полонинами*). У пд. частині П. х.— *Карпатський заповідник.* *К. І Геренчук.*

ПОЛОНИ́НСЬКО-ЧОРНОГО́РСЬКІ КАРПА́ТИ — середньовисокі гірські хребти і масиви у внутрішній смузі *Карпат Українських,* у межах Закарп. та Чернів. областей. Плосковершинні, мають покривну тектонічну будову. На вершинах — полонини. До П.-Ч. К. належать *Полонинський хребет, Свидовець, Чорногора, Гриняви* і Буковинське середньогір'я.

К. І. Геренчук.

ПОЛО́НІЙ (Polonium; від лат. Polonia — Польща), Po — радіоактивний хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва; ат. н. 84, *масове число* найстійкішого ізотопу 209. Практичне значення має природний ізотоп ^{210}Po з $T_{1/2}$ = 138,4 доби. Цей найдоступніший ізотоп (^{210}Po), що утворюється при розпаді *радію*, відкрили 1898 М. *Склодовська-Кюрі* і П. *Кюрі*, вивчаючи *радіоактивність* уранових мінералів. П.— рідкісний елемент, вміст його у земній корі бл. $2 \cdot 10^{-15}$ %. М'який метал сріблясто-білого кольору; густ. 9300 кг/м^3; $t_{пл}$ 254° С; $t_{кип}$ 962° С. За хім. властивостями подібний до *телуру*. П. дуже токсичний. Міліграмові кількості П. одержують в результаті ядерної реакції нейтронів з вісмутом. Застосовують П. як джерело тепла в термоелектр. генераторах струму. Сплави П. з берилієм використовують для виготовлення нейтронних джерел з низькою γ-активністю.

ПОЛО́ННЕ — місто Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташоване при впадінні р. Хоморця в Хомору (бас. Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1171. Було однією з фортець, яка захищала Волин. землю від нападів *половців*. У 2-й пол. 14 ст. П. загарбало *Велике князівство Литовське*, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 2-й пол. 16 ст. П. надано *магдебурзьке право*. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 П. було визволено сел.-козац. загонами на чолі з М. *Кривоносом*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. відійшло до Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 П.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (6.VII 1941—8.I 1944) в П. діяв підпільний райком партії (створений у квітні 1943), в районі — партизан. загін. У місті — виробниче об'єднання «Фарфор» (фарфоровий та худож. кераміки з-ди), гол. підприємство виробничого об'єднання «Хмельницькшляхбудматеріали», силікатний, сироробний, хлібний, комбікормовий, госп. товарів з-ди, комбінат хлібопродуктів, ф-ка по переробці вторинної сировини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 9 заг.-осв., музична, спорт. та автомоб. школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 4 б-ки; музеї: історії міста та фарфорового заводу. Архіт. пам'ятки: залишки земляних кріпосних валів (17 ст.), костьол (1607), дзвіниця (дерев'яна, 18 ст.), парк (кін. 19 ст.). У П. народився євр. рад. письменник П. Д. *Маркіш*. Тут не раз бувала Леся *Українка*.

Літ.: Макаренко П. П. Полонне. Львів, 1976.

ПОЛО́НСЬКИЙ Йосип Матвійович [8 (20).XII 1889, Черкаси — 12.IV 1973, Москва] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1907. Учасник революц. подій 1905—07 у Черкасах (член страйкового к-ту, нач. бойового загону) і Мозирі (тепер БРСР). У 1906 заарештований, 1909 засланий до Єнісейської губ. В 1911 втік із заслання, 1912 емігрував у Париж, де вів парт. роботу. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Росії. В 1918—19 — один з керівників *Кримської Соціалістичної Радянської Республіки*. З 1920 — на керівній держ. і профспілковій роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПОЛО́НСЬКИЙ Яків Петрович [6 (18).XII 1819, Рязань — 18 (30).X 1898, Петербург, похований у Рязані] — рос. поет, чл.-кор. Петерб. АН (з 1886). Друкуватися почав 1840. Перша зб. — «Гами» (1844). Зб. «Сазандар» (1849) — про побут народів Кавказу. У кін. 60—70-х рр. у поезії П. посилилися громадян. мотиви («Міазм», 1868; «Ув'язнена», 1878, та ін.). Зб. «Вечірній дзвін» (1890) пройнята мотивами старості, смерті. Автор поеми-жарту «Коник-музикант» (1859), повістей «Визнання Сергія Чалигіна» (1867), «Дешеве місто» (1879), «Круті гори» (1880—81). Написав «Споминки про Шевченка» (1876), з яким був особисто знайомий. Багато віршів П. поклали на музику О. Даргомижський, П. Чайковський, С. Рахманінов та ін. «Пісня циганки» («Мой костёр в тумане светит»), «Затворница» стали нар. піснями. Поезії П. перекладав П. Грабовський.

Тв.: Стихотворения. Л., 1954; Укр. перекл.— Споминки про Шевченка. В кн.: Спогади про Шевченка. К., 1958. *М. М. Радецька.*

ПОЛО́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км^2. Нас. 59,3 тис. чол. (1981). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Полонне*. П. р. розташований в межах *Волинської височини*. Корисні копалини: граніти, каолін, торф. Є джерела радонових вод. Річки — *Хомора* та *Деревичка* (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті піщані та супіщані. Пн. частина району лежить у межах *Полісся Українського*, пд.— у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, осика, дуб, граб, липа, ясен) займають понад 30% тер. району. У П. р. — *Понінківська картонно-паперова фабрика*, виробниче об'єднання «Фарфор», гол. підприємство виробничого об'єднання «Хмельницькшляхбудматеріали», комбінат хлібопродуктів, комбікормовий з-д, комбінат побутового обслуговування (Полонне). Спеціалізація с. г.— землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 58,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 47,2 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, ячмінь, горох. У П. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Полонне. Автомоб. шляхів — 238 км, у т. ч. з твердим покриттям — 220 км. У районі — 40 заг.-осв., музична, спорт. та автомоб. школи, 2 профес.-тех. уч-ща (Полонне і смт Понінка); 50 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 13 будинків культури, 38 клубів, кінотеатр, 40 кіноустановок, 46 б-к, музеї історії міста та фарфорового з-ду (Полонне). У с. Бражинцях П. р. народився укр. рад. живописець С. І. *Грош*. У П. р. видається газ. «Новий шлях» (з 1921).

В. П. Коваль.

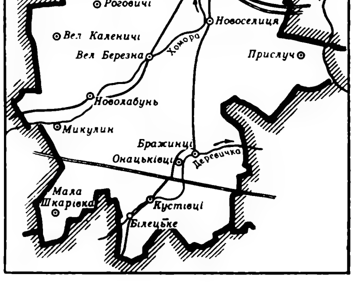

Є. М. Полосін.

ПОЛО́СІН Євген Максимович [н. 24.XII 1911 (6.I 1912), с. Уривки, тепер Липец. обл. РРФСР] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1939. В 1939 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського, де навчався в Л. *Леонідова*. В 1939—45 працював у Гомельськ. рос. драм. театрі (в період війни — у фронтовій бригаді цього театру, яка виступала в частинах діючої армії), 1945—48 — актор Могильов. театру, з 1949 — Рос. драм. театру БРСР ім. М. Горького. Ролі: Ничипір («Хто сміється останнім» Кропиви), Кукушкін («Брестська фортеця» Губаревича), Аким («Влада темряви» Л. М. Толстого), Щукар («Піднята цілина» за Шолоховим), Бальзамінов («Одруження Бальзамінова» О. Островського) та ін. Нагороджений 4 орденами, медалями.

ПОЛОТНО́ — 1) Текстильне П.— тканини, трикотаж, гардинно-тюлеві та інші вироби; тонка лляна, напівлляна, бавовняна або шовкова тканина полотняного *переплетення ниток*. 2) Дорожнє (земляне) П.— основа для дорожнього покриття *автомобільних шляхів* та верхньої будови *залізничної колії*. 3) Пилкове П.— різальний інструмент (пилка) найчастіше у вигляді сталевої штаби з зубцями по краю. 4) Стрічка, штаба в механізмі (напр., П. конвейєра). 5) П. у мистецтві — тканина з конопляних волокон, льону та інших матеріалів, що на ній створюють картину. П. наз. і картину, написану на полотні.

ПОЛОУ́С Федір (рр. н. і см. невід.) — запорізький отаман. Очолюючи залогу реєстрових козаків на о. Хортиця, П. навесні 1594 схилив запорожців до спільного походу на *Буджак*. Під час *Наливайка повстання 1594—96* перейшов на бік повсталих козаків. Пізніше запорожці обрали П. отаманом. У 1598 очолював на Запоріжжі виступ проти шляхет. Польщі.

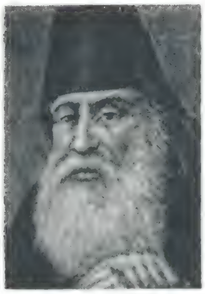

Симеон **Полоцький.**

ПО́ЛОЦЬК — місто обласного підпорядкування Вітеб. обл. БРСР, райцентр. Розташований на Зх. Двіні. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. Аеропорт. 74 тис. ж. (1981). Вперше згадується в літописі під 862 як центр племінного об’єднання *полочан*. З 10 ст. — центр *Полоцького князівства*. У 13 ст. П. захопила Литва. В 1563, під час *Лівонської війни 1558—83*, місто визволили рос. війська, які утримували його до 1579. В 1655 рос. війська знову визволили П., але за *Андрусівським перемир’ям 1667* він відійшов до Речі Посполитої. Остаточно возз’єднано з Росією правобережну частину П. 1772, лівобережну — 1793. З 1776— центр Полоцької губ., 1778—96 — центр намісництва. В 1904 виникла група РСДРП. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1944—54 П. — обл. центр. П. — один із значних пром. та культур. центрів республіки. Ливарно-мех. виробниче об’єднання; з-ди: авторем., скловолокна, залізобетонних виробів, комбінат буд. матеріалів. Серед ін. підприємств — меблева, швейна та худож. виробів ф-ки; м’ясний та хлібопродуктів комбінати; з-ди: консервний, мол., винорoбний і пивоварний. 5 серед. спец. навч. закладів, краєзнавчий музей.

Архіт. пам’ятки: Софійський собор (між 1044 і 1066 або 1050—60, перебудовано між 1738 і 1750; збереглися фрески 11 — поч. 12 ст.), собор Спасо-Єфросиніївського монастиря (до 1159, будівничий Іоанн; фрески поч. 13 ст.), комплекс Богоявленського монастиря (2-а пол. 18 ст.). Уродженцем П. є Ф. *Скорина.*

Полоцьк. Софійський собор. Середина 11—18 ст.

ПО́ЛОЦЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Полоцька земля — давньорус. князівство, що виникло в 10 ст. на базі племінного об’єднання *полочан* з центром у Полоцьку. Займало територію в бас. Зх. Двіни та верхів’ях Березини і Німану. В П. к. були міста Мінськ, Вітебськ, Ізяслав та ін. В 10—12 ст. полоцькі князі вели боротьбу з київ. князями за політичну самостійність. Найбільшої могутності П. к. досягло за князювання Всеслава Брячиславича (1044—1101); після його смерті від П. к. відокремилися Мінське, Вітебське, Ізяславське удільні князівства. В серед. 13 ст. П. к., ослаблене феод. міжусобицями, потрапило в залежність до лит. князів. У 1307 було приєднане до Литви зі збереженням автономії (ліквідована 1385).

ПО́ЛОЦЬКИЙ Симеон [світське прізв., ім’я та по батькові — Петровський-Ситніанович Самійло Омелянович; 1629, Полоцьк (Білорусія) — 25.VIII (4.IX) 1680, Москва] — білорус. і рос. громадський і церковний діяч, письменник, педагог. У 1640—50 навчався в Києво-Могилянській колегії. З 1656 викладав у Полоцькій братській школі. В 1664 переїхав у Москву, де вчив дітей царя Олексія Михайловича. Провадив широку культурно-освітню та літ. діяльність, організував у Кремлі друкарню, брав участь у складанні проекту *Слов’яно-греко-латинської академії*. П. поклав початок силабічній поезії в Росії. Автор рукописних збірок віршів («Вертоград многоцвітний» і «Рифмологіон»), шкільних драм [«Комедія притчі про блудного сина» (1685) та ін.], проповідей і трактатів. Виступав за поширення світської освіти. Свої пед. погляди виклав у збірках «Обід душевний» (1681) і «Вечеря душевна» (1683).

Тв.: Избранные сочинения. М.— Л., 1953. *В. П. Колосова.*

ПОЛОЧА́НИ — частина східнослов’янського племінного об’єднання *кривичів*, яка жила в 9 ст. в басейні р. Полоти (звідси й назва) — притоки Зх. Двіни. В 2-й пол. 1-го тис. н. е. П. утворили одне з ранніх сх.-слов’ян. територіально-політ. об’єднань, що поклало початок *Полоцькому князівству*.

ПОЛТА́ВА — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташована на р. Ворсклі (прит. Дніпра). Залізничний вузол, аеропорт. 284 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські райони. Вперше згадується 1174 під назвою Лтава, з 1-ї пол. 15 ст. — під тепер. назвою. В той час П. була під владою *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* П. була загарбана шляхет. Польщею. В документі 1641 П. названо містом. У 17 ст. П. надано *магдебурзьке право*. В 1648—1775 П. — центр *Полтавського полку*. В 1654 П. у складі Лівобережної України возз’єднано з Росією. У період *Північної війни 1700—21* з 1 (12). IV по 26.VI (7.VII) 1709 населення П. разом з військ. залогою на чолі з О. С. *Келіним* відбивало штурми швед. військ. Поблизу міста відбулася *Полтавська битва 1709*. З 1802 П. — адм. центр *Полтавської губернії*. В 90-х рр. 19 ст. тут виникли перші марксистські гуртки. До одного з них входив О. Г. *Шліхтер*. Улітку 1896 за дорученням В. І. Леніна та петерб. «Союзу боротьби» до П. приїздила Н. К. Крупська. У 1900 в П. створено першу на Україні групу сприяння «*Искре*, 1901—с.-д. орг-цію [див. *Полтавська організація РСДРП(б)*].

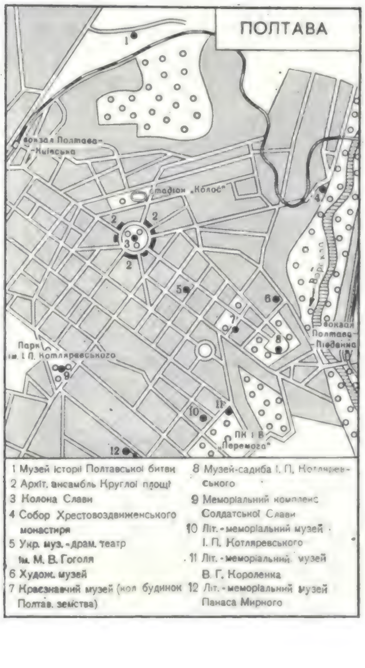

ПОЛТАВА
Вокзал Полтава-Київська
стадіон „Колос"
Парк ім. І. П. Котляревського
Ворскла
Вокзал Полтава-Південна
ПК і В „Перемога"
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
1 Музей історії Полтавської битви
2 Архіт. ансамбль Круглої площі
3 Колона Слави
4 Собор Хрестовоздвиженського монастиря
5 Укр. муз.-драм. театр ім. М. В. Гоголя
6 Худож. музей
7 Краєзнавчий музей (кол. будинок Полтав. земства)
8 Музей-садиба І. П. Котляревського
9 Меморіальний комплекс Солдатської Слави
10 Літ.-меморіальний музей І. П. Котляревського
11 Літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка
12 Літ.-меморіальний музей Панаса Мирного

Селяни Полтав. губ. брали участь у *Полтавсько-Харківському селянському повстанні 1902*. Під час революції 1905—07 у П. відбулися збройні виступи військ місц. гарнізону (див. *Єлецького полку повстання 1906, Сєвського полку повстання 1906*). Рад. владу встановлено 6 (19).I 1918. З 1937 П. — обл. центр (див. *Полтавська обласна партійна організація*). В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (18.IX 1941—23.IX 1943) під керівництвом підпільного обкому партії, очолюваного секретарями С. Ф. *Кондратенком* і Г. Ф. *Яценком*, в П. діяли значні групи підпільників, серед них комсомольсько-молодіжна група, очолювана О. К. *Убийвовк* (див. «*Нескорена полтавчанка*»).

За роки Рад. влади П. перетворилася на один з великих пром. центрів УРСР. Провідною галуззю пром-сті міста є маш.-буд. і металообробна, особливо електротехнічна. Вона представлена *Полтавським заводом газорозрядних ламп, Полтавським заводом штучних алмазів і алмазного інструменту*, виробничим об’єднанням «Емальхіммаш», з-дом «Електромотор», тепловозорем., турбомех., ливарно-механічний, автоагрегатним, м’ясного устаткування з-дами. Значного розвитку набула харч. (м’ясний комбінат, олієекстракційний, пивоварний, молочний, лікеро-горілчаний, хлібні з-ди, кондитерська, харчосмакова фабрики) та легка (ф-ки: експериментально-взуттєва, бавовнопрядильна, швейна — головне підприємство Полтав. виробничого швейного об’єднання, трикотажна — головне підприємство Полтав. виробничого трикотажного об’єднання та виробничо-художнє об’єднання «Полтавчанка») пром-сть. Фарфоровий з-д, ф-ки муз. інструментів і «Хімпластмас». Розвивається виробн. буд. матеріалів (домобуд. комбінат, головне підприємство Полтав. виробничого об’єднання буд. матеріалів, з-д залізобетонних виробів тощо). Деревообробка.

П. — важливий культур. центр республіки. В 1981/82 навч. р. у місті налічувалося 44 загальноосв. школи (понад 40 тис. учнів), 5 муз. і одна художня школа, 11 серед. спец. навч. закладів (10 тис. учнів), 2 тех. та 7 профес.-тех. уч-щ (4,3 тис. учнів), 5 вищих навч. закладів — *Полтавський інженерно-будівельний інститут, Полтавський кооперативний інститут, Полтавський медичний стоматологічний інститут, Полтавський педагогічний інститут* імені В. Г. Короленка та *Полтавський сільськогосподарський інститут* (усього 21,8 тис. студентів). Працюють н.-д. і конструкторсько-технологічний ін-т емальованого хім. устаткування «Емальхіммаш», відділення *Геологорозвідувального українського науково-дослідного інституту, Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Полтавська гравіметрична обсерваторія* АН

УРСР, Укр. філіал Всесоюзного ін-ту комплексного проектування і цивільних будівель, споруд і об'єктів та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. В місті 167 б-к різних підпорядкувань і відомств (7,2 млн. одиниць зберігання), 14 клубних закладів, 21 кіноустановка, у т. ч. 6 кінотеатрів, Полтав. укр. муз.-драм. театр ім. М. В. Гоголя, Театр ляльок, обл. філармонія, 6 держ. музеїв: *Полтавський краєзнавчий музей, Музей історії Полтавської битви, Котляревського І. П. музей, Мирного Панаса музей,* літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка (див. *Короленка В. Г. музеї*) та *Полтавський художній музей.* У П. є Палац піонерів і школярів, 4 дит. спорт. школи, станції юних натуралістів і юних техніків й інші позашкільні заклади. Працює обл. вид-во «Полтава». Виходять дві обл. газети — «*Зоря Полтавщини*» та «Комсомолець Полтавщини». Радіомовлення й телебачення. Телецентр.

Серед архітектурних пам'яток: у стилі укр. *барокко* — собор Хрестовоздвиженського монастиря (1689—1709), дзвіниця (1786); частина дерев'яної церкви Спаса (1705; кам'яний футляр 1845, арх. К. Тон), у стилі *класицизму* — дзвіниця Успенського міськ. собору (1774—1801). За ген. планом (1803—05, арх. М. *Амвросимов*) було створено регулярне прямокутне планування міста, *Круглу площу* забудовано адм. спорудами в стилі класицизму за «зразковими» проектами арх. А. *Захарова* (поштамт, 1809; кол. Присутствені місця, кол. губернаторський будинок, кол. Дворянське зібрання, всі — 1810; будинки генерал-губернатора й віце-губернатора, обидва — 1811). У центрі площі зведено монумент — Колону Слави (1811, арх. Ж. Тома де Томон та М. Амвросимов, скульптор Ф. Щедрін). Ін. споруди: будинок Пожежної команди (1811), Ін-т шляхетних дівчат (1832), Кадетський корпус (1840), будинки колишніх Полтав. земства (тепер краєзнавчий музей, 1903—08, арх. В. Кричевський), Селянського банку (1911, інж. С. Носов). За Рад. влади П. розширено, реконструйовано, забудовано багатоповерховими житл. та адм. спорудами. Фасади багатьох із них оздоблено кольоровими керамічними вставками роботи нар. майстрів з *Опішні*. Серед таких будівель — Муз.-драм. театр ім. М. В. Гоголя (1950—54, арх. О. Крилова та О. Малишенко), вокзал (1952—55, арх. Є. Лимар), будинок міськради (1955—57, арх. Л. Вайнгорт, В. Пасічний), готель «Київ» (1964, арх. Л. Лобода), Будинок політ. освіти (1972), муз. уч-ще (1973), обидва — арх. М. Деренько, широкоформатний кінотеатр (1979, архітектори Л. Хван, І. Яковенко). Пам'ятники: Петру І (1849, арх. О. Брюллов), комплекс монументів на честь Полтавської битви: пам'ятник на місці відпочинку Петра І (1894, арх. О. Брюллов), захисникам Полтави і полковнику О. С. *Келіну* (1909, художник О. Більдерінг, скульптор А. Обер), пам'ятники І. П. Котляревському (1903, скульптор Л. Позен, арх. О. Ширшов), М. В. Гоголю (1915, відлито 1934, скульптор Позен), Т. Г. Шевченкові (1926, скульптор І. Кавалерідзе), Панасу Мирному (1951, скульптори М. Вронський та О. Олійник), генералу О. І. Зигіну (1957, скульптори Л. Кербель та В. Цигаль), В. І. Леніну (1960, скульптор Кербель), меморіальний комплекс Солдатської слави (1969, скульптор Е. Кунцевич; іл. див. до ст. *Полтавська область*.

У П. жили й працювали укр. та рос. художники 19 ст.: І. Зайцев, В. Волков, М. Ярошенко, Г. Мясоєдов, скульптор Л. Позен. У 1890—1900 в П. влаштовувалися виставки *передвижників*. На поч. 20 ст. працювали укр. живописці С. Васильківський, В. Кричевський, Ф. Красицький, О. Сластіон, П. Мартинович. У 1926 в П. було організовано філіал *АХРРу*, 1928 — *АХЧУ*. В 20-х рр. 20 ст. тут при Будинку піонерів засн. студію образотворчого мист., в якій викладали художники С. Розенбаум і Г. Цисс. Тепер у П. є організація Спілки художників УРСР, працює Полтав. худож. музей, дитяча худож. школа. На поч. 19 ст. у П. виступали кріпацькі оркестри та хорові капели, великого поширення набули т. з. парубоцькі громади, що пропагували укр. нар. пісню. При Полтав. театрі було створено хор, звідки часто відбирали для петерб. Придворної співацької капели хлопчиків — альтів і дискантів. У 1838 з цією метою в П. приїздив М. Глинка. З 1848 протягом 44 років у місті жив укр. та чес. музикознавець, педагог і композитор А. Єдлічка — автор однієї з перших редакцій музики до «Наталки Полтавки» І. Котляревського та зб. пісень «Квітоньки України». На поч. 70-х рр. для підготовки церк. регентів у П. було створено синодальні регентські курси, якими керував відомий на той час композитор П. Щуровський — автор опери «Богдан Хмельницький». Його учнями були вчитель хорового співу Г. Гладкий, який створив музику до «Заповіту» Т. Шевченка, та відомий полтав. хормейстер І. Різенко. У кін. 19 — на поч. 20 ст. диригент Д. Ахшарумов сформував у П. симф. оркестр, організував муз. уч-ще (існує й тепер). У 1903 на відкриття пам'ятника І. Котляревському до П. приїздив М. Лисенко, який керував підготовкою муз. виступів. З П. пов'язана творчість композиторів М. Калачевського, Б. Підгорецького, В. Верховинця, Ф. Попадича, співака І. Козловського. В 1925 в місті було створено капелу бандуристів під керуванням Г. Хоткевича, її диригентом і худож. керівником був полтав. музикант В. Кабачок. У 1935 цей колектив було об'єднано з Київ. капелою (див. *Капела бандуристів УРСР*). У П. є обл. філармонія, популярні Нар. ансамбль пісні і танцю Полтав. міськ. будинку культури, засл. самодіяльна капела бандуристок, жіночий ансамбль «Горлиця» при Палаці культури Полтав. бавовнопрядильної фабрики.

Перша згадка про рос. профес. трупу в П. належить до 1808, коли було засновано *Полтавський вільний театр*. В 1808—12 тут працювала трупа Й. Калиновського, яка 1812 переїхала до Харкова. В 1817 до Полтави переведено на постійну роботу частину трупи Й. Калиновського та І. *Штейна*, яка діяла тут до 1821. Для цього театру І. *Котляревський* написав п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» (1819), у яких першим виконавцем ролей виборного Макогоненка та Михайла Чупруна був М. *Щепкін*. Вистави за цими творами відкривають історію укр. профес. театру. В П. не раз виступали К. *Соленик*, М. *Рибаков*, гастролювали укр. трупи М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського, М. Садовського та ін. Кращі здобутки укр. театру продовжувало «*Полтавське українське драматичне товариство*» (1914—24), *театр* «*Жовтень*» (1924—25). У 20—40-х рр. 20 ст. в П. успішно діяли Перший пересувний клуб ім. К. Лібкнехта, Перший нар. рад. театр, укр. драм. театр «Просвіта» (всі — 1919), рос. драм. трупа профспілки артистів та трудівників сцени (1919—20), Другий рад. театр (1920—21), *Полтавський оперний театр* (1919—25), *Театр імені І. Котляревського* (1926—29), *Полтавський український пересувний театр сатири* «*Червоний перець*» (1929—41), Міжрайонний театр ім. 3-го Вирішального (1931—35). На базі Харківського комсомольського музично-драматичного театру, переведеного до П. 1936, створено *Полтавський український музично-драматичний театр* імені М. В. Гоголя, 1939 засн. *Полтавський театр ляльок*.

В П. народилися рад. держ. діяч А. В. Луначарський, вчений-винахідник Ю. В. *Кондратюк*, укр. письменник І. П. Котляревський, рос. поет М. І. *Гнєдич*, укр. педагог і письменник В. С. *Гнилосиров*. У місті вчились укр. революц. діяч Я. М. *Бекман*, рос. та укр. філолог і письменник О. М. *Бодянський*, укр. байкар Л. І. *Глібов*, укр. письменник В. П. *Гоголь*, М. П. *Драгоманов*, ліван. письменник М. *Нуайме*, М. П. Старицький, укр. письменник і педагог С. П. *Стеблін-Камінський*; працювали укр. поет і педагог М. А. *Вербицький*, рос. і укр. письменник В. В. *Капніст*, Панас Мирний, І. С. Нечуй-Левицький, І. О. Бунін, лікар М. В. Скліфо-

Монумент Колона Слави в Полтаві на честь перемоги російської армії в Полтавській битві 1709. Скульптор Ф. Ф. Щедрін, архітектор Ж. Тома де Томон. 1805—11.

Полтава.
Вид центральної частини міста.

совський. Тут бували Т. Г. Шевченко (1844), декабристи П. І. Пестель, М. П. Бестужев-Рюмін, С. Г. Волконський, М. І. Лорер, М. С. Лунін, М. М. Муравйов, жив В. Г. Короленко (1900—21).

Літ.: Остроушко Л. М. Полтава. Путівник. Х., 1977; Ігнаткін І. О., Вайнгорт Л. С. Полтава. К., 1966.

О. Ю. Кива.

ПОЛТА́ВЕЦЬ Віктор Васильович (н. 11.І 1925, м. Пологи, тепер Запоріз. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). У 1950 закінчив Харків. художній ін-т, де навчався у М. *Дерегуса* та ін. Твори: «Атаку відбито» (1950), «Арсенальці» (1959), «Червоні козаки» (1963), «Коліївщина» (1963—64), «Хвилина відпочинку» (1965), триптих «Олександр Пархоменко» (1967), «Гінці» (1970), «Партизанський край» (1971), «Справи колгоспні» (1975), «Кінець війні» (1978); іл. до творів Т. Шевченка, Івана Ле, Д. Фурманова.

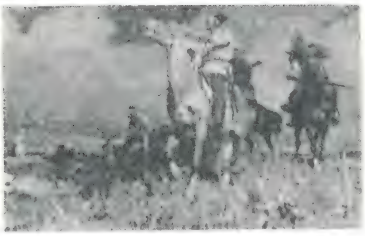

В. В. Полтавець. Червоні козаки. 1963. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ПОЛТА́ВОЧКА — укр. нар. танець, вид *польки*. Поширена на Полтавщині.

ПОЛТА́ВСЬКА БИ́ТВА 1709 — генеральна битва *Північної війни 1700—21* між рос. і швед. арміями, що відбулася 27.VI (8.VII) 1709 під Полтавою. В 2-й пол. вересня 1708 швед. війська на чолі з королем *Карлом XII* вдерлися на Україну. Населення укр. міст і сіл приховувало продовольство й фураж на шляху просування шведів, організовувало партизан. загони, допомагало рос. командуванню створювати караули від Дніпра до Двіни, укріплювало й боронило населені пункти (див. *Веприцька оборона 1708—09*). Яскравою сторінкою у всенар. боротьбі проти загарбників була героїчна оборона Полтави (почалася у квітні 1709; її гарнізоном командував О. С. *Келін*). Усі спроби швед. військ здобути місто закінчилися безрезультатно. Героїчна оборона Полтави, нар. війна проти загарбників дали змогу рос. армії, що разом з козац. полками і партизан. загонами знесилювала ворога безперервними нападами, підготуватися до генеральної битви. З цією метою було з'єднано війська Б. П. *Шереметєва* та О. Д. *Меншикова*. За 5 км від Полтави, між Будищанським і Яковецьким лісами, за наказом *Петра I* 25.VI (6.VII) було споруджено укріплений табір, а 26.VI (7.VII) — передові позиції з 10 редутів. Гол. сили рос. армії — 42 тис. солдатів і 72 гармати. Побл. сіл Малих Будищ і Решетилівки розміщувалося козац. військо на чолі з І. *Скоропадським*, що мало перекрити шлях відходу загарбникам на Правобережну Україну через Кременчук і Переяслав. Швед. інтервенти мали 30 тис. солдатів і 32 гармати (з них у битві було використано бл. 20 тис. чол. і 4 гармати, решта гармат через відсутність боєприпасів залишалася в обозі). Бій почався о 2-й год. ночі 27.VI (8.VII). Невдовзі швед. війська наблизилися до редутів. Розгорівся запеклий бій між швед. і рос. кіннотою. О 5-й год. ранку шведам вдалося захопити два недобудовані редути. Рос. кіннота відрізала частину швед. війська (6 батальйонів піхоти і 2 ескадрони кінноти), яка почала відходити до Яковецького лісу (див. карту), й розгромила її. О 9-й год. ранку бій відновився. Ворогові вдалося потіснити солдатів 1-го батальйону Новгородського полку. Тоді Петро І сам повів в атаку 2-й батальйон цього полку. Підтримана артилерією, перейшла в наступ вся рос. армія. Не витримавши удару, ворог почав відходити до Будищанського лісу. Відступ перетворився на безладну втечу. Шведів переслідували рос. солдати і укр. козаки, в лавах яких був і С. *Палій*. Залишки швед. армії, що дісталися Дніпра, 30.VI (11.VII) біля с. *Переволочної* здалися рос. військам і укр. козац. полкам. Карл XII і зрадник І. *Мазепа* з невеликим загоном переправилися через Дніпро і втекли до тур. володінь. Шведи втратили в П. б. 9234 чол. убитими і понад 18 тис. (в т. ч. 16 тис. біля Переволочної) полоненими. Втрати рос. армії — 1345 убитих і 3290 поранених. Перемога під Полтавою розвіяла вигадки про непереможність швед. армії. Настав корінний перелом у ході Пн. війни. Військ. могутність Швеції була підірвана, міжнар. авторитет Росії зміцнів. Рос. війська перейшли до активних наступальних дій проти Швеції. Плани Карла XII, І. Мазепи та його прибічників зазнали краху. Іл. див. також до ст. *Музей історії Полтавської битви, Полтавська область.*

Полтавська битва 1709.
«Початок битви під Полтавою». Гравюра О. Мая. Початок 18 ст.

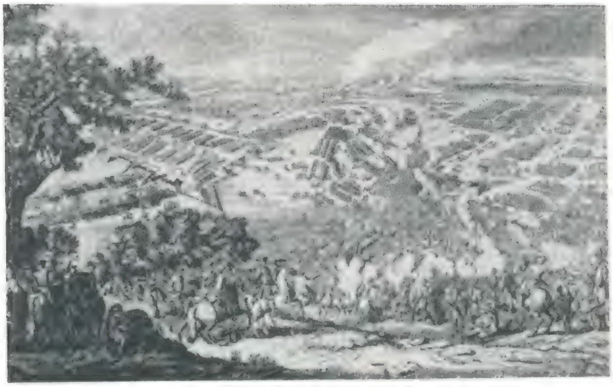

Літ.: Тарле Е. В. Сочинения, т. 10. М., 1959; Маркевич А. П. Великий подвиг. К., 1959; 250 років перемоги під Полтавою. Х., 1960; Дядиченко В. А. Полтавська битва. К., 1962; Кулаковський В. М. Участь міського населення Лівобережної України в боротьбі проти шведських інтервентів в 1708—1709 рр. «Український історичний журнал», 1969, № 9.

В. М. Кулаковський.

ПОЛТА́ВСЬКА ГРАВІМЕТРИ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ АН УРСР— науково-дослідна установа АН УРСР. Заснована 1926. П. г. о. має два *зеніт-телескопи, рефрактор* АВР-2, *астролябію призмову*, високоточні гравіметри та горизонтальні маятники. Гол. напрями наук. роботи: вивчення коливань широти, руху полюсів Землі та земних припливів, які відбуваються в тілі Землі. У 1926—38 співробітники П. г. о. визначили прискорення сили тяжіння в 500 пунктах України. Значну наук. цінність становлять результати широтних спостережень яскравих зенітних зірок у Полтаві (з 1939) та визначення характеристик земних припливів у багатьох пунктах України. Полтавська гравіметрична обсерваторія видає міжвідомчий наук. збірник «Обертання та припливні деформації Землі».

М. І. Панченко.

ПОЛТА́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Україні на поч. 19 — в 1-й чверті 20 ст. Утворена 1802 в зв'язку з ліквідацією *Малоросійської губернії*. Адм. центром було м. Полтава. Спершу в складі П. г. було 10, а з 1803 — 15 повітів: Гадяцький, Зіньківський, Золотоніський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Хорольський. На час утворення губернії тут проживало 1 343 029 чол. За даними перепису 1859, в П. г. налічувалося 4518 населених пунктів. На 1.І 1917 населення становило 3 623 306 чол. П. г. була відсталою агр. губернією з великим поміщицьким землеволодінням. Гол. заняттям жителів було землеробство і скотарство. На поч. 19 ст. в містах працювало бл. 3 тис. ремісників. Фабрично-заводська пром-сть була розвинута слабо. На кін. 19 ст. в П. г. було 841 підприємство, де працювало 9211 робітників. Після сел. реформи 1861 в губернії розгорнувся значний сел. рух. У 1862 відбулося 173 сел. виступи. В 1888 було 175 випадків захоплення селянами поміщицьких земель, 1271— майна, 175 підпалів маєтків. Великі страйки робітників Полтав. залізничних майстерень відбулися 1883, 1884, 1891. В серед. 90-х рр. 19 ст. на Полтавщині виникли перші марксистські гуртки. В квітні 1900 в Полтаві створено Південну (Полтавську) групу сприяння «*Искре*», яка діяла до II з'їзду РСДРП. На поч. 1901 виникли Полтавський і Кременчуцький к-ти РСДРП. Під впливом с.-д. агітації в губернії розгорнувся сел. повстанський рух. У Костянтиноградському і Полтавському повітах у русі взяло участь бл. 16 тис. чол. (див. *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). Під час революції 1905—07 відбулися значні робітн. страйки, політ. демонстрації, сел. заворушення. Під керівництвом к-ту РСДРП 18.XII 1905 в Кременчуці виникла одна з перших на Україні Рада робітн. депутатів. Влітку 1905 сел. рух охопив 55 волостей. Одним з найбільших революц. виступів у губернії було повстання в с. Сорочинцях (тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.; див. *Сорочинська трагедія 1905*). В кін. травня та липні 1906 в Полтаві відбулися *Єлецького полку повстання 1906* і *Сєвського полку повстання 1906*. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1918—20 трудящі губернії вели боротьбу проти австро-нім. окупантів, гетьманців, петлюрівців, денікінців, брали участь у розгромі Врангеля, білополяків і численних банд. Декретами ВУЦВК від 8 та 30.VII 1920 Золотоніський, Кременчуцький і Хорольський повіти відійшли до новоствореної Кременчуцької губ., що існувала до кін. 1922. Постановою ВУЦВК від 27.IV 1921 Переяславський пов. віднесено до *Київської губернії*. Постановою президії ВУЦВК від 7.III 1923 ліквідовано поділ на повіти й волості і створено на тер. губернії 7 округів, які поділялися на 89 районів. Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 3.VI 1925 П. г. ліквідовано. Територію її поділено на Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Прилуцький і Роменський округи.

Літ.: Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава, 1865; Статистичний довідник по Полтавщині на 1925 рік. Полтава, 1925; Адміністраційно-територіальний поділ УСРР при 3-х-ступеневій системі врядування. Х., 1925; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967.

В. Н. Жук.

ПОЛТА́ВСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України,* створена 1937. Бере початок від перших марксистських гуртків, які виникли на Полтавщині в 90-х рр. 19 ст. У 1901 утворилися с.-д. орг-ції в Полтаві [див. *Полтавська організація РСДРП(б)*] та Кременчуці [див. *Кременчуцька організація РСДРП(б)*]. Під керівництвом більшовиків трудящі Полтавщини піднялися на боротьбу проти царизму, проти бурж.-націоналістичної *Центральної ради,* за перемогу влади Рад. У січні 1918 Рад. владу було встановлено на всій Полтавщині. В роки іноз. воєн. інтервенції і громадян. війни парт. орг-ції Полтавщини розгорнули політ. і орг. роботу в масах, піднімаючи робітників і селян на боротьбу проти білогвардійців, окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. Представники Полтав. і Кременчуцького к-тів РСДРП(б) брали участь у роботі Таганрозької партійної наради (квітень 1918) і в підготовці й роботі І з'їзду КП(б)У. В складних умовах австро.-нім. окупації у жовтні 1918 в Полтав. губернії парт. орг-ції діяли в 11 з 15 повітів. Внаслідок політ. і орг. роботи більшовиків повстанський рух у губернії набрав великого розмаху. В січні 1919 рад. війська і повстан. загони визволили Полтавщину. Влітку її захопили денікінці, боротьбу трудящих проти яких очолив Полтав. підпільний губком КП(б)У. На поч. 1920 всю територію Полтавщини було очищено від контрреволюц. військ. Усі сили парт. орг-цій були спрямовані на відбудову нар. г-ва. На кін. 1924 — поч. 1925 було відбудовано всі пром. підприємства Полтавщини, 1924 освоєно довоєнні посівні площі. В 1925 згідно з адм.-тер. реформою було ліквідовано Полт. губернію. В 1925—30 територія сучас. Полтав. області входила до складу Кременчуцького, Лубенського, Полтавського і частково Прилуцького і Роменського округів. У 1932—37 територія Полтавщини входила до складу Харків. області. В 1937 утворено Полтав. область. Відповідно до адм.-тер. змін змінювалася структура парт. орг-цій. У 1937 обл. парт. орг-ція налічувала 13,5 тис. комуністів. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 8258 комуністів влились у ряди Червоної Армії. 3730 комуністів було залишено на тер. області для підпільної роботи і партизан. боротьби. Підпільний обком КП(б)У, який керував боротьбою трудящих проти фашист. загарбників, очолювали секретарі С. Ф. *Кондратенко* і Г. Ф. *Яценко*. В багатьох р-нах активно діяли підпільні парт. і комсомольські орг-ції та групи, численні партизан. загони. Невмирущою славою вкрила себе Полтав. підпільна комсомольська орг-ція «*Нескорена полтавчанка*» на чолі з О. К. *Убийвовк*. У вересні 1943 тер. області було визволено від фашист. загарбників. Під керівництвом обл. парт. орг-ції трудящі Полтавщини з допомогою братніх народів СРСР швидко відбудували зруйноване окупантами г-во, домоглися значних успіхів у його дальшому розвитку. В повоєнні роки в області виникли нові галузі пром-сті — автомобільна, електротехнічна, залізорудна, нафто-газова, хімічна, нафтопереробна та ін. Полтавщина перетворилася на край розвинутої багатогалузевої пром-сті й великого колективного с. г. Здійснюючи рішення XXIII—XXVI з'їздів КПРС і з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, вдосконалення стилю і методів роботи парт. к-тів, забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. В області швидкими темпами розвивається пром-сть, докорінні зміни відбулися в с. г., підвищився життєвий рівень трудящих. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне соціалістичне змагання трудівників області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. На поч. 1982 вищою формою зма-

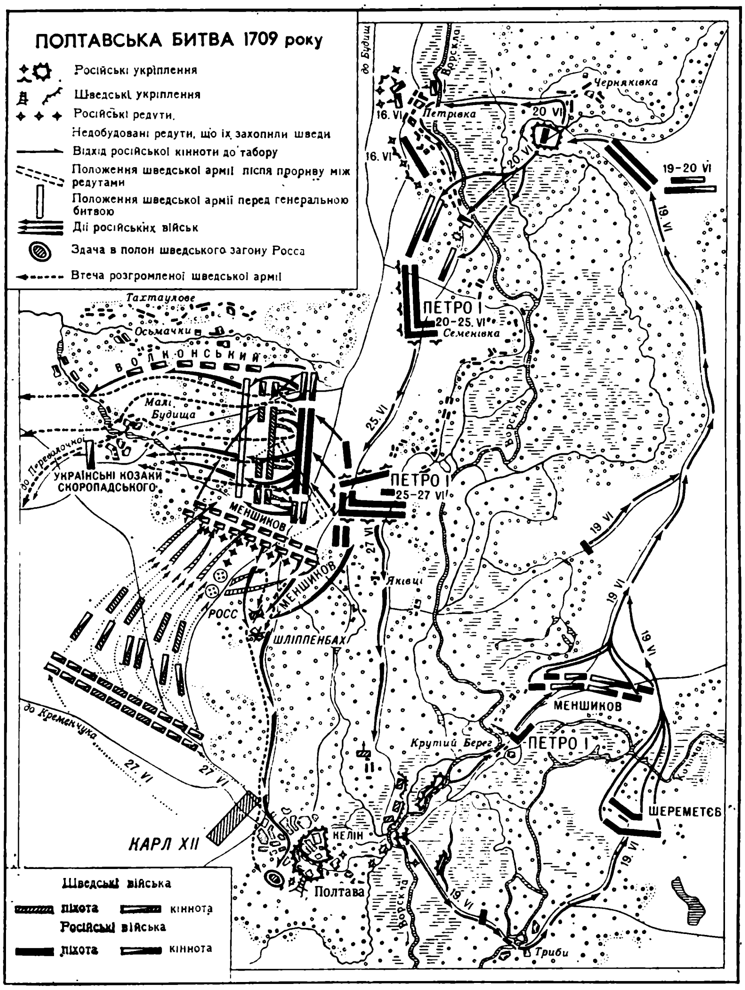
ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 року
Російські укріплення
Шведські укріплення
Російські редути.
Недобудовані редути, що їх захопили шведи
Відхід російської кінноти до табору
Положення шведської армії після прориву між редутами
Положення шведської армії перед генеральною битвою
Дії російських військ
Здача в полон шведського загону Росса
Втеча розгромленої шведської армії
до Будищ
Ворскла
Петрівка
Черняківка
16. VI
16. VI
20 VI
19–20 VI
19. VI
Тахтаулове
Осьмачки
В О Л Н О Н С Ь К И Й
Малі Будища
до Переволочної
УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ СКОРОПАДСЬКОГО
ПЕТРО І
20–25. VI
Семенівка
25. VI
ПЕТРО І
25–27 VI
МЕНШИКОВ
МЕНШИКОВ
РОСС
ШЛІППЕНБАХ
Яківці
27. VI
до Кременчука
27. VI
27. VI
МЕНШИКОВ
Крутий Берег
ПЕТРО І
ШЕРЕМЕТЄВ
КАРЛ XII
НЕЛІН
Полтава
Ворскла
Триби
Шведські війська
піхота
кіннота
Російські війська
піхота
кіннота

гання — *рухом за комуністичне ставлення до праці* — в області було охоплено понад 419 тис. чол. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. Понад 130 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Полтав. обл. парт. орг-ція об'єднує 5 міських, 5 міських районних і 23 сільс. районних парт. орг-цій, у яких налічується 111 387 комуністів (на 1.I 1982). За час існування Полтав. обл. парт. орг-ції відбулася 21 обл. парт. конференція. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали В. С. Марков, М. С. Співак, М. М. Стахурський, В. Г. *Комяхов* та ін. Вірним помічником парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, в рядах якої на 1.I 1982 налічувалося 207 530 членів ВЛКСМ. Понад 4 тис. молодих патріотів брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель, бл. 4 тис. комсомольців виїхали на роботу в Донбас, на БАМ та ін. ударні комсомольські будови. Друкований орган Полтав. обкому партії — газ. «*Зоря Полтавщини*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Полтавська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Х., 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967. *Ф. Т. Моргун.*

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,8 тис. км²

Населення — 1733,0 тис. чол. (на 1.I 1981)

Центр — м. Полтава

Парк основних сільськогосподарських машин в колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1980
Трактори (фіз. одиниць)	19,7
Зернозбиральні комбайни	4,6
Вантажні автомобілі	9,9

ПОЛТА́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 22.IX 1937. Розташована в центр. частині Лівобережної України. Поділяється на 25 районів, 375 сільрад, має 15 міст та 21 с-ще міськ. типу. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Природа. П. о. розташована в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — хвиляста рівнина, яка широкими терасами полого знижується на Пд. Зх. до Дніпра. На Сх. рівнина розчленована річковими долинами, ярами й балками, на Пд. Зх.— плеската. Пересічні висоти на Пн. Сх.— 170—202 м, на Пд. Зх.— 60—100 м. Осн. корисні копалини: залізна руда (*Кременчуцький залізорудний район*), нафта й природний газ (*Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область — Глинсько-Розбишівське нафтогазове родовище*, Тимофіївське, Новогригорівське, Розпашнівське, Котелевське, Опішнянське та ін. родовища). Є поклади торфу, мінеральних буд. матеріалів (глин, пісків, мергелю, каоліну, граніту), керамічних глин, вохри. Джерела мінеральних вод (Миргород, Велика Багачка, Нові Санжари, Яреськи). Клімат помірно континентальний з помірно холодною зимою і помірно теплим літом. Пересічна т-ра січня від —5,5 до —7,6°, липня від +20 до +21,7°. Опадів 430—500 мм на рік. Період з т-рою понад +10° від 157 до 172 днів. Гол. водна артерія П. о.— *Дніпро*. Всі річки (найбільші з них — *Сула, Псел, Ворскла*) належать до бас. Дніпра і є його лівими притоками.

Краєвид на Полтавщині.

На Пд. Зх. і Пд. область омивають води *Кременчуцького водосховища* та *Дніпродзержинського водосховища*. Багато штучних водойм, озер. Переважають глибокі й звичайні малогумусні та середньогумусні чорноземи. У придніпровських районах поширені також осолоділі чорноземи, чорноземно-лучні грунти. Місцями торфово-болотні та опідзолені грунти. Майже вся область лежить у лісостеповій зоні, пд.-сх. частина — у степовій зоні. Ліси (дуб, сосна, ясен, берест, клен, рідше — липа, граб) вкривають 7,1% тер. області. На піщаних терасах річок поширені соснові ліси з домішкою дуба, в заплавах — луки. На тер. П. о. водяться лось, дика свиня, борсук, вовк, куниця, козуля, лисиця, заєць, ховрах, хом'як; з птахів — дикі качки, гуси, орли, кібці, шуліки, журавлі, жайворонки; у водоймах — карась, щука, окунь, короп, сом та ін. Для охорони природи в області створено 6 держ. заказників (Великоселицький, Вільхівщинський, Куквинський, Малоперещепинський, Михнівський та Плехівський). Пам'ятка садово-паркової архітектури — Ковпаківський лісопарк (смт Котельва).

Населення. Осн. населення — українці. Живуть також росіяни, білоруси, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 60,2 чол. на 1 км² (1981). Найгустіше заселені Полтавський, Карлівський райони, найменше — Глобинський, Машівський, Котелевський райони. Міське населення становить 51,8%. Найбільші міста: *Полтава, Кременчук, Лубни, Миргород, Комсомольськ*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Полтав. губернія являла собою агр. район з с. г. однобокого зернового напряму. Пром-сть в основному переробляла місц. сировину. Переважали дрібні, кустарного типу підприємства (борошномельні, тютюнові, спирто-горілчані, цукрові). Мінерально-сировинні ресурси майже не розроблялися.

За роки Рад. влади г-во Полтавщини докорінно змінилося. П. о. перетворилася на область з високорозвинутою індустрією та інтенсивним багатогалузевим с. г. Виникли і розвинулися нафтогазодобувна, нафтопереробна, хім., гірничорудна, автомоб., електротех., текст. пром-сть, індустріальне виробн. буд. матеріалів.

Промисловість. У її структурі провідне місце займають (1980): машинобудування і металообробка (34,2% валової продукції), харч. (25,9%), паливна (15,1%), легка (9,1%) пром-сть та чорна металургія (4,5%). Область виробляє значну частину респ. випуску вантажних автомобілів, 25,8% — вантажних вагонів. Енергетика базується на місц. родовищах нафти, газу, торфу, нафтопродуктах та довізних бурому вугіллі і буровугільних брикетах. Електроенергію П. о. одержує з енергосистеми «Харківенерго», куди входить і *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Підприємства маш.-буд. і металообр. пром-сті виготовляють великовагові автомобілі, вантажні магістральні вагони, машини для буд. і шляхових робіт, колеса для с.-г. машин, штучні алмази та алмазні інструменти, електродвигуни, газорозрядні лампи, машини та устаткування для газової, легкої і харч. пром-сті, металорізальні верстати тощо. Найбільші виробничі об'єднання: кременчуцьке «АвтоКрАЗ» (гол. підприємство — *Кременчуцький автомобільний завод*), «Шляхмашина» (Кременчук), «Карлівкахарчомаш»

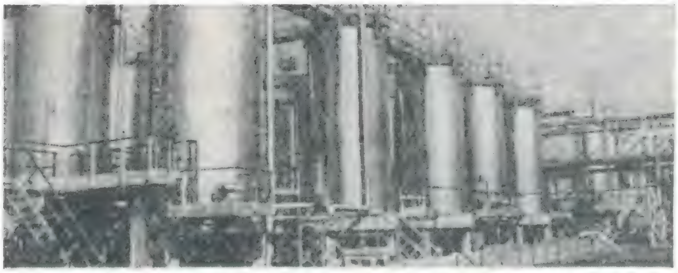

Полтавська область.
1. Цех імідної присадки на Кременчуцькому нафтопереробному заводі.
2. Головний конвейєр Кременчуцького автомобільного заводу імені 50-річчя Радянської України.
3. На Хорольському молочно-консервному комбінаті дитячих продуктів.
4. В одному з цехів Полтавського заводу штучних алмазів і алмазного інструменту імені 50-річчя СРСР.

(Карлівка), Кременчуцьке вагонобудування (гол. підприємство — *Крюківський вагонобудівний завод*), «Емальхіммаш» (Полтава); заводи: у Полтаві (*Полтавський завод газорозрядних ламп, Полтавський завод штучних алмазів і алмазного інструменту,* «Електромотор», тепловозорем., турбомех., ливарно-мех., автоагрегатний) і Лубнах (*лубенський верстатобудівний завод «Комунар»*, маш.-буд. «Комсомолець», «Лісмаш», лічильних машин, рем.-механічний). Швидко розвивається хім. і нафтохім. пром-сть (*Кременчуцький нафтопереробний завод, Кременчуцький завод технічного вуглецю,* Лубенський хім.-фарм. з-д). На базі покладів заліз. руд діє Полтавський гірничозбагачув. комбінат (м. Комсомольськ). Важливу роль посідає харч. пром-сть, яка в основному працює на місц. сировині. Найрозвинутіші цукрова (11 заводів, у т. ч. *Лохвицький цукровий комбінат, Кобеляцький цукровий завод,* Оржицький, Веселоподільський, Яреськівський), м'ясна (Полтава, Лубни, Кременчук), молочна (15 маслосироробних з-дів та мол.-консервних комбінатів, у т. ч. Хорольський мол.-консервний комбінат дит. продуктів, Ланнівський мол.-консервний комбінат та ін.), борошномельна і круп'яна (Полтава, Миргород, Лубни, Хорол, Пирятин), спиртова (*Лохвицький спиртокомбінат*, з-ди у Карлівці, Вишняках), олійно-жирова (Полтава), кондитерська (Полтава, Кременчук, Хорол, Гребінка, Нові Санжари, Лохвиця), плодоконсервна (Пирятин, Лютенька, Лохвиця, Миргород, Полтава, Хорол, Глобине, Нові Санжари, Зіньків) галузі пром-сті. Легка пром-сть багатогалузева: текстильна (Полтава, Кременчук, Лубни, Кобеляки), шкіряно-взуттєва (Полтава, Кременчук), швейна (Полтава, Кременчук, Лохвиця, Кобеляки, Лубни). Центрами деревообр. і меблевої пром-сті є Полтава, Кременчук і Лубни. Підприємства по виробн. буд. матеріалів виготовляють цеглу, збірні залізобетонні і бетонні конструкції та деталі, щебінь та бутовий камінь (9 кар'єрів), керамзит. Найбільші підприємства: виробниче об'єднання «Кременчукзалізобетон», Полтав. комбінат буд. матеріалів, з-ди — Кременчуцький силікатної цегли, Лубенський ефективної кераміки, Лохвицький цегельний, Козельщинський та Кобеляцький буд. матеріалів тощо. Інші галузі промисловості представлені полтавськими склоробним та фарфоровим з-дами, ф-кою муз. інструментів.

Сільське господарство області високотоварне, спеціалізується на виробн. зерна, цукр. буряків та тваринництві м'ясомол. напряму. Воно добре забезпечене с.-г. технікою (табл. с. 494). На кін. 1980 в області було 384 колгоспи, 71 радгосп, 46 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 25 об'єднань райсільгоспхімії. В області з 2508,7 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2198,1 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 1867,7 тис. га орних земель. Площа осушених земель 28,2 тис. га, зрошуваних — 26,2 тис. га. Серед зернових культур переважають озима пшениця, ячмінь, кукурудза, зернобобові; серед технічних — цукр. буряки, соняшник. Вирощують також жито, просо, гречку, коноплі, махорку, лікарські та ефіроолійні культури. Серед кормових культур — багаторічні та однорічні трави, кормові коренеплоди, кукурудза. В області розвинуте садівництво (яблуні, груші, сливи, абрикоси, вишні) та ягідництво (полуниця, малина тощо). Провідні галузі тваринництва — скотарство, свинарство. Велике значення мають птахівництво, рибництво, кролівництво, шовківництво. Кормова база тваринництва: вирощування кормових культур, відходи харч. пром-сті (плодоовочевої, цукр., спиртової), продукція комбікормової пром-сті (26 комбікормових з-дів, у т. ч. Лубенський, Кобеляцький, Новосанжарський, Шишацький, Гадяцький; Лохвицький з-д сухих кормових дріжджів). Осн. породи: великої рогатої худоби — симентальська, чорно-ряба, свиней — велика біла й миргородська, овець — сокільська. В 1981 в області було 5 міжгосп. підприємств по виробн. яловичини, 37 спец. г-в по виробн. свинини, 5 рибницьких міжгосп. підприємств.

Транспорт. П. о. має розгалужену трансп. мережу. Провідна роль належить залізничному і автомоб. транспорту. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування — 853 км. Осн. залізничні магістралі: Київ — Полтава — Харків, Київ — Полтава — Донецьк, Бахмач — Ромодан — Кременчук, Харків — Полтава — Кременчук. Найбільші залізничні вузли: Полтава, Кременчук, Гребінка, Ромодан. Довж. автошляхів — 7,5 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 5,5 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Київ — Полтава — Харків — Ростов-на-Дону, Пирятин — Ромни — Суми, Полтава — Балта — Рибниця, Полтава — Красноград, Дніпропетровськ — Полтава. Важливе значення мають вантажні й пасажирські перевезення по Дніпру (*Кременчуцький річковий порт*); на окремих ділянках судноплавні (для місц. перевезень) Псел, Сула, Ворскла. В Полтаві — аеропорт. Територією області проходять траси газопроводів «Союз», Шебелинка — Кременчук — Одеса, Шебелинка — Диканька — Київ та нафтопроводів Мічурінськ — Кременчук — Херсон, Лисичанськ — Кременчук.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1971—80 становили (в порівнянних цінах) 6793 млн. крб., у т. ч. 1980—732 млн. крб. У П. о. діють 131 держ. і кооп. первинна підрядна буд. і монтажна орг-ція та 59 міжгосп. буд. орг-цій. За 1971—80 збудовано 6729 тис. $м^2$ житл. площі, в т. ч. 1980— 545 тис. $м^2$.

Торгівля й побутове обслуговування. В 1980 у П. о. було 7962 підприємства роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1980 зріс проти 1970 в 1,7 раза. На кін. 1980 в області діяло 2272 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 1113 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1980 зріс проти 1970 в 2 рази.

Охорона здоров'я. В 1980 в області було 21,6 тис. лікарняних ліжок (124,4 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 5418 лікарів (31,3 лікаря на 10 тис. ж.). Діяли 177 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. В області функціонують 15 санаторіїв, зокрема «Миргород», «Березовий гай», «Хорол», і пансіонатів з лікуванням, а також 2 будинки відпочинку.

Культура. В 1981/82 навч. р. в області було 1077 загальноосв. шкіл (243,3 тис. учнів), 28 серед. спец. навч. закладів (26,3 тис. учнів), 42 профес.-тех. уч-ща (20,3 тис. учнів), 5 вузів: *Полтавський сільськогосподарський інститут, Полтавський педагогічний інститут* імені В. Г. Короленка, *Полтавський інженерно-будівельний інститут, Полтавський медичний стоматологічний інститут, Полтавський кооперативний інститут* (у вузах — 21,8 тис. студентів), а також Кре-

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1980,%)

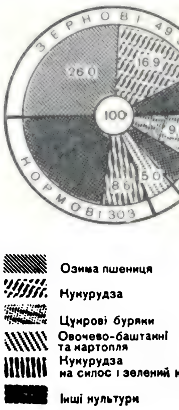

1. Скиртування соломи в колгоспі «Перемога» Карлівського району.
2. Свиновідгодівельний комплекс радгоспу імені ХТЗ Чутівського району.
3. Збирання цукрових буряків у колгоспі «Прапор комунізму» Гадяцького району.

менчуцький філіал Харків. політех. ін-ту. Працюють *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Полтавська гравіметрична обсерваторія* АН УРСР, н.-д. і конструкторсько-технологічний ін-т емальованого хім. устаткування «Емальхіммаш», Укр. філіал Всесоюзного ін-ту комплексного проектування і цивільних будівель, споруд і об'єктів, відділення *Геологорозвідувального українського науково-дослідного інституту,* Полтав. с.-г. дослідна станція — у Полтаві, Всесоюзний н.-д. проектно-технологічний ін-т вагонобудування у Кременчуці та ін. н.-д. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють відділення і орг-ції творчих спілок письменників (з 1956), художників (з 1971), журналістів (з 1958), архітекторів (з 1939), обл. відділення Муз. т-ва УРСР (з 1958), два театри — *Полтавський український музично-драматичний театр* імені М. В. Гоголя і *Полтавський театр ляльок,* обл. філармонія. В П. о. 1110 масових б-к (фонд — 14,4 млн. одиниць зберігання), 1097 клубних закладів, 1353 кіноустановки, 14 держ. музеїв: *Полтавський краєзнавчий музей, Музей історії Полтавської битви, Котляревського І. П. музей, Мирного Панаса музей,* літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка (див. *Короленка В. Г. музеї*), *Полтавський художній музей,* всі — у Полтаві, *Макаренка А. С. музей* у Кременчуці, *Горького О. М. музей* у с. Мануйлівці Козельщинського р-ну, літ.-меморіальний музей Д. Гурамішвілі у Миргороді, краєзнавчі музеї в Лубнах, Лохвиці та ін., 514 музеїв, 648 ленінських кімнат та кімнат бойової і трудової слави, що пра-

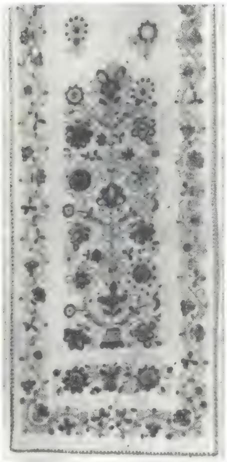

Вироби народних майстрів.
Баран. Глина, ліплення. Опішня Зіньківського району.
Рушник. Полтавська гладь. Решетилівка.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Парк 18 ст.
2. Місце народження укр. філософа і поета Г. С. Сковороди. Меморіальний комплекс на честь Г. С. Сковороди.
3. Істор.-краєзнавчий музей.
4. Комплекс пам'ятників у Шумейковому гаю на місці битви рад. військ з нім.-фашист. загарбниками 20 вересня 1941 під командуванням генерал-полковника М. П. *Кирпоноса* і члена Військової ради Пд.-Зх. фронту М. О. *Бурмистенка.*
5. Місце народження укр. письменника А. Ю. *Тесленка.* Пам'ятник на могилі письменника.
6. Літ.-меморіальний музей А. Ю. Тесленка.
7. Пам'ятник укр. філософу і поету Г. С. Сковороді.
8. Краєзнавчий музей.
9. Пам'ятник генерал-лейтенанту П. П. *Корзуну,* який загинув у боях за Гадяч 1943. Могила П. П, Корзуна.
10. Місце народження укр. публіциста, історика, філософа, громад. діяча, етнографа М. П. Драгоманова і укр. письменниці Олени Пчілки.
11. Пам'ятник Лесі Українці.
12. Місце народження рад. ученого в галузі механіки тричі Героя Соціалістичної Праці М. Л. *Духова.*
13. Успенська церква — архіт. пам'ятка 17 ст.
14. Місце народження укр. і рос. письменника Є. П. Гребінки. Могила Є. П. Гребінки.
15. Пам'ятник юним патріотам — піонерам Борі Гайдаю, Вані Сацькому, Толі Буценку, замученим фашистами 1943.
16. Місце народження рад. парт. і держ. діяча О. Г. *Шліхтера.* Пам'ятник О. Г. Шліхтеру.
17. Пам'ятник на могилі укр. письменника О. В. *Донченка.*
18. Краєзнавчий музей.
19. *Мгарський монастир* — архіт. пам'ятка.
20. Місце битви сел.-козацьких військ на чолі з Наливайком проти польс.-шляхет. військ 1596.
21. Будинок, у якому жили декабристи брати С. І. *Муравйов-Апостол* і М. І. *Муравйов-Апостол.*
22. Парк 19 ст.
23. Місце народження укр. письменника Панаса Мирного.
24. Літ.-меморіальний музей Д. *Гурамішвілі.* Пам'ятник поету.
25. Краєзнавчий музей.
26. Меморіальна стела на місці розташування штабу партизанського загону *«Перемога».*
27. Місце народження рос. і укр. письменника В. В. *Капніста.* Могила В. В. Капніста.
28. Обеліск на місці *Сорочинської трагедії 1905.*
29. Пам'ятник піонеру Павлику Теслі, вбитому куркулями 1927.
30. Місце народження М. В. Гоголя. Музей М. В. Гоголя. Пам'ятник письменнику.
31. Преображенська церква — архіт. пам'ятка 18 ст.
32. Місце народження укр. рад. письменників братів Г. М. *Тютюнника* і Григора Тютюнника.
33. *Більське городище.*
34. Місце народження рад. держ. і військ. діяча двічі Героя Рад. Союзу С. А. Ковпака. Пам'ятник С. А. Ковпаку.
35. Ковпаківський лісопарк.
36. Обеліск на місці родового маєтку М. В. Гоголя, де пройшли дитячі та юнацькі роки письменника. Заповідник-музей М. В. Гоголя.
37. Пам'ятник жертвам фашизму.
38. Пам'ятки архітектури: Троїцька та Миколаївська церкви (обидві — 18 ст.); Тріумфальна арка (19 ст.).
39. Істор.-краєзнавчий музей.
40. Парасоцький ліс.
41. Пам'ятник І. П. Котляревському, який сформував тут 1812 козачий полк.
42. Давньоруське городище.
43. Меморіальний комплекс в пам'ять розстріляних гітлерівцями жителів села, яке було знищене нім. фашистами.
44. Місце народження укр. поета-байкаря Л. І. Глібова. Пам'ятник Л. І. Глібову.
45. Обеліск на місці концтабору, в якому було знищено більш як 55 тис. мирних жителів і військовополонених.
46. Місце народження укр. поета Л. І. *Боровиковського.* Могила Л. І. Боровиковського.
47. Місце народження укр. рад. кобзаря Ф. Д. *Кушнерика.* Могила Ф. Д. Кушнерика.
48. Пам'ятник О. П. *Довженкові.*
49. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
50. Пам'ятник М. В. *Фрунзе.*
51. Обеліск на місці форсування річки Ворскли рад. військами у вересні 1943.
52. Пам'ятник на місці переправи рос. армії через річку Ворсклу в червні 1709.
53. Пам'ятник В. І. Леніну.
54. Братська могила борців за владу Рад.
55. Меморіальний комплекс Солдатської Слави.
56. Пам'ятник нескореним полтавчанам, що загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
57. Пам'ятник генерал-лейтенанту О. І. *Зигіну,* який загинув 1943 під час визволення Полтавщини.
58. Місце народження укр. письменника І. П. Котляревського. Музей-садиба й літ.-меморіальний музей І. П. Котляревського. Пам'ятник І. П. Котляревському. Могила письменника.
59. Місце народження рад. держ. і парт. діяча А. В. *Луначарського.*
60. Місце народження легендарної укр. нар. співачки Марусі *Чурай.*

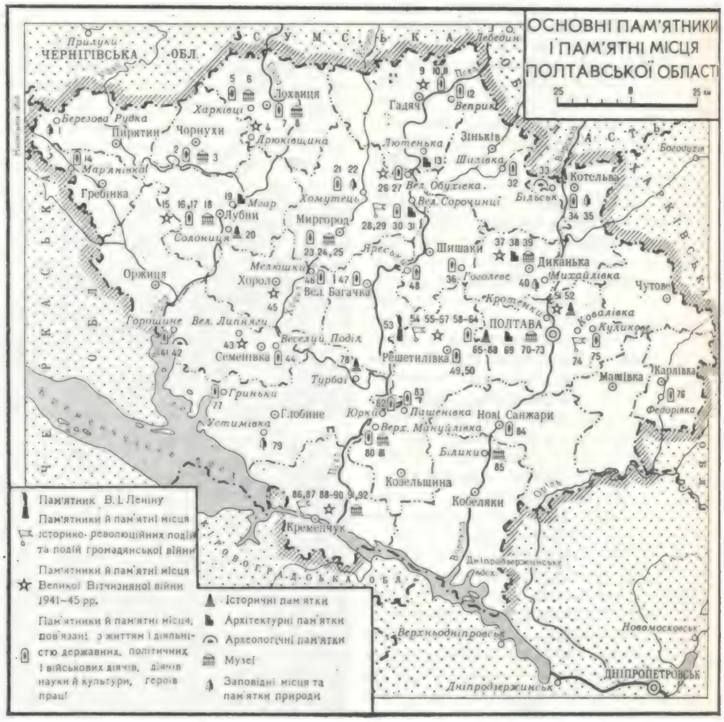
ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
25
0
25 км
Прилуки
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛ.
СУМСЬКА
Лебедин
Березова Рудка
Пирятин
Чорнухи
Харківці
Лохвиця
Дрюківщина
Мар'янівка
Гребінка
Мгар
Лубни
Солониця
Хомутець
Миргород
Гадяч
Веприк
Зіньків
Лютенька
Шилівка
Вел. Обухівка
Вел. Сорочинці
Котельва
Більськ
Богодухів
ХАРКІВСЬКА
Ворскла
Яреськи
Шишаки
Диканька
Михайлівка
Гоголеве
Кротенки
Чутове
Мелюшки
Хорол
Вел. Багачка
Оржиця
Горошине
Вел. Липняги
Веселий Поділ
Семенівка
Турбаї
ПОЛТАВА
Решетилівка
Ковалівка
Куликове
Машівка
Карлівка
Федорівка
Гриньки
Глобине
Устимівка
Юрки
Пашенівка
Верх. Мануйлівка
Нові Санжари
Білики
Козельщина
Кобеляки
Кременчук
Орель
КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛ.
ЧЕРКАСЬКА ОБЛ.
Кременчуцьке водосх.
Дніпродзержинське водсх.
Верхньодніпровськ
Дніпродзержинськ
Новомосковськ
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
Пам'ятник В. І. Леніну
Пам'ятники й пам'ятні місця історико-революційних подій та подій громадянської війни
Пам'ятники й пам'ятні місця Великої Вітчизняної війни 1941–45 рр.
Пам'ятники й пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю державних, політичних і військових діячів, діячів науки й культури, героїв праці
Історичні пам'ятки
Архітектурні пам'ятки
Археологічні пам'ятки
Музеї
Заповідні місця та пам'ятки природи

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

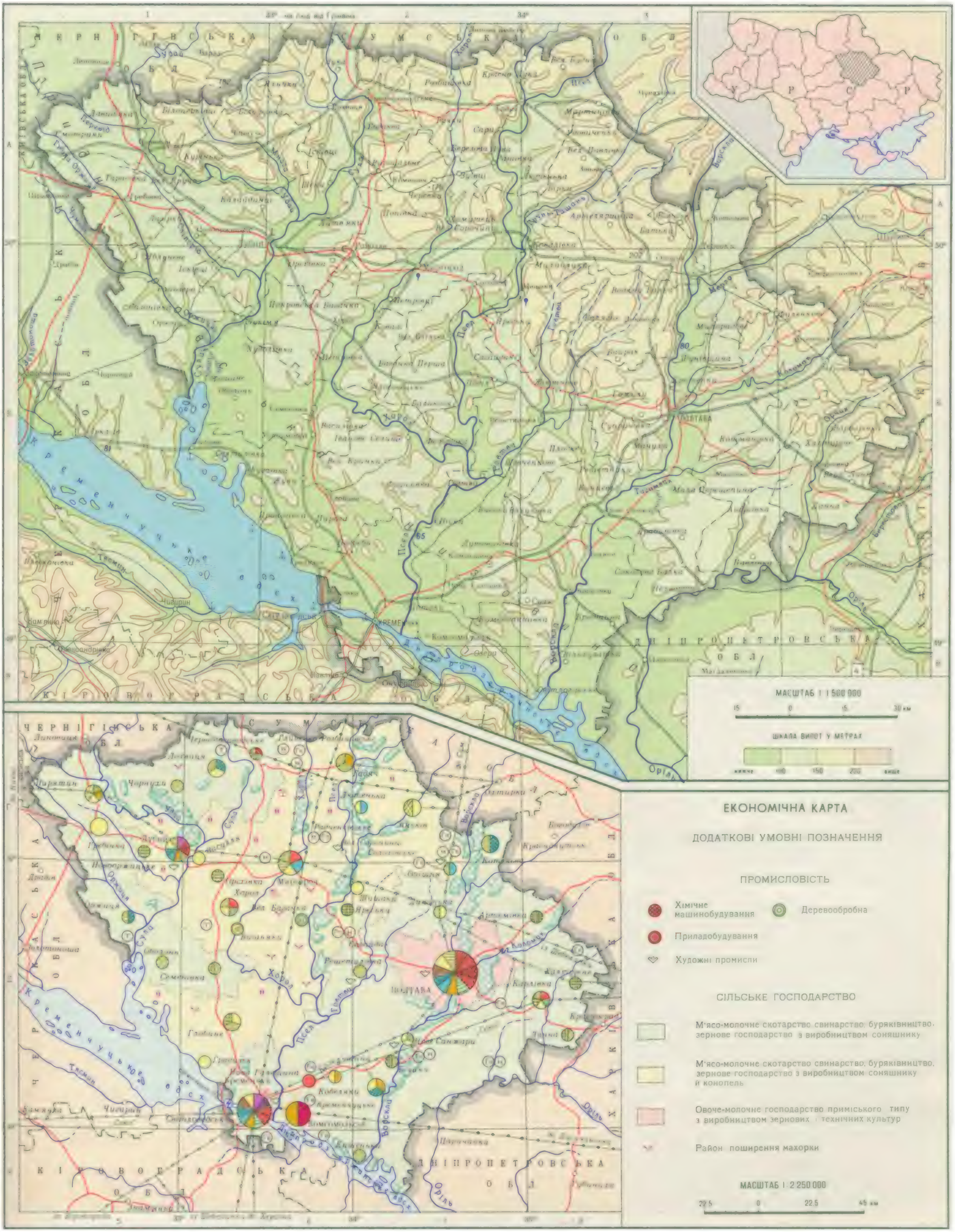
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛ
СУМСЬКА ОБЛ
КИЇВСЬКА ОБЛ
ЧЕРКАСЬКА ОБЛ
КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛ
ХАРКІВСЬКА ОБЛ
У Р С Р
ПОЛТАВА
Кременчук
Кременчуцьке водосх.
Лубни
Миргород
Гадяч
Хорол
Пирятин
Лохвиця
Глобине
Кобеляки
Карлівка
Решетилівка
Зіньків
Чорнухи
Семенівка
Градизьк
Нові Санжари
Котельва
Диканька
Машівка
Ворскла
Псел
Сула
Хорол
Удай
Оржиця
Орель
Дніпро
Дніпродзержинське водосх.
Тясмин
МАСШТАБ 1 : 1 500 000
15
0
15
30 км
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
нижче
100
150
200
вище
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ПРОМИСЛОВІСТЬ
Хімічне машинобудування
Деревообробна
Приладобудування
Художні промисли
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
М'ясо-молочне скотарство, свинарство, буряківництво, зернове господарство з виробництвом соняшнику
М'ясо-молочне скотарство, свинарство, буряківництво, зернове господарство з виробництвом соняшнику й конопель
Овоче-молочне господарство приміського типу з виробництвом зернових і технічних культур
Район поширення махорки
МАСШТАБ 1 : 2 250 000
22.5
0
22.5
45 км

ПОЛЬЩА

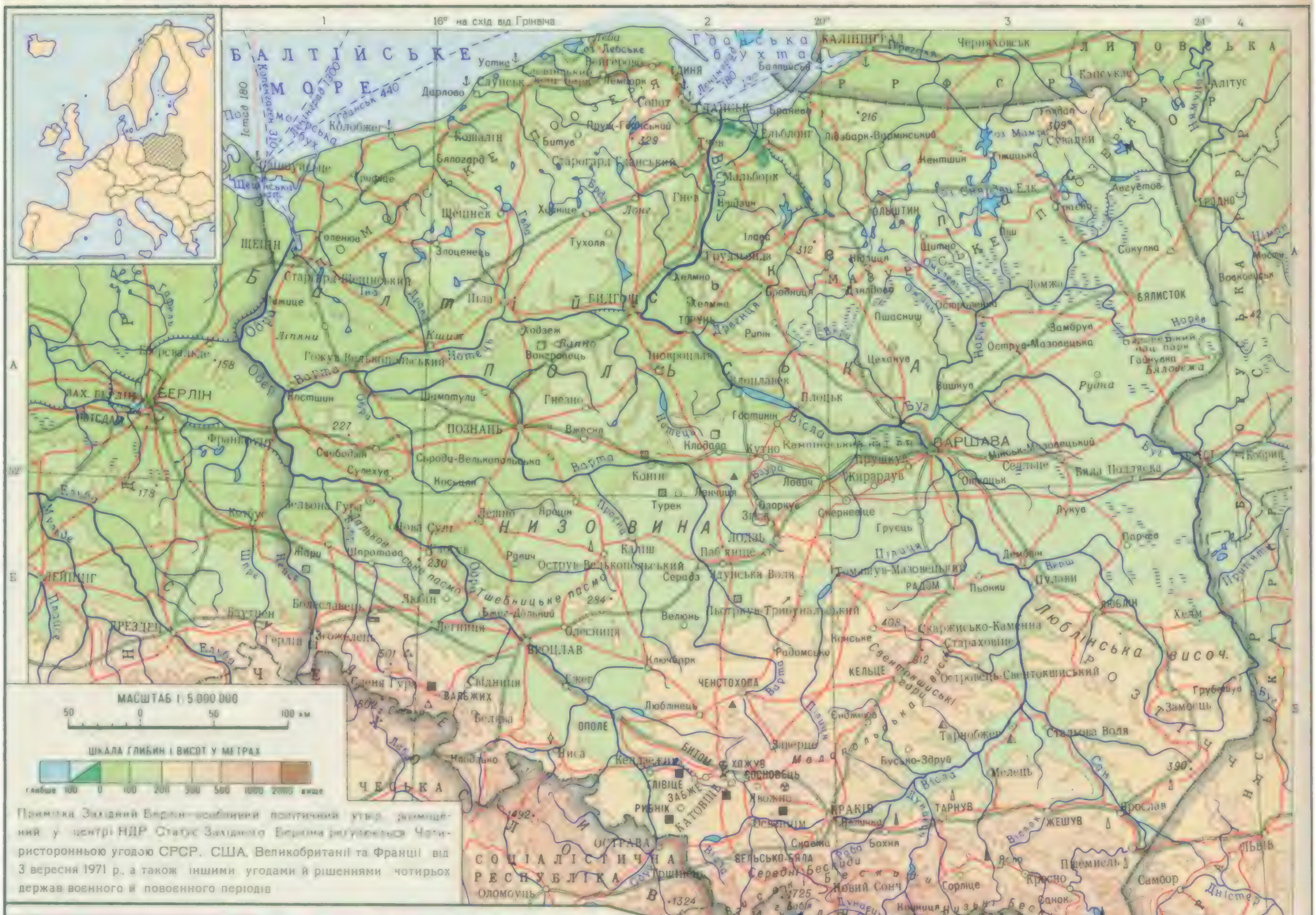
16° на схід від Грінвіча
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Гданська бухта
КАЛІНІНГРАД
Черняховськ
Л И Т О В С Ь К А
Р Р Ф С Р
Алітус
Гродно
Устка
Слупськ
Леба
Владиславово
Гдиня
Сопот
ГДАНСЬК
Ельблонг
Бранево
Лідзбарк-Вармінський
Кентшин
Гіжицько
Елк
Сувалки
Августов
Дарлово
Кошалін
Колобжег
Битув
Бялогард
Щецинек
Старогард-Гданський
Мальборк
Хойнице
Тухоля
Злоценець
Гнев
Тчев
ОЛЬШТИН
ЩЕЦИН
Свіноуйсьце
Голенюв
Старгард-Щецінський
Піла
Грудзьондз
Хелмно
Бродниця
Ілава
Дзялдово
Остроленка
Ломжа
БЯЛИСТОК
Хайнувка
Бєльськ-Підляський
Замбрув
Остров-Мазовецька
Цеханув
Вишкув
БИДГОЩ
ТОРУНЬ
Іновроцлав
Влоцлавек
Плоцьк
Гостинін
Кутно
Рипін
Ходзеж
Вонгровець
Гнєзно
Шамотули
Костшин
Гожув-Великопольський
Нотець
Варта
Одер
Берлін
Потсдам
ПОЗНАНЬ
Вжесня
Сьроди-Великопольська
Слубіце
Сулехув
Зельона Гура
Косьцян
Лешно
Кротошин
Коло
Конін
Турек
Ленчиця
ВАРШАВА
Прушкув
Жирардув
Мінськ-Мазовецький
Седльце
Бяла-Підляська
Брест
Кобрин
Лукув
Гарволін
Пулави
Радзинь
Н И З О В И Н А
ЛОДЗЬ
Пабяніце
Згеж
Скерневиці
Лович
Томашув-Мазовецький
РАДОМ
Гроєць
Острув-Великопольський
Калиш
Серадз
Здунська Воля
Пйотркув-Трибунальський
Велюнь
Радомсько
Ключборк
Олесниця
Тшебницьке пасмо
Каліше
Глогув
Легниця
Яворь
Болеславець
Згожелець
Дрезден
Лейпциг
ВРОЦЛАВ
Сьвидниця
Валбжих
Єленя Гура
Снєжка
Нижа
Бжег
ОПОЛЕ
Ключборк
Люблінець
ЧЕНСТОХОВА
Кельце
КЕЛЬЦЕ
Скаржисько-Каменна
Стараховіце
Островець-Свентокшиський
Свентокшиські гори
Люблінська височ.
ЛЮБЛІН
Хелм
Красник
Замосць
Грубешув
Сталева Воля
Тарнобжег
Мелець
ЖЕШУВ
Ярослав
Перемишль
Львів
Самбор
Дністер
Кросно
Санок
Ясло
Горлиці
Новий Сонч
Новий Тарг
Закопане
ТАРНУВ
Бохня
КРАКІВ
Величка
Освенцім
Вадовиці
Сухедньов
БЕЛЬСЬКО-БЯЛА
Цешин
Рибник
Гливіце
Забже
Битом
Хожув
КАТОВІЦЕ
Сосновець
Явожно
Бусько-Здруй
Завєрце
Острава
Оломоуць
ЧЕСЬКА
С О Ц І А Л І С Т И Ч Н А Р Е С П У Б Л І К А
СЛОВАЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА
Татранський нац. парк
Бескиди
К А Р П А Т И
Бещади
Сян
Вісла
Буг
Нарев
Пілиця
Нотець
Варта
Бзура
Дунаєць
Попрад
Ельба
Шпрее
Нейсе
Б Р С Р
Б Е Л О Р У С Ь К А
У К Р А Ї Н С Ь К А Р С Р
Н Д Р
Н І М Е Ч Ч И Н А
Неман
Мамри
Снярдви
Пуща Біловезька
Ґруна
1602
1324
1725
2499
1346
1425
МАСШТАБ 1:5 000 000
50
0
50
100 км
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
глибше
100
0
100
200
300
500
1000
2000
вище

Примітка. Західний Берлін—особливий політичний утвір, розміщений у центрі НДР. Статус Західного Берліна регулюється Чотиристоронньою угодою СРСР, США, Великобританії та Франції від 3 вересня 1971 р., а також іншими угодами й рішеннями чотирьох держав воєнного й повоєнного періодів

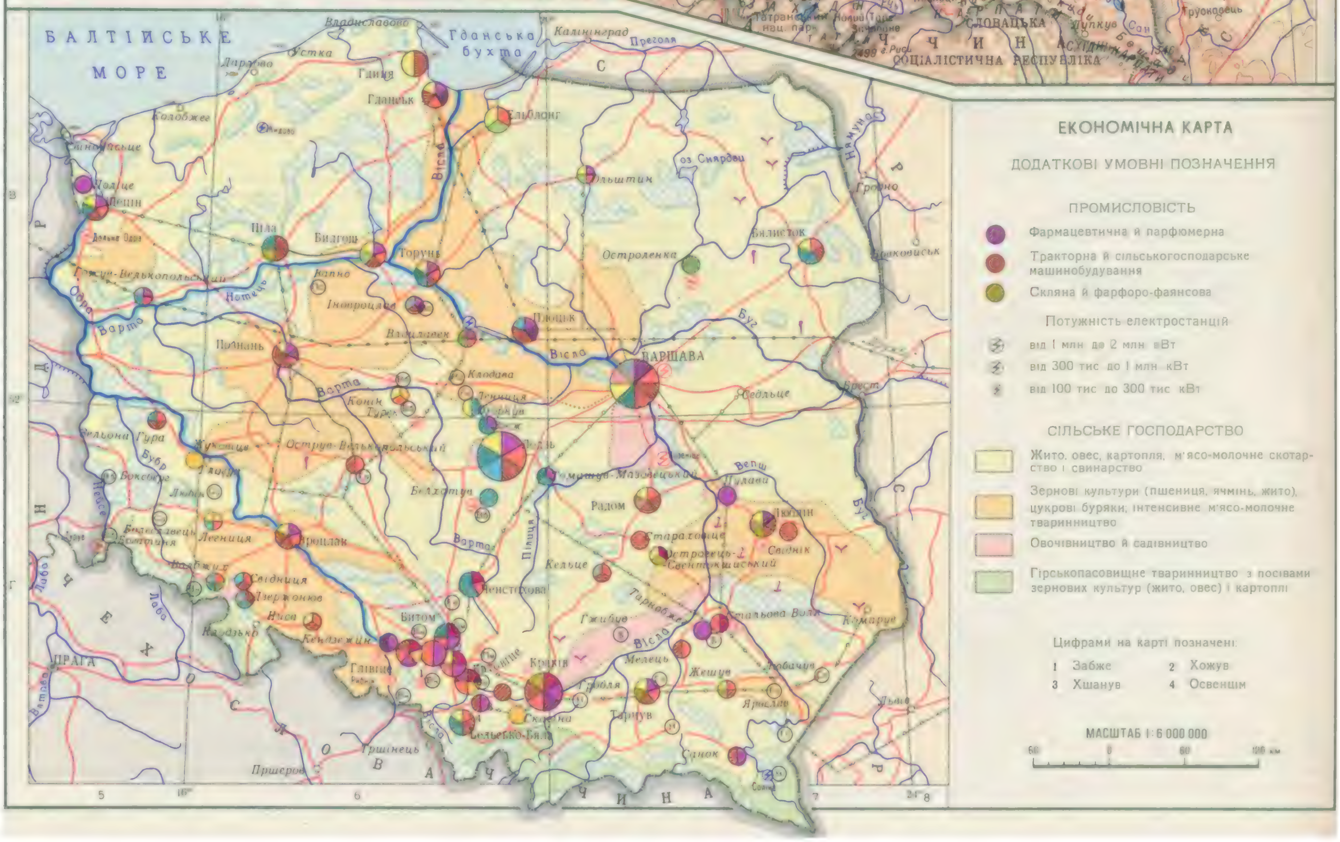
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Гданська бухта
Калінінград
Преголя
Владиславово
Устка
Дарлово
Гдиня
Гданськ
Ельблонг
Колобжег
Свіноуйсьце
Поліце
Щецин
Дольна Одра
Ольштин
оз. Снярдви
Неман
Гродно
Білосток
Остроленка
Піла
Бидгощ
Торунь
Іновроцлав
Гожув-Великопольський
Нотець
Одра
Варта
Познань
Влоцлавек
Плоцьк
Вісла
Бонково
Кутно
Ленчиця
Конін
Турек
ВАРШАВА
Буг
Седльце
Брест
Зельона Гура
Бубр
Жагань
Острув-Великопольський
Белхатув
Лешно
Томашув-Мазовецький
Пулави
Вепш
Люблін
Радом
Стараховіце
Островець-Свентокшиський
Свидник
Легниця
Вроцлав
Болеславець
Богатиня
Сьвидниця
Валбжих
Дзержонюв
Ниса
Кендзежин
Ченстохова
Кельце
Пілиця
Битом
Гливіце
Краків
Тарнув
Мелець
Жешув
Тарнобжег
Сталева Воля
Ярослав
Любачів
Скавіна
Бельсько-Бяла
Освенцім
Кросно
Санок
Тршинець
Пршеров
Прага
Лаба
Влтава
Ч Е Х О С Л О В А Ч Ч И Н А
1
2
3
4

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

●	Фармацевтична й парфюмерна
●	Тракторна й сільськогосподарське машинобудування
●	Скляна й фарфоро-фаянсова

Потужність електростанцій

⚡	від 1 млн до 2 млн кВт
⚡	від 300 тис до 1 млн кВт
⚡	від 100 тис до 300 тис кВт

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

▭	Жито, овес, картопля; м'ясо-молочне скотарство і свинарство
▭	Зернові культури (пшениця, ячмінь, жито), цукрові буряки; інтенсивне м'ясо-молочне тваринництво
▭	Овочівництво й садівництво
▭	Гірськопасовищне тваринництво з посівами зернових культур (жито, овес) і картоплі

Цифрами на карті позначені:

1	Забже	2	Хожув
3	Хшанув	4	Освенцім

МАСШТАБ 1:6 000 000

60 0 60 120 км

цюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах 12,6 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких бере участь 203,5 тис. аматорів, 65 колективам присвоєно звання народних або заслужених, серед них — засл. нар. ансамбль пісні і танцю УРСР «Лтава» та засл. нар. капела УРСР бандуристок Полтав. міського будинку культури, оркестр нар. інструментів у Новосанжарському, хорова капела в Миргородському, хорланка буряководів в Оржицькому районах, ансамбль бального танцю «Грація» облміжколгоспбуду, цирк «Юність» у Кременчуці, нар. театри в Полтаві, Кременчуці, Миргороді, Гадячі, Котельві. На Полтавщині здавна поширені різні види декоративно-ужиткового мист.: худож. вишивка — в Полтаві, килимарство і худож. вишивка — в Решетилівці, худож. кераміка — в Опішні, Миргороді, Сенчі, вироби з дерева — в Зінькові. Відроджено промисли худож. обробки дерева в Кременчуці та худож. розпису на дереві в Миргороді. Нині нар. промисли об'єднано у великі худож.-виробничі колективи: об'єднання «Полтавчанка» з філіями в Опішні, Нових Санжарах, Великих Сорочинцях, Кременчуці і фабрика худож. виробів ім. Клари Цеткін у Решетилівці, працює *Миргородський керамічний технікум* імені М. В. Гоголя.

Серед позашкільних закладів області — 36 палаців і будинків піонерів, 27 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 14 дит. спорт. шкіл, 37 баз відпочинку, 5 бюро подорожей і екскурсій. Працює обл. парт. вид-во «Полтава». Виходять дві обл. газети — «*Зоря Полтавщини*» і «Комсомолець Полтавщини», одна міська, дві міськрайонні і 23 районні газети. Обл. радіомовлення і телебачення. Трудящі П. о. підтримують дружні зв'язки з трудящими Великотирновського округу Болгарії, Слупського і Кошалінського воєводств ПНР.

П. о. багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. 2603 пам'ятки історії і культури взято д-вою під охорону. На Полтавщині чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Полтавської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967; Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. К., 1981. *В. Й. Барабаш, І. Ю. Горобець, П. М. Пустовіт.*

61. Садиба і могила художника Г. Г. Мясоєдова.
62. Пам'ятник М. В. Гоголю.
63. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
64. Пам'ятник на могилі хірурга М. В. Скліфосовського.
65. Заповідна територія «Поле Полтавської битви» (*Музей історії Полтавської битви,* братська могила рос. воїнів, пам'ятник Петру І, обеліск на місці рос. редутів, пам'ятники: на місці командного пункту Петра І, швед. воїнам від росіян, швед. воїнам від шведів).
66. Монумент Колона Слави на честь перемоги рос. армії в *Полтавській битві 1709*.
67. Пам'ятник на місці відпочинку Петра І після Полтавської битви.
68. Пам'ятник захисникам Полтави та коменданту фортеці полковнику О. С. *Келіну*.
69. Пам'ятки архітектури: ансамбль будинків *Круглої площі* (19 ст.), собор Хрестовоздвиженського монастиря (1689—1709).
70. *Полтавський краєзнавчий музей.*
71. *Полтавський художній музей.*
72. Літ.-меморіальний музей Панаса Мирного. Пам'ятник Панасу Мирному. Могила письменника.
73. Літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка. Могила письменника.
74. Обеліск на місці розправи царських військ над учасниками селянського повстання 1902.
75. В 1924 болгарськими комуністами за ініціативою Ц. Радойнова в Куликовому було організовано інтернац. с.-г. комуну ім. Д. Благоєва. Пам'ятник Д. Благоєву і Ц. Радойнову.
76. Місце народження льотчика-космонавта СРСР генерал-лейтенанта авіації двічі Героя Рад. Союзу Г. Т. *Берегового.*
77. Місце народження композитора М. В. Лисенка. Пам'ятник М. В. Лисенкові.
78. Місце *Турбаївського повстання 1789—93.*
79. Дендропарк (засн. 1893).
80. Пам'ятник О. М. Горькому.
81. Музей О. М. Горького.
82. Місце народження українського радянського письменника А. В. *Головка.*
83. Місце народження рос. вченого-математика М. В. *Остроградського.* Могила М. В. Остроградського.
84. Пам'ятник двічі Героєві Соціалістичної Праці О. В. Коваленку.
85. Літ.-меморіальний музей угор. письменника Мате *Залки.*
86. Пам'ятник борцям за владу Рад.
87. Пам'ятник балтійським морякам, які 1919—20 захищали місто від білогвардійців.
88. Пагорб Бойової Слави.
89. Меморіал «Вічно живим» на місці, де в роки нім.-фашист. окупації був концтабір, в якому знищено близько 100 тис. радянських військовополонених і патріотів міста.
90. Пам'ятник морякам Дніпровської флотилії.
91. Істор.-краєзнавчий музей.
92. Музей А. С. *Макаренка.*

Один з корпусів Миргородського курорту.

ПОЛТАВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б). Перші марксистські гуртки на Полтавщині виникли в 90-х р. 19 ст. До одного з них (у Полтаві) входив О. Г. *Шліхтер*. У 1896 Н. К. Крупська за дорученням В. І. Леніна провела в Полтаві нараду представників київ. і полтав. соціал-демократів з питань підготовки до *Першого з'їзду РСДРП* та видання загальнопартійної нелегальної газети. У 1900 в Полтаві було створено першу на Україні групу сприяння «Искре» (Південна група). В її діяльності велику роль відігравали В. П. Ногін, агенти «*Искры*» І. І. Радченко, П. А. Красиков та ін. В 1901 в Полтаві й Кременчуці виникли с.-д. орг-ції. Під їхнім керівництвом на початку 20 ст. на Полтавщині посилився страйковий робітн. і сел. рух, яскравим виявом якого було *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902.* Після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) в Полтав. к-ті розгорнулася гостра боротьба між більшовиками та меншовиками, але формально к-т не визначив свого ставлення до розколу в партії. Революція 1905—07 сприяла активізації роботи П. о. РСДРП. У 2-й пол. 1907 в Полтав. орг-ції було проведено арешти, внаслідок чого в ній посилився вплив меншовиків-ліквідаторів. Наприкінці 1908 більшовики розгорнули активну діяльність: обладнали друкарню, випустили один номер нелегальної газети «Рабочий листок». У 1912 в Полтаві було створено групу РСДРП. В роки 1-ї світової війни в орг-ції переважаючим впливом користувалися більшовики, які проводили антивоєнну агітацію серед трудящих.

Після Лютн. революції 1917 діяла Полтав. об'єднана орг-ція РСДРП, яка налічувала 300 чол. (у серпні — вересні 1917 до неї входили дві групи більшовиків — міська і на станції Полтава-Південна). 1.X 1917 більшовики Полтави вийшли з об'єднаної орг-ції і оформили свій к-т. У жовтні 1917 Полтав. к-т РСДРП(б) приступив до видання газ. «*Молот*». У листопаді 1917 за ініціативою к-ту проведено губ. конференцію РСДРП(б), яка обрала Тимчасове губ. бюро РСДРП(б). У грудні 1917 представники орг-ції, яка налічувала на той час бл. 600 чол., взяли активну участь у роботі *Обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) у Києві.* 6 (19).І 1918 в Полтаві встановлено Рад. владу. Більшовицька орг-ція, що налічувала близько 1 тис. чол., очолила здійснення перших соціалістичних перетворень. Див. також *Полтавська обласна партійна організація.* *Б. І. Корольов.*

Полтавська область. Пам'ятник Солдатської Слави в Полтаві. Скульптор Е. Кунцевич, архітектори І. Мезенцев та ін. 1969.

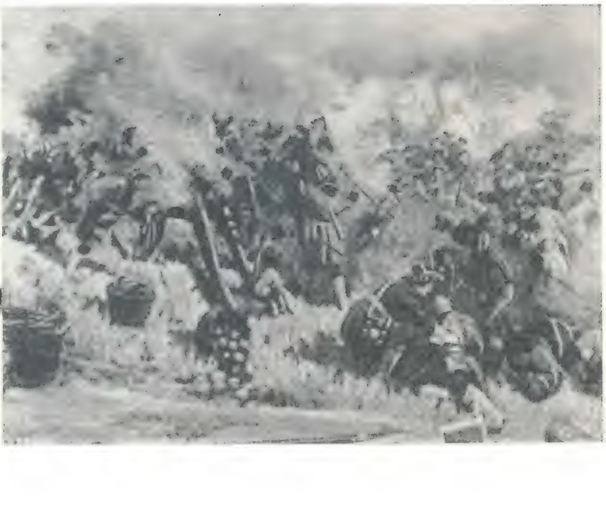

Полтавська область. Діорама «Полтавська битва 27 червня 1709 р.». Фрагмент. Художники А. А. Горпенко, Н. Жашков, Г. І. Марченко. 1959. Музей історії Полтавської битви в Полтаві.

Полтавська область. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Полтаві. Скульптор І. П. Кавалерідзе. 1926.

ПОЛТА́ВСЬКА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА КУРЕ́Й — кури м'ясо-яєчного типу. За забарвленням оперення поділяють на 3 групи: глинясті, зозулясті й чорні. Найбільше госп. значення мають глинясті кури. Вважають, що їх виведено схрещуванням місцевих курей із завезеними в Росію півнями породи орпінгтон. У глинястих курей трояндоподібний гребінь, шия коротка, товста, груди округлі, спина рівна, широка, довга. Оперення світло- або темно-жовте, кінці махового пір'я і хвоста чорні. Жива маса півнів 3—3,3 кг, курок 2,1—2,3 кг. Несучість 170—175 яєць на рік. Маса яйця 56—57 г. Розводять П. п. г. к. у Полтав., Харків. та ін. областях України. Див. також *Птахівництво.*

«ПОЛТА́ВСЬКЕ УКРАЇ́НСЬКЕ ДРАМАТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО». Засн. 1914. Серед основоположників — І. Недоля, М. Невеселий, В. Вікторов, Г. Ніженцева, О. Слюсаренко, В. Корнілич, О. Самійленко. Режисерами в різний час були — Д. *Козачковський,* М. *Петлішенко,* І. Котов, С. Киянов-Чарський, П. Клименко, Г. Нескуба. Мета т-ва — пропаганда серед робітників і селян класичної укр. драматургії (зокрема, творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, М. Старицького, Б. Грінченка, І. Карпенка-Карого). Після встановлення у Полтаві Радянської влади т-во брало активну участь у худож. обслуговуванні частин Червоної Армії, сільс. районів та у різних громад.-масових заходах. На поч. 1924 «П. у. д. т.» реорганізувалося й дістало назву Полтав. театр «Рух». Колектив гастролював на Донбасі, де показав вистави — «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інсценізації Л. *Курбаса*), «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Цар Максиміліан» Ремізова, «Світлий бог» Айзмана. Восени 1924 театр припинив існування. Група акторів організувала *театр «Жовтень»,* який проіснував до 1925 й був розформований.

Літ.: Козачковський Д. І. Полтавське українське драматичне товариство. В кн.: Театральна культура. К., 1968.
М. Г. Лабінський.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ВІ́ЛЬНИЙ ТЕА́ТР — рос.-укр. професіональний театр. Діяв у спец. перебудованому під театр казенному будинку. В 1808—12 трупу утримував Й. Калиновський. У складі трупи були — А. Калиновська, М. Трусколяська, О. Струпова, О. Павлова, П. Медведєв, Д. Поляков, К. Манкутевич, Д. Минеєв. Трупа виступала в Кременчуку, Ромнах, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), 1812 переїхала до Харкова (з 1814 разом з Й. Калиновським її власником був І. *Штейн*). У 1817 трупа поділилася на дві частини, одну з яких було переведено до Полтави. Режисером трупи був П. Барсов, помічниками режисера — М. *Щепкін* і М. Городенський. До складу входили драм. актори Павлов, І. Угаров, П. Медведєв, Нальотов, Климов, Т. Пряженковська, М. Сорокіна, Медведєва, Алексеєва, К. *Нальотова,* співачки Бистрова, Постникова та ін., диригент Ф. Данильченко. Директори театру — І. *Котляревський* та О. Імберг. В репертуарі: п'єси рос. драматургів — «Недоросток» Д. Фонвізіна, «Хвалько» і «Диваки» Я. Княжніна, «Великодушність, або Рекрутський набір» М. Ільїна, «Богатонов на селі, або Сюрприз самому собі» М. Загоскіна, «Своя сім'я, або Заміжня наречена» О. Шаховського, О. Грибоєдова і М. Хмельницького, «Едіп в Афінах» В. Озерова; п'єси зарубіжних авторів (Ж. Б. Мольєра, Р. Б. Шерідана, Г. Д. Цшокке, А. Коцебу та ін.) у рос. перекладах, опери «Водовоз» Л. Керубіні, «Севільський цирульник» Дж. Паїзієлло, «Сільські співачки» В. Фйораванті, «Чорногорський замок» Н. Далейрака та ін. Не маючи п'єс укр. мовою і на укр. тематику, П. в. т. включив до репертуару оперу «Леста, дніпровська русалка» (укр. варіант комічної опери С. Кауера «Дунайська русалка»), оперу-водевіль «Удача від невдачі» П. Семенова (муз. Ю. Е. Леонгарда), дія якої відбувається на Волині, окремі персонажі розмовляють укр. мовою. В опері-водевілі «Козак-віршописець» О. Шаховського та в комедії «Марфа і Угар, або Лакейська війна» О. Корсакова ролі Климовського та Угара виконували укр. мовою М. Щепкін. Для цього театру І. Котляревський написав свої укр. п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» (1819). Вистави цих творів за участю М. Щепкіна в ролях Виборного і Михайла Чупруна відкрили історію укр. профес. театру. Трупа щороку виступала у Харкові, Кременчуку, Ромнах, Чернігові та ін. містах. Наприкінці 1821 П. в. т. потрапив у скрутне матеріальне становище і припинив діяльність.
Р. Я. Пилипчук

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д ГАЗОРОЗРЯ́ДНИХ ЛАМП імені Комсомолу України — підприємство електротех. промисловості. Розташований у Полтаві. Буд-во почато 1961. Першу продукцію (люмінесцентні лампи і стартери) одержано 1963. З 1966 на підприємстві виготовляють дугові ртутні лампи високого тиску (ДРЛ). В 1976 вперше в СРСР освоєно випуск натрієвих ламп високого тиску (ДНаТ). До складу з-ду входять (1981) цехи — складальні (люмінесцентних ламп, ламп ДРЛ, ламп ДНаТ, стартерів), склоробний, металозаготівельний, енергетичний; дільниці — картонажна, товарів нар. споживання та ряд допоміжних дільниць. Продукція П. з. г. л. експортується більше як у 30 країн світу.
О. В. Зубарєв.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д ШТУ́ЧНИХ АЛМА́ЗІВ І АЛМА́ЗНОГО ІНСТРУМЕ́НТУ імені 50-річчя СРСР — підприємство інструментальної промисловості. Розташований у Полтаві. Буд-во почато 1964, введено в дію 1966. Продукція підприємства: круги з синтетичних алмазів певних типів і розмірів, волоки з природних і синтетичних алмазів, алмазні порошки, пасти, надтвердий матеріал гексаніт-Р та інструмент з нього, товари нар. споживання. На підприємстві впроваджено автом. преси для виготовлення контейнерів та їхнього спорядження, автом. лінії по виготовленню алмазних кругів на органічних і металевих зв'язках, нову прогресивну технологію виготовлення алмазних кругів з розподільною термофіксацією та технологію металізації алмазів тощо. З-д нагороджено орденом «Знак Пошани» (1976).
М. С. Пивоваров.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ІНЖЕНЕ́РНО-БУДІВЕ́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 на базі ф-ту с.-г. буд-ва Полтавського с.-г. ін-ту. В ін-ті 6 ф-тів: промислового і цивільного буд-ва, с.-г. буд-ва, санітарно-технічний, архітектурний, загальнотехнічний та заочний. Є аспірантура, підготовче відділення і ф-т підвищення кваліфікації сільс. будівельників. Фонд б-ки налічує (1981) понад 370 тис. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1981) близько 5 тис. студентів. За роки існування інститутом підготовлено понад 12 тис. спеціалістів. Інститут нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.
І. С. Доценко.

Полтавський інженерно-будівельний інститут.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ КООПЕРАТИ́ВНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Центроспілки СРСР. Засн. 1974. Ін-т має ф-ти: екон., товарознавчий, заготівельний, інженерно-технологічний. Є заочне відділення. При ін-ті працює ф-т підвищення кваліфікації спеціалістів споживчої кооперації. У фонді бібліотеки — 280 тис. одиниць зберігання (1981). У 1980/81 навчальному році в інституті налічувалося 5 тис. студентів.
М. М. Діанич

ПОЛТА́ВСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1891 Полтав. губернським земством за ініціативою рос. природознавця В. В. *Докучаєва.* З 1920 музей діяв у приміщенні кол. Полтав. земства (арх. О. І. Ширшов, художник і арх. В. Г. *Кричевський*). Під час нім.-фашист. окупації загарбники спалили цей будинок (загинули, зокрема, картини С. *Васильків-*

ського). Після війни приміщення музею було відбудоване. Відділи музею: природи, історії дореволюц. періоду, історії радянського суспільства, Чорнухинський істор.-краєзнавчий музей, Диканський істор.-краєзнавчий музей, літ.-меморіальний музей М. *Залки.* Діє постійна виставка «Побут і народне мистецтво Полтавщини». В музеї зберігаються унікальні колекції зразків полтав. грунтів, зібраних експедицією В. В. Докучаєва, археол. колекції, збірки килимів, народного одягу, зокрема плахт, вишивок, старовинної зброї, опішнянської кераміки, різьблення на дереві, речові експонати і документи з історії рад. суспільства — всього понад 140 тис. експонатів (1981). Музей має 6 філіалів: літературно-меморіальні музеї Панаса Мирного, В. Г. Короленка, І. Котляревського у Полтаві, краєзнавчий музей у Лохвиці, краєзнавчий музей і літературно-меморіальний музей Д. Гурамішвілі в Миргороді.

Літ.: Полтавський краєзнавчий музей. Путівник. Х., 1978.

М. Д. Онипко.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ СТОМАТОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931 як Харків. мед. стомат. ін-т на базі стомат. ф-ту Харків. мед. ін-ту. Сучас. назва — з 1967 (після переведення ін-ту в Полтаву). Ін-т має лікувальний і стомат. ф-ти, 49 кафедр і курсів, на яких навчається (1981/82) 2600 студентів; є аспірантура, підготовче відділення. За час існування в ін-ті підготовлено 13 тис. лікарів-стоматологів, з 1977— 900 лікарів-лікувальників. У б-ці ін-ту — понад 229 тис. томів. В ін-ті працювали В. П. *Воробйов,* Ю. М. *Гофунг,* В. Я. *Данилевський* та ін. Науковці ін-ту вивчають осн. стоматологічні захворювання, зокрема *карієс, пародонтоз* та ін., досліджують причини, частоту, клініку і діагностику післяродових інфекційних процесів у новонароджених, причини гострої і хронічної серцево-судинної недостатності, розробляють методи профілактики і лікування цих хвороб, способи боротьби з бактеріальною токсемією ряду хірургічних хвороб та ін.

П. М. Ковтуновський.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ О́ПЕРНИЙ ТЕА́ТР. Засн. у травні 1919 в Полтаві за ініціативою диригента О. Єрофеєва та співачки В. Старостинецької. У складі театру були: диригент А. Німківський, хормейстери В. Вериківський, О. Свєшников, режисери М. *Петлішенко,* С. Коробов, А. Кононович; у різний час працювали: І. *Козловський* (1919—23), І. Милославський, В. Александров, І. Авраменко, О. Зубов, Ф. Товрик-Гарло, В. Полив'яний, І. Плішаков, Н. Бартош-Седенко, Л. Днєпрова, М. Манська, Л. Левицька, О. *Ропська* та ін. В репертуарі колективу: «Наталка Полтавка» і «Утоплена» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» М. Аркаса, «Кармен» Ж. Бізе, «Фауст» Ш. Гуно, «Трубадур» Дж. Верді та ін. Припинив існування 1925.

І. М. Лисенко.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУТ імені В. Г. Короленка — вищий навч. заклад М-ва освіти Укр. РСР, один з найстаріших пед. вузів України. Засн. 1914 як учительський ін-т, 1919 перетворено на пед.; з 1921 — ін-т нар. освіти, з 1930 — ін-т соціального виховання, з 1933 — знову педагогічний. Протягом 1936—53 при ньому працював учительський ін-т. У 1946 присвоєно ім'я В. Г. Короленка. В складі ін-ту (1981) 6 ф-тів: філол., істор., фізико-матем., природничий, пед. (готує вчителів поч. класів), загально-технічних дисциплін і праці; заочне відділення. Працює б-ка (понад 380 тис. одиниць зберігання). В 1981/82 навч. р. налічувалося 4090 студентів, зокрема 2705 на денному відділенні. За роки існування в вузі підготовлено понад 23 тис. спеціалістів. Серед випускників ін-ту — А. С. Макаренко (1917) і В. О. Сухомлинський (1938).

П. М. Денисовець, В. Є. Лобурець.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений 1648. Після відокремлення 1661 *Зіньківського полку* (приєднаний у кін. 1649) П. п. складався з 17 сотень. Полковим центром було м. Полтава. Першим полковником П. п. був М. *Пушкар* (1648—58). В 70-х рр. 17 ст. в зв'язку з масовим переселенням з Уманщини селян і козаків, які рятувалися від тур.-тат. нападників, П. п. поповнився 5 сотнями, що виникли на р. Орелі. Пізніше було створено ще дві сотні. За переписом 1654, в П. п. було 19 міст і містечок. Населення П. п. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстанні 1657—58 проти І. *Виговського,* в антифеод. виступах 1687, 1689, 1691, в боротьбі проти швед. загарбників. Козаки П. п. в складі рос. армії брали участь в *Азовських походах 1695—96, Північній війні 1700—21,* рос.-тур. війнах 1735—39, 1768—74. У 1764 до створеної *Новоросійської губернії* відійшло 13 сотень П. п. з населенням 34 100 чол. чоловічої статі. В 1775 П. п. ліквідовано. Його територію приєднано до Новоросійської губернії.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

О. І. Путро.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа 1,3 тис. км^2. Нас. 77,3 тис. чол. (1981). У районі — 157 населених пунктів, підпорядкованих 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Полтава.* П. р. лежить у межах *Придніпровської низовини.* Корисні копалини: природний газ (Семенцівське газоконденсатне родовище), пісок, глина. Річки — *Ворскла* з притоками *Коломак* і Свинківка (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен) займають 18,7 тис. га. В межах району — Вільхівщинський держ. заказник. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Полтава. У районі найбільші пром. підприємства — біофабрика (с. Гожули), комбінат пром. підприємств (с. Терешки). Районний комбінат побутового обслуговування (с. Пушкарівка). В землеробстві переважає вирощування зернових та овочевих культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 90 тис. га, у т. ч. орні землі — 74 тис. га, луки і пасовища — 13,6 тис. га. Гол. культури: овочеві (огірки, помідори, капуста, морква), зернові (озима пшениця, ячмінь, кукурудза), цукр. буряки, соняшник. Садівництво. У районі — 13 колгоспів, 5 радгоспів, обл. с.-г. дослідна станція (с-ще Степне), навч. г-во Полтав. с.-г. ін-ту (с. Бричківка), дослідне г-во н.-д. ін-ту свинарства (с. Тахтаулове) тощо. Залізничні станції: Полтава, Супрунівка, Абазівка, Свинківка, Головач, Минівка. Автомоб. шляхів — 309 км, у т. ч. з твердим покриттям — 245 км. У районі — 52 заг.-осв. школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій «Лісові поляни» (с. Терентіївка) та будинок відпочинку (с. Кротенки). 57 клубних закладів, 75 кіноустановок, 57 б-к, 2 істор. музеї (с. Ковалівка та с. Мачухи). У 1920 в Ковалівці було створено колонію для неповнолітніх правопорушників, керівником якої був А. С. *Макаренко.* У с. Минівці П. р. народився укр. рад. вчений в галузі кібернетики В. П. *Деркач,* у Ковалівці — укр. поет В. С. *Кулик,* у с. Жуках — укр. і рос. рад. співак В. В. *Курдиновський* та укр. нар. майстер-різьбяр на дереві Я. Р. *Халабудний,* у с. Рибцях — професіональний революціонер М. К. *Муранов.* У П. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1940).

В. Г. Ус.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад у системі М-ва сільс. господарства СРСР. Засн. 1920 у Полтаві на базі технікуму садівництва. В ін-ті (1981) є ф-ти: агрономічний, зооінженерний, економічний, механізації с. г., підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів с. г., заочний, підготовчий ф-т для іноземних громадян. У навч.-дослідному г-ві «Ювілейний» (заг. площа землі 3161 га) вирощують елітне насіння для колгоспів об-

Кури полтавської породної групи (глинясті).

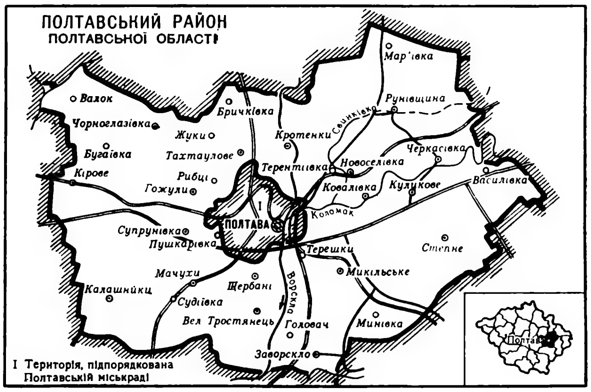

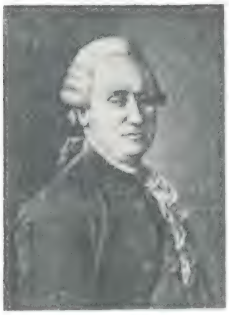

М. Ф. Полторацький. Портрет роботи Д. Г. Левицького. 1780. Державний Російський музей у Ленінграді.

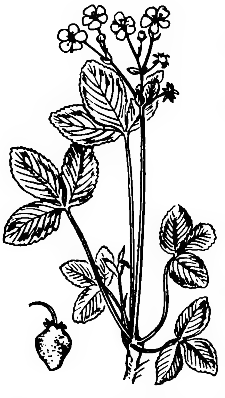

Полуниці. Верхня частина рослини і плід.

ласті, є плем. тваринницькі ферми. В ін-ті — очна і заочна аспірантура; ін-т має право приймати до захисту кандидатські дисертації. Студентів та слухачів ф-ту підвищення кваліфікації кадрів 4197, у т. ч. 2201 на заочному відділенні. Фонд б-ки — 325 тис. книг. Видає наукові праці укр. і рос. мовами. У 1970 ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а 1971 — орденом Трудового Червоного Прапора.
М. О. Добровольський.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1939. В репертуарі: «Холодне серце» Ю. Корінця, «Чарівний фургон» В. Орлова, «Біла троянда» Б. Юнгера, «Таємниця трьох „не“» Л. Новогрудського, «Р. В. Р.» за А. Гайдаром, «Василиса Прекрасна» С. Прокоф'євої і Г. Сапгір, «Маленька фея» В. Рабадана, «Ботафого» Л. Фельдека та ін. Гол. режисер театру — Ю. Щербань.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. В. Гоголя. Засн. 1936 на базі переведеного до Полтави Харківського комсомольського музично-драматичного театру, утвореного з оперної студії. Мав назву Укр. театр муз. драми. У складі театру в перші роки діяльності були: драм. актори Є. *Хуторна*, Є. *Золотаренко*, В. *Варецька*, В. Зауральська, Є. Селецька, М. Цуканов, А. і Л. Іванченки та ін.; солісти М. Ченчиков, П. Колесник та ін.; худож. керівник В. *Скляренко*. В передвоєнні роки в репертуарі театру п'єси Т. Шевченка, М. Старицького, М. Кропивницького, М. Гоголя, О. Островського, У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра, К. Гольдоні, О. Корнійчука (у т. ч. «Правда», пост. К. *Кошевського*, в ролі В. І. Леніна — Є. Золотаренко), Ю. Мокрієва, О. Афіногенова, Л. Рахманова, В. Катаєва, В. Іванова (зокрема, «Бронепоїзд 14-69») та ін. В 1938 у виставі «Наталка Полтавка» виступала М. *Литвиненко-Вольгемут*. Під час Великої Вітчизн. війни театр перебував у м. Зиряновську (тепер Сх. Казахстан). У 1944 повернувся до Полтави. Серед вистав 60—80-х рр.— «Наталка Полтавка» І. Котляревського та «Енеїда» за його одноіменною поемою, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Дикий Ангел» О. Коломійця, «Сім'я» І. Попова, «Трибунал» А. Макайонка, «Комуніст» Є. Габриловича. В різні роки в театрі працювали: нар. артисти УРСР Г. *Лазарєв*, Б. *Прокопович*, О. *Сміян*, В. *Смоляк*, С. *Онипко* та ін. В трупі (1982): нар. артисти УРСР Т. *Кислякова*, В. *Кожевникова*, В. *Конопацький*, В. *Сумський*, нар. художник УРСР В. Геращенко (з 1966 — гол. художник), засл. артисти УРСР В. Кашперський (режисер), Р. Алексеєнко, В. Волкова, О. Зазимко, В. Мірошниченко, Ю. Попов, І. Раух, В. Репенко, Л. Онищенко, В. Єфремов.
О. Ю. Корсун.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ПЕРЕСУВНИ́Й ТЕА́ТР САТИ́РИ «ЧЕРВО́НИЙ ПЕ́РЕЦЬ». Засн. на початку 1929 в Полтаві. Художнім керівником був М. Невідомський. У програмі вистав — скетчі, театралізовані фейлетони, пісні, частівки, танцювальні номери, об'єднані під назвами «Вогонь по болячках», «Довбнею по голові», «Плутані діла божі» та ін. В репертуар включалися також пристосовані до профілю пересувного театру малих форм комедії рад. авторів — «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Постріл» О. Безименського, «Квадратура круга» В. Катаєва (монтаж п'єси йшов під назвою «Любов у чотирьох»). Театр гастролював на Полтавщині, Харківщині, Сумщині. Припинив діяльність 1941.
М. Г. Лабінський.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів укр., рос. та зарубіжного образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1919 під назвою картинна галерея (з 1940 — сучас. назва). Основу музейних фондів становили колекція М. *Ярошенка* і націоналізовані приватні зібрання Кочубеїв (Диканька), Галаганів (Сокиринці), Капністів (Обухівка), Рєпніних (Яготин). У музеї є відділи: зх.-європ. мист. 16—19 ст. (твори Ж. Б. Греза, Ф. Гварді, Е. Делакруа), укр. та рос. мист. 17 — поч. 20 ст. (твори О. Орловського, П. Соколова, І. Рєпіна, Г. та І. Мясоєдових, В. Полєнова, І. Левітана, М. Ярошенка, С. Васильківського, О. Сластіона) та рад. мист. (твори І. Грабаря, О. Герасимова, Г. Цисса, С. Розенбаума, М. Бурачека, Ф. Кричевського, М. Глущенка, К. Білокур, Т. Яблонської та ін.). В музеї є колекція українського декоративно-ужиткового мистецтва. Будинок музею споруджено 1912 (арх. П. Альошин).
К. Г. Скалацький.

ПОЛТА́ВСЬКО-ХА́РКІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1902 — масові антипоміщицькі збройні виступи селян Полтав. і Харків. губерній. Причиною сел. виступів були масове безземелля, обтяжливі викупні платежі (див. *Викупна операція*), численні податки, жорстока поміщицько-куркульська експлуатація. Тяжке екон. становище значно погіршив неврожай 1901. Значний вплив на сел. рух мала революц. пропаганда місц. с.-д. орг-цій. Безпосереднім приводом до виступів була відмова царських урядовців і поміщиків відпустити селянам посівний матеріал для засіву ділянок. Початком руху став напад 12 (25).III 1902 селян на економію поміщика в Карлівці Костянтиноградського пов. Полтав. губ. Невдовзі сел. виступи охопили ряд сіл Костянтиноградського пов. У кін. березня — на поч. квітня рух поширився на Валківський і Богодухівський повіти Харків. губ. В П.-Х. с. п. взяло участь 19 волостей з населенням понад 160 тис. чол. Було розгромлено 105 економій і садиб, у т. ч. в Полтав. губ.— 79, в Харківській — 26. Царський уряд кинув проти повсталих селян 9 батальйонів піхоти і 10 козачих сотень. Після збройних сутичок селян з каральними загонами повстання було жорстоко придушено. До суду було віддано 960 чол. 836 учасників заворушень засуджено до різних строків тюремного ув'язнення. За указом Миколи II селян примусили заплатити поміщикам контрибуцію в розмірі 800 тис. крб. За визначенням В. І. Леніна, це «було повстання темної, несвідомої маси, повстання без певних, ясних політичних вимог, тобто без вимоги змінити державні порядки. Селянське повстання було придушене, бо воно було не підготовлене. Селянське повстання було придушене, бо в сільських пролетарів не було ще союзу з міськими пролетарями» (Повне зібр. тв., т. 7, с. 188). Незважаючи на поразку, П.-Х. с. п. відіграло значну роль у розвитку сел. руху в Росії і на Україні. Рос. організація «*Искры*», Петербурзький, Одеський, Київський, Полтавський та ін. к-ти РСДРП видали листівки, в яких засуджували жорстоку розправу з учасниками П.-Х. с. п. Оцінюючи істор. значення тих подій, В. І. Ленін у праці «До сільської бідноти» підкреслював необхідність керівної ролі робітн. класу в боротьбі селянства проти поміщиків і царизму. П.-Х. с. п. було подією загальнорос. значення.

Літ.: Ленін В. І. До сільської бідноти. Повне зібрання творів, т. 7; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. Х., 1961; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. К., 1968.
М. Н. Лещенко.

Полтавський український музично-драматичний театр імені М. В. Гоголя.

ПО́ЛТВА, Пельтів — річка у Львів. обл. УРСР, ліва прит. Бугу. Бере початок на Подільській височині. Довж. 60 км, площа бас. 1440 км². Живлення дощове і снігове. У П. надходять води очисних споруд м. Львова, які використовують для зрошування (Полтвинська зрошувальна система). На П.— м. Львів.

ПОЛТОРА́ЦЬК — колишня (1919—27) назва м. *Ашхабада*.

ПОЛТОРА́ЦЬКИЙ Марко Федорович [17 (28).IV 1729, м. Сосниця, тепер смт Сосницького р-ну Черніг. обл.— 13 (24). IV 1795, Петербург] — рос. співак (баритон), хоровий диригент і музичний діяч. За походженням українець. Навчався в лат. школі в Чернігові та Київ. бурсі. В 1745 О. Розумовський привіз П. до Петербурга. В 1746—62 — співак і регент (з 1753) придворного хору, з 1763 і до кінця життя — директор Придворної співацької капели, одночасно 1750—70 — соліст італ. опери. Учнями П. були М. *Березовський,* Д. *Бортнянський,* К. *Давидов.*

Літ.: Русский биографический словарь, т. 14. СПБ, 1905; Керн А. П. Воспоминания. Дневники. Переписка. М., 1974.

ПОЛТОРА́ЦЬКИЙ Олексій Іванович [18.XI (1.XII) 1905, Чернігів — 15.III 1977, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). Друкуватися почав 1926. В 1948—52 — гол. редактор журн. «*Україна*», 1952—58 — редактор журн. «*Вітчизна*», 1958—71 — журн. «*Всесвіт*». Виступав як літ. критик і публіцист. П. належать роман і серія повістей про М. Гоголя («Гоголь у Петербурзі», 1941; «Дитинство Гоголя», 1954; «Юність Гоголя», 1957; «Мандри Гоголя», 1972; «Останні роки», 1976); роман про Велику Вітчизн. війну «Люди йдуть у вогонь» (1965). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями. Срібна медаль Всесвітньої Ради Миру.

П. О. Сердюк.

ПОЛУБО́ТОК Павло Леонтійович [бл. 1660 — 18 (29).XII 1723, Петербург] — черніг. полковник (1706—22), наказний гетьман Лівобережної України (1722—23). Власник великих зем. маєтностей у Черніг., Лубен. та ін. полках. Під час зради І. *Мазепи* 1708 П. залишився вірним рос. урядові. Ставши наказним гетьманом, П. очолив старшинську верхівку, яка домагалася відновлення гетьманства та ліквідації *Малоросійської колегії.* Викликаний до Петербурга, П. був ув'язнений у Петропавловській фортеці, де й помер. Укр. бурж.-націоналістичні фальсифікатори намагалися зобразити П. захисником нар. інтересів. Насправді, виступаючи проти обмеження царизмом політ. автономії Лівобережної України, П. прагнув зміцнити привілейоване політ. становище укр. старшини і забезпечити за нею монопольне право гнобити нар. маси України.

ПОЛУБОЯ́РОВ Павло Павлович [н. 3 (16).VI 1901, Тула] — рад. військ. діяч, маршал бронетанкових військ (1962), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1938 закінчив Військ. академію моторизації і механізації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. автобронетанкового управління, заст. команд. фронтом по танкових військах і командир 4-го гвард. танк. корпусу брав участь у боях на Пн.-Зх., Калінін., Ворон., Пд.-Зх. і 1-му Укр. фронтах. Після війни П.— на відповідальній роботі в Рад. Армії. В 1954—69 — нач. бронетанкових військ Рад. Армії. З 1969 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОЛУ́ДА — 1) Шар *олова,* що його наносять на поверхню металевих виробів під час *лудіння.* Олово для такого покриття має містити мінім. кількість домішок, шкідливих для здоров'я людини. П. наносять на бляшану тару для консервів (товщина шару 1,5—2,5 мкм), на столові прибори, кухонний посуд (10—25 мкм), спец. деталі радіоапаратури (10—15 мкм). Полудою захищають кабелі від діяння сірки, герметизують різьбові з'єднання тощо. Її застосовують і з декоративною метою. 2) Те саме, що й *більмо.*

ПОЛУДЕ́ННИЙ Микола Михайлович (н. 10.IV 1938, Дніпропетровськ) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1978. У 1961 закінчив Київ. консерваторію (клас О. *Гродзинського*). В 1966—74 — соліст Куйбишевського, з 1974 — Дніпроп. театрів опери та балету. Партії (бл. 30): Євгеній Онєгін, Демон (однойменні опери Чайковського і Рубінштейна), Ріголетто, Дон Жуан (однойменні опери Верді, В. А. Моцарта), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Володимир Ульянов, Олег Кошовий («Брати Ульянови», «Молода гвардія» Мейтуса), Бабушкін («Дніпрові пороги» Колодуба).

ПОЛУДНЕ́ВА ЛІ́НІЯ — лінія перерізу площини *меридіана небесного* з площиною математичного *горизонту.* П. л. проходить через точки *Півночі* й *Півдня.*

ПОЛУЕ́КТОВ Микола Сергійович [н. 13 (26).X 1910, Одеса] — укр. рад. хімік-аналітик, акад. АН УРСР (з 1972). Закінчив Медико-аналітич. ін-т в Одесі (1931). У 1932—41 й 1945—58 працював в Ін-ті рідкісних металів, 1958—77 — зав. відділом Одес. лабораторій Ін-ту загальної та неорганічної хімії АН УРСР, з 1977 — зав. відділом Фіз.-хім. ін-ту АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни. Осн. наук. напрям — розробка фіз.-хім. методів визначення рідкісних елементів; полуменево-фотометричний та атомно-абсорбційний методи аналізу; спектрофотометричні й люмінесцентні методи визначення рідкісноземельних та ін. елементів; органічні реагенти у фотометричних методах; застосування люмінесценції кристалофосфорів в аналізі; хімія та спектроскопія комплексних сполук рідкісноземельних елементів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

ПОЛУЗІ́Р'Я — річка у Полтав. обл. УРСР, права прит. Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 70 км, площа бас. 731 км². Замерзає у грудні, скресає у березні.

ПОЛУМЕНЕ́ВА ПІЧ — промислова піч, де тепло передається виробам або матеріалам випромінюванням і *конвекцією* від газоподібних продуктів згоряння палива та випромінюванням від розжареної кладки. Тверде паливо згоряє в *топках* печі, рідке і газоподібне — в топках або в її робочому просторі. До П. п. належать деякі *нагрівальні печі, плавильні печі* та *термічні печі.*

ПОЛУНИ́ЦІ, суниці зелені (Fragaria viridis, синонім F. collina) — багаторічні трав'янисті рослини роду *суниці* (родини розових). Листки трійчасті, світлозелені, опушені. Квітки білі. Плід — ягодоподібний (звичайно наз. ягодою), соковитий, з численними плодиками на поверхні. Плоди П. споживають свіжими і переробляють на варення. В дикому стані П. зустрічається майже по всій Європі; в СРСР — в Європ. частині, на Кавказі, в Сибіру, Серед. Азії. Росте в степах, по чагарниках, на узліссях майже по всій Україні, найбільше в Степу і Лісостепу. В побуті полуницями часто наз. суниці мускусні (F. moschata), а також великоплідні садові суниці.

ПОЛУПА́НОВ Андрій Васильович [2 (14).IX 1888, Ясинівський рудник, тепер смт Ясинівка Донец. обл.— 5.XII 1956, м. Євпаторія, Крим. обл.] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1912. Н. в сім'ї шахтаря. Був на військ. службі в Чорноморському флоті. За революц. пропаганду серед матросів засуджений до ув'язнення. Під час Лютневої революції 1917 — голова матроського к-ту міноносця «Фідонісі». В грудні 1917 очолив загін матросів-чорноморців, який брав участь у боях проти *Центральної ради,* зокрема у визволенні Києва в січні 1918. В 1918—20 — командир бронепоїзда «Свобода або смерть», очолював *Дніпровську військову флотилію,* групу бронепоїздів у складі 13-ї армії, командував бронечастинами 6-ї армії в боях проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, врангелівців. З 1920 — на керівній парт. і госп. роботі. З 1953 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. нагородами.

ПОЛФЬО́РОВ Яків Якович [1 (13).IV 1891, станиця Ільїнська, тепер Краснодар. краю — 30.IX 1966, Харків] — укр. і рос. рад. музикознавець і диригент. У 1911 закінчив Петерб. консерваторію, навчався в Одес. консерваторії (клас композиції). Працював диригентом у театрах Петербурга та ін. міст. У 1918—21 — викладач Одес. консерваторії, 1921—24 — директор муз. технікуму в Петрограді, 1922—23 — відповідальний редактор журн. «Еженедельник Петроградских государственных академических театров». З 1924 жив у Харкові, був ректором Муз.-драм. інституту (1924—25), худож. керівником Укр. радіомовлення (1927—29), зав. муз. відділом Харків. держ. б-ки ім. В. Г. Короленка. Музикознавчі праці: «Звукові і музичні елементи в творах українських прозаїків» (1929), «Органіка» (1930), бібліографічний довідник «Російська музика 19 та 20 століть» (1935) та ін.

І. М. Лисенко.

ПОЛЮ́ДДЯ, «ходіння по людях» — збирання данини з підлеглого населення в *Київській Русі,* що його проводив кожної осені чи взимку великий київський князь або його намісник. Збирали хутро, мед, зерно, гроші тощо. Розмір

П. П. Полубояров.

М. М. Полуденний.

М. С. Полуектов.

данини точно не було визначено. Виїжджаючи на П., князі та їхні слуги грабували населення і чинили над ним насильства. Після *древлянського повстання 945* княгиня *Ольга* визначила обсяг данини і місця для її збирання. У феод. Литві та на загарбаних нею укр. землях у 14—16 ст. П. називали т. з. подарунок, а фактично — окрему данину, яку стягували з селян і населення міст на користь князівських старост і намісників.

ПО́ЛЮС (лат. polus, з грец. πόλος, букв.— вісь) — в широкому розумінні слова: 1) межа, границя, крайня точка чогось; 2) щось діаметрально протилежне іншому. Про значення терміна «полюс» у математиці див. у ст. *Координати, Особливі точки, Поляра* точки відносно лінії 2-го порядку; у географії, геофізиці, астрономії та ін. науках — у ст. *Полюси географічні, Полюси геомагнітні, Полюси світу, Полюси холоду.*

ПОЛЮСИ́ ГЕОГРАФІ́ЧНІ — точки перетину осі обертання Землі з її поверхнею. На П. г. сходяться всі меридіани. Розрізняють *Північний полюс* і *Південний полюс.*

ПОЛЮСИ́ ГЕОМАГНІ́ТНІ — точки перетину земної поверхні магнітною віссю Землі. Можна припустити, що Земля являє собою однорідно намагнічену кулю (сферу), магн. вісь якої утворює з віссю обертання Землі кут бл. 11,5°. З часом цей кут і положення П. г. змінюються. Їх визначають за допомогою обчислень на середину року, кратного п'яти. Координати П. г. на 1970 такі: широта для Пн. півкулі 78° 31′ пн. ш., довгота — 70° 01′ зх. д.; для Пд. півкулі — відповідно 78° 31′ пд. ш. і 109° 59′ сх. д. Див. також *Земний магнетизм.* *Є. І. Антонюк.*

ПОЛЮСИ́ СВІ́ТУ — точки перетину *осі світу* з *небесною сферою.* Не беручи участі в добовому русі небесної сфери, П. с. внаслідок *прецесії* повільно переміщуються відносно зір по колах радіусом бл. 23,5° з центром у полюсі *екліптики,* здійснюючи повний оберт за 26 тис. років. Тепер Північний П. с. міститься поблизу зорі α Малої Ведмедиці, яку через це наз. *Полярною зорею;* через 5500 років він наблизиться до зорі α Цефея.

ПОЛЮСИ́ ХО́ЛОДУ — райони земної кулі з найнижчою абсолютною температурою повітря. У Пн. півкулі П. х. міститься в Сх. Сибіру (район Верхоянська — Оймякона) з абс. мінімумами т-ри —68° і —71°. У Пд. півкулі П. х. — у Сх. Антарктиді, на вис. бл. 3500 м, де на станції «Восток» абс. мінімум т-ри дорівнював —88,3°.

ПОЛЮ́ТА Георгій Антонович [1820, Гродно — 15 (27).IV 1897, Харків]—укр. вчений в галузі ветеринарії; один з перших вітчизн. вет. фармакологів-експериментаторів. У 1839 закінчив фарм. відділення Віленської медико-хірургічної академії, 1844 — вет. школу при Харків. ун-ті, а 1849 — мед. ф-т Харків. ун-ту. В 1851—81 — викладач фармакології спочатку в Харків. вет. училищі, згодом в Харків. вет. ін-ті. З 1859 — професор. Брав участь у боротьбі з чумою худоби і холерою людей. Один з організаторів вет. освіти в Росії. Праці з питань ветеринарії, ботаніки, зоології, медицини. Був членом Харків., Варшавського, Віленського, Вятського мед. товариств і Паризького ботанічного т-ва. Автор підручника «Ветеринарна фармакологія з загальною терапією і рецептурою» (1878) та ін. *С. В. Баженов.*

ПОЛЮ́ЦІЯ (від лат. pollutio— забруднення)— мимовільне виверження (еякуляція) *сперми* у чоловіків, переважно під час сну при еротичних *сновидіннях.* Найчастіше спостерігаються у юнаків 14—15 років і свідчать про початок *статевого дозрівання.* Вік настання перших П. і їхня частота залежать від індивідуальних природжених особливостей (конституції, темпераменту тощо), заг. стану здоров'я, способу життя й спрямованості інтересів. У дорослого чоловіка, який має регулярні статеві зносини, виникають при тривалому статевому стриманні. Крім того, П. бувають при захворюваннях центр. нервової системи, *передміхурової залози* тощо.

ПОЛЯ́ ПОХОВА́НЬ, поля поховальних урн — стародавні могильники без будь-яких наземних ознак (курганів тощо), в яких поховано померлих або їхній спалений прах (іноді в глиняних урнах). П. п. поширені на Пд. Зх. Східної Європи і на тер. Зх. Європи з часів *бронзового віку* до раннього середньовіччя і властиві різним етнічним спільностям (слов'янським, кельтським, германським та ін.). Вважають, що найдавнішими П. п. були могильники *лужицької культури* (14 або 13 ст. до н. е.— 4 або 3 ст. до н. е.). Могильники багатьох пізніших археол. культур, поширених на тер. Сх. Європи, зокрема *висоцької культури, пшеворської культури, липицької культури* та ін., також належать до П. п. Але термін «поля поховань» (поступово він виходить з ужитку) свого часу в російській, а пізніше в рад. археол. л-рі було запроваджено гол. чин. щодо *зарубинецької культури* і *черняхівської культури,* що їх виділив 1899 В. В. *Хвойко* в Серед. Придніпров'ї. П. п. зарубинецької і черняхівської культур — це великі довгочасні могильники землеробського населення, що налічують сотні й навіть тисячі (черняхівська культура) поховань.

Літ.: Хвойко В. В. Поля погребений в среднем Приднепровье. «Записки Русского археологического общества», 1901, т. 12, в. 1—2; Спицын А. А. Поля погребальных урн. «Советская археология», 1948, т. 10; Смішко М. Доба полів поховань в західних областях УРСР. «Археологія». 1948, т. 2. *Є. В. Махно.*

ПО́ЛЯ ТЕО́РІЯ — математична теорія, яка вивчає властивості скалярних, векторних і тензорних полів, тобто областей простору (або площини), кожній точці яких поставлені у відповідність число (*скаляр*; напр., т-ра, тиск, густина), вектор (напр., напруженість електр. чи магн. поля), *тензор* (напр., мех. напруження в твердому тілі). Осн. апаратом П. т. є векторний аналіз (див. *Векторне числення*) і *тензорний аналіз.* Поля, які не змінюються з часом, наз. **стаціонарними.** Скалярне стаціонарне поле задають однією числовою функцією координат (x, y, z) точки простору: $\varphi = \varphi(x, y, z)$. Напрям найшвидшого зростання скалярного поля визначається *градієнтом.* Векторне поле описують векторною функцією $\vec{A}(x, y, z) = A_x\vec{i} + A_y\vec{j} + A_z\vec{k}$, де A_x, A_y, A_z — проекції вектора $\vec{A}$ на координатні осі, $\vec{i}$, $\vec{j}$, $\vec{k}$ — одиничні вектори, напрямлені по координатних осях. Стаціонарне векторне поле можна зобразити за допомогою ліній, дотичні до яких у кожній точці мають напрям вектора поля в даній точці (напр., *силові лінії* електр. або магн. поля). Зміну векторного поля в околі деякої точки $M(x, y, z)$ описують скаляром $\operatorname{div}\vec{A}$, який наз. *дивергенцією* (розходженням), та вектором $\operatorname{rot}\vec{A}$, який наз. ротором (вихром, див. *Вихор векторного поля*). Дивергенція характеризує зміну інтенсивності (густини) поля, а ротор є векторною характеристикою «обертальної складової» поля (його «скручування»). Якщо поле з векторною функцією $\vec{A}$ є полем швидкостей частинок в усталеному потоці нестисливої рідини, то $\operatorname{div}\vec{A}$ в точці M означає інтенсивність джерела ($\operatorname{div}\vec{A} > 0$) чи стоку ($\operatorname{div}\vec{A} < 0$) у цій точці або відсутність їх ($\operatorname{div}\vec{A} = 0$). Поле, в усіх точках якого дивергенція дорівнює нулю, наз. **соленоїдальним,** або трубчастим. Якщо $\vec{A}$ характеризує швидкість руху рідини, що заповнює деякий простір, то в точках простору, де $\operatorname{rot}\vec{A} \neq 0$, відбувається обертальний рух частинок рідини. Поле, в усіх точках якого ротор дорівнює нулеві, наз. **потенціальним.** Важливими характеристиками векторних полів є **потік поля** через поверхню, який визначається інтегралом по поверхні від скалярного добутку вектора поля на одиничний вектор нормалі до поверхні, та **циркуляція поля** по замкнутому контуру — інтеграл по контуру від скалярного добутку вектора поля на одиничний вектор дотичної до контура. Зв'язок потоку з дивергенцією описується *Остроградського формулою,* а циркуляції з ротором — *Стокса формулою.* Скалярні, векторні й тензорні поля, якими описують фіз. явища, задовольняють, як правило, певним диференціальним рівнянням, що виражають математично відповідні закони природи. Див. *Поля фізичні.*

Літ. див. до ст. *Векторне числення, Тензорний аналіз.*

ПОЛЯ́ ФІЗИ́ЧНІ — особлива форма *матерії,* посередник взаємодії між частинками речовини або віддаленими один від одного макроскопічними тілами. Поняття про П. ф. запровадили в 30—60-х рр. 19 ст. М. *Фарадей* і Дж. К. *Максвелл* для опису механізму дії електр. і магн. сил. П. ф. створюються самими частинками і тілами в просторі, що їх оточує. Прикладами П. ф. є *електромагнітне поле,* гравітаційне поле (поле *тяжіння*), поле *ядерних сил.* Кожному типу взаємодії в природі відповідає певне П. ф. Фіз. поля не лише здійснюють взаємодію між частинками; можуть існувати й вільні поля, які не залежать від частинок, що їх створили. Так, змінні в часі електромагн. і гравітаційне поля поширюються в просторі відповідно у вигляді *електромагнітних хвиль* та *гравітаційних хвиль.* За *відносності теорією,* швидкість поширення взаємодії між частинками і швидкість поширення хвиль П. ф. не можуть перевищувати швидкості світла у вакуумі. Як і будь-який матеріальний об’єкт, П. ф. характеризуються енергією, імпульсом, моментом кількості руху та ін. фіз. величинами. Кожне П. ф. є системою з нескінченною кількістю *ступенів вільності.* Опис П. ф. у класичній теорії поля здійснюється за допомогою однієї або кількох функцій координат (x, y, z) і часу (t), які задають значення осн. фіз. величин у просторі; такі функції наз. польовими. Напр., електромагн. поле можна повністю описати за допомогою скалярного потенціалу $\varphi (x, y, z, t)$ і вектор-потенціалу $\vec{A} (x, y, z, t)$, які утворюють єдиний чотиривимірний вектор у просторі-часі. Осн. фіз. характеристики електромагн. поля — електр. і магн. *напруженості поля* — виражають через похідні від цих потенціалів. При заданих початкових значеннях польових функцій динаміка П. ф., тобто еволюція їх у просторі й часі, описується т. з. польовими рівняннями, які являють собою диференціальні рівняння з частинними похідними, що містять похідні по часу і координатах від польових функцій. Прикладами польових рівнянь є *Максвелла рівняння* для електромагн. поля і Ейнштейна рівняння — для гравітаційного. Вимоги теорії відносності накладають важливе обмеження на форму польових рівнянь: вони повинні бути інваріантними (точніше, коваріантними; див. *Інваріантність*) відносно *Лоренца перетворень.* У рівняння руху одного П. ф. можуть входити польові функції, що описують інші П. ф., а також змінні, які описують фіз. стани зосереджених об’єктів-частинок. Це є матем. відображенням факту взаємодії між різними П. ф., а також між полями і частинками. В класичній теорії поля протиставляються неперервні і дискретні об’єкти — поля і частинки. Подальший розвиток фізики показав, що і в неперервних, і в дискретних фіз. об’єктів реально проявляються як корпускулярні, так і хвильові властивості (див. *Бройля хвилі, Дифракція*). Поширення осн. принципів *квантової механіки* на системи з нескінченною кількістю ступенів вільності привело до створення *квантової теорії поля,* в якій елементарні частинки розглядають як кванти збудження (*кванти*) відповідних П. ф. Часто поняття «фізичне поле» застосовують до сукупності розподілених фіз. величин, напр. векторне поле швидкостей $\vec{v} (x)$ та скалярні поля тисків $p (x)$ і т-р $T (x)$ у потоці рідини чи газу, тензорне поле *напружень* механічних $u_{ik} (x)$ у деформівному твердому тілі. Див. також *Поля теорія.*

Літ.: Ахієзер О. І. Еволюція фізичної картини світу. К., 1973; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 2. М., 1973; див. також *літ.* до ст. *Квантова теорія поля.*

Д. В. Волков, П. І. Фомін.

ПОЛЯГА́ННЯ РОСЛИ́Н — втрата стеблами або всією трав’янистою рослиною нормального прямостоячого положення. П. р. найчастіше буває в посівах високорослого жита, пшениці, іноді вівса, ячменю, льону. Розрізняють П. р. стеблове (перегин соломин) і прикореневе (падіння рослини без перегину стебла). Причиною стеблового П. р. є: буйний розвиток вегетативної маси і пов’язане з цим недостатнє освітлення рослин; грибні захворювання рослин; наявність витких бур’янів у посівах. Прикореневе П. р. пов’язане з недостатнім розвитком кореневої системи, втратою рослинами опору в перезволоженому грунті (надмірні *поливи* тощо). П. р. сприяють вітри, град, зливи. П. р. призводить до значних (30—50%) втрат урожаю. Щоб запобігти П. р., не допускають загущення посівів, надмірного азотного *живлення рослин,* перезволоження грунту; підживлюють рослини фосфорно-калійними і *марганцевими добривами;* обприскують посіви хлорхолінхлоридом; запроваджують стійкі щодо полягання сорти. *С. І. Лебедев.*

ПОЛЯ́КИ — нація, основне населення Польської Народної Республіки. Живуть також у країнах Америки (США, Канада, Бразілія, Аргентіна), Європи (Франція, Великобританія, ФРН, Бельгія, Чехословаччина та ін.), а також в СРСР. Заг. чисельність П.— 39,1 млн. чол. (1978); в СРСР за переписом 1979 — 1,15 млн. чол. (в УРСР — 258 тис. чол., живуть гол. чин. у Житомирській, Хмельницькій, Вінницькій, Волинській, Львівській і Тернопільській областях). Мова — польська (див. *Польська мова*). Переважна більшість віруючих П.— католики. Деякі дослідники ранній етногенез П. пов’язують з племенами *лужицької культури* і *поморської культури.* Складання польс. народності відбувалося в період формування Польс. д-ви (10—11 ст.). Її етнічну основу становили поляни, слензани, вісляни, мазовшани, поморяни та ін. племена. В рамках багатонац. д-ви — Речі Посполитої — відбувався процес нац. консолідації П., який ускладнився її поділами 1772, 1793, 1795, а також у роки воєн *Наполеона I* і після них. Після 2-ї світової війни польс. народ став на шлях будівництва соціалізму. Значна частина П. працює в пром-сті та на транспорті. Осн. заняття П.-селян — землеробство, тваринництво, рибальство. П.— нація з визначними культур. і революц. традиціями. П. мають багатий фольклор, нар. танці, розвинуте образотворче мистецтво. Про історію, господарство і культуру П. див. *Польща.*

Літ.: Народы зарубежной Европы, т. 1. М., 1964.

ПОЛЯКО́В Іван Євтійович [н. 12 (25).XI 1914, Гомель] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1940. Н. в сім’ї робітника. Закінчив ВПШ при ЦК ВКП(б) (1949). З 1933 — робітник у Гомелі. З 1939 — на комсомольській роботі. В 1942—43 — секретар підпільного Гомельського обкому комсомолу та комісар 1-ї Гомельської партизан. бригади. В 1943—46 — перший секретар Гомельського, Мінського обкомів комсомолу. В 1949—53 — другий секретар, перший секретар Вітебського міськкому партії. В 1956—57 — голова Гомельського облвиконкому. В 1957—64 — перший секретар Гомельського обкому (1963—64 — Гомельського сільського обкому), 1964—77— Мінського обкому партії. З 1977 — голова Президії Верховної Ради БРСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. В 1961—66 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1966 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

І. Є. Поляков.

ПОЛЯКО́В Ілля Михайлович [3 (16).IX 1905, Харків — 4.XI 1976, Київ] — укр. рад. біолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1941. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1926). В 1932—41 та 1944—48 — зав. кафедрою Харків. ун-ту. В 1941—44 — проф. Томського ун-ту. В 1947—56 — співробітник Ін-ту генетики і селекції АН УРСР. В 1956—68 — заст. директора, а з 1968 — директор Укр. н.-д. ін-ту рослинництва, селекції і генетики. Наук. праці в галузі експериментальної ботаніки, теоретичних проблем біології, дарвінізму та історії біології. Виявив ряд закономірностей *запліднення* квіткових рослин, досліджував цитологічні та фізіологічні причини вибірковості та т. з. множинного ефекту запліднення. Обгрунтував уявлення про три фази запліднення квіткових рослин.

М. С. Поляков.

ПОЛЯКО́В Микола Сергійович [н. 5 (18).V 1903, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1926) Дніпроп. гірничого ін-ту викладав у ньому (1934—64— зав. кафедрою, 1947—61 — заст. директора). Водночас (з 1945) працював в Ін-ті гірничої справи АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова). З 1962 — керівник Дніпроп. відділення Ін-ту механіки АН УРСР, 1967—75 — директор Ін-ту геотех. механіки АН УРСР. Брав участь у буд-ві, реконструкції і відбудові шахт Донбасу. Керував розробкою нової технології підземного видобування марганцевої руди і бурого вугілля на Україні. Виконав важливі дослідження в галузі теорії й експлуатації гірничих трансп.

машин, їхнього розрахунку, механізації гірничих робіт. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПОЛЯ́НА — селище міського типу Свалявського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 10 км від залізнич. ст. Свалява. 3,4 тис. ж. (1981). У П.— з-д по розливу мінеральної води «Поляна-Квасова», лісопункт Свалявського лісокомбінату, лісництво, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня; 4 клуби, 6 б-к.

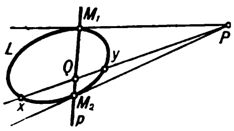

Поляра точки P відносно лінії L.

П.— бальнеологічний курорт. Лікувальні засоби: мінеральні джерела «Поляна-Купель» з вуглекисло-гідрокарбонатнонатрієвою водою та «Поляна-Квасова». Вода застосовується для пиття і ванн. Воду джерел «Маргіт» (за 4 км від П.) і «Свалява» (за 9 км від П.) використовують для розливу. Санаторії «Поляна», «Сонячне Закарпаття».

Показання: хронічні гастрити, виразкова хвороба, захворювання печінки і жовчних шляхів, хронічні пієліти і цистити тощо. Сезон — цілий рік. П.— уперше згадується в 12 ст., с-ще міськ. типу — з 1971.

ПОЛЯ́НИ — сх.-слов'янське плем'я (союз племен) 6—9 ст., яке жило в Серед. Придніпров'ї. Центром полянської землі був Київ. Уперше П. згадуються в найдавнішій недатованій частині «*Повісті временних літ*». За археол. даними, рівень матеріальної культури П. був відносно високий. Літопис характеризує П. як найрозвинутіше в соціально-екон. відношенні сх.-слов'ян. плем'я. Основою г-ва П. було землеробство з застосуванням рала і плуга. Розвинутими були також скотарство, промисли і ремесла. В процесі розкладу родоплемінного ладу і становлення феод. відносин у межах племінної території П. утворилося політ. об'єднання (союз племен) — Полянське князівство. На чолі його стояв князь Кий (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Згодом воно стало ядром давньорус. д-ви — Київської Русі. Останній раз П. згадуються в літописі під 944; пізніше відомі під назвою «русь».

ПОЛЯ́НКА — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташована на р. Гнилушці (прит. Случі), за 35 км від залізнич. ст. Радулино. 1,8 тис. ж. (1981). У П.— електротех. фарфору з-д ім. 8 Березня (засн. 1906). Восьмирічна школа, амбулаторія, мед. пункт, клуб, 2 б-ки. П. відома з 1880, с-ще міськ. типу — з 1967.

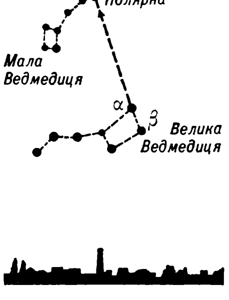

Схема визначення положення **Полярної зорі** на зоряному небі.

ПОЛЯ́НКЕР Григорій Ісакович [н. 2 (15).II 1911, Умань] — євр. рад. письменник. Член КПРС з 1930. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1932. У повістях та романах «Вугілля» (1932), «Друга зустріч» (1937), «Шойл з Бапілля» (1938), «Шмая-розбійник» (1940) відтворив життя трудівників України. Романи (рос. мовою) «Золота долина» (1958), «Випробування вірності» (1961), «Булочник із Коломиї» (1964), «Старий Сантос та його нащадки» (1972), «Люди залишаються людьми» (1975), «Учитель із Меджибожа» (1977), зб. повістей і оповідань «Близькі і знайомі» (1980) — про героїзм робітників Рад. Прикарпаття у роки Великої Вітчизн. війни, про трудові подвиги в мирний час, дружбу народів. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Шойл з Бапілля. К., 1939; Шмая-розбійник. К., 1940; Син Вітчизни. Львів, 1948; Рос. перекл. Учитель из Меджибожа. К., 1981.

ПОЛЯ́НОВ Димитр (справж. ім'я та прізв.— Димитр Іванов Попов; 16.XII 1876, Карнобат — 25.IX 1953, Софія) — болг. поет. Основоположник болг. пролет. поезії. Член Болг. компартії з 1919. Друкуватися почав 1894 у соціалістичній пресі. У своїх творах, пройнятих патріотичним пафосом, пропагував ідеї соціалізму. Кращі з ранніх творів увійшли до збірок «Морські краплини» (1907), «Зі Сходу до Заходу» (1909). Редагував прогресивні журнали «Червен смях» (1920—23), «Наковалня» (1925—33). У зб. «Залізні вірші» (1921) писав про життя й боротьбу пролетаріату. В роки 2-ї світової війни виступав проти монархо-фашистського режиму. Після 1944 брав активну участь в літ. і громад. житті країни. Автор зб. «Білий голуб» (1951). Багато поезій присвятив дружбі болг. і рад. народів, боротьбі за мир («Наша дружба», 1944; «Від Шипки до Москви», 1946; «Прапор праці», 1950).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антология болгарской поэзии. М., 1956. *О. Д. Кетков.*

ПОЛЯ́НОВСЬКИЙ МИР 1634 — мирний договір між Рос. державою і Річчю Посполитою про припинення рос.-польс. війни 1632—34, яка велася за повернення Смоленських і Чернігово-Сіверських земель, захоплених Польщею внаслідок інтервенції на поч. 17 ст. (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). Підписаний 17 (27).V — 4 (14).VI 1634 у с. Семлеві (на р. Поляновці, притоці Дніпра). П. м. підтвердив рос.-польс. кордон, встановлений за *Деулінським перемир'ям 1618*. Росія відмовилася від зайнятих у ході війни рос. земель (захоплених Польщею на поч. 17 ст.), за винятком м. Серпейська з повітом. Польща зобов'язалася вивести свої війська з тер. Рос. д-ви. Польс. король *Владислав IV* відмовився від претензій на рос. престол, таємно одержавши за це від рос. уряду 20 тис. крб. П. м. ратифіковано 1635. Розмежування кордонів згідно з договором проведено 1635—48. Росія повернула собі захоплені Польщею землі в результаті рос.-польс. війни 1654—67 (див. *Андрусівське перемир'я 1667*, «*Вічний мир*» *1686*).

ПОЛЯ́НСЬКИЙ Анатолій Трохимович (н. 29.I 1928, м. Авдіївка, тепер Донец. обл.) — укр. та рос. рад. архітектор і художник-монументаліст, нар. арх. СРСР (з 1980), дійсний член АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. В 1950 закінчив Моск. архіт. ін-т. Працює в архіт.-проектних установах Москви. Осн. роботи: комплекс Всесоюзного піонерського табору Артек ім. В. І. Леніна (1959), курортне містечко «Донбас» (1963), готель «Інтурист» (1978), обидва — у Ялті, будинки молоді в Цілинограді (1974) та в Донецьку (1979); твори монументального мистецтва: мозаїчне панно «Інтернаціональна дружба юнацтва», вітражі («Ігри дітей нашої планети» в піонерському таборі «Морський» у Криму, 1961), всі — у співавт. П. — автор теор. статей з питань архітектури. З 1981 — перший секретар правління Спілки архітекторів СРСР. Нагороджений орденом Жовтневої Революції; ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1967.

Тв.: Архитектурное творчество и стандартизация строительства. М., 1971.

ПОЛЯ́НСЬКИЙ Федір (Теодор; рр. н. і см. невід.) — укр. ливарник 18 ст. Працював у Львові. З його робіт найбільш відомі: дзвін 1753 від годинникового обладнання на вежі Кам'янець-Подільської ратуші; дзвін «Кирило» на дзвіниці львівської братської Успенської церкви. Серед інших робіт — дзвони з м. Щирця (1753), з сіл Сусідовичів (1759), Туринки (1761), Кравківця, всі — на Львівщині, сіл Козина (1759) і Михайлівки (1764) — на Перемишлянщині (тепер у Львів. обл.); з міст Перемишля (1766) і Львова (1769). Форми, декор і пластичні зображення відливів П. виконані в стилі класицизму.

Літ.: Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XIV—XVIII ст. К., 1973.

ПОЛЯ́РА точки відносно лінії 2-го порядку — *геометричне місце* точок Q, гармонійно спряжених з даною точкою P (мал.) відносно пар точок x, y перетину лінії L з прямими пучка, вершиною якого є P (див. *Гармонічне розміщення*). Точка P наз. полюсом поляри. П. являє собою пряму (p), що проходить через точки дотику *дотичних прямих* до лінії L, проведених з точки P. Якщо точка P лежить на даній лінії, то її П. буде дотична до цієї лінії, проведена через точку P. Аналогічно визначається полярна площина точки відносно поверхні 2-го порядку.

ПОЛЯРИЗА́ТОР — пристрій для одержання поляризованого (повністю або частково) оптичного випромінювання (див. *Поляризація світла*). До П. належать, зокрема, *поляроїди* і поляризаційні призми (див. *Призми оптичні*). Будь-який П. можна використати як *аналізатор* поляризованого випромінювання.

ПОЛЯРИЗА́ЦІЯ ДІЕЛЕ́КТРИКІВ — стан *діелектриків*, при якому дипольний момент кожного елемента об'єму діелектрика відмінний від нуля (див. *Диполь електричний*). При П. д. на поверхні діелектрика (інколи і в його об'ємі) з'являються нескомпенсовані зв'язані електр. заряди. Здебільшого П. д. виникає під дією зовн. електр. поля. Причиною її може бути: а) зміщення електронів у атомах та іонах (електронна, або деформаційна, П. д.); б) зміщення іонів у твердих діелектриках з іонною кристалічною граткою (іонна П. д.); в) повертання дипольних молекул (орієнтаційна П. д.). Поляризація деяких діелектриків може виникати внаслідок дії ін. зовн. факторів, напр. мех. напружень (див. *П'єзоелектрика*). Існують діелектрики і з спонтанною (самочинною) поляризацією (див. *Піроелектрика, Сегнетоелектрики*), а також діелектрики, здатні тривалий час зберігати наелектризований стан *(електрети)*. Кількісною характеристикою П. д. є вектор поляризації $\vec{P} = d\vec{p}/dV$, де $d\vec{p}$ — геом. сума електр. дипольних моментів усіх частинок діелектрика в малому елементі його об'єму dV. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) вектор П. д. (інколи наз. просто П. д.) вимірюють у кулонах на метр квадратний (Кл/м^2). При малих зовн. електр. полях в ізотропних (див. *Ізотропія*) діелектриках вектор $\vec{P}$ збігається за напрямом і пропорційний вектору напруженості електр. поля $\vec{E}$ в діелектрику. В анізотропних (див. *Анізотропія*) діелектричних кристалах $\vec{P}$ утворює різні кути з $\vec{E}$ (залежно від орієнтації $\vec{E}$ відносно осей симетрії кристала).

ПОЛЯРИЗА́ЦІЯ СВІ́ТЛА — упорядкованість в орієнтації векторів напруженості електричного ($\vec{E}$) й магнітного ($\vec{H}$) полів світлової хвилі (див. *Світло*). Розрізняють лінійну (плоску) П. с., коли вектор $\vec{E}$ зберігає сталий напрям, а також еліптичну і колову (циркулярну) П. с., при яких кінець вектора $\vec{E}$ описує відповідно еліпс і коло. Залежно від напряму обертання $\vec{E}$ (за чи проти годинникової стрілки) говорять про ліву чи праву еліптичну (або колову) П. с. Площина, яка проходить через $\vec{E}$ і напрям поширення лінійно поляризованого світла, наз. *площиною поляризації*. П. с. є проявом поперечності *електромагнітних хвиль*. Світловий *імпульс*, випромінюваний окремим елементарним випромінювачем (атомом, молекулою), завжди поляризований. У звичайних макроскопічних джерелах світла, які складаються з великої кількості частинок-випромінювачів, орієнтації векторів $\vec{E}$ світлових імпульсів окремих частинок розподілені хаотично і випромінювання таких джерел буде неполяризованим. П. с. виникає при випромінюванні анізотропними (див. *Анізотропія*) джерелами (напр., люмінесцентними кристалами), *лазерами*, а також у багатьох процесах взаємодії світла з речовиною, зокрема при заломленні й відбиванні, при проходженні в анізотропних кристалах (*подвійне променезаломлення*) та штучно анізотропних речовинах (див. *Керра явище*). З неполяризованого (природного) світла можна виділити поляризовану (повністю або частково) складову, створивши на шляху його поширення певні умови. Прилади, за допомогою яких здійснюють П. с., наз. *поляризаторами*. При взаємодії світла з речовиною характер його поляризації може змінюватися. Так, після проходження оптично анізотропного середовища лінійно поляризоване світло стає або еліптично поляризованим, або повертається його площина поляризації (див. *Оптична активність*). П. с. широко застосовують у науці й техніці (див., зокрема, *Поляриметрія*).

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Горбань І. С. Оптика. К., 1979.

ПОЛЯРИЗА́ЦІЯ ХВИЛЬ — порушення осьової симетрії розподілу збурень у поперечних хвилях відносно напряму їхнього поширення. В неполяризованій хвилі коливання (напр., зміщень і швидкостей частинок середовища у випадку *пружних хвиль* або напруженостей електричних і магнітних полів для *електромагнітних хвиль*) у кожній точці простору по всіх можливих напрямах у площині, перпендикулярній до напряму поширення хвилі, швидко і безладно змінюють одне одного. Поперечну хвилю наз. поляризованою, якщо напрям коливань у кожній точці простору залишається незмінним або змінюється з часом за певним законом. Див. також *Поляризація світла*.

ПОЛЯ́РИЗА́ЦІЯ ЧАСТИ́НОК — орієнтація *спінів* мікрочастинок (*електронів, нуклонів, атомних ядер* та ін.) у просторі відносно певного напряму (здебільшого напряму руху частинок або напряму магнітного поля). Частинка з ненульовою масою спокою і спіном s може перебувати в $2s + 1$ квантових станах з різною орієнтацією спіна відносно заданого напряму (напряму квантування). Поляризаційний стан частинок визначається заданням $(2s + 1)^2 - 1$ параметрів. Для нуклона, що має спін $^1/_2$, можливі дві орієнтації його спіна — паралельно і антипаралельно напряму квантування. Пучок нуклонів наз. поляризованим у напрямі Oz, якщо імовірності орієнтації спінів його частинок вздовж (w_+) і проти (w_-) напряму різні. При цьому ступінь поляризації пучка характеризують величиною $p_z = (w_+ - w_-)/(w_+ + w_-)$. Поляризація нуклонів повністю визначається вектором поляризації. В ядерній фізиці дослідження з участю поляризованих частинок — джерело одержання найбільш повної інформації про спінову залежність ядерних сил між нуклонами. Поляризаційні дослідження мають важливе значення для перевірки *симетрій* фундаментальних взаємодій, визначення спектроскопічних характеристик ядерних рівнів, вимірювання магн. дипольних і електр. квадрупольних моментів збуджених станів ядер, а також для перевірки *ядерних моделей* і встановлення механізмів ядерних процесів. *В. Ф. Харченко.*

ПОЛЯРИМЕ́ТРІЯ — методи фізико-хім. досліджень, основані на вимірюванні повертання площини поляризації світла оптично активними речовинами (див. *Оптична активність*). Здебільшого такими речовинами є органічні сполуки. Вимірювання проводять за допомогою поляриметрів — оптичних приладів, у яких промінь світла послідовно проходить через систему з двох поляризаційних призм (див. *Призми оптичні*). Метод визначення вмісту речовин у розчині, оснований на пропорційній залежності кута повертання від концентрації оптично активної речовини, наз. сахарометрією. Він є осн. методом кількісних вимірювань при виробництві цукру, камфори, кокаїну, нікотину та багатьох ін. речовин. При вивченні хім. будови й просторової конфігурації сполук, при встановленні механізмів хім. реакцій застосовують спектрополяриметрію — поляриметричний метод, оснований на вимірюванні зміни кута повертання площини поляризації при зміні довжини хвилі світла.

ПОЛЯ́РНА ЗОРЯ́, Полярна, α Малої Ведмедиці — *зоря* 2-ї візуальної *зоряної величини*, найяскравіша в сузір'ї *Малої Ведмедиці*. Її легко знайти, орієнтуючись по сузір'ю *Великої Ведмедиці* (мал.). Розміщена П. з. поблизу Пн. *полюса світу* (звідси назва), тому її використовують для визначення напряму на Пн. та широти місця (яка приблизно дорівнює висоті П. з. над горизонтом). Кутова віддаль П. з. від полюса в 1980 близька до 50′ і, внаслідок *прецесії*, зменшується майже на 17″ за рік; бл. 2100 вона досягне найменшого значення — 28′. П. з. є потрійною зорею (див. *Кратні зорі*); найяскравіший її компонент — *цефеїда* з амплітудою зміни блиску 0,14 зоряної величини і періодом бл. 4 діб.

«ПОЛЯ́РНАЯ ЗВЕЗДА́» — 1) Рос. літ. альманах, який видавали 1823—25 в Петербурзі К. *Рилєєв* і О. *Бестужев*. Вийшло 3 випуски. «П. з.» мала чітко виражену декабристську орієнтацію і ставила за мету об'єднати передові літ. сили. В альманасі друкували твори О. Пушкін, О. Грибоєдов, І. Крилов, В. Жуковський, В. Кюхельбекер та ін., а також ліберально настроєні в той час Ф. Булгарін, О. Сенковський, М. Греч.

2) Літературно-політ. альманах *Вільної російської друкарні*, який видавали 1855—69 за кордоном О. *Герцен* і М. *Огарьов* рос. мовою (8 книжок: 7 вийшло в Лондоні, восьма — в Женеві; окремі книжки виходили повторними виданнями). На обкладинці альманаху було зображено профілі п'ятьох страчених декабристів, і цим підкреслювався зв'язок «П. з.» з декабристським альманахом. В «П. з.» вперше опубліковано спогади та ін. матеріали Миколи і Михайла Бестужевих, М. Луніна, І. Пущина, І. Якушкіна та ін. декабристів, ряд творів і біографічні матеріали О. Пушкіна, В. Бєлінського, П. Чаадаєва, вірші М. Лермонтова, статті і вірші М. Огарьова, твори І. Тургенєва, І. Аксакова та ін. Альманахи «П. з.» читав Т. Шевченко. В «Щоденнику» (1857) він зробив запис з приводу портретів декабристів на обкладинці. «П. з.» відіграла значну роль у розвитку передової рос. л-ри й суспільної думки. Високу оцінку дав їй В. І. Ленін

Д. І. Полянов.

А. Т. Полянський.

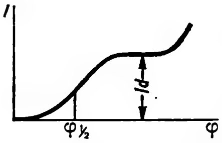

Полярографія. Загальна форма полярограми.

(Повне зібрання творів, т. 21, с. 246). «П. з.» перевидана в СРСР 1966—68 факсимільним способом з коментарями і покажчиками.

ПОЛЯ́РНЕ ПЛАТО́ — плато в центр. частині Антарктиди. Вис. понад 3000 м. Вкрите льодовиковим покривом (товщина льоду 1500—3000 м). На П. п. міститься *Південний полюс;* з 1957 діє наук. станція Амундсен-Скотт (США).

ПОЛЯ́РНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — вид *хімічного зв'язку,* що характеризується наявністю сталого електричного дипольного моменту внаслідок незбігу центрів тяжіння негативного заряду електронів і позитивного заряду ядер (див. *Диполь* електричний). Більшість ковалентних, а також усі донорноакцепторні та іонні зв'язки є П. з. Молекули, в яких атоми зв'язані П. з., наз. полярними, напр. H_2O, NH_3, HCl. Такі молекули часто більш реакційноздатні, ніж неполярні.

ПОЛЯ́РНІ КО́ЛА (Північне і Південне) — паралелі, що лежать на 66° 33′ (кут нахилу земної осі до площини *екліптики*) на Пн. і на Пд. від екватора. У день літнього сонцестояння (21 чи 22 червня) на Пн. від Північного П. к. Сонце не заходить (полярний день), а в день зимового сонцестояння (21 чи 22 грудня) — не сходить (полярна ніч). Аналогічні явища спостерігаються і в Пд. півкулі. Тривалість полярного дня і полярної ночі збільшується від доби на П. к. до півроку на полюсах.

ПОЛЯ́РНІ КООРДИНА́ТИ — числа, які в полярній системі *координат* визначають положення точки на площині.

ПОЛЯ́РНІ СТА́НЦІЇ — науково-дослідні станції, створені в *Арктиці* та *Антарктиці* для проведення систематичних спостережень за станом *навколишнього середовища.* На П. с. провадять регулярні метеорологічні, геомагн., гідрологічні, гляціологічні, а також біол., мед. та ін. дослідження. Рад. П. с. підпорядковані Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології та контролю природного середовища. Перші П. с. було засновано під час 1-го Міжнар. полярного року (1882—83). У 30-х рр. 20 ст. в Арктиці було бл. 60 П. с., третина з них — радянські, створені, зокрема, у зв'язку з освоєнням *Північного морського шляху.* В 1981 тут діяло понад 200 П. с., майже половина з них — радянські, у т. ч. станції *«Північний полюс»,* автом. радіометеорологічні станції тощо. На Алясці, у Гренландії, на о-вах *Канадського Арктичного архіпелагу* дослідження провадять П. с. США, Великобританії, Норвегії, Канади та ін. країн. В Антарктиці осн. мережу П. с. було створено під час підготовки та проведення Міжнар. геофіз. року (1957—58), першу рад. антарктичну станцію — наук. обсерваторію Мирний засн. 1956. У 1982 в Антарктиці діяло бл. 30 постійних станцій, які належать 11 д-вам (СРСР, Австралії, Аргентіні, Великобританії, Новій Зеландії, Норвегії, ПАР, США, Франції, Японії, Чілі), у т. ч. 7 радянських — Мирний, Восток, Новолазаревська, Молодіжна, Беллінсгаузен, Ленінградська та Російська. З 1971 гол. базою рад. досліджень є антарктичний метеорологічний центр — П. с. Молодіжна. Дані, що їх одержують на П. с., використовують для дослідження природи полярних районів земної кулі, а також для складання *прогнозів погоди,* обслуговування авіації і мор. судноплавства тощо. Див. також *Антарктичні станції.*

О. М. Артем'єв.

ПОЛЯ́РНІ СЯ́ЙВА — свічення *атмосфери* Землі на висотах 80—1000 км, зумовлене збудженням атм. газів електронами і протонами, що приходять з навколоземного космосу. Формування потоків цих частинок відбувається при взаємодії *сонячного вітру* з *магнітним полем Землі* і залежить від *сонячної активності.* Найчастіше П. с. спостерігаються в двох полярних зонах уздовж 67—70° пн. і пд. геомагнітної широти. Іноді П. с. відмічаються в середніх і навіть низьких широтах (напр., вночі проти 26.I 1938 П. с. бачили навіть на Пд. березі Криму). П. с. вражають різноманітністю, барвистістю та динамічністю форм (див. іл. на окремому аркуші, с. 256—257). Під час П. с. атмосфера іонізується і нагрівається, що впливає на радіозв'язок і погоду. Спостереження П. с. допомагають вивчати радіаційну обстановку в околі Землі. Вперше думку про електр. природу П. с. висловив М. В. *Ломоносов.* Великого розвитку фізика П. с. набула в результаті комплексних досліджень за допомогою ракет і супутників Землі. У 1973 в СРСР за допомогою потужного прискорювача електронів, встановленого на борту ракети, було вперше створено штучне П. с. Такі експерименти дають змогу краще пізнати природу полярних сяйв.

Літ.: Гальперин Ю. И. Полярные сияния в магнитосфере. М., 1975; Несмянович А. Т. [та ін.]. Оптические эффекты в космическом эксперименте «Зарница-1». «Космические исследования на Украине», 1978, № 12; Исаев С. И. Полярные сияния. Мурманск, 1980. *М. І. Дзюбенко.*

ПОЛЯ́РНІ ТІЛЬЦЯ́, направні тільця, полоцити — клітини, які утворюються під час дозрівання яйцеклітини внаслідок двох її поділів (див. *Мейоз*). П. т. в результаті нерівномірного поділу містять ядерний матеріал і незначну кількість *цитоплазми,* є неповноцінними клітинами і, як правило, швидко гинуть. Див. також *Овогенез.*

Радянські **полярні станції** в Антарктиці: Беллінсгаузен (угорі) та Молодіжна.

ПОЛЯ́РНІСТЬ — властива організмам специфічна орієнтація процесів та структур у просторі, що спричинює морфофізіологічні відмінності на протилежних частинах клітин, тканин, органів або всього організму. У рослин П. виникла як наслідок нерівномірного впливу факторів навкол. середовища (світла, т-ри, сили земного тяжіння тощо) на різні частини рослини. Властива усім рослинним організмам, але найбільшого розвитку досягає у вищих рослин. Найяскравіше П. виявляється при вкоріненні живців: на верхньому кінці живця розвиваються *бруньки,* а на нижньому його кінці утворюються корені незалежно від положення живця в просторі. Провідна роль у поляризації рослинних клітин і тканин, орієнтуванні організму в просторі (див. *Тропізми*) належить *фітогормонам.* У деяких випадках можливе порушення П. шляхом зміни градієнтів гормональних та трофічних процесів, спричинюваних зміною умов навкол. середовища. У тварин П. має місце як в клітинах (напр., розташування *аксона* і *дендритів* у нервових клітинах), так і в цілому організмі (напр., розташування органоїдів по передньо-задній або дорзо-вентральній осі у найпростіших). Явище П. виявляється також при *вегетативному розмноженні* та *регенерації.*

ПОЛЯРОГРАФІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — один з *електрохімічних методів аналізу;* див. також *Полярографія.*

ПОЛЯРОГРА́ФІЯ — електрохім. метод *якісного аналізу, кількісного аналізу,* а також кінетики хім. процесів. Розробив 1922 Я. *Гейровський.* Грунтується на дослідженні електрохім. систем за допомогою їхніх вольтамперних кривих — полярограм (кривих залежності сили струму I від потенціалу індикаторного *електрода* φ), що їх одержують при *електролізі* досліджуваних речовин, застосовуючи гол. чин. ртутний крапельний електрод. Полярограми реєструють за допомогою приладів — полярографів. Заг. форма (мал.) полярограм зумовлена тим, що кожний компонент електроліту починає реагувати на електроді при певних φ. Швидкість реакції (струм I) збільшується зі зростанням φ (макс. приріст швидкості відповідає потенціалові півхвилі $\varphi_{1/2}$), а потім досягає сталої для кожного визначуваного компонента величини (горизонтальний відрізок на полярограмі). Макс. величина граничного струму I_d (на полярограмі) прямо пропорційна концентрації визначуваного компонента, коефіцієнтові *дифузії,* перемішуванню тощо. Різновидами П. є постійнострумова, зміннострумова, осцилографічна, імпульсна та ін. Методи П. застосовують для аналізу речовин у водних і неводних розчинах, аналізу сплавів, руд, мінер. сировини тощо.

Літ.: Делимарский Ю. К., Городыский А. В. Электродные процессы и методы исследования в полярографии. К., 1960; Гейровский Я., Кута Я. Основы полярографии. Пер. с чеш. М., 1965. *О. В. Городиський.*

ПОЛЯРО́ЇД — оптичний прилад у вигляді прозорої плівки, яка перетворює неполяризоване світло на лінійно поляризоване (див. *Поляризація світла*); один з типів *поляризаторів*. Дія П. грунтується на явищі *дихроїзму*. Здебільшого П. одержують впресовуванням у плівку-матрицю великої кількості дрібних однаково орієнтованих подвійнозаломлюючих кристаликів, напр. кристаликів герапатиту (сірчанокислий йод — хінін). Виготовляють П. і без використання подвійнозаломлюючих кристалів, напр. розтягом полімерних плівок (дихроїзм виникає внаслідок однакової орієнтації витягнутих в одному напрямі молекул полімеру). Осн. перевага П. перед поляризаційними призмами — можливість одержання широких пучків поляризованого світла. Вади П. пов'язані з істотною зміною спектрального складу світла, яке проходить крізь такий поляризатор. П. застосовують переважно як поляризаційні *світлофільтри* (напр., для захисту очей водія від осліплювальної дії фар зустрічних машин).

ПОЛЯРО́Н — квантовий стаціонарний стан електрона провідності в діелектричному середовищі з інерційною поляризацією (див. *Поляризація діелектриків*). Виникає внаслідок взаємодії електрона з локальною поляризацією, зумовленою електр. полем електрона. Разом з локальною поляризацією електрон може рухатися в середовищі як носій струму. П. є складеною *квазічастинкою,* яку можна розглядати як сукупність електрона і зв'язаних з ним *фононів*. Спін П. дорівнює $^1/_2$, тобто П. належить до *ферміонів*. П.— одне з осн. уявлень електронної теорії напівпровідників і діелектриків з іонною граткою, яке дає змогу пояснити багато електр., фотоелектр. і оптичних явищ у цих речовинах. Припущення про можливість існування П. вперше висловив С. І. *Пекар*; він і розвинув кількісну теорію полярона.

ПОЛЬ (Pol) Вінцентій (20.IV 1807, Люблін — 2.XII 1872, Краків) — польс. поет-романтик, географ і етнограф. Дитинство провів на Львівщині. Закінчив Львівський ун-т (1827), навчався у Віленському ун-ті. Учасник польс. повстання 1830—31. В 1849—53 — професор географії Краківського ун-ту. В зб. віршів «Пісні Януша» (1833) та багатьох поезіях з демократичних позицій змалював життя й побут польс. народу, його минуле. В ряді творів (поеми «Сенаторська згода», 1854, «Могорт», 1855, та ін.) ідеалізував шляхту. Окремі частини поеми «Пісня про нашу землю» (1843) присвячені Україні. В працях «Картини з життя і мандрівок» (1846), «Погляд на північні схили Карпат» (1851), «Картини з життя і природи» (1869), «Північний схід Європи» (1870), статтях «Плем'я бойків», «Декілька рис до опису гуцулів на Буковині» (обидві опубл. 1966) подав відомості про бойків, гуцулів і лемків. За деякі помилкові твердження зазнав критики з боку І. Франка. Записував і перекладав польс. і нім. мовами укр. нар. пісні. Видав у вільному перекладі нім. мовою збірку укр. нар. пісень (1853).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Польская поэзия, т. 1. М., 1963. *Літ.:* Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. К., 1976. *В. Т. Полєк.*

ПОЛЬ Олександр Миколайович [20.VIII (1.IX) 1832, с. Малоолександрівське, тепер с. Малоолександрівка Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.— 26.VII (7.VIII) 1890, Катеринослав] — укр. краєзнавець. У 1854 закінчив юрид. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. П. провадив археол. розкопки на тер. кол. Катеринославської губ., зібрав колекцію предметів старовини (бл. 5 тис.), що стало основою для створення музею його імені в Катеринославі (матеріали музею згодом увійшли до колекцій Дніпропетровського історичного музею). Сприяв розвиткові гірничої справи, зокрема залізорудної пром-сті, в Криворіжжі.

ПО́ЛЬДЕРИ (голл. polder, одн.)— осушені, освоєні і захищені від затоплення ділянки низовин *(маршів)*. Поширені переважно на узбережжі *Північного моря* (у Нідерландах, ФРН, Данії) та США.

ПО́ЛЬКА (чес. polka) — старовинний чес. нар. парний танець. Муз. розмір $^2/_4$. У 19 ст. поширилася по всій Європі, зокрема увійшла в муз. побут рос., білорус., укр. народів, набувши специфічних нац. ознак у музиці, хореографії тощо. Часто дістає назву від найменування місцевості, де П. популярна (напр., *Полтавочка*). Хореографами створено сценічні варіанти П. з елементами сюжету. П. концертного характеру писали Б. Сметана, С. Монюшко, М. Глинка, П. Чайковський, М. Лисенко.

Літ.: Гуменюк А. Народне хореографічне мистецтво України. К., 1963; Українські народні танці. К., 1969.

ПО́ЛЬМАН (Pohlmann) Фрідріх Людвіг (1805—16.VIII 1870, Львів) — нім., польс. та укр. театр. художник. За походженням німець. Художню освіту здобув у Берліні. Удосконалював майстерність у Бельгії, Голландії та Франції. В 1842—70 працював декоратором нім. і польс. труп у Львів. міськ. театрі. Оформив вистави «Маруся» за Г. Квіткою-Основ'яненком (1864), «Назар Стодоля» Т. Шевченка (1865), «Роксолана» Г. Якимовича (1865), «Німецькі бурші» Ф. Зуппе (1866) та ін., всі — в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»*. *Р. Я. Пилипчук.*

ПОЛЬОВА́ Ганна Михайлівна (н. 21.III 1928, м. Мондер, провінція Альберта)—українська прогресивна письменниця в Канаді. Професор університету Британської Колумбії в м. Ванкувері (з 1976). З 1960 — голова Т-ва об'єднаних укр. канадців провінції Британська Колумбія. Голова провінц. відділу т-ва «Канада — СРСР» (1975), член дитячого відділу канад. парламенту (1974). Авторка книжок про Т. Шевченка англ. мовою «Малий Тарас» (1961) та «Весь світ — моє село» (1964, у співавт. з М. *Сейгом*). Підготувала (разом з М. Сейгом) і прочитала для запису на грамплатівку монтаж «Малий Тарас». П. належить ряд статей про Т. Шевченка та репортажів про подорожі на Рад. Україну й зустрічі з укр. письменниками. З 1980 — організатор «Шевченківських читань» в ун-тах Канади. *І. Г. Турбай.*

ПОЛЬОВА́ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована за 7 км від залізнич. ст. Пересічна. 0,8 тис. ж. (1981). У П.— відділок радгоспу ім. М. О. Щорса. Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка. Засн. 1678, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПОЛЬОВИ́К — персонаж укр., рос., литовської, нім. та ін. міфологій; бог полів. В укр. фольклорі іноді виступає як злий польовий біс. Вважали, що він ховається в колоссі. Щоб не розгнівати П., на ниві залишали пучок незібраного збіжжя і закручували його («завивали бороду» польовикові).

ПОЛЬОВІ́ ШПА́ТИ (від нім. Spat) — група найпоширеніших породоутворюючих мінералів класу *силікатів*. Становлять бл. 50% маси *земної кори;* вони входять і до складу Місяця та *метеоритів*. За хім. складом П. ш.— *алюмосилікати* натрію, кальцію, калію, барію; як ізоморфні домішки (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії) містять рубідій, цезій, свинець, стронцій тощо. П. ш. утворюють такі ізоморфні ряди: натрій-кальцієвий *(плагіоклази)* — між *альбітом* і *анортитом;* натрій-калієвий (лужні П. ш.) — між альбітом і калієвим П. ш. $K[AlSi_8O_8]$; калій-барієвий (гіалофани) — між калієвим П. ш. і цельзіаном $Ba[Al_2Si_2O_8]$; кальцій-барієвий (барієві плагіоклази) — між плагіоклазом і цельзіаном. У Рад. Союзі великі родовища П. ш. є в РРФСР (у Карелії, на Уралі, в Сибіру), на Україні (у межах *Українського щита*). Використовують у виробництві керамічних і фарфоро-фаянсових виробів, скляній і паперовій галузях пром-сті; іризуючі (див. *Іризація*) П. ш. — як *виробне каміння,* польово-шпатові гірські породи — як облицьовувальний матеріал. *В. І. Павлишин.*

ПО́ЛЬСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К (ПАН) — провідна наук. установа ПНР. Засн. 1952 у Варшаві. Об'єднує найвидатніших учених країни, є центром дослідницьких робіт, органом планування та керівництва розвитком науки в Польщі. ПАН складається з 7 відділень: сусп. наук; біол. наук; матем., фіз. і хім. наук; тех. наук; с.-г. і лісознавчих наук; мед. наук; наук про Землю і геологічних. Академія налічує (1980) 165 дійсних членів, 164 члени-кореспонденти, 96 іноз. членів, з них 34 — рад. учені, в т. ч. академіки АН СРСР і УРСР А. П. Александров, М. М. Боголюбов, О. Ю. Ішлінський, В. М. Глушков. Під керівництвом ПАН працює 58 регіональних і спеціалізованих наук. т-в. В системі академії діє 59 н.-д. ін-тів і центрів. Видає журн. «Польська наука», рос. мовою — «Журнал».

А. В. Санцевич.

ПОЛЬСЬКА І ШВЕДСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ ПОЧАТКУ 17 СТОЛІТТЯ — агресивні дії експансіоністських правлячих кіл Речі Посполитої та Швеції, спрямовані на розчленування Рос. держави та позбавлення її держ. незалежності. На поч. 17 ст., коли в Росії загострилися антифеод. боротьба (див. *Селянська війна початку 17 століття* в Росії) та суперечності всередині пануючого класу, правляча верхівка Речі Посполитої почала замасковану інтервенцію проти Рос. д-ви — восени 1604 при її підтримці загони *Лжедмитрія І* вдерлися на Сіверську Україну. Повстання в Москві в травні 1606, що закінчилося вбивством самозванця, означало поразку першої спроби агресії польс. феодалів проти Росії. Невдовзі польс. уряд здійснив ще одну спробу замаскованої інтервенції проти Рос. д-ви, використавши для цього *Лжедмитрія II*. Уряд *Василія Шуйського* в лютому 1609 уклав зі Швецією Виборзький договір, за яким Швеція надавала Росії для боротьби проти польс. загонів військо найманців взамін м. Корели з повітом (місц. населення не підкорилося умовам договору). Використавши цей договір як привід, Річ Посполита почала відкриту інтервенцію проти Росії. У вересні 1609 військо Речі Посполитої почало облогу Смоленська. Щоб зберегти привілейоване становище боярства і не допустити розгортання антифеод. руху в країні, створений після скинення В. Шуйського боярський уряд (див. «*Семибоярщина*») в серпні 1610 визнав рос. царем польс. королевича Владислава (див. *Владислав IV* Ваза) і потай впустив польс.-лит. військо в Москву. Це викликало піднесення нац.-визвольної боротьби (див., зокрема, *Народне ополчення 1611—12* під керівництвом Мініна і Пожарського). Широко розгорнулася й визвольна боротьба нар. мас України, що ослаблювала сили польс. феодалів і тим полегшувала рос. народові боротьбу за нац. незалежність. 26.X (5.XI) 1612 Москву було визволено. Останню спробу завоювання Рос. д-ви польс. уряд зробив 1617, коли його військо почало облогу Москви. Ця спроба теж закінчилася невдало для Речі Посполитої, в жовтні 1618 її військо змушене було відступити. Уряд Речі Посполитої пішов на підписання *Деулінського перемир'я 1618*. Росія, хоч і втрачала частину земель, дістала тривалий перепочинок. Відкрита швед. інтервенція почалася влітку 1610 на Пн. Росії. В липні 1611 швед. військо захопило Новгород, а до весни 1612 — Копор'є, Ям, Івангород, Орєшек, Гдов, Порхов, Стару Русу, Ладогу й Тіхвін. Спроби шведів захопити Псков (1612, 1615) закінчилися невдачею. Після другої спроби швед. уряд погодився на мирні переговори з урядом *Михайла Федоровича*, що завершилися укладенням *Столбовського миру 1617*. Цей мир і Деулінське перемир'я означали крах польс. і швед. інтервенції в Росії.

З'їзди Польської об'єднаної робітничої партії *

I	15—21.XII	1948
II	10—17.III	1954
III	10—19.III	1959
IV	15—20.VI	1964
V	11—16.XI	1968
VI	6—11.XII	1971
VII	8—12.XII	1975
VIII	11—15.II	1980
IX	14—20.VII	1981

* Відбулися у Варшаві.

Літ.: Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI — начале XVII вв. М., 1973.

Л. А. Сухих.

ПОЛЬСЬКА МОВА — мова *поляків*. Належить до зх. підгрупи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї. У сучас. П. м. виділяють 5 груп діалектів: великопольську, малопольську, мазовецьку, сілезьку й кашубську. Характерні фонетичні риси П. м.: наявність носових голосних ą, ę (dąb — «дуб», mięso — «м'ясо»); чергування **е** перед передньоязиковими твердими приголосними, залежно від походження, з **а** (wierzyć — wiara — «вірити» — віра») чи з **о** (nieść — niosę — «нести» — «несу»); чергування сполучення -er- після м'яких приголосних з -ar- — перед передньоязиковими твердими (twierdzić — twardy— «твердити» — «твердий»); випадне **е**, залежно від походження, в одних словах виступає після м'яких приголосних (pies — psa — «пес» — «пса»), а в інших — після твердих (mech — mchu — «мох» — «моху»); ó й ą перед кінцевими дзвінкими приголосними чергуються з о й ę, якщо при відмінюванні ці приголосні виступають перед голосними (bób — bobu — «біб» — «бобу», błąd — błędu — «помилка» — «помилки»); шепелява вимова приголосних ć, dź, яким в ін. слов'ян. мовах відповідають м'які або тверді t, d (ciasto — «тісто», dzień — «день»); наголос постійний — на передостанньому складі. Морфологічні риси: флективна будова; форми 1-ї та 2-ї особи однини й множини минулого часу мають рухомі закінчення -em (-m), -eś (-ś), -śmy, -ście, які можуть приєднуватись до ін. слів у реченні (spałeś dobrze, dobrześ spał — «ти добре спав»). Закінчення -my в 1-й особі множини (robimy — «робимо») тощо. Найраніше польс. слова (власні назви) трапляються в документах, написаних лат. мовою, зокрема в Гнезненській буллі 1136. Найдавніші пам'ятки П. м. належать до 13—15 ст. Про л-ру П. м. див. *Польща*, розділ Література.

Літ.: Лер-Сплавинский Т. Польский язык. Пер. с польс. М., 1954; Польсько-український словник, т. 1—2. К., 1958—60.

Л. Л. Гумецька.

ПОЛЬСЬКА ОБ'ЄДНАНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (ПОРП). Ств. 15.XII 1948 на І з'їзді внаслідок об'єднання на марксистсько-ленінській ідеологічній і орг. основі Польс. робітн. партії (ППР) і оновленої Польс. соціалістичної партії (ств. 1893). Об'єднання поклало край піввіковому розколу в польс. робітн. русі і мало величезне значення для зміцнення сил соціалізму в Польщі. ПОРП є спадкоємицею і продовжувачкою революц. традицій Компартії Польщі (КПП), створеної 16.XII 1918 під назвою Комуністична робітн. партія Польщі (КРПП). КРПП була серед засновників Комінтерну (1919). В 1921 до її складу ввійшла КП Сх. Галичини (див. *Комуністична партія Західної України*), 1924 — Комуністична партія Зх. Білорусії. В березні 1925 КРПП перейменовано на КПП, що існувала до 1938. В січні 1942 на базі підпільних революц. орг-цій на окупованій німецько-фашистськими військами території Польщі утворено ППР, яка очолила боротьбу польс. народу проти гітлерівських загарбників, а після визволення Польщі (1945) — будівництво нар.-демократичної д-ви. І (Об'єднавчий) з'їзд ПОРП ухвалив ідеологічну декларацію, прийняв статут партії, осн. директиви 6-річного (1950—55) плану госп. розвитку і будівництва основ соціалізму. В ході реалізації 6-річного і наступних п'ятирічних планів під керівництвом ПОРП було здійснено соціалістичну індустріалізацію країни, значні соціальні перетворення. Польща перетворилася на розвинуту індустріально-аграрну країну. VI з'їзд ПОРП (1971) підбив підсумки виконання плану 1966—70, розробив програму соціально-екон. розвитку країни на 1971—75, прийняв розгорнуте рішення «За дальший соціалістичний розвиток Польської Народної Республіки», вніс зміни до статуту партії. VII з'їзд (1975) розробив програму на 1976—80, що передбачала прискорений соціально-екон. розвиток країни. Проте в 2-й пол. 70-х рр. внаслідок серйозних помилок в екон. і соціальній політиці, допущених керівництвом ПОРП і д-ви, нехтування екон. законів соціалізму (хибна інвестиційна політика, розпорошення коштів, заборгованість країни по міжнар. кредитах, неправильне використання їх, недооцінка с. г. та ін.) стан економіки країни значно погіршав. Не вдалося виконати планові завдання в деяких галузях пром-сті і с. г. VIII з'їзд ПОРП (1980) прийняв програму соціально-екон. розвитку країни на 1981—85. В ході виконання її через дії контрреволюц. сил, які мали намір повалити соціалістичну держ. систему, виступали проти ПОРП як виразника інтересів робітн. класу, проти її авангардної ролі в житті країни, виникли нові труднощі, що призвели до розладнання народногосп. механізму і порушення нормального ритму життя в країні. 6-й пленум ЦК ПОРП (вересень 1980) розглянув питання про політ. ситуацію в країні і актуальні завдання партії. Пленум рішуче висловився за соціалістичний шлях розвитку країни, підтвердив готовність ПОРП до змін, які повинні служити зміцненню соціалістичного г-ва, привести в рух нові сили народу, значно поліпшити методи господарювання. IX (надзвичайний) з'їзд ПОРП (липень 1981) розглянув назрілі питання соціально-політ. та екон. становища Польщі, намітив заходи по розвитку економіки, прийняв постанови «Про розвиток соціалістичної демократії і зміцнення керівної ролі ПОРП у соціалістичному будівництві й стабілізації суспільно-економічного становища в країні», про розробку перспективної програми ПОРП, затвердив проект нового статуту партії. ПОРП очолила боротьбу трудящих Польщі на захист справи соціалістичного будівництва. Брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960 і 1969, у конференціях європ. комуністичних і

робітн. партій 1967 і 1976. Перший секретар ЦК — Войцех Ярузельський (з 1981). Друк. органи: ЦО — газ. «*Трибуна люду*», теор. і політ.— щоміс. журн. «Нове дрогі» («Нові шляхи», з 1947) та інші.
П. М. Калениченко, В. О. Нерод.

ПО́ЛЬСЬКЕ АГЕ́НТСТВО ПРЕ́СИ, ПАП (польс. PAP; Polska Agencja Prasowa) — центр. інформаційне агентство Польської Народної Республіки. Засн. 1944. Має відділення в багатьох країнах світу. Міститься у Варшаві.

ПО́ЛЬСЬКЕ ДЕМОКРАТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — польс. бурж.-шляхетська політ. організація. Засноване 17.III 1832 в Парижі групою польс. емігрантів. Склад П. д. т. був строкатим: від бурж. лібералів і демократів до соціалістів-утопістів. Програмний документ — Маніфест від 4.XII 1836 — проголосив метою П. д. т. боротьбу за незалежну, демократичну Польщу шляхом всенар. повстання, гол. рушійною силою якого мало бути селянство, а керівником — шляхта. Програма П. д. т. передбачала прогресивні бурж.-демократичні перетворення, разом з тим пропагувала класовий мир всередині нації, відновлення Польщі в кордонах 1772 (включаючи укр., білорус. і лит. землі). До лівого крила П. д. т. входили Т. *Кремповецький*, Й. *Лелевель*. У 1835 група лівих на чолі з С. *Ворцелем* відокремилася від П. д. т. і заснувала революц.-демократичне т-во «*Люд польський*». П. д. т. підготувало *Краківське повстання 1846*, його члени брали участь у революц. подіях 1848—49 в Польщі і Галичині. З утворенням (1862) Центр. нац. к-ту, який готував повстання (див. *Польське повстання 1863—64*), П. д. т. самоліквідувалося. *Ф. І. Стеблій.*

ПО́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1794 — нац.-визвольне повстання проти царської Росії і Пруссії, які 1793 здійснили 2-й поділ Польщі, та проти реакційного магнатства, що захопило владу в результаті заколоту *Тарговицької конфедерації 1792*. Почалося 12.III 1794. Проходило під лозунгами відновлення нац. незалежності Польщі, возз'єднання польс. земель, відторгнутих внаслідок поділів Польщі 1772 і 1793 та продовження держ. реформ 1788—92. Керівником повстання був Т. *Косцюшко*, значну роль у ньому відіграв Г. *Коллонтай*. Повсталу шляхту підтримали селяни і городяни. В руки повстанців у березні перейшов Краків, 17—18.IV — Варшава, 22—23.IV — Вільно (Вільнюс). Шляхта вороже поставилася до революц. перетворень, запроваджених виданим Т. Косцюшком *Поланецьким універсалом 1794*. Разом з тим універсал не справдив і надій нар. мас, їхнє невдоволення виявилося в ослабленні підтримки П. п. селянством та у виступах варшавської бідноти 9.V і 28.VI проти реакційного магнатства. Протягом липня — вересня Варшаву тримали в облозі прусські війська, однак нар. повстання, що спалахнуло в їхньому тилу, змусило прусські війська відступити. Зі Сх. почали наступ рос. війська на чолі з О. В. *Суворовим*. Вони завдали кількох поразок повстанцям. 6.XI капітулювала Варшава. В листопаді повстання було остаточно придушено. Після цього в результаті 3-го поділу Польщі (1795) польс. д-ву було ліквідовано.

ПО́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1830—31, Листопадове повстання 1830 — нац.-визвольне повстання проти гніту рос. царизму, що охопило Королівство Польське і поширилося на тер. Литви, Білорусії та Правобережної України. Почалося 17 (29).XI 1830 у Варшаві, якою повстанці оволоділи наступного дня. Царські війська змушені були залишити місто, а на поч. грудня — й Королівство Польське. Революц. частина повстанців, об'єднана навколо «*Патріотичного товариства*», виступала за продовження боротьби до завоювання повної незалежності Польщі, консервативна — за угоду з царизмом за умови додержання ним конституції 1815. Незрілість польс. буржуазії зумовила гегемонію шляхти в повстанні. 23.XI (5.XII) 1830 ген. Ю. Хлопицький оголосив себе диктатором. Він заборонив діяльність «Патріотичного т-ва». На його пропозицію почати переговори *Микола І* відповів відмовою. 5 (17).I 1831 повстанці ліквідували диктатуру Хлопицького і відновили діяльність «Патріотичного т-ва». В ці дні було висунуто гасло польс. демократів, звернене до народів Росії: «За нашу і вашу свободу!». 18 (30).I польс. сейм утворив Нац. уряд (Жонд народовий) на чолі з князем А. Чарторийським, що висунув програму боротьби за відновлення Польщі в межах 1772. Відмова уряду від сел. реформи відштовхнула від повстання нар. маси, насамперед селян. Негативно ставилися до повстання й укр. та білорус. селяни, бо його перемога означала б відторгнення укр. і білорус. земель від Росії й посилення влади польс. поміщиків. У березні 1831 почалося повстання польс. населення в Литві й Білорусії, у квітні — травні — на Правобережній Україні. Повстанські групи, створені у Волин., Подільській і Київ. губерніях, були швидко розгромлені царськими військами. Вночі проти 27.VIII (8.IX) царські війська зайняли Варшаву. В жовтні повстання було жорстоко придушено. Після цього царський уряд ліквідував залишки держ. самостійності Польщі. Хоч. П. п. було «консервативною революцією» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 472), воно мало велике значення для дальшого розвитку польс. нац.-визвольн. руху.
Літ.: Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX в. К., 1979.
Г. І. Марахов.

ПО́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1863—64, Січневе повстання 1863 — нац.-визвольне повстання проти гніту рос. царизму, що вибухнуло в Королівстві Польському, Литві, частково на тер. Білорусії і Правобережної України. Визрівало в обстановці поразки Росії у *Кримській війні 1853—56* й загострення в зв'язку з цим кризи феод.-кріпосницької системи. Повстанню передувало виникнення революц. ситуації в Росії. В 1861 в ході масових патріотичних маніфестацій польс. населення утворилося два табори — «червоні» і «білі». «Червоні», що відстоювали інтереси збіднілої шляхти і дрібнобурж. елементів, виступали за нац. незалежність Польщі, радикальні соціальні перетворення, за єдність польс. і загальнорос. революц. руху. «Білі», що відображали інтереси великої та середньої шляхти й торг.-пром. буржуазії, домагалися автономії Польщі в межах 1772. Для підготовки повстання «червоні» в червні 1862 створили Центр. нац. к-т (ЦНК), визначна роль у якому належала Я. *Домбровському*, З. *Падлевському*, Б. Шварце. Провінційні к-ти «червоних» було створено в Литві й на Правобережній Україні. Приводом до початку повстання стало проведення в жовтні 1862 рекрутського набору в Польщі, що завдало удару революц. орг-ціям. Вночі проти 11 (23).I 1863 повстанці на заклик ЦНК напали на царські гарнізони. Повстання поширилося на всю тер. Королівства Польського, згодом охопило лит., білорус. і укр. землі. На Правобережній Україні вночі проти 27.IV (9.V) 1863 повстання підняв «Провінційний к-т на Русі» (польс. нелегальна орг-ція, засн. у серпні 1862). На Пн. Київ. губ. (Біличі, Бородянка) діяв загін повстанців на чолі з В. *Рудницьким*. У Волин. губ. загін під командуванням Е. *Ружицького* діяв у районі Житомира, Любара, Полонного, Мирополя. В повстанні взяв участь «Комітет рос. офіцерів у Польщі» під керівництвом А. О. *Потебні*. Проте широкої підтримки з боку білорус. і укр. населення, яке не поділяло прагнень польс. шляхти включити білорус. і укр. землі до складу Польщі, повстання не мало. Не було єдності і серед керівників повстання. У травні 1863 ЦНК було перейменовано на Нац. уряд (Жонд народовий), він створив розгалужену мережу повстанської влади. На Правобережній Україні його представляв Виконавчий відділ Жонду народового на Русі. Восени 1863 «білі» почали відходити від повстання, саботували рішення Жонду. До травня 1864 царський уряд при підтримці Пруссії та Австрії придушив повстання. Окремі загони вели боротьбу до 1865. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали видатне міжнар. значення П. п. (див. Твори, т. 19, с. 36; т. 28, с. 459). Свої симпатії польс. повстанцям висловлював В. І. Ленін, водночас різко критикуючи М. П. *Драгоманова* за його класово обмежену негативну оцінку П. п. (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 140; т. 25, с. 283).
Літ.: Русско-польские революционные связи. Материалы и документы, т. 1—2. М., 1963; Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1864 гг. Материалы и документы, т. 1—2. К., 1963—64; Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1967.
Г. І. Марахов.

ПО́ЛЬСЬКИЙ КОМІСАРІА́Т — орган Рад. влади по роботі серед польс. біженців, солдатів і полонених (1917—19). Див. *Комісаріат у польських справах на Україні.*

ПОЛЬСЬКИЙ КОМІТЕТ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ

ПО́ЛЬСЬКИЙ КОМІТЕ́Т НАЦІОНА́ЛЬНОГО ВИ́ЗВОЛЕННЯ (ПКНВ) — тимчасовий орган виконавчої влади в Польщі 1944. Заснований *Крайовою Радою Народовою* (КРН) 21.VII 1944 в період визволення Польщі Рад. Армією і Військом Польським від нім.-фашист. окупантів. До ПКНВ ввійшли представники революц. нац.-визвольного і демократичного руху — діячі Польс. робітн. партії, ліві соціалісти, представники Союзу польс. патріотів в СРСР та ін. 22.VII ПКНВ опублікував маніфест, що містив програму нар.-демократичних перетворень в країні (див. *Липневий маніфест 1944*). За угодою між Урядом СРСР і ПКНВ (від 26.VII) було визнано владу ПКНВ на всій визволеній тер. Польщі. ПКНВ провів велику роботу по відбудові пром-сті, транспорту, засобів зв’язку. 6.IX ПКНВ прийняв декрет про аграрну реформу. За постановою КРН 31.XII 1944 ПКНВ перетворено на Тимчасовий уряд Польс. Республіки (1945—47).

ПО́ЛЬСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т, Польревком — тимчасовий орган революц. влади, створений 30.VII 1920 польс. комуністами на частині польс. території в умовах контрнаступу Червоної Армії під час *радянсько-польської війни 1920*. Діяв у м. Бялистоку. До П. р. к. входили Ю. *Мархлевський* (голова), Ф. Е. *Дзержинський*, Ф. Я. *Кон*, Е. Прухняк, Й. С. *Уншліхт*. К-т провів націоналізацію пром-сті, конфіскацію великої зем. власності, організував нар. міліцію, приступив до створення органів революц. влади на місцях і формування польс. Червоної Армії. Припинив існування наприкінці серпня 1920 після відступу Червоної Армії.

ПО́ЛЬСЬКИЙ «ТЕА́ТР НАРО́ДОВИЙ» (Teatr Narodowy) — один з провідних і найстаріших театрів Польщі. Засн. 1765 у Варшаві. Назва «Театр Народовий» — з 1807. В 1829 було створено філіал П. «Т. Н.» — «Розмаїтості»; 1836 їх об’єднано в один театр. В 1838—1915 він виступав під назвою Варшавського уряд. театру (з 1915 — театр «Розмаїтості»). В 1924 театр «Розмаїтості» знову почав називатися «Театром Народовим». Серед керівників — В. *Богуславський* (1783—1814, з перервами), Л. Осінський (1814—31, з перервами), в різний час — Ю. *Остерва*, К. Камінський, Л. *Сольський*, В. Гожиця та ін. В репертуарі: п’єси польс. класичних і сучас. драматургів, твори зарубіжних авторів. В 1962 і 1973 гастролював у СРСР. З 1973 П. «Т. Н.» має філіал — «Малий театр».

«ПО́ЛЬСЬКІ БРА́ТИ» — представники радикальної течії *Реформації* в Польщі в 16—17 ст., послідовники *аріанства*. Ідеологами «П. б.» були Петро з Гоньондза і Григорій Павло з Бжезін. Поділялися на два крила: помірковане (заперечувало корінні соціальні перетворення) та радикальне (виступало проти приватної власності, д-ви та її установ, кріпацтва, феод. землеволодіння, станових привілеїв). Організації «П. б.» існували й на Україні (Чернігів, Хмільник, Гоща). З кін. 16 ст. «П. б.» проповідували вчення *социніан*. З посиленням католицької реакції на початку 17 ст. почалось переслідування «П. б.». Після прийняття 1658 постанови сейму про вигнання «П. б.» з Польщі більша частина їх емігрувала, а решта перейшла в католицтво.

ПО́ЛЬСЬКО-ЛИТО́ВСЬКІ У́НІЇ — угоди між Польщею і *Великим князівством Литовським* про об’єднання в єдину державу, які укладалися в 14—16 ст. з метою відвернення агресії нім. феодалів. Найважливішими з них були *Кревська унія 1385, Городельська унія 1413, Люблінська унія 1569*. Кревська унія дала змогу згуртувати польс.-лит. сили для боротьби проти агресії *Тевтонського ордену* (див. *Грюнвальдська битва 1410*). Цю саму мету мала й Городельська унія. Люблінська унія 1569 завершила процес об’єднання Польського королівства з Великим князівством Литовським у федеративну польсько-литовську державу — *Річ Посполиту*. Польс. феодали використали укладення уній для загарбання українських і білоруських земель, що були в складі Литви.

Я. С. Мельничук.

ПО́ЛЬСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКІ ВІ́ЙНИ 17 СТОЛІ́ТТЯ — війни між *Річчю Посполитою* і *Османською імперією* головним чином за володіння укр. землями. Початок війні 1620—21 поклало знищення турками під Цецорою (див. *Цецорська битва 1620*) загону С. *Жолкевського*, що вторгся в Молдавське князівство. 30-тисячне польс. військо і 40 тис. укр. козаків на чолі з *П. К. Сагайдачним* біля Хотина (1621) відбили атаки тур.-тат. військ (див. *Хотинська війна 1620*). За польс.-тур. миром 1623 кордон між цими д-вами встановлювався по Дністру. Війну 1672—76 почала Османська імперія. Тур.-тат. війська захопили Кам’янець-Подільський, продовжували наступ на Львів і Бучач. Польща змушена була укласти *Бучацький мирний договір 1672*, який не був визнаний польс. сеймом. У 1673 польс. армія розбила тур. військо під Хотином. У 1676 польс. військо успішно вело бої під Журавно. Проте Польща змушена була підписати *Журавненський мирний договір 1676*, за яким Поділля відійшло до Османської імперії, а значна частина Правобережної України — під владу тур. васала гетьмана П. Д. *Дорошенка*. Польс. сейм відмовився затвердити цей договір. Війну 1683—99 почала Польща, прийшовши на допомогу Австрії (вела війну проти Османської імперії з 1683), яка опинилася в критичному становищі внаслідок облоги турецьким військом Відня. В 1683 польс. військо разом з австр. армією і військом нім. князів під керівництвом Я. *Собеського*, при активній участі загонів укр. козацтва, розгромило турків під Віднем. У ході війни 1684 утворилася бажана для Росії антитур. коаліція (Польща, Австрія, Бранденбург, Венеція). До неї 1686 приєдналася Росія. Значним вкладом у справу боротьби проти турків були дії рос. і укр. військ (див. *Кримські походи 1687 і 1689*, *Азовські походи 1695—96*). За укладеними на *Карловицькому конгресі 1698—99* договорами та перемир’ям (з Росією) Азов було закріплено за Росією, Поділля та частина Правобережної України відійшли до Польщі, пониззя Дніпра і м. Керч залишалися (до 1774) за Туреччиною.

О. І. Ганусець.

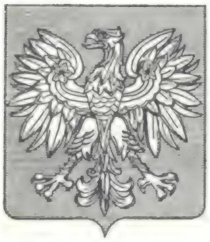
Герб Польщі.

ПОЛЬЩА

Площа — 312,7 тис. км^2

Населення — 35,7 млн. чол. (1980)

Столиця — м. Варшава

ПО́ЛЬЩА, Польська Народна Республіка, ПНР — держава в центр. частині Європи. На Пн. омивається водами Балтійського м. В адм. відношенні поділяється на 49 воєводств. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

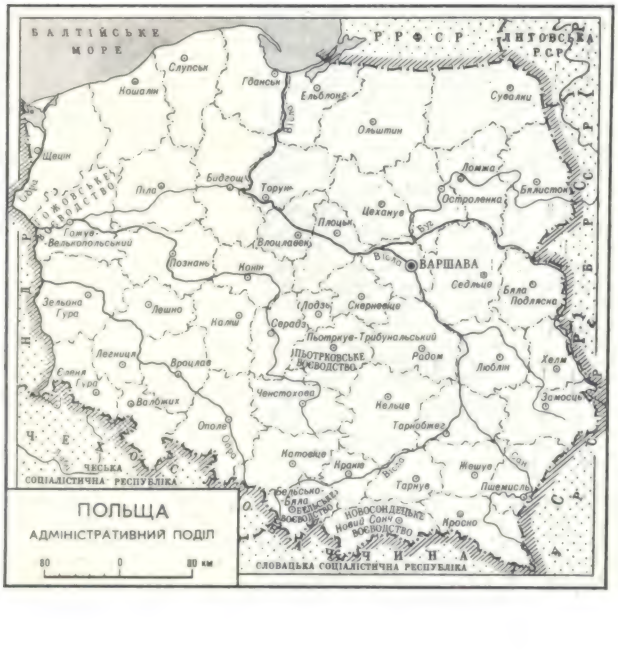

ПОЛЬЩА

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ

Державний лад. ПНР — соціалістична д-ва. Діє конституція 1952, з поправками 1957 і 1976. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатний Сейм (460 депутатів), що обирається населенням на 4 роки. В періоди між сесіями Сейму його функції здійснює обирана ним з числа своїх депутатів Держ. рада. Держ. рада є також главою д-ви. Для контролю госп., фінанс. й орг.-адм. діяльності вищих і місц. органів держ. управління та підпорядкованих їм орг-цій існує Верховна контрольна палата, підпорядкована Сейму. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади є уряд — Рада Міністрів, яку призначає Сейм. Місц. органами держ. влади є Нар. ради, обирані населенням на 4 роки.

Природа. Берегова лінія мало розчленована. Береги низькі, піщані, з дюнами і косами. Найбільші затоки — Гданська бухта і Поморська бухта з Щецінською зат. Більшу частину території займає Польська низовина, в рельєфі якої виділяються примор. низькі рівнини, погорбовано-моренні Мазурське і Поморське поозер’я, Мазовецько-Подляська і Велькопольсько-Куявська низовини і Сілезька улоговина. На Пд. від них — Малопольська й Люблінська височини. Вздовж пд.-зх. кордонів країни простягаються *Судети,* на Пд.— Карпати (вис. в межах П. до 2499 м, г. Риси на масиві *Татри*). Поклади кам. та бурого вугілля, природного газу, нафти, заліз., мідної, свинцевої, цинкової руд, калійно-магнієвої солі, сірки. Клімат помірний, перехідний від океанічного до континентального. Пересічна т-ра січня на узбережжі і на Зх. країни —1°, в центр. районах —3°, в горах до —6°; липня — відповідно +16, +17°, +18, +19° та від +10 до +14°. Пересічна річна сума опадів на рівнинах 500—600 мм, на височинах 600—700 мм, в горах до 1800 мм. Річкова сітка густа, добре розгалужена. Найбільші ріки — *Вісла* та *Одра,* басейни яких судноплавними каналами сполучені між собою, а також з системами Дніпра і Ельби. На рівнинах переважають дерново-підзолисті, у передгір'ях — бурі лісові, в горах — гірські бурі, по долинах річок — алювіальні грунти. Більша частина тер. П. розорана, лісами (гол. чин. хвойними, на Зх. та Пд.— мішаними) вкрито бл. 30% площі. В країні створено 13 нар. (нац.) парків, у т. ч. Кампіноський, Татранський, Бяловезький — частина *Біловезької Пущі.*

Населення. 98,5% нас. становлять *поляки.* Живуть також українці, білоруси, словаки, литовці, євреї. Пересічна густота нас.— 114 чол. на 1 км^2 (1980). Міське населення — 58% (1979). Найбільші міста: *Варшава, Лодзь, Краків, Вроцлав, Познань, Гданськ.*

Історія. Тер. П. була заселена в епоху *палеоліту.* В 1-му тис. до н. е.— 1-й пол. 1-го тис. н. е. відбувався процес етногенезу слов'ян. племен на тер. П. В 7 ст. у них почали зароджуватися феод. відносини на базі розкладу первіснообщинного ладу. У 8—9 ст. виникли племінні князівства. В 10 ст. на слов'ян. землях між рр. Одрою, Віслою та Бугом відбулося об'єднання польс. земель. Першим історично вірогідним польс. князем був *Мешко I* (бл. 960—992) з дин. *П'ястів.* За правління *Болеслава I* (992—1025) було завершено об'єднання польс. земель. У цей самий час загострилися відносини П. з Київською Руссю в зв'язку з походом Болеслава I 1018 на Київ. У 1025 П. проголошено королівством. У 12—13 ст. П. переживала період феод. роздробленості. Скориставшися з цього, нім. феодали захопили частину Зх. Помор'я і Гданське узбережжя. В 1241, 1259 і 1287 П. зазнала монг.-тат. навали. З кін. 13 ст. в П. почався процес об'єднання земель, який майже завершився за короля *Казимира III* Великого (1333—70). В 1349—52 П. загарбала Галицьку землю, 1377 — частину Зх. Волині. Загроза з боку *Тевтонського ордену* привела до об'єднання в кін. 14 ст. П. з *Великим князівством Литовським* (див. *Кревська унія 1385*). У *Грюнвальдській битві 1410* об'єднані польсько-лит.-рус. сили розгромили Тевтонський орден. За *Люблінською унією 1569* П. і Велике князівство Литовське об'єднались у двоєдину д-ву — *Річ Посполиту* з заг. сеймом і главою д-ви — королем. На підставі унії польс. *магнати* встановили панування на білорус. землях та на більшій частині України (Волинь, Брацлавщина та Київщина), що призвело до посилення феод., нац. та реліг. гноблення укр. та білорус. народів. На поч. 17 ст. відбулась агресія польс. феодалів проти Рос. д-ви (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). В кін. 16 — на поч. 17 ст. в П. загострилися класові відносини, масового характеру набрали антифеод. виступи селян. На Україні та в Білорусії широко розгорнулася боротьба нар. мас за соціальне і нац. визволення з-під ярма польс. панів і за возз'єднання з Рос. д-вою (сел.-козац. повстання під проводом К. *Косинського* 1591—93, Т. *Федоровича* 1630, І. *Сулими* 1635, Я. *Острянина* і К. *Скидана* 1637 та ін.). В результаті *визвольної війни українського народу 1648—54* відбулося *возз'єднання України з Росією 1654.* Але за *Андрусівським перемир'ям 1667* Правобережна Україна (крім Києва) залишилася під владою П. Постійні війни П. в 15—17 ст. з Рос. д-вою, Швецією, *Османською імперією* (див. *Польсько-турецькі війни 17 століття*), а також децентралізаторська політика польс. феодалів підірвали основи польс. д-ви, призвели до її ослаблення, що дало можливість сусіднім монархічним д-вам втручатись у внутр. справи П. Пруссія, Австрія і Росія здійснили поділи тер. П. (1772, 1793, 1795). П. на 120 років втратила держ. незалежність. У 1807 *Наполеон I,* розгромивши Пруссію, з частини польс. земель, що належали їй, створив васальне *Варшавське герцогство.* Після розгрому армії Наполеона I *Віденський конгрес 1814—15* здійснив новий переділ тер. П. Більшу частину Варшавського герцогства було перетворено на *Королівство Польське* і передано Росії. Пруссія здобула частину Варшав. герцогства, зберегла Сілезію, Помор'я та ін. землі; Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина) залишилася Галичина. Було створено *Краківську республіку.* Польс. народ не припиняв активної боротьби за свободу. *Польське повстання 1794* на чолі з Т. *Косцюшком,* а також значні нац.-визвольні рухи 1830—31, 1846, 1848, 1863—64 (див. *Польське повстання 1830—31, Краківське повстання 1846, Познанське повстання 1848, Польське повстання 1863—64*) викликали співчуття і підтримку прогресивних сил Росії. В 70—80-х рр. 19 ст. Королівство Польське стало найрозвинутішою у пром. відношенні частиною польс. земель. Усе більшого значення набував робітн. рух. У 1882 було створено першу революц. орг-цію робітн. класу — партію *«Пролетаріат»,* 1893 — Соціал-демократію Королівства Польського (1900 перетворено на *Соціал-демократію Королівства Польського і Литви*). На межі 20 ст. в П. загострилися класові й нац. суперечності. Під час революції 1905—07 польс. пролетаріат виступав разом з російським проти гніту царизму і буржуазії, поєднавши завдання нац. і соціального визволення (див., зокрема, *Лодзинське повстання 1905*). На тер. П., що була під владою Австро-Угорщини, 1912—14 жив В. І. Ленін, відбулися *Краківська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913, Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913.* В роки 1-ї світової війни 1914—18 вся тер. П. була окупована військами Німеччини та Австро-Угорщини. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції створила умови для відновлення незалежної польс. д-ви. Рад. уряд 1917 визнав право П. на незалежність, підтвердивши це спец. декретом (серпень 1918) і анулювавши Петербурзькі конвенції 70—90-х рр. 18 ст. про поділи П. В П. розгорнувся революц. рух. У 1918 утворилася Комуністична робітн. партія Польщі (з 1925 — Компартія П.). В листопаді 1918 у багатьох пром. центрах незалежної П. виникли Ради робітн. депутатів. Проте при підтримці д-в *Антанти* владу в П. захопили поміщики і буржуазія. Бурж. правителі П. розв'язали війну проти Рад. Росії (див. *Радянсько-польська війна 1920*), внаслідок якої, за *Ризьким мирним договором 1921,* зх.-укр. і зх.-білорус. землі підпали під владу П. В 1921 П. встановила дипломатичні відносини з СРСР (переривалися 1939—41, 1943—45). В 1926 в П. було встановлено військ.-фашист. диктатуру (т. з. *«санаційний» режим*) на чолі з Ю. *Пілсудським.* Трудящі Зх. України і Зх. Білорусії під керівництвом КПЗУ і КПЗБ вели боротьбу проти соціального і нац. гніту, яку нещадно придушувала бурж.-поміщицька влада (див., зокрема, *Стрийський розстріл 1926, Володимиро-Волинський процес 1926—27, Ковельський процес 1934*). За темпами госп. розвитку П. опинилася на одному з останніх місць у Європі. Внаслі-

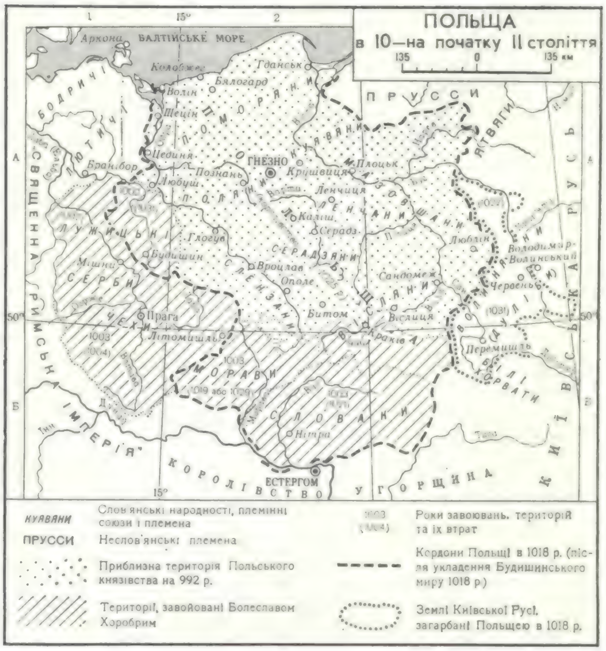

ПОЛЬЩА
в 10—на початку 11 століття

135 0 135 км
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Аркона
Колобжег
Гданськ
Білоград
Волин
Щецін
ПРУССИ
ПОМОРЯНИ
ЯТВЯГИ
Цединя
Бранібор
Познань
ГНЕЗНО
Крушвиця
Плоцьк
Любуш
ПОЛЯНИ
Ленчиця
ЛЕНЧАНИ
МАЗОВШАНИ
Каліш
Серадз
ЛУЖИЦЬКІ
Глогув
СЕРАДЗЯНИ
Люблін
Будишин
Вроцлав
Володимир-Волинський
Мішни
СЕРБИ
Ополе
Сандомеж
СЛЕНЗАНИ
СЛЯНИ
Червень
Прага
ЧЕХИ
Битом
Вісьлиця
Краків
Літомишль
Перемишль
МОРАВИ
БІЛІ ХОРВАТИ
СЛОВАКИ
Нітра
ВОЛИНЯНИ
ДУЛІБИ
"СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ"
КОРОЛІВСТВО УГОРЩИНА
КИЇВСЬКА РУСЬ
ЕСТЕРГОМ
1003
1003 (1004)
1019 або 1029
1025
1031
1018
15°
50°
куявяни — Слов'янські народності, племінні союзи і племена
ПРУССИ — Неслов'янські племена
Приблизна територія Польського князівства на 992 р.
Території, завойовані Болеславом Хоробрим
1003 (1004) — Роки завоювань, територій та їх втрат
Кордони Польщі в 1018 р. (після укладення Будишинського миру 1018 р.)
Землі Київської Русі, загарбані Польщею в 1018 р.

док антинар. політики польс. бурж. уряду, в основі якої лежали антирадянщина і союз з міжнар. реакцією, тер. П. у вересні 1939 окупувала фашист. Німеччина. Великобританія і Франція, які були зв'язані з П. союзницькими зобов'язаннями, не подали їй допомоги. Рад. війська за розпорядженням Рад. уряду взяли під захист життя і майно населення Зх. України і Зх. Білорусії. Згідно з одностайною волею їхнього населення вони були включені до складу СРСР і возз'єднані відповідно з УРСР і БРСР (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). Нім.-фашист. окупанти проводили масове винищення польс. населення. На тер. П. вони створили табори смерті *Майданек, Освенцім* та ін. Польс. народ піднявся на боротьбу проти нім.-фашист. загарбників. У 1942 утворилася Польс. робітнича партія (ППР, наступниця Компартії П.), яка розгорнула діяльність по організації збройної боротьби проти окупантів (див. *Гвардія Людова, Армія Людова*). Вночі проти 1.I 1944 за ініціативою ППР у Варшаві було створено *Крайову Раду Народову* — підпільний тимчасовий верховний орган влади на чолі з Б. *Берутом.* Влітку 1944 Рад. Армія разом з *Військом Польським* (створене на тер. СРСР 1943) вступила на землю П. В окупованій нім.-фашист. військами столиці П. вибухнуло *Варшавське повстання 1944,* яке було жорстоко придушене гітлерівцями. 21.VII 1944 було утворено *Польський комітет національного визволення,* який виконував функції уряду П. на визволеній території. На тер. П. діяла також агентура емігрантського польс. уряду в Лондоні (див. *Армія Крайова*). Але її намагання зберегти в країні бурж. лад не були підтримані польс. народом, який став на бік прогресивних сил. В травні 1945 було завершено визволення всіх польс. земель (в боях за визволення П. загинули 600 тис. рад. воїнів). Перемога рад. і польс. народів у спільній боротьбі проти нім. фашистів у роки 2-ї світової війни стала могутнім фактором нац. відродження П. Вирішальне значення для зміцнення П. мав рад.-польс. договір 1945 про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво. На *Потсдамській конференції 1945,* завдяки твердій позиції СРСР, було встановлено зх. кордон П. по рр. Одрі і Нисі-Лужицькій. Нар. влада здійснила глибокі екон. і соціальні перетворення: зем. реформу, націоналізацію великої і серед. пром-сті, банків, засобів зв'язку і транспорту. Вибори до Законодавчого сейму (1947) принесли перемогу демократичному блоку на чолі з ППР. У 1948 на об'єднавчому з'їзді ППР з Польс. соціалістичною партією було створено Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП). Під керівництвом ПОРП польс. народ у тісному співробітництві з Рад. Союзом та ін. братніми країнами, подолавши руйнівні наслідки війни став на шлях будівництва соціалізму. В 1952 Сейм прийняв конституцію, яка проголосила П. д-вою нар. демократії. В 1965 між СРСР і П. було підписано новий Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу на 20 років з наступним подовженням його кожні 5 років. Внаслідок здійснення п'ятирічного плану 1961—65 довоєнний рівень пром. виробництва було перевершено у 12 раз. Вирішальну роль у пром-сті почав відігравати соціалістичний сектор. Проте в с. г. переважаючим залишився приватний сектор. За роки нар. влади П. з аграрної перетворилася на індустріально розвинуту країну. На 1974 П. за обсягом пром. продукції посіла 10-е місце в світі. В 1976 в конституцію П. було внесено зміни, які відбили новий етап суспільного розвитку країни. Поглибилося рад.-польс. співробітництво, про що, зокрема, свідчив спільний космічний політ у червні — липні 1978 на орбітальному комплексі «Салют-6» — «Союз-30» — «Союз-29» радянських космонавтів і громадянина ПНР М. *Гермашевського.* Соціалізм приніс польс. д-ві справжню нац. незалежність, міцну гарантію непорушності її кордонів. У кін. 70-х рр. прорахунки в плануванні й помилки в здійсненні системи управління нар. г-вом призвели до серйозних труднощів у політ. і екон. житті країни. Скориставшися з цього, противники соціалізму в П. при підтримці зовн. імперіалістичних сил, створюючи анархію, почали атаки на корінні засади польс. соціалістичної д-ви, намагаючися повернути розвиток подій у контрреволюц. русло, захопити владу. IX Надзвичайний з'їзд ПОРП (липень 1981) поставив завдання виходу країни

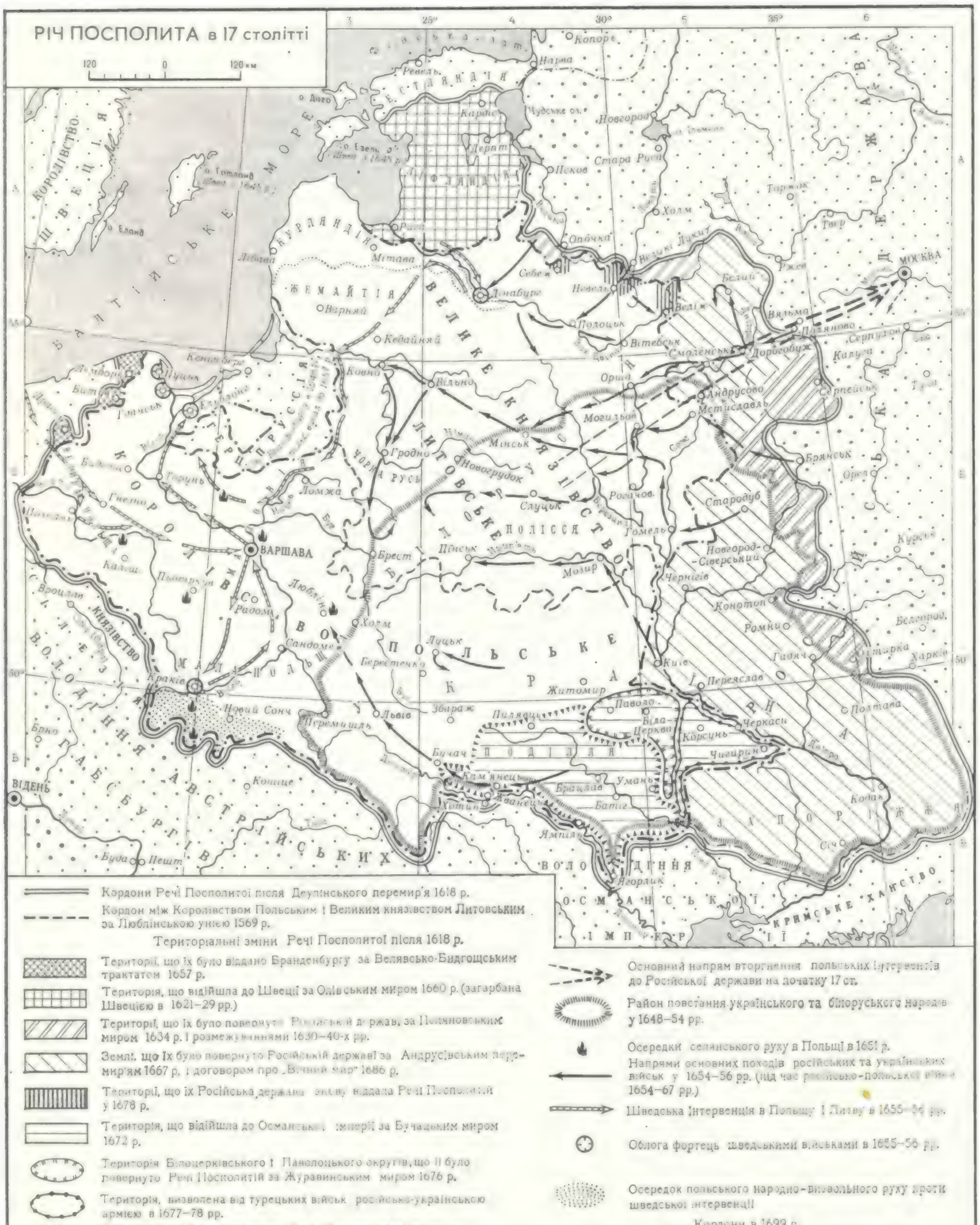
РІЧ ПОСПОЛИТА в 17 столітті
120 0 120 км
Кордони Речі Посполитої після Деулінського перемир'я 1618 р.
Кордон між Королівством Польським і Великим князівством Литовським за Люблінською унією 1569 р.
Територіальні зміни Речі Посполитої після 1618 р.
Території, що їх було віддано Бранденбургу за Велявсько-Бидгощським трактатом 1657 р.
Територія, що відійшла до Швеції за Олівським миром 1660 р. (загарбана Швецією в 1621–29 рр.)
Території, що їх було повернуто Російській державі за Поляновським миром 1634 р. і розмежуваннями 1630–40-х рр.
Землі, що їх було повернуто Російській державі за Андрусівським перемир'ям 1667 р. і договором про „Вічний мир" 1686 р.
Території, що їх Російська держава знову віддала Речі Посполитій у 1678 р.
Територія, що відійшла до Османської імперії за Бучацьким миром 1672 р.
Територія Білоцерківського і Паволоцького округів, що її було повернуто Речі Посполитій за Журавинським миром 1676 р.
Територія, визволена від турецьких військ російсько-українською армією в 1677–78 рр.
Територія, що її було повернуто Речі Посполитій за рішенням Карловицького конгресу 1698–99 рр.
Основний напрям вторгнення польських інтервентів до Російської держави на початку 17 ст.
Район повстання українського та білоруського народів у 1648–54 рр.
Осередки селянського руху в Польщі в 1651 р.
Напрями основних походів російських та українських військ у 1654–56 рр. (під час російсько-польської війни 1654–67 рр.)
Шведська інтервенція в Польщу і Литву в 1655–56 рр.
Облога фортець шведськими військами в 1655–56 рр.
Осередок польського народно-визвольного руху проти шведської інтервенції
Кордони в 1699 р.
Речі Посполитої
інших держав
ВАРШАВА
МОСКВА
ВІДЕНЬ
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЗАПОРІЖЖЯ
ПОДІЛЛЯ
ПОЛІССЯ
ЖЕМАЙТІЯ
КУРЛЯНДІЯ
ЛІФЛЯНДІЯ
ЕСТЛЯНДІЯ

з кризового становища. У зв'язку з тим, що в П. через підступні дії антисоціалістичних елементів опинилися під загрозою соціально-екон. і культурні досягнення, здобуті в процесі соціалістичного будівництва, створилася ситуація, небезпечна щодо існування самої соціалістичної польської держави, Держ. рада П. в грудні 1981 утворила Військ. раду нац. порятунку і відповідно до положень конституції тимчасово запровадила на тер. країни воєнний стан (декрети про воєнний стан затверджено Сеймом у січні 1982).

У зовн. політиці П. виступає за зміцнення *соціалістичної співдружності*, за *мирне співіснування* з ін. д-вами, за поглиблення розрядки міжнар. напруженості, за роззброєння. Договір П. з ФРН 1970 визнав непорушність зх. польс. кордонів, сприяв стабілізації обстановки в Європі. Братерські відносини зв'язують П. з Рад. Союзом, ін. соціалістичними країнами. З 1945 П.— член ООН. П.— член *Організації Варшавського Договору, Ради Економічної Взаємодопомоги.*

Українці в Польщі. В П. живе бл. 300 тис. українців (1980). Вони беруть активну участь у суспільно-політ., госп. і культур. житті країни. В місцевостях, де живуть українці, існують укр. школи, укр. пед. ліцей (м. Бартошіце), б-ки, клуби. В польс. школах і коледжах за бажанням батьків діти українців вивчають рідну мову. У Варшавському ун-ті існує кафедра укр. філології. Видаються укр. мовою газ. «*Наше слово*» та журн. «Наша культура», працюють гуртки укр. мови.

Політичні партії. *Польська об'єднана робітнича партія,* засн. 1948. Об'єднана селянська партія, засн. 1949. Демократична партія, засн. 1938.

Народне господарство. За роки нар. влади внаслідок значних соціально-екон. перетворень (проведення зем. реформи, націоналізації пром-сті та ін.) при братерській допомозі СРСР та ін. соціалістичних країн П. з переважно аграрної перетворилася на індустріально-аграрну розвинуту соціалістичну країну. В 1980 нац. доход П. зріс проти 1950 майже в 6,5 раза. Частка пром-сті в нац. доході 1980 становила 53,6%, с. г.— 10,1%. З допомогою Рад. Союзу в П. споруджено 137 пром. підприємств (1980). Серед країн — членів РЕВ П. спеціалізується на випуску багатьох видів продукції машинобудування (в т. ч. транспортного), хім., фарм., легкої пром-сті, виробн. міді, цинку, кам. вугілля, сірки та ін. На поч. 80-х рр. кризові явища в соціально-екон. житті країни (волюнтаристські методи управління нар. г-вом, зростання зовнішньої заборгованості, порушення ринкової рівноваги всередині країни тощо) призвели до значного екон. спаду. IX Надзвичайний з'їзд ПОРП (1981) поставив завдання щодо впорядкування економіки для її нормального функціонування й підвищення здатності задовольняти сусп. потреби. Після запровадження 13.XII 1981 тимчасового воєнного стану економіка П. почала поступово нормалізуватися — поліпшилась робота органів управління, пром. підприємств, зокрема зросло видобування кам. вугілля тощо. В цих умовах велику екон. допомогу П. подають СРСР та ін. соціалістичні країни. В той же час правлячі кола деяких капіталістичних країн, насамперед США, застосували екон. санкції проти П., спрямовані на посилення в країні соціально-екон. труднощів, на дезорганізацію постачання населення, на загострення антипольської, антисоціалістичної політики, запровадженої імперіалістичними силами.

Промисловість. Основою паливно-енерг. балансу країни є вугілля (193,1 млн. т, 1980). За видобутком кам. вугілля П. посідає одне з провідних місць у світі. Його видобувають у Верхньосілезькому (бл. 98%), а також Валбжихському та Люблінському басейнах; буре вугілля — в Богатині, поблизу Коніна та Белхатува. Електроенергію (121,9 млрд. кВт · год, 1980) виробляють гол. чин. на ТЕС. Видобувають мідну, свинцево-цинкову руди, сірку, природний газ, в невеликій кількості нафту. Бл. 50% природного газу і 98% нафти П. імпортує, гол. чин. з СРСР по *газопроводу* «*Союз*» та нафтопроводу «*Дружба*». Гол. центри нафтопереробної пром-сті — Плоцьк і Гданськ. На довізній залізній руді (переважно з СРСР) та місцевому коксі працюють металург. з-ди, зосереджені гол. чин. у Верхньосілезькій агломерації, в т. ч. комбінати ім. В. І. Леніна в Кракові та «Катовіце», збудовані з допомогою СРСР. У 1980 виплавлено 19,5 млн. т сталі. Кольорова металургія представлена виробн. міді (357 тис. т; Глогув, Орськ, Легниця), свинцю і цинку (Катовіце, Буковно, Мястечко-Сльонське) та алюмінію з імпортного глинозему (в районі Коніна). Гол. галузі пром-сті — машинобудування та металообробка, що характеризуються високою металоємністю та різноманітністю вироблюваної продукції. Розвинуті судно- (Гданськ, Гдиня, Щецін), авіа- (Варшава, Мелець, Свидник), вагоно- та локомотиво- (Свидниця, Зельона Гура, Вроцлав, Познань, Хшанув), автомобіле- (Варшава, Стараховіце, Єльч, Бєльсько-Бяла, Люблін, Ниса та ін.) і тракторобудування (Варшава). Виробн. технологічного устаткування для шахт, металургійних заводів, комплектного устаткування для ливарних, хім., харч., деревообр., буд. матеріалів підприємств, а також верстатів, суднових двигунів, електромоторів, підйомно-трансп. засобів, побутових машин і апаратів, електронних виробів та ін. Хімічна пром-сть представлена виробн. сірчаної кислоти, мінеральних добрив, соди, хлору, пластмас, синтетичних волокон та каучуку. Гол. центри — Тарнув, Освенцім, Плоцьк, Бидгощ, Влоцлавек, Поліце, Тарнобжег, Пулави. Підприємства фарм., фотохім., парфюмерної (Варшава, Лодзь, Краків), гумової, цементної, склоробної, фарфоро-фаянсової, деревообр., целюлозно-паперової, шкіряно-взут., швейної пром-сті. Традиційно високорозвинуті текст. (бавовняна, лляна, вовняна, трикотажна) галузі, зосереджені гол. чин. в т. з. Лодзинському та Посудетському текст. районах. Численні підприємства харчосмакової (цукр., спирто-горілчаної, м'ясної, олійницької, рибної, тютюнової та ін.) промисловості. Пересічно за рік виловлюють бл. 0,7 млн. т риби, в лісах заготовляють 22—24 млн. м³ деревини.

Сільське господарство. Під с.-г. угіддями — 61% площі країни. Переважають невеликі одноосібні селян. г-ва. В 1979 в П. налічувалося 5,8 тис. держгоспів, 2,3 тис. виробничих кооперативів і 32 тис. с.-г. гуртків. У соціалістичному секторі 1980 виробляли 23,1% валової і 29,7% товарної с.-г. продукції. Гол. с.-г. культури (збір, млн. т, 1980): жито — 6,6, пшениця — 4,2, ячмінь — 3,4, овес — 2,2, картопля — 26,4, цукр. буряки — 10,1. Вирощують також овочі, тютюн, кормові та ягідні культури. На тваринництво припадає бл. 50% валової і понад 60% товарної продукції с. г. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 12,6 (у т. ч. корів — 6,0), свиней — 21,2, овець — 4,2, коней — 1,8.

Транспорт. Найрозвинутіший залізничний транспорт. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — 27,3 (у т. ч. електрифікованих — 6,9), автошляхів з твердим покриттям — 147,7. Розвинуте річкове судноплавство. Гол. мор. порти — Гданськ, Гдиня, Щецін. Тоннаж мор. торг. флоту — 4,5 млн. т дедвейт (1980). Основний міжнародний аеропорт — Окенце (поблизу Варшави).

Зовнішні економічні зв'язки. Гол. статті експорту — машини, пром. устаткування, судна, продукція хім. пром-сті, товари широкого вжитку, вугілля, кокс, мідь, сірка, цинк, прокат

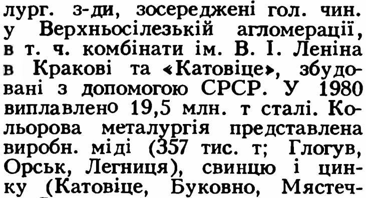

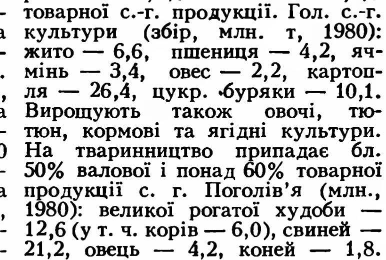

ТЕС у Турошуві.
Металургійний комбінат імені В. І. Леніна у Кракові (Нова Гута).

Гданськ. Великий арсенал. Архітектор А. ван Оббергеn. 1605.

Вроцлав. Ратуша. 2-а половина 13—поч. 16 ст.

чорних металів та ін. Довозять сировину, паливо, зерно, с.-г. продукти тощо. Частка соціалістичних країн у зовнішньоторг. обороті П. (1980) становила бл. 56%, у т. ч. СРСР — понад 32%. Грош. одиниця — *злотий.* За курсом Держбанку СРСР 100 злотих = 22,5 крб. (січень 1982).

Ю. В. Ілінич.

Охорона здоров'я. За даними Головного статистичного управління ПНР, у країні 1980 було 200,5 тис. лікарняних ліжок (56,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 67,6 тис. лікарів (18,9 лікаря на 10 тис. ж.), 17,9 тис. зубних лікарів. Лікарів готують у 10 мед. академіях. Серед курортів найбільш відомі Криниця, Поляниця-Здруй, Сопот, Колобжег, Закопане.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1973 у П. проводиться реформа системи освіти, завершення якої планується 1988/89 навч. р. Основою системи є 10-річна заг. серед. загальноосв. політех. школа, що складається з двох циклів — поч. навчання (1—3 класи) і систематичного навчання (4—10 класи). На базі 10 класу функціонуватимуть 2-річні спеціалізовані ліцеї, які даватимуть підготовку до праці і право вступу до вищих навч. закладів. Вже завершується реформа поч. ступеня навчання (строк навчання скорочено з 4 до 3 років). Одночасно на базі 8-річної обов'язкової школи функціонують усі типи серед. навч. закладів (4-річний загальноосв. ліцей, 2—3-річні нижчі професійні школи, що готують кваліфікованих робітників, а також 4—5-річні серед. професійні школи — ліцеї й технікуми. З 1977 в П. почався перехід до заг. 10-річної освіти. В 1978/79 навч. р. у 13 082 осн. 8-річних школах налічувалося понад 4,1 млн. учнів, у 1289 загальноосв. ліцеях — понад 490 тис., у 10 983 профес. навч. закладах — бл. 2 млн., у 90 вищих навч. закладах — понад 485 тис. Вищу освіту здобувають у 10 ун-тах, найстаріші з яких *Краківський університет* (Ягеллонський, засн. 1364) і *Варшавський університет* (засн. 1816), у політех. ін-тах, вищих с.-г., екон., пед. школах, мед. і худож. академіях тощо. Наук. діяльність у країні координують М-во науки, вищої освіти й техніки разом з *Польською академією наук.* Наук. дослідження проводяться в більш як 100 н.-д. ін-тах академії, вузах і відомчих наук. установах. У П. працюють Міжнар. матем. центр ім. С. Банаха (у Варшаві) та Міжнар. лабораторія сильних магнітних полів і низьких температур (у Вроцлаві). Найбільші б-ки: б-ка Краківського ун-ту (засн. 1364; 2,5 млн. одиниць зберігання), Нац. б-ка у Варшаві (засн. 1928; 2,6 млн. одиниць зберігання), б-ка Варшавського ун-ту (засн. 1817; бл. 1,7 млн. одиниць зберігання), б-ка Познанського ун-ту (засн. 1902; бл. 1,5 млн. одиниць зберігання), а також б-ки Польс. академії наук у Варшаві, Гданську, Кракові. Найбільші музеї: Нац. музей у Варшаві (засн. 1862), Нац. музей у Кракові (засн. 1879), Нац. музей у Познані (засн. 1857), Музеї В. І. Леніна у Варшаві, Кракові й Пороніні, Музеї Ф. Шопена у Варшаві й Желязовій Волі, А. Міцкевича — у Варшаві та ін.

А К. Савіна.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в П. видавалося 46 щоденних газет заг. тиражем 8838 млн. прим. і понад 2500 ін. періодичних видань заг. тиражем 32,4 млн. примірників. Провідні газети: *«Трибуна люду»* («Трибуна народу», з 1948) — центральний орган ЦК ПОРП, «Жечпосполіта» («Республіка», з 1982) — урядова, «Жиче Варшави» («Життя Варшави», з 1944), «Жолнєж вольності» («Солдат свободи», з 1943), «Дзєннік людови» («Народна газета», з 1945), «Кур'єр польскі» («Польський кур'єр», з 1957), «Штандар млодих» («Прапор молоді», з 1950). Основні щотижневики: «Політика» (з 1957), «Культура» (з 1963), «Перспективи» (з 1969). Журн. «Нове дрогі» («Нові шляхи», з 1947) — теор. і політ. орган ЦК ПОРП. *Польське агентство преси* (ПАП), засн. 1944, є осн. джерелом внутр. і міжнар. інформації. З грудня 1981 у зв'язку з воєн станом тимчасово припинялося видання частини газет. Інформацію про політ., екон. і культур. життя П. за кордон передає Польс. агентство Інтерпресс, засн. 1967. Радіомовлення здійснюється К-том у справах радіо і телебачення «Польське радіо і телебачення», засн. 1944. Телебачення — з 1952 (регулярно з 1953).

Література П. лат. мовою виникла в 10 ст. До 16 ст. в ній переважали книги реліг. характеру, а також літописи й хроніки (Галла Аноніма, Вінцентія Кадлубка, «Історія Польщі» Яна *Длугоша*). Найраніші пам'ятки польс. мовою — теж переважно реліг. характеру (пісня «Богородиця», 13 ст.). Перші твори польс. мовою світського характеру з'явилися в 15 ст. («Сатира на ледачих селян»). У кін. 15 — на поч. 16 ст. л-ра П. вступила в період *Відродження.* Розвиток л-ри в 16 ст. пов'язаний з поширенням ідей *Реформації* і гуманізму. Твори М. *Рея,* Я. *Кохановського,* Ш. *Шимоновича,* С. *Кльоновича,* політ. публіцистика А. Фрич-Моджевського були пройняті пошаною до трудящої людини, ідеалами справедливості й патріотизму, викривали духівництво, аристократію і шляхту. В кін. 16 — на поч. 17 ст. розвивалася т. з. міщанська л-ра. Популярними ставали сатиричні поеми й повісті, дидактичні оди й драми, короткі жартівливі вірші («фрашки»). В реліг. поезії аріанців (див. *Аріанство*) і особливо в комедіях рибалтів (мандрівних акторів та дяків) відбито настрої соціальних низів, зокрема міщан і селян («Скарги селян на панів» та ін.). У 17 — 1-й пол. 18 ст. в творчості гол. представників *барокко* — М. К. Сарбевського, який писав лат. мовою, Я. А. Морштина і С. Г. Любомирського — помітне збагачення формальних досягнень переважно в галузі поезії, хоч ускладнена образна система, а то й химерність тропів та фігур призводили до спаду суспільних мотивів. Поширювалися панегірики, гербовники, псевдонаук. трактати тощо. На цьому фоні виділялася творчість В. Потоцького і К. Опалінського. З 2-ї пол. 18 ст. поширювались ідеї просвітителів (С. Конарський, Г. *Коллонтай,* С. Сташиць). У сатиричних і травестійних поемах, байках, комедіях передові письменники, представники класицизму (І. *Красіцький,* С. *Трембецький,* Т. Венгерський, Ф. Заблоцький) показували шляхетську обмеженість, розкривали соціальні контрасти. На поч. 19 ст. в л-рі П. панували епігони класицизму (поети К. Козьмян, А. Фелінський та ін.), які стояли на позиціях феод.-кріпосницької ідеології. Деяке пожвавлення внесла революційна (Я. Ясинський) і повстансько-патріотична поезія («Історичні пісні» Ю. *Немцевича*). Поряд з класицизмом розвивався сентименталізм (Ф. Карпінський, Я. Князьнін). У 20-х рр. 19 ст. під впливом нац.-визвольної боротьби зародився революц. романтизм, основоположником якого був А. *Міцкевич.* У своїх поезіях він прославляв учасників повстання 1830—31, декабристів, представників революц. народу, мріяв про демократичну Польщу. Представники *«української школи» в польській літературі* А. *Мальчевський,* Ю. Б. *Залеський,* С. *Гощинський* та ін. зверталися до укр. тематики, широко використовували укр. фольклор. У напрямі революц. демократизму розвивалася в еміграції творчість поетів Ю. *Словацького* і Ц. *Норвіда,* шляхетсько-аристократичні ілюзії проповідував З. *Красінський.* Пристрасними продовжувачами ідей революц. емігрантської л-ри на батьківщині були Е. Дембовський і Р. Бервінський. У творах поета-комедіографа А. *Фредро* своєрідно поєднувався класицизм з реалізмом. Ю. *Крашевський,* Л. Кондратович (Владислав *Сирокомля*), Л. *Совінський,* Ю. *Коженьовський* та ін. показували й життя укр. народу, засуджували кріпацтво. З 60-х рр. 19 ст. в л-рі утвердився критич. реалізм, розвивався соціальний та істор. роман. Е. *Ожешко,* Болеслав *Прус,* Г. *Сенкевич* та ін. у своїх творах розкривали соціальний антагонізм у польс. суспільстві, реалістично змальовували капіталістичні відносини в місті й на селі, розклад панівних верств. М. *Конопніцька,* яка виступила в л-рі 80-х рр., зображувала життя народу, його боротьбу проти соціального й нац. гніту. У творчості Г. *Запольської,* А. Дигасинського та ін. відчутні натуралістичні тенденції. У 80—90-х рр. активну участь у польс. літ. процесі брав І. Франко. В кін. 19 — на поч. 20 ст. С. *Жеромський,* В. *Реймонт,* В. *Оркан,* а також С. *Виспянський* і К. *Тетмайєр,* незважаючи на їхню своєрідну, «неоромантичну» поетику, продовжували лінію критичного реалізму, зображували тяжкі умови життя робітн. класу, соціальне розшарування на селі, наростання протесту в масах, трагедію інтелігенції. Зв'язані з *«Молодою Польщею»* вони значно розширили ідейно-естетичні обрії польс. л-ри. Представником польс. модернізму був С. *Пшибишевський*. Л-ра П. в міжвоєнний період (1918—38) характеризувалася поглибленням викривальних реалістичних тенденцій, посиленням інтересу до соціальної проблематики (З. *Налковська*, А. Струг, Ю. *Тувім* та ін.). Пролетарська л-ра висунула таких визначних письменників, як В. *Броневський*, Б. *Ясенський*, Л. *Кручковський*, В. *Василевська* та ін.

У тісному контакті з цією л-рою П. були західноукраїнські революційні письменники Я. *Галан*, С. *Тудор*, О. *Гаврилюк*, П. *Козланюк*. Загальнодемократична, особливо пролет. л-ра зростала й міцніла в боротьбі з формалістичними модерністськими течіями. Великим випробуванням для л-ри П. була 2-а світова війна і фашист. окупація. Передові письменники брали активну участь у боротьбі проти фашизму — в партизан. русі, в нар. армії, в підпільній патріот. діяльності. Ряд видатних письменників загинули у фашист. катівнях, концтаборах. З встановленням нар.-демократичного ладу передова частина письменників включилася в боротьбу за побудову соціалістичної культури. Провідною темою стає нова людина, формування її під впливом нових суспільних відносин, боротьба за мир і соціалізм. Широко популярні в П. та за її межами твори Л. Кручковського, Я. *Івашкевича*, Л. Рудницького, К. *Галчинського*, Є. *Путрамента*, В. Жукровського, Т. *Брези*; відома також творчість Ю. Пшибося, А. Стерна, Ю. Ленарта та ін. Польс. мовою перекладено твори Т. Шевченка, І. Франка та ін. класиків дожовтневої укр. л-ри. Видано «Антологію української поезії» (1976), збірки поезій М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, І. Драча та ін., романи О. Гончара, М. Стельмаха, В. Земляка, П. Загребельного та ін. Високо цінували укр. культуру А. Міцкевич, Ю. Словацький, С. Гощинський, Л. Совінський, Ю. Б. Залеський, Л. Кондратович, Е. Ожешко, В. Оркан, В. Броневський, Ю. Тувім, Я. Івашкевич та ін. Належну шану польській л-рі віддавали Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Гулак-Артемовський, І. Франко, В. Стефаник. На Україні видано «Антологію польської поезії» (тт. 1—2, 1979), багато творів польс. письменників, а також наукових праць, присвячених польс. л-рі. *Г. Д. Вервес.*

Архітектура. Найдавнішими пам'ятками на тер. П. є дерев'яні споруди общинних поселень Біскупина (4—3 ст. до н. е.; див. *Біскупинське городище*). Після прийняття християнства (966) розвивалося кам. культове буд-во (капела-ротонда Діви Марії на *Вавелі* в Кракові, 2-а пол. 10 ст.). З 2-ї пол. 11 ст. споруджують масивні, оздоблені скульптурою будівлі в *романському стилі* (костьоли св. Анджея в Кракові, бл. 1090; в Тумі, бл. 1141—61; Марії Магдалини у Вроцлаві, кін. 12 ст.; крипта св. Леонарда в соборі на Вавелі в Кракові, бл. 1100). У 13—15 ст. поширюється готика. В цей час зростають міста, формуються ансамблі їхніх центрів (ринкові площі), з'являються нові типи будинків (ратуші з баштами, сукняні ряди) і оборонні споруди та ін.; серед них — ратуша (13—17 ст.) і костьол св. Яна (13—15 ст.) в Торуні, ратуша (2-а пол. 13 — поч. 16 ст.) і костьол Іоанна Хрестителя (13—18 ст.) у Вроцлаві, «двір Артуса» в Гданську (14 ст., перебудований 1476—81), «Сукенніце» (13—14 ст.), костьол Діви Марії (бл. 1360 — серед. 16 ст.), «Колегіум Майус» (18 ст.), усі — в Кракові, монастирський комплекс у Мальборку (13—15 ст.). В епоху *Відродження* (16 ст.) створювалися своєрідні типи палаців з дворами, обнесеними аркадами (палаци-замки на Вавелі в Кракові, Барануві та ін.). З кін. 16, до 1-ї пол. 18 ст. в архітектурі П. панувало барокко (костьоли Петра і Павла, 1605—19, та бернардинів на Страдомі, 1670—80, обидва — в Кракові; королівська садиба Вілянув у Варшаві, 1679—1731, арх. А. Лоччі та ін.). Розвивалася нар. дерев'яна архітектура. З 2-ї пол. 18 ст. поширюється *класицизм;* створюються значні міські громад. споруди й ансамблі (Бельведерський палац, 1818—22, арх. Я. Кубіцький; палац Лазенки, 1784—95, арх. Д. Мерліні, Я. Х. Камзетцер та ін.; Великий театр, 1820—32, арх. А. Корацці, Х. П. Айгнер, всі — у Варшаві). З 2-ї пол. 19 ст. в архітектурі переважає *еклектизм* (міст Понятовського у Варшаві, 1905—13, арх. С. Шіллер), пізніше — *конструктивізм*. У період 2-ї світової війни 1939—45 нім.-фашист. загарбники зруйнували багато міст і сіл Польщі, знищили численні пам'ятки архітектури. В повоєнний час проведено великі роботи щодо відбудови їх. Створено нові міста — Нова Гута (тепер частина Кракова), Нове Тихи та ін. Майже заново відбудовано Варшаву. Сучасна архітектура П. розвивається на основі використання найновіших буд. досягнень та прогресивних нар. традицій. Серед споруд — Будинок студенток (1964), Ін-т фізики та математики (1965), готель «Краковія» (1965), усі — в Кракові; стадіон Десятиліття (1954—55), магазин «Суперсам» (1962); житл. комплекси Східний бік Маршалковської вул. (1972), Служев-над-Долинкою-Захід (1978), житл. р-н Стегни (1980), всі — у Варшаві; універмаг (1952); готель «Меркурій» (1964), обидва — у Познані.

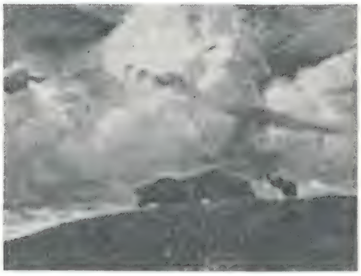
Ф. Рущиць. Земля. 1898. Національний музей. Варшава.

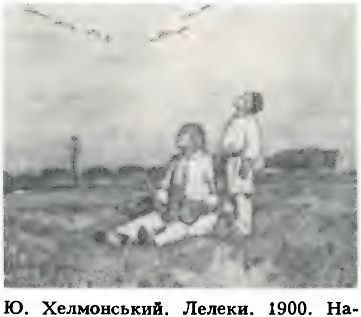
Ю. Хелмонський. Лелеки. 1900. Національний музей. Варшава.

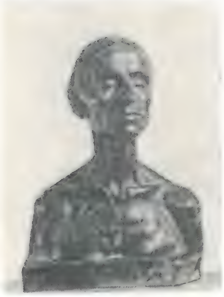
К. Дуніковський. Портрет матері. 1899. Бронза. Національний музей. Варшава.

Образотворче мистецтво. Найдавніші художні пам'ятки на тер. П. сягають 2—1-го тис. до н. е. (вироби з кераміки, бронзи, дерева). З 10 ст. н. е. почало складатися власно польс. мистецтво. В 11—13 ст. набув поширення *романський стиль* (бронзові двері костьолу Діви Марії в Гнезно, бл. 1170; різьблені колони костьолу в Стшельно, 12 ст.; розпис костьолу в Тумі, бл. 1161; мініатюри в «Еммеранському кодексі», бл. 1099, та ін.). З кін. 13 до поч. 15 ст. в мистецтві панувала *готика* (надгробок В. Ягелла у Вавельському соборі в Кракові, 1421; мініатюри «Гнезнинської біблії», 1414).

В кін. 15—16 ст. почало формуватися мистецтво польського *Відродження* (вівтар роботи. В *Стоша* в Маріацькому костьолі у Кракові, 1477—89; мініатюри в «Кодексі Бехема», бл. 1505). З кін. 16 і до серед. 18 ст. в П. було поширене мистецтво *барокко* (декоративна скульптура в церквах та замках магнатів; релігійні картини К. Богушевського). В 17—18 ст. розвинулася портретна гравюра. Мистецтво П. 2-ї пол. 18 ст.— поч. 19 ст. пройняте ідеями просвітительства. Хоча окремі майстри (М. Баччареллі) створювали картини придворного характеру в стилі *класицизму*, більшість художників прагнули правдиво відтворити навколишнє життя (Б. Белотто, Ж. П. Норблін, О. *Орловський*), нац.-визвольну боротьбу польс. народу (А. Гротгер). Деякі риси класицизму властиві творчості А. Бродовського, романтизмом позначені твори П. *Міхаловського*. В цей час з'явилися реалістичний портрет (Г. Родаковський), нац. пейзаж (Ф. Костшевський), побутовий (Ю. *Коссак*) та історичний (Я. *Матейко*) жанри живопису. Окремі риси критичного реалізму спостерігаються в картинах А. *Котсіса*, В. *Герсона*. Найвищого розвитку цей напрям досяг у 19 ст. в творчості О. та М. *Геримських*.

З пролетарським рухом зв'язана творчість художників С. Ленца, Ф. *Коварського*. В скульптурі в цей період працювали Ц. Годебський, А. Кужава та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в мистецтво П. проникають *імпресіонізм* (живописці Л. *Вичулковський*, Я. *Станіславський*, Ю. *Фалат*), *символізм* (С. *Виспянський*, Я. *Мальчевський*). Після створення 1918 бурж. польс. д-ви мистецтво розвивалося суперечливо. Окремі митці наслідували новітні досягнення зх.-європ. культури, інші намагалися створити сучас. нац.

стиль. Відчутні були впливи *кубізму* й *експресіонізму* (художники З. Пронашко, Т. Чижевський), *модерну* (Л. Стриєньська). Демократичним було мистецтво В. *Скочиляса*, який створив гравюри в нар. стилі. Риси *примітивізму* властиві творчості Ю. Т. *Маковського; постімпресіонізму* — Я. Цибіса, З. Валішевського та ін. У 30-х рр. посилилися соціально-критичні тенденції (М. Ярема, Ф. Бартошек). В цей період активно працював відомий польс. скульптор К. *Дуніковський*. Після встановлення народної влади в образотворчому мистецтві П. стали відомими такі живописці, як В. Вейс, Ф. Коварський, Х. Краєвська та Й. Краєвський, А. Кобздей, скульптор С. Горно-Поплавський, графіки Т. Кулісевич, Т. *Трепковський* та ін. В цей час набула розвитку монументальна скульптура. З середини 50-х рр. у мистецтві поширилися різні модерністські впливи, зокрема *абстрактне мистецтво, сюрреалізм, «оп-арт», поп-арт* та ін. Деякі митці залишилися прихильниками реалізму. Давні традиції мають різні види декор.-ужиткового мистецтва: живопис на склі, настінні розписи, різьблення на дереві, ткацтво, вишивання, мереживо, кераміка, вирізування з паперу тощо. Здавна існують зв'язки між укр. та польс. мистецтвом. У П. працювали укр. художники: Владика (брав участь у розписах монастиря в Лисці, 1393—94), Андрій (розписав костьол св. Трійці в Любліні, 1418), Гайль (розписав Сандомирський костьол, 20—30-і рр. 15 ст.). В 70-х рр. 18 ст. в П. працював гравер О. Тарасевич. У 19 ст. велика дружба зв'язувала Т. Шевченка з польс. художниками Р. Жуковським та Б. Залєським. У краківській Академії красних мистецтв навчалися укр. художники М. Бурачек, І. Труш, М. Жук, О. Новаківський, В. Масляников, Л. Левицький та ін. Багато творів присвятили Україні польс. митці Ю. Коссак, Л. Вичулковський, Я. Станіславський, Є. Вжещ, які жили або бували на Україні. Тут, зокрема у Києві, працював польський художник В. *Котарбінський*, який виконав низку розписів у *Володимирському соборі* та будинку, де тепер міститься Київ. музей Т. Г. Шевченка. Виставки польс. образотворчого мистецтва відбулися в різних містах України, а українського — у Польщі.

І. М. Блюміна.

Музика. У польс. муз. фольклорі є спільність з муз. фольклором ін. слов. народів, зокрема з українським. Для народних пісень характерні одноголосся і тридольний пунктирний або дводольний синкопований ритм. Найпоширеніші народні танці — куяв'як, оберек, *краков'як, мазурка*; музичні інструменти — скрипка, генсле, мазанка (струнні), дуда, лігава, басун (духові), бубон та ін. З 9—10 ст. в П. розвивалася церковна профес. музика, в 12—13 ст. — світська (лицарські пісні — сервенти); багатоголосся застосовувалося спочатку в церк. музиці (напр., твори Миколи з Радома, 1-а пол. 15 ст.), а пізніше і в світській (поліфонічні *мадригали*, обробки народних пісень і танців); розвивалася міська музична культура.

Серед композиторів 16 ст. — Вацлав з Шамотул, М. Гомулка, 17 ст. — М. Зеленський, А. Яжембський, М. Мельчевський, Б. Пенкель. Зростання у 18—19 ст. нац.-визвольного руху сприяло появі патріотичних пісень, пісень польс. повстанців («Вперед рушайте», «З димом пожеж»), революц. пісень («Варшав'янка»). В 1765 у Варшаві засн. польс. «Театр Народовий», в якому було поставлено перші польс. опери: «Ощасливлені злидні» М. Каменського, побудовану на сюжеті з нар. життя і фольклорних мелодіях, «Краків'яни і гуралі» Я. Стефані (лібретто В. *Богуславського*), позначену нац.-визвольними тенденціями. Протягом 1785—94 сформувалася перша профес. балетна трупа. В 1801 у Варшаві відкрито балетну школу (з 1818 — при «Театрі Народовому»), 1821 — Ін-т музики і декламації. В 1833 у Варшаві відкрито «Великий театр». У 18 ст. розвинулася також інструм. музика (полонези, мазурки, вальси М. *Огінського*, симфонії Хіляри, Я. Щуровського, А. Мілвіда, Я. Ванського, В. Данковського). Композитори початку 19 ст. Ю. Ельснер, Ф. Яневич, К. Курпінський, К. Ліпінський, І. Ф. Добжинський були авторами опер, симфоній та ін. творів. Вершиною польської нац. музики була творчість Ф. Шопена та С. Монюшка. Активну діяльність вів основоположник польс. муз. етнографії О. Кольберг. В 19 — на поч. 20 ст. розвивали нац. муз. культуру композитори В. Желеньський, Х. Яроцький, З. Носковський, Г. *Венявський* та ін. Високого рівня досягло виконавське мистецтво (скрипалі К. Ліпінський, Г. Венявський, Ап. *Контський*, П. Коханський; піаністи М. *Шимановська*, Ю. Венявський, Ант. Контський, Ю. Зарембський, Ю. *Гофман*; диригенти Е. Млинарський, Г. *Фітельберг*; співаки А. Дідур, Я. та Е. Решке, Я. *Королевич-Вайдова*, М. *Зембріх-Коханська*). В 1901 організовано Варшавську філармонію. На поч. 20 ст. розквітла творчість І. *Падеревського*, Я. Галля, П. Машинського, М. *Солтиса*, В. Малішевського (учня М. Римського-Корсакова); виникло угруповання «*Молода Польща*» (композитори М. Карлович, Л. Ружицький, К. *Шимановський*, Г. Фітельберг, А. Шелюто), яке прагнуло відшукати нові шляхи розвитку польс. нац. муз. культури на основі поєднання нар. нац. рис з досягненнями світового муз. мистецтва. Почалося відродження нац. балету (балетмейстери П. Зайліх, Ф. Парнель, Я. Циклінський). Для муз. культури П. 20—30-х рр. 20 ст. характерні гостра боротьба різних, часто суперечливих тенденцій, що розвинулися під впливом нової музики композиторів різних країн, пошуки власних шляхів у творчості (композитори С. Вехович, К. Сікорський, Б. Войтович, Б. Шабельський, Ю. Кофлер). Серед виконавців — піаністи Х. Штомпка, С. Шпинальський, З. Джевецький; скрипалі І. Дубинська, Е. Уминська; співаки Я. *Кепура*, Є. Бандровська-Турська. В 1937 створено самостійну трупу Балет польський (керівники Б. Ніжинська та Л. Вуйціковський, солісти О. Славська, О. Глинкувна, З. Кілінський). Новий етап в історії польс. музики почався з встановленням нар.-демократичного ладу. Більшість композиторів звернулася до масових вокальних та інструм.-хорових жанрів оркестрових й вокально-симф. творів. У ПНР 21 симфонічний оркестр, 10 оперних театрів, у т. ч. Польс. держ. театр опери та балету (кол. «Великий театр»), 9 театрів оперети, Польс. театр танцю (Познанський балет), 9 балетних труп, 7 вищих муз. шкіл (у Варшаві, Кракові, Познані, Лодзі, Вроцлаві, Гданську, Катовіце), 4 хореографічні училища. Популярні ансамблі народної пісні і танцю «*Мазовше*» та «Шльонськ». Проводиться ряд міжнародних музичних конкурсів (піаністів імені Ф. Шопена, скрипалів імені Г. Венявського) і фестивалів.

Польсько-українські музичні зв'язки, зокрема у фольклорній творчості, мають давні традиції. В різні часи 19 ст. на Україні гастролювали польські скрипалі К. і Ф. Ліпінські, брати Контські — піаніст Антон і скрипаль Аполінарій, віолончеліст А. Герман-Германовський, брати Венявські — скрипаль Генрік та піаніст Юзеф. З Україною пов'язана творчість відомих польс. співаків А. Дідура, Я. Королевич-Вайдової, М. Зембріх-Коханської. В П. виступали українські вокалісти С. Крушельницька, О. Мишуга, М. Микиша, З. Гайдай, Б. Гмиря, Є. Мірошниченко, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко та ін. До польс. нар. мелодій звертались і звертаються укр. композитори М. Лисенко (в опері «Тарас Бульба»), П. Сокальський (в опері «Облога Дубно»), Б. Лятошинський («Гражина»), Г. Майборода, Ю. Мейтус, А. Кос-Анатольський, А. Солтис та ін. Використовували укр. нар. мелодії композитори Ф. Шопен, С. Монюшко, К. Ліпінський, А. Коціпінський, Ю. Зарембський, К. Шимановський, М. Солтис, З. Носковський та ін.

Театр. Елементи театр. мистецтва в П. були в нар. обрядах та іграх дохристиянського періоду. В 13—16 ст. в П. побутували осілі й мандрівні нар. лицедії, розвинулася *літургійна драма*, у 16—18 ст. — *містерії* та *шкільний театр*. У 2-й пол. 16 ст. з'явилася

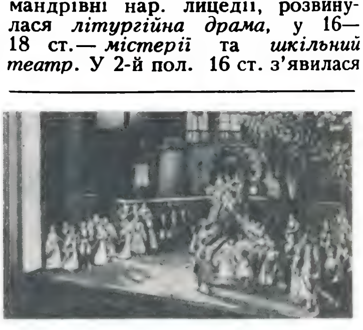

Сцена з опери «Галька» С. Монюшка. Познанський театр опери та балету.

перша польська трагедія «Відмова грецьким послам» Я. *Кохановського* (1578), набули популярності народні комедії мандрівних акторів, у яких виконувались і укр. пісні. У Варшаві виник придворний театр, у якому грали італ., а з 17 ст.— англ., франц. і нім. оперні й драм. трупи. В 17—18 ст. діяли театри польс. магнатів, у яких йшли вистави польс. мовою. В 1765 відкрито у Варшаві *польський «Театр Народовий»* — перший профес. постійний театр, який досяг розквіту в період керівництва В. *Богуславського* (1783—1814, з перервами). З кін. 18 ст. польс. профес. трупи почали виступати в ін. містах: Любліні (1778), Львові (1780), Кракові (1781), Познані (1783), Вільні (1785). Окремі трупи періодично виступали в містах Сх. України: в Дубні (1785—97), Києві (1798—1863), Кам'янці-Подільському (1798—1863), Житомирі (1800—63), Бердичеві (1803—63), Одесі (1805—63). У кін. 18 — 1-й третині 19 ст. в театрах П. переважав *класицизм*, у 30—50-х рр.— *романтизм*. Реалістичні принципи сценічного мистецтва починають утверджуватися завдяки постановці п'єс О. *Фредра* і Ю. *Коженьовського*, а в 2-й пол. 19 ст. критичний реалізм стає домінуючим. Відомі актори цього часу — Г. *Моджеєвська*, В. Рапацький, Б. Лещинський, Л. *Сольський* та ін. У кін. 19 — на поч. 20 ст. в театрах П. змагалися дві тенденції — консервативна й радикально-демократична. Соціальними мотивами пройнята драматургія Г. *Запольської*, С. *Жеромського*, А. Немоєвського, В. *Оркана*, *Я. Каспровича*. Бурж. впливи виявляються в декадентських п'єсах С. *Пшибишевського*. Цій тенденції протистояла творчість С. *Виспянського*. Провідні режисери кін. 19 — поч. 20 ст.— Ю. Котарбінський, Т. *Павліковський*, актори — К. Камінський, М. Пшибилко-Потоцька, А. Зельверович, В. Семашкова, К. Адвентович, Ю. Венгжин та ін. На поч. 20 ст. зміцнюються зв'язки польс. театру з передовою рос. театр. культурою. В репертуар театрів у Кракові та Львові 1902—03 включали п'єси М. Горького. В польс. драматургії з'явилися п'єси, присвячені першій рос. революції 1905—07 (К. Тетмаєр, Т. Міцінський, С. Жеромський). У роки першої імперіалістичної війни діячі польс. театру С. *Висоцька*, Ю. *Остерва*, Я. *Івашкевич* (1916—19 працювали в польс. експериментальній «Студії» у Києві), С. Ярач, А. Зельверович, В. Бридзінський, які працювали в Росії, підтримували безпосередні контакти з МХТ, особисто з К. *Станіславським*, і утверджували в своїй сценічній практиці принципи передового мистецтва. Велика Жовтн. соціалістич. революція справила могутній вплив на розвиток польського театру. Почали формуватися естетичні принципи соціалістичного мистецтва. В 1919—20 А. Соколич керувала театром «Робітнича сцена і лютня» у Варшаві, 1924—27 В. *Вандурський* очолював театр «Робітнича сцена» в Лодзі. В 1925 на сцені Театру ім. Ю. Словацького в Кракові С. Висоцька поставила соціальну п'єсу «Смерть на груші» В. Вандурського. Близькими до пролетарських були театри «Редута» на чолі з Ю. Остервою та М. Лімановським (1919—39) та «Новий Атенеум» на чолі з С. Ярачем (1926—39). Принципи монументального поетичного і політичного театрів у 20—30-х рр. синтезував у театрах Варшави, Львова та ін. міст Л. *Шіллер*. У 1945 відновилося завмерле під час нім.-фашист. окупації польс. театр. життя, з'явилися нові театри на повернутих Польщі зх. землях (Вроцлав, Катовіце та ін.). У 1949 завершилася націоналізація польс. театрів. В П. працюють понад 60 драм. і 26 лялькових театрів. Центром театр. життя є Варшава («Театр Народовий», «Польський», «Сучасний», «Загальний»), головними осередками — Краків (Театр ім. Ю. Словацького, «Старий»), Лодзь («Новий»), Люблін (театр ім. Ю. Остерви) та ін. В репертуарі театрів — польська, рос. і зх.-європ. класика та сучасна драматургія (з укр. драматургів — Леся Українка, О. Корнійчук, О. Коломієць). Відомі режисери повоєн. часу Т. Трщинський, К. Скушанка, Є. *Красовський*, К. Свінарський, актори Я. Кречмар, В. Семашкова та ін. Вищі театр. навч. заклади діють у Варшаві, Кракові і Лодзі. Театр. діячі об'єднані в Товариство польс. артистів театру і фільму (засн. 1950).

Багаторічна дружба зв'язує театри П. та України. В П. гастролювали Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка (1950, 1975), Львів. театр ім. М. Заньковецької (1959), Донец. укр. муз.-драм. театр ім. Артема (1980); деякі польс. театри в різні роки були на Україні (зокрема, «Сучасний театр» 1979 у Києві). У 1976 в Театрі ім. І.Франка польс. режисером Є. Красовським здійснено постановку вистави «Краків'яни і гуралі» В. Богуславського. На сценах театрів республіки часто ставляться п'єси польських драматургів («Мораль пані Дульської» Запольської, «Дами і гусари» Фредра та ін.).

Р. Я. Пилипчук.

Кіно. Регулярний випуск фільмів почато 1908—14 (зокрема, комедій за участю А. Фертнера). В продукції 20—30-х рр. переважали екранізації творів нац. л-ри та комедії, в яких знімався А. Димша. В 1930 створено кінооб'єднання «Старт» («Співдружність любителів художнього фільму»). Воно згуртувало прогресивно настроєних кінопрацівників (Е. Ценкальський, В. Якубовська, Є. Боссак, Є. Тепліц та ін.). Продовжувач «Старту» — «Кооператив кіноавторів» (1937). У роки 2-ї світової війни тех. базу кіно було зруйновано, працювала невелика підпільна група кінодокументалістів. При 1-й дивізії Війська польського, сформованого на тер. СРСР, діяла кіногрупа «Чолувка». В 1945 кіновиробн. націоналізовано, створено орг-цію «Фільм польський». Серед перших повоєнних фільмів — «Заборонені пісеньки» (1947, реж. Л. Бучковський), «Останній етап» (1948, реж. В. Якубовська). В 50-х рр. збільшився випуск картин, прийшло нове покоління кінодіячів. Широко відомими стали фільми, в яких осмислювалася 2-а світова війна: «Покоління» (1955), «Канал» (1957), «Попіл і діамант» (1958) — останній за участю актора З. *Цибульського*. Визнання здобули картини реж. А. *Мунка* «Людина на рейках» (1957), «Ероїка» (1958), «Пасажирка» (1963). В 60-х рр. досягненням кіно П. стають екранізації польс. класики, зокрема творів Я. Івашкевича («Мати Іоанна від ангелів»), Б. Пруса («Фараони»), Г. Сенкевича («Потоп», «Пан Володиєвський») та ін. В 70-х рр. створено картини, в яких поглибився інтерес до людської особистості («Структура кристала», «Квартальний баланс», «Кінолюбитель», «Нічний метелик» та ін.), а також стрічки, в яких показано події з історії країни («Коперник», «Смерть президента»). Спільно з кінематографістами СРСР поставлено фільми: «Ленін у Польщі» (1966, реж. С. Юткевич), «Пам'ятай ім'я своє» (1975, реж. С. Колосов), «Особливих прикмет немає» (присвячений Ф. Е. Дзержинському, 1978). З 1961 в Кракові щороку проводиться Міжнар. кінофестиваль короткометражних фільмів.

Л. І. Брюховецька.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про Польщу.— Енгельс Ф. Роковини польської революції 1830 року. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 22. Розкол в польській соціал-демократії; т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 27. Про мир без анексій і про незалежність Польщі, як лозунги дня в Росії; Ленцевич С. Физическая география Польши. Пер. с польс. М., 1959; Илинич Ю. В. Польша. Экономико-географическая характеристика. М., 1966; История Польши, т. 1—3. М., 1954—58; Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Пер. с польс. М., 1980; Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в истории развития Руси и Польши XII—XIV вв. М., 1974; Козловский Ч. Очерки истории польского рабочего движения. Пер. с польс. М., 1980; Чугаев В. П. В борьбе против фашизма и угрозы войны. Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности. 1933—1939. К., 1980; Поклад Б. И. Внешняя политика народной Польши. М., 1978; Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. 1—10. М., 1963—80; Барковский А. Н. Экономика Польской Народной Республики. М., 1976; Ковальчак Г. И. Польская Народная Республика в содружестве стран — членов СЭВ. К., 1980; Экономические проблемы развитого социализма. Опыт СССР и ПНР. М., 1980; Польская Народная Республика. Справочник. М., 1979; История польской литературы, т. 1—2. М., 1969; Рильський М. Т. Наша кровна справа. К., 1959; Сучасні польські письменники. [Передмова М. Рильського]. К., 1960; Булаховська Ю. Л. Прогресивна польська поезія в її зв'язках з російською та українською літературами. (1940—1955). К., 1964; Ведина В. П. Современная польская проза. К., 1971; Вервес Г. Д. В інтернаціональних літературних зв'язках. К., 1976; Писатели Народной Польши. М., 1976; Тананаева Л. И. Польское изо-

бразительное искусство эпохи Просвещения. Живопись. Рисунок. М., 1968; Федорук О. К. Джерела культурних взаємин. Україна в творчості польських художників другої половини XIX — початку XX ст. К., 1976; Уразова Л. Польские художники-реалисты. М., 1979; Светлов И. Е.Скульптура Народной Польши. М, 1976; Уразова Л. Н. Польский плакат. М., 1969; Захватович Ян. Польская архитектура. Пер. с польс. Варшава, 1967; Бэлза И. История польской музыкальной культуры, т. 1—3. М., 1954—72; Гаккебуш В. В. В сучасному польському театрі. К., 1972; Маркулан Я. К. Кино Польши. Л.—М.. 1967

ПОМАЗА́НСЬКИЙ Іван Олександрович [30.III (11.IV) 1848, Сквирський пов. Київ. губ.— 1918, Петроград] — рос. арфіст, диригент і композитор. Співав у придворній співацькій капелі, 1868 закінчив Петерб. консерваторію. З 1868 — соліст оркестру (одночасно з 1872 — хормейстер) Маріїнського театру (Петербург). Автор кантати «Смерть Самсона», увертюри на рос. теми, фп. творів, романсів на слова О. Кольцова, М. Лермонтова, О. Пушкіна. *М. Лисенко.*

ПОМЕРА́НЕЦЬ, бігарадія (Citrus aurantium) — вічнозелена рослина роду Citrus родини рутових. Плодове дерево 8—10 м заввишки. Походить з Пд.-Сх. Азії. Листки еліптичної форми. Квітки великі, білі, запашні, двостатеві. Плоди кулясто-приплюснуті, оранжево-червоні, неїстівні; шкірка товста, гірка, запашна; м'якуш кисло-гіркий. З листків і квіток добувають ефірну олію, яку використовують у парфюмерній пром-сті. З плодів виготовляють напої, мармелади. Культурні форми П. вирощують в Індії, Середземноморській області; в СРСР — у субтропічних р-нах Кавказу і в Серед. Азії. П. застосовують як підщепу до ін. видів *цитрусових культур.*

І. Я. Померанчук.

ПОМЕРАНЧУ́К Ісак Якович [7 (20).V 1913, Варшава — 14.XII 1966, Москва] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1964). Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1936). У 1940—43 працював у Фіз. ін-ті АН СРСР, 1943—46 — в Ін-ті атомної енергії, з 1946 — в Ін-ті теор. і експеримент. фізики. З 1946 — професор Моск. інженерно-фіз. ін-ту. Осн. наук. праці — з ядерної фізики, фізики твердого тіла, теорії квантових рідин, фізики елементарних частинок. Зробив, зокрема, важливий внесок у теорію і створення перших в СРСР ядерних реакторів. Подав заг. теорію непружного розсіяння нейтронів у кристалах (разом з О. І. *Ахієзером*) і побудував теорію теплопровідності діелектриків при низьких і високих т-рах. Передбачив аномальний характер плавлення (або тверднення) легкого ізотопу гелію ^{3}He (див. *Померанчука явище*). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1952.

ПОМЕРАНЧУКА́ Я́ВИЩЕ — аномальний характер плавлення (або тверднення) легкого ізотопу *гелію* ^{3}He. При т-рі, нижчій за 0,3 К, *ентропія* рідкого ^{3}He менша, ніж твердого, і при утворенні твердої фази відбувається поглинання тепла. Явище теоретично передбачив 1950 І. Я. *Померанчук*, експериментально виявили його 1957 амер. фізики У. М. Фейрбенк і Г. К. Уолтерсон. П. я. використовують для одержання *низьких температур*: при адіабатному стиску ^{3}He (див. *Адіабатні процеси*) вздовж кривої плавлення відбувається утворення твердої фази і відповідне зниження т-ри. П. я. можливе до т-р 1—1,5 мК, оскільки при нижчих т-рах відбувається впорядкування ядерних *спінів* твердого ^{3}He, що призводить до різкого спаду його *ентропії*.

ПОМИ́ЛУВАННЯ, індивідуальна амністія — в СРСР повне або часткове звільнення певної особи від відбування міри кримінального *покарання*, заміна призначеної судом міри покарання або його невідбутої частини м'якшим покаранням, а також зняття *судимості*. У порядку П. розглядаються й деякі ін. питання, зокрема, заяви про звільнення осіб, які відбули покарання, від покриття збитків, завданих злочином державним організаціям, підприємствам і установам, що стягуються за вироком суду, тощо. Право П. належить найвищим органам державної влади — Президії Верховної Ради СРСР (п. 11 ст. 121 Конституції СРСР) і Президіям Верховних Рад союзних республік (п. 12 ст. 108 Конституції УРСР). Як правило, П. здійснюється за клопотанням самого засудженого, проте може мати місце і за клопотанням родичів, держ. та громад. установ і орг-цій та ін. При розв'язанні питання про П. беруться до уваги характер вчиненого злочину, особа засудженого, його поведінка, ставлення до праці, думка громад. орг-цій, трудового колективу тощо. Акт П. не піддає сумніву законність засудження, тому не тягне за собою наслідків, передбачених для випадків *реабілітації* (поновлення на роботі, зарахування часу відбування покарання до трудового стажу тощо). *А. І. Пшеничний.*

ПО́МИНКИ, поминання, помин — давній звичай вшанування пам'яті померлих людей, що побутує в більшості народів. П. беруть початок з давніх часів (див. *Тризна*). Відбуваються, переважно, у вигляді обрядового обіду за участю рідних і близьких померлого. Влаштовуються на завершення поховання, а за християнськими канонами ще й на 9-й, 40-й дні та щорічно на кладовищах протягом післявеликоднього тижня (т. з. проводи). Останнім часом, зокрема в УРСР, громадськість проводить «Дні пам'яті померлих», що припадають, переважно, на середину календарної весни. Під час цих днів організовують траурно-поминальні мітинги з музичним чи хоровим супроводом. *В. Т. Куєвда.*

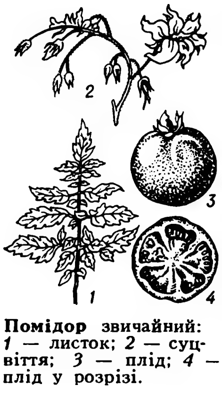

Помідор звичайний: *1* — листок; *2* — суцвіття; *3* — плід; *4* — плід у розрізі.

ПОМІДО́Р, томат (Lycopersicum) — рід трав'янистих або напівкущових однорічних чи багаторічних (у тропічних зонах) рослин родини *пасльонових*. Походить з тропічної Америки. Відомо 6 видів (за ін. даними, 3 види і 3 різновидності), що дико ростуть у Пд. Америці. Найважливіше госп. значення має лише П. звичайний, або їстівний (L. esculentum, синонім Solanum lycopersicum). Стебло залозисто-волосисте, від 30—40 см до 2 м заввишки. Листки непарноперисторозсічені. Квітки двостатеві, дрібні, жовті, на довгих ніжках, зібрані у завійки. Плід — соковита, м'ясиста, дво- чи багатокамерна ягода (масою від 20 до 900 г), різної форми й кольору, насіння дрібне. П. дуже поширена овочева рослина. У багатьох країнах світу є однією з найголовніших овочевих культур. В СРСР П. займають бл. 20%, в УРСР — до 25% усієї посівної площі овочевих культур. Плоди П. містять велику кількість вітамінів (B_1, B_2, C, PP), провітамін A (каротин), цукри (2,1—8,5%), органічні к-ти (яблучну, лимонну) та мінеральні речовини. П. споживають свіжими, консервованими, солоними, маринованими; з них виготовляють томатний сік, томат-пасту, томат-пюре. Вирощують П. у закритому і відкритому грунті з розсади і безрозсадним (у пд. районах) способом. Створено бл. 2000 сортів і форм П. звичайного. На Україні (1982) впроваджено ряд сортів (див. таблицю). *Г. С. Онищенко.*

Літ.: Брежнев Д. Д. Томаты. Л., 1964; Медведєва Г. С. Помідори. К., 1967; Прогрессивная технология производства помидоров. К., 1980.

ПОМІ́РНЕ, помір — торг. мито на Україні, в Росії, Білорусії, Литві й Польщі за часів феодалізму. П. стягували з привізного товару при його продажу. Розмір П. не був сталим. На укр. землях, що перебували під владою шляхет. Польщі, в 1-й пол. 17 ст. з товару вартістю в 1 *злотий* стягували 2 *гроші*. В 2-й пол. 17 ст. на Лівобережній Україні за новим рос. торг. статутом П. було замінено податком, що становив 5% вартості продажної ціни товару.

ПОМІ́РНИЙ КЛІ́МАТ — клімат *помірних поясів* земної кулі. Формується під впливом полярних і тропічних повітр. мас та інтенсивної дії *циклонів* і *антициклонів*, переважно у Пн. півкулі. Для П. к. характерні добре виражені пори року, підвищення т-ри з Пн. на Пд. (у Пн. півкулі), зменшення відносної вологості в міру віддалення від океанів. У межах П. к. виділяють *морський клімат* (здебільшого на Зх. материків), *континентальний клімат* і мусонний клімат (див. *Мусони*), властивий для сх. частини Азії. П. к. характерний для всієї тер. України, за винятком Пд. берега Криму.

ПОМІ́РНІ ПОЯСИ́ — географічні пояси Землі, розташовані в Пн. півкулі приблизно між 40° і 65° пн. ш., у Пд.— між 42° і 58° пд. ш. П. п. займають бл. 25% площі земної поверхні. Для них характерна сезонність термічного режиму, з якою пов'язана періодичність багатьох природних процесів. Значне просторове поширення та сезонні коливання тепла і вологи зумовлюють формування різноманітних ландшафтів (особливо у Пн. півкулі). В межах П. п. виділяють такі зони: океанічних луків, *лісові зони*, *лісостепові зони*, *степові зони*, *напівпустель зони* і *пустель зони*. Для океанів у межах П. п. характерні значні річні коливання т-ри й солоності, багатий органічний світ. Див. також *Пояси фізико-географічні*.

ПОМІСТЯ — те саме, що й *маєток*.

ПО́МІСЬ, метис — тварина, яку одержують внаслідок парування тварин кількох *порід* або розведення помісей («у собі»). П. не мають усталеної спадковості. У П. першого покоління часто виявляється ефект *гетерозису* за деякими господарсько-цінними ознаками (підвищення м'ясності, надою, несучості, настригу вовни, скороспілості тощо). Це явище використовують при пром. *схрещуванні*, що дає можливість одержувати більше продукції з меншими затратами праці й коштів. П. бувають дво-, три- і багатопородними, мають підвищену життєвість; їх використовують як користувальних тварин і як матеріал для виведення нових порід. На відміну від *гібридів* П. легко паруються між собою і дають плідне потомство. Див. також *Породність тварин*.

І. М. Клочко.

ПОМІЧНА́ — місто Добровеличківського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Залізнич. вузол. П. засновано в 70-х рр. 19 ст. у зв'язку з будівництвом залізниці (1879 тут збудовано залізничну станцію). Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1957 П.— місто. У П.— локомотивне та вагонне депо, буд. матеріалів та консервний заводи, міжгосп. буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, елеватор. 4 заг.-осв. та музична школи, 2 поліклініки, лікарня. Клуб, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ПОМІЩИКИ́ — феод. землевласники в Росії та на Україні кінця 15 — початку 20 ст., основний експлуататорський клас за часів феодалізму і один з основних експлуататорських класів (поряд з буржуазією) періоду капіталізму. На Україні П. ще наз. *дідичами*. Назва «поміщик» походить від найменування феод. землеволодіння в Росії кін. 15 — поч. 18 ст.— помістя, яке уряд надавав дворянам за місцем служби. В 1714 відбулося злиття помість з *вотчинами* в єдиний вид власності дворян (див. *Маєток*). Усіх феод. землевласників (див. *Дворянство*) почали називати П. Екон. основою їхнього г-ва була монопольна власність на землю і експлуатація *кріпаків*. Землеволодіння П. значно зміцнилося і розширилося внаслідок *генерального межування*. Після скасування *кріпосного права* в Росії в результаті *селянської реформи 1861* залишилися його пережитки — зокрема поміщицьке землеволодіння, збереглися станові привілеї П. У більшості своїй П. не були здатні перейти до капіталістичного способу господарювання. Це змогла зробити лише незначна частина їх. Так, на Україні П. займали сильні позиції в цукровій, горілчаній та ін. галузях промсті, що обробляли с.-г. сировину. На поч. 1914 П. на Україні, що входила до складу Рос. імперії, належало понад 10 млн. дес. землі, причому 5 тис. великих П. володіли 8 млн. дес. Кількома мільйонами десятин землі володіли родини *Безбородьків, Галаганів, Кочубеїв, Лизогубів*, Скоропадських, *Ханенків* та ін. великих укр. П., що наочно спростовує твердження укр. бурж. націоналістів про безкласовість укр. нації. Селянство, зокрема українське, протягом століть вело запеклу антифеод., антипоміщицьку боротьбу. На зх.-укр. землях, що перебували під гнітом австро-угор. монархії, кріпосне право було скасовано внаслідок *селянської реформи 1848*. Але й тут екон. і політ. позиції місц. П. не ослабилися. П. як клас в кол. Рос. імперії були ліквідовані в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, а на зх.-укр. землях — після возз'єднання їх з УРСР.

ПОМОЛО́ГІЯ (від лат. pomum — плід і грец. λόγος — вчення) — галузь с.-г. науки, що вивчає сорти плодових і ягідних культур для наукового районування їх, постійного поліпшення сортового складу садів і окремих сортів та раціонального використання їх у *плодівництві*. П. почала складатися в кінці 18 — на поч. 19 ст. В Росії основоположником П. був А. Т. *Болотов*. Але осн. положення П., що їх розробив Болотов на рівні сучас. йому знань, виявилися недостатніми, оскільки вони виходили переважно з морфологічної характеристики сорту. Вирішальний вплив на розвиток наукової П. зробили ідеї корінного поліпшення і перетворення природи рослин І. В. *Мічуріна*. Сучас. змісту П. як науці надав видатний укр. вчений-помолог Л. П. *Симиренко*. Його праці з питань сортовивчення, сортовипробування і районування плодових і ягідних культур дістали загальне визнання. Тепер у П. основна увага приділяється порайонному виробничо-біологічному вивченню сортів, їх *агротехніці*, всебічній характеристиці сорту. Див. також *Сорт* рослин.

Літ.: Симиренко Л. П. Помология, т. 1—3. К., 1972—73; Селекция и сортоведение плодовых и ягодных культур. М., 1981. *В. К. Заєць.*

ПОМО́РИ — назва і самоназва нащадків давніх руських поселенців (переважно з Новгородської землі), які заселяли з 12 до поч. 18 ст. пд.-зх. і пд.-сх. узбережжя Білого моря. Осн. заняттями П. здавна були мор. промисел, суднобудування, торг. мореплавство. На невеличких вітрильних суднах П. відвідували деякі полярні острови, вперше досягли Шпіцбергену (в 15 ст.). Для П. були характерні пн.-рос. комплекси культури (в архітектурі житла, одязі, звичаях та ін.) і пн.-рос. говірка, а для фольклору — *билини*.

ПОМО́РНИК (Stercorarius) — рід водоплавних птахів род. поморникових ряду сивкоподібних (за ін. систематикою — ряду чайкоподібних). Довж. тіла 41—60 см, маса 270—1000 г. Дзьоб міцний, з гачком на кінці. Оперення темнобуре, у деяких представників низ тіла майже білий або чорний. Хвіст клиновидної форми (середня пара рульових пер довша за інші). П. гніздяться на узбережжі морів та прісноводних водойм. Гнізда — на землі, в кладці 2 яйця; насиджують самка і самець 24—30 діб. Живляться рибою, яку часто відбирають у польоті в *мартинів* та *крячків*, дрібними птахами, гризунами, покидьками, ягодами тощо. 3 види, поширені в Арктиці; в СРСР — у зоні тундри, зокрема й на островах пн. морів. В УРСР під час міграцій трапляються 2 види: П. короткохвостий (S. parasiticus) і П. середній (S. pomarinus). Викопні рештки відомі з міоцену.

Л. О. Смогоржевський.

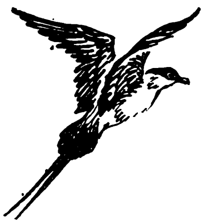

Поморник.

ПОМО́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 6—2 ст. до н. е. на тер. Польщі і суміжних з нею областей Білорусії та України. Для П. к. характерні неукріплені поселення з наземними житлами стовбової конструкції і напівземлянками, безкурганні могильники з трупоспаленнями переважно в глиняних посудинах — урнах. На урнах часто є зображення людського обличчя, урни стоять у кам'яних скринях (звідси ін. назви П. к.— культура лицьових урн, культура скриньових поховань). Осн. заняттями населення П. к. були землеробство і скотарство. Суспільний лад — родовий. Більшість дослідників вважає, що носіями П. к. були слов'яни.

Літ.: Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине. «Советская археология», 1965, № 1; Кухаренко Ю. В. Археология Польши. М., 1969.

ПОМО́РСЬКІ — рос. музиканти. Григорій Михайлович П. (1721, Україна — бл. 1795, Петербург) — рос. скрипаль і муз. педагог. У 1740 закінчив Петерб. театр. школу. В 1740—87 — соліст придворного оркестру, з 1787 — викладач театр. школи в Петербурзі. Микола Григорович П. [1747—17(29).III, за ін. даними, 4 (16).X 1804] — рос. скрипаль, композитор, диригент і педагог. Син Г. М. Поморського.

І М. Лисенко.

ПОМО́Р'Я, Поможе — північна, прибалтійська частина ПНР. Поділяється на Зх. і Сх. (або Гданське) П. В кін. 10 ст. П., населене *поморянами*, ввійшло до складу Польс. д-ви. Зх. П. 1181 потрапило у васальну залежність від «*Священної Римської імперії*» і зазнало онімечення (за ним закріпилася назва Померанія). До 1637 у Померанії зберігалася слов'ян. князівська династія. За *Вестфальським миром 1648* західну і частину сх. Померанії одержала Швеція, решту сх. Померанії — Бранденбургсько-прусська держава, яка пізніше загарбала (1679, 1720, 1815) всю Померанію. Сх. П. 1308—09 захопив *Тевтонський орден*. У 1454—66 воно було відвойоване Польщею, в кін. 18 ст. захоплене Пруссією. За *Версальським мирним договором 1919* Польщі повернули більшу частину Сх. П., але без Гданська з округом. *Потсдамська конференція 1945* ухвалила рішення про повернення Польщі її зх. земель, встановила польс.-нім. кордон по Одеру (Одрі) — Нейсі (Нисі-Лужицькій).

ПОМОРЯ́НИ — одна з груп зх.-слов'янських племен, що населяла *Помор'я*. Гол. центрами П. були Волін і Щецін. П. займалися ре-

Сорти помідорів, районовані на Україні (1982)

Сорти для відкритого грунту

Барнаульський консервний
Білий налив 241
Біруїнца
Велетенський 5
Волгоахтубинський
Волгоградський 5/95
Глорія
Донецький 3/2—1
Дорогоцінність 341
Заказний 280
Київський 139
Консервний київський
Крос 525
Кубанський штамбовий 220
Молдавський ранній
Ністру
Новинка Придністров'я
Перемога 165
Радянський 679
Ранній 83
Світанок
Талаліхін 186
Тамбовський урожайний 340
Ранок
Факел

Сорти для закритого грунту

Вайнмон
Внуковський
Зарево 109
Лідер 165
Московський осінній
Перемога 165
Піонерський
Український тепличний 285

меслами, торгівлею, мореходством, рибальством. У 10 ст. увійшли до складу Польс. д-ви. Потрапивши в 12 ст. в залежність від *«Священної Римської імперії»*, П. не втратили своєї самобутності. П. взяли участь в етногенезі польс. народу (див. *Поляки*), зберігши при цьому своєрідність, про що свідчать, зокрема, особливості культури, мови, побуту потомків давніх П.— *кашубів*.

ПОМОРЯ́НИ — селище міського типу Золочівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташовані на берегах р. Махнівки (бас. Золотої Липи). 1,9 тис. ж. (1981). П. вперше згадуються 1437. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* на околицях П. відбулися бої між сел.-козац. і польс.-шляхет. військами. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 П.— с-ще міськ. типу. У П.— центр. садиба колгоспу «Зоря». Сільс. профес.-тех. уч-ще, середня школа, лікарня, Будинок культури, б-ка. Архіт. пам'ятки: замок-палац (16 ст.), дерев'яні церква та дзвіниця (1690), костьол (1738).

ПОМПЕ́Ї — античне місто в Італії (на околицях сучас. Неаполя), яке разом з містами *Геркуланумом* і Стабією загинуло 24.VIII 79 н. е. під час виверження вулкана *Везувію*. Розкопками, що проводилися в П. з серед. 18 ст., відкрито більшу частину міста. Збереглися руїни форуму з колонадою (т. з. базилікою), з храмом Аполлона (обидва 2 ст. до н. е.), храмом Юпітера, залишки терм (обидва 1 ст. до н. е.), а також руїни Трикутного форуму з доричним храмом (6 ст. до н. е.), театру (3—1 ст. до н. е.), житл. будинків 3 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. з *фресками*. П.— один з найвизначніших музеїв-заповідників античної культури. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Рим Стародавній*.

Літ.: Сергеенко М. Е. Помпеи. М.— Л., 1949.

Гней Помпей. Мармур. 1 ст. до н. е.

ПОМПЕ́Й Гней, за прізвиськом Великий (Gnaeus Pompeius Magnus; 106—48 до н. е.) — рим. полководець і політ. діяч. Спочатку був прихильником *Сулли*. *Консул* 70, 55 до н. е. (разом з *Крассом*) і 52 до н. е. Брав участь у придушенні повстання *Спартака*. З 66 до н. е. командував рим. військом у війні проти *Мітрідата VI Євпатора*, яка закінчилася перемогою римлян. У 60 до н. е. для боротьби з сенатом увійшов у згоду з Крассом і *Цезарем* (1-й *тріумвірат*). Після розпаду тріумвірату воював проти Цезаря. В 48 до н. е. переміг його біля Діррахії (Епір), але потім сам був розбитий Цезарем біля Фарсали (Фессалія). Втік до Єгипту, де був убитий за наказом царя Птолемея XIII Діоніса.

Ж. Помпіду.

ПОМПІДУ́ (Pompidou) Жорж (5.VII 1911, Монбудіф, департ. Канталь — 2.IV 1974, Париж) — франц. держ. і політ. діяч. Н. в сім'ї педагогів. У 1934 закінчив Вищу нормальну школу. В 1939—40 служив в армії. Після капітуляції Франції 1940 примкнув до *Руху Опору*. Разом з де *Голлем* брав участь у створенні партії «Об'єднання франц. народу» (1947). В 1962—68 — прем'єр-міністр. У 1969—74 — президент Франції. У зовн. політиці дотримувався незалежного міжнар. курсу Франції при збереженні союзних відносин із зх. країнами і розвитку співробітництва з соціалістич. країнами. В 1970, в ході офіц. візиту до СРСР, підписав рад.-франц. протокол про взаємні зобов'язання щодо консультацій з найважливіших міжнар. проблем, 1971 — *«Принципи співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Францією»*, що регулюють відносини двох країн (див. також *Радянсько-французькі документи*).

ПОМПОНА́ЦЦІ (Pomponazzi) П'єтро (16.IX 1462, Мантуя — 18.V 1525, Болонья) — італ. філософ епохи *Відродження*. Професор ряду ун-тів. Пропагував філософію *Арістотеля*, обстоював матеріалістичне вчення про зв'язок мислення з чуттєвим сприйманням природних явищ, визнавав об'єктивну закономірність розвитку природи. Дотримуючись вчення про *двоїсту істину*, заперечував можливість раціонального доведення безсмертя душі — одного з осн. догматів релігії, прагнув до повного відокремлення філософії і політики від релігії. За матеріалістичні переконання зазнав переслідувань з боку католицької церкви. Гол. філос. твір — «Про безсмертя душі» (1516).

ПОМ'Я́КШЕННЯ — особлива вимова приголосних. Див. *Палаталізація*.

М. Г. Помяловський.

ПОМЯЛО́ВСЬКИЙ Микола Герасимович [11 (23).IV 1835, Петербург — 5 (17).X 1863, там же] — рос. письменник. Світогляд П. формувався під впливом ідей рос. революц. демократів, зокрема М. Чернишевського. Друкуватися почав 1858 (нарис «Вукол»). У повістях «Міщанське щастя» і «Молотов» (обидві — 1861, надрук. в «Современнике»), утверджує різночинство як нову соціальну силу. У романі «Брат і сестра» (1861—64, незакін.), пройнятому просв. пафосом, відобразив соціальні суперечності, контрасти сучасного йому суспільства. В «Нарисах бурси» (1862—63) таврував консервативну, казенно-бездушну систему виховання, що руйнує людську особистість. У передмові до свого перекладу «Нарисів бурси» (1877) І. Франко високо оцінив «тверезу правду фактів» і худож. майстерність творів П. У повісті «Порічани» (1863, незакін.) П. дав узагальнюючу картину життя рос. повітового міщанства.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М.— Л., 1965; Избранное. М., 1980; Укр. перекл.— Нариси бурси. К., 1950.
Літ.: Ямпольский И. Г. Н. Г. Помяловский. Личность и творчество. М.— Л., 1968. *І. Д. Бажинов.*

Помпеї. Форум. 2 ст. до н. е. Сучасний вигляд.

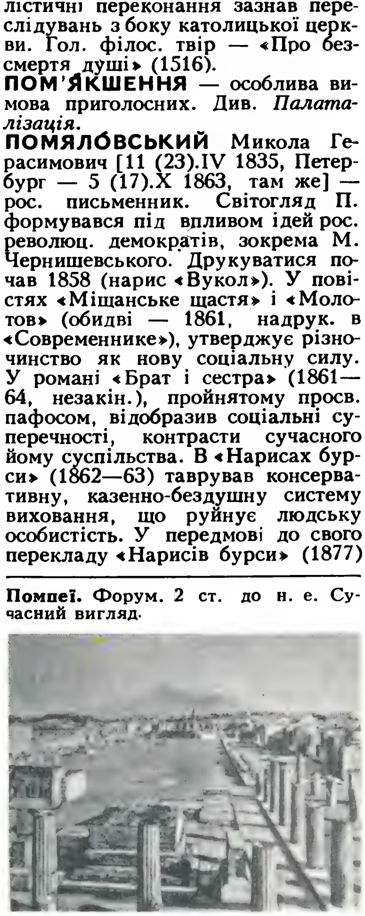

ПОНИ́ЗЗЯ — історико-географічна область у 9—1-й пол. 14 ст. між Пд. Бугом і Дністром, територія якої тепер входить до складу Вінн. і Хмельн. областей. Населяли П. нащадки давньорус. племені *уличів*. У 13 ст. П. перебувало під владою *Галицько-Волинського князівства*. Найбільші міста П.— Кам'янець (тепер Кам'янець-Подільський Хмельн. обл.), Меджибіж, Бакота (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельн. обл.) — були опорними пунктами в боротьбі проти грабіжницьких нападів *половців* і монголо-татар. У 2-й пол. 14 ст. за територією літописного П. закріпилася нова назва — *Поділля*.

ПОНИ́РКА Денис Васильович (1746, с. Полошки, тепер Глухівського р-ну Сум. обл.— р. і місце см. невід.) — укр. лікар. Закінчив *Київську академію* (1766) та Моск. медико-хірургічну школу (1771). Працював у Вятській губ., Москві, Петербурзі; 1783—86 — карантинний доктор у м. Василькові Київ. губ. Доводив шкідливість застосування прокурення сурмою при лікуванні сифілісу і захворювань шкіри (докторська дисертація, Страсбург, 1780), вивчав проблеми чуми (1783—84).

М. О. Оборін.

ПОНІ́НКА — селище міського типу Полонського р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташована за 13 км від залізнич. ст. Полонне. 8,7 тис. ж. (1981). У П.— картонно-паперова ф-ка, філіал Полонського комбінату побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. П. засн. у 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПОНІ́НКІВСЬКА КАРТО́ННО-ПАПЕРО́ВА ФА́БРИКА — підприємство целюлозно-паперової промисловості. Розташована в смт Понінці Полонського р-ну Хмельн. обл. В 1858 в с. Понінка було засновано паперову ф-ку, яка належала Дитятківському акц. т-ву. Робітники підприємства брали активну участь у революц. подіях 1905—07. За роки Рад. влади ф-ка перетворилася на велике підприємство, оснащене високопродуктивною технікою. До складу ф-ки входять цехи: по виготовленню шкільних зошитів (найбільший у країні), заг. зошитів, пергаміну і натуральної кальки, по виробн. паперу з силіконовим покриттям. Підприємство (1981) виробляє 16 видів паперу, 4 види картону, великий асортимент товарів нар. споживання. *М. З. Кваско.*

ПОНОМАРЕ́НКО Анатолій Федорович (н. 2.II 1922, с. Катеринопіль, тепер смт Катеринопільського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. театральний художник і графік, засл. художник УРСР (з 1973). Учасник Великої Вітчизн.

війни. В 1946 закінчив Київ. художнє уч-ще, де навчався у А. Бондаровича, А. *Середи* та М. *Уманського*. Серед робіт: оформлення фільмів на кіностудії ім. О. Довженка — «Подвиг розвідника» (1947), «Третій удар» (1948); театр. вистав — «Комсомольська лінія» Є. Кравченка в Київ. театрі юного глядача (1951), «Острів твоєї мрії» М. Зарудного в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1964) та ін. П. оформив книги — «10 днів, що потрясли світ» Дж. Ріда (К., 1958), твори Т. Шевченка в трьох томах (К., 1963), книгу «Поетична Ленініана» (К., 1970). Відомий також як оформлювач виставок (укр. відділу Рад. павільйону в Монреалі на виставці «Експо-67», 1967); автор медалей, нагрудних знаків, худож. листівок. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Республіканська премія ім. В. І. Касіяна, 1980.

ПОНОМАРЕ́НКО Дмитро Дмитрович [н. 14 (27).X 1909, Харків] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1956). Член КПРС з 1947. В 1933 закінчив драм. студію театру *«Березіль»* (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка), в якому працював до 1940 (серед ролей — Мічман, пан Пжигодський у п'єсах «Загибель ескадри» і «Богдан Хмельницький» Корнійчука). В 1940—61 — актор Харківського театру муз. комедії, 1961—67 — Київ. театру муз. комедії, 1967—74 — актор Одес. кіностудії худож. фільмів, з 1974 — директор харків. Будинку актора. Ролі в оперетах: Голохвостий («За двома зайцями» В. Рождественського), Яшка («Весілля в Малинівці» Рябова), Сусик («Трембіта» Мілютіна), Боні («Сільва» Кальмана), Сако («Кето і Коте» Долідзе) та ін. Знявся у кінофільмах «Назар Стодоля», «Сім'я Стожарів», «Чекісти», «Гадюка» та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

ПОНОМАРЕ́НКО Євген Порфирович [н. 24.II (9.III) 1909, Херсон] — укр. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1944. Учень Л. *Гаккебуш* і В. *Василька*. В 1926—36 працював в Одес. держ. драмі (з 1930 — укр. драм. театр ім. Жовтневої Революції), де закінчив драм. студію. З 1936 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Дмитро («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Іван («Суєта» Карпенка-Карого), Тарас Шевченко («Петербурзька осінь» Ільченка), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Петя Трофимов («Вишневий сад» Чехова), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Сушкін («Золоті вогнища» Штока), Клавдіо («Багато галасу даремно» Шекспіра), Доменіко («Філумена Мартурано» Е. де Філіппо), Барклей Купер («Поступися місцем...» Дельмар) та ін. Знявся в кінофільмах «Кармелюк» (1938), «Нескорені» (1954). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Літ.: Сидоренко З. Д. Євген Пономаренко. К., 1977.

Л. М. Дворниченко.

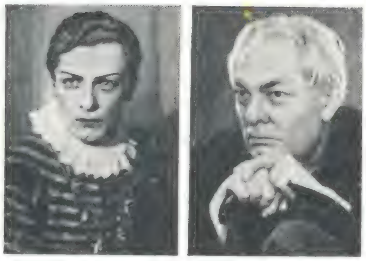

Є. П. Пономаренко в ролях Дона Карлоса («Дон Карлос» Ф. Шіллера) та Нестора («Суд і полум'я» за І. Франком).

В одному з цехів **Понінківської картонно-паперової фабрики.**

ПОНОМАРЕ́НКО Микола Кирилович (н. 24.II 1942, м. Миронівка Київ. обл.) — укр. рад. майстер декоративно-ужиткового мистецтва, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1980. В 1965 закінчив Красносельське худож. уч-ще (РРФСР), 1982 — Ленінгр. вище худож.-промислове уч-ще ім. В. Г. Мухіної. Працює в галузі худож. обробки металу (техніка *скані*, *філіграні*, *карбування*, поєднує метал з коштовним камінням). Твори: набори для напоїв (1974), прикраси для костюмів Укр. нар. хору ім. Г. Верьовки (1975), Миронівського нар. ансамблю пісні й танцю «Чорнобривець» (1976), книги-адреси, присвячені XXV з'їзду КПРС (1976) та 60-річчю Рад. влади (1977), оправа сувенірного видання Конституції СРСР (1978), ювілейний кубок «35 років Великої Перемоги» (1980). Твори зберігаються в Центр. музеї В. І. Леніна (Москва), Українському державному музеї Великої Вітчизняної війни, ДМУНДМ (обидва — Київ). Іл. с. 522.

ПОНОМАРЕ́НКО Пантелеймон Кіндратович [н. 27.VII (9.VIII) 1902, хутір Шелковський, тепер Бєлорєченського р-ну Краснодар. кр.] — рад. парт. і держ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1925. В 1932 закінчив Моск. ін-т інженерів транспорту. В 1938—47 — перший секретар ЦК КП(б) Білорусії. Під час Великої Вітчизн. війни — нач. Центр. штабу партизан. руху при Ставці Верховного Головнокомандування 1942—44. В 1944—48 П.— голова Ради Народних Комісарів (Ради Міністрів) БРСР. У 1948—53 — секретар ЦК ВКП(б) і одночасно (з 1950) — міністр заготівель СРСР. У 1953—54 — міністр культури СРСР, 1954—55 — перший секретар ЦК КП Казахстану. З 1955 — на дипломатичній роботі. З 1962 — персональний пенсіонер. На XVIII—XX з'їздах партії обирався членом ЦК, 1952—53 — член Президії ЦК, 1953—56 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—4-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ПОНОМАРЕ́НКО Таїсія Василівна (н. 26.XII 1925, хутір Варзорівка, тепер с. Орджонікідзе Ширяївського р-ну Одес. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1962). В 1950 закінчила Одес. консерваторію. Була солісткою Одес. (1944—50), Київ. (1951—71) театрів опери та балету, Київ. філармонії (1974—78). Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Ліза, Татьяна, Марія («Пікова дама», «Євгеній Онєгін», «Мазепа» Чайковського), Тамара («Демон» Рубінштейна), Наташа («Русалка» Даргомижського), Недда («Паяци» Леонкавалло), Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса), Мар'яна («Арсенал» Г. Майбороди), Оксана («Перша весна» Жуковського), Катерина Ізмайлова (однойменна опера Д. Шостаковича). В камерному репертуарі П.— романси. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

М. Ф. Кагарлицький.

ПОНОМАРЬО́В Борис Миколайович [н. 4 (17).I 1905, м. Зарайськ, тепер Моск. обл.] — рад. державний і парт. діяч, історик, Герой Соціалістичної Праці (1975), професор (з 1932), академік АН СРСР (з 1962). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї службовця. В 1919 добровольцем вступив у Червону Армію. В 1920—23 — на комсомольській і парт. роботі в Зарайську, 1926—28 — на парт. роботі в Донбасі, Туркменії. Закінчив Моск. ун-т (1926) та Ін-т червоної професури (1932). В 1932—34 — заст. директора Істор.-парт. ін-ту червоної професури, 1934—36 — директор Ін-ту історії партії при МК ВКП(б). У 1937—43 працював у Виконкомі Комінтерну. В 1943—44 — заст. директора Ін-ту Маркса, Енгельса, Леніна. В 1944—46 — заст. зав. відділом ЦК ВКП(б). У 1947—49 — заст. нач., нач. Радінформбюро при Раді Міністрів СРСР. З 1948 — перший заст. зав. відділом ЦК, 1955—61 — зав. відділом ЦК КПРС. З жовтня 1961 — секретар ЦК КПРС. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1952, член ЦК КПРС з 1956. З травня 1972 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Автор і редактор багатьох праць з історії КПРС, зовн. політики СРСР, міжнар. комуністичного, робітн. і нац.-визвольного руху, з проблем теорії наук. соціалізму. Керівник авторського колективу підручника

Б. М. Пономарьов.

Д. Д. Пономаренко.

Є. П. Пономаренко.

Т. В. Пономаренко.

М. О. Пономарьов.

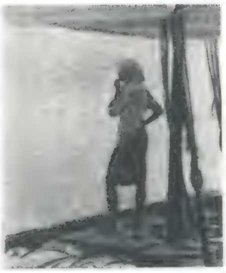

М. О. Пономарьов. Рибачка. Ранок. З серії «Про людей Радянської Росії. Рибалки». Гуаш, темпера. 1964.

М. К. Пономаренко. Набір для напоїв. Метал, скань, сріблення. 1973.

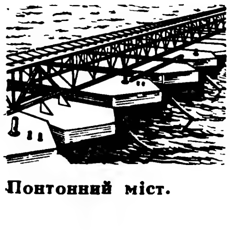

Понтонний міст.

«Історія КПРС». Член Гол. редакції багатотомної історії КПРС. Голова Гол. редакційної ради 12-томного видання «Історія СРСР. З найдавніших часів до наших днів». Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.
Тв.: Избранное. Речи и статьи. М., 1977.

ПОНОМАРЬО́В Дем'ян Іванович (1887—27.IV 1924, м. Дружківка, тепер Донец. обл.) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в сім'ї робітника. В революц. русі з 1905. В 1917 керував організацією в Донбасі загонів Червоної гвардії, що відіграли важливу роль у розгромі *калединщини* і *петлюрівщини*. З грудня 1917 — член Бюро військ.-революц. к-тів Донбасу, з січня 1918 — нач. Центр. штабу Червоної гвардії Донбасу. Після громадян. війни — на парт., рад. і госп. роботі.

ПОНОМАРЬО́В Микола Опанасович [н. 4 (17).II 1918, Александровськ-Грушевський, тепер м. Шахти Ростов. обл.] — рос. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1977), дійсний член АМ СРСР (з 1973). В 1940—50 навчався в Моск. художньому ін-ті ім. В. І. Сурикова. Твори: серії «Шахтарі Донбасу» (1949—50), «Північний В'єтнам» (1957), «По Індії» (1961), «Паруси Підмосков'я» (1969), «Підмосков'я» (1971—75), «Крим» (1977—78), «На Дону» (1980) та ін. З 1949 викладає в Моск. худож. ін-ті (з 1963 — професор). З 1971 — перший секретар, з 1973 — голова правління Спілки художників СРСР. Депутат Верховної Ради 10-го скликання. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

ПОНОМАРЬО́В Степан Іванович [3 (15).VIII 1828, м. Конотоп, тепер Сум. обл.— 31.X (13.XI) 1913, там же] — укр. і рос. філолог і бібліограф. Закінчив Київ. ун-т (1852). Поєднував пед. і наук.-бібліографічну діяльність. Працював у Полтаві, з 1872 — в Конотопі. Друкуватися почав 1850. Співробітничав у журналах «*Отечественные записки*», «*Киевская старина*», газеті «*Киевлянин*» та ін. виданнях. Редактор першого повного зібрання творів М. О. Некрасова (СПБ, 1879); започаткував літ. календарі у виданнях О. С. Суворіна; автор або співавтор (разом з Я. К. *Гротом*, М. М. *Лісовським*, В. І. *Межовим* та ін.) бібліографічних покажчиків праць укр. і рос. вчених і письменників; укладач краєзнавчих покажчиків, у т. ч. про Київ і Дніпро (в зб.: «Киев в русской поэзии». К., 1878), а також біобібліографічного словника укр. письменників — уродженців Київ., Полтав., Черніг., Подільської та Волинської губ. (видано: «Земляки. Достопамятные уроженцы Черниговской земли», Чернигив, 1898). Автор праць «М. О. Максимович». СПБ, 1872; «Вісім листів Шевченка до різних осіб» («Киевская старина», 1883); розвідок про Л. І. Боровиковського, про зв'язки М. В. Гоголя з Україною та ін. Склав словник псевдонімів. *О. П. Довгопола.*

ПОНО́РИ (від сербськохорватського по̀нор — прірва), катавотри — природні отвори у вапнякових породах, через які відбувається поглинання поверхневих вод і проникнення їх у глибші земні верстви. Мають форму тріщини, каналу тощо. Поширені у карстових областях (див. *Карст*).

ПОНО́РНИЦЯ — селище міського типу Коропського р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташована на р. Багачці (бас. Десни), за 51 км від залізнич. ст. Алтинівка. 3,5 тис. ж. (1981). Вперше згадується 1654. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1960 П.— с-ще міськ. типу. У П.— колгосп «Родина», міжгосп. буд. орг-ція, будинок побуту, лісництво. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 б-ки. У П. народилися рос. і укр. анатом і фізіолог П. А. *Загорський*, укр. письменник П. С. *Кузьменко*.

ПОНСЕЛЕ́ (Poncelet) Жан Віктор (1.VII 1788, Мец — 22.XII 1867, Париж) — франц. математик і інженер, член франц. АН (з 1834), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1857). Закінчив (1807) Політех. школу в Парижі. В 1812 брав участь у поході Наполеона в Росію, де П. було полонено; 1814 повернувся до Франції. Професор Паризького ун-ту (1838—48), директор Політех. школи (1848—50). Осн. працею П. є «Трактат про проективні властивості фігур», написаний в полоні (в м. Саратові), опублікований 1822 в Парижі. В цій праці вперше виділено в особливу групу проективні властивості фігур і створено геом. методи дослідження їх, дальший розвиток яких привів до розробки *проективної геометрії*. Праці П. стосуються й тех. механіки та гідравліки.

ПОНТ ЕВКСІ́НСЬКИЙ (Πόντος Εὔξενος, букв.— гостинне море) — давньогрец. назва Чорного моря. Спочатку давні греки називали його Понтом Аксінським (Πόντος Ἄξενος — негостинне море). П. Е. був важливим торг. шляхом, що зв'язував античні д-ви і племена Пн. Причорномор'я з Пд. Причорномор'ям і Середземномор'ям. Деякі античні письменники (Феокріт, Сенека, Лукан) називали П. Е. Скіфським морем. У 9 ст. його називали Руським морем.

ПОНТА́НО (Pontano) Джованні (7.V 1426, Черрето — 1503, Неаполь) — італ. поет-гуманіст. Один з кращих латиномовних поетів *Відродження*, який надав латині рідкісної виразності й гнучкості. Керівник гуртка неаполітанських гуманістів і засновник Понтанівської академії. Світоглядові П. притаманні раціоналізм і залюбленість у природу й матеріально-чуттєвий світ, що позначилось і на його поезії. Залишив велику прозову й поетичну спадщину. Найзначніші твори — дидактична поема «Уранія», поема-ідилія «Лепідіна» (1486), поетична зб. «Неаполітанець, або Про кохання», елегії «Про подружню любов» (кн. 1—3, 1480—84), колискові пісні («Ненії»).
Д. С. Наливайко.

ПОНТЕКО́РВО Бруно Максимович (н. 22.VIII 1913, Піза, Італія)— рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1964). За національністю італієць. Член КПРС з 1955. Після закінчення Римського ун-ту (1933) працював там же у групі Е. *Фермі*, потім в Ін-ті радію. В 1940—50 — в н.-д. установах Франції, США, Канади, Англії. В 1950 переїхав до СРСР. У 1950—56 працював в Ін-ті ядерних проблем АН СРСР, з 1956 — в Об'єднаному ін-ті ядерних досліджень. Осн. наук. праці — з питань сповільнення нейтронів і захоплення їх атомними ядрами, ядерної ізомерії, фізики слабких взаємодій, фізики нейтрино, астрофізики. Запропонував метод нейтронного каротажу для розвідки нафтоносних районів, указав на метод експериментального доведення, що нейтрино за своїми властивостями не тотожне антинейтрино. Провів дослідження ролі нейтрино в процесах еволюції зір. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1954; Ленінська премія, 1963.

ПОНТИФІКА́Т (лат. pontificatus) — у *католицизмі* церковна влада і час правління *папи римського*.

ПОНТИ́ЧНЕ МО́РЕ (від грец. πόντος — море) — морський басейн, що існував у понтичному віці (див. *Понтичний вік і ярус*). Займав площу сучас. Чорного, Азовського і частково Каспійського морів, пд. частину сучас. тер. України, Передкавказзя та Нижньодунайську низовину. П. м. було порівняно теплим, неглибоким, слабосолоним замкненим басейном. Найбільші розміри воно мало на початку віку, на Пн. досягало приблизно лінії, що проходить через сучасні населені пункти — Кривий Ріг, Запоріжжя, Комишуваху.

ПОНТИ́ЧНИЙ ВІК І ЯРУС — ранній вік пліоценової епохи неогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На території України морські відклади П. я. (вапняки, мергелі, піски і глини) поширені в *Причорноморській западині*, на Кримському п-ові, в Донбасі та в Приазов'ї. Їхня потужність від 1—2 м до 100 м. З ними пов'язані поклади буд. матеріалів (вапняків). Див. також *Пліоценова епоха і пліоценовий відділ*.

ПО́НТІ (Ponti) Джо (власне — Джованні; 18.XI 1891, Мілан — 1979) італ. архітектор і дизайнер. У 1921 закінчив Мілан. політех. ін-т (викладав у ньому 1936—72). Засновник і директор (до 1972) худож. журн. «Домус». Осн. ідея П.— існування «супермистецтва», яке об'єднує всі види діяльності людини (в т. ч. і пластичні мистецтва) у створенні штучного оточуючого середовища. Як архітектор П. з серед. 20-х рр. був під впливом *неокласицизму*, а в 40—50-х рр.— *функціоналізму* (конторський будинок фірми «Піреллі» в Мілані, 1956—60). П. відомий також як живописець-монументаліст, графік, кераміст, художник театру і кіно.

ПО́НТІЙ ПІЛА́Т (Pontius Pilatus; рр. н. і см. невід.) — рим. намісник (прокуратор) Іудеї 26—36. Відзначався жорстокістю і підступністю. Згідно з *Йосифом Фла-*

вієм і традицією Нового завіту (див. *Біблія*), П. П. засудив до розп'яття Ісуса *Христа*. За євангельським оповіданням, П. П. при цьому вмив руки перед народом, що за старовинним іудейським звичаєм символізувало невинність у пролитті крові (звідси вираз «вмити руки»). П. П. відображений у худож. л-рі (напр., «Прокуратор Іудеї» А. Франса) та образотворчому мистецтві («Христос перед Пілатом» Рембрандта, «Що є істина?» М. М. Ге).

ПОНТІ́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО, Понт — елліністична держава в пн.-сх. частині Малої Азії, що існувала 302 (або 301) — 64 до н. е. На чолі П. ц. стояла династія нащадків вихідця із знатного іран. роду — Мітрідата. Столицею П. ц. спочатку було м. Амасія. Осн. населення П. ц. становили хеттомовні племена каппадокійців. Поступово до складу П. ц. увійшли грец. торг.-екон. центри на пд. узбережжі Чорного м.— Трапезунд, Аміс та ін. В містах П. ц. панували рабовласницькі відносини, а на більшій част. його території зберігалися родоплемінні відносини. Пануючий рабовласницький клас, спочатку іранізований, сприйняв грец. культуру. За Фарнака I (бл. 185—169 до н. е.) до П. ц. увійшла Сінопа, яка пізніше стала столицею д-ви. В той час П. ц. встановило екон. і політ. зв'язки з античними д-вами пн. і зх. Причорномор'я. Найбільшого розквіту П. ц. досягло за *Мітрідата VI Євпатора* (121— 63 до н. е.), який бл. 107 до н. е. став також царем *Боспорської держави.* В союзі з царем Великої Вірменії *Тіграном II* Мітрідат VI почав боротьбу проти Старод. Риму, що призвело до т. з. Мітрідатових воєн (89—85 або 84, 83—81, 74—64 до н. е.). Спочатку П. ц. завдяки підтримці з боку антиримських демократичних рухів у грец. містах рим. провінції Азія вдалося завоювати величезні території — Галатію, Пафлагонію, Каппадокію, частково Віфінію та ін. Однак у ході дальшої боротьби Рим завдав ряд поразок військам Мітрідата VI. Невдоволені військ. поборами з боку П. ц., проти нього повстали грец. міста Малої Азії. В 71 до н. е. рим. військо окупувало П. ц. В 64 до н. е. зх. частину тер. П. ц., а пізніше і решту тер. П. ц. було включено до складу Старод. Риму.

Г. І. Підлуцький.

ПОНТО́Н [франц. ponton, від лат. ponto (pontonis) — плоскодонне судно] — плавуча споруда, найчастіше у вигляді плоскодонного несамохідного судна з прямовисними бортами і обтічною носовою частиною. Понтони служать *опорами* для *наплавних мостів* (див. *Понтонний міст*), плавучих *підйомних кранів* і *копрів*, плавучих *доків*, використовуються як *пороми*. З них збирають плавучі причали, спеціальні П. застосовують для піднімання затонулих суден і проведення по мілководних шляхах суден з глибокою осадкою. П. почали застосовувати на поч. 17 ст. у голл. армії. Виготовляють П. з металу (сталі, легких сплавів), залізобетону, деревини або прогумованих тканин.

ПОНТО́ННИЙ МІСТ — міст, плавучими *опорами* якого служать *понтони;* різновид *наплавного моста.* Розрізняють П. м. (мал.) тимчасові (у т. ч. збірно-розбірні, напр. військові) та постійні. Проїзну частину П. м. укладають по балкових металевих або дерев'яних *прогонових будовах моста.* Часто на понтонах роблять вивідну ланку моста (вона відкриває судновий хід).

ПОНТРЯ́ГІН Лев Семенович [н. 21.VIII (3.IX) 1908, Москва] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1969). В 14-річному віці втратив зір. Закінчив (1929) Моск. ун-т. У 1930—34 працював в Ін-ті математики при Моск. ун-ті. З 1934 — в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (з 1939 — зав. відділом), одночасно (з 1935) — професор Моск. ун-ту. В *топології* П. відкрив заг. закон двоїстості; займався питаннями теорії *розмірності.* В теорії коливань гол. результати належать до асимптотики релаксаційних коливань. У теорії управління П. створив матем. теорію оптимальних процесів, в основі якої лежить відкритий ним «принцип максимуму». Праці П. стосуються й варіаційного числення. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1975. Ленінська премія, 1962.

ПОНТРЯ́ГІНА ПРИ́НЦИП МА́КСИМУМУ — необхідна умова оптимальності в задачах теорії *оптимального управління.* Нехай рух об'єкта описується системою диференціальних рівнянь

$$\frac{dx}{dt} = f\,(x,\ u)$$

де $x = (x_1,\ \dots,\ x_n)$ — векторна функція часу, яка описує траєкторію об'єкта, $u = (u_1,\ \dots,\ u_m)$ — керування, яке вибирається в довільний момент часу t із заданої області U, $f\,(x,\ u) = (f_1(x,\ u), \dots, f_n\,(x,\ u))$ — векторна функція x і u. Розглядається задача вибору керування $u = u\,(t)$ на відрізку $[t_0,\ t_1]$ за умови мінімізації *функціоналу*

$$I = \int_{t_0}^{t_1} f_0\,[x\,(t),\ u\,(t)]\,dt,$$

а також при фіксованих положеннях об'єкта в моменти t_0 і t_1. Нехай $u_0\,(t)$ — оптимальне керування, що розв'язує поставлену задачу, а $x_0(t)$ — відповідна траєкторія. Тоді П. п. м. стверджує, що за досить заг. умов необхідною умовою оптимальності керування $u\,(t)$ є існування неперервних функцій $\varphi_0(t)$, $\varphi_1\,(t)$, ..., $\varphi_n\,(t)$, які на відрізку $[t_0,\ t_1]$ задовольняють систему диференціальних рівнянь

$$\frac{d\varphi_i\,(t)}{dt} = -\sum_{j=0}^{n} \frac{\partial f_j\,(x_0,\ u_0)}{\partial x_i}\,\varphi_j\,(t).$$

$i = 1,\ 2,\ \dots,\ n$, $d\,\varphi_0(t)/dt = 0$ і таких, що лінійна *форма*

$$\sum_{i=0}^{n} \varphi_i\,(t)\,f_i\,[x\,(t),\ u\,(t)]$$

при будь-яких t з відрізка $[t_0,\ t_1]$ досягає максимуму по u при $u = u_0\,(t)$. П. п. м. служить відправною точкою розв'язування багатьох теор. задач оптимального управління і розробки відповідних обчислювальних методів. Його запропонував Л. С. *Понтрягін.*

ПОНУ́Р — водонепроникне покриття ділянки дна водойми, яке примикає з напірного боку (верхнього б'єфа) до *греблі* або ін. водопідпірної споруди; складова частина *флютбета.* П. подовжує шлях *фільтрації* води під спорудою, знижує фільтраційний тиск на її підошву, зменшує швидкість і витрату води, що профільтрувалася, запобігає розмиванню річища перед греблею. П. виготовляють з глинистих грунтів, глинобетону, бетону, залізобетону, торфу, бітумних матеріалів або деревини. Іноді П. з'єднують з тілом греблі *анкерами* (анкерний П.), підвищуючи її стійкість проти *зсуву.*

ПОНЯТІ́ — не заінтересовані в справі дієздатні особи, присутність яких за рад. законом обов'язкова при проведенні *обшуку,* виїмки, пред'явлення осіб і предметів для впізнання тощо. Порядок залучення П., їхні права і обов'язки передбачено процесуальним законодавством кожної союзної республіки (в УРСР, зокрема, ст. 127 та ін. статті КПК УРСР). П. у кількості не менше двох, запрошують службові особи, які проводять дану слідчу дію. П. засвідчують своїми підписами відповідність записів у протоколі виконаній слідчій дії. Зауваження П. з приводу проведених слідчих дій підлягають обов'язковому занесенню до протоколу.

ПОНЯТО́ВСЬКИЙ (Poniatowski) Станіслав Август (17.I 1732, Волчин — 12.II 1798, Петербург) — останній король Польщі (1764—95). Походив з магнатського роду. Обраний королем при підтримці рос. імператриці *Катерини II* і прусського короля *Фрідріха II.* Проводив політику, що відповідала інтересам рос. уряду та польс. магнатів. За його правління відбулися поділи Польщі (1772, 1793, 1795) між Австрією, Росією і

Б. М. Понтекорво.

Л. С. Понтрягін.

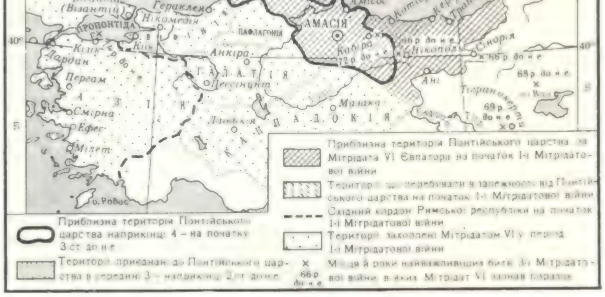
ПОНТІЙСЬКЕ ЦАРСТВО
0 220 км
МЕОТІДА
БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО
Тіра
Херсонес
Пантікапей
Істрія
Томі
Каллатія
Одессос
Несіс
Діоскуріада
Фасіс
ПОНТ ЕВКСІНСЬКИЙ
Кіторос
Армена
СІНОПА
Амастрія
Аміс
Котіора
Керасунт
Трапезунт
Візанта (Візантій)
Гераклея
Нікомедія
ПРОПОНТІДА
ПАФЛАГОНІЯ
АМАСІЯ
Кабіра
Нікополь
Сінорія
Кізік
Дардан
Анкіра
Пергам
ГАЛАТІЯ
Пессинунт
Ані
Тігранокерта
Смірна
Ефес
Мілет
Мазака
КАППАДОКІЯ
о. Родос
40°
66 р. до н. е.
68 р. до н. е.
69 р. до н. е.
72 р. до н. е.
Приблизна територія Понтійського царства наприкінці 4 – на початку 3 ст. до н. е.
Території, приєднані до Понтійського царства в середині 3 – наприкінці 2 ст. до н. е.
Приблизна територія Понтійського царства за Мітрідата VI Євпатора на початок 1-ї Мітрідатової війни
Території, що перебували в залежності від Понтійського царства на початок 1-ї Мітрідатової війни
Східний кордон Римської республіки на початок 1-ї Мітрідатової війни
Території, захоплені Мітрідатом VI у період 1-ї Мітрідатової війни
Місця й роки найважливіших битв 3-ї Мітрідатової війни, в яких Мітрідат VI зазнав поразок

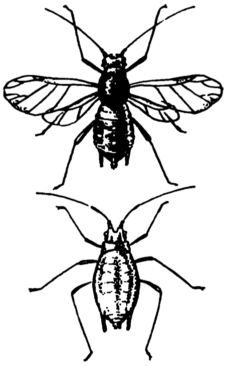

Попелиці. Персикова попелиця: крилата і безкрила форми.

Пруссією, внаслідок яких польс. д-ва перестала існувати. Правобережна Україна та Волинь були возз’єднані з Росією, а Галичина перейшла під владу Австрії.

ПОНЯ́ТТЯ — одна з форм *мислення,* в якій відображаються загальні істотні властивості предметів та явищ об’єктивної дійсності, заг. взаємозв’язки між ними у вигляді цілісної сукупності ознак. Утворення П. є складним процесом, у якому застосовують порівняння, *аналіз і синтез,* абстрагування (див. *Абстракція*), *ідеалізацію, узагальнення* та *умовиводи.* В мові П. виражаються *словом* (звичайно іменником у називному відмінку) або *словосполученням.* Ознаки, які включаються в П., становлять його зміст. Предмети, яким притаманні ознаки, відображені в змісті П., утворюють його обсяг. До обсягу П. входять не тільки реальні, в даний момент існуючі предмети, а й усі ті, які коли-небудь мали ознаки, що входять до змісту П. Така «сталість» П., незалежність його від окремих змін у матеріальному світі є одним з гносеологічних коренів *об’єктивного ідеалізму. Платон* і Г. В. Ф. *Гегель,* абсолютизуючи цю незалежність, прийшли до висновку про первинність П. щодо матеріальних речей. Насправді П. є відображенням матеріального світу в свідомості людей. Це відображення може бути істинним і хибним. Зміст П. змінюється в процесі розвитку наук. знання (напр., зміна змісту поняття «атом» з античності до нашого часу — див. *Атом, Атомістика*). П. є знаряддям пізнання *істини.* Відображення суті предметів і явищ у П. не є «дзеркальним» копіюванням. П. суперечливі за своєю природою. Оскільки П. абстрактні, створюється видимість відходу мислення в П. від дійсності. Насправді П., відображаючи сутність, поглиблюють знання людини про навколишню дійсність. У *математичній логіці* П. розглядається як елемент формалізованої мови, як функція, що встановлює відповідність між предметами певної галузі та істиною або хибою.

ПООПО́ — солоне озеро в Пд. Америці, у межах Болівії. Лежить у Центр. Андах, на вис. 3690 м над р. м. Площа 2530 км^2, глиб. до 3 м (у сезон дощів розміри озера й рівень води в ньому змінюються). Рікою Десагуадеро П. сполучене з оз. *Тітікака.*

ПОП (Pope) Александр (21.V 1688, Лондон — 30.V 1744, Туїкнем) — англ. поет. Представник просв. класицизму, літ. маніфестом якого став його «Нарис про критику» (1711). В кращих худож. творах (поеми «Викрадення локона», 1712; «Дунсіада», 1728; «Про користь багатства», 1732; «Нарис про людину», 1732—34; та ін.) ішов від гумористичного до сатиричного змалювання побуту, культури та ідеології пануючих класів. П. належать переробки «Іліади» (1715—20) та «Одіссеї» (1725—26), а також творів У. Шекспіра.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

ПОПА́ДИЧ Федір Миколайович [14 (26).II 1877, с. Великі Будища, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— 7.VI 1943, м. Коломна Моск. обл.] — укр. і російський рад. хоровий диригент, композитор і педагог. Навчався в Полтав. муз. уч-щі. З 1894 — учитель співів у Полтаві, з 1925 — викладач, з 1928 — директор Полтав. муз. уч-ща. В 1918 організував Полтав. хорову капелу, якою керував до 1934. З 1934 — в Коломні худож. керівник хорової капели й оперної студії, 1935—38 — директор муз. школи. Автор опери «Якимівська трагедія», хорових, вокальних творів, камерної музики, обробок нар. пісень.

І. М. Лисенко.

ПОПАДЯ́ — гірська вершина в *Привододільних Горганах,* у межах Закарп. обл. УРСР, на вододілі між басейнами Ломниці й Тересви. Вис. 1740 м. У середній і привододільній частині схилів поширені кам’яні розсипи. На схилах — ялинові й буково-ялинові ліси, в привершинній частині — чагарникове криволісся.

Я. С. Кравчук.

ПОП-АРТ (англ. pop-art) — неоавангардистський напрям в образотворчому мистецтві. П.-а. з’явився як реакція на *абстрактне мистецтво* і був пов’язаний з *дадаїзмом* й *сюрреалізмом.* Поширився в 50-х рр. 20 ст. в США (засновник — Р. Раушенберг; представники — К. Олденберг, Дж. Джонс, Р. Ліхтенстайн), у Великобританії (П. Блейк, Р. Гамільтон) та ін. Представники П.-а. намагались, як вони проголошували, «повернутися до реальності», «розкрити естетичні цінності» масової продукції, усього матеріального середовища, що оточує людину. Вони широко застосовували *колаж,* включали натуральні речі у свої композиції. П.-а., як і попередні течії *модернізму,* залишається у замкненому колі самодостатніх формальних експериментів й орієнтується на «*масову культуру*» капіталістичного суспільства з її девальвацією духовних цінностей. П.-а. вплинув на масові види бурж. мист.— *плакат,* рекламу тощо.

Літ.: Сибиряков В. Поп-арт и парадоксы модернизма. М., 1969.

ПОПА́СНА — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Виникла під час будівництва Донецької залізниці (станція збудована 1878). З 1904 в П. почала діяти підпільна с.-д. орг-ція. В період *революції 1905—07 в Росії* під керівництвом більшовиків відбувалися політ. страйки і демонстрації, в жовтні 1905 сформовано бойову дружину. в грудні 1905 організовано розпорядчий страйковий к-т, який роззброїв поліцію. Грудневий виступ робітників було придушено каральним загоном. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 П.—місто. У місті — локомотивне і вагонне депо, вагонорем., склоробний, металовиробів та прод. товарів з-ди, хлібний комбінат, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 8 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, 2 поліклініки, 2 палаци культури, клуб, 4 бібліотеки.

ПОПАСНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н (до 1977 — Лисичанський район) —на Пд. Зх. Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км^2. Нас. 69,7 тис. чол. (1981). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих міській, 8 селищним і 3 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Попасна.* П. р. розташований у межах *Донецького кряжа.* Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Є також поклади крейди, глини, піску, вапняку, пісковиків. Гол. річки — *Сіверський Донець* та його прит. *Лугань.* Озера: Медвеже, Туба, Кривеньке, Клешня. Грунти в основному чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: попаснянські вагонорем., склоробний, металовиробів і прод. товарів з-ди. Комбінат побутового обслуговування та будинок побуту (Попасна). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні овочевих культур, тваринництво — мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 75,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,9 тис. га. Гол. культури: овочеві, озима пшениця, соняшник. У П. р.— 14 радгоспів, у т. ч. птахофабрика; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Попасна, залізничні станції Венгеровка, Комишуваха, Лоскутівка, Нирково, Світланове. Автомоб. шляхів — 290 км, у т. ч. з твердим покриттям — 265 км. У районі — 40 заг.-осв. і 2 муз. школи; 43 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень. 2 палаци та 3 будинки культури, 25 клубів, 33 кіноустановки, 36 б-к. У П. р. видається газ. «Новый путь», яка 1918—79 мала назву «Знамя Октября».

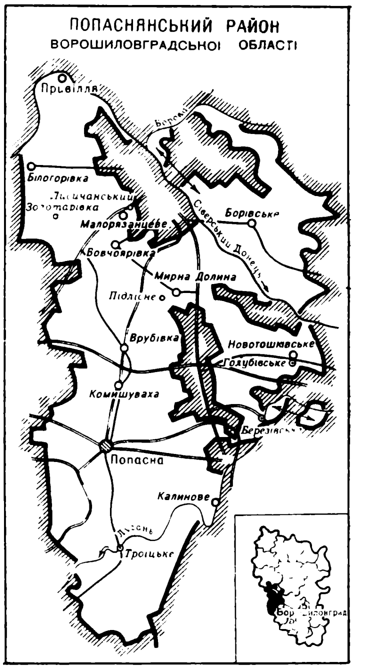

М Г Павлов.

ПОПЕЛИ́ЦІ (Aphidinea) — підряд комах ряду *рівнокрилих хоботних.* Довж. тіла 0,5—8 мм. Ротові органи колюче-сисні. Для П. характерні *поліморфізм* (зокрема, наявність крилатих та безкрилих форм), чергування у циклі розвитку партеногенетичних (див. *Партеногенез*) і амфігонних (двостатевих) поколінь. Розвиток П. відбувається на одній рослині, соками якої вони живляться (у немігруючих видів), або із зміною однієї рослини на іншу (у мігруючих видів). Спосіб розмноження — живородіння та відкладання яєць. П. полівольтинні — за рік може розвинутись до 20 поколінь. Поширені у всіх частинах світу, крім Антарктики. 2 надродини: хермесові (Adelgoidea) та справжні попелиці (Aphidoidea), що об’єднують 2600 видів. В СРСР — понад 800 видів, у т. ч. в УРСР — 700. Багато видів (*філоксера, кров’яна попелиця, коренева бурякова попелиця,* бобова, велика злакова, персикова П. та ін.) можуть завдавати шкоди культурним рослинам, спричинюючи розростання тканин (*гали*), скручування листків, пригнічення росту тощо. Більшості П. властива мірмекофілія (мурашки живляться солодкими виділеннями П.— т. з. паддю, або медяною росою). Виділення П. є також одним з складових елементів *падевого меду*.

В. О. Мамонтова.

ПО́ПЕЛЬ Антон Львович (1865, м. Щакова, тепер у ПНР — 1910, Львів) — укр. скульптор. У 1882—84 навчався в Краківській школі красних мистецтв, 1885—88 — у віденській АМ. З 1888 жив у Львові, де працював у політех. ін-ті викладачем малювання і скульптури. Брав участь в оздобленні оперного театру, Палацу правосуддя (композиція «Юстиція») у Львові, створив пам’ятники письменникам Ю. Коженьовському у Бродах та А. Міцкевичу у Львові (у співавт. з М. *Паращуком*, 1905—06), бюст О. Фредро та ін. Іл. див. до ст. *Міцкевич* А., т. 7, с. 46.

ПОПЕ́НКО-КОХА́НИЙ Микита Романович [29.II (12.III) 1900, с. Шкарівка, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.— 2.IV 1981, Київ] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). Член КПРС з 1948. Учасник громадян. та Великої Вітчизн. воєн. В 1930—32 був членом *ОММУ*. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. *Кричевського*. Твори: картини — «Інваліди» (1929), «М. О. Щорс на прийомі у В. І. Леніна», «Портрет Героя Радянського Союзу Т. Гуденка» (обидва — 1938), серія «Помстимось» (1942—43), «Нескорена» (1947), «Портрет І. Франка» (1956), «Зародження монументальної пропаганди» (1979); цикл малюнків «Соціалістичний Донбас» (1930), картони для гобеленів, плакати, художнє оформлення багатьох павільйонів укр. виставок в СРСР та за кордоном. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ПОПЕРЕ́ДНЄ РОЗСЛІ́ДУВАННЯ — в СРСР наступна після *порушення кримінальної справи* стадія *кримінального судочинства*. В ній уповноважені на це законом органи (*слідчий*, органи дізнання) в межах і порядку, визначеному кримінально-процесуальними кодексами (в УРСР — гл. 9—22, розділ восьмий *кримінально-процесуального кодексу УРСР*), збирають, виявляють, досліджують і попередньо оцінюють *докази* для встановлення факту *злочину* і осіб, що його вчинили, здійснюють заходи по запобіганню злочинам, зобов’язані виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню їх тощо. П. р. передує *судовому розглядові справи*, який є центральним і вирішальним у рад. кримінальному судочинстві. Відповідно до ст. 2,14 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 2, 22 КПК УРСР) особи, що провадять П. р., мають вжити заходів для всебічного, повного і об’єктивного дослідження обставин справи, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, що обтяжують і пом’якшують відповідальність, щоб кожний, хто вчинив злочин, зазнав справедливого *покарання* і щоб жодний невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений. Для П. р. законом встановлено дві форми — *дізнання* і *слідство* попереднє.

Виходячи з особливого значення П. р., ст. 15 Основ кримінального судочинства встановлює для нього ті самі межі дослідження, що й для розгляду кримінальної справи в суді. Так, у ході П. р. шляхом проведення тих чи ін. процесуальних, зокрема слідчих, дій, таких як *допит*, *експертиза*, *обшук*, слідчий огляд, підлягають доказуванню: встановлення події злочину (час, місце, спосіб та ін. обставини); винність *обвинуваченого* у вчиненні злочину; обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності саме цього обвинуваченого; характер та розмір шкоди, завданої злочином. П. р. провадиться на основі точного додержання конституційних принципів, зокрема *недоторканності особи, недоторканності житла, права обвинуваченого на захист*, встановлених *гарантій правових*, точного дотримання умов і порядку проведення тих або ін. дій (процесуальної форми) тощо. Залежно від наслідків, що їх одержало П. р., воно закінчується складанням *обвинувального висновку*, закриттям справи або направленням її до суду для розв’язання питання про застосування до обвинуваченого *примусових заходів медичного характеру*. Нагляд за виконанням законів при провадженні П. р. здійснює прокурор відповідно до Закону про прокуратуру СРСР 1979. П. р. широко використовує допомогу громадськості.

Літ.: Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1974; Гричук Р. І. Злочин і його викриття. К., 1976. *Р. І. Гричук.*

ПОПЕРЕ́ДНЄ УВ’Я́ЗНЕННЯ, взяття під варту — за рад. законодавством один із *запобіжних заходів*, що його застосовують щодо обвинуваченого, підсудного, а також у виняткових випадках щодо підозрюваного лише в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді *позбавлення волі*. Застосування П. у. регулюється *Основами кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, Положенням про П. у., затвердженим законом Верховної Ради СРСР 11.VIII 1969, а також кримінально-процесуальним законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 155—162 КПК УРСР). П. у. застосовують, щоб виключити можливість обвинуваченому (підозрюваному), підсудному уникнути слідства чи суду, перешкодити встановленню істини в кримінальній справі або займатися злочинною діяльністю, а також для забезпечення *виконання вироку*. Підставою для П. у. є постанова слідчого або особи, яка проводить дізнання, обов’язково санкціонована прокурором, постанова прокурора або вирок чи ухвала суду. Нагляд за додержанням законів у місцях попереднього ув’язнення здійснюється прокуратурою відповідно до Закону про Прокуратуру СРСР. Див. також *Арешт*. *Ф. Г. Тарасенко.*

ПОПЕРЕ́ДНЬО НАПРУ́ЖЕНИЙ ЗАЛІЗОБЕТО́Н — залізобетон, в якому заздалегідь (на стадії виготовлення конструкції) створюють внутр. *напруження* розтягу (в *арматурі*) і стиску (в *бетоні*). Виготовляють його з *важких бетонів, легких бетонів* або бетонів ін. видів й *арматурної сталі*, яку напружують електротермічним, мех., електротермомех. або ін. способом (див. *Арматурні роботи, Попередньо напружені конструкції*). П. н. з. відзначається високою тріщиностійкістю, меншою (на 25—70% порівняно з звичайним *залізобетоном*) металомісткістю, ефективнішим використанням високоміцних сталей і бетонів тощо.

ПОПЕРЕ́ДНЬО НАПРУ́ЖЕНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, в яких заздалегідь (при виготовленні, монтажі) створюють внутр. *напруження*, протилежні тим, що виникають у процесі експлуатації. Попереднім напружуванням досягають збільшення тріщиностійкості, жорсткості і витривалості конструкцій, зниження їхньої маси, ефективнішого використання матеріалів. Найпоширенішими є конструкції з *попередньо напруженого залізобетону*. *Арматуру* таких конструкцій напружують: до бетонування (її натягують на упорні елементи форм або стендів, а бетон обтискується після досягнення ним певної міцності); після бетонування (з натягуванням арматури, прокладеної у спец. каналах і пазах бетонованої конструкції, на затверділий бетон) і в процесі бетонування (при використанні *напружуючого цементу*). Осн. способами напружування є: механічний (*домкратами,* важільними або гвинтовими пристроями, натягувальними машинами), електротермічний (нагріванням арматури електр. струмом, закріпленням і охолодженням її) і електротермомеханічний. Попередньо напруженими виготовляють *плити* перекриттів і плити покриттів будинків, підкранові балки, нижні пояси ферм, елементи *прогонових будов мостів,* напірні трубопроводи, *опори ліній електропередачі,* резервуари тощо. Крім залізобетонних, застосовують металеві П. н. к. (напр., мостові ферми, балки), де попереднє на-

Г. К. Попеску

Валерій Іванович Попков.

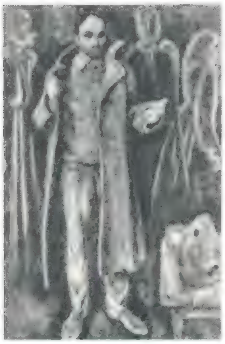

В. Ю. Попков. Шинель батька. 1972. Державна Третьяковська галерея в Москві.

пруження створюють пружним вигином елементів з наступним зварюванням, обтискуванням стрижневих елементів або *стрижневих систем* затяжками тощо. Є також дерев'яні П. н. к. (напр., арки з металевими затяжками). П. н. к. розраховують за *граничними станами,* зважаючи на те, що в процесі експлуатації величина попереднього напруження зменшується (напр., через *релаксацію* арматури, *усадку* і *повзучість* бетону). В СРСР П. н. к. досліджують і розробляють у Н.-д. ін-ті бетону і залізобетону (НДІЗБ), Центр. н.-д. і проектному ін-ті буд. металоконструкцій, Центр. н.-д. і проектно-експериментальному ін-ті пром. будинків і споруд (всі в Москві), *Будівельних конструкцій науково-дослідному інституті, Промислового будівництва проектному інституті* (Київ) та ін. установах. Обсяг залізобетонних П. н. к. в СРСР становить (1980) бл. 32 млн. $м^3$ (у т. ч. збірних конструкцій бл. 29,8 млн.), зокрема в УРСР — бл. 5,5 млн. $м^3$ (у т. ч. збірних конструкцій 5,3 млн.).

В. О. Крітов

ПОПЕ́СКУ (Popescu) Думітру Раду (н. 19.VIII 1935, с. Пеуша тепер Біхорського повіту) — рум. письменник. Член Рум. Компартії. Голова Спілки письменників Румунії (з 1981). Творчість П. присвячена переважно соціальним і моральним проблемам сучасного рум. суспільства. Автор романів «Дні тижня» (1959), «Літо олтенців» (1964), «Ф.» (1969), «Королівське полювання» (1973), «Цар хмар» (1976), «Кульгавий заєць» (1980); повістей «Скорботно Анастасія йшла» (1967), «Білий дощ» (1971); збірок новел «Втеча» (1958), «Дівчина з півдня» (1964), «Сон землі» (1965), «Парасолька» (1967); п'єс і кіносценаріїв.

С. В. Семчинський.

ПОПЕ́СКУ Теодор Костянтинович (н. 28.І 1935, Київ) — укр. рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1973). В 1957 закінчив Київ. хореографічне уч-ще. Був солістом Київ. (1957—58) і Узб. (1958—63, Ташкент) театрів опери та балету. З 1963 — у Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка. Гол. партії в балетах Чайковського, Адана, Мінкуса, а також Фархад («Легенда про любов» Мелікова), Вацлав («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва), Хуліган («Баришня і хуліган» Д. Шостаковича), Спартак («Спартак» Хачатуряна), Дон Жуан («Дон Жуан» Губаренка).

ПОПЕ́СКУ-ГО́ПО (Popescu-Gopo) Йон (н. 1.V 1923, Бухарест) — рум. кінорежисер і художник, засл. арт. СРР (з 1959). В 1949 закінчив Академію красних мистецтв. Перший фільм «Неслухняне качення» поставив 1950. Один з організаторів студії мультфільмів «Анімафільм» (1950, Бухарест). Режисер мультфільмів: «Коротка історія» (1957), «Сім мистецтв» (1958), «Homo sapiens» (1960), «Алло! Алло!» (1962). Поставив художні фільми: «Украли бомбу» (1961), «Кроки до Місяця» (1964), «Фауст XX століття» (1966). Зняв цикл коротких мальованих кінострічок «Пілюлі». Фільми П.-Г. відзначаються філософськими узагальненнями та психологічним аналізом; ряд з них нагороджено преміями на міжнар. кінофестивалях в Москві, Карлових-Варах, Канні та ін.

ПО́ПИТ І ПРОПОЗИ́ЦІЯ — екон. категорії *товарного виробництва,* що відображають взаємозв'язок між виробництвом і зумовленими ним *обміном* і *споживанням.* Виступають на *ринку* в діалектичній єдності в процесі обміну товарів. Попит — представлена на ринку платоспроможна потреба в товарах; пропозиція — заг. сума товарів, що доставлені на ринок. Співвідношення між П. і п. показує, наскільки пропорційно функціонує сусп. виробництво і розподілена між галузями сусп. праця; у співвідношеннях між ними проявляється ступінь відповідності (як кількісної, так і якісної) виробленого продукту сусп. потребі в ньому. Порушення оптимального співвідношення неминуче позначається на ході реалізації та на розвитку процесу сусп. *відтворення* в цілому. П. і п. розвиваються відносно незалежно один від одного, хоч самостійно не можуть існувати. Пропозиція формує попит через асортимент вироблених товарів і через їхні ціни. В свою чергу, попит визначає обсяг і структуру товарної пропозиції, тому що відтворюється лише те, що визнано споживанням. П. і п. перебувають у взаємозалежності з *ціною.* Зростання попиту спричинює підвищення ціни і збільшення пропозиції, зростання пропозиції — зниження ціни і підвищення попиту. Впливаючи на формування цін, П. і п. не є осн. ціноутворюючими факторами. В основі ціни лежить *вартість,* що визначається суспільно необхідними затратами праці на виробн. товарів. За капіталізму через механізм зміни розміру й структури П. і п. відбувається стихійне регулювання виробн. й обміну товарів. Стихійний розподіл між галузями засобів виробн. і праці супроводиться великим марнотратством *продуктивних сил,* набуваючи найбільших розмірів у періоди *економічних криз.* За соціалізму П. і п.— екон. категорії планового соціалістичного г-ва. Здійснюючи *планування народного господарства,* соціалістична д-ва регулює обсяг виробн. товарів, рівень *платоспроможного попиту* населення, ціни на товари, а отже й співвідношення між П. і п. Всі закономірності розвитку П. і п. тісно пов'язані з діянням екон. законів соціалізму, особливо *основного економічного закону соціалізму.*

П. П. Теличук.

ПО́ПИТУ Й ПРОПОЗИ́ЦІЇ КОНЦЕ́ПЦІЇ — бурж. екон. концепції, згідно з якими *вартість* і *ціна* товарів визначаються виключно *попитом і пропозицією:* при перевищенні попиту над пропозицією ціна підвищується, при зворотному співвідношенні — знижується. В основі цих концепцій лежать відмова від трудової теорії вартості, вульгаризація екон. законів розвитку суспільства, затушовування антагоністичних суперечностей, закладених у самій природі капіталістичного способу виробн. Представники П. й п. к.— Ж. Б. *Сей,* Л. М. Е. *Вальрас,* А. *Маршалл,* П. *Семюелсон* та ін. заперечують створення вартості й *додаткової вартості* найманою працею. Виходячи з поверхових явищ *обміну* й ринкових відносин, прихильники П. й п. к. гол. стадією сусп. виробн. вважають не *виробництво,* а обмін. З цих концепцій випливає нерозв'язна суперечність: ціни залежать від попиту і пропозиції, а останні самі залежать від цін. Не пояснюється також, чим визначаються ціни на товари, якщо попит і пропозиція збігаються. Лише Марксова теорія трудової вартості дає єдино наукову відповідь на поставлене питання. «Хоч би як установлювались і регулювалися спочатку ціни різних товарів одна відносно одної,— писав К. Маркс, — рух їх підпорядковується законові вартості. Коли зменшується робочий час, необхідний для виробництва товару, падають і ціни; коли він збільшується, підвищуються за інших рівних умов і ціни» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 25, ч. 1, с. 181).

П. П Теличук.

ПОПІ́ВЩИНА, попівці — напрям у *старообрядництві.* Виник наприкінці 17 ст. під час розколу православної церкви в Росії. На відміну від *безпопівщини* визнає духівництво та церк. ієрархію. П. сповідує незначна кількість віруючих. На Україні окремі громади є в Одес., Чернів. та деяких ін. областях.

ПОПІ́ЛЬНЯ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1981). Виникнення селища пов'язане з будівництвом у 60-х рр. 19 ст. залізничної дільниці Фастів — Козятин. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1938 П.— с-ще міськ. типу. У селищі — консервний і мол. з-ди, щебеневий кар'єр, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція. Середня та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ПОПІ́ЛЬНЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,05 тис. $км^2$. Нас. 44,8 тис. чол. (1981). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 28 сільс. Радам нар.

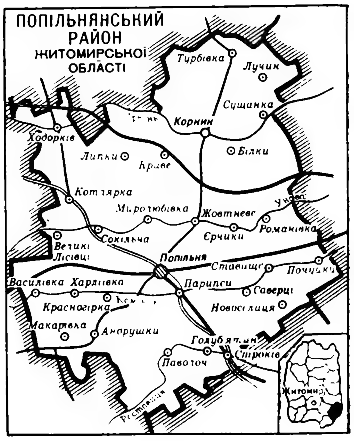

депутатів. Центр — смт *Попільня*. Лежить у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини — граніти, торф. Річки — *Ірпінь, Унава,* Кам'янка, *Роставиця* (бас. Дніпра). Грунти в основному світло-сірі, сірі й темно-сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, липа, ясен, берест) займають 10,2 тис. га. Найбільші пром. підприємства: попільнянські консервний та мол. з-ди, щебеневий кар'єр і Корнинський гранітний кар'єр. Комбінат побутового обслуговування (Попільня). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, картоплі, овочевих і кормових культур, хмелю, насіння цукр. буряків; тваринництво — на виробн. свинини, яловичини, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1980 становила 76,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,7 тис. га. У П. р.— 21 колгосп, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції— Попільня і Корнин. Автомоб. шляхів — 326 км, у т. ч. з твердим покриттям — 265 км. У районі — 34 заг.-осв. та музична школи, 42 мед. заклади, у т. ч. 8 лікарень, 18 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 43 кіноустановки, 78 б-к. У с. Андрушках П. р. народився рад. військ. льотчик А. Н. *Вітрук,* у с. Паволочі — польс. письменник Ф. *Ковальський,* у с. Новоселиці— укр. рад. мовознавець Г. А. *Левченко,* у смт Корнині — укр. рад. селекціонер Й. Я. *Магомет,* у с. Липках — укр. рад. поет М. *Шпак.* У с. Романівці пройшли дитячі та юнацькі роки укр. рад. поета М. Т. *Рильського.* У П. р. видається газ. «Перемога» (з 1930).

В. О. Бистрицький.

ПО́ПІНОВ Микола Олександрович (н. 11.V 1945, Дзержинськ Горьк. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1979). Член КПРС з 1980. В 1974 закінчив Київ. худож. ін-т, навчався у Т. *Лящука.* Твори: плакати «Від Декрету про мир — до Програми миру» (1972), «Імперіалізм несе людству війни і смерть», «В. І. Ленін» (обидва — 1974), «Соціалізм — це мир» (інша назва — «Мир — наш ідеал», 1974—77), «Вітчизні віддаєм пориви всі і сили, і всю свою любов — сердець своїх тепло», «Ленін — засновник Комуністичної партії Радянського Союзу», «Ленін — ім'я, епоха», «Права людини по-чілійськи» (всі — 1977), «Вчимося комунізму, будуємо комунізм» (1978), «Недаремно колосся прикрашає герб: хто сіє хліб, той здобуває славу» (1980). Іл. див. до ст. *Плакат.*

ПОПКО́ Іван Діомидович (1819—1893) — укр. історик бурж.-ліберального напряму, етнограф. Н. в сім'ї священика, який походив з укр. козаків, переселених з України на Кубань у 90-х рр. 18 ст. Після закінчення 1841 Моск. духовної академії П. вступив у *Чорноморське козацьке військо* і дослужився до генерал-лейтенанта. Гол. праці: «Статистичний опис Чорноморського козацтва» (1840), «Чорноморські козаки в їхньому цивільному і військовому побуті» (ч. 1—2, 1858). В своїх працях П. ідеалізував козацтво, замовчував класову боротьбу козац. бідноти проти багатіїв. Праці П. мають певне пізнавальне значення.

ПОПКО́В Валерій Іванович [н. 21.I (3.II) 1908, Москва] — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1951. Закінчив (1930) Моск. енергетичний ін-т, працював на пром. підприємствах, у н.-д. орг-ціях. З 1943 — в Енергетичному н.-д. ін-ті ім. Г. М. Кржижановського. Осн. праці стосуються техніки високих напруг, електр. розрядів у газах при високих напругах, далеких електропередач, фіз. процесів взаємодії речовини із сильними електр. полями. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. П. М. Яблочкова, 1964.

ПОПКО́В Віктор Юхимович (9.III 1932, Москва — 12.XI 1974, там же) — рос. рад. живописець. У 1952—58 навчався в Моск. художньому ін-ті ім. В. І. Сурикова у Є. *Кибрика* та ін. Твори: «Двоє», «Спогади. Вдови» (обидва — 1966), «Північна пісня» (1968), «Травневе свято», «Шинель батька» (обидва— 1972), «Новорічна ніч», «Доброю людиною була бабка Онися» (обидва — 1973), «Осінні дощі» (1974) та ін. Держ. премія СРСР, 1975 (посмертно).

Літ.: Манин В. Виктор Попков. М., 1979.

ПОПКО́В Віталій Іванович (н. 1.V 1922, Москва) — рад. військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1968), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї гвард. винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Калінін., Пд.-Зх., 3-му та 1-му Укр. фронтах. Здійснив понад 300 бойових вильотів. Особисто збив 41 ворожий літак. Після війни — на командній роботі у ВПС. В 1941 закінчив Військ.-повітр. академію, 1964 — Академію Генштабу. З 1964 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. З 1980 — нач. ф-ту Військ.-повітр. інженерної академії ім. М. Є. Жуковського. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Віталій Іванович Попков.

ПОПЛІ́Н (франц. popeline, від італ. papalino — папський, оскільки вперше начебто був вироблений у резиденції папи в Авіньйоні) — шовкова, напівшовкова, бавовняна або з хім. волокон дрібнорубчаста тканина полотняного *переплетення ниток.* Буває вибіленим, гладкофарбованим і вибивним. Використовують П. для пошиття жіночих блузок, чоловічих сорочок і як підкладковий матеріал.

Склад наукових консультантів, які брали участь у підготовці восьмого тому УРЕ, буде опубліковано в дев'ятому томі.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Ордени СРСР, с. 48—49
Орловський В. Д., с. 160—161
Орнамент, с. 64—65
Отруйні рослини, с. 96—97
Отруйні тварини, с. 96—97
Павленко В. І., с. 176—177
Парсуна, с. 224—225
Пата Т. Ю., с. 176—177
Пейзаж, с. 240—241
Передвижники, с. 368—369
Періодична система Менделєєва, с. 256—257
Перов В. Т., с. 160—161
Перу, с. 480—481
Петрицький А. Т., с. 224—225
Пимоненко М. К., с. 480—481
Писанки, с. 112—113
Письмо, с. 432—433
Плазуни, с. 112—113
Плакат, с. 384—385
Плід, с. 432—433
Плодові культури, с. 416—417
Побутовий жанр, с. 464—465
Польща, с. 272—273
Полярні сяйва, с. 256—257

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Пакистан, оглядова, с. 128—129
Пакистан, економічна, с. 128—129
Партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр., с. 192—193
Театри першої світової війни 1914—18 рр., с. 288—289
Перша світова війна 1914—18 рр., с. 288—289
Південна Америка, фізична, с. 320—321
Південна Америка, політична, с. 320—321
Південна Америка, етнографічна, с. 320—321
Південно-Африканська Республіка, оглядова, с. 128—129
Південно-Африканська Республіка, економічна, с. 128—129
Північна Америка, фізична, с. 336—337
Північна Америка, політична, с. 336—337
Північна Америка, етнографічна, с. 336—337
Полтавська область, оглядова, с. 496—497
Полтавська область, економічна, с. 496—497
Польща, оглядова, с. 496—497
Польща, економічна, с. 496—497
Карти поясного часу, с. 192—193

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор.	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
5-й том				
511	ліва	35 знизу	Г. Ф. *Фецич*	Г. В. *Фецич*
6-й том				
6	ліва	44 згори	Канд. у члени ЦК КПРС з 1967	Канд. у члени ЦК КПРС з 1976
24	середня	13 знизу	дійсний член АМ	член-кор. АМ
37	середня	1 згори	Хмельниц. р-ну Вінн. обл.	Хмільниц. р-ну Вінн. обл.
67	ліва	13 згори	Держ. премія СРСР, 1977.	Держ. премія УРСР, 1977.
130	підпис під ілюстрацією «Утікач»		«Утікач». Ілюстрація художника В. Одайкіна. 1954.	«Утікач». Ілюстрація художника В. Одайника. 1954.
7-й том				
160	ліва	37 знизу	(м. Буськ Львів. обл.)	(смт Олесько Буського р-ну Львів. обл.)
Між 432—433	підпис на вклейці до ст. «Нечуй-Левицький І. С.»		3. «Дві московки». М. П. Глущенко. 1948.	3. «Дві московки». М. Г. Глущенко. 1948.
8-й том				
223	табл. на березі	16 знизу	Криворіжжя	Кривий Ріг

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 8

(на украинском языке)

В томі вміщено 16 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (272 сюжети, з них 213 — кольорові), 16 сторінок вклейок високого друку (90 сюжетів, з них 38 — кольорові), 6 вклейок кольорових карт (18 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1172 ілюстрації і 78 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації виконано способом високого і офсетного друку на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 25.

Том здано до набору 25.06.81, підписано до друку 11.12.81. БФ 06190. Формат 84 × 108¹/₁₆. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. арк. 33,0+2,875 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 60,27. Умовних фарбовідбитків 92,71. Облік.-вид. арк. 116,76. Тираж 50 000 прим. Замовлення № 647. . Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ, 30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

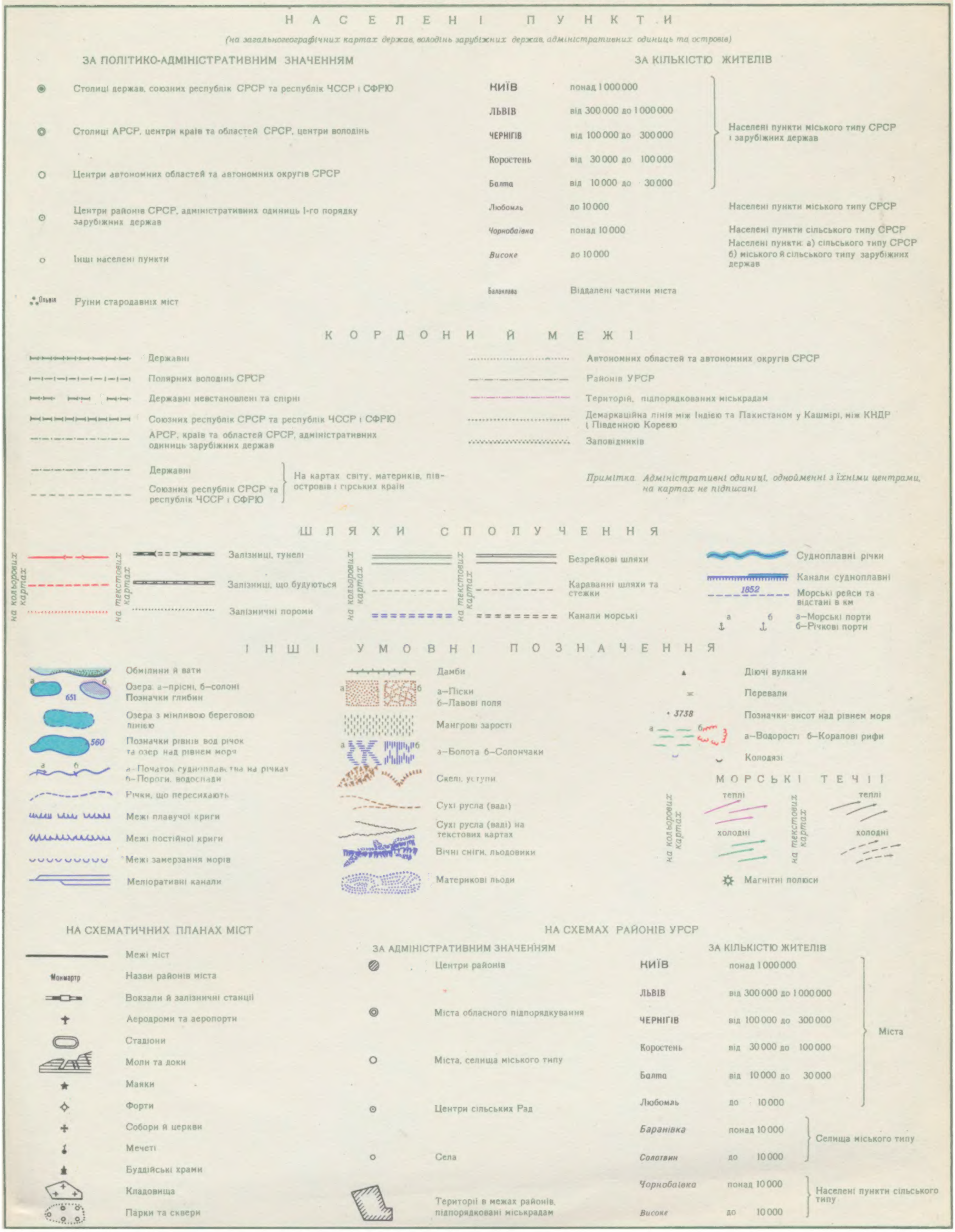

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- ◉ Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- ◎ Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- ○ Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- ⊙ Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- ∘ Інші населені пункти
- ∴ Ольвія Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- На картах світу, материків, півостровів і гірських країн:
  - Державні
  - Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, одноіменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми

на кольорових картах / на текстових картах

- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські

- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 Морські рейси та відстані в км
- а ⚓ б ⚓ а–Морські порти б–Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- а б 651 Озера: а–прісні, б–солоні Позначки глибин
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря
- а б а–Початок судноплавства на річках б–Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а б а–Піски б–Лавові поля
- Мангрові зарості
- а б а–Болота б–Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (ваді)
- Сухі русла (ваді) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- ▲ Діючі вулкани
- ≍ Перевали
- • 3738 Позначки висот над рівнем моря
- а б а–Водорості б–Коралові рифи
- ◡ Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах: теплі, холодні

на текстових картах: теплі, холодні

- ✲ Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- ✈ Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Моли та доки
- ★ Маяки
- ◇ Форти
- ✚ Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- ◍ Центри районів
- ◎ Міста обласного підпорядкування
- ○ Міста, селища міського типу
- ⊙ Центри сільських Рад
- ∘ Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Родовища	Видобування	
■	Вк	Кам'яне вугілля
▨	Вб	Буре вугілля
▰	C	Горючі сланці
⧉	Т	Торф
▲	Н	Нафта
△	Гп	Горючий газ
▲	Fe	Залізні руди
◬	FN	Залізонікелеві руди
▙	Mn	Марганцеві руди
▣	Cr	Хромітові руди
⧓	V	Ванадієві руди
⊡	Ti	Титанові руди
⟠	Ni	Нікелеві руди
⊠	W	Вольфрамові руди

Родовища	Видобування	
◈	Mo	Молібденові руди
△	Al	Алюмінієві руди
▬	Cu	Мідні руди
●	Pb	Свинцеві руди
▭	Zn	Цинкові руди
⊖	Ag	Срібні руди
⊛	Пм	Поліметалеві руди
♦	Bi	Вісмутові руди
⬭	Sn	Олов'яні руди
♦	Sb	Сурм'яні руди
◉	Hg	Ртутні руди
◐	Au	Золото
◒	Pt	Платина
✱	U	Уранові руди

Родовища	Видобування	
⊞	Be	Берилієві руди
✚	А	Азбест
◆	Г	Графіт
▧	Сл	Слюда
⏀	Р	Фосфорити й апатити
△	Ва	Барит
▣	As	Миш'якові руди
▲	S	Сірка
▽	FS	Пірити
♦	Сд	Сода
▢	Кс	Калійні солі
▢	Пс	Кухонна сіль
▲	Мб	Глауберова сіль
▤	Ф	Флюорит (плавиковий шпат)

Родовища	Видобування	
◘	Мг	Магнезит
▾	Бі	Асфальт
⅄	Гс	Гіпс
△	Ка	Каолін
◪	Мр	Мармур
◆	Пе	Пемза
◛	Ту	Туфи
◆	Гр	Граніт
▽	Б	Глини бентонітові
◈	ПО	Перліти, обсидіан
✹	Ал	Алмази
♦	Л	Лазурит
◭	Км	Коштовні камені
●		Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах	На текстових картах	
●	●	Чорна металургія
●	◉	Кольорова металургія
●	◍	Хімічна
●	◍	Нафтохімічна
●	◍	Нафтопереробна
●	◎	Машинобудування й металообробка
●	◍	Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
●	◍	Електротехнічна й радіотехнічна
●	◍	Верстатобудівна та інструментальна
●	◍	Автомобільна
●	◍	Тракторна

На кольорових картах	На текстових картах	
●	◍	Сільськогосподарське машинобудування
●	◍	Суднобудування
●	◎	Лісова й деревообробна
●	◎	Целюлозно-паперова
●	◍	Виробництво будівельних матеріалів
●	◍	Цементна
●	◍	Скляна
●	◍	Фарфоро-фаянсова
●	◍	Легка промисловість
●	◍	Текстильна
●		Трикотажна

На кольорових картах	На текстових картах	
●		Бавовноочисна
●		Бавовняна
●		Шерстяна
●		Лляна
●		Виробництво штучного волокна й шовку
●		Швейна
●	◍	Шкіряна, хутрова, взуттєва
●	◍	Харчова промисловість
●	◍	М'ясна
●	◍	Маслоробна, сироварна, молочна

На кольорових картах	На текстових картах	
●	◍	Цукрова
●	◌	Консервна
●		Спиртова
●	◍	Рибна
●	◍	Тютюнова
●	◍	Поліграфічна
●	◌	Різні галузі
■	□	Центри первинної обробки бавовнику
▼	▽	Центри первинної обробки льону
△	△	Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

на кольорових картах	на текстових картах	
⚡	⚡	Теплові електростанції
⚡	⚡	Гідроелектростанції
⚡	⚡	Атомні електростанції

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

на кольорових картах	на текстових картах	
▩	▩	Ліси
▩	▩	Сухі ліси
⬭	⬭	Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань

а, б — Райони зосередження: а—загальновійськові, б—кавалерії

Знищення оточеного угруповання

Відступ військ

Переміщення й передислокація військ

Дії авіації

Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія

КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітрянодесантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
Уд. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення

ZKPB. 58 X